

МІЖНАРОДНА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ПРАВА

ТОМ
2

Е-Л

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ім. В.М. КОРЕЦЬКОГО

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІЖНАРОДНОГО
РАВА

У ТРЬОХ ТОМАХ

Редакційна колегія

Ю.С. ШЕМШУЧЕНКО (співголова),
В.Н. ДЕНИСОВ (співголова), В.І. АКУЛЕНКО,
О.В. БАТАНОВ, Ю.Л. БОШИЦЬКИЙ,
М.В. БУРОМЕНСЬКИЙ, В.П. ГОРБАТЕНКО,
Л.В. ГУБЕРСЬКИЙ, І.В. ДМИТРИЧЕНКО,
О.Л. КОПИЛЕНКО, В.В. КОПІЙКА,
Т.Р. КОРОТКИЙ, В.Г. КРЕМЕНЬ, О.В. КРЕСІН,
В.М. ЛИТВИН, А.Я. МЕЛЬНИК,
О.О. МЕРЕЖКО, М.М. МИКІЄВИЧ,
В.В. МИЦИК, В.І. МУРАВІЙОВ, В.Ф. ОПРИШКО,
О.В. ПЕТРИШИН, С.І. ПИРОЖКОВ,
І. М. ПРОЦЕНКО, П.М. РАБІНОВИЧ,
К.О. САВЧУК (відповідальний секретар),
О.В. СКРИПНЮК, В.А. СМОЛІЙ, В.Я. ТАЦІЙ,
Л.Д. ТИМЧЕНКО, І.Б. УСЕНКО, С.В. ШЕВЧУК,
О.М. ШЕМЯКІН, І.В. ЯКОВЮК

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
МІЖНАРОДНОГО
ПРАВА

ТОМ 2

Е—Л

УДК 341.1/.8(031)
Е 64

*Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми
«Створення та розвиток науково-видавничого комплексу НАН України»*

Енциклопедія міжнародного права : У 3 т. / редкол.:
Е 64 Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут
держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — Т. 2.
Е—Л. — Київ : Академперіодика, 2017. — 928 с.

ISBN 978-966-360-273-8

ISBN 978-966-360-340-7 (Т. 2)

Енциклопедія міжнародного права — перше в Україні тритомне видання, яке є систематизованим зводом знань про відповідну систему права. Перший том побачив світ у 2014 р. Другий том є логічним продовженням першого. Разом з тим у ньому віддзеркалено зміни, що сталися останнім часом у сфері дії міжнародного та європейського права, а також у міжнародно-правовій практиці України.

Розрахована на широке коло читачів, які цікавляться міжнародним публічним правом, а також на науковців, викладачів і студентів, вітчизняних дипломатів, працівників зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної сфер.

УДК 341.1/.8(031)

ISBN 978-966-360-273-8
ISBN 978-966-360-340-7 (Т. 2)

© Інститут держави і права ім. В.М. Корецького
НАН України, 2017
© Академперіодика, оформлення, 2017

Е

ЕЙХЕЛЬМАН Отон Отонович (27.04.1854, м. Санкт-Петербург — 21.02.1943, м. Прага) — укр. правознавець і громад.-політ. діяч, д-р права, проф., фахівець у галузі теорії міжнар. права, законів і звичаїв війни, а також констит. права.

Е. народився у сім'ї балтійських німців. Закінчив гімназію в м. Ревель (тепер Таллінн, Естонія). Вищу освіту здобув на юрид. ф-ті Дерптського (нині Тартуського) ун-ту, який закінчив у 1875 зі ступенем канд. прав, захистивши дис. «Про міжнародно-правові зносини при Петрі Великому». У 1876 склав у Дерпті магістер. екзамен по каф. міжнар. права і у 1878 захистив магістер. дис. на тему «Про военний полон». Цього ж року він обійняв запропоновану йому посаду доцента держ. та адм. права у Демидовському юрид. ліцеї в Ярославлі. Продовжуючи займатися дослідженням *законів і звичаїв війни*, у 1880 захистив у Київ. ун-ті докт. дис. на тему «Воєнне зайняття ворожої країни», після чого став екстраординар. проф. ліцею. У 1882 його було обрано екстраординар. проф. Київ. ун-ту по каф. найважливіших іноз. зак-в, а у 1884 він посів каф. міжнар. права, на якій працював понад 30 років. У 1905—09 Е. був деканом юрид. ф-ту ун-ту, у 1907 йому було присвоєно звання засл. проф. ун-ту. Виклад. діяльність у Київ. ун-ті Е. поєднував з читанням лекцій в ін. вищих навч. закладах Києва. Водночас з 1908 по 1913 був директором Київ. комерц. ін-ту.

Е. брав активну участь у сусп.-політ. житті Києва як гласний Київ. міської думи (1898—1906). Після проголошення незалежності *Української Народної Республіки* (УНР) у 1918 він активно включився в державотворчий процес, працюючи у держ. установах УНР та Української д-ви гетьмана П.П. Скоропадського: у 1918—19 був членом ради Мін-ва торгівлі і промисловості та МЗС, у 1920—22 — товаришем (заступником) міністра закорд. справ, брав участь у багатьох міжнар. переговорах Української д-ви, зокрема щодо укладення мирн. договору з Рад. Росією у трав.-жовт. 1918, був членом уряд. комісії УНР з розроблення проекту її Конституції. У 1921 в м. Тарнові (Польща) було опубл. авт. проект Конституції — зводу осн. держ. законів УНР, побудований на засадах нар. суверенітету і федералізму.

Після остаточної поразки УНР і встановл. рад. влади в Україні Е. емігрував до Праги, де продовжив як наук.-досл. і виклад., так і громад.-політ. діяльність. У Чехословаччині він працював проф. УВУ у Празі та Укр. госп. академії в Подєбрадах, викладаючи курси міжнар., адм., торг. права, історії держ. конституцій, основ права, історії політ. ученя та історії філософії права тощо. Е. брав активну участь у діяльності Укр. правничого т-ва в Чехословаччині, у 1924 був обраний дійсним членом Наук. т-ва ім. Шевченка.

Е. досліджував питання *права війни, історії міжнародного права та дипломатії, права міжнародних договорів, консульського права*, заг. питання міжнар. права, а також констит. права. У методології міжнар. права дотримувався позитивіст. напряду, наголошуючи на необхідності розуміння його норм у контексті застосув. їх конкр. д-вами. Він розглядав міжнар. право як правовий порядок, що визначає міжнар. відносини незалежних одна від одної д-в. Міжнар. право, доводив він, складається з 2 осн. категорій правових норм, а саме — норм, що є обов'язковими для всіх д-в (абсолютне, необхідне і природне міжнар. право), та норм, що є обов'язковими лише для окр. д-в. 1-ша група норм — це осн. норми міжнар. права, які є умовою мирн. співіснування д-в: право особистості і незалежності д-в і рівність між д-вами; взаємна повага до особи д-ви; непримусовість волевиявлення при вступі д-в у договірні відносини між собою; право д-в захищатися проти порушення їхніх прав за допомогою *représailles*, мирн. *блокади* та війни; непорушність укладених між д-вами договорів і загалом виконання зобов'язань між ними, але з правом одностор. відмови від виконання договору з причини *rebus sic stantibus*; свобода *відкритого моря*; обов'язок воюючих д-в дотримуватися певних обмежень під час війни, репресалій та мирн. блокади; право д-ви залишитися нейтр. під час війни між третіми д-вами. 2-га група норм міжнар. права — абс. більшість матерії міжнар. права, що міститься в міжнар. дого-

ворах та зак-ві окр. д-в. Відповідно, кожна д-ва самостійно визначає необхідність участі в нормах міжнар. права цієї категорії. Причому вона може робити це як шляхом укладання міжнар. договорів з ін. д-вами, так і за допомогою власних законів, тобто автономно від ін. д-в. Отже, своєрідністю міжнар.-правового вчення Е. є те, що в системі джерел міжнар. права важливе місце займає нац. зак-во д-в. Відповідно, він говорить про наявність у кожній д-ви свого власного партикулярного міжнар. права — рос., франц. тощо. Будучи подібними чи навіть тотожними за змістом, ці норми не створюють жодного загальнообов'язкового міжнар. звичаєвого права і залишаються самост. одиницями. Водночас Е. визнавав існування принципу міжнар.-правового спілкування д-в.

Осн. праці: «Ueber die Kriegsgefangenschaft» (Про военний полон, 1878); «Военное занятие неприятельской страны» (1879); «Программа по курсу международного права»; «К вопросу об истории международного права и его литературы» (1885); «Консульское право» (1886); «Конспект лекций по международному праву» (1887—89); «Заметки из лекций по международному праву» (1889); «Заметка о международных трактатах и международном частном праве» (1890); «Очерки из лекций по международному праву» (1900, 2-ге вид. 1905; у 2004 деякі уривки з цієї праці було перевидано в «Антології української юридичної думки», підготовлений в *Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*); «Право на войне и предстоящее попечение о военнопленных русских воинах в Японии» (1904); «Проект Конституції (Основних Державних Законів) Української Народної Республіки» (1921); «Реформа місцевого самоврядування на підставі демократично-республіканської державності» (1923); «Промислове право» (1926); «Основи права» (1927); «Історія державних конституцій» (1928); «Побутові підстави, правничий уклад й сучасний культурний поступ міжнародного права» (1931; у 2004 перевидана в «Антології української юридичної думки»). У 1887—89 Е. опубл. 2-томну «Хрестоматию русского международного права», що є зібранням міжнар. договорів, укладених Росією, та рос. зак-ва з

питань міжнар. права. Розпочавши складання цієї «Хрестоматії» лише як посібника для читання університет. курсу міжнар. права, Е. у процесі роботи над нею підготував повну збірку всіх договорів і законів, якими регулювалися міжнар. відносини Росії, включивши до неї також тексти багатьох документів, які, хоча й не були на той час для Росії юридично обов'язковими, але мали значення для розвитку теорії міжнар. права.

Літ.: *Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Святого Владимира* / Под ред. В.С. Иконникова. К., 1884; *Грбарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М, 2005; *Денисов В.Н., Савчук К.О.* Ейхельман Отон Отонович // Антологія української юридичної думки. Т. 8: Міжнародне право / Упоряд.: В.Н. Денисов, К.О. Савчук; відп. ред. В.Н. Денисов. К., 2004; *Савчук К.О.* Отон Отонович Ейхельман — видатний представник київської школи міжнародного права // Часопис Київського університету права, 2009, № 3; *Турчин Я.Б.* Життєвий шлях О. Ейхельмана: громадсько-політична та наукова діяльність // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї, 2008, вип. 14; *Турчин Я.Б.* Обґрунтування політико-правових передумов української державності та основних етапів її становлення в науково-теоретичних працях Отто Ейхельмана // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна «Питання політології», 2009, № 861; *Турчин Я.Б.* Розвиток української політико-правової думки у Чехословаччині // Там само, № 839.
К.О. Савчук

ЕЙХМАНА СПРАВА 1961 — вирок окружного суду Єрусалима від 12.12.1961 щодо нацист. воен. злочинця Адольфа Ейхмана, підтверджений рішенням Верх. Суду Ізраїлю від 29.05.1962.

Ейхман, що належав до злочинної організації СС, був гол. керівником нацист. програми «Остаточне вирішення», здійснення якої призвело до знищення, за деякими даними, 6 млн євреїв (ця акція дістала назву «Голокост»). Наприкінці Другої світової війни він був заарештований американцями і, не маючи можливості приховати свою належність до СС, видав себе за військовослужбовця однієї з її добровольчих дивізій. Розуміючи, що може бути викритий, утік з ув'язнення і у 1950 перебрався до Аргентини. «Лідери Ізраїлю розглядали право Ізраїлю судити Ейхмана як «історичний імператив»» (Л. Хенкін).

У 1958 ізраїл. розвід. служба «Моссад» установила місце перебування Ейхмана в

Аргентині (м. Буенос-Айрес) і 20.05.1960 таємно вивезла його до Ізраїлю, мотивуючи це тим, що д-ва не могла розраховувати на його видачу. Розслідуванням злочин. діяльності Ейхмана займався спец. створений відділ поліції у складі 8 офіцерів, що володіли нім. мовою. У суд. процесі, який здійснював окружний суд Єрусалима, взяла участь чимало свідків, що пережили Голокост. Ейхмана було звинувачено в злочинах проти єврейського народу, злочинах проти людяності, воєнних злочинах та належності до злочин. орг-цій СС і СД. Злочини проти єврейського народу охоплювали всі види злочинів, у т. ч. арешт мільйонів євреїв, концентрацію їх у певних місцях, відправлення до таборів смерті, убивства та конфіскацію власності. В обвинувальному висновку йшлося також про злочини проти представників ін. народів: висилку мільйонів поляків, арешт і відправлення до таборів смерті десятків тисяч циган, відправлення 100 дітей з чеського села Лідіце до гетто в Лодзі та знищення їх як помсту за вбивство чеськими підпільниками Р. Гейдріха. 15.12.1961 окружний суд Єрусалима визнав Ейхмана винним у злочинах проти єврейського народу, проти людяності, воєн. злочинах та членстві у злочин. орг-ціях СС та СД. Верх. Суд Ізраїлю залишив цей вирок, а президент Ізраїлю відхилив прохання про помилування. Ейхмана було страчено через повішення в ніч з 31.05 на 01.06.1962.

Притягуючи Ейхмана до відповідальності, окружний суд Єрусалима керувався ізраїл. правом, а саме, Законом Ізраїлю про покарання нацистів та їх поплічників 1950. Посилаючись на цей Закон, Суд виходив з того, що право Ізраїлю не визнає строк давності для воєн. злочинів і злочинів проти людяності. Він відкинув посилення обвинуваченого на 15-річний строк давності, передбачений аргентин. законом, на тій підставі, що для Ізраїлю цей закон не має юрид. сили. Разом з тим, слід враховувати, що строк давності злочинів проти людяності та воєн. злочинів регулюється міжнар. правом через належність їх до категорії міжнар. злочинів як складової правопоряд-

ку міжнародного співтовариства. У зв'язку з цим у доктрині висловлюється справедл. думка, що, оскільки міжнар. право взагалі заперечує строк давності, до того ж останній несумісний з природою цих злочин. діянь, «є всі підстави зробити висновок про незастосовність строку давності до цих злочинів» (Е. Давид). «Неможливо уявити собі застосування «закону забуття» до злочинів, скоєних проти співтовариства націй і людства як такого. За своєю сутністю ці злочини не мають строку давності. Якщо з технічних причин припинення цих злочинів на нинішньому етапі розвитку позитивного права можливе лише в рамках внутрішнього правопорядку, це має відбуватися відповідно до міжнародного права і на основі визнання пріоритету, який воно має» (П. Мертенс).

У практиці д-в, однак, не існує одностайної підтримки цього висновку, особливо коли д-ва дотримується у своєму законі з них вжили спец. заходів для забезпечення незастосовності строку давності до воен. злочинів та/або злочинів проти людяності. Зокрема, це франц. закон про незастосув. строку давності до злочинів проти людяності 1962, Кримін. кодекс Швейцарії (ст. 75 bis), бельг. закон щодо геноциду та злочинів проти людяності (ст. 17). Крім того, поява Статуту МКС, який передбачає незастосовність строку давності до встановлених у ньому злочинів (ст. 29), радикально змінила це право для його учасників (див. *Міжнародний кримінальний суд*). Більш того, оскільки сьогодні РБ ООН може передати на розгляд Суду ситуацію стосовно скоєння злочинів, визначених у цьому Статуті, «усі держави — члени ООН стають ipso facto та ipso iure зв'язаними матеріальним правом Статуту, принаймні для певної ситуації, і це право містить норму незастосовності строку давності до злочинів, передбачених у ньому. Отже, ця норма таким чином стає частиною загального міжнародного права. Це підтверджує й дослідження «Звичаєве міжнародне гуманітарне право» (норма 160)» (Е. Давид), яке є

широко визнаною в доктрині працею, підготовленою в рамках МКЧХ.

Наст. проблема, пов'язана зі справою Ейхмана, стосувалася визнання в міжнар. праві універс. характеру визначення складу міжнар. злочинів, установлених у *Нюрнберзькому праві*. Формально Статут Нюрнберз. трибуналу (див. *Нюрнберзький процес*) не передбачав цього принципу, обмежуючись взаємодопомогою в кримін. сфері, що було зобов'язанням д-в — учасників *Лондонської угоди 1945*. Це й було підтверджено в резол. 3 (1) ГА ООН від 13.02.1946, яка, «беручи до уваги визначення воєнних злочинів, а також злочинів проти миру і людства, що містяться в Статуті Міжнародного військового трибуналу від 8 серпня 1945 р. ..., рекомендує членам Організації Об'єднаних Націй вжити негайно всіх необхідних заходів для того, щоб воєнних злочинців, які несуть відповідальність за вищезгадані злочини або брали в них безпосередню участь, було арештовано й вислано в ті країни, де вони скоїли свої жахливі діяння, для суду і покарання згідно із законом цих країн».

Однак на практиці трибунали союзних д-в та окр. країни здійснювали універс. юрисдикцію, притягаючи до відповідальності іноз. підданих за дії, скоєні за кордоном щодо ін. іноз. підданих. Характеризуючи ці справи, Верх. Суд Ізраїлю в своєму рішенні у справі Ейхмана зазначив, що особи, які постраждали від дій, що ставилися у провину обвинуваченим, були підданими д-в, пов'язаних союзницькими відносинами з д-вою, де обвинувачені постали перед судом. І в цій справі Суд стосовно воен. злочинів і злочинів проти людяності керувався принципом універс. юрисдикції: «Усі злочини, в яких обвинувачується апелянт, не тільки мають міжнародний характер, а й з урахуванням шкоди і смертоносних наслідків були спроможні зруйнувати вщент усе міжнародне співтовариство. Тому держава Ізраїль, згідно з принципом універсальної юрисдикції і як охоронець і виконавець міжнародного права, мала право судити апелянта. Це зумовлено тим, що не має жодного значення той факт, що на час скоєння порушень ізраїльська держава ще не існувала». Так само вчинив амер. суд, який, розглядаючи справу

Дем'янюка, визнав принцип універс. юрисдикції щодо воєн. злочинів. Обвинувачений, заперечуючи можливість застосув. цього принципу в амер. зак-ві, посилався на те, що його можуть видати Ізраїлю, який на час скоєння діянь, які ставили йому в провину і які до того ж відбувалися в Польщі, як д-ва не існував. Амер. закон справді вимагає, щоб дії, які можуть слугувати підставою для видачі, були скоєні в країні, що вимагає цієї видачі. Однак Апел. суд 6-ї інстанції відповів, що амер. зак-во визнає принцип універс. юрисдикції і що в разі скоєння злочинів, які засуджуються в усьому світі, Ізраїль, як і будь-яка ін. д-ва, має підстави вимагати видачі виконавця такого роду злочинів.

Універс. юрисдикція пов'язана безпосередньо з післявоєн. суд. практикою Нюрнберз. трибуналу (Е. Давид). Так, ще у 1948 амер. військ. трибунал, обгрунтовуючи чергову справу, процитував Г. Гроція: «Королі і ті, хто наділений владою, рівною королівській, мають право призначати покарання не лише за злочини, скоєні стосовно їх самих та їхніх підданих, а й за злочини, які не зачіпають їх безпосередньо, але грубо порушують природне і міжнародне право відносно будь-кого». Розслідування злочинів, згідно з *міжнародним гуманітарним правом*, є не лише правом, а й обов'язком, заснованим на звичаєвому праві. Так, у справі Бласкича Апел. палата МКТЮ зазначила: «Національні судові інстанції держав колишньої Югославії, як і судові органи будь-якої держави, згідно зі звичаєвим правом, зобов'язані судити і видавати осіб, які підозрюються у скоєнні серйозних порушень міжнародного гуманітарного права». Отже, незважаючи на особливості практики д-в, існує можливість здійснення універс. юрисдикції на основі звичаєвого міжнар. права. Своє вираження цей підхід знаходить також у заг. принципі міжнар. права *aut dedere aut judicare*, тобто «суди або видавай» осіб, які підозрюються у скоєнні серйозних порушень міжнар. гуманіт. права.

У справі Ейхмана окружний суд Єрусалима висловився за те, щоб поняття «злочини проти людяності» не пов'язувалося з періодом *війни*. У ній підтверджено також важливість установл. індивід. *вини* в скоєнні міжнар. злочинів, пов'язаних, як прави-

ло, з колект. зусиллями суб'єктів. У зв'язку з цим у міру фіз. «віддалення» суб'єкта від злочину ступінь кримін. відповідальності не знижується, а нерідко підвищується. Відповідно Ейхман у цій справі проходив як «убивця в кріслі», який особисто не підняв руки проти жодного з постраждалих, але водночас відправляв на смерть тисячі людей. У рішенні Апел. палати МКТЮ у справі Тадича від 15.06.1999 з цього питання сказано: «Більшість із цих злочинів є не результатом злочинних намірів окремих осіб, а проявами колективної злочинності: ці злочини нерідко скоюються групами осіб, які переслідують спільні злочинні цілі. Хоча в скоєнні злочинного діяння (убивства...) можуть брати фізичну участь лише деякі члени групи, участь і внесок інших членів групи часто є вирішальними для скоєння відповідного злочину. Звідси впливає, що моральна тяжкість такої участі нерідко не менш суттєва, а по суті взагалі не відрізняється від тяжкості відповідальності осіб, які є фактичними виконавцями відповідних злочинів».

Значення процесу Ейхмана полягає також у тому, що він виходить за межі «пасток стерильної різноманітності позитивізму та еклетичного отождолення природного права з позитивним правом і розв'язує... головні питання на відповідному юридичному та етичному рівнях..., що зумовлюється гідними цілями процесу з точки зору стандарту цивілізації» (Г. Шварценбергер). Цей стандарт має сприяти тому, щоб люди і міжнар. співтовариство не впали у безодню формалізму *lex lata* чи то нац., чи міжнар. права (див. *Equity*). Знаменним у цьому плані було те, що жоден член РБ ООН не оспорював право Ізраїлю переслідувати Ейхмана, незважаючи на те, що кримін. дії були скоєні ним за кордоном, згідно з терит. правом Німеччини, в період, коли Ізраїль як д-ва, що переслідує, не існував, так само як не було визначено на той час і злочини, на які значною мірою спиралося в цьому процесі суд. переслідування. Р. Фолк, характеризуючи місце і роль нац. судів у зв'язку зі справою Ейхмана, зробив

такий узагальнювальний висновок: «Національні суди в існуючій системі діють як агенти світового співтовариства, черпаючи частину свого мандата та компетенцію від досягнутого наднаціонального консенсусу, що діє як додаткове підтвердження національної компетенції».

Літ.: *Schwarzenberger G.* International Law and Order. L., 1971; *Falk R.A.* Legal Order in a Violent World. Princeton, 1968; *Henkin L.* How Nations Behave. Law and Foreign Policy. N. Y.; Washington; L., 1968; *Хенкертс Ж.-М., Досвальд-Бек Л. и др.* Обычное международное гуманитарное право. Т. 1. М., 2006; *Толстых В.Л.* Курс международного права. Учеб. М., 2009; *Давид Э.* Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011; *Верле Г.* Принципы международного уголовного права. Одесса; М., 2011.

В.Н. Денисов

ÉQUITY (англ. справедливість) — принцип справедливості або принципи справедливості, що становлять частину міжнар. права і в такому значенні застосовуються в міжнар. суд. процесі.

У найширшому розумінні Е. виражає ідеї справедливості та необхідності утримання від будь-якого недобросовісного використання переваг ін., навіть через формальності права, в т. ч. відсутності всієї інформації чи обізнаності та довіри до фактів, які вказують на недобросовісне ведення справ. У заг. значенні Е. також розуміють «у контексті пристосування права до конкретних сфер або обрання між кількома різними тлумаченнями права (*equity intra legem*), заповнення прогалін у праві (*equity praeter legem*) та як підставу незастосування законів (*equity contra legem*)» (М. Шоу). У вигляді максимум вони досить широко застосовуються у міжнар. суд. процесі, сприяючи подоланню протиріч між юрид. правами та справедл. інтересами.

У системі джерел міжнар. права Е. характеризується значною специфікою, відіграючи в ній своєрідну роль. Е. ґрунтується або на спеціально вираженій волі суверен. суб'єктів, а саме, на *ex aequo et bono*, або на міркуваннях добросовісності у відносинах між цими суб'єктами. Виходячи з цього, «equity, в широкому значенні, що вказує на ідеї справедливості, добросовісності та мо-

ральної справедливості, є джерелом міжнародного права тією незначною мірою, якою її можна розглядати як твірну частину загальних принципів права. Equity виражає також ступінь, у якому певний засіб судового захисту має розглядатися як частина міжнародного права» (Г. Лаутерпахт) (див. також *Загальні принципи права*). Як заг. принцип права Е. виконує коригувальну роль у міжнар. суд. процесі, а саме — пом'якшення жорсткості права, заповнення прогалін у ньому і навіть скасування його норм. «Міркування справедливості можуть значно впливати на розвиток матеріального права» (У. Дженкс). Іноді Е. розглядають як «не більше, ніж прийнятний синонім для природного права і виконання цієї функції..., що породжує суперечки з цього питання між натуралістами і позитивістами» (Д. О'Коннелл).

Уперше можливість застосув. Е. на багатостор. рівні потенційно визначено в Конвенції про мирне розв'язання міжнар. спорів 1899 (переглянуто 1907). У розд. IV, який стосується Міжнар. третейського суду, встановлено, що «Суд має на меті врегулювання спорів між державами суддями на їх власний вибір та на основі поваги до права» (ст. 37). Крім того, «у питаннях юридичної властивості і переважно в питаннях тлумачення або застосування міжнародних договорів третейський суд визнається державами, що домовляються, найдієвішим і разом з тим найсправедливішим засобом вирішення спорів, не уладнаних дипломатичним шляхом». Тим самим уперше на багатостор. рівні було заявлено, що міжнар. третейський арбітраж є суд. процесом, а не методом політ. компромісу. Він має вирішувати спори між д-вами на основі широкого розуміння права суддями, не виключаючи можливості їх звернення до Е. У цьому сенсі, однак, Е. відрізняється від компетенції суду або трибуналу вирішувати справу *ex aequo et bono*, яка, як зазначив Г. Лаутерпахт, «є різновидом законодавчої діяльності, що відрізняється від застосування норм equity в їх широкому сенсі».

У. Дженкс, досліджуючи принципи Е. в практиці міжнар. трибуналів, звертає увагу на те, що «гострому поділу між правом та equity, такому як переважання у відправленні правосуддя в деяких державах, не

місце в міжнародній юрисдикції; навіть у деяких національних правових системах існує стійка тенденція до синтезу права та equity». Низка рішень міжнар. трибуналів наочно показує розвиток цієї тенденції в міжнар. суд. процесі. Передусім це стосується відомого рішення *Saugu Indians Case 1926*, у якому констатується, що «перевірка положень арбітражних договорів демонструє визнання того, що у певних справах щось більше, ніж суворе право, має бути використане в підставах рішення арбітражних трибуналів; що є справи, в яких, подібно до справ судів країни, ці трибунали мають установлювати підстави рішення та законні претензії, а також право, виходячи із загальних міркувань правосуддя, справедливості (equity) і керуючись правовими аналогіями, духом та загальновизнаними принципами міжнародного права. Така перевірка свідчить також, що неоднакові підходи часто використовувалися в процесі включення або невключення «equity» до підстав того чи іншого прийнятого рішення. В цілому її систематично використовують у загальних умовах арбітражних договорів». В ін. відомій справі — *Trail Smelter Arbitrations 1939* (США проти Канади) Арбітр. конвенція зобов'язувала Трибунал «досягти рішення, що має бути справедливим стосовно всіх зацікавлених сторін». Застосовуючи цей підхід, Трибунал визначив режими заходів контролю за викидами плавильні, розташовані в Канаді, виходячи зі справедл. інтересів сторін.

Є чимало ін. суд. та арбітр. справ, у яких Е. знайшла практ. застосув., що свідчить про подальшу конкретизацію цього принципу в міжнар. праві. Так, ще в Конвенції між Великою Британією і США 1910 Арбітр. трибунал мав винести своє рішення згідно з «правилами цього договору і принципами міжнародного права та equity». Найвідомішою у сфері застосув. Е. в цей період є справа ППМП Відведення води з Маасу 1937 (*Diversion of Water from the Meuse Case*), в якій розглядався спір між Голландією і Бельгією. Суддя М. *Хадсон* зазначив: те, що розглядається як принципи equity, тривалий час трактується як частина міжнар. права і застосовується судами. «Згідно зі статтею 38 Статуту, — заявив він, — якби не було цієї статті, Суд все од-

но мав би користуватися певною свободою розглядати принципи equity як частину міжнародного права, яку він зобов'язаний застосовувати». Разом з тим у справі Претензії норвезьких судновласників 1992 (*Norwegian Shipowners' Claims*) Арбітр. трибунал дійшов висновку, що формула «право та equity», вказана в Спец. угоді, не уповноважувала його відступати від умов юрид. документа або його наслідків: «Більшість юристів-міжнародників, здається, згодні, що ці слова слід розуміти у значенні загальних принципів справедливості як відмінних від будь-якої окремої системи юриспруденції або внутрішнього права будь-якої держави». З цього випливає, що Е. не є якимось абстрактним поняттям, пов'язаним із застосув. справедливості як категорії, відокремленої від міжнар. права, а його частиною, яка демонструє життєву необхідність урахування в міжнар. суд. процесі спец. обставин, у т. ч. правового характеру, якщо такі є.

Новітня практика також свідчить про застосув. Е. як частини міжнар. права у вигляді «принципів справедливості» (*equitable principles*). Так, у справі *Rann of Kutch Arbitration* між Індією і Пакистаном 1968 Трибунал погодився з тим, що Е. становить частину міжнар. права і, відповідно, сторони можуть спиратися на такі принципи у представленні своїх справ. МС ООН, розглядаючи справу *Континентальний шельф Північного моря 1969*, вказав на остаточну делімітацію між Зах. Німеччиною, Голландією і Данією, «згідно з принципами справедливості», та обговорював доцільність звернення до Е. у процесі розгляду Судом справи *Барселона Трекшн 1964–70*. У першій справі МС ООН також підтвердив, що у заг. значенні принцип справедливості є «властивістю права», яка пронизує всі міжнар.-правові норми, тлумачачи їх і не допускаючи відмови від застосув. правових норм. Суд зазначив: «Незалежно від правових міркувань судді його рішення за ухвалою мають бути правильними і, отже, в цьому сенсі справедливими». У справі ж *Барселона Трекшн* уряд Бельгії стверджував, що дипл. захист компаній здійснюєть-

ся д-вою, до якої вони належать, і було б бажаним, виходячи з принципу справедливості, щоб захист акціонерів таких компаній забезпечувався їх власною д-вою. Суд, однак, відхилив таку аргументацію, але не з міркувань невизнання принципу справедливості як такого, а через те, що в цьому випадку претензії бельг. уряду виходили за рамки розумних вимог справедливості. А у справі Сухопутний кордон, кордон між островами і морський кордон між Гондурасом і Сальвадором 1992 (Land, Island and Maritime Frontier Dispute between El Salvador and Honduras) МС ООН узяв до уваги «принцип справедливості в його аспекті *intra legem*, тобто саме ту форму принципу справедливості, яка є методом тлумачення права та однією з його властивостей». Беручи до уваги ці міркування, *Нгуен Куок Динь* робить висновок про існування в міжнар. праві «презумпції справедливості».

Звернення до Е. нерідко можна знайти і в *праві міжнародних договорів*, і, особливо, в *Конвенції ООН з морського права 1982*. Зокрема, в ст. 52 цієї Конвенції передбачається, що конфлікт між інтересами *прибережної держави* та будь-якої ін. д-ви або будь-яких ін. д-в стосовно *виключної економічної зони* має розв'язуватися на основі справедливості, тоді як згідно зі ст. 74 делімітація цієї зони між д-вами з протилежними або суміжними побережжями «здійснюється шляхом угоди на основі міжнародного права, як це вказується в статті 38 Статуту Міжнародного Суду, з метою досягнення справедливого рішення». Подібний підхід установлено і в ст. 83 цієї Конвенції, яка присвячена делімітації *континентального шельфу*. Крім того, ст. 140 цієї ж Конвенції передбачає справедл. розподіл фін. та ін. екон. вигод, отримуваних від діяльності в глибоководному р-ні морського дна. Ці положення характеризуються певною гнучкістю, що є важливою умовою для належного розв'язання спорів у цих сферах діяльності д-в. Водночас їх формулювання мають досить заг. характер, що дає підстави вважати ці положення недостатньо визначеними. «Як саме може бути розв'язано

будь-який окремий спір, яким способом це цілком вірогідно буде здійснено та які принципи мають бути використані — все це далеке від ясності, що може призвести до появи елемента непередбачуваності» (М. Шоу). Конвенція про право ненавігац. використання міжнар. водних ресурсів 1997 також значною мірою спирається на концепцію Е. Напр., ст. 5 передбачає, що д-ви мають використовувати міжнар. водні ресурси в дусі принципів справедливості та розумності (*equitable and reasonable*), у своїх власних терит. та великою мірою в процесі використання, розвитку та захисту такого водного ресурсу.

За певних обставин Е. може також застосовуватися в делімітації неморських кордонів. У ситуаціях, пов'язаних з відсутністю доказів стосовно проходження лінії кордону, міжнар. трибунал може звернутися до Е. Напр., у справі Буркіна-Фасо проти Малі, яка стосується прикорд. спору, 1986 (Burkina Faso / Mali Frontier Dispute, Judgment) МС ООН вказав: «Має бути визнано, що Суом є прикордонною заводдю, і за відсутності точної вказівки в текстах проходження прикордонної лінії остання має поділити заводь Суом у дусі принципів справедливості». Суд підкреслив також, що «звернення до концепції *equity* необхідне, щоб змінити цілком несправедливо встановлений кордон». Таким принципом було визнано поділ заводи Суом порівну. Слід, однак, зазначити, що Е. не завжди означає рівність, особливо там, де немає спец. обставин.

Е. застосовують також до відповідальності д-в, пов'язаної з їх космічною діяльністю (див. *Міжнародне космічне право*). Так, у ст. XII Конвенції про міжнар. відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 розмір відшкодування визначається «згідно з міжнародним правом та принципами справедливості». Цей принцип застосовано й у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969* стосовно подільності положень договору. Якщо окр. його положення стають нечинними, то «продовження виконання решти частин договору не було б несправедливим» (п. 3 ст. 44). Велику сферу застосув. Е. становить і *міжнародне економічне право*.

Існує також практика МС ООН щодо посилання на Е. звичаєвих норм. міжнар.

права або заг. принципів права, що також підтверджує статус Е. як частини міжнар. права, зобов'язуючи суд ретельно досліджувати різноманітні міркування та виявляти їх сутнісні ознаки, щоб досягти справедл. розв'язання спору (рішення у справах Континент. шельф Півн. моря 1969, Юрисдикція над рибними промислами 1974, висновок Арбітр. комісії з кол. Югославії № 9 від 04.07.1992 та ін.).

Міжнар.-правова практика свідчить, що суди, як правило, з обережністю підходять до застосув. Е., беручи до уваги той факт, що цей принцип «не має в міжнародному праві такого самого значення, як у внутрішньому праві...» (Нгуен Куок Дінь). Певне узагальнення цього підходу можна знайти в коментарях КМП ООН до «Проекту, що стосується правонаступництва держав не в питаннях міжнародних договорів» 1976. У цьому Проекті зазначено: «Фактично принцип справедливості є більше фактором рівноваги, коригувальним елементом, який слугує для збереження розумного характеру зв'язку між рухомим майном держави та територією. Принцип справедливості дозволяє найбільш ґрунтовно глумачити поняття майна..., пов'язаного з діяльністю держави-попередниці в питаннях, пов'язаних з територією..., і надати йому прийняттого значення».

Отже, застосув. Е. не означає можливість недотримання правових норм, оскільки це підривало б існування міжнар. права, що будується на суверенітеті д-в (див. *Суверенітет державний*). Однак замінити міжнар. право Е. можливо лише за згодою сторін, які беруть участь у спорі, що передбачено в ст. 38 Статуту МС ООН. У згаданих коментарях 1976 КМП ООН чітко вказала на межі застосув. Е.: «Принцип справедливості, незважаючи на його важливість, не має вищості, оскільки всі норми були б зведені в такому разі до норми справедливості. У крайньому випадку така норма зробила б некорисною будь-яку спробу кодифікації...».

На важливість застосув. Е. у процесі прийняття суд. рішень на основі норм права звернув увагу МС ООН, розглядаючи справу Континент. шельф Півн. моря 1969. Він зазначив, що незалежно від юрид. обґрунтування суд. рішення мають бути спра-

ведл., підкресливши відмінність між застосув. права і розв'язанням спору *ex aequo et bono*. При цьому Суд наголосив: «Коли мова йде про суд, який відправляє правосуддя або застосовує право, то його рішення знаходить своє об'єктивне підтвердження в міркуваннях, що містяться в нормах, а не поза ними, і в цій сфері саме норма права вимагає застосування принципів справедливості. Отже, у цьому випадку не йдеться про рішення *ex aequo et bono*, що було б можливим лише за умов, передбачених п. 2 ст. 38 Статуту Суду».

Подальшим розвитком бачення МС ООН місця і ролі Е. в міжнар. праві є його рішення у справі Континент. шельф (Туніс проти Лівії) 1982 (*Tunisia / Libya Continental Shelf Case*), в якому сказано: «Справедливість як правова концепція є прямою еманациєю ідеї правосуддя. Суд, чиє завдання за визначенням складається з відправлення правосуддя, зобов'язаний застосовувати її. В історії правових систем термін «справедливість» слугував для позначення різних юридичних концепцій. Справедливість часто протиставляли жорстким нормам позитивного права, суворість яких мала бути стримана в цілях здійснення правосуддя. Як правило, це протистояння не має паралелей у розвитку міжнародного права; юридична концепція справедливості є загальним принципом, який безпосередньо застосовується як право. Більше того, в процесі застосування позитивного міжнародного права суд може обрати серед кількох можливих тлумачень права те з них, яке у світлі обставин справи видається йому таким, що найбільше відповідає вигодам правосуддя».

Зазначена практика Е., яка насправді є значно більшою і різноманітнішою, свідчить про визнання важливості принципів справедливості в міжнар. суд. процесі, а також про можливість посилення їх ролі в майбутньому. У. Дженкс, який глибоко вивчав проблему Е. в міжнар. суд. процесі, так характеризує цей принцип, виходячи з особливостей його істор. розвитку: «Шлях *equity* означає комплекс принципів у ме-

жах міжнародного права, який може бути зіставлений з *equity* римського та англійського права». З цього розуміння *E.* виходить і практика міжнар. судів та арбітражів, яка крім названих вище максим досить широко застосовує й ін. максими, що відіграли велику роль у розвитку англо-амер. права. Це такі максими, як: «рівність є справедливістю», «той, хто шукає справедливості, сам має чинити справедливо», «той, хто вступає у сферу «справедливості», має приходити з чистими руками», «справедливість іде за правом», «де існують суди справедливості, там переважає рівність», «справедливість іде за наміром, а не за формою», «в абсолютній справедливості факти слід оцінювати такими, якими вони є, а не такими, якими їх вважають», «справедливість допомагає пильності, але не бездіяльності», «справедливість вважається балансом зручності», «акти справедливості *in personam*», «справедливість дивиться, як зроблено те, що мало бути зроблено», «справедливість припускає намір виконати зобов'язання» (*У. Дженкс*).

Усе це характеризує *E.* як специфічну складову міжнар. суд. процесу, що має сприяти віднайденню збалансованого компромісу між реальністю життєвих обставин та суворістю норм міжнар. права. У доктрині та практиці *E.* визнається частиною міжнар. права у вигляді одного із заг. принципів права, що походить від *equity* як категорії внутр. права д-в і є, у свою чергу, продуктом категорії рим. права *aequitas*. Будучи заг. принципом права, *E.* безпосередньо застосовується в міжнар. суд. процесі як правова норма, яка, однак, виступає не самоств. джерелом міжнар. права, а доповнювальним принципом норми права. Такий висновок підтверджує й бачення *Е.Я. Броунлі*, який також висловлюється в цьому дусі: «Безумовно, «*equity*» не може бути джерелом права, але може бути важливим фактором у процесі прийняття судового рішення. *Equity* може відігравати драматичну роль у доповненні права або скромно з'являтися як частина судової підстави для винесення рішення».

Літ.: *Jenks W.* The Prospects of International Adjudication. L.; N. Y., 1964; *O'Connell D.P.* International Law. V. 1. L., 1965; *Lauterpacht H.* International Law. V. I. The General Works. Cambridge, 1970; *Brownlie I.* Principles of Public International Law. Oxford, 1973; *Динь Нгуен Куок, Пелле А., Дайе П.* Международное публичное право. Т. 1. Кн. 1. Формирование междунар. права. К., 2000; *Shaw M.* International Law. Cambridge, 2003; *Толстых В.Л.* Курс международного права. Учеб. М., 2009.

В.Н. Денисов

ЕКЗЕКВАТУРА (від лат. *ex(s)equi* — нехай виконує) — акт про визнання д-вою перебування глави конс. установи та надання йому дозволу здійснювати конс. функції у визначеному конс. окрузі.

Обов'язковість отримання *E.* передбачена ст. 12 *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*. Процедурі видачі *E.* передують надання главі конс. установи (див. *Консул*) з боку д-ви акредитації письм. повноважень — т. з. *консульського патенту* або ін. відп. документа (*patent, lettre patente, commission consulaire, brevet*). Його назва і форма визначаються внутр. правом д-ви акредитації. У конс. патенті, як правило, зазначається ім'я та прізвище призначеної особи, категорія або клас, до якої вона належить, а також *консульський округ* і місцезнаходження *консульської установи*. Після видачі патенту д-ва акредитації направляє його до уряду д-ви перебування дипл. (конс.) каналами або в ін. відп. спосіб (напр., через третю д-ву або поштою) з проханням допустити главу конс. установи до виконання ним своїх функцій. Орган д-ви перебування, компетентий видавати *E.*, визначається її нац. зак-вом. У більшості д-в рішення про видачу *E.* ухвалюється на рівні МЗС, рідше — на рівні уряду (напр., у ФРН) або глави д-ви. Форма *E.* так само регулюється внутр. правом д-ви перебування. *E.* може бути як окр. документом (напр., актом глави д-ви, завізованим керівником зовнішньополіт. відомства), оригінал або засвідчена копія якого вручається главі конс. установи, так і мати вигляд дозвільного напису на конс. патенті або ж виражатися у формі *нотифікації* д-ви акредитації дипл. каналами. Про ухвалені рішення щодо видачі *E.* МЗС д-ви перебування у можливо короткий строк інформує д-ву акредитації. Згідно з міжнар. правом, д-ва перебування вправі відмовити у видачі *E.*, при цьому

вона не зобов'язана повідомляти мотиви такої відмови. Це пов'язано з тим, що оголошення причин відмови у наданні Е. може призвести до дод. ускладнення двостор. відносин. Водночас, іноді у разі відмови у видачі Е. можуть надаватися пояснення причин такого кроку. Хоча термін дії Е. не обмежується в часі, вона може в будь-який момент бути відкликана д-вою перебування, насамперед у разі оголошення глави конс. установи *persona non grata*. Глава конс. установи може приступати до виконання своїх обов'язків лише після одержання ним Е. Водночас, згідно з міжнар. правом, він може бути тимчасово допущений до виконання конс. функцій, поки триває процедура видачі Е. (ст. 13, 15 Віден. конвенції 1963). Після надання главі конс. установи Е. або дозволу тимчасово здійснювати його повноваження МЗС д-ви перебування невідкладно сповіщає про це компетентні органи влади конс. округу, а також вживає усіх необхідних заходів, щоб глава конс. установи міг виконувати свої функції і користуватися всіма передбаченими правами, пільгами, привілеями та імунітетами (ст. 14 Віден. конвенції 1963). У деяких д-вах з федерат. устроєм (напр., у ФРН) видача Е. може передбачати також отримання форм. згоди з боку органів влади конс. округу. Згідно з практикою д-в, Е. не вимагається для зав. конс. відділів дипл. представництв, ін. працівників конс. установи, яких призначають без погодження з д-вою перебування. Передбачається, що після видачі главі конс. установи Е. її дія автоматично поширюється на решту працівників конс. персоналу. Разом з тим, якщо це передбачено нац. зак-вом, Е. може видаватися конс. посад. особі, яка не є главою конс. установи (ст. 19 (3, 4) Віден. конвенції 1963). Слід наголосити, що наведені норми щодо видачі Е. в аналогічний спосіб застосовуються і відносно почесних (нештатних) консулів (*consules electi*). При цьому важлива відмінність полягає в тому, що, оскільки почесний консул здебільшого є гр-ном д-ви перебування, з метою уникнення конфлікту інтересів міжнар. право передбачає попереднє погодження його кандидатури з д-вою перебування. Що стосується кар'єрних глав конс. установ (*consules missi*), то міжнар. звичаєве право, кодифіковане Ві-

ден. конвенцією 1963, не передбачає згадану вимогу. Незважаючи на це, нерідко у практиці д-в (напр., у ФРН) прийнято вживати заходів для отримання попередньої згоди д-ви перебування щодо прийнятності кандидатури на пост глави конс. установи — подібно до того, як це має місце у випадку з главою дипломатичного представництва (*агреман*). Часто відп. зобов'язання д-ви акредитації закріплюється у двостор. угодах. Зокрема, у більшості укладених Україною конс. конвенцій передбачено, що для призначення глави конс. установи д-ва акредитації має одержати попередню згоду д-ви перебування (зокрема, конвенції з КНР 1992, Румунією 1992, Росією 1993, Казахстаном 1994, КНДР 1994, В'єтнамом 1994, Литвою 1995, Молдовою 1995, Болгарією 1996, Азербайджаном 1997, Грузією 1997, Туркменістаном 1998, Узбекистаном 1998, Лівією 2003, Білоруссю 2009). Цей підхід ґрунтується значною мірою на відп. практиці кол. СРСР. Водночас, ін. конс. конвенції України (зокрема, угоди з Угорщиною 1991, Польщею 1993, Туреччиною 1998, Македонією 2000, Югославією 2001, Італією 2003) у цьому відношенні відштовхуються від Віден. конвенції 1963, не вимагаючи попереднього узгодження кандидатури глави конс. установи. Загалом практика України у сфері видачі Е. ґрунтується на положеннях Віден. конвенції 1963 та ін. нормах міжнар. звичаєвого права. Зокрема, згідно зі ст. 11 *Консульського статуту України 1994*, консул «приступає до виконання своїх обов'язків після одержання ним дозволу держави перебування (екзекватури)». Те саме стосується і почесних консулів України (п. 10 Положення про почесних (нештатних) консулів, затвердженого Указом Президента України 1997).

Літ.: *Czubik P., Szewdo P.* Consular Functions // *MPEPIL* / Ed. R. Wolfrum. Oxford, 2012; *Lee L.T., Quigley J.* Consular Law and Practice. Oxford, 2008; *Wagner N., Raasch H., Pröpstl T.* Wiener Übereinkommen über konsularische Beziehungen vom 24. April 1963. Berlin, 2007; *Смирнов Ю.М.* Консульское право: практика применения. М., 2001; *Economides C.* Consular Relations // *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. I. Amsterdam, 1992; *Sen B.* A Diplomat's Handbook of International Law and Practice. Dordrecht, 1988.

А.Я. Мельник

ЕКІПАЖ ПОВІТРЯНОГО СУДНА — особи авіац. (льотного) персоналу, яким згідно з нормами нац. права та *міжнародного повітряного права* доручено виконання певних обов'язків з керування й обслуговування повітр. судна під час здійснення внутр. і міжнар. польотів.

У міжнар. повітр. праві немає акта, в якому всебічно визначається правовий статус екіпажу, хоча деякі норми щодо нього містяться в низці багатостор. конвенцій, присвячених окр. аспектам міжнар. повітр. права. Так, заг. вимоги щодо свідоцтв членів екіпажу зафіксовано у ст. 32 і 33 *Чиказької конвенції 1944*, а також у Дод. 1 до неї. Зокрема, пілот кожного повітр. судна та ін. члени льотного складу Е. п. с., зайнятого в міжнар. навігації, забезпечуються посвідченнями про кваліфікацію і свідоцтвами, які видано або яким надано чинності д-вою, в якій це повітр. судно зареєстроване. При цьому кожна д-ва зберігає за собою право відмовитися визнати посвідчення про кваліфікацію і свідоцтва, видані будь-кому з її гр-н ін. д-вою.

У зв'язку зі зростанням кількості кримін. злочинів, скоєних на борту повітр. суден, було прийнято низку міжнар.-правових актів, спрямованих на боротьбу з ними. У Токійській конвенції про правопорушення та деякі ін. акти, що здійснюються на борту повітр. суден, 1963 (далі — *Токійська конвенція 1963*) містяться положення, що регулюють права і обов'язки командира та ін. членів Е. п. с. стосовно запобігання злочинним діям під час польоту. Спочатку цю Конвенцію розробляли як акт про статус командира повітр. судна, проте згодом її розробники залишили лише 1 главу, присв. цьому питанню. Так, у гл. 3 Токійської конвенції 1963 встановлено широку компетенцію командира повітр. судна, згідно з якою він має право застосовувати щодо правопорушника «розумні заходи, в т. ч. заходи примусу», необхідні для гарантування безпеки повітр. судна, осіб та майна, підтримання повного порядку і дисципліни та забезпечення можливості передання порушника компетентній владі д-ві посадки повітр. судна (п. 1 ст. 6).

Як правило, правовий статус Е. п. с. визначається зак-вом тієї д-ви, яка здійснила реєстрацію цього судна. У багатьох д-вах до складу екіпажу не можуть входити іноз. гр-ни (це правило пов'язане з боротьбою проти актів незаконного втручання у діяльність цив. авіації). Члени екіпажу, діючи в межах служб. повноважень і зберігаючи своє гр-нство, є представниками експлуатанта (власника) судна, який відповідає за їхні дії. Кожний член екіпажу виконує чітко визначені функції, а командир повітр. судна несе відповідальність за ін. членів екіпажу, пасажирів, вантаж та повітр. судно в цілому.

В Україні правовий статус Е. п. с. регулюється нормами розд. VIII *Повітряного кодексу України 2011*, де зазначено, що Е. п. с. складається з осіб льотного складу, до якого належать особи льотного екіпажу та екіпажу пасажир. і вантаж. салонів, які під час польоту постійно здійснюють такі функції: виконання процедур, передбачених керівництвом з льотної експлуатації повітр. судна; обслуговування устаткування, механізмів і приладів, необхідних для польоту повітр. судна, а також обладнання, встановленого на повітр. судні, необхідно для виконання польотного завдання; забезпечення на борту повітр. судна процедур з безпеки пасажирів та їх обслуговування. Склад екіпажу визначається залежно від типу повітр. судна, характеристик і тривалості польоту, характеру операцій, для яких це повітр. судно призначене. Перед кожним польотом експлуатант визначає поіменний список членів екіпажу. Мінім. чисельність складу Е. п. с. встановлює керівництво з льотної експлуатації конкр. типу повітр. судна.

Кожний член екіпажу відповідає за належне виконання своїх служб. обов'язків, виконання обов'язків, які, з огляду на специфіку діяльності цив. авіації, пов'язані з безпекою повітр. судна та пасажирів на борту. Член екіпажу зобов'язаний: доповісти командирі про будь-який тех. випадок відмови, збою чи дефект, що може порушити безпечну експлуатацію повітр. судна, зокрема його аварійні системи; використовувати схеми доповіді експлуатанта про випадки загрози, згідно з програмою безпеки і заходами щодо безпеки польотів. Члену екіпажу заборонено виконувати свої

обов'язки на повітр. судні, якщо він перебуває під дією будь-якого препарату, що впливає на працездатність і може загрожувати безпеці польоту повітр. судна, або погано почувається, що також може загрожувати безпеці польоту. Йому також заборонено вживати алкоголь менш як за 8 год до зазначеного часу виконання своїх служб. обов'язків у польоті або оголошення режиму готовності, заступати на льотне чергування з рівнем алкоголю в крові, що перевищує 0,2 проміле, та вживати алкоголь під час польоту або в режимі очікування (ст. 58 Повітр. кодексу України).

Командиром повітр. судна може бути пілот, який має відп. кваліфікацію та досвід. Для виконання керівних функцій на повітр. судні експлуатант призначає командира повітр. судна з числа членів екіпажу. Власник, орендар або лізингоодержувач повітр. судна авіації заг. призначення призначає пілота, на якого покладає виконання функцій командира повітр. судна та відповідальність за безпечне виконання польоту. У разі, якщо до складу Е. п. с. входить лише 1 особа, вона виконує обов'язки командира повітр. судна. Командир повітр. судна: несе відповідальність за безпеку всіх членів екіпажу, пасажирів і вантажу на борту з моменту, коли він піднімається на борт, і доти, доки не залишить літак після польоту; несе відповідальність за експлуатацію і безпеку повітр. судна з моменту готовності судна вирулити на злітну смугу для польоту до того моменту, коли закінчилося приземлення і двигун (двигуни), що використовувався як осн. силова установка, заглушено; має право віддавати команди, які вважає необхідними й такими, що гарантують безпеку повітр. судна, пасажирів і вантажу, що перевозяться; має право відмовити в перевезенні: будь-якої особи або будь-якої частини вантажу, якщо, на його думку, це може становити потенц. загрозу безпеці літака чи пасажирів; особи, якщо вона перебуває під впливом алкоголю або мед. препаратів у такій мірі, що може загрожувати безпеці літака або пасажирів; небажаних пасажирів, депортованих осіб чи ув'язнених, якщо їх переміщення становить загрозу безпеці літака чи пасажирів; має забезпечити інформування пасажирів про місцезнаходження аварійних виходів, розташування і вико-

ристання відп. аварійного і рятувального обладнання; має право на остаточне рішення про приймання чи неприймання літака з експлуатац. недоліками, дозволеними відп. документацією, та має забезпечити проведення передполітної підготовки (ст. 60 Повітр. кодексу України).

Командир або пілот, якому передано управління польотом в аварійній ситуації, що вимагає термінового прийняття рішення або виконання дії, може виконувати будь-які дії, які він вважає необхідними за цих обставин. У таких випадках в інтересах безпеки він може відступати від правил, експлуатац. схем і методів. Експлуатант повітр. судна зобов'язаний вжити всіх можливих заходів щодо гарантування виконання особами, які перебувають на повітр. судні, усіх законних наказів командира повітр. судна з метою забезпечення безпеки літака, осіб та майна, що перебувають на ньому. Командир повітр. судна, який отримав сигнал лиха від ін. повітр. чи морського судна, помітив повітр. чи морське судно, яке зазнало аварії чи якому загрожує небезпека, або ін. катастрофу, стихійне лихо чи людину в морі, життя якої під загрозою, зобов'язаний надати допомогу постраждалим або особам, життя яких під загрозою, в обсязі, що дозволяє йому надати таку допомогу без загрози безпеці повітр. судна, пасажирів, членів екіпажу або ін. осіб, за яких він несе відповідальність.

Літ.: *Международное воздушное право*. Кн. 2 / Отв. ред. А.П. Мовчан, О.Н. Садиков. М., 1981; *Лукьянович В.И.* Права и обязанности командира и членов экипажа воздушного судна при незаконном вмешательстве в деятельность гражданской авиации. М., 1983; *Бордунов В.Д.* Международное воздушное право. М., 2007; *Рижий В.И.* Міжнародне повітряне право. К., 2011.

*Ю.С. Шемшученко,
О.І. Мельничук*

ЕКІПАЖ СУДНА — колектив осіб, які на борту судна під час рейсу фактично виконують обов'язки з експлуатації судна або обслуговування на ньому і яких включено до судової ролі. Зайняття особою посади на борту судна здійснюється на основі трудової угоди моряка з судовласником.

У деяких документах Е. с. визначається через перелік, внесенням відп. категорій осіб (капітан, особи командного складу, суднова команда) до суднової ролі (ст. 4 Модельного закону СНД «Про особливості регулювання праці моряків»). Е. с. поділяють на командний склад і суднову команду. Перелік посад, що належать до командного складу, визначається нац. зак.-вом. У д-вах, де перелік посад не визначений законом, зарахування осіб до командного складу здійснюється на основі колект. договору або звичаю. Відповідно до ст. 49 *Кодексу торговельного мореплавства України 1995* (далі — КТМ), до командного складу судна крім капітана належать: помічники капітана, суднові механіки, електромеханіки, радіоспеціалісти, судновий лікар, боцман, а також ін. суднові спеціалісти, яких може зарахувати судовласник. Суднова команда складається з осіб, які виконують служб. обов'язки на судні й не належать до його командного складу.

Міжнар. договори та нац. зак.-во регламентують мінім. склад Е. с., необхідний для виходу судна в море. Згідно з *Конвенцією ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція ООН 1982), кожна д-ва щодо суден, які плавають під її прапором, вживає заходів із комплектування і навчання екіпажів суден. Судно має очолюватися капітаном і офіцерами відп. кваліфікації, а екіпаж за кваліфікацією і чисельністю — відповідати типу, розмірам та обладнанню судна. *Міжнародна конвенція про охорону людського життя на морі 1974* (далі — Конвенція 1974) та Протокол 1978 до неї передбачають вжиття урядами заходів щодо укомплектування суден Е. с. у відп. кількості та належної кваліфікації. Принципи безпечного укомплектування суден екіпажами містяться в резол. Асамблеї ІМО А.481 (XII). В Україні мінім. склад Е. с., з яким дозволяється вихід судна в море, встановлюють залежно від типу судна, його призначення, р-ну плавання та згідно з чинним зак.-вом (ст. 50 КТМ України).

Конвенція 1974 і Протокол 1978 до неї та *Міжнародна конвенція про підготовку і ди-*

пломування моряків та несення вахти 1978 зі змінами 1995 (далі — Конвенція 1978) передбачають наявність на судні Свідоцтва про мінім. безпечний склад Е. с., яке видає д-ва прапора судна. Здійснюючи контроль у портах за іноз. суднами, компетентні органи можуть вважати судно укомплектованим екіпажем, спроможним забезпечити необхідну безпеку, якщо склад Е. с. відповідає даним такого документа. У Свідоцтві вказується кількість членів екіпажу і підтверджується, що їх кваліфікація та кількість гарантує безпеку судна, людей, вантажу та навколишнього середовища. У ньому також вказується, що у зв'язку з характером експлуатації судна чисельність його екіпажу може бути зменшена із зазначенням конкр. скорочень.

Для членів Е. с. встановлено такі види дипломів: судоводія, судових механіків, судових електромеханіків, судових радіоспеціалістів, диплом судового лікаря, кваліфікац. свідоцтва осіб рядового складу, спец. свідоцтва фахівця для командного і рядового складу. Дипломи капітана та ін. членів екіпажу підтверджує адміністрація, яка їх видає, а саме, капітан відп. морського торг. порту (ст. VI). Згідно із зак.-вом України, до зайняття посад капітана та ін. осіб командного складу допускаються особи, які мають відп. звання, встановлені Положенням про звання осіб командного складу морських суден та порядок їх присвоєння. Присвоєння звань засвідчують видачею дипломів або кваліфікац. свідоцтв після успішного складання іспитів у держ. кваліфікац. комісії. До зайняття посад командного складу, для яких не передбачено присвоєння звання, а також членів суднової команди допускаються особи, які мають видані у встановл. порядку відп. документи, що підтверджують їх кваліфікацію, необхідну для виконання обов'язків на судні.

Вимоги щодо стану здоров'я членів Е. с. та їх мед. огляду визначено в низці міжнар. договорів. Конвенція 1978 містить заг. положення про те, що кандидат на отримання диплома має надати задовільний доказ того, що стан його здоров'я відповідає вимогам. Він повинен мати документ, що засвідчує стан його здоров'я, виданий кваліфікованим лікарем, визнаним стороною Конвенції. Охороні здоров'я членів Е. с.

присвячені також Конвенція МОП № 16 «Про медичний огляд підлітків на борту суден», Конвенція МОП № 58 «Про мінімальний вік для роботи на морі», Конвенція МОП № 112 «Про мінімальний вік рибалок». Мед. огляду членів Е. с. присвячені Конвенція МОП № 73 «Про медичний огляд моряків» та Конвенція МОП № 113 «Про медичний огляд рибалок».

Нац. зак-во може встановлювати вимоги щодо гр-нства командного складу Е. с. Згідно із зак-вом України, капітаном судна може бути тільки гр-н України, а члени Е. с., зареєстровані у Держ. судовому реєстрі України або Судновій книзі України, можуть бути гр-нами будь-якої д-ви.

Труд. відносини членів Е. с. регулюються міжнар. конвенціями і зак-вом *держави прапора* судна. Щодо найму та працевлаштування моряків діють Конвенція МОП № 179 «Про найм і працевлаштування моряків» та Рекомендація МОП № 186 «Про найм і працевлаштування моряків». Тривалість робочого часу моряка і час відпочинку регламентуються розд. А-VIII/1 Кодексу з підготовки та дипломування моряків і несення ваhti (Дод. 1 до Конвенції 1978) та Конвенцією МОП № 180 «Про тривалість робочого часу моряків і склад судового екіпажу».

В Україні порядок прийняття на роботу Е. с., його права та обов'язки, умови роботи й оплати праці, соц.-побутове обслуговування на морі і в порту, а також підстави та порядок звільнення членів екіпажу регулюються КТМ України, ін. актами зак-ва України, статутами служби на морських і риболовних судах, ген. та галузевими тариф. угодами, колект. і труд. договорами (контрактами). У 2006 під егідою МОП було прийнято зведену *Конвенцію про працю в морському суднопластві 2006*. У ній встановлено мінім. вимоги до моряків, що працюють на судах, регламентовано питання їх працевлаштування, тривалості робочого часу й відпочинку, умови проживання, вимоги до місць відпочинку, харчування, мед. послуг і соц. захисту.

Репатріації членів Е. с. присвячена Конвенція МОП № 166 «Про репатріацію моряків». У КТМ України передбачено випадки і порядок репатріації членів Е. с. Репатріація за рахунок судновласника здійснюєть-

ся, зокрема, у разі: звільнення членів Е. с. з ініціативи власника або уповноваженого ним органу; захворювання чи травми члена Е. с.; загибелі судна; якщо судновласник не може виконувати свої обов'язки, що впливають з чинного зак-ва України та договору (контракту). Судновласник репатріює моряка у порт, зазначений у контракті або колект. договорі, а за їх відсутності — у порт прийняття на роботу. Він несе відповідальність за орг-цію і витрати з репатріації в обсязі затрат на проїзд (як правило, літаком), оплату проживання і харчування, оплату праці і допомогу, перевезення багажу в кількості, передбаченій договором (контрактом), лікування (доки моряк не буде транспортабельним). Якщо судновласник не може організувати репатріацію і оплатити витрати, ці обов'язки виконують уповноважені на те КМ України органи з подальшим стягненням ними із судновласника зазначених витрат у безакцептному порядку. Судновласник зобов'язаний також забезпечити: безпечні умови та режим праці на судні; охорону здоров'я членів екіпажу та обладнання судна всіма необхідними для цього засобами й устаткуванням; постачання продовольства і води у достатній кількості та належної якості; належні судові приміщення.

Правовий статус членів Е. с. визначається зак-вом д-ви прапора судна та *прибережної держави*. У *внутрішніх водах* прибереж. д-ви судно та Е. с. підпадають під юрисдикцію цієї д-ви. На практиці, однак, прибереж. д-ви застосовують своє нац. зак-во до судна та його екіпажу лише в разі, якщо зачіпаються їх інтереси (напр., у випадку скоєння членами Е. с. правопорушень щодо порядку та миру в д-ві порту, порушення митних та імміграц. правил, забруднення акваторії порту, порушення лоцманських правил та правил суднопластва, скоєння злочину на судні чи з судна, що поширюється на терит. прибереж. д-ви). Прибереж. д-ва також може застосовувати своє зак-во і тоді, коли про це її попросить капітан судна або місцевий консул д-ви прапора судна. Ін. питання правового ста-

тусу членів екіпажу продовжують регулюватися зак-вом д-ви прапора цього судна.

Коли судно перебуває в *територіальному морі* прибереж. д-ви, остання може здійснювати кримін. юрисдикцію щодо членів Е. с. лише, якщо: а) член Е. с. скоїв злочин, наслідки якого поширюються на прибереж. д-ву; б) злочин є таким, що порушує спокій у д-ві або добрий порядок у терит. морі; в) капітан судна, дипл. агент або конс. працівник звернеться до місцевої влади з проханням про надання допомоги; г) це необхідно для зупинення торгівлі наркот. засобами або психотроп. речовинами, що є незаконними діями (ст. 27 Конвенції ООН 1982). Що стосується цив. юрисдикції над членами Е. с. у терит. морі, то за заг. правилом прибереж. д-ва не повинна зупиняти судно, що проходить через її терит. море, з метою здійснення такої юрисдикції щодо члена Е. с. (ст. 28 Конвенції ООН 1982).

У *виключній економічній зоні* правовий статус Е. с. повністю регулюється зак-вом д-ви прапора судна. При цьому судно та його екіпаж повинні дотримуватися зак-ва прибереж. д-ви, яке вона вправі застосовувати у своїй виключній екон. зоні, напр. зак-ва стосовно живих ресурсів (ст. 56 (1) (а) Конвенції ООН 1982). У разі недотримання такого зак-ва прибереж. д-ва може здійснювати свою юрисдикцію щодо членів екіпажу. Згідно зі ст. 73 (1) Конвенції ООН 1982, прибереж. д-ва на виконання своїх суверен. прав на розвідку, експлуатацію, збереження живих ресурсів та управління ними у виключній екон. зоні може застосовувати огляд, інспекцію, арешт і суд. провадження, які можуть бути необхідними для забезпечення виконання зак-ва, прийнятого нею відповідно до Конвенції. Мета арешту членів екіпажу — забезпечення їх участі в подальшому суд. процесі. Однак заарештоване судно та члени його екіпажу мають бути негайно звільнені після надання належної застави або ін. забезпечення, яке й буде гарантією їх участі в подальшому процесі (ст. 73 (2) Конвенції ООН 1982). Отже, хоча прибереж. д-ва і має право за-

тримати судно та членів Е. с. у разі порушення останніми зак-ва у виключній екон. зоні щодо рибальства, вона має звільнити судно та екіпаж після надання застави чи ін. фін. забезпечення.

Конвенція ООН 1982 забороняє прибереж. д-вам застосовувати тюремне ув'язнення щодо членів екіпажу як суд. покарання за порушення ними правил рибальства (ст. 73 (3)) або нац. та міжнар. норм стосовно запобігання, скорочення та збереження під контролем забруднення морського середовища (ст. 230 (1)), що застосовуються у виключній екон. зоні.

Якщо судно чи члени екіпажу не були звільнені у спосіб, передбачений ст. 73 (2) Конвенції ООН 1982, ст. 292 Конвенції передбачає, що питання звільнення з-під арешту може бути передано будь-якому суду чи трибуналу, погодженому прибереж. д-вою та д-вою прапора судна, або, за відсутності їх згоди протягом 10 днів з часу затримання, суду чи трибуналу, який визнала прибереж. д-ва згідно зі ст. 287 Конвенції ООН 1982, або ж у *Міжнародний трибунал з морського права* (далі — Трибунал), якщо сторони не домовляться про ін. Наразі єдиним міжнар. суд. органом, що займається питаннями звільнення суден та членів їх екіпажу з-під арешту за процедурою, передбаченою ст. 292 Конвенції ООН 1982, є Трибунал, який у період з 1997 по 2007 розглянув 9 заяв, поданих згідно зі ст. 292 Конвенції ООН 1982.

Заяву про звільнення членів Е. с., затриманих згідно зі ст. 73 (2) Конвенції ООН 1982, але не звільнених під заставу, може подавати лише д-ва прапора судна. Гр-нство осіб, які служать на судні, не має значення, а сама д-ва гр-нства члена екіпажу не має права подавати заяву про звільнення такої особи. У справі «Сайга» (Сент-Вінсент і Гренадини проти Гвінеї) Трибунал пояснив це тим, що «Конвенція розглядає судно як єдине ціле, коли йдеться про провадження згідно з ст. 292 Конвенції. Тому судно, кожна річ на ньому, а також кожна особа, яка працює на ньому..., вважаються прив'язаними до держави прапора. Громадянство цих осіб значення не має... Якби кожна особа була змушена шукати захисту у держави свого громадянства, це призвело б до непомірних труднощів».

У відкритому морі статус Е. с., за невеликими винятками, повністю регулюється законом д-ви прапора судна. Так, у разі зіткнення чи будь-якого ін. навігац. інциденту з судном у відкритому морі, що тягне за собою кримін. або дисцип. відповідальність капітана чи будь-якого ін. члена екіпажу, жодне кримін. або дисцип. провадження не може бути порушено інакше, як перед суд. чи адм. владою д-ви прапора або д-ви, гр-ном якої є ця особа (ст. 97 Конвенції ООН 1982). У разі, якщо члени Е. с. вчинили піратські дії (ст. 101 Конвенції ООН 1982), будь-яка д-ва може у відкритому морі захопити піратське судно і заарештувати членів екіпажу (ст. 105 Конвенції ООН 1982). Деякі юрисдикц. винятки стосуються осіб, які займаються на судні несанкціонованим радіомовленням (ст. 109 Конвенції ООН 1982) та *работоргівлею* (ст. 99, 110 Конвенції ООН 1982).

Літ.: *The M/V «Saiga» Case* (Saint Vincent and the Grenadines v. Guinea), ITLOS Judgment on Merits of 1 July 1999 // ITLOS 1999.

І.В. Караман,
Т.Р. Короткий

ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА РАДА ООН (United Nations Economic and Social Council), ЕКОСОП (ECOSOC) — один з гол. органів *Організації Об'єднаних Націй*, який координує міжнар. екон. та соц. співробітництво в рамках системи ООН.

ЕКОСОП є відповідальною за втілення в життя під керівництвом *Генеральної Асамблеї ООН* положень ст. 55 *Статуту ООН*, відповідно до якої ООН сприяє: 1) підвищенню рівня життя, повній зайнятості населення та умовам екон. і соц. прогресу та розвитку; 2) розв'язанню міжнар. проблем в екон., соц. сферах, у сфері охорони здоров'я та подібних проблем; міжнар. співробітництву у сфері культури та освіти; 3) заг. повазі та дотриманню прав людини і осн. свобод для всіх, без відмінності за ознакою раси, статі, мови та релігії.

Правовий статус і функції ЕКОСОП регламентуються розд. X (ст. 61—72) *Статуту ООН*. Так само, як і *Рада Безпеки ООН*, ЕКОСОП є органом з обмеженим членством. Вона складається з 54 д-в — членів ООН (до 1966 — з 18, у 1966—73 — з 27), які обираються ГА ООН більшістю у 2/3 присутніх і таких, що беруть участь у голосу-

ванні, членів ГА ООН (ст. 18) терміном на 3 роки з переобранням 18 членів щороку. Розширення її складу пояснюється значним збільшенням кількості д-в — членів ООН. Статут ООН не встановлює обмежень на переобрання членів ЕКОСОП: кожен член ЕКОСОП, що вибуває, може бути негайно переобраний. Це дає можливість обирати до складу ЕКОСОП пост. членів РБ ООН на кожний черговий термін. Відповідно до резол. ГА ООН 2847(XXVI) від 20.12.1971, місця в ЕКОСОП розподіляють відповідно до принципу геогр. представництва, причому 14 місць відводять д-вам Африки, 11 — Азії, 6 — Схід. Європи, 10 — Лат. Америки та Кариб. басейну, 13 — Зах. Європи та ін. д-вам. Україну неодноразово обирали членом ЕКОСОП, востаннє на період 2010—12. Кожен член ЕКОСОП має 1 голос, а рішення приймають більшістю присутніх членів ЕКОСОП, що беруть участь у голосуванні. Порядок роботи ЕКОСОП регулюється її Правилами процедури. ЕКОСОП працює у сесійному порядку. Щороку проводять організаційну та основну сесію, яка відбувається почергово у Нью-Йорку та Женеві (до 1992 проводилися 2 осн. сесії). На початку кожної щорічної сесії обирають Президію ЕКОСОП, до функцій якої входить підготовка порядку денного, складання програми роботи та орг-ція сесії за підтримки *Секретаріату ООН*. Робота осн. сесій ЕКОСОП складається з кількох етапів: етап засідань високого рівня, етап координації, етап, присвячений оперативній діяльності, етап розгляду гуманіт. питань та заг. етап. Етап засідань високого рівня є важливим міжнар. форумом, на якому міністри нац. урядів, керівники міжнар. установ та ін. високі посади особи, а також представники громадян. сусп-ва і ділових кіл обговорюють ключові питання міжнар. порядку денного у сфері екон. і соц. розвитку та поліпшення навколишнього середовища. Рішення ЕКОСОП приймають більшістю голосів членів Ради, що присутні і беруть участь у голосуванні; голоси тих, хто утримався, не беруть до уваги. ЕКОСОП може запросити будь-

яку д-ву — члена ООН взяти участь в обговоренні без права голосування будь-якого питання, що становить особл. інтерес для цієї д-ви. Рада уповноважена вживати заходів для участі без права голосу представників спеціаліз. установ ООН в обговоренні питань у Раді або створених нею комісіях, а також для участі представників Ради в обговоренні питань у спеціаліз. установах.

Функції ЕКОСОР надзвичайно різноманітні. ЕКОСОР уповноважена проводити дослідження і готувати доповіді з міжнар. питань у багатьох важливих галузях, зокрема економіці, соц. сфері, культурі, освіті, охороні здоров'я. З кожного з цих питань ЕКОСОР може подавати свої рекомендації ГА ООН, д-вам-членам та спеціаліз. установам ООН. Однак ЕКОСОР не може приймати рішення, обов'язкові для ін. органів ООН, міжнар. орг-цій чи д-в — членів ООН. ЕКОСОР також уповноважена готувати для ГА ООН проекти конвенцій з питань, що належать до її компетенції, та скликати для їх обговорення міжнар. конф. Окремо Статут ООН виділяє право ЕКОСОР надавати рекомендації з метою заохочення поваги та дотримання прав людини і осн. свобод. За участі ЕКОСОР було розроблено такі важливі міжнар.-правові документи, як *Загальна декларація прав людини 1948*, *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966*, *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966* та ін. ЕКОСОР укладає угоди про співпрацю зі спеціаліз. установами ООН і координує їхню діяльність шляхом консультацій та надання рекомендацій. Вона уповноважена вживати відп. заходів для отримання регулярних доповідей від спеціаліз. установ ООН. Також Рада укладає угоди з д-вами — членами ООН та спеціаліз. установами ООН з метою отримання від них доповідей про заходи, вжиті ними на виконання її рекомендацій та рекомендацій ГА ООН з питань, що входять до її компетенції, і повідомляє ГА ООН про свої зауваження щодо цих доповідей. Отже, ЕКОСОР виконує роль сполучного ланцюга між ООН та її юрид. самост. спеціаліз.

установами, які пов'язані з нею договірними відносинами. Вона підтримує відносини і з ін. міжнар. орг-ціями, сфери діяльності яких збігаються або перетинаються з її діяльністю. Ці відносини включають направлення спостерігачів на сесії, обмін інформацією та документами, консультації з питань, що викликають взаємний інтерес. З метою використання експертних можливостей неуряд. міжнар. орг-цій ЕКОСОР також встановлює контакти і проводить консультації з такими орг-ціями, а в разі потреби і з нац. орг-ціями. На практиці склалося 3 форми участі неуряд. міжнар. орг-цій у консультаціях ЕКОСОР, відповідно, ці орг-ції поділяють на 3 категорії. До 1-ї категорії (заг. консулт. статус) належать орг-ції, що займаються діяльністю, пов'язаною з більшістю сфер діяльності Ради, мають велику кількість членів у багатьох д-вах — членах ООН і можуть зробити суттєвий внесок у діяльність Ради (напр., Всесвіт. мусульм. конгрес, Всесвіт. конфедерація праці, *Всесвітня федерація асоціацій сприяння ООН*, Всесвіт. федерація профспілок, Грінпіс, Міжнар. жіночий альянс, Міжнар. комерц. палата, Міжнар. орг-ція з питань стандартизації). До 2-ї категорії (спец. консулт. статус) належать неуряд. міжнар. орг-ції, що мають спец. компетенцію в окр. сферах діяльності ЕКОСОР (напр., Міжнар. амністія, Міжнар. ліга прав людини, Світ. конгрес українців, Світ. федераліст. рух, Репортери без кордонів, Трансперенсі інтернешнл, Юристи без кордонів). До 3-ї категорії відносять орг-ції, які інколи можуть робити корисний внесок у роботу ЕКОСОР. Хоча вибір неуряд. орг-цій, яким надається консулт. статус, неодноразово піддавали критиці, практика довела корисність їхньої участі у діяльності ЕКОСОР, особливо у сфері захисту прав людини та охорони навколишнього середовища. Станом на 2015 консулт. статус при ЕКОСОР було надано понад 4000 неуряд. орг-цій.

Відповідно до ст. 68 Статуту ООН, ЕКОСОР наділена правом створювати комісії в екон. та соц. сферах і щодо заохочення прав людини, а також ін. комісії, в яких виникне потреба для здійснення її функцій. У структурі ЕКОСОР діють 9 функціональних комісій: Комісія з наркот.

речовин, Комісія з народонаселення та розвитку, Комісія з науки і техніки з метою розвитку, Комісія зі становища жінок, Комісія з попередження злочинності та кримін. правосуддя, Комісія зі сталого розвитку, Комісія соц. розвитку, Статистична комісія, а також Форум ООН з лісів. На першій же сесії у 1946 ЕКОСОП створила *Комісію ООН з прав людини*, яка відіграла величезну роль у розвитку міжнар. системи захисту прав людини, у 2006 її було замінено *Радою ООН з прав людини*, що є допоміжним органом ГА ООН. Допоміж. органами ЕКОСОП є 5 регіон. екон. комісій: *Європейська економічна комісія*, Екон. і соц. комісія для Азії і Тихого океану, Екон. і соц. комісія для Зах. Азії, Екон. комісія для Африки, Екон. комісія для Лат. Америки та Кариб. басейну. До інституц. структури ЕКОСОП входять також 3 Пост. комітети (з неуряд. орг-цій, переговорів з міжурад. установами та програми і координації); спец. робоча група відкритого складу з геопросторової інформації; група експертів ООН з геогр. назв; Комітет експертів з перевезення небезпечних вантажів і узгодженої на глобальному рівні системи класифікації та маркування хім. речовин; Міжурад. робоча група експертів з міжнар. стандартів обліку та звітності; Комітет з політики в галузі розвитку; Комітет з екон., соц. та культ. прав, Комітет експертів з держ. управління; Комітет експертів з міжнар. співробітництва в галузі оподаткування; Пост. форум з питань корінних народів.

Обсяг завдань, що стоять перед ЕКОСОП, постійно зростає. На Всесвіт. саміті 2005 глави д-в та урядів країн — членів ООН поклали на ЕКОСОП обов'язок проводити щорічні огляди на рівні міністрів і раз на 2 роки — Форум зі співробітництва з метою розвитку (див. *Право на розвиток*). Завданням щорічного огляду на рівні міністрів є оцінка прогресу в досягненні узгоджених на міжнар. рівні цілей у сфері розвитку, поставлених на великих конф. та зустрічах на найвищому рівні в рамках ООН. Сесія щорічного огляду складається з 3 осн. елементів: глобального огляду порядку денного ООН у сфері розвитку; тематичного огляду; обговорення низки нац. доповідей щодо стратегій розвитку, які подаються країнами у добровільному порядку.

Форум зі співробітництва з метою розвитку має своїм гол. завданням підвищення узгодженості та ефективності діяльності різних партнерів у сфері розвитку. Форум здійснює огляд тенденцій у сфері міжнар. співробітництва з метою розвитку, в т. ч. стратегії, політики та фінансування, сприяє більшій узгодженості заходів з метою розвитку, що здійснюються різними партнерами у сфері розвитку, і зміцнює зв'язки між нормотворчими та оперативними аспектами діяльності ООН. Такі форуми відбулися у 2008, 2010 та 2012 у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку.

Офіц. мовами ЕКОСОП є англ., араб., ісп., кит., рос. та франц.

Літ.: Кривчикова Э.С. Главные органы ООН. М., 1989; *Международное право*: Учеб. / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. М., 2000; *Международное право* / Вольфганг Граф Витцтум и др. М., 2011; Толстых В.Л. Курс международного права. Учеб. М., 2009; *Basic Facts about the United Nations*. N. Y., 2004.

К.О. Савчук

ЕКОНОМІЧНИЙ СОЮЗ СНД — об'єднання д-в — членів *Співдружності Незалежних Держав*, спрямоване на створення спільного екон. простору на основі принципів ринкової економіки та узгодженості грошово-кредитної, бюджетної, податкової, цінової, зовнішньоекон., митної і валютної політики, а також гармонізації госп. зак-ва та побудови спільної статистичної бази з метою здійснення вільного руху товарів, послуг, капіталів та робочої сили.

Поштовхом до формування Е. с. СНД було подолання проблем, які постали перед д-вами — учасниками СНД у зв'язку з розпадом у 1991 СРСР та необхідністю продовження і розвитку між ними госп. зв'язків, що мало сприяти збереженню власного виробництва товарів, робіт і послуг. Ці проблеми були пов'язані передусім з міждерж. виробничою кооперацією, валютно-фін. відносинами, ціноутворенням, перетином кордонів, митним оформленням товарів тощо. Сприятл. фактором для формування цього Союзу була спільність підходів і методів, що використовувалися

д-вами — учасницями СНД при впровадженні законів ринку у власні екон. системи, та подібність проблем, з якими вони зіткнулися на цьому шляху. Про створення Е. с. СНД йшлося вже в Статуті СНД 1993, де як один із напрямів екон. співробітництва учасниць Співдружності було визначено створення спільного екон. простору з метою переміщення товарів, послуг, капіталів та робочої сили. 14.05.1993 на засіданні Ради глав держав СНД було прийнято низку міжнар.-правових актів, що зафіксували прагнення сторін створити в рамках СНД екон. союз цієї орг-ції, окресливши первинні заходи реалізації зазначеної ідеї. Зокрема, на цьому засіданні було узгоджено намір рухатися шляхом глибокої інтеграції, метою якої мало стати поетапне створення екон. союзу, про що й було прийнято відп. Декларацію глав д-в — учасниць СНД. Найближчим завданням у ній було названо підготовку необхідних документів для формування митного союзу. Також глави д-в — учасниць СНД прийняли Рішення про заходи зі створення Е. с. СНД, у якому доручили Координаційно-консульт. комітету СНД почати підготовку проекту Договору про створення Екон. союзу та ін. документів. На виконання цих документів Рада глав урядів СНД прийняла Рекомендації з підготовки проектів Договору про створення Економічного союзу держав — учасниць СНД та ін. документів. У результаті 24.09.1993 було підписано Договір про створення Економічного союзу (далі — Договір 1993), що набув чинності 14.01.1994, у якому передбачалося поетапне формування Союзу: спочатку створення міждерж. асоціації вільної торгівлі, потім — митного союзу, далі — спільного ринку товарів, послуг, капіталів та робочої сили і, нарешті, — валютного (грошового) союзу. Функціонування асоціації вільної торгівлі мало стати початком створення платіжного союзу, необхідної умови для формування в подальшому валютного (грошового) союзу. Договір 1993 передбачав також ужиття заходів у сфері підприємництва та інвестицій, оподаткування, соц. політики,

формування одноманітного правового регулювання екон. відносин на нац. рівні. Договір 1993 мав рамковий характер, закладаючи лише основу для будівництва Е. с. СНД. Конкр. ж заходи з реалізації кожного етапу мали вживатися на підставі комплексу окремо укладених міжнар.-правових актів.

Учасницями Договору 1993 стали всі д-ви — члени СНД, крім України, яка висловила бажання брати участь у ньому на правах асоційованого члена, про що у 1994 було укладено окр. Угоду про приєднання України до Екон. союзу на правах асоційованого члена. Відповідно, Україна визнавала цілі і принципи Е. с. СНД, могла приєднуватися до всіх міжнар.-правових документів, що укладаються в процесі реалізації цілей Союзу, мала право делегувати своїх представників у всі його органи і брати участь в обговоренні питань, що стосуються його діяльності.

Д-ви — члени СНД зробили кілька спроб з реалізації цілей, визначених Договором 1993. Зокрема, було підписано 2 рамкових міжнар. договори: Угоду про створення зони вільної торгівлі 1994 та Угоду про створення Платіжного союзу держав — членів СНД 1994. Перша з них, хоча й була ратифікована майже всіма д-вами — членами СНД (крім РФ і Туркменістану) і доповнена рядом угод, що конкретизували її зміст, однак не знайшла практ. реалізації. Друга також залишилася чинною лише на папері, хоча й була ратифікована більшістю д-в — членів СНД (Білоруссю, Вірменією, Казахстаном, Киргизстаном, Молдовою, РФ, Таджикистаном, Узбекистаном). Україна її не підписала.

Договором 1993 не було встановлено розвинутої інституц. структури Е. с. СНД. Постійно діючим координуючим та викон. органом Союзу мав стати Міждерж. екон. комітет, формування якого передбачалося Угодою про створення Міждерж. екон. комітету 1994 (Україна та всі ін. члени СНД, крім Туркменістану, є учасниками цієї Угоди). Однак низька ефективність його діяльності змусила Раду глав д-в СНД реорганізувати Комітет і призначити Викон. комітет СНД його правонаступником. Це було закріплено рішенням Ради глав д-в СНД про вдосконалення та реформування

структури органів СНД 1999. Також для Е. с. СНД є чинними рішення Ради глав д-в СНД та Ради глав урядів СНД, прийняті з питань його функціонування, за умови схвалення їх *консенсусом*. На сьогодні гол. викон. органом СНД, покликаним забезпечувати виконання всіх міжнар.-правових актів щодо формування та функціонування зони вільної торгівлі та ін. питань соц.-екон. співробітництва в рамках Співдружності, є Економічна рада СНД. Вона складається із заст. глав урядів СНД і збирається на свої засідання в міру необхідності, але не менш як 1 раз на квартал. Вона підзвітна Раді глав д-в СНД і Раді глав урядів СНД. Постійно діючим робочим органом Екон. ради СНД є Комісія з екон. питань при Екон. раді СНД, організац.-тех. забезпечення роботи Ради і Комісії здійснює апарат Викон. комітету СНД.

Створення Е. с. СНД мало стати одним із керівних напрямів розвитку Співдружності. Однак через політ. чинники, зокрема небажання д-в — учасниць Договору 1993 обмежувати свій суверенітет, жоден з етапів формування Е. с. СНД не було реалізовано. На заваді його створенню стали й причини організац. характеру, зокрема, згідно з Договором 1993, початок формування платіжного союзу мав припадати на період функціонування зони вільної торгівлі, однак на практиці ці заходи намагалися вжити одночасно. Крім того, при створенні Е. с. СНД не було враховано рівень екон. розвитку кожної д-ви-учасниці та ступінь впровадження ними ринкових реформ, а це є обов'язковою умовою за будь-якої форми екон. інтеграції д-в.

У сучас. міжнар.-правових актах СНД, що визначають стратегію її подальшого розвитку, про створення екон. союзу вже не йдеться. Зокрема, в Концепції подальшого розвитку СНД і в Плані осн. заходів з її реалізації 2007 було сказано лише про необхідність завершення формування зони вільної торгівлі, яка має бути інтегрована у світ. систему торгівлі і будуватися з урахуванням принципів *Генеральної угоди з тарифів і торгівлі* та *Світової організації торгівлі*. Це завдання почали виконувати на основі підписаного 18.10.2011 нового Договору про зону вільної торгівлі (див. *Зона вільної торгівлі*), який ратифікували

7 д-в — учасниць СНД (Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, РФ, Україна). Заходи з формування екон. союзу не передбачалися і в Стратегії екон. розвитку СНД на період до 2020, затвердженій рішенням Ради глав д-в СНД 14.11.2008.

Загалом екон. співробітництво кол. республік СРСП ефективніше реалізується на більш локальних рівнях, ніж СНД. Прикладом цього є формування Союзної держави Білорусі та Росії або створення на базі *Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС)* 01.07.2010 *Митного союзу Білорусі, Казахстану та Росії*, що з 01.01.2012 перейшов уже на більш високий щабель інтеграції — Єдиний екон. простір, а з 01.01.2015 досяг кінцевої мети інтеграції внаслідок створення *Євразійського економічного союзу*.

Літ.: Бляхман Л.С., Кротов М.И. Структурные реформы и экономическая интеграция: Опыт и проблемы СНГ. СПб., 1996; Коротченя И.М. Экономический союз суверенных государств: стратегия и тактика становления. СПб., 1995; Косов Ю.В., Торпыгин А.В. Содружество Независимых Государств: Интеграция, парламентская дипломатия и конфликты: Учеб. М., 2012; Сергеев В.П. Экономический союз стран СНГ: проблемы и пути формирования. М., 1997; Моисеев Е.Г. Правовой статус Содружества Независимых Государств: Учеб. пособие / Отв. ред. проф. К.А. Бекашев. М., 1995.

І.М. Проценко

ЕКОНОМІЧНИЙ СУД СНД — статутний орган *Співдружності Незалежних Держав*, що діє як регіон. міжнар. суд і вирішує міждерж. екон. спори, які виникають у рамках Співдружності, та тлумачить міжнар. угоди й правові акти СНД; створений згідно з ст. 5 Угоди про заходи щодо забезпечення поліпшення розрахунків між госп. органами д-в — учасниць СНД 1992.

Правовою основою діяльності Суду є Статут Співдружності Незалежних Держав 1993 (далі — Статут СНД 1993) та Угода про статус Економічного Суду Співдружності Незалежних Держав 1992 (далі — Угода про статус 1992), складовою якої є затверджене нею Положення про Економічний Суд Співдружності Незалежних Держав (далі — Положення). Угода про статус

1992 була ратифікована 8 д-вами — учасниками СНД: Білоруссю, Вірменією, Казахстаном, Киргизстаном, Молдовою, Російською Федерацією, Таджикистаном, Узбекистаном. Однак у 2006 Вірменія офіційно повідомила про припинення участі в діяльності та фінансуванні Е. С. СНД, а у 2009 Молдова денонсувала Угоду про статус 1992. Україна не бере участі в діяльності цього Суду.

Відповідно до Статуту СНД та Угоди про статус 1992, д-ви-учасниці можуть віднести до відання Суду й ін. спори, пов'язані з виконанням угод та прийнятих на їх основі актів Співдружності, що, відповідно, може розширити компетенцію Суду. У Рішенні Е. С. СНД № С-1/1-97 від 11.11.1997 було сказано, що такого роду міжнар. угоди можуть укладатися між будь-якими д-вами — учасниками СНД незалежно від їх участі в Угоді про статус 1992 і стосуватися спорів, пов'язаних з виконанням цих угод та прийнятих на їх основі актів Співдружності з питань спільної діяльності д-в — учасниць СНД, і, отже, вони не обов'язково мають стосуватися екон. питань. На 2014 було укладено 37 таких міжнар. договорів, серед яких Договір про створення Екон. союзу СНД 1993, Договір про зону вільної торгівлі 2011 (див. *Зона вільної торгівлі*). Крім того, на підставі Угоди, укладеної у 2004 між СНД та *Євразійським економічним співтовариством* (ЄврАзЕС), на Е. С. СНД покладалося виконання функцій Суду ЄврАзЕС до створення відп. суд. установи ЄврАзЕС. 01.01.2012 Угоду 2004 було денонсовано у зв'язку зі створенням Суду ЄврАзЕС.

Порядок процес. діяльності Е. С. СНД регулюється Регламентом, затвердженим Постановою Пленуму Е. С. СНД від 10.07.1997 (на сьогодні діє зі змін. від 06.12.2004, 22.06.2007, 04.11.2008, 13.03.2009, 14.04.2010, 26.05.2011, 11.01.2013 та 24.02.2014). Останньою ред. Регламенту було введено особливі правила розгляду спорів, що стосуються виконання зобов'язань згідно з Договором про зону вільної торгівлі 2011.

Е. С. СНД складається з суддів, яких призначає кожна д-ва — учасниця Угоди

про статус 1992 в рівній кількості. Кандидатури суддів слід відбирати з числа суддів внутрішньодерж. госп. чи арбітр. судів або з висококваліфікованих фахівців у сфері екон. правовідносин, що мають вищу юрид. освіту. Термін повноважень суддів становить 10 років. Вони володіють усіма імунитетами, необхідними для незалежного виконання ними своїх обов'язків. На 2016 у складі Е. С. СНД працюють лише 2 судді, призначені від Білорусі та Росії.

Зі свого складу судді Е. С. СНД обирають Голову та його заступників, яких затверджує Рада глав д-в СНД. Термін їх повноважень становить 5 років. З 2012 і по сьогодні Головою Е. С. СНД є призначений від Республіки Білорусь суддя Л.Е. Каменкова.

Осн. завданням Голови Е. С. СНД є налагодження роботи цієї суд. установи, і тому, крім функцій, пов'язаних з відправленням правосуддя (участь у розгляді справ, керівництво засіданнями повного складу Суду, підписання актів, прийнятих повним складом Е. С. СНД, призначення суддів-доповідачів, ген. радників, фахівців, експертів у справах, що розглядаються), ця посада. особа здійснює також ряд адм. повноважень: скликає сесії Е. С. СНД, організовує роботу його апарату, затверджує структуру і штат Суду, призначає на посаду і звільняє з посади працівників апарату, визначає умови оплати їхньої праці. Водночас Голова Е. С. СНД є Головою Пленуму Е. С. СНД, у зв'язку з чим головує на його засіданнях, розробляє спільно із секретарем Пленуму питання, що стають предметом розгляду Пленуму, має право скликати його позачергові засідання.

Пленум Суду є вищим колег. органом цієї суд. установи. Порядок його роботи встановлений Регламентом, затвердженим постановою Пленуму Е. С. СНД від 13.03.2009 (діє в ред. від 14.04.2010). До складу Пленуму входять судді Е. С. СНД та голови вищих госп. (арбітр.) судів країн — учасниць Угоди про статус 1992 чи ін. вищих держ. органів, що вирішують у цих д-вах екон. спори. На 2016 Пленум Е. С. СНД складається з 7 членів: 2 суддів Е. С. СНД та 5 представників суд. влади д-в — учасниць Угоди про статус 1992. Члени Пленуму більшістю голосів обирають зі свого

складу Секретаря Пленуму, строк повноважень якого триває 5 років.

Е. С. СНД працює на сесійній основі. Сесії проводяться у формі суд. засідань і засідань Пленуму Суду. Вони скликаються двічі на рік — у період з лют. по квіт. та з верес. по листоп. Як суд. орган Е. С. СНД діє у складі колегій Е. С., повного складу Е. С. та Пленуму Е. С.

Колегія Е. С. СНД формується повним складом Суду з числа суддів цієї суд. установи в кількості 3 чи 5 осіб. Повний склад Суду обирає також Голову колегії з числа суддів, що входять до складу колегії. До компетенції колегій Е. С. СНД належить розв'язання спорів д-в — учасниць Угоди про статус 1992, що виникають при виконанні екон. зобов'язань, передбачених міжнар. договорами д-в — учасниць СНД чи її актами, а також спорів з приводу відповідності нормат. та ін. актів д-в — учасниць Співдружності, прийнятих з екон. питань, міжнар. договорам д-в — учасниць СНД та актам СНД. Крім того, колегії Е. С. СНД розв'язують спори, віднесені до відання Суду: угодами д-в — членів СНД, що не є учасницями Угоди про статус 1992; угодами д-в — членів СНД, у яких однією зі сторін є д-ва — учасниця Угоди про статус 1992, а другою — д-ва, що не брала участі в ній; угодами, укладеними між д-вою, що є учасницею Угоди про статус 1992, та д-вою, яка не є членом СНД; угодами д-в, що не є членами Співдружності; угодами органів та ін-тів СНД; угодами органів та ін-тів Співдружності, укладеними з д-вою — членом СНД, яка не є учасницею Угоди про статус, або з д-вою, яка не є членом СНД; угодами господарюючих суб'єктів одного транснац. об'єднання д-в — членів СНД.

Із заявою про вирішення спорів можуть звертатися зацікавлені д-ви, а також органи, ін-ти Співдружності в особі їх уповноважених органів та повноважних представників. Після розгляду справи по суті колегія Е. С. СНД виносить рішення, яке може бути оскаржене до Пленуму Суду, а також переглянуте у зв'язку з нововиявленими обставинами. Згідно з Регламентом, рішення колегій Е. С. СНД може мати прецедентний характер для д-в — учасниць Угоди про статус 1992, а також для органів та ін-тів СНД.

До компетенції повного складу Е. С. СНД, до якого входять усі судді, належить тлумачення міжнар. договорів д-в — членів СНД та актів її органів, а також законод. актів кол. СРСР на період взаємоузгодженого їх застосув. Із запитом про тлумачення до повного складу Е. С. СНД можуть звертатися д-ви — учасниці СНД в особі повноважних органів, а також в особі вищих госп. (арбітр.) судів чи ін. вищих органів, що вирішують у цій д-ві екон. спори, а також органи і ін-ти СНД. Рішення повного складу Суду щодо питань тлумачення є остаточним і не підлягає оскарженню. Повний склад Суду вправі також прийняти рішення щодо винесення у справі чи з окр. питання, поставленого в запиті щодо тлумачення, спец. суд. акта — консулт. висновку. Попри те, що наразі Е. С. СНД складається лише з 2 суддів, він продовжує розгляд справ.

Пленум Е. С. СНД розглядає скарги на рішення колегій Суду, приймає рекомендації, спрямовані на запровадження однакової практики застосув. договорів, а також актів СНД при розв'язанні екон. спорів. Пленум виконує ряд функцій адм. характеру: приймає регламенти та ін. акти, що регулюють діяльність цієї суд. установи, вносить до них зміни і доповнення; пропонує кандидатури суддів для обрання на посаду Голови Е. С. СНД та його заступників; визначає функції суддів Суду, які вони мають здійснювати у міжсесійний період; встановлює осн. напрями діяльності Е. С. СНД; заслуховує інформацію Голови Е. С. СНД про діяльність Суду; розглядає питання, пов'язані з фінансуванням суд. установи. Пленум може виконувати також ін. функції, віднесені до його компетенції Радою глав д-в СНД.

Правове, організац., матер.-тех., інформ. та ін. забезпечення діяльності Суду, як під час проведення сесій, так і в міжсесійний період, покладається на апарат Е. С. СНД, що працює на пост. основі.

За весь період своєї діяльності Е. С. СНД вирішив незначну кількість міжнар. екон. спорів. Зокрема, було винесено рішення

в 1 справі, що стосувалася відповідності нормат. актів д-ви — учасниці СНД міжнар. угодам та ін. актам Співдружності (Рішення у справі про невідповідність Постанови КМ Респ. Узбекистан «Про заборону ввезення та транзиту етилового спирту на митну територію Республіки Узбекистан» від 15.05.1998 № 213 угодам та ін. актам СНД та про відшкодування шкоди (№ 01-1/1-03 від 13.02.2004)), а також у 4 справах, що стосувалися неналежного виконання д-вою — учасницею Угоди про статус 1992 своїх екон. зобов'язань (Рішення у справі про неналежне виконання Урядом Респ. Казахстан Угоди від 09.02.1992 (№ 03/94 від 14.12.2014); Рішення у справі про неналежне виконання Урядом Респ. Казахстан Угоди від 04.08.1993 та покриття ним заборгованості Респ. Білорусь (№ 04/95 від 30.03.1995); Рішення у справі про неналежне виконання Респ. Казахстан Угоди про екон., наук.-тех. та культ. співробітництво між областями Респ. Казахстан та Нижегородською областю Російської Федерації (№ С-1/15-96 від 30.10.1996) та Рішення у справі стосовно вимоги зобов'язати Уряд Російської Федерації визнати право власності Респ. Казахстан на майновий комплекс санаторію «Узень» (№ 01-1/3-06 від 18.04.2008; це Рішення оскаржувалося й було частково змінено Постановою Пленуму Е. С. СНД № 01-1/3-06/1Пл від 14.04.2010)). У низці справ Суд відмовив у розгляді у зв'язку зі зверненням до нього не уповноважених органів, у деяких справах припинив провадження.

Більш активною була робота Е. С. СНД у сфері тлумачення положень міжнар. договорів та актів СНД, що відобразилося у прийнятті рішень щодо тлумачення та консульт. висновків приблизно за 100 запитами. Найважливіші серед них стосуються тлумачення положень устан. документів СНД, зокрема визначення того, які д-ви та з якого часу вважаються д-вами — учасницями СНД (Рішення № 01/94 від 31.03.1994), уточнення підстав набуття статусу д-ви-засновниці та д-ви-члена СНД (Рішення № 02/94 від 31.03.1994), визна-

чення міжнар. правосуб'єктності СНД (Консульт. висновок № 01-1/2-98 від 23.06.1998), встановлення правового статусу д-в — засновниць СНД, які не підписали Статут СНД (Консульт. висновок № 01-1/6-06 від 22.03.2007). За зверненням Викон. комітету СНД Е. С. СНД підготував також спец. Ухвалу № 01-1/1-10 від 15.02.2010 щодо тлумачення Консульт. висновку № 01-1/2-98 від 23.06.1998, якою, зокрема, роз'яснювалося, що СНД може бути однією зі сторін у багатостор. угоді, укладеній у рамках Співдружності.

У ході роботи Е. С. СНД постала необхідність створення в рамках СНД органу з урегулювання шляхом арбітражу, третейського розгляду чи примирення приватно-правових спорів, що виникають між приват. особами (передусім суб'єктами зовнішньоекон. діяльності) різних д-в — учасниць СНД. У 2008 Е. С. СНД, Секретаріат Ради Міжпарламент. асамблеї д-в — учасниць СНД, Міжнар. союз громад. об'єднань юристів «Міжнародний союз юристів» заснували спец. некомерц. орг-цію — Міжнар. центр з урегулювання спорів при Е. С. СНД. При ньому на пост. основі діють Третейський суд і Палата посередників.

Через низку причин виникла необхідність в удосконаленні та реформуванні діяльності Е. С. СНД. Серед них: вузька спеціалізація Суду; відсутність у рамках СНД суд. органу, який би розглядав спори, що можуть виникнути між фіз./юрид. особою та д-вою; сумніви щодо достатньої кваліфікації суддів Е. С. СНД (які є переважно фахівцями з приват. госп. спорів) для тлумачення міжнар. договорів та актів Співдружності, зокрема її устан. документів; невідповідність положень Угоди про статус 1992 ст. 32 Статуту СНД 1993, яка більш вузько формулює мету і компетенцію Суду (це породжує сумніви в наявності у нього повноважень щодо тлумачення устан. документів СНД та ін. міжнар. договорів і актів Співдружності, які не стосуються питань екон. співробітництва), а також розбіжності між Угодою про статус 1992 та Регламентом у регулюванні одних і тих самих питань (напр., у визначенні кола суб'єктів, які можуть звернутися до Суду із заявами про розгляд спору). Завдання модернізувати Е. С. СНД було сформульовано

в Концепції подальшого розвитку СНД, схваленій Рішенням Ради глав д-в СНД від 05.10.2007, яке реалізується переважно розробленням проекту нової Угоди про статус. Її текст ще у 2012 в цілому був узгоджений експертами, за винятком положень про фінансування Суду. 15.03.2013 Екон. рада СНД прийняла рішення схвалити проект Угоди про статус Е. С. СНД у частині фінансування Е. С. СНД і внести його на розгляд Ради глав д-в СНД, однак цей проект поки що не було розглянуто.

Е. С. СНД є юрид. особою, має печатку зі своєю назвою. Розташований у Мінську (Респ. Білорусь) у будинку Викон. комітету СНД.

Літ.: Довгань Е.Ф., Керимбаева А.Ш., Павлова Л.В., Пронина М.Г. Экономический Суд Содружества Независимых Государств — 15 лет. Минск, 2008; Клеандров М.И. Экономический Суд СНГ: статус, проблемы, перспективы. Тюмень, 1995; *Міжнародне судочинство / За заг. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К., 2009.*

І.М. Проценко

ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА — комплекс універс., неподільних, взаємопов'язаних та взаємозалежних прав людини, спрямованих на забезпечення фіз., матер., духов. та ін. соц. потреб людини; вони належать до осн. прав людини, їх сутність визначається і гарантується міжнар. правом.

У доктрині міжнар. права Е. с. та к. п. традиційно відносять до 2-го покоління прав людини (після *громадянських і політичних прав*). До зазначеної категорії прав належать: право на самовизначення; право на працю та справедл. і сприятл. умови праці; право на створення профспілок та їх вільне функціонування, в т. ч. право на страйк; право на соц. забезпечення, в т. ч. на соц. страхування; право на охорону і допомогу сім'ї, матерям і дітям; право на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування, одяг і житло; право на найвищий досяжний рівень фіз. і псих. здоров'я; право на освіту; право на участь у культ. житті та користування результатами наук. прогресу.

Осн. юрид. джерелом зазначених прав є *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966*, ратифіко-

ваний Україною 19.10.1973; набрав чинності 03.01.1976.

Е. с. та к. п. безпосередньо пов'язані з соц. справедливістю. На нац. рівні ця соц. категорія дістала закріплення лише на поч. 20 ст. у конституціях ряду д-в, зокрема Мексики 1917, Німеччини 1919, Іспанської Республіки 1931, СРСР 1936, Ірландії 1937. На міжнар. рівні вона вперше сформульована у *Версальському мирному договорі 1919*, згідно з яким було створено *Міжнародну організацію праці* (МОП). У преамбулі її Статуту проголошено, що метою *Ліги Націй*, при якій було засновано МОП, є забезпечення заг. миру, який неможливо досягти «без соціальної справедливості».

Статут МОП майже повністю присвячений створенню структури і процедури інституції, яка регулює в міжнар. масштабі відносини між робітниками і службовцями та працедавцями, умови праці робітників і службовців. Водночас у ньому передбачено також й ін. положення щодо регламентації робочої сили, захисту трудящих від хвороб, профес. захворювань та нещасних випадків на виробництві, захисту інтересів трудящих, які працюють за кордоном, тощо.

Принципи й цілі МОП було знов сформульовано в Декларації про цілі і завдання Міжнародної організації праці 1944, прийнятій Ген. конф. МОП у Філадельфії (США). Цю Декларацію було включено до Статуту МОП як дод. на основі поправки 1946. На Філадельфійській конф. знову було підтверджено принципи, що становлять основу її орг-ції і передбачають, зокрема, таке: а) праця не є товаром; б) свобода слова і свобода об'єднань є необхідною умовою пост. прогресу; в) злиденність у будь-якому місці — це загроза заг. добробуту. У 1946 в Монреалі Ген. конф. МОП, переглядаючи її Статут, розширила наведені заг. принципи Версальського договору, встановивши належні умови праці, що мають діяти в сусп-ві з відп. ознаками. Характеристику сусп-ва, в якому можливе задоволення цих інтересів, було визначено в Декларації про цілі та завдання МОП. Це сусп-во має бути таким, у якому «всі люди,

незалежно від раси, віри або статі, мають право на здійснення свого матеріального добробуту та духовного розвитку в умовах свободи і гідності, економічної стабільності та рівних можливостей» (ст. II а).

З прийняттям *Статуту ООН* розпочався новий етап у міжнар.-правовому регулюванні Е. с. та к. п. Статут, не даючи переліку осн. прав і свобод людини, вказує на глобальну концепцію прав людини і говорить про сприяння універс. повазі і дотриманню прав і осн. свобод у контексті міжнар. екон. та соц. співробітництва (ст. 55), а також про досягнення «міжнародного співробітництва у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного або гуманітарного характеру» (п. 3 ст. 1).

Загальна декларація прав людини 1948 згодом закріпила конкр. перелік Е. с. та к. п. (ст. 22—27), які були конкретизовані й розвинені у Міжнар. пакті про екон., соц. та культ. права 1966. Порівняно з будь-якими ін. універс. актами у сфері прав людини зазначений Пакт є найважливішою міжнар.-правовою базою захисту цих осн. прав людини, хоча не всі вони захищаються судами, а імплементуються через зак-во та рішення констит. судів.

Характерною ознакою *міжнародного права прав людини* є неподільність та взаємопов'язаність усіх її прав. У міжнар. зак-ві у сфері прав людини (так само, як і у сфері його застосув. на нац. рівні) громадян. і політ. права багато в чому є об'єктом підвищеної уваги з точки зору їх кодифікації і суд. тлумачення, і вони більшою мірою впроваджені у сусп. свідомість порівняно з Е. с. та к. п. У зв'язку з цим у деяких випадках висувуються неправомірні припущення, що лише громадян. і політ. права (право на справедл. суд. розгляд, на рівне поводження, на життя, право голосувати, не зазнавати дискримінації тощо) можуть бути об'єктами порушень, заходів відшкодування в суд. порядку та розгляду в рамках існуючих міжнар. механізмів. Е. с. та к. п. часто розглядають фактично як «другорядні права», які не підлягають обов'язковому виконанню

й захисту в суд. порядку і можуть бути здійснені лише «поступово», протягом певного часу. Формулювання, застосовані у Пакті, — «вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів», «забезпечити поступово повне здійснення», «усіма належними способами» — зумовлюють дискусії щодо можливості чіткої імплементації таких юрид. зобов'язань. При цьому не потрібно залишати поза увагою один із постулатів універс. системи прав людини, сформульованих ще у 1948 при прийнятті Заг. декларації прав людини. Згідно з цим постулатом, принцип неподільності і взаємопов'язаності громадян. і політ. прав з Е. с. та к. п. становить основу міжнар. зак-ва у сфері прав людини, що неодноразово підтверджувалося на міжнар. рівні.

У 1986 в Лімбурзькому ун-ті (Голландія) провідні експерти різних країн світу розглянули питання про природу і ступінь юрид. зобов'язань, узятих на себе д-вами — учасницями Міжнар. пакту про екон., соц. та культ. права 1966, і дійшли висновку: 1) всі права і свободи людини, в т. ч. соц.-екон. права, неподільні та взаємозалежні і утворюють невід'ємну частину міжнар. права; 2) Пакт покладає юрид. зобов'язання на учасників. Д-ви-учасниці мають негайно вжити всіх необхідних заходів, у т. ч. законод. та адм., для здійснення прав, закріплених у цьому міжнар. договорі. Крім того, має бути передбачено право кожного на суд. захист соц.-екон. прав; звернення д-в — учасниць Пакту до заходів лише законод. характеру визнано недостатнім, оскільки такий захід сам по собі неадекватний виконанню д-вою своїх зобов'язань у повному обсязі; 3) д-ви — учасниці Пакту, незалежно від рівня екон. розвитку, зобов'язані забезпечити соц.-екон. і культ. права для всіх, хоча б у мінім. ступені; 4) д-ви, що стають учасницями Пакту, виключають дискримінацію шляхом негайної відміни всіх дискримінац. законів, підзаконних актів та практики щодо Е. с. та к. п. Якщо ж д-ва вводить обмеження, вони не повинні шкодити демокр. життю сусп.-ва. Тому закони, що встановлюють обмеження на користування Е. с. та к. п., не повинні бути довільними, несправедл. або дискримінац. Один з Лімбурзьких принципів проголошує, що невиконання д-вою-учасницею зобов'я-

зань, передбачених Пактом, буде, згідно з міжнар. правом, порушенням цього Пакту.

Новий підхід знайшов відображення в підсумковому документі Всесвіт. конф. з прав людини, що відбулася у Відні 1993. Так, у Віден. декларації та Програмі дій проголошується, що «всі права людини універсальні, неподільні, взаємопов'язані та взаємозалежні. Міжнародне співтовариство має ставитися до прав людини глобально, на справедливій та рівній основі, з однаковим підходом та увагою. Хоча значення національної і регіональної специфіки та різних історичних, культурних і релігійних особливостей слід мати на увазі, держави, незалежно від своїх політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані захищати всі права людини та основні свободи» (п. 5 ч. I).

Одним з принцип. положень, у якому підтверджується тотожний характер цих 2 категорій прав, є положення резол. ГА ООН від 16.12.1966, у п. 1 якої проголошується: а) всі права людини і осн. свободи неподільні та взаємопов'язані; необхідно терміново розглянути питання щодо здійснення, розповсюдження та захисту як громадян. і політ., так і Е. с. та к. п. і приділити їм певну увагу; б) повне здійснення громадян. і політ. прав неможливе без здійснення Е. с. та к. п.; досягнення невинного прогресу у справі здійснення прав людини залежить від здорового глузду та ефект. нац. і міжнар. політики у сфері екон. і соц. розвитку, як це визнається в Тегеран. декларації 1968.

Нині сформулювалася концепція Е. с. та к. п. як особл. групи прав людини, що реалізуються д-вою або за її допомогою. Згідно з цією концепцією, д-ва діє як гарант і захисник екон. та соц. добробуту людей. Останнім часом усе більше акцентується увага на єдності, ніж на відмінності «громадянських прав» і «соціальних прав». Якщо згадати період розроблення Пактів про права людини 1966, то, як відомо, вже тоді велася дискусія з питань прийняття 1 чи 2 Пактів. Було висловлено аргументи на користь кожного з таких рішень, які віддзеркалювали різні думки щодо громадян. і політ. прав та їх зв'язку з Е. с. та к. п. Прихильники єдиної конвенції стверджували, що права людини неможливо чітко поділити на різні категорії, оскільки всі права

мають бути предметом дослідження та захисту одночасно.

Однак ті, хто висловлювався на користь прийняття 2 окр. документів, стверджували, що громадян. і політ. права впроваджувалися в життя більш-менш ефективно, тобто вони є в даний час такими, що практично застосовуються, тоді як Е. с. та к. п. необхідно ще інтенсивно імплементувати. Крім того, вони стверджували, що громадян. і політ. права є правами індивіда «проти» д-ви, а саме: проти незаконних і несправедл. дій д-ви, тоді як Е. с. та к. п. є правами, щодо яких д-ва зобов'язана вживати дії, які б сприяли їх втіленню в життя. Більше того, ті, хто особливо наполягав на відмінності між 2 категоріями прав, також звертали увагу на ту обставину, що громадян. і політ. права, як «юридичні» права, більше вимагають власних засобів і методів імплементатії (через процедуру подання скарг), ніж Е. с. та к. п., які є «програмними» правами, і вони можуть бути краще імплементовані через систему період. доповідей д-в.

Приймаючи рішення щодо розроблення 2 Пактів, ГА ООН на своїй 6-й сесії підтвердила свою попередню резол., що користування громадян. і політ. свободами і Е. с. та к. п. взаємопов'язане та взаємозалежне і що коли людина позбавлена цих прав, вона по суті не є людською особою, яку Заг. декларація прав людини розглядає як ідеал вільної людини. У результаті преамбули обох Пактів відображують ідеал вільної людини у світли взаємозв'язку та взаємодії зазначених груп прав.

Незважаючи на те, що існує чітко виражена тенденція розглядати ці 2 категорії прав людини в єдності, неправильним було б абсолютизувати таке їх розуміння. Міжнар. пакти про права людини 1966, як і *Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950* та *Європейська соціальна хартія 1961* (переглянута у 1996), відображують більшою мірою зах. уявлення про права людини і підкреслюють відмінний характер обох категорій прав, так само, як і заг. зобов'язання зацікавлен-

них д-в. Водночас, згідно з Пактом про громадян. і політ. права, кожен його учасник зобов'язується, відповідно до концепції «юридичних» прав або безпосередньо здійснюваних прав, з моменту ратифікації чи приєднання поважати і забезпечувати всім індивідам у межах своєї терит. і відповідно до своєї юрисдикції всі права, визнані в цьому Пакті; що стосується Пакту про екон., соц. та культ. права, то д-в-учасниці, відповідно до концепції «програмних» прав, зобов'язуються вживати кроків відповідно до максимуму своїх наявних ресурсів з метою прогрес. досягнення повної реалізації прав, що визнаються у цьому Пакті (п. 1 ст. 2 обох Пактів).

При цьому Пакт про екон., соц. та культ. права передбачає чимало положень, для яких можливе безпосереднє застосув. Зокрема, до них можна віднести право на створення профспілок та вступ до них, у т. ч. право на страйк (п. 1 ст. 8); норму, згідно з якою шлюб має укладатися за вільною згодою подружжя (п. 1 ст. 10); заборону наймати дітей на тяжкі роботи (п. 3 ст. 10); поважання свободи батьків обирати для своїх дітей школи ін., ніж ті, що встановлені офіц. властями (п. 3 ст. 13), тощо. Ці права є «подвійними», або «змішаними». З одного боку, вони мають характер екон. і соц., а з ін. — громадян. і політ. прав.

Усе це дозволяє дійти висновку, що відмінність між «громадянськими правами» і «соціальними правами» є не лише результатом неясності їх змісту, а й, скоріше, питанням «градацій». Щодо вирішення цієї проблеми, пов'язаної з визначенням правової природи соц. прав, то принципи здійснення соц. прав, передбачені міжнар.-правовими документами, можуть з часом набути конкр. форми і згодом трансформуватися у суб'єкт. права, що відправляються судами.

Е. с. та к. п. не можуть розглядатися як права «нижчого сорту» порівняно з громадян. і політ. правами. Ці права також належать до осн. прав людини і, як такі, мають дотримуватися д-вами з огляду на їх соц. та юрид. зміст, установлений у міжнар.

договорах. Інакше кажучи, Е. с. та к. п. мають юрид. значущість, що має імплементуватися д-вами — учасниками таких договорів.

На регіон. рівні Рада Європи (РЄ) відіграє важливу роль у справі соц. захисту, виступаючи за рівність у поводженні з особою та створення для неї рівних можливостей у сусп.-ві. У соц. плані Рада ставить перед собою такі осн. цілі: зміцнювати соц. зв'язки в сусп.-ві; забезпечувати відп. рівень соц. захисту, сприяти зайнятості населення, профес. підготовці та захисту прав трудящих; забезпечувати ефект. захист найбільш вразливих соц. груп; протидіяти випадкам соц. виключення та дискримінації; зміцнювати європ. співробітництво в питаннях міграції.

У рамках Ради Європи Е. с. та к. п. знайшли своє втілення в Європ. конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950, а також Європ. соц. хартії 1961, яка набула чинності 26.02.1965. У 1996 ухвалено *Європейську соціальну хартію (переглянуту) 1996* (набула чинності 01.07.1999), що доповнює і розширює список гарантованих прав. 02.05.1996 Україна підписала Європ. соц. хартію 1961, а 07.05.1999 було підписано Європ. соц. хартію (переглянуту) 1996. 14.09.2006 Європ. соц. хартію (переглянуту) ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії» (переглянутої), яка набула чинності для України 01.02.2007.

Метою Європ. соц. хартії є забезпечення екон. та соц. прав населення країн, що підписали та ратифікували цей документ. Вона діє поряд з Європ. конвенцією з прав людини, створюючи таким чином єдине поле взаємозалежних правових, політ. та соц.-екон. прав людини, і така їх взаємодія визнається Радою Європи одним із найважливіших принципів функціонування європ. демократії.

Європ. соц. хартія є обов'язковою для д-в-учасниць. Однак існує особливість, пов'язана з імплементацією Хартії в нац. правові системи д-в-учасниць. Останні зобов'язалися серед 19 статей Хартії, в яких встановлено соц. права, обрати для себе як обов'язкові не менше 5 з визнаних у ній обов'язковими статей, а з переглядом 1996 Хартії та прийняттям її нової ред., у якій кількість статей, що встановлюють соц.

права, збільшено до 23, вони мають визнати для себе щонайменше 6 із 9 обов'язкових статей. Під час Другої зустрічі глав д-в та урядів Ради Європи на найвищому рівні, що відбулася в 1977, глави д-в та урядів д-в-членів зобов'язалися «дотримуватися соціальних стандартів, що містяться в Хартії», і закликали до найширшого застосування цих правових документів у своїх країнах.

Складовою частиною Європ. соц. хартії є 3 протоколи: Дод. протокол 1988, який додає 4 права особи до наявних 19 прав; Протокол 1991 про внесення поправок, який передбачає деякі зміни до механізмів виконання Хартії, та Протокол 1995, який визначає систему колект. скарг.

Права, закріплені в Європ. соц. хартії, умовно можна поділити на 3 категорії прав: 1-ша — щодо умов праці (право на працю, в т. ч. на профес. орієнтацію та профес. підготовку; захист у робочому середовищі: право на відп. умови праці та справедл. винагороду, зокрема право жінок та чоловіків на однакову винагороду за працю рівної цінності; свободу спілок, право на ведення колект. переговорів, а також право робітників на інформацію й консультації та право брати участь у розв'язанні питань щодо поліпшення умов праці та робочого середовища; спец. захист деяких категорій працівників: дітей та підлітків, жінок, осіб з фіз. або розум. вадами, трудящих-мігрантів), 2-га — соц. захисту всього населення (право на охорону здоров'я; на соц. безпеку; на соц. і мед. допомогу; на користування послугами соц. забезпечення), 3-тя — спец. захисту поза робочим середовищем (права дітей та підлітків, матерів, сімей, осіб із фіз. або розум. вадами, трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей, людей похилого віку).

У рамках *Європейського Союзу* певні спроби встановити широкий набір прав людини було здійснено в ініційованих Європ. парламентом політ. документах ЄС — Декларації осн. прав і свобод 1989 та Хартії Співтовариства про осн. соц. права працівників 1989. Ці документи поєднували громадян. і політ. та соц.-екон. і культ. права. Зважаючи на свій рекомендац. характер, жодних юрид. обов'язкових зобов'язань вони не створювали, але були використані як авторитетні джерела при складанні *Хартії*

ЕКОНОМІЧНОЇ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ ПРИНЦИП

тій Європейського Союзу про основоположні права 2007, яку згодом було включено до *Лисабонського договору 2007* (набув чинності 01.12.2009) як його невід'ємну складову. Хартія об'єднала різноманітні категорії прав у одному документі. Ці права було класифіковано за новим, нетрадиц. у міжнар. практиці критерієм — цінностями, на захист яких вони спрямовані. Соц.-екон. права викладено переважно в розд. IV «Солідарність» і меншою мірою у розд. II «Свободи» та розд. III «Рівність». Більшість із них переукуються з відп. положеннями Європ. соц. хартії (переглянутої) 1996, Європ. конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 та Хартії Співтовариства про осн. соц. права працівників. Однак, на відміну від Конвенції, Соц. хартія Ради Європи, яку було переглянуто у 1996, не була інкорпорована в правову систему ЄС, так само, як і Хартія Співтовариства про осн. соц. права працівників 1989.

Літ.: *Денисов В.Н.* Про особливості імплементації соціально-економічних та культурних прав у системі міжнародного права прав людини // *Правова держава: щорічник наукових праць*. Вип. 12. К., 2001; *Мицик В.В.* Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту. Підруч. К., 2010; *Мушак Н.Б.* Міжнародно-правові засади захисту та забезпечення прав людини в європейських міжнародних організаціях. К., 2014; *Vasak K.* The International Dimensions of Human Rights. V. I. Westport, 1982.

О.В. Бурлак

ЕКОНОМІЧНОЇ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ ПРИНЦИП

— спец. принцип *міжнародного економічного права*, згідно з яким кожна д-ва, незалежно від рівня її екон. розвитку і типу політ., екон. чи соц. системи, має право нарівні з ін. д-вами брати участь у міжнар. екон. відносинах, користуватися їх вигодами для свого екон. і соц. зростання, утримуючись від дій, які обмежують екон. інтереси ін. д-в та погіршують їхнє становище порівняно з третіми країнами. Е. н. п. слугує розвитку багатостор. екон. відносин, більш активному залученню до них *країн, що розвиваються*, екон. безпеці, а також соц. і екон. прогресу всіх д-в світу. Цей принцип впливає із принципів суве-

ЕКОНОМІЧНОЇ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ ПРИНЦИП

рен. рівності д-в та обов'язку д-в співробітничати одна з одною згідно зі *Статутом ООН* і в *Декларації про принципи міжнародного права 1970* тлумачиться саме як обов'язок д-в співробітничати одна з одною незалежно від їх відмінностей в екон., політ. та соц. системах, сприяючи тим самим заг. розвитку міжнар. співробітництва, вільного від *дискримінації*. Е. н. п. взаємопов'язаний також зі спец. принципом міжнар. екон. права — *взаємної економічної вигоди*. Дотримання Е. н. п. забезпечується, зокрема, включенням до міжнар. договорів та внутр. зак-ва д-в правил про *національний режим та найбільшого сприяння режим*.

Введення Е. н. п. як спец. принципу міжнар. екон. права припало на 60–70-ті рр. 20 ст., він найбільше підтримувався СРСР та ін. соц. країнами, шлях екон. розвитку яких був альтернативним ринк. економіці. Е. н. п. було закріплено в низці актів *м'якого міжнародного права*. Так, у *Принципах міжнар. торг. відносин та торг. політики*, визначених у Закл. акті 1-ї *Конференції ООН з торгівлі і розвитку* (ЮНКТАД) 1964, зазначалося, що «не має бути ніякої дискримінації, виходячи з відмінностей у соціально-економічних системах» (Заг. принцип 2). Подальші заг. та спец. принципи, встановлені у вищезгаданому Закл. акті, так чи інакше були пов'язані з Е. н. п., зокрема, Заг. принципи 8 і 9 передбачали, що «в рамках торгівлі не повинні вживатися заходи, що завдавали б шкоди торговим інтересам інших країн», а «розвинені країни, які беруть участь у регіональних економічних групуваннях, мають робити все від них залежне, щоб їх економічне об'єднання не завдало шкоди чи не чинило несприятливого впливу на розширення їх імпорту з третіх країн, зокрема з країн, що розвиваються». Крім того, Спец. принцип 9 установлював, що «всі країни мають утримуватися від усіх форм демпінгу». В подальшому ЮНКТАД неодноразово підкреслювала значення Е. н. п. для орг-ції не лише міждерж. торг. відносин, а й екон. відносин, хоча в останніх актах ЮНКТАД про цей принцип уже не йдеться.

Важливість Е. н. п. підтверджена також Декларацією про встановл. нового міжнар. екон. порядку 1974 (див. *Новий міжнародний економічний порядок*), в якій містилося положення про те, що «кожна країна має право прийняти ту економічну та соціальну систему, яку вона вважає такою, що найбільше підходить для її власного розвитку, і не повинна зазнавати в результаті цього будь-якої дискримінації» (п. 4d).

Заборона екон. дискримінації міститься також у *Хартії економічних прав та обов'язків держав 1974*, у якій, зокрема, зазначається, що «кожна держава має право брати участь у міжнародній торгівлі та інших формах економічного співробітництва, незалежно від будь-яких відмінностей у політичних, економічних і соціальних системах. Жодна держава не має зазнавати будь-якої дискримінації, заснованої тільки на таких відмінностях» (ст. 4); «розвинені держави мають надавати країнам, що розвиваються, недискримінаційний режим у тих галузях міжнародного економічного співробітництва, де це можливо» (ст. 19).

У зв'язку з тим, що Е. н. п. орієнтується на досягнення факт. рівності в міжнар. екон. відносинах та активізацію участі в них країн, що розвиваються, для цього принципу було зроблено винятки. Зокрема, не є дискримінацією надання розвиненими країнами заг. невзаємних преференцій країнам, що розвиваються, а також надання одними країнами, що розвиваються, переваг ін. країнам, що розвиваються, без їх поширення на розвинені д-ви; країни, що розвиваються, мають право вживати заходів у сфері захисту своєї промисловості, що перебуває на початковій стадії розвитку. Крім того, не вважаються дискримінацією заходи у відповідь (*реторсії*), покликані забезпечити дотримання норм міжнар. права д-вою-порушницею; не є порушенням Е. н. п. заходи, вжиті для захисту внутр. ринку та нац. економіки (напр., у зв'язку з дефіцитом харчових продуктів), якщо вони поширюються на всі *треті держави* або спрямовані на уникнення загроз фітосаніт. характеру.

У міжнар. договорах України, якими закладаються основи двостор. екон. співробітництва з ін. д-вами, Е. н. п., як правило, не згадується, а говориться про те, що сто-

рони утримуватимуться від дій, спрямованих на обмеження екон. інтересів одної, що, фактично, є вираженням цього принципу (напр., ст. 1 Угоди між Урядом України та Урядом Респ. Білорусь про торг.-екон. співробітництво 1996, ст. 2 Угоди між Урядом України та Урядом Респ. Молдова про торг.-екон. співробітництво 1995).

У доктрині міжнар. екон. права іноді оспорується значення цього принципу як основи міжнар.-правового регулювання міжнар. екон. відносин усіх форм і видів. Недостатня теор. розробленість та відсутність нормат. закріплення цього принципу негативно впливають на практику його застосув. і навіть ставлять під питання його юрид. силу. Зокрема, відсутність чіткого визначення дискримінації призводить до неоднозначного сприйняття поділу д-в на д-ви з ринк. економікою та д-ви з неринк. економікою, що практикується США та *Європейським Союзом*. Через відсутність універс. чи хоча б багатостор. міжнар.-правового акта, в якому б закріплювався Е. н. п. як спец. принцип міжнар. екон. права, а також через дискусію про наявність принципу недискримінації в міжнар. праві в цілому та про його походження з принципу суверен. рівності й обов'язку співробітничати відповідно до Статуту ООН, існують різні погляди на його юрид. силу. В рад. науці міжнар. права (зокрема, Г.Ю. Бувайлик, М.М. Богуславський) Е. н. п. розглядали як загальнообов'язкову звичаєво-правову норму, у зв'язку з чим вважалося, що він не потребує договірної чи будь-якого ін. підтвердження або визнання, і, отже, жодна д-ва не може виправдати акт дискримінації відносно ін. д-ви, посилаючись на те, що вона не взяла на себе договір. зобов'язання не допускати дискримінації. У науці міжнар. права часто заперечується його зв'язок із принципом суверен. рівності д-в, через це представники науки міжнар. екон. права говорять про його виключно конвенц. характер (Г.М. Вельямінов, Р. Дольцер) і розглядають як принцип-стандарт (Г. Шварценбергер, В.М. Шумилов), принцип-режим (Г.М. Вельямінов).

Принцип недискримінації є безумовно визнаним лише у *міжнародному торговому праві*. Він сприяє розвитку багатостор. торг. системи з широкою участю в ній країн, що

ЕКОНОМІЧНОЇ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ ПРИНЦИП

розвиваються, виступає одним зі способів реалізації політики неолібералізму, забезпечує створення умов для вільної конкуренції на ринку. Він є ключ. принципом права *Світової організації торгівлі* (СОТ), що виражає дух діяльності цієї Орг-ції і становить основу міжнар.-правового регулювання *зон вільної торгівлі та митних союзів*, що створюються в різних куточках планети. Як виразник неоліберальної політики, принцип недискримінації в міжнар. торг. праві зводиться до заборони запровадження однією д-вою щодо ін. д-ви (переважно її товарів, робіт, послуг, а також юрид. та фіз. осіб, що їх виробляють чи надають) спец. умов, які погіршуватимуть її екон. становище порівняно з третіми д-вами (їхніми товарами, роботами, послугами, юрид. та фіз. особами, що їх виробляють чи надають). Цей принцип має договір. характер і реалізується запровадженням нац. режиму та режиму найбільшого сприяння.

Останнім часом зростає роль принципу недискримінації і в регулюванні ін. підгалузей міжнар. екон. права, напр. *міжнародного інвестиційного права, міжнародного фінансового права* тощо. Зокрема, ООН, ряд міжнар. екон. орг-цій та міжнар. екон. форумів постійно підкреслюють свою підтримку ідеї розвитку багатостор. ліберальних торг., інвестиц., фін. систем, заснованих у т. ч. на принципі недискримінації. Про це йдеться, зокрема, в *Декларації тисячоліття ООН 2000*, де висловлюється прихильне ставлення до ідеї формування недискримінац. багатостор. торг. та фін. систем.

Літ.: Богуславский М.М. Международное экономическое право. М., 1986; Бувайлик Г.Е. Правовое регулирование международных экономических отношений. К., 1977; Вельямино В.Г. Международное экономическое право и процесс (Академический курс): Учеб. М., 2004; Kewenig W. Der Grundsatz der Nichtdiskriminierung im Völkerrecht der internationalen Handelsbeziehungen. Kiel, 1972; Вольфганг Граф Витцтум и др. Международное право / Науч. ред. Т.Ф. Яковлева. М., 2011; Пирогов А.В. Междо-сударственные экономические отношения: принцип суверенного равенства. К., 1987; Харчук О.О. Принципы международного экономического права в условиях глобализации мировых господарских отношений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2010; Усенко Е.Т., Василенко В.А. Принцип недискриминации

в сфері міжнародних економічних відносин // СЕМП 1983. М., 1984; Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М., 2003.

І.М. Проценко

EX AEUQUO ET BONO (лат. по добру і справедливості) — право і обов'язок МС ООН розглянути спір, виходячи з вимог справедливості, за умови спец. вираженої на це волі сторін, що беруть участь у спорі (п. 2 ст. 38 Статуту МС).

Формула *ex aequo et bono* походить від цив. права, вказуючи на належність до сфери його дії справедливості та добросовісності. Вона відповідає тому, що є справедливістю і благом, а також *equity* (з точки зору внутр. права д-ви) та совісті.

Можливість винесення рішення в міжнар. суд. процесі на основі *ex aequo et bono* було встановлено в п. 2 ст. 38 Статуту ППМП, а потім цей метод розгляду спору без будь-яких змін було включено до ст. 38 Статуту МС ООН. У ній сказано, що поряд із зобов'язаністю Суду вирішувати передані йому спори на підставі міжнар. права «ця постанова не обмежує право Суду вирішувати справу *ex aequo et bono*, якщо сторони на це згодні» (п. 2 ст. 38). Це положення, однак, не дістало авторитет. тлумачення, оскільки ні ППМП, ні МС ООН не розглядали жодної справи, стосовно якої сторони дійшли б такої згоди. Разом з тим поняття *ex aequo et bono* так чи інакше впливає на *доктрину* і практику міжнар. права, характеризуючи його з позиції основоположних ознак і властивостей.

З контексту ст. 38 Статуту МС ООН випливає, що в разі досягнення сторонами згоди розглянути спір на основі *ex aequo et bono* Суд уповноважений прийняти рішення поза межами міжнар. права. У зв'язку з цим, природно, виникає питання щодо характеру формули *ex aequo et bono*, в якій мають бути знайдені підстави для вирішення Судом справи. Передусім необхідно з'ясувати, чи існує зв'язок *ex aequo et bono* з *equity* як частиною міжнар. права і, якщо це так, можливість застосув. Судом формули «принципи права та *equity*», яку часто

використовують у міжнар. арбітр. практиці. Протилежний висновок зумовлює з'ясування того, чи можна вважати *ex aequo et bono* категорією міжнар. суд. процесу, якій притаманна власна якість розв'язання справи не на правовій основі, але з наслідками правового характеру. Ні теорія, ні практика не дають чіткої відповіді на ці питання, зводячи крайності цих підходів до більш-менш середньої лінії, і це зрозуміло, оскільки МС ООН у такому випадку з великим ступенем імовірності може зіткнутися з політ. питаннями і необхідністю балансування між правом і політикою, що значно ускладнює прийняття Судом неупередженого рішення.

Один зі способів, який має примирити конфліктуючі інтереси сторін на основі *ex aequo et bono*, нерідко називають «судовим законодавством» (Дж. Сімпсон і Г. Фокс). Цей спосіб вказує або на суд. рішення, в яких тлумачення норм права виходить за межі їх звичайного значення, або на право, встановлене суд. прецедентами. Він, однак, не містить будь-якої конкретизації застосув. формули *ex aequo et bono*, передбачаючи для суддів лише той чи ін. ступінь можливості вирішити справу з їхньої власної точки зору. Звернення МС ООН до виконання ролі законодавця може ускладнюватися тим, що судді, які навчені міжнар. праву, згідно з існуючою презумпцією вважаються такими, що визнають це право і вміють його застосовувати. З огляду на цю обставину, Суду дуже складно звертатися до такого точно не визначеного джерела, яким є *ex aequo et bono*. Прийняте на цій основі рішення може мати надто дискреційний характер і завдати тим самим значної шкоди авторитету Суду. Крім того, з великим ступенем імовірності рішення не на основі міжнар. права заздалегідь може означати, що предметом спору є політ. питання, розв'язання яких узагалі не властиве міжнар. суд. процесу. Навіть сама ППМП у справі *Вільні зони Верхньої Савойї та округу Же 1932* (2-й наказ 1930), обговорюючи можливість вирішення справи на основі *ex aequo et bono* у зв'язку з констатацією факту недосягнення згоди між Францією та Швейцарією, змушена була визнати, що таке рішення означало б наділення Суду одним із дискрец. прав.

Дискусії, що точаться навколо компетенції МС ООН розглядати спори на основі *ex aequo et bono*, мають значною мірою академ. характер, представляючи різноманітні та нерідко протилежні точки зору. Так, Г. Кельзен дотримується позиції, що лише норми, які застосовуються для розв'язання спорів, можуть визначати їх юрид. або політ. характер. Цим самим він заперечує, що справи, подані для рішення міжнар. трибуналу, засновані на принципах *equity*, так само як і на основі *ex aequo et bono*, належать до категорії юрид. спорів у межах точного значення цього поняття. К. Шушніг, аналізуючи цей висновок Кельзена, зазначає: «Так чи інакше юридичні і судові ознаки мають точно визначитися, так само як має з'явитися їх додаткове значення, що є більше питанням семантики, ніж питанням практичної доречності. Мирне врегулювання всіх видів спорів, — говорить він далі, — забезпечується міжнародним правом і вимагається міжнародною організацією, а саме ООН. Процедурні норми призначаються лише для розв'язання спорів, які підлягають розгляду в суді, що досягається переданням спірного питання міжнародному органу; конфлікти, як правило, демонструють незручність судового рішення внаслідок того, що їх політичний характер вимагає розв'язання згодою між сторонами. У цілому спори, що підлягають судовому розгляду, на відміну від тих, що не підлягають такому розгляду, є спорами, які визначені таким правом, та спорами, які не входять до цієї категорії, але сторони погоджуються отримати рішення процедурами суду або арбітражу».

На думку К. Шушніга, п. 2 ст. 38 Статуту МС ООН вказує на те, що угода між сторонами наділятиме Суд юрисдикцією стосовно «всіх видів можливих міжнародних спорів», маючи на увазі різноманітні юрид. та політ. спори. З цим категорично не погоджується Ш. Вішер, який сам був суддею МС ООН. На його думку, «спір може бути визнаний несудовим з точки зору трибуналу, який це зрозумів». Тому Вішер заперечує, що всі свої повноваження МС отримує виключно від згоди сторін, які беруть участь у спорі. Незважаючи на таку згоду, суд. характер функції встановлює межі для його діяльності, «коли він приходить до рішен-

ня розглядати вимоги на іншій, ніж право, основі». Відповідно, навіть сама можливість винесення рішення, згідно з *equity* (*ex aequo et bono*), надана згодою сторін, обмежується компетенцією Суду заперечувати свою юрисдикцію «на підставі, що завдання, яке сторони мають йому визначити, буде більш політичним, ніж юридичним». К. Шушніг, вважаючи цей аргумент Вішера другорядним, наводить висловлювання О. Лисицина, який також має ін. точку зору: «Юридична оптика не досягає політичної проблеми». У зв'язку з цією дискусією К. Шушніг робить такий висновок: «Якщо сторони стосовно переважно політичного спору погоджуються на врегулювання *ex aequo et bono*, що навряд чи десь має місце, вони ймовірно віддадуть перевагу тому, щоб їхня справа розглядалася квазісудовою процедурою арбітражу, який краще відповідає цій меті, ніж звичайний судовий процес».

Дійсно, на практиці д-ви, які в реальному вимірі намагаються захищати свої суверен. права та інтереси, віддають перевагу несуд. засобам їх забезпечення. У доктрині констатується, що спори, врегулювання яких «могло б серйозно вплинути на майбутні можливості державної влади», в усіх практ. цілях мають розглядатися в несуд. порядку (Дж. Уестлейк). Такий підхід притаманний д-вам, які прагнуть задоволення своїх вимог, спираючись на свою міць, що позначається на характері цих вимог.

Висловлюється точка зору, що уповноваження МС ООН розглядати спір на основі *ex aequo et bono*, хоча й означає утримання Суду від застосув. норм міжнар. права, не виключає їх застосув. як доповнювальної норми чи норми, яка виконує роль посередництва, чи навіть норми, яка може бути проігнорована, якщо є згода сторін, що її суворе застосув. призведе до несправедл. результату (Ш. Руссо). З цього випливає, що взагалі звернення до *equity* дає Суду змогу цілком зосередитися на спец. обставинах справи без необхідності розгляду заг. норм. Тому «суд, що відправляє міжнародне право, не повинен ігнорувати спеціальні об-

ставини, які можуть вимагати розгляду принципу справедливості» (У. Дженкс).

Характеризуючи можливість застосув. ex aequo et bono згідно зі ст. 38 Статуту ППМП, М. Хадсон зазначає, що «право справедливості становить частину міжнародного права, яка слугує стриманню ригористичності деяких його норм з тим, щоб в окремих випадках запобігти прояву несправедливості і створювати основу для подальшого розвитку там, де практика привела до утворення застиглих форм. Виходячи з цього, суд може включити принципи права справедливості до сфери застосованого ним права, якщо навіть він не має позитивних повноважень щодо цього». Отже, можна дійти висновку, що в міжнар. суд. процесі визнається необхідність звернення до принципів справедливості (права справедливості), і ППМП, як і нині МС ООН, може в процесі встановл. правових норм, за умови існування особл. обставин, керуватися міркуваннями, що стосуються права справедливості.

У свою чергу, В. Деган розглядає звернення судді до принципів справедливості як важливий елемент правотворчого процесу, який також можна порівняти з роллю законодавця. «У цьому значенні, — підкреслює він, — equity, в тому числі компетенція судді вирішувати справу на основі ex aequo et bono, не виражається в застосуванні об'єктивних норм, що ведуть до передбачуваних наслідків. Результатом є суб'єктивна думка судді, коли вирішуються справи, що є справедливим чи несправедливим, особливо коли це чітко виявлено в процесі оцінки реальних судових справ».

У. Бішоп, аналізуючи компетенцію МС ООН стосовно ex aequo et bono, висловлює сумнів щодо можливості приймати Судом на цій основі ефект. рішення. У зв'язку з цим він піддає критиці ідею створення міжнар. «трибуналу з права справедливості» (equity tribunal), або квазісудового органу, функція якого полягатиме у врегулюванні, без визначення обмежень, «політичних» чи «несудових» спорів на основі власного уявлення членів такого суду, чим має бути «ex aequo et bono». Він висловлює думку, що

було б краще взяти до уваги відмінність між спорами, що стосуються юрид. прав та обов'язків і мають регулюватися судом на основі права, та спорами, що стосуються змін у правах та обов'язках і вимагають політ. рішення, більше через переговори, ніж через приписи суду, який не керується правом.

Нгуен Куок Дінь не бачить різниці між equity та ex aequo et bono, хоча й визнає, що деякі фахівці вважають, що між ними існують відмінності. Свою позицію він аргументує тим, що, отримуючи дозвіл на ведення справи на основі справедливості, «суддя може, щонайменше, звернутися до цього принципу для заповнення прогалин права, зокрема тих, які спричинені повною відсутністю норм, що застосовуються». Однак з тим, що суддя або арбітр може повністю відійти від чинного права і розглянути справу на основі contra legem, більшість фахівців, констатує Нгуен Куок Дінь, «не бажають погоджуватися, вважаючи, що жодна умова або положення не можуть наділяти суддю такими широкими повноваженнями, які повністю спотворюють функцію суду». Якщо ж уявити собі, зазначає він далі, розгляд МС ООН справи на основі contra legem, Суд спочатку мав би отримати від сторін чіткі повноваження згідно з п. 2 ст. 38 його Статуту.

Я. Броунлі зайняв позицію, яка в цілому ґрунтується на відмінності equity від ex aequo et bono. Equity слід розуміти в контексті п. 1 ст. 38 Статуту МС ООН, а саме, як «частину звичайної судової функції», тоді як ex aequo et bono — у контексті п. 2 цієї статті, а саме, що рішення на цій основі «тягне за собою компроміс, примирення та нормотворчу діяльність у світлі дружнього врегулювання». Разом з тим він визнає, що термінологічно ця відмінність недостатньо врегульована. Так, автори проекту Заг. акта врегулювання міжнар. спорів, прийнятого у 1928 у рамках *Ліги Націй* (відомий також як Женев. заг. акт), розглядали ex aequo et bono та equity як синоніми. Така неврегульованість, зазначає Броунлі, підтверджується й арбітр. практикою, в якій в одних випадках «equity означає врегулювання ex aequo et bono», а в ін. «equity розглядається як еквівалент загальних принципів права».

Отже, можна констатувати, що в *доктрині*, з одного боку, існують значні розбіжності щодо розуміння тих чи ін. елементів *ex aequo et bono*, призначених для застосув. в міжнар. суд. процесі, а з ін. боку, визнається її важливе значення для міжнар. права, якому, так само як і внутр. праву, має бути властива категорія справедливості, що надає йому певної гнучкості та життєздатності.

Суд. і арбітр. практика також неоднозначно ставиться до застосув. *ex aequo et bono*, демонструючи досить широкий спектр розбіжностей щодо розуміння її як складової міжнар. суд. процесу. Водночас ця практика, будучи прецедентним правом, надає концепції *ex aequo et bono*, пов'язаній з *equity*, значення міжнар. юриспруденції, яка певним чином впливає на функціонування та розвиток міжнар. права.

Так, ще у відомому Договорі Джея 1794 вимагалось, щоб члени арбітр. комісії приймали рішення «відповідно до конкретних обставин окремих справ і правосуддя, справедливості (*equity*) та законів права націй». Подальша практика міжнар. трибуналів у цій сфері підтверджує в цілому можливість використання цього методу, який згодом перетворився на заг. напрям вирішення справ, згідно з «правом, правосуддям та справедливостю (*equity*)». Було також визнано, що зміст цієї формули відрізняється від традиц. значення, в якому вона використовується в «англосаксонській» юриспруденції, і що її необхідно розуміти у світлі «загальних принципів справедливості як відмінних від будь-якої системи юриспруденції або внутрішнього права будь-якої держави» (рішення Пост. палати третейського суду у справі *Norwegian Shipowners' Claims* 1922). Про використання принципів справедливості, як відмінних від внутр. права, свідчить також низка арбітр. договорів між Великою Британією і США, в яких ухвалення рішення трибуналом мало виходити зі «справедливості» (*equity*) або «правосуддя» (*justice*). Це такі арбітр. договори: Конвенція з претензій 1853, в якій використовується фраза «згідно з правосуддям та справедливостю» (ст. 1); Конвенція з претензій 1896, в якій арбітр. процес вимагає винесення «справедливого рішення» (ст. 2), та Угода про Арбітраж з матер. претензій 1910, в якій арбітражу приписується при-

йняти рішення «згідно з договірними правами і принципами міжнародного права та справедливостю (*equity*)» (ст. 7). Починаючи з 20 ст. латиноамер. д-ви і США уклали низку арбітр. договорів, в яких ставиться вимога прийняття рішення «згідно з міжнародним правом, справедливостю (*equity*) або правосуддям (*justice*) та договірними положеннями». Крім того, існують й ін. варіанти цієї формули, напр. з посиленням чи ні на міжнар. право або «на основі абсолютного *equity*». Остання фраза виходить з того, що *equity* не обмежується існуючими лише на підставі юрид. презумпції нормами (*artificial rules*) у застосув. певної справи (*Aroa Mines* та *Georges Cases*). У *Norwegian Shipowners' Claim Case* предметом була адаптація принципу повної *реституції* в стані *status quo ante* як основи «поваги до права».

Уряд Гватемали у своїй заяві від 27.01.1947 погодився передати до МС ООН спір з Об'єднаним Королівством, який стосувався «поновлення прав на територію Белізу», якщо справа вирішуватиметься на основі *ex aequo et bono*. Однак це була лише відповідь на заяву Об'єднаного Королівства від 13.11.1946, в якій визнавалася юрисдикція МС ООН щодо правових спорів, які стосуються тлумачення, застосув. або законності будь-якого договору, предметом якого є кордони Британ. Гондурасу.

Хоча існує чимало арбітр. договорів, в яких передбачається врегулювання спорів на основі *ex aequo et bono*, фактично передання трибуналом таких спорів відбувалося не дуже часто. Серед них можна назвати справу *Chaco*, в якій мирн. договір 1938 виходив з того, що лінія кордону між Болівією і Парагваєм мала бути врегульована арбітражем «*selon l'équité — against ex aequo et bono*». Одним з небагатьох прикладів, коли Велика Британія погодилася вирішити спір на основі *ex aequo et bono*, є справа *Death of James Pugh*. Суть питання стосувалася з'ясування того, чи перевищили 2 поліц. агенти повноваження, які надаються агенту з таким статусом для публ. здійснення його функцій, і чи ста-

лася смерть Джеймса Пагха внаслідок їх перевищення. Але й ця справа не внесла ясності у зміст *ex aequo et bono*, оскільки трибунал зосередився гол. чином на факт. обставинах справи.

У практиці Великої Британії є низка класичних справ, у яких на арбітра покладается здійснення дискрец. повноваження: *Bulama Island Case 1869* і *Delagoa Bay Case 1869*, в яких стороною була Португалія. Ці справи стосувалися терит. спорів, де вимоги сторін чітко обмежувалися невеликим р-ном, у межах якого арбітр міг винести рішення на основі «принципів справедливості» (*equitable principles*), за умови неможливості винесення ним рішення на користь тієї чи ін. вимоги. Розгляд терит. питань може також здійснюватися на основі арбітр. процедури, згідно з якою трибунал уповноважується спочатку визначити існуючі права сторін, а потім установити або рекомендувати норми чи режим, якими він має керуватися, розв'язуючи такий спір. Прикладами цієї процедури є спори між Великою Британією і США: справа *Bering Sea Seal Fishing 1893* та справа *North Atlantic Coast Fisheries 1910*.

Є приклади, коли трибунали з терит. питань уповноважуються приймати рішення на власний розсуд, якщо вони виявляються неспроможними встановити точні юрид. права сторін або, маючи підтвержені юрид. права, встановити чи рекомендувати новий режим. У цих випадках вони пропонують, щоб у терит. спорах була можливість установити обмеження будь-якого дискрец. повноваження, наданого трибуналу, і в такий спосіб подолати ускладнення для д-в (Дж. Сімпсон, Г. Фокс), які надають «чистий чек для заповнення суддями» (так Г. *Лаутерпахт* характеризував надання повноваження вирішувати справу *ex aequo et bono*). Нерідко арбітр. трибунали визначають суми завданої шкоди на основі *ex aequo et bono*. У такому контексті ця формула означає, що не існує точної оцінки її розміру, і трибунал має, як в англ. суді, оцінити її якомога краще (*Norwegian Shippers' Claims Arbitration Case 1922* та

Campbell Case 1930 (Велика Британія і Португалія)).

Естопель також розглядається в міжнар. праві як утворення *equity* «на тій основі, що юридичну концепцію, спершу вузьку, було розширено, щоб визнати інкорпорацію широкої концепції принципів справедливості» (Г. Хендбері). Відповідно існує велика суд. та арбітр. практика застосув. естопеля в такому значенні. Серед них можна назвати рішення ППМП у справах *Фабрика в Хожуві 1927* (компенсація), Юрисдикція Дунайської комісії 1927 (консульт. висновок) та рішення МС ООН у справі *Арбітражне рішення, винесене королем Іспанії у 1906*. Поряд з цим ППМП у справах *Serbian Loans 1929* та *Brazilian Loans 1929* визначила спец. умови незастосовності *equity* до естопеля, а МС ООН у цьому ж значенні розглядав естопель у справі *Номтебом 1955*. Ілюстрацією точного застосув. естопеля арбітр. трибуналами є справи *Corvaia 1903* (Італо-Венец. комісія), *Bella M. Hendley 1923* (Комісія США—Мексика з гол. претензій), *Lisman Claim Arbitration* між Великою Британією і США 1937 та ін.

Г. Ламмаш, узагальнюючи практику міжнар. арбітражів, зазначає, що слова «на основі поваги до права» не мають іншого значення, ніж те, що арбітр вирішує справу відповідно до *equity, ex aequo et bono*, коли не вистачає позитивних норм... Якщо арбітру не приписується застосування спеціальних принципів, він, без жодного сумніву, має вирішувати справу передусім відповідно до міжнародного права, застосовуючи обидва джерела цієї науки, а саме, договори та звичаєве право і практику суддів у інших міжнародних судах».

Отже, суд. і арбітр. практика, як і доктрина, пропонує досить широкий спектр різноманітних формул, що характеризують застосув. права справедливості (*equity* та *ex aequo et bono*), а саме, від рівня самост. значення, в якому відсутнє посилання на міжнар. право, і до різноманітних формулювань його як частини міжнар. права. При цьому перевага в ній віддається безпосередньому зв'язку права справедливості з міжнар. правом як дійсній основі для врегулювання спорів. Більш того, спроби вирішення справ поза правовим зв'язком нерідко наштотвуються на опір арбітрів, які

небезпідставно бачать у його відсутності загрозу принципу правової забезпеченості, який є сутнісною ознакою міжнар. суд. процесу як такого. Інакше кажучи, право справедливості не повинне підмінити собою право. Як слушно підкреслює Нгуен Куок Динь, «держави охочіше йдуть на перетворення його в керівництво із застосування права. Для цього їм достатньо зробити посилення на принцип справедливості або на «принципи справедливості» в договірному визначенні правових норм чи інститутів». Ця реальність стосується всього комплексу права справедливості, в т. ч. *ex aequo et bono*, яке також має застосовуватися як частина норм міжнар. права.

Літ.: Хадсон М.О. Международные суды в прошлом и будущем / Под ред. С.Б. Крылова. М., 1947; *Lauterpacht H.* The Development of International Law by the International Court. L., 1958; *Schuschnigg K. von.* International Law: An Introduction to the Law of Peace. Milwaukee, 1959; *Simpson J.L., Fox H.* International Arbitration. L., 1959; *Jenks C.W.* The Prospects of International Adjudication. L., 1964; *Bishop W.W.* General Course of Public International Law // RdC 1965. II. T. 115. Leyden, 1965; *O'Connell D.P.* International Law. L.; N. Y., 1965; *Brownlie I.* Principles of Public International Law. Oxford, 1973; *Degan V.D.* Sources of International Law. The Hague; Boston; London, 1997; *Динь Нгуен Куок, Даїе П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. 1. Кн. 1. Формирование международного права. К., 2000.

В.Н. Денисов

ЕКСПАТРІАЦІЯ (від. лат. *ex* — з, поза і *patria* — вітчизна, батьківщина) — втрата громадянства внаслідок добровільного або примусового виселення гр-на за межі країни.

Е. може бути індивідуальною або масовою, добровільною або примусовою. Добровільну Е., у свою чергу, поділяють на вільну та дозвільну. У більшості д-в світу Е. не заборонена. Обмеження на вихід з гр-нства вводять лише під час стану війни. Право на добровільну Е. впливає зі ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966, згідно з яким кожна людина має право залишати будь-яку країну, в т. ч. свою власну. Дозвільна система виходу з гр-нства полягає у його припиненні на підставі прийнятого рішення компетентного держ. органу відповідно до заяви зацікавленої особи.

У зак-ві кол. СРСР була закріплена можливість позбавлення гр-нства за ініціативою д-ви. Відповідно до Закону про грома-

дянство СРСР 1978, гр-н СРСР міг бути позбавлений гр-нства за рішенням Президії ВР СРСР, якщо він скоїв дії, що паплюжать високе звання гр-на СРСР і завдають шкоди престижу або держ. безпеці СРСР. Крім того, Указом Президії ВР СРСР «Про вихід з громадянства осіб, що переселяються з СРСР до Ізраїлю», 1967 ці особи, незалежно від їхнього бажання, автоматично втрачали гр-нство СРСР з моменту виїзду з країни.

Сучас. міжнар. право негативно ставиться до свавільного позбавлення гр-нства. Ст. 15 Загальної декларації прав людини 1948 передбачає, що ніхто не може бути свавільно позбавлений гр-нства або права його змінити. Принцип неприпустимості безпідставного позбавлення гр-нства закріплено у ст. 4 Європейської конвенції про громадянство 1997. У ній передбачено, що д-ва учасниця не може встановлювати у своєму внутр. праві втрату її гр-нства *ex lege* або з ініціативи самої д-ви-учасниці, за винятком таких випадків: а) добровільне набуття ін. гр-нства; б) набуття гр-нства д-ви-учасниці внаслідок шахрайських дій, подання неправдивих відомостей або приховування будь-якого суттєвого факту, що має відношення до заявника; с) добровільна служба в іноз. військ. формуванні; д) поведінка, яка серйозно шкодить життєво важливим інтересам д-ви-учасниці; е) відсутність справжнього зв'язку між д-вою-учасницею та її гр-ном, який постійно проживає за кордоном; ф) якщо під час неповноліття дитини встановлено, що визначені у внутр. праві умови, які дозволили їй набутти *ex lege* гр-нства д-ви-учасниці, більше не виконуються; г) усиновлення дитини, якщо дитина набуває іноз. гр-нства або має іноз. гр-нство одного чи обох усиновителів. У Конвенції встановлено також, що кожна д-ва-учасниця дозволяє відмовлятися від її гр-нства, якщо відп. особи не стануть унаслідок цього особами без гр-нства (див. *Апатриди*), але разом з тим залишає д-вам можливість передбачити у своєму внутр. праві, що відмовлятися від її гр-нства можуть лише гр-ни, які постійно проживають

ЕКСПРОПРІАЦІЯ

за кордоном. Свобода виходу з гр-нства *біпатридів* передбачена ст. 6 та 7 Гаазької конвенції про деякі питання, що стосуються законів про гр-нство, 1930 та ст. 2 Європ. конвенції про скорочення випадків багатогромадянства та про військ. повинність у випадках багатогромадянства 1963.

Ст. 25 *Конституції України* передбачає, що гр-н України не може бути позбавлений гр-нства і права його змінити. Гр-н України також не може бути вигнаний за межі України або виданий ін. д-ві. Питання виходу з гр-нства України регламентуються Законом України «Про громадянство України» 2001. Відповідно до ст. 18 цього Закону, гр-н України, який відповідно до чинного за-ва України є таким, що постійно проживає за кордоном, може вийти з гр-нства України за його клопотанням. Вихід з гр-нства України допускається, якщо особа набула гр-нства ін. д-ви або отримала документ, виданий уповноваженими органами ін. д-ви, про те, що вона набуде її гр-нства, якщо вийде з гр-нства України. Однак вихід з гр-нства України не допускається, якщо особу, яка клопоче про вихід з гр-нства України, притягнуто як обвинувачену у кримін. справі або стосовно такої особи в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню. Ст. 19 цього Закону визначає підстави для втрати гр-нства, якими є: добровільне набуття гр-ном України гр-нства ін. д-ви, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття; набуття особою гр-нства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів; добровільний вступ на військ. службу ін. д-ви, яка відповідно до за-ва цієї д-ви не є військ. обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою. Однак ці положення, крім положення щодо обману чи надання неправдивих відомостей або фальшивих документів, не застосовуються, якщо внаслідок цього гр-н України стане особою без гр-нства. Датою припинення гр-нства України є дата видання відп. указу *Президента України*.

К.О. Савчук

ЕКСПРОПРІАЦІЯ (англ. expropriation, фр. l'expropriation, нім. Enteignung) — форма примус. вилучення іноз. власності, що знаходиться на терит. д-ви імпорту капіталу. В зах. джерелах частіше застосовують термін «експропріація» (англ. — відчуження, конфіскація майна), тоді як у вітчизн. літературі переважно вживають термін «націоналізація».

Е. майна іноз. інвестора є суверен. правом кожної д-ви, яке, з одного боку, визнане на рівні міжнар. звичаєвого права, з ін. — не заперечується системою міжнар. договорів про сприяння та захист іноз. інвестицій. Це право обмежується низкою норм як міжнар. звичаєвого права (обов'язок д-ви забезпечити захист майна іноземців на своїй терит.), так і договірною міжнар. права (визначення інтересів, що підлягають захисту, визначення Е., умов, за яких вона є правомірною, і відп. юрид. наслідків, у т. ч. обов'язок д-ви здійснити належну компенсацію іноз. інвестору).

Спробами кодифікації норм міжнар. права щодо Е. майна іноз. інвестора, що мали велике значення для розвитку цього поняття, були проект Конвенції про іноз. інвестиції 1959 («проект Абса—Шоукросса»), проект Конвенції ОЕСР про захист іноз. власності 1967, проект багатостор. угоди ОЕСР про інвестиції 1998, проект кодексу поведінки транснац. корпорацій 1975 (ООН), Керівництво Світ. банку з регулювання прямих іноз. інвестицій 1992, Третій звід права зовн. зносин США, проект Конвенції про міжнар. відповідальність д-в за шкоду іноземцям, розроблений у 1961 юрид. ф-том Гарвард. ун-ту, та ін. документи. Напр., проект Конвенції ОЕСР про захист іноз. власності визначає 3 правила, що мають застосовуватися до Е.: справедл. і рівне ставлення, ефект. охорона і безпека, недопущення невинуватих та дискримінац. заходів. Певне значення мають також положення міжнар. актів про права людини, напр. ст. 1 Протоколу I до *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950*.

Розрізняють правомірну Е., що зумовлює обов'язок д-ви сплатити компенсацію, і неправомірну Е., що, як правило, має наслідком обов'язок д-ви відшкодувати іноз. інвесторові завдані збитки.

Відповідно до заг. міжнар. права прийнято вважати, що Е. не буде правомірною в разі, якщо відчуження майна: 1) здійснюється на дискримінац. основі; 2) не слугує цілям «публічного порядку»; 3) суперечить узятій на себе д-вою обіцянці, що становить *естопель*; 4) суперечить зобов'язанням у рамках чинних міжнар. екон. договорів; 5) здійснюється в процесі *геноциду* чи ін. *злочинів проти людяності*; 6) є частиною неправомірних *репресалій* проти ін. д-ви.

У світ. практиці є 2 осн. підходи стосовно критеріїв правомірності Е. майна іноз. інвестора. Перший з них передбачає, що Е. має не лише супроводжуватися компенсацією, а й відповідати низці умов. Компенсація має бути «вчасною» (*prompt*), тобто здійсненою настільки швидко, наскільки це можливо, «належною» (*adequate*), тобто її розмір має повністю покривати втрати інвестора у зв'язку з Е., та «ефективною» (*effective*), тобто здійсненою в ліквідній валюті (т. з. *Формула Халла* — «*Hull formula*», запропонована держсекретарем США К. Халлом у 1938 в листі до уряду Мексики щодо деяких експропріац. дій останнього). Цей підхід ще називають міжнар. мінім. стандартом, який історично захищав інтереси інвесторів з розвинених країн. Другий підхід передбачає право д-ви на Е. та недискримінац. застосув. до нац. та іноз. інвесторів визначених у зак-ві країни імпорту капіталу стандартів компенсації на випадок Е. (т. з. *Кальво доктрина*). Цей підхід історично захищав інтереси країн, які розвиваються, і його було закріплено в проекті Декларації прав і обов'язків д-в 1947.

Сучас. інвестиц. договори здебільшого закріплюють *Формулу Халла*, оскільки ініціаторами їх підписання і розробниками текстів є, як правило, країни експорту капіталу (напр., ст. 1110 (1) *НАФТА*, ст. 13 *Договору до Енергетичної хартії 1994*).

Ст. 13 Договору так визначає поняття Е. та умови, за яких вона має здійснюватися: «Капіталовкладення інвесторів Договірної Сторони на території будь-якої Договірної Сторони не повинні бути націоналізовані, експропрійовані або зазнавати заходу чи заходів, які мають аналогічні націоналізації чи експропріації наслідки (далі іменуються «експропріація»), за винятком випадків, коли така експропріація здійснюється:

(а) з метою, що відповідає суспільним інтересам; (б) без дискримінації; (с) з дотриманням належного законного порядку та (д) разом з виплатою вчасної, належної та ефективної компенсації». Подібні положення містяться у двостор. інвестиц. договорах і також включають вимоги до компенсації, яка має виплачуватися при Е. (напр., ст. 6 *Модельної угоди США про захист інвестицій*).

Залежно від того, чи посягає акт д-ви безпосередньо на титул власності іноз. інвестора, розрізняють пряму і непрямую Е. Пряма Е. означає позбавлення іноз. інвестора права власності на майно, яке знаходиться на терит. країни імпорту капіталу. Найпоширенішими формами такої Е. є конфіскація (протиправне вилучення майна з володіння іноз. інвестора без надання йому належної компенсації) і націоналізація або реквізиція (вилучення майна в рамках спец. держ. програм, що передбачає виплату іноз. інвестору належної компенсації).

Сьогодні пряма Е. трапляється рідше, натомість типовою є непрямая Е. або заходи, які мають еквівалентний ефект. Непряма Е. не зачіпає титулу власності на майно, а полягає у встановл. фіск., регуляторних або ін. обтяжень для іноз. власності, що призводить до поступової втрати цього майна чи еквівалента його вартості іноз. інвестором або принаймні створює перепони для іноз. інвестора щодо ефект. володіння таким майном чи вивезення такого майна з терит. країни імпорту капіталу. Відповідно більшість інвестиц. договорів включають положення про Е. та націоналізацію, а також посилення на непрямі заходи і надають їм однаковий правовий режим. Міжнар. суди і трибунали досить давно почали надавати однаковий режим прямій та непрямій Е. і еквівалентним заходам (див., напр., *Фабрика в Хожуві 1927*).

До непрямой Е., відповідно до практики вирішення інвестиц. спорів арбітражами в рамках *Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів (ICSID)* та ін. арбітр. судами, належать, зокрема, такі дії: примус. продаж майна; примус. продаж акцій/частки

статутного капіталу підприємства; фін. знекровлення компанії фіск. методами, що призводить до її продажу місцевим власникам; примус. здійснення держ. контролю над іноз. інвестицією, заміна управління компанії (справи Starrett і Tippetts); сприяння окр. особам у взятті факт. контролю над власністю; ненадання правових засобів охорони в разі втручання у реалізацію прав власності іноз. інвестором; рішення адм. характеру, якими скасовуються або не надаються ліцензії/дозволи, необхідні для функціонування інвестиц. проекту на терит. д-ви імпорту капіталу (справи Goetz, Middle East Cement та Tecmed, Metalclad); втручання в контрактні права, що призводить до порушення або розірвання договору бізнес-партнером інвестора (справа СМЕ); вислання особи, яка відіграє ключову роль в інвестиціях (справа Biloune); запровадження виснажливого оподаткування (справа Revere Correg); «видворення» іноз. інвестора через пряму заборону займатися діяльністю, що є осн. предметом інвестиц. проекту; акти грубої протидії (замороження банк. рахунків, провокування страйків, нестачі робочої сили тощо).

У той час, коли визначення прямої Е. відносно просте, з'ясування, чи є певний захід непрямою Е., потребує проведення ретельного вивчення обставин справи і конкр. формулювань договору. Напр., Дод. В до Модельної угоди про захист інвестицій США роз'яснює, що положення про Е. і компенсацію відповідають звичаєвому міжнар. праву і передбачають 2 форми Е. За прямої Е. інвестиції націоналізуються або ін. чином безпосередньо експропріюються за допомогою офіц. переходу права власності чи прямої конфіскації. Непряма Е. полягає в дії або серії дій, що має ефект, еквівалентний прямій Е., без офіц. переходу права власності або прямої конфіскації. Щоб установити, чи є дії або серія дій сторони непрямою Е., потрібно враховувати факт. обставини справи, зокрема такі фактори, як екон. ефект дій уряду (хоча один той факт, що дія або ряд дій сторони має негат. вплив на екон. вартість інвестицій, не вста-

новлює непряму Е.), міра, якою ці дії уряду негативно впливають на розумні очікування інвестора, і характер його дій. Додаток також передбачає, що, як правило, не є непрямою Е. недискримінац. регулятивні дії сторони, які призначені і застосовуються для захисту законних інтересів сусп. добробуту, таких як охорона здоров'я, безпека та навколишнє середовище.

Складність полягає у розмежуванні норм. заходу держ. регулювання (нормат. достатність), екон. наслідки якого має нести інвестор і за які не настає обов'язок компенсації, і (регуляторної) Е., яка може бути правомірною, але мати наслідком зобов'язання здійснити компенсацію. Суд. практика показує, що тяжкість екон. впливу є вирішальним критерієм для ухвалення рішення, чи мала місце непряма Е. або захід, еквівалентний їй. Е. матиме місце, якщо втручання є істотним і позбавляє інвестора всіх або більшої частини переваг інвестицій постійно чи протягом тривалого часу. Отже, для розрізнення цих понять арбітр. суди використовують низку факторів, серед яких — ступінь втручання, тяжкість і тривалість позбавлення, характер уряд. заходів (у т. ч. мета і контекст), розумні очікування інвестора. Здійснення заходу з метою, що відповідає законним громад. інтересам, не виключає проведення Е. і лише може вказати на її правомірність і запобігти тим самим присудженню збитків.

Поступова (creeping) Е. є різновидом непрямої Е. і означає серію дій д-ви імпорту капіталу, які здійснюються протягом певного періоду і мають ознаки та наслідки, властиві непрямої Е., і сукупний ефект яких полягає у втраті вартості іноз. інвестиції.

Арбітр. суд у рамках ICSID у справі Generation Ukraine проти України 2003 так пояснив зміст поступової Е.: «Поступова експропріація є формою непрямої експропріації з вирізняльною часовою ознакою, що являє собою ситуацію, коли серія дій, які можуть бути належним чином віднесені до держави, протягом певного періоду часу призводять до експропріаційного заволодіння майном іноземного інвестора». Цей Суд установив, що дії Київ. міської держ. адміністрації не наблизилися до створення «постійної або непоправної перешкоди для

використання, володіння або розпорядження своїми інвестиціями позивачем».

У практиці вирішення інвестиц. спорів сформувалася доктрина Е. контрактних прав. Ще 1903 у справі Rudolf, що розглядалася у Змішаній претензійній комісії між США та Венесуелою, було сформульовано принцип, відповідно до якого позбавлення прав набутих, переданих або визначених у контракті є таким самим протиправним актом, як і позбавлення або пошкодження майна, і, отже, наділяє особою, що зазнала збитків, правом вимагати належного відшкодування. Це правило було підтверджене у 1922 *Постійною палатою третейського суду* у справі Norwegian Shipowners (Норвегія проти США). Арбітри, зокрема, постановили, що в результаті реквізиції суден, які будувалися для норвезьких контрагентів, уряд США здійснив Е. відп. існуючих контрактів. У 1926 принцип належної компенсації за Е. контрактних прав було визнано ППМП у справі Фабрика в Хожуві.

Принцип, згідно з яким нематер. права, в т. ч. права, що впливають із договору, так само як матер. цінності, можуть бути об'єктом Е., відображено у визначеннях терміна «інвестиції», які містяться в договорах про захист інвестицій. Суд. практика підтримує широке розуміння поняття «власність», що включає нематер. права і права за договорами для цілей Е. 2005 у справі Tokios Tokelés проти України арбітр. судом у рамках ICSID було встановлено, що зобов'язання відповідача відносно «інвестицій» стосуються не лише власності іноз. інвесторів, а й бізнес-операцій щодо цієї власності, у т. ч. контрактних прав.

Не кожне порушення договору з боку д-ви, що призводить до екон. втрат для інвестора, є Е. Найважливішим критерієм для розмежування простого порушення умов контракту і Е. контракт. прав є вчинення д-вою дій, пов'язаних з її суверен. функціями. У справі Waste Management 2004 арбітр. суд постановив, що саме по собі невиконання договірної зобов'язання, якщо воно не супроводжується ін. необхідними елементами, не може бути прирівняне до позбавлення майна, адже націоналізація і Е. є невід'ємними актами д-ви.

Лит.: Qureshi Asif H., Ziegler A.R. International Economic Law. L., 2007; Dolzer R., Schreuer Ch. Principles

ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНА ДІЯ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

of International Investment Law. N. Y.; Oxford, 2008; Schreuer Ch. The Concept of Expropriation under the ETC and other Investment Protection Treaties // Transnational Dispute Management, 2005; Collier J., Lowe V. The Settlement of Disputes in International Law. Oxford, 2000; OECD. Indirect Expropriation and the Right to Regulate in International Investment Law. 2004; Сайт Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів: <http://icsid.worldbank.org>.

К.П. Бондар,
В.П. Воробієв

ЕКСТРАДІЦІЯ — див. *Видача злочинців*.

ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНА ДІЯ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

(англ. extra-territorial application of the EU law) — поширення дії окр. норм права ЄС, що стосуються переважно його виключної компетенції, поза межі терит. ЄС, на терит. третіх країн, а також на юрид. або фіз. осіб, що перебувають під юрисдикцією третьої країни, відносини за участю яких, передусім екон., впливають на правопорядок ЄС.

З розвитком екон. відносин між ЄС і третіми країнами право ЄС, у деяких випадках, може впливати на треті країни, юрид. або фіз. осіб, що перебувають під юрисдикцією третьої країни, оскільки їх діяльність може чинити вплив, у т. ч. й негат., на внутр. ринок і в цілому на правопорядок ЄС. Проблематика екстратерит. дії права ЄС є важливою, адже створення і функціонування гармонізованого правопорядку ЄС, у т. ч. екстратерит. дії норм права ЄС, стає неможливим у разі виключення екстратерит. юрисдикції д-в-членів зі сфери дії права ЄС. Екстратерит. дія норм права ЄС ґрунтується безпосередньо на екстратерит. юрисдикції його д-в-членів. На відміну від США, що надають перевагу експліцит. закріпленню екстратерит. дії нац. права у рішеннях Конгресу, концепція екстратерит. дії норм права ЄС розвивається прецедент. практикою Суду ЄС. Правова позиція Суду ЄС полягає в тому, що ЄС, маючи міжнар. правосуб'єктність, вправі встановлювати межі застосув. свого права на власний розсуд, обмежений лише існуючими прямими заборонами міжнар. права. Напр., у справі Boukhalfa (Case 214/94, Ingrid Bouk-

ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНА ДІЯ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

halfa v. Bundesrepublik Deutschland) Суд ЄС прямо вказав, що, за заг. правилом, устан. договори та вторинне право ЄС діють на терит. його д-в-членів, однак не виключена можливість дії норм права ЄС поза межами його терит.

Найбільшого розвитку феномен екстра-терит. дії норм права ЄС дістав у сфері конкуренційного права ЄС, регламентованого ст. 101 та 102 Договору про функціонування ЄС 2007 (далі — ДФЄС) (див. *Лісабонський договір 2007*), а також актами вторинного права ЄС, що стосуються різноманітних аспектів цієї галузі права ЄС. Можливість екстра-терит. застосув. норм конкуренц. права ЄС прямо передбачена Регламентом про контроль за злиттям 139/2004. Ст. 101 та 102 ДФЄС містять геогр. обмеження, а саме, вказують, що порушення мають впливати на торгівлю між д-вами-членами. Відповідно до ст. 101 ДФЄС, антиконкурент. ефект від угоди чи діяльності має бути спричинений у межах внутр. ринку ЄС. Ст. 101 ДФЄС містить також перелік критеріїв, за наявності яких вона може бути застосована. По-перше, має існувати угода між підприємствами, рішення об'єднань підприємств або ін. види узгоджених практик. По-друге, такі угоди чи практики мають впливати на торгівлю між д-вами-членами. По-третє, метою таких угод або їх наслідками мають бути перешкодження, обмеження чи спотворення конкуренції в межах внутр. ринку ЄС. Підставою застосув. ст. 102 ДФЄС є зловживання домінуючим становищем у межах внутр. ринку ЄС або його суттєвої частини. Проте обмеження конкуренції чи протиправна поведінка, що впливають на торгівлю між д-вами-членами, можуть мати іноз. походження, скажімо, коли іноз. компанії узгоджують ціни чи розподіляють внутр. ринок ЄС між собою. Більше того, іноз. компанії можуть займати домінуюче становище на внутр. ринку ЄС чи його суттєвій частині і вдаватися до практики, що порушує ст. 102 ДФЄС. Злиття іноз. компаній також може мати наслідки для конкуренції в межах внутр. ринку ЄС.

Забезпечення виконання принципів, наведених у ст. 101 та 102 ДФЄС, покладено на *Європейську комісію* (далі — Єврокомісія), яка з власної ініціативи чи за поданням д-ви-члена, спираючись на допомогу компетент. органів д-в-членів, має розслідувати стверджувані випадки порушення цих принципів і може накласти штраф на компанію-порушника. Єврокомісія вправі опублікувати своє рішення та уповноважити д-ви-члени вжити відп. заходів, необхідних для виправлення ситуації. Як правило, Єврокомісія розглядає скаргу: якщо більш як 3 д-ви-члени зазнали суттєвої шкоди від угоди чи діяльності; якщо скарга тісно пов'язана з ін. положеннями права ЄС, що можуть бути більш ефективно чи виключно застосовані Єврокомісією, або якщо інтереси ЄС вимагатимуть прийняття рішення Єврокомісією для розвитку конкуренц. політики ЄС. На практиці Єврокомісія може стикатися з труднощами при виконанні своїх рішень щодо іноз. компаній, які не погоджуються на співпрацю чи яких захищають їх нац. уряди. З метою уникнення спорів Єврокомісія намагається налагодити співробітництво з компетент. органами третіх д-в. Для встановл. факту наявності в Єврокомісії чи компетент. органу д-ви-члена юрисдикції щодо відносин, які виникають поза межами ЄС, застосовували 3 осн. доктрин. підходи: доктрину єдиного екон. утворення (англ. single economic entity doctrine); доктрину впливу (англ. effects doctrine) та доктрину реалізації (англ. implementation doctrine). У рішенні у справі Case T-286/09 Intel Corporation v European Commission від 14.06.2014 Заг. Суд ЄС відзначив «паралельне існування» двох доктрин екстра-терит. дії конкуренц. права ЄС: доктрини впливу та доктрини реалізації.

Історично 1-м інструментом, застосованим ЄС у контексті екстра-терит. дії норм конкуренц. права ЄС, стала доктрина єдиного екон. утворення. Визначальною для неї є справа Dyestuffs (Case 48/69 Imperial Chemical Industries Ltd v. Commission of the European Communities), що стосувалася материнської компанії з Великої Британії, яка на той час не входила до Європ. Екон. Співтовариства (далі — ЄЕС). Заявник, зареєстрований поза межами ЄЕС, ствер-

джував, що Комісія не мала права накладати штраф, посилаючись лише на те, що дії, вчинені заявником поза межами спільного ринку ЄЕС, мали наслідки для останнього. Оскільки справа стосувалася т. з. узгодженої практики, Суду необхідно було з'ясувати, чи мала поведінка заявника наслідки для спільного ринку ЄЕС. Заявник наполягав на тому, що поведінка має ставитися у провину не йому, а дочірній компанії. Втім, Суд установив, що факту наявності у дочірньої компанії статусу окр. юрид. особи недостатньо для виключення можливості ставити в провину материн. компанії її поведінку, особливо якщо така дочірня компанія не визначає самостійно свою поведінку на спільному ринку ЄЕС, а лише виконує вказівки материн. компанії. У такий спосіб Суд санкціонував екстратерит. застосув. норм конкуренц. права ЄЕС. Висновки Суду у цій справі можуть застосовуватися до будь-якої узгодженої практики, незалежно від того, здійснювалася вона єдиною компанією, що складається з кількох дочірніх компаній, чи різними підприємствами, управління якими здійснюють окр. юрид. особи. У справі *Continental Can (Case 6/72 Europemballage Corp and Continental Can Co. Inc v. Commission of the European Communities)* Суд зробив висновок, що протиправні дії дочірньої компанії, зареєстрованої на терит. ЄЕС, мають розглядатися як такі, що насправді вчинені материн. компанією, розташованою у США. Отже, той факт, що материн. компанія не має представництва на терит. однієї з д-в — членів ЄС, не є достатнім для незастосув. до неї норм права ЄС, однак на практиці надзвичайно складно визначити ступінь такого контролю, напр. у договорі франшизи, договорі ліцензування чи патент. угоді.

Один з підходів до екстратерит. дії норм конкуренц. права ЄЕС сформульовано Судом європ. співтовариств у справі *Wood Pulp (Case 129/85 A. Ahlstrom Osakeyhtio v. Commission of the European Communities)*. Приводом для цієї справи стала узгоджена практика, запроваджена з метою фіксації ціни на целюлозу, до якої вдалися 41 виробник з третіх країн і торг. об'єднання з Фінляндії та США. Комісія європ. співтовариств, установивши, що така практика

порушує ст. 85(1) Договору про заснування ЄЕС (нині ст. 101 ДФЄС), застосувала до цієї справи доктрину впливу, стверджуючи, що вплив угод і практик на споживчі ціни в межах ЄЕС був суттєвим, умисним, а також в основному та безпосередньо результатом цих угод і практик. Однак Суд в обґрунтуванні вирішив застосувати принцип об'єкт. терит. юрисдикції, тобто доктрину реалізації, з якої випливає, що угоди і практики порушують ст. 101 та 102(2) ДФЄС незалежно від їхнього геогр. походження, а вирішальним фактором є те, що вони реалізовувалися в межах ЄС і вплинули на торгівлю між його д-вами-членами. У справі *Wood Pulp* Суд установив, що порушення норм конкуренц. права ЄЕС, зокрема укладення угоди, що спричинила обмеження конкуренції в межах спільного ринку, складається з поведінки, зумовленої 2 елементами: формулювання угоди, рішення чи узгодженої практики та їх реалізація. Ця справа стосувалася реалізації виробниками своєї угоди щодо цін у межах спільного ринку ЄЕС. У зв'язку з цим не має значення, діяли вони через дочірні компанії, агентів, субагентів чи власні підрозділи на терит. ЄЕС при здійсненні контактів зі споживачами. Відповідно, юрисдикція ЄЕС щодо застосув. його конкуренц. правил до такої поведінки ґрунтується на принципі територіальності як загальновизнаному в міжнар. праві. Рішення у справі *Wood Pulp* істотно розширило можливості застосув. норм конкуренц. права ЄС щодо діяльності та зобов'язань іноз. походження. Зважаючи на масштаби та впливовість внутр. ринку ЄС, теоретично можливо, що майже будь-яка схема ціноутворення оскаржуватиметься ЄС, оскільки вона впливатиме на існуючі правила конкуренції між його д-вами-членами.

У сучас. глобалізованому світі правові системи д-в зазнають пост. взаємовпливу, разом з тим виникають конфлікти юрисдикцій, особливо у сфері екон. відносин, де кожна д-ва намагається утвердити якомога більший вплив. Деякі д-ви, передусім США, використовують як інструмент

ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНА ДІЯ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

поширення свого впливу на глобальні екон. процеси екстратерит. застосув. положень норм нац. зак-ва у сфері конкуренції, корпоративних відносин тощо. Водночас не завжди можна чітко розмежувати доктрину реалізації, що, як правило, застосовувалась ЄС, та доктрину впливу, широко застосовувану США, адже наслідки угод і практик, що є суттєвими й були спрямовані на заподіяння шкоди справедл. конкуренції, мають такі самі характеристики у ході їх реалізації. Екстратерит. дія нац. права, заснована на терит. чи нац. теорії юрисдикції, не викликає у д-в суттєвих заперечень, а використання доктрини впливу спричинює значний спротив. Зважаючи на практику екстратерит. дії нац. права США, що призвела до жорсткого опору застосув. доктрини впливу з боку ін. д-в, Суд європ. співтовариств вирішив застосовувати принцип об'єкт. терит. юрисдикції.

Можливе виникнення ситуацій, за яких реалізація угод, що порушують конкуренц. право ЄС, відбуватиметься поза межами його внутр. ринку. Відповідно до практики Суду ЄС, доктрина впливу полягає в тому, що д-ва має право на екстратерит. застосув. свого конкуренц. права, якщо антиконкуренц. вплив на її ринок є прямим, суттєвим та розумно передбачуваним (reasonably expected). Чимало вчених, серед яких юристи-міжнародники, і практиків негативно ставляться до доктрини впливу і стверджують, що принцип об'єкт. терит. юрисдикції дозволить Суду ЄС захищати внутр. ринок ЄС, уникаючи застосув. суперечливої, на їх переконання, доктрини впливу.

Екстратерит. дія норм права ЄС не обмежується конкуренц. правом. Відповідно до усталеної практики Суду ЄС, право ЄС щодо вільного пересування осіб, у т. ч. працівників, застосовується до всіх правовідносин, які, з огляду на місце, де вони були розпочаті чи фактично реалізовувалися, можуть вважатися такими, що відбувалися на терит. ЄС. З цього випливає, що діяльність, яка тимчасово здійснювалася поза межами терит. ЄС, не виключає застосув. до неї норм права ЄС за умови, що, зокрема, ок-

реслені нижче труд. відносини зберігають достатній правовий зв'язок з однією з д-в-членів. Для встановл. наявності достатньо тісного зв'язку гол. критерієм є взаємозв'язок між труд. відносинами та правом однієї з д-в-членів, а отже, і з правом ЄС. Напр., у справі *Mário Lopes da Veiga (Case 9/88, Mário Lopes da Veiga v. Staatssecretaris van Justitie)* Суд європ. співтовариств установив, що належними критеріями для встановл. достатньо тісного зв'язку є те, що: особа працювала на судні, зареєстрованому в Нідерландах; її було найнято нідерл. компанією; відп. труд. відносини регулювалися нац. правом Нідерландів; особа сплачувала податки і внески до системи соц. страхування Нідерландів. Зрештою, Суд зробив висновок, що на заявника, гр-на Португалії, поширюється дія норм права ЄС щодо вільного пересування працівників, незважаючи на те, що спірні правовідносини розпочалися ще до набуття Португалією членства в ЄС.

ЄС намагається вдатися до екстратерит. застосув. норм права ЄС і у сфері охорони навкол. середовища. Одним із прикладів є включення у 2008 міжнар. авіаперевезень до Європ. системи торгівлі шкідливими викидами (далі — ЄСТШВ). Відповідно до положень Директиви 2008/101/ЄС, з 01.01.2012 всі міжнар. польоти з місцем вильоту чи прильоту на терит. д-в — членів ЄС підпадають під дію ЄСТШВ незалежно від д-ви реєстрації *повітряного судна*. Шкідливі викиди обчислюються для всієї відстані польоту, що призводить до включення в цю кількість і викидів, здійснених над *відкритим морем* чи терит. третьої д-ви. Така позиція ЄС викликала значний спротив на міжнар. арені, зокрема, 21 д-ва, серед яких США, Японія, Китай, Індія та РФ, у верес. 2011 ухвалили Спільну декларацію, в якій вказали, що плани ЄС включити екстратерит. викиди до ЄСТШВ є несумісними з міжнар. правом. Наслідком зазначеного стало ухвалення 21.12.2011 Судом ЄС рішення у справі *Air Transport Association of America (Case 366/10, Air Transport Association of America et al. v. Secretary of State for Energy and Climate Change)*, в якому він визначив, що як тільки літак опиняється на терит. однієї з д-в — членів ЄС, а тим більше під час перебування на аеродромі однієї з д-в-

членів, він підпадає під юрисдикцію цієї д-ви-члена, а відтак і ЄС. Отже, Директива 2008/101/ЄС не зачіпає суверенітету третіх д-в над їхнім повітр. простором і не порушує свободу польоту над відкритим морем. Під правове регулювання ЄС підпадають лише авіаперевізники, які вирішили здійснювати комерц. авіарейси з відправленням чи прибуттям в аеропорт, розташований на терит. однієї з д-в — членів ЄС. Суд ЄС також наголосив, що ЄС має право дозволяти здійснювати комерц. діяльність, у цьому випадку авіаперевезення, на його терит. за умови, що така діяльність відповідає критеріям, установленим ЄС. Отже, той факт, що частина викидів, шкідливих для повітр. чи водного просторів або суходолу д-в-членів, здійснюється поза межами їх терит., не ставить під сумнів можливість застосув. норм права ЄС до всієї протяжності польоту.

У відносинах між ЄС і третіми країнами правовою основою, що забезпечує застосув. заходів екстратерит. дії окр. норм права ЄС у внутр. правопорядках третіх країн, є положення устан. договорів та актів вторинного права ЄС, насамперед у сферах конкуренції, фінансів, транспорту, застосув. ЄС фін. та екон. санкцій. Прецедент. практика Суду ЄС значно впливає на визначення сфер, у яких застосовують екстратерит. правові заходи. Суд ЄС поступово поширює екстратерит. дію й на ін. сфери правового регулювання з метою забезпечення належного функціонування правопорядку ЄС, зокрема ефект. реалізації положень устан. договорів та правових актів ЄС. Водночас треті країни можуть не визнавати екстратерит. дію норм права ЄС, що зумовлює виникнення відп. спорів. З метою запобігання конфліктним вимогам та їх мінімізації ЄС, його д-ви-члени і треті країни змушені використовувати міжнар.-правові засоби вирішення юрисдикц. спорів з окреслених питань на дво- або багатостор. основі, передусім шляхом укладення міжнар. договорів про співробітництво, взаємної нотифікації щодо можливого розслідування сторонами справ у відп. сферах, консультацій тощо, з огляду на необхідність поступової конвергенції правового регулювання та практики його застосув.

Літ.: *Муравйов В.І.* Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика). К., 2002; *Фалалеева Л.Г.* Екстратериторіальна дія норм права ЄС: особливості теорії та практики застосування // Пам'яті професора Павла Петровича Заворотька. Актуальні проблеми правової науки: Зб. наук. статей / За заг. ред. Н.П. Шишкової. К., 2014; *Falaliev L.* Modern Approaches to the Extraterritorial Application of the EU Law // *European Studies — the Review of European Law, Economics and Politics*, 2014, v. 1; *Dover R., Frosini J.* The Extraterritorial Effects of Legislation and Policies in the EU and US. Brussels, 2012; *den Heijer M.* Europe and Extraterritorial Asylum. Oxford; Portland, 2012.

С.С. Птуха

ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ — здійснення д-вою, за певних умов та з дотриманням відп. міжнар.-правових стандартів, юрисдикції щодо діянь, майна, осіб або фактів, які цілком чи частково мають місце поза межами її терит.; вона, однак, не включає квазітерит. юрисдикцію, що стосується юрисдикції д-ви щодо повітр. та морських суден, космічних об'єктів, штучних об'єктів у *відкритому морі* та морських зон, яка є похідною від терит. юрисдикції д-ви.

Міжнар. право виходить з того, що юрисдикція д-ви, маючи терит. характер, є функц. проявом її суверенітету, що означає повноту і виняткове значення верх. влади д-ви в межах її терит. Згодом такий підхід до розуміння природи юрисдикції д-ви еволюціонував у *доктрину* т. з. суворої терит. юрисдикції, для якої здійснення д-вою юрисдикції в межах терит. ін. д-ви є порушенням її суверен. прав. Сучас. міжнар. право, керуючись доктриною Е. ю., не ставить під сумнів терит. природу юрисдикції д-ви. Разом з тим, у юрисдикц. значенні терит. юрисдикція виступає як заг. правило, тоді як Е. ю. є, за певних умов і з дотриманням відп. вимог, винятком із цього правила.

У міжнар. праві існують широкий і обмежений підходи до здійснення д-вою Е. ю. 1-й підхід виходить зі стандарту, визначеного в рішенні ППМП у справі *Лотус 1927*, в якому визнається можливість здійснення Е. ю. в разі відсутності заборони в міжнар.

ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ

праві. 2-й підхід ґрунтується на доктрині, яка припускає здійснення юрисдикції лише на підставі певного «дозвільного» правила чи принципу (напр., принципу територіальності, принципу універс. юрисдикції та ін.). На основі цих 2 підходів, які в чистому вигляді виключають застосування одного, на практиці утворився 3-й, свого роду «інтегральний» підхід, який дозволяє здійснення Е. ю. в тих випадках, коли д-ва виявляє правомірний інтерес у регулюванні, заснованому на терит. чи персон. зв'язку між діянням (особою, фактом, майном) та д-вою.

Базова максима доктрини Е. ю. — суверен. контроль д-ви над терит. — означає також наявність у неї певних повноважень стосовно діянь, що відбуваються поза межами цієї терит., але мають той чи ін. зв'язок із нею. Її було сформульовано у згаданому рішенні ППМП, в якому вказувалося на те, що, з точки зору міжнар. права, Е. ю. не лише не підпадає під автоматичну заборону, а й припускається також, що д-ва може поширити свою юрисдикцію за межі своєї терит. У цьому рішенні було констатовано, що така юрисдикція може здійснюватися д-вою в будь-якому випадку, який не підпадає під установлену в міжнар. праві заборону (як зазначила Палата, «все, що міжнародне право вимагає від держави, це те, щоб вона не виходила за межі, встановлені ним у здійсненні нею юрисдикції»), і що при цьому д-ва користується «широкою дискрецією» та автономією щодо здійснення чи поширення своєї юрисдикції. Разом з тим, у цьому рішенні вказано, що здійснення такої юрисдикції в будь-якому разі підпадає під контроль з боку міжнар. права (аналогічний підхід до розуміння Е. ю. д-ви див. також в *окремій думці судді Міжнародного Суду ООН Дж. Фіцморіса*, висловленій у справі *МС ООН Барселона Трекін 1964–70*).

У доктрині міжнар. права можна виділити 5 найпоширеніших стандартів (моделей) здійснення Е. ю.: принцип об'єкт. територіальності (англ. objective territoriality principle), доктрину впливу (англ. effects doctri-

ne), принцип захисту (англ. protective principle), принцип національності (активний і пасивний) та універс. юрисдикцію. Водночас нац. підходи до застосув. д-вами цих стандартів можуть різнитися щодо розуміння їх безпосереднього змісту, впливаючи як на вибір їх базових моделей, так і на наслідки застосув. останніх.

Принцип об'єкт. територіальності полягає в екстратерит. застосув. нац. права щодо дій, які розпочалися чи завершилися за межами д-ви, якщо принаймні 1 зі складових елементів таких дій відбувся (був завершений) у межах її терит. Цей принцип історично походить з юрисдикц. стандарту кримін. права, який визнає юрисдикцію д-ви щодо розгляду (розслідування) та застосув. покарання, передбаченого нац. кримін. правом, стосовно злочинів, розпочатих за межами д-ви, але завершених на її терит. (Harvard Research in International Law, 1935; рішення ППМП у справі *Лотус 1927* та рішення Суду ЄС в об'єднаних справах 89, 104, 114, 116, 117 та 125–129/85 *A. Ahlstrom Osakeyhtio and others v. Commission (Wood Pulp I)*, 1988). Принцип об'єкт. територіальності, який є безпосереднім розвитком принципу терит. юрисдикції, припускає Е. ю. лише в разі, якщо певний елемент дії, щодо якої йдеться про застосування такої юрисдикції, отримує «локалізацію» (здійснення принаймні осн. кваліфікац. елементів — *actus reus*) на терит. регульовальної д-ви. Як зазначає з цього приводу М. Ейкхерст, «держави вправі заявляти про свою юрисдикцію лише тоді, коли правопорушення було вчинене, повністю чи частково, на її території; вона має довести, що на її території стався [будь-який з] кваліфікаційних елементів такого правопорушення».

Доктрина впливу, у найбільш заг. значенні, полягає у здійсненні д-вою юрисдикції стосовно діянь, подій і фактів, які, хоча й відбуваються цілком за межами д-ви, однак мають вплив на ситуацію чи правовідносини в межах її терит. Ця модель Е. ю. за своїм обсягом є найширшою, оскільки як ключовим елементом оперує критерієм «впливу чи наслідків» і не вимагає будь-якого ін. зв'язку між такою подією та д-вою. У цьому полягає її гол. відмінність від принципу об'єкт. територіальності, для за-

стосув. якого принаймні 1 з елементів дії має бути вчинений у межах д-ви, що регулює. Разом з тим слід зазначити, що термін «доктрина впливу» певною мірою характеризується як родове поняття і може охоплювати досить різні за своїм змістом моделі та підходи, спільним для яких є лише критерій «наслідків чи впливу» події в межах д-ви, який застосовується як осн. юрисдикц. критерій. Такі моделі можуть значною мірою різнитися за своїм обсягом (обсягом дій, на які вони можуть потенційно поширювати нац. юрисдикцію), вимогами до природи й характеру «впливу», достатнього чи необхідного для застосув. д-вою Е. ю., наявності дод. юрисдикц. тестів та змістом таких тестів.

Виникнення «доктрини впливу» пов'язують з антитрестівським (конкурентним) правом США та рішенням, винесеним федер. апел. судом США у справі *Alcoa* (1945). У цій справі суд, відкинувши чинний до цього часу в праві США принцип виключно терит. юрисдикції, вказав на те, що «усталеною є правова норма ... стосовно того, що будь-яка держава може поширювати відповідальність навіть на тих осіб, які не є її громадянами, за дії, вчинені за межами її території, [якщо такі дії] мають наслідки в межах території [держави], що підпадають під заборону в такій державі; і таку відповідальність інші держави, зазвичай, визнають». Вміщений у цьому рішенні стандарт юрисдикц. тесту («класичний» стандарт *Alcoa*) вимагає наявності 2 кумулятивних критеріїв: 1) мети дії, що полягає в існуванні впливу на ситуацію в межах регульовальної д-ви, та 2) здійснення такої дії, яка справді значно вплинула на таку ситуацію. Цей стандарт означає, що «ненавмисна» дія або дія, яка істотно не вплинула на ситуацію в межах д-ви, не дозволить застосувати щодо неї Е. ю. Однак у застосув. доктрини впливу є складнощі, пов'язані з визначенням характеру та ступеня зв'язку між дією та регульовальною д-вою як достатніх для її застосув. Напр., висловлюються різні погляди на те, чи має відп. дія характер «прямого та значного» впливу на відносини чи ситуацію в межах регульовальної д-ви і що саме може отримати кваліфікацію як вплив такого роду.

Принцип захисту передбачає можливість д-ви поширювати свою юрисдикцію на осіб, які вчинили за межами регульовальної д-ви діяння, що становлять загрозу нац. безпеці цієї д-ви, її терит. цілісності чи її життєвим нац. інтересам. Цей принцип, сформульований ще в 19 ст., слугує, однак, для захисту досить обмеженого кола нац. інтересів і на практиці використовується для переслідування осіб, яких звинувачують у підробленні грошей, скоєнні терорист. актів та деяких екон. злочинах.

Принцип національності як здійснення Е. ю. містить 2 юрисдикц. моделі: т. з. активний і пасивний принципи національності. 1-й принцип виходить з визнання повноти суверен. влади д-ви стосовно своїх фіз. та юрид. осіб, дозволяючи поширення юрисдикції д-ви щодо таких осіб, зокрема, коли вони перебувають поза її межами. 2-й принцип полягає у здійсненні д-вою юрисдикції стосовно іноземців, які вчинили злочини проти її гр-н на терит. *третіх держав* (щодо критики цього принципу див., напр., окр. думку судді Мура у справі *Лотус* 1927).

«Універсальна юрисдикція» полягає в можливості та праві будь-якої д-ви поширити свою кримін. юрисдикцію на міжнар. злочини. Вчинення цих злочинів є підставою для застосув. універс. юрисдикції, яка стосується надзвичайно серйозних за завданою ними сусп. шкодою злочинів, таких як суттєві порушення *міжнародного кримінального права* (зокрема, *воєнні злочини, злочини проти людяності та злочини проти миру*). Універс. юрисдикція може бути поширена як на злочини, на які поширюється юрисдикція ін. д-в, так і на злочини, вчинені поза межами будь-якої юрисдикції (напр., *піратство*; у ст. 101 *Конвенція ООН з морського права 1982* виходить з того, що піратством вважається, серед ін., захоплення морського судна у відкритому морі, тобто в межах терит., на яку не поширюється юрисдикція жодної з д-в). У міжнар. договір. праві принцип універс. юрисдикції інкорпоровано, напр., у ст. 50 *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що*

ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ

потерпіли в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі 1949 і в Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998. Здійснення універс. юрисдикції є не лише реалізацією д-вою своїх власних інтересів, а й захистом інтересів міжнар. співтовариства в цілому (див. *Erga omnes зобов'язання*). Отже, здійснення універс. юрисдикції, на відміну від ін. моделей, не вимагає терит. чи персон. зв'язку між д-вою, що регулює, та дією (особою), стосовно якої застосовується універс. юрисдикція, і, отже, вона в принципі може бути здійснена будь-якою зацікавленою в цьому д-вою.

Відсутність у міжнар. праві правил, спрямованих на розв'язання колізії юрисдикцій при екстратерит. застосув. нац. права, а також поширення практики одностор. та надмірно широкого здійснення Е. ю. (передусім через запровадження доктрини впливу) стали факторами, з огляду на які у низці д-в було розроблено «захисні механізми», що обмежують Е. ю. ін. д-в та шкоду, якої її здійснення може завдати нац. інтересам. Найпоширенішим серед них є запровадження т. з. «блокувального законодавства» (ін. формами заходів такого роду є *протест* та *відмова* від визнання (і, відповідно, надання дозволу на виконання) суд. чи адм. рішення, винесеного в ін. д-ві). Таке зак-во виходить із захисту нац. інтересів, які можуть порушуватися екстратерит. застосув. права ін. д-в. Здійснюється це шляхом обмеження дій компетент. органів ін. д-ви, які передують факт. застосув. такою д-вою Е. ю. Це може бути введення прямих заборон щодо надання певних документів чи застосув. спец. процедури для їх надання з метою визначення потенц. шкоди від Е. ю. або встановл. заборони виконання певних категорій суд. та адм. рішень, винесених в ін. д-ві. Прикладом зак-ва такого роду є англ. Акт про захист торг. інтересів 1980 та Регламент ЄС № 2271/96 від 22.11.1996 щодо захисту від дії екстратерит. застосув. зак-ва, прийнятого третьою д-вою, та дії, що ґрунтуються на ньому або з нього випливає.

Разом з тим, у практиці д-в спостерігається тенденція до самообмеження при

здійсненні Е. ю. З одного боку, це пов'язано з доктрин. сприйняттям її «припустимості» лише в тих випадках, коли між регулювальною д-вою та подією, стосовно якої така юрисдикція застосовується, існує відносно тісний і прямий зв'язок. З ін. боку, згадана вище реакція ін. д-в на надмірне поширення Е. ю. ускладнює (а нерідко майже унеможлиблює) виконання поза межами регулювальної д-ви рішення, яке ін. д-ви розглядають як надмірно широке. На практиці таке самообмеження полягає в запровадженні різних дод. (порівняно з базовою юрисдикц. моделлю) тестів, спрямованих на перевірку того, наскільки тісним є зв'язок між д-вою, що регулює, та справою, в якій вона має намір здійснювати свою юрисдикцію, а також, чи переважають її інтереси у здійсненні юрисдикції у справі подібні інтереси ін. д-в. Найбільшого розвитку такі інструменти набули у сфері конкурент. права у зв'язку з поширенням доктрини впливу як гол. юрисдикц. моделі, яка використовується в ньому для здійснення Е. ю. Варто зазначити, що ці тести, хоча і зменшують ризик юрисдикц. конфліктів, далеко не завжди дозволяють повністю їх усунути. Це зумовлюється як складністю виявлення інтересів різних д-в, так і часто вкрай суб'єкт. конструкцією використовуваних тестів.

Літ.: *Akehurst M.* Jurisdiction in International Law // BYIL, 1972—73, N 46; *Alford R.* The Extraterritorial Application of Antitrust Laws: The United States and European Community Approaches // VJIL, 1992—93, v. 33, N 1; *Brewster K.* Antitrust and American Business Abroad. N. Y., 1958; *Gerber D.* The Extraterritorial Application of German Antitrust Law // AJIL, 1983, v. 77, N 4; *Gerber D.* Beyond Balancing: International Law Restraints on the Reach of National Law // YJIL, 1984—85, N 10; *Harvard Research in International Law, Jurisdiction with Respect to Crime* // AJIL, 1935, N 29; *Higgins R.* The Legal Bases of Jurisdiction // Extra-Territorial Application of Laws and the Responses Thereto / Ed. C. Olmstead. Oxford, 1984; *Jennings R.* Extraterritorial Jurisdiction and the United States Antitrust Law // BYIL, 1957, N 33; *Kuyper P.J.* European Community Law and Extraterritoriality: Some Trends and New Developments // ICLQ, 1984, N 33; *Layton A., Parry A.* Extraterritorial Jurisdiction — European Responses // HJIL, 2004, N 26; *Lowe V.* Jurisdiction // International Law / Ed. M. Evans. Oxford, 2003; *Mann F.A.* The Doctrine of International Jurisdiction Revisited after Twenty Years // RdC, 1984, N III (186); *Messen K.* Antitrust Jurisdiction under Customary International Law // AJIL, 1984, N 78 (4); *Ryngaert C.* Jurisdiction in International Law. Oxford, 2008.

С.В. Перемот

ППМС, що стосувалася порушення Болгарією міжнар. зобов'язань, визначених у рішеннях Бельгійсько-болгарського змішаного арбітр. трибуналу 1923 та 1925 (Бельгія проти Болгарії). Рішення щодо юрисдикції ППМП стосовно цієї справи було прийнято 04.04.1939 (The Electricity Company of Sofia and Bulgaria (Preliminary Objection)).

Під час *Першої світової війни 1914–18* у 1916 «Електроенергетична компанія Софії та Болгарії» (далі — Компанія), яка була створена у Бельгії за концесійним контрактом, але знаходилася в Болгарії, була націоналізована Муніципалітетом Софії (Болгарія). Після війни, відповідно до ст. 182 Нейського договору 1919, відбулася її реституція і було створено Бельг.-болг. змішаний арбітр. трибунал для врегулювання питань компенсації збитків. Одним із завдань цього Трибуналу була адаптація концес. контракту Компанії до нових екон. умов. Трибунал у постанові від 27.05.1925 серед ін. питань визначив формулу встановл. ціни для продажу електроенергії Компанією.

У 1934 між Муніципалітетом і Компанією виник спір щодо застосув. цієї формули, в якій однією зі складових ціни був тариф на вугілля. Компанія звернулася до вищезазначеного Арбітр. трибуналу, який невдовзі постановив, що він не володіє юрисдикцією щодо цього спору, оскільки, по-перше, було пропущено час позовної давності, а по-друге, Арбітр. трибунал зазначив, що він був створений з метою вирішення спірних питань між 2 д-вами і що Компанія не може бути стороною їх розгляду.

Тим часом Муніципалітет порушив справу щодо Компанії в Окружному суді Софії. Оскільки рішення цього суду від 24.10.1936 не задовольнило жодну зі сторін, вони звернулися з апел. заявою до Апел. суду Софії, який вирішив справу на користь Муніципалітету в повному обсязі.

26.01.1938 уряд Бельгії передав цю справу до ППМП на підставі Договору про примирення, арбітраж та суд. розгляд, укладеного між Бельгією і Болгарією в 1931, з проханням визнати, що Болгарія порушила свої зобов'язання: 1) встановл. тарифу на

вугілля у 1934; 2) рішеннями 1936 та 1937, винесеними болг. суд. установами; 3) встановл. спец. податку в 1936. Водночас Бельгія просила ППМП визначити компенсацію, якщо ці неправомірні акти буде доведено.

Крім того, 04.07.1938 уряд Бельгії попросив ППМП визначити тимчас. заходи захисту з метою запобігання неправомірним діям проти Компанії, проте пізніше цей запит було відкликано. Відкликання тимчас. заходів було пов'язане з тим, що уряд Бельгії, враховуючи суто декларат. рішення Апел. суду Софії та необхідність визначення спец. правового механізму, сподівався на відсутність будь-яких заходів проти Компанії.

ППМП у своєму рішенні від 04.04.1939 визнала, що вона володіє юрисдикцією стосовно перших 2 підстав, але не володіє щодо податк. права (3-тя підстава).

Невдовзі, 01.08.1939 Муніципалітет Софії все ж таки здійснив заходи проти Компанії на підставі попередніх рішень болг. судів. 17.10.1939 Бельгія поновила запит щодо тимчас. заходів, у якому просила ППМП вказати уряду Болгарії припинити процес у судах Софії доти, доки Палата не винесе рішення по суті.

Однак *Друга світова війна* унеможливила участь представника Болгарії та болг. судді *ad hoc* у суд. процесі. Розгляд справи по суті, який мав розпочатися 16.05.1940, не відбувся, оскільки 10.05.1940 Німеччина окупувала Бельгію. У жовт. 1945 уряд Бельгії попросив ППМП взагалі виключити справу зі списку, припинивши тим самим суд. процес.

Незважаючи на те, що рішення по суті у справі «Електроенергетична компанія Софії та Болгарії» так і не було прийнято, вона цитується в *доктрині* міжнар. права, часто згадується в суд. та арбітр. рішеннях. Зазначається, що в цій справі ППМП уперше зіткнулася із застереженням *ratione fori* (обставини, пов'язані з розглядом спору суд. органом) та *ratione temporis* (межі дії договору). В окр. думках деяких суддів (Д. *Анцилотті*, М. *Хадсона*, Дж. Ван Йсінга, Ш. *Вішера* та ін.) зазначалося, що, з огляду на це

застереження, ППМП при визначенні своєї юрисдикції мала б враховувати передусім положення Бельг.-болг. договору про примирення, арбітраж та суд. вирішення спорів 1931, а звідси і необхідність застосування попередньої процедури мирн. вирішення спору. Проте ППМП постановила, що «велика кількість укладених угод, які передбачають обов'язкову юрисдикцію, є свідченням того, що сторони, які домовляються, мали намір скоріше відкрити нові шляхи доступу до ППМП, ніж закрити старі або допустити, щоб вони перекривали один одного так, щоб не було жодної юрисдикції». Отже, таке застереження не стало перешкодою для визнання ППМП своєї юрисдикції у цій справі.

Трибунали ІКСІД також неодноразово у своїх рішеннях робили посилання на рішення ППМП у цій справі для підтвердження визнання своєї юрисдикції у спорі (напр., *Soufraki v. United Arab Emirates* 2007, *Cemex Caracas Investment* 2010, *Brandes Investment Partners* 2011 та ін.).

Літ.: *Fitzmaurice M., Tams C.J.* Legacies of the Permanent Court of International Justice. Leiden; Boston, 2013; *Spiermann O.* International Legal Argument in the Permanent Court of International Justice: The Rise of the International Judiciary. Cambridge, 2005.

О.І. Мельничук

ЕЛІАС (Elias) Таслім Олевейл (11.11.1920, м. Лагос, Нігерія — 14.08.1991, там само) — нігерійський правознавець, д-р юрид. наук, проф., член і голова *Комісії міжнародного права ООН* (КМП ООН), суддя і президент *Міжнародного Суду ООН* (МС ООН), член *Інституту міжнародного права*; відомий у світі своїми дослідженнями права Африки та міжнар. права, особливо проблем його теорії і практики, діяльності МС ООН, міжнар. договірної права та ін. правових питань, що виникають в умовах універс. середовища, яким є сучас. *міжнародне співтовариство*.

Середню освіту Е. здобув у граматичній школі Місіонерського церковного т-ва в Лагосі. Після отримання екзаменац. сертифіката в Кембридж. школі він працював в уряд. департаменті з аудиту. У 1935 Е. всту-

пив на службу в компанію «Нігерійські залізниці» і протягом 9 років працював у гол. бухгалтерії. Під час роботи в компанії він став студентом-заочником Лондон. ун-ту і склав проміжні іспити для здобуття ступеня бакалавра гуманіт. наук (В.А.) та бакалавра права (L.L.B.). У 1944 Е. залишив Нігерію, переїхавши до Англії, де був прийнятий до Коледжу Лондон. ун-ту. Тривала *Друга світова війна*, Лондон був мішенню бомбардувань нім. авіації, і Е. деякий час перебував у Триніті-коледжі Кембридж. ун-ту. Через рік після вступу до Коледжу Лондон. ун-ту він здобув ступінь В.А., а через 2 роки — ступінь L.L.B. У 1947 Е. було запрошено на роботу в адвокатуру Inner Temple, цього ж року він отримав ступінь магістра права (L.L.M.) і продовжив навчання в Лондон. ун-ті. У 1949 став 1-м африканцем зі ступенем д-ра філософії з права (Ph.D.).

У 1951 Е. отримав стипендію ЮНЕСКО для проведення досліджень з правових, екон. та соц. проблем Африки. А через рік обійняв посаду ст. наук. співробітника Манчестер. ун-ту, в якому читав лекції з права та соц. антропології. Цього ж року Е. опубл. свою 1-шу працю, присвячену нігерійському зем. праву і звичаю.

У 1954 Е. переїжджає з Манчестера в Оксфорд і стає наук. співробітником в Ін-ті досліджень Співдружності націй Наффілдського коледжу і т. з. Будинку королеви Єлизавети (Департамент з міжнар. розвитку Оксфорд. ун-ту). Він продовжує дослідження нігерійського права і цього ж року публ. велику працю з цієї тематики. У 1956 Е. був запрошений читати лекції в Делійський ун-т (Індія), під час перебування в якому сприяв орг-ції курсів з управління, права і соц. антропології та створенню Департаменту афр. досліджень. Він також читав лекції в ун-тах міст Алігарха, Аллахабада, Бомбея і Калькутти (Індія). Цього ж року опубл. 2 праці, присвячені джерелам нігерійського права та природі афр. звичаєвого права.

У 1957 Е. повернувся до Лондона і був призначений членом правління Школи схід. та афр. досліджень Лондон. ун-ту. Як радник з констит. і юрид. питань Нац. ради Нігерії і Камеруну, яка пізніше перетворилася на Нац. конвент нігерійських гр-н, він узяв участь у Нігерійській констит. конф., про-

ведений у 1958 в Лондоні. Е. вважається одним з архітекторів Конституції незалежної Нігерії. У своїй країні він обіймав посади ген. прокурора (1960—72), міністра юстиції (1960—66) та спец. уповноваженого з питань правосуддя (1967—72). У 1972—75 був верх. суддею Верх. суду Нігерії та головою дорадчого суд. комітету.

Сприяючи розвитку науки і практики нігерійського та афр. права в цілому, Е. виявляв великий інтерес і до міжнар. права. Він був членом (1961—75), гол. доповідачем (1965—66) та головою (1970) КМП ООН, а також членом Експерт. комітету з розробки Хартії Організації африканської єдності (ОАЄ) (1963) (див. *Африканський Союз*) та головою комітету, який розробив до неї Протокол про посередництво, примирення та арбітраж (1964). У подальшому він був віце-президентом Адм. трибуналу Світ. банку (1980—81) (див. *Міжнародний банк реконструкції та розвитку*). Брав участь як член делегації Нігерії в багатьох конф. і комітетах ООН. Був керівником її делегації на Конф. з розгляду проекту Конвенції про порядок розв'язання інвестиц. спорів між д-вами та іноз. гр-нами (1963), членом Спец. комітету ООН з принципів міжнар. права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між д-вами (1964), членом Комітету експертів ООН з розробки проекту Конституції Конго (1961—62). Е. також представляв ОАЄ і Нігерію в МС ООН у процесі розгляду консульт. висновку *Правові наслідки присутності Південної Африки в Намібії 1971*, в якому було визнано незаконність такої присутності. Е. був також головою Підсумкового комітету Віден. конф. з права договорів (1968—69).

Упродовж своєї блискучої кар'єри Е. брав активну участь в академ. житті в Нігерії та Африці, так само як в ін. частинах світу. Він був проф. і деканом Лагоського ун-ту, президентом Нігерійського т-ва міжнар. права, президентом Афр. т-ва міжнар. та порівн. права, одним із засновників Афр. асоціації міжнар. права. У подальшому був членом Ін-ту міжнар. права (з 1969), президентом Азіат.-Афр. юрид. консульт. комітету і почес. членом *Американського товариства міжнародного права*. Він читав лекції в *Гаазькій академії міжнародного права*, членом кураторіуму якої був з 1975. Е. був

почес. д-ром права в 17 ун-тах світу, а 1979 — удостоєний нац. премії Нігерії. Чимало його праць з різних проблем права є обов'язковими для вивчення у школах права афр. країн, кол. брит. колоній.

У 1975 ГА та РБ ООН обирають Е. суддею МС ООН, цього ж року він стає віце-президентом Суду і після смерті у 1981 президента МС ООН Х. Уолдока виконує ці обов'язки. У 1982 його обирають президентом Суду. Е. був 1-м афр. юристом, який обійняв цю почесну і найважливішу в системі міжнар. юстиції посаду. Через 5 років Е. було призначено членом *Постійної палати третейського суду* в Гаазі. Він помер 14.08.1991 в Лагосі, Нігерія.

У центрі наук. інтересів Е. були проблеми розвитку правових систем країн Африки, особливо в період їх деколонізації, яка завершилася виникненням на цьому континенті та в ін. регіонах великої кількості незалежних д-в, що створило нове співвідношення сил у світі. Однак більшість його праць присвячена впливу афр. країн на розвиток теорії і практики міжнар. права в плані як утвердження в них загально-визнаних суверен. прав цих країн, так і захисту в рамках міжнар. співтовариства їх цивілізац. цінностей. У цьому аспекті він активно досліджував роль МС ООН у розв'язанні терит. та ін. спорів афр. та ін. країн, новітні тенденції в розвитку міжнар. договірної права, зокрема питання чинності міжнар. договорів, міжнар. правопорядку, роль *доктрини* в міжнар. праві тощо.

Однією з найважливіших проблем, яку послідовно досліджував Е., була проблема визнання після II світ. війни нового міжнар. права, яке, як відомо, виникло і тривалий час розвивалося за своєю сутністю і формою як євроцентристське право. Тим самим воно утверджувало монополію Заходу в міжнар. відносинах, що, як справедливо зазначає В.І. Євінтов, було «проявом своєрідного європейського шовінізму», оскільки навіть в умовах функціонування ООН країни, що визволилися від колоніалізму, мали, на думку представників євроцентристської доктрини, підпорядкувати

свою культ. своєрідність їхнім попередникам, які були свого часу їхніми ж колонізаторами, тобто мова відверто йшла про підпорядкування цих країн зах. цінностям. Відкидаючи цю доктрину як таку, що не відповідає новим реаліям, Е. робить висновок, що сучас. міжнар. право «бере свій початок з часу закінчення Другої світової війни, передусім від появи Організації Об'єднаних Націй». Це означало, що попередній досвід правового регулювання міжнар. відносин дістав новий вимір, згідно з яким мир, безпека, процвітання у світі відтепер мають забезпечуватися спільними зусиллями всіх д-в, згідно з принципом співробітництва, що діє на багатостор. основі. Тобто міжнар. правопорядок, зазнавши цих докорінних змін, за своїми цілями і функціями перетворився на універс. категорію міжнар. співтовариства, в якому відтепер беруть участь народи, що представляють осн. цивілізації. У зв'язку з цим Е. констатував, що «міжнародне право перестало бути європейським правом, а його інститути нині є загальносвітовими». Спираючись на цей висновок, він, зокрема, досліджує проблему визнання цінностей різних культур у діяльності МС ООН, напр. у справі Зах. Сахара, фактично як проблему неспроможності Суду подолати евроцентристський підхід до міжнар. права в процесі застосув. ним його норм, враховуючи вимоги сучас. епохи.

Характерним для методології Е. є дослідження доктрини міжнар. права з позицій емпіризму. Він дає картину універсалізації міжнар. права від Вестфальського договору 1648 і політ. філософії, в якій це відбулося, а саме теорії політ. суверенітету (див. *Суверенітет державний*) як наріжного каменя основних прав і обов'язків держав, які таким чином здобули своє існування. Відповідно, доктрина міжнар. права, зазначає він, іноді представляється як міжнародне *інтертемпоральне право* (Г. Шварценбергер), іноді — як теорія (В. Фрідман), а іноді як принцип і доктрина інтертемпорального права (Г. Лаутерпахт). Згідно з Е., «незалежно від будь-якої назви, яка дається в доктрині в конкретному контексті, вида-

ється правильним говорити, що доктрина міжнародного права може розглядатися як матеріальна норма права в одному значенні і як норма тлумачення в іншому значенні». З позиції арбітр. практики, зокрема справи *Острів Пальмас 1928*, зазначає він, «доктрина може також розглядатися такою, що має загальну застосовність у різних сферах звичаєвого міжнародного права, хоча на першій стадії її було іноді некоректно розглядати як обмежену стосовно набуття території, особливо щодо встановлення не-обмеженого суверенітету над територією». Виходячи з цієї арбітр. практики, Е. визнає, що як принцип доктрина застосовується також до договорів (справи *Grisbarna case 1909* та *North Atlantic Coast Fisheries 1910*). Він доводить, що доктрина міжнар. права складається з 2 елементів, 1-й з яких є актами, що мають тлумачення у світлі контемпорального права (*the law contemporary*) з часу їх створення, тобто права однієї епохи, а 2-й є правами, які правомірно набуті відповідно до сучас. права (*the law contemporaneous*) з урахуванням того, що з часу створення воно могло бути втрачене, якби не підтримка, відповідна до змін, зумовлених розвитком міжнар. права. Отже, Е. розуміє поняття доктрини в міжнар. праві переважно у світлі проблеми контемпорального (інтертемпорального) права, предметом якого є специф. ситуації терит. характеру, розв'язання яких здійснюється на основі «поняття міжнародного права як динамічної правової системи, а не просто як статичного тлумачення норм».

Погляди Е. на міжнар. право та його розвиток ґрунтуються на суміші теорії прагматичного позитивізму, яка надає значення тій чи ін. його концепції «лише у тому разі, якщо встановлено, що вона дійсно домінує в міжнародній практиці» (*Нуеен Куок Дінь*), та концепції реалізму англо-амер. доктрини, яка розглядає міжнар. право виключно як обслуговування політики (Г. Шварценбергер, Г.Д. Ласвелл, Р. Хіггінс). Однак, будучи водночас представником т. з. третього світу, він, так само, як чимало ін. його представників, наближається до соціол. підходу, згідно з яким сучас. міжнар. право, характеризуючись універсалізмом учасників, виступає як новий правопорядок. Проте цей підхід Е. «сутте-

во пронизаний англосаксонським емпіризмом» (Нгуен Куок Дінь), закладеним англ. школою класичного емпіризму (Ф. Бекон, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм, Дж. Мілль), для якої досвід був гол. джерелом будь-яких знань, на відміну від континент. школи класичного раціоналізму (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц), яка цим джерелом вважала інтелект. інтуїцію ідей. Відповідно, в міжнар. праві англо-амер. емпіризм характеризується прагненням встановити заг. суть його норм, виходячи переважно з використання юрид. техніки в часі і просторі, тоді як континент. раціоналізм намагається з'ясувати їх зміст, звертаючись до абстракт., теор. принципів. Ця відмінність у підходах до міжнар. права ґрунтується на різниці в політ. традиції англосаксон. та континент. правових систем: в 1-й переважає юрид. процес, а в 2-й — матер. принципи.

Отже, Е. зробив значний внесок у розвиток науки і практики міжнар. права, передусім як представник міжнар.-правової науки афр. країн, які були безпосередніми учасниками світ. процесу здобуття ними незалежності, утвердження їх суверенітету на міжнар. арені та розвитку на цій новій основі міжнар. права. Разом з тим його підхід до універсальності сучас. міжнар. права, який, безумовно, є визнанням прогрес. розвитку останнього як нової соц. реальності, не виходить за межі ціннісних характеристик юрид. форм, представлених виключно англосаксон. зразком, який, на думку Е., є найбільш стабільним і спроможним еволюційно сприймати необхідні зміни.

Осн. праці: *British Colonial Law. A Comparative Study* (Британське колоніальне право. Порівняльне вивчення, 1962); *Ghana and Sierra Leone: The Development of their Laws and Constitutions* (Гана і Сьєрра-Леоне: розвиток їх права і конституцій 1962); *The Nigerian Legal System* (Нігерійська правова система, 1963); *The Berlin Treaty 1885 and the River Niger Commission* (Берлінський договір 1885 і Комісія щодо річки Нігер, 1993); *The Legality of the O.A.U. Council of Ministers Resolution on Rhodesia in December 1965* (Законність резолюції Ради Міністрів ОАЄ щодо Родезії (грудень 1965), 1969); *Problems Concerning the Validity of Treaties* (Проблеми чинності договорів, 1971); *The Nigerian Crisis in International*

Law (Нігерійська криза в міжнародному праві, 1971); *Africa and the Development of International Law* (Африка і розвиток міжнародного права, 1972); *Transnational Law in the Changing Sociality* (Транснаціональне право у мінливому міжнародному співтоваристві, 1972); *The Modern Law of Treaties* (Сучасне право договорів, 1974); *New Horizons in International Law* (Нові горизонти в міжнародному праві, 1979); *The Doctrine of International Law* (Доктрина міжнародного права, 1980); *Africa Before the World Court* (Африка перед Міжнародним Судом, 1981); *The International Court of Justice and Some Contemporary Problems* (Міжнародний Суд ООН і деякі сучасні проблеми, 1983); *Africa and the West: The Legacies of Empire* (Африка і Захід: спадок імперії, 1986).

Літ.: *Дінь Нгуен Куок, Дайє П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. I. К., 2000; *Евинтов В.И.* Международное сообщество и правоопределен. К., 1990; *Лукашук И.И.* Международное право. Общая часть. Учеб. М., 1966.

В.Н. Денисов

ЕЛЬ-ЕРІАН Абдулла (21.03.1920, м. Даманхур, Єгипет — 12.12.1981, м. Гаага, Нідерланди) — єгип. правознавець, д-р міжнар. права, проф., дипломат, член КМП ООН, суддя МС ООН, фахівець з *права міжнародних організацій* та ролі країн, що розвиваються, у розвитку міжнар. права.

Юрид. освіту Е.-Е. здобув на юрид. ф-ті Каїр. ун-ту, отримавши у 1942 диплом бакалавра права, у 1944 — диплом вищих досліджень з приват. права, у 1945 — диплом вищих досліджень з публ. права; в Гарвард. юрид. школі при Гарвард. ун-ті (США), де протягом 1946—47 опанував спец. курс міжнар. права і міжнар. орг-цій, та в Колумб. ун-ті (США), отримавши у 1948 диплом магістра політ. наук, а у 1951 — диплом д-ра міжнар. права.

Під час навчання і згодом, будучи вже дипломованим юристом, Е.-Е. обіймав ряд суд. та академ. посад. У його послуж. списку: пом. район. прокурора провінції Бохейрак (1942—43); викладач права (1943—45), пом. проф. з міжнар. права та міжнар. орг-цій (1951—56), асоц. проф. міжнар. пра-

ва та міжнар. орг-цій (1956—61) Каїр. ун-ту; проф. міжнар. орг-цій Ін-ту сусп. управління в Каїрі (1959—61); проф. міжнар. права відділу правових досліджень при Ін-ті вищих досліджень араб. країн у Каїрі (1959—65).

Значних успіхів Е.-Е. досяг у дипл. діяльності, обіймаючи ряд посад у зовнішньополіт. установах Арабської Республіки Єгипет (АРЄ), а потім — Об'єднаної Арабської Республіки (ОАР). ОАР утворилася у 1958 в результаті об'єднання Єгипту і Сирії, але після воен. перевороту 1961 в Сирії припинила своє існування, хоча Єгипет до 1971 зберігав назву об'єднаної д-ви. Е.-Е. — юрид. радник єменської делегації в ООН (1947—50); радник департаменту з правових питань, договорів та міжнар. орг-цій і конф. МЗС АРЄ (1953—55); службовець канцелярії президента АРЄ (1955—56); радник і юрид. консультант пост. представництва АРЄ (1957—58) та ОАР (1959) при ООН; директор департаменту з правових питань і договорів МЗС ОАР (1959—68); заст. пост. представника ОАР при ООН (1968—71); посол АРЄ у Франції (з 1971); пост. представник Єгипту при відділенні ООН у Женеві та заст. пост. представника в ООН у Нью-Йорку.

Великий внесок зробив Е.-Е. у діяльність ООН, беручи безпосередню участь у роботі низки її органів, а також у численних міжнар. конф. Він представник АРЄ і ОАР у Шостому комітеті з правових питань ГА ООН (відповідно на 8—12-й та 13—25-й сесіях), а також його голова (20-та сесія), голова роб. групи зі встановл. фактів (22-га сесія) та голова і доповідач роб. групи Юрид. щорічника ООН, засн. цим Комітетом на 17-й сесії ГА ООН; представник АРЄ та ОАР у Комітеті із заяв про перегляд рішень Адм. трибуналу ООН (нині — *Трибунал зі спорів ООН*) (1-ша сесія, 1957 та 5-та сесія, 1965); представник ОАР у Третньому комітеті ГА ООН (15-та сесія) та заст. представника ОАР у Раді з опіки ООН; представник ОАР у Першому (політ.) і Спец. політ. комітетах ГА ООН (на 23—25-й сесіях); член КМП ООН (1957—58, 1961—65,

1966—76), у т. ч. в її рамках член Підкомітету з правонаступництва д-в та урядів (1962—63), член ред. комітету (1963), підготував 6 доповідей з питань представництва д-в у їх стосунках з міжнар. орг-ціями (1967—71) та 2 доповіді з питань статусу, привілеїв та імунітетів міжнар. орг-цій, їх представників, експертів (1977—78).

Як представник ОАР Е.-Е. брав участь у ряді міжнар. конф. та форумів: Першій та Другій конф. ООН з морського права 1958 і 1960; Конф. ООН з дипл. зносин та імунітетів 1961; сесії міжнар. комітету МАГАТЕ з цив. відповідальності за завдання шкоди ядер. засобами (1961); 18-й сесії Комітету із роззброєння (1962—63); Конф. ООН з права міжнар. договорів (1969); 25-й ювіл. сесії ГА ООН (1970); 25-й ювіл. сесії ЮНЕСКО (1971) та ін.

Слід відзначити особистий внесок Е.-Е. у створення та діяльність *Організації африканської єдності* (ОАЄ, нині — *Африканський Союз*). Він був членом єгип. делегації на: Конф. на вищому рівні глав д-в афр. країн, присвяченій створенню ОАЄ (Аддис-Абеба, 1963); 1-й та 2-й сесіях Ради міністрів ОАЄ (РМ ОАЄ) (Дакар, 1963 та Лагос, 1964), брав участь у роботі ряду органів цієї міжнар. орг-ції; доповідач РМ ОАЄ на її 2-й сесії (Лагос, 1964); член Комітету експертів РМ ОАЄ з підготовки проекту протоколу Комісії з питань посередництва, примирення та арбітражу (Каїр, 1964); член делегації ОАР на Підготовчій нараді міністрів закорд. справ перед 1-ю сесією Асамблеї глав д-в та урядів ОАЄ (Каїр, 1964); консультант ОАЄ з підготовки консульт. висновку МС ООН з юрид. наслідків для д-в щодо присутності Півд. Африки в Намібії (1970—71).

Е.-Е. був також членом делегації ОАР на: 32-й сесії Ради *Ліги арабських держав* та головою її правового комітету (1960); 2-й конф. на вищому рівні глав д-в та урядів араб. країн (1964) та Підготовчій нараді до цієї конф., де був доповідачем 2-го (тех.) комітету (1964). Був також: членом делегації Єгипту на Конф. глав д-в та урядів афроазіат. країн (Бандунг, 1955); членом делегації ОАР на 2-й конф. глав д-в і урядів країн, що не приєдналися (Каїр, 1964), та на Підготовчій нараді міністрів закорд. справ перед цією конф. (Каїр, 1964).

Активну участь Е.-Е. брав у діяльності нац. і зарубіж. наук. структур з міжнар. права, зокрема в дослідженнях з міжнар.-правових проблем. Він був учасником групи з підготовки доповіді про нац. дослідження міжнар. орг-цій Єгип. т-ва міжнар. права та Фонду Карнегі для міжнар. миру (1953—56); членом Ради редакторів «Єгипетського журналу міжнародного права» (1953—68); віце-президентом Єгип. т-ва міжнар. права (1966—68); членом Ради редакторів «Арабської енциклопедії» (кер. відділу міжнар. права, міжнар. орг-цій та міжнар. договорів), членом *Асоціації міжнародного права* (з 1956) та в її рамках членом Підкомітету з нац. та іноз. власності (з 1958); учасником Конф. з питань, що стосуються юрид. радників та іноз. справ, *Американського товариства міжнародного права* (Принстон, 1963); членом групи експертів Фонду Карнегі для міжнар. миру з підготовки керівництва з міжнар. права (1964—68); членом *Інституту міжнародного права* (з 1966); членом факульт. семінару для юристів з країн, що розвиваються, Гарвард. юрид. школи (1966); учасником семінару *Навчального і науково-дослідного інституту ООН* (ЮНІТАР) з питань відносин ООН з регіон. міжурад. орг-ціями, що діють поза рамками ООН (1972); учасником групи експертів зі створення міжнар. ін-ту, організованої ООН спільно з ЮНЕСКО (1972).

Значний внесок Е.-Е. зробив у розвиток права міжнар. орг-цій, що зумовило структур. зміни в міжнар. системі. Виникнення міжнар. орг-цій він пов'язує зі створенням пост. установ з метою підняття на новий рівень співробітництва д-в, розглядаючи їх появу як порівняно нове явище, започатковане у 2-й пол. 19 ст. Воно було настільки значним, що спричинило зміну парадигми міжнар. права, а саме, відхід від її традиц. системи, побудованої на регулюванні відносин виключно між д-вами, де вони діяли окремо та індивідуально. Ця міжнар. система вирізнялася відсутністю центр. установ, наділених власними функціями, повноваженнями та правосуб'єктністю, їй було властиве досягнення нац. незалежності та об'єднання в багатьох частинах світу (напр., *війни* за визволення і незалежність у Лат. Америці у 1820-х рр. та об'єднання Італії у 1859 і Німеччини в 1871). Нова па-

радигма міжнар. права поклала також «початок руху до взаємозалежності та міжнародного співробітництва, які сьогодні стали найбільш характерною і важливою особливістю сучасних міжнародних відносин». Він доводить, що зазначені зміни в міжнар. системі сприяли «трансформації неорганізованого співтовариства держав у світове співтовариство, що наближається до організованого соціального порядку».

Цей висновок Е.-Е. ґрунтується на аналізі істор. розвитку міжнар. орг-цій, який він поділяє на 3 періоди. 1-й період приблизно можна визначити як період від *Віденського конгресу 1814—15* аж до поч. *Першої світової війни 1914—18*, хоча, як він зазначає, «до другої половини дев'ятнадцятого століття справжнього розвитку постійних інститутів не було». 2-й період характеризується як міжвоєнний, який, згідно з *Версальським мирним договором 1919*, ознаменувався створенням *Ліги Націй* і *Міжнародної організації праці*, а також 1-го міжнар. суду на пост. основі — *Постійної палати міжнародного правосуддя*. Завершився цей період у 1939 поч. *Другої світової війни*. 3-й період, який розпочався зі створення у 1945 *Організації Об'єднаних Націй*, є періодом еволюції, що триває. «Період розвитку після 1945, — зазначає він далі, — надав структурі інститутів і механізмів, які поступово утворювалися між 1865 і 1939, її власного окремого типу, для якого найхарактернішими властивостями є універсальність і функціоналізм».

Представлена Е.-Е. періодизація розвитку міжнар. орг-цій разом з оцінкою їх важливої ролі для співробітництва д-в залишається актуальною і в нинішній період, що розпочався розпадом на поч. 90-х рр. 20 ст. СРСР. У результаті було порушено баланс сил у світі, що спричинило нестабільність у міжнар. відносинах та певне ослаблення міжнар. права. Склалася реальна загроза функціонуванню міжнар. порядку, встановленого після 1945, складовою якого є система міжнар. орг-цій, якій, як справедливо визначає Е.-Е., в цілому притаманний прогрес. розвиток. «Якщо розгля-

дати еволюцію міжнародних інститутів у ретроспективі, — зауважує він, — стає очевидним, що сучасна система є результатом повільного, але прогресивного розвитку. На цьому шляху неминуче було чимало випробувань і помилок, а також серйозних невдач, але кожний етап розвитку наслідував інший, наука і структура міжнародних інститутів поліпшувалися. Справедливо припустити, що сучасний рух за розширення співробітництва між державами і надалі продовжуватиметься як з погляду інтенсивності, так і в просторовому напрямі».

Зазначені положення свідчать про глибинне проникнення Е.-Е. в проблематику міжнар. орг-цій, чітке розуміння ним важливості їх функціонування і розвитку в спільних інтересах д-в. У цьому плані його висновок щодо трансформації неорганізованого міжнар. співтовариства в організоване співтовариство не збігається з поширеною в зах. доктрині точкою зору, що сучас. міжнар. співтовариство є неорганізованим співтовариством через існування суверенітету д-в (див. *Суверенітет державний*), який нібито породжує нестабільність міжнар. відносин і слабкість міжнар. права. Сучас. стан міжнар. відносин, що характеризується порушенням балансу сил у світі, нагадує обстановку, яка склалася напередодні II світ. війни. Тому, щоб запобігти подальшому погіршенню міжнар. відносин, потрібно відновити, звичайно, на новій основі, баланс сил у світі, що можливо за умови повернення глобальних акторів на шлях суверен. співробітництва д-в, прогрес. розвиток якого з високим ступенем професійності обстоював Е.-Е. Разом з тим він лише констатує, що «ми живемо в епоху, в якій бар'єри національного суверенітету суттєво руйнуються під неминучим тиском взаємозалежності та інтернаціоналізму», не даючи оцінки наслідкам цього суперечливого процесу для міжнар. правопорядку. Сьогодні суверенітет багатьох д-в перетворився на формальність, і народи все більше втягуються в трясовину непримиренної ворожнечі, яка може призвести до вселенської катастрофи ядер. війни.

Заслужують на увагу ідеї Е.-Е. щодо природи міжнар. інституцій та їх визначення в міжнар. праві. «Історичною особливістю організованого міжнародного співтовариства, — зазначає він, — є те, що його конституційна структура не персоніфікується, подібно до конституційної структури держави, в єдину узгоджену групу юридичних норм. Навпаки, ця структура є сумою численних суміжних і взаємопов'язаних юридичних порядків, кожний з яких персоніфікується з тим, що ми взагалі називаємо міжнародною інституцією». Він акцентує на тому, що повний і реалістичний погляд на міжнар. співтовариство має враховувати той факт, що в різних країнах, поряд з величезною кількістю пост. юрид. об'єднань, існують вільні зв'язки й інституції, встановлені через нац. кордони, які діють між індивідами та групами.

Е.-Е. звертає також увагу на те, що, з погляду методології міжнар. права, вивчення *міжнародного співтовариства* має відрізнятися «від того явища, яке особливо відповідає тому, що ми називаємо міжнародною інституціональною структурою». І для цього важливо дати визначення «суттєвих юридичних елементів» цієї структури. Він визначає «міжнародну інституцію як об'єднання держав (або іншу спільність, що має міжнародну правосуб'єктність), яке засноване договором, має конституцію і спільні органи та міжнародну правосуб'єктність, що відрізняється від міжнародної правосуб'єктності держав-членів».

Аналізуючи констит. складові міжнар. інституцій, які утворюють «організоване співтовариство держав», Е.-Е. розкриває їх зміст і специфіку функціонування. Він визначає критерії класифікації міжнар. інституцій, що ґрунтуються на членстві, функціях і повноваженнях; показує специфіку міжнар. правосуб'єктності міжнар. інституцій, що діє в рамках традиц. системи міжнар. права; досліджує співвідношення міжнар. права і внутр. права міжнар. інституцій, відносини з д-вами-членами та відносини з д-вами — не членами тощо. Особл. увагу Е.-Е. приділив аналізу принципів *Статуту ООН* у світлі заг. міжнар. права та органам ООН, що складаються з індивідів, які здебільшого діють як представники д-в-членів. Статут ООН, який є устан. інстру-

ментом Орг-ції, поряд зі створенням самої ООН створює також низку органів з метою здійснення цілей Орг-ції, встановлює структуру цих органів, їхні функції і повноваження та процедури голосування. Стосовно ООН або її спеціаліз. установ, де рішення і рекомендації органів можуть прийматися більшістю голосів, зазначає Е.-Е., ці органи чітко визнають ідентичність, яка є окр. від ідентичності індивід. д-в, представлених у цьому органі. Точна природа цієї окр. ідентичності залежить, звичайно, від функцій і повноважень конкр. органу та його структури і процедур голосування, передбачених устан. інструментом.

Отже, ці та ін. положення, сформульовані Е.-Е., характеризують глибинну сутність природи органів міжнар. інституцій. Вони конституційно наділені окр. статусом, що дає їм правову основу діяти самостійно (в межах своєї компетенції та процедур) як незалеж. структурам, у яких діяльність д-в не є тотожною діяльності цих структур. Це означає, що міжнар. інституціям притаманна власна відповідальність за відп. сфери міжнар. відносин та їх правове регулювання.

Високий рівень фахівця з міжнар. права Е.-Е. продемонстрував у своєму меморандумі від 30.03.1972, направленому КМП ООН, у якому сформульовано заперечення щодо положень меморандуму члена цієї Комісії Ш. Розена. Останній коментує п. 33—36 4-ї доповіді з тематики наступництва д-в щодо питань ін., ніж договори, яка в той час була предметом розгляду КМП ООН. У своєму меморандумі Розен виправдовує незаконну окупацію Ізраїлем у 1949 Умм Решреша в межах кордонів Палестини. Грунтуючись на аналізі численних документів, Е.-Е. спростовує аргументи Розена, розглядаючи цей акт Ізраїлю, а також окупацію ним ряду палестин. терит. з наст. їх анексією після арабо-ізраїльської війни 1967 такими, що порушують «основні норми Статуту ООН та сучасного міжнародного права».

Е.-Е., безсумнівно, був помітною постаттю в міжнар. інституц. системі, представляючи на високому фаховому рівні свою країну — Єгипет, який, особливо в ті часи, відігравав провідну роль у всьому араб. світі. Разом з тим він активно відсто-

ював інтереси численної групи країн, що розвиваються, яка заявила про себе як про окр. світ. силу, з якою необхідно рахуватися на міжнар. арені. Саме в цьому полягає гол. заслуга Е.-Е., про що свідчать усі його здобутки в науці та практиці міжнар. права.

Осн. праці: «Condominium and Related Situations in International Law» (Кондомініум і пов'язані ситуації в міжнародному праві, 1951); «Принципи міжнародного права, договори» (у співавт., араб., 1953 та 1956); «Концепція міжнародної організації: її історичний розвиток та нинішні характерні особливості» (араб., 1955); «Міжнародні документи: тексти єгипетських законів з питань міжнародного права та основні міжнародні угоди, в яких Єгипет є стороною» (ред., араб., 1956); «The National Studies on International Organization» (Національні дослідження міжнародних організацій; співред., 1957); «Дипломатичні і консульські установи» (араб., 1961); «Arab Countries and the Community of Nations» (Арабські країни та міжнародне співтовариство, 1963); «The Legal Organization of International Society» (Правова організація міжнародного співтовариства, 1968); «The Law of Treaties of International Organizations, Diplomatic Law in its Application to Relations between States and International Organizations» (Право договорів міжнародних організацій, дипломатичне право в його застосуванні до відносин між державами і міжнародними організаціями, 1968); «International Law and Developing Countries» (Міжнародне право і країни, що розвиваються, 1972).

В. Н. Денисов

ЕМБАРГО (ісп. embargo — накладання арешту, заборона) — заборона, що встановлюється д-вою, на заходження іноз. суден у свої порти або на вихід іноз. суден із цих портів; заборона на імпорт і експорт певних товарів (або їх обмеження), що встановлюється окр. д-вою чи колект. заходами кількох д-в або вжиттям таких заходів міжнар. орг-ціями.

З історії міжнар. відносин відомо, що заборона на продаж товарів була встановле-

на ще у 971 Венецією і стосувалася сарацинів (турків та арабів Півн. Африки). У 1179 Третій Латеранський собор римо-катол. церкви на чолі з Папою Олександром III, продовжуючи цю венеціан. політику, заборонив продаж сарацинам зброї та матеріалів для будівництва і спорядження ними власного флоту. У 1585 ісп. король Філіп II оголосив Е. на всі англ. товари в Іспанії, а у 1806 Наполеон Бонапарт увів його проти Англії.

Тривалий час практика звернення окр. д-в до Е. ґрунтувалася на звичаї, згідно з яким торг. судна ворожої д-ви могли бути захоплені в портах супротивної д-ви, що було відвертим проявом ворожості останньої і розумілося як акт *війни*. Ця практика походила від законів і звичаїв морської війни, в якій *воюючі сторони* користувалися свободою захоплювати й конфіскувати ворожі судна та їх вантаж у *відкритому морі*. Її складовою певний час була практика приват. ведення війни на морі, яка легалізувалася законом д-ви, і такі дії розглядалися як «спеціальні репресалії» (див. *Репресалії*). Однак з відміною на поч. 19 ст. «спеціальних репресалій» виникла більш поміркована практика застосув. Е., що трансформувалося у форму «загальних репресалій», яка не передбачала конфіскації судна д-ви-правопорушниці. Тим самим Е. перестали отожднювати з ворожими діями сторін, обмежуючись лише питанням, пов'язаним з відшкодуванням шкоди як такої. Так, у заяві суду у справі *Voedes Lust* 1803 зазначалося, що захоплення голл. власності, згідно з Е., має двояке значення: якщо з цього питання спір буде розв'язано примиренням, то захоплення цієї власності стане явно цив. Е., і, отже, цей спір завершиться; натомість, якщо розгляд цього питання не досягне такого результату, то стан ворожості між сторонами продовжиться з усіма наслідками, що випливають зі стану війни. У 1807 Конгрес США, що протистояв незаконним захопленням торг. суден Великою Британією та Францією, встановив заг. Е. на всі перевезення вантажу в амер. портах, за винятком відправлення з них іноз. суден з баластом.

На поч. 20 ст. Е. почали застосовувати переважно як будь-яку заборону на іноз. торгівлю, що встановлюється внутр. законом д-ви. З цього часу звернення д-ви (групи д-в) до Е. вважають законним способом примусу, якщо при цьому не порушуються договірні зобов'язання цієї д-ви. І такий вид Е. може використовуватися як спосіб здійснення *реторсії*. Це саме розуміється, якщо Е. застосовують до суден чи експорту товарів д-ви, щодо якої воно проголошується. Виходячи з цього, термін заг. Е. набув значення уряд. заборони направляти власні судна до іноз. країни. Якщо ж це правило застосовується до суден д-ви, проти якої проголошується Е., воно становить порушення її міжнар. прав і внаслідок цього є саме по собі незаконним. Допускається це лише як застосув. репресалії чи примус. захід без наміру вдатися до війни, з тим щоб забезпечити відшкодування шкоди за дії або упушення чи їх повторення, які, згідно з міжнар. правом, становлять міжнар. правопорушення (К. Шушніг).

З появою в міжнар. структурі міжнар. орг-цій, що відповідають за підтримання миру і безпеки у світі, накладання Е. перейшло до цих інституцій. Діючи в межах своїх статут. повноважень, вони можуть застосовувати Е. в порядку вжиття санкцій (див. *Санкції міжнародно-правові*) за порушення д-вою заборони застосув. сили (див. *Незастосування сили або погрози силою принцип*). Так, згідно зі *Статутом Ліги Націй*, щодо д-ви, яка застосовує силу на порушення своїх міжнар. зобов'язань (ст. 11), передбачалося вжиття примус. заходів екон. або воєн. характеру (ст. 16). З огляду на заг. заборону застосув. сили, закріплену в *Статуті ООН* (п. 4 ст. 2), єдиним органом ООН, який має право застосовувати примус. заходи воєн. або невоєн. характеру, в т. ч. Е. у вигляді повної чи часткової заборони певних зовнішньоекон. операцій (ст. 41), є *Рада Безпеки ООН* (РБ ООН), наділена правом визначати існування будь-якої загрози миру, порушення миру або акту *агресії* від ім. Об'єднаних Націй (ст. 39). Примус. екон. санкції, до яких належить Е., можуть застосовуватися також міжнар. регіон. орг-ціями з дотриманням усього комплексу положень Статуту ООН щодо заборони застосув. сили.

Уперше РБ ООН, посилаючись на ст. 41 Статуту ООН, встановила свого роду екон. бойкот проти Родезії, застосувавши заг. Е. на торгівлю, в т. ч. постачання нафти і нафт. продуктів (резол. S/217 від 20.11.1965, S/226 від 09.04.1966, S/232 від 16.12.1966, S/253 від 29.05.1968 та S/277 від 18.03.1970). У 1977 РБ ООН проголосувала також за введення Е. на поставку озброєнь та військ. спорядження в Півд. Африку (резол. S/418 від 04.11.1977). Це рішення відповідало розд. VII Статуту ООН і було прийняте після того, як у світлі політики, яку проводив уряд ПАР, стало зрозуміло, що поставки цій країні зброї та ін. військ. матеріалів є загрозою міжнар. миру та безпеці. РБ ООН також застосувала Е. стосовно Іраку (резол. S/661 від 06.08.1990), Югославії, що розпадалася (резол. S/713 від 25.09.1991), Лівії (резол. S/748 від 31.03.1992), Сомалі (резол. S/733 від 23.01.1992).

Заходи такого характеру вживалися також *Генеральною Асамблеєю ООН* (ГА ООН). У 1951 вона рекомендувала, щоб кожна д-ва встановила «ембарго на постачання» багатьох стратег. матеріалів, зокрема нафтопродуктів, у р-ни, що перебувають під контролем Центр. нар. уряду КНР та властей Півн. Кореї (резол. ГА ООН 500 (V) від 18.05.1951). В ін. випадках Асамблея закликала д-ви або *спеціалізовані установи ООН* не отримувати фін., екон. та тех. допомогу від певних країн. Напр., вона прямо спонукала «всі держави» уникати дій, у т. ч. дій у сфері допомоги, які могли б слугувати підтвердженням визнання окупації Ізраїлем араб. терит. (резол. ГА ООН 2949 (XXVIII) від 08.12.1972).

Примус. екон. заходи були також санкціоновані *Організацією американських держав* (ОАД) стосовно Домініканської Респ. та Куби відповідно у 1962 та 1964. *Організація африканської єдності* (нині — *Африканський Союз*) так само у своїх резол. вважала себе компетент. санкціонувати подібні заходи проти таких д-в, як Півд. Африка. Зокрема, у 1964 вона звернулася до всіх країн — виробників нафти встановити Е. на постачання у Півд. Африку нафти та нафт. продуктів (OAU Doc. CIAS/Plan 2/Rev. 2, May 25, 1963; АНС/Res/5/(1), July 21, 1964). Такі резол. були прийняті ОАЄ проти Португалії у 1964—72, Родезії у 1965—72 та Із-

раїлю у 1973. В останній з них зазначалося, що ОАЄ настійливо закликає д-ви «встановити всеохоплююче економічне ембарго, особливо на постачання нафти, проти Ізраїлю, Португалії, Південної Африки та расистської меншості режиму Південної Родезії».

Отже, міжнар. співтовариство, реагуючи в особі ООН на протиправну або несхвалювану поведінку суб'єкта міжнар. права, часто зверталася до обмеження його торг. та екон. відносин, коли «супротивник» підлягав екон. та соц. ізоляції, йому завдавали «ударів» по екон. відчутних точках, сподіваючись на те, що він не зможе довго витримати ці заходи і змінить свою поведінку. «З цією метою на практиці вдаються до заборон на імпорт і експорт або обмеження на певні товари, чи то заходи, що вживаються окремою державою, чи колективні заходи кількох солідарних держав, чи заходи, що вживаються в рамках міжнародних організацій. Такі дії іменуються бойкотом, або торговим ембарго...» (М. Шредер).

Так, у 1960 США ввели одностор. санкції проти Куби у зв'язку з націоналізацією власності амер. гр-н та корпорацій. У 1962 вони були посилені до рівня повного Е. Крім того, США поставили перед Канадою, ін. країнами — союзниками по *Організації Північноатлантичного договору* (НАТО) та Японією питання про «солідарні дії стосовно Куби», які включали б скорочення закупівлі кубин. цукру та припинення поставок на Кубу стратег. матеріалів. У 1960 Сенат США схвалив поправку до закону про іноз. допомогу, яка встановлювала, що будь-яка д-ва, що надаватиме Кубі екон. допомогу або продаватиме їй зброю, позбавлятиметься амер. допомоги. Встановлювалося повне Е. на постачання Кубі будь-яких товарів (за винятком продуктів харчування та медикаментів). У 1962 під тиском США Кубу було виключено з ОАД, а у 1964 остання ввела проти неї санкції, скасовані лише у 1975. У жовт. 1962 кораблі ВМФ США встановили навколо берегів Куби морську блокаду у вигляді карантин. зони в 500 морських миль (926 км), яка тривала

до 20.11.1962. 01.03.1982 США оголосили Кубу «країною — спонсором тероризму», включивши її до відп. списку, скасованого у 2015 президентом США Б. Обамою. У 1989 та 1992 США прийняли поправки до зава, в яких у черговий раз було посилено екон. блокаду Куби. У 1996 Конгрес США прийняв закон Хелмса—Бертон, який ввів дод. санкції проти компаній, що торгують з Кубою. Суднам, що перевозять продукцію з Куби або до неї, заборонено заходити в порти США.

У 2003 президент США Дж. Буш оголосив про встановл. нових екон. санкцій з метою «прискорити появу нової — вільної та демократичної Куби», розширивши контроль за заборонаю амер. гр-нам турист. відвідувань Куби, ввезення до неї грошей та вивезення звідти товарів. У 2009 Б. Обама підписав указ, згідно з яким деякі санкції проти Куби були дещо пом'якшені, хоча в цілому екон. блокада Куби тривала. 06.09.2014 США в черговий раз продовжили торг. Е. проти Куби. У лип. 2015 між США та Кубою було відновлено дипл. відносини, що поклато поч. процесу скасування антикубин. санкцій.

У зв'язку з арабо-ізраїльським протистоянням навколо палестин. проблеми, яке значно посилювалося у зв'язку з війною 1967, серед араб. країн поширилася ідея використання араб. нафти для тиску на США та їх зах. союзників. На їхню думку, ці країни ігнорували араб. інтереси, зокрема численні резол. ООН щодо прав араб. палестин. народу. Ця думка набула практ. реалізації після того, як у жовт. 1973 арабо-ізраїльський конфлікт знов перейшов у воен. стадію. За 24 год до поч. воен. дій, а саме 06.10.1973, Викон. комітет Орг-ції визволення Палестини закликав негайно припинити видобуток араб. нафти. На цей заклик уряд Іраку відповів націоналізацією інтересів 2 амер. компаній — Ексон та Мобіл, що діяли в країні, а Кувейт запропонував скликати надзвич. засідання араб. міністрів, що займаються питаннями нафти, для обговорення «ролі нафти у світлі поточних подій». У цьому засіданні, що від-

булося 17.10.1973 у Кувейті, взяли участь ряд араб. країн, зокрема Сауд. Аравія, Алжир, Єгипет, Сирія, Об'єднані Араб. Емірати, Бахрейн та Катар. За його підсумками було прийнято комюніке, підписане всіма учасниками цього форуму, крім Іраку. В ньому вказувалося про скорочення видобутку нафти на 5 % порівняно з верес. 1973 і таке саме скорочення його в кожному наст. місяці аж до виведення ізраїльських сил з усіх араб. терит., окупованих у 1967, та узаконення прав палестин. народу. До комюніке було додано резол., яка дістала неофіц. оприлюднення. У них учасники форуму намагалися виробити спільну політику з постачання нафти стосовно дружніх і недружніх їм країн. Шодо США, які було віднесено до недружніх країн, в одностор. порядку було введено Е. з боку Об'єднаних Араб. Еміратів, Лівії, Сауд. Аравії, Алжиру, Кувейту, Катару та Оману. Ірак, який не погодився на спільні дії, оголосив націоналізацію 60 % голл. частини (23,75 %) у нафт. компанії Басра як «каральний захід проти Нідерландів щодо арабської нації». Кувейт, який знизив видобуток нафти на 10 %, увів Е. на відправлення нафт. суден у Нідерланди за «їх ворожу позицію щодо арабських держав та проізраїльську орієнтацію». Нафт. експорт у цю країну скоротили також Абу-Дабі, Катар, Оман, Лівія та Сауд. Аравія.

На поч. 50-х рр. 20 ст. Велика Британія ввела бойкот на нафтопродукцію Ірану, який був підтриманий США. Це стало відповіддю на націоналізацію Іраном Англо-Іран. нафт. компанії, що належала брит. уряду. В наст. роки у зв'язку зі спорами навколо ядер. програми Ірану проти нього вводилися санкції з боку РБ ООН, США та їх зах. союзників, у т. ч. ЄС. Вони стосувалися заборон у таких сферах, як торгівля, фінанси, енергетика, технології, зброя та обладнання для її виробництва. Особливо жорсткі санкції проти Ірану були введені з боку США, країн Зах. Європи та Ізраїлю, які вчинили серйозні екон. заходи примусу, зокрема повне Е. на постачання іран. нафти. Напр., резол. РБ ООН від 23.12.2006 заборонила ввезення в Іран ядер. технологій і матеріалів, які можуть бути використані у воен. цілях, та заморозила рахунки компаній і осіб, пов'язаних з ядер. програ-

мою. Іран назвав цю резол. незаконною і такою, що «виходить за межі юрисдикції РБ ООН». У 2013 було узгоджено спільний план дій «шістки» міжнар. посередників (Велика Британія, Китай, Німеччина, Росія, США, Франція) та Ірану щодо ядер. програми останнього, і у січ. 2014 зах. санкції було послаблено строком на 6 міс. Зокрема, ЄС скасував заборону на поставку іран. нафтопродуктів, дозволивши їх перевезення зафрахтованими в Європі суднами. У лип. 2015 переговори «шістки» та Ірану завершилися досягненням компромісу, що зумовило поступове зняття з нього санкцій.

У зв'язку з анексією Криму та ін. діями РФ, спрямованими проти терит. цілісності України, у 2014 США, ЄС, Канада, Австралія, Японія та низка ін. д-в запровадили екон. санкції проти РФ. Зокрема, з боку ЄС було введено Е. на нові контракти щодо імпорту та експорту з ЄС у РФ озброєнь, а також товарів і технологій подвійного призначення. Під санкціями опинилися ряд держбанків та нафт. галузь РФ. Європ. інвесторам забороняється видавати нові кредити 5 найбільшим фін. ін-там — «Сбербанку», «ВТБ», «Газпромбанку», «Россельхозбанку» та «Внешэкономбанку» — на строк понад 30 днів, а також купувати їхні акції та бонди з нових випусків із середнім строком обігу понад 30 днів. Обмежено також доступ до ринків капіталу ЄС деяких рос. компаній, серед яких Роспуть, Транснефть та Газпромнефть. Крім екон. санкцій ЄС ввів обмежувальні заходи проти Криму, а також індивід. санкції. Як екон. заходи у відповідь РФ ввела продовольче Е. у вигляді заборони ввезення до Росії «окремих видів» с.-г. продукції, сировини та продовольства, країною походження яких є д-ва, що ввела у 2014 екон. санкції щодо рос. юрид. та фіз. осіб. Заборону введено Указом президента РФ від 06.08.2014 «Про застосування окремих спеціальних економічних заходів у цілях забезпечення безпеки Російської Федерації». Під дію Е. потрапили країни ЄС, США, Австралія, Канада та Норвегія. Після того, як ЄС продовжив 22.06.2015 санкції проти Росії на 6 міс., 25.06 постановою уряду РФ Е. було продовжено до 06.08.2016.

Екон. санкції, особливо одностор., знають у світі дедалі суворішої критики,

передусім за те, що від них страждає більшість населення, яке стає жертвою зростання цін на продукти харчування та мед. послуги. За офіц. даними уряду Куби, станом на груд. 2012 пряма шкода від екон. блокади США становила 104 млрд дол. США, а з урахуванням знецінення долара стосовно золота в період після 1961 — 975 млрд дол. США. ГА ООН починаючи з 1992 щороку приймає резол., в якій закликає США скасувати санкції проти Куби. Так, у 2000 за її прийняття висловилися 182 країни, проти — США, Ізраїль, Маршаллові О-ви та Палау. На думку ООН, одностор. санкції суперечать Статуту ООН, порушують норми міжнар. права та режим функціонування торг. відносин, ведуть до підриву кубин. економіки. У 2013 ГА ООН у 22-й раз засудила екон. санкції щодо Куби, проти Е. проголосували 188 країн, 3 країни утрималися (Маршаллові О-ви, Мікронезія та Палау), а 2 країни голосували за Е. (США та Ізраїль). З різкою критикою блокади Куби виступають багато країн світу, а також Міжамер. комісія з прав людини, яка у своїй доповіді за 2008 повторно закликала до скасування Е. проти Куби.

У 2002 кол. президент США Дж. Картер, відвідавши Гавану, закликав до скасування екон. санкцій проти Куби. Папа Іоанн Павло II двічі закликав до скасування санкцій і у 1998 під час свого візиту до Куби сказав, що санкції «завжди викликають жаль, оскільки від них страждають найбільш вразливі люди». У 2008 держсекретар Ватикану Т. Бергоне заявив, що санкції проти Куби неприйнятні і що «кожна нація має реалізувати своє право на самостійний розвиток». У доповіді міжнар. правозахисної орг-ції «Міжнародна амністія» за 2008 зазначалося, що Е. «вкрай негативно вплинуло на реалізацію кубинцями своїх економічних, соціальних та культурних прав, таких як право на харчування, здоров'я та гігієну», від чого страждають соц. вразливі групи населення. У 2009 ця орг-ція також оприлюднила спец. доповідь, присвячену Е. проти Куби, закликаючи до його скасування.

Усе це характеризує екон. санкції з погляду їх негат. наслідків, особливо у світлі обов'язку всіх акторів міжнар. співтовариства гуманно поводитися з людьми, поважати їх права і потреби. *Міжнародне співтовариство* не може існувати, якщо людина пересте бути цінністю. Людність, гуманність є не лише моральними категоріями, оскільки їм властива культ.-істор. та психол. якість, яка у відп. ситуаціях може перевершувати силу юрид. норм, зобов'язуючи всіх акторів міжнар. співтовариства проявляти у своїх діях стриманість. Тому сучас. санкції, зокрема Е., часто використовуються потужними д-вами як зручний інструмент для досягнення своїх егоїст. цілей. У результаті застосув. санкцій порушується свобода торгівлі та судноплавства, зневажаються права юрид. та фіз. осіб тощо. Як зазначає І.І. Лукашук, після заборони Статутом ООН сили вона перестала «бути законним способом впливу на правопорушника. Це принципове положення підкреслюється як у міжнародній практиці, так і в доктрині». На підтвердження цього він посилається на позицію нім. проф. Х. Томушата: «Жодна держава не може примушувати до виконання своєї претензії, вдаючись до насильницьких засобів, якою б законною і добре обгрунтованою ця претензія не була».

Ін. нім. проф. М. Шредер, характеризуючи одностор. санкції, також висловлює чимало сумнівів щодо їх законності з точки зору сучас. міжнар. права. Це стосується заходів самозахисту, що застосовуються окр. д-вою або групою д-в у формі одностор. дій або у формі одностор. реалізації її (їх) правової позиції. Він звертає увагу на те, що такі одностор. індивід. санкції накладаються самими потерпілими, а не нейтр. третьою стороною. Внаслідок цього потерпілий діє як суддя у власній справі. Тому тут не може йтися про симетричне застосув. режиму санкцій, оскільки практика звернення до них визначається наперед, виходячи з міждерж. співвідношення сил. Більш того, є великий сумнів, що на рівні міжнар. співтовариства санкції взагалі діють ефек-

тивно. Він констатує, що в сучас. доктрині «поняття санкцій не має міцного усталеного або незаперечного змісту».

Отже, на практиці та в доктрині існує чимало питань щодо відповідності санкцій міжнар. праву. Ю.М. Колосов слушно зазначив, що «санкції є далеко не єдиним засобом, який забезпечує дотримання норм міжнародного права, і тому їх абсолютизація нічим не виправдана». Чи зможе міжнар. співтовариство відмовитися від санкцій, зокрема Е., або хоча б звузати сферу їх застосув., маючи на увазі їх скасування в позит. міжнар. праві, залежить від реальної зацікавленості д-в у функціонуванні міжнар. системи, в якій забезпечується дотримання норм міжнар. права. У найближчій перспективі, однак, може йтися лише про звуження сфери застосув. санкцій. Зокрема, цьому може сприяти реалізація положень про *контрзаходи* Статей про відповідальність д-в за міжнар.-протиправні діяння, прийнятих у 2001 резол. ГА ООН. Контрзаходи, будучи імплементац. інструментарієм відповідальності д-в, «не легалізують, а обмежують застосування відповідних заходів» (І.І. Лукашук). Введення контрзаходів як реакція на міжнар.-протиправну поведінку передбачає визначення чітких умов та обмежень, що має значно скоротити можливості зловживання ними. Вони є більш прийнятними, ніж санкції, до яких належать примус. екон. заходи разом з Е. і які нерідко використовуються поза правовим полем для досягнення зовнішньополіт. цілей.

У зв'язку з істотними вадами в практиці застосув. санкцій у рамках ООН ведеться робота з їх удосконалення, з тим щоб обмежити страждання людей, пов'язані з їх застосув. Одним з її результатів стало створення концепції «цілеспрямованих» (targeted) або «розумних» (smart) санкцій, яка має звести до мінімуму негат. наслідки санкцій як таких. В умовах «розумних» санкцій мають тривати норм. торг. відносини, а обмеження стосуватися лише певних видів експорту та імпорту. Вони можуть виступати у формі таких заходів, як Е. на імпорт озброєнь, заморожування активів зарубіж. уряду та його членів, заборона трансп. зв'язків та ін. Зокрема, розумні санкції прийнято РБ ООН на основі розд. VII Статуту

ООН у зв'язку з ситуацією в Анголі (резол. 1173 від 12.06. 1998), Сьєрра-Леоне (резол. 1306 від 05.07. 2000) та Ліберії (резол. 1521 від 22.12. 2003). Врешті-решт, усунення негат. наслідків санкцій принципово залежить від норм. функціонування міжнар. правопорядку, що має діяти в спільних інтересах д-в з урахуванням законних прав кожної з них.

Літ.: *Schuschnigg K. von. International Law: An Introduction to the Law of Peace. Milwaukee, 1959; Fenwick Ch.G. International Law. N. Y., 1965; Shihata I.F.I. Destination Embargo of Arab Oil: its Legality under International Law // AJIL, 1974, v. 68; Лукашук И.И. Право международной ответственности. М., 2004; Витцтум Вольфганг Граф и др. Международное право. М.; Берлин, 2011; Малышева Ю.В. Правовые аспекты применения оружейного эмбарго в соответствии с резолюциями Совета Безопасности ООН // Legea și Viața, 2014, N 8/3.*

В.Н. Денисов

ЕМБЛЕМА РОЗПІЗНАВАННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ — розпізнавальний знак, що являє собою щит, загострений донизу, поділений на частини синього і білого кольору (квадрата синього кольору, один з кутів якого вписаний у загострену частину щита, та синього трикутника над квадратом; квадрат і трикутник розмежуються з обох боків трикутниками білого кольору); знак використовують одноразово або триразово у вигляді трикутника (один знак знизу) відповідно до умов користування цим знаком.

Статус Е. р. к. ц. встановлено в ст. 16 *Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954* (далі — Конвенція 1954) як розпізнавальний знак усієї Конвенції. Його застосовують як потрійний для ідентифікації лише: а) нерухомих культ. цінностей, які перебувають під спец. захистом; б) транспортів з культ. цінностями відповідно до умов перевезення таких цінностей, передбачених у ст. 12 і 13 Конвенції 1954; в) імпровізованих сховищ відповідно до умов, передбачених у Викон. регламенті (п. 1 ст. 17). А одноразово його застосовують для ідентифікації лише: а) культ. цінностей, які не перебувають під спец. захистом; б) осіб, на яких покладено функції контролю відповідно до Викон. регламенту; в) персоналу, призначеного для охорони культ. цінностей; г) посвідчень особи, передбачених Викон. регламентом

ЕМБЛЕМА РОЗПІЗНАВАННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

(п. 2 ст. 17). Встановлено спец. застереження, згідно з яким під час збройн. конфлікту забороняється застосовувати розпізнавальний знак у всіх ін. випадках, крім тих, які згадуються в п. 1, 2 ст. 17, або вживати з будь-якою метою знак, подібний до розпізнавального знака Конвенції 1954.

Згідно зі ст. 12 Конвенції 1954, спец. захист для транспорту означає, що транспорт, який використовується виключно для перевезення культ. цінностей або всередині терит., або для перевезення їх на ін. терит., на прохання зацікавленої сторони можна взяти під спец. захист на умовах, передбачених Викон. регламентом. Транспорт, що користується спец. захистом, перебуває під міжнар. контролем, передбаченим Викон. регламентом, і позначається розпізнавальним знаком Конвенції 1954 (п. 2). При цьому д-ви-учасниці зобов'язані утримуватися від будь-якого ворожого акту стосовно транспорту, що перебуває під спец. захистом (п. 3).

У ст. 13 Конвенції 1954 встановлено спец. захист транспорту в термінових випадках. Так, якщо д-ва-учасниця вважає, що безпека деяких культ. цінностей вимагає їх перевезення і що перевезення має настільки термін. характер, що процедура, передбачена в ст. 12, не може бути дотримана, особливо на поч. збройн. конфлікту, транспорт може бути позначений розпізнавальним знаком Конвенції 1954 (ст. 16), якщо тільки прохання про надання цьому транспорту імунітету, згідно зі ст. 12, не було вже раніше заявлено і відхилено. Якщо це можливо, то повідомлення про транспорт має бути зроблено супротивним сторонам. Транспорт, який прямує на терит. ін. країни, не можна в жодному разі позначати розпізнавальним знаком, якщо імунітет йому не було спец. надано (п. 1). Крім того, д-ви-учасниці зобов'язуються, що вони вживатимуть, наскільки це можливо, необхідних застережних заходів, щоб транспорти, передбачені в п. 1 цієї статті й позначені розпізнавальним знаком, були захищені від ворожих дій, спрямованих проти них (п. 2).

ЕМБЛЕМА ЦИВІЛЬНОЇ ОБОРОНИ МІЖНАРОДНА

Отже, Е. р. к. ц. належить до емблем, визначених у міжнародному гуманітарному праві, що зобов'язує сторони збройн. конфлікту в усіх випадках поважати їх статус. Разом з тим, у ньому заборонено використовувати не за призначенням усі визнані емблеми, в т. ч. захисну емблему культ. цінностей (п. 1 ст. 38 *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)*). Відповідно, неналежне використання цієї емблеми, як й ін. визнаних емблем, заборонено. Практика д-в установлює цю норму як норму звичаєвого міжнар. права, що застосовується під час як міжнар., так і неміжнар. збройн. конфліктів. Заборона неналежного використання визнаних емблем міститься в багатьох військ. статутах і настановах. Порушення цієї норми є злочином згідно із законом багатьох д-в. Ця норма підтверджується також практикою д-в, які не є учасниками Протоколу I або Конвенції 1954.

Літ.: Мулінен Ф. де. Право війни. Руководство для вооруженных сил. МККК, 1993; Хенкертс Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное гуманитарное право. Нормы. МККК, 2006.

В.Н. Денисов

ЕМБЛЕМА ЦИВІЛЬНОЇ ОБОРОНИ МІЖНАРОДНА — міжнар. розпізнавальний знак цив. оборони, яким є рівностор. блакитний трикутник на помаранчевому фоні; використовується для захисту орг-цій цив. оборони, їх персоналу, будинків та матер. частини, а також цив. сховищ.

Цей статус Е. ц. о. м. встановлено в п. 4 ст. 66 *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)*. Відповідно, кожна сторона, що бере участь у конфлікті, зобов'язується вживати заходів для того, щоб її орг-ція цив. оборони, персонал, будинки та матер. частина розпізнавалися для виконання завдань цив. оборони. Так само необхідно забезпечити розпізнання сховищ, призначених для цив. населення. Вона має також докласти зусиль для прийняття і застосування методів та процедур, які дозволяють роз-

пізнавати цив. сховища, персонал, будинки та матер. частину цив. оборони, на яких розміщено міжнар. розпізнавальний знак цив. оборони. На окупованих терит. і в р-нах, де ведуться або можуть вестися бої, цив. персонал цив. оборони розпізнають за допомогою міжнар. розпізнавального знака цив. оборони та посвідчення особи, що підтверджує її статус (п. 2, 3 ст. 66). Зразок посвідчення особи для персоналу цив. оборони міститься в Дод. I «Правила, що стосуються розпізнання» Протоколу I. Цей зразок має відповідати умовам підтвердження особи для пост. цив. мед. та духовного персоналу, зокрема, у ньому обов'язково вказується, що його власник перебуває під захистом *Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949* та Протоколу I. Крім розпізнавального знака сторони, що перебувають у конфлікті, можуть домовитися про використання розпізнавальних сигналів у цілях цив. оборони (п. 5 ст. 66). У мирн. час міжнар. розпізнавальним знаком можна, за згодою компетент. держ. властей, користуватися в цілях розпізнання об'єктів цив. оборони (п. 7 ст. 66).

Д-ви — учасники Протоколу I і сторони, що перебувають у конфлікті, вживають необхідних заходів для забезпечення контролю над використанням міжнар. розпізнавального знака цив. оборони та для запобігання і припинення будь-якого зловживання ним (п. 8 ст. 66). Розпізнавання мед. та духовного персоналу цив. оборони, мед. формувань та саніт.-трансп. засобів також регламентується ст. 18 Протоколу I, що стосується розпізнання цив. мед. та духовного персоналу (див. *Емблема товариств Червоного Хреста та інші розпізнавальні знаки*).

Отже, законне використання Е. ц. о. м. означає заборону нападу на орг-ції цив. оборони, їх персонал та матер. частину. Ця заборона рівнозначна забороні нападів, спрямованих проти мед. і духовного персоналу та об'єктів, які використовують згідно з міжнар. правом розпізнавальні емблеми, передбачені Женев. конвенціями про захист жертв війни 1949. Практика д-в установлює цю норму як норму звичаєвого міжнар. права, що застосовується під час як міжнар., так і неміжнар. збройн. конфліктів. У відомому дослідженні *Міжнародного*

комітету Червоного Хреста, присвяченому міжнар. звичаєвому праву (автори Ж.-М. Хенкертс, Л. Досвальд-Бек за участю К. Алверман, К. Дьормана та Б. Ролла), ця міжнар.-звичаєва норма значиться під номером 30.

Згідно зі Статутом *Міжнародного кримінального суду* (МКС), «навмисне завдання ударів по будинках, матеріалах, медичних установах і транспортних засобах, а також персоналу, який використовує відповідно до міжнародного права розпізнавальні емблеми, встановлені Женевськими конвенціями про захист жертв війни, є военними злочинами під час як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів» (ст. 8 (2) (b) (XXIV) та (e) (II)).

Заборона нападу на осіб та об'єкти, які використовують розпізнавальні емблеми, містяться в багатьох військ. статутах і настановах. Такі дії є злочинами згідно із законом багатьох д-в. МКЧХ багаторазово закликав сторони в міжнар. та неміжнар. збройн. конфліктах поважати осіб та об'єкти, які використовують розпізнавальні емблеми.

Літ.: Мулинен Ф. де. Право війни. Руководство для вооруженных сил. МККК, 1993; Хенкертс Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное гуманитарное право. Нормы. МККК, 2006.

В.Н. Денисов

ЕМБЛЕМА ТОВАРИСТВ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА ТА ІНШІ РОЗПІЗНАВАЛЬНІ ЗНАКИ — спец. знаки, якими згідно з нормами *міжнародного гуманітарного права* позначаються особи та об'єкти, що користуються захистом, у т. ч. від нападу на них.

Виникнення в міжнар. праві захисних знаків (емблем) пов'язане з ім'ям видатної людини, швейц. гр-на Анрі Дюнан. Перебуваючи в містечку Сольферино (Італія), він був вражений видовищем 40 тис. жертв, залишених практично без догляду та допомоги на полі битви, що сталася у 1859 між союз. військами П'ємонту і Франції з одного боку та Австрією з ін. Не гаючи часу, Дюнан організував на місці допомогу пораненим, незалежно від того, до котрої зі сторін вони належали. У 1862 Дюнан опубл. книгу «Спогади про Сольферино», яка обійшла всю Європу і в якій він, серед ін., запропонував установити спец. знак для захисту осіб, що під час бою надають допомогу пораненим і хворим воїнам та ін. жертвам *війни*.

ЕМБЛЕМА ТОВАРИСТВ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА ТА ІНШІ РОЗПІЗНАВАЛЬНІ ЗНАКИ

У 1863 з ініціативи А. Дюнан та ін. швейцарців, держ. та громад. діяча Г. Муаньє, який був головою Женев. т-ва заохочення сусп. блага, генерала Г.-А. Дюфура, відомого тим, що під час громадян. війни 1847 у Швейцарії (війна Зондербунду) наказав своїм військам виявляти повагу до *некомбатантів і військовополонених*, а також доглядати за пораненими супротивної армії, лікарів Т. Монуара та Л. Аппія, було створено комісію в їх складі, яка в лют. 1863 проголосила себе «Міжнародним і постійним комітетом з надання допомоги пораненим воїнам». Уже в серп. того ж року Комітет прийняв рішення скликати в Женеві міжнар. конф. за участю представників різних д-в. Конф. пройшла з успіхом (у ній узяли участь 62 делегати з 16 країн) і прийняла низку резол., що заклали фундамент Руху Червоного Хреста. Серед них була резол. щодо емблеми Червоного Хреста, виконаної на знак пошани до заслуг Швейцарії на зразок її прапора, тільки з розташованими навпаки кольорами. І вже в лют. 1864, під час війни Данії проти Пруссії та Австрії, емблема Червоного Хреста вперше з'явилася на полях битв. Того ж року з ініціативи Комітету Швейцарія звернулася до 25 д-в з пропозицією провести конф., щоб закріпити в договірній формі резол., які стосувалися червонохресного руху. На конф., скликаній у 1864, було прийнято *Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених на полі бою 1864* (далі — Женев. конвенція 1864). Оскільки в ній передбачався нейтр. статус польових госпіталів, то, за аналогією з давньою військ. традицією, виникла ідея вивішувати на них добре видимий прапор, а особи, що перебувають під покровительством, — військ. мед. і духов. персонал — мали носити на рукавній пов'язки з цим знаком. Тому в п. 3 ст. 7 Женев. конвенції 1864 встановлено: «На прапорі та рукавній пов'язці зображується червоний хрест на білому фоні». З цього часу і з'явився у світі цей захисний знак. Хоча емблема Червоного Хреста позбавлена будь-якого реліг. змісту, Осман. імперія під час рос.-турецької війни (1876—

ЕМБЛЕМА ТОВАРИСТВ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА ТА ІНШІ РОЗПІЗНАВАЛЬНІ ЗНАКИ

78) заявила, що ця емблема «ображає почуття мусульманського солдата», і повідомила уряд Швейцарії, який був депозитарієм Женев. конвенції 1864, що вона і надалі поважатиме емблему Червоного Хреста, але для захисту своїх госпіталів використовуватиме емблему з червоним півмісяцем.

У наст. період, а саме, під час прийняття Женев. конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1906, Сіам (з 1939 Таїланд) і Персія (нині Іран) виступили за визнання для себе відповідно буддійських емблем із зображеннями полум'я та червоного лева і сонця. Сіам не наполягав на своїй пропозиції, а Персія підписала цю Конвенцію із застереженням щодо ст. 18, в якій визнається як розпізнавальний знак саніт. служб армій червоний хрест, але без будь-яких дод. уточнень. Зі свого боку, Туреччина у 1907 та Єгипет у 1923, приєднуючись до Женев. конвенції 1906, залишили за собою право використовувати знак червоного півмісяця. Врешті-решт знаки червоного півмісяця та червоного лева і сонця було офіц. визнано в Женев. конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1929 (ст. 19), яка замінила попередню Конвенцію. Використання цих 2 емблем як законних підтверджено в *Женевській конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949* (п. 2 ст. 38) (далі — I Женев. конвенція 1949) і набуло подальшого розвитку в *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)* (п. «а» ст. 8) та *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв неміжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол II)* (ст. 12), які замінили Женев. конвенцію 1929.

Сьогодні емблему із зображенням червоного півмісяця на білому фоні використовують 25 країн, у яких переважає мусульм. населення. У 1951 Женев. конвенції 1949 були ратифіковані Ізраїлем із застереженням стосовно розпізнавальних емблем. Визнаючи ці емблеми, Ізраїль заявив, що він «використовує червоний щит Давида

як емблему та розпізнавальний знак» своїх саніт. служб. Відомий фахівець з *права збройних конфліктів* Е. Давид дійшов висновку: оскільки це застереження Ізраїлю не було заперечено д-вами — учасницями Женев. конвенції 1949 (крім США щодо I Женев. конвенції 1949), то, згідно з п. 5 ст. 20 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*, вони визнають використання Ізраїлем емблеми із зображенням червоного щита Давида. Однак Дипл. конф. 1974—77 з підтвердження і розвитку міжнар. гуманіт. права, що застосовується у збройн. конфліктах, 1977 у своїх Дод. протоколах до Женев. конвенцій 1949 відмовилася визнати цю відмітну емблему Ізраїлю. Крім того, для *Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця* в особі *Міжнародного комітету Червоного Хреста, Міжнародної федерації товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця* та *національних товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця* питання про червоний щит Давида тривалий час також залишалося відкритим. Не беручи все це до уваги, Е. Давид вважає, що «це питання стосується лише Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, оскільки в міждержавному плані можна вважати використання червоного щита Давида юридично визнаним». Разом з тим, з метою гармонізації різних думок Рух запропонував для використання новий знак — червоний кристал, що має вигляд червоної квадратної рамки на білому фоні, яка спирається на одну зі своїх вершин. Нац. т-ва можуть вписати у внутр. частину рамки, з урахуванням її розміщення, ще одну рамку, в центр якої може бути вміщений один із розпізнавальних знаків: червоний хрест, червоний півмісяць, червоний хрест і червоний півмісяць, червоний щит Давида. Це дає можливість поєднати емблеми Руху (червона рамка) з різними нац. емблемами. Сьогодні цю проблему вирішено 3-м *Додатковим протоколом до Женевських конвенцій 1949 стосовно прийняття додаткової розпізнавальної емблеми 2005 (Протокол III)* (на 2012 його учасниками є 67 д-в, у т. ч. Україна, яка ратифікувала його 19.01.2010). У цьому Протоколі, по суті, втілено пропозиції Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, а саме: саніт. служби і духов. персонал збройн. сил його учасників мо-

жуть «тимчасово» користуватися знаками червоного хреста, червоного півмісяця, червоного лева і сонця або червоного кристала, «коли це може посилити захист» (ст. 2 п. 4). Поряд із цим нац. т-ва можуть використовувати червону рамку, вписавши в неї один із захисних знаків, уже визнаних конвенціями, або їх комбінацію, або (це може стосуватися червоного щита Давида) будь-яку ін. емблему, яку вже фактично використовує той чи ін. його учасник і про яку було повідомлено ін. учасникам та МКЧХ через депозитарій (Швейцарію) до прийняття цього Протоколу, тобто до 08.12.2005 (п. 1 ст. 3).

Заборона нападати на осіб, що забезпечують мед., саніт. та духов. допомогу жертвам збройн. конфлікту, а також на орг-цію цив. оборони в їхніх інтересах, супроводжується правом носити емблему або ін. розпізнавальний знак, що надає захист. З метою забезпечення імунітету цьому персоналу приписується носіння розпізнавальних знаків, що надають захист: червоний хрест або червоний півмісяць для мед. і духов. персоналу (I Женев. конвенція 1949, ст. 40, 41; II Женевська конвенція 1949, ст. 42; IV Женев. конвенція 1949, ст. 20; Дод. протокол I, п. 1 ст. 18) та блакитний рівностор. трикутник на помаранчевому фоні для членів орг-ції цив. оборони (п. 4 ст. 66 Дод. протоколу I).

Особл. значення у світлі права носити емблему або розпізн. знак, що надає захист, має відмінність між офіц. персоналом з надання допомоги і особами, що надають її *de facto*. Так, у разі участі військовослужбовців у діях з надання допомоги лише ті з них, хто офіц. належить до відп. армійських служб, мають право на носіння емблеми Червоного Хреста, що забезпечує юрид. імунітет від будь-якого нападу. Ін. військовослужбовці, які займаються такою діяльністю, але не належать офіційно до саніт. служби збройн. сил, не мають права на розпізн. знак, що надає захист, і діють на свій страх і ризик. Це має на меті викоринити в зародку будь-яку спокусу скористатися розпізн. знаками, що надають захист, у ворожих цілях, вдаючись до омани. До неї належать усі дії, спрямовані на те, щоб обманути довіру супротивника і використати у ворожих цілях його обов'язок дотримуватися такої

ЕМБЛЕМА ТОВАРИСТВ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА ТА ІНШІ РОЗПІЗНАВАЛЬНІ ЗНАКИ

норми права збройн. конфліктів, як повага до розпізн. знаків та емблем, що надають захист (білий прапор, червоний хрест, червоний півмісяць, червоний кристал, емблема культ. цінностей, знак цив. оборони тощо). Забороняється використовувати у ворожих цілях також емблеми, прапори, символи та формений одяг супротивної сторони, сил ООН, нейтр. д-в та ін. д-в, які не беруть участі в конфлікті (ст. 37—39 Дод. протоколу I). У цьому Протоколі встановлено обсяг такої заборони: знаки, прапори, емблеми і формений одяг вважаються такими, що використовуються незаконно, якщо вони слугують «для прикриття воєнних дій, сприяння ним, захисту або утрудненню їх» (п. 2 ст. 39). У ньому, однак, категоричний характер заборони військовослужбовцям, що офіційно не належать до саніт. служб збройн. сил, надавати під час воєн. операції мед. допомогу пораненим пом'якшується тим, що тимчас. саніт. персонал може бути визнаний у такій ролі. Так, п. «к» ст. 8 Дод. протоколу I допускає як тимчас. і, отже, захищений мед. персонал, що залучається «виключно для медичних цілей на обмежені періоди часу протягом усього терміну таких періодів».

У ст. 23 III та ст. 83 IV Женев. конвенцій 1949 закріплено обов'язок д-ви, що тримає в полоні, забезпечити безпеку військовополонених шляхом повідомлення супротивній стороні відомостей про геогр. розташування таборів для військовополонених і позначення останніх літерами P.W. або P.G. так, щоб їх можна було розпізнати з повітря, що також припускає заборону нападати на такі табори. У цих статтях заборона обмежується приписом «щоразу, коли це дозволяють міркування воєнного порядку», який, однак, слід тлумачити обмежено, виходячи з недопущення завдання шкоди безпеці військовополонених та інтернованих цив. осіб. Заборона нападати на орг-ції цив. оборони, а саме, їх персонал, будівлі та матер. частину, пов'язана з використанням розпізн. знака у вигляді рівностор. трикутника блакитного кольору на помаранчевому фоні або ін. знака за до-

ЕМБЛЕМА ТОВАРИСТВ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА ТА ІНШІ РОЗПІЗНАВАЛЬНІ ЗНАКИ

мовленістю сторін (ст. 1—6, 62 Дод. протоколу I). Так само і заборона нападати на культ. цінності й місця відправлення культу, що міститься в ряді норм міжнар. гуманіт. права, передбачає позначення розпізн. знаком для полегшення їх ідентифікації та забезпечення спец. захисту. Так, згідно зі ст. 16 *Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954*, її розпізн. знаком є щит, загострений знизу, розділений на чотири частини синього та білого кольору (щит складається з квадрата синього кольору, один з кутів якого вписано в загострену частину щита, а квадрат і трикутник розмежовуються з обох боків трикутниками білого кольору).

Встановлена в міжнар. гуманіт. праві заборона віроломства поширюється на симулювання володіння статусом, який надає захист, шляхом використання знаків, емблем або форменого одягу ООН, нейтр. д-в чи ін. д-в, які не є сторонами конфлікту (п. «d» ст. 37 Дод. протоколу I). Разом з тим, забороняється використовувати не за призначенням розпізн. знаки червоного хреста, червоного півмісяця, червоного лева і сонця або ін. знаки, емблеми чи сигнали, передбачені Женев. конвенціями про захист жертв війни 1949 та Дод. протоколом I до них. Також забороняється навмисно зловживати під час збройн. конфлікту ін. міжнародно визнаними захисними емблемами, знаками або сигналами, в т. ч. прапором перемир'я та захисною емблемою культ. цінностей, як і емблемою ООН, крім як з її дозволу. Забороняється використовувати у збройн. конфлікті прапори, військ. емблеми, військ. відмітні знаки або формений одяг супротивних сторін під час нападів або для прикриття воен. дій, сприяння їм, захисту або утруднення їх (п. «d» ст. 37, ст. 38, 39 Дод. протоколу I).

Правильне використання розпізн. знаків регламентується насамперед I Женев. конвенцією 1949 (ст. 38—44, 53, 54 Дод. протоколу I та ст. 3, 4 Дод. до нього). Відповідальність за неправильне їх використання несуть учасники Женев. конвенцій 1949, а під час збройн. конфлікту — *воюючі*

сторони. Передусім це стосується віроломного використання захисних емблем. Так, ст. 85 Дод. протоколу I, яка стосується припинення порушень та серйозних порушень Женев. конвенцій 1949 та цього Протоколу, на дод. до серйозних порушень, визначених у ст. 11 останнього, розглядає як серйозні порушення низку дій, якщо вони скоюються навмисно на порушення відп. його положень і є причиною смерті або серйозного тілесного ушкодження чи шкоди здоров'ю. До таких дій Протокол відносить віроломне використання на порушення ст. 37 розпізн. емблеми Червоного Хреста, знаків червоного півмісяця або червоного лева і сонця чи ін. захисних знаків, визнаних Женев. та ін. конвенціями або цим Протоколом. При цьому розв'язано спірне питання про те, чи є віроломством використання у ворожих цілях військ. форми та військ. відмітних знаків супротивної сторони. Статут *Міжнародного кримінального суду (МКС)* визнав такі дії *воєнним злочином*, так само як і віроломне використання військ. форми та емблем ООН (п. 2 «b» VII ст. 8). Ця криміналізація відсутня у внутр. збройн. конфліктах, хоча такі дії мають підпадати під дію норми, що передбачає криміналізацію «віроломного вбивства або поранення ворожого комбатанта». Таку поведінку вже давно заборонено як метод ведення бойових дій (ст. 23 «b» Гаазького положення) та криміналізовано Статутом МКС для міжнар. (п. 2 «b» XI ст. 8) і внутр. (п. 2 «e» IX ст. 8) збройн. конфліктів.

I, нарешті, слід зазначити, що нац. т-ва Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та ін. можуть користуватися цими емблемами для позначення своєї власної діяльності за умови, що вона відповідає принципам червонохресного руху. При виконанні своїх обов'язків під час війни вони можуть, так само як і військ. мед. служби, використовувати емблему у вигляді великих, добре видимих на значній відстані знаків. У мирн. час емблему можна використовувати лише для позначення належності об'єкта або особи до орг-ції Червоного Хреста, що, в контексті Женев. конвенцій 1949, не передбачає захисної функції. Делегатам МКЧХ при виконанні ними своїх обов'язків дозволяється без обмежень но-

сити емблему із зображенням червоного хреста на білому фоні з написом «Comité international de la Croix-Rouge». Представники Міжнар. федерації т-в Червоного Хреста і Червоного Півмісяця також мають право використовувати захисний знак при виконанні своїх обов'язків.

Літ.: Гассер Х.-П. Международное гуманитарное право. Введение. М., 1995; Эмблема. История и современность. Статьи и документы. М., 1998; Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011.

В.Н. Денисов

ÉRGA ÓMNES (лат. стосовно кожного) — концепція міжнар.-правових зобов'язань д-в відносно *міжнародного співтовариства* в цілому.

Концепція зобов'язань erga omnes як зобов'язань, що застосовуються відносно міжнар. співтовариства в цілому, а не безпосередньо до індивід. д-в, була представлена в рішенні МС ООН у справі *Барселона Трекшн 1964—70*. Суд зазначив: «Суттєве розмежування має бути встановлене між зобов'язаннями держав відносно міжнародного співтовариства в цілому і зобов'язаннями, які виникають у них щодо іншої держави, в рамках дипломатичного захисту. За своєю природою перші стосуються всіх держав. Враховуючи важливість прав, що зачіпаються, всі держави слід розглядати такими, які мають юридичний інтерес у захисті цих прав; зобов'язання, про які йдеться, є зобов'язаннями erga omnes. Ці зобов'язання впливають у сучасному міжнародному праві, наприклад, із заборони актів агресії та геноциду, а також з принципів і норм, що стосуються основоположних прав людської особи, у тому числі захисту проти рабства та расової дискримінації. Деякі з цих прав захисту увійшли до основної частини загального міжнародного права; інші містяться в міжнародних документах універсального або квазіуніверсального характеру» (див. *Агресія, Геноцид, Міжнародне право прав людини, Рабство, Расова дискримінація*).

У низці наст. своїх рішень МС ООН продовжив цю лінію підтвердження концепції erga omnes шляхом подальшого визначення такого роду зобов'язань д-в у чинних нормах міжнар. права. Так, у справі *Східний Тимор 1995* Суд констатує, що відстоюван-

ня «права народів на самовизначення ... має характер erga omnes» та є «незаперечним», а принцип самовизначення «є одним із найважливіших принципів сучасного міжнародного права». У консульт. висновку у справі *Правомірність застосування державою ядерної зброї у збройному конфлікті 1996* Суд констатує, що «чимало норм міжнародного гуманітарного права, що застосовуються у збройних конфліктах, ... становлять незаперечні принципи міжнародного звичаєвого права», і розуміється, що вони є зобов'язаннями erga omnes. Так само належність основоположних норм *міжнародного гуманітарного права* до норм erga omnes було підтверджено і в консульт. висновку МС ООН *Правові наслідки будівництва стіни на окупованій Палестинській території 2004*: на думку Суду, такі норми «включають зобов'язання, які по суті мають характер erga omnes». А в рішенні у справі *Застосування Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1996—2007* МС ООН констатував, що «права і обов'язки, встановлені цією Конвенцією, є правами і обов'язками erga omnes», і підтвердив, що «обов'язок кожної держави полягає, отже, у запобіганні та покаранні за скоєння злочину геноциду, що територіально не обмежується цією Конвенцією».

Апел. палата *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії* в рішенні від 29.10.1997 визначила зобов'язання д-в щодо співробітництва з Трибуналом та правової взаємодомоги як «зобов'язання стосовно міжнародного співробітництва в цілому», «або як зобов'язання erga omnes...» (*Нгуен Куок Дінь*).

Доктрина, у свою чергу, виходячи з рішення МС ООН у справі *Барселона Трекшн*, відносить до норм erga omnes також зобов'язання д-в, узяті згідно з *Конвенцією про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972* (О.І. Мельничук). У цій Конвенції, прийнятій у рамках ЮНЕСКО, від ім. цієї авторитет. міжнар. орг-ції констатується: «важливість, яку має для всіх народів збереження унікальних і незамінних цінностей, незалежно від того, якому наро-

ду вони належать»; переконання, що «цінності культурної та природної спадщини становлять винятковий інтерес і тому мають зберігатися як частина всесвітньої спадщини всього людства», та необхідність того, що «у зв'язку з масштабами й серйозністю нових небезпек, які їй загрожують, усе міжнародне співтовариство має брати участь в охороні природної та культурної спадщини, надаючи колективну допомогу, яка, не замінюючи діяльність зацікавленої держави, на території якої знаходиться цінність, її ефективно доповнюватиме» (абз. 5—7 Преамбули Конвенції).

М. Шоу зазначає, що особл. роду договори можуть створювати зобов'язання і права erga omnes, які стосуються всіх д-в і від яких д-ви мають користь. Посилаючись на Нгуен Куок Діня та М. Рагазі, він наводить приклади багатостор. договорів, що встановлюють особл. терит. режим, такий як режим Суецького та Кільського каналів або проток Чорного моря. У справі *Уїмблдон 1923* ППМП вказала, що Кільський канал «перестав бути внутрішнім і національним навігаційним водним шляхом, використання якого суднами держав інших, ніж прибережні держави, цілком покладається на розсуд цих держав», натомість цей канал «став міжнародним водним шляхом, призначеним забезпечити, згідно з договором, зобов'язання, що стосується найбільш зручного доступу до Балтики на користь усіх націй світу». Звідси Суд дійшов висновку, що Німеччина зобов'язана тримати Кільський канал «відкритим на основі рівності для всіх суден, не проводячи жодної відмінності між військовими та торговими суднами, але з однією чітко поставленою умовою, що ці судна мають належати нації, яка перебуває в мирі з Німеччиною».

Отже, МС ООН у цих рішеннях не лише сформулював концепцію зобов'язань erga omnes, виходячи з юрид. природи заг. міжнар. права та багатостор. договору, а й навів приклади таких зобов'язань, що також конче важливо для практики застосув. цієї концепції. Такими зобов'язаннями є норми, що характеризують: осн. принципи

міжнар. права відповідно до *Статуту ООН* (див. *Декларація про принципи міжнародного права 1970*); основоположні права людини (див. *Міжнародне право прав людини*); основоположні принципи та норми міжнар. гуманіт. права; принципи та норми щодо охорони всесвіт. культ. і природ. спадщини (див. *Міжнародне право охорони культурних цінностей*). У процесі розвитку міжнар.-правової практики та узагальнення її в доктрині мають установлюватися нові норми міжнар. права, що мають характер зобов'язань erga omnes.

Положення про юрид. інтерес усіх д-в та виконання зобов'язань erga omnes містилося й у первинному Проекті статей про відповідальність д-в за міжнар.-протиправні діяння *Комісії міжнародного права ООН*, а саме, у ч. 3 ст. 19 (1-ше читання, 1996) (див. *Відповідальність держав*). У цій статті зобов'язання erga omnes стосувалися порушень, що здійснюються у формі «злочинів». До них мали належати порушення міжнар.-правових норм, що мають «основоположне значення для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства». Усі ін. порушення зобов'язань віднесено до категорії «деліктів». Однак неузгодженість підходів до формулювання конкр. складів міжнар. злочинів та неясність системи юрид. наслідків, пов'язаних з виконанням «солідарних зобов'язань», змусили КМП ООН відмовитися від категорій «злочин» і «делікт». Проте резол. ГА ООН 56/589 від 12.12.2001 «Про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння», в якій втілено узгоджені положення згаданого Проекту, містить приписи, що мають подібне до попереднього змісту значення. Так, у разі серйозного порушення д-вою зобов'язань, що впливають з імперат. норми заг. міжнар. права, д-ви мають співробітничати для того, щоб припинити ці порушення. Вони не зобов'язані визнавати правомірною ситуацію, що склалася в результаті такого порушення, і не зобов'язані сприяти її збереженню. При цьому дається заг. характеристика серйозного порушення, яким є порушення, пов'язане з грубим або системат. невиконанням зобов'язання, за яке несе відповідальність д-ва (ст. 40, 41). По суті, в цих положеннях йдеться про зобов'язання д-в,

що стосуються міжнар. співтовариства в цілому, тобто про норми *erga omnes*.

У 2005 Інститут міжнародного права у своїй резол. «Зобов'язання *erga omnes* у міжнародному праві» дав узагальнену характеристику особливостей юрид. природи цієї концепції. В ній зазначено, що зобов'язання *erga omnes* є «зобов'язанням, що виникає із загального міжнародного права, яке держава зобов'язана виконувати за всіх обставин відносно міжнародного співтовариства, беручи до уваги його спільні цінності та його зацікавленість у дотриманні цього зобов'язання таким чином, що на його порушення можуть реагувати всі держави; або зобов'язанням, що виникає з багатостороннього договору, яке держава — учасниця договору зобов'язана виконувати за всіх обставин відносно до всіх інших держав — учасниць цього договору, беручи до уваги спільні для них цінності та їх зацікавленість у дотриманні цього зобов'язання таким чином, що на його порушення можуть реагувати всі інші держави» (ст. 1).

Разом з тим звернення МС ООН до концепції *erga omnes* відкрило широку дискусію, пов'язану з необхідністю її більш чіткого та ясного визначення. З рішення Суду у справі Барселона Трекшн впливає, що гол. критерієм належності норм міжнар. права до категорії *erga omnes* є «юридичний інтерес» до таких норм усіх д-в. На практиці і в доктрині він визначається з позиції існування міжнар. співтовариства як середовища, в якому застосовуються норми міжнар. права. Невирішеними, однак, залишаються питання, найважливішим з яких є: чи має міжнар. співтовариство юрид. ознаки, що характеризують його з точки зору міжнар. права, в т. ч. наявність у нього міжнар. правосуб'єктності.

Нгуен Куок Дінь, досліджуючи цю проблему, вважає, що потрібно знайти відповідь на таке запитання: чи дійсно суб'єктами права є лише політ. складові певного співтовариства, а саме воно становить лише юридичну фікцію. Інакше кажучи, чи дійсно джерела міжнар. права застосовуються до міжнар. співтовариства тільки через права та обов'язки елементів, які його утворюють; чи, як і будь-який суб'єкт права, міжнар. співтовариство має міжнар. права та обов'язки. «Інтуїтивно, — розмірковує

він, — ми схилиємося до негативної відповіді. Глибоко розділене на більш ніж 180 держав з часто-густо антагоністичними інтересами, міжнародне співтовариство зовсім не здається спроможним нести міжнародні права та обов'язки, а тим більше ефективно реалізувати їх, заявляючи міжнародні претензії, що є одним із критеріїв міжнародної правосуб'єктності... Так само важко уявити собі, хто і як міг би покарати міжнародне співтовариство у випадку невиконання ним своїх зобов'язань... І все ж таки спостерігається поступове, повільне та обережне визнання деякої правосуб'єктності за співтовариством держав».

Міжнар. співтовариство, безумовно, існує як соц. факт, склавшись приблизно в серед. 19 ст. Однак його функціонування як цілісної категорії обмежене політ. чинниками, які не мають жодного стосунку до прав та обов'язків, порушення яких спричинює юрид. наслідки. Права та обов'язки, які тягнуть відповідальність за їх порушення, покладаються переважно на д-ви, що діють, керуючись виключно правопорядком, встановленим у Статуті ООН, яка виступає від ім. всіх народів, уособлюючи міжнар. співтовариство лише в цьому юрид. значенні. Тому спроби присвоїти значною мірою політ. за своїм змістом поняттю «міжнар. співтовариство» юрид. ознаки системного характеру у вигляді міжнар. правосуб'єктності не відповідають реаліям міжнар. відносин та механізмам регулювання їх міжнар. правом, що істор. склалися на основі спільного інтересу д-в. Цей підхід фактично містить приховану відмову від сучас. міжнар. правопорядку, заснованого на суверен. правах та обов'язках д-в, і можливу заміну його «світовим урядом» або «світовою державою», тобто гегемоніст. устремління, і демонструє упередженість або суб'єктивність доктрин. суджень щодо правосуб'єктності міжнар. співтовариства. І. Іглтон ще наприкінці 20-х рр. 20 ст. звернув увагу на те, що інституціоналізація міжнар. відносин проявляється в тенденції «до спільних і організованих дій співтовариства держав, що санк-

ціонує примусове забезпечення міжнародної відповідальності держав». І такі дії, на його переконання, «мають здійснюватися спільними зусиллями всіх держав світу» через установи, «створені спільно всіма державами світу, а не егоїстичною діяльністю однієї чи кількох із них» (цит. за працею І.І. Лукашук). Таке розуміння необхідності функціонування міжнар. правопорядку, виходячи зі спільних інтересів д-в, залишається актуальним і нині, коли поряд з процесом руйнування норм. міжнар. відносин простежується тенденція розчинення міжнар. правопорядку в міжнар. співтоваристві, в якому об'єктивно відсутня права визначеність.

І.І. Лукашук, не погоджуючись із висновком М.О. Ушакова стосовно того, що «міжнародно-правовий розвиток веде до визнання міжнародного співтовариства держав, коли воно виступає в особі Організації Об'єднаних Націй як організоване міжнародне співтовариство, суб'єктом сучасного міжнародного права», слушно ставить питання: «як у такому разі відокремити правосуб'єктність ООН від правосуб'єктності співтовариства? ООН дійсно можна розглядати як представника співтовариства держав, але вона не може поєднувати і здійснювати дві різного виду правосуб'єктності». З огляду на ці аргументи І.І. Лукашук робить висновок, що «міжнародне співтовариство не відповідає критеріям суб'єкта міжнародного права. Воно неспроможне користуватися правами, що випливають із цього статусу, нести відповідні обов'язки, в т. ч. обов'язки з правовідносин відповідальності. Інакше кажучи, воно не може здійснювати міжнародну правосуб'єктність... У цьому випадку йдеться по суті про захист інтересів найбільшої соціальної системи, що здійснюється суб'єктами міжнародного права та організаціями, які вони створюють. Тому правильніше розглядати міжнародне співтовариство бенефіціарієм міжнародного права».

Те саме можна стверджувати й про поняття людства з точки зору тих його цивілізац. цінностей, в яких відображено спіль-

не прагнення народів жити у мирі й злагоді в середовищі, яким є міжнар. співтовариство. Як слушно зазначає В.І. Євінтов, оскільки організац. формою функціонування народів залишається д-ва, людство характеризується існуванням у ньому елементів як єдності, так і відмінності. З цього він робить висновок, що «в таких умовах людство безпосередньо не консолідувалося і не могло консолідуватися в суб'єкт міжнародного права».

У свою чергу, Т.Р. Короткий вважає, що «проблема дослідження перспектив міжнародної правосуб'єктності людства є актуальною і своєчасною в контексті сутнісних змін самого міжнародного права». При цьому поняття «людство» він розглядає більше в термінах філософії та психології, ніж міжнар. права, у яких він, по суті, не виходить за традиц. рамки права ООН. Тому нез'ясованим залишається гол. питання щодо міжнар.-правових властивостей, притаманних безпосередньо людству. Що стосується еволюції суб'єктів, що функціонують у міжнар. відносинах, для яких виникнення відп. прав і обов'язків зумовлене істор. розвитком міжнар. права як правової системи суверен. д-в та похідної від неї правосуб'єктності міжнар. оргцій, народів, що борються за самовизначення, індивідів тощо, то на людство цей процес не може поширюватися, оскільки воно є поняттям, цілком абстрагованим від реальних міжнар. відносин, і тому його існування часто лише припускається як ідея. Інакше кажучи, людство не є самост. об'єктом унаслідок відсутності у нього утворювальних елементів, що переконливо засвідчують достовірність його існування. Тому людство як таке не піддається визначенню в реальному вимірі, навіть як метафора, тобто перенесення властивостей одного предмета або явища на ін. через існування між ними спільності чи подібності. Людство може розумітися приблизно як сукупність найрізноманітніших народів зі своїми власними та спільними інтересами, а кожний народ складається з індивідів, яким притаманна суперечлива природа людини як такої. Стосовно глобалізації, що виставляється аргументом у визнанні в майбутньому правосуб'єктності людства, то вона демонструє сьогодні, можливо, найглибшу

за всю історію міжнар. права кризу, яка охопила всі сторони глобалізованого світу — екон., політ. та ідеол. У таких умовах розвиток міжнар. права взагалі уявляється вельми проблематичним чи навіть неможливим, не кажучи вже про питання правосуб'єктності людства, яке є лише словом — абстракцією, позбавленою будь-якого соц. підґрунтя.

Отже, про юрид. ознаки можна говорити лише стосовно міжнар. співтовариства в значенні імперат. природи заг. міжнар. права, фундаментом якого є осн. принципи та норми Статуту ООН. Саме в такому розумінні міжнар. співтовариство, що діє передусім у складі народів світу, є носієм спільного юрид. інтересу, порушення якого д-вою визнається в заг. міжнар. праві порушенням зобов'язання, що зачіпає цей інтерес. Саме так МС ООН у справі Барселона Трекшн витлумачив поняття «міжнародне співтовариство в цілому», визнавши існування особл. категорії зобов'язань д-в щодо нього у вигляді норм erga omnes. «Поняття «міжнародне співтовариство» виникає щоразу, коли йдеться про загальні правовідносини, що охоплюють усе коло держав (erga omnes)» (В.І. Євінгов). Однак це зовсім не означає, що норми erga omnes можуть застосовуватися без чітко вираженої згоди д-в щодо їх існування в міжнар. праві, як це розуміє Д. Бедерман. Він вважає, що існує «ряд пов'язаних між собою концепцій, спрямованих на звільнення міжнародного права від вузьких меж згоди держави». Серед них названо концепцію норм *jus cogens* «як звичаєвих норм, що не можуть бути скасовані договорами», та концепцію «зобов'язань erga omnes відносно всього міжнародного співтовариства, тоді як *actio popularis* є такими порушеннями, за які будь-який член міжнародного співтовариства може шукати компенсації». Свою позицію Д. Бедерман пов'язує зі зростанням різноманітності суб'єктів міжнар. права та появою спірних сфер, які значною мірою були недоступні традиц. поняттю суверенітету, і неминучим у зв'язку з цим розширенням кола сторін, які можуть забезпечити виконання певних норм. Він відносить поняття, що розширили *jus standi*, до форм неконсенсуальної правотворчості: звичаїв *jus cogens*, зобов'язань erga om-

nes та об'єкт. режимів. Однак його пояснення, очевидно, не спростовують необхідності доведення згоди д-в на їх існування як зобов'язань erga omnes.

Actio popularis (або *actiones populares*) — термін рим. права, що означає позов, який може бути подано до суду «будь-ким із суспільства» (*quivis [quilibet] ex populo*). Цей позов має преторське походження, слугуючи захисту сусп. інтересу (*jus populi*). Після винесення рішення у справі Барселона Трекшн, зазначає І.І. Лукашук, ряд авторів висловилися за утвердження в міжнар. праві ін-ту, аналогічного рим. *actio popularis*. Він наводить позицію з цього питання МС ООН у справі *Південно-Західна Африка 1966*, яка торкається тверджень про необхідність допустити якийсь еквівалент *actio popularis*, що розуміється як право, притаманне кожному члену сусп-ва, вживати юрид. дії на захист сусп. інтересу. Суд заявив, що «хоча такого роду право може бути відоме деяким внутрішнім системам права, але воно не відоме міжнародному праву, яким воно є сьогодні; Суд не може також розглядати його охопленим «загальними принципами права», на які посиляється ст. 38 ... його Статуту» (див. *Загальні принципи права*). Такий авторитет. юрист, як Дж. Фіцморіс, підтримав цю позицію Суду. Він зазначив: «... не існує нічого, що відповідає *actio popularis* римського права, яке могло б дати державі можливість втручатися тільки як члену співтовариства націй, що має спільний інтерес у належному додержанні права». На думку І.І. Лукашука, МС ООН у цьому рішенні «не визнав *actio popularis* несумісним з міжнародним правом. Він лише констатував, що цей інститут не відомий міжнародному праву, яким воно є сьогодні». Дійсно, говорить він далі, цей ін-т відсутній у сучас. міжнар. праві. Навряд чи він з'явиться і в найближчому майбутньому, однак заг. розвиток міжнар. права йде в цьому напрямі. Про це свідчить, зокрема, те, що під час обговорення Проекту статей про відповідальність д-в у Шостому комітеті з правових питань ГА ООН висловлювалася думка про доціль-

ність внесення в нього концепції *actio popularis* як колект. реакції міжнар. співтовариства на серйозне порушення зобов'язань перед ним.

А. Кассезе, у свою чергу, визнає існування в міжнар. праві «зобов'язань співтовариства» та «прав співтовариства» і характеризує їх як такі, що мають «унікальні ознаки». Їх унікальність, на його думку, полягає в такому: «1) вони є зобов'язаннями, що захищають основоположні цінності (такі як мир, права людини, самовизначення народів, захист навколишнього середовища); 2) вони є зобов'язаннями *erga omnes*, що стосуються всіх держав міжнародного співтовариства (або, у разі багатосторонніх договорів, усіх договірних держав); 3) вони супроводжуються відповідним правом, що стосується будь-якої держави (або кожної договірної держави у разі зобов'язань, передбачених у багатосторонніх договорах); 4) це право може бути здійснене будь-якою договірною державою, якій так чи інакше матеріально або морально завдано шкоди цим порушенням; 5) право здійснювати від імені всього міжнародного співтовариства (або співтовариства договірних держав), гарантування основоположних цінностей цього співтовариства (наприклад, коли держава висловлює заперечення або рішучий протест проти дій іншої держави внаслідок звірств, скоєних останньою проти своїх власних громадян, і вимагає негайного припинення цих звірств, не мотивованих бажанням захисту своїх власних інтересів або запобігання будь-якій шкоді в майбутньому; її єдиною (або головною) метою є відстоювання гуманітарних цінностей від імені всього міжнародного співтовариства). Тому ці права можуть бути визначені як права співтовариства».

У доктрині, однак, нерідко висловлюється думка про наявність тенденції до поступового визначення деякої правосуб'єктності співтовариства д-в. При цьому посилюються, зокрема, на *Віденську конвенцію про право міжнародних договорів 1969*, у якій встановлено принцип *ius cogens*, що характеризує норми, які приймаються та визна-

ються «співтовариством держав у цілому» (ст. 53). Один із найвідоміших прихильників цієї концепції Нгуен Куок Дінь вважає, що міжнар. співтовариство вже користується правами, хоча вони «ще обмежені і на сьогодні можуть здійснюватися лише державами або міжнародними організаціями — традиційними суб'єктами міжнародного права. Міжнародне співтовариство, наділене незаперечною правоздатністю, не має поки що прямої дієздатності стосовно здійснення своїх прав та обов'язків і не може прямо посылитися на них. Не менш примітно і те, що воно не підпадає й під пряму юридичну відповідальність». Цю тенденцію він розцінює як «нову ситуацію, в якій міжнародне співтовариство може і має бути визнане суб'єктом міжнародного права». Цей висновок здається вельми суперечливим, оскільки змішує поняття міжнар. співтовариства і міжнар. орг-ції, що виступає від його ім., і це визнає навіть сам автор. Проте гол. в цій ідеї є те, що виокремлення міжнар. співтовариства в окр. правову категорію підриватиме його реальну юрид. основу, що міститься в Статуті ООН. Для міжнар. правопорядку, який унаслідок цього розмивається, це може стати фатальним, особливо в умовах нинішнього хаосу міжнар. відносин, який почався з розпадом СРСР, вивівши на новий рівень боротьбу за гегемонію у світі (див. *Доктрина*).

Рішення у справі Барселона Трекшн ініціювало дискусію щодо точного змісту концепції *erga omnes*. Б.Д. Лепард, з посиланнями на А. де Хугха та М. Рагаззі, вважає, що є щонайменше 2 невизначені її елементи. 1-й полягає в тому, що якщо міжнар. звичаєве право зобов'язує всі д-ви, то чи всі зобов'язання, встановлені звичаєвими нормами, мають бути зобов'язаннями для всіх ін. д-в і, отже, зобов'язаннями *erga omnes*. 2-й полягає в тому, що якщо відповідь на 1-ше питання є позит., то виникає необмежена можливість для висування вимог притягнення до відповідальності однією д-вою ін. д-ви, незалежно від заподіяння прямої шкоди першій д-ві через порушення другої д-ви, які нібито існують у фактично не визначеному масиві звичаєвого міжнар. права.

Розв'язання цієї проблеми Б.Д. Лепард бачить насамперед в аргументах, що ха-

рактизують «намір самих держав визначити статус звичаєвих норм як зобов'язань *erga omnes*». Норма, що так чи інакше кваліфікується як звичаєва, має розглядатися як норма *erga omnes* (тобто норма, що створює зобов'язання *erga omnes*) тією мірою, якою зрозуміло, що: 1) д-ви безумовно дотримуються того, що ця норма дійсно створює зобов'язання для всіх д-в, засновані на їх згоді з цією нормою; 2) д-ви безумовно дотримуються того, що кожна ін. д-ва з огляду на зазначене має юрид. інтерес у дотриманні цієї норми і право висувати вимоги у разі її порушення в суді з юрисдикцією; 3) д-ви безумовно і обгрунтовано поділяють думку, що ця норма сприяє основоположним моральним принципам або принаймні узгоджується з ними. Отже, ця теорія полягає в тому, що більшість д-в з різними правовими системами мають кваліфікувати норму як *jus cogens*, зокрема в питанні нечинності договору, який суперечить будь-яким чином цій нормі. Така тверда й різноманітна більшість необхідна, щоб класифікувати норму як *erga omnes*, наслідком чого має стати право д-ви на висування вимоги через порушення цієї норми. Звичаєва норма створює зобов'язання, прямо зобов'язальне або переконувальне, яке потенційно стосується всіх д-в. Однак насправді д-ви можуть вважати чи не вважати, що певна норма створює зобов'язання для всіх д-в. Тому вирішення цього питання залежить від визначення, що деякі зобов'язання, згідно зі звичаєвим міжнар. правом, можуть бути присвоєні одній конкр. державі. М. Рагаззі також відрізняє звичаєві норми, які «мають результатом серію окремих двосторонніх відносин між державами», від тих, що встановлюють «відносини між державою, з одного боку, та міжнародним співтовариством у цілому, з іншого, і лише останні кваліфікуються як зобов'язання *erga omnes*».

Отже, якщо виходити зі змісту звичаєвої норми, що створює зобов'язання для всіх д-в, зазначає Б.Д. Лепард, то норму, що кваліфікується як *erga omnes*, д-ви також мають вважати такою, що створює юрид. інтерес у кожній д-ві, і кожна д-ва має право вчинити юрид. дію проти порушника в суді з юрисдикцією. При цьому лише ті звичаєві норми, які створюють універс. зобов'язан-

ня, матимуть цей спец. характер. Б.Д. Лепард погоджується з А. де Хугхом, який зазначив: «Сутність цієї ідеї не в тому, що зобов'язання належать усім державам, а в тому, що в разі порушення такого зобов'язання відповідні права захисту є в розпорядженні кожної держави».

Однак не всі норми звичаєвого права встановлюють універс. юрид. інтерес, на що слушно вказав МС ООН у справі Барселона Трекшн. На його думку, «не може бути впевненості, що коли таке невизначене зобов'язання є спеціальним предметом обговорення в конкретній справі, усі держави мають юридичний інтерес у його дотриманні». Не завжди проводиться й відмінність між універс. звичаєвими нормами та нормами, які створюють універс. юрид. інтерес. Так, КМП ООН у Статтях про відповідальність д-в обмежилася лише заг. характеристикою зобов'язань, які стосуються міжнар. співтовариства в цілому. Визначено, що «будь-яка держава, інша, ніж потерпіла держава, вправі притягти до відповідальності іншу державу... якщо порушене зобов'язання є зобов'язанням відносно міжнародного співтовариства в цілому» (п. 16 ст. 48). КМП ООН у своїх Коментарях до цих Статей зазначає, що не всі зобов'язання з прав людини є зобов'язаннями *erga omnes*, хоча всі вони розглядаються у світлі зобов'язань, притаманних усім д-вам. Комісія заявляє: «Кожна держава завдяки членству в міжнародному співтоваристві має юридичний інтерес у захисті певних основних прав та виконанні певних сутнісних зобов'язань» (п. 4). Положення доктрини вказують на те, що д-ви мають мотивовано вважати, що норма, яка створює зобов'язання для всіх ін. д-в, є нормою, яка прямо підтримує осн. етичні принципи. «Етичні принципи, — зазначає Б.Д. Лепард, — є, згідно зі своєю істинною природою, принципами, які застосовуються універсально. Відповідно, норми етичної поведінки держав стосуються всіх держав». Навіть за відсутності прямого доказу позиції д-ви, підкреслює він, якщо д-ви чітко виходять з того, що ця норма є сумісною із сутністю

етичних принципів, «ми маємо припустити, що вони виходять з того, що кожна держава має юридичний інтерес у дотриманні цієї норми, і мають право висунути вимогу через її порушення».

Важливим є також розуміння зв'язку між нормами *jus cogens* та нормами *erga omnes*. У Коментарях КМП ООН до Статей про відповідальність д-в констатується, що «існує принаймні відмінність у значенні між цими двома категоріями норм». Комісія пояснила цю відмінність так: «Тоді як імперативні норми загального міжнародного права зосереджуються на сфері та пріоритеті, що надаються ряду основних зобов'язань, зосередження на міжнародному співтоваристві в цілому [тобто зобов'язання *erga omnes*] значною мірою ґрунтується на юридичному інтересі у згоді всіх держав». Водночас деякі вчені-юристи, зокрема А. Ціммерман, висловлюють точку зору, що термін *erga omnes* не має прямого зв'язку з терміном *jus cogens*. Він лише вказує на те, що зобов'язання *erga omnes* належать міжнар. співтовариству в цілому, «не розглядаючи важливості прав, що зачіпаються». Т. Мерон, у свою чергу, прямо заявляє, що «права, які характеризуються через розуміння *erga omnes*, не є необхідно ідентичними з *jus cogens*» (обидва автори цит. за працею Б.Д. Лепарда). Загалом же, зазначає Б.Д. Лепард, посилаючись на Я. Сінклера, немає сумніву в тому, що «приклади зобов'язань *erga omnes*, наведені у справі Барселона Трекшн, є свідченням того, що Суд розглядає їх як норми *jus cogens*». А. де Хугх також констатує, що зазначені приклади є незаперечними в тому розумінні, що «Суд зв'язаний концепцією *jus cogens* у своїй думці, коли говорить про зобов'язання *erga omnes*». За цим підходом, будь-яка норма *jus cogens* має бути нормою *erga omnes*. Така норма не може суперечити договорам і має бути сумісною з осн. етичними принципами, що створюють зобов'язання щодо всіх д-в, при цьому будь-яка д-ва має юрид. інтерес у захисті і право висувати вимогу через порушення такої норми. Однак, з погляду теорії, зазначає Б.Д. Ле-

пард, норма *jus cogens* може не бути такою ж нормою *erga omnes*. Тому сам МС ООН у справі Застосув. Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1996—2007 залишив це питання відкритим. У своєму рішенні 2007 він послався на порушення «зобов'язань, що впливають з імперативних норм або із зобов'язань, які захищають основоположні гуманітарні цінності і можуть бути зобов'язаннями *erga omnes*» (п. 147). Один із таких прикладів наводить М. Рагаззі, а саме, що партикулярна норма звичаєвого права зобов'язує д-ви в одному регіоні і що відповідність стандартів стосовно *jus cogens* може розглядатися нормою «регіонального» *jus cogens*, що, однак, не означає також встановл. зобов'язання *erga omnes*.

Отже, концепція *erga omnes* характеризує зміни, які відбувалися в традиц. джерелах міжнар. права (договірному та звичаєвому), що пов'язано з новим рівнем співробітництва д-в у міжнар. співтоваристві. Цей процес зачіпає інтереси всіх д-в, вносячи у структуру міжнар. співтовариства, що істор. розвивалася в горизонт. напрямі, вертикал. елементи. Саме на цій основі виникли заг. норми, які надають право всім д-вам і кожній з них окремо вимагати від д-ви-порушниці відп. компенсації. Це право засноване на спец. інтересі всіх д-в, а саме на існуванні заг. для них небезпеки в реальному або потенц. вимірі. Характерною особливістю цього права є, однак, те, що воно «не супроводжується процедурним правом примусу, що належить всім членам міжнародного співтовариства» (А. Кассезе). Тому подальше визначення принципів застосув. норм *erga omnes* може становити складну проблему, пов'язану з ефективністю дії механізмів імплементації міжнар. права, в яких віддзеркалюються всі протиріччя сучас. епохи, що характеризується кризою міжнар. відносин, яка веде до руйнування міжнар. правопорядку, заснованого на праві ООН. Нині міжнар. співтовариство перебуває на етапі переходу від однополярного світу в особі США, що стало результатом розпаду СРСР, до багатополлярного світу, який формується буквально на наших очах. Результатом цього істор. процесу має стати якісна адаптація міжнар. права до нової соц. парадигми співвідно-

шення сил у світі як вирішальний фактор зміцнення існуючого міжнар. правопорядку та його подальшого розвитку на цій основі. Лише з підвищенням рівня міжнар. законності на таких засадах може зростати й значення зобов'язань *erga omnes* як найважливіших норм, що сприяють підтриманню осн. принципів сучас. міжнар. правопорядку.

Лит.: *Hudson M.O.* The World Court. 1921—1938. Boston, 1938; *Berger A.* Encyclopedic Dictionary of Roman Law. N.Y., 1953; *Евритов В.И.* Международное сообщество и правопорядок. К., 1990; *Нгуен Куок Динь, Дайе П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. 1. Кн. 1. Формирование международного права. К., 2000; *Bederman D.J.* The Spirit of International Law. London, 2002; *Лукашук И.И.* Право международной ответственности. М., 2004; *Shaw M.N.* International Law. Cambridge, 2004; *Cassese A.* International Law. Oxford, 2005; *Мельничук О.І.* Зобов'язання *erga omnes* в контексті концепції всесвітньої культурної спадщини // Правова держава, 2007, вип. 18; *Lepard B.D.* Customary International Law. A New Theory with Practical Applications. Cambridge, 2011; *Витцтум Вольфганг Граф и др.* Международное право. Москва—Берлин, 2011; *Короткий Т.* Перспектива международной правосубъектности человечества // УЩМП 2009. К., 2014.

В.Н. Денисов

ЕРЛІХ (Ehrlich) Людвік (11.04.1889, м. Тернопіль — 31.10.1968, м. Краків, Польща) — польсь. правознавець, д-р права, проф. міжнар. права Львів. та Ягеллон. ун-тів, відомий фахівець з теорії та історії міжнар. права, суддя *ad hoc* ППМП.

Народився у Тернополі в родині, члени якої практикували та викладали право: батько Арнольд — адвокат, двоюрідний брат Ш. Рудштейн — проф. права народів у Вільному польсь. ун-ті у Варшаві. У 1907—11 навчався на ф-ті права Ун-ту Яна Казимира (Львів), серед його вчителів був один із фундаторів польсь. школи права проф. О. Бальцер. Отримавши стипендію Мін-ва освіти, Е. продовжив навчання в ун-тах Галле та Берліна. Протягом 1913—16 навчався в Ексетерському коледжі Оксфорд. ун-ту під кер. проф. П.Г. *Виноградова*, а в груд. 1915 юрид. ф-т Оксфорд. ун-ту присудив йому звання бакалавра (англ. *bachelor of letters*). У подальшому Е. викладав сучас. історію в цьому ун-ті. У 1917 перейшов до Каліфорн. ун-ту в Берклі на посаду лектора з політ. наук.

19.06.1920, захистивши працю «Петиція справедливості» (переклад польською опубл. в Оксфордї праці «Походження

Петиції права» (*Origins of the Petitions of Right*)), Е. отримав докт. ступінь. Згодом працював в Ун-ті Яна Казимира на посаді доцента. 28.07.1924 здобув ступінь надзвич. (екстраординарного) проф. політ. права, а 07.06.1929 — звич. (ординарного) проф. права народів та заг. науки про д-ву. У 1924—39 керував каф. права народів та заг. науки про д-ву. У 1932 отримав звання д-ра наук Оксфорд. ун-ту. З 1934 по 1937 — декан, а наст. 2 роки — заст. декана юрид. ф-ту Ун-ту Яна Казимира. У 1929 увійшов до складу комісії з розроблення низки навч. курсів. Через рік організував і до 1939 керував дипл. курсами. Після *Другої світової війни* перейшов до Ягеллон. ун-ту (Краків), у якому в період 1945—61 очолював каф. міжнар. публ. права і водночас у 1946—49 був директором Школи політ. наук при юрид. ф-ті.

Е. читав лекції в Празькому (1929), Ясському (1934), Лондонському (1937) ун-тах та в *Гаазькій академії міжнародного права* на тему «*L'interprétation des traités*» (Тлумачення договорів, 1928) і «*The Development of International Law as a Science*» (Розвиток міжнародного права як науки, 1962). 1-й курс лекцій було покладено в основу монографії «*Interpretacja traktatów*» (Тлумачення договорів, 1957), яку було доповнено рішеннями МС ООН та резол. *Інституту міжнародного права*. Ця робота відзначається детальним і широким аналізом поглядів та тлумаченням договорів від старод. часів до наших днів, глибоко, різнобічно, з багатим фактажем розкриває можливі способи їх тлумачення. Розглядаючи питання правової природи тлумачення, Е. вивчав наук. спадщину Г. *Лаутерпахта* щодо важливості й потреби дослідження не лише текстів договорів, а й волі сторін для якнайповнішого виявлення їх осн. змісту. Ця робота крізь істор. аналіз попередніх способів тлумачення договорів висвітлює важливі елементи, які слід враховувати в процесі пошуку дійсного значення договору та волевиявлення сторін, виходячи з принципів *pacta sunt servanda*, добросовісності, значення слів, граматики та логіки.

Після закінчення війни Е. співпрацює з *Постійною палатою третейського суду* та Нюрнберзьким трибуналом (див. *Нюрнберзький процес*). Розроблена ним доктрина відповідальності за злочини, вчинені нім. військовими на польс. землях, ґрунтувалася на положенні, що поч. II світ. війни та агресія Німеччини проти Польщі мали про-типравний характер з точки зору міжнар. права, і була врахована Нюрнбер. трибуналом при встановл. індивід. відповідальності за скоєні злочини. Пізніше Е. неодноразово запрошували як експерта у суд. процесах над нім. воєн. злочинцями.

Е. спеціалізувався з проблем міжнар. публ. права, у т. ч. науки міжнар. права в Польщі та історії політ. і правових вчень. У зв'язку з цим М. Ляхс зазначає, що «він отримував задоволення і навіть насолоду, шукаючи маловідомі чи невідомі книги і листи, і віддавав багато часу їх перекладу, доки не переконувався, що зміг точно передати значення текстів. Його історичні дослідження дозволили зробити висновок, що у XV ст., раніше, ніж у Саламанці, простежується народження польської школи міжнародного права». Чимало праць Е. присвятив дослідженню польс. науки міжнар. права, віднісши її виникнення у Кракові до поч. XV ст., що було пов'язано з іменами Павела Влодковича та Станіслава зі Скарбімежа. Цьому питанню присвячено праці «Paweł Włodkowic i Stanisław ze Skarbimierza» (Павел Влодкович і Станіслав зі Скарбімежа, 1954), «Polski wykład prawa wojny XV wieku» (Польський виклад права війни XV ст., 1955), «Rektor Paweł Włodkowic, rzecznik obrony przeciw Krzyżakom» (Ректор Павел Влодкович, речник захисту перед хрестоносцями, 1963) та тритомник «Pisma wybrane Pawła Włodkowica» (Вибрані праці Павела Влодковича, т. 1, 1966, т. 2, 1968, т. 3, 1969), «Zarys historii nauki prawa narodów w Polsce. Historia nauki polskiej w monografiach PAU» (Нарис історії науки права народів у Польщі. Історія польської науки в монографіях Польської академії знань, 1949), «Studia nad genealogią nauki prawa narodów» (Дослідження генеа-

логії науки права народів, 1951). Подаючи своє бачення праць П. Влодковича, Е. наводить знайдену ним інформацію щодо його діяльності на посаді ректора Краківського університету та аналіз участі Влодковича у процесі в Константинополі у 1415—18 як члена польс. делегації, який писав свої трактати «не як посол..., але як науковець». Е. доводить, що саме Влодкович був гол. автором листів польс. делегації, в яких було представлено позицію Польщі в терит. спорі з хрестоносцями щодо контролю над балт. терит. Спір було вирішено на користь Польщі.

Досліджуючи історію становлення науки міжнар. права, Е. дійшов висновку, що розділ праці св. Раймонда з Пенжафорта «Summa Casuum» (Сума випадків), присвячений праву війни, є «першим в історії науки права народів науковим дослідженням проблематики права війни». Ін. праці Е.: «The Positivism in International Law» (Позитивізм у міжнародному праві, 1938), «Prawo obszarów morskich i podmorskich» (Право морських та приморських територій, 1959), «Suwerenność a morze w prawie międzynarodowym» (Суверенітет над морем і міжнародне право, 1961). Його підручник з міжнар. публ. права, 1-ше вид. якого «Право народів» побачило світ у 1927 у Львові, а 4-те вид. під назвою «Міжнародне право» — у 1958 у Кракові, характеризується тим, що його було опрацьовано за новою дидактичною методикою, що ґрунтувалася на суд. практиці, властивій англо-амер. науці міжнар. права, системний аналіз якої представлено у кн. III цього підручника. З метою пояснення та пропагування діяльності новоствореної ООН він видає працю «Karta Narodów Zjednoczonych wraz ze statutem Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości: uwagi wstępne, teksty, komentarze» (Статут ООН зі Статутом Міжнародного Суду: вступні зауваження, тексти, коментарі, 1946), ставши першим їх перекладачем і коментатором польс. мовою. Ще під час роботи у Львові за його ред. виходила «Biblioteka prawa politycznego i prawa narodów» (Бібліотека політичного права та права народів) — збірка доповідей і статей з міжнар.-правових питань. Так, у т. 9 цієї серії опубл. праці Л. Ерліха, К. Гжибовського, Ю. Маковського та С. Нахліка,

присвячені новій на той час проблематиці колект. безпеки, виголошені у 1935 на конф. вищих міжнар. курсів (програм) у Лондоні.

Міжнар. право Е. визначав як сукупність правових норм, що є обов'язковими для д-в, які належать до міжнар. спільноти. На основі цього визначення він виділяє такі характерні ознаки міжнар. права: 1) норми міжнар. права є юрид. нормами; 2) вони зобов'язують кожну д-ву лише тією мірою, якою вона висловила згоду на ці норми (безпосередньо чи опосередковано); 3) у стосунках між 2 чи кількома д-вами норми міжнар. права можуть бути усунуті за згодою цих д-в, тобто норми міжнар. права мають диспозитивний характер (*jus dispositivum*); 4) система міжнар. права спирається на добросовісність (див. *Bona fide*).

У своїх теор. поглядах на природу міжнар. права Е. був прихильником школи неопозитивізму. Він розумів його як метод, що виходить з певних фактів соц. життя, напр. таких, як «держава», «суверенітет» та «воля держави». На думку Е., з огляду на суверенітет д-в норми міжнар. права, які їх зобов'язують, спираються на волю кожної з цих д-в, і в стосунках між собою вони керуються лише власною волею, пов'язаною з дотриманням принципу добросовісності.

Міжнар. право є позит. правом, так само як за неопозитивіст. методологією наука міжнар. права є позит. наукою, оскільки оперує факт. даними, а не дедукцією з прийнятих а рїогї абстракт. засад і міркувань. Наука міжнар. права, на думку Е., встановлює об'єкт. юрид. факти на підставі дослідження джерел міжнар. права, визначає засади, з яких вони впливають, а також порівнює і тлумачить ці засади, робить на їх основі висновки, які потім знову перевіряє юрид. фактами. Отже, Е. є яскравим представником неопозитивізму в науці міжнар. права.

Е. залишив не лише багату наук. спадщину, а й підготував чимало відомих фахівців з міжнар. права (напр., М. Іванейко, Г. Рисяк та С. Нахлік), що сприяло зміцненню Львів. та Ягеллон. ун-тів як провідних наук.-досл. центрів міжнар. публ. права. Е. підтримував дружні стосунки з кардиналом К. Войтилою, обраним Папою Римським Іоанном Павлом II, який провів його

в останній шлях на поховальній процедурі у Кракові.

Е. був членом Наук. т-ва у Львові та головою Центр. комітету Польс. політ. ін-тів (1934—37), чл.-кор. Польс. академії знань з 1947.

Літ.: *Srodka A. Ehrlich Ludwik // Ucheni polscy XIX—XX stulecia. T. I. A—G. Warszawa, 1994; Redzik A. Lwowska szkola dyplomatyczna. Zarys historii Studium Dyplomatycznego przy Wydziale Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (1930—1939) // Polski przegląd dyplomatyczny, 2006, N 5(33); Lachs M. Teacher in international law: teachings and teaching. Dordrecht, 1987.*

*О.О. Мережко,
М.І. Куртинець*

ЕСТОПЕЛЬ (англ. estoppel) — заг. принцип права, згідно з яким д-ва не вправі вдаватися до дій, які б ішли врозрід із її попередньою поведінкою або заперечували б факт. ситуацію, на яку раніше покладалася ін. д-ва. Цей принцип покликаний захистити законні інтереси суб'єктів міжнар. права від непередбачуваної та непослідовної зміни позиції однієї сторони і таким чином підтримати стабільність і безпеку у міжнар. відносинах. Юрид. підґрунтям Е. виступає принцип добросовісності (good faith). У природі принципу Е. виявляється дихотомія норм матер. і процес. права, що свідчить про багатогранність цього ін-ту.

Принцип Е. походить з англосаксон. системи права і набув розвитку значною мірою через правозастосовну діяльність англ. судів, які зверталися до нього з метою надання доказів у ході суд. розгляду. При цьому саме явище Е. у тому чи ін. вигляді можна віднайти також у цив. праві ін. нац. систем права. Хоча сучас. *доктрина* міжнар. права увібрала в себе основоположні риси Е., однак досі немає одностайності щодо його визначення.

Загалом виділяють 2 підходи до розуміння змісту Е. Згідно з 1-ю концепцією, принцип Е. визначається через постулати *римського права non licet venire contra factum propterium* (не можна заперечувати самому собі) та *allegans contraria non audiendus est* (той, хто вчиняє суперечливі дії, не заслу-

говеу на увагу). У такому сенсі для підтвердження ситуації Е. не вимагається наявності елемента заподіяння шкоди ін. стороні внаслідок зміни позиції, натомість робиться акцент лише на послідовності дотримання попередньої правової позиції. Саме в такому розумінні Е. прямо чи опосередковано знаходить свій прояв у практиці д-в та міжнар. юрисдикц. органів (зокрема, можна навести рішення *Постійної палати міжнародного правосуддя* (ППМП) у справах *Фабрика в Хожуві 1927*, *Деякі німецькі інтереси у Верхній Силезії 1925–26*, *Правовий статус Східної Гренландії 1933*, а також рішення *Міжнародного Суду ООН* у справі *Арбітражне рішення, винесене королем Іспанії у 1906*, та ін.). Так, в останній справі Суд зазначив, що «Нікарагуа своїми явно вираженими заявами та своєю поведінкою визнала дійсний характер рішення і тому вже не може повертатися до факту визнання з метою його опротестування». Таке широке розуміння Е. знайшло застосування в сучас. практиці розв'язання спорів у рамках окр. міжнар. орг-цій, зокрема СОТ (напр., у справі «Про експортні субсидії на цукор»). У доктрині згадану концепцію Е. підтримує ціла низка авторитетних учених (М. Коскенніемі, І. МакГіббон, Б. Ченг, Г. Шварценбергер та ін.).

Водночас, домінантним у сучас. міжнар. праві вважають функц. підхід до визначення Е. Осн. його елементами виступають факт наявності зміни поведінки чи позиції д-ви, а також заподіяння в результаті цього шкоди ін. стороні, яка покладалася на таку поведінку. Такого бачення дотримуються такі вчені-міжнародники, як Д. Буве, Р.А. Каламкарян, Р. Кольб, І.І. Лукашук, Й. Мюллер та ін. Хоча, на думку ін. учених, цей підхід висуває надто жорсткі умови для констатації Судом застосовності принципу Е., а саме наявності 4 конститутивних елементів. У разі хоча б 1 з них Суд може відхилити посилання на Е. (див. справи *Континентальний шельф Північного моря 1969*, *Сухопутний і морський кордон між Камеруном та Нігерією 2002* та ін.). 1-м таким елементом вважається наявність чіткої та

недвозначної міжнар.-правової позиції з конкр. питання, вираженої на підставі вільного волевиявлення суб'єкта міжнар. права. 2-й елемент полягає у необхідності наведення позивачем доказів про те, що, як наслідок зайняття ін. стороною міжнар.-правової позиції, він ужив певних заходів або ж утримався від них, добросовісно покладаючись на таку позицію. 3-тя умова передбачає обов'язок позивача надати докази того, що в результаті вчинених ним дій або утримання від них було завдано шкоди його позиції. 4-й елемент вимагає підтвердження позивачем факту, що суб'єктом наст. міжнар.-правової позиції, яка зробила необхідним звернення позивача до Е., є автор попередньої позиції. При цьому наст. міжнар.-правова позиція має стосуватися тих самих фактів, що й попередня позиція, крім того, вона має їй суперечити, відмінити її або вносити до неї суттєві зміни.

Е. широко застосовують в арбітр. та суд. практиці д-в. Переважно він виступає засобом, який забороняє суб'єктам права суперечити або оспорювати те, про що було раніше заявлено або що було підтверджено поведінкою. Принцип Е. забороняє одній стороні опротестовувати на шкоду ін. стороні будь-який факт, а також висувати протилежні докази у процесі суд. чи арбітр. розгляду. Тобто в результаті Е. д-ва, яка зробила певні дії, якими ін. д-ва обґрунтовує свої претензії, вже не може відмовитися від своєї позиції, вираженої раніше у заяві або продемонстрованої поведінкою стосовно цієї правової ситуації. Отже, у функц. розумінні принцип Е. застосовують не з огляду на заяву або поведінку д-ви, яка демонструє визнання певної правової ситуації, а тільки тоді, коли ін. д-ва покладається на таку заяву чи поведінку і при цьому зазнає шкоди в разі зміни зазначеної позиції.

У міжнар. праві принцип Е. набув особл. розвитку у 2-й пол. 20 ст. завдяки практиці міжнар. юрисдикц. органів, передусім МС ООН. У низці спорів одна сторона з метою запобігання розгляду справи по суті намагалася обґрунтувати свою позицію щодо відсутності юрисдикції за допомогою Е. Уперше предметом детального розгляду МС ООН Е. став у справі *Барселона Трекшн 1964–70*. Зокрема, Іспанія стверджувала, що закриття справи позбавляє Бельгію права

на нове її порушення на тих самих підставах. При цьому Іспанія посилалася на принцип Е. На її думку, Бельгія запропонувала припинити справу, вводячи в оману Іспанію щодо наслідків такого рішення, інакше вона б не погодилася на закриття справи. Відповідно, на переконання Іспанії, Бельгія більше не мала права порушувати справу з тих самих обставин і стосовно тих самих подій. Втім, слід зазначити, що Суд із цим аргументом не погодився. У справі *Континентальний шельф (Лівійська Арабська Джамахірія/Мальта) 1985* при вирішенні питання про вступ у справу Італії Мальта вказала на те, що, з огляду на мовчання Італії щодо будь-яких спорів між нею та Мальтою відносно морських просторів, на підставі принципу Е. її клопотання має бути відхилене. У справі *Сухопутний і морський кордон між Камеруном та Нігерією 2002* МС ООН скористався вузьким підходом до визначення Е., відхиливши посилання на нього через відсутність певних його складових компонентів. На думку Нігерії, наявність ситуації Е. підтверджувалася фактом визнання Камеруном того, що питання про кордони між сторонами мають врегульовуватися лише шляхом двостор. переговорів, а також через Комісію басейну оз. Чад, отже, Камерун не має права звертатися до Суду. Проте Суд вказав на те, що не всі передумови Е. у цій справі було задоволено. Зокрема, Нігерія не продемонструвала, що, покладаючись на позицію Камеруну, вона змінила свою позицію собі на шкоду або ж зазнала ін. шкоди; більш того, Камерун ніколи не обмежувався можливостями розв'язання спору лише за допомогою двостор. механізмів і не давав згоди на юрисдикцію згаданої Комісії. Такого роду вузьке розуміння принципу Е. виявилось і в ін. рішеннях МС ООН, зокрема *Континентальний шельф Північного моря 1969*, *Затока Мен 1984* та ін.

Особл. увагу принципу Е. було приділено у справі *Храм Преах Віхеар 1962*, насамперед у контексті його співвідношення з мовчазною згодою (див. *Мовчання*). Так, МС ООН застосував у цьому випадку широке тлумачення принципу Е., відхиливши посилання Таїланду на неправильність карт, які визначали держ. кордон у р-ні

храму. Суд зазначив, що обставини справи вимагали протягом певного часу відп. реакції з боку Таїланду. Однак такої реакції ні на момент ознайомлення з картами, ні в наст. роки не було. Більш того, Таїланд користувався всіма перевагами цієї ситуації. Отже, Суд встановив, що зазначену поведінку (мовчання) слід розглядати як відмову від претензій на прикорд. з Камбоджею терит., і з огляду на принцип Е. Таїланд позбавляється права посилатися на неправильність карт.

Зазначена справа відіграла істотну роль в утвердженні Е. в міжнар. праві та розкритті його міжнар.-правової природи. Так, суддя Дж. *Фіцморіс* зазначав, що Е. здійснює регулят. функцію і захищає юрид. безпеку д-ви. У свою чергу, суддя П. Спендер в окремій думці визначив осн. риси та гол. компоненти Е. у міжнар. публ. праві: «[Цей] Принцип діє з метою запобігти тому, щоб держава опротестувувала перед Судом ситуацію, яка йде врозріз із чіткою та недвозначною позицією, яку вона займала раніше відносно іншої держави, прямо чи опосередковано, і на вказану позицію, за даних обставин, інша держава була вправі спиратися і насправді спиралася, і в результаті ця інша держава зазнала ущемлення своїх прав або ж держава, яка робила заяву, отримала для себе вигоду чи перевагу».

Хоча сьогодні концепція Е. знаходить вельми широке застосув. у міжнар. юрисдикц. практиці, у доктрині відсутній консенсус щодо його юрид. природи. Переважна більшість учених схиляється до того, що Е. виступає заг. принципом права і ґрунтується на принципі добросовісності (*bona fide*). У широкому розумінні Е. може застосовуватися практично в усіх сферах міжнар. права. У такій ролі він виступає не лише як процес. норма суд. чи арбітр. процесу, а й як принцип матер. права. Деякі вчені вважають, що завдяки широкому застосув. у суд. та арбітр. практиці як заг. принцип права сьогодні він дістав статус звичаєвого права. Є також точка зору, згідно з якою Е. слід розглядати скоріше як норму міжнар. права, утворену суддями (т. з. judge-made

rule), що сформувалася через практику МС ООН переважно у сфері делімітації морських просторів.

Принцип Е. знайшов своє вираження і в контексті *права міжнародних договорів* (ст. 45 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*). Згідно з цим положенням, д-ва втрачає право посылатися на підстави припинення, призупинення або нечинності договору, якщо після того, як їй стало відомо про певне порушення, вона або явно погодилася, або через свою поведінку висловила мовчазну згоду з тим, що договір зберігає свою силу. У цьому розумінні принцип Е. фактично означає втрату д-вою права на заперечення в майбутньому. Питання щодо втрати такого права в результаті мовчазної згоди д-ви було об'єктом дебатів під час ухвалення Віден. конвенції 1969. Чимало делегацій вказували на те, що згадана норма у ст. 45 (b) Конвенції недостатньо підтверджується практикою д-в. Це положення було запозичено з практики МС ООН, зокрема з рішення у вищезгаданій справі Храм Преах Віхеар. Приєднуючись у 1986 до Віден. конвенції 1969, УРСР зробила до цієї частини статті застереження, заявивши, що не вважає її для себе обов'язковою.

Слід зауважити, що відповідно до ст. 45 Віден. конвенції 1969 д-ва втрачає право посылатися лише на такі підстави порушення чи нечинності договору, як помилка, обман, порушення норм внутр. права, підкуп представника д-ви, порушення договору або докорінна зміна обставин (ст. 46—50, 60, 62 Конвенції). Проте у випадках, пов'язаних із міжнар. договорами, які було укладено під примусом або всупереч імперат. нормам міжнар. права (*jus cogens*) (ст. 51—53 Конвенції), принцип Е. не застосовується.

Принцип Е. у міжнар. праві іноді ототожнюють з ін-том *односторонніх актів держав*, які породжують юрид. наслідки. На перший погляд, такі правові явища мають багато спільних ознак. Так, принцип Е. передбачає, що д-ва, яка в одностор. порядку взяла на себе міжнар.-правове зобов'язання, не вправі в подальшому відмовлятися

від задекларованої позиції. Водночас, згадані правові ін-ти мають різну юрид. природу. У разі одностор. актів гол. елементом виступає намір д-ви взяти на себе одностор. зобов'язання. Разом з тим, у концепції Е. осн. акцент робиться на довірі третіх сторін, послідовності позиції, а також на шкоді, якої зазнали треті сторони в результаті зміни поведінки д-ви-автора. Водночас одностор. акти можуть в окр. випадках породжувати юрид. наслідки, аналогічні тим, що виникають у результаті дії принципу Е. Такий підхід було підтверджено *Комісією міжнародного права ООН* під час роботи над кодифікацією теми «Односторонні акти держав».

Літ.: *Каламкарян Р.А.* Эстоппель в международном праве. М., 2001; *Талалаев А.Н.* Венская конвенция о праве международных договоров. Комментарий. М., 1997; *Пунжин С.* Процессуальное право Международного Суда ООН: предварительные возражения (приемлемость) // *Междунар. правосудие*, 2012, №2 (3); *Gottier T., Müller J.P.* Estoppel // *MPEPIL* / Ed. R. Wolfrum [www.mpepil.com]; *Sinclair I.* Estoppel and Acquiescence // *Fifty Years of the International Court of Justice: Essays in Honour of Sir Robert Jennings* / Ed. V. Lowe. Cambridge, 1996; *Czaplinski W.* The Principle of Estoppel in Public International Law // *Sprawy Międzynarodowe*, 1984, v. 37, N 9; *MacGibbon I.C.* Estoppel in International Law // *ICLQ*, 1958, v. 7.

С.О. Мельник

ЕСТРАДИ ДОКТРИНА — доктрина щодо *визнання урядів*, згідно з якою новий уряд д-ви, навіть якщо він прийшов до влади антиконстит. шляхом, не потребує спец. акту визнання з боку ін. д-в.

Е. д. була висунута мексик. дипломатом і держ. діячем, міністром закорд. справ Мексики у 1930—32 Феліксом Генаро Естрадаю (1887—1937) у Комюніке з питання про визнання нових урядів від 27.09.1930. У цьому документі Ф.Г. Естрада наголосив, що уряд Мексики інструктував своїх дипл. представників у країнах, де відбулися держ. перевороти, про те, що Мексика не виступає за визнання урядів, вважаючи подібну практику принизливою, оскільки внутр. справи будь-якої країни не повинні підлягати оцінці з боку ін. д-в.

На протигагу *Тобара доктрині* Е. д. наголошує на неправомірності зловживання д-вами правом визнання, коли іноз. уряди вирішують питання про законність чи незаконність нового режиму в тій чи ін. краї-

ні, що фактично є зазіханням на суверенітет ін. д-в, формою втручання у внутр. справи останніх. Е. д. замість втручання у суверен. права ін. д-в пропонує відмовитися від самої практики визнання урядів і вирішувати лише питання про підтримання або не підтримання дипл. відносин з новим урядом, який прийшов до влади в тій чи ін. країні. «Мексиканський уряд обмежується тим, що він акредитує або відкликає, коли вважає це корисним, своїх дипломатичних агентів того ж рангу, що й агенти, яких відповідні нації акредитують у Мексиці, не оцінюючи ні скороспіло, ні односторонньо права чужих націй зберігати або змінювати свої уряди чи владу», — зазначалося у цьому документі. Отже, Е. д. допускала лише один спосіб визнання — шляхом підтримання або встановл. дипл. відносин з урядом, який прийшов до влади.

Е. д. була спрямована проти використання ін-ту визнання для втручання у внутр. справи латиноамер. країн з боку США та ін. д-в. Вона в цілому відповідає деклара-

тивній теорії визнання, згідно з якою д-ва вважається суб'єктом міжнар. права через самий факт свого існування, а визнання з боку ін. д-в лише констатує цю правосуб'єктність. Сучас. практика свідчить, що в переважній більшості випадків д-ви не виступають з окр. заявами про визнання урядів, а саме таке визнання виявляється у підтриманні дипл. відносин та здійсненні співробітництва у різних сферах. Заяви д-в з приводу приходу до влади нового уряду здебільшого робляться не з метою висловлення судження щодо його легітимності, а в рамках урочистого привітання або висловлення підтримки для співробітництва.

Літ.: *Международное право: Учеб.* / Отв. ред. А.Н. Вылегжанин. М., 2009; *Jessup P.C. The Estrada Doctrine* // *AJIL*, 1931, v. 25, N 4.

К.О. Савчук

ЄВІНТОВ Володимир Ісакович (16.01.1945, м. Барановичі, Білорусь — 08.05.2004, м. Київ) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, фахівець з міжнар. права, передусім з проблем тлумачення міжнар. договорів, *міжнародного співтовариства* і правопорядку та захисту прав людини, член і віце-президент *Європейського комітету із запобігання катуванням*.

Є. народився в сім'ї військовослужбовця. У 1963 закінчив середню школу в м. Києві і цього ж року вступив до Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (нині — Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка) на ф-т іноз. мов, який закінчив з відзнакою у 1969. У 1966—67 працював перекладачем-референтом франц. мови в апараті екон. радника Посольства СРСР у Гвінейській Респ., а в 1969—70 — викладачем франц. мови в Київ. ін-ті іноз. мов (нині — Київ. нац. лінгвістичний ун-т). З 1970 діяльність Є. пов'язана з Ін-том д-ви і права АН УРСР (нині — *Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*), де він спочатку працював ст. лаборантом, а згодом перекладачем-референтом інформ.-реферат. групи. У 1971 Є. вступив на заочне відділення Харків. юрид. ін-ту (нині — *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*), який у 1976 закінчив з відзнакою. У 1977 був обраний на посаду мол. наук. співробітника відділу міжнар. права та порівн. правознавства Ін-ту і у 1979 захистив канд. дис. з малодослідженої і надзвичайно складної та актуальної проблеми, що стосується багатомовних договорів у міжнар. праві. У 1981 вона була опубл. у вигляді монографії, діставши високу оцінку вітчизн. і зарубіж. учених юристів-міжнародників. У 1978 Є. був обраний на посаду ст. наук. співробітника цього відділу, а у 1993 захистив докт. дис., присвячену міжнар.-правовим проблемам розвитку міжнар. співтовариства як визначальної категорії, в якій функціонує сучас. міжнар. правопорядок. Його монографія з цієї тематики, як і перша праця з багатомовних договорів, також суттєво вплинула на розвиток вітчизн. науки міжнар. права. З 1994 Є. — провідний наук. співробітник і на цій посаді перебував до кінця свого життя.

Уся наук. діяльність Є. відзначалася високим рівнем розробки нових ідей з проб-

лем теорії і практики міжнар. права, насамперед у таких сферах, як тлумачення договорів у міжнар. праві, встановл. місця і ролі загально визнаних міжнар.-правових норм у системі міжнар. правовідносин, визначення складових міжнар. співтовариства як основоположної категорії міжнар. правопорядку, застосув. норм міжнар. права у внутр. праві д-в, входження України в систему захисту прав людини *Ради Європи* тощо.

Є. розглядає поняття «співтовариство» і «правопорядок» через єдність, «зумовлену потребою знаходити спільні позитивні основи в інтересах зміцнення правових засад мирного міжнародного співтовариства». Важливим з методол. точки зору є встановл. ним відмінності між термінами «society» і «community» (англ.) та їх еквівалентами у франц., ісп., нім., рос., укр. та ін. мовах, запропоновано розглядати ці категорії як розвиток людства від меншої до більшої згуртованості, тобто чимраз міцнішої його єдності як окр. міжнар. спільності. При цьому він слушно зазначає, що в зах. доктрині міжнар. права (див. *Доктрина*) переважає конфліктне бачення міжнародного співтовариства «при гіпертрофованій оцінці значення і ролі сили», що є по суті «запереченням існування співтовариства, бо, виткане з численних конфліктів, воно уявляється тільки як арена зіткнень політичних систем з їх протилежними ідеологіями». До цього додається боротьба за незалежне існування т. з. функц. груп, серед яких реальну силу для такої боротьби з д-вами на міжнар. арені мають транснац. корпорації. Як підкреслює Є., концепція панування сили в міжнар. відносинах пролизує підходи прибічників філософії «політичного реалізму» (Ю. Росту, З. Бжезинський, Р. Пайпс, Г. Шварценбергер та ін.), з якими ведуть активну дискусію представники різних течій ліберального напрямку (О. Шехтер та ін.). У цій дискусії ліберали всупереч реалістам, орієнтованим на політику, визнають певну роль міжнар. права в розвитку міжнар. співтовариства. При цьому, однак, необхідно враховувати й те, що, на їхню думку, здійснення цієї його ролі в міжнар. відносинах цілком залежить від можливості розв'язання проблем, які на практиці дуже складно вирішити мирн. шляхом, і тому в ліберальних доктринах

ідеться, по суті, не про дотримання заборони сили в міжнар. відносинах, як це визнається в *Статуті ООН*, а лише про раціональний, з точки зору політики, вибір її форм і методів. Практика зах. д-в на чолі з США, незалежно від прихильності того чи ін. уряду до реалістичних або ліберальних (нині неоліберальних) концепцій, яскраво демонструє їхнє нігілістичне ставлення до міжнар. права, яке особливо посилюється після розпаду СРСР і зникнення протистояння між 2 нібито ідеологічно несумісними соц.-екон. системами. Цим було розвіяно міф епохи «холодної війни» про те, що протистояння капіталізму і комунізму було осн. протиріччям міжнар. відносин, підтвердивши наочно справедливість концепції конфлікту цивілізацій (А.Дж. Тойнбі, С. Гантінгтон).

Разом з тим, Є. деякою мірою поділяв романтизм деяких представників рад. доктрини міжнар. права 80-х рр. 20 ст., які вважали, що сучас. інституціоналізація міжнар. співтовариства, породжена об'єкт. потребами вирішувати спільні проблеми на основі подальшого розвитку міжнар. співробітництва д-в, приведе до «зародків світового уряду на чолі з ООН» (О.Є. Бовін, Г.І. Тункін, Г.Х. Шахназаров). Це ілюзорне бачення форм подальшого розвитку міжнар. відносин було характерним для останнього періоду істор. існування СРСР, коли активно почалося запозичення досить поширених на Заході доктрин. постулатів, орієнтованих, з точки зору правлячих еліт цих д-в, на забезпечення його особл. інтересів. Є. наводить один із таких постулатів, у якому голландець Г. ван Хууф пов'язує необхідність створення «світового уряду» з твердженням, яке мандрує з однієї праці в ін., що «міжнародному праву не вистачає законодавства, судів з обов'язковою юрисдикцією та централізованих санкцій». У наш час таку позицію використовують для виправдання політики вчинення хаосу в міжнар. відносинах з метою зруйнування міжнар. порядку, заснованого на принципі суверен. рівності д-в, який є ефект. засобом відстоювання кожною з них своїх нац. ін-

тересів, що мають цивілізац. значення. Захід на чолі з США, який усе ще домінує у світі, продовжує вести, по суті, безкомпромісну боротьбу зі своїми конкурентами, які дедалі рішучіше відстоюють власні цивілізац. цінності. Оскільки в цьому протистоянні не може бути переможців, усім учасникам міжнар. співтовариства слід повернутися в русло міжнар. законності, встановленої в Статуті ООН, д-ви мають діяти у спільних інтересах і на основі досягнення між ними компромісу.

У цьому аспекті і в нинішніх умовах хаосу міжнар. відносин актуальним залишається висновок Є. про виникнення міжнар. співтовариства як реальності міжнар. відносин. Десуверенізації д-в усе більше протистоїть процес формування у світі нового балансу сил з опорою на складові міжнар. співтовариства, що має надати їм необхідної сталості, стабілізуючи існуючий міжнар. правопорядок з внесенням у нього потрібних і узгоджених усіма його учасниками змін. «Позитивний погляд на сучасне співтовариство держав, — констатує Є., — полягає ... в тому, що це складний соціальний організм, який розвивається. Він має структуру, визначену існуванням різною мірою пов'язаних між собою держав, груп держав та їх організацій, що об'єднуються на різних засадах і взаємодіють з іншими державами й групами та їх організаціями, і, нарешті, всіх держав світу та їх об'єднань і організацій, які взаємодіють і співробітничують між собою. Всі ці елементи структури групуються навколо організаційного ядра — загальної універсальної міжнародної організації ООН і спеціалізованих організацій її системи. Життя цієї структури — в міріадах відносин, які встановлюються між її ланцюгами. Відносини ці системні, вони більшою чи меншою мірою організовані, упорядковані. Чим вищий ступінь упорядкованості, організованості елементів структури співтовариства та діючих у ньому відносин, тим більш органічним і життєздатним воно є». Стосовно міжнар. права, то воно, зазначає Є., «стало тим інструментом, який слугує формуванню сис-

темності та упорядкованості співтовариства. Як структурний елемент, воно опосередковує порядок відносин усередині співтовариства (політичний, економічний, соціальний тощо), що склався і розвивається, перетворюючи його на правопорядок».

У зв'язку з цим Є. піддає критиці «новітні» підходи тих рад. дослідників, які у 80-х рр. на віру сприйняли розуміння «співтовариства держав» як примітивної системи, яка не може бути ні «гарантом їх мирного існування і безпеки», ні дотримання принципу заборони застосув. сили, де норми міжнар. права «мають фактично факкультативний характер», не забезпечуючи стабільність договорів (Е.А. Поздняков, І.П. Шадрін). Ця позиція, наголошує він, «ґрунтується на оцінці міжнародного права і співтовариства держав як «примітивних» порівняно з правом внутрішньодержавним та державною організацією..., і вона неспроможна забезпечити реальний порядок». Є. бачить порядок у міжнар. співтоваристві таким, зміст якого відображує спільні інтереси д-в.

У 1992 Є. (спільно з проф. В.Н. Денисовим) присуджено премію ім. М.П. Василенка НАН України за цикл праць «Міжнародне право і світовий порядок: пошук моделей правового розвитку», до якого увійшли його праці, присвячені міжнар. співтовариству та правопорядку.

Є. належав до наук. діячів, які, маючи високий рівень профес. знань, вміло використовували їх для підтримання міжнар. авторитету України, демонструючи на практиці плідність зв'язку науки з практикою, особливо в період становлення України як незалежної д-ви. Так, значний внесок Є. зробив у розвиток зв'язків укр. учених з ученими зарубіж. країн, зокрема з угор., словац., амер., франц. та бельг. юристами-міжнародниками. На поч. 90-х рр. за його участю разом з ученими Словац. та Угор. академій наук проводилися наук. дослідження з проблем застосув. міжнар. права у внутр. праві д-в. Результатом цього стало опубл. у 1992 Ін-том д-ви і права АН України фундамент. моногр. праці «Реалізація міжнародно-правових норм во внутр. праві». У 1990 він був одним з організаторів проведення конф. Ін-ту д-ви і права АН УРСР спільно з Амер. центром про-

блем миру Ун-ту миру в Нью-Йорку. Виступав з лекціями в Паризькому ун-ті (1991—92, 1994—95), Ун-ті штату Міссурі (США, 1991), Ун-ті політ. наук (Париж, 1999), Міжнар. ін-ті міжнар. права (Італія, 1999) та ін. Лекції про нову Україну він читав в ун-тах Франції франц., а в США та Англії англ. мовою.

Як визнаний в Україні фахівець з франц. мови, історії та культури Франції, Є. сприяв розвитку співробітництва між укр. та франц. юристами. Він був одним з організаторів побратимства суддів м. Києва та м. Тулузи і проведення в обох містах низки семінарів з питань функціонування суд. системи в Україні та Франції, наук. редактором виданого у 2000 в Україні одного з кращих франц. підручників з міжнар. права «Міжнародне публічне право» в 2 т. (автори Нгуен Куок Дінь, П. Дайє та А. Пелле), який увійшов у широкий обіг вітчизн. науки міжнар. права. Заслуги Є. в розбудові дружніх відносин між Францією та Україною були високо оцінені франц. урядом, який у 2002 нагородив його орденем Академічних пальм Франції. У 1998 Є. був обраний від України членом Європ. комітету із запобігання катуванням — одного з найавторитетніших конвенц. органів Ради Європи, а у 2003 члени цього органу обрали його віце-президентом Комітету.

Відома також діяльність Є. як пропагандиста знань з прав людини, пов'язана з правозахисною сферою. Він був директором Центру прав людини Укр. правничої фундації (1997—99), гол. ред. (у різні роки) таких видань, як «Український часопис прав людини», щорічник «Права людини в Україні», часописи «Біженці та міграція», «Право і політика», заст. голови ред. ради часопису «Практика Європейського суду з прав людини: рішення та коментарі». Тривалий час Є. був у складі групи консультантів Верх. Суду України, а також членом виконкому Спільки юристів України, забезпечуючи контакти укр. юристів з зарубіжними. Уся ця діяльність, безумовно, сприяла піднесенню авторитету укр. юрид. науки у світі.

Є. були притаманні якості, що робили його справжньою, цілісною особистістю, і це не могло не приваблювати до нього людей. Спількування з колегами і всіма тими, з

ким він підтримував стосунки, було для нього життєвою потребою, від цього він отримував справжнє задоволення, повертав собі душевну рівновагу. Є. був надзвичайно чутливою людиною з тонкою, вразливою душею, що не завжди розуміли ті, від кого залежала його доля, і несправедливості, з якими час від часу він стикався на своєму життєвому шляху, завдавали йому болючих, незагойних ран.

Є. був інтелігентною, порядною і всебічно обдарованою людиною. Передусім, слід сказати про його дар глибоко мислити і розуміти речі такими, якими вони є насправді, що не дається форм. знаннями. Він вирізнявся чудовою пам'яттю, унікальними здібностями до вивчення іноз. мов (крім франц., якою вільно володів, добре знав англ., користувався чес., словац. та ін. мовами), вмінням швидко реагувати на будь-яку ситуацію, витонченим у всьому смаком та почуттям гумору. Він органічно не терпів неuczтво, лукавство, особливо його зачіпала непорядність у стосунках між людьми.

Не можна не згадати й про те, що Є. мав природний дар володіння словом. Його численні виступи на наук. конф., семінарах та ін. форумах в Україні і за її межами завжди привертали увагу своєю змістовністю й майстерністю, і ті, хто чув ці виступи, добре їх пам'ятають. Деякий час він викладав курс міжнар. труд. права в *Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, запроваджений зав. каф. міжнар. права проф. В.Г. Буткевичем, який запросив його підготувати і прочитати цей курс. Учні Є. досі згадують його блискучі лекції з цієї навч. дисципліни, що є важливою складовою науку сучас. міжнар. права.

Є. був учнем видатного укр. правознавця академіка АН УРСР В.М. *Корецького* і достойно проніс це високе звання, ніколи не зраджуючи принципів свого вчителя. Усе, що Є. робив у науці й на практиці, вирізнялося високим професіоналізмом. Він, як і його вчитель В.М. Корецький, ніколи не опускався до заг. банальностей у науці та спрощеного ставлення до неї. І в Україні,

палким патріотом якої він був, і далеко за її межами Є. сприймали як високоосвічену, високоморальну людину, справжнього науковця. Він багато зробив для розвитку вітчизн. науки міжнар. права і втілення її в міжнар.-правову практику України. Його ідеї та думки з широкого кола питань міжнар. права і права взагалі і сьогодні користуються високим авторитетом серед науковців і практиків, які часто-густо знаходять у них раціональні підходи до розв'язання складних проблем, що постали перед Україною зі здобуттям нею незалежності.

Осн. праці: «Терминология — лингвистическая проблема международного права» (1975); «Проблема многоязычия в праве международных договоров» (1977); «Некоторые вопросы толкования многоязычных договоров» (1978); «Особенности процедуры разработки и принятия международных договоров в текстах на разных языках» (1979); «Дипломатический язык» (1979); «Многоязычные договоры в современном международном праве» (1981); «Общепризнанные нормы: понятие, характеристика, значение» (1984); «Идеологическая борьба на международной арене и современные буржуазные концепции международного права» (1985); «No Statute of Limitations for War Criminals» (Для воєнних злочинців немає строків давності, 1986); «Международное сообщество и правопорядок» (1990); «Creating a New International Legal Order» (Створюючи новий міжнародний правопорядок, 1991); «Международный и внутренний правопорядок в структуре международного сообщества» (1992); «Україна в міжнародному співтоваристві» (1995); «Здійснення рішень Європейського суду з прав людини у внутрішньоправовому порядку держав» (2001); «Імплементация рішень Європейського суду з прав людини: міжнародний та український досвід» (2006). Низка статей Є. з осн. понять міжнар. права опубл. в багатотомній юрид. енциклопедії, виданій Ін-том д-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України протягом 1998—2004.

Літ.: Горбатенко В.П. Євінтов Володимир Ісакович // Юридична енциклопедія. Т. 2. К., 1999; Де-

ЄВРАЗІЙСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВТОВАРИСТВО (ЄврАзЕС) — регіон. міжнар. орг-ція, створена з метою поглиблення екон. інтеграції д-в, що входили до її складу (Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Російська Федерація, Таджикистан); у 2003 стала спостерігачем при ГА ООН. ЄврАзЕС функціонувало протягом 2000—14; осн. результатом роботи стало формування 3 д-вами членами (Білоруссю, Росією та Казахстаном) у 2010 Митного союзу (див. *Митний союз ЄАЕС*), а у 2012 — Єдиного економічного простору (див. *Єдиний економічний простір ЄАЕС*).

ЄврАзЕС було створено на підставі Договору про заснування Євразійського екон. співтовариства 2000 (далі — Договір про ЄврАзЕС 2000), розробленого на розвиток 2 Угод про Митний союз — підписаних 06.01.1995 між Білоруссю та РФ і 20.01.1995 між зазначеними д-вами та Казахстаном відповідно. З часом до ініціативи екон. інтеграції в регіоні долучився Киргизстан, який у 1996 підписав із цими д-вами ширший за своїм змістом Договір про поглиблення інтеграції в екон. та гуманіт. галузях. У ньому йшлося, зокрема, про створення в майбутньому Співтовариства інтегрованих д-в, у зв'язку з чим д-ви-члени мали спрямовувати свої зусилля на поетапну інтеграцію як у сфері економіки, так і в ін. галузях сусп. відносин: науці, освіті, культурі, соц. сфері тощо. Крім того, 29.03.1996 4 згадані д-ви підписали Договір про приєднання Киргизької Респ. до Угод про Митний союз 1995.

У 1999 ці д-ви знову повернулися до ідеї укладення базового міжнар. договору з питань екон. інтеграції в регіоні. 26.02.1999 Білорусь, Казахстан, Киргизстан та РФ, до яких приєднався Таджикистан, підписали Договір про митний союз та єдиний екон. простір, яким сторони зобов'язувалися завершити формування Митного союзу і перейти на вищий рівень інтеграції — створити в регіоні Єдиний екон. простір. Швидко досягти цих цілей не вдалося, тому 5 д-в уклали 10.10.2000 Договір про ЄврАзЕС (набув чинності 30.05.2001, у подальшому до нього двічі вносили зміни: 25.01.2006 та

06.10.2007). У ньому д-ви домовилися за-снувати міжнар. орг-цію, осн. завданням якої було ефект. просування процесу формування як Митного союзу, так і Єдиного екон. простору (ст. 2). Також ЄврАзЕС брав на себе обов'язок реалізувати ін. цілі й завдання, передбачені попередніми міжнар. договорами, укладеними цими 5 д-вами.

ЄврАзЕС було відкритою міжнар. орг-цією інтеграц. характеру. Її членом могла стати будь-яка д-ва, що брала на себе зобов'язання, визначені в Договорі про ЄврАзЕС 2000 та ін. договорах, що діяли в рамках Співтовариства, і яка, на думку його членів, могла й мала намір їх виконувати. У 2006 до складу ЄврАзЕС приєднався Узбекистан, однак у 2008 його участь у роботі органів Співтовариства була призупинена (хоча в Договорі про ЄврАзЕС 2000 не передбачалося можливості та процедури призупинення д-вами-членами своєї участі в роботі Співтовариства, Міждерж. рада ЄврАзЕС прийняла 24.12.2008 рішення № 141 «Про призупинення участі Республіки Узбекистан у роботі органів Євразійського економічного співтовариства»). Ін. д-ви — не члени Співтовариства, а також міжнар. орг-ції могли брати участь у діяльності ЄврАзЕС як спостерігачі. Зокрема, такий статус мали Вірменія (з 2003), Україна (з 2002), Молдова (з 2002), а також Євразійський банк розвитку (з 2008) та Міждерж. авіац. комітет.

Інституц. структура ЄврАзЕС складалася з таких органів: Міждерж. ради (вищий орган, діяв на рівні глав д-в та глав урядів; рішення приймалися консенсусом); Інтеграц. комітету (пост. діючий викон. орган; рішення приймалися більшістю в 2/3 голосів, кількість голосів кожної д-ви-члена визначалася розміром її внесків до бюджету орг-ції: Білорусь і Казахстан мали по 20 голосів, Киргизстан і Таджикистан — по 10, РФ — 40 голосів); Комісії пост. представників при ЄврАзЕС (вела поточну роботу в період між засіданнями Інтеграц. комітету; при голосуванні учасники мали таку саму кількість голосів, що й в Інтеграц. комітеті); Секретаріату Інтеграц. комітету (організовував роботу і здійснював інформ.-тех. забезпечення ін. органів, очолювався вищою адм. посадою особою Співтовариства — Ген. секретарем); Міжпарла-

мент. асамблеї (мала на меті здійснювати правове забезпечення функціонування Співтовариства та опікуватися питаннями гармонізації нац. зак-ва д-в-членів; складалася з парламентарів, делегованих законодав. органами д-в-членів згідно з квотами: Білорусь, Казахстан і Узбекистан відправляли по 16 депутатів, Киргизстан і Таджикистан — по 8, РФ — 42, однак Узбекистан з 2008 не брав участі в роботі Асамблеї) та Суду Співтовариства (з 2004 по 2012 його функції виконував *Економічний суд СНД*, який, зокрема, 10.03.2006 виніс Консульт. висновок за запитом Інтеграц. комітету ЄврАзЕС про тлумачення ч. 2 ст. 1, ч. 1 ст. 14 Договору 2000, що також торкався питання правосуб'єктності ЄврАзЕС; з 2012 працював як самост. орган ЄврАзЕС; до його компетенції належало забезпечення однак. застосув. договорів, чинних у рамках ЄврАзЕС, та рішень, прийнятих органами Співтовариства, а також розв'язання міждерж. спорів екон. характеру та тлумачення міжнар. договорів, що діяли в рамках ЄврАзЕС, і рішень органів Співтовариства; виконував функції Суду Митного союзу та Суду Єдиного екон. простору).

Робочою мовою Співтовариства була рос. Секретаріат Інтеграц. комітету ЄврАзЕС розташовувався у м. Москва (РФ) та м. Алмати (Казахстан).

Активні практ. заходи з реалізації Митного союзу під егідою ЄврАзЕС розпочалися у 2007. Обравши шлях різношвидкісної інтеграції, тільки 3 д-ви — члени Співтовариства (Білорусь, Казахстан та РФ) підписали Договір про створення єдиної митної терит. та формування Митного союзу від 06.10.2007, який став правовою підставою для формування Митного союзу 3 д-в. Митний союз запрацював у 2010, зокрема з 01.01.2010 почала свою роботу Комісія Митного союзу, також було введено в дію комплекс нормат.-правових актів, що встановлювали заг. порядок тариф. і нетариф. регулювання в Митному союзі, зокрема, запроваджували Єдиний митний тариф та Єдину товар. номенклатуру зовнішньоекон. діяльності Союзу; 06.06.2010

набув чинності Митний кодекс Митного союзу; 01.01.2011 завершилося формування системи держ. контролю на зовн. митних кордонах Союзу. Майже паралельно з формуванням Митного союзу (з груд. 2009) здійснювалися підготовчі заходи з формування Єдиного екон. простору в межах цих 3 д-в, який запрацював 01.01.2012. Ін. д-ви — члени ЄврАзЕС також могли приєднатися до Митного союзу та Єдиного екон. простору в міру готовності їх економік і зак-ва, хоча процедуру вступу до цих інтеграц. утворень не було розроблено. За час існування ЄврАзЕС тільки Киргизстан подав офіц. заявку про приєднання до Митного союзу, однак розширення кола д-в — учасниць Митного союзу так і не відбулося.

Митний союз та Єдиний екон. простір мали власну інституц. структуру, до якої, зокрема, входили особл. органи з наднац. повноваженнями (у Митному союзі — Комісія Митного союзу, трансформована після поч. функціонування Єдиного екон. простору в Євразійську екон. комісію). Їх повноваження часто конкурували з повноваженнями органів ЄврАзЕС, що також стало однією з підстав для ліквідації Співтовариства.

На виконання своїх завдань ЄврАзЕС ініціювало створення Євразійської ділової ради — некомерц. орг-ції зі сприяння розвитку торг.-екон. співробітництва, Антикризового фонду ЄврАзЕС (надавав фін. допомогу д-вам у зв'язку зі світ. фін. кризою 2008), Центру високих технологій ЄврАзЕС; проведення низки міждерж. цільових програм.

За час роботи ЄврАзЕС підготувало понад 200 міжнар. договорів, які охоплювали різні галузі міждерж. екон. співробітництва (торгівлю, інвестиції, високі технології тощо) та гуманіт. співробітництво.

На підставі Договору про припинення діяльності Євразійського екон. співтовариства (далі — Договір 2014), підписаного всіма д-вами — членами Співтовариства 10.10.2014 у м. Мінськ (Білорусь), ЄврАзЕС було ліквідовано з 01.01.2015. Причини ліквідації названо в Договорі 2014: успішна реалізація Співтовариством своїх осн. завдань

(тобто формування Митного союзу та Єдиного екон. простору, до якого, однак, так і не увійшли Киргизстан і Таджикистан) та підписання Білоруссю, РФ і Казахстаном Договору про Євразійський екон. союз від 29.05.2014 (див. *Євразійський економічний союз*), який для цих 3 д-в означає перехід на новий рівень екон. інтеграції. Договір 2014 припинив діяльність усіх органів Співтовариства, в т. ч. й Міжпарламент. асамблеї ЄврАзЕС; судді Суду ЄврАзЕС мали бути звільнені із займаних посад рішенням Міждерж. ради на рівні глав д-в; справи, що перебували в провадженні Суду ЄврАзЕС, мали бути розглянуті ним до 31.12.2014; функції депозитарію міжнар. договорів ЄврАзЕС, Договору 2014, рішень ЄврАзЕС було покладено на МЗС РФ. Договір 2014 мав 5 дод., у яких містилися: перелік міжнар. договорів, дія яких припинялася у зв'язку з припиненням діяльності Співтовариства (до нього було включено, зокрема, Договір 2000); перелік міжнар. договорів, які продовжували діяти між їх учасниками тією мірою, якою це було можливо за умови відсутності органів ЄврАзЕС; перелік міжнар. договорів, щодо яких було доцільно провести внутрішньодерж. процедури для набуття ними чинності; перелік міжнар. договорів, сторонами яких учасники Договору 2014 не мали наміру ставати; перелік рішень органів управління інтеграцією, що здійснювалася д-вами до створення ЄврАзЕС, правонаступниками яких є органи ЄврАзЕС, та рішень органів ЄврАзЕС, дія яких триває в попередньому статусі. З огляду на ці переліки, робота Антикризового фонду ЄврАзЕС, Центру високих технологій ЄврАзЕС, Євразійської ділової ради триває.

Літ.: Барков А.В. Правовой статус Евразийского экономического сообщества. Автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 2003; Воронцова Н.А., Кангельдиев А.Н. Правовое обеспечение эволюции интеграционных процессов в рамках государств — членов ЕвразЭС. Бишкек, 2003; Мансуров Т.А. ЕвразЭС — от экономического сотрудничества к Единному экономическому пространству. М., 2011; Улахович В.Е. Международные организации: Справ. пособие. М.; Мн., 2005.

І.М. Проценко

ЄВРАЗІЙСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ СОЮЗ (ЄАЕС) — міжнар. орг-ція регіон. екон. інтеграції, створена на основі сформова-

них у рамках *Євразійського економічного співтовариства* (ЄврАзЕС) Митного союзу (див. *Митний союз ЄАЕС*) та Єдиного екон. простору (див. *Єдиний економічний простір ЄАЕС*) трьох д-в (Росії, Білорусі та Казахстану).

Цілями Союзу є стабільний розвиток економік д-в-членів в інтересах підвищення життєвого рівня їх населення, формування в його межах єдиного ринку товарів, послуг, капіталу та труд. ресурсів, а також всебічна модернізація, кооперація та підвищення конкурентоспроможності нац. економік д-в-членів в умовах глобальної економіки. Зазначені цілі мають досягатися шляхом забезпечення свободи руху товарів, послуг, капіталу та робочої сили, а також проведенням в окр. галузях економіки скоординованої, узгодженої чи єдиної політики. Робота Союзу здійснюватиметься на основі поважання загально визнаних принципів міжнар. права, в т. ч. принципів суверен. рівності д-в-членів та їх терит. цілісності; поваги до особливостей політ. устрою д-в-членів; забезпечення взаємовигідного співробітництва, рівноправ'я та врахування нац. інтересів сторін; дотримання принципів ринк. економіки та добросовісної конкуренції, рівності і врахування нац. інтересів сторін; функціонування Митного союзу без виключень і обмежень після завершення перехідних періодів.

ЄАЕС розпочав свою роботу 01.01.2015 на підставі Договору про Євразійський економічний союз (далі — Договір про ЄАЕС) (див. *Право ЄАЕС*), укладеного Білоруссю, Казахстаном та Росією 29.05.2014 в м. Астана (Казахстан). Протягом 2014 до нього приєдналися Вірменія (згідно з Договором про приєднання Республіки Вірменія до Євраз. екон. союзу від 10.10.2014) та Киргизстан (згідно з Договором про приєднання Киргизької Республіки до Євраз. екон. союзу від 23.12.2014). Договір про ЄАЕС набув чинності для Білорусі, Казахстану та Росії 01.01.2015, для Вірменії — 02.01.2015, для Киргизстану — 12.08.2015.

Про наміри створити Євраз. екон. союз Білорусь, Казахстан та Росія заявили ще у 2011. Зокрема, президенти 3 д-в після того, як запрацював Митний союз цих д-в і набули чинності міжнар. договори, що становили правову основу Єдиного екон. простору,

підписали 18.11.2011 Декларацію про євраз. екон. інтеграцію, в якій погодилися перейти з 01.01.2015 на вищий рівень інтеграції — створити екон. союз. Для досягнення цієї мети було заплановано провести кодифікацію міжнар. договорів, що становили нормат.-правову базу Митного союзу та Єдиного екон. простору, й покласти їх в основу майбутнього Союзу. Додатково необхідно було досягти домовленостей щодо здійснення збалансованої макроекон., бюджет. та конкурентної політик; структурних реформ ринків праці, капіталів, товарів і послуг; створення євраз. мереж у сфері енергетики, транспорту і телекомунікацій. Забезпечувати проведення вищезгаданих кодифікац. робіт та підготовку на їх основі проекту Договору про Євраз. екон. союз (до 01.05.2014) мали уряди Білорусі, Казахстану, Росії та Євраз. екон. комісія (Рішення Вищої Євраз. екон. ради «Про реалізацію основних напрямів інтеграції» від 19.12.2012). Опрацювання проекту цього Договору мала здійснювати Роб. група з кодифікації міжнар. договорів, що становлять договірно-правову базу Митного союзу та Єдиного екон. простору, згідно з Планом заходів, затвердженим Рішенням Ради Євраз. екон. комісії «Про організацію роботи над проектом Договору про Євразійський економічний союз» від 14.03.2013. Окр. напрями цієї роботи було конкретизовано в ряді нормат.-правових актів Вищої Євраз. екон. ради. Зокрема, згідно з її Рішенням «Про напрями подальшого розвитку інтеграційних процесів» від 29.05.2013, при підготовці міжнар.-правової основи заснування Євраз. екон. союзу слід було додатково враховувати положення договірно-правової бази Євраз. екон. співтовариства (ЄврАзЕС), якщо вони не суперечили міжнар. договорам, на основі яких функціонували Митний союз та Єдиний екон. простір Росії, Білорусі та Казахстану. Згідно з Рішенням «Про основні напрями розвитку інтеграції та хід роботи над проектом Договору про Євразійський економічний союз» від 24.10.2013, виділено 2 осн. напрями роботи над проектом Договору про

Євраз. екон. союз: інституц. та функц. Робота над інституц. частиною проекту Договору полягала у вирішенні питань міжнар. правосуб'єктності Союзу, формуванні його інституц. системи на базі органів Митного союзу та Єдиного екон. простору 3 д-в із включенням суду, створенні системи правових актів Союзу та визначенні їх ієрархії, а також у розробленні механізму приєднання нових д-в і визначенні статусу д-в, зацікавлених у тісній співпраці з Союзом на ін., ніж членство, основі. Проект функц. частини Договору мав включати положення, що забезпечували поетапне усунення всіх виключень і обмежень з метою забезпечення функціонування з 01.01.2015 Єдиного екон. простору, а також положення договірно-правової бази Євраз. екон. простору, що не суперечила міжнар. договорам, укладеним у рамках Митного союзу та Єдиного екон. простору. Ряд подальших рішень Вищої Євраз. екон. ради затверджували результати роботи над проектом Договору про Євраз. екон. союз (напр., Рішення «Про хід роботи над проектом Договору про Євраз. екон. союз з урахуванням положень, спрямованих на подальший розвиток інтеграції» від 24.12.2013; «Про хід роботи над проектом Договору про Євраз. екон. союз» від 29.04.2014), однак Білорусі, Казахстану та Росії на час підписання проекту Договору так і не вдалося остаточно узгодити низку його положень. Вони стосувалися, зокрема, функціонування Митного союзу без будь-яких обмежень і повного скасування обмежень та виключень, що існували в міждерж. торгівлі електроенергет. ресурсами, газом, нафтою та нафтопродуктами, медикаментами, алкогольною та тютюновою продукцією, автомобілями. Тому д-ви визначили кінцеві строки дії цих обмежень щодо кожної з названих груп товарів. Так, обмеження єдиного ринку лікар. засобів і мед. виробів мають існувати до 01.01.2016, єдиного ринку електроенергетики — до 01.07.2019, єдиного ринку газу, нафти та нафтопродуктів — до 01.01.2025; ринку моторних трансп. засобів, виготовлених на терит. д-в — членів Союзу, — до 01.07.2018.

Гол. органами ЄАЕС є Вища Євраз. екон. рада (далі — Вища рада), Євраз. міжуряд. рада (далі — Міжуряд. рада), постійно діючий орган з наднац. функціями Євраз. екон. комісія (далі — Комісія) (див. *Інституційна структура ЄАЕС*) та Суд Євраз. екон. союзу (див. *Суд ЄАЕС*). Фінансування діяльності органів Союзу, а також засідань Вищої ради, Міжуряд. ради, Ради Комісії здійснюється за рахунок бюджету ЄАЕС. Він формується щороку (фін. рік починається 01.01 і закінчується 31.12) у рос. рублях за рахунок пайових внесків д-в-членів відповідно до «Положення про бюджет Євраз. екон. союзу», затвердж. Рішенням Вищої ради від 10.10.2014. Згідно з Рішенням Вищої ради «Про розміри (шкалу) пайових внесків д-в — членів Євраз. екон. союзу в бюджет Євраз. екон. союзу» від 10.10.2014 (діє зі змінами від 08.05.2015, пов'язаними з приєднанням Вірменії та Киргизстану до складу ЄАЕС), у 2016 розмір внесків д-в-членів до бюджету Союзу визначається згідно з нормативами розподілу сум ввізного мита для кожної д-в-члена і становить: для Білорусі — 4,56 %, Вірменії — 1,11 %, Казахстану — 7,11 %, Киргизстану — 1,90 %, Росії — 85,32 %. Бюджет Союзу та звіт про його виконання затверджуються Вищою радою.

Обсяг і межі компетенції ЄАЕС визначаються Договором про ЄАЕС та міжнар. договорами, укладеними в рамках Союзу. ЄАЕС володіє міжнар. правосуб'єктністю. Згідно зі ст. 7 Договору про ЄАЕС, Союз має право в межах своєї компетенції здійснювати міжнар. діяльність, спрямовану на вирішення завдань, що стоять перед ним. Вона включає міжнар. співробітництво з д-вами, міжнар. орг-ціями та міжнар. інтеграц. об'єднаннями і укладення як самостійно Союзом, так і разом з його д-вами членами міжнар. договорів з питань, віднесених до компетенції Союзу. Згідно з Порядком здійснення Євраз. екон. союзом міжнар. співробітництва, затвердженим Рішенням Вищої ради від 23.12.2014, таке співробітництво здійснюється гол. органами Союзу і полягає у контактах офіц. представників (членів Вищої ради, Міжуряд. ради, а також Ради та Колегії Комісії) і посад. осіб цих органів з офіц. представниками *третіх держав*, міжнар. орг-цій та між-

нар. інтеграц. об'єднань, а також в участі цих осіб у заходах міжнар. характеру, в т. ч. презентаціях, конф., семінарах. Комісія, як постійно діючий регулювальний орган, а також судді Суду ЄАЕС, посад. особи і співробітники органів Союзу здійснюють міжнар. співробітництво згідно з Осн. напрямками міжнар. діяльності Союзу, які щороку затверджуються Вищою радою. Доповідь про результати їх реалізації Комісія подає на розгляд Вищої ради наприкінці кожного календар. року.

Міжнар. співробітництво офіц. представників Комісії здійснюється в рамках їхньої компетенції і в координації з д-вами — членами Союзу та їх подальшим інформуванням про результати такого співробітництва. Зокрема, Комісія може звернутися до МЗС головуючої в Раді Комісії д-ви із запитом надати сприяння в орг-ції переговорів у третій д-ві; при здійсненні міжнар. контактів на терит. третіх д-в члени Колегії Комісії завчасно направляють до МЗС та дипл. представництв д-в — членів Союзу в д-ві проведення візиту його програму і склад делегації; у 10-денний термін з дати завершення відрядження уповноважені члени Колегії Комісії інформують МЗС д-в-членів про результати міжнар. контактів членів Колегії Комісії, директорів департаментів Комісії та їх заступників і проведені переговори (при цьому повноважні органи д-в — членів Союзу направляють Комісії інформацію про результати міжнар. контактів керівників їхніх органів держ. влади, пов'язаних з компетенцією Союзу, лише за власною ініціативою); Голова чи члени Комісії мають право підписувати з третіми д-вами, міжнар. орг-ціями та міжнар. інтеграц. об'єднаннями документи, які не є міжнар. договорами, якщо це узгоджено з д-вами-членами та за наявності відп. акта Колегії Комісії.

Проведення переговорів щодо проектів міжнар. договорів Союзу з третьою стороною, а також їх підписання здійснюється на підставі рішення Вищої ради після виконання д-вами-членами відп. внутрішньоправових процедур. Напр., Рішенням Вищої ради від 08.05.2015 № 15 «Про початок переговорів з Китайською Народною Республікою щодо укладення угоди про торгово-економічне співробітництво» Комісія

за участю д-в-членів уповноважувалася розпочати переговори з КНР щодо укладення угоди про торг.-екон. співробітництво, а її Рада мала затвердити всі директиви, необхідні для проведення цих переговорів. Згода Союзу на обов'язковість для нього міжнар. договору з третьою стороною, припинення, призупинення чи вихід з міжнар. договору висловлюється рішенням Вищої ради, яке приймається після виконання всіма д-вами-членами необхідних внутрішньоправових процедур. Напр., Рішенням Вищої ради від 08.05.2015 № 14 «Про Угоду щодо вільної торгівлі між Євраз. екон. союзом та його державами-членами з одного боку і Соціалістичною Республікою В'єтнам з другого» Голові Колегії Комісії доручалося підписати Угоду про вільну торгівлю між ЄАЕС та його д-вами-членами з одного боку та Соціалістичною Республікою В'єтнам з другого від ім. Союзу після завершення д-вами-членами необхідних внутрішньоправових процедур, тобто її підписання в рамках засідання Вищої ради. Ця Угода про вільну торгівлю була укладена 29.05.2015 і на 01.09.2015 не набула чинності.

Міжнар. договори, укладені в рамках Союзу, міжнар. договори Союзу з третіми д-вами, інтеграц. об'єднаннями чи міжнар. орг-ціями підлягають негайному опубл. на офіц. сайті ЄАЕС у порядку, передбаченому Рішенням Вищої ради «Про офіц. опублікування міжнар. договорів у рамках Євраз. екон. союзу, міжнар. договорів Євраз. екон. союзу, що укладаються з третіми д-вами, їх інтеграц. об'єднаннями і міжнар. орг-ціями, рішень органів Євраз. екон. союзу» від 21.11.2014.

Членом ЄАЕС може стати будь-яка д-ва, що поділяє цілі та принципи Союзу, на умовах, узгоджених д-вами-членами. Процедура набуття членства починається з присвоєння д-ві статусу д-ви-кандидата на вступ до Союзу. Для цього їй слід подати відп. звернення на ім'я Голови Вищої ради, а остання приймає рішення про надання такого статусу консенсусом. У разі прийняття такого рішення формується роб. гру-

ЄВРОПЕЙСЬКА АСОЦІАЦІЯ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ

па з представників д-ви-кандидата, д-в-членів та органів Союзу, на яку покладаються такі завдання та функції: вивчити ступінь готовності д-ви-кандидата прийняти на себе зобов'язання, що впливають з права Союзу; розробити проект Програми дій зі вступу до Союзу (має бути затверджена Вищою радою) та проект міжнар. договору про вступ відп. д-ви до Союзу, яким визначатиметься обсяг прав та обов'язків д-ви-кандидата, а також формат її участі в роботі органів Союзу; регулярно подавати на розгляд Вищої ради доповідь про хід виконання д-вою-кандидатом Програми дій; підготувати висновок про повне виконання д-вою-кандидатом зобов'язань, що впливають з права Союзу. На підставі висновку роб. групи Вища рада приймає рішення про підписання з д-вою-кандидатом міжнар. договору про вступ до Союзу.

Будь-яка д-ва може брати участь у роботі Союзу як спостерігач. Для набуття такого статусу їй слід звернутися з відп. проханням до Голови Вищої ради. Рішення про надання статусу д-ви-спостерігача при Союзі чи про відмову в його наданні приймає Вища рада з урахуванням інтересів розвитку інтеграції та досягнення цілей Договору про ЄАЕС. Набувши статусу спостерігача при Союзі, д-ва може на запрошення брати участь у засіданнях органів Союзу та отримувати їх документи не конфіденц. характеру. Водночас, вона не має права брати участь у прийнятті рішень органів Союзу і зобов'язана утримуватися від будь-яких дій, що можуть завдати шкоди інтересам Союзу та д-в-членів, об'єкту та цілям Договору про ЄАЕС.

Д-ва — член Союзу може вийти з Договору про ЄАЕС, надіславши його депозитарію (Комісії) письм. повідомлення про свій намір. На підставі цього повідомлення Вища рада приймає рішення про врегулювання зобов'язань, які виникли у зв'язку з участю д-ви-члена в Договорі про ЄАЕС, за принципом «консенсус мінус голос д-ви-члена, що повідомила про намір вийти з Договору про ЄАЕС». Через 12 міс. з дати отримання депозитарієм повідомлення про

вихід чинність Договору про ЄАЕС щодо д-ви, яка надіслала повідомлення, припиняється, що зумовлює припинення її членства в Союзі та вихід з міжнар. договорів у рамках Союзу. Д-ва — член Союзу, яка бажає вийти з його складу, зобов'язана врегулювати всі фін. зобов'язання, які виникли у зв'язку з її участю в Договорі про ЄАЕС. Цей обов'язок є чинним до моменту повного його виконання, незважаючи навіть на вихід д-ви з Договору.

Роб. мовою ЄАЕС є рос. Міжнар. договори, укладені в рамках Союзу, та рішення Комісії, що мають обов'язковий характер для д-в-членів, приймаються рос. мовою з подальшим перекладом держ. мовами д-в-членів, якщо це передбачено їхнім зак-вом. Місцеперебування Комісії — м. Москва (РФ).

Літ.: *Бекяшев К.А., Моисеев Е.Г.* Право Евразийского экономического союза: учеб. пособие. М., 2015; *Международно-правовые основы создания и функционирования Евразийского экономического союза* / Отв. ред. Е.Г. Моисеев. М., 2014.

І.М. Проценко

ЄВРОПЕЙСЬКА АСОЦІАЦІЯ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ (ЄАВТ, англ. European Free Trade Association, EFTA) — міжнар. орг-ція торг.-екон. характеру. Заснована у 1960 західноєвроп. д-вами, які на той час не увійшли до Європ. екон. співтовариства (ЄЕС) (див. *Європейське Співтовариство, європейські співтовариства, Європейський Союз*), а саме: Австрією, Великою Британією, Данією, Норвегією, Португалією, Швейцарією, Швецією. У 1986 членом ЄАВТ стала Фінляндія, у 1970 — Ісландія, у 1991 — Ліхтенштейн. Однак у 1972 з Асоціації вийшли Велика Британія та Данія, у 1986 — Португалія, у 1995 — Австрія, Швеція та Фінляндія у зв'язку з їх вступом до ЄЕС. На 2016 членами Асоціації є Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Швейцарія.

Правовою базою для формування ЄАВТ виступила підписана 04.01.1960 у м. Стокгольм (Швеція) Конвенція про заснування Європ. асоціації вільної торгівлі (Стокгольм. конвенція), що набула чинності 03.05.1960. Першочерговою метою ЄАВТ стало створення умов для більш тісного екон. співробітництва в Європі і формування *зони вільної торгівлі*. Водночас д-ви-

члени ставили перед собою й політ. мету — створити модель екон. інтеграції, альтернативну ЄЕС.

Попри успішну реалізацію ЄАВТ поставлених перед собою екон. цілей, вона не змогла конкурувати з ЄЕС, у зв'язку з чим і скоротився її кількісний склад. Це спонукало ЄАВТ до налагодження екон. відносин із ЄЕС. У 1972 ці утворення домовилися про формування зони вільної торгівлі, яка, шляхом поступового розширення сфер співробітництва, переросла в спільний ринок. Про це між д-вами — членами ЄЕС та ЄАВТ було укладено спец. Договір про заснування Європейського економічного простору 1992, що набув чинності 01.01.1994 (Швейцарія не ратифікувала його і сьогодні будує свої відносини на підставі двостор. договорів із ЄС). Відповідно, в рамках Європ. екон. простору (ЄЕП): запроваджено вільне переміщення товарів, послуг, капіталу та роб. сили, встановлено правила, націлені на захист добросовісної конкуренції, і створено власну інституц. структуру. Для реалізації свобод, визначених у Договорі про заснування ЄЕП 1992, д-ви-учасниці зобов'язувалися налагодити співробітництво у таких сферах, як статистика, охорона навкол. середовища, захист прав споживачів та соц. політика. Сторони домовилися зміцнювати взаємовідносини у сфері науки, інформ. послуг, освіти, ведення малого та середнього бізнесу, туризму, аудіовізуального сектору, захисту прав людини. Інституц. структура ЄЕП складається з органів, які створюються Асоціацією спільно з правонаступником ЄЕС — Європ. Союзом. До їх числа входять: Рада ЄЕП (вищий орган), Спільний комітет ЄЕП, Консульт. комітет ЄЕП та Спільний парламент. комітет ЄЕП. Крім того, д-ви — члени ЄАВТ також формують ряд органів, необхідних для належного функціонування ЄЕП, а саме: Пост. комітет ЄАВТ, Наглядове відомство ЄАВТ та Суд ЄАВТ.

Починаючи з 90-х рр. 20 ст. ЄАВТ намагається розширити географію свого торг. співробітництва. Зокрема, укладено договори про вільну торгівлю з Албанією, Боснією і Герцеговиною, Гонконгом, д-вами — членами Ради співробітництва араб. д-в Перської затоки, Єгиптом, Ізраїлем, Йорданією, Канадою, Колумбією, Ліваном, Македоні-

ЄВРОПЕЙСЬКА АСОЦІАЦІЯ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ

єю, Марокко, Мексикою, Палестинською адміністрацією, Перу, Південноафр. митним союзом, Півд. Кореєю, Сербією, Сингапуром, Тунісом, Туреччиною, Центральноамер. д-вами (Коста-Рика, Панама, Гватемала), Чилі, Чорногорією. Такі угоди свого часу були також укладені між ЄАВТ та Болгарією, Естонією, Латвією, Литвою, Польщею, Румунією, Словаччиною, Словенією, Чехією, Угорщиною, однак їхню дію припинено у зв'язку з їх вступом до ЄС.

З огляду на зміну екон. умов функціонування ЄАВТ, д-ви — члени Асоціації у 2001 в м. Вадуц (Ліхтенштейн) переглянули Стокгольм. конвенцію і підписали її оновлений варіант, який називають Вадуцькою конвенцією. Відповідно, значно розширилися завдання ЄАВТ. Відтепер вона сприяє: тривалому і збалансованому зміцненню торгівлі та екон. зв'язків між д-вами-членами за справедл. умов конкуренції й поважання рівнозначних правил; свободі торгівлі товарами; прогресу в лібералізації свободи пересування осіб та в лібералізації торгівлі послугами й інвестування; відкриттю ринків держ. поставок д-в-членів; запровадженню справедл. умов конкуренції в торгівлі між д-вами-членами та належній охороні прав інтелект. власності згідно з найвищими міжнар. стандартами.

Найвищим органом ЄАВТ є Рада, що функціонує на 2 рівнях — на рівні послів (керівників пост. представництв д-в-членів при Асоціації), що збираються на засідання, як правило, 8 разів на рік, та на рівні міністрів, зустрічі яких відбуваються двічі на рік. Посли проводять консультації, вирішуючи різні питання політики ЄАВТ, а міністри здійснюють контроль за виконанням положень Стокгольм. та Вадуцької конвенцій, розробляють стратегію розвитку Асоціації, обговорюють питання розширення відносин з третіми д-вами, здійснюють нагляд за виконанням договорів про вільну торгівлю та за ходом співробітництва з ЄС. У своїй роботі Рада ЄАВТ спирається на ряд комітетів (Комітет з питань розвитку відносин з третіми країнами, Комітет експертів з митних питань

ЄВРОПЕЙСЬКА АСОЦІАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

та питань визначення походження товарів, Комітет з питань тех. бар'єрів у торгівлі, Консульт. комітет, Бюджет. комітет та ін.). Для розгляду вузьких питань ЄАВТ може скликати експертні групи. Поточну роботу Асоціації виконує Секретаріат, очолюваний Ген. секретарем.

Штаб-квартира ЄАВТ знаходиться у м. Женева (Швейцарія), водночас Секретаріат ЄАВТ має своє представництво в м. Брюссель (Бельгія), яке займається всіма питаннями, пов'язаними із функціонуванням ЄЕП, а в Люксембурзі розташоване Статистичне бюро Асоціації.

У черв. 2000 між Україною та д-вами — членами ЄАВТ було підписано Спільну декларацію про співробітництво, а у квіт. 2009 — розпочато переговори про вільну торгівлю, які завершилися підписанням у 2010 Угоди про вільну торгівлю між Україною і д-вами ЄАВТ та двостор. угод про сільське госп-во з Ісландією, Норвегією, Швейцарією, укладених на підставі ст. 2.1 Угоди про вільну торгівлю 2010 (усі ці угоди набули чинності 01.06.2012). На підставі Договору про митний союз 1923 Швейцарія представлятиме Ліхтенштейн у всіх відносинах, що регулюються Угодою про вільну торгівлю 2010.

Угода про вільну торгівлю 2010 охоплює питання лібералізації торгівлі товарами та послугами; збільшення інвест. можливостей у зоні вільної торгівлі; досягнення подальшої лібералізації ринків держ. закупівель; сприяння створенню добросовісного конкурент. середовища; забезпечення достатнього і ефект. захисту прав інтелект. власності, а також сприяння гармонійному розвитку та розширенню світ. торгівлі шляхом усунення бар'єрів у торгівлі та інвестуванні. Контроль і нагляд за практ. реалізацією Угоди про вільну торгівлю 2010 та ін. функції, пов'язані з належним функціонуванням зони вільної торгівлі, має здійснювати Спільний комітет Україна — ЄАВТ, який мав зібратися через 2 роки після набуття чинності Угодою (це відбулося 29.05.2013), а потім зустрічатися за потреби, але зазвичай кожні 2 роки.

Літ.: Улахович В.Е. Международные организации: Справ. пособие. М., Мн., 2005.

І.М. Проценко

ЄВРОПЕЙСЬКА АСОЦІАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА (ЄАМП), англ. European Society of International Law (ESIL), франц. Société Européenne de Droit International — неуряд. неприбуткова орг-ція, що ставить за мету утвердження верховенства права у міжнар. відносинах і поширення знань про міжнар. публ. право. Штаб-квартира орг-ції розміщена в м. Гаага (Нідерланди).

Для досягнення зазначених цілей ЄАМП організовує експертний обмін думками з питань, що становлять спільний інтерес для юристів-міжнародників як у Європі, так і за її межами, підтримує проведення наук. досліджень. Асоціація виступає форумом для загальноєвроп. обговорення важливих питань у сфері міжнар. права, залучає до участі в ньому молодих учених, організовує заходи з підвищення рівня обізнаності з міжнар. правом як серед юристів, так і широкої громадськості. ЄАМП зосереджує увагу на розвитку європ. бачення міжнар. права, сприяє посиленню ролі європ. міжнар.-правових традицій, поліпшенню взаємодії між юристами-міжнародниками з різних регіонів Європи. Офіц. мовами її є англ. і франц.

Порівняно з ін. подібними орг-ціями, зокрема заснованим у 1906 *Американським товариством міжнародного права*, ЄАМП є відносно новим утворенням. Устан. конф. відбулася 26—27.05.2004 в Ін-ті Європ. ун-ту (м. Флоренція) за ініціативою редакторів «Європейського журналу міжнародного права» (ЄЖМП) — Ф. Алстона (Велика Британія), Й. Вайлера (США), П.-М. Дюнуї (Франція), Б. Зімми (ФРН), А. Кассезе (Італія), Х. Нойгольда (Австрія). Фін. підтримка була надана *Академією європейського права* Ін-ту Європ. ун-ту, а також ЄЖМП. У створенні Асоціації взяли також активну участь такі вчені-міжнародники, як А. Б'янкі (Італія), М. Гомес (Іспанія), В. Лоу (Велика Британія), Б. Надь (Угорщина), А. Розас (Фінляндія), Д. Тюрер (Швейцарія), Б. Фасбендер (ФРН), Дж. Верховен (Бельгія), В. Чаплінський (Польща) та ін.

Правовою основою діяльності ЄАМП виступає її Статут (Articles of Association),

zareєстрований у м. Гаага згідно з нідерланд. зак-вом (у ред. від 15.09.2012).

Організац. структуру ЄАМП утворює Ген. асамблея (ГА) (General Assembly) та Рада (Board). Функції ГА охоплюють визначення заг. політики Асоціації, формування бюджету, встановл. розміру щорічних членських внесків, обрання, призначення та звільнення членів Ради, внесення змін до Статуту та припинення діяльності ЄАМП, затвердження окр. рішень Ради, зокрема щодо придбання чи відчуження нерухомого майна або оголошення про неплатоспроможність. Засідання ГА мають відбуватися щороку. Рішення ухвалюються абсолютною більшістю голосів.

До повноважень Ради належить забезпечення діяльності Асоціації. До неї можуть бути обрані пост. або почес. члени ЄАМП терміном не більш як на 4 роки. Кількість членів Ради визначається ГА і становить не менше 7 і не більше 15 (станом на 2013). Якщо Рада вважає, що вибори відбулися без урахування необхідного балансу щодо ґр-нства, мови, статі або віку, вона вправі кооптувати додатково членів поза межами визначеної квоти. Крім того, Рада може додатково призначати членів, які відповідатимуть за зв'язки з Ін-том Європ. ун-ту або орг-цію наст. конф. ЄАМП. З числа своїх членів Рада обирає Президента, 1 або кількох віце-президентів, Ген. секретаря і скарбника, які утворюють Викон. комітет (Executive Committee) Асоціації. Рада може обрати Викон. директора (Executive Director) та Адм. директора (Administrative Director), які не є членами Ради і покликані під її кер. опікуватися щоденною роботою Асоціації, зокрема підготовкою засідань ГА та Ради, а також імплементацією рішень останньої. Право представляти ЄАМП у зовн. стосунках має Президент або колективно 2 члени Виконкому. Сьогодні Президентом ЄАМП є проф. Амстердам. ун-ту Андре Ноллкампер.

Членство в ЄАМП є відкритим для всіх, хто виявляє інтерес до міжнар. права і готовий сприяти реалізації цілей Асоціації. Для прийняття в члени ЄАМП не існує жодних обмежень, у т. ч. на підставі національності чи кваліфікації. Передбачається індивід. (пост. і почес.) та інституц. членство. Рішення щодо прийняття у члени

Асоціації ухвалює Рада. Почес. членами можуть стати особи, які зробили особл. внесок у розвиток ЄАМП і погодилися з відп. рішенням Ради. Статус почес. члена сьогодні мають Ф. Алстон, Б. Зімма, Е. Петерс, Е. Руїс Фабрі. Інституц. членом ЄАМП може стати будь-яка орг-ція, зацікавлена у реалізації цілей ЄАМП. Туд виділяють 2 рівні участі — преміум і стандартний, що різняться за розміром внесків. Інституц. члени не наділені правом голосувати і бути обраними до складу Ради.

Статут передбачає сплату членами ЄАМП щорічних внесків. Членство в ЄАМП дає право обирати і бути обраним до її кер. органів, передбачає передплату ЄЖМП, дає можливість брати участь у заходах ЄАМП (конф., симпозиуми тощо) на пільговій основі, а також долучатися до діяльності створених робочих груп, регулярно отримувати інформацію про поточну активність Асоціації тощо.

З метою заохочення наук. досліджень ЄАМП присуджує премії за особливо видатні публікації у сфері міжнар. права (ESIL Book Prize). Право на номінацію належить академ. виданням, а не окр. авторам. Так, у 2012 премію було присуджено М. Вайбелю за книгу «Суверенний дефолт у міжнародних судах та трибуналах» (Кембридж, 2011).

У рамках ЄАМП діють робочі групи за інтересами (interest groups), які забезпечують можливість для пост. взаємодії між її членами. Вони побудовані за темат. принципом і функціонують у вигляді форумів для обговорення в електронних мережах. Групи за інтересами організують темат. семінари, конф., публікації онлайн-бюлетенів тощо. Зокрема, такі групи створено з питань теорії міжнар. права, права миру та безпеки, міжнар. екон. права, прав людини, міжнар. екол. права, права ЄС, міжнар. морського права, з питань біженців тощо.

Кожні 2 роки ЄАМП організовує міжнар. конф. у провідних європ. ун-тах («Міжнародне право: чи потрібне воно?», Паризький ун-т Пантеон-Сорбонна (2006), «Міжнародне право в неоднорідному світі», Гейдельберзький ун-т (2008), «Міжна-

родне право 1989—2010: оцінки продуктивності», Кембриджський ун-т (2010), «Регіоналізм у міжнародному праві», Ун-т Валенсії (2012)). За результатами конф. видаються зібрання осн. доповідей у серії «Select Proceedings of the European Society of International Law». Слід зазначити, що у 1-му збірнику, який вийшов друком у вид-ві «Hart Publishing» (Оксфорд) у 2008, міститься стаття «Master or Servant? International Law in the Foreign Policy Context» укр. дипломата і юриста-міжнародника А.Я. Мельника, якого було запрошено як доповідача на 1-шу конф. ЄАМП у Сорбонні (2006).

ЄАМП проводить також темат. симпозіуми. З часу заснування Асоціації відбулися такі форуми, як: «Сила міжнародного права під час європейської інтеграції» (Будапешт, 2007), «Змінюючи майбутнє науки міжнародного права» (Гельсінкі, 2009), «Дипломатичні та судові засоби мирного розв'язання спорів: чи можна їх поєднати?» (Женева, 2010), «Міжнародне право і політика з позиції сили» (Таллінн, 2011), «Міжнародне право як професія» (Амстердам, 2013).

ЄАМП виступає також організатором численних публ. семінарів та лекцій авторитет. учених у галузі міжнар. права. Зокрема, було організовано серії лекцій проф. Мельбурн. ун-ту А. Орфорд («Історія міжнародного права і імперія»), директора Інституту зарубіжного публічного права та міжнародного права ім. Макса Планка (Гейдельберг) А. фон Богданді («Реструктуризація суверенного боргу як право держави»), проф. Гарвард. ун-ту Д. Кеннеді («Управління і повернення політичної економіки»), проф. Базельського ун-ту Д. Гольдхагена («Гірше ніж війна — дискусія про геноцид 20—21 ст.») та ін.

ЄАМП тісно пов'язана з низкою авторитет. період. видань у сфері міжнар. права. Найвідомішим є «Європейський журнал міжнародного права» (European Journal of International Law), який видається 4 рази на рік і доступний у відкритому електронному режимі. В електронній формі в журналі діє блог для дискусій фахівців з актуальних

питань міжнар. права (EJIL Talk!). Друкується журнал у вид-ві Оксфорд. ун-ту (Oxford University Press).

ЄАМП організовує публікацію щомісячних бюлетенів, які містять інформацію про останні події ЄАМП (ESIL Newsletter). З метою поширення знань про міжнар. право серед громадськості Асоціація започаткувала також електронне видання «Роздуми ЄАМП» (ESIL Reflections), яке висвітлює найактуальніші теми та події в галузі міжнар. права.

У рамках ЄАМП діє відомий проект «Картографія міжнародного права у Європі» (Mapping International Law in Europe) з метою створення пошукової бази онлайн-даних щодо наук. центрів та фахівців з міжнар. права, до реалізації якого як нац. координатор по Україні долучився автор цієї статті.

С.О. Мельник

ЄВРОПЕЙСЬКА БЕЗПЕКОВА І ОБОРОННА ПОЛІТИКА — див. *Спільна безпекова і оборонна політика.*

ЄВРОПЕЙСЬКА ЕКОНОМІЧНА КОМІСІЯ ООН (ЄЕК ООН) — одна з 5 регіон. екон. комісій *Організації Об'єднаних Націй*, утворена у 1947 з метою сприяння розвитку екон. співробітництва та зміцнення екон. зв'язків усередині регіону ЄЕК ООН, а також між цим регіоном і рештою світу; є допоміжним органом *Економічної і соціальної ради ООН*.

До складу ЄЕК входить 56 д-в — усі європ. країни, а також США, Канада, Ізраїль, Туреччина та азіатські респ. кол. СРСР. Україна є однією із засновниць ЄЕК ООН. Осн. сферами її діяльності є: екон. співробітництво та інтеграція, енергетика, охорона навкол. середовища, транспорт; статистика; розвиток торгівлі, промисловості і підприємництва; екон. аналіз; лісоматеріали та ліси; населені пункти.

Вищим органом ЄЕК ООН є сесії Комісії, які відбуваються кожні 2 роки. У період між ними керівництво здійснює Викон. комітет, до складу якого входять представники д-в-членів та керівництво Секретаріату Комісії. У ході сесії Комісія обирає голову та 2 заст. голови, які утворюють її Бюро. Практ. діяльність Комісії здійснюється в рамках 7 секторальних комітетів

(екол. політики, внутр. транспорту, торгівлі, лісів і лісоматеріалів, житл. госп-ва та землекористування, сталої енергетики, екон. співробітництва та інтеграції) та Конф. європ. статистиків. Роб. органом ЄЕК ООН є Секретаріат, який очолює Викон. секретар. Секретаріат складається з відділів. Місцеперебування Секретаріату — м. Женева (Швейцарія); роб. мови — англ., франц., рос.

Під егідою ЄЕК укладено і діє понад 110 міжнар. конвенцій та угод з питань залізн., водного та автомоб. транспорту, змішаних і контейнерних перевезень, перевезення небезпечних вантажів, охорони навкол. середовища, статистики, спрощення умов торгівлі. Це, зокрема, такі важливі міжнар.-правові акти, як *Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979* та 8 протоколів до неї, *Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992* та 2 протоколи до неї, *Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, 1998* (Орхуська конвенція), Конвенція про договір міжнар. автомоб. перевезення пасажирів і багажу (КАПП) 1973 та протокол до неї, Митна конвенція про тимчас. ввезення приват. дорожніх перевізних засобів 1954, Митна конвенція про міжнар. перевезення вантажів із застосув. книжки МДП 1975 (Конвенція МДП), Європ. угода про міжнар. дорожнє перевезення небезпечних вантажів (ДОПНВ) 1957 та ін. Крім того, ЄЕК ООН надає тех. допомогу країнам з перехідною економікою, яка спрямована переважно на підтримку зусиль у застосув. конвенцій та ін. норм, розроблених під егідою Комісії. ЄЕК організовує семінари та роб. наради з актуальних проблем переходу до ринк. економіки, готує дослідження і кер. матеріали з цих питань, надає консульт. послуги щодо адаптації різних галузей економіки до ринк. умов.

І.М. Проценко

ЄВРОПЕЙСЬКА ЕНЕРГЕТИЧНА ХАРТІЯ 1991 (англ. European Energy Charter, далі — Хартія 1991) — політ. декларація щодо довгострок. співробітництва між Сходом і Заходом у сфері енергетики на основі взаємодопомоги і принципу недискримінації,

підписана 17.12.1991 у м. Гаазі (Нідерланди) за пропозицією прем'єр-міністра Нідерландів Р. Любберса на засіданні *Європейської ради* у м. Дубліні в 1990. Хартію підписали 62 д-ви Європи, Азії, Півн. Америки та Африки, а також *Європейський Союз* та *Європейське співтовариство з атомної енергії* (Євроатом). Документ складається з преамбули і 4 розділів.

Прийняття Хартії 1991 зумовлене необхідністю екон. відновлення та переходу до ринкових відносин країн Схід. Європи та союзних республік кол. СРСР, нині незалежних д-в, відкриття інвест. перспектив для зах. енергет. компаній, поліпшення надійності енергопостачання країн Зах. Європи. Її цілями є: підвищення надійності енергопостачання; забезпечення ефективності виробництва, переробки, транспортування, розподілу і використання енергії; підвищення рівня безпеки та мінімізація проблем навкол. середовища. Визначаючи принципи держ. суверенітету і суверен. прав на енергет. ресурси, а також принцип політ. та екон. співпраці, сторони зобов'язалися сприяти розвитку ефект. енергет. ринку у всій Європі та поліпшенню функціонування глобального ринку. В основу такого співробітництва покладено принцип недискримінації, ринкові підходи до ціноутворення на енергет. ринку, а також відповід. ставлення до проблем навкол. середовища.

Велику увагу в Хартії 1991 приділено суб'єктам приват. права, які здійснюють інвестиції в енергет. сфері. У ній закріплено прагнення створювати середовище, сприятливе для функціонування підприємств та надходження інвестицій і технологій, через запровадження ринкових принципів у сфері енергетики. Сторони зобов'язалися координувати свої дії та співпрацювати у таких сферах, як: доступ до енергет. ресурсів та їх розробка; доступ до ринків; лібералізація торгівлі у сфері енергетики; стимулювання і захист інвестицій; принципи і орієнтири у сфері техніки безпеки; наук. дослідження, технол. розробки, інновації та їх впровадження; енергет. ефективність

та охорона навкол. середовища; освіта і навчання.

У сфері доступу до енергет. ресурсів та їх розробки передбачено вільний доступ сторін до положень зак-ва щодо розвідки та розробки ресурсів, утримання від нав'язування операторам-розробникам дискримінац. норм, зокрема щодо особливостей регулювання права власності на ресурси, умов внутр. функціонування компаній та оподаткування.

У сфері лібералізації торгівлі закріплено зобов'язання щодо поступового усунення перешкод на шляху взаємовигідної торгівлі енергет. продуктами, обладнанням та послугами з урахуванням сумісності з положеннями *Генеральної угоди про тарифи і торгівлю* (ГАТТ) та договорами щодо нерозповсюдження *ядерної зброї*. Одним із ключових аспектів лібералізації торгівлі визначено транзит енергет. продуктів через терит. сторін. Транзит має здійснюватися на умовах, що забезпечують рентабельність і є обґрунтованими з точки зору екології. Також підкреслено важливість розвитку міжнар. комерц. систем енергопередачі, особливо щодо електроенергії та природ. газу. Для забезпечення стимулювання і захисту інвестицій сторони мають забезпечити на рівні д-в створення стабільних і відкритих правових рамок для іноз. інвестицій відповідно до міжнар. норм та правил щодо інвестицій і торгівлі. Крім того, сторони мають гарантувати право на *репатріацію* прибутку чи ін. платежів, пов'язаних з інвестиціями, а також враховувати важливість уникнення подвійного оподаткування з метою заохочення іноз. інвестицій.

У сфері енергет. ефективності та охорони навкол. середовища сторони визнали важливість співпраці, яка може полягати у: забезпеченні погодженості, з урахуванням рентабельності, між енергет. політикою та угодами і конвенціями щодо охорони навкол. середовища; формуванні ринково орієнтованих цін з урахуванням повнішого відображення екол. витрат; використанні відкритих і справедл. інструментів, заснованих на ринкових факторах, спрямованих

на зменшення екол. проблем; створенні заг. умов для рентабельності капіталовкладень у проекти, пов'язані з підвищенням енергет. ефективності.

Зазначені принципи стали основою для розробки і прийняття *Договору до Енергетичної хартії 1994* та започаткування переговорів щодо Міжнар. енергетичної хартії, текст якої було парафровано у листоп. 2014. Підписання цієї Хартії відбулося на Конф. міністрів щодо Міжнар. енергет. хартії 21.05.2015. Міжнар. енергет. хартія є політ. декларацією про наміри щодо посилення співробітництва у сфері енергетики, в якій відсутні юрид. чи фін. зобов'язання сторін. Вона ґрунтується на осн. принципах Хартії 1991 і містить спільне визначення енергет. безпеки, засноване на балансі інтересів д-в-виробників, д-в-транзитерів та д-в-споживачів енергоносіїв.

О.І. Давиденко, Р.Р. Дубас

ЄВРОПЕЙСЬКА КОМІСІЯ (англ. European Commission, далі — Єврокомісія) — наднац. колегіальна інституція *Європейського Союзу* (далі — ЄС), що діє на пост. основі у складі незалежних членів (комісарів), здійснюючи передусім ініціативні, управлінські, викон., координац., контрольно-наглядові, зовнішньополіт. функції та повноваження виключно в інтересах ЄС, сприяючи консолідації та активізації європ. інтеграц. процесів, міжінституц. співробітництва з метою досягнення спільних цілей і реалізації спільних цінностей, визначених устан. договорами.

Відповідно до Декларації Шумана 1950, у Договорі про заснування Європейського об'єднання з вугілля і сталі 1951 (*Паризький договір 1951*) передбачалися створення Верх. органу (англ. High Authority), під керівництво якого передавалася металург., залізорудна та вугледобувна промисловість д-в-членів, а також управління наднац. компетенцією *Європейського об'єднання з вугілля і сталі* (далі — ЄОВС). Верх. орган мав забезпечувати досягнення цілей ЄОВС і вирішувати практ. завдання, пов'язані зі створенням спільного ринку вугілля та сталі. Першим президентом Верх. органу ЄОВС став Жан Монне, а очолюваний ним орган, що здійснював викон. й законодав. функції, — прообразом сучас. Єврокомісії.

Договір про заснування Європейського Економічного Співтовариства 1957 та Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії 1957 (*Римські договори 1957*) передбачали створення Комісії *Європейського Економічного Співтовариства* та Комісії *Європейського співтовариства з атомної енергії* відповідно. На відміну від Верх. органу ЄОВС та Комісії Європ. Екон. Співтовариства, до складу яких входили 9 членів, Комісія Європ. співтовариства з атомної енергії складалася з 5 комісарів (кожна д-ва-член мала право лише на 1 комісара, за винятком Люксембургу, що не мав ядер. програми), які призначалися за спільною згодою урядів д-в-членів на 6 років з урахуванням їхньої профес. компетентності. Після призначення на посади вони мали цілком незалежно, насамперед від д-в-членів, виконувати покладені на них обов'язки. Рим. договорами 1957 було змінено баланс повноважень інституцій: Комісії реалізовували викон. функції та право законод. ініціативи, а Ради перебрали на себе законод. функції, які в ЄОВС здійснював Верх. орган. Повноваження Комісій обмежилися забезпеченням дотримання положень устан. договорів і реалізації заходів, що здійснюються інституціями на їх виконання.

У складі Верх. органу та обох Комісій перебував щонайменше 1 гр-н від кожної д-ви-члена, але не могло бути більше 2 членів, які мали гр-нство 1 д-ви-члена. Цей принцип, покладений в основу формування зазначених інституцій, проіснував 50 років і був замінений *Ніцьким договором 2001* на ін. — «одна держава — один комісар». З набуттям чинності Договором про злиття 1967 у 3 *європейських співтовариствах* було сформовано єдину Комісію Європ. Співтовариств та єдину Раду Європ. Співтовариств. Унаслідок укладення Договору про Європейський Союз (*Маастрихтського договору 1992*) офіц. назвою стала «Європейська комісія» (місце розміщення — м. Брюссель, Бельгія), правовий статус якої наразі встановлено устан. договорами ЄС: Договором про Європейський Союз у ред. *Лісабонського договору 2007* (далі — ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007) та Договором про функціонування Європейського Союзу (далі — ДФЄС).

Процедура призначення президента та членів Єврокомісії визначається ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 (п. 7 ст. 17). Враховуючи розстановку політ. сил у *Європейському парламенті* (далі — Європарламент) за результатами виборів до нього, зокрема співвідношення кількісних параметрів різних політ. груп (депутат. фракцій), та після проведення консультацій *Європейська рада* (далі — Єврорада), приймаючи рішення кваліфікованою більшістю голосів, пропонує Європарламенту кандидатуру на посаду президента Єврокомісії (зазвичай політика, який належить до партії парламент. більшості). Європарламент більшістю від заг. складу обирає президента Єврокомісії.

Відмова Європарламенту схвалити запропоновану йому Єврорадою кандидатуру на посаду президента Єврокомісії унеможлиблює повторне ініціювання цієї кандидатури. Отже, якщо кандидат не отримує необхідної більшості голосів депутатів Європарламенту, то Єврорада, приймаючи рішення кваліфік. більшістю, протягом 1 міс. пропонує ін. кандидатуру, яка обирається Європарламентом відповідно до вищеокресленої процедури.

Рада Європейського Союзу, за погодженням з обраним президентом Єврокомісії, схвалює перелік осіб, яких вона пропонує призначити членами Єврокомісії, керуючись пропозиціями д-в-членів, згідно з критеріями, передбаченими п. 3 та 5 ст. 17 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007. Президент Єврокомісії, *Верховний представник ЄС із закордонних справ та безпекової політики* (англ. the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, далі — Верх. представник ЄС із ЗСБП), ін. члени Єврокомісії мають бути схвалені як колегія Європарламентом, відмова якого у «вотумі довіри» може бути наслідком його незгоди навіть з 1 кандидатурою. Отже, спочатку Європарламент надає «вотум довіри» президенту, а згодом — Єврокомісії в цілому. На підставі такого схвалення Єврокомісією затверджує кваліфік. більшістю голосів Єврорада.

Правила формування Єврокомісії, встановлені Лісабон. договором 2007, передбачають, що кандидатури членів Єврокомісії відбиратимуть серед гр-н д-в-членів за системою рівноправної ротації останніх, враховуючи справедл. демогр. та геогр. критерії. Цю систему одностайно встановлює Єврорада, керуючись принципами, визначеними ст. 244 ДФЕС, зокрема, д-ви-члени на рівноправних засадах звертаються з метою встановл. порядку черговості та строків перебування їхніх гр-н у складі Єврокомісії. Скажімо, якщо за конкр. період гр-ни Німеччини перебуватимуть у 2 складах Єврокомісії, то за цей період гр-ни Франції чи будь-якої ін. д-ви-члена мають входити як мінімум до 1 і не більше ніж до 3 складів Єврокомісії. До Єврокомісії крім її президента і Верх. представника ЄС із ЗСБП входить така кількість членів, яка відповідатиме 2/3 заг. кількості д-в — членів ЄС (19 осіб за ЄС-28), якщо тільки Єврорада не прийме одностайного рішення змінити кількісні параметри Єврокомісії (п. 5 ст. 17 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007) з метою забезпечення їх більшої гнучкості. Єврорада фактично вже скористалася цим правом у 2008, прийнявши рішення зберегти існуючий принцип формування Єврокомісії за формулою «одна держава — один комісар», відмовившись наразі перейти до формування складу Єврокомісії на основі принципу рівноправної ротації згідно зі ст. 244 ДФЕС, залишивши таким чином невирішеними завдання підвищення ефективності й керованості Єврокомісії, яка, зрештою, так і не набула стабільної моделі орг-ції.

Схвалення Єврокомісії 2014—19 відбувалося після детального ознайомлення депутатів Європарламенту з програмою дій як Єврокомісії в цілому, так і кожного її члена зокрема. Кандидат на посаду президента Єврокомісії Жан-Клод Юнкер 15.07.2014 виступив на пленар. засіданні Європарламенту (м. Страсбург) з передвиборною промовою «Новий старт для Європи. Мій порядок денний: створення робочих місць, зростання, справедливість та демократичні перетворення», в якій окреслив 10 політ.

пріоритетів діяльності Єврокомісії 2014—19, а саме: створення робочих місць, зростання та інвестиції; спільний цифр. ринок; стійкий Енергет. союз з перспективною політикою у сфері зміни клімату; поглиблений і справедл. внутр. ринок з посиленою виробничою базою; поглиблений і справедл. Екон. і валют. союз (ЕВС) (див. *Європейський валютний союз*); розумна та збалансована угода про зону вільної торгівлі з США; правосуддя та основоположні права, засновані на взаємній довірі; нова політика у сфері міграції; Європа як сильний глобальний актор; Союз демокр. перетворень.

До складу Єврокомісії крім її президента і Верх. представника ЄС із ЗСБП може входити не більше 1 гр-на від кожної д-ви-члена, тобто за ЄС-28 Єврокомісія налічує 28 комісарів. Кадрова політика при формуванні Єврокомісії має враховувати гендер. баланс. Осн. вимогами до кандидата на посаду члена Єврокомісії є заг. компетентність і европ. відданість, спроможність гарантувати незалежність у виконанні своїх обов'язків, високі моральні якості та гр-нство однієї з д-в — членів ЄС. Єврокомісія керується виключно інтересами ЄС, виконуючи свої обов'язки цілком незалежно. Компетентність і незалежність членів Єврокомісії мають бути поза сумнівом, вони діють в особистій якості. Члени Єврокомісії не вправі звертатися за інструкціями або виконувати інструкції жодного з урядів, інституцій, органів або агенцій (п. 3 ст. 17 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007, ст. 245 ДФЕС). Члени Єврокомісії мають утримуватися від будь-яких дій, несумісних з їхніми функціями та повноваженнями. Кожна д-ва-член зобов'язана поважати незалежність і не намагатися впливати на членів Єврокомісії при виконанні ними своїх обов'язків. На членів Єврокомісії поширюється дія Протоколу про привілеї та імунітети ЄС, що додається до Лісабон. договору 2007.

До нинішнього складу Єврокомісії входять президент Жан-Клод Юнкер, 7 віцепрезидентів (у т. ч. перший віцепрезидент Франц Тіммерманс) та ін. члени, які разом становлять колегію. Одним із віцепрезидентів Єврокомісії є Верх. представник ЄС із ЗСБП, який обіймає нову посаду в Єврокомісії, запроваджену Лісабон. договором 2007,

та опікується послідовністю й координацією всіх сфер зовн. діяльності ЄС, передусім відповідає за реалізацію *Спільної зовнішньої та безпекової політики* (англ. Common Foreign and Security Policy), суттєво впливаючи на процес підготовки та імплементації рішень у сфері зовн. політики й безпеки. Як віце-президент Єврокомісії, Верх. представник ЄС із ЗСБП відповідає за реалізацію її функцій у сфері зовн. зносин та забезпечення узгодженості зовн. діяльності ЄС. Зауважимо, що внаслідок наділення Верх. представника ЄС із ЗСБП у рамках Єврокомісії повноваженнями з координації зовн. діяльності ЄС, він матиме певний вплив на ін. її членів, які опікуються політиками, що мають зовн. складові. Зазначене може стати причиною виникнення розбіжностей між президентом Єврокомісії, її членами та Верх. представником ЄС із ЗСБП.

Той факт, що Верх. представник ЄС із ЗСБП тепер входить до складу Єврокомісії, безперечно, надасть їй більшого політ. впливу у сфері Спільної зовн. та безпекової політики ЄС, втім, за Лісабон. договором 2007 Єврокомісія має обмежені повноваження у цій сфері, її було позбавлено автономного права ініціативи, яке вона мала на підставі ст. 22 ДЕС у ред. Ніщського договору 2001. Відповідно до ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007, Єврокомісія може підтримати ініціативи Верх. представника ЄС із ЗСБП та подавати спільні з ним пропозиції, але не може діяти виключно з власної ініціативи. Зрештою, положення ст. 27 ДЕС у ред. Ніщського договору 2001, якими передбачалося повне залучення Єврокомісії до діяльності у сфері Спільної зовн. та безпекової політики ЄС, було вилучено Лісабон. договором 2007 з тексту ДЕС. Такі зміни можна пояснити тим, що укладачі Лісабон. договору 2007 поклали великі надії на нову посаду Верх. представника ЄС із ЗСБП, що поєднує кол. посади Верх. представника ЄС зі Спільної зовн. та безпекової політики і Комісара із зовн. зносин.

Нині Рада ЄС та Єврокомісія за сприяння Верх. представника ЄС із ЗСБП співпрацюють з метою забезпечення узгодженості між різними сферами зовн. діяльності ЄС, а також між ними та ін. напрямками політики ЄС відповідно до принципів і цілей, викладених у п. 1 та 2 ст. 21 ДЕС у ред.

Лісабон. договору 2007. Під час виконання окреслених завдань Верх. представник ЄС із ЗСБП має дотримуватися Внутр. регламенту Єврокомісії. Реалізуючи свої обов'язки в її рамках та виключно стосовно даних обов'язків, Верх. представник ЄС із ЗСБП підпорядковується процедурам, що регулюють функціонування Єврокомісії, не порушуючи при цьому його повноважень як головуючого у Раді ЄС із закорд. справ. Крім того, виконуючи свої обов'язки у рамках Єврокомісії, Верх. представник ЄС із ЗСБП має враховувати свої повноваження щодо реалізації Спільної зовн. та безпекової політики ЄС, а також *Спільної безпекової та оборонної політики* (англ. Common Security and Defence Policy). Верх. представник ЄС із ЗСБП призначається та звільняється із займаної посади Єврорадою за погодженням з президентом Єврокомісії. Строк повноважень Верх. представника ЄС із ЗСБП становить 5 років, що збігається зі строком повноважень Єврокомісії.

Президент Єврокомісії визначає політ. орієнтири, у рамках яких Єврокомісія реалізує покладені на неї функції та повноваження; встановлює внутр. орг-цію Єврокомісії з метою забезпечити послідовний, ефект. та колегіальний характер її діяльності; призначає з членів Єврокомісії віцепрезидентів, за винятком Верх. представника ЄС із ЗСБП (п. 6 ст. 17 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007). Член Єврокомісії складає повноваження і подає у відставку на вимогу президента. Верх. представник ЄС із ЗСБП є відповід. перед Єврокомісією, він подає у відставку на вимогу президента Єврокомісії відповідно до процедури, передбаченої п. 1 ст. 18 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007, згідно з якою рішення про його відставку приймає кваліфік. більшістю голосів Єврорада за погодженням з президентом Єврокомісії, який входить до її складу, але не бере участі у голосуванні.

Обов'язки, покладені на Єврокомісію, структуруються і розподіляються між її членами президентом відповідно до положень п. 6 ст. 17 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007, а також ст. 248 ДФЕС без заподі-

яння шкоди повноваженням Верх. представника ЄС із ЗСБП, визначеним п. 4 ст. 18 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007. Президент Єврокомісії протягом строку повноважень останньої вправі перерозподіляти обов'язки між членами Єврокомісії, які виконують функції, покладені на них президентом, під його керівництвом. Викладене вказує на зростання ролі президента Єврокомісії порівняно з раніше широко використовуваною формулою «перший серед рівних» (лат. *primus inter pares*).

В організац. структурі Єврокомісії налічується понад 40 внутр. служб і підрозділів — Ген. директоратів, спеціаліз. служб галузевої або міжгалузевої компетенції, не враховуючи великої кількості пост. і тимчас. комітетів із дорадчою, адм., регулятивною функцією. Важливу роль у рамках Єврокомісії відіграють її Ген. секретаріат, що є одним з Ген. директоратів, Юрид. служба, підпорядкована безпосередньо президенту Єврокомісії, Служба внутр. аудиту, Європ. центр стратег. політ. планування, Служба публікацій ЄС та ін. Скажімо, Європ. служба боротьби з шахрайством (фр. *Office Européen de Lutte Anti-Fraude, OLAF*) є адм.-слідчим органом ЄС, гол. завдання якого полягає у боротьбі з фін. зловживаннями, корупц. правопорушеннями та ін. протиправними діями, а також у захисті репутації інституцій ЄС. Прикметно, що стосовно розслідувань і операт. діяльності OLAF діє незалежно від Єврокомісії і не отримує розпоряджень від жодної інституції, органу або агенції ЄС. Для виконання своїх завдань Єврокомісія має розгалужену систему Ген. директоратів (усього 33), які опікуються конкр. напрямками внутр. або зовн. політики ЄС і, як структурні підрозділи цієї інституції, курируються її членами, а очолюються Ген. директорами, які, у свою чергу, відповід. перед членами Єврокомісії.

Кожен член Єврокомісії відповідає, подібно до членів нац. урядів, за певні напрями діяльності і керує роботою відп. адм. служб. Так, комісар з питань юстиції, споживачів та гендер. рівності (Вера Юрова), комісар з регіон. політики (Коріна Крету),

комісар з *Європейської політики сусідства* та з питань розширення (Йоганнес Ган; цей комісар може замішувати Верх. представника ЄС із ЗСБП з питань, що належать до компетенції Єврокомісії), комісар з міграції та внутр. справ (Дімітріс Аврампулос), комісар з питань охорони здоров'я та продовольчої безпеки (Вітеніс Андрюкайтіс), комісар з внутр. ринку, промисловості та підприємництва (Ельжбета Бенковська), комісар з внутр. співробітництва та розвитку (Невен Міміка), комісар з конкуренції (Маргрет Вестагер), комісар з питань транспорту (Віолета Балк), комісар з питань торгівлі (Сесилія Малмстром), комісар з питань освіти, культури, молоді та гр-нства (Тібор Наврачич), комісар з гуманіт. допомоги та криз. врегулювання (Крістос Стіліанідес) та ін. Член Єврокомісії має структуру підтримки — кабінет як допоміжний апарат, склад якого (помічники, радники та ін.) підбирає і призначає особисто комісар на свій розсуд, враховуючи насамперед профес. кваліфікацію та вимоги моралі. Кабінет займається, зокрема, координацією та орг-цією процесу аналізування інформації, підготовкою щотижневих засідань Єврокомісії. З цією метою глави кабінетів щопонеділка під головуванням Ген. секретаря Єврокомісії або глави кабінету президента розпочинають аналіз питань, винесених на обговорення під час щотижневого засідання Єврокомісії, яке зазвичай відбувається в середу. За необхідності поглибленого аналізу на четвер або п'ятницю призначають спец. засідання, що передують засіданню Єврокомісії, дозволяючи главам кабінетів під час щотижневого засідання наст. понеділка приділити цій пропозиції особл. увагу.

Єврокомісія приймає Внутр. регламент з метою врегулювання процедурних питань власного функціонування та функціонування своїх структур. підрозділів, забезпечує його опубл., а також щороку, не пізніше ніж за місяць до відкриття сесії Європарламенту, публікує заг. доповідь про діяльність ЄС, що підкреслює її чільну роль у політ. та інституц. системі ЄС.

Серед осн. принципів діяльності Єврокомісії виокремлюють колегіальність (комісари призначаються не на індивід. основі, а як члени колегії; йдеться не тільки про

засадничий принцип здійснення нею повноважень, а й принцип колегіальної політ. відповідальності), незалежність, наднаціональність (див. *Наднаціональність*), неперервність її функціонування, конфіденційність, підзвітність, відповідальність. Засідання Єврокомісії скликає її президент, вони відбуваються, за заг. правилом, щотижня і не є публ., мають конфіденц. характер. Рішення Єврокомісії приймають простою більшістю, і вквотум за ЄС-28, відповідно до її Внутр. регламенту від 29.11.2000 (набув чинності 01.01.2001) в ред., що набула чинності 16.11.2011, становить 15 комісарів. Єврокомісія практикує й ін. форми прийняття рішень, серед яких — письм. процедура: попередньо схвалений відп. Ген. директоратом і, за потреби, Юрид. службою проект розсилається всім членам Єврокомісії зі встановл. строку, відведеного для подання зауважень. Рішення вважається прийнятим Єврокомісією, якщо жоден з її членів до завершення встановл. строку не подав своїх заперечень. Крім того, привертає увагу процедура т. з. внутр. делегування повноважень (ст. 13—15 Внутр. регламенту), за якої Єврокомісія уповноважує 1 або більше комісарів (горизонт. делегування) чи ген. директорів, голів служб (вертик. делегування) діяти від ім., під відповідальність та під контролем Єврокомісії при виконанні однозначно сформульованих цим регламентом завдань, зокрема стосовно прийняття деяких рішень за умов і обмежень, встановлених останньою. Результатом модернізації діяльності Єврокомісії стала поява нових організац. форм — «групи членів Єврокомісії» (ст. 18 Внутр. регламенту), які забезпечують координацію дій комісарів, відповід. за певну сферу або певний напрям, напр. «Група комісарів із зовнішньої діяльності», «Група комісарів з рівних можливостей», «Група комісарів з міжінституційних відносин».

З огляду на незалежність членів Єврокомісії, особл. увага приділяється підставам колект. відповідальності цієї інституції та індивід. відповідальності комісарів. Єврокомісія, як і більшість урядів у парламент. республіках, колегіально політ. відповід. перед Європарламентом, який т. з. подвійною більшістю, тобто відносною більшістю у 2/3 поданих голосів та водночас більшіс-

тю від заг. складу, може висловити їй вотум недовіри, що має наслідком колект. відставку з посад членів Єврокомісії, а Верх. представник ЄС із ЗСБП зобов'язаний подати у відставку з посади, яку він обіймає у рамках Єврокомісії. Якщо на розгляд Європарламенту надійшла пропозиція про висловлення вотуму недовіри Єврокомісії, то Європарламент може приймати рішення щодо цієї пропозиції виключно відкритим голосуванням і не раніше, ніж через 3 дні після її отримання.

Прикметно, що тільки Європарламент може висловити вотум недовіри, що має наслідком колект. відставку Єврокомісії, її політ. відповідальність має колегіальний характер, отже, йдеться про відмову в довірі Єврокомісії в цілому. Відповідно до ст. 234 ДФЄС, що регламентує процедуру висловлення Європарламентом вотуму недовіри Єврокомісії, її члени колект. подають у відставку, залишаючись на своїх посадах та продовжуючи виконання поточних справ до призначення нової Єврокомісії. У такому разі для призначення нового складу Єврокомісії застосовується передбачена п. 7 ст. 17 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 процедура у повному обсязі, а строк закінчення повноважень новообраної Єврокомісії збігається зі строком повноважень попередньої. Отже, повноваження членів Єврокомісії, призначених для їх заміни, закінчуються в день, коли мали б закінчитися повноваження членів Єврокомісії, вимушених колект. подати у відставку зі своїх посад. Незважаючи на те, що пропозиції скористатися вищезазначеним правом кілька разів вносилися на розгляд Європарламенту, на практиці цього жодного разу не сталося. Втім, зростання ролі Європарламенту та його контроль за діяльністю Єврокомісії, на переконання ряду дослідників інституц. механізму ЄС, серед яких Л. Гормлі та Ж. Булюа, свідчить про намагання усунути «дефіцит демократії», зважаючи на надмірну бюрократизацію апарату Єврокомісії, за оцінкою Ш. де Голля, «дистанційованої та малоуважної до вимог громадян».

Упродовж перебування у складі Єврокомісії її члени зобов'язані дотримуватися вимог сумісності з посадою (деталізованих задля забезпечення більш ефект. контролю за їх дотриманням у Кодексі поведінки комісарів 2011), тобто не можуть займатися будь-якою ін. профес. діяльністю за винагороду чи без неї. При призначенні на посаду кожен комісар, складаючи присягу про виконання служб. обов'язків, урочисто зобов'язується протягом строку повноважень та з їх складанням особливо дотримуватися обов'язку чесно і розсудливо підходити до прийняття пропозицій щодо певних призначень або винагород, пов'язаних з роботою в будь-яких структурах, які могли б використовувати їхні знання, досвід і зв'язки, набуті за час перебування у складі Єврокомісії. У разі порушення будь-яким членом Єврокомісії цих обов'язків, невиконання вимог сумісності з посадою або якщо він більше не відповідає умовам, необхідним для виконання своїх функцій, чи вчинив серйозний проступок, його може бути відправлено у відставку Судом Європейського Союзу за поданням Ради ЄС або Єврокомісії, що приймають рішення простою більшістю. Як і раніше, є допустимою примусова відставка окр. членів Єврокомісії за рішенням Суду ЄС або на вимогу президента Єврокомісії (п. 6 ст. 17 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007, ст. 247 ДФЕС). При цьому не вимагається попереднього голосування та згоди ін. членів Єврокомісії. Суд ЄС, залежно від обставин, ухвалює рішення про примус. відставку члена Єврокомісії згідно з умовами, визначеними ст. 247 ДФЕС, або про позбавлення його права на пенсію чи ін. винагороди, що її замінюють. Показовим у цьому контексті стало рішення від 11.07.2006 у справі C-432/04 *Commission v. Edith Cresson* щодо порушення нею обов'язків як члена Єврокомісії.

Повноваження членів Єврокомісії в індивід. порядку припиняються, крім смерті та період. оновлення відповідно до принципу рівноправної ротації (встановл. Лісабон. договором 2007 та скасованого у 2008 Європ. радою), шляхом добровільної або

примус. відставки. Члена Єврокомісії, який пішов у відставку або з життя, замінюють на строк повноважень, що залишився, новим членом з аналог. нац. гр.-нством, якого призначає Рада ЄС за погодженням із президентом Єврокомісії після консультації з Європарламентом відповідно до критеріїв, передбачених п. 3 ст. 17 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007. Рада ЄС за пропозицією президента Єврокомісії може одноставно прийняти рішення про недоцільність проведення заміни, особливо якщо залишився нетривалий строк повноважень члена Єврокомісії.

У разі добровільної відставки всіх членів Єврокомісії вони залишаються на своїх посадах і продовжують вирішувати поточні справи аж до їх заміни відповідно до вимог, визначених ст. 17 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007, на строк повноважень, що залишився. Першим прецедентом такого роду стала добровільна відставка Єврокомісії в індивід. порядку в повному складі на чолі з президентом Жаком Сантером 16.03.1999 у зв'язку з обвинуваченням деяких членів Єврокомісії в недобросовісному адм. керівництві та фін. зловживаннях. Власне, з 20 членів цього складу Єврокомісії на новий строк було перепризначено лише 6. У разі добровільної чи примус. відставки або смерті президента Єврокомісії замінують із застосув. процедури, передбаченої для призначення на цю посаду, згідно з положеннями п. 7 ст. 17 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007, на строк повноважень, що залишився. У разі добровільної чи примус. відставки або смерті Верх. представника ЄС із ЗСБП замінують відповідно до положень п. 1 ст. 18 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007 на строк повноважень, що залишився.

Осн. функції та повноваження Єврокомісії можна окреслити як ініціативні, управлінські, викон., координац., контр.-наглядові, а також у сфері зовн. зносин. Здійснюючи їх, вона є цілком незалежною, хоча водночас підзвітною та підконтрольною Європарламенту, колегіально політ. відповід. перед ним. Єврокомісія втілює спільні інтереси ЄС, представляє їх та керується ними у своїй діяльності, зокрема подаючи пропозиції щодо активізації інтеграц. розвитку. Від неї надходить більшість пропо-

зицій, тобто проектів правових актів, у т. ч. проектів законод. актів, що виносяться на розгляд Європарламенту і Ради ЄС. Якщо ін. не встановлено устан. договорами, то, за заг. правилом, законод. акти ЄС можуть прийматися виключно за пропозицією Єврокомісії. Зрештою, ін. акти теж приймаються за пропозицією Єврокомісії, якщо це передбачено устан. договорами ЄС. Варто враховувати, що при підготовці Єврокомісією проектів правових актів, які стосуються сфери зовн. діяльності ЄС, *Європейська служба зовнішньої діяльності* (англ. European External Action Service, далі — ЄСЗД) має залучатися як до їх підготовки, так і до всіх подальших процедур.

Єврокомісія подає ініціативи щодо формування щорічної та багаторічної програм діяльності ЄС з метою реалізації положень міжінституц. угод як офіц. домовленостей між інституціями ЄС, що регламентують їх співробітництво, укладаються у письм. формі та публ. в «Official Journal of the European Union» (Офіційному віснику ЄС). Міжінституц. угоди переважно укладаються Європарламентом, Радою ЄС та Єврокомісією з питань, що становлять для них взаємний інтерес.

Ініціативна функція Єврокомісії передбачає, насамперед, підготовку проектів правових актів (у т. ч. законодавчих — право законод. ініціативи) та заходів ЄС, підготовку проекту бюджету ЄС, а також узгодження позицій ін. інституцій, задіяних у правотворчому процесі ЄС. Водночас Єврокомісія залишається активним учасником цього процесу. Вона має право приймати не тільки правові акти ЄС, а й ін. акти у формах, не передбачених ст. 288 ДФЄС, серед яких вирізняються повідомлення (англ. communication), Зелені книги (англ. Green paper) та Білі книги (англ. White paper). Прикметно, що Зелені книги інформують про конкр. проблеми або нові можливості, заохочують до консультацій і дискусій з метою з'ясування ставлення зацікавлених сторін та громадян. сусп-ва до можливих способів розв'язання проблем або використання можливостей. Білі книги зазвичай містять опис плану впровадження, конкр. пропозиції щодо вжиття заходів у певній сфері, водночас будучи інструментом їх реалізації. Скажімо, Зелена книга «Менше

бюрократії для громадян: забезпечення вільного обігу публічної документації та визнання дії записів громадянського стану» 2010, Зелена книга зі страхування від природних та техногенних лих 2013, Біла книга зі схем страхових гарантій 2010, Біла книга «До більш ефективного контролю злиття в Європейському Союзі» 2014.

Єврокомісія реалізує координац., викон. та управлінські функції відповідно до умов, передбачених устан. договорами ЄС. Координац. функції є вирішальними для поступу в напрямі європ. оновлення, вони полягають, з огляду на обов'язок Єврокомісії підтримувати соц. діалог на рівні ЄС, у сприянні проведенню регулярних консультацій між представниками працівників та роботодавців на європ. рівні, координації заходів д-в-членів у сфері соц. політики тощо. Здійснюючи діяльність, пов'язану з поточним управлінням справами ЄС, Єврокомісія збирає інформацію та проводить перевірки у рамках і на умовах, встановл. Радою ЄС, що приймає рішення простою більшістю відповідно до положень устан. договорів (ст. 337 ДФЄС). Виконуючи делеговані повноваження, Єврокомісія приймає незаконод. акти, що є різновидом правових актів ЄС. Серед них вирізняються делеговані акти: делеговані регламенти, делеговані директиви, делеговані рішення Єврокомісії як юрид. обов'язкові акти, що приймаються нею на підставі повноважень, делегованих законод. актами (чітко визначають цілі, зміст, сферу дії, строк делегування повноважень) стосовно зміни або доповнення їх окр. елементів, які не мають суттєвого значення (ст. 290 ДФЄС), а також викон. акти як юрид. обов'язкові акти, що приймаються Єврокомісією або Радою ЄС на підставі наданих їм викон. повноважень (ст. 291 ДФЄС). Йдеться про такі незаконод. акти Єврокомісії, як викон. регламенти, викон. директиви, викон. рішення, прийняття яких зумовлене необхідністю встановл. однакових умов виконання юрид. обов'язкових актів ЄС, що надають з цією метою викон. повноваження Єврокомісії, а іноді — Раді ЄС.

Процедура, якій А. Еванс та Р. Корбет дали назву «комітологія» (англ. comitology), передбачає створення спеціаліз. консульт., управлін., регулятивних комітетів при Єврокомісії, що слугують однією з форм контролю за викон. діяльністю останньої при здійсненні делегованих їй Радою ЄС повноважень із залученням до роботи в них нац. експертів. Залежно від статусу ці комітети можуть заблокувати або відтермінувати прийняття Єврокомісією відп. правового акта.

Єврокомісія забезпечує реалізацію спільних політик (напр., спільної с.-г. політики), виконання бюджету ЄС та управління програмами (наук.-тех., освітніми тощо), у рамках яких ЄС фінансує різноманітні проекти та заходи. Європарламент за рекомендацією Ради ЄС затверджує звіт Єврокомісії про виконання бюджету ЄС за відп. фін. рік та звільняє її від обов'язків, пов'язаних із цим (ст. 317—319 ДФЄС). Можна передбачити, що викон. функції Єврокомісії, які вона реалізує на підставі та на виконання норм права ЄС, розширюватимуться і становитимуть найважливіший аспект її діяльності.

Виконуючи контр.-наглядові функції, Єврокомісія забезпечує дотримання положень устан. договорів ЄС та реалізацію заходів, ухвалених інституціями на підставі останніх. Вона здійснює нагляд за застосуван. норм права ЄС під контролем Суду ЄС. Якщо, на думку Єврокомісії, д-ва-член не дотрималася будь-якого зобов'язання за устан. договорами, то Єврокомісія приймає вмотивований висновок з цього питання, попередньо надавши можливість цій д-ві подати свої заперечення. У разі неувідповіднення висновку Єврокомісії у встановл. нею строк остання може звернутися до Суду ЄС з позовом на підставі ст. 258 ДФЄС. Водночас у рамках викон. повноважень Єврокомісія може самостійно накладати санкції у вигляді штрафів на підприємства за порушення деяких норм права ЄС, зокрема правил конкуренції на внутр. ринку ЄС, встановл. ст. 101 та 102 ДФЄС. Згідно з п. 2с ст. 23 Регламенту Ради ЄС

№ 1/2003 від 16.12.2002, Єврокомісія має право своїм рішенням накласти штраф на підприємства, що навмисно або через недбалість не дотримуються зобов'язання, обов'язкового для виконання відповідно до рішення Єврокомісії, прийнятого за ст. 9 зазначеного Регламенту. Штраф за порушення зобов'язання не може перевищувати 10 % заг. обороту такого підприємства за попередній фін. рік, а при визначенні суми штрафу Єврокомісія має врахувати тяжкість і тривалість недотримання зобов'язань. Так, Єврокомісія Рішенням від 13.05.2009 наклала на Intel штраф у розмірі 1,06 млрд євро, що відповідає 4,15 % її обороту, за зловживання домінуючим становищем на ринку комп'ютерних чипів. Вона неодноразово накладала штрафи на Microsoft Corporation за зловживання домінуючим становищем на внутр. ринку ЄС, скажімо, 06.03.2013 прийняла Рішення про накладення на неї штрафу в розмірі 561 млн євро, що становить 1,02 % її обороту, за зловживання домінуючим становищем на ринку операційних систем для персон. комп'ютерів, зобов'язавши негайно припинити недотримання зобов'язань та утримуватися від повторення будь-яких дій, що мають таку саму або подібну мету чи результат. Зрештою, Microsoft Corporation навіть запровадила нову посаду — Відповідального за дотримання вимог конкуренц. зак-ва.

Контроль за реалізацією Єврокомісією штрафних повноважень здійснює Суд ЄС, який вправі у випадках, визначених ст. 261 ДФЄС, ухвалити рішення про скасування відп. рішення Єврокомісії або зменшення розміру накладеного нею штрафу чи ін. санкцій на підставі всеохопної юрисдикції (англ. unlimited jurisdiction) щодо них. Остання полягає в наявності у Суду ЄС повноважень всебічно, у повному обсязі перевіряти правомірність, обґрунтованість та пропорційність санкцій, накладених, зокрема Єврокомісією, відповідно до вказаної статті. При цьому необхідно відрізнити спори, в яких Суд ЄС реалізує всеохопну юрисдикцію, від спорів про анулювання, передбачених ст. 263 ДФЄС. У спорах про анулювання Суд ЄС може тільки скасувати оскаржуваний акт, але не вправі корегувати його зміст.

Повноваження Єврокомісії у сфері зовн. зносин ЄС, за винятком Спільної зовн. та

безпекової політики ЄС, а також ін. випадків, визначених устан. договорами, полягають у забезпеченні представництва ЄС на міжнар. арені, у т. ч. права ведення переговорів, зокрема про укладання міжнар. угод. Крім того, Єврокомісія, за сприяння Верх. представника ЄС із ЗСБП, співпрацює з Радою ЄС, забезпечуючи узгодженість між різними сферами зовн. діяльності ЄС, а також між ними та ін. напрямками політики ЄС. Єврокомісії та її президенту в реалізації їхніх повноважень у сфері зовн. зносин допомагає ЄСЗД, що є функціонально автономним від Єврокомісії органом, заснованим на заміну посилення зовнішньополіт. повноважень останньої. Коли Верх. представник ЄС із ЗСБП діє як віце-президент Єврокомісії, ЄСЗД, будучи підпорядкованою йому, надає сприяння в реалізації ним повноважень у сфері зовн. зносин у рамках Єврокомісії, а також в узгодженні, координації ін. аспектів зовн. діяльності ЄС. Підрозділи Єврокомісії та ЄСЗД мають консультувати один одного з питань, що належать до сфери зовн. діяльності ЄС, під час реалізації ними своїх повноважень, крім сфери Спільної безпекової та оборонної політики ЄС.

Відповідно до положень Лісабон. договору 2007, делегації Єврокомісії в третіх країнах та при міжнар. орг-ціях замінено делегаціями ЄС, які мають забезпечувати потреби інституцій ЄС, що виникають у них при здійсненні контактів з міжнар. орг-ціями та третіми країнами, в яких акредитовано делегації. Верх. представник ЄС із ЗСБП вправі, за погодженням із Єврокомісією та Радою ЄС, прийняти рішення про відкриття чи закриття делегацій ЄС, які Рішенням Ради ЄС 2010/427/EU від 26.07.2010 включено до структури ЄСЗД. Делегації ЄС складаються зі службовців останньої та, у разі, якщо це необхідно для виконання бюджету ЄС або реалізації політик, що не входять до повноважень ЄСЗД, — службовців Єврокомісії.

Єврокомісія на практиці довела здатність виконувати покладені на неї багатогранні завдання, ефект. функціонувати, поліпшувати результати діяльності та внутр. дієвість навіть за відсутності згуртованості серед колегиї комісарів, адм. розпорощеності, продовжуючи «плести полотно Єв-

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ... ВИЗНАННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ КВАЛІФІКАЦІЙ 1959

ропи» у різних вимірах: політ. (колегія комісарів) і адм. (Ген. директорати), вертик. і горизонт., внутр. і зовн. Зазначені виміри постійно еволюціонують, набувають різного ступеня важливості в різні істор. періоди європ. інтеграції, переглядаються і переосмислюються з огляду на набутий досвід. Єврокомісія, втілюючи власне європ. підходи, реалізує наднац. повноваження шляхом консолідації та інтенсифікації інтеграц. процесів, що є запорукою її політ. ваги і домінування в інституц. системі ЄС.

Літ.: Гоци С. Європейська Комісія. Процеси ухвалення рішень і виконавчі повноваження. К., 2007; Фалалєєва Л.Г. Правові аспекти становлення та розвитку виконавчих органів Європейського Союзу: Дис. ... канд. юрид. наук. К., 2003; Chalmers D., Davies G., Monti G. European Union Law: Text and Materials. Cambridge, 2010; Diebold W. The Schuman Plan. N. Y., 1959; Fairhurst J. Law of the European Union. Harlow, 2014; Kaczorowska A. European Union Law. London, 2011.

Л.Г. Фалалєєва

ЄВРОПЕЙСЬКА КОМІСІЯ «ЗА ДЕМОКРАТІЮ ЧЕРЕЗ ПРАВО» — див. Венеціанська комісія Ради Європи.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО АКАДЕМІЧНЕ ВИЗНАННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ КВАЛІФІКАЦІЙ 1959, ЄКАВУК (англ. European Convention on the Academic Recognition of University Qualifications) — міжнар. правовий акт, прийнятий під егідою Ради Європи у Парижі 14.12.1959.

ЄКАВУК є результатом діяльності РЄ у сфері уніфікації вимог до випускників вищих навч. закладів. Зважаючи на те, що РЄ було створено у 1949 задля забезпечення міжнар. співпраці у сфері забезпечення демократії та основополож. прав людини, її діяльність у забезпеченні права людини на вищу освіту розпочалася відразу з моменту створення, і першим кроком стало прийняття т. з. європ. конвенцій з визнання, до яких належать *Європейська конвенція про еквівалентність дипломів, які надають доступ до університетів, 1953* та Протокол до неї 1964, *Європейська культурна конвенція 1954*, *Європ. конвенція про еквівалентність пе-*

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ... ВИЗНАННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ КВАЛІФІКАЦІЙ 1959

ріодів навчання 1956 та ЄКАВУК 1959. ЄКАВУК стала результатом доповнення зазначених конвенцій. Надалі процес створення єдиного європ. простору вищої освіти поширився на більшу кількість д-в і втілюється у Європ. конвенції про заг. еквівалентність періодів університет. освіти 1990 та *Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні 1997* (Лісабон. конвенція 1997).

Конвенція набула чинності 27.11.1961. Станом на 03.09.2016 її ратифікували 28 д-в: 27 д-в — членів РЄ (Австрія, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Велика Британія, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Ліхтенштейн, Македонія, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Словаччина, Словенія, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція) та Святий Престол і підписали 4 д-ви: Греція, Люксембург, Туреччина та Угорщина.

Водночас, у Лісабон. конвенції 1997 встановлено, що вона фактично замінює положення усіх наведених європ. конвенцій, прийнятих до неї, і сторони продовжують застосовувати вищезгадані конвенції, учасниками яких вони є, лише у відносинах з ін. д-вами — учасниками цих конвенцій, які не є сторонами Лісабон. конвенції 1997. Станом на 01.09.2016 всі учасники ЄКАВУК ратифікували Лісабон. конвенцію 1997. Щодо сторін Лісабон. конвенції 1997 діє принцип, згідно з яким у результаті приєднання до неї учасники припиняють застосовувати будь-які конвенції з академ. визнання, прийняті раніше РЄ та ЮНЕСКО.

ЄКАВУК закріпила основоположний принцип академ. визнання університет. кваліфікацій, присуджених ун-том ін. д-ви, що є учасницею Конвенції. Таке визнання забезпечує можливість продовжувати навчання в ун-ті і скласти академ. іспити після завершення навчання з метою отримання допуску до здобуття наст. звання, в т. ч. звання д-ра наук, на тих самих умовах, що й гр-ни кожної з д-в — учасниць Конвенції, якщо допуск до такого навчання й таких іспитів залежить від володіння

аналогічною нац. університет. кваліфікацією; використовувати академ. звання, присуджене іноз. ун-том, із зазначенням його походження.

Задля розширення, доповнення і розвитку положень європ. конвенцій, прийнятих РЄ у 50-х рр., зі створенням єдин. європ. простору вищої освіти і було прийнято т. з. Лісабон. конвенцію 1997, яка містить розширений перелік термінів і визначає гол. принципи, що стосуються оцінки кваліфікацій і компетенцій органів, які здійснюють таке визнання, а також має ширше коло учасників. Її стороною є і Україна. Процес розроблення спільно РЄ та ЮНЕСКО єдиної конвенції про визнання навч. курсів, дипломів про вищу освіту та вчених ступенів у д-вах європ. регіону було розпочато у Страсбурзі у 1993 на 16-й сесії Пост. конф. з університет. проблем (СС-PU). Розроблення такого уніфік. акта було зумовлене тим, що у 1950-х рр. нац. системи вищої освіти функціонували на базі ун-тів, які мали чітку підпорядкованість д-ві або церк. інституціям, однак з часом форми орг-ції вищої освіти набули більш різноманіт. характеру. Поява приват. навч. закладів, навч. закладів, що надають освітні послуги шляхом викладання фахово орієнтованих предметів, та ун-тів, що забезпечують викладання нетрадиц. програм меншої тривалості з акцентом на профес. освіту, а також поява поглиблених профільних підготовчих курсів у середній школі створили передумови для професіоналізації освіти та застосув. різних підходів до визначення рівня підготовки абітурієнтів при вступі їх до вищих навч. закладів.

Отже, ЄКАВУК виконала свою початкову мету, заклавши базовий принцип визнання університет. кваліфікацій. Через прийняття Лісабон. конвенції 1997 її положення набули розвитку і вдосконалення стосовно диференціації навч. закладів та їхніх дипломів, що сприяло досягненню мети створення єдиного простору вищої освіти та реалізації концепції міжнар. еквівалентності.

Літ.: *Офіційний сайт Ради Європи (Бюро договорів): <http://conventions.coe.int>; The European Conventions on Higher Education and Other Important Texts Concerning Academic Recognition. Council of Europe, 1995; Mattheou D. Changing Educational Landscapes: Educational Policies, Schooling Systems and*

Higher Education — a Comparative Perspective. Springer Science & Business Media, 2010; *Bergan S., Damian R.* Higher education for modern societies: competences and values. Council of Europe, 2010; *Rauhvargers A., Rusakova A.* Improving Recognition in the European Higher Education Area: An Analysis of National Action Plans. Council of Europe, 2009.

О.О. Семчик

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО БОРОТЬБУ З ТЕРОРІЗМОМ 1977 — див. *Європейський прбстір у сфері запобігання та боротьби з тероризмом.*

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ВЗАЄМНУ ДОПОМОГУ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ 1959 — багатостор. договір РЄ, прийнятий 20.04.1959 у м. Страсбург з метою підвищення ефективності співробітництва д-в у сфері кримін. права, що стосується проведення кримін. процес. дій, спрямованих на збір доказів та отримання показань їх учасників (свідків, експертів, обвинувачених) (далі — Європ. конвенція 1959).

Необхідність прийняття спец. конвенції про взаємну допомогу в кримін. справах було визначено в доповіді комітету експертів, створеного Ген. секретарем РЄ на прохання Комітету Міністрів РЄ для підготовки проекту *Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957*. Комітет експертів зазначив, що питання *екстрадиції* необхідно розглядати в широкому форматі взаємної допомоги в кримін. справах. Врахувавши думку експертів, Комітет Міністрів РЄ у 1956 запропонував їм підготувати проект конвенції про взаємну допомогу в кримін. справах. Під час його підготовки було вирішено, що така допомога має надаватися навіть у випадках, коли в екстрадиції може бути відмовлено.

Відповідно до ст. 1 Конвенції, д-ви зобов'язуються надавати одна одній взаємну допомогу в кримін. переслідуванні правопорушень, покарання яких, на момент прохання про надання допомоги, підпадає під юрисдикцію суд. властей запитуючої д-ви. Конвенцію не застосовують до випадків арешту, виконання вироків чи правопорушень, передбачених військ. правом, або випадків, що не є злочинами відповідно до кримін. права. Згідно зі ст. 3, запитувана д-ва виконує, у передбачений їй зак-вом спосіб, суд. доручення, які стосуються кри-

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ВЗАЄМНУ ДОПОМОГУ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ 1959

мін. справи і які надсилаються їй суд. властями запитуючої д-ви з метою забезпечення показань свідків або передання предметів, що є речовими доказами, матеріалами суд. справи або документами.

Прохання про взаємну допомогу має містити: назву органу, що звертається з проханням; предмет і причину прохання; по можливості відомості про відп. особу та її гр-нство; у разі потреби прізвище та адресу відп. особи. У деяких випадках може також зазначитися правопорушення і міститися стислий виклад фактів (ст. 14). У допомозі може бути відмовлено, якщо: а) прохання про її надання стосується правопорушення, яке, на думку запитуваної д-ви, є політ. за своїм характером або податковим правопорушенням; б) запитувана д-ва вважає, що задоволення прохання може зашкодити суверенітету, безпеці, громад. порядку або ін. її суттєвим інтересам (ст. 2).

Суд. доручення надсилаються мін-вом юстиції запитуючої д-ви мін-ву юстиції запитуваної д-ви і повертаються аналог. каналами. Прохання про надання взаємної допомоги, зокрема прохання про проведення попереднього слідства з кримін. переслідування, можуть надсилати і отримувати безпосередньо суд. органи. Якщо здійснити вручення документів або наказів неможливо, запитувана д-ва негайно повідомляє про це запитуючу д-ву (ст. 7). В окр. випадках, коли Конвенція дозволяє безпосередній зв'язок, він може здійснюватися через *Міжнародну організацію кримінальної поліції* (Інтерпол). Причини будь-якої відмови у наданні взаємної допомоги слід пояснювати (ст. 19).

Якщо запитувана д-ва вважає, що особиста присутність свідка або експерта в її суд. органах є необхідною, вона зазначає це у проханні про вручення суд. повістки, і запитувана сторона пропонує цьому свідку або експерту з'явитися до суду (ст. 10). Свідок або експерт, незалежно від свого гр-нства, який постає перед суд. органами запитуючої сторони за повісткою про виклик до суду, не може ні притягуватися до відповідальності, ні утримуватися під вар-

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ВЗАЄМНУ ДОПОМОГУ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ 1959

тою, ні підлягати жодному ін. обмеженню його особистої свободи на терит. цієї сторони за діяння або обвинувальні вироки, які передували його від'їзду з терит. запитованої сторони. Водночас особа, незалежно від гр-нства, викликана в суд. органи запитуючої сторони для того, щоб відповісти за діяння, які є предметом кримін. переслідування, порушеного проти неї, не може ні притягуватися до відповідальності, ні утримуватися під вартою, ні підлягати жодному ін. обмеженню її особистої свободи за діяння або обвинувальні вироки, які передували її від'їзду з терит. запитованої сторони і які не зазначено у повістці про виклик до суду (п. 1, 2 ст. 12). Кожна д-ва інформує ін. д-ву про всі обвинувальні вироки і подальші заходи щодо гр-н останньої за цими вироками. Мін-ва юстиції повідомляють таку інформацію одне одному принаймні 1 раз на рік. Якщо та чи ін. особа вважається гр-ном 2 або кількох д-в, відп. інформацію надають кожній з цих д-в, які є учасницями цієї Конвенції, якщо ця особа не є гр-ном д-ви, на терит. якої її було засуджено (ст. 22).

17.03.1978 у Страсбурзі підписано Дод. протокол до Європ. конвенції 1959, який набув чинності 12.04.1982. Його учасницями є 40 д-в, у т. ч. Україна (ратифік. Законом України від 16.01.1998). Відповідно до ст. 1 цього Протоколу, д-ви не можуть користуватися правом відмови у наданні допомоги у справах щодо фін. правопорушень. Так, у наданні допомоги не може бути відмовлено на тій підставі, що зак-во запитованої д-ви не передбачає таких самих податків чи зборів або не регулює податки, збори, мито чи валюту в такий самий спосіб, як зак-во запитуючої д-ви. Відповідно до ст. 3 Протоколу, Конвенція застосовується також до: а) вручення документів, що стосуються виконання вироку, стягнення штрафу або сплати суд. витрат; б) заходів, що стосуються відстрочення ухвали вироку або його виконання, умовного звільнення, відстрочення виконання вироку або припинення його виконання. Згідно зі ст. 10, Європ. комітет з проблем злочинності РЄ

інформується щодо застосув. Протоколу і вживає всіх необхідних заходів для сприяння дружньому врегулюванню будь-яких труднощів, які можуть виникнути у зв'язку з його виконанням.

08.11.2001 у Страсбурзі підписано Другий дод. протокол до Європ. конвенції 1959, який набув чинності 01.02.2004. Його учасницями є 27 д-в, у т. ч. Україна (ратифік. Законом України від 06.05.2011). Метою Протоколу є розширення можливості д-в реагувати на трансюр. злочинність з урахуванням політ. та соц. змін у Європі і технол. прогресу в світі. У ньому окр. статті Конвенції викладено в новій ред., а також додано нові. Так, у взаємній допомозі не може бути відмовлено виключно на підставі того, що вона стосується дій, за які юрид. особа може нести відповідальність у д-ві, що запитує (ст. 1). Прохання про надання взаємної допомоги та будь-які ін. повідомлення, передбачені Конвенцією або Протоколами до неї, можуть надсилатися за допомогою електрон. або ін. засобів зв'язку, за умови, що д-ва, яка запитує, готова на запит у будь-який час надати письм. запис і оригінал такого прохання або повідомлення (ст. 4). Передбачається проведення слухань шляхом відеоконференції (ст. 9) або телефон. конф. (ст. 10). Регламентується тимчас. передання затриманих осіб на терит. д-ви, що запитує (ст. 11).

Д-ви можуть без попереднього запиту надіслати компетент. органам ін. д-ви інформацію, отриману в рамках їхніх власних розслідувань, якщо вони вважають, що розкриття такої інформації могло б допомогти д-ві, яка одержує інформацію, у порушенні або проведенні розслідувань чи провадженні або могло б сприяти поданню запиту з боку цієї д-ви (ст. 11).

На прохання д-ви запитована д-ва може надати предмети, отримані злочинним шляхом, у розпорядження д-ви, що запитує, з метою їх повернення законним власникам (ст. 12). У разі наявності домовленості між компетент. органами заінтересованих д-в д-ва, що звернулася з проханням провести розслідування, для цілей якого необхідна особиста присутність особи, яку тримають під вартою на її терит., може тимчасово передати цю особу на терит. тієї д-ви, де має проводитися розслідування (ст. 13).

**ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ВЗАЄМНУ
ДОПОМОГУ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ 1959**

Д-ви можуть домовитися надавати одна одній допомогу в проведенні розслідувань злочину працівниками поліції, які діють під прикриттям або видають себе за ін. осіб (таємні розслідування). Рішення стосовно цього приймається в кожному конкр. випадку компетент. органами запитуваної д-ви з дотриманням її нац. зак-ва та процедур. Тривалість таємного розслідування, детальні умови та правовий статус відп. працівників поліції під час таємних розслідувань погоджуються д-вами з дотриманням їхнього нац. зак-ва та процедур. Таємні розслідування проводять відповідно до нац. зак-ва і процедур д-ви, на терит. якої їх здійснюють. Залучені д-ви співробітничують з метою забезпечення підготовки таємного розслідування і нагляду за ним, а також вжиття заходів стосовно безпеки працівників поліції, які діють під прикриттям або видають себе за ін. осіб (ст. 19). За взаємною згодою компетент. органи 2 чи кількох д-в можуть створити спільну слідчу групу з конкр. метою й на обмежений період, який може бути продовжений за взаємною згодою, для проведення кримін. розслідувань на терит. 1 чи кількох д-в, що створили групу. Склад групи визначається в угоді (ст. 20). Під час здійснення вищезазначеної діяльності (спільні слідчі групи, таємні розслідування, транскорд. спостереження тощо), якщо д-ви не домовилися про ін., посад. особи ін. д-ви, яка не є стороною Конвенції і на терит. якої проводиться така діяльність, вважаються посад. особами останньої стосовно правопорушень, учинених проти них або ними. У випадках, коли д-ва звертається з проханням надати допомогу свідку, який перебуває під загрозою залякування або потребує захисту, компетент. органи запитуючої та запитуваної д-в намагаються погодити заходи стосовно захисту відп. особи згідно зі своїм нац. зак-вом (ст. 23). На прохання д-ви, що запитує, запитувана д-ва відповідно до свого нац. зак-ва може вживати тимчас. заходів з метою збереження доказів, підтримання існуючої обстановки або захисту законних інтересів, яким загрожує небезпека (ст. 24).

Персон. дані, передані однією д-вою ін. у результаті виконання прохання, надісланого на підставі Конвенції чи будь-якого з Протоколів до неї, можуть використовуватися

тільки д-вою, якій такі дані було передано, лише: а) для цілей провадження, до якого застосовують Конвенцію чи будь-який з Протоколів до неї; б) для ін. суд. і адм. проваджень, безпосередньо пов'язаних з таким провадженням; с) для запобігання безпосередній і серйозній загрози сусп. безпеці. Такі дані можуть використовуватися з будь-якою ін. метою, якщо попередня згода на це надана або д-вою, яка передала ці дані, або суб'єктом даних. Будь-яка д-ва може відмовитися передати персон. дані, отримані в результаті виконання прохання, надісланого на підставі Конвенції чи будь-якого з Протоколів до неї, у випадках, якщо такі дані захищено її нац. зак-вом і д-ва, якій має бути передано дані, не є зобов'язаною Конвенцією про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персон. даних 1981 і не зобов'язується забезпечити такий захист даних, якого вимагає перша д-ва. Будь-яка д-ва, що передає персон. дані, отримані в результаті виконання прохання, може вимагати від д-ви, якій було передано ці дані, надання інформації про те, як вона їх використала (ст. 26).

Періодично, як правило двічі на рік, збирається Комітет експертів з питань виконання європ. конвенцій з кримін. справ РЄ, який розглядає практ. проблеми та конкр. справи щодо імплементації, в т. ч. Європ. конвенції 1959. Комітет являє собою форум, на якому з 1981 експерти від всіх д-в-членів та д-в-спостерігачів, а також представники міжнар. орг-цій збираються разом для розроблення напрямів поліпшення міжнар. співробітництва у кримін. справах та пошуку шляхів розв'язання практ. проблем, окреслених у заявах до конвенцій РЄ в цій сфері (серед них — *Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957*, *Конвенція про передачу засуджених осіб 1983*, *Конвенція про кіберзлочинність 2001*, *Конвенція Ради Європи з попередження тероризму 2005* та ін.).

Європ. конвенція 1959 набула чинності 12.06.1962. Оскільки її було відкрито для підписання як для д-в — членів РЄ, так і для ін. д-в, її ратифікували 47 д-в — членів

**ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ
ПРО ВИДАЧУ ПРАВОПОРУШНИКІВ 1957**

РЄ, а також Ізраїль, Респ. Корея та Чилі. Україна ратифікувала Європ. конвенцію 1959 та Дод. протокол 16.01.1998. Вона набрала чинності для України 09.06.1998. При ратифікації Україна зробила такі заяви та застереження: 1) Україна залишає за собою право не виконувати запит про надання допомоги, якщо: є достатні підстави вважати, що він спрямований на переслідування, засудження або покарання особи за ознаками її раси, кольору шкіри, політ., реліг. та ін. переконань, статі, етн. та соц. походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або ін. ознаками; виконання запиту є несумісним з принципом «non bis in idem» (немає 2 покарань за 1 злочин); запит стосується правопорушення, яке є предметом розслідування або суд. розгляду в Україні; 2) повістка про виклик до суду обвинуваченої особи, яка перебуває на терит. України, має передаватися відп. органам не пізніше як за 40 днів перед датою, встановленою для явки; 3) доручення судів надсилають через Мін-во юстиції України, а доручення органів досуд. слідства — через Ген. Прокуратуру України; 4) прохання і документи, які до них додаються, мають надсилатися до України разом з перекладом укр. мовою або однією з офіц. мов РЄ, якщо їх не складено цими мовами; 5) суд. органами України для цілей цієї Конвенції є суди заг. юрисдикції, прокуратури всіх рівнів, органи попереднього слідства.

Практика застосув. договорів про надання міжнар. правової допомоги у кримін. справах, в т. ч. Європ. конвенції 1959, свідчить, що кількість запитів, які розглядає Мін-во юстиції України, зростає з року в рік. Так, у 2004 було розглянуто 592 запити про надання міжнар. правової допомоги у кримін. справах, а в 2011 — уже 835. Найбільша кількість запитів про надання міжнар. правової допомоги у кримін. справах на сьогодні надходить з Турецької Респ., Угорщини, Португальської Респ., Чеської Респ., Респ. Польща, Федеративної Респ. Німеччина та Російської Федерації.

О.І. Мельничук

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ВИДАЧУ ПРАВОПОРУШНИКІВ 1957 — багатостор. договір РЄ, прийнятий 13.12.1957 у м. Париж (Франція) з метою встановл. уніфік. правил, що регулюють видачу правопорушників, яких розшукують для притягнення до відповідальності або виконання вироку.

Уперше питання про необхідність розробки уніфік. конвенції щодо видачі правопорушників було поставлено у 1951 в Рекомендації 51 (16) Консульт. асамблеї РЄ. Відповідно у 1955 підкомітет експертів і підкомітет Асамблеї розробив проект Конвенції, а у 1957 його було узгоджено з Комітетом Міністрів РЄ і відкрито для підписання. Конвенція набула чинності 18.04.1960. Її сторонами є 50 д-в, оскільки вона відкрита для приєднання також держав — не членів РЄ, серед яких — Ізраїль, Респ. Корея та ПАР.

Відповідно до Конвенції, осн. зобов'язанням д-в-учасниць є видача одна одній усіх осіб, які переслідуються компетент. органами д-ви, що запитує, за вчинення правопорушення або які розшукуються зазначеними органами з метою виконання вироку чи постанови про утримання під вартою (ст. 1). Видачу здійснюють у зв'язку з правопорушеннями, які караються за законами запитуючої та запитуваної д-в позбавленням волі або згідно з постановою про утримання під вартою на макс. термін не менш як 1 рік чи більш суворим покаранням. Якщо особа визнається винною і вирок про ув'язнення або постановою про утримання під вартою проголошується на терит. д-ви, що запитує, термін призначеного покарання має становити не менш як 4 міс. (ст. 2). Видача не здійснюється, якщо правопорушення, у зв'язку з яким особа запитується, запитувана д-ва розглядає як політ. правопорушення або правопорушення, пов'язане з політ. правопорушенням. Таке саме правило застосовують, якщо запитувана д-ва має достатньо підстав вважати, що запит про видачу правопорушника за вчинення звичайного кримін. правопорушення було зроблено з метою переслідування або покарання особи на підставі її раси, релігії, нац. належності чи політ. переконань або що становищу такої особи може бути завдано шкоди з будь-якої з цих

причин. Однак убивство або замах на вбивство глави д-ви чи члена його сім'ї не вважається політ. правопорушенням (ст. 3). Видача за правопорушення, які передбачені військ. правом і які не є правопорушеннями за звичайним кримін. правом, зі сфери застосув. цієї Конвенції вилучається (ст. 4). Разом з тим, за правопорушення, пов'язані з податками, зборами, митом та валютою, видачу здійснюють за умови, що договірні д-ви ухвалили таке рішення стосовно будь-якого такого правопорушення або такої категорії правопорушень (ст. 5).

Д-ви мають право відмовити у видачі своїх гр-н. У такому разі запитувана д-ва передає справу до своїх компетент. органів, для того щоб за потреби можна було здійснити її розгляд. З цієї метою документи, інформація та речові докази, що стосуються правопорушення, надсилаються запитуючій д-ві безкоштовно дипл. каналами. Останню інформують про результати розгляду її запити (ст. 6). Якщо правопорушення, за яке вимагається видача, карається смертною карою за зак-вом запитуючої д-ви і якщо зак-во запитуваної д-ви не передбачає смертної кари за таке саме правопорушення або вона, як правило, не виконується, у видачі може бути відмовлено, якщо запитуюча д-ва не надасть запитуваній д-ві достатніх гарантій того, що смертний вирок не буде виконано (ст. 11).

Запит складають у письм. формі і надсилають дипл. каналами. Ін. шляхи передання запитів може бути встановлено за прямою згодою між 2 або кількома д-вами. Запит супроводжується: оригіналом або завірною копією обвинувального вироку та постанови суду або постанови про негайне затримання чи ордеру на арешт або ін. розпорядження, яке має таку саму силу і видане відповідно до процедури, передбаченої зак-вом запитуючої д-ви; викладом правопорушень, за які вимагається видача (час і місце вчинення, юрид. кваліфікація та посилення на відп. правові приписи); копією відп. законод. актів або, коли це неможливо, викладом відп. закону і, по можливості, якнайточнішим описом відп. особи, а також будь-якою ін. інформацією, яка може сприяти встановл. її особи та гр-нства (ст. 12). У термінових випадках компетент. органи д-ви, що запитують, можуть звертати-

ся із запитом про тимчас. арешт розшукуваної особи. Компетент. органи запитуваної д-ви вирішують це питання відповідно до свого зак-ва (ст. 16). Процедура видачі правопорушників і тимчас. арешту регулюється виключно зак-вом запитуваної д-ви (ст. 22). Документи, що подаються, складають мовою запитуючої або запитуваної д-ви. Запитувана д-ва може вимагати переклад на одну з офіц. мов РЄ, яку вона визначає на свій розсуд (ст. 23). Витрати, що виникли на терит. запитуваної д-ви у зв'язку з видачею правопорушників, покриває ця д-ва. Витрати, що виникли у зв'язку з транзитним перевезенням через терит. д-ви, у якій запитуються дозвіл на це, покриває д-ва, що робить запит.

Під час ратифікації Конвенції Законом від 16.01.1998 Україна зробила такі застереження: Україна залишає за собою право відмовити у видачі, якщо це може призвести до погіршення стану здоров'я особи, яка вимагається до видачі; Україна видаватиме осіб лише за правопорушення, що караються позбавленням волі не менш як на 1 рік або більше; Україна не видаватиме власних гр-н ін. д-ві; уповноваженими органами відповідно до вимог цієї Конвенції є Мін-во юстиції України (у разі суд. запитів) та Ген. Прокуратура України (у разі досуд. слідства) та ін.

Дод. протокол до цієї Конвенції, ухвалений у Страсбурзі 15.10.1975, вніс деякі зміни з метою посилення захисту прав людини. Встановлено, що політ. правопорушення не включають: *злочини проти людяності*, зазначені в *Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948*; порушення, зазначені в окр. статтях *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949*, ст. 51 *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що потерпіли в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі 1949*, ст. 130 *Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949* та ст. 147 *Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949*; будь-які аналог. порушення законів війни, що діяли на час

**ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ
ПРО ВИДАЧУ ПРАВОПОРУШНИКІВ 1957**

набуття цим Протоколом чинності, та існуючих на цей час законів і звичаїв війни, які не передбачено в Женев. конвенціях.

У Дод. протоколі встановлено також, що видача особи, щодо якої було винесено остаточне суд. рішення в *третій державі*, не здійснюється, якщо: вищезгаданим суд. рішенням її було виправдано; термін ув'язнення або ін. захід, призначений їй, уже був відбутий повністю або не відбувався через помилування чи амністію; суд визнав правопорушника винним, але без призначення міри покарання. Однак видача правопорушника може здійснюватися, якщо: правопорушення, у зв'язку з яким було винесено суд. рішення, вчинене проти особи, установи або будь-якого майна, що має публ. статус у запитуючій д-ві; особа, щодо якої було винесено суд. рішення, сама мала публ. статус у запитуючій д-ві; правопорушення, у зв'язку з яким було винесено суд. рішення, вчинене повністю або частково на терит. запитуючої д-ви або у місці, що розглядається як її терит.

Другий дод. протокол до цієї Конвенції, ухвалений у Страсбурзі 17.03.1978, стосується фін. правопорушень. Так, за правопорушення, пов'язані з податками, зборами, митом та валютою, видача здійснюється між договір. д-вами, якщо правопорушення за зак-вом запитуваної д-ви відповідає правопорушенню такого самого характеру. Важливим нововведенням є те, що у видачі правопорушника не може бути відмовлено на підставі того, що зак-во запитуваної д-ви не передбачає таких самих податків чи зборів або не регулює податки, збори, мито чи валюту так само, як зак-во запитуючої д-ви. Ін. умови видачі, встановлені в цьому Протоколі, стосуються таких вимог: якщо договір. д-ва звертається до ін. д-ви із запитом про видачу особи для цілей виконання вироку або постанови про утримання під вартою відповідно до рішення, винесеного щодо цієї особи за її відсутності, запитувана д-ва може відмовити у видачі, якщо, на її думку, під час провадження у справі, в результаті якого було винесено суд. рішення, не були забезпечені мінім.

права на захист, які визнаються за кожною особою, що звинувачується у вчиненні кримін. правопорушення. Однак видача правопорушника має здійснюватися, якщо д-ва, що запитує, надає гарантії, які вважаються достатніми для забезпечення відп. особі права на повтор. суд. розгляд, що гарантує права на захист. Таке рішення дозволяє запитуючій д-ві або звернутися до виконання винесеного суд. рішення, якщо засуджена особа не заперечує проти цього, або, якщо вона заперечує, порушити переслідування проти виданої особи. Нововведення стосувалися також запити: зокрема, він має складатися у письм. формі і надсилатися мін-вом юстиції запитуючої д-ви мін-ву юстиції запитуваної д-ви, хоча не виключається використання дипл. каналів.

Третій дод. протокол до Є. к. про в. п. 1957, який вступив у силу 01.05.2012, передбачає використання ін-ту спрощеної видачі щодо тих осіб, які висловили згоду на видачу (екстрадицію) до д-ви, у якій вони переслідуються компетент. органами за вчинення правопорушення або розшукуються з метою виконання вироку. На сьогодні цей Протокол до Є. к. про в. п. 1957 підписали 14 д-в — членів РЄ.

Четвертий дод. протокол до Є. к. про в. п. 1957 було відкрито для підписання 20.09.2012. Його метою є створення сучас. форм і процедур співробітництва компетент. органів договір. сторін у боротьбі зі злочинністю.

Україна ратифікувала цю Конвенцію разом з 2 першими протоколами до неї 16.01.1998, а 20.09.2012 приєдналася до III й IV дод. протоколів. Щороку Україна задовольняє близько 300 запитів іноз. д-в на видачу правопорушників. Найбільша кількість запитів про видачу правопорушників надходить з РФ, Грузії, Респ. Молдова, Чеської Респ. та Угорщини.

Літ.: *Панов В.П.* Сотрудничество государств в борьбе с международными уголовными преступлениями. М., 1993; *Галенская Л.Н.* Международная борьба с преступностью. М., 1972; *Валеев Р.М.* Выдача преступников в современном международном праве. Казань, 1976; *Explanatory Notes on the Council of Europe Convention and Protocols and Minimum Standards Protecting Persons Subject to Transnational Criminal Proceedings.* Strasbourg, 2006.

О.І. Мельничук

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ГРОМАДЯНСТВО 1997

— міжнар. договір, розроблений у рамках *Ради Європи* для запровадження єдиного правового регулювання всіх осн. питань у сфері *громадянства*. Містить заг. принципи, правила і процедури, що стосуються набуття, втрати та поновлення гр-нства, а також розгорнуте правове регулювання проблем множинного гр-нства. Її підготовка була зумовлена тим, що міжнар. договори та акти РЄ з питань гр-нства, які діяли на той час, у т. ч. Європ. конвенція про скорочення числа випадків множинного гр-нства та про військ. обов'язок у випадках множинного гр-нства 1963 і протоколи до неї, недостатньо глибоко розглядали проблеми гр-нства. Крім того, наприкінці 20 ст. постала нагальна потреба у створенні єдиного міжнар.-правового акта, який містив би всеохопне регулювання у сфері гр-нства з урахуванням змін, що відбулися в Європі у зв'язку з розпадом ряду д-в (Югославії, СРСР, Чехословаччини), зростанням потоку біженців з терит. кол. Югославії, посиленням міграції роб. сили, збільшенням кількості шлюбів між гр-нами різних д-в тощо.

Європ. конвенція 1997 набула чинності 01.03.2000, складається з преамбули і 10 глав. Вона не перешкоджає застосув. Європ. конвенції про скорочення числа випадків множинного гр-нства та про військ. обов'язок у випадках множинного гр-нства 1963 і протоколів до неї. На 2015 учасницями Європ. конвенції 1997 є 20 д-в — членів РЄ. Україна ратифікувала її 21.12.2006 із застереженнями.

Згідно з Європ. конвенцією 1997, правове регулювання гр-нства має ґрунтуватися на таких принципах: а) кожна д-ва самостійно визначає у своєму зак-ві, хто є її гр-ном, а ін. д-ви мають визнавати це нац. зак-во, якщо воно відповідає чинним міжнар. конвенціям, міжнар. звичаєвому праву та принципам права, які є загальновизнаними стосовно гр-нства; б) нац. зак-во з питань гр-нства має ґрунтуватися на принципах: кожна особа має право на гр-нство; уникнення безгромадянства (див. *Anampudii*); ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого гр-нства; ні укладання, ні розірвання шлюбу між гр-ном д-ви-учасниці та іноз. гр-ном, ні зміна гр-нства

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ГРОМАДЯНСТВО 1997

одним із подружжя не впливають автоматично на гр-нство другого з подружжя; в) нац. правове регулювання, що стосується гр-нства, не повинне містити відмінностей або допускати практику, яка призводить до *дискримінації* за ознакою статі, релігії, раси, кольору шкіри, нац. чи етн. походження; г) кожна д-ва-учасниця керується принципом заборони дискримінації своїх гр-н незалежно від того, чи вони є гр-нами за народженням, чи набули свого гр-нства пізніше (ст. 3—5).

Європ. конвенція 1997 встановлює також правила набуття, втрати та поновлення гр-нства. Зокрема, кожна д-ва — учасниця Конвенції має включити до свого зак-ва передбачені цим міжнар. договором правила набуття гр-нства дітьми, надати можливість *натуралізації* для осіб, які законно і постійно проживають на терит. д-ви (ценз осілості не має перевищувати 10 років до подання заяви), встановити спрощену процедуру набуття гр-нства для таких осіб: одному з подружжя, якщо ін. є її гр-ном; дітям одного зі своїх гр-н; дітям, один з батьків яких набуває або набув її гр-нства; дітям, усиновленим одним з її гр-н; особам, які народилися на її терит. і проживають на ній постійно і на законних підставах; особам до 18-річного віку, які постійно і на законних підставах проживають на терит. відп. д-ви-учасниці протягом часу, який визначається її нац. зак-вом; особам без гр-нства і визнаним біженцями, які постійно і на законних підставах проживають на її терит. (ст. 6).

Європ. конвенція 1997 забороняє д-вам-учасницям передбачати у своєму нац. зак-ві випадки втрати гр-нства згідно із законом або за ініціативою д-ви-учасниці, за винятком: добровільного набуття особою ін. гр-нства; набуття гр-нства д-ви-учасниці шляхом шахрайства, фальсифікації інформації або приховування будь-якого суттєвого факту, що стосується заявника; добровільної служби в іноз. збройн. силах; поведінки, що завдає серйозної шкоди життєвим інтересам д-ви-учасниці, тощо (ст. 7). Водночас, Європ. конвенція 1997 зобов'язує

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЕКВІВАЛЕНТНІСТЬ ДИПЛОМІВ ... 1953

д-ви-учасниці дозволяти особі добровільно відмовлятися від свого гр-нства, якщо це не призведе до безгр-нства. При цьому д-ва може надавати таку можливість тільки гр-нам, які постійно проживають за кордоном. Також кожна д-ва-учасниця повинна запроваджувати спрощену процедуру поновлення у гр-нстві для своїх кол. гр-н, які законно і постійно проживають на її терит. Кожна д-ва — учасниця Конвенції має забезпечити, щоб заяви стосовно набуття, збереження, втрати, поновлення чи засвідчення її гр-нства розглядалися впродовж розумного проміжку часу, а рішення, винесені з цих питань, були вмотивовано викладені у письм. формі й могли переглядатися в адм. чи суд. порядку відповідно до її внутр. права.

Європ. конвенція 1997 є більш ліберальною щодо питань множинного гр-нства (див. *Binatripidi*), ніж міжнар.-правові акти, що діяли у світі до її прийняття. Зокрема, у ній встановлено випадки множинного гр-нства, які д-ви можуть передбачити у своєму зак-ві. За Конвенцією, д-ва-учасниця дозволяє: а) дітям, що мають різні гр-нства, набуті автоматично при народженні, зберігати ці гр-нства; б) своїм гр-нам мати інше гр-нство, якщо воно автоматично набувається у зв'язку зі вступом у шлюб (ст. 14). Крім того, положення документа не обмежують право д-ви-учасниці передбачити у своєму нац. зак-ві й ін. випадки множинного гр-нства. У Конвенції також вказується, що д-ва-учасниця не повинна ставити умовою для набуття або збереження її гр-нства вихід чи втрату ін. гр-нства, якщо такий вихід чи втрата є неможливи-ми або цього недоцільно вимагати (ст. 16). У Конвенції закріплено заг. положення про те, що гр-ни д-ви-учасниці, які мають ін. гр-нство, володіють на терит. д-ви-учасниці, де вони проживають, рівними правами та обов'язками з гр-нами цієї д-ви (ст. 17). Разом з тим у Європ. конвенції 1997 встановлено певні особливості щодо виконання військ. обов'язку у випадках множинного гр-нства. Передбачено, зокрема, що особи, які мають гр-нство 2 або кількох

д-в-учасниць, повинні виконувати свій військ. обов'язок лише в 1 з д-в. Умови виконання цього положення можуть визначатися спец. угодами між заінтересованими д-вами-учасницями (ст. 21). Водночас Україна, згідно із застереженням, зробленим до Конвенції, виключила зі сфери її застосув. положення, що стосуються обов'язку проходити військ. службу особами, що належать до гр-нства кількох д-в.

Питання збереження гр-нства у зв'язку із правонаступництвом д-в також знайшли своє регулювання у Європ. конвенції 1997, однак з часом воно було визнано неповним, а тому в рамках РЄ було прийнято окр. Європ. конвенцію про недопущення безгр-нства у зв'язку з правонаступництвом д-в (набула чинності у 2009, має 6 д-в-учасниць, Україна підписала, але не ратифікувала її), яка, водночас, не обмежує застосув. відп. положень Європ. конвенції 1997.

Ю.С. Шемиченко, І.М. Проценко

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЕКВІВАЛЕНТНІСТЬ ДИПЛОМІВ, ЩО ДАЮТЬ ДОСТУП ДО УНІВЕРСИТЕТІВ, 1953 (ЄКЕД, англ. European Convention on the Equivalence of Diplomas leading to Admission to Universities) — міжнар.-правовий акт, прийнятий під егідою *Ради Європи* у Парижі 11.12.1953.

ЄКЕД є формою регіон. співробітництва у сфері створення єдиного освітнього простору. Цією Конвенцією, метою якої визначено здійснення спільних дій у сфері науки і культури, було закладено підвалини для створення єдиного простору вищої освіти шляхом розроблення положень щодо необхідності визнання навч. курсів, дипломів про вищу освіту та вчених ступенів різних рівнів.

В основу ЄКЕД було покладено положення про те, що особа, яка здобула середню освіту, повинна мати всі можливості для вступу до ун-ту за своїм вибором у будь-якій д-ві, що є учасницею Конвенції. Для реалізації такої можливості, яка має забезпечувати академ. мобільність, необхідно виконати умову визнання еквівалентності дипломів на терит. всіх д-в — учасниць Конвенції.

У 1964 у м. Страсбург РЄ прийняла Протокол до ЄКЕД з метою поширення її норм на осіб, яким було видано дипломи про

**ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ
ПРО ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ 1987**

освіту на терит. однієї з д-в — учасниць Конвенції установами, якими офіційно опікується ін. д-ва-учасниця, за умови, що дипломи прирівнюються нею до дипломів, виданих на її терит.

Конвенція набула чинності 20.04.1954. Станом на 01.09.2015 її ратифікували 37 д-в, з них 35 д-в — членів РЕ: Австрія, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Ліхтенштейн, Люксембург, Македонія, Мальта, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Сан-Марино, Словаччина, Словенія, Туреччина, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція та 2 д-ви, що не є членами РЕ: Ізраїль і Нова Зеландія, а також підписала Угорщина.

Для забезпечення єдиних підходів до застосув. осн. положень Конвенції було прийнято кілька декларацій: Перша Декларація щодо застосув. ЄКЕД 1974, Друга Декларація щодо застосув. ЄКЕД 1989, Заг. декларація європ. конвенцій щодо еквівалентності 1992. У перших двох деклараціях визначено кер. принципи щодо застосув. Конвенції для всіх нац. властей, ун-тів та ін-тів такого типу. До них віднесено: підтримку мобільності; еквівалентність іноз. та нац. дипломів; право прохання про прийняття; жодної перевірки змісту («змістової цінності») диплома; визнання еквівалентності дипломів на основі правил країни, що приймає; встановл. певної квоти місць для іноз. студентів, яка могла б розцінюватися як наявність показової або цільової цінності; розмежування доступу до ун-ту взагалі і доступу до певного навч. курсу зокрема; у разі відсутності місць для всіх претендентів д-ви застосовують свої нац. критерії при оцінюванні іноз. атестатів зрілості; забезпечення обсягу прав на здобуття освіти для іноз. студентів, аналог. обсягу прав нац. студентів, та вимоги до необхідного рівня знання мови.

Заг. декларація окреслила коло питань, що виникли у процесі застосув. цієї Конвенції, а саме: різні строки заг. середньої освіти, що дають право на прийняття до ун-тів, у різних д-вах, та відмінності у змісті середньої освіти, коли профес. навчання становить значну її частину. Стосовно спе-

циф. вимог, які можуть бути умовою допуску до певних навч. курсів, запропоновано правило щодо виконання претендентом таких самих вимог, які встановлено для власника нац. диплома.

На розвиток положень ЄКЕД у 1997 було прийнято Лісабон. конвенцію (див. *Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні 1997*), учасницею якої є і Україна, яка в такий спосіб долучилася до європ. інтеграц. процесу в освітній сфері. Положення ЄКЕД застосовуються її сторонами тільки до відносин з її учасниками, які не є сторонами Лісабон. конвенції. Втім, станом на 01.09.2015 всі учасники ЄКЕД є сторонами цієї Конвенції. Згідно з положеннями останньої, її учасники припиняють застосув. всіх раніше прийнятих конвенцій РЕ та ЮНЕСКО у цій сфері. Для реалізації положень зазначених конвенцій Лісабон. конвенція затвердила уніфік. зразок Додатка до диплома про освіту, який пройшов перевірку в міжнар. проєкті «Визнання диплома про вищу освіту і навчальні кредити без кордонів».

Літ.: *Офіційний сайт Ради Європи (Бюро договорів): <http://conventions.coe.int>; The European Conventions on Higher Education and Other Important Texts Concerning Academic Recognition. Council of Europe, 1995; Matheou D. Changing Educational Landscapes: Educational Policies, Schooling Systems and Higher Education — a Comparative Perspective. Springer Science & Business Media, 2010; Bergan S., van't Land H. Speaking across borders: the role of higher education in furthering intercultural dialogue. Council of Europe, 2010.*

О.О. Семчик

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ 1987 — Європ. конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (далі — ЄКЗК), прийнята д-вами — членами *Ради Європи* як механізм, що застосовується до осіб, які вважають себе жертвами порушення ст. 3 *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (ЄКПЛ), згідно з якою «жодна людина не може зазнавати катувань або нелюд-

**ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ
ПРО ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ 1987**

ського чи такого, що принижує її гідність, поведження або покарання».

У 1981 Консулт. асамблея РЄ (КАРЄ, нині — ПАРЕ) прийняла рекомендацію 909 (1981), в якій закликала д-ви-члени розробити зобов'язальний акт проти катувань. Подібний акт у цей час на універсальні розробляла *Комісія ООН з прав людини*. Асамблея закликала також уряди д-в — членів РЄ, що мали своїх представників у ній, вивчити проект факульт. протоколу до акта, текст якого був розроблений представниками Коста-Рики. У 1981 на розгляд КАРЄ в особі Комісії з правових питань було представлено відп. пропозиції. У 1983 був підготовлений звіт, який містив проект Конвенції, розроблений спільно Міжнар. комісією юристів і Швейцар. комітетом проти катувань. Цього ж року Асамблея ухвалила рекомендацію 971 (1983) щодо захисту осіб, позбавлених волі, від катувань і жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведження або покарання, звернувшись до Комітету Міністрів РЄ з пропозицією ухвалити проект відп. конвенції. У зв'язку з цим Комітет доручив Гол. комітету з прав людини вивчити це питання. Під час роботи він провів консультації з Європ. комісією з прав людини, *Європейським судом з прав людини*, представниками Міжнар. комісії юристів, Швейцар. комітетом проти катувань і *Міжнародним комітетом Червоного Хреста* та отримав висновки Європ. комітету з правового співробітництва і Європ. комітету з проблем злочинності, а також заслухав експертів з психіатрії. Остаточну версію проекту ЄКЗК було представлено на 21-й зустрічі Гол. комітету з прав людини у 1986 і подано до Комітету Міністрів РЄ. Після консультацій з Асамблеєю остаточний текст Конвенції був ухвалений Комітетом Міністрів 26.06.1987. ЄКЗК була відкрита для підписання д-вами — членами РЄ 26.11.1987, набула чинності 01.02.1989. Містить Преамбулу, 5 глав, 23 статті, Дод. та Протоколи № 1 і № 2. Протоколи до ЄКЗК були відкриті для підписання 04.11.1993, набули чинності 01.03.2002. Учасницями ЄКЗК є

всі 47 д-в — членів РЄ. Останніми д-вами, які ратифікували ЄКЗК, є Сербія і Чорногорія. Україна підписала ЄКЗК 02.05.1996, ратифікувала — 05.05.1997, Протоколи до ЄКЗК ратифікувала 13.09.2001.

Метою ЄКЗК є виконання ст. 3 ЄКПЛ, згідно з якою нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню. Відповідно до Преамбули, захист позбавлених волі осіб від цих злочинних дій може бути посилений позасуд. заходами превентивного характеру, що ґрунтуються на інспекціях. Відповідно до п. 22 Пояснювальної доповіді щодо ЄКЗК, посилення на вказану статтю покладає на створений механізм обов'язок вивчати ситуації, які можуть призвести до катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведження або покарання.

Відповідно до ст. 1 ЄКЗК, було створено *Європейський комітет із запобігання катуванням*, який за допомогою інспекцій перевіряє поведження із позбавленими волі особами з метою посилення, у разі потреби, захисту таких осіб від катувань чи ін. видів жорстокого поведження з людиною. Згідно з п. 24 Пояснювальної доповіді, термін «позбавлення волі» відповідає змісту цього терміна за ст. 5 ЄКПЛ, який було розтлумачено рішеннями Європ. суду з прав людини і Європ. комісії з прав людини. Однак визначення «законності» або «незаконності» позбавлення волі не належить до компетенції Комітету. Отже, згідно з ЄКЗК, він не наділений компетенцією суд. органу і як механізм має виключно попереджувальну природу.

У своїй діяльності Комітет керується рішеннями Європ. суду з прав людини щодо ст. 3 ЄКПЛ, проте він не може втручатися ні в тлумачення положень цієї статті, ні в їх застосування (п. 27 Поясн. доповіді).

Відповідно до ст. 2 і п. 1 ст. 7 ЄКЗК, Комітет організовує інспекції (візити) до будь-яких місць, у яких утримуються особи, позбавлені волі, і які перебувають під юрисдикцією відп. договірної сторони (поліц. відділення, пенітенціарні установи, психіатр. лікарні, імміграц. табори, установи для утримання неповнолітніх, гауптвахти, дисциплінарні батальйони тощо). Візити можуть здійснюватися як до держ. установ,

так і до приват. (напр., психіатр. лікарні), за умови, що поміщення до приват. закладу відбулося за санкцією владного органу. Як наслідок Комітет може відвідувати лише тих осіб, які були позбавлені волі за рішенням держ. установи, а не хворих, поміщених добровільно. Однак у цьому випадку Комітет має пересвідчитися, що згода хворого дійсно мала місце (п. 32 Поясн. доповіді).

Згідно зі ст. 7 ЄКЗК, візити Комітету можуть бути періодичні або *ad hoc*, тобто необхідні в конкр. випадку. Здійснюючи період. візит, Комітет має враховувати кількість місць несвободи, які потрібно відвідати у конкр. д-ві — учасниці ЄКЗК, а також дотримуватися принципу рівності при виборі д-в і зазначених місць для відвідувань (п. 48 Поясн. доповіді). Якщо йдеться про візит *ad hoc*, то Комітет користується дискреційним повноваженням оцінити необхідність і підстави для здійснення такого візиту. Не маючи повноважень розглядати індивід. скарги, він, однак, має бути вільним в оцінці заяв, зроблених приват. особами або групою приват. осіб, і у прийнятті рішень щодо виконання своїх функцій у зв'язку з такими заявами. Комітет має також дискрец. повноваження у випадках, коли відп. сторона запрошує його відвідати конкр. заклад для утримання позбавлених волі осіб з метою провести розслідування щодо деяких тверджень або прояснити ситуацію (п. 49 Поясн. доповіді). Для здійснення інспекцій Комітет з числа своїх членів обирає делегацію з урахуванням природи візиту і місць несвободи, які інспектують. Член Комітету, обраний від д-ви, на терит. якої буде проведено інспекцію, не може входити до складу делегації, що здійснює візит (ст. 35 Регламенту Комітету). Під час візитів Комітет оцінює умови утримання і збирає інформацію про поточні процедури і практику д-в щодо повождення з особами, позбавленими волі.

ЄКЗК визначає такі права Комітету: відвідування будь-якого місця тримання осіб, яких позбавлено волі, що перебуває під юрисдикцією відп. сторони; проведення бесід з особами віч-на-віч; вільне спілкування з будь-якою особою, яка може надати необхідну інформацію; отримання будь-якої інформації для виконання свого

завдання (ст. 8). Комітет зобов'язаний не розголошувати відомості, отримані ним під час здійснення інспекцій, зокрема особисті відомості щодо особи без чітко висловленої нею згоди (ст. 11), враховувати норми чинного нац. зак-ва і профес. етики, запитуючи у сторони інформацію (п. д п. 1 ст. 8).

За результатами своїх відвідувань Комітет складає доповідь про факти, встановлені під час інспекції, з урахуванням будь-яких міркувань, що можуть бути висловлені відп. стороною. Він подає їй свою доповідь, яка містить необхідні, на його думку, рекомендації. Комітет може проводити з відп. стороною консультації з метою внесення, у разі потреби, пропозицій щодо поліпшення захисту позбавлених волі осіб (п. 1 ст. 10). Доповідь Комітету не обов'язково містить усю інформацію, отриману ним під час виконання своєї місії, напр. під час проведення деяких зустрічей. Вона є конфіденц., її опублікування можливе лише на прохання відп. д-ви — учасниці ЄКЗК. Правило конфіденційності включає обов'язок членів Комітету, а також експертів і перекладачів, залучених до роботи відповідно до п. 2 ст. 7 ЄКЗК, не розголошувати факти або інформацію, які стали їм відомі під час виконання своїх функцій. Таке правило діє як протягом усього часу здійснення мандата, так і після його припинення (ст. 13 ЄКЗК).

Якщо сторона відмовляється співпрацювати або поліпшити ситуацію у світлі рекомендацій Комітету, він, після надання їй можливості повідомити свою думку, може більшістю у 2/3 голосів членів прийняти рішення про оприлюднення заяви з цього приводу (п. 2 ст. 10). У такому разі Комітет є вільним від свого зобов'язання щодо конфіденційності.

Актами Комітету є: конфіденц. доповіді за результатами відвідувань місць несвободи на терит. певної договірної сторони; загальні щорічні доповіді, в яких Комітет надає інформацію про внутр. орг-цію та річну діяльність, у т. ч. про відвідування певних д-в — учасниць ЄКЗК; публ. заяви щодо ситуації із захистом прав осіб, по-

**ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ
ПРО ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ 1987**

збавлених волі, у певній договірній стороні, оприлюднені відповідно до ст. 10 ЄКЗК.

Кількість членів Комітету відповідає кількості д-в — учасниць ЄКЗК. Серед них не може бути 2 гр-н 1 д-ви. Комітет Міністрів РЄ обирає членів Комітету від кожної сторони ЄКЗК. Кандидати повинні мати високу моральні якості, визнаний авторитет у галузі прав людини або профес. досвід у питаннях предмета ЄКЗК. Члени Комітету здійснюють свої повноваження в особистій якості, є незалежними і неупередженими і завжди мають бути готовими виконувати свої функції ефективно (п. 4 ст. 4 ЄКЗК). Вони обираються строком на 4 роки і можуть бути переобрані двічі (ст. 1 Протоколу № 2 до ЄКЗК). Членами Комітету можуть бути як правники, так і фахівці з досвідом роботи у мед., пенітенціарній або правоохоронній сферах.

Під час виконання своїх повноважень Комітет, його члени та експерти користуються такими привілеями та імунітетами, визначеними у Дод. до ЄКЗК: імунітетом від арешту або затримання та конфіскації їхніх особистих речей, а також імунітетом від будь-якого переслідування на підставі висловлених ними думок або підготовлених матеріалів і всіх дій, здійснених ними в офіц. якості; імунітетом від будь-яких обмежень їхньої свободи пересування при виїзді з країни їхнього пост. проживання та поверненні до неї і при в'їзді до країни, в якій вони виконують свої повноваження, та виїзді з неї, а також звільненням від реєстрації іноземців у країні, яку вони відвідують або через яку прямують транзитом для виконання своїх повноважень (п. 2 Дод. до ЄКЗК). У питаннях, що стосуються митного і валют. контролю, такі особи користуються пільгами, які надають: їхній власний уряд — високим посад. особам, які від'їжджають за кордон у тимчас. відрядження; уряди ін. сторін — представникам іноз. урядів під час їхніх тимчас. офіц. візитів. Офіц. кореспонденція та ін. офіц. повідомлення Комітету не можуть бути ні затримані, ні піддані цензурі. Члени Комітету мають також імунітет від переслідування

на підставі висловлених ними думок або підготовлених матеріалів і всіх дій, здійснених ними на виконання своїх обов'язків. Імунітет продовжує свою дію, навіть коли зазначені особи вже не виконують своїх повноважень (п. 5 Дод.). Комітет має право позбавити свого члена імунітету в усіх випадках, коли, на його думку, застосує імунітету перешкоджатиме здійсненню правосуддя і коли імунітет може бути скасований без шкоди для цілей, заради яких його було надано (п. 6 Дод.).

ЄКЗК не зашкоджує положенням нац. зак-ва або будь-якої міжнар. угоди, які передбачають більш надійний захист осіб, позбавлених волі. Ніщо в ЄКЗК не може тлумачитися як таке, що обмежує або порушує повноваження органів, передбачених ЄКПЛ, або як таке, що дозволяє відступати від зобов'язань, узятих сторонами за ЄКЗК (ст. 17).

Протокол № 1 до ЄКЗК містить положення, за яким д-ви, що не є членами РЄ, мають право приєднатися до документа на запрошення Комітету Міністрів РЄ (ст. 3). Відповідно до положень Протоколу № 2, зміни до тексту ст. 5 ЄКЗК мають тех. характер і передбачають можливість для членів Комітету бути переобраними двічі. У них також визначено необхідність оновлення кожних 2 роки половини членського складу Комітету, для цього Комітет Міністрів РЄ може до початку будь-яких наст. виборів вирішити, що тривалість строку або строків повноважень 1 чи кількох членів, які мають бути обрані, становитиме період ін., ніж 4 роки, але не більш як 6 і не менш як 2 роки.

Механізм імплементації положень ЄКЗК у внутр. право України реалізується через впровадження рекомендацій Комітету, висловлених ним у його доповідях за результатами відвідувань України і в заг. щорічних доповідях, та внесення змін до нац. законів.

Літ.: *Kaiser G.* Detention in Europe and the European Committee for the prevention of torture // *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 1995, v. 3; *Murdoch J.* La Convention européenne pour la prévention de la torture et des peines ou traitements inhumains ou dégradants et la police // *Conseil de l'Europe: les droits de l'homme et la police (actes de Séminaire, Strasbourg; 6–8.12.1995)*. Strasbourg, 1997; *Rapport explicatif à la Convention européenne pour la prévention de la torture et des peines ou traitements inhumains ou dégradants* // www.cpt.coe.

int; *Reglement interieur du Comité européen pour la prévention de la torture et des peines ou traitements inhumains ou dégradants*, adopté 16.11.1989, modifié 7.03.2008; <http://www.cpt.coe.int>.

Е. В. Шишкіна

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД 1950 — договір *Ради Європи* (РЄ), в якому встановлено всі життєво необхідні права людини, а також механізми їх гарантії, захисту та забезпечення на практиці.

Європ. конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКЗПЛ) було прийнято 04.11.1950 в м. Рим (Італія) 15 д-вами — членами РЄ як початковий захід на шляху колект. здійснення прав, визначених у *Загальній декларації прав людини 1948*. Вона набула чинності 03.09.1953, на сьогодні її учасниками є всі члени РЄ. Україна приєдналася до ЄКЗПЛ 11.09.1997.

Нині ратифікація ЄКЗПЛ разом з визнанням обов'язкової юрисдикції *Європейського суду з прав людини* (ЄСПЛ), відповідно до ст. 19, та права приват. осіб на подання індивід. заяв, згідно зі ст. 34, є обов'язковими умовами членства в РЄ. Саме РЄ здійснює контроль за реалізацією положень цієї Конвенції шляхом розширення переліку гарантованих прав та удосконалення чинних процедур.

ЄКЗПЛ складається з преамбули і 3 розділів. Розд. I містить перелік та визначення прав і свобод, які гарантує Конвенція. Розд. II визначає порядок створення ЄСПЛ, встановлює його повноваження та судочинство. «Іншим положенням» присвячено розд. III, в якому, зокрема, визначено умови подання застережень до положень Конвенції та її денонсування, регламентуються питання підписання і ратифікації тощо. Гарантії прав і свобод, передбачених ЄКЗПЛ, було розширено й доповнено в низці протоколів до неї, які ухвалюються як міні-конвенції, що потребують ратифікації їх д-вами-учасницями. Фактично вони розглядаються як дод. статті до Конвенції і в сукупності з нею становлять єдиний міжнар.-правовий акт. Після набуття ЄКЗПЛ чинності РЄ прийняла 16 протоколів. Проте не всі протоколи були ратифіковані достатньою кількістю д-в-членів, що впливає на набуття ними чинності.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД 1950

Протокол № 1, прийнятий у 1952, набув чинності в 1954 (станом на 10.2015 має 45 ратифікацій). Він стосується права фіз. або юрид. особи мирно володіти своїм майном, права на освіту, права на вільні вибори шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодав. органу. Протокол № 2, прийнятий у 1963, набув чинності в 1970 (станом на 10.2015 має 47 ратифікацій). Він наділив Суд повноваженнями на запит Комітету Міністрів РЄ (далі — КМ РЄ) давати консулт. висновки з правових питань, що стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї. Протокол № 4, прийнятий у 1963, набув чинності в 1968 (станом на 10.2015 має 42 ратифікації). Стосується заборони ув'язнення за борги, свободи пересування, заборони позбавлення гр-нства, заборони колект. висилання іноземців. Протокол № 6 у ред. Протоколу № 11, прийнятий у 1983, набув чинності в 1985 (станом на 10.2015 має 46 ратифікацій). Присвячений питанням скасування смертної кари, умовам застосув. її у воен. час. Робити застереження щодо його положень заборонено. Протокол № 7, прийнятий у 1984, набув чинності в 1988 (станом на 10.2015 має 43 ратифікації). Він передбачає заборону незаконного висилання іноземців, компенсацію постраждалим від суд. помилок, неможливість повторного крим. покарання людини за той самий злочин, рівність прав і обов'язків подружжя під час та після шлюбу. Протокол № 11, прийнятий у 1994, набув чинності в 1998 (станом на 10.2015 має 47 ратифікацій). Змінив механізм забезпечення прав, запропонувавши нову ред. ЄКЗПЛ, зокрема розд. II «Європейський суд з прав людини». У ст. 19 останнього зазначається, що «для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та Протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини, який далі називається «Суд». Він функціонує на постійній основі». У ст. 19—51 визначено юрисдикцію, повноваження, склад органів та процедури діяльності Суду. Протокол

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД 1950

№ 12, прийнятий у 2000, набув чинності в 2005 (станом на 10.2015 має 17 ратифікацій), містить заг. заборону *дискримінації* за будь-якими ознаками з боку будь-якої публ. влади. Протокол № 13, прийнятий у 2002, набув чинності в 2003 (станом на 10.2015 має 41 ратифікацію), стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин. Не допускається жодного відступу від виконання положень цього Протоколу згідно зі ст. 15 Конвенції. Щодо цього Протоколу не може бути зроблено жодних застережень. Протокол № 14, прийнятий у 2004, набув чинності в 2010 (станом на 10.2015 має 47 ратифікацій). Присвячений посиленню контролюючої функції ЄКЗПЛ і вносить значні зміни в суд. процедуру та порядок виборів суддів. Відкриті для підписання Протоколи № 15 і 16, прийняті у 2013, про внесення змін до ЄКЗПЛ щодо діяльності суддів не набули чинності.

ЄКЗПЛ і протоколи гарантують права на: життя (ст. 2); свободу та особисту недоторканність (ст. 5); справедл. суд. розгляд цив. і кримін. справ, оскарження у кримін. справах, право не бути притягненим до суду або покараним двічі (ст. 6 Конвенції, ст. 2, 4 Протоколу № 7); свободу думки, совісті та віросповідання (ст. 9); свободу вираження поглядів (ст. 10); свободу зібрань та об'єднання (ст. 11); шлюб, повагу до приват. та сімейного життя, житла і таємниці кореспонденції, рівноправність кожного з подружжя (ст. 12, 8 Конвенції, ст. 5 Протоколу № 7); вільні вибори (ст. 3 Протоколу № 1); майно і захист права власності (ст. 1 Протоколу № 1); освіту (ст. 2 Протоколу № 1).

ЄКЗПЛ та її протоколи забороняють: зловживання правами (ст. 17); катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання (ст. 3); рабство та примус. працю (ст. 4); визнання винним та покарання без законних підстав (ст. 7); дискримінацію в користуванні гарантованими Конвенцією правами за будь-якою ознакою (ст. 14); ув'язнення за борги (ст. 1 Протоколу № 4); висилання з країни власних гр-н або відмову у в'їзді в країну (ст. 3 Протоколу № 4); колект. висилання

іноземців (ст. 4 Протоколу № 4); смертну кару (ст. 1, 2 Протоколу № 6; за будь-яких обставин, ст. 1 Протоколу № 13). Відповідно до ст. 1 ЄКЗПЛ, договірні д-ви гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розд. I. Отже, юрисдикція д-ви, а не гр-нство чи терит., є визначальною для забезпечення та захисту конвенц. прав і свобод.

Розд. I містить каталог прав і свобод людини, які підлягають захисту згідно з цією Конвенцією, в т. ч. через прецедент. практику ЄСПЛ. Цей каталог складається з низки прав і свобод.

Право людини на життя є основоположним і беззаперечним. У рамках Конвенції це право захищене ст. 2, і навіть під час війни або ін. надзвич. ситуації, яка загрожує життю нації, д-ви-учасниці не можуть відступати від цього зобов'язання (п. 1, 2 ст. 15). Відповідно до ст. 2, д-ва зобов'язана: вжити законних заходів щодо захисту життя особи та умисно не позбавляти життя ін., як на вирок суду за злочин, за який законом передбачено таке покарання. Це зобов'язання стосується захисту осіб як від держ. структур, так і недерж. орг-цій та ін. фіз. осіб. У контексті ст. 2 дискусійним є слово «життя», особливо стосовно того, коли воно починається і коли закінчується. У ЄСПЛ виникли питання, чи поширюється дія ст. 2 не тільки на народжених дітей, а й на ненароджених, на право на аборт, на права осіб, що помирають, та евтаназію тощо. Розгляд ряду справ дозволив визначити, що ст. 2 стосується лише народжених осіб. Проте у справі «R. Н. v. Norway» Суд дійшов висновку, що за деяких обставин, не визначених ним, ст. 2 захищає ненароджених дітей. Деякі проблеми, в т. ч. евтаназія, однак, ще чекають на своє вирішення. У цілому позбавлення життя не розглядається як таке, що його вчинено на порушення ст. 2, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосув. сили у разі: самооборони; здійснення законного арешту або втечі з-під варті; вчинення правомірних дій для придушення заворушення чи повстання (п. 2 ст. 2). Отже, ст. 2 не забороняє смертної кари, а лише обмежує її застосув. вимогами закону.

Протокол № 6 до Конвенції про скасування смертної кари, ратифікований біль-

шістю країн-учасниць, у ст. 1 «Скасування смертної кари» проголошує: «Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до смертної кари або страчено». Проте ст. 2 передбачає застосування смертної кари під час війни. Відповідно, д-ва може передбачити у своєму зак-ві смертну кару за дії, скоєні під час війни або за неминучої загрози війни; таке покарання застосовується тільки у визначених законом випадках і відповідно до його положень. Порушення цього Протоколу на підставі ст. 15 Конвенції не допускається (ст. 3 Протоколу). Застереження до положень Протоколу заборонені (ст. 4). Заключним кроком щодо скасування смертної кари за будь-яких обставин став Протокол № 13, що набув чинності у 2003. Наголошуючи, що Протокол № 6 до Конвенції від 28.04.1983 не забороняє смертну кару стосовно учасників дій, скоєних під час війни або за умов неминучої загрози війни, д-ви погодилися, що «смертна кара скасовується. Жодна людина не може бути засуджена до такого покарання або страчена» (ст. 1). Ст. 2 забороняє будь-які відступи від положень цього Протоколу за ст. 15 Конвенції. Застереження до положень Протоколу не дозволяються (ст. 3).

Заборона катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження і покарання міститься у ст. 3 Конвенції. Відступ від зазначеного зобов'язання заборонений навіть під час війни або ін. надзвич. ситуації, яка загрожує життю нації (п. 1, 2 ст. 15). Заборона катувань та нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження і покарання не допускає жодних винятків. Терміни «катування» та «нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження і покарання» потребують певного пояснення. У своїй практиці ЄСПЛ визначив «катування» як навмисне застосування поводження, що принижує гідність, яке спричиняє тяжкі страждання. Тоді як «нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження і покарання» відрізняється від катування відсутністю наміру завдати страждання. Однак у справі «Ireland v. UK» Суд визнав такі слідчі дії, як тривале стояння біля стіни у стресовому стані, надівання чорних капюшонів на голови ув'язнених, випробовування шумовими ефекта-

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД 1950

ми, позбавлення сну, позбавлення їжі та пиття, як нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження і покарання.

Ст. 5 Конвенції стосується права на свободу та особисту недоторканність. Згідно з п. 1, жодна людина не може бути позбавлена волі ін., ніж відповідно до процедури, встановленої законом. У справі «Winterwerp v. the Netherlands» Суд зауважив, що такі процедури мають, по-перше, відповідати нац. та конвенц. праву, в т. ч. «загальним принципам, які містить Конвенція», по-друге, вони не можуть «тракуватися довільно». Це означає, що має бути законне рішення суду на арешт і застосовуватися встановлені законом процедури. Права заарештованого гарантуються п. 2—5 ст. 5: кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави арешту і про будь-яке обвинувачення проти нього; негайно по-стати перед суддею; на суд. розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до поч. суд. розгляду; забезпечене правовою санкцією право на відшкодування.

Право на справедл. суд. розгляд, що міститься у ст. 6 ЄКЗПЛ, є найважливішим для особи, яка є учасницею цив. чи кримін. правовідносин у будь-якій суд. системі. У країнах, які застосов. систему заг. права, розслідування проводиться поліцією. У країнах системи континент. права зазвичай первинне розслідування здійснюється органами поліції, а з визначенням особи підозрюваного справа передається до органів прокуратури, які вирішують питання про порушення кримін. справи. Тому важливо виділити зазначені у цій статті мінім. права особи, що становлять право на справедл. суд. розгляд.

У цив. та кримін. справах кожен має право на справедл. і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом (п. 1). Обвинувачуваний у кримін. правопорушенні має право на презумпцію невинуватості (п. 2), а також ін. мінім. права: бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД 1950

та підстави обвинувачення проти нього (п. 3a); мати достатньо часу і можливостей для підготовки свого захисту (п. 3b); захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або — якщо він не має достатніх коштів — одержувати таку допомогу безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя (п. 3c); допитувати свідків обвинувачення та захисту або вимагати їх допиту (п. 3d); якщо не розуміє мови, якою користуються у суді, або не розмовляє нею, отримувати безоплатну допомогу перекладача.

Ст. 8 ЄКЗПЛ захищає право на повагу до приват. і сімейного життя. Воно охоплює збирання та використання приват. інформації, особисті відомості, дані перепису, медичні дані, фото- та відеоматеріали, статеві стосунки, права дитини, право членів родини, що припинила існування, на стосунки з дитиною та ін. Право на житло включає недоторканність житла, заборону примус. виселення, право на інформацію щодо ризику, пов'язаного з проживанням у небезпечному для життя і здоров'я місці, тощо. Таємниця кореспонденції гарантує заборону від перехоплення та перечитування листування, прослуховування та запису телеф. розмов та ін. приват. повідомлень. Органи держ. влади не можуть втручатися у здійснення цього права інакше як згідно із законом і коли це необхідно в демокр. сусп-ві в інтересах нац. та громад. безпеки та за деяких ін. обставин (п. 2 ст. 8).

Ст. 9 ЄКЗПЛ гарантує право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також сповідувати їх як одноособово, так і спільно з ін., прилюдно чи приватно. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає певним обмеженням, які встановлені законом і є необхідними, зокрема, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод ін. осіб (п. 2 ст. 9).

Право на свободу вираження поглядів встановлено в ст. 10 ЄКЗПЛ. Це право передбачає свободу дотримуватися своїх по-

глядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів держ. влади і незалежно від кордонів. Однак певні обмеження цього права містяться у п. 2 ст. 10. У ст. 11 йдеться про право на свободу мирн. зібрань та свободу об'єднання з ін. особами, в т. ч. право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів. Мирними зібраннями є відкриті засідання, демонстрації, мітинги, марші, пікети, святкові та траурні процесії тощо. Свобода об'єднання означає, що особи не мають бути примушені ставати членами будь-якого об'єднання і не мають зазнавати переслідувань чи дискримінації за ознакою належності до певної орг-ції.

У ст. 14 ЄКЗПЛ проголошено заборону дискримінації, яка поширюється тільки на права, що містяться у цій Конвенції. Як реакція на критику щодо обмеженої сфери дії, Протокол № 12 містить заг. заборону дискримінації. Ст. 1 Протоколу наголошує, що здійснення будь-якого права, встановленого законом, має бути захищене без дискримінації за будь-якою ознакою: статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політ. чи ін. переконань, нац. або соц. походження, належності до нац. меншин, майнового стану, народження або за ін. ознакою. Ніхто не зазнаватиме дискримінації з боку будь-яких органів держ. влади за вказаними вище ознаками.

Важливою є ст. 15 ЄКЗПЛ про відступ від зобов'язань під час надзвич. ситуації. У ній міститься положення про те, що під час війни або ін. сусп. небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка договірна сторона може вжити заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать ін. її зобов'язанням згідно з міжнар. правом. Це положення не може бути підставою для відступу від ст. 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воен. дій, та від ст. 3, 4 (п. 1) і 7. Зазначається також суттєва умова: будь-яка договірна сторона, використовуючи право на відступ від своїх зобов'язань, у повному обсязі інформує Ген. секретаря РЄ про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також зобов'язана повідомити його про час, коли здійснення таких заходів припинено, а

положення Конвенції знову застосовуються повною мірою.

На дод. до визначення громадян. і політ. прав і свобод ЄКЗПЛ встановила механізм їх забезпечення д-вами-учасниками. Відповідальність за це було покладено на Європ. комісію з прав людини (засн. у 1954, припинила своє існування у 1998), ЄСПЛ (засн. у 1959) та Комітет Міністрів РЄ, який складається з міністрів закорд. справ д-в-членів або їх представників. Новий ЄСПЛ розпочав свою діяльність 01.11.1998 з набуття чинності Протоколом № 11.

ЄКЗПЛ не підміняє нац. системи захисту прав людини. Її метою є надання індивіду міжнар. гарантій на дод. до права на відшкодування шкоди, що існує в конкр. д-вах. Положення Конвенції стали частиною внутрішньоправових систем у всіх д-вах — членах РЄ, в т. ч. Україні, що дає можливість будь-якій особі подати в нац. суд. або ін. орган позов чи апеляцію, ґрунтуючись безпосередньо на її нормах.

Літ.: Дженис М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право в галузі прав людини: джерела і практика застосування. К., 1977; Гольєн Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. М., 1998; Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі, 1999, № 2; *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст* / Уклад. і наук. ред. О.Л. Жуковська. К., 2004; Фуллей Т.І. Застосування Європейської конвенції з прав людини при здійсненні правосуддя в Україні. К., 2008; Бущенко А.П. Стаття 5 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Систематизований дайджест рішень Європейського суду з прав людини. Харків, 2008; *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13* // Право України, 2010, № 10; Макбрайд Д. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. К., 2010; *Європейський суд з прав людини. Судова практика*. Вип. 2. Стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя» / За заг. ред. В.Г. Буткевича. К., 2011; Мицик В.В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: підруч. К., 2010.

В.В. Мицик

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ 1996 — див. *Дитини праві.*

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИЙ АРБІТРАЖ 1961

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИЙ АРБІТРАЖ 1961 — міжнар. договір регіон. характеру, прийнятий *Європейською економічною комісією ООН* (ЄЕК ООН) з метою сприяння розвитку європ. торгівлі шляхом усунення труднощів функціонування міжнар. арбітражу у відносинах між фіз. та юрид. особами різних європ. країн.

Укладення Є. к. з. а. 1961 стало предметом обговорень у 1950-х рр. і передувало конф. у Нью-Йорку, на якій було прийнято *Нью-Йоркську конвенцію про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень 1958*. Необхідність Є. к. з. а. 1961 обґрунтовувалася наявністю перешкод нац. регулювання і відмінностей східноєвроп. та західноєвроп. екон. систем і потребою у створенні незалежної системи правил арбітр. вирішення спорів.

Є. к. з. а. 1961 було підписано 21.04.1961 у м. Женева (Швейцарія) представниками 16 д-в. Конвенція набула чинності 07.01.1964. Її учасниками є 31 д-в (станом на 01.09.2016), у т. ч. кол. європ. соціаліст. д-ви (крім Албанії) та більшість країн ЄС. Однак такі важливі у сфері арбітражу д-ви, як Швейцарія, Велика Британія і Нідерланди, не беруть у ній участі. Є. к. з. а. 1961 відкрита для підписання і для неєвроп. країн, які співробітничать з ЄЕК ООН. 2 неєвроп. д-ви (Буркіна-Фасо і Куба) є учасниками Конвенції. Лише 1 країна (Фінляндія) підписала, але не ратифікувала її. Україна ратифікувала Конвенцію 18.03.1963. ЄЕК ООН доповнила Конвенцію Арбітр. регламентом 1966, який має факульт. характер і може застосовуватися за домовленістю сторін в арбітражах *ad hoc*. Враховуючи невелику кількість д-в-учасниць, обмежену сферу дії цієї Конвенції та появу ін. важливих інструментів, таких як Типовий закон ЮНСІТРАЛ, ЄЕК ООН намагається її переглянути. Проте, зважаючи на регіон. контекст Є. к. з. а. 1961 і те, що Нью-Йорк. конвенцію 1958 було укладено на 3 роки раніше, Є. к. з. а. 1961 загалом вважають успішною завдяки важливому внеску в розвиток міжнар. комерц. арбітр. права. Вона є одним з небагатьох

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИЙ АРБІТРАЖ 1961

регіон. актів, якими намагалися доповнити Нью-Йорк. конвенцію 1958.

Хоча низка положень цієї Конвенції стосується питань, урегульованих Нью-Йорк. конвенцією 1958, сфера її дії ширша. Вона є 1-м міжнар. документом, що регулює міжнар. комерц. арбітраж на різних його етапах, а також найважливіші питання арбітр. процесу, що стосуються арбітр. угоди, призначення арбітрів, компетенції арбітр. суду і конкурентної компетенції нац. судів, застосовуваного права тощо, і лише дотично — питання визнання і виконання арбітр. рішень, урегульовані Нью-Йорк. конвенцією 1958.

Є. к. з. а. 1961 характеризується більш обмеженою сферою дії порівняно з Нью-Йорк. конвенцією 1958. Згідно зі ст. I, Конвенція застосовується до арбітр. угод, укладених фіз. або юрид. особами, які на час укладення таких угод мали пост. місце проживання (для фіз. осіб) або своє місцезнаходження (для юрид. осіб) у різних договірних д-вах, а також до арбітр. процедур і арбітр. рішень, винесених на основі таких арбітр. угод. Нью-Йорк. конвенція 1958 не містить вимоги, що сторони арбітр. угоди повинні мати своє місце проживання чи місцезнаходження в різних договірних д-вах. Це є вагомим обмеженням дії Є. к. з. а. 1961, і більшість суд. і арбітр. рішень відмовлялися застосовувати її там, де цю умову не було виконано (напр., рішення касац. суду Франції *Pabalk Ticaret Ltd. Sirketi (Turkey) v. Norsolor S.A.* 1984). Крім того, згідно з Є. к. з. а. 1961, арбітр. угоди мають бути укладені з метою вирішення спорів, які виникають з відносин міжнар. торгівлі. Суд. практика свідчить, що поняття «міжнародна торгівля» не повинне обмежуватися вузьким поняттям «торгівля», а характеризується як рух товарів, послуг чи валюти через кордон.

На відміну від Нью-Йорк. конвенції 1958, застосув. Є. к. з. а. 1961 не залежить від місця арбітр. розгляду. Вона застосовується незалежно від того, чи арбітр. розгляд відбувається, чи відбуватиметься на терит. договір. д-ви.

Арбітр. угоди, на які поширюється Є. к. з. а. 1961, можуть міститися в зовнішньоторг. контракті у вигляді арбітр. застереження або становити окр. арбітр. угоду. Окр. арбітр. угода може бути укладена як єдиний документ, підписаний сторонами, або ж шляхом обміну листами, телеграмами або повідомленнями по телетайпу. Винятком з правила щодо обов'язкової письм. форми є випадки, коли арбітр. угода укладена між особами, що мають своє місцезнаходження в д-вах, де не вимагається письм. форма арбітр. угоди.

Ст. II Є. к. з. а. 1961 закріплює право юрид. осіб публ. права укладати арбітр. угоди. Згідно зі ст. III, арбітрами можуть бути призначені іноз. гр-ни. Ці положення мають велике значення, зважаючи на те, що на момент укладення Є. к. з. а. 1961 зак-во деяких д-в-учасниць містило суперечливі положення.

Відповідно до ст. IV Є. к. з. а. 1961, сторони арбітр. угоди можуть домовитися про передання спору на розгляд і вирішення арбітрами, які призначаються з кожної окр. справи (арбітраж *ad hoc*), або постійно діючими арбітр. органами. В арбітр. угодах, що передбачають передання спору на вирішення пост. діючого арбітражу, процедура розгляду спору має відбуватися за регламентом відп. арбітр. органу. У разі арбітражу *ad hoc* сторони вправі узгодити порядок обрання або призначення арбітрів, визначити місце арбітражу, а також ін. процедурні питання, якими мають керуватися арбітри.

Ст. IV Є. к. з. а. 1961 передбачає спец. процедуру, яку застосовують у випадках, коли одна зі сторін арбітр. угоди ухиляється від виконання дій, необхідних для формування складу арбітр. суду чи його функціонування. Конвенція регулює позадоговірне призначення складу арбітр. суду для арбітражу *ad hoc*, порядок призначення пост. діючого арбітр. органу, який буде компетентним розглядати спір, і порядок визначення виду арбітражу, якщо сторони не визначили це в арбітр. угоді.

Є. к. з. а. 1961 передбачає органи, до яких сторони можуть звернутися в разі непризначення ін. стороною арбітра, недовомовленості сторін про місце арбітражу чи його вид та в ін. випадках. Такими органами є голова компетент. торг. палати або Спец.

комітет. У Дод. до Конвенції визначено склад і завдання цього Комітету, передбаченого у ст. IV. До нього входять голова Комітету і 2 члени, які обираються на 4 роки торг. палатами країн — учасниць Конвенції. В Україні функції, передбачені ст. IV Конвенції, з 1993 здійснює Торг.-пром. палата.

У разі арбітражу *ad hoc*, якщо одна зі сторін спору ухиляється від призначення арбітра протягом 30 днів з дати сповіщення відповідача про поч. арбітр. процедури, що унеможливило формування складу арбітр. суду, на прохання ін. сторони арбітра призначає голова компетент. торг. палати країни місцезнаходження сторони, що ухиляється від призначення арбітра. Якщо сторони не узгодили процедуру арбітр. розгляду, то це вправі зробити призначені арбітри. Якщо сторони не домовилися про призначення одноособового арбітра або призначені арбітри не можуть домовитися про процес. заходи, позивач може звернутися з проханням про вчинення відп. дій до голови компетент. торг. палати (країни місця арбітражу чи місцезнаходження відповідача) або до Спец. комітету. Якщо позивач не скористався своїм правом, то таке право може здійснити відповідач або призначені арбітри.

Голови компетент. торг. палат і Спец. комітет мають право прийняти такі рішення: призначити одноособового арбітра чи голову арбітр. суду; здійснити заміщення арбітрів; визначити місце арбітражу (при цьому арбітри можуть його змінити) та встановити правила процедури, якими мають керуватися арбітри під час розгляду спору.

Якщо сторони домовилися про передавання спору на вирішення до пост. діючого арбітражу, але не узгодили, який саме арбітр. орган розглядатиме спір, позивач може звернутися з проханням призначити такий пост. діючий арбітр. орган до голови компетент. торг. палати (країни місця арбітражу або місцезнаходження відповідача) або до Спец. комітету.

Якщо сторони не узгодили вид арбітражу (арбітраж *ad hoc* чи пост. діючий арбітр. орган), позивач може звернутися до голови компетент. торг. палати або до Спец. комітету, які вправі направити сторони до пост. діючої арбітр. інституції або вказати сторонам на необхідність призначення ними арбітрів.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИЙ АРБІТРАЖ 1961

Отже, Є. к. з. а. 1961 містить важливі положення, які забезпечують вирішення проблеми патологічних арбітр. угод і встановл. механізму для визначення деталей неоднозначних і нечітких арбітр. угод.

Ст. V Є. к. з. а. 1961 передбачає можливість подання заперечень щодо компетенції арбітр. суду, який прийняв справу до розгляду, на підставі відсутності чи нечинності арбітр. угоди або втрати нею юрид. сили. Сторони можуть зробити таку заяву не пізніше подання стороною відповідно позовної заяви чи заперечень по суті спору. Якщо одна зі сторін бажає заявити про те, що певне питання, порушене в ході розгляду спору, виходить за межі компетенції арбітр. суду, відп. заява має бути зроблена відразу після того, як конкр. питання було порушено в ході розгляду справи. Якщо таку заяву не зроблено у відп. строки (за винятком затримки з поважних причин), сторона втрачає право її робити на пізніших стадіях арбітр. розгляду, а також на стадії визнання і виконання рішення. У результаті розгляду заяви склад арбітр. суду може відмовитися від розгляду спору або винести постанову про свою компетенцію розглядати цю справу і продовжити розгляд спору по суті. Рішення про компетенцію може бути згодом оскаржено у відп. нац. суді д-ви місця арбітражу.

Є. к. з. а. 1961 врегульовує ситуацію, коли одна сторона спору звертається з позовом до нац. суду за наявності арбітр. угоди, яка підпадає під дію Конвенції. У цьому разі ін. сторона спору може заявити заперечення щодо компетенції нац. суду, посиляючись на наявність чинної арбітр. угоди. У ході вирішення питання про компетенцію нац. суд має з'ясувати питання чинності, юрид. сили та можливості виконання арбітр. угоди.

Суттєвою відмінністю Є. к. з. а. 1961 порівняно з Нью-Йорк. конвенцією 1958 є положення щодо виконання арбітр. угоди. Відповідно до ст. VI (3), якщо одна зі сторін спору розпочала процедуру арбітражу на підставі арбітр. угоди, а ін. сторона звернулася до нац. суду з того самого предмета

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИЙ АРБІТРАЖ 1961

спору або щодо питання про відсутність або нечинність арбітр. угоди чи втрату нею сили, то нац. суд має відкласти винесення рішення з питань компетенції арбітр. суду до моменту винесення рішення арбітр. судом, якщо у нац. суду немає істотних причин для ін. Нью-Йорк. конвенція 1958 зобов'язує суди відсилати сторони до арбітражу незалежно від того, куди заява надійшла спочатку.

Ст. VII передбачає, що сторони або арбітри можуть вільно обирати право, яке застосовується до суті спору (арбітри — методом міжнар. приват. права), і що такий вибір може включати торг. звичаї.

Крім положень, що мають велике практ. значення (ст. VI, VII і IX), у сучас. арбітр. практиці Є. к. з. а. 1961 відіграє вагомий роль щодо питань, урегульованих Нью-Йорк. конвенцією 1958, про виконання арбітр. рішень. Хоча Є. к. з. а. 1961 безпосередньо не регулює питання визнання і виконання арбітр. рішень, вона виконує доповнювальну роль стосовно Нью-Йорк. конвенції 1958. У Є. к. з. а. 1961 зазначено, що арбітр. рішення, яке підпадає під її дію, може бути скасоване в нац. суді д-ви, в якій або за правом якої арбітр. рішення було винесено. Проте таке скасування в одній з д-в — учасниць Є. к. з. а. 1961 може бути підставою для відмови у визнанні і виконанні арбітр. рішення в ін. д-ві-учасниці, тільки якщо рішення було скасоване на підставі вичерпного переліку підстав: одна зі сторін арбітр. угоди була недієздатною чи арбітр. угода є нечинною згідно з правом, якому сторони її підпорядкували, а за відсутності такої вказівки — за правом д-ви, в якій винесено рішення; сторона, проти якої винесено рішення, не була належно повідомлена про призначення арбітра чи про арбітр. розгляд або з ін. поважних причин не могла подати свої заперечення чи пояснення у справі; арбітр. рішення було винесено з порушенням змісту чи обсягу компетенції, наданої арбітр. трибуналу згідно з арбітр. угодою (якщо постанови з питань, що підлягають розгляду в арбітражі, можуть бути відокремлені від тих, що не охоплю-

ються такою угодою, то ту частину арбітр. рішення, яка містить постанови з питань, що підлягають розгляду в арбітражі, немає необхідності відкладати); склад арбітр. трибуналу або арбітр. процес не відповідав умові сторін, а за відсутності такої угоди — ст. IV Конвенції.

Скасування арбітр. рішення не визнається юрид. значущою підставою для відмови у визнанні й виконанні цього рішення в ін. д-вах — учасницях Є. к. з. а. 1961, якщо воно було здійснено нац. судом д-ви-учасниці, але з підстав, не передбачених у ній. Згідно зі ст. IX (2) Є. к. з. а. 1961, у відносинах між д-вами — учасницями Конвенції, які є одночасно учасницями Нью-Йорк. конвенції 1958, обмежено застосув. ст. V (1) (e) останньої. Згідно з Нью-Йорк. конвенцією 1958, та обставина, що арбітр. рішення було скасовано в д-ві, у якій або за правом якої було винесено арбітр. рішення, є підставою для відмови у визнанні й виконанні цього рішення незалежно від підстави скасування рішення. Ст. IX Є. к. з. а. 1961 обмежує розсуд суду щодо відмови у визнанні й виконанні, і арбітр. рішення, скасоване, напр., на підставі публ. порядку або ін. підставах, не передбачених у Є. к. з. а. 1961, може дістати визнання і виконання на підставі цієї Конвенції, але не на підставі Нью-Йорк. конвенції 1958.

Хоча ст. IX застосовується лише до д-в — учасниць Є. к. з. а. 1961 і лише у разі скасування арбітр. рішення в її д-вах-учасницях, це положення забезпечує підвищення ефективності та незалежності міжнар. арбітражу порівняно з режимом Нью-Йорк. конвенції 1958 на регіон. рівні.

Ст. X (7) Є. к. з. а. 1961 передбачає, що її положення не впливають на законність чинних або майбутніх двостор. чи багатостор. угод. Тим самим Є. к. з. а. 1961 і Нью-Йорк. конвенція 1958 можуть одночасно застосовуватися як взаємодоповнювальні інструменти.

Нац. суди д-в-учасниць неодноразово застосовували цю особливість Є. к. з. а. 1961 для визнання і виконання арбітр. рішення (напр., рішення Апел. суду Флоренції *S.A. Tradax Export v. S.p.A. Carapelli* 1976; рішення Касац. суду Італії *Fratelli Damiano v. August Topfer* 1982). У справах *Company A v. Slovene Company B* (1993) і *Radenska v. Kajo*

(1998) Верх. суд Австрії постановив, що арбітр. рішення, яке було скасовано за мотивами публ. порядку у Словенії, могло бути виконане згідно зі ст. IX Є. к. з. а. 1961.

Лит.: *Hascher D.* European Convention on International Commercial Arbitration (European Convention, 1961). Commentary // Yearbook Commercial Arbitration, 2011, v. XXXVI; *Gaillard E., Savage J.* Fouchard, Gaillard, Goldman on International Commercial Arbitration. The Hague, 1999; *Blackaby N., Partasides C., Redfern A., Hunter M.* Redfern and Hunter on International Arbitration. Oxford, 2009; *Ципат Г.А., Ципат А.В.* Міжнародний комерційний арбітраж як спосіб вирішення зовнішньоекономічних спорів. К., 1997.

К.П. Бондар

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ІНФОРМАЦІЮ ЩОДО ІНОЗЕМНОГО ЗАКОНОДАВСТВА 1968

— багатостор. договір регіон. характеру, яким запроваджується механізм одержання судами інформації про зміст іноз. цив., цив.-процес. та торг. права, необхідної для розгляду справ, ускладнених іноз. елементом.

Конвенцію прийнято в рамках РЄ 07.06.1968 у м. Лондоні (Велика Британія). Набула чинності 17.12.1969. Складається з преамбули та 21 статті. У 1978 д-ви — члени РЄ прийняттям Дод. протоколу внесли доповнення до Конвенції. Дод. протокол набув чинності 31.08.1979. Зазначені міжнар.-правові акти є відкритими для підписання як для д-в — членів РЄ, так і для д-в, що не є її членами. Станом на 01.01.2015 Конвенція є чинною для 46 д-в, серед яких Білорусь, Мексика, Коста-Рика та Марокко, які не є членами РЄ. До Дод. протоколу приєдналася 41 д-ва, в т. ч. Білорусь, Марокко та Мексика. З 14.09.1994 Україна стала учасницею обох документів.

Для реалізації положень Конвенції кожна договірна д-ва призначає нац. контактний орган, тобто орган, відповід. за пересилання запитів про надання інформації щодо змісту іноз. зак-ва та підготовку відповіді на них. Для виконання кожної з цих функцій може бути призначений окр. орган. Ген. секретар РЄ має бути поінформований про назву та адресу нац. контактних органів (ст. 2). В Україні функції нац. контактного органу виконує МЮ України.

Запит про надання інформації може подавати тільки суд, навіть якщо його було

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ІНФОРМАЦІЮ ЩОДО ІНОЗЕМНОГО ЗАКОНОДАВСТВА 1968

складено ін. органом (ст. 3). У запиті обов'язково слід зазначити назву суд. органу, від якого він виходить, викласти суть справи та чітко сформулювати питання, з яких бажано отримати інформацію. До нього можна додавати копії документів, необхідних для роз'яснення змісту запиту (ст. 4). Ця документація має бути складена однією з офіц. мов тієї д-ви, зак-во якої потребує роз'яснення. Після складання запит передається до контакт. органу д-ви суду, який, у свою чергу, надсилає його контакт. органу д-ви, зак-во якої потребує роз'яснення (ст. 5). Останній може сам підготувати відповідь на запит або залучити до цього ін. компетент. держ. орган, приват. заклад чи кваліфік. юриста (ст. 6). У відповіді має бути надано об'єкт. й неупереджену інформацію про зак-во запитованої д-ви. До неї може бути включено відп. юрид. документи та суд. рішення. В обсязі, потрібному до належного інформування органу, що направив запит, до відповіді додають будь-яку ін. інформацію, напр. витяги з теор. праць та резюме слухань (ст. 7). Уся документація має бути підготовлена якнайшвидше, офіц. мовою д-ви, орган якої склав відповідь. Якщо ж підготовка відповіді потребує тривалішого часу, контакт. орган д-ви суду має бути про це поінформований (ст. 12). За надання відповіді не передбачається сплати жодних зборів чи покриття ін. витрат, крім тих, що можуть виникнути у зв'язку з підготовкою відповіді приват. органом чи юристом. Їх покриття покладається на д-ву, яка подала запит (ст. 15).

Відповідь на запит пересилають через нац. контакт. органи. Інформація, наведена у відповіді, не покладає жодних зобов'язань на суд, що надіслав запит (ст. 8).

У Конвенції передбачено 2 випадки відмови від надання відповіді на запит: 1) якщо справа, у зв'язку з якою виник запит, зачіпає інтереси запитованої д-ви; 2) якщо відповідь на запит може завдати шкоди суверенітету та безпеці д-ви (ст. 11). Д-ви-учасниці можуть домовитися про розширення сфери застосув. Конвенції; поширення її дії на запити несуд. органів; відхід

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО МИРНЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ 1957

від правил про сплату витрат, пов'язаних з відповіддю на запит.

Дод. протокол поширює дію Конвенції на інформацію щодо іноз. кримін.-процес. та кримін.-викон. права. При цьому, на відміну від положень Конвенції, запит про інформацію щодо цих галузей права може виходити не лише від суду, а й від суд. органу, до компетенції якого належить кримін. переслідування злочинів або виконання проголошених вироків, а також від будь-якої установи чи особи, що діють у рамках офіц. систем правової допомоги або юрид. консультування від ім. матеріально мало-забезпечених осіб. До того ж, згідно з Дод. протоколом, запит про інформацію може подаватися не лише в разі факт. порушення справи, а й тоді, коли порушення справи тільки передбачається.

У рамках РЄ регулюються також питання співробітництва органів юстиції у сфері обміну інформацією про зміст іноз. зак-ва з ін. галузей права. Зокрема, тут діє Європ. конвенція про отримання за кордоном інформації та доказів з адм. питань 1978 (6 д-в-учасниць, Україна не входить до їх числа). Обмін інформацією про зміст іноз. зак-ва, що здійснюватиметься для ефект. надання міждерж. правової допомоги, регулюють Європ. угода про передачу заяв про правову допомогу 1977 (32 д-ви-учасниці) та Дод. протокол до неї 2001 (10 д-в-учасниць).

І.М. Проценко

**ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО МИРНЕ
ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ 1957** — міжнар. договір регіон. характеру, прийнятий у рамках РЄ з метою мирн. врегулювання спорів, що можуть виникнути між д-вами — членами цієї орг-ції (далі — Конвенція 1957).

Конвенція 1957 передбачає передання на розгляд МС ООН усіх спорів, які можуть виникнути між ними, у т. ч. тих, що стосуються: а) тлумачення договорів; б) будь-яких питань міжнар. права; с) існування факту, який у разі його виникнення є порушенням міжнар. зобов'язання, та харак-

теру або розміру відшкодування, що підлягає сплаті внаслідок порушення міжнар. зобов'язання (ст. 1).

У Конвенції 1957 передбачено, що всі ін. спори слід передавати на врегулювання за допомогою процедури примирення (п. 1 ст. 4) або до третейського суду без попереднього звернення до процедури примирення (п. 2 ст. 4). У цих випадках спори мають бути спочатку віднесені до компетенції Постійнодіючої комісії з примирення, що створюється зацікавленими сторонами. Якщо сторони не домовилися про створення такої Комісії, спір слід передавати на розгляд Спец. комісії з примирення (ст. 5), яка формується сторонами у відп. порядку (ст. 6—8). Для розгляду спору Спец. комісія розробляє власний регламент, який доводять до відома сторін. Стосовно питань, які підпадають під дію цієї Конвенції, Комісія, якщо не буде ін. рішення, має діяти відповідно до ч. III Гаазької конвенції про мирне вирішення міжнар. спорів 1907 (п. 1 ст. 12, далі — Гаазька конвенція 1907). У Комісії сторони представляють агенти, які мають діяти як посередники між сторонами і нею і яким можуть надавати допомогу консультанти та експерти (п. 2 ст. 12). Її рішення приймають більшістю голосів, і, за винятком процедур. питань, вони є чинними лише у разі присутності всіх членів (ст. 13). Комісія з'ясовує сутність спору, збирає всю необхідну інформацію шляхом розслідування обставин справи і намагається досягти згоди між сторонами. Після вивчення матеріалів справи Комісія може повідомити сторони про умови вирішення спору і встановити строк, протягом якого сторони мають прийняти рішення. Наприкінці своїх засідань Комісія має підготувати протокол про досягнення сторонами згоди, а в разі потреби — про умови зазначеної згоди або про неможливість врегулювання спору. В останньому випадку робота Комісії має бути завершена протягом 6 міс. з моменту передання спору на її розгляд (ст. 15).

Сторони зобов'язуються передавати на розгляд третейського суду всі спори, які можуть виникнути між ними, за винятком спорів, указаних у ст. 1 цієї Конвенції, які не було врегульовано за допомогою процедури примирення тому, що сторони домовилися не звертатися до неї, або тому, що

цією процедурою не було досягнуто необхідних результатів (ст. 19). Сторони мають підготувати спец. угоду з визначенням предмета спору та особливостей процедури, в т. ч. можливості застосув. положень ч. IV Гаазької конвенції 1907 (ст. 23, 24). У разі, якщо ін. не встановлено в спец. угоді або її не укладено, третейський суд приймає рішення на основі *ex aequo et bono* з урахуванням заг. принципів міжнар. права, дотримуючись при цьому договірних зобов'язань та остаточ. рішень міжнар. судів, які є обов'язковими для сторін (ст. 26).

Стосовно спору, порядок якого згідно з внутр. правом однієї зі сторін підпадає під компетенцію юрид. або адм. органів влади зазначеної країни, зацікавлена сторона може заявити протест проти врегулювання спору за допомогою будь-якої з процедур, передбачених положеннями її конституції, якщо остаточ. рішення було прийнято компетентним органом влади протягом розумного терміну (п. 1 ст. 29). Якщо спір є предметом третейського або суд. розгляду, то можуть вживатися заходи, які є зобов'язальними для сторін. У разі, якщо спір передано на розгляд Комісії з примирення, вона може рекомендувати сторонам вжити заходів такого характеру, виходячи з доцільності (п. 1, 2 ст. 31).

Конвенцію 1957 застосовують навіть у випадку, коли *третья держава*, незалежно від того, є вона її учасницею чи ні, зацікавлена в спорі. У разі застосув. процедури примирення сторони можуть за взаємною згодою попросити третю д-ву втрутитися у відп. спір (ст. 32). Якщо у випадку застосув. суд. або третейської процедури врегулювання спорів третя д-ва вважає, що зачеплено її законні інтереси, вона вправі звернутися до МС ООН або третейського суду з проханням про залучення її як третьої сторони. Рішення з цього питання приймають МС ООН і третейський суд (ст. 33).

У процесі передання ратифікац. грамоти сторона може заявити про те, що вона не вважатиме себе зв'язаною положеннями Конвенції 1957, що стосуються третейського суду та процедури примирення (ст. 34). Разом з тим, сторони вправі робити застереження, що виключають застосув. цієї Конвенції щодо спорів, які стосуються конкр. випадків або чітко визначеного змісту, та

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО НАСИЛЬСТВО ТА НЕНАЛЕЖНУ ПОВЕДІНКУ З БОКУ ГЛЯДАЧІВ...

спорів, що підпадають під чітко визначені категорії. Будь-яке застереження, крім випадків, коли прямо не передбачено ін., не застосовують до процедури примирення (п. 1, 2 ст. 35).

Спори, пов'язані з тлумаченням або застосув. цієї Конвенції, у т. ч. спори, що стосуються класифікації спорів та обсягу застережень, розглядають у МС ООН. Таке звернення призупиняє відп. процедури примирення та суд. врегулювання спору доти, доки не буде відоме рішення Суду (ст. 38). Кожна сторона зобов'язується виконувати рішення МС ООН або рішення третейського суду з будь-якого спору, в якому вона є стороною. Якщо одна зі сторін не виконує свої зобов'язання, передбачені рішенням МС ООН чи рішенням третейського суду, ін. сторона спору має право подати скаргу до Комітету Міністрів РЄ, який вправі підготувати рекомендації з метою забезпечення дотримання зазначених рішень (ст. 39). Вихід будь-якої сторони зі складу учасників РЄ зумовлює вихід зі складу учасників цієї Конвенції протягом 1 року (п. 3 ст. 40).

На 2015 14 д-в — членів РЄ (Австрія, Бельгія, Велика Британія, Данія, Італія, Ліхтенштейн, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Словенія, Швейцарія, Швеція) є учасниками Конвенції 1957, а 2 д-ви (Туреччина і Франція) підписали, але не ратифікували її. Набула чинності 30.04.1958.

В. Н. Денисов

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО НАСИЛЬСТВО ТА НЕНАЛЕЖНУ ПОВЕДІНКУ З БОКУ ГЛЯДАЧІВ ПІД ЧАС СПОРТИВНИХ ЗАХОДІВ І, ЗОКРЕМА, ФУТБОЛЬНИХ МАТЧІВ 1985 — багатостор. договір, підписаний 5 д-вами — членами *Ради Європи* (Бельгія, Греція, Данія, Нідерланди та Велика Британія) 19.08.1985 у м. Страсбург (Франція). Станом на 29.10.2015 42 д-ви ратифікували цей документ, 3 підписали без подальшої ратифікації. Конвенція відкрита для д-в — членів РЄ та д-в — учасниць *Європейської культурної конвенції 1954*.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО НАСИЛЬСТВО ТА НЕНАЛЕЖНУ ПОВЕДІНКУ З БОКУ ГЛЯДАЧІВ...

РЄ розглядає спорт як чинник соц. інтеграції, толерантності та розуміння. Спорт є одним з найпопулярніших видів діяльності у сусп-ві і відіграє провідну роль. Він відкритий для всіх, незалежно від віку, мови, релігії, культури або здібності. Боротьба проти насильства, в якій би формі воно не здійснювалося, а також його профілактика є одним із наріжних каменів політики РЄ щодо спорту і належить до її пріоритетів. У 1983 ПАРЄ ухвалила рекомендацію «Культурні та освітні заходи для редукування насильства», присвячену питанню насильства в сусп-ві в цілому. У 1984 Комітет Міністрів РЄ прийняв рекомендацію «Про скорочення масштабів насильства глядачів на спортивних заходах і, зокрема, на футбольних матчах», яка стала 1-м документом, прийнятим на європ. рівні з цієї проблематики.

У трав. 1985 сталася трагедія на стадіоні Ейзел (м. Брюссель, Бельгія), внаслідок якої загинуло 39 уболівальників, що знову привернуло сусп. увагу до проблеми насильства під час футб. матчів. Багато європейців були надзвичайно стурбовані цією подією та її наслідками, що стало поштовхом до відкриття для підписання в Страсбурзі 19.08.1985 Європ. конвенції про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спорт. заходів і, зокрема, футб. матчів, яка набула чинності надзвичайно швидко — 01.11.1985.

Осн. метою Конвенції є запобігання та контроль над насильством і неналежною поведінкою з боку глядачів під час футб. матчів, а також ін. спорт. подій з урахуванням їх особливостей. Конвенція регламентує не лише практ. заходи щодо запобігання такому насильству, а й необхідні дії з виявлення та поводження з правопорушниками.

Конвенція регламентує 3 осн. блоки питань: профілактика насильства під час спорт. заходів, міжнар. співпраця та виявлення і суд. переслідування правопорушників. Конвенція підкреслює важливість підтримання громад. порядку на стадіонах і вздовж транзитних маршрутів, якими користуються

глядачі; поділу груп прихильників команд-суперників; суворого контролю за продажем квитків; обмеження продажу алкогольних напоїв на стадіонах; створення умов для ефект. контролю за натовпом і гарантування безпеки глядачів; проведення перевірок безпеки, зокрема на наявність предметів, які можуть бути використані для насильства; чіткого визначення обов'язків організаторів та органів держ. влади; проектування футб. стадіонів у такий спосіб, щоб гарантувати безпеку глядачів; розвитку соц. та освітніх заходів щодо запобігання насильству та расизму (ст. 1—3). Конвенція також наголошує на важливості співпраці між спорт. клубами і органами охорони громад. порядку, а також усіма зацікавленими особами під час орг-ції великих міжнар. спорт. подій з метою виявлення можливих ризиків та запобігання їм (ст. 4). Ст. 5 регламентує виявлення правопорушників і поводження з ними. Передбачено, що сторони докладають зусиль для забезпечення того, щоб глядачів, які вчиняють акти насильства або ін. кримін. поведінки, виявлялися та переслідувалися у суд. порядку з дотриманням належних правових процедур. У разі потреби, особливо коли йдеться про глядачів, що прибули з ін. місць, і відповідно до міжнар. угод, які можуть бути застосовані, сторони розглядають питання про: передання до країни їхнього проживання провадження у кримін. справах, порушених проти осіб, яких було затримано у зв'язку з насильством чи ін. кримін. поведінкою під час спорт. заходів; видачу осіб, підозрюваних у насильстві чи ін. кримін. поведінці під час спорт. заходів; передання осіб, визнаних винними у насильстві чи ін. кримін. поведінці під час спорт. заходів, для відбування покарання у відп. країні.

Органом, що здійснює нагляд за виконанням Конвенції, є Пост. комітет, який складається з делегатів (по 1 чи більше) сторін Конвенції. Кожна сторона має 1 голос. Також у Комітеті можуть бути представлені як спостерігачі д-ви — члени РЄ або д-ви — учасниці Європ. культ. конвенції 1954. Комітет може: пропонувати перегляд положень Конвенції; проводити консультації зі спорт. орг-ціями; надавати рекомендації сторонам щодо вжиття необхідних заходів; надавати Комітету Міністрів

РЄ рекомендації щодо запрошення д-в приєднатися до Конвенції; висувати пропозиції, спрямовані на підвищення ефективності цієї Конвенції (ст. 8—10).

Програму контролю за дотриманням Конвенції було започатковано в 1998. Пост. комітет аналізує, як д-ви-учасниці реалізують Конвенцію, організовує консулт. відвідування, щоб допомогти різним країнам у здійсненні політики та програм, необхідних для дотримання положень документа (Польща, 2010; Україна, 2011; Білорусь, 2013; Хорватія, 2013; Румунія, 2013). Після кожного візиту Комітет готує й оприлюднює звіт про оцінку з рекомендаціями для країни. Крім того, кожна д-ва-учасниця подає щорічний звіт Пост. комітету про кроки, які здійснюються з метою реалізації положень Конвенції. Згідно з положеннями Конвенції, було проведено підготовчі зустрічі напередодні європ. і світ. футб. чемпіонатів. Було організовано координац. наради для чемпіонатів Європи в 1988 (Німеччина), 1992 (Швеція), 1996 (Велика Британія), 2000 (Бельгія/Нідерланди), 2004 (Португалія), 2008 (Швейцарія/Австрія) і до Євро-2012 у Польщі та Україні. Такі самі ради було створено для чемпіонату світу в 1990 (Італія), 1998 (Франція), 2002 (Японія/Півд. Корея), 2006 (Німеччина), 2010 (Півд. Африка).

Слід зазначити, що УЄФА і ФІФА тісно пов'язані з роботою Комітету. У великих міжнар. турнірах, таких як чемпіонати Європи і світу, спеціаліз. роб. група Пост. комітету оцінює умови безпеки і після завершення заходу формулює висновки щодо орг-ції цих заходів, де вказує на недоліки і визначає найкращі практики. Такі зустрічі сприяють міжнар. співробітництву, забезпеченню передання ноу-хау між організаторами попередньої і майбутньої подій. Пост. комітет співпрацює також з Європ. розширеною частковою угодою про спорт (EPAS), створеною в 2007, у кількох напрямках, зокрема в боротьбі з расизмом, а також розробленні спільних політик і стандартів та спостереженні за їх виконанням.

Комітет Міністрів РЄ після консультації зі сторонами може запропонувати будь-якій д-ві, що не є членом РЄ, приєднатися до Конвенції. Після приєднання до Конвенції сторона має можливість визначити терит., до якої застосовуються положення цього

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО НАСИЛЬСТВО ТА НЕНАЛЕЖНУ ПОВЕДІНКУ З БОКУ ГЛЯДАЧІВ...

документа (ст. 15). У відп. заяві д-ва може змінити межі такої терит. або скасувати своє рішення про обмеження терит. дії Конвенції. Ратифікац. грамоти або документи про прийняття чи затвердження здають на зберігання Ген. секретарю РЄ (ст. 17).

У подальшому за підсумками впровадження Конвенції було розроблено і прийнято численні рекомендації, що охоплюють різні аспекти: продаж квитків (ефект. управління виготовленням квитків, їх продажем і розподілом, ключ. фактори безпеки футб. матчу) (1989 і 2002); виявлення і знешкодження правопорушників (1990 і 1999); діяльність стюардів (зменшення кількості поліцейських на футб. стадіоні) (1999); ефект. управління натовпом усередині стадіону, враховуючи захист і безпеку глядачів (чітке визначення обов'язків персоналу, належне проектування і будівництво стадіонів, заходи, що стосуються продажу алкогольних напоїв, тощо) (1987, 1991); заходи проти расизму та ксенофобії (2001); поліц. співробітництво та обмін інформацією (1987 і 2000); соц. та освітні заходи для запобігання насильству в спорті (2003).

З 2008 було прийнято 3 нові рекомендації щодо використання: стюардів гостьових команд; піротехнічних засобів на спорт. заходах; громад. зон перегляду під час масштаб. спорт. заходів.

Конвенція була ратифікована законом України від 15.11.2001 і набула чинності для неї 01.05.2002. В Україні відносини у сфері належної поведінки глядачів регулюються Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку та безпеки під час проведення футбольних матчів» 2004. Також протягом 2-ї пол. 2007 — 2008 вищими органами влади України було ухвалено 55 актів із цього питання. Для реалізації заходів чемпіонату Євро-2012 було прийнято спец. Закон України «Про організацію та проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року в Україні» 2007. Було також ухвалено низку постанов КМ України та указів *Президента України*, якими було утворено Організац. комітет, Координац. раду та Нац. агентство,

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО НЕЗАСТОСУВАННЯ СТРОКІВ ДАВНОСТІ ... 1974

розроблено Держ. програму з питань організації та проведення фінал. частини чемпіонату Європи 2012 в Україні. Слід зазначити, що для належної реалізації завдань щодо забезпечення безпеки під час проведення заходів чемпіонату Європи було ухвалено низку спец. актів, спрямованих на запобігання терорист. загрозі та створення відп. центрів з питань безпеки та правопорядку.

О. В. Драчов

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО НЕЗАСТОСУВАННЯ СТРОКІВ ДАВНОСТІ ДО ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ ТА ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ 1974 — міжнар. договір регіон. характеру, прийнятий *Радою Європи* з метою забезпечення незастосув. строків давності щодо *злочинів проти людяності та воєнних злочинів*, що підлягають покаранню на розширеній основі згідно з внутр. зак-вом д-в-учасниць (далі — Конвенція РЄ 1974).

Конвенція РЄ 1974 підтвердила незастосування строку давності до міжнародних злочинів принцип, а саме до воєнних злочинів та злочинів проти людяності, встановлених ще в *Законі № 10 Контрольної ради Німеччини 1945* (п. 5 ст. 2) та відтворених у *Конвенції про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968* (ст. IV), прийнятій у рамках ООН (далі — Конвенція ООН 1968).

У преамбулі Конвенції РЄ 1974 зазначено, що д-ви-учасниці, які її підписали, вважають «необхідним захищати людську гідність під час війни та в мирний час» з урахуванням того, що «злочини проти людяності та найсерйозніші порушення законів і звичаїв війни є серйозним замахом на людську гідність». З огляду на це, вони зацікавлені в забезпеченні відсутності перешкод з боку строків давності стосовно «як притягнення до відповідальності, так і виконання покарання за ці злочини». Конвенція має сприяти «застосуванню єдиної політики в цій сфері кримінального права... як завданню Раді Європи, що полягає в досягненні більшої єдності між її членами».

Згідно з ст. 1 Конвенції РЄ 1974, кожна д-ва-учасниця зобов'язується вживати необхідних заходів з метою забезпечення незастосув. строків давності до суд. переслідування або здійснення вироку у зв'язку з наст. правопорушеннями остільки, оскільки вони караються згідно з внутр. правом. Ними є: злочини проти людяності, перелічені в *Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948* (п. 1); злочини, наведені у ст. 50 *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949*, ст. 51 *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що потерпіли в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі 1949*, ст. 130 *Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949* та ст. 147 *Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949* (п. 2а); будь-які аналогічні порушення законів війни, чинних під час набуття цією Конвенцією чинності, які не охоплюють вищезгадані положення Женев. конвенцій, якщо відп. конкр. порушення має особливо серйозний характер або за факт. обставинами і умисним характером, або за масштабами передбачуваних наслідків (п. 2б); будь-яке ін. порушення норми або звичаю міжнар. права, яке може бути надалі встановлене і яке відп. договірною д-ва вважає відповідно до заяви, зробленої згідно зі ст. 6, таким, що має характер, аналогічний згаданим у п. 1 або п. 2 цієї статті (п. 3).

Отже, з тексту цих положень Конвенції РЄ 1974 випливає, що незастосовність строку давності не діє безпосередньо в зак-ві д-в-учасниць, які зобов'язуються вжити відп. заходів, щоб запровадити їх у своєму внутр. правопорядку. Ця Конвенція, на відміну від Конвенції ООН 1968, не має зворотної сили, оскільки вона застосовується до злочинів, скоєних або після, або до набуття нею чинності, але щодо яких ще не минув строк давності (ст. 2). Особливістю цієї Конвенції є й те, що незастосув. строку давності стосується як переслідування, так і заходів покарання.

З міжнар.-правової точки зору, строк давності щодо воєнних злочинів та злочинів проти людяності має регулюватися правопорядком, до якого вони належать, тобто міжнар. правом. І така позиція зна-

**ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО
НЕЗАСТОСУВАННЯ СТРОКІВ ДАВНОСТІ ... 1974**

ходить підтримку в *доктрині* міжнар. права (Е. Давид, Л. Досвальд-Бек, П. Мартенс, Ж.-М. Хенкертс та ін.), розглядаючи норму щодо строку давності міжнар. злочинів узагалі як звичаєву норму. Однак цей висновок не має одностайної підтримки серед д-в, у т. ч. в їх суд. практиці, про що, зокрема, свідчить відсутність зворотної сили в Конвенції РЄ 1974. У зв'язку з цим низка д-в, напр. Франція, Швейцарія, Бельгія, Руанда, прийняли спец. закони про незастосовність строку давності до воєнних злочинів та (або) злочинів проти людяності. Щодо України, то КК України 2001 у п. 5 ст. 49 передбачає незастосув. строку давності до порушень *законів і звичаїв війни* як таких. У цьому пункті міститься посилання на ст. 438 Кодексу, що стосується всіх законів і звичаїв війни, в такому формулюванні: «жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій». Немає сумніву, що це формулювання включає воєнні злочини та злочини проти людяності.

Конвенція РЄ 1974 відкрита для підписання д-вами — членами РЄ. Вона підлягає ратифікації або прийняттю. Ратифікац. грамота або документ про прийняття передається на зберігання Ген. секретарю РЄ. Конвенція набирає чинності через 3 міс. після дати передання на зберігання 3-ї ратифікац. грамоти або документа про прийняття (ст. 3).

Передбачено, що після набуття цієї Конвенцією чинності Комітет Міністрів РЄ може запросити будь-яку д-ву, що не є членом РЄ, приєднатися до неї за умови, що резол., яка містить таке запрошення, дістане одностайне схвалення членів Ради, що ратифікували цю Конвенцію. Таке приєднання здійснюється шляхом передання на зберігання документа про приєднання і набуває чинності через 3 міс. після дати передання на зберігання (ст. 4).

Будь-яка д-ва під час підписання чи передання на зберігання ратифікац. грамоти або документа про прийняття чи приєднання, враховуючи власні обставини, може точно визначити терит., на яку поширюється дія цієї Конвенції (п. 1 ст. 5). Цей самий процес вона може здійснити будь-коли пізніше поданням заяви на ім'я Ген. секретаря РЄ з проханням поширити дію цієї Конвенції на будь-яку ін. терит., за міжнар. відносини якої вона несе відповідальність (п. 2 ст. 5).

Відповідно до ст. 6 цієї Конвенції, будь-яка договірною д-ва може будь-коли, подавши заяву на ім'я Ген. секретаря РЄ, поширити дію принципу незастосув. строку давності на будь-які порушення, передбачені в п. 3 ст. 1 цієї Конвенції. При цьому така заява може бути відкликана відповідно до процедури денонсації цієї Конвенції. Вона здійснюється надсиланням повідомлення на ім'я Ген. секретаря РЄ і набуває чинності через 6 міс. після дати одержання такого повідомлення (п. 2 та 3 ст. 7). Ця Конвенція залишається чинною протягом невизначеного строку. Конвенцію РЄ 1974 складено англ. і франц. мовами, причому обидва тексти мають однакову силу.

Хоча Конвенція РЄ 1974 і набула чинності 27.06.2008, однак через викладені обставини кількість її учасників усе ще незначна. Так, станом на 2015 Конвенцію ратифікували 7 д-в (Бельгія, Боснія і Герцеговина, Нідерланди, Румунія, Сербія, Україна, Чорногорія), а Франція її лише підписала. Україна ратифікувала цю Конвенцію Законом від 06.03.2008.

Літ.: *Международное уголовное право: Учеб. пособие* / Под ред. акад. В.Н. Кудряшова. М., 1999; *Хенкертс Ж.-М., Досвальд-Бек Л.* Обычное международное гуманитарное право. Кембридж, 2006; *Давид Э.* Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011; *Верле Г.* Принципы международного уголовного права. Одесса; Москва, 2011.

В.Н. Денисов

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ 1992 — див. *Археологічна спадщина*.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЩОДО КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ 1985 — див. *Європейські стандарти у сфері культурної спадщини*.**ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО УЧАСТЬ ІНОЗЕМЦІВ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ 1992** —

багатостор. регіон. договір *Ради Європи*, спрямований на прискорення інтеграції пост. мешканців-іноземців у терит. громади на локальному рівні, зокрема шляхом їх залучення до участі в місцевих виборах та ін. формах діяльності громади (далі — Конвенція 1992). Конвенція 1992 підготовлена Кер. комітетом з питань місц. та регіон. демократії РЄ. Цей же Комітет підготував, а Комітет Міністрів РЄ схвалив Пояснювальну доповідь до Конвенції 1992 (далі — Поясн. доповідь) з метою автент. тлумачення її тексту, що сприяє кращому розумінню її положень. Предмет Конвенції 1992 стосується актуальних питань, пов'язаних зі значним внеском іноз. гр-н в екон. життя та розвиток місц. громади, їх часткою у сплаті податків, які стягуються з усіх мешканців відп. громади чи регіону, а також їх заг. внеском у сусп. та культ. життя місц. громади, що сприяє виникненню законного бажання більш повноцінної участі в управлінні місц. справами.

За структурою Конвенція 1992 складається з преамбули і 3 частин, які містять 19 ст. У преамбулі визначено причини, що спонукали д-ви — члени РЄ до розробки Конвенції, зокрема, наголошується на тій обставині, що перебування іноземців на нац. терит. стало пост. ознакою сусп-ва Європ. країн і що пост. мешканці-іноземці на місц. рівні мають, як правило, такі самі обов'язки, як і гр-ни відп. д-ви. Підкреслюється впевненість у необхідності посилення інтеграції таких осіб у місц. громади, особливо шляхом розширення для них можливостей брати участь у сусп. справах місц. значення. Положення, що стосуються безпосередньо предмета Конвенції 1992, поділено на 3 глави: гл. А стосується «класич-

них» прав і свобод: свободи волевиявлення, свободи зібрань та об'єднань, а також залучення іноз. гр-н до процедур консультацій серед місц. населення (ст. 3, 4); гл. В стосується створення на місц. рівні консульт. органів або ін. ін-тів, що представляють інтереси іноз. гр-н (ст. 5); гл. С розглядає право іноз. гр-н обирати й бути обраними до місц. органів влади (ст. 6, 7). У ст. 1 містяться положення стосовно надання права договірній д-ві заявити застереження щодо застосу. гл. А, В, С, а саме, що вона залишає за собою право не застосовувати положення гл. В або гл. С чи обох глав разом. Ст. 1 визначає, що д-ви, які підписали Конвенцію 1992, можуть прийняти усі 3 її глави. У разі, якщо вони вирішують прийняти лише 1 главу, мінімально зобов'язальним є прийняття гл. А з тим, щоб не ігнорувати права, гарантовані *Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950*. Додатково д-ви можуть прийняти гл. В або С. У Поясн. доповіді зазначається, що це положення створено для того, щоб ті д-ви-члени, які не мають можливості поставити свій підпис під гл. В чи С, не були змушені відмовитися від підписання Конвенції 1992 взагалі. Ст. 2 містить визначення терміна «постійні мешканці-іноземці», це «особи, які не є громадянами держави, на території якої вони мешкають на законних підставах» (далі — п. м. і.). Відповідно до ст. 3, кожна сторона зобов'язується гарантувати п. м. і. на таких самих умовах, як і своїм власним гр-нам, право на свободу висловлення поглядів (п. а) і право на свободу мирн. зборів та свободу асоціацій (п. б). Право на свободу асоціацій передбачає, зокрема, право таких осіб створювати свої місц. асоціації з метою надання взаємної допомоги, підтримання і вираження своєї культ. самобутності або захисту своїх інтересів у питаннях, що належать до компетенції місц. влади, а також право вступати до будь-якої асоціації. Ст. 3 слід застосовувати з урахуванням положень ст. 9 щодо можливостей застосув. обмежень встановлених у ній прав, зокрема під час *війни* або ін. надзвич. подій у д-ві. Ст. 4 спрямована на забезпечення зусиль щодо залучення п. м. і. до офіц. розслідувань, процедур планування та ін. консульт. процесів з питань місц. значення. У Поясн.

доповіді зазначено, що такі зусилля мають бути «обґрунтованими та очікуваними» від відп. органів влади (напр., з точки зору наявних фін. та кадр. ресурсів). Формулювання цієї статті враховує також той факт, що внутрішньоправовий розподіл компетенції у деяких д-вах — сторонах Конвенції 1992 є таким, що нац. органи влади не мають прямих повноважень втручання у питання орг-ції діяльності місц. органів влади. Ст. 5 присвячена функціонуванню консульт. органів для представництва інтересів п. м. і. на місц. рівні, що передбачає, зокрема, усунення буд-яких правових або ін. перешкод, які можуть заважати місц. органам влади у створенні таких консульт. органів. Передбачені у цій статті інституц. умови представлення п. м. і. на місц. рівні можуть мати різні форми, зокрема: а) участь представників п. м. і. як радників у роботі комітетів місц. органів влади; б) консульт. комітети (зі змішаним складом), до складу яких можуть входити члени комітетів місц. органів влади та представники п. м. і.; в) консульт. ради у складі виключно п. м. і. Крім того, на розсуд компетент. органів лишається питання про те, чи можуть п. м. і. обиратися напрями, чи призначатися відп. орг-ціями, що їх представляють. Ст. 6, 7 містять регламентацію виборчого права іноземців на місц. виборах. При цьому кожна сторона зобов'язується надавати кожному п. м. і. право голосувати (активне виборче право) і виставляти свою кандидатуру (пасивне виборче право) на виборах до місц. органів, за умови, що він відповідає тим самим правовим вимогам, які застосовуються до гр-н, і, крім того, на законних підставах і зазвичай проживав у відп. д-ві протягом 5 років, що передували виборам. Разом з тим, дог-вірна сторона може: а) заявити у момент здавання на зберігання своєї ратифікац. грамоти, що вона має намір обмежити застосув. виборчого права лише правом голосувати (акт. виборчим правом); б) односторонньо або на основі двостор. чи багатостор. угоди передбачити, що вимоги відносно строку проживання задовольняються коротшим терміном. На сприяння впровадженню активної політики інформування спрямовані положення ст. 8, адже п. м. і. нерідко мають певні проблеми з перекладом і мають бути поінформовані про їхні права. Положення

статті залишають на розсуд кожної сторони Конвенції 1992 вирішення питання стосовно того, які саме органи держ. влади мають нести відповідальність за надання зазначеної інформації. Положення ст. 9 визначають обставини, за яких стають можливими обмеження прав, що надаються п. м. і. цією Конвенцією, в разі *війни* або ін. надзвич. обставин сусп. характеру, що становлять загрозу існуванню д-ви. У таких випадках захищені Конвенцією 1992 права можуть підлягати дод. обмеженням: а) в обсязі, потрібному для певної конкр. ситуації; б) за умови, що такі обмеження не суперечать ін. міжнар.-правовим зобов'язанням д-ви. Тут також закріплено особливості обмеження прав іноземців на свободу слова, зібрань та асоціацій. Реалізація права на свободу слова не лише спричиняє обов'язки і зобов'язання, а й може обумовлюватися такими формальностями, умовами, обмеженнями чи покараннями, які передбачені законом і є необхідними в демокр. сусп-ві на користь нац. безпеки, терит. цілісності або безпеки сусп-ва для запобігання безладам або злочинам, для захисту здоров'я і моральності, захисту репутації та прав ін. осіб, для недопущення розкриття інформації, отриманої конфіденційно, або для забезпечення безсторонності суд. системи. Реалізація права іноземців на свободу зібрань та асоціацій не може обумовлюватися будь-якими ін. обмеженнями, крім тих, які вказано в зак-ві і які необхідні в демокр. сусп-ві на користь нац. безпеки або безпеки сусп-ва, для запобігання безладам або злочинам, для захисту здоров'я чи моральності або для захисту прав і свобод ін. осіб. При цьому будь-який захід, вжитий відповідно до ст. 9, має бути доведено до відома Ген. секретаря РЄ, який інформує про це ін. сторони Конвенції 1992. Ст. 10 містить зобов'язання сторін щодо інформування Ген. секретаря РЄ про будь-який захід, вжитий ними, що стосується їх зобов'язань за цією Конвенцією. Закл. положення, що містяться у ч. III (ст. 11—19), подібні до закл. положень конвенцій та угод, що укладаються під егідою РЄ. Так, вона відкрита

для підписання д-вами — членами РЄ, підлягає ратифікації, визнанню або схваленню. Ратифікац. документи здають на зберігання Ген. секретареві РЄ (ст. 11). Конвенція 1992 набуває чинності у 1-й день місяця, наст. після закінчення 3-місячного періоду з дати, коли 4 д-ви — члени РЄ висловили свою згоду бути зобов'язаними щодо неї (ст. 12), після чого Комітет Міністрів РЄ може запропонувати будь-якій д-ві, що не є членом РЄ, приєднатися до неї на основі ухваленого більшістю д-в — членів РЄ рішення та одностайного рішення представників договірних д-в (ст. 13). Відповідно до положень ст. 15 Конвенції 1992, договірні сторони у процесі ратифікації можуть вказати категорії терит. органів, якими вони мають намір обмежити сферу її застосування. А ст. 16 надає їм право визначити терит., до якої застосовується ця Конвенція.

Застереження до Конвенції можливі тільки щодо застосування гл. А, В та С відповідно до положень п. 1 ст. 1 Конвенції 1992 (ст. 17). Адже цей багатостор. міжнар. договір уможлиблює приєднання до нього шляхом прийняття усіх 3 або 1 чи 2 глав. Це дає можливість приєднатися тим д-вам, які мають особл. труднощі констит. чи ін. характеру з прийняттям однієї з цих глав. Більше того, в ній передбачено можливість поступового прийняття окр. глав Конвенції відповідно до зміни внутр. ситуації кожної д-ви. Хоча Конвенція 1992 набула чинності 01.05.1997, коло її учасників залишається вельми обмеженим. На 27.05.2015 її учасниками є лише 8 д-в — членів РЄ (Албанія, Данія, Ісландія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Фінляндія, Швеція), а ще 5 д-в — членів РЄ (Велика Британія, Кіпр, Литва, Словенія, Чехія) підписали, але ще не ратифікували її.

Літ.: *Посібник* з питань партисипативної демократії (демократії участі) на місцевому рівні / За ред. В.В. Толкованова. К., 2011; *Збірка* договорів Ради Європи. Українська версія. К., 2000; *Біла* книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності». Затверджена міністрами закорд. справ країн — членів РЄ на 118-й сесії Комітету міністрів. Страсбург, 7 травня 2008 р.: www.mincult.kmu.gov.ua/mincult/doccatalog/document?id=206120; *Пеліванова Н.* Правове регулювання участі громадськості

у формуванні місцевої політики: проблеми та напрями реформування. Аналіт. записка: http://www.niss.gov.ua/articles/815/#_ftn11.

М.М. Товст

ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРНА КОНВЕНЦІЯ 1954 — регіон. договір, ухвалений 19.12.1954 у м. Париж (Франція) д-вами — членами *Ради Європи*, гол. цілями якого проголошується розвиток взаєморозуміння між народами Європи та взаємна повага до їх культ. різноманіття, сприяння нац. внескам у заг. спадщину Європи, а також захист спільних основоположних цінностей і заохочення, зокрема, вивчення мов, історії та цивілізації всіх европ. країн.

Конвенція набула чинності 05.05.1955. Вона відкрита також для участі в ній д-в, що не є членами РЄ. Станом на 30.05.2012 сторонами Конвенції є 47 д-в — членів РЄ, а також Білорусь, *Святий Престол* і Казахстан. *Верховна Рада України* Постановою «Про участь України в Європейській культурній конвенції 1954 року» від 24.02.1994 підтвердила участь України в Є. к. к. 1954 як однієї з д-в — правонаступниць кол. СРСР. Конвенція набула чинності для України 13.06.1994.

РЄ з початку своєї діяльності надає велике значення ролі культури й освіти у вихованні поваги до культ. різноманіття. Виходячи зі спільності европ. цінностей, Є. к. к. 1954 стала 1-м документом РЄ в гуманіт. сфері, де було визначено місце, яке посідає культура у соц. розвитку, взаєморозумінні між народами та переданні від покоління до покоління людських цінностей, що поряд з демократією та правами людини становить передумову створення належних умов життя та джерело самореалізації людини.

Є. к. к. 1954 за своєю суттю є *рамковою конвенцією*, оскільки визначає лише заг. цілі, до яких мають прагнути д-ви-учасниці (кожна д-ва вживає відп. заходів для збереження свого нац. внеску до заг. культ. спадщини Європи і сприяння його збільшенню (ст. 1)), і не містить правових механізмів їх реалізації.

У Конвенції визначено напрями досягнення вищезазначених цілей: заохочення вивчення своїми гр-нами мов, історії та культури ін. европ. д-в; сприяння вивчен-

ню своєї мови або своїх мов, історії і культури на терит. ін. європ. д-в; надання гр-нам ін. д-в можливості для вивчення власної мови, історії та культури на своїй терит.; сприяння переміщенню за кордон осіб і предметів, що мають культ. цінність, та обміну ними. Предмети, які мають культ. цінність для Європи, розглядаються в Конвенції як складова частина загальноєвроп. культ. спадщини, і д-ви мають вживати відп. заходів для їх збереження і забезпечувати належний доступ до них. Для цього д-ви в рамках РЄ проводять взаємні консультації з метою здійснення спільних дій, які мають сприяти культ. заходам, що становлять інтерес для Європи (ст. 3). Разом з тим у Є. к. к. 1954 міститься зобов'язання щодо своєчасного повідомлення Ген. секретаря РЄ про будь-які заходи, яких вживають д-ви для здійснення положень Конвенції на виконання рішень Комітету Міністрів РЄ або Комітету експертів з питань культури (п. 5 ст. 6).

Пропозиції щодо застосув. положень Конвенції і питання, що стосуються їх тлумачення, розглядаються на засіданнях Комітету експертів РЄ з питань культури (п. 1 ст. 6). Будь-яка д-ва, яка не є членом РЄ, але приєдналася до цієї Конвенції, може призначити представника чи представників для участі в таких засіданнях. Ген. секретар РЄ повідомляє членам Ради і уряду будь-якої д-ви, що приєдналася до Конвенції, будь-які рішення, які можуть бути ухвалені стосовно неї Комітетом Міністрів РЄ або Комітетом експертів з питань культури. Якщо для досягнення цілей Конвенції 2 або кілька договор. д-в бажають провести у штаб-квартирі РЄ засідання, Ген. секретар РЄ зобов'язаний надати їм необхідну допомогу (ст. 7).

Є. к. к. 1954 не впливає на положення будь-якої чинної двостор. культ. конвенції, яку може підписати будь-яка з її учасниць (або робить менш доцільним укладання будь-якої ін. такої конвенції будь-якою з договор. сторін), або на зобов'язання будь-якої особи дотримуватися законів і правил, чинних на терит. будь-якої договор. сторони, щодо в'їзду, проживання та від'їзду іноз. гр-н.

Є. к. к. 1954 має значення як документ-орієнтир для європ. д-в, положення якого

беруть до уваги в процесі здійснення загальноєвроп. та нац. політики в гуманіт. сфері. На розвиток її положень було розроблено і прийнято низку договорів з конкр. напрямів культ. і наук. співробітництва, в т. ч. питань освіти та інформації. До них, зокрема, належать: Європ. конвенція про охорону археол. спадщини 1969 (див. *Археологічна спадщина*), *Європейська конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей* 1985, Європ. конвенція про охорону архіт. спадщини Європи 1985, Європ. конвенція про транскорд. телебачення 1989, Європ. конвенція про спільне кіновиробництво 1992, *Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні* 1997.

Положення Є. к. к. 1954 також враховуються чинним зак-вом України, зокрема *Конституцією України* (ст. 11, 12), Законом України «Про культуру» 2010 та ін.

О.І. Мельничук

ЄВРОПЕЙСЬКА ЛАНДШАФТНА КОНВЕНЦІЯ 2000, або Флорентійська конвенція, — багатостор. договір, ухвалений 20.10.2000 у м. Флоренція (Італія) під егідою *Ради Європи* (РЄ) і в рамках Конгресу місцевої та регіон. влади РЄ, спрямований на захист, управління та планування ландшафтів європ. континенту і орг-цію міжнар. співт-ва в цій сфері; набула чинності 01.03.2004; станом на 01.01.2015 учасниками є 38 д-в.

Уперше рамкову конвенцію щодо управління та захисту природ. і культ. ландшафтів Європи було запропоновано розробити у 1994 на основі Середземноморської ландшафтно-хартії на 3-й Конф. середземномор. регіонів, де було прийнято відп. резол. 256. З урахуванням її та ін. рекомендацій у тому ж 1994 Конгрес місц. та регіон. влади РЄ вирішив підготувати проект ландшафт. конвенції. Під час його розроблення бралися до уваги зак-во д-в — членів РЄ та міжнар. документи, зокрема Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвіт. культ. і природ. спадщини 1972 (див. *Всесвітня культурна і природна спадщина*), Конвенція про охорону архіт. спадщини Європи 1985, Кон-

венція про збереження європ. живої природи та природ. місць існування 1979, Європ. конвенція про охорону археол. спадщини 1992 (див. *Археологічна спадщина*), рекомендації Комітету Міністрів РЄ, директиви ЄС та ін. У 1997 проект Європ. ландшафт. конвенції було подано на розгляд ПАРЄ, Комітету регіонів ЄС та ряду міжнар. неуряд. орг-цій з метою проведення тех. експертизи щодо ландшафт. питань. На пропозицію уряду Італії у 2000 у Флоренції було підписано узгоджений текст Конвенції, депозитарієм якої виступила РЄ.

Згідно з Конвенцією, категорія «ландшафт» означає терит., характер якої є результатом взаємодії природ. та/або людських факторів (ст. 1). При цьому ландшафти розглядають одночасно як фундамент. основу навкол. середовища і як об'єкт культ. спадщини. Конвенція застосовується щодо всієї терит. д-в-учасниць, охоплюючи природ., сільські, міські та приміські терит. разом із землями, внутр. водами та морськими акваторіями. Це стосується як виняткових, так і типових ландшафтів (ст. 2).

Кожна д-ва зобов'язується: визначити у своєму зак-ві категорію «ландшафт»; встановлювати і впроваджувати ландшафт. політику, спрямовану на охорону, регулювання і планування ландшафту, шляхом вжиття конкр. заходів; визначити порядок участі населення, місц. і регіон. органів влади та ін. сторін, зацікавлених у визначенні та впровадженні ландшафт. політики; включити ландшафт до регіон. і міської планової політики та екол., с.-г., соц. і екон. політики, а також до будь-якої ін. політики, що може безпосередньо або опосередковано впливати на ландшафт; підвищувати рівень обізнаності гр-н, сусп-ва, приват. орг-цій і органів держ. влади щодо цінності ландшафтів та їхньої ролі.

Д-ви зобов'язуються сприяти підготовці спеціалістів у сфері оцінки ландшафтів та їх використання, розробленню навч. програм з дисциплін у сфері ландшафт. політики, охорони, регулювання та планування ландшафтів у приват. і держ. секторах, створенню шкільних та університет. курсів,

які висвітлюватимуть цінності, притаманні ландшафтам, і питання, що виникають у зв'язку з їх охороною, регулюванням та плануванням. На д-ви покладаються також обов'язки щодо здійснення ідентифікації ландшафтів на всій їх терит.; проведення аналізу їхніх характеристик і факторів, що їх трансформують; встановл. порядку реєстрації змін, що відбуваються в ландшафтах, тощо. Для здійснення ландшафт. політики д-ви впроваджують заходи, спрямовані на охорону, регулювання та планування ландшафту.

Окр. положення Є. л. к. 2000 присвячені міжнар. політиці та міжнар. програмам, заходам взаємодопомоги та обміну інформацією. Так, д-ви зобов'язуються співпрацювати на місц. й регіон. рівні при проведенні ландшафт. політики та впровадженні міжнар. програм, а також надавати взаємну тех. і наук. допомогу з питань ландшафту шляхом накопичення інформації, обміну досвідом та результатами наук.-досл. проєктів, а також сприяти обміну спеціалістами у сфері ландшафту. Існуючі компетентні комітети експертів, створені згідно зі ст. 17 Статуту РЄ, призначаються Комітетом Міністрів РЄ відповідальними за моніторинг виконання положень Конвенції (ст. 10).

Відповідно до ст. 11 встановлюється Ландшафтна відзнака РЄ — нагорода, яку присуджують місц. та регіон. органам влади, а також їх групам, що запровадили як складову частину ландшафт. політики д-ви політику або заходи щодо охорони, регулювання та/або планування своїх ландшафтів, довівши їх довготривалу ефективність, і, отже, можуть бути прикладом для ін. терит. органів влади в Європі. Відзнакою можуть бути також нагороджені неуряд. орг-ції, які зробили особливо важливий внесок в охорону, регулювання або планування ландшафту. Метою присудження Ландшафтної відзнаки РЄ є заохочення, забезпечення збалансованої охорони, регулювання та планування відп. ландшафт. терит. Заявку щодо отримання цієї відзнаки можуть подавати д-ви до комітетів експертів. Транскорд. місц. та регіон. органи влади та їх об'єднання можуть звертатися з поданнями про нагороду за умови, що вони спільно управляють відп. ландшафтом. Відповідно до резол. 3 (2008) про правила застосування

Ландшафтної відзнаки РЄ, ухваленої її Комітетом Міністрів 20.02.2008, визначено 4 критерії, яким має відповідати ландшафт: критерій 1 — сталий розвиток терит. (проект має бути завершеним і відкритим для публіки впродовж принаймні 3 років, мають існувати заходи правового захисту, управління та планування ландшафтами. Проект має бути частиною держ. політики сталого розвитку і перебувати в гармонії з терит. орг-цією довкілля, демонструвати екол., соц., екон., культ., естет. значення, сприяти вдосконаленню ландшафту та його збагаченню новими якостями); критерій 2 — зразкова цінність (реалізація політики або заходів, які вдосконалюють захист, управління та планування ландшафтами, що є прикладом зразкової практики для наслідування); критерій 3 — участь громадськості (політика або заходи, яких вживають з метою захисту, управління та планування ландшафтів, мають включати активну участь громадськості, місц. і регіон. влади та ін. учасників. Громадськість має брати участь одночасно 2 способами: через діалог та обмін думками між членами сусп-ва (громад. зустрічі, дебати, процедури участі та консультації тощо) або шляхом громад. участі в держ. політиці охорони ландшафту на різних рівнях; критерій 4 — популяризація (ст. 6 передбачає, що «кожна сторона бере зобов'язання підвищувати обізнаність серед суспільства, приватних організацій і органів влади щодо цінностей ландшафтів та їх ролі»). Ландшафтну відзнаку РЄ присуджують 1 раз на 2 роки.

Протягом 2008—09 Ландшафтною відзнакою РЄ було нагороджено Парк де ла Дуль (м. Лілль Метрополь, Франція) та відзначено Парк де Крістіна Енеа (м. Сан-Себастьян, Іспанія). У 2010—11 відзнакою нагороджено Карбонський проект (м. Карбонія, Італія) та відзначено Фундацію Екополіс (Словаччина), програму місц. влади Каталонії (Іспанія), освітній ландшафт. проект та ініціативу Т-ва Дурхам Херітадж Коаст (Велика Британія).

Є. л. к. 2000 ратифікована Законом України від 07.09.2005 і набула чинності для неї 01.07.2006. В Україні відносини сфери охорони та збалансованого використання ландшафтів регулюються Законами України «Про охорону навколишнього природ-

ЄВРОПЕЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ АЕРОНАВІГАЦІЇ

ного середовища» 1991, «Про природно-заповідний фонд України» 1992, «Про охорону земель» 2003, «Про охорону культурної спадщини» 2000, «Про основи містобудування» 1992, «Про регулювання містобудівної діяльності» 2011, Водним, Земельним, Лісовим кодексами України.

О.І. Мельничук

ЄВРОПЕЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ АЕРОНАВІГАЦІЇ, Євроконтроль (European Organisation for the Safety of Air Navigation, Eurocontrol) — міжнар. міжурид. орг-ція, створена з метою розбудови «Єдиного європейського неба», яке дасть можливість забезпечити управління у сфері руху повітр. транспорту, зважаючи на вимоги 21 ст. і майбутнього. Місцезнаходження Євроконтролю — м. Брюссель (Бельгія).

Євроконтроль займається питаннями координації та узгодження нац. програм забезпечення обслуговування повітр. руху. Створений відповідно до Міжнар. конвенції щодо співробітництва в галузі безпеки аеронавігації «Євроконтроль» (далі — Міжнар. конвенція «Євроконтроль»), підписаної в Брюсселі 13.12.1960 представниками урядів Бельгії, Великої Британії, Люксембургу, Нідерландів, Франції, ФРН. 1965 до Конвенції приєдналася Ірландія. 12.11.1981 у Брюсселі підписано Протокол, яким було внесено поправки до Конвенції і продовжено її дію на 20 років. У 1997 до Міжнар. конвенції «Євроконтроль» було внесено зміни, які стосувалися управління орг-цією, і нова ред. Конвенції дістала назву «Переглянута конвенція». 08.10.2002 було підписано Протокол приєднання *Європейського Співтовариства* до Міжнар. конвенції «Євроконтроль», який затвердив резол., що закликає договірні сторони ратифікувати, прийняти або схвалити Протокол про вступ у найближчий зручний для них час; резол. щодо якнайшвидшої імплементації реалізації Протоколу про приєднання, а також закріпив прийняті д-вами-членами такі спільні заяви: спільну декларацію про відсутність компетенції Співтовариства у сфе-

ЄВРОПЕЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ АЕРОНАВІГАЦІЇ

рі нац. безпеки і оборони, що може бути переглянуто в майбутньому; спільну декларацію щодо координації досліджень, технолог. розвитку та оцінки діяльності сфер, охоплених Міжнар. конвенцією «Євроконтроль». Такими кроками *Європейська комісія* підтвердила участь європ. країн, що увійшли до складу ЄС, у діяльності Євроконтролю. Станом на 2015 членами Євроконтролю є 41 д-ва, в т. ч. всі європ. д-ви. Україна набула членства з 01.05.2004, приєднавшись до Міжнар. конвенції «Євроконтроль» та до Багатостор. угоди про сплату маршрутних зборів, укладеної в Брюсселі 12.02.1981, що було схвалено Законами України від 26.11.2003 № 1339-IV та № 1341-IV, і стала 33-ю країною — членом цієї орг-ції.

Початковою метою створення орг-ції було досягнення таких цілей: централіз. управління потоками, здійснення міжнар. досліджень з метою подальшого розвитку у сфері керування польотами та створення навч. центрів. Сьогодні Євроконтроль виступає європ. центром передового досвіду в галузі управління повітр. рухом, здійснення досліджень і розвитку технологій, гармонізації та інтеграції норм у сфері такого управління у Європі та поширення системи такого управління за її межі. Євроконтроль має на меті створити таку систему комплексного управління повітр. рухом для Європи (Air Traffic Management — ATM), яка завдяки дії уніфік. правил і норм гарантуватиме безпечні польоти для повітр. суден, визначатиме для них найкоротший маршрут повітр. шляхами з оптимальною економією палива.

У жовт. 1988 відбулася 1-ша зустріч міністрів транспорту д-в-членів з метою розроблення системи орг-ції повітр. руху в Європі. Через переважаність повітр. руху було прийнято рішення створити єдиний орган управління повітр. рухом, яким став Центр. підрозділ управління потоками (CFMU). З метою практ. реалізації функцій Євроконтролю у д-вах-членах створено служби та регіон. центри обслуговування повітр. руху (Лондон, Париж, Брюссель),

діють також навч. центри для удосконалення профес. підготовки авіадиспетчерів.

У 1996 з метою поліпшення цив. і військ. співробітництва було впроваджено концепцію Гнучкого використання повітр. простору (FUA). У 2004 було прийнято Європ. перший пакет Єдиного неба (SES I), який консолідував нормат.-правові акти, осн. метою яких було вирішення питань безпеки і заторів та затримок у повітрі. У 2005 Євроконтроль підписав контракт для визначення первинної фази програми «Єдине європейське небо» (SESAR). У черв. 2008 було розроблено низку регулятор. актів Європ. другого пакета Єдиного неба (SES II), орієнтованих як на забезпечення безпеки польотів, так і на досягнення їхньої продуктивності, а також економії витрат і захисту навколишнього природ. середовища. З метою імплементації норми, розроблені Євроконтролем, після їх узгодження між усіма учасниками подають на затвердження Єврокомісії. Отже, правове регулювання у сфері орг-ції повітр. руху відбувається на кількох рівнях. На 1-му рівні стандарти в цій галузі розробляє *Міжнародна організація цивільної авіації* (ІКАО). 2-й рівень правового регулювання забезпечується Євроконтролем через видання стандартів та нормат. вимог Євроконтролю щодо безпеки (ESARR). 3-й рівень правового регулювання здійснюється на наднац. рівні — у ЄС, і надалі забезпечується імплементація прийнятих норм у нац. зак.-во. Відтак ще одним напрямом діяльності Євроконтролю є допомога Єврокомісії у визначенні необхідності внесення нових змін у чинні нормат.-правові акти; підтримка впровадження нових правил; планування стратегії імплементації нових актів; забезпечення скоординованого використання повітр. простору між цив. та військ. операторами; підтримка д-в-членів у здійсненні ними своїх управлін. функцій; забезпечення належного нагляду за здійсненням управління у сфері орг-ції польотів.

Кер. органами орг-ції є Постійна комісія з питань безпеки аеронавігації та Тимчасова рада. До складу Комісії входять міністри д-в-членів. Вона відповідає за формування заг. політики у сфері повітр. польотів, несе відповідальність за прийняття рішень і виконує регулювальні функції, затверджує

Navigation Services with Specific Reference to Europe. Alphen aan den Rijn, 2008; Офіц. сайт: <https://www.eurocontrol.int/>.

Ю.С. Шемшученко, О.О. Семчик

річний бюджет Євроконтролю, 5-річну програму розвитку, правила укладання контрактів, відповідає за призначення Ген. директора та директорів. Рішення Комісії обов'язкові для д-в-членів. Тимчас. рада формується д-вами-членами з ген. директорів цив. авіації і несе відповідальність за реалізацію заг. політики Євроконтролю. ЄС бере участь у роботі Тимчас. ради. У її структурі діють: Комісія з оцінки результатів, Комісія регулювання безпеки, Пост. координац. комітет цив./військ. авіації; Пост. комітет з фінансів; Розширений комітет маршрутних зборів та Аудиторська рада. Кожна д-ва може бути представлена і у Пост. комісії, і в Тимчас. раді кількома делегатами, які відповідають за політику у сфері цив. авіації та нац. оборони, але з правом лише 1 голосу від 1 д-ви.

Викон. органом Євроконтролю є Агентство з безпеки аеронавігації, яке уповноважене організувати обслуговування повітр. руху з метою запобігання зіткненню повітр. суден і забезпечення їх скоординованого руху. У складі Агентства діє комітет керуючих, дирекція мережевого управління, дирекція управління повітр. рухом, дирекція пан-Європ. єдиного неба, дирекція контролю витрат центр. маршруту, дирекція контролю Маастрихтського верхнього сполучення. Комітет розглядає питання, що стосуються тех., фін. та ін. діяльності Агентства. Очолює Агентство Ген. директор, якого призначають на 5 років.

Єврокомісія наділила Євроконтроль функціями «мережевого управління» (Network Manager) з лип. 2011 до 31 груд. 2019. Осн. завданнями такого управління є розроблення скоординованих партнер. відносин і активізація спільного прийняття рішень д-вами-членами.

Стосовно України Євроконтроль 31.03.2014 прийняв рішення щодо заборони польотів до аеропорту Сімферополь і аеропорту Севастополь. 17.07.2014 у зв'язку з катастрофою повітр. судна Boeing 777 поблизу м. Донецьк було заборонено польоти у повітр. просторі України східніше Дніпропетр. повітр. зони.

Літ.: *Тимченко Л.Д., Кононенко В.П.* Міжнародне право: Підруч. К., 2012; *Eurocontrol at 50. Reaching for the Single European Sky / Ed. S. Michell.* London, 2010; *Van Antwerpen N.* Cross-Border Provision of Air

ЄВРОПЕЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ СУПУТНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ, ЄВТЕЛСАТ (European Telecommunications Satellite Organization, EUTELSAT) — міжнар. міжуряд. орг-ція, створена для забезпечення роботи супутникових систем, надання супутникових послуг та забезпечення міжнар. співробітництва у цій сфері. Станом на 01.04.2015 членами ЄВТЕЛСАТ є 49 д-в, у т. ч. з 27.12.1993 Україна. Місцезнаходження — м. Париж (Франція).

ЄВТЕЛСАТ було створено у 1977 у Парижі 17 європ. д-вами — членами Європ. конф. адміністрацій пошти та електрозв'язку з метою забезпечення діяльності європ. телекомунікац. супутникової системи. Правові основи діяльності орг-ції було визначено Конвенцією про заснування Європ. орг-ції супутникового зв'язку (Конвенція ЄВТЕЛСАТ) та Експлуатац. угодою до неї, які були відкриті для підписання з лип. 1982 і набули чинності 01.09.1985.

ЄВТЕЛСАТ створила 1-шу телекомунікац. супутникову систему в Європі. Початок її діяльності пов'язаний зі створенням потужностей для надання осн. телекомунікац. та аудіовізуальних послуг у Європі, однак надалі вона розширила свою діяльність завдяки наданню ряду телевізійних аналогових і цифрових, а також радіомовних послуг, бізнес-телекомунікац. послуг, мультимед. комунікацій, послуг обміну повідомленнями та забезпечення доступу до широкопasmової мережі Інтернет. Її супутникова система забезпечує покриття Європи, Бл. Сходу, Африки, Азії та Амер. континенту.

До 2001 осн. мета ЄВТЕЛСАТ полягала у створенні умов для надання міжнар. послуг електрозв'язку заг. користування на терит. Європи. У зв'язку з розвитком технологій та ринків фіксованого супутникового зв'язку у трав. 1999 д-ви — члени ЄВТЕЛСАТ схвалили рішення про реструк-

**ЄВРОПЕЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
СУПУТНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ**

туризацію орг-ції і узгодили процедури внесення відп. змін. 02.07.2001 всі активи, права та обов'язки, а також існуючі зобов'язання міжуряд. орг-ції ЄВТЕЛСАТ було передано комерц. компанії ЄВТЕЛСАТ S.A., заснованій у Парижі. Конвенцію ЄВТЕЛСАТ було переглянуто і викладено у новій ред. Водночас наглядові функції за виконанням ЄВТЕЛСАТ S.A. своїх повноважень залишилися у міжнар. міжуряд. орг-ції ЄВТЕЛСАТ IGO. Починаючи з 2001 ЄВТЕЛСАТ IGO має 2 напрями діяльності: 1-й пов'язаний із дотриманням ЄВТЕЛСАТ S.A. визначених Конвенцією принципів, 2-й стосується забезпечення прав на використання радіочастот і орбітальних позицій, які були задані за участю д-в — членів *Міжнародного союзу електрозв'язку* до реструктуризації у 2001. Взаємодія цих 2 напрямів відбувається згідно з Осн. угодою між ЄВТЕЛСАТ S.A. і ЄВТЕЛСАТ IGO, а також 2 дод. листами-договорами.

ЄВТЕЛСАТ наділена спец. правосуб'єктністю, яка визначається устан. документами цієї орг-ції. Вона належить до суб'єктів міжнар. космічного права і є орг-цією виробничо-комерц. типу, створення та діяльність якої пов'язані зі стрімкою комерціалізацією космічної діяльності та зростанням зацікавленості приват. суб'єктів господарювання в такій діяльності. Особливістю правосуб'єктності ЄВТЕЛСАТ є те, що вона має власні космічні комплекси і надає на комерц. основі космічні послуги і технології. Вона володіє повною правоздатністю і може укладати контракти; придбавати, орендувати, зберігати і ліквідувати рухому та нерухому власність; бути учасником судочинства; укладати угоди з д-вами чи міжнар. орг-ціями.

На сьогодні правовою основою діяльності ЄВТЕЛСАТ IGO є ціла низка нормат.-правових актів, зокрема Конвенція ЄВТЕЛСАТ (у ред. 2002) та Експлуатац. угода до неї, Протокол «Про привілеї та імунітети Європейської організації супутникового зв'язку» (у ред. 2006) та ін. міжнар. угоди.

Осн. завданням ЄВТЕЛСАТ IGO є забезпечення дотримання базових принципів у

сфері надання послуг із конструювання, розроблення, будівництва, введення в експлуатацію, експлуатації і тех. обслуговування космічного сегмента європ. системи (або систем) супутникового зв'язку; створення загальноєвроп. покриття супутниковою системою; надання послуг користувачам на рівноправній основі і з урахуванням комерц. гнучкості на підставі чинного зак-ва; застосув. принципу справедл. конкуренції.

Кожний учасник бере фін. участь у ЄВТЕЛСАТ IGO, пропорційну його частці інвестицій, і вона має відповідати його відсотковій частці заг. використання космічного сегмента ЄВТЕЛСАТ усіма учасниками.

Кер. органами ЄВТЕЛСАТ IGO є Асамблея сторін, Рада учасників та викон. орган. Асамблея сторін складається з представників д-в — членів Конвенції (по 1 голосу від кожної д-ви). Чергові засідання Асамблеї скликаються з періодичністю 1 раз на 2 роки. Рішення щодо ключових питань приймають не менш як 2/3 голосів присутніх чи представлених країн, щодо процедурних питань — простою більшістю голосів. Асамблея розглядає будь-які питання діяльності орг-ції, зокрема, визначає заг. політику та довготермінові цілі; надає дозвіл на використання космічного сегмента спеціаліз. службам зв'язку; ухвалює рішення щодо відносин ЄВТЕЛСАТ з ін. суб'єктами ринку послуг; приймає рішення щодо надання супутників і відп. обладнання, окр. від космічного сегмента, для спеціаліз. послуг зв'язку та послуг зв'язку заг. користування; розглядає скарги сторін і клопотання д-в стосовно приєднання до ЄВТЕЛСАТ IGO або виходу з орг-ції; приймає рішення щодо внесення змін до Конвенції тощо.

Рада учасників складається з членів Ради, кожен з яких представляє 1 учасника. Рада діє відповідно до регламенту. Вона є відповідальною за конструювання, розроблення, будівництво, введення в експлуатацію, придбання шляхом закупівлі або оренди, експлуатацію і тех. обслуговування космічного сегмента ЄВТЕЛСАТ IGO та за будь-яку госп. діяльність орг-ції.

Викон. орган очолює Ген. директор, якого за заг. правилом обирають на 6 років. Ген. директор є гол. викон. і юрид. представником ЄВТЕЛСАТ IGO.

Процес комерціалізації ЄВТЕЛСАТ S.A. є повністю завершеним. Компанія зосереджує свою осн. діяльність на розвитку ринків супутникової продукції та наданні послуг супутникового зв'язку (в т. ч. нових мультимед. досягненнях, використанні мережі Інтернет та розвитку мережі терміналів), розширюючи її географічно, зокрема на регіони Африки. Станом на 01.01.2015 ЄВТЕЛСАТ S.A. є власником 34 супутників на *геостационарній орбіті* і одним із найбільших супутникових операторів у світі.

Літ.: *Малишева Н.Р.* Нариси з космічного права. К., 2010; *Міжнародне публічне право: Підруч.* / За ред. В.М. Репецького. К., 2012; *Handbook of Space Law* / Ed. F. von der Dunk, F. Tronchetti. Northampton, 2015; *Prospects and Policy for Europe-Wide Specialized Satellite Services.* Diane Publishing, 1993; *Chagas C., Canuto V.* Impact of Space Exploration on Mankind. CRC Press, 1987; *The Transformation of Intergovernmental Satellite Organisations: Policy and Legal Perspectives* / Eds P. McCormick, M.J. Mechanick. Leiden, 2013; Офіц. сайт: <http://www.eutelsatigo.int/>.

О.О. Семчик

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА СУСІДСТВА (англ. European Neighbourhood Policy) — одна зі сфер зовн. діяльності ЄС, спрямована на розвиток відносин зі схід. і півд. д-вами-сусідами, що має на меті запобігти утворенню нових ліній поділу в Європі й створити простір безпеки, стабільності та добробуту, заснований на спільних цінностях і довготривалому характері відносин.

Європ. політика сусідства (далі — ЄПС) є результатом тривалої еволюції політики ЄС щодо д-в-сусідів на сході та півдні. Особливо це помітно на прикладі Середземномор. регіону, де таке співробітництво розпочалося із зачаткуванням євро-середземномор. політики у 70-х. На відміну від півд. сусідів політика ЄС щодо схід. сусідів порівняно нова у правовому, інституц. та процес. аспектах, лише наприкінці 20 ст. ці відносини набули належної динаміки.

Витоки ЄПС сягають переговорів щодо укладення угод про партнерство та співробітництво з новими незалежними д-вами Схід. Європи, а також започаткування Євро-Середземномор. партнерства. Ці процеси були нерозривно пов'язані з 4-м і 5-м розширеннями ЄС. В аналіт. доповідях *Європейської комісії* (далі — Єврокомісія) щодо д-в-кандидатів неодноразово наголошувалося

на необхідності створення механізму співробітництва з новими д-вами-сусідами розширеного ЄС. У документах, прийнятих Єврокомісією у 2001—02, набуває чіткої форми концепція «політики близькості» (англ. proximity policy) — початковий варіант назви нової політики щодо д-в-сусідів, яка передбачає співробітництво з широкого кола питань, що становлять спільний інтерес. У цей період відбувся остаточний перехід від підходів, які передбачали розвиток відокремлених відносин із кожною групою д-в-сусідів, до об'єднання відп. регіон. політик у рамках єдиного механізму.

У груд. 2002 Президент Єврокомісії Р. Проді виступив з промовою, в якій виклав позицію цієї інституції щодо нової політики стосовно д-в-сусідів, наголосивши, що «політика близькості» має засновуватися на взаємній вигоді та взаємних обов'язках і дозволить запропонувати новим сусідам дещо більше, ніж партнерство, але менше, ніж членство. У берез. 2003 Єврокомісія в Комюніке «Ширша Європа — сусідні держави: новий механізм відносин із нашими східними та південними сусідами» виклала концепцію ЄПС, а у трав. 2004 опубл. Комюніке «Європейська політика сусідства. Стратегічний документ», у якому міститься детальний виклад сутності ЄПС, спрямований на її практ. реалізацію.

Д-вами — партнерами ЄС у рамках ЄПС є 16 д-в, які безпосередньо мають із ним суходільні чи морські кордони або є сусідами безпосередніх сусідів. За геогр. критерієм розрізняють Півд. вимір ЄПС, до якого входять Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Лівія, Марокко, Палестинська автономія, Сирія, Туніс, та Схід. вимір ЄПС, що охоплює Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Молдову та Україну. Російська Федерація відмовилася від участі в ЄПС і розвиває стратег. партнерство з ЄС у форматі 4 просторів: економіка; свобода, безпека і правосуддя; міжнар. безпека; наука і освіта, які функціонують на базі Угоди про партнерство та співробітництво 1994 між ЄС та РФ.

Осн. метою ЄПС є створення простору безпеки, стабільності та добробуту в сусідстві. Внесення безпеки до цього переліку слугує реалізації Європ. безпекової стратегії 2003, яка має спільні концепт. засади з ЄПС. Термін «стабільність» у контексті ЄПС поєднує нац., регіон. та універс. рівні, а також має політ. і екон. складові. Добробут, як одна з цілей ЄПС, тісно пов'язаний з екон. реформами, успішним переходом до ринк. моделі економіки та поглибленням екон. інтеграції. Зростання добробуту д-в-сусідів сприятиме підвищенню стабільності, зменшить ризики нелегальної міграції, забезпечить розвиток потенц. ринків збуту для товарів і послуг ЄС. Отже, у рамках екон. складової ЄПС можна виокремити 2 напрями: розвиток ринк. економік у д-вах-партнерах та їх участь в екон. інтеграції ЄС, що є механізмом реалізації 1-го напрямку. Метою ЄПС, за визначенням *Ради Європейського Союзу*, є зменшення рівня бідності у д-вах-партнерах і створення простору спільного добробуту, засн. на вільній торгівлі, поглибленій екон. інтеграції, інтенсифікації політ. і культ. відносин, поліпшеному транскорд. співробітництві і спільній відповідальності за запобігання регіон. конфліктам та їх мир. вирішення. ЄС пропонує конкр. вигоди чи встановл. преференц. відносин із д-вами-партнерами в рамках диференц. механізму, здатного адекватно реагувати на прогрес кожної д-ви-партнера у певній сфері, зокрема у здійсненні політ. і екон. реформ, у сфері юстиції та внутр. справ.

До осн. методів реалізації ЄПС належать обумовленість (англ. *conditionality*), «спільний внесок» (англ. *joint ownership*), регіон. співробітництво та поглиблена інтеграція. Застосув. обумовленості властиве ЄПС від поч. її запровадження і прямо запозичене з процесу підготовки д-в — кандидатів до членства. Обумовленість включає як політ., так і екон. аспекти й передбачає їх тісний взаємозв'язок. Розрізняють позит. (лат. *ex ante*) і негат. (лат. *ex post*) обумовленість. Позит. обумовленість установлює залежність між висунутими умовами та майбутнім підвищенням рівня співробітництва,

укладенням нових міжнар. угод з д-вами-партнерами, наданням їм фін. допомоги тощо. Негат. обумовленість передбачає призупинення виконання програм, відкладання підписання міжнар. угод чи позбавлення раніше наданих переваг у разі недотримання взятих міжнар. зобов'язань щодо ЄС. Тісно пов'язаним з обумовленістю є спільний внесок ЄС і д-в-партнерів у реалізацію ЄПС. Обумовленість та спільний внесок можуть гармонійно співіснувати лише за умови наявності чітко визначеної спільної мети, напр. набуття членства, задля досягнення якої сторони погоджуються з необхідністю виконання взятих ними міжнар. зобов'язань. ЄПС має кілька масштаб. цілей, таких як безпека, стабільність, добробут, проте їй бракує чіткої кінцевої мети. Метод спільного внеску не може бути повною мірою застосовано до сфер екон. співробітництва і гармонізації зак-ва, в яких і надалі превалюватиме обумовленість. Проте спільний внесок є важливим для сфери юстиції та внутр. справ, *Спільної зовнішньої та безпекової політики* (далі — СЗБП, англ. *Common Foreign and Security Policy*), *Спільної безпекової та оборонної політики* (далі — СБОП, англ. *Common Security and Defence Policy*), де гол. метою ЄС є залучення д-в-сусідів до вироблення спільних підходів щодо запобігання та протидії безпековим викликам і загрозам. Підтримка регіоналізму в контексті ЄПС може набувати таких форм: допомога існуючим регіон. структурам, фінансування створення нових регіон. інституцій, регіон. секторальне співробітництво тощо. У механізмі ЄПС поглиблена інтеграція є засобом досягнення її цілей, насамперед щодо створення умов для безпеки, стабільності та добробуту. Вона є своєрідним заохоченням до відповідності критеріям ЄС, які сприятимуть його власній і регіон. безпеці в цілому. Основою концепції «спільності усього, крім інституцій», сформульованої Р. Проді, є перспектива створення спільного ринку, що охоплюватиме ЄС і д-ви-партнери, формування спільних підходів до запобігання та протидії спільним викликам і загрозам, серед яких нелегальна міграція, організована злочинність, міжнар. тероризм, екол. проблеми, а також вирішення регіон. конфліктів. Отже, поглиблена інтеграція має не лише

екон. складову, а й передбачає співробітництво у сфері зовн. політики та безпеки, юстиції та внутр. справ. Формою правової реалізації поглибленої інтеграції є двостор. міжнар. угоди про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі (далі — ПВЗВТ, англ. Deep and Comprehensive Free Trade Area), що передбачають значну гнучкість у визначенні ступеня інтеграції в різних сферах.

Керуючись принципом верховенства права, ЄС намагається розповсюджувати власну концепцію урядування у сфері економіки, навкол. середовища, прикорд. контролю тощо. До засобів реалізації цих намагань належать конкр. зобов'язання за двостор. міжнар. угодами, заг. положення щодо гармонізації зак-ва, розповсюдження *acquis* у відп. сферах через дво- та багатостор. міжнар. угоди, застосув. інструментів *м'якого права* (англ. soft law), передусім планів дій (далі — ПД), ефект. засобами є також обумовленість, тех. допомога, офіц. та неформ. діалог. Крім того, вагомою складовою ЄПС є «експорт права» — засіб, запозичений з процесу підготовки д-в — кандидатів до вступу. Зазначені засоби сприяють реалізації концепції м'якої сили чи трансформац. дипломатії ЄС, яскравим прикладом якої є ЄПС, що має за кінцеву мету поглиблену політ. асоціацію та екон. інтеграцію. Отже, поглиблена інтеграція, як складова методології ЄПС, сприятиме гармонізації правових норм та конвергенції нац. інтересів д-в — учасниць ЄПС.

Переважна більшість інструментів ЄПС містяться у документах *Європейської ради* (далі — Євроради), Ради ЄС та Єврокомісії, зокрема в листах, промовах, ПД, що належать до актів м'якого права і здебільшого запозичені з процесу підготовки д-в — кандидатів до вступу. Осн. інструментом ЄПС є ПД, що визначають пріоритетні цілі для кожної д-ви-партнера, досягнення яких сприятиме їх тіснішій інтеграції з ЄС. ПД приймають строком на 3 або 5 років, їх дію може бути пролонговано за взаємною згодою сторін. Вони мають ґрунтуватися на однак. фундамент. принципах, але бути диференц. за змістом, враховувати особливості кожної д-ви-партнера, перебіг нац. реформ та характер її відносин з ЄС. ПД мають охоплювати всі сфери співробітництва і водночас встановлювати обмежену

кількість ключових пріоритетів та пропонувати реальні стимули для проведення реформ. До цих пріоритетів належать: політ. діалог і реформи, торгівля і заходи, спрямовані на поступове залучення д-в-партнерів до участі у внутр. ринку ЄС, юстиція та внутр. справи; енергетика, транспорт, інформ. сусп-во, навкол. середовище, дослідження та інновації, соц. політика та міжособистісні контакти.

У зв'язку з тим, що ПД є інструментами м'якого права і приймаються у формі рекомендацій, процес переговорів щодо них вилучено із заг. процедури укладення міжнар. угод ЄС. Втім, імплементація ПД може вимагати прийняття юрид. обов'язкових документів у формі актів нац. зак-ва, правових актів ЄС, двостор. міжнар. угод. Попри те, що ПД є двостор. документом, рівень залучення сторін до процесу його підготовки є різним. Первинний проект розробляється Єврокомісією і містить концепт. підходи ЄС, а остаточне узгодження ПД відбувається в рамках рад з питань співробітництва чи рад асоціації, які функціонують на базі відп. двостор. міжнар. угод. ПД є стимулом для проведення реформ і своєрідною підтримкою уряду в боротьбі з нац. лобістами та групами впливу.

До інструментів ЄПС зобов'язального характеру належать двостор. міжнар. угоди між ЄС та д-вою-партнером, які нині мають назву Угод про партнерство та співробітництво (Схід. вимір), Євро-Середземномор. угод про асоціацію (Півд. вимір). Вони становлять правову основу двостор. відносин і були укладені з деякими д-вами, серед яких Ізраїль, Йорданія, Марокко, Молдова, Палестинська автономія, Туніс та Україна, ще до офіц. започаткування ЄПС.

Угоди про партнерство та співробітництво (далі — УПС, англ. Partnership and Cooperation Agreements) мають більш обмежений характер, оскільки не містять положень про зону вільної торгівлі. З набуттям чинності вони замінили для відп. нової незалежної д-ви Угоду про екон. та торг. співробітництво між Європейським Економічним Співтовариством та СРСР 1989.

УПС належать до змішаного типу міжнар. договорів, тобто їх учасниками крім третьої країни є ЄС та всі його д-ви-члени.

УПС від самого початку мали подібну до ЄПС мету, зокрема створення механізму, який дозволив би усунути політ. і екон. розрив між новими членами ЄС та їхніми схід. сусідами. Із запровадженням ЄПС до її механізму одразу ж було включено УПС. Відтак, ради з питань співробітництва, створені відповідно до УПС, почали використовувати для погодження ПД та обговорення стану їх виконання. ПД містять посилання на зобов'язання та цілі, закріплені в УПС. Суттєвим елементом УПС є положення про спільні цінності, що є важливим з огляду на їхню юрид. зобов'язальну природу, на відміну від ПД, які мають рекомендац. характер. УПС містять також положення про поступову гармонізацію нац. зак-ва д-в-партнерів з правом ЄС у ключових сферах співробітництва.

Наприкінці трав. 2008 Польща і Швеція висунули спільну пропозицію Схід. партнерства (англ. Eastern Partnership) між ЄС та його сусідами, що є планом співробітництва ЄС з д-вами Схід. Європи, які досягли найбільших успіхів у реалізації ЄПС, і дозволить їм поступово долучитися до політик та програм ЄС, а також поступово інтегруватися у внутр. ринок ЄС (див. *Східне партнерство*).

Протягом 70-х у рамках середземномор. політики було укладено Угоди про партнерство з окр. середземномор. д-вами, серед яких Алжир, Єгипет, Йорданія, Ліван, Марокко, Сирія, Туніс. Однак вже у наст. 10-річчі настав період стагнації середземномор. політики, оскільки увага ЄС у цей час була зосереджена на питаннях розширення та формування нових організац.-правових засад європ. інтеграції. Лише у 1994 ЄС знову привернув свою увагу до вказаного регіону, і у жовт. того ж року Єврокомісія опубл. комюніке з пропозиціями стосовно зміцнення середземномор. політики ЄС та започаткування Євро-Середземномор. партнерства (англ. Euro-Mediterranean Partnership). У листоп. 1995 на Євро-

Середземномор. міністерській конф. між 15 д-вами — членами ЄС та 14 середземномор. д-вами було розпочато т. з. Барселон. процес, який сформував основу для розвитку дво- та багатостор. регіон. відносин. Барселон. декларація 1995 є політ. документом про наміри щодо розвитку Євро-Середземномор. партнерства, заснованого на двостор. міжнар. угодах, які мають привести до становлення багатостор. механізму, що охоплює усі середземномор. д-ви. Від самого поч. Євро-Середземномор. партнерство включало 3 окр. сфери співробітництва: політика і безпека, економіка і фінанси, соц. та культ. партнерство. Барселон. декларація додала до цього переліку співробітництво у сфері міграції, соц. зв'язків, юстиції. Політ. та безпековий діалог у рамках Євро-Середземномор. партнерства спрямований на формування спільного простору миру і стабільності, що ґрунтується на верховенстві права, демократії та повазі до прав людини. На двостор. рівні міжнар.-правовою основою Півд. виміру ЄПС є Євро-Середземномор. угоди про асоціацію (далі — ЄСУА, англ. Euro-Mediterranean Association Agreements), які в ході реалізації завдань Барселон. процесу замінили раніше укладені міжнар. угоди із середземномор. д-вами. ЄСУА охоплюють значно ширше коло питань, ніж міжнар. угоди, що їм передували, в т. ч. забезпечення прав людини, створення зони вільної торгівлі пром. товарами, лібералізацію торгівлі с.-г. товарами, послугами та лібералізацію руху капіталу. Гол. метою Барселон. процесу було формування зони вільної торгівлі між ЄС та усіма д-вами-партнерами, але досягнення такої амбітної мети є проблематичним.

Спільна декларація Паризького саміту для Середземномор'я від 13.07.2008 зумовила трансформацію Євро-Середземномор. партнерства в Союз для Середземномор'я (англ. Union for the Mediterranean), заснований на Барселон. декларації та *acquis* Барселон. процесу. У Спільній декларації, що має на меті посилення інтеграції регіону через багатостор. партнерство, визначено 6 пріоритет. проектів Союзу для Середземномор'я: очищення Середзем. моря від забруднення; створення нових та поліпшення наявних водних і суход. трансп. шляхів;

ініціативи у сфері цив. оборони під час природ. і техногенних катастроф; середземномор. план з розвитку сонячної енергетики; заснування Євро-Середземномор. ун-ту (Словенія) та запровадження Середземномор. ініціативи з розвитку підприємництва, зосередженої на дрібному, малому та середньому бізнесі. Наразі Союз для Середземномор'я охоплює крім 28 д-в — членів ЄС Албанію, Алжир, Боснію і Герцеговину, Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Мавританію, Марокко, Монако, Палестинську автономію, Сирію, Туніс, Туреччину, Хорватію та Чорногорію. Однією з інновацій стало запровадження почергового співголовування, за якого 1 співголова є представником однієї з д-в — членів ЄС, а ін. — однієї з середземномор. д-в. Союз для Середземномор'я має власний секретаріат, розміщений у м. Барселоні (Іспанія). Саміти проводять 1 раз на 2 роки почергово в ЄС та д-вах-партнерах. Питаннями, пов'язаними з розвитком та функціонуванням Союзу для Середземномор'я, опікується Ген. директорат «Середній Схід та Південне Середземномор'я» *Європейської служби зовнішньої діяльності* (далі — ЄСЗД, англ. European External Action Service).

До укладення *Лісабонського договору 2007* устан. договори ЄС не містили положень щодо відносин ЄС із д-вами-сусідами. Він вніс до тексту Договору про ЄС (далі — ДЕС) ст. 8, яка містить клаузулу сусідства, що зобов'язує ЄС розвивати із сусідніми д-вами особл. відносини, спрямовані на створення простору добробуту і добросусідства, заснованого на цінностях ЄС, принципах поглибленого співробітництва. Практика ЄС свідчить, що дію цієї клаузули може бути поширено і на «сусідів безпосередніх сусідів», оскільки це вже відбулося із залученням до ЄПС Азербайджану та Вірменії. Ст. 2 ДЕС містить перелік цінностей ЄС, серед яких повага до людської гідності, прав людини та прав меншин, а також свобода, рівність, демократія, верховенство права. Ст. 8 ДЕС уповноважує ЄС на укладення з д-вами-сусідами особл. міжнар. угод — угод про асоціацію, що мають містити взаємні права та обов'язки. Імплементация цих міжнар. угод має бути предметом регуляр. консультацій. Системне тлумачення ст. 2 та 8 ДЕС дає змогу зробити висновок про те, що ЄС

не може укладати такі особл. міжнар. угоди з д-вами, які відмовляються визнавати цінності ЄС або принаймні не демонструють активної позиції щодо негайного впровадження відп. цінностей, зокрема у сфері верховенства права, демократії, захисту прав людини. Термін «особливі відносини» вказує на поглиблені форми співробітництва та відсутність його єдиної моделі. Отже, в устан. договорах ЄС було закріплено принцип диференціації, який уже успішно функціонував у механізмі ЄПС. Крім того, форм. закріплення набув принцип обумовленості ЄПС шляхом обов'язкового забезпечення д-вами-сусідами поваги до цінностей ЄС. Окреслене співробітництво виключає внутр. асоціацію, тобто форм. участь третіх країн у прийнятті рішень інституціями ЄС. Для д-в-сусідів, які відповідають критеріям членства в ЄС, угода про асоціацію, за сприятл. політ. умов, може стати підготовчим етапом до набуття повноправного членства.

Лісабон. договір 2007 вплинув на повноваження і роль інституцій ЄС у формуванні та реалізації ЄПС. СЗБП та СБОП і надалі матимуть яскраво виражений міжуряд. характер, а також значний вплив на ЄПС. Інституції ЄС, як і раніше, покладатимуться на м'яке право, аби уникати конкуренції компетенцій. Єврорада збереже ключову роль в узгодженні індивід. підходів д-в-членів до діяльності ЄС у сусідстві. Процес узгодження може породжувати конфлікти, які вже неодноразово виникали в ході формування ЄПС і призвели до її факт. розподілу на Схід. партнерство та Союз для Середземномор'я. Запровадження посади пост. Президента Євроради має на меті сприяти забезпеченню послідовності зовн. політики ЄС, у т. ч. і ЄПС. Мандат *Верховного представника ЄС із закордонних справ та безпекової політики* (далі — Верх. представник ЄС із ЗСБП) наразі не включає ЄПС, проте він має опосередк. вплив через механізми СЗБП та СБОП. Отже, здійснювати міжнар. представництво ЄС, зокрема у сфері ЄПС, можуть не лише Президент Єврокомісії, Комісар з питань розширення та ЄПС, а й Президент Євроради і Верх. представ-

ник ЄС із ЗСБП. Відтак, д-ви-сусіди й надалі не завжди матимуть змогу чітко визначити контактну особу, відповід. за той чи ін. напрям співробітництва. Надзвичайно важливим є й злагоджене функціонування ЄСЗД, оскільки, напр., усі документи щодо змін правового регулювання Європ. інструменту сусідства і партнерства (далі — ЄІСП, англ. European Neighbourhood and Partnership Instrument) і його програм мають готувати ЄСЗД та Єврокомісія під безпосереднім керівництвом Комісара з питань розширення та ЄПС.

Лісабон. договір 2007 і політ. процеси у д-вах-сусідах створили передумови для перегляду ЄПС. Нове бачення ЄПС викладено у Спільних комюніке Єврокомісії та Верх. представника ЄС із ЗСБП «Нові відповіді мінливому сусідству» від 25.05.2011 та «Думка щодо нової Європейської політики сусідства» від 15.05.2012. Нові підходи ґрунтуються на взаємній відповідальності та віданості спільним цінностям верховенства права, демократії, захисту прав людини, а також більшому рівні диференціації, який дозволить д-вам-партнерам розвивати відносини з ЄС відповідно до власних прагнень, потреб і можливостей. Окреслені нові підходи мають на меті: забезпечення підтримки партнерів, які зацікавлені у зміцненні демократії; заохочення сталого екон. розвитку; зміцнення 2 регіон. вимірів ЄПС задля напрацювання узгоджених регіон. ініціатив у сфері торгівлі, енергетики, транспорту та міграції, які б доповнювали і поглиблювали двостор. відносини; забезпечення відп. механізмів та інструментів для досягнення цілей ЄПС. Оцінка ефективності оновленої ЄПС та аналіз нових викликів, що постали перед ЄС та його д-вами-партнерами, містяться у Спільних комюніке Єврокомісії та Верх. представника ЄС із ЗСБП «Європейська політика сусідства: співробітництво заради зміцнення партнерства» від 20.03.2013 та «Сусідство на роздоріжжі: імплементація Європейської політики сусідства у 2013 році» від 27.03.2014.

Зазначені спільні комюніке визначають осн. елементи поняття міцної та стабільної

демократії, що одночасно слугуватимуть показниками, за якими ЄС визначатиме прогрес д-в-партнерів і, відповідно, встановлюватиме рівень підтримки. До таких елементів належать: вільні й чесні вибори; свобода об'єднань, слова та зібрань, а також вільні ЗМІ; верховенство права, що забезпечується незалежним судочинством та дотриманням права на справедл. суд; запобігання і протидія корупції; реформа безпечового та правоохорон. секторів, у т. ч. поліції, а також установл. демокр. контролю за збройн. силами та спецслужбами.

Принцип «більше за більше» (англ. more for more) є стрижневою ідеєю нової ЄПС: лише ті партнери, які здійснюватимуть ефект. політ. реформи та поважатимуть спільні цінності — верховенство права, демократію, захист прав людини, — зможуть отримати доступ до найбільш вигідних аспектів ЄПС, зокрема екон. інтеграції, через створення ПВЗВТ, забезпечення вільного пересування осіб та надання більшої фін. підтримки ЄС.

Фінансування ЄПС здійснювалося через ЄІСП, правовою основою якого був Регламент Ради ЄС 1638/2006 від 24.10.2006. ЄІСП консолідував фін. інструменти ЄПС, замінивши у 2007 ТАСІС та MEDA. Дія ЄІСП, розрахована на 2007—13, поширювалася на д-ви — учасниці ЄПС та Російську Федерацію. ЄІСП фінансувався ЄС та Європ. інвестиц. банком, а управління цими коштами здійснювала Єврокомісія. Метою впровадження ЄІСП було заохочення поглибленого співробітництва та прогрес. екон. інтеграції між ЄС і д-вами-партнерами, сприяння ефект. виконанню чинних і майбутніх двостор. міжнар. угод, заохочення партнерів до впровадження належного управління та справедл. соц. й екон. розвитку. Регламент передбачав можливість залучення допомоги ЄС для підтримки реалізації заходів у 29 сферах співробітництва. ЄІСП реалізовувався через стратег. програми для окр. д-в, кількох д-в, транс-корд. програми, багаторічні індикативні програми, а також спільні програми транс-корд. співробітництва.

Концепт. переосмислення ЄПС у 2011 привело до необхідності увідповіднення засад цієї політики та механізму її фінансування. ЄС поліпшив координацію між но-

вими підходами ЄПС та існуючими програмами фін. допомоги. У Півд. вимірі ЄПС переорієнтовано значні суми фінансування на виконання завдань, викладених у Спільному комюніке «Партнерство з Південним Середземномор'ям заради демократії та спільного добробуту» від 08.03.2011. Крім того, Спільне комюніке «Нові відповіді мінливому сусідству» від 25.05.2011 передбачає залучення значних дод. фін. ресурсів, спрямованих на підтримку нових підходів до ЄПС. Левова частка цих дод. ресурсів буде спрямована на реалізацію 2 регіон. рамкових програм: «Підтримка партнерства, реформ та всеосяжного зростання» для Півд. виміру і «Програми інтеграції та співробітництва для Східного партнерства» для Схід. виміру.

Наприкінці 2011 Єврокомісія підготувала проект Регламенту щодо Європ. інструменту сусідства (далі — ЄІС, англ. European Neighbourhood Instrument), який має забезпечити реалізацію нових підходів ЄПС. Правовою основою ЄІС є Регламент ЄС № 232/2014 від 11.03.2014, дія якого поширюватиметься на період з 01.01.2014 до 31.12.2020. ЄІС, як оновлений інструмент фін. підтримки д-в — партнерів ЄС у рамках ЄПС, широко застосовує принцип «більше за більше» та принцип взаємної відповідальності шляхом диференціації рівня допомоги залежно від успіхів у виконанні зобов'язань д-вою-партнером. Складність і тривалість процедур ухвалення програм фінансування, властиву ЄІСП, було усунуто завдяки модернізації, скороченню та уточненню процедур. Нові підходи мають установити більш гнучкий баланс між ЄІС, цілями ЄПС та ключ. сферами співробітництва. ЄІС містить нові процедури імплементації та поліпшує узгодженість між різними зовн. інструментами. Допомога в рамках механізму ЄІС надається за двостор., багатонац. та транскорд. програмами. Замість 29 темат. напрямів ЄІСП новий ЄІС передбачає 6 конкр. цілей, на досягнення яких має спрямовуватися підтримка ЄС, також заплановано впровадження нового спрощеного механізму координації ЄІС — Єдиного механізму підтримки.

Першим ключ. інструментом реалізації ЄПС щодо України став ПД Україна—ЄС, підписаний 21.02.2005 на засіданні Ради з питань співробітництва Україна—ЄС у Брю-

сселі. ПД був розрахований на 3 роки, однак його дію пролонговано у 2008. Для співробітництва у сфері юстиції та внутр. справ у 2001 було прийнято окр. ПД. Набуття Україною у 2008 членства в СОТ відкрило можливість започаткування переговорів щодо нової угоди, яка б включала ПВЗВТ. Під час саміту у верес. 2008 було погоджено, що Угоду про партнерство та співробітництво між Україною і *Європейськими Співтовариствами* та їх д-вами-членами 1994 замінить Угода про асоціацію. Нова базова Угода про асоціацію оновить спільний інститут. механізм Україна—ЄС, спростить процес поглиблення співробітництва в усіх сферах і зміцнить політ. асоціацію та екон. інтеграцію через взаємні права і зобов'язання. З огляду на те, що процес укладення та набуття чинності такою Угодою може тривати кілька років, а процес її імплементації вимагатиме здійснення комплексних політ. та екон. реформ, було вирішено запровадити новий інструмент — Порядок денний асоціації (далі — ПДА), який змінив ПД Україна—ЄС і має суттєво прискорити й спростити імплементацію норм Угоди про асоціацію. ПДА було схвалено 16.06.2009 Радою з питань співробітництва Україна—ЄС, він набув чинності 24.11.2009. ПДА, як і ПД, що йому передував, належить до інструментів м'якого права, проте, на відміну від ПД, не має визначеного строку дії. У ньому передбачено принципи, сфери та інструменти співробітництва, спрямованого на поглиблення політ. асоціації та екон. інтеграції України з ЄС шляхом створення всеосяжного практ. механізму для досягнення цієї мети.

Переговори між Україною та ЄС щодо Угоди про асоціацію, в т. ч. ПВЗВТ, було завершено у груд. 2011, узгоджений текст Угоди парафровано у берез. 2012. Підписання *Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014* відбувалося у 2 етапи: 21 берез. 2014 було підписано політ. частину, а 27 черв. 2014 — екон. частину Угоди, одночасно з підписанням Угоди про асоціацію між ЄС та Грузією і Угоди про асоціацію між ЄС та Молдовою. У зв'язку зі

значними позит. змінами в характері відносин між Україною та ЄС, зокрема підписанням Угоди про асоціацію та початком тимчас. застосув. окр. її положень, 16.03.2015 Радою асоціації Україна—ЄС було схвалено нову ред. Порядку денного асоціації.

Літ.: *Cremona M.* The European Neighbourhood Policy. More than a Partnership? // Developments in EU External Relations Law / Ed. M. Cremona. Oxford; N. Y., 2008; *Waele H. de.* Layered Global Player. Legal Dynamics of EU External Relations. Berlin; Heidelberg, 2011; *The European Neighbourhood Policy in Perspective: Context, Implementation and Impact* / Eds R.G. Whitman, S. Wolff. Basingstoke, 2010; *Law and Practice of EU External Relations: Salient Features of a Changing Landscape* / Eds A. Dashwood, M. Maresceau. Cambridge, 2008; *Ghazaryan N.* Pre and Post-Lisbon Institutional Trends in the EU's Neighbourhood // EU External Relations Law and Policy in the Post Lisbon Era / Ed. P.J. Cardwell. The Hague, 2012; *Falalievva L.* Legal Aspects of the European Neighbourhood Policy in the EU's New Approaches // From Eastern Partnership to the Association: A Legal and Political Analysis / Ed. N. Šišková. Cambridge, 2014.

О.І. Давиденко, Л.Г. Фалалєєва

ЄВРОПЕЙСЬКА РАДА (англ. European Council, далі — Єврорада) — інституція вищого політ. керівництва *Європейського Союзу* (далі — ЄС), що представляє інтереси його д-в-членів, надає необхідні імпульси для активізації розвитку ЄС і визначає для нього заг. політ. орієнтири і пріоритети, є стрижнем нового, встановленого *Лісабонським договором 2007*, інституц. механізму формування зовн. політики ЄС, бере участь у його правотворчій діяльності, не здійснюючи законодав. функцію; наділена устан. договорами повноваженнями в обсязі, необхідному для реалізації її завдань і досягнення визначених цілей, сприяє розвитку європ. інтеграц. процесів з метою забезпечення досягнення більшої узгодженості зовн. політики ЄС та його д-в-членів, зовн. політик д-в-членів між собою, а також утвердження ЄС як потужного міжнар. зовнішньополіт. та безпекового актора.

Засн. Євроради не передбачалося устан. договорами *європейських співтовариств*, з часу створення яких неодноразово робилися спроби інституціоналізувати період. зуст-

рочі глав д-в або урядів д-в — членів Європ. Співтовариств з метою налагодження регулярного обміну думками стосовно спільного бачення перспектив розвитку інтеграц. процесів, підвищення рівня їх керованості, визначення політ. векторів та обговорення найбільш актуальних і складних проблем, а також для узгодження позицій сторін стосовно рішень, не прийнятих на рівні інституцій, передусім Ради Європ. Співтовариств, наділеної законом. повноваженнями. Президент Франції В. Жискар д'Естен, будучи проєвроп. орієнтованим, як і його попередник Ж. Помпіду, але прагнучи реалізувати бачення консолідації франц.-нім. відносин на основі зовнішньополіт. поглядів Ш. де Голля, заручившись підтримкою канцлера Німеччини Г. Шмідта, ініціював проведення період. зустрічей вищого керівництва д-в — членів Європ. Співтовариств. Прагнення Франції відновити вплив усередині Європ. Співтовариств збіглося із зусиллями Німеччини, спрямованими на зміцнення її ролі в останніх, а нім. підтримка франц. ініціативи посприяла подальшій реалізації задуму інституціоналізації співробітництва у політ. сфері. Конф. глав д-в або урядів, які фактично були самітами *ad hoc* на найвищому рівні, відбулися у 1961, 1967, 1969, 1972 та 1973, засвідчивши нагальну необхідність швидшого реагування на зміну екон. та політ. ситуації всередині Європ. Співтовариств, компенсації дефіциту повноважень Ради Європ. Співтовариств, яка, як і Комісія Європ. Співтовариств, на той час не мала достатньої компетенції для прийняття стратег. рішень, що позначалося на ефективності діяльності Європ. Співтовариств, темпах інтеграц. процесів, взаємодії інституцій у процесі прийняття та виконання рішень, що ставали дедалі складнішими та заполітизованими. На практиці процес створення Євроради виявився складним, суперечливим, тривалим, сповненим міжінституц. суперництва та гострих дискусій між д-вами-членами, що було пов'язано насамперед із суперечністю між їхнім прагненням зберегти свої суверен. права і водночас забезпечити утвердження ЄС як впливового актора на міжнар. арені.

Закріплення статусу Євроради як форуму найвищого рівня знайшло відобра-

ження у рішенні, прийнятому на Паризькій зустрічі глав д-в або урядів д-в — членів Європ. Співтовариств, що відбулася 09—10.12.1974 і увійшла в історію європ. інтеграції як успішна подія, що пов'язала розвиток Європ. Співтовариств з формами політ. співробітництва. У закл. комюніке за її підсумками проголошено: «Визнаючи потребу всебічного охоплення внутрішніх проблем, пов'язаних із досягненням європейської єдності, та зовнішніх проблем, що постають перед Європою, вважаємо за необхідне забезпечити прогрес і послідовність у діяльності Співтовариств та роботі щодо політичного співробітництва й тому вирішуємо проводити зустрічі не менше ніж тричі на рік і, залежно від потреби, у форматі Європейської ради в межах політичного співробітництва, на які також будуть запрошуватися міністри закордонних справ». Становлення Євроради в організаційно-правовому механізмі Європ. Співтовариств відбулося набагато пізніше засн. багатьох інституцій і послідовно пройшло низку етапів, упродовж яких було сформовано чимало звичаїв і узвичаєнь, прийнято Лондон. декларацію «Про Європейську Раду» 1977, Штутгарт. урочисту декларацію «Про Європейський Союз» 1983 та ін. з огляду на необхідність узгодження та координації зусиль у сфері зовн. політики, оскільки ця сфера не входила до компетенції Європ. Співтовариств. Нарешті, інституціоналізація політ. співробітництва та період. зустрічей глав д-в або урядів д-в — членів Європ. Співтовариств була здійснена *Єдиним європейським актом 1986* (далі — ЄЕА), який на нормат. рівні трансформував період. зустрічі у регулярні засідання Євроради, що мали проводитися щонайменше двічі на рік, а також було передбачено можливість скликання її позачергових засідань. З моменту засн. Єврорада не була віднесена до категорії інституцій і здійснювала свої функції та повноваження як «звичайний» орган Європ. Співтовариств, а згодом і ЄС, що явно не відповідало її реальному значенню в механізмі управління європ. інтеграц. процесами, адже саме на засіданнях Євроради було прийнято принципові рішення, які стали віховими, зокрема про завершення формування єдиного внутр. ринку, про засн. ЄС, про створення Екон. та

валют. союзу (див. *Європейський валютний союз*), про розширення ЄС.

У *Маастрихтському договорі 1992* Єврорада не було визначено як одну з 5 інституцій ЄС, втім, відповідно до його положень, вона набула статусу вищого органу політ. координації на рівні ЄС, що надає інтеграц. об'єднанню необхідні імпульси з метою активізації розвитку та встановлює його заг. політ. орієнтири, а також було підтверджено її правовий статус як органу міждерж. співробітництва. До складу Євроради входили високопосадовці д-в-членів і самого ЄС: глави цих д-в або їхніх урядів та Президент *Європейської комісії* (далі — Єврокомісія), помічниками яких на засіданнях Євроради були міністри закорд. справ д-в — членів ЄС та один із комісарів, який опікувався відп. сферою в Єврокомісії. Крім того, на засіданнях Євроради могли бути присутніми перекладачі та службовці в особі 2 представників від головної в *Раді Європейського Союзу* (водночас і Єврораді) д-ви, 1 від Ген. секретаріату Ради ЄС, а також 3 представників Єврокомісії, в т. ч. Ген. секретаря Єврокомісії, та по 1 нац. раднику від д-ви — члена ЄС. Єврорада ухвалювала політ. акти, що містили положення програмного характеру, адресовані д-вам-членам та інституціям, сприяла досягненню осн. цілей ЄС шляхом визначення принципів і заг. напрямів *Спільної зовнішньої та безпекової політики* (англ. Common Foreign and Security Policy, далі — СЗБП), зокрема питань оборони, узгодження спільних дій та спільних позицій, зміцнення системат. співробітництва між д-вами-членами у політ. сфері. Вони були політ. обов'язковими для виконання д-вами-членами і в силу своєї природи не підлягали оскарженню в суд. порядку, на відміну від правових актів, які приймали інституції ЄС.

Головувати в Єврораді, що збиралася на засідання, як і раніше, не менш як 2 рази на рік (на практиці — у черв. та груд.), належало главі д-ви або уряду д-ви-члена, яка головувала у відп. 6-місячний період у Раді ЄС. Отже, зазвичай засідання Євроради проходили на терит. д-ви, яку представ-

ляв головуючий Євроради, проте з міркувань безпеки вони все частіше проводилися у Брюсселі. Головуючий упродовж строку повноважень (6 міс.) здійснював вище представництво ЄС у сфері міжнар. відносин, визначав ключові теми, на яких буде сфокусований ЄС упродовж головування цієї д-ви, та реалізовував свою програму діяльності, забезпечував здійснення організац. підготовки, скликання та проведення засідань Євроради, як чергових, так і позачергових, розробку всіх необхідних для цього документів і матеріалів, а також попередньо узгоджував і віднаходив формулювання, прийнятні для всіх д-в — членів ЄС.

Привертає увагу відсутність у Євроради структур. підрозділів та власного апарату. Під час підготовки саміту головуючий у співпраці з Ген. секретаріатом Ради ЄС та Комітетом пост. представників (франц. *Comité des représentants permanents, COREPER*), що сприяв формуванню порядку денного засідань Ради ЄС та Євроради, а також Єврокомісією, яка могла наполягати на розгляді тих чи ін. питань, визначали: які питання потрібно розглянути невідкладно; які доречно розглянути; які в принципі можуть бути розглянуті. Ці питання попередньо опрацьовувалися у *COREPER*, а якщо вони стосувалися зовн. політики або безпеки, то підлягали розгляду в Політ. комітеті (нині — Комітет з питань політики та безпеки у складі пост. представників урядів д-в членів, який діє відповідно до Внутр. регламенту Ради ЄС). Остаточне узгодження порядку денного саміту Євроради відбувалося на зустрічі міністрів закорд. справ д-в членів, яку скликали на закл. етапі підготовки, принаймні не пізніше ніж за 10 днів до саміту. Згідно з усталеною практикою, на поч. 1-го засідання Євроради перед її членами виступав Президент *Європейського парламенту* (далі — Європарламент), який висловлював власне бачення винесених на розгляд Євроради питань. Водночас передбачалося, що після засідань, а також наприкінці кожного року Єврорада подаватиме Європарламенту доповідь про поступ

ЄС у розвитку інтеграц. процесів, отже, Єврорада подавала Європарламенту доповідь про кожне засідання та щорічну письм. доповідь про результати діяльності ЄС, яку нині на розгляд Європарламенту подає Єврокомісія.

Прикметно, що, згідно з положеннями п. 3 ст. 13 Договору про Європейський Союз (далі — ДЄС) у ред. *Амстердамського договору 1997*, Рада ЄС приймала рішення, необхідні для визначення і здійснення СЗБП, на основі заг. орієнтирів розвитку, схвалених Єврорадою. Рада ЄС передавала запропоновані нею спільні стратегії (втілювалися ЄС у регіонах, у яких д-ви-члени мали важливі спільні інтереси) на розгляд Євроради і реалізовувала їх шляхом визначення спільних дій та спільних позицій, забезпечуючи єдність, послідовність та ефективність дій ЄС. Зрештою, проблеми реалізації повноважень Ради ЄС компенсувалися саме через функціонування Євроради, адже найважливіші питання передавалися нею на саміти останньої після проведення всієї підготовчої роботи. Позиція вищих посад. осіб д-в, які є демократично обраними нац. лідерами, їх висновки, скажімо, щодо перспектив розширення ЄС, поза сумнівом, визначальні й далекосяжні.

Відаючи належне вагомому внеску в розбудову ЄС Єврокомісії, Європарламенту та Ради ЄС, зауважимо, що політ. імпульси всім інтеграц. процесам надавала й надає саме Єврорада. Так, за рекомендацією Єврокомісії Рада ЄС приймала кваліф. більшістю проект осн. напрямів екон. політики д-в-членів та Європейського Співтовариства, передаючи його на розгляд Євроради, яка в ході обговорення доповіді Ради ЄС формулювала висновки щодо значених осн. напрямів. На основі цих висновків Рада ЄС приймала кваліф. більшістю рекомендації стосовно визначених осн. напрямів та інформувала Європарламент про прийняті нею рекомендації (п. 2 ст. 99 Договору про заснування Європ. Співтовариства у ред. Амстердам. договору 1997). Більше того, положення п. 1 ст. 17 ДЄС у ред. *Ніцького договору 2001* встановлюють, що «Спільна зовнішня та безпекова політика включає всі питання, що стосуються безпеки Союзу, в тому числі становлення спільної оборонної політики, що може

трансформуватися у спільну оборону в разі прийняття такого рішення Європейською радою. У цьому випадку Рада ЄС рекомендуватиме державам-членам прийняти таке рішення згідно з відповідними конституційними вимогами». Наведене чітко визначає конкр. повноваження Євроради приймати рішення про запровадження «спільної оборони» ЄС, яке для набуття чинності потребує ратифікації д-вами-членами.

До Ніщцького договору 2001 дод. Декларація про місце засідань Європейської ради, відповідно до якої «починаючи з 2002 р. одне засідання Європейської ради за кожний період головування проводитиметься у Брюсселі. Коли Союз налічуватиме 18 членів, усі засідання Європейської ради проводитимуться у Брюсселі». Згідно з п. 2 ст. 1 Внутр. регламенту Євроради від 01.12.2009, її засідання мають проходити у м. Брюсселі (Бельгія), і лише у виняткових випадках на основі одностайності може бути прийняте рішення про проведення засідань Євроради в ін. місці.

Зі вступом у силу 01.12.2009 Лісабон. договору 2007 Єврорада набула статусу інституції ЄС, у переліку яких вона вказана 2-ю після Європарламенту (ст. 13 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007). Віднісши Єврораду до інституцій, як ключових елементів механізму управління ЄС, Лісабон. договір 2007 узгодив право з практикою. Проте він змінив не лише статус, а й склад Євроради. Згідно з п. 2 ст. 15 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, до її складу входять глави д-в або урядів д-в — членів ЄС, Президент Єврокомісії, а також, що є нововведенням, пост. Президент Євроради, якого вона обирає кваліф. більшістю голосів строком на 2,5 року з можливістю 1 повтор. переобрання. У роботі Євроради бере участь *Верховний представник ЄС із закордонних справ та безпекової політики* (англ. the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, далі — Верх. представник ЄС із ЗСБП). Примітно, що спосіб представництва д-в-членів у Єврораді залежить від їхньої форми правління, як наслідок переважна більшість із них представлена главами урядів. Якщо за Маастрихт. договором 1992 міністри закорд. справ мали бути присутніми на засіданнях Євроради разом з главами д-в або урядів, а комісар

із зовн. зносин — з Президентом Єврокомісії, то Лісабон. договором 2007 з цього приводу внесено суттєві зміни. Коли це зумовлено порядком денним, члени Євроради можуть прийняти рішення про те, що кожного з них супроводжуватиме міністр, а Президента Єврокомісії — член Єврокомісії. Який саме міністр і член Єврокомісії братиме участь у засіданні Євроради, залежить від питань, внесених до порядку денного відп. засідання. Очевидно, міністри закорд. справ втратили монополію на участь у засіданнях Євроради. Більше того, участь міністрів у засіданнях Євроради за Лісабон. договором 2007 є скоріше винятком, ніж правилом, адже обговорення у складі 60 представників може уповільнити, ускладнити прийняття рішень з питань, що вимагають операт. реагування та врегулювання.

Лісабон. договір 2007 усунув нестачу стабільності та послідовності, властиву системі 6-місячного головування, за якої відчувався брак часу не тільки для вирішення питань, а навіть для того, щоб суто сформулювати спільну позицію з важливої міжнар. проблеми. Так, у розпал іракської кризи в Єврораді змінилося 3 головуючих д-ви — Іспанія, Данія, Греція. Більше того, зі зростанням кількості д-в-членів усе складніше було поєднувати кер. посаду в д-ві та головуючого в Єврораді, а також помітно зменшилася частота головування для конкр. д-ви, яка через це усувалася від важливих важелів впливу в ЄС. У ході напрацювання Європ. конвентом положень проєкту Договору про встановл. Конституції для Європи вносилися пропозиції обирати Президента Євроради шляхом заг. прямих виборів гр-нами ЄС. Водночас Голова Європ. конвенту В. Жискар д'Естен запропонував обирати Президента Євроради конгресом народів, який складався б на 1/3 з депутатів Європарламенту і на 2/3 з депутатів нац. парламентів, обраних пропорційно чисельності населення д-ви. Однак зазначені пропозиції не знайшли підтримки.

Скасувавши систему рівноправної ротації головуючих та запровадивши посаду Президента Євроради на пост. основі, яка є

потенційно важливою, ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 у п. 5 ст. 15 передбачив можливість не тільки його обрання Єврорадою кваліф. більшістю голосів строком на 2,5 року з можливістю 1 повтор. переобрання, а також припинення повноважень за аналогічною процедурою в разі виникнення перешкод виконанню ним обов'язків або вчинення тяжкого злочину. Обрання Президента Євроради не передбачає пропозицій Єврокомісії чи Верх. представника ЄС із ЗСБП, а вимоги до кваліф. більшості голосів членів Євроради не відрізняються від вимог, що висувуються до цієї процедури голосування у Раді ЄС (див. *Рада Європейського Союзу*). Власне, п. 4 ст. 16 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 та п. 2 ст. 238 Договору про функціонування Європейського Союзу (далі — ДФЕС), де йдеться про голосування кваліф. більшістю, а також ст. 3 Протоколу про перехідні положення, що дод. до Лісабон. договору 2007, стосуються 2 інституцій — Євроради та Ради ЄС, які втілюють у собі ідею міждерж. співробітництва, тобто політ. позиції кожного з їхніх членів здебільшого визначаються нац. інтересами та політ. зорієнтованістю.

Під час 1-х виборів пост. Президента Євроради у 2009 претендентами на цю посаду крім екс-прем'єр-міністра Бельгії Г. ван Ромпея були харизматичні політики — екс-прем'єр-міністр Великої Британії Т. Блер, кол. прем'єр-міністр Іспанії Ф. Гонсалес, втім, глави д-в — членів ЄС вважали, що Президентом Євроради має бути не харизматик із власними амбіціями, а прагматик-бюрократ, здатний реалізувати неможливе у процесі пошуку компромісів. Вони небезпідставно очікували, що досвід Г. ван Ромпея, який спромігся досягти компромісу навіть у гострому конфлікті між валлонськими та фламандськими політиками Бельгії, дуже знадобиться на новій посаді. Крім того, Г. ван Ромпей не прагнув стати «імператором Європи», а вбачав виконання своїх обов'язків винятково у рамках функц. обов'язків, окреслених Лісабон. договором 2007, без перебирання на себе по-

вноважень ін. високопосадовців та інституцій ЄС. 19.11.2009 1-м пост. Президентом Євроради було обрано Г. ван Ромпея, який офіц. вступив на посаду 01.12.2009, із набуттям чинності Лісабон. договором 2007, а з 01.12.2014 цю посаду обіймає екс-прем'єр-міністр Польщі Дональд Туск.

Президент Євроради: очолює, координує та активізує її роботу; забезпечує підготовку та безперервність діяльності Євроради у співробітництві з Президентом Єврокомісії та за підтримки Ради ЄС із зап. питань; сприяє досягненню згуртованості й консенсусу в Єврораді; подає Європарламенту доповідь після кожного засідання Євроради; забезпечує на особистому рівні і в такій якості представництво ЄС на міжнар. арені з пит. ЗСБП, без шкоди для повноважень Верх. представника ЄС із ЗСБП; не може реалізовувати нац. мандат (п. 6 ст. 15 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007), тобто обіймати посаду в апараті д-в-членів. Водночас Лісабон. договір 2007 не забороняє суміщати цю посаду з виконанням функцій та повноважень в ін. інституціях ЄС, скажімо, з посадою Президента Єврокомісії, хоча свого часу більшість учасників Європ. конвенту визнали таку пропозицію неприйнятною.

Функції та повноваження Президента Євроради є недостатньо чітко визначеними, особливо порівняно з переліком повноважень, покладених на Верх. представника ЄС із ЗСБП, який, зокрема, відповідно до положень ст. 36 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, регулярно консультується з Європарламентом стосовно гол. аспектів та основополож. пріоритетів ЗСБП, у т. ч. *Спільної безпекової та оборонної політики* (англ. *Common Security and Defence Policy*), а також інформує Європарламент про розвиток цих напрямів політики ЄС. З одного боку, Президент Євроради має сприяти досягненню консенсусу між главами д-в та урядів, а з ін. — мати достатньо впливу, аби скеровувати діяльність ЄС і забезпечувати реалізацію д-вами-членами їхніх політ. обіцянок. Отже, він виконує координаційну роль, умовно, глави ЄС з репрезентат. функціями на міжнар. арені. На Президента Євроради, як й ін. її членів, а також їхніх радників і тех. експертів, під час здійснення своїх функцій та повноважень, прирівнювання до місця

проведення засідання та у зворотному напрямі поширюється дія Протоколу про привілеї та імунітети Європейського Союзу, нова ред. якого встановлена Протоколом № 1, що дод. до Лісабон. договору 2007.

У рамках реформи представництва ЄС на міжнар. арені було сформовано нову т. з. «трійку» (англ. *troika*) ЄС, що має пост. і більш самост. характер порівняно з її попереднім складом. Вона віддзеркалює спільні інтереси ЄС, поєднуючи Президента Євроради, Президента Єврокомісії, Верх. представника ЄС із ЗСБП, а здатність забезпечити узгоджене, послідовне та ефект. зовн. представництво ЄС цілком залежатиме від особистих якостей та рівня взаємодії осіб, які обійматимуть ці посади.

Верх. представник ЄС із ЗСБП призначається на 5 років з правом переобрання Єврорадою кваліф. більшістю голосів за погодженням із Президентом Єврокомісії та згодою Європарламенту і діє відповідно до мандата Ради ЄС. Посада Верх. представника ЄС із ЗСБП запроваджена Лісабон. договором 2007 з метою забезпечення послідовності та кращої узгодженості, координації зовн. діяльності ЄС, а *Європейська служба зовнішньої діяльності* (англ. *European External Action Service*, далі — ЄСЗД) надає сприяння Президенту Євроради у його взаємодії з д-вами-членами та у виконанні функцій у сфері зовн. зносин, а також Верх. представнику ЄС із ЗСБП у реалізації його мандата на здійснення СЗБП, в т. ч. Спільної безпекової та оборонної політики ЄС, і забезпечення узгодженості зовн. діяльності ЄС. Викладене засвідчує ключовий вплив цієї особи на визначення пріоритетів, досягнення компромісу та консенсусу між різними політ. інтересами д-в-членів. Верх. представник ЄС із ЗСБП забезпечує імплементацію рішень у сфері СЗБП, прийнятих Єврорадою (зі стратег. питань) або Радою ЄС (з поточних проблем зовн. політики), які зберегли прерогативи з прийняття всіх рішень у рамках СЗБП.

Верх. представнику ЄС із ЗСБП доведеться зіткнутися з тим, що його діяльність як віце-президента Єврокомісії зазнаватиме впливу наднац. (див. *Наднаціональність*) та колегіального характеру цієї інституції. Водночас через зв'язок Верх. представника ЄС із ЗСБП з Єврорадою та Радою ЄС на

нього впливатиме міжурад. форма співробітництва. Відтак, Верх. представник ЄС із ЗСБП не тільки забезпечує узгодженість, скоординованість зовн. діяльності ЄС, а й є посередником між наднац. засадами та міжурад. формою співробітництва в рамках ЄС. Від його політ. переконань, уподобань значною мірою залежатиме подальший процес інституціоналізації й комунітаризації ЄС у сфері СЗБП. У цьому контексті привертає увагу рішення Суду *Європейського Союзу* від 12.07.2012 у справі C-130/10 *European Parliament v. Council*, у якому відтворено положення п. 1 ст. 24 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007: «Компетенція ЄС у сфері Спільної зовнішньої та безпекової політики охоплює всі сфери зовнішньої політики, а також весь спектр питань, що стосуються його безпеки, включаючи поступову розробку спільної оборонної політики, яка може призвести до спільної оборони».

Єврораду скликає її Президент на засідання, що мають проводитися, згідно з п. 3 ст. 15 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, двічі на півріччя, а в разі необхідності, коли це зумовлено ситуацією, Президент Євроради може скликати позачергові (спец.) її засідання. Практика свідчить про те, що протягом останніх років їх значно більше, ніж регулярних, заздалегідь запланованих засідань, хоча Лісабон. договором 2007 кількість останніх подвоєно. З метою врегулювання нових функцій, пов'язаних із тим, що Єврорада тепер належить до інституцій ЄС, 01.12.2009 було прийнято її Внутр. регламент, як того вимагає п. 3 ст. 235 ДФЄС, який передбачає необхідність наявності кворуму для прийняття рішень, що становить 2/3 її складу, не враховуючи Президента Євроради та Президента Єврокомісії, які не беруть участі у голосуванні (п. 1 ст. 235 ДФЄС).

Заг. правилом прийняття рішень Єврорадою залишається консенсус, тобто рішення приймають консенсусом, якщо ін. не передбачено устан. договорами ЄС. З важливих питань, прямо встановлених устан. договорами, Єврорада ухвалює рішення од-

ностайно. При цьому наявність тих, хто утримався, з присутніх особисто або тих, які діють через представника, не є перешкодою для прийняття актів Євrorади, що вимагають одностайності. З процедур. питань, а також ухвалюючи свій Внутр. регламент, зміни і доповнення до нього, Євrorада приймає рішення простою більшістю, а з питань, прямо передбачених устан. договорами (обрання або припинення повноважень Президента Євrorади, ініціювання кандидатури Президента Єврокомісії, призначення на посади Верх. представника ЄС із СЗБП та ін. членів Єврокомісії, головування у конфігураціях Ради ЄС, за винятком Ради ЄС із закорд. справ тощо), — кваліф. більшістю голосів. Президент Євropарламенту може бути запрошений для заслуховування Євrorадою, якій надає сприяння Ген. секретаріат Ради ЄС.

Важливим нововведенням Лісабон. договору 2007 є передбачена ним можливість делегування права голосу одним членом Євrorади ін. Відповідно до п. 1 ст. 235 ДФЄС, «під час голосування кожному члену Євropейської ради може делегуватися право голосу не більше ніж одним з інших членів». Викладене положення фактично підтвердило практику, оскільки на засіданні Євrorади у жовт. 2003 президент Франції Ж. Ширак представляв і свого нім. колегу канцлера Г. Шредера, якого на той час невідкладні справи затримали у Берліні.

Саміти Євrorади, за усталеною практикою, тривають 2 дні. Процедура її роботи вибудована так, що поч. пленар. засідань передують зустрічі у вузькому складі, т. з. неформ. бесіди, які дають можливість обмінятися думками і підготувати рішення, втім, їх прийняття не виключає можливості гострих дебатів. Саміти Євrorади мають закритий характер, їх результати повідомляють у стислому комюніке, що містить перелік питань, які підлягали обговоренню, та резюме прийнятих рішень. Детальніше результати кожного саміту Євrorади висвітлюють у спец. доповіді, яку подають Євropарламенту. Не встановивши колегіальної відповідальності Євrorади, ДЄС у

ред. Лісабон. договору 2007 зберіг її підзвітність Євropарламенту, яка, однак, не передбачає можливості накладання будь-яких санкцій. Варто враховувати, що відповідальність як юрид., так і політ., члени Євrorади несуть в індивід. порядку.

Функції Євrorади в інституц. механізмі ЄС полягають у наданні необхідних імпульсів для розвитку ЄС, визначенні його заг. політ. орієнтирів та пріоритетів (п. 1 ст. 15 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007), однак реальний спектр повноважень Євrorади краще простежується за результатами аналізу практики її діяльності. Вона є інституцією стратег. керівництва, політ. планування (фіксує цілі та визначає заг. орієнтири СЗБП, у т. ч. з питань, що мають наслідки у сфері оборони), а також політ. арбітражу між д-вами-членами. Визнання Євrorади інституцією ЄС слугувало передумовою для наділення її повноваженнями приймати правові акти ЄС у формі рішень, що мають юрид. обов'язкову силу, проте, на відміну від регламентів і директив ЄС, не спрямовані на гармонізацію або уніфікацію нац. права д-в-членів. Зрештою, Євrorада вправі приймати юрид. обов'язкові акти лише у формі рішень. Водночас устан. договори прямо забороняють Євrorаді реалізовувати законод. функцію, що залишається виключною прерогативою Євropарламенту та Ради ЄС (п. 1 ст. 15 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007). Рішеннями Євrorади, зокрема, визначаються стратег. інтереси та цілі зовн. діяльності ЄС, спец. принципи та заг. орієнтири для СЗБП, що передбачено ст. 22 та 26 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007. Отже, рішення Євrorади про стратег. інтереси та цілі ЄС стосуються СЗБП, а також ін. сфер зовн. діяльності Об'єднання. Вони можуть заторкувати відносини ЄС з окр. д-вами чи регіонами або мати темат. спрямування, а також встановлюють строк дії та засоби, які мають надати ЄС та д-ви-члени. При цьому Євrorада ухвалює рішення одностайно за рекомендацією Ради ЄС, що приймається нею згідно з умовами, передбаченими для кожної сфери устан. договорами.

Євrorаді, як інституції у складі високопосадовців ЄС та всіх д-в-членів, належить ключова роль у перегляді положень устан. договорів ЄС. Так, у рамках «спрошених

процедур перегляду» (п. 6, 7 ст. 48 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007) Єврораді надано право самостійно, не скликаючи конвент і міжуряд. конф., приймати рішення про перегляд окр. положень устан. договорів: по-перше, про уточнення та доповнення норм, що стосуються внутрішньополіт. компетенції ЄС і містяться у ч. III «Внутрішня політика і діяльність Союзу» ДФЄС, по-друге, про процедур. правила. В обох випадках рішення Євроради потребують схвалення д-вами-членами у спосіб, визначений устан. договорами, зокрема, у 1-му з них необхідна ратифікація всіма д-вами — членами ЄС, а в 2-му — достатньо мовчазної згоди. Йдеться, скажімо, про зміну кількісних параметрів Єврокомісії (п. 5 ст. 17 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007), встановл. складу Європарламенту (п. 2 ст. 14 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007), поширення повноважень Європ. прокуратури на ін. тяжкі *транснаціональні злочини*, крім тих, що безпосередньо посягають на фін. інтереси ЄС (п. 4 ст. 86 ДФЄС).

Враховуючи політ. вагу Євроради, Лісабон. договір 2007 також посилив її позиції як арбітра з регулювання політ. колізій, розбіжностей між д-вами-членами, не вирішених на рівні ін. інституцій, у т. ч. під час обговорення проектів законод. актів ЄС, хоча сама Єврорада не здійснює законод. функцію. Стосовно проектів законодавчих актів з окр. питань, серед яких координація режимів соц. забезпечення (ст. 48 ДФЄС), гармонізація кримін. та кримін.-процес. права (ст. 82 та 83 ДФЄС), представники д-в-членів вправі вимагати передання їх на розгляд Євроради. У такому разі законод. акт може бути прийнято, лише якщо Єврорада підтримає його шляхом консенсусу. Привертає увагу, що за відсутності консенсусу проект законод. акта може бути прийнятий і мати юрид. обов'язкову силу тільки щодо заінтересованих у ньому д-в-членів, зокрема у рамках механізму поглибленого співробітництва (англ. *enhanced cooperation*).

Відтак, за Лісабон. договором 2007 Єврорада змінила статус і склад, у т. ч. запровадила посаду пост. Президента. Вона продовжує визначати осн. напрями зовн. політики ЄС і надавати необхідні для його розвитку імпульси, передусім у сфері СЗБП, встановлюючи кер. спец. принципи діяль-

ності ЄС у цій царині, а також політ. орієнтири, стратег. цілі та пріоритетні напрями. Серед важливих організац. прерогатив Євроради вирізняються: право ініціювати кандидатуру на посаду Президента Єврокомісії, обирати і припиняти повноваження Президента Євроради, призначати на посади Верх. представника ЄС із СЗБП та ін. членів Єврокомісії, членів Викон. ради *Європейського центрального банку*.

Зовн. діяльність ЄС завжди характеризувалася великою кількістю політ. акторів, що ускладнювало ведення спільної, узгодженої, скоординованої політики. Отже, найважливіші зміни, запроваджені Лісабон. договором 2007, стосувалися інституц. реформи, що позначилася не тільки на кількості інституцій ЄС, їхніх функціях та повноваженнях, а й зумовила еволюцію їхньої структури, способів формування, механізмів функціонування, а також до зміни правової природи їхніх рішень. Поштовхом до реформування правових засад регулювання зовн. діяльності ЄС стала необхідність удосконалення її організац.-правової моделі, що уможливило б реалізацію взаємоузгодженої зовн. політики, здатної забезпечити інтеграц. об'єднанню ключові позиції на міжнар. арені. Процес інституціоналізації політ. співробітництва, зовн. політики ЄС спричинив появу складного, але дієвого механізму — інституційно фрагментованої і водночас функціонально єдиної системи прийняття рішень у політ. сфері, в якому визначальна роль належить Єврораді. Гол. метою її функціонування, що ґрунтується на методах традиц. міждерж. співробітництва, є формування чіткої, послідовної та збалансованої зовн. політики ЄС, підвищення узгодженості зовн. діяльності ЄС, а також посилення координації зусиль інтеграц. об'єднання та д-в-членів при формуванні зовн. політики ЄС і, відповідно, осн. контурів нац. зовн. політики.

Важлива роль у веденні політ. діалогу між Україною та ЄС, співробітництві у сферах безпеки та оборони належить саме структурам, що забезпечують формування і

ЄВРОПЕЙСЬКА РАМКОВА КОНВЕНЦІЯ ПРО ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ... 1980

реалізацію СЗБП, у т. ч. Спільної безпечної та оборонної політики ЄС. Поглиблення співробітництва України з ЄС, зокрема у рамках нової базової Угоди про асоціацію 2014, цілковито залежатиме від того, наскільки ефект. Україна використовуватиме всі наявні можливості співробітництва, а також потенціал нової інституц. архітектури зовн. діяльності ЄС, ключовим елементом якої є Єворада як інституція стратег. планування та політ. керівництва, що здійснює вагомий вплив на функціонування організац.-правового механізму ЄС, на поступ у розвитку інтеграц. процесів, зміцнюючи взаємну політ. солідарність д-в-членів.

Літ.: *Микієвич М.М.* Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки. Львів, 2005; *The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's role in the world* / Ed. F. Bindi. Washington, 2010; *Dover R.* From CFSP to ESDP: the EU's Foreign, Security, and Defense Policies // *European Union Politics* / Eds M. Cini, N. Pezrez-Solorzano Borragan. Oxford, 2010; *Koutrakos P.* Common Foreign and Security Policy: Looking Back, Thinking Forward // *50 Years of the European Treaties: Looking Back and Thinking Forward* / Eds M. Dougan, S. Currie. Oxford, 2009.

Л.Г. Фалалєєва

ЄВРОПЕЙСЬКА РАМКОВА КОНВЕНЦІЯ ПРО ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ОБЩИНАМИ АБО ВЛАСТЯМИ 1980 (Мадридська конвенція) — багатостор. регіон. договір Ради Європи, що регулює транс-корд. співробітництво європ. д-в; складовими цієї Конвенції є Дод. протокол, Протокол № 2 та Протокол № 3, прийняті відповідно у 1995, 1998 та 2009.

Мадрид. конвенція 1980 є частиною загальноєвроп. правового простору, сприяючи співробітництву між народами у сферах, що становлять їх спільний інтерес. Конвенція покликана сприяти співробітництву між терит. общинами і властями сусідніх та ін. д-в, що має здійснюватися, як ідеться в її преамбулі, зокрема, «шляхом укладання угод в адміністративній галузі». У преамбулі (ч. 4) також зазначається, що

для досягнення цієї мети велике значення має співробітництво між прикорд. терит. общинами або властями в таких галузях, як регіон., міський та сільський розвиток, охорона довкілля, поліпшення діяльності підприємств громад. користування і комун. обслуговування, а також взаємна допомога у надзвич. ситуаціях.

Важливо також, що положення цієї Конвенції сформульовані з урахуванням «набутого досвіду, який свідчить про те, що співробітництво між місцевими та регіональними властями в Європі дозволяє їм ефективно виконувати свої завдання і сприяє, зокрема, благоустрою та розвитку прикордонних регіонів» (ч. 5 преамбули). Це означає, що форми і зміст такого співробітництва перевірені часом і можуть слугувати дієвою правовою базою для його подальшого розвитку, сприяючи таким чином «економічному та соціальному прогресу прикордонних регіонів і зміцненню солідарності, яка об'єднує народи Європи» (ч. 6 преамбули).

Згідно з Конвенцією, кожна Договір. сторона зобов'язується підтримувати й заохочувати транскорд. співробітництво між терит. общинами або властями, які перебувають під її юрисдикцією, та терит. общинами або властями, які перебувають під юрисдикцією ін. Договір. сторін. Вона прагне, враховуючи належним чином відп. констит. положення кожної сторони, сприяти укладанню угод та досягненню домовленостей, які можуть бути для цього необхідними (ст. 1).

Згідно з Конвенцією, «транскордонне співробітництво» означає будь-які спільні дії, спрямовані на зміцнення й поглиблення добросусідських відносин між терит. общинами або властями, які перебувають під юрисдикцією 2 або кількох Договір. сторін, та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей. Транс-корд. співробітництво здійснюється в межах компетенції терит. общин або властей, визначеної внутр. законом (п. 1 ст. 2). Формула «територіальні общини або власті» означає общини, власті або органи, які здійснюють місцеві чи регіон. функції і визначаються як такі внутр. законом кожної д-ви. Однак кожна Договір. сторона під час підписання цієї Конвенції або після цього, у повідомленні на

ім'я Ген. секретаря РЄ, може визначити общини, власті або органи, види і форми діяльності, якими вона має намір обмежити сферу застосув. цієї Конвенції або які вона має намір виключити з неї (п. 2 ст. 2).

З метою розвитку транскорд. співробітництва Договір. сторони заохочують будь-які ініціативи терит. общин і властей, що ґрунтуються на розроблених у РЄ рамк. домовленостях між терит. общинами та властями. Вони можуть, якщо визнають за доцільне, враховувати розроблені у РЄ типові міждерж. двостор. або багатостор. угоди, спрямовані на сприяння співробітництву між терит. общинами та властями. Досягнуті домовленості й укладені угоди можуть ґрунтуватися на типових і рамк. угодах, статутах та договорах, які наведено в Дод. до цієї Конвенції і до яких можуть вноситися будь-які необхідні зміни залежно від конкр. ситуації в кожній Договір. стороні. Ці типові й рамк. угоди, статuti та договори призначаються для керівництва і не мають сили договору (п. 1 ст. 3).

Якщо Договір. сторони визнають за необхідне укласти міждерж. угоди, в них крім ін. можуть визначатися контекст, форми та межі, в яких можуть здійснювати свою діяльність терит. общини та власті, зацікавлені у транскорд. співробітництві (п. 2 ст. 3). У Конвенції застережено, що її положення не перешкоджають Договор. сторонам використовувати за спільною згодою ін. форми транскорд. співробітництва, більше того, вони не можуть також тлумачитися як такі, що анулюють чинні угоди про співробітництво (п. 2 ст. 3).

Угоди й договори укладаються з належним урахуванням повноважень, передбачених внутр. зак-вом кожної Договір. сторони щодо міжнар. відносин та заг. політики, а також з урахуванням будь-яких правил контролю чи нагляду, яких мають дотримуватися терит. общини або власті (п. 4 ст. 3). Відповідно, будь-яка Договір. сторона може визначати органи, які за її внутр. зак-вом мають право здійснювати контроль або нагляд щодо відп. терит. общин і властей (п. 5 ст. 3).

Згідно з Конвенцією, Договір. сторони також зобов'язуються: усунути будь-які юрид., адм. або тех. труднощі, які можуть затримати розвиток і безперешкодне здійснен-

ня транскорд. співробітництва, і в разі потреби проводити консультації з ін. зацікавленою стороною або сторонами (ст. 4); розглядати питання про доцільність надання терит. общинам або властям, що беруть участь у транскорд. співробітництві, такого самого режиму, який їм надається у співробітництві на нац. рівні (ст. 5); надавати на прохання ін. Договір. сторони якнайповнішу інформацію з метою сприяння останній у виконанні її зобов'язань за цією Конвенцією (ст. 6); дбати про те, щоб зацікавлені терит. общини або власті були поінформовані про засоби діяльності, які їм надаються згідно з цією Конвенцією (ст. 7); інформувати Ген. секретаря РЄ щодо угод і домовленостей, передбачених у ст. 3, повідомляти його про будь-яку пропозицію, зроблену 1 або кількома Договір. сторонами з метою доповнення чи розширення цієї Конвенції або типових угод і домовленостей. Ген. секретар, у свою чергу, зобов'язується винести таку пропозицію на розгляд Комітету Міністрів РЄ, який приймає рішення щодо неї (ст. 8).

Дод. протокол 1995 доповнює Мадрид. конвенцію 1980, виходячи з важливості посилення транскорд. співробітництва між терит. общинами або властями з урахуванням *Європейської хартії місцевого самоврядування 1985* та Декларації про транскорд. співробітництво в Європі, прийнятої з нагоди 40-ї річниці РЄ; останній акт закликає продовжувати докладати зусиль для поступового усунення будь-яких перешкод — адм., правових, політ. або психол., що стримують розвиток транскорд. проектів (преамбула). Відповідно кожна Договір. сторона визнає і поважає право терит. общин або властей, що перебувають під її юрисдикцією, укладати угоди про транскорд. співробітництво з терит. общинами або властями ін. д-в у рівноцінних сферах компетенції, згідно з процедурами, передбаченими в їхніх статутах, з дотриманням нац. зак-ва і якщо такі угоди не суперечать міжнар. зобов'язанням сторін (п. 1 ст. 1). Рішення, спільно ухвалені в рамках такої угоди, виконуються терит. общинами або властями

**ЄВРОПЕЙСЬКА РАМКОВА КОНВЕНЦІЯ ПРО
ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ... 1980**

в межах їхньої нац. правової системи з дотриманням їхнього нац. зак-ва (ст. 2). Угода може передбачати створення органу транскорд. співробітництва з правосуб'єктністю або без неї, а також зазначати, суб'єктом якого права, держ. чи приват., він є в нац. правових системах (ст. 3). При цьому визначається статус органу транскорд. співробітництва, що має правосуб'єктність, та статус органу, який її не має (ст. 4). Будь-які спори, що виникають у зв'язку з діяльністю органу транскорд. співробітництва, передають на розгляд судам, які мають відп. компетенцію за міжнар. правом або міжнар. угодою (ст. 7). Жодні застереження до положень цього Протоколу не дозволяються (ст. 9).

Протокол № 2 регламентує співробітництво терит. общин або властей різних д-в, які не є прикорд. і не межують між собою. Цей Протокол вводить нове поняття міжтерит. співробітництва, що означає будь-яку спільну діяльність, спрямовану на започаткування відносин між терит. общинами або властями 2 чи кількох Договір. сторін, крім відносин транскорд. співробітництва між сусідніми властями, в т. ч. укладання угод про співробітництво з терит. общинами або властями ін. д-в (ст. 1). Встановлюється, що Договір. сторони, які є Сторонами Мадрид. конвенції 1980 та її Дод. протоколу, застосовують положення зазначених міжнар. договорів до міжтерит. співробітництва *mutatis mutandis* (ст. 4), тобто вони застосовуються, якщо ін. не передбачено цим Протоколом, а термін «транскордонне співробітництво» в тексті цих документів означає, стосовно Протоколу № 2, «міжтериторіальне співробітництво».

Протокол № 3, що стосується об'єднань єврорегіон. співробітництва (ОЕС), має сприяти інституалізації транскорд./міжтерит. співробітництва європ. д-в у формі єврорегіонів, згідно з Регламентом № 1082/2006 *Європейського парламенту і Ради ЄС* 2006 «Про Європейські об'єднання територіальної співпраці». Цей Протокол поширює дію осн. положень Регламенту на країни РЕ, які не є членами ЄС. Метою ОЕС є заохо-

чення, підтримка та розвиток в інтересах населення транскорд./міжтерит. співробітництва між його членами у сферах спільної компетенції та відповідно до повноважень, встановлених згідно з нац. зак-вом відп. д-в (п. 2 ст. 1). У ньому визначається, зокрема, що ОЕС: є юрид. особою, яка підпадає під дію зак-ва Сторони, в якій знаходиться його штаб-квартира (п. 1 ст. 2); має найвищу правоздатність, що надається юрид. особам за зак-вом цієї д-ви (п. 2); має власний бюджет і повноваження його виконувати (п. 4); може укладати контракти, наймати персонал, володіти рухомим і нерухомим майном та здійснювати процес. дії (п. 5). ОЕС засновується шляхом укладання письм. угоди між членами-засновниками (п. 1 ст. 4). Відповідно до положень ст. 3, членами ОЕС є терит. общини або власті. Ними можуть бути також відп. зацікавлені д-ви, юрид. особи, створені з конкр. метою задоволення потреб, що становлять заг. інтерес, і які не займаються виробн. або комерц. діяльністю, якщо: 1) їхня діяльність фінансується переважно д-вою чи терит. общиною; 2) їхня діяльність контролюється цими суб'єктами; 3) принаймні половина їхнього адм. чи нагляд. органу призначається цими суб'єктами. Уточнюється, що фіз. особи не можуть бути членами ОЕС, а терит. общини чи власті мають більшість голосів в ОЕС.

Мадрид. конвенція 1980 була відкрита для підписання 21.05.1980, набула чинності 22.12.1981. Станом на 2015 до неї приєдналися 38 д-в — членів РЕ, а ще 3 підписали її, але не ратифікували. Не розпочали процес приєднання Андорра, Велика Британія, Греція, Естонія, Македонія та Сан-Марино. Для України ця Конвенція набула чинності 22.12.1993. Дод. протокол був відкритий для підписання і ратифікації 09.11.1995, набув чинності 01.12.1998. Станом на 2015 до нього приєдналися 24 д-ви, ще 5 підписали. Протокол № 2 був відкритий для підписання і ратифікації 05.05.1998, набув чинності 01.02.2001. Станом на 2015 до нього приєдналися 23 д-ви і ще 4 підписали, але не ратифікували його. Україна ратифікувала Дод. протокол і Протокол № 2 Законом України № 1879-IV від 24.06.2004 із заявою: «Україна бере на себе зобов'язання застосовувати ст. 4 та 5 Додаткового

протоколу до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями». Дод. протокол і Протокол № 2 набули чинності для України 05.02.2005. Протокол № 3 був відкритий для підписання і ратифікації 16.11.2009, набув чинності 01.03.2013. Станом на 2015 до нього приєдналися 6 і підписали 7 д-в. Для України він набув чинності 01.03.2013.

Участь України в Мадрид. конвенції 1980 та всіх дод. протоколів до неї є свідченням її готовності активно співпрацювати із сусідніми країнами та їхніми регіон. й місц. властями, сприяючи тим самим використанню європ. досвіду, набутого у цій вкрай важливій сфері. Транскорд./міжтерит. співробітництво є значним ресурсом регіон. політики України, що дозволяє в комплексі вирішувати спільні проблеми регіонів разом з регіонами сусідніх та ін. країн. Для України це співробітництво є не тільки ефект. механізмом розв'язання певних екон. проблем, а й вагомим чинником інтеграції до ЄС.

Літ.: *На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів/Заред. С. Максименка, І. Студеннікова. К., 2000; Малік Я., Береза О. Нормативно-правове забезпечення транскордонного співробітництва України // Ефективність державного управління. Збірник наук. праць, 2013, вип. 35; Ващук Ф.Г., Ващук О.М. Актуальні аспекти нормативно-правового забезпечення транскордонного співробітництва України // Ефективність транскордонного співробітництва через міжнародний моніторинг та координацію діяльності національних суб'єктів. Ужгород, 2011; Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. К., 2000.*

М.М. Товст

ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ — регіон. система захисту прав людини, що створена та функціонує в рамках *Ради Європи (РЄ)* в координації з осн. механізмами захисту прав людини *Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)* та *Європейського Союзу (ЄС)*; складається з європ. матер. і процедур. норм (стандартів) прав людини та інституц. механізмів їх забезпечення, узгоджуючись з універс. системою захисту прав людини, яка діє в рамках і під егідою ООН; визнається найбільш удосконаленою та ефект. у світі регіон. системою захисту прав людини.

Поч. створення Є. с. з. п. л. пов'язаний із засн. у 1949 РЄ у складі 10 європ. д-в. Нині

її членами є практ. всі європ. д-ви, у т. ч. Україна, що свідчить про високий авторитет у Європі цієї міжнар. орг-ції. Цьому сприяло, серед ін., укладання в її рамках угод у сфері захисту та подальшого здійснення прав і свобод людини. Для європ. країн, які пережили *Другу світову війну*, «було порівняно легко погодитися по слідах свіжої пам'яті про досвід нещадної боротьби з фашизмом як з важливістю захисту прав людини, так і з тим, що недостатньо покладатися тільки на національні системи забезпечення цих прав» (М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі). Осн. метою РЄ є «досягнення більшого єднання між її членами для захисту та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням», — особистої свободи, політичної свободи та законності, що становлять «підвалини кожної справжньої демократії» (преамбула та п. а ст. 1 Статуту РЄ).

Відповідно, у рамках РЄ прийнято низку конвенцій, які створюють спільну основу для здійснення єдиної правотворчої практики. Вони стосуються різних сфер захисту прав і свобод людини, передусім *Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод людини 1950* (далі — *Європ. конвенція 1950*), *Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996* та *Європейська конвенція про запобігання катуванням 1987*. Поряд з цим у сфері захисту прав нац. меншин діють *Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 1992* та *Рамкова конвенція про захист прав національних меншин 1995*; у сфері демократії і транскорд. співробітництва на місц. рівні — *Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами та властями 1980*; *Європейська хартія місцевого самоврядування 1985*; *Європейська конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992*; у сфері культури, освіти, спорту — *Європейська культурна конвенція 1954*; *Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи 1985*; *Європейська конвенція про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів і, зокрема, футбольних матчів 1985*; *Європейська конвенція про охорону археоло-*

ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

гічної спадщини 1992; Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні 1997; у сфері масової інформації — Європ. конвенція про транскорд. телебачення 1989; у сфері співробітництва з правових питань — Європ. конвенція про передачу судочинства з кримін. справ 1972; Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957; Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом 1977; Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959; Європ. конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми 1980; Конвенція про захист осіб стосовно автоматиз. обробки даних особистого характеру 1981; Конвенція про передачу засуджених осіб 1983; Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, 1990; Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996; Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосув. біології та медицини; Конвенція про права людини та біомедицину 1977, Європейська конвенція про громадянство 1977; у сфері соц. питань — Європ. кодекс соц. забезпечення та Протокол до нього 1964, а також Європ. конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів 1997.

Особливістю Є. с. з. п. л. є створення конвенц. механізмів інституц. характеру та конвенц. процедур, які мають забезпечити захист прав людини в Європі. Передусім це такі інституц. механізми, як *Європейський суд з прав людини* (ЄСПЛ), до якого можуть звертатися окр. особи, а також д-ви у разі порушення прав, гарантованих Європ. конвенцією 1950, і виконання рішень якого контролюється Комітетом Міністрів РЄ, та Європ. комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, створений згідно з Європ. конвенцією про запобігання катуванням 1987 (див. *Європейський комітет із запобігання катуванням*), — позасуд. механізм запобігання можливим фіз. або моральним зловживанням стосовно осіб, позбавлених свободи (ув'язнених), та ефект. нагляду за поведженням з такими особами.

Правові процедури містять також досить ефект. механізми правозабезпечення конвенц. норм і в ін. сферах захисту прав людини. До них належать: процедур. гарантії здійснення европ. міжнар. стандартів з прав людини; підготовка д-вами — учасницями відп. европ. конвенцій період. доповідей та коментарів про виконання ними положень цих конвенцій та розгляд їх Комітетом експертів, що створюється в рамках інституц. системи РЄ, зокрема з питань дотримання прав нац. меншин та використання регіон. мов або мов меншин; укладання, у разі потреби, двостор. чи багатостор. угод між д-вами, зокрема з метою забезпечення захисту прав осіб, що належать до нац. меншин, та сприяння транскорд. співробітництву сусідніх та ін. д-в; адм. нагляд за діяльністю органів місц. самоврядування; проведення взаємних консультацій з РЄ для здійснення спільних дій з метою сприяння культ. заходам, що становлять інтерес для Європи; механізми, що забезпечують інформ. складову та консультування в процесі співробітництва між загальнонац., регіон. та місц. властями, культ. установами та асоціаціями з одного боку і широкими колами громадськості з ін., сприяючи охороні, реставрації, підтриманню в належному стані об'єктів архіт. спадщини; наглядова функція Комітету експертів, створеного Комітетом Міністрів РЄ згідно зі ст. 17 Статуту РЄ з метою виконання ряду европ. конвенцій; запобігання нелегальному обігу об'єктів археол. спадщини; визнання кваліфікацій з вищої освіти, кваліфікацій, що надають доступ до вищої освіти, та періодів навчання під наглядом конвенц. Комітету, який подає доповіді РЄ та *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури* (ЮНЕСКО); координація, а в разі потреби — створення координац. органів для узгодження політики та заходів для боротьби з насильством і неналежною поведінкою з боку глядачів під час спорт. заходів; призначення Пост. комітету з нагляду за застосув. конвенц. норм у сфері транскорд. телебачення та відп. процедур примирення, в т. ч. арбітражу, для врегулювання спорів; надання Європ. комітету з проблем злочинності при РЄ інформації з питань застосув. конвенц. норм з боротьби з тероризмом та сприяння цим

Комітетом дружньому врегулюванню труднощів у виконанні цих норм та створення в разі неможливості такого врегулювання арбітражу; дружнє врегулювання щодо застосув. конвенц. норм у сфері передання за суджених осіб; призначення Консульт. комітету, що має сприяти застосув. конвенц. норм з автоматиз. обробки даних особистого характеру; призначення Пост. комітету, що має сприяти застосув. конвенц. норм з прав дітей; призначення Консульт. комітету, що має сприяти застосув. конвенц. норм у сфері охорони живої природи, та створення арбітражу для врегулювання спорів з цих питань тощо.

Важливим складовою Є. с. з. п. л. є Комісар РЄ з прав людини — орган, створений у 1999 Комітетом Міністрів (далі — КМ) РЄ (резол. (99) 50 від 07.05.1999). Кандидатів на цю посаду пропонує КМ РЄ з числа гр-н д-в — членів РЄ, яких висувають відп. д-ви. Претенденти мають відповідати таким кваліфікац. ознакам: бути відомими широкій громадськості; мати високі моральні якості та визнаний досвід у сфері прав людини; бути відданими цінностям РЄ та користуватися авторитетом, необхідним для ефект. виконання своїх функцій. Комісар РЄ з прав людини має: сприяти дотриманню д-вами-членами своїх зобов'язань у сфері прав людини; розвивати співробітництво з ін. міжнар. ін-тами з прав людини, в т. ч. з метою усунення дублювання в їхній діяльності; надавати консульт. послуги та інформацію з питань запобігання порушенням та захисту прав людини д-вами — членами РЄ; співпрацювати з правозахисними установами д-в — членів РЄ і давати рекомендації щодо відповідності зак-ва д-в-членів і практики його здійснення нормат. актам РЄ.

Зазначені повноваження Комісара РЄ з прав людини удосконалили інституц. механізм Є. с. з. п. л., дозволяючи Комісару в будь-який час давати оцінку виконання д-вами-членами своїх зобов'язань у сфері прав людини. Цього не може, напр., робити ЄСПЛ, який здійснює розгляд справи лише за умови звернення до нього окр. особи. Отже, Комісару РЄ з прав людини належить важлива функція, пов'язана із запобіганням порушенням д-вами своїх зобов'язань у сфері прав людини в широкому

значенні. Проте Комісар з прав людини РЄ зобов'язаний «поважати компетенцію та виконувати функції, відмінні від тих, що покладені на контрольні органи, створені відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод або іншого договору про права людини Ради Європи». Він також «не може розглядати індивідуальні скарги» (п. 2 ст. 1 резол. 99 (50) КМ РЄ). Останнє зумовлене тим, що особа, стосовно якої порушено те чи ін. право або свобода, може скористатися механізмом ЄСПЛ. Крім того, згідно з Протоколом № 11 до Європ. конвенції 1950, фіз. особи отримали прямиий доступ до цього Суду. Ефективність діяльності Комісара РЄ з прав людини значною мірою залежить від готовності широко співпрацювати з ним задля дотримання прав людини.

Складовою Є. с. з. п. л. є діяльність ОБСЄ у сфері безпеки з позицій людського виміру, що пов'язується із забезпеченням на Європ. континенті прав людини. Цей вимір означає, що в рамках ОБСЄ д-ви-учасниці зобов'язуються співробітничати з метою забезпечення поваги до прав людини і осн. свобод, дотримуватися принципу верховенства закону, сприяти утвердженню демократії, створювати і захищати демокр. ін-ти, відстоювати терпимість. Відповідно, ці д-ви взяли на себе ряд зобов'язань у сфері захисту прав людини. У період з 1990 ОБСЄ створила різні механізми, покликані забезпечити дотримання цих зобов'язань. Зокрема, було створено: Бюро з демокр. ін-тів і прав людини; посаду Верх. комісара у справах нац. меншин; посаду представника з питань свободи ЗМІ, а також різного роду місії на місцях. «Зобов'язання ОБСЄ у сфері людського виміру унікальні тим, що вони виходять далеко за рамки традиційного захисту прав людини і основних свобод і включають у себе сприяння верховенству закону та будівництву демократичних інститутів. Норми ОБСЄ діють стосовно всіх держав-учасниць, оскільки всі рішення приймаються на основі консенсусу, жодна держава-учасниця не вправі стверджувати, що будь-які зобов'язання її не сто-

ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

суються. І хоча з точки зору міжнародного права документи ОБСЄ не мають юридично обов'язкового характеру, оскільки йдеться в основному про наміри, проте з політичної точки зору такі домовленості в рамках ОБСЄ все ж мають деякі переваги» (Р.М. Валєєв, Р.Ш. Гарипов).

Зобов'язання у сфері людського виміру ґрунтуються на положеннях Гельсін. заключного акта 1975 (див. *Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975*), в якому містяться конкр. зобов'язання д-в та механізми їх реалізації. У цьому документі встановлено, що д-ви-учасниці «будуть поважати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань, для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії». Ін. групи зобов'язань ОБСЄ становлять зобов'язання, що увійшли до т. з. «третього кошика», який охоплює співробітництво в гуманіт. сфері. Вони сформульовані у вигляді 25 конкр. норм, у т. ч. щодо возз'єднання сімей, свободи поїздок, поліпшення умов для туризму, розширення доступу до інфраструкції, розвитку співробітництва у сфері культури та освіти.

Зобов'язання та кер. принципи Гельсін. закл. акта 1975 набули подальшого розвитку в ході імплементації заходів, що відбувалися в рамках ОБСЄ. Так, на Віден. зустрічі в рамках заходів 1986—89 було прийнято рішення скликати Конф. з людського виміру, яка мала сприяти кращому взаєморозумінню між народами. Конф. було проведено в 3 етапи в Парижі (1989), Копенгагені (1990) та Москві (1991). У прийнятих ними документах містилися нові зобов'язання д-в з людського виміру. Так, у Копенгаген. документі наголошується, що захист і забезпечення прав людини є однією з гол. цілей урядів і що їх визнання становить основу свободи, справедливості та миру. Поряд з цим у ньому знайшли підтвердження і розвиток такі права, як право на мирні зібрання і демонстрації, право на мирне використання своєї власності, права дитини, права нац. меншин, виборчі права тощо. У Моск. документі, який стосується

зміцнення механізму з людського виміру, верховенства закону і зобов'язань у сфері прав людини, зазначено, що ці зобов'язання, прийняті в рамках ОБСЄ, є питаннями, які становлять безпосередній і законний інтерес для всіх д-в-учасниць і не належать виключно до їх внутр. справ. Крім того, в цьому документі людський вимір було посилено рядом нових зобов'язань, зокрема таких, як надання підтримки демократично обраному уряду країни, в якій має місце спроба держ. перевороту або факт. переворот, захист прав людини в період надзвич. стану.

Після розпаду Югославії та СРСР діяльність ОБСЄ сконцентрувалася на створенні механізмів, що мали сприяти виконанню зобов'язань з людського виміру. Було створено Бюро з вільних виборів, перетворене згодом на Бюро з демокр. ін-тів та прав людини. Було також засновано посади Верх. комісара у справах нац. меншин та представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ. Було розширено зобов'язання д-в-учасниць на нові проблемні сфери людського виміру, такі як агрес. націоналізм, расизм, шовінізм, ксенофобія та антисемітизм тощо. У рамках ОБСЄ було прийнято Хартію європ. безпеки (Стамбул, 1999), в якій підтверджується, що повага до прав людини і осн. свобод, демократія та верховенство закону посідає центр. місце в прийнятій ОБСЄ концепції безпеки. Особл. увага звертається на: захист і забезпечення прав осіб, що належать до нац. меншин; заборону катувань, етн. чисток і мас. вигнань; питання гр-нства. Зроблено акцент на необхідності життєвих заходів з ліквідації всіх форм дискримінації жінок і дітей, а також сексуальної експлуатації та всіх форм торгівлі людьми.

Отже, заходи ОБСЄ сприяли розвитку європ. стандартів з прав і свобод людини та їх імплементації у зак-во д-в-учасниць. У результаті діяльність Орг-ції у сфері людського виміру стала невід'ємною складовою інституц. діяльності, що здійснюється в рамках Є. с. з. п. л.

Певну специфіку має і захист прав людини в рамках ЄС (див. *Захист основоположних прав у Європейському Союзі*). Хоча у статут. актах цього інтеграц. об'єднання ця сфера співробітництва д-в-членів прямо не регулюється, права людини все активніше до-

лучають до його програм, впливаючи на напрями їх розвитку та рівень захисту. Так, до преамбули *Єдиного європейського акта 1986* було включено положення щодо рiшучостi д-в-членiв спiльними зусиллями розвивати демократiю, що спирається на осн. права, визнанi конституцiями i законами д-в — членiв Європ. конвенцiї 1950 та *Європейської соціальної хартії 1961 (ЄСХ)*. До цієї Хартії було прийнято кілька дод. протоколів: Протокол 1988, в якому встановлено гарантії стосовно ще 4 екон. та соц. прав; Протокол 1991, спрямований на удосконалення механізмів контролю шляхом подання доповідей; Протокол 1995, що визначає порядок подання скарг на неналежне виконання положень Хартії також з боку міжнар. орг-цій роботодавців і профспілок або ін. міжнар. неуряд. орг-цій та визнаних нац. орг-цій роботодавців і профспілок. 01.07.1999 набула чинності Європ. соц. хартія (переглянута) 1996. У ній встановлено не лише права, передбачені в ЄСХ та протоколах до неї, а й додано нові права та внесено ряд змін до існуючих прав. Крім того, до *Маастрихтського договору 1992*, яким було засн. ЄС, було включено положення про те, що цей Союз «ґрунтується на спільних для всіх держав-членів демократичних засадах верховенства права, визнання основних людських прав і свобод» (п. 1 ст. 6). Амстердам. договір 1997, який внiс змiни в устан. договiр ЄС, пiдтвердив це положення (див. *Амстердамські договори*).

Поряд з цим, співробітництво д-в — членів ЄС у сфері прав людини відбувалося на основі низки міжнар. актів, у яких проголошувалися окр. права і свободи особи або засуджувалися різного роду дискримінац. практики (декларації Європ. парламенту, ради і комісії 1977 і 1986 та декларації про неприпустимість расизму і ксенофобії Європ. ради). Важливою подією було прийняття у 1989 Європ. парламентом Декларації осн. прав і свобод людини та Хартії Співтовариства про основоположні соц. права працівників. Вони не мали юрид. обов'язкового характеру, отже, їх можна віднести до категорії актів «м'якого права» Європ. Співтовариств (див. *М'яке міжнародне право*), тобто рекомендац. норм права (А.Я. Капустін, Л.Г. Фалалеева). Крім того, в рішенні у справі «Stauder» Суд Єв-

роп. Співтовариств визнав за правами людини значення заг. принципів права Європ. Співтовариств, що також мало принцип. значення для підвищення рівня забезпечення прав людини в праві ЄС.

«Аналіз прецедентної практики Суду ЄС засвідчує, що він застосовує положення Європейської конвенції 1950 як загальні принципи права, спільні для конституційних традицій держав-членів, відтак права Європейської конвенції 1950 інкорпорується у право ЄС як загальні принципи права» (Л.Г. Фалалеева).

Наст. кроком у визнанні важливої ролі захисту прав людини в ЄС стало прийняття у 2000 Хартії ЄС про основоположні права, розробленої спец. тимчас. органом — Конвентом, до складу якого увійшли представники законод. і викон. органів д-в-членів та ЄС. Як і попередні акти, її також розглядають у праві ЄС як акт «м'якого права».

Важливість взаємодії між РЄ та ЄС у сфері прав людини підкреслюється в розд. «Права та основні свободи людини» Меморандуму про взаєморозуміння РЄ та ЄС 2007. Згідно з п. 16 цього Меморандуму, співробітництво РЄ та ЄС у цій сфері засн. на принципі неподільності та універсальності прав людини, поважання стандартів, встановлених в основоположних актах ООН та РЄ. Саме співробітництво між РЄ та ЄС у сфері прав і свобод людини має забезпечити єдність та взаємозумовленість відп. норм права РЄ та ЄС (п. 19). Крім того, в цьому документі визначено осн. напрями співробітництва цих 2 орг-цій у сфері забезпечення і захисту прав і свобод людини: захист нац. меншин; боротьба з дискримінацією, расизмом, ксенофобією та нетерпимістю; боротьба із застосув. катувань та нелюдським поведінням; боротьба з торгівлею людьми; захист прав дітей; розвиток права на освіту; захист свободи висловлення думки та розповсюдження інформації.

Разом з тим співробітництво РЄ та ЄС у сфері прав людини ускладнене рядом факторів. Серед них можна назвати пара-

**ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА
ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ**

лельне існування 2 найважливіших актів у сфері прав людини: Конвенції з прав людини 1950 та Хартії ЄС про осн. права людини 2000. Досі дискутується питання про можливість приєднання ЄС до Конвенції з прав людини 1950, чому перешкоджає проблема різного тлумачення змісту прав і свобод людини ЄСПЛ та Судом ЄС. Передусім це стосується Хартії ЄС про осн. права, прийнятої у 2000 і 2007 (з поправками), положення якої спрямовані на використання принципу субсидіарності. Відповідно, «змістова частина Хартії 2007 має субсидіарний характер щодо механізмів Ради Європи, оскільки преамбулою Хартії 2007 визначено, що вона підтверджує права, які, з-поміж іншого, походять від Конвенції 1950, ЄСХ (п.) 1996, а також прецедентної практики ЄСПЛ» (Л.Г. Фалалєєва),

У 2004 текст цієї Хартії було включено до ч. II проекту Договору про Конституцію для Європи, який, не набувши чинності, став складовою *Лисабонського договору 2007*. Договір вступив у силу в 2009, і відтоді ця Хартія трансформувалася в юрид. обов'язковий акт, який містить найбільш повний перелік громадян., політ., соц.-екон. та культ. прав осіб, що є резидентами ЄС.

У 2007 в рамках ЄС було створено Агенцію ЄС з осн. прав людини, наділену повноваженнями, багато в чому аналогічними повноваженням Комісара РЄ з прав людини. Згідно з Директивою Європ. ради № 168/2007 від 15.02.2007, Агенція є осн. органом ЄС, який забезпечує реалізацію загальноєвроп. принципу поважання прав і свобод людини в рамках ЄС. Вона надає сприяння органам та ін-там Співтовариства і д-вам-членам, які застосовують право Співтовариства, а також здійснює аналіз цього права в частині прав людини.

Важливе місце в системі захисту прав людини в рамках Європ. Співтовариств, а нині ЄС, належить також практиці Суду ЄС та *Загального суду ЄС*, які в ході розгляду конкр. справ, пов'язаних із застосув. *права Європейського Союзу*, за участю гр-н д-в-членів або їх госп. суб'єктів звертаються до цієї сфери відносин.

Так, починаючи зі справи «Stauder» 1969 Суд ЄС (тоді Суд Європ. Співтовариств) «починає визнавати право сторін посилатися на основні права людини в своїх позовах або скаргах як на підставу висунення правових вимог. Більш того, в подальшому він розробив ряд судових доктрин та принципів, які обґрунтовують обов'язковість дотримання прав людини в процесі реалізації норм права Співтовариства, спираючись на які він став розв'язувати спори та виносити інші рішення. Таким чином, у праві Європейських Співтовариств сформувалися правові стандарти захисту основних справ людини, що відбулося не стільки завдяки позитивному праву, створеному державами — членами Європейських Співтовариств або їх інститутами, що здійснюють правотворчу функцію, скільки в результаті правозастосування і тлумачення Судом Європейських Співтовариств конкретних норм права співтовариства» (А.Я. Капустін).

Оскільки в праві ЄС не існує визначеної системи прав людини, що підлягає захисту, а питання про будь-які конкр. права вирішуються, виходячи з розгляду Судом ЄС відп. справи, то проблема їх класифікації розглядається виключно з доктрин. позицій. Як зазначає А.Я. Капустін, «беручи до уваги, що установчі договори Європейських Співтовариств у явно вираженій формі не закріплювали основні права і свободи людини і, отже, не містили положень про нормативні та процесуальні механізми забезпечення цих прав і свобод, то в європейській літературі було висловлено припущення про те, що правова система Співтовариств характеризується різноманітністю правового статусу прав, які захищаються Судом. У цих умовах краще говорити не про різноманітність прав людини, а про відмінності в їх сутнісному змісті. Звідси можна вирізнити три групи прав людини залежно від їх сутнісного змісту».

Перша з них містить т. з. функц. права, а саме, права людини, зміст яких впливає з положень устан. договорів ЄС. Це ті права особи, які сформульовані, виходячи з інтеграц. процесів, що відбуваються в рамках ЄС, або можуть бути визнані такими. Напр., заборона будь-якої дискримінації на підставі громадян. належності; недискримінація щодо умов постачання та збуту

товарів; заборона обмежень на вільне надання послуг за принципом рівноправ'я та недискримінації; недискримінація при забезпеченні умов вільного пересування трудящих; рівноправ'я між трудящими д-в-членів стосовно умов праці; дотримання принципу рівної оплати для жінок і чоловіків за рівну чи рівноцінну працю. Вони впливають з відп. положень устан. актів ЄС і зумовлені міркуваннями їх практ. реалізації стосовно прав людини.

Друга група прав людини, що забезпечується в рамках ЄС, пов'язана з ін-том гр-нства ЄС, введеним Маастрихт. договором 1992 (ст. 17—22) (див. *Громадянство ЄС*). Ця група визначається як спец. громадян. права, що ґрунтуються на праві гр-н ЄС вільно пересуватися та проживати на терит. д-в-членів. Це право передбачає участь у виборах в органи місц. самоврядування та *Європейський парламент*, дипл. і конс. захист за кордоном, право направляти петиції в цей Парламент, звернення до омбудсмена (уповноважений з прав людини) та письм. запити до всіх інституцій ЄС.

До третьої групи прав людини, що також мають забезпечуватися в рамках ЄС, належать права, які відображають найважливіші життєві потреби та інтереси людини. Як зазначає А.Я. Капустін, ця група прав «дістала назву загальних або основних прав і свобод особи в загальнозживаному (вузькому) значенні цього вислову». Відповідно, у суд. рішеннях Суду ЄС, говорить він далі, було визначено як основні, зокрема, такі права, як право власності (рішення у справі «Hauer»), право на вільне здійснення екон. діяльності (рішення у справах «Hauer», «Keller», «Kuhn»), право на повагу до приват. та сімейного життя, право на недоторканність житла і кореспонденції (рішення у справі «National Panasonic»), право на свободу вираження думок (рішення у справі «Oyow and Traore v. Commission»), право на захист (рішення у справі «Hoffman — La Roche v. Commission»), право на свободу віросповідання (рішення у справі «Praise»), право на суд. захист (рішення у справах «Unectef v. Heylens» і «Johnston») та право на ненадання зворотної сили кримін.-правовим нормам (рішення у справі «Regina»). Отже, ідентифікація Судом ЄС осн. прав людини ґрунтується, з

одного боку, на спільних ознаках, що характеризують правопорядки д-в-членів, хоча тут можуть бути й деякі відмінності, в осн. тех. характеру, а з ін. боку, на необхідності врахування тих чи ін. положень устан. договору, що має наслідком виявлення специфіки застосув. цих прав у праві ЄС. Однак проблема забезпечення осн. прав людини в ЄС ще остаточно не врегульована, спричинюючи конфлікти між правопорядком Об'єднання і нац. правопорядками д-в-членів. У Хартії, порівняно з ЄКПЛ, встановлено ширше коло прав і свобод людини. Напр., предметом заборони рабства та примус. праці є не лише сам факт цього злочин. діяння, а й конкретизація його у вигляді заборони укладання будь-якої угоди, об'єктом якої є людина (ст. 5 Хартії).

Разом з тим спостерігається позит. тенденція, яка свідчить, що практика застосув. норм права ЄС, пов'язаних із забезпеченням осн. прав людини у внутр. правопорядках д-в-членів, розвивається в напрямі узгодження з правопорядком ЄС. Очевидним є те, що права і свободи людини, закріплені в ЄКПЛ та Хартії 2007, «створюють єдиний каталог прав і свобод людини, що визначаються РЕ та ЄС, наявність якого не виключає можливість здійснення прав, які захищаються в рамках однієї системи і не відомі іншій. Це сприяє зближенню РЕ та ЄС у сфері прав людини. Водночас наявність двох каталогів прав людини створює реальну загрозу різного тлумачення цих прав і свобод» (Л.В. Цанава).

Отже, Є. с. з. п. л. є розгалуженим механізмом, хоча й не позбавленим деяких суперечностей, що складається з різних базових частин європ. інституц. системи, діяльність яких здійснюється і координується у взаємному переплетенні задля виконання загальноєвроп. принципу захисту прав і свобод людини.

Літ.: Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування. К., Будапешт. 1997; Буткевич В.Г. Регіональні системи міжнародного захисту прав людини та основних свобод. Міжнародне право. Основні галузі. Підруч. К., 2004; Заблоцька Л.Г., Федорова А.Л., Шинкаренко Т.І. Політико-правові

ЄВРОПЕЙСЬКА СЛУЖБА ЗОВНІШНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

аспекти діяльності Ради Європи. К., 2007; *Валеєв Р.М., Гарипов Р.Ш.* Европейская система защиты прав человека // Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учеб. / Под ред. Р.М. Валеєва, Р.Г. Вагизова. Казань, 2007; *Капустин А.А.* Защита прав человека и гражданина в Европейском Союзе // Там же; *Бенуа-Ромер Ф., Клебес Г.* Право Європи. Прямуючи до загальноєвропейського правового простору. К., 2007; *Цанава Л.В.* Взаимодействие Совета Европы и Европейского Союза в области прав человека: основные проблемы // МЖМП, 2008, № 3; *Мицик В.В.* Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: підруч. К., 2010; *Мушак Н.Б.* Міжнародно-правові питання співробітництва та взаємодії правових систем Ради Європи, Європейського Союзу та Організації з безпеки і співробітництва у Європі у сфері захисту прав людини // Часопис Київського університету права, 2013, № 1; *Фалалєєва Л.Г.* Система захисту прав людини в інтеграційному правопорядку ЄС: еволюція підходів // Адвокат, 2014, № 9.

В.Н. Денисов

ЄВРОПЕЙСЬКА СЛУЖБА ЗОВНІШНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (англ. European External Action Service) — дипл. служба ЄС, що має статус функціонально автон. органу, наділеного юрид. повноваженнями у сфері реалізації покладених на нього завдань і цілей, керівництво яким здійснює *Верховний представник ЄС із закордонних справ та безпекової політики* (далі — *Верх. представник ЄС із ЗСБП*).

Новели, запропоновані Договором про встановл. Конституції для Європи 2004, що не набув чинності, але зберігає істор. значення, засвідчили необхідність запровадження механізму координації між різними сферами зовн. діяльності ЄС. Об'єднання кол. посад *Верх. представника зі Спільної зовн. та безпекової політики*, який підпорядковувався *Раді Європейського Союзу*, та *Комісара із зовн. відносин* уможливило об'єднання підрозділів *Європейської комісії* (далі — *Єврокомісія*) та *Ген. секретаріату Ради ЄС*, відповід. за зовн. діяльність ЄС.

У промові, виголошеній перед *Європейським парламентом* (далі — *Європарламент*), К. Ештон (*Верх. представник ЄС із ЗСБП* 01.12.2009 — 01.11.2014) наголосила на тому, що засн. ЄСЗД розглядається як «мож-

ливість, що випадає лише один раз на покоління», щоб поліпшити узгодженість зовн. діяльності ЄС, насамперед її безпекової та оборонної складових, з метою реалізації спільних цілей і цінностей, визначених *Лісабонським договором 2007*. Правовою основою створення ЄСЗД є ст. 27 Договору про ЄС у ред. Лісабон. договору 2007 (далі — *ДЄС-Л*), яка містить лише заг. положення щодо її складу та діяльності. Структура, функції та повноваження ЄСЗД встановлюються рішенням Ради ЄС, яка діє за пропозицією *Верх. представника ЄС із ЗСБП* після проведення консультацій з *Європарламентом* та отримання згоди *Єврокомісії*.

Під час переговорів про створення ЄСЗД крім тех. складнощів виникли проблемні питання щодо структури та мандата ЄСЗД. Осн. проблемою для *Сполученого Королівства*, *Франції* та *Німеччини* став баланс їхніх інтересів між посиленням дипл. ролі ЄС та збереженням власних дипл. служб. Зазначені д-ви-члени сприяли прийняттю рішення, яке б наділяло *Верх. представника ЄС із ЗСБП* та *ЄСЗД* відп. функціями і повноваженнями, обмежуючи одночасно їх незалежність шляхом підпорядкування ЄСЗД *Раді ЄС*. Менш впливові д-ви-члени теж висловлювали своє бачення функцій і повноважень ЄСЗД та критичне ставлення до домінування *Сполученого Королівства*, *Франції* й *Німеччини* при її створенні. Очолювані д-вами *Вишеградської групи*, решта д-в — членів ЄС не намагалися блокувати процес засн. ЄСЗД, але лобіювали забезпечення свого представництва на найвищому рівні.

У результаті переговорного процесу було узгоджено новий пакет пропозицій, оприлюднений 21.06.2010. Осн. відмінністю від початкових пропозицій К. Ештон стало запровадження адм. посади *Ген. директора, підзвітного Верх. представнику ЄС із ЗСБП* як віце-президенту *Єврокомісії*. Крім того, було погоджено, що бюджет ЄСЗД затверджуватиметься щороку *Європарламентом* за такою самою процедурою, що й бюджет *Єврокомісії*. Компроміс, досягнутий 21.06.2010, задовольнив *Європарламент*, і він підтримав прийняття Рішення *Ради ЄС* про організацію та функціонування ЄСЗД 2010/427/EU від 26.07.2010 (далі — *Рішення 2010/427/EU*). Зазначене Рішення стало

складним компромісом між прихильниками сильної дипл. ролі ЄС, прагненням Єврокомісії утримати вплив на зовн. діяльність ЄС і намаганням д-в-членів зберегти свої дипл. мережі та двостор. відносини з третіми країнами.

ЄСЗД є функціонально автон. органом ЄС, окр. від Єврокомісії та Ген. секретаріату Ради ЄС, який підпорядковується Верх. представнику ЄС із ЗСБП. Терміни «функціонально автономний» та «окремий» вказують на те, що, здійснюючи підтримку Верх. представника ЄС із ЗСБП, ЄСЗД має отримувати вказівки лише від нього, а не від Ради ЄС чи Єврокомісії.

ЄСЗД має *sui generis* природу в організац.-правовому механізмі ЄС, оскільки вона формально не включена до переліку інституцій, викладеного у ст. 13 ДЕС-Л, але розглядається як інституція в адм., кадр. та фін. сфері. Положення первинного права ЄС, що регулюють правовий статус і функціонування інституцій, у принципі можуть бути застосовані до ЄСЗД, коли її розглядають у відп. сфері правового регулювання як інституцію. Зважаючи на те, що ЄСЗД не є допом. органом однієї з інституцій ЄС і не має делегованих його інституціями повноважень, її можна охарактеризувати як підготовчий орган і частково як орган зовн. представництва ЄС. У межах організац. структури ЄСЗД відбулося об'єднання різноманітних акторів у сфері зовн. діяльності ЄС, що сприяє формуванню та реалізації чіткої, узгодженої та підпорядкованої єдиному комплексу політ. цілей зовн. політики ЄС.

Функц. автономія полягає в тому, що ЄСЗД виконує завдання щодо формулювання пропозицій з певних питань, збору інформації тощо самостійно. Водночас організац. автономія ЄСЗД обмежена такими чинниками: у кадр. та фін. сфері ЄСЗД підлягає особл. правовому регулюванню, а саме, вона відповід. перед Європарламентом і підпорядкована Верх. представнику ЄС із ЗСБП. Крім того, дія Внутр. регламенту Єврокомісії поширюється на ЄСЗД, коли вона веде переговори щодо укладання угод, які водночас охоплюють сферу ЗСБП та ін. сфери зовн. діяльності ЄС. Отже, термін «функціонально автономний» можна тлумачити так: ЄСЗД не потребує організац. підтримки ін. інституцій чи органів ЄС

при реалізації нею своїх функцій, тобто ця структура організаційно та операційно самодостатня. ЄСЗД має власний бюджет і кадр. склад, організований у спосіб, що підкреслює її самост. адм. ідентичність.

Автономія ЄСЗД має обмежений характер з огляду на її підпорядкування Верх. представнику ЄС із ЗСБП. Водночас зберігається високий рівень автономії при вирішенні адм. питань, зокрема при наданні дозволу на доступ до документів, вирішенні поточних управлін. питань, виконанні адм. бюджету. ЄСЗД має власний бюджет і безпосередньо вступає у труд. правовідносини зі своїми працівниками. Верх. представник ЄС із ЗСБП є гол. розпорядником її бюджету та здійснює кадр. призначення в межах ЄСЗД самостійно чи делегуючи повноваження щодо призначення службовців серед. і нижчої ланки відп. службовцям вищого рангу. Таким чином, адм. автономія ЄСЗД охоплює лише управлін. сферу і не стосується виконання ЄСЗД її функцій у зовнішньополіт. сфері.

Важливою складовою правосуб'єктності ЄСЗД є здатність вступати у правовідносини з ін. інституц. акторами ЄС. Інструментом її практ. реалізації ЄСЗД є угоди зі службами та структур. підрозділами ін. інституцій і органів ЄС, спрямовані на забезпечення виконання нею обов'язку «широкого співробітництва» (англ. *sincere cooperation*). Зокрема, відповідно до ст. 3 Рішення 2010/427/EU, ЄСЗД може укладати служб. угоди (англ. *service-level arrangements*) з підрозділами Ген. секретаріату Ради ЄС, Єврокомісії, ін. службами та міжінституц. органами ЄС, однак найпоширенішими є угоди зі службами та підрозділами Єврокомісії.

Служб. угоди ЄСЗД подібні до міжінституц. угод, практика укладання яких є усталеною, і деякі з яких відповідно до ст. 295 Договору про функціонування ЄС (далі — ДФЕС) визнаються юрид. обов'язковими актами. Угоди між ЄСЗД та ін. інституц. акторами ЄС мають на меті ефект. реалізацію обов'язку взаємного «широкого співробітництва» та забезпечення узгодженості зовн. діяльності ЄС. Окреслені угоди ЄСЗД мож-

ЄВРОПЕЙСЬКА СЛУЖБА ЗОВНІШНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

на розглядати як інструменти виконання обов'язку «широкого співробітництва», закріпленого в устан. договорах, а отже, вони можуть набувати юрид. обов'язкового характеру, якщо сторони явно висловили такий намір.

Організац. структуру ЄСЗД становлять центр. апарат і представництва ЄС у третіх країнах та при міжнар. орг-ціях. Відповідно до п. 3 ст. 27 ДЕС-Л та положень Рішення 2010/427/EU, з 01.01.2011 відп. директорати і функції Єврокомісії та Ген. секретаріату Ради ЄС переведено до ЄСЗД разом зі службовцями і тимчас. персоналом, який обіймав посади в цих директоратах. З Ген. секретаріату Ради ЄС було переведено підрозділи, відповід. за СБОП та кризове врегулювання, Ген. директорат Е, що включав геогр. директорати, директорат з питань нерозповсюдження зброї мас. знищення та директорат з парламент. зв'язків у сфері ЗСБП, а також персонал, що забезпечував діяльність спец. представників ЄС та місії СБОП. Зі складу Єврокомісії до структури ЄСЗД було переведено Ген. директорат із зовн. зносин (DG RELEX), крім персоналу, відповід. за фін. інструменти, Зовн. службу Єврокомісії, що відповідала за діяльність її представництв у третіх країнах та при міжнар. орг-ціях, а також директорати D та E, підрозділи C1 і C2 Ген. директорату з розвитку. У період 2011—13 було створено ще 119 нових адм. посад. У підсумку заг. кількість посад адм. рівня у ЄСЗД сягнула 1643. Відповідно до Огляду ЄСЗД, опубл. К. Ештон у лип. 2013, заг. чисельність службовців ЄСЗД становить 3417 осіб, у т. ч. 1457 співробітників центр. апарату і 1960 членів персоналу делегацій ЄС, в яких також працюють 3500 службовців Єврокомісії.

До 01.07.2013 ЄСЗД наймала лише службовців Єврокомісії та Ген. секретаріату Ради ЄС, представників дипл. служб д-в-членів. Наразі будь-який посадовець чи службовець ЄС може обійняти вакантну посаду в ЄСЗД. Чисельність персоналу ЄСЗД встановлюється щороку в рамках бюджет. процедури. У кадр. сфері ЄСЗД розглядається

як інституція ЄС у значенні ст. 1 в Кадрового регламенту службовців ЄС та ст. 1 Умов прийняття на роботу ін. службовців, затверджених Регламентом 259/68/ЕЕС/Euratom/ECSC Ради ЄС від 29.02.1968 з відп. наст. змінами та доповненнями. Службовці ЄСЗД, на яких поширюється дія Кадрового регламенту та Умов, призначаються Верх. представником ЄС із ЗСБП. Співробітники ЄСЗД діють в особистій якості, керуючись виключно інтересами ЄС, вони не вправі звертатися за інструкціями та виконувати інструкції будь-якого уряду, органу, орг-ції чи особи поза ЄСЗД, крім вказівок Верх. представника ЄС із ЗСБП.

Поточне управління ЄСЗД здійснює Викон. ген. секретар (англ. Executive Secretary General), який діє під керівництвом Верх. представника ЄС із ЗСБП, має заступника/політ. директора та заступника з міжінституц. відносин. Викон. ген. секретар має вживати всіх необхідних заходів для ефект. функціонування ЄСЗД, у т. ч. адм. та фін. забезпечення. Верх. представник ЄС із ЗСБП, Викон. директор (англ. Chief Operating Officer), Викон. ген. секретар і 2 його заступники разом утворюють колегію (англ. corporate board) ЄСЗД. Заступники Викон. ген. секретаря мають забезпечувати належний рівень координації між усіма підрозділами ЄСЗД, а також делегаціями ЄС у третіх країнах та при міжнар. орг-ціях.

На вимогу Ради ЄС Ф. Могеріні, яка з 01.11.2014 обіймає посаду Верх. представника ЄС із ЗСБП, мала підготувати до кінця 2015 черговий звіт щодо орг-ції та функціонування ЄСЗД, визначивши осн. недоліки його організац. структури та шляхи їх подолання. Зокрема, Ф. Могеріні ініціювала злиття посад Викон. ген. секретаря ЄСЗД та Викон. директора ЄСЗД шляхом запровадження посади Ген. секретаря ЄСЗД, який матиме 2 заступників. Реалізація цієї пропозиції сприятиме спрощенню організац. структури ЄСЗД, зміцнивши тенденцію до посилення взаємодії між різними елементами зовн. діяльності ЄС.

Осн. одиницею організац. структури центр. апарату ЄСЗД є викон. директорати (англ. managing directorate), що складаються з підрозділів, утворених за геогр. принципом, які охоплюють усі д-ви та регіони

світу, підрозділів багатостор. співробітництва та темат. підрозділів. Структура ЄСЗД охоплює Викон. директорат I «Азія та Тихоокеанський регіон», Викон. директорат II «Африка», Викон. директорат III «Європа та Центральна Азія», Викон. директорат IV «Північна Африка, Середній Схід, Аравійський півострів, Іран та Ірак», Викон. директорат V «Америци» і Викон. директорат VI «Глобальні та багатосторонні питання». До складу ЄСЗД включено також Викон. директорат з адм. та фін. питань, що забезпечує її функціонування в цілому, а його керівник наразі тимчасово виконує обов'язки Викон. директора ЄСЗД. За потреби підрозділи ЄСЗД координують свою діяльність із Ген. секретаріатом Ради ЄС та відп. підрозділами Єврокомісії. Рішення 2010/427/EU не визначає чіткий механізм взаємодії геогр. і темат. підрозділів, який є надзвичайно важливим, з огляду на те, що останні можуть надавати геогр. підрозділам інформацію з широкого кола питань, серед яких права людини, демократія, боротьба з тероризмом, нерозповсюдження ядер. зброї тощо. Темат. і геогр. підрозділи ЄСЗД не дублюють підрозділи Єврокомісії та Ген. секретаріату Ради ЄС, однак Єврокомісія зберегла у своїй структурі підрозділи, відповід. за розширення ЄС, гуманіт. допомогу, торгівлю та політику розвитку.

Верх. представник ЄС із ЗСБП призначає Викон. ген. секретаря ЄСЗД, який несе перед ним персон. відповідальність за адм. менеджмент і внутр. управління бюджетом ЄСЗД. Викон. ген. секретарю ЄСЗД підпорядковані всі викон. директорати, крім Викон. директорату VII «Кризове реагування та оперативна координація», відділу внутр. аудиту, служби підтримки делегацій та оцінки їх діяльності, а також посади медіатора. Заступник Викон. ген. секретаря/політ. директор ЄСЗД керує роботою департаменту з політ. відносин, що включає відділ політ. координації, відділ стратег. планування, Главу комітету з політики та безпеки, власне сам Комітет з політики та безпеки, Комітет з цив. аспектів кризового врегулювання (CIVCOM) та Військ.-політ. групу (PMG). Верх. представнику ЄС із ЗСБП безпосередньо підпорядковані підрозділ стратег. комунікацій, а також спец. представники ЄС. Колегії ЄСЗД підпоряд-

ковані секретаріат колегії, юрид. відділ, підрозділ з парламент. зв'язків.

Служба зовнішньополіт. інструментів (англ. Foreign Policy Instruments Service, FPI), що є підрозділом Єврокомісії та підпорядковується безпосередньо Верх. представнику ЄС із ЗСБП як її віце-президенту, охоплює підрозділи, що опікуються питаннями бюджету, фінансів та міжінституц. відносин, фінансування зовн. інструментів ЄС щодо підтримання миру та стабільності, програм фін. допомоги у рамках ЄПС, операцій ЗСБП, а також публ. дипломатії і спостереження за виборами. Таке організац. рішення піддають критиці через те, що вжиття важливих заходів у цій сфері має вирішуватися у рамках структури ЄСЗД на рівні її колегії, тобто включатися до ланцюжків стратег. комунікацій, безпосередньо підпорядкованих Верх. представнику ЄС із ЗСБП, та механізмів стратег. планування, керованих колегією ЄСЗД.

Усі підрозділи центр. апарату ЄСЗД мають дбати про міжінституц. узгодженість і координувати процес прийняття рішень задля підтримки Верх. представника ЄС із ЗСБП, Президента Євроради, Президента Єврокомісії та Єврокомісії в цілому. Колегія ЄСЗД має забезпечувати внутр. узгодженість, координацію та належний взаємний обмін інформацією між геогр. підрозділами і підрозділами, що відповідають за глобальні питання та багатостор. співробітництво. Задля досягнення високої ефективності окресленої взаємодії геогр. викон. директорати мають спиратися у своїй роботі на ресурсний потенціал темат. підрозділів ЄСЗД, здатних надавати якісну інформ. підтримку при виробленні стратегії відносин ЄС з третіми країнами та міжнар. орг-ціями.

Відповідно до ст. 221 ДФЄС, представництва Єврокомісії в третій країнах та при міжнар. орг-ціях замінено делегаціями ЄС, які фактично розглядаються як посольства ЄС, а глави делегацій *de facto* є послами ЄС. Однак із 136 представництв Єврокомісії 01.01.2010 тільки 54 фактично було перетворено на «посольства» ЄС, уповнова-

**ЄВРОПЕЙСЬКА СЛУЖБА
ЗОВНІШНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

жені виступати від ім. Об'єднання та виконувати функції, які раніше здійснювало посольство головної в Раді ЄС д-ви-члена, а решта змінили лише свої назви без визначення кінцевої дати їх трансформації у делегації ЄС нового типу. Перелік делегацій ЄС, що були реформовані з 01.01.2010, визначений Верх. представником ЄС із ЗСБП після консультацій з д-вами-членами і охоплює 9 европ. д-в, у т. ч. Україну, 12 д-в Азійсько-Тихоокеан. регіону та 33 д-ви Африки. При включенні д-в до цього переліку використовували політ. і тех. критерії, зокрема наявність відп. кадр. ресурсів та доступу до систем ЄС з обміну служб. і таємною інформацією.

Місце делегацій ЄС в його організац. механізмі визначено Рішенням 2010/427/EU, яким їх було включено до структури ЄСЗД. Верх. представник ЄС із ЗСБП може, за погодженням із Радою ЄС та Єврокомісією, приймати рішення про відкриття чи закриття делегацій ЄС. У разі, якщо вказані інституції ЄС не надають своєї згоди, Верх. представник ЄС із ЗСБП може вирішити направити у певну країну посланника чи створити там офіс, що не вимагатиме узгодження такого рішення з Єврокомісією та Радою ЄС.

Організац. схеми делегацій ЄС та зміни до них визначаються рішеннями Викон. директора ЄСЗД, якому ці повноваження було делеговано Верх. представником ЄС із ЗСБП. ЄСЗД має обов'язково узгоджувати структуру делегації ЄС з Єврокомісією, якщо передбачається включення до складу делегації службовців Єврокомісії, тобто створення посад, які фактично перебуватимуть у її підпорядкуванні та відповідатимуть за реалізацію політик і програм ЄС, що мають комунітарну (наднац.) природу. Всі зміни організац. структури делегацій ЄС, що стосуються службовців Єврокомісії чи можуть вплинути на реалізацію її компетенцій, мають бути схвалені ЄСЗД і відповідно до внутр. процедур Єврокомісії. ЄСЗД зобов'язана інформувати Кер. комітет з питань делегацій (EUDEL) про всі пропозиції щодо змін структури, кадр. складу, правил

внутр. функціонування делегацій ЄС чи їх підрозділів, крім тих випадків, коли такі зміни стосуються посад, що перебувають у підпорядкуванні Єврокомісії.

Делегації ЄС складаються з персоналу ЄСЗД і в разі, якщо це необхідно для виконання бюджету ЄС чи здійснення політик, що не охоплюються повноваженнями ЄСЗД, службовців Єврокомісії. Наразі 57 % від усього кадр. складу ЄСЗД становить персонал делегацій. Станом на черв. 2013 у складі делегацій переважали службовці Єврокомісії, яких налічувалося 3500 осіб, порівняно з 1960 особами, які належали до структури ЄСЗД. Майже половина службовців ЄСЗД — це нац. дипломати, тимчасово відряджені до її складу. Решту становлять здебільшого кол. службовці Єврокомісії, яких було переведено до структури ЄСЗД відповідно до Рішення 2010/427/EU. У складі більшості делегацій є лише кілька службовців ЄСЗД.

Керівництво делегацією ЄС здійснює її глава, який відповідає перед Верх. представником ЄС із ЗСБП за її функціонування і забезпечення координації всіх дій ЄС у д-ві перебування. Глава делегації ЄС отримує вказівки від Верх. представника ЄС із ЗСБП та ЄСЗД і відповідає за їх виконання. Однак у сферах, які відповідно до устан. договорів належать до компетенції Єврокомісії, остання також може видавати вказівки для делегацій ЄС, надавши копію такого документа ЄСЗД. Функціонування кожної делегації ЄС має періодично оцінювати Викон. ген. секретар ЄСЗД. Верх. представник ЄС із ЗСБП може вступати у відносини, необхідні для відкриття та забезпечення функціонування делегації, з приймаючою д-вою чи міжнар. орг-цією. Скажімо, Верх. представник ЄС із ЗСБП має вживати всіх заходів для забезпечення надання делегаціям ЄС, їх персоналу і майну привілеїв та імунітетів, передбачених *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961* (далі — Віден. конвенція 1961). Делегації ЄС мають забезпечувати потреби інституцій ЄС, що виникають у них при здійсненні контактів з міжнар. орг-ціями та третіми країнами, в яких акредитовано делегації ЄС. Глава делегації ЄС має право представляти його у д-ві перебування, зокрема як сторона у суд. провадженнях. Де-

легації ЄС зобов'язані тісно співпрацювати у спосіб обміну інформацією з дипл. службами д-в — членів ЄС та підтримувати їх у дипл. відносинах та при наданні конс. захисту гр-нам ЄС (див. *Громадянство Європейського Союзу*).

Завдання ЄСЗД здебільшого сформульовані шляхом відсилання до змісту повноважень ін. інституц. акторів ЄС, зокрема Верх. представника ЄС із ЗСБП, Президента Євроради, Президента Єврокомісії, Ген. секретаріату Ради ЄС та Єврокомісії. Повноваження ЄСЗД визначені через зобов'язання надавати підтримку чи сприяння, а також шляхом заборони втручання у сферу повноважень ін. інституц. акторів ЄС. Завдання з підтримки (англ. support) ЄСЗД Верх. представника ЄС із ЗСБП у реалізації його мандата суттєво відрізняється від обов'язку сприяти (англ. assist) Президенту Євроради, Єврокомісії та її Президенту. Термін «сприяння» має вужче значення і охоплює лише виконання частини підготовчої роботи до самітів Євроради та засідань Єврокомісії, а також участь у підготовці закорд. візитів Президента Єврокомісії та Президента Євроради. Використання щодо Верх. представника ЄС із ЗСБП терміна «підтримка» вказує не лише на ширше коло обов'язків ЄСЗД в цілому, а й на те, що вона має сприяти йому незалежно від того, у якій ролі він виступає. Отже, ЄСЗД не обмежує свою діяльність реалізацією аналіт. проєктів інституцій ЄС, а є органом, що має проактивно генерувати нові ідеї щодо розвитку та реалізації зовн. політик ЄС, особливо щодо механізмів і методів забезпечення узгодженості зовн. діяльності ЄС. Ця відмінність між «підтримкою» та «сприянням» також впливає з наявності у відп. інституц. акторів повноважень давати вказівки ЄСЗД. До набуття чинності Лісабон. договором 2007 головуюча в Раді ЄС д-ва-член при здійсненні зовнішньополіт. діяльності ЄС спиралася на чітку управлін. вертикаль, що охоплювала експерт. робочі групи. Наразі Президент Євроради у своїй діяльності може спиратися лише на власний офіс, а ЄСЗД має сприяти йому, але не зобов'язана виконувати його вказівки.

Ст. 2 Рішення 2010/427/EU визначає заг. функції ЄСЗД, не конкретизуючи, виконання яких саме завдань покладено на неї.

Отже, чітко сформульовано лише 2 повноваження ЄСЗД: підтримка Верх. представника ЄС із ЗСБП при формуванні пропозицій у сфері СЗБП та в процесі їх реалізації; підтримка Верх. представника ЄС із ЗСБП у забезпеченні узгодженості зовн. діяльності ЄС у цілому. Аналіз положень устан. договорів щодо функцій і повноважень Верх. представника ЄС із ЗСБП свідчить про те, що повноваження ЄСЗД у сфері забезпечення узгодженості поширюються на сферу зовн. діяльності ЄС загалом, а не лише на сферу СЗБП.

Мандат ЄСЗД включає 2 виміри: координацію зовн. діяльності ЄС на рівні стратег. планування (формування рішень) та імплементацію ухвалених рішень. ЄСЗД надає підтримку Верх. представнику ЄС із ЗСБП у реалізації його мандата на здійснення СЗБП, у т. ч. СБОП, а також у забезпеченні узгодженості зовн. діяльності ЄС. Верх. представник ЄС із ЗСБП користується підтримкою ЄСЗД, діючи як Глава Ради ЄС із закорд. справ, без шкоди для реалізації завдань, які зазвичай виконує Ген. секретаріат Ради ЄС. До завдань ЄСЗД належить підтримка Верх. представника ЄС із ЗСБП як віце-президента Єврокомісії в реалізації його повноважень у сфері зовн. зносин у рамках Єврокомісії та координації ін. аспектів зовн. діяльності ЄС. Реалізація ЄСЗД своїх функцій та повноважень відбувається у тісній взаємодії з Ген. секретаріатом Ради ЄС та Єврокомісією.

Після набуття чинності Лісабон. договором 2007 вплив делегацій ЄС на дипл. середовище значно посилюється. До того статус представництв Єврокомісії не був чітко визначений: одні приймаючі д-ви акредитували їх як посольства, ін. — як представництва міжнар. орг-цій. Наразі делегації ЄС здебільшого розглядаються як посольства. На рівні ЄС створення ЄСЗД та підпорядкування їй делегацій ЄС призвело до ліквідації Ген. директорату Єврокомісії із зовн. зносин (DG RELEX) та Зовн. служби Єврокомісії, яка раніше відповідала за функціонування делегацій Єврокомісії в третіх країнах та при міжнар. орг-ціях, відтак ви-

ЄВРОПЕЙСЬКА СЛУЖБА ЗОВНІШНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ника необхідність у регламентації відносин Єврокомісії, Верх. представника ЄС із ЗСБП та ЄСЗД у сфері управління делегаціями ЄС. Механізм взаємодії зазначених інституц. акторів щодо управління делегаціями ЄС визначено у Спільному рішенні Єврокомісії і Верх. представника ЄС із ЗСБП стосовно Механізмів співробітництва щодо управління делегаціями ЄС від 28.03.2012. Рішення покликане увідповіднити діяльність делегацій ЄС та інституц. акторів, що здійснюють управління ними, з огляду на інституц. новели Лісабон. договору 2007.

Делегації ЄС виконують 3 осн. функції: представництво ЄС у третіх д-вах з широкого кола питань; координація та надання підтримки д-вам-членам у приймаючій д-ві; надання необхідної для формування політики ЄС «вхідної інформації», діючи як інтегральна складова ЄСЗД. Механізми співробітництва дипл. представництв д-в-членів та делегацій ЄС викладено у Кер. принципах співробітництва ЄС у третіх країнах 2011 та Кер. принципах щодо політ. демаршів ЄС 2011. Зазначені документи не мають юрид. обов'язкового характеру, але містять практ. вказівки щодо співробітництва між представництвами д-в-членів і делегаціями ЄС у сфері обробки та обміну інформацією на регулярній основі, а також механізмів внутр. координації їх діяльності з метою забезпечення єдності позиції ЄС. Перші роки діяльності делегацій ЄС після набуття чинності Лісабон. договором 2007 засвідчили їх здатність до підготовки високоякісних аналіт. звітів, зокрема завдяки професіоналізму нац. дипломатів, які працюють у делегаціях.

На службовців ЄСЗД та персонал делегацій ЄС поширюється дія Протоколу № 7 про привілеї та імунітети ЄС, що дод. до Лісабон. договору 2007. Відповідно до п. 6 ст. 5 Рішення 2010/427/EU, Верх. представник ЄС із ЗСБП уповноважений укладати з приймаючою д-вою чи міжнар. орг-цією угоди з питання поширення на делегації ЄС, їх персонал і власність привілеїв та імунітетів, «еквівалентних» передбаченим Ві-

ден. конвенцією 1961. Зважаючи на те, що міжнар.-правові норми, якими регулюються дипл. та конс. зносини, не були розраховані на застосув. щодо такого специф. суб'єкта міжнар. права, як ЄС, їх практ. реалізація останнім є досить складною. ЄС не є учасником Віден. конвенції 1961, але розвинув узгоджену практику щодо застосув. її положень на підставі взаємної згоди з д-вою, в якій акредитується делегація ЄС, напр. шляхом укладення «угод про заснування» з приймаючими д-вами чи «угоди про штаб-квартиру», що є практ. інструментами реалізації положень п. 6 ст. 5 Рішення 2010/427/EU. Прикметно, що дія Віден. конвенції 1961 у відносинах ЄС з третіми країнами не обмежується питаннями дипл. привілеїв та імунітетів делегацій ЄС, їх персоналу та приміщень, а передбачає також застосув. решти її положень *mutatis mutandis*. ЄС доводиться щоразу на *ad hoc* основі укладати відп. угоди з третіми країнами та міжнар. орг-ціями з метою врегулювання питань щодо статусу і функціонування делегацій ЄС, а також забезпечувати реалізацію принципу взаємності, тобто гарантувати надання представництвам третіх д-в, акредитованих при ЄС, дипл. привілеїв та імунітетів. Відповідно до ст. 16 Протоколу № 7, дод. до Лісабон. договору 2007, Бельгія має надавати дипл. привілеї та імунітети, передбачені міжнар. звичаями, представництвам третіх країн, акредитованим при ЄС у м. Брюссель.

Делегації ЄС є потужним центром обміну інформацією між посольствами д-в-членів і здатні виконувати координац. функції, однак можливість їх залучення до реалізації конс. функцій чи сфери військ. і оборонного співробітництва викликає неоднозначну реакцію д-в-членів, а також не має достатньої правової бази на рівні *права Європейського Союзу*.

Функціонування ЄСЗД визначається розрізненням 2 управлін. культур: комунітарної культури (подібної до *Європейських Співтовариств*), успадкованої від Ген. директорату із зовн. зносин Єврокомісії (DG RELEX), що наразі чисельно переважає в ЄСЗД і впливає на функціонування геогр. і темат. кер. директоратів і делегацій, та культури міжуряд. співробітництва, успадкованої від політ. підрозділів та структур кри-

зового врегулювання Ради ЄС, що зберігає певну автономію у рамках організац. структури ЄСЗД. Поєднання комунітарних та міждерж. методів співробітництва у рамках організац. структури ЄСЗД створило передумови для формування нового методу, що дозволяє використовувати наднац. інструментарій у спосіб, який не становить загрози для суверен. повноважень д-в-членів.

Інституц. зміни, запроваджені Лісабон. договором 2007, посилили роль Представництва ЄС в Україні у реалізації двостор. співробітництва, передусім імплементації *Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014*. ЄСЗД і Представництво ЄС в Україні відіграють гол. роль у здійсненні моніторингу за виконанням цієї Угоди та підготовці звітів щодо імплементації Порядку денного асоціації, програм і проєктів у рамках ЄПС. На ЄСЗД та Уряд. офіс з питань європ. інтеграції, що є структур. підрозділом Секретаріату КМ України, покладено виконання функцій секретаріату Ради асоціації та Комітету асоціації як двостор. органів асоціації Україна—ЄС.

Літ.: Council Decision of 26 July 2010 establishing the organisation and functioning of the European External Action Service (2010/427/EU) // Official Journal of the European Union, 03.08.2010, L 201; *The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World* / Ed. F. Bindi. Washington, 2010; *Piris J.-C. The Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis*. With foreword by Angela Merkel. Cambridge, 2010; *Blockmans S., Laatsit M.-L. The European External Action Service: Enhancing Coherence in EU External Action?* // EU External Relations Law and Policy in the Post Lisbon Era / Ed. P.J. Cardwell. The Hague, 2012; *EEAS 2.0: A legal commentary on Council Decision 2010/427/EU establishing the organization and functioning of the European External Action Service* / Ed. S. Blockmans, C. Hillion. Stockholm, 2013; *Davydenko O. EEAS in the EU External Action Architecture* // European Studies. The Review of European Law, Economics and Politics, 2014, v. 1; *Wouters J., Duquet S. The EU and International Diplomatic Law: new horizons?* // Hague Journal of Diplomacy, 2012, v. 7, N 1.

О.І. Давиденко

ЄВРОПЕЙСЬКА СОЦІАЛЬНА ХАРТІЯ 1961 (далі — ЄСХ 1961, англ. European Social Charter) — регіон. багатостор. міжнар. договір *Ради Європи* (далі — РЕ), в якому на основі міжнар. стандартів, що містяться в конвенц. нормах ООН і МОП, а також кращих зразків нац. зак-ва соціально орієнтованих д-в визначено європ. соц. мо-

дель, встановлено каталог соц.-екон. прав людини та механізми їх реалізації.

ЄСХ 1961, укладена 18.10.1961, набула чинності 26.02.1965. Станом на 01.07.2016 з 47 д-в — членів РЕ 9 дотримуються зобов'язань за ЄСХ 1961. Ліхтенштейн і Швейцарія підписали, але ще не висловили згоду на обов'язковість для них ЄСХ 1961 у спосіб її ратифікації або затвердження. ЄСХ 1961 є джерелом міжнар. стандартів РЕ у сфері соц.-екон. прав людини, її має поступово замінити *Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996* (далі — ЄСХ(п) 1996).

ЄСХ 1961 та ЄСХ(п) 1996 є найбільш значущими міжнар.-правовими актами РЕ після *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (далі — ЄК 1950), які разом з Європ. культ. конвенцією 1954 становлять комплексний правовий механізм колект. забезпечення прав людини, визначають відп. міжнар. стандарти прав людини (див. *Європейські стандарти у сфері культурної спадщини*), створюючи єдине правове поле взаємозалежних громадян., політ., екон., соц. та культ. прав людини, взаємодія яких визнається РЕ домінантою функціонування європ. демократії.

Підготовка ЄСХ 1961 зумовлена прагненням європ. д-в, які є прихильниками соц.-екон. прав людини та напрями діяльності РЕ у цій сфері, а також заповнити прогалину ЄК 1950, що обмежилася встановл. переважно громадян. і політ. прав. Наприкінці 80-х з ініціативи Комітету Міністрів РЕ було започатковано процес оновлення ЄСХ 1961 з метою посилення захисту соц.-екон. прав людини: прийнято Дод. протокол до Європ. соц. хартії від 05.05.1988 (далі — ДП 1988), що набув чинності 04.09.1992, розширивши перелік прав, які гарантуються нею; Протокол про внесення поправок до Європ. соц. хартії від 21.10.1991 (далі — Протокол 1991), який донині не набув чинності, але застосовується за рішенням Комітету Міністрів РЕ, удосконаливши контр. механізм ЄСХ 1961, заснований на доповідях, та більш чітко визначивши функції органів контролю; Дод. протокол до Європ.

соц. хартії про запровадження системи колект. оскарження від 09.11.1995 (далі — ДП 1995), що набув чинності 01.07.1998; укладено ЄСХ(п) 1996, яка поєднує нові положення з положеннями ЄСХ 1961 і внесеними до неї змінами та доповненнями, а також положення ДП 1988, відтак є доповненою та оновленою за змістом, досконалішою порівняно з ЄСХ 1961.

Структурно ЄСХ 1961 складається з преамбули, 5 частин і дод. У преамбулі ЄСХ 1961 визначено її гол. мету, що полягає у забезпеченні без будь-якої дискримінації підвищення життєвого рівня та поліпшення соц. забезпеченості населення д-в — членів РЄ. Ч. I складається з 19 пунктів, які містять осн. принципи ЄСХ 1961. Особливість Хартії полягає в тому, що вона є актом, який поєднує декларацію (ч. I) та міжнар. договір (ч. II), гарантуючи 19 основополож. соц.-екон. прав і встановлюючи контр. механізм його виконання.

Приєднуючись до ЄСХ 1961, д-ва бере на себе осн. зобов'язання, викладені у ст. 20, згідно з п. 1(а) якої вона «зобов'язується вважати частину I цієї Хартії декларацією цілей, до здійснення яких прагнутиме всіма відповідними засобами». Йдеться про створення умов, за яких була б уможливлена ефект. реалізація 19 прав, наведених у ч. I. Це зобов'язання закріплено у договір. акті, втім, воно має політ., програм. характер, кореспондуючи положенням *Загальної декларації прав людини 1948* у цій сфері. Натомість ін. зобов'язання, передбачене п. 1(с) ст. 20, має юрид. обов'язковий характер — вважати для себе обов'язковими щонайменше 10, визначених на власний розсуд, з 19 статей ч. II або 45 з позначених цифрами пунктів цієї частини. Кожна з цих 19 статей стосується одного з прав, перелічених у ч. I. Неможливість обов'язкового взяття д-вою всіх зобов'язань, сформульованих у ч. II, пояснюється значними відмінностями в екон. та соц. розвитку д-в — членів РЄ, відчутними фін. наслідками взяття таких зобов'язань, залежністю рівня їх реалізації від можливостей нац. економіки.

Особливість імплементації ЄСХ 1961 у нац. зак-во д-в-учасниць полягає в тому, що останні, згідно з п. 1(b) ст. 20, зобов'язалися з 19 статей ч. II ЄСХ 1961, в яких визначено соц.-екон. права, вибрати для себе як обов'язкові принаймні 5 з визнаних у ній 7 осн. статей, до яких належать ст. 1, 5, 6, 12, 13, 16, 19. Саме ці статті обрано не тому, що вони захищають 7 найважливіших прав, а задля досягнення балансу між різними групами прав, встановлених ЄСХ 1961. Йдеться про право на працю (ст. 1); право на створення орг-цій (ст. 5); право на укладення колект. договорів (ст. 6); право на соц. забезпечення (ст. 12); право на соц. та мед. допомогу (ст. 13); право сім'ї на соц., правовий та екон. захист (ст. 16); право трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу (ст. 19). Заг. кількість статей або позначених цифрами пунктів, які договір. сторона вважатиме для себе обов'язковими, має становити не менш як 10 статей або 45 позначених цифрами пунктів. Крім того, д-ви-учасниці зобов'язані дотримуватися міжнар. стандартів, визначених в обраних ними статтях, незалежно від наявних у їхньому розпорядженні ресурсів. Деякі положення ЄСХ 1961, зокрема п. 3 ст. 12, передбачають можливість розширення обсягу гарантованих прав і принципів д-вами у процесі поліпшення в них екон. та ін. умов, отже, мають еволюц. характер.

Ч. II ЄСХ 1961 розкриває і деталізує такі права: право на працю; право на справедл., безпечні та здорові умови праці; право на справедл. винагороду; право на створення орг-цій та укладення колект. договорів; право дітей, підлітків та працюючих жінок на захист; право на профес. орієнтацію та підготовку; право на охорону здоров'я; право на соц. забезпечення, соц. і мед. допомогу; право на користування послугами соц. служб; право осіб з фіз. або розум. вадами на профес. навчання, перекваліфікацію та соц. реадaptaцію; право сім'ї на соц., правовий та екон. захист; право матерів і дітей на соц. та екон. захист; право займатися прибутковою діяльністю на терит. ін. договір. сторін; право трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей на захист і допомогу.

Ч. III ЄСХ 1961 складається лише з однієї ст. 20 «Зобов'язання», що містить фор-

малізовані обов'язки договорів сторін. Кожна з них має обрати та вважати для себе обов'язковими принаймні 5 із 7 статей, які встановлюють основополож. соц.-екон. права людини. Ч. IV визначає контр. механізм за застосув. ЄСХ 1961. З укладенням Протоколу 1991 процедура контролю була реформована і в оновленому вигляді забезпечує контроль за виконанням зобов'язань д-вами-учасниками як ЄСХ 1961, так і ЄСХ(п) 1996. Ч. V ЄСХ 1961 регламентує підстави відступу від зобов'язань і механізм їх реалізації, можливість встановл. обмежень щодо зазначених прав, порядок підписання, ратифікації, набрання чинності та денонсації ЄСХ 1961 в цілому та її окр. положень. У дод. до ЄСХ 1961 надано тлумачення окр. її статей, а також визначено сфери застосув. Хартії за змістом виразу «захищені особи».

Умовно права, гарантовані ЄСХ 1961, проф. В.Н. Денисов виокремлює у 3 категорії: щодо умов праці, соц. захисту населення та спец. захисту поза роб. середовищем. Права щодо умов праці передбачають: 1) право на працю, в т. ч. на профес. орієнтацію, підготовку та перекваліфікацію; 2) захист у роб. середовищі: право на відп. умови праці та справедл. винагороду, зокрема право чоловіків і жінок на однакову винагороду за працю однакової цінності; 3) право на створення орг-цій, право на укладення колект. договорів; 4) спец. захист деяких категорій працівників: дітей та підлітків, жінок, осіб з фіз. або розум. вадами, трудящих-мігрантів. Соц. захист населення включає право на: охорону здоров'я; соц. забезпечення; соц. і мед. допомогу; користування послугами соц. служб. Спец. захист поза роб. середовищем складається з прав дітей та підлітків, матерів, сімей, осіб з фіз. або розум. вадами, трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей, осіб похилого віку.

ЄСХ 1961 не містить положень, що надавали б змогу фіз. особам безпосередньо використовувати її норми для захисту своїх прав на нац. та міжнар. рівнях, проте остаточно рішення стосовно можливості гр-на посилатися на певні положення ЄСХ 1961 у нац. суді має залишатися за відп. нац. судом, що реалізує правозастосовну функцію. Напр., Верх. суд Нідерландів визнав пряме застосув. у зак-ві п. 4 ст. 6 ЄСХ 1961 щодо

права на страйк. Пряме застосув. положень ЄСХ 1961 притаманне практиці й ін. д-в-учасниць. Так, рішеннями у труд. спорах Федер. суд Німеччини підтвердив, що суди д-ви пов'язані зобов'язаннями за ЄСХ 1961 кожного разу, коли вони мають інтерпретувати прогалину в зак-ві щодо труд. спорів. Держ. рада Бельгії, посилаючись на ст. 6 ЄСХ 1961, анулювала один зі своїх внутр. адм. актів, таким чином підтвердивши, що ЄСХ 1961 має пряме застосув. і є джерелом нац. права.

ДП 1988 поширив на д-ви-учасниці юрид. обов'язкові зобов'язання вжити нових заходів з метою посилення захисту соц.-екон. прав, гарантованих ЄСХ 1961, додавши до 19 прав людини, встановлених ЄСХ 1961, ще 4: право на рівні можливості та рівне ставлення при вирішенні питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі (ст. 1); право на інформацію і консультації (ст. 2); право брати участь у визначенні та поліпшенні умов праці та виробничого середовища (ст. 3); право осіб похилого віку на соц. захист (ст. 4). Процес оновлення ЄСХ 1961 було спрямовано, передусім, на удосконалення її контр.-нагляд. системи з поступовим переглядом передбачених ЄСХ 1961 осн. гарантій, закріплених згодом у ЄСХ(п) 1996. У такий спосіб РЄ започаткувала процес перегляду концепції захисту соц.-екон. прав людини з метою їх розширення і, відповідно, заповнення прогалин у системі захисту цих прав. Втім, збільшення кількості статей, спрямованих на забезпечення соц.-екон. прав, не вирішило проблеми належної реалізації положень ЄСХ 1961.

За рішенням Комітету Міністрів РЄ у 1990 було створено Комітет з Європ. соц. хартії (англ. Committee on the European Social Charter, Charte-Rel), який підготував акт, що мав на меті реформування процедури контролю, яка передбачала проходження доповідей д-в-учасниць через 4 контр. органи. Європ. комітет із соц. прав (далі — Комітет, англ. the European Committee of Social Rights) — комітет незалеж. експертів — аналізував доповіді та готував висновки;

Підкомітет уряд. соц. комітету РЄ готував доповідь з тих самих питань; Консулт. асамблея аналізувала висновки Комітету, готувала доповідь Підкомітету уряд. соц. комітету РЄ і доповідала про свою позицію з цих питань Комітету Міністрів РЄ, який, розглянувши всі надані доповіді та висновки, приймав відп. рішення.

Протокол 1991 удосконалив контр. механізм ЄСХ 1961, чіткіше визначивши функції органів контролю. Він ще не набув чинності, але з 1991 більшість положень, за рішенням Комітету Міністрів РЄ, реалізуються органами контролю, оскільки гарантія захисту прав людини залежить від ефективності системи контролю за їх реалізацією. Контр. механізм ЄСХ 1961 і ЄСХ(п) 1996 однаковий, оскільки ст. С останньої встановлює такий, як визначено для ЄСХ 1961, контроль за виконанням правових зобов'язань, що містяться в ній. Контр. механізм ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996 вимагає від д-в-учасниць щороку подавати Ген. секретарю РЄ доповіді про застосування прийнятих ними положень, закріплених у ч. II. Доповіді аналізує Комітет, уповноважений тлумачити і забезпечити виконання положень ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996 у процесі їх застосування. Комітет є осн. органом договір. механізму міжнар. контролю за дотриманням д-вами-учасницями взятих на себе зобов'язань за ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996. До його складу входить 15 незалеж. експертів, яких обирає Комітет Міністрів РЄ більшістю поданих голосів зі списку запропонованих д-вами-учасницями ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996 незалеж. експертів на 6 років з можливістю 1 повтор. переобрання. Зі свого складу вони обирають голову, 1 чи більше віце-голів, ген. доповідача строком на 2 роки з правом переобрання.

Комітет працює у сесійному порядку. Контр. механізм не передбачає право на індивід. скаргу, як це визначено ЄК 1950. Система нагляду, в т. ч. контроль за колект. скаргами, стосується виключно ч. II ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996, прямого механізму контролю за виконанням заг. програм. зобов'язань ч. I не встановлено. Хоча висновки

Комітету в кожному конкр. випадку стосуються зак-ва і правозастосовної практики певної д-ви, вони є заг. орієнтиром для всіх д-в — учасниць ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996. Аналізуючи відповідність нац. зак-ва правам і принципам, закріпленим у ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996, необхідно орієнтуватися не лише безпосередньо на зміст норм, а й на висновки цього Комітету, на яких, як правило, ґрунтуються рекомендації Комітету Міністрів РЄ.

Доповіді д-в-учасниць про застосування прийнятих ними положень ч. II, що подаються згідно зі ст. 21 ЄСХ 1961, спочатку аналізує Комітет, який готує на їх підставі висновок, де висловлює свою позицію щодо виконання кожною з д-в-учасниць за звітний період положень, стосовно яких вона подала доповідь, оцінює з юрид. точки зору стан відповідності зак-ва та правозастосовної практики конкр. д-в-учасниць їх зобов'язанням за ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996. Доповіді про неприйняті положення, що подаються відповідно до ст. 22 ЄСХ 1961, аналізує Комітет, який встановив, що його роль стосовно цієї категорії доповідей полягає в тому, щоб тлумачити значення конкр. положення і вивчати причини, які спонукають д-ви не приймати його. Він надає висновок, у якому заохочує д-ви до прийняття цих положень.

Доповіді д-в-учасниць та висновки Комітету передають, згідно з п. 1 ст. 27 ЄСХ 1961, на розгляд Уряд. комітету (далі — УК, англ. Governmental Committee), до складу якого входить по 1 представнику від уряду кожної д-ви-учасниці, також у засіданнях УК можуть брати участь з правом дорадчого голосу спостерігачі, не більш ніж від 2 міжнар. орг-цій роботодавців і не більш як від 2 міжнар. об'єднань профспілок. Наразі представниками запрошено Міжнар. орг-цію роботодавців (англ. International Organisation of Employers, IOE), Союз конфедерацій промисловців і роботодавців Європи (англ. the Union of Industrial and Employers' Confederations of Europe, UNICE) та Європ. конфедерацію профспілок (англ. the European Trade Union Confederation, ETUC).

У світлі доповідей д-в-учасниць про застосування ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996 та висновків Комітету щодо цих доповідей УК (2-й після Комітету елемент контр. механізму

ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996) вказує Комітету Міністрів РЄ (3-й елемент контр. механізму ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996) на ситуації, які, на його думку, мають стати, згідно зі ст. 28 ЄСХ 1961, предметом індивід. рекомендацій для кожної конкр. д-ви-учасниці. З цією метою УК відбирає ситуації, що заслуговують бути предметом індивід. попередження/рекомендації для д-ви-учасниці. УК готує доповідь про застосув. ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996, яка підлягає оприлюдненню, і подає її, разом з висновком Комітету, Комітету Міністрів РЄ у процесі кожного контр. циклу. Доповідь УК містить також аналіт. довідку про динаміку змін у виконанні зобов'язань д-вами-учасницями, що відбулися після попереднього контр. циклу.

На засіданнях Комітету Міністрів РЄ обговорюють доповідь УК і висновок Комітету з пропозиціями та аналіт. оцінкою ситуації. За результатами обговорення, керуючись доповіддю УК, Комітет Міністрів РЄ шляхом голосування, в якому право голосу мають тільки д-ви-учасниці, приймає 2/3 поданих голосів резол., що охоплює весь контр. цикл і включає індивід. рекомендації відп. д-вам-учасницям. Резол. Комітету Міністрів РЄ може бути спрямована й на попередження д-ви-учасниці, тобто встановлювати вимоги щодо необхідності вжити відп. заходів для усунення виявлених невідповідностей, що, по суті, є сигналом про те, що ситуація з виконанням зобов'язань не відповідає в повному обсязі положенням ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996. У разі прийняття Комітетом Міністрів РЄ резол., що містить попередження/рекомендації, д-ви-учасниці пропонується у наст. нац. доповіді повідомити про заходи, які було вжито у відповідь на отримані попередження/рекомендації. Незважаючи на те, що рекомендації не мають юрид. обов'язкової сили, їх виконання забезпечується політ. важелями авторитету РЄ. Ген. секретар РЄ надсилає Парламент асамблеї РЄ для обговорення на період. пленар. засіданнях висновки Комітету, доповіді УК та резол. Комітету Міністрів РЄ.

Акти контр. органів ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996 не наділені юрид. обов'язковою силою, проте мають політ. і правове значення. У процесі функціонування механізму контролю, передусім діяльності Комітету,

поступово та послідовно формується практика однакового і динаміч. тлумачення та застосув. ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996, що суттєво для підвищення впливу останніх на зак-во і правозастосовну практику д-ви-учасниць.

Рішенням Комітету Міністрів РЄ від 03.05.2006 запроваджено нову систему подання нац. доповідей, що передбачає розподіл положень ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996 на 4 темат. групи таким чином, щоб про виконання кожного взятого на себе зобов'язання за ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996 д-ва-учасниця звітувала кожні 4 роки. 1-ша нац. доповідь про виконання зобов'язань за ЄСХ(п) 1996, подана 04.12.2007 Азербайджаном, була 1-ю з нац. доповідей, поданих за новою системою. Відповідно до затвердженого поділу на темат. групи, доповіді України про виконання зобов'язань за ЄСХ(п) 1996 стосувалися практики застосув. прийнятих положень статей, що належать до 1-ї — «Зайнятість, професійна підготовка та рівні можливості», 2-ї — «Здоров'я, соціальне забезпечення та соціальний захист», 3-ї — «Трудові права» — та 4-ї — «Діти, сім'ї, мігранти» — темат. груп.

Практика діяльності Комітету протягом останніх років засвідчує, що оцінка деяких ситуацій не була завершена через недостатність інформації, наданої окр. д-вами — учасницями ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996 про виконання ними прийнятих положень статей, які підлягали розгляду. Враховуючи, що надана інформація не була достатньо деталізована для належної оцінки з юрид. точки зору, Комітет наголосив, що йому необхідна дод. інформація про такі ситуації, тому він звертається з проханням до урядів відп. д-ви-учасниць надати її у наст. доповіді про виконання ними прийнятих положень статей, які підлягали розгляду. Неповна та недостовір. інформація, що міститься у поданих нац. доповідях, призводить до відтермінування висновків. Комітет вважає інформацію неповною, якщо відсутня інформація про те, як відп. зак-во застосовується на практиці та яким чином його дотримання контролюється.

ЄВРОПЕЙСЬКА СОЦІАЛЬНА ХАРТІЯ (ПЕРЕГЛЯНУТА) 1996

Сучас. механізм контролю ґрунтується на аналізі доповідей д-в-учасниць у викладений вище спосіб, однак процедура подання колект. скарг теж відіграє важливу роль. ДП 1995 передбачає можливість подання колект. скарг про неналежне застосув. ЄСХ 1961, предметом яких має бути не порушення д-вою прав конкр. особи, а її законності/або правозастосовна практика, які, на думку заявника, не відповідають ЄСХ 1961, що є свідченням її неналежного застосув.

Згідно зі ст. D ЄСХ(п) 1996, положення ДП 1995 застосовуються до зобов'язань за цією Хартією щодо д-в, які ратифікували зазначений Протокол. Колект. скарги можуть подавати: ІОЕ; UNICE; ETUC; міжнар. неуряд. орг-ції, які мають консульт. статус при РЄ, перелік яких складено УК; нац. орг-ції роботодавців і нац. профспілки, що перебувають під юрисдикцією д-ви-учасниць, дії або бездіяльність якої вони оскаржують. Прикметно, що тільки 15 д-в — учасниць ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996 ратифікували ДП 1995, з них лише Фінляндія визнала право нац. неуряд. орг-ції подавати колект. скарги проти уряду. Загалом дотепер подано близько 100 колект. скарг. Україна не приєдналася до ДП 1995 (див. *Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996*).

За результатами розгляду колект. скарги Комітет ухвалює доповідь у формі «рішення про обґрунтованість» скарги, в якій констатується факт порушення ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996 д-вою-учасницею або відсутність порушення. Доповідь Комітету направляють Комітету Міністрів РЄ та оприлюднюють. Керуючись нею, Комітет Міністрів більшістю поданих голосів приймає резол. наприкінці кожного контр. циклу і, за результатами розгляду колект. скарг, якщо робить висновок про неналежне застосув. ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996, 2/3 поданих голосів приймає індивід. рекомендації д-вам, які не в повному обсязі дотримуються ЄСХ 1961/ЄСХ(п) 1996. Право брати участь у голосуванні мають тільки д-ви-учасниці кожної з них відповідно.

Окреслені зміни і доповнення до ЄСХ 1961 кардинально не вирішували проблем

нової соц. політики РЄ, що зумовило необхідність доопрацювання та оновлення ЄСХ 1961. У трав. 1992 Комітет з Європ. соц. хартії (*Charte-Rel*) розпочав роботу над удосконаленням її положень (див. *Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996*).

Літ.: *Денисов В.Н.* Про особливості імплементації соціально-економічних та культурних прав у системі міжнародного права прав людини // *Правова держава: Щорічник наук. праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. Вип. 12. К., 2001; *Social Rights in Europe* / Eds G. de Búrca, B. de Witte. Oxford, N.Y., 2005; *Swiatkowski A.M.* Charter of Social Rights of the Council of Europe. Wolters Kluwer, 2007; *Harris D.J.* Collective Complaints under the European Social Charter: Encouraging Progress? // *International Law and Power: Perspectives on Legal Order and Justice: Essays in Honour of Colin Warbrick* / Eds K.H. Kaikobad, M. Bohlander. Leiden, 2009; *The European Social Charter — A Social Constitution for Europe* / Ed. O. de Schutter. Bruxelles, 2010.

Л.Г. Фалалєєва

**ЄВРОПЕЙСЬКА СОЦІАЛЬНА ХАРТІЯ
(ПЕРЕГЛЯНУТА) 1996** (далі — ЄСХ (п) 1996, англ. European Social Charter (revised)) — осн. джерело міжнар. стандартів *Ради Європи* (далі — РЄ) у сфері соц.-екон. прав людини, оновлена ред., що має поступово замінити *Європейську соціальну хартію 1961* (далі — ЄСХ 1961), механізм контролю за виконанням яких однаковий.

Визнавши доцільність включення до ЄСХ (п) 1996 прав, гарантованих ЄСХ 1961 з внесеними до неї змінами та доповненнями, прав, передбачених Дод. протоколом до Європ. соц. хартії від 05.05.1988 (далі — ДП 1988), а також нових прав, на 98-му засіданні Комітету Міністрів РЄ 03.05.1996 ЄСХ(п) 1996 була відкрита для підписання і набула чинності 01.07.1999. Для кожної д-ви — члена РЄ, яка приєднується до ЄСХ (п) 1996, остання набуває чинності в 1-й день місяця, що настає після завершення 1-місячного періоду від дати передання на зберігання ратиф. грамоти або документа про прийняття/затвердження. Під час ратифікації, прийняття, затвердження ЄСХ (п) 1996 д-ва має визначити у заяві, які зі статей або позначених цифрами пунктів ч. II ЄСХ (п) 1996 вона вважатиме для себе обов'язковими.

Станом на 01.07.2016 з 47 д-в — членів РЄ 45 підписали ЄСХ(п) 1996, з них 34 взя-

ли на себе зобов'язання за цим міжнар.-правовим актом. Україна 07.05.1999 приєдналася до ЄСХ (п) 1996, ратифікувавши її із заявами Законом України № 137-V від 14.09.2006. У 1-й заяві вказано, що Україна зобов'язується вважати ч. I ЄСХ (п) 1996 декларацією цілей, до реалізації яких прагнутиме всіма відп. засобами, як це визначено у вступному пункті ч. I ЄСХ (п) 1996, у 2-й заяві д-ва взяла на себе зобов'язання за статтями і пунктами ч. II ЄСХ (п) 1996. Україна ратифікувала 27 статей, у т. ч. 6 з 9 осн. статей та 74 пункти ч. II ЄСХ (п) 1996. При цьому вона обрала на власний розсуд соц.-екон. права, щодо яких взяла зобов'язання, не включивши до цього переліку, зокрема, ст. 12 «Право на соціальне забезпечення» та ст. 13 «Право на соціальну і медичну допомогу», які є важливими для функціонування нац. системи соц. захисту. ЄСХ(п) 1996 набула чинності щодо України 01.02.2007.

Структурно ЄСХ (п) 1996 складається з преамбули, 6 частин і дод. Ч. I ЄСХ (п) 1996 є декларацією цілей (п. 1(а) ст. А), в якій проголошуються соц.-екон. права та принципи, реалізації яких прагнутимуть д-ви-учасниці. Кожному з 31 найменування прав у соц.-екон. сфері кореспондує однойменна стаття ч. II ЄСХ (п) 1996, що містить 31 статтю, які поділено на пункти, і становить основу ЄСХ (п) 1996, встановивши перелік соц.-екон. прав, які гарантуються всім або певним категоріям осіб (працівники, трудящі-мігранти, жінки, діти, підлітки та ін.). Д-ви-учасниці можуть вибірково приєднуватися до статей і пунктів ч. II ЄСХ (п) 1996 за умови дотримання мінім. квот, визначених у ч. III. З 9 «основних статей», що містяться в ч. II ЄСХ (п) 1996 (ст. 1, 5, 6, 7, 12, 13, 16, 19, 20), д-ви-учасниці зобов'язані, згідно з п. 1(б) ст. А, приєднатися принаймні до 6, визнавши їх юрид. обов'язковими. Отже, відбулися зміни в обсязі зобов'язань, які має взяти на себе договір. сторона за ЄСХ (п) 1996. До переліку «основних статей», передбачених ЄСХ 1961, додано ст. 7 «Право дітей і підлітків на захист» та ст. 20 «Право на рівні можливості та рівне ставлення у вирішенні питань щодо працевлаштування і професії без дискримінації за ознакою статі». Щодо прав, встановлених у решті статей (ст. 2—4, 8—11, 14, 15, 17, 18,

21—31) ч. II ЄСХ (п) 1996, то кількість «додаткових статей і пунктів», до яких приєднується кожна договір. сторона, має становити не менше 16 статей або 63 позначених цифрами пунктів (п. 1(с) ст. А).

За ЄСХ (п) 1996, кожна д-ва — член РЄ має право після підписання ратифікувати всі її статті або обрати і вважати для себе обов'язковими принаймні 6 із 9 «основних статей» та «додаткові статті і пункти» ч. II ЄСХ (п) 1996 таким чином, щоб їх заг. кількість становила не менше 16 статей або 63 позначених цифрами пунктів. Аналіз прав і принципів, закріплених у положеннях ЄСХ (п) 1996, свідчить, що вони сприяють гармонізації норм нац. зак-ва д-в-учасниць у сфері захисту соц.-екон. прав людини і можуть бути врегульовані нормами труд. права, права соц. захисту, житлового права, а також зак-ва про охорону здоров'я та освіти. За галузевим критерієм, 6 із 9 «основних статей» ЄСХ (п) 1996 забезпечуються нормами труд. права. До них належать: ст. 1 «Право на працю»; ст. 5 «Право на створення організацій»; ст. 6 «Право на укладення колективних договорів»; ст. 7 «Право дітей та підлітків на захист»; ст. 20 «Право на рівні можливості та рівне ставлення у вирішенні питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі». Водночас ст. 19 «Право трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей на захист і допомогу» слід віднести до таких, що регулюються зак-вом кількох галузей права, у т. ч. труд. права.

З огляду на зміст прав і принципів, встановлених у ч. II ЄСХ (п) 1996, за предмет., галузевим критерієм виокремлюють: труд. права (ст. 1—6, 18, 20—22, 24—29); комплекс. права, що стосуються кількох сфер сусп. відносин (ст. 7—10, 13, 15—17, 19); права у сфері соц. захисту (ст. 12, 14, 23, 30); права у сфері охорони здоров'я (ст. 11); житлові права (ст. 31).

За суб'єктами правовідносин труд. права, передбачені ЄСХ (п) 1996, класифікують так: права, які мають наймані працівники (ст. 1—3, 5, 8—10, 20—22, 24—26, 29), та права особл. суб'єктів, що належать до

**ЄВРОПЕЙСЬКА СОЦІАЛЬНА ХАРТІЯ
(ПЕРЕГЛЯНУТА) 1996**

категорії «найманих працівників»: права трудящих-мігрантів (ст. 18, 19); права членів сімей трудящих-мігрантів (ст. 19); права працівників із сімейними обов'язками (ст. 4, 27); права інвалідів (ст. 15); права дітей та підлітків (ст. 7); права представників працівників (ст. 28); права об'єднання працівників (ст. 5, 6); права жінок (ст. 4, 8, 20); права роботодавців (ст. 5, 6); права об'єднання роботодавців (ст. 5, 6).

Особливість ЄСХ(п) 1996 полягає в тому, що зобов'язання за окр. її статтями тісно взаємопов'язані між собою, напр., п. 4 ст. 1 покладає на д-в-учасниць зобов'язання «забезпечувати належну професійну орієнтацію, підготовку та перекваліфікацію або сприяти їм». Положення цього пункту конкретизуються у статтях, що не належать до категорії осн.: ст. 9 «Право на професійну орієнтацію»; ст. 10 «Право на професійну підготовку»; ст. 15 «Право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства».

Необхідність гарантування всебічного захисту закріплених у ЄСХ (п) 1996 міжнар. стандартів соц.-екон. прав людини зумовила встановл. в ній гнучкої системи взяття зобов'язань з поступовим розширенням каталогу таких зобов'язань. Згідно з п. 3 ст. А, д-ви-учасниці вправі у будь-який час розширювати обсяг своїх зобов'язань за ЄСХ (п) 1996, тобто приєднуватися до ін. статей і пунктів, що містяться в ч. II, у т. ч. пунктів тих «основних статей», до яких вони не виявили бажання приєднатися у повному обсязі. Як свідчить досвід вибіркового взяття зобов'язань, д-ви-учасниці вирішують це питання поетапно, час від часу розширюючи коло обов'язкових для себе статей або пунктів. Нині лише Франція взяла на себе зобов'язання за всіма статтями ЄСХ (п) 1996. Проблемою, пов'язаною з вибірковою узяттям зобов'язань, є визначення критеріїв, за якими вони обираються. При цьому пріоритет. факторами, що зазвичай беруться до уваги, є екон. чинники, фін. спроможність д-ви, прагнення створити органічну сучас. соц. модель.

Ч. III—VI ЄСХ (п) 1996 мають самост. нумерацію, позначену літерами лат. алфавіту,

і містять заг. положення про виконання взятих зобов'язань, поправки, а також підписання, ратифікацію та набуття чинності ЄСХ (п) 1996, її терит. застосув., можливості денонсації, правила приєднання д-в до статей і пунктів ч. II ЄСХ(п) 1996 тощо. Ч. V поповнилася новою ст. E «Заборона дискримінації», аналог. за змістом ст. 14 *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950*, вона поширює антидискримінац. принципи на сферу захисту соц.-екон. прав людини. Складовою частиною ЄСХ (п) 1996 є дод., в якому роз'яснюються сфери її застосув. за колом осіб. Контроль за виконанням д-вами-учасницями правових зобов'язань за ЄСХ(п) 1996 здійснюється так само, як це передбачено ЄСХ 1961, з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу про внесення поправок до Європ. соц. хартії від 21.10.1991 та Дод. протоколу до Європ. соц. хартії про запровадження системи колект. оскарження від 09.11.1995. Приєднання України до останнього, безумовно, надало б імпульсу процесу реформування вітчизн. системи соц. захисту, а неуряд. орг-ції, що займаються захистом прав працівників, могли б безпосередньо подавати до Європ. комітету з соц. прав (англ. the European Committee of Social Rights) скарги, що стосуються порушень зобов'язань за ЄСХ (п) 1996.

Підхід, покладений в основу ЄСХ (п) 1996, докорінно відрізняється від підходу, якого дотримувалися укладачі ДП 1988, що набув чинності 04.09.1992, включивши до нього незначну кількість дод. прав, не охоплених ЄСХ 1961. ЄСХ (п) 1996 повністю замінила для д-в-учасниць осн. гарантії, передбачені ЄСХ 1961, з внесеними до неї змінами і доповненнями, та ДП 1988, текстально поєднавши їх в єдиному документі, а також, враховуючи сучас. соц. зміни, розширила обсяг гарантованих соц. прав, закріпивши нові права. ЄСХ (п) 1996 містить тексти ст. 1—19 ЄСХ 1961 та ст. 1—4 ДП 1988 зі змінами, зумовленими вимогами часу, та нові положення, які гарантують такі права: право на захист у випадку звільнення (ст. 24); право працівників на захист прав у випадку банкрутства їх роботодавця (ст. 25); право на гідне ставлення на роботі (ст. 26); право працівників із сімейними обов'язками на рівні можливості та рівне

ставлення до них (ст. 27); право представників працівників на захист на підприємстві та умови, які мають створюватися для них (ст. 28); право на інформацію та консультації під час колект. звільнення (ст. 29); право на захист від бідності та соц. маргіналізації (ст. 30); право на житло (ст. 31).

Чимало положень ЄСХ 1961 в ЄСХ(п) 1996 викладено в оновленій ред.: збільшено гарантовану тривалість щорічної оплачуваної відпустки з 2 до 4 тижнів (п. 3 ст. 2); до ст. 2 «Право на справедливі умови праці» включено новий п. 6, покликаний забезпечити поінформованість працівників про гол. аспекти труд. договору або труд. відносин; у ст. 3 «Право на безпечні та здорові умови праці» встановлено зобов'язання розробляти, реалізовувати та періодично переглядати нац. політику в сфері охорони праці, сприяти розвитку служб гігієни праці; у ст. 7 «Право дітей та підлітків на захист» визначено мінім. вік — 18 років — для прийняття на роботу з небезпечними умовами праці. Вік, до досягнення якого роб. час має бути обмежений, збільшено з 16 до 18 років. Щорічну оплачувану відпустку для осіб віком до 18 років збільшено з 3 до 4 тижнів; у п. 1 ст. 8 «Право працюючих жінок на охорону материнства» тривалість відпустки жінкам на період до і після пологів збільшено з 12 до 14 тижнів; уточнено зобов'язання роботодавця щодо регулювання праці у нічний час для вагітних жінок, жінок, які нещодавно народили дитину, і жінок, які годують своїх немовлят (п. 4 ст. 8). Характерною особливістю нового підходу ЄСХ (п) 1996 до гарантування рівності прав чоловіків і жінок є зміни, відображені у п. 5 ст. 8. Якщо п. 4 ст. 8 ЄСХ 1961 встановив заборону застосування праці жінок на роботах, які протипоказані їм у зв'язку з небезпечними, шкідливими або важкими умовами праці, то п. 5 ст. 8 ЄСХ (п) 1996 поширює таку заборону лише на вагітних жінок, жінок, які нещодавно народили дитину, і жінок, що годують своїх немовлят; у ст. 10 «Право на професійну підготовку» встановлено зобов'язання започатковувати спец. програми перепідготовки та реінтеграції тривало безробітних; замінено закріплене в п. 2 ст. 12 «Право на соціальне забезпечення» посилання на Конвенцію МОП 1952 № 102 посиланням на Європ.

кодекс соц. забезпечення 1964, що визнає більш високі стандарти щодо мінім. рівня соц. захисту; у ст. 15 «Право осіб з фізичними або розумовими вадами на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства» передбачено дод. право непрацездатних осіб на соц. інтеграцію та участь у житті сусп.-ва шляхом вжиття заходів, що надають доступ до транспорту, житла, культ. діяльності та відпочинку; замінено гарантії «прав матерів і дітей» гарантіями «прав дітей та підлітків», що містяться в ст. 17 «Право дітей та підлітків на соціальний, правовий та економічний захист», з відп. зміною акцентів, зокрема на освіту, і елементів цих гарантії. Зазначену статтю викладено в новій ред. і спрямовано на комплекс. захист дітей та підлітків, враховуючи їх специф. потреби у питаннях догляду, допомоги, освіти, захисту від недбалого ставлення, насильства, експлуатації та ін.; посилено принцип заборони *дискримінації* (ст. Е) тощо.

ЄСХ 1961 гарантує багато прав, що належать до категорії соц.-екон., проте у ній передбачено не всі з них, напр., немає згадки про право на освіту, яке є необхідною передумовою для повноцінної реалізації права на працю. Цю прогалину заповнила ЄСХ (п) 1996, згідно з п. 2 ст. 17 якої д-ви-учасниці зобов'язуються «забезпечувати дітей і підлітків безкоштовною початковою і середньою освітою, а також заохочувати до регулярного відвідання школи». ЄСХ 1961 не містить заг. гарантії права на житло, обмежуючись положеннями про «житло для сім'ї» (ст. 16, а також п. 1, 2 ст. 4 ДП 1988) та «житло для трудящих-мігрантів» (п. 4(с) ст. 19), натомість у ст. 31 ЄСХ (п) 1996 закріплено право на житло. ЄСХ 1961 не встановила заг. захисту від бідності, заг. гарантій «достатнього життєвого рівня» для всіх осіб (п. 1 ст. 11 *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966*), визначивши певний захист права на справедл. винагороду, яка забезпечила б «достатній життєвий рівень» працівників та їхніх сімей (п. 1 ст. 4, а також п. 1(а) ст. 4 ДП 1988), та права на соц. і мед. допомогу

**ЄВРОПЕЙСЬКА СОЦІАЛЬНА ХАРТІЯ
(ПЕРЕГЛЯНУТА) 1996**

(ст. 13). Ст. 30 ЄСХ (п) 1996 заповнила цю прогалину, передбачивши право на захист від бідності та соц. маргіналізації.

Юрид. зобов'язання, які беруть на себе д-ви-учасниці за ЄСХ (п) 1996, сформульовано з різним ступенем конкретизації. Оскільки більшість її норм містять оцінювальні поняття, такі як «достатній життєвий рівень», «справедливі, безпечні та здорові умови праці», «належні умови для професійної підготовки», «належний соціальний, правовий та економічний захист», «гідне ставлення на роботі», то їх змістове наповнення визначає Європ. комітет з соц. прав, враховуючи особливості соц.-екон. прав, у т. ч. можливість реалізації д-вою зобов'язань залежно від екон. ситуації в ній.

Імплемент. діяльність щодо увідповіднення нац. зак-ва положенням ЄСХ (п) 1996 передбачає низку заходів. По-перше, аналіз її норм з метою встановл. їх сутності, змісту, регулятивних особливостей — специфіки галузевого юрид. опосередкування. По-друге, виявлення ступеня відповідності норм нац. зак-ва положенням ЄСХ (п) 1996, тобто порівн. оцінювання, визначення етапів усунення виявленої невідповідності. Порівн. оцінювання охоплює: оцінку відповідності *Конституції України* нормам ЄСХ (п) 1996; оцінку відповідності міжнар. договорів України, щодо яких вона висловила згоду на обов'язковість їх положень, зокрема шляхом ратифікації, нормам ЄСХ (п) 1996; оцінку відповідності галузевого зак-ва нормам ЄСХ (п) 1996. Власне, під час підготовчої стадії до ратифікації ЄСХ (п) 1996 д-ви — члени РЄ здійснюють комплекс. аналіз чинного зак-ва, договір. та правозастосовної практики щодо прав, гарантованих ЄСХ (п) 1996. По-третє, законотворча діяльність з метою гармонізації норм нац. зак-ва у цій сфері. По-четверте, впровадження результатів законотворчої діяльності у правозастосовну практику.

Розробляючи механізм імплемент. діяльності норм ЄСХ (п) 1996 у нац. зак-во, варто брати до уваги численні соц.-екон. та організ.-правові чинники, що значно впливають на практ. впровадження цього ме-

ханізму. Особливість ЄСХ (п) 1996 полягає в тому, що її регулятивна функція спрямована на захист соц.-екон. прав людини, які потребують належного матер.-фін. забезпечення, що має створювати факт. умови для реалізації соц.-екон. прав людини згідно з міжнар. стандартами РЄ у цій сфері. Крім того, імплементуючи норми ЄСХ (п) 1996 у нац. зак-во, необхідно брати до уваги особливості її положень та результати оцінювальної діяльності контр. органів РЄ щодо доповідей д-в-учасниць про стан виконання зобов'язань. У ЄСХ(п) 1996 не лише враховано положення ЄСХ 1961 та поправки до неї, положення ДП 1988, а й значно розширено каталог соц.-екон. прав людини, сферу деяких прав, змінено обсяг зобов'язань д-ви щодо окр. статей, зміщено акценти стосовно захисту певних категорій осіб.

Практика застосув. положень ЄСХ 1961 свідчить про її пробний характер, а міжнар. гарантії ЄСХ (п) 1996 вирізняються вищим рівнем, вона довела, що має достатній матер. зміст, щоб бути дієвим інструментом захисту соц.-екон. прав, хоча функціонування цієї системи потерпає від структур. недоліків та відсутності політ. волі. ЄСХ 1961/ЄСХ (п) 1996 помітно впливають на законотворчий і правозастосовний процеси у д-вах-учасницях, що поділяють спільні соц. цінності. Про значущість їх положень для розвитку труд. і соц. права ЄС свідчить участь у них всіх його д-в-членів, а також посилення на них у Договорі про функціонування ЄС 2007 (ст. 151, кол. ст. 136) та *Хартії Європейського Союзу про основоположні права 2007* (преамбула), що засвідчує спорідненість міжнар. стандартів РЄ та ЄС щодо захисту соц.-екон. прав людини. Для гр-н д-в — учасниць ЄСХ 1961/ЄСХ (п) 1996, що не є д-вами — членами ЄС, ці акти фактично є єдиною загальноєвроп. гарантією правового забезпечення соц.-екон. прав, орієнтиром у сфері їх захисту. Норми ЄСХ 1961 та ЄСХ (п) 1996 щодо екон. прав тісно пов'язані з нормами МОП, які мають універс. застосув., а гарантії щодо соц. прав загалом узгоджуються з гарантіями, передбаченими Міжнар. пактом про екон., соц. і культ. права 1966. РЄ відіграє важливу роль у справі соц. захисту, а гарантії д-в — учасниць ЄСХ (п) 1996 кореспондують і конкретизують гарантії універс. міжнар.-пра-

вових актів у сфері забезпечення соц.-екон. прав людини, містять конструкт. підходи до гнучкого впровадження європ. соц. стандартів у нац. зак-во та правозастосовну практику. Пріоритетом ЄСХ(п) 1996 є досягнення д-вами-учасниками умов, за яких можлива практ. реалізація встановлених у ній прав і принципів за допомогою нац. та міжнар. інструментарію з метою кардинальних соц. перетворень, спрямованих на підвищення життєвого рівня і соц. добробуту.

Літ.: Гомьен Д., Зваак Л., Харрис Д. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод и Европейская социальная хартия: право и практика. М., 1998; Феськов М.М. Трудове законодавство України і Європейська соціальна хартія (переглянута): питання адаптації. К., 2005; Фалалеева Л.Г. Особенности правовых механизмов реализации обязательств по Европейской социальной хартии (пересмотренной) // *Всепнахалq hñiqv vò in-teqyasiya problemlari (elmi-analitik vò praktiki jurnal) / Международное право и проблемы интеграции (научно-аналитический и практический журнал)*, 2013, № 2(34); *Social Rights in Europe / Eds G. de Búrca, B. de Witte. Oxford, N.Y., 2005; Harris D.J. Collective Complaints under the European Social Charter: Encouraging Progress? // International Law and Power: Perspectives on Legal Order and Justice: Essays in Honour of Colin Warbrick / Eds K.H. Kaikobad, M. Bohlander. Leiden, 2009; Schutter O. de. The European Social Charter — A Social Constitution for Europe. Bruxelles, 2010.*

Л.Г. Фалалеева

ЄВРОПЕЙСЬКА СУДОВА МЕРЕЖА У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ (англ. European Judicial Network in Criminal Matters) — суд. мережа у кримін. справах *Європейського Союзу*, що складається з центр. та ін. органів д-в-членів, покликаних сприяти ефект. співробітництву цих д-в у зазначеній сфері.

Європ. суд. мережу у кримін. справах (ЄСМ) було створено відповідно до Спільних дій *Ради Європейського Союзу* 98/428 від 29.06.1998, у яких визначалися осн. принципи орг-ції та діяльності ЄСМ. Мережа почала функціонувати 25.09.1998 і стала 1-ю дієвою структурою суд. співробітництва в рамках ЄС. 24.12.2008 набуло чинності Рішення Ради ЄС 2008/976 про ЄСМ, яке, зберігши осн. засади, визначені у Спільних діях 1998, удосконалило діяльність ЄСМ, зокрема, чітко визначило функції мережі, додало положення про телекомунікац. інструменти та співробітництво з

Європейським бюро судової співпраці (Євроюст).

ЄСМ складається з центр. органів, відповідальних за міжнар. суд. співробітництво, та суд. чи ін. компетент. органів, наділених спец. повноваженнями у сфері міжнар. співробітництва. При формуванні складу ЄСМ мають враховуватися констит. норми, правові традиції та внутр. структура кожної д-ви-члена щодо центр. органів, відповідальних за міжнар. суд. співробітництво, а також суд. та ін. компетент. органів зі спец. повноваженнями у сфері міжнар. співробітництва.

У кожній д-ві-члені (згідно з її внутр. правом та розподілом повноважень компетент. органів у сфері суд. співробітництва в кримін. справах) призначається 1 або кілька контакт. осіб, які мають володіти необхідними знаннями, навичками та іноз. мовами, для того щоб спілкуватися з контакт. особами ін. д-в-членів. З числа останніх обирають нац. відповід. за ЄСМ особу. Адм. справами мережі опікується спеціально створений Секретаріат.

ЄСМ здійснює свою діяльність у 3 напрямках: по-перше, спрямовує зусилля на спрощення зв'язків між зазначеними контакт. особами д-в-членів з метою виконання ними своїх функцій; по-друге, на неї покладено обов'язок орг-ції період. зустрічей представників д-в-членів на пленар. засіданнях ЄСМ; по-третє, надає необхідну інформацію, використовуючи доступні телекомунікац. засоби в рамках мережі.

До функцій контакт. осіб належать: спрощення суд. співробітництва між д-вами-членами (зокрема, у сфері боротьби з усіма видами серйозних злочинів), а саме, доступність для місц. суд. та ін. компетент. органів д-ви, а також контакт. осіб, суд. та ін. компетент. органів д-в-членів з метою встановл. прямих контактів між ними; забезпечення суд. органів д-ви, а також контакт. осіб та суд. органів ін. д-в-членів правовою та ін. інформацією для належної підготовки останніми запиту щодо суд. співробітництва або для його поліпшення; орг-ція тренінгових сесій із суд. співробітництва

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1985

для компетент. органів власної д-ви-члена; відповідальність за внутр. функціонування мережі, в т. ч. координацію запитів щодо інформації та відповідей, наданих компетент. нац. органами.

Пленар. засідання ЄСМ, на які запрошують контакт. осіб д-в — членів ЄС, проводять принаймні тричі на рік з метою налагодження контактів та обміну досвідом, а також обговорення поточ. та ін. проблем, що виникають у процесі суд. співробітництва д-в-членів, зокрема з питань імплементації тих чи ін. заходів, установлених правом ЄС.

Проведення пленар. засідань ЄСМ має велике значення, оскільки їх результати передаються до Ради ЄС та *Європейської комісії* і враховуються останніми при обговоренні можливих законод. змін та удосконалення операт. взаємодії у сфері міжнар. суд. співробітництва. У свою чергу, зустрічі нац. відповід. за ЄСМ осіб проводяться *ad hoc* принаймні 1 раз на рік. Порядок денний таких зустрічей становлять зазвичай адм. питання роботи ЄСМ.

Важливою є діяльність ЄСМ у сфері інформації, яка покладається на Секретаріат ЄСМ і полягає у наданні їй компетент. особам та компетент. суд. органам д-в-членів: детальних даних про контакт. осіб з роз'ясненням їхніх обов'язків на нац. рівні; технолог. інструментів з надання інформації, що дозволяє органам запиту чи органам видачі того чи ін. ордера однієї д-ви-члена ідентифікувати компетент. органи виконання запиту чи рішення у сфері суд. співробітництва, в т. ч. відп. інструментів, що ґрунтуються на принципі взаємного визнання; відомостей про суд. систему д-в-членів; текстів відп. законод. актів, зокрема конвенцій та декларацій і застережень д-в-членів щодо них. Інформація, надана в рамках ЄСМ, має постійно оновлюватися. З цією метою кожна д-ва-член зобов'язана перевіряти точність даних та інформувати Секретаріат про невідповідність цих даних чи необхідність внесення змін до них. До телекомунікац. інструментів, що перебувають у розпорядженні ЄСМ, належить пе-

редусім офіц. веб-сайт, на якому Секретаріатом забезпечується доступність вищезазначеної інформації.

З метою забезпечення операт. співробітництва між контакт. особами ЄСМ встановлюється безпечний телекомунікац. зв'язок, який фінансується з бюджету ЄС і через який здійснюється обмін даними та запитам у сфері суд. співробітництва між д-вами-членами. Цей зв'язок з'єднаний із Системою менеджменту справ Євроюсту (робоча база особистих та неособистих даних) і використовується в роботі останнього. Взаємодія Євроюсту та ЄСМ ґрунтується на чіткому розподілі функцій між ними, що сприяє зміцненню суд. співробітництва між д-вами — членами ЄС.

Літ.: *Decision 2008/976/JHA of 16 December 2008 on the European Judicial Network // Official Journal L 348 of 24.12.2008; Joint Action 98/428 JHA of 29 June 1998, adopted by the Council, on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union, on the creation of a European Judicial Network // Official Journal L 191 of 7.7.1998.*

З.М. Макаруха

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1985 — багатостор. регіон. договір *Ради Європи*, в якому встановлено осн. принципи функціонування органів місц. самоврядування (далі — Хартія 1985).

Хартію 1985 було розроблено Комітетом уряд. експертів РЄ під егідою Керівного комітету з регіон. і муніцип. питань на осн. нові проекту, запропонованого Пост. конф. місц. і регіон. органів влади РЄ (з 1994 — Конгрес місц. та регіон. влад). Комітетом уряд. експертів було розроблено й подано на розгляд Комітету Міністрів РЄ також текст Роз'яснювальної доповіді до Хартії 1985 (далі — Роз'ясн. доповідь), яка полегшує розуміння положень цього міжнар. договору, хоча не є його офіц. тлумаченням. У 2009 було прийнято Дод. протокол до Європ. хартії місц. самоврядування про право участі у справах органу місц. самоврядування. Хартія 1985 узагальнює і визначає європ. принципи демократії на місц. рівні і зобов'язує сторони застосовувати осн. правила, які гарантують політ., адм. та фін. автономію органів місц. самоврядування.

Структурно Хартія 1985 складається з преамбули і 3 частин, які містять 18 статей.

У преамбулі наголошується на меті РЄ, що полягає у досягненні більшого єднання між її членами для збереження і втілення ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також констатується, що місц. самоврядування становить одну із засад демокр. устрою, забезпечуючи ефект., наближене до гр-н управління. Усвідомлюючи, що охорона і посилення місц. самоврядування в різних країнах Європи є важливим внеском у розбудову Європи на принципах демократії і децентралізації влади, акцентується необхідність існування органів місц. самоврядування, які мають бути створені на демокр. основі і мати широку автономію щодо здійснення своїх повноважень, а також ресурси, необхідні для їх виконання. У ст. 1 закріплено зобов'язання учасників Хартії 1985 дотримуватися заг. принципів місц. самоврядування, викладених у ч. I (ст. 2—11), в обсязі, передбаченому ст. 12. Ст. 2 встановлює, що принцип місц. самоврядування слід закріпити в нац. закві, у міру можливості в конституції. Згідно з Роз'ясн. доповіддю, таке заг. формулювання має на меті відкрити можливість для приєднання до Хартії 1985 д-в зі складними процедурами внесення змін до конституції. Ст. 3 визначає концепцію місц. самоврядування, відповідно до якої у контексті Хартії 1985 «місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення» (п. 1); «це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи». Наголошується, що це положення не заперечує можливості використання зборів гр-н, референдумів або будь-яких ін. форм безпосередньої демократії для здійснення місц. самоврядування (п. 2). У ст. 4 закріплено правові принципи регулювання сфери компетенції місц. самоврядування. Зокрема, повноваження і функції місц. самоврядування слід визначати конституцією або законом (п. 1). У межах, визначених законом, органи місц. самоврядування мають право вирішувати будь-які

питання, які не вилучено зі сфери їх компетенції і вирішення яких не доручено ін. органу (п. 2). П. 3 цієї статті містить нормат. формулювання принципу субсидіарності: «публічні повноваження, як правило, здійснюються переважно тими органами публічної влади, які мають найтісніший контакт з громадянином», наділення такими повноваженнями ін. органів може бути виправдано вимогами досягнення ефективності та економії. В ін. положеннях ст. 4 наголошується на повноті і виключності повноважень, якими наділяються органи місц. самоврядування (п. 4), та на праві таких органів реалізовувати здійснення делегованих ін. владними структурами завдань з урахуванням місц. умов (п. 5) та на обов'язковості проведення належних консультацій з органами місц. самоврядування з питань, що стосуються сфери їхніх інтересів (п. 6). Положення ст. 5 стосуються принципово важливого для місц. органів влади і громад питання — їх участі у зміні своїх терит. кордонів. Передбачено можливість здійснення таких змін після з'ясування думки відп. місц. громад, зокрема шляхом проведення референдуму. П. 1 ст. 6 встановлює можливість органів місц. самоврядування визначати свої власні адм. структури. Відповідно до Роз'ясн. доповіді, це положення не є запереченням висуванню конкр. вимог центр. органами влади щодо формування певних адм. структур, але такі вимоги не повинні нав'язувати жорстку організац. структуру. В п. 2 цієї статті визначено заг. принципи функціонування муніцип. служби, що полягають, крім ін., у належних можливостях щодо добору висококваліфік. персоналу, їх профес. підготовки, відп. рівня винагороди та просування по службі. Умовам здійснення представницького мандата присвячена ст. 7, яка, зокрема, стосується забезпечення вільного виконання депутат. функцій, відшкодування витрат, пов'язаних із цією діяльністю, та законод. визначення несумісності мандата місц. обраного представника з певними видами діяльності. Ст. 8 встановлює правила здійснення адм. нагляду за орга-

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1985

нами місц. самоврядування, що може здійснюватися тільки згідно з процедурою та у випадках, визначених законом. Такий контроль, як правило, обмежується питанням про законність дій місц. влади, а не їх доцільністю. Однак вищі інстанції можуть здійснювати адм. нагляд за належністю виконання завдань, доручених органам місц. самоврядування.

Питанням фін. ресурсів присвячені положення ст. 9, в якій передбачено право органів місц. самоврядування, зокрема, на: власні адекватні фін. ресурси, якими вони, в межах своїх повноважень, вправі вільно розпоряджатися; достатність таких ресурсів для виконання своїх повноважень; формування, хоча б частково, своїх фін. ресурсів за рахунок місц. податків і зборів; запровадження, за потреби, засобів бюджет. вирівнювання; доступ до нац. ринку капіталу. Ст. 10 передбачено право органів місц. самоврядування на асоціацію, тобто на вільне співробітництво з ін. органами самоврядування з метою більш ефект. виконання своїх завдань (співробітництво на функц. основі) або з метою спільного представлення певних особл. інтересів (співробітництво з метою захисту інтересів), а також з метою співпраці з органами самоврядування ін. д-в (міжнар. співробітництво), зокрема у формі транскорд. співробітництва, яке особливо заохочується в рамках РЄ і правові засади здійснення якого врегульовані в *Європейській рамковій конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980*. Відповідно до положень ст. 11, для забезпечення вільного здійснення своїх повноважень і поважання принципів місц. самоврядування органи місц. самоврядування мають право використовувати засоби правового захисту. У тлумаченні Роз'ясн. доповіді під правовим захистом розуміється право місц. органів влади на звернення до суду або до еквівалент. незалежного органу, який має право приймати рішення та/або надавати відп. консультації щодо відповідності закону того чи ін. адм. рішення.

Принципи місц. самоврядування, викладені в Хартії 1985, потенційно застосовуються до всіх рівнів чи категорій органів місц. самоврядування, а також, з відп. змінами, до терит. влад на регіон. рівні. Однак з метою врахування особл. випадків сторонам надано можливість здійснення певних винятків. Так, ч. II (ст. 12—14) та ст. 16 містять положення щодо обсягу, а також можливих адм. і терит. обмежень зобов'язань, які беруть на себе д-ви — учасниці Хартії 1985. Зокрема, ст. 12 передбачено, що кожна сторона зобов'язується вважати для себе обов'язковими принаймні 20 пунктів ч. I цієї Хартії. У ній також перелічено ті 10 пунктів, які є обов'язковими для всіх учасників. Відповідно до положень ст. 13, допускається визначення категорій місц. або регіон. органів самоврядування, якими д-ва-учасниця має намір обмежити сферу застосування цієї Хартії або які вона має намір вилучити з неї. Такий підхід до положень Хартії є компромісом, з одного боку, між обов'язковим визнанням мінімуму осн. принципів місц. самоврядування, яких має дотримуватися будь-яка демокр. д-ва, і факт. станом адм.-правової системи та/або екон. чи ін. спроможностей конкр. д-ви, з ін. боку. При цьому зобов'язання сторін можуть поступово розширюватися в міру того, як ті чи ін. перешкоди для їх виконання буде усунуто. Положення ст. 14 встановлює зобов'язання сторін надавати інформацію Ген. секретарю РЄ щодо законод. положень, які вони застосовують з метою дотримання вимог Хартії 1985, так РЄ дістає можливість здійснювати контроль за її виконанням.

Ч. III (ст. 15—18) містить положення, подібні до ін. конвенцій, укладених у рамках РЄ. Зокрема, передбачається можливість приєднання до Хартії 1985 тільки для членів РЄ; наводяться умови набуття заг. чинності та для окр. д-ви-учасниці; умови денонсації (цілковитої або зобов'язань за окр. положеннями, а також обмеження, відповідно до яких сторона може денонсувати цю угоду лише після закінчення 5-річного терміну з дати набуття чинності для неї) та зобов'язання Ген. секретаря РЄ щодо повідомлення д-в-учасниць про стан виконання вимог цієї Хартії. При цьому Хартія 1985 не містить положень стосовно спец. (крім

**ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ
ПРО СТАТУС СУДДІВ 1998**

доповідей Ген. секретаря РЄ) контролю за дотриманням д-вами-учасниками своїх зобов'язань за цим міжнар. договором. Заг. контроль покладається на Конгрес місц. та регіон. влад РЄ і передбачає здійснення заг. аналізу дотримання Хартії 1985 у д-вах-членах, а також у д-вах — кандидатах на вступ до РЄ і реалізується засобами регулярних моніторингових візитів до д-в-учасниць, перевірки, аналізом виконання конкр. положень Хартії 1985, а також спостереження за місц. і регіон. виборами.

Хартія 1985 була відкрита для підписання 15.10.1985 і набула заг. чинності 01.09.1988. Станом на 01.01.2015 до неї приєдналися практично всі 47 д-в — членів РЄ. Дод. протокол про право участі у справах органу місц. самоврядування, який передбачає право участі у місц. виборах у кожній д-ві — учасниці цього Протоколу для гр-н усіх ін. його д-в-учасниць, був відкритий для підписання д-вами — учасницями Хартії 16.11.2009, набув чинності 01.06.2012. Станом на 01.07.2015 його ратифікували 12 д-в, у т. ч. Україна (Закон України від 02.09.2014 № 1554-VII), підписали, але ще не ратифікували 7 д-в. Цей документ спільно з *Європейською конвенцією про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992* створюють відп. міжнар.-правові засади для забезпечення належних підстав для захисту і реалізації кожним права участі у справах місц. органу влади, що, за визначенням п. 2 ст. 1 Дод. протоколу, означає «право вживати рішучих заходів для визначення або впливу на здійснення повноважень та обов'язків місцевого органу влади».

Україна є учасницею Хартії 1985 (Закон України про ратифікацію Хартії 1985 від 15.07.1997 № 452/97-ВР), триває процес її імплементації. Проте темпи й обсяги цієї імплементації не повною мірою задовольняють Конгрес місц. і регіон. влад РЄ. Зокрема, відзначається «дефіцит системного за-ва стосовно місц. самоврядування», «брак політичної волі» щодо здійснення адм. реформи, «невиконання і неімплементаваність» у повному обсязі в нац. зак-во положень Хартії 1985. Тому серед вимог стосовно поліпшення умов для функціонування плюраліст. демократії в Україні, сформульованих у результаті моніторингу Конгресу місц. та регіон. влад РЄ, ПАРЄ

наголосила на потребі продовжити реформу місц. самоврядування у напрямі впровадження положень Хартії 1985 (п. 12.3 резол. 1466 (2005) «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 05.10.2005).

Літ.: *Борденюк В.* Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії. К., 2007; *Батанов О.* Муніципальна влада в Україні. Проблеми теорії та практики. К., 2010; *Збірка договорів Ради Європи.* Українська версія. К., 2000; *Кушнір М.* Стан правової реалізації Україною Європейської хартії місцевого самоврядування. Аналіт. записка: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/desember08/27.htm>.

М.М. Товст

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ ПРО СТАТУС СУДДІВ 1998 — рекомендац. акт, прийнятий 10.07.1998 на Нараді представників суд. органів європ. країн, у т. ч. України, скликаній РЄ у м. Страсбург (Франція) в рамках проекту «Феміда».

У Нараді взяли участь також представники ряду європ. міжнар. орг-цій: ОБСЄ, Європ. асоціації магістратів (суд. працівників) за свободу та демократію, Європ. правової академії, Секретаріату РЄ. У жовтні того ж року Хартію схвалили учасники 4-ї зустрічі голів верх. судів країн Центр. і Схід. Європи, що відбулася у Києві.

Хартія складається з преамбули і 7 розділів (заг. засади; добір, комплектування та початкова підготовка суддів; призначення на посаду та неможливість переведення; підвищення по службі; відповідальність; винагорода за працю та соц. захист; припинення перебування на посаді). Цей важливий для орг-ції і функціонування суд. влади в європ. країнах документ спрямований на забезпечення компетентності, незалежності та неупередженості судів і кожного судді, яким довірено захист прав і свобод людини, на недопущення зниження рівня суддівської справи, досягнутого країнами Європи. Згідно з Хартією, на д-ву покладено обов'язок забезпечення суддів усіма засобами, необхідними для належного виконання профес. обов'язків, зокрема для розгляду справ у належні строки. Через своїх представників та профес. орг-ції суд-

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИН 1992

ді залучаються до ухвалення рішень щодо управління судами, визначення суд. бюджету та його розподілу на місц. і нац. рівнях. З ними належить консультиватися з приводу планів щодо внесення будь-яких змін до закону про статус суддів і з приводу визначення умов їх винагороди за працю та соц. забезпечення. Добір і призначення на посаду суддів мають здійснюватися незалежним органом або комісією на основі освіти, наявності поперед. досвіду та здатності кандидатів вільно і неупереджено оцінювати справи, які передають їм на розгляд, та застосовувати закон з поважанням гідності людини. Кандидату не може бути відмовлено у посаді на підставі статі, етн. або соц. походження, філос. чи політ. поглядів або реліг. переконань. Суддя не може бути призначений на ін. суддівську посаду або переведений на будь-яку ін. роботу, навіть з підвищенням по службі, без його згоди, за винятком, коли це передбачено дисципл. санкцією, пов'язане зі змінами у суд. системі на підставі закону або у разі тимчас. переведення для зміцнення ін. суду. Підвищення судді по службі має ґрунтуватися на якостях та здібностях, виявлених під час виконання суддею його обов'язків, шляхом об'єкт. оцінки його діяльності одним чи кількома суддями та співбесіди з цим суддею. Кожний, кому відмовлено у такому підвищенні, може подати скаргу до незалежного від викон. та закон. влади колегіального органу, у складі якого щонайменше половина членів — судді, обрані їхніми колегами, або в якому забезпечено широке представництво суддівського корпусу. Як зазначено в Хартії, поза своїми посад. обов'язками судді можуть здійснювати ін. діяльність, яка є втіленням їхніх прав як гр-н, за винятком випадків, коли вона є несумісною з довірою до судді, з його неупередженістю та незалежністю або з можливістю провадити справу, подану йому на розгляд, з належною ретельністю та в межах розумного строку. Здійснення ін. видів діяльності (крім літ. чи творчої), якщо за них передбачена винагорода, має бути попередньо узгоджене

у встановленому порядку. Рівень винагороди, що виплачується суддям за виконання посад, обов'язків, має бути таким, щоб захистити суддю від тиску, який може вплинути на прийняття ним певного рішення або взагалі на поведінку судді і тим самим зашкодити його незалежності та неупередженості. Суддям має бути гарантований захист від соц. ризиків, пов'язаних із хворобою, материнством, інвалідністю, похилим віком та смертю. Пенсія за віком має бути якомога ближчою до рівня заробітної плати судді.

Хартією передбачена також відповідальність суддів у разі невиконання ними своїх обов'язків. Санкції до судді можуть бути застосовані лише на підставі рішення органу, щонайменше половину складу якого становлять обрані судді і в якому судді надається право на повне слухання та представлення його інтересів. Рішення про застосув. санкції може бути оскаржене у вищій суд. інстанції. Відшкодування збитків, заподіяних протиправною поведінкою або незакон. діями судді під час виконання ним посад. обов'язків, гарантується д-вою. В Хартії вказано умови та порядок припинення діяльності судді.

Літ.: *Вироблення* Європейської хартії з питань статусу судді у Європі // *Право України*, 1998, № 8; *Схвалено «Європейську хартію про статус суддів»* // *Юрид. вісник України*, 1998, 22—28 жовт.

Г.О. Мурашин

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИН 1992 — міжнар. договір, прийнятий у рамках РЄ 05.11.1992, у якому встановлено принципи і норми щодо охорони істор. регіон. мов або мов меншин Європи (далі — Хартія).

Безпосереднім об'єктом захисту Хартії є не особи чи колективи, а сама мова як культ. феномен. У пояснювальній записці до Хартії зазначено, що її гол. метою є культурна, тобто захист і сприяння розвитку регіон. мов або мов меншин. Через це в ній містяться не лише антидискримінац. застереження, а й заходи, спрямовані на їх активну підтримку. Метою Хартії є, наскільки це дозволяють умови, забезпечення вживання регіон. мов у сфері освіти, ЗМІ, судах і адм. установах, екон. і соц. житті та культ. діяльності. Дія Хартії не поширюється на

неєвроп. мови, мову мігрантів, у т. ч. європейців, та окр. діалекти офіц. мов.

За структурою Хартія складається з преамбули і 5 частин, які містять 23 статті. У преамбулі викладено заг. мету та цілі її прийняття. У ній підкреслюється невід'ємність права на використання як у приват, так і в офіц. вжитку мов меншин і зазначається, що це не повинно зашкоджувати офіц. мовам та необхідності їх вивчення. У ч. I дано визначення термінів «регіональна мова або мова меншини», «територія вживання регіональної мови або мови меншини», «нетериторіальна мова»; вказано форму і процедуру, відповідно до якої д-ви вільні у певних межах визначати, які із запропонованих норм стосуються певної мови і на які терит. поширюються дії того чи ін. заохочувального заходу; встановлено співвідношення між Хартією та існуючим режимом охорони прав людини і зобов'язаннями країн як за власним законом, так і за міжнар. договорами. У ч. II Хартії визначено необхідність: визнання регіон. мов або мов меншин як відбиття культ. багатства; поважання кордонів кожної геогр. місцевості, в яких використовується регіон. мова; підтримання та розвитку стосунків між членами однієї мовної групи в рамках країни та в ін. країнах, так само як і стосунків між різномовними групами в межах однієї д-ви; забезпечення вивчення мови та навчання мовою меншини на всіх відп. рівнях; вивчення мови меншин іномовними мешканцями в регіонах вживання мов меншин; сприяння наук. дослідженням у цій сфері, розвитку міждерж. обміну. Передбачено також скасування сторонами необґрунт. обмежень, привілеїв щодо формування мовної політики та залучення до нього представників мовних меншин.

У ч. III Хартії визначено перелік спец. заходів, спрямованих на заохочення використання регіон. мов або мов меншин у сусп. житті. Вони охоплюють такі сфери: освіту (ст. 8); суд. владу (ст. 9); адм. органи і публ. послуги (ст. 10); засоби мас. інформації (ст. 11); культ. діяльність і засоби її здійснення (ст. 12); екон. та соц. життя (ст. 13); транскорд. обміни (ст. 14). Для здійснення цих заходів у Хартії використовується т. з. система меню. Відповідно до п. 2 ст. 2, кожна сторона зобов'язується застосувати що-

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИН 1992

найменше 35 пунктів або підпунктів з положень, наведених у цій частині Хартії, в т. ч. щонайменше 3 з кожної зі ст. 8 і 12 і 1 зі ст. 9—11, 13.

У ч. IV Хартії передбачено: встановлення механізмів контролю за виконанням її положень на основі подання д-вами період. доповідей (ст. 15); прийняття процедури розгляду таких доповідей (ст. 16); утворення Комітету експертів, до якого входить по 1 особі від кожної д-ви — учасниці Хартії (ст. 17). На підставі розглянутих доповідей Комітет експертів готує доповідь Комітету Міністрів РЄ для підготовки сторонам рекомендацій. Ген. секретар РЄ 1 раз на 2 роки подає *Парламентській асамблеї Ради Європи* докладну доповідь про застосув. Хартії.

Ч. V регламентує: набуття чинності самою Хартією та набуття її для д-в, що приєднуються до неї (ст. 18—20); порядок і умови застосув. д-вами застережень (ст. 21), денонсацію Хартії (ст. 22); здійснення Ген. секретарем РЄ заходів щодо імплементації Хартії.

Хартія є 1-м міжнар. договором, спрямованим на захист мовної самобутності нац. меншин. Вона обмежується захистом регіон. мов або мов меншин та сприянням їх розвитку, не торкаючись мовних меншин як таких. Тому Хартія не стосується проблем нац. груп, які прагнуть незалежності або змін кордонів, але вона здатна допомогти у зважений і реаліст. спосіб пом'якшити проблему меншин, чією відмінною ознакою є їхня мова, шляхом надання їм можливості комфортно почуватися у д-ві, в якій вони опинилися через певні обставини. Розширення можливостей для використання регіон. мов або мов меншин у різноманітних сферах життя може, не посилюючи дезінтеграц. тенденції, заохотити групи, які цими мовами розмовляють, забути минулі образи, що перешкоджали їм здобути своє місце в країні, де вони мешкають, а також у Європі в цілому. У пояснювальній записці до Хартії наголошується, що вона не розглядає стосунки між офіц. мовами і регіон. мовами у контексті суперництва чи антагонізму, а спрямована на

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИН 1992

встановлення міжкульт. та багатомов. підходу, відповідно до якого мова кожної категорії займає своє належне місце у сусп. ві. Цей підхід цілком відповідає цінностям, яких традиційно дотримується РЄ, прагнучи сприяти тіснішим зв'язкам між людьми та кращому взаєморозумінню між різними групами населення в межах д-ви, побудованої на міжкульт. основі. З цієї причини акцент робиться на культ. вимірі й використанні регіон. мов та мов меншин у всіх аспектах життєдіяльності їх носіїв. Хартія не встановлює індивід. або колект. права для носіїв регіон. мов чи мов меншин. І все ж таки обов'язки сторін, що стосуються цих мов, і зак-во д-в, яке має бути запроваджено відповідно до положень Хартії, сприяють позит. впливу на становище певних громад та їх індивід. членів.

Відповідно до положень Хартії, її учасницею може бути також д-ва, яка не є членом РЄ. Станом на 01.01.2015 вона підписана 33 країнами і набула чинності для 25 д-в Європи. Україна підписала Хартію 02.05.1996. Перший Закон про ратифікацію Хартії було схвалено ВР України 24.12.1999. У цьому Законі було визначено 13 мов нац. меншин (білорус., болгар., гагауз., грец., евр., кримськотатар., молд., нім., польсь., рос., румун., словац. та угор.), щодо яких д-ва на відп. рівнях у відп. місцевості та залежно від кількості представників — носіїв цих мов у ній зобов'язалася вживати заходів, спрямованих на заохочення використання цих мов. Законодавець передбачив триступеневу градацію щодо кількості представників носіїв відп. регіон. мови: 20 і більше відсотків; 10—20 %; значна кількість, але менш як 10 % від заг. кількості населення певної місцевості. Цей Закон набув чинності після офіц. оприлюднення в газ. «Голос України» 30.12.1999, проте ратифікац. акт не було передано на зберігання Ген. секретарю РЄ. Рішенням *Конституційного Суду України* (КСУ) № 9-рп/2000 від 12.07.2000 цей Закон було скасовано. КСУ визнав його неконстит. і таким, що суперечить ст. 94 *Конституції України* на підставі того, що набуття ним чинності відбулося

відповідно до положення ч. 1 ст. 7 Закону України «Про міжнародні договори України» 1993 щодо порядку підписання та оприлюднення закону про ратифікацію міжнар. договору України. Останній передбачав підписання ратифікац. законів головою ВР України, а Конституція — *Президентом України*. Той факт, що цим рішенням КСУ було скасовано лише вищевказаний ратифікац. закон, а всі ін., які набули чинності за такою самою процедурою в період з 28.06.1996 по 12.07.2000, зберегли свою чинність, дає підстави стверджувати про вибірковість застосув. КСУ свого рішення.

Хартія була ратифікована Законом України № 802-IV від 15.05.2003. Ратифікац. акт було передано до РЄ 19.09.2005, і для України вона набула чинності 01.01.2006. Цим Законом захист Хартії застосовується до тих 13 мов, що були передбачені Законом 1999. Разом з тим заходи, спрямовані на заохочення використання цих мов, незалежно від кількості та густоти їх носіїв у певній місцевості, передбачено на найнижчому з можливих рівнів, запропонованих ч. III Хартії.

Рекомендації Комітету Міністрів РЄ щодо застосув. Хартії в Україні 07.07.2010 (СМ/RecChL(2010)6), схвалені в результаті розгляду Комітетом експертів 1-ї доповіді України, містять низку зауважень. Зокрема, наголошується на неприпустимості порушення наявних сприятл. умов для вживання регіон. мов чи звуження правового статусу осіб, які належать до мовних меншин. Звертається увага на необхідність модифікації існуючого порогу офіц. використання регіон. мов або мов меншин у місц. і регіон. органах влади, а також на доцільність розробки із залученням представників меншин структурованої політики у сфері освіти з метою забезпечення умов для мешканців, які розмовляють регіон. мовами або мовами меншин, щодо одержання освіти рідною мовою. Ці та ін. рекомендації міжнар. орг-цій враховуються у відп. зак-ві України.

Літ.: *Збірка* договорів Ради Європи. К., 2000; *Товт М.М.* Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). К., 2002; *Мицик В.В.* Права національних меншин у міжнародному праві. К., 2004; *Алексеев В.Г.* Бегом от Европы? Харьков, 2008; *Мовна* політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації / За ред.

Ю. Бестерс-Дільгер. К., 2008; *Товт М.М., Черничко С.С.* Научно-практический комментарий Закона Украины «Об основах государственной языковой политики». К., 2013; *European Charter for Regional or Minority Languages and explanatory report.* Strasbourg, 2000; *Большан І.* Мовні війни в Європі: Європ. хартія регіон. або меншинних мов. К. 2007; *Maintaining Minority Languages in Transnational Contexts / Ed. A. Pauwels et al.* N. Y., 2007; *Пилипенко Т.І.* Європ. хартія регіон. мов або мов меншин: теорія і практика імплементації в Україні. Львів, 2007; *The European Charter for Regional or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities / Ed. D. ó Riagáin.* Strasbourg, 2008.

М.М. Товт

ЄВРОПЕЙСЬКЕ АГЕНТСТВО З ПИТАНЬ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА (ЄАНС) — спеціаліз. агентство ЄС, що здійснює моніторинг навколишнього середовища д-в-членів і забезпечує інформ. складову екол. політики цього об'єднання.

Агентство створено у 1990 згідно з Регламентом ЄЕС 1210/90 «Про заснування Європейського агентства з питань навколишнього середовища і Європейської мережі інформації та спостереження за навколишнім середовищем», який визнається його Статутом. Нову ред. Регламенту 401/2009 прийнято *Європейським парламентом і Радою Європейського Союзу* 23.04.2009. Практ. діяльність Агентства розпочалася у 1994.

Метою ЄАНС, визначеною в ст. 1 Регламенту, є надання ЄС і д-вам-членам об'єкт., достовірної і порівн. інформації, що дозволяє вживати адекватних заходів із захисту навкол. середовища, оцінювати результати таких заходів і забезпечувати громадськість відп. інформацією про стан навкол. середовища, а також необхідної наук. і тех. підтримки.

Осн. завданнями ЄАНС є: забезпечення д-в-членів об'єкт. інформацією, необхідною для визначення та проведення ефект. політики щодо довкілля; забезпечення *Європейської комісії* (далі — Єврокомісія) інформацією для підготовки й оцінки заходів та зава у сфері навкол. середовища; сприяння заходам з моніторингу навкол. середовища шляхом відп. обґрунтованої в доповіді підтримки (в т. ч. допомоги у проведенні опитувань, процесі надання доповідей д-в-членів та аналізу результатів); консультація д-в-членів на їх прохання з питань розви-

ЄВРОПЕЙСЬКЕ АГЕНТСТВО З ПИТАНЬ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

тку і впровадження системи моніторингу довкілля (такі консультації можуть також включати докладні огляди експертів на підставі спец. звернення д-в-членів); реєстрація, порівняння і оцінка даних щодо стану навкол. середовища, складання експерт. доповідей про якість, чутливість і навантаження на навкол. середовище в межах терит. ЄС; забезпечення однаковості критеріїв оцінювання даних з навкол. середовища, застосовуваних у всіх д-вах-членах, розвиток довідк. центрів екол. інформації (Єврокомісія використовує цю інформацію для забезпечення імплементації зак-ва ЄС з навкол. середовища) (ст. 2 Регламенту). Агентство має, наскільки це можливо, достовірно встановити існуючий і можливий стан навкол. середовища, виходячи з таких позицій: якість навкол. середовища; тиск на довкілля, визначення вразливих для нього елементів тощо.

Пріоритет у діяльності ЄАНС віддають таким сферам: якість повітря та викиди в атмосферу, якість води, забруднювальні речовини і водні ресурси, стан ґрунту, флори, фауни і біотопів, землекористування та природ. ресурси, управління відходами, шумове забруднення, хім. речовини, небезпечні для навкол. середовища, охорона прибереж. зон. Реалізуючи свою компетенцію, Агентство має уникати дублювання функцій з ін. агенціями та органами ЄС. Його діяльність охоплює також моніторинг транскорд., багатонац. та глобальних екол. явищ. Директивні документи ЄС спрямовують увагу Агентства також на соц.-екон. вимір екол. проблем у дусі реалізації *концепції сталого розвитку*. Відповідно до ст. 4 Регламенту, Агентство спільно з д-вами-членами заснувало і координує мережу, що складається з нац. інформ. мереж, нац. опорних пунктів, темат. центрів.

Дані з навкол. середовища, що надходять або виходять з Агентства, можуть бути опубл. і стати надбанням громадськості, а також зазнавати, відповідно до правил Єврокомісії та д-в-членів, інформ. обмежень, зокрема щодо конфіденційності (ст. 6 Регламенту).

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЕНЕРГЕТИЧНЕ СПІВТОВАРИСТВО

Згідно зі ст. 8 Регламенту, ЄАНС має правління, до якого входять по 1 представнику від кожної д-ви-члена і 2 представники Єврокомісії. У ньому може бути по 1 представнику від будь-якої ін. д-ви, яка бере участь у ЄАНС відповідно до встановл. завдань. Крім того, Європарламент призначає членами правління 2 представників науки, що мають кваліфікацію з охорони навкол. середовища: їх обирають з огляду на персон. потенціал, який вони можуть внести в роботу Агентства. Правління обирає голову зі своїх членів на 3-річний період і приймає власні правила процедури. Кожен член правління має 1 голос. Правління обирає бюро, якому воно може делегувати повноваження щодо прийняття рішень. Рішення приймають більшістю у 2/3 голосів членів правління. Правління приймає довгострок. програму дій, що ґрунтується на пріоритет. сферах, після консультації з наук. комітетом і отримання висновку Єврокомісії. На основі довгострок. програми щороку розробляють робочу програму Агентства. Щороку до 31 берез. правління складає ген. звіт про діяльність ЄАНС, який подають Європарламенту, Європейській раді, Єврокомісії та д-вам-членам.

ЄАНС очолює викон. директор, який призначається правлінням за пропозицією Єврокомісії на 5-річний період з можливістю повторного призначення. Викон. директор офіційно представляє Агентство. Він є відповід. за підготовку і виконання рішень та програм, прийнятих правлінням, здійснює операт. керівництво Агентством, готує і публікує доповіді, вирішує кадрові питання тощо (ст. 9 Регламенту). Нині викон. директором ЄАНС є Ханс Бруйнінкс (Бельгія).

Правлінню та викон. директору асистує наук. комітет, який надає висновки з будь-якого наук. питання, що виникає в процесі діяльності Агентства. Такі висновки публікуються. Наук. комітет складається з осіб, що мають спец. кваліфікацію у сфері навкол. середовища. Їх призначає правління на термін 4 роки, який може бути продовжено ще на 1 термін, беручи до уваги,

inter alia, наук. сфери, які необхідно представити в комітеті з метою сприяння діяльності Агентства в цих напрямках. Комітет функціонує за правилами процедури, встановл. для правління. Агентство відкрите для країн, які не є членами ЄС, але поділяють його цілі, на основі двостор. угод, укладених між ними і ЄС.

Учасницями Агентства є 33 д-ви: 28 д-в — членів ЄС та Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Швейцарія, Туреччина, а також 6 д-в — Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово, Македонія, Чорногорія, Сербія, які співробітничують з Агентством на особливих умовах.

Штаб-квартира Агентства знаходиться в м. Копенгаген (Данія).

Літ.: *Kramer L.* EC Treaty and Environmental Law. London, 1995; *Johnson S.P., Corcelle G.* The Environmental Policy of the European Communities. London, 1995; *Мальшева Н.П.* Гармонизация экологического законодательства в Европе. К., 1996; *Kiss A., Shelton D.* Manual of European Environmental Law. Cambridge, 1997; *Charbonneau S.* Droit communautaire de l'environnement. Paris, 2003; *Romi R.* L'Europe et la protection juridique de l'environnement. Paris, 2004.

О.І. Мельничук

ЄВРОПЕЙСЬКЕ БЮРО СУДОВОЇ СПІВПРАЦІ — див. *Євроюст*.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЕНЕРГЕТИЧНЕ СПІВТОВАРИСТВО (Енергетичне Співтовариство, англ. Energy Community, далі — ЄЕНС) — міжнар. орг-ція, створена *Європейським Союзом* (ЄС) та д-вами Півд.-Схід. Європи, метою якої є їх включення до внутр. енергет. ринку ЄС шляхом поширення дії *acquis communautaire* ЄС у сфері енергетики (енергет. *acquis*) на терит. цих д-в.

Створенню ЄЕНС передував Афінівський процес, ініційований *Європейською комісією* (далі — Єврокомісія) у берез. 2002 задля розвитку інтегрованого ринку електроенергії у Півд.-Схід. Європі, який потім мало бути включено до внутр. енергет. ринку ЄС. У листоп. 2002 д-вами Півд.-Схід. Європи (Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Греція, Македонія, Румунія, Туреччина, Федеративна Республіка Югославія, Хорватія), Місією ООН з питань тимчас. адміністрації в Косові (UNMIK), Єврокомісією та Спец. координатором Пакту про стабільність було підписано Меморандум

про взаєморозуміння щодо регіон. ринку електроенергії у Півд.-Схід. Європі та його інтеграції у внутр. ринок електроенергії Європ. Співтовариства. У ньому передбачалося створення інтегрованого регіон. ринку електроенергії у Півд.-Схід. Європі до 2005 та його інтеграцію до внутр. ринку електроенергії ЄС. У груд. 2003 між зазначеними сторонами було підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо регіон. енергет. ринку у Півд.-Схід. Європі та його інтеграції у внутр. ринок Європ. Співтовариства, яким до Афін. процесу було включено ще одну сферу — газ. Афін. процес сприяв ухваленню Директиви ЄС 2003/54/ЄС щодо спільних правил для внутр. ринку електроенергії від 26.06.2003 та Директиви ЄС 2003/55/ЄС щодо спільних правил для внутр. ринку природ. газу від 26.06.2003, а також засвідчив необхідність створення правової основи для реалізації інтеграц. проектів у енергет. сфері, що сприяло успіху переговорів щодо укладення Договору про заснування Енергетичного Співтовариства (англ. Energy Community Treaty, далі — ДЕНС).

ДЕНС було підписано у м. Афіни (Греція) 25.10.2005 з метою забезпечення стабільності, сталості та конкуренції на енергет. ринку. Осн. інструментом досягнення цієї мети є поширення енергет. *acquis* ЄС на всі д-ви Півд.-Схід. Європи. Відповідно до рішення Ради міністрів ЄЕНС 2008/03/МС-Енс від 11.12.2008, така гармонізація має охоплювати також нафт. сектор. ДЕНС набув чинності 01.07.2006 після ратифікації всіма договірними сторонами. Відповідно до ст. 97 ДЕНС, його укладено на 10-річний строк, однак його дію може бути продовжено одностайним рішенням Ради міністрів ЄЕНС. У разі, якщо не вдалося досягти одностайності, ДЕНС продовжує діяти між Сторонами, що проголосували за продовження дії ДЕНС, якщо таке рішення було підтримано принаймні 2/3 Сторін ЄЕНС. У жовт. 2013 одностайним рішенням Ради міністрів дію ДЕНС було продовжено на 10 років, тобто до 2026. Водночас було вирішено створити Аналітичну групу високого рівня (англ. High Level Reflection Group), мандат якої охоплював аналіз відповідності інституц. механізму та адм. практик ЄЕНС його цілям і завданням. 3 груд. 2013 у роботі Групи брав участь заст.

Міністра енергетики та вугільної промисловості України. У черв. 2014 Група опубл. свою підсумкову доповідь «Енергетичне Співтовариство для майбутнього», у якій наголосила на необхідності реформування інституц.-правового механізму ЄЕНС, посиленні його зв'язків з інституціями ЄС, стимулюванні інвестицій, підвищенні прозорості діяльності ЄЕНС.

ДЕНС передбачає кілька категорій учасників ЄЕНС. Сторонами ДЕНС є ЄС та Договірні сторони (англ. Contracting Parties), до яких наразі належать Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Молдова, Сербія, Україна, Чорногорія та Місія ООН з питань тимчас. адміністрації в Косові (UNMIK). Договірні сторони зобов'язані впровадити відп. положення *acquis communautaire* у сфері електроенергетики, нафти, газу, охорони навкол. середовища, відновлюваних джерел енергії та статистики, утворити регуляторні та адм. структури, необхідні для функціонування ринків мережевих енергопродуктів і матеріалів, створення єдиного енергет. ринку. Будь-яка д-ва — член ЄС може набути статусу Учасника (англ. Participant) ЄЕНС з правом участі у роботі всіх його органів, зокрема, такий статус мають 19 з 28 д-в — членів ЄС. Набуття членства в ЄС Болгарією та Румунією у 2007 і Хорватією у 2013 привело до зміни їхнього статусу з Договірної сторони на Учасника ЄЕНС. Статус спостерігача у ЄЕНС наразі мають Вірменія, Грузія, Норвегія та Туреччина. Будь-яка д-ва-спостерігач може заявити про свій намір набути повноправного членства у ЄЕНС, так, Грузія започаткувала офіц. переговори щодо членства 20.02.2014.

Гол. завданням ЄЕНС є налагодження відносин між Сторонами та створення екон.-правового механізму щодо енергопродуктів та матеріалів, для транспортування яких використовуються мережі (англ. Network Energy, далі — мережеві енергопродукти та матеріали). Сфера компетенції ЄЕНС не охоплює всі наявні види енергії, вона обмежена електроенергією, газом, відновлюваними джерелами енергії і транспортуван-

**ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЕНЕРГЕТИЧНЕ
СПІВТОВАРИСТВО**

ням цих видів енергії. Важливим завданням є також створення стабільного регуляторного та ринк. механізмів для залучення інвестицій у газові мережі, виробництво енергії, трансп. та розподільні мережі з метою забезпечення всім Сторонам доступу до стабільних і пост. джерел енергії, що важливо для їх екон. розвитку та соц. стабільності. Поліпшення безпеки постачання у рамках єдиного регулятор. простору досягається шляхом запровадження стабільного інвестиц. клімату, здатного забезпечити зв'язки з газ. запасами у Каспійському регіоні, Півн. Африці та на Середньому Сході, а також експлуатацію місц. джерел енергії, зокрема природ. газу, вугілля та гідроенергет. ресурсів. Крім того, метою ЄЕнС є поліпшення стану навкол. середовища щодо мережевих енергопродуктів та матеріалів і пов'язаної з ними енергоефективності, заохочення використання відновлюваних джерел енергії, а також визначення умов торгівлі енергією у рамках єдиного регулятор. простору. Сторони прагнуть розвитку конкуренції на ринку мережевих енергопродуктів і матеріалів у ширших геогр. масштабах та використання ефекту економії завдяки масштабам.

Термін «мережеві енергопродукти та матеріали» охоплює сектори електро- та газопостачання, що підпадають під дію Директиви ЄС 2009/72/ЄС щодо спільних правил для внутр. ринку електроенергії від 13.07.2009 та Директиви ЄС 2009/73/ЄС щодо спільних правил для внутр. ринку газу від 13.07.2009.

Сторони ДЕнС зобов'язані вживати всіх необхідних заходів для забезпечення виконання зобов'язань за Договором, сприяти досягненню цілей ЄЕнС, а також утримуватися від заходів, що можуть зашкодити досягненню цих цілей. У ст. 7 ДЕнС закріплено заборону будь-якої *дискримінації* у відносинах між Сторонами. Крім сталих зобов'язань, що становили енергет. *acquis* ЄЕнС на момент вступу до нього конкр. д-ви, для Договірних сторін можуть виникати нові зобов'язання внаслідок включення за рішенням Ради міністрів ЄЕнС нових

правових актів ЄС до масиву енергет. *acquis* ЄЕнС. Отже, зобов'язання Договірних сторін за ДЕнС мають динамічний характер, оскільки відповідно до ст. 5 ЄЕнС має дотримуватися *acquis communautaire*, визначеного у розд. II ДЕнС, адаптованого до інституц. механізму ЄЕнС та особливостей кожної Договірної сторони, з метою забезпечення високого рівня безпеки інвестицій та їх оптим. залучення. Відповідно до ст. 101—103, зобов'язання Сторін за ДЕнС не впливають на зобов'язання цих д-в за раніше укладеними договорами, а також на права та обов'язки, пов'язані з їх членством у *Світовій організації торгівлі*.

Гол. органом прийняття рішень є Рада міністрів, до складу якої входять по 1 представнику від кожної Договірної сторони та 2 представники ЄС. У її роботі також можуть брати участь по 1 представнику від кожного Учасника без права голосу, а також представники д-в-спостерігачів. Рада Міністрів забезпечує реалізацію цілей ДЕнС, визначає заг. політ. засади, вживає заходів, приймає процедурні акти, що, за певних умов, можуть передбачати делегування Пост. групі високого рівня (англ. Permanent High Level Group), Раді регулятор. органів (англ. Regulatory Board) чи Секретаріату виконання окр. завдань, повноважень чи зобов'язань, необхідних для реалізації політики ЄЕнС. Рада міністрів ухвалює власний регламент у формі процедур. акта. Головування у Раді міністрів здійснюється по чергово представниками Договірних сторін на строк 1 рік в алфавіт. порядку. Головуючий очолює Раду міністрів і має 2 заступників, один з яких є представником ЄС, а ін. — Договірної сторони, що головуватиме наступною. Разом із заступниками головууючий формує попередній порядок денний зустрічі. Він визначає місце проведення засідань Ради міністрів, які зазвичай відбуваються 1 раз на рік. У екстрених випадках після узгодження зі своїми заступниками головууючий може скликати позачергове засідання Ради міністрів. Місце і дату проведення зустрічі Ради міністрів визначає головууючий після консультацій зі своїми заступниками та Секретаріатом ЄЕнС. Рада міністрів зобов'язана подавати щорічний звіт про діяльність ЄЕнС до парламентів Договірних сторін та Учасників.

Пост. група високого рівня складається з представників кожної Договірної сторони, 2 представників ЄС, у її роботі також беруть участь представники Учасників та спостерігачів без права голосу. Представництво здійснюється на рівні старших посад осіб мін-в, відповід. за енергет. сферу. Головує на засіданнях Пост. групи високого рівня представник головної у Раді міністрів д-ви. Правила головування такі самі, як і в Раді міністрів. Пост. група високого рівня затверджує свій регламент у формі процедур. акта. До повноважень Пост. групи високого рівня належить: підготовка засідань Ради міністрів; надання згоди на запити щодо тех. допомоги від міжнар. донор. оргцій, міжнар. фін. інституцій та двостор. донорів; підготовка звітів Раді міністрів щодо прогресу у вирішенні завдань, визначених ДЕНС; вжиття заходів, якщо вона була уповноважена на це Радою міністрів; ухвалення процедур. актів, що не передбачають передання завдань, повноважень та зобов'язань ін. органам ЄЕнС; обговорення розвитку *acquis communautaire* у значенні розд. II ДЕНС на основі регулярних доповідей Єврокомісії. Зустрічі Пост. групи високого рівня проводяться не менш як 1 раз на 6 міс., можуть також скликатися позачергові засідання. Пост. група високого рівня може вживати заходів у формі рішень чи рекомендацій, якщо вона була відп. чином уповноважена Радою міністрів, а також приймати процедур. акти.

Рада регулятор. органів складається з 1 представника від регулятор. органу у сфері енергетики кожної Договірної сторони, залежно від відп. сфери енергет. *acquis*. ЄС представляє Єврокомісія, якій допомагають представники регулятор. органів Учасників та представник Агенції ЄС зі співробітництва енергет. регуляторів. У Раді регулятор. органів та її роб. групах Україну представляє Нац. комісія, що здійснює держ. регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП). На Раду регулятор. органів покладено такі функції: вона консулює Раду міністрів та Пост. групу високого рівня щодо законод., тех. і регулятор. норм; надає рекомендації щодо врегулювання транскорд. спорів між регулятор. органами на вимогу будь-якого з них; вживає заходів, якщо її уповноважує на це

Рада міністрів; приймає процедурні акти. Рада регулятор. органів приймає власний регламент у формі процедур. акта і обирає зі свого складу головуючого строком на 1 рік з правом 1 повтор. переобрання. Він обирається всіма її членами таємним голосуванням, під час якого діє кворум у 2/3 заг. кількості членів, переможцем вважається кандидат, який набрав 2/3 поданих голосів. Засідання Ради регулятор. органів відбуваються щонайменше 4 рази на рік у м. Афіни.

ДЕНС передбачено також функціонування Форуму з електроенергетики та Форуму з газу, до складу яких входять представники зацікавлених сторін, зокрема промисловості, регулятор. органів, груп представників промисловості і споживачів. Гол. функцією обох Форумів, очолюваних представниками ЄС, є надання консультацій ЄЕнС. Висновки Форумів ухвалюються консенсусом і передаються Пост. групі високого рівня. Зустрічі Форуму з електроенергетики проходять у м. Афіни, а Форуму з газу — в місті, визначеному процедур. актом Ради міністрів.

Єдиним пост. органом ЄЕнС є Секретаріат (м. Відень), очолюваний директором. Директор Секретаріату призначається процедур. актом Ради міністрів і здійснює відбір та призначення персоналу. Процедур. актом Ради міністрів встановлюються правила відбору працівників, умови праці та забезпечення геогр. рівноваги серед персоналу Секретаріату. Директор Секретаріату та його персонал діють в особистій якості і виключно в інтересах ЄЕнС. Секретаріат виконує такі функції: надає адм. підтримку Раді міністрів, Пост. групі високого рівня, Раді регулятор. органів і Форумам; стежить за належним виконанням Сторонами їхніх зобов'язань за ДЕНС і подає щорічні звіти про їх виконання до Ради міністрів; здійснює нагляд та надає допомогу Єврокомісії щодо координації донор. діяльності на терит. Договірних сторін, а також надає адм. підтримку донорам; виконує ін. завдання, передбачені ДЕНС чи покладені на нього адм. актом Ради міністрів, за винятком права на вжиття заходів; приймає процедур. акти.

**ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЕНЕРГЕТИЧНЕ
СПІВТОВАРИСТВО**

Відповідно до ДЕНС, органи ЄЕнС можуть вживати заходів у формі рішень та рекомендацій. Рішення є юридично обов'язковими в цілому для тих, кому їх адресовано. Сторони зобов'язані імплементувати у своїх правових системах адресовані їм рішення протягом періоду, визначеного такими рішеннями. Рекомендації не мають обов'язкового характеру, однак Сторони мають докласти всіх можливих зусиль задля їх виконання. Для ухвалення заходів Радою міністрів, Пост. групою високого рівня та Радою регулятор. органів необхідний кворум у 2/3 їх складу. Кожна сторона, тобто ЄС та Договірні сторони, має 1 голос, при цьому голоси тих, хто утримався, не враховуються при підрахунку голосів. Заходи, передбачені розд. II ДЕНС «Поширення *acquis communautaire*», ухвалюються Радою міністрів, Пост. групою високого рівня чи Радою регулятор. органів за пропозицією Єврокомісії, яка може змінити чи відкликати свою пропозицію на будь-якій стадії. При ухваленні заходів щодо розд. II рішення приймаються більшістю голосів, а право голосу мають лише Договірні сторони. Заходи щодо розд. III ДЕНС «Механізм функціонування ринків мережевих енергопродуктів» ухвалюються Радою міністрів, Пост. групою високого рівня чи Радою регулятор. органів за пропозицією Сторони (Договірної сторони чи ЄС) або Секретаріату. Заходи ухвалюються більшістю у 2/3 голосів з обов'язк. позит. голосуванням ЄС. Заходи щодо розд. IV ДЕНС «Створення єдиного енергетичного ринку» ухвалюються Радою міністрів, Пост. групою високого рівня чи Радою регулятор. органів шляхом одностайності за пропозицією будь-якої зі Сторін (однієї з Договірних сторін чи ЄС). ДЕНС передбачає можливість ухвалення процедур. актів, що регламентують організац., бюджет. питання та прозорість діяльності ЄЕнС, у т. ч. делегування повноважень Радою міністрів Пост. групі високого рівня, Раді регулятор. органів чи Секретаріату. Процедур. акти є обов'язк. до виконання органами ЄЕнС, а також Сторонами, якщо це передбачено

відп. процедур. актом. За заг. правилом при прийнятті процедур. актів застосовується процедура, аналогічна встановленій для заходів щодо розд. III ДЕНС. Процедур. акт про призначення директора Секретаріату ухвалюється простою більшістю голосів за пропозицією Єврокомісії.

ДЕНС передбачено власний механізм урегулювання спорів у ЄЕнС, подібний до процедури провадження щодо порушення права *Європейського Союзу* його д-вами-членами (англ. *infringement procedure*). Положення щодо врегулювання спорів вміщено у ст. 89—93 ДЕНС і деталізовано у Процедур. рішенні Ради міністрів 2008/01/МС-ЕнС від 27.06.2008. Прикметно, що, на відміну від ЄС, врегулювання суперечок у ЄЕнС не передбачає звернення до суд. інстанції, що мало б результатом ухвалення обов'язк. суд. рішення, а натомість пропонує по суті дипл. спосіб вирішення спорів. Функцію вирішення спорів покладено на Раду міністрів, при якій формується Дорадчий комітет у складі 3 юристів, які відповідають за підготовку обґрунтованих висновків щодо стверджуваного порушення Договірною стороною зобов'язань за ДЕНС. Функції Дорадчого комітету по суті подібні до повноважень ген. адвокатів у *Суді Європейського Союзу* при розгляді справ про невиконання зобов'язань. Будь-яка зі Сторін, Секретаріат чи Рада регулятор. органів можуть, подавши обґрунтоване звернення, привернути увагу Ради міністрів до недотримання однією зі Сторін своїх зобов'язань за ДЕНС чи обов'язку імплементувати адресоване їй рішення. Приват. структурам надано право звертатися зі скаргами до Секретаріату. Сторона, якої стосується подана скарга чи звернення, може підготувати свої зауваження щодо них. Факт порушення Стороною зобов'язань встановлюється Радою міністрів, яка приймає відп. рішення: простою більшістю голосів щодо порушення розд. II ДЕНС, більшістю у 2/3 голосів щодо порушення розд. III ДЕНС, одностайністю щодо порушення розд. IV ДЕНС. За зверненням однієї зі Сторін, Секретаріату чи Ради регулятор. органів Рада міністрів, діючи одностайно, може встановити серйозне і тривале порушення Стороною її зобов'язань за ДЕНС і позбавити її прав, передбачених ДЕНС. Рішення щодо порушень Стороною

її зобов'язань Рада міністрів може скасувати простою більшістю голосів.

Органи ЄЕнС мають тлумачити терміни та концепції, запозичені в ДЕНС з права ЄС, відповідно до практики Суду ЄС. У разі, якщо з окр. питань відсутня практика Суду ЄС, пріоритет при тлумаченні норм ДЕНС має Рада міністрів, яка може делегувати ці повноваження Пост. групі високого рівня. Тлумачення *acquis communautaire* органами ЄЕнС не має преюдиційної сили під час наст. розгляду цих положень Судом ЄС.

Енергет. *acquis* ЄС сформувалося шляхом ухвалення 3 послідовних енергет. пакетів, що склалися з низки законод. актів ЄС: Перший енергет. пакет (1996/1998), Другий енергет. пакет (2003) та чинний нині Третій енергет. пакет (2009). Кожний з енергет. пакетів складається з директив і регламентів, прийнятих Радою Європейського Союзу та Європейським парламентом. Отже, ЄЕнС може розглядатися як спец. механізм поширення енергет. *acquis* на правопорядки третіх країн з метою забезпечення енергет. безпеки ЄС та його партнерів, заснованої на спільному лібералізованому енергет. ринку. Поступове впровадження Україною енергет. *acquis* є важливою складовою екон. інтеграції з ЄС.

Енергет. пакети ЄС мають пряму дію лише у правопорядках його д-в-членів і не поширюються автоматично на Договірні сторони ЄЕнС. Отже, будь-які нові правові акти ЄС у енергет. сфері мають бути схвалені Радою міністрів для включення їх до енергет. *acquis* ЄЕнС, яке має бути імplementовано Договірними сторонами. Юридично обов'язк. актом для Договірних сторін ЄЕнС є рішення Ради міністрів, що не мають прямої дії у правопорядках Договірних сторін, а тому вимагають імplementації їх положень у нац. правових системах протягом визначеного в них терміну.

Третій енергет. пакет ЄС 2009 складається з 5 документів: Регламенту ЄС 713/2009 про заснування Агенції з питань співробітництва регулятор. органів у сфері енергетики, Регламенту ЄС 714/2009 щодо умов доступу до мереж транскорд. обмінів електроенергією, Регламенту ЄС 715/2009 щодо умов доступу до мереж транспортування природ. газу, Директиви 2009/72/ЄС щодо спільних правил для внутр. ринку електро-

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЕНЕРГЕТИЧНЕ СПІВТОВАРИСТВО

енергії та Директиви 2009/73/ЄС щодо спільних правил для внутр. ринку газу (усі — від 13.07.2009). Осн. вимогою Третього енергет. пакета ЄС є розукрупнення вертикально інтегрованих підприємств, створення однак. умов для всіх учасників енергет. ринку, полегшення виходу нових компаній на ринок, а також лібералізація цін на енергоносії.

У рамках ЄЕнС Третій енергет. пакет було схвалено Рішенням Ради міністрів D/2011/02/МС-ЄнС від 06.10.2011, що зобов'язало Договірні сторони ЄЕнС імplementувати його положення у нац. правопорядках. Зазначеним Рішенням змінено список актів, охоплених поняттям «*acquis communautaire* у сфері енергетики» у значенні ст. 11 ДЕНС. Відповідно до Рішення, такими актами є: Директива ЄС 2009/72/ЄС щодо спільних правил для внутр. ринку електроенергії від 13.07.2009, Директива ЄС 2009/73/ЄС щодо спільних правил для внутр. ринку газу від 13.07.2009, Регламент ЄС 714/2009 щодо умов доступу до мереж транскорд. обмінів електроенергією від 13.07.2009, Регламент ЄС 715/2009 щодо умов доступу до мереж транспортування природ. газу від 13.07.2009, Директива ЄС 2005/89/ЄС щодо заходів для забезпечення інвестування в системи електропостачання та інфраструктуру від 18.12.2007, Директива ЄС 2004/67/ЄС про заходи із забезпечення безпеки постачання природ. газу від 18.12.2007. У Рішенні Ради міністрів містяться також зміни до тексту перелічених правових актів ЄС, спрямовані на їх адаптацію до застосув. Договірними сторонами ЄЕнС. Договірні сторони зобов'язані імplementувати Третій енергет. пакет до 01.01.2015, крім Директив ЄС 2009/72/ЄС та 2009/73/ЄС, що мають бути імplementовані до 01.01.2017.

Договірні сторони ЄЕнС зобов'язані також імplementувати *acquis* ЄС у сфері охорони навкол. середовища, що включає для цілей ДЕНС такі правові акти: Директиву 85/337/ЄЕС щодо оцінки впливу певних держ. і приват. проектів на навкол. середовище від 27.06.1985, Директиву 1999/32/ЄС щодо зниження вмісту сірки в деяких видах

**ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЕНЕРГЕТИЧНЕ
СПІВТОВАРИСТВО**

рідкого палива від 26.04.1999, Директиву 2001/80/ЄС щодо встановл. граничного рівня викидів певних забруднювачів у атмосферу великими сміттєспалювальними установками (з 01.01.2016 замінена Директивою 2010/75/ЄУ щодо пром. викидів (інтегрованого контролю та запобігання забрудненню) від 24.11.2010), ст. 4 п. 2 Директиви 2009/147/ЄС щодо охорони диких птахів. Договірні сторони зобов'язані застосовувати *acquis communautaire* ЄС у сфері охорони навкол. середовища щодо будівництва та експлуатації енергогенерувальних установок лише для об'єктів, будівництво чи експлуатація яких почалися після набуття чинності ДЕНС для відп. д-ви.

Acquis communautaire у сфері конкуренції (ст. 18, 19 ДЕНС) включає заборону антиконкурентних угод між учасниками ринку, зловживання домінантним становищем на ринку, а також держ. допомоги, що викривлює чи загрожує конкуренції. Крім того, частину *acquis communautaire* у сфері конкуренції для цілей ДЕНС становлять норми права ЄС щодо злиття та концентрації, зокрема ст. 101 і 102 Договору про функціонування Європ. Союзу, а також відп. практика Суду ЄС.

Зі здобуттям незалежності Україна активно долучилася до розвитку нових моделей енергет. співробітництва в Європі, зокрема, стала однією з д-в — засновниць *Європейської енергетичної хартії 1991*. Важливим кроком стало започаткування у листоп. 2008 переговорів між Україною та Єврокомісією щодо набуття членства у ЄЕНС. Протокол про приєднання України до ДЕНС було підписано 24.09.2010 у м. Скоп'є (Македонія) і ратифіковано *Верховною Радою України* 15.12.2010. Україна набула статусу Договірної сторони у ЄЕНС 01.02.2011. У Протоколі визначено строки, протягом яких Україна має імплементувати положення енергет. *acquis* ЄЕНС. Крім того, Україна зобов'язана дотримуватися принципів конкурентного *acquis* ЄС, загальноприйнятих стандартів ЄС щодо експлуатації енергомереж, ухвалити положення щодо безпеки постачання енергоносіїв, що перед-

бачають диверсифікацію джерел постачання, дотримання технол. безпеки та зазначення походження імпортованого палива.

Вагомий вплив на співробітництво між Україною та ЄС у рамках ЄЕНС має *Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014* (далі — Угода про асоціацію 2014). У преамбулі цієї Угоди наголошено на важливості посилення співробітництва в енергет. сфері з урахуванням зобов'язань ЄС, його д-в-членів та України за ДЕНС, зокрема шляхом адаптації нац. зак-ва України до ключових елементів енергет. *acquis* ЄС, а у ст. 338 співробітництво в рамках ЄЕНС включено до сфер взаємного співробітництва. Відповідно до ст. 133 Угоди про асоціацію 2014, Україна зобов'язана забезпечити поступове приведення у відповідність своїх чинних законів та майбутнього зак-ва до *acquis* ЄС, у т. ч. в енергет. сфері. Прикметно, що у разі виникнення розбіжностей між Угодою про асоціацію 2014 та положеннями ДЕНС чи енергет. *acquis* ЄС вони мають переважну силу. Відповідно, під час імплементації положень Угоди про асоціацію 2014 щодо співробітництва в енергет. сфері Україна має при прийнятті нормат.-правових актів керуватися положеннями ДЕНС та енергет. *acquis* ЄС. У Спільній заяві за результатами 17-го саміту Україна—ЄС від 24.04.2015 наголошено на необхідності прискорення реструктуризації енергет. сектору згідно з вимогами Третього енергет. пакета, зокрема розділення функцій НАК «Нафтогаз України», посилення уваги до проблем енергоефективності.

Одразу після вступу до ЄЕНС Україна розпочала процес імплементації енергет. *acquis*, зокрема, 15.03.2011 ВР прийняла Закон України № 3134-VI «Про електроенергетику». Наст. кроком у реформуванні електроенергет. сфери стало прийняття Закону України № 663-VII «Про засади функціонування ринку електричної енергії України» від 24.10.2013. Однак попри численні зміни та доповнення до зазначених Законів Секретаріат ЄЕНС у щорічній доповіді щодо імплементації від 01.08.2014 констатував, що *acquis* у сфері електроенергетики так і не було належним чином впроваджено у нац. зак-ві України. Крім того, у доповіді зазначено, що встановлений у Законі України № 663-VII від 24.10.2013 перехід-

ний період до 2017 є надто тривалим. У черв. 2015 КМ України оприлюднив для публ. обговорення новий проект закону про ринок електричної енергії, спрямований на імплементацію Третього енергет. пакета, а також схвалив плани імплементації деяких актів зак-ва ЄС у сфері статистики, зокрема Директиви 2008/92/ЄС щодо процедури Співтовариства з підвищення прозорості цін на газ та електроенергію для пром. кінцевих споживачів від 22.10.2008. У берез. 2015 КМ України затвердив План заходів щодо реформування газ. сектору, спрямований на увідповіднення нац. зак-ва вимогам ЄЕнС. Одним із ключ. елементів виконання Плану стало прийняття Закону України «Про ринок природного газу» від 09.04.2015, який набув чинності з 01.10.2015. Закон впроваджує ustalені в ЄС економічно обґрунтовані підходи до орг-ції функціонування газ. ринку і передбачає невтручання д-ви у функціонування ринку природ. газу та незалежність регулятора, а також вільне ціноутворення. Закон запроваджує механізми запобігання антиконкурентним практикам операторів газ. системи, продавців та постачальників природ. газу, а також розвиток видобутку та використання скрапленого природ. газу (англ. LNG). Розпорядженням КМ України № 346-р від 08.04.2015 було схвалено розроблені Мінвом енергетики та вугільної промисловості України плани імплементації деяких актів зак-ва ЄС в енергет. сфері. Попри наявні складнощі в імплементації положень енергет. acquis ЄЕнС Україною, воно є ефект. інструментом співробітництва ЄС і третіх країн у сфері енергетики, а також їх залучення до європ. регулятор. та екон. простору.

Літ.: Білоцький С., Грінченко О. Енергетичне співтовариство. Третій енергетичний пакет ЄС і правове регулювання альтернативної енергетики // УЧМП, 2012, № 1; Вишняков О.К. Імплементація нормативно-правової бази ЄС в українському правовому просторі в контексті зобов'язань за договором про енергетичне співтовариство // Європейські студії і право, 2011, № 3; Петров Р. Енергетичне співтовариство як провідник «енергетичного acquis» Європейського Союзу для східних сусідніх країн // Європейське право, 2012, № 2—4; Cogen M. An Introduction to European Intergovernmental Organizations. Farnham, 2015; Leal-Arcas R., Filis A. The Energy Community and the Energy Charter Treaty: Special Legal Regimes, their Systemic Relationship to the EU, and their Dispute Settlement Arrangements // Oil, Gas

& Energy Law Journal, 2014, v. 12; *The Energy Community. Legal Framework* / Eds D. Buschle, J. Navickaite. Vienna, 2013.

О.І. Давиденко

ЄВРОПЕЙСЬКЕ КОСМІЧНЕ АГЕНТСТВО, ЄКА — міжуряд. орг-ція з питань космічного простору, створена в 1975 внаслідок об'єднання 2 орг-цій: Європ. орг-ції космічних досліджень (ESRO) та Європ. орг-ції з розроблення космічних апаратів (ELDO), правонаступником яких стало ЄКА. Метою його діяльності є забезпечення та зміцнення, виключно в мирн. цілях, співробітництва між європ. д-вами в космічних дослідженнях і технологіях та їх застосує. в космосі для використання з наук. метою та для діючих у космосі систем.

Конвенцію про створення ЄКА (далі — Конвенція ЄКА) було укладено 30.05.1975 після її підписання 10 д-вами-засновниками: Бельгією, Данією, Іспанією, Італією, Нідерландами, Об'єднаним Королівством Великої Британії та Півн. Ірландії, Францією, ФРН, Швейцарією, Швецією. З 31.12.1975 Конвенція ЄКА була відкрита для підписання ін. д-вами, що входили на той час до Європ. космічної конф. Конвенція набула чинності 30.10.1980, на той момент її підписала також Ірландія (31.12.1975). Депозитарієм Конвенції було визначено уряд Франції.

На серпень 2015 повними членами ЄКА є 22 д-ви. Крім вищеперелічених членство набули: Австрія і Норвегія (1977), Фінляндія (1995), Португалія (2000), Греція (2005), Люксембург (2005), Чеська Респ. (2008), Румунія (2011), Польща (2012), Естонія та Угорщина (2015). До Конвенції ЄКА може приєднатися будь-яка європ. д-ва, якщо рішення з цього питання буде ухвалено вищим органом управління ЄКА — Радою за умови одностайного голосування всіх д-в-членів. У разі невиконання д-вою — членом ЄКА своїх зобов'язань (фін., правових чи ін.) її, відповідно до Конвенції, може бути позбавлено членства. Цей крайній захід, проте, жодного разу не застосовувався. Водночас Конвенцією ЄКА передбачена

також процедура добровільного виходу д-ви зі складу ЄКА.

Починаючи з 2001 був запроваджений ін-т асоційованого членства в ЄКА. Відп. статус набули: Чеська Респ. та Угорщина (2003), Румунія (2006), Польща (2007), Естонія (2009). Асоційованим членом ЄКА є також 1 неєвроп. д-ва — Канада (1979), космічні проекти та програми якої тісно поєднані з відп. проектами ЄКА.

Уряди д-в, що не є членами ЄКА, а також міжнар. орг-ції можуть отримати статус спостерігача за умови одностайного голосування всіх д-в-членів. Такий статус мали/мають Болгарія, Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Словаччина, Словенія та Угорщина.

Окр. європ. країни уклали з ЄКА Угоди про кооперацію і на цій підставі беруть участь у його проектах. Це Ізраїль (2011), Латвія (2013), Литва (2014), Словаччина (лютий 2015), Словенія (2010).

Угоди про співробітництво з ЄКА підписали уряди Ізраїлю, Кіпру, Мальти, Туреччини та України. Так, між Україною та ЄКА 25.01.2008 підписано Угоду щодо співробітництва у використанні космічного простору в мирних цілях (ратифіковано Законом України від 30.10.2008). Серед сфер, що розглядаються сторонами в Угоді як такі, що мають потенціал для співробітництва, особливо виділяються: а) космічні науки (астрономія та астрофізика, дослідження Сонячної системи та сонячно-земна фізика); б) програми дослідження Землі та їх застосув., а саме моніторинг довкілля, метеорологія, аерономія та геодезія, запобігання стихійним лихам; с) телекомунікації, а саме надання послуг та супутникова навігація; д) мікрогравітаційні дослідження, а саме космічна біологія та медицина, обробка даних; е) розроблення і використання наземного сегмента; ф) ракети-носії. Ведуться також переговори між Урядом України та ЄКА щодо узгодження проекту Угоди про надання Україні статусу європ. д-ви, що співпрацює з Агентством.

ЄКА має у своєму віданні низку інститут. утворень, пов'язаних з космічною ді-

яльністю, зокрема Європ. центр космічних досліджень і технологій (ESTEC, м. Нордвейк, Нідерланди); Європ. центр космічних операцій (ESOC, м. Дармштадт, Німеччина); Європ. ін-т космічних досліджень (ESRIN, м. Фраскати, Італія); Європ. астронавт. центр (EAC, м. Кельн, Німеччина).

Штаб-квартира ЄКА розташована в Парижі (Франція). Офіси (представництва) ЄКА є також у Москві, Тулузі, Вашингтоні, Балтиморі, Х'юстоні.

ЄКА має базу запусків «Аріан» у Куру (Франц. Гвіана); наземні станції стежень по всьому світу (у Бразилії, Габоні, Кенії, на о-ві Вознесіння та в деяких ін. регіонах).

Заг. склад персоналу ЄКА, у т. ч. підвідомчих установ, — близько 2000 чол. Заг. бюджет орг-ції — понад 4 млрд євро.

ЄКА є юрид. особою зі всіма властивими їй ознаками. Водночас Дод. 1 до Конвенції ЄКА визначено привілеї та імунітети (юрисдикц. і викон.) ЄКА: щодо звільнення від податків його осн. діяльності, особливостей експорт.-імпорт. режиму, порядку розпоряджання фондами, процедури прийняття і звільнення персоналу, статусу представників д-в-членів, експертів, особливостей їх податк. режиму, соц. захисту тощо.

Вищим органом управління ЄКА є Рада, що складається з делегатів д-в-членів, які мають радників. Особливістю Ради ЄКА є те, що вона може скликатися на 2 рівнях: на рівні делегатів і на т. з. «міністерському» рівні. Рада має 2 голів: один («ординарний») — обирається на 2 роки і має право на переобрання ще на 1 рік; другий («голова Ради на міністерському рівні») — шоразу обирається безпосередньо на засіданні Ради. Рада на міністер. рівні скликається за потреби, як правило, 1 раз на кілька років. Періодичність засідань ординарної Ради — 1 раз на квартал. Рада на міністер. рівні приймає резол. і декларації, переважно з політ. і стратег. питань.

Голова Ради («ординарний») та 2 віцеполови обираються на 2 роки з можливістю пролонгації їх повноважень ще на 1 рік. Голова Ради має у своєму підпорядкуванні Бюро, до завдань якого входить консультування голови і надання йому допомоги в підготовці засідань Ради. До Бюро входять по 1 представнику від делегацій Сторін, які мають право додатково залучати по 1 раднику.

Крім Бюро в підпорядкуванні Ради перебуває низка комітетів і правлінь конкр. програм: Комітет з наук. програми, Адм.-фін. комітет, Комітет пром. політики, Комітет міжнар. відносин та ін. Кожен комітет має право створювати підкомітети і експерт. групи. Правління програм створюються в міру необхідності для вирішення адм.-розпорядчих питань реалізації відп. програми.

Ген. директор (далі — ГД) призначається Радюю строком на 4 роки, якщо «за» проголосує 2/3 д-в-членів. ГД є представником ЄКА, підписує від його ім. всі правові документи. За 40 років функціонування ЄКА посаду ГД послідовно обіймали: Рой Гібсон (Велика Британія, 1975—80); Ерік Квістгард (Данія, 1980—84); Реймар Луст (Німеччина, 1984—90); Жан-Марі Лутон (Франція, 1990—97); Антоніо Родота (Італія, 1997—2003); Жан-Жак Дорден (Франція, 2003—15). Чинний ГД ЄКА Йоганн Дітріх Вернер (Німеччина) обіймає цю посаду з 01.07.2015.

Крім ГД викон. влада в ЄКА представлена директорами з тематичних напрямів діяльності, а саме: Директором з науки, Адм. директором; Директором з літальних апаратів, Директором з питань спостережень за Землею та її довкіллям, Директором з питань телекомунікацій, Директором з космічного транспортування і мікрогравітації, Директором з питань керівництва підвідомчими установами.

Діяльність ЄКА поділяється на 2 категорії: обов'язкова і факультативна. Всі д-ви-члени беруть участь в обов'язковій діяльності і, за заг. правилом, — у факульт. програмах, утримуючись від участі лише за виняткових обставин.

До осн. діяльності належать освіта, наука, документування, вивчення майбутніх проектів, технол. програма, що фінансується д-вами-членами.

Близько 80 % діяльності ЄКА відбувається по лінії факульт. програм. Сфера їх можливого поширення нормативно визначена нечітко. На практиці це конкр. програми щодо запусків, систем трансп. космічних комунікацій, застосув. супутників для зв'язку, *дистанційного зондування Землі*, метеорології, навігації, мікрогравітац. програми та деякі ін. Кожна д-ва-член має брати

участь у фінансуванні діяльності та програм Агентства.

Д-ви, що не є членами ЄКА, можуть брати участь у факульт. програмах ЄКА на підставі спец. угод про таку участь.

ЄКА приєдналося до 3 міжнар. договорів ООН з питань космічного простору шляхом декларування прийняття на себе прав і зобов'язань за: Угодою про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, запущених у космічний простір; *Конвенцією про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами*, 1972; Конвенцією про реєстрацію об'єктів, запущених у космічний простір.

Міжнар. відносини ЄКА будуються за такими осн. напрямками: підготовка до прийняття нових членів; участь д-в, що не є членами ЄКА, в реалізації окр. факульт. програм ЄКА; участь у міжнар., насамперед європ., орг-ціях.

Літ.: *Lafferandier G.* European Space Agency. The Hague; London; Boston, 1996; *Малишева Н.Р.* Европейское космическое агентство // Космическое законодательство стран мира. Тематическое собрание. Т. 2. Межгосударственная кооперация в сфере космической деятельности (СНГ, ЕС, СЕ, ЕКА). К., 2002.

Н.Р. Малишева

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ З ВУГІЛЯ І СТАЇЛІ (англ. European Coal and Steel Community, далі — ЄОВС) — європ. регіон. орг-ція, створена після *Другої світової війни* з ініціативи міністра закорд. справ Франції Р. Шумана (див. *Європейські співтовариства*). Гол. метою ЄОВС було здійснення контролю за вугільною і сталеливарною промисловістю Європ. д-в, що, на думку його засновників, мало гарантувати мир у Європі. ЄОВС припинило своє існування у 2002 у зв'язку із закінченням строку дії його устан. договору.

О.І. Давиденко

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ОБОРОННЕ АГЕНТСТВО (англ. European Defence Agency), Агентство у сфері розвитку оборонного потенціалу, досліджень, закупівель та озброєння (далі — ЄОА) — тех. орган міжурад.

співробітництва, відповід. за підвищення обороноздатності ЄС, його можливостей у сфері кризового врегулювання, а також сприяння формуванню та реалізації *Спільної безпекової та оборонної політики* (далі — СБОП) як невід'ємної складової *Спільної зовнішньої та безпекової політики* (далі — СЗБП), що у свою чергу є одним із напрямів зовн. діяльності ЄС. Штаб-квартира розташована у м. Брюссель (Бельгія).

ЄОА було створено на підставі Спільної дії Ради ЄС 2004/551/CFSP від 12.07.2004 з метою забезпечення кращої гармонізації та координації оборонного співробітництва між д-вами — членами ЄС у рамках СБОП. Пропозиції щодо створення Європ. агентства з озброєнь як єдиного спільного органу ЄС у цій сфері вперше було висунуто у 1978. До *Маастрихтського договору 1992* було додано декларацію про намір створити подібне агентство. В обох випадках успіхів досягти не вдалося через значний опір Сполученого Королівства та ін. проатлантичних д-в — членів ЄС. Створення ЄОА стало результатом складного компромісу між Сполученим Королівством та Францією, які підписали відп. двостор. угоду в лют. 2003. Ініціативу було підтримано на рівні ЄС під час засідання *Європейської ради* у м. Салоніки (Греція) у груд. 2003, а *Рада Європейського Союзу* прийняла форм. рішення про створення ЄОА в лип. 2004.

Отже, ЄОА функціонує з 2004, однак чіткий правовий статус воно отримало лише з набуттям чинності *Лісабонським договором 2007*. Відповідно до ст. 45 Договору про ЄС у ред. Лісабон. договору 2007, завданнями ЄОА є: участь у визначенні цілей розвитку військ. можливостей д-в-членів та оцінка дотримання ними зобов'язань у цій сфері; сприяння гармонізації оперативних потреб та запровадження ефект. і сумісних методів постачання; формування пропозицій щодо багатостор. проектів з метою досягнення цілей у сфері розвитку військ. потенціалу, забезпечення координації програм, що реалізуються д-вами-членами, та управління спец. програмами співробітництва; підтримка досліджень у сфері оборонних техно-

логій, координація і планування спільної досл. діяльності та вивчення технол. рішень, які могли б задовольнити майбутні оперативні потреби; сприяння визначенню та, у разі необхідності, імплементації будь-яких корисних заходів для зміцнення виробничої й технол. бази оборонного сектору, підвищення ефективності військ. витрат.

З метою увідповіднення діяльності ЄОА положенням Лісабон. договору 2007 було ухвалено Рішення Ради ЄС 2011/411/CFSP про визначення статусу, місця розташування та операційних правил Європейського оборонного агентства від 12.07.2011 (далі — Рішення Ради ЄС 2011/411/CFSP), що скасувало Спільну дію Ради ЄС 2004/551/CFSP від 12.07.2004. ЄОА наділене статусом юрид. особи і має право укладати контракти з особами публ. і приват. права та орг-ціями. Осн. місією ЄОА було визначено надання підтримки Раді ЄС та д-вам-членам у їхніх зусиллях, спрямованих на поліпшення обороноздатності ЄС у контексті кризового врегулювання, а також забезпечення реалізації та розвитку СЗБП. Досягнення окресленої мети діяльності ЄОА здійснюється шляхом виконання різноманітних функцій і завдань, що загалом можуть бути згруповані у 2 категорії: посилення оборонного потенціалу та співробітництво у сфері озброєнь. ЄОА має також особл. значення для реалізації механізму Постійного структурованого співробітництва.

Кожна д-ва — член ЄС може брати участь у діяльності ЄОА, однак така участь не є обов'язковою. Д-ви-члени можуть також брати участь лише в деяких проектах чи заходах ЄОА. Отже, залежно від рівня залучення до діяльності ЄОА виокремлюють 2 групи д-в: д-ви-учасниці (англ. participating States) та д-ви, що надають сприяння (англ. contributing States), які беруть участь у реалізації окр. проектів чи програм. Так, Ірландія відмовилася від повноцінної участі в ЄОА, а Данія не бере участі в ЄОА взагалі.

Питання участі третіх країн в ЄОА, її окр. програмах чи проектах не врегульовано устан. договорами ЄС. Однак у ст. 24 Рішення Ради ЄС 2011/411/CFSP передбачено можливість створення механізмів участі третіх країн та міжнар. орг-цій в окр. проектах чи програмах ЄОА, в т. ч. укладання адм. угод з третіми країнами та міжнар.

орг-ціями. Адм. угоди укладаються Керівним комітетом ЄОА після їх обов'язкового схвалення Радою ЄС і за своєю природою та змістом не є міжнар. договорами, хоча й містять окр. зобов'язання щодо адм.-тех. співробітництва. Першу таку угоду було укладено між ЄОА та Норвегією у 2009, а у 2008 було розпочато переговори про укладення адм. угоди між ЄОА і Спільною орг-цією зі співробітництва у сфері озброєнь (OCCAR), які завершилися підписанням відп. адм. угоди 2012. Відповідно до ст. 10 *Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 2014*, Україна та ЄОА встановлюють тісні контакти для обговорення питань, пов'язаних з удосконаленням військ. спроможностей, зокрема питань тех. характеру.

Гол. органом ЄОА, уповноваженим ухвалювати рішення, спрямовані на реалізацію завдань, визначених Радою ЄС, є Керівний комітет ЄОА. До складу Кер. комітету ЄОА, очолюваного *Верховним представником ЄС із закордонних справ та безпекової політики* (далі — Верх. представник ЄС із ЗСБП), входять міністри оборони д-в — учасниць ЄОА чи їхні представники, а також представник *Європейської комісії* без права голосу при ухваленні рішень. На засіданнях Керівного комітету ЄОА присутні Викон. директор ЄОА, Глава військ. комітету ЄС чи його представник, службовці *Європейської служби зовнішньої діяльності*. У разі потреби Кер. комітет може запросити на своє засідання Ген. секретаря *Організації Північноатлантичного договору* (НАТО) чи його представника, глав ін. орг-цій чи груп, діяльність яких має відп. спрямування, а також представників третіх країн. Засідання Кер. комітету ЄОА можуть проводитися на рівні міністрів оборони або їх представників, нац. директорів з оборонних досліджень, нац. директорів з озброєнь, нац. експертів з оборонного планування, політ. директорів. Щонайменше 2 зустрічі на рік проходять на рівні міністрів оборони д-в — учасниць ЄОА. Кер. комітет ЄОА ухвалює його бюджет, що формується з внесків д-в-учасниць, призначає Викон. директора, приймає регламент ЄОА та ін. рішення, діючи кваліфікованою більшістю голосів. Персонал ЄОА складається з нац. експертів, призначених д-вами-членами, співробітників, які працюють на контракт-

ній основі, та невеликої кількості службовців ЄС.

Главою ЄОА є Верх. представник ЄС із ЗСБП, який відповідає за заг. координацію, організац. забезпечення його функціонування, а також належне виконання рішень Ради ЄС щодо осн. напрямів діяльності ЄОА. Верх. представник ЄС із ЗСБП контролює реалізацію Викон. директором ЄОА рішень Кер. комітету. Апарат ЄОА очолює Викон. директор, який має 1 заступника. Викон. директор ЄОА призначається Кер. комітетом за поданням Верх. представника ЄС із ЗСБП на 3 роки, з правом продовження терміну ще на 2 роки. Кер. комітет ЄОА може за пропозицією Викон. директора чи д-в-учасниць створювати комітети з підготовки адм. та бюджет. рішень, а також спеціаліз. комітети з окр. питань, що належать до компетенції ЄОА. Для підготовки засідань Кер. комітету та проєктів його рішень було утворено осн. підготовчий комітет (Prepcom). До складу ЄОА з 01.01.2014 входять 3 функц. директорати, а саме Директорат з планування співробітництва та підтримки (Cooperation Planning and Support), Директорат з питань боєздатності, озброєння та технологій (Capability, Armament and Technology), Директорат європ. синергії та інновацій (European Synergies and Innovation). Організац. структура ЄОА також охоплює адм. директорат, відділ стратегії та політики, а також відділ з питань ЗМІ та комунікацій.

Рішення Ради ЄС 2011/411/CFSP запровадило розмежування 2 категорій проєктів і програм ЄОА. До категорії «А» належать проєкти і програми, що передбачають залучення всіх д-в — учасниць ЄОА, до категорії «В» — ті, що передбачають обмежене коло учасників. На практиці навіть у проєктах категорії «А» нерідко беруть участь лише половина д-в — учасниць ЄОА.

Осн. діяльність ЄОА здійснюється в рамках 4 стратегій, схвалених Кер. комітетом: План з розвитку військ. потужностей (англ. Capability Development Plan), Стратегія європ. оборонних досліджень і технологій (англ. European Defense Research and Tech-

nology), Стратегія європ. співробітництва у сфері озброєнь (англ. European Armaments Cooperation), Стратегія європ. оборонної технол. та виробничої бази (англ. European Defence Technological and Industrial Base). Перелічені стратегії визначають цілі та завдання ЄОА у відп. сферах оборонного співробітництва, але не створюють необхідні ресурси, зокрема фін., для їх реалізації. Організац., фін. та ін. забезпечення виконання цих стратегій має акумулюватися шляхом впровадження конкр. проектів і заходів.

При здійсненні підтримки реалізації СЗБП і СБОП ЄОА діє під заг. кер. Ради ЄС. Рада ЄС здійснює політ. контроль за ЄОА і визначає осн. напрями його діяльності. Зокрема, Рада ЄС у складі міністрів оборони д-в — членів ЄС, діючи одноставно, затверджує програму діяльності ЄОА. Для успішного функціонування ЄОА важлива координація його діяльності з Європ. комісією, що нині відіграє істотну роль у сфері досліджень і технологій, розвитку Європ. ринку оборонного обладнання, а також пром. і технол. бази оборонного сектору. Забезпечення належного рівня взаємодії між зазначеними інституціями ЄС та ЄОА покладається на Верх. представника ЄС із ЗСБП, який з огляду на його особл. позицію в інституц. механізмі ЄС здатний сприяти консолідації зусиль у сфері безпеки і оборони.

У ЄОА превалюють міжуряд. форми співробітництва, свідченням чого є домінування в його рамках впливу Ради ЄС та д-в-членів, наявність політ. і правових обмежень щодо залучення наднац. інституцій ЄС до його діяльності. Рішення Кер. комітету формулюються у спосіб, що виключає виникнення у д-в-членів будь-яких зобов'язань, не передбачених устан. договорами, і затверджуються Викон. комітетом. Обмежений мандат і повноваження ЄОА, що здебільшого полягають у збиранні та наданні інформації урядам д-в-членів, є ще одним свідченням того, що воно має ознаки, характерні саме для класичних міжуряд. органів.

Літ.: Keohane D. Europe's new defence agency. Policy Brief. Centre for European Reform, 2004; Batora J. European Defence Agency: A Flashpoint of Institutional Logics // West European Politics, 2009, v. 32, N 6; Handbook on CSDP: the Common Security and Defence Policy of the European Union / Eds J. Rehl, H.-B. Weiserth. Vienna, 2013; Trepan F. Article 45 [Tasks and Powers of the European Defence Agency] // The Treaty on European Union (TEU). A Commentary / Eds H.-J. Blanke, S. Mangiameli. Berlin; Heidelberg, 2013.

О.І. Давиденко

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ПОЛІЦЕЙСЬКЕ БЮРО — див. *Європол*.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО (англ. European Community, ЕС, далі — ЄСп) — міжнар. регіон. орг-ція європ. д-в, створення якої безпосередньо пов'язане з формуванням загальноєвроп. внутр. ринку, що мав забезпечити вільний рух товарів, осіб, послуг та капіталів (див. *Європейські співтовариства*). Устан. актом ЄСп є Договір про засн. Європ. екон. співтовариства, підписаний у м. Рим (Італія) 25.03.1957, перейменованій *Маастрихтським договором 1992* на Договір про засн. Європ. Співтовариства. Відповідно ЄСп, *Європейське об'єднання з вугілля і сталі* та *Європейське співтовариство з атомної енергії* сформували 1-шу опору *Європейського Союзу*. З набуттям чинності *Лісабонським договором 2007* ЄСп припинило своє існування, а його правонаступником став ЄС.

О.І. Давиденко

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО З АТОМНОЇ ЕНЕРГІЇ (англ. European Atomic Energy Community, Euratom, далі — Євроатом) — регіон. міжнар. орг-ція, одне з трьох *європейських співтовариств*, створених після *Другої світової війни*, метою якого є забезпечення функціонування та розвитку атомної енергетики, захист від негат. наслідків експлуатації ядер. об'єктів, створення спільного ядер. ринку.

Устан. актом орг-ції є Договір про засн. Європ. співтовариства з атомної енергії (далі — Договір про Євроатом), підписаний 25.03.1957 у м. Рим (Італія) одночасно з Договором про засн. Європ. Екон. Співтовариства. Набуття членства в Євроатомі відбувається одночасно зі вступом д-ви до *Європейського Союзу* (далі — ЄС) відповід-

но до процедури, встановл. ст. 49 Договору про ЄС у ред. Лісабонського договору 2007 (далі — ДЄС-Л).

Відповідно до ст. 2 Договору про Євроатом, його завданнями є: сприяння дослідженням та поширенню тех. інформації у сфері атомної енергетики; запровадження уніфік. стандартів безпеки; стимулювання інвестицій; справедл. доступ до руди та атомного палива; безпека ядер. матеріалів; сприяння мирн. використанню атомної енергії на міжнар. рівні; реалізація права власності щодо спец. розщеплюваних матеріалів; створення спільного ядерного ринку. Розд. 2 Договору про Євроатом містить 10 глав, що конкретизують положення щодо осн. напрямів розвитку галузі ядерної енергетики: сприяння дослідженням, поширення інформації, здоров'я та безпека, інвестиції, спільні підприємства, постачання, заходи безпеки, володіння розщеплюваними матеріалами, спільний ядер. ринок, зовн. зносини. Наднац. модель прийняття рішень і здійснення правової гармонізації характерна для сфери здоров'я та безпеки, спільного ядер. ринку. Співробітництво у сфері ядер. досліджень, обміну інформацією, інвестицій, спільних підприємств побудоване на міжурад. засадах.

Основу організац. механізму Євроатому становлять інституції ЄС: *Європейський парламент* (далі — Європарламент), *Європейська комісія* (далі — Єврокомісія), *Європейська рада*, *Рада Європейського Союзу*, *Рахункова палата Європейського Союзу*, *Суд Європейського Союзу*, а також *Європейський економічний і соціальний комітет*, що має статус дорадчого органу. Комітет регіонів та *Європейський центральний банк* не наділені жодними функціями у рамках Євроатому. Водночас Договором про Євроатом передбачено створення особл. органів, діяльність яких має доповнювати функціонування зазначених спільних інституцій та органів. До них належать: Спільний центр з ядер. досліджень (ст. 8 Договору про Євроатом), Агенція Євроатому з постачання (ст. 52 Договору про Євроатом), Наук. і тех. комітет (ст. 134 Договору про Євроатом), експертна група з питань охорони здоров'я (ст. 31 Договору про Євроатом).

Після консультацій з Наук. і тех. комітетом Єврокомісія у 1959 створила Спільний

центр з ядер. досліджень, що забезпечує реалізацію досл. програм та виконує ін. завдання, визначені Єврокомісією. Одним з гол. завдань Центру на початковому етапі було встановл. уніфік. термінології в ядер. галузі та стандартизованої системи вимірювань. Сфера досліджень Спільного центру з ядер. досліджень поступово розширювалася і вийшла за межі ядер. енергетики, що привело до його трансформації у Спільний досл. центр ЄС (англ. Joint Research Centre). Місія Спільного досл. центру полягає у проведенні досліджень і наданні тех. підтримки при формуванні, розвитку, реалізації та моніторингу політик ЄС. Він є одним з ген. директоратів Єврокомісії, що функціонує як незалеж. від приват. і нац. інтересів експертний центр, здатний суттєво впливати на зміст рішень, які приймаються у рамках ЄС та Євроатому. Досл. ін-ти Спільного досл. центру з проблем атомної енергетики розташовані у м. Іспра (Італія), м. Гілл (Бельгія), м. Карлсруе (Німеччина), м. Петтен (Нідерланди), м. Брюссель (Бельгія) та м. Севілья (Іспанія). Наразі тільки 3 з них мають діючі атомні реактори, атомні установки решти виведено з експлуатації. Прикметно, що Євроатом не є оператором атомних установок, розміщених на цих майданчиках, за безпеку їх експлуатації відповідають д-ви-члени, на терит. яких вони розташовані. Це зумовлено застосув. у рамках Євроатому принципу, який передбачає, що атомні установки на терит. д-в-членів ліцензуються і контролюються на нац. рівні.

Фінансування діяльності Спільного досл. центру у сфері атомної енергетики здійснювалося в межах рамк. програм Євроатому. 7-ма рамк. програма Євроатому діяла до кінця 2013, а з 2014 її замінено Програмою Євроатому з ядер. досліджень (2014—18), що є складовою досл. та інновац. рамк. програми ЄС «Горизонт-2020».

Договором про Євроатом передбачено створення його д-вами-членами спільного ядер. ринку, що охоплює торгівлю ядер. паливом і матеріалами, атомними реакторами та ін. обладнанням, матеріалами та об-

**ЄВРОПЕЙСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО
З АТОМНОЇ ЕНЕРГІЇ**

ладнанням для ядер. захисту. Повний перелік товарів і продукції, на які поширюється спільний ядер. ринок, наведено у Дод. IV до Договору про Євроатом. Ст. 93, 96 та 97 Договору прямо забороняють будь-які мита на імпорт або експорт відп. товарів, обмеження вільного пересування кваліфік. працівників у сфері ядер. енергетики і встановлюють свободу надання послуг. Постачання руди, сировини та спец. розщеплюваних матеріалів здійснюється на основі положень гл. 6 розд. 2 Договору про Євроатом у рамках спільної політики постачання, заснованої на принципі рівного доступу до сировини й матеріалів, необхідних для розвитку атомної енергетики.

Спільний ядер. ринок та торгівля «ядерними» товарами належать до виключної компетенції Євроатому, і положення ДФЕС до них не застосовуються. Застосув. норм ДФЕС до правил вільного руху «неатомних» радіоакт. товарів залежить від цільового використання цих товарів. Якщо використання «неатомних» радіоакт. товарів пов'язане з внутр. ринком ЄС, застосовуються правила ДФЕС. Якщо ці товари використовуються з ціллю, не пов'язаною з внутр. ринком ЄС, норми ДФЕС і відп. вторинне право не можуть застосовуватися. Положення гл. 3 розд. 2 Договору про Євроатом та Директиви Ради ЄС 2013/59/Euratom про запровадження базових стандартів безпеки для захисту від іонізуючого випромінювання від 05.12.2013 застосовуються до руху всіх радіоакт. товарів незалежно від цільового використання та потенц. негат. впливу на вільний рух товарів.

У сфері конкуренц. права положення Договору про Євроатом завжди мають перевагу над відп. положеннями ДФЕС. Норми конкуренц. права ЄС можуть застосовуватися, якщо Договором про Євроатом не врегульовано виникле питання і їх застосув. не суперечитиме цілям Договору. Положення конкуренц. права ЄС потенційно можуть бути застосовані до угод про постачання ядер. устаткування, надання послуг зі зберігання ядер. відходів та контрактів на постачання ядер. компонентів.

Заг. правила щодо держ. субсидування, викладені у ДФЕС, не застосовуються до досліджень та інвестицій в атомну енергетику. На сфері атомної енергетики, що не підпадають під регулювання Договору про Євроатом, поширюється дія положень права ЄС щодо держ. субсидування. Держ. субсидії, необхідні для досягнення цілей Договору про Євроатом, не розглядаються як заборонені за ДФЕС.

Для забезпечення реалізації положень щодо спільного ядер. ринку та спільної політики постачання у 1958 було створено Агенцію Євроатому з постачання (англ. Euratom Supply Agency, далі — Агенція), наділену правом опціону на руду, сировину та спец. розщеплювані матеріали, вироблені на терит. д-в-членів, а також виключним правом укладати контракти щодо постачання руди, сировини та спец. розщеплюваних матеріалів з/на терит. д-в — членів Євроатому. На практиці, за норм. умов постачання, застосовується спрощена процедура: комерц. партнери з ЄС та третіх країн самостійно укладають контракти на постачання, водночас вони зобов'язані до моменту укладення надати Агенції текст контракту з метою його аналізу щодо відсутності ризиків для досягнення цілей Договору про Євроатом. За 2014 Агенція проаналізувала і надала дозвіл на 276 транзакцій, у т. ч. на контракти та дод. до них, що стало її вагомим внеском у гарантування безпеки постачання ядер. матеріалів у рамках Євроатому.

Термін «спеціальні розщеплювані матеріали» включає плутоній-239, уран-233, уран, збагачений до урану-235 чи урану-233, а також будь-які речовини, що містять 1 або кілька із зазначених ізотопів. Цей перелік може бути розширено рішенням Ради ЄС, прийнятим кваліфік. більшістю голосів за пропозицією Єврокомісії. Термін «сировина» охоплює: уран, що містить суміш ізотопів, які трапляються у природі; уран, у якому вміст урану-235 нижчий за норму; торій; усі зазначені матеріали у формі металу, сплаву, хім. сполуки або концентрату; будь-який ін. матеріал, що містить вказані компоненти у концентрації, норма якої встановлюється Радою ЄС, що діє кваліфік. більшістю голосів за пропозицією Єврокомісії. Термін «руди» позначає будь-

яку руду з середнім рівнем концентрації речовин, що дають змогу отримати шляхом відп. хім. або фіз. обробки сировину. Середній рівень концентрації встановлює Рада ЄС кваліфік. більшістю голосів за пропозицією Єврокомісії.

У січ. 2008 Європ. рада прийняла новий Статут Агенції Євроатому з постачання, затверджений її Рішенням 2008/114/ЄС, Euratom від 12.02.2008, що набуло чинності 06.03.2008. Відповідно до ст. 1 Статуту, Агенція виконує такі осн. завдання: надає Євроатому експертну, інформ. та консульт. підтримку з питань функціонування ринку ядер. матеріалів і послуг; здійснює моніторинг ринку з метою виявлення загроз для ЄС у сфері постачання ядер. матеріалів і послуг. Єврокомісія здійснює нагляд за діяльністю Агенції, надаючи їй прямі вказівки, та призначає її Ген. директора, який здійснює заг. керівництво, укладає від її ім. контракти на постачання ядер. матеріалів і реалізує право опціону.

В одному зі своїх рішень Суд ЄС наголосив, що осн. завданням Агенції є забезпечення поставок відповідно до принципу рівного доступу до ресурсів, закріпленого у п. 1 ст. 52 Договору про Євроатом. Цей принцип становить основу спільної політики постачання Євроатому, що реалізується через монопольне право Агенції на укладення контрактів щодо постачання руди, сировини та спец. розщеплюваних матеріалів, право Євроатому на опціон і володіння ядер. запасами, право Ради ЄС за пропозицією Єврокомісії втручатися у ціноутворення на ринку ядер. матеріалів. Крім того, Агенція вправі створювати необхідні комерц. запаси, а Єврокомісія може, у разі потреби, створювати екстрені запаси сировини та ядер. матеріалів.

На час засн. Євроатому планувалося, що його гол. завданням має стати вирішення проблеми дефіциту ядер. сировини, однак невдовзі на ринку утворився її надлишок. Така ситуація призвела до зменшення важливості цих положень, що залишаються чинними, але не застосовуються на практиці. Отже, інституції та органи Євроатому і д-ви-члени de facto не виконують положення Договору про Євроатом, однак до них не застосовуються санкції за це порушення. Прикметно, що Єврокомісія де

юре має право застосувати ці положення в будь-який час, якщо, напр., виникне дефіцит урану.

На відміну від Європ. Співтовариства, що припинило своє існування з набуттям чинності Лісабон. договором 2007, Євроатом залишається окр. від ЄС міжнар. організацією. Однак Договір про Євроатом у ред. Лісабон. договору 2007, ДЕС-Л та ДФЕС тісно взаємопов'язані, містять перехресні посилання на положення один одного. Відповідно до преамбули Протоколу № 2 про внесення змін до Договору про засн. Європ. співтовариства з атомної енергії, дод. до Лісабон. договору 2007, його метою є адаптація тексту Договору про Євроатом до інституц. та фін. новел Лісабон. договору 2007. Отже, у преамбулі презюмується, що зміни, запроваджені Лісабон. договором 2007, кардинально не змінили зміст базових положень Договору про Євроатом.

Однією з найважливіших новел є ст. 106а, дод. до тексту Договору про Євроатом Лісабон. договором 2007. Раніше питання співвідношення норм Договору про Євроатом та Договору про Європ. Співтовариство регулювалося ст. 305 останнього. Зазначена стаття відсутня у тексті ДФЕС, але її положення було інкорпоровано до п. 3 ст. 106а Договору про Євроатом.

Відповідно до п. 2 ст. 106а Договору про Євроатом, у положеннях ДЕС, ДФЕС та протоколів, дод. до них, що застосовуються до Договору про Євроатом, терміни «Союз», «Договір про Європейський Союз», «Договір про функціонування Європейського Союзу» та «Договори» мають відповідно розумітися як «Євроатом» та «Договір про Євроатом». Така трансформац. інтерпретація є обов'язковою передумовою для належного застосув. положень устан. договорів ЄС до функціонування Євроатому.

Перелік статей ДЕС-Л та ДФЕС, що застосовуються до Євроатому, міститься у п. 1 ст. 106а Договору про Євроатом. До таких положень належать, зокрема, положення щодо захисту цінностей ЄС (ст. 7 ДЕС-Л), звичайної законодав. процедури (ст. 48 ДЕС-Л), вступу до ЄС (ст. 49 ДЕС-Л), виходу з ЄС

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО З АТОМНОЇ ЕНЕРГІЇ

(ст. 50 ДЕС-Л), інституц. механізму (ст. 13—19 ДЕС-Л), Європарламенту (ст. 223—236 ДФЕС), Ради ЄС (ст. 237—243 ДФЕС), Єврокомісії (ст. 244—250 ДФЕС), Суду ЄС (ст. 251—281 ДФЕС), Рахункової палати ЄС (ст. 285—287 ДФЕС), Європ. екон. і соц. комітету (ст. 300—304 ДФЕС), законод. інструментів та процедура (ст. 288—299 ДФЕС), фін. положення (ст. 310—325 ДФЕС). Отже, організац. аспекти функціонування Євроатому регулюються не лише положеннями Договору про Євроатом, а й окр. статтями ДЕС-Л та ДФЕС. Ст. 15 ДФЕС, застосовна до Євроатому, вимагає, щоб усі його інституції та агенції працювали якомога прозорише, гр-ни та юрид. особи ЄС мали право доступу до всіх їхніх документів, а їхні процедури були транспарентними.

При прийнятті рішень інституціями ЄС на основі повноважень, закріплених у Договорі про Євроатом, застосовуються спец. законод. процедури (напр., ст. 31, 32, 79 Договору про Євроатом). Відповідно до ст. 31 та п. 2 ст. 96 Договору, Рада ЄС встановлює базові стандарти і приймає директиви щодо вільного руху працівників у межах спільного ядер. ринку, діючи кваліфік. більшістю голосів за пропозицією Єврокомісії після консультацій з Європарламентом. Відповідно до ст. 85 Договору про Євроатом, процедура застосув. заходів безпеки встановлюється Радою ЄС, що діє одностайно за пропозицією Єврокомісії та після консультацій з Європарламентом. За аналог. процедурою можливе внесення змін до гл. 6 розд. 2 Договору про Євроатом та положень щодо права Єврокомісії володіти ядер. матеріалами. Отже, у рамках Євроатому рішення приймаються Радою ЄС за пропозицією Єврокомісії, а Європарламент і Європ. екон. та соц. комітет мають виключно дорадчі повноваження.

Водночас, відповідно до п. 1 ст. 106а Договору про Євроатом, до його функціонування застосовуються ст. 285—304 ДФЕС, якими встановлюються різновиди правових актів та процедура їх прийняття, зокрема звичайна законод. процедура (ст. 294 ДФЕС). Варто зауважити, що звичайна за-

конод. процедура не застосовується безпосередньо до положень Договору про Євроатом. Посилання на неї вміщено у ст. 106а Договору про Євроатом задля того, щоб забезпечити належне застосув. положень ДФЕС, ДЕС-Л та їх протоколів, застосовних до Євроатому.

При прийнятті актів вторин. права Євроатому, що ґрунтуються на положеннях ДФЕС та ДЕС-Л, застосовних до Євроатому, їх правовою основою виступає ст. 106а Договору про Євроатом та відп. стаття ДФЕС чи ДЕС-Л. Договір про Євроатом і вторин. право, прийняте на його основі, становлять *lex specialis*, тому в разі розбіжностей між положеннями ДЕС та ДФЕС перевагу мають положення Договору про Євроатом. Атомна енергетика належить до сфери спільної енергет. політики ЄС, а отже, вона має бути спрямована на досягнення її цілей і не порушувати зобов'язань ЄС у цій сфері.

У ст. 144 Договору про Євроатом встановлено необмежену юрисдикцію Суду ЄС щодо проваджень у рамках ст. 12 цього Договору, метою яких є визначення відп. умов видачі Єврокомісією ліцензій і субліцензій, а також щодо позовів окр. осіб чи підприємств до Єврокомісії у зв'язку із санкціями, застосованими нею на підставі ст. 83 Договору про Євроатом. Відповідно до ст. 145 Договору про Євроатом, усі ін. порушення Договору, не пов'язані із заходами ядер. безпеки, мають контролюватися на нац. рівні, тобто органи д-в-членів застосовуватимуть заходи примусу до своїх юрид. і фіз. осіб відповідно до нац. зак-ва. Однак, якщо д-ва-член не виконує цей обов'язок, Єврокомісія вправі звернутися з позовом до Суду ЄС, ґрунтуючись на ст. 258 ДФЕС. Отже, Суд ЄС має право приймати остаточне рішення щодо належного виконання д-вами-членами зобов'язань за Договором про Євроатом.

Повноваження Євроатому здебільшого чітко визначені у Договорі про Євроатом, однак практика його функціонування привела до розширення сфери компетенції, що неодноразово визнавалося у рішеннях Суду ЄС. Серед повноважень Євроатому, що ґрунтуються безпосередньо на положеннях його устан. договору, можна виокремити 3 групи: повноваження у сфері функціо-

нування та розвитку атомної енергетики, повноваження у сфері захисту від негат. наслідків атомної енергетики та повноваження щодо функціонування спільного ядер. ринку. Стрімкий розвиток технологій та виникнення нових загроз при експлуатації атомних установок спонукали до розширення повноважень Євроатому. Наприклад, у 1988 Суд європ. співтовариств наголосив на неприпустимості штучного відмежування питань захисту здоров'я населення від безпеки джерел іонізуючого випромінювання при визначенні повноважень Євроатому. У 1999 Суд ЄС ухвалив рішення, у якому вказав на наявність у Євроатому повноважень у сфері ядер. безпеки, а згодом у рішенні у справі C-29/99 Commission v. Council від 10.12.2002 визнав повноваження Євроатому на приєднання до Конвенції про ядерну безпеку від 17.06.1994. Ці рішення засвідчили, що чинні базові стандарти безпеки, спрямовані на захист здоров'я працівників і населення від загрози іонізуючого випромінювання, мають бути доповнені вимогами щодо безпеки поводження з радіоакт. відходами та відпрацьованим паливом.

Гл. 3 розд. 2 Договору про Євроатом передбачено можливість впровадження базових стандартів у сфері захисту здоров'я працівників та населення, а також докілья від ризиків іонізуючого випромінювання. Базові стандарти охоплюють будь-яку діяльність, що може призвести до потрапляння працівників і населення під вплив іонізуючого випромінювання, в т. ч. ситуації, що виникають на ядер. об'єктах, пром. виробництві та при використанні радіоакт. матеріалів у мед. цілях. Базові стандарти встановлюють макс. допустимі дози радіації, що дозволяють забезпечити адекватну безпеку, макс. допустимі рівні опромінення та зараження, а також основоположні принципи контролю стану здоров'я працівників ядер. об'єктів. Вони розробляються Єврокомісією з обов'язковим урахуванням висновків групи осіб, призначених Наук. і тех. комітетом з числа науковців, зокрема експертів у сфері охорони здоров'я. Єврокомісія зобов'язана також отримати висновок Європ. екон. і соц. комітету щодо проєкту базових стандартів. Базові стандарти встановлюються рішенням Ради ЄС, що

діє кваліфік. більшістю голосів, за пропозицією Єврокомісії та після консультацій з Європарламентом. На вимогу Єврокомісії або д-ви-члена базові стандарти може бути переглянуто чи доповнено за такою самою процедурою. Запити д-в-членів щодо перегляду базових стандартів розглядаються Єврокомісією. Д-ви-члени зобов'язані імплементувати у своєму нац. зак-ві норми базових стандартів та вжити заходів щодо навчання і підвищення кваліфікації працівників ядер. об'єктів.

Договір про Євроатом безпосередньо не регулює питання ядер. безпеки. Однак у рішенні у справі C-29/99 Commission v. Council від 10.12.2002 Суд ЄС постановив, що ядер. безпека належить до спільних повноважень Євроатому та його д-в-членів. Наслідком цього рішення стало поширення юрисдикції Суду ЄС на сферу ядер. безпеки, а також визнання за Євроатомом права на прийняття юрид. обов'язкових актів у цій сфері. Одним з перших актів вторин. права Євроатому з окресленого питання є Директива Ради ЄС 2009/71/Euratom про започаткування механізму ядер. безпеки для атомних установок від 25.06.2009.

Зазначене розширення повноважень Євроатому зумовило суттєві зміни у застосув. ним заходів безпеки (англ. safeguards), заходів ядер. безпеки (англ. nuclear safety), спрямованих на мінімізацію ризиків аварій при експлуатації атомних установок, та забезпеченні фіз. захисту (англ. physical protection) ядер. матеріалів і атомних установок від ризику викрадення, втручання сторонніх осіб у їх функціонування чи диверсій. Заходи безпеки охоплюють верифікацію дотримання д-вами-членами їх зобов'язань щодо невикористання ядер. матеріалів і технологій для виробництва атомної зброї чи ін. атомних вибух. пристроїв. Вони є частиною режиму нерозповсюдження ядер. зброї (див. *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*), що складається із заходів безпеки, контролю за експортом/імпортом, фіз. захисту ядер. матеріалів та установок. Відповідно до стандартів МАГАТЕ, заходи безпеки включають

**ЄВРОПЕЙСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО
З АТОМНОЇ ЕНЕРГІЇ**

обов'язок д-в-членів надавати інформацію щодо типу та кількості розщеплюваних матеріалів, які перебувають під їх контролем, опломбування вмістилищ ядер. матеріалів та здійснення відеоспостереження у найважливіших зонах ядер. установок, а також інспектування з метою верифікації місця розташування й кількості ядер. матеріалів. Крім вищенаведених у рамках Євроатому застосовуються специф. заходи безпеки. Відповідно до ст. 78 Договору про Євроатом, д-ви-члени зобов'язані повідомляти базові тех. характеристики установок, що використовуються для виробництва, розщеплення чи ін. використання сировини, спец. розщеплюваних матеріалів або переробки відпрацьованого ядер. палива. Якщо д-ва-член має надлишок розщеплюваних матеріалів, вона, відповідно до ст. 80 Договору про Євроатом, зобов'язана передати їх на зберігання Агенції або до ін. сховища, що перебуває під контролем Єврокомісії. Задля забезпечення дотримання вимог безпеки діє система санкцій на випадок їх порушення — від попередження до повного чи часткового вилучення сировини або спец. розщеплюваних матеріалів (ст. 83 Договору про Євроатом). Така можливість застосув. примус. заходів до операторів чи д-в-членів є унікальною особливістю Євроатому.

На практиці функції МАГАТЕ та Євроатому щодо заходів ядер. безпеки дублювалися, що створювало небажану конкуренцію між ними. Задля того, щоб усунути цей недолік та підвищити ефективність діяльності обох орг-цій, у 1993 було погоджено «Новий партнерський підхід» (англ. New Partnership Approach). Оновлений формат співробітництва ґрунтується на оптимізації практич. заходів та використанні спільно погоджених підходів до застосув. заходів безпеки, а також спільного планування інспекцій, уніфікації процедур, інструментів, методів і технологій інспектування.

Відповідно до ст. 101 Договору про Євроатом, він наділений правом укладати в межах своїх повноважень договори та контракти з третіми країнами, міжнар. орг-

ціями та гр-нами третіх д-в. Переговори щодо укладення договорів та контрактів веде Єврокомісія відповідно до директив, наданих їй Радою ЄС. Договори й контракти, укладені Єврокомісією, потребують схвалення Радою ЄС, що приймає рішення кваліфік. більшістю голосів. Укладаючи договори та контракти, що не вимагають дій Ради ЄС і можуть бути реалізовані у рамках відп. бюджету, Єврокомісія не потребує згоди Ради ЄС, однак має інформувати її про зміст таких переговорів.

Євроатом є учасником низки міжнар. конвенцій у сфері атомної енергетики, зокрема Об'єднаної конвенції про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоакт. відходами від 05.09.1997 (далі — Об'єднана конвенція 1997), Конвенції про ядер. безпеку від 17.06.1994, Конвенції про оперативне оповіщення про ядер. аварію від 30.12.1986, Конвенції про допомогу в разі ядер. аварії або радіац. аварійної ситуації від 26.09.1988. Свідченням активної позиції Євроатому на міжнар. арені стало підписання ним 20.05.2015 Міжнар. енергет. хартії, що є політ. декларацією про принципи міжнар. співробітництва в енергет. сфері.

Приєднання Євроатому до Об'єднаної конвенції 1997 відбулося на підставі рішення Єврокомісії від 14.06.2005, що ґрунтувалося на рішенні Ради ЄС від 24.01.2005. Євроатом є регіон. орг-цією у значенні п. 4 ст. 39 Об'єднаної конвенції 1997, що набула чинності для нього 02.01.2006. У рамках Євроатому було прийнято низку актів вторин. права, що регламентують безпеку поводження з радіоакт. відходами та відпрацьованим паливом. Ст. 37 Договору про Євроатом покладає на д-ви-члени обов'язок надавати Єврокомісії заг. дані щодо будь-яких намірів з утилізації радіоакт. відходів з метою виявлення ризиків радіоакт. забруднення води, ґрунту чи повітря. Єврокомісія має бути повідомлена про це заздалегідь, а д-ва-член зобов'язана вивчити висновок Єврокомісії і доповісти про заходи, вжиті на виконання її рекомендацій, перш ніж розпочати утилізацію. Договір про Євроатом і вторин. право, прийняте на його основі, здебільшого регулює авторизацію, нотифікацію та подібні процедури, що створюють передумови для фіз. тран-

спортування і контролю за переміщенням радіоакт. матеріалів у ЄС, а ДФЕС і його вторин. право регулює безпеку факт. переміщення радіоакт. речовин. Основоположним актом Євроатому на рівні вторин. права у цій сфері є Директива Ради ЄС 2011/70/Euratom, якою створено механізм відповід. та безпечного поводження, що втілює більшість положень Об'єднаної конвенції 1997. Директива Ради ЄС 2013/59/Euratom встановлює базові стандарти у сфері захисту здоров'я працівників та населення від загрози іонізуючого випромінювання.

05.04.1973 підписано Договір про співробітництво між Євроатомом і МАГАТЕ, що набув чинності 01.01.1976. У 2013 було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Євроатомом та МАГАТЕ, що є основою для співробітництва між ними у сфері ядер. безпеки, в т. ч. можливості взаємодії у сфері поводження з радіоакт. відходами та відпрацьованим паливом. Система заходів ядер. безпеки, що функціонує у рамках Євроатому з 1957, стала цінним практ. доробком при побудові універс. системи міжнар. контролю в рамках МАГАТЕ.

Чорнобильська катастрофа 1986 зумовила бурхливий розвиток вторин. права Євроатому, спрямований на створення загальноєвроп. системи сповіщення про ядер. інциденти, запровадження правил поводження з потенційно зараженими продуктами харчування, а також забезпечення вчасного сповіщення населення про виникнення загрози ядер. зараження. Після аварії на АЕС у м. Фукусіма (Японія) у берез. 2011 за ініціативою Єврокомісії було скликано Конф. високого рівня. Під час зустрічі було вирішено запровадити загальноєвроп. підходи до проведення стрес-тестів атомних установок за такими критеріями: сейсмічні характеристики місця розташування ядер. установки, можливість підтоплення місцевості, тех. характеристики системи охолодження, тех. характеристики резерв. систем, строк експлуатації атомної станції, тип реактора, ступінь захищеності від загроз, спровокованих людською діяльністю (напр., терорист. актів). Логічним кроком до посилення безпеки ядер. об'єктів д-в-членів стало прийняття Директиви 2014/87/Euratom від 08.07.2014 про внесення змін до Директиви 2009/71/

Euratom щодо створення механізму гарантування безпеки ядер. установок у рамках Євроатому.

Атомна енергетика є важливою складовою енергет. балансу України, водночас актуальним є також питання підвищення безпеки укр. ядер. установок. Отже, співробітництво України з Євроатомом є взаємовигідним і важливим для обох сторін. 23.07.1997 було підписано Угоду про співробітництво між Кабінетом Міністрів України та Європ. співтовариством з атомної енергії в галузі ядер. безпеки, на базі якої функціонує Координац. комітет «Україна—Євроатом з питань ядерної безпеки». Важливим документом, що регламентує двостор. співпрацю, є також Угода про співробітництво між Кабінетом Міністрів України та Європ. співтовариством з атомної енергії в галузі керованого термоядер. синтезу від 07.03.2002, що передбачає створення Координац. комітету «Україна—Євроатом з питань термоядерного синтезу». Євроатом є стороною *Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014*, у ст. 342 якої зазначено, що співробітництво в цив. ядер. секторі здійснюється шляхом імплементації окр. угод між Сторонами. Співробітництво охоплює весь спектр діяльності в галузі цив. ядер. енергетики, зокрема виробництво та торгівлю ядер. матеріалами, аспекти безпеки ядер. енергії, готовність до надзвич. ситуацій, а також питання охорони здоров'я, довкілля і нерозповсюдження ядер. зброї.

Метою Євроатому був розвиток атомної енергетики, однак третина його д-в-членів ніколи не використовувала її, а деякі д-ви наразі розглядають можливість відмови від її використання на користь більш безпечних та екол. джерел енергії. Громадські екол. орг-ції та активісти у багатьох д-вах членах наголошують на небезпечності ядер. технологій і вимагають від урядів переходу до використання інновац., відновлюваних, безпечних для довкілля енергосурсів, а також закликають до ліквідації Євроатому або до одностор. виходу їхніх д-в з Договору про Євроатом. Водночас

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ БАНК РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА РОЗВИТКУ

експерти Євроатому підкреслюють важливість унікального наднац. режиму ядер. безпеки в рамках Євроатому і наголошують, що функціонування орг-ції є вигідним для д-в, що не мають атомних електростанцій.

Осн. позит. досягненням Євроатому є створення і забезпечення функціонування всеохопної системи стандартів у сфері ядер. безпеки, що поширюється на всі його д-в-члени, а також закріплення зобов'язань нових східноєвроп. д-в — членів ЄС забезпечити впровадження посилених стандартів безпеки ядер. установок або припинення експлуатації атомних реакторів рад. зразків. Крім гарантування стабільно високого рівня безпеки на атомних електростанціях д-в-членів Євроатом досяг також значних результатів у забезпеченні режиму нерозповсюдження ядер. зброї.

Літ.: *Prasekaiete R.* The Euratom Treaty v. Treaties of the European Union: limits of competence and interaction / Swedish Radiation Safety Authority, Report No 2011:32. Stockholm, 2011; *The Euratom Treaty Consolidated Version.* Luxembourg, 2010; *Wolf S.* Euratom Before the Court: A Political Theory of Legal Non-Integration // European Integration online Papers (EIoP). V. 15. <http://eiop.or.at/eiop/texte/2011-010a.htm>.

О.І. Давиденко

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО З ВУГІЛЛЯ І СТАЛІ — див. *Європейське об'єднання з вугілля і сталі.*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ БАНК РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА РОЗВИТКУ, ЄБРР (англ. European Bank for Reconstruction and Development) — міжнар. фін.-кредитна установа, створена з метою надання допомоги країнам від Центр. Європи до Центр. Азії для проведення ринк. реформ, активного інтегрування економік цих країн у міжнар. економіку.

ЄБРР було засновано відповідно до Угоди про створення ЄБРР від 29.05.1990. Станом на 2015 учасниками ЄБРР є 64 країни, а також *Європейський інвестиційний банк* та *Європейський Союз*. Штаб-квартира Банку знаходиться в Лондоні. ЄБРР має статус міжнар. фін. орг-ції.

Ідея створення ЄБРР полягала у фінансуванні екон. реформ у країнах Схід. Європи з метою їх переходу до ринк. економіки. Умовою участі в ЄБРР є членство д-ви у *Міжнародному валютному фонді*. Метою діяльності ЄБРР стала допомога країнам Центр. та Схід. Європи, що визнають принципи багатопартійної демократії, плюралізму, ринк. економіки, в переході до ринк. економіки, розвитку приват. підприємств. ініціативи, сприянню екон. реформам, перетворенню сільського госп-ва, розвитку інфраструктури тощо.

Функціями ЄБРР є: сприяння через приват. чи ін. зацікавлених інвесторів поліпшенню, удосконаленню та розширенню продуктивної, конкурентоспроможної приват. підприємств. діяльності, зокрема малих і середніх підприємств; залучення внутр. та іноз. капіталу, а також управлін. досвіду для досягнення цілей Банку; сприяння продуктивним інвестиціям, у т. ч. у сферу послуг і фінансів та у відп. інфраструктуру, коли це необхідно для підтримки приват. підприємств. ініціативи; створенню конкурент. клімату та підвищенню рівня життя; надання тех. підтримки у підготовці, фінансуванні та реалізації відп. проектів; стимулювання розвитку ринків капіталів; підтримка обґрунтованих та економічно життєздатних проектів.

ЄБРР здійснює проектне фінансування банків і підприємств шляхом інвестування коштів як у нові, так і в діючі виробництва. Крім того, до цілей діяльності Банку належить: орг-ція виробничої, приват. підприємств. діяльності малого і серед. бізнесу; сприяння інвестиціям у виробництво, сферу послуг та фін. сектор; стимулювання формування і розвитку ринку капіталів; гарантування розміщення цінних паперів; спрощення доступу приватних підприємств до внутр. і міжнар. ринків капіталів; заохочення прямих іноз. інвестицій та сприяння екол. розвитку.

Статут. капітал Банку формується за рахунок внесків країн-членів. Внесок кожної д-ви залежить від її екон. розвитку, що формує квоту кожної країни в орг-ції. Статут. капітал Банку становить 30 млрд євро. Заг. номінальна сума сплачених акцій відповідає 30 % початково дозволеного до випуску акціонер. капіталу. Ця сума підля-

гає сплаті 5 рівними щорічними внесками. Фін. внески д-в становлять квоту д-ви в орг-ції. Залежно від внесеної суми кожна д-ва-член наділяється відп. кількістю голосів у процесі прийняття рішень. Отже, в Банку діє принцип «зваженого голосування», де кількість голосів д-ви залежить від фін. внеску до статут. капіталу орг-ції.

Квоти д-в у статут. капіталі Банку поділяють за такими пропорціями: країни — члени ЄС і 2 його інституції вносять 51 % статут. капіталу, країни Центр. та Схід. Європи — 13,5 %, ін. європ. д-ви — 11,3 %, неєвроп. д-ви — 24,2 %. Такий розподіл зумовлений вимогою не допустити формування більшості з неєвроп. д-в.

Рішення в процесі голосування приймають простою більшістю голосів. У Банку використовують систему «зваженого» голосування, коли рішення приймають не за принципом 1 д-ва — 1 голос, а залежно від внеску країни у статут. капітал Банку, тобто чим більший внесок, тим більше голосів має д-ва у процесі голосування.

Структура Банку складається з Ради керуючих, Ради директорів, президента та віце-президента. Рада керуючих є вищим розпорядчим органом Банку. Кожний член Банку представлений у Раді керуючих своїм делегатом та його заступником. Раду збирають щороку. Повноваження Ради керуючих можуть бути делеговані Раді директорів. До виключної компетенції Ради керуючих належать питання прийняття нових членів орг-ції, призупинення членства д-ви в орг-ції, зміна розміру статут. капіталу, обрання директорів і президента Банку.

Рада директорів складається з 26 членів. Кожний директор призначається на 3-річний термін з можливістю повторного обрання. Директори призначають своїх заступників. До компетенції Ради директорів належить керівництво поточ. діяльністю ЄБРР, визначення осн. принципів політики Банку (надання кредитів, тех. допомоги), підготовка матеріалів до засідань Ради керуючих, серед яких — річний баланс, річний бюджет і т. ін.

Президента Банку обирає Рада керуючих на 4-річний строк з можливістю переобрання. До повноважень президента належить керівництво поточ. справами відповідно до прийнятих рішень Ради дирек-

торів. Рада директорів призначає також віце-президентів, що виконують функції президента Банку в разі його відсутності.

До структури Банку входять такі департаменти: банк. операції, проектна експертиза, департамент комунікацій, департамент з питань роботи з персоналом, фін. департамент та департамент гол. економіста. Крім того, до складу Банку входять консульт. ради і фонди (напр., Консульт. рада з питань довкілля, Рос. спец. фонд тех. сприяння малому бізнесу, Балтійський спец. інвестиц. фонд та ін.).

Осн. метою діяльності ЄБРР є сприяння переходу д-в до відкритої, орієнтованої на ринок моделі управління економікою. Фінансування Банком здійснюється шляхом надання кредитування, інвестування в акціонер. капітал підприємств приват. та держ. секторів нац. економіки, гарант. розміщення цінних паперів, що їх випускають приват. та держ. підприємства, полегшення доступу підприємств до внутр. і міжнар. ринків капіталів, надання гарантій і фін. консультацій, а також тех. допомоги.

Банк надає кредитування для комерц. підприємств строком до 10 років, для проектів у галузі розвитку інфраструктури — строком до 15 років. Фінансування Банком зазвичай покриває не більш як 35 % проектних витрат. Крім того, для отримання кредитування Банку не є необхідним одержання держ. гарантій.

Представництво ЄБРР в Україні було відкрито у 1993. Напрямами діяльності Банку в Україні є сприяння розвитку приват. сектору різних галузей економіки, фінансування проектів у держ. секторі, проекти в аграрно-пром. секторі.

Лит.: *Snyder F.* Soft Law and Institutional Practice in the European Community // *The Construction of Europe. Essays in Honour of Emile Noël* / Ed. S. Martin. Dordrecht, 1994; *Європейське право*. Право Європейського Союзу і правове забезпечення захисти прав человека: Учеб. / Под ред. Л.М. Энтина. М., 2005; *Шумилов В.М.* Международное финансовое право: Учеб. М., 2005; *Циганкова Т.М., Гордеева Т.Ф.* Міжнародні організації: Навч. посіб. К., 2001; *Топорнин Б.Н.* Европейское право. М., 2001.

Є.В. Палій

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВАЛЮТНИЙ СОЮЗ

(англ. European Monetary Union, далі — ЄВС) — вища форма екон. інтеграції д-в — членів ЄС, що беруть участь у валют. інтеграції шляхом запровадження валют. системи та єдиної валюти (євро), а також передання контролю над їхніми валют. політиками наднац. інституції — *Європейському центральному банку* (далі — ЄЦБ), відповід. за регулювання обігу єдиної валюти д-в — учасниць ЄВС.

Ідея створення валют. союзу між д-вами виникла задовго до поч. інтеграц. процесів у Європі, оскільки д-ви вбачали значний потенціал від використання єдиної валюти в рамках територіально великого екон. регіону. До поч. кризи *Бреттон-Вудської валютної системи* робилися спроби обмежити курсові коливання в Європі. Договір про заснування Європ. екон. співтовариства 1957 втілював підхід, що припускав можливість побудови спільного ринку без створення валют. союзу, а тому передбачав лише координацію валют. політики та встановл. співробітництва між центр. банками і фін. установами д-в-членів. Крім того, завданнями Європейського Економічного Співтовариства (далі — ЄЕС) у валют. сфері було підтримання цінової стабільності та стабільності курсів нац. валют його д-в-членів.

Поч. валют. кризи у США 1967, що призвела до розпаду Бреттон-Вудської валют. системи у 1971, спонукав європ. д-ви до розроблення нового колект. механізму забезпечення валют. стабільності в Європі. Комісія Європ. Співтовариств (далі — КЄС) опубл. у лют. 1969 меморандум про поетапний перехід до екон. і валют. союзу протягом 10 років. Восени того ж року за рішенням Ради Європ. Співтовариств було створено робочу групу на чолі з П. Вернером, яка розпочала у 1970 роботу над програмою побудови екон. та валют. союзу, що увійшла в історію як «план Вернера». Діючи за пропозицією КЄС, що ґрунтувалася на його положеннях, Рада Європ. Співтовариств та представники урядів д-в — членів ЄЕС висловили прагнення створити екон. і валют. союз відповідно до поетапного плану, реалізація якого розпочалася 01.01.1971. 1-й етап передбачав, зокрема, забезпечення ефект. координації валют. політики, уніфікацію прямих і непрямих податків, зуження діапазону коливань валют. курсів, запровадження механізму середньострокової підтримки платіж. балансу д-в-членів тощо. На 2-му етапі для забезпечення стабільності валют. курсів планувалося заснування наднац. органів у валют. та фін. сфері. 3-й етап мав на меті тверде фіксування паритетів валют д-в-членів, що створило б передумови для введення єдиної валюти. У 1972 Рада європ. співтовариств ухвалила рішення про запровадження т. з. «валютного змія», який допускав коливання валют д-в-членів відносно одна одної не більш ніж на $\pm 2,25\%$ (для італ. ліри $\pm 6\%$). Пов'язані таким чином курси нац. валют д-в — членів ЄЕС мали погоджено змінюватися щодо долара США та ін. валют. Задля сприяння поступовому формуванню екон. та валют. союзу між д-вами — членами ЄЕС 03.04.1973 було засновано Європ. фонд валют. співробітництва (англ. European Monetary Co-operation Fund, далі — ЄФВС), що мав забезпечувати належний рівень стабільності валют. курсів, здійснювати інтервенції у валютах д-в — членів ЄЕС з метою дотримання ними встановлених меж коливань валют. курсів.

Невдовзі після запровадження «валют. змія» низка зовнішньоекон. чинників, зокрема значне зростання цін на нафту 1973, призвели до посилення інфляції у д-вах-учасницях, унаслідок чого вони втратили змогу утримувати коливання курсів своїх нац. валют у визначених межах. Зважаючи на зазначені обставини, європ. д-ви вирішили повернутися до системи плаваючих валют. курсів. Перші спроби зафіксувати внутрішньоєвроп. обмінні курси після розпаду Бреттон-Вудської системи охоплювали невелику кількість д-в і не мали довготривалого впливу, однак стали корисним досвідом для розроблення подальших проєктів інтеграції у цій сфері.

Досвід функціонування «валют. змія» створив необхідні передумови схвалення *Європейською радою* (далі — ЄР) у 1979 рішення про створення Європ. валют. системи, що передувала ЄВС і передбачала функціонування механізму обмінних кур-

сів, спрямованого на заохочення д-в-учасниць до утримання коливань обмінних курсів їхніх нац. валют в узгоджених межах. Гол. елементами Європ. валют. системи були: Європ. валют. одиниця (англ. European Currency Unit, далі — ЕКЮ) як внутр. облікова одиниця та Механізм валют. курсів (англ. Exchange Rate Mechanism, далі — МВК), що мав зменшити коливання валют. курсів д-в-учасниць. МВК, учасниками якого були всі д-ви — члени ЄЕС, крім Великої Британії, мав 2 ключових компоненти: 1-й з них передбачав підтримання валют. обмінних курсів в межах визначеного коридору $\pm 2,5\%$, а 2-м компонентом був механізм інтервенцій, спрямований на забезпечення дотримання визначеного коридору курсових коливань. Паритети нац. валют д-в — членів ЄЕС фіксувалися на основі ЕКЮ, вартість якої розраховували за кошиком валют, до якого входили нац. валюти всіх д-в — учасниць МВК. Питома вага конкр. валюти в кошику залежала від екон. потенціалу д-ви-учасниці. ЕКЮ, хоча й не мала матер. носія, проте виконувала низку важливих функцій: слугувала основою валют. курсів; була індикатором взаємних коливань валют. курсів; застосовувалася при врегулюванні заборгованості між нац. грошово-кредит. відомствами д-в — учасниць МВК; використовувалася як розрахункова одиниця при формуванні бюджету ЄЕС, для обчислення зовнішньоторг. митних зборів, а також для різних платежів усередині ЄЕС.

Єдиний європейський акт 1986 уперше визначив створення валют. союзу як одну з цілей європ. інтеграції, а у черв. 1988 на нараді глав д-в/урядів ЄЕС валют. інтеграцію було проголошено невід'ємною складовою успішної розбудови єдиного внутр. ринку. Для розроблення програми побудови валют. союзу було створено комітет під головуванням президента КЕС Ж. Делора. Комітет у квіт. 1989 завершив свою роботу підготовкою «плану Делора», що містив детальну програму побудови екон. і валют. союзу в 3 етапи, покладену згодом в основу положень Договору про ЄС 1992 (далі — ДЄС) щодо екон. та валют. союзу (див. *Маастрихтський договір 1992*). Перед поч. створення ЄВС *Європейська комісія* (далі — ЄК) провела аналіз можливих наслідків фор-

мування ЄВС, перевагами якої названо підвищення ефективності та темпів екон. зростання, цінову стабільність і зниження вартості позик, а недоліками — втрату д-вами контролю над нац. валют. політиками та необхідність дотримання лімітів уряд. позик і боргів.

На 1-му етапі побудови ЄВС (01.07.1990 — 31.12.1993) д-ви-учасниці усунули внутр. перешкоди вільному руху капіталів і посилили співробітництво з екон. і валют. питань. У ДЄС та протоколах до нього закріплено положення щодо організац.-правового механізму ЄВС, а також 5 критеріїв конвергенції, яким д-ви мають відповідати, щоб бути допущеними до участі у ЄВС. 2-й етап побудови ЄВС (01.01.1994 — 31.12.1998) супроводжувався створенням Європ. валют. ін-ту (англ. European Monetary Institute), що став факт. продовжувачем ЄФВС. Осн. завдання Ін-ту полягало в розробленні процедур та інструментів, необхідних для запровадження д-вами — учасницями ЄВС уніфік. валют. політики. Під час 2-го етапу було ухвалено Пакт про стабільність і зростання (далі — Пакт), що фактично складався з резол. ЄР від 17.06.1997 та 2 регламентів *Ради Європейського Союзу* від 07.07.1997 стосовно тех. деталей домовленостей про контроль за бюджетом, координацію екон. політики і накладення штраф. санкцій у разі порушення бюджет. дисципліни. Гол. мета Пакту полягала в запобіганні накопиченню надмірного рівня дефіциту та борг. зобов'язань, що могло призвести до дестабілізації всієї єврозони.

У 1998 11 з 15 д-в — членів ЄС відповідали критеріям конвергенції і змогли стати учасницями ЄВС: Австрія, Бельгія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія та Франція. Курси валют зазначених д-в 01.01.1999 було остаточно заморожено і запроваджено безготівковий обіг євро, що позначило поч. 3-го, фінального, етапу побудови ЄВС, який передбачав запровадження євро та передання повноважень у сфері валют. політики ЄЦБ. 01.01.2002 було запроваджено обіг банкнот і монет євро, що

замінили нац. валюти д-в — учасниць ЄВС. Задля забезпечення стабільних обмінних курсів у всіх д-вах — членах ЄС нац. валюти тих д-в, які не відповідали критеріям конвергенції або відмовилися від участі в ЄВС, було прив'язано до єдиної європ. валюти євро за допомогою нового механізму встановл. обмінних курсів, відомого як МВК II. Наразі ЄВС налічує 19 д-в-учасниць, окрім вказаних вище до нього входять: Греція, Естонія, Кіпр, Мальта, Словаччина, Словенія. Латвія приєдналася до єврозони 01.01.2014, а Литва — 01.01.2015.

Згідно з положеннями устан. договорів, усі д-ви — члени ЄС зобов'язані приєднатися до ЄВС, коли відповідатимуть критеріям конвергенції. Водночас, Велика Британія і Данія під час підписання ДЄС домоглися закріплення за собою права на утримання від участі у 3-му етапі побудови екон. і валют. союзу. Європ. мікродержави Монако, Сан-Марино, Ватикан та Андорра уклали спец. валют. угоди з ЄС, що дозволяють їм використовувати євро як офіц. валюту і карбувати певну кількість монет євро власного зразка, проте не дають права участі в ЄЦБ та ін. структурах ЄВС. Крім того, Косово і Чорногорія в одностор. порядку запровадили на своїй терит. офіц. обіг євро.

Лісабонський договір 2007 (далі — ЛД 2007) визначив у первинному праві ЄС євро як єдину валюту інтеграц. об'єднання. П. 4 ст. 3 ДЄС у ред. ЛД 2007 визначає, що однією з цілей ЄС є створення екон. і валют. союзу, валютою якого є євро; п. 1 ст. 3 ДЄС валют. політику д-в-членів, валютою яких є євро, віднесено до виключної компетенції ЄС. Ст. 133 Договору про функціонування ЄС (далі — ДФЄС) прямо уповноважує ЄС на вжиття всіх необхідних заходів для використання євро як єдиної спільної валюти. Правові акти ЄС на основі ст. 133 ДФЄС приймаються в порядку звичайної законод. процедури, у рамках якої Рада ЄС та *Європейський парламент* (далі — ЄП) діють спільно за пропозицією ЄК. У ДФЄС у майже незмінному вигляді визначено завдання та повноваження Європ. системи

центр. банків (англ. European System of Central Banks, далі — ЄСЦБ) у сфері валют. політики. ЛД 2007 також вніс до тексту устан. договорів осн. положення Пакту, що встановлюють жорсткі обмеження обсягу держ. боргу та бюджет. дефіциту.

Згідно зі ст. 139 ДФЄС, д-ви-члени, стосовно яких Рада ЄС не встановила відповідності критеріям конвергенції, іменуються «державами-членами, що підпадають під вилучення». До таких д-в — членів ЄС не застосовуються положення устан. договорів про: ухвалення рішень, що стосуються єврозони; примус. заходи з усунення надмірного дефіциту бюджету; цілі та завдання ЄСЦБ; емісію євро; акти ЄЦБ; заходи щодо використання євро; фін. угоди та ін. заходи у сфері валют. політики; призначення членів Дирекції ЄЦБ; рішення, якими встановлюються спільні позиції в рамках компетент. міжнар. фін. ін-тів і конф. з питань, що становлять особл. інтерес для розвитку екон. і валют. союзу; заходи, спрямовані на створення об'єданого представництва в рамках міжнар. фін. ін-тів і конф.

Незмінним залишився принцип, відповідно до якого умови приєднання до єврозони є однак. для всіх д-в-членів. Екон. і правові критерії конвергенції, тобто умови приєднання до ЄВС, викладено у п. 1 ст. 140 ДФЄС, Протоколи про процедуру щодо надмірного дефіциту та Протоколи про критерії конвергенції, дод. до ЛД 2007. Суттєвий вплив на практику застосув. критеріїв конвергенції мають доповіді ЄЦБ про відповідність їм д-в — членів ЄС. Правова конвергенція полягає в увідповідненні нац. зава, в т. ч. статуту нац. центр. банку, ст. 130, 131 ДФЄС та Статуту ЄСЦБ і ЄЦБ. 1-й критерій екон. конвергенції вимагає досягнення високого рівня стабільності цін, тобто темпи інфляції мають бути близькими до темпів інфляції 3 д-в-членів з найкращими показниками цінової стабільності. 2-й критерій стосується стабільного стану держ. бюджету, що вважається таким, якщо дефіцит держ. бюджету не перевищує показники, визначені в рамках процедури встановл. надмірності дефіциту держ. бюджету, передбаченої п. 6 ст. 126 ДФЄС. 3-й критерій стосується співвідношення ВВП та заг. держ. боргу, який не повинен перевищувати 60 % ВВП. 4-й критерій вимагає дотри-

мання норм. меж курсових коливань, визначених у рамках механізму валют. курсів Європ. валют. системи, протягом щонайменше 2 років без девальвації нац. валюти до євро. 5-й критерій оцінює стійкість досягнутої конвергенції, стабільність участі д-ви-члена, що приєднується до ЄВС, у МВК та впливу такої участі на рівень базової відсоткової ставки у довгостроковій перспективі.

Процедура приєднання нових д-в — членів ЄС до ЄВС передбачена ст. 140 ДФЄС. Не менш ніж 1 раз на 2 роки або на вимогу д-ви-члена, що підпадає під вилучення, ЄК та ЄЦБ доповідають Раді ЄС про прогрес кожної д-ви-члена, яка підпадає під вилучення, у виконанні їхніх зобов'язань щодо досягнення критеріїв конвергенції. Після консультацій з ЄП та обговорення ЄР Рада ЄС за пропозицією ЄК вирішує, яка з д-в-членів відповідає критеріям конвергенції і може приєднатися до ЄВС. При цьому Рада ЄС приймає рішення кваліфік. більшістю голосів д-в — учасниць ЄВС, які підраховують відповідно до п. 3 (а) ст. 238 ДФЄС. У разі ухвалення позит. рішення згодом Рада ЄС одностайним голосуванням д-в — учасниць ЄВС та д-ви — члена ЄС, що приєднується до ЄВС, за пропозицією ЄК і після консультацій з ЄЦБ остаточно фіксує обмінний курс нац. валюти д-ви-члена до євро, а також визначає ін. заходи, необхідні для впровадження євро у відп. д-ві.

Організац. механізм ЄВС включає ЄЦБ, ЄСЦБ, Комітет з економіки та фінансів, Єврогрупу та Раду ЄС з економіки та фінансів, що є однією з конфігурацій Ради ЄС. ЛД 2007 закріплено у первинному праві ЄС існування Єврогрупи, яка до цього протягом тривалого часу мала неформ. характер. Формалізація діяльності Єврогрупи стала втіленням прагнення окр. д-в-членів до створення екон. уряду ЄС як противаги ЄЦБ. Детальна регламентація правового статусу та функціонування Єврогрупи міститься у Протоколі щодо Єврогрупи, дод. до ЛД 2007. Єврогрупа складається з міністрів, як правило, міністрів економіки та фінансів д-в — членів ЄС, валютою яких є євро; у її роботі не беруть участі представники д-в — членів ЄС, що не приєдналися до ЄВС. Єврогрупа не уповноважена на ухвалення юрид. обов'язко-

вих рішень, однак може брати участь у процесі вироблення Радою ЄС рішень з відп. питань. Якщо останні стосуються єврозони, то у рамках Ради ЄС з економіки та фінансів тільки д-ви Єврогрупи мають право голосу, втім, у її роботі беруть участь усі д-ви — члени ЄС, і рішення ухвалюються від ім. Ради ЄС. Члени Єврогрупи обирають главу зі свого складу строком на 2,5 року. На засідання Єврогрупи може бути запрошено представника ЄЦБ, що має сприяти налагодженню ефект. діалогу між ними.

Перше 10-річчя функціонування ЄВС було успішним, однак у 2010 надмірний фіск. дефіцит та обсяг держ. боргу окр. д-в — учасниць ЄВС призвів до розвитку масштаб. екон. кризи єврозони, що поєднувала кризу суверен. боргу, банківську кризу, а також кризу зростання та конкурентоспроможності. Завдяки приєднанню до ЄВС його д-ви-учасниці дістали можливість стабілізувати свої обмінні курси і зменшити рівень інфляції, але не всі д-ви єврозони використовували отримані дод. фін. ресурси для підвищення рівня виробництва та посилення екон. активності, а натомість скеровували їх на вирішення питань у сферах, що могли дати швидкий політ. ефект і сприяти підвищенню рейтингу влади.

Греція першою з д-в — учасниць ЄВС опинилася у кризовому стані, оскільки її уряд проводив фіск. політику, спрямовану на підвищення темпів екон. зростання шляхом підвищення рівня індивід. споживання, у спосіб посилення споживчого кредитування, яке, у свою чергу, здійснювалося завдяки уряд. запозиченням. Під час глобальної екон. кризи 2008—09 уряд Греції збільшив витрати, що одразу призвело до збільшення зовн. боргу д-ви. Фіск. дефіцит Греції впродовж 10 років перевищував межу, яка становила 3 % від ВВП, передбачену Пактом, що стало свідченням неефективності механізму забезпечення дотримання д-вами взятих на себе зобов'язань щодо екон. показників. Уряд Греції не бажав підвищувати податки для фінансування соц. програм, тож єдиним джерелом фінансування цих видатків стало отримання

міжнар. позик, а отже, пост. збільшення держ. боргу. Для покриття бюджет. дефіциту Греція розпочала мас. випуск держ. облігацій, за якими вона не змогла здійснити виплати внаслідок поглиблення кризи та неефект. екон. політики. Єдиною можливістю уникнення дефолту Греції, що призвів би до надзвичайно серйозних наслідків для всього ЄВС, стало отримання нею фін. допомоги. Деякі експерти вважали, що Греція має вийти з ЄВС, натомість було вирішено, що вона залишиться в єврозоні й дотримуватиметься зобов'язань у валют. та фін. сфері. Високий ступінь взаємозалежності економік д-в — учасниць ЄВС, відсутність механізму реагування на асиметричні шоки призвели до поширення кризи на ін. д-ви єврозони: Португалію, Ірландію, Іспанію та Італію, фіск. дефіцит і уряд. борг яких значно перевищив визначені межі й які усвідомили, що не зможуть впоратися з кризою самостійно. Крім того, окр. д-ви (Греція) фальсифікували свої екон. показники або не повідомляли вищерпну інформацію щодо стану своєї економіки, що не дало змоги ЄЦБ своєчасно зреагувати на негат. тенденції.

Першою фін. допомогою отримала Греція, одночасно взявши на себе зобов'язання запровадити заходи суворої економії, які були негативно сприйняті населенням. Заходи суворої економії включали заборону на підвищення заробітних плат у держ. секторі економіки строком на 3 роки, ліквідацію премій для працівників держ. сектору, підвищення ПДВ та податків на паливо, тютюн і алкоголь. Реалізація цих заходів спричинила хвилю соц. протестів і громад. заворушень у Греції. Заходи суворої економії, до яких вдаються й ін. д-ви — члени ЄС, призвели до рецесії в більшості д-в, тобто вони втрачають доходи, зменшуючи видатки, що унеможливило скорочення їхнього зовн. боргу. У 2012 відбулося значне зростання рівня безробіття та зменшення обсягів пром. виробництва у д-вах єврозони. ЄК заохочує д-ви — члени ЄС та д-ви — учасниці ЄВС до запровадження програм суворої економії, втім, експерти радять вжи-

вати заходів, спрямованих на стимуляцію екон. зростання та підвищення ділової активності. Необхідно негайно зупинити поширення кризи на ін. д-ви — учасниці ЄВС, щоб запобігти розвалу єврозони.

Надання фін. допомоги Греції та інтервенції ЄЦБ не змогли втримати подальший розвиток кризи. У трав. 2010 МВФ, ЄС та центр. банки його д-в-членів оприлюднили 1-й загальноєвроп. план порятунку від кризи. Європ. фонд фін. стабільності (англ. European Financial Stability Facility, далі — ЄФФС), заснований для управління кредит. ресурсами заг. сумою 440 млрд євро, здійснював випуск облігацій для фінансування кредитів, скерованих на подолання кризи. ЄФФС є особл. кредит. установою, що належить д-вам — учасницям ЄВС і зареєстрована як юрид. особа у Люксембурзі. ЄФФС отримує кошти для надання кредитів через продаж облігацій та розподіл отриманих коштів між д-вами — учасницями ЄВС, що зазнають фін. труднощів. Д-ви — учасниці ЄВС надають уряд. гарантії у розмірі, що дорівнює їхньому відсотку в статут. капіталі ЄЦБ. Така схема гарантування дозволяє ЄФФС утримувати високі кредит. рейтинги і низьку вартість кредит. ресурсів. У тандемі з ЄФФС функціонував Європ. механізм фін. стабілізації (англ. European Financial Stabilisation Mechanism) як механізм фінансування у критичних ситуаціях із заг. обсягом залучення борг. коштів 60 млрд євро. У лип. 2012 ці 2 механізми замінив Європ. механізм стабільності (англ. European Stability Mechanism, далі — ЄМС).

ЄЦБ здійснює управління валют. резервами д-в — учасниць ЄВС, валютообмінними операціями та випуском євро, його належний фін. стан є визначальним чинником для стабільності єврозони, тому саме він відіграє провідну роль у збереженні євро. ЄЦБ прямо заборонено виконувати роль позичальника останньої інстанції і купувати облігації безпосередньо у д-в — учасниць ЄВС, однак він почав викуповувати їх на вторинному ринку, що призвело до швидкого зменшення вартості кредит. коштів. Під час кризи ЄЦБ істотно пом'якшив вимоги до гарант. забезпечення позик, що здійснювалося здебільшого у формі цінних паперів позичальника, для уможли-

лення надання допомоги Греції. ЄЦБ також почав приймати при наданні позик більш ризиковані гарант. фін. інструменти, серед яких — цінні папери, забезпечені активами. Найбільш суперечливою ініціативою ЄЦБ для врятування евро став прямий викуп борг. зобов'язань у д-в — учасниць ЄВС, що зазнали фін. ускладнень, з метою стабілізації ринків та зменшення вартості запозичень. У трав. 2012 ЄЦБ оголосив про викуп необмеженої кількості борг. зобов'язань д-в еврозони у рамках новоствореної Програми для ринків цінних паперів. Викуповуючи облігації, ЄЦБ підвищив попит на них, що зменшило відсоткові ставки за облігаціями і зробило вартість запозичень доступною для постраждалих від кризи д-в еврозони. Окр. д-ви — учасниці ЄВС, зокрема Німеччина, стверджували, що ця програма суперечила положенням устан. договорів, а також принципу, який захищав д-ви еврозони від відповідальності за борги ін. д-в — учасниць ЄВС, відомому як застереження про ненадання допомоги (англ. по bail-out clause). ЄЦБ заявив, що не існує заборони на викуп ним суверен. боргу д-в — учасниць ЄВС на вторинному ринку, і продовжив таку практику.

ЄС і МВФ не мають достатньо ресурсів для надання Італії та Іспанії фін. допомоги, необхідної для погашення ними зовн. боргу. Італія має найбільший ринок держ. облігацій у Європі, тому в разі дефолту за цими борг. зобов'язаннями вся еврозона зазнає великих екон. втрат, насамперед Німеччина і Франція, які є утримувачами великої кількості уряд. цінних паперів Італії. Наст. д-вою еврозони, що може зазнати кризи, є Франція, оскільки її банки надали значний обсяг фін. допомоги у формі позик під час кризи в Італії та Іспанії. Отже, у разі дефолту цих д-в банківська система Франції зазнає значних фін. втрат. Велика Британія та Німеччина, у свою чергу, є утримувачами великого обсягу борг. зобов'язань уряду Франції. Окреслені обставини призведуть до ефекту доміно, якщо хоча б одна з найпотужніших економік еврозони зазнає фін. кризи, що водночас вилучить її з числа кредиторів для менш екон. розвинених д-в — учасниць ЄВС.

25.03.2011 міністри фінансів 17 д-в еврозони досягли згоди щодо створення постій-

но діючого фонду фін. допомоги — ЄМС — та реформування контр. механізму Пакту про стабільність і зростання. На відміну від ЄФФС ЄМС фінансується внесенням його д-вами-учасницями коштів до статут. капіталу. Надмірне збільшення статут. капіталу ЄМС може негативно позначитися на кредит. рейтингу Франції та Німеччини. Навесні 2011 було також узгоджено Пакт евро-плюс, до якого приєдналися всі д-ви еврозони, а також Болгарія, Данія, Латвія, Литва, Польща та Румунія. Зазначений документ націлений на посилення фіск. дисципліни та координацію екон. політики вказаних д-в — членів ЄС. 28.09.2011 ЄП схвалив пакет з 6 законод. заходів, спрямованих на зміцнення координації між д-вами — учасницями ЄВС та уніфікацію їх валют. політики. Ці заходи включають посилення бюджет. дисципліни в рамках Пакту про стабільність і зростання, заходи зі зменшення фіск. дефіциту, а також удосконалення механізмів нагляду за екон. політиками д-в — учасниць ЄВС.

Донині не вдалося узгодити прийняття змін до устан. договорів ЄС щодо створення фіск. союзу, проте під час цих переговорів д-ви еврозони та 6 ін. д-в — учасниць Пакту евро-плюс погодилися підписати між собою угоду з фіск. питань. 01.07.2012 почав функціонувати ЄМС. Для отримання допомоги від ЄМС д-ва має підписати угоду про дотримання нею суворої бюджет. дисципліни. Під час саміту в Брюсселі 30.01.2012 всі д-ви — члени ЄС, крім Великої Британії та Чехії, підтримали підписання Угоди про стабільність, координацію та урядування в Екон. і валют. союзі (Європ. фіск. пакт). Угода, підписана 02.03.2012 (набула чинності 01.01.2013), покладає на д-ви-учасниці, тобто 25 д-в — членів ЄС — усіх, крім Хорватії, Чехії та Великої Британії, зобов'язання запровадити у нац. зак. во правила забезпечення збалансованості держ. бюджету.

Осн. причинами сучас. кризи еврозони є: відсутність механізму реагування на асиметричні екон. шоки; факт. відмова від застосув. застереження про ненадання допо-

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ КОМІТЕТ

моги; вплив капіталу з д-в, що становлять екон. ядро ЄВС, до менш екон. розвинених д-в-учасниць, зумовлений конвергенцією базових облікових ставок у рамках ЄВС; різний рівень вартості та продуктивності праці серед д-в — учасниць ЄВС; недотримання д-вами — учасницями ЄВС фіск. дисципліни. Криза ЄВС спровокована й низкою структур. проблем, зокрема відсутністю фіск. та банківського союзу. Д-ви — учасниці ЄВС зберегли свободу дій у сфері фіск. та соц. політики, що призвело до фіск. зловживань з боку д-в з менш розвиненими економіками. Більше того, організац.-правовий механізм ЄВС виявився не здатним швидко реагувати в кризових умовах, що не дало змоги уникнути поширення кризи на ін. д-ви — учасниці ЄВС. Зважаючи на різний рівень їх екон. розвитку, всі шляхи подолання кризи так чи інакше пов'язані з наданням екон. стабільними д-вами фін. підтримки д-вам, що її потребують. Ця закономірність походить із самої суті ЄВС, що не передбачає функціонування фіск. та банківського союзу, а отже, д-ви — учасниці ЄВС змушені шукати ін. форми підвищення рівня інтеграції нац. фіск. політик та держ. політик у сфері банківського контролю.

Літ.: Гагарина Г.Ю., Громько В.В., Окрут З.М., Сагінова О.В. Экономика Европейского Союза. М., 2003; Klein M.W. European Monetary Union // New England Economic Review, 1998, March/April; Häde U. The Treaty of Lisbon and the Economic and Monetary Union // The European Union after Lisbon. Eds H.-J. Blanke, S. Mangiameli. Berlin\$ Heidelberg, 2012.

О.І. Давиденко

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ КОМІТЕТ (англ. European Economic and Social Committee (EESC), далі — ЄЕСК) — дорадчий орган *Європейського Союзу*, в якому представлені екон. та соц. групи організованого громадян. сусп-ва. Його осн. функцією є надання у визначених устан. договорами ЄС випадках консультації *Європейському парламенту*, *Раді Європейського Союзу*, *Європейській комісії*; у такий спосіб Комітет долучається до процесу прийняття рішень в ЄС.

ЄЕСК було створено в 1958 згідно з Римським договором 1957 з метою залучення екон. і соц. груп інтересів до створення спільного ринку і надання інформ. підтримки Комісії і Раді міністрів. *Єдиний європейський акт 1986*, *Маастрихтський договір 1992*, Амстердам. договір 1997 (див. *Амстердамські договори*) та *Ніццький договір 2001* посилюють роль ЄЕСК.

Правовою основою діяльності ЄЕСК є Договір про ЄС (ст. 13) у ред. *Лісабонського договору 2007*, Договір про функціонування ЄС (ст. 300—304) (далі — ДФЄС) та Правила процедури 2010. ЄЕСК працює в Брюсселі.

ДФЄС передбачено склад ЄЕСК у кількості 350 членів, але з приєднанням до ЄС Хорватії (2013) кількість членів було збільшено, і нині до ЄЕСК входить 353 представники д-в — членів ЄС. Члени ЄЕСК представляють 3 групи організованого громадян. сусп-ва: роботодавці — представники об'єднань підприємців, що працюють у сфері виробництва, торгівлі, послуг, сільського госп-ва; працівники — представники профспілкових орг-цій; група різних інтересів — представники широкого кола профес., екон., культ. орг-цій.

Кількість представників ЄЕСК від кожної д-ви — члена ЄС визначено так: Німеччина, Франція, Італія, Велика Британія — 24, Іспанія, Польща — 21, Румунія — 15, Бельгія, Греція, Нідерланди, Португалія, Австрія, Швеція, Чехія, Угорщина, Болгарія — 12, Хорватія, Данія, Ірландія, Фінляндія, Литва і Словаччина — 9, Латвія, Словенія — 7, Естонія — 6, Люксембург, Кіпр, Мальта — 5. У списку кандидатур, який подає кожна д-ва — член ЄС, вказано удвічі більшу кількість претендентів. Членів ЄЕСК призначає Рада ЄС після консультації з Єврокомісією на 5-річний термін. ЄЕСК обирає Президента і Президію з-поміж членів строком на 2,5 року.

До структури ЄЕСК входять Президія, Бюро, Ген. секретаріат. Кожні 2,5 року ЄЕСК формує бюро з 37 членів, Президента і 2 віце-президентів, обраних з однієї з груп за ротацією. Президент несе відповідальність за орг-цію роботи ЄЕСК, йому допомагають віце-президенти. Президент представляє ЄЕСК у відносинах з ін. ін-тами та органами. Осн. завдання Бюро полягає в

орг-ції та координації роботи різних органів і визначенні кер. принципів їх роботи. У складі ЄЕСК діють 6 секцій (сільське госп-во, розвиток сільських р-нів та навкол. середовище; екон. і валют. союз та екон. і соц. згуртування; зайнятість, соц. питання та гр-нство; зовн. відносини; єдиний ринок, виробництво і споживання; транспорт, енергетика, інфраструктура та інформ. сусп-во); досл. групи, що складаються, як правило, з 12 членів, у т. ч. доповідача, які можуть користуватися допомогою експертів; підкомітети для вирішення конкр. питань.

Як правило, ЄЕСК збирається у повному складі на пленарних засіданнях 9 разів на рік. ЄЕСК скликає Президент на вимогу Європарламенту, Ради ЄС або Єврокомісії. ЄЕСК може також проводити засідання за власною ініціативою. На пленар. засіданнях рішення ухвалюються простою більшістю голосів.

Осн. призначенням ЄЕСК є надання висновків у межах його повноважень на запит Європарламенту, Ради ЄС, Єврокомісії. ЄЕСК може надавати висновки з власної ініціативи тоді, коли вважає це доцільним. У визначених устан. договорами випадках для Європарламенту, Ради ЄС, Єврокомісії консультації з ЄЕСК є обов'язковими. Ст. 43 ДФЕС закріплює, що Європарламент і Рада ЄС, діючи згідно зі звичайною законодав. процедурою і після проведення консультацій з ЄЕСК, встановлюють правила, необхідні для досягнення цілей спільної с.-г. політики та спільної політики у сфері рибальства. Ст. 46 ДФЕС встановлює, що «...Європарламент і Рада ЄС, діючи згідно зі звичайною законодавчою процедурою та після проведення консультації з ЄЕСК, видає директиви або розробляє регламенти, що встановлюють заходи, необхідні для втілення в життя свободи руху працівників». Аналог. обов'язкові консультації з ЄЕСК передбачені й в ін. статтях ДФЕС (ст. 50, 59 та ін.). Європарламент, Рада ЄС або Єврокомісія, якщо вважають за потрібне, визначають ЄЕСК строк подання висновку, який не може становити менш як 1 міс. від дати, коли Президент ЄЕСК отримує відп. повідомлення. Після закінчення строку відсутність висновку не перешкоджає здійсненню подальших дій інституціями. Хоча висновки ЄЕСК не є обов'язковими

для інституцій ЄС, проте їх відсутність в окр. випадках є суттєвим процедурним недоліком, що може призвести до нікчемності прийнятого правового акта.

У середньому ЄЕСК надає 170 висновків і думок за рік (з яких близько 15 % — за власною ініціативою). Ці матеріали направляють в інституції ЄС, а потім публікують в Офіц. журналі ЄС.

ЄЕСК виконує надзвичайно важливу роль — це своєрідний посередник між організованим громадян. сусп-вом та інституціями ЄС. Завдяки ЄЕСК процес прийняття рішень в ЄС стає прозорішим і зрозумілішим для гр-н ЄС, що має велике значення для утвердження демократії.

Літ.: Fairhurst J. Law of the European Union. Harlow, 2014; Муравйов В.І. Право Європейського Союзу. К., 2011.

О.А. Назаренко

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІНВЕСТИЦІЙНИЙ БАНК, ЄІБ (англ. European Investment Bank) — міжнар. фін. орг-ція, фін.-кредит. установа *Європейського Союзу*, створена з метою підтримки масштабних інфраструктурних проектів, зростання зайнятості населення, екон. і соц. розвитку та захисту навкол. середовища як у ЄС, так і за його межами.

ЄІБ (далі — Банк) було створено у 1958 відповідно до положень Римського договору 1957. Орг-ція діяльності Банку стала предметом уточнень у *Лісабонському договорі 2007*. Штаб-квартира Банку знаходиться у Люксембурзі. Членами орг-ції є всі 28 д-в — членів ЄС. До групи ЄІБ крім Банку входить також Європ. інвестиц. фонд (ЄІФ). Метою діяльності ЄІФ є інновац. фінансування малих та середніх підприємств. Осн. акціонером ЄІФ є ЄІБ, а також *Європейська комісія* та приват. компанії ЄС.

Гол. цілями створення ЄІБ були: фінансування капіталовкладень в економіку країн ЄС, освоєння найменш розвинених регіонів ЄС, реконструкція і будівництво підприємств, розвиток пріоритет. галузей.

Банк підтримує тісні робочі відносини з ін. інституціями ЄС у досягненні цілей ЄС,

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІНВЕСТИЦІЙНИЙ БАНК

а саме: сприяння європ. інтеграції та збалансованому розвитку ЄС, розвитку політики співробітництва ЄС із д-вами-партнерами. ЄІБ надає підтримку інвестиц. проектам у межах ЄС, а також у д-вах-партнерах. Із заг. суми кредитів 90 % одержують д-ви ЄС. Банк є одночасно і агенцією ЄС, і незалеж. банк. установою.

Статут. капітал Банку складається з внесків д-в-членів, які не є однаковими для всіх д-в. Внесок кожної д-ви-члена залежить від її екон. розвитку, що дає змогу сформувати квоту кожної д-ви в орг-ції. Банк не одержує бюджет. коштів, а акумулює кошти на міжнар. ринку капіталів від свого ім. та під свою відповідальність, діючи у руслі фін. політики ЄС. Банк розвиває свою діяльність на некомерц. основі. Одержання доходу не є метою Банку. ЄІБ оперативно відреагував на фін. кризу 2008. ЄС звернувся до Банку з проханням компенсації падіння інвестицій. У відповідь Банк збільшив кредитування на 60 млрд євро. У листоп. 2014 президент ЄІБ разом з президентом Єврокомісії Ж.-К. Юнкером оголосив інвестиц. план для Європи з метою відновлення інвестицій у стратег. європ. проекти. Ключ. частиною плану є забезпечення ЄІБ фінансування проектів зі значно вищим рівнем ризику, ніж звичайні операції Банку.

Банк надає 3 основні види послуг: кредитування — охоплює близько 90 % заг. фін. діяльності Банку; змішане фінансування, що дозволяє клієнтам Банку поєднувати фінансування ЄІБ з дод. інвестиціями; консультування і тех. допомога.

Кредитування надається з метою модернізації підприємств та розвитку євrorинку в цілому. У такій ролі Банк є найбільшим постачальником фін. позик ЄС. Кредитування надається в разі, якщо обсяги проектів перевищують можливості їх фінансування в межах д-в-членів. Кредити спрямовуються на проекти розвитку, зокрема у сфері енергетики, транспорту, охорони навкол. середовища, проекти у сфері регіон. політики. Напрямами фінансування Банку є допомога, що має соц. характер, сприяння збереженню культ. спадщини людства,

подоланню наслідків природ. катастроф. Банк надає пільгове середньо- та довгострокове кредитування (4—20 років для пром. проектів, 20 років і більше — для проектів розвитку інфраструктури). Відсоткова ставка визначається, виходячи з ринк. ставок, однак залежить від виду і тривалості проекту, валюти кредиту та ризиків виконання проекту. ЄІБ не публікує інформацію про умови фінансування та умови кредитів, такі як строк, відсоткові ставки, період погашення. Ця інформація, як правило, є конфіденц. Фінансування надається як держ., так і приват. позичальникам у галузях промисловості, сільського госп-ва, екол. та енергет. інфраструктури, сфери послуг. Фінансування інвестиц. програм може здійснюватися спільно зі структур. фондами, що функціонують під кер. Єврокомісії (Європ. фонд с.-г. орієнтації і гарантій, Європ. соц. фонд, Європ. фонд розвитку).

Проектне кредитування здійснюється Банком щодо проектів, у яких заг. обсяг інвестицій перевищує 25 млн євро. Кредити можуть покривати 50 % заг. вартості проекту, але в середньому ця частка становить близько 1/3. Банк фінансує також багатокomпонентні щорічні інвестиц. програми, використовуючи одну «рамкову угоду». Таке кредитування передбачає фінансування ряду проектів, найчастіше інфраструктурних, у галузі енергоефективності, транспорту та оновлення міст тощо. Кредити із залученням посередника надаються місц. банкам та ін. посередникам, які згодом кредитують кінцевих бенефіціарів, таких як невеликі підприємства та підприємства середнього рівня капіталізації, великі підприємства, держ. адміністрації. Банк також фінансує венчурні фонди і надає субординовані кредити. Ця діяльність перебуває у віданні ЄІФ.

Важливим напрямом діяльності Банку є змішане фінансування, яке здійснюється у формі структур. фінансування, надання гарантій, випуску облігацій тощо. При здійсненні структур. фінансування дод. фінансування надається на підтримку пріоритет. проектів з використанням інструментів з вищим рівнем ризику, ніж зазвичай. Ці пріоритет. галузі включають транс'європ. трансп. та енергет. мережі. Використовуються як кредити, так і гарантії, субординовані кре-

дити і гарантії, субординований борг. Банк надає гарантії щодо великих і малих проєктів, щоб зробити їх більш привабливими для ін. інвесторів. Гарантія зазвичай є більш зручним інструментом, ніж кредитування Банку. Бенефіціарами можуть бути великі приват. та держ. проєкти. Напр., 09.10.2015 Банк надав гарантію Україні на суму 520 млн дол. США за договором України з МБРР щодо кредитування закупівлі газу на зиму 2015—16. Ініціатива проєкту облігацій є спільною ініціативою Єврокомісії та ЄІБ. Її мета полягає в стимулюванні ринку фінансування оборотного капіталу для великих інфраструктур. проєктів у секторах транспорту, енергетики та інформ.-комунікац. технологій.

Багато проєктів у сфері досліджень та інновацій стикаються з труднощами в забезпеченні фінансування. Банк допомагає клієнтам структурувати проєкти, розробляти бізнес-моделі, механізми управління, схеми джерел та структури фінансування, що в результаті збільшує шанси на реалізацію проєктів. Банк також надає консультації щодо поліпшення умов для інвестицій у межах конкр. проєкту. Йдеться про розроблення бізнес-плану та пошук шляхів підвищення ефективності фін. інструментів для вирішення конкр. потреб проєкту.

Оскільки ЄІБ є і банком, і установою ЄС, у діяльності Банку застосовуються як держ., так і корпорат. принципи управління. До структури Банку входять: Рада керуючих, Рада директорів, Викон. комітет та Аудитор. комітет. Рада керуючих — найвищий орган Банку, що визначає кредит. політику Банку, затверджує щорічний баланс та річний звіт, приймає ін. важливі рішення, зокрема щодо збільшення капіталу Банку. У Раді керуючих представлені міністри фінансів д-в-членів. Рада керуючих призначає Раду директорів, Викон. комітет та Аудитор. комітет. Питання надання кредитів, гарантій, зміни обсягів фондів, визначення відсотк. ставок приймаються Радою директорів. Її склад формують 28 представників д-в-членів та 1 директор від Єврокомісії. Одночасно з призначенням директорів призначаються їх заступники. Рішення в Раді директорів приймаються простою або кваліфік. більшістю голосів.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОМІТЕТ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ

Викон. комітет Банку складається з президента Банку та 7 віце-президентів, що призначаються Радою керуючих строком на 6 років. До осн. завдань Комітету належить здійснення поточної діяльності. Наділений певною самостійністю у вирішенні поточних питань, Викон. комітет є підконтрольним Раді керуючих. Комітет готує проєкти рішень Ради керуючих і забезпечує виконання прийнятих рішень. Викон. комітету підконтрольна адміністрація Банку, до складу якої входять 7 відділів та інженерна служба.

Функцію фін. контролю в межах Банку здійснює Аудитор. комітет. До його складу входять 3 особи, що призначаються Радою керуючих з числа високопосадовців рахунк. палат та великих аудитор. фірм д-в — членів Банку.

Літ.: *Kapteyn P.J.G., VerLoren van Themaat P.* Introduction to the Law of the European Communities. From Maastricht to Amsterdam. London, The Hague, Boston, 1998; *Энтин Л.М.* Европейское право: учеб. М., 2005; *Лукашук И.И.* Международное право. Особенная часть. М., 2005; *Міжнародні організації:* навч. посібник / За ред. Ю.Г. Козака та ін. К., 2007; *Топорнин Б.Н.* Европейское право. М., 2001.

Є.В. Палій

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОМІТЕТ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ, Європ. комітет із запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (далі — Комітет) — міжнар. орган, створений відповідно до *Європейської конвенції про запобігання катуванням 1987* (далі — ЄКЗК), що перевіряє шляхом здійснення інспекцій поводження з позбавленими волі особами з метою посилення, у разі потреби, їх захисту від катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання.

Комітет є позасуд. превентивним механізмом, діяльність якого пов'язана з реалізацією положень ст. 3 *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (далі — ЄКПЛ): «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню». Як превен-

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОМІТЕТ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ

тивний механізм, Комітет функціонує паралельно з *Європейським судом з прав людини*.

Перше засідання Комітету відбулося у 1989, а країнами, до яких уперше завітали з інспекціями делегації Комітету, стали Австрія, Мальта, Велика Британія, Данія і Туреччина.

Кількість членів Комітету відповідає кількості д-в — учасниць ЄКЗК, серед них не може бути 2 гр-н і 1 д-ви. Його члени здійснюють свої повноваження в особистій якості, є незалежними і неупередженими у своїй діяльності і завжди мають бути готовими виконувати свої функції ефективно (п. 4 ст. 4 ЄКЗК). Членами Комітету можуть бути фахівці в царині права, з досвідом роботи у мед., пенітенціарній або правоохоронній сферах. Члени Комітету від України: 1998—2004 — В.І. Євїнтов; 2005—09 — З.А. Шкіряк-Нижник; з 2009 по сьогодні — М.М. Гнатовський, відомий укр. правознавець, який у 2015 став головою Комітету.

Процедура призначення членів Комітету відбувається у 2 етапи. І. Обрання на нац. рівні 3 кандидатів, 2 з яких мають бути гр-нами відп. д-ви. Вимоги до кандидатів: високі моральні якості, глибокі знання і визнаний авторитет у сфері прав людини або профес. досвід з питань сфери діяльності ЄКЗК, незалежність, неупередженість, готовність до виконання своїх функцій. Згідно з резол. *Парламентської асамблеї Ради Європи* (ПАРЄ) 1540 (2007) від 16.03.2007, кожна договірна сторона має забезпечити: а) публ. конкурс щодо кандидатури з урахуванням вимог гендерної рівності; б) проведення консультацій щодо кандидатів з відп. органами публ. влади і неуряд. орг-ціями (напр., мін-вами юстиції, внутр. справ, охорони здоров'я, адміністраціями пенітенц. установ, закладами вищої освіти та неуряд. орг-ціями, що відіграють важливу роль у сфері боротьби проти катувань і захисту прав ув'язнених); в) проведення співбесід з попередньо відібраними кандидатами з метою оцінити їхні мотиви, кваліфікацію, готовність та мовні навички. Після того як список сформовано, нац. деле-

гація договірної сторони в ПАРЄ передає його для вивчення Підкомісії з прав людини Комісії ПАРЄ з юрид. питань і прав людини. Вона має право відхиляти запропонований список з причини відсутності певних відомостей про кандидатів; невідповідності їхніх кандидатур мінім. вимогам, установленим в ЄКЗК; недотримання вимог гендерної рівності, а також зустрічатися з кандидатами, якщо буде з'ясовано, що вказані в автобіографії відомості не є достатніми або не дотримано процедури нац. відбору. ІІ. Зі списку, який надає Президія ПАРЄ, Комітет Міністрів РЄ абсолютною більшістю голосів обирає члена Комітету від відп. сторони (ст. 5 ЄКЗК).

Для виконання покладених на нього завдань Комітет здійснює інспекції (візити) до місць несвободи на терит. д-в — учасниць ЄКЗК (в'язниці, поліц. дільниці, імміграц. табори, психіатр. лікарні, заклади для утримання неповнолітніх тощо). Інспекції можуть бути періодичні або *ad hoc* (п. 1 ст. 7 ЄКЗК). Наприкінці кожного року Комітет розробляє попередню програму період. візитів на наст. рік і стежить, наскільки це можливо, за дотриманням принципу рівності у відвідуваннях д-в — учасниць ЄКЗК з урахуванням кількості місць несвободи на їхній терит. (ст. 29 Регламенту Комітету). Перед здійсненням інспекцій Комітет має право затребувати будь-яку інформацію чи пояснення щодо заг. ситуації у відп. договірній стороні, певного місця несвободи або конкр. випадку порушення, який став відомий Комітету (ст. 28 Регламенту). Для здійснення інспекцій Комітет з числа своїх членів обирає делегацію з урахуванням природи візиту і місць несвободи, які інспектують. Член Комітету, обраний від д-ви, на терит. якої буде проведено інспекцію, не може входити до складу делегації, що здійснює візит (ст. 35 Регламенту). Під час візитів Комітет оцінює умови утримання і збирає інформацію про поточні процедури і практику д-в щодо поводження з особами, яких позбавлено волі.

Принципами діяльності Комітету є співпраця, конфіденційність, об'єктивність та неупередженість. Комітет може залучати до роботи експертів із різноманітних галузей. Під час виконання своїх повноважень Комітет, його члени й експерти користують-

ся привілеями та імунітетами, визначеними у Дод. до ЄКЗК. Перший візит делегації Комітету до України відбувся у 1998. З 1998 по 2014 Комітет здійснив 13 візитів до України, з них інспекції *ad hoc* мали місце у 1999, 2007, 2011, 2012 та двічі у 2014 (лютий і вересень).

Відповідно до ЄКЗК, Комітет як колегіальний орган має такі права: відвідування будь-якого місця тримання осіб, позбавлених волі, що перебуває під юрисдикцією відп. сторони; проведення бесід з особами віч-на-віч; вільне спілкування з будь-якою особою, яка може надати необхідну інформацію; отримання будь-якої інформації для виконання свого завдання (ст. 8). Комітет зобов'язаний не розголошувати відомості, отримані ним під час проведення інспекцій, зокрема особисті відомості щодо особи без чітко висловленої нею згоди (ст. 11), враховувати норми чинного нац. зак-ва і профес. етики, запитуючи у сторони інформацію (п. d п. 1 ст. 8). Сторона зобов'язана забезпечити Комітету: безперешкодний на своїй терит. доступ до будь-якого місця тримання осіб, позбавлених волі; надання певної інформації щодо таких місць (ст. 8) без права посилатися на п. d п. 1 ст. 8 ні з метою відмови у доступі до інформації, ні з пропозицією умов доступу, прирівняних до відмови.

Сторона має право заявити Комітету заперечення проти здійснення інспекцій у термін або до місця, запропонованих ним, з таких причин: інтереси нац. оборони та держ. безпеки; серйозні заворушення у місцях перебування осіб, позбавлених волі; стан здоров'я відп. особи; терміновий допит у зв'язку з тяжким правопорушенням. Комітет і відп. сторона невідкладно проводять консультації з цього приводу (ст. 9).

Комітет приймає такі акти: конфіденц. доповіді за результатами відвідувань місць несвободи на терит. певної договірної сторони, опублікування яких можливе лише зі згоди відп. сторони; заг. щорічні доповіді, в яких Комітет надає інформацію про річну діяльність. Ці доповіді Комітету мають публ. характер і представляються Комітету Міністрів РЄ з поданням до ПАРЄ. До актів Комітету належать також публ. заяви щодо ситуації із захистом прав осіб, позбавлених волі, у певній договірній стороні,

оприлюднені відповідно до ст. 10 ЄКЗК. Згідно з цим положенням, якщо сторона відмовляється співпрацювати або поліпшити ситуацію у світлі рекомендацій Комітету, він, після надання їй можливості повідомити свою думку, може більшістю у 2/3 голосів членів прийняти рішення про оприлюднення заяви з цього приводу. В цьому випадку Комітет є вільним від свого зобов'язання щодо конфіденційності. Оприлюднення заяв мало місце щодо 4 д-в: Туреччини (1992, 1996), Російської Федерації (2001, 2003, 2007), Греції (2011), Болгарії (2015).

У заг. щорічних доповідях містяться також рекомендації Комітету договірним сторонам щодо вдосконалення системи захисту ув'язнених осіб від катувань та ін. видів неналежного поводження з людиною. До таких рекомендацій належать концепт. підходи щодо: прав, які мають бути забезпечені кожній особі з моменту затримання; умов тримання конкр. категорій осіб, позбавлених волі (жінки, неповнолітні, хворі, психічно хворі, іммігранти тощо); застосув. електрошокової зброї правоохоронцями; боротьби з безкарністю; депортації іноземців повітр. шляхом; нац. превентивних механізмів; залякування і репресій.

Відповідно до 2-ї, 6-ї, 12-ї заг. щорічних доповідей Комітету, кожній особі з моменту її затримання мають бути забезпечені такі права: право бути поінформованим про свої права; право повідомити третю сторону за власним вибором (член родини, друг, консульство) про факт затримання; право на доступ до адвоката; право на мед. огляд. Право на доступ до адвоката передбачає право на зв'язок з адвокатом, візит адвоката з обов'язковою умовою гарантії конфіденційності переговорів, присутність адвоката під час допиту, отримання послуг адвоката особами, що не можуть оплатити юрид. послуги (право на безоплатну правову допомогу). Право на мед. огляд передбачає надання можливості зустрітися з лікарем, який має бути викликаний негайно, право вибору лікаря, конфіденційність процедури мед. огляду. Після завершення мед.

**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОМІТЕТ
ІЗ ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ**

огляду його результати та заяви затриманого і висновки лікаря мають бути офіц. запротокольовані і надані затриманій особі та її адвокатуві.

Комітет надав також рекомендації щодо мети, умов і процедури проведення допитів. Допит має проводитися для отримання точної й достовірної інформації з метою встановл. правди, оскільки система кримін. правосуддя, за якої зізнання у скоєнні злочину визнано гол. доказом вини, заохочує представників органів, які беруть участь у розслідуванні злочинів, застосовувати методи фіз. або психол. примусу. За рекомендаціями Комітету в законах кожної д-ви — учасниці ЄКЗК мають бути чітко врегульовані такі питання: інформування затриманої особи про персон. дані (прізвища та/або номери) осіб, присутніх під час допиту; допустима тривалість допиту; час відпочинку між допитами та перерви при проведенні допиту; місця, де може проводитися допит; можлива вимога до затриманої особи стоячи відповідати на запитання; допит осіб, які перебувають під впливом наркотиків, алкоголю тощо; пост. фіксація часу початку і закінчення допиту, будь-яких прохань затриманої особи, висловлених під час допиту, перебування ін. осіб, які були присутні в цей період. Електронні записи допитів є дод. гарантією запобігання жорсткому поводженню із затриманими особами (в таких записах має бути зацікавлена поліція).

Особл. увагу Комітет приділяє боротьбі з безкарністю через проведення швидкого та ефект. розслідування заяв про катування чи жорстоке поводження. Згідно з п. 27 14-ї заг. щорічної доповіді Комітету, компетентні органи мають зобов'язання щодо проведення розслідування в будь-якому випадку, коли вони отримують правдиві відомості з будь-якого джерела про ймовірність неналежного поводження з особами, позбавленими волі. Підставою для відкриття кримін. провадження мають бути не лише фіз. прояви катувань, оскільки може мати місце психол. насильство (словесні образи, сексуальні словесні приниження,

погрози розправи над людиною, її родиною, друзями тощо), а також деякі види неналежного поводження, які не залишають видимих наслідків (напр., позбавлення людини сну, їжі, води, примушування її до перебування у незручній позі впродовж тривалого часу тощо). Вимогами, що забезпечують ефективність розслідування випадків застосув. катувань, є: незалежність осіб, які його проводять та відповідають за результати; ретельність — визначеність щодо виправданості застосув. сили або ін. методів з огляду на обставини справи; повнота — розгляд усіх обставин справи, негайність і швидкість розслідування; наявність громад. контролю за розслідуванням чи його висновками, що у найбільш серйозних випадках може виявитися навіть корисним, до того ж постраждала особа (або її родичі) мають бути добре поінформовані про хід розслідування та його результати.

Комітет надає також рекомендації щодо поводження із вразливими категоріями затриманих осіб, напр. неповнолітніми. У 9-й доповіді вказано гарантії прав неповнолітніх, яких затримано за підозрою у скоєнні злочину, а у 24-й доповіді їх доповнено. Відповідно до п. 98 24-ї заг. щорічної доповіді, на посад. осіб органів правопорядку покладено обов'язок упевнитися, що родич або людина, якій неповнолітній довіряє, поінформована про його арешт (незважаючи на те, висловив неповнолітній таку вимогу чи ні). Без участі адвоката і, в принципі, дорослої людини, якій він довіряє, неповнолітній затриманий не може бути ні допитаний, ні примушений зробити заяву чи підписувати документи щодо злочину, в якому його підозрюють. Заява неповнолітнього про небажання скористатися послугами адвоката не має братися до уваги. З моменту прибуття до місця тримання під вартою серед усіх неповнолітніх затриманих має бути розповсюджений інформ. листок щодо їхніх прав, адаптований для дітей і написаний простою і зрозумілою мовою.

Рекомендації Комітету, що містяться в його доповідях як за результатами відвідувань місць несвободи в певній д-ві — учасниці ЄКЗК, так і в заг. щорічних доповідях, часто використовує Європ. суд з прав лю-

дини під час прийняття рішень про дотримання ст. 3 ЄКПЛ. Напр.: рішення у справах «Аертс проти Бельгії» (1998), «Дугоз проти Греції» (2001), «Калашников проти Росії» (2002), «Муїсель проти Франції» (2003), «Двойних проти України» (2006), «Давидов та інші проти України» (2010) та ін.

Деякі рекомендації Комітету вже імплементовано у Кримін. процес. кодексі України: заборона катувань, ін. видів жорстокого поводження з людиною, погроз застосувати катування (ч. 2 ст. 11); право особи, яку затримано за підозрою або обвинуваченням у вчиненні кримін. правопорушення, бути доставленою до слідчого судді в найкоротший строк для вирішення питання про законність і обґрунтованість затримання (ч. 2 ст. 12); право на захист (ч. 3 ст. 12, ст. 20, п. 3 ч. 3 ст. 42, ст. 45, 46); право повідомити про своє затримання ін. особам (п. 7 ч. 3 ст. 42, ст. 213); обов'язок уповноваженої служб. особи, яка здійснила затримання, повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання, роз'яснити право мати захисника, отримувати мед. допомогу, давати пояснення, показання або нічого не говорити з приводу підозри щодо нього, негайно повідомити ін. осіб про його затримання і місце перебування, вимагати перевірки обґрунтованості затримання (ч. 4 ст. 208); обов'язок забезпечити затриманій особі належне поводження з нею та дотримання її прав, невідкладну мед. допомогу, зокрема надання такої допомоги особою, яка має право на здійснення мед. діяльності, а також фіксацію мед. працівником будь-яких тілесних ушкоджень або погіршення стану здоров'я затриманого (п. 4, 6 ч. 3 ст. 212); обов'язок слідчого судді зафіксувати усну або прийняти письм. заяву від особи, якщо вона заявляє про застосув. до неї насильства під час затримання або тримання під вартою, забезпечити невідкладне проведення суд.-мед. експертизи, вжити заходів для забезпечення безпеки особи і доручити органу досуд. розслідування провести дослідження фактів, викладених у заяві (такий обов'язок покладено на слідчого суддю, навіть якщо особа не заявляє про застосув. насильства, однак її зовн. вигляд, стан чи ін. відомі обставини дають підстави для обґрунтованої підозри у факті насильниць-

ких дій (ч. 6, 7 ст. 206)); визнання недопустимими та неможливість дослідження в суд. засіданні доказів, отриманих унаслідок застосув. катувань, ін. видів жорстокого поводження з людиною або погроз застосув. такого поводження (ч. 2 ст. 86, п. 2 ч. 2 ст. 87, ч. 2 ст. 89); у Кримін.-викон. кодексі України: право на гуманне ставлення і на повагу до гідності (абз. 2 ч. 1 ст. 8); право на охорону здоров'я та мед. допомогу (абз. 5 ч. 1 ст. 8, абз. 4 ч. 1 ст. 107); право на правову допомогу (ч. 2 ст. 8, абз. 14 ч. 1 ст. 107), зокрема право на конфіденц. побачення з адвокатом (ч. 3 ст. 110); створення умов для відбування покарання у вигляді позбавлення волі засудженими вагітними жінками та жінками, що мають дітей віком до 3 років (ст. 141, 142).

Літ.: *Kaiser G.* Detention in Europe and the European Committee for the prevention of torture // *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 1995, v. 3; *Murdoch J.* La Convention européenne pour la prévention de la torture et des peines ou traitements inhumains ou dégradants et la police // *Conseil de l'Europe: les droits de l'homme et la police (actes de Séminaire, Strasbourg; 6–8.12.1995)*. Strasbourg, 1997; *2-e rapport général d'activités du CPT couvrant la période du 1 janvier au 31 décembre 1991*; *6-e rapport général d'activités du CPT couvrant la période du 1 janvier au 31 décembre 1995*; *12-e rapport général d'activités du CPT couvrant la période du 1 janvier au 31 décembre 2001*; *14-e rapport général d'activités du CPT couvrant la période du 1 août 2003 au 31 juillet 2004*; *24-e rapport général d'activités du CPT couvrant la période du 1 août 2013 au 31 décembre 2014*; *Resolution 1540 (2007) «Ameliorer les procédures de sélection des membres du CPT»*, adoptée par Assemblée parlementaire 16.03.2007; *Règlement intérieur du Comité européen pour la prévention de la torture et des peines ou traitements inhumains ou dégradants*, adopté 16.11.1989, modifié 7.03.2008; <http://www.cpt.coe.int>.

Е.В. Шишкіна

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАГЛЯДОВИЙ ОРДЕР (англ. European supervision order) — рішення, що підлягає примусовому виконанню, ухвалене компетентним органом однієї з д-в — членів ЄС у рамках кримін. провадження відповідно до її нац. зак-ва та процедур, яким передбачено застосув. до фіз. особи 1 чи кількох запобіжних заходів

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАГЛЯДОВИЙ ОРДЕР

(англ. supervision measures) замість тримання під вартою.

Д-ви — члени ЄС широко застосовують тримання під вартою як запобіж. захід під час досуд. слідства щодо осіб, які скоїли кримін. злочини, що призводить до переповнення місць позбавлення волі. Це спонукало д-ви — члени ЄС до пошуку ефект. альтернат. запобіж. заходів і відп. моделей співробітництва. У 2004 *Європейська комісія* підготувала Зелену книгу про взаємне визнання запобіж. заходів, відмінних від тримання під вартою, застосовуваних під час досуд. слідства. Її метою було громад. обговорення прийняття законод. акта ЄС стосовно тримання під вартою як виняткового заходу, що має сприяти ширшому використанню д-вами-членами на стадії досуд. слідства запобіж. заходів, не пов'язаних з ув'язненням.

У 2006 Єврокомісія підготувала проект рішення щодо Є. н. о., який було втілено у Рамковому рішенні ЄС 2009/829/ЈНА «Про застосування між державами — членами ЄС принципу взаємного визнання щодо запобіжних заходів як альтернативи триманню під вартою» від 23.10.2009.

Функція Є. н. о. полягає у спрощенні нагляду за підсудною особою в д-ві-члені ін., ніж та, в якій розглядається справа. Суб'єктами реалізації цього принципу взаємного визнання є компетент. органи д-ви-члена, які прийняли рішення, та компетент. органи д-ви-члена, які зобов'язані це рішення виконати. Ними можуть бути суд, суддя або прокурор, наділений д-вами-членами відп. юрисдикцією, а також підозрювана особа, яка не є резидентом д-ви-члена, суд якої розглядає її справу. Д-ви — члени ЄС зобов'язані визнавати і контролювати виконання запобіж. заходів, застосованих до особи, що передбачають такі її обов'язки: інформувати відп. держ. органи щодо зміни місця проживання; не відвідувати встановлені місця; перебувати на визначеній терит.; виконувати вимоги, що стосуються залишення терит. д-ви, органи якої здійснюють нагляд; надавати у визначений термін звіт компетент. органам д-ви

перебування; відмовитися від підтримки контактів з визначеним колом осіб.

Передача Є. н. о. здійснюється безпосередньо від компетент. органу, який видав ордер, до компетент. органу його виконання. Д-ва виконання зобов'язана протягом 20 днів з моменту отримання ордеру здійснити моніторинг запобіж. заходів. Рамкове рішення 2009/829/ЈНА містить перелік злочинів, щодо яких Є. н. о. має визнаватися без установл. подвійної карності (тероризм, торгівля людьми, корупція, участь в організованій злочинності, підробка валюти, вбивство, расизм, ксенофобія, шахрайство та ін.). Однак у д-ві, що видала ордер, покарання за ці злочини не може бути меншим, ніж 3 роки позбавлення волі. Щодо ін. злочинів д-ва, що виконує ордер, може вимагати встановл. подвійної карності.

Підставами невизнання Є. н. о. є: порушення процедур. або процес. вимог щодо передавання ордеру, а також вимог до його оформлення; визнання того, що Є. н. о. суперечить принципу *ne bis in idem*; заборона кримін. переслідування згідно із зак-вом д-ви виконання, що вимагає застосув. заходів, які виходять за межі компетенції цієї д-ви; наявність імунітету особи відповідно до зак-ва д-ви виконання щодо застосув. до неї наглядових заходів; невідповідність застосув. до особи наглядових заходів, які суперечать зак-ву д-ви виконання, що стосується її віку.

Д-ва видачі Є. н. о. має виключне право приймати рішення щодо поновлення, перегляду чи відкликання свого рішення, а також заміни запобіж. заходу чи видачі *Європейського ордеру на арешт*. Будь-яке із зазначених рішень приймають відповідно до нац. зак-ва д-ви видачі Є. н. о. У разі заміни запобіж. заходу компетент. орган д-ви виконання має право адаптувати цей захід, якщо він не сумісний з її зак-вом, або відмовитися від моніторингу цього заходу, якщо він виходить за межі Рамкового рішення 2009/829/ЈНА. Якщо ж компетент. орган д-ви виконання видав Європ. ордер на арешт, особа, якої він стосується, має бути видана відповідно до встановленої процедури.

Літ.: *Council Framework Decision 2009/829/ЈНА of 23 October 2009 on the application, between Member States of the European Union, of the principle of mu-*

tual recognition to decisions on supervision measures as an alternative to provisional detention // Official Journal L 294 of 11.11.2009; *Green Paper on Mutual Recognition of Non-custodial Pre-trial Supervision Measures*. COM (2004) 562 final; *Proposal for a Council Framework Decision of 29 August 2006 on the European supervision order in pre-trial procedures between Member States of the European Union*. COM (2006) 468 final.

З.М. Макаруха

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОМБУДСМЕН (швед. ombudsman — представник, захисник інтересів) — орган ЄС, уповноважений устан. договорами ЄС здійснювати контроль за дотриманням прав та інтересів гр-н ЄС у діяльності інституцій, органів та агенцій ЄС.

Посаду Є. о. було запроваджено *Маастрихтським договором 1992*. Правовий статус Є. о. визначено в ст. 228 Договору про функціонування ЄС (далі ДФЕС) у ред. *Лісабонського договору 2007*. *Європейський парламент* за згодою *Ради Європейського Союзу* ухвалив Рішення про правила та заг. умови, що регулюють виконання обов'язків омбудсмена, 1994.

Є. о. обирається Європарламентом на 5-річний термін, однак є самот., незалеж. органом ЄС, який несе відповідальність перед Європарламентом. Є. о. може бути обрано гр-на ЄС. Він є повністю незалеж. у виконанні своїх обов'язків і не може звертатися за вказівками та одержувати їх від жодного уряду, установи, органу, служби або орг-ції. Є. о. не може протягом строку перебування на посаді займатися жодною ін. оплачуваною або неоплачуваною профес. діяльністю. Є. о. може бути звільнений виключно *Судом Європейського Союзу* за поданням Європарламенту в разі, якщо він більше не відповідає вимогам, необхідним для виконання його обов'язків, або якщо він винний у вчиненні серйозного проступку (ст. 228 ДФЕС).

До повноважень Є. о. входить розгляд скарг і вжиття заходів щодо примирення у разі виникнення спору між приват. особами з одного боку та інституціями, органами, агенціями ЄС — з ін. На підставі скарги, поданої зацікавленою особою, або з власної ініціативи Є. о. розглядає справи, що стосуються порушень в адм. діяльності органів ЄС. Є. о. володіє функціями з розслідування: інституції, органи та агенції ЄС, щодо діяльності яких проводиться роз-

слідування, зобов'язані надавати матеріали, необхідні для його здійснення.

У віданні Є. о. перебувають усі скарги, що стосуються недоліків функціонування інституцій, органів або агенцій ЄС: несправедл. ставлення; *дискримінація*; зловживання повноваженнями; відмова в наданні інформації або надання недостатньої інформації; невинуваті зволікання з прийняттям рішень; відсутність гласності; недотримання процедури; порушення під час проведення конкурсів тощо.

До суб'єктів, які можуть звернутися до Є. о., належать: гр-ни д-в — членів ЄС; гр-ни третіх країн, які проживають на його терит.; підприємства, асоціації, розміщені на терит. ЄС.

Скарга має бути подана будь-якою з офіц. мов ЄС у довільній формі. До неї додаються всі необхідні документи і дані про заявника, в т. ч. адреса.

Підвідомчість скарги визначається такими критеріями: стосується інституції, органу чи агенції ЄС (Європарламент, *Європейська комісія*, *Рахункова палата Європейського Союзу*, *Європейський економічний і соціальний комітет* тощо); містить предмет скарги і дані про особу заявника (він не обов'язково має бути потерпілим); подається протягом 2 років після подій, які оскаржуються, або після того, як заявнику стало про них відомо; скарги мають передувати адм. дії в інституціях, органах, агенціях, які фігурують у ній; скарга не повинна стосуватися фактів, за якими вже було винесено суд. рішення або які перебувають на стадії суд. розгляду; скарга має стосуватися адміністрування.

Після розгляду скарги в Комітеті з петицій Європарламенту Є. о. зазвичай не розглядає скаргу повторно, якщо тільки в ній не йдеться про нові обставини. У межах 1-ї стадії процедури розгляду Є. о. вивчає викладені в скарзі обставини з тим, щоб визначити її підвідомчість. Якщо скарга перебуває в його віданні, він інформує заявника про подальший хід її розгляду, якщо ні — дає обґрунтування для відмови від розгляду. Здебільшого він радить заявнику, до якого органу (напр., у бюро нац. омбудс-

мена, Комітет з петицій тощо) слід звернутися. Якщо в ході розгляду справи Є. о. констатує, що адміністрація діяла правильно, він закриває справу і повідомляє про це зацікавлені сторони. Якщо встановлено факт неналежного адміністрування, Є. о. докладає зусиль для того, щоб знайти можливість досягти мирової угоди. Якщо це не вдається, він направляє адміністрації свої рекомендації. У разі відмови адміністрації від виконання рекомендацій направляється спец. повідомлення Європарламенту. Якщо стан справ, спричинений недотриманням норм, немає можливості виправити, Є. о. висловлює осуд з тим, щоб аналог. ситуації не повторювалися.

Є. о. не розглядає скарги на діяльність нац. органів д-в, навіть якщо вони пов'язані з діяльністю ЄС. За результатами розслідувань Є. о. щороку подає до Європарламенту звіт.

Хоча Є. о. є відповід. перед Європарламентом, Суд ЄС також може розглядати позови гр-н ЄС проти Є. о. Це було підтверджено в рішенні Суду ЄС «European Ombudsman v. Frank Lamberts». У цій справі Ф. Ламбертс, незадоволений тим, як Є. о. (на той час посаду обіймав Я. Седерман) розглянув його скаргу, звернувся до Суду з вимогою про компенсацію шкоди. У Суді Я. Седерман стверджував, що розгляд цієї справи не підпадає під юрисдикцію Суду, оскільки це порушує положення устан. договорів, які встановлюють виключну відповідальність Є. о. перед Європарламентом. Однак Суд ЄС не погодився з такими аргументами, зазначивши, що право Суду ЄС здійснювати контроль за діяльністю Є. о. не суперечить і не дублює повноваження Європарламенту, а також не обмежує незалежність Є. о. Суд констатував: хоча контрольні повноваження Суду щодо Є. о. мають обмежений характер, він вправі розглядати позови гр-н, які звинувачують Є. о. в явних і серйозних порушеннях права ЄС.

Літ.: Fairhurst J. Law of the European Union. Harlow, 2014; Мурашов В.І. Право Європейського Союзу. К., 2011; Вишняков О.К. Право Європейського Союзу. Одеса, 2013.

О.А. Назаренко

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОРДЕР НА АРЕШТ (англ. European arrest warrant, далі — ЄОА) — суд. рішення, ухвалене компетент. суд. органом д-ви — члена ЄС, що передбачає арешт і видачу ін. д-вою-членом запитуваної особи для здійснення кримін. переслідування, виконання покарання або застосув. запобіж. заходу у формі тримання під вартою.

ЄОА регулюється Рамковим рішенням Ради ЄС 2002/584/ЈНА від 13.06.2002 «Про Європейський ордер на арешт та процедури видачі між державами-членами». Це Рішення замінило низку актів, які регулювали процес. та ін. дії щодо видачі злочинців. У його преамбулі зазначено, що заснування в ЄС простору свободи, безпеки та правосуддя зумовило заміну традиц. ін-ту екстрадиції (англ. extradition) відп. осіб, характерного для міждерж. відносин, у цьому разі д-в — членів ЄС, на новий ін-т видачі (англ. surrender) таких осіб, який діє у стосунках між суд. органами д-в — членів ЄС. На практиці процедура видачі між д-вами-членами відрізняється від процедури екстрадиції, оскільки взаємодія суд. органів д-в-членів здійснюється в рамках установленого в ЄС правового простору свободи, безпеки та правосуддя.

Рамкове рішення 2002/584/ЈНА передбачає пряме і швидке передання ордерів на арешт між компетент. суд. органами д-в-членів, замінюючи складну і тривалу процедуру запитів через дипл. канали чи мін-ва юстиції з обмеженою компетенцією органів правосуддя. Отже, система передання ЄОА цілком відповідає принципу свободи руху суд. рішень у кримін. справах у межах ЄС.

Д-ви-члени зобов'язуються виконувати ЄОА згідно з принципом взаємного визнання (див. *Взаємного визнання судових рішень у праві ЄС принцип*), не порушуючи принципи свободи, демократії, поваги до прав і свобод людини та верховенства права. ЄОА може бути видано щодо протиправних діянь, за вчинення яких нац. зак-вом д-ви видачі ордера передбачено застосув. покарання або запобіж. заходу, пов'язаного з позбавленням волі на строк з верхньою межею не менше 12 міс., або якщо вже було винесено вирок і призначено покарання чи запобіж. захід, що передбачає позбавлення волі на строк не менше 4 міс. Якщо за тяжкі

злочини (тероризм, торгівля людьми, корупція, участь у злочинних угрупованнях, підробка валюти, вбивство, расизм, ксенофобія чи шахрайство) кримін. правом д-ви-члена, яка видає ЄОА, встановлено покарання у вигляді позбавлення волі від 3 років, це є підставою для видачі особи без встановл. «подвійної карності» діяння (встановл. покарання зак-вом як д-ви видачі, так і д-ви виконання ЄОА). В ін. випадках видача особи може здійснюватися у разі, якщо вчинені нею кримін. діяння, що є підставою для видачі ЄОА, є подвійно карними. Д-ви-члени визначають, інформуючи про це Ген. секретаріат Ради ЄС, компетент. суд. органи, які видають і виконують ЄОА. Крім того, д-ви-члени можуть визначити центр. орган, відповід. за надання допомоги компетент. суд. органам (адм. підтримка, переклад тощо). Процедура передання ЄОА здійснюється безпосередньо між суд. органами д-ви видачі та д-ви виконання ордеру. У разі, якщо компетент. суд. орган, на який покладається виконання ЄОА, невідомий, то д-ва-член, що видала ордер, отримує необхідну допомогу від *Європейської судової мережі у кримінальних справах*.

Підстави невиконання ЄОА можна поділити на обов'язкові та факультативні. Що стосується перших підстав, то д-ва-член зобов'язана відмовитися від виконання ЄОА, якщо: в одній з д-в-членів уже було винесено й приведено в дію вирок щодо запитованої особи з того самого злочину (принцип *ne bis in idem*); особа підлягає амністії у д-ві-члені, на яку покладено виконання ЄОА; особа, яка підлягає видачі, не досягла віку, з якого відповідно до зак-ва д-ви виконання ЄОА може наставати кримін. відповідальність.

Факульт. підстави залишають за д-вою-членом право вибору щодо виконання ЄОА. До них належать, зокрема, такі підстави: кримін. переслідування особи, яка підлягає видачі у д-ві виконання ЄОА за такий самий злочин; закінчення строку позовної давності щодо кримін. переслідування чи покарання особи відповідно до зак-ва ЄОА, якщо скоєне нею діяння підпадає під її юрисдикцію; вжиття д-вою виконання ЄОА, на терит. якої постійно проживає чи гр-ном якої є запитована особа, заходів щодо ви-

конання вироку чи арешту відповідно до свого нац. зак-ва.

Хоча Рамкове рішення 2002/584/ЈНА, спрямоване на імплементацію ЄОА у кримін. зак-ві д-в-членів, набуло чинності 01.11.2004, воно супроводжувалося оскарженням нац. імплемет. актів у констит. судах Німеччини, Польщі, Кіпру та ін. д-в — членів ЄС. За рішенням цих судів імплемет. акти було визнано такими, що суперечать нормам нац. зак-ва щодо заборони екстрадиції власних гр-н, що, у свою чергу, вимагало внесення відп. змін до констит. актів. Заборона екстрадиції власних гр-н містилася і в осн. законах ін. д-в-членів, зокрема тих, які належать до континент. системи права, напр. Португалії та Словенії, але ці д-ви внесли зміни до своїх констит. актів ще до імплементації цього Рішення. Спробу переглянути імплемет. акт на предмет неконституційності було зроблено і в Чехії, констит. суд якої, однак, відхилив позов.

Низка рішень Суду ЄС підтвердили пріоритет *права Європейського Союзу* щодо права д-в-членів та його пряму дію в їхніх нац. правопорядках. Більше того, рішення Суду ЄС у справі С-105/03 М. Пупіно вимагає від нац. судів у разі конфлікту між правом ЄС та нац. правом тлумачити внутр. право, у т. ч. конституцію, у найбільшій відповідності з нормами права ЄС, які не мають прямої дії. Отже, нац. уряди і суди зобов'язані імплемувати ЄОА, що не має прямої дії, якщо навіть він суперечить констит. принципам д-в-членів. Відповідно, у доктрині права ЄС відстоюється позиція про відсутність конфлікту між положеннями Рамкового рішення про ЄОА та нормами констит. актів д-в-членів, зважаючи на застосув. різної термінології. У Рамковому рішенні це «видача», а в осн. законах д-в-членів — «екстрадиція», яка є відмінною за своїм змістом.

Успішність ЄОА зумовила застосув. його осн. принципів у зовн. вимірі суд. співробітництва ЄС у кримін. справах. Так, у 2005 Данія, Фінляндія, Ісландія, Норвегія та Швеція уклали Конвенцію про кримін. пере-

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОРДЕР НА КОНФІСКАЦІЮ

дання між Півн. д-вами, що запровадила Півн. ордер на арешт. Відповідно ЄОА, виданий однією з 3 Півн. д-в — членів ЄС (Фінляндією, Німеччиною чи Швецією), набуває значення Півн. ордера на арешт, що використовує аналогічну до ЄОА термінологію і процедури.

Рамкове рішення 2002/584/ЈНА є 1-м законодавчим актом ЄС, прийнятим згідно з принципом взаємного визнання суд. рішень. Він довів свою ефективність і був покладений в основу прийняття ін. правових актів, що регламентують співробітництво у сфері кримінальної юстиції, передусім таких, як *Європейський ордер, що заморожує власність чи докази*, *Європейський наглядовий ордер* та *Європейський ордер на конфіскацію*.

Літ.: Council Framework Decision 2002/584/JHA of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedure between Member States // Official Journal L 190 of 18.07.2002; *Deen Racsmany Z., Blekxtoon R.* The Decline of the Nationality Exception in European Extradition? The Impact of the Regulation of (Non-)Surrender of Nationals and Dual Criminality under the European Arrest Warrant // European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice, 2005, N 13; *Komarek J.* European Constitutionalism and the European Arrest Warrant: In Search of the Limits of “Contrapunctual Principles” // Common Market Law Review, 2007, N 44; *Lagodny O.* “Extradition” without a Granting Procedure: The Concept of “Surrender” // Handbook on the European Arrest Warrant / Eds R. Blekxtoon, W. van Balegooy. The Hague, 2005; *Siegel S.* Courts and Compliance in the European Union: The European Arrest Warrant in National Constitutional Courts. N. Y., 2008; *Sievers J.* Managing diversity: The European Arrest Warrant and the potential of mutual recognition as a mode of governance in EU Justice and Home Affairs // EUSA Tenth Biennial International Conference: paper (Montreal, Canada, 17–19 May 2007). Montreal, 2007.

З.М. Макаруха, О.І. Давиденко

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОРДЕР НА КОНФІСКАЦІЮ (англ. European confiscation order, далі — ЄОК) — остаточне суд. рішення у рамках кримінального провадження, що передбачає вилучення майна, яке знаходиться на терит. ін. д-ви — члена ЄС.

Відповідно до Рамкового рішення Ради ЄС 2006/783/ЈНА від 06.10.2006 «Про застосування принципу взаємного визнання

до ордерів на конфіскацію», ЄОК містить заходи, визначені судом щодо позбавлення особи власності у зв'язку зі скоєнням нею злочину. ЄОК, разом із сертифікатом і перекладом офіц. мовою д-ви його виконання, надсилають безпосередньо компетентним органам цієї д-ви-члена, де юрид. чи фіз. особа, якої стосується ордер, має власність або дохід та пост. місце проживання чи місце реєстрації.

ЄОК здійснюється відповідно до національного законодавства д-ви виконання. Стосовно юрид. особи він має виконуватися, навіть якщо д-ва виконання ордера не визнає кримінальної відповідальності юрид. осіб. Передання ЄОК є прямим і безпосереднім — від компетентного органу видачі ордера до компетентного органу його виконання. Д-ви-члени призначають компетентні органи, які видають і виконують ЄОК та інформують про це Ген. секретаріат Ради Європейського Союзу. Визнання і виконання ЄОК можливе за умови, якщо дії, які стали підставою для видачі ордера, кваліфікуються відповідно до національного права д-ви виконання ордера як злочин, що тягне за собою конфіскацію. Принцип подвійної карності не застосовують до злочинів, які караються у д-ві видачі ордера позбавленням волі на строк не менш як 3 роки і перелік яких аналогічний переліку тяжких злочинів, визначених Рамковим рішенням про *Європейський ордер на арешт*. Конфіскована власність, вартість якої не перевищує 10 тис. євро, залишається у д-ві виконання. Якщо ж вартість перевищує зазначену суму, то конфісковане майно чи кошти розподіляються порівну між д-вою виконання та д-вою видачі ордера. Як д-ва видачі, так і д-ва виконання ордера мають право приносити вибачення чи приймати рішення про амністію щодо ЄОК. Однак лише д-ва видачі може розглядати справу стосовно оскарження ЄОК в апел. порядку.

Причинами відмови у визнанні й виконанні ЄОК крім загальноприйнятих (наявність привілеїв та імунітетів, порушення принципу *ne bis in idem* чи закінчення строку давності виконання ордера) є винесення суд. рішення за відсутності особи, якої воно стосується (остання не мала можливості оскаржити суд. рішення), а також якщо права сторін чи третіх осіб унеможливлено

ють виконання ордеру відповідно до зак-ва д-ви виконання.

Згідно з проведеним *Європейською комісією* моніторингом, процес імплементації д-вами-членами положень правових актів ЄС щодо ЄОК є в цілому задовільним. Особливо це стосується скасування вимоги про подвійну карність та прямого визнання ордерів без будь-яких формальностей. Водночас є певні невідповідності з *правом Європейського Союзу* щодо закріплення у нац. зак-ві окр. д-в-членів підстав невизнання чи невиконання ордеру (деякі країни встановлюють дод. підстави). Крім того, д-ви-члени зволікали з імплементацією Рамкового рішення 2006/783/ЖНА. Так, станом на 2011 його імплементувала лише половина д-в — членів ЄС. Однак станом на квіт. 2015 лише 5 д-в-членів не імплементували його положення.

Аналогічним до попереднього законодав. акта ЄС є Рамкове рішення 2005/214/ЖНА від 24.02.2005, у якому встановлено принцип взаємного визнання рішень про фін. покарання (штраф), винесених суд. і адм. органами ін. д-ви — члена ЄС. Фін. покаранням є: грошова сума, встановлена вироком суду у зв'язку зі скоєнням злочину; компенсація жертвам злочинів; суд. та адм. витрати; грошова сума, призначена для держ. фондів або орг-цій з підтримки жертв злочинів. Правила щодо визнання, виконання, передання, а також підстав невизнання чи невиконання зазначених рішень є аналогічними до правил, визначених стосовно ЄОК.

З метою подальшої гармонізації в межах ЄС процедур заморожування та конфіскації знярядь злочинів і майна, набутого злочинним шляхом, було прийнято Директиву ЄС 2014/42/EU «Про заморожування та конфіскацію знярядь злочинів та майна, набутого злочинним шляхом, у Європейському Союзі» від 03.04.2014. Д-ви-члени зобов'язані імплементувати її положення до 04.10.2016, а Єврокомісія має підготувати звіт про виконання ними цих зобов'язань до 04.10.2019.

Літ.: *Council Framework Decision 2006/783/JHA of 6 October 2006 on the application of the principle of mutual recognition to confiscation orders // Official Journal L 328 of 24.11.2006; Council Framework Decision 2005/214/JHA of 24 February 2005 on the application of the principle of mutual recognition to fi-*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОРДЕР, ЩО ЗАМОРОЖУЄ ВЛАСНІСТЬ ЧИ ДОКАЗИ

nancial penalties // Official Journal L 76 of 22.03.2005; *Report from the Commission to the European Parliament and the Council of 23 August 2010 based on Article 22 of the Council Framework Decision 2006/783/JHA of 6 October 2006 on the application of the principle of mutual recognition to confiscation orders. COM (2010) 428 final.*

З.М. Макаруха

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОРДЕР, ЩО ЗАМОРОЖУЄ ВЛАСНІСТЬ ЧИ ДОКАЗИ

(англ. European order freezing property or evidence, далі — Європ. ордер) — будь-який тимчас. захід, застосований компетент. суд. органом однієї д-ви — члена ЄС з метою запобігання знищенню, перетворенню, переміщенню чи відчуженню майна, що знаходиться на терит. ін. д-ви — члена ЄС і може бути конфісковане або є доказом у кримін. справі.

За ініціативою Бельгії, Франції та Швеції Рада Європейського Союзу прийняла 22.07.2003 Рамкове рішення 2003/577/ЖНА «Про виконання в Європейському Союзі ордерів, що заморожують власність чи докази», відповідно до якого д-ва-член зобов'язана визнати і виконати на своїй терит. ордер, виданий компетент. суд. органом ін. д-ви-члена в рамках кримін. процесу. Цей ордер передбачає застосув. суд. органами д-в-членів будь-яких заходів з метою запобігання знищенню, перетворенню, переміщенню чи відчуженню майна. Д-вою видачі ордеру є д-ва — член ЄС, суд. орган якої в рамках кримін. провадження відповідно до норм нац. зак-ва видав, визнав чи у будь-який ін. спосіб підтвердив ордер про замороження. У свою чергу, д-вою виконання ордеру є д-ва-член, на терит. якої знаходиться відп. майно чи докази. Термін «власність» (англ. property) у розумінні Рамкового рішення 2003/577/ЖНА включає матер. і нематер. цінності, рухоме і нерухоме майно, а також юрид. документи і акти, що підтверджують право власності на таке майно або інтерес у такій власності. Щодо такого майна/власності може бути видано ордер про замороження, якщо компетент. суд. орган д-ви видачі ордеру вважає його доходом від злочину або воно повністю чи

частково відповідає вартості такого доходу, а також якщо таке майно є знаряддям чи предметом злочину. Під доказами розуміють предмети, документи чи дані, що є доказами в рамках кримін. провадження.

Європ. ордер виконується без установл. подвійної карності, якщо він виданий у рамках кримін. провадження щодо злочину, за який передбачено кримін. покарання у д-ві видачі у формі позбавлення волі на строк не менш як 3 роки. До таких злочинів належать: участь в організованій злочинності, тероризм, торгівля людьми, незаконна торгівля наркот. речовинами та зброєю, корупція, вбивство, шахрайство, зґвалтування, захоплення повітр./морських суден, підробка товарів, злочини, на які поширюється юрисдикція *Міжнародного кримінального суду*, тощо. Перелік злочинів наведено у ст. 3 Рамкового рішення 2003/577/ЈНА і може бути розширено за рішенням Ради ЄС.

Компетент. суд. орган д-ви виконання Європ. ордера зобов'язаний визнати його і негайно вжити необхідних заходів, якщо тільки такий орган не вирішить, що є підстави для невизнання, невиконання або відтермінування виконання ордера. Підставами невизнання чи невиконання ордера є наявність імунітету чи привілеїв, порушення принципу *ne bis in idem*, якщо у нац. зак-ві д-ви виконання ордера не передбачено покарання за злочин у рамках кримін. провадження, щодо якого видано ордер про замороження, крім злочинів, щодо яких не вимагається подвійної карності. Виконання ордера може бути відтерміновано у таких випадках: якщо його виконання зашкодить розслідуванню кримін. справи; якщо майно чи докази вже є предметом ін. ордера до моменту закінчення строку його дії; якщо метою ордера про замороження є подальша конфіскація майна чи воно вже є предметом ін. ордера в рамках кримін. провадження, порушеного у д-ві виконання, однак крім випадків, коли за нац. зак-вом Європ. ордер має пріоритет щодо нац. ордера.

Д-ви-члени призначають компетент. суд. органи, які видають і виконують Європ.

ордер, а також інформують про це Ген. секретаріат Ради ЄС. Д-ви-члени можуть визначити центр. орган, відповід. за надання допомоги компетент. суд. органам (адм. підтримка, переклад тощо). Процедура передання Європ. ордера здійснюється безпосередньо між суд. органами д-в — членів ЄС. Якщо компетент. суд. орган, на який покладається виконання цього ордера, невідомий, то д-ва-член, що видала ордер, отримує необхідну допомогу від *Європейської судової мережі у кримінальних справах*.

Доповідь *Європейської комісії* від 22.12.2008 щодо стану імплементації д-вами-членами положень Рамкового рішення 2003/577/ЈНА свідчить про незадовільний стан його реалізації. Лише частина д-в-членів впровадили відп. положення у нац. зак-во, зокрема щодо процедури безпосереднього передання ордерів між компетент. суд. органами д-в-членів. Крім того, необхідно поліпшити імплементацію положень цього Рішення щодо підстав невизнання чи невиконання ордера, оскільки деякі д-ви-члени закріпили у нац. зак-ві дод. підстави відмови у виконанні ордера про замороження, що суперечать відп. положенням *права Європейського Союзу*.

Літ.: *Council Framework Decision 2003/577/ЈНА of 22.07.2003 on the execution in the European Union of orders freezing property or evidence* // Official Journal of the European Union, L 196, 02.08.2003; *Kulesha C. Implementation of the Framework Decision of the EU Council of 22.07.2003 (2003/577/WSiSW) on the Execution in the European Union of Orders Freezing Property or Evidence in the Selected Member States*. Szczytno, 2010; *Report from the Commission of 22.12.2008 based on Article 14 of the Council Framework Decision 2003/577/ЈНА of 22.07.2003 on the execution in the European Union of orders freezing property or evidence*. COM (2008) 885 final.

З.М. Макаруха, О.І. Давиденко

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ (англ. European Parliament, далі — Європарламент) — наднац. колегіальна виборна інституція *Європейського Союзу* (далі — ЄС), що забезпечує представництво гр-н ЄС і функціонує у сесійному порядку, реалізуючи передусім законод., бюджет., контр., консулт. функції та повноваження в інтересах гр-н ЄС з урахуванням спільних цілей і цінностей, визначених устан. договорами.

Договором про засн. Європ. об'єднання з вугілля і сталі 1951 (*Паризький договір 1951*) передбачалося створення Заг. асамблеї *Європейського об'єднання з вугілля і сталі*, члени якої делегувалися нац. парламентами. Заг. асамблея, наділена дорадчими повноваженнями і як наслідок не мала істотного впливу на правотворчий процес у його рамках, не відігравала значної ролі в діяльності Об'єднання. З укладенням Договору про засн. Європ. Екон. Співтовариства 1957 та Договору про засн. Європ. співтовариства з атомної енергії 1957 (*Римські договори 1957*) 25.03.1957 було підписано Договір про деякі спільні інституції, що передбачав створення Асамблеї *європейських співтовариств*, яка 1958 проголосила себе Парламент. асамблеєю у складі делегованих представників нац. парламентів д-в-членів, здійснюючи свої функції та повноваження водночас стосовно Європ. об'єднання з вугілля і сталі, *Європейського Економічного Співтовариства, Європейського співтовариства з атомної енергії*. Парламент. асамблея з 1962 мала назву Європ. парламент, втім, офіц. цю назву за ним було закріплено *Єдиним європейським актом 1986*.

З 1979 членів Європарламенту обирають у д-вах-членах шляхом заг. прямих виборів, вільним і таємним голосуванням строком на 5 років відповідно до Акта про запровадження заг. прямих виборів членів Європ. парламенту від 20.09.1976, що був затверджений Рішенням Ради Європ. Співтовариств (Акт підлягав ратифікації д-вами-членами згідно з констит. процедурою кожної з них, тому належить до джерел первинного права ЄС) зі змінами від 25.06 та 23.09.2002, а також у відповідного йому нац. виборчого зак-ва. Акт встановлює пропорційне представництво як тип виборчої системи, за якою мають обиратися члени Європарламенту в усіх д-вах-членах; закріплює можливість запровадження обмежувального бар'єра, тобто мінім. відсотка голосів, у разі недосягнення якого партії не допускаються до розподілу мандатів (не може перевищувати 5 % голосів виборців, які взяли участь у голосуванні); передбачає правило про несумісність посад (член Європарламенту не може суміщати свою посаду, зокрема, з посадою в уряді д-ви-члена, з членством у нац. парламенті, з посадою в

інституції, органі, агенції ЄС) тощо. Деталізація положень Акта покладається на зак-во д-в-членів.

Європарламент було задумано як репрезентативний орган європ. співтовариств, проте поступово він еволюціонував, набувши нових повноважень (законод., бюджет. та ін.), у т. ч. представництва народів д-в-членів, а нині є єдиною представницькою інституцією гр-н ЄС, що визначено абз. 1 п. 2 ст. 14 Договору про Європ. Союз (далі — ДЄС) у ред. *Лісабонського договору 2007* і здебільшого зумовлено критикою його діяльності через «дефіцит демократії». Вагому роль у процесі демократизації ЄС відіграв Лісабон. договір 2007, зокрема, запровадивши ін-т «громадянської ініціативи» (п. 4 ст. 11 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007). Згідно з положеннями ст. 227 Договору про функціонування ЄС (далі — ДФЄС), кожен гр-н ЄС, а також кожна фіз. або юрид. особа, яка проживає чи має свою юрид. адресу в д-ві-члені, вправі подавати в індивід. порядку або спільно з ін. гр-нами чи особами петицію до Європарламенту з питань, що стосуються сфер діяльності ЄС і безпосередньо заторкують автора/авторів петиції. Крім того, п. 3 ст. 10 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 передбачено, що, наскільки можливо, процес прийняття рішень є відкритим і максимально наближеним до гр-н, кожен з яких має право брати участь у демокр. житті ЄС. У Європарламенті робочими є всі 24 офіц. мови ЄС, що є найкращим способом гарантування транспарентності діяльності цієї інституції та забезпечення доступу до її рішень усіх гр-н ЄС.

В основу функціонування ЄС покладено принцип представницької демократії. Кожен гр-н ЄС, незалежно від місця проживання на терит. будь-якої з д-в-членів, вправі реалізовувати як активне, так і пасивне виборче право на тих самих умовах, що й гр-ни д-ви перебування, під час формування нового складу Європарламенту (п. 2б ст. 20 та п. 2 ст. 22 ДФЄС; п. 1 ст. 39 *Хартії Європейського Союзу про основоположні права 2007* (англ. Charter of Funda-

mental Rights of the European Union), що набула чинності 2009). Йдеться про одне з політ. прав гр-н ЄС. Вибори проводяться у кожній д-ві-члені відповідно до нац. виборчого зак-ва (виборчу систему та ін. правила виборчого процесу самостійно визначають д-ви-члени), доки Рада Європейського Союзу (далі — Рада ЄС), згідно з абз. 2 п. 1 ст. 223 ДФЄС, не запровадить єдину виборчу процедуру в усіх д-вах-членах.

Лісабон. договором 2007 (п. 2 ст. 14 ДЄС) закріплено нову систему розподілу місць у Європарламенті, склад якого не перевищує 750 членів плюс Президент Європарламенту. Прикметно, що Договором про встановл. Конституції для Європи 2004 передбачалося 750 депутатів включно з Президентом, проте у жовт. 2007 Італія, враховуючи демогр. зміни, обстоювала для себе ще 1 місце в Європарламенті, збільшення відп. квоти (кількості депутат. мандатів) та його склад — 750 членів плюс Президент (абз. 1 п. 2 ст. 14 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, Декларація про склад Європ. парламенту та Декларація Італ. Респ. про склад Європ. парламенту, дод. до Лісабон. договору 2007). Кількість депутат. місць розподілена між д-вами — членами ЄС згідно зі встановленими квотами, що залежать від їх демогр. ваги. З ініціативи та за згодою Європарламенту рішення про зміну його кількісних параметрів однострійно приймає *Європейська рада* (далі — *Єврорада*) відповідно до абз. 2 п. 2 ст. 14 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007. До набуття чинності 01.12.2009 Лісабон. договором 2007 кількість депутатів, які обиралися в кожній д-ві-члені, також залежала від чисельності її населення, але ця кількість визначалася за системою квот, закріплених в устан. договорах ЄС. Нині застосовується більш гнучкий підхід, оскільки, з огляду на вищевикладене, квоти д-в-членів встановлюються спец. рішенням Євроради з ініціативи Європарламенту та за його згодою.

Розподіл місць і, відповідно, встановл. квот здійснюється за дегресивно-пропорц. методом, тобто співвідношення квот більш і менш населених д-в-членів має бути мен-

шим за співвідношення між чисельністю їх населення (дані щороку подаються Ген. директором *Європейської комісії* — Європ. статистичною агенцією (Євростат)). Розширення ЄС зумовило необхідність визначення мінім. і макс. квот: незалежно від кількості виборців у кожній д-ві-члені має обиратися щонайменше 6 (нині — Естонія, Кіпр, Люксембург, Мальта) і не більш як 96 (Німеччина) депутатів (абз. 1 п. 2 ст. 14 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007). У межах цього діапазону визначається квота кожної д-ви-члена, враховуючи чисельність її населення.

Дострок. вакансія депут. мандата можлива у разі смерті депутата, добровільної відставки, позбавлення мандата, рішення про це приймається абс. більшістю голосів членів Європарламенту. Процедурні питання діяльності Європарламенту регулюються його Внутр. регламентом / Правилами процедури (фр. *reglement interieur* / англ. *rules of procedure*), ухваленим 28.09.2015 абс. більшістю голосів його членів відповідно до ст. 232 ДФЄС.

Європарламент має однопалатну структуру, подібну до типових нац. представницьких органів. Депутати об'єднуються не в нац. делегації, а в політ. групи (фракції) за їхньою партійною належністю, політ. переконаннями, спільними політ. інтересами. Згідно з положенням ст. 224 ДФЄС, Європарламент уповноважено спільно з Радою ЄС приймати законод. акти у формі регламентів, застосовуючи звичайну законод. процедуру, з метою встановл. статусу політ. партій на європ. рівні і, зокрема, правила щодо їх фінансування. Раніше для створення політ. групи з депутатів від 1 д-ви-члена необхідно було щонайменше 29 депутатів, від 2 — 23, від 3 — 18, від 4 і більше — 14 членів Європарламенту. Відповідно до ст. 32 Внутр. регламенту 2015, політ. група поєднує депутатів, обраних щонайменше в 1/4 д-в-членів, тобто наразі в 7 д-вах-членах. При цьому мінім. кількість для формування політ. групи становить 25 членів. Члени Європарламенту не можуть належати більш ніж до 1 політ. групи, інформація про формування якої публікується в «Official Journal of the European Union». У Європарламенті нинішньої каденції 8 політ. груп і 14 незалежних (позафракційних)

членів. За результатами виборів 2014 та комплектування легіслатури 2014—19 найчисленнішими є група Європ. нар. партії (христ. демократи) і група Прогрес. альянсу соціалістів і демократів (соціал-демократи, соціалісти), лідера якої — М. Шульца вдруге обрано Президентом Європарламенту. Прикметно, що політ. партії, як важливий чинник інтеграції, згідно з п. 4 ст. 10 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, мають сприяти формуванню європ. політ. свідомості та вираженню політ. волі гр-н ЄС.

Європарламент очолює Президент, якого обирають з його членів строком на 2,5 року, тобто на половину парламент. легіслатури, з правом переобрання. Президент Європарламенту, як його вища посада, особа, скеровує діяльність цієї інституції та її структур. підрозділів, головує на пленар. засіданнях, забезпечує дотримання Внутр. регламенту, представляє Європарламент у відносинах з інституціями, органами, агенціями ЄС (див. *Європейський Союз*), а також на міжнар. арені. Президент і 14 віцепрезидентів входять до складу колегіального кер. органу Європарламенту — Бюро, участь у роботі якого з правом дорадчого голосу (ст. 24 Внутр. регламенту 2015) беруть 5 квесторів. Квестори, згідно зі ст. 28 Внутр. регламенту 2015, є службовцями, відповід. за адм. і фін. питання, що безпосередньо стосуються членів Європарламенту, вони реалізують свої функції та повноваження, керуючись інструкціями Бюро (якому підзвітні), уповноваженого регулювати організац., адм., фін. питання щодо внутр. орг-ції Європарламенту, його секретаріату та ін. органів, а також депутатів.

У структурі Європарламенту вирізняється Конф. глав, як орган політ. керівництва Європарламенту, до якої входять Президент і глави політ. груп (фракцій). Отже, кількість членів Конф. глав не є фіксованою, вона залежить від кількості політ. груп. Конф. глав займається плануванням законод. та ін. діяльності Європарламенту, визначає склад або компетенцію парламент. комітетів, опікується взаємодією Європарламенту з парламентами д-в-членів. У структурі Європарламенту функціонують й ін. колегіальні органи, наділені дорадчими повноваженнями, — Конф. глав комітетів та Конф. глав делегацій, які надають рекомендації Бюро

Європарламенту та Конф. глав з питань функціонування, відповідно, парламент. комітетів або міжпарламент. делегацій за участю членів Європарламенту. Важливу роль відіграють допоміжні органи Європарламенту, *inter alia*, пост. (один з них, призначений відповід., здійснює попередній аналіз проекту правового (законад.) акта, що згодом вноситься на розгляд Європарламенту) і тимчас. (формується для вивчення певного конкр. питання, за заг. правилом їх мандат не перевищує року) комітети, що збираються на засідання за потреби і мають власну внутр. структуру (підкомітети; кер. органами комітету є глава та бюро, до складу якого входять глава комітету і 3 його заступники, яких обирають члени комітету зі свого складу). Персон. склад усіх комітетів затверджується Європарламентом за пропозицією Конф. глав.

Європейський омбудсмен (англ. European Ombudsman) обирається після кожних виборів до Європарламенту на строк його легіслатури (5 років) з можливістю переобрання. Європ. омбудсмен розглядає скарги на неналежне управління в ЄС (діяльність інституцій, за винятком Суду ЄС під час реалізації ним юрисдикц. повноважень; органів; агенцій ЄС), здійснюючи свої функції і повноваження повністю незалежно, але водночас є підзвітним і політ. відповід. перед Європарламентом. Посада Європ. омбудсмена є несумісною з будь-якою ін. профес. діяльністю, оплачуваною чи ні (п. 3 ст. 228 ДФЄС).

Пленар. засідання Європарламенту проводяться у Страсбурзі (щомісяця впродовж тижня), позачергові засідання, як дод. періоди пленар. засідань, та засідання парламент. комітетів (протягом наст. 2 тижнів) відбуваються у Брюсселі, а в Люксембурзі розташовані Ген. секретаріат Європарламенту (налічує майже 6 тис. співробітників; підзвітний Бюро Європарламенту, яке призначає Ген. секретаря) та його служби. Європарламент проводить 1 щорічну сесію, передбачену щорічним планом його роботи, яка розпочинається автоматично, без будь-якого скликання, 2-го вівторка бе-

резня. Щорічна сесія поділяється на щомісячні пленар. засідання, що тривають протягом тижня. Як розтлумачив Суд європ. співтовариств (див. *Суд Європейського Союзу*) у рішенні від 10.07.1986 у справі 149/85 *Wybot v. Faure*, сесія Європарламенту офіц. триває упродовж року. Правову позицію Суду частково відтворено у Протоколі про встановл. місцезнаходження інституцій, деяких органів, агенцій та служб ЄС, дод. до Лісабон. договору 2007, у якому вказано, що Європарламент має своє місцезнаходження у Страсбурзі, де проходять його 12 щомісячних періодів його пленар. засідань, у т. ч. бюджет. сесія, на якій він обговорює і приймає спільно з Радою ЄС бюджет інтеграц. об'єднання. Крім планових пленар. засідань Європарламент, згідно з абз. 2 ст. 229 ДФЄС, може збиратися на позачергові періоди засідань на вимогу більшості членів заг. складу, на вимогу Ради ЄС або Європейської комісії (далі — Єврокомісія). Після пленар. засідань і засідань парламент. комітетів упродовж тижня проводяться засідання політ. груп. Витрати, пов'язані з численними поїздками депутатів, становлять понад 300 млн євро на рік (дані 2015) і компенсуються з бюджету ЄС. Загалом Європарламенту з бюджету ЄС на 2015 було виділено 1,795 млрд євро.

Представницький характер діяльності Європарламенту зумовив наділення його членів вільним мандатом: вони не пов'язані наказами виборців або вказівками політ. групи (фракції), не можуть бути відкликаними, є вільними від будь-яких держ.-правових зобов'язань, голосують особисто й окремо, відповідно до велінь совісті й переконань, і не зобов'язані виконувати будь-які інструкції. За заг. правилом, Європарламент приймає рішення простою більшістю голосів, тобто більшістю поданих голосів. Водночас під час прийняття рішень з особливо важливих питань, зокрема про вступ до ЄС нових д-в-членів, необхідна абс. більшість голосів, тобто голоси більшості членів заг. складу. Для ухвалення рішення про висловлення вотуму недовіри Єврокомісії необхідна більшість у 2/3

поданих голосів, що при цьому становлять абс. більшість заг. складу Європарламенту. Згідно з положеннями ст. 168 Внутр. регламенту 2015, кворум на пленар. засіданнях Європарламенту означає присутність 1/3 його членів. Втім перевірка кворуму не є обов'язковою процедурною вимогою. Запит на підтвердження наявності кворуму можуть здійснити не менш як 40 депутатів, а політ. групи таким правом не наділені. Однією з особливостей функціонування Європарламенту є те, що не передбачено його дострок. розпуску (такі пропозиції вносилися під час підготовки *Ницькогого договору 2001*, але не мали підтримки).

Протокол про привілеї та імунітети ЄС, дод. до Лісабон. договору 2007, наділяє членів Європарламенту імунітетами виключно в інтересах ЄС: вони не можуть підлягати обшуку, затриманню або переслідуванню у зв'язку з висловленими ними думками або їх голосуванням у процесі реалізації своїх функцій та повноважень. Під час сесій Європарламенту його члени користуються на своїй нац. терит. імунітетами, передбаченими для членів парламенту їхньої д-ви, а на терит. решти д-в-членів — правом не підлягати будь-яким заходам щодо затримання або переслідування в суд. порядку. Посилання на імунітет неприпустиме, якщо особу застали на місці вчинення злочину, а наявність імунітету не є перешкодою для реалізації права Європарламенту позбавити імунітету будь-кого зі своїх членів (ст. 9 Протоколу).

Кожна інституція ЄС діє у межах повноважень, наданих їй устан. договорами, відповідно до передбачених ними процедур, умов і цілей, підтримуючи між собою лояльне співробітництво (п. 2 ст. 13 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007), тобто співпрацюючи в дусі взаємної поваги та взаємного сприяння у досягненні цілей ЄС. Упродовж останніх десятиріч відбулося розширення функцій і повноважень Європарламенту (тенденція послідовно зберігається), активізація його участі в діяльності Об'єднання, адже Європарламент має за мету збереження досягнень, доробку ЄС (франц. *acquis*) — *права Європейського Союзу*, зокрема суд. практики ЄС та спільних цінностей, просування, керуючись ними, ідей інтеграц. об'єднання у відносинах з

третіми країнами, зокрема реалізуючи *Європейську політику сусідства та Східне партнерство* як її Схід. вимір.

Лісабон. договір 2007 передбачає чергове розширення правотворчих повноважень Європарламенту, в т. ч. законотворчих повноважень у рамках ЄС, засвідчивши зростання його ролі у правотворчому процесі. Відповідно до ДЄС у ред. Ніщського договору 2001, ініціатива внесення змін до устан. договорів могла походити тільки від урядів д-в-членів або Єврокомісії, а за Лісабон. договором 2007 Європарламент теж наділяється таким правом (п. 2 ст. 48 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007). Європарламент спільно з Радою ЄС реалізує законод. та бюджет. функції, а самостійно — функцію політ. контролю й консульт. функцію, згідно з п. 1 ст. 14 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007.

Законод. функція передбачає прийняття законод. актів ЄС у формі регламентів, директив, рішень (див. *Акти Європейського Союзу*). Процедуру спільного прийняття рішень Європарламентом та Радою ЄС (завдяки їй запровадженню *Маастрихтським договором 1992* Європарламент став повноправним учасником правотворчого процесу ЄС), відповідно до положень п. 1 ст. 289 ДФЄС, замінила звичайна законод. процедура, визначена ст. 294 ДФЄС, сфери застосув. якої значно розширено. Посилено роль Європарламенту і в рамках передбаченої п. 2 ст. 289 ДФЄС спец. законод. процедури, за якою в особл. випадках, встановлених устан. договорами, законод. акт приймається Європарламентом за участю Ради ЄС або Радою ЄС за участю Європарламенту.

Лісабон. договором 2007 розширено роль нац. парламентів д-в-членів, які активно сприяють належному функціонуванню ЄС, зокрема, за ст. 12 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, отримуючи інформацію від інституцій ЄС та повідомлення про проекти законод. актів ЄС, відповідно до положень Протоколу про роль нац. парламентів у ЄС, дод. до Лісабон. договору 2007, а також контролюючи дотримання принципу субсидіарності, згідно з процедурами, передбаченими Протоколом про застосув. принципів субсидіарності та пропорційності, дод. до Лісабон. договору 2007 (абз. 2 п. 3 ст. 5 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007), меха-

нізм реалізації та контролю за дотриманням якого зазнав змін. У рамках *простору свободи, безпеки та правосуддя* (англ. area of freedom, security and justice) нац. парламенти беруть участь у механізмах оцінки реалізації політики ЄС у цій сфері, відповідно до положень ст. 70 ДФЄС, залучаються до участі в політ. контролі діяльності *Європолу* (ст. 88 ДФЄС) та до оцінки діяльності *Євроюсту* (ст. 85 ДФЄС). Крім того, нац. парламенти д-в-членів беруть участь у процедурах перегляду устан. договорів ЄС, згідно зі ст. 48 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, отримують інформацію щодо заявок на вступ до ЄС відповідно до положень ст. 49 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, беруть участь у міжпарламент. співробітництві між нац. парламентами та з Європарламентом за Протоколом про роль нац. парламентів у ЄС, згідно зі ст. 9 якого вони спільно вирішують питання орг-ції та розвитку ефект. і регулярного міжпарламент. співробітництва у рамках ЄС.

Нац. парламенти, відповідно до Протоколу про застосув. принципів субсидіарності та пропорційності, дод. до Лісабон. договору 2007, мають бути поінформовані про кожний проект законод. акта, а в разі їхнього негат. висновку, наданого більш ніж 1/3 всіх голосів, якими наділені нац. парламенти (згідно з абз. 2 п. 1 ст. 7 зазначеного Протоколу, однопалатний парламент д-в-члена має 2 голоси, а кожна з палат двопалатної нац. парламент. системи — 1 голос), проект підлягатиме повторній експертизі, за результатами якої Єврокомісія або, зокрема, Європарламент, якщо проект законод. акта походить від нього, зобов'язаний ще раз розглянути запропонований проект, прийнявши мотивоване рішення залишити його в попередньому вигляді, змінити або відкликати (п. 2 ст. 7 Протоколу). Отже, субсидіарність слугує динамічним механізмом використання потенціалу ЄС, за допомогою якого різні рівні влади найефективніше реалізують покладені на них функції та повноваження шляхом взаємодії і взаємодоповнення з питань, що не входять до виключної компетенції ЄС. Зрештою, негат.

аспект принципу субсидіарності, що полягає у його правовій невизначеності, компенсується можливістю гнучкого реагування механізмів правового регулювання на розвиток інтеграц. процесів, забезпечуючи їх демокр. легітимацію. Європарламент тривалий час є одним із осн. учасників бюджет. процесу, його наділено однаковим з Радою ЄС правом прийняття щорічного бюджету ЄС у рамках спец. законод. процедури (ст. 314 ДФЄС). Зростання бюджет. повноважень Європарламенту відповідно до положень Лісабон. договору 2007 зумовлене скасуванням поділу на обов'язкові та необов'язкові видатки.

Функція політ. контролю Європарламенту полягає в тому, що він, зокрема, наділений правом політ. контролю за діяльністю Єврокомісії, висловлення їй більшості в 2/3 поданих голосів, що водночас становлять абс. більшість заг. складу Європарламенту, вотуму недовіри (ст. 234 ДФЄС), у т. ч. *Верховному представнику ЄС із закордонних справ та безпекової політики* (англ. High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy), який водночас є віце-президентом Єврокомісії. Варто врахувати, що Європарламент може приймати рішення щодо цієї пропозиції не раніше як за 3 дні після її внесення і тільки відкритим голосуванням (наділений цією прерогативою з моменту засн., він ще жодного разу нею не скористався через складну процедуру, передбачену ст. 234 ДФЄС). Європарламент наділений також функцією політ. контролю за виконанням бюджету ЄС (за рекомендацією Ради ЄС затверджує виконання бюджету Єврокомісією); створення тимчас. слідчих комісій за запитом 1/4 членів заг. складу Європарламенту (абз. 1 ст. 226 ДФЄС) для розслідування порушень *права Європейського Союзу* тощо.

Єврорада, Рада ЄС та Єврокомісія зобов'язані подавати Європарламенту доповіді за підсумками своєї діяльності, а Єврокомісія також щорічну доповідь про діяльність ЄС. Отже, Єврокомісія залишається підзвітною і політ. відповід. перед Європарламентом, члени якого можуть звертатися

до Єврокомісії та Ради ЄС з письм. та усними запитами. Водночас члени Єврокомісії можуть бути присутніми на засіданнях Європарламенту та його комітетів, таким чином підтримуючи транспарентний і пост. діалог цих інституцій. Головуюча у Раді ЄС д-ва-член (з 01.01.2017 Мальта, з 01.07.2017 — Велика Британія) в особі міністра закорд. справ теж бере участь у пленар. засіданнях Європарламенту.

Не менш важливу роль у конкретизації та реалізації принципу лояльного співробітництва, узгодженні розбіжностей у позиціях Європарламенту, Ради ЄС та Єврокомісії відіграють міжінституц. угоди, що мають практ. значення для встановл. бажаної інституц. рівноваги і стосуються переважно бюджет. сфери. Нині триває підготовка проекту тристор. міжінституц. угоди за участю Європарламенту щодо удосконалення правотворчого процесу ЄС.

Європарламент, за пропозицією Євроради, обирає Президента Єврокомісії і схвалює її склад. При цьому, визначаючись із кандидатурою на посаду Президента Єврокомісії, Єврорада зобов'язана враховувати результати виборів до Європарламенту (п. 7 ст. 17 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007). Право обирати Президента Єврокомісії, з огляду на його особл. політ. значущість, закріплено серед осн. функцій та повноважень Європарламенту (п. 1 ст. 14 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007). Окр. вотуму довіри Європарламенту потребує схвалення складу Єврокомісії — Президент, Верх. представник ЄС із закорд. справ та безпекової політики, решта членів Єврокомісії як колегія подаються на голосування Європарламенту для їх схвалення, на основі якого Єврокомісія призначається кваліфік. більшістю голосів Євроради (абз. 3 п. 7 ст. 17 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007).

Консульт. функція Європарламенту може мати форму факульт. або обов'язкових консультацій з ним. Скажімо, Верх. представник ЄС із закорд. справ та безпекової політики регулярно консультується з Європарламентом стосовно осн. аспектів та основоположних пріоритетів *Спільної зовнішньої і безпекової політики* (англ. Common Foreign and Security Policy), а також *Спільної безпекової і оборонної політики* (англ. Common Security and Defence Policy), дбаючи

**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР БОРТЬБИ
З ЛЕГАЛІЗАЦІЄЮ НЕЗАКОННИХ ДОХОДІВ**

про те, щоб позицію Європарламенту було належним чином враховано. При цьому Європарламент двічі на рік обговорює прогрес, досягнутий у реалізації Спільної зовн. та безпекової політики, у т. ч. Спільної безпекової та оборонної політики (ст. 36 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007). Консультація з Європарламентом становить суттєву процедурну вимогу при ухваленні заходів у сфері навкол. середовища (п. 2 ст. 192 ДФЄС). З ним проводять консультації перед внесенням змін до устан. договорів ЄС (п. 3 ст. 48 ДЄС). Дорадчі повноваження зберігаються за Європарламентом і щодо формування деяких інституцій та органів, члени яких призначаються після консультації з Європарламентом. Йдеться, напр., про призначення Президента, віце-президента та 4 ін. членів Правління (Executive Board) *Європейського центрального банку* (абз. 2 п. 2 ст. 283 ДФЄС); членів *Рахункової палати Європейського Союзу* (п. 2 ст. 286 ДФЄС).

Беручи участь у прийнятті рішень із зовнішньополіт. питань, Європарламент надає згоду на укладення деяких міжнар. угод ЄС з третіми країнами (угод про асоціацію; угод, що мають значні бюджет. наслідки для ЄС) або *міжнародними міжурядовими організаціями* (угоди про приєднання ЄС до *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950*), міжнар. угод про вихід д-в-членів з ЄС (п. 2 ст. 50 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007), згоду на вступ нових д-в-членів (ст. 49 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007) тощо.

В еволюц. розвитку парламентаризму в рамках ЄС значення Європарламенту зростатиме, якщо його членів обиратимуть за уніфікованою процедурою в усіх д-вах-членах або за принципами, спільними для всіх д-в-членів, відповідно до п. 1 ст. 223 ДФЄС, а його вплив на правотворчість ЄС ставатиме дедалі вагомішим, що й надалі зміцнюватиме позиції Європарламенту в інституц. механізмі ЄС, сприяючи забезпеченню інституц. рівноваги як важливого чинника европ. інтеграц. процесів.

Літ.: Довгань В.М. Європейський парламент. Правовий статус і компетенція в системі органів Європейського Союзу. К., 2007; *Європейське право: право Європейського Союзу: Підруч. у 3 кн.* / За заг. ред. В.І. Муравйова. К., 2015; Назаренко О.А.

Інституційна система Європейського Союзу. К., 2012; Петров Р.А. Правова природа «acquis» Європейського Союзу та його транспозиція у правові системи третіх країн: Дис. ... докт. юрид. наук за спец. 12.00.11 — міжнар. право. К., 2014; Chalmers D., Davies G., Monti G. European Union Law: Text and Materials. Cambridge, 2014; Fairhurst J. Law of the European Union. Harlow, 2016; From Eastern Partnership to the Association: A Legal and Political Analysis / Ed. N. Šišková. Cambridge, 2014; Hamulak O., Stehlik V. European Union Constitutional Law: Revealing the Complex Constitutional System of the European Union. Olomouc, 2013; Piris J.-C. The Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis. Cambridge, 2010. Corbett R., Jacobs F., Shackleton M. The European Parliament. London, 2011.

Л.Г. Фалалєєва

**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР БОРТЬБИ
З ЛЕГАЛІЗАЦІЄЮ НЕЗАКОННИХ
ДОХОДІВ** — сукупність европ. нормат.-правових актів і правових механізмів, спрямованих на запобігання та боротьбу з легалізацією незаконних доходів (див. *Відмивання (легалізація) нелегальних доходів*).

Рада Європи (РЄ) була 1-ю міжнар. організацією, що визнала важливість вжиття колект. міждерж. заходів у сфері боротьби з відмиванням доходів. У 1977 Комітет РЄ з кримін. проблем заснував спец. комітет експертів для дослідження проблем, що виникають у багатьох д-вах унаслідок незаконного обігу коштів кримін. походження, які можуть бути використані для майбутніх злочинів. У результаті його роботи в 1980 було прийнято Рекомендацію Комітету Міністрів РЄ R (80) 10 про заходи проти переміщення та приховування коштів кримін. походження, яка містила програму боротьби з відмиванням доходів. Зокрема, д-вам було рекомендовано встановити перевірки клієнтів при проведенні банк. операцій, а також запровадити тісне міжнар. співробітництво, в т. ч. за допомогою *Міжнародної організації кримінальної поліції* (Інтерполу), між банками та уповноваженими органами д-ви з метою обміну інформацією про обіг банкнот, щодо яких є підозра про використання їх у злочинних діях.

У верес. 1990 у рамках РЄ було прийнято Конвенцію про відмивання, пошук, арешт

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР БОРЬБИ З ЛЕГАЛІЗАЦІЄЮ НЕЗАКОННИХ ДОХОДІВ

та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, 1990 (далі — Конвенція 1990), в якій визначено заходи боротьби з цим явищем як на нац., так і на міжнар. рівнях. Невдовзі було запропоновано переглянути цю Конвенцію і підготувати проект протоколу до неї. Відповідно до сучас. концепції комплексного підходу до протидії відмиванню доходів та фінансуванню тероризму, перед його розробниками було поставлено завдання доповнити криміно-правові заходи боротьби з відмиванням коштів превентивними методами, в т. ч. щодо діяльності фін. посередників, поклавши застосув. цих методів на підрозділи фін. розвідки, до компетенції яких належать питання фінансування тероризму. Однак, враховуючи масштаб запропонованих змін і доповнень, було визнано доцільним викласти їх у вигляді окр. конвенції. При цьому враховувалося те, що чинними міжнар. конвенціями превентивні заходи боротьби з відмиванням доходів було врегульовано лише в найзагальнішому вигляді і не було будь-якого обов'язкового міжнар. акта, що охоплював питання запобігання як відмиванню коштів, так і фінансуванню тероризму. Так, у 2005 РЄ прийняла *Конвенцію про відмивання, виявлення, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності та фінансування тероризму 2005*, яка удосконалила методи боротьби з легалізацією незаконних доходів (далі — Конвенція 2005). У ст. 1 додатково до понять «доходи», «майно», «знаряддя», «конфіскація» та «основний злочин» розтлумачено поняття «підрозділ фінансової розвідки» (ПФР), що відповідає визначенню, прийнятому групою Егмонт: центр. нац. орган, відповід. за отримання (і, якщо дозволено, запит), аналіз та подальше передання компетент. органам інформації, що розкривається, яка стосується доходів, що є результатом злочинної діяльності, та потенц. фінансування тероризму або яка вимагається нац. зак-вом чи нормат. актами з метою боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму.

Якщо Конвенція 1990 передбачала для кожної д-ви можливість здійснювати кон-

фіскац. заходи лише щодо певних правопорушень або категорій правопорушень, то у Конвенції 2005 конфіскац. заходи поширюються на категорії злочинів, точний перелік яких міститься в Дод. до цієї Конвенції. Цей перелік повністю відповідає переліку «встановлених категорій злочинів», що міститься у Словнику до Сорока рекомендацій ФАТФ 2003. Моніторинг за належним виконанням сторонами положень цієї Конвенції здійснюється конф. сторін з використанням публ. звітів Комітету MONEYVAL та ФАТФ з оцінки заходів у відп. країнах, а також період. анкет самооцінки. Процедура моніторингу має стосуватися лише тих положень Конвенції, які не входять до ін. відп. міжнар. стандартів і не є предметом взаємних оцінок, що проводить ФАТФ або MONEYVAL. У разі потреби одержання дод. інформації до відп. д-ви роблять запит з дотриманням механізмів і процедур MONEYVAL. На основі аналізу отриманого звіту конф. сторін має вирішити питання про необхідність проведення глибшої оцінки становища певної д-ви. Проведення такої оцінки може включати направлення до цієї країни оцінної місії.

Значну увагу протидії та боротьбі з легалізацією незаконних доходів приділяє також *Європейський Союз (ЄС)*, зокрема, у черв. 1991 Рада ЄС прийняла Директиву 91/308 про протидію використанню фін. системи з метою легалізації доходів від злочинної діяльності. У Директиві було визначено, що злочинною є легалізація не лише доходів та майна, отриманих у результаті торгівлі наркотиками, як це визначає *Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988*, а й «майнових цінностей усіх видів (матеріальних і нематеріальних, рухомих і нерухомих), правових титулів та документів, які засвідчують право власності та інші майнові права, якщо ці економічні вигоди отримані в результаті вчинення будь-яких діянь, визнаних злочинними на територіях держав — членів РЄ».

Положення мають стосуватися всіх кредит. та фін. установ, у т. ч. страхових компаній, та філіалів цих установ, розташованих за межами ЄС, а також тих підприємств, орг-цій та профес. груп (казино, ігрові заклади, пункти обміну валют, нотаріуси,

адвокати, податкові консультанти та ін.), які можуть бути використані для відмивання капіталів (ст. 1 Директиви).

Під легалізацією незаконно отриманих коштів розуміють конверсію та передання майна, добутого незаконним шляхом, з метою приховання незаконного походження такого майна, приховання справжньої природи, походження, місцезнаходження, розміщення чи переміщення майна або прав на нього, якщо відомо, що це майно отримане злочинним шляхом, а також набуття, володіння та використання майна, якщо в момент його отримання було відомо, що воно є доходом, добутих злочинним шляхом (абз. 41 ст. 1 Директиви ЄС 91/308 від 10.06.1991).

Директива 91/308 є нормат.-правовим актом, обов'язковим для всіх д-в-учасниць щодо досягнення вказаних у ній цілей. При цьому за ними зберігається свобода вжиття конкр. заходів щодо її виконання. Ця Директива містить програму дій, спрямовану на запобігання легалізації доходів та розвиток співробітництва фін. установ та правоохорон. органів. Так, вона покладає на кредит. та фін. ін-ти такі зобов'язання: здійснення ідентифікації клієнтів та всіх угод на суму, що дорівнює або перевищує 15 тис. єкю; зберігання протягом певного строку документів про банк. операції; перевіряння фін. угод на предмет їх можливого зв'язку з відмиванням доходів; повідомлення компетент держ. органам про підозрілі фін операції.

Введення обов'язку ідентифікації клієнтів, передбаченого в ст. 3 Директиви, та обов'язку зберігання документів про фін. операції протягом 5 років (ст. 4) здійснено з метою документ. фіксації фін. операцій, що дає змогу під час проведення розслідування злочинів у сфері відмивання грошей відновити весь ланцюг руху коштів, що легалізуються. У разі, якщо є серйозні підстави вважати, що фін. операція пов'язана з легалізацією незаконних доходів, її за рішенням компетент. органів можна призупинити. При цьому клієнта не повинні повідомляти про призупинення операції і про те, що про неї були повідомлені органи з протидії відмиванню грошей. До того ж фін. та кредит. установи звільняються від відповідальності за передання інформації

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР БОРОТЬБИ З ЛЕГАЛІЗАЦІЄЮ НЕЗАКОННИХ ДОХОДІВ

у випадку, якщо підозра в легалізації доходів не підтвердилася (ст. 6—9).

Імплементация положень Директиви у д-вах — членах ЄС стала предметом 2 доповідей, поданих *Європейською комісією* на розгляд у Раду ЄС та *Європейській парламент*. Доповіді, підготовлені відповідно в 1995 та 1998, констатують, що всі д-ви — члени ЄС належним чином здійснили імплементацию Директиви в нац. зак.-во. Зазначалося також, що цілі, визначені в Директиві, в основному були досягнуті. Разом з тим вказувалося, що з часу прийняття Директиви змінився характер злочинів, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) грошових коштів та ін. капіталів, а також способи, методи та засоби їх скоєння. Відмивання грошей як злочинна діяльність, що динамічно поширюється, охопило не лише банк. капітал, а й чимало галузей економіки, а також деякі ін. сфери діяльності, не охоплені цією Директивою. Отже, стало питання про внесення до неї певних змін і доповнень. Відповідно до рекомендацій, наданих Радою ЄС та Європарламентом після розгляду 2-ї доповіді, Єврокомісія у 1998 почала роботу зі складання проекту змін та доповнень до Директиви 1991, який було подано наприкінці 1999 до Ради ЄС та Європарламенту. Осн. нововведення, що містилося в проекті, полягає у поширенні обов'язку повідомляти про підозрілі операції за межами фін. сектору економіки та діяння, пов'язані з відмиванням грошей. До таких установ належать казино, релторські компанії, ювелірні салони, аукціони, нотар. контори, адвокат. бюро тощо. Після обговорення проект був схвалений у жовт. 2001 на зустрічі в Люксембурзі міністрами фінансів д-в — членів Євросоюзу.

Однак не всі д-ви — члени ЄС моніторили рух готівки через свої нац. кордони, а зак.-во в цій сфері тих країн, що це робили, надзвичайно відрізнялося. Це знижувало ефективність контролю і залишало можливість для вчинення кримін. злочинів. Щоб уникнути загрози, що застосув. системи моніторингу відмивання грошей (запровадженої Директивою 91/308/ЄЕС,

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ

яка була замінена Директивою 2005/60/ЄС) призведе до збільшення готівкового обігу через кордони для незаконних цілей, Комісія у черв. 2002 запропонувала поширити контроль над обігом готівки поза межі ЄС. Нові правила взяли до уваги Спец. рекомендацію IX, прийняту ФАТФ 22.10.2004 у Парижі. Нова Директива взяла до уваги Доповідь Комісії 2002 щодо обігу готівки, в якій встановлено, що з 09.1999 до 02.2000 митні органи ЄС співробітничали з вивчення переміщення готівки через кордон у сумах понад 10 000 євро. Нове зак-во гармонізує правила ЄС, запроваджуючи відп. рівень контролю руху готівки, не забороняючи разом з тим вжиття нац. заходів для внутрішньоправового контролю.

Директива Європарламенту та Ради ЄС (2005/60/ЄС) спрямована на запобігання використанню фін. системи для відмивання коштів та фінансування тероризму. В ній визначено зобов'язання д-в-членів щодо боротьби з відмиванням коштів, які стосуються фін. сектору, що поєднує кредит. та ін. фін. установи; ідентифікації своїх клієнтів; зберігання відп. даних; встановл. внутр. процедур навчання персоналу та захисту від відмивання коштів; повідомлення компетент. органам будь-яких ознак відмивання коштів тощо. Ця Директива є частиною комплексу правових заходів, спрямованих на боротьбу та запобігання цьому явищу, до якого входять також Директива 2006/70 щодо політ. діячів та Регламент 1781/2006, який дозволяє простежувати рух коштів з метою запобігання, розслідування та виявлення відмивання доходів і фінансування тероризму.

З лип. 2007 мандрівники, в'їжджаючи до ЄС чи виїжджаючи з нього, мають задекларувати на митниці перевезення 10 тис. євро чи більше готівки (або її еквівалента в ін. валюті). Це зак-во має на меті запровадити широкий контроль за рухом готівки через кордон ЄС. Воно доповнює Директиву ЄС про відмивання грошей, яка запроваджує моніторинг трансакцій через кредит. та фін. інституції. Відповідно до нових правил, митні органи мають повноважен-

ня контролювати фіз. осіб та їхній багаж, затримувати незадекларовану готівку. Вони мають розпочинати провадження проти осіб, які не задекларували готівку в сумі, що дорівнює або перевищує 10 тис. євро. Покарання за це правопорушення має бути пропорц. правопорушенню і мати стимулювальний ефект.

У рамках ЄС створено також Європ. поліц. орган — *Європол*, діяльність якого зосереджена на координації роботи нац. служб з боротьби з міжнар. організ. злочинністю, в т. ч. з відмиванням нелегальних доходів.

Літ.: *Woods B.F.* The Art and Science of Money Laundering. Paladin Press, 1998; *Stessens G.* Money Laundering: A New International Law Enforcement Model. Cambridge, 2000; *Ryder N.* Money Laundering — An Endless Cycle? Routledge, 2012.

О.І. Мельничук

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ

— система нормат.-правових актів і механізмів *Ради Європи* (далі — РЄ), спрямованих на запобігання актам тероризму (див. *Тероризм міжнародний*), зменшення ризиків їх здійснення та захист прав людини.

Міжнар. тероризм становить велику загрозу правам людини та стабільності міжнар. співтовариства в цілому. Проблемою боротьби з тероризмом РЄ займається з 1970-х рр. На сьогодні в її рамках прийнято ряд важливих конвенцій, у яких передбачено вжиття ефект. заходів для забезпечення того, щоб виконавці терорист. актів не уникали кримін. переслідування та покарання. Це такі основоположні акти, як *Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом 1977* (далі — Європ. конвенція 1977), Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму 2005, *Конвенція про відмивання, виявлення, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності та фінансування тероризму 2005* (далі — Європ. конвенція 2005) та ін.

Метою Європ. конвенції 1977, яка досі є осн. документом у цій сфері, є спрощення видачі терористів за такі особливо тяжкі злочини, як захоплення повітр. судна, захоплення та утримання заручників тощо (див. *Незаконні акти проти безпеки цивільної авіації, Заручників захоплення*), що не вва-

**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР У СФЕРІ
ЗАПОБІГАННЯ ТА БОРОТБІ З ТЕРОРИЗМОМ**

жаються політ. злочинами. При цьому в ст. 1 встановлено види звинувачень, які можна віднести до категорії особливо тяжких злочинів, за якими д-ви-учасниці вправі застосовувати міжнар. та нац. методи запобігання та розслідування актів тероризму, а саме: а) злочин, визначений у Конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970; б) злочин, визначений у Монреальській конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цив. авіації, 1971; в) тяжкий злочин, пов'язаний з посяганням на життя, фіз. недоторканність або свободу осіб, які перебувають під міжнар. захистом, у т. ч. дипл. агентів; г) злочин, пов'язаний з викраденням людей, захопленням заручників або тяжким незаконним затриманням; д) злочин з використанням бомб, гранат, ракет, автомат. вогнепальної зброї або вибухових листів чи посилок, якщо це становить загрозу особам; е) замах на вчинення будь-якого з вищенаведених злочинів або участь як співучасника особи, що вчиняє або намагається вчинити такий злочин (ст. 1).

Для цілей видачі правопорушників д-ва — учасниці цієї Конвенції може вирішити не розцінювати як політ. злочин або злочин, пов'язаний з політ. злочином, або як злочин, вчинений з політ. мотивів, тяжкий злочин проти життя, фіз. недоторканності чи свободи особи, пов'язаний з актом насильства, але не передбачений ст. 1. Ці положення стосуються також тяжких злочинів, зокрема дій проти власності, не передбачених у ст. 1, якщо ці дії створюють колект. загрозу групі осіб. Зазначене стосується замаху на вчинення будь-якого з вищевказаних злочинів або співучасті у вчиненні чи замаху на вчинення такого злочину (ст. 2).

Зазначені положення Європ. конвенції 1977 застосовуються незалежно від положень усіх договорів та угод про видачу правопорушників, що діють між договірними д-вами, в т. ч. *Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957*, якщо навіть вони є несумісними з нею (ст. 3). При цьому, якщо будь-який злочин, що зумовлює видачу, не зазначено в будь-якій конвенції чи договорі про видачу правопорушників, що існує між договірними д-вами, то його слід вважати злочином, що призводить до

видачі (ст. 4). Водночас, якщо запитувана сторона має достатньо підстав вважати, що запит про видачу за злочин, зазначений у ст. 1 або 2, зроблено з метою переслідування чи покарання особи у зв'язку з її расою, реліг. переконаннями, національністю або політ. переконаннями або що становище такої особи може бути погіршене з будь-якої з цих причин, вона не є зобов'язаною виконувати цей запит (ст. 5). Більш того, кожна договірна д-ва може вживати заходів для встановл. своєї юрисдикції стосовно правопорушення, зазначеного в ст. 1, якщо підозрювана особа перебуває на її терит. і вона не видає цю особу після отримання запиту про видачу від договірної д-ви, юрисдикція якої ґрунтується на нормі юрисдикції, що існує також у законі д-ви, яку запитують. Отже, ця Конвенція не виключає будь-якої кримін. юрисдикції, здійснюваної відповідно до нац. закону (ст. 6). У такому разі договірна д-ва, на терит. якої виявлено особу, підозрювану у вчиненні передбаченого ст. 1 злочину, зобов'язана негайно передати справу своїм компетент. органам для кримін. переслідування і покарання такої особи (ст. 7).

Здійснення імплементац. заходів щодо застосув. цієї Конвенції покладається на Європ. комітет з проблем злочинності РЄ, який вживає всіх необхідних заходів для сприяння дружньому врегулюванню будь-яких труднощів, що можуть виникнути у зв'язку з її виконанням (ст. 9). Якщо ж у процесі такого врегулювання виникає спір між договірними д-вами, то він, на прохання будь-якої сторони у спорі, передається арбітражу, який створюється цими сторонами або *Європейським судом з прав людини* і приймає рішення, що є остаточним (ст. 10).

У 2000 Європ. конвенція 1977 була доповнена Протоколом про внесення до неї змін. Результатами цього стали: розширення переліку правопорушень, які не можуть бути кваліфіковані політ. або політ. мотивованими, зокрема й ті, що регулюються комплексом антитерорист. конвенцій ООН; встановл. спрощеної процедури внесення поправок, що дозволяє додавати до наяв-

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ

ного переліку нові правопорушення; приєднання до Конвенції д-в-спостерігачів та ін. д-в-членів за умови згоди Комітету Міністрів РЄ (далі — КМ РЄ); відмова від видачі правопорушників у ті країни, де їм загрожує смертна кара, катування або довічне ув'язнення без права дострокового звільнення; обмеження роботи застереження щодо видачі. Так, цю Конвенцію почали застосовувати не тільки до вчинення таких злочинів, а й також до замаху на вчинення будь-якого з них; участі як спільника у вчиненні будь-якого зі злочинів або в замаху на вчинення будь-якого з них та орг-ції вчинення або підбурюванні ін. до вчинення чи замаху на вчинення будь-якого з цих злочинів.

У 2005 було прийнято Конвенцію РЄ про запобігання тероризму (набула чинності 01.06.2007), згідно з якою «терористичний злочин» означає будь-який зі злочинів, викладених і визначених в одному з договорів, перелік яких міститься у Додатку» (ст. 1). У ній відсутнє заг. поняття «тероризм», проте встановлено ряд важливих елементів цього явища, а саме: «публічне підбурювання до вчинення терористичного злочину» — розповсюдження повідомлення для населення або доведення такого повідомлення до відома населення в ін. спосіб з метою підбурювання його до вчинення терорист. злочину, якщо така поведінка, незалежно від того, чи є вона, чи не є безпосередньою підтримкою терорист. злочинів, становить загрозу того, що може бути вчинено один чи більш ніж один такий злочин (ст. 5); «залучення до тероризму» — спонукання ін. особи до вчинення чи участі у вчиненні терорист. злочину або до вступу до об'єднання чи групи осіб з метою сприяння вчиненню ними одного чи більш ніж одного терорист. злочину (ст. 6); «навчання тероризму» — надання інструкцій стосовно виготовлення або використання вибухових речовин, вогнепальної чи ін. зброї або шкідл. чи небезпечних речовин, або стосовно ін. специф. методів чи засобів для вчинення або сприяння вчиненню терорист. злочину зі знанням того,

що навички, які надаються, призначені для використання з цією метою (ст. 7). Санкції та заходи за скоєння цих злочинів застосовуються кожною д-вою-учасницею відповідно до вимог нац. зак-ва.

Отже, Конвенція РЄ про запобігання тероризму 2005 характеризується такими ознаками: вжиття заходів для запобігання тероризму на нац. і міжнар. рівні; кваліфікація актів, які можуть призвести до терорист. дій, пов'язаних з правопорушеннями, зокрема таких актів, як публ. провокація, вербування та підготовка терористів; посилення співробітництва із запобігання тероризму в контексті відп. нац. політики і розвиток існуючих міжнар. угод про екстрадицію та взаємодопомогу; забезпечення захисту жертв тероризму і виплати їм компенсації. У Конвенції містяться також положення щодо захисту прав і осн. свобод людини як на основі посилення співробітництва д-в на нац. та міжнар. рівні, в т. ч. підстав для відмови в екстрадиції та взаємодопомозі, так і за допомогою імплементації визнання кримін. відповідальності для нових правопорушень, за умов захисту та гарантій прав людини.

Європ. конвенція 2005 набула чинності 01.05.2008. Її положення спрямовані на позбавлення терорист. та ін. кримін. угруповань їхніх фондів і майна. Згідно зі ст. 2 цієї Конвенції, д-ви-члени мають право здійснювати пошук, відстежувати, виявляти, заблокувати, заарештовувати й конфіскувати майно законного чи незаконного походження, використане або призначене для використання будь-яким чином (цілком або частково) для фінансування тероризму, або доходи, одержані в результаті цього злочину, та забезпечити з цією метою співробітництво в якомога більшому обсязі. Розд. III Конвенції містить заходи, що застосовуються на нац. рівні, де визначаються дії д-в-учасниць стосовно конфіскації, блокування та арешту майна. Положення Європ. конвенції 2005 уповноважують: оперативно виявляти майно та банківські рахунки, а також оперативно заморожувати майно; мати операт. доступ до фін. інформації або інформації про майно, яке належить терорист. чи ін. кримін. угрупованням; ефективно співробітничати для обміну інформацією про ймовірне відмивання дохо-

дів і фінансування тероризму та конфіскації цих коштів. Уповноваженим органом має бути Служба фін. розвідки, що створюється в кожній д-ві-учасниці. Крім того, велика увага приділяється механізму нагляду за імплементацією конвенц. положень.

У 2001 КМ РЄ створив Міждисциплінарну групу з міжнар. дій у боротьбі з тероризмом (англ. Multidisciplinary Group on International Action against Terrorism, далі — GMT). Після цього діяльність РЄ в цьому напрямі значно посилилася, особливо у зв'язку з терорист. атаками 11.09.2001 у США. До завдань GMT віднесено встановл. ефект. інструментів для боротьби з тероризмом, підготовку звіту КМ РЄ та ін. заходи, які вона може вжити для боротьби з тероризмом. Відповідно в рамках GMT було визначено нові пріоритети у цій сфері та необхідні зміни до Європ. конвенції 1977, а у 2002 КМ РЄ схвалив їх на своїй 111-й сесії. Найважливішими серед них є спец. методи розслідування, схвалені у свою чергу Європ. комітетом з проблем злочинності. Поряд з цим у 2003 КМ РЄ прийняв рішення створити новий структур. підрозділ — Комітет експертів зі спец. методів розслідування актів тероризму (англ. Committee of Experts on Special Investigation Techniques in Relation to Acts of Terrorism, далі — РС-ТІ). Ця робота потребувала значних зусиль як від КМ РЄ, так і від д-в-учасниць, і тому розроблення остаточного звіту з цього питання тривало майже 2 роки (до лют. 2005). Відповідно спец. методами розслідування вважають методи, що дають можливість здійснювати системат. збір необхідної інформації у такий спосіб, щоб не викликати побоювання у підозрюваної особи (осіб), і які використовують правоохоронні органи для запобігання чи розслідування злочинів або перевірки осіб, підозрюваних у їх вчиненні.

Поряд зі створенням РС-ТІ виникла необхідність реорганізації GMT. У 2003 її було замінено Комітетом експертів з питань тероризму (англ. Committee of Experts on Terrorism, CODEXTER), якому також підпорядковується РС-ТІ. До осн. напрямів його діяльності віднесено: а) дослідження понять «апологія тероризму» (франц. *apologie du terrorisme*) та «заклики до тероризму» (англ. *incitement to terrorism*); б) спец. методи розслідування; в) захист свідків та осіб,

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА БОРЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ

які співпрацюють із правосуддям; г) міжнар. співробітництво та боротьбу з правопорушеннями; г) дії, спрямовані на боротьбу з джерелами фінансування тероризму; д) питання, пов'язані з документами, які засвідчують особу, в контексті боротьби з тероризмом.

Зміни в організац. структурі РЄ відбувалися на тлі 24-ї та 25-ї Конф. європ. міністрів юстиції відповідно у Москві (2001) на тему «Загальний підхід та засоби підвищення ефективності виконання судових рішень» та Софії (2003) на тему «Міжнародна співпраця у боротьбі проти міжнародного тероризму та імплементації відповідних заходів Радою Європи. Реакція судової системи — цивільної та кримінальної — на тероризм». На них було визначено нові пріоритети, серед яких: захист, підтримка та компенсації жертвам терорист. актів; оцінка ефективності нац. правових систем у протистоянні тероризму; підтримка і поліпшення правових та інституц. заходів протидії тероризму д-вами-учасницями.

На РЄ як регіон. орг-цію політ. характеру покладається виконання резол. РБ ООН 1373 (2001) «Про боротьбу з міжнародним тероризмом» і 1624 (2005) «Про запобігання підбурюванню до терористичної діяльності» та Глобальної стратегії ООН проти тероризму. Реалізація міжнар. зобов'язань здійснюється РЄ завдяки розробленню та прийняттю регіон. норм, а також розповсюдженню передової практики та допомозі д-вам-членам у розширенні своїх можливостей у боротьбі з тероризмом. Резол. РБ ООН 1373 (2001) зобов'язує д-ви вживати конкр. і вичерпних заходів щодо боротьби з тероризмом, що стосуються запобігання та припинення фінансування терорист. актів, утримання від будь-яких форм підтримки орг-цій чи осіб, причетних до терорист. актів; забезпечення умов для того, щоб «виконавці і організатори терористичних актів та їхні пособники не зловживали статусом біженця і щоб посилення на політичні мотиви не визнавалися як підстави для відхилення клопотань про видачу підозрюваних у здійсненні актів тероризму осіб»; активі-

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ

зації та прискорення обміну операт. інформацією з питань тероризму. Підкреслюється також нагальна необхідність посилення міжнар. координації у боротьбі з міжнар. організ. злочинністю, незаконним обігом наркотиків та зброї, ядер., хім. та біол. матеріалів. Резол. 1624 (2005) передбачає відповідальність за «підбурювання до терористичних актів» та спроби «виправдання або уславлення (апології)» цих актів і уповноважує д-ви «законодавчо заборонити підбурювання до вчинення терористичного акту або актів» та «запобігати такій поведінці».

Для вирішення поставлених завдань у рамках РЄ, які стосуються питань запобігання та боротьби з тероризмом, а також боротьби з відмиванням коштів, отриманих від злочинної діяльності, та фінансування тероризму, КМ РЄ затверджено Основні принципи у сфері прав людини та боротьби з тероризмом 2002 (англ. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on human rights and the fight against terrorism), Основні принципи захисту жертв терористичних актів 2005 (англ. Guidelines on the Protection of Victims of Terrorist Acts), Декларацію про свободу вираження поглядів та інформації у ЗМІ в контексті боротьби проти тероризму 2005 (англ. Declaration on freedom of expression and information in the media in the context of the fight against terrorism), а також Рекомендацію (2004) 80 Додаток 2 з протидії расизму в боротьбі з тероризмом (англ. Recommendation (2004) 80 Addendum 2 on combating racism while fighting terrorism); Рекомендацію (2005) 7Е з питань засвідчення особи та путівних документів і боротьби з тероризмом (англ. Recommendation (2005) 7E concerning identity and travel documents and the fight against terrorism); Рекомендацію (2005) 9Е стосовно захисту свідків та осіб, які співробітничать з правосуддям (англ. Recommendation (2005) 9E on the protection of witnesses and collaborators of justice); Рекомендацію (2005) 10Е стосовно спец. методів розслідування щодо тяжких злочинів, у т. ч. актів тероризму (англ. Recommendation (2005) 10E on spe-

cial investigation techniques in relation to serious crimes including acts of terrorism); Рекомендацію (2006) 8Е про допомогу жертвам злочинів (англ. Recommendation (2006) 8E on assistance to crime victims); Рекомендацію (2007) 1Е з питань співробітництва у боротьбі з тероризмом між Радою Європи та її д-вами-членами, а також *Міжнародною організацією кримінальної поліції* (англ. Recommendation (2007) 1E regarding co-operation against terrorism between the Council of Europe and its member states, and the International Criminal Police Organisation).

Європ. конвенцію 1977 та Протокол до неї 2003 підписали 47 д-в — членів РЄ, у т. ч. Україна (набула чинності 14.06.2002), яка вжила низку заходів щодо її імплементації. Серед них слід зазначити Закон «Про боротьбу з тероризмом» 2003. Він містить визначення понять «тероризм», «терористичний акт», «терористична діяльність», «фінансування тероризму», «боротьба з тероризмом» та ін., встановлює правові та організац. засади боротьби з цим явищем відповідно до вимог резол. ООН 1373 (2001) «Про боротьбу з міжнародним тероризмом». Цей Закон вплинув на застосув. таких нормат.-правових актів, як Закон «Про оперативно-розшукову діяльність» 1992, Закон «Про Службу безпеки України» 1992, Закон «Про Державну прикордонну службу України» 2003, Закон «Про впорядкування питань, пов'язаних із забезпеченням ядерної безпеки» 2004 та Кримін.-процес. кодекс 2012. Важливим також є Закон «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму» 2006 та Закон «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» 2010, які доповнили Кримін. кодекс України 2001 ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту», ст. 258-2 «Публічні заклики до вчинення терористичного акту», ст. 258-3 «Створення терористичної групи чи терористичної організації», ст. 258-4 «Сприяння вчиненню терористичного акту» та ст. 258-5 «Фінансування тероризму». Вони дають можливість у суд. порядку притягти до відповідальності за тероризм із конфіскацією майна осіб чи орг-ції, які створені за ме-

жами України, але діють зі злочинними цілями на її терит.

Конвенція РЄ про запобігання тероризму була підписана Україною у 2005 і ратифікована нею у 2006 із застереженнями до п. 2 ст. 18, п. 2 ст. 19 та ст. 22. Вони стосуються питань видачі правопорушників іноз. д-ві і залишають за Україною право не відповідати на запити компетент. органів іноз. д-в без повідомлення про характер інформації. Отже, Конвенція стала правовою базою для видачі правопорушників стосовно злочинів, пов'язаних з публ. підбурюванням до вчинення терорист. акту, залученням до тероризму, навчанням тероризму, та супутніх злочинів, що стало підставою для внесення цих положень у розд. IX Кримін.-процес. кодексу України 2012. У ньому визначено центр. органи, на які покладається видача особи (Ген. Прокуратура України та Мін-во юстиції України), процедури її видачі, оскарження таких дій тощо.

Європ. конвенцію 2005 Україна ратифікувала з відп. заявами та застереженнями у 2010 (набула для неї чинності 01.06.2011). Було внесено 10 застережень, зокрема, стосовно п. 1 ст. 3 та п. 1 ст. 9 Україна заявила, що застосовуватиме Конвенцію лише до злочинів, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі. Вона заявила також про обмежене нею застосув. ст. 17 у тому, що надання інформації про банківські рахунки здійснюватиметься лише щодо злочинів, визначених у Дод. до Конвенції. Кроком уперед стало визнання Україною обов'язків з надання різного роду фін. інформації на запити іноз. д-в щодо злочинів, пов'язаних з тероризмом. З цього питання Україна співпрацює з Групою розробки фін. заходів боротьби з відмиванням грошей — ФАТФ (англ. Financial Action Task Force, FATF), Комітетом експертів з оцінки заходів боротьби з відмиванням коштів (англ. Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures, MONEYVAL), Євразійською групою з протидії легалізації злочинних доходів та фінансуванню тероризму (англ. Eurasian group on combating money laundering and financing of terrorism, EAG), *Організацією з безпеки і співробітництва в Європі, Організацією Північноатлантичного договору, Організацією за демократію та економічний*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ

розвиток — ГУАМ та ін. Кабінет Міністрів України, беручи до уваги положення відп. резол. РБ ООН та РЄ, вжив низку заходів, спрямованих на: негайне блокування грошей та ін. фін. активів чи ресурсів осіб, які здійснюють або пов'язані зі здійсненням актів тероризму; заборону в'їзду або транзиту осіб, визнаних злочинцями РБ ООН; заборону продажу зброї та ін. військ. техніки; проведення консультацій стосовно осіб чи орг-цій, підозрюваних у вчиненні тероризму. У разі виявлення підозри щодо особи або орг-ції в діяльності, пов'язаній з тероризмом, право на їх перевірку мають також Державна служба фін. моніторингу України, Служба безпеки України. Кримін. кодекс України містить ст. 209 «Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом», яка передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 3 до 15 років з конфіскацією майна, та ст. 258-5 «Фінансування тероризму», що передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 5 до 12 років з конфіскацією майна.

Представники Служби безпеки України беруть участь у роботі Комітету експертів з питань тероризму РЄ. У рамках Плану дій РЄ для України на 2008—11 (розд. II «Верховенство права», секція 2.3 «Боротьба з корупцією, організованою злочинністю та тероризмом») був реалізований Проект з питань боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму (2006—09). Фінансування цього проекту здійснювалося спільно РЄ та Європейською комісією відповідно до Проекту з питань боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму (MOLI-UA-2). Його метою було залучення міжнар. стандартів та кращих зразків практики для розвитку організац. і тех. інфраструктури системи протидії відмиванню грошей та фінансуванню тероризму, приведенню зак-ва України у відповідність до 3-ї Директиви ЄС про запобігання використанню фін. системи для відмивання грошей або фінансування тероризму та Конвенції про відмивання, виявлення, вилучення та конфіскацію дохо-

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

дів від злочинної діяльності та фінансування тероризму.

Важливе місце у боротьбі з тероризмом належить співпраці д-в — учасниць *Співдружності Незалежних Держав* (СНД). У 1999 було підписано Договір про співробітництво в боротьбі з тероризмом, а у 2005 затверджено Концепцію співробітництва в боротьбі з тероризмом та ін. насильницькими проявами екстремізму. На їх основі Рада глав д-в СНД прийняла Програму співробітництва в боротьбі з тероризмом та ін. насильницькими проявами екстремізму на 2011—13. Її розробником виступив *Антитерористичний центр держав — членів СНД*, який визначив її цілі: вдосконалення нормат. бази, гармонізація нац. зак-ва, проведення спільних профілакт., операт.-розшукових заходів, здійснення інформ.-аналіт. діяльності та наук.-метод. роботи у сфері боротьби з тероризмом, підвищення кваліфікації кадрів. Продовженням цієї діяльності став Указ Президента України «Про затвердження плану заходів з протидії тероризму на 2011—2013 роки». Його метою є поглиблення взаємодії зі спец. службами, правоохорон. органами іноз. д-в і міжнар. орг-ціями з боротьби з тероризмом та поліпшення рівня інформ., наук.-метод. і матер.-тех. забезпечення діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом та органів викон. влади у цій сфері. Реалізацію його положень покладено на координац. комісію Антитерорист. центру при Службі безпеки України.

Подальша реалізація міжнар. угод знайшла своє відображення у Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» 2014, метою якого є захист прав та законних інтересів гр-н, сусп-ва і д-ви, забезпечення нац. безпеки шляхом визначення правового механізму протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї мас. знищення, а також формуван-

ня загальнодерж. багатоджерельної аналіт. бази даних для надання правоохорон. органам України та іноз. д-в можливості виявляти, перевіряти і розслідувати злочини, пов'язані з відмиванням коштів та ін. незаконними фін. операціями.

Протягом 2014—15 на терит. України поширилися прояви тероризму, пов'язані із загибеллю мирн. населення, військовослужбовців та працівників правоохорон. органів унаслідок подій на Сході України за участю Російської Федерації. Для забезпечення стабілізації ситуації та нормалізації життєдіяльності населення на терит. Донецької і Луганської обл., запобігання поширенню кризових явищ на решту терит. України було вжито низку заходів. Серед них — рішення РНБО України «Про надзвичайні заходи протидії російській загрози та проявам тероризму, підтримуваним Російською Федерацією» 2015, введене в дію Указом Президента України № 85/2015 від 14.02.2015.

Отже, європ. простір у сфері запобігання та боротьби з тероризмом характеризується достатньо розвиненою нормат.-правовою базою, яка щільно взаємодіє з д-вами — членами РЄ, впливаючи на розвиток їх нац. зак-ва, що є необхідною умовою успішної боротьби з цим украї небезпечним явищем.

Літ.: *Benoit-Rohmer F., Klebes H.* Council of Europe Law — Towards a pan-European legal area. Strasbourg, 2005; *De Koster P.* Terrorism: Special Investigation Techniques. Strasbourg, 2005; *The fight against terrorism — Council of Europe standards.* Strasbourg, 2007.

В.С. Єршова

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ, ЄС (англ. European Union, EU) — міждерж. регіон. інтеграц. наднац. sui generis об'єднання 28 європ. д-в, гомогенно структуроване після скасування *Лісабонським договором 2007* трьох опор (англ. pillars) ЄС, має злагоджено функціонуючий організац.-правовий механізм, автономний гетерогенний якісно новий правовий порядок — *право Європейського Союзу*, відмінний від міжнар. правопорядку та внутр. правопорядку д-в, що водночас органічно поєднує їхні ознаки, вдаючись до унікальних юрид. конструкцій та інструментарію їх реалізації, зокрема *екстратериторіальної дії права Європейського Союзу* у внутр. правопорядках третіх країн; ЄС має систему ціннісних принципів, узгоджених

правил і практик наднац., міжурад. та між-інституц. співробітництва, які забезпечують його розвиток на багаторівневій основі, а також утвердження як потужного міжнар. актора, який за рівнем інтеграції не має аналогів. Атрибутика ЄС: прапор, гімн, девіз, валюта, День Європи (9 травня). ЄС послуговується 24 офіц. мовами. Штаб-квартира — м. Брюссель (Бельгія).

Заснування 01.11.1993 ЄС на базі *європейських співтовариств*, які продовжували існувати в його архітектурі як суб'єкти міжнар. права та юрид. самостійні інтеграц. об'єднання, експліцитно доповнені новими формами міждерж. співробітництва, привело до форм. інституціоналізації механізму Європ. політ. співробітництва, що стало свідченням становлення нового інтеграц. етапу, закладеного ще в рішенні про започаткування переговорів щодо створення ЄС, прийнятому на засіданні *Європейської ради* (далі — Європада) 1990 у м. Дублін (Ірландія).

Договір про Європейський Союз (далі — ДЕС) — устан. акт, правова основа функціонування ЄС, більш відомий за місцем підписання 07.02.1992 як *Маастрихтський договір 1992* (набув чинності після ратифікації усіма д-вами-членами 01.11.1993), — передбачив формування унікальної структури ЄС, що поєднувала 3 опори, підкреслюючи розширений характер його компетенції: I — європ. співтовариства (соц.-екон. сфера); II — *Спільну зовнішню і безпекову політику* (англ. Common Foreign and Security Policy, далі — СЗБП), в т. ч. Європ. безпекову та оборонну політику (нині — *Спільна безпекова і оборонна політика*, англ. Common Security and Defence Policy) (зовнішньополіт. сфера); III — Співробітництво у сфері юстиції та внутр. справ, перейменоване *Амстердамським договором 1997* на Співробітництво у сфері охорони порядку та судочинства у кримін. справах (правоохоронна сфера), що згодом було підкріплено *Ніццьким договором 2001*. Логіка формування єдиного внутр. ринку без внутр. кордонів вимагала одночасного зміцнення зовн. кордонів та координації *mutatis mutandis* політики д-в — членів ЄС. Крім того, становлення III опори зумовлювалося загостренням проблем, пов'язаних з активізацією імміграції осіб із третіх країн до

д-в — членів ЄС, тенденціями міграц. потоків, нелегальним розповсюдженням наркотиків і зброї, поширенням контрабанди, проявами тероризму тощо. У розд. VI «Положення про співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ» ДЕС було виокремлено сфери співробітництва, які становили спільний інтерес для д-в — членів ЄС і з яких вони взяли на себе зобов'язання, зокрема стосовно надання політ. притулку, правил регулювання перетину особами зовн. кордонів, імміграц. політики, умов в'їзду та пересування гр-н третіх країн, співробітництва у сфері кримін. права тощо. Зрештою, правове співробітництво з окреслених питань, *inter alia*, передбачало взаємодію суд. систем д-в — членів ЄС, а також взаємне визнання суд. рішень.

Якщо в межах I опори співробітництво між д-вами-членами здійснювалося вже на традиц. для європ. співтовариств засадах *наднаціональності*, то II та III опори стали новими формами співробітництва д-в-членів, оскільки, на відміну від I опори, функціонували на основі міждерж. співробітництва. Чи не єдиним об'єднаним механізмом для всіх 3 опор ЄС слугувала його інституц. система, покликана забезпечувати злагодженість діяльності Об'єднання у процесі розвитку досягнутого рівня інтеграції. Прикметно, що у рамках I опори були задіяні всі існуючі на той час інституції — *Рада Європейського Союзу*, *Європейська комісія* (далі — Єврокомісія), *Європейський парламент* (далі — Європарламент), Суд європ. співтовариств (нині — *Суд Європейського Союзу*), *Рахункова палата Європейського Союзу* відповідно до їхньої компетенції; у решті сфер рішення здебільшого приймалися Радою ЄС, Єврокомісія відігравала допоміжну роль, Суд європ. співтовариств та Європарламент у цьому процесі участі майже не брали, проте останній, реалізуючи консулт. функцію, міг здійснювати моральний і політ. вплив на співробітництво д-в — членів ЄС у рамках II і III опор.

З укладенням Маастрихт. договору 1992 Європ. Екон. Співтовариство було формаль-

но перейменоване на *Європейське Співтовариство* з огляду на те, що воно переросло рамки суто екон. співробітництва: його компетенцію було істотно розширено згідно зі ст. 3 Договору про заснування Європейського Співтовариства (безстроковий, перейменованій на Договір про функціонування Європейського Союзу (далі — ДФЄС) Лісабон. договором 2007, відтак Європ. Співтовариство з набуттям 01.12.2009 чинності зазначеним Договором припинило існування). Серед визначених нових напрямів европ. інтеграції вирізнялися: візова політика, освіта, культура, охорона здоров'я, захист прав споживачів, створення транс'європ. мереж у сфері транспорту, телекомунікацій та енергетики, промисловість і співробітництво з метою сприяння розвитку, а також запровадження ін-ту гр-ства ЄС. Статус гр-на ЄС, крім можливості безвізового пересування терит. д-в — членів Об'єднання та проживання з правом працевлаштування у будь-якій з них, надав право дипл. і конс. захисту в третіх країнах будь-якою ін. д-вою — членом ЄС, а також право голосу на виборах до Європарламенту та місц. органів влади, втім, не передбачав участі у виборах до нац. парламентів.

Два ін. співтовариства — *Європейське об'єднання з вугілля і сталі* (2002 припинило існування; його компетенція, а також майно та активи перейшли до Європ. Співтовариства, оскільки не було пролонговано Договір про заснування Європ. об'єднання з вугілля і сталі 1951, укладений на 50 років з моменту набуття чинності) та *Європейське співтовариство з атомної енергії* (устан. договір якого — Договір про заснування Європ. співтовариства з атомної енергії 1957 — безстроковий) зберегли свої назви.

Маастрихт. договір 1992 поставив за мету заснування Екон. і валют. союзу (див. *Європейський валютний союз*); трансформацію Європ. Екон. Співтовариства в Європ. Співтовариство з розширенням його компетенції; доповнення европ. співтовариств (I опора) новими формами міждерж. співробітництва у сфері СЗБП (II опора), юстиції та внутр. справ (III опора), поєднавши всі 3

опори у рамках ЄС. Окреслена конструкція «союзу держав і міжнародних організацій» та підходи, покладені в її основу, зумовили неоднозначність правової природи ЄС, актуальність якої зберігається й донині, характеризуючись наявністю федералістської (Ж. Монне, А. Спінееллі, В. Хальштайн, К. Уейр, П. Дюкло, Д. Ружмон, Г. Бругман), неофедералістської (Ч. Пентланд, А. Етціоні, Д. Піндер, А. Сбрагіа), функціоналістської (Д. Мітрані), неофункціоналістської (Е. Хаас, Л. Ліндберг, В. Сандхольц, Д. Зусман, В. Метлі, Г. Меркс, Й. Тренхольм-Міккельсен, С. Шайнголд), інтерговернменталістської (С. Хоффманн, П. Тейлор) та розмаїттям ін. концепцій розвитку европ. інтеграції.

Створення Європ. валют. союзу передбачало поступовий перехід до нового етапу екон. інтеграції — використання єдиної европ. валюти, що мала замінити нац. валюти д-в-учасниць за умови їх відповідності критеріям конвергенції. Для регулювання цього процесу, а також забезпечення функціонування Європ. валют. союзу планувалося сформувати в межах ЄС Європ. систему центр. банків на чолі з *Європейським центральним банком* (за ст. 13 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 набув статусу інституції ЄС). Однак, скажімо, у громад. думці Греції нині різняться погляди стосовно віднайдення дієвого політ.-правового інструментарію як концепт. основи поступового подолання масштабної фін. кризи, мінімізації її негат. наслідків, а також перспектив подальшого перебування д-ви в Європ. валют. союзі. Як свідчать результати проведеного 05.07.2015 загальнонац. референдуму, у сусп-ві домінує скептичне ставлення. Референдум вказав на наявні в грец. сусп-ві, Європ. валют. союзі та загалом у ЄС проблеми факт. єдності д-в і глибину внутр. протиріч, послаблення евро-системи та екон. зростання ЄС, нагальність оновлення европ. інтеграц. валют. політики (згідно з п. 2 ст. 127 ДФЄС визначається і реалізується Європ. системою центр. банків, насамперед Європ. центр. банком, уповноваженим санкціонувати емісію евро) та розвитку співробітництва у цій сфері на більш досконалих організац.-правових засадах, спроможних на ранніх етапах забезпечити запобігання і протидію подіб-

ним системним криз. процесам, не звужуючи можливостей і не сповільнюючи темпів європ. валют. інтеграції та повноцінно реалізуючи її потенціал у сфері захисту євро і фін. інтересів ЄС загалом. Зрештою, поєднання прагматизму та правових підходів дотепер давало можливість ЄС долати криз. ситуації, зберігаючи при цьому послідовність, динамічність і згуртованість в управлінні інтеграц. процесами, у досягненні спільних цілей та реалізації спільних цінностей.

З огляду на перспективи розширення ЄС, Амстердам. договір 1997 визначив дод. заходи, спрямовані на досягнення його цілей, започаткування реформування правових засад регулювання функціонування ЄС, підвищення ефективності й демократичності Об'єднання, наближення його інституцій до гр-н ЄС, захист основоположних прав людини. Йдеться передусім про розширення сфери дії права ЄС за рахунок комунітаризації, включення до правового та інституц. механізму низки сфер, які раніше не входили до компетенції європ. співтовариств, скажімо, передання до відання Європ. Співтовариства більшості норм шенгенського права, зокрема щодо надання політ. притулку, візової та імміграц. політики, а також співробітництва правоохоронних органів у цив., адм. та митній сферах. Відтак, рішення з окреслених питань приймалися вже не д-вами-членами у рамках III опори, а інституціями — Радою ЄС (кваліфік. більшістю голосів) з ініціативи Єврокомісії (простою більшістю голосів), їх імплементація контролювалася Судом європ. співтовариств.

Амстердам. договором 1997 у право ЄС впроваджено поняття та ін-т *простору свободи, безпеки та правосуддя* (англ. Area of freedom, security and justice), передбачивши його формування шляхом поступової конвергенції та гармонізації з перспективою уніфікації правоохоронних систем д-в — членів ЄС, що уможливило б звернення до суду в будь-якій з них на тих самих умовах, що й у д-ві гр-нства, а також убезпечило б від можливості використання зі злочинною метою відмінностей і протиріч нац. суд. систем. Крім того, було уточнено зміст принципів субсидіарності та пропорційності, запроваджено посаду Верх. представ-

ника зі СЗБП (упродовж 1999—2009 її обіймав кол. Ген. секретар НАТО Хав'єр Солана), який відіграв важливу роль у підготовці та реалізації політ. рішень ЄС, веденні політ. діалогу з третіми країнами та *міжнародними міжурядовими організаціями*.

Ніццький договір 2001 містив суттєві зміни і доповнення до устан. договорів європ. співтовариств та ЄС, маючи на меті поглибити інтеграцію в рамках Об'єднання, удосконалити її правові засади та організац. механізм, зважаючи на можливий одночасний вступ безпрецедентної кількості нових д-в-членів. Серед нововведень Ніццького договору 2001 вирізняються: реформування інституцій та органів ЄС; ширше застосув. процедури спільного прийняття рішень Європарламентом та Радою ЄС; встановл. нового порядку розподілу «зв'язаних голосів» під час голосування у Раді ЄС кваліфік. більшістю; надання Суду 1-ї інстанції статусу самост. суд. органу (див. *Суд Європейського Союзу*); перерозподіл повноважень між Судом європ. співтовариств та Судом 1-ї інстанції з наділенням останнього новими прерогативами, зокрема щодо розгляду окр. категорії справ у преюдиціальному порядку; створення спеціаліз. суд. палат; підвищення ролі нац. парламентів у європ. архітектурі.

Лаакенська декларація про майбутнє Європ. Союзу 2001, жорстко критикуючи «дефіцит демократії» в ЄС, підкреслюючи негат. ставлення населення д-в-членів до бюрократизації інституцій ЄС, вказала на необхідність скликання Європ. конвенту «За майбутнє Європи» і визначила склад, форми, орг-цію, календар його роботи. Прикметно, що вперше в історії європ. інтеграції нац. парламенти в особі своїх представників були запрошені взяти участь у напрацюванні структур. реформ ЄС. Європ. конвент під головуванням відомого політ. діяча, экс-президента Франції Валері Жискар д'Естена підготував консолідований Договір про встановл. Конституції для Європи, підписаний у м. Рим 29.10.2004, який не набув чинності через позицію Франції та Нідерландів (за результатами проведе-

них загальнонац. референдумів 29.05.2005 і 01.06.2005 відповідно). Складний і еkleктичний, цей Договір, однак, донині зберігає істор. та політ. значення як результат кодифікації устан. договорів та Хартії Європ. Союзу про основоположні права 2000 (англ. Charter of Fundamental Rights of the European Union), як єдиний кодифікац. акт, що привніс нову термінологію, нову методологію і нові ідеї.

Чимало положень Договору про встановл. Конституції для Європи 2004 включено до тексту укладеного 13.12.2007 Лісабон. договору (консолідована версія ДЕС та ДФЕС), що набув чинності 01.12.2009 і, згідно зі ст. 53 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007 та ст. 356 ДФЕС, є безстроковим. Лісабон. договір 2007 став суттєвим етапом на шляху до становлення реформованого на його основі якісно нового ЄС, здатного утвердитися як потужний глобальний актор. Унаслідок ліквідації системи опор ЄС набув правосуб'єктності (ст. 47 ДЕС у редакції Лісабон. договору 2007), ставши правонаступником Європ. Співтовариства, що формалізувало його повноваження у сфері зовн. зносин і зумовило створення нових механізмів та інструментів їх реалізації. Водночас Протокол № 2 про внесення змін до Договору про засн. Європ. співтовариства з атомної енергії 1957, як дод. до Лісабон. договору 2007, зберіг юрид. самостійність, міжнар. правосуб'єктність зазначеного Співтовариства, втім, поза рамками ЄС.

Враховуючи високий екон. потенціал, значну політ. вагу, привабливість внутр. ринку, ЄС активно використовує свій вплив задля поширення ціннісно-правових засад, спільних цінностей, як вони визначені в ст. 2 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007, на треті країни, в т. ч. Україну. В цій статті йдеться про те, що ЄС «заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і дотримання прав людини, включаючи права осіб, які належать до меншин. Ці цінності — спільні для держав-членів у межах суспільства, де панують плюралізм, недискримінація, терпимість, справедливість, со-

лідарність та рівність жінок і чоловіків», — покликані забезпечити повномасштабний процес дедалі тіснішої політ., екон. та правової інтеграції на Європ. континенті.

Уперше у праві ЄС принцип поваги до прав людини як юрид. обов'язковий, а також найважливіші гарантії захисту основоположних прав було закріплено у п. 2 ст. F ДЕС, положення якого згодом набули часткової модифікації п. 1 і 2 ст. 6 ДЕС у ред. Амстердам. договору 1997 і не змінені ДЕС у ред. Ніщцького договору 2001. З прийняттям Лісабон. договору 2007 посилюється увага ЄС до проблеми захисту основоположних прав. П. 2 ст. 6 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007 підтвердив намір ЄС приєднатися (як колект. учасник) до *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (далі — Конвенція 1950), враховуючи, що, по-перше, гр-ни ЄС повинні мати можливість оскаржити в міжнар. юрисдикц. органі дії або бездіяльність інституцій, органів, агенцій ЄС, їх посад. осіб так само, як вони це роблять у разі порушення їхніх прав держ. органами та їх посад. особами; по-друге, приєднання дозволить уникнути різного тлумачення Судом ЄС та *Європейським судом з прав людини* (далі — ЄСПЛ) однак. норм у сфері прав людини, проте Суд ЄС уже враховує прецедент. практику ЄСПЛ, обґрунтовуючи свою правову позицію.

Строки приєднання ЄС до Конвенції 1950 не встановлено, а лише визначено, що воно не змінить компетенції ЄС, закріпленої в ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007 та ДФЕС. До підписання та набуття чинності новою доопрацьованою Угодою про приєднання Європ. Союзу до Європ. конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка враховуватиме Висновок 2/13 Суду ЄС від 18.12.2014 щодо відповідності проекту Угоди цінностям та устан. актам ЄС, індивіди можуть подавати скарги до ЄСПЛ виключно на д-ви-члени, незважаючи на наявність рішення Суду ЄС, ухваленого в преюдиціальному порядку.

ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007 фактично легалізував рецепцію матер. норм Конвенції 1950 та прецедент. права ЄСПЛ у право ЄС. Понад те, варто враховувати, що у викладенні у Хартії Європ. Союзу про основоположні права 2000, адаптованої 2007,

яка прирівнюється за юрид. силою до положень Лісабон. договору 2007, прав, що кореспондують правам, зафіксованим у Конвенції 1950, використовувалися формулювання, які не допускають їх різночитання (див. *Хартія Європейського Союзу про основоположні права 2007*).

ЄС вирізняється унікальними інституц. механізмом та правовою системою, які вносять чимало нового в структуру сучас. міжнар. правопорядку. Організац.-правові форми ЄС характеризуються тим, що: 1) в основу формування і функціонування деяких інституцій, скажімо Єврокомісії, Рахункової палати, Суду, покладено принцип наднаціональності; 2) інституції ЄС наділені широкими правотворчими повноваженнями, обсяг яких перевищує відп. повноваження органів міжнар. орг-цій; 3) інституції пов'язані між собою відносинами взаємодоповнюваності, на яких вибудувано процес прийняття правових актів ЄС (див. *Акти Європейського Союзу*); 4) визнається пріоритет норм права ЄС щодо норм внутр. права д-в-членів, що є важливим за собом ефект. захисту інтересів ЄС; 5) окр. норми права ЄС мають пряму дію у внутр. правопорядках д-в-членів і є обов'язковими для виконання не тільки останніми, а й, у деяких випадках, юрид. та фіз. особами, які перебувають під їх юрисдикцією; 6) досягнення, доробок (*acquis* ЄС) мають поділяти і застосовувати як д-ви-члени, так і д-ви, що претендують на членство в ЄС; 7) здійснюється контроль за реалізацією правових актів ЄС д-вами-членами з метою з'ясування стану дотримання ними вимог норм права ЄС; 8) устан. договори ЄС передбачають можливість поглибленого співробітництва (англ. *enhanced cooperation*) у значущих для окр. д-в-членів сферах, не охоплених компетенцією ЄС, що діє за принципом наданих повноважень (англ. *principle of conferral*, ст. 5 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007), водночас реалізуючи й дорозуміювані повноваження (англ. *implied powers*, ст. 352 ДФЄС).

Д-ви-члени наділили ЄС експліцитною компетенцією задля досягнення спільних цілей. Компетенція ЄС поділяється на внутр., зовн. та пов'язану з асоціацією із заморськими терит., а її обсяг, закріплений в устан. договорах, є неоднак. у різних сфе-

рах. Принципи субсидіарності та пропорційності, як результат численних політ. компромісів, слугують основою розподілу компетенції між ЄС та д-вами-членами. Категорії компетенції ЄС, що відповідно до ст. 2 розд. I ДФЄС передбачають наявність виключної компетенції ЄС, спільної компетенції ЄС та д-в-членів, компетенції вживати заходи з підтримки, а також виключної компетенції д-в-членів, охоплюють конкр. сфери. У рамках виключної компетенції лише ЄС може приймати юрид. обов'язкові акти, а д-ви-члени вправі робити це самостійно, тільки якщо уповноважені ЄС або на виконання його актів. Виключна компетенція ЄС згідно зі ст. 3 ДФЄС охоплює такі сфери: митний союз; встановл. правил конкуренції, необхідних для функціонування внутр. ринку; фін. політика — для д-в — учасниць валют. союзу; збереження морських біол. ресурсів у рамках спільної рибальської політики, при цьому остання належить до спільної компетенції; спільна торг. політика. ЄС наділено також виключною компетенцією щодо укладання міжнар. угод, якщо укладання такої угоди визначене законод. актом ЄС, або є необхідним для надання ЄС можливості здійснювати свої внутр. повноваження, або тією мірою, якою її укладання може вплинути на спільні правила чи змінити їхній обсяг.

Стосовно спільної компетенції, обов'язкові законод. акти приймають і ЄС, і д-ви-члени за пріоритетної ролі ЄС, тобто д-ви-члени здійснюють свою компетенцію тією мірою, якою ЄС нею не скористався, або реалізують свою компетенцію у випадках, коли ЄС прийняв рішення припинити здійснення своєї компетенції. Відповідно до ст. 4 ДФЄС, йдеться про такі сфери: внутр. ринок; соц. політика в аспектах, передбачених цим Договором; екон., соц. і терит. згуртування; сільське госп-во та рибальство, за винятком збереження морських біол. ресурсів; навкол. середовище; захист прав споживачів; транспорт; транс'європ. мережі; енергетика; простір свободи, безпеки та правосуддя; спільні проблеми без-

пеки у сфері охорони здоров'я в аспектах, визначених цим Договором. Нововведенням є положення ст. 2 і 6 ДФЄС, якими встановлено, що ЄС має компетенцію вживати заходів з підтримки, координації та доповнення дій д-в-членів у таких сферах: охорона та зміцнення здоров'я людини; промисловість; культура; туризм; освіта; профес. навчання, молодь і спорт; цив. оборона; адм. співробітництво.

Діяльність ЄС ґрунтується на об'єкт. чинниках, які гнучко поєднуються з екон. та політ.-правовими факторами, зростанням взаємозалежності д-в-членів, що втілюється у: чіткому розмежуванні повноважень інституцій, органів, агенцій з метою забезпечення інституц. рівноваги; контролі Єврокомісією та Судом ЄС дотримання норм права ЄС; юрид. обов'язковості норм, які становлять право ЄС; подоланні «дефіциту демократії» у процесі підготовки та прийняття правових актів, керуючись спільними цінностями ЄС, в основу яких покладено цивілізаційні цінності, а також підвищивши роль нац. парламентів. Протокол про роль нац. парламентів у Європ. Союзі, як дод. до Лісабон. договору 2007, передбачив посилення міжпарламент. співробітництва, зростання ролі нац. парламентів у правотворчому процесі ЄС через дедалі активніше їх залучення до процесу прийняття правових актів ЄС. Вони вправі формувати свою позицію стосовно пропозицій Єврокомісії, Ради ЄС і Європарламенту, висловлювати свої позиції та побажання, що можуть бути враховані під час підготовки проекту правового акта та його прийняття. З цією метою проекти правових актів ЄС включають до порядку денного Ради ЄС через 8 тижнів з моменту їх надходження, щоб забезпечити можливість участі нац. парламентів у вивченні та обговоренні проектів правових актів ЄС. Згідно з процедурою, встановленою Протоколом про застосув. принципів субсидіарності та пропорційності, що додається до Лісабон. договору 2007, нац. парламенти д-в-членів упродовж 8 тижнів можуть направляти на адресу глав Європарламенту, Ради ЄС та

Єврокомісії мотивований висновок щодо відповідності проекту правового акта принципу субсидіарності. Якщо мотивований висновок міститиме інформацію, що проект правового акта не узгоджується з принципом субсидіарності, він підлягає повторній експертизі, за результатами якої Єврокомісія, обґрунтовуючи причину свого рішення, залишає проект у незміненому вигляді, змінює або відкликає його.

Поглиблення європ. інтеграц. процесів вимагає створення умов для підвищення ефективності і транспарентності процедур прийняття правових актів ЄС, удосконалення правового механізму інтеграції. Правотворчий процес ЄС включає, зокрема, визначені положеннями устан. договорів процедури прийняття інституціями правових актів, що належать до джерел вторинного права ЄС. Зазвичай у процесі прийняття правових актів ЄС задіяні Європарламент, Рада ЄС, Єврокомісія та у випадках, передбачених устан. договорами, Європада, Рахункова палата, Європ. центр. банк, а також, як дорадчі органи ЄС, *Європейський економічний і соціальний комітет*, Комітет регіонів. У цьому контексті безсумнівний інтерес становить питання перерозподілу правотворчих повноважень на користь Європарламенту, що бере дедалі активнішу участь у правотворчій діяльності ЄС. Інституцією, що здійснює право законод. ініціативи, є передусім Єврокомісія. Зрештою, Європарламент, Рада ЄС, Єврокомісія проводять взаємні консультації і підтримують співробітництво між собою, в т. ч. укладаючи з цією метою міжінституц. угоди.

Правотворчий процес ЄС нині включає законотворчий процес, результатом якого є законод. акти як різновид правових актів ЄС. Правові акти ЄС класифікуються, зокрема, на законод. та незаконод. акти залежно від: 1) суб'єктів, тобто інституцій, що їх приймають; 2) юрид. сили цих актів; 3) виду процедури їх прийняття (законод. (звичайна/спец.) або незаконод.), вибір якої регулюється устан. договорами ЄС. Відповідно до п. 3 ст. 289 ДФЄС, правовий акт, прийнятий із застосув. законод. процедури, є законод. актом. Це поняття вперше було включено до устан. договорів ЄС Лісабон. договором 2007. Скажімо, законод. акт може делегувати Єврокомісії пов-

новаження приймати незаконод. акти за г. дії, які змінюють або доповнюють окр. елементи законод. акта, що не мають суттєвого значення. Водночас законод. акт чітко визначає мету, зміст, сферу дії та строк делегування повноважень, а елементи, які мають істотне значення у будь-якій сфері, зарезервовані для законод. акта і тому не можуть слугувати об'єктом делегування повноважень (п. 1 ст. 290 ДФЕС).

Нині законод. акти ЄС здебільшого приймаються спільно Європарламентом та Радою ЄС за пропозицією Єврокомісії в рамках звичайної законод. процедури, встановленої п. 1 ст. 289 ДФЕС. Звичайна законод. процедура, що регламентується ст. 294 ДФЕС, на початковому етапі нагадує консулт. процедуру, але не тотожна їй, зокрема, за останньої Єврокомісія передає проект правового акта на розгляд Ради ЄС, яка згодом здійснює запит консулт. висновку Європарламенту, а за звичайної законод. процедури Єврокомісія, ініціюючи прийняття правового акта, передає його проект Європарламенту та Раді ЄС.

Звичайна законод. процедура передбачає можливість застосув. 3 читань у процесі підготовки і прийняття правового акта, право Європарламенту та Ради ЄС упродовж усієї процедури здійснювати запит висновку Єврокомісії, який вона може приймати і з власної ініціативи, а також рівноправну участь Європарламенту та Ради ЄС у прийнятті остаточного рішення. Запропонований проект правового акта набуває статусу останнього в разі схвалення його в ідентичній ред. Європарламентом та Радою ЄС, що, зрештою, і є закл. етапом звичайної законод. процедури. Законод. акти, прийняті за звичайною законод. процедурою, підписують Президент Європарламенту та Голова Ради ЄС, а прийняті відповідно до спец. законод. процедури — глава інституції, яка їх прийняла. Законод. акти, як це визначено п. 1 ст. 297 ДФЕС, публікуються в «Official Journal of the European Union» і набувають чинності у встановлений ними день або, за його відсутності, на 20-й день після їх опублікування.

За звичайної законод. процедури Рада ЄС в усіх випадках приймає рішення кваліфік. більшістю, за винятком одностайного прийняття поправок, проти яких ви-

ступає Єврокомісія. Європарламент приймає рішення більшістю голосів, якщо ін. не передбачено устан. договорами (ст. 231 ДФЕС). На сучас. етапі звичайна законод. процедура по праву належить до осн. процедур прийняття правових актів ЄС.

Лісабон. договір 2007 зменшив кількість і дещо спростив процедури прийняття правових актів ЄС, водночас він істотно розширив сфери застосув. звичайної законод. процедури. ДФЕС установив, що ця процедура підлягає застосув. під час прийняття правових актів ЄС стосовно: співпраці у сфері зайнятості (ст. 149); політики ЄС у сфері навкол. середовища (п. 1 ст. 192); соц. забезпечення (ст. 48); боротьби з шахрайством (п. 4 ст. 325); статист. даних (п. 1 ст. 338); освіти, профес. навчання, молоді та спорту (п. 4 ст. 165); охорони здоров'я (п. 5 ст. 168); захисту прав споживачів (п. 3 ст. 169) тощо.

В основу спец. процедури прийняття правових актів ЄС покладено порядок, відомий як «процедура санкціонування», що буває 2 видів: законод. акт приймає Європарламент після схвалення Радою ЄС (скажімо, йдеться про прийняття зак-ва щодо правового статусу депутатів Європарламенту та *Європейського омбудсмена*, про реалізацію Європарламентом слідчих повноважень шляхом створення тимчас. слідчої комісії, що регламентується п. 2 ст. 223, ст. 226, п. 4 ст. 228 ДФЕС), або, навпаки, законод. акт приймає Рада ЄС після схвалення Європарламентом (напр., під час затвердження багаторічного фін. рамкового плану, під час заснування Європ. прокуратури, що встановлено п. 2 ст. 312, п. 1 ст. 86 ДФЕС). Відтак, однією із застосовуваних нині процедур, що є осн. різновидом спец. законод. процедури, передбаченої п. 2 ст. 289 ДФЕС, є кол. консулт. процедура прийняття правових актів ЄС, згідно з якою Європарламент відіграє консулт. роль, а Рада ЄС приймає акт.

Єврокомісія у будь-який момент до прийняття Радою ЄС остаточного рішення має право змінювати свою пропозицію, а Рада ЄС може це зробити одностайно, за винятком випадків, визначених п. 10 і 13 ст. 294,

ст. 310, 312, 314, а також абз. 2 ст. 315 ДФЄС. Коли не вдається досягти одностайності членів Ради ЄС, вона вправі відмовитися прийняти пропонований акт, допоки Єврокомісія не погодиться внести до нього належні зміни та доповнення, проте, якщо остання наполягатиме, цілком можливим стає прийняття компроміс. рішення Радою ЄС. Отже, у цій тонкій взаємодії і протистоянні інституцій Єврокомісія завжди має можливість вплинути на результат обговорень. Після прийняття Радою ЄС правового акта насамперед Єврокомісії належить право проконтролювати його виконання. Окреслена процедура застосовується для прийняття правових актів ЄС стосовно гр-нства ЄС (ст. 22 ДФЄС), соц. політики (п. 2 ст. 153 ДФЄС), охорони навкол. середовища (п. 2 ст. 192 ДФЄС) тощо.

Характерними ознаками усіх процедур прийняття правових актів ЄС є наявність визначеного кола суб'єктів, які беруть участь у правотворчому процесі, а також комплексність цього процесу, що поєднує зазвичай низку етапів: законод. ініціатива і підготовка проекту правового акта; обговорення проекту правового акта; прийняття правового акта; його реалізація; контроль за дотриманням. Напрацювання проектів правових актів і визначення процедури їх прийняття, що застосовується в кожному окр. випадку, не можуть розглядатися у відриві від попереднього та наст. етапів, у цьому, власне, і полягає комплексність, іманентно властива процесу прийняття правових актів ЄС. Сформувалася складна практика прийняття правових актів ЄС, зумовлена передусім змінами у процедурах їх прийняття, спрямованими на удосконалення та демократизацію правового механізму європ. інтеграції. Діалог, що постійно ведеться на різних рівнях, визначає пріоритети, а також забезпечує необхідну гнучкість у процесі підготовки, прийняття та реалізації правових актів ЄС. Закладений у процедурах механізм прийняття правових актів ЄС є унікальним явищем і з точки зору випробуваного практикою методол. інструментарію.

ДФЄС у ред. Лісабон. договору 2007 передбачив процедуру вступу до ЄС (ст. 49) і вперше на нормат. рівні визнав право виходу з нього д-в-членів (ст. 50), хоча така можливість існувала й раніше, відповідно до норм заг. міжнар. права. Лісабон. договір 2007 вніс суттєві зміни до організац.-правового механізму ЄС, серед яких, *inter alia*, надання Євроradі статусу інституції ЄС, запровадження посади пост. Президента Євроradi і посади *Верховного представника ЄС із закордонних справ та безпекової політики* (англ. High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy) з метою забезпечення узгодженості та координації зовн. діяльності ЄС, послідовності у здійсненні зовн. політики ЄС. Верх. представнику ЄС із закорд. справ та безпекової політики підпорядкована новостворена *Європейська служба зовнішньої діяльності* (англ. European External Action Service), що є дипл. службою ЄС з притаманними їй функціями та повноваженнями. Отже, Лісабон. договір 2007 справив значний позит. вплив на становлення організац. структури, спрможної усунути фрагментарні підходи, узгоджено та ефект. реалізовувати СЗБП, в т. ч. Спільну безпекову і оборонну політику, а також на утвердження ЄС як повноправного суб'єкта міжнар. права, здатного активно взаємодіяти з ін. акторами міжнар. відносин на дво- та багатостор. довгострок. основі.

Одним із динамічних напрямів інтеграції в рамках ЄС, що дозволяє йому суттєво впливати на міжнар. відносини і вимагає пост. осмислення та юрид. аналізу на новому етапі еволюції права ЄС як інтеграц. права, є Спільна безпекова і оборонна політика, формування якої він розпочав ще на зламі тисячоліть, вивчаючи накопичений міжнар. співтовариством та д-вами-членами досвід, а також створену ними міжнар.-правову базу, стрижнем якої є устан. договори ЄС, кожен з яких, закріплюючи досягнуте, водночас закладає підвалини подальшого розвитку права ЄС. Співробітництво д-в — членів ЄС у сфері зовн. політики, безпеки та оборони посідає чільне місце у рамках європ. інтеграції. Лісабон. договір 2007 вперше в історії ЄС закріпив у його устан. договорах принцип колект. самооборони д-в-членів, наголошуючи на важли-

вості спільної оборонної політики та спільної оборони. Динаміка міжнар. процесів свідчить про те, що значення регіон. систем безпеки в забезпеченні міжнар. стабільності надалі зростатиме, посилюватиметься взаємозалежність універс., міжрегіон. і регіон. міжнар. орг-цій колект. безпеки та оборони, передусім *Організації Об'єднаних Націй, Організації Північноатлантичного договору, Організації з безпеки та співробітництва в Європі та ЄС.*

Попри тривалий період розвитку і розширення ЄС та його безперечні досягнення, упродовж останніх років інтеграц. процеси супроводжують численні виклики та загрози. Йдеться передусім про: міграц. кризу, нерівномірність екон. розвитку, що поступово призвела до фін. кризи 2008–11 та соц. загострень, забюрократизованість організац. структури ЄС і правотворчого процесу, відцентрові тенденції, «інтеграційну втому», безпекові виклики, терорист. загрози. У цих умовах єврооптимізм поступається євроскептицизму і навіть європесимізму. Затяжна міграц. криза стала суттєвим випробуванням на міцність інституц. системи ЄС, зумовивши необхідність політ. трансформації Об'єднання. Європ. інтеграція здебільшого залишається проектом еліт, потребуючи політ. демократизації.

Як наслідок, за результатами референдуму, проведеного 23.06.2016 у Великій Британії, 52 % британців висловилися за вихід країни з ЄС, «віддавши перевагу суверенітету». Відтак Велика Британія має можливість активувати ст. 50 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, а інтеграц. об'єднання наразі очікує її офіц. заявки на вихід з ЄС, усвідомлюючи, що йдеться про складний і тривалий процес, який вимагає виваженого підходу.

16.09.2016 у Братиславі (столиці головної з 01.07.2016 у Раді ЄС Словаччини) відбулася неформ. зустріч глав д-в і урядів 27 д-в — членів ЄС, на яку вперше за останні 43 роки не було запрошено прем'єр-міністра Великої Британії. Лідери д-в-членів започаткували «Братиславський процес» як нову стратегію реформування та оновлення ЄС з метою зробити його спроможним відповідати на кризи і виклики, а також на наслідки «Brexit», прагнучи уникнути «фрагментації» всередині Об'єднання.

На братислав. зустрічі йшлося не тільки про стратег. цілі спільного майбутнього, а й про конкр. дії щодо їх досягнення. Погоджено, що наразі ЄС важливо довести свою дієвість, сфокусувавшись на: внутр. та зовн. безпеці, боротьбі з тероризмом, посиленні оборонної співпраці, відновленні стабільності, підтриманні екон. зростання, збільшенні зайнятості, подоланні міграц. кризи, зміцненні зовн. кордонів, підвищенні ефективності прийняття та виконання рішень, механізмах наближення правотворчого процесу ЄС і його інституцій до гр-н ЄС. Водночас відкладено реалізацію будь-яких ідей стосовно банк. союзу, подальшого розвитку екон. та валют. союзу. «Brexit» актуалізував процес збалансування нац. та спільних інтересів, перезавантаження ЄС, що має завершитися в берез. 2017, коли відбудеться саміт у Римі на відзначення 60-ї річниці Договору про заснування ЄС (Рим. договору), підписаного 25.03.1957. Оновлення ЄС потребує значних зусиль, втім, це відкриє можливості для ін. ресурсомістких перетворень, підтверджуючи привабливість європ. моделі регіон. інтеграції, логіки інтеграції через право та демократизацію. Інституц. трансформації та реформаторські перетворення в ЄС під потужним тиском кризових потрясінь покликані зберегти його згуртованість і цінності, повернути престиж членства в ЄС, довівши, що він є дієздатним проектом.

З метою протидії нинішнім викликам і загрозам, насамперед *агресії Російської Федерації*, а також запобігання їм у майбутньому, задля забезпечення нац. безпеки України та послідовної реалізації її зовнішньополіт. курсу практик. співробітництво з ЄС у зазначеній сфері на багаторівневій основі має стати одним із пріоритетів. Крім того, привертає увагу європ. соц. модель, за якої екон. розвиток сприяє згуртуванню населення та соц. прогресу, що наразі для України зберігає не меншу актуальність, ніж безпекові питання. Захист прав людини також вимагає системного підходу, маючи стати консолідаційним фактором, оскільки слугує мірилом динаміки розвитку

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

плюралістичної демократії, ринк. економіки, верховенства права, що підкреслює його значення в контексті реалізації політ. асоціації та екон. інтеграції на виконання *Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014*, укладеної в рамках *Східного партнерства* як одного з вимірів *Європейської політики сусідства* і наділеної інтегрувальним потенціалом побудови нашого спільного майбуття.

Літ.: *Європейське право: право Європейського Союзу*: Підруч. / За заг. ред. В.І. Муравйова. К., 2015; *Назаренко О.А.* Інституційна система Європейського Союзу. К., 2012; *Петров Р.А.* Транспозиція «acquis» Європейського Союзу у правовій системі третіх країн. К., 2012; *Hamulak O., Siehlik V.* European Union constitutional law: revealing the complex constitutional system of the European Union. Olomouc, 2013; *Piris J.-C.* The Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis. Cambridge, 2010; *From Eastern Partnership to the Association. A Legal and Political Analysis* / Ed. N. Šišková. Cambridge, 2014; *Šišková N.* New challenges of the EU in the field of human rights (focusing on the mechanism of the Charter) // *European Studies. The Review of European Law, Economics and Politics*, 2014, v. 1; *Šišková N.* Treaty of Lisbon and Charter of Fundamental rights of the EU, future prospects // *Temas de Integração* / Eds M. Porto, F. de Amaral. Almedina, Coimbra, 2009.

Л.Г. Фалалєєва

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД АУДИТОРІВ — див. *Рахункова палата Європейського Союзу*.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ (ЄСПЛ) — постійно діючий міжнар. суд. орган, засн. *Радою Європи* (РЄ), створений 21.01.1959 для забезпечення виконання зобов'язань д-в — учасниць *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (ЄКЗПЛ). Розташований у м. Страсбург (Франція).

ЄСПЛ формувався протягом тривалого часу. В ЄКЗПЛ проголошено основоположні права людини і створено механізм їх захисту. Спочатку цей механізм включав 3 органи, відповід. за забезпечення зобов'язань та виконання рішень: Європ. комісію з прав людини (далі — Комісія), ЄСПЛ, Комітет Міністрів РЄ (далі — КМ РЄ).

Спершу скарги підлягали попередньому розгляду Комісією на предмет їхньої при-

йнятності. Якщо заяви визнавалися прийнятними і дружнього врегулювання досягнуто не було, Комісія готувала доповідь, в якій викладалися факти та містився висновок по суті справи, і передавала доповідь до КМ РЄ. Там, де д-ва-відповідач визнала обов'язкову юрисдикцію Суду, Комісія та/або будь-яка д-ва-учасниця мали у своєму розпорядженні 3 міс. з моменту передання доповіді до КМ РЄ, протягом яких вони мали змогу передати справу до Суду для винесення остаточ. рішення. Окр. особи не мали права подавати свої заяви до Суду. Якщо справа не передавалася до Суду, КМ РЄ вирішував, чи було порушення Конвенції, і якщо так, присуджував жертві справедл. сатисфакцію. На КМ РЄ покладалися також відповідальність за нагляд за виконанням рішень Суду.

Такий багаторівневий і складний механізм позначився на кількості та якості розглянутих звернень і поставив питання щодо необхідності реформи інституц. механізму Конвенції. На Віден. саміті глав д-в та урядів д-в — членів РЄ у жовт. 1993 було ухвалено рішення про створення нового ЄСПЛ, який мав замінити попередню систему захисту таких прав. Реформований Суд з прав людини, як орган РЄ, розпочав свою роботу 01.11.1998, коли набрав чинності Протокол № 11 до ЄКЗПЛ, який «реструктурував механізм контролю» за дотриманням її положень. Відповідно, у розд. II Конвенції було визначено структуру, юрисдикцію, повноваження та методи діяльності цього Суду (ст. 19—51).

Щороку до Суду надходить бл. 30 тис. скарг. До його юрисдикції належить, насамперед, забезпечення повного дотримання договірними сторонами їхніх зобов'язань за ЄКЗПЛ та Протоколами до неї (ст. 19). Це завдання ЄСПЛ здійснює шляхом тлумачення її норм та розгляду скарг про порушення її положень як з боку д-в (ст. 33), так і з боку фіз. осіб, неуряд. орг-цій та окр. груп осіб (ст. 34). Рішення ЄСПЛ безпосередньо впливають на реформування нац. зак-ва д-в — членів РЄ, завдяки чому, напр., відбувається впровадження у правову систему України європ. стандартів та досягається зменшення числа заяв до ЄСПЛ проти України.

Посад. критерії добору суддів виходять з того, що останні повинні мати високі мо-

ральні якості та кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суд. посаду, або бути юристами з визнаним авторитетом. Судді беруть участь у роботі Суду в особистій якості. Упродовж строку своїх повноважень вони не можуть займатися діяльністю, несумісною з їх незалежністю, неупередженістю або вимогами, що пред'являються до штатних посад. обов'язків (ст. 21). Судді обираються ПАРЄ від кожної договірної сторони більшістю поданих голосів з 3 кандидатів, висунутих договірною стороною (ст. 22), строком на 6 років. Вони можуть бути переобрані. Строк повноважень суддів спливає, коли вони досягають 70-річного віку. До складу Суду входять 47 суддів, по 1 від кожної д-ви — члена РЄ.

На пленарних засіданнях Суд: обирає свого голову та 1 чи 2 заступників строком на 3 роки; створює палати на встановлений строк; обирає голів палат; приймає регламент Суду, обирає секретаря Суду та 1 чи більше заступників секретаря. Для розгляду переданих йому справ Суд засідає комітетами у складі 3 суддів, палатами у складі 7 суддів та Великою палатою у складі 17 суддів. Палати Суду створюють комітети на встановл. строк. Якщо справа, яку розглядає палата, порушує істотні питання щодо тлумачення ЄКЗПЛ чи протоколів до неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність з рішенням, винесеним Судом раніше, палата може у будь-який час до ухвалення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього (ст. 26, 27).

Юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосув. ЄКЗПЛ та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до ст. 33, 34 і 47 (ст. 32). У разі виникнення спору щодо юрисдикції Суду це питання підлягає вирішенню Судом. Передбачається й розгляд міждерж. справ у випадку, коли будь-яка договірна сторона може передати на його розгляд питання про будь-яке порушення положень ЄКЗПЛ та протоколів до неї, яке допущене, на її думку, ін. договірною стороною (ст. 33). Важливою компетенцією Суду є розгляд індивід. заяв. Відповідно він може приймати заяви про порушення однією з договірних

сторін прав, визначених в ЄКЗПЛ або протоколах до неї, від будь-якої особи, неуряд. орг-ції або групи осіб. Договірні сторони зобов'язуються не перешкоджати ефект. здійсненню цього права (ст. 34).

Особл. увагу в ЄКЗПЛ приділено умовам прийнятності справ до розгляду. Суд може приймати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі нац. засоби юрид. захисту, згідно із загальною визначеними принципами міжнар. права, і впродовж 6 міс. від дати ухвалення остаточ. рішення на нац. рівні. Суд не розглядає жодної індивід. заяви, поданої згідно зі ст. 34, якщо вона: а) є анонімною; б) за своєю суттю є ідентичною до заяви, що вже була розглянута Судом або була подана на розгляд до ін. міжнар. органу розслідування чи врегулювання, і якщо вона не містить нових фактів у справі. Суд визначає непринятною будь-яку індивід. заяву, подану згідно зі ст. 34, якщо ця заява, на його думку, несумісна з положеннями ЄКЗПЛ або протоколів до неї, явно необґрунтована або є зловживанням правом на оскарження. Таке рішення він може ухвалити на будь-якій стадії суд. розгляду (ст. 35). Будь-яка д-ва-учасниця (заява від д-ви) або особа (група осіб, неуряд. орг-ція), яка заявляє, що є жертвою порушення ЄКЗПЛ (індивід. заява), може також подати заяву до Суду, стверджуючи про порушення д-вою-учасницею одного з прав, гарантованих ЄКЗПЛ. Пояснювальні записки для заявників та формуляри заяв можна отримати в секретаріаті Суду.

Провадження у новому ЄКЗПЛ є змагальним і відкритим. Слухання проводяться відкрито, якщо палата/Велика палата не вирішить інакше за наявності виняткових обставин. Викладення фактів та документів, поданих сторонами до Секретаріату Суду, є доступними для громадськості. Індивід. заявники можуть подавати заяви самі, але рекомендується і навіть вимагається мати правничого представника для слухань або після ухвалення рішення про прийнятність заяви. РЄ розробила процедуру надання юрид. допомоги заявникам, які не мають на це достатніх коштів.

В ЄКЗПЛ передбачено й процедуру досягнення дружнього врегулювання. Рішення Великої палати є остаточним. У свою чергу, рішення палати стає остаточним: а) якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати; б) через 3 міс. від дати ухвалення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлено; с) якщо колегія Великої палати відхиляє клопотання про передання справи на її розгляд згідно з ст. 43 ЄКЗПЛ. Рішення публікується і має обов'язковий для виконання характер (ст. 46). Усі остаточ. рішення Суду є обов'язковими для д-ви-відповідача у справі. Відповідальність за нагляд за виконанням рішень покладається на КМ РЄ. Тому саме він має перевіряти, чи вживала д-ва, стосовно якої було виявлено порушення ЄКЗПЛ, адекватних виправних заходів з метою виконання особл. або заг. обов'язків, які випливають з рішення Суду. Якщо Суд визнає факт порушення ЄКЗПЛ або протоколів до неї і якщо внутр. право відп. договірної сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд у разі потреби надає потерпілій стороні справедл. сатисфакцію (ст. 41).

Суд може на запит КМ РЄ надавати консулт. висновки з правових питань, які стосуються тлумачення положень ЄКЗПЛ та протоколів до неї. Такі висновки не поширюються на питання, що стосуються змісту чи обсягу прав і свобод, визначених у розд. I цієї Конвенції та протоколах до неї, чи на будь-які ін. питання, які Суд або КМ РЄ може розглядати стосовно будь-якого провадження, що може бути порушене відповідно до ЄКЗПЛ. Суд сам вирішує, чи належить запит КМ РЄ щодо надання консулт. висновку до його компетенції, визначеної в ст. 47.

Витрати на забезпечення діяльності Суду покладається на РЄ. Судді під час виконання своїх обов'язків користуються привілеями та імунітетами, передбаченими в ст. 40 Статуту РЄ та угодах, укладених згідно з цією статтею.

Офіц. мовами Суду є англ. та франц., але заяви можуть подаватися однією з офіц. мов д-в-учасниць. Після визнання заяви прийнятною має використовуватись одна з офіц. мов Суду, якщо голова палати/Великої палати не дозволить продовжувати використання мови заяви.

Заг. думка теоретиків і практиків, які мають відношення до діяльності нового ЄСПЛ, полягає в тому, що його діяльність стала дійсно більш ефект. як у кількісному, так і якісному вимірі. Проте, як зазначає Марк Е. Філлігер, керівник відділу канцелярії Суду, проф. Цюрихського ун-ту (Швейцарія), процедура, навіть після вдосконалення її 1998, залишається вельми складною. Це пов'язано, між ін., також з тим, що д-ви, які створили ЄСПЛ, прагнуть забезпечити прийняття Судом рішень лише за умови ґрунтовної перевірки всіх позицій, в т. ч. урядової. З огляду на значну кількість нерозглянутих скарг, слід мати на увазі, що процедура може бути спрощена або «звужена» без втрати сторонами своїх прав. Саме тому ЄСПЛ кілька разів підлягав реформуванню. 01.06.2010 набув чинності Протокол № 14, згідно з яким було збільшено строк перебування суддів на їхній посаді з 6 до 9 років. Суддям було також дозволено одноособово відхиляти скарги. Крім того, було спрощено процедуру визнання скарг неприйнятними для їх розгляду Судом. 18—19.02.2010 у м. Інтерлакен (Швейцарія) під час зустрічі міністрів юстиції д-в — членів РЄ було ухвалено Інтерлакен. декларацію з реформування ЄСПЛ. Короткострокову оцінку її виконання було призначено на 2012—15, а довгострокову — на 2019. Принципово важливим у цьому документі є інтегрований План дій, виконання якого має сприяти розвантаженню Суду. Йдеться, зокрема, про розроблення чітких і передбачуваних стандартів Суду для винесення ним «пілотних рішень»; забезпечення гнучкості та ефективності Суду, оминаючи довгий шлях процедури внесення змін і доповнень до ЄКЗПЛ.

Осн. елементами Інтерлакен. процесу є імплементація ЄКЗПЛ на нац. рівні, перегляд та зміцнення процедур Суду та ефект. нагляд КМ РЄ за виконанням його рішень. Концепт. засадою цієї реформи стало підтвердження права на індивід. звернення гр-н

европ. д-в до ЄСПЛ разом з ефект. реалізацією принципу його субсидіарності щодо нац. суд. установ. У підсумковій декларації Брайтонської конф. було констатовано, що практика Суду свідчить про те, що д-ви учасниці користуються свободою думки в тому, як вони застосовують та імплементують положення ЄКЗПЛ залежно від обставин справи та характеру прав і свобод. Це відображує субсидіарність ЄСПЛ щодо системи суд. установ на нац. рівні, однак передбачає спостереження за діяльністю останньої. При цьому роль Суду в перегляді прийнятності відп. рішень нац. органів розглядається такою, що сумісна зі змістом ЄКЗПЛ. Відповідно до вимог Інтерлакен. декларації, з 01.01.2011 розроблено і введено в дію нову систему нагляду за виконанням рішень ЄСПЛ, зокрема, КМ РЄ створив дорадчу комісію з розгляду кандидатур на посади суддів ЄСПЛ та ухвалив рекомендацію щодо правових засобів захисту прав у разі надмірної тривалості суд. провадження.

Серед подальших кроків з реформування ЄСПЛ визначено комплекс заходів зі зменшення кількості повторюваних заяв, які надходять до Суду, зміцнення його потенціалу направленням д-вами дод. суддів на базі секондменту (стажування нац. суддів у структурі Суду), можливого запровадження суд. мита за подання заявниками позовів до нього, а також створення механізму фільтрації позовних заяв. У ході переговорів щодо Ізмірської декларації (м. Ізмір, Туреччина, квіт. 2011), що відбулися на Конф. з реформи Суду, Україна виступила за недоцільність введення суд. мита за подання заяви до ЄСПЛ, проте не заперечувала проти створення механізму фільтрації позовних заяв, за умови чітко визначених критеріїв такого механізму.

Отже, ЄСПЛ, як орган міжнар. юстиції, встановлює взаємовідносини з нац. правовими системами д-в — членів РЄ. У межах останніх ключову роль у захисті прав і свобод людини відіграють нац. суд. та ін. органи. Розглядаючи скарги про порушення будь-якого права, що захищається ЄКЗПЛ, ЄСПЛ часто звертається до норм внутр. права, яке стосується цієї справи, так само як і до суд. практики тієї чи ін. д-ви. Тому рішення ЄСПЛ, як правило, набувають

характеру оцінки цих норм та правозастосовних актів.

Право людини і гр-на на індивід. заяву до ЄКЗПЛ забезпечується ст. 55 *Конституції України*: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна». На виконання цієї констит. норми *Верховна Рада України* 23.02.2006 прийняла *Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» 2006* (далі — Закон України 2006), в якому визначається, що в процесі розгляду суд. справ необхідно застосовувати положення ЄКЗПЛ та практику ЄСПЛ. Крім того, у Постанові Пленуму Верх. Суду України від 27.02.2009 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» зазначається, що, виходячи з положень ст. 9 Конституції України та беручи до уваги ратифікацію ЄКЗПЛ і прийняття Закону України 2006, суди мають застосовувати ці конвенц. положення та рішення ЄСПЛ як джерела права. У 2010 ВР України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підстав перегляду судових рішень», згідно з яким «встановлення міжнародною судовою інстанцією, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань» при вирішенні судом є підставою для перегляду суд. рішень. Отже, Україна, як член РЄ і учасниця ЄКЗПЛ, активно співробітничала з ЄСПЛ, прагнучи належним чином виконувати його рішення.

Літ.: *Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учеб.* / Под ред. Р.М. Валеева, Р.Г. Вагизова. Казань, 2007; *Защита права собственности и права на справедливое правосудие: практическое руководство для украинского юриста по применению Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г.* / Под общ. ред. Ю.В. Шекина. Харьков, 2008; *Пастухова Л.В.* Европейський механізм забезпечення прав людини.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК

Сімферополь, 2009; *Міжнародні стандарти у сфері судочинства*. К., 2010; *Севостьянова Н.І.* Звернення до Європейського суду з прав людини як реалізація права на правосуддя. Одеса, 2012; *Соловійов О.В.* Міжнародні договори та міжнародно-судова практика їх застосування як джерела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду. К., 2012; *Нештаева Т.Н.* Рішення Європейського суду по правам человека: новелли и влияние на законодательство и правоприменительную практику. М., 2013; *Майбутнє* Європейського суду з прав людини (Інтерлакенська, Ізмірська, Брайтонська декларації). Львів, 2013; *Дудаш Т.І.* Практика Європейського суду з прав людини. К., 2013; *Мицик В.В.* Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: Підруч. К., 2010.

В.В. Мицик

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК, ЄЦБ (англ. European Central Bank, ECB) — інституція *Європейського Союзу*, центр. банк євросони, відповід. за регулювання обігу єдиної валюти д-в — учасниць *Європейського валютного союзу*, а також формування і реалізацію спільної грошово-кредит. політики та здійснення пруденційного нагляду за кредит. установами; ЄЦБ було створено у січ. 1999 з штаб-квартирою у м. Франкфурт-на-Майні (Німеччина).

Відповідно до положень *Маастрихтського договору 1992*, ЄЦБ змінив собою Європ. валют. ін-т, однак почав повноцінно функціонувати лише із запровадженням євро 01.01.1999, що стало поч. 3-го етапу побудови Європ. валют. союзу. У Маастрихт. договорі 1992 ЄЦБ розглядався у контексті тристадійного процесу побудови валют. союзу, *Лісабонський договір 2007* консолідував статус ЄЦБ як інституції ЄС, наділеної чіткими функціями та повноваженнями в рамках організац.-правового механізму ЄС.

У наук. дискусіях у період до набуття чинності Лісабон. договором 2007 висловлювалися думки про те, що ЄЦБ є новим співтовариством, подібним до *Європейського Співтовариства* та *Європейського співтовариства з атомної енергії*, а деякі науковці класифікували ЄЦБ як незалежну спеціаліз. установу Європ. Співтовариства. Однак

Суд Європейського Союзу у рішенні у справі C-11/00 *Commission v. ECB* від 10.07.2003 постановив, що ЄЦБ входить до інституц. системи Європ. Співтовариства, а його незалежність не передбачає відокремлення від нього. Водночас ЄЦБ дещо відрізняється від ін. його інституцій, зокрема, п. 3 ст. 13 Договору про Європейський Союз у ред. Лісабон. договору 2007, що містить посилення на Договір про функціонування Європ. Союзу (далі — ДФЄС) щодо остаточних положень стосовно інституцій ЄС, згадує ЄЦБ та *Рахункову палату Європейського Союзу* окремо. На відміну від решти інституцій ЄС, що фінансуються з бюджету ЄС, ЄЦБ фінансується виключно за рахунок внесків центр. банків д-в-членів. Будь-які запити до ЄЦБ щодо широкого співробітництва обмежені ст. 130 і 272 ДФЄС, у яких містяться гарантії його незалежності від решти інституцій ЄС.

ЄЦБ посідає особл. місце в інституц. системі ЄС, оскільки, з одного боку, він є незалежною інституцією, а з ін. — невід'ємною складовою Європ. системи центр. банків (далі — ЄСЦБ), до якої входять усі нац. центр. банки д-в — членів ЄС. Крім того, ЄЦБ є центр. ланкою Євросистеми, що охоплює нац. центр. банки д-в — членів ЄС, валютою яких є євро.

Правові засади функціонування ЄЦБ, ЄСЦБ та Євросистеми визначено у ДФЄС та Статуті Європ. системи центр. банків та Європ. центр. банку (далі — Статут), що становить Протокол № 4 до устан. договорів ЄС. Внутр. процедура і орг-ція ЄЦБ врегульована Регламентом ЄЦБ, затвердженим Рішенням ЄЦБ ECB/2004/2 від 19.02.2004 з наст. змінами та доповненнями. Крім того, кожен з кер. органів приймає власний регламент, у якому деталізовано їх внутр. процедури та орг-цію.

Зміни до статей Статуту, перелічених у п. 1 ст. 40, приймаються *Європейським парламентом* (далі — Європарламент) та *Радою Європейського Союзу* відповідно до звичайної законод. процедури за рекомендацією ЄЦБ та після консультацій з *Європейською комісією* (далі — Єврокомісія) або за рекомендацією останньої після консультацій з ЄЦБ. Зміни щодо механізму ротації керівників нац. центр. банків, які мають право голосу (п. 2 ст. 10 Статуту), приймаються

одностайним рішенням *Європейської ради* за рекомендацією ЄЦБ після консультацій з Європарламентом та Єврокомісією або за рекомендацією Єврокомісії після консультацій з Європарламентом та ЄЦБ. Значені зміни набувають чинності після їх схвалення д-вами-членами відповідно до їхніх нац. констит. процедур. Рада ЄС, відповідно до п. 4 ст. 129 ДФЄС, може ухвалювати дод. зак-во до статей Статуту, перелічених у ст. 41. У такому разі вона діє за пропозицією Єврокомісії після консультацій з Європарламентом і ЄЦБ або за рекомендацією ЄЦБ після консультацій з Європарламентом і Єврокомісією.

ЄЦБ, відповідно до п. 3 ст. 282 ДФЄС, наділений статусом юрид. особи і володіє у кожній д-ві-члені обсягом правоздатності, встановленим нац. зак-вом для юрид. осіб. Зокрема, він може набувати та позбуватися прав на рухоме і нерухоме майно, а також бути стороною суд. проваджень. ЄЦБ користується на терит. д-в-членів привілеями та імунітетами, необхідними для виконання його завдань, на умовах, визначених у Протоколі щодо привілеїв та імунітетів ЄС, доданому до устан. договорів.

Підписний капітал ЄЦБ становить 5 млрд євро, його може бути збільшено за рішенням Керівної ради, прийнятим кваліфік. більшістю голосів, у межах та за умов, визначених Радою ЄС. Підписантами і утримувачами капіталу ЄЦБ є виключно нац. центр. банки д-в — членів ЄС. Керівна рада кваліфік. більшістю голосів визначає розмір і форму сплати капіталу. Частки нац. центр. банків у підписному капіталі ЄЦБ забороняється передавати, заставляти чи накладати на них арешт. Механізм розподілу часток у підписному капіталі ЄЦБ між нац. центр. банками д-в-членів визначено у ст. 29 Статуту.

Крім підписного капіталу центр. банки д-в-членів, валютою яких є євро, зобов'язані забезпечити ЄЦБ резервними активами у сумі, еквівалентній 50 млрд євро, у валютах, що не є ані валютами д-в-членів, ані євро, ані резервними позиціями *Міжнародного валютного фонду* (далі — МВФ) та спец. правами запозичення (СПЗ, англ. special drawing rights, SDR). ЄЦБ має повне право тримати та управляти валют. резервами, переданими йому, а також викорис-

товувати їх на потреби, визначені Статутом. ЄЦБ може тримати та управляти резервними позиціями МВФ і СПЗ, а також узгоджувати об'єднання таких активів. Внезок центр. банку кожної д-ви-члена, валютою якої є євро, встановлюється пропорційно до його частки у підписному капіталі ЄЦБ. Кожний центр. банк д-ви-члена, валютою якої є євро, має право вимоги до ЄЦБ на суму, еквівалентну його внеску. ЄЦБ може задовольняти вимоги нац. центр. банків понад розмір їх внеску на умовах, встановлених Радою ЄС.

Органами ЄЦБ, уповноваженими приймати рішення (англ. decision making bodies), є Правління (англ. Executive Board), Керівна рада (англ. Governing Council), а також Загальна рада (англ. General Council), існування якої прямо не передбачено у п. 1 ст. 129 ДФЄС. Відповідно до Статуту, Заг. рада має бути розпущена з моменту, коли всі д-ви — члени ЄС запровадять євро як єдину валюту.

Згідно з п. 1 ст. 283 ДФЄС, Керівна рада складається з членів Правління ЄЦБ та керівників нац. центр. банків д-в-членів, валютою яких є євро. Президент Ради ЄС і член Єврокомісії можуть брати участь у її засіданнях без права голосу. Президент Ради ЄС може надавати Кер. раді ЄЦБ пропозиції до обговорення.

Кер. рада є органом з прийняття рішень і відповідає за розроблення грошово-кредит. політики ЄЦБ. Засідання Кер. ради мають закритий характер, однак вона може вирішити оприлюднити результати обговорення. Кер. рада має проводити щонайменше 10 зустрічей на рік. Президент ЄЦБ призначає секретаря Кер. ради, який допомагає Правлінню у підготовці її засідань та веденні протоколу.

Кожен член Кер. ради має 1 голос. Статутом передбачалося, що з моменту, коли кількість членів Кер. ради перевищить 21 особу, кожен член Правління матиме 1 голос, а кількість керівників нац. центр. банків д-в-членів, валютою яких є євро, наділених правом голосу, становитиме 15. Кількість членів Кер. ради перевищила 21 особу

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК

з приєднанням Словаччини до єврозони 01.01.2009. Однак Кер. рада вирішила у груд. 2008, ґрунтуючись на положеннях п. 2 ст. 10 Статуту, відтермінувати поч. застосув. ротаційної системи до моменту, коли кількість керівників нац. центр. банків перевищить 18. Отже, ротаційна система запровадила лише з моменту приєднання до єврозони Литви 01.01.2015.

Механізм ротації керівників нац. центр. банків д-в-членів, валютою яких є євро, наділених правом голосу, закріплено у ст. 10 Статуту. Наразі керівники нац. центр. банків, валютою яких є євро, розподілені на 2 групи відповідно до обсягів розмірів часток д-в-членів у сукупному ВВП за ринк. цінами та у консолідованому балансі грошово-кредит. фін. інституцій д-в-членів, валютою яких є євро. Часткам у сукупному валовому продукті за ринк. цінами та у консолідованому балансі грошово-кредит. фін. інституцій надано вагу 5/6 і 1/6 відповідно. 1-ша група складається з 5 керівників, а решта становлять 2-гу групу. Частота надання права голосу керівникам з 1-ї групи не може бути нижчою, ніж частота надання права голосу керівникам з 2-ї групи. З урахуванням цього правила 1-ша група повинна мати 4 голоси, а 2-га — 11 голосів. ЄЦБ має заздалегідь публікувати список членів Кер. ради з правом голосу на своєму офіц. веб-сайті.

З моменту, коли кількість керівників сягне 22, вони мають бути розподілені на 3 групи за тими самими критеріями. 1-ша група складатиметься з 5 керівників і отримає 4 голоси. До 2-ї групи входить 1/2 заг. кількості керівників із заокругленням будь-якого дробу вгору до найближчого цілого числа; ця група матиме 8 голосів. Решта керівників становитимуть 3-тю групу, що матиме 3 голоси. У межах кожної групи керівники користуються правом голосу протягом однакового періоду часу.

Право голосу реалізується членами Кер. ради особисто або, у передбачених її Регламентом випадках, у режимі телеконф. Крім того, член Кер. ради, який протягом тривалого періоду не може брати участь у засі-

даннях, може призначити членом Кер. ради свого заступника.

Якщо у Статуті не передбачено ін., Кер. рада приймає рішення простою більшістю голосів членів, які мають право голосу. У разі рівної кількості голосів вирішальний голос має Президент ЄЦБ. Для проведення голосування у Кер. раді необхідний кворум у 2/3 членів, які мають право голосу. За браком кворуму Президент може скликати надзвичайне засідання, під час якого рішення приймаються без вимог щодо кворуму. Рішення можуть прийматися також за письм. процедурою, якщо тільки 1/3 членів Кер. ради не висловить заперечення щодо її застосув.

Під час прийняття рішень на підставі ст. 28—30, 32, 33 Статуту вага голосів членів Кер. ради встановлюється залежно від частки центр. банку відп. д-ви-члена, валютою якої є євро, у підписному капіталі ЄЦБ. Вага голосів членів Правління дорівнює нулю. Рішення, ухвалення якого вимагає кваліфік. більшості, вважається прийнятими, якщо вага голосів, поданих на його користь, становить щонайменше 2/3 підписного капіталу ЄЦБ і кількість керівників, які проголосували «за», становить щонайменше 1/2 заг. кількості д-в-членів, валютою яких є євро. Якщо керівник нац. центр. банку не може бути присутнім, він може уповноважити свого заступника на голосування.

Кер. рада самостійно ухвалює кер. вказівки і приймає рішення, необхідні для забезпечення виконання завдань, покладених на ЄСЦБ, формує грошово-кредит. політику ЄС, зокрема, ухвалює рішення щодо проміжних цілей грошово-кредит. політики, осн. відсоткових ставок та обсягу резервів ЄСЦБ, а також надає рекомендації з імплементації цих рішень. Вона приймає Регламент ЄЦБ, у якому визначає внутр. орг-цію ЄЦБ та його органів, і за пропозицією Правління встановлює умови працевлаштування для персоналу ЄЦБ. Кер. рада виконує дорадчі функції відповідно до ст. 4 Статуту і приймає рішення з питань, зазначених у ст. 6 Статуту.

Кер. рада приймає рішення про дату своїх засідань за пропозицією Президента ЄЦБ. Зазвичай засідання Кер. ради відбуваються відповідно до графіка, складеного

нею перед поч. кожного календар. року. Президент ЄЦБ може скликати засідання Кер. ради на власний розсуд і зобов'язаний робити це, якщо того вимагає щонайменше 1/3 її членів.

Кер. рада може створювати комітети, які мають надавати необхідну допомогу кер. органам ЄЦБ. Комітети підзвітні Кер. раді через Правління. До складу комітетів входять до 2 представників від кожного нац. центр. банку д-ви-члена, валютою якої є євро, та ЄЦБ. Крім того, до роботи комітетів можуть долучатися представники нац. центр. банків д-в — членів ЄС, що не запровадили євро, якщо обговорювані питання належать до компетенції Заг. ради або Правління ЄЦБ і глава комітету вирішить, що їхня участь є необхідною. Кер. рада встановлює мандат кожного комітету і призначає його керівника, зазвичай зі складу службовців ЄЦБ. Кер. рада створює аудитор. комітет для посилення внутр. і зовн. контролю, поліпшення корпорат. управління ЄЦБ та Євросистемою.

Правління ЄЦБ складається з Президента, віце-президента і 4 членів. Згідно з п. 2 ст. 283 ДФЄС, члени Правління ЄЦБ призначаються Європ. радою, що приймає відп. рішення кваліфік. більшістю голосів за рекомендацією Ради ЄС після консультацій з Європарламентом та Кер. радою ЄЦБ. Призначення можливе тільки з числа осіб, які мають визнаний авторитет і профес. досвід у валют. чи банк. сфері і є громадянами д-в — членів ЄС, валютою яких є євро. Строк їхніх повноважень становить 8 років без права повтор. призначення. Члени Правління виконують свої обов'язки на пост. основі і не можуть займатися жодною ін. оплачуваною чи безоплатною профес. діяльністю без спец. дозволу Кер. ради, а Суд ЄС не може відкликати їх на вимогу Правління чи Кер. ради. Якщо член Правління більше не відповідає критеріям, необхідним для виконання своїх обов'язків, або його було визнано винним у серйозному проступку, Суд ЄС може примусово звільнити його за поданням Кер. ради або Правління. Заробітна плата, пенс. забезпечення, соц. захист та ін. умови праці членів Правління визначаються у їхніх контрактах з ЄЦБ, що затверджуються Кер. радою. Кожний член Правління має 1 голос. Рішення

приймаються простою більшістю голосів, якщо не передбачено ін. У разі рівної кількості голосів Президент ЄЦБ має вирішальний голос.

Правління відповідає за реалізацію грошово-кредит. політики, визначеної Кер. радою, поточну роботу ЄЦБ, дає необхідні вказівки нац. центр. банкам і здійснює підготовку засідань Кер. ради. Правління реалізує грошово-кредит. політику відповідно до кер. вказівок та рішень Кер. ради, надаючи необхідні інструкції центр. банкам д-в-членів, валютою яких є євро. Кер. рада може також делегувати Правлінню ін. повноваження.

Після незворотної фіксації обмінних курсів, відповідно до ст. 140 ДФЄС, Правління має вжити необхідних заходів, щоб центр. банки, валютою яких є євро, здійснювали обмін банкнот, деномінованих у валютах з незворотно зафіксованим обмінним курсом, за їхньою номін. вартістю.

Заг. рада (англ. General Council) є 3-м органом ЄЦБ, уповноваженим приймати рішення. До її складу входять Президент і віце-президент ЄЦБ, а також керівники всіх нац. центр. банків д-в — членів ЄС. У засіданнях Заг. ради можуть брати участь ін. члени Правління, Президент Ради ЄС та член Єврокомісії без права голосу. На засіданнях Заг. ради головує Президент ЄЦБ, а за його відсутності — віце-президент. Президент ЄЦБ відповідає за підготовку засідань Заг. ради та інформує її про рішення Правління. Функції секретаріату Заг. ради виконують службовці ЄЦБ.

У ст. 46 Статуту вміщено вичерпний перелік повноважень Заг. ради. Вона має сприяти ЄЦБ у здійсненні ним дорадчих функцій, збиранні статистичної інформації, підготовці річних звітів, встановл. правил, необхідних для стандартизації бухгалтер. обліку та звітності нац. центр. банків, встановл. норм щодо працевлаштування персоналу ЄЦБ. Заг. рада має сприяти підготовці до незворотного фіксування обмінних курсів валют д-в-членів, що підпадають під вихід з обігу, щодо євро, як це передбачено п. 3 ст. 140 ДФЄС.

Запровадження Єдиного механізму банк. нагляду в 2013 привело до появи ще одного органу ЄЦБ — Наглядової ради. Вона є внутр. органом ЄЦБ, відповід. за планування та реалізацію завдань, покладених на нього у сфері пруденційного нагляду за кредит. установами. Нагляд. рада складається з Глави, його заступника та 4 представників ЄЦБ, а також представника нац. компетент. органу кожної д-ви-члена (зазвичай таким органом є нац. центр. банк), що бере участь у роботі вищезазначеного механізму. Строк повноважень Глави Нагляд. ради та його заступника становить 5 років без права повтор. призначення.

Юрид. зобов'язання ЄЦБ щодо третіх сторін зумовлюються діями Президента ЄЦБ або 2 членів Правління, або на підставі підпису 2 службовців ЄЦБ, які були належним чином уповноважені Президентом на підписання документів від ім. ЄЦБ. Зовн. представництво інституції здійснює Президент або уповноважена ним особа. ЄЦБ і, за його згоди, нац. центр. банки можуть брати участь у роботі міжнар. фін. інституцій.

Умови працевлаштування і Статут для службовців визначають відносини між ЄЦБ та його службовцями. Умови працевлаштування затверджує Кер. рада за пропозицією Правління після консультацій із Заг. радою. Правління ухвалює Статут для персоналу, що імплементує положення Умов працевлаштування. Члени кер. органів та персонал ЄЦБ і нац. центр. банків зобов'язані, навіть після закінчення терміну їхніх повноважень, не розголошувати інформацію, що становить профес. таємницю. На будь-які спори між ЄЦБ та його службовцями поширюється юрисдикція Суду ЄС у межах, визначених в Умовах працевлаштування.

Відповідно до ст. 130 ДФЄС, при виконанні своїх завдань і обов'язків ЄЦБ та його посад. особи не повинні отримувати вказівок від інституцій, органів чи агенцій ЄС, урядів чи будь-яких ін. органів держ. влади д-в-членів. Інституції, органи та агенції ЄС, а також уряди д-в-членів зобов'язані поважати цей принцип і не шукати

способів впливу на посад. осіб ЄЦБ чи нац. центр. банків при виконанні ними своїх обов'язків.

Відповідно до п. 2 ст. 127 ДФЄС, осн. завданнями ЄЦБ є: формування і реалізація грошово-кредит. політики у еврозоні; здійснення валютнообмінних операцій; тримання та управління офіц. валют. резервами д-в-членів, валютою яких є євро; забезпечення сталого функціонування платіжних систем. Крім того, відповідно до п. 6 ст. 127 ДФЄС та Регламенту ЄС № 1024/2013 про наділення ЄЦБ особл. завданнями щодо політик у сфері пруденц. нагляду за кредит. установами від 15.10.2013, ЄЦБ відповідає за особл. завдання у сфері пруденц. нагляду за кредит. установами д-в — членів ЄС, валютою яких є євро. Д-ви-члени, що не запровадили євро, та їхні центр. банки зберігають свої повноваження у грошово-кредит. сфері.

Кер. органи ЄЦБ здійснюють управління ЄСЦБ, осн. завданнями якої є: формування та реалізація грошово-кредит. політики ЄС; здійснення валютнообмінних операцій, що відповідають положенням ст. 219 ДФЄС; утримання та розпорядження офіц. валют. резервами д-в-членів, валютою яких є євро; сприяння належному функціонуванню платіжних систем. ЄСЦБ має сприяти стабільності фін. системи ЄС та належній реалізації політик, здійснюваних компетент. нац. органами у сфері банк. нагляду. Крім того, вона має сприяти реалізації заг. екон. політик ЄС задля виконання осн. завдання. ЄЦБ має забезпечувати виконання завдань, покладених на ЄСЦБ, самостійно або через центр. банки д-в-членів, валютою яких є євро. Нац. центр. банки є невід'ємною складовою ЄСЦБ і мають діяти відповідно до кер. вказівок та інструкцій ЄЦБ. Кер. рада ЄЦБ зобов'язана вживати необхідних заходів для виконання ними кер. вказівок та інструкцій ЄЦБ і може запитувати будь-яку необхідну для цього інформацію. ЄСЦБ має діяти відповідно до принципів відкритої ринк. економіки з вільною конкуренцією. Ст. 119 ДФЄС закріплює такі засадничі принципи грошово-кредит. політики ЄС: цінова стабільність, здорові публ. фінанси та валют. умови, сталий платіжний баланс (ст. 119 ДФЄС). Якщо це необхідно й доцільно, у межах своїх пов-

новажень ЄЦБ може залучати центр. банки д-в-членів, валютою яких є євро, до здійснення операцій, що є складовою завдань ЄСЦБ.

ЄЦБ має виключне право санкціонувати емісію банкнот євро у межах єврозони. У такий спосіб він встановлює короткострокову відсоткову ставку для 19 д-в — членів ЄС, валютою яких є євро. Юридично ЄЦБ і нац. центр. банки д-в єврозони мають право здійснювати емісію євро, однак фактично лише останні можуть здійснювати друк банкнот, оскільки ЄЦБ не має власного монетного двору і не здійснює готівкових операцій. Крім того, лише нац. центр. банки д-в єврозони запроваджують в обіг банкноти й монети євро через банк. систему. Єдиними законними емітентами монет євро є центр. банки д-в єврозони, а Єврокомісія координує їхню діяльність. ЄЦБ здійснює заг. нагляд за діяльністю нац. центр. банків у цій сфері і сприяє подальшій гармонізації готівкових послуг у євроні, а нац. центр. банки д-в єврозони відповідають за функціонування нац. систем готівкового обігу.

ЄЦБ і центр. банки д-в-членів, валютою яких є євро, можуть здійснювати такі зовн. операції: встановлювати відносини з центр. банками та фін. інституціями ін. д-в і, коли це необхідно, міжнар. орг-ціями; набувати і продавати на умовах «спот» і «форвард» усі типи валют. активів і дорогоцінних металів, а також тримати й управляти такими активами; здійснювати всі типи банк. операцій у відносинах з *третіми державами* та міжнар. орг-ціями, зокрема позикові й кредит. операції.

Для виконання своїх завдань ЄСЦБ та ЄЦБ, за підтримки нац. центр. банків, мають збирати необхідну статист. інформацію від компетент. нац. органів чи безпосередньо від суб'єктів екон. діяльності. З цією метою вони мають співробітничати з інституціями, органами чи агенціями ЄС, а також компетент. органами д-в-членів чи третіх д-в та міжнар. орг-ціями. ЄЦБ має сприяти гармонізації правил і практик щодо збирання, компіляції та розповсюдження статист. даних у сфері його компетенції.

ЄЦБ може надавати рекомендації Раді ЄС, Єврокомісії та компетент. органам д-в-членів щодо забезпечення стабільності

фін. системи, змісту та імплементації закла ЄС у сфері пруденц. нагляду за кредит. установами. Водночас ДФЄС покладає на інституції, агенції та органи ЄС обов'язок консультуватися з ЄЦБ щодо всіх законод. пропозицій ЄС у сфері його повноважень. Крім того, компетент. нац. органи влади д-в-членів зобов'язані консультуватися з ЄЦБ щодо проєктів законод. актів у сфері його компетенції, але у межах та за умов, визначених Радою ЄС відповідно до процедури, встановленої у ст. 41 Статуту. У таких випадках ЄЦБ надає свої висновки на запит інституц. акторів ЄС чи компетент. органів д-в-членів.

ЄЦБ встановлює заг. принципи для відкритого ринку і кредит. операцій, здійснюваних ним чи нац. центр. банками д-в-членів, валютою яких є євро, зокрема, визначає умови, за яких вони можуть брати участь у таких транзакціях. Для досягнення цілей грошово-кредит. політики ЄЦБ може вимагати, щоб кредитні установи, які здійснюють діяльність у д-вах-членах, валютою яких є євро, зберігали мінім. резерви на рахунках ЄЦБ та нац. центр. банків.

ЄЦБ та центр. банки д-в-членів, валютою яких є євро, можуть надавати засоби, а ЄЦБ приймати регламенти, необхідні для забезпечення ефект. і надійного функціонування клірингових і платіжних систем у ЄС та у відносинах з третіми д-вами.

Задля досягнення цілей ЄСЦБ та виконання його завдань ЄЦБ і центр. банки д-в-членів, валютою яких є євро, можуть здійснювати на фін. ринках операції купівлі та продажу, брати і надавати позики, вкриті у правах вимоги чи цінних паперах, що перебувають у вільному обігу, в євро чи ін. валютах, а також у дорогоцінних металах; проводити належно забезпечені кредит. операції з кредит. установами та ін. учасниками ринку; відкривати рахунки кредит. установам та ін. учасникам ринку; приймати як дод. забезпечення активи, зокрема бездокументарні цінні папери.

Відповідно до ст. 123 ДФЄС, ЄЦБ та центр. банкам д-в-членів заборонено надавати кредити на покриття дефіциту чи

будь-які ін. кредити інституціям, органам, офісам та агенціям ЄС, центр. урядам, регіон., місц. чи ін. органам влади, ін. суб'єктам публ. права, публ. підприємствам д-в-членів, а також купувати безпосередньо у них боргові зобов'язання. Однак ЄЦБ та нац. центр. банки можуть діяти як фіскальні агенти щодо вищезазначених суб'єктів. Така заборона не стосується публ. кредит. установ, щодо яких при наданні їм підтримки центр. банками застосовується такий самий режим, як і до приват. кредит. установ. Заборона на купівлю ЄЦБ боргових зобов'язань безпосередньо у нац. урядів пов'язана з тим, що такі операції забезпечують ліквідністю уряди і в такий спосіб фактично фінансують бюджет. дефіцит.

Європ. боргова криза, що розпочалася наприкінці 2009, засвідчила нездатність Європ. валют. союзу успішно реалізовувати його цілі та завдання. Вона привела до зміни ролі і практик ЄЦБ, що був змушений шукати баланс між обмеженнями, покладеними на нього устан. договорами, та необхідністю вживати нестандарт. заходів, спрямованих на підтримання ліквідності урядів окр. д-в-членів. Протягом 2010—12 ЄЦБ активно скуповував на вторинному ринку боргові зобов'язання Греції, проте цього виявилось недостатньо для відновлення її ліквідності. У верес. 2012 ЄЦБ запровадив Програму викупу облігацій д-в єврозони (англ. Outright Monetary Transactions Scheme, ОМТ). Сутність цієї Програми полягала в тому, що якщо д-ва-член має проблеми з ліквідністю і приват. інвестори не бажають купувати її боргові зобов'язання, ЄЦБ повинен викупити такі боргові зобов'язання на вторинному ринку за умови виконання нею певних вимог. Такий підхід ЄЦБ був неоднозначно сприйнятий урядами, політ. та екон. елітами д-в — членів ЄС, зокрема, правомірність Програми була предметом розгляду Суду ЄС. У рішенні у справі C-62/14 Gauweiler and Others v. Deutscher Bundestag від 16.06.2015 Суд ЄС встановив, що Програма не порушує вимог устан. договорів ЄС, зокрема ст. 123 ДФЄС та ст. 17—24 Статуту. Крім

того, у Висновку Ген. адвоката Суду ЄС у цій справі від 14.01.2015 наголошувалося, що повноваження ЄЦБ мають бути достатньо широкими для вироблення і реалізації грошово-кредит. політики, а суди — займати виважену позицію під час розгляду справ, пов'язаних з діяльністю ЄЦБ.

Боргова криза єврозони стала поштовхом до пошуків нових форм інтеграції у валют. і банк. сфері, здатних посилити стабільність єврозони. Можливість залучення ЄЦБ до здійснення банк. нагляду в ЄС розглядалася ще Комітетом Делора наприкінці 80-х рр. 20 ст. та під час підготовки тексту Маастрихт. договору 1992, зокрема Статуту. Нац. уряди загалом бажали повністю зберегти банк. нагляд у сфері своєї виключної компетенції, а нац. центр. банки взагалі вважали наділення ЄЦБ повноваженнями у сфері банк. нагляду ризикованим. Отже, Маастрихт. договором 1992 ЄЦБ було наділено виключно дорадчими функціями у сфері банк. нагляду.

Згідно з п. 6 ст. 127 ДФЄС, ЄЦБ може бути наділений нагляд. повноваженнями, лише якщо д-вами-членами буде прийнято одностайне рішення із застосув. спец. законод. процедури після проведення відп. консультацій з Європарламентом та ЄЦБ. Отже, ЄЦБ може бути уповноважений на виконання особл. завдань у сфері пруденц. нагляду за кредит. установами, за винятком страхових установ. Зазначена стаття уможливила наділення ЄЦБ повноваженнями з пруденц. нагляду без необхідності перегляду текстів устан. договорів. У черв. 2012 Г. Ван Ромпей (Президент Європ. ради 2010—14) запропонував створити Банк. союз у рамках ЄС, утворений 3 опорами: надання ЄЦБ повноважень щодо нагляду за більш ніж 6000 банків єврозони; заг. система гарантування вкладів у ЄС та створення заг. механізму санації кредит. установ. Ключовими елементами Банк. союзу згодом стали Єдиний механізм банк. нагляду (англ. Single Supervisory Mechanism, SSM) та Єдиний механізм санації проблемних банків (англ. Single Resolution Mechanism, SRM). Наділення ЄЦБ повноваженнями у сфері пруденц. нагляду, замість створення нового наднац. органу, сприятиме більш ефект. реалізації ним грошово-кредит. політики єврозони.

Єдиний механізм банк. нагляду є основою Банк. союзу і включає ЄЦБ і нац. органи банк. нагляду. Його заг. метою є гарантування безпеки та стійкості банк. системи ЄС, забезпечення цілісності його внутр. ринку, запровадження єдиних гармонізованих правил банк. нагляду на основі стандартів «Базель III», затверджених Базельським комітетом з банк. нагляду у 2010—11. Учасниками Механізму є всі д-ви еврозони, а решта д-в — членів ЄС можуть долучитися до нього шляхом встановл. тісного співробітництва між їхніми компетент. держ. органами та ЄЦБ. З д-вами-членами, що не беруть участі в роботі Механізму, ЄЦБ укладає меморандум про взаєморозуміння, у якому визначається механізм взаємодії їхнього нац. компетент. органу з ЄЦБ.

Повноваження ЄЦБ у сфері банк. нагляду закріплено у Регламенті ЄС № 1024/2013, що є основою для функціонування Механізму. ЄЦБ почав у повному обсязі виконувати повноваження з пруденц. нагляду з 04.11.2014 по закінченні річного перехідного періоду. Вичерпний перелік повноважень ЄЦБ у сфері пруденц. нагляду визначено у ст. 6 Регламенту ЄС № 1024/2013. Під безпосередній нагляд ЄЦБ підпадають банки д-в-членів, що відповідають одному з таких критеріїв: активи банку перевищують 30 млрд євро; активи банку перевищують 5 млрд євро і становлять 20 % ВВП д-ви-члена; банк є одним з 3 найбільших банків д-ви-члена; банк провадить значну за обсягами транскорд. діяльність; банк отримує фін. допомогу для уникнення банкрутства. Юрисдикція ЄЦБ у цій сфері поширюється тільки на кредит. установи, що визнаються такими за *правом Європейського Союзу*, і лише щодо тих операцій, які регулюються пруденц. банк. правом ЄС.

ЄЦБ має виконувати завдання щодо пруденц. нагляду, покладені на нього відповідно до Регламенту ЄС № 1024/2013, без шкоди ін. повноваженням і окремо від завдань у сфері грошово-кредит. політики та ін. функцій. Свої повноваження у сфері пруденц. нагляду ЄЦБ реалізовує через Нагляд. раду, що організаційно і операційно відокремлена від органів ЄЦБ та відповід. за здійснення його функцій у грошово-кредит. сфері. ЄЦБ має вживати всіх необхідних заходів для забезпечення відокремлен-

ня повноважень у сфері грошово-кредит. політики від нагляд. функцій. Таке відокремлення не забороняє обмін інформацією між цими двома функц. сферами, якщо це необхідно для реалізації завдань ЄЦБ і ЄСЦБ. ЄЦБ має звітувати Європарламенту та Раді ЄС щодо заходів з відокремлення грошово-кредит. політики та політики у сфері пруденц. нагляду, а також надавати всю необхідну інформацію при здійсненні парламент. розслідувань.

ЄЦБ уповноважений на прийняття правових актів у таких сферах: визначення та реалізація грошово-кредит. політики ЄС; встановл. вимог щодо обсягів мінім. резервів для кредит. установ та регулювання клірингових і платіжних систем. Різновидами правових актів ЄЦБ є регламенти, рішення, рекомендації, кер. вказівки (англ. guidelines), висновки (англ. opinion) та інструкції. Регламенти ЄЦБ приймає Кер. рада і підписує від її ім. Президент ЄЦБ. Зазначений різновид правових актів ЄЦБ є обов'язковим у цілому і має пряму дію у правопорядках д-в-членів, валютою яких є євро. Кер. вказівки ЄЦБ є внутр. правовими актами Євросистеми, що адресовані виключно нац. центр. банкам і не мають прямої дії у нац. правопорядках д-в — членів еврозони. Вони приймаються Кер. радою, потім нотифікуються однією з офіц. мов ЄС та підписуються від її ім. Президентом ЄЦБ. Нотифікація кер. вказівок нац. центр. банкам д-в-членів може здійснюватися у паперовій чи електрон. формі. Кер. рада може делегувати свої нормотворчі повноваження Правлінню з метою імплементації ним регламентів та кер. вказівок, у яких обов'язково має бути зазначено обсяг делегованих повноважень.

Рішення ЄЦБ приймає Кер. рада чи Правління залежно від їх предмета регулювання і підписує Президент ЄЦБ. Вони є обов'язковими в цілому для тих, кому їх адресовано. Рішення ЄЦБ про застосув. санкцій до третіх сторін підписують Президент ЄЦБ, віце-президент чи 2 члени Правління.

Інструкції ЄЦБ приймаються Правлінням за підписом Президента ЄЦБ чи 2 його

го членів і нотифікуються однією з офіц. мов ЄС у паперовій чи електрон. формі. Вони містять детальні вказівки нац. центр. банкам д-в-членів, валютою яких є євро, і спрямовані на забезпечення належної імплементації рішень та кер. вказівок ЄЦБ.

Висновки і рекомендації ЄЦБ належать до правових актів, що не мають обов'язкової дії. Висновки є інструментом реалізації дорадчих повноважень ЄЦБ, вони приймаються Кер. радою і підписуються Президентом ЄЦБ. Однак у виняткових випадках висновки ЄЦБ можуть ухвалюватися Правлінням відповідно до коментарів, наданих Кер. радою з урахуванням позиції Заг. ради. Правління уповноважене вносити остаточні тех. правки до висновків і включати до них факт. зміни та поправки. При ухваленні висновків ЄЦБ у сфері пруденц. нагляду за кредит. установами Кер. рада може звертатися за консультаціями до Нагляд. ради. Рекомендації приймаються за тією самою процедурою, що й рішення. Вони можуть слугувати інструментом ініціювання ЄЦБ ухвалення дод. зак-ва ЄС на розвиток положень Статуту, а також містити власне рекомендації, адресовані фіз. та юрид. особам, інституц. акторам ЄС чи д-вам-членам.

Обов'язковому опублікуванню в Офіц. віснику ЄС всіма офіц. мовами ЄС підлягають регламенти ЄЦБ, висновки ЄЦБ щодо проектів законод. актів ЄС. ЄЦБ може також вирішити опублікувати будь-який ін. правовий акт на власний розсуд.

Критично важливою для підтримання цінової стабільності в ЄС є незалежність ЄЦБ як самост. установи, яка ієрархічно не підпорядкована жодному уряду, що встановлено у нормах права ЄС, з чітко визначеними завданнями та відп. адм. самостійністю задля їх виконання. Відповідно до ст. 282 ДФЄС, ЄЦБ незалежний у реалізації його повноважень та розпоряджанні своїми фін. ресурсами, а ін. інституції, органи, офіси та агенції ЄС, а також уряди д-в-членів мають поважати незалежність ЄЦБ. Незалежність ЄЦБ має 4 аспекти: інституц., інструмент., кадровий та фін. Інституц. аспект полягає у відсутності впливу

на ЄЦБ д-в-членів, інституцій чи органів ЄС. Інструмент. незалежність передбачає можливість застосув. ЄЦБ інструментів грошово-кредит. політики у спосіб, що сприяє виконанню його осн. завдання. Важливим елементом незалежності ЄЦБ є принцип заборони фінансування валют. дефіциту д-в-членів. Кадрова незалежність стосується гарантій стабільності для членів Правління, що полягає у наданні їм імунітету від тиску шляхом погрози відкликанням мандата чи обіцянки переобрання на повтор. строк. Фін. незалежність — здатність інституції покривати свої адм. витрати й витрати на розвиток за рахунок власних надходжень.

Механізми підзвітності ЄЦБ є невід'ємною складовою інституц. балансу в ЄС. Відповідно до п. 3 ст. 284 ДФЄС, ЄЦБ має надавати щорічний звіт про діяльність ЄСЦБ та грошово-кредит. політику за попередній і поточний роки Європарламенту, Раді ЄС, Єврокомісії, а також Європ. раді. Президент ЄЦБ має подати такий звіт до Ради ЄС та Європарламенту, який може провести заг. обговорення на його основі. Річну звітність ЄЦБ складає Правління відповідно до принципів, встановлених Кер. радою. Вона має бути схвалена Кер. радою і опубл. ЄЦБ складає і оприлюднює звіти про діяльність ЄСЦБ щонайменше раз на квартал. Консолідований фін. звіт ЄСЦБ публікується щотижня.

Для аналіт. і операц. цілей Правління складає зведений балансовий звіт ЄСЦБ, що включає активи й пасиви нац. центр. банків, які входять до ЄСЦБ. Для цілей фін. звітності Правління встановлює необхідні правила стандартизації бухгалтер. обліку та звітності щодо операцій, здійснюваних нац. центр. банками.

Ст. 15 ДФЄС, що регулює публ. доступ до документів інституцій і органів ЄС, містить особл. положення щодо ЄЦБ. Рада ЄС має визначити у регламенті умови публ. доступу до документів, однак ЄЦБ підпадає під його дію тільки щодо виконуваних ним адм. завдань.

Президент ЄЦБ та ін. члени Правління можуть на вимогу Європарламенту чи з власної ініціативи бути заслуханими на засіданні відп. комітету Європарламенту. Президента ЄЦБ запрошують на засідання Ра-

ди ЄС, якщо там обговорюються питання, що стосуються завдань і цілей ЄСЦБ.

Аудит рахунків ЄЦБ та центр. банків д-в-членів, валютою яких є євро, здійснюється незалежними зовн. аудиторами, рекомендованими Кер. радою і схваленими Радою ЄС. Аудитори уповноважені перевіряти всі бухгалтер. книги і рахунки ЄЦБ та центр. банків д-в-членів, валютою яких є євро, а також отримувати всю інформацію щодо їхніх операцій.

Дії чи бездіяльність ЄЦБ можуть бути предметом суд. проваджень чи тлумачень Суду ЄС у випадках та за умов, визначених у ДФЄС. ЄЦБ підлягає режиму відповідальності, встановленому у ст. 340 ДФЄС. Нац. центр. банки несуть відповідальність згідно з їхнім нац. зак-вом. У межах і в порядку, встановленому Радою ЄС, ЄЦБ вправі накладати штрафи чи пеню за невиконання суб'єктами підприємн. діяльності зобов'язань, встановлених у його регламентах та рішеннях.

Юрисдикція Суду ЄС поширюється на спори щодо невиконання нац. центр. банками своїх зобов'язань за устан. договорами та Статутом. Якщо ЄЦБ вважає, що нац. центр. банк не виконує своїх зобов'язань за устан. договорами чи Статутом, він має підготувати обґрунтований висновок з цього питання, надавши попередньо відп. нац. центр. банку можливість подати свої зауваження. Якщо відп. нац. центр. банк не виконав приписи, що містяться у висновку, протягом строку, встановленого ЄЦБ, останній може передати справу на розгляд Суду ЄС. Рішення ЄЦБ про звернення з позовом до Суду ЄС приймає Кер. рада.

Спори між ЄЦБ з одного боку та кредиторами, боржниками чи ін. особами з ін. боку розглядаються компетент. нац. судами, крім випадків, коли на них було поширено юрисдикцію Суду ЄС. Напр., Суд ЄС наділений юрисдикцією щодо будь-якого арбітр. застереження, вміщеного у контракті, укладеному ЄЦБ або від його ім., незалежно від того, регулюється такий контракт публ. чи приват. правом.

Літ.: *Європейське право: право Європейського союзу: Підруч. / За заг. ред. В.І. Муравйова. К., 2015; European Union Law / Ed. C. Barnard, S. Peers. Oxford, 2014; Hackethal A. Financial Regulation. Cambridge, 2015; Tuori K. European Constitutionalism. Cambridge,*

2015; Berger A.N., Molyneux P., Wilson J.O.S. The Oxford Handbook of Banking. Oxford, 2015; Alexander K. European Banking Union: A Legal and Institutional Analysis of the Single Supervisory Mechanism and the Single Resolution Mechanism // European Law Review, 2015, v. 2.

О.І. Давиденко

ЄВРОПЕЙСЬКІ ВИБОРЧІ СТАНДАРТИ — система міжнар. політико-правових принципів, норм і положень щодо умов, відп. підготовчого процесу, процедури проведення виборів, встановл. їх результатів, що є певним орієнтиром у галузі виборчого права для європ. д-в.

Правову базу європ. виборчих стандартів становлять норми міжнар. документів універс. характеру та норми міжнар.-правових актів, прийнятих у межах міжнар. орг-цій Європи, зокрема *Ради Європи (РЄ), НБСЄ/ОБСЄ та ін.*, а також прецедентне право *Європейського суду з прав людини*. Ці документи мають різні ступені осяженості та юрид. сили, однак вони заклали ключ. засади виборчих стандартів. До універс. джерел європ. виборчих стандартів належать: *Загальна декларація прав людини 1948*, у якій уперше було проголошено заг. право на демокр. вибори і представницький уряд, а також визначено такі норми, як періодичність виборів та принцип таємного голосування, реалізація виборчого права гр-нами; *Конвенція про політ. права жінок 1952; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966*, у ст. 25 якого визначається право кожного гр-на без *дискримінації* та необґрунт. обмежень брати участь в управлінні д-вою; *Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*, яка встановила заборону расової та статеві дискримінації при участі у виборах (при пасивному та активному виборчому праві); *Протокол I до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950*, тобто виборчі права (на відміну від права на життя) розглядаються не в самому тексті Конвенції, а у ст. 3 Протоколу (до 90-х рр. 20 ст. норми вищезгаданого документа використовували переважно в д-вах Зах. Європи); Документ Копенгаген. наради

ЄВРОПЕЙСЬКІ ВИБОРЧІ СТАНДАРТИ

Конф. з людського виміру НБСЕ 1990 (далі — Копенгаген. документ), у якому деталізуються критерії демокр., чесних і справедл. виборів (заг., вільні, прямі, прозорі), встановлюється механізм контролю за їх дотриманням (внутр. та міжнар. спостереження), вводиться такий принцип виборчого права, як чесний підрахунок голосів та оголошення результатів виборів, описуються процедури, які мають гарантувати чесність виборчого процесу (особливо щодо форм і методів передвиборної агітації, зокрема безперешкодний доступ до ЗМІ всіх політ. угруповань і окр. осіб, що беруть участь у виборчому процесі, та ін.). Копенгаген. документ також забезпечив мандат на діяльність у галузі виборів спочатку Бюро з вільних виборів (створ. у рамках *Паризької хартії для нової Європи 1990*), а пізніше Бюро з демокр. ін-тів і прав людини (БДІПЛ, створ. 1992).

До базових джерел європ. стандартів виборів належать також: Декларація про критерії вільних і справедл. виборів 1994, ухвал. на 154-й сесії Ради *Міжпарламентського союзу* (МПС) у Парижі, в якій брали участь представники 112 д-в — членів МПС; *Загальна декларація про демократію 1997* (МПС, Каїр), у якій зазначається (п. 12), що ключ. елементом у здійсненні демократії є проведення вільних і чесних виборів через регулярні інтервали часу, які забезпечували б можливість вираження волі народу.

В останньому десятилітті 20 — на поч. 21 ст. у д-вах Європи сталися важливі події, внаслідок яких було прийнято нові конституції та виборчі закони, відбулося розширення геогр. юрисдикції Європ. суду з прав людини, поширення дії ОБСЕ на 47 д-в-учасниць, істотно збагатилося при цьому прецедентне право Суду стосовно теми виборів.

Зусиллями ПАРЄ, Конгресу Європ. місц. і регіон. органів влади та Європейської комісії «За демократію через право» (*Венеціанської комісії*), співпраця яких проходить у рамках Ради з демокр. виборів (спільної роб. групи, створ. відповідно до резол. ПАРЄ), а також прецедентним правом Європ. суду з

прав людини напрацьовано ширший перелік принципів, стандартів і практик проведення виборів у д-вах Європи. Отже, з 1990-х рр. кількість документів нац., регіон. і глобального рівнів, що описують стандарти проведення демокр. виборів, істотно зросла, ініціативи, вжиті міжнар. орг-ціями, зумовили виникнення значної кількості спеціаліз. приписів з питань проведення виборів. Проте в різних документах є різні формулювання певних зміст. компонентів сучас. виборчого процесу, що призводить до зростаючої потреби стандартизації цього процесу, необхідності систематизувати сучас. європ. виборчі стандарти, які мають уже більш конкр. характер. На сьогодні європ. виборчі стандарти визначаються такими міжнар.-правовими актами, як: Керівні принципи щодо виборів, прийняті Венеціан. комісією на 51-й пленарній сесії (05—06.07.2002), ухвалені Радою з демокр. виборів на її 2-му засіданні (03.07.2002); Пояснювальна доповідь до цих принципів, прийнята Венеціан. комісією на 52-му пленарному засіданні (18—19.10.2002), затверджена Радою з демокр. виборів на її 3-му засіданні (16.10.2002), яка з'ясує, дає визначення й уточнює норми, закріплені в Кер. принципах, і, за потреби, наводить рекомендації з конкр. питань. Ці 2 документи (Кер. принципи та Поясн. доповідь) становлять Кодекс належної практики у сфері виборів. У подальшому цей Кодекс став основою Зводу рекомендац. норм при проведенні виборів, проект якого у листоп. 2002 був офіційно переданий ПАРЄ. Свій внесок у розвиток стандартів демокр. виборів внесла й СНД, ухваливши Конвенцію про стандарти демокр. виборів, виборчих прав і свобод у д-вах — учасницях СНД 2002. Паралельно Асоціація організаторів виборів країн Центр. і Схід. Європи (АОВЦСЕ) розробила також проект Європ. конвенції про стандарти виборів, виборчих прав і свобод і подала її в листоп. 2002 на розгляд РЕ. Поряд з цим у рамках ОБСЕ, згідно з рішенням, прийнятим на засіданні Ради міністрів ОБСЕ (2001, Бухарест) і Семінарі з людського виміру (2001), незалежним ін-том ОБСЕ — БДІПЛ було створено групу міжнар. експертів з виборчого зак-ва та стандартів проведення виборів, яка розробила документ під назвою «Між-

народні стандарти та зобов'язання щодо реалізації права на демократичні вибори: практичне керівництво з впровадження кращих практик проведення демократичних виборів» (Варшава, 20.09.2002), що застосовуються на терит. ОБСЄ.

У кожному з вищенаведених документів вміщено статті, присвячені виборчому праву та процесу, які розподілено на такі категорії: стандарти виборів, що включають право обирати і бути обраним до органів держ. влади, органів місц. влади, ін. органів нар. представництва, на виборні держ. та муніцип. посади; вільний, період. і обов'язковий, справедл., справжній, відкритий і гласний характер виборів; участь у виборах на основі заг. рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні або ж через ін. рівнозначні форми, що забезпечують свободу волевиявлення виборців; гарантії реалізації виборчих прав і свобод людини і гр-на, а також суд. та ін. захист виборчих прав і свобод всіх учасників виборів; забезпечення дієвого громад. та неупередженого міжнар. спостереження за виборами та ін.

З метою забезпечення правової стабільності у галузі виборчого права на сесії ПАРЄ (30.01.2003) за підсумками дебатів стосовно стандартів виборів було ухвалено Звід рекомендац. норм при проведенні виборів (далі — Звід) з урахуванням документів, розроблених за останній час БДПЛ і АОВЦСЕ (резол. ПАРЄ 1320 (2003)). Цією резол. відзначалося, що досі кожна міжнар. орг-ція керувалася своїми власними критеріями у справі спостереження за виборами та в оцінюванні їх результатів, були відсутні загальноприйняті документи, де викладалися базові принципи європ. виборчої системи. Звід — це основопол. документ РЄ у галузі виборчого права та процесу, визнаний міжнар. співтовариством, який підтвердив свою актуальність і сприяв поліпшенню нац. виборчого зак-ва та практики. Нині розвиток нац. виборчого зак-ва і проведення виборів неможливі без урахування принципів і норм міжнар. права, закріплених у вищеназваних документах. «Ці принципи проведення виборів становлять особливий аспект європейської спадщини, їх можна цілком обґрунтовано назвати «загальноєвропейським досвідом

у галузі виборів», зазначено у Зводі. Цей документ складається з 4 частин, у яких містяться: загальноєвроп. принципи проведення виборів; основоположні принципи загальноєвроп. досвіду в галузі виборів; умови реалізації цих принципів (ч. 1); «коротка довідка про роботу Венеціан. комісії» (ч. 2); «спадщина Європи в галузі виборів», присвячена таким питанням виборчих технологій: Венеціан. комісія і виборче право; спадщина Європи в галузі виборів: підгрунття та реалізація; констит. принципи виборчого права (ч. 3); «кер. принципи оцінки виборів, використовувані міжнар. спостерігачами», що висвітлюють послідовні етапи оцінки процедури виборів на всіх стадіях їх проведення, в т. ч. підрахунок голосів: перед днем виборів; у день виборів; на наст. день і в дні після виборів (ч. 4). У дод. до ч. 4 також вміщено 3 анкети, що дозволяють самостійно здійснити цілісну оцінку проведення процедури виборів відповідно до міжнар. стандартів, наведених у ч. 1. Гарантії реалізації виборчих прав і свобод має забезпечувати в т. ч. і Європ. суд з прав людини, який, приймаючи суд. рішення, формує суд.-прецедентну складову міжнар. виборчих стандартів. У цьому контексті є надзвичайно важливим взаємозв'язок Зводу та практики Європ. суду з прав людини.

Згідно з вищеназваними джерелами, в основу виборчих стандартів Європи покладено 5 принципів: заг., рівне, вільне, пряме і таємне виборче право. Крім того, демокр. вибори мають проводитися регулярно, а також бути чесними і справедл., при прозорості та цілісності виборчого процесу, здійснення міжнар. спостереження за виборами; можуть проводитися лише в разі дотримання д-вою визначених базових умов, заснованих на верховенстві права, таких як поважання осн. прав людини, стабільність виборчого зак-ва та дотримання ефект. соц. гарантій.

Зокрема: заг. виборче право означає, що кількість людей, які мають право голосу, є абсолютною більшістю відносно людей, які цього права не мають. Обмеження щодо

права голосу визнано необхідним до розумної межі. Такими обмеженнями можуть бути відсутність гр-нства, віковий ценз, дієздатність тощо. Звід пропонує ряд кумулятивних умов, наявність яких виправдовує позбавлення особи її виборчих прав, зокрема: позбавлення має бути передбачене законом; слід дотримуватися принципу пропорційності: умови позбавлення особи права бути обраним мають бути менш жорсткими, ніж позбавлення права обирати; позбавлення виборчих прав має ґрунтуватися на визнанні розумової неповноцінності або винесенні вироку за тяжке правопорушення; позбавлення виборчих прав або визнання розумово неповноцінним допускається тільки за рішенням суду; рівне виборче право, згідно з Кер. принципами (розд. 2), передбачає: рівне право голосу: кожний виборець має 1 голос або рівну кількість голосів; рівномірний розподіл місць між виборчими округами; рівність можливостей в учасників виборів; окремо відзначаються рівність і паритет жінок і чоловіків, а також проблема нац. меншин; крім того, виборча спадщина Європи включає неупереджене ставлення органів держ. влади до виборчої кампанії, висвітлення діяльності кандидатів у ЗМІ, питання держ. фінансування партій і кампаній; вільне — означає свободу виборців формувати свою думку, а держ. органи мають дотримуватися обов'язку бути неупередженими, що стосується, зокрема: ЗМІ; використання засобів наочної агітації; права на демонстрації; фінансування партій і кандидатів. На держ. органи покладено ряд позит. зобов'язань, зокрема: забезпечувати участь у виборах висунутих кандидатів; давати виборцям можливість ознайомитися зі списками кандидатів та окр. кандидатами, які беруть участь у виборах, наприклад шляхом належного розміщення засобів наочної агітації; вищеперелічена інформація має бути доступна мовами нац. меншин; у разі порушення обов'язкового нейтралітету або обмеження свободи виборців формувати свою думку, до винних мають застосовуватися санкції; вільне волевиявлення й

боротьба з порушеннями на виборах; пряме — прямим голосуванням мають обиратися такі особи: члени принаймні однієї палати нац. парламенту, законод. органів регіон. рівня, місц. рад; таємне голосування: для виборців — це не тільки право, а й обов'язок, невиконання якого має каратися за допомогою визнання недійсним будь-якого виборчого бюлетеня, зміст якого став відомий ін. особам. Голосування має бути особистим. Сімейне голосування або будь-які ін. форми контролю одним виборцем за волевиявленням ін. виборця мають бути заборонені. Не допускається публікація списків виборців, що проголосували. Порушення таємниці голосування підлягає покаранню. Вибори повинні проводитися регулярно; термін повноважень членів законод. асамблеї не повинен перевищувати 5 років. Важливим питанням виборчого права є орг-ція виборів безстороннім органом. Згідно зі Зводом, там, де відсутня багаторічна традиція незалежності адм. влади від органів політ. влади, на всіх рівнях — від загальнонац. до окр. виборчої дільниці — повинні створюватися незалежні неупереджені виборчі комісії. Центр. виборча комісія має бути пост. діючим органом.

Правові стандарти оскарження та відповідальності за порушення виборчих прав і свобод людини і гр-на, а також зак-ва про вибори відображено у Зводі низкою вимог: процедура оскарження має бути простою і чітко прописаною; уповноважений орган повинен мати можливість розглядати право обирати, в т. ч. списки виборців, право бути обраним, дотримання правил проведення виборчих кампаній, результати виборів; уповноважений орган повинен мати можливість анулювати результати виборів у разі наявності загрози, що допущені порушення вплинули на їх результати; всі кандидати і виборці повинні мати право на оскарження; терміни розгляду мають бути короткими; обидві сторони мають бути заслухані в процесі розгляду; вища виборча комісія повинна мати можливість виправляти помилки комісій нижчого рівня.

На думку Венеціан. комісії та РЄ, присутність міжнар. спостерігачів сприяє відкритості та гласності виборів і дотриманню міжнар. зобов'язань д-в щодо проведення демокр. виборів. У зв'язку з цим виборчі

органи, органи держ. влади, органи місц. влади та їх посад. особи зобов'язані надавати міжнар. спостерігачу необхідне сприяння в межах своєї компетенції та повноважень. У свою чергу, міжнар. спостерігач має здійснювати свою діяльність самостійно і незалежно, керуючись принципами політ. нейтральності та неупередженості. Незважаючи на те, що перелічені принципи і стандарти, яким відповідають зак-ва д-в — членів РЄ, вже сформульовано, в рамках РЄ немає єдиного акта, що закріплює відп. стандарти і має обов'язкову юрид. силу для д-в — членів РЄ. Також жоден з вищевказаних міжнар. виборчих стандартів не включає, наприклад, чіткі вимоги про механізм надання виборчого права для вимушених переселенців, однак містяться певні пункти, які актуальні й можуть бути застосовані до вимушених переселенців, зокрема шляхом вирішення проблем навколо критерію осілості та захисту від дискримінації. Необхідним є також формування справді надійної і, основне, реальної системи гарантій реалізації виборчих прав і свобод людини і гр-на. Наразі це одне зі слабких місць сучас. системи європ. виборчих стандартів, яка перебуває у пост. розвитку, оскільки справі уніфікації європ. виборчих норм не сприяють будь-які формулювання, що дають можливість використовувати практику подвійних стандартів при оцінюванні виборів, упереджено підходити до визначення проблем у д-вах «різних категорій». Ці положення потребують коригування і уточнення. Метою створення єдиних для всіх європ. д-в норм і стандартів виборів є виключення можливості трактувати підготовку, проведення та підсумки виборів у будь-якій д-ві залежно від політ. вигоди чи ін. міркувань. Правова д-ва не може розвиватися поза системою вільних демокр. виборів, що відповідають загальноновизнаним критеріям. Демокр. вибори стали умовою членства у певних міжнар. орг-ціях і в ширшому аспекті слугують основою визнання законності урядів д-в у міжнар. співтоваристві.

Зак-во України нерозривно пов'язане із сучас. європ. виборчими стандартами, що інтенсивно розвиваються. При цьому необхідно провести оцінку відповідності нац. зак-ва й електоральних процедур щодо

міжнар. зобов'язань, відповідно до яких Україна в напрямі подальшої європ. інтеграції повинна продовжувати внутр. перетворення щодо проведення демокр. виборів згідно з європ. нормами і стандартами, врегульовуючи деякі, недостатньо чіткі в процес.-процедур. аспекті стадії виборчого процесу, сприяючи дотриманню виборчого зак-ва різними суб'єктами виборчих правовідносин, зміцнюючи цим повагу до прав людини і осн. свобод та демократію.

Виборчі права і стандарти щодо проведення демокр. виборів мають стати однією з фундамент. норм європ. політики і міжнар. відносин загалом. У цьому полягає їх політико-правова цінність для держ. ін-тів, для сусп-ва, що прагне забезпечити права та свободи людини і гр-на.

Літ.: *Международные избирательные стандарты. Сб. документов / Отв. ред. А.А. Вешняков, науч. ред. В.И. Лысенко. М., 2004.*; *Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report. Adopted by the Venice Commission (Venice, 18–19 October 2002):* <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD%282002%29023rev-e.aspx>; *Денисов В.Н.* Статус міжнародних договорів у Конституції України // Вісник Академії правових наук України, 1998, № 1(8); *Любарев А.Е.* Проблемы систематизации международных избирательных стандартов // МЖМП, 2009, № 3; *Convention on election standards, electoral rights and freedoms:* http://www.cikrf.ru/eng/international/estandarts/conference_projekt_konv2_eng.html.

В.В. Лесюк

ЄВРОПЕЙСЬКІ СПІВТОВАРИСТВА (англ. European Communities) — узагальнена назва 3 європ. інтеграц. об'єднань, заснованих після *Другої світової війни*, що мали формально самот. характер, однак практично утворювали єдиний організац.-правовий механізм європ. інтеграції, що поступово був інкорпорований до інститут.-правової структури *Європейського Союзу* (далі — ЄС).

Першим кроком на шляху запровадження та розвитку інтеграц. процесів у повоєнний період стала Декларація про Європ. об'єднання з вугілля і сталі від 09.05.1950 (Декларація Шумана 1950), проголошена в Парижі з ініціативи міністра закорд. справ Франції Р. Шумана (див. *Європейське об'єд-*

нання з вугілля і сталі). Вона відображала ідеї «батька європейської інтеграції», видатного франц. економіста Ж. Монне. Було запропоновано задля забезпечення й підтримання миру в Європі створити міждерж. інтеграц. об'єднання, що мало контролювати сталеливарну та вуглевидобувну галузі промисловості д-в-членів; визначено низку принципів побудови Європи із зазначенням тривалого і поступового характеру цього процесу, що має здійснюватися шляхом досягнення конкр. результатів. Крім заклику до поглиблення екон. інтеграції Декларація Шумана 1950 започаткувала дискусію щодо необхідності співробітництва у сфері зовн. політики, безпеки та оборони.

Хоча в тексті цієї Декларації згадувалися лише ФРН і Франція, Р. Шуман запрошував й ін. європ. д-ви приєднатися до реалізації запропонованого проекту, зокрема Велику Британію, Італію та д-ви Бенілюксу. План Шумана був взаємовигідним, оскільки дозволяв ФРН поновити свій міжнар. престиж і отримати доступ до Саарської обл., а Франції — контролювати економіку ФРН і відновити свою промисловість.

У міжнар. конф. 20.06.1950, на якій розглядався план Шумана, взяли участь Франція, Італія, ФРН та д-ви Бенілюксу. Подальші переговори завершилися підписанням у м. Париж (Франція) 18.04.1951 Договору про створення Європ. об'єднання з вугілля і сталі, що набув чинності 23.07.1952 (далі — Договір про ЄОВС 1951). Сторонами Договору стали Франція, ФРН, Бельгія, Італія, Нідерланди та Люксембург. Договір про ЄОВС 1951 було укладено на 50-річний строк, що закінчився 23.07.2002, отже, з цієї дати Європ. об'єднання з вугілля і сталі (далі — ЄОВС) припинило своє існування. Задля врегулювання наслідків його зникнення до *Ніццького договору 2001* було додано Протокол про фін. наслідки закінчення строку дії Договору про ЄОВС 1951 та про Дослідницький фонд з вугілля і сталі (Протокол № 37). Відтоді торгівлю вугіллям і сталлю підпорядковано правилам, встановленим у Договорі про заснування

Європ. Співтовариства 1957 (див. *Європейське Співтовариство*) та Договорі про Європейський Союз 1992 (див. *Маастрихтський договір 1992*).

Інституц. механізм ЄОВС включав: Верховний орган (англ. High Authority), Спец. раду міністрів (англ. Special Council of Ministers), Заг. асамблею (англ. Common Assembly) та Суд (англ. Court of Justice). Верх. орган, що складався з 9 представників, яких призначали д-ви-члени, діяв виключно в інтересах ЄОВС і відповідав за виробництво та продаж сталі й вугілля, мав наднац. повноваження (див. *Наднаціональність*), у т. ч. право приймати юрид. обов'язкові рішення та рекомендації, що мали пряму дію у д-вах-членах. Рішення Верх. органу приймалися більшістю голосів. Спец. рада міністрів представляла інтереси д-в-членів, сприяла гармонізації заг. екон. політики ЄОВС та нац. урядів д-в-членів. Для прийняття Верх. органом важливих рішень була необхідна згода Спец. ради міністрів. Заг. асамблея складалася з депутатів нац. парламентів д-в-членів і виконувала виключно наглядові й дорадчі функції. Суд ЄОВС мав забезпечувати дотримання зобов'язань д-в при тлумаченні та застосув. його устан. договору (див. *Суд Європейського Союзу*).

У рамках ЄОВС не вдалося створити функціонуючий спільний ринок вугілля і сталі, що сприяло б розвитку нац. вугільної та сталеливарної промисловості його д-в-членів. Д-ви — члени ЄОВС здійснювали протекціоніст. політику, попри їх зобов'язання щодо лібералізації ринку вугілля і сталі. До поч. 80-х рр. не застосовувалися механізми Договору про ЄОВС 1951, спрямовані на скасування держ. субсидування в цих галузях, забезпечення прозорості ціноутворення, заборону картелів, використання права Верх. органу встановлювати виробничі квоти для подолання кризових явищ у відп. галузях. В умовах кризи у вугільній і сталеливарній промисловості у 1981 та 90-х рр. д-ви-члени не дали змоги ЄОВС втрутитися у ситуацію в галузі і виробити єдиний підхід до реорг-ції цих секторів економіки. Отже, у берез. 1991 Комісія європ. співтовариств оголосила, що строк дії Договору про ЄОВС 1951 продовжено не буде. Крім того, зі створенням Європ. Екон. Співтовариства (далі — ЄЕС)

інтереси д-в — учасниць європ. інтеграції зосередилися на розвитку всебічної екон. інтеграції замість вузької секторальної в рамках ЄОВС.

У черв. 1955 міністри закорд. справ д-в — членів ЄОВС оголосили про намір розбудувати об'єднану Європу шляхом створення спільних інституцій, поступового зближення нац. економік, формування спільного ринку та гармонізації соц. політик. У результаті цієї ініціативи було проведено переговори і 25.03.1957 у м. Рим (Італія) підписано Договір про заснування Європ. Екон. Співтовариства (Договір про ЄЕС 1957) та Договір про заснування Європ. співтовариства з атомної енергії (далі — Договір про Євроатом 1957), також відомі як *Римські договори 1957*. Договори набули чинності 01.01.1958, їх було укладено на невизначений строк.

Осн. цілями *Європейського співтовариства з атомної енергії* (далі — Євроатом) стало формування умов, необхідних для швидкого становлення і розвитку атомної енергетики. На момент створення інституц. механізм Євроатому був аналог. до ЄЕС. Після набуття чинності *Лісабонським договором 2007* Євроатом продовжив своє існування у формі окр. від ЄС міжнар. орг-ції.

Потужним центром процесу європ. інтеграції стало ЄЕС. Договір про ЄЕС 1957 здебільшого регулював екон. відносини між д-вами-членами, зокрема питання створення внутр. ринку. Ст. 2 і 3 Договору визначали довгострок. завдання об'єднання, а саме, координацію екон. та грошово-кредит. політики, що уможливило б створення між д-вами-членами екон. і валют. союзу.

Перше 10-річчя існування ЄЕС відзначалося вагомими досягненнями у сфері екон. зростання, інвестицій та внутр. інтеграції. Бельгія, Люксембург і Нідерланди відчули, що участь у ЄЕС дозволила їм чинити потужний вплив на міжнар. політику й торгівлю, непропорційний їхньому розміру.

Саме протягом перших десятиліть функціонування ЄЕС Суд ЄС ухвалив низку рішень, які згодом сформували констит. основу ЄС. У цих рішеннях Суд утвердив і обґрунтував, попри їх відсутність у текстах Договору про ЄЕС 1957, осн. принципи сучас. права ЄС: принцип пріоритету (англ. *supremacy*), принцип прямої дії (англ. *direct*

effect), принцип прямого застосув. права ЄС (англ. *direct applicability*). Отже, Суд ЄС *de facto* перетворився на правотворчий орган і одну з гол. рушійних сил розвитку правового механізму європ. інтеграції.

З моменту створення Європ. Співтовариств підходи до реалізації ідеї європ. інтеграції постійно еволюціонували, що іноді призводило до ускладнень у відносинах між д-вами-членами. Однією з ключових суперечностей, що досі зберігає свою гостроту й актуальність, є вибір між 2 осн. процедурами прийняття рішень: комунітарним методом, який з набуттям чинності Лісабон. договором 2007 іноді називають «союзним методом», або «методом ЄС», та міжуряд. методом. Комунітарний метод є втіленням неофункц. теорії інтеграції, йому властива наднаціональність; міжуряд. метод є надбанням практики міждерж. співробітництва.

У сучас. розумінні комунітарний метод має 4 осн. компоненти: монопольне право *Європейської комісії* (далі — Єврокомісія) на законод. ініціативу та притягнення д-в — членів ЄС до відповідальності перед Судом ЄС за невиконання ухвалених інституціями ЄС рішень; Рада ЄС приймає рішення кваліфік. більшістю голосів і може, діючи одностайно, вносити поправки до законод. пропозицій Єврокомісії; *Європейський парламент* (далі — Європарламент) є учасником законотворчого процесу в рамках звичайної законод. процедури; д-ви-члени та ЄС мають право звертатися із позовами до Суду ЄС. При застосув. міжуряд. методу право законод. ініціативи Єврокомісії відсутнє або суттєво обмежене на користь д-в-членів. Рада ЄС приймає рішення одностайністю, кожна д-ва-член має право *вето*. Європарламент має суто дорадчі повноваження і позбавлений впливу на прийняття рішень. У рамках комунітарного методу д-ви-члени та Рада ЄС зберігають достатній вплив на зміст рішень, але тільки міжуряд. метод дозволяє д-вам-членам блокувати небажані для себе рішення.

Бачення та форма розвитку європ. інтеграції залежать від обраного методу. Над-

національність покладає суттєві обмеження на нац. суверенітет д-в-членів, натомість міжурад. метод передбачає, що д-ви-члени зберігають свої повноваження, доки одностайно не вирішать інакше.

Перші непорозуміння між д-вами — членами ЄЕС виникли у 1965 і увійшли в історію як «криза порожнього крісла», що полягала у відмові Франції відвідувати засідання Ради міністрів ЄЕС з лип. 1965 до січ. 1966. Тодішній президент Франції Ш. де Голль віддавав перевагу міжурад. методу і виступав проти розширення повноважень Комісії ЄЕС. Безпосереднім приводом до кризи став пакет пропозицій Комісії ЄЕС, спрямований на збільшення її повноважень та посилення ролі Європарламенту. Франція була категорично проти запровадження нових підходів до фінансування ЄЕС, які передбачали відмову від формування його бюджету за рахунок внесків д-в-членів і запровадження системи власних фін. ресурсів ЄЕС, що мало посилити незалежність його інституцій. Крім того, заперечення Франції викликала пропозиція щодо залучення Європарламенту до процесу прийняття рішень, у т. ч. з бюджет. питань.

Після переговорів між Францією і рештою д-в — членів ЄЕС у січ. 1966, проведених без участі Комісії ЄЕС, було досягнуто неформ. домовленості, відомої як Люксембурзький компроміс (англ. Luxembourg Accord). Його формулювання було таким: якщо при прийнятті рішення більшістю голосів Рада ЄЕС прагнути віднайти рішення, яке може бути схвалене всіма її членами, франц. делегація вважає, що в разі, коли таке рішення стосується важливих інтересів, обговорення має тривати, доки не буде досягнуто одностайної згоди.

Результатом Люксембурз. компромісу стало закріплення *de facto* за д-вами-членами права вето, що мало наслідком застосування одностайності як осн. способу прийняття рішень у ЄЕС з 1966 до ухвалення *Єдиного європейського акта 1986*. Відтак, у зазначений період Комісія ЄЕС була змушена не висувати пропозицій, що потенційно ма-

тимуть вплив на життєві інтереси будь-якої з д-в-членів. Люксембурз. компромісу не було надано правового закріплення, однак він засвідчив неготовність д-в-членів до тіснішої інтеграції із застосув. наднац. методу, наслідком чого стала тривала криза у розвитку європ. інтеграції.

Ідею оптимізації інституц. структури європ. співтовариств було вперше висунуто Європ. конвентом щодо певних інституцій, спільних для європ. співтовариств, у берез. 1957. Конвент запропонував утворити єдину Асамблею, єдиний Суд та єдиний *Європейський економічний і соціальний комітет* для всіх 3 європ. співтовариств. У квіт. 1965 було підписано Договір про заснування єдиної Ради та єдиної Комісії європ. співтовариств, більш відомий як Договір про злиття (англ. Merger Treaty), що набув чинності 13.07.1967. Його осн. метою було об'єднання інституцій 3 європ. співтовариств шляхом створення спільної для них Ради міністрів та спільної Комісії європ. співтовариств, що замінила Верх. орган ЄОВС та Комісії ЄЕС і Євроатому. 2 ін. інституції європ. співтовариств — Європарламент (до 1962 Спільна асамблея) та Суд європ. співтовариств уже були спільними інституціями всіх 3 співтовариств. Відповідно до положень Договору про злиття європ. співтовариства отримали спільні інституції, але кожне з них залишалось юрид. самост., а компетенції інституцій визначалися залежно від положень відп. устан. договору.

Важливою для розвитку європ. інтеграції була зустріч глав д-в-членів у м. Гаага (Нідерланди) 01—02.12.1969, що відбулася з ініціативи президента Франції Ж. Помпиду. Було вирішено, зокрема: погодити вступ до європ. співтовариств Великої Британії, Данії, Норвегії та Ірландії; вжити заходів, необхідних для створення екон. та валют. союзу; започаткувати регулярні зустрічі міністрів закорд. справ д-в-членів; реформувати спільну с.-г. політику; розпочати обговорення щодо запровадження Європ. політ. співробітництва (див. *Спільна зовнішня і безпекова політика*).

Період з 1970 до поч. 80-х рр. позначився стагнацією у розвитку європ. співтовариств. Однак саме в цей період було реформовано бюджет. систему ЄЕС, офіц. по-

годжено проведення регулярних зустрічей глав д-в/урядів д-в-членів у форматі самітів *Європейської ради* (далі — Єврорада), проведено 1-ші прямі вибори до Європарламенту в 1979.

На поч. 80-х рр. спостерігалось зростання ентузіазму та оптимізму щодо європ. інтеграції з боку її д-в-учасниць. Причиною цього стало поліпшення міжнар. екон. ситуації, а також особиста позиція нового президента Франції Ф. Міттерана і призначення президентом Комісії європ. співтовариств Ж. Делора, який запропонував пришвидшити процес європ. інтеграції шляхом визначення конкр. проектів. Наслідком цих ініціатив стала підготовка Єврорадою низки пропозицій щодо реформування ЄЕС, зокрема запровадження процедури спільного прийняття рішень, яка б надавала більше повноважень Європарламенту, визнання Євроради інституцією, підготовка нового договору, що передбачав створення Європейського Союзу. У 1986 було підписано Єдиний європ. акт, що надав політ. імпульсу і створив необхідне правове регулювання для побудови внутр. ринку до 31.12.1992.

Під час саміту Євроради у черв. 1988 Ж. Делора було повторно призначено на посаду президента Єврокомісії, а також підкреслено, що Єдиний європ. акт засвідчив бажання д-в-членів поступово побудувати екон. та валют. союз. Глави д-в — членів європ. співтовариств вирішили створити комітет на чолі з Ж. Делором, який розробив би необхідні для цього заходи. Комітет мав напрацювати чіткий покроковий план створення валют. союзу, а Єврорада — розглянути його під час саміту в черв. 1989. У своїй промові від 17.02.1989 Ж. Делор відзначив прогрес у побудові внутр. ринку і визначив порядок денний для нового складу Єврокомісії, що мав заохотити д-ви-члени до передання більшого обсягу повноважень Європарламенту та здійснення кроків до побудови екон. і валют. союзу. На думку Ж. Делора, ЄЕС мав стати вільною від кордонів екон. та соц. зоною, що поступово перетворюється на політ. союз, хоча він не вважав його побудову своїм пріоритетом.

Стрімка зміна політ. ситуації у Європі та світі наприкінці 80-х рр., падіння Бер-

лінського муру і «залізної завіси» вимагали негайної реакції д-в — членів ЄЕС. Президент Франції Ф. Міттеран виступив із вимогою про створення політ. союзу для того, щоб збалансувати наслідки об'єднання ФРН та НДР в одну д-ву, міцно прив'язавши її до ЄЕС у політ. площині. Надзвич. саміт Євроради 28.04.1990 формалізував наслідки возз'єднання Німеччини для європ. співтовариств. У відповідь на це канцлер Г. Коль погодився на створення політ. союзу разом з екон. та валют. союзом. Під час надзвич. саміту 1990 було вирішено, що міністри закорд. справ д-в — членів ЄЕС підготують пропозиції щодо співробітництва з політ. питань до саміту Євроради у черв. 1990.

Під час цього саміту було вирішено скликати 2 міжуряд. конф. 14.12.1990 й обговорити на 1-й з них питання створення екон. і валют. союзу, а на 2-й — політ. союзу. За підсумками цих конф. було заплановано підписати 2 окр. договори, які д-ви мали ратифікувати одночасно. Під час переговорів сформувалися 2 підходи до майбутньої євроінтеграції. 1-й передбачав «опорну» структуру, що складається з базової угоди, заснованої на Договорі про ЄЕС, та 2 ін. договорів, присвячених відповідно співробітництву у сфері зовн. політики та безпеки і питанням правосуддя і внутр. справ. 2-й підхід передбачав деревоподібну модель, у рамках якої інтеграція у всіх 3 сферах розглядалася як єдиний цілісний проект, що, однак, не виключало застосування спец. процедур та правил в окр. сферах. Цей підхід мав явне федераліст. спрямування, а тому неоднозначно сприймався д-вами-членами.

Зрештою, за основу було взято 1-й підхід. За наполяганням Нідерландів було вирішено, що у сфері СЗБП рішення прийматимуться одностайністю, а для прийняття заходів з їх імплементації необхідна кваліфік. більшість голосів. Саміт Євроради, що проходив 09—10.12.1991, схвалив текст Договору про ЄС (див. *Маастрихтський договір 1992*), а 07.02.1992 відбулося його офіц. підписання. Планувалося, що він

набуде чинності одночасно із завершенням побудови внутр. ринку, однак процес ратифікації виявився тривалішим, ніж очікувалося.

Маастрихт. договір 1992 був спрямований на розвиток досягнень Єдиного європ. акта, передбачаючи створення нової міжнар. орг-ції — Європ. Союзу, заснованого на європ. співтовариствах. Цей Договір містив 2 блоки положень: зміни та доповнення до Договору про ЄЕС і власне Договір про Європ. Союз 1992. Маастрихт. договором 1992 було запроваджено т. з. «опорну» (англ. pillar) структуру ЄС: 1-ша опора утворювалася ЄОВС, Євроатомом та Європ. Співтовариством (далі — ЄСп); 2-гу опору становила Спільна зовн. і безпекова політика; 3-тя опора — співробітництво у сфері юстиції та внутр. справ. Конкр. зміст кожної з опор змінювався наст. ревізійними договорами, доки Лісабон. договір 2007 не скасував опорну структуру ЄС. На відміну від ЄСп ЄС не був експліцитно наділений міжнар. правосуб'єктністю, а у сфері 2-ї і 3-ї опор не передбачалося передання суверен. повноважень д-в-членів інституціям ЄС, співробітництво у рамках цих опор відбувалося на міжурид. засадах.

Маастрихт. договір 1992 перейменував Договір про ЄЕС на Договір про Європ. Співтовариство (далі — Договір про ЄСп), відповідно змінивши і назву орг-ції. Найважливішими були такі новели Маастрихт. договору 1992: визнано принцип субсидіарності, що мав обмежити втручання ЄСп у внутр. справи д-в-членів; запроваджено гр-нство ЄС, що створило нові права для гр-н його д-в-членів; уточнено завдання ЄСп у сфері охорони здоров'я, освіти, профес. підготовки, пром. політики, телекомунікацій, захисту прав споживачів, транс'європ. мереж і культури; розширено повноваження ЄС у сфері захисту довкілля та допомоги для розвитку бідних країн; посилено відповідальність Єврокомісії перед Європарламентом і розширено його участь у процесі прийняття рішень; процес створення екон. і валют. союзу узалежнено від ступеня конвергенції нац. економік д-в-

членів, вираженого у рівні інфляції, облікових ставках та ін. критеріях, закріплених у Договорі про ЄСп; розширено повноваження Суду ЄС щодо д-в-членів, які відмовляються виконувати його рішення.

Залучення Європарламенту до процесу прийняття рішень було посилено шляхом розширення застосув. процедури співробітництва (англ. cooperation procedure) та запровадження нової процедури, відомої як процедура спільного прийняття рішень (англ. co-decision procedure), що дозволила Європарламенту блокувати прийняття небажаних з його точки зору рішень. Крім того, Європарламент отримав право законод. ініціативи, яким до цього монопольно володіла Комісія європ. співтовариств. Європарламент також здобув право призначати *Європейського омбудсмена*, до компетенції якого належить розслідування фактів неналежного виконання своїх функцій інституціями ЄС та їхнім персоналом. Маастрихт. договором 1992 було надано статус інституції *Рахунковій палаті Європейського Союзу* і передбачено створення ще однієї інституції — *Європейського центрального банку*. У доктрині Маастрихт. договір 1992 був прийнятий неоднозначно: одні вказували на складну і фрагментовану структуру ЄС, а ін. позитивно сприйняли посилення ролі Європарламенту, розширення компетенції ЄСп та підвищення гнучкості процесу європ. інтеграції.

Амстердам. договір 1997 (див. *Амстердамські договори*), що набув чинності у трав. 1999, був спрямований на посилення ефект. функціонування ЄС і мав на меті наблизити його до гр-н, зробивши більш зрозумілим для них. З тексту Договору про ЄСп було вилучено застарілі положення, що привело до майже повної зміни нумерації статей Договору. До його тексту було додано положення щодо *недискримінації*, які уповноважили ЄСп на прийняття актів вторинного права, спрямованих на усунення *дискримінації* за ознакою статі, раси, етн. походження, реліг. вірувань, фіз. стану, віку. Д-ви-члени заохочувалися до співробітництва у сфері подолання безробіття, було удосконалено положення щодо охорони здоров'я населення та прав споживачів.

Амстердам. договір 1997 розширив сферу застосув. процедури спільного прий-

няття рішень і спростив її. Політику щодо надання *притулку*, міграц. політику та питання співробітництва з цив. справ було переміщено з 3-ї до 1-ї опори.

Гол. метою *Ніщцького договору 2001*, що набув чинності в лют. 2003, була підготовка до подальшого розширення ЄС шляхом здійснення масштабної інституц. реформи.

У верес. 2002 остаточно сформувалася ідея укладення Договору про встановл. Конституції для Європи (далі — ДВКЄ), який мав спростити договірну базу ЄС, замінивши собою чинні устан. договори. Остаточ. текст ДВКЄ (англ. Treaty Establishing a Constitution for Europe 2004) було схвалено міжуряд. конф. у черв. 2004 і підписано в Римі 29.10.2004. Оновлений ЄС мав бути наділений міжнар. правосуб'єктністю і стати єдиним актором, що замінює ЄС та ЄСп на міжнар. арені, в т. ч. як їх правонаступник. Структура ЄС, що складалася з 3 опор, мала бути формально скасована, а його інституц.-правовий механізм увідповіднено новому консолідованому підходу. Негат. результат референдумів, проведених у Франції та Нідерландах у 2005, засвідчив, що розраховувати на ратифікацію ДВКЄ всіма д-вами — членами ЄС не варто. У черв. 2007 було досягнуто згоди щодо проведення чергової міжуряд. конф. і сформульовано її мандат, який став базою для підготовки проекту нового договору. Міжуряд. конф. тривала з 23.07 до 18.10.2007, а 13.12.2007 було підписано Лісабон. договір. Під час розроблення ДВКЄ планувалося, що він замінить попередні устан. договори і стане єдиним джерелом первинного права ЄС найвищої ієрархії, а нині чинний Лісабон. договір 2007 є 3-м ревізійним договором, що вніс зміни до тексту устан. договорів ЄС, ЄСп та Євроатому. У ст. 1 Лісабон. договору 2007 містяться зміни та доповнення до Договору про ЄС 1992, а у ст. 2 — до Договору про заснування Європ. Співтовариства, перейменованого на Договір про функціонування ЄС. Зміни до Договору про Євроатом викладено у Протоколі № 2 до Лісабон. договору 2007.

Лісабон. договір 2007 скасував систему 3 опор ЄС і запровадив нову структуру, що ґрунтується, зокрема, на наданні міжнар. правосуб'єктності ЄС і, відтак, визнанні його суб'єктом міжнар. права та правонас-

тупником ЄСп. Отже, цей Договір поклав край тривалим дискусіям щодо володіння ЄС міжнар. правосуб'єктністю, остаточно ліквідувавши дуалізм ЄС—Європ. Співтовариство.

16.06.1994 було підписано Угоду про співробітництво між Україною і європ. співтовариствами та їх д-вами-членами, що набула чинності 01.03.1998. Угода було укладено на 10-річний строк, однак за взаємною згодою сторін термін її дії було шороку продовжено до набуття чинності новою базовою угодою. У лют. 2008 офіц. було розпочато переговори щодо укладення нової базової угоди, яка включає створення поглибленої та всеохопної зони вільної торгівлі. Підписання *Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014*, що замінила Угоду 1994, відбувалося у 2 етапи: 21.03.2014 підписано політ. частину, а 27.06.2014 — екон. частину. Під час саміту Україна—ЄС у берез. 2014 було вирішено, що з 01.11.2014 розпочнеться тимчас. застосув. положень Угоди про асоціацію 2014, що триватиме до моменту набуття нею чинності в цілому, після її ратифікації Україною, Європарламентом та всіма д-вами — членами ЄС.

Літ.: *Право Європейського Союзу: Підруч /* За ред. В.І. Муравйова. К., 2011; *Kaczorowska A. European Union Law. London, N. Y., 2013; Chalmers D., Davies G., Monti G. European Union Law. Cases and Materials. Cambridge, 2010; Davies K. Understanding European Union Law. London, N. Y., 2013.*

О.І. Давиденко

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

(англ. European standards for cultural heritage) формуються і розвиваються на регіон. рівні як сукупність конвенц. принципів і норм *Ради Європи* (далі — РЕ) у сфері охорони та використання культ. спадщини, заг. принципів права, рекомендац. актів статут. органів — резол. *Парламентської Асамблеї Ради Європи* (далі — ПАРЕ) та рекомендацій Комітету Міністрів РЕ, а також юрисдикц. практики конвенц. контр. механізмів.

РЕ посідає чільне місце у міжнар. системі охорони та використання культ. спад-

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

щини, уособлюючи найбільш розвинені форми регіон. співробітництва у цій сфері. Забезпечення охорони та використання культ. спадщини в рамках РЄ здійснюється за допомогою регіон. міжнар.-правового механізму регулювання, що складається передусім з ряду багатостор. міжнар. договорів — конвенцій РЄ, укладених у процесі співробітництва її д-в-членів і покликаних, шляхом імплементації їх норм, сприяти гармонізації нац. правових систем д-в-учасниць. Стрижнем Є. с. к. с. є конвенції РЄ у цій сфері, *inter alia*: *Європейська культурна конвенція 1954*, *Європ. конвенція про охорону археол. спадщини 1969*, *Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи 1985*, *Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини 1992* (див. *Археологічна спадщина*), *Рамкова конвенція РЄ про значення культурної спадщини для суспільства 2005*. Вони заклали правові засади для гармонізації внутр. зак-ва д-в-учасниць згідно з вимогами часу стосовно як системного формування законод. бази, так і забезпечення функціонування адм. органів у відп. галузі.

У доктрині міжнар. права обговорюється тема становлення та розвитку нової галузі — *міжнародного права охорони культурної спадщини*, з'ясовуються особливості її понятійно-категоріального апарату, а також основопол. принципи і методол. підходи до охорони та використання культ. спадщини на регіон. рівні. З огляду на комплексний підхід РЄ до охорони та використання культ. спадщини, спостерігається тенденція консолідації на регіон. рівні сукупності міжнар.-правових принципів і норм щодо регулювання охорони та використання культ. спадщини на основі єдності їх змісту. Важливим у цьому контексті є формування Є. с. к. с., що суттєво впливають і на розвиток універс. міжнар.-правових норм у зазначеній сфері.

Проблеми, пов'язані із застосув. термінол. апарату міжнар. права охорони культ. цінностей, зумовлені відсутністю комплексного підходу до визначення змісту осн. понять та непослідовністю у створенні міжнар.-

правової бази з окреслених питань. З метою забезпечення можливості оперувати чітко визначеними поняттями у цій сфері значного поширення набула практика фіксування у міжнар. договорах дефініцій термінів, значення яких інакше могли б порізному інтерпретуватися їх учасниками. Аналіз змістового наповнення і практики використання термінів «культурна спадщина» (англ. cultural heritage) та «культурні цінності» (англ. cultural property), які фігурують у міжнар.-правових актах *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури* (ЮНЕСКО) та РЄ, засвідчують відсутність єдиного підходу до розуміння їх суті і, як наслідок, є поширеною практикою наведення дефініцій цих понять для розуміння відп. міжнар.-правового акта, прийнятого на універс. чи регіон. рівні. Викладене привносить неоднозначність у розуміння і тлумачення цих термінів, а розмежування їх змістового наповнення є важливим для розуміння суті міжнар. права охорони культ. цінностей у цілому і Є. с. к. с. зокрема. Водночас кожна д-ва — член РЄ вправі на власний розсуд визначати вказані поняття у нац. зак-ві, які здебільшого відтворюють дефініції, закріплені у конвенц. нормах РЄ.

У конвенціях РЄ, на відміну від міжнар.-правових актів універс. характеру, домінує термін «культурна спадщина», який вживається стосовно нерухомих і рухомих об'єктів, а також результатів духовної, зокрема худ., та наук. діяльності тощо. Дослідження міжнар.-правової практики застосув. зазначених понять, а також вивчення доктрини міжнар. права у цій сфері дають підстави під культ. спадщиною розуміти сукупність успадкованих духовних і матер. надбань кількох поколінь, що становлять культ. цінність як об'єкт *sui generis* правового регулювання, який потребує особл. правового захисту, враховуючи його значущість для збереження культ. самобутності кожного народу, розвитку нац. культури та забезпечення культ. розмаїття.

Аналіз механізмів правового співробітництва у рамках РЄ дає підстави зробити висновок, що у сфері культ. спадщини д-в-члени віддають перевагу не рекомендац. актам — резол. ПАРЕ (напр., резол. № 1981 від 07.03.2014 «Європейська спадщина під

загрозою», резол. № 2057 від 22.05.2015 «Культурна спадщина в кризових та пост-кризових ситуаціях») та рекомендаціям Комітету Міністрів РЄ (скажімо, Рекомендація д-вам-членам щодо міжкульт. інтеграції від 21.01.2015) як актам soft law (див. *М'яке міжнародне право*), які фактично становлять основу для рішень компетент. нац. органів влади д-в-членів, а саме міжнар.-правовим матер. договірним нормам РЄ, закріпленим у її конвенціях. Кожна конвенція РЄ з питань культ. спадщини, за умови визнання її цілей і принципів, уможливило заявлення застережень, а також містить положення про контр. механізм за її виконанням, який і узагальнює пропозиції щодо застосув. положень відп. конвенції, у т. ч. її тлумачення. Конвенції РЄ у сфері культ. спадщини водночас зорієнтовані на загальноєвроп. і нац. пріоритети, за допомогою імплементації їх норм вдосконалюється зак-во щодо культ. спадщини, забезпечується її практ. використання і, як наслідок — дієве гарантування прав людини у цій сфері.

Основою збереження культ. цінностей, які становлять культ. спадщину народів Європи, є насамперед відп. міжнар.-правова база, що регламентує охорону та використання культ. спадщини як важливого фактора сталого розвитку та культ. розмаїття. Саме тому однією з перших конвенцій РЄ стала Європ. культ. конвенція, укладена 14 д-вами-членами 19.12.1954 (з ініціативи ПАРЄ як дорадчого статут. органу РЄ), яка, з-поміж решти, має завданням заохочення взаємодії між культурами в усіх численних її формах і проявах з метою розвитку взаєморозуміння між народами і д-вами Європи, поширення знань про них, взаємної поваги до їх культ. розмаїття, збереження їхньої культ. спадщини як складової спадщини європ. культури.

Європ. культ. конвенція 1954 становить основу Є. с. к. с., вона встановила правові засади регулювання міжнар. співробітництва у сфері культ. спадщини на загальноєвроп. рівні; створила необхідні умови для збереження цінностей, що належать народам Європи, та їх зближення у культ. розмаїтті. Заг. концепція Європ. культ. конвенції 1954 ґрунтується на визнанні спільності європ. культури в цілому і культ. спадщини Європи зокрема, на необхідності узгодже-

них дій для сприяння збереженню й розбудові європ. культури, на заохоченні вивчення гр-нами д-в-учасниць та решти д-в, у т. ч. третіх країн, що можуть приєднатися до неї, мов, історії, культури ін. д-в і спільної для всіх них європ. культури. Положення Європ. культ. конвенції 1954 стали базовими для становлення концепції спільної культ. спадщини Європи, формування Є. с. к. с. та впровадження в рамках РЄ політики міжкульт. діалогу, що знайшла своє вираження у системі регулярних конф., зустрічей, спец. проектів і програм. Європ. культ. конвенція 1954 визначає найбільш заг., стратег. напрями розвитку європ. співробітництва в галузі культури, вона ввела в юрид. обіг поняття «спільна культурна спадщина Європи» (ст. 1, 5). Зрештою, зазначена Конвенція, як і *Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996*, вважається доповненням до *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* у сфері забезпечення культ. прав людини. Україна 24.02.1994 підтвердила участь у Європ. культ. конвенції 1954 як одна з д-в — правонаступниць кол. СРСР, однак дотепер відсутній її офіц. переклад укр. мовою.

Еволюція правового регулювання у сфері охорони та використання археол. спадщини в рамках РЄ простежується у співвідношенні норм Європ. конвенції про охорону археол. спадщини від 06.05.1969 (далі — Конвенція 1969) та Європ. конвенції про охорону археол. спадщини (переглянутої) від 16.01.1992 (далі — Конвенція (п.) 1992), а також особливостях юрисдикц. практики конвенц. контр. механізму кожної з них.

На основі порівн. характеристики Конвенції 1969 та Конвенції (п.) 1992 можна зробити висновок, що перша з них містить лише нормат. мінімум, необхідний для забезпечення проведення археол. розкопок та поширення наук. публікацій з інформацією про археол. знахідки, а також має на меті запобігти несанкціонованим розкопкам та гарантувати проведення реформи торгівлі археол. знахідками. Вона не відповідає сучас. потребам, пов'язаним з охороною, збереженням та розвитком археол.

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

спадщини в Європі. Водночас Конвенція (п.) 1992 регулює більше коло питань, а саме: розширює визначення об'єктів та складових частин археол. спадщини, передбачає заходи для забезпечення її фіз. захисту, акцентує увагу на комплексному збереженні археол. спадщини, фінансуванні археол. досліджень, приділяє увагу збиранню й поширенню наук. інформації, поглибленню поінформованості громадськості, запобіганню нелегал. обігу об'єктів археол. спадщини, закликає д-ви-учасниці до взаємної тех. та наук. співпраці тощо. У Конвенції 1969 незаконні розкопки розглядаються як гол. загроза для археол. спадщини, а в Конвенції (п.) 1992 такою загрозою визначено великі проекти освоєння терит. — масштабні роботи загальнодерж. значення, у т. ч. будівельні й технологічні.

Конвенції РЄ у сфері культ. спадщини вирізняються тісним поєднанням міжнар.-правових і внутр.-правових заходів з метою підвищення їх ефективності та досягнення закріплених у них цілей. У такий спосіб регіон. система міжнар.-правової охорони культ. спадщини суттєво підсилюється завдяки вжиттю на нац. рівні необхідних заходів, визначених у конвенц. нормах. Так, Конвенція (п.) 1992 передбачає застосування д-вами-учасницями процедури нагляду за розкопками та надання дозволу на їх проведення, ведення обліку об'єктів археол. спадщини, забезпечення держ. фін. підтримки археол. досліджень, сприяння доступу громадськості до визначних об'єктів археол. спадщини як вразливого і невідновлюваного джерела знань про істор. минуле. Серед міжнар.-правових заходів вирізняються: здійснення взаємного культ. і тех. співробітництва, обмін досвідом та експертами в галузі археол. спадщини, міжнар. обмін інформацією про археол. дослідження, що чітко визначено в Законі України «Про охорону археологічної спадщини» 2004, який є результатом імплементації Україною взятих міжнар.-правових зобов'язань за вказаною Конвенцією, ратифік. Україною 10.12.2003. Втім, на виконання д-вою взятих міжнар.-правових зобов'язань

за Конвенцією (п.) 1992 необхідно, з метою збереження об'єктів вітчизн. археол. спадщини, вдосконалити процедуру адм. і наук. нагляду в практ. діяльності органів охорони культ. спадщини під час планування, реконструкції та забудови міст і сіл.

Конвенція про охорону архіт. спадщини Європи від 03.10.1985 (далі — Конвенція 1985) встановила правові засади регулювання охорони об'єктів архіт. спадщини, передбачила можливість надання взаємної тех. допомоги у вигляді обміну досвідом та експертами, визначила форми діяльності конвенц. контр. механізму. Конвенція 1985, ратифік. Україною 20.09.2006, враховує особливості правових систем європ. д-в, конкретизує універс. міжнар.-правові норми щодо охорони об'єктів архіт. спадщини, зокрема положення прийнятої під егідою ЮНЕСКО *Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972* (далі — Конвенція ЮНЕСКО 1972). Матер. сфера дії Конвенції 1985 не поширюється на природ. спадщину, а виключно на об'єкти архіт. спадщини Європи як складову спільної спадщини Європи, що поєднує всі форми культ. спадщини в Європі. Крім того, вона не визначає властивостей, обов'язково притаманних об'єктам архіт. спадщини, що можна простежити на прикладі Конвенції ЮНЕСКО 1972. Зрештою, одним з визначальних факторів збереження і використання культ. спадщини є необхідність урахування правового статусу архіт. спадщини, встановленого Конвенцією 1985, під час планування, реконструкції та забудови міст і сіл.

Рамкова конвенція РЄ про значення культ. спадщини для сусп-ва від 27.10.2005 (далі — Рамк. конвенція 2005) розвиває і модернізує засади культ. політики на загальноєвроп. рівні, закладені Європ. культ. конвенцією 1954, містить новітні підходи до забезпечення охорони й використання культ. спадщини, зокрема визначає методологію правового регулювання ширшого доступу до неї, а також запроваджує механізм моніторингу виконання її положень. Рамк. конвенція 2005, ратифік. Україною 19.09.2013, підкреслила важливість культ. спадщини всіх народів Європи, забезпечивши використання широкого підходу до поняття культ. спадщини, що ґрунтується на її соц.-екон. потенціалі та є основою формування і реалі-

зації ефект. культ. політики як на міжнар., так і на нац. рівнях.

Рамк. конвенція 2005 вирізняється концепт. новизною підходів до охорони та використання культ. спадщини, які полягають у тому, що 1) культ. спадщина розглядається як об'єкт індивід. прав, що дозволяє уникнути невизначеності через наявність різних дефініцій культ. спадщини, які містяться в тому чи ін. міжнар. договорі, шляхом посилення на їх основу в сфері прав людини та основопол. свобод; 2) право на користування культ. спадщиною розглядається як невід'ємна складова права на участь у культ. житті сусп-ва; 3) розвивається ідея спільної спадщини Європи, що ґрунтується на взаємодії з узгодженими демокр., політ. і соц. ідеалами РЄ для становлення ідеї спільної європ. відповідальності за культ. спадщину; 4) культ. спадщина Європи розглядається як культ. капітал, з якого через долучення людської майстерності та докладання зусиль походить багата і різноманітна культура сучас. Європи; 5) простежуються новітні тенденції, які засвідчують зростаючу важливість культ. спадщини для навкол. середовища та терит. ідентичності, що, у свою чергу, закладає основу для розвитку концепції культ. середовища; 6) ідея спільної спадщини Європи дозволила сформулювати концепт. підхід до поняття «спільнота спадщини», згідно з яким не може бути культ. життя без сусп-ва.

Прикметно, що Рамк. конвенція 2005, не виключаючи особл. підходів до окр. складових культ. спадщини, на відміну від попередніх міжнар.-правових актів РЄ у цій сфері, запроваджує нові методол. підходи до визначення ролі культ. спадщини у сусп-ві, передбачаючи не лише необхідність її збереження та охорони, а й використання, визначаючи його як один із важливих аспектів права на участь у культ. житті, як значущого фактора міжкульт. діалогу, культ. розмаїття та сталого розвитку, в т. ч. сталого екон. розвитку, за умови забезпечення поваги до її цілісності та збереження цінності.

Важливою умовою здійснення права на культ. спадщину, доступу до неї та її популяризації є забезпечення ефект. механізму його реалізації на практиці, вдосконалення

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

організац.-правових та ін. заходів у сфері виявлення, захисту, збереження, примноження, популяризації, охорони та використання культ. спадщини як основи нац. культури, нац. культ. надбання. Так, Рамк. конвенція 2005 закріпила право кожної людини, окремо чи колективно, на те, щоб користуватися культ. спадщиною і робити внесок у її примноження, а також відповідальність кожної людини, окремо чи колективно, за те, щоб поважати культ. спадщину ін. народів так само, як власну, а отже, і спільну спадщину Європи (п. а, б ст. 4).

Рамк. конвенція 2005 відрізняється від міжнар. договорів, прийнятих у цій сфері під егідою ЮНЕСКО. Так, стосовно матер. елементів спадщини, вона, на відміну від Конвенції ЮНЕСКО 1972, яка передбачила створення Списку цінностей, що розглядаються як всесвіт. спадщина, визначає культ. спадщину як єдиний комплекс і джерело сталого розвитку сусп-ва, не виключаючи особл. підходів до окремих її складових. Більше того, у Рамк. конвенції 2005 осн. увага приділяється значенню культ. спадщини в цілому, а не окр. її матер. чи нематер. елементів.

Невід'ємною складовою системи міжнар.-правової охорони культ. спадщини в рамках РЄ є конвенц. органи, що контролюють виконання д-вами — учасницями відп. конвенцій узятих ними міжнар.-правових зобов'язань. Кожна без винятку конвенція РЄ, що регулює питання культ. спадщини, передбачає створення контр. механізму. Відтак, у 2-й пол. 20 ст. у рамках РЄ почав формуватися інституц. механізм охорони культ. спадщини, представлений низкою конвенц. органів, наділених спец. функціями у цій сфері, діяльність яких визначається не комплексними зв'язками, а здебільшого предметними напрямками функціонування, як-от: Комітет експертів з питань культури, Комітет з питань культ. спадщини, Комітет експертів з питань археол. спадщини тощо. Конвенц. органи тісно співпрацюють зі статут. органами РЄ, передусім Комітетом Міністрів, якому вони підконтрольні та підзвітні.

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Важливим аспектом діяльності РЄ є здійснення пост. моніторингу та контролю за виконанням д-вами-членами взятих ними міжнар. зобов'язань з метою вжиття заходів стосовно забезпечення поваги кожної з них до Є. с. к. с., серед яких чільне місце посідають конвенц. норми з питань охорони та використання культ. спадщини. Вироблена у рамках РЄ система європ. міжнар. контролю за дотриманням д-вами-членами Є. с. к. с. має незбалансований характер, оскільки функції контр. органів дублюються, що зумовлює необхідність удосконалення зазначеної системи.

Внутр. аспект реалізації конвенц. норм РЄ у цій сфері має двоєдину суть, яку становлять, по-перше, формування системи зак-ва, увідповідненого принципам і нормам, закріпленим у конвенціях РЄ, а, по-друге, створення системи спеціаліз. держ. органів, компетент. з цих питань. Імплементация конвенц. норм РЄ у сфері культ. спадщини, що є організац.-правовою діяльністю д-ви з метою реалізації її міжнар.-правових зобов'язань, має законотворчий та правозастосовний аспекти, вона фактично охоплює весь комплекс заходів, пов'язаних із практ. реалізацією міжнар. зобов'язань д-ви. Проблема реалізації Є. с. к. с., *inter alia*, її конвенц. норм не обмежується форм. відповідністю їм законод. бази. Велике значення має факт. виконання д-вою взятих міжнар. зобов'язань, зокрема у формі правозастосовної практики.

РЄ завжди надавала великого значення культурі та освіті у вихованні поваги до культ. розмаїття при спільності європ. цінностей, у формуванні взаємної відкритості. Вивчення документів РЄ обов'язкового та рекомендац. характеру, а також інструментарію, до якого вона вдається на практиці, дозволяє виокремити низку спец. принципів у сфері культури, пропонуваній перелік яких є доволі повним, хоч і не вичерпним: охорона культ. спадщини; захист автор. прав; культура як складова розвитку; міжкульт. діалог і міжнар. культ. співробітництво; культ. політика; правовий статус і вільне пересування митців та їхніх творів

тощо. Спец. принципи РЄ у сфері культ. спадщини, серед яких право на культ. спадщину; право на участь у культ. житті; принцип спільної спадщини Європи; принцип визнання цінності культ. спадщини; реалізація права на користування та примноження культ. спадщини; відповідальність за культ. спадщину, становлять основу конвенц. норм РЄ у цій сфері. Зрештою, зазначені принципи розвиваються міжнар.-правовою практикою РЄ, практикою д-в-учасниць відповідних конвенцій, збагачуються доктрин. обґрунтуванням, набуваючи значення Є. с. к. с. як сукупності конвенц. норм, що діють у цій сфері, заг. принципів права, рекомендац. актів Комітету Міністрів РЄ і ПАРЄ, та юрисдикц. практики конвенц. контр. механізмів.

У контексті реалізації конвенц. норм РЄ у сфері культ. спадщини як основи Є. с. к. с. актуалізується необхідність концептуалізації пріоритет. напрямів міжнар. культ. співробітництва України на регіон. рівні з питань охорони та використання об'єктів культ. спадщини від пошкодження, руйнування або знищення. З прийняттям *Конституції України* розвиток і удосконалення вітчизн. зак-ва, що забезпечує правове регулювання сусп. відносин у сфері культ. спадщини, набули нового імпульсу. В Осн. законі закладено засадничі положення, зокрема, культ. спадщина охороняється законом (ст. 54), що засвідчує визнання її цінності, але не передбачено реалізації загальновизнаного права кожної людини на користування культ. спадщиною, що є одним з аспектів права на участь у культ. житті сусп-ва.

Особливості застосув. доктрини інкорпорації до конвенц. норм РЄ щодо культ. спадщини полягають як в їхній імплементації у внутр. правопорядки д-в, так і гармонізації їхнього зак-ва у цій сфері. Аналіз стану нац.-правової імплементації Україною конвенц. норм РЄ у сфері культ. спадщини свідчить про закріплення в її закві відповідних норм, проте важливо забезпечити належний рівень охорони та використання об'єктів культ. спадщини на практиці. Україна, як учасниця конвенцій РЄ у цій сфері, зобов'язалася забезпечити належну охорону об'єктів культ. спадщини, розміщених на її терит., адже від реалізації цього зобов'язання залежить, що

залишитися для прийдешніх поколінь — об'єкти культ. спадщини чи лише пам'ять про них. Охоронні заходи ґрунтуються на нормах внутр. зак-ва, насамперед Законах України «Про охорону культурної спадщини» 2000, що є базовим у цій сфері, «Про охорону археологічної спадщини» 2004, «Про культуру» 2010, які регламентують організац.-правові відносини у сфері культ. спадщини і спрямовані на забезпечення доступу до її об'єктів, втім, особл. актуальності набуває необхідність створення ефект. механізму реалізації їх положень. *Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010* визначив зовнішньополіт. пріоритети і нац. інтереси д-ви у сфері культ. спадщини.

Участь України на паритет. засадах у європ. культ. процесі сприяє усвідомленню значення нац. культ. спадщини і віднайденню конструкт. підходів на основі принципів і норм сучас. міжнар. права, до розв'язання проблем, наявних у сфері охорони та використання, збереження і примноження культ. спадщини. Однією з форм міжнар. співробітництва України є її участь у багатостор. конвенціях РЄ з питань охорони та використання культ. спадщини, що слугують дієвим інструментарієм гармонізації нац. зак-ва їх д-в-учасниць. Проблеми, пов'язані з культ. спадщиною, стали міжнародно значущими, їм приділяють все більше уваги як *Організація Об'єднаних Націй* та ЮНЕСКО, так і РЄ, яка активно займається ними у тісному співробітництві з *Європейським Союзом, Організацією з безпеки і співробітництва в Європі*, ін. міжнародними міжурядовими організаціями, що координують співробітництво д-в-членів у налагодженні міжкульт. діалогу між ними. З актуалізацією питання культ.-цивілізац. чинників сусп. розвитку РЄ послідовно урізноманітнює та вдосконалює форми і методи діяльності, спрямованої на збереження культ. розмаїття народів, надаючи допомогу д-вам-членам у запровадженні ними Є. с. к. с. у нац. зак-во та правозастосовну практику і забезпечуючи у такий спосіб формування єдиного європ. правового простору у сфері культ. спадщини.

Літ.: Акулєнко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. К., 2013; Птуха С.С.

Правові аспекти діяльності Ради Європи у сфері охорони та використання культурної спадщини: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2012; Птуха С.С. Понятійно-термінологічні колізії міжнар. права охорони культ. цінностей // Зовн. торгівля: право та економіка. 2009, вип. 4 (45); Greffe X. Concept study on the role of Cultural Heritage as the fourth pillar of Sustainable Development. Venice, 2012; Lehtimäki M. Cultural Heritage and Tourism. Potential, Impact, Partnership and Governance. Proc. III Baltic Sea Region Cultural Heritage Forum. Vilnius, 2007.

Л.Г. Фалалєєва

ЄВРОПОЛ (Європ. поліцейський офіс, англ. the European Police Office, Europol) — агентство ЄС, наділене повноваженнями у сфері підтримки та підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів д-в-членів, а також їхньої взаємної співпраці у боротьбі з усіма видами тяжких транснац. злочинів і тероризмом.

Ідея створення Європолу виникла під час підготовки *Маастрихтського договору 1992*. У процесі її обговорення серед д-в-членів переважала думка, що він має бути свого роду міжурад. «Європейським інформаційним домом», тобто без наділення його викон. повноваженнями. Зазначену ідею покладено в основу прийнятої у 1995 Конвенції про заснування Європолу (далі — Конвенція 1995). Проте ще до набуття нею чинності у 1999 д-ви-члени дійшли висновку, що його статус суттєво відрізнятиметься від нац. поліц. органів, а діяльність матиме велике значення для боротьби з організ. злочинністю в рамках ЄС. У прийнятому Радою ЄС Плані дій щодо боротьби з організ. злочинністю 1997 зазначалося, що Європол має бути наділений значно ширшими оперативними повноваженнями, що й було визначено в *Амстердамському договорі 1997*, який вніс зміни до *Маастрихт. договору 1992* та *Римського договору 1957*.

У 2002 Рада ЄС прийняла рішення про внесення змін до Конвенції 1995 згідно з положеннями ст. 30 зазначеного Договору. Зміни було внесено 3 протоколами, 2 з яких набули чинності 29.03.2007, а 3-й — 18.04.2007. Було розширено мандат Європолу додаван-

ням до нього проведення операт. дій спільними бригадами з представників нац. органів та Європолу, а також вказано різні форми його залучення до проведення слідчих дій компетент. нац. органами.

На протипагу Амстердам. договору 1997, зміни до устан. договорів ЄС, запроваджені *Лісабонським договором 2007*, створили передумови для подальшого делегування ЄС його д-вами-членами частини своїх суверен. прав у сфері боротьби з транснац. злочинністю. Цей Договір чітко визначив компетенцію Європолу, спрямовану на підтримання та підвищення ефективності діяльності поліц. органів та ін. правоохоронних органів д-в-членів. Їхня взаємна співпраця стосується: тяжких злочинів, що становлять загрозу для 2 чи більшого числа д-в-членів; тероризму; злочинів, що завдають шкоди спільним інтересам ЄС. Отже, компетенція Європолу охоплює не лише співробітництво у сфері боротьби з організ. злочинністю, а й співробітництво у сфері протидії всім видам тяжких транснац. злочинів.

На відміну від Амстердам. договору 1997, який наділяв Раду ЄС виключно функціями сприяння співпраці через Європол, Лісабон. договір 2007 уповноважує *Європейський парламент і Раду Європейського Союзу* за допомогою регламентів, прийнятих відповідно до звичайної законод. процедури, визначати структуру, порядок роботи, сферу діяльності та завдання Європолу. Відповідно можна визначити 2 види завдань Європолу: збирати, зберігати, опрацьовувати, аналізувати інформацію, що їй надають компетент. органи д-в-членів чи треті д-ви або їхні органи, та обмінюватися нею; координувати, організовувати й здійснювати слідчі та операт. дії, проваджені разом з компетент. органами д-в-членів чи у складі спільних слідчих бригад, а у разі необхідності — підтримувати зв'язок з Європолом. Операт. дії Європолу належить здійснювати у взаємодії та за погодженням з органами д-в-членів, терит. яких вони стосуються, причому застосув. примус. заходів становить виключну компетенцію нац. органів.

Лісабон. договір 2007 удосконалив контр. механізм ЄС та його д-в-членів за діяльністю Європолу. Цей контроль здійснює Європ. парламент разом з нац. парламентами д-в-членів. У такий спосіб посилюється політ. контроль за діяльністю Європолу як у сфері збирання, опрацьовання та зберігання інформації, так і при виконанні слідчих та операт. дій на нац. і європ. рівнях. Саме Лісабон. договір 2007 уможливив удосконалення правової бази функціонування Європолу: Конвенцію 1995 було замінено Рішенням Ради ЄС 2009/371/ЈНА від 06.04.2009 «Про заснування Європейського поліцейського офісу (Європолу)».

Причиною зміни засад функціонування Європолу, який відповідно до Рішення 2009/371/ЈНА є правонаступником попереднього Європолу, є труднощі, що виникли у зв'язку з процедурою внесення змін до Конвенції 1995. Європол не може ефективно функціонувати, якщо зміни до його устан. акта зможуть набути чинності лише через 4 або 5 років після їх погодження на найвищому політ. рівні. Натомість процедура внесення змін до рішення Ради ЄС триває від 1 до кількох місяців, що дає змогу визначити його компетенцію залежно від встановлених політ. пріоритетів.

Рішення Ради ЄС 2009/371/ЈНА визначило нову структуру і мандат Європолу, який здобув статус агентства ЄС. Набуття цього статусу змінює джерело його фінансування. Якщо раніше його фінансували безпосередньо д-ви-члени, то, відповідно до Рішення 2009/371/ЈНА, Європол фінансується з бюджету ЄС. Це, у свою чергу, зумовило посилення ролі Європ. парламенту через бюджет. контроль і отримання ним можливості блокування в останній інстанції частини бюджету Європолу. Останній продовжує очолювати директор, який призначається кваліфік. більшістю голосів Радою ЄС на 4-річний термін. Реалізуючи свої повноваження, директор спирається на адміністрацію в складі 3 його заступників, що займається виконанням бюджету та здійснює представницькі функції.

Адм. рада Європолу (раніше до неї входило по 1 представнику від кожної д-ви-члена) складається з делегацій від кожної д-ви-члена, які мають 1 голос. Посилила-

ся роль *Європейської комісії*, яка раніше мала статус спостерігача, а тепер має 6 голосів при прийнятті бюджету чи робочої програми і 3 голоси при ухваленні рішень з ін. питань. Адм. рада засідає щонайменше двічі на рік (але не більше ніж 4 рази), а її рішення приймаються більшістю у 2/3 голосів (раніше вони приймалися одностайно). З трансформацією Європолу в агентство ЄС його персонал здобув статус персоналу ЄС, на який поширюються відп. каналу регламенту.

Європол зобов'язаний підтримувати зв'язок зі створеними в кожній д-ві-члені нац. відділеннями, які виступають єдиним органом зв'язку між ним і компетент. органами д-ви-члена. Нац. відділення уповноважені забезпечувати Європол інформацією, необхідною для здійснення його діяльності, робити запити на вимогу нац. компетент. органів щодо надання Європолу консультацій, інформації чи здійснення того чи ін. аналізу.

На підставі положень Лісабон. договору 2007 Рішення Ради ЄС 2009/371/ІНА розширило компетенцію і завдання Європолу. Так, його компетенція охоплює боротьбу з організ. злочинністю, тероризмом та ін. видами тяжких злочинів (ст. 4), перелік яких визначено у Додатку. Тяжкими злочинами крім організ. злочинності й тероризму є також убивство, збройне пограбування, шахрайство, звалтування тощо. Отже, компетенція Європолу поширюється на тяжкі злочини, які не мають ознак організ. злочину. Це полегшує надання Європолом підтримки д-вам-членам у розслідуванні транснац. злочинів, оскільки виключається така умова надання цієї підтримки, як відповідність критеріям тяжкого злочину, які на початкових стадіях розслідування часто важко виявити.

Згідно з Рішенням Ради ЄС 2009/371/ІНА, завданнями Європолу є: збирання, опрацювання та аналіз інформації; повідомлення компетент. органів д-в-членів (через нац. відділення) щодо будь-яких деталей кримін. злочинів, які стосуються цієї д-ви; надання допомоги у проведенні кримін. розслідувань, у т. ч. ініціювати чи координувати розслідування і давати поради щодо створення спільних слідчих бригад в окр. випадках; здійснення розвідувальної

та аналіт. підтримки д-в-членів у зв'язку з проведенням значних міжнар. подій (заходів); розвиток спец. знання компетент. органів д-в-членів щодо слідчих процедур і методів запобігання злочинності; тренування персоналу, в т. ч. у співробітництві з Європ. поліц. коледжем; спрощення надання тех. допомоги між д-вами-членами та виконання функцій центр. офісу в боротьбі з підробленням євро. Важливим нововведенням є право одержувати інформацію від приват. установ з метою її використання в процесі виконання завдань Європолу.

Європол може брати участь у спільних слідчих бригадах (далі — ССБ), створених д-вами-членами згідно зі ст. 1 Рамкового рішення 2002/465/ІНА від 13.06.2002 «Про спільні слідчі бригади», ст. 13 Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах між державами — членами ЄС 2000 та ст. 24 Конвенції про взаємну допомогу та співробітництво між митними адміністраціями 1997.

Участь Європолу в ССБ можлива лише в разі виконання певних умов. По-перше, залучення цього агентства має здійснюватися на основі запиту 1 чи кількох д-в-членів, представлених у ССБ. По-друге, до складу ССБ мають входити представники принаймні 2 д-в-членів, з якими Європол уклав угоду про співробітництво. По-третє, злочини, щодо яких проводиться слідчі дії ССБ із залученням Європолу, мають не виходити за рамки мандата останнього.

Роль Європолу в ССБ має підтримувальний характер, а специфіка залучення полягає в: участі у всіх сферах діяльності ССБ та обміні інформацією з ними; інтеграції персоналу Європолу до складу бригади (його офіс. представники мають виконувати свої завдання під проводом керівника ССБ); прямому зв'язку між членами ССБ та представниками Європолу (зокрема, обмін інформацією); обмеженому використанні інформації, отриманої представниками Європолу в результаті участі в ССБ (розміщення такої інформації в комп'ютери-

ЄВРОПОЛ

зованій інформ. системі Європолу можливе лише за згодою д-ви-члена, яка надала цю інформацію); відсутності імунітету, який мають службовці ЄС (на них поширюється нац. зак-во д-ви-члена, що приймає); забезпеченні членів ССБ швидкою і безпечною телекомунікац. мережею, аналіт. (щодо кримін. характеру угруповань, їхньої ролі та рівня загрози з боку цих орг-цій) та логістичною (щодо орг-ції зустрічей, забезпечення перекладу, експертизи) підтримкою. Обмеження участі Європолу в діяльності ССБ полягає у забороні брати участь у будь-яких примус. заходах, зокрема обшуку помешкання чи допиті підозрюваного.

Європол має власну систему оброблення даних, яка складається з Інформ.системи Європолу (англ. European Information System, далі — ІСЄ), аналіт. робочих карток (англ. analysis work files) та системи індексації. Крім того, Рішення Ради ЄС 2009/371/ЖНА наділяє установу правом засновувати ін. системи опрацювання персон. даних. ІСЄ призначена для опрацювання виключно даних, необхідних для виконання Європолом своїх завдань. Дані, що містяться в ІСЄ, мають стосуватися осіб, які відповідно до нац. права д-ви-члена, на терит. якої було скоєно злочин, визнані винними чи підозрюються у скоєнні злочину або стосовно яких є переконливі підстави вважати, що вони скоїли злочин, що охоплюється компетенцією Європолу. Інформація щодо зазначених осіб може включати лише дані стосовно імені, дати та місця народження, національності, статі, місця проживання, професії, ідентифікац. та паспорт. даних, номерів страховки та ін. характеристики, необхідні для ідентифікації особи, зокрема ДНК, а також подробиць і засобів скоєних чи запланованих кримін. злочинів, підозри щодо участі у кримін. угрупованнях тощо. Право на внесення даних до ІСЄ та їх видалення мають нац. відділення, офіцери зв'язку (направлені д-вами-членами до Європолу), директор та його заступники, а також наділений відп. повноваженнями персонал Європолу.

Рішення Ради ЄС 2009/371/ЖНА передбачає створення посади Офіцера із захисту даних, який є незалежним при виконанні своїх функцій і має доступ до всіх даних, що обробляються Європолом. Осн. його завданням є забезпечення законності та дотримання положень цього Рішення щодо роботи з персон. даними. Водночас кожна д-ва-член створює нац. нагляд. орган, який відповідає за незалежний моніторинг (здійснюється відповідно до норм нац. права), розміщення, виправлення, скасування чи надання д-вами-членами Європолу персон. даних, а також здійснює контроль за дотриманням осн. норм щодо захисту цих даних. Нагляд за дотриманням Європолом прав особи в процесі розміщення, опрацювання та використання даних здійснює незалежний Спільний нагляд. орган, що складається з 2 представників нац. нагляд. органів д-в-членів, які призначаються на 5-річний термін.

Європол має право доступу до ін. інформ. систем ЄС, зокрема Візової інформ. системи (регулюється Рішенням Ради ЄС 2008/633/ЖНА від 23.06.2008 «Про доступ до Візової інформаційної системи компетентних органів держав-членів та Європолу в цілях попередження, виявлення і розслідування терористичних та інших тяжких кримінальних злочинів») та Шенген. інформ. системи (регулюється Рішенням Ради ЄС 2007/533/ЖНА від 12.06.2007 «Про заснування, функціонування та використання другого покоління Шенгенської інформаційної системи»).

Європол має право, у разі потреби, співпрацювати з третіми д-вами, міжнар. орг-ціями, у т. ч. створеними на основі міжнар. договорів між 2 чи кількома д-вами, а також *Міжнародною організацією кримінальної поліції* (Інтерпол). Це співробітництво здійснюється на основі двостор. договорів, що укладаються (після їх схвалення Радою ЄС, яка попередньо консультується з Адм. радою Європолу) між Європолом та вказаними акторами. Вони регулюють питання щодо обміну операт. стратег. чи тех. інформацією, зокрема персон. даними.

У 2009 підписано Угоду між Україною та Європолом про стратег. співробітництво (ратифікована Законом України № 2576-VI

від 05.10.2010), яка має на меті посилити співробітництво д-в — членів ЄС, що діють через Європол, з Україною в запобіганні тяжким злочинам транснац. характеру, їхньому виявленні, припиненні та розслідуванні у сферах, визначених мандатом Європолу, шляхом обміну стратег. (щодо заходів та засобів боротьби зі злочинами, нових способів скоєння злочинів, маршрутів осіб, причетних до злочинів, оцінки загроз тощо) й тех. (щодо засобів посилення адм. і правоохорон. структур, експерт.-кримін. методів та слідчих процедур, методів навчання посад. осіб тощо) інформацією. Ця Угода не уповноважує передавати дані, що стосуються встановленої особи чи особи, яку необхідно встановити. Обмін інформацією, визначеною Угодою, здійснюється між Європолом та МВС України і, якщо вони вважають за необхідне, може включати прямий обмін інформацією з ін. компетент. правоохорон. органами. Інформація, обмін якою здійснюється на підставі письм. звернень про надання допомоги, використовується лише для цілей співробітництва сторін та під час розслідування, кримін. переслідування, запобігання кримін. правопорушенням і процес. дій, пов'язаних з кримін. справами. Обмін інформацією не стосується питань взаємного надання правової допомоги в кримін. справах, оскільки в таких випадках застосовуються положення відп. угод про правову допомогу.

Лит.: Council Decision 2009/371/JHA of 6 April 2009 establishing the European Police Office (Europol) // Official Journal L 121/37 of 15.05.2009; *The Treaty of Lisbon*, 13.12.2007 // Official Journal C 306/50 of 17.12.2007; Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про стратегічне співробітництво від 4 грудня 2009 // http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_954.

З.М. Макаруха

ЄВРОТУНЕЛЬ 2007 (Eurotunnel) — справа *Постійної палати третейського суду* (ППТС), ініційована компаніями «Channel Tunnel Group Limited» і «France-Manche S.A.» проти урядів Великої Британії та Франції. Часткове рішення у цій справі було винесено 30.01.2007.

Справа «Євротунель» є однією з найцікавіших діагональних справ, розглянутих під егідою ППТС. Позивачі — компанії «Chan-

nel Tunnel Group Limited» і «France-Manche S.A.» — вважали, що уряди Великої Британії та Франції порушили обов'язок щодо захисту тунелю від вторгнень незаконних іммігрантів і неправомірно надали субвенції т-ву «SeaFrance», що конкурувало з тунелем. Заг. сума позову становила бл. 460 млн фунтів стерлінгів.

Договір про будівництво і експлуатацію тунелю під Ла-Маншем (далі — Договір) було підписано 12.02.1986 у Кентербері. Згідно з ним, Британія і Франція зобов'язалися дозволити будівництво і експлуатацію тунелю приват. т-вами (концесіонерами). Тунель мав фінансуватися без залучення уряд. фондів і гарантій. Для спостереження за діяльністю концесіонерів було створено міжурид. комісію. Концесійний контракт (далі — Контракт) було підписано 14.03.1986. Тунель почав працювати в 1994. За деякими оцінками, він є найбільшим інфраструктурним проектом, профінансованим приват. фондами (сума залученого капіталу становила бл. 16 млрд євро).

Перша вимога позивачів стосувалася захисту тунелю від незаконних проникнень. У 1999—2003 імміграція на півночі Франції була серйозною проблемою. Іммігранти, які прагнули потрапити до Великої Британії через порт Кале або тунель, тисячами прибували з Косова, Афганістану, Іраку та Сомалі. Чимало з них знаходили притулок в імміграц. центрі Сангат (Sangatte), розташованому на відстані 2,5 км від входу в тунель. Центр Сангат, створений у 1999, фінансувався франц. урядом і перебував під управлінням франц. Т-ва Червоного Хреста. Починаючи з верес. 2000 позивачі вимагали його закриття. У 2002 уряди домовилися закрити його, а Велика Британія погодилася прийняти його резидентів. На думку позивачів, спроби проникнення на терит. терміналу ускладнювали роботу тунелю, що вимагало витрат для вжиття дод. заходів захисту.

Велика Британія поширила на позивачів режим цив. відповідальності, передбачений Законом 1999 (Immigration and Asylum Act) стосовно перевізників: за кожного перевезеного мігранта міг бути призначе-

ний штраф розміром 2 тис. фунтів стерлінгів. З жовт. 2001 по лют. 2002 на концесіонерів було накладено санкції заг. розміром 388 тис. фунтів стерлінгів (проте врешті-решт їх було скасовано). У 2002 Велика Британія заявила про відмову від застосув. до позивачів цього режиму, також поширивши на них дію Закону про імміграцію 1971. Позивачі сплатили бл. 117 тис. фунтів стерлінгів за затримання і повернення деяких іммігрантів.

Друга вимога позивачів стосувалася допомоги франц. т-ву «SeaFrance», що здійснює транскорд. перевезення. У 1999 за схваленням уряду було проведено його рекапіталізацію, в рамках якої SNCF (держ. підприємство залізн. транспорту) надало «SeaFrance» 2 нових судна вартістю 24,4 млн євро в обмін на 1 млн 600 тис. акцій. Крім того, «SeaFrance» придбало 2 ін. судна в рамках режиму фіск. звільнення та користувалося ін. привілеями.

Спочатку Суд розглянув питання про існування спору, пов'язаного з допомогою «SeaFrance». Оскільки концесіонери висловлювали свою занепокоєність лише франц. уряду, Суд визнав наявність спору між концесіонерами та Францією, проте не визнав його наявності між ними і Великою Британією. Суд послався на ст. 47 Статей про відповідальність д-в, вказавши, що питання про солідарну відповідальність у цьому випадку не є проблемою. Гол. характеристика концепції солідарної відповідальності полягає в тому, що до кожного з дебіторів може бути пред'явлено вимогу про сплату всієї суми боргу, а питання його розподілу вирішується між ними. Інакше кажучи, особа, яка несе солідарну відповідальність, приймає ризик неплатоспроможності партнера, його зникнення або неможливості притягнення до суду. В цьому випадку таких ризиків немає. Одночасно важливо встановити, чи є обов'язки урядів за Конtrakтом спільними, чи індивід. Проаналізувавши Договір і Контракт, Суд дійшов висновку про відсутність у концесіонентів (відповідачів) спільної і солідарної відповідальності. Питання про пред'яв-

лення конкр. порушень Контракту тій чи ін. д-ві або їм обом залежить від конкр. порушеного зобов'язання і всіх супутніх обставин (п. 187).

Вимога, що стосується Сангату, спіралася на 4 аргументи. Відповідно до 1-го, уряди не забезпечили поліц. і прикорд. контроль, необхідний для захисту тунелю. Згідно з 2-м, надавши фін. та ін. допомогу терміналу SNCF і порту Кале, уряди дискримінували позивачів. Відповідно до 3-го, уряди порушили франц. і англ. право, що застосовувалося до Контракту. Згідно з 4-м, Велика Британія поклала на позивачів необгрунтовану відповідальність.

Уряди посилалися на положення Контракту, згідно з яким тунель слід будувати й експлуатувати без залучення уряд. фондів і гарантій, якими б не були ризики концесіонерів. Відповідачі стверджували, що вони прийняли ризики екон. характеру і ризики, пов'язані з діями третіх осіб, але не ризики невиконання урядами власних зобов'язань за Контрактом. Суд погодився з цим міркуванням.

Відповідно до Контракту концесіонери можуть вільно визначати свою комерц. політику, а концесіонери не повинні втручатися в експлуатацію тунелю чи переривати її. Суд визнав, що ці гарантії розраховано на ситуації ін., ніж та, яка виникла у зв'язку з центром Сангат. Втручання також не мало місця, оскільки дії іммігрантів не можуть бути присвоєні відповідачам, і їх навряд чи можна розглядати як акти втручання (навіпаки, іммігранти були зацікавлені у функціонуванні тунелю).

Відповідно до положень Сангатського протоколу 1991, уряди повинні були спільно здійснювати прикорд. контроль, який означає, що пасажир проходить виїзний і в'їзний контроль у пункті відправлення. Уряди вважали, що в цьому випадку йдеться про зобов'язання поведінки, а не про зобов'язання результату. Суд визнав, що проблема полягає не в ефективності прикорд. контролю. Майже всі дії мігрантів відбувалися за межами зони контролю, метою якого було прискорення руху, а не підтримання порядку за межами цієї зони і не забезпечення безпеки терміналу та потягів.

Позивачі посилалися на обов'язок урядів координувати свої дії і створювати

необхідну інфраструктуру, а також на обов'язок Комісії вживати заходів, необхідних для здійснення концесії. Суд визнав, що відкриття центру Сангат поблизу терміналу було правомірним. Для вирішення проблеми припливу біженців потрібно було щось робити, з гуманіт. погляду не можна було залишати їх ночувати на вулицях Кале. До того ж складно було очікувати такої великої кількості резидентів Центру. Проте в період з осені 2000 по 1-шу пол. 2001 кількість проникнень у термінал тунелю різко зростає, і Центр фактично почали використовувати як базу для здійснення злочинної діяльності. У цей період Комісія мала вжити необхідних заходів, проте вона цього не зробила і, навпаки, шукала можливість перекласти відповідальність на концесіонерів. Дійсно, концесіонери мають обов'язок з гарантування безпеки, однак цей обов'язок не є виключним і не охоплює зовн. периметр терміналу. Концесіоненти мали вжити більш рішучих заходів для боротьби з незаконними проникненнями. Збитки, завдані позивачам унаслідок незаконних проникнень, є результатом невиконання відповідачами своїх зобов'язань. У зв'язку з цим позивачі мають право на відшкодування.

Велика Британія стверджувала, що відповідальність повинна нести тільки Франція, оскільки все, що не було зроблено, мало бути зроблено у Франції і не вимагало співпраці з боку Великої Британії. На думку Суду, незважаючи на те, що поліц. функції у Франції може здійснювати тільки франц. влада, глобальна відповідальність за безпеку тунелю не може бути розділена. Обидві д-ви мали забезпечувати вжиття Комісією необхідних заходів; упущення Комісії одночасно означає упущення д-в. Цей висновок правильний ще й тому, що Велика Британія була гол. бенефіціаром заходів, здійснених у франц. терміналі. Архіви Комісії свідчать, що Велика Британія не заявляла рішучих заперечень проти політики Франції з цього питання, і, отже, навряд чи вона може стверджувати, що вжила всіх можливих заходів для його вирішення. Таким чином, Велика Британія також є відповідальною.

Другий аргумент стосувався *дискримінації*. На думку Суду, Контракт не містить

заг. зобов'язання концесіонерів дотримуватися принципу недискримінації відносно різних операторів у частині забезпечення безпеки. Зацікавлені власті самі визначають заходи, яких слід уживати для підтримання порядку і запобігання вторгненням. За невиконання таких заходів необхідно нести відповідальність, однак сам факт диференц. підходу до різних операторів у частині забезпечення безпеки не є порушенням.

Третій аргумент стосувався порушень франц. та англ. права. Суд зазначив, що він не уповноважений застосовувати нац. або комунітарне право. Зобов'язання за Контрактом не є зобов'язаннями за нац. правом; правом Контракту є міжнар. право. Вимога, що стосується Сангату, пов'язана з Контрактом, а не з нац. правом.

Четвертий аргумент стосувався необгрунтованої відповідальності за англ. правом. Суд зазначив, що порушення Контракту було б невиконання Великою Британією її зобов'язань щодо здійснення поліц. контролю, і це стало б підставою для притягнення позивачів до цив. відповідальності (у результаті цього позивачі опинилися б у ситуації, коли їм довелося б платити двічі). Однак таку цив. відповідальність стосовно позивачів не було реалізовано. Позивачі стверджували, що від них вимагали компенсувати витрати із затримання та повернення мігрантів, що опинилися на англ. терит. внаслідок упущень урядів. На думку Суду, ці витрати доречно розглядати як різновид збитків, а не як самост. підставу відповідальності.

Суд відхилив вимогу, пов'язану з допомогою т-ву «SeaFrance». У Контракті міститься лише зобов'язання не фінансувати ін. подібний тунель. Тому Контракт не зачіпає більш широкого питання про конкуренцію між усіма перевізниками через Ла-Манш. І все ж таки відп. питання може бути порушено в рамках комунітарних ін-тів.

Рішення у справі «Євротунель» містить аналіз правових ін-тів і норм, спільних для міжнар. та нац. права (принцип пропорційності, солідарна відповідальність, недискримінація тощо). Воно є найважливі-

шим актом, що зачіпає проблему незаконної міграції, поряд з Консулт. висновком Міжамер. суду з прав людини про правове становище і права мігрантів без документів від 17.09.2003.

К.О. Савчук

ЄВРОЮСТ (Європейське бюро судової співпраці; англ. Eurojust — European Judicial Cooperation Unit) — орган *Європейського Союзу*, наділений повноваженнями щодо підтримки і зміцнення координації та співпраці органів слідства та обвинувачення д-в-членів у сфері боротьби із серйозними транскорд. злочинами.

Відповідно до рішення *Європейської ради*, прийнятого у 1999 в м. Тампере (Фінляндія) з метою стимулювання і поліпшення координації та співробітництва між компетент. суд. органами д-в — членів ЄС у кримін. справах, було погоджено створення Євроюсту у складі прокурорів, суддів або офіцерів поліції, наділених еквівалент. компетенцією, які делегуються кожною д-вою — членом ЄС з урахуванням особливостей їхніх нац. правових систем. Спочатку, однак, 14.12.2000 було створено Про-Євроюст (який розпочав свою діяльність у будівлі *Ради Європейського Союзу* у Брюсселі) як круглий стіл представників органів обвинувачення д-в-членів, що стало апробацією концепції функціонування Євроюсту.

Терорист. акти, вчинені 11.09.2001 у США, стали каталізатором прийняття Радою рішення 2002/187 від 28.02.2002 «Про заснування Євроюсту з метою посилення боротьби з серйозними злочинами». Згідно з цим рішенням, Євроюст є пост. органом, наділеним правосуб'єктністю (місцеперебування — м. Гаага, Нідерланди), що складається з нац. членів — суддів чи прокурорів, призначених д-вами-членами. Сутність концепції його діяльності полягає в тому, що експерти — представники усіх д-в-членів працюють разом, маючи змогу спілкуватися як на особистому, так і на профес. рівні без будь-яких бюрократ. перепон. Оскільки кожен нац. член виступає

експертом у сфері матер. та процес. кримін. права своєї країни, відбувається швидкий і безпосередній обмін інформацією з ін. членами Євроюсту. У свою чергу, пост. контакти нац. членів з д-вами-членами, представниками яких вони є, забезпечують зв'язок Євроюсту з різними нац. органами правосуддя.

З часу свого заснування Євроюст пройшов шлях трансформації як щодо кількісного складу нац. членів у зв'язку з розширенням ЄС, а також обсягу фінансування, так і стосовно його залучення до европ. суд. співробітництва, що вимагало перегляду окр. положень рішення Ради 2002/187. Тому 16.12.2008 вона прийняла рішення 2009/426 «Про зміцнення Євроюсту та внесення змін до рішення Ради 2002/187», цілями якого є зміцнення операт. здатності Євроюсту, інтенсифікація обміну інформацією між зацікавленими сторонами, спрощення співробітництва між нац. органами та Євроюстом і зміцнення співробітництва з партнерами та третіми країнами.

Євроюст складається з нац. членів (прокурорів, суддів чи офіцерів поліції), кожен з яких має зазвичай 1 заст. та помічника (можуть представляти нац. члена або заміняти його), що працюють на пост. основі. Нац. члени, кожен з яких має 1 голос, становлять Колегію Євроюсту, яка приймає рішення більшістю у 2/3 голосів. Діє також Секретаріат на чолі з директором. З метою розслідування та покарання серйозних злочинів, що стосуються 2 або більшого числа д-в-членів, цілі Євроюсту крім заг. підтримки компетент. органів д-в-членів у належному здійсненні ними своїх повноважень є двоякими: по-перше, стимулювати й поліпшувати координацію між органами слідства та обвинувачення д-в-членів, що полягає переважно у збиранні й передаванні відп. інформації у кримін. справах, забезпеченні правової експертизи нац. кримін. зак-ва чи орг-ції координац. зустрічей; по-друге, поліпшувати співробітництво між компетент. органами д-в-членів, зокрема шляхом спрощення виконання запитів і рішень у сфері суд. співробітництва, у т. ч. інструментів, що ґрунтуються на принципі взаємного визнання. Крім того, на запит однієї з д-в-членів Євроюст може надавати допомогу в процесі розслідування чи по-

карання злочинів, що стосуються лише цієї д-ви-члена та третьої д-ви (за умов наявності угоди про співробітництво між Євроюстом та відп. третьою д-вою). Таку саму допомогу надають на запит однієї з д-в-членів чи *Європейської комісії* щодо розслідування чи покарання злочинів, які стосуються лише цієї д-ви-члена та ЄС.

Компетенція Євроюсту охоплює усі види злочинів, на які поширюється компетенція *Європолу*, а саме — тероризм, торгівля наркотиками, торгівля людьми, підробка та відмивання грошей, торгівля ядер. і радіоакт. матеріалами, контрабанда мігрантів тощо — і додатково нову групу злочинів, зокрема комп'ютерні злочини, шахрайство та корупцію, екол. злочини, участь у злочинних орг-ціях, а також ін. види злочинів, щодо яких Євроюст, згідно з його цілями, надає допомогу в процесі розслідування та покарання на запит компетент. органів д-в-членів.

Євроюст виконує свої завдання через 1 чи кількох нац. членів або як Колегія, а саме, на вимогу 1 чи кількох нац. членів або коли йдеться про розслідування чи покарання, що можуть впливати на рівні ЄС, або якщо справа торкається цілей Євроюсту. Діючи через нац. членів, він може звернутися до компетент. органів д-в-членів з проханням про проведення розслідування чи забезпечення покарання, координування діяльності компетент. органів ін. д-в-членів, створення спільних розслідув. груп, забезпечення необхідною інформацією для виконання ним своїх завдань, здійснення спец. розслідув. заходів та будь-яких ін. заходів у цілях розслідування чи покарання. Європол зобов'язаний гарантувати обмін інформацією між компетент. органами д-в-членів щодо проведення розслідування чи покарання, а також надавати їм допомогу, забезпечуючи якнайкращу координацію їх діяльності, співпрацювати і консультуватися з *Європейською судовою мережею у кримінальних справах*.

Завданнями Євроюсту, який діє як Колегія, окрім вищезазначених є: надання допомоги Європолу, зокрема шляхом підготовки висновків щодо тих чи ін. його аналіт. матеріалів; орг-ції координац. зустрічей; підготовки письм. висновків для д-в-членів, що не мають обов'язкового ха-

рактеру, стосовно питань, пов'язаних з конфліктом юрисдикцій, чи труднощів, пов'язаних із виконанням запитів чи рішень, у т. ч. тих із них, що приймаються згідно з принципами взаємного визнання, тобто стосовно проблем, які не можуть бути вирішені за спільною згодою компетент. органів д-в-членів. Якщо компетент. органи д-в-членів, до яких звертається Євроюст як через нац. членів, так і як Колегія, приймуть рішення про відмову у виконанні вищезазначених запитів чи письм. висновків, вони зобов'язані негайно повідомити про це Євроюст, обґрунтувавши причини такої відмови, за винятком випадків, коли обґрунтування може зашкодити інтересам нац. безпеки чи безпеці особи. З метою виконання своїх завдань у термінових випадках Євроюст використовує можливості Постійно діючого зв'язку, який забезпечується через створений при ньому контакт. пункт і який передбачає цілодобове отримання і передавання запитів.

На відміну від рішення Ради 2002/187, відповідно до положень якого статус нац. членів визначається правом д-ви-члена, яка їх призначила, в рішеннях Ради 2009/426 включено вимогу гармонізації цього статусу стосовно повноважень щодо: доступу до нац. баз даних; обміну інформацією; термінових випадків; участі нац. членів у спільних слідчих командах; обсягу повноважень на нац. рівні, а також повноважень, які здійснюються за згодою з компетент. нац. органами. Так, термін перебування на посаді нац. членів не може бути меншим за 4 роки. З метою виконання завдань, поставлених перед нац. членами, останні мають бути забезпечені доступом до таких нац. баз даних, як нац. реєстр кримін. записів, реєстр заарештованих осіб, слідчі реєстри, реєстри ДНК, а також ін. реєстри, доступ до яких є необхідним у цілях виконання своїх повноважень. Кожна д-ва-член визначає характер і обсяг повноважень, наданих нац. члену у сфері суд. співробітництва, який не може бути вужчим, ніж визначений положеннями рішення Ради 2009/426. До звичайних (щоденних) повноважень

нац. члена належить отримання й передання інформації стосовно виконання запитів чи рішень у сфері суд. співробітництва, в т. ч. тих, що ґрунтуються на принципі взаємного визнання. У разі неналежного чи часткового виконання запиту нац. члени мають право звертатися до компетент. органів своєї д-ви з вимогою про вжиття дод. заходів для повного виконання запиту.

За згодою компетент. органів д-в-членів чи на їх прохання нац. члени уповноважені видавати запити та приймати рішення стосовно суд. співробітництва, виконувати їх, а також керувати у своїй д-ві розслід. заходами, які визнані Євроюстом необхідними як допомога цій д-ві. У термінових справах, коли неможливо вчасно визначити компетент. органи чи звернутися до них, нац. члени можуть діяти без згоди компетент. органів власних д-в-членів, якщо це стосується виконання запитів і рішень у сфері суд. співробітництва, в т. ч. тих, що ґрунтуються на принципі взаємного визнання. Нац. член має бути наділений правом звертатися з пропозиціями (проханням) до компетент. органів д-ви-члена щодо надання зазначених повноважень навіть у випадках, коли воно суперечить нормам конституції д-ви-члена чи основоположним принципам її системи судочинства (щодо поділу влади між поліцією, прокурорами та суддями; розподілу осн. обов'язків між правоохорон. органами або федерат. устрою цієї д-ви). Нац. члени мають право брати участь у спільних слідчих командах, до яких залучаються їх д-ви-члени. При цьому зак-во д-в-членів може містити вимогу про надання дозволу їхніми компетент. органами на участь нац. членів у таких командах. Крім того, д-ва-член визначає, в якій ролі залучено нац. члена — як представника нац. компетент. органу чи представника Євроюсту. Гармонізація статусу нац. члена, що діє як представник компетент. органу д-ви-члена, має велике значення в посиленні операт. здатності Євроюсту (зокрема, йдеться про надання повноважень у термінових справах), а отже, у спрощенні досягнення поставлених перед ним цілей.

Важливим нововведенням рішення Ради 2009/426 є створення у кожній д-ві-члені Нац. координац. системи (НКС) Євроюсту, яка має координувати роботу нац. відповід. осіб щодо: Євроюсту; питань боротьби з тероризмом; співробітництва з Європ. суд. мережею та представниками мережі спільних слідчих команд, контакт. особами мережі щодо боротьби зі злочинами проти людства та боротьби з корупцією. До завдань НКС, керівництво якою здійснює нац. відповід. за Євроуст особа, належать: забезпечення Системи менеджменту справ (робоча база особистих і неособистих даних) інформацією стосовно певної д-ви-члена; визначення органу (Євроуст чи Європ. суд. мережа), що є компетент. у наданні допомоги в тій чи ін. справі; надання допомоги нац. члену щодо визначення нац. органу, відповід. за виконання запитів чи рішень; налагодження тісних зв'язків з нац. відділенням Європолу. НКС є тим необхідним механізмом взаємодії між компетент. нац. органами та Євроюстом, який спрощує виконання завдань останнього в правових рамках д-ви-члена.

Крім звернень із запитом про допомогу стосовно надання тих чи ін. даних Євроуст і компетент. органи д-ви-члена зобов'язані забезпечувати одне одного інформацією, яка необхідна для виконання ними своїх завдань, чи результатами опрацювання даних, наданих д-вою-членом, а також зв'язком зі справами, розміщеними в базі особистих і неособистих даних. Відповідно до рішення Ради 2009/426, Євроуст має Систему менеджменту справ, що складається з тимчас. роб. файлів (зберігаються протягом часу, необхідного для виконання Євроюстом конкр. завдання) та індексу (посилання на роб. файл), які містять особисті й неособисті дані. Метою цієї системи є спрощення доступу до інформації та підтримка координації розслід. і каральних заходів, щодо яких Євроуст надає допомогу, а також моніторингу за законністю та відповідністю нормам *права Європейського Союзу* в процесі опрацювання персон. даних. Доступ до Системи менеджменту справ може бути обмеженим і повним. Так, обмежений доступ мають члени НКС — виключно до індексів або роб. файлів, створених нац. членом певної д-ви, та фіз. осо-

би, які можуть отримати доступ лише до даних, що безпосередньо їх стосуються, а в разі їх неточності чи неправдивості — звертатися до Євроюсту з проханням про виправлення чи знищення інформації. У свою чергу, нац. члени та їх заступники і помічники під час виконання своїх поточ. обов'язків мають повний доступ до роб. файлів, які вони можуть отримати, попередивши про їх відкриття офіцера із захисту персон. даних. Останній є членом персоналу Євроюсту (підпорядкований Колегії), але незалежний у виконанні своїх завдань, які полягають у забезпеченні законності роботи з персон. даними та дотримання положень рішення Ради 2009/426 щодо захисту цих даних. Моніторинг за діяльністю Євроюсту загалом у сфері опрацювання цих даних на предмет її відповідності положенням цього рішення здійснює окремо створений Спільний наглядовий орган (складається з суддів — представників д-в членів, які призначаються не з членів персоналу Євроюсту), який має повний доступ до всіх роб. файлів з персон. даними. Отже, система захисту персон. даних у рамках Євроюсту побудована на тих самих принципах і має таку саму структуру, що й відп. система, яка функціонує в рамках Європолу. Це сприяє спрощенню роб. контактів і розвитку співробітництва між зазначеними органами ЄС.

Важливим виміром діяльності Євроюсту крім співробітництва з компетент. органами д-в — членів ЄС є відносини з партнерами. Цю діяльність можна класифікувати на 3 групи: співробітництво з Європ. суд. мережею та ін. мережами ЄС у кримін. справах; відносини з інституціями, органами та агенціями ЄС та відносини з третіми країнами і міжнар. орг-ціями. Відповідно до ст. 25а рішення Ради 2009/426, Євроюст і Європ. суд. мережа у кримін. справах мають установити між собою «привілейовані» відносини, побудовані на консультаціях та взаємному доповненні, особливо між нац. членом, контакт. особою Європ. суд. мережі певної д-ви-члена та нац. відповід. за Євроюст та Європ. суд. мережу особами. Це співробітництво передбачає такі заходи: нац. члени повідомляють контакт. осіб Європ. суд. мережі про всі справи, які остатання може вирішити в кращий, ніж Єв-

роюст, спосіб; Секретаріат Мережі має становити частину персоналу Євроюсту і, функціонуючи, як окр. його підрозділ, відповідати за двостор. зв'язки; контакт. особи Мережі запрошуються (не на регулярній основі, а за принципом доцільності) на засідання Євроюсту. З метою виконання своїх завдань він розвиває відносини з інституціями, органами та агенціями ЄС, зокрема з Європолом, Європ. офісом з боротьби з шахрайством, ФРОНТЕКСом, інституціями, створеними в рамках Ради ЄС, зокрема Спільним ситуац. центром. Євроюст може укладати договори чи роб. домовленості із зазначеними агенціям та інституціями щодо обміну інформацією, в т. ч. персон. даними, і направлення до нього зв'язкових офіцерів. Ці договори чи роб. домовленості можуть укладатися лише після консультації зі Спільним нагляд. органом (щодо положень про захист персон. даних) та схвалення Радою ЄС, що діє кваліфік. більшістю голосів.

Особл. відносини закріплено в ст. 11 рішення Ради 2009/426 між Євроюстом та Європейською комісією, а саме, право останньої брати участь у тих сферах діяльності, що належать до її компетенції. Що стосується координації Євроюстом розслід. і каральних заходів, Комісія може бути залучена до забезпечення експертизи.

Окр. категорію відносин Євроюсту, що є зовн. виміром його діяльності, становлять відносини з третіми країнами та міжнар. орг-ціями, діяльність яких регулюється міжнар. правом, та ін. органами, створеними на основі двостор. і багатостор. договорів, а також Інтерполом. Вони здійснюються згідно з двостор. договорами щодо обміну інформацією. Договори про обмін інформацією, що містить персон. дані, укладаються Євроюстом з третьою країною за умови, що вона є стороною Європ. конвенції із захисту особистих даних 1981, або після отримання висновку про належний рівень забезпечення нею захисту персон. даних. З метою спрощення суд. співробітництва Євроюст може призначити зв'язкового суддю у третій країні (за її згодою).

Літ.: *Council Decision 2002/187/JHA* of 28 February 2002 setting up Eurojust with a view to reinforcing the fight against serious crime // *Official Journal L 63* of 06.03.2002; *Council Decision 2009/426/JHA* of 16 December 2008 on the strengthening of Eurojust and amending Decision 2002/187/JHA setting up Eurojust with a view to reinforcing the fight against serious crime // *Official Journal L 138/14* of 4.6.2009; *Helmberg M.* Eurojust and Joint Investigation Teams: How Eurojust can support JITs // *ERA Forum*, 2007, N 8; *The Treaty of Lisbon*, 13.12.2007 // *Official Journal C 306/50* of 17.12.2007.

3.М. Макаруха

ЕГОРОВ Сергій Олексійович (25.09.1946, м. Москва, РФ) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., дипломат, фахівець у сфері права збройних конфліктів та права міжнар. безпеки, суддя *Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди*.

Є. навчався на міжнар.-правовому ф-ті Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин МЗС СРСР (нині — *Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС РФ*), який закінчив у 1977. Протягом 1977—81 працював в Управлінні зовн. зносин Виконкому Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР.

Після закінчення у 1984 аспірантури в Дипл. академії МЗС СРСР (нині — *Дипломатична академія МЗС РФ*) захистив там канд. дис. на тему «Міжнародно-правовий захист цивільних об'єктів у період збройних конфліктів» (наук. кер. проф. Л.А. *Моджорян*, проф. О.С. *Пірадов*). Уся подальша діяльність Є. пов'язана з цим навч. закладом, в якому він працював старшим викладачем та доцентом каф. міжнар. права. У 1999 захистив докт. дис. на тему «Збройні конфлікти та міжнародне право». У 2001 йому присвоєно звання професора по каф. міжнар. права. Нині Є. очолює цю каф. і читає курс міжнар. публ. права. Про високий авторитет Є. свідчить те, що в період 2003—10 він був суддею Міжнар. кримін. трибуналу з Руанди, створеного у 1994 РБ ООН у рамках миротворчих заходів цієї Орг-ції (резол. РБ ООН 955). Він є членом Експерт. ради з міжнар. права при голові Держ. думи Федер. зборів РФ. Має дипл. ранг 2-го секретаря.

Як один із провідних фахівців з міжнар. права в Росії, Є. багато часу і сил віддає підготовці наук. кадрів з цієї спеціальності. Він — голова ради із захисту докт. дис. Дипл. академії МЗС РФ та член ради із захисту докт. дис. при *Інституті держави і права Російської академії наук*. Є. входить до складу редколегій видань «Російський ежегодник міжнародного права» та «Московський журнал міжнародного права»; член виконкому *Російської асоціації міжнародного права*.

Є. брав участь у численних міжнар. конф., семінарах та ін. форумах, на яких виступав з наук. доповідями з проблем співробітництва д-в з метою запобігання та врегулювання збройн. конфліктів, а також переслідування і покарання осіб, які скоїли *воєнні злочини*. Зокрема, він був учасником: рос.-амер. наук.-практ. семінару «Громадянське суспільство та збройні сили» (Сіетл та Москва, 1996); міжнар. конф. «Поширення знань про міжнародне гуманітарне право» (Казань, 1996); круглого столу «Ситуація навколо Союзної Республіки Югославія» (Москва, 1996); зустрічі Комісії з миротворчої діяльності СНД (Москва, 1999).

Сфера наук. інтересів Є. охоплює проблематику права збройних конфліктів та пов'язані з нею міжнар.-правові аспекти безпеки д-в. Ці актуальні у всі часи питання набули нового значення в умовах докорінних змін у характері міжнар. відносин, що сталися внаслідок розпаду СРСР та порушення у світі балансу сил, який встановився після *Другої світової війни*. У результаті у світі значно зросла кількість збройних конфліктів, в ході яких загинули і продовжують гинути мільйони людей, відбувається руйнування економік країн, втягнутих у ці конфлікти, та знищуються засади їх нац. державності.

У своїх працях Є. досліджує найактуальніші теор. проблеми права збройних конфліктів, висвітлюючи сучас. зміст таких важливих його категорій, як «міжнародний збройний конфлікт», «збройний конфлікт неміжнародного характеру», «інтернаціоналізований збройний конфлікт неміжнародного характеру», «національно-визвольна війна» як особл. вид міжнар. збройних конфлікту, співвідношення понять «стан війни» та «воююча сторона».

Значну увагу Є. приділив аналізу міжнар.-правових аспектів збройн. конфліктів на Кавказі та в ін. регіонах світу. Він досліджував політ.-правові аспекти вірмено-азерб. збройн. конфлікту навколо *Нагірного Карабаху*, грузино-осетин., грузино-абхазський, осетино-інгуський конфлікти, збройн. конфлікт на терит. Чеченської Респ., діяльність ООН та ОБСЄ у Закавказзі, особливості миротворчих операцій СНД, Придністровський конфлікт у Молдові, внутрішньотаджицький збройн. конфлікт.

Ряд праць Є. присвячено воєн. діям на терит. кол. Соціаліст. Федерат. Респ. Югославія, зокрема застосув. НАТО сили проти Союз. Респ. Югославія, що призвело до тяжких наслідків гуманіт. характеру, особливо в *Косові*. Ці дії забрали 240 тис. людських життів, переважно цив. населення, а понад 3 млн осіб стали біженцями. Терит. країни була «засіяна» 6 млн мін, на нейтралізацію яких необхідно щонайменше 60—70 років. «Наслідком війни, — підкреслює Є., — стало роз'єднання країни на «сербів», «косовських албанців», «мусульман» та «хорватів», які смертельно ненавидять один одного за саму лише національну належність». Справедливо зазначаючи, що в нинішню епоху більшість збройн. конфліктів мають неміжнар. характер, він наголошує, що вони супроводжуються величезними втратами передусім серед цив. населення, безпрецедент. масштабами знищення цив. об'єктів, що становлять систему життєзабезпечення будь-якого сусп.-ва. На його переконання, «в цих умовах безпека може бути гарантована політико-правовими засобами і лише на взаємній основі...». Про це, зокрема, свідчить міжнар.-правовий досвід проведення операцій у Сомалі, Боснії і Герцеговині, Руанді та ін., а також події в Косові.

Як зазначає Є., проблеми *війни* і миру, забезпечення нац. та міжнар. безпеки мають багато вимірів. Вони вже не зводяться виключно до воєн. аспекту, хоча він продовжує залишатися їх суттєвим компонентом, а все більше охоплюють економіку, екологію, демографію, технології тощо. Соц. конфлікт Є. розглядає як полісемантичне поняття. Залежно від конкр. обставин він може характеризуватися з позицій міжнар. або внутр. конфлікту, трансформуватися у збройн. конфлікт неміжнар. ха-

рактеру. Разом з тим, підкреслює Є., хоча об'єкт. функція конфлікту полягає у розв'язанні протиріч, він є не лише неприпустимим, а й злочинним як у світлі міжнар. права, так і внутр. права д-в.

Є. виступає за підвищення ролі ООН у міжнар.-правовому запобіганні та врегулюванні збройн. конфліктів, особливо нового типу. Він пропонує: встановити систему раннього запобігання, що ґрунтується на відп. соц.-екон. і політ. інформації та інтенсифікації системи «спеціальних представників» *Генерального секретаря ООН*, відповід. за раннє запобігання потенц. кризам; створити спец. орган, в якому мають бути представлені етн. та ін. групи населення, які утискаються, щоб вони могли вільно сформулювати свої вимоги, отримати рекомендації експертів та вести переговори; підвищити відповідальність РБ ООН за проведення ООН миротворчих операцій. Є. пропонує також створити спец. дисципліну — юрид. конфліктологію, що має досліджувати місце і роль міжнар.-правових та внутр.-правових заходів, здатних впливати на запобігання або врегулювання збройн. конфліктів.

Видається прийнятним підхід Є. до визнання в міжнар. праві *воюючої сторони*, за яким повстанці визнаються лише суб'єктом права збройн. конфліктів. Однак у будь-якому разі, зазначає він, «визнання повстанців як воюючої сторони виводить їх з політичної ізоляції...». Разом з тим він констатує, що «ні в доктрині, ні в практиці міжнародного права не існує загально визнаних критеріїв для визнання воюючою стороною, а також чіткого уявлення про правові наслідки такого визнання».

Загалом можна погодитися з оцінкою Є. *рівноправності і самовизначення народів принципу*, який розглядається таким, що прямо не забороняє відокремлення суб'єкта, права якого порушуються. Колект. право на самовизначення, підкреслює він, взаємопов'язане з правами та свободами окр. людини. Разом з тим повна реалізація народом цього права залежить від того, чи забезпечене в цій д-ві ефект. дотримання

**ЄДИНА КОНВЕНЦІЯ
ПРО НАРКОТИЧНІ ЗАСОБИ 1961**

прав і свобод відп. груп та індивідів, з яких складається народ. При цьому вибір критеріїв для визначення поняття «народ» має варіюватися відповідно до конкр. випадку.

Характеризуючи *невтручання у внутрішні справи держави принцип*, Є. звертає увагу на труднощі, пов'язані з об'єкт. встановл. того, коли має місце правомірне втручання у внутр. справи д-ви, напр. задля захисту прав людини, а коли — діяльність, спрямована на ослаблення влади центр. уряду з метою підкорити д-ву своїй волі; коли ведеться боротьба за самовизначення, а коли — скоюються незаконні, підривні дії та акти тероризму.

Є. запропонував внести зміни системного характеру до розд. XII «Злочини проти миру та безпеки людства» КК РФ 1997, що стосуються воєн. злочинів і охоплюють осн. положення права збройн. конфліктів. Він також сприяв удосконаленню рос. закла, спрямованого на визначення поняття «федеральна інтервенція» та порядку її здійснення з метою відновлення констит. ладу в суб'єктах РФ, а також для направлення військ. контингентів РФ для проведення миротворчих операцій за її межами.

Отже, своїми працями Є. збагатив доктрин. складові права збройн. конфліктів та права міжнар. безпеки, зокрема, визначивши пріоритет. напрями їх розвитку як на міжнар., так і нац. рівні. Вагомим є також його наук. доробок з проблематики мирн. врегулювання спорів, особливо розроблення поняття «міжнародний спір» та «принцип мирного розв'язання міжнародних спорів».

Осн. праці: «Защита гражданских объектов в международном праве» (1984); «Борьба СССР за гуманизацию законов и обычаев войны» (1985); «Региональные конфликты и международное право» (1988); «Вооруженный конфликт: право, практика, дипломатия» (1988, у співавт.); «Актуальные проблемы права вооруженных конфликтов» (2000); «International legal protection for persons hors de combat» (Міжнародно-правовий захист осіб hors de combat, 2009); «Law and Time» (У кн. «From Human Rights to International Criminal Law. Studies in Ho-

nour of an African jurist, the Late Judge Laity Kama / Des droits de l'homme au droit international penal. Etudes en l'honneur d'un juriste africain, feu le Juge Laity Kama», 2009). Є. — співавтор ряду рос. підруч. з міжнар. права, зокрема: «Международное право» (отв. ред. Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов, 2-е изд., 1998); «Международное право» (под ред. А.А. Ковалева, С.В. Черниченко, 2-е изд, 2006; 3-е изд., 2008); «International Law — A Russian Introduction» (eds V.I. Kuznetsov, B.R. Tuzmukhamedov, 2009); «Международное право» (отв. ред. В.И. Кузнецов, Б.Р. Тузмухамедов, 3-е изд., 2010); відп. ред. та один з авторів підруч. «Международное право» (5-е изд., 2014), підготовленого фахівцями каф. міжнар. права Дипл. академії МЗС РФ.

Літ.: *Российская ассоциация международного права. 1957—2007. Биографический словарь* / Отв. ред. С.В. Бахин. СПб., 2007.

В.Н. Денисов

ЄДИНА КОНВЕНЦІЯ ПРО НАРКОТИЧНІ ЗАСОБИ 1961 — багатостор. договір, спрямований на обмеження використання наркот. засобів виключно мед. і наук. потребами; замінив усі раніше прийняті міжнар. договори стосовно режиму міжнар. контролю над наркот. засобами (див. *Незаконний обіг наркотичних засобів і психотропних речовин*).

Є. к. про н. з. 1961 прийнято 30.03.1961 на спец. конф. ООН, що відбулася 24.01—25.03.1961 у Нью-Йорку. Конф. було скликано відповідно до резол. ЕКОСОП 689 J (XXVI) 1 від 28.07.1958. У її роботі взяли участь представники 73 д-в, у т. ч. УРСР, відп. спеціалізованих установ ООН (ФАО, ІКАО, МОП, ВООЗ), Пост. центр. опіумної комісії (створена Міжнар. опіумною конвенцією 1925), Контрольного органу з наркот. речовин (створений відповідно до Міжнар. конвенції про обмеження виготовлення та регламентацію розповсюдження наркот. засобів 1931), Орг-ції міжнар. співробітництва кримін. поліції, міжнар. неуряд. орг-цій (Міжнар. федерація жінок-юристів, Міжнар. конф. катол. благодійних установ).

Конвенція визначає «наркотичний засіб» як природ. та хім. речовини (напр., опій, листя кокаїнового куща, канабісу

тощо), які об'єднано за ступенем їх небезпечності у групи і включено до 4 списків, систематизованих залежно від застосовуваного до них режиму контролю (списки додаються до Конвенції).

Конвенція започаткувала механізм міжнар. контролю за використанням наркот. речовин як на міжнар., так і на внутрішньооправовому рівні д-в-членів. Осн. принцип контролю над міжнар. торгівлею наркот. засобами полягає в тому, що жодна д-ва не має права експортувати наркот. речовини в ін. д-ву без спец. згоди останньої. Переміщення наркот. засобів можливе лише: а) відповідно до законів і правил д-ви, до якої ввозять наркотики, та б) у межах спец. розрахунків для цієї д-ви. У Є. к. про н. з. 1961 визначено порядок розрахунків граничної межі заг. кількості кожної наркот. речовини щодо виготовлення та ввезення будь-якою д-вою (ст. 19, 21, 21 bis, 24).

Відповідно до ст. 31, д-ви за допомогою ліцензій контролюють увезення та вивезення наркот. засобів, за винятком випадків, коли таке ввезення й вивезення здійснюється держа. підприємством і контролюється особами та підприємствами, що його здійснюють. Кожна д-ва, що дозволяє ввезення чи вивезення наркот. речовин, має вимагати окр. свідоцтво на такі дії. У вільних портах і зонах д-ви мають здійснювати аналог. нагляд і контроль або застосовувати суворіші заходи. Передбачено порядок надання д-вами статистичних відомостей щодо виробництва, вживання та переміщення наркотиків (ст. 20). Щодо речовин, що не підпадають під дію Конвенції, але можуть бути використані для незакон. виготовлення наркот. засобів, д-ви мають ужити всіх можливих заходів нагляду. Дозволяється провезення наркот. речовин в обмеженій кількості в аптечках першої допомоги суден і літаків міжнар. сполучення, необхідних під час подорожей чи рейсів для надання невідкладної допомоги або в екстрених випадках (ст. 32).

Заходи боротьби з незакон. обігом наркотиків містяться в ст. 35 і мають здійснюватися, зокрема, з урахуванням констит., правових та адм. систем д-в-учасниць. Вони координують попереджувальні та репресивні заходи проти незакон. обігу і з цією метою можуть створювати відп. держ.

органи, співробітничати у проведенні міжнар. кампаній, спрямованих на боротьбу з незакон. обігом наркот. речовин. Повноваження щодо здійснення функцій міжнар. контролю надано 2 міжнар. органам: Комісії з наркот. засобів, що входить до складу ЕКОСОП, та Міжнар. комітету з контролю над наркотиками (ст. 5). Витрати Комісії та Комітету несе ООН у порядку, визначеному ГА ООН. Комісія розглядає всі питання, що стосуються цілей Є. к. про н. з. 1961, зокрема, вносить зміни до Списків наркот. речовин (для д-в зміни у Списках набувають чинності з дня отримання офіц. інформації про такі зміни), звертає увагу Комітету на будь-які обставини, що можуть стосуватися функцій Комітету, робить рекомендації щодо реалізації цілей Конвенції, в т. ч. програм наук. досліджень та обмінів наук. і тех. інформацією, звертає увагу д-в — не учасниць Конвенції на постанови та рекомендації Комісії тощо (ст. 8).

Міжнар. комітет з контролю над наркотиками складається з 13 осіб, серед них 3 — з мед., фармакол. або фармацевт. досвідом роботи. Комітет у співробітництві з урядами намагається обмежити культивування, виробництво, виготовлення та використання наркот. засобів у кількості, достатній для мед. і наук. цілей (ст. 9). Комітет має право давати д-вам рекомендації, виносити рішення та готувати доповіді. Одним із важливих повноважень Комітету є розгляд і затвердження граничної кількості наркот. засобів, що виробляється в кожній д-ві.

У Є. к. про н. з. 1961 викладено заг. положення щодо правопорушень, пов'язаних з наркотиками, перелічено дії, які сторони мають розглядати як правопорушення, а також передбачено покарання за них. Так, д-ви зобов'язуються визначати караними такі дії, як культивування, виготовлення, виробництво, зберігання, пропонування, поширення, купівля, перевезення наркот. засобів та ін., і встановлювати відп. санкції, зокрема тюремне ув'язнення або ін. спосіб позбавлення волі (ст. 36). Будь-які наркот. засоби, речовини та предмети устаткування, призначені для їх виготовлення, підля-

гають арешту і конфіскації (ст. 37). У закл. положеннях Конвенції визначено порядок приєднання до неї, зокрема, її учасницями можуть бути лише д-ви — члени ООН або будь-яка її спеціаліз. установа, а також будь-яка д-ва, яку ЕКОСОР запросить стати стороною Конвенції.

Дод. протоколом, підписаним у м. Женева (Швейцарія) 25.03.1972, було внесено низку поправок до Конвенції. Зокрема, посилено роль Міжнар. комітету з контролю над наркотиками, передбачено заходи запобігання незакон. обігу наркотиків, розширено міжнар. співробітництво у цій сфері, а також запропоновано заходи щодо розвитку правового обґрунтування видачі злочинців, звинувачених у незакон. виробництві та розповсюдженні наркотиків.

Поряд з Конвенцією з психотроп. речовин 1971 та *Конвенцією ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин 1988* Є. к. про н. з. 1961 становить основу міжнар. системи контролю ООН над наркот. засобами, психотроп. речовинами та прекурсорами.

Є. к. про н. з. 1961 набула чинності 13.12.1964, станом на 01.05.2010 її сторонами є 153 д-ви. УРСР підписала Конвенцію 31.07.1961, ратифікувала — 15.03.1964. Україна стала однією з перших серед країн кол. СРСР, яка прийняла антинаркот. зак.-во, що відповідає положенням Є. к. про н. з. 1961.

Оскільки конвенціями передбачено, що кожна країна, яка до них приєдналася, повинна мати зак.-во про обіг наркот. засобів, психотроп. речовин і прекурсорів, 1995 ВР України прийняла низку правових актів з питань протидії наркобізнесу. Усі закони пройшли попередню експертизу в ООН і дістали позит. оцінку. Так, сусп. відносини у сфері обігу наркот. засобів, психотроп. речовин, їх аналогів і прекурсорів, повноваження органів викон. влади, права та обов'язки юрид. осіб і гр-н, які беруть участь у такому обігу на терит. України, правові та організац. засади держ. політики щодо такого обігу в Україні, порядок держ. контролю тощо регулюються Законом України «Про наркотичні засоби, психотроп-

ні речовини і прекурсори» 1995 та Законом «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» 1995. Протидію незакон. обігу наркот. засобів, психотроп. речовин і прекурсорів здійснюють МВС України, СБ України, Ген. Прокуратура України, центр. орган викон. влади, що забезпечує формування і реалізує держ. податкову і митну політику, центр. органи викон. влади, що реалізують держ. політику у сферах захисту держ. кордону, обігу наркот. засобів, психотроп. речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незакон. обігу, та ін. органи викон. влади в межах наданих їм законом повноважень.

О.І. Мельничук

ЄДИНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР ЄАЕС — простір, що складається з терит. д-в — членів *Євразійського економічного союзу (ЄАЕС)* (Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану та Росії), у рамках якого діють узгоджені нац. механізми регулювання економіки, засн. на ринк. принципах і гармонізованих чи уніфікованих правових нормах. Має сприяти досягненню низки осн. цілей ЄАЕС, а саме: формуванню єдиного ринку товарів, послуг, капіталу та труд. ресурсів у рамках Союзу, а також усебічній модернізації, кооперації та підвищенню конкурентоспроможності нац. економік д-в — учасниць ЄАЕС в умовах глобальної економіки.

Ідея об'єднання низки кол. респ. СРСР у євразійський єдиний екон. простір виникла ще в середині 90-х рр. 20 ст. Однак практ. її реалізація розпочалася лише в рамках *Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС)*, що об'єднувало 5 д-в (Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росію й Таджикистан) і мало сприяти формуванню ними як *митного союзу*, так і єдиного екон. простору. Однак спираючись на принцип різношвидкісної інтеграції, лише 3 д-ви — члени ЄврАзЕС (Білорусь, Казахстан і Росія) почали майже паралельно вживати заходів з формування як Митного союзу (почав діяти з 2010) (див. *Митний союз ЄАЕС*), так і Єдиного екон. простору (далі — *ЄЕП*). Зокрема, у 2009 Міждерж. рада Євраз. екон. співтовариства (на той час — вищий орган не тільки ЄврАзЕС, а й Митного союзу 3

д-в) своїм Рішенням № 35 затвердила План дій з формування ЄЄП Респ. Білорусь, Респ. Казахстан та РФ на 2010—11. Згідно з ним на 2011 мало бути розроблено 20 міжнар. договорів, необхідних для поч. функціонування ЄЄП. Їх було поділено на 2 пакети, один з яких мав набути чинності 01.07.2011, а 2-й — 01.01.2012. Результатом виконання Плану дій стала підготовка вже у 2010 17 міжнар. договорів, що мали становити правову основу ЄЄП (далі — Угоди ЄЄП), а саме: Угоди про єдині принципи і правила тех. регулювання в Респ. Білорусь, Респ. Казахстан і РФ (підписана 18.11.2010); Угоди про забезпечення доступу до послуг природ. монополій у сфері електроенергетики, включно з основами ціноутворення і тарифної політики (19.11.2010); Угоди про співробітництво щодо протидії нелегальній труд. міграції з третіх країн (19.11.2010); Угоди про правовий статус трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей (19.11.2010); Угоди про узгоджену макроекон. політику (09.12.2010); Угоди про узгоджені принципи валют. політики (09.12.2010); Угоди про створення умов на фін. ринках для вільного руху капіталу (09.12.2010); Угоди про єдині принципи і правила регулювання діяльності суб'єктів природ. монополій (09.12.2010); Угоди про єдині принципи і правила конкуренції (09.12.2010); Угоди про єдині правила надання пром. субсидій (09.12.2010); Угоди про єдині правила держ. підтримки сільського госп-ва (09.12.2010); Угоди про держ. (муніцип.) закупівлю (09.12.2010); Угоди про торгівлю послугами та інвестиціями в д-вах — учасниках ЄЄП (09.12.2010), Угоди про єдині принципи регулювання у сфері охорони та захисту права інтелект. власності (09.12.2010); Угоди про порядок орг-ції, управління, функціонування та розвитку спільних ринків нафти і нафтопродуктів Респ. Білорусь, Респ. Казахстан та РФ (09.12.2010); Угоди про правила доступу до послуг природ. монополій у сфері транспортування газу по газотрансп. системах, включно з основами ціноутворення і тариф. політики (09.12.2010); Угоди про регулювання доступу до залізн. транспорту, включно з основами тариф. політики (09.12.2010). Однак для того, щоб ЄЄП розпочав свою роботу повною мірою, додат-

ково було необхідно розробити пакет документів (методик, порядків, критеріїв, модельних законів тощо), що забезпечували реалізацію Угод ЄЄП. Їх підготовка здійснювалася згідно з Календар. планом розробки документів в цілях реалізації Угод, що формують ЄЄП, затвердж. Рішенням Комісії Митного союзу від 07.04.2011 № 599, і тривала до кінця 2015.

Угоди ЄЄП набули чинності 01.01.2012, що ознаменувало поч. функціонування ЄЄП Білорусі, Казахстану та Росії. Він мав власну інституц. структуру, що складалася з вищого органу Митного союзу та ЄЄП — Вищої євраз. екон. ради, єдиного постійно діючого органу регулювання Митного союзу та ЄЄП — Євраз. екон. комісії та Суду ЄврАзЕС.

Однак д-ви — засновниці ЄЄП, виходячи зі спільних екон. інтересів, ставили перед собою завдання об'єднатися в регіон. міжнар. екон. орг-цію — Євраз. Екон. союз (ЄАЕС). Про цей намір вони заявили вже в підписаній 18.11.2011 Декларації про євраз. екон. інтеграцію. Правовою основою майбутнього Союзу мали стати угоди, що становили нормат.-правову базу Митного союзу та ЄЄП, кодифіковані в єдиний міжнар. договір. У результаті 01.01.2015 на підставі Договору про Євраз. екон. союз (далі — Договір про ЄАЕС) було створено цей Союз, цілі якого досягаються через функціонування Митного союзу та ЄЄП.

Сьогодні ЄЄП ЄАЕС функціонує на основі Договору про ЄАЕС, у т. ч. Протоколів № 14—30 до нього, і регулюється органами, що входять до *Інституційної структури ЄАЕС*. Створення ЄЄП, яке порівняно з митним союзом є більш високою формою міждерж. екон. інтеграції, завжди означає запровадження д-вами-учасниками на основі досягнень митного союзу узгоджених (іноді навіть єдиних) екон. політик і введення уніфік. зак-ва з питань економіки для формування у своїх межах єдиного ринку товарів, послуг, капіталу та роб. сили. Тому і в рамках ЄЄП ЄАЕС також передбачається впровадження д-вами-учасниками узгоджених макроекон. і валют. полі-

тик, узгоджених (скоординованих) трансп. та агропром. політик, здійснення узгодженого регулювання фін. ринків, співробітництво щодо узгодження політики у сфері регулювання труд. міграції тощо.

Узгоджена макроекон. політика д-в — членів ЄАЕС має здійснюватися з метою досягнення збалансованого розвитку економіки д-в-членів (ст. 62). Договором встановлено кількісні макроекон. показники, в рамках яких має здійснюватися ця політика: річний дефіцит консолідованого бюджету сектору держ. управління не повинен перевищувати 3 % ВВП; борг сектору держ. управління — 50 % ВВП; рівень інфляції (індекс споживчих цін) у річному вираженні (грудень до грудня попереднього року, у відсотках) не має перевищувати більш ніж на 5 відсоткових пунктів рівень інфляції в д-ві-члені, в якій цей показник має найменше значення (ст. 63). Євраз. екон. комісія (далі — Комісія) координує проведення д-вами-членами узгодженої макроекон. політики, у т. ч. шляхом моніторингу макроекон. показників, що визначають стійкість екон. розвитку; розроблення узгоджених з д-вами-членами документів, зокрема Осн. напрямів екон. розвитку Союзу (затвердж. Рішенням Вищої євраз. екон. ради від 16.10.2015 № 28), Осн. орієнтирів макроекон. політики д-в-членів (у 2015—16 діють затвердж. Рішенням Вищої євраз. екон. ради від 08.05.2015 Осн. орієнтири макроекон. політики д-в — членів Євраз. екон. союзу на 2015—16) тощо. У разі, якщо макроекон. показники д-ви-члена не відповідають визначеним у Договорі про ЄАЕС показникам, д-ви-члени розробляють і реалізують за участю Комісії заходи зі стабілізації екон. становища, в т. ч. спільні з Комісією (у цьому випадку спільні заходи мають бути затвердж. Вищою євраз. екон. радою (далі — Вища рада)); враховують рекомендації Комісії, скеровані на стабілізацію екон. ситуації згідно з порядком, затвердженим Комісією; за сприяння Комісії проводять консультації для розроблення пропозицій, спрямованих на стабілізацію економіки д-ви-члена (Протокол про про-

ведення узгодженої макроекон. політики (Дод. № 14 до Договору про ЄАЕС)).

Ще до поч. роботи ЄАЕС його д-ви-члени почали вживати заходів щодо формування єдиного ринку послуг. Йдеться про такий стан ринку послуг у рамках конкр. сектору, за якого кожна д-ва-член надає особам ін. д-в-членів право на поставку та отримання послуг без обмежень, вилучень і дод. вимог, а також поставку послуг без дод. засн. юрид. особи і на основі дозволу на поставку послуг, отриманого постачальником послуг на терит. своєї д-ви-члена, і визнає профес. кваліфікацію персоналу постачальника послуг. Заходи д-в із формування єдиного ринку послуг зводилися до визначення обмеженого переліку окр. секторів послуг, щодо яких д-ви були готові його запровадити. Так, Рішенням Вищої євраз. екон. ради від 23.12.2014 № 110 було затвердж. Перелік секторів (підсекторів) послуг, в яких функціонує єдиний ринок послуг у рамках Євраз. екон. союзу, до складу якого входило 43 сектори послуг. Сучас. правовою основою для функціонування та подальшого розширення єдиного ринку послуг є ст. 65—69 Договору про ЄАЕС та Протокол про торгівлю послугами, заснування, діяльність та здійснення інвестицій (Дод. № 16 до Договору про ЄАЕС), згідно з якими д-ви — члени Союзу зобов'язалися не вводити нові дискримінац. заходи у сфері торгівлі всіма видами послуг порівняно з режимом, що діяв на момент набуття чинності Договором про ЄАЕС, і здійснювати подальшу лібералізацію в сфері торгівлі послугами поетапно на основі актів ЄАЕС, розроблених з цього питання. Поки що розроблено тільки Перелік секторів (підсекторів) послуг, за якими формування єдиного ринку послуг у рамках Євраз. екон. союзу здійснюватиметься згідно з планами лібералізації (протягом перехідного періоду), затвердж. Рішенням Вищої євраз. екон. ради від 16.10.2015 № 30. У 2016 Комісія має подати на розгляд Вищої ради вже власне плани лібералізації.

Свобода руху капіталу в рамках ЄАЕС забезпечується узгодженим регулюванням д-вами-членами фін. ринків та проведення ними узгодженої валют. політики, які в результаті мають привести до створення спільного фін. ринку та інтегрованого ва-

лют. ринку. Цілі та принципи узгодженого регулювання д-вами-членами фін. ринків викладено в ст. 70 Договору про ЄАЕС. Їх досягнення має ґрунтуватися на основі гармонізованого зак-ва д-в-членів з питань фін. ринку, процес підготовки якого має завершитися у 2025; в цьому ж році буде прийнято рішення про повноваження та функціонування наднац. органу з урегулювання фін. ринку (має розташовуватися в м. Алмати).

У сфері узгодженої валют. політики Договором про ЄАЕС передусім встановлено принципи її проведення. Згідно з Протоколом про заходи, спрямовані на проведення узгодженої валют. політики (Дод. № 15 до Договору про ЄАЕС) д-ви — члени Союзу мають вжити ряд заходів з метою проведення узгодженої валют. політики, серед яких: формування інтегрованого валют. ринку д-в-членів, розширення використання нац. валют д-в членів у взаємних розрахунках їх резидентів та ін. заходи, націлені на підвищення ліквідності валют. ринку, розвиток організованого ринку похідних фін. інструментів та забезпечення розвитку банк. системи д-в — учасниць ЄАЕС. У рамках Союзу на підставі міжнар. договору має діяти окр. орган, створений на рівні керівників нац. (центр.) банків, який здійснюватиме координацію курсової політики д-в-учасниць. Такий договір поки що не укладено д-вами — членами ЄАЕС, тому певну координацію курсових політик намагається здійснювати створена на підставі міжвідомчого Договору про узгоджену валют. політику від 12.12.2011 Консульт. рада з валют. політики, до складу якої входять керівники нац. (центр.) банків д-в — членів ЄАЕС. Крім того, д-ви-члени мають прийняти міжнар. договір, в якому будуть визначені узгоджені підходи до регулювання валют. правовідносин і вжиття заходів щодо їх лібералізації (ст. 64 Договору про ЄАЕС).

Питання вільного руху труд. ресурсів у рамках Союзу врегульовано у ст. 96—98 Договору про ЄАЕС та в Протоколі про надання мед. допомоги трудящим д-в-членів та членам їхніх сімей (Дод. № 30 до Договору про ЄАЕС). Зокрема, Договір встановив форми, в яких д-ви-члени можуть здійснювати співробітництво у сфері труд. міграції (узгодження спільних підходів та

принципів у цій сфері, обмін нормат.-правовими актами, ін. інформацією, досвідом, співробітництво в рамках консульт. органів), передбачив окр. правила залучення труд. мігрантів до виконання робіт (для них скасовано правила із захисту нац. ринків праці та дозволи на працевлаштування, визнаються документи про освіту тощо), а також права, обов'язки та умови їх перебування на терит. д-в — членів ЄАЕС, зокрема звільнення від реєстрації в органах внутр. справ трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей протягом 30 діб з дати в'їзду.

Однією з найгостріших для ЄП ЄАЕС є проблема, пов'язана з торгівлею на терит. Союзу енергоресурсами та доступом до послуг суб'єктів природ. монополій. Д-ви — члени ЄАЕС домовилися про поетапне формування на його терит. спільного електроенергет. ринку (ст. 81 Договору про ЄАЕС), для чого Вища рада мала до 01.07.2015 затвердити концепцію (така Концепція була затвердж. Рішенням Вищої євраз. екон. ради від 08.05.2015 № 12), а до 01.07.2016 — програму формування такого ринку. Її виконання має завершитися до 01.07.2018, після чого д-ви-учасниці укладуть міжнар. договір про формування спільного електроенергет. ринку Союзу, що міститиме в т. ч. єдині правила доступу до послуг суб'єктів природ. монополій у сфері енергетики, який має набути чинності не пізніше 01.07.2019 (ст. 104 Договору про ЄАЕС). Також д-ви — члени ЄАЕС домовилися поетапно формувати спільний ринок газу (ст. 83 Договору про ЄАЕС) та спільний ринок нафти і нафтопродуктів (ст. 84), проходячи ті самі підготовчі етапи, що й при формуванні спільного електроенергет. ринку, але з ін. строками. Так, концепції формування цих ринків були затверджені Вищою радою 31.05.2016; подання на розгляд Вищої ради програм має відбутися до 01.01.2018. Виконання програм має завершитися до 01.01.2024, після чого д-ви — члени ЄАЕС мають укласти міжнар. договори про формування цих ринків з набуттям чинності до 01.01.2025 (ст. 104 Договору).

Літ.: *Бекяшев К.А., Моисеев Е.Г.* Право Евразийского экономического союза: Учеб. пособие М., 2015; *Кашкин С.Ю., Четвериков А.О.* Право Евразийского экономического союза. М., 2015; *Международно-правовые основы создания и функционирования Евразийского экономического союза / Отв. ред. Е.Г. Моисеев.* М., 2014.

І.М. Проценко

ЄДИНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АКТ 1986

(англ. Single European Act, SEA, далі — ЄЄА) — міжнар. договір, підписаний у 1986 д-вами — членами *європейських співтовариств*, що запроваджував зміни та доповнення до тексту Договору про засн. Європ. Екон. Співтовариства 1957 (Римський договір 1957, далі — Договір про ЄЕС 1957), Договору про створення Європ. об'єднання вугілля і сталі 1951 (далі — Договір про ЄОВС 1951) та Договору про засн. Європ. співтовариства з атомної енергії 1957 (далі — Договір про Євроатом 1957), спрямовані на функціонування внутр. ринку, а також реформування організац.-правового механізму европ. співтовариств.

Рецесія на поч. 80-х рр. спонукала нац. уряди д-в — членів европ. співтовариств до пошуків ефект. механізмів подолання екон. кризи та поживлення інтеграц. процесів. 19.06.1983 глави д-в — членів Європ. Екон. Співтовариства (далі — ЄЕС, див. *Європейське Співтовариство*) ухвалили Урочисту декларацію про Європ. Союз (Штутгартська декларація 1983), що мала надати нового імпульсу процесу розбудови внутр. ринку, зокрема усуненню бар'єрів для вільного руху осіб, товарів, послуг і капіталів. На той момент зусилля щодо розвитку европ. інтеграції були фрагментованими і нескоординованими. Важливу роль у консолідації цих зусиль відіграв кол. міністр фінансів Франції Ж. Делор, якого у 1984 було призначено на посаду президента Комісії европ. співтовариств (див. *Європейська комісія*). У листоп. 1984 він запропонував д-вам — членам ЄЕС обрати пріоритетну сферу для подальшої інтеграції: грошово-кредитна політика, зовн. політика та оборона, інституц. реформа чи внутр. ринок.

Д-ви — члени европ. співтовариств обрали своїм пріоритетом завершення побудови внутр. ринку і доручили Комісії европ. співтовариств розробити практ. кроки до реалізації цього завдання. У черв. 1985 у м. Мілан (Італія) Комісія на чолі з лордом Кокфілдом представила главам урядів д-в — членів ЄЕС Білу книгу щодо завершення побудови внутр. ринку, яка містила 279 конкр. проектів, спрямованих на досягнення цієї мети. Було очевидним, що внутр. ринок неможливо побудувати, доки в Раді европ. співтовариств при прийнятті рішень превалюватиме процедура одностайності. Попри негат. ставлення до обмеження дії вимоги одностайності з боку Великої Британії, Данії та Греції, за ініціативи Італії було скликано конф. для внесення змін до тексту устан. договорів европ. співтовариств, результатом якої стало підписання ЄЄА.

ЄЄА було підписано 17.02.1986 9 д-вами — членами европ. співтовариств і 28.02.1986 ще 3 (Данія, Італія, Греція), а 01.07.1987 він набув чинності. ЄЄА став 1-м масштабним переглядом ориг. текстів устан. договорів европ. співтовариств. Його осн. метою було надання нового імпульсу процесу европ. інтеграції для завершення побудови внутр. ринку до 31.12.1992.

ЄЄА складається з преамбули та 4 розділів, що містять 34 статті; до нього також додано низку декларацій, прийнятих на конф. 1986. Преамбула визначає осн. цілі ЄЄА і підкреслює готовність д-в до трансформації їхніх відносин шляхом створення *Європейського Союзу*, як це визначено Штутгарт. декларацією 1983. Зазначено також, що майбутній ЄС має ґрунтуватися, по-перше, на европ. співтовариствах, що функціонують за власними правилами та процедурами, а по-друге — на співробітництві у сфері зовн. політики, що наділить його інструментами практ. реалізації прийнятих його інституціями рішень. ЄЄА спрямовано на поліпшення екон. та соц. умов у д-вах, розширення спільних політик та визначення нових завдань для европ. співтовариств, а також гарантування їх злагодженого функціонування шляхом забезпечення умов, за яких інституції зможуть якнайкраще виконувати свої повноваження у спільних інтересах европ. співтовариств.

Розд. 1 ЄЄА містить заг. положення щодо політ. співробітництва д-в — членів ЄЕС. У розд. 2 викладено зміни та доповнення до устан. договорів європ. співтовариств. Розд. 3 кодифікував практику міжурад. співробітництва із зовнішньополіт. питань, що здійснювалося в рамках Європ. політ. співробітництва (див. *Спільна зовнішня і безпекова політика*), яке відповідно до положень ЄЄА залишалося чітко відокремленим від правопорядку ЄЕС. Положення розд. 3 закріпили створення окр. структури Європ. політ. співробітництва з власним механізмом імплементації рішень. Розд. 4 ЄЄА містить заг. та прикінцеві положення.

Досягнення ЄЄА на час його підписання видавалися обмеженими й недостатніми, оскільки він переважно формалізував уже існуючі політики й інституції. Зокрема, було конкретизовано повноваження ЄЕС у сфері охорони праці, економіки, соц. добробуту, досліджень, розвитку та захисту довкілля.

Найважливішими були 2 реформи, запроваджені ЄЄА. Перша з них — закріплення форм. зобов'язання д-в — членів ЄЕС щодо завершення побудови внутр. ринку до 31.12.1992. ЄЄА визначив внутр. ринок як «простір без внутрішніх кордонів, у межах якого забезпечено свободу руху товарів, послуг, осіб та капіталу». Наразі це визначення внутр. ринку у майже незміненому вигляді міститься у п. 2 ст. 26 Договору про функціонування ЄС (далі — ДФЄС, див. *Лісабонський договір 2007*). Внутр. ринок мав перетворити ЄЕС із суто митного союзу на повноцінний екон. союз. До набуття чинності Лісабон. договором у 2009 одночасно вживалися терміни «спільний», «єдиний» та «внутрішній» ринок, нині устан. договори ЄС використовують лише останній з них. Задля завершення побудови внутр. ринку Радою європ. співтовариств було прийнято понад 300 правових актів, спрямованих на усунення фіз., тех. та фіск. торг. бар'єрів.

Другою реформою була інституц. реформа, спрямована на забезпечення ефект. процесу побудови внутр. ринку. Відповідно інституції європ. співтовариств мали прийняти велику кількість правових актів, і з цією метою ЄЄА змінив процедуру голосування в Раді європ. співтовариств. Було

розширено використання процедури голосування кваліфік. більшістю голосів, за якої вага голосу представника кожної д-ви члена залежить від кількості населення. Такий підхід привів до зменшення випадків, у яких необхідно було досягати одностайної згоди всіх д-в-членів, що суттєво пришвидшило процес прийняття рішень. Нова процедура голосування не поширювалася на сферу податків та прав людини, а деякі д-ви при підписанні ЄЄА наголошували на тому, що вони не обмежуватимуть дію Люксембурз. компромісу 1966. Зрештою, голосування кваліфік. більшістю голосів було застосовано при ухваленні 2/3 рішень, необхідних для побудови внутр. ринку. Отже, ЄЄА змінив правотворчу і політ. культуру європ. інтеграції, зокрема, д-ви — члени ЄЕС стали менш толерантно ставитися до спроб використати право вето, закріплене Люксембурз. компромісом 1966.

Інституц. новели ЄЄА посилили федераліст. елементи в організац.-правовому механізмі ЄЕС і підвищили його демокр. легітимність. ЄЄА запровадив нові механізми прийняття рішень, зокрема «процедуру співробітництва» (англ. cooperation procedure), що розширила участь *Європейського парламенту* (далі — Європарламент) у процесі прийняття рішень. Прикметно, що зазначена процедура поширювалася тільки на рішення, які приймалися на підставі положень Договору про ЄЕС 1957. Відповідно до Лісабон. договору 2007 (ст. 249 ДФЄС) вона відома як звичайна законод. процедура (англ. ordinary legislative procedure). Крім того, ЄЄА розширив повноваження Європарламенту, запровадивши «процедуру надання згоди» (англ. assent procedure, за Лісабон. договором 2007 — consent procedure). Ця процедура передбачає необхідність отримання згоди Європарламенту при вступі нових членів до ЄЕС та укладанні угод про асоціацію з третіми країнами. Розширення повноважень Європарламенту було зумовлене запровадженням прямих виборів до цієї інституції. І-ші вибори відбулися в 1979 і стали визначним явищем, перетворивши Європарламент на першу і єдину

інституцію європ. співтовариств, що має прямий, демокр. мандат.

ЄЄА наділив ЄЕС новими повноваженнями щодо прийняття рішень у сфері екон. та соц. розвитку, досліджень, тех. розвитку і захисту довкілля, необхідними для побудови внутр. ринку. ЄЄА вперше містив форм. посилання на Європ. валют. систему, створену в 1978, що була попередницею *Європейського валютного союзу*, запровадженого *Маастрихтським договором 1992*.

Відповідно до ст. 2 ЄЄА, *Європейську раду* було включено до організац. механізму європ. співтовариств, однак її статус залишався невизначеним, і лише Лісабон. договором 2007 її було визнано інституцією ЄС. Комісія європ. співтовариств відіграла провідну роль у процесі завершення побудови внутр. ринку, отримавши за ЄЄА ши-

рокі повноваження з імплементації рішень Ради європ. співтовариств. ЄЄА формально закріпив процедуру комітології, застосовану в рамках цієї інституції. Крім того, ЄЄА створено Суд першої інстанції (англ. the Court of First Instance, див. *Суд Європейського Союзу*), щоб зменшити навантаження на Суд європ. співтовариств і прискорити розгляд справ, що перебувають у його провадженні.

Організац.-правові зміни у функціонуванні європ. співтовариств, запроваджені ЄЄА, створили належні передумови для успішного завершення побудови внутр. ринку в 1992 і визначили заг. риси опорної структури ЄС, закріпленої Маастрихт. договором 1992.

Літ.: *Kaczorowska A.* European Union Law. London, N. Y., 2013; *Moravcsik A.* Negotiating the Single European Act: national interests and conventional statecraft in the European Community // *International Organization*, 1991, v. 45; *Single European Act* // *Official Journal of the European Communities*, L 169.

О.І. Давиденко

ЖЖ

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1949 — комплекс принципів і норм міжнародного гуманітарного права, що регулює захист цив. населення у збройних конфліктах (далі — IV Женев. конвенція 1949).

IV Женев. конвенцію 1949 було прийнято на Дипл. конф., скликаний цього ж року в Женеві (див. *Женевські конвенції про захист жертв війни 1949*). Конвенція містить 4 розділи, які складаються з відп. частин (ч. IV розд. III додатково має 12 підрозділів), та 3 дод. Заг. кількість статей — 159. Назви розділів: I. Заг. положення, ст. 1—12; II. Заг. захист населення від деяких наслідків війни, ст. 13—26; III. Статус осіб, які перебувають під покровительством, та поведження з ними, складається з: ч. I. Положення, спільні для терит. сторін конфлікту та для окупованих терит., ст. 27—34; ч. II. Іноземці на терит. однієї зі сторін конфлікту, ст. 35—46; ч. III. Окуповані терит., ст. 47—78; ч. IV. Правила, що стосуються поведження з інтернованими, складається з: підрозд. I. Заг. положення, ст. 79—82; підрозд. II. Місця інтернування, ст. 83—88; підрозд. III. Харчування та одяг, ст. 89—90; підрозд. IV. Гігієна та мед. допомога, ст. 91—92; підрозд. V. Релігія, інтелект. та фіз. діяльність, ст. 93—96; підрозд. VI. Особисте майно та кошти, ст. 97—98; підрозд. VII. Керівництво і дисципліна, ст. 99—104; підрозд. VIII. Відносини із зовн. світом, ст. 105—116; підрозд. IX. Кримін. та дисцип. покарання, ст. 117—126; підрозд. X. Переведення інтернованих, ст. 127—128; підрозд. XI. Смерті інтернованих, ст. 129—131; підрозд. XII. Звільнення, репатріація та притулок у нейтр. країнах, ст. 132—135; ч. V. Довідкове бюро та Центр. агентство, ст. 136—141; IV. Виконання Конвенції, складається з: ч. I. Заг. положення, ст. 142—149; ч. II. Прикінцеві положення, ст. 150—159.

Згідно з IV Женев. конвенцією 1949, її положення стосуються всього цив. населення країн, які перебувають у конфлікті, без будь-якої дискримінації, зокрема за ознакою раси, національності, релігії або політ. переконань, і мають сприяти полегшенню страждань, спричинених війною (ст. 13). Цим Конвенція заповнила значну прогалину у сфері захисту цив. населення, яка існувала

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1949

в *Женевському праві*, що бере свій поч. з *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених на полі бою 1864*. Відповідно до положень Конвенції, будь-які особи, що опинилися під владою супротивника, мають перебувати під захистом міжнар. гуманіт. права. *Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949*, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (*Протокол I*) суттєво розвинув цей захист. Уся історія війн засвідчує, що найбільше від наслідків воен. дій страждає цив. населення, а з поч. 20 ст. ситуація лише погіршилася. Однак у сучас. умовах збройні конфлікти мають вестися виключно між збройн. силами сторін і не зачіпати цив. населення. Ця вимога безпосередньо впливає з неписаних законів людяності та вимог сусп. свідомості, як сформульовано в *Мартенса застереженні*.

Цив. особами є всі особи, які не входять до складу збройн. сил (ст. 50 Протоколу I). У такому статусі вони перебувають під захистом міжнар. гуманіт. права. Не будучи *комбатантами*, цив. особи не мають права брати участь у воен. діях. Якщо вони порушують цю заборону, то позбавляються захисту і проти них може бути застосована сила. Однак при цьому вони зберігають статус цив. осіб і не стають комбатантами. Нац. зак-во, як правило, суворо переслідує насильницькі дії «незаконних формувань». Міжнар. гуманіт. право не виступає проти цих нац. законів. Заборона на застосув. сили не поширюється на учасників рухів спротиву в розумінні п. 2 ст. 4А III *Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949*, а також на осіб, які при наближенні супротивника стихійно беруться за зброю (*levée en masse*).

У Конвенції забороняється використання цив. осіб для захисту будь-яких пунктів або р-нів від воен. операцій (ст. 28). Цю заборону було посилено в Дод. протоколі I, згідно з яким сторони, що перебувають у конфлікті, зобов'язуються не використовувати цив. населення або окр. цив. осіб для захисту певних пунктів чи р-нів від воен. дій, зокрема у спробах захистити військ.

об'єкти від нападу або прикрити воен. дії, сприяти або перешкоджати їм (п. 7 ст. 51).

Для захисту всього цив. населення або особливо вразливих осіб, таких як поранені і хворі, інваліди і люди похилого віку, вагітні жінки, діти тощо, зі згоди обох сторін можуть створюватися безпечні зони, або під час конфлікту, напр. у вигляді «відкритого міста», або ще в мирн. час (демлітаризовані зони). Такі зони не можуть бути об'єктом воен. нападу, однак їх не можна обороняти від супротивника, що наближається. Призначення цих зон полягає в забезпеченні виживання населення, яке в них переховується (ст. 14, 15). Захисний статус місцевостей, що не обороняються, і демлітаризованих зон деталізовано в Дод. протоколі I, положення якого, з одного боку, підвищили ефективність гарантій використання цих місцевостей і зон за призначенням, а з ін. боку, визначили конкр. умови втрати ними цього статусу (ст. 59, 60). Кожна сторона конфлікту має прагнути укласти місц. угоди про евакуацію з обложеної або оточеної зони поранених і хворих, інвалідів, людей похилого віку, дітей, вагітних жінок та про пропуск до цієї зони священнослужителів усіх віросповідань, саніт. персоналу та саніт. майна (ст. 17).

Цив. лікарні, організовані для надання допомоги пораненим, хворим, інвалідам, вагітним жінкам, не можуть за жодних обставин бути об'єктами нападу, але мають у будь-який час користуватися повагою та покровительством з боку сторін, що перебувають у конфлікті. Останні мають забезпечити всі цив. лікарні посвідченнями із зазначенням, що вони є цив. лікарнями, які виконують функцію захисту цив. населення під час збройн. конфлікту. З їхнього дозволу цив. лікарні мають позначатися емблемою, передбаченою в ст. 38 I *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949* (ст. 18). Захист, на який мають право цив. лікарні, може припинитися, якщо вони використовуються не лише для гуманіт. цілей, а й для дій, спрямованих проти супротивника, чому має передувати відп. попередження.

Повагою і покровительством мають користуватися також особи, які займаються обслуговуванням цив. лікарень, у т. ч. персонал, призначений для пошуку, підбиран-

ня, транспортування та лікування поранених і хворих цив. осіб, інвалідів та вагітних жінок. На окуп. терит. і в зонах воєн. дій цей персонал має розпізнаватися за доп. посвідчення особи, що засвідчує його статус (ст. 20).

Транспортування поранених і хворих, у т. ч. літальними апаратами, користується такою самою повагою і покровительством, як і лікарні (ст. 21, 22). Конвенція закликає сторони конфлікту проявляти особл. турботу про дітей, які осиротіли або розлучені зі своїми сім'ями. Необхідно всіляко сприяти пошуку їхніх родичів (ст. 25). Дод. протокол I містить нові важливі положення, що стосуються поводження з дітьми. Передбачається, що діти мають право на відп. їхньому віку турботу та допомогу. Зокрема, заборонено призивати до збройн. сил дітей, які не досягли 15 років, крім того, вони не мають брати безпосередню участь у воєн. діях. Якщо ж вони беруть у них участь і потрапляють у полон, то мають право на особл. поводження. Смертна кара стосовно молодих людей, які не досягли 18 років під час скоєння правопорушення, не вводитьися до виконання (ст. 77). У Протоколі передбачено умови, за яких допускається евакуація з небезпечних р-нів, а також встановлено перевірку для запобігання незаконному вивезенню дітей зі своєї країни (ст. 78).

У Конвенції детально регламентовано статус і захист осіб, що перебувають під покровительством, які опинилися під владою супротивника та на окуп. терит. Ці особи мають право за всіх обставин на повагу до їх особи, честі, сімейних прав, реліг. переконань та обрядів, звичок і звичаїв. З ними завжди мають поводитися гуманно і забезпечувати їм захист від будь-яких актів насилля або залякування. Жінки мають право на спец. захист від будь-яких посягань на їх честь і, зокрема, від зґвалтування, примусу до проституції або будь-якої ін. форми посягань на їх моральність (ст. 27). Особам, що перебувають під покровительством, мають забезпечуватися всі можливості звертатися до д-в-покровительок, МКЧХ, нац. т-ва Червоного Хреста (Червоного Півмісяця, Червоного Лева і Сонця) країни, в якій вони перебувають, а також до будь-якої орг-ції, яка може надати їм допомогу.

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1949

Влада зобов'язана забезпечити цим орг-ціям усі можливості для цього в межах, що допускаються воєн. вимогами або міркуваннями безпеки (ст. 30). Жодні заходи примусу ні фіз., ні морального порядку не повинні застосовуватися до осіб під покровительством з метою отримання від них або від третіх осіб відомостей (ст. 31). Забороняється вжиття будь-яких заходів, що можуть спричинити фіз. страждання або призвести до знищення осіб під покровительством. Ця заборона поширюється не лише на вбивства, катування, тілесні покарання, калічення та мед. або наук. досліди, які не зумовлені необхідністю мед. лікування особи, що перебуває під покровительством, але так само і на будь-яке грубе насилля з боку представників цив. або військ. влади (ст. 32). Жодна особа, що перебуває під покровительством, не може бути покарана за правопорушення, не вчинене нею особисто. Колект. покарання, так само як і будь-які заходи залякування або терору, забороняються. Це стосується пограбувань і застосув. щодо осіб, що перебувають під покровительством, та їхнього майна репресалій (ст. 33). Забороняється і взяття заручників (ст. 34).

У Конвенції регламентується становище іноземців, які з поч. війни між д-вами опиняються на терит. однієї з них без дипл. та конс. захисту. Відповідно, іноземці набувають статусу осіб, що перебувають під покровительством, і мають покинути терит. на поч. або під час конфлікту за умови, що це не суперечить держ. інтересам країни. Разом з тим, з особами, які добровільно або вимушено залишаються під владою супротивної сторони, слід поводитися згідно із зак-вом мирн. часу, що стосується цієї категорії осіб. Це означає, що влада має гарантувати їм мінім. захист, передбачений угодами про права людини. Цим особам має бути надана можливість знайти роботу, отримувати посилки з допомогою, користуватися мед. обслуговуванням тощо. Однак д-ва, що затримує, має право вживати необхідних заходів контролю (напр., вимагати регулярно відмічатися в поліції) або

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1949

з міркувань безпеки здійснювати примус. поселення у певному місці чи інтернування. Особи, яких це стосується, мають право на перегляд такого рішення судом або адм. органом. Вони, однак, можуть бути в будь-який час відправлені на свою батьківщину, а із закінченням воєн. дій мають бути репатрійовані в обов'язковому порядку. Д-ва, під владою якої вони перебувають, може передати їх третій стороні, за умови, що вона є учасницею цієї Конвенції і якщо вона гарантує, що ці особи не будуть переслідуватися за їх політ. або реліг. переконання (ст. 35—46).

Згідно з класичним визначенням воєн. окупації, яке міститься в ст. 42 Гаазького положення про закони і звичаї сухопутної війни 1907, «територія визначається зайнятою, якщо вона дійсно перебуває під владою супротивної армії. Зайняття поширюється лише на ті місцевості, де ця влада встановлена і може бути здійснена». Це є звичаєвою нормою міжнар. права, що характеризує окупацію із застосув. або без застосув. сили. Що стосується цив. населення в цілому та осіб, які користуються покровительством і перебувають на окуп. терит., кер. правовою нормою, що має забезпечити захист таких осіб, є гарантування міжнар. правом їхніх прав на окуп. терит. Їх правове становище не може бути змінено ні одностор. актом окупуючої д-ви, ні анексією окупуючою д-вою всієї або частини окуп. терит. Місц. населення користується повним захистом за будь-яких обставин (ст. 47). Особи, які мешкають на окуп. терит., не можуть відмовлятися від свого статусу або прав відповідно до положень Конвенції з тим, щоб унеможливити зловживання або спроби примусу до такої відмови. Окупуюча д-ва зобов'язується зберігати на зайнятій нею терит. попереднє становище. Воєн. окупація розглядається як тимчас. зобов'язання. Тому на окуп. терит. продовжує діяти нац. зак-во, і окупуюча д-ва не може скасувати його. Особливо це стосується кримін. зак-ва окуп. терит., яке залишається чинним, за винятком випадків, коли воно може бути відмінене або

призупинене окупуючою д-вою, якщо це зак-во загрожує безпеці окупуючої д-ви або перешкоджає застосув. цієї Конвенції. З урахуванням цього та необхідності забезпечити ефект. судочинство суд. органи окуп. терит. продовжують виконувати свої функції. Водночас, окупуюча д-ва може поширювати на населення окуп. терит. дію постанов, необхідних для виконання її зобов'язань згідно з цією Конвенцією, підтримання норм. управління терит. та забезпечення безпеки окупуючої д-ви, особового складу та майна окупац. військ або адміністрації, а також використовуваних нею об'єктів і комунікац. ліній (ст. 64).

Окупуюча д-ва за жодних обставин не може ігнорувати осн. права осіб, що перебувають під покровительством. Забороняється з будь-яких мотивів примус. переселення, а також депортація осіб, що перебувають під покровительством, з окуп. терит. на терит. окупуючої д-ви або будь-якої ін. д-ви, незалежно від того, окупована вона чи ні. У межах окуп. терит. особи, що перебувають під захистом, не можуть бути евакуйовані в ін. р-н, якщо тільки цього не вимагають міркування безпеки населення або особливо вагомі причини воєн. характеру (ст. 49). Примус. праця в тому вигляді, як вона застосовувалася під час *Другої світової війни*, не допускається. Окупуюча д-ва не має права переміщувати частину свого населення на окуп. терит., оскільки це може зумовити подальшу анексію або колонізацію. Забороняється примушувати осіб, що мешкають на окуп. терит., служити в збройн. силах окупуючої д-ви. Для підтримання громад. порядку на окуп. терит. слід використовувати місц. поліц. сили.

Окупуючій д-ві забороняється знищувати рухоме або нерухоме майно, якщо це не є абсолютно необхідним з воєн. точки зору в ході бойової операції (ст. 53). Вона не може змінювати правовий статус посад. осіб або суддів (ст. 54). Окупуюча д-ва зобов'язана забезпечити постачання цив. населенню окуп. терит. продовольства та саніт. матеріалів, а в разі потреби дозволити третім сторонам, напр. д-ві-покровительці або *Міжнародному комітету Червоного Хреста*, здійснювати операції допомоги (ст. 55). Окупуюча д-ва несе відповідальність за функціонування системи охорони здоров'я, особ-

ливо лікарень та ін. мед. установ. Т-ва Червоного Хреста або Червоного Півмісяця також мають право надавати таку допомогу населенню (ст. 56, 59).

Окупуюча д-ва може вживати заходів для управління окуп. терит. і особливо для забезпечення законності й порядку. Вона може заснувати свої суди для розгляду посягань на її безпеку (ст. 66). Особи, що перебувають під покровительством, можуть бути засуджені судом, засн. окупуючою д-вою, лише на основі справедл. розгляду справи у встановленому порядку (ст. 71). У Конвенції визначено права обвинувачених. Вони можуть бути засуджені до смертної кари лише за тяжкі злочини та за умови, що смертний вирок допускається законом (ст. 68). Про всі кримін. справи має бути повідомлено д-ві-покровительці або МКЧХ, а їх представникам необхідно надати можливість бути присутніми на суд. засіданнях (ст. 74). Засуджений до смертної кари не може бути позбавлений права на помилування (ст. 75). Обвинувачені та засуджені судами на окуп. терит. особи, що перебувають під покровительством, після закінчення окупації мають бути передані разом з їхніми справами владі звільненої терит. (ст. 77). Якщо з міркувань безпеки окупуюча д-ва вважатиме за необхідне вжити запобіжних заходів стосовно осіб, що перебувають під покровительством, то найбільше, що вона може зробити, це примусово поселити їх у певному місці або інтернувати їх з правом на апеляцію з боку зацікавлених осіб (ст. 78).

За певних обставин цив. особи, що перебувають під покровительством, можуть бути інтерновані. Це стосується як осіб, що перебувають під владою супротивника на його терит., так і мешканців окуп. терит. Під час II світ. війни інтерновані ставали жертвами жадливих зловживань гітлерів. Німеччини та мілітарист. Японії. З метою недопущення таких злочинів у майбутньому до Конвенції було включено окр. розділ, присвячений інтернуванню цив. осіб (ст. 79—135). Ці положення встановили деталізовані норми поведження з ними, аналог. нормам поведження з військовополоненими, з урахуванням того, що інтерновані є цив. особами. Всі вони характеризуються тим, що інтернування не є покаранням, а

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1949

лише заходом, встановленим виключно з міркувань безпеки. Інтерновані повністю зберігають свою цив. правоздатність і здійснюють права, що випливають з цього, тією мірою, якою це сумісне з інтернуванням. Інформація, що стосується інтернованих, має направлятися через нац. довідкове бюро на адресу Центр. агентства з розшуку МКЧХ для подальшої передачі її на батьківщину інтернованих.

Важливими є положення Конвенції, що стосуються виживання цив. населення в умовах збройн. конфлікту і у зв'язку з цим надання йому допомоги у вигляді особл. заходів. Є 2 шляхи ефект. підтримки жертв війни, яка здійснюється через операції з надання допомоги цив. населенню та через служби цив. оборони. Відповідно, визначальним принципом досягнення цієї мети є обов'язок *воюючих сторін* дозволяти здійснення операцій допомоги для цив. населення. Кожна договірна сторона має надавати вільний пропуск усіх посилок з мед. і саніт. матеріалами для цив. населення ін. договірної сторони, навіть якщо остання є супротивником. Вона також має дозволяти вільний пропуск усіх посилок з необхідними продуктами харчування, одягом тощо. Щоб запобігти зловживанням, розподіл поставок може проводитися під контролем представників д-ви-покровительки на місцях та представників МКЧХ. Однак сфера дії цих положень обмежувалася лише найбільш вразливою частиною населення (ст. 23). Тому Протокол I ввів нову норму, згідно з якою (ст. 70) в умовах заг. нестачі життєво необхідних продуктів операції допомоги мають проводитися на користь усього населення воюючих сторін. Це положення, однак, має одне вразливе місце, а саме — згоду на таку допомогу мають дати всі зацікавлені сторони, у т. ч. д-ва, яка отримує допомогу. «У статті 70 робиться спроба дати всебічне рішення не лише стосовно груп населення, що отримує допомогу, а й стосовно самих поставок. Платою за таку щедрість є необхідність отримання згоди всіх сторін у кожному конкретному випадку. Держава зобов'язана давати свою

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1949

згоду, коли життя цивільного населення опиняється під загрозою в результаті голоду» (Х.-П. Гассер). Ст. 54 Протоколу I забороняє використовувати голод серед цив. населення як метод ведення війни. Цим самим уперше в міжнар. гуманіт. праві визнано, що надання допомоги за жодних обставин не може розглядатися інакше, ніж як виключно акт гуманності. Згідно з правом воєн. окупації, окупуюча д-ва зобов'язана забезпечити населення продовольством і саніт. матеріалами. Д-ва-покровителька має право у будь-який час безперешкодно перевіряти стан такого постачання на окуп. терит. з урахуванням тимчас. обмежень, зумовлених воєн. вимогами (ст. 55 Конвенції). Якщо ж окупуюча д-ва не в змозі це робити, вона зобов'язана дозволити проведення операцій допомоги третім країнам або МКЧХ та сприяти цим операціям (ст. 59 Конвенції, ст. 69 Протоколу).

Протокол I уперше ввів до міжнар. гуманіт. права положення, що стосуються статусу цив. оборони. Вона визначається в ньому як «виконання ... гуманітарних завдань, спрямованих на те, щоб захистити цивільне населення від небезпек та допомогти йому усунути безпосередні наслідки воєнних дій або лих, а також створити умови, необхідні для його виживання» (ст. 61а). Цими завданнями є: оповіщення; евакуація; рятув. роботи; мед. допомога; боротьба з пожежами; виявлення та позначення небезпечних р-нів; знезаражування та ін. подібні заходи захисту; термінове надання притулку та постачання; термінове поновлення роботи необхідних комун. служб та ін. Орг-ції цив. оборони та їх персонал не можуть бути поставлені в підпорядкування збройн. силам. Вони користуються повагою та захистом відповідно до положень Протоколу I і мають право виконувати доручені їм завдання з цив. оборони, за винятком випадків настійної воєн. необхідності (ст. 62). Орг-ції цив. оборони продовжують свою діяльність у випадку воєн. окупації, і окупуюча д-ва має надавати їм усіляке сприяння. Персонал цив. оборони, її будівлі та матер. частина позначаються

спец. емблемою — блакитним трикутником на оранжевому фоні (ст. 63, 64, 66). Протокол I передбачає, що особовому складу та військ. підрозділам збройн. сил можуть надаватися функції цив. оборони за умови, що вони призначаються постійно і виконують виключно завдання, пов'язані зі сферою дії цив. оборони, не беручи безпосередньої участі у воєн. діях. Важливою умовою законності діяльності такого особового складу і таких військ. підрозділів є те, що вони виконують свої завдання з цив. оборони лише в межах нац. терит. своєї країни. Особи, що входять до складу збройн. сил, та службовці в орг-ціях цив. оборони, якщо вони опиняються під владою супротивної сторони, стають військовополоненими. Будівлі, обладнання і трансп. засоби військ. підрозділів, призначених в орг-ції цив. оборони, мають чітко позначатися міжнар. знаком цив. оборони (ст. 67).

Положення про захист цив. населення під час збройн. конфліктів розглядають сьогодні як частину заг. міжнар. права про захист особи. Тому універс. та регіон. конвенції з прав людини мають виконуватися також під час збройн. конфлікту, хоча у виняткових ситуаціях, пов'язаних з воєн. необхідністю, допускаються певні відступи від них. Норми цих конвенцій застосовуються разом із Женев. конвенціями про захист жертв війни 1949, Дод. протоколом I та *Додатковим протоколом до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II)*.

Договірні сторони зобов'язалися за будь-яких обставин дотримуватися положень IV Женев. конвенції (ст. 1). Вона застосовується в разі збройн. конфлікту, що виникає між 2 або кількома договірними сторонами, навіть у тому випадку, якщо одна зі сторін не визнає стану війни і збройн. конфлікту. Сторони, що перебувають у конфлікті, залишаються пов'язаними цією Конвенцією у своїх взаємовідносинах, навіть якщо одна з них не є її учасницею (ст. 2).

У разі збройн. конфлікту неміжнар. характеру, який виник на терит. однієї з договірних сторін, кожна зі сторін, що перебуває в конфлікті, зобов'язується застосовувати як мінімум такі положення: 1. Особи, які безпосередньо не беруть участі у воєн. діях,

у т. ч. особи зі складу збройн. сил, які склали зброю або припинили брати участь у воєн. діях унаслідок поранення, хвороби, затримання чи з будь-якої ін. причини, мають за всіх обставин право на гуманне поводження. З цією метою стосовно цих осіб забороняються такі дії: а) посягання на життя та фіз. недоторканність, зокрема вбивства, катування й тортури; б) взяття заручників; с) посягання на людську гідність, зокрема образливе та принизливе поводження; д) застосування та застосув. покарань без попереднього суд. рішення за наявності відп. гарантій. 2. Поранених і хворих потрібно підбирати і надавати їм допомогу (ст. 3). Під захистом цієї Конвенції перебувають особи, які у разі збройн. конфлікту або окупації опиняються під владою сторони, що перебуває у конфлікті. Особи, які перебувають під захистом I, II та III Женев. конвенцій 1949, не розглядаються як особи, що користуються покровительством відповідно до цієї Конвенції (ст. 4).

Якщо сторона, що перебуває у конфлікті, має серйозні підстави вважати, що будь-яка особа на її власній або окуп. нею терит. підозрюється у ворожій діяльності, або цю діяльність встановлено, така особа не може претендувати на захист згідно з цією Конвенцією. Її покровительством не можуть користуватися також *шпигуни* або диверсанти. Однак у кожному з цих випадків такі особи мають право на справедл. і норм. суд, передбачене цією Конвенцією (ст. 5). На терит. сторін, що перебувають у конфлікті, застосув. цієї Конвенції припиняється після заг. закінчення воєн. дій, а на окуп. терит. — через рік (ст. 6). Конвенція має застосовуватися за сприяння та під контролем д-в-покровительок (ст. 9), у т. ч. щодо тлумачення її положень (ст. 12).

З поч. конфлікту та у всіх випадках окупації кожна зі сторін, що перебувають у конфлікті, зобов'язується заснувати Довідкове бюро, якому доручено збирати і передавати відомості про осіб, що перебувають під покровительством, які опинилися під її владою (ст. 136). Договірні сторони мають як у мирн., так і у воєн. час поширювати текст цієї Конвенції у своїх країнах (ст. 144). Вони беруть на себе зобов'язання ввести в дію зак-во, необхідне для забезпечення кримін. покарань для осіб, які вчинили або

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1949

наказали вчинити серйозні порушення Конвенції (ст. 146). До таких порушень належать: умисне вбивство, катування та нелюдське поводження, в т. ч. біол. експерименти, умисне спричинення тяжких страждань або серйозного каліцтва, заподіяння шкоди здоров'ю, незаконна депортація, переміщення і арешт особи, що перебуває під покровительством, примушення особи, що перебуває під покровительством, служити в збройн. силах ворожої д-ви, позбавлення її права на неупереджене судочинство, взяття заручників, незаконне та довільне руйнування і присвоєння майна, що не зумовлюється воєн. необхідністю (ст. 147).

На прохання однієї зі сторін, що перебуває у конфлікті, має бути розпочато розслідування в порядку процедури, яка узгоджується між зацікавленими сторонами, з приводу порушення цієї Конвенції. У разі недосягнення такої угоди сторони, з взаємною домовленістю, обирають арбітра, який вирішує питання про процедуру. Щойно порушення буде встановлено, сторони припиняють його та вживають заходів для покарання за нього (ст. 149).

На 2016 учасниками IV Женев. конвенції 1949 є 196 д-в, у т. ч. Україна, яка ратифікувала її 03.07.1954 (набула чинності для України 03.01.1955).

Практика д-в встановила ряд норм Конвенції як звичаєве міжнар. право. У відомому дослідженні МКЧХ «Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми», що набуло широкого визнання в *доктрині* і практиці (автори Ж.-М. Хенкерст, Л. Досвальд-Бек), кер. звичаєвою нормою в значенні IV Женев. конвенції 1949 є зобов'язання д-в проводити відмінність між цив. особами та комбатантами і заборона нападати на перших (норма 1). Ця норма узгоджується з ін. звичаєвою нормою, пов'язаною із заборonoю нападати на осіб, визнаних такими, що не можуть брати участь у воєн. діях (норма 47), а також з нормою, згідно з якою цив. особи користуються захистом від нападів, за винятком випадків, коли вони беруть безпосередню участь у воєн. діях, на весь період такої участі (норма 6).

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ 1929

Принцип проведення відмінності між цив. особами і комбатантами вперше було встановлено в *Санкт-Петербурзькій декларації про заборону використання вибухових та запалювальних снарядів вагою менш як 400 грамів 1868*, в якій проголошено, що «єдина законна мета, яку повинні мати держави під час війни, полягає в ослабленні військових сил супротивника» (преамбула). У Гаазькому положенні про закони і звичаї війни 1907 (див. *Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907*) встановлено заборону «атакувати або бомбардувати будь-яким способом незахищені міста, селища, житла або будівлі» (ст. 25), що засн. на цьому принципі. Заборону нападу на цив. осіб передбачено в Протоколі II (п. 2 ст. 3) і Протоколі III (п. 1 ст. 2) до Конвенції про конкр. види звичайної зброї 1980 та преамбулі Оттавської конвенції про заборону протипіхотних наземних мін 1997. Крім того, згідно зі Статутом *Міжнародного кримінального суду* 1998, «навмисні напади на цивільне населення як таке або окремих цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі у військових діях», є воєн. злочином під час міжнар. конфліктів (п. 2 b (I) ст. 8). Військ. статuti і настанови багатьох д-в зобов'язують проводити такого роду відмінність і забороняють напади на цив. осіб. У консульт. висновку щодо *правомірності погрози ядерною зброєю або її застосування* 1996 МС ООН зазначає, що цей принцип є одним із «головних принципів» міжнар. гуманіт. права та одним із «непорушних принципів міжнародного звичаєвого права» (п. 78, 79). Зазначена та ін. практика свідчить про те, що зобов'язання проводити відмінність між цив. особами та комбатантами має застосовуватися як під час міжнар., так і неміжнар. збройн. конфліктів. Нормами міжнар. звичаєвого права є: заборона насилля або погрози насиллям, що має на меті тероризування цив. населення (норма 2); визначення цив. осіб та цив. населення (норма 5); визначення цив. об'єктів (норма 9) та заборона нападу на них (норма 10); заборона нападу невибіркового характеру (норми 11 і 12) та ін.

IV Женев. конвенція 1949 стала помітною віхою в розвитку міжнар. гуманіт. права, створивши правову основу для захисту цив. населення на окуп. терит. Вона обмежила владу окупаючої д-ви, поставивши її дії під міжнар. контроль. Х.-П. Гассер справедливо назвав цю Конвенцію подібною до «конституції» або «білля про права». «Ця «конституція» захищає населення від неправомірних дій окупаючої держави. Тим самим міжнародне гуманітарне право робить суттєвий внесок у справу захисту гідності людини в надзвичайних обставинах». Нейтральність, неупередженість, відсутність дискримінації в поводженні, а також необхідність щадити цив. населення під час воєн. операцій пронизує всі положення цієї Конвенції.

Справді революційним стало встановл. в Протоколі I як одного з найважливіших принципів міжнар. гуманіт. права обов'язку воюючої сторони проводити відмінність між воєн. об'єктами, з одного боку, та цив. населенням і цив. об'єктами, з ін. боку, і відповідно спрямовувати свої дії проти воєн. об'єктів (ст. 48). Доповнення IV Женев. конвенції 1949, так само як I, II і III Женев. конвенцій, положеннями Протоколу I привело до об'єднання в єдину систему норм Женев. права та норм *Гаазького права*, що створило нову, більш дієву основу для застосув. і розвитку міжнар. гуманіт. права.

Літ.: *Бори Ф.* Возникновение и развитие международного гуманитарного права. М., 1995; *Гассер Х.-П.* Международное гуманитарное право. М., 1995; *Свинарски К.* Основные понятия и институты международного гуманитарного права как система защиты человека. М., 1997; *Green L.C.* The contemporary law of armed conflict. Toronto, 1998; *Хенкерст Ж.-М., Досвальд-Бек Л.* Обычное международное гуманитарное право. Нормы. М., 2006; *Давид Э.* Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011.

В.Н. Денисов

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ 1929 — міжнар.-правовий документ, підписаний 27.08.1929 на дипл. конф. у Женеві, яка була скликана Федер. радою Швейцарії з метою кодифікації норм міжнар. права стосовно статусу *військовополонених*. Хоча положення про поводження з військовополоненими містилися у *Гаазь-*

ких конвенціях 1899 і 1907, Перша світова війна 1914—18 виявила їхню недосконалість, метою цієї Конвенції було охоплення і вичерпне регулювання усіх аспектів захоплення в полон і тримання в полоні. Конвенція набула чинності 19.07.1931. На сьогодні втратила юрид. силу, оскільки всі д-ви, які брали в ній участь, є учасниками *Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949*.

Конвенція складалася з 8 розд. (97 статей) і була по суті кодексом, що регламентував правове становище військовополонених. Підтвердивши осн. принципи поводження з військовополоненими, що містилися у Гаазьких конвенціях, Конвенція запровадила низку важливих нововведень, зокрема положення щодо заборони *репресалій* і колект. покарань стосовно військовополонених, регламентацію їхньої праці та утримання і, що особливо важливо, систему контролю з боку т. з. *держав-покровительок*.

СРСР не брав участі у процесі прийняття цієї Конвенції і відмовився приєднатися до неї з міркувань ідеол. характеру. Зокрема, для СРСР були неприйнятними положення, які передбачали особл. пільги для офіцер. складу, а також можливість обов'язкового залучення військовополонених до праці. 19.03.1931 в СРСР було прийнято власне «Положення про військовополонених», яке загалом засновувалося на тих самих принципах, що й Женев. конвенція 1929, однак передбачало деякі особливості, зумовлені необхідністю дотримання заг. принципів рад. права, зокрема: були відсутні пільги для офіцер. складу; військовополоненим, які належали до робітничого класу та селянства, що не експлуатує чужу працю, надавалися політ. права на заг. підставах з ін. іноземцями, які перебували на терит. СРСР; розширювалася компетенція табірних комітетів; платня призначалася не лише офіцерам, а й усім військовополоненим; залучення військовополонених до праці лише за їхньою згодою із застосув. при цьому зак-ва СРСР про охорону та умови праці і виплатою заробітної плати в розмірі, не нижчому за той, що існує в певній місцевості для відп. категорії трудящих. Після поч. *Великої Вітчизняної війни* рад. уряд 01.07.1941 прийняв нове положення про військовополонених, яке наближалось до

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ 1949

норм Женев. конвенції 1929 у тих пунктах, що стосувалися особл. умов утримання для офіцерів і виплати грошового утримання не всім військовополоненим, а лише офіцерам. Було також передбачено можливість примусової праці військовополонених. У деяких пунктах режим військ. полону за цим положенням був жорсткішим, ніж за Женев. конвенцією 1929. Так, не заборонялося використовувати військовополонених на роботах з важкими та шкідливими для здоров'я умовами праці, смертний вирок засудженому військовополоненому міг бути виконаний без повідомлення про це уряду д-ви, гр-ном якої він був.

Під час *Другої світової війни* уряд нацист. Німеччини (яка брала участь у Конвенції) відмовився виконувати положення Женев. конвенції 1929 щодо рад. військовополонених, мотивуючи це тим, що СРСР не є стороною Конвенції. Це було явним порушенням вимог ст. 82, яка передбачала, що д-ви-учасниці мають дотримуватися положень Конвенції за будь-яких умов, а в разі, якщо під час *війни* одна з *воюючих сторін* не є учасницею Конвенції, її положення залишаються зобов'язальними між тими воюючими сторонами, які є її учасницями. Фактично табірний режим, встановлений для рад. військовополонених, брутально порушував вимоги не лише Женев. конвенції 1929, а й IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопут. війни від 18.10.1907, юрид. обов'язковість якої визнавалася як Німеччиною, так і Радянським Союзом.

Літ.: *Военнопленные в СССР. 1939—1956: Документы и материалы* / Под ред. М.М. Загорулько. М., 2000.

К.О. Савчук

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ 1949 — комплекс принципів і норм *міжнародного гуманітарного права*, що регулює у *збройних конфліктах* поводження з *військовополоненими* та їх захист (далі — III Женев. конвенція 1949).

III Женев. конвенцію 1949 було прийнято на Дипл. конф., скликаній цього ж року

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ 1949

в Женеві (див. *Женевські конвенції про захист жертв війни 1949*). Конвенція містить 6 розділів, які складаються з 143 статей, та 5 дод. Розд. I — заг. положення, ст. 1—11; розд. II — заг. положення про захист військовополонених, ст. 12—16; розд. III — полон: ч. I — початок полону, ст. 17—20; ч. II — *інтернування* військовополонених (підрозд. I — заг. положення, ст. 21—24; підрозд. II — приміщення, харчування та одяг військовополонених, ст. 25—28; підрозд. III — гігієна та мед. допомога, ст. 29—32; підрозд. IV — мед. і духовний персонал, затриманий для надання допомоги військовополоненим, ст. 33; підрозд. V — релігія, інтелект. та фіз. діяльність, ст. 34—38; підрозд. VI — дисципліна, ст. 39—42; підрозд. VIII — військ. звання військовополонених, ст. 43—45; підрозд. VIII — переміщення військовополонених після їхнього прибуття до табору, ст. 46—48); ч. III — праця військовополонених, ст. 49—57; ч. IV — кошти військовополонених, ст. 58—68; ч. V — зв'язок військовополонених із зовн. світом, ст. 69—77; ч. VI — взаємовідносини військовополонених з владою (підрозд. I — скарги військовополонених на умови полону, ст. 78; підрозд. II — представники військовополонених, ст. 79—81; підрозд. III — кримін. та дисципл. санкції: I — заг. положення, ст. 82—88; II — дисципл. стягнення, ст. 89—98; III — суд. процес, ст. 99—108); розд. IV — закінчення полону: ч. I — безпосередня репатріація та госпіталізація в нейтр. країні, ст. 109—117; ч. II — звільнення та репатріація військовополонених після закінчення воен. дій, ст. 118—119; ч. III — смерть військовополонених, ст. 120—121; розд. V — Довідкове бюро і т-ва допомоги військовополоненим, ст. 122—125; розд. VI — виконання Конвенції: ч. I — заг. положення, ст. 126—132; ч. II — прикінцеві положення, ст. 133—143.

Згідно з III Женев. конвенцією 1949, військовополоненими є особи, які опинилися під владою супротивника і належать до однієї з таких категорій: особовий склад збройн. сил сторони, що перебуває у конфлікті, а також особовий склад ополчення

і добровольчих загонів, що входять до складу цих збройн. сил; особовий склад ін. ополчень і добровольчих загонів, у т. ч. особовий склад організ. рухів спротиву, які належать до сторони, що перебуває у конфлікті, і діють на їх власній терит. або поза нею, навіть якщо ця терит. окупована, за умови, що ці ополчення і добровольчі загони, в т. ч. організ. рухи спротиву, відповідають таким умовам: а) мають на чолі особу, відповід. за своїх підлеглих; б) використовують певний і чітко видимий здалеку розпізнавальний знак; в) відкрито носять зброю; г) дотримуються у своїх діях законів і звичаїв війни; особовий склад регуляр. збройн. сил, які вважають себе в підпорядкуванні уряду або влади, не визнаних двою, що тримає їх у полоні; особи, які супроводжують збройні сили, але не входять до їх складу безпосередньо, напр. цив. особи, що є членами екіпажу військ. літаків, військ. кореспонденти, постачальники, особовий склад роб. підрозділів або служб побут. обслуговування збройн. сил, за умови, що вони отримали на це дозвіл від тих збройн. сил, які вони супроводжують; члени екіпажів суден торг. флоту та цив. повітр. суден сторін конфлікту; населення не окупованих терит., яке при наближенні супротивника стихійно береться за зброю для боротьби із загарбником, не встигнувши сформуватися в регуляр. війська, якщо воно відкрито носить зброю і дотримується законів і звичаїв війни (п. А ст. 4).

Відповідно до Конвенції, право на таке саме поводження, як і військовополонені, мають: особи, які належать або належали до збройн. сил окуп. країни, якщо окупуюча д-ва вважає за потрібне з причин такої належності інтернувати їх, навіть якщо вона раніше звільнила їх у той час, коли воен. дії відбувалися за межами окупованої нею терит., особливо якщо ці особи безуспішно намагалися приєднатися до збройн. сил, до яких вони належать і які ведуть воен. дії, або якщо вони не з'явилися на виклик, зроблений з метою їх інтернування; особи, що належать до однієї з категорій, перелічених у ст. 4, яких прийняли на своїй терит. нейтр. або невоюючі д-ви (п. В ст. 4).

У III Женев. конвенції 1949 встановлено кер. принцип щодо військовополонених, згідно з яким вони перебувають під владою

супротивної д-ви (сторони), а не окр. осіб чи військ. частин, які взяли їх у полон. Тому, незалежно від відповідальності, що може бути покладена на окр. осіб, д-ва, яка тримає в полоні, відповідає за поводження з військовополоненими (ст. 12). З військовополоненими слід завжди поводитися гуманно. Будь-який незаконний акт або бездіяльність з боку д-ви, яка тримає в полоні, що призводить до смерті військовополоненого або створює серйозну загрозу його здоров'ю, забороняється і розглядаються як серйозні порушення цієї Конвенції. Зокрема, жодний військовополонений не може бути підданий фіз. каліченню або наук. чи мед. експерименту, який не виправдується міркуваннями лікування військовополоненого та його інтересами. Застосув. до них *репресалій* забороняється (ст. 13). За будь-яких обставин військовополонені мають право на повагу до їх особи й честі. Військовополонені цілком зберігають свою цив. правоздатність, якою вони користувалися під час захоплення в полон, крім обмеження деяких прав, якого вимагають умови полону (ст. 14). Д-ва, що тримає в полоні, зобов'язана забезпечити безкоштовне утримання військовополонених, а також надання їм мед. допомоги (ст. 15). Вона має поводитися з усіма військовополоненими однаково, без будь-якої *дискримінації* з причин раси, національності, віросповідання, політ. переконань або за ін. аналог. ознаками, за винятком випадків привілейованого режиму, який вона може встановити для військовополонених з огляду на стан їх здоров'я, вік або кваліфікацію (ст. 16).

У Конвенції встановлено комплекс норм, пов'язаних з поч. полону. Військовополонений під час допиту зобов'язаний повідомити лише своє прізвище, ім'я та звання, дату народження і особовий номер. Йому має бути видано посвідчення із вказаними та ін. відомостями. Жодні фіз. або моральні тортури чи ін. заходи примусу не можуть застосовуватися до військовополонених для отримання від них будь-яких відомостей (ст. 17). Предмети особистого користування, у т. ч. військ. знаки, залишаються у володінні військовополонених. Те саме стосується їхніх коштів, які вносяться до спец. реєстру (ст. 18). Евакуація військовополо-

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ 1949

нених має проводитися гуманно (ст. 20). Д-ва, що тримає в полоні, може інтернувати військовополонених за умови, що вони перебуватимуть лише в приміщеннях з повною гарантією стосовно гігієни та збереження здоров'я. Д-ви, що тримають у полоні, мають повідомляти заінтересованим д-вам через д-в-покровительок усі необхідні відомості щодо геогр. розташування таборів для військовополонених (ст. 21—24). Осн. добовий раціон харчування має бути достатнім за кількістю, якістю та різноманітністю. Будь-які колект. дисципл. стягнення, що стосуються харчування, не допускаються (ст. 26). Д-ва, що тримає у полоні, зобов'язана вживати саніт.-профілакт. заходів, необхідних для забезпечення в таборах чистоти і сприятливих для здоров'я умов та запобігання виникненню епідемій. Мед. допомога надається військовополоненим переважно мед. персоналом д-ви, від якої вони залежать, і по можливості їх національності (ст. 29—32). Мед.-саніт. і духовний персонал, затриманий д-вою, що тримає в полоні, з метою надання допомоги військовополоненим, не повинні вважатися військовополоненими. Вони, однак, користуються перевагами та покровительством цієї Конвенції із забезпеченням їм можливостей для надання мед. і духовної допомоги військовополоненим (ст. 33).

Військовополоненим надається повна свобода для виконання обрядів їх релігії, зокрема відвідання богослужінь, за умов дотримання ними дисципл. порядку, встановленого військ. владою. Військ. священникам (капеланам), що опинилися під владою супротивної д-ви, дозволяється обслуговувати їхні духовні потреби і вільно відправляти свої обов'язки серед одновірців відповідно до своєї реліг. совісті. Д-ва, що тримає в полоні, зобов'язується підтримувати інтелект., просвітн. та спорт. активність військовополонених, а також надавати їм можливість займатися фіз. вправами, в т. ч. спортом, грати в спорт. ігри і перебувати на відкритому повітрі (ст. 34, 35, 38).

Кожний табір військовополонених безпосередньо підпорядковується відповід. офі-

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ 1949

церу, який належить до регуляр. збройн. сил д-ви, що тримає в полоні. Цей офіцер зобов'язаний мати текст Конвенції і стежити за тим, щоб її положення були відомі всьому персоналу табору, він відповідає, під контролем свого уряду, за її застосування. Дозволяється носіння відмітних знаків і знаків держ. належності, а також нагород. Текст цієї Конвенції разом з дод., написаний мовою військовополонених, вивішують у кожному таборі в місцях, де його можуть прочитати всі військовополонені. Будь-які правила, накази, оголошення, що стосуються поведінки військовополонених, повідомляються їм зрозумілою для них мовою. Застосув. зброї проти військовополонених, зокрема під час здійснення втечі, є надзвич. заходом, якому завжди мають передувати попередження, що відповідають обставинам (ст. 39—42). Д-ва, що тримає в полоні, може використовувати працездатних військовополонених як роб. силу з урахуванням їх віку, статі, звання, а також фіз. можливостей. Від військовополонених унтер-офіцерів можна вимагати лише здійснення нагляду за роботами. Якщо офіцери звертаються з проханням дати їм відп. для них роботу, то її, по можливості, надають, проте в жодному випадку їх не можна примушувати працювати. Не дозволяється залучення військовополонених до робіт воен. характеру (ст. 49, 50). Д-ва, що тримає в полоні, під час використання праці військовополонених забезпечує належне застосування нац. зак-ва про охорону праці (ст. 51).

Після того як військовополонені опиняються під владою д-ви, що тримає в полоні, остання повідомляє їх і д-ву, від якої вони залежать, через д-ву-покровительку про заходи, вжиті для виконання положень Конвенції, які стосуються зв'язку військовополонених із зовн. світом (ст. 69). Відповідно кожному військовополоненому після прибуття в табір дають можливість надіслати листа своїй сім'ї, а також до Центр. агентства у справах військовополонених, передбаченого в ст. 123 Конвенції, з повідомленням про взяття в полон, стан

свого здоров'я та із зазначенням своєї адреси (ст. 70). Військовополоненим дозволяється як відправляти, так і отримувати листи та поштові картки, а також індивід. чи колект. посилки, зокрема продукти харчування, одяг, медикаменти тощо (ст. 71, 72).

Військовополонені мають право подавати військ. керівництву, під владою якого вони перебувають, прохання стосовно встановленого для них режиму перебування в полоні. Вони також мають право без будь-яких обмежень звертатися до представників д-в-покровительок зі скаргами на ті чи ін. сторони режиму полону (ст. 78). Військовополонені, за винятком офіцерів, можуть вільно, шляхом таємного голосування обирати кожні 6 міс. довірених осіб, які мають їх представляти перед військ. владою, д-вами-покровительками, *Міжнародним комітетом Червоного Хреста* (МКЧХ). У таборах для офіцерів та прирівняних до них осіб старший за званням і стажем військовополонений офіцер визнається довіреною особою (ст. 79).

Військовополонені підпорядковуються законам, статутам і наказам, що діють у збройн. силах д-ви, яка тримає в полоні. Їх порушення військовополоненими зумовлює суд. або дисципл. заходи щодо них. Військовополоненого може судити лише військ. суд, якщо тільки зак-во д-ви, що утримує в полоні, не надає спец. право цив. судам судити осіб зі складу збройн. сил цієї д-ви за той самий злочин, у якому звинувачується військовополонений. Однак у будь-якому разі військовополоненого може судити лише суд, який забезпечує осн. загальновизнані гарантії незалежності та неупередженості. Військ. влада і суди д-ви, що тримає в полоні, не можуть застосовувати до військовополонених будь-які ін. покарання, крім передбачених за такі самі проступки для осіб зі складу збройн. сил д-ви, яка тримає в полоні. Забороняються будь-які колект. покарання за індивід. проступки, будь-які тілесні покарання, тримання в приміщеннях без денного світла і взагалі будь-які види катувань або прояви жорстокості (ст. 82—88).

На військовополонених можуть накладатися такі дисципл. стягнення: 1) штраф у розмірі не більше 50 % авансу за рахунок грошового забезпечення та платні за роботу,

що належить військовополоненим згідно зі ст. 60 та 62, на строк, який не перевищує 30 днів; 2) позбавлення переваг, наданих додатково до передбачених цією Конвенцією; 3) позачергові наряди, але не більше 2 год на день (не накладається на офіцерів); 4) арешт. При цьому дисципл. стягнення в жодному разі не повинні бути негуманними, жорстокими або небезпечними для здоров'я військовополонених (ст. 89).

Утеча військовополоненого вважається такою, що вдалася, якщо він: 1) приєднався до збройн. сил д-ви, від якої залежить, або союзної д-ви; 2) залишив терит., що перебуває під владою д-ви, яка тримає в полоні, або її союзників; 3) потрапив на судно, що плаває під стягом д-ви, від якої він залежить, або союзної д-ви. При цьому військовополонені, які після втечі, що вдалася, знову потрапили в полон, не несуть покарання за втечу (ст. 91). Військовополонений, який, здійснюючи спробу втечі, був спійманий, підлягає за цей проступок лише дисципл. стягненню, навіть у разі рецидиву (ст. 92).

Жодний військовополонений не може бути відданий до суду або засуджений за діяння, не заборонене зак-вом д-ви, що тримає в полоні, або міжнар. правом, чинним на час його здійснення. Не можна чинити жодного морального або фіз. тиску на військовополоненого для того, щоб змусити його визнати себе винним у проступку, в якому його звинувачують. Жодний військовополонений не може бути засуджений, якщо він був позбавлений можливості захищатися і допомоги кваліфікованого захисника (ст. 99). Особл. гарантії розгляду справи надаються військовополоненим у разі скоєння правопорушень, які караються смертю. Зокрема, суд має брати до уваги, що підсудний не є гр-ном д-ви, яка тримає в полоні, і не зобов'язаний бути вірним їй, оскільки опинився під її владою внаслідок обставин, не залежних від його волі (ст. 100). У всіх випадках, коли д-ва, що тримає в полоні, порушує суд. процес проти військовополоненого, вона повідомляє про це д-ву-покровительку (ст. 104).

Кожний військовополонений має таке саме право подавати апел. або касац. скаргу на будь-який винесений йому вирок або просити про перегляд справи, яке мають

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ 1949

особи зі складу збройн. сил д-ви, що тримає в полоні (ст. 106). Цей вирок доводиться до відома д-ви-покровительки із зазначенням, чи має військовополонений право подавати апел. чи касац. скаргу або просити про перегляд справи (ст. 107).

Сторони, що перебувають у конфлікті, зобов'язуються ще під час воєн. дій відправляти на батьківщину тяжко хворих і тяжко поранених військовополонених. Вони також зобов'язуються організувати госпіталізацію поранених і хворих у нейтр. країнах і можуть, крім того, укласти угоди про репатріацію або інтернування в нейтр. країні здорових військовополонених, які тривалий час перебувають у полоні. При цьому жодний поранений і хворий військовополонений не може бути репатрійований проти свого бажання під час воєн. дій (ст. 109). Жодний репатрійований не може бути використаний на дійсній військ. службі (ст. 117). Військовополонені мають бути звільнені та репатрійовані з припиненням воєн. дій (ст. 118).

III Женев. конвенція 1949 зобов'язує кожна зі сторін, що перебувають у конфлікті, заснувати з самого поч. конфлікту Довідкове бюро у справах військовополонених, що опинилися під її владою. Ці бюро обмінюються між собою інформацією про військовополонених, які перебувають у відп. д-вах (ст. 122). Поряд з цим, у нейтр. країні заснують Центр. довідкове агентство у справах військовополонених. Якщо МКЧХ вважатиме за потрібне, він може запропонувати зацікавленим д-вам зробити це. На Агентство покладається збір усіх відомостей, що стосуються військовополонених, та передання їх на батьківщину військовополонених (ст. 123).

Договірні сторони Конвенції зобов'язуються за будь-яких обставин дотримуватися й забезпечувати дотримання її положень (ст. 1). Конвенція застосовується у випадку будь-якого збройн. конфлікту, що виникає між 2 або кількома договірними сторонами, навіть якщо одна з них не визнає стану війни. Вона має застосовуватися також у всіх випадках часткової або повної

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ 1949

окупації терит. договірної сторони, навіть якщо ця окупація не зустрічає збройн. спротиву. Якщо одна з д-в, що перебуває у конфлікті, не є учасницею цієї Конвенції, д-ви, що беруть у ній участь, залишаються пов'язаними нею у своїх взаємовідносинах (ст. 2). У разі збройн. конфлікту неміжнар. характеру, що виникає на терит. однієї з договірних сторін, кожна зі сторін, що перебуває у конфлікті, зобов'язана застосовувати як мінімум такі положення: 1. Особи, які не беруть безпосередньої участі у воєн. діях, у т. ч. особи зі складу збройн. сил, які склали зброю, а також ті, що припинили брати участь у воєн. діях унаслідок хвороби або поранення, затримання чи з будь-яких ін. причин, мають за всіх обставин право на гуманне поводження без будь-якої дискримінації з причин раси, кольору шкіри, релігії або віри, статі, походження чи майнового становища та будь-яких ін. аналог. критеріїв. З цією метою щодо вищевказаних осіб забороняються такі дії: а) посягання на життя та фіз. недоторканність, зокрема будь-які види вбивства, калічення, жорстокого поводження, катування, мордування; б) взяття заручників; в) наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження; г) засудження та застосування покарань без попереднього суд. рішення, винесеного належним чином створеним судом, за наявності необхідних суд. гарантій. 2. Поранених і хворих мають підбирати та надавати їм допомогу. МКЧХ може запропонувати свої послуги сторонам конфлікту (ст. 3).

III Женев. конвенція 1949 застосовується за сприяння і під наглядом д-в-покровительок, на яких покладається охорона інтересів сторін, що перебувають у конфлікті. Для цього д-ви-покровительки можуть крім свого дипл. або конс. персоналу призначати делегатів з числа власних гр-н або гр-н ін. нейтр. д-в. Призначення цих делегатів має бути схвалено д-вою, в якій вони виконуватимуть свою місію (ст. 8).

Конвенція містить низку норм, що стосуються виконання її положень. Представникам або делегатам д-в-покровительок і

МКЧХ дозволяється відвідувати всі місця, де перебувають військовополонені, та розмовляти з ними без свідків (ст. 126). Договірні сторони зобов'язуються як у мирн., так і воєн. час поширювати текст цієї Конвенції у своїх країнах з введенням у навч. програми військ. та цив. освіти з тим, щоб з її принципами був ознайомлений весь склад збройн. сил і населення в цілому (ст. 127). Вони також зобов'язуються ввести в дію зак-во, необхідне для забезпечення кримін. покарань для осіб, які скоїли або наказали скоїти будь-які серйозні порушення Конвенції, а також розшукувати таких осіб і незалежно від їх гр-нства передавати їх своєму суду або для суд. переслідування ін. зацікавленій договірній стороні (ст. 129).

До серйозних порушень Конвенції належать дії, спрямовані проти осіб або майна, на які поширюється її покровительство: умисне вбивство, катування або нелюдське поводження, в т. ч. біол. експерименти, умисне спричинення страждань або серйозного каліцтва, заподіяння шкоди здоров'ю, примушення військовополоненого служити в збройн. силах супротивної д-ви або позбавлення його прав на неупереджене і належне судочинство, передбачених цією Конвенцією (ст. 130). Жодній договірній стороні не дозволяється звільнити себе або будь-яку ін. договірну сторону від відповідальності, яка покладається на неї чи на ін. договірну сторону за передбачені в Конвенції порушення (ст. 131). На прохання однієї зі сторін, що перебувають у конфлікті, має бути проведено розслідування з приводу твердження про порушення цієї Конвенції. У разі недосягнення згоди щодо процедури розслідування сторони за взаємною домовленістю обирають арбітра, який вирішує питання процедури. Щойно порушення буде встановлено, сторони припиняють його і вживають заходів для покарання за нього (ст. 132).

III Женев. конвенція 1949 замінила Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими 1929 у відносинах між договірними сторонами (ст. 134). Водночас, у відносинах між д-вами, які пов'язані Гаазькою конвенцією про закони і звичаї сухопут. війни 1899 або 1907 і є учасницями цієї Конвенції, остання доповнила розд. II По-

ложення, що є дод. до згаданої Гаазької конвенції (ст. 135). На 2016 учасницями III Женев. конвенції 1949 є 196 д-в, у т. ч. Україна, яка ратифікувала її 03.07.1954 (набула чинності для України 03.01.1955).

У *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)* набули подальшого розвитку положення зазначених Женев. конвенцій, у т. ч. III Женев. конвенції 1949. Йдеться про захист осіб, які беруть участь у збройн. конфліктах, у яких народи ведуть боротьбу проти колон. панування, іноз. окупації та расист. режимів, здійснюючи своє право на самовизначення, встановлене в *Статуті ООН та в Декларації про принципи міжнародного права 1970* (див. *Рівноправності й самовизначення народів принцип*). Ці особи розглядаються як *комбатанти* (п. 4 ст. 1). Будь-який комбатант, який опиняється під владою супротивної сторони, є військовополоненим. Задля посилення захисту цив. населення від наслідків воен. дій комбатанти зобов'язані відрізнити себе від цив. населення в той час, коли вони беруть участь у нападі або у воен. операції, яка є підготовкою до нападу. Однак у зв'язку з тим, що під час збройн. конфлікту виникають ситуації, коли через характер воен. дій озброєний комбатант не може відрізнити себе від цив. населення, він зберігає свій статус комбатанта за умови, що він відкрито носить свою зброю в таких ситуаціях: а) під час кожного воен. зіткнення; б) у той час, коли він перебуває на виду в супротивника в ході розгортання в бойові порядки, що передують початку нападу, в якому він має взяти участь. Якщо такий комбатант не виконує ці вимоги, він позбавляється права вважатися військовополоненим. Йому, однак, надається захист, повністю рівноцінний тому, яким користуються військовополонені згідно з III Женев. конвенцією 1949 і цим Протоколом. Зокрема, він має право на захист, рівноцінний тому, який надається військовополоненим відповідно до зазначеної Конвенції у разі, якщо така особа постає перед судом і несе покарання за будь-які правопорушення, які вона вчинила. Ці положення не мають на меті змінити загальноприйнятну практику д-в щодо носіння форменого одягу комба-

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ 1949

тантами, включеними до складу одягнутих у форму збройн. підрозділів регуляр. військ. сторони, що перебуває у конфлікті (ст. 44). *Шпигуни* (ст. 46) і найманці (ст. 47) (див. *Найманство*) не мають права на статус комбатанта або військовополоненого. З особами, що перебувають під владою сторони, яка бере участь у конфлікті, за всіх обставин мають поводитися гуманно і вони як мінімум користуються захистом, передбаченим цим Протоколом (ст. 75). Серйозні порушення положень Протоколу, в т. ч. щодо військовополонених, розглядаються як *воєнні злочини* (ст. 85).

Відповідно до вищенаведених положень III Женев. конвенції 1949, доповненої рядом положень Дод. протоколу I, а також *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II)*, практика д-в встановила комплекс звичаєвих норм міжнар. права, що регулює захист військовополонених. У відомому дослідженні МКЧХ «Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми», яке набуло широкого визнання в доктрині та практиці (автори Ж.-М. Хенкерст і Л. Досвальд-Бек), сформульовано кер. норму в цій сфері, згідно з якою з цив. особами та особами, які припинили участь у воен. діях, слід поводитися гуманно (норма 87). Зобов'язання гуманно поводитися з військовополоненими було визнано ще в *Кодексі Лібера*, Брюссельській декларації про закони і звичаї війни 1874 та Оксфорд. керівництві про закони сухопут. війни 1880, підготовленому *Інститутом міжнародного права*, і кодифіковано в ч. 2 ст. 4 Гаазького положення 1899 (див. *Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907*). Ця вимога міститься також у спільній ст. 3 Женев. конвенцій про захист жертв війни 1949, у всіх конкр. положеннях 4 Женев. конвенцій та в обох Дод. протоколах до них. У зазначеному дослідженні сформульовано також й ін. норми міжнар. звичаєвого права, такі як заборона проводити несприятливу відмінність за ознаками раси, кольору шкіри, статі тощо (норма 88), заборони кату-

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ ... У ДІЮЧИХ АРМІЯХ 1949

вання, вбивства та ін. (норми 89—105). Умовою набуття статусу військовополоненого є обов'язок комбатанта відрізняти себе від цив. населення, коли він бере участь у нападі або воєн. операції (норма 106). Комбатанти, захоплені в полон під час шпигун. діяльності, не мають права на статус військовополоненого (норма 107). Найманці, як вони визначені в Дод. протоколі I, також не мають права на статус комбатанта або військовополоненого (норма 108). Шпигуни та найманці мають, однак, право на осн. гарантії, закріплені в *Женевському праві*.

Отже, прийняття III Женев. конвенції 1949, так само як ін. 3 Женев. конвенції 1949, було продовженням розвитку Женев. права з урахуванням досвіду *Другої світової війни*, що привело до часткового об'єднання його норм з нормами *Гаазького права*. А з прийняттям 2 Дод. протоколів 1977 до Женев. конвенції 1949 обидва напрями міжнар. гуманіт. права трансформувалися в єдину систему норм, яка не лише захищає жертв збройн. конфліктів, а й встановлює обмеження на воєн. дії з тим, щоб завдати якомога менше надмірних страждань та ушкоджень.

Літ.: Гассер Х.-П. Международное гуманитарное право. Введение. М., 1995; Green L.C. The contemporary law of armed conflict. Toronto, 1998; Хенкерст Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное право. Нормы. М., 2006; Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011.

В.Н. Денисов

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ І ХВОРИХ У ДІЮЧИХ АРМІЯХ 1949 — комплекс принципів і норм *міжнародного гуманітарного права*, що регулює у *збройних конфліктах* захист пораниених і хворих, саніт. формувань і установ та їх особового складу, а також порядок використання розпізнавальної емблеми (далі — I Женев. конвенція 1949).

I Женев. конвенцію 1949 було прийнято на Дипл. конф., скликаній цього ж року в Женеві (див. *Женевські конвенції про захист жертв війни 1949*). Конвенція містить 9 роз-

ділів, які складаються з 54 статей, та 2 дод. Вони стосуються: заг. положень (розд. I, ст. 1—11); пораниених і хворих (розд. II, ст. 12—18); саніт. формувань і установ (розд. III, ст. 19—23); особового складу (розд. IV, ст. 24—32); будівель і майна (розд. V, ст. 33—34); саніт. транспортів (розд. VI, ст. 35—37); розпізнавальної емблеми (розд. VII, ст. 38—44); виконання Конвенції (розд. VIII, ст. 45—48); припинення зловживань і порушень (розд. IX, ст. 49—54) та закл. положень.

У I Женев. конвенції 1949 встановлено принцип, за яким поранені і хворі мають користуватися покровительством і захистом за всіх обставин. Сторони, що перебувають у конфлікті, зобов'язуються забезпечити їм гуманне поводження і догляд без будь-якої *дискримінації* з таких причин, як стать, раса, національність, релігія, політ. переконання або ін. аналог. критерії. Суворо забороняється будь-яке посягання на їхнє життя та насильство над їхньою особистістю, зокрема, заборонено добивати або знищувати їх, піддавати тортурам чи біол. дослідям, навмисно залишати без мед. допомоги та догляду, створювати умови для їх зараження або інфікування (ст. 12).

До пораниених і хворих Конвенція відносить: особовий склад збройн. сил сторони, що перебуває у конфлікті, а також особовий склад ополчення і добровольчих загонів, які входять до складу цих збройн. сил; особовий склад ін. ополчень і добровольчих загонів, у т. ч. особовий склад організ. рухів спротиву, який належить до сторони, що перебуває у конфлікті, та діє на їх власній терит. або поза нею, навіть якщо ця терит. окупована (особовий склад цих формувань має відповідати таким умовам: а) мати на чолі особу, відповід. за своїх підлеглих; б) мати встановлений розпізнавальний знак, добре видимий здалеку; в) відкрито носити зброю; г) дотримуватися у своїх діях законів і звичаїв війни); особовий склад регуляр. збройн. сил, які вважають себе у підпорядкуванні уряду або влади, не визнаних д-вою, що тримає їх у полоні; особи, які супроводжують збройні сили, але не входять до їх складу (військ. кореспонденти, постачальники, цив. члени екіпажів військ. авіації тощо); члени екіпажів суден торг. флоту та цив. авіації;

населення некупованої терит., яке при наближенні супротивника стихійно береється за зброю для боротьби з військами загарбника, не встигнувши сформуватися в регуляр. війська, якщо воно відкрито носить зброю та дотримується законів і звичаїв війни (ст. 13).

Поранені і хворі *воюючої сторони*, що опинилися під владою супротивника, вважаються *військовополоненими* і до них мають застосовуватися норми міжнар. права, що стосуються цієї категорії осіб (ст. 14). Сторони, що перебувають у конфлікті, зобов'язані вживати всіх можливих заходів для того, щоб розшукувати й підбирати поранених і хворих, не допускати їх пограбування та поганого поводження, забезпечити їм необхідний догляд. З цією метою можуть укладатися угоди про перемир'я або припинення вогню (ст. 15). Сторони, що перебувають у конфлікті, мають реєструвати всі відомості, що сприяють встановл. особи поранених, хворих та померлих супротивної сторони. Ці відомості надсилають Довідковому бюро, передбаченому ст. 122 *III Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949*, яке передає їх д-ві, від якої такі особи залежать, через посередництво д-ви-покровительки та Центр. агентства у справах військовополонених (ст. 16). Військ. власті можуть звертатися із закликом до милосердя місц. жителів добровільно підбирати і доглядати, під їх контролем, за пораненими і хворими, надаючи особам, які відгукуються на цей заклик, необхідне покровительство та пільги. Ніхто не повинен зазнавати утисків або суд. переслідування за те, що він доглядав за пораненими чи хворими (ст. 18).

Стационарні саніт. установи та пересувні саніт. формування мед. служби не можуть за жодних обставин бути об'єктом нападу, але мають у будь-який час користуватися покровительством і захистом сторін, що перебувають у конфлікті. Опинившись під владою супротивної сторони, вони можуть продовжувати функціонувати доти, доки сторона, що захопила їх, не забезпечить сама необхідного догляду за пораненими і хворими, які знаходяться в цих установах та формуваннях (ст. 19). Госпіт. судна, що перебувають під покровительством *II Женевської конвенції про поліпшення долі пора-*

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ ... У ДІЮЧИХ АРМІЯХ 1949

нених і хворих та осіб, що зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949, не можуть бути об'єктом нападу з суходолу (ст. 20). Покровительство, на яке мають право стационарні установи та пересувні саніт. формування мед. служби, може припинитися лише у разі, якщо вони будуть використовуватися крім гуманіт. обов'язків для дій, спрямованих проти супротивника. Припинення такого покровительства можливе лише за умови попередження (ст. 21).

Саніт. особовий склад та священнослужителі, що перебувають при збройн. силах, користуються повагою та покровительством за всіх обставин. До них прирівнюється особовий склад нац. т-в Червоного Хреста та ін. добровільних т-в допомоги, належним чином визнаних та уповноважених своїм урядом. Персонал усіх цих категорій у разі, якщо він опиняється під владою супротивної сторони, може бути затриманий лише тією мірою, якою цього вимагає стан здоров'я, духовні потреби та чисельність військовополонених. Особи, що належать до цього персоналу, затримані в такий спосіб, не вважаються військовополоненими (ст. 24, 26, 28). Особовий склад збройн. сил, спец. навчений для використання в ролі доп. санітарів, мед. сестер або носильників для розшуку, підбирання, перевезення чи лікування поранених і хворих, користується повагою і покровительством у разі виконання ними цих обов'язків у момент їх контакту із супротивником. Опинившись під владою супротивника, вони вважаються військовополоненими і можуть залучатися для виконання саніт. обов'язків (ст. 25, 29).

Майно пересувних саніт. формувань збройн. сил, які опиняються в руках супротивника, має використовуватися для догляду за пораненими і хворими. Транспорт з пораненими і хворими користується захистом і покровительством на тих самих підставах, що й пересувні саніт. формування. Опинившись у руках супротивника, такі транспортні засоби перевезення підпадають під дію законів *війни*, за умови, що сторона, яка їх захопила, дбатиме про по-

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ ... У ДІЮЧИХ АРМІЯХ 1949

ранених і хворих, які в них перебувають. Саніт. літальні апарати, що застосовуються виключно для евакуації поранених і хворих та для перевезення саніт. і особового складу та майна, не можуть бути об'єктом нападу; вони мають поважатися воюючими сторонами в тому випадку, якщо літають на висоті, у час і за маршрутами, спец. передбаченими угодою між зацікавленими воюючими сторонами. У разі вимушеної посадки на зайнятій супротивником терит. поранені і хворі, а також екіпаж літального апарата стають військовополоненими (ст. 33, 35, 36).

Емблемою і розпізнавальним знаком саніт. служби збройн. сил на знак поваги до Швейцарії є геральдичний знак — червоний хрест на білому тлі, утворений шляхом зворотного розміщення федер. кольорів. Як розпізнавальний знак визнається також червоний півмісяць або червоний лев і сонце на білому тлі, які низка країн використовують замість червоного хреста. Особовий склад повинен мати при собі спец. посвідчення особи із зображенням розпізнавального знака Конвенції. Розпізнавальна емблема може використовуватися виключно для захисту або позначення саніт. формувань і установ, персоналу й матер. частини, захищених цією та ін. конвенціями, що стосуються аналог. питань. Крім того, нац. т-во Червоного Хреста (Червоного Півмісяця, Червоного Лева і Сонця) в мирн. час може користуватися, згідно зі своїм нац. зак-вом, іменем та емблемою Червоного Хреста і для ін. видів своєї діяльності, що відповідають принципам, сформульованим міжнар. конф. Червоного Хреста. Міжнар. органам Червоного Хреста та їх персоналу дозволяється користуватися у будь-який час знаком червоного хреста на білому фоні (ст. 38, 40, 42, 44).

Відповідно до положень цієї Конвенції, практика д-в установила ряд норм як звичаєве міжнар. право, що застосовується під час збройн. конфлікту як міжнар., так і не-міжнар. характеру (див. *Звичай міжнародно-правовий*). У відомому фундамент. дослідженні *Міжнародного комітету Червоного*

Хреста «Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми», яке набуло широкого визнання в *доктрині* та практиці (автори Ж.-М. Хенкерст, Л. Досвальд-Бек), сформульовано звичаєву норму, згідно з якою мед. персонал, призначений виключно для виконання мед. обов'язків, має користуватися повагою і захистом за будь-яких обставин. Особи, які належать до нього, втрачають право на захист, якщо здійснюють крім своїх обов'язків дії, спрямовані проти супротивника (норма 25). У *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)* сферу дії цієї норми було поширено на цив. мед. персонал (ст. 15). Згідно зі Статутом *Міжнародного кримінального суду (МКС)*, «навмисне завдання ударів по ... персоналу, що використовує відповідно до міжнародного права розпізнавальні емблеми, встановлені Женевськими конвенціями», є воєн. злочином під час міжнар. збройн. конфліктів (п. 2b(XXIV) ст. 8). У багатьох військ. статутах та настановах д-в міститься зобов'язання поважати і захищати мед. персонал. Порушення цієї норми є воєн. злочином за зак-вом багатьох д-в. Аналог. з цією нормою зміст мають й ін. норми, сформульовані у вказаному дослідженні. Вони стосуються заборони піддавати будь-якому покаранню за виконання мед. обов'язків та примушувати осіб, що виконують мед. функції, до скоєння дій, які суперечать нормам мед. етики (норма 26). Захист і покровительство мають надаватися також духовному персоналу (норма 27), мед. формуванням (норма 28), саніт. трансп. засобам (норма 29). Заборонено напади, спрямовані проти духовного і мед. персоналу та об'єктів, які використовують відповідно до міжнар. права розпізнавальні емблеми, передбачені Женев. конвенціями 1949 (норма 30). Такий захист у формі звичаєвих норм міжнар. права поширюється й на персонал та об'єкти орг-цій, що надають гуманіт. допомогу (норми 31 і 32).

Повагою та захистом міжнар. гуманіт. права користуються також персонал і об'єкти, задіяні в місії з підтримання миру (peace-keeping mission). Відповідно забороняється здійснювати напад на персонал і об'єкти, задіяні в такій місії згідно зі *Статутом*

ООН, доки вони мають право на захист, яким користуються цив. особи або цив. об'єкти згідно з міжнар. гуманіт. правом (норма 33). Ця норма застосовується під час як міжнар., так і неміжнар. збройн. конфліктів. Особи, що належать до сил з підтримання миру, які, як правило, складаються з профес. військовослужбовців, розглядаються як цив. особи, оскільки вони не належать до жодної зі сторін конфлікту, і тому мають право на такий самий захист від нападів, що й цив. особи, доти, доки вони не беруть безпосередньої участі у воєн. діях. Аналогічно об'єкти, що використовуються в операціях з підтримання миру, вважаються цив. об'єктами, які користуються захистом від нападів. Згідно зі Статутом МКС, навмисне завдання ударів по персоналу і об'єктах, задіяних у місії з підтримання миру відповідно до Статуту ООН, є воєн. злочином під час міжнар. та неміжнар. збройн. конфліктів. Цю норму внесено також до Статуту Спец. суду для Сьєрра-Леоне. Крім безпосередніх нападів ООН засуджує й ін. дії, спрямовані проти персоналу місії з підтримання миру, такі, напр., як переслідування, образа, залякування, насилля, затримання, і закликає сторони конфлікту забезпечити безпеку і свободу пересування такого персоналу. У справі Караджича і Младича, яку розглядав *Міжнародний кримінальний трибунал з колишньої Югославії*, підсудних було звинувачено в участі «у захопленні в заручники цивільних осіб, тобто осіб зі складу місії ООН з підтримання миру». Ця норма застосовується лише до сил з підтримання миру, заснованих ООН або будь-якою регіон. оргцією, персонал яких має право на захист, яким користуються цив. особи. Відповідно ця норма не поширюється на сили, що беруть участь в операціях зі встановл. миру (peace enforcement operations), особовий склад яких вважається *комбатантами*, зобов'язаними дотримуватися міжнар. гуманіт. права (див. *Збройні сили ООН*).

Як норма звичаєвого міжнар. права, що застосовується під час як міжнар., так і неміжнар. збройн. конфліктів, встановлюється захист цив. журналістів, за умови, що вони не беруть участі у воєн. діях (норма 34). Їх захист передбачено у ст. 79 Дод. протоколу I, багатьох військ. статутах та наста-

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ ... У ДІЮЧИХ АРМІЯХ 1949

новах д-в, а також підтверджується офіц. заявами і практикою д-в, у т. ч. тих, які не є учасниками зазначеного Протоколу (напр., Ізраїлю та США). Хоча в *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II)* відсутнє положення про цив. журналістів, їх імунітет від нападів ґрунтується на забороні нападу на цив. осіб, якщо і поки вони не беруть безпосередньої участі у воєн. діях (норма 6). У 1996 Комітет Міністрів *Ради Європи* підтвердив важливість ст. 79 Дод. протоколу I, вказавши, що «це зобов'язання застосовується і в міжнародних збройних конфліктах». Військ. журналісти, що супроводжують збройні сили д-ви, за умови, що вони не входять до їх складу, також вважаються цив. особами, а отже, не можуть бути об'єктом нападу. Однак, на відміну від цив. журналістів, вони, згідно з п. 4 ст. 4А III Женев. конвенції про поводження з військовополоненими 1949, при затриманні мають право на статус військовополонених. Журналісти, як цив. особи, мають право на осн. гарантії, зокрема, за будь-яких звинувачень, напр. у шпигунстві, не можуть бути позбавлені свободи довільно (норма 99) і мають право на справедл. суд (норма 100).

Сферою регулювання міжнар. звичаєвого права є також зони, створені для захисту поранених, хворих та цив. осіб від воєн. дій (норма 35). Заборона нападу на такі зони застосовується під час збройн. конфліктів як міжнар., так і неміжнар. характеру. Маються на увазі створення госпітальних і безпечних зон, передбачених у I Женев. конвенції та IV *Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949*. Остання передбачає можливість створення нейтр. зон (ст. 15). Госпітальні та безпечні зони мають бути розташовані далеко від місця проведення воєн. операцій, тоді як нейтр. зони створюють у тих р-нах, де відбуваються воєн. дії. У резол. ГА ООН 2675 (XXV) від 09.12.1970, присвяченій осн. принципам захисту цив. населення у збройн. конфліктах, зазначено, що «місця і райо-

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ ... У ДІЮЧИХ АРМІЯХ 1949

ни, відведені виключно для захисту цивільного населення, такі як госпітальні зони або подібні місця, не повинні бути об'єктом воєнних операцій». Практика д-в свідчить про дотримання цієї норми. Забороняється також напад на демілітаризовані зони, створені за угодою між сторонами конфлікту (норма 36). Недотримання цих норм є серйозним порушенням Дод. протоколу I (п. 3d ст. 85). Практика створення таких зон поширюється й на міжнар. збройні конфлікти. Заборона нападу встановлюється і стосовно місцевостей, що не обороняються (норма 37). Ця заборона засн. на традиц. концепції «відкритого міста». Її було внесено до Брюссельської декларації про закони і звичаї війни 1874 (ст. 15) та Оксфорд. керівництва (ст. 32с) і кодифіковано в ст. 25 Гаазького положення про закони і звичаї сухопут. війни 1907 (див. *Гаазької конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907*). Вона полягає у забороні «атакувати або бомбардувати будь-яким способом незахищені міста, села, житла або будівлі». Напад на місцевості, що не обороняються, є серйозним порушенням Протоколу I (п. 1 ст. 51, п. 3d ст. 5). Згідно зі Статутом МКС, «навмисний напад на незахищені і такі, що не є військовими об'єктами, міста, села, житла або будівлі» є воєн.злочином під час міжнар. збройн. конфліктів (п. 2b(V) ст. 8). Заборона нападів на такі місцевості міститься в ст. 3 Статуту Міжнар. кримін. трибуналу з кол. Югославії, який розглядає напад на такі місцевості як порушення законів і звичаїв війни. Місцевість втрачає право на захист від нападу, якщо перестає відповідати умовам, що надають такий статус.

Кожна сторона, що перебуває у конфлікті, має поважати культ. цінності (норма 38): а) під час воєн. операцій має проявлятися особл. турбота, щоб запобігти завданню шкоди будівлям, призначеним для цілей релігії, мистецтва, науки, освіти або благодійності, а також істор. пам'яткам, за умови, що вони не є військ. об'єктами; б) цінності, які мають велике значення для культ. спадщини кожного народу, також не

повинні ставати об'єктом нападу, за винятком випадків, коли цього вимагає настійна воєн. необхідність. У Статуті МКС підкреслюється, що напад на вказані вище об'єкти є воєн. злочином як під час міжнар., так і під час неміжнар. збройн. конфлікту, «за умови, що вони не є військовими об'єктами» (п. 2b(IX), e(IV) ст. 8). Що стосується культ. цінностей, то захист у цій сфері було посилено в *Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954*, основоположні принципи якої широко визнані як норми звичаєвого міжнар. права, які застосовуються також і в неміжнар. збройн. конфліктах, що було підтверджено, зокрема, Міжнар. кримін. трибуналом з кол. Югославії у справі Тадича в 1995.

Слід проявляти особл. турботу стосовно установок і споруд, що містять небезпечні сили. Напади на такі об'єкти, а саме греблі, дамби і АЕС, забороняються, якщо вони є цив. об'єктами (норма 42). Ці установки і споруди можуть стати об'єктом нападу лише в тому разі, якщо їх кваліфіковано як військ. об'єкти (норма 7). Ці норми увійшли в Дод. протокол I (ст. 56) та Дод. протокол II (ст. 15).

Заг. принципи ведення воєн. дій застосовуються й до навкол. середовища (норма 43): а) жодна частина навкол. середовища не може стати об'єктом нападу, за винятком випадків, коли вона є військ. об'єктом; б) заборонено знищення будь-якої частини навкол. середовища, якщо цього не вимагає настійна воєн. необхідність; в) заборонено напади на військ. об'єкти, які, як можна очікувати, можуть завдати такої шкоди навкол. середовищу, яка була б надмірною щодо очікуваної конкр. і безпосередньої воєн. переваги. Ця норма, засн. на проведенні відмінностей між військ. та цив. об'єктами, міститься в Протоколі III до Конвенції про конкр. види звичайної зброї, в якому «забороняється перетворювати ліси або інші види рослинного покриву на об'єкти нападу із застосуванням запальної зброї, за винятком випадків, коли такі природні елементи використовуються для того, щоб прикрити, приховати або замаскувати комбатантів чи військові об'єкти, або коли вони самі є військовими об'єктами» (п. 4 ст. 2). Принцип проведення

відмінності, який застосовується під час міжнар. та неміжнар. збройн. конфліктів (норма 7), стосується й навкол. середовища. Заборона знищення або захоплення майна супротивника, за винятком воен. необхідності (норма 50), поширюється й на навкол. середовище. Згідно з IV Женев. конвенцією 1949, незаконне, довільне і здійснюване у великому масштабі зруйнування майна, не спричинене воен. необхідністю, є серйозним порушенням (ст. 147). У резол. ГА ООН 47/37 від 25.11.1992 про охорону навкол. середовища в період збройн. конфліктів підкреслюється, що «руйнування навколишнього середовища, не виправдане військовою необхідністю і здійснюване довільно, явно суперечить існуючому міжнародному праву». Крім того, згідно з принципом домірності, побічна шкода навкол. середовищу не повинна бути надмірною порівняно з воен. перевагою, яку передбачається здобути при нападі на військ. об'єкт. У консулт. висновку *Правомірність погрози ядерною зброєю або її застосування 1996* МС ООН вказав, що «держави мають брати до уваги екологічні міркування при оцінці того, що є необхідним та домірним у ході досягнення законних воєнних цілей». Принцип домірності має застосовуватися під час міжнар. та неміжнар. збройн. конфліктів (норма 14), у т. ч. щодо навкол. середовища. Таку заяву зробив МКЧХ у Доповіді про охорону навкол. середовища під час збройн. конфлікту, представлений і схвалений у 1993 ГА ООН.

І Женев. конвенція разом з ін. Женев. конвенціями про захист жертв війни 1949 замінили собою *Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених на полі бою 1864*, Женев. конвенцію про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1906 та Женев. конвенцію про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1929. На 2016 її учасницями є 196 д-в, у т. ч. Україна, яка ратифікувала Конвенцію 03.07.1954 (набула чинності для України 03.01.1955).

Положення I Женев. конвенції 1949, які узгоджуються з положеннями ін. 3 Женев. конвенцій 1949, характеризуються тим, що вони встановили різні правила залежно від категорій осіб, що підлягають захисту. Критерієм такої відмінності стала належність поранених, хворих чи осіб, що зазнали ко-

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ НА ПОЛІ БОЮ 1864

рабельної аварії, до складу збройн. сил або до цив. осіб. Дод. протокол I цю відмінність ліквідував, увівши єдині правила для обох категорій осіб, що значно спростило застосув. положень усього комплексу *Женевського права* (Х.-П. Гассер). З цього часу в міжнар. гуманіт. праві існує поняття «поранений» або «хворий» незалежно від того, чи є ця людина військовополоненим, чи цив. особою, так само як і єдине поняття «медичне формування».

Літ.: *Гассер Х.-П.* Международное гуманитарное право. М., 1995; *Green L.C.* The contemporary law of armed conflict. Toronto, 1998; *Пикте Ж.* Развитие и принципы международного гуманитарного права. М., 2001; *Хенкерст Ж.-М., Досвальд-Бек Л.* Обычное международное право. Нормы. М., 2006.

В.Н. Денисов

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ НА ПОЛІ БОЮ 1864 — міжнар.-правовий документ, підписаний 12 європ. д-вами (Баден, Бельгія, Вюртемберг, Гессен, Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Португалія, Пруссія, Франція, Швейцарія) 22.08.1864 на дипл. конф., яка була скликана Федер. радою Швейцарії на пропозицію Міжнар. комітету щодо надання допомоги пораненим (див. *Міжнародний комітет Червоного Хреста*). Набула чинності 22.06.1865. Женев. конвенція стала 1-м багатостор. міжнар.-правовим документом, спрямованим на захист жертв *війни*, і одним з тих, що заклали підвалини сучас. *міжнародного гуманітарного права*. В основу Конвенції покладено принципи надання допомоги будь-якому пораненому, незалежно від того, до складу збройн. сил якої з *воюючих сторін* він належить, та нейтралізації госпіталів і мед. персоналу.

Конвенція складається з 10 статей, які регламентують ставлення до поранених і хворих у діючих арміях. Відповідно до її положень похідні лазарети і військ. госпіталі визнаються нейтр. та недоторканими і користуються покровительством воюючих сторін, доки в них знаходяться хворі й поранені, однак їх недоторканність припиняється в тому разі, якщо вони охороня-

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ ... НА МОРІ 1949

ються збройн. силою (ст. 1). Нейтралітет поширюється й на персонал госпіталів і лазаретів та священників (ст. 2). Конвенцією передбачено, що ці особи можуть і після зайняття місцевості супротивником продовжувати виконання своїх обов'язків або приєднатися до того військ. підрозділу, до якого вони належать; в останньому випадку вони мають передаватися на аванпости супротивника (ст. 3). Рухоме майно госпіталів підлягає дії законів війни, і персонал госпіталів може забрати з собою лише ті речі, які є їхньою особистою власністю; похідні лазарети, навпаки, зберігають своє обладнання (ст. 4). Місцеві мешканці, які надають допомогу пораненим, користуються недоторканністю і за ними зберігається свобода; кожен поранений *комбатант*, прийнятий для догляду в будинок, є підставою для охорони цього будинку, а місцевий мешканець, який прийняв у себе пораненого, звільняється від постою та контрибуції (ст. 5). Пораненим і хворим має надаватися допомога незалежно від їхньої національності. Командувачі воюючих сторін можуть (якщо це дозволяють обставини) передавати поранених на аванпости супротивника відразу після бою за згодою обох сторін. Конвенцією було також передбачено, що осіб, які після видужання будуть визнані не здатними до військ. служби, буде відправлено на батьківщину, а ін. також можуть бути відпущені, але за умови, що вони не братимуть більше участі у війні до її закінчення (ст. 6). Для госпіталів, похідних лазаретів і транспортів з пораненими запроваджувався однаковий для всіх спец. розпізнавальний прапор (білий з червоним хрестом), який мав бути встановлений поруч з нац. прапором. Було також передбачено запровадження особл. наркувального знака для всіх осіб, що користуються правом нейтральності, — білої пов'язки із зображенням червоного хреста (ст. 7, див. також *Емблема товариств Червоного Хреста та інші розпізнавальні знаки*).

Женев. конвенція, незважаючи на окр. недоліки, досить швидко довела свою ефективність. До 1867 її ратифікували майже

всі осн. європ. д-ви (зокрема, Рос. імперія 10.05.1867), а у 1882 — США. До 1907 57 д-в висловили згоду на юрид. обов'язковість цього міжнар.-правового документа. У жовт. 1868 в м. Женева було скликано дипл. конф. з метою уточнення деяких положень Конвенції, зокрема поширення її принципів на морську війну. Проект дод. статей був підписаний учасниками конф. 20.10.1868, однак так і не набув чинності. Питання поширення положень Женев. конвенції на морську війну було вирішено лише на Першій конф. миру в Гаазі, коли 29.07.1899 було прийнято Конвенцію про застосув. до морської війни засад Женев. конвенції від 22.08.1864 (III Гаазька конвенція 1899, пізніше була замінена X Гаазькою конвенцією 1907). Женев. конвенцію 1864 було замінено відп. конвенціями у 1906 (тоді кількість статей було збільшено до 33, які значно детальніше регламентували питання захисту поранених і хворих у діючих арміях) та 1929 (кількість статей збільшилася до 39, а найважливішим нововведенням стало усунення з тексту Конвенції пункту «на умовах взаємності», згідно з яким Конвенція застосовувалася лише в тому разі, якщо обидві воюючі сторони ратифікували її), нині вона діє в ред. 1949 (див. *Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949, Женевське право*). Конвенція остаточно втратила силу лише у 1966, коли остання д-ва, яка не була стороною її пізнішої ред. (Респ. Корея), приєдналася до Женев. конвенції 1949.

Літ.: *Базинер Р.И.* Женевская конвенция 1864 года (война и гуманность) // Наука международного права в Университете Святого Володимира. Т. 1. К., 2004; *Пикте Ж.* Развитие и принципы международного гуманитарного права. М., 1994; *Пустогаров В.В.* Международное гуманитарное право. М., 1997; *Schindler D., Toman J.* The Laws of Armed Conflicts. Dordrecht, 1988.

К.О. Савчук

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ, ХВОРИХ І ОСІБ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ КОРАБЕЛЬНОЇ АВАРІЇ, ЗІ СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ НА МОРІ 1949

— комплекс принципів і норм міжнародного гуманітарного права, що регулює у збройних конфліктах захист поранених, хворих та осіб, що зазнали корабельної аварії, а також порядок вико-

ристання розпізнавальної емблеми (далі — II Женев. конвенція 1949).

II Женев. конвенцію 1949 прийнято на Дипл. конф., скликаний цього ж року в Женеві (див. *Женевські конвенції про захист жертв війни 1949*). Конвенція містить 8 розділів, які складаються з 53 статей, і стосуються: заг. положень (розд. I, ст. 1—11); поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії (розд. II, ст. 12—21); госпітальних суден (розд. III, ст. 22—35); особового складу (розд. IV, ст. 36—37); саніт. транспортів (розд. V, ст. 38—40); розпізнавальної емблеми (розд. VI, ст. 41—45); виконання Конвенції (розд. VII, ст. 46—49); припинення зловживань і порушень (розд. VIII, ст. 50—53); закл. положення і додаток.

II Женев. конвенція 1949 встановлює осн. норму, згідно з якою особовий склад збройн. сил та ін. особи, які перебувають на морі, в разі поранення, хвороби чи корабельної аварії користуються покровительством і захистом за всіх обставин. При цьому термін «корабельна аварія» застосовується незалежно від обставин, за яких вона відбувається, і включає, серед ін., вимушену посадку літака на воду або падіння в море. Сторона конфлікту, під владою якої ці особи опиняються, мають забезпечити їм гуманне поводження та догляд без будь-якої *дискримінації* з таких причин, як стать, раса, національність, релігія, політ. переконання або ін. аналог. критерії. Суворо забороняється будь-яке посягання на їхнє життя чи будь-яке насилля над їхньою особистістю, зокрема, забороняється добивати, знищувати їх, піддавати тортурам і біол. дослідом, навмисно залишати їх без мед. допомоги або догляду, створювати умови для їх зараження чи інфікування. До жінок слід ставитися з особл. повагою, яка відповідає їх статі (ст. 12).

Зазначеним захистом користуються поранені, хворі та особи, що зазнали корабельної аварії, які належать до таких категорій: особовий склад збройн. сил сторони, що перебуває у конфлікті, а також особовий склад ополчення та добровольчих загонів, які входять до складу цих збройн. сил; особовий склад ін. ополчень та добровольчих загонів, у т. ч. особовий склад організ. рухів спротиву, який належить до

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ ... НА МОРІ 1949

сторони, що перебуває в конфлікті, та діє на їх власній терит. або поза нею, навіть якщо ця терит. окупована (ці ополчення та добровольчі загони, зокрема організ. рухи спротиву, мають відповідати таким умовам: а) мати на чолі особу, відповід. за своїх підлеглих; б) використовувати пост. чітко видимий здалеку розпізнавальний знак; с) відкрито носити зброю; d) дотримуватися у своїх діях законів і звичаїв війни); особовий склад регуляр. збройн. сил, які вважають себе в підпорядкуванні уряду або влади, не визнаних д-вою, що тримає їх у полоні; особи, які супроводжують збройні сили, але не входять до їх складу, напр. цив. члени екіпажів військ. літаків, військ. кореспонденти, постачальники, особовий склад роб. підрозділів або служб побут. обслуговування збройн. сил, за умови, що вони отримали на це дозвіл від тих збройн. сил, які вони супроводжують; члени екіпажів суден торг. флоту та екіпажів цив. авіації сторін, що перебувають у конфлікті, які не користуються більш сприятл. режимом згідно з ін. положеннями міжнар. права; населення неокупованої терит., яке при наближенні супротивника стихійно береться за зброю для боротьби з військами загарбника, не встигнувши сформуватися в регуляр. війська, якщо воно відкрито носить зброю та дотримується законів і звичаїв війни (ст. 13). Будь-яке військ. судно *воюючої сторони* може вимагати передання поранених, хворих та потерпілих у корабельній аварії, які перебувають на військ. госпіт. суднах, якщо стан їхнього здоров'я це дозволяє (ст. 14).

Усі зазначені категорії поранених, хворих та потерпілих у корабельній аварії однієї з воюючих сторін, які опинилися під владою супротивника, вважаються *військовополоненими* і до них мають застосовуватися відп. норми міжнар. права. Висаджені в нейтр. порту за згодою місц. влади, вони не можуть знову взяти участь у воєн. діях (ст. 16, 17). Сторони, що перебувають у конфлікті, зобов'язуються розшукувати і підбирати потерпілих у корабельній аварії, поранених і хворих, не допускати нена-

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛПШЕННЯ ДОЛІ ПОРАНЕНИХ ... НА МОРІ 1949

лежного поводження з ними, забезпечити їм необхідний догляд. Коли дозволяють обставини, сторони можуть укладати місц. угоди стосовно евакуації поранених і хворих морським шляхом із зони воєн. дій, а також пропуску в цю зону саніт. і духовного персоналу та відп. майна (ст. 18). Вони зобов'язуються також організувати реєстрацію всіх даних, які сприяють встановл. особи поранених, хворих, потерпілих у корабельній аварії та померлих супротивної сторони, що опинилися в їхніх руках. Ці дані повідомляють Довідковому бюро, передбаченому ст. 122 III *Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949*, яке передає їх д-ві, від якої залежать ці особи, через посередництво д-ви-покровительки та Центр. агентства у справах військовополонених (ст. 19). Сторони, що перебувають у конфлікті, можуть звертатися із закликом до милосердя капітанів нейтр. суден, яхт та невеликих суден приймати на борт поранених, хворих і потерпілих у корабельній аварії та доглядати за ними. Судна, що здійснюють такі дії, відгукнувшись на заклик або ж з власної ініціативи, мають користуватися спец. покровительством (ст. 21).

У Конвенції визначається статус військ. госпіт. суден, які за жодних обставин не можуть бути об'єктом нападу чи захоплення, а мають користуватися повагою та захистом за умови, що їх назви і характеристики було повідомлено сторонам, що перебувають у конфлікті, за 10 днів до їх використання (ст. 22). Такий самий статус мають госпіт. судна нац. т-в Червоного Хреста, нейтр. країн та ін. (ст. 24, 25). Договірні сторони зобов'язуються не використовувати ці судна у воєн. цілях (ст. 30). Сторонам, що перебувають у конфлікті, надано право контролю і огляду госпіт. суден (ст. 31). Покровительство, на яке мають право госпіт. судна, може бути припинено лише в разі, якщо вони використовуються крім їх гуманіт. обов'язків для скоєння дій, спрямованих проти супротивника (ст. 34).

Мед., госпіт. і духовний персонал госпіт. суден та їх екіпажі користуються повагою і покровительством; вони не можуть захо-

плюватися під час своєї служби на госпіт. суднах, незалежно від того, чи є на борту поранені і хворі. Якщо цей персонал потрапляє до рук супротивника, він користується повагою і покровительством. Після висадки на берег затриманий персонал підпадає під дію *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949* (ст. 36, 37). Саніт. транспорти, тобто судна, зафрахтовані для перевезення мед. матеріалів і обладнання, не можна захоплювати, однак супротивна д-ва може здійснювати їх огляд. До них прирівнюються саніт. літальні апарати, які мають беззаперечно виконувати будь-яку вимогу про приземлення або про посадку на воду. У разі вимушеної посадки літального апарата на терит. супротивника поранені, хворі та потерпілі в корабельній аварії, а також екіпаж літального апарата, стають військовополоненими (ст. 38, 39).

У Конвенції встановлено порядок використання розпізнавального знака — червоного хреста, червоного півмісяця або червоного лева і сонця. Їх зображують на стягах, нарукавних пов'язках та на всіх предметах, що стосуються саніт. служби. Особовий склад повинен мати при собі також спец. посвідчення особи із зображенням розпізнавального знака. Він не може бути позбавлений своїх знаків або посвідчень, а також права носити нарукавну пов'язку (ст. 41, 42). Встановлено також порядок розпізнавання госпіт. суден (ст. 43, 44). Договірні сторони зобов'язуються вживати необхідних заходів для запобігання та припинення зловживання емблемами (ст. 45).

Заборонено застосув. *репресалій* щодо поранених, хворих, потерпілих у корабельній аварії, особового складу, суден та майна, що перебувають під захистом Конвенції (ст. 47). Договірні сторони зобов'язуються як у мир., так і воєн. час поширювати знання про цю Конвенцію в своїх країнах, ознайомлюючи з нею населення, насамперед військовослужбовців частин діючої армії, саніт. персонал та священнослужителів (ст. 48, 49). Договірні сторони беруть на себе зобов'язання ввести в дію зак-во, необхідне для забезпечення ефект. кримін. покарань для осіб, що скоїли або наказали скоїти будь-які серйозні порушення цієї Конвенції. Вони також зобов'язуються роз-

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛІПШЕННЯ
ДОЛІ ПОРАНЕНИХ ... НА МОРІ 1949

шукувати осіб, які звинувачуються у скоєнні таких злочинів. За всіх обставин такі особи мають користуватися гарантіями належного суд. процесу й суд. захисту, які не повинні бути менш сприятл., ніж передбачені в Женев. конвенції про поводження з військовополоненими 1949. Серйозними порушеннями вважають: навмисні вбивства, тортури та нелюдське поводження, в т. ч. біол. експерименти, навмисне завдання тяжких страждань або серйозного каліцтва, заподіяння шкоди здоров'ю, здійснене у великих масштабах незаконне і довільне знищення та присвоєння майна, не зумовлене воєн. необхідністю. На прохання однієї зі сторін, що перебувають у конфлікті, має бути розпочато розслідування в порядку процедури, узгодженої між зацікавленими сторонами, з приводу будь-якого твердження про порушення Конвенції. У разі недосягнення такої угоди сторони обирають арбітра, який вирішує питання про процедуру. Щойно порушення встановлено, сторони, що перебувають у конфлікті, припиняють його і вживають заходів до покарання за нього у якнайкоротший термін (ст. 50—53).

Учасники Конвенції зобов'язуються за будь-яких обставин дотримуватися і забезпечувати дотримання її положень (ст. 1). Конвенція застосовується у випадку проголошення *війни* або виникнення будь-якого ін. збройн. конфлікту між 2 чи кількома договірними сторонами, навіть у тому разі, якщо одна з них не визнає стану війни. Її положення застосовуються також у всіх випадках окупації (повної або часткової) терит. договірних сторін, навіть якщо ця окупація не зустріне збройн. спротиву (ст. 2).

У випадку збройн. конфлікту немежн. характеру, що виникає на терит. однієї з договірних сторін, кожна зі сторін конфлікту зобов'язана дотримуватися як мінімум таких положень. 1. Особи, які безпосередньо не беруть участі у воєн. діях, зокрема ті особи зі складу збройн. сил, які склали зброю або припинили брати участь у воєн. діях унаслідок хвороби, поранення та ін. причин, мають право за всіх обставин на гуманне поводження без будь-якої дискримінації на підставі раси, кольору шкіри, релігії або віри, статі, походження чи майнового стану або будь-яких ін. критеріїв. З цієї

метою стосовно вказаних осіб забороняються такі дії: а) посягання на життя та фіз. недоторканність, зокрема будь-які види вбивства, калічення, жорстокого поводження і катування; б) взяття заручників (див. *Заручників захоплення*); с) посягання на людську гідність, зокрема образливе та принизливе поводження; д) засудження та застосув. покарання без попереднього суд. рішення, винесеного належним чином створеним судом за наявності процес. гарантій. 2. Поранених і хворих підбирають та надають їм допомогу. МКЧХ може запропонувати свої послуги сторонам, що перебувають у конфлікті (ст. 3).

У випадку воєн. дій між сухопут. і морськими силами сторін, що перебувають у конфлікті, положення Конвенції застосовуються лише до сил, розміщених на судах. Сили, висаджені на берег, негайно підпадають під дію Женев. конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях (ст. 4). Нейтр. д-ви мають за аналогією застосовувати положення цієї Конвенції до поранених, хворих і потерпілих у корабельній аварії, а також до саніт. і духовного персоналу, який належить до збройн. сил сторін, що перебувають у конфлікті, і прийнятий або інтернований на їх терит. (ст. 5).

Конвенція застосовується за сприяння та під контролем д-в-покровительок, на які покладається охорона інтересів сторін, що перебувають у конфлікті. З цією метою вони можуть крім свого дипл. або конс. персоналу призначати делегатів з числа своїх власних гр-н або гр-н ін. нейтр. д-в. На призначення цих делегатів має бути отримано згоду д-ви, при якій вони виконуватимуть свою місію (ст. 8). Положення цієї Конвенції не перешкоджають гуманіт. діям, які МКЧХ або будь-яка ін. незалежна гуманіт. орг-ція вживає для захисту поранених, хворих та потерпілих у корабельній аварії, а також саніт. і духовного персоналу та для надання їм допомоги за згодою зацікавлених сторін конфлікту (ст. 9). Д-ви-покровительки можуть надавати свої *добрі послуги* з метою врегулювання розбіжностей між сторонами, що перебувають у кон-

флікті, з приводу застосув. або тлумачення положень Конвенції (ст. 11).

Відповідно до зазначених положень цієї Конвенції, практика д-в встановила ряд норм як звичаєве міжнар. право, що застосовується під час збройн. конфлікту як міжнар., так і немежнар. характеру. У відомому дослідженні МКЧХ «Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми», яке набуло широкого визнання в *доктрині* й практиці (автори Ж.-М. Хенкерст, Л. Досвальд-Бек), сформульовано звичаєву норму, згідно з якою мед. персонал, призначений виключно для виконання мед. обов'язків, має користуватися повагою і захистом за будь-яких обставин. Особи, які належать до нього, втрачають право на захист, якщо здійснюють крім своїх обов'язків дії, спрямовані проти супротивника (норма 25). У Дод. протоколі I сферу дії цієї норми було поширено на цив. мед. персонал (ст. 15). Згідно зі Статутом *Міжнародного кримінального суду* (МКС), «навмисне завдання ударів по ... персоналу, що використовує відповідно до міжнародного права розпізнавальні емблеми, встановлені Женевськими конвенціями, є воєнним злочином під час збройних конфліктів» (п. 2б ст. 8). У багатьох військ. статутах та настановах д-в міститься зобов'язання поважати і захищати мед. персонал. Порушення цієї норми є воєн. злочином в зак-ві більшості д-в. Аналог. зміст мають й ін. норми, сформульовані у вказаному дослідженні. Вони стосуються заборони будь-якого покарання за виконання мед. обов'язків та примушування осіб, що виконують мед. функції, до скоєння дій, які суперечать нормам мед. етики (норма 26); надання захисту і покровительства духовному персоналу (норма 27), мед. формуванням (норма 28), саніт. трансп. засобам (норма 29). Забороняються напади, спрямовані проти духовного і мед. персоналу та об'єктів, які використовують, відповідно до міжнар. права, розпізнавальні емблеми, передбачені Женев. конвенціями 1949 (вказані та ін. норми міжнар. звичаєвого права є складовою *Женевського права*, див. *Женевська конвенція*

про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949).

II Женев. конвенція 1949 разом з ін. Женев. конвенціями про захист жертв війни 1949 замінили собою *Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених на полі бою 1864*, Женев. конвенцію про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1906 та Женев. конвенцію про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1929. На 12.2015 її учасницями є 196 д-в, у т. ч. Україна, яка ратифікувала Конвенцію 03.07.1954 (набула чинності для України 03.01.1955).

Положення II Женев. конвенції 1949, які узгоджуються з положеннями ін. 3 Женев. конвенцій 1949, характеризуються тим, що вони встановили різні правила залежно від категорій осіб, що підлягають захисту. Критерієм такої відмінності стала належність поранених, хворих та осіб, що зазнали корабельної аварії, до складу збройн. сил або до цив. осіб. Дод. протокол I цю відмінність ліквідував, увівши єдині правила для обох категорій осіб, що значно спростило застосув. положень усього комплексу Женев. права (Х.-П. Гассер). З цього часу в міжнар. гуманіт. праві існує поняття «поранений» або «хворий» незалежно від того, чи є ця людина військовополоненим, чи цив. особою, так само як і єдине поняття «медичне формування».

Літ.: Гассер Х.-П. Международное гуманитарное право. М., 1995; Green L.C. The contemporary law of armed conflict. Toronto, 1998; Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. М., 2001; Хенкерст Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное право. Нормы. М., 2006.

В.Н. Денисов

ЖЕНЕВСЬКЕ ПРА́ВО — складова частина *міжнародного гуманітарного права*, або права *збройних конфліктів*, принципи і норми якої регулюють захист жертв збройн. конфлікту; охороняє інтереси військових, які втратили боєздатність, та осіб, що не беруть участі в бойових діях.

Історія розвитку Ж. п. бере початок з часу прийняття *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених на полі бою 1864*, що стала 1-м багатостор. актом кодифікації у сфері захисту жертв воєн. дій. У 1906 вона була розширена, зберігши при цьому свою

назву і мету — забезпечити захист поранених на полях битв. Водночас ця Конвенція була узгоджена з рядом положень кодифікації *Гаазького права*, що відбулася на Міжнар. мир. конф. 1899. Під час *Першої світової війни 1914—18* положення цієї Конвенції в цілому застосовувалися на практиці. З прийняттям у 1929 Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях було зроблено новий крок на шляху систематизації Ж. п. Було взято до уваги розвиток мед. авіації і скасовано положення «на умови взаємності» попередньої Конвенції. До того ж Дипл. конф. 1929 визнала за мусульм. країнами право використовувати в емблемі червоний півмісяць замість червоного хреста. Заборонялося захоплення в полон медперсоналу і визнавалася необхідність повернення мед. працівників у їхній власний табір, «якщо тільки спеціальною угодою не обумовлювалося інше».

Другим важливим напрямом розвитку Ж. п. стала розробка правил, що стосуються поводження з військовополоненими. Їй передував *Кодекс Лібера*, який мав суто нац. характер (США), але поширював свій вплив у світі, та ін. неофіц. кодифікац. акт у цій сфері, здійснений видатним швейц. юристом Й.К. *Блюнчлі*, який у 1868 опубл. працю «*Das moderne Völkerrecht*» (Сучасне міжнародне право). Над цим проектом працювала Брюссельська конф. 1874 та *Інститут міжнародного права*, який опубл. у 1880 «Оксфордське керівництво», гол. автором якого був Г. Муаньє, один із засновників Червоного Хреста (МКЧХ, див. *Міжнародний комітет Червоного Хреста*). Результатом цієї роботи було прийняття Положення про закони і звичаї сухопут. війни, яке стало дод. IV Гаазької конвенції 1899, переглянутої у 1907. У цьому Положенні 17 статей було присвячено *військовополоненим* (ст. 4—20), що й визначило на той час їхній статус у міжнар. праві. Встановлювалося, що військовополонені перебувають під владою ворожого уряду, а не окр. осіб чи загонів, які взяли їх у полон. Уряд може інтернувати їх, щоб не допустити участі в наст. бойових діях, але зобов'язаний поводитися з ними так само гуманно, як і з власними солдатами. Уряд може використовувати їх на різних роботах, не пов'язаних з воєн. діями (див. *Інтернування*). Під час

І світ. війни Гаазьке положення регулювало поводження з 7 млн військовополонених. Крім того, МКЧХ за власною ініціативою створив Центр. агентство у справах військовополонених, що надавало інформацію про них їхнім сім'ям. Ще одним досягненням стало інспектування таборів інтернованих осіб нейтр. делегатами, що обмежило свавілля стосовно цих осіб. У 1917 і 1918 за сприяння уряду Швейцарії між *воюючими сторонами* було укладено близько 10 угод з питань поліпшення становища інтернованих, одна з яких стосувалася *репатріації* 100 тис. військовополонених похилого віку, які тривалий час перебували в полоні.

У 1929 було прийнято *Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими* (далі — Женев. конвенція 1929). Підтвердивши попередні принципи, вона заборонила вжиття *репресалій* щодо військовополонених, визначила умови їх праці, покарання, встановила контроль д-в-покровительок (нейтр. д-в), які взяли на себе функції представників однієї з воюючих сторін у стані супротивника. Делегати МКЧХ були наділені тими самими повноваженнями, що й делегати д-в-покровительок.

У період *Другої світової війни 1939—45* Женев. конвенція 1929 застосовувалася до 4 млн військовополонених з 12 млн їх заг. чисельності. Серед тих, на кого не поширювалися її положення, були рад. військовополонені, які перебували в нелюдських умовах, зазнаючи жорстоких тортур. СРСР не був учасником Конвенції 1929, і нацист. Німеччина, скориставшись цим, грубо порушувала під час *війни* елементарні принципи гуманного ставлення до людей, у цьому разі до військовополонених. У результаті, за деякими даними, з 5,7 млн рад. військовополонених, що перебували в Німеччині, загинули 3,3 млн. Згідно з *Лондонською угодою 1945*, укладеною 4 д-вами, що здобули перемогу у II світ. війні, було створено Міжнар. воєн. трибунал (МВТ) для «суду над воєнними злочинцями», і в м. Нюрнберг (Німеччина) відбувся суд. процес над гол. нацист. злочинцями (див. *Нюрнберзький процес*).

Статут МВТ, в якому було визначено склад *воєнних злочинів* та склад *злочинів проти людяності*, врахував і факти мас. знущання нацистів над військовополоненими, особливо над рад. військовополоненими, які зазнавали найбільш жорстоких тортур та нелюдського поводження.

Принципи Статуту МВТ було застосовано також у ході суд. процесу над япон. воєн. злочинцями. Для цього було створено Міжнар. воєн. трибунал для Дал. Сходу і прийнято Статут, склад злочинів якого враховував злодійства япон. мілітаристів щодо військовополонених (див. *Токійський процес*). Японія не була учасницею Женев. конвенції 1929, хоча, за наполяганням МКЧХ, погодилася керуватися нею у вигляді поступки. На практиці, однак, Японія відверто нехтувала осн. положеннями цієї Конвенції.

У 1949 в Женеві було скликано Дипл. конф., результатом якої стала повна кодифікація міжнар. гуманіт. права, в т. ч. прийняття зводу норм щодо захисту жертв збройн. конфліктів. Її називають «Женевською кодифікацією», що складається з 4 *Женевських конвенцій 1949*. Це: I *Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949*, II *Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949*, III *Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949* та IV *Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949*. Розробка і прийняття цих конвенцій стали результатом тривалих консультацій, які організував МКЧХ, спираючись на свій досвід, отриманий під час II світ. війни. Вони замінили собою 2 Женев. конвенції 1929, а частково й IV Гаазьку конвенцію. Практично вперше було сформульовано положення, які забезпечували захист від свавілля та насилля цив. осіб, що опинилися під владою супротивника. Передусім це стосується окуп. терит. (див. *Окупація воєнна*). Один з уроків, одержаних під час II світ. війни, полягав у тому, що найбільш жакливі злочини скоювалися проти цив. насе-

лення саме на окуп. нацист. Німеччиною терит., що також стало предметом розгляду на Нюрнбер. процесі і було враховано в Женев. конвенціях 1949. Сьогодні практично всі члени міжнар. співтовариства взяли на себе зобов'язання дотримуватися норм цих конвенцій, що трансформувало їх у норми міжнар. звичаєвого права, надавши їм значення загальноновизначених принципів і норм міжнар. права (див. *Звичай міжнародно-правовий*).

Період після 1949 характеризувався численними конфліктами, пов'язаними з *деколонізацією* країн Азії та Африки. Нерідко вони супроводжувалися збройн. боротьбою, що точилася всередині цих країн, і традиц. норми міжнар. гуманіт. права фактично не поширювалися на них. Нового характеру набула партизан. війна, з'явилися арсенали систем озброєнь, засн. на новітніх технологіях. Застосув. такої зброї, насамперед *ядерної зброї*, позбавляло будь-якого значення захисні функції міжнар. гуманіт. права. Разом з тим 2-га пол. 20 ст. характеризувалася також бурхливим розвитком прав людини. У цей період з'явилися такі епохальні для міжнар. співтовариства акти, як *Загальна декларація прав людини 1948*, *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966*, *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966*, *Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950*, *Амер. конвенція прав людини 1969* (див. *Міжамериканська система захисту прав людини*), *Африканська хартія прав людини і народів 1981* та ін. Усе це поставило на порядок денний міжнар. співтовариства нову проблему, пов'язану з необхідністю забезпечення прав особи в збройн. конфлікті. Її витoki містяться в *Мартенса застереженні*, інкорпорованому в преамбулу II Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопут. війни 1899 (переглянута 1907). Згідно з цим застереженням, у випадках, не передбачених законами та звичаями війни, учасники воєн. дій залишаються «під захистом і дією принципів міжнародного права, які впливають з встановлених звичаїв, з принципів гуманності та вимог суспільної свідомості». Норми захисту прав особи під час збройн. конфлікту було також включено до Женев. конвенцій 1949 (спільні для всіх 4

конвенцій ст. 62, 63, 142, 158). Необхідно було продовжити кодифікацію захисту прав особи під час збройн. конфлікту, узгоджуючи її із зазначеними міжнар. актами у сфері прав людини.

З огляду на нові вимоги *доктрини* і практики, МКЧХ на поч. 70-х рр. представив проекти 2 документів, і на Дипл. конф. з підтвердження та розвитку міжнар. гуманіт. права, що проходила в Женеві з 1974 по 1977, було прийнято 2 Дод. протоколи до Женев. конвенцій 1949. Це *Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)* та *Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II)*. Пізніше було прийнято Дод. протокол до Женев. конвенцій 1949 стосовно прийняття дод. розпізнавальної емблеми 2005 (Протокол III). Важливою новацією Дод. протоколу I є розвиток у ньому положень як Ж. п., так і Гаазького права, особливо в ч. III, в якій ці 2 напрями міжнар. гуманіт. права остаточно трансформувалися в єдину систему.

Обов'язок застосовувати в умовах збройн. конфлікту осн. норми, що стосуються захисту прав особи, знаходить підтвердження також у багатьох документах ООН. Так, у резол. ГА ООН 2675 (XXV) від 09.12.1970 «Основоположні принципи, що стосуються захисту цивільного населення в період збройного конфлікту» проголошується, що «основні права людини цілком можуть застосовуватися й у випадку збройного конфлікту». РБ ООН ще раніше в преамбулі своєї резол. 237 від 14.06.1967, прийнятої під час «шестиденної війни» між Ізраїлем та сусідніми з ним араб. д-вами, вказала, що «суттєві і невід'ємні права людини мають поважатися навіть у ході мінливостей війни». А в Декларації про захист жінок і дітей у надзвич. обставинах і в період збройн. конфліктів 1974 ГА ООН проголосила, що «жінки і діти, які належать до цивільного населення і опинилися в умовах надзвичайних обставин та збройних конфліктів ..., не повинні позбавлятися домівки, їжі, медичної допомоги та інших невід'ємних прав відповідно до положень Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про

громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, Декларації прав дитини та інших актів міжнародного права» (резол. ГА ООН А/3318 (XXIX) від 14.12.1974). Заг. норма, що має забезпечити захист прав особи, міститься також у Дод. протоколі I, в п. 8 ст. 75 якого зазначено, що «жодне з положень цієї статті не може бути витлумачене не як таке, що обмежує або ущемлює інше, більш сприятливе положення, яке надає ... більший захист згідно з будь-якими нормами міжнародного права, що застосовуються». *Інститут міжнародного права* у своїй резол. 1985 заявив, що «наявність збройного конфлікту не дає жодній зі сторін права в односторонньому порядку припинити дію положень будь-якого договору про захист людської особи або призупинити їх застосування, якщо тільки в договорі це не визначено інакше». Цей же Ін-т у 1999 на своїй берлін. сесії прийняв резол. «Застосування міжнародного гуманітарного права та основні права людини в збройних конфліктах, у яких беруть участь недержавні утворення» (маються на увазі невизнані д-ви та уряди). У ній зазначалося, що «всі сторони у збройних конфліктах, у яких беруть участь недержавні утворення, незалежно від їх юридичного статусу, так само як і Організація Об'єднаних Націй, регіональні організації та інші компетентні міжнародні організації, зобов'язані дотримуватися міжнародного гуманітарного права та основних прав людини» (ст. II). У ст. 4 і 5 Статуту *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії* та в ст. 2 і 3 Статуту *Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди* «серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права» названо *геноцид* і злочини проти людяності. Цим РБ ООН, яка приймала ці акти, опосередковано визнала, що основополож. норми, які стосуються прав особи, становлять частину права, що застосовується в умовах міжнар. збройн. конфлікту. А в консульт. висновку *Правомірність погрози ядерною зброєю або її застосування 1996* МС ООН зазначив: «захист, що забезпечується Між-

народним пактом про громадянські і політичні права, не припиняється під час війни, за винятком дії ст. 4 Пакту, згідно з якою під час надзвичайного стану в державі допускається відступ від деяких його положень». Спец. комітет ООН з розслідування практики Ізраїлю, що зачіпає права людини палестин. народу та ін. арабів на окуп. терит., створений у 1969, завжди дотримувався позиції, що у виконанні свого мандата Комітет має керуватися не лише Гаазькими конвенціями 1899, 1907 та 1954, III і IV Женев. конвенціями 1949, а й *Статутом ООН*, Заг. декларацією прав людини та Пактами ООН 1966, що стосуються громадян. і політ. прав, з одного боку, та екон., соц. і культ. прав, з ін. (Док. UN A/47/509 від 20.10.1992).

Разом з тим норми, що стосуються забезпечення захисту прав особи, безпосередньо не входять до міжнар. гуманіт. права (Х. Мейровіц, Д. Шиндлер). Як зазначає Е. Давид, «як і будь-яка інша норма, норми прав особи стоять поруч з правом збройних конфліктів. Вони входять до нього в особливому гіпотетичному випадку, коли їх застосування спеціально передбачається для збройних конфліктів». Він наводить думку КМП ООН, в якій сформульовано позицію з цього питання: «що стосується взаємозв'язку між міжнародним гуманітарним правом і стандартами у сфері прав людини, то існують три можливі ситуації: одні права можуть бути виключно питаннями міжнародного гуманітарного права; інші можуть бути виключно питаннями стандартів у сфері прав людини; треті можуть бути питаннями, що охоплюються обома цими галузями міжнародного права». Такими мінім. положеннями, що не допускають відхилення від відп. прав людини, є: ст. 15 Європ. конвенції про захист прав людини і основополож. свобод 1950, ст. 4 Міжнар. пакту про громадян. і політ. права 1966 та ст. 27 Амер. конвенції прав людини 1969.

Ж. Пікте виділяє 3 принципи, які є заг. для Женев. конвенцій 1949 та прав особи, а саме: принцип недоторканності (право на

життя, право на фіз. і моральну недоторканність); недопустимість *дискримінації* та безпека (заборона колект. покарань, дотримання суд. гарантій, індивід. кримін. відповідальність). Конкретно це означає, що значна частина захисних заходів, визначених у ст. 3, спільній для всіх 4 Женев. конвенцій 1949, ст. 75 Дод. протоколу I та ст. 4–6 Дод. протоколу II, також передбачена в осн. актах, що стосуються прав особи.

Важливе місце в системі норм Ж. п. належить положенням, що стосуються відповідальності за їх порушення. Серйозними порушеннями є: напад на цив. населення; переміщення окупаючою д-вою частини її власного населення на окуп. нею терит.; депортація населення окуп. терит.; розправа без суду та слідства над особами, які користуються захистом міжнар. гуманіт. права, тощо. Військ. командири несуть відповідальність за порушення, що скоюються їх підлеглими, в тому разі, якщо вони не вжили необхідних заходів, щоб не допустити або припинити ці дії.

Оскільки норми Ж. п. різняться за своїм характером та призначенням, у доктрині виділяють 6 осн. принципів, в яких виражається його сутність: 1) воєн. дії проти супротивника з дотриманням права збройн. конфліктів не є правопорушенням; 2) поранені та хворі мають право на отримання допомоги і лікування; 3) будь-яка особа, що перебуває під владою супротивника, має право на гуманне поводження без будь-якої дискримінації; 4) права осіб, які перебувають під владою супротивника, недоторканні та невід'ємні; 5) окупація не змінює статусу окуп. терит.; 6) закінчення воєн. дій передбачає звільнення і репатріацію військовополонених та інтернованих цив. осіб (Е. Давид).

Отже, норми Ж. п. є досить розвинутою системою захисту найбільш вразливих категорій людей, яка сприяє підвищенню ефективності такого захисту, надавши йому універс. значення серед членів міжнар. співтовариства. У процесі свого розвитку Ж. п. досягло високого рівня взаємодії з Гаазьким правом. Сьогодні ці 2 сфери регулювання міжнар. гуманіт. права, по суті, становлять, особливо в Дод. протоколах до Женев. конвенцій 1949, єдиний каталог

норм, об'єднаних спільною метою, що полягає в подальшій гуманізації збройн. конфліктів.

Літ.: Гассер Х.-П. Международное гуманитарное право. Введение. М., 1995; Свинарски К. Основные понятия и институты международного гуманитарного права как системы защиты человека. М., 1997; Бори Ф. Возникновение и развитие международного гуманитарного права. М., 1991; Green L.C. The contemporary law of armed conflict. Toronto, 1998; Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. М., 2011; Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011; Гнатовський М.М., Короткий Т.Р., Хендель Н.В. Міжнародное гуманитарное право. Одеса, 2015.

В.Н. Денисов

ЖЕНЕВСЬКИЙ ПРОТОКОЛ ПРО ЗАБОРОНУ ЗАСТОСУВАННЯ НА ВІЙНІ ЗАДУШЛИВИХ, ОТРУЙНИХ АБО ІНШИХ ПОДІБНИХ ГАЗІВ ТА БАКТЕРІОЛОГІЧНИХ ЗАСОБІВ 1925 — багатостор. міжнар. договір, підписаний 37 д-вами 17.06.1925 (набув чинності 08.02.1928). Станом на 2016 учасниками Протоколу є 140 д-в, у т. ч. Україна (з 07.08.2003).

Женев. протокол 1925 виходить з того, що «застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів, так само як і будь-яких аналогічних рідин, речовин і пристроїв, було справедливо засуджено громадською думкою цивілізованого світу» і заборонено в договорах, учасниками яких є більшість країн світу. До таких договорів, що забороняють застосув. газів та ін. отруйних речовин, належали Гаазька декларація 1899 про незастосув. снарядів, що мають єдиним призначенням розповсюджувати задушливі або шкідливі гази, Версальський мирний договір 1919 (ст. 171), Сен-Жермен. мирн. договір 1919 (ст. 135), Нейїський мирн. договір 1919 (ст. 82), Трианон. мирн. договір 1920 (ст. 119), Севрський мирн. договір 1920 (ст. 176), а також Угода про захист на морі під час війни життя гр-н нейтр. і невоюючих країн та про запобігання використанню під час війни шкідливих газів і хім. засобів, підписана США, Великою Британією, Францією, Італією та Японією 06.02.1922 на Вашингтон. конф. 1921—22 одночасно з Договором 5 д-в про обмеження морських озброєнь.

Женев. протокол 1925 став важливим фактором у боротьбі за заборону зброї масового знищення, а саме таких її видів, як за-

душливі гази (див. *Хімічної зброї заборона та знищення*) та бактеріол. зброю (див. *Біологічної (бактеріологічної) зброї заборона*). Так, заборону використання отруйних газів не було порушено під час *Другої світової війни*, що перетворило цю заборону на норму міжнар. звичаєвого права. Однак панувала думка, що заборона стосується застосув. отруйних газів першими, а у відповідь на газову атаку д-ви мають право застосовувати отруйні гази, оскільки у Женев. протоколі 1925 йдеться лише про застосув. цих газів на полях битви. Тому міжнар. співтовариство доклало значних зусиль для того, щоб заборонити або принаймні обмежити розробку, виробництво, розповсюдження і накопичення таких речовин. Це завдання було розв'язане прийняттям *Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення 1993*. Однак застосув. отруйних газів під час *війни* залишається під заборною міжнар. звичаєвого права.

Женев. протоколом 1925 забороняється також застосовувати бактеріол. зброю; згодом ця заборона набула всеосяж. та ефект. рівня у *Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972*, в якій міститься положення про заходи контролю за виконанням цієї заборони.

Літ.: Денисов В.Н. Правовые аспекты разоружения в ракетно-ядерную эру. К., 1990; Гассер Х.-П. Международное гуманитарное право. М., 1995.

В.Н. Денисов

ЖЕНЕВСЬКІ КОНВЕНЦІЇ З МОРСЬКОГО ПРАВА 1958 — 4 конвенції (Конвенція про відкрите море, Конвенція про терит. море та прилеглу зону, Конвенція про континент. шельф, Конвенція про рибальство та збереження живих ресурсів відкритого моря), прийняті у 1958 на I Конф. ООН з морського права в Женеві. У роботі Конф. взяли участь делегації 86 д-в, у т. ч. делегація України на чолі з В.М. *Корецьким*.

Підготовку проекту «статей, що стосуються морського права» було покладено

ЖЕНЕВСЬКІ КОНВЕНЦІЇ З МОРСЬКОГО ПРАВА 1958

на *Комісію міжнародного права ООН*, якій для цього знадобилося майже 10 років, що є свідченням виняткової важливості та складності проблем, які мали бути розв'язані на цій Конф. По суті, вона стала 1-ю широкомасштабною спробою здійснити кодифікацію *міжнародного морського права*, яке тривалий час розвивалося переважно як звичаєве право (див. *Звичай міжнародно-правовий*).

У Конвенції про відкрите море вперше було кодифіковано правовий режим *відкритого моря*. Згідно зі ст. 1 цієї Конвенції, «термін «відкрите море» означає усі частини моря, що не входять ні в територіальне море, ні у внутрішні води будь-якої держави». Конвенція підтвердила принципи свободи відкритого моря, визначивши його складові (свобода судноплавства і польотів над відкритим морем, свобода прокладання кабелів і трубопроводів, свобода рибальства). СРСР ратифікував Конвенцію із застереженнями (див. *Застереження до міжнародного договору*) до ст. 9, а саме, що принцип виключної юрисдикції *держави прапора* відносно суден у відкритому морі має застосовуватися без будь-яких обмежень до всіх держ. суден. Крім того, СРСР зробив заяву про те, що визначення *піратства*, наведене у цій Конвенції, не охоплює деякі дії, які за нормами міжнар. права вважаються піратськими, що не відповідає всебічному забезпеченню свободи мореплавства на міжнар. морських шляхах. Ця Конвенція набула чинності 30.09.1962. СРСР ратифікував її 20.10.1960. УРСР підписала цю Конвенцію 30.10.1958 і ратифікувала 12.01.1961 з тими самими застереженнями, що й СРСР. Україна є її учасницею в порядку правонаступництва.

У Конвенції про терит. море та прилеглу зону вперше було кодифіковано норми, що регулюють правовий режим *територіального моря*, хоча вона й не містила норми щодо взаємоприйнятної його ширини. Відповідно до положень ст. 1 цієї Конвенції, «суверенітет держави поширюється за межі її сухопутної території та її внутрішніх вод на морський пояс, що примикає до її бере-

га і називається територіальним морем». Аналогічно у ст. 2 цієї Конвенції встановлено право *прибережної держави* поширювати свій суверенітет «на повітряний простір над територіальним морем, так само як і на поверхню і надра його дна». Однак, розглядаючи терит. море як складову частину суверен. терит. прибереж. д-ви, передбачається, що цей суверенітет має здійснюватися з дотриманням положень Конвенції про терит. море і прилеглу зону та ін. норм міжнар. права. СРСР ратифікував Конвенцію із застереженнями до ст. 20 і 23. Згідно з ними, уряд СРСР вважав, що держ. судна в іноз. терит. водах користуються імунітетом, і тому застосув. до них заходів стягнення або арешту в цив. справі може здійснюватися лише за згодою д-ви, під прапором якої ходить судно. Також д-ва має право встановлювати процедури для дозволу проходження іноз. військ. кораблів через свої терит. води. Ця Конвенція набула чинності 10.09.1964. СРСР ратифікував її 22.11.1960. УРСР підписала її 30.10.1958 з тими самими застереженнями, що й СРСР, і ратифікувала 12.01.1961. Україна є її учасницею в порядку правонаступництва.

Конвенція про континент. шельф 1958 уперше в міжнар. морському праві встановила режим *континентального шельфу*. Згідно зі ст. 1 цієї Конвенції, континент. шельфом є поверхня і надра морського дна підводних р-нів, що примикають до берега, але перебувають поза зоною терит. моря, до глибини 200 м або до такого місця за цією межею, до якого глибина вод, що їх покриває, дозволяє розробку природ. багатств цих р-нів. Отже, в основу визначення континент. шельфу покладено 3 критерії: глибина вод, що покривають шельф (200 м); можливість розробки природ. багатств шельфу та близькість (примикання) до берега. Ці критерії, що стосуються визначення континент. шельфу, практично виключають можливість необмеженого поширення прибереж. д-вами прав на розвідку і розробку ресурсів морського дна. За цими д-вами визнавалися суверен. права на розвідку і розробку природ. ресурсів поверхні та надр морського дна в р-нах, що примикають до берега, але перебувають поза терит. морем, до глибини 200 м або до того місця за цією межею, до якого можлива розробка таких

ресурсів. Разом з тим зовн. кордон континент. шельфу не було чітко встановлено. Його межа ставилася в залежність від тех. можливостей кожної д-ви. Ця Конвенція набула чинності 10.06.1964. СРСР ратифікував її 22.11.1960. УРСР підписала 31.10.1958 і ратифікувала 12.01.1961. Україна є учасницею Конвенції в порядку правонаступництва.

Конвенція про рибальство та охорону живих ресурсів відкритого моря 1958 передбачає право кожної д-ви на те, щоб її гр-ни займалися рибальством у відкритому морі, тобто в ній закріплюється принцип свободи рибальства у відкритому морі. У Конвенції визначено принципи співробітництва д-в зі збереження рибних ресурсів відкритого моря, зокрема принцип обов'язкової участі д-в, що ведуть промисел риби в цьому р-ні, у спільних заходах щодо регулювання рибальства. Відповідно передбачалося створити правовий режим, згідно з яким промисел живих ресурсів у відкритому морі має здійснюватися з урахуванням договірних зобов'язань д-в, інтересів і прав прибереж. д-в, а також необхідності забезпечення охорони живих ресурсів відкритого моря. Конвенція зобов'язує д-ви, що ведуть промисел риби, вживати заходів з охорони ресурсів р-ну промислу як самостійно відносно своїх гр-н, так і в ході співробітництва з ін. зацікавленими д-вами, зокрема прибереж. д-вами. Конвенція надала прибереж. д-ві право введення одностор. заходів з охорони живих ресурсів у р-нах відкритого моря, що примикають до її терит. вод. Такі заходи, однак, визнаються дійсними лише за наявності обґрунтованих наук. висновків і якщо вони є настійно необхідними і не є дискримінац. стосовно іноз. рибалок. Міжнар. спори, що можуть виникати з приводу таких заходів, можуть передаватися в арбітр. комісію, рішення якої має обов'язковий характер. Ця Конвенція набула чинності 20.03.1966. СРСР, однак, її не ратифікував, виходячи з міркувань недостатньої визначеності в Женев. конвенціях з морського права 1958 низки правових режимів, особливо режиму терит. вод. УРСР також не стала її учасницею.

Крім названих Конвенцій на I Конф. з морського права було прийнято Факульт. протокол про обов'язковий порядок вирі-

шення спорів, що стосуються тлумачення і застосув. схвалених цією Конф. конвенцій з морського права, що набув чинності 30.09.1962. Він передбачав обов'язкову юрисдикцію *Міжнародного Суду ООН* відносно всіх спорів, що стосувалися тлумачення чи застосув. Конвенцій, якщо тільки сторони спору не домовилися про арбітраж чи мирливу процедуру.

II Конф. ООН з морського права відбулася у 1960 з метою розв'язання не вирішеного на I Конф. з морського права питання щодо ширини терит. моря у 12 морських миль. Проте учасники не змогли дійти згоди, і це питання залишилося невирішеним.

Разом з тим технол. розвиток у морській сфері, розширення можливостей розробки міжнар. ресурсів в океан. глибинах за межами нац. юрисдикції, посилення необхідності збереження біоресурсів, поява нових видів морської діяльності вимагали відп. правового регулювання на якісно новому рівні. Водночас численні країни, що визволилися у 1960-х рр. від колоніалізму, справедливо обурювалися відсутністю належного захисту своїх інтересів у цій важливій для них сфері правового регулювання, в т. ч. у Женев. конвенціях з морського права 1958, в розробленні яких вони не брали участі. Тим більше, що ці Конвенції були спрямовані на кодифікацію звичаєвих норм морського права, тоді як життєві інтереси д-в потребували прогрес. розвитку цієї сфери міжнар. відносин.

У 1967 ГА ООН створила Комітет з морського дна, а у 1973 прийняла рішення про скликання III Конф. ООН з морського права, яка завершилася прийняттям *Конвенції ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція ООН 1982). У неї було включено без змін багато положень Женев. конвенцій з морського права 1958, що означало підтвердження цих норм як чинних. Водночас Конвенція ООН 1982 стала результатом прогрес. розвитку міжнар. права, віддзеркалюючи нові реалії міжнар. морського права. Конвенція ООН 1982 має переважну силу перед Женев. конвенціями з морського права 1958, але тільки між учасниками

ЖЕНЕВСЬКІ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ЖЕРТВ ВІЙНИ 1949

Конвенції ООН 1982. Водночас Женев. конвенції з морського права 1958 продовжують діяти і для учасників Конвенції ООН 1982 у їх взаємовідносинах з д-вами, які не приєдналися до цієї Конвенції.

Літ.: *Международное право* / Под ред. А.Н. Вылегжанина. М., 2009; *Міжнародне право. Основні галузі* / За ред. В.Г. Буткевича. К., 2004; *Шемякин А.Н. Морское право*. Одесса, 2006; *Шемякин А.Н. Право пользования морем (генезис структуры и содержания)*. Одесса, 2004.

В.Н. Денисов, О.М. Шемякин

ЖЕНЕВСЬКІ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ЖЕРТВ ВІЙНИ 1949 — принципи і норми *міжнародного гуманітарного права*, що забезпечують захист осіб — гр-н *воюючих сторін*, які припинили участь у бойових діях у зв'язку з пораненнями або зазнали корабельної аварії, або добровільно склали зброю; цей захист поширюється також на *військовополонених* з числа *військово-службовців* та цив. осіб, що перебувають під владою супротивника, і особливо під його *окупацією воєнною* (далі — Женев. конвенції 1949).

Зазначені правила містяться в 4 Женев. конвенціях 1949, прийнятих на Дипл. конф. в Женеві. Це: I *Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949*, яка встановлює порядок захисту поранених і хворих під час бойових дій сухопут. військ; II *Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949*, що визначає правила захисту жертв морської війни; III *Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949*, яка регламентує правила поводження з військовополоненими, IV *Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949*, яка регламентує захист різних категорій цив. населення під час *війни*, поширений на жертв громадян. війн. «Прийняття державами цих конвенцій продемонструвало, що і в мирний час можна прийняти норми, спрямовані на те, щоб зменшити жахливі наслідки війн та захистити їх жертв» (Ж.-М. Хенкерст, Л. Досвальд-Бек).

Дипл. конф. 1949 не тільки переглянула і привела у відповідність до нових вимог положення попередніх конвенцій, а саме — Женев. конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1906, Женев. конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1929 та *Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1929*, які в сукупності дістали назву *Женевське право*, а й прийняла комплекс норм, що стосуються захисту цив. населення під час війни. Як зазначив Ж. Пікте, «четверта Женевська конвенція стала головним досягненням Дипломатичної конференції 1949 р. Вона проголосила як основоположний принцип, що повага має бути гарантована людині за будь-яких обставин, і відповідно заборонила залякування, тортури, колективні покарання, репресалії, взяття заручників та депортацію». Значним досягненням було й те, що цив. особи, позбавлені свободи з будь-якої причини, мають користуватися, по суті, тими самими пільгами, що й військовополонені. Конвенції посилили принцип нейтральності, згідно з яким гуманіт. допомога не є втручанням у конфлікт. Навіть допомога, що надається супротивній стороні, законна і не може бути визнана порушенням нейтральності. Складовою принципу нейтральності як ін-ту міжнар. захисту є захист *держави-покровительки* та МКЧХ, які уповноважуються Женев. конвенціями 1949 здійснювати нейтр. контроль за дотриманням їх положень. Посилено також принцип, згідно з яким ніхто не повинен зазнавати переслідувань або підлягати суду за те, що він доглядав за пораненими або хворими. Д-ва має як на нац., так і на міжнар. рівні забезпечити захист осіб, які опинилися під її владою. Полон не зумовлює обмеження правоздатності. Тому військовополонені мають бути звільнені і репатрійовані, щойно зникає необхідність їх подальшого тримання в полоні, тобто як тільки припиняються воєн. дії. У положеннях спільної для всіх Женев. конвенцій 1949 ст. 3 передбачено випадок збройн. конфлікту, що не має міжнар. характеру. В ній визначено мінімум конвенц. положень, які мають застосовуватися в такого роду конфліктах. Ці положення були 1-ми міжнар.-правовими нормами,

спрямованими на вирішення цієї важливої проблеми.

У наст. роки Женев. конвенції 1949 стали найбільш визнаними міжнар. договорами. Їх учасниками є практично всі д-ви, які тим самим взяли на себе зобов'язання дотримуватися їх положень. У результаті відбулася трансформація значного масиву норм Женев. права у звичаєві норми заг. міжнар. права, які набули значення загально-визнаних норм міжнар. права. Це є принцип. моментом, що сприяє підвищенню їх ефективності в міжнар. відносинах. Тим більше, що звичаєві норми міжнар. гуманіт. права, так само як і звичаєві норми, що регулюють ін. сфери міжнар. відносин, перебувають у пост. розвитку, наповнюючись новим змістом.

Зростання кількості збройн. конфліктів неміжнар. характеру, розробка нових засобів ведення війни разом з глибокими змінами в структурі *міжнародного співтовариства*, що сталися після *Другої світової війни*, вимагали внесення кардин. змін у міжнар. гуманіт. право, щоб воно могло в нових умовах виконувати свої захисні функції. У зв'язку з цим уряд Швейцарії, д-ви — депозитарію Женев. конвенцій 1949, скликав у 1974 Дипл. конф. з метою обговорення проектів 2 Дод. протоколів, підготовлених МКЧХ. З 155 запрошених д-в (учасниць Женев. конвенцій 1949 та членів ООН) 124 були присутні на I сесії Дипл. конф. з підтвердження і розвитку міжнар. гуманіт. права, що застосовується в період збройн. конфліктів, яка проходила в Женеві 20.02—29.03.1974. Крім того, на Конф. як спостерігачі були присутні представники 14 нац.-визвольних рухів, 35 міжурад. і неуряд. оргцій, а також кількох нац. т-в Червоного Хреста. На засіданнях I сесії обговорювалися переважно організац. питання і порядок роботи. Для розгляду питань по суті у 1975 було скликано II сесію, яка проходила з 03.02 по 18.04 в Женеві за участю 120 д-в. Однак проблеми, які потрібно було розв'язати на Дипл. конф., виявилися настільки складними й гострими, що для завершення роботи над обома Протоколами необхідно було її продовжити. Це було зроблено на III та IV сесіях Дипл. конф., що проходили відповідно з 21.04 по 11.06.1976 та з 17.03 по 10.06.1977 у Женеві.

ЖЕНЕВСЬКІ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ЖЕРТВ ВІЙНИ 1949

Результатом цієї без перебільшення титанічної роботи стало прийняття повноважними представниками 102 д-в 102 статей *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)* та 28 статей *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II)*. Це сталося 10.06.1977 на церемонії урочистого прийняття цих Протоколів, яка завершила Дипл. конф., що було сприйнято міжнар. співтовариством як великий успіх.

Тексти Женев. конвенцій 1949 залишилися без змін, але були суттєво доповнені обома Протоколами. Дипл. конф. 1974—77 яскраво продемонструвала, що світ уже далеко не той, яким він був безпосередньо після II світ. війни, не кажучи вже про попередні періоди, в яких розвиток законів і звичаїв війни в їх гуманіт. вимірі засновувався виключно на цінностях зах. цивілізації, що претендувала на зверхність, навіть не помічаючи існування цінностей ін. цивілізацій. Як зазначає Х.-П. Гассер, «зіткнення поглядів і напруженість у стосунках між учасниками конференції добре відображали ситуацію у світовому співтоваристві, що об'єднує всі народи. Якщо до прийняття Конвенцій 1949 року міжнародне гуманітарне право, безумовно, засновувалося виключно на європейських філософських (світоглядних) напрямках, то цього вже не можна сказати про час прийняття Додаткових протоколів 1977. Тексти цих Протоколів, залишаючись вірними гуманістичним цілям, позначені впливом неєвропейських підходів, а також інших інтересів та нових пріоритетів. Додаткові протоколи дають можливість гуманітарному праву утвердитися в “третьому світі”».

Дод. протоколи 1977 значною мірою підвищили рівень захисту, який надається найменш захищеним категоріям осіб. Особливістю Дод. протоколу I є те, що він більшою мірою, ніж *Гаазькі конвенції про закони і звичай війни 1899 і 1907*, «пов'язує Женевське право з Гаазьким правом», які раніше

розвивалися скоріше як окр. напрями між-нар. гуманіт. права. Важливим досягненням було утвердження погляду, що віднині недостатньо допомагати жертвам збройн. конфліктів, а необхідно, щоб право безпосередньо обмежувало воєн. дії з метою запобігання завданню надмірних страждань та ушкоджень. У цьому плані величезний прорив було зроблено у сфері більш ефект. захисту цив. населення від наслідків війни. Сферу застосув. Дод. протоколу II, що стосується неміжнар. збройн. конфліктів, було обмежено в узгодженому тексті на закл. етапі IV сесії Дипл. конф. через позицію країн, що розвиваються, озвучену як умова прийняття цього Протоколу. Втім, він підтвердив у цілому рішучість міжнар. співтовариства обмежити людські страждання під час громадян. війни, що також стало важливим кроком у захисті жертв збройн. конфліктів. Цей Протокол, розвиваючи і доповнюючи положення ст. 3, спільної для Женев. конвенцій 1949, поширює її дію на випадок неміжнар. збройн. конфлікту, не зачіпаючи права уряду на підтримання та поновлення правопорядку в д-ві всіма закон. засобами. У сучас. умовах, коли збройні конфлікти найчастіше мають внутр. характер рівня громадян. війни, значення положень Протоколу II важко переоцінити. Цей Протокол, однак, не поширюється на конфлікти, що належать до категорії внутр. безпорядків та ситуацій політ. напруженості.

Станом на 2016 учасниками Протоколу I є 174 д-ви, а Протоколу II — 168 д-в. Україна ратифікувала ці Протоколи 18.08.1989, вони набули для неї чинності 25.07.1990. Отже, Дод. протоколи 1977, як і Женев. конвенції 1949, трансформуються в міжнар.-правові документи універс. значення. Вони набули чинності для перших 2 договірних д-в 07.12.1978, а для кожного наст. учасника — через 6 міс. після здачі на зберігання ратифікац. грамоти або документа про приєднання.

Женев. конвенції 1949 та Дод. протоколи до них 1977 являють собою найбільш універс. звід правових норм усього міжнар.

співтовариства. Разом з практикою застосув. їх положень як звичаєвих норм міжнар. гуманіт. права цей звід виступає «хартією гуманності» (Ф. Борі), яку мають поважати всі учасники збройн. конфліктів. Дотримання ними цих норм покладається на д-ви-покровительки та МКЧХ, які в межах своїх повноважень можуть контролювати цей процес. Д-ви, у свою чергу, зобов'язані вживати заходів щодо розповсюдження знань про положення Женев. права, а в разі необхідності припиняти їх порушення.

Літ.: *Борі Ф.* Возникновение и развитие международного гуманитарного права. М., 1994; *Гассер Х.-П.* Международное гуманитарное право. М., 1995; *Свинарски К.* Основные понятия и институты международного права как системы защиты человека. М., 1997; *Пикте Ж.* Развитие и принципы международного гуманитарного права. М., 2001; *Хенкерст Ж.-М., Досвальд-Бек Л.* Обычное международное гуманитарное право. Нормы. М., 2006; *Давид Э.* Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011; *Гнатовський М.М., Короткий Т.Р., Хендель Н.В.* Міжнародне гуманітарне право. Олеса, 2015.

В.Н. Денисов

ЖИЛІН Олександр Олексійович (06(18).01.1880, м. Курськ, Росія — після 1949) — фахівець у галузі констит. і міжнар. права, д-р держ. права, проф.

Ж. походив з дворян Курської губернії, батько Олексій Дмитрович — суддя Київ. окружного суду, старший брат Микола — член IV Держ. думи Росії від Київ. губернії. Закінчив у 1898 1-шу Київ. гімназію і 1902 юрид. ф-т Ун-ту Св. Володимира (нині — Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка) з дипломом I ступеня і золотою медаллю за конкурсну працю «Теорії місцевого самоврядування». Від 01.01.1903 до 01.07.1905 — професорський стипендіат кафедри держ. права цього Ун-ту. Від 05.02.1905 — позаштатний асистент для ведення практ. занять, а від 04.07.1905 після складання магістер. іспитів — приват-доцент цієї каф.

У трав. 1909 Ж. захистив дис. на ступінь магістра держ. права «Відповідальність міністрів. Нариси з теорії, історії і практики цього інституту в конституційних країнах». З листоп. 1909 викладав на вакантній каф. енциклопедії та історії філософії права, а 15.02.1910 призначений в.о. («исправляю-

щим должність») екстраординар. проф. цієї каф. з прийняттям на держ. службу у чині колезького радника. Був у закорд. відрядженнях у Німеччині та Франції під час літніх вакацій 1907 і 1909. Неодноразово виступав з наук. доповідями на засіданнях Київ. юрид. т-ва. 11.12.1912 захистив дис. «Теорія союзної держави» і був затверджений 25.01.1913 радою Ун-ту Св. Володимира у ступені д-ра держ. права. 3 дня затвердження у ступені «височайшим наказом по цивільному відомству» від 06.04.1913 затверджений ординар. проф. каф. енциклопедії та історії філософії права. Водночас здобув чин статського радника. Проте на підставі власного подання «височайшим наказом» від 28.05.1913 був переведений на посаду екстраординар. проф. каф. держ. права Санкт-Петербур. (з 1914 — Петроград.) ун-ту. Наст. року став ординар. проф. цієї кафедри. Вважався представником консервативно налаштованої правої професури. За сумісництвом був юрисконсультантом МВС. Нагороджений орденами Св. Анни III (1913) і II (1916) ступенів.

Після *Лютневої революції 1917* був звільнений за власним бажанням з посади проф. і допущений до читання лекцій на правах приват-доцента. Після закриття юрид. ф-тів у Росії в 1918 повернувся до Києва, де обійняв професор. посаду (викладав адм. право) в Київ. ун-ті. У 2-й пол. 1919 брав участь у діяльності денікінської цив. адміністрації Київ. обл. Зброян. сил Півдня Росії. Від 01.04.1921 був проф. міжнар. права в Інституті зовнішніх зносин у Києві. Викладав курси міжнар. права, конс. права, дипл. відносин СРСР з Англією та США, а також керував просемінаром зовн. політики при марксист. семінарі. Улітку 1923 Ін-т було реорганізовано в торг.-пром. технікум у зв'язку зі згоранням самост. зовнішньополіт. діяльності УРСР після утворення Союзу РСР.

Наприкінці 1922 через звинувачення в контррев. агітації та співробітництві з гетьман. і денікін. режимами Ж. потрапив до списку «контрреволюційно налаштованих» проф. і, згідно з рішенням від 01.02.1923 спец. комісії під головуванням Л.Б. Камєнева з питання про укр. інтелігенцію, створеної політбюро ЦК ВКП(б), мав бути засланий до В'ятки. Про наст. 2 роки життя Ж. відомостей немає. Від черв. 1925 він зно-

ву працював на професор. посаді на фін. ф-ті Київ. торг.-пром. технікуму. Викладав курси «Фінансові установи СРСР», «Фінанси іноземних держав», «Міжнародне право» та «Адміністративне право». Також читав курс «Засади міжнародного права у зв'язку з теорією та практикою торговельних договорів» на торг. ф-ті. Був одним з учасників устан. конф. Київ. відділення Всесоюз. наук. асоціації сходознавців 14.07.1925, згодом, з 24.10.1926 — членом новоутвореної *Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства* (ВУНАС), одним з активістів її Київ. філії. Викладав у 1926—27 на курсах сходознавства при філії навч. дисципліну «Торговельні та дипломатичні зносини СРСР з країнами Сходу».

У трав. 1928 Ж. погодився стати членом Комісії з вивчення держ. устрою і права схід. країн при Київ. філії ВУНАС. З 01.10.1928 призначений за результатами конкурсу на посаду проф. міжнар. права, т.в.о. штатного професора I категорії юрид. ф-ту Одес. ін-ту нар. госп-ва. Останні документи про працю Ж. датуються жовт. 1929. Ймовірно, працював до ліквідації ф-ту відповідно до постанови РНК УСРР від 12.06.1930 «Про реорганізацію вищих навчальних закладів». Рід занять Ж. у наст. 10 років досі не з'ясовано.

На поч. груд. 1941 в умовах румун. окупації в Одесі відкрився ун-т, а восени 1942 у його складі було організовано юрид. ф-т, на якому Ж. обійняв посади заст. декана і зав. каф. енциклопедії права, а згодом каф. публ. права. У цей час він розробляв тему «Доктрина Монро і цілі США у війні». Брав також участь у діяльності заснованого при ун-ті Антикомуніст. ін-ту. За спогадами емігрант. діяча П.М. Буткова, в 1944 Ж. виїхав до Болгарії, а 1949 оселився з родиною в Буенос-Айресі (Аргентина). Подальша його доля невідома.

Свою творчу діяльність Ж. почав з дослідження держ. (констит.) права зарубіж. країн, зокрема проблеми «відповідального уряду». Значний вплив на нього мала діяльність засл. проф. Ун-ту Св. Володимира О.В. Романовича-Славатинського. Згодом

Ж. зробив у Київ. юрид. т-ві доповідь про життя і творчість вченого, а також здійснив посмертне перевидання його праці з історії рос. дворянства. Становлення Ж. як науковця припало на період рос. революції 1905—07, час розквіту ідей конституціоналізму і парламентаризму. Він відстоював право населення на участь в управлінні д-вою та зв'язаність д-ви правом, що мало реалізовуватися передусім через ін-ти парламент. контролю, відповідальності міністрів, адм. юстицію і право петиції. У душі юрид. позитивізму розглядав д-ву як переважно юрид. явище, «союз людей, об'єднаних в одне ціле певною організацією», юрид. особу особл. виду. Був прихильником концепцій констит. та правової д-ви, а також популярної в ті роки теорії «культурної» д-ви. Основоположним вважав принцип верховенства права, якому віддавав перевагу не лише перед суверенітетом монарха, а й перед суверенітетом народу. Приділяв значну увагу проблемі єдності влади, пропонував замінити поняття «поділ влади» поняттям «розподіл функцій державної влади». Розробляв проблематику суверенітету державного, зокрема нац. суверенітету. Був одним із перших дослідників історії науки констит. права. Свої погляди виклав у магістер. дис., лекціях і наук. доповідях, опубл. в «Университетских известиях» (Київ), а також у низці рецензій на праці вітчизн. конституціоналістів, надрукованих у часописі «Юридическая библиография, издаваемая Демидовским юридическим лицеем». Остаточне оформлення вони дістали 1916 під час праці у Петроград. ун-ті в ч. 1. підручника з держ. права, яка мала підзаголовок «Загальне вчення про державу у зв'язку з основними засадами іноземного державного права». Викладаючи курс енциклопедії права, Ж. особл. увагу приділяв аналізу теор.-правової думки поч. 20 ст., зокрема вченню Л. Дюгі. Ця проблематика знайшла відображення у кількох опубл. лекціях і доповідях, зокрема у вступній лекції до курсу «Право і держава у їх взаємних відносинах» (жовт. 1909). Згадана вступна лекція і фрагменти підруч-

ника Ж. опубл. 2002 у виданні «Антологія української юридичної думки» (Т. 1. Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права).

Окремо слід відзначити актуальне й нічне дослідження складних форм держ. устрою (реальної і персон. унії, союзної д-ви, союзу д-в, сюзеренітету, протекторату, «держави держав») у докт. дис. «Теорія союзної держави». Ця праця дістала схвальні рецензії фахівців і стала внеском не лише у державознавство, а й у теорію міжнар. права (міжнар. становище складних держав). Вона і сьогодні не втратила своєї актуальності, зокрема, її фрагменти було опубл. 2004 у зб. праць «Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира». Вченому належать також наук. доповіді з аналізом творчого доробку відомих учених-міжнародників Ф.Ф. Мартенса та В.Н. Александренка. У рад. час опубл. лише розвідки про паперову та полігр. промисловість Київщини у збірнику «Господарство Київщини» (1926).

Осн. праці: «Исторические начала английского государственного права как фундамент нового конституционного государства» (1906); рец.: «Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства. М.: Изд. И.Д. Сытина, 1907» (1907); «Очерк организации управления Британской Индийской империи» (1908); «Ответственность министров. Очерки из теории, истории и практики этого института в конституционных странах» (1908); «Право и государство в их взаимных отношениях» (1909); рец.: «Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву. Т. 1. Конституционное право. СПб., 1908» (1909); [Доклад в Киевском юридическом обществе 7 июля 1909 г. памяти Ф.Ф. Мартенса и В.Н. Александренко] (1909); «Из лекций по энциклопедии права» (1910); «Новое направление во французской юриспруденции. Учение о государстве и праве проф. Л. Дюги» (1910); ««Научная деятельность и труды проф. А.В. Романовича-Славатинского (Доклад, прочитанный в собрании Киевского юридического общества 18 сент. 1910 г.)» (1911); Теория союзного государства. Разбор главнейших направлений в учении о союзном государстве и опыт построения его юридической

конструкції» (1912); «Записки по государственному праву» (1915); «Учебник государственного права: Общее учение о государстве в связи с основными началами иностранного государственного права. Посobie к лекциям» (1916).

Літ.: Бутков П.Н. За Россию: русские «белые» в борьбе против русских «красных», сталинского террора, нацизма и коммунизма, 1917—1994. СПб., 2001; Музычко А. Иван Яковлевич Фаас: декан юридического факультета Одесского университета в годы румынской оккупации // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею, 2010, № 9; Столетие Киевской Первой гимназии: Т. 1. К., 1911; Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1917 год. Петроград, 1917; Усенко І.Б., Тимошенко В.І. Жилін Олександр Олександрович // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. К., 2002.

І.Б. Усенко

ЖІНОК ПРАВА — комплекс міжнар. прав і свобод людини з відп. механізмами їх забезпечення, що характеризують статус жінок у міжнар. праві.

Протягом багатьох століть жінки, як правило, перебували у підпорядкуванні чоловіків і були позбавлені можливості здобувати освіту, володіти власністю. Рух за підвищення статусу жінок розпочався з часу *Французької революції 1789—94*. Філософ Антуан Ніколя Кондорсе у 1790 опубл. есе, в якому виступив за надання жінкам усіх прав. У 1791 громад. діячка і письменниця Олімпія де Гуж опубл. Декларацію прав жінки і громадянки, в якій, виходячи з ідеї рівності всіх людей, втіленої в Декларації прав людини і громадянина 1789, проголошувалося, що «жінка народжена вільною і користується всіма правами нарівні з чоловіком» (ст. 1). У цій Декларації визначено необхідність надання жінкам виборчого права, права володіти і розпоряджатися власністю; права на освіту; рівних з чоловіками сімейних прав та права обіймати держ. посади.

Ідея рівності жінок з чоловіками почала поширюватися в багатьох європ. країнах та Півн. Америці, що привело до виникнення феміністського руху за соц., політ. та екон. права жінок. В Англії Мері Уолстонкрафт у 1792 опубл. 1-й з основополож. документів цього руху — «На захист прав жінки», в

якому стверджувалося, що лише обмеження у сфері освіти тримають жінку в стані «неуцтва та рабської залежності». У США фемініст. рух виник на базі антирабовласн. агітації Абігейль Адамс, Мерсі Отіс Воррен та Емми Уїллард, які провели перші кампанії на підтримку прав жінок. У 1848 в м. Сенека-Фолс, штат Нью-Йорк, відбувся 1-й фемініст. з'їзд під керівництвом Елізабет Кейді Стентон і Лукреції Мотт. Виборче право для жінок уперше було надано в амер. штаті Вайомінг у 1869 і з часом стало практично повсюдним. В Англії велике значення мало прийняття таких законод. актів, як Акт про неприпустимість обмеження прав за статевою ознакою 1919, Акт про рівну оплату праці 1970 та Акт про дискримінацію за статевою ознакою 1975.

Перші міжнар. акти у сфері прав жінок було прийнято в рамках *Гаазької конференції з міжнародного приватного права*: 3 конвенції 1902, що стосувалися колізій нац. законів з питань вступу до шлюбу, розлучення та опіки відповідно; Конвенцію про колізії законів стосовно наслідків шлюбу у сфері прав і обов'язків подружжя в їхніх особистих стосунках та у майновій сфері 1905. Також було прийнято низку міжнар. актів у сфері заборони торгівлі жінками та дітьми: Міжнар. договір про боротьбу з торгівлею білими рабнями 1904 та Міжнар. конвенцію про боротьбу з торгівлею білими рабнями 1910 з Протоколом до неї 1948, Міжнар. конвенцію про боротьбу з торгівлею жінками та дітьми 1921 та Міжнар. конвенцію про боротьбу з торгівлею повнолітніми жінками 1933.

Усебічний розвиток прав жінок розпочався в рамках *Організації Об'єднаних Націй*, Статут якої вперше в міжнар. праві закріпив принцип захисту «прав людини і основних свобод для всіх, безвідносно раси, статі, мови та релігії» (п. 3 ст. 1). У *Загальній декларації прав людини 1948*, прийнятій ГА ООН, проголошується, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» (ст. 1), «кожна людина має володіти всіма правами і всіма свободами, проголошеними в Декларації,

ЖІНОК ПРАВА

без жодної відмінності стосовно раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового або іншого становища» (ст. 2). Декларація є 1-м визначенням прав, якими володіють усі люди, у т. ч. жінки.

У системі ООН більшість заходів, спрямованих на реалізацію принципу рівності чоловіків і жінок, розроблено Комісією зі становища жінок, створеною у 1946 як функц. підрозділ *Економічної і соціальної ради ООН* (ЕКОСОП) у складі представників від кожної д-ви — члена ООН. До функцій Комісії належить: підготовка рекомендацій і доповідей ЕКОСОП з питань захисту прав жінок у політ., екон. і соц. та освіт. сферах; надання рекомендацій з проблем, пов'язаних з правами жінок, з метою втілення в життя принципу рівноправ'я чоловіків і жінок.

Новий етап розвитку прав жінок розпочався з прийняттям ГА ООН Декларації про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967 (резол. 2263 (XXII)). У Преамбулі Декларації констатується, що *дискримінація* щодо жінок несумісна з гідністю жінки як людини, добробутом сім'ї та сусп.-ва, позбавляє її участі на рівних умовах з чоловіком у політ., соц., екон. та культ. житті своєї країни і є перешкодою для повного розвитку можливостей жінки у справі служіння своїй країні і людству. Підкреслюється, що «дискримінація щодо жінок, яка призводить до заперечення або обмеження її рівноправності з чоловіками, несправедлива у своїй основі і є злочином проти людської гідності» (ст. 1). Д-вам пропонується здійснити необхідні заходи для анулювання законів, звичаїв, постанов і практик, які є дискримінац. щодо жінок, і встановити належний юрид. захист рівноправності чоловіків і жінок. Принцип рівності для чоловіків і жінок має бути включений до конституції або в ін. спосіб гарантований законом. Д-ви мають стати учасницями міжнар. актів ООН та її спеціаліз. установ, що стосуються заборони дискримінації жінок. Також мають бути вжиті заходи для забезпе-

чення жінкам на рівних умовах з чоловіками без будь-якої дискримінації: права голосу на виборах і права на обрання до публ. виборних органів; права голосувати на всіх публ. референдумах; права доступу до держ. служби та права на виконання всіх сусп. функцій.

Декларація також проголошує принцип рівності політ. прав (ст. 4), рівних з чоловіками прав щодо набуття, зміни і збереження свого гр.-нства (ст. 5) та рівність прав з чоловіками у цив.-правовій сфері без шкоди для збереження єдності і злагоди в сім'ї, яка залишається осн. осередком будь-якого сусп.-ва (ст. 6). Мають бути вжиті всі належні заходи, головн. законод., для забезпечення того, щоб заміжні й незаміжні жінки мали рівні з чоловіками права в галузі цив. права, а саме: а) право придбання і успадкування власності, а також управління, користування та розпоряджання нею, в т. ч. власністю, придбаною в період перебування в шлюбі; б) право на рівні права та дієздатність; с) однакові з чоловіками права щодо зак.-ва про переміщення осіб. У сфері забезпечення принципу рівності становища чоловіка і дружини мають бути вжиті заходи, щоб жінки мали однакове з чоловіком право вільно вибирати чоловіка і одружуватися лише за своєї вільної і повної згоди та мали рівні права з чоловіками в період перебування у шлюбі та при його розірванні. Батьки мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей. У всіх випадках інтереси дітей повинні бути переважними. Мають бути заборонені шлюби дітей і заручення дівчат до настання їх статевої зрілості та вживатися ефект. заходи, в т. ч. законод., з метою визначення мінім. шлюбного віку та обов'язкової реєстрації шлюбу в актах цив. стану (ст. 6). У Декларації проголошуються рівні з чоловіками права жінок у сфері освіти (ст. 9) та в соц.-екон. діяльності (ст. 10). Усі положення кримін. зак.-ва, які мають дискримінац. характер щодо жінок, мають бути скасовані (ст. 7). Мають бути вжиті заходи, зокрема законод., щодо припинення всіх видів торгівлі жінками та використання проституції (ст. 8).

У рамках ООН прийнято низку міжнар. актів, що стосуються конкр. прав жінок: Конвенцію про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми

особами 1949, Конвенцію про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності 1951, Конвенцію про політ. права жінок 1952, *Конвенцію про громадянство одруженої жінки* 1957, Конвенцію про дискримінацію у сфері праці й зайнятості 1960, Конвенцію про згоду на вступ до шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбів 1962 та Рекомендацію до неї 1965, Декларацію про захист жінок і дітей у надзвич. обставинах та в період збройн. конфліктів 1974, Декларацію про право на розвиток 1986, Декларацію про викорінення насилля відносно жінок 1993 та ін.

Основополож. норми, які регулюють права жінок у сфері праці, містяться в конвенціях та рекомендаціях *Міжнародної організації праці* (МОП): Конвенції № 45 «Про застосування праці жінок на підземних роботах» 1936, Конвенції № 89 «Про працю жінок у нічний час» 1948, Конвенції № 103 «Про охорону материнства» 1952, Конвенції № 138 «Про мінімальний вік для прийняття на роботу» 1973, Конвенції № 171 «Про працю у нічний час» 1990 та ін.

У 1972 ООН проголосила 1975 рік Міжнар. роком жінок, ухваливши присвятити його активним діям, спрямованим на забезпечення більшої рівності між чоловіками й жінками та забезпечення повної участі жінок у екон., соц., культ. розвитку на нац., регіон. і міжнар. рівнях (резол. ГА ООН 3010 (XXVII) від 18.12.1972). У рамках Міжнар. року жінок у Мехіко відбулася I Всесвіт. конф. зі становища жінок, присвячена вирішенню 3 осн. проблем, що стосуються прав жінок: повна гендерна рівність і ліквідація дискримінації за ознакою статі; залучення жінок до процесу розвитку та їх повноправна участь у ньому; збільшення внеску жінок у зміцнення миру в усьому світі. За пропозицією цієї Конф. період 1976—85 був оголошений ООН Десятиліттям жінок під гаслом «Рівність, розвиток, мир» (резол. ГА ООН 3520 (XXX) від 15.12.1975), що поклато початок всесвіт. діалогу з проблем поліпшення становища жінок. У 1976 ГА ООН заснувала Фонд добровільних внесків для Десятиліття жінок та Міжнар. навч. і наук.-досл. ін-т щодо поліпшення становища жінок.

Ключовим міжнар. актом у сфері захисту прав жінок є *Конвенція про ліквідацію всіх*

форм дискримінації щодо жінок 1979, прийнята резол. ГА ООН 34/180 18.12.1979 (далі — Конвенція 1979). Станом на 10.2016 її ратифікували 189 д-в світу, у т. ч. Україна (підписала 17.07.1980, ратифікувала 12.03.1981). У ній вперше в один ряд з категоріями «свобода» і «рівність», які є передумовами й сутністю прав людини, поставлено категорію «справедливість». У преамбулі цієї Конвенції підкреслюється, що дискримінація жінок порушує принципи рівноправності та поважання людської гідності, перешкоджає участі жінки нарівні з чоловіком у соц., політ., екон. і культ. житті своєї країни, заважає зростанню добробуту сусп-ва та сім'ї, дедалі більше ускладнює повне розкриття можливостей жінок, і висловлюється рішучість втілювати у життя принципи, проголошені Декларацією про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967. Термін «дискримінація щодо жінок» визначено як «будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямоване на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській або будь-якій іншій галузі» (ст. 1). Засудивши дискримінацію жінок у будь-яких її формах, д-ви — учасниці Конвенції 1979 погодилися дотримуватися політики ліквідації дискримінації жінок шляхом вжиття законод. та ін. заходів (ст. 2), зокрема щодо: забезпечення всебічного розвитку жінок (ст. 3); сімейного виховання та заг. відповідальності чоловіка й жінки за виховання і розвиток своїх дітей (ст. 5); ліквідації всіх видів торгівлі жінками та експлуатації проституції (ст. 6). Нарівні з чоловіками і без будь-якої дискримінації за жінками визнається право: голосувати на виборах і референдумах та бути обраними; брати участь у здійсненні політики уряду і обіймати держ. посади, здійснювати держ. функції на всіх рівнях управління; брати участь у діяльності неуряд. орг-цій у сфері сусп. і політ. життя

ЖІНОК ПРАВА

країни (ст. 7); представляти свої уряди на міжнар. рівні; брати участь у роботі міжнар. орг-цій (ст. 8); набувати, змінювати або зберігати своє гр-нство та гр-нство своїх дітей (п. 1, 2 ст. 9). Д-ви-учасниці погодилися вживати необхідних заходів для ліквідації дискримінації жінок і забезпечення їм рівних з чоловіками прав у галузі освіти (ст. 10), зайнятості (ст. 11), охорони здоров'я (ст. 12); щодо сімейної допомоги; щодо одержання позик, позичок під нерухомість та ін. форм фін. кредиту; щодо відпочинку, занять спортом, участі в культ. житті (ст. 13). Вони погодилися: враховувати особливі проблеми жінок у сільській місцевості (ст. 14); визнати за жінками рівність з чоловіками перед законом (п. 1 ст. 15), їх правоздатність і однакові можливості її реалізації (п. 2 ст. 15), а договори та ін. акти, що обмежують права жінок, вважати недійсними (п. 3 ст. 15); надати жінкам однакові права щодо зак-ва, яке регулює пересування осіб і свободу вибору місця проживання (п. 4 ст. 15); ліквідувати дискримінацію жінок з усіх питань, що стосуються шлюбу та сімейних відносин (ст. 16). Передбачено здійснення заходів щодо реалізації низки положень Конвенції 1979, гол. з яких стало створення Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок, який на час набуття нею чинності складався з 18 експертів (нині 23), обраних д-вами-учасницями. Д-ви-сторони зобов'язані подавати Ген. секретарю ООН для розгляду Комітетом доповідь про законод., суд., адм. чи ін. заходи, вжиті ними для виконання положень цієї Конвенції, та про прогрес, досягнутий у цьому напрямі, протягом 1 року після набуття чинності Конвенцією щодо певної д-ви і після цього принаймні кожні 4 роки та на вимогу Комітету (п. а, б п. 1 ст. 18).

У 1999 ГА ООН прийняла Факульт. протокол до Конвенції 1979 (набув чинності 2000), яким створено спец. механізм розгляду скарг на порушення д-вами-учасницями її положень. Станом на 10.2016 д-вами — учасницями Протоколу є 108 країн, у т. ч. Україна (підписала 07.09.2000, ра-

тифікувала 26.09.2003), ще 14 його підписали, але не ратифікували.

У 1980 в Копенгагені (Данія) відбулася II Всесвіт. конф. ООН зі становища жінок на тему «Освіта, зайнятість та охорона здоров'я». Істотний внесок у розвиток поняття «рівність статей» зробила III Всесвітня конф. зі становища жінок 1985, що відбулася в Найробі (Кенія), на якій рівність почали розглядати не лише як суто правове поняття у світлі ліквідації дискримінації, а й як рівність факт. можливостей для участі жінок у процесі сусп. розвитку. На цій Конф. Фонд добровільних внесків для Десятиліття жінок стає Фондом ООН для розвитку в інтересах жінок (ЮНІФЕМ).

Свідченням розвитку сфери захисту прав жінок як складової частини заг. прав людини є внесення окр. пунктом порядку денного Всесвіт. конф. з прав людини 1993 питання щодо захисту жінок і дітей в умовах збройн. конфліктів. У Декларації і Програмі дій цієї Конф. уперше було проголошено, що «права людини для жінок і дівчаток є невід'ємною складовою і неподільною частиною загальних прав людини. Тому повна і рівна участь жінок у політичному, громадському, економічному, суспільному і культурному житті на національному, регіональному та міжнародному рівнях, а також ліквідація всіх форм дискримінації за ознакою статі є першочерговими цілями міжнародного співтовариства». Міжнар. конф. з народонаселення і розвитку, що відбулася у 1994 в Каїрі (Єгипет), також виходила з того, що розширення прав і можливостей жінок становить невід'ємну частину розвитку.

У 1995 у Пекіні (Китай) відбулася IV Всесвіт. конф. зі становища жінок, на якій було прийнято Пекінську декларацію і Платформу дій. Метою останньої є прискорення здійснення Найробіських стратегій у сфері поліпшення становища жінок, прийнятих на III Конф. зі становища жінок 1985. Платформа дій охоплює 12 найважливіших галузей, які викликають занепокоєння щодо перешкод для поліпшення становища жінок. Серед них: бідність, освіта і навчання, охорона здоров'я, насилля, збройні конфлікти, нерівність в екон. галузі, участь у владних структурах, права людини, навкол. середовище тощо. Запропо-

новано також стратег. цілі та заходи, які необхідно прийняти урядам, міжнар. співтовариству, неуряд. орг-ціям та приват. сектору для досягнення поставлених цілей.

У 2000 Канада ініціювала засідання *Комісії ООН з прав людини* для обговорення проблем, що стосуються прав жінок і зачіпають питання секс. насильства, репродукт. здоров'я, впливу порнографії, використання жінки як рабської роб. сили і безправ'я жінок-мігрантів. Того ж року в Нью-Йорку (США) відбулася спец. сесія ГА ООН під гаслом «Жінки у 2000 році: рівність між чоловіками і жінками, розвиток і мир у XXI столітті», в ході якої розглянуто передові практики, позит. кроки, одержані уроки, наявні перешкоди і невіршені ключові проблеми, а також окреслено подальші заходи та ініціативи, спрямовані на досягнення рівності жінок і чоловіків у наст. тисячолітті.

Суттєвий внесок у розвиток прав жінок на регіон. рівні зробила *Рада Європи (РЄ)*, у рамках якої було прийнято *Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (набула чинності 1953). Гол. відмінність цієї Конвенції від ін. міжнар. договорів у сфері прав людини полягає в тому, що нею створено ефект. механізм захисту декларованих прав, яким є *Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ)*, що розглядає індивід. скарги та скарги д-в-учасниць на порушення положень цієї Конвенції.

Прямий стосунок до правового регулювання становища жінок у ЄС має Римський договір 1957, в якому визначається правовий статус працюючої жінки і встановлюється зобов'язання д-в — членів ЄС щодо дотримання принципу, згідно з яким чоловіки і жінки мають отримувати рівну оплату за однакову працю (ст. 119).

Система захисту прав людини, що діє в рамках *Організації американських держав (ОАД)*, має цілий ряд особливостей порівняно з регіон. системою РЄ. Одна з відмінностей полягає в тому, що в основі функціонування міжамер. системи захисту прав людини лежать одночасно 3 документи: Статут ОАД, Амер. декларація прав і обов'язків людини 1948 та Міжамер. конвенція прав людини 1969 (див. *Міжамериканська система захисту прав людини*). Якщо в

1-му документі міститься положення про те, що «американські держави проголошують основні права людської особистості незалежно від раси, національності, переконань або статі», то 2 ін. присвячені проблемам захисту і зміцнення прав і свобод людини. Поряд з досить великим переліком прав і свобод Амер. декларація 1948 проголосила 10 обов'язків людини, серед яких: обов'язок відносно сусп-ва в цілому, стосовно дітей і батьків; обов'язок здобувати освіту; підкорятися закону; служити сусп-ву і нації, платити податки; утримуватися від політ. діяльності в іноз. д-ві; обов'язок працювати та ін. Таких положень у документах РЄ немає. Міжамер. конвенція прав людини містить перелік прав, які перебувають під захистом, і положення щодо діяльності Міжамер. комісії з прав людини та Міжамер. суду з прав людини, який у 1998 розглянув 1-шу справу щодо домашнього насильства та порушення прав жінок проти Тринідаду і Тобаго.

У Конституції та законах України встановлено, що рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громад.-політ. і культ. діяльності, здобутті освіти і профес. підготовці, у праці та винагороді за неї; спец. заходами щодо охорони праці й здоров'я жінок, встановл. пенс. пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матер. і моральною підтримкою материнства і дитинства, в т. ч. наданням оплачуваних відпусток та ін. пільг вагітним жінкам і матерям (ст. 24). В Україні діють Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005 та Указ Президента «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005 тощо. Реалізація прав жінок в Україні має забезпечуватися системою органів держ. влади, місц. самоврядуванням, судами, прокуратурою та ін. правоохорон. органами. Ключову роль у забезпеченні реалізації прав жінок відіграє *Уповноважений Верховної Ради*

**ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 В РОСІЇ
(ЖОВТНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ 1917)**

України з прав людини, осн. функцією якого є захист прав і свобод людини і гр-на, проголошених *Конституцією України*, законами та міжнар. договорами України. Одним із важливих напрямів діяльності всієї системи органів держ. влади щодо захисту прав жінок є реалізація держ. політики з питань поліпшення становища жінок, створення належних умов для забезпечення жінкам рівних з чоловіками можливостей брати участь у політ. і сусп. житті д-ви. В Україні діють жіночі політ. партії: «Всеукраїнська партія жіночих ініціатив», «Жінки України», «Жіноча народна партія (об'єднана)», «Жінки за майбутнє України» та ін. Серед громад. об'єднань — «Союз жінок України», «Союз українок», «Жінки XXI століття» та ін.

Літ.: *Чеботарева Г.С.* Международная защита прав женщин. Автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 1994; *Еволюція прав, становища жінок: історія і сучасність*. Х., 2000; *Лукьянцев Г.Е.* Европейские стандарты в области прав человека. Теория и практика функционирования Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. М., 2000; *Оксфордская иллюстрированная энциклопедия*. Т. 4. Всемирная история. С 1800 года и до наших дней / Под ред. Р. Блейка. М., 2002; *Права человека* / Отв. ред. Е.А. Лукашева. М., 2002; *Сергеева С.М.* Міжнародно-правовий захист прав жінок: історія і сучасність // Часопис Київського університету права, 2011, № 3; *Кумарасвами Р.* Права женщин и международное право прав человека: <http://www.hrights.ru/text/inter/b7/Chapter81.htm>; *Посібник з європейського антидискримінаційного права*: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_case_law_handbook_uk.pdf; *The Information Note on the Court's case-law*. N 185. May, 2015. European Court of Human Rights: http://www.echr.coe.int/Documents/CLIN_2015_05_185_ENG.pdf.

С.О. Родіна

**ЖОВТНІВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 В РОСІЇ
(ЖОВТНІВИЙ ПЕРЕВОРОТ 1917)**

— перша у світ. історії соц. революція, проголошена соціалістичною. Відправним пунктом і кульмінацією революції вважаються збройне повалення Тимчас. уряду Росії, сформованого в результаті перемоги *Лютневої революції 1917 в Росії*, і прихід до влади партії більшовиків на чолі з В.І. Ленінін, яка проголосила встановл. рад. влади, по-

чаток ліквідації капіталізму і перехід до соціалізму. Ж. р. 1917 в Росії сприяв уповільнено-непопередній характер дій Тимчас. уряду як правонаступника цар. влади, зокрема: допущення двовладдя, що поставило з виникнення і паралельного існування стихійно сформованої рев. влади (рад робітничих депутатів, згодом — рад робітн. і солдат. депутатів); невирішеність робітн., аграр. і нац. питань; невизначеність подальшої участі країни у *Першій світовій війні 1914—18*.

У ніч з 24 на 25.10 (06—07.11) озброєні робітники, солдати петроград. гарнізону і матроси Балт. флоту захопили Зимовий палац, а 26.10 (08.11) заарештували членів Тимчас. уряду. Ці події дали підстави В.І. Леніну констатувати у промові на засіданні Петроград. ради 25.10 (07.11) перемогу «робітничої і селянської революції». На думку В.І. Леніна, «третя російська революція повинна у своєму кінцевому підсумку привести до перемоги соціалізму». Перемогу більшовиків було легітимізовано формуванням центр. і місц. органів влади та прийняттям ряду політ.-правових актів, які визначили характер нового держ. ладу: *Декрету про мир 1917*, *Декрету про землю 1917*, *Декларації прав народів Росії 1917*, *Декларації прав трудящого та експлуатованого народу 1918*.

У ході Ж. р. 1917 в Росії рад. уряд побудував свою програму на ідеї остаточного «зламу старого державного апарату», розриву з бурж. сусп. розвитком, економікою вільного ринку, політ.-правовими стандартами західноєвроп. типу і христ. традицією. 10.07.1918 5-й Всерос. з'їзд рад затвердив Конституцію РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки), яка остаточо закріпила основи рад. державності: диктатуру пролетаріату і найбіднішого селянства у формі Респ. Рад, союз робітників і селян, перехід осн. засобів виробництва у власність народу, рівноправність націй.

Увага більшовицької партії до інституц.-правового закріплення наслідків Ж. р. 1917 в Росії, перехід до політики «воєнного комунізму», створення розгалуженої мережі каральних органів на місцях «для боротьби з контрреволюцією і саботажем», орг-ція масової Червоної армії, застосув. «черво-

ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 В РОСІЇ
(ЖОВТНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ 1917)

ного терору» зумовили перемогу в громадян. війні, утвердження однопартійної політ.-правової системи з адм.-командними методами управління, утворення 30.12.1924 багатонац. д-ви — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Наймасштабніша політ.-ідеол. інтерпретація подій Ж. р. 1917 в Росії втілюється у назві «Велика Жовтнева соціалістична революція» (термін уперше вжито 07.11.1927 Й.В. Сталінін), яка на кінець 1930-х рр. остаточно утвердилася в офіц. рад. історіографії. Трактувалася істор. подій у рамках зазначеної інтерпретації не було однозначним, про що свідчить датування часу завершення революції (1918, 1920, 1922, 1924). При цьому завершення революції визначається лише в осн., що дало змогу розглядати її як процес соц. змін світ. масштабу з невизначеною хронол. тривалістю. Свідченням останнього є доповідь М.С. Горбачова 02.11.1987 з характерною назвою «Жовтень і перебудова: революція триває». Поряд з цим у літературі існують численні альтерн. інтерпретації Ж. р. 1917 в Росії, осн. з яких є концепції «єдиної революції 1917», «двох революцій», підходи, згідно з якими революція визначається як «акція, інспірована німецьким урядом», «державний переворот», «жовтневий переворот», «більшовицький переворот», «революційний переворот» та ін. Відповідно сформувався широкий спектр оцінок Ж. р. 1917 в Росії — від нац. катастрофи, що спричинила громадян. війну і призвела до встановл. тоталітарної системи правління, до визначної події в історії людства, що була спробою побудувати соціалізм як демокр. лад соц. справедливості і кардинально вплинула на міжнар.-політ. і міжнар.-правовий розвиток. Між цими полярно протилежними підходами існує велика кількість проміжних оцінок. Неоднозначність тлумачень Ж. р. 1917 в Росії не заперечує вплив пов'язаних з нею подій на розвиток і зміст міжнар. права, на специфіку світ. історії та поступ України у 20 ст.

Вихід Росії з війни вплинув на створення правового режиму, що дістав назву *Версальсько-Вашингтонської системи*. Декрет про мир 1917 об'єктивно сприяв впровадженню в практику міжнар. відносин ідей демокр. справедл. миру, заборони агрес. війни, засудження імперіаліст. війни як між-

нар. злочину, вирішення усіх спірних міждерж. питань шляхом переговорів. Зазначені ідеї в подальшому знайшли відображення у Паризькому пакті 1928 (*Пакт Бріана—Келлога 1928*) та *Статуті Ліги Націй* і стали значним кроком на шляху формування сучас. міжнар. права.

Ж. р. 1917 в Росії прискорила політ. дезінтеграцію і, зрештою, розпад Рос. імперії на окр. нац. д-ви, спровокувала громадян. війну, яка забрала мільйони життів і змусила до еміграції сотні тисяч людей. Унаслідок цієї революції утворився СРСР — д-ва, що проголошувала своєю метою побудову комунізму і цим зумовила протиборство 2 різних сусп.-політ. систем (капіталізму і соціалізму), яке майже на три чверті століття стало осн. віссю світ. політики.

Рос. революція мала велике значення для активізації нац.-визв. руху в Україні та для її утвердження як суб'єкта міжнар. права — спочатку у вигляді *Української Народної Республіки* з її прагненням до творення нової федерації народів у складі демокр. Росії, а згодом союз. респ. у складі СРСР. Попри те, що Договір про створення СРСР звужував права союз. респ., у т. ч. й України, однак вони могли брати участь у міжнар. справах у складі відп. уряд. структур СРСР та союз. дипл. місій. Після *Другої світової війни* відбулося розширення представництва України у міжнар. відносинах як однієї з д-в — засновниць *Організації Об'єднаних Націй* та члена її важливих спеціаліз. установ — ЮНЕСКО, ЮНІДО, МОП, МАГАТЕ та ін.

Ж. р. 1917 в Росії еволюціонувала від держ. перевороту до масштаб. світ. процесу, що мав на меті зрівняти істор. шанси всіх народів на шляху до світ. соціаліст. революції і зумовив радикальні, незворотні зміни світ. розвитку в 20 ст. Незважаючи на утопізм такого задуму, слід визнати, що події Ж. р. 1917 в Росії були підготовлені тогочас. сусп.-політ. думкою і особливостями світ. істор. розвитку кінця 19 — поч. 20 ст.

Літ.: *Великая Октябрьская социалистическая революция. Документы и материалы*. М., 1957—1961; *Kapp Э. История Советской России*. Кн. 1. Больше-вистская революция. 1917—1923. М., 1990; *Бутен-*

ко А.П. Октябрь 1917 года и судьбы социализма. Социально-политический журнал, 1997, № 5; Кульчицький С. Російська революція 1917 року: новий погляд. К., 2008.

В.П. Горбатенко

ЖОРСТКЕ ПРА́ВО — див. *Jus strictum*.

ЖУРА́ВНЕНСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1676 — договір про мир, кордони, торгівлю між Осман. імперією та Річчю Посполитою. Цей Договір, укладений 27(17).10.1676 у м. Журавне (нині — смт у Жидачівському р-ні Львів. обл.), завершив *війну*, що велася між ними в період 1673—76.

Причиною війни стало невиконання Річчю Посполитою умов *Бучацького договору 1672*, зокрема відмова його ратифікувати та вивести військ. гарнізони з низки фортець Правобереж. України. Спроби відновити мир ініціювалися Річчю Посполитою починаючи з 1674, але були відкинуті Осман. імперією. Проведенню переговорів про мир мав сприяти таємний Яворівський договір 11.06.1675 Речі Посполитої з Франц. королівством, але він викликав негат. реакцію Рим. курії.

Рішення про ведення переговорів було ухвалене 13.09.1676 радою Сенату Речі Посполитої в присутності короля Яна III Собеського в Жовкві. Переговори тривали з 25.09 по 23.10.1676. Комісарами з боку Речі Посполитої стали брацлавський воєвода князь К. Вишневецький, володимирський підкоморій Є. Вільгорський, саноцький підчаший Т. Карчевський, мельницький підчаший Ф. Кобилецький, волинський чашник С. Дамбовський, галицький підчаший Я. Телефус та подільський чашник Я. Карвовський. З боку Осман. імперії — головнокомандувач армії і бейлербей Дамаска Шайтан Ібрагім-паша за участю бейлербеїв Анатолії, Румелії, Боснії, Алеппо, Адани, Караману та Силістрії. Посередниками на переговорах виступили крим. хан Селім Гірей і валаський князь Г. Дука. Узгодження напрацювань комісії і розроблення тексту Ж. д. 1676 здійснював призначений малим послом серадзький підчаший А. Мо-

джевський. Осн. питаннями на переговорах стали характер Війська Запорозького (як політ.-терит. чи лише військ. утворення) і гетьман. влади та терит. розмежування і встановл. кордонів сторін. В основу формування нового терит. розмежування за Ж. д. 1676., імовірно, було покладено умови перемир'я між Військом Запорозьким (уряд П. Дорошенка) і комендантом Білоцерк. фортеці Я. Льобелем, досягнутого у верес. 1673.

Ж. д. 1676 складався з преамбули і 8 статей. У преамбулі та ст. 8 стверджується, що договір укладено на основі та на розвиток *Хотинського договору 1621* і *Бучацького договору 1672*. Згідно зі ст. 2, Зах. Поділля (Подільське воєводство, на терит. якого було створено Кам'янецький ейялет; нині — частини Вінницької, Хмельницької та Чернівецької обл.) залишалося у складі Осман. імперії; військ. гарнізони Речі Посполитої з цієї терит. мало бути виведено; шляхті Речі Посполитої було залишено право й надалі проживати на цій терит. Терит. правобереж. Війська Запорозького (Брацлавське і правобереж. частина Київ. воєводства), що означається як «Україна», крім її півн.-зах. частини з фортецями Біла Церква та Паволоч, мала належати козацькій д-ві під протекторатом Осман. імперії; її межі мала уточнити двостор. комісія (ст. 3). Річ Посполита звільнялася від виплати щорічного трибуту (гарачу) Осман. імперії (ст. 8). Гарантувався взаємний ненапад сторін (ст. 4). Річ Посполита зобов'язувалася надіслати до Осман. імперії велике посольство для ратифікації Договору (ст. 7). Між сторонами проголошувалася вільна торгівля (ст. 6). Татарам-липкам з Речі Посполитої дозволялося протягом року переселитися з родинами та майном на терит. Осман. імперії (ст. 1). У ст. 5 також проголошувалися відновлення ордену францисканців і свобода катол. богослужіння в Єрусалимі та Віфлеємі.

Деякі питання були узгоджені двостор. комісією 14.10.1676, але не увійшли до тексту Ж. д. 1676. Зокрема, це збереження гарнізонів Речі Посполитої у м. Немирів і Кальник до ратифікації цього Договору султаном, направлення великого посольства Речі Посполитої до Осман. імперії щодо ратифікації Ж. д. протягом 2 міс.

З осман. табором вирушив до Стамбула і залишався там до ратифікації цього Договору малий посол Речі Посполитої полковник коронного війська А. Моджевський. У 1676—77 він мав кілька аудієнцій у султана з метою уточнення умов Договору на користь Речі Посполитої, але безуспішно. Велике посольство хелмінського воєводи Я. Гнінського провело невдалі переговори в Стамбулі у 1677—78 з метою зміни визначених у Ж. д. 1676 кордонів, а також недопущення перетворення правобереж. Війська Запорозького на провінцію Осман. імперії та введення туди осман. гарнізонів.

Ратифікацію Ж. д. 1676 було здійснено привілеєм (агднаме) султана Мехмеда IV Авджи від 17(07).04.1678, відомим як Константиноп. договір 1678, або Договір Гнінського. Документ складено у 2 прим. турец. мовою і латиною. Він не мав поділу на статті, але, згідно з пізнішим польськ. перекладом, у ньому прийнято виділяти преамбулу і 38 статей.

У преамбулі Договору зазначалося, що він є уточненням (тлумаченням) Ж. д. 1676 з дод. кількох статей; при цьому скасовуються всі норми попередніх угод, що суперечать новому Договору (ст. 18). Вказувалося, що Договір має бути також ратифікований Крим. ханством з обов'язковим врученням церемон. дарів (ст. 19). Проголошувалася його чинність до смерті султана, що припускало можливість поновлення (ст. 37, 38).

Щодо терит. питань Договір повторює положення Ж. д. 1676 про належність Подільського воєводства Осман. імперії (ст. 2, 4, 10, 13). «Україна» (правобереж. Військо Запорозьке, крім округ фортець Біла Церква і Паволоч) у Договорі названа провінцією (Provincia Ukraina), а її мешканці, козаки — підданими султана (ст. 6), на відміну від Бучац. договору 1672; козаки окремо згадуються серед підданих султана також у ст. 9. Вказувалося на подальше терит. розмежування двостор. міждерж. комісією (ст. 3, 6, 12).

Значний масив норм Договору присвячено питанням встановл. миру та постконфлікт. врегулюванню, взаємним гарантіям безпеки, конс. праву: військовополонені мали бути обміняні, а цив. бранці — звільнені за викуп (ст. 17, 25); Річ Посполита не

могла допомагати жодній країні у війні проти Осман. імперії (ст. 22), визнавала належність до неї її васальних політ. утворень (зокрема, Трансильванії, Валахії, Молдавії), зобов'язалася не приймати, а затримувати і передавати осман. владі політ. дисидентів із цих країн; Молдавія повинна була підтримувати мир з Річчю Посполитою (ст. 23, 24); в'їзд, виїзд і проїзд посланців через обидві д-ви мав бути вільний, країна, що приймає послів, мала забезпечувати їх охорону (ст. 27, 32); заборонялися напади підданих Осман. імперії, в т. ч. мешканців васальних політ. утворень, на терит. Речі Посполитої; у разі порушення цієї норми здобич мала бути повернута, бранці звільнені, винні та недбалі представники місц. влади — покарані (ст. 9, 18, 21, 26, 33); передбачався обов'язк. розшук за справами про злочини проти мешканців країни-контрагента (ст. 31); заборонялася реквізиція коней у подорожніх підданих країни-контрагента (ст. 35); татарам-липкам протягом року дозволялося за бажання переселитися з Речі Посполитої на терит. Осман. імперії з сім'ями та майном — з поселенням далеко від кордону з Річчю Посполитою і заборонаю обіймати будь-які посади в Кам'янецькому ейялеті (ст. 1, 17); дозволялося вільне випасання худоби підданих Осман. імперії на терит. Речі Посполитої зі сплавою податку (ст. 34).

Регулювалися деякі права та привілеї населення на терит., що змінили держ. належність: гарантії безпечного проживання, збереження власності та відсутності утисків було поширено на всіх мешканців Кам'янецького ейялету, які залишаться під владою султана; маєтності шляхти мали оподатковуватися на заг. підставах, шляхта могла зберегти свої посади; проголошувалася свобода переселення в цей регіон для підданих Речі Посполитої та право займанщини щодо вільних земель з оподаткуванням на заг. підставах (ст. 2, 4, 10, 13); заборонялося подальше перетворення христ. церков на мечеті (ст. 5), у Кам'янці, Барі, Меджибожі та Язлівці мало функціонувати принаймні по 1 катол. костелу (ст. 14, 15).

Значна увага приділялася правому забезпеченню двостор. торгівлі: вільна торгівля для купців з обох країн зі сплатою лише внутр. торг. мита, вільне переміщення товарів (ст. 7, 28); дозвіл торг. кораблям Речі Посполитої на перевезення товарів у Середземному та Чорному морях зі сплатою лише внутр. портових мит (ст. 16); вільне торг. судноплавство по Дністру до Чорного моря (ст. 24); недопущення подвійного оподаткування торгівлі та переміщення капіталів — оподаткування лише в країні підданства (ст. 36). Винятком з цього режиму залишалися лише купці неортодоксального віросповідання (очевидно, ті, хто не є католиками або православними) з Речі Посполитої — вони могли ввозити товари лише до Молдавії і мали сплачувати ввізне мито (ст. 36). Встановлювалися особливості судочинства за справами з участю іноз. купців: воно мало відбуватися лише в присутності обох сторін, бути швидким, здійснюватися лише за наявності матер. доказів; відповідальність могла бути лише особистою; мало бути забезпечено операт. виконання суд. рішень (ст. 30); справа про спадщину померлого купця мала відкриватися в країні підданства, туди ж передавалося його майно (ст. 29).

У Договорі розглядалися також питання, пов'язані з відносинами Речі Посполитої та Крим. ханства: Крим відмовлявся від щорічного трибуту (гарачу) Речі Посполитої (ст. 11) і зобов'язувався допомагати останній в оборонних війнах (ст. 20); Бунджаська і ногайські орди фігурували у Договорі як окремі від Крим. ханства утворення у складі Осман. імперії (ст. 9, 19). Священникам, які перебувають у Єрусалимі, було дозволено мати там свої двори (ст. 8).

У зв'язку з укладенням Ж. д. 1676 Осман. імперія цього ж року проголосила правобереж. частину Війська Запорозького Князівством Україна (або Князівством Мала Русь), а князем і гетьманом — Ю. Хмельницького (введений на князівство Константиноп. патріархом і великим візиром Осман. імперії). Статус Князівства був такий, як Трансильванії, Валахії та Молдавії; згід-

но з привілеєм ще 1673 воно було звільнене від усіх податків і повинностей, крім військ. У 1681 воно було поєднано персон. унією з Валахією і Молдавією в особі князя Г. Дуки (з окр. гетьманом для України). Розвиток Князівства був знівельований через принципове порушення умов Ж. д. 1676 та ін. міжнар. договорів — примусове виведення населення з його терит. та знищення населених пунктів Рос. д-вою (з лівобереж. Військом Запорозьким) та Річчю Посполитою в 70—80-х рр. 17 ст. У 1681 було створено Кам'янецьку митрополію під юрисдикцією Константиноп. патріархату з привілеєм екзархату. Річ Посполита так само після 1676 на підконтрольній їй частині правобереж. Війська Запорозького створила окр. укр. гетьман. уряд.

На виконання Ж. д. 1676 і Константиноп. договору 1678 у 1680 почала працювати двостор. комісія з терит. розмежування. Результатом її роботи стало, зокрема, приєднання у 1680 до Кам'янецького ейялету округи м. Чортків (Руське воєводство, нині — у Тернопільській обл.). Затягування виконання Річчю Посполитою Ж. д., зокрема збереження польс. гарнізонів у деяких містах, стало причиною військ. експедицій Осман. імперії 1677 та 1678, а також численних звернень уряду останньої та правобереж. Війська Запорозького / Князівства Україна. Приводом до неповного виконання положень Ж. д. 1676 Річ Посполита називала неправильне титулування укр. князя та його претензії на перегляд цього Договору.

Укладення Ж. д. 1676 було розцінене Рос. д-вою як порушення Річчю Посполитою умов *Андрусівського договору 1667*, що спричинило взаємне відкликання послів, кардинально змінило ситуацію в переговорах Речі Посполитої з Рос. д-вою щодо повернення Києва з округою — він остаточно залишився у складі лівобереж. Війська Запорозького та Рос. д-ви, що було закріплено *Вічним миром 1686*.

Укладення Бучац. договору 1672 та Ж. д. 1676 зумовило вимоги Рос. д-ви до Осман. імперії передати їй терит. Правобереж. України, які стали одним із приводів до війни 1674—81 — 1-го широкомасштабного воєнного конфлікту між ними. Це питання було врегульовано *Бахчисарайським дого-*

вором 1681 та Константиноп. договором 1682, які визнали належність Правобереж. України, крім Києва з прилеглою терит., до Осман. імперії, а також включення до титулу султана слів «України і Подолії... цар».

Річ Посполита, не розриваючи Ж. д. 1676, принципово порушила його положення через укладення Варшавського договору 01.04.1683 зі Священною Римською імперією німецької нації, що передбачав оборонно-наступ. антиосман. союз, взяла участь у війні проти Європ. д-в проти Осман. імперії, 05.03.1684 стала одним з учасників новоствореного міжнар. антиосман. союзу — Священної ліги, що передбачала повернення Речі Посполитій втрачених «Кам'янець, Поділля та України». Рос. д-ва, уклавши Вічний мир 1686, припинила визнавати належність Правобереж. України Осман. імперії, а також проголосила необхідність повернення Речі Посполитій втрачених терит.

Переговори щодо відновлення миру учасників Священної ліги та ін. Європ. д-в з Осман. імперією відбувалися починаючи з 1688, але султан. уряд відмовлявся переглядати положення Ж. д. 1676, Бучац. договору 1672 та Константиноп. договору 1678 щодо терит. розмежування. Це питання стало одним з осн. предметів розгляду на Карловицькому конгресі 1698—99. Згідно з Карловицьким договором Речі Посполитої з Осман. імперією 16.01.1699, остання зреклася прав на терит. Подільського воєводства та правобереж. Війська Запорозького, а також відмовилася від протекції гетьман. уряду (ст. 3), що означало скасування осн. положень Ж. д. 1676.

Ж. д. 1676 став 1-м безстроковим («вічним») договором щодо розмежування терит. Війська Запорозького, призвів до фрагментації укр. державотворення на Правобереж. Україні (поділ правобереж. Війська

Запорозького та утворення 2 його нових центрів) і розвитку його нової форми (Князівство Україна), але водночас закріпив зафіксоване в Бучац. договорі 1672 міжнар. визнання укр. державності, сприяв розвитку міжнар. торг. права; вперше визнав форм. незалежність Речі Посполитої від Осман. імперії та Крим. ханства (втрата трибутарних відносин).

Літ.: *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcji w latach 1677—1678*. Warszawa, 1907; *Woliński J.* Materiały do rokowań polskotureckich r. 1676 // *Przegląd Historyczny* 1930—1931, t. 29; *Zajaczkowski A., Reychman J.* Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. Warszawa, 1955; *Wojcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674—1679. Wrocław, 1976; *Крикун М.* Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 рр. // *Проблеми слов'янознавства*, 1991, вип. 44; *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. Warszawa, 1994; *Kolodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th—18th Century). Leiden; Boston; Köln, 2000; *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* Ч. 2. М., 2001; *Кресин О.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України // *Правова держава*. Вип. 13. К., 2002; *Заруба В.* Українське питання в системі європейської політики останньої чверті XVII ст. // *Матер. V Конгресу Міжнар. асоціації українців*. Історія. Ч. 1. Чернівці, 2003; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. К., 2010; *Григор'єва Т.* Дипломатичні зносини Речі Посполитої з Османською імперією: посольства та дипломатичний церемоніал (1622—1678 рр.). Автореф. дис. канд. істор. наук. К., 2010; *Чухліб Т.* Україна у переговорах Стамбула з Варшавою і Москвою за посередництва господаря Молдавського князівства (1676—1681 рр.) // *Чорноморська минувшина*, 2014, вип. 9.

О.В. Кресин

З

ЗАБІГАЙЛО Костянтин Семенович (01.01.1916, м. Біла Церква, нині Київ. обл. — 13.12.1996, Київ) — укр. правознавець, дипломат, д-р юрид. наук, проф., фахівець з міжнар. права, особливо з проблем міжнар. гуманіт. права та міжнар.-правової діяльності України в міжнар. орг-ціях, передусім ООН.

З. навчався на юрид. ф-ті Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, який закінчив у 1940. У період 1940—44 працював в органах прокуратури Ростов. обл. РРФСР, Туркмен. РСР та м. Києва. У 1944—65 працював у МЗС УРСР на посадах референта, першого секретаря, помічника міністра та радника. У 1952 закінчив Дипл. академію МЗС СРСР (Москва) (нині — *Дипломатична академія Міністерства закордонних справ РФ*). У 1954 у Київ. ун-ті захистив канд. дис. на тему «Питання захисту жертв війни на Женевській дипломатичній конференції 1949 року», у 1966 в цьому ж ун-ті — докт. дис. на тему «Питання міжнародного права в практиці Української РСР (1944—1964 рр.)».

Перебуваючи на дипл. службі, у складі делегацій УРСР неодноразово брав участь у сесіях ГА ООН, був головою делегації УРСР на дипл. конф. з прийняття *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* та членом делегації на дипл. конф. з прийняття *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*. У 1965—94 працював у Київ. ун-ті доц., згодом проф. каф. міжнар. права та іноз. зак-ва, у 1978—80 — декан ф-ту міжнар. відносин та міжнар. права (нині — *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*), з 1980 — проф.-консультант каф. міжнар. права та іноз. зак-ва.

До сфери наук. інтересів З. входили передусім проблеми розвитку *законів і звичаїв війни* з урахуванням досвіду *Другої світової війни*, що нині ототожнюються з міжнар. гуманіт. правом, та міжнар.-правові аспекти діяльності України в міжнар. орг-ціях, особливо в ООН. Україна належить до первісних членів ООН, а саме, є однією з 51 д-ви — засновниці Орг-ції, і в цій правовій якості, перебуваючи у складі СРСР, зробила власний внесок у розроблення та прийняття *Статуту ООН*.

Дослідження З. з проблем міжнар.-правового захисту жертв війни було першим у

вітчизн. науці міжнар. права, в якому показано складний процес узгодження на Женев. дипл. конф. 1949 різних міжнар.-правових позицій д-в, у т. ч. України, який урешті привів до прийняття 4 *Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949*. Ці конвенції були справжнім проривом у розвитку законів і звичаїв війни, втілених у *Женевському праві*, піднявши в ньому на новий щабель захист жертв війни. Про це свідчить і те, що їх основополож. принципи та норми здобули визнання з боку практично всіх д-в, ставши частиною заг. міжнар. права, що складається з імперат. норм міжнар. права, які мають звичаєву форму (див. *Звичай міжнародно-правовий*). З. не лише докладно і всебічно розкрив цю тематику у своїх роботах, але й, як дипломат, на практиці сприяв вирішенню проблем, пов'язаних з розвитком міжнар. права у цій важливій сфері регулювання міжнар. відносин. За його словами, Женев. дипл. конф. 1949, хоча й була ареною напруженого протистояння між делегаціями СРСР, УРСР та БРСР з одного боку та делегаціями зах. країн з ін. боку, виявила спроможність до подолання розбіжностей з багатьох питань, що й забезпечило її успішне завершення. В ідеологічно розділеному після II світ. війни світі це був безцінний досвід договірної спроможності членів міжнар. співтовариства, готовності вирішувати актуальні міжнар.-правові проблеми, незважаючи на серйозні суперечності і навіть протистояння між ними.

Досліджуючи статус УРСР у міжнар. праві, З. дав цілісну картину еволюції її *суверенітету державного* на міжнар. арені від спільної реалізації його з СРСР у період 1922 — поч. 1944 до окр. здійснення нею своїх суверен. прав як визнаного міжнар. співтовариством суб'єкта міжнар. права. Формально це сталося після прийняття 01.02.1944 ВР СРСР Закону про надання союз. респ. повноважень у галузі зовн. зносин та про перетворення у зв'язку з цим Нар. комісаріату закорд. справ із загально-союз. на союз.-респ. Фактично ж це було результатом домовленості СРСР у рамках *Антигітлерівської коаліції*, насамперед із США, згідно з якою міжнар. співтовариство визнавало УРСР як таку, що належить до найбільш постраждалих країн у II світ.

війні, і водночас такою, що зробила вагомий внесок у розгром фашист. Німеччини та її союзників. Відповідно УРСР здобула право на безпосередні зносини з іноз. д-вами та міжнар. орг-ціями, в т. ч. укладання з ними міжнар. договорів. З. детально висвітлив питання, пов'язані зі вступом УРСР до ООН, а також в ін. міжнар. орг-ції її системи, а саме — до *Всесвітньої організації охорони здоров'я*, *Всесвітнього поштового союзу*, *Всесвітньої метеорологічної організації*, *Міжнародної організації праці*, *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури* (ЮНЕСКО) та ін. Як зазначав З., «в кожному випадку, при визначенні доцільності участі у тій чи іншій міжнародній організації, уряд УРСР виходив з того, наскільки ця організація може служити справі миру та співробітництву між народами», що на практиці, звичайно, вирішувалося спільно з СРСР. Цілком обгрунтованим є його висновок про те, що «вихід республіки на міжнародну арену став фактом великого політичного та міжнародно-правового значення». З. показав багатоглядну діяльність УРСР з дотримання і застосув. принципів міжнар. права, закріплених у Статуті ООН, зокрема її зусилля, спрямовані на зміцнення заг. миру та безпеки, а також розкрив специфіку міжнар.-правових форм співробітництва УРСР з ін. д-вами в екон., соц., культ. та гуманіт. сферах. Особливо слід виділити висвітлення ним участі УРСР у *кодифікації та прогресивному розвитку міжнародного права*, зокрема в розробленні Женев. конвенцій про захист жертв війни 1949, *Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954*, *Женевських конвенцій з морського права 1958*, Віден. конвенції про дипл. зносини 1961, Віден. конвенції про конс. зносини 1963 та ін. Значну увагу З. приділив ролі УРСР у прийнятті резол. ГА ООН з визначення *агресії* та в кодифікації осн. принципів міжнар. права, які суттєво вплинули на розвиток сучас. міжнар. права, а також сприяли розв'язанню проблем зміцнення міжнар. правопорядку, встановленого в результаті перемоги

учасників Антигітлер. коаліції у II світ. війні, у дусі концепції мир. співіснування, яка була панівною в рад. доктрині міжнар. права і завдяки якій світ не впав у безодню нової, вже ядерної, війни. Ще у 1966 він один із перших у вітчизн. науці міжнар. права підняв проблему юрид. сили резол. ГА ООН, що було вкрай важливим у процесі розроблення *Декларації про принципи міжнародного права 1970*. На думку З., у деяких випадках міжнар. право визнає правотворчий процес та обов'язкову юрид. силу прийнятих ГА ООН резол., насамперед у вигляді декларацій. Такими, на його думку, є випадки, коли декларації: 1) зачіпають питання першорядної важливості для долі всієї світ. спільноти, співробітництва д-в, дружби народів; 2) можуть здобути або здобули широке визнання д-в та практ. застосув.; 3) містять норми і принципи, які вже існують у чинному міжнар. праві, а їх декларування підкреслює нове значення цих принципів і норм у світлі політ. і правового розвитку сусп-ва і пов'язаних змін у міжнар. житті; 4) надають тлумачення принципів і норм Статуту ООН.

Зберігають своє значення й дослідження З. з історії участі УРСР у розробленні Статуту ООН, в яких дано ґрунтовний нарис історії дипл. боротьби за право УРСР і БРСР брати участь у *Сан-Франциській конференції Об'єднаних Націй 1945* та власне участі укр. делегації в її роботі, підкресливши, зокрема, її внесок у формулювання ряду положень Статуту ООН. За оцінкою З., «Українська РСР на Конференції в Сан-Франциско активно і послідовно боролася за такі принципи і положення Статуту, які склали б міцну основу ефективної організації миру і безпеки». Особливо він відзначив внесок голови делегації України на цій Конф. Д.З. Мануїльського, якого було обрано головою 1-го комітету 1-ї комісії, що обговорював важливі політ. і міжнар.-правові положення проекту Статуту ООН, а саме — його преамбулу, цілі та принципи. Саме в цих положеннях Статуту ООН було закладено осн. підвалини нового міжнар. правопорядку, встановленого за підсумка-

ми найбільш руйнівної в історії народів війни. Поряд з цим З. зазначає, що «делегатія України підтримувала конструктивні пропозиції про поліпшення думбартон-окського проекту Статуту ООН, які вносили представники інших держав» (див. *Думбартон-Окська конференція 1944*). Крім того, вона виступила з рядом самот. пропозицій, що стосувалися переважно соц. проблем, пов'язаних з правом на працю, поважання і дотримання прав людини, осн. свобод без будь-якої дискримінації та ін. Він підкреслює, що «серед передбачених думбартон-окським проектом цілей Організації Об'єднаних Націй в економічній і соціальних сферах були відсутні будь-які вказівки на найважливіші соціальні права: право на працю, на поважання та дотримання прав людини; не говорилося про основні свободи без будь-якої дискримінації». Делегатія України сприяла усуненню цих недоліків, вносячи свої пропозиції в остаточ. текст Статуту ООН, в якому соц. питання по праву посіли одне з центр. місць.

Отже, наук. і дипл. діяльність З. збагатила вітчизн. науку міжнар. права, яка тривалий час розвивалася в умовах союз. д-ви, до складу якої входила Україна. Його дослідження віддзеркалюють надзвичайно важливий період утвердження в *міжнародному співтоваристві* міжнар. правосуб'єктності України, що мало велике значення для проголошення країною у 1991 своєї незалежності.

Осн. праці: «Вопросы защиты жертв войны на Женевской дипломатической конференции 1949 года» (1954); «Участь Української РСР в конференції ООН з морського права» (1958); «Юридичні питання XIV сесії Генеральної Асамблеї ООН» (1960); «Друга конференція ООН з морського права» (1960); «Українська РСР в Організації Об'єднаних Націй» (1964); «Ратифікація Українською РСР поправок до Статуту ООН» (1965); «Участь Української РСР у виробленні Статуту ООН» (1966); «К истории участия Украинской ССР в выработке Устава ООН» (1966); «Вопросы международного права в практике Украинской ССР (1944—1964)» (1966); «Криза правових основ зовнішньої політики імперіалізму» (1981); «Уроки історії та сучас-

**ЗАБОРОНЕНІ МЕТОДИ І ЗАСОБИ
ВЕДЕННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ**

ність» (1985). 3. був упорядником збірників документів «Українська РСР у міжнародних відносинах: міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945—1957)» (1959, разом з М.К. Михайловським), «Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів. 1944—1961» (1963), «Українська РСР у міжнародних відносинах: міжнародні договори, конвенції, угоди та інші акти, учасником яких є Україна, січень 1957 — грудень 1965» (1966, разом з М.К. Михайловським), «Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів. 1917—1923» (1966, разом з М.К. Михайловським та І.С. Хмілем), «В інтересах дружби і миру між народами. Міжнародно-правова діяльність УРСР. 1945—1972. Документи і коментарі» (1974).

В.Н. Денисов, К.О. Савчук

ЗАБОРОНА БІОЛОГІЧНОЇ (БАКТЕРІОЛОГІЧНОЇ) ЗБРОЇ — див. *Біологічної (бактеріологічної) зброї заборона*.

ЗАБОРОНА ЗАСТОСУВАННЯ СІЛИ АБО ПОГРОЗИ СІЛЮЮ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ — див. *Незастосування сили або погрози силою принцип*.

ЗАБОРОНА ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ — див. *Зловживання правом*.

ЗАБОРОНА ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ — див. *Пропаганда війни заборона*.

ЗАБОРОНА ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ — див. *Хімічної зброї заборона та знищення*.

ЗАБОРОНА ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ — див. *Ядерна зброя*.

ЗАБОРОНЕНІ МЕТОДИ І ЗАСОБИ ВЕДЕННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ — принципи і норми *міжнародного гуманітарного права*, або права збройн. конфліктів, що забороняють чи обмежують використання методів і засобів ведення збройн. конфліктів, встановлених у *Гаазькому праві*.

Якщо *Женевське право* визначає, як учасник збройн. конфлікту має поводитися з жертвами воєн. дій (пораненими, хворими, *військовополоненими*, цив. населенням окупованої терит. та ін. категоріями осіб), то Гаазьке право встановлює обмеження на ведення воєн. дій. Його можна звести до простої формули: «не нападати на будь-кого, будь-що і як заманеться. Це означає існування трьох обмежень на ведення воєнних дій: *ratione personae*, *ratione materiae* і *ratione conditionis*» (Е. Давид). При цьому інтереси жертв мають бути вищими за інтереси *воюючих сторін*. Тому мета встановлених у міжнар. праві обмежень на ведення воєн. дій полягає в запобіганні або щонайменше в ослабленні, наскільки дозволяють жорстокі реалії збройн. конфлікту, його смертоносної і руйнівної дії. «Оскільки ці правила, — підкреслює Х.-П. Гассер, — мають прямий стосунок до планування та проведення воєнних операцій, вони адресовані безпосередньо вищому командуванню збройних сил, командирам військових з'єднань та генеральним штабам, тоді як дотримання гуманітарного права, що стосується захисту поранених і хворих, військовополонених і цивільного населення на окупованих територіях, покладено на тилові служби та цивільну владу».

Відповідно міжнар. гуманіт. право встановлює основоположний принцип у сфері ведення воєн. дій, згідно з яким «воюючі не користуються необмеженим правом у виборі засобів заповідання шкоди супротивнику» (ст. 22 Положення про закони і звичаї сухопут. війни 1907; див. *Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907*). Цей принцип було підтверджено в *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)*: «Право сторін, що перебувають у конфлікті, обирати методи або засоби ведення війни не є необмеженими» (ст. 35).

До обмежень *ratione personae* належать такі дії: заборона нападати на цив. осіб; заборона нападати на осіб, які припинили участь у бойових діях, та заборона нападати

ЗАБОРОНЕНІ МЕТОДИ І ЗАСОБИ ВЕДЕННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

на осіб, які забезпечують мед., саніт. та духовну допомогу жертвам конфлікту, а також орг-цію цив. оборони в їх інтересах. Ці принципи набули значення норм міжнар. звичаєвого права (див. *Звичай міжнародно-правовий*) і застосув. як у *міжнародному збройному конфлікті*, так і в *збройному конфлікті неміжнародного характеру*. Крім того, до цих обмежень відносять обов'язки сторони, що обороняється, а саме: обов'язок пасивний, що полягає в невикористанні некомпатантів (цив. осіб, поранених, хворих, військовополонених, а також мед. персоналу, формувань та установ) для оборони воен. об'єктів та сприяння воен. операціям (див. *Женевські конвенції про захист жертв війни 1949*: ст. 19 I конв.; ст. 19 і 23 III конв.; ст. 28 IV конв.; п. 4 ст. 12, п. 1 ст. 28 та п. 7 ст. 51 Дод. протоколу I); обов'язок активний: виводити, по можливості, цив. осіб та цив. майно з р-нів розміщення воен. об'єктів і не розташовувати їх поблизу густонаселених зон (ст. 58 Дод. протоколу I). Так, РБ ООН у своїх резол. 1890 від 08.10.2009 (преамбула, п. 13) та 1894 від 11.12.2009 (п. 2) рішуче засудила використання «Талібаном» та ін. екстреміст. групами цив. осіб як «живого щита» і закликала всі сторони негайно покласти цьому край.

До обмежень *ratione materiae* належать обов'язки сторони, що нападає, та обов'язки сторони, що обороняється. До перших обов'язків відносять: заборону нападати на цив. об'єкти; заборону нападати на місцевості, що не обороняються; заборону нападати на нейтралізовані зони; заборону нападати на саніт. і безпечні зони та місцевості, а також демілітаризовані зони; заборону нападати на стаціонарні мед. установи та мобільні саніт. підрозділи; заборону нападати на орг-ції цив. оборони; заборону нападати на культ. цінності та місця відправлення культу; заборону нападати на об'єкти, необхідні для виживання цив. населення; заборону завдавати серйозної шкоди довкіллю; заборону нападати на споруди та установки, що містять небезпечні сили.

Ці принципи наведено у відповідних положеннях Гаазької конвенції про закони і

звичаї сухопут. війни 1907, Гаазьких правил ведення повітр. війни 1923, Женев. конвенції про захист жертв війни 1949 та 2 Дод. протоколів до них 1977, Вашингтон. угоди про захист культ., наук. закладів та істор. пам'яток 1935 (*Пакт Періха*), *Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954* та Протоколу до неї 1999, Декларації ЮНЕСКО щодо навмисного знищення культ. спадщини від 17.10.2003. Вони набули значення звичаєвих норм міжнар. гуманіт. права і застосовуються як у міжнар., так і в неміжнар. збройн. конфліктах.

До обмежень *ratione conditionis* належать 2 види обмежень: обмеження на використання і заборона деяких видів зброї; обмеження і заборона деяких засобів ведення війни та особл. обов'язки з вжиття застережних заходів. До 1-го виду обмежень відносять норми міжнар. гуманіт. права, які «забороняють або обмежують використання окремих видів зброї або в цілому, коли договірна норма забороняє використовувати зброю, що діє певним чином, або конкретно, коли називаються види зброї, використання яких обмежено або заборонено» (Е. Давид). Видами зброї, заборона якої зумовлена характером її дії, є: зброя, що спричинює неминучу смерть; зброя, яка завдає надмірних ушкоджень, та зброя невибіркової дії. Заборона цих видів зброї зумовлена тим, що мета війни полягає в позбавленні супротивника можливості чинити опір або нападати, а зовсім не в заподіянні йому якомога більших страждань. Це й послугувало підставою для заборони в міжнар. гуманіт. праві розривних снарядів вагою менш як 400 г, куль «дум-дум», задушливих газів, отруйних речовин, снарядів, осколкових яких не можуть бути виявлені в тілі людини за допомогою рентген. променів, лазерної зброї, протипіхотних мін тощо. «Заборона використання зброї, що завдає надмірних страждань, має загальний характер. Теоретично її слід застосовувати до будь-якої зброї, з приводу якої можна сказати, що вона завдає надмірних страждань» (Е. Давид). Однак поширення в *доктрині* набула т. з. утилітарна концепція, яка при визначенні «надмірного страждання» висловлюється на користь воен. переваги, а не жертви. Так, зокрема, МС ООН у своєму консульт.

висновку *Правомірність застосування державою ядерної зброї у збройному конфлікті 1996* визначив «надмірні страждання» як «страждання, що перевищують неминучі під час досягнення законної воєнної мети». Отже, утилітарна концепція засн. на інтересі того, хто використовує той чи ін. вид зброї. Їй протистоїть т. з. мед. концепція, що виходить виключно з інтересів жертви. «Ця концепція відповідає абсолютному характеру заборони і обмежує її відносність одним лише поняттям «прийнятого болю». У цьому разі проблема полягає в тому, щоб визначити, де проходить грань між прийнятним і неприйнятним болем, з огляду на інтереси жертв зброї, а не тих, хто її застосовує» (Е. Давид). У доктрині дискусія зосереджується на необхідності відмови від критерію воєн. переваги на користь гуманіт. критерію завдання найменшої шкоди, і на цій підставі аргументується поширення заборони використання зброї, що завдає надмірних страждань, на види зброї, які не заборонені, але мають, по суті, такий самий ефект, напр. осколкову та запалювальну зброю, а також міни. Отже, йдеться про автономний характер заборони застосовувати зброю, що завдає надмірних страждань або ушкоджень. Це стосується визнання незаконності застосув. ядер. зброї та порушення питання про законність застосув. запалювальної зброї. Так, що стосується ядер. зброї, ГА ООН у своїй резол. 1653 (XVI) від 24.11.1961 нагадала, що застосув. зброї мас. знищення, що завдає людям непотрібних страждань, у минулому заборонялося як таке, що суперечить законам людяності та принципам міжнар. права, такими міжнар. деклараціями та обов'язковими угодами, як Санкт-Петербур. декларація 1868, Декларація Брюссельської конф. 1874, Конвенції Гаазьких мир. конф. 1899 і 1907, Женев. протокол 1925, у яких і нині беруть участь більшість д-в. У низці ін. своїх резол. ГА ООН констатувала, що за своєю дією ядер. зброя підпадає під дію зазначених норм (див. *Ядерна зброя*). Подібну думку висловив і МС ООН у своєму консульт. висновку про законність застосув. ядер. зброї: «забороняються методи і засоби ведення війни ..., результатом яких є завдання надмірних страждань комбатантам», а «засто-

ЗАБОРОНЕНІ МЕТОДИ І ЗАСОБИ ВЕДЕННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

сування ядерної зброї, як видається, по суті навряд чи сумісне з дотриманням таких вимог».

Можна зробити висновок, як це зробила ГА ООН у своїй резол. 3076 (XXVIII) від 06.12.1973 стосовно заборони запалювальної зброї, про існування «основоположних загальних принципів міжнародного права, які забороняють застосування зброї, здатної завдати безглузких страждань», вважаючи, що «ефективність цих загальних принципів могла бути ще вищою, якби були розроблені й дістали загальне визнання норми, що забороняють або обмежують застосування напалму та іншої запалювальної зброї, а також інших конкретних видів звичайної зброї, які можуть завдати надмірних страждань або діяти невибірково». З цього випливає, що навіть за відсутності форм. заборони на використання тієї чи ін. зброї, здатної завдати надмірних страждань, існують перешкоди для застосув. такої зброї д-вами. Саме таку позицію зайняв у 1996 *Міжнародний кримінальний трибунал з колишньої Югославії*, зазначивши, що хоча право збройн. конфліктів не забороняє використання осколкових бомб, але до цієї зброї можна застосовувати заборону на використання зброї, здатної завдати надмірних страждань.

Так само не існує спец. норми, яка забороняла б застосув. зброї невибіркової дії. Ця заборона впливає з таких заг. норм міжнар. гуманіт. права: обов'язку воюючих сторін завжди проводити відмінність між комбатантами і некомбатантами; заборони вдаватися до невибіркових методів ведення війни. До зброї невибіркової дії належить біол. зброя, гази, міни, у т. ч. плавучі, міни-пастки, особливо у вигляді звичайних предметів, ядер. зброя тощо.

Що стосується засобів ведення війни, на які поширюються обмеження та заборони, до них належать: обман; наказ нікого не залишати в живих; примусовий призов на військ. службу підданих супротивної д-ви; руйнування, не продиктовані воєн. необхідністю; дії або погрози, що мають осн. метою тероризувати цив. населення; напа-

ди невибіркового характеру; збройні репресалії. Ці норми також є нормами міжнар. звичаєвого права і застосовуються в міжнар. та неміжнар. збройн. конфліктах.

Особл. обов'язки щодо застережних заходів вимагають, щоб сторони конфлікту живили такі заходи постійно і щадили цив. населення та цив. об'єкти, що передбачено в п. 8 ст. 51, п. 7 ст. 56 та ст. 57 Дод. протоколу I. Відповідно воюючі сторони зобов'язані: робити все практично можливе, щоб переконатися, що об'єкт нападу дійсно є воен.; обирати такі засоби і методи, що створюють найменшу небезпеку завдання випадкової шкоди цив. особам. Протокол III до Конвенції про заборону або обмеження застосув. конкр. видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, 1980 передбачає, зокрема, що в разі нападу із суші із застосув. запалювальної зброї на воен. об'єкт, розташований поблизу зосередження цив. населення, мають вживатися спец. заходи, щоб вплив такого нападу був спрямований виключно на цей воен. об'єкт і обмежено «випадкову» шкоду цив. особам та цив. об'єктам; водночас відп. напади, здійснені з повітря, категорично заборонено. Є й ін. заборони й обмеження надмірного застосув. сили: припинити будь-який напад, якщо стає очевидним, що об'єкт не є воен. або що напад завдає цив. населенню шкоди, надмірної порівняно з конкр. і прямою воен. перевагою, яку передбачається здобути; якщо дозволяють обставини, робити ефект. завчасне попередження про будь-які напади або операції, що можуть зачіпати цив. населення; коли можливий вибір між кількома воен. об'єктами для здобуття рівноцінної воен. переваги, обирати той об'єкт, напад на який створить найменшу небезпеку для цив. осіб та цив. об'єктів. Ці норми також є нормами звичаєвого міжнар. гуманіт. права і застосовуються у міжнар. та неміжнар. збройн. конфліктах.

Використання заборонених у міжнар. гуманіт. праві методів і засобів ведення збройн. конфліктів є *воєнними злочинами*, скоєння

яких зумовлює безпосередню кримін. відповідальність згідно з міжнар. правом. Склад цих злочинів поширюється не тільки на міжнар. збройні конфлікти, а й на внутр. збройні конфлікти рівня громадян. війни. Отже, кримін. санкція пов'язана з міжнар. гуманіт. правом. Порушена норма повинна мати договірний або звичаєво-правовий характер і бути «серйозним порушенням», тобто мати тяжкі наслідки для жертви.

Літ.: Гассер Х.-П. Международное гуманитарное право. Введение. М., 1995; Хенкерст Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное право. Т. I. Нормы. М., 2006; Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011; Верле Г. Принципы международного уголовного права. Одесса, М., 2011.

В. Н. Денисов

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ 1948 (Déclaration universelle des droits de l'homme, Universal Declaration of Human Rights) — 1-й міжнар.-правовий документ, що проголосив осн. права і свободи людини. Прийнята ГА ООН 10.12.1948. Складається з преамбули і 30 статей.

Принциповою засадою 3. д. п. л. 1948 є рівність правового статусу людей. Усі люди, зазначається у ст. 1 Декларації, народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Наділені розумом і совістю, вони повинні діяти один щодо одного в дусі братерства. Це положення конкретизовано у ст. 2, яка проголошує рівність прав і свобод людей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, політ. або ін. переконань, нац. чи соц. походження, майнового чи ін. стану, а також політ., правового або міжнар. статусу країни чи терит., до якої людина належить. У Декларації особливо виділяється право людини на життя, свободу та особисту недоторканність (ст. 3). За цим правом жодна людина не повинна зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського чи принизливого для її гідності поведіння і покарання (ст. 5).

Окр. положення Декларації визначають права людини у її взаєминах із суд. владою. Це, зокрема, право на рівний захист законом і поновлення у правах у разі їх порушення. Кожна людина, обвинувачувана у скоєнні злочину, вважається невинною доки її вина не буде встановлена в закон. порядку шляхом прилюдного суд. роз-

гляду (ст. 9—11). У Декларації зазначається також, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в особисте і сімейне життя, а також безпідставного посягання на недоторканність житла, таємницю кореспонденції, честь і репутацію (ст. 12). Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати місце проживання у межах тієї чи ін. д-ви. Вона має також право покидати будь-яку країну, в т. ч. свою, і повертатися (ст. 13).

Ст. 15 проголошує право кожної людини на гр-нство, зазначаючи при цьому, що ніхто не може бути безпідставно позбавлений гр-нства або права змінити своє гр-нство. До політ. прав належить також право людини на свободу переконань і вільне їх виявлення (ст. 19); на свободу мир. зборів і асоціацій (ст. 20); на участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників (ст. 21).

Декларація містить такі соц. права, як право на соц. забезпечення (ст. 22); на працю і вільний вибір роботи (ст. 23); на відпочинок і дозвілля (ст. 24); на життєвий рівень, необхідний для підтримання здоров'я і добробуту; на забезпечення у разі безробіття, хвороби, інвалідності, старості тощо (ст. 25); на освіту, вільну участь у культ. житті сусп-ва, користування благами наук. прогресу (ст. 26, 27).

Документ проголошує принцип гарантованості передбачених ним прав. Однією з таких гарантій є право людини на соц. і міжнар. правопорядок, за якого відп. права і свободи можуть бути повністю здійснені.

Поряд з правами і свободами 3. д. п. л. 1948 передбачає також обов'язки людини перед сусп-вом. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина може зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поважання прав і свобод ін. людей, а також забезпечення справедливих вимог моралі, сусп. порядку і заг. добробуту в демокр. сусп-ві (ст. 29).

Літ.: 1948—1998. Cinquantieme anniversaire Declaration universelle des droit de l'homme. Paris, 1998.

Ю.С. Шемшученко

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАРОДІВ 1976 (Алжирська декларація) — неформ. акт кодифікації прав народів з метою

сприяння визнанню їх суб'єктами міжнар. права.

Прийнята 04.07.1976 міжнар. неуряд. конф., скликаною в м. Алжирі міжнар. неуряд. орг-ціями — Міжнар. форумом на захист прав і визволення народів та Міжнар. лігою на захист прав і визволення народів. Їх було створено з ініціативи італ. громад. діяча Л. Бассо на розвиток ідеї англ. філософа Б. Рассела про створення міжнар. трибуналів громадськості для розгляду грубих порушень прав народів (1-й такий трибунал було проведено 1966 у Лондоні з проблем війни у В'єтнамі, 2-й — у Римі (1974) і Брюсселі (1976) з проблем Лат. Америки). Проект Декларації було підготовлено групою відомих учених-юристів з різних країн (Г. Абі-Сааб, Р. Кассен, П. Феррарі Браво, П. Фой, Л. Матарассо, Ф. Ріго, Ж. Сальман), сформованої за результатами спец. міжнар. конкурсу, оголошеного одним з найавторитет. амер. юристів-міжнародників Р. Фолком. Декларація складається з преамбули та 30 статей, об'єднаних у 7 розд., у яких міститься докладно розроблена система прав народів. У преамбулі проголошено, що «всі народи світу мають рівне право на свободу, право чинити опір будь-якому іноземному втручання і самостійно обирати свій уряд, право, якщо вони поневолені, боротися за своє визволення, право отримувати допомогу у своїй боротьбі від інших народів».

У розд. I «Право на існування» визначено такі права народів: право на існування (ст. 1); право на поважання їхньої нац. і культ. ідентичності (ст. 2); право на мирне користування своєю терит. та повернення її у разі вигнання (ст. 3). Проголошено також, що ніхто не може бути підданий знищенню, тортурам, переслідуванню, депортації, вигнанню з причини нац. або культ. належності або бути поставленим у такі умови існування, які підривали б ідентичність і цілісність народу, до якого він належить (ст. 4).

У розд. II «Право на політичне самовизначення» зазначено такі права: всі народи мають невід'ємне та невідчужуване право

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАРОДІВ 1976

на самовизначення і визначають свій політ. статус без будь-якого зовн. втручання (ст. 5); усі народи мають право на опір будь-якому колоніальному, безпосередньому чи опосередкованому, пануванню та всім расист. режимам (ст. 6); усі народи мають право на демокр. режим, що представляє всіх гр-н незалежно від раси, статі, релігії, кольору шкіри і спроможний забезпечити ефект. поважання прав людини та осн. свобод для всіх гр-н (ст. 7).

У розд. III «Економічні права народів» визначено такі права: всі народи мають виключне право на свої природ. багатства і ресурси, на повернення пограбованих багатств та відшкодування несправедливо сплачених коштів (ст. 8); усі народи мають право брати участь у наук. і тех. прогресі, який є частиною *загальної спадщини людства* (ст. 9); усі народи мають право на справедл. оцінку своєї праці і здійснення міжнар. торгівлі на рівних і справедл. умовах (ст. 10); усі народи мають право встановлювати екон. і соц. системи за власним вибором та йти своїм шляхом екон. розвитку вільно і без будь-якого зовн. втручання (ст. 11); зазначені екон. права повинні здійснюватися у дусі солідарності між народами світу і з належним урахуванням їх відп. інтересів (ст. 12).

У розд. IV «Право на культуру» вказано такі права: усі народи мають право розмовляти своєю мовою, зберігати і розвивати нац. культуру, збагачуючи тим самим культуру всього людства (ст. 13); усі народи мають право на свої худ., истор. та культ. багатства (ст. 14); усі народи мають право не піддаватися впливу чужої їм культури (ст. 15).

У розд. V «Право на навколишнє середовище та спільні ресурси» визначено, що усі народи мають право на збереження, захист та поліпшення свого навкол. середовища (ст. 16); усі народи мають право на використання спільної спадщини людства, такої як *відкрите море*, морське дно, *космічний простір* (ст. 17). Спеціально обумовлено, що при здійсненні цих прав усі народи зобов'язані враховувати необхідність узгодження потреб свого екон. розви-

тку з вимогами солідарності між усіма народами світу (ст. 18).

У розд. VI «Права меншин» визначено, що у разі, якщо будь-який народ становить меншість у межах тієї чи ін. д-ви, він має право на поважання своєї ідентичності, своїх традицій, мови і культ. спадщини (ст. 19). Представники меншин мають без будь-якої *дискримінації* користуватися такими самими правами, що й усі ін. гр-ни д-ви, і на основі рівності брати участь у громад. житті країни (ст. 20). Спеціально обумовлено, що здійснення цих прав має проводитися з належним поважанням закон. інтересів усього сусп-ва і не призводити до замаху на терит. цілісність та політ. єдність д-ви остільки, оскільки остання буде своє життя згідно з принципами, викладеними у цій Декларації (ст. 21).

У розд. VII «Гарантії і санкції» визначено: будь-яке нехтування положеннями Декларації є порушенням зобов'язань щодо всього міжнар. співтовариства (ст. 22); будь-яка шкода, спричинена порушенням цієї Декларації, має бути повністю відшкодована тим, хто її завдав (ст. 23); будь-яке збагачення на шкоду народу, досягнуте внаслідок порушення положень Декларації, має спричинювати відшкодування одержаного таким чином прибутку. Це стосується також усіх надприбутків, отриманих від іноз. інвестицій (ст. 24); усі нерівноправні договори, угоди або контракти, здійснені всупереч осн. правам народів, не матимуть чинності (ст. 25); зовн. фін. борги, якщо вони стають надмірними та нестерпними для народів, не підлягають вимозі їх повернення (ст. 26); найбільш тяжкі зазіхання на осн. права народів, особливо на право їх існування, є міжнар. злочинами, що спричинюють індивід. кримін. відповідальність їх організаторів (ст. 27); усі народи, осн. права яких грубо порушуються, мають право захищати їх за допомогою політ. або профспіл. боротьби і навіть, як крайній засіб, вдатися до сили (ст. 28); вільні рухи повинні мати доступ до міжнар. орг-цій, а їхні *комбатанти* — право користуватися захистом норм *міжнародного гуманітарного права* (ст. 29); відновлення осн. прав народів у разі їх грубого порушення є обов'язком, який покладається на всіх членів міжнар. співтовариства (ст. 30).

Запропонована в Декларації система прав народів розглядається як певна програмна основа утвердження в міжнар. праві прав і обов'язків народів як гол. акторів майбутнього світ. порядку. Він уявляється побудованим на ідеалах Г. Гроція, які за своєю сутністю характеризуються визначальною роллю народів в орг-ції міжнар. співтовариства і підпорядкуванням позит. міжнар. права принципам справедливості та гуманізму. Ці ідеали вже давно перестали бути предметом лише філос. узагальнень, а перейшли на рівень їх втілення у практику міжнар. відносин. Свідченням цього є насамперед *Статут ООН*, що вимагає від усіх народів Об'єднаних Націй «створити умови, за яких можна додержуватися справедливості і поваги до зобов'язань, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права» (преамбула), і підтримувати мир та безпеку «у згоді з принципами справедливості і міжнародного права» (п. 1 ст. 1). У процесі кодифікації міжнар. права дедалі наполегливіше утверджується лінія на визнання прав народів і поширення принципів справедливості та гуманізму на нові сфери міжнар. співробітництва. Особливо це стосується створення нового світ. екон. порядку, досягнення екол. безпеки, дотримання за будь-яких обставин гуманіт. норм міжнар. права, забезпечення прав і свобод людини тощо. Отже, осн. значення Декларації 1976 полягає в тому, що вона, за висловом одного з її творців Л. Матарасо, «...перемістила центр тяжіння міжнародного права з індивіда і держави — якогось гіпертрофованого створіння, іноді такого собі Молоха чи Хроноса, який пожирає своїх власних дітей, — до народу». У цій Декларації йдеться про ключові права народів, без яких існування їх як таких взагалі неможливе. Це найрадикальніший у доктрині міжнар. права підхід до утвердження прав народів як окр. категорії цього права, тоді як ін. підходи виходять з того чи ін. поєднання і навіть отождолення прав народів з правами людини.

На сучас. етапі міжнар. відносин, який характеризується гегемоніст. устремліннями до світ. панування, падінням ролі міжнар. права, а в ряді випадків його відвертим нехтуванням, народи мають брати активнішу участь у міжнар. відносинах, концен-

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕМОКРАТІЮ 1997

труючи свої зусилля на підтриманні міжнар. правопорядку, встановленого в Статуті ООН. І цей процес уже розпочався, втілюючись у створенні нового балансу сил у світі, що має приборкати гегемоніст. устремління та відновити авторитет міжнар. права. У цьому плані якісно новий імпульс дістав розвиток *регіоналізму*, який швидко перетворюється на провідну тенденцію міжнар. відносин з відп. правовим регулюванням.

Разом з цим істор. процесом відкриваються нові можливості для подальшого визначення в міжнар. праві прав народів, встановлених в Алжир. декларації 1976 та ін. міжнар. актах. Сьогодні, як ніколи раніше, збереження миру і безпеки у світі безпосередньо залежить від здійснення цих прав, і народи мають усвідомити їх значення як складової сучас. міжнар. відносин.

Літ.: Matarasso L. A propos d'initiatives de caractère non étatique en faveur du droit des peuples // Mélanges offerts à Charles Chaumont: Le droit des peuples à disposer d'eux-mêmes. Méthodes d'analyse du droit international. Paris, 1984; Мартыненко А.П. Права народов в современном международном праве. К., 1993.

В.Н. Денисов

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕМОКРАТІЮ 1997 (англ. Universal Declaration on Democracy) — акт *Міжпарламентського союзу* (МПС), в якому визначаються осн. принципи демократії, складові здійснення демокр. правління, порядок застосув. демократії на рівні міжнар. відносин (ухвалені представниками парламент. делегації більш як 130 д-в — членів МПС на 161-й сесії Ради МПС (м. Каїр)).

Історія створення 3. д. д. 1997 бере свій поч. з 1995, від ініціативи президента МПС Ахмеда Фатхі Сорура щодо прийняття рішення про розробку проекту документа, який давав би визначення міжнар. стандартів демократії та сприяв процесам демократизації у світі. 1-м етапом підготовки 3. д. д. 1997 був збір висновків щодо визначення поняття «демократія» провідними представниками різних геополіт. позицій у світі. Для координації цієї роботи було

створено роб. групу під егідою МПС, до якої входили науковці і практики з різних точок нашої планети (Півн. і Півд. Америки, Африки, Європи та Азії). 06–07.12.1996 відбулася 1-ша роб. зустріч групи. Уже на поч. 1997 Викон. комітет МПС розглянув висновки експертів і розробив на їх основі проект 3. д. д. 1997, який став предметом обговорення на 225-й сесії в Каїрі (1997). Проект було роздано всім делегаціям нац. парламентів д-в — членів МПС, а на 161-й сесії Ради МПС (16.09.1997) 3. д. д. 1997 було einstimmig ухвалено, що засвідчило активізацію роботи МПС спільно з ООН щодо поширення демокр. ідеалів.

3. д. д. 1997 складається з 3 частин (27 пунктів), в яких визначено осн. принципи демократії, елементи і стандарти демокр. правління, міжнар. аспекти демократії. Зокрема, окреслено осн. принципи демократії: принцип рівності, принцип більшості, принцип представництва, верховенство закону, поважання прав людини (ч. I). При цьому д-ви підтвердили, що «демократія є як загально визнаним ідеалом, так і метою, заснованою на спільних цінностях, що поділяються народами всієї світової спільноти незалежно від культурних, політичних, соціальних та економічних відмінностей» (п. 1). Відповідно до 3. д. д. 1997, демократія оснований на верховенстві права і реалізації прав людини. Мир, екон., соц., культ. розвиток є умовами і одночасно наслідками демократії. Робиться наголос на взаємозв'язку між миром, розвитком, поважанням і дотриманням прав людини та верховенством права. Зауважується, що «стан демократії забезпечує вільну політичну змагальність і є результатом відкритої, вільної і позбавленої дискримінації участі народу, яка здійснюється відповідно до верховенства права» (п. 5). У 3. д. д. 1997 також звертається увага на те, що демократія невіддільна від прав, які викладено у міжнар. документах, зокрема таких, як: *Загальна декларація прав людини 1948*, *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966* і *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966*, *Міжна-*

родна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965, *Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979*, *Декларація про критерії вільних і чесних виборів 1994*.

3. д. д. 1997 формулює засади та вимоги, які ставляться до демокр. д-в щодо здійснення внутр. і зовн. політики, що відповідають загальнолюдським здобуткам (ч. II). У документі зазначено, що «демократія заснована на праві кожного брати участь в управлінні державними справами; вона вимагає існування представницьких інституцій на всіх рівнях і, зокрема, парламенту, в якому відображені всі складові суспільства і який має необхідні повноваження та засоби, щоб виразити волю народу шляхом здійснення законодавчої діяльності та контролю за діями уряду» (п. 11); «ключовим елементом у здійсненні демократії є проведення вільних і чесних виборів через регулярні інтервали часу, які забезпечували б можливість вираження волі народу» (п. 12). Також у документі наголошується, що необхідно розвивати умови, сприятл. для реального здійснення прав індивідами у середовищі активного громадян. сусп-ва, що є суттєвим елементом демократії, разом з тим «демократичні процеси стимулюються сприятливим економічним середовищем. Тому суспільство для свого розвитку має приділяти особливу увагу задоволенню основних економічних потреб» (п. 20).

Ч. III 3. д. д. 1997 інтерпретує міжнар. вимір демократії, який полягає у тому, що «демократію слід також визнавати як міжнародний принцип, який застосовується до міжнародних організацій і до держав у їх міжнародних відносинах» (п. 24). Для того щоб зберегти міжнар. демократію, д-ви у своїй поведінці мають дотримуватися норм міжнар. права; утримуватися від застосув. або погрози силою та від будь-яких дій, що ставлять під загрозу або порушують суверенітет, політ. чи терит. цілісність ін. д-в; здійснювати кроки до розв'язання протиріч мир. засобами (п. 26). У закл. пункті д-ви-учасниці заявили про підтримку «демократичних принципів у міжнародних відносинах» (п. 27). З метою зміцнення демократії сторони 3. д. д. 1997 відзначили необхідність засн. пост. міжнар. кримін. суду, який би не залишив безкарними між-

народні злочини та серйозні порушення осн. прав людини (Міжнародний кримінальний суд було засн. Рим. статутом (17.07.1998; набрав чинності з 01.07.2002), який підписали 139 д-в, але ратифікували угоду не всі).

Ухвалення 3. д. д. 1997 дозволило на універс. рівні визначити параметри та сферу дії поняття «демократія», допускаючи зіставлення за певних умов понять демократії і міжнар. права. Сучас. міжнар. право захищає такі стандарти демократії, як права людини, принцип вільних і чесних виборів, шляхом узгодження воля д-в і міжнар. орг-цій, сприяючи ухваленню та втіленню відп. міжнар.-правових документів.

Слід зазначити, що складність загально-сусп. розуміння демократії часом ховається за «поліфонією поглядів» на це явище. Безумовно, сучас. Європа відкрила решті світу ідеали демократії, однак це слово і його значення мають давніші корені, що сягають в античність, у світ грец. полісів. Писана історія демократії, коли вона стає однією з форм держ. правління, налічує бл. 2,5 тисячоліть. Демократія (далі — Д.) (з давньогрец. — народовладдя, влада народу) — одна з найстаріших форм правління, політ. і соц. орг-ції сусп.-ва, яка забезпечує участь народу в управлінні д-вою і вирішенні сусп. проблем. Протягом тривалого часу Д. слугувала предметом теор. роздумів, суперечок; пройшла певну еволюцію, зазнала істотних змін: від негат. ставлення до визнання ідеальною формою правління. В історії Д. переважно вирізняють 3 великі етапи її еволюції: 1) Д. давнього, античного світу (невеликі міста-д-ви Греції і давньоримська респ.); 2) Д. пізнього Середньовіччя і Відродження (торг. міста-д-ви (Генуя, Новгород, Лукка) та аристокр. респ. (Венеція, Флоренція)); 3) представницька Д. нац. д-в Нового часу (періоди бурж. революцій, вільної конкуренції, монополіст. капіталу, протистояння 2 систем, політ. плюралізму). Представники кожної епохи — античності (Платон, Арістотель), Відродження (Н. *Макіавеллі*), періодів Просвітництва і ранніх бурж. революцій (Т. *Гоббс*, Дж. *Локк*, Ж.-Ж. *Руссо*, Ш.Л. *Монтеск'є*), бурхливого й різнобічного розвитку політ. думки 19 ст. (Дж.С. *Мілль*, А. де *Токвіль*), сучасності 20—21 ст. (праці М. Вебера, Р. Дала, А. Лейпхарта, К. Макферсона, Р. Мі-

хельса, Г. Моски, В. Парето, Дж. Сарторі, Л. Зідентопа, Т. Каротерса, Х. Лінца, А. Сена, П. Дайє, С. Хантінгтона, Г. Еванса та ін.) — робили свій внесок у визначення Д. та механізму її функціонування, демокр. режиму. Для кожного періоду розвитку демокр. ідей було характерне особл. ставлення до Д. Історія також свідчить, що одне втілення Д. може бути відмінним від ін., але ці відхилення від ідеальної моделі, наскільки б часто вони не змінювалися, не можуть заперечити необхідності прагнення до встановл. Д., оскільки її позит. вплив на сусп. життя протягом останніх 2 століть навряд чи може ставитися під сумнів. Відомою є думка В. Черчилля, що «демократія — найгірша форма правління, але нічого кращого людство поки що не придумало».

Механізми Д. засновані на вільному волевиявленні народу, неухильному дотриманні прав і свобод людини і тісно пов'язані із забезпеченням правопорядку, стабільності та цілісності д-ви. «Головне досягнення 20 ст. — поширення демократії у світі», — стверджував нобелівський лауреат А. Сен.

Для глибшого розуміння Д. не можна оминати й питання про її механізм. Гол. його складові: а) законодав. закріплення осн. екон., соц. і політ. прав людини; б) вільні, рівні, прямі, таємні вибори представницьких органів управління; в) політ. плюралізм, тобто наявність альтерн. ідеологій як мінімум 2 політ. партій; г) існування опозиції; д) поділ влади на законодав., викон. і суд. гілки при їх відносній самостійності в рамках законодавчо закріплених повноважень; е) незалежність суду. У яких межах і як працює цей механізм, залежить від політ. діяльності суб'єктів, політ. режиму, стану громадян. сусп.-ва та його політ. культури.

Д. в тій інтерпретації, яку вона дістала в Новий час, має більш комплексний характер. Порівняно з античними часами значення цього слова змінилося принаймні в одному дуже важливому аспекті. На думку проф. Оксфорд. ун-ту Л. Зідентопа щодо цивілізац. підходу до тлумачення Д., для кращого розуміння сучас. ідеї Д. прийшов

час по-новому поглянути на це поняття. Зміна сенсу Д. вкрай важлива передусім для створення нової Європи, осмислення її нинішньої ролі. Теорія «громадянського суспільства» стала рев. інструментом, за допомогою якого в Європі з часом було сформовано небачений раніше тип соціуму — демокр. сусп-во. Рівність перед законом замінила привілей, який був основоположним принципом соц. орг-ції, зумовивши критичну переоцінку спадкових соц. ролей. Поступово у світлі нової презумпції рівного ставлення одна за одною зазнавали перегляду соц. відмінності. Власність як визначальний чинник соц. статусу було відкинуто (напр., право голосу не залежить від майнового цензу, зменшилася батьк. влада над дітьми, жінки дістали можливість володіти власністю і правом голосу нарівні з чоловіками), *дискримінація* на основі рас. належності чи сексуальних уподобань стала вважатися неприйнятною, часто навіть незаконною. Відбулося встановл. первинної ролі, або статусу, — статусу особистості, ролі, що належить усім людям однаково і відрізняється від вторин. ролей, які ці індивіди виконують у житті (родинних, професійних тощо). При цьому важливо, щоб індивідуалізм не перетворився на споживачке свавілля, щоб у сусп-ві не відбулося девальвації основоположних моральних якостей. Оскільки у цьому контексті простежується тенденція, яка виправдовує протиставлення прав індивіда правам ін. — а якщо необхідно, то і всьому світові, — стверджуючи, що захист самостійності людини є умовою її самоповаги. Навряд чи така ідея існувала в античності. Вимога рівного ставлення поступово, але неминуче сформувала новий масштаб орг-ції сусп-ва, закріплений у 2 найхарактерніших ін-тах сучас. Європи: нац. д-ві і ринку. Нац. д-ва виникла як засіб утвердження та захисту права особистості, як інструмент забезпечення громадян. рівності. Розквіт же ринк. економіки став прямим наслідком такої рівності. До середини 20 ст. панівний і найпоширеніший у зах. світі соц. лад визначився як капіталізм — за екон.

основою і Д. — за політ. системою. Постає питання про характер Д. в умовах кап. економіки. Система корпорат. капіталізму (кап. госп-во) містить як позит., так і негат. елементи впливу на Д.; при цьому вплив останніх досить значний. Розгляд альтерн. варіантів екон. устрою, їх особливостей і специфіки взаємодії з політ. системою, а також урахування істор. досвіду дозволяють зробити висновок (за Р. Далем) про необхідність регульованої ринк. економіки в умовах демокр. правління.

Проте на сьогодні не існує єдиної моделі Д., оскільки теорія і практика далеко не завжди збігаються, але прогрес. міжнар. співтовариство активно виступає на підтримку зусиль д-в і урядів щодо заохочення та зміцнення всіх демокр. процесів

Сьогодні, на поч. 21 ст. криза глобалізму, яка набирає темпів і масштабів, має багато різних проявів. З одного боку, чи не найголовніший із них — відсутність або неефективність глобальних ін-тів управління (глобальна криза управління). З ін. — новий світ. порядок можливий лише як порядок демокр., оскільки ніхто не може володіти монополією на прийняття рішень. Д-ви мають рівне право на участь у вирішенні міжнар. проблем, передусім тих, що безпосередньо зачіпають їхні інтереси. Проте на сьогодні немає єдиної моделі Д., оскільки теорія і практика далеко не завжди збігаються, хоча прогрес. міжнар. співтовариство активно виступає на підтримку зусиль д-в і урядів щодо заохочення та зміцнення всіх демокр. процесів.

Постають проблеми, пов'язані з пошуком балансу між необхідністю глобального управління та збереженням суверенітету д-в, пошуком ефект. методів вирішення глобальних і локальних питань, визначенням справедл. політ. ладу тощо. Важливо навчитися конструктивно застосовувати і дотримуватися принципу Д. для вирішення глобальних проблем сучасності і стабілізації екон. розвитку. Характерною особливістю міжнар. права є наявність у ньому комплексу осн. принципів, серед яких важливе місце займають принципи-ідеї. До них належать ідеї миру і співробітництва, демократії, гуманізму та ін. Принципи виражають і захищають комплекс загальнолюдських цінностей, в основі яких ле-

жать такі найважливіші цінності, як мир і співробітництво, права людини. Права людини стали частиною, «аспектом» і гол. стандартом Д.

Однак замість ідеол. підходу до визначення поняття Д. досить поширеним є з'ясування розбіжностей щодо внутр. наповнення та виявлення проблем Д. (недосконалість демокр. устрою, моделей і форм демокр. розвитку).

Тому впевнений рух ідеї Д. супроводжується зауваженнями про кризу Д., адже цілком очевидно, що в 20—21 ст. вона пережила серйозні випробування, здатні поставити під сумнів саме її існування. Виникають концепції, що ілюструють декларативність демокр. принципів, їх невідповідність реальним процесам, підкреслюється відірваність демокр. ідеалу від реалій. У результаті з'являються теорії, критичні за своєю суттю, в яких стверджується необхідність переосмислення традиц. демокр. принципів, побудови нової теор. моделі — чіткого розмежування між розумінням Д. як ідеального типу політ. устрою і аналізом відповідності реальних політ. систем критеріям демократичності (теорія проф. Єльського ун-ту Р. Даля).

Зокрема, небезпека для Заходу вбачається насамперед у відсутності такого переосмислення, неусвідомленні, що центр компонент ідеол. підходу на практиці може перебувати одночасно у протилежних світоглядних вимірах. Невизначеність на шляху ідеї Д. вносить у європ. ідентичність напругу, що здатна підірвати її. Сучас. ідея Д. небезпечна для Європи своєю подвійністю. На думку Р. Даля, тільки правильний аналіз проблем, з якими стикаються демокр. системи, а також з'ясування сприятл. і несприятл. умов демокр. правління визначають вектор розвитку Д. у майбутньому.

У цьому контексті Україна могла б відіграти певну роль у зміцненні Європи, спільному захисті від кризи під ударами глобалізму. Однак це можливо за умови, що принципи моральності влади і Д. будуть не просто словами, а ресурсом розвитку як д-в Європи, так і самої України, яка повинна знайти в собі сили піти демокр. шляхом і посісти чільне місце у світопорядку.

Безумовно, саме д-ви Зах. півкулі стали провідниками ідей універс. Д. і міжнар. співробітництва. Проблематика ідеї універс. Д. знаходить своє відображення у працях відомих учених, в яких зазначається: «універсальна демократія — це законне право формулювати і відстоювати політичні альтернативи» (Х. Лінц); «щоб демократія була універсальною цінністю, їй необхідно мати підтримку та згоду на універсальному рівні» (А. Сен). Прикметно в цьому аспекті, що навіть реліг. лідер Далай-лама говорить про досягнення «демократії через призму універсальної відповідальності, глибокої злагоди між народами, незалежно від релігії, кольору шкіри, статі, національності».

Намагатися дати ексклюзивне визначення Д., на думку А.Ю. Мельвіля, означає «впасти в небезпечну ілюзію» такої можливості. Абстракт. уявлення про Д. як владу народу є універс., проте конкр. механізми реалізації цієї влади можуть бути надзвичайно різні. Тому доцільніше розглядати Д. в міжнар. праві через призму демократизації міжнар. відносин, що змінює переконання, що в сучас. міжнар. правопорядку може бути єдиний демокр. стандарт.

Попри все, у сучас. період Д. виступає фундаментом для побудови принципів діяльності всіх провідних д-в, союзів, федерацій, а також лежить в основі ООН. У Декларації тисячоліття ООН 2000 д-ви — члени Орг-ції взяли на себе зобов'язання захищати і заохочувати права людини, верховенство права і Д., визнаючи, що вони взаємопов'язані і підкріплюють одне одного, оскільки належать до числа універс. і неподільних осн. цінностей і принципів ООН. У міжнар. співтоваристві вже утвердилися 2 гол. глобальні демокр. рухи — Міжнар. конф. країн нової або відродженої Д. та «Спільнота демократій».

Через кілька років після прийняття 3. д. д. 1997 (черв. 2000) за ініціативою 10 д-в (Чилі, Чеська Респ., Індія, Корея, Малаї, Мексика, Польща, Португалія, ПАР і США) було створено «Спільноту демократій» («Заключна Варшавська декларація: на шляху до спільноти демократій», або

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ЮНЕСКО ПРО КУЛЬТУРНЕ РІЗНОМАНІТТЯ 2001

Варшавська декларація, 2000, Польща). На конф. на рівні міністрів закорд. справ понад 100 д-в (більше половини д-в — членів ООН) підтвердили свою відданість сприянню демокр. принципам. Величина, різноманітність і глибока переконаність цієї групи д-в свідчать про універс. значення демокр. цінностей. Варшав. декларація підкреслила важливість підтримки громадян. сусп-ва з його вільними і чесними виборами, неупередженою і незалежною суд. системою, прозорістю й підзвітністю в уряді та відповідальністю влади перед гр-нами.

У 2004 уряди країн — членів «Спільноти демократій» утворили «Демократичний форум» в ООН, «Спільнота демократій» також заклала фундамент майбутньої «Демократичної фракції» (Democrasy Caucus) в ООН. У 2007 ГА ООН оголосила 15 вересня Міжнар. днем демократії на ознаменування прийняття МПС 3. д. д. 1997.

Підкреслюючи універсальність ідеї найбільш повної реалізації інтересів народу через систему ін-тів влади, слід чітко визначати, які є механізми цієї реалізації в певній істор. ситуації, у конкр. д-ві, на тому чи ін. етапі її розвитку і за наявних обставин. На передній план виходить концепція міжнар. співробітництва для демократії.

Якби у 21 ст. засади мир. взаємодії демокр. д-в не порушувалися, у світі відбулося б розширення поля демократії, що могло б означати і розширення глобальної зони миру. У цьому, мабуть, полягає перша і гол. якісна відмінність нової системи міжнар. відносин на протизагу класичній Вестфальській системі, в рамках якої мали перевагу авторитар. д-ви, що зумовлювало періодичні війни як між ними, так і за участю демокр. країн. Міжнар. співтовариству необхідно об'єднуватися з метою «підтримки демократій у світі без ліній поділу». Поділ сфер впливу призводить до «заморожування» демократії, а боротьба за нові сфери впливу — до її нівелювання.

Літ: *Encyclopedia of democracy*. N.Y., 1995; *Gray J. Enlightenment's Wake*. London, 1995; *Gray J. Endgame*. London, 1997; *Sartori G. Comparative Constitutional Engineering*. London, 1997; *Hague R., Harrop M.,*

Breslin S. Comparative Government and Politics. London, 1992; *Miller D. On Nationality*. Oxford, 1995; *Moore B. The Social Origins of Dictatorship and Democracy*. London, 1984; *Tuck R. Natural Rights Theory*. Cambridge, 1979; *Rawls J. A Theory of Justice*. Cambridge, 1971; *Aron R. Main Currents of Sociological Thought*. V. I. London, 1974; *Lamberti C. Tocqueville and the Two Democracies*. N.Y., 1989; *Ponner K. Открытое общество и его враги*. Т. 2. М., 1992; *Лейнхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительные исследования*. М., 1997; *Даль П. Демократия и ее критики* / Под ред. М.В. Ильина. М., 2003.

В.В. Лесюк

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ЮНЕСКО ПРО КУЛЬТУРНЕ РІЗНОМАНІТТЯ 2001

— міжнар. документ, який підносить культ. різноманіття до рангу *загальної спадщини людства*. Прийнята 02.11.2001 на 31-й сесії Ген. конф. ЮНЕСКО в Парижі. Декларація складається з преамбули і 12 статей, у яких докладно втілено концепцію захисту *міжнародним співтовариством* культ. різноманіття людства.

У преамбулі проголошено, що культура має розглядатися як сукупність притаманних сусп-ву або соц. групі відмінних ознак — духовних і матер., інтелект. і емоціональних — і що крім мистецтва й літератури вона охоплює спосіб життя, уміння жити разом, системи цінностей, традиції та вірування. Стверджується, що повага до різноманіття культур, терпимість, діалог і співробітництво в обставовці довіри і взаємного розуміння є найкращою запорукою миру і міжнар. безпеки. Процес глобалізації, який стимулюється швидким розвитком нових інформ. і комунікац. технологій, хоча і є викликом для культ. різноманіття, разом з тим створює умови для нового діалогу між культурами і цивілізаціями. У Декларації сформульовано такі принципи у цій сфері: самобутність, різноманіття і плюралізм; культ. різноманіття і права людини; культ. різноманіття і творчість; культ. різноманіття і міжнар. солідарність.

Принцип самобутності, різноманіття і плюралізму визначає, що форми культури змінюються в часі і просторі. Це культ. різноманіття проявляється в неповторності і багатообразності особливостей, притаманних групам і спільностям, що утворюють людство. Як джерело обмінів, новаторства і творчості, культ. різноманіття так само не-

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ЮНЕСКО
ПРО КУЛЬТУРНЕ РІЗНОМАНІТТЯ 2001

обхідне для людства, як біорізноманіття для живої природи. У цьому значенні воно є заг. надбанням людства і має бути визнане й закріплене в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь (ст. 1). У нашому сусп-ві, що стає дедалі різноманітнішим, слід забезпечити гармонійну взаємодію і прагнення до співіснування людей і співтовариств із плюраліст., багатообразною й динамічною культ. самобутністю. У цьому розумінні культ. плюралізм являє собою політ. відповідь на реалії культ. різноманіття.

Культ. плюралізм, який нерозривно пов'язаний з демократією, створює сприятл. середовище для культ. обміну і розквіту творчих здібностей, які живлять життєві сили сусп-ва (ст. 2). Культ. різноманіття розширює можливості вибору кожної людини, воно є одним із джерел розвитку, що розглядається не тільки в плані екон. зростання, а й як засіб, що забезпечує повноцінне інтелект., емоц., моральне і духовне життя (ст. 3).

Принцип культ. різноманіття і прав людини наголошує, що права людини є гарантією культ. різноманіття. Захист культ. різноманіття є етичним імперативом, він невіддільний від поважання гідності людської особи. Під ним розуміють зобов'язання поважати права людини і осн. свободи, особливо права осіб, які належать до меншин, і *корінних народів права*. Не дозволено посилаючись на культ. різноманіття для заподіяння шкоди правам людини, які гарантовані міжнар. правом, або для обмеження сфери їх застосув. (ст. 4). Підкреслюється, що *культурні права* є невід'ємною складовою прав людини, які є універс., неподільними і взаємозалежними. Необхідною умовою для розвитку творчого різноманіття є реалізація в повному обсязі культ. прав, як вони визначені у ст. 27 *Загальної декларації прав людини 1948* та ст. 13 і 15 *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966*. Відповідно, кожна людина повинна мати можливість для творчого самовираження і розповсюдження своїх творів будь-якою мовою і зокрема своєю рідною; кожна людина має право на якісну освіту і профес. підготовку в умовах поваги до її культ. самобутності; кожна людина повинна мати можливість

брати участь у культ. житті і дотримуватися своїх культ. традицій (ст. 5). Цей принцип передбачає, що вільне розповсюдження ідей вербальними й зображувальними засобами забезпечує можливість для культури бути об'єктом самовираження і поширення. Запорукою культ. різноманіття є свобода висловлення думок, плюралізм засобів інформації, багатомовність, рівні можливості доступу до худож. творчості, до наук.-тех. знань, у т. ч. у цифр. формі, тощо (ст. 6).

Принцип культ. різноманіття і творчості проголошує, що кожна творчість черпає свої сили в культ. традиціях, але досягає розквіту в контакті з ін. Тому необхідно зберігати, популяризувати і передавати майбутнім поколінням культ. спадщину в усіх її формах, які відображують досвід і сподівання людства, створюючи тим самим живильне середовище для творчості в усій її різноманітності й налагоджуючи справжній діалог між культурами (ст. 7). В умовах нинішніх екон. і тех. змін, які відкривають широкі можливості для творчості і нововведень, особл. увагу слід приділяти різноманітності творчих пропозицій, справедл. врахуванню прав авторів і творчих працівників, а також специфіці предметів і послуг культ. призначення, які, як носії самобутності, цінностей і сенсу, не слід розглядати як звичайні, ужиткові речі або предмети споживання (ст. 8).

Підкреслюється, що політика у сфері культури є каталізатором творчості; забезпечує вільне розповсюдження ідей і творів, а також має створювати умови, що сприяють виробництву і поширенню різноманітних творів і послуг культ. призначення за допомогою індустрій культури наявними засобами, які необхідні для їх утвердження на місц. і глобальному рівнях.

Кожна д-ва при дотриманні своїх міжнар. зобов'язань сама розробляє політику в галузі культури і проводить її в життя тими методами, які вона вважає найбільш відповідними, зокрема шляхом операт. підтримки та створення належної нормат.-правової бази (ст. 9).

Принцип культ. розмаїття і міжнар. солідарності передбачає утвердження творчого потенціалу й розповсюдження предметів культури у глобальному масштабі. В нинішніх умовах дисбалансу в глобальних потоках культ. цінностей і обмінах ними слід зміцнювати міжнар. співробітництво і солідарність, спираючись на які, всі країни, в т. ч. країни, що розвиваються, і країни перехідного періоду, зможуть створити установлені індустрії культури, здатні конкурувати на нац. і міжнар. рівнях (ст. 10). Збереження і заохочення культ. різноманіття, яке є ключовим фактором сталого людського розвитку, неможливо забезпечити тільки можливостями ринку. Тому, підкреслюється в Декларації, необхідно знову звернути увагу на важливу роль держ. політики, яка має здійснюватися в партнерстві з приват. сектором і громадян. сусп-вом (ст. 11).

Згідно зі своїм мандатом і функціями ЮНЕСКО несе відповідальність за: а) сприяння врахуванню проголошених у Декларації принципів у стратегіях розвитку, які розробляють міжуряд. орг-ції; б) виконання інформ. функцій і координацію зусиль д-в, міжнар. уряд. і неуряд. орг-цій, громадян. сусп-ва і приват. сектору щодо спільної розробки концепцій, завдань і політ. рішень на підтримку культ. різноманіття; с) проведення подальшої нормотворчої роботи і діяльності щодо залучення уваги громадськості та зміцнення потенціалів у порушених цією Декларацією питаннях, відповідно до її компетенції; д) сприяння виконанню Плану дій, осн. напрями якого містяться в Дод. до цієї Декларації (ст. 12).

Як Дод. до Декларації ЮНЕСКО розробила і прийняла Основні напрями плану дій щодо її виконання, згідно з якими д-ви-члени зобов'язуються вживати належних заходів з метою широкого розповсюдження положень Декларації і сприяти її ефект. втіленню в життя, а також регулярно надавати відп. інформацію щодо реалізації її принципів тощо.

Ген. директор ЮНЕСКО Коїтіро Мацура зазначив: «У той час, коли дехто прагне трактувати нинішню міжнародну обста-

новку як прояв конфлікту різних культур, країни — члени ЮНЕСКО одностайно прийняли Загальну декларацію про культурне різноманіття, яка утверджує міжкультурний діалог як найкращу гарантію миру, тим самим категорично спростовуючи тезу неминучості конфлікту культур і цивілізацій. Відтепер ця Декларація разом з іншими нормативними актами становить основу нової етики, яку несе ЮНЕСКО на початку XXI століття. Сподіваюся, що з часом вона набуде не меншого авторитету, ніж Загальна декларація прав людини».

В.І. Акулєнко

ЗАГАЛЬНА СПАДЩИНА ЛЮДСТВА — концепція непоширення нац. юрисдикції (суверенітету та ін. прав) на об'єкти і ресурси, що є спільним інтересом *міжнародного співтовариства* в цілому.

У доктрині та практиці міжнар. права поряд з терміном «3. с. л.» використовують терміни «спільна спадщина людства», «загальне надбання людства» та «всесвітня спадщина». Термін «всесвітня спадщина» був застосований у Статуті *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури* 1945 (ЮНЕСКО) щодо «книг, творів мистецтва та інших пам'яток історичного й наукового значення» і часто вживається стосовно об'єктів культ. спадщини.

Формуванню в доктрині міжнар. права концепції 3. с. л. передував звичайний принцип вільного користування об'єктами, які нікому не належали (напр., ресурсами *відкритого моря*). Особливо актуальним питанням в умовах бурхливого розвитку промисловості і зростання ресурсних потреб народів світу стало використання природ. ресурсів, що знаходяться на терит., на які не поширюється нац. суверенітет д-в. З поч. 20 ст. відбувалася активна експлуатація таких ресурсів і терит. будь-якими суб'єктами без жодних обмежень і без урахування інтересів майбутніх поколінь. Нераціональне використання ресурсів відкритого моря та дна океану (рибальство, видобуток корисних копалин тощо) і завдання їм значної шкоди (аварії нафтотанкерів тощо) зумовили гостру потребу в узгодженні правового режиму експлуатації і збереження цих ресурсів усім міжнар. співтовариством. У 1966 представник США в ООН Дж. Рузвельт

звернувся до *Економічної і соціальної ради ООН*, наголошуючи на потенційній важливості ресурсів дна Світ. океану. Водночас того ж 1966 президент США Л. Джонсон, перебуваючи на борту досл. судна «Океанограф», заявив про необхідність міжнар. співробітництва д-в, у т. ч. наук., з метою «недопущення нової форми колоніальних змагань серед морських народів» та «уникнення загарбання дна Світового океану», яке є «спадщиною всього людства». Через рік, на 22-й сесії ГА ООН (1967), представник Мальти в ООН А. Пардо запропонував концепцію 3. с. л. як основи міжнар.-правового регулювання діяльності д-в у сфері освоєння дна Світ. океану та його ресурсів, з огляду на необхідність зміцнення міжнар. співробітництва та використання їх виключно в мир. цілях шляхом створення спец. міжнар. органу, який має управляти цим процесом з урахуванням потреб усіх народів, та визнання міжнар. співтовариством 3. с. л. новим принципом міжнар. права. Цього ж року в *Договір про космос 1967* було введено поняття «надбання всього людства» щодо космічного простору, в т. ч. Місяця та ін. небесних тіл, із зазначенням, що вони не підлягають нац. присвоєнню, «дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, здійснюються на благо і в інтересах усіх країн, незалежно від ступеня їх економічного або наукового розвитку, і є надбанням всього людства» (ст. 1). У наст. акті — Угоді про діяльність д-в на Місяці та ін. небесних тілах 1979 — було встановлено, що дослідження і використання Місяця є надбанням усього людства і здійснюється на благо і в інтересах усіх д-в та нинішнього і майбутніх поколінь.

Концепція 3. с. л. знайшла також відображення в Декларації про принципи, що визначають режим дна морів і океанів та його надр (далі — *Міжнародний район морського дна, або Район*) за межами дії нац. юрисдикції, прийнятій резол. ГА ООН 2749 (XXV) від 17.12.1970, у якій зазначається, що «дно морів і океанів та його надра за межами дії національної юрисдикції, а також ресурси цього Району, є загальною спадщиною людства. Цей Район не підлягає присвоєнню жодним чином державами або особами, фізичними чи юридичними, і

жодна держава не буде претендувати на здійснення суверенітету або суверенних прав над будь-якою частиною цього Району чи здійснювати їх... Цей Район відкритий для використання виключно в мирних цілях усіма державами без дискримінації, незалежно від того, чи є вони прибережними, чи не мають виходу до моря, відповідно до міжнародного режиму, який має бути встановлений».

У ст. 29 *Хартії економічних прав та обов'язків держав 1974*, прийнятій резол. ГА ООН 3281 (XXIX) від 12.12.1974, Район також визнано 3. с. л. У цій статті проголошено, що «всі держави забезпечують, щоб розвідка цього Району і розробка його ресурсів здійснювалися виключно в мирних цілях і щоб отримувані від цього вигоди справедливо розподілялися між усіма державами з урахуванням особливих інтересів і потреб країн, що розвиваються; шляхом укладення загальноновизнаного міжнародного договору, що має універсальний характер, має бути встановлений міжнародний режим, що поширюється на цей Район та його ресурси і включає відповідний міжнародний механізм для втілення в життя положень цього договору».

У 1972 під егідою ЮНЕСКО було прийнято *Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972*, де унікальні об'єкти культ. і природ. спадщини було названо *всесвітньою культурною і природною спадщиною* людства. Особливістю міжнар.-правового режиму таких об'єктів є те, що вони належать д-вам, які несуть обов'язок перед міжнар. співтовариством щодо їх охорони, популяризації та передавання наст. поколінням. У Конвенції 1972 не йдеться про зміну власності на ці об'єкти культ. та природ. спадщини, а лише про міжнар. *відповідальність держав*, на терит. яких вони знаходяться.

У зв'язку з використанням терміна «3. с. л.» у рамках III Конф. ООН з морського права (1973—82), а також у доктрині сформувалися різні підходи щодо його змісту. Виходячи зі своїх політ. цілей та екон. інтересів, д-ви вкладали в це поняття різне

значення. Визначаючи мінер. ресурси дна Світ. океану З. с. л., чимало д-в, що розвиваються, розглядали морське дно та його ресурси за межами нац. юрисдикції (*виключної економічної зони та континентального шельфу*) як заг. власність людства і наполягали на необхідності надання спец. створеній міжнар. орг-ції, що діяла б від ім. людства, виключного права на здійснення розвідки та розробки ресурсів Району і позбавлення такого права розвинених д-в, які допускалися б до такої діяльності як підрядники. США та деякі ін. д-ви запропонували ін. схему доступу до освоєння ресурсів Району, відповідно до якої міжнар. орг-ція з ресурсів була б наділена лише правом реєструвати факти освоєння ресурсів у тих чи ін. р-нах морського дна, а міжнар. співтовариство позбавляється можливості контролювати діяльність компаній розвинених д-в, що призвело б до монополізації освоєння мінер. ресурсів за межами дії нац. юрисдикції. У результаті тривалого пошуку компромісу в *Конвенції ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція ООН 1982) в цілому вдалося узгодити правовий режим просторів і ресурсів Району, проголошеного З. с. л. Водночас США, не погоджуючись із деякими елементами цього режиму, досі не ратифікували Конвенцію.

У Конвенції ООН 1982 дно Світ. океану та його ресурси прямо проголошуються З. с. л. (ст. 136), а нормат. зміст цієї концепції полягає в непоширенні нац. суверенітету та використанні виключно в мир. цілях на благо всього людства з урахуванням інтересів усіх д-в.

У *Рамковій конвенції ООН про зміну клімату 1992* було визнано, що проблема зміни клімату є предметом «загальної стурбованості людства». Водночас більшість розвинених д-в світу відхилили пропозицію розглядати в цій Конвенції глобальну клімат. систему як частину З. с. л. Також було відхилено пропозицію використання концепції З. с. л. у *Конвенції про біологічне різноманіття 1992* на тій підставі, що це є посяганням на суверен. права д-в щодо

використання біол. ресурсів на власних терит.

Разом з тим спостерігається єдність позицій д-в щодо визнання нематер. культ. цінностей З. с. л. Так, під егідою ЮНЕСКО було ухвалено *Конвенцію про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005*, в якій культ. розмаїття народів визнається З. с. л. і міститься заклики до д-в-учасниць цінувати й зберігати його на благо всіх. Під культ. розмаїттям розуміють різні види худ. творчості, виробництва, поширення, розподілу та споживання продуктів культ. самовираження, незалежно від засобів і технологій, які використовуються, нематер. форми, за допомогою яких культури груп і сусп-в знаходять своє вираження.

Останнім часом концепція З. с. л. дістала новий поштовх до розвитку у зв'язку з поч. у 2002 дослідження *Комісією міжнародного права ООН* питань щодо спільних природ. ресурсів. Було досягнуто згоди, що цей напрям охоплює ґрунт, води, нафту та природ. газ, хоча деякі висловлювалися також за включення таких ресурсів, як мігруючі птахи і тварини. Спец. доповідач з цієї теми Ч. Ямада (Японія) визнав за доцільне розпочати роботу з дослідження ґрунт. вод, у результаті чого було розроблено Проект статей про право транскорд. водоносних горизонтів. У ньому зазначається, що, незважаючи на те, що «кожна держава водоносного горизонту володіє суверенітетом над частиною транскордонного водоносного горизонту або системи водоносних горизонтів, розташованих у межах її території» (ст. 3), вона «використовує транскордонний водоносний горизонт або систему водоносних горизонтів відповідно до принципу справедливого і розумного використання» (ст. 4). Останній розуміється, зокрема, як розробка заг. плану освоєння водоносних горизонтів з урахуванням майбутніх потреб, а також зобов'язання не завдавати значної шкоди ін. д-вам водоносного горизонту (ст. 5, 6). Ст. 7 Проекту покладає на д-ви обов'язок співробітничати на основі суверен. рівності, терит. цілісності, сталого розвитку, взаємної вигоди, добросовісності з метою досягнення справедл. і розумного використання та належного захисту їхнього транскорд. водо-

носного горизонту або системи водоносних горизонтів і створювати спільні механізми співробітництва.

Концепція З. с. л. знайшла також відображення в положеннях Договору про Антарктику 1959 (див. *Антарктика*), в якому встановлюється міжнар.-правовий режим континенту: використання виключно в мир. цілях в інтересах усього людства, проголошення свободи наук. досліджень, «замороження» терит. претензій д-в, тобто непоширення на час дії Договору нац. юрисдикції, тощо. Разом з тим термін «З. с. л.» стосовно Антарктики в цьому Договорі не використовується.

Формування цілого комплексу норм у міжнар. праві щодо З. с. л. відбувалося паралельно з розвитком цієї концепції в доктрині міжнар. права. Більшість науковців розглядають З. с. л.: як принцип сучас. міжнар. права — Б.М. Клименко (Росія), П. Маланчук (Нідерланди), Ж. Тускоз (Франція), М.В. Вайт (США); як ін-т сучас. міжнар. права — О. Радзівілл (Україна); як заг. частину сучас. міжнар. морського, космічного, екол. права — І.І. Лукашук (Росія). Так, визнаючи цю концепцію «новим принципом міжнародного права», Ж. Тускоз водночас вважає, що він, скоріше, перебуває ще в стані *lex ferenda* (тобто в стані формування), ніж *lex lata* як чинного права. Проф. Ун-ту Еразма Роттердамського П. Маланчук також вважає, що «правовий режим окремих територій є аналогічним статусу інших територій, за винятком окремих спеціальних правил, що дає підстави говорити про існування принципу загальної спадщини людства». Л.А. Алексідзе висловив думку, що «принципи, які не допускають групового привласнення «нічийних» земних, морських, повітряних та космічних просторів, мають життєво важливе значення для всього міжнародного співтовариства в цілому». На думку В.І. Євінтова, «на практиці, застосовуючись до просторів і ресурсів загального користування, ця концепція знаходить конкретне правове вираження на основі принципів міждержавного співробітництва». За словами Г.Х. Шахназарова, позит. значення цієї концепції полягає в тому, що вона не тільки презюмує, а й вимагає об'єднаних і узгоджених зусиль членів усього міжнар. т-ва для визначення по-

літ.-правового статусу тих природ. багатств, які розцінюються як З. с. л. Б.М. Клименко визначає З. с. л. як принцип сучас. *міжнародного морського права* та *міжнародного космічного права*. М. Шоу пояснює, що «в той час, коли режим *res communis* дозволяє свободу в доступі, дослідженні та експлуатації спільних ресурсів, режим загальної спадщини суворо регламентує їх дослідження та експлуатацію, визначає управлінські механізми та запроваджує принципи рівності в отриманні доходів від такої активності». Разом з тим, І.І. Лукашук пропонує сукупність принципів і норм, що становлять основу правового режиму міжнар. просторів і ресурсів, які перебувають у розпорядженні міжнар. співтовариства, в цілому визначати як право З. с. л. При цьому він підкреслює, що це не галузь міжнар. права, а «скоріше загальна частина ряду сучасних галузей права» — міжнар. морського, міжнар. космічного, міжнар. екол. права та ін.

Незважаючи на наук. інтерес до З. с. л. як концепції міжнар. права, її правове наповнення досі залишається нечітким. Причиною цього, як вважає П. Маланчук, є невизначеність правових наслідків, що випливають з цього принципу, а також, на думку окр. учених, наявність у нього ознак міжнар. звичаєвого права (див. *Звичай міжнародно-правовий*). Схожі погляди поділяє і япон. юрист, суддя МС ООН Ш. Ода, зазначаючи, що ця концепція є настільки туманною, що дуже важко вивести з неї чіткий правовий режим.

З огляду на вищенаведене, у доктрині міжнар. права спостерігається доволі широкий спектр поглядів на сутність концепції З. с. л. Такі суперечливі думки в доктрині та практиці пояснюються передусім тим, що у міжнар.-правових нормах відсутня чітка дефініція З. с. л. як правової категорії. Норвезький науковець К.А. Флейшер зазначає, що термін З. с. л. належить до термінів, які часто використовуються дослідниками й практиками без чіткого уявлення про те, що вони виражають. Як зауважив О. Радзівілл, з погляду форм. логіки,

поняття З. с. л. перебуває «у стадії визначення через перелік», а саме через ознаки Міжнар. р-ну морського дна і Місяця та ін. небесних тіл, що становлять зміст поняття З. с. л., а також через перелік самих об'єктів, які становлять обсяг поняття заг. спадщини. При цьому немає узагальненого визначення цього поняття.

Отже, концепцію З. с. л. можна розглядати у вузькому, розширеному та широкому змісті. У вузькому значенні, що виражається у нормат. формі, вона поширюється на відкритий космос, Місяць та ін. небесні тіла, дно Світу, океану та його ресурси.

Норми звичаєвого права визнають також об'єктами З. с. л. відкрите море, відкритий космос та Антарктику, що активно використовується у міжнар. практиці (широкий зміст). Аналогічно відкритий космос, як і відкрите море, регулюється переважно, на думку *Нгуен Куок Діня*, режимом негат. інтернаціоналізації, що характеризується застосуванням таких принципів, як неприсвоєння і свобода використання, причому ця свобода обмежується певними нормами, що відображують тенденцію до «позитивної» інтернаціоналізації.

Дещо відокремлено в цій групі об'єктів З. с. л. виглядає Антарктика. Як зазначає Г.О. *Анцилевич*, вона визнається об'єктом З. с. л.: «не оголошена ним офіційно, все ж таки розглядається в такому статусі». Визначною особливістю Антарктики як об'єкта З. с. л. є те, що, на відміну від відкритого моря та Району, вона поки що не розглядається як об'єкт прямого використання в матер. цілях. Крім того, Антарктика являє собою унікальний природ. континент, який, як вважають, містить значний масив істор. цінностей. На Консульт. нарадах учасників Договору про Антарктику 1959, які відбулися 1975 та 1992, зазначалося, що істор. пам'ятки Антарктики перебувають під особл. охороною. Досконале вивчення цього континенту допоможе розширити знання про нашу планету, тому його збереження і встановл. правового режиму використання його ресурсів є важливою справою, яку має вирішувати міжнар. співтовариство в цілому.

Доктрина міжнар. права, формулюючи найпрогресивніші погляди щодо З. с. л., також відносить до неї ін. об'єкти, серед яких можна назвати різноманітні ресурси, в т. ч. світ. продовольчі ресурси, навкол. природ. середовище, геном людини, радіочастоти, атмосферу, етн. розмаїття, культ. та природ. спадщину, культуру народів у цілому тощо. У такому вигляді концепція З. с. л. розглядається в розширеному змісті. Так, Ж. Тускоз відносить до З. с. л. «захист людської гідності під час війни, право міжнародного простору, зокрема Антарктики, небесних тіл, позатмосферний простір, захист культурних цінностей, захист довкілля тощо». Ін. франц. науковець А. Кісс пропонує розділити поняття «загальна спадщина» на 2 компоненти: 1-й — відкрите море, космос, *повітряний простір* над терит. за межами нац. юрисдикції, Антарктика, 2-й — природ. та культ. блага, що мають визначальну цінність для всього людства. Амер. дослідник Р. Білдер вважає, що «в найширшому змісті всі природні ресурси могли б бути названі загальною спадщиною людства». Англ. науковці А. Бойл та П. Бірні також розглядають глобальний клімат як об'єкт З. с. л. Слід також згадати пропозицію алжир. юриста, судді МС ООН М. *Беджауї* про поширення правової концепції З. с. л. на охорону навкол. середовища та проблеми глобального клімату, на культ. і худ. цінності.

Голова III Конф. ООН з морського права, відкриваючи її 8-му сесію 19.07.1979, у своїй промові, торкаючись уточнення змісту цього поняття, підкреслив, що «найсерйознішою проблемою є проблема надання рамок, форми і змісту концепції загальної спадщини людства». «У міжнародних документах видається можливим визначити єдиний правовий режим для об'єктів загальної спадщини, який має відповідати єдиним принципам і по своїй суті, і за юридичним оформленням», — таку думку висловлює франц. учений А. Кісс. Ця проблема залишається актуальною дотепер.

Сутність цього поняття в доктрині, як правило, зводиться до такого: З. с. л. є надбанням міжнар. співтовариства в цілому; д-ви спільно визначають режим використання і управління; використання здійснюється з урахуванням заг. інтересів і лише в

мир. цілях; режим використання не повинен допускати деградації З. с. л.; вигоду від використання З. с. л. мають отримувати всі д-ви і на справедл. основі; режим використання З. с. л. має враховувати інтереси майбутніх поколінь людства.

Концепція З. с. л. перебуває в процесі як доктрин., так і практ. розвитку. На сьогодні є нагальна потреба в узгодженні поглядів і позицій д-в стосовно володіння, використання та розпоряджання життєво важливими для них ресурсами і просторами.

Літ.: *Клименко Б.М.* Общее человечесество (международно-правовые вопросы). М., 1989; *Анцилевич Г.А.* Международно-правовой статус и режим использования морских объектов общего наследия человечества. Перспективы развития в порядке de lege ferenda. К., 2002; *Колодкин А.Л.* Принцип общего наследия человечества // Мировой океан и международное право. М., 1986; *Постышев М.В., Даниленко Г.М.* Концепция общего наследия человечества в международном праве: два подхода к одной проблеме // СГП, 1988, № 6; *Радзивилл О.А.* Етнічне розмаїття і етнічна історія як спільна спадщина людства // Держава і право, 2000, вип. 6; *Oda Sh.* Possible Future Regime of the Sea-Bed Resources // Symposium of the International Regime of the Sea-Bed (Rome, June 30 — July 5 1969); *Kemal B.* The Concept of the Common Heritage of Mankind in International Law. The Hague, 1998; *Wolfsum R.* The Principle of the Common Heritage of Mankind // Zeitschrift für Ausländisches Öffentliches Recht und Völkerrecht, 1983, v. 43; *Gorove S.* The Concept of Common Heritage of Mankind: Political, Moral or Legal Innovation? // San Diego Law Review, 1972, v. 9; *Joyner C.* Legal Implications of the Common Heritage of Mankind // ICLQ, 1986, v. 35; *White M.V.* The Common Heritage of Mankind: An Assessment // Journal of International Law, 1982, v. 14, N 3; *Fleischer C.A.* The International Concern for the Environment: the Concept of Common Heritage // Trends in Environmental Policy and Law. Gland, 1980; *Kiss A.-C.* La Notion de Patrimoine Commun de l'Humanité // RdC, 1982, v. 75, II; *Frakes J.* The Common Heritage of Mankind Principle and the Deep Seabed, Outer Space, and Antarctica: Will Developed and Developing Nations Reach a Compromise? // Wisconsin International Law Journal, 2003, v. 21; *Nicholson G.* The Common Heritage of Mankind and Mining: An Analysis of the Law as to the High Seas, Outer Space, the Antarctic, and World Heritage // New Zealand Journal of Environmental Law, 2002, v. 6.

О.І. Мельничук

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА — згідно з п. 1 ст. 38 Статуту *Міжнародного Суду ООН* (МС ООН), «Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на основі міжнародного права, застосовує ... загальні

принципи права, визнані цивілізованими націями».

Положення, сформульоване в п. 1 ст. 38 Статуту МС ООН, досі, однак, не знайшло точного визначення в *міжнародному праві*, а саме, що слід розуміти під З. п. п. Відповідно, в *доктрині*, а також у практиці існує велике розмаїття думок і зміст цієї правової категорії. У доктрині вважають, що виникнення З. п. п. в міжнар. праві є результатом арбітр. практики, що склалася протягом тривалого часу. Починаючи з 1794 змішані англо-амер. комісії з урегулювання питань, пов'язаних з боргами, безпосередньо обґрунтовували свої рішення посиланнями на З. п. п. «Відтоді арбітражні суди, що вирішували спори на основі норм права, безперервно наслідували цей приклад, при цьому правомочність їх рішень ніколи не оспорювалася на цій підставі державами, чії спори між собою вони вирішували» (*Геуен Куок Дінь*). Як на доказ існування цієї правової категорії в доктрині часто посилаються також на ст. 73 Гаазької конвенції про мирне врегулювання спорів 1907 (див. *Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907*), згідно з положеннями якої в процесі тлумачення *компромісу*, представленою сторонами, арбітр. трибунал може взяти до уваги З. п. п. З цього робиться висновок, що ще наприкінці 19 — на поч. 20 ст. сформувалася звичаєва норма, згідно з якою З. п. п. були обов'язковими в міжнар. праві. Це є свідченням того, що ст. 38 Статуту ППМП 1920 (див. *Постійна палата міжнародного правосуддя*), в якій містилося положення про застосув. Палатою З. п. п., що потім було відтворене в ст. 38 Статуту МС ООН, лише констатувала існування цієї правової категорії. Цієї думки дотримується й Л. *Оппенгейм*, який зазначає, що міжнар. арбітраж і після появи ін. міжнар. судів тлумачив З. п. п. подібно до п. 1 ст. 38, тобто як такі, що декларують існуюче право.

Відповідно, у своїй практиці трибунали застосовували такі осн. З. п. п.: добросовісність, заборона *зловживанням правом*, справедливість, людяність, юрид. сила вироків

(*res judicata*), спец. закон відміння загальний (*lex specialis derogat generali*), будь-яке порушення зобов'язання зумовлює обов'язок відшкодування шкоди, обов'язок повернути безпідставне збагачення, процес. витрати несе сторона, що програла справу, та ін. Водночас трибунали обережно ставляться до застосув. ними норм внутр. права з терит. питань, концепції сервітутів, експропріації приват. власності тощо. При цьому більшість представників доктрини дотримуються позиції, що З. п. п. мають заповнювати прогалини в міжнар. та звичаєвому праві, що й зумовлює субсидіарне значення цього джерела права.

Справді, З. п. п. часто визнаються в доктрині як третє, хоча і субсидіарне, джерело *міжнародного права*. Відповідно до цього підходу, ці принципи слід відрізнити від міжнар.-правових, що містяться в договірних або звичаєвих нормах міжнар. права. Така позиція сформувалася в процесі розроблення п. 1 ст. 38 Статуту МС ООН, коли перемогла точка зору Е. Рута і Ф. Філімора, згідно з якою З. п. п. мають виходити з понять, визнаних у внутр. праві цивіліз. націй. Розглядаючи цей підхід, Л. Оппенгейм зазначає, що «намір полягав у тому, щоб уповноважити Суд застосовувати загальні принципи внутрішньої юриспруденції, особливо принципи приватного права, наскільки вони можуть застосовуватися до відносин держав». Отже, відповідно до цієї концепції, не може бути механічного перенесення відп. норм внутр. права д-в у міжнар. суд. процес. Міжнар. трибунал відбирає, формулює та адаптує відп. елементи з найбільш розвинених правових систем д-в світу. І лише такі елементи норм внутр. права, належно витлумачені з урахуванням їх придатності до відносин д-в, можуть розглядатися як джерело міжнар. права. Наслідком цього є виникнення в міжнар. праві нового елемента, зміст якого історично і логічно пов'язаний з внутр. правом (Ш. Вівер, А. Макнейр).

Виходячи з цих міркувань, у доктрині досить поширеною є точка зору, що метою З. п. п. є перешкоджання *non liquet* (лат. «справа неясна»), тобто ці принципи ма-

ють застосовуватися, якщо неможливо прийняти рішення на основі договірних або звичаєвих норм міжнар. права. Однак ст. 38 Статуту МС ООН не передбачає існування *non liquet* або *lacunae*, і в цьому разі Суд має відхилити позовне домагання. Разом з тим визнається, що практика як ППМП, так і МС ООН довела, що в міжнар. праві взагалі не існує т. з. проблеми *non liquet*. У всіх випадках Суд має перевірити обґрунтування позовного домагання спочатку в договірному, потім у звичаєвому міжнар. праві і лише тоді, якщо воно не охоплюється жодною з цих норм, перевірити його, виходячи із З. п. п. «Стаття 38 тим самим уповноважує МС ООН прийняти до розгляду таке домагання, яке має бути відхилене при виключному застосуванні договірною або звичаєвою міжнародною права» (А. Фердросс). Крім того, на практиці вирішення питання про чинність договору часто залежить від міжнар. звичаєвого права (див. *Звичай міжнародно-правовий*) і від З. п. п. Тому необхідність дотримання послідовності застосув. визначених у ст. 38 джерел міжнар. права має обмежений характер. На переконання А. Фердросса, оскільки МС ООН при розробленні його Статуту «не надавали повної свободи при вирішенні правових питань, а намагалися зв'язати його принципами права, які вже були об'єктивовані ..., то мова може йти або про однакові принципи, що містяться в правопорядках цивілізованих націй, або про принципи, що становлять основу цих правопорядків ... І це не випадкові однакові приписи права різних д-в, а лише принципи права, що ґрунтуються на загальному правовому мисленні і можуть бути використані в міжнародному вжитку». Цей підхід характеризує З. п. п. з позицій *природного права*. «Формальне включення цієї практики до Статуту Міжнародного Суду, — підкреслює А. Фердросс, — є важливим з точки зору відмови від позитивістської доктрини, відповідно до якої міжнародне право складається виключно з норм, на які держави дали свою згоду, і з цього впливає, що за їх відсутності міжнародні суди безсилі виносити рішення ... Справа зводиться, таким чином, до прийняття точки зору, відомої як точка зору Гроція, яка, віддаючи належне і, по суті, вирішальне

значення волі держав як творців міжнародного права, не відривала його від правового досвіду і практики людства в цілому». Крайнє вираження природ.-правового підходу до розуміння З. п. п знаходимо у К. Шушніга, який стверджує, що «загальні принципи права є не лише основою міжнародного права, а й також первинним джерелом для звичаїв, адаптованих і санкціонованих у договорах».

Постає, однак, питання, що ж таке «загальне правове мислення». Чи є воно мисленням справді спільним для всіх народів і д-в, що становлять основу правопорядку міжнародного співтовариства, чи вираженням правових ідей його певної частини, а саме — ідей зах. цивілізації, і тоді використання З. п. п здійснюватиметься на користь одних акторів за рахунок ін., викликаючи сумніви в неупередженості та справедливості міжнар. суд. процесу. В.М. Корецький, характеризуючи спроби пов'язати З. п. п з концепцією *non liquet* як природ.-правову підставу їх застосув. в міжнар. праві, зазначає, що «цей вислів навряд чи може бути застосовано до міжнародного права. Він з'явився в Стародавньому Римі, де застосовувався у кримінальному процесі для тих випадків, коли суддів не переконували докази винуватості підсудного і разом з тим вони не були впевнені в його невинуватості. *Non liquet* буквально означає «неясно». Для цього вислову характерний сумнів у тому, осудити або виправдати звинуваченого. Заява про сумнів (*non liquet*) у Римі приводила до поновлення процесу, нині ж сумнів у наявності факту, необхідного для прийняття рішення, перетворився на сумнів у наявності або навіть просто на заяву про відсутність міжнародно-правової норми, яка могла б стосуватися певних конкретних відносин. Тим самим послужливо намагаються відкрити шлях до судової «правотворчості» (*law-making*). Цим шляхом, говорить далі В.М. Корецький, і пропонували піти прибічники природ. права. «Вони виходили з апіорно визнаної повноти правової системи, здатної до самозаповнення. Для них «загальні принципи права» були засобом «заповнення» міжнародного права ... Механічно переносючи в міжнародне право приписи внутрішнього законодавства, які забороняють судам від-

мовляти у вирішенні спору під приводом мовчання (неясності) або неповноти закону, вони пропонували вимагати того самого від міжнародних судів; їх вони готові були уподібнити римським преторам, які творили право...».

Відомо, що в англо-амер. доктрині існує традиц. прагнення до визнання за міжнар. судами функції «правотворчості» (*law-making*) або «правотворчого процесу» (*law-creating process*), властивої судам д-в цієї правової сім'ї. Один із найавторитетніших прибічників цього підходу Г. Шварценбергер представляє З. п. п. суто як «субсидіарний правотворчий процес», що визначається «наміром сторін — учасниць Статуту Світового суду». Визначений у результаті цього субсидіарного процесу принцип права має задовольнити 3 вимоги: 1) він має бути заг. принципом права, відмінним від правової норми більш обмеженої функц. сфери дії; 2) він має бути визнаний цивіліз. націями, на відміну від варварських або туземних сусп-в; 3) він має визнаватися значною кількістю цивіліз. націй, які представляють принаймні найголовніші правові системи світу.

Деякі позитивісти, зазначає Нгуен Куок Дінь, взагалі не розглядають З. п. п. як джерело, відмінне від звичаю або договору. Напр., Ж. Ссель «повністю змішував їх із загальними звичаєво-правовими нормами і відносив до звичаєвого права». На думку Нгуен Куок Діня, це є певним змішуванням понять, оскільки ці автори мають на увазі «загальні принципи міжнародного права», хоча «їх треба чітко відрізнити від загальноправових принципів». Останнім, однак, не властива «творча» або «нормативна» роль, тому що в ст. 38 Статуту МС ООН йдеться про вже «визнані цивілізованими націями» заг. принципи. Згідно з поясненнями членів Комітету юристів *Ліги Націй*, які брали участь у розробленні Статуту ППМП 1920, вони є принципами внутр. права, що діє *in foro domestico*.

Б.Д. Лепард також говорить про тенденцію суд. практики розглядати З. п. п. як складову міжнар. звичаєвого права. При

цьому, якщо норми звичаєвого права ґрунтуються на практиці д-в, то З. п. п. як окр. елемент звичаєвого права не пов'язані з такою практикою і не потребують її. «Цей рух, — говорить він, — є бажаним, оскільки він допомагає усунути штучний бар'єр між двома «джерелами» міжнародного права». Б.Д. Лепард підкреслює, що термін «загальні принципи права» є дуже широким і може включати заг. принципи нац. права, так само як заг. принципи міжнар. права та заг. принципи морального права.

Прибічники позитивіст. напряму, на відміну від природ.-правового підходу, піддають сумніву можливість безпосереднього застосув. З. п. п. Вони вважають, що в міжнар. правовідносинах це можливо лише в силу спец. договірною дозволу в кожному конкр. випадку. Отже, крім МС ООН, якому дозволяється їх застосув., згідно з п. 1 ст. 38 його Статуту, ін. суд. органи або арбітр. суди мають отримувати такий дозвіл в індивід. порядку. Цей позитивіст. підхід, зазначає Нґуен Куок Дінь, аргументується тим, що З. п. п. є «первинними пропозиціями», які виділяються внаслідок тривалого процесу з приват. норм правової системи. Далі, шляхом дедукції, вони можуть застосовуватися до конкр. ситуацій, які не регулюються чинним правом. Він робить висновок, що «через це спостерігається повна несумісність між прямим зобов'язальним характером таких принципів та концепцією консенсуального права».

Крайню позитивіст. позицію щодо З. п. п. займає Г. Кельзен. Заперечуючи доктрину *non liquet* у міжнар. праві, він не визнає З. п. п. як самост. джерело права. На його думку, будь-який міжнар. спір, у т. ч. в рамках МС ООН, може бути вирішений на основі договірною або звичаєвого права. Тому є підстави стверджувати, продовжує Г. Кельзен, що «загальні принципи права» можуть застосовуватися лише тоді, коли вони є частиною міжнародного права, тобто частиною права, про яку йдеться в п. 1а та п. 1б ст. 38. Отже, п. 1с є зайвим». З цього можна зробити висновок, що З. п. п. є складовою джерел міжнар. права без не-

обхідності їх визнання д-вами та адаптації міжнар. суд. органами до відносин д-в. Однак такий підхід до З. п. п. не відповідає дійсному правотворчому процесу в міжнар. праві, який ґрунтується на координац. згоді д-в.

Близьку до Г. Кельзена позицію щодо З. п. п. займає і Ш. Руссо. Керуючись результатами діяльності з вироблення Статуту ППМП, він розглядає ці принципи як «прийняті всіма державами *in foro domestico*». Вони включають не тільки принципи, заг. для різних нац. правових систем, а й заг. принципи міжнар. права, які «не збігаються ні з конвенціями, ні зі звичаєвими нормами». Однак, на відміну від Г. Кельзена, Ш. Руссо визнає З. п. п. «окремим джерелом міжнародного права», згоджуючись, однак, з ним у головному, що вони автоматично застосовуються в міжнар. суд. процесі нарівні із заг. принципами міжнар. права.

Своєрідним підходом щодо З. п. п. характеризується позиція В.Г. Буткевича. На його думку, ці принципи є «правилами юридичної логіки, юридичної техніки», які використовуються як у міжнар. праві, так і у внутр. праві д-в. У них він вбачає не «норми права», а «правові положення», що можуть застосовуватися в міжнар. праві за згодою д-в. В.Г. Буткевич, однак, не розкриває зміст категорії «правове положення» стосовно З. п. п., як не дає відповіді на питання, як саме виражається згода д-в на такого роду принципи і чи не перетворюються вони в результаті цього на норму міжнар. права.

Л.Д. Тимченко і В.П. Кононенко, характеризуючи З. п. п., виходять з того, що ці принципи «в основному є правилами застосування юридичних норм у будь-якій системі права, які передусім використовуються в процесуальному міжнародному праві через його нерозвиненість». «Проте, — додають вони, — спільність певних принципів для національної системи права не означає їх автоматичного введення в систему міжнародного права. Для включення в останню такі принципи мають хоча б бути визнаними за умовчанням як норми міжнародного права, тобто конституюватися як міжнародний звичай. Однак у такому разі вони втрачають характер особливого

джерела міжнародного права» (див. *Міжнародне процесуальне право*).

Позиції універсальності З. п. п. дотримується й Г.В. *Ігнатенко*, який бачить у них «загальноправові, тобто єдині для внутрішньо-державного права і для міжнародного права базові регулятивні імперативи, визнані міжнародним співтовариством держав». Його погляди близькі до поширеної в доктрині позиції, що підтверджується практикою міжнар. судів, згідно з якою З. п. п. мають міжсистемний характер, відображаються як у міжнар., так і у внутрішньодерж. праві, втім, вони розглядаються передусім як принципи внутр. права. Визнання універсальності З. п. п. характерне й для П. Малланчука, який вважає їх третім джерелом міжнар. права, що заповнює прогалини договірної та звичаєвої права. Оскільки вони виражають як заг. принципи міжнар. права, так і заг. принципи внутр. права, їх визначення покладається на суддю з нібито притаманною йому «творчою роллю».

В.Г. Вітцтум також трактує З. п. п. як принципи універс. характеру, що належать до «основних елементів міжнародного правопорядку». Він визнає їх самост. джерелом права, водночас заперечуючи, що ці принципи є складовою частиною звичаєвого права, оскільки на відміну від останнього вони не вимагають наявності практики. Універс. принципи права, як і норми звичаєвого права, також можуть виникнути *ad hoc* через визнання в довільній формі з боку співтовариства д-в. Якщо ж відп. д-ви «зберігають у своїх внутрішньодержавних правопорядках принципи, існування яких на міжнародному рівні як звичаєвого права вони заперечують, зміст вказаних принципів продовжує діяти як загальний принцип міжнародного права».

На думку В.Л. Толстих, гол. завданням З. п. п. є «заповнення прогалин у міжнародному праві і, як наслідок, уникнення ситуації *non liquet*, коли суд не спроможний винести рішення через відсутність відповідних норм права. Загальні принципи права можуть бути застосовані для регулювання міжнародних відносин, тільки якщо вони не суперечать їх природі». Ці принципи, говорить він, «охоплюють позицію, згідно з якою загальні принципи права являють собою принципи внутрішнього права».

Г.І. *Тункін*, характеризуючи проблему З. п. п., заперечує існування нормат.-правових принципів, які є загальними для сучас. міжнар. права та нац. систем права. Він, однак, визнає «загальні правові поняття, логічні правила, прийоми юридичної техніки, що використовуються при тлумаченні та застосуванні права взагалі, як міжнародного, так і національного, незалежно від соціальної сутності права». Такого роду «принципи», — зауважує він, — не є нормативними, не встановлюють права і обов'язки, але є необхідними для з'ясування норм права та їх змісту... Такого роду положення, хоча і є правовими, суть не норми права»

У доктрині спостерігається також спроба розв'язати проблему З. п. п. безпосередньо в процесі прийняття судами та арбітр. органами рішень, що подається як подолання позитивіст. підходу до застосув. ст. 38 Статуту МС ООН. Відомий представник цієї концепції В.Д. Деган вважає, що прийнятним прикладом досягнення цього є рішення арбітр. органів, зокрема рішення першого арбітражу, створеного згідно з Договором Джея 1794 між США та Великою Британією, що склався зі змішаної претензійної комісії, призначеної сторонами на основі паритету. Він дійшов висновку, що «їх члени діяли більше як посередники, ніж неупереджені судді. Вони добивалися найбільшого успіху, коли могли досягти рішення шляхом задоволення обох сторін ... Як питання факту їхні рішення не були рішеннями, що ґрунтувалися суворо на праві. Вони були видом угоди, заснованої на політичній доцільності». Цю практику він виправдовує таким теор. аргументом, що розглядається як постулат у подоланні позитивіст. підходу до З. п. п.: «Якщо міжнародне право зводить до набору юридичних норм, узгоджених з конкретними державами, відносно них воно перестає бути системою права. Цей недолік був уперше усвідомлений у міжнародній арбітражній практиці 19 ст.». Далі В.Д. Деган констатує як «факт, що навіть сторони спору частково усвідомлювали недостатність чинного по-

зитивного права як основи арбітражного врегулювання, і це впливає з формулювання арбітражних компромісів, що характеризуються правом, застосованим арбітрами. Більшість компромісів було досягнуто мовчанням з цього питання. У деяких інших випадках — складанням арбітром присяги, якою він уповноважувався вирішувати претензії відповідно до «справедливості, equity та права націй» або ж відповідно до «права та equity» (див. *Equity*). Цей шлях пропонує надати суддям право застосовувати принципи «універсальної юриспруденції», яка має складатися з міжнар. та внутр. юрид. порядків, що, по суті, є процесом прийняття дискримінац. рішень на основі політ. доцільності.

К.У. Дженкс, аналізуючи практику звернення МС ООН до 3. п. п., зокрема рішення *Храм Преах Віхеар 1962*, звертає увагу на те, що «Суд іноді викладає загальні принципи такою мовою загального характеру, що незрозуміло, чи є це формулюванням загального принципу права, визнаного цивілізованими націями, чи визначенням загального принципу звичаєвого міжнародного права». В.М. Корецький, у свою чергу, назвав рішення МС ООН у справі *Південно-Західна Африка 1966* «відмовою від правосуддя». «Рішення справи «по суті», — зазначає він, — Суд підмінив казуїстичною грою процедурними аргументами ..., нагромаджуючи одні процедурні перешкоди за іншими, щоб зруйнувати досягнуте (насилу) в юрисдикційній стадії і тим самим ухилитися від свого обов'язку «здійснити правосуддя». К.У. Дженкс наводить влучну характеристику цієї справи суддів, узагальнену в спільній розбіжній думці суддів П. Спендера і Дж. Фіцморіса. На їхній погляд, «складні справи породжують погане право», і «лише точний метод процедури має починатися перевіркою юридичних елементів, зі спеціальним посиланням, де виникають питання тлумачення, на сучасну мову, що використовується, і тоді, на основі цієї перевірки, визначати, що є точними висновками, які, як питання права, мають впливати з них». Продемонстрований

ними порядок є зразком вибору Судом процедури стосовно 3. п. п.

Сучас. міжнар. співтовариство характеризується гострим протистоянням цивілізацій, яке супроводжується глибокою кризою міжнар. права (див. *Доктрина*). У цих умовах звернення до спеціаліз. «універсальності» є підміною справжньої універсальності міжнар. права. На практиці це призводить до прийняття суд. та арбітр. рішень під впливом політ. доцільності, завдаючи шкоди принципу неупередженості суду та довіри до нього як такої.

Отже, досі в доктрині та практиці існують різноманітні думки щодо визначення природи та змісту 3. п. п., які можуть в одних випадках так чи інакше збігатися, а в ін. — суперечити одна одній. Разом з тим характерним для них є той або ін. ступінь абстрагованості у відстоюванні власних позицій. Ці позиції, як правило, віддзеркалюють традиції правової культури Заходу, що розвивалися протягом багатьох століть, досягнувши свого апогею в епоху майже необмеженого панування у світі зах. цивілізації. Це 2-га пол. 19 ст., коли в міжнар. праві, що було виключно євроцентристським, сформувалося поняття 3. п. п. як принципів, що істор. склалися в правових системах зах. країн за посередництва прецедент. права, що ґрунтується на англосаксон. заг. праві та кодифікованому праві, побудованому на рецепції *римського права*. Тому коли у 1920 в рамках Ліги Націй створювався Світ. суд, що мав діяти на пост. основі, забезпечуючи інтереси д-в — переможниць у *Першій світовій війні 1914–18*, особливо США як гол. її бенефіціарія, цілком зрозумілим було прагнення англо-амер. творців цього Суду включити до ст. 38 його Статуту добре відомі їм 3. п. п. як окр. джерело права. При цьому розумілося, що це джерело права складається із заг. принципів внутр. права д-в, кожний з яких мав бути винайдений і витлумачений суддями щодо придатності його до відносин д-в. І щоб ні в кого не було сумнівів щодо характеру цього нічим, по суті, не обмеженого правотворчого процесу (що вже саме по собі суперечило природі міжнар. права), була чітко визначена належність цих принципів до правових систем цивіліз. націй, під якими в ті часи розумілися лише

зах. д-ви. Однак перенесення 3. п. п. назовсім ін. соц.-правовий ґрунт, а саме — на відносини д-в, що регулюються сутнісно ін. за формою та характером правовою системою, якою є міжнар. право, не дало і не могло дати очікуваних результатів. Цей відрив від властивостей, що характеризують справжню природу міжнар. права, і призвів до численних імітацій визначення в ньому 3. п. п. як самост. джерела права або правових положень без ясного розуміння їх змісту. Цим самим, по суті, доводиться несутісність принципів внутр. права д-в з міжнар. правом, умовність та штучність їх поєднання. 3. п. п., отже, можуть використовуватися в міжнар. суд. процесі лише як суб'єкт, довільна складова, впливаючи на характер рішень, що виносяться судом.

Ці позиції доктрини і практики щодо 3. п. п. залишилися в цілому незмінними й після *Другої світової війни*, коли з прийняттям *Статуту ООН* у міжнар. співтоваристві було встановлено новий міжнар. правопорядок, який докорінно змінив характер міжнар. права, особливо в плані заміщення його євроцентрист. сутності новими міжнар.-правовими принципами разом з універсалізацією застосув. цих та ін. принципів у часі і просторі. Кардинальних змін зазнала й ст. 38 Статуту МС ООН, в яку, на відміну від ст. 38 Статуту ППМП, включено припис, згідно з яким Суд зобов'язаний вирішувати передані йому спори «на основі міжнародного права». Це й зумовлює абсолютно новий підхід до застосув. Судом «загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями» (п. 1с ст. 38), якими в цих умовах можуть бути лише заг. принципи міжнар. права, серед яких найбільше значення мають осн. принципи міжнар. права відповідно до Статуту ООН. Таке розуміння 3. п. п. не тільки цілком відповідає змісту нової ред. ст. 38 Статуту МС ООН, а й підтверджується характером нового міжнар. порядку, встановленого Статутом ООН, одним з універс. принципів якого визнано *принцип рівноправності й самовизначення народів* (п. 2 ст. 1). Це означає, що сучас. міжнар. право більше не визнає жодної нерівноправності та дискримінації «відсталих народів», якими вважалися колон. і напівколон. народи, що перебували під імперською владою зах. д-в. Тому сьогодні формулюван-

ня «цивілізовані нації» вважається в доктрині зайвим або засуджується як «пережиток юридичного та культурного шовінізму дев'ятнадцятого століття» (Д. Бедерман).

Позицію, згідно з якою під 3. п. п. у міжнар. праві слід розуміти міжнар.-правові принципи, послідовно відстоював В.М. Корецький. «Здавалося б ясним, — зазначає він, — що в міжнародному праві вони мають виражати загальні (основні) принципи міжнародного права, в яких міститься вказівка і на «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями», яка, до речі, починається з констатації обов'язку Суду «вирішувати передані йому спори на основі міжнародного права». Отже, підсумовує В.М. Корецький, «суд зобов'язаний застосовувати принципи міжнародного права, але аж ніяк не принципи внутрішнього права окремих держав». Свою позицію він аргументує такими доводами: «Якщо тлумачити вислів «загальні принципи права» в тому сенсі, що вони дають узагальнення принципів внутрішнього права, то довелося б визначити: Міжнародний Суд не повинен рахуватися з основними принципами міжнародного права, бо стаття 38 не згадує — серед можливих джерел міжнародного права — інших принципів, крім «загальних принципів права». Говорять інколи, що суд має застосовувати — в необхідних випадках — основні принципи міжнародного права вже в силу вказівки статті 38, що суд має вирішувати спори на основі міжнародного права. Але якщо вважати, що Статут приховав «основні принципи міжнародного права» у згаданій тільки що формулі, то чому він не розкрив їх подібно до того, як це було зроблено відносно конвенцій та міжнародних звичаїв? Можливо, конференція в Сан-Франциско і внесла в попередню редакцію статті 38 Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя вказану формулу саме з бажання підкреслити, що всі джерела міжнародного права породжуються міжнародними відносинами, угодами між державами, міжнародною практикою та принципами, що впливають із цих угод, з цієї практики».

Як слушно підкреслює Г.І. Тункін, «Статут Міжнародного Суду ООН є новою міжнародною угодою. Ця угода створювалася в інших умовах, ніж Статут Постійної палати міжнародного правосуддя, і далеко не завжди приписам Статуту Міжнародного Суду можна надавати того значення, яке надавалося Комісією юристів у 1920 р. аналогічним приписам Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя». Свою позицію він, як і В.М. Корецький, аргументує внесенням у ст. 38 Статуту МС ООН положення про обов'язок Суду «вирішувати передані йому спори на основі міжнародного права», що має принципове значення для тлумачення п. 1с цієї статті. «Стає очевидно, — зазначає Г.І. Тункін, — неспроможність концепції, згідно з якою «загальні принципи права» є принципами національних правових систем, «загальними для всіх цивілізованих держав». Водночас він виявляє непослідовність у доведенні цього підходу, вважаючи невідповідним отождення змісту п. 1с ст. 38 Статуту ППМП зі змістом п. 1с ст. 38 Статуту МС ООН, в яких, стверджує він, йдеться не про «загальні принципи міжнародного права», а про «загальні принципи права». Аргументом для нього слугує позиція Ш. Руссо, що «мова йде про принципи права взагалі, про загальні принципи не тільки національних правових систем, а й міжнародного права як особливої системи права». Ця еkleктична точка зору прагне поєднати несумісні між собою принципи, являючи собою, як уже зазначалося, імітацію поняття 3. п. п.

В.І. Євінгов піддає критиці тих представників зах. доктрини, напр., О. Шехтера, які, виходячи зі Статуту МС ООН, визнають 3. п. п. принципами нац. права, і вся проблема, як стверджує Ш. Вішер, тут полягає лише в тому, щоб надати цим принципам характеру «формального джерела» міжнар. права. Він зазначає, що «в цьому виявляється тенденція до розуміння загальних принципів як принципів національних правових систем і піднесення цієї неуточненої, з розпливчастими контурами категорії в ранг зобов'язальних для держав

правил поведінки, утвердження процесу поповнення норм міжнародного права з «національного резервуара». При цьому, продовжує В.І. Євінгов, «на практиці і в науці далеко не завжди відшукуються ... елементи, властиві всім правовим системам світу, а в судах та арбітражних органах використовувалося, в обмежених масштабах, лише те загальне, що властиве європейській та англо-американській правовим системам». Стає, отже, зрозуміло, що, як і десятиліття тому, існує тенденція до розвитку міжнар. права за рахунок лише кількох, передусім тих, що обслуговують зах. світ, правових систем.

Застосув. 3. п. п. в міжнар. праві виправдовується також поширеною в зах. доктрині концепцією, згідно з якою «міжнародно-правова система залишається примітивною та неоформленою і часто виникає необхідність «запозичення» правових норм з внутрішнього права. Загальні принципи права слугують кінцевим резервуаром і заповнювачем відсутніх норм міжнародного права» (Д. Бедерман). Ця концепція з позитивіст. позиції намагається представити міжнар. право децентраліз. системою, яку необхідно врешті-решт замінити «світовим правом», «світовим урядом». Штучність її настільки очевидна, особливо в умовах виникнення після закінчення «холодної війни» потужної тенденції до утворення багатополярного світу, що вона не витримує жодної критики. І використання для цієї мети 3. п. п. також видається в сучас. умовах неможливим.

Очевидно, так само неприйнятно розглядати 3. п. п. як заг. правові засади, спільні для внутр. і міжнар. права, оскільки і цей підхід, з точки зору методології, також нічого не прояснює. Мав рацію В.І. Євінгов, підкреслюючи, що «загальні правові поняття і формули мають наповнюватися специфічно міжнародним змістом у міру кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного права. Можна назвати, — продовжує він, — поняття «правонаступництво», «самооборона», розробляється поняття «злочин держави» та ін., що увійшли до фонду міжнародного права. Використання формул внутрішнього права має відповідати найважливішій вимозі: відповідність основним принципам міжнародного права,

його загально-визнаним нормам». Тому, зазначає В.І. Євінтов, «під формулюванням «загальні принципи права, що визнаються цивілізованими націями», яке перейшло зі Статуту ППМП до Статуту Міжнародного Суду, слід розуміти правові засади, які дійсно об'єднують міжнародне співтовариство, — принципи, що визнаються, поділяються всіма членами співтовариства держав у їх взаємовідносинах. Розуміння «загальних принципів права» як основних принципів міжнародного права не суперечить формулюванню п. 1с ст. 38 Статуту Міжнародного Суду, відповідає сутності сучасної системи міжнародно-правового регулювання».

Безумовно, той чи ін. принцип, який вважається заг. принципом в осн. правових системах, у процесі кодифікації може трансформуватися в принцип міжнар. права. Напр., у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969* було кодифіковано принцип *acta sunt servanda* (ст. 26) та принцип, згідно з яким д-ва вправі за відп. умов посилатися на помилку в договорі як на підставу недійсності її згоди на обов'язковість для неї цього договору (ст. 48). Зазначені принципи справді походять з внутр. права д-в і можуть вважатися такими, що мають заг. характер. Однак для застосув. їх у будь-якому міжнар. процесі вони мають бути визнані принципами міжнар. права лише за згодою д-в у договірній або звичаєвій формі. Суд може застосовувати ці принципи, встановивши їх існування в міжнар. праві, так само як ін. міжнар.-правові принципи.

Літ.: *Фердросс А.* Международное право. М., 1959; *Schuschnigg K.* International Law: An Introduction to the Law of Peace. Milwaukee, 1959; *Jenks C.W.* The Prospects of International Adjudication. London, New York, 1964; *Schwarzenberger G., Brown E.D.* A Manual of International Law. Охон, 1976; *Корецький В.М.* «Общие принципы права» в международном праве // Избр. труды: в 2 кн. / Гл. ред. В.Н. Денисов. Кн. 2. К., 1989; *Евинтов В.И.* Международное сообщество и правопорядок. К., 1990; *Degan V.D.* Sources of International Law. The Hague, Boston, London, 1997; *Тункин Г.И.* Теория международного права. М., 2000; *Нуген Куок Динь, Даїе П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. 1, кн. 1. К., 2000; *Маланчук П.* Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом. Харків, 2000; *Bederman D.* The Spirit of International Law. Athens, London, 2002; *Буткевич В.Г.* Міжнародне право. Основи теорії. К., 2002; *Международное право:* Учеб. / Отв. ред. Г.В. Иг-

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

натенко, О.И. Тиунов. М., 2007; *Толстых В.Л.* Курс международного права: Учеб. М., 2009; *Lepard B.D.* Customary International Law. A New Theory with Practical Applications. Cambridge, 2010; *Витцтум В.Г. и др.* Международное право. Москва, Берлин, 2011; *Тимченко Л.Д., Кононенко В.П.* Міжнародне право: Підруч. К., 2012; *Корецький В.М.* Отказ в правосудии (к решению Международного Суда по делу Юго-Западной Африки) // Избр. труды. Кн. 3. К., 2015.

В.Н. Денисов

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ — загально-визнані основополож. норми, закріплені в устан. договорах *Європейського Союзу* (далі — ЄС) та/або сталій суд. практиці *Суду Європейського Союзу*, що походять насамперед зі спільних констит. традицій д-в-членів, забезпечують внутр. узгодженість і ефективність правової системи Об'єднання, становлять її морально-правове підґрунтя, цінності, а також слугують самост. джерелом первинного права ЄС.

Категорія 3. п. п. притаманна правовим системам д-в, відома вона й міжнар. праву. У ст. 38 Статуту *Міжнародного Суду ООН* (далі — МС) закріплено, зокрема, що МС зобов'язаний вирішувати передані на його розгляд спори, застосовуючи, серед ін., 3. п. п. Зазначене положення констатує сталу практику міжнар. судів та арбітражів визнавати обов'язкову силу 3. п. п. у міжнар. правопорядку. Використання 3. п. п. дозволяє заповнити прогалини договірної та звичаєвої міжнар. права.

Правова система ЄС, хоча і має спільні риси з міжнар. правом, втім, істотно відрізняється від нього, що неодноразово підкреслював уже в своїх перших рішеннях Суд європ. співтовариств (з 2009 — Суд Європ. Союзу, далі — Суд ЄС), констатуючи створення нового міжнар. правопорядку, на користь якого д-ви обмежили свої суверен. права у визначених сферах (справа *Costa v. ENEL* 1964).

У праві ЄС вирізняються притаманні суто йому принципи: 1) співвідношення права ЄС з правовими системами д-в-членів (верховенства права ЄС, прямої дії); 2) функціонування ЄС, які визначають по-

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

рядок реалізації наданих йому повноважень (пропорційності, субсидіарності тощо); 3) спец. принципи права ЄС, що застосовуються в рамках окр. галузей або сфер правового регулювання; 4) 3. п. п. ЄС — кер. засади правового регулювання, які діють у всіх сферах компетенції ЄС і водночас притаманні демокр. правовим системам.

Сучас. правова основа для включення 3. п. п. до правової системи ЄС закладена у ст. 263 Договору про функціонування ЄС (далі — ДФЕС). Устан. договори уповноважили Суд ЄС забезпечувати дотримання права при їх тлумаченні та застосув., що прямо передбачено у ст. 19 Договору про ЄС у ред. *Лісабонського договору 2007* (далі — ДЄС). Посилання на 3. п. п. також міститься в ст. 340 ДФЕС, яка визначає відповідальність ЄС за цив. делікт у вигляді відшкодування будь-якої шкоди, заподіяної його інституціями або службовцями при виконанні ними своїх обов'язків. П. 3 ст. 6 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 визначає, що основополож. права, гарантовані *Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (далі — Конвенція 1950) та передбачені констит. традиціями, спільними для д-в-членів, становлять 3. п. п. ЄС.

Відсутність чітких вказівок щодо обсягу або змісту 3. п. п. в устан. договорах привела до необхідності заповнення цієї прогалини, що й стало завданням Суду ЄС. На перших етапах інтеграції йому не завжди вдавалося виявити чітку і конкр. норму, яку належало застосувати для вирішення справи. Попри це Суд ЄС не посилався на концепцію *non liquet*, натомість при вирішенні справ обережно, але послідовно застосовував 3. п. п., що стали важливим елементом правової системи ЄС, забезпечуючи її довершеність, гнучкість та ефективність.

Користуючись повноваженнями тлумачити устан. договори й акти інституцій ЄС, згідно зі ст. 267 ДФЕС, Суд ЄС виводить 3. п. п. ЄС із констит. традицій д-в-членів, міжнар. угод, учасниками яких є д-ви-члени, заг. принципів, з положень устан. договорів і, зрештою, самого правопорядку ЄС.

Схвалений Судом ЄС принцип, незалежно від джерела походження, стає самодостатньою нормою права ЄС і відокремлюється від аналог. норми правової системи чи систем, звідки він запозичений. Запозичені з міжнар. чи нац. права д-в-членів принципи набувають статусу 3. п. п. ЄС, якщо відповідають інтересам європ. інтеграції.

Жодна система нац. права не може претендувати на переважний вплив на право ЄС, зокрема на розвиток 3. п. п. ЄС. Крім того, вплив відбувається в обох напрямках: нац. правові системи під впливом права ЄС також постійно розвиваються і вдосконалюються. Саме за допомогою 3. п. п. ЄС забезпечується заг. правовий простір, у межах якого взаємодіють право ЄС і нац. зак-во д-в-членів. Отже, 3. п. п. ЄС, як інструменти констит. діалогу, забезпечують постійне оновлення правового порядку ЄС, втілюючи ідею «живої конституції» ЄС.

3. п. п. ЄС виконують такі функції: 1) заповнюють прогалини у праві ЄС, що забезпечує, власне, автономність і узгодженість правової системи ЄС, її ефективність; 2) допомагають при тлумаченні правових актів ЄС, а також актів нац. зак-ва його д-в-членів; 3) слугують правовою підставою, джерелом права при суд. розгляді. У системі джерел права інтеграц. об'єднання 3. п. п. ЄС є джерелом первинного права, нарівні з устан. договорами.

Через особливості права ЄС, його правової природи *sui generis* у *доктрині* не вироблено єдиних, загально визнаних критеріїв класифікації 3.п.п. ЄС. Серед 3. п. п. ЄС насамперед вирізняються: 1) принципи, що походять з природи права ЄС; 2) принципи, що є спільними для правових систем д-в-членів; 3) заг. принципи міжнар. права; 4) принцип поваги до основополож. прав людини та самі ці права (див. *Захист основоположних прав у Європейському Союзі*).

Особл. місце серед 3.п.п. ЄС посідає принцип поваги до основополож. прав людини й самі ці права. Основополож. права — це невід'ємні права людини, дійсні за будь-яких обставин. У праві ЄС цей термін використовується як синонім «прав людини» і охоплює широкий спектр прав, визнаних у конституціях та констит. традиціях д-в-членів, міжнар. договорах і в Конвенції 1950.

Суд ЄС у прецедент. рішеннях обґрунтував та ідентифікував основополож. права людини в статусі 3. п. п. ЄС задовго до їх закріплення в устан. договорах ЄС та *Хартії Європейського Союзу про основоположні права 2007* (далі — *Хартія 2007*), яка за Лісабон. договором 2007 (ст. 6) має таку саму юрид. силу, як і устан. договори, становлячи джерело первинного права ЄС. При цьому Суд ЄС посилався як на Конвенцію 1950 (справа *Nauer 1979*), так і на констит. традиції д-в — членів ЄС у сфері прав людини. У справі *Stauder 1969* Суд ЄС визнав, що основополож. права людини є 3. п. п. ЄС, у справі *Internationale Handelsgesellschaft 1970* встановив захист цих прав згідно зі спільними констит. традиціями д-в-членів, який має забезпечуватися саме в межах структури і цілей ЄС. У справі *Nold 1974* — підкреслив, що не лише констит. традиції д-в-членів ЄС, а й міжнар. договори з прав людини, чинні для д-в-членів, слугують орієнтирами, яких необхідно дотримуватися в межах права ЄС.

Принцип солідарності означає справедл. розподіл як переваг інтеграції, так і її труднощів в однаковій мірі між д-вами — членами ЄС. Після *Другої світової війни* народи Європи зрозуміли, що солідарний інтеграц. проект може знизити ризик нових конфліктів і війн, забезпечити згуртованість. Вже у Декларації Р. Шумана 1950 солідарність було названо осн. елементом европ. інтеграції, яка мала реалізуватися покровоко. Про принцип солідарності йдеться в преамбулі ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 — д-ви-члени фіксують прагнення поглибити солідарність між своїми народами, поважаючи їхню історію, культуру і традиції. За ст. 2 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, солідарність є цінністю, на якій засновано ЄС. Згідно зі ст. 3, ЄС сприяє екон., соц. та терит. згуртованості й солідарності між д-вами-членами. Про принцип солідарності йдеться в ст. 222 ДФЄС, за якою д-ви-члени мають діяти спільно і в дусі солідарності в разі, якщо одна з них стане об'єктом терорист. атаки або жертвою природ. чи техноген. катастрофи.

Принцип лояльного співробітництва (англ. *sincere cooperation*), закріплений у ст. 4 ДЄС, вимагає, щоб ЄС і д-ви-члени на основі повної взаємоповаги сприяли

одне одному у виконанні завдань, що випливають з устан. договорів. Д-ви-члени мають вживати всіх належних заходів для забезпечення виконання зобов'язань за устан. договорами та актами вторинного права ЄС. Д-ви мають забезпечити реалізацію цілей ЄС і утримуватися від будь-яких заходів, які можуть поставити під загрозу їх досягнення.

Принцип пропорційності визначає, що застосовані заходи мають відповідати очікуваним результатам. Можна застосовувати лише ті відхилення від заг. норми, які необхідні для досягнення встановленої мети; покарання має бути пропорційним провині; забороняється накладати надмірні зобов'язання на осіб заради того, що не має великого значення для ін. (справа *Schlüter 1973*).

Принцип *недискримінації* (рівності), як один з найважливіших 3.п.п. ЄС, передбачає: 1) однакове ставлення до осіб, що перебувають в однакових умовах: не можна ставитися до особи у менш сприятл. спосіб тільки тому, що вона має певні «захищені ознаки» (заборона прямої *дискримінації*); 2) різне ставлення до осіб, що перебувають у різних ситуаціях: ставлення має відрізнятися, наскільки це необхідно, щоб особа користувалася конкр. можливостями на однакових умовах з ін. (заборона непрямої *дискримінації*).

Принцип *недискримінації* зафіксовано у ст. 2—4, 9 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, ст. 8, 10, 153, 157 та ін. ДФЄС, актах вторинного права, а також підтверджено в рішеннях Суду ЄС (справи *Maruko v. Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen 2008*; *Coleman v. Attridge Law and Steve Law 2008*; *P. v. S. and Cornwall County Council 1996*; *S. Becker v. Land Hessen 2003* та ін.). Відповідно до ст. 2 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, ЄС засновано на цінностях, якими, зокрема, є рівність, недискримінація. Ст. 20, 21 Хартії 2007 встановлюють рівність і заборону будь-якої дискримінації за ознаками статі, раси, кольору шкіри, етн. або соц. походження, генет. рис, мови, релігії або переконань, політ. чи будь-яких ін.

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

поглядів, належності до нац. меншин, майнового стану, народження, інвалідності, віку або сексуальної орієнтації, за ознакою гр-нства (захищені ознаки). Втім, у справі *Audiolux (Audiolux SA v. GBL 2009)* Суд ЄС зазначив, що принцип рівності поширюється тільки на конституційно заборонені форми дискримінації (дискримінація за ознакою національності, статі тощо), але не на ситуації такого ступеня специфічності, що їх формулювання неминуче потребує законод. врегулювання.

Згідно з принципом правової визначеності (англ. *legal certainty*), норми права ЄС мають бути чіткими, точними, передбачуваними щодо своїх наслідків і зрозумілими для всіх суб'єктів. Принцип заперечує зворотну силу правових актів, що погіршують становище осіб порівняно з чинним правовим регулюванням, і зобов'язує забезпечити доступність з'ясування права адресатами відп. правових актів. Не допускається, щоб правові акти ЄС набирали чинності до дати свого опубл. або нотифікації. Складовими принципу слід вважати: непорушність та нескасовність набутих законних прав, відсутність зворотної сили закону (англ. *principle of non-retroactivity*) і неможливість застосув. правового акта до особи, яка не могла знати про його існування. Принцип передбачає право особи на використання зрозумілої мови в суд. процесі та правило позовної давності, згідно з яким не можна визнати правовий акт незаконним, вимагати покарання або виконання зобов'язань після того, як минули відведені для цього строки. Зазначений принцип обґрунтовано Судом ЄС у справах *Deuka 1975*, *Defrenne 1976*, *Salumi 1981* та ін.

Принцип законних очікувань (англ. *legitimate expectations*) спрямований на те, щоб у випадках, коли особа очікує, що досягне певного результату, якщо діятиме відповідно до правових норм, забезпечити захист цих очікувань. Отже, особа має право діяти, розраховуючи на те, що чинні норми застосовуватимуться і надалі. Цей принцип має певні обмеження: право ЄС захищає законні очікування тільки розсуд-

ливих і обачних осіб; на цей принцип можна посилалися лише у разі, якщо очікування мають законний характер (справи Суду ЄС *Töpfer 1978*, *Regina v. Kirk 1984* та ін.).

Процес. права, зокрема право на суд. захист, включають такі гарантії: зацікавлена сторона має право бути належним чином поінформована з питань, які стосуються суд. слухання; принцип *audi alteram partem* — особа має право бути вислуханою з метою власного захисту від покарання або заходу, що може серйозно зашкодити її інтересам (це означає, що перед тим, як вимагати від обвинуваченого пояснень, його слід поінформувати про відкриті проти нього справи); зобов'язання суду повідомляти про причини, що слугують підставами для прийняття рішення, тобто мотивувати своє рішення; принцип *non bis in idem* — ніхто не може притягатися до відповідальності двічі за одне й те саме діяння; право на правову допомогу: особа має право отримувати правову допомогу і бути представленою адвокатом, коли захищаються її законні права. У свою чергу, цей принцип передбачає низку правил, як-от: адвокат має право на доступ до всіх необхідних документів, спілкування між захисником і клієнтом має бути конфіденц., право не свідчити проти себе. Незважаючи на те, що особу можна зобов'язати надати інформацію компетент. органу ЄС, навіть якщо ця інформація може свідчити проти неї, її не можна примусити відповідати на запитання, які могли б призвести до визнання протиправної діяльності, наявності якої лише встановлює відп. інституція ЄС.

З. п. п. ЄС було доповнено і визначено як цінності ЄС згідно з Лісабон. договором 2007. Ст. 2 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 закріплює, що ЄС заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової д-ви і дотримання прав людини, у т. ч. прав осіб, що належать до меншин. Вказані цінності є спільними для д-в-членів у сусп-ві, що характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю, рівністю жінок та чоловіків. У разі їх пост. та істотного порушення права д-ви — члена ЄС, що впливають із застосув. устан. договорів, можуть бути зупинені, зокрема право голосу представника

уряду в Раді Європейського Союзу (ст. 7 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007).

3. п. п. ЄС є концепт. концентрованим вираженням засадничих цінностей ЄС та його правової системи, не мають вибіркового застосування, поширюються на всі правовідносини у рамках інтеграції об'єднання *sui generis*.

Літ.: *General Principles of European Community Law* / Eds U. Bernitz, J. Nergelius. The Hague, 2000; *Grossot X. General Principles of Community Law*. Groningen, 2006; *Tridimas T. The General Principles of EU Law*. Oxford, 2006; *Bogdandy A. Founding Principles of EU Law: A Theoretical and Doctrinal Sketch* // *European Law Journal*, 2010, v. 16, N 2; *Стрельцова О.В.* Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу // *Альманах права*, 2012, вип. 3.

О.А. Назаренко

ЗАДОРОЖНІЙ Олександр Вікторович (26.06.1960, смт Красний Кут, Луганська обл. — 12.05.2017, Німеччина, похований у Києві) — укр. правознавець, держ. і громад. діяч, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України, засл. юрист України, фахівець у галузі історії та теорії міжнар. права, а також міжнар.-правових аспектів укр.-рос. відносин.

Навчався на ф-ті міжнар. відносин та міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (нині — *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*), який закінчив у 1982. Вся подальша наук.-пед. діяльність З. пов'язана з Київ. ун-том. У 1982—89 — асистент каф. міжнар. права та іноз. зак.-ва ф-ту міжнар. відносин та міжнар. права, у 1988—90 — заст. декана цього ф-ту, у 1989—2003 — доцент, а з 2003 — зав. каф. міжнар. права. У 1988 захистив канд. дис. «Генезис і еволюція мондіалізму: міжнародно-правові аспекти». У 2003 З. було обрано чл.-кор. Нац. академії правових наук України, а у 2008 присуджено вчене звання професора. У 2015 З. захистив докт. дис. «Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації», в якій узагальнив результати своїх багаторічних досліджень в галузі міжнар.-правового регулювання укр.-рос. відносин.

Наук.-виклад. діяльність З. вдало поєднував з практ. роботою. У 1990 він заснував 1-шу в Україні юрид. фірму «Проксен», директором якої був до 1998. У 1998 обраний

нар. депутатом III скликання. Упродовж 2000—02 очолював Комітет ВР України з питань правової політики. У 2002 З. було обрано нар. депутатом України IV скликання, протягом 2002—05 він був пост. представником Президента України у ВР України. Як нар. депутат України 2 скликань З. активно займався законод. роботою, ставши авт. та співавт. понад 300 законопроектів. У 2004—07 З. — член Вищої ради юстиції України, 2008—10 — радник Прем'єр-міністра України. У 2006—08 обіймав посаду проректора з наук.-пед. роботи Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка.

З 1999 З. — голова президентської ради *Української асоціації міжнародного права* та гол. ред. «Українського часопису міжнародного права», був членом *Постійної палати третейського суду* від України. У 2000 удостоєний звання «Заслужений юрист України». Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2004), Почес. грамотою ВР України (2005), відзнакою вченої ради Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка (2009).

З. займався дослідженням широкого кола питань міжнар. права та нац. права України. До сфери його наук. інтересів входили історія міжнар. права, теорія міжнар. права, міжнар.-правові аспекти зовн. політики України, особливо її відносини з РФ, міжнар. інвестиц. право, підприємн. право, правове регулювання зовнішньоекон. діяльності. У своїй канд. дис. З. розглянув еволюцію мондіаліст. концепції міжнар. порядку в політ.-правовій думці Давньої Греції, доктрину римської «світової імперії», концепції середньовічного мондіалізму як реліг., так і імперсько-світського забарвлення, ранньобурж. мондіаліст. концепції. Велику увагу приділено розкриттю значення для розвитку міжнар.-правової науки мондіаліст. концепцій міждерж. порядку епохи Просвітництва та 19 ст., зокрема у нім. класичній філософії, ліберально-пацифіст. літературі. Досліджено також мондіаліст. концепції у науці міжнар. права 20 ст., зокрема такі напрями доктрини міжнар. права, як структуралізм та універсалізм, проаналізовано функц. мондіаліст. мо-

делі світ. порядку, які розроблялися у зах. міжнар.-правовій науці у 2-й пол. 20 ст.

В останні роки З. активно розробляв актуальні питання, пов'язані з генезою міжнар. правосуб'єктності України та застосув. міжнар. права у взаємовідносинах України з РФ. Результатом цих досліджень стали індивід. монографії «Гене́за міжнародної правосуб'єктності України» (2014), «Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації (1991—2014)» (2014), «Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права» (2015), підготовлена за заг. ред. З. колект. монографія «Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право» (2014) та захищена у 2015 докт. дис. «Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації». Досліджуючи осн. етапи становлення міжнар. правосуб'єктності України, З. довів, що на укр. землях протягом тисячоліть існували держ. утворення, які виступали суб'єктами міжнар. права, вели активну міжнар.-правову діяльність і можуть вважатися попередниками сучас. України. З. докладно висвітлив міжнар.-правову діяльність Антського племінного союзу, Київської Русі, Галицько-Волин. князівства, Великого князівства Литовського, Війська Запорозького, Гетьманщини, *Української Народної Республіки* часів Центр. Ради та Директорії, *Гетьманської держави 1918*. П. Скоропадського, УРСР (див. *Україна*). З. здійснив комплексний аналіз широкого кола проблем застосув. міжнар. права в укр.-рос. відносинах впродовж усього часу їх існування, приділивши особл. увагу питанню міжнар.-правової кваліфікації подій, пов'язаних із застосув. з боку РФ сили з метою порушення терит. цілісності та політ. незалежності України. З. пропонує таку періодизацію застосув. міжнар. права в укр.-рос. відносинах від їхнього зародження і до відновлення повноцінної державності України у 1991: 1) формування укр.-рос. міжнар. правовідносин (4—16 ст.); 2) двостор. міжнар.-правова взаємодія часів націєтворення (17 — поч. 20 ст.); 3) період

новітньої державності у відносинах України та Росії (20 ст.). Щодо застосув. міжнар. права у відносинах України та РФ після припинення існування СРСР З. виокремлює такі періоди, що характеризуються певними визначальними ознаками. 1. Період усвідомлення і формування міжнар.-правових позицій д-в безпосередньо після розпаду СРСР (1991—97). Цьому періоду притаманні: а) брак розуміння сторонами необхідності комплексної стратегії розвитку двостор. міждерж. відносин і створення відп. договірних та інституц. механізмів їх регулювання; б) безсистемність та застосув. при розв'язанні проблем двостор. взаємодії «ручного режиму» замість належних міжнар.-правових інструментів; в) переростання, у зв'язку з цим, найгостріших проблем у хронічні; г) нерівноправність стосунків; д) системат. порушення рос. стороною основополож. норм і принципів міжнар. права, положень міждерж. договорів. 2. Період намагань договірного врегулювання відносин та вирішення міжнар.-правовими засобами їхніх осн. проблем (1997—2004). Для цього періоду характерними рисами є: а) зменшення конфліктності двостор. взаємодії і укладення у трав. 1997 заг. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство; б) консервування угодами щодо Чорномор. флоту (ЧФ) 1997 проблеми розміщення ЧФ РФ на терит. України, брак договірних механізмів регламентації відносин щодо флоту; в) зумовлені контрпродуктивною позицією рос. сторони труднощі у делімітації і демаркації укр.-рос. кордону; г) послідовна відмова РФ від запровадження реально діючої *зони вільної торгівлі*, реалізована шляхом договірного закріплення вилучень та обмежень; д) невдалі спроби реалізації політично вмотивованого проекту Єдиного екон. простору, який суперечив *Конституції України* і договірним нормам міжнар. права; е) системні проблеми у двостор. відносинах, демонстрація інцидентом стосовно о-ва Тузла готовності РФ до порушення основополож. норм міждерж. договорів щодо терит. цілісності і непорушності кордонів, потенціалу можливої агресії проти України. 3. Період прояву невідповідності двостор. міжнар.-правових інструментів потребам у відносинах 2 д-в (2005—10). Цьому пе-

ріоду притаманні: а) системна криза міждерж. стосунків, зумовлена європ. курсом України та протидією РФ; б) пов'язане з цим застосує. РФ щодо України протиправних засобів — «торговельних війн», «газових війн», орг-ції провокацій на Крим. п-ві та ін. дій як засобів «приборкання» України; в) відмова сторін від міжнар.-правового програмування двостор. відносин, переважання безсистемного, ситуативного розв'язання проблем; г) брак прогресу у вирішенні проблем делімітації і демаркації кордонів та ін. ключових проблем двостор. відносин; д) неефект. використання сторонами інституц. механізмів регулювання двостор. співробітництва. 4. Період намагань «модернізувати» міжнар.-правову договірну основу відносин (2010—13). Цьому періоду властиві такі ознаки: а) декларування повернення до «стратегічного партнерства», заг. активізація співпраці і міжнар.-правової взаємодії на всіх рівнях; б) ініціювання РФ укладення договорів щодо об'єднувальних проектів у стратег. сферах економіки України; в) нерівноправність правовідносин і поступки з боку України у ключових питаннях, створення т. з. Харків. угодою 2010 безпосередньої загрози нац. безпеці; г) зростання напруженості у взаєминах на тлі нездатності врегулювати, шляхом внесення змін до відп. угод, проблеми постачання газу; д) зумовлений підготовкою до підписання Україною та ЄС Угоди про асоціацію перехід РФ до жорсткого екон. тиску на порушення основополож. норм міждерж. договорів. 5. Порушення агрес. війною РФ проти України осн. принципів міжнар. права (з лют. 2014).

З. здійснив міжнар.-правову кваліфікацію конфлікту між РФ та Україною 2014—15 і визначив, що дії РФ у Криму та частині Луганської і Донецької обл. не відповідають жодній з вимог правомірності застосує. д-вами сили без рішення РБ ООН (за концепціями *гуманітарної інтервенції*, права на превент. самооборону (див. *Право на самооборону*) та застосує. сили для захисту власних гр-н за кордоном у порядку самооборони) і являють собою воен. *агресію* проти України в розумінні норм резол. ГА ООН «Визначення агресії» від 14.12.1974 і Рим. статуту *Міжнародного кримінального*

суду. З. переконливо показав невідповідність подій у Криму в лют.-квіт. 2014 нормам міжнар. права стосовно самовизначення народів і визначив, що РФ проведено військ. операцію з *анексії* частини терит. України. Дії РФ щодо частини Донецької і Луганської обл., на думку З., є протиправною *окупацією воєнною*. З. показав, що рос. агресія проти України 2014—15 супроводжується грубими, системат., мас. порушеннями осн. прав і свобод людини. З. послідовно відстоював позицію, що за нормами міжнар. права РФ як д-ва відповідальна за порушення прав людини її органами влади, посад. особами, армією та спецслужбами у Криму, Донецькій та Луганській обл., а також незаконними збройн. формуваннями, і наголошує на порушенні з боку РФ як міжнар. договорів у сфері захисту прав людини, так і обов'язків д-ви-окупанта за *міжнародним гуманітарним правом*. З огляду на це З. робить висновок, що РФ упродовж 2013—15 грубо порушує усі обов'язки, передбачені принципами добросовісного виконання міжнародни зобов'язань, мир. розв'язання міжнар. спорів, суверен. рівності і невтручання у внутр. справи д-в і, відповідно, права України.

Осн. праці: «Доктрина «правового реалізму» и формирование международно-правовой теории в скандинавских странах» (1984); «Україна—Угорщина: міст до наступного тисячоліття» (2001); «Депутатська недоторканність: сучасна парламентська та судова практика» (2004, у співавт.); «Історія міжнародного права» (2008, у співавт. з А.І. Дмитрієвим, Ю.А. Дмитрієвою); «Міжнародне право навколишнього середовища» (2010, у співавт. з М.О. *Медведевою*); «Международное информационное право. Учеб. пособие. Т. 1» (2012, у співавт. з А.В. Пазюком); «Політичні протиріччя і здобутки в українсько-російських відносинах в економічній сфері 2005—2010 рр. та їх вплив на міжнародно-правову основу співробітництва двох держав» (2013); «Генеза міжнародної правосуб'єктності України» (2014); «Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської

ЗАКЛЮЧНИЙ АКТ НАРАДИ З БЕЗПЕКИ І СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ 1975

Федерації (1991—2014)» (2014); «Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права» (2015); «Анексія Криму — міжнародний злочин» (2015). 3. співавт. відомих вітчизн. підручників з міжнар. права, виданих за ред. В.Г. Буткевича: «Міжнародне право: Основи теорії» (2002) та «Міжнародне право: Основні галузі» (2004). Слід також відзначити роботу 3. як упорядника (разом з В.А. Коротким) 2-томного збірника наук. праць «Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира» (2004), що містить перевид. праць вітчизн. юристів-міжнародників, які працювали в Ун-ті Св. Володимира в дорев. період, — В.А. Незабитовського, М.К. Ренненкампа, Р.І. Базінера, О.О. Ейхельмана, П.М. Богасвського, О.О. Жиліна.

К.О. Савчук

ЗАКЛЮЧНИЙ АКТ НАРАДИ З БЕЗПЕКИ І СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ 1975

(Гельсінський акт) — міжнар. політ. документ, підписаний 01.08.1975 у м. Гельсінкі (Фінляндія) главами д-в і урядів 33 європ. д-в, а також США і Канади; засвідчив поч. багатостор. процесу роззброєння, розрядки міжнар. напруженості, розвитку міжнар. співробітництва в Європі, у т. ч. у сфері прав людини. У Закл. акті закріплено домовленості з широкого кола як заг., так і конкр. питань міжнар. співробітництва. Складається з преамбули і 5 розділів, що стосуються: питань безпеки у Європі, співробітництва у сфері економіки, науки і техніки та навкол. середовища, питань безпеки і співробітництва у Середземномор'ї, співробітництва в гуманіт. та ін. сферах і наст. кроків після Наради.

Гол. структур. елементом цього Акта є Декларація принципів взаємовідносин між д-вами-учасницями. Вони погодилися керуватися у своїх взаємовідносинах такими осн. принципами, як: суверенна рівність і поважання прав, пов'язаних із суверенітетом; незастосув. сили чи погрози силою; непорушність кордонів; терит. цілісність д-в; мирне врегулювання спорів; поважання

прав людини та осн. свобод, у т. ч. свободи думки, совісті, релігії, переконань; рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею; співробітництво між д-вами; сумлінне виконання зобов'язань за міжнар. правом. Принципи, що містяться в Акті, розглядаються доктриною як осн. *принципи міжнародного права* з оновленим змістом. Велике значення для зміцнення миру та безпеки в Європі мають зафіксовані в цьому Акті домовленості про заходи зміцнення довіри між д-вами. Йдеться, зокрема, про згоду д-в — учасниць Наради: повідомляти д-ви про здійснювані ними військ. навчання; запрошувати д-ви-учасниці надсилати своїх спостерігачів для присутності на цих військ. навчаннях; повідомляти д-ви-учасниці про значні передислокації своїх військ; сприяти обміну за запрошеннями між військ. персоналом, зокрема візитам військ. делегацій.

Д-ви визнали за необхідне спрямувати свої зусилля на зменшення військ. протистояння і сприяння роззброєнню, щоб доповнити політ. розрядку і зміцнити безпеку в Європі. Процес роззброєння і зміцнення безпеки не повинен обмежуватися Європою, а має поширюватися на ін. регіони світу, зокрема на Середземномор'я з його політ. та ін. особливостями.

У цьому Акті передбачено також заходи щодо розвитку взаємовигідного співробітництва в галузях економіки й торгівлі, науки і техніки, охорони навкол. середовища. Дано, зокрема, рекомендації орг-ціям, підприємствам та фірмам д-в-учасниць у разі комерц. спорів вдаватися до послуг арбітражу «на основі взаємоприйнятного регламенту» і з урахуванням чинних міжуряд. та ін. угод у цій сфері. Йдеться також про необхідність розширення співробітництва в таких гуманіт. галузях, як контакти між людьми, туризм, спорт, культура тощо. Окремо виділено питання про інформ. співробітництво. Д-ви погодилися сприяти співпраці у сфері інформації на основі коротко- і довгострок. угод, створити умови для вільного і широкого розповсюдження усіх форм інформації та обміну інформацією з ін. д-вами тощо.

В останньому розділі зафіксовано волю д-в-учасниць продовжити багатостор. процес, започаткований Народою, шляхом:

а) обміну інформацією про виконання положень цього Акта і завдань, визначених Народою; б) орг-ції з цією метою зустрічей між представниками д-в — учасниць Народи.

Одне з досягнень Гельсин. акта полягає в тому, що сторони зафіксували в ньому політ. і терит. підсумки *Другої світової війни*. Однак цей Акт не є міжнар.-правовим, тому формально його положення не є юрид. обов'язковими для виконання д-вами, що його підписали. Проте документів такого характеру д-ви дотримуються в силу міжнар.-правового звичаю (див. *Звичай міжнародно-правовий*), оскільки вони взяли на себе не юрид., а політ. зобов'язання. Отже, цей документ підлягає виконанню відповідно до *добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принципу*, згідно зі *Статутом ООН*.

Передбачену цим Актом довгострок. програму процесу розрядки і співробітництва в Європі позитивно сприйняло Європ. Співтовариство. Народа з безпеки і співробітництва в Європі 1975 набула характеру постійно діючої організац. структури, що забезпечує виконання Закл. акта. У 1995 її було перейменовано на *Організацію з безпеки і співробітництва в Європі* (ОБСЄ). Гельсин. акт продовжує чинити позит. вплив на характер відносин між д-вами на Європ. континенті.

Літ.: *Во имя мира, безопасности и сотрудничества. К итогам совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Хельсинки 30 июля — 1 августа 1975 г.* М., 1975; *Итоговый документ Венской встречи представителей государств — участников СБСЕ.* М., 1989; *От Хельсинки до Будапешта: история СБСЕ/ОБСЕ в документах* (1973—1994). М., 1997; *Загорский А.В.* Хельсинкский процесс. М., 2005.

О.І. Мельничук

ЗАКОН № 10 КОНТРОЛЬНОЇ РАДИ В НІМЕЧЧИНІ 1945 — правовий акт про покарання осіб, винних у скоєнні *воєнних злочинів, злочинів проти миру та злочинів проти людяності*, прийнятий 20.12.1945 Контрольною радою в Німеччині (далі — Закон № 10).

Контрольна рада (КР) у Німеччині — спільний орган СРСР, США, Великої Британії та Франції, засн. ними згідно з угодами від 14.11.1944 та 01.05.1945 для здійснення верховної влади в Німеччині в період виконання нею вимог беззастережної ка-

пітуляції. Перед КР було також поставлено завдання координації дій 4 д-в з усіх питань, які стосуються Німеччини, відповідно до рішень *Берлінської (Потсдамської) конференції* 1945. Одним із цих питань, що зумовили прийняття цього Закону, була необхідність «привести в дію умови Московської декларації про відповідальність гітлерівців за вчинювані ними звірства від 30.10.1943, Лондон. угоди про суд. переслідування і покарання головних воєнних злочинців европ. країн «осі» 1945 (див. *Лондонська угода 1945*) та Статуту, прийнятого відповідно до неї, і створити в Німеччині єдину юридичну основу для переслідування воєнних злочинців та інших подібних правопорушників, крім тих, справи яких розглядаються Міжнародним воєнним трибуналом» (преамбула Закону).

Закон № 10 відіграв важливу роль у створенні правової основи для процесів, які мали відбутися в окупованих зонах Німеччини для покарання осіб, винних у скоєнні воєн. злочинів, злочинів проти миру та злочинів проти людяності. «Через цей Закон союзницька Контрольна рада прийняла і розвинула модель Нюрнберзького процесу. Метою цього Закону було забезпечення єдності юридичної основи наступних процесів, які мали відбутися в чотирьох окупованих зонах» (Г. Верле). Так, подібно до Статуту Міжнар. воєн. трибуналу (МВТ) 1945 (див. *Нюрнберзький процес*), у ст. II Закону № 10 визнавалися злочином: а) злочини проти миру: ініціювання вторгнень в ін. країни та агрес. війни на порушення міжнар. законів і договорів, що включають планування, підготовку, розв'язання або ведення агрес. війни чи війни на порушення міжнар. договорів, угод або запевнень чи участь у спільному плані або змові, спрямованих на здійснення будь-якої з вищевикладених дій, але не обмежуються виключно цими діями; б) воєн. злочини: звірства або правопорушення стосовно осіб чи майна, що являють собою порушення *законів і звичаїв війни*, у т. ч. вбивства, мордування або переміщення для рабської праці чи для ін. цілей цив. населення оку-

**ЗАКОН № 10 КОНТРАЛЬНОЇ РАДИ
В НІМЕЧЧИНІ 1945**

пованої терит.; убивства чи мордування *військовополонених* або осіб, що перебувають на морі; убивства заручників; пограбування сусп. чи приват. власності; безглузде руйнування міст, селищ і сіл; розорення, не виправдане *воєнною необхідністю*, та ін. злочини, не обмежені виключно цими діями; с) злочини проти людяності: звірства або правопорушення, у т. ч. вбивства, винищення, поневолення, заслання, ув'язнення, катування, згвалтування чи ін. жорстокості, вчинені стосовно цив. населення до або під час війни, або переслідування з політ., рас. чи реліг. мотивів незалежно від того, були ці дії порушенням внутр. права країни, де їх було вчинено, чи ні, та ін. діяння, не обмежені виключно цими; d) членство у будь-якій злочинній групі або орг-ції з числа визнаних злочинними МВТ (п. 1).

У п. 2 ст. II Закону № 10 було визначено суб'єкт. склад зазначених у п. 1 злочинів, згідно з яким будь-яка особа незалежно від її гр-нства чи посад. становища, в рамках якого вона діяла, вважається такою, що вчинила злочин у значенні п. 1 цієї статті, якщо вона: а) була осн. виконавцем; б) сприяла вчиненню будь-якого такого злочину, віддавала наказ або була пособником при його вчиненні; с) брала участь у його скоєнні з мовчазної згоди; d) була пов'язана з планом чи починаннями, пов'язаними з його вчиненням; е) була членом будь-якої орг-ції чи групи, пов'язаної зі скоєнням будь-якого з таких злочинів; f) у зв'язку з п. 1а (злочини проти миру), якщо вона обіймала високе посад. становище політ., громад. або військ. характеру (в т. ч. у ген. штабі) у Німеччині або в одній з д-в, що були її союзницями, воювали на її боці чи надавали їй сприяння, або обіймала високе посад. становище у фін., пром. чи екон. сфері будь-якої з таких країн.

У п. 3 ст. II Закону № 10 встановлено види покарань, що мали застосуватися до осіб, визнаних винними в будь-якому вищезазначеному злочині. Таке покарання могло полягати в одному або кількох заходах: а) смертна кара; б) ув'язнення на довічний

строк або на ін. строк, пов'язане чи не пов'язане з тяжкою працею; с) штраф або ув'язнення, пов'язане чи не пов'язане з тяжкою працею, призначене замість штрафу; d) конфіскація майна; е) *реституція* недобросовісно набутого майна; f) позбавлення деяких або всіх громадян. прав.

У Законі № 10 спеціально зазначалося, що посад. становище будь-якої особи, зокрема як глави д-ви або відповід. чиновника уряд. відомства, не звільняє її від відповідальності за вининення злочину і не є підставою для пом'якшення покарання. Більш того, той факт, що особа діяла за розпорядженням уряду або з наказу начальника, не звільняє її від відповідальності за скоєння злочину, але може розглядатися як довід для пом'якшення покарання (п. 4 ст. II). У цілях будь-якого процесу кримін. переслідування за злочини, вказані в цьому Законі, обвинувачений не має права на переваги у зв'язку із закінченням строку давності щодо періоду з 30.01.1933 по 01.07.1945. Так само імунітет, помилування або амністія, даровані нацист. режимом, не можуть бути перешкодою для проведення суд. процесу або призначення покарання (п. 5 ст. II). У Законі № 10 наведено удосконалене визначення злочинів проти людяності, яке не містить вимоги щодо необхідності зв'язку з воєн. злочинами або зі злочинами проти миру, передбаченої в Статуті МВТ.

Закон № 10 застосовувався в численних нац. суд. процесах, у т. з. «наступних Нюрнберзьких процесах», проведених, зокрема, воєн. трибуналами США до середини 1949. Відбулося 12 таких процесів, що стосувалися певних груп осіб. Серед підсудних були чільні представники мед. та юрид. професій, військові, економісти, промисловці, держ. службовці високого рангу та високопоставлені члени нацист. партії. Зокрема, до цих процесів належать: т. з. процес медиків; процес стосовно генерал-фельдмаршала військ.-повітр. сил Німеччини Ерхарда Мільха за участь у програмі озброєнь; процес стосовно Освальда Поля та ін. членів Гол. екон. та адм. департаменту СС (SS-WVHA), до якого входили адміністрації концтрац. таборів; процес стосовно промисловців — членів концерну «Флік»; процес стосовно пром. групи I.G. Farben; процес у зв'язку із захопленням заручників;

процес стосовно членів Гол. управління з питань раси та поселень СС (SS-RuSHA); процес стосовно промисловця Альфреда Круппа та ін.; процес стосовно нацист. спец. каральних загонів (Einsatzgruppen); т. з. міністерський процес проти високопоставлених чиновників Третього рейху; процес стосовно вищих офіцерів вермахту (Oberkommando). Винесені вироки і нині впливають на міжнародне кримінальне право в плані тлумачення воєн. злочинів, злочинів проти миру та злочинів проти людяності. Для розвитку міжнар. кримін. права велике значення мали також рішення Верх. суду в брит. окупац. зоні, винесені в період з 1948 по 1950. Закон № 10 застосовувався також нім. судами, коли союзницькі сили в рад., франц. та брит. окупац. зонах надали їм юрисдикцію згідно зі ст. III Закону.

Закон № 10 розглядається в доктрині та практиці як окупац. право, положення якого в частині, що містить матер. норми міжнар. кримін. права, визнаються вираженням звичаєвого права (Г. Верле). Це підтверджується, зокрема, рішеннями *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії* (МКТЮ) у справі Тадича (Апел. палата) від 15.07.1999 (п. 288 та ін.) та у справі Фурунджия від 10.12.1998 (п. 190 та ін.). Цей Закон і практика його застосув. є складовою *Нюрнберзького права*, яке у своєму подальшому розвитку знайшло втілення в *Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949* і особливо в *IV Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949* та *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)*. Це питання відповідальності особи за воєн. злочини та злочини проти людяності, що були конкретизовані в зазначених конвенц. актах, а також питання відповідальності за злочини проти миру, визначені, як і склади названих вище злочинів, у Статуті МВТ (Нюрнберзький трибунал) і Законі № 10, які й сьогодні залишаються важливими джерелами міжнар. кримін. права. На думку МКТЮ, МВТ і Закон № 10 є «догвірними положеннями, які стоять біля самих витоків звичаєво-правового процесу». Як зазначено в резол. ГА ООН № 95 від 11.12.1946, Ген. Асамблея «підтверджує

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ... ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ» 2006

принципи міжнародного права, визнані Статутом Нюрнберзького трибуналу і втілені в рішенні цього Трибуналу».

Літ.: *Дипломатический словарь*. Т. II. М., 1985; *Верле Г.* Принципы международного уголовного права. Одесса, М., 2011.

В.Н. Денисов

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ» 2006 — нормат.-правовий акт, який визначає порядок виконання рішень *Європейського суду з прав людини*, застосув. положень *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* і практики Суду в укр. судочинстві та адм. практиці. Закон прийнято *Верховною Радою України* 23.02.2006, складається з 5 глав і 19 статей.

Наведено визначення терміна «рішення»: а) остаточне рішення Суду у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції; б) остаточне рішення Суду щодо справедл. *сатисфакції* у справах проти України; в) рішення Суду щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення Суду про схвалення умов одностор. декларації у справі проти України. Виконання рішення передбачає виплату стягувачеві відшкодування, вжиття дод. заходів індивід. характеру, вжиття заходів заг. характеру. Відшкодуванням є: сума справедл. сатисфакції; сума грошової виплати на користь стягувача, визначена в рішенні Суду про дружнє врегулювання справи або у рішенні Суду про схвалення умов одностор. декларації (ст. 1). Порядок виконання рішень передбачено цим Законом, Законом України «Про виконавче провадження» 1999, ін. нормат.-правовими актами (ст. 2).

Протягом 10 днів від дня отримання повідомлення Суду про набуття рішенням статусу остаточного орган представництва — *Міністерство юстиції України* — надсилає стягувачеві повідомлення з роз'ясненням його права подати до держ. викон. служби заяву про виплату відшкодування; до держ. викон. служби — ориг. текст і переклад ре-

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ЗАСАДИ ВНУТРІШНЬОЇ І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ» 2010

золют. частини рішення. Держ. викон. служба протягом 10 днів має відкрити викон. провадження (ч. 1 ст. 7). Виплата відшкодування має бути здійснена у 3-місячний строк з моменту набуття рішенням Суду статусу остаточного або у строк, передбачений у рішенні. У разі порушення цього терміну на суму відшкодування нараховується пеня відповідно до рішення (ст. 8).

Дод. заходами індивід. характеру є: а) відновлення, наскільки це можливо, попереднього юрид. стану стягувача; б) вжиття ін. заходів, передбачених у рішенні. Відновлення попереднього стану стягувача здійснюється шляхом: а) повтор. розгляду справи судом, у т. ч. відновлення провадження у справі; б) повтор. розгляду справи адм. органом (ст. 10).

Упродовж 10 днів з дня одержання повідомлення про набуття рішенням Суду статусу остаточного орган представництва повідомляє: 1) стягувача про його право порушити провадження про перегляд справи, про його право на відновлення провадження відповідно до чинного зак-ва; 2) органи, які є відповід. за виконання передбачених у рішенні дод. заходів індивід. характеру, про зміст, порядок і строки виконання цих заходів; до повідомлення додається переклад рішення, автентичність якого засвідчується органом представництва. Орган представництва здійснює контроль за виконанням відп. органами таких заходів (ст. 11).

Заходами заг. характеру є: а) внесення змін до чинного зак-ва і практики його застосування; б) внесення змін до адм. практики; в) забезпечення юрид. експертизи законопроектів; г) забезпечення профес. підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Суду прокурорів, адвокатів, працівників правоохорон. органів, працівників імміграц. служб, ін. категорій працівників, профес. діяльність яких пов'язана із правозастосуванням та триманням людей в умовах позбавлення волі; д) ін. заходи, які визначаються д-вою відповідачем відповідно до рішення Суду з метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, припинення спричинених цими недоліками порушень Кон-

венції та забезпечення максим. відшкодування наслідків цих порушень (ст. 13).

Повноваження органу представництва щодо вжиття заходів заг. характеру передбачають подання пропозицій до: 1) *Кабінету Міністрів України* щодо внесення змін до чинного зак-ва, адм. практики, для врахування під час підготовки законопроектів, щодо забезпечення профес. підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Суду; 2) Верховного Суду України щодо приведення суд. практики у відповідність з вимогами Конвенції; 3) Апарату ВР України для врахування під час підготовки законопроектів (ст. 14).

Орган представництва здійснює: юрид. експертизу всіх законопроектів і підзаконних нормат. актів, на які поширено вимоги щодо держ. реєстрації, на відповідність Конвенції і готує спец. висновок; забезпечує пост. перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Суду, передусім у сфері кримін. провадження, діяльності правоохорон. органів, позбавлення волі (ч. 1, 3 ст. 19).

Визначено обов'язок укр. судів застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права (ст. 17). З метою посилання на текст Конвенції суди використовують її офіц. переклад укр. мовою. За відсутності офіц. перекладу рішення Суду, виявлення мовних розбіжностей між перекладом та ориг. текстом укр. суд користується ориг. текстом (ч. 1, 3, 4 ст. 18).

Е.В. Шишкіна

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ДИПЛОМАТИЧНУ СЛУЖБУ» — див. *Дипломатична служба України*.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ЗАСАДИ ВНУТРІШНЬОЇ І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ» 2010 (далі — Закон) — нормат.-правовий акт, у якому визначено засади внутр. і зовн. політики, принципи та пріоритети держ. політики у відп. сферах. Закон, прийнятий *Верховною Радою України* 01.07.2010, скасував Постанову ВР України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 02.07.1993, що слугувала концепт.-правовою основою зовн. політики д-ви.

**ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ЗАСАДИ ВНУТРІШНЬОЇ
І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ» 2010**

Відповідно до Закону, внутр. політика України ґрунтується на таких принципах: пріоритетність захисту нац. інтересів; верховенство права, забезпечення реалізації прав і свобод людини і гр-на, повага до гідності кожної особи; рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері екон. діяльності; здійснення держ. влади на засадах її поділу на законод., викон. та суд.; відкритість і прозорість процесів підготовки та прийняття рішень органами держ. влади та органами місц. самоврядування; забезпечення сталого розвитку економіки на ринк. засадах та її соц. спрямованості; забезпечення балансу загальнодерж., регіон. та місц. інтересів; свобода, соц. справедливість і творча самореалізація, участь гр-н в управлінні держ. і сусп. справами; соц. партнерство та громадян. солідарність.

Зовн. політика України ґрунтується на таких принципах: суверен. рівність д-в; утримання від погрози силою або її застосування проти терит. цілісності чи політ. незалежності будь-якої іноз. д-ви; повага до терит. цілісності іноз. д-в та непорушності держ. кордонів; вирішення міжнар. спорів мир. засобами; повага до прав людини та її основополож. свобод; невтручання у внутр. справи д-в; взаємовигідне співробітництво між д-вами; сумлінне виконання взятих на себе міжнар. зобов'язань; пріоритет загальновизнаних норм і принципів міжнар. права перед нормами і принципами нац. права; застосування збройн. сил України лише у випадках актів збройної *агресії* проти України, будь-яких ін. збройн. зазіхань на її терит. цілісність і недоторканність держ. кордонів, боротьби з *міжнародним тероризмом* та *піратством* або в ін. випадках, передбачених міжнар. договорами України, згода на обов'язковість яких надана ВР України; застосування міжнар. санкцій, контрзаходів та заходів дипл. захисту відповідно до *міжнародного права* у випадках міжнар. протиправних діянь, які завдають шкоди Україні, її гр-нам та юрид. особам; своєчасність і адекватність заходів захисту нац. інтересів реальним і потенц. загрозам Україні, її гр-нам та юрид. особам.

У ст. 3—10 Закону визначено осн. засади внутр. політики у сфері розбудови державності, розвитку місц. самоврядування та

стимулювання розвитку регіонів, формування ін-тів громадян. сусп-ва, нац. безпеки і оборони, екон. та соц. сферах, в екол. сфері та сфері техногенної безпеки, а також у гуманіт. сфері.

У тексті ст. 11 Закону в ред. від 01.07.2010 було встановлено позаблоковий статус України і зазначено, що вона здійснює відкрити зовн. політику, прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окр. д-в. Стратег. визначалися 2 вектори: розбудова і поглиблення в усіх сферах добросусідських партнер. відносин з РФ та забезпечення євроінтеграції України. Однак модель позаблоковості виявилася не спроможною убезпечити Україну від зовн. агресії й тиску. Перебування у буферній зоні між потужними системами колект. оборони стало серйозним викликом для нац. безпеки України. Розгортання РФ *агресії* проти України, *анексія* Автономної Республіки Крим, ведення «гібридної війни» та військ. втручання у схід. регіонах України зумовили необхідність пошуку більш дієвих гарантій незалежності, суверенітету, безпеки і терит. цілісності України. Відтак відмова від позаблокового статусу України стала необхідною передумовою для створення нових ефект. механізмів захисту незалежності, суверенітету і терит. цілісності д-ви та реалізації зовнішньополіт. стратегії, спрямованої на набуття членства в *Європейському Союзі* (далі — ЄС). Відповіддю на вказані виклики стало прийняття ВР України ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості» від 23.12.2014, що набув чинності 01.01.2015. У ст. 11 Закону в ред. від 01.01.2015 визначено засади зовн. політики України, що як європ. д-ва здійснює відкрити зовн. політику і прагне рівноправного взаємовигідного співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, виходячи насамперед з необхідності гарантування безпеки, суверенітету та захисту її терит. цілісності. Осн. засадами зовн. політики є: забезпечення нац. інтересів і безпеки України шляхом

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ЗАСАДИ ВНУТРІШНЬОЇ І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ» 2010

підтримання мир. і взаємовигідного співробітництва з членами *міжнародного співтовариства* за загально визнаними принципами і нормами міжнар. права; забезпечення дипл. та ін. засобами і методами, передбаченими міжнар. правом, захисту суверенітету, терит. цілісності та непорушності держ. кордонів України, її політ., екон., енергет. та ін. інтересів; використання міжнар. потенціалу для утвердження і розвитку України як суверенної, незалежної, демокр., соц. та правової д-ви, її сталого екон. розвитку; створення сприятл. зовнішньополіт. умов для розвитку укр. нації, її екон. потенціалу, істор. свідомості, нац. гідності українців, а також етн., культ., мовної, реліг. самобутності гр-н України усіх національностей; утвердження провідного місця України у системі міжнар. відносин, зміцнення міжнар. авторитету д-ви; сприяння міжнар. миру і безпеці у світі, участь у всеосяжному політ. діалозі для підвищення взаємної довіри д-в, подолання традиц. і нових загроз безпеці; поглиблення співпраці з *Організацією Північноатлантичного договору* (далі — НАТО) з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій Орг-ції; підтримка зміцнення ролі міжнар. права у міжнар. відносинах, забезпечення дотримання та виконання чинних, вироблення нових принципів і норм міжнар. права; запобігання конфліктам у регіонах, що межують з Україною, та врегулювання наявних конфліктів; забезпечення захисту прав та інтересів гр-н і юрид. осіб України за кордоном; створення сприятл. умов для задоволення нац.-культ. і мовних потреб українців, які проживають за межами України, підтримання з ними сталих зв'язків; забезпечення інтеграції України в європ. політ., екон., правовий простір з метою набуття членства в ЄС; підтримка розвитку торг.-екон., наук.-тех. та інвестиц. співробітництва України з іноз. д-вами на засадах взаємної вигоди; забезпечення з метою повноцінного екон. розвитку, підвищення добробуту народу, інтеграції економіки України у світ. екон. систему; розширення міжнар.

співробітництва з метою залучення іноз. інвестицій, новітніх технологій та управлін. досвіду в нац. економіку в інтересах її реформування, модернізації та інновац. розвитку; підтримка інтеграції України у світ. інформ. простір.

Новітні виклики нац. безпеці та закріплення курсу на відновлення поглибленого співробітництва з НАТО, що передбачає можливість набуття Україною членства у цій Орг-ції, зумовили необхідність розроблення і прийняття нової Стратегії національної безпеки України, введеної в дію Указом *Президента України* № 287/2015 від 26.05.2015, а також Воєнної доктрини України, затвердженої Указом *Президента України* № 555/2015 від 24.09.2015. Осн. цілями зазначених документів є мінімізація загроз держ. суверенітету та створення умов для відновлення терит. цілісності України у межах її міжнародно визнаного держ. кордону, утвердження прав і свобод людини і гр-на, забезпечення нової якості екон., соц. і гуманіт. розвитку, забезпечення інтеграції України до ЄС та формування умов для вступу в НАТО.

Визначення та реалізація засад внутр. і зовн. політики здійснюються на основі тісної взаємодії та координації зусиль ВР України, Президента України, *Кабінету Міністрів України*, мін-в, ін. центр. і місц. органів викон. влади у цьому напрямі. Визначені Законом засади внутр. і зовн. політики мають враховуватися під час розроблення проектів законод. та ін. нормат.-правових актів.

ВР України визначає і впроваджує засади внутр. і зовн. політики через внесення у разі потреби змін до Закону, законод. регулювання відносин, спрямоване на впровадження засад внутр. і зовн. політики у відп. сферах, здійснення кадрової політики в межах, визначених *Конституцією України*, здійснення парламент. контролю. Президент України реалізує свої повноваження у цій сфері через звернення зі щорічними й позачерг. посланнями до ВР України про внутр. і зовн. становище України, в яких пропонується визначення, коригування засад внутр. і зовн. політики з урахуванням внутр. і зовн. становища України, здійснення керівництва зовнішньополіт. діяльністю д-ви, керівництва у сферах нац. безпеки і

оборони д-ви, реалізацію права законод. ініціативи, зокрема щодо внесення змін до Закону, застосув. права вето щодо прийнятих ВР України законів, у т. ч. на підставі їх невідповідності визначеним цим Законом засадам внутр. і зовн. політики, здійснення кадрової політики в межах, визначених Конституцією України, видання на виконання Конституції і законів України указів та розпоряджень. Рада нац. безпеки і оборони України (далі — РНБО) розглядає на своїх засіданнях стратег. питання забезпечення нац. безпеки і оборони, здійснює координацію та контроль за діяльністю центр. і місц. органів викон. влади у сферах нац. безпеки і оборони. КМ України забезпечує здійснення внутр. і зовн. політики д-ви, спрямованої на реалізацію засад такої політики, забезпечує розроблення з метою реалізації цих засад у відп. сфері проектів законів та ін. нормат.-правових актів, проведення експертизи таких проектів на відповідність засадам, визначеним Законом, здійснює координацію роботи мін-в, ін. центр. органів викон. влади та спрямування її на забезпечення реалізації засад внутр. і зовн. політики у відп. сферах сусп. і держ. життя, здійснює кадрову політику в межах, визначених Конституцією та законами України, реалізує право законод. ініціативи та видає в межах своєї компетенції постанови і розпорядження. Центр. та місц. органи викон. влади, ін. держ. органи беруть участь у межах своєї компетенції у формуванні та реалізації внутр. і зовн. політики у відп. сфері, розробляють у межах наданих повноважень проекти законів та ін. нормат.-правових актів, спрямованих на реалізацію засад внутр. і зовн. політики, здійснюють кадрову політику в межах, визначених законом. Органи місц. самоврядування вирішують у межах Конституції і законів України питання місц. значення у відп. сферах внутр. політики та у сфері зовнішньоекон. діяльності. У реалізації засад внутр. і зовн. політики беруть також участь політ. партії, громад. орг-ції у порядку, передбаченому законом.

Контроль за дотриманням засад внутр. і зовн. політики здійснюється ВР України, Президентом України, РНБО, КМ України, ін. органами держ. влади у ме-

жах їх повноважень, визначених Конституцією і законами України.

О.І. Давиденко

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ УКРАЇНИ» 2004 — осн. нормат. акт, який визначає порядок укладення, виконання та припинення дії міжнар. договорів України з метою належного забезпечення нац. інтересів, здійснення цілей, завдань і принципів зовн. політики України, закріплених у *Конституції України* 1996 (далі — Закон 2004).

Був прийнятий *Верховною Радою України* IV скликання 29.06.2004 і набув чинності 03.08.2004 з моменту опубл. його в офіц. виданні «Голос України». Останні зміни до Закону 2004 було внесено 05.06.2014, і з 20.07.2014 діє його оновлена ред. Документ складається з преамбули, 7 розд. (заг. положення; укладення міжнар. договорів України; дотримання і виконання міжнар. договорів України; оприлюднення, реєстрація та зберігання текстів міжнар. договорів України; припинення та зупинення дії міжнар. договорів України; контроль за виконанням цього Закону та міжнар. договорів України; прикінцеві положення) та 28 статей.

Закон 2004 став 3-м основополож. актом про *договори міжнародні* в історії незалеж. України, скасувавши чинність попередніх 2 законів. Першим таким актом був Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України», прийнятий ВР України 10.12.1991, який набув чинності 22.01.1992 і втратив її 03.08.2004 (далі — Закон 1992). Цей Закон, що складався всього з 2 абзаців, уперше визначив основополож. принципи застосув. міжнар. договірних норм у внутр. зак-ві України. У ньому, зокрема, вказувалося, що «укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства». У такий спосіб у праві України затверджувався принцип пріоритетності міжнар. договірних зобов'язань, тобто фак-

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ УКРАЇНИ» 2004

тично законодавець обрав підхід визнання примату міжнар. права над внутр. (див. *Співвідношення міжнародного і внутрішнього права*). Крім того, Закон 1992 наділяв міжнар. договори статусом нац. законів. Це давало можливість застосовувати норми ратифік. міжнар. договорів у порядку, встановленому для застосув. нац. зак-ва. По суті це означало необхідність для нац. судів України дотримуватися норм ратифік. міжнар. договорів. Слід зазначити, що такий підхід щодо дії міжнар. договорів у внутр. правопорядку України у подальшому знайшов підтвердження при прийнятті Конституції України в 1996 (ч. 1 ст. 9).

Проте Закон 1992, хоча і встановив зв'язок між системою міжнар. права та системою внутр. права України, але не врегулював цілу низку ін. важливих питань, насамперед про порядок укладання, виконання та денонсації міжнародних договорів України. Це, власне, зумовило прийняття спец. Закону України «Про міжнародні договори України», ухваленого ВР України 22.12.1993, що набув чинності 10.03.1994 і втратив її зі вступом у силу Закону 2004 (далі — Закон 1994).

Закон 1994, враховуючи сучас. практику д-в, встановив 3 види міжнар. договорів залежно від їх підписантів. Так, визначалися договори, згода на обов'язковість яких надається від ім. України, Уряду України, а також мін-в та ін. центр. органів держ. викон. влади. При цьому детально врегулювалося, які саме питання належать до кожної з 3 названих категорій. Так, від ім. України мали укладатися такі міжнар. договори: політ., терит., мирні, щодо прав і свобод людини, про гр-нство, про участь України в міждерж. союзах та ін. міждерж. орг-ціях, системах колект. безпеки, про військ. допомогу тощо. Залежно від виду договору визначалися й особи, уповноважені приймати рішення про проведення переговорів з укладання договору та його підписання. Так, договори, які укладаються від ім. України, міг підписувати лише *Президент України*. У Законі було визначено і процедуру *ратифікації*, яку було удосконалено з прийняттям Конституції Укра-

їни, в результаті чого на підставі рішення *Конституційного Суду України* від 12.07.2000 в цю частину Закону 1994 було внесено зміни. Зокрема, було визначено, що ратифікація міжнар. договорів України здійснюється ВР України шляхом ухвалення спец. закону про ратифікацію, який підписується Головою ВР України. Заг. нагляд за виконанням міжнар. договорів покладался на *Міністерство закордонних справ України*. Також крім важливих аспектів укладання, виконання, денонсації міжнар. договорів Законом урегулювалися й ін. питання, зокрема опубл., реєстрації та зберігання (див. *Реєстрація і публікація міжнародних договорів*).

Однак з динамічним розвитком практики України у сфері укладання, виконання та припинення дії міжнар. договорів Закон 1994 перестав виступати адекват. юрид. інструментом для оптим. врегулювання цих питань. Тому з урахуванням нових тенденцій у праві України, з метою уникнення недоліків Закону 1994 та внесення низки уточнень і доповнень на його основі було підготовлено новий Закон 2004, який скасував дію попередніх 2 законів.

Закон 2004 чітко визначив власну сферу застосув., окресливши її міжнар. договорами України, які регулюються нормами міжнар. права і укладені відповідно до Конституції України. У Законі 2004 дано пояснення значної кількості термінів, зокрема таких як міжнар. договір України, укладення міжнар. договору, повноваження, підписання, ратифікація, заява, застереження, міжнар. орг-ція, сторона, *депозитарій*, припинення дії, зупинення дії та ін.

Так само, як і в Законі 1994, у Законі 2004 визначаються 3 види міжнар. договорів, згода на обов'язковість яких дається від ім. України, Уряду України, мін-в та ін. центр. органів викон. влади. Однак у новому законі було розширено й уточнено положення, які визначали віднесення того чи ін. міжнар. договору до певного виду залежно від предмета його регулювання. Так, передбачається, що від ім. України укладаються міжнар. договори: а) політ., мирні, терит. й такі, що стосуються держ. кордонів, розмежування *виключної економічної зони і континентального шельфу України*; б) що стосуються прав, свобод та обов'яз-

ків людини і гр-на; в) про участь України в міждерж. союзах та ін. міждерж. об'єднаннях, системах колект. безпеки; г) про військ. допомогу та направлення підрозділів Збройних сил України до ін. д-в чи допуску підрозділів збройн. сил іноз. д-в на терит. України, умови їх тимчас. перебування, у т. ч. терміни виведення, фін.-екон., екол. та ін. наслідки і компенсації; г) про використання терит. та природ. ресурсів України; д) яким за згодою сторін надається міждерж. характер.

Від ім. Уряду України укладаються міжнар. договори України з екон., торг., наук.-тех., гуманіт. та ін. питань, віднесених до компетенції *Кабінету Міністрів України*.

Міжвідомчими є міжнар. договори України з питань, що належать до повноважень мін-в, ін. центр. органів викон. влади та держ. колегіальних органів. Це положення Закону 2004 (ч. 4 ст. 3) стосовно міжвідомчих міжнар. договорів з 05.06.2014 було змінено і подано у новій ред.

Однією з особливостей Закону 2004 є те, що він детально регламентує процес укладення договорів, починаючи з перших стадій, а саме, надання пропозицій щодо його укладення. Пропозиції стосовно укладення міжнар. договорів від ім. України та Уряду України подаються МЗС України відповідно Президенту України або КМУ. Ін. центр. органи викон. влади, а також Верх. Суд, Нац. банк, Ген. прокуратура подають пропозиції разом з МЗС. Обласні держ. адміністрації подають пропозиції через МЗС, а також ін. центр. орган викон. влади, до компетенції якого належать питання, що пропонуються для врегулювання міжнар. договором. У Законі 2004 до порядку здійснення пропозицій висуваються певні вимоги. Так, у ч. 2 ст. 4 встановлено перелік документів, які необхідно подати разом з пропозицією про укладання договору. Зокрема, потрібно обґрунтувати доцільність укладення договору, визначити імовірні політ., правові, соц.-екон., фін., гуманіт. та ін. наслідки його укладання, а також подати проект договору укр. мовою та довідку про його погодження зацікавленими органами держ. влади. Крім того, перед поданням пропозицій передбачається проведення *Міністерством юстиції України* правової експертизи щодо відповідності

проекту міжнар. договору Конституції та законам України.

Закон 2004 детально регламентує порядок прийняття рішення про проведення *переговорів міжнародних* і про *підписання міжнародного договору*. Як заг. правило, такі рішення відносно міжнар. договорів, що укладаються від ім. України, приймає Президент України, від ім. Уряду України — КМУ. Щодо міжвідомчих договорів, то це питання визначається КМУ. Слід додати, що ведення переговорів щодо підготовки тексту міжнар. договору, його прийняття, встановл. його автентичності (див. *Автентичний текст міжнародного договору*) або підписання здійснюється лише уповноваженими на те особами. Президент України, Прем'єр-міністр України і Міністр закорд. справ України мають право вести переговори і підписувати міжнар. договори без спец. повноважень.

Закон 2004 визначає засоби надання згоди на *обов'язковість міжнародного договору* для України. Це положення відтворює практично всі засоби, які згадуються у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969*: підписання міжнар. договору, ратифікацію, *затвердження міжнародного договору*, *прийняття міжнародного договору* та *приєднання до міжнародного договору*. Хоча прямо не згадується такий засіб, як *обмін нотами*, проте це не означає, що він не визнається. У цілому Закон 2004 дозволяє вираження згоди на обов'язковість договору будь-яким ін. шляхом, про який домовилися сторони.

У *доктрині* міжнар. права ратифікація вважається найвищою і найбільш авторитет. формою вираження д-вою згоди на обов'язковість договору. З огляду на це очевидним є те, що Закон 2004 приділив згаданому питанню особл. увагу, передбачивши, що ратифікація міжнар. договорів України здійснюється шляхом прийняття окр. закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнар. договору.

Закон 2004 встановлює детальний перелік категорій договорів, які підлягають ратифікації (ч. 2 ст. 9). До 1-ї категорії за-

**ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО МІЖНАРОДНІ
ДОГОВОРИ УКРАЇНИ» 2004**

конодавець відніс політ. договори, зокрема з питань дружби, взаємної допомоги та співробітництва, а також про *нейтралітет*. До неї належать і терит. договори, у т. ч. щодо держ. кордонів, розмежування морських просторів (виключної екон. зони та континент. шельфу). Це відповідає вельми поширеній практиці д-в, для яких терит. питання мають особл. значення. До цієї категорії політ. договорів належать і мирні договори (п. а ч. 2 ст. 9). До 2-ї категорії Закон 2004 відносить договори, предметом яких є права, свободи та обов'язки людини і гр-на (п. б). 3-тя категорія охоплює договори з екон. питань, передусім договори про екон. і наук.-тех. співробітництво, договори з заг. фін. питань, з питань надання Україною позик і екон. допомоги іноз. д-вам та міжнар. орг-ціям, а також договори, що стосуються одержання Україною від іноз. д-в і міжнар. фін. орг-цій позик, не передбачених Держ. бюджетом України (п. в). До 4-ї категорії договорів, які підлягають обов'язковій ратифікації, належать договори, що регулюють питання участі України у міждерж. союзах та ін. міждерж. об'єднаннях. До неї відносять і договори про участь України в системах колект. безпеки (п. г). Такі договори зазвичай мають особл. значення для д-ви і можуть передбачати необхідність ратифікації устан. актів міжнар. орг-цій. 5-та категорія присвячена військ. сфері і охоплює міжнар. договори про військ. допомогу та направлення підрозділів Збройних сил України до ін. д-в чи допуск підрозділів збройн. сил іноз. д-в на терит. України, про умови тимчас. перебування в Україні іноз. військ. формувань (п. г). 6-та категорія договорів, які підлягають ратифікації, стосується питань передання істор. і культ. цінностей укр. народу, а також об'єктів права держ. власності України (п. д). До 7-ї категорії належать договори, виконання яких зумовлює зміну чинних або прийняття нових законів України (п. е). Тобто в цьому випадку йдеться про договори, виконання яких потребує внесення змін у внутр. зак-во. У переважній практиці д-в такого роду договори зав-

жди підлягають ратифікації. Остання, 8-ма категорія стосується всіх ін. міжнар. договорів, ратифікація яких передбачена міжнар. договором або законом України (п. є ч. 2 ст. 9). Пропозиції щодо ратифікації міжнар. договору подаються МЗС України протягом 6 міс. з дня його підписання: стосовно міжнар. договорів, які укладаються від ім. д-ви, — Президентові України; стосовно міжнар. договорів, які укладаються від ім. Уряду України, — КМУ. Президент України та КМУ ухвалюють рішення про внесення на розгляд ВР України у порядку законод. ініціативи проекту закону про ратифікацію міжнар. договору. Якщо на ратифікацію подається міжнар. договір, виконання якого потребує ухвалення нових або внесення змін до чинних законів України, проекти відп. законів подаються на розгляд ВР України разом з проектом закону про ратифікацію і ухвалюються одночасно. Закон 2004 передбачає можливість висловлення *заяв та застережень до міжнародних договорів*. Вони можуть здійснюватися під час підписання, ратифікації, затвердження, прийняття міжнар. договору або приєднання до нього (ст. 10). За відсутності ін. домовленостей МЗС України здійснює обмін *ратифікаційними грамотами* і передає такі грамоти на зберігання депозитаріям.

Порядок вираження згоди на обов'язковість міжнар. договору шляхом затвердження регулюється ст. 12 Закону 2004. У цьому положенні зазначається, що затвердженню підлягають міжнар. договори, які не потребують ратифікації, якщо такі договори передбачають вимогу щодо їх затвердження або встановлюють ін. правила, ніж ті, що містяться в актах Президента України або КМУ. Так, затвердження міжнар. договорів здійснюється указом Президента України щодо тих договорів, які укладаються від ім. України, а також тих, що укладаються від ім. Уряду України, якщо в них встановлюються ін. правила, ніж ті, що містяться в актах Президента. Відповідно, КМУ здійснює у формі постанови затвердження міжнар. договорів України, які укладаються від ім. Уряду України, а також міжвідомчих договорів, якщо вони встановлюють ін. правила, ніж ті, що містяться в актах КМУ. Затвердження решти міжвідомчих договорів здійснюється в порядку, встановленому КМУ.

Рішення про приєднання України до міжнар. договорів або про їх прийняття ухвалюється: а) щодо договорів, які потребують ратифікації, — у формі закону України про приєднання до міжнар. договору або закону України про ухвалення міжнар. договору; б) щодо міжнар. договорів, які укладаються від ім. України і не потребують ратифікації, — у формі указу Президента України; в) щодо міжнар. договорів, які укладаються від ім. Уряду України і не потребують ратифікації, — у формі постанови КМУ. Рішення про приєднання України до міжвідомчих договорів або про їх ухвалення приймається в порядку, встановленому КМУ.

Закон 2004 приділяє окр. увагу питанню дотримання та виконання міжнар. договорів. У ньому підтверджується заг. норма міжнар. права, що договори підлягають сумлінному дотриманню. У міжнар. праві це положення втілюється у принципі *pacta sunt servanda* (ст. 26 Віден. конвенції 1969). Згідно з принципом сумлінного дотримання міжнар. договорів, Україна виступає за те, щоб й ін. сторони міжнар. договорів України неухильно виконували свої зобов'язання за цими договорами. Заг. нагляд за виконанням міжнар. договорів, у т. ч. й ін. їх сторонами, здійснює МЗС України. У разі невиконання, неналежного виконання або порушення зобов'язань України за міжнар. договорами МЗС України інформує чи вносить пропозиції Президенту України або КМУ про вжиття необхідних заходів відповідно до норм міжнар. права. У разі суттєвого порушення міжнар. договору України ін. його сторонами, якщо виконання договору може зашкодити нац. інтересам України та в ін. випадках, передбачених міжнар. правом, дію такого договору може бути припинено або зупинено у встановленому цим Законом порядку.

У Законі 2004 передбачається, що чинні міжнар. договори України, згода на обов'язковість яких надана ВР України, стають частиною нац. зак-ва і застосовуються в порядку, передбаченому для норм нац. зак-ва. Якщо міжнар. договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено ін. правила, ніж передбачені у відп. акті зак-ва України, застосовуються правила міжнар. договору.

Закон 2004 детально регулює питання оприлюднення, реєстрації та зберігання міжнар. договорів (розд. IV). Передбачено, що чинні міжнар. договори України публікуються укр. мовою в «Зібранні діючих міжнародних договорів України», а також в ін. офіц. друк. виданнях України. Офіц. переклад *багатосторонніх міжнародних договорів* України укр. мовою здійснює МЗС України. У Секретаріаті ООН міжнар. договори України реєструються за поданням МЗС України. Чинні міжнар. договори України також вносять до Єдиного держ. реєстру нормат. актів. На МЗС покладаються функції депозитарію багатостор. міжнар. договорів, якщо це передбачено такими договорами.

У питанні припинення та зупинення дії міжнар. договорів Закон 2004 нічого не говорить про можливі причини такого кроку, залишаючи це питання на вирішення заг. міжнар. права. Проте він детально регламентує порядок проведення такої процедури. Так, встановлено, що припинення та зупинення дії міжнар. договору України здійснюється: а) щодо договору, згода на обов'язковість якого надана ВР України, — у формі закону України; б) щодо міжнар. договорів, які укладено від ім. України і які не потребували надання згоди на їх обов'язковість ВР України, та міжнар. договорів, які укладено від ім. Уряду України, затверджених Президентом України, — у формі указу Президента України; в) щодо міжнар. договорів, які укладено від ім. Уряду України і які не потребували надання згоди на їх обов'язковість ВР України або затвердження Президентом України, а також щодо міжвідомчих договорів, затверджених КМУ, — у формі постанови КМУ.

Слід зазначити, що законодав. акти про міжнар. договори були ухвалені більшістю д-в, які виникли після розпаду СРСР (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, РФ, Таджикистан, Узбекистан та ін.). Це було, очевидно, зумовлено істор. досвідом, адже в СРСР діяв Закон «Про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів» 1978. У цих нових законах було

ЗАМКНУТЕ ЧИ НАПІВЗАМКНУТЕ МОРЕ

враховано як рад. практику, так і сучас. розвиток договірних відносин. Попри низку спільних ознак, зміст законів про міжнар. договори у згаданих д-вах містить відмінності. Зокрема, це стосується питань визначення суб'єктів договірної ініціативи, змісту пропозицій про укладення міжнар. договорів, їх форми тощо. Загалом Закон 2004 можна розглядати як досить прогрес. законод. акт, який встановлює чіткий механізм взаємодії нац. зак-ва і міжнар. права.

Літ.: Денисов В.Н. Закон України «Про міжнародні договори» 2004 // Енциклопедія історії України. Т. 3. / Редкол.: В.А. Смолій та ін. К., 2005; Денисов В.Н., Мельник А.Я. Розвиток правових засад та механізмів верховенства міжнародного права у внутрішньому праві України // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В.Н. Денисова. К., 2006; Закон України «Про міжнародні договори України» 2004 р. // ВВРУ, 2004, № 50.

С.О. Мельник

ЗАКОНІ І ЗВІЧАЙ ВІЙНИ — див. *Гаазьке право, Женевське право, Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I), Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II).*

ЗАМКНУТЕ ЧИ НАПІВЗАМКНУТЕ МОРЕ — затока, басейн чи море, оточене 2 або кількома д-вами, що сполучається з ін. морем чи океаном через вузький прохід; морська акваторія, що складається повністю або переважно з *територіальних морів* і *виключних економічних зон* 2 чи кількох *прибережних держав*.

У міжнародному морському праві питання про З. чи н. м. виникло в контексті заг. проблеми розвитку регіон. співробітництва д-в щодо дослідження та використання ресурсів Світ. океану. Особл. правовий статус З. чи н. м. обговорювався на Женев. конф. з морського права 1958. Зокрема, УРСР і Румунія внесли пропозицію, яка передбачала встановл. для деяких морів «особливого судноплавного режиму» на підставі

істор. обставин чи міжнар. угод. Ця формула не дістала належної підтримки на Конф., тому положення про З. чи н. м. не увійшли до Женев. конвенції про відкрите море 1958 (див. *Женевські конвенції з морського права 1958*). Причини звернення д-в до концепції З. чи н. м. мали подвійний характер. З одного боку, це об'єкт. потреба прибереж. д-в певного регіону у плідному співробітництві, а з ін. — намагання деяких із них використати статус З. чи н. м. для отримання права контролю за всією морською діяльністю в них. Упродовж роботи III Конф. ООН з морського права окр. д-ви (Іран, Лівія, Туреччина та ін.) висували пропозиції, прийняття яких призвело б до суттєвого обмеження прав *третіх держав* у З. чи н. м. Поряд з необхідністю включення до нової конвенції з морського права заг. засад регіон. співробітництва у сфері морської діяльності, а також прав і обов'язків д-в, що омиваються З. чи н. м., пропонувалося наділити такі д-ви особл. правами щодо користування просторами і ресурсами таких морів. Так, представник Лівії зазначав, що ресурси напівзамкннутих морів є «надбанням прибережних держав, а Середземне море, як напівзамкнуте, має бути морем миру, вільним від будь-яких іноземних флотів, що створюють загрозу безпеці прибережних держав». Пропозиція Туреччини передбачала застосув. заг. конвенц. положень з режиму терит. моря і виключної екон. зони в З. чи н. м. відповідно до «принципів справедливості». Однак спроби обмежити права третіх д-в у З. чи н. м. зустріли рішучий опір на III Конф. ООН з морського права. Згідно з *Конвенцією ООН з морського права 1982* (ч. IX «Замкнуті чи напівзамкнуті моря»), д-ви, що омиваються З. чи н. м., мають співробітничати одна з одною щодо реалізації своїх прав і виконання обов'язків (ст. 123). У зв'язку з цим вони безпосередньо або через відп. регіон. міжнар. орг-цію прагнуть координувати: 1) управління живими ресурсами моря, їх збереження, розвідку та експлуатацію; 2) здійснення своїх прав і обов'язків щодо захисту і збереження морського середовища; 3) політику проведення наук. досліджень та здійснювати там, де це доцільно, спільні програми наук. досліджень. Ці д-ви мають також запрошувати, коли це необхідно, ін. заінтересовані

д-ви чи міжнар. орг-ції до запровадження відп. положень Конвенції ООН 1982. Суть ст. 123 полягає в утвердженні принципу співробітництва в окреслених у ній сферах. Формула співробітництва і координації має реалізовуватися прибереж. д-вами З. чи н. м. шляхом укладання дво- і багатостор. угод, спільного проведення наук. досліджень, участі в діяльності регіон. орг-цій, що функціонують у межах акваторії З. чи н. м., тощо.

Положення Конвенції ООН 1982 щодо таких морів не можуть слугувати підставою для будь-яких обмежень прав третіх д-в і не допускають змін заг. норм міжнар. морського права шляхом укладання регіон. угод. У свою чергу, конвенц. класифікація морських просторів повністю відповідає таким морям, за нею до З. чи н. м. належать р-ни *внутрішніх вод*, виключних екон. зон і *континентального шельфу* прибереж. д-в, а до деяких З. чи н. м. — і р-ни *відкритого моря*. Встановл. певних універс. правил щодо З. чи н. м. може обумовлюватися ін. конвенціями заг. характеру. Зокрема, *Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973* (МАРПОЛ-73/78) передбачає кілька «особливих районів» з більш суворим охоронним режимом, ніж в ін. частинах Світ. океану. Це насамперед такі З. чи н. м.: Середземне море, Балтійське море, Червоне море, *Чорне море*, Перська затока, Аденська затока.

З огляду на універсальність конвенц. положень про З. чи н. м., причорноморські д-ви (Болгарія, Грузія, РФ, Румунія, Туреччина, Україна) прийняли *Конвенцію про захист Чорного моря від забруднення 1992* (далі — Бухарест. конвенція 1992), Протокол про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря 2002 до Бухарест. конвенції 1992, Протокол про співробітництво в боротьбі із забрудненням Чорного моря нафтою та ін. шкідл. речовинами внаслідок надзвичайних ситуацій та ін. домовленості. Для реалізації положень Бухарест. конвенції 1992 її учасники створили Комісію із захисту морського середовища Чорного моря від забруднення (штаб-квартира Комісії та її секретаріат перебувають у Стамбулі).

Літ.: *Высоцкий А.Ф.* Морской регионализм. К., 1986; *Высоцкий А.Ф., Цемко В.П.* Черноморско-Азовский бассейн (правовые вопросы использова-

ния пространств и ресурсов) / Отв. ред. Ю.С. Шемшученко. К., 1991; *Замкнутые и полузамкнутые моря // Мировой океан и международное право.* М., 1988; *Churchill R.R., Lowe A.V.* The Law of the Sea. Manchester, 1999.

І.В. Дмитриченко

ЗАП'ЯЛЮВАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ЗАБОРОНА ВИКОРИСТАННЯ І ОБМЕЖЕННЯ

— див. *Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, 1980.*

ЗАРУЧНИКІВ ЗАХОПЛЕННЯ — діяння, що кваліфікується міжнар. правом як конвенц. злочин (злочин міжнар. характеру або транснац. злочин) або, у разі його вчинення у зв'язку зі збройн. конфліктом, як *воєнний злочин*.

Міжнар. конвенція про боротьбу із захопленням заручників, прийнята ГА ООН у 1979 (резол. 34/146) (далі — Конвенція 1979), визначає цей злочин як захоплення або утримання ін. особи й погрози вбити, завдати ушкоджень або продовжувати утримувати ін. особу (заручника) для того, щоб примусити третю сторону, а саме д-ву, міжнар. міжуряд. орг-цію, будь-яку фіз. чи юрид. особу або групу осіб, здійснити чи утриматися від здійснення будь-якого акту як прямої або опосередкованої умови для звільнення заручника (п. 1 ст. 1 Конвенції). Конвенція 1979 застосовується лише до тих злочинів взяття заручників, які мають іноз. елемент, і не застосовується у випадках, коли злочин вчинено в межах однієї д-ви, коли заручник і передбачуваний злочинець є гр-нами цієї д-ви і передбачуваний злочинець перебуває на терит. цієї д-ви (ст. 13). Конвенція також не застосовується до захоплення заручників, що вчинене під час збройн. конфлікту міжнар. характеру і, відповідно, є воєн. злочином (ст. 12). Серед обов'язків д-в — учасниць цієї Конвенції — криміналізація захоплення заручників у нац. зак-ві (ст. 2), вжиття дій для звільнення або полегшення становища за-

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ДО МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

ручника (ст. 3), співробітництво правоохорон. органів з метою запобігання цьому злочину (ст. 4), вжиття заходів для встановл. своєї юрисдикції за терит. принципом, принципами гр-нства правопорушника або жертви (принцип «активної національності» та «пасивної національності» відповідно), захисним принципом (якщо злочин спрямовано на те, щоб примусити цю д-ву до певної поведінки) тощо, а також якщо передбачуваний злочинець, стосовно якого зазначені вище підстави для юрисдикції відсутні у зак-ві тієї чи ін. д-ви, опиниться на її терит. (ст. 5), затримання злочинця та застосув. щодо нього принципу *aut dedere aut judicare*, тобто видати д-ві, яка має юрисдикцію щодо цього конкр. злочину, або самост. здійснювати кримін. переслідування (п. 1 ст. 6, ст. 8—10), інформування ін. заінтересованих д-в та міжнар. орг-цій про затримання передбачуваного злочинця (п. 2—6 ст. 6, ст. 7), надання взаємної допомоги у кримін.-процес. питаннях (ст. 11). РБ ООН у низці своїх резол., починаючи з резол. 579 від 18.12.1985, кваліфікує акти захоплення заручників як прояви тероризму.

У Кримін. кодексі України 2001 відп. склади злочинів містяться у ст. 147 («Захоплення заручників») та ст. 349 («Захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника»).

За умов збройн. конфліктів взяття заручників кваліфікується як серйозне порушення (*grave breach*) (ст. 147 IV *Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949*) і, відповідно, є воен. злочином. Оскільки взяття заручників прямо заборонене ст. 3, спільною для 4 *Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949*, Рим. статут *Міжнародного кримінального суду* (МКС) розглядає його як воен. злочин не тільки в умовах збройн. конфліктів міжнар. характеру (ст. 8(2)(а)(viii)), а й в умовах збройн. конфліктів неміжнар. характеру (ст. 8(2)(с)(iii)). «Елементи злочинів» МКС щодо взяття заручників складено під впливом визначення зі ст. 1 Конвенції 1979, проте з урахуванням специфіки збройн.

конфліктів. Зокрема, склад воен. злочину захоплення заручників має місце, якщо: 1) виконавець злочину захопив, затримав або в ін. спосіб узяв у заручники 1 чи кілька осіб; 2) виконавець злочину погрожував убити, завдати каліцтва або продовжувати затримувати таку особу або таких осіб; 3) виконавець мав умисел змусити будь-яку д-ву, міжнар. орг-цію, фіз. або юрид. особу чи групу осіб вчинити дії або утриматися від вчинення дій як явну або імпліцитну умову гарантування безпеки або звільнення такої особи чи таких осіб; 4) така особа або такі особи перебували під захистом 1 або кількох Женев. конвенцій 1949 (для збройн. конфліктів міжнар. характеру) або така особа чи особи або припинили брати участь у воен. діях, або були цив. особами, членами мед. чи духов. персоналу, які не брали безпосередньої участі у воен. діях (для збройн. конфліктів неміжнар. характеру).

Взяття заручників як воен. злочин було в центрі уваги у т. з. «Процесі щодо заручників» (офіц. назва «США проти Вільгельма Ліста та інших») 1947—48 — одному з 12 «наступних Нюрнберзьких процесів», що проводилися амер. воен. трибуналами щодо нім. воен. злочинців у Нюрнберзі після *Другої світової війни*. У практиці *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії* тлумачення складу взяття заручників як воен. злочину міститься у рішеннях 1995 у справі Тихомира Блашкіча та у справі Даріо Кордича і Маріо Черкеза.

Літ.: *Abad Castelos M. La toma de rehenes como manifestación del terrorismo y el derecho internacional. Madrid, 1997; Dörmann K. Elements of War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court. Sources and Commentary. Cambridge, 2004.*

М.М. Гнатівський

ЗАСЛІПЛЮВАЛЬНОЇ ЛАЗЕРНОЇ ЗБРОЇ ЗАБОРОНА ВИКОРИСТАННЯ І ОБМЕЖЕННЯ — див. *Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, 1980.*

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ДО МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ (англ. *reservation*) — одностор. заява д-ви чи міжнар. орг-ції, що має змінити або припинити юрид. дію окр. поло-

жень міжнар. договору стосовно автора такої заяви.

3. до м. д. можуть мати різні назви і здійснюватися на будь-якому етапі укладання та вираження згоди на обов'язковість міжнародного договору: під час підписання, ратифікації, затвердження, прийняття, приєднання, а також при повідомленні про правонаступництво (див. *Підписання міжнародного договору, Затвердження міжнародного договору, Прийняття міжнародного договору, Приєднання до міжнародного договору, правонаступництво держав*). Ін-т застережень є порівняно новим явищем у міжнар. праві, що застосовується лише до багатосторонніх міжнародних договорів. Вважають, що одними з ранніх прикладів застережень були заяви Франції під час ратифікації Брюссельського Ген. акта 1890 про заборону рабства, які стосувалися положень щодо огляду суден. Низку застережень було висловлено і до *Гаазьких конвенцій про закони і звичай війни 1899 і 1907*.

Ін-т 3. до м. д. було кодифіковано і суттєво розвинуто у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969* (далі — Віден. конвенція 1969). Крім Конвенції правову основу зазначеного міжнар.-правового ін-ту також становлять *Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986*, а також *Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978*. Усі 3 конвенції застосовують єдині методи щодо регулювання правового режиму 3. до м. д.

У Віден. конвенції 1969 зазначеній темі присвячено окр. розділ (ст. 19—23), а також ст. 2(1)(d), яка містить визначення 3. до м. д. Під час прийняття цих положень питання 3. до м. д. стали предметом особливо гострих дискусій, оскільки вважалося, що ухвалені формулювання щодо проблематики застережень радше являють собою прогрес. розвиток, аніж відображують кодифікацію звичаєвих норм міжнар. права (див. *Звичай міжнародно-правовий*).

Віден. конвенція 1969 підтвердила основоположне право д-в заявляти 3. до м. д. (ст. 19). Закріплення згаданого положення надавало можливість стати учасниками договору тим д-вам, для яких окр. його положення були неприйнятними. Такий підхід

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ДО МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

сприяв збільшенню кола учасників договору, розширюючи його застосування.

Разом з тим Віден. конвенція 1969 встановила певні обмеження права д-в здійснювати 3. до м. д. Так, не дозволяються застереження, які: заборонені самим договором (ст. 19(a)); не входять до розряду дозволених ним (ст. 19(b)); несумісні з об'єктом та цілями договору (ст. 19(c)). Договір може забороняти будь-які застереження або їх окр. категорії. Напр., *Всесвітньою конвенцією про авторське право 1952* (переглянута 1971) (ст. 20) не допускаються жодні застереження. З ін. боку, *Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (ст. 57) забороняє робити застереження «загального характеру», а Конвенція про права дитини 1989 (ст. 51) — застереження, несумісні з її цілями і завданнями (див. *Дитини права*).

Суттєвим нововведенням Віден. конвенції 1969 стало закріплення можливості д-в здійснювати 3. до м. д. у разі, якщо договір не містить жодних положень про порядок їх формулювання. Однак це можливо лише за умови, що такі застереження не суперечать об'єкту і цілям договору (ст. 19(c)). Це положення значною мірою ґрунтувалося на Консульт. висновку МС ООН «Застереження до Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» 1951. І все ж таки визначення критеріїв сумісності застереження з об'єктом та цілями договору залишається одним зі спірних аспектів правового режиму 3. до м. д.

Важливим прогрес. положенням Віден. конвенції 1969 стала норма про те, що для чинності застереження, дозволеного самим міжнар. договором, не потрібне його прийняття ін. договірними сторонами (ст. 20). Згадане положення кардинально змінило попереднє правило, згідно з яким вимагалася одностайна згода щодо 3. до м. д. з боку всіх учасників договору.

Разом з тим, Віден. конвенцією 1969 передбачено певні винятки з цього положення. Перший із них стосується обмежених багатостор. договорів, участь у яких залежить від згоди всіх д-в-учасниць. Якщо з

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ДО МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

об'єкта і цілей такого договору впливає, що його застосув. в цілому між усіма учасниками є істотною умовою для згоди кожної договірної д-ви на обов'язковість цього договору, застереження має бути схвалено всіма його сторонами (ст. 20(2)). Ін. виняток стосується договорів — устан. актів міжнар. орг-цій. Застереження до такого роду договорів потребують згоди компетент. органу міжнар. орг-ції (ст. 20(3)). Останнє положення стало об'єктом дискусій під час Віден. дипл. конф. 1969, оскільки воно суттєво обмежувало право д-в заявляти застереження до такого роду договорів. Це, зокрема, стало причиною того, що Українська РСР, приєднуючись у 1986 до Віден. конвенції 1969, зробила застереження до цього положення. УРСР заявила, що не вважає себе зобов'язаною цим положенням, оскільки воно суперечить міжнар. практиці. Згадане застереження залишається чинним і для незалежної України.

В ін. випадках, коли застереження не допускаються договором, необхідною умовою його чинності є прийняття договірними д-вами. Ця вимога була дещо послаблена Віден. конвенцією 1969. Так, достатньою є згода лише 1 договірної д-ви для того, щоб д-ва — автор застереження стала учасницею договору (ст. 20(4)(с)). Більше того, коли застереження прямо не передбачається договором або у разі обмежених багатостор. договорів Віден. конвенція 1969 допускає прийняття застережень у мовчазній формі. Зокрема, згідно зі ст. 20(5), відсутність заперечень щодо застереження протягом року має розцінюватися як його прийняття.

З. до м. д. може змінювати дію всього договору або його окр. положень між автором застереження та ін. учасниками договору. Так, д-ва, яка робить заперечення проти З. до м. д., може заявити, що договір діє за винятком положення, до якого зроблено застереження, або договір не діятиме в цілому між цією д-вою і д-вою — автором З. до м. д. (ст. 20(4)(b)). Якщо ін. договірна д-ва прийняла З. до м. д., такий договір діятиме між нею і д-вою — автором застере-

ження, за винятком відп. положення, до якого таке застереження було зроблено. При цьому З. до м. д. не змінює положень договору у відносинах ін. договірних сторін між собою (ст. 21(2)). Д-ва, яка зробила застереження, може в будь-який час в одностор. порядку його відкликати. З. до м. д., заперечення проти застереження, а також їх зняття потрібно оформлювати у письм. формі.

Попри прийняття Віден. конвенції 1969, ін-т З. до м. д. продовжує залишатися однією з найбільш суперечливих матерій *права міжнародних договорів*. Конвенцією 1969 було закріплено лише найбільш заг. норми, що стали результатом компромісу. Водночас низка аспектів залишилися суперечливими або поза рамками регулювання. З огляду на невизначеність питання, *Комісія міжнародного права ООН* у 1993 вирішила продовжити роботу над кодифікацією теми «Застереження до міжнародних договорів». У 1994 доповідачем було обрано франц. проф. А. Пелле, який підготував 14 доповідей (станом на 2009). У рамках кодифікац. роботи Комісія зосередила свою увагу на визначенні чинних застережень та правових наслідків нечинних застережень відповідно до концепції «відповідності об'єкту і цілям договору». Комісія також розглянула низку питань, пов'язаних з формулюванням та зняттям як З. до м. д., так і заперечень до них. Було досліджено й можливість здійснення застережень до двостор. договорів. Окр. увагу було приділено т. з. тлумачним заявам, про які не згадується у Віден. конвенції 1969. Зокрема, розглядаються такі аспекти, як процедура прийняття згаданих заяв, зміна, зняття, встановл. різних видів реакції на них (схвалення, незгода, *мовчання*, перекваліфікація тощо). Також Комісія досліджує спец. правові режими щодо прийняття застережень до окр. видів договорів, зокрема у сфері прав людини. При цьому Комісія наголошує, що її робота жодним чином не змінює положень, закладених у Конвенціях 1969, 1978 та 1986. За результатами кодифікац. діяльності у сфері З. до м. д. планується підготовка «Керівних положень».

Ін-т З. до м. д. слід відрізнити від ін-ту одностор. заяв (декларацій) до міжнар. договору, які д-ва може проголошувати на

різних стадіях укладання або вираження згоди на обов'язковість договору. За допомогою таких заяв д-ва може уточнювати зміст розуміння нею того чи ін. положення договору, давати політ. оцінку договору або його окр. статтям. На відміну від 3. до м. д. одностор. заяви не змінюють юрид. чинність договору або його окр. положень щодо д-ви-автора і не накладають зобов'язання на ін. договірні сторони. Отже, подібні заяви можуть здійснюватися навіть тоді, коли 3. до м. д. заборонені. Напр., до *Конвенції ООН з морського права 1982*, яка не допускає застережень, було зроблено понад 50 одностор. заяв. Разом з тим, міжнар. право не допускає приховування 3. до м. д. під виглядом таких заяв.

Літ.: *Ruda J.M.* Reservations to Treaties // RdC, 1975, v. 146; *Horn F.* Reservations and Interpretative Declarations to Multilateral Treaties. Amsterdam, 1988; *Villiger M.* Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Leiden, 2009. *Талалаев А.Н.* Венская конвенция о праве международных договоров. Комментарий. М., 1997; *Третий доклад А. Пелле об оговорках к международным договорам.* UN Doc. A/CN.4/491 and Add. 1—6.

С.О. Мельник

ЗАСТОСУВАННЯ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ ТА ПОКАРАННЯ ЗА НЬОГО 1996—2007 — справи МС ООН, що стосуються звинувачень д-в кол. Югославії у порушенні *Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948* (далі — Конвенція 1948) під час збройн. конфлікту на цій терит. У цій справі було прийнято ряд рішень: 1. Боснія і Герцеговина проти Югославії, Рішення щодо юрисдикції від 11.07.1996 // Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Preliminary Objections Judgment, ICJR 1996; 2. Боснія і Герцеговина проти Югославії, Рішення щодо юрисдикції від 03.02.2003 // Application for Revision of the Judgment of 11 July 1996 in the case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Preliminary Objections Judgment, ICJR 2003; 3. Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії, Рішення від 26.02.2007 // Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Judgment, ICJR 2007.

ЗАСТОСУВАННЯ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ ... 1996—2007

Крім того, МС ООН прийняв рішення за схожою позовною заявою Хорватії проти Сербії — Рішення щодо юрисдикції від 18.11.2008 // Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Preliminary Objections Judgment, ICJR 2008 та Рішення по суті справи від 03.02.2015 // Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Judgment, ICJR 2015.

20.03.1993 Боснія і Герцеговина в самий розпал громадян. війни практично на всій терит. кол. Югославії порушила справу проти Союз. Респ. Югославія (далі — Югославія). У своїй заяві Боснія і Герцеговина, посилаючись на ст. 9 Конвенції 1948 та перелічивши ряд подій у Боснії і Герцеговині з квіт. 1992 по берез. 1993, які, на її думку, були актами *геноциду* за визначенням Конвенції, заявила, що ці дії вчинялися кол. членами Югосл. нар. армії (ЮНА) та серб. військ. і напіввійськ. силами під кер., за наказом і за допомогою Югославії, отже, за міжнар. правом Югославія несе повну відповідальність за їхні дії.

Одночасно було заявлено вимогу про встановл. тимчас. заходів захисту на підставі ст. 73 Правил МС ООН. 08.04. 1993 у своїй Постанові Суд визначив попередні заходи, згідно з якими Югославія повинна негайно, відповідно до своїх зобов'язань за Конвенцією 1948, вжити всіх необхідних заходів, що є в її розпорядженні, для запобігання вчиненню злочину геноциду; уряд Югославії має забезпечити, щоб будь-які військ., напіввійськ. або нерегулярні збройні підрозділи, що перебувають у його розпорядженні або отримують його підтримку, а також будь-які орг-ції чи приват. особи, що перебувають під його контролем, управлінням або впливом, не вчиняли акти геноциду, прямі та публ. заклики до вчинення геноциду і не були співучасниками вчинення геноциду як проти мусульм. населення Боснії і Герцеговини, так і проти будь-якої ін. нац., етн., рас. або реліг. групи.

Через кілька місяців Боснія і Герцеговина подала нове прохання щодо признання дод. тимчас. заходів. 13.09.1993 у Пос-

ЗАСТОСУВАННЯ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ ... 1996–2007

танові з цієї справи на прохання Боснії і Герцеговини Суд підтверив заходи, визначені Постановою від 08.04.1993, наголосивши, що небезпечна ситуація вимагає не визначення дод. заходів, а негайного ефект. здійснення попередніх тимчас. заходів.

У 1995 Югославія висунула низку попередніх заперечень, що стосуються юрисдикції та прийнятності заяви. 11.07.1996 МС ООН прийняв рішення щодо попередніх заперечень Югославії відносно юрисдикції Суду, повністю відхиливши їх і постановивши, що він володіє юрисдикцією розглядати цю справу.

У період між поч. і завершенням процесу в цій справі обидві д-ви зазнали докорінних змін за своєю суттю. У листоп. 1995 було укладено *Дейтонські мирні угоди 1995*, що повністю змінили державність Боснії і Герцеговини, перетворивши її на союзу д-ву, до складу якої увійшли Мусульмано-Хорватська Федерація та Респ. Сербська. У 2003 Союз. Респ. Югославія було перетворено на д-ву «Сербія і Чорногорія», яка після виходу у 2006 з її складу Чорногорії має назву «Республіка Сербія». Ці події мали кардинальний вплив на стратегію і тактику д-в у Суді.

01.11.2000 Югославія набула членства в ООН як нова д-ва і в квіт. 2001 ініціювала поч. нового процесу з перегляду рішення МС ООН від 11.07.1996. Югославія заявила, що Суд не має юрисдикції щодо неї *ratione personae*, оскільки якщо Югославія стала членом ООН з 01.11.2000, то у 1993, на момент порушення щодо неї справи, вона не була членом ООН і, відповідно, учасником Статуту МС ООН. 03.02.2003 Суд виніс негат. рішення за запитом про перегляд рішення від 11.07.1996. Між іншим, коли у 1999 під час мас. бомбардувань терит. Югославії д-вами НАТО вона порушила проти них процес у МС ООН (див. *Правомірність застосування сили 1999, 2004*), Суд виніс рішення, що на момент подання заяви Югославія не була членом ООН і, відповідно, не мала доступу до МС ООН.

Гол. аргументами на момент, коли Суд мав остаточно вирішити питання про свою

юрисдикцію у справі разом з вирішенням питання по суті спору, були *forum prorogatum*, *estoppel*, *bona fide* та *res judicata*.

У своєму рішенні від 26.02.2007 Суд визнав, що він володіє юрисдикцією на підставі ст. 9 Конвенції 1948 для винесення рішення у справі. Особл. місце при аналізі поданих МС ООН доказів мали показання свідків, що є досить рідкісним явищем у практиці Суду (за свою більш ніж 60-річну історію він заслухав свідків лише в 7 справах). Суд постановив, що Сербія не вчиняла геноциду, не вступала у змову з метою вчинення геноциду і не підбурювала до вчинення геноциду, а також не була співучасницею в геноциді на порушення своїх зобов'язань за Конвенцією 1948.

Суд, проте, ухвалив, що Сербія порушила своє зобов'язання із запобігання геноциду щодо актів геноциду, вчинених у Сребрениці, та свої зобов'язання за цією Конвенцією, не передавши Ратко Младича, який обвинувачувався у вчиненні цього злочину та співучасті в ньому, до *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії*, і тим самим не співробітничала повною мірою з цим Трибуналом. Суд також постановив, що Сербія порушила своє зобов'язання з виконання тимчас. заходів, визначених Судом у Постановках від 08.04.1993 та 13.09.1993 у цій справі, оскільки вона вжила не всіх заходів, які були в її розпорядженні, для запобігання геноциду у Сребрениці у лип. 1995.

Суд вирішив, що Сербія має негайно вжити ефект. заходів для забезпечення повного виконання своїх зобов'язань відповідно до Конвенції 1948 щодо покарання за акти геноциду та ін. діяння, заборонені ст. 3, а також з передачі осіб, які звинувачуються у скоєнні цього злочину або будь-яких ін. відп. діянь, до Міжнар. кримін. трибуналу з кол. Югославії та щодо співробітництва з цим Трибуналом.

Суд дійшов висновку, що пункти закл. частини його рішення щодо порушення Сербією своїх зобов'язань відповідно до Конвенції 1948 задовольняють позовні вимоги і що ця справа не належить до тих, у яких необхідно виносити постанову про виплату компенсації або розпорядження про надання гарантій неповторення порушень.

02.07.1999 Хорватія подала позовну заяву до МС ООН проти Югославії з приводу порушення Конвенції 1948. У своєму рішенні від 18.11.2008 у цій справі Суд дійшов висновку, що він, відповідно до ст. 9 Конвенції 1948, володіє юрисдикцією для розгляду справи по суті. 03.02.2015 Суд прийняв рішення по суті справи, відхиливши позов Хорватії.

Справи, що стосуються відповідальності д-в за злочин геноциду, є досить складними не тільки через юрид. труднощі, адже надзвичайно важко довести зв'язок між актами геноциду та діяльністю збройн. формувань, що контролюються політ. владою д-ви. Саме через це суд. розгляд у цій справі тривав понад 14 років, що робить її особливо цікавою з погляду міжнар. суд. процесу, оскільки за цей час змінився держ. статус обох учасників, відповідно зазнала змін їхня стратегія і тактика, а крім того, повністю змінився склад самого Суду.

Літ.: *Мезяев А.Б.* Дело о геноциде. Решение Международного Суда ООН по спору Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории // Казанский журнал международного права, 2007, № 1; *Toufayan M.* The World Court's Distress When Facing Genocide: A Critical Commentary on the Application of the Genocide Convention Case (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia (Serbia and Montenegro)) // Texas International Law Journal, 2005, v. 40; *Wittich S.* Permissible Derogation from Mandatory Rules? The Problem of Party Status in the Genocide Case // EJIL, 2007, v. 18, N 4; *Milanovic M.* State Responsibility for Genocide // Ibid., 2006, v. 17, N 3.

О.І. Мельничук

ЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ВСІХ ФОРМ РАСОВОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ 2011 — справа МС ООН, що стосується застосування Міжнар. конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 (див. *Расова дискримінація*) (Грузія проти Російської Федерації) // Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Georgia v. Russian Federation), Preliminary Objections (Judgment, ICJR 2011). Рішення щодо юрисдикції у цій справі прийнято 01.04.2011, вона є 1-м суд. процесом у МС ООН як для Грузії, так і для РФ.

12.08.2008 Грузія подала позов проти Росії, вимагаючи притягнути останню до відповідальності за порушення ст. 2—6 Міжнар. конвенції про ліквідацію всіх форм

ЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ... РАСОВОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ 2011

рас. дискримінації 1965 (далі — Міжнар. конвенція 1965) «на території Грузії та навколо неї». Грузія стверджувала, що починаючи з 1990 Росія безпосередньо через свої органи держ. влади, їх представників та ін. осіб і установи, що здійснюють елементи уряд. влади, а також через підконтрольні їй структури *Абхазії та Південної Осетії* практикувала, заохочувала і підтримувала акти *расової дискримінації*, здійснюючи напади на етн. грузинів і представників ін. етн. груп, що проживають у півд.-осетин. та абхаз. регіонах Грузії, та їх масове виселення. Грузія також стверджувала, що РФ «порушила свої зобов'язання щодо Міжнародної конвенції 1965 протягом трьох окремих фаз її інтервенції в Південній Осетії та Абхазії» у період 1990—2008.

На обґрунтування юрисдикції Суду Грузія посилалася на ст. 22 Міжнар. конвенції 1965, в якій передбачається, що «будь-який спір між двома або кількома державами-учасницями відносно тлумачення чи застосування цієї Конвенції, який не вирішено шляхом переговорів або процедур, спеціально передбачених у цій Конвенції, передається на вимогу будь-якої сторони в цьому спорі на вирішення Міжнародного Суду, якщо сторони в спорі не домовилися про інший спосіб урегулювання». Грузія також просила Суд примусити «РФ вжити всіх необхідних заходів для дотримання своїх зобов'язань відповідно до Конвенції 1965», зокрема, Грузія подала прохання щодо визначення тимчас. заходів для «збереження прав відповідно до Конвенції 1965 для захисту її громадян від жорстоких дискримінаційних актів російських військ, що діяли спільно з сепаратистськими угрупованнями та іноземними найманцями». Необхідність тимчас. заходів Грузія обґрунтовувала тим, що воен. операція серп. 2008 закріплює дискримінац. ситуацію, що виражається у створенні умов, які унеможливають повернення груз. переміщених осіб до Абхазії та Півд. Осетії. 15.10.2008, враховуючи серйозність ситуації, президент Суду, діючи відповідно до ст. 74 п. 4 Регламенту МС ООН, виніс постанову, закликаючи сто-

ЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ... РАСОВОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ 2011

рони діяти таким чином, щоб «будь-яка постанова, яка може бути винесена Судом на прохання про визначення тимчасових заходів, могла мати відповідний ефект».

01.12.2009 РФ висунула 4 попередні заперечення щодо юрисдикції Суду на підставі ст. 22 Конвенції 1965 і у зв'язку з цим звернулася з проханням про вилучення цієї справи із заг. списку. Згідно з 1-м запереченням, між сторонами відсутній спір щодо тлумачення або застосув. цієї Конвенції на дату подання Грузією своєї заяви; у 2-му запереченні РФ стверджувала, що процес. вимоги, передбачені ст. 22 Конвенції 1965 для звернення до Суду, не виконано; у 3-му запереченні РФ заявила, що протиправні дії було вчинено за межами її терит. і тому Суд не володіє юрисдикцією *ratione loci* для розгляду справи; згідно з 4-м запереченням, будь-яка юрисдикція, якою може володіти Суд, обмежується *ratione temporis* подіями, що мали місце після вступу в силу Конвенції 1965 у відносинах між сторонами, тобто 02.07.1999.

13—17.09.2010 відбулися слухання з питання юрисдикції Суду щодо розгляду цієї справи. Розпочавши розгляд заперечень, висунутих РФ, МС ООН розглянув значення поняття «спір», вказавши, що це є питанням сутності, а не форми, тобто існування спору «може бути встановлено, виходячи з того, що держава не відповіла на вимогу в обставинах, коли від неї вимагалася відповідь». Суд зазначив, що, хоча є відмінність між наявністю спору та проведенням переговорів, останні можуть допомогти у встановл. наявності спору та його предмета. Спір має існувати на момент, коли подається заява до Суду, а предмет спору має бути чітко пов'язаний з предметом договору.

Суд звернув увагу на те, що в період з 06.1992 по 08.2008, безумовно, виникали спори у зв'язку з подіями в Абхазії та Півд. Осетії, які стосувалися низки питань, у т. ч. статусу Абхазії та Півд. Осетії, сплесків збройн. конфліктів, порушення *міжнародного гуманітарного права* та *міжнародного права прав людини*. Він вказав, що одна й та

сама ситуація може включати спори, що належать до кількох правових документів і підлягають урегулюванню згідно з різними процедурами.

Сторони надали Суду багато документів і заяв, пов'язаних з подіями в Абхазії та Півд. Осетії, що сталися з 1990 до моменту подання Грузією її заяви та після неї, в т. ч. було надано резол. РБ ООН щодо Абхазії. При визначенні факту спору Суд звернув гол. увагу на заяви, зроблені або схвалені викон. владою кожної зі сторін. Так, МС ООН проаналізував Сочинську угоду між Грузією та РФ про принципи урегулювання груз.-осетин. конфлікту 1992, яка передбачала припинення вогню та відведення збройн. формувань (із зазначенням конкр. контингентів РФ) і контроль за виконанням цих заходів шляхом створення змішаної контрольної комісії. Суд розглянув також Моск. угоду щодо Абхазії між Грузією та РФ 1992, яка також передбачала припинення вогню, підтверджувала необхідність дотримання прав людини, неприпустимість дискримінації, а також неухильне дотримання *нейтралітету* збройн. силами РФ, що тимчасово перебували на терит. Грузії, у т. ч. в Абхазії. МС ООН проаналізував також ряд резол. РБ ООН щодо створення Спостережної місії ООН у Грузії (резол. 858 (1993), 876 (1993), 901 (1994) та ін.), а також документи «Женевського процесу» (переговорів між груз. та абхаз. сторонами, що проводилися під егідою ООН 30.11—01.12.1993).

Розглянувши документи і заяви, виголошені до 02.07.1999, на які посилалася Грузія на підтвердження наявності спору з питання рас. дискримінації, Суд дійшов висновку, що жоден з документів та заяв не дає підстав вважати, що до цієї дати з цього питання існував спір. Розглядаючи низку доповідей, що стосуються Міжнар. конвенції 1965, *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права* 1966, *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права* 1966, *Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання* 1984 та ін. документи, подані сторонами в період з 1999 по 2008 до відп. конвенц. органів, Суд дійшов висновку, що протягом цього періоду спір між Грузією та РФ щодо дотримання РФ її обов'язків

відповідно до Міжнар. конвенції 1965 не виникав. Разом з тим Суд визнав, що обмін заявами між представниками Грузії та РФ у РБ ООН 10.08.2008, а також претензії, висунуті президентом Грузії 09 та 11.08.2008, і відповідь, надана рос. міністром закорд. справ 12.08, свідчать про те, що на момент подання Грузією заяви до Суду між Грузією та РФ існував спір щодо дотримання останньою її обов'язків за Міжнар. конвенцією 1965, на що посилається Грузія у цій справі. Отже, 1-ше попереднє заперечення РФ було відкинуто.

Розглядаючи 2-ге попереднє заперечення щодо необхідності дотримання процес. вимоги ст. 22, а саме проведення переговорів та використання процедур, спеціально передбачених у Міжнар. конвенції 1965, Суд звернувся до тлумачення змісту цієї статті. Грузія стверджувала, що ст. 22 не встановлює прямо вираженого зобов'язання проводити переговори і застосовувати процедури, передбачені у Міжнар. конвенції 1965 перед зверненням до Суду. Враховуючи заг. значення термінів цієї статті з урахуванням об'єкта і цілей Конвенції, посилаючись на рішення ППМП та МС ООН щодо аналог. положень про вирішення спорів (справа *Концесії Мавромматіса в Єрусалимі 1924—27, Протока Корфу 1949* та ін.), Суд дійшов висновку, що положення ст. 22 Міжнар. конвенції 1965, а саме «будь-який спір..., який не вирішено шляхом переговорів або процедур, спеціально передбачених у цій Конвенції», встановлює попередні умови для передання справи до Суду.

Розглядаючи питання про виконання попередньої умови щодо проведення переговорів, Суд проаналізував природу та сутність переговорів і вивчив докази щодо встановл. фактів проведення переговорів між сторонами з питань, що стосуються тлумачення або застосув. Міжнар. конвенції 1965. При аналізі доказів щодо факту проведення переговорів він зробив висновок, що «тема етнічних чисток не стала предметом ширих переговорів або спроб проводити переговори між сторонами». Суд встановив, що факти, викладені в матеріалах цієї справи, демонструють, що з 09 по 12.08.2008 Грузія не намагалася вирішувати з РФ питання, пов'язані з Міжнар. конвенцією 1965, і, відповідно, Грузія та

ЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ... РАСОВОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ 2011

РФ не проводили переговори з питань дотримання останньою її матер.-правових зобов'язань згідно з цією Конвенцією. При цьому Грузія не стверджувала, що до передання справи до Суду вона використовувала або намагалася використати ін. спосіб вирішення спору, вказаний у ст. 22, тобто процедуру, спеціально передбачену в Міжнар. конвенції 1965. Отже, Суд дійшов висновку, що жодна з вимог, передбачених ст. 22, не виконана, і, відповідно, ця стаття не може слугувати основою для юрисдикції Суду в цій справі, що становить сутність 2-го попереднього заперечення РФ. Приймаючи це попереднє заперечення РФ, Суд визнав, що необхідності розгляду ін. попередніх заперечень щодо своєї юрисдикції немає, а отже, ця справа не може бути переведена в стадію розгляду по суті. 01.04.2011 МС ООН прийняв рішення, в якому постановив, що він не володіє юрисдикцією для розгляду заяви від 12.08.2008, поданої Грузією проти РФ.

Президент Суду Х. Овада, судді Б. Зімма, Р. Абрахам, Дж. Донох'ю та суддя *ad hoc* Дж. Гая не погодилися з рішенням Суду щодо прийняття 2-го попереднього заперечення РФ і висловили спільну розбіжну думку. Зокрема, вони поставили під сумнів висновок Суду, що ст. 22 Міжнар. конвенції 1965 містить обов'язкову вимогу щодо попереднього проведення переговорів, підкресливши, що на момент подання заяви до Суду будь-які спроби Грузії вирішити спір шляхом переговорів не мали шансів на успіх. Крім того, президент Суду Х. Овада, судді А. Корома, Б. Зімма, Р. Абрахам, К. Грінвуд та Дж. Донох'ю до рішення МС ООН додали окр. думки, суддя А. Кансадо Триндаде — розбіжну думку, а віце-президент П. Томка і суддя Л. Скотников зробили заяви.

Рішення у цій справі має велике значення для розвитку міжнар. права, оскільки в ньому МС ООН дав глибокий аналіз поняття *переговорів міжнародних* з визначенням їх форми, сутності та ступеня, в якому вони проводилися, і встановл. їх факту взагалі. Зокрема, при визначенні власне поняття

ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 6, РОЗДІЛ 22, КОНВЕНЦІЇ ПРО ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ ООН 1989

«переговори» Суд зазначив, що воно відрізняється від понять «заява» чи «протест». Переговори передбачають дещо більше, ніж просто висловлення сторонами протилежних правових позицій чи інтересів або пред'явлення звинувачень і спростувань чи навіть обмін вимогами та прямо протилежними зустрічними вимогами. На думку Суду, поняття «переговори» відрізняється від поняття «спір» і потребує принаймні щирої спроби однієї зі сторін у спорі провести перемовини з ін. стороною з метою його врегулювання. Суд зазначив, що докази спроби провести такі переговори або факту їх проведення не вимагаються, оскільки достатнім є лише досягнення на це згоди сторін. Він підкреслив, що практика МС ООН та ППМП чітко дотримується правила, що попередня умова про проведення переговорів необхідна лише тоді, коли вони припинилися, набувши безперспективного характеру. Чи справді відбувалися переговори, а не висловлювалася заява або протест, чи були вони зірвані або визнані безперспективними тощо — усе це суттєві факт. питання, що підлягають «розгляду в кожному конкретному випадку».

Разом з тим МС ООН у своїй практиці сформулював заг. критерії, що можуть сприяти визначенню факту проведення переговорів. Вони характеризують переговори з менш форм. позицій, а саме, визнання їх «дипломатією шляхом нарад або парламентською дипломатією». Щодо сутності переговорів, то Суд нагадав, що для дотримання попередньої умови проведення переговорів, передбаченої в міжнар. договорі, останні мають стосуватися предмета цього договору. Інакше кажучи, предмет переговорів має стосуватися предмета спору, який, у свою чергу, має стосуватися матер.-правових зобов'язань, передбачених у міжнар. договорі. В зах. доктрині рішення у цій справі розглядають у значно ширшому аспекті, не обмежуючись тлумаченням поняття переговорів стосовно Міжнар. конвенції 1965, оскільки сутність справи переважно й безпосередньо пов'язана із законністю застосув. сили. Тому, напр., Ф. Окова вва-

жає цю справу «одним з найдивніших спорів, поданих на розгляд МС ООН». Ця справа, однак, має значення для заг. міжнар. права, оскільки в ній уперше тлумачиться ряд важливих положень Міжнар. конвенції 1965.

Літ.: Okowa Ph. The International Court of Justice and the Georgia/Russia Dispute // Human Rights Law Review, 2011, v. 11; Lucak N. Georgia v. Russia Federation: A Question of the Jurisdiction of the International Court of Justice // Maryland Journal of International Law, 2012, v. 27; Thienel T. Provisional Measures in the «Case concerning Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination» (Georgia v. Russian Federation) // Goettingen Journal of International Law, 2009, v. 1.

О.І. Мельничук

ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 6, РОЗДІЛ 22, КОНВЕНЦІЇ ПРО ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ 1989 — консулт. висновок МС ООН від 15.12.1989, в якому висловлено думку щодо правового статусу спец. доповідачів структур. органів ООН // Applicability of Article VI, Section 22, of the Convention on the Privileges and Immunities of the United Nations, Advisory Opinion (ICJR 1989).

Запит консулт. висновку був здійснений *Економічною і соціальною радою ООН* відповідно до резол. 1989/75 від 24.05.1989. Підкомісія із запобігання дискримінації та захисту меншин (далі — Підкомісія) *Комісії ООН з прав людини* (далі — Комісія), що є дод. органом ЕКОСОП, резол. 1985/12 від 29.08.1985 запросила Думитру Мазилу, грна Румунії, який був обраний членом Підкомісії, підготувати доповідь з прав людини та молоді у світі, проаналізувавши заходи щодо забезпечення здійснення та використання молоддю прав людини, особливо права на життя, освіту та працю, і звернулася з проханням до *Генерального секретаря ООН* надати сприяння Д. Мазилу у виконанні завдання.

У 1988 Д. Мазилу в низці листів інформував Підкомісію про вимогу спец. комісії МЗС Румунії щодо добровільної відмови від надання Комісії своєї доповіді, а також про моральний тиск на нього та членів його сім'ї. 15.08.1988 Підкомісія прийняла рішення № 1988/102 звернутися до Ген. секретаря ООН щодо встановл. контакту між

нею та Д. Мазилу з метою сприяння йому у завершенні дослідження. Проте встановити контакт з ним не вдалося. Повірений у справах Пост. представництва Румунії при ООН у Нью-Йорку висловив позицію румун. уряду про те, що будь-яке втручання Секретаріату ООН та проведення розслідування в Бухаресті в будь-якій формі розцінюватиметься як втручання у внутр. справи Румунії.

У лип. 1989 у Підкомісії було розповсюджено доповідь про права людини та молоді, підготовлену Д. Мазилу та передану ним у Центр з прав людини ООН неофіц. каналами. Румунія піддала сумніву якість доповіді, вказавши, що внаслідок стану здоров'я Д. Мазилу не володів інтелект. здатністю, необхідною для проведення об'єкт., відповід. та неупередженого аналізу. Підкомісія просила Комісію з прав людини зробити через ЕКОСОП запит до МС ООН щодо надання їй консулт. висновку про застосув. відп. положень *Конвенції про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй 1946* (далі — Конвенція 1946) до цього випадку.

Румунія стверджувала, що на підставі застереження до розд. 30 Конвенції 1946, зробленого нею під час приєднання (див. *Застереження до міжнародного договору*), ООН не може без згоди Румунії вносити запит про консулт. висновок до МС ООН. Суд відкинув аргументи Румунії, вказавши, що ні запит, ні консулт. висновок не змінюють сутності та обсягу зобов'язань, узятих на себе д-вами відповідно до Конвенції 1946.

У ст. 6, розд. 22 «Експерти у відрядженнях у справах ООН» Конвенції 1946 передбачено право останніх на функц. привілеї та імунітети. В ході розгляду справи Суд дійшов висновку, що цей розділ слід застосовувати до будь-якого експерта, який отримав завдання від ООН, незалежно від того, чи здійснює він поїздку. МС ООН також підтвердив, що експерти користуються привілеями та імунітетами відповідно до Конвенції 1946 у їх відносинах з д-вами нац. належності або д-вами перебування. Суд зазначив також, що члени Підкомісії мають вважатися експертами у відрядженні відповідно до змісту розд. 22 цієї Конвенції. Крім того, аналог. статус мають допові-

ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 6, РОЗДІЛ 22, КОНВЕНЦІЇ ПРО ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ ООН 1989

дачі, які не є членами Підкомісії або термін повноважень яких закінчився. Тому останні користуються привілеями та імунітетами, необхідними для виконання своїх функцій, зокрема для встановл. контактів, що можуть бути корисними для підготовки, складання та надання своїх доповідей Комісії ООН з прав людини.

МС ООН вважає, що Д. Мазилу зберігає статус спец. доповідача і його слід розглядати як експерта у відрядженні відповідно до змісту розд. 22 Конвенції 1946.

Суддя Ш. *Ода* висловив окр. думку з приводу того, що Суду при наданні висновку слід було б приділити увагу колу привілеїв та імунітетів спец. доповідачів у контексті цієї справи, а також констатувати те, що спец. доповідач підпадає під категорію «експертів у відрядженні у справах ООН», а Д. Мазилу все ще виконує функцію спец. доповідача на момент винесення цього консулт. висновку, маючи право на сприяння всіх учасників Конвенції 1946, у т. ч. д-ви його нац. належності. Суддя Й. Евенсен, який також виступив з окр. думкою, звернув увагу на той факт, що захист, який передбачається ст. 6, розд. 22 Конвенції 1946, не може обмежуватися лише експертом, а має застосовуватися і до його сім'ї. Крім того, суддя М. Шахабуддін у своїй окр. думці зупинився на компетенції Суду визначати питання черговості слухання справ. Він виклав причини, згідно з якими не може бути взяте до уваги застереження Румунії щодо консулт. юрисдикції Суду, і розглянув питання щодо внутр. юрисдикції Румунії стосовно визначення стану здоров'я Д. Мазилу, вказавши причини, на підставі яких експерт у відрядженні має право користуватися привілеями та імунітетами для успішного виконання завдання.

Цей консулт. висновок МС ООН сприяв більш детальному визначенню правового статусу доповідачів системи ООН взагалі. Останні, як вказав МС ООН, безумовно користуються всіма функц. привілеями та імунітетами ООН згідно з Конвенцією 1946.

ЗАТВЕРДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

Літ.: *Applicability of Article VI, Section 22 of the Convention on the Privileges and Immunities of the United Nations, Advisory Opinion (ICJR 1989).*

О.І. Мельничук

ЗАТВЕРДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ (англ. approval) — остаточна форма схвалення *договору міжнародного компетент. органом д-ви.*

Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 (далі — Віден. конвенція 1969) визначає З. м. д. поряд з *ратифікацією, прийняттям міжнародного договору чи приєднанням до міжнародного договору* як один зі способів вираження згоди на *обов'язковість міжнародного договору* (ст. 11). З. м. д. відбувається після попереднього підписання *міжнародного договору*. Здійснення процедури З. м. д. без попереднього підписання, як правило, збігається з приєднанням до міжнар. договору. Механізм З. м. д. може бути обрано за домовленістю сторін або передбачено внутр. зак-вом д-ви.

На відміну від ратифікації процедура З. м. д. є порівняно новим явищем у міжнар. праві. Вона почала набувати поширення в практиці д-в лише з 2-ї пол. 20 ст. як зручна альтернатива тривалій і нерідко ускладненій політ. обставинами процедури ратифікації. Остання, як відомо, є найпоширенішою формою вираження згоди на обов'язковість договору, що здійснюється найвищим органом д-ви: зазвичай парламентом, рідше — президентом.

У свою чергу, процедура З. м. д. застосовується у випадках, коли сам договір допускає, що згода на його обов'язковість може бути виражена ін. органами держ. влади. Найчастіше такими органами виступають уряд або ін. органи викон. влади, від імені яких укладався договір. Віден. конвенція 1969 встановлює, що З. м. д. відбувається на тих самих умовах, що й ратифікація (ст. 14). З. м. д. як засіб вираження згоди на обов'язковість міжнар. договору слід відрізнити від попереднього схвалення договору, яке іноді в літ-рі має таку саму назву.

Чимало питань, пов'язаних з процедурою З. м. д., регулюються внутр. правом д-в. Зокрема, визначення органів, уповно-

важених здійснювати З. м. д., а також встановл. категорій договорів, які підлягають цій процедурі, є внутр. компетенцією д-в. Так, у ст. 12 *Закону України «Про міжнародні договори України» 2004* передбачається, що процедурі затвердження підлягають міжнар. договори, які не потребують ратифікації. До того ж такі договори мають передбачати вимогу про їх затвердження або містити відмінні від актів Президента чи Уряду правила.

Затвердження договорів, які укладаються від ім. України, здійснюється *Президентом України* у формі Указу. Така сама процедура передбачається й щодо договорів, які хоча й укладені від ім. Уряду, але містять ін. правила, ніж встановлені актами Президента. Решта міжнар. договорів, які укладаються від ім. Уряду, затверджуються *Кабінетом Міністрів України* у формі постанов. Затвердженню Урядом підлягають також міжвідомчі договори, якщо вони змінюють встановлені цим органом правила. Законом також передбачається, що пропозиції щодо З. м. д. вносить *Міністерство закордонних справ України* відповідно Президентів або Кабінету Міністрів.

Міжнар. двостор. договори, які пройшли процедуру затвердження, набувають чинності в результаті обміну письм. повідомленнями. У разі *багатосторонніх міжнародних договорів* письм. повідомлення про їх затвердження надсилається *депозитарію*. Такі повідомлення найчастіше здійснюються у формі *дипломатичних нот* чи листів.

У міжнар. праві процедура З. м. д. крім д-в використовують також міжнар. орг-ції. Зокрема, її передбачено у ст. 63(1) *Статуту ООН*, а також у ст. 14(3) *Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986*.

Літ.: *Талалаев А.Н.* Венская конвенция о праве международных договоров. Комментарий. М., 1997; *Villiger M.E.* Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Leiden, 2009; *Лукашук И.И.* Современное право международных договоров. Т. I. Заключение международных договоров. М., 2004; Закон України «Про міжнародні договори України» // ВВРУ, 2004, № 50.

С.О. Мельник

ЗАТÓКА МЕН 1984 — рішення МС ООН щодо *делімітації морського кордону* в р-ні затоки Мен (Канада проти США) // *Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area (Canada v. United States of America)* // ICJ Rep. 1984, p. 12.

mitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area (Canada v. United States of America) (ICJR 1984).

Рішенню Суду з цього спору передували досить тривалі переговори між Канадою і США, які розпочалися ще в 60-ті рр. 20 ст. з питання делімітації морського кордону в затоці Мен. Згодом предмет спору розширився, охопивши питання розмежування у водних просторах над *континентальним шельфом* живих ресурсів. Однак сторонам не вдалося досягти згоди внаслідок несумісності запропонованих ними підходів. Канада пропонувала провести делімітацію морського кордону в зазначеному р-ні на основі принципу рівновіддаленості, тоді як США, з огляду на «спеціальні обставини», вважали за необхідне застосувати принципи справедливості. У 1971 д-ви домовилися про передання спору до МС ООН.

Сторони просили Суд встановити єдиний морський кордон, що поділяє р-ни континент. шельфу і риболовні зони Канади і США від точки в затоці Мен (поблизу узбережжя), яку позначили сторони, у бік океану до встановленої Судом точки всередині трикутника, який позначили сторони, і пояснити, як саме має проходити такий морський кордон, з позначенням прямих ліній, що сполучають визначені точки, зазначенням їхніх геогр. координат та нанесенням кордону на карти. США просили Суд застосувати принципи справедливості з урахуванням таких спец. обставин у р-ні делімітації: співвідношення між відп. узбережжями сторін і прилеглими до них морськими просторами; ненакладання морського простору однієї д-ви на морський простір ін. д-ви; природ. продовження морського простору там, де це доцільно; збереження природ. ресурсів р-ну, що розмежується, з єдиним управлінням ними; зведення до мінімуму можливості виникнення спорів між сторонами; геогр. специфіка узбережжя 2 д-в; спільна спрямованість узбережжя в р-ні; значна зміна напрямку канад. узбережжя; співвідношення між протяжністю узбережжя обох д-в; зосередження живих ресурсів у р-ні Джорджес-банк та в місцях рибного промислу; екол. особливості р-ну; існування р-нів з переважними інтересами США (триваліша за часом та масштабніша рибогосп. діяль-

ність амер. рибалок, відповідальність за підтримання в належному стані навігації, рятувальних можливостей, проведення наук. досліджень, збереження рибних ресурсів та управління ними).

Канада, у свою чергу, наполягала на застосув. методу рівновіддаленості.

МС ООН постановив, що при проведенні делімітації морського кордону затоки Мен необхідно виходити з: пріоритету домовленостей, які є результатом переговорів; можливості проведення єдиної морської лінії щодо всіх юрисдикц. питань, у т. ч. й тих, що можуть виникнути в майбутньому; наявності відмінності між принципами і нормами міжнар. права та критеріями справедливості й практ. методами, які можуть бути використані для забезпечення *in concreto* врегулювання цієї особл. ситуації відповідно до зазначених принципів і норм для досягнення справедл. результату делімітації; відсутності чіткої системи критеріїв справедливості, оскільки вони можуть бути адаптовані до певних умов і для кожної конкр. справи можуть бути оцінені тільки відносно обставин цієї справи; необхідності й допустимості застосув. сукупності критеріїв, одночасно придатних для делімітації континент. шельфу і вищеразташованих вод. Серед критеріїв справедливості, які стосуються цієї справи, пріоритетне значення надано геогр. факторам: «...слід у принципі прагнути до поділу нарівно районів, у яких сходяться і накладаються одна на одну проекції, що підлягають делімітації, на морський простір узбережжя цих держав». Водночас делімітація не повинна бути прямим поділом спірної зони пропорційно довжині відп. берегових ліній сторін; необхідне сукупне врахування допоміжних критеріїв — значної різниці в довжині узбережжя д-в, що сперечаються, у р-ні делімітації; значення островів для цілей делімітації в р-ні; запобігання відрізання розмежувальною лінією проекції узбережжя на морський простір. Обсяги морської діяльності США і Канади в р-ні делімітації (рибальства, судноплавства, розвідки і розробки ресурсів нафти)

не можуть бути взяті до уваги як спец. обставини чи критерії справедливості, однак неприпустимо, щоб результат делімітації, без урахування цих обставин, мав згубні наслідки для життєзабезпечення й екон. добробуту населення відп. країн. Методи, що застосовуються до делімітації, не обов'язково мають бути тотожні методу рівновіддаленості й урахуванню спец. обставин, зазначених у ст. 6 Конвенції про континент. шельф 1958, оскільки розмежовуються не тільки р-ни континент. шельфу. Вони мають бути, по-перше, геометричними, з урахуванням осн. критерію делімітації, по-друге, достатньо простими.

На основі певних принципів і норм міжнар. права, а також критеріїв і практ. методів делімітації, застосованих до справи, Суд позначив лінію делімітації, яка не збігається з лініями, запропонованими сторонами. Він установив 2 окр. зони делімітації: зону, оточену берегами затоки Мен, та зону, що простягається від неї в бік моря. У межах затоки Суд виділив 2 сегменти делімітації, а поза нею — 3-й сегмент.

У 1-му сегменті Суд відмовився застосувати принцип проведення лінії рівновіддаленості, оскільки в цьому разі він був би змушений провести лінію від вихідних точок, розміщених на кількох віддалених скелях, суверенітет над однією з яких є спірним, що не дає можливості звернутися до цього принципу. Крім того, початкова точка відліку лінії делімітації не є рівновіддаленою. Враховуючи все це, Суд провів лінію розмежування, яка є бісектрисою кута між 2 лініями, що перпендикулярно перетинають осн. берегові лінії сторін.

Щодо 2-го сегмента делімітації Суд зазначив, що на перший погляд лінію розмежування слід було провести за принципом рівновіддаленості. При цьому, однак, ігнорувався факт різниці в довжині берегових ліній сторін. Крім того, застосув. рівновіддаленості призвело б до відрізання морської проекції, на яку мали право США. Щоб установити ступінь, до якого тимчас. лінію рівновіддаленості має бути змінено, Суд визначив між довжинами берегових

ліній США і Канади співвідношення 1,38:1. Розташування о-ва Макіас-Сіл, на думку Суду, може бути частково враховано при зміні лінії рівновіддаленості.

Стосовно останнього сегмента делімітації, розташованого поза затокою Мен, Суд вирішив, що лінією делімітації є перпендикуляр до лінії, яка замикає затоку.

На заключному етапі Суд перевіряв, чи привела визначена лінія делімітації до справедл. результату. Щодо 1-го і 2-го сегментів у межах затоки він зазначив, що перевірити справедливість результату на будь-якій підставі, відмінній від тієї, на якій було проведено лінії делімітації, практично неможливо. У 3-му сегменті, поза затокою, Суд перевіряв справедливість результату на підставі спец. обставин. Відхиливши допустимість таких обставин, як рибальська діяльність, суднопластво, оборона, видобування нафти, він залишив проведеною лінію незмінною.

Це рішення мало значний вплив на розвиток *міжнародного морського права* і послугувало важливим прецедентом для подальших справ стосовно делімітації. Низку принципів, встановлених у справі, широко застосовують міжнар. суди й арбітражі при морській делімітації: основоположна роль геогр. характеристики р-ну делімітації (справа про морську делімітацію між Канадою і Францією, рішення арбітр. суду від 10.06.1992, п. 24—35); критерій необхідності наявності «катастрофічних наслідків» для визнання рибальства «спеціальною обставиною» і відп. корекції лінії делімітації; принцип, згідно з яким делімітація морських просторів не може проводитися строго пропорційно довжині берегових ліній сторін (справа про морську делімітацію між Барбадосом та Тринідадом і Тобаго, рішення арбітр. суду від 11.04.2006), принцип проведення єдиної морської лінії без надання переваги одній з двох зон (справа про морську делімітацію між Гайяною і Суринамом, рішення арбітр. суду від 17.09.2007).

Літ.: *Мировой океан и международное право. Правовой режим прибрежных морских пространств* / Отв. ред. А.П. Мовчан, А. Янков. М., 1987; *Вылежанин А.Н.* Решения Международного Суда ООН по спорам о разграничении морских пространств. М., 2004; *Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area (Canada/United*

States of America). <http://wvm.icj-cij.org/docket/index.php?pl=3&p2=3&code=cigm&case=67&k=6f>; *Matter of an Arbitration between Barbados and the Republic of Trinidad and Tobago*, Award of the Arbitral Tribunal Constituted Pursuant to Article 287, and in Accordance with Annex VII, of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 11 April 2006 // *International Legal Materials*, 2006, N 45(4).

I.V. Караман, Т.Р. Короткий

ЗАТÓКА МОРСЬКА́ — частина морського простору (у т. ч. бухта, лиман, губа, гавань тощо), яка заглиблюється в сушу і має вільний водообмін з осн. водоймищем (океаном, морем), унаслідок чого її гідрологічний режим суттєво не відрізняється від режиму прилеглих вод; природ. кордонами 3. м. є її береги та умовна пряма лінія, що сполучає вхідні миси (пункти природ. входу в 3. м.).

У міжнародному морському праві питання про юрид. статус 3. м. та її межі постало під час розв'язання заг. проблеми визначення ширини територіального моря прибережних д-в. Так, на I Конф. ООН з морського права (Женева, 1958) тривало дискусію викликало обговорення правил відмежування терит. моря від внутрішніх вод у 3. м., береги яких належать 1 д-ві і які не мають статусу «історичних заток», що увійшли до ст. 7 «Затоки» Проекту статей з морського права, підготовленого КМП ООН на її 8-й сесії у 1956. Більшість делегацій вважали, що необхідно встановити чіткі юрид. критерії, за якими води затоки можуть вважатися внутр. водами, тобто визначити макс. довжину замикальної лінії, що проводиться через гирло 3. м., яку б розглядали як зовн. межу внутр. вод і яка одночасно слугувала б вихідною лінією для відмірювання ширини терит. моря. Делегації Великої Британії, США, Франції та ін. прихильники 3-мильної ширини терит. моря підтримували «10-мильне правило». Англ. делегація обґрунтовувала таку позицію тим, що норм. видимість у морі становить приблизно 5 миль, і тому ширина входу в 3. м., води якої потрібно вважати внутр. водами д-ви, не повинна перевищувати подвійну величину цієї відстані з тим, щоб, знаходячись посередині входу в затоку, можна було спостерігати обидва її береги. Делегація СРСР, у свою чергу, підкреслила, що МС ООН у справі *Рибальство 1951* (Велика Британія

проти Норвегії) не визнав «10-мильне правило» як заг. норму міжнар. права. Делегації СРСР, Польщі, Болгарії, Гватемали та ін. вважали, що юрид. обґрунтовану і практ. доцільну норму макс. ширини входу у 3. м., води якої є внутр., потрібно виводити на підставі врахування макс. межі терит. моря. Їхня позиція полягала в тому, що такою нормою необхідно вважати подвійну величину макс. межі терит. моря, тобто 24 морські милі. Конф. остаточно внесла «24-мильне правило» щодо відмежування терит. моря від внутр. вод 3. м., береги яких належать 1 д-ві, до Конвенції про терит. море і прилеглу зону 1958 (п. 4 ст. 7). Загалом положення ст. 7 цієї Конвенції були підтверджені на III Конф. ООН з морського права і увійшли до *Конвенції ООН з морського права 1982* (ст. 10 «Затоки») (далі — *Конвенція ООН 1982*). Конвенц. положення стосуються лише тих заток, береги яких належать 1 д-ві, і встановлюють, що під такою розуміють чітко окреслене заглиблення берега, яке заходить у сушу настільки, що містить замкнені сушею води і утворює дещо більше, ніж просту звивину берега. Таке заглиблення не визнається затокою, якщо його площа менша від площі півкруга, діаметром якого слугує лінія, що перетинає вхід у це заглиблення (п. 2 ст. 10 *Конвенції ООН 1982*). Якщо внаслідок наявності о-вів 3. м. має кілька входів, за діаметр такого півкруга приймають лінію, довжина якої дорівнює сумі ліній, що перетинають окр. входи. О-ви, розташовані в заглибленні 3. м., розглядають як частини водного простору цього заглиблення і, відповідно, до розрахунку ширини входу не беруть. Води 3. м. вважають внутр. водами *прибережної держави*, якщо ширина входу до неї не перевищує 24 морських миль по замикальній лінії, що обмежує водний простір (макс. великий) під час найбільшого відпливу (п. 4 і 5 ст. 10). У разі, якщо відстань між позначками найбільшого відпливу пунктів природ. входу до 3. м. перевищує 24 морські милі, пряму вихідну лінію (замикальну лінію), що дорівнює 24 морським милям, проводять усередині 3. м.

ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

так, щоб нею був обмежений макс. великий простір. Ці положення, як вказано в зазначених конвенціях, не поширюються на т. з. «історичні» затоки, ширина природ. входу в які перевищує 24 морські милі (напр., затока Петра Великого (РФ), Гудзонова затока (Канада), Варангер-фіорд (Норвегія) та ін.), а також на будь-які випадки, коли застосовується система прямих вихідних ліній, передбачена Конвенцією про терит. море і прилеглу зону 1958 (ст. 4) та Конвенцією ООН 1982 (ст. 7). «Історичною» затокою, як правило, розглядають З. м. зі значною шириною входу (більш як 24 морських милі), яка через особл. геогр. умови, обставини екон. та оборон. значення тривалий час (істор. титул) перебуває під суверен. владою прибереж. д-ви, і тому її води мають статус внутр. морських вод цієї д-ви. Від З. м., що оточена терит. тільки 1 д-ви, потрібно відрізнити затоку, оточену терит. 2 чи кількох д-в. У такій затоці, на підставі відп. конвенц. норм, встановлюються межі терит. моря та *виключної економічної зони (континентального шельфу)* кожної прибереж. д-ви, береги якої омиваються її водами. Так, у рішенні МС ООН 1992 (спір між Сальвадором і Гондурасом: вступ у справу Нікарагуа) зазначено, що «в затоці, яка контролюється кількома державами, якщо її води не належать до історичних вод, територіальне море проходить вздовж контурів узбережжя, а інші води є частиною відкритого моря». За певних обставин, «з огляду на історичні або освячені давністю підстави» (Д. *Коломбос*), сусідні прибереж. д-ви поширюють свій суверенітет на деякі З. м. і встановлюють у них режим внутр. морських вод (напр., затока Ла-Плата, розмежована між Аргентиною і Уругваєм; затока Фонсека, що перебуває під «тристороннім спільним суверенітетом» Гондурасу, Сальвадору і Нікарагуа).

Літ.: *Правовий режим морських прибережних просторів*. М., 1987; *Очерки международного морского права* / В.М. Корецкий, А.Л. Колодкин, А.Н. Николаев и др. М., 1962; *Шемакин А.Н.* Право пользования морем (генезис структуры содержания). Одесса, 2004; *Churchill R. R., Lowe A.V.* The Law of the Sea. Manchester, 1999; *McDougal M.S.,*

Burke W.T. The Public Order of the Oceans. A Contemporary International Law of the Sea. New Haven, London, 1962; *Case concerning Land, Island and Maritime Frontier Dispute (El Salvador/Honduras: Nicaragua intervening)*, International Court of Justice. Judgment of 11 September 1992. <http://www.icj-cij.org/docket/files/75/6671.pdf>.

І.В. Дмитриченко

ЗАХИСТ ДИПЛОМАТИЧНИЙ — див. *Дипломатичний захист*.

ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ — комплекс міжнар.-правових норм і механізмів, спрямованих на збереження *культурних цінностей* у разі збройн. конфлікту.

Складення усталеного звичаю щодо принципів обмеження руйнувань культ. об'єктів за відсутності *воєнної необхідності* й повернення цінностей, захоплених під час воєн, припадає на середину 19 ст. Цей звичай уперше було закріплено в акті внутр. характеру — саме у військ. статуті (Інструкція для керування діючою армією Сполучених Штатів, 1863), відомому як *Кодекс Лібера* (за ім. автора, проф. права Франца Лібера), якому президент США Авраам Лінкольн доручив звести в єдиний документ деякі правила ведення бойових дій. Цей документ встановлював обов'язок для військ щодо охорони об'єктів мед., культ., наук., просвітн. характеру, рухомих мистецьких цінностей тощо. Заборонялася будь-яка конфіскація, а також ін. насильницькі дії щодо зміни форми власності вказаних об'єктів.

Спроба закріпити заг. концепцію охорони культ. цінностей у багатостор. міжнар. акті пов'язана з розробленою видатним рос. юристом Ф.Ф. *Мартенсом* Брюссел. декларацією про закони і звичаї війни 1874, яка, хоч і не набула чинності, але разом із Кодексом Лібера стала базисом для подальшого розроблення змісту *законів і звичаїв війни*.

Безпосереднє втілення норм про захист і охорону об'єктів культ. значення на принципово новому рівні — у багатостор. міжнар. конвенціях, що врегульовували *закони і звичаї війни*, відбулося завдяки Гаазьким конф. миру 1899 і 1907. Спец. правила щодо охорони культ. цінностей встановлюються, зокрема, Положенням (Правилами) 1907, які є дод. до Конвенції про закони і звичаї сухопутної війни (IV Гаазька конвенція).

Положенням передбачається, що «під час облог і бомбардувань мають бути вжиті всі необхідні заходи для того, щоб зберегти, наскільки можливо, храми, будівлі, що слугують цілям науки, мистецтва, благодійності, історичні пам'ятки..., за умови, що такі споруди не використовуються одночасно у воєнних потребах» (ст. XXVII). Крім того, забороняється конфіскація приват. власності (ст. XLVI), грабіж (ст. XLVII) тощо. «Власність ... церковних, благодійних, освітніх, художніх і наукових установ, навіть тих, що належать державі, прівірюється до приватної власності..., пошкодження таких установ, історичних пам'яток, художніх та наукових творів забороняється і має переслідуватися» (ст. LVI). Конвенція про бомбардування морськими силами під час війни (IX Гаазька конвенція) вперше встановила обов'язок мешканців міст, що перебувають в облозі, позначати пам'ятки відмітними знаками встановленого зразка (ст. V).

Видатна роль у розробленні теорії і практики збереження культ. та істор. спадщини належить міжнар. руху, основоположником якого був М.К. Реріх (див. *Пакт Реріха*). У своїх наук. працях, доповідях і спец. проектах він обґрунтував необхідність створення сталої системи захисту пам'яток культури в міжнар. масштабі. Таку систему захисту М.К. Реріх запропонував конкретизувати, поділивши її на 2 осн. види — заг. і спец., ввів поняття «опіки» і «поваги» відносно культ. цінностей та закладів науки і культури. Для утвердження системи захисту М.К. Реріх запропонував використовувати силу й авторитет міжнар. орг-цій, у т. ч. *Ліги Націй*. Він, зокрема, запропонував встановити режим особл. опіки стосовно тих культ. цінностей, які будуть зареєстровані в *Постійній палаті міжнародного правосуддя* в Гаазі, Міжнар. ін-ті інтелект. співробітництва Ліги Націй у Парижі або в департаменті Панамер. союзу (ст. 2 Проекту міжнар. договору з охорони мистецьких і наук. закладів, місій, колекцій).

Результатом діяльності цього міжнар. руху і зусиль М.К. Реріха стало підписання 15.04.1935 у Вашингтоні в присутності президента США Ф. Рузвельта і 20 представників країн Лат. Америки Договору про захист худ. і наук. закладів та істор. пам'яток

(Пакт Реріха). Його також часто називають Вашингтон. пактом.

Наст. етап розвитку цього ін-ту міжнар. права пов'язаний з Конвенцією про захист культ. цінностей у разі збройн. конфлікту (Гаазька конвенція 1954), яка була прийнята на міжуряд. конф., що відбулася на запрошення уряду Нідерландів у Гаазі 21.04—14.05.1954. Разом із цією Конвенцією було прийнято Заключний акт, Викон. регламент Конвенції, Протокол про захист культ. цінностей у разі збройн. конфлікту, а також 3 резол. У конф. брали участь 56 д-в, у т. ч. СРСР, УРСР та БРСР.

Гаазька конвенція 1954 стала 1-м міжнар. договором універс. характеру, в якому об'єднано найважливіші, до того розпорошені по різних міжнар. угодах та існуючі у вигляді звичаїв і прецедентів норми, що передбачали захист пам'яток під час війни. Конвенція успадкувала деякі принципи Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 та Пакту Реріха, а також закріпила нові підходи і правила. Процедура застосув. правил Конвенції визначається її Викон. регламентом; ряд питань, пов'язаних із поверненням культ. цінностей законним власникам, урегульовано однойменним із Конвенцією Протоколом.

Принцип. важливість мають положення, що містяться у преамбулі Конвенції: по-перше, шкода, завдана культ. цінностям кожного народу, є шкодою для культ. спадщини всього людства; по-друге, д-ви — учасниці Конвенції погодилися вживати всіх можливих заходів для захисту культ. цінностей; по-третє, для забезпечення ефективності захисту культ. цінностей такий захист має бути організований ще у мир. час через вжиття як нац., так і міжнар. заходів.

Конвенція 1954 прямо передбачає застосування її положень у разі «оголошення війни або будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи кількома Високими Договірними Сторонами, навіть якщо стан війни не був визнаний однією чи кількома з них» (п. 1 ст. 18). При цьому «... кожна зі сторін, які беруть участь

ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

у конфлікті, буде зобов'язана застосовувати принаймні ті положення цієї Конвенції, що стосуються поважання культурних цінностей» (п. 1 ст. 19).

У нормах Конвенції містяться застереження щодо воен. необхідності, згідно з якими зобов'язання, вказані в п. 1 цієї статті, можуть бути порушені тільки в разі, якщо такого порушення вимагає военна необхідність. Ця формула була запозичена із II Гаазької конвенції 1899 та з IV Гаазької конвенції 1907 і є, власне, пережитком тих часів, коли війну розглядали як цілком законний спосіб ведення нац. політики і широко використовували термін «закони і звичаї війни» (див. *Гаазьке право, Женевське право*).

Конвенція встановлює 2 режими захисту культ. цінностей — заг. (регулюється нормами гл. I) і спец. (норми гл. II). За змістом ст. 4 (норма про заг. режим захисту) і ст. 9 (норма про спец. режим захисту) не мають між собою жодної вагомості відмінності, крім того моменту, що об'єкти, які перебувають під спец. захистом, позначаються особл. відмітним знаком, а всі ін. такого знака не мають. Згідно з п. 1 ст. 16 особл. знак — це «... щит, загострений знизу, розділений на чотири частини синього і білого кольору (щит складається з квадрата синього кольору, один з кутів якого вписаний у загострену частину щита, і синього трикутника над квадратом; квадрат і трикутник розмежовуються по обидва боки трикутниками білого кольору)». Гол. значення полягає в тому, що ці 2 категорії користуються захистом від будь-яких ворожих актів.

Окр. розділ Конвенції присвячений проблемі її виконання. У ст. 20 вказано, що «порядок застосування цієї Конвенції визначається Виконавчим регламентом, що є її складовою частиною». У ст. 21 передбачається можливість сприяння застосув. Конвенції і Викон. регламенту з боку д-в-покровительок, на які покладається охорона інтересів сторін, що перебувають у конфлікті. У виконанні Конвенції бере участь і *Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури*, яка на прохання до-

говірних сторін надає в межах своєї програми і своїх можливостей тех. допомогу для орг-ції захисту культ. цінностей чи з будь-якого ін. питання, що впливає із застосув. Конвенції та її Викон. регламенту (п. 1 ст. 23).

Протокол фактично не стосується руйнувань і нищень культ. цінностей — акцент у ньому зроблено на запобіганні вивезенню з окуп. терит. культ. цінностей, на обов'язковому поверненні таких цінностей, які з метою забезпечення їх схоронності від загрози збройн. конфлікту були вивезені з будь-якої окуп. терит. Протокол ґрунтується на засадах недоторканності рухомої власності для д-ви, яка окупує, та обов'язковості повернення або компенсації у разі її вивезення, тобто на засадах Гаазьких конвенцій 1899 і 1907, Лондон. декларації Об'єднаних Націй від 05.01.1943. У ст. 3 Протоколу прямо зазначено, що культ. цінності ніколи не можуть утримуватися як воен. *репарації*. Крім того, значення Протоколу полягає також у встановл. обов'язку охорони культ. цінностей, навіть у разі, якщо вони опинилися на терит. країн, що не були безпосередньо причетні до окупації та втягнуті у пограбування. Згідно зі ст. 2 Протоколу, «кожна Висока Договірна Сторона зобов'язується взяти під охорону ті культурні цінності, які ввозяться прямо чи опосередковано з будь-якої окупованої території». Після закінчення воен. дій такі взяті під охорону цінності підлягають поверненню компетент. властям д-ви — первинного власника (ст. 5 Протоколу).

Згідно з буквою Протоколу, незаконно вивезені з окуп. терит. цінності підлягають поверненню навіть у разі, якщо вони опинилися в обігу і перебувають у володінні добросовісного набувача. При цьому д-ва, що здійснювала окупацію, згідно зі ст. 1 Протоколу зобов'язана запобігти вивезенню з окуп. терит. культ. цінностей або сплатити таким добросовісним набувачам культ. цінностей відп. компенсацію (ст. 4 Протоколу).

Історія засвідчила наявність небезпеки того, що вивезені під час окупації культ. цінності будуть тривалий час переховуватися й не фігурувати ні в міжнар. культ. обігу, ні в загальнодоступних експозиціях. Тому для практ. значущості Протоколу щодо якнайповнішої реалізації його принципів

велике значення має відсутність обмеження в часі для здійснення повернення. Принципи Протоколу про беззастережне повернення незаконно вивезених культ. цінностей, незалежно від добросовісності набувача та строку безперервного володіння після сумлінного набуття, були підтвержені суд. практикою.

Прикладом застосув. механізму дії Конвенції може слугувати діяльність ЮНЕСКО на Бл. Сході наприкінці 60-х — на поч. 70-х рр. Після того, як Ізраїль розпочав у 1967 та окупованих у ході «шестиденної війни» Палестин. терит. і, зокрема, у Схід. Єрусалимі археол. розкопки, що були одним з елементів цілеспрямованої акції з «упорядкування» (по суті, зміни істор. вигляду) міста, ЮНЕСКО прийняла резол. № 3.342 та 3.343 від 19.11.1968. Ці резол. відобразили позицію ЮНЕСКО і підтвердили необхідність виконання норм Гаазької конвенції 1954 і положень Рекомендації ЮНЕСКО про міжнар. регламентацію археол. розкопок від 06.12.1956. Для врегулювання спірних питань і нагляду за дотриманням норм міжнар. права в цій сфері Ген. директор ЮНЕСКО Рене Майо з власної ініціативи та за згодою сторін конфлікту призначив 2 Ген. комісарів ЮНЕСКО. У результаті їх діяльності було врегульовано ряд проблем — Ізраїль повернув т. з. «папіруси Мертвого моря», викрадені з Музею Рокфеллера в Єрусалимі, олтар із с. Баніас на Голанських висотах. Проте невіршеними залишилися багато принцип. питань, зокрема щодо остаточного заг. плану Єрусалиму, про власне археол. розкопки тощо.

Численні збройні конфлікти, що відбувалися у 2-й пол. 20 ст. на терит. багатьох країн, у т. ч. наприкінці 20 — на поч. 21 ст. на терит. кол. СРСР і Югославії, в Афганістані, Іраку, Малі, Сирії тощо, супроводжувалися руйнуванням і нищенням пам'яток культури. Знову постала проблема недостатньої ефективності *міжнародного гуманітарного права*, зокрема щодо захисту культ. цінностей. Виникла потреба в удосконаленні існуючих механізмів застосув. міжнар.-правових норм охорони культ. цінностей. 26.05.1999 у Гаазі було підписано Другий Протокол до Гаазької конвенції 1954, який вступив у силу 09.03.2004.

ЗАХИСТ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Другий Протокол встановлює дод. обмеження щодо застосув. принципу воєн. необхідності, запроваджує ін-т «посиленого захисту», докладно розвиває і регламентує питання кримін. переслідування за злочини проти культ. цінностей, утворює дод. інституц. систему (Рада Сторін, Комітет і Фонд захисту культ. цінностей у разі збройн. конфлікту) для реалізації положень Конвенції і Протоколів. Проте і цей документ не може гарантувати захист культ. цінностей у період збройн. конфліктів, про що свідчать останні події у Сирії, коли було зруйновано монастир Мар Еліан у м. Ель-Кар'ятайн і храм Баал Шаміна у Пальмірі.

Літ.: *Право війни*. Порадник для командного складу Збройних Сил України. К., 1996; *Правова охорона культурних цінностей*. Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. К., 1997; *Богуславский М.М.* Культурные ценности в международном обороте. Правовые аспекты. М., 2005.

В.І. Акуленко, О.І. Мельничук

ЗАХИСТ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

(англ. protection of fundamental rights in European Union) — організац.-правовий механізм (стрижнем якого є *Суд Європейського Союзу*), що функціонує на основі єдиних для Об'єднання міжнар. стандартів забезпечення і захисту основополож. прав, контролює правильність застосув. принципів відносин людини з публ. акторами на всіх рівнях, включно з інституціями, органами, агенціями *Європейського Союзу*, а також встановлює гарантії забезпечення захисту основополож. прав на рівні ЄС, що є важливим фактором розвитку європ. інтеграц. процесів.

Сфера захисту прав людини розглядалася фундаторами європ. співтовариств як не властива їх правовим порядкам, в основу яких покладено процеси екон. інтеграції. Європ. співтовариства не опікувалися сферою захисту прав людини, яку свідомо залишили поза увагою їх устан. договорів з огляду на те, що на регіон. рівні вона повністю перебувала у віданні *Ради Європи*. Підписана в її рамках 04.11.1950 *Європей-*

ЗАХИСТ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

ська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 (далі — Конвенція 1950) становить основу європ. системи колект. гарантій захисту прав людини, характеризується дієвим і ефект. інституц. забезпеченням — контр. механізмом в особі *Європейського суду з прав людини* (ЄСПЛ), який не лише довів доцільність свого існування, а й здобув авторитет як гарант дотримання конвенц. норм та їх автент. інтерпретатор. При цьому варто враховувати, що всі д-ви — члени ЄС водночас є членами Ради Європи та учасниками багатьох її правозахисних інструментів, передусім Конвенції 1950, а також те, що, застосовуючи норми *права Європейського Союзу*, його д-ви члени мають добросовісно дотримуватися своїх міжнар. зобов'язань у сфері захисту прав людини, зокрема в рамках Ради Європи.

На практиці європ. співтовариства уникали дублювання функцій РЄ та остерігалися включення прав людини, у т. ч. екон. і соц., до категорії таких, що підлягають захисту в суд. порядку. Втім, об'єкт. процеси утвердження прав людини в закон. та правозастосовній практиці д-в-членів зумовили їх закріплення в *Єдиному європейському акті 1986*, у преамбулі якого йдеться про основополож. права, *inter alia*, право свободи, рівності та соц. справедливості. Згодом, у 1989 *Європейський парламент* прийняв Декларацію основополож. прав і свобод, а результатом колект. правотворчості д-в-членів, за винятком Великої Британії, стала укладена того ж року Хартія Співтовариства про основополож. соц. права працівників. Ці документи належали до актів м'якого права (див. *М'яке міжнародне право*).

Незадовго до цього Суд європ. співтовариств, вдаючись до телеол. тлумачення, визнав за основополож. правами людини значення заг. принципів права європ. співтовариств (рішення у справах 29/69 Stauder (§7), 11/70 Internationale Handelsgesellschaft (§3, 4), 4/73 Nold (§13)), відігравши визначальну роль у їх утвердженні, встановленні змістового наповнення та сфер застосув. Так, у рішенні у справі Stauder Суд уперше

визначив основополож. права як заг. принципи права Європ. Екон. Співтовариства (далі — ЄЕС), що підлягають його захисту. При цьому заг. принципи права, спільні для правових систем д-в-членів, розглядалися складовою неписаного первинного права європ. співтовариств. У § 4 рішення у справі Internationale Handelsgesellschaft Суд європ. співтовариств установив, що повага до основополож. прав людини становить невід'ємну складову заг. принципів права, захист яких здійснює Суд. Крім того, наголошено, що захист таких прав, які ґрунтуються на спільних констит. традиціях д-в-членів, має бути забезпечено в рамках організац. механізму та завдань ЄЕС. Отже, Суд європ. співтовариств визначив констит. традиції д-в-членів та заг. принципи права як першооснову для визнання основополож. прав у правопорядку ЄЕС.

У рішенні у справі Nold Суд європ. співтовариств вказав, що міжнар. договори у сфері захисту прав людини, сторонами яких є д-ви-члени, можуть становити джерела кер. принципів, що мають бути дотримані у праві ЄС. Позиція Суду, що такі міжнар. договори не мають прямої дії у правопорядку ЄЕС, а є джерелом для встановл. заг. принципів, спільних для правопорядків д-в-членів. Водночас на практиці Суд європ. співтовариств неодноразово застосовував положення Конвенції 1950, розглядаючи її як складову права ЄЕС, а не лише як інструмент для визначення заг. принципів права. Власне, осн. чинниками, що зумовили активність Суду, стали ініціативи 1979 Комісії про приєднання європ. співтовариств до Конвенції 1950, а також рішення констит. судів д-в-членів, які прагнули використати посилення на необхідність забезпечення захисту основополож. прав для звуження компетенції європ. співтовариств, що, вочевидь, негативно вплинуло б на цілісність їхніх правопорядків.

Уперше у праві ЄС принцип поваги до прав людини як юрид. обов'язковий та найбільш важливі гарантії захисту основополож. прав було закріплено у ч. 2 ст. F Договору про ЄС 1992 (далі — ДЄС, див. *Маастрихтський договір 1992*), положення якого згодом набули часткової модифікації ч. 1 і 2 ст. 6 ДЄС у ред. *Амстердамського договору 1997* і не змінені ДЄС у ред. *Ніццько-*

го договору 2001. З укладенням 13.12.2007 Лісабонського договору 2007, що набув чинності 01.12.2009, посилюється увага ЄС до проблеми захисту основополож. прав людини. Ст. 6 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 визначає трикомпонентну архітектуру системи захисту прав людини в ЄС: *Хартія Європейського Союзу про основоположні права 2007* (англ. Charter of Fundamental Rights of the European Union, далі — Хартія ЄС 2007), що має юрид. обов'язкову силу на рівні устан. договорів, є джерелом первинного права ЄС, однак не може бути підставою для розширення компетенції ЄС, передбаченої устан. договорами; Конвенція 1950, до якої, згідно з ч. 2 ст. 6 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, має приєднатися ЄС, що, однак, не повинно привести до розширення його компетенції; а також *загальні принципи права Європейського Союзу*, що ґрунтуються на констит. традиціях, спільних для д-в-членів, та положеннях Конвенції 1950. Заг. принципи права ЄС, не маючи прямої дії, слугують джерелом правил тлумачення норм у сфері захисту основополож. прав.

Ч. 2 ст. 6 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 підтвердила намір ЄС приєднатися до Конвенції 1950, враховуючи, що, по-перше, гр-ни ЄС дістають можливість оскаржити до міжнар. юрисдикц. органу дії та/або бездіяльність інституцій, органів, агенцій ЄС, їх посад. осіб так само, як вони це роблять у разі порушення їхніх прав держ. органами та їх посад. особами; по-друге, приєднання дозволить уникнути різного тлумачення Судом ЄС та ЄСПЛ однакових норм у сфері прав людини, хоча Суд ЄС уже враховує прецедент. практику ЄСПЛ при обґрунтуванні своєї правової позиції. Строки приєднання ЄС до Конвенції 1950 не встановлено, лише закріплено, що воно не змінить компетенції ЄС, визначеної в ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 та Договорі про функціонування ЄС (далі — ДФЄС).

Відтак, ч. 1 ст. 6 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 стосується сьогодення, ч. 2 характеризує недалеке майбутнє, а ч. 3 є сполучною ланкою між сьогоденням і прийдешнім, покликаною зберегти значущість та юрид. силу засадничих норм щодо захисту основополож. прав, сформованих у преце-

дент. практиці Суду ЄС. Йдеться передусім про поступове виокремлення ним кількох категорій основополож. прав: громадян. прав (повага до приват. життя, свобода вираження поглядів), права на рівність (захист від статевої чи вікової *дискримінації*), екон. прав (право на приват. власність), а також процес. прав (презумпція невинуватості). Безумовно, ст. 6 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 демонструє гнучкий і динамічний характер системи захисту прав людини в ЄС, водночас вона покликана сприяти реалізації зусиль у зовн. діяльності Об'єднання, спрямованих на його позиціонування як зразкової моделі захисту основополож. прав. Власне, ЄС є єдиною *міжнародною міжурядовою організацією*, що забезпечує захист основополож. прав людини щодо власних дій/бездіяльності та рішень.

Приєднання ЄС до Конвенції 1950 обговорюється вже понад 35 років. Судом європ. співтовариств було надано Висновок 2/94 від 28.03.1996, в якому він визнав, що Європ. Співтовариство не наділене необхідною компетенцією для приєднання до Конвенції 1950. Ще однією перешкодою стала відсутність у тексті Конвенції 1950 можливості приєднання до неї міжнар. орг-цій. З набуттям чинності 01.12.2009 Лісабон. договором 2007 та 01.06.2010 Протоколом № 14 до Конвенції 1950 усунуто осн. перешкоди для приєднання ЄС до останньої. Зрештою, 07.07.2010 розпочалися офіц. переговори з цього питання, а 05.04.2013 було оголошено про завершення роботи над проектом Угоди про приєднання ЄС до Конвенції 1950.

У Протоколі № 8 щодо ч. 2 ст. 6 ДЄС про приєднання ЄС до Конвенції 1950, який дод. до Лісабон. договору 2007, вказується на можливість участі ЄС у контр. органах Конвенції 1950 та необхідність забезпечення правильного визначення відповідача (д-в-членів та/або ЄС) під час розгляду позовів, поданих належним чином третіми країнами або індивідами проти д-в-членів та/або ЄС (ст. 1 Протоколу № 8). Приєднання ЄС до Конвенції 1950 означатиме, що її положення формально стануть

ЗАХИСТ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

обов'язковими для ЄС в особі його інституцій, органів, агенцій та їх службовців. Індивіди зможуть звертатися до ЄСПЛ за захистом прав, передбачених Конвенцією 1950, що були порушені, зокрема, правовими актами інституцій ЄС (див. *Акти Європейського Союзу*), а також нормат.-правовими актами д-в-членів, прийнятими у процесі імплементації правових актів ЄС. При цьому однією з умов прийнятності такої скарги, згідно з п. 1 ст. 35 Конвенції 1950 стосовно вичерпання всіх засобів нац. правового захисту, буде обов'язкове звернення до Суду ЄС за відп. рішенням. До підписання та набуття чинності нової доопрацьованої Угоди про приєднання ЄС до Конвенції 1950, яка враховуватиме Висновок 2/13 Суду ЄС від 18.12.2014 щодо відповідності проекту Угоди спільним цінностям та устан. актам ЄС, індивіди можуть подавати скарги до ЄСПЛ виключно на д-в-членів, незважаючи на наявність рішення Суду ЄС, ухваленого в преюдиціальному порядку.

У цьому контексті привертає увагу п. 258 Висновку 2/13 Суду ЄС щодо проекту Угоди про приєднання ЄС до Конвенції 1950, згідно з яким останній суперечить п. 2 ст. 6 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007 та Протоколу № 8 до нього. Суд ЄС встановив, що Угода про приєднання ЄС до Конвенції 1950 може негативно вплинути на особливості та автономність права ЄС, оскільки вона не забезпечує відповідність між ст. 53 Конвенції 1950 та ст. 53 адаптованої Хартії ЄС 2007, не усуває ризики порушення принципу лояльного співробітництва як заг. принципу права ЄС і не містить положень стосовно зв'язку між механізмом, передбаченим Протоколом № 16 до Конвенції 1950, і процедурою преюдиціального запиту, передбаченою ст. 267 ДФЄС; Угода про приєднання ЄС до Конвенції 1950 вплине на застосув. ст. 344 ДФЄС, оскільки вона не виключає можливості виникнення спорів між д-вами-членами або між ними та ЄС щодо застосув. Конвенції 1950 у межах *ratione materiae* права ЄС при розгляді заяв ЄСПЛ; Угода про приєднання ЄС до Конвенції 1950 не врегульовує

функціонування механізму «співвідповідача» (англ. co-respondent mechanism) та процедуру попереднього залучення Суду ЄС, що забезпечило б урахування особливостей Об'єднання та права ЄС; Угода про приєднання ЄС до Конвенції 1950 не враховує особливостей права ЄС щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності ЄС у сфері *Спільної зовнішньої та безпекової політики* (англ. Common Foreign and Security Policy), а саме вона надає суд. органу, що не належить до інституц. системи ЄС, виключне право здійснювати суд. контроль за такими актами, діями чи бездіяльністю. Зрештою, згодом, після надання Судом ЄС висновку про відповідність проекту Угоди устан. договорам ЄС, вказаний акт потребуватиме одностайного схвалення *Радою Європейського Союзу*, згоди Європарламенту, а також ратифікації д-вами-членами.

Наразі ЄС не є договірною стороною Конвенції 1950, отже, формально вона не є джерелом права ЄС, але, враховуючи досвід співпраці д-в — членів ЄС у рамках РЄ, у виданому в 1999 на саміті *Європейської ради* у Кельні мандаті на розробку Хартії ЄС про основополож. права, її джерелами було визначено, *inter alia*, констит. традиції, спільні для д-в-членів, Конвенцію 1950, *Європейську соціальну хартію (переглянуту) 1996* як найбільш значущі міжнар.-правові акти РЄ у сфері забезпечення та захисту прав людини. Аналіз прецедент. практики Суду ЄС (справи 36/75 Rutilli, 44/79 Haueg, 222/84 Johnston та ін.) свідчить, що він застосовує положення Конвенції 1950, інкорпоровані у правопорядок ЄС, як заг. принципи права, спільні для констит. традицій д-в-членів. Більш того, у рішенні у справі 136/79 National Panasonic Суд европ. співтовариств вказав на необхідність виконання положень Конвенції 1950.

Кульмінацією розвитку системи захисту прав людини в ЄС є набуття юрид. сили адаптованою Хартією ЄС 2007, яка, на переконання Н.П. Шишкової, Р.В. Девіса, А.Т. Вільямса та ін. учених, є «Біллем про права» Об'єднаної Європи. Хартія ЄС 2007 не інкорпорована до тексту устан. договорів, проте має однакову з ними юрид. силу, залишаючись формально самост. джерелом первинного права ЄС, що не

означає поширення на неї принципу прямої дії, який разом із принципом верховенства права ЄС є засадничими для функціонування правопорядку ЄС. Хартія ЄС 2007 підтвердила і систематизувала основополож. права і свободи, а також принципи правового статусу особи, що були визнані за гр-нами ЄС ДЄС та Конвенцією 1950, хоча більшість прав і свобод, передбачених Хартією ЄС 2007, є визнаними за кожною особою, яка на законних підставах перебуває на терит. д-в — членів ЄС, отже, і за гр-нами України. Водночас текст Хартії ЄС 2007 містить значно ширший каталог гарантованих прав і свобод порівняно з Конвенцією 1950.

Творці Хартії ЄС 2007, з огляду на сучас. та актуалізовані міжнар.-правові підходи до забезпечення і захисту прав людини, прагнули кодифікувати, за дотримання принципу субсидіарності, мінім. міжнар. стандарти захисту основополож. прав, з одного боку, стосовно інституцій, органів, агенцій ЄС та їх службовців, а з ін. — д-в членів у тих випадках, коли вони застосовують норми права ЄС. Згідно з ч. 1 ст. 6 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, ЄС «визнає права, свободи і принципи, викладені у Хартії ЄС про основоположні права від 7 грудня 2000 р., адаптованої 12 грудня 2007 р., що має однакову юридичну силу з Договорами», тобто з ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 та ДФЄС. У такий спосіб відбулося конституювання ін-ту прав людини у правопорядку ЄС, інтегральною складовою якого є правові гарантії забезпечення захисту основополож. прав на рівні ЄС. Чеські вчені А. Гамуляк та В. Стеглік слушно наголошують, що «значне посилення ролі основоположних прав у наднаціональному правопорядку є непрямым інструментом захисту позиції Суду ЄС щодо природи правової системи ЄС. Визнання основоположних прав невід'ємною складовою наднаціонального права та створення складної системи їх захисту надало наднаціональній правовій системі рис конституційного правопорядку», забезпечуючи підвищення політ. легітимності ЄС, відповідно до класичних і сучас. принципів конституціоналізму, а також сприяючи поглибленню правової інтеграції у рамках Об'єднання (див. *Наднаціональність*).

ЗАХИСТ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Усунення наявних недоліків у системі захисту основополож. прав людини на рівні ЄС не було першочерговим завданням Хартії ЄС 2007, натомість вона мала консолідувати гарантовані ЄС основополож. права та сприяти розумінню змісту і можливостей їх ефект. практи. реалізації. Хартія ЄС 2007 зорієнтована на посилення політ. інтеграції шляхом створення реального, видимого зв'язку між гр-нством ЄС та цінностями ЄС, основу яких становлять повага і захист прав людини. Прикметно, що набуття чинності 01.12.2009 Хартією ЄС 2007 мало наслідком не лише застосув. її Судом ЄС, а й необхідність урахування змісту її положень у правотворчому процесі ЄС.

Лісабон. договір 2007 фактично легалізував рецепцію матер. норм Конвенції 1950 та прецедент. права ЄСПЛ у право ЄС. При викладенні у Хартії ЄС 2007 прав, що кореспондують зафіксованим у Конвенції 1950, використовувалися формулювання, які не допускають їх різночитання. Якщо Хартія ЄС 2007 та Конвенція 1950 закріплюють однакове за змістом право, напр. заборону рабства і примус. праці (ст. 5 Хартії ЄС 2007, що кореспондує ст. 4 Конвенції 1950), обидва джерела мають застосовуватися також однаково, відповідно до тлумачення ЄСПЛ. Відтак, застосув. норм Хартії ЄС 2007, що кореспондують нормам Конвенції 1950, має здійснюватися згідно з їх офіц. тлумаченням ЄСПЛ, відповідно до його прецедент. практики.

Характерно, що вимогу однаковості розуміння прямо зафіксовано у «горизонтальних» статтях Хартії ЄС 2007, зокрема, ч. 3 ст. 2 встановлює, що основополож. права, які закріплені в Хартії ЄС 2007 і кореспондують правам людини, гарантованим Конвенцією 1950, збігаються за значенням і дією з тими, які надає остання, що не перешкоджає забезпеченню ширшого захисту правом ЄС. Право ЄС, у т. ч. Хартія ЄС 2007, може надавати ширший захист прав порівняно з Конвенцією 1950, отже, є підстави очікувати на те, що Хартія ЄС 2007 стане вирішальним фактором розвитку євроінтеграц. процесів у правозахисній сфері.

**ЗАХИСТ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ
У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ**

Практика застосув. Судом ЄС Конвенції 1950 засвідчує, що можна посилатися на порушення відп. норми, якщо предметом спору є питання, що підпадає під дію права ЄС. Такий висновок Суд ЄС зробив у рішенні у справі C-260/89 *Elliniki Radio-phonía Tileorassi*, визнавши у §42 цього рішення, що Суд не має повноважень досліджувати відповідність Конвенції 1950 норм нац. зак-ва, які не пов'язані з правом ЄС. Якщо ж такі норми стосуються права ЄС, і при цьому до Суду направлено запит у преюдиціальному порядку, він має надати тлумачення, якого потребує нац. суд, для оцінки того, чи відповідають такі норми основополож. правам, дотримання яких забезпечує Суд ЄС і які впливають з Конвенції 1950. Крім того, Суд ЄС установив, що право ЄС ґрунтується не тільки на екон., а й на правовому взаємопроникненні д-в-членів, отже, необхідно враховувати принципи і концепції, що діють у їх внутр. праві.

Конвенція 1950 відіграє особл. роль на всіх стадіях становлення і розвитку системи захисту прав людини в ЄС, кодифікації основополож. прав на рівні ЄС. Очевидним є вплив Конвенції 1950 на зміст Хартії ЄС 2007, але ще до її прийняття Суд європ. співтовариств застосовував прецедент. практику ЄСПЛ, адже дії д-в-членів, засн. на праві ЄС, неодноразово ставали предметом розгляду ЄСПЛ. Зрештою, ЄСПЛ визнавав заяви неприйнятними через відсутність у нього юрисдикції *ratione personae* над ЄС, коли предметом розгляду мали бути виключно дії ЄС, а не його д-в-членів (рішення у справах 24833/94 *Matthews v. the United Kingdom*, 73274/01 *Connolly v. 15 Member States of the EU*). Водночас ЄСПЛ забезпечував належний захист основополож. прав, порушених актами ЄС, через аналіз поведінки д-в-членів при виконанні ними зобов'язань, що ґрунтуються на праві ЄС. До приєднання ЄС до Конвенції 1950 порушення ним її положень може аналізуватися ЄСПЛ виключно крізь призму аналізу відп. дій д-в — членів ЄС. ЄСПЛ 18.02.1999 встановив у §32 рішення у справі 24833/94 *Matthews v. the United Kingdom*,

що Конвенція 1950 не забороняє передання повноважень її д-вами-учасниками між-нар. орг-ціям, за умови належного забезпечення гарантій захисту прав, передбачених Конвенцією 1950, тобто д-ви відповідають за порушення прав навіть після передання відп. повноважень на наднац. рівень. Імплементация д-вою правових зобов'язань, що ґрунтуються на її членстві у між-нар. орг-ції, сама по собі не становить порушення норм Конвенції 1950, проте ЄСПЛ може відмовитися від цієї презумпції, якщо за конкр. обставин справи такі дії д-ви явно порушують права, гарантовані Конвенцією 1950.

Суд. система ЄС багаторівнева, втім здебільшого саме нац. суди д-в-членів, а також прирівняні до них органи адм. юстиції забезпечують захист установлених у рамках ЄС основополож. прав від будь-яких порушень. Прикметно, що на сучас. етапі розвитку системи захисту прав людини в ЄС останній забезпечується нац. судами д-в-членів, Судом ЄС та ЄСПЛ. При розгляді справ нац. суди пов'язані чинними нормами права ЄС, які мають верховенство щодо внутр. права д-в — членів ЄС, а деякі з них — пряму дію в їх внутр. правопорядках, тобто положення права ЄС можуть застосовуватися в нац. судах поряд з положеннями внутр. права під час розгляду суд. справ. Нац. судам підвідомчі всі категорії справ, за винятком тих, які віднесені до юрисдикції суд. органів ЄС: спори щодо оскарження дій/бездіяльності та рішень інституцій ЄС і їх службовців, спори між д-вами-членами, між інституціями ЄС, труд., цив.-правові спори тощо. Крім того, Суд ЄС ухвалює рішення у преюдиціальному порядку на запит нац. юрисдикц. органів д-в-членів про тлумачення права ЄС або про чинність актів інституцій ЄС.

Основополож. права, свободи, принципи потребують забезпечення їх дієвими та ефект. гарантіями, тобто засобами захисту від порушень, відновлення порушених прав або відшкодування заподіяної шкоди. Метою запровадження Хартією ЄС 2007 поділу на права, свободи, принципи є визначення, з одного боку, прав і свобод, що підлягають повноцінному суд. захисту, а з ін. — принципів, що можуть підлягати суд. захисту лише у певних випадках. З огляду на те, що принципи потребують імплементації

тації, посилання у відп. статті Хартії ЄС 2007 на імплементац. заходи, які мають бути здійснені ЄС або д-вами-членами, свідчить про належність такої статті саме до принципів. Наразі принципами вважають усі положення розд. IV «Солідарність» Хартії ЄС 2007. Згідно з п. 5 ст. 52 Хартії ЄС 2007, принципи мають зобов'язальний характер, але підлягають суд. захисту, тільки якщо закріплені в імплементац./делегованих актах інституцій ЄС або нормат.-правових актах д-в-членів, що імплементують відп. норми права ЄС. Відтак, суд. захист основополож. принципів можливий, тільки якщо вони закріплені у правових актах ЄС або нормат.-правових актах д-в-членів.

В ЄС, як і на рівні д-в, система гарантій основополож. прав поєднує заг. та спец. гарантії, що стосуються окр. прав, скажімо, заборона смертної кари як гарантія права на життя, заборона клонування людини як гарантія права на цілісність особистості. Серед заг. гарантій розрізняють 3 осн. елементи: інституц., матер. та процес. гарантії. Інституц. гарантії ЄС пов'язані з функціонуванням інституцій (насамперед Суду ЄС), органів, агенцій, діяльність яких спрямована на забезпечення гарантованих та захист порушених основополож. прав. Важливу роль у гарантуванні дотримання основополож. прав у ЄС відіграють *Європейський омбудсмен*, Європ. контролер із захисту даних, Спец. представник ЄС з прав людини, Агенція ЄС з основополож. прав, *Європол* та ін. Матер. гарантії ЄС включають, зокрема, право особи на компенсацію шкоди, заподіяної порушенням її прав, а процес. гарантії реалізуються під час судочинства у рамках Суду ЄС.

Підвідомчість справ нац. судам д-в-членів та Суду ЄС визначається залежно від того, хто порушив суб'єкт. право: якщо фіз./юрид. особа або д-ва-член, то позови подаються до суду відн. д-ви-члена, якщо ЄС в особі його інституцій, органів, агенцій, їх службовців — позови, як правило, подаються до Заг. суду з правом на оскарження в Суді ЄС, оскільки Хартія ЄС 2007, на відміну від Конвенції 1950, не передбачає створення самост. контр. механізму для захисту гарантованих нею прав. Якщо фіз./юрид. особа вважає, що д-ва по-

рушила її права, закріплені в Конвенції 1950 або в одному з протоколів до неї, вона повинна вичерпати всі нац. засоби правового захисту з правом оскарження в ЄСПЛ. Якщо ж її права порушено інституцією, органом, агенцією ЄС, їх службовцями — вправі відразу звертатися до Суду ЄС з відп. позовом. Важливо враховувати, що фіз./юрид. особи у рамках Суду ЄС є непривілейованими позивачами, на відміну від д-в-членів та інституцій ЄС. Участь фіз./юрид. особи у прямих позовах можлива тільки в рамках позову про анулювання актів, адресатом яких вона є або які безпосередньо та особисто її стосуються, а також про анулювання регламентарних актів, що безпосередньо її стосуються і не потребують викон. заходів (ст. 263 ДФЄС). Втім, практика засвідчує складність доведення індивід. характеру регламентів і директив, оскільки вони є актами заг. дії. Наразі між Судом ЄС та ЄСПЛ не існує підпорядкування, але Суд ЄС враховує прецедент. практику ЄСПЛ при обґрунтуванні своєї правової позиції, що є показовим прикладом ефект. вирішення правових колізій та конфліктів компетенцій у сфері захисту прав людини в рамках окр. регіону, відображаючи динаміку і тенденції розвитку європ. інтеграції.

З метою забезпечення належної імплементації положень Хартії ЄС 2007 *Європейською комісією* (далі — Єврокомісія) 19.10.2010 було прийнято Стратегію ефект. імплементації ЄС Хартії про основополож. права задля створення ефект. механізму гарантування дотримання положень Хартії ЄС 2007 інституціями у правотворчій діяльності Об'єднання та д-вами-членами у процесі імплементації норм права ЄС у внутр. правопорядок. Власне, кожна законод. ініціатива Єврокомісії має пройти експерт. оцінку щодо її впливу на реалізацію основополож. прав.

Єврокомісія у разі порушення д-вою-членом положень Хартії ЄС 2007, особливо у процесі імплементації норм права ЄС, може звернутися до останньої з вимогою усунення такого порушення. Якщо д-ва-

ЗАХИСТ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

член проігнорує її вимогу, Єврокомісія використовуватиме всі доступні їй інструменти для забезпечення дотримання д-вами-членами положень Хартії ЄС 2007, у т. ч. звернення з позовом до Суду ЄС про невиконання такою д-вою її обов'язків, що впливають із членства в ЄС.

З огляду на необхідність поширення знань про сферу дії та механізми реалізації Хартії ЄС 2007, Єврокомісія забезпечує роз'яснення її положень та можливостей захисту гр-нами ЄС своїх прав, гарантованих Хартією. Підвищенню рівня захисту основополож. прав людини на рівні ЄС сприяло заснування 01.03.2007 на основі Європ. комісії проти расизму і ксенофобії Агенції ЄС з основополож. прав, що керується у своїй діяльності не тільки каталогом основополож. прав, свобод, принципів, закріпленим у Хартії ЄС 2007, а й положеннями Конвенції 1950 як заг. принципами права, здійснює підготовку щорічних звітів про практику застосув. Хартії ЄС 2007, реалізує освітні заходи за тематикою захисту основополож. прав, забезпечує функціонування низки інформ. ресурсів, присвячених Хартії ЄС 2007, зокрема проекту Charterpedia, сприяючи реалізації принципу поваги до прав людини у рамках ЄС. Згідно з Директивою Ради ЄС № 168/2007 від 15.02.2007, Агенція займається збиранням інформації, проводить досл. та аналіт. роботу, консультує інституції, органи, агенції ЄС, а також д-в-членів, співпрацює з громадян. сусп-вом, заохочує розвиток правосвідомості гр-н ЄС, але не уповноважена розглядати індивід. скарги, отже, її функції та повноваження подібні до повноважень Комісара РЄ з прав людини (див. *Європейська система захисту прав людини*).

Крім того, запроваджено посаду Спец. представника ЄС з прав людини, яку можна порівняти з посадою Уряд. уповноваженого (Government agent) у справах ЄСПЛ. Ставрос Ламбринідіс (Греція), кол. віце-президент Європарламенту, 01.09.2012 приступив до виконання обов'язків Спец. представника, що свідчить про підготовку ЄС до обстоювання своїх інтересів у ЄСПЛ.

Користуючись можливостями широкого спектру засобів сприяння забезпеченню захисту основополож. прав, керуючись переглянутими 19.01.2009 Радою ЄС Кер. принципами щодо ведення діалогів у сфері прав людини з третіми країнами, ЄС регулярно організовує з ними діалоги і консультації, що є дієвим інструментом його зовн. діяльності, насамперед у рамках реалізації завдань Спільної зовн. та безпекової політики ЄС у сфері прав людини. Цілі діалогів з прав людини визначаються, зважаючи на факт. обставини кожної конкр. ситуації, на оцінку і розвиток ситуації з правами людини у відп. д-ві. Водночас ЄС готує перелік пріоритет. тем, що обов'язково мають бути включені до порядку денного кожного діалогу, зокрема заборона смертної кари, катувань, усіх форм дискримінації; забезпечення прав дітей, особливо під час збройн. конфліктів; гарантування свободи слова, підвищення ролі громадян. сусп-ва, захист правозахисників; міжнар. співробітництво у сфері юстиції, передусім з *Міжнародним кримінальним судом*; співробітництво з ГА ООН (Третій комітет), Радою ООН з прав людини, а також Радою Європи, *Організацією з безпеки та співробітництва в Європі* та ін.

Враховуючи викладене, еволюц. розвиток системи захисту прав людини в ЄС характеризується такими осн. етапами: 1) у процесі становлення європ. інтеграції в європ. співтовариствах питанням захисту прав людини увага взагалі не приділялася, про що свідчить відсутність положень стосовно забезпечення і захисту основополож. прав у тексті устан. договорів і, відповідно, у практиці Суду європ. співтовариств; 2) поступова активізація діяльності Суду, завдяки прецедент. практиці якого основополож. права було включено до правопорядків європ. співтовариств; 3) кодифікація основополож. прав у Хартії ЄС про основополож. права, урочисто проголошений у формі політ. декларації 07.12.2000, до якої інституції ЄС почали звертатися, приймаючи рішення, навіть до набуття юрид. обов'язкової сили 01.12.2009 її адаптованої ред. від 12.12.2007. Суд європ. співтовариств у своїх рішеннях цього періоду неодноразово звертався до змісту положень Хартії 2000; 4) на сучас. етапі розвитку сис-

теми захисту основополож. прав людини в ЄС її стрижнем є ст. 6 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007, яка встановлює трикомпонентну архітектуру правового механізму, а саме: 1) Хартія ЄС 2007, що має юрид. обов'язкову силу, за якою прирівнюється до устан. договорів, і належить до джерел первинного права ЄС; 2) Конвенція 1950, до якої, згідно з п. 2 ст. 6 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007, має приєднатися ЄС; 3) заг. принципи права ЄС, що ґрунтуються на констит. традиціях, спільних для д-в-членів, а також положеннях Конвенції 1950 і не мають прямої дії.

Еволюція підходів до захисту основополож. прав людини та їх правового забезпечення у рамках правопорядку ЄС пройшла тривалий шлях від повного невизнання до поступового утвердження поваги до прав людини як заг. принципу права ЄС, однієї з цінностей ЄС, закріплених на рівні устан. договорів. Нині принцип поваги до прав людини становить основу правопорядку ЄС, стрижень функціонування його інституц. механізму та розвитку інтеграц. процесів між д-вами-членами. Концепт. осмислення положень Хартії ЄС 2007 засвідчує її унікальність у міжнар.-правовій практиці, зумовлену поєднанням в єдиному юрид. обов'язковому акті всіх категорій основополож. прав відповідно до системи цінностей, що, *inter alia*, поєднує гідність, свободи, рівність, солідарність, гр-нство, правосуддя. Водночас певна обмеженість можливостей практ. забезпечення у правовому порядку ЄС основополож. прав, гарантованих Хартією ЄС 2007, призводить до асиметрії між формально закріпленими в ній основополож. правами та реальними можливостями їх захисту.

Цінності та засади міжнар. механізмів захисту прав людини потребують конвергенції в масштабах Європи як на стадії правотворчості, так і правозастосув., а відстрочення приєднання ЄС до Конвенції 1950 актуалізує необхідність появи нових гнучких і конструкт. підходів до інтенсифікації співробітництва ЄС з РЄ у цій царині з урахуванням принципів єдності, неподільності та універсальності прав людини. Зрештою, в перспективі приєднання ЄС до Конвенції 1950 можливе на умовах, що забезпечуватимуть справедл. баланс між

стандартами ЄС і його високоінтегрованим правовим порядком та міжнар. стандартами, гарантованими Конвенцією 1950, що у поєднанні становлять ядро європ. стандартів у сфері захисту прав людини. Дієва, ефект. взаємодія систем захисту прав людини ЄС та Ради Європи сприятиме розширенню співробітництва між ними, координації діяльності, консолідації зусиль задля утвердження на їх основі загальноєвроп. системи захисту прав людини в рамках європ. правового простору. Забезпечення і захист прав людини вимагають системного підходу, вони визначають динаміку розвитку плюраліст. демократії, громадян. сусп-ва, ринк. економіки, верховенства права, що підкреслює їх значення у контексті реалізації політ. асоціації та екон. інтеграції України з ЄС.

Літ.: Буткевич В.Г. Регіональні системи міжнародного захисту прав людини та основних свобод // Міжнародне право. Основні галузі. Підруч. / За ред. В.Г. Буткевича. К., 2004; Мицик В.В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: Підруч. К., 2010; Шишкова Н. Хартія основних прав Європейського Союзу і проблеми ее применения // Памяті професора Павла Петровича Заворотька. Актуальні проблеми правової науки: збірник статей / За заг. ред. Н.П. Шишкової. К., 2014; Фалалєєва Л.Г. Система захисту прав людини в інтеграційному правопорядку ЄС: еволюція підходів // Адвокат, 2014, № 9; Blanke H.-J. The Protection of Fundamental Rights in Europe // The EU after Lisbon: Constitutional Basis, Economic Order and External Action / Eds H.-J. Blanke, S. Mangiameli. Berlin, Heidelberg, 2012; Grabenwarter C., Pabel K. Article 6 [Fundamental Rights — The Charter and the ECHR] // The Treaty on European Union (TEU). A Commentary / Eds H.-J. Blanke, S. Mangiameli. Berlin, Heidelberg, 2013; Hamulak O., Stehlik V. European Union Constitutional Law: Revealing the Complex Constitutional System of the European Union. Olomouc, 2013; Margaritis K. The Framework for Fundamental Rights Protection in Europe under the Prospect of EU Accession to ECHR // Journal of Politics and Law, 2013, v. 6, N 1; Šišková N. New challenges of the EU in the field of human rights (focusing on the mechanism of the Charter) // European Studies. The Review of European Law, Economics and Politics, 2014, vl.1; Šišková N. Treaty of Lisbon and Charter of Fundamental rights of the EU, future prospects // Temas de Integração / Eds M. Porto, F. de Amaral. Almedina, Coimbra, 2009.

Л.Г. Фалалєєва

ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ — міжнар.-правова законотворча і правозастосовна діяльність СНД щодо гарантій забезпечення та захисту прав людини і осн. свобод.

Для визначення прав і обов'язків д-в та індивідів у рамках міжнар.-правових актів, що встановлюють стандарти осн. прав і свобод людини та гарантії їх захисту, необхідне чітке формулювання термінол. особливостей «забезпечення» і «захисту» прав і свобод людини. У цьому сенсі матер. (міжнар. договірні і звичаєві) норми міжнар. права, що визначають зміст прав людини, належать до «механізму забезпечення прав людини». Тоді як акти, що регулюють діяльність міжнар. правозахисних орг-цій, та норми міжнар. договірного права зі створення та діяльності конвенц. органів, які називають «органами з контролю за дотриманням договорів» або «договірними органами», що відповідають за охорону таких прав, належать до «захисту прав людини», надаючи власні механізми для захисту цих прав у разі порушення. З цього приводу слід зазначити, що з часів прийняття *Міжнародного білля про права людини* у процесі розроблення практично будь-якого нового фундам. договору в галузі прав людини до нього включають статті, що передбачають створення і компетенцію того чи ін. контрольного (імплементац.) механізму. Такими органами є, напр., Комітет з ліквідації *расової дискримінації*, заснований відповідно до вимог ст. 8 *Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*, Комітет з прав людини, заснований згідно з вимогами ч. IV *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966*, Комітет з ліквідації дискримінації жінок, заснований відповідно до вимог ст. 17 *Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979*, *Європейський суд з прав людини*, заснований згідно з положеннями розд. II *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* та ін.

На теренах СНД застосовується *міжнародне право прав людини* — галузь міжнар.

права, яку утворює система норм і принципів міжнар. права, що регулюють і забезпечують міжнар. захист прав і осн. свобод людини.

У рамках СНД як регіон. (субрегіон.) орг-ції взаємодії пострад. країн є свої документи, що закріплюють права і свободи людини: Декларація глав д-в — учасниць СНД про міжнар. зобов'язання в галузі прав людини і осн. свобод 1993, Конвенція СНД про права та осн. свободи людини 1995 (далі — Конвенція СНД 1995), Конвенція про забезпечення прав осіб, що належать до нац. меншин, 1994. Останні дві мають власні органи з контролю за дотриманням.

Конвенція СНД 1995 складається з 39 статей і містить перелік осн. прав і свобод людини: право на життя, свободу і особисту недоторканність, рівність усіх перед судом, право на повагу до особистого і сімейного життя, право на недоторканність житла і таємницю листування, право на свободу думки, совісті і віросповідання, вільне висловлення своєї думки. У ній закріплено також ряд громадян. прав — право на свободу мир. зборів і свободу асоціацій, у т. ч. право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів; право брати участь в управлінні і веденні держ. справ як безпосередньо, так і через вільно обраних представників, право голосувати і бути обраним на виборах, право допускатися у своїй країні на заг. умовах рівності до держ. служби. Ця Конвенція гарантує й труд. права: кожна людина має право на працю і захист від безробіття. Окр. статтею передбачено права працюючих жінок, наведено їх детальний перелік.

Відповідно до ст. 34, спостереження за виконанням цієї Конвенції здійснюється Комісією з прав людини СНД, Положення про яку є її невід'ємною частиною. Однак досвід показав неефективність діяльності цієї Комісії. Зміст Конвенції багато в чому повторює положення Європ. конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950, Міжнар. пакту про громадян. і політ. права 1966 та деяких ін. актів у сфері прав людини. Тому нові д-ви, що приєднуються до міжнар. орг-цій, під егідою яких діють ці правові акти, утримуються від участі в Конвенції СНД 1995.

Конвенція СНД 1995, зокрема Положення про Комісію з прав людини СНД, набуває чинності з дня надання *депозитарію* 3-го повідомлення, яке підтверджує виконання Договірними сторонами внутрішньопроектних процедур. Набула чинності 11.08.1998 і діє у 4 д-вах, що її ратифікували: Білорусь, Росія, Таджикистан (усі — 1998), Киргизстан (2003).

Конвенція СНД про забезпечення прав осіб, що належать до нац. меншин, 1994 (далі — Конвенція СНД 1994) була підписана в Мінську 21.10.1994 кер. 10 д-в і набула чинності для 5 д-в, що її ратифікували: Азербайджану, Білорусі, Вірменії (усі — 1997), Таджикистану (2001) й Киргизстану (2003). При цьому Азербайджан приєднався до Конвенції із застереженням про верховенство свого внутр. права над положеннями цього міжнар. договору.

Під нац. меншинами у Конвенції СНД 1994 розуміють осіб, що постійно проживають на терит. Договірної сторони і мають її *громадянство*, які за своїм етн. походженням, мовою, культурою, релігією або традиціями відрізняються від осн. населення цієї сторони. Таке визначення поняття «національних меншин» викликає сумнів щодо його відповідності загальноприйнятим принципам міжнар. права. *Рамкова конвенція про захист прав національних меншин 1995*, прийнята в рамках *Ради Європи*, не містить визначення цього поняття. У ній застосовано «прагматичний підхід», який визнає неможливим єдине для всіх д-в учасниць поняття нац. меншин. Хоча прямої суперечності між Конвенцією СНД 1994 і Рамковою конвенцією 1995 у цьому питанні начебто немає, з останньої випливає визнання пріоритету нац. зак-ва у трактуванні цього визначення.

Крім того, дискримінація є нерозповсюдження дії захисних механізмів Конвенції СНД 1994 на осіб без гр-нства, які не мають можливості за законами тієї країни, де вони перебувають, довести факт пост. проживання на її терит. Такі особи, по суті, не визнаються цією Конвенцією представниками нац. меншин.

Ін. проблемою, що породжується базовими визначеннями Конвенції СНД 1994, є поділ населення д-в-учасниць на «основне» і «таке, що відрізняється». По суті,

відтворюється спірний підхід, заснований на неправовому розшаруванні людей на корінну (титульну) національність і т. з. «інші» національності чи етн. групи. Такий підхід суперечить Міжнар. конвенції ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965.

Кожна з Договірних сторін гарантує особам, які належать до нац. меншин, громадян., політ., соц., екон., культ. права і свободи відповідно до загальновизначених міжнар. стандартів у галузі прав людини та її зак-ва (ст. 3). Кожна з Договірних сторін визнає за такими особами право індивідуально або спільно з членами своєї групи безперешкодно виражати, зберігати і розвивати свою етн., мовну, культ. або реліг. самобутність (ст. 4), право на участь у громад. та держ. житті, особливо у вирішенні питань, що стосуються захисту їх інтересів на регіон. рівні, право створювати відповідно до нац. зак-ва різні орг-ції (асоціації, земляцтва тощо) просвітн., культ. та реліг. характеру з метою збереження і розвитку етн., мовної, культ. та реліг. самобутності (ст. 5), право безперешкодно підтримувати контакти між собою на терит. д-ви проживання, а також право на збереження та підтримання зв'язків з гр-нами та орг-ціями д-в, з якими їх пов'язує спільне етн. походження, культура, мова чи реліг. переконання. Такі зв'язки і контакти не повинні суперечити нац. зак-ву Договірних сторін (ст. 6). Кожна з Договірних сторін визнає за особами, які належать до нац. меншин, право вживати свої імена та прізвища, у т. ч. в офіц. документах, так, як це прийнято їхньою рідною мовою, а також безперешкодно користуватися рідною мовою як у письм., так і в усній формі, мати доступ до інформації цією мовою, поширювати таку інформацію й обмінюватися нею, в т. ч. право створювати засоби масової інформації рідною мовою (ст. 7), право індивідуально або спільно з членами своєї групи сповідувати свою релігію і здійснювати реліг. обряди відповідно до свого віросповідання, утримувати культові будівлі, набувати і використовувати предмети, необхідні для відправ-

лення культу, а також вести просвітн. реліг. діяльність рідною мовою. Така діяльність не повинна суперечити нац. зак.-ву (ст. 8).

Спостереження за виконанням цієї Конвенції покладається на Комісію з прав людини, засновану згідно зі ст. 33 Статуту *Співдружності Незалежних Держав* (ст. 13).

Літ.: Чиков П.В., Мезьев А.Б., Насырова А.М., Хадиева Г.Н. Универсальные и региональные системы защиты прав человека и интересов государства / Под ред. проф. Г.И. Курдюкова. Казань, 2002; Мицик В.В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: Підруч. К., 2010; Конвенція Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека // Действующее международное право. Т. 2 / Сост. Ю.М. Коловцов, Э.С. Кривчикова. М., 1999; Конвенция об обеспечении прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам: <http://www.cis.minsk.by/main.aspx?uid=9862>.

В.В. Мицик

ЗАХІДНА САХАРА — терит. у Півн. Африці, яка має міжнар.-правовий статус *несамоврядної території* і фактично перебуває під адм. управлінням Марокко. На цю терит. претендує частково визнана д-ва Сахарська Арабська Демокр. Респ. (САДР), проголошена 27.02.1976 Фронтом Полісарію (Нар. фронт за визволення Сегієт-ель-Хамра і Ріо-де-Оро). Однак вона фактично не контролює більшу частину терит., на яку претендує. З. С. займає площу 266 000 км², межує з Мавританією і Марокко. На її терит. проживає арабо-берберське населення чисельністю до 400 тис. чол., що сповідує іслам. Офіц. мовами є ісп. та араб.

Нова історія З. С. складається з 2 періодів: ісп. колон. правління 1884—1976 і нац.-визвольної боротьби. Її кордони склалися в результаті суперництва Іспанії та Франції за колон. володіння у Півн. Африці. У 1884 Іспанія встановила *протекторат* над узбережжям Півн.-Зах. Африки від мису Бохадор до мису Кап Блан і почала терит. експансію в глибоку материка. Ісп. та франц. терит. у Півн. Африці були розмежовані низкою ісп.-франц. угод, укладених у період з кінця 19 до 20-х рр. 20 ст. Наприкінці 50-х рр. у З. С. почалося піднесення нац.-визв. руху корінного населення проти ісп. панування,

що набуло форми гострого протистояння. У 1957 борці за незалежність досягли значних успіхів, але ісп. і франц. війська придушили повстання. Ці події спонукали Іспанію централізувати контроль над терит. З. С. У квіт. 1958 Іспанія провела в З. С. адм.-терит. реформу, об'єднавши р-ни Сегієт-ель-Хамра (на півночі) і Ріо-де-Оро (на півдні) в єдину заморську провінцію Ісп. Сахара під управлінням генерал-губернатора. Проте антиколон. виступи тривали, і в 1973 розривні групи повстанців об'єдналися у Фронт Полісарію, який розпочав збройну боротьбу за незалежність.

У 60—70-ті рр. питання про ліквідацію колон. режиму в Ісп. Сахарі неодноразово обговорювалося в ООН у контексті виконання резол. ГА ООН 1514 *Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960*. У 1966 ГА ООН прийняла резол. 2229, яка підтвердила невід'ємне право народу Ісп. Сахари на самовизначення. У період 1966—73 ГА ООН ухвалила ще 6 резол., які закликали до проведення на терит. З. С. референдуму про самовизначення.

Марокко і Мавританія стверджували, що володіють істор. правами на терит. Ісп. Сахари, які вони втратили у зв'язку з втручанням європ. колон. д-в. У серп. 1974 Марокко запропонувало Іспанії спільно звернутися до *Міжнародного Суду ООН* для вирішення питання про суверенітет над З. С. Іспанія відповіла відмовою. Проте ГА ООН резол. 3292 від 13.12.1974, прийнятою за пропозицією Марокко, зробила запит до МС ООН щодо висновку з питання суверенітету над терит. З. С.

МС ООН мав дати відповідь на 2 питання: чи була З. С. (Сегієт-ель-Хамра і Ріо-де-Оро) до її колонізації терит., яка нікому не належала, та якими були правові зв'язки між цією терит. і Королівством Марокко та об'єднанням мавританських племен.

16.10.1975 МС ООН виніс своє рішення. На 1-ше питання Суд відповів негативно, оскільки до ісп. колонізації територія З. С. належала місц. племенам. Стосовно 2-го питання Суд дійшов висновку, що хоча такі правові зв'язки й існували, вони не мали характеру суверенно-утворювальних. Отже, ні зв'язки з Марокко, ні зв'язки з об'єднанням маврит. племен не зумовлювали визнання за ними терит. суверенітету над З. С.

і не могли бути перешкодою до здійснення її народом права на самовизначення. Проте висновок МС ООН не мав наслідків, оскільки в той же день 350 тис. марок. демонстрантів перейшли на територію Ісп. Сахари, щоб не допустити референдуму про її майбутній статус.

Іспанія змушена була розпочати процес деколонізації. 14.11.1975 вона підписала з Марокко і Мавританією секретні Мадридські угоди про деколонізацію Ісп. Сахари і передавання її терит. під контроль змішаної ісп.-марок. адміністрації. У січ. 1976 Іспанія повністю припинила свою військ. і адм. присутність в Ісп. Сахарі, а 26.06 надала ООН документи про передавання адм. функцій Мавританії та Марокко. Останні негайно ввели в З. С. свої війська, поділивши її терит., причому Марокко захопило 2/3 терит. З. С. з багатими родовищами фосфатів. Отже, З. С. було деколонізовано, але резол. ГА ООН 2292 про право народу З. С. на самовизначення не було виконано, що залишило відкритим питання про суверенітет над її терит.

Факт. анексія З. С. Мавританією та Марокко призвела до збройн. конфлікту між ними і Фронтом Полісарію. Останній відмовився визнавати факт анексії і почав збройну боротьбу проти марок. і маврит. військ, а 27.02.1976 проголосив Сахарську Арабську Демокр. Респ. (САДР) та її суверенітет над терит. З. С. До кінця 2006 САДР була визнана 46 д-вами, 28 з яких встановили з нею дипл. відносини.

Після військ. перевороту в Мавританії у лип. 1978 її уряд підписав з Полісарію угоду про мир. У лют. 1984 Мавританія визнала САДР і вивела свої війська з частини терит. З. С., яка відразу ж була зайнята Марокко. Марокко проголосило анексовані терит. З. С. «південними провінціями Марокко» і продовжує їх утримувати, побудувавши «стіни безпеки», які не дозволяють бійцям Полісарію, штаб якого знаходиться в Алжирі, здійснювати рейди на терит. З. С.

Резол. РБ ООН 690 від 29.04.1991 було створено Місію ООН щодо проведення референдуму в З. С. (МООНРЗС). Вона відіграє роль посередника між Марокко і Полісарію на основі плану ООН про проведення референдуму про самовизначення. План ООН передбачав, що референдум

дасть населенню З. С. можливість зробити вибір між незалежністю і приєднанням до Марокко. Проте у зв'язку з протилежними позиціями Марокко та Полісарію з політ. і тех. питань референдуму переговори під егідою МООНРЗС і Спец. представника *Генерального секретаря ООН* щодо З. С. не змогли вирішити питання про порядок і дату його проведення.

Сьогодні З. С. — це єдина терит. Африки, внесена до списку несамоверхніх терит. ООН.

Літ.: *Oellers-Frahm K.* Western Sahara (Advisory Opinion) // EPIL / Ed. R. Berhardt. V. IV. Elsevier, 2000; *Arts K., Pinto Leite P.* International Law and the Question of Western Sahara. Leiden, 2007; *Блищенко В.И., Солнцева М.М.* Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX — начало XXI века). М., 2005.

В.І. Безрученко

ЗАХІДНА САХАРА 1975 (англ. Western Sahara, Advisory Opinion of 16 October 1975, ICJR 1975) — *консультативний висновок* МС ООН щодо встановл. правових зв'язків *Західної Сахари* з Королівством Марокко і Мавританією та здійснення населенням Зах. Сахари *рівноправності й самовизначення народів принципу* шляхом вільного волевиявлення.

Консульт. висновок МС ООН щодо Зах. Сахари був підготовлений згідно з резол. ГА ООН 3292 від 13.12.1974, в якій підтверджувалося «право населення Західної Сахари на самовизначення відповідно до резолюції 1514» і виходячи з того, що «продовження колоніальної ситуації в Західній Сахарі становить небезпеку для стабільності і гармонії в північно-західному регіоні Африки», було запропоновано Суду дати відповідь на такі питання: чи була Зах. Сахара (Ріо-де-Оро та Сегіет-ель-Хамра) до її колонізації терит. *terra nullius*, тобто такою, яка нікому не належить, і в разі негат. відповіді — який характер мали правові зв'язки між цією терит. і Королівством Марокко, а також з об'єднанням мавританських племен.

У 1884 Іспанія встановила свій *протекторат* над узбережжям Ріо-де-Оро і об'єднала цю територію з Сегіет-ель-Хамра,

проголосивши їх у 1958 єдиною заморською провінцією Іспанська Сахара (Зах. Сахара). У 60-ті рр. 20 ст. у процесі *деколонізації* Африки питання про ліквідацію колон. режиму в Зах. Сахарі неодноразово обговорювалося в ООН. З 1967 по 1973 ГА ООН прийняла 6 резол., що підтверджували право народу Зах. Сахари на вільне волевиявлення щодо свого статусу шляхом референдуму. Так, 14.12.1960 ГА ООН прийняла *Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960* (резол. 1514), в якій визнавалося невід'ємне право народів на самовизначення, а 16.12.1965 на XX сесії ГА ООН було прийнято резол. 2072, яка закликала Іспанію «негайно вжити всіх заходів для звільнення території ... Західної Сахари від колоніального панування». Разом з тим Марокко і Мавританія стверджували, що володіють істор. правами на терит. Зах. Сахари, які вони втратили через втручання європ. колон. д-в, а Іспанія 24.08.1974 оголосила про намір провести в Ісп. Сахарі референдум про самовизначення населення. 17.09.1974 Марокко запропонувало Іспанії разом звернутися до МС ООН для вирішення питання про терит. належність Зах. Сахари, проте Іспанія відповіла відмовою.

МС ООН прийняв справу до розгляду 21.12.1974 і отримав для цього письм. заяви 12 д-в: Гватемали, Домініканської Респ., Екватору, Іспанії, Колумбії, Коста-Рики, Мавританії, Марокко, Нікарагуа, Панами, Франції та Чилі. Суд визначив також, що, згідно зі ст. 65 свого Статуту, він може надати консульт. висновок з будь-якого правового питання будь-якому органу, належним чином уповноваженому ООН. Суд зазначив, що ГА ООН є таким органом у значенні ст. 96 (п. 1) *Статуту ООН* і що поставлені запитання належно оформлені з правового погляду і стосуються проблем міжнар. права, хоча і мають зміст факт. характеру. Отже, МС підтвердив, що він володіє юрисдикцією для винесення цього консульт. висновку.

Іспанія, у свою чергу, стверджувала, що МС ООН має відмовитися від винесення

консульт. висновку з таких причин: а) предмет питань, поданих на розгляд Суду, істотно збігається з більш ранньою суперечкою між Іспанією і Марокко з приводу суверенітету над терит. Зах. Сахари: 17.09.1974 Марокко вже пропонувало Іспанії направити це питання на розгляд МС ООН, однак Іспанія відкинула цю пропозицію; б) згода д-ви є необхідною для правового розгляду спорів міжнар. характеру, що стосуються її терит. суверенітету; в) питання, подані МС ООН для розгляду, є суто академічними й умоглядними і не мають практ. значення, оскільки ООН вже визначила майбутній характер деколонізації Зах. Сахари шляхом вільного волевиявлення її населення. МС ООН, розглянувши ці доводи, встановив: а) хоча питання правового характеру суверенітету над терит. Зах. Сахари обговорювалося в ході дискусій у ГА ООН, остання звернулася до МС ООН з метою визначення суверенітету Зах. Сахари, і тому відповіді на питання, сформульовані в запиті, не утискали правової позиції Іспанії; б) зазначені питання не вимагають від МС ООН прийняття рішення стосовно спірних прав, що стосуються терит. Зах. Сахари; в) право народів на самовизначення жодним чином не може бути пов'язане з консульт. висновком, а є заг. нормою правового характеру, що надає ГА ООН процедурні інструменти та засоби для його реалізації. Отже, МС ООН не знайшов переконливих причин для відмови в наданні консульт. висновку з питань, що містилися в резол. ГА ООН 3292.

У ході дебатів як Марокко, так і Мавританія будували свою міжнар.-правову позицію на доказах існування відносин правового характеру між ними та Зах. Сахарою до і під час ісп. колонізації. Марокко надало як доказ свого суверенітету над Зах. Сахарою договори, укладені між султаном Марокко, Іспанією та Великою Британією у 19 ст., які підтверджували терит. кордони султанату Марокко з тим, щоб взяти до уваги специф. характер марок. д-в устрою, який ґрунтувався на клятвах вірності племен султанові, а не на принципі терит. єдності. Термін «об'єднання мавританських племен» був уперше застосований у 1974 під час обговорення резол. 3292 на сесії ГА ООН як поняття культ., геогр. та соц. спільності, на основі якої було утворено Мав-

ританію як д-ву. Остання стверджувала, що в період ісп. колонізації об'єднання маврит. племен мешкало на частині Ріо-де-Оро і мало правові відносини з цією терит.

У цій справі МС ООН виніс консульт. висновок 16.10.1975. Віце-голова Ф. Аммон, судді І. Форстер, С. Петрен, Х.К. Ділард та суддя *ad hoc* А. Боні висловили до нього окремі думки, а суддя Х.-М. Руда — розбіжну думку. Суд 13 голосами проти 3 вирішив надати консульт. висновок щодо 1-го питання, визначивши одночасно, що під час колонізації Іспанією Зах. Сахара (Ріо-де-Оро і Сегіет-ель-Хамра) не була терит., яка нікому не належала (*terra nullius*). При цьому Суд керувався такими міркуваннями: під час колонізації Зах. Сахари Іспанією правова концепція *terra nullius* інтерпретувалася як терит., що не перебуває під суверенітетом народів з політ. орг-цією. Водночас терит., населені народами і племенами з соц. та політ. орг-цією, не можуть вважатися терит. *terra nullius*. Під час колонізації Зах. Сахари Іспанією її терит. була населена народностями, які, хоча й вели кочовий спосіб життя, були соц. і політ. організовані в племена на чолі з вождями, які представляли їх; Іспанія не встановлювала свого суверенітету над терит. *terra nullius*, оскільки в указі короля Іспанії від 26.12.1884 зазначалося, що він прийняв Ріо-де-Оро під свій захист і заступництво на основі договорів з вождями місц. племен.

Щодо 2-го питання МС ООН, вирішивши 14 голосами проти 2 також надати консульт. висновок, 15 голосами проти 1 визначив, що між Зах. Сахарою і об'єднанням маврит. племен існували правові зв'язки. Цей висновок ґрунтувався на таких міркуваннях: поняття правових зв'язків має тлумачитися в дусі резол. ГА ООН 3292 як відносини, що могли вплинути на процес деколонізації Зах. Сахари, тому вони не могли розглядатися як відносини між терит. утвореннями безвідносно щодо народів, які їх населяють. Визначальним фактором є наявність прямих доказів здійснення у Зах. Сахарі влади в період безпосередньо перед ісп. колонізацією. МС ООН не знайшов переконливих доказів існування терит. суверенітету султанату Марокко або ефект. влади об'єднання маврит. племен над терит. Зах. Сахари в період ісп. колонізації.

У результаті Суд дійшов висновку, що під час ісп. колонізації між деякими племенами, що мешкали на терит. Зах. Сахари, і султаном Марокко дійсно існували такого роду зв'язки, що ґрунтувалися на васальних відносинах. Водночас зв'язки, у т. ч. права власності на землю, існували також між об'єднанням маврит. племен і терит. Зах. Сахари. Суд стверджував, що надані йому матеріали не дають підстав для визначення існування правових відносин терит. суверенітету ані між Зах. Сахарою і Королівством Марокко, ані між Зах. Сахарою і об'єднанням маврит. племен. Отже, у взаєминах між Зах. Сахарою з одного боку та Мавританією і Королівством Марокко з ін. не існувало правових зв'язків такого характеру, які могли б вплинути на реалізацію резол. ГА ООН 1514 щодо деколонізації Зах. Сахари та застосув. до неї принципу самовизначення народів шляхом вільного та необмеженого вираження волі її народу. При цьому Суд послався на Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 як на «важливу стадію» в розвитку міжнар. права стосовно несамоверховних терит. та «основу для процесу деколонізації».

Значення консульт. висновку МС ООН Зах. Сахара 1975 полягає в тому, що в ньому підкреслюється визначальний характер принципу права на самовизначення над ін. нормами міжнар. права, що стосуються терит. суверенітету. За словами судді Х.К. Діларда, «народ має визначати долю території, а не територія долю народу». Цей висновок став правовим прецедентом, зокрема, він був використаний у консульт. висновку МС ООН *Правові наслідки будівництва стіни на окупованій Палестинській території 2004*, в якому Суд встановив, що Ізраїль порушує право палестин. народу на самовизначення.

Літ.: Oellers-Frahm K. *Western Sahara (Advisory Opinion)* // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. IV. Elsevier, 2000; Arts K., Pinto Leite P. *International Law and the Question of Western Sahara*. Leiden, 2007; *Проблема Западной Сахары* // Блищенко В.И., Солнцева М.М. *Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX — начало XXI века)*. М., 2005;

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

Western Sahara. Advisory Opinion, 16.10.1975. International Court of Justice. <http://www.icj-cij.org/docket/files/61/6195.pdf>; Crawford J. The Creation of States in International Law. Oxford, 2006.

В.І. Безрученко

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (англ. Western European Union, WEU, франц. Union de l'Europe Occidentale, UEO) (далі — ЗЄС) — військ.-політ. орг-ція європ. країн, яка існувала в 1948—2011 для забезпечення колект. самооборони її членів, що було 1-ю в Європі спробою створити єдині збройні сили. Засн. згідно з Брюссельським договором (пактом) про екон., соц. і культ. співробітництво та колект. самооборону, укладеним між Бельгією, Великою Британією, Люксембургом, Нідерландами і Францією 1948, та Паризькими угодами (укладені 1954, ратифік. 1955), якими внесено зміни до Брюссел. договору (пакту). Ці зміни дали можливість приєднатися до Брюссел. договору ФРН та Італії. ЗЄС було створено з метою надання відповідно до *Статуту ООН* військ. та ін. допомоги в підтриманні міжнар. миру і безпеки, протидії будь-якій агрес. політиці; сприяння єдності Європи; тісної співпраці з НАТО (див. *Організація Північноатлантичного договору*), а з 1992 також і з *Європейським Союзом* (ЄС); зміцнення та забезпечення демократії, особистої та політ. свободи, констит. традицій, поважання закону; екон., соц. і культ. зв'язків між д-вами-членами. До нього входили 28 країн з 4 різними статусами: країни-члени — Бельгія, Велика Британія, Греція, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Франція; асоційовані члени — Ісландія, Норвегія, Польща, Туреччина, Угорщина, Чехія; асоційовані партнери — Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія; країни-спостерігачі — Австрія, Данія, Ірландія, Фінляндія та Швеція.

Структуру ЗЄС становили: Рада, Пост. рада (зокрема, роб. група Ради), комітет нач. генштабів, штаб з планування, роб. групи (спец. роб. група, група представників мін-в оборони), Асамблея та Секретаріат. Рада ЗЄС на рівні міністрів закорд. справ і

оборони д-в-членів збиралася двічі на рік. Як вищий орган ЗЄС, вона несла політ. та військ. відповідальність за діяльність орг-ції. Рада могла бути скликана у будь-який час на пропозицію д-ви-члена для обговорення становища, загрозливого для миру або екон. стабільності. Пост. рада, що складалася з послів, скликалася 1 раз на тиждень під головуванням ген. секретаря у штаб-квартирі ЗЄС для забезпечення пост. керівництва Союзом. Роб. група Ради готувала щотижневі засідання Пост. ради. Нач. генштабів д-в-членів зустрічалися двічі на рік напередодні регуляр. засідань Ради. Штаб з планування, підпорядкований Раді, відповідав за підготовку планів можливого використання збройн. сил під егідою ЗЄС та ведення списку частин і з'єднань, які можуть бути виділені у розпорядження ЗЄС для проведення певних операцій; розробляв рекомендації для систем управління; видавав інструкції для операт. штабів, що створювалися в разі потреби. Діяльності Ради сприяли: спец. роб. група з представників МЗС д-в-членів (політ. питання європ. безпеки); група представників мін-в оборони (військ. питання європ. безпеки), роб. комітети з питань косміч. права, верифікації угоди про *відкрите небо*, Середземномор'я та ін. Асамблея ЗЄС збиралася двічі на рік для обговорення усіх питань діяльності Союзу і обирала Бюро (свій кер. орган) у складі голови та 8 його заст. Керував Радою ЗЄС секретаріат на чолі з ген. секретарем та його заст. Місцезнаходженням штаб-квартири ЗЄС був Брюссель, а її Асамблеї — Париж.

1990 за рішенням Ради ЗЄС було створено Ін-т проблем безпеки із завданнями: проведення досліджень для Ради та Парламент. асамблеї; інформування громадськості з питань європ. безпеки; формування банку даних; проведення міжнар. семінарів і колоквиумів разом з аналог. ін-тами країн-членів; оприлюднення аналіт. досліджень та ін. праць. У період «холодної війни» НАТО поступово замішувало діяльність ЗЄС, відсуваючи його від активних дій. Хоча в середині 80-х років 20 ст. була спроба відновити роль ЗЄС у системі європ. безпеки, однак справжнє повернення його до активної діяльності відбулося з підписанням Договору про Європ. Союз

1992 (див. *Маастрихтський договір 1992*), в якому «питання спільної зовнішньої політики та політики безпеки», що охопили «всі сфери зовнішньої політики, а також весь комплекс питань, які належать до безпеки Союзу, в тому числі поступове розроблення загальної оборонної політики, яка може привести до спільної оборони», було віднесено до компетенції ЄС. У зв'язку з цим на виконання Маастрихт. договору 1992 члени ЗЄС відповідно у 1992 та 1993 ухвалили Петерсберзьку та Люксембурзьку декларації, в яких визначалася політика щодо подальших відносин цієї орг-ції з НАТО, засн. на принципах прозорості та співробітництва. Щодо розвитку відносин з ЄС передбачалося проведення таких заходів: узгодження місць і строків зустрічей, організац. та процедур. питань; забезпечення тісного співробітництва між Радою ЄС та її секретаріатом з одного боку і секретаріатом ЗЄС — з ін.; вивчення можливості узгодження послідовності та строків головування в ЄС і ЗЄС; інформування *Європейської комісії* про діяльність ЗЄС у зв'язку зі спільною зовн. політикою та політикою безпеки ЄС; поглиблення співробітництва між Асамблеєю ЗЄС та *Європейським парламентом*. Стосовно розвитку відносин з НАТО проголошувалася політика поглиблення координації з питань, що становлять спільний інтерес; узгодження місць і строків зустрічей, організац. та процедур. питань; забезпечення тісного співробітництва між секретаріатами ЗЄС і НАТО. У Петерсберзькій декларації д-в — членів ЗЄС передбачалося: надання військ. підрозділів усіх родів звичайних озброєнь д-в членів для вирішення завдань під егідою ЗЄС (гуманіт. та рятувальні операції, операції з підтримання миру); використання військ. частин, підлеглих ЗЄС, за рішенням Ради ЗЄС (прийняття рішень д-вами — членами ЗЄС про їх участь у певних операціях відповідно до внутр. зак-ва); узгодження планів та їх здійснення; створення багатонац. військ. з'єднань зі збройн. сил д-в — членів ЗЄС, у т. ч. призначених для виконання завдань НАТО (після консультації з НАТО).

1992 міністри закорд. справ та оборони європ. д-в ухвалили рішення про поглиблення багатостор. відносин шляхом: про-

ведення щорічних зустрічей міністрів закорд. справ і міністрів оборони; створення консулт. форуму у складі Пост. ради ЗЄС і послів ін. країн (зустрічі двічі на рік); орг-ції можливих зустрічей «спеціальної трійки» на рівні найвищих посад. осіб; обміну документами та інформацією; співробітництва між Ін-том проблем безпеки ЗЄС та аналог. ін-тами ін. країн. Амстердам. договір 1997 (див. *Амстердамські договори*) проголосив ЗЄС «невід'ємною частиною Європейського Союзу», що надало йому оперативні повноваження у сфері оборони. Посилення ролі ЗЄС, пов'язане з концепцією взяття європ. союзниками по НАТО більшої відповідальності у вирішенні наявних і майбутніх завдань у сфері безпеки, відзначалося й у Стратегічній концепції Альянсу, затвердж. главами д-в та урядів на засіданні Північноатлант. ради (Вашингтон, 1999). Обмежений контингент європ. країн під прапором ЗЄС брав участь в управлінні операціями з розмінування в Перській затоці наприкінці 1980-х рр. ЗЄС відіграв активну роль у врегулюванні кризи в Югославії, а саме, у забезпеченні разом з НАТО санкцій РБ ООН та у створенні спільної адміністрації ЄС/ЗЄС у м. Мостар у Боснії в лип. 1994. ЗЄС направив також місію з метою реформування поліції в Албанії у 1997, його сили брали участь в операціях з розмінування в Хорватії з 1999.

Водночас ЗЄС передавав дедалі більше своїх функцій інституціям ЄС, що розвивалися в рамках спільної зовн. політики та безпекової політики (див. *Спільна безпекова і оборонна політика*). У листоп. 2000 Рада ЗЄС ухвалила рішення про реформування цієї орг-ції і передання її повноважень відп. структурам та ін-там ЄС. 01.01.2002 до ЄС увійшли такі установи ЗЄС, як Ін-т проблем безпеки та супутниковий центр. Гол. функцією, що залишилася у ЗЄС, була колект. безпека. У зв'язку з прийняттям *Лісабонського договору 2007* з Маастрихт. договору 1992 було вилучено положення про зв'язок з ЗЄС, результатом чого стало остаточне передання його функцій ЄС. У берез. 2010 члени ЗЄС зробили спільну заяву

ЗАХІДНОУКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР)

про припинення існування цієї орг-ції до серед. 2011. Остаточо ЗЕС припинив свою діяльність 30.06.2011.

ЗЕС відіграв важливу роль у подоланні наслідків *Другої світової війни*, сприяючи створенню в Зах. Європі міцної бази для екон. відродження, наданню допомоги його членам у сфері безпеки та заохоченню европ. інтеграції. Поступово, однак, вплив ЗЕС послаблювався. Екон. і соц.-культ. роль його перейшла до *Ради Європи*, а політ. активність втратила своє значення з розвитком европ. політ. співробітництва, передусім у рамках НАТО та ЄС.

В. Н. Денисов

ЗАХІДНОУКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) — укр. д-ва, створена на західноукр. землях у складі Галичини, Півн. Буковини та Закарпаття в процесі розпаду Австро-Угор. монархії; існувала в різних формах з 18.10.1918, у т. ч. з осені 1919 по трав. 1923 у вигнанні; свою діяльність на власній терит. припинила в лип. 1919 в результаті захоплення її Польщею, що сталося за відвертої підтримки *Антанти*.

Рев. події в Росії під час *Першої світової війни 1914—18*, курс на держ. незалежність України викликали хвилю рев. піднесення і в Австро-Угорщині. Намагаючись врятувати монархію, імператор Карл I 16.10.1918 видав маніфест, згідно з яким Австро-Угорщина перетворювалася на «союз національних держав», а народам, що перебували в її складі, надавалася нац. автономія. 18.10.1918 у Львові на зборах усіх укр. депутатів австр. парламенту та місц. галицького і буковин. сеймів, представників політ. партій Галичини і Буковини, духовництва й інтелігенції було утворено Українську Національну Раду (УНРада). Наступного дня, 19.10.1918 вона проголосила Галичину, Півн. Буковину та Закарпаття «одноцільною українською національною територією», що визначається віднині як Українська д-ва, щоправда, у складі Австро-Угорщини. Було прийнято рішення розробити конституцію нової д-ви на демокр. засадах з правом нац.-культ. автономії та правом представ-

ництва в уряді нац. меншин. Однак австр. влада зволікала з переданням влади УНРаді, схилиючись до Польс. ліквідац. комісії, створеної 29.10.1918 з метою оформлення переходу всього краю до Польс. д-ви. Це привело до взяття влади у Львові збройн. шляхом. Загалом на поч. листоп. 1918 до українців перейшла влада в усій Галичині. В актах, виданих 01.11.1918, зазначалося, що найвища влада в новопосталій д-ві належить УНРаді. Всім гр-нам укр. д-ви різних національностей та віросповідань було надано рівні права. Нац. меншинам пропонувалося обрати своїх представників до складу УНРади. До ухвалення власних законів на терит. д-ви оголошувалося чинним попереднє (австрійське) зак-во, якщо тільки воно не суперечило засадам укр. державності.

01.11.1918 відбулося форм. передання влади УНРаді австр. намісником Галичини, а 09.11 було сформовано уряд — Держ. Секретаріат ЗУНР на чолі з К.А. Левицьким. 13.11.1918 УНРада визначила констит. засади новоствореної укр. д-ви, ухваливши Тимчас. осн. закон про держ. самостійність укр. земель кол. Австро-Угор. монархії, згідно з яким д-ва дістала офіц. назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Закон визначив терит. ЗУНР, яка включала укр. етногр. землі кол. Австро-Угорщини, тобто кол. коронні краї Галичини і Володимирії (Лодомерії) та Буковини й укр. частину Закарпаття (бл. 70 тис. км² терит. з 6 млн населення). Однак невдовзі Півн. Буковину захопила Румунія, Закарпаття відійшло до Угорщини, а в січ. — квіт. 1919 — до Чехо-Словаччини. Тому фактично ЗУНР охоплювала лише терит. Схід. Галичини з 4 млн населення. Закон від 13.11.1918 встановлював верховенство і суверенітет народу, представн. органи якого обиралися на основі заг., рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною виборчою системою. Виборчим правом наділялися усі гр-ни незалежно від національності, віросповідання і статі. Найвищим органом влади мали стати Устан. збори ЗУНР, а до їх обрання уся повнота законод. влади належала УНРаді, а викон. — Держ. Секретаріату. Було затверджено Герб ЗУНР (золотий лев на синьому полі, обернений у правий бік; пізніше — тризуб) і Державний прапор

(синьо-жовтий), а також держ. печатку. Згодом Тимчас. осн. закон ЗУНР було доповнено ін. законами, спрямованими на розбудову держ.-політ. та екон. життя республіки, зокрема законами про орг-цію війська (13.11.1918), тимчас. адміністрацію (15.11.1918), тимчас. орг-цію судочинства (16.11.1918 та 21.11.1918), держ. мову (01.02.1919), шкільництво (13.02.1919), гр-нство (08.04.1919), зем. реформу (14.04.1919), сейм ЗУНР (16.04.1919) та ін. ЗУНР ліквідувала старі органи місц. влади та управління і створила нові, українські: у сільс. та містечкових громадах ними стали громад. й міські комісари з дорадчими органами — «прибичними радами», що їх обирало населення, а в повітах — повітові комісари та повітові нац. ради. Почалося здійснення зем. реформи, запроваджено 8-годинний роб. день тощо.

Досить активною була зовнішньополіт. діяльність ЗУНР, яку здійснювало держ. секретарство закорд. справ. Посольства ЗУНР діяли в Австрії, Угорщині, Чехо-Словаччині та Німеччині, місії — у Белграді, Римі та *Ватикані*, відкрилися представництва у США, Канаді, Бразилії. Працівники дипл. представництв молодого республіки мали загальноприйняті служб. дипл. ранги радників, секретарів, аташе. Окремо від делегації УНР уряд ЗУНР направив на *Паризьку мирну конференцію 1919—20* свою делегацію, яка виконувала функцію дипл. представництва. Її очолив держ. секретар закорд. справ В.Л. Панейко.

У складі держ. секретарства закорд. справ було 3 відділи: дипл., інформ. (пресовий) та паспортний. Дипл. відділ очолював заст. держ. секретаря; до його функцій входило підтримання зв'язку з делегацією на Паризькій мир. конф. і посольствами ЗУНР. Цей відділ вирішував також питання приймання місій іноз. д-в, які перебували на терит. ЗУНР і брали участь у переговорах щодо польс.-укр. примирення. Переговори з іноз. делегаціями вів керівник секретарства за погодженням з головою Держ. Секретаріату. Відділ готував інформ. матеріали для іноз. представництв, а також вів переговори з поляками про обмін інтернованих осіб і виготовляв дипл. паспорти. Інформ. (пресовий) відділ збирав матеріали про ЗУНР у закорд. пресі і, в міру можливос-

тей, спростовував неправдиву інформацію та надавав свою. Паспортний відділ видавав закорд. паспорти для цив. осіб і візував паспорти гр-н іноз. д-в, які перебували на терит. ЗУНР.

Незважаючи на активні зовнішньополіт. заходи, міжнар. обстановка навколо ЗУНР ускладнювалася. Республіка не здобула офіц. визнання у багатьох країнах світу, хоча Австрія і Чехо-Словаччина фактично вступили з нею в ділові контакти. Антанта у конфлікті ЗУНР з Польщею підтримала останню. А польс. дипломатія, своєю чергою, усіма доступними засобами намагалася переконати Антанту та ін. країни, що Галичина — це споконвічна польс. терит., а українці — етногр. група польс. народу. Комісія Антанти, що прибула у Галичину в лют. 1919, діяла явно у пропольському дусі. Вона запропонувала *воюючим сторонам* досягти перемир'я і встановити на час цього перемир'я демаркац. лінію, яка цілком влаштувала Польщу, відводячи їй 1/3 терит. ЗУНР. Остання не погодилася з цими вимогами польс. сторони. У квіт. 1919 до ЗУНР було направлено ще одну комісію Антанти. Вона запропонувала сприятливіші для українців умови перемир'я. Однак тепер уже не погодилися поляки. Спроби вирішити спірні питання шляхом переговорів наслідків не дали. У квіт. 1919 за наказом Антанти до Польщі було перекинуто 70-тисячну армію під командуванням Ю. Галлера, сформовану у Франції з польс. емігрантів для боротьби з більшовиками. Польс. уряд відразу відправив її на фронт у Галичину. Правовою підставою для польс. окупації стало відп. рішення Найвищої ради Паризької мир. конф. від 25.06.1919, яке водночас передбачало, що в майбутньому міжнар.-правове становище Схід. Галичини має бути вирішено згідно з волею населення краю. У подальшому питання про Схід. Галичину, зокрема про межі її терит., розглядалося на міжнар. конф. у Спа (лип. 1920) і Севрі (серп. 1920).

Невдовзі ЗУНР зазнала ударів також з боку Румунії і Чехо-Словаччини. Значну частину її терит. окупували іноз. війська.

Сфера дії органів держ. влади ЗУНР на межі 1918—19 фактично охоплювала лише частину терит. Схід. Галичини. У січ. 1919 резиденцією уряду ЗУНР замість Львова став Станіславів (тепер Івано-Франківськ). Було здійснено ще одну спробу створити діючий уряд, апарат, місц. органи управління, боездатну армію, відстояти права робітників, провести зем. реформу, закріпити гарантії нових прав усім гр-нам д-ви та надати широкі права нац. меншинам. Зважаючи на складні внутр. й зовн. політ. обставини, 04.11.1919 було створено спец. орган УНРади — Виділ — під керівництвом президента УНРади, сформовано новий уряд на чолі з С.Т. Голубовичем. Проведено правове оформлення злуки ЗУНР з УНР, у якій перша зберігала право терит. автономії; віднині її офіц. назвою стала Західна область Української Народної Республіки (ЗОУНР). У результаті кардинальної зміни зовнішньополіт. ситуації у черв. 1919 Виділ УНРади та Держ. Секретаріат ухвалили закон про передання повноти військ. та цив. влади в ЗОУНР диктатору — голові УНРади Є.О. Петрушевичу. Для виконання покладених на нього функцій останній створив Колегію головноуповноважених і Військ. канцелярію, які у своїй практ. діяльності керувалися виключно його вказівками. У лип. 1919 під тиском переважних сил польсь. армії Українська галицька армія (УГА) перейшла через р. Збруч у Схід. Україну, щоб об'єднатися з військом УНР. Колегія головноуповноважених і диктатор також покинула терит. ЗУНР. Польща окупувала всю Галичину. Після трагічних для укр. д-ви подій осені 1919 Є. Петрушевич з оточенням виїхав до Відня. В еміграції він оголосив про припинення чинності закону про об'єднання ЗУНР з УНР з огляду на те, що держ. органи УНР, перебуваючи під тиском Польщі, не змогли захистити інтереси ЗОУНР. 25.07.1920 Є. Петрушевич створив закорд. галицький уряд (уряд диктатора ЗУНР).

У подальшому уряд ЗУНР в еміграції неодноразово звертався до різних міжнар. інституцій, у т. ч. Ради *Лігу Націй*, щодо припинення польсь. окупації Схід. Галичини.

Керівники ЗУНР розробили «Проект основ державного устрою Галицької республіки», тобто конституції, який було запропоновано Раді послів д-в Антанти та Раді Ліги Націй. 12.04.1922 нарада членів УНРади звернулася з листом до Генуезької конф., домагаючись відновлення держ. незалежності краю. Однак усі дипл. зусилля еміграц. уряду ЗУНР виявилися марними, оскільки д-ви Антанти були зацікавлені у збільшенні терит. Польщі, яку вони розглядали як буфер між Зах. Європою і Рад. Росією.

14.03.1923 Антанта за пропозицією спец. комісії Ради послів цієї коаліції визнала належність Схід. Галичини до Польщі. У трав. 1923 Є. Петрушевич розпустив уряд, усі держ. органи та установи, дипл. представництва і місії ЗУНР, що означало остаточне припинення її існування.

Літ.: Чубатий М. Основи державного устрою Західноукраїнської Республіки. Львів, 1920; Лозинський М. Галичина в 1918—1920 рр. Відень, 1922; Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка. Коломия, 1993; Історія держави і права України. Ч. 2. К., 1996; Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918—1923). Історія держави і права. Львів, 2004.

В.А. Чехович

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 — умовна назва комплексу міжнар. актів у період 1649—50 щодо: а) припинення протистояння Війська Запорозького і коронних військ Речі Посполитої; б) статусу Війська Запорозького; в) прав і привілеїв правосл. церкви та духовництва в Речі Посполитій; г) прав і привілеїв особисто вільних станів населення на терит. Брацлав., Чернігів. та частини Київ. воєводства; д) встановл. миру і воєн. союзу Речі Посполитої та Крим. ханства з визнанням за останнім ролі гаранта виконання положень усіх цих документів.

Переговори щодо укладення З. д. 1649 стали продовженням кількарізових переговорів між представниками Війська Запорозького та Речі Посполитої у 1648—49, а також спиралися на традицію договорів козацтва з місц. та центр. владою Речі Посполитої. У 1648 — 1-й пол. 1649 Військо Запорозьке вимагало через своїх послів насамперед: збільшення кількості козацького реєстрового війська до 12 тис. осіб (максим. 8-тисячний реєстр було встановлено у

1630 за Переяслав. угодою, реєстр за Ординацією 1638 становив 6 тис. осіб); встановл. права лише козацького війська розмішуватися (розквартируватися і одержувати натур. утримання на держ. землях — королівщинах) на терит. на схід від р. Случ (фактично — у Брацлав., Чернігів. та більшої частині Київ. воєводств) і заборона розміщення тут коронного війська (ця вимога з'явилася у невизначеній формі 1648, сформульована 1649 і була принципово новим поширювальним тлумаченням норми Куруківського договору 1625 щодо терит. організації козацьких полків); у 1648 вимагалася вивести козацтво з-під влади і юрисдикції старост, щоб козацтво судилося лише козацьким судом, виборність козацького гетьмана та його пряме підпорядкування королю, а не коронному гетьману (повернення положення Вільшанського 1617, Куруківського 1625, Переяслав. 1630 договорів щодо виборності, скасованого Ординацією 1638; підвищення статусу козацького «старшого» до гетьмана, його виведення з-під підпорядкування коронному гетьману); звільнення козаків та їхніх родин, козацьких вдів від оподаткування і поземельних повинностей; у 1649 було сформульовано вимоги нестанового, конфес. характеру — київ. воєвода мав бути «руського роду» і правосл., ліквідація греко-катол. церкви та повернення її майна правосл. церкві (у 1648 згадувалися утиски правосл. духовенства і вимагалася повернути окремі сакральні споруди), заборона перебування в Києві єзуїтів, надання місця в сенаті київ. правосл. митрополиту. Згідно з Переяслав. договором 1649, вперше було встановлено терит. розміщення козацького війська, яка на заході обмежувалася р. Случ (Чернігів., Брацлав. та більша частина Київ. воєводств), заборонялося розміщення й перебування коронного війська тут, а також на терит. між р. Прип'яттю і Горинню та м. Кам'янець (сучас. м. Кам'янець-Подільський); на невизначений термін не дозволялося повернення на терит. на схід від р. Случ великих землевласників.

Переговори щодо укладення 3. д. 1649 відбулися у серп. 1649 в умовах військ. протистояння Війська Запорозького в союзі з Крим. ханством проти Речі Посполитої під м. Зборів (нині — у Тернопільській обл.).

Ініціатором переговорів та укладення цього Договору було Крим. ханство. Осн. сторонами переговорів були Річ Посполита і Крим. ханство, представлені відповідно канцлером Є. Оссолінським та візиром Сефер Казі-агою. Їх переговори відбулися 05—06 (15—16).08.1649. Вимогами Крим. ханства були: укладення договору Речі Посполитої з Військом Запорозьким (при цьому були узгоджені його осн. умови, викладені в листі Б. Хмельницького), виплата заборгованих Річчю Посполитою Крим. ханству упоминків (щорічні подарунки членам ханської родини, татарським і ногайським урядовцям і князям, що було трансформованим аналогом васальної данини, а фактично — платою за ненапад і союзницькі військ. послуги), одноразової грошової контрибуції й викупу за обложене м. Збараж, згода Речі Посполитої на захоплення крим. військом ясиру (людей у рабство) на певних її терит. — як компенсація втрат і витрат ханства, тогочас. форма контрибуції. У ході переговорів вирішено не включати досягнуту згоду щодо ясиру до тексту договору. Вимоги Війська Запорозького було викладено у листі Б. Хмельницького до Яна II Казимира від 07(17).08.1649: заг. підтвердження прав і привілеїв козацтва; збільшення козацького реєстру до 40 тис. осіб; передання Чигирин (імовірно, Чигирин. староства) козацькому гетьману як рангової маєтності; заг. амністія для козаків та шляхти.

Цей договір було укладено 06(16).08.1649, але є підстави стверджувати, що його підписано 08(18).08 після закінчення переговорів Речі Посполитої з Військом Запорозьким. Імовірно, договір укладено у вигляді 2 декларацій-зобов'язань відповідно короля Яна II Казимира та хана Іслам Гірея III. Збереглися турецькомовний оригінал документа і копія його польськомовного варіанта. Турецькомов. оригінал складається з преамбули й 2 статей, польськомов. такої структури не має. В обох текстах вказується на: безстроковий характер договору, взаємний ненапад та оборонний воен. союз 2 сторін і Осман. імперії, щорічну виплату

упоминків та надсилання подарунків Річчю Посполитою Крим. ханству (у польсько-мов. тексті також вказується на одnorазову контрибуцію). У турецькомов. тексті осн. увагу приділено питанням Війська Запорозького, а саме: влада Речі Посполитої не має завдавати шкоди козакам, титул Б. Хмельницького наведено як «гетьман задніпрянський», реєстрового козацтва має бути 40 тис. осіб, козацтво матиме певну терит. (неточне формулювання) (ст. 1). Також у турецькомов. тексті вказано на право крим. татар займатися скотарством у долинах р. Інгулу, Інгульця, Чубартилу (укр. назва — Велика Вись) (ст. 2). У польсько-мов. тексті цих положень немає, але проголошується амністія для козацтва, загалом підтверджуються його вольності, невиразно вказується на те, що Річ Посполита зобов'язується укласти окр. договір з Військом Запорозьким і визнає військ. союз з останнім Крим. ханства. Також у польсько-мов. тексті міститься зобов'язання Крим. ханства забезпечити безпечний відхід коронного війська та негайний відхід козацького війська, а крим. війська не завдаватимуть шкоди при своєму поверненні.

На основі положень цього Договору 07—08(17—18).08.1649 відбулися переговори Речі Посполитої з Військом Запорозьким. Вони велися між Б. Хмельницьким, І. Виговським та ін. — від Війська Запорозького та Є. Оссолінським, А. Киселем та ін. — від Речі Посполитої. Осн. елементи козацької програми відображено в «Пунктах вимог Війська Запорозького...», датованих 07(17).08.1649: заг. підтвердження прав і привілеїв козацтва, зокрема козацького станового судочинства (ст. 1); проведення перепису козаків на терит., обмеженій лінією Дністер — Бар — Старокостянтинів — Случ — Прип'ять — Дніпро — Любеч — моск. кордон (тобто на терит. Чернігів., Брацлав., більшої частини Київ., а також частин Подільського та Волинського воеводств) (ст. 2); заборона перебування на цій терит. коронного війська (тимчасово), єзуїтів та представників ін. катол. чернечих орденів, осіб іудейського віросповідання,

а у Києві — також катол. духовенства (ст. 9, 11, 16); посади на цій терит. мають надаватися лише православним (ст. 10); амністія для козацтва, шляхти, селян, скасування суд. і сейм. ухвал проти повстанців, повернення конфіскованого у них майна (ст. 2, 12—15); ліквідація греко-катол. церкви, підтвердження того, що правосл. церкву в Речі Посполитій очолює київ. митрополит під благословенням константиноп. патріарха, вільне публ. відправлення правосл. обрядів по всій Речі Посполитій, урівнення в правах правосл. духовенства з катол., повернення майна правосл. церкви від греко-катол. церкви, а також переданого приват. особам, право на побудову нових правосл. храмів у Варшаві та ін. містах, київ. митрополит і 2 єпископи мали стати сенаторами (ст. 3, 4, 6, 7, 17); нечітко сформульована ст. 8 щодо того, що канцлери Королівства Польського та Великого князівства Литовського мають без затримки видавати привілеї та декрети правосл. мешканцям. Договір закінчувався вимогою (ст. 18) щодо підтвердження його тексту і прав правосл. церкви сеймом, присягою короля, 6 сенаторів і 6 членів посольської ізби, а також внесення його до сеймової конституції; невиконання цієї вимоги мало тлумачитися як несправедл. ставлення короля до своїх підданих (у тогочас. правовій культурі це вважалося достатньою причиною для непокори привілейованих станів д-ві).

Результатом переговорів стала «Декларация Його Королівської Милості Запорозькому Війську на дані пункти супліки» («Deklaracja łaski Króla Jegomości Wojsku Zaporoskiemu na punkta supliki dane») від 08(18).08.1649. Автентичний текст цієї Декларції не зберігся, а її списки мають незначні відмінності. Найближчим до оригіналу вважається рос. переклад з копії цього документа, яка розсилалася гетьман. урядом у полки й сотні. З ним практично збігаються тогочас. польсько-мов. приват. копії. 2 ін. версії у перекладі лат. мовою містяться у реляціях королів. уряду, які були опубл. й розсилалися європ. урядам, у закорд. газети і журнали, а також розповсюджувалися всередині Речі Посполитої.

У Декларції, яка складається з 11 статей, проголошувалася заг. амністія (ст. 4, 5); підтверджувалися права та привілеї Вій-

ська Запорозького (ст. 1; у польс. копіях вказувалося також на видання нового королів. привілею щодо цього); кількість реєстрового козацького війська зростала до 40 тис. осіб, реєстр війська мав складатися самою козацькою адміністрацією (ст. 2); до козацького війська дозволено вступати представникам усіх станів, включно з особисто залежними селянами, усі особи поза реєстром поверталися до свого попереднього соц. стану (ст. 2); керівник Війська Запорозького визнавався гетьманом (ст. 2); козацтву дозволялося мешкати й розміщуватися «в Україні» — на терит., обмеженій на заході й півночі лінією: р. Дністер — Ямпіль — Брацлав — Вінниця — Прилуки — Погребище — Павлоч — Коростишів — Горностайпіль — Димер — р. Дніпро — Остер — Чернігів — Ніжин, тобто в межах Чернігів., Брацлав. та більшої частини Київ. воєводства (ст. 2); на цій терит. заборонялося розміщувати коронне військо (ст. 6); занесені до реєстру козаки, що мешкали поза «Україною», мали туди переїхати (ст. 2); Чигирин з округою ставав ранговою маєтністю гетьмана (ст. 3); козакам заборонявся роздрібний продаж горілки й тримання горілчаних шинків, дозволявся лише гуртовий продаж горілки і роздрібний — медовухи й пива (ст. 11). Адм. й суд. посади в Київ., Чернігів. та Брацлав. воєводствах мали (неточність формулювань дає змогу розуміти це також як «могли в тому числі») надаватися правосл. шляхтичам (ст. 9); землі, конфісковані у шляхти, яка вступила до Війська Запорозького, мали бути їй повернуті (ст. 5). У місцях розміщення козацьких військ (через неточне формулювання незрозуміло, чи малися на увазі 3 перелічені воєводства, чи вужчі терит.) заборонялося проживання іудеїв, оренда чи управління ними нерухомим майном (ст. 7). Король зобов'язувався на наст. сеймі задовольнити вимоги правосл. церкви («релігії руської»), зокрема щодо ліквідації греко-католич. церкви, підтвердження прав і володінь, а також надати митрополиту місце в сенаті (ст. 8); у Києві та ін. «українних містах» заборонялося розташування єзуїтських шкіл (ст. 10).

У цій Декларації також вказувалося, що вона ще має бути затверджена на сеймі, але мир («згоду») з Військом Запорозьким бу-

де встановлено відразу після її підписання. На дотримання миру й положень цієї Декларації 10(20).08 присягнув Б. Хмельницький разом з сином Тимошем та кількома старшинами, її підписали король (Б. Хмельницький вимагав також присяги короля), присутні сенатори і чиновники Речі Посполитої. Також 08(18).08 було видано королів. привілей козацтву, який загалом підтвердив раніше надані йому д-вою права і привілеї, його підсудність лише козацькому суду. Козацтву заборонялося втручатися у справи некозацького населення, управління госп. життям. На основі цієї Декларації 22.08.1649 між сторонами було припинено бойові дії.

Укладення 3. д. 1649 проголошувалося обома його сторонами значним успіхом, але частина положень Договору приховувалася або свідомо неправдиво інтерпретувалася для недопущення заворушень. Незадоволення населення викликало відловлювання крим. татарами бранців (ясиру), яке здійснювалося на виконання положень цього Договору при невтручанні козацьких полковників. Козацькі полки з терит., що опинилися поза межами, визначеними Договором, під різними приводами у 1649 — на поч. 1650 не виводилися, але здійснювалася часткова демобілізація війська; можливості для функціонування місц. органів влади Речі Посполитої, повернення католич. духовенства та землевласників Військо Запорозьке не дало, складання козацького реєстру затягувалося.

Наприкінці листоп. — на поч. груд. 1649 Військо Запорозьке відправило посольство на чолі з полковником М. Нестеренком на сейм, який мав ратифікувати 3. д. 1649. Згідно з даними послам інструкціями, вони мали вимагати: невідкладного затвердження Договору сейм. конституцією, видання Війську Запорозькому Декларації та привілею козацтву від 08(18).08 з королів. підписом та держ. печаткою; проголошення амністії шляхти, яка увійшла до козацького війська, а також особисто залежних селян; повернення правосл. церкви раніше конфіскованих споруд та ін. майна. При цьому

посли могли погодитися на збереження існування греко-католическої церкви, мали завітати сейму у тому, що реєстр козацтва вже готовий і незабаром буде представлений, а також у готовності видати держ. владі козаків, що вчинили вбивства та будь-які інші злочинні дії проти населення після укладення 3. д. 1649. Крім інструкції послы мали передати звернення Б. Хмельницького до сейму з проханням підтвердити цей Договір, внісши зміст Декларації та привілею до сейм. конституції, і видати їх Війську Запорозькому з держ. печаткою; вказувалося, що тільки за цієї умови козацтво служитиме Речі Посполитій. Разом з козацьким посольством на сейм прибув київ. правосл. митрополит С. Косів.

Питання про ратифікацію цього Договору викликало гостру дискусію на сеймі. Декларацію було підтверджено 12(22).01.1650 без внесення її тексту до сейм. конституції. У ході переговорів С. Косів погодився відкласти питання про право київ. правосл. митрополита стати членом сенату; питання про привілеї та майно правосл. церкви вирішено розглядати не в сеймі, а королів. радою. На підтвердження 3. д. 1649 12(22).01 король видав новий привілей Війську Запорозькому, де повторювалися положення Декларації, затвердивши його держ. печаткою. Інший привілей повторював зборівський привілей козацтву, ще 2 привілеї передавали Війську Запорозькому Терехтемирів (Трахтемирів) та Чигирин як гетьман. рангову маєтність.

Окр. привілей «народу руському» від 12(22).01 був результатом переговорів короля, сенаторів, керівництва римо-католическої церкви Речі Посполитої поза сеймом. Він став одним з перших документів, де було відображено ідею Речі Посполитої як об'єднання 3 (замість традиц. 2) народів — «польського, литовського і руського». У документі вказувалося, що він розвиває положення зборівської Декларації, а також містилися прямі посилання на ці положення. Положення документа сформульовано як відновлення норм, встановлених сеймом та королем Владиславом IV

(мався на увазі комплекс документів, відомий як «Статті для заспокоєння народу руського грецької релігії, який живе у Королівстві Польському та Великому князівстві Литовському»). Відповідно, могло йтися про відмову від ідеї ліквідації греко-католическої церкви та про заходи щодо забезпечення рівності з нею правосл. церкви. Визнано вільне відправлення правосл. служб у Речі Посполитій; правосл. луцьку, холмську, вітебсько-мстиславську та перемишльську єпархії, права на низку монастирів і церков; було дозволено діяльність раніше визнаних або заборонених д-вою правосл. братств, правосл. київ. школи, друкарні; цензуру правосл. реліг. літератури доручено митрополиту та єпископам; визнано привілейований статус правосл. духовенства, рівний з римо-католическим (звільнення від податків та повинностей, непідлеглість місц. органам держ. влади і підсудність лише правосл. духовним судам). Також визнано доступ правосл. міщан до посад в органах міського самоврядування у тих містах, де це було раніше; підтверджено права самоврядних міст на терит., зайнятій Військом Запорозьким. Вказувалося на те, що інші питання щодо прав «русського народу» будуть вирішені на наст. сеймі. Відповідальним за виконання зборівської Декларації, згаданих привілеїв, а також вирішення спірних питань король визначив київ. воєводу А. Киселя.

Реалізація положень 3. д. 1649, а також пов'язаних з ним пізніших документів, стала гол. проблемою взаємовідносин Війська Запорозького з органами держ. влади Речі Посполитої у 1649—53. На виконання 3. д. 1649 Військо Запорозьке восени 1649 — взимку 1650 склало реєстр козацтва (офіц. датований 16.10.1649). Терит. розташування козацьких підрозділів, згідно з реєстром, виходила західніше за узгоджену в Зборіві заг. лінію. Деяко більшою була й кількість козацтва — 40 477 осіб, які розподілялися на 259 сотень та 16 полків за терит. принципом. 10(20).03.1650 реєстр було відправлено з послами королю. Вимоги, викладені в інструкції послам, датованій цим днем, посилалися на 3. д. 1649, конкретизуючи й інтерпретуючи його положення: ліквідувати греко-католическу церкву, а її майно передати правосл. церкві; забезпечити вільне від-

правління правосл. служб у Речі Посполитій; посади в «руських воєводствах» надавати лише правосл. шляхті; вивести з Києва залогую коронного війська; звільнити козаків від сплати податків; підтвердити право Війська Запорозького зберігати союз з Крим. ханством; тимчасово не розмішувати коронні війська на терит. на захід від визначеної зборівською Декларацією лінії, зважаючи на незадоволення населення; не допускати помсти землевласників раніше повсталим селянам. Крім того, посли везли лист Б. Хмельницького до короля, датований тим самим днем, 10(20).03.1650, з вимогами виконати умови зборівської Декларації щодо правосл. церкви. Реєстр сеймом не було затверджено.

Принаймні до жовт. 1650 керівництво Війська Запорозького частково виконувало умови З. д. 1649, надавши можливість розпочати виконання своїх обов'язків частині місц. органів держ. влади, повернутися до своїх маєтностей деяким землевласникам, а також видаючи накази полковникам і сотникам щодо покарання порушників миру. У листоп. 1650 у листі від ім. Війська Запорозького до короля й сенату вимагалася присяга на З. д. 1649 («вічному мирі між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким») вищого римо-католического духовенства та вищих урядовців Речі Посполитої, а також дати заручників як запоруку виконання його положень; вказувалося на численні порушення умов Договору урядовцями, землевласниками, римо-католическими ієрархами; повторювалися вимоги щодо ліквідації греко-католическої церкви й передання її майна правосл. церкві; забезпечення вільного відправлення правосл. служб у Речі Посполитій, привілейованого статусу правосл. духовенства. Лист застерігав керівництво д-ви від можливого відновлення протистояння й звернення по іноз. допомогу, вказуючи на можливість у відповідь вступу Війська Запорозького у союзи з сусідніми д-вами. Серйозні претензії щодо неповного виконання умов З. д. 1649 висловлювалися також у листах короля й вищих чиновників Речі Посполитої до Б. Хмельницького. У 1649—51 дієвим гарантом виконання З. д. 1649 було Крим. ханство. Посли Речі Посполитої та Війська Запорозького подавали ханському уряду взаємні скарги

на невиконання умов Договору, хан відправляв делегації, в т. ч. на чолі з візиром, для перевірки цих скарг. Ханський уряд у таких суперечках переважно стояв на боці Війська Запорозького, королю надсилалися ханські ярлики з вимогами, застереженнями чи погрозами відновлення воєн. дій.

Попри домінування наук. оцінки З. д. 1649 як вимушеного для Війська Запорозького і такого, що не відображав реальні процеси укр. державотворення, є підстави стверджувати, що він сформулював якісно новий правовий статус Війська Запорозького, яке юрид. перетворювалося з військ. станомо-профес. групи на особл. багатостанову політ.-терит. структуру, що стала основою і уособленням формування укр. козацької державності.

Попри відновлення бойових дій між коронним військом і Військом Запорозьким (з вини обох сторін), а також вимушене для останнього укладення Білоцерків. договору 18(28).09.1651, які заперечили й унеможливили виконання З. д. 1649, відновлення останнього залишалася однією з гол. цілей уряду Війська Запорозького. Зокрема, у серп. 1652 Б. Хмельницький намагався досягти цього за посередництва Молд. князівства, а у 1653 — Крим. ханства і Моск. царства. Такі вимоги містяться й у заяві Війська Запорозького до короля й сенату в черв. 1653 зі згодою на зменшення кількості реєстрового козацтва. Відновлення окр. положень З. д. 1649 передбачав Кам'янецький договір від 05(15).12.1653 між Річчю Посполитою та Крим. ханством, але відп. укладення договору Речі Посполитої з Військом Запорозьким не відбулося.

У переговорах з Річчю Посполитою починаючи з 1653, а також з Військом Запорозьким у 1654 представники рос. цар. уряду сформували принципово нове поширювальне юрид. тлумачення З. д. 1649, яке було використано для обґрунтування права Моск. д-ви на втручання у відносини Речі Посполитої та Війська Запорозького, права останнього на самовизначення та перехід у підданство царя. Таке тлумачення стало також ключовим елементом політ.-

ЗБРОЙНІ СИЛИ ООН

правової ідеології укр. козацького державотворення у 17—18 ст., увійшло в істор. свідомість українців з того часу й донині. Козацтво розумілося фактично як сейм. стан, перед яким король брав певні зобов'язання при вступі на престол і завіряв їх клятвою. З. д. 1649 розумівся як такий, що юрид. визначив певну форму політ. автономії на терит. Київ., Чернігів. та Брацлав. воеводств (у формі надання особисто вільним станам на цих землях особл. привілеїв, у т. ч. наділення окр. функціями держ. влади органів козацького станового самоврядування), а гетьман — не як керівник козацького війська, а як керівник такої автономії, по суті глава автон. несuverен. д-ви. У 1660-х рр. у переговорах щодо укладення мир. договору з Річчю Посполитою Рос. д-ва стала тлумачити З. д. 1649 як, з певними застереженнями, міжнар.: встановлені ним зах. й півн. межі терит., де могло розміщуватися козацьке військо, почали розумітися по суті як держ. кордон. Поширювальне розуміння З. д. 1649 на міжнар. рівні визнано не було, але воно суттєво вплинуло на формування змісту *Переяславського договору 1654* і було відображене в 1-му варіанті *Гадяцького договору 1658* та багатьох ін. документах.

Літ.: *Volumina Legum*. V. IV. St. Petersburg, 1859; *Кордуба М.* Між Замоєм та Зборовим // *Записки НТШ*, 1922, т. 133; *Soysal A.Z.* Jarlyki Krymskie z czasow Jana Kazimierza (lata 1649—1668). Warszawa, 1939; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. К., 1954; *Документи* Богдана Хмельницького 1648—1657 років. К., 1961; *Голобуцкий В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 г. К., 1962; *Czeczecik J.* Sejm Warszawski w 1649/50 roku. Wrocław, 1978; *Мыцык Ю.А.* Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. Днепрпетровск, 1983; *Michalowski J.* Diariusz ekspedycji Zborowskiej // *Przegląd wschodni*, 1991, т. 1; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). Львів, 1993; *Рестр* Війська Запорозького 1649 року. К., 1995; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 8. К., 1996; *Мацьків Т.* Повстання Богдана Хмельницького та Зборівський договір у західноєвропейських джерелах // *Український історик*, 1995, т. 32; 1997, т. 34; 1998, т. 35; *Універсали* Богдана Хмельницького. 1648—1657. К., 1998; *Заборовский Л.В.* Католики,

православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х — 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Ч. 1. М., 1998; *Serczyk W.A.* Na plonacej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1999; *Кресін О.В.* Політико-правова проблематика українсько-польських договорів XVII ст. // *Держава і право*. Вип. 4. К., 1999; *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. Т. 3, кн. 1. К., 2001; *Нариси з історії дипломатії України*. К., 2001; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах. 1648—1714 рр. К.; Нью-Йорк, 2003; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. Харків, 2003; *Василенко М.П.* Територія України XVII віку // *Вибрані твори у 3-х т.* Т. 2. К., 2006; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. К., 2008.

О.В. Кресін

ЗБРОЇ, ЩО ЗАВДАЄ УШКОДЖЕНЬ ОСКОЛКАМИ, ЯКІ НЕ ВИЯВЛЯЮТЬСЯ, ЗАБОРОНА — див. *Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, 1980.*

ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ — див. *Війна.*

ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ НЕМІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ — див. *Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II).*

ЗБРОЙНІ СИЛИ ООН (ЗС ООН) — об'єднані збройні сили д-в — членів *Організації Об'єднаних Націй*, що мають забезпечити заходи воєн. характеру в рамках примус. дій членів ООН відповідно до розд. VII *Статуту ООН.*

ЗС ООН створюються і застосовуються *Радою Безпеки ООН* (РБ ООН) у випадках, коли вона «визнає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії» і у зв'язку з цим приймає рішення про вжиття заходів для «підтримання або відновлення миру і безпеки» (ст. 39 Статуту ООН). ЗС ООН мають застосовуватися у виняткових випадках, коли ін. заходи можуть виявитися або виявилися неефективними.

Згідно зі ст. 43 Статуту ООН, усі д-ви — члени ООН зобов'язуються надавати у

розпорядження РБ ООН на її вимогу та відповідно до спец. угод необхідні для підтримання міжнар. миру і безпеки нац. ЗС, допомогу й відп. засоби обслуговування, в т. ч. право проходження через певну територію. Такі угоди визначають чисельність і рід військ, ступінь їхньої готовності та їх заг. розташування і характер наданих засобів обслуговування й допомоги. Переговори про укладання зазначених угод починаються в якомога коротший строк з ініціативи РБ ООН. Вони укладаються між РБ і членами ООН або між РБ ООН та групами членів ООН і підлягають ратифікації д-вами, що їх підписали, відповідно до їх констит. процедури. У разі прийняття рішення про застосування сили РБ ООН перш ніж зажадати від члена ООН, не представленого в Раді, надання ЗС на виконання зобов'язань, узятих ним на підставі ст. 43, запрошує цього члена Орг-ції, за умови його бажання, взяти участь у прийнятті рішень РБ ООН щодо використання контингентів ЗС цього члена ООН (ст. 44).

Ст. 42 Статуту ООН уповноважує РБ вдатися до дій воєн. характеру повітр., морськими або сухопут. силами, які виявляються необхідними для підтримання або відновлення міжнар. миру і безпеки. Такі дії можуть охоплювати демонстрації, блокаду та ін. операції повітр., морських або сухопут. сил членів Орг-ції. Допомогу РБ ООН з усіх питань, що стосуються військ. потреб у справі підтримання міжнар. миру і безпеки, використання військ, переданих у її розпорядження, та командування ними, має здійснювати Військ.-штабний комітет (ВШК) у складі нач. штабів пост. членів РБ ООН або їх представників. До співробітництва з ВШК може бути запрошено будь-якого члена ООН, не представленого постійно в ньому, якщо ефект. функціонування Комітету вимагає участі цього члена ООН у його роботі (ст. 47). Отже, РБ ООН має виключну компетенцію у вирішенні всіх питань, пов'язаних зі створенням та функціонуванням ЗС ООН. Згідно з п. 3 ст. 27 Статуту ООН, такі рішення мають прийматися з дотриманням принципу однаковості пост. членів РБ ООН, що є основою для застосування колект. дій д-в — членів ООН для підтримання або відновлення міжнар. миру і безпеки.

Однак у період «холодної війни», що тривав чимало часу між США і СРСР та їх союзниками, не було змоги використати зазначений механізм створення і функціонування ЗС ООН як складової частини системи колект. безпеки (див. *Безпека колективна*); в умовах реальної дії принципу однаковості пост. членів РБ ООН ухвалення таких рішень цілком залежало від збігу інтересів цих членів Орг-ції щодо конкр. ситуацій, пов'язаних з необхідністю підтримання або відновлення миру. Тому в цей період РБ ООН не ухвалила жодного рішення про створення ЗС ООН, що унеможливило і функціонування ВШК як органу заг. стратег. планування і тех. радника з воєн. питань, відповід. перед РБ ООН.

Численні збройні конфлікти, що виникали в період «холодної війни» в різних регіонах світу всупереч встановленій у Статуті ООН забороні використання д-вами сили при розв'язанні спорів, вимагали від ООН вжиття заходів для припинення конфліктів, що загрожували миру та безпеці народів. Тому *міжнародне співтовариство* обрало шлях створення і функціонування у рамках та під кер. ООН миротворчих ЗС (контингентів ЗС д-в — членів ООН). Вони мали діяти у зонах збройн. конфліктів на підставі різного роду функц. мандатів, які надавалися їм РБ ООН з метою роз'єднання ЗС ворогуючих сторін і створення тим самим сприятл. умов для проведення дипл. переговорів щодо припинення цих конфліктів. Зазначена практика ООН, основу якої становили рішення РБ ООН, є важливим міжнар. досвідом розв'язання різноманітних за своїм характером сучас. збройн. конфліктів. Вона надала нового змісту компетенції РБ ООН та *Генерального секретаря ООН*, виходячи з «повноважень ООН, що розуміються»; останні цілком відповідають осн. меті ООН — підтриманню міжнар. миру і безпеки, що було підтверджено *Міжнародним Судом ООН* у консульт. висновку *Відшкодування шкоди, завданої на службі ООН, 1949*. Суд заявив, що «згідно з міжнародним правом за ООН

слід визнати ці повноваження, які, хоч і не вказані безпосередньо в Статуті ООН, неминуче випливають з необхідності виконання Організацією своїх завдань». Відтоді діяльність РБ ООН та Ген. секретаря у цій сфері здійснюється під назвою «операції ООН з підтримання миру» (див. *Підтримання миру*).

У практиці ООН з різними миротворчими функціями створювалися: надзвич. сили ООН у Єгипті (1956—67), ЗС ООН у Конго (1960—64), ЗС ООН на Кіпрі (з 1964), надзвич. ЗС ООН на Бл. Сході (1973—79), сили ООН для нагляду за роз'єднанням ізраїл. та сирійських військ (з 1974), тимчас. ЗС для підтримання миру в Лівані (з 1978) та ін. За своїм сутнісним змістом операції з підтримання миру, що здійснювалися в цей період, передбачали ненасильницьке застосування військ. контингентів відп. д-в-членів для стримування конфлікту та створення умов для його врегулювання мир. шляхом (див. *Мирного розв'язання міжнародних спорів принцип*). Ці контингенти створювали і вводили на терит. конфлікту для фіз. роз'єднання ворогуючих сторін виключно за їх згодою і без права застосування сили. Їх військовослужбовці мали лише стрілецьку зброю, яку могли застосовувати виключно з метою особистого захисту. Цим операції з підтримання миру відрізнялися від примус. дій (*enforcement measures*), визначених у Статуті ООН. Такі операції здійснювалися під наглядом місій військ. спостерігачів, яких призначали з числа військовослужбовців, виділених на добровільній основі різними д-вами в розпорядження ООН. Такі місії могли діяти й окремо. Для безперешкодного виконання своїх обов'язків вони користувалися свободою переміщення та привілеями і імунітетами, згідно з *Конвенцією про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй 1946*. Уперше в практиці ООН військ. спостерігачі були направлені на Бл. Схід у 1948 у складі Органу з нагляду за виконанням умов перемир'я в Палестині.

Єдиним випадком, коли ООН у цей період прийняла рішення про застосування сили зі створенням під своїм стягом ЗС, була

резол. ГА ООН «Єдність заради миру» № 377(V) від 03.11.1950, відома як резол. Ачесона (за ім'ям держ. секретаря США Д. Ачесона), згідно з якою Асамблея була уповноважена рекомендувати д-вам-членам вжити примус. заходів проти д-ви, на яку ООН поклала відповідальність за порушення заборони погрози силою або її застосування. Резол. була ініційована зах. д-вами на чолі з США у зв'язку з Корейською війною 1950—53 після того, як представник СРСР в РБ ООН Я. Малик, повернувшись у Раду після певного періоду відсутності в ній, застосував *вето*, що заблокувало рішення з цього питання. СРСР з січ. по серп. 1950 не брав участі в засіданнях РБ ООН унаслідок незгоди з присутністю в ній представника Тайваню, який, на думку СРСР, не мав права представляти Китай у зв'язку з утворенням КНР. Зах. д-ви, маючи в той час більшість у ГА ООН, розраховували на те, що Асамблея може стати альтернативою РБ ООН. У резол., зокрема, вказано: «... якщо Рада Безпеки в результаті незгоди між постійними членами виявляється неспроможною виконати свій головний обов'язок з підтримання міжнародного миру і безпеки у будь-якому випадку, коли є підстави вбачати загрозу миру, порушення миру або акт агресії, Генеральна Асамблея негайно розглядає це питання з метою надання членам Організації необхідних рекомендацій стосовно колективних заходів, включаючи — у випадку порушення миру або акту агресії — застосування, коли це необхідно, збройних сил для підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки».

У доктрині досить поширена точка зору, яка характеризує цю резол. як таку, що не відповідає «статутному розмежуванню компетенції між Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки» (В.Л. Толстих), або таку, що порушує «інституціональний баланс» Статуту ООН у сфері підтримання миру і безпеки (*Нуен Куок Дінь*). Раніше висловлювалася думка, що ГА ООН, поряд з РБ ООН, також несе «загальну відповідальність за підтримання миру і безпеки, обмежену лише положеннями ст. 12 Статуту ООН», і саме «діючи на цій основі, Генеральна Асамблея, яка вступила в конфлікт навколо ситуації в Кореї, прийняла резолюцію

«Єдність заради миру» (Ч. Фенвік). Стверджується також, що в цій резол. втілена найвища мета ООН — необхідність підтримання миру і безпеки (п. 1 ст. 1 Статуту ООН), проте імплементація в ній цієї мети «стала прецедентом ... у тому розумінні, що колективна дія, яка засновується на рекомендаціях Асамблеї, які можуть мати велику політичну або моральну вагу, не є юридично зобов'язальною для держав-членів» (Л.М. Гудріч, Е. Хамбро, А.П. Сімонс).

Оцінка цієї резол. розвиває принципову відмінність компетенції РБ ООН та ГА ООН, покладаючи прийняття рішення щодо застосув. сили на розсуд окр. членів ООН, а не на саму орг-цію. Наст. міркування, що існують у доктрині, є характерними для такого підходу: «Якщо дивитися на істинний намір цієї резолюції, зрозуміло, що те, що в ній передбачається, не є примусовою дією, вжитою Генеральною Асамблеєю, а дією її членів, які чинять згідно з рекомендацією Ради Безпеки або Генеральної Асамблеї. Фраза «військовий підрозділ або підрозділи ООН» дещо вводить в оману. Збройні сили мають розглядатися як військові підрозділи ООН не в сенсі, що вони обов'язково належатимуть Організації, а лише мають використовуватися відповідно до рекомендацій одного з компетентних органів ООН — Ради Безпеки або Генеральної Асамблеї. Немає жодного сумніву в тому, що передбачалося діяти приблизно за установками корейської моделі, в якій Рада Безпеки пішла шляхом рекомендацій, а не шляхом рішення та дії в значенні статей 39 та 42 Статуту ООН» (Ф. Веллет) (маються на увазі 3 резол. рекомендац. характеру з корейського питання, прийняті РБ ООН у черв.-лип. 1950 під час відсутності в ній представника СРСР).

Водночас у доктрині констатується, що «не вдаючись спеціально до посилання на резолюцію Ачесона, Генеральна Асамблея ООН неодноразово висловлювалася з приводу конфліктів або ситуацій, що розглядалися Радою Безпеки, незважаючи на положення статті 12 Статуту ООН...» (Нгун Куок Дінь). Маються на увазі, напр., резол. 46/242 від 25.08.1992 щодо ситуації в Боснії і Герцеговині, в якій, на противагу РБ ООН, ГА ООН кваліфікувала її як «агресію», та резол. 47/167 від 18.12.1992, в якій

пропонувалося скликати міжнар. конф. щодо ситуації навколо Сомалі. Існує, однак, протилежна точка зору, згідно з якою «Генеральна Асамблея жодного разу не рекомендувала державам застосовувати силу з посиланням на резолюцію № 377(V). Ця резолюція не відповідає статутному розмежуванню компетенції між Генеральною Асамблеєю і Радою Безпеки; сумнівно, що вона має великі перспективи для застосування» (В.Л. Толстих).

Ця резол., однак, не створила альтернативи РБ ООН насамперед внаслідок процесу *деколонізації*, який бурхливо розвивався в 60-ті рр. 20 ст., у результаті чого зах. д-ви втратили більшість у ГА ООН і вже не могли розраховувати на прийняття в ній рішень, що надавали їм можливість, по суті, в одностор. порядку вдатися до силових дій.

Після закінчення «холодної війни» операції ООН з підтримання міжнар. миру набули нових рис. Так, під час тривалого збройн. конфлікту на терит. кол. Югославії (почався 1991) РБ ООН значно розширила мандат миротворчих сил ООН, надавши їм право у разі необхідності застосовувати в широких масштабах силу. Крім того, вперше для розв'язання регіон. конфлікту під прапором ООН діяли військ. контингенти країн НАТО, що склалися з різних родів військ, у т. ч. військ.-повітр. підрозділів. Водночас у зовн. політиці США, які після розпаду СРСР залишилися єдиною у світі «наддержавою», виявилася тенденція до одноосібного планування та проведення на терит. кол. Югославії операцій з використанням військ. контингентів країн НАТО, насамперед амер. Це позбавило РБ ООН достатнього контролю за їх здійсненням, як того вимагають положення розд. VII Статуту ООН.

Істотними новаціями характеризувалися й рішення РБ ООН щодо подолання кризової ситуації в регіоні Перської затоки, що виникла 1990 в результаті збройн. нападу Іраку проти Кувейту та його *анексії*. Міжнар. співтовариство в особі РБ ООН засудило дії Іраку, зобов'язавши його не-

гайно припинити окупацію терит. Кувейту. Невиконання Іраком цієї законної вимоги призвело до введення РБ ООН проти нього всеосяжних екон. санкцій. Водночас США та деякі ін. зах. країни без погодження з РБ ООН направили у регіон Перської затоки свої ЗС, які встановили блокаду морського узбережжя Іраку. Тільки після цього США повідомили РБ ООН про свої дії, пославшись на «невід'ємне право на індивідуальну та колективну самооборону», а також на звернення до них Кувейту і Сауд. Аравії про надання їм військ. допомоги. Отже, РБ ООН фактично було усунуто від прийняття рішень про створення та використання в регіоні Перської затоки ЗС для відновлення миру. Невдовзі Рада санкціонувала ці дії США постфактум (резол. № 665 від 25.08.1990), надавши військам зах. країн мандат ООН на проведення воен. операцій у цьому регіоні. Резол. РБ ООН № 678 від 29.11.1990 підтвердила законність застосування сил проти Іраку, встановивши для нього строк виконання усіх резол. Ради — 15.01.1991. Д-ви, які своїми військ. контингентами взяли участь у протистоянні Іраку, уповноважувалися використати «всі необхідні засоби для відновлення миру і безпеки у регіоні Перської затоки». 16.01.1991 почалися воен. дії, що завершилися звільненням терит. Кувейту та відновленням його суверенітету. РБ ООН зобов'язала Ірак ліквідувати під контролем ООН усю *зброю масового знищення*: хім. та бактеріол. зброю, ракети з радіусом дії понад 150 км та обладнання для їх виробництва (резол. № 687 від 08.04.1991).

Конфлікт у кол. Югославії (на терит. Боснії) призвів до одноосібних дій НАТО шляхом проведення операцій з підтримання миру, які були схвалені РБ ООН постфактум у плані ліквідації їх наслідків. Після спільної роботи з ООН над досягненням миру в Боснії НАТО 1995 створило свої власні Сили втілення миру (ІФОР), а 1996 — Сили стабілізації (СФОР) з метою забезпечення миру і прокладання шляху для цив. відбудови Боснії. Діяльність ІФОР та СФОР відбувалася у співробітництві з

миротворчими підрозділами країн, що не були в той час членами НАТО, а саме — Болгарії, Румунії, а також Росії та України.

Стосовно кризової ситуації в. Югославії, що виникла 1999 у серб. провінції *Косово*, НАТО пред'явило ультиматум уряду суверен. д-ви Сербії, погрожуючи їй широкомасштаб. бомбардуваннями, і здійснило цю погрозу навіть за відсутності резол. РБ ООН. Цими діями було порушено не тільки розд. VII і VIII Статуту ООН, а й Північноатлантич. договір, який не дозволяє Альянсу діяти за межами терит. країн — членів НАТО без відп. підтримки з боку ООН (ст. 5) (див. *Організація Північноатлантичного договору*). Однак США почали розглядати ці події як прецедент для майбутнього втручання НАТО «за межами» Альянсу шляхом розгортання своїх ЗС для виконання місії з підтримання миру без обов'язкового прийняття відп. резол. РБ ООН. Ця нова роль, на яку претендує НАТО, знайшла підтвердження у Стратег. концепції Альянсу, прийнятій на засіданні Північноатлантич. ради (Вашингтон, квіт. 1999), в якому взяли участь глави д-в та урядів Альянсу. В цьому документі прямо передбачено «проведення операцій з реагування на кризу, що не регулюються статтею 5» вказаного Договору (п. 31), тобто такі операції можуть поширюватися і на кризові ситуації за межами терит. д-в — членів НАТО. Відповідно в рамках НАТО створено концепцію багатонац. загальновійськ. операт.-тактич. сил (БЗОТС), що стала важливим елементом перебудови військ. структури НАТО у згаданому напрямі. Таке розширення завдань НАТО виходить за межі орг-ції колект. оборони і суперечить верховенству Статуту ООН і особливо ст. 51, яка надає право остаточ. рішення РБ ООН навіть у випадку, коли члени Альянсу користуються своїм *правом на самооборону*.

Підсумки війни у регіоні Перської затоки, кризи в Боснії і Косові та ін. ситуації, пов'язані з порушенням миру, свідчать, що одностор. використання ЗС веде до розмивання системи колект. безпеки ООН. РБ ООН не може ефективно застосовувати положення розд. VII Статуту ООН, що стосуються її виключної відповідальності за створення та використання ЗС ООН, якщо ігноруються її повноваження.

Сучас. операції з підтримання миру, що проводяться ООН, можуть вирішувати не лише воен., а й політ., гуманіт., соц. та екон. завдання. Поряд з військовослужбовцями в них беруть участь цив. особи: поліцейські, спостерігачі за дотриманням прав людини та проведенням виборів, спеціалісти з надання гуманіт. допомоги, розмінування тощо. Деякі місії наділяються функціями тимчас. адміністрації та правосуддя в перехідний період (напр., операція у Схід. Тиморі 1999—2000). «Нерідко повноваження, якими наділяються місії, засновані на розділах VI та VII Статуту ООН, тобто включають як дипломатичні та інші ненасильницькі методи врегулювання конфліктів, так і примусові заходи з використанням сили... Навіть сам термін «операції з підтримання миру» в документах ООН все частіше сусідує з поняттям «операції на користь миру», яке, на думку прихильників його застосування, краще віддзеркалює комплексність та багатокомпонентність сучасних місій» (Б.Р. Тузмухамедов).

Заг. кер. операціями з підтримання миру здійснює Ген. секретар ООН, політ. кер. на місці їх проведення — його спец. представник, операт. військ. командування — командувач ЗС місії. Фінансування цих операцій покладається на всі д-ви — члени ООН, тобто здійснюється з бюджету ООН. Для визначення розмірів внесків застосовується спец. шкала, яка передбачає більш високий рівень внесків для 5 пост. членів РБ ООН і скорочений — для ін. країн. У консульт. висновку *Деякі витрати ООН (п. 2 ст. 17 Статуту) 1962* МС ООН встановив, що витрати на проведення операцій ООН у Конго та на Бл. Сході є витратами ООН відповідно до змісту ч. 2 ст. 17 Статуту ООН. Як зазначив Суд, «члени Організації несуть її витрати за розподілом, що встановлюється Генеральною Асамблеєю».

У 1965 ГА ООН на своїй 19-й сесії заснувала як свій допоміжний орган Спец. комітет з операцій з підтримання миру (Комітет 33), який періодично надає Асамблеї доповіді з розроблення кер. принципів проведення операцій. У свою чергу, РБ ООН розробила ряд операт. принципів, згідно з якими мають здійснюватися миротворчі операції: «наявність ясної політичної цілі і точного мандата, який підлягатиме регу-

лярному перегляду і зміненню в тій частині, що стосується його характеру та строку дії, тільки самою Радою; згода уряду і, де це доцільно, відповідних сторін, крім випадків, що мають винятковий характер; сприяння політичному процесу або мирному розв'язанню спору; безсторонність у здійсненні рішень Ради Безпеки; готовність Ради Безпеки вживати відповідних заходів проти сторін, які не дотримуються її рішень; право Ради Безпеки санкціонувати всі необхідні заходи для здійснення силами ООН свого мандата та невід'ємного права сил ООН вживати заходів у цілях самооборони» (Док. ООН S/25859 від 28.05.1993). Відповідно у складі Секретаріату ООН створено Департамент операцій з підтримання миру, керівник якого обіймає посаду заст. Ген. секретаря ООН. Питання проведення миротворчих операцій розроблено також у доповіді Групи з операцій ООН на користь миру (Док. ООН A/55/305-S/2000/809 від 21.08.2000), відомої як «Група Брахімі», та в Доповіді групи високого рівня із загроз, викликів та змін «Безпечний світ: наша спільна відповідальність» (Док. ООН A/59/565 від 02.12.2004). Усього з 1948 по сьогодні було засновано понад 60 миротворчих операцій.

Крім операцій з підтримання миру, створених РБ ООН, остання може схвалити операції, які проводяться під командуванням ін. орг-цій або д-в. Такі операції можуть здійснюватися ними самостійно або у співробітництві з ООН, створюючи з цією метою окр. нормат. базу для їх проведення. Так, у 2001 РБ ООН уповноважила міжнар. коаліцію здійснювати присутність в Афганістані, створивши водночас власну політ. місію з надання допомоги перехідному уряду.

Певні аспекти миротворчих операцій регулюються *Конвенцією про безпеку персоналу ООН і пов'язаного з нею персоналу 1994*. Особливістю цієї Конвенції є те, що вона не застосовується до операцій, які проводяться на основі розд. VII Статуту ООН. У цих операціях персонал залучається як *комбатанти* проти організ. збройн. сил, і

ЗБРОЙНІ СИЛИ ООН

тому вони регулюються нормами *міжнародного гуманітарного права*.

Збройні конфлікти на терит. кол. Югославії та в регіоні Перської затоки засвідчили, що постконфронтац. період розвитку міжнар. відносин характеризується тенденцією до надання миротворчим силам ООН ширших повноважень для застосув. сили, ніж це було в часи «холодної війни». Водночас, основою для узгодження рішень про створення та використання ЗС ООН має залишатися точне визначення у рамках Орг-ції їх мандата із суворим дотриманням положень Статуту ООН про колект. безпеку і врахуванням розвитку цих положень відповідно до практики ООН у цій сфері. Однак ця практика має узгоджуватися між усіма зацікавленими сторонами, а не нав'язуватися односторонньо будь-кому.

Разом з тим у сучас. доктрині існують значні розбіжності в оцінках операцій з підтримання миру, в яких застосовувалася сила. Висловлюється навіть думка, що практика здійснення таких операцій модифікувала положення розд. VII Статуту ООН шляхом формування міжнар.-правового звичаю (А. Кассезе). Посилаються, зокрема, на згадану резол. РБ ООН № 678 від 29.11.1990 стосовно ситуації з вторгненням збройн. сил Іраку в Кувейт з наст. анексією ним цієї країни. Вона уповноважила багатонац. сили, а фактично США, здійснити операцію, що дістала назву «Буря в пустелі», у результаті проведення якої Кувейт було звільнено від ірак. військ і відновлено його держ. суверенітет. Існує й протилежна точка зору, згідно з якою РБ ООН не має права передавати свої повноваження на використання сили окр. д-ві або групі д-в, оскільки це суперечить положенням розд. VII Статуту ООН (Е.С. Кривчикова). З останнім підходом категорично не погоджується В.Л. Толстих, який вважає, що «положення розд. VII, так само як і будь-які норми (в тому числі норми *jus cogens*), цілком можуть бути змінені на основі загального консенсусу; до того ж відповідна практика спрямована не на відмову від цінностей, які охороняє Статут, а навпаки, — на більш ефективний їх

захист». Подібними аргументами в оцінках новітньої практики РБ ООН щодо операцій з підтримання миру послуговується А. Кассезе. «У миротворчій системі, — зазначає він, — подібно до «режиму санкціонування», існує несумісність з тим, що передбачено в розділі VII Статуту ООН. Однак вона стала одним з найважливіших інструментів, часто єдино прийнятних, і нині він універсально визнається як сумісний зі Статутом ООН».

Консенсус щодо застосув. РБ ООН положень розд. VII Статуту ООН уявляється скоріше умовним, ніж реальним, якщо взагалі про нього можна говорити, виходячи з окр. прецедентів РБ ООН, обмежених у часі та просторі. «У багатьох випадках заходи, запропоновані або прийняті Радою Безпеки, виявлялися юридично спірними» (М. Боте). Тому цей консенсус, що нібито впливає з новітньої практики РБ ООН, у кращому випадку можна назвати лише сподіваннями, яких було чимало після закінчення «холодної війни», особливо у зв'язку з розпадом СРСР, коли вважалося, що ці геополіт. зміни в структурі міжнар. відносин майже автоматично приведуть до зникнення глобального протистояння у світі на основі функціонування сучас. системи міжнар. права, що є механізмом дійсного досягнення щонайменше узгодженості, а в деяких випадках, можливо, й консенсусу. Практика, однак, показала, що в реальності прагнення до узгодженості та консенсусу обернулося гегемонією переможців у «холодній війні», що спровокувало нове протистояння у світі, довівши ще раз ту істину, що саме прагнення до панування у світі завжди було і є цивілізац. протистоянням (див. *Доктрина*). Сьогодні це протистояння загрожує третьою світ. війною, хоча деякі аналітики стверджують, що на периферії вона вже розпочалася. Однак усе ще є можливість поставити цей небезпечний для народів процес сповзання до вселенської катастрофи під контроль міжнар. права, яке може відновити свою роль на основі досягнення компромісу, знайшовши рівновагу в новому балансі світ. сил, який нині активно складається. Важливе місце в цьому процесі можуть відіграти саме операції ООН з підтримання миру, що мають здійснюватися у суворій відповід-

ності до розд. VII Статуту ООН. При цьому його модифікація має відбуватися з надзвич. обережністю, за умови необхідності досягнення дійсної узгодженості (консенсусу) всіх членів міжнар. співтовариства, як того вимагає Статут ООН, а не нав'язуватися йому, видаючи це за міжнар. звичай або лише окр. міжнар.-правову практику.

Україна після проголошення у 1991 незалежності активно сприяє розв'язанню міжнар. та регіон. збройн. конфліктів у світі. Зокрема, вона брала участь своїми військ. контингентами у діях сил ООН з підтримання миру на терит. кол. Югославії (у Боснії, Косові) та ін. регіонах. У 1999 прийнято Закон України «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» (сучас. назва — «Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки»), в якому визначено цілі та умови участі нац. миротворчих контингентів у такого роду операціях і встановлено порядок прийняття рішень щодо їх направлення. У цьому Законі міститься принципова настанова, що міжнар. миротворчі операції (міжнар. операції з підтримання миру і безпеки) — це міжнар. дії або заходи, які здійснюються за рішеннями РБ ООН відповідно до Статуту цієї Орг-ції, ОБСЄ, ін. міжнар. організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнар. миру і безпеки, згідно з положеннями розд. VIII Статуту ООН, а так само дії і заходи багатонац. сил, багатонац. військ. формувань високої готовності, які проводяться під заг. контролем РБ ООН.

Лит.: Vallat F.A. The competence of the United Nations General Assembly // RdC, 1959, v. 97; Fenwick Ch.G. International Law. N. Y., 1965; Goodrich L.M., Hambro E., Simons A.P. Charter of the United Nations. Commentary and Documents. N. Y., London, 1969; Семенов В.С. Вооруженные силы ООН. М., 1976; Денисов В.Н. Правовые аспекты разоружения в ракетно-ядерную эру. К., 1990; НАТО. Пам'ятне видання до 50-ї річниці. Брюссель, 1999; НАТО. Стратегічна концепція альянсу. К., 1999; Нгуен Куок Динь, Даіе П., Пелле А. Международное публичное право. Т. 2. К., 2001; Cassese A. International Law. Oxford, 2005; Международное право: Учеб. / Под ред. А.А. Ковалева, С.В. Черниченко. М., 2008; Толстых В.Л. Курс международного права: Учеб. М., 2009; Витцтум В.Г. и др. Международное право. М., Берлин, 2011.

В.Н. Денисов

ЗБРО́Я МА́СОВОГО ЗНИЩЕННЯ — окр. види зброї, щодо яких існують обмеження на використання та заборону через їх здатність завдавати надмірних страждань або властивість невибіркової дії (див. *Заборонені методи і засоби ведення збройних конфліктів*).

Міжнародне гуманітарне право забороняє або обмежує використання окр. видів зброї або в цілому, коли договірна норма забороняє використовувати зброю, що діє певним чином, або конкретно, коли називаються види зброї, використання яких обмежено чи заборонено (Е. Давид). Відповідно до чинних договорів, заборонено 3 види зброї з огляду на характер їхньої дії: зброя, що робить смерть неминучою; зброя, що завдає надмірних страждань, та зброя невибіркової дії.

Заборона використовувати зброю, що робить смерть неминучою, вперше з'явилася у преамбулі *Санкт-Петербурзької декларації про заборону використання вибухових та запалювальних снарядів вагою менш як 400 грамів 1868* (Санкт-Петербурзька декларація 1868). Її положення, що стосуються заборони зброї, яка безцільно збільшує страждання людей, набули звичаєвого характеру як норма, згідно з якою забороняється будь-яка зброя, що робить неминучою смерть жертви, незалежно від того, настає смерть одразу чи через деякий час у результаті отриманих поранень. Отже, ця норма може стосуватися будь-якої зброї, викликаючи труднощі її застосування на практиці. По суті вона означає лише те, що мета *війни* полягає не в тому, щоб убити супротивника, а в тому, щоб вивести його зі строю (Е. Давид).

Заборона використання зброї, що завдає надмірних страждань, також має заг. характер. Вона міститься в положеннях міжнар. актів, що проголошують заборону зброї, яка «без потреби збільшує страждання людей, яких уражає» (Санкт-Петерб. декларація 1868), або зброї, здатної «завдати надмірних страждань» (ст. 13(е) проекту Брюссельської декларації про закони і звичаї війни 1874, ст. 23(d) Положення про закони

ЗБРОЯ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ

та звичай сухопут. війни Гаазької конвенції про закони і звичай сухопут. війни 1907, п. 2 ст. 35 *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)*, преамбула *Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, 1980* (Конвенція про заборону або обмеження застосув. конкр. видів звичайної зброї 1980), п. 2 ст. 6 Протоколу II до цієї Конвенції, п. 3 ст. 3 Протоколу II з поправками 1996, п. 3, 4 ч. 6 бюлетеня *Генерального секретаря ООН «Дотримання міжнародного гуманітарного права збройними силами ООН» від 06.08.1999*). Ця норма є звичаєвою нормою і застосовується також у *збройних конфліктах неміжнародного характеру*. Мотивація цієї норми та сама, що і в забороні зброї, яка робить смерть неминучою: мета війни полягає в тому, щоб вивести супротивника зі строю, а не в тому, щоб змусити його страждати більше, ніж є неминучим при досягненні цієї мети. Відповідно ряд видів зброї на цій підставі було спеціально заборонено, а саме: розривні (вибухові) й запалювальні кулі, а також кулі, що легко розгортаються або сплющуються в людському тілі (Санкт-Петербур. декларація 1868), до яких відносять і кулі «дум-дум»; задушливі, отруйні або ін. подібні гази (Гаазьке положення про закони і звичай війни 1907, *Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925* (Женев. протокол 1925); бактеріол. засоби (Женев. протокол 1925, *Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972*); засоби впливу на природ. середовище, які мають значні за обсягом, довгострок. або серйозні наслідки, як способи руйнування, заподіяння збитків або шкоди (*Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976*, п. 3

ст. 35, ст. 55 Дод. протоколу I до Женев. конвенцій 1949).

Існує, однак, проблема, чи має заг. заборона використання зброї, що спричиняє надмірні страждання, поширюватися на зброю, яка не заборонена, але має такі самі властивості, що й заборонена. Передусім мається на увазі незаконність застосув. *ядерної зброї*, осколкової, запалювальної та ін. конкретної зброї. Осколкові боєприпаси, зокрема, можуть включати касетні бомби з елементом мас. ураження. А застосув. запалювальної зброї, в якій використовуються нафтопродукти (напалм) або фосфор, має такі самі наслідки, що й касетні бомби.

Міжнар.-правова практика сприйняла формулювання заборони як у заг. вигляді, так і окремо за характером зброї. За висновком Е. Давида, «ми маємо справу із загальним принципом права збройних конфліктів, який може застосовуватися як такий до будь-якої зброї з дією, забороненою цим принципом». Заг. заборону застосовувати зброю, що спричинює надмірні страждання, було використано як правову основу для Конвенції про заборону або обмеження застосув. конкр. видів звичайної зброї 1980 (осколки, що не виявляються за допомогою рентген. променів, міни, міни-пастки, запалювальна зброя, засліплювальна лазерна зброя). У ній міститься уточнення про те, що у разі дозволеного застосув. цих видів зброї вони не мають бути призначені «для спричинення надмірних ушкоджень або зайвих страждань» (п. 2 ст. 6 Протоколу II до цієї Конвенції).

Що стосується ядер. зброї, то ГА ООН у своїй резол. 1653 (XVI) від 24.11.1961 заявила, що «застосування зброї масового ураження, що завдає людям непотрібних страждань, у минулому заборонялося як таке, що суперечить законам людяності та принципам міжнародного права, такими міжнародними деклараціями та обов'язковими угодами, як Санкт-Петербурзька декларація 1868 р., Декларація Брюссельської конференції 1874 р., Конвенції Гаазьких мирних конференцій 1899 р. і 1907 р., Женевський протокол 1925 р., в яких більшість держав усе ще беруть участь». Цим самим ГА ООН дала оцінку ядер. зброї як із заг. позицій її заборони, так і з позицій заборони її конкр. властивостей. У цьому руслі

висловився й МС ООН у своєму консульт. висновку *Правомірність застосування державою ядерної зброї у збройному конфлікті 1996*, констатуючи, що «забороняються методи і засоби ведення війни ..., результатом яких є завдання надмірних страждань комбатантам». Це означає, що *воююча сторона* «зобов'язана обирати засоби, які дозволяють сприяти поставленій меті із заподіянням супротивній стороні мінімально можливої шкоди» (Е. Давид). У тому ж дусі висловився й окружний суд Токіо у справі *Шимода 1963*, в якій розглядалася правомірність бомбардувань у 1945 Хіросіми й Нагасаки, що призвели до масових жертв серед цив. населення. Суд дійшов висновку, що в світлі тогочас. міжнар. права «результат скидання бомби може розглядатися як такий, що суперечить основоположному принципу права війни, який забороняє спричинення надмірних страждань».

У ст. 36 Дод. протоколу I до Женев. конвенції 1949 встановлено норму, згідно з якою д-ви-учасниці мають під час розроблення нової зброї перевіряти, чи не заборонено її застосув. міжнар. правом. Ця норма має застосовуватися не лише до вже заборонених конкр. видів зброї, а й до зброї, що за своїм характером спричинює надмірні uszkodження.

Стосовно зброї невибіркової дії, так само як і 2 попередніх категорій зброї, не існує спец. норми, яка б її забороняла. Заборона її застосув. впливає з 2 важливих норм міжнар. гуманіт. права: обов'язку воюючих сторін завжди проводити відмінність між *комбатантами* і *некомбатантами* та заборони вдаватися до невибіркових методів ведення війни.

1-шу норму, яка забороняє нападати на цив. осіб на основі проведення відмінності між ними та комбатантами, вперше було встановлено у Санкт-Петербур. декларації 1868, в якій стверджується, що «єдина законна мета, яку повинні мати держави під час війни, полягає в ослабленні військових сил супротивника». Підтвердження цієї норми міститься в Гаазькому положенні 1907 (ст. 25) та ст. 1 IX Гаазької конвенції про бомбардування морськими силами під час війни 1907, положення якої забороняють нападати на місцевості та житла, що не обороняються. Крім того, вона міститься в

ст. 48 і 51 Дод. протоколу I, які стосуються криміналізації порушень *Женевського права*, та в ряді резол. *Ради Безпеки ООН* (резол. 1265 від 17.09.1999, 1296 від 19.04.2000) та ГА ООН (резол. 55/116 від 04.12.2000, 55/119 від 04.12.2000 та ін.).

2-га норма, що забороняє напади невибіркового характеру, міститься в п. 4, 5 ст. 51 Дод. протоколу I до Женев. конвенції 1949 і стосується криміналізації заборони нападати на цив. осіб і завдавати шкоди цив. об'єктам, розміщеним у безпосередній близькості від воен. об'єктів. Велике значення тут надається з'ясуванню критеріїв відстані між окр. воен. об'єктами, розташованими в населених р-нах (такі об'єкти, достатньо віддалені один від одного, не можна розглядати як єдиний об'єкт), та сумірності шкоди, що може бути завдана цив. населенню, і стратег. переваги, здобутої в результаті нападу. 1-й критерій передбачає, зокрема, заборону «килимових бомбардувань» (бомбардувань по площах, а не по конкр. об'єктах), а 2-й, що тлумачиться обмежено, означає, що «воєнною перевагою» вважається лише знищення «воєнного об'єкта» (Е. Давид). Під дію заборони зброї невибіркової дії підпадають скидання США атомних бомб на Хіросіму і Нагасаки 06 і 09.08.1945 (понад 235 тис. убитих), так само як бомбардування союз. авіацією США та Великої Британії Дрездена 13—15.02.1945 (близько 100 тис. жертв). Серед сучас. прикладів, яких чимало, можна згадати ізраїльські бомбардування Бейрута під час інтервенції Ізраїлю в Лівані у 1982, в результаті яких було вбито й поранено близько 30 тис. чол., у т. ч. 1100 комбатантів, тобто 1 комбатант на 28 жертв з числа цив. населення.

Заборона використовувати зброю невибіркової дії є нормою звичаєвого міжнар. права, що застосовується як у міжнар., так і неміжнар. збройн. конфліктах. «Зброя невибіркової дії — це зброя, яка не може бути спрямована на конкретний військовий об'єкт або наслідки застосування якої не можуть бути обмежені, як цього вимагає міжнародне гуманітарне право. Заборона такої

ЗВИЧАЙ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ

зброї також підкріплюється загальною заборонаю нападів невинуватого характеру» (Ж.-М. Хенкерст і Л. Досвальд-Бек).

Отже, заборона використовувати зброю, що робить смерть неминучою, заборона надмірності страждань та заборона невинуватості дій, як заг. норми міжнар. гуманіт. права, виступають критеріями для встановл. заборони тієї чи ін. зброї, а саме: зброї, яку вже заборонено або обмежено; зброї, яку не заборонено, але її заборона або обмеження впливає із заборони ін. зброї за аналогією; зброї, що розробляється, стосовно якої слід враховувати чинні заборони та обмеження на застосув. певних видів зброї. Усі ці види зброї в їх конкр. вираженні мають власний ефект, який так чи інакше може віднести їх до категорії З. м. з.

Літ.: Денисов В.Н. Правовые аспекты разоружения в ракетно-ядерную эру. К., 1990; Хенкерст Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное право. Т. I. Нормы. М., 2006; *Международное право: Учеб.* / Отв. ред. А.А. Ковалев, С.В. Черниченко. М., 2008; Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011.

В.Н. Денисов

ЗВИЧАЙ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ — одне з осн. джерел (форм) міжнар. права, яке, згідно з п. 1b ст. 38 Статуту МС ООН, визначається «як доказ загальної практики, визнаної як правова норма»; у міжнар. правотворчому процесі звичай виступає самот. способом вироблення норм права (див. *Джерела міжнародного права*).

Виходячи зі змісту ст. 38 Статуту МС ООН, звичай вважається міжнар.-правовим, якщо серед д-в існує заг. визнання певної практики, що є обов'язковою для них (Дж. Браерлі, Я. Броунлі). При цьому проводиться відмінність між «звичаєм» (custom) як таким, що відповідає факт. практиці та правовому переконанню (*opinio juris*), та «звичкою» (usage), яка не становить юрид. зобов'язання. Отже, для створення міжнар.-правового звичая недостатньо простого застосув. деякого правила, критерієм його визнання є також відп. оцінка з боку д-в, що застосовують це правило поведінки.

Наведені 2 елементи створення звичая характеризують його з позиції дуалістичної теорії звичаєвого права, найпоширенішої в доктрині та практиці. З одного боку, звичай як джерело міжнар. права характеризується існуванням відп. норм поведінки д-в, а з ін. — наявністю правового переконання в юрид. обов'язковості цих норм. Виходячи з цього, «Міжнародний Суд визначає такі умови існування міжнародних звичаїв (п. 1b ст. 38): з об'єктивної точки зору — це однастайна, тобто уніфікована і стандартизована, повторювана практика відповідних суб'єктів і органів, що стало застосовується або застосовувалася; з суб'єктивної точки зору — це переконання в обов'язковості такої поведінки в силу міжнародного права (*opinio juris sive necessitatis*)» (В.Г. Вітцтум).

Відповідно, матер. джерелами звичая можуть виступати: дипл. кореспонденція; політ. заяви; прес-релізи; думки офіц. юрид. радників; офіц. підручники з юрид. питань, напр. підручники з військ. права; викон. рішення та практика; коментарі урядів щодо проектів, розроблених *Комісією міжнародного права ООН*; нац. зак-во д-в; міжнар. та нац. суд. рішення; витяги з договорів та ін. міжнар. документів; практика міжнар. органів та резол. ГА ООН з юрид. питань. Значення цих джерел неоднакове і багато в чому залежить від конкр. обставин. Складовими звичая є: тривалість (у сучас. умовах інформ. революції існує тенденція до зменшення впливу цього фактора); однаковість, сталість і послідовність практики; загальність практики; *opinio juris et necessitatis* (заг. практика, що визнається правом).

МС ООН не раз демонстрував позицію, що звичаєво-правовий процес є підтвердженням заг. практики, прийнятої як право. Зокрема, в рішенні у справі *Континентальний шельф (Лівійська Арабська Джамахірія/ Мальта) 1985* Суд зазначив, що сутність звичаєвого міжнар. права слід «шукати передусім у фактичній практиці та в *opinio juris* держав». А у справі *Воснна і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї 1984 і 1986* заявив, що при встановл. звичаєвої норми Суд має «пересвідчитися, що наявність такої норми в *opinio juris* держав підтверджується практикою».

Поряд із заг. нормами міжнар. звичаєвого права у міжнар. практиці виникають також «партикулярні», або локальні, звичаєві норми. Вони складаються з юрид. норм, що виникають і припиняють діяти у звичаєвому процесі, але їх юрид. наслідки є досить близькими до договорів та деяких категорій *односторонніх актів держав*. Тобто партикулярні норми звичаєвого міжнар. права є звичаєвими за формою, але за своєю сутністю та юрид. сферою дії дуже подібні до мовчазних угод. Тому звичаєвий процес виробляє 2 типи юрид. норм: норми заг. характеру та норми партикулярної сфери застосув., які за своїми юрид. наслідками мають чітко обмежене число міжнар. суб'єктів (В.Д. Деган). МС ООН не раз посилався на партикулярні звичаї. І.І. Лукашук, проте, застерігає, що «локальні норми не мають якості загальності і тому не входять до загального міжнародного права». Він звертає увагу на цілком слушний висновок В.Е. Батлера про те, що «тільки ісламська доктрина в її найбільш фундаменталістському варіанті усвідомлює себе як незалежну від загального міжнародно-правового порядку».

Протягом 19 — 1-ї чверті 20 ст. проблема вироблення «неписаних норм» звичаєвого міжнар. права перебувала в тіні правотворчого процесу, чільне місце в якому належало кодифікації окр. напрямів міжнар. права. Однак бурхливий розвиток міжнар. права після *Другої світової війни* зумовив посилення уваги до доктрини і практики звичаєвих норм, які набували дедалі більшої ролі. Ці норми, в умовах функціонування більш справедл. з багатьох поглядів міжнар. правопорядку, встановленого за підсумками цієї війни, зокрема в результаті нового характеру співвідношення світ. сил, виявили великий потенціал до стабілізації міжнар. права як такого та надання йому більшої загальності. Це пов'язується з виникненням і розвитком у міжнар. праві заг. звичаєвого права, згідно з яким будь-яка його норма не може бути змінена поведінкою окр. д-в або навіть групою д-в. Звичаєві норми, які належать до заг. звичаєвого права і від яких не можна ухилитися в одностор. порядку, вважаються імперат. нормами, на які також посилаються як на норми *jus cogens*. Вони становлять масив

звичаєвих норм з високим ступенем консенсусу визнання. *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969* встановлює, що договори, які суперечать цим нормам, є нечинними (ст. 53, 64, 71). До загальноновизнаних імперат. норм, зокрема, відносять: заборону застосув. сили однією д-вою проти ін. (див. *Незастосування сили або погрози силою принцип*), *рабства, работоргівлі, расової дискримінації, катувань, піратства*, покарання за злочин *геноциду* та *злочини проти людяності*. Вони можуть також включати позит. права д-в на суверенітет над їх природ. ресурсами (див. *Суверенітет над природними ресурсами*) та право народів на самовизначення (див. *Рівноправності й самовизначення народів принцип*).

У доктрині відзначається вагома роль звичаєвого міжнар. права в сучас. правотворчому процесі, оскільки воно «об'єднує в гармонічне ціле договірне і звичаєве право, які підтримуються і живлять одне одного» (Е. Хіменес де Аречага). Норми заг. звичаєвого права становлять важливу складову процесу кодифікації в багатьох сферах міжнар. права. Напр., МС ООН у консульт. висновку *Правові наслідки присутності Південної Африки в Намібії 1971*, звертаючись до застосув. заг. принципів міжнар. права, що визначають порядок припинення договірних відносин у результаті їх порушення, послався на ст. 60 Віден. конвенції про право міжнар. договорів 1969 як на джерело звичаєвого права. З цього питання Суд заявив: положення Конвенції, що «стосуються правил припинення договору внаслідок його порушення, ... можуть у багатьох аспектах розглядатися як кодифікація звичаєвого права з цієї проблеми». У спорі про делімітацію *Континентального шельфу Північного моря 1969* Данія і Нідерланди стверджували: «... якщо до Конференції з морського права 1958 р. правові положення, що стосуються континентального шельфу, перебували в зародковому стані і практика держав у цьому питанні не була одностайною, то саме в результаті роботи Комісії міжнародного права ООН, реакції урядів на відповідні проекти Комісії та їх наступ-

ного обговорення на Конференції в Женеві були чітко сформульовані та конкретизовані норми звичаєвого міжнародного права, що перебували до цього в стадії становлення. Процес остаточного закріплення цих норм завершився прийняттям Конференцією Конвенції про континентальний шельф». МС ООН визнав справедливість цього твердження в тому, що стосується ст. 1 і 3 цієї Конвенції, вказавши, що ці статті «в момент їх прийняття вважалися такими, що віддзеркалюють усталені або ті, що перебувають у процесі становлення, норми звичаєвого міжнародного права із вказаної проблеми». Так само у справі *Юрисдикція щодо рибних промислів 1974* між Великою Британією та Ісландією МС ООН визнав, що правило, яке перебуває у процесі становлення, перетворюється на звичаєву норму міжнар. права в результаті включення його до багатостор. договору. Е. Хіменес де Аречага називає цей правотворчий процес «умовами консолідації звичаєвої норми міжнародного права, створеної договором». «Згідно з традицією, — пояснює він, — для створення звичаєвих норм міжнародного права необхідне дотримання таких умов: наявність поширеної та загальної практики, що відповідає положенням договору, та *opinio juris*, тобто визнання того, що ця практика перетворилася на обов'язкову внаслідок існування відповідної правової норми». Це формулювання узгоджується з позицією МС ООН, висловленою у справі *Континент. шельф Півн. моря 1969*: «Необхідно, щоб протягом певного періоду часу ... дії держав, у тому числі й найбільш зацікавлених, мали значне поширення і були практично однаковими в розумінні їх орієнтації на вказане положення договору і щоб вони проявлялися в такій формі, яка засвідчувала б загальне визнання цього конвенційного положення як юридично обов'язкової норми».

Отже, виникнення звичаєвої норми міжнар. права є результатом повторюваних дій д-в, і цей фактор є вихідним моментом формування відп. правила поведінки. Однак часовий критерій сам по собі не ство-

рює звичаєвої норми. Закріплена тривалим застосув. норма може не відповідати сучас. обставинам і призводити у певних випадках до заперечення самої себе. Як зазначає Г.І. Тункін, «звичаєва норма міжнародного права виростає з міжнародної практики. Практика держав може полягати в тому, що за певних обставин вони здійснюють відповідні дії або, навпаки, утримуються від них. Як правило, набагато легше встановити існування звичаєвої норми міжнародного права у випадках позитивних дій держав, проте немає жодних підстав відкидати можливість створення звичаєвої норми шляхом практики утримання від дій. Звичай вдаватися до певної дії за певних обставин у ряді випадків, безперечно, приводить до створення норми поведінки, яка може стати юридичною нормою». Однак встановл. звичаю є лише окр. стадією в процесі формування звичаєвої норми міжнар. права. «Цей процес, — зазначає Г.І. Тункін, — затверджується визнанням державами звичаю як юридично обов'язкового ... Лише в результаті такого визнання завершується процес створення звичаєвої норми міжнародного права і міжнародний звичай (звичка) стає міжнародно-правовим звичаєм ... Саме в цьому сенсі, — робить він висновок, — слід розуміти п. 1б ст. 38 Статуту МС ООН...».

Важлива роль у створенні звичаєвих норм міжнар. права належить резол. ГА ООН, прийнятим у вигляді декларацій. Так, у декларації ГА ООН: можуть бути визнані вже існуючі правила як звичаєві норми міжнар. права; будь-яка звичаєва норма, що перебуває у стадії становлення (*in status nascenti*), може бути конкретизована в результаті її одностайного схвалення; положення, які явно є *de lege ferenda*, можуть стати відправним моментом для відп. практики д-в, що сприяє перетворенню цих положень резол. на звичаєву норму міжнар. права (Е. Хіменес де Аречага). Звичайно, не будь-яка такого роду резол. містить один із зазначених елементів. А ті, що їх включають, не створюють правових норм, а є лише авторитет. підтвердженням їх існування, часто в більш конкр. формі, яка враховує міжнар.-правову практику д-в (див. *Резолюції Генеральної Асамблеї ООН*), напр., *Декларація про принципи міжнародного пра-*

ва 1970, Декларація правових принципів діяльності держав із дослідження та використання космічного простору 1963, Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960.

Разом з тим у доктрині вказано на значні труднощі щодо підтвердження заг. практики звичаю та її юрид. обов'язковості. Як зазначає у зв'язку з цим Б.Д. Лепард, «незважаючи на видиму ясність традиційного визначення в Статуті МС ООН міжнародного звичаєвого права, чимало вчених-юристів говорять про «загадковий характер» цього джерела права». Він наводить думку А. Д'Амато, який шкодує, що серед науковців і публіцистів існують значні непорозуміння стосовно норм звичаєвого міжнародного права і відсутня «послідовна теорія звичаю». М. Коскенніемі, у свою чергу, зазначає, що «сучасному юридичному аргументу не вистачає чіткої й узгодженої концепції звичаю. Все що завгодно може входити до нього, так само як виключатися з нього». Підкреслюється також, що МС ООН, який у своїй практиці нерідко посилався на звичай як джерело права, так і не спромігся з'ясувати, що є звичаєвим правом. При цьому К. Вольфке звертає увагу на те, що в певних випадках МС ООН намагається уникнути посилання на «звичай» або на «звичаєве право» у своїх рішеннях і думках унаслідок «явно суперечливого характеру міжнародного звичаєвого права в цілому та виникнення через це розходження думок у самому Суді». Є навіть позиція повного несприйняття звичаю як такого. Б.Д. Лепард наводить думку Дж. Келлі, який, «наголошуючи на всеохопній суб'єктивності, на яку хибує процес визначення звичаєвого міжнародного права і цей надмір конкуруючих теорій, провокаційно заявив, що звичаєве право більше не користується авторитетом чи законністю і має бути «усунуто» як джерело міжнародного права з поваги до договорів».

Г. Лаутерпахт справедливо звертає увагу на специфіку процесу визначення в МС ООН норм міжнар. звичаєвого права, який може призводити до обмеження свободи здійснення д-вою своїх суверен. прав, зумовлюючи виникнення проблем з визнанням таких норм. Він зазначає: «Існує чіткий зв'язок між вимогами суверенітету та

створенням і судовим визнанням зобов'язального характеру звичаєвого міжнародного права. У деяких справах [МС ООН] дія судового розсуду і свободи судового визнання проявляє себе більш помітно, ніж у процесі визначення існуючого міжнародного звичаю. Для створення звичаю необхідна участь багатьох держав, у тому числі найважливіших із них; наявність переконання, що поведінка стосовно спірного питання розглядається як предмет юридичного зобов'язання; ступінь обґрунтованості як протесту, так і відсутності його в конкретній ситуації; встановлення того, чи є підтвердження в договорі або інші партикулярні норми вираженням існуючого або такого, що формується, звичаю або ж явне підтвердження таких норм слід вважати свідченням відсутності звичаю — стосовно всіх цих питань не існує чітких меж відносно всеохопності судової свободи визнання. Більшість дій судового законодавства, — стверджує він, — може насправді здійснюватися під виглядом підтвердження звичаєвого міжнародного права. У всіх цих питаннях є чимало прихованих можливостей для послаблення свободи суверенної держави відчувати себе арбітром своїх прав. Це стосується, зокрема, таких питань. Що є, мовою статті 38 Статуту, показником застосовності формулювання «практика, визнана як право»? В яких межах існує чітка підтримка того, що суверенні держави можуть бути пов'язані згодою, яка розуміється, лише згідно з незаперечним впливом універсального, а не просто загального визнання того, що вважати чинними нормами права? Чи відхилення від загальної практики або вимог сумісності з нею позбавляє таку практику її ролі як зобов'язального звичаю не лише відносно держави або держав, які ухиляються від такої загальної практики чи заперечують її, а й абсолютно? Якою мірою звичаю, що визнається в одній суверенній державі або незначній кількості їх, може бути відмовлено в пов'язаності із загальним звичаєм через те, що вона чи вони відмовляються дати згоду на нього?».

Подібні питання, яких чимало в доктрині та практиці, характеризують процес встановл. норм міжнар. звичаєвого права, що складається з підтвердження заг. практики та її визнання, як такий, що вимагає точного і ясного його визначення, з огляду на необхідність дотримання прав кожної д-ви як суб'єкта міжнар. права, що втілює в собі культ. традиції відп. людської цивілізації з притаманною їй правосвідомістю. *Нгуен Куок Дінь*, констатує майже цілковите сприйняття доктриною необхідності підтвердження заг. практики та її визнання як складових звичаєво-правового процесу, водночас ставить під сумнів позицію прибічників класичного вчення, що ґрунтується на необхідності напрацювання відп. практики для того, щоб можна було переконатися в наявності правового переконання (*opinio juris*) та шукати цьому докази, замінюючи її можливістю помінати фактори цього процесу місцями, тобто заперечити їх наступність. «І хоча традиційно стверджується, — зазначає він, — що психологічний фактор є завершенням процесу накопичення прецедентів, сучасна практика дозволяє побачити в правовому переконанні вихідну точку звичаєво-правового процесу: до «мудрих» звичаїв минулого таким чином додаються «дикі» звичаї на основі тенденцій, що поступово окреслюються. Ця невизначеність стосовно порядку послідовності, поетапності доводить гнучкість цього способу формування права і не порушує його єдності». Такий підхід, однак, може означати, що звичаєва норма, яка визнається окр. д-вами і навіть 1 д-вою, може стати зобов'язальною для ін. д-в і за відсутності визнання її останніми, і така «сучасна» арбітр. практика справді існує, підриваючи саму ідею справедливості та неупередженості міжнар. суд. процесу. *Нгуен Куок Дінь*, говорячи про невизначеність міжнар. суд. процесу стосовно міжнар.-правового звичаю, намагається виправдати свою позицію специфікою цього процесу, що фактично є відходом від самої природи міжнар. права як такого. Особливості способу формування

норм міжнар. звичаєвого права він представляє як «гнучкість» останнього, під якою розуміє відокремлення поняття згоди д-ви від поняття «переконаність», що є прямою підміною поняття згоди, яка не може не включати у свою структуру також «переконаність», хоча й у специф. формі, відмінній від створення конвенц. норм міжнар. права. Більш того, *Нгуен Куок Дінь* вважає, що «звичаєво-правове джерело виникає не в результаті юридичного акту, а з поведінки суб'єктів права». Тим самим він заперечує, по суті, визнання звичаєвого права як правового процесу, в якому має бути доведено існування саме юрид. акту, звичайно, не в його одноразовому вираженні, а у відп. багаторазовості, підмінюючи його процесом, який «вирізняється особливою «децентралізацією». Така «перевага», однак, є досить сумнівною, оскільки традиційна концепція не означає необхідності встановл. у звичаєво-правовому процесі наявності згоди абсолютно всіх д-в. Це неможливо і, мабуть, не потрібно, крім, звичайно, імперат. норм міжнар. права *jus cogens*, та й то не в категорично абс. формі. Гол. має бути визначення наявності звичаєвої норми як такої, в т. ч. визнання її суб'єктами міжнар. права, що беруть участь у міжнар. суд. процесі, демонструючи їх юрид. зв'язок з нею або відсутність такого зв'язку. Безумовно, принциповим є визнання цих норм з боку найпотужніших д-в, які своєю «вагою» в міжнар. відносинах можуть значно впливати на цей процес. Подібної позиції дотримується *М.Н. Шоу*, який до процесу створення нової норми міжнар. звичаєвого права відносить такі категорії, як тривалість і загальність, підкреслюючи необов'язковість універсальності за умови узгодженості її з найвпливовішими д-вами.

Крайнім нормативізмом відзначаються погляди *Г. Кельзена*, який представляє моністичну теорію міжнар. звичаєвого права. Згідно з її положеннями, єдиним фактором визначення звичаєвої норми виступає міжнар. практика д-в. Як зазначає *Г.І. Тункін*, відп. норма є «нормою міжнародного права без необхідності її визнання державами як правової норми». Він наводить слова *Г. Кельзена*, в яких сформульовано цю позицію: «Основою звичаєвого права є за-

гальний принцип, згідно з яким ми маємо діяти так, як інші люди зазвичай діють і діяли протягом певного часу. Якщо цей принцип набуває характеру норми, звичай стає правотворчим фактом. Це стосується й відносин між державами. Тут звичай — практика держав, що давно встановилася, — створює право». Цієї позиції дотримувався й П. Лугенхайм, який, однак, потім змінив її, визнавши, як і більшість ін. представників доктрини, обидва елементи звичаєвого права.

П. 1б ст. 38 Статуту МС ООН проводить чітку відмінність між договором і звичаєм, маючи на увазі міжнар. конвенц. право та міжнар. звичаєве право. 1-ше асоціюється з фіксованим писаним правом (*lex scripta*), що є результатом свідомого інтелект. зусилля, яке надає правовим нормам точності, ясності та упорядкованості, а 2-ге — визначається як неписане (*lex non scripta*) стихійне право та право, що розуміється, характеризуючись «безладністю й неточністю» (Е. Хіменес де Аречага). При цьому договірна норма водночас може бути звичаєвою нормою або згодом стати такою, і цей процес набув потужного розвитку в міжнародному співтоваристві. Він пов'язується з діяльністю ООН, у рамках якої, за участю країн, що розвиваються, було прийнято значний масив багатостор. договорів, які істотно розвинули міжнар. право, змінивши багато в чому його структуру і зміст. Це надало можливість усім д-вам брати активну участь у кодифікації та прогрес. розвитку звичаєвого міжнар. права. З цього приводу суддя М. Ляхс у своїй окремій думці у справі МС ООН Континент. шельф Півн. моря 1969 зазначив: «У цьому процесі беруть участь держави з різними політичними, економічними та правовими системами. І вже не може статися так, що загальна норма міжнародного права встановлюється з волі однієї чи кількох держав або через угоду виключно між європейськими державами, як це могло відбуватися раніше». У сучас. період, однак, у міжнар. праві спостерігається протилежна тенденція, зумовлена порушенням балансу сил у світі, що сталося після розпаду СРСР та різкого загострення в міжнар. відносинах цивілізац. протистояння, яке вносить значний дисбаланс у функціонування між-

нар. правопорядку. В цих умовах усе важче розраховувати на об'єктивність підходу як д-в, так і МС ООН та ін. арбітр. органів до визначення норм міжнар. звичаєвого права, враховуючи й те, що, за висловом Е. Хіменеса де Аречаги, судді мають справу з «аморфною, розпливчастою медузою звичаєвого міжнародного права».

Іноді в доктрині все ж таки спостерігаються спроби визначити характер норм міжнар. звичаєвого права з позицій природ.-правового підходу, згідно з яким осн. тягар доведення існування цих норм бачиться, за формулюванням одного з найбільш послідовних прихильників цього напрямку А. Фердросса, у «правовому передчутті та правосвідомості (*opinio juris vel necessitatis*)». На його думку, така точка зору підтверджується п. 1б ст. 38 Статуту МС ООН, що «лише ті звички стають звичаєвим правом, які в практиці держав «розглядаються як право». Він піддає критиці теорію Г. Гроція, який «трактує міжнародне звичаєве право як мовчазний договір (*ratum tacitum*)», що є, на його переконання, «простою фікцією». Він автоматично поширює на д-ви дію навіть тих звичаєвих норм, яких вони «ще не дотримуються», виправдовуючи це практикою д-в 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Саме такого роду аргументи природ.-правового підходу є предметом критики в доктрині, яка загалом не підтримує цей підхід. Як зазначає В.Д. Деган, «кваліфікація звичаєвого права як такого, що складається з практики та *opinio juris*, не є ні результатом розвитку римського права, ні здобутком натуралістів Св. Фоми Аквінського, Гроція або Ваттеля. Вона була заявлена французьким цивілістом Франсуа Гені» в його книзі, присвяченій джерелам приват. права, опубл. у 2 вид. 1899 і 1919. Однак і в наш час є спроби визначення правової природи міжнар.-правового звичаю з позиції *природного права*. Зокрема, Ю.В. Шокін у своїй фундам. праці з питань теорії і практики міжнар.-правового звичаю зазначає, що його правова природа «має глибоку природно-правову основу. Її стрижнем є визнання ідентич-

ЗВИЧАЙ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ

ності й загальності людської природи, яка виявляється в наявності єдиної нормативної свідомості людства, що відбиває природні потреби людської цивілізації в цілому й кожної людини окремо у своєму збереженні й подальшому розвитку. Джерелом формування міжнародно-правових звичаїв є уявлення про загальнолюдські норми моралі й моральності як про правила поведінки, що відображають об'єктивні історично сформовані закономірності, які забезпечують потреби суспільства в мирному розвитку і розкриваються в змісті філософсько-правових категорій свободи, рівності, гуманності й справедливості». Цей підхід до визначення природи міжнар. звичаєвого права характеризується загальністю та неконкретністю, ускладнюючи і так непростий процес її з'ясування, що має виходити з реальностей міжнар. відносин, а не з суб'єкт. уявлень про них. Автор оперує такими штучно сконструйованими категоріями, як «ідентичність і загальність людської природи», «єдина нормативна свідомість людства», «природні потреби людської цивілізації» тощо. Вважати, що вони реально існують у міжнар. співтоваристві і впливають на міжнар. право в інтересах всіх народів і д-в, — небезпечна ілюзія. Міжнар. відносини д-в — це міжцивілізац. стосунки, що в усі часи відзначалися жорстокою необхідністю боротьби за виживання, яка у крайньому своєму прояві призвела до 2 світ. війн. Безумовно, співіснування д-в у міжнар. співтоваристві ґрунтується на спільній правосвідомості, яка, однак, є похідною від міжнар. права, віддзеркалюючи узгодженість їхніх інтересів, у т. ч. стосовно норм міжнар. звичаєвого права. Саме така узгодженість, визнана як право, а не абстракт. категорії єдності людства, характеризує процес визначення цих норм. Як цілком справедливо зазначає І.І. Лукашук, «міжнародно-правова свідомість — не тільки винятково складне, а й неоднорідне явище, яке відзначається суперечливістю та багатоплановістю, що становить основу його соціальних процесів...». Внутр. правосвідомість д-ви щодо існування міжнар.

звичаю є визначальним фактором його існування для неї в міжнар. праві.

Деякою мірою до прибічників природ.-правового підходу можна віднести й В.Л. Толстих, який, характеризуючи міжнар. звичай, стверджує, що він «заснований на вже усвідомленій і сформованій потребі держав у певній поведінці, у зв'язку з чим він ближчий до *jus naturalis*, ніж до міжнародного договору». При цьому свій підхід В.Л. Толстих намагається аргументувати досить абстрактними міркуваннями про переваги звичаю як джерела права порівняно з міжнар. договором. На відміну від міжнар. договору, заявляє він, чинність міжнар. звичаю не може ставитися під сумнів. Звичай тісніше, ніж міжнар. договір, пов'язаний із сусп. відносинами. Чимало звичаїв являють собою більш цінний і надійний нормат. матеріал, ніж міжнар. договори, зміст яких часто визначається політ. доцільністю або випадковими факторами. Якщо при укладенні договору д-ва нерідко змушена йти на зустрічні поступки, обмежуючи таким чином свої власні інтереси, то формування звичаю цього не передбачає, в усякому разі, на свідомому рівні. Така ідеалізація міжнар. звичаю не відповідає ні реаліям міжнар.-правової практики, ні доктрин. поглядам загалом. Разом з тим В.Л. Толстих визнає найпоширеніший у доктрині та практиці підхід до розуміння міжнар. звичаю, що складається з «практики поведінки та переконаності в її юридичній обов'язковості (*opinio juris*)», що є свідченням неспілкуваності його природ.-правової позиції.

Дискусійною проблемою є також теорія мовчазної згоди, яка зазнає критики з боку прибічників позитивіст. підходу до визначення міжнар. звичаю. Зокрема, Нгуен Куок Дінь вважає, що вона призводить до визнання звичаю виключно як психол. фактора, і звинувачує її у неспроможності пояснити, як звичаєво-правові норми стають обов'язковими для всіх д-в, навіть для тих, які не брали участі в процесі їх формування. Однак, по-перше, психол. фактор *opinio juris* пов'язаний, як правило, з повторюваною практикою д-в, а не діє сам по собі, і, по-друге, практика д-в та міжнар. орг-цій, насамперед ООН, виробила чимало способів вираження обов'язковості

норм міжнар. звичаєвого права, особливо таких, що становлять заг. міжнар. право, а в його складі й осн. принципи міжнар. права відповідно до Статуту ООН. Г.І. Тункін вказує на те, що відп. зв'язки між д-вами, що приймають звичаєву норму міжнар. права, та ін. д-вами, які вже визнали цю норму, у своїй основі тотожні тим зв'язкам, що встановлюються між д-вами за допомогою міжнар. договору. Він робить висновок, що «сутність процесів створення норм міжнародного права шляхом звичаю полягає в угоді між державами, яка в цьому разі є мовчазною, а не явно вираженою, як у договорі».

Отже, звичаєві норми характеризуються 2 складовими: практикою та *opinio juris*, які «можуть бути встановлені, тільки якщо звичай розглядається в його значенні джерела, так само як у безперервності, поступовості та прогресивності соціального розвитку» (В.Д. Деган). Часто звичаєвий процес починається з практики 1 або кількох д-в, до якої долучається практика багатьох ін. д-в, і він триває доти, доки не набуває необхідного рівня загальності, однаковості, безперервності та тривалості. Якщо така практика виливається в певну зобов'язальну норму права, це означає, що вона виражає переконання її учасників, що саме така їх позиція відповідає праву і що її ігнорування може спричинити міжнар. відповідальність за порушення юрид. зобов'язання. Звичаєво-правовий процес є досить своєрідним явищем з огляду на унікальність цього джерела міжнар. права, зумовлюючи застосув. специф. підходів та способів до визначення його норм. Звичай відіграє значну роль у міжнар. праві як вагомий чинник його розвитку.

Літ.: *Lauterpacht H.* The Development of International Law by the International Court. London, 1958; *Фердросс А.* Международное право / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1959; *Brownlie J.* Principles of Public International Law. Oxford, 1973; *Degan V.D.* Sources of International Law. The Hague, Boston, London, 1977; *Хименес де Аречага Э.* Современное международное право / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1983; *Лукашук И.И.* Механизм международно-правового регулирования. К., 1980; *Лукашук И.И.* Международное право. Общая часть: Учеб. М., 2005; *Нуен Куок Динь, Дайе П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. I, кн. 1 / Науч. ред. В.И. Евинтов. К., 2001; *Shaw M.N.* International Law. Cambridge, 2004; *Толстых В.Л.* Курс международного права:

ЗГОДА НА ОBOB'ЯЗKOBICЬTЬ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

Учеб. М., 2009; *Lepard B.D.* Customary International Law. A New Theory with Practical Applications. Cambridge, 2010; *Щокін Ю.В.* Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії і практики. Х., 2012.

В.Н. Денисов

ЗГОДА НА ОBOB'ЯЗKOBICЬTЬ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

— завершальна стадія укладання *договору міжнародного*, яка означає остаточне схвалення його уповноваженою особою чи компетент. органом.

Вираження д-вою З. на о. м. д. і набуття міжнар. договором чинності робить його обов'язковим для цієї д-ви, хоча на практиці ці процедури можуть не збігатися в часі. У міжнар. праві є різні способи вираження З. на о. м. д. Так, у ст. 11 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* передбачаються такі види: *підписання міжнародного договору*, обмін документами (див. *Обмін нотами*), *ратифікація*, *прийняття міжнародного договору*, *затвердження міжнародного договору*, *приєднання до міжнародного договору*. Водночас цей перелік не є вичерпним, сторони договору можуть домовитися про будь-який ін. спосіб З. на о. м. д. Зазначена норма Віден. конвенції 1969 знайшла відображення у ст. 8 *Закону України «Про міжнародні договори України» 2004* (далі — Закон України 2004) (за винятком обміну документами, хоча відсутність згадки про цей інструмент не означає його практ. незастосовність).

Вельми поширеним способом надання д-вою З. на о. м. д. є підписання міжнар. договору. Зазначену процедуру застосовують до договорів, які укладаються у спрощеній формі і не передбачають наст. видів надання державою З. на о. м. д., насамперед ратифікації чи затвердження. Якщо ж договором передбачено такі процедури, то його підписання означатиме лише форму встановл. автентичності тексту договору. У ст. 12 Віден. конвенції 1969 зазначено, що підписання як спосіб вираження З. на о. м. д. може застосовуватися, якщо це передбачено у самому договорі або ін. чином встановлено, що договірні сторони мали намір надати підписанню таку силу. Цей намір

ЗГОДА НА ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

також може походити з повноважень представника д-ви або бути вираженим під час переговорів. Підписання *двостороннього міжнародного договору* відбувається за принципом *альтернату*, який передбачає розміщення підписів представників д-в у певному порядку. При підписанні *багатостороннього міжнародного договору* правила альтернату не застосовують, а підписи проставляють в алфавіт. порядку залежно від назви д-ви. Багатостор. договори найчастіше є відкритими для підписання до певного строку або ж до набуття ними чинності. Після настання встановленого строку д-ви можуть висловити З. на о. м. д. в ін. спосіб, зокрема за допомогою приєднання.

Договори, які укладають у спрощеній формі, можуть передбачати й такий спосіб вираження З. на о. м. д., як обмін документами, що його становлять. Міжнар. право не визначає, якими саме документами мають обмінюватися д-ви з метою укладення міжнар. договору. Найчастіше на практиці такими документами виступають ноти або листи. Однак трапляються й випадки обміну *меморандумами*, *вербальними нотами*, пам'ятними записками або телеграмами. Такий обмін підтверджує згоду сторін. Набуття чинності договором здебільшого відбувається у момент отримання 2-го документа. Визнання такої процедури як форми надання З. на о. м. д. має передбачатися цими документами або встановлюватися домовленістю сторін в ін. спосіб (ст. 13 Віден. конвенції 1969). Здебільшого цю процедуру проводять зовнішньополіт. відомства.

Найпоширенішою формою вираження З. на о. м. д. є ратифікація міжнар. договору, що, як правило, здійснюється вищим органом держ. влади. Найчастіше такими органами виступають глава д-ви або парламент. Порядок ратифікації регулюється нац. правом д-в. Внутр. нормат.-правові акти (конституції або закони) визначають, які саме органи здійснюють ратифікацію та які види міжнар. договорів їй підлягають. Заг. умови здійснення ратифікації передбачені ст. 14 Віден. конвенції 1969. Зокрема, ратифікацію застосовують, коли це перед-

бачено у самому договорі або ін. чином встановлено, що договірні сторони домовилися про це. Ратифікація втілюється у 2 актах — внутр. (закон, указ, постанова тощо) та міжнар.-правовому (*ратифікаційна грамота*). Остання є підтвердженням процедури ратифікації на міжнар. рівні. При укладанні двостор. договорів відбувається обмін ратифікац. грамотами. У разі багатостор. договорів ратифікац. грамоти передають на зберігання *депозитарію*. Відмова д-ви від ратифікації не є порушенням міжнар. права. Водночас вважають, що її безпідставність значно послаблює довіру до цієї д-ви. Питання ратифікації міжнар. договорів України регулюється ст. 9 Закону України 2004. Зокрема, її положеннями встановлено, які саме договори підлягають цій процедурі, а також визначено порядок здійснення ратифікації.

До міжнар. договору, який не підлягає ратифікації, але потребує наст. схвалення після підписання, застосовують процедуру затвердження (конфірмації) або прийняття. У літературі згаданий інструмент іноді розглядають як спрощену форму ратифікації. Затвердження договору, як правило, здійснюється урядом або ін. органами викон. влади, від ім. яких укладався договір. Разом з тим, прийняття міжнар. договору в цьому значенні слід відрізнити від попереднього прийняття його тексту. Віден. конвенція 1969 встановлює, що затвердження та прийняття міжнар. договору відбувається на тих самих умовах, що й ратифікація (ст. 14). У ст. 12 Закону України 2004 визначено порядок затвердження міжнар. договорів України.

Д-ва, яка не брала участі у переговорах щодо укладання міжнар. договору, у подальшому може надати згоду на його обов'язковість шляхом приєднання. Однак цю процедуру застосовують і в разі, якщо д-ва була задіяна у переговорах, проте не змогла надати З. на о. м. д. до набуття ним чинності. Власне, такою була практика УРСР щодо Віден. конвенції 1969. Хоча Україна й брала участь у її прийнятті, але приєдналася до неї лише у 1986 після набуття Конвенцією чинності (1980). Приєднання може відбутися, якщо це передбачено у договорі, ін. чином встановлено, що про це домовилися договірні д-ви або всі учасни-

ки договору погодилися з цим у подальшому (ст. 15 Віден. конвенції 1969). Залежно від категорії договору приєднання до нього може відбуватися від ім. всієї д-ви, глави д-ви чи уряду. Так само, як і у разі ратифікації, затвердження чи прийняття, у результаті цієї процедури приймають необхідні документи. У випадку багатостор. договорів документи про приєднання надсилають депозитарію. Слід мати на увазі, що у міжнар. праві щодо процедури приєднання до договору іноді може застосовуватися й термін «прийняття договору». У ст. 13 Закону України 2004 встановлено порядок приєднання України до міжнар. договорів.

Відповідно до заг. правила, З. на о. м. д. має поширюватися на весь договір у цілому. Водночас Віден. конвенція 1969 у ст. 17 допускає можливість її надання щодо частини договору. Однак така З. на о. м. д. матиме силу лише за умови, що це допускається самим договором або з цим погоджуються ін. договірні сторони. Договір, який допускає можливість вибору окр. його положень для надання згоди на їх обов'язковість, також має чітко передбачати, яких саме положень така згода стосуватиметься.

Віден. конвенція 1969 регулює питання надання З. на о. м. д., учасниками яких виступають лише д-ви. Подібні питання стосовно договорів за участю міжнар. орг-цій регулюються *Віденською конвенцією про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986*. Остання повторює положення ст. 11 Віден. конвенції 1969 майже без змін, за винятком того, що в частині, яка стосується міжнар. орг-цій, замість ратифікації застосовується термін «акт офіційного підтвердження договору».

Літ.: *Талалаев А.Н.* Венская конвенция о праве международных договоров. Комментарий. М., 1997; *Villiger M.E.* Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Leiden, 2009; *Лукашук И.И.* Современное право международных договоров. Т. I. Заключение международных договоров. М., 2004; Закон України «Про міжнародні договори України» // ВВРУ, 2004, № 50.

С.О. Мельник

ЗЕЛІНСЬКА Наталія Анатоліївна (03.12.1953, м. Самара, РФ — 13.02.2017, м. Одеса) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, проф., фахівець у галузі *міжнародного кримінального права* та міжнар. кримінології.

Навчалася на юрид. ф-ті Одеського держ. ун-ту ім. І.І. Мечникова, який закінчила з відзнакою у 1978. Близько 20 років займалася адвокат. діяльністю, була членом Одес. колегії адвокатів. У 1991 захистила канд. дис., присвячену проблемам профес. захисту прав осіб, що визнаються судом неосудними і в порядку застосування примус. заходів мед. характеру поміщаються у психіатр. лікарні. З 1991 — на виклад. роботі: працювала доцентом каф. політології і права Одес. ін-ту політології та соц. управління; з січ. 1998 — доцент каф. міжнар. права та міжнар. відносин Одес. нац. юрид. академії (нині — *Національний університет «Одеська юридична академія»*), а у квіт. 2008 переведена на посаду проф. цієї каф. У 2007 захистила докт. дис. на тему «Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину». У 2011 З. присвоєно вчене звання професора.

Осн. напрямом наук. досліджень — теорія міжнар. права, міжнар. кримін. право, *міжнародне гуманітарне право*, міжнар.-правові стандарти прав людини, кримін. право д-в *Європейського Союзу*, міжнар. право та релігія, політ. і міжнар. кримінологія.

Автор понад 150 наук. праць. У дослідженнях З. набула розвитку концепція міжнародного кримінального права і міжнар. кримінології. З. виокремлює такі підгалузі міжнар. кримін. права: міжнар. кримін. право *stricto sensu* і транснац. кримін. право. У наук. працях З. розвинуто цілісну міжнар.-правову концепцію *міжнародних злочинів* у контексті міжнар. протидії злочинності. В інтерпретації З. поняття міжнар. злочинів у широкому розумінні ґрунтується на визнанні необхідності кримін.-правового захисту осн. загальнолюдських цінностей і охоплює всі злочини, що підлягають солідарному кримін. переслідуванню д-в або світ. співтовариства в цілому. В основі запропонованої теорії лежить підхід, відповідно до якого сутність сучас. поняття міжнар. злочину полягає в його відносній автономії від критеріїв злочинного і караного, що містяться в нац. праві. Ця автономія може бути виражена в невизнанні злочин-

ного характеру діянь, криміналізованих нац. правом, з одного боку, і міжнар.-правовій криміналізації діянь, не визнаних злочинними у нац. праві, — з ін. Здійснено класифікацію міжнар. злочинів, в основу якої покладено 2 форм. параметри: характер юрисдикції, під яку підпадає правопорушення, і джерело його криміналізації.

У працях З. вперше в Україні сформульовано концепцію транснац. кримін. права і розглянуто його матер.-правові, процедурно-організац. та превентивні аспекти; обґрунтовано поняття «транснаціональна криміналізація»; визначено поняття «транснаціональний злочин» як діяння, що визнане злочинним не менш як у 2 д-вах, під юрисдикцію яких воно підпадає. З. систематизувала міжнар.-правові стандарти криміналізації транснац. злочинів. На новій методол. основі досліджено поняття міжнар. злочину як підстави міжнар.-правової відповідальності індивіда і доведено існування його модифікацій: 1) «нюрнберзької», сконструйованої нюрнберзьким і токійським прецедентами; 2) «постнюрнберзької», що сформувалася у постнюрнберзький період під впливом нац. суд. практики і розвитку міжнар. права; 3) «гаазької», формування якої пов'язане зі створенням і діяльністю міжнар. трибуналів у Гаазі й Аруші; 4) «римської», закладеної в Рим. статуті *Міжнародного кримінального суду*. Розроблено концепцію політ. злочину як категорії міжнар. права і політ. кримінології. З. дослідила політ.-кримінол. аспекти тероризму та його міжнар.-правові характеристики, розглянула проблему співвідношення понять «політичні злочини» і «політичні репресії». Значну увагу в її працях приділено питанням міжнар.-правового захисту прав людини у сфері кримін. юстиції. Особл. акцент зроблено на тому, що солідарність у протидії злочинності не повинна переростати у сприяння політ. репресіям. Сучас. концепція міжнар. кримін. права покликана забезпечити, з одного боку, потреби у міжнар. співробітництві д-в у кримін. переслідуванні осіб, які скоїли тяжкі злочини, і з ін. — надати захист

особам, які зазнають політ. переслідувань. З. досліджувала також процес «європеїзації» кримін. права, посилення впливу ЄС на розвиток кримін. права д-в-членів.

Осн. праці: «Европейская конвенция о выдаче правонарушителей и национальное законодательство Украины в контексте защиты прав человека» (1999); «Интернациональный терроризм и “террористический интернационал”» (2000); «Транснациональное преступление и транснациональное право» (2002); «Политические преступления в системе международной преступности» (2003); «Международно-правовое определение терроризма» (2003); «Международное преступление как основание международной уголовной ответственности индивидов» (2003); «Международные преступления и международная преступность» (2006); «Макропреступления и макропреступность» (2007); «Нюрнбергская концепция международного преступления и принцип ex post facto в международном уголовном праве» (2008); «Політична злочинність і політична кримінологія: концептуальні підходи» (2009); «Правовий спадок Нюрнберга: до 65-річчя з дня оголошення вироку Міжнародного военного трибунала» (2011); «Преступность в киберпространстве: международно-правовой дискурс» (2012); «Морское пиратство как международное преступление» (2013); «Европейский суд по правам человека о секуляризме и свободе совести как праве верующих на публичное проявление своей религиозной идентичности» (2013). З. є співавтором навч. посіб. «Право Європейського Союзу. Особлива частина» (2010), навч.-метод. посіб. «Міжнародне кримінальне право» (2008) та ін. навч.-метод. посіб. з міжнар. права.

Т.Р. Короткий

ЗІММА Бруно (Simma Bruno) (29.03.1941, Квіршид, Німеччина) — нім. юрист-міжнародник, д-р права, суддя МС ООН, фахівець у галузі теорії міжнар. права та *міжнародного права прав людини*.

У 1966 здобув ступінь д-ра права в Ун-ті Інсбрука (Австрія). У 1967 працював юристом в Інсбруці. 1967—72 — асистент юрид. ф-ту Ун-ту Інсбрука. 1971 — присвоєно звання доцента (*venia legendi*) міжнар. пра-

ва і міжнар. відносин цього Ун-ту. 1973—2003 — проф. міжнар. права та права європ. співтовариства, директор Ін-ту міжнар. права Мюнхен. ун-ту. 1981—89 — лектор з міжнар. права у Навч. центрі для молодих дипломатів МЗС ФРН. 1976, 1982 — директор з досліджень *Гаазької академії міжнародного права*. 1984—85 — запрошений проф. Ун-ту Сієни (Італія). 1986, 1995 — запрошений проф. юрид. ф-ту Мічиган. ун-ту, 1987—92, 1997 — проф. юрид. ф-ту цього ун-ту. У 1994 читав курс лекцій «Від білатералізму до інтересу співтовариства в міжнародному праві» у Гаазькій академії міжнар. права. 1995—97 — декан юрид. ф-ту Мюнхен. ун-ту. У 2005 став засл. співробітником юрид. ф-ту Нью-Йорк. ун-ту. У 2006 присвоєно звання почес. д-ра Ун-ту Мачерати (Італія). Загалом З. запрошували читати лекції в бл. 60 ун-тах та ін. наук. і навч. установах по всьому світу.

Член консульт. ради Геттинген. журн. міжнар. права. Один із засновників і співредактор Європ. журн. міжнар. права. Член консульт. рад ряду міжнар. юрид. журн. та щорічників.

У 2004—07 — співзасновник і 1-й президент *Європейської асоціації міжнародного права*. Асоційований член *Інституту міжнародного права*. Член Міжнар. ради з права навкол. середовища. З 1987 — член Ради, 1989—93 — віце-президент Нім. асоціації міжнар. права. Член *Американського товариства міжнародного права* та ін. профес. об'єднань.

Член консульт. рад *Інституту зарубіжного публічного права та міжнародного права ім. Макса Планка* в Гейдельберзі та Ін-ту міжнар. права Ун-ту Кіля. Член Консульт. ради *Британського інституту міжнародного та порівняльного права*.

У 1996 нагороджений почес. грамотою Амер. т-ва міжнар. права, а у 2013 — медаллю Менлі О. Хадсона.

У 1987—96 був членом Комітету ООН з екон., соц. і культ. прав, 1996—2003 — член *Комісії міжнародного права ООН*. До 2002 був членом консульт. рад з міжнар. права та з питань ООН МЗС ФРН. У 2003—12 — суддя МС ООН. У 2014 був обраний Коста-Рикою суддею *ad hoc* у справі про розмежування морських просторів у Кариб. морі й Тихому океані (Коста-Рика проти Ніка-

рагу). У 1994—2002 був адвокатом Камеруну у справі *Сухопутний і морський кордон між Камеруном та Нігерією 2002*; 1999—2001 — адвокат Німеччини у справі «Лагранд» (Німеччина проти США), 2001—02 — у справі «Деяка власність» (Ліхтенштейн проти Німеччини).

У 2003—05 — арбітр у Рейн. арбітражі щодо спору про залізницю між Бельгією та Нідерландами. Член Спортивного арбітр. суду. У 1972 був експертом Директорату з правових питань *Ради Європи*. Експерт у рамках Механізму з людського виміру ОБСЄ, консультант *Європейського суду з прав людини*, а також консультант з міжнар. права ряду урядів.

У своїх окр. думках суддя З. підкреслював спільний обов'язок МС ООН сприяти наданню доказів і домагатися якнайбільшої репрезентативності осн. фактів у справі, з тим щоб справедливо вирішити спір. Аналізуючи арбітр. рішення у справі про Рейнську залізницю і з арбітр. спору про морський кордон між Гайаною і Суринамом, а також деякі рішення Апел. органу *Світової організації торгівлі*, З. звертає увагу на те, що кожен з цих органів з урегулювання спорів всебічно консультувався з експертами на різних етапах своєї роботи, зазначаючи, що така практика є корисною і необхідною для МС ООН.

У рішенні МС ООН від 01.04.2011 у справі *Застосування Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 2011* (Грузія проти РФ) у спільній розбіжній думці президента Суду Х. Овади, суддів Б. Зімми, Р. Абрахама, Дж. Донох'ю і судді *ad hoc* Д. Гая було поставлено під сумнів висновок Суду про те, що ст. 22 *Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965* містить вимогу щодо попереднього проведення переговорів, і зазначено, що в рішенні не враховано докази, які могли б привести до ін. тлумачення цього положення. Судді також вважали, що навіть якщо ст. 22 встановлює попередні умови для передання справи до Суду, ці попередні умови — проведення переговорів до передання справи або використання процедур, передбачених у Кон-

венції, — слід тлумачити як альтернативні, а не кумулятивні вимоги. Автори спільної розбіжної думки торкаються також питання про застосування вимоги щодо попереднього проведення переговорів, яке в рішенні здійснюється відповідно до ст. 22 Конвенції, що, на їхню думку, є форм., відірваним від реалій підходом, який не відповідає попередній практиці Суду. Вони зазначають, що в цьому рішенні Суд уперше робить висновок про відсутність у нього юрисдикції лише на тій підставі, що заявник не виконав вимогу про попереднє проведення переговорів, незважаючи на те, що, коли Грузія подала свою заяву, будь-які спроби Грузії вирішити спір за допомогою переговорів не мали шансів на успіх.

З. є автором і співавтором близько 150 наук. праць. Осн. праці: «Das Reziprozitätselement in der Entstehung des Völkergewohnheitsrechts» (Елемент взаємності у формуванні міжнародного звичаєвого права, 1970); «Völkerrechtswissenschaft und Lehre von den Internationalen Beziehungen. Erste Überlegungen zur Interdependenz zweier Disziplinen» (Наука міжнародного права і теорія міжнародних відносин. Попередні погляди на взаємозалежність двох дисциплін, 1972); «Methodik und Bedeutung des Arbeit der Vereinten Nationen für die Fortentwicklung des Völkerrechts» (Методика та значення роботи Організації Об'єднаних Націй для подальшого розвитку міжнародного права, 1975); «Universelles Völkerrecht. Theorie und Praxis» (Універсальне міжнародне право. Теорія і практика, 1976, 1981, 1984, у співавт. з А. Фердроссом); «Zwischen Intervention und Zusammenarbeit. Interdisziplinäre Arbeitsergebnisse zu Grundfragen der KSZE» (Між втручанням і співпрацею. Міждисциплінарні результати роботи з принципів питань НБСЄ (1979, у співавт. з Еддою Бленк-Кнюке); «Völkerrecht in der Krise?» (Міжнародне право переживає кризу?, 1980); «Droit international coutumier et droit interne selon la Loi fondamentale» (Звичаєве міжнародне право і національне законодавство за Основним законом ФРН, 1982); «Grundfragen der Staatenverantwort-

lichkeit in der Arbeit der International Law Commission» (Основні питання відповідальності держав у роботі Комісії міжнародного права, 1986); «United Nations Codification of State Responsibility» (Кодифікація відповідальності держав Організацією Об'єднаних Націй, 1987); «Grenzüberschreitende Auswirkungen von Kernkraftanlagen und Völkerrecht» (Транскордонний вплив атомних електростанцій і міжнародне право, 1988); «The Sources of Human Rights Law: Custom, Jus Cogens, General Principles» (Джерела права в галузі прав людини: звичай, імперативні норми, загальні принципи, 1992); «International Human Rights and General International Law: A Comparative Analysis» (Міжнародні права людини і загальне міжнародне право: порівняльний аналіз, 1994); «Countermeasures and Dispute Settlement: A Plea for a Different Balance» (Контрзаходи та врегулювання спорів: заклик до змінення балансу, 1994); «The Contribution of Alfred Verdross to the Theory of International Law» (Внесок Альфреда Фердросса в теорію міжнародного права, 1995); «The Charter of the United Nations: A Commentary» (Статут Організації Об'єднаних Націй: коментар, 1995, 2002); «Neues europäisches Völkerrecht nach dem Ende des Ost-West-Konfliktes?» (Нове європейське міжнародне право після закінчення конфлікту між Сходом і Заходом?, 1996); «The «International Community»: Facing the Challenge of Globalization» («Міжнародне співтовариство»: перед викликом глобалізації, 1998); «NATO, the UN and the Use of Force: Legal Aspects» (НАТО, ООН та використання сили: правові аспекти, 1999); «The Responsibility of Individuals for Human Rights Abuses in Internal Conflicts: A Positivist View» (Відповідальність осіб за порушення прав людини в ході внутрішніх конфліктів: позитивістський погляд, 1999); «Staatenverantwortlichkeit und Menschenrechte im ILC-Entwurf 2001» (Відповідальність держав та права людини в проєкті КМП 2001 р., 2003); «Peaceful Settlement of Boundary Disputes under the Auspices of the Organization of African Unity and the United Nations: The Case of the Frontier Dispute between Eritrea and Ethiopia» (Мирне врегулювання прикордонних спорів під егідою Організації Африканської Єдності та Організації

Об'єднаних Націй: справа про прикордонний спір між Еритреєю і Ефіопією, 2002); «Restitution und Entschädigung im Völkerrecht: Die Verpflichtungen der Republik Österreich nach 1945 im Lichte ihrer aussenpolitischen Praxis» (Реституція і компенсація в міжнародному праві: зобов'язання Республіки Австрія після 1945 р. у світлі її зовнішньополітичної практики (2004, у співавт. з Хансом-Петером Фольцем); «Europarecht in Fällen» (Європейське право в прикладах (1991, 1994, 1999, у співавт. з Вальдемаром Гуммером і Кристофом Феддером); «Kompetenzen und Grundrechte: Beschränkungen der Tabakwerbung aus der Sicht des Europarechts» (Компетенції та фундаментальні права: обмеження реклами тютюнових виробів з погляду європейського права (1999, у співавт. з Йозефом Х. Вейлером і Маркусом Цеклером); «Of Planets and the Universe: Self-contained Regimes in International Law» (Планети і Всесвіт: автономні режими у міжнародному праві, 2006); «The LaGrand Case: A Story of Many Miscommunications» (Справа Лагранд: історія багатьох непорозумінь, 2007); «Genocide and the International Court of Justice» (Геноцид і Міжнародний Суд, 2009); «Universality of International Law from the Perspective of a Practitioner» (Практичний погляд на універсальність міжнародного права, 2009); «Harmonizing Investment Protection and International Human Rights: First Steps towards a Methodology» (Гармонізація захисту інвестицій та міжнародних прав людини: перші кроки до методології, 2009); «Two Worlds, but Not Apart: International Investment Law and General International Law» (Два світи, але не відокремлені: міжнародне інвестиційне право і загальне міжнародне право, 2015, у співавт. з Дірком Пулковськи).

Н.В. Хендель

ЗІТКНЕННЯ СУДЕН — ненавмисне зближення і фіз. дотик суден, а також пошкодження приладів одного судна ін.

Прикладом З. с. може бути обрив якірного ланцюга судна, що стоїть на якорі, або кабелю при прокладанні його ін. судном, зчеплення пром. суден тралами тощо. Крім того, до З. с. умовно прирівнюють деякі випадки, коли фіз. дотику суден не відбулося, але внаслідок будь-яких неправильних дій

одного судна завдано збиток ін. судну, його вантажу, ін. майну чи людям, що на ньому перебувають (напр., судно, що йде на великій швидкості річкою або каналом, обриває швартови судна, яке стоїть біля причалу). На відміну від зіткнення навалом визнається фіз. дотик суден при їх навмисному зближенні (напр., швартування у морі 2 суден з метою передавання людей або вантажу з одного судна на ін.).

У всіх цих випадках найпоширенішою причиною зіткнень або навалів є порушення правил маневрування чи судноплавства, зокрема Міжнар. правил запобігання зіткненню суден, які є складовою Конвенції про Міжнар. правила запобігання зіткненню суден 1972, прийнятої під егідою *Міжнародної морської організації* (ІМО). Учасниками цієї Конвенції є понад 150 д-в (у т. ч. й Україна), заг. тоннаж флоту яких становить майже 99 % усього світ. тоннажу.

З. с. може сричинювати загибель людей і численні матер. збитки. Так, 22.03.2008 у результаті зіткнення у Півд.-Китайському морі укр. судна «Нафтогаз-67» з кит. балкером «Яо Хай» загинуло 18 укр. моряків, а саме судно затонуло за лічені хвилини. Такі зіткнення, за класифікацією Кодексу з розслідування морських аварій та інцидентів, введеного в дію резол. ІМО А.849 (XX) від 27.11.1997, віднесено до «дуже серйозних аварій».

На практиці питання про відшкодування збитків вирішується найпростіше, коли зіткнення є наслідком неправильних дій або недогляду екіпажу одного з суден. У такому разі власник судна, визнаного винним, зобов'язаний відшкодувати всі збитки. Складнішими є випадки, коли обидва судна винні у зіткненні. У такій ситуації відповідальність кожної зі сторін визначається відповідно до ступеня провини. Аналізуючи конкр. обставини справи, суд (арбітраж) встановлює ступінь провини кожного із суден. Зазвичай її встановлюють у відсотках або частках. Якщо ступінь провини встановити точно не вдається, як правило, обидва судна визнаються винними однаковою мірою.

Питання, пов'язані з наслідками зіткнення морських суден, регламентуються низкою міжнар.-правових актів, зокрема: Конвенцією про уніфікацію деяких правил стосовно зіткнення суден 1910, Міжнар. конвенцією про уніфікацію деяких правил, що стосуються цив. юрисдикції з питань зіткнення суден, 1952, Міжнар. конвенцією про уніфікацію деяких правил про кримін. юрисдикцію зі справ про зіткнення суден та ін. навігац. інцидентів 1952, Конвенцією про уніфікацію деяких правил щодо зіткнення суден внутр. плавання 1960.

Окр. питання, що стосуються З. с. у *відкритому морі*, регламентуються положеннями *Конвенції ООН з морського права 1982*. Зокрема, ст. 97 цієї Конвенції містить правила кримін. юрисдикції у випадку зіткнення або будь-якого ін. навігац. інциденту із судном у відкритому морі; ст. 98 встановлює обов'язок надання допомоги після зіткнення ін. судну, його екіпажу та пасажиром і, коли це можливо, повідомляти це ін. судно про дані свого судна (його назву, порт реєстрації та найближчий порт, у який воно планує зайти).

Літ.: *Шемякін А.Н.* Морское право. Одесса, 2006; *Сидоренко А.В.* Чрезвычайные морские происшествия: правовые аспекты. Одесса, 2001.

О.М. Шемякін

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ — застосув. суб'єктом міжнар. права певного суб'єкт. права, наслідком якого є заподіяння шкоди чи обмеження інтересів ін. суб'єктів міжнар. права або міжнар. співтовариства в цілому, а також застосув. суб'єкт. права для досягнення цілей ін., ніж ті, для досягнення яких таке право виникло в міжнар. праві; заборона З. п. є одним із *загальних принципів права*.

Провідною ідеєю, що лежить в основі доктрини заборони З. п., є заперечення абс. характеру суб'єкт. прав. Максима рим. права *sic utere tuo, ut alienum non laedas* («так використовуй своє [право], аби не шкодити [інтересам інших]»), яка уособлює перехід від абс. до обмеженого розуміння характеру суб'єкт. права, зосереджує в собі

та ілюструє зміст доктрини заборони З. п. При цьому З. п. слід відрізняти від «неправомірних дій» *strictu sensu*, які можуть полягати як у перевищенні встановлених меж застосув. відп. права, так і в прямому порушенні деякого юрид. обов'язку. Відмінність між З. п. і такими неправомірними діями полягає в тому, що дії, які являють собою З. п., на відміну від правопорушення, з форм. точки зору перебувають у межах такого права. Заборона поширюється лише на застосув. права для досягнення деякої неправомірної мети або на випадки досягнення через таке застосування певних неправомірних наслідків (заподіяння шкоди) і не ставить під сумнів існування чи дійсність права, при застосув. якого допущено зловживання, так само як факт зловживання не означає втрату чи припинення відп. права.

Зважаючи на відмінне розуміння змісту заборони З. п., що існує як у різних нац. правових системах, так і в теорії міжнар. права, для цієї доктрини досить важко відшукати універс. теор. пояснення. Разом з тим, можна виділити принаймні 2 заг. підходи до розуміння його природи. 1-й підхід виходить з того, що будь-яке право є способом юрид. захисту та визнання лише правомірного інтересу; відповідно, застосув. права, що не спрямоване на досягнення пов'язаного з ним правомірного інтересу, натомість має своєю метою чи наслідком заподіяння шкоди ін., не може отримувати юрид. визнання та захист і, відповідно, підлягає забороні (Б. *Ченг*). Дещо вужчий, позитивіст. погляд на концепт. природу заборони З. п. пов'язаний з розумінням права як сусп. феномену, який є наслідком визнання або прямого санкціонування з боку сусп.-ва. Відповідно, застосув. такого права не повинне вести до наслідків, які шкодять більш важливим або більш заг. інтересам, навіть якщо ці наслідки виникають унаслідок застосув. юридично визнаного суб'єкт. (індивід.) права (Г. *Лаутерпахт*).

Загалом *доктрина* міжнар. права, практика міжнар. суд. органів та нац. підходи дозволяють виділити 3 категорії критеріїв, що використовуються при визначенні З. п.: 1) намір заподіяти шкоду через застосув. суб'єкт. права (єдиний кваліфікац. критерій З. п. у певних моделях); 2) неналежне

застосув. права або відсутність правомірної мети при застосув. права, або диспропорційність між заподіяною шкодою та інтересом, який викликав застосув. права чи у світлі якого таке застосув. може (принаймні формально) бути виправдане; 3) обставини, за яких було здійснено застосув. права (зокрема, неналежне здійснення дискреції, необґрунтоване застосув. права або порушення принципу розумності). У свою чергу, ці групи критеріїв дозволяють визначити принаймні 4 заг. концепції, за яких застосув. суб'єкт. права може становити зловживання таким правом. Кожен із цих випадків фактично є самою концепцією 3. п. оперує як власним складом діяння, так і стандартом доведення його існування; отже, одні й ті самі дії можуть отримувати принципово різну кваліфікацію в світлі різних концепт. моделей 3. п.

1. Прямий намір заподіяти шкоду. Перший, найочевидніший випадок 3. п. в міжнар. праві полягає в застосув. деякого суб'єкт. права виключно з метою заподіяння шкоди ін. суб'єкту міжнар. права. Ця концепція тісно пов'язана з ін. доктриною міжнар. права — доктриною заборони навмисно заподіюваної шкоди — і вимагає як кваліфікац. елемента наявності наміру заподіяти шкоду інтересам ін. суб'єктів міжнар. права.

2. Шкода як наслідок застосув. права. Ця модель представляє ширшу інтерпретацію концепції 3. п., яка для визнання зловживання не вимагає наявності наміру заподіяти шкоду. Відповідно, гол. кваліфікац. критерієм у цьому випадку виступає сам факт заподіяної шкоди.

3. Застосув. права для досягнення неналежної мети. Застосув. права для досягнення цілей ін., ніж ті, для досягнення яких таке право було створено чи визнано, якщо наслідком такого застосув. є завдання шкоди інтересам ін. суб'єктів міжнар. права чи *міжнародному співтовариству* в цілому, так само може становити собою 3. п. Загалом ця концепція є рецепцією доктрини *abus de pouvoir*, що використовується в адм. праві низки д-в. Цей випадок 3. п. передбачає наявність певного рівня дискреції при використанні права, що дозволяє застосувати право для ін., ніж передбачена ним, мети. Для нього наявність наміру

заподіяти шкоду не є необхідним кваліфікац. критерієм для визнання 3. п., оскільки ця модель вимагає аналізу здійсненого застосув. права в світлі того, наскільки застосув. права узгоджується з його цілями.

4. Наявність переважного спільного інтересу. 3. п. також виникає в тих випадках, коли застосув. певного суб'єкт. права здійснюється в такий спосіб, що негат. наслідки (шкода), яких таке застосув. завдає певним заг. («суспільним») інтересам, переважають будь-які правомірні інтереси суб'єкта права, пов'язані з його застосув. Ця концепція заборони 3. п., прибічниками якої є Г. Лаутерпахт і В. Фрідман, ґрунтується на визнанні соц. природи права як ін-ту досягнення певних заг. цілей, які можуть бути протиставлені індивід. інтересам окр. суб'єкта міжнар. права (див. також *Erga omnes*).

У доктрині міжнар. права розвиток дискурсу, пов'язаного з використанням концепції заборони 3. п., може бути простежений принаймні від поч. 20 ст. Так, у 1907 англ. юрист-міжнародник Дж. Вестлейк констатував, що «... жоден принцип настільки чітко не сформульовано в доктрині права, як той, що власник *sic utere tuo, ut alienum non laedas* ...», запропонувавши, отже, введення заборони 3. п. до системи міжнар. права. У 1920, під час розроблення Консульта. комітетом юристів проекту Статуту *Постійної палати міжнародного правосуддя*, Річчі-Буззаті, член Комітету від Італії, підсумовуючи принципи, що можуть бути використані Палатою при розгляді спорів, вказав на те, що принцип, який «... забороняє зловживання правом...», є одним із «... загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями...». Аналіз нац. практики, здійснений рядом дослідників у світлі цієї позиції, свідчить про застосув. принципу заборони 3. п. в більшості правових систем, що належать до континент. правової сім'ї, та визнання (принаймні на рівні заг. принципів делікт. права) цього принципу в д-вах, що належать до англосаксон. системи права. Разом з тим, попри констатовану розбіжність у змісті й

обсязі доктрини заборони 3. п. в різних нац. правових системах, більшість дослідників не ставить під сумнів ані її потенц. застосовність на рівні міжнар. права, ані її статус «загального принципу права» в розумінні ст. 38(1)(с) Статуту МС ООН.

Г. Лаутерпахт, обстоюючи застосув. заборони 3. п. у міжнар. праві, виходив з того, що лише примітивні правові системи можуть визнавати за суб'єкт. правом абс. характер і не зважати на наслідки його застосув.; на його думку, 3. п. виникає завжди, коли індивід. інтереси в застосув. деякого суб'єкт. права шкодять деяким більш заг. «суспільним» інтересам. Цей різновид «соціального» підходу до розуміння доктрини заборони 3. п. передбачає не стільки застосув. деякого універс. юрид. правила, скільки здійснення, у світлі запропонованого ним тесту «балансу прав», аналізу кожного окр. випадку потенц. зловживання. Ін. дослідники розглядали заборону 3. п. як один з випадків порушення такого заг. принципу, як принцип добросовісності. Так, Б. Ченг, розвиваючи цю ідею, доводив, що будь-яке порушення принципу добросовісності (зокрема, в тих випадках, коли суб'єкт. право застосовується з метою заподіяння шкоди, для ухилення від виконання зобов'язання, у спосіб, несумісний з ін. принципами права, тощо) являє собою 3. п. Як аргумент на підтвердження цієї тези можна навести і ст. 300 *Конвенції ООН з морського права 1982*, яка передбачає, що д-ви-учасниці «добросовісно виконують прийняті на себе за цією Конвенцією зобов'язання і здійснюють права та юрисдикцію і користуються свободами, що визнаються в цій Конвенції, таким чином, щоб не допускати зловживання правами». Заперечення проти визнання за заборону 3. п. статусу заг. принципу права пов'язані передусім з міркуваннями щодо безпосереднього змісту доктрини та можливості її застосув. в досить специф. контексті міжнар. права. Дж. *Фіцморіс*, не заперечуючи абстракт. цінності доктрини заборони 3. п. для подальшого розвитку міжнар. права, разом з тим вказував на те, що вона «не

може розцінюватися ні як чітко сформульований, ні як прийнятний принцип міжнародного права» як через невизначеність її точного змісту й обсягу, так і через неоднозначність тих наслідків, які може мати порушення встановленої нею заборони. Аналог. за змістом, однак більш різку критику цієї доктрини висловили також Г. *Шварценбергер* та Е. Браун, які, визнаючи корисність принципу насамперед у міжнар. договірному праві, водночас констатували: «Важко визначити, що саме являє собою зловживання, відмінне від [надто суворого], однак виправданого застосування права в міжнародному праві».

Практика міжнар. суд. органів, пов'язана із застосув. заборони 3. п., є неоднозначною. З одного боку, практика міжнар. судів і трибуналів виразно свідчить про визнання заборони 3. п. як заг. принципу права. Разом з тим, така практика виявляє досить обережне ставлення до цієї доктрини, неоднозначність розуміння її змісту і, як наслідок, стандартів застосув.

Ранні приклади застосув. доктрини заборони 3. п. можна відшукати в практиці ППМП, у рішеннях у справах *Деякі німецькі інтереси у Верхній Силезії 1925–26* та *Вільні зони Верхньої Савойї та округу Же 1932*. У 1-й справі питання 3. п. виникло в контексті оцінки дій Німеччини щодо розпоряджання держ. майном у світлі положень *Версальського мирного договору 1919*. Німеччина після укладення договору, однак до набуття ним чинності здійснила продаж певного майна, яке після набуття чинності цим договором мало бути передане Польщі. Розглядаючи цю справу, Палата вказала на те, що Німеччина до набуття чинності договором безумовно зберігає за собою всі суверен. права в межах терит. Верх. Силезії (в т. ч. право розпоряджатися держ. майном) і лише «неналежне використання» такого права може зумовлювати відповідальність. Цей застосований Палатою тест «неналежного використання права» є, за своєю суттю, нічим ін., як концепцією заборони 3. п., у світлі якої було оцінено дії Німеччини з відчуження майна. Вказавши на те, що «неналежне використання» не може бути презюмоване, Палата пішла далі і констатувала, що розглядуване відчуження майна Німеччиною «не вихо-

дило поза межі звичайного розпоряджання державним майном і не спрямоване на ... досягнення [Німеччиною] неналежних переваг ... чи позбавлення [Польщі] тих переваг, на які вона мала право». Отже, у цій справі Палата не лише визнала можливість застосув. доктрини заборони З. п. в міжнар. праві, а й вказала на прямий намір як на обов'язковий суб'єкт. елемент складу З. п. У справі Вільні зони Верх. Савойї та округу Же Палата застосувала доктрину заборони З. п. в майже аналог. контексті та значенні. Було констатовано, що, за відсутності прямої згоди д-ви на ін., вона зберігає за собою всі суверен. права, однак такі права в жодному разі не є абс. і не повинні мати таке застосув., яке становитиме «зловживання» цими правами в тому сенсі, що вестиме до ухилення від виконання, зокрема, договірних зобов'язань д-ви. З ін. боку, так само як і у справі Деякі нім. інтереси у Верх. Силезії, Палата прямо вказала на неприпустимість презумпції існування З. п., що, відповідно, вимагає чіткого й безсумнівно го доведення наміру заподіяти шкоду (або ж ухилитися від виконання прямого зобов'язання) як суб'єкт. елемента складу З. п.

Міжнародний Суд ООН у своїй практиці також торкався питань З. п. Так, у рішенні, винесеному у справі *Права громадян США в Марокко 1952*, Суд зазначив, що суверен. права (у цій справі — право встановлювати митні збори та пов'язану з цим процедуру визначення вартості товарів) повинні здійснюватися «обґрунтовано і відповідно до принципу добросовісності» і що ці 2 критерії, нарівні з ін., можуть бути використані ним при оцінці дій однієї зі сторін справи. З ін. боку, про набагато більшу підтримку доктрини заборони З. п. свідчать окремі думки деяких суддів МС ООН. Так, в окр. думці у справі *Протока Корфу 1949* суддя А. Альварес відніс заборону З. п. до кола питань, які мали б бути вирішені Судом при розгляді справи. Більше того, на підставі здійсненого порівн. аналізу застосув. цієї доктрини в нац. праві низки країн він констатував пряму необхідність її введення до системи міжнар. права як засобу обмеження абс. суверенітету д-ви. У консульт. висновку Компетенція Ген. Асамблеї при прийнятті д-ви до ООН 1950 вже в розбіжній думці суддя А. Альварес вказав на

те, що принцип заборони З. п. слід розглядати як спосіб обмеження майже повністю дискреційного права *вето*, що належить пост. членам РБ ООН при прийнятті нового члена до складу ООН. Ін. судді МС ООН також визнавали необхідність застосув. доктрини заборони З. п. Так, у розбіжній думці у справі *Ноттебом 1955* суддя Дж.Е. Рід вказував, що З. п. має місце тоді, коли «держава, застосовуючи своє [формально] передбачене [або визнане] міжнародним правом право, заподіює шкоду іншій державі». У справі *Застосув. Конвенції 1902 про опіку над неповнолітніми 1958* суддя П. Спендер в окр. думці зазначив, що якщо буде визнано, що певне право здійснюється з порушенням принципу добросовісності, з метою ухилення від виконання передбачених міжнар. договором зобов'язань («якщо в певній справі буде встановлено, що право ... не застосовується добросовісно, але *aliunde* [для досягнення деякої іншої цілі]»), то таке його застосув. може становити З. п. У свою чергу, суддя Ф. Аммон у своїй окр. думці у справі *Барселона Трекшн 1964—70* вказав на те, що З. п. виникає також при «неналежному використанні повноважень (*detournement de pouvoir*), ... [при цьому] права, зловживання якими підпадає під заборону міжнародного права ..., є [за своєю природою чи характером] повноваженнями або [владною] компетенцією». Нарешті, у справі *Габчиково—Надьмарош 1997* віце-президент Суду К. Вірамантрі в окр. думці імпліцитно визнав за заборону З. п. статус «усталеного принципу міжнародного права».

У практиці ін. міжнар. суд. органів також можна відшукати приклади застосув. доктрини заборони З. п. Так, в арбітр. рішенні у справі *Trail Smelter 1941* третейський суд, розглядаючи заподіяну транс-корд. екол. шкоду, сформулював заборону «шкідливого використання [національної] території для заподіювання шкоди іншій [державі]», фактично використавши доктрину заборони З. п. У свою чергу, Палата СОТ у справі *Shrimp-Turtle 1998* розгляда-

ла заборону З. п. в тісному зв'язку з принципом добросовісності, констатувавши, що З. п. є одним з випадків порушення цього принципу.

Право Європейського Союзу також містить доктрину заборони З. п., сформовану в практиці Суду ЄС. Так, у справі Emsland-Starke 2000 Суд сформулював 2 кумулятивні елементи тесту З. п.: 1) «поєднання об'єктивних обставин, за яких, незважаючи на формальне дотримання встановлених нормами права Співтовариства умов, цілі таких норм не буде досягнуто»; 2) намір («суб'єктивний елемент» тесту) отримати неправомірну перевагу від такого застосув. права Співтовариства. Разом з тим, у пізнішому рішенні у справі Halifax 2006 стандарт справи Emsland-Starke було переглянуто. Залишивши незмінним 1-й елемент тесту Emsland-Starke (недосягнення цілі застосовуваних правил), Суд істотно модифікував 2-й елемент, зазначивши, що «з сукупності об'єктивних чинників має бути очевидно, що суттєвою метою [застосування права] було досягнення мети ін., ніж та, для забезпечення якої було створене відп. право. Тобто Суд відкинув досить складний для доведення суб'єкт. елемент наміру, замінивши його стандартом «очевидної мети» застосув. права, в якому висновок про наявність забороненої мети є наслідком аналізу «об'єктивних факторів» (способу, обставин та наслідків застосув. права).

Літ.: Cheng B. General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals. London, 1953; Fitzmaurice G. The Law and Procedure of the International Court of Justice: General Principles and Substantive Law // BYIL, 1950, v. 27; Fitzmaurice G. The Law and Procedure of the International Court of Justice 1951—54: General Principles and Sources of Law // BYIL, 1953, v. 30; Friedmann W. The Uses of General Principles in the Development of International Law // AJIL, 1963, v. 57; Garcia Amador F.V. State Responsibility: Some New Problems // RdC, 1958, v. 94; Huyomade B. The Scope and Content of a Complaint of Abuse of Right in International Law // Harvard International Law Journal, 1975, v. 16; Kiss A. Abuse of Rights // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. 1. Amsterdam, 1981; Lauterpacht H. The Function of Law in International Community. Oxford, 1933; Margue G. Abuse of Rights and Luxembourg Law // Abuse of Rights and Equivalent Concepts: The Principle and its Present Day

Application. Strasbourg, 1990; Voyame J., Cottier B., Rocha B. Abuse of Rights in Comparative Law // Ibid.; Schwarzenberger G., Brown E. A Manual of International Law. London, 1976; Westlake J. International Law. V. II. Cambridge, 1907.

С.В. Перемот

ЗЛОЧИНИ МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ — див. Транснаціональні злочини.

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ — широкомасштабний або систематичний напад на будь-яких цив. осіб з метою проведення політики д-ви або орг-ції, спрямованої на скоєння такого нападу, або в цілях сприяння такій політиці.

Криміналізацію З. п. л. було здійснено стосовно злодіянь нацист. Німеччини під час Другої світової війни. Вона мала заповнити прогалину в тогочас. міжнар. праві щодо злочинних дій, скоєних унаслідок агрес. війни або у зв'язку з нею (див. *Аресія*).

Згідно з визначенням З. п. л., напад має місце, якщо населення багаторазово зазнає серйозних актів насилля, вчинених у цілях політики д-ви чи організованих державо-подібних орг-цій. У сучас. міжнар. праві відповідальність за ці злочини настає незалежно від наявності збройного конфлікту, в т. ч. якщо вони здійснені в мир. час, коли має місце заг. ситуація безпорядків і напруженості, що характеризується серйозними та численними порушеннями прав людини, які вчиняються в організованому й узгодженому порядку.

У сучас. договірному та звичаєвому міжнар. праві до З. п. л. відносять такі діяння проти цив. населення, як убивства, винищення, поневолення, депортація або насильницьке переміщення населення, ув'язнення, катування, статеве насильство, переслідування, насильницьке зникнення людей та ін. нелюдські діяння. Відповідно до Статуту Міжнародного кримінального суду (МКС), міжнар. злочин *апартеїду*, що є інституціоналіз. формою расового гноблення, також віднесено до З. п. л.

На відміну від злочину *геноциду*, конвенц. визначення якого, розроблене в 1948, повторюється в усіх статут. документах міжнар. кримін. трибуналів, визначення З. п. л. еволюціонувало від Статуту Міжнародного воєнного трибуналу для переслідування та покарання головних воєнних злочинців єв-

ропейських країн осі (див. *Нюрнберзький процес*) до Статуту МКС.

1-ше визначення 3. п. л. як категорії злочинів проти міжнар. права містилося в ст. 6(с) Статуту Нюрнбер. трибуналу: «злочини проти людяності, а саме: вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені стосовно цивільного населення до чи під час війни, або переслідування з політичних, расових чи релігійних мотивів з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції Трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де їх було вчинено, чи ні». Під ін. злочинами, що підлягають юрисдикції Трибуналу, малися на увазі *злочини проти миру* (агрес. війна) та *воєнні злочини*. Це визначення також було внесено до ст. 5(с) Статуту Міжнародного воєнного трибуналу для Далекého Сходу в Токіо (див. *Токійський процес*), який, на відміну від Нюрнбер. трибуналу, не засудив жодної особи за цю категорію злочинів. Аналог. визначення, проте без будь-якого зв'язку зі злочинами проти миру або воєн. злочинами, увійшло до ст. II(1)(с) *Закону № 10 Контрольної ради в Німеччині 1945*.

Утвердження 3.п.л. у заг. звичаєвому міжнар. праві (див. *Звичай міжнародно-правовий*) продовжилося в роботі *Комісії міжнародного права ООН* над Кодексом злочинів проти миру і безпеки людства — відп. склад було включено до всіх його проектів: 1954 — ст. 2(11), 1991 — ст. 21, 1996 — ст. 18. Скасування строків давності щодо 3. п. л. було здійснено у *Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968* і *Конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973* (див. *Апартеїд*).

Статут *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії* (далі — МКТЮ) та Статут *Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди* (далі — МКТР) підтвердили звичаєвий характер 3. п. л. Проте, розглядаючи зміст відп. положень, потрібно враховувати спец. характер юрисдикції цих трибуналів, що є обмеженим у часі та просторі. Тому розбіжності у визначенні 3. п. л. у статутах трибуналів *ad hoc* та Статуті МКС не повинні сприйматися як такі, що вносять зміни у заг. звичаєве міжнар. право.

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

Так, у ст. 5 Статуту МКТЮ встановлено, що він має юрисдикцію щодо 3. п. л., «коли вони вчиняються в ході збройного конфлікту як міжнародного, так і внутрішнього характеру». Такий виклад контекстуального елемента відображує прагнення чітко прив'язати його до тих подій, на які поширюється юрисдикція цього Трибуналу. Всі вони відбувалися в той час, коли застосовується *міжнародне гуманітарне право*, тобто в ході збройн. конфлікту міжнар. або неміжнар. характеру. Статут МКТР встановлює його юрисдикцію щодо 3. п. л., «коли вони вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення з національних, політичних, етнічних, расових або релігійних мотивів» (ст. 3), що пояснюється потребою прив'язати предмет юрисдикції Трибуналу до подій у Руанді у 1994.

Ред. проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, ухвалена КМП ООН у 1996, містила достатньо повне і розвинуте визначення 3. п. л., що стало основою для формулювання на Рим. дипл. конф. 1998 ст. 7 Статуту МКС. Остання відображує стан розвитку заг. звичаєвого міжнар. права, дещо уточнюючи й доповнюючи його. Згідно з цією статтею, 3.п.л. визнається будь-яке з таких діянь, коли воно вчиняється в рамках широкомасштаб. або системат. нападу на будь-яких цив. осіб, якщо такий напад вчиняється свідомо: а) вбивство; б) винищення; в) поневолення; г) депортація або насильницьке переміщення населення; е) тюремне ув'язнення або ін. жорстоке позбавлення фіз. волі на порушення основополож. норм міжнар. права; ф) катування; г) зґвалтування, секс. поневолення, примушування до проституції, примус. вагітність, примус. стерилізація або будь-які ін. форми секс. насильства зіставної тяжкості; г) переслідування будь-якої групи або спільноти, що може бути ідентифікована, з політ., рас., нац., етн., культ., реліг. гендер. або ін. мотивів, які повсюдно визнані неприпустимими згідно з міжнар. правом, у зв'язку з будь-якими діяннями, вказаними в цьому пункті, або будь-якими

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

злочинами, що підпадають під юрисдикцію Суду; і) насильницьке зникнення людей; j) злочин апартеїду; k) ін. нелюдські діяння аналог. характеру, які полягають в умисному завданні сильних страждань або серйозних тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди псих. або фіз. здоров'ю.

У випадку 3. п. л. загроза миру, безпеці та добробуту людства полягає у системат. або широкомасштаб. порушенні прав та осн. свобод цив. населення. Таке організоване насильство загрожує людству як такому та людяності як мінім. стандарту норм людського співіснування і, отже, зачіпає не тільки безпосередніх жертв та їхніх родичів, а й *міжнародне співтовариство* в цілому.

Сучас. розуміння складу 3.п.л. сформувалося у практиці міжнар. кримін. трибуналів з кол. Югославії (рішення апел. палати у справах Ердємовича 1997, Тадича 1999, Кунараца та ін. 2002 тощо) та з Руанди (рішення у справах Акаєсу 1998, Багілішеми 2001 тощо).

Об'єкт. сторона 3. п. л. включає вчинення одного з діянь, перелічених у ст. 7(1) Статуту МКС. 3. п. л. вони стають тільки тоді, коли вчиняються у відп. контексті — за умов широкомасштаб. або системат. нападу на цив. населення. Саме тому контекст 3. п. л. є їхньою визначальною ознакою.

3.п.л. спрямовані не тільки проти конкр. особи, а й проти цив. населення як такого. У цьому контексті поняття «цивільне населення» тотожне поняттю «цивільні особи». Застосув. терміна «населення» не означає, що всі жителі деякої геогр. одиниці мають зазнати нападу. Достатньо продемонструвати, що значне число індивідів були об'єктом нападу або що напад справді здійснювався проти «населення», а не проти обмеженої кількості випадково обраних індивідів. Сучас. трактування складу 3. п. л. передбачає широке тлумачення поняття «цивільне населення», до якого включаються також військовослужбовці, що втратили боєздатність (поранені та хворі, *військовополонені* тощо). Концепція «цивільного населення» як об'єкта нападу у визначенні 3. п. л. збігається з колом осіб,

які мають право на захист, відповідно до ст. 3, спільної для 4 *Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949* (особи, які безпосередньо не беруть участі у воен. діях, включно з тими особами зі складу збройн. сил, які склали зброю або ж припинили брати участь у воен. діях унаслідок хвороби, поранення, затримання або з будь-якої ін. причини). Присутність серед цив. населення військовослужбовців не позбавляє його захисту з боку міжнар. гуманіт. права та *міжнародного кримінального права*. На відміну від воен. злочинів визначення 3. п. л. має на меті захистити не тільки цив. населення супротивної сторони, а й цив. населення д-ви, до якої належить злочинець. При цьому гр-нство як злочинця, так і жертв не має значення.

За своїм характером ознака «широкомасштабності» нападу є кількісною. Широкомасштаб. характер нападу може бути виведений, зокрема, з числа жертв або поширення нападу на великий геогр. р-н. Ознака «систематичності» нападу має якісний характер і передбачає організований характер актів насильства та малоймовірність їх випадковості. Кожний окр. акт насильства в цьому контексті має відповідати певному заздалегідь визначеному плану або політиці. Відповідно до ст. 7(1) Статуту МКС, ознаки «широкомасштабності» та «систематичності» є альтернативними, проте на практиці ці 2 критерії часто важко роз'єднати, оскільки широкомасштаб. напад, націлений на велику кількість жертв, як правило, вимагає певної форми планування або орг-ції. Передбачена цим пунктом вимога наявності зв'язку нападу з держ. або організац. політикою, спрямованою на його вчинення, має на меті виключити ситуації, коли індивід вчиняє нелюдські діяння, діючи з власної ініціативи за відсутності будь-якого заохочення або керівництва з боку уряду чи певної організованої групи. Суб'єкт. сторона 3. п. л. вимагає наявності умислу та усвідомлення (ст. 30 Статуту МКС) як щодо конкр. діянь, так і щодо контексту.

На 1-му етапі закріплення міжнар.-правової кримін. санкції за 3. п. л. на основі структури ст. 6(с) Статуту Нюрнбер. трибуналу було вироблено класифікацію 3. п. л. на «злочини проти людяності типу

вбивства» (murder type crimes against humanity) та «злочини проти людяності типу переслідувань» (persecution type crimes against humanity). Раціональна основа такої класифікації полягає в тому, що кваліфікація поведінки особи як «злочину типу переслідувань» (за Статутом Нюрнбер. трибуналу до таких злочинів належать «переслідування з політичних, расових або релігійних мотивів з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочинном, що підлягає юрисдикції Трибуналу») вимагає наявності у неї дискримінац. мотивів, тоді для «злочинів типу вбивства» («вбивства, вилучення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені стосовно цивільного населення до або під час війни») вони не обов'язкові. Проте всі пізніші кодифікації міжнар. кримін. права (у т. ч. статuti міжнар. кримін. суд. установ) такої класифікації не дотримуються. Те, що дискримінац. намір не вимагається звичаєвим міжнар. правом для всіх 3. п. л., підтверджено апел. палатою МКТЮ в рішенні у справі Тадича 1999 та апел. палатою МКТР у справі Акаесу 1998. Водночас питання наявності дискримінац. мотивів залишається актуальним при кваліфікації окр. 3. п. л., хоча і не використовується для їх класифікації.

Злочинна поведінка, яка є 3. п. л., також може відповідати ознакам *геноциду* або воєн. злочинів. Сучас. міжнар. право включає можливість розгляду злочину геноциду як різновиду 3. п. л. або *lex specialis* щодо них. На відміну від злочину геноциду склад 3. п. л. завжди вимагає наявності широкомасштаб. або системат. нападу на цив. населення. Проте на відміну від складу 3. п. л. склад злочину геноциду передбачає спец. умисел суб'єкта злочину знищити певну захищену групу повністю або частково (*dolus specialis*). Так само 3. п. л. не виключають кваліфікації дій суб'єкта як воєн. злочинів, тому конкр. злочини, що містяться у ст. 7, 8 Статуту МКС, зокрема вбивство, катування, зґвалтування, позбавлення волі, можуть одночасно кваліфікуватися як 3. п. л. та воєн. злочини.

У 2014 КМП ООН внесла тему «Злочини проти людяності» до свого порядку денного і призначила спец. доповідачем Ш. Мерфі, який на 2016 вже підготував 2 доповіді. Очікується, що результатом ро-

боти КМП над цією темою стане проект конвенції про запобігання 3. п. л. та покарання за них.

Літ.: *Cherif Bassiouni M.* Crimes Against Humanity. Historical evolution and contemporary application. Cambridge, 2011; *Geras N.* Crimes against humanity. Birth of a concept. Manchester, 2011; *Forging a Convention for Crimes Against Humanity / Ed. L.N. Sadat.* Cambridge, 2011; *May L.* Crimes against Humanity. A Normative Account. Cambridge, 2005; *Ambos K.* Treatise on International Criminal Law. V. II. The Crimes and Sentencing. Oxford, 2014; *Boas G., Bischoff J.L., Reid N.L.* Elements of Crimes under International Law. Cambridge, 2009; *Гнатівський М.М.* Злочини проти людяності: поняття та загальна характеристика у сучасному міжнародному кримінальному праві // УЧМП, 2007, № 1; *Гнатівський М.М.* Злочини проти людяності: характеристика окремих діянь // Там само, № 3; *Давид Э.* Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011.

М.М. Гнатівський

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МИРУ — планування, підготовка, розв'язування або ведення агресивної *війни* або *війни* на порушення міжнар. договорів, угод чи заповнень, або участь у спільному плані чи змові, спрямованих на здійснення будь-якого з цих діянь (див. *Агресія*).

3. п. м. є результатом узагальнення злочин. діянь нім. та італ. фашизму, япон. мілітаризму, які ввергли народи у *Другу світову війну*. Вищеназвані діяння було проголошено 3. п. м. у ст. 6(а) Статуту Міжнародного воєнного трибуналу для переслідування та покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі (Нюрнберзький трибунал). Уперше в міжнар. договорі було встановлено індивід. кримін. відповідальність за міжнар. правом за ведення агрес. війни. У ході *Нюрнберзького процесу* стосовно гол. воєн. злочинців звинувачення у вчиненні 3. п. м. було пред'явлено всім 22 підсудним, 12 з них були засуджені за скоєння цих злочинів (Герман Герінг, Рудольф Гесс, Йоахім фон Ріббентроп, Вільгельм Кейтель, Альфред Розенберг, Вільгельм Фрік, Вальтер Функ, Карл Деніц, Еріх Редер, Альфред Йодль, Артур Зейс-Інкварт та Константин фон Нейрат). Положення ст. 6(а) Статуту Нюрнбер. трибуналу було включено в ст. 5(а) Статуту Міжнародного

воєнного трибуналу для Далекого Сходу в Токіо. На *Токійському процесі* у вчиненні 3. п. м. обвинувачувалися 28 підсудних, 25 з них було засуджено за ці злочини. Криміналізацію 3. п. м. було поширено на *Закон № 10 Контрольної ради в Німеччині 1945*, в якому, відповідно до п. 1(а) ст. II, визнавалися злочинами такі діяння, як «злочини проти миру: ініціювання вторгнення в інші країни та агресивних війн на порушення міжнародних законів і договорів, що включає планування, підготовку, розв'язування або ведення агресивної війни або війни на порушення міжнародних договорів, угод чи запевнень, або участь у спільному плані чи змові, спрямованих на здійснення будь-якого з вищевикладених діянь, але не обмежується виключно цими діяннями».

У ході наст. процесів, що відбулися в Нюрнберзі, було пред'явлено ряд обвинувачень у вчиненні 3. п. м., зокрема Воєн. трибуналом США в Нюрнберзі: рішення від 30.07.1948 (Краух та ін., процес у справі I.G. Farben); рішення від 31.07.1948 (Крупп та ін., процес у справі Круппа); рішення від 14.04.1949 (фон Вайцзекер та ін., процес у справі міністрів). Однак у ході останнього процесу з 21 обвинуваченого за 3. п. м. було осуджено тільки Вільгельма Кеплера, Ханса Генріха Ламмерса та Пауля Кернера. Обвинувачувальні вирокі стосовно Ернста фон Вайцзекера та Ернста Вермана було скасовано апел. інстанцією.

Зазначені суд. процеси, в яких було покарано осіб з числа керівників країн осі за вчинення ними 3. п. м., означали передусім криміналізацію в міжнар. праві розв'язування та ведення агрес. війни. Що стосується ефективності самої заборони війни згідно з міжнар. правом, то досягти цього не вдалося ні в ході Гаазьких мир. конф. 1899 і 1907, ні в *Статуті Ліги Націй*, де в цілому ця заборона виявилася недостатньою. Не виправдалися й надії на Протокол про мирне розв'язання міжнар. спорів 1924 (Женев. протокол 1924), в якому системі врегулювання спорів, установлену Статутом Ліги Націй, було значно розширено. Зокрема, у ст. 2 цього Протоколу містилося

положення про всебічну заборону війни, а в ст. 10 встановлювалося, що д-ви, які порушують це положення, кваліфікуються як агресори. Однак Женев. протокол 1924 не дістав необхідного числа ратифікацій і не набув чинності. Навіть у *Пакті Бріана—Келлога 1928* заборона війни застосовувалася на тій самій вузькій і форм. основі, що й у Статуті Ліги Націй. Крім того, цей Пакт «покладав зобов'язання лише на держави, а не на індивідів» (А. Фердросс).

Незважаючи, однак, на те, що міжнар. співтовариство не змогло запобігти II світ. війні через несприятл. співвідношення сил у світі, що склалося після *Першої світової війни 1914—18*, «на кінець 1930-х років ставлення міжнародного права до війни змінилося радикально: агресивна війна більше не розглядалася як легітимний політичний інструмент і тепер була значною мірою обмежена, якщо не повністю поставлена поза законом» (Г. Верле).

Після закінчення II світ. війни заборона агресії набула нового розвитку в п. 4 ст. 2 *Статуту ООН*, яка зобов'язує «всіх членів Організації Об'єднаних Націй утримуватися в їх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з Цілями Об'єднаних Націй». Винятком із цієї заборони є право д-в індивідуально або колективно захищати себе проти збройн. нападів доти, доки *Рада Безпеки ООН* (РБ) не вживе необхідних заходів для недопущення таких нападів або відновлення порушеного миру. Зміст поняття «акт агресії» міститься в ст. 39 Статуту ООН і деталізований у резол. ГА ООН 3314(XXIX) від 14.12.1974, що увійшла у вжиток як резол. про визначення агресії. *Декларація про принципи міжнародного права 1970*, розвиваючи в плані деталізації *незастосування сили або погрози силою принцип*, встановлений у Статуті ООН, поряд із підтвердженням того, що «агресивна війна є злочином проти миру, який тягне відповідальність згідно з міжнародним правом», встановлює також, що «відповідно до цілей і принципів Організації Об'єднаних Націй, держави зобов'язані утримуватися від пропаганди агресивних війн». У доктрині це положення

часто розглядається як «заборона пропаганди війни» (Е.С. Кривчикова). У резол. ГА ООН від 13.02.1946 «Видача і покарання воєнних злочинців» та від 31.10.1947 «Видача воєнних злочинців і зрадників» містилися положення, що стосувалися обов'язку д-в видавати осіб, які вчинили злочини, передбачені ст. 6 Статуту Нюрнбер. трибуналу, а саме 3. п. м., *воєнні злочини та злочини проти людяності*. Крім того, Декларація про терит. притулок, прийнята ГА ООН у 1967, прямо говорить, що «на право шукати притулок і користуватися притулком не може посилатися жодна особа, стосовно якої є серйозні підстави вважати, що вона вчинила злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людяності» (ст. 1).

У сучас. період Статуту Нюрнбер. і Токійського трибуналів, а також ін., в яких деталізуються склади 3. п. м., становлять основу криміналізації агрес. війни. «Склади злочинів, що містяться в цих статутах, і особливо вирок Нюрнберзького трибуналу стали відправними точками для розвитку орієнції міжнародного співтовариства з приводу того, що ведення агресивної війни є злочином» (Г. Верле). Резол. ГА ООН 95(1) від 11.12.1946 підтвердила злочинність ведення агрес. війни. *Комісія міжнародного права ООН* у свої проекти Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства 1954, 1991 та 1996 також вносила відп. формулювання, що стосувалися злочину агресії. Цим самим міжнар. співтовариство висловилося на користь того, що 3. п. м. мають заг. значення і стосуються не лише країн осі в контексті II світ. війни. Підтвердженням цього є включення злочину агресії в Статут *Міжнародного кримінального суду 2002* (МКС), який відніс його до «найбільш серйозних злочинів, що викликають стурбованість усього міжнародного співтовариства» (п. 1(d) ст. 5).

Однак юрисдикція МКС щодо злочину агресії має бути введена в дію після того, як, згідно зі ст. 121, 123 Статуту Суду, буде прийнято визначення цього злочину і розроблено умови, в яких Суд має здійснювати юрисдикцію стосовно цього злочину. Відповідно, на 1-й Конф. з розгляду Статуту МКС, проведеної у 2010 в м. Кампала (Уганда), д-ви-учасниці прийняли резол. RC/Res. 6 «Злочин агресії» як поправку до

цього Статуту. Згідно з Дод. I, злочин агресії означає планування, підготовку, ініціювання або здійснення особою, яка спроможна фактично здійснювати керівництво чи контроль за політ. або воєн. діями д-ви, акту агресії, який через свій характер, серйозність і масштаби є грубим порушенням Статуту ООН. Відповідно, акт агресії означає застосування збройн. сили д-вою проти суверенітету, терит. недоторканності або політ. незалежності ін. д-ви або будь-яким ін. чином, несумісним зі Статутом ООН. Будь-яка з таких дій, незалежно від оголошення війни, має кваліфікуватися, згідно з резол. ГА ООН 3314(XXIX) від 14.12.1974, як акт агресії: а) вторгнення або напад збройн. сил д-ви на терит. ін. д-ви або будь-яка воєн. окупація чи будь-яка анексія із застосування сили; б) бомбардування збройн. силами д-ви терит. ін. д-ви або застосування будь-якої зброї д-вою проти терит. ін. д-ви; с) блокада портів або берегів д-ви збройн. силами ін. д-ви; д) напад збройн. силами д-ви на сухопут., морські або повітр. сили або морські та повітр. флоти ін. д-ви; е) застосування збройн. сил однієї д-ви, що перебувають на терит. ін. д-ви на основі угоди з такою д-вою, на порушення умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій терит. після припинення дії угоди; ф) дії д-ви, які дозволяють, щоб її терит., яку вона надала у розпорядження ін. д-ви, використовувалася нею для вчинення акту агресії проти третьої д-ви; г) засилання д-вою або від ім. д-ви збройн. банд, груп, іррегуляр. сил або найманців, які вчиняють серйозні насильницькі акти застосування збройн. сили проти ін. д-ви, що їх можна прирівняти до названих вище актів (ст. 8-біс).

У разі звернення д-ви-учасниці або Прокурора *pro proprio motu* МКС може здійснювати юрисдикцію щодо злочину агресії з дотриманням таких умов: починати процес лише щодо злочинів, вчинених через рік з моменту ратифікації або прийняття цих поправок 30 д-вами-учасницями; прийняття після 01.01.2017 відп. рішення тією самою більшістю д-в-учасниць, яка вимагається

для прийняття поправки до Статуту МКС; злочин агресії має впливати з акту агресії, вчиненого д-вою-учасницею, якщо тільки д-ва-учасниця раніше не заявила про невизнання юрисдикції Суду; д-ва, гр-ни якої вчиняють злочин агресії, або на терит. якої вчиняється цей злочин, має бути учасницею Статуту МКС; Прокурор може розпочати розслідування злочину агресії за умови винесення РБ ООН рішення про визначення акту агресії, вчиненого відп. д-вою. Якщо ж РБ ООН протягом 6 міс. з часу звернення до неї Прокурора таке рішення не винесла, останній може розпочати розслідування за умови, що Палата попереднього провадження санкціонує поч. розслідування відповідно до процедури ст. 15 Статуту МКС, а РБ ООН не винесла рішення про ін. відповідно до ст. 16 цього Статуту (ст. 15-біс). У разі звернення РБ ООН МКС може здійснювати юрисдикцію щодо злочину агресії: лише стосовно злочинів агресії, вчинених через рік після ратифікації або прийняття цих поправок 30 д-вами-учасницями; згідно з рішенням, прийнятим після 01.01.2017 тією самою більшістю д-в-учасниць, яка вимагається для прийняття поправки до Статуту (ст. 15-тер). Досі, однак, ці процедури не здійснено і, відповідно, всі зазначені поправки щодо визначення злочину агресії ще не набули чинності.

Криміналізація З. п. м. у міжнар. праві та практика її здійснення на Нюрнбер. і Токійському процесах з наст. міжнар.-правовим розвитком свідчить, що ці положення трансформувалися у норми міжнар. звичаєвого права щонайменше в тому значенні, що агрес. війна є злочином згідно з міжнар. правом. І те, що ін. суд. процесів, в яких розглядалося б ведення агрес. війн, не було, не впливає на визначення міжнар. співтовариством у цілому як заборони агрес. війни, так і законності кримін. переслідування та покарання осіб, які можуть обвинувачуватися у вчиненні цього злочину.

Дискусійною, однак, є доктрин. точка зору, висловлена, зокрема, Г. Верле, що «як свідчать прецеденти Нюрнберга і Токіо, не-

правомірності війни як такої, згідно з міжнародним правом, недостатньо, щоб вона була визнана агресивною». Критерієм для її визначення є те, що діяння, які було засуджено після закінчення II світ. війни, мали на меті анексію терит. або пост. підкорення д-в. Стосовно ж агрес. війн, криміналізованих після цієї війни, говорить він, характерним для д-в, які вчиняли напад, було підкорення собі ін. д-ви з використанням її ресурсів. «Таким чином, — робить висновок Г. Верле, — для того щоб відрізнити агрес. війну від інших війн, що суперечать міжнародному праву, необхідний додатковий агресивний елемент. Агресивні цілі, як правило, визначаються урядом, який веде війну, і можуть бути доведені, наприклад, за допомогою заяв політичного керівництва...».

У сучас. епоху агрес. війни можуть вестися під приводами утвердження демократії та різного роду гуманіт. акцій, напр. гуманіт. інтервенції «коаліції однодумців» проти Іраку чи «гібридних війн», і виявити в цих умовах агрес. цілі війни у політ. керівництва д-в, що планують і ведуть такі війни, з форм. боку практично неможливо, як неможливо, зрештою, притягти їх до відповідальності, особливо в нинішніх умовах керованого хаосу в міжнар. відносинах та підриву авторитету міжнар. права як такого (див. *Доктрина*). Хоча в цілому можна погодитися з Г. Верле, що «не будь-яке воєнне використання збройної сили є агресивною війною. Навпаки, для кваліфікації як війни застосування сили має досягти певного рівня та інтенсивності. Для визначення необхідного рівня воєнної сили слід звертатися в основному до рішень Нюрнберзького і Токійського трибуналів. У цих рішеннях не сформульовано абстрактні визначення агресивної війни, але ключові критерії можна «видобути» з дискусій, що стосувалися відповідних справ». Як доказ агрес. цілей війни він наводить визнання Нюрнбер. трибуналом книги Гітлера «Майн кампф» такою, що вже містила «безпомилково визначувані агресивні наміри» Третього рейху, визнані частиною підготовки агрес. війни. Крім того, Трибунал визнав 4 секретні наради Гітлера з високими держ. чиновниками, проведені 05.11.1937, 23.05.1939, 22.08.1939 і 23.11.1939, важли-

вими свідченнями планів нацист. Німеччини щодо здійснення нападів. У ході цих засідань, обговорюючи планування війни, Гітлер інформував присутніх про свої воєнні наміри та агрес. цілі своєї політики.

«Планування агресивної війни, — зазначає В.М. Кудрявцев, — головна політична лінія гітлеризму. Вся діяльність, пов'язана з плануванням агресії німецького нацизму, була злочинною. Ідеологічним обґрунтуванням агресії стала расистська теорія». Хоча, з точки зору об'єкт. характеристики, між плануванням і підготовкою війни немає особливої відмінності, але «розведення» цих понять, зазначає він, дозволило притягти до відповідальності «плановиків» — співробітників ген. штабу та ін. військ. відомств, а також тих, хто здійснював «матеріальну» підготовку війни у вигляді закупівлі та виготовлення зброї, виробництва літаків, танків та ін. техніки, будівництва військ. споруд тощо. Тому злочин агресії «вимагає вельми високого рівня кримінального наміру (*dolus*). Має бути доведено, що виконавець брав участь в агресії та усвідомлював масштаб, значення і наслідки своїх дій» (А. Кассезе). Окр. поняттями є розв'язування та ведення агрес. війни. До 1-го входять надзвичайно різноманітні діяння, що вчинялися до поч. війни, а до 2-го — безпосередні воен. дії проти супротивника з метою захоплення його терит. або досягнення ін. агрес. політ. цілей. Що ж до участі в загальному плані або змові, то «нацизм втягнув у злочинну війну чимало країн. Це був дійсно «загальний план і загальна змова». Його учасники мають нести відповідальність повною мірою» (В.М. Кудрявцев).

Важливою характеристикою поняття «агресивна війна» є визначення актів агресії, які криміналізуються в міжнар. звичаєвому праві. «Поріг» кримін. відповідальності в цьому разі достатньо високий. Акти агресії меншої інтенсивності не є злочинними, навіть якщо вони порушують п. 4 ст. 2 Статуту ООН або викликають реакцію в порядку самооборони відповідно до ст. 51. Отже, багато агрес. актів, згаданих у резол. ГА ООН про визначення агресії, не тягнуть кримін. відповідальності згідно з міжнар. звичаєвим правом (Г. Верле). Сьогодні не існує необхідної практики *d-v* та *opinio juris*

для ширшої криміналізації злочину агресії відповідно до міжнар. звичаєвого права. Визначення цього злочину для цілей Статуту МКС допоможе з'ясувати проблему розширення меж кримін. відповідальності за його вчинення.

Нюрнбер. трибунал виходив з того, що «посадове становище підсудних як глав держав або відповідальних чиновників різних урядових відомств не повинне розглядатися як підстава для звільнення від відповідальності або пом'якшення покарання» (ст. 7 Статуту). У зв'язку з цим великого значення на Нюрнбер. процесі набув принцип персоніфікації кримін. відповідальності за міжнар. злочини. В узагальненому вигляді він полягає в тому, що «коли суб'єктом правопорушення виступає колективне утворення, відповідальність, поряд з ним, має персонально нести й винна особа, яка представляє організацію. Цей принцип пов'язаний з поняттям вини колективного суб'єкта, оскільки його дії — це дії уповноважених осіб» (Р.А. Мюллерсон).

Нюрнбер. трибунал у категоричній формі відкинув аргументи захисту про те, що діяння, які вчиняються держ. органами, інкримінуються лише д-ві, що виключає індивід. відповідальність виконавців цих діянь. «Стверджувалося, — йдеться у вирокі Трибуналу з цього приводу, — що міжнародне право розглядає лише дії суверенних держав, не встановлюючи покарання для окремих осіб, і далі стверджувалося, що там, де дія, яка розглядається, є дією, вчиненою державою, то особи, які практично здійснювали її, не несуть особистої відповідальності, а перебувають під захистом доктрини про суверенність держави. На думку Трибуналу, обидва ці твердження мають бути відкинуті. Вже давно було визнано, що міжнародне право покладає обов'язки і повинності на окремих осіб так само, як і на державу».

Остаточ. формулювання злочину агресії в Статуті МКС залежатиме від прийняття д-вами-учасниками відп. поправок до нього. При цьому, чи буде це визначення відзнятися від визначення агрес. війни, вста-

новленого Нюрнбер. і Токійським трибуналами, залежатиме від подолання серйозних розбіжностей позицій д-в, що стосуються власне визначення злочину агресії, умов здійснення юрисдикції Суду щодо нього та ролі РБ ООН в криміналізації осіб, які звинувачуються у вчиненні цього злочину.

Літ.: Фердросс А. Международное право / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1959; *Международное уголовное право: Учеб. пособие* / Под ред. В.Н. Кудрявцева. М., 1999; *Международное публичное право: Учеб. пособие* / Под ред. Ю.М. Колосова, Э.С. Кривичиковой. М., 2000; Shaw M.N. *International Law*. Cambridge, 2003; Cassesse A. *International Law*. Oxford, 2005.

В.Н. Денисов

ЗОЛОТНИЦЬКИЙ Володимир Трохимович (1741, Київ. губернія — після 1796) — укр. і рос. філософ, богослов, письменник, перекладач та правознавець. Навчався у Києво-Могилянській академії. У 1760 перевівся на філос. Ф-т Моск. ун-ту, який закінчив у 1764. Працював викладачем у Сухопут. кадетському корпусі (Санкт-Петербург) та перекладачем у Моск. камерколегії. У 1767 обраний депутатом Комісії для складання проекту Нового Уложення законів Рос. імперії, де був членом Комісії з училищ. З 1771 перебував на військ. службі.

У 1764 З. опубл. 1-шу в Рос. імперії ориг. наук. працю, присвячену *природному праву*, — «Скорочення природного права, вибране з різних авторів для користі російського суспільства», в якій значну увагу приділив і питанням міжнар. (народного за тогочас. рос. термінологією) права. Міжнар.-правові питання викладені ним у 4 главах зазначеної праці: про народне право; про договори народів; про посланників; про право війни та миру. Як усі представники школи природ. права, З. розумів міжнар. (народне) право як застосув. до міждерж. відносин норм, якими керуються окр. особи у природ. стані, тобто до виникнення д-ви. Народне право поділяється на необхідне — тобто таке, що належить до сутності гр-нства, і довільне — тобто таке, до якого народи дійшли за згодою між со-

бою. Міжнар. договори, метою яких є уточнити зобов'язання д-в, що впливають з природ. права, належать до довільного права народів. Договори можуть бути рівні й нерівні, речові і персональні. На думку З., укладати договори можна і з іновірцями, і навіть з ідолопоклонниками. Обставинами, які звільняють від виконання договорів, є: суперечність настанов договору законам природи; якщо виконання договору «перешкоджає настанню більшого добра» або є неможливим; примус під час укладання договору; коли контрагент звільняє ін. сторону від виконання договору. З. приділяє багато уваги посольському праву. Посланник представляє «ціле громадянство або монарха». На думку З., відповідно до природ. права посланники наділені імунітетом, який, однак, має певні межі. Так, якщо посланник за допомогою збройн. сили намагається викликати в д-ві перебування заворушення, то природ. право дозволяє вислати його або навіть убити у разі крайньої необхідності. З. відстоює тезу про недоторканність посольського приміщення, але висловлює сумнів, що воно може бути притулком для всіх осіб, які можуть там переховуватися. Щодо права *війни*, то автор вважає справедл. таку війну, якій не можна запобігти без зазнання образи, що переважає війну. Розпочинаючи війну, монарх зобов'язаний повідомити про це всі сусідні д-ви, щоб справедливість причин, які спонукали його до цього, стала відома всім. Що стосується засобів ведення війни, то природ. право дозволяє практично всі засоби, за допомогою яких можна примусити супротивника скласти зброю і розпочати мирні переговори. Однак учений закликає шадити тих, хто не бере участі у воен. діях (жінок, старих, дітей та загалом цив. населення), і дарувати життя тим, хто складає зброю. Будь-яка війна повинна завершуватися мир. договором. Мирні договори мають бути вічними і непорушними, оскільки в ін. випадку «держави ніколи не зможуть отримати внутрішнього спокою і тиші, яка є особливим благополуччям людського роду».

Літ.: *Грабарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005.

К.О. Савчук

ЗОНА ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ (ЗВТ, англ. Free Trade Area; франц. Zone de libre échange) — вид міжнар. екон. інтеграції, відповідно до якого на підставі міжнар. договору стосовно митних терит. 2 чи більшого числа д-в — учасниць такого договору скасовуються повністю або частково тарифні і нетарифні обмеження у взаємній торгівлі.

Термін ЗВТ було вперше використано в 1947 в тексті пропозицій ліванської делегації до проекту тексту Гаванської хартії Міжнар. торг. орг-ції (МТО), поданому Підготовчому комітету Міжнар. конф. з торгівлі та зайнятості. Делегація пропонувала визначити ЗВТ як окр. виняток з режиму найбільшого сприяння (див. *Найбільшого сприяння режим*). Ліванська пропозиція була підтримана деякими ін. делегаціями і включена до ст. 44 Гаван. хартії. Після провалу процесу утворення МТО формулювання ст. 44 Хартії було відтворене в ч. 8 ст. XXIV ГАТТ (див. *Багатосторонні торговельні угоди СОТ*). Згідно з цим документом, ЗВТ — це «група з двох чи більше митних територій, на яких мита та інші обмежувальні засоби регулювання торгівлі ... скасовуються щодо основної частини торгівлі між складовими територіями стосовно товарів, які походять з таких територій».

Відповідно до визначення, запропонованого Глосарієм міжнар. митних термінів *Весвітньої митної організації*, ЗВТ утворюється у складі митних терит. об'єднання д-в і у своїй завершеній формі має такі характеристики: 1) скасування митних зборів щодо товарів, які походять з будь-якої д-ви-учасниці; 2) кожна д-ва-учасниця зберігає власний митний тариф та митне зак-во; 3) кожна д-ва-учасниця залишається вільною у виборі митної та екон. політики; 4) застосув. режиму ЗВТ відбувається на підставі правил походження товару; 5) усунення регулятор. обмежень торгівлі в рамках ЗВТ.

Скасування торг. обмежень у рамках ЗВТ стосується будь-яких мит або ін. платежів, пов'язаних з імпортом чи експортом товару, зокрема будь-яких дод. податків або платежів, пов'язаних з імпортом чи експортом товару, кількісних обмежень, а також експорт. зборів, мит та кількісних обмежень. Такий режим може застосовува-

тись як до всіх категорій товарів, так і діяти з винятками, визначеними договором про ЗВТ. ЗВТ утворюється на підставі міжнар. договору, причому д-ви-учасниці можуть не мати спільного кордону. За своєю суттю *митний союз*, спільний ринок, ін. типи екон. інтеграц. об'єднань д-в мають як свою складову характеристики ЗВТ. Однак, на відміну від митного союзу та ін. типів екон. інтеграц. об'єднань, ЗВТ не передбачає встановл. єдиного зовн. митного тарифу щодо товарів, які походять з *третіх держав*. Д-ви-учасниці зберігають повну свободу у сфері зовнішньоекон. політики, користуючись при цьому перевагами ЗВТ у торгівлі між собою. ЗВТ слід також відрізнити від преференц. торг. угод, оскільки ЗВТ функціонує на основі принципу взаємності, тоді як преференц. торг. угоди передбачають одностор. торг. преференції на користь д-в, що розвиваються.

До завершення *Другої світової війни* і виникнення самого терміна ЗВТ існували подібні договірні режими, які в наук. дискурсі мали назву «часткових», або «неповних», митних союзів. До цієї категорії відносили митний союз між Швецією та Норвегією (1814—1905), між Канадою і США (1854—66), Польщею та Вільним містом Данциг (1921—39), Бельгійсько-Люксембурзький екон. союз (з 1935). 1-шу ініціативу утворити ЗВТ в сенсі ст. XXIV ГАТТ було запропоновано в рамках Орг-ції європ. екон. співробітництва (нині — *Організація економічного співробітництва і розвитку*) на поч. 50-х рр. У результаті було укладено Стокгольм. конвенцію про заснування Європ. асоціації вільної торгівлі 1960 (див. *Європейська асоціація вільної торгівлі*). Одночасно з переговорами про укладення Стокгольм. конвенції відбувалися подібні процеси в Лат. Америці, де в 1958 було вперше укладено Багатостор. договір про вільну торгівлю та центральноамер. екон. інтеграцію. У відповідь на інтеграц. процеси в Центр. Америці Мексика і південноамер. д-ви укладають Договір про утворення Латиноамер. асоціації вільної торгівлі 1960 (Договір Монтевідео 1960),

яким проголошується стратег. перспектива утворення спільного ринку. Згідно зі статистикою СОТ, станом на 2016 у світі діє 284 регіон. торг. угоди в сенсі ч. 8 ст. XXIV ГАТТ, нотифікованих членами СОТ.

ЗВТ можна поділити на дво- та багатостор. залежно від кількості учасників. До найвідоміших багатостор. ЗВТ відносять: ЗВТ Асоціації д-в Півд.-Схід. Азії (АСЕАН) 1992, ЗВТ АСЕАН—Китай 2010, ЗВТ АСЕАН—Індія 2010, Азійсько-Тихоокеан. торг. угоду (АРТА) 1975, Європ. асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ), Екон. співтовариство країн Схід. та Півд. Африки (COMESA) 1994, Південноамер. спільний ринок (MERCOSUR) 1991, Північноамер. договір про зону вільної торгівлі (НАФТА) 1994, Систему центральноамер. інтеграції (СІСА) 1993 та ін.

У договірній практиці України також існує значна кількість угод про ЗВТ. Найбільш значущими серед них є: *Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014* та *Угода про вільну торгівлю між Україною та д-вами ЄАВТ 2010*, які побудовані на принципі асиметричності зобов'язань; *Договір про зону вільної торгівлі СНД 2011* (див. *Співдружність Незалежних Держав*), угоди про ЗВТ з Чорногорією, Македонією, Грузією, Азербайджаном, Узбекистаном та ін.

Концепція ЗВТ, що розвинулася з «часткових», або «неповних», митних союзів 19 — 1-ї пол. 20 ст. і розглядалася як базовий тип екон. інтеграції, мала 2 вектори розвитку — европ. модель, що розглядає ЗВТ як альтернативу політ.-екон. інтеграції д-в (і певною мірою митним союзам) і обмежується виключно торг.-екон. питаннями, і амер. модель, у межах якої ЗВТ розглядають як 1-й етап регіон. інтеграції, що має охоплювати не лише торг.-екон. питання, а й питання спільної екон. політики в цілому з перспективою політ. інтеграції. Наразі на прикладі договірної практики ЄС спостерігається поступова конвергенція обох моделей ЗВТ, як, напр., у випадку Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Лит.: *Haight F.A.* Customs Unions and Free-Trade Areas under GATT: Reappraisal // *Journal of World Trade Law*, 1972, v. 6; *Ustor E.* The MFN Customs Union Exception // *Ibid.*, 1981, v. 15; *Curzon V.* The Essentials of Economic Integration, Lessons of EFTA Experience. London, 1974; *Lambrinidis J.S.* The Structure, Function and Law of a Free Trade Area, The European Free Trade Association. N. Y., 1965; *Hilppold P.* Regional Integration according to Article XXIV GATT — Between Law and Politics // *MPYUNL*, 2003, v. 7; *Huber J.* The Practice of GATT in Examining Regional Arrangements under Article XXIV // *Journal of Common Market Studies*, 1981, v. 9.

О.Ю. Водяніков

ЗБОЧ (Zouche) Річард (1590, м. Енсті, графство Вілтшир — 01.03.1661, м. Оксфорд) — англ. правознавець, проф. цив. права Оксфорд. ун-ту (regius professor), суддя Адміралт. суду та член Парламенту. В науці міжнар. права поряд з італійцем А. *Джентілі*, німцем В. *Текстором* та голландцем К. ван *Бейнкерсгуком* належить до провісників правового позитивізму.

Осн. праця З. — латиномов. трактат «*Iuris et iudicii feccialis, sive, iuris inter gentes, et quaestionum de eodem explicatio, qua quae ad pacem & bellum inter diversos principes, aut populos spectant, ex praecipuis historico-jure-peritis, exhibentur*» (Виклад права та суду феціалів, тобто права народів, і питання, що належать до них та стосуються миру і війни між різними государями та народами і містяться в історичних та юридичних міркуваннях тямущих людей, 1650; в англ. перекладі опубл. 1911 у серії «Класики міжнародного права»). Трактат здобув широке визнання, щоправда, більше в континент. Європі, ніж у самій Англії. Він став фактично 1-м систематизованим підручником з позит. міжнар. права (Л. *Оппенгейм*). У ньому З. побіжно одним із перших вжив термін *jus inter gentes* («право між народами»), на відміну від згаданих вище вчених і Г. *Гроція*, які застосовували термін *jus gentium* («право народів»); до З. цей термін був використаний Ф. *Віторія*. Тим самим З. разом з англ. філософом І. *Бентамом* належить пріоритет введення в широкий обіг самого терміна «міжнародне право». Не відмовляючись у своєму трактаті від природ. права як основи міжнар. права, З. водночас надавав особл. значення прецедентам, що виникали у відносинах

між д-вами, вбачав у них матеріал для формування міжнар. права. Він визначав *ius inter gentes* як «право, що визнається більшістю націй звичаями, які узгоджуються з розумом», з тим, щоб дотримуватися його за умов миру та війни. Звідси, згідно із З., міжнар. право ґрунтується виключно на звичаях (припускається, що вони є розумними) і на договорах. Проте досліджувані ним прецеденти частіше правили за приклади, ніж за докази права.

Отже, З. поряд з А. Джентілі вважається одним із засновників позитивіст. школи міжнар. права, що розглядала практику д-в у їхніх стосунках між собою як справжнє джерело права. Крім того, З. був першим з учених, хто провів у міжнар. праві чіткий

поділ між правом війни і правом миру й надав значного поштовху розвитку останнього. Деякі дослідники навіть вважають З. другим, після Г. Гроція, «засновником міжнародного права» (А. Фердросс).

Літ.: *Nussbaum A.* A Concise History of the Law of Nations. N. Y., 1947; *Оппенгейм Л.* Международное право. Т. I. Мир. М., 1948; *Фердросс А.* Международное право. М., 1959; *Fenwick Ch.G.* International Law. N. Y., 1965; *Буткевич В.Г.* Походження терміна «міжнародне право» // УЧМП, 1994, № 1; *Svarlein O.* An Introduction to the Law of Nations. N. Y., Toronto, London, 1995.

В.Н. Денисов

ІВАНАЩЕНКО Леонтій Артемович (07(20).08.1913, м. Чигирин, тепер Черкас. обл. — 16.03.1997, м. Санкт-Петербург, РФ) — рос. рад. правознавець, д-р. юрид. наук, проф., капітан 1 рангу, фахівець у галузі міжнар. морського права та з питань безпеки у Світ. океані.

У 1938 закінчив Вище військ.-морське училище ім. М.В. Фрунзе (Ленінград). З 1938 служив на підводних човнах Чорномор. флоту, учасник *Великої Вітчизняної війни*. У 1949 закінчив військ.-морський ф-т Військ.-юрид. академії ЗС СРСР (Москва). З 1949 — ад'юнкт каф. стратегії та операт. мистецтва, а з 1960 — ст. викладач каф. бойового використання протичовнової зброї авіацією, потім каф. військ.-морських сполучень Вищих спец. офіцер. класів ВМФ Військ.-морської академії (Ленінград). У зв'язку з виходом рад. ВМФ у Світ. океан при Академії у 1963 створено окр. загальноузівську дисципліну з міжнар. морського права у складі керівника (ст. викладача), 2 викладачів та лаборанта. Викладачі нової дисципліни читали лекції у всіх вищих військ.-морських навч. закладах тодішнього Ленінграда. І. очолював цю дисципліну з 1963 по 1966. У 1968—86 був ст. наук. співробітником Ін-ту д-ви і права АН СРСР, потім до 1996 працював зав. каф. міжнар. права Санкт-Петербур. гуманіт. ун-ту профспілок.

У 1952 в Іркут. держ. ун-ті ім. А.О. Жданова захистив канд. дис. на тему «Міжнародно-правовий режим прибережних морських вод: внутрішніх морських вод, територіальних вод і спеціальних морських зон». У 1974 в Ін-ті д-ви і права АН СРСР захистив докт. дис. на тему «Міжнародно-правові проблеми військового мореплавства та міжнародна безпека». У 1983 І. присвоєно вчене звання професора. З 1957 був членом Рад. (нині — *Російської*) асоціації міжнародного права; входив до складу президії міжнар. комітету «Мир океанам» і редколегії однойменного бюлетеня. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизн. війни, Червоної Зірки та медалями.

Осн. напрями наук. досліджень — міжнар. морське право й міжнар. безпека, а також питання режиму військ. мореплавства в умовах мир. часу. Особл. увагу приділено аналізу міжнар.-правових документів та багатостор. угод, що містять заборони й об-

меження відносно *ядерної зброї*; показано роль міжнар.-правових принципів і норм у вирішенні першорядної проблеми — недопущення нової світ. війни загалом і ракетно-ядер. війни з використанням простору Світ. океану зокрема. І. — автор понад 100 наук. праць з міжнар. морського права. Осн. праці: «Международное морское право» (1955, у співавт.); «Общие основы международного морского права» (1959, 1965); навч. посіб. «Международное морское право» (1961) і «Морские зоны безопасности» (1969); «Основы международного морского права» (1965); «Правовые вопросы открытого моря» (1970); «Правовые вопросы международного военного мореплавания» (1970); навч. посіб. для офіцерів ВМФ «Морская блокада и современное международное право» (1985). Разом з Ю.М. Колосовим був співред. моногр. «Международная безопасность и Мировой океан» (1982).

Літ.: *Видные ученые-юристы России* (Вторая половина XX века). Энциклопедический словарь биографий / Под ред. В.М. Сырых. М., 2006; *Доценко В.Д., Шербаков В.Н.* Профессора Военно-Морской Академии. СПб., 2004; *Касяненко Ю.Я.* Іванашенко Леонтій Артемович // Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 2. К., 1999; *Российская ассоциация международного права. 1957—2007.* Биографический словарь / Отв. ред. С.В. Бахин. СПб., 2007.

О.М. Шемякін

ІВАНЕНКО Віталій Семенович (15.11.1946, с. Рябухи, Талалаївський р-н, Чернігів. обл.) — рос. юрист-міжнародник, канд. юрид. наук, доцент, почес. працівник вищої профес. освіти РФ, фахівець у галузі теорії та історії міжнар. права, права міжнар. договорів та мир. засобів розв'язання міжнар. спорів.

У 1966—71 навчався на юрид. ф-ті Томського держ. ун-ту. З 1975 по 1993 працював на юрид. ф-ті Алтайського держ. ун-ту (м. Барнаул, РФ) викладачем, ст. викладачем, доцентом каф. історії та теорії д-ви і права, проректором з навч. роботи. З 1978 навчався в аспірантурі Ленінгр. держ. ун-ту ім. А.О. Жданова, після закінчення якої у 1982 захистив канд. дис. на тему «Переговори у міжнародному праві» (наук. кер. Р.Л. Бобров, С.О. Малінін). Продовжив виклад. кар'єру, працюючи в 1993—95 деканом юрид. ф-ту, проректором з навч. роботи Санкт-Петербур. гуманіт. ун-ту профспілок.

Був доцентом (з 1995) та зав. каф. міжнар. права Санкт-Петербур. держ. ун-ту (1999—2011), нині — доцент цієї каф. З 1977 — член Рад. (нині — *Російської*) асоціації міжнародного права, від 2001 — член її виконкому, а з 2006 — віце-президент Асоціації. Також є членом Комісії з міжнар. права Асоціації юристів Росії та Міжнар.-правової ради МЗС РФ (з 2009).

І. входить до складу ред. ради «Московского журнала международного права». Є ініціатором проведення та співголовуючим щоріч. міжнар. наук.-практ. конф. з міжнар. гуманіт. права «Мартенсовские чтения», які починаючи з 2000 проходять на юрид. ф-ті Санкт-Петербур. держ. ун-ту.

Удостоєний звання «Почесний працівник вищої професійної освіти Російської Федерації», медалями «Ветеран праці» та ім. Г.І. Тункіна «За великий внесок у діяльність Російської асоціації міжнародного права».

І. вперше в рос. науці міжнар. права здійснив комплексне дослідження організац.-правових форм *переговорів міжнародних*. Значне місце у його роботах посідають питання нормат.-правових основ і організац.-правових форм міжнар. співробітництва РФ та проблеми реалізації РФ міжнар.-правових зобов'язань. Наук. інтереси І. охоплюють історію міжнар. права та його науки, міжнар. гуманіт. право, право міжнар. договорів, співвідношення міжнар. і нац. права.

І. є автором бл. 60 наук. і навч. праць з міжнар. права. Осн. праці: «Переговоры в международном праве (К исследованию понятия)» (1981); «Всеобщая декларация прав человека и Конституция Российской Федерации» (1998); «Международное право на рубежах XX и XXI веков: Сравнительный историко-теоретический очерк» (2001); «Конституции государств — участников СНГ и международное право: Некоторые проблемные вопросы их соотношения» (2002); «Социальные права человека и социальные обязанности государства: международный и конституционный правовые аспекты» (2003, у співавт.); «Право

международных договоров России в российской правовой системе» (2007); «Санкционные резолюции Совета Безопасности ООН и их имплементация в правовой системе России» (2009, у співавт.); «Trattato di non proliferazione nucleare del 1968 e problemi relativi alla diffusione di armi di distruzione di massa» (Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 та проблеми нерозповсюдження зброї масового знищення, 2009); «Международные договоры и конституция в правовой системе России: «война верховенств» или мирное взаимодействие?» (2010, перевид. болгар. у 2011); «Предпосылки и зарождение Санкт-Петербургской школы международного права» (2012); «Международные договоры в правовых системах России и в обеспечении украинороссийских отношений» (2013). За наук. ред. І. були підготовлені матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Мир, безопасность и международное право: взгляд в будущее» (2004). Він автор розд. 6 «Принципы международного права» у підруч. «Международное право» (за ред. В.І. Кузнецова, Б.Р. Тухамедова, 2010; англ. версія «International Law — A Russian Introduction», 2009).

Літ.: *Российская ассоциация международного права. 1957—2007. Биографический словарь* / Оtv. ред. С.В. Бахин. СПб., 2007.

Т.Р. Короткий, Н.В. Хендель

ІВАНОВСЬКИЙ Ігнатій Олександрович (1858, містечко Германівка Київ. губернії, тепер село Обухів. р-ну Київ. обл. — не раніше 1926, Санкт-Петербург) — рос. і укр. правознавець, проф., фахівець з міжнар. права, особливо *законів і звичаїв війни* та міжнар. кримін. права, а також держ. права.

Навчався у Другій київській гімназії. У 1877 вступив на юрид. ф-т Ун-ту Св. Володимира (Київ. ун-ту), який закінчив у 1881. У 1881—82 навчався на філол. ф-ті цього ж ун-ту, але не закінчив його, оскільки у 1882 був залишений на каф. міжнар. права юрид. факультету для підготовки до професор. звання. У 1884 захистив дисертацію *pro venia legendi*, присвячену аналізу Женев. конвенції про поліпшення долі по-

ранених на полі бою 1864. З 1884 був приват-доцентом каф. міжнар. права Новоросійського (Одес.) ун-ту і одночасно викладав політ. економію в Одес. комерц. училищі. Після захисту у 1889 в Ун-ті Св. Володимира магістер. дис. «Взаємне сприяння держав у здійсненні слідств зі справ кримінальних» був призначений екстраординар. проф. цієї ж каф. У 1896 І. переїхав до Санкт-Петербурга, де працював проф. каф. держ. права Санкт-Петербурзького ун-ту і водночас викладав в Олександрівському лицейі та Олександрівській військ.-юрид. академії. У 1904—05 і 1918 — декан юрид. ф-ту Санкт-Петербур. ун-ту. У 1905 брав участь у комісії О.Г. Булигіна щодо вироблення положення про скликання Держ. думи. Про останні роки життя і діяльності вченого свідчень майже не залишилося. Відомо, що він працював на юрид. ф-ті до 1924 і був звільнений у зв'язку з «ліквідацією читаних ним курсів».

І. досліджував питання міжнар. та держ. права. Як міжнародник він відомий своїми працями з питань законів і звичаїв війни та міжнар. кримін. права. І. належав до позитивіст. напрямку в науці міжнар. права і розглядав міжнар. право як сукупність юрид. норм, що визначають взаємовідносини д-в як самост. політ. одиниць. Учений вважав, що основу міжнар. спілкування і міжнар. права становлять 2 гол. ідей: суб'єкт. ідея (ідея самостійності д-в) та об'єкт. ідея (ідея союзу між ними), а гармонійне поєднання цих ідей є джерелом усіх прав і обов'язків д-в у міжнар. житті. Коли д-ва стає учасником міжнар. співжиття, це зовсім не означає, що вона втрачає самостійність у веденні своїх внутр. і зовн. справ. Аналізуючи наук. доробок І. в галузі міжнар. кримін. права, варто передусім згадати захищену ним у 1889 магістер. дис. — 1-ше комплексне дослідження міжнар.-правового регулювання співробітництва д-в у сфері проведення слідчих дій. І. здійснив істор. огляд положень міжнар. договорів та внутр. за-ва д-в, які регулюють питання співробітництва у здійсненні кримін. слідств, і ґрунтовно дослідив чинні на той час норми міжнар. права щодо взаємної допомоги д-в у здійсненні слідства у кримін. справах. На думку І., єдиною підставою виникнення юрид. обов'язку д-в виконувати взаємні суд.

доручення є укладений між ними міжнар. договір. Праця І. містить детальний виклад конвенц. норм тогочас. міжнар. права та положень внутр. зак-ва європ. і амер. д-в щодо порядку передачі суд. доручень з однієї д-ви до ін., форми та мови, виконання та відмови від виконання, особливостей окр. видів таких доручень (допит свідків за дорученням іноз. суду або їх явка у цей суд, направлення ув'язнених з однієї д-ви до ін. для очних ставок або надання свідчень, передання речових доказів та виконання ін. слідчих дій за дорученням іноз. суду тощо).

Осн. праці: «Определение, основные начала, задача и значение международного права» (1884); «О подготовке лиц, посвящающих себя консульской карьере, и о роли в этом отношении высших коммерческих школ» (1887); «Взаимное содействие государств в производстве следствий по делам уголовным» (1889); «Женевская конвенция 10/22 августа 1864 года и право войны» (1891); «Конституционализм и князь Бисмарк» (1892); «Институт международного права и юридические общества» (1895); «О значении в России иностранных судебных приговоров по уголовным делам» (1898); «Новая теория подданства» (1910). І. також підготував і видав «Собрание действующих договоров, заключенных Россией с иностранными державами» (1889—90, 2 т.).

Літ.: *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890; *Грбарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005; *Денисов В.Н., Савчук К.О.* Ивановський Ігнатій Олександрович // Антологія української юридичної думки. Т. 8: Міжнародне право / Упоряд. В.Н. Денисов, К.О. Савчук; відп. ред. В.Н. Денисов. К., 2004; *Савчук К.О.* Внесок Ігнатія Олександровича Ивановського в розвиток науки міжнародного права // Науковий вісник Академії муніципального управління. Сер. «Право», 2011, вип. 1.

К.О. Савчук

ІГНАТЕНКО Геннадій Володимирович (23.07.1927, м. Хабаровськ, РРФСР — 19.01.2012, м. Єкатеринбург, РФ) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки РРФСР, почес. працівник вищої профес. освіти РФ, фахівець з міжнар. права, особливо з проблем міжнар. правосуб'єктності та самовизначення народів, взаємодії міжнар. права з внутр. правом д-в, універсальності та ефект. дії міжнар. права,

впливу соц. прогресу на розвиток міжнар. права, міжнар. правового порядку та правового порядку РФ.

Народився в сім'ї укр. переселенців із с. Пристроми Переяславського повіту Полтавської губернії (тепер Переяслав-Хмельницький р-н, Київ. обл.). У 1952 з відзнакою закінчив юрид. ф-т Моск. держ. ун-ту ім. М.В. Ломоносова, вступив в аспірантуру на каф. держ. права цього ун-ту і в 1956 у ньому ж захистив канд. дис. на тему «Система представницьких органів Китайської Народної Республіки» (наук. кер. Л.Д. Воеводін). Після захисту дис. повернувся до Хабаровська і в 1956—61 працював на посаді викладача, а потім доцента Хабаров. ф-ту Всесоюз. юрид. заоч. ін-ту, з 1957 викладав міжнар. право. У 1961 його запрошують на роботу в Свердловський юрид. ін-т (пізніше Уральська держ. юрид. академія, нині — ун-т). Близько 50 років свого життя він віддав цій відомій освіт. установі, працюючи на посадах викладача, ст. викладача, доцента, зав. каф. іноз. держ. та міжнар. права (1971—98), а потім проф. цієї каф. У 1968 на юрид. ф-ті Ленінгр. (нині Санкт-Петербур.) держ. ун-ту І. захищає докт. дис. на тему «Основні закономірності утворення держави в процесі національно-визвольної революції (правове дослідження)». У 1969 йому присвоєно вчене звання проф. І. був членом дисертац. рад при Урал. держ. юрид. академії та Казан. держ. ун-ті. Під його наук. керівництвом підготовлено понад 30 канд. та 7 д-рів наук.

І. був членом Рад. асоціації міжнар. права (з 1963) і багато разів обирався до складу її викон. комітету (1969—89), з 2000 був віце-президентом *Російської асоціації міжнародного права*. Він — засновник і гол. ред. «Російського юридического журналу», що видавався Урал. держ. юрид. академією (1993—2006). Був членом редкол. «Советского ежегодника международного права» (1985—88), журн. «Известия высших учебных заведений. Правоведение» та членом ради «Московского журнала международного права», одним із засн. інформ. бюлетеня «Совет Европы и Россия». Удостоєний

звання почес. проф. Ун-ту ім. Д.А. Кунаєва (нині Євраз. юрид. академія ім. Д.А. Кунаєва, Казахстан). Підтримував тісні наук. зв'язки з ученими юристами-міжнародниками України, зокрема з В.М. *Корецьким*, В.Г. *Буткевичем*, В.І. *Євінтовым*, В.Н. *Денисовим*, Н.М. *Ульяновою*, М.В. *Яновським*.

І. брав участь у численних міжнар. конф. та зустрічах, читав лекції в Далекосхід., Латвійському, Іркут., Київ. і Ташкент. ун-тах. У 1998 перебував у *Раді Європи* в Страсбурзі, вивчав діяльність її структур. органів. У 2002 брав участь у роботі 70-ї конф. *Асоціації міжнародного права* в Індії. Був нагороджений орденом Дружби (РФ), пам'ятними медалями МЮ та МВС РФ, медаллю А.Ф. Коні (найвища відзнака МЮ РФ) та ін. За видатні наук. досягнення був удостоєний премій Ф.Ф. *Мартенса* і Г. *Гроція*, медалі Г.І. *Тункіна*.

Поч. наук. діяльності І. пов'язаний з дослідженням проблеми *деколонізації*, що постала після *Другої світової війни* у зв'язку з розгромом фашист. Німеччини та її союзників і встановл. у світі нового міжнар. порядку, втіленого в *Статуті ООН*, осн. принципи якого відображали визнання нового співвідношення світ. сил, де колоніалізму вже не залишалося місця. У світі з'явилася нова рев. сила, що мала сприяти як підтриманню миру і безпеки, так і подальшому зміцненню справедливості та рівноправності в міжнар. відносинах загалом. Це й визначило інтерес І. до проблем теорії і практики утвердження суверен. д-в у процесі нац.-визв. революцій, що охопили колон. та напівколон. народи Африки та Азії, чому, безумовно, сприяло визнання в Статуті ООН та ін. актах цієї орг-ції проти-правності колоніалізму. Його характеристика колонії як «політико-територіального утворення, насильницьки позбавленого суверенітету» не втратила свого значення і в нинішніх умовах, коли в теорії і практиці міжнар. відносин, так само як у *доктрині* міжнар. права, спостерігається тотальна критика *суверенітету державного*. За цими ідеями, що звучать так сучасно й привабливо, стоїть, як і в часи колоніалізму, лише ба-

жання підкорення д-в і народів з метою грабування їх природ. ресурсів та експлуатації людської праці. Для цього необхідним є зруйнування цивілізац. основи буття тієї чи ін. спільноти, що на численних прикладах яскраво показав у своїх дослідженнях І. Цивілізац. протистояння у світі значно загострилося в сучас. епоху керованого хаосу міжнар. відносин, що супроводжується підкоренням та експлуатацією народів.

Не втратили свого значення і його дослідження принципу самовизначення (див. *Рівноправності і самовизначення народів принцип*), реалізація якого є результатом ліквідації колон. режиму на основі вільного волевиявлення народів. Важливою для розуміння змісту цього принципу є концепція визнання в міжнар. праві правосуб'єктності народу, який бореться за свою незалежність. І. справедливо вважає, що «правосуб'єктність народу (нації), який виступає за створення суверенної національної держави, загально визнана в сучасному міжнародному праві» і «самовизначення народів і націй трактується не лише як міжнародно-правовий принцип, але й як суб'єктивне право кожного народу і нації». Велике значення у зв'язку з цим має аналіз змісту правосуб'єктності нації, що є «органічним поєднанням її правоздатності, тобто спроможності мати права і обов'язки, дієздатності, тобто спроможності самостійно здійснювати права і обов'язки і своїми діями створювати певні юридичні наслідки». При цьому, пояснює І., «принцип рівноправ'я не означає тотожності правового статусу. Держава і нація як суб'єкти не можуть мати одні й ті самі суб'єктивні права. Сама юридична природа їх прав відмінна. Права держави є вираженням державного суверенітету, тоді як у правах нації втілюється національний суверенітет». Новаторською була й характеристика І. одностор. проголошення незалежності народом, який бореться за своє визволення від колоніалізму, як «одностороннього установчого акта». Він запропонував новий підхід до специфіки правонаступництва у зв'язку з виникненням суверен. д-ви. Дослідження І. сприяли ясному розумінню осн. принципів та ін-тів міжнар. права, вони суголосні сучас. теорії та практиці у цій сфері міжнар.-правового регулювання.

Про великий інтерес І. до проблем теорії міжнар. права свідчать й ін. його дослідження, зокрема блискучий виклад проблеми універсальності та ефективності міжнар. права як категорій, що тісно взаємодіють одна з одною. Він зосереджує свою увагу на з'ясуванні об'єкт. основи зв'язку між цими 2 категоріями як реальностями для встановл. істинної сутності таких зв'язків. «Втілюючи у правових нормах і правових відносинах об'єктивні закономірності суспільного розвитку, — зазначає І., — система міжнародно-правового регулювання неминує містити у собі нормативне ядро, що має універсальне значення». На його переконання, «незаперечним має бути метод оцінки універсальності міжнародно-правового регулювання, що ґрунтується не лише на праві держави на участь, а й на позиції держав у зв'язку з реалізацією цього права». Спираючись на цей підхід до визначення зв'язків між універсальністю та ефективністю, він характеризує зміни в проблемі універсальності заг. міжнар. договорів, констатує, що «центр тяжіння перемістився із закріплення права участі всіх держав без будь-яких обмежень на досягнення справді загальної участі, тобто з юридичної можливості на реальні договірні правовідносини». І. детально висвітлює, як саме дотримання д-вами цих умов сприяло укладанню міжнар. договорів універс. характеру в багатьох сферах міжнар. відносин. Особливо показовим це було на поч. 70-х рр. 20 ст., в період розрядки міжнар. напруженості, коли СРСР та США продемонстрували значний ступінь готовності розв'язувати суперечності та спори не погрозами чи силою, а мир. засобами, за столом переговорів. Розрядка полягала у відмові від певних амбіцій та усвідомленні необхідності рахуватися із законними інтересами один одного. «Розрядка міжнародної напруженості, — писав І., — це насамперед узгоджені дії, спрямовані на забезпечення міцного миру і безпеки народів». Він переконливо показав, який небачений в історії міжнар. відносин прогрес було досягнуто на цьому шляху. Зокрема, було укладено багато- та двостор. договори, що стосувалися: заг. і всеосяжного припинення випробувань ядер. зброї; заборони та знищення хім. зброї; заборони створення но-

вих видів і систем зброї масового знищення; заборони впливу на природ. середовище у воєн. та ін. ворожих цілях. Було конкретизовано *незастосування сили або погрози силою принцип у Декларації про принципи міжнародного права 1970 та в Заключному акті Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975*, прийнято у 1974 ГА ООН визначення *агресії*, укладено Угоду між СРСР і США про запобігання ядер. війні 1973, яка, завдяки її безстрок. характеру, відіграє виняткову важливу роль у недопущенні війни, яка означала б знищення всього живого на Землі. Поряд з проблемами підтримання миру і безпеки в цей період набули розвитку й договір. відносини в таких сферах, як економіка, наука і техніка, захист довкілля, охорона здоров'я, освіта, інформація, культура та ін. питання. Без сумніву, це був найвищий за всю післявоєн. історію міжнар. відносин рівень довіри між гол. акторами, що зумовило істотне зміцнення міжнар. порядку. Нинішній стан міжнар. відносин не дозволяє навіть мріяти про повернення часів розрядки, коли дотримання д-вами своїх міжнар. зобов'язань, які невпинно розширювалися й поглиблювалися, вважалося необхідним. Ідеї І. цінні для сучас. покоління представників науки міжнар. права не лише своєю наук. значущістю. Вони пробуджують думку, спонукають не оперувати форм., задалегідь сконструйованими абстракт. категоріями та поняттями, а виявляти конкр. закономірності в міжнар.-правовому регулюванні, здатні забезпечити мир і порядок у світі в інтересах усіх членів *міжнародного співтовариства*.

Теор. проблеми розвитку міжнар. права завжди були в центрі уваги І. Він досліджував вплив сусп. прогресу на розвиток міжнар. права, підкреслюючи необхідність їх адекватної взаємодії. Одним з перших у доктрині він розпочав обговорення проблеми існування в міжнар. праві програм. норм, висловився на користь зобов'язальної сили цілей, сформульованих у міжнар.-правовому акті, збагатив теорію міжнар.-правового регулювання, що ґрунтується на визначенні відп. джерел міжнар. права,

характеристикою значення правозастосовних актів, що походять від д-в та міжнар. орг-цій, а також від міжнар. суд. установ, ін. орг-цій та органів, у т. ч. на рівні окр. д-в. Слід особливо підкреслити підтримку І. тенденції поширення на міжнар. право розуміння суб'єкта права, прийнятого в заг. теорії права, а саме, ідентифікації поняття суб'єкта міжнар. права з юрид. можливістю участі у правовідносинах, що регулюються міжнар.-правовими нормами, та необхідними для цього правами і обов'язками. Якщо, розмірковує І., «прийняти характеристику суб'єкта міжнародного права як діючого або можливого учасника відносин, що регулюються міжнародно-правовими нормами, як носія встановлених цими нормами прав і обов'язків, то визнаємо і пов'язану з цим підходом реальність входження до сфери такого роду відносин нових учасників — юридичних осіб, фізичних осіб (індивідів), міжнародних господарських об'єднань та неурядових організацій, а також — у межах, допустимих внутрішньодержавним конституційним та іншим законодавством, — складових частин окремих, передусім федеративних, держав». З цим підходом можна в цілому погодитися за умови визнання реально існуючих у суб'єкта прав і обов'язків у заг. міжнар. праві саме як свідчення його міжнар. правосуб'єктності. Таким прикладом є визнання міжнар. правосуб'єктності ООН, що було підтверджено в консульт. висновку МС ООН *Відшкодування шкоди, завданої на службі ООН, 1949*.

Не можна обійти увагою проблему взаємодії міжнар. права з внутр. правом д-в, якій І. надавав особл. значення, виходячи з об'єкт. взаємозв'язку зовн. та внутр. політики д-в. Він розробив власну концепцію взаємодії міжнар.-правових норм з нац. правовими нормами та міжнар. договорів з внутр. зак-вом д-в, піддавши критиці традиц. концепцію «трансформації» норм цих 2 правових систем. «Оскільки внутрішньодержавне та міжнародне право, будучи автономними одна відносно одної системами, активно взаємодіють, аж до застосування міжнародно-правових норм у сфері внут-

рішньодержавних відносин, — означає він, — виникла ілюзія переходу норм однієї системи в іншу». Якщо взяти до уваги, що трансформація означає припинення існування предмета в первісному вигляді і перехід у нову форму, то міжнар. договорам вона не притаманна. Крім того, взаємодія 2 правових систем замінюється тут одностор. дією правової системи д-ви, що «поглинула» міжнар. норми. Виходячи з цієї позиції, І. дає власне тлумачення ч. 4 ст. 15 Конституції РФ, яка встановлює, що «загально визнані принципи і норми міжнародного права та міжнародні договори Російської Федерації є складовою частиною її правової системи». Це формулювання потрібно розуміти в тому значенні, пояснює він, що ці принципи, норми та договори, «не вступаючи прямо у внутрішньодержавний нормативний комплекс, у російське законодавство, взаємодіють з ним у правовідносинах, у правотворчому процесі, у структурі правопорядку». Таким чином, йдеться про «сумісне» застосув. констит. норм та законод. актів РФ у цілому з міжнар. договорами. Цей підхід І. вперше обґрунтував у своїх працях, присвячених міжнар. співробітництву в боротьбі зі злочинністю. Ще на поч. 80-х 20 ст. він розглядав проблему «сумісного» застосув. норм рад. кримін. права та норм міжнар. права, що регламентують певні питання боротьби зі злочинністю, як «складову більш загальної проблеми взаємодії та сумісного застосування норм радянського соціалістичного права і норм міжнародного права». Він піддав критиці погляди Є.Т. Усенка та подібну до них позицію І.І. Лукашука, які дотримуються концепції обов'язкової трансформації норм міжнар. права в норми нац. права як умови їх застосув. у сфері внутр. відносин.

У підручниках, у створенні яких брав участь І., відображено як зазначену проблематику, так і питання, що стосуються міжнар. правосуддя, міжнар. права в діяльності судів, прокуратури, правоохорон. органів РФ, *права міжнародних організацій, міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права*, правової допомоги та ін. форм правового співробітництва, які він також досліджував.

Наук. спадщина І. налічує понад 250 праць, серед яких чимало монографій, під-

руч. та навч. посіб. Усі його праці відзначаються цілісністю концепт. підходів до досліджуваних проблем, високим рівнем розроблення теорії міжнар. права та поєднанням її з практ. потребами д-в. Проф. В.Г. Буткевич, віддаючи шану видатному вченому і чудовій людині, назвав його «уральським діамантом у короні науки міжнародного права». Дійсно, він був справжнім талантом, який випромінював ідеї, що сприяли розвитку науки міжнар. права.

Осн. праці: «Система представительных органов Китайской Народной Республики» (1959); «От колониального режима к национальной государственности (правовые вопросы образования суверенного государства в процессе национально-освободительной революции)» (1966); «Международное право и общественный прогресс» (1972); «Разрядка и международные договоры» (1978); «Международное право в борьбе с преступностью» (навч. посіб., 1980); «Взаимодействие внутригосударственного и международного права» (навч. посіб., 1981); «Коллизии международно-правовых и внутригосударственных норм (причины возникновения, юридическая природа, методы урегулирования)» (1990); «Правовые проблемы борьбы с организованной преступностью» (у співавт., 1992); «Налоговая политика. Избежание двойного налогообложения доходов и имущества: международные договора» (1994); «Российская правовая система и международное право: Законодательство Российской Федерации о применении общепризнанных принципов и норм международного права международных договоров» (1997); «Международно-правовые проблемы взаимодействия материальных и процессуальных норм» (2004); «Шанхайская организация сотрудничества: правовые вопросы сотрудничества в сфере безопасности» (у співавт. з Л.О. Лазутінін, 2007); «Судебное применение международно-правовых норм: очерк деятельности Верховного Суда РФ» (2008); «Международное право и внутригосударственное право: проблемы сопряженности и взаимодействия» (2012). За його ред. було підготовлено низку підручників, зокрема «Международное право» (спільно з Д.Д. Остапенком, 1978); «Международное право» (у співавт., 1995); «Международное право» (спільно з О.І. Ти-

уновим, 6 перевид. — 1999/2001, 2002/03, 2003/05, 2006/08, 2009/10, 2013/14).

Літ.: *Российская ассоциация международного права. 1957—2007. Биограф. словарь* / Отв. ред. С.В. Бахин. СПб., 2007; *Юбилей* Геннадия Владимировича Игнатенко // Правоведение, 2007, № 4; *Памяти* профессора Геннадия Володимировича Игнатенка // Право України, 2012, № 3-4; *Памяти* профессора Игнатенко Г.В. // МЖМП, 2012, № 1(85); *Буткевич В.* Уральский бриллиант в короне науки международного права (вклад профессора Г.В. Игнатенко в развитие современной науки международного права) // Право Украины, 2013, № 2.

В.Н. Денисов

ІМПЕРАТИВНА НОРМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА — див. *Jus cogens*.

ІМПЕРІУМ (лат. imperium — наказ, повноваження, влада; держава) — право віддавати наказ, який включає право застосув. д-вою сили для виконання законів. Є однією з осн. ознак викон. влади.

1) У рим. праві — юрид. норма (imperium legis), що означає статут. Виступає і в таких значеннях, як: право віддавати накази (jus imperandi); влада глави сім'ї (imperium domesticum et patris familias); верх. влада рим. народу, його суверенітет (imperium populi Romani); офіц. влада вищих магістратів — консулів, преторів і диктаторів за часів республіки та імператора за часів імперії; терит. д-ви. Управлін. І. охоплював різні сфери судочинства, законод. ініціативу через звернення до нар. зборів (jus agendi cum populo) та військ. наказ. Хоч І. був безпосередньо пов'язаний з юрисдикц. діяльністю магістратів, іноді він протистояв їй у сфері правосуддя. Так, джерела юрид. характеру стосовно компетенції юрисдикц. актів магістратів з питань поновлення попереднього правового становища (restitutio in integrum), звільнення від військ. служби (missio) та визначення опікунів не узгоджувалися з І. Можливо, це було спричинено змінами в текстах або хибним тлумаченням частини Дигест Юстиніана з боку їх збирачів, для яких старі відмінності втратили своє практ. значення.

2) У міжнар. праві — правове верховенство та вищий політ. контроль д-ви над

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ УКРАЇНИ...

своєю терит., тобто здійснення терит. юрисдикції на основі держ. суверенітету, який за феодалізму існував у формі *домініуму* (права власності). Згідно з І., д-ва у межах своєї нац. терит. має право здійснювати виключну юрид. владу, що поширюється на: суходіл у межах держ. кордонів; *внутрішні води* і *територіальне море*; повітр. простір над сухопут. та морською терит. д-ви.

Крім того, сучас. міжнар. право визнає за д-вами право на певні суверен. права щодо таких морських просторів, як *прилегла зона*, *виключна економічна зона*, морське дно у межах *континентального шельфу*.

Літ.: Berger A. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. N.Y., 1953; Schuschnigg K. *International Law. An Introduction to the Law of Peace*. N.Y., 1959.

В.Н. Денисов

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ УКРАЇНИ У СФЕРІ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА — організац.-правова діяльність органів держ. влади України з метою реалізації її міжнар.-правових зобов'язань у сфері *міжнародного гуманітарного права*.

Норми міжнар. гуманіт. права є значною мірою імперативними (*ius cogens*) і відповідно до ст. 53 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* «сприймаються і визнаються усім міжнародним співтовариством держав» як норми, «відступ від яких є неприпустимим і які можуть бути змінені тільки прийняттям у подальшому інших норм загального міжнародного права, що мають такий самий характер».

Імплементация норм міжнар. гуманіт. права в Україні є багаторівневим процесом, складовими якого є, по-перше, створення відп. до міжнар. вимог системи зак-ва, по-друге — побудова системи спеціаліз. держ. органів, компетент. служб, які б опікувалися цією справою, і, врешті-решт, досягнення за допомогою зазначених кроків належної правореалізаційної практики. Імплементация міжнар.-правових зобов'язань України у сфері міжнар. гуманіт. права здійснюється за участю насамперед органів держ. влади в рамках наявної у них нормотворчої функції.

Важливим напрямом імплементации міжнар.-правових зобов'язань України у сфері міжнар. гуманіт. права є закріплення в нац. зак-ві України міжнар.-правових норм, які регламентують захист емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала (див. *Емблема Червоного Хреста та інші розпізнавальні знаки*). Закон України «Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні» від 08.07.1999 встановлює порядок використання емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця і Червоного Кристала як захисного знака мед. службою Збройн. сил України, цив. мед. формуваннями та мед. персоналом, *Товариством Червоного Хреста України*, іноз. мед. формуваннями та ін. міжнар. орг-ціями з надання допомоги, а також для захисту нейтр. мед. зон і терит. тощо. Цей Закон встановлює також порядок використання емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця і Червоного Кристала як розпізнавального знака Т-вом Червоного Хреста України та т-вами ін. країн, міжнар. органами *Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця*, визначає заходи контролю і передбачає відповідальність за порушення зак-ва України про використання символіки Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. Кримін. кодекс України 2001 встановлює відповідальність за незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею в р-ні воен. дій або в умовах воен. стану (ст. 435), за незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала незалежно від обставин (ст. 445).

Згідно зі ст. 11 Закону України «Про Збройні Сили України» від 06.12.1991, Збройні Сили України провадять свою діяльність на таких засадах, як, зокрема, верховенство права, законність і гуманність, повага до людини, її констит. прав і свобод. Ч. 5 ст. 2 Закону «Про оборону України» від 06.12.1991 встановлює, що, «визначаючи способи забезпечення власної безпеки у процесі підготовки держави до оборони та під час воєнних дій, Україна додержується принципів і норм міжнародного права, враховує законні інтереси безпеки інших держав». Воєн. доктрина України, затверджена Ука-

зом Президента України від 24.09.2015, у п. 33 містить положення, згідно з яким «застосування Україною воєнної сили та реалізація заходів цивільного захисту здійснюватимуться відповідно до норм міжнародного гуманітарного права». П. 56 цього документа передбачає, що Україна дотримуватиметься прийнятих у д-вах — членах НАТО принципів ведення бойових дій, насамперед принципу гуманності, тобто відповідності (неперевищення) рівня збройн. насильства загальнолюдським цінностям і нормам міжнар. гуманіт. права, а також поставленій меті бойових дій.

Щодо кримін. відповідальності за порушення міжнар. гуманіт. права, то Кримін. кодекс України 2001 у розд. XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» та розд. XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» містить ряд норм, що встановлюють кримін. відповідальність за порушення міжнар. гуманіт. права. Так, кримін. караними є порушення правил поведження зі зброєю, а також з речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414), мародерство, тобто викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених (ст. 432), насильство над населенням у р-ні воєн. дій (ст. 433), погане поведження з *військовополоненими* (ст. 434), порушення *законів і звичаїв війни* (ст. 438), застосув. зброї мас. знищення (ст. 439), екоцид (ст. 441), *геноцид* (ст. 442), посягання на життя представника іноз. д-ви або ін. особи, яка має міжнар. захист (ст. 443), злочини проти осіб та установ, що мають міжнар. захист (ст. 444).

Відповідно до Постанови КМ України від 21.07.2000 № 1157, було створено Міжвідомчу комісію з імплементації в Україні міжнар. гуманіт. права «з метою забезпечення реалізації міжнародно-правових зобов'язань України, що впливають з Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р., Додаткових протоколів до них та інших міжнародних договорів з питань гуманітарного права» (п. 1 Положення). Осн. завданнями Комісії, відповідно до п. 3 Положення, є, зокрема, вивчення і аналіз зак-ва України та підготовка пропозицій щодо приведення його у відпо-

відність з положеннями міжнар. договорів з питань гуманіт. права, учасницею яких є Україна; координація діяльності мін-в, ін. центр. і місц. органів викон. влади, органів місц. самоврядування, заінтересованих громад. орг-цій з питань імплементації в Україні міжнар. гуманіт. права. Міжвідомча комісія відповідно до покладених на неї завдань організовує підготовку проектів нормат.-правових актів з питань імплементації в Україні міжнар. гуманіт. права, проведення наук. досліджень та експерт. оцінок, створює з цією метою підкомісії, роб. групи; розглядає проекти нормат.-правових актів з питань імплементації в Україні міжнар. гуманіт. права, подає КМ України відп. пропозиції з цих питань; бере участь у розробленні та реалізації заходів, спрямованих на забезпечення виконання міжнар.-правових зобов'язань України, що впливають з міжнар. договорів з питань гуманіт. права. Головою Міжвідомчої комісії за посадою є міністр юстиції України. В умовах *збройного конфлікту* на терит. України Комісія інтенсифікувала свою діяльність, зосередившись, серед ін., на таких питаннях: участь України у конвенціях у сфері міжнар. гуманіт. права, поширення знань про міжнар. гуманіт. право у Збройн. силах України та правоохорон. органах, підвищення ефективності нац. зак-ва України в цій сфері, вдосконалення норм щодо кримін. відповідальності за *воєнні злочини*.

Літ.: *Арцибасов И.Н., Егоров С.А.* Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. М., 1989; *Право війни: Порадник для командного складу Збройних Сил України, курсантів та слухачів військово-навчальних закладів / Упоряд. О. Боков. К., 1996; Давид Э.* Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2000; *Дяченко В.І., Щорупа М.В., Шумський П.В.* Міжнародне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів. Ч. 1. К., 1998; *Репецький В.М., Лисик В.М.* Міжнародне гуманітарне право: Підруч. К., 2007.

В.В. Максимов

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА (англ. implementation — здійснення, виконання; від лат. implere — виконувати, здійснювати) — цілеспрямована організац.-правова діяльність д-в, що здій-

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

снюється індивідуально, колективно або в рамках міжнар. орг-цій, з метою реалізації своїх міжнар.-правових зобов'язань. І. н. м. п. є втіленням у життя норм міжнар. права через відп. поведінку, тобто дії або утримання від дій, д-в та ін. суб'єктів міжнар. права. Механізм І. н. м. п. включає в себе систему правових та інституц. засобів, що використовуються суб'єктами міжнар. права на міжнар. та нац. рівнях.

Міжнар.-правовий механізм І. н. м. п. передбачає нормат. забезпечення реалізації норм міжнар. права та наявність відп. інституц. механізму. *Статут ООН* у п. 2 ст. 2 закріплює *добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принцип* як один з осн. принципів міжнар. права. Розвиваючи цей принцип, *Декларація про принципи міжнародного права 1970* наголошує на тому, що кожна д-ва зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання, прийняті нею відповідно до Статуту ООН, зобов'язання, що випливають із загальновизнаних принципів і норм міжнар. права, а також зобов'язання, що випливають з міжнар. договорів, чинних відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнар. права. У *Заключному акті Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975* також наголошено на тому, що при здійсненні своїх суверен. прав, у т. ч. права встановлювати свої закони та адм. правила, д-ви — члени НБСЄ мають дотримуватися своїх юрид. зобов'язань за міжнар. правом. Водночас, розглядаючи проблему І. н. м. п. крізь призму осн. принципів міжнар. права, слід також взяти до уваги і *суверенної рівності держав принцип*, відповідно до якого кожна д-ва зобов'язана поважати право ін. д-в вільно обирати і розвивати свої політ., соц., екон. та культ. системи, так само як і право встановлювати свої закони та адм. правила. *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969* містить положення, що стосуються І. н. м. п. По-перше, це ст. 26, в якій зазначено, що «кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен ними добросовісно виконуватися», відомий як принцип *pacta sunt servanda*.

Ст. 27 містить положення, відповідно до якого д-ва не може посилається на приписи свого внутр. права як на виправдання невиконання договору.

Отже, міжнар. право зобов'язує д-ви добросовісно виконувати свої міжнар.-правові зобов'язання і не дає їм права посилається на положення внутр. нормат.-правових актів з метою виправдання невиконання ними своїх міжнар.-правових зобов'язань. Однак, оскільки норми міжнар. права породжують правовідносини між суб'єктами міжнар. права і не породжують таких між суб'єктами внутр. права, необхідні дод. внутрішньодерж. засоби для втілення цілей, закладених у нормах міжнар. права, в реальні дії органів, юрид. осіб та гр-н, що перебувають під юрисдикцією д-ви. У заг. міжнар. праві склалося правило, згідно з яким вибір конкр. шляхів реалізації міжнар.-правових норм належить до внутр. компетенції д-ви, якщо тільки самі норми не визначають спосіб свого застосув. Спец. доповідач КМП ООН італ. юрист-міжнародник Р. Аго у 6-й доповіді з проблеми відповідальності д-в наголошував, що єдиною умовою, яку висуває міжнар. право в такому випадку, є досягнення бажаного результату тим чи ін. чином. Це положення підтверджується і практикою міжнар. юрисдикц. органів, зокрема *Європейського суду з прав людини*, який у своєму рішенні у справі Спілка шведських машиністів проти Швеції 1976 зазначив, що *Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950* не встановлює для д-в-учасниць «будь-якого способу забезпечення у своєму внутрішньому праві ефективної імплементації будь-якого з її положень». З принципу свободи вибору нац. засобів забезпечення реалізації міжнар.-правових норм випливає, що сам факт невжиття спец. заходів для реалізації міжнар.-правової норми, напр. неприйняття закону чи підзаконного нормат.-правового акта, ще не може бути підставою для відповідальності д-в. З ін. боку, д-ва не може уникнути міжнар. відповідальності за невиконання норми міжнар. права, посилаючись лише на факт ужиття певних заходів щодо її виконання. Разом з тим свобода вибору засобів реалізації норм міжнар. права може обмежуватися конкр. нормами міжнар. договорів, які визначають засоби

реалізації договір. положень. Так, ст. 2 *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966* закріплює таке положення: «Якщо це вже не передбачено існуючими законодавчими чи іншими заходами, кожна держава-учасниця цього Пакту зобов'язується вжити необхідних заходів відповідно до своїх конституційних процедур і положень цього Пакту для вжиття таких законодавчих чи інших заходів, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті».

Міжнар. інституц. механізм І.н.м.п. складається з універс. та регіон. міжнар. орг-цій, міжнар. органів, міжнар. суд. установ тощо. Різні ланки міжнар. механізму І.н.м.п. забезпечують об'єднання зусиль д-в та ін. суб'єктів міжнар. права в реалізації чинних норм міжнар. права, допомагають суб'єктам міжнар. права в їх діяльності з І.н.м.п., забезпечують безпосередню І.н.м.п. у процесі реалізації завдань, обумовлених їх власними устан. актами.

Нац. механізм І.н.м.п. включає нормат.-правове закріплення місця норм міжнар. права у внутр. праві д-в та інституц. (організац.-правовий) механізм реалізації норм міжнар. права. Таке закріплення може відбуватися у формі інкорпорації — безпосереднього включення норм міжнар. права у внутр. право д-в; трансформації — переробки норм міжнар. права з огляду на необхідність урахування нац. правових традицій і стандартів юрид. техніки, для чого часто приймають спец. закони; заг. окр. чи конкр. посилання — створення у нац. закві бланкетних норм, які відсилають до норм міжнар. права. У практиці д-в усі ці форми можуть тією чи ін. мірою поєднуватися. Інституц. механізм І.н.м.п. включає в себе органи держ. влади, держ. управління та ін. органи д-ви, уповноважені реалізовувати міжнар.-правові зобов'язання д-ви.

В Україні механізм І.н.м.п. регламентується передусім відп. положеннями *Конституції України* та *Законом України «Про міжнародні договори України» 2004*. У ст. 9 Конституції України зазначено, що «чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». У цій статті закріплено також положення, відповідно до якого

«укладання міжнародних договорів, які су-перечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України». Певною прогалиною в констит.-правовому закріпленні місця міжнар. права у правовій системі України є відсутність у Конституції України положень, які визначають місце, юрид. силу та механізм застосув. у внутр. праві України загальновизнаних принципів і норм міжнар. права, формою існування яких, як правило, є міжнар. звичай. Закон України «Про міжнародні договори України» у ст. 19 містить таке положення: «Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору». Також значна кількість законів України містять формулу, згідно з якою у разі, якщо міжнар. договором України встановлено ін. правила, ніж у відп. законі, пріоритет мають положення міжнар. договору. Однак проблема визначення у внутрішньодерж. ієрархії джерел права місця міжнар. договорів, які не потребують надання згоди на обов'язковість ВР України, залишається актуальною, оскільки чіткої відповіді на питання не надає ані Конституція України, ані ЗУ «Про міжнародні договори України».

Інституц. механізм І.н.м.п. у внутр. праві України складають *Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство юстиції України* та ін. мін-ва, держ. комітети та відомства України.

Літ.: *Гавердовский А.С.* Имплементация норм международного права. К., 1980; *Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве* / Отв. ред. В.Н. Денисов, В.И. Евинтов. К., 1992; *Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожний О.В.* Міжнародне право. Основи теорії: Підруч. К., 2002; *Лу-*

кашук *И.И.* Международное право. Общая часть: Учеб. М., 2005; *Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України /* За ред. В.Н. Денисова. К., 2006; *Савчук К.О.* Шляхи вдосконалення конституційно-правового регулювання застосування норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку України // УЧМП, 2014, № 3.

К.О. Савчук

ІМУНІТЕТ ДЕРЖАВИ (від лат. *immunitas* (*immunitatis*) — звільнення від повинності, недоторканність) — *принцип міжнародного права*, який полягає у звільненні іноз. д-ви від юрисдикції ін. д-ви; впливає із засад *суверенітету державного*.

Поняття І. д. склалося у давні часи і ґрунтується на принципі «рівний не має влади над рівним» (лат. *par in parem non habet imperium*). Виходячи з цього, д-ва як носій публ. влади не підпорядковується закву, юрисдикції та управлінню будь-якої ін. д-ви, а підкоряється виключно міжнар. праву. В основі суд. практики багатьох країн, як правило, лежить саме таке розуміння І. д. Зокрема, так сформулював свою позицію Верх. суд США при розгляді справи *Oetjen v. Central Leather Co.* (1918): «Будь-яка суверенна держава зобов'язана поважати незалежність будь-якої іншої суверенної держави, і суди однієї держави не можуть виносити рішень щодо дій уряду іншої країни, здійснених на її власній території. Відшкодування збитків, спричинених цими діями, має бути досягнуто заходами, якими користуються суверенні держави у своїх взаємовідносинах».

І. д. склався як принцип, що має абс. характер. Імунітетом користуються іноз. д-ви, їх органи, а також майно, що належить цим д-вам. Іноз. д-ва не може бути притягнена до суду ін. д-ви як відповідач, крім випадків, коли вона безпосередньо дає на це згоду. Майно іноз. д-ви не може бути піддане заходам примус. характеру (накладання арешту тощо), бути предметом забезпечення позову і звернення стягнення на майно у порядку примус. виконання суд. або арбітр. рішення. Так само не повинні здійснюватися примус. заходи, в т. ч. арешт, у порядку забезпечення позову або в поряд-

ку примус. виконання винесеного суд. рішення щодо держ. морських суден.

Проте наприкінці 19 — на поч. 20 ст. серед країн континент. Європи, а згодом й ін., у т. ч. США, почала поширюватися практика, згідно з якою іноз. д-ва як носій приват. прав може, поряд з ін. приват. особами, підлягати юрисдикції місц. суду. Брюссельська конвенція з питання імунітету держ. суден 1926 урівняла держ. торг. судна з приват. суднами «стосовно претензій щодо відправлення суден і перевезення вантажів». Ще раніше Держ. корабельний акт США 1925 визнав підпорядкування амер. держ. торг. суден іноз. юрисдикції. У рішенні Федер. констит. суду ФРН 1963 зазначено, що надання імунітету залежить від того, «чи діє іноземна держава в порядку здійснення своєї суверенної влади або як приватна особа, тобто в межах приватного права». Однак навіть ті д-ви, які не надавали суд. імунітету, все ж забезпечували імунітет від виконання рішення на основі принципу незалежності д-в (практика Іспанії, Франції та ін.).

У результаті виникла тенденція переходу від абс. І. д. до більш прагматичної обмежувальної практики: з місц. судочинства вилучалися лише ті дії, які д-ва здійснювала як носій суверен. влади (*jus imperium*), і залишалися ті, що стосувалися її діяльності як несуб'єкт. носія влади (*jus gestionis*). Судочинство щодо останніх здійснювалося згідно з правом місця суду, що вирішує справу (*lex fori*). Тільки кол. соціаліст. країни послідовно дотримувалися доктрини абс. імунітету, що зумовлювалося існуванням держ. монополії на зовн. торгівлю та економіки, оснований на держ. власності.

Сучас. міжнар. практика допускає проведення відмінності між 2 типами діяльності д-ви — публ. і приват. Проте через відсутність заг. норм міжнар. права, які б містили концепцію обмеженого юрисдикц. І. д., ця практика невпорядкована, а іноді й суперечлива. Існує думка, що наявність розбіжностей у ній призводить до руйнування норм, пов'язаних з І. д. Однак з такою оцінкою важко погодитися, оскільки право І. д. автоматично виробляє власні засоби щодо регулювання прав і обов'язків д-в, пристосовуючись до певних обставин. Так, ряд європ. континент. і південноамер. країн є сторонами згаданої Брюссельської

конвенції, за якою д-ва — власниця торг. судна або д-ва, що фрахтує судно з комерц. метою, прирівнюється за становищем до власника приват. торг. судна. Аналогічно, за Женев. конвенцією про терит. море і прилеглу зону 1958 (див. *Женевські конвенції з морського права 1958*), *прибережна держава* може здійснювати стосовно іноз. держ. суден, що діють з комерц. цілями, таку саму юрисдикцію, як і щодо торг. суден, що здійснюють мирне проходження (див. *Мирне проходження суден через територіальне море*).

Однак залишається нерозв'язаним питання заг. кодифікації права І. д. на основі концепції обмеженого суверенітету, хоча КМП ООН зробила в цьому плані немало. 1991 вона остаточно завершила на основі обмежувального підходу розроблення проекту статей про юрисдикц. І. д. та їхньої власності. ГА ООН у резол. № 46/55 від 09.12.1991 рекомендувала д-вам подати письм. коментарі та зауваження щодо проекту і створити на подальшій сесії роб. групу з метою розгляду цих зауважень. Такий заклик містився в низці ін. резол. ГА ООН, зокрема № 49/61 від 09.12.1994 та № 52/151 від 15.12.1997. Згідно з резол. ГА ООН № 53/98 від 08.12.1998, було ухвалено на 54-й сесії ГА ООН заснувати роб. групу відкритого складу *Шостого комітету з правових питань ГА ООН* для розгляду невирішених питань суті проектів статей. Ця роб. група була створена і працювала у 1999; наст. року ГА ООН у резол. № 55/150 від 12.12.2000 постановила заснувати Спец. комітет з юрисдикц. І. д. та їхньої власності з метою розроблення загальноприйнятного документа з цього питання, а в резол. ГА ООН № 56/78 від 12.12.2001 було ухвалено провести засідання Спец. комітету 04—15.02.2002. Цей комітет працював також у 2003 та 2004, у результаті чого було підготовлено текст Конвенції про юрисдикц. І. д. і їхньої власності. ГА ООН у своїй резол. № 59/38 від 02.12.2004 заявила, що приймає конвенцію, просить, щоб Ген. секретар як її депозитарій відкрив її для підписання, і закликала д-ви стати її учасницями. Цю Конвенцію було підписано низкою д-в 17.01.2005, вона має набути чинності після ратифікації 30 д-вами. Однак на 2016 її підписали лише 28 д-в (Україна не вхо-

дить до їх числа) і тільки 21 з них ратифікувала. У Конвенції підтверджуються юрисдикц. І. д. та їхньої власності і враховується сучас. практика екон. співробітництва д-в, що ґрунтується на взаємодії міжнар. публ. та нац. права. Зокрема, визначається зміст таких термінів, як «суд», «держава» та «комерційна угода». Підтверджується чинність традиц. привілеїв та імунітетів, які має д-ва згідно з міжнар. правом, а саме — наданих дипл. представництвам, конс. установам, спец. місіям, представництвам при міжнар. орг-ціях та делегаціям в органах міжнар. орг-цій і на міжнар. конф., а також особам, що належать до них. Підтверджуються і привілеї та імунітети, якими володіють глави д-в *ratione personae*. Визначено засоби забезпечення І. д., які зобов'язують суди за їх власною ініціативою виносити рішення про дотримання імунітету ін. д-ви відповідно до положень Конвенції. Визначено, в який спосіб д-ви можуть чітко висловити згоду на здійснення юрисдикції у суді ін. д-ви. Розглядаються наслідки участі д-ви у судочинстві за її згоди на це, а також за ін. обставин. Встановлено винятки із заг. норми про І. д. у сфері торг. або комерц. діяльності, труд. договорів та ін.

Важливим кроком стало прийняття *Радою Європи* Європ. конвенції про І. д. 1972 (ратифік. 8 д-вами — членами РЄ) і Дод. протоколу до неї 1972 (ратифік. 6 д-вами — членами РЄ). Конвенція підтвердила заг. принцип І. д., але обмежила його детальними винятками. Імунітет не визнається, якщо: д-ва відмовилася від нього; сама подала позов; спір виник у зв'язку з діяльністю такої д-ви в країні розташування суду (труд. відносини, питання нерухомості, компенсації шкоди, здійснення комерц. діяльності). У Конвенції підтверджено, крім того, імунітет офіц. представників д-ви. З урахуванням принципу обмеженого І. д. ухвалено і спец. закони про імунітет: в Австрії (1974), США (1976), Великій Британії (1978), Сингапурі (1979), Канаді (1981), Пакистані (1981) та ін.

Літ.: *Фердпосс А.* Международное право. М., 1959; *Schwarzenberger G., Brown E.D.* A Manual of

International Law. London, 1976; Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М., 1996.

В.Н. Денисов

ИНДИВІД — фіз. особа, яка має відп. права і обов'язки за міжнар. правом.

Протягом тривалого істор. періоду, аж до поч. 20 ст. міжнар. право мало характер міждерж. права, передусім тому, що д-ви були єдиними його суб'єктами. Класики науки міжнар. права Ф. Віторія, Ф. Суарес, Г. Гроцій, С. Пуфендорф, Х. Вольф та ін. визначали його за допомогою поняття *jus gentium* (право народів), а Р. Зюч увів поняття *jus inter gentes* (право між народами), яке запропонував свого часу Ф. Віторія. У свою чергу, І. Бентам, з подібних міркувань, застосував термін «міжнародне право». Відтоді в доктрині та практиці вживають терміни «міжнародне право» або «міжнародне публічне право», яке розглядають насамперед як міждерж. право, що визначає відносини д-в як терит.-політ. систем. Виникнення міжнар. орг-цій та ін. структур у міжнародному співтоваристві привело до появи ін. суб'єктів міжнар. права. Загальноновизнаними суб'єктами міжнар. права є: д-ва як первинний його суб'єкт; міжнар. орг-ція як похідний від д-в суб'єкт; народ, який бореться за створення незалеж. д-ви, як спец. суб'єкт міжнар. права; державоподібні утворення (*вільне місто*, *вільна терит.*, *Ватикан* та *Мальтійський Орден*) як специф. суб'єкти міжнар. права. Разом з тим міжнар. правосуб'єктність фіз. осіб, транснац. корпорацій (мультинац. підприємств), міжнар. неуряд. орг-цій, нац. меншин, корінних народів та ін. має дискусійний характер.

З прийняттям *Загальної декларації прав людини 1948* та ін. універс. актів з прав людини в доктрині висловлюють різні погляди щодо визнання І. суб'єктом міжнар. права. Осн. позиціями є: заперечення його міжнар. правосуб'єктності (І.І. Лукашук, С.В. Черниченко, М.О. Ушаков, В.М. Лисик, А. Фердросс, Н. Мугерва, Г. Шварценбергер, Я. Броунлі, М.Н. Шоу та ін.); існування в І. специф., обмеженої правосуб'єктності, особливо в окр. галузях міжнар. права, та-

ких як *міжнародне право прав людини*, *міжнародне гуманітарне право* (А.І. Дмитрієв, М.О. Баймуратов, Г.В. Ігнатенко, А.І. Ковлер, У.Ю. Маммадов, А. Кассезе, П.-М. Дюпуї та ін.); безумовне визнання за І. міжнар. правосуб'єктності (Н.В. Захарова, К.А. Бекяшев, Р.А. Мюллерсон, В.Г. Буткевич, Л.Д. Тимченко, Г. Лаутерпахт, Дж.П. Хамфрі, Е. Хіменес де Аречага та ін.).

Ці підходи до міжнар. правосуб'єктності І. значною мірою пов'язані з природ.-правовим та позит.-правовим розумінням природи міжнар. права. 1-ше передбачає визнання за людиною центр. місця в міжнар. праві, що створює, поряд з д-вами, права і обов'язки осіб, а 2-ге надає визначальну роль у міжнар. праві д-вам. Крім того, виникнення в доктрині теорії примату міжнар. права над внутр. правом, особливо у 50-х рр. 20 ст., сприяло розробленню концепції міжнар.-правової суб'єктності І. (Г. Кельзен, Г. Лаутерпахт, Дж. Фіцморіс та ін.). У свою чергу, для прибічників примату нац. права сама постановка цього питання позбавлена змісту. Чимало представників як класич. дуаліст. теорії, так і сучас. її варіантів завжди трималися цієї позиції, оскільки в протилежному випадку саме міжнар. право мало б регулювати внутр.-правові відносини між І. та (або) І. і д-вами. Я. Броунлі, який дотримується теорії координації, зазначає, що «не існує загальної норми, відповідно до якої фізична особа не може бути суб'єктом міжнародного права». Водночас він підкреслює, що «було б марно відносити індивіда до суб'єктів міжнародного права, оскільки це передбачало б наявність у нього прав, яких у дійсності не існує, і не позбавляло б необхідності проводити відмінність між фізичною особою та іншими видами суб'єктів міжнародного права».

Більшість вітчизн. і зарубіж. прибічників концепції міжнар. правосуб'єктності І. аргументують свою позицію тим, що: міжнар. право безпосередньо створює для І. міжнар. права і обов'язки, встановлені у міжнар.-правових актах; І. має змогу самост. і незалежно звертатися до міжнар. суд. установ та квазісуд. органів для захисту своїх прав, тобто брати безпосередню участь у міжнар. правовідносинах (міжнар. правоздатність і дієздатність); І. є суб'єктами кримін.

відповідальності за міжнар. злочини, тобто наділені міжнар. деліктоздатністю.

Проте опоненти цієї теорії спростовують наведені аргументи. І., перебуваючи під юрисдикцією д-ви та будучи суб'єктом внутр. відносин, не може мати права і обов'язки за міжнар. правом. Міжнар. договори, у т. ч. у сфері захисту прав людини, є проявом суверен. волі д-в і встановлюють права і обов'язки між ними. І. не володіє міжнар. правоздатністю та дієздатністю, тобто здатністю самостійно і незалежно брати участь у врегулюванні міжнар. відносин на основі міжнар. права. Суб'єкти внутр. права, передусім фіз. особи, на користь яких д-ва бере міжнар.-правові зобов'язання щодо їхніх прав, можуть звертатися з повідомленнями та скаргами в міжнар. інстанції про недотримання д-вою-учасницею таких зобов'язань лише за умови, що вони вичерпали нац. засоби правового захисту своїх прав і д-ва визнає юрисдикцію міжнар. суд. установ або органів міжнар. оргц. І. не є суб'єктом міжнар.-правової відповідальності навіть у тому разі, якщо він здійснює міжнар.-протиправне діяння і несе за це кримін. відповідальність згідно з міжнар. правом.

І.І. Лукашук, розглядаючи проблему правосуб'єктності І., наголошує на тому, що «говорити про міжнародну правосуб'єктність людини щонайменше передчасно. Норми про права людини регулюють співробітництво держав у цій галузі. Що ж стосується людини, то вона користується плодами такого співробітництва, здійснює права відповідно до внутрішнього і міжнародного права, які закріпили результати співпраці». Він доводить, що об'єктом регулювання цих норм є міждерж. відносини, що характеризують співробітництво д-в щодо заохочення поваги до прав людини. Ігнорування цієї реальності спотворює саму природу міжнар. права, яка визначається тим, що його гол. об'єктом є міждерж. відносини. Саме тому, підкреслює І.І. Лукашук, «права людини визнаються і гарантуються все ж таки внутрішнім правом, згідно із загально визначеними принципами та нормами міжнародного права». Міжнар. ін-ти договір. характеру, які дають можливість фіз. та юрид. особам звертатися до них зі скаргою на д-ву в разі порушення їх

прав, визнаних у міжнар. праві, становлять частину особл. ін-ту захисту прав людини. Виникнення і функціонування цього ін-ту не означає визнання за фіз. і юрид. особами статусу суб'єкта міжнар. права навіть в обмеженому значенні. Сутність його полягає в тому, що він є засобом узгодження сфери захисту прав людини в рамках міждерж. відносин. Людина виступає не суб'єктом, а бенефіціарієм міжнар. права.

С.В. Черниченко, у свою чергу, доводить, що І. за жодних умов не може розглядатися суб'єктом міжнар. права внаслідок існування об'єкт. меж міжнар. права як права, що регулює міждерж. відносини і не поширюється безпосередньо на І., становище якого визначається його природою. Зміна статусу І. в цьому значенні призвела б до руйнування природи міжнар. права, порушення його об'єкт. меж і означала б, власне, кінець міжнар. права. Фіз. особи як такі підпорядковуються відп. юрисдикції, тоді як суб'єкти міжнар. права характеризуються взаємною незалежністю, непідлеглистю будь-якій владі, здатній приписувати їм юрид. обов'язкові правила поведінки.

У заг. міжнар. праві відсутні норми, в яких фіз. особа визнається суб'єктом міжнар. права, так само як і в практиці універс. міжнар. суд. установ та органів. Ст. 34 Статуту МС ООН встановлює, що «лише держави можуть бути сторонами в справах, які розглядає Суд». А в ст. 13 Статуту *Міжнародного кримінального суду* (МКС), що визначає його юрисдикцію, не передбачено індивід. скарг фіз. осіб. У доктрині наділення І. міжнар. правами часто пов'язується з універс. та регіон. міжнар.-правовими актами з прав людини, такими як: *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966* (МПЕСКП), *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966* (МПГПП) та I Факульт. протокол до нього 1966, *Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (ЄКЗПЛ) з усіма протоколами до неї, регіон. конвенції з прав людини, статuti Нюрнберзького і Токійського воєн. трибуналів (див. *Нюрнберзький процес* і *Токійський про-*

ИНДИВІД

цес), *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії 1993 та Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди 1994*, Рим. статут МКС 1998, в яких встановлено обов'язки д-в щодо переслідування осіб, відповід. за серйозні порушення міжнар. права, без наділення обов'язками І.

Згідно зі ст. 1 ЄКЗПЛ, договір. сторони «гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі І цієї Конвенції», а саме, право на життя, особисту недоторканність, свободу думки, совісті, релігії тощо. Забезпечення цих та ін. міжнар. стандартів з прав людини покладається, згідно з Конвенцією, виключно на д-ви-учасниці (ст. 59). У цій Конвенції д-ви-учасниці узгодили перелік прав і свобод, що надаються особам, які перебувають у межах їх юрисдикції. Сам по собі цей перелік не перетворює І. на суб'єкти міжнар. права, встановлюючи, що д-ви-учасниці беруть на себе зобов'язання гарантувати ці права кожній особі всіма наявними у них правовими засобами. Формулювання ст. 1 Протоколу № 1 ЄКЗПЛ («кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном») не є доказом міжнар. правосуб'єктності І., як, напр., не є доказом міжнар. правосуб'єктності трансп. засобів положення ст. 52 *Конвенції ООН з морського права 1982*, де йдеться про те, що «... судна всіх держав користуються правом мирного проходу через архіпелажні води...», або ст. 5 *Чиказької конвенції 1944* про те, що кожна договірна д-ва «погоджується, що всі повітряні судна інших держав ...мають право, за умови дотримання положень цієї Конвенції, здійснювати польоти над її територією...».

Отже, лише на д-ви міжнар. право покладає зобов'язання поважати, забезпечувати, здійснювати, захищати конвенц. права І. та визначати предмет і об'єкт. сферу дії договорів, адресатів їхніх правових норм.

У більшості чинних міжнар.-правових актів створено умови для прямого доступу фіз. осіб до міжнар. органів, що пов'язано з посиленням тенденції до захисту їх прав на основі міжнар. механізмів. Саме

виникнення останніх значно розширило коло прихильників концепції міжнар. правосуб'єктності І. На думку кол. президента Міжамер. суду з прав людини А. Тріндаде, сьогодні міжнар.-правова суб'єктність І. є реальністю, в якій людина, навіть у найнесприятливіших умовах, є повноправним суб'єктом як внутр., так і міжнар. права, наділеним матер.-правовими та процес. можливостями у повному обсязі. З цим, однак, не можна погодитися, оскільки, як уже зазначалося, лише д-ви мають право бути сторонами у справах, що їх розглядають міжнар. суд. або ін. установи. Статут МКС не передбачає індивід. позовів фіз. осіб, хоча й наділений юрисдикцією щодо І. Особа, яка скоїла серйозний міжнар. злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, несе кримін. відповідальність на індивід. основі (ст. 25). Базовою основою орг-ції та діяльності МКС є принцип комплементарності, згідно з яким Суд не замінює, а доповнює нац. органи кримін. юстиції. На практиці Суд здійснює свою юрисдикцію лише у випадках, коли відп. д-ви-учасниці не можуть або не бажають забезпечити ефект. переслідування осіб, що підозрюються у скоєнні зазначених у його Статуті міжнар. злочинів. При цьому застосув. юрисдикції Суду добровільно визнається д-вами-учасницями (п. 2 і 3 ст. 17). Що ж до регіон. суд. установ, то, напр., в Амер. конвенції прав людини 1969 передбачено створення Міжамер. суду з прав людини та Міжамер. комісії з прав людини і встановлено, що «право передачі справи до Суду мають лише держави-члени і Комісія» (ст. 61). Крім того, «будь-яка особа чи група осіб або будь-яка неурядова організація, законно визнана в одній або декількох державах — членах Організації, можуть направляти в Комісію петиції, що містять звинувачення або скарги про порушення цієї Конвенції будь-якою державою-учасницею» (ст. 44). Комісія повідомляє особу, якщо справа передається до Суду, і петиціонер та його адвокат мають право спостерігати за ходом справи (див. *Міжамериканська система захисту прав людини*). Згідно з п. 1 ст. 5 та ст. 34 Протоколу до *Африканської хартії прав людини і народів 1981*, в якому йдеться про створення Афр. суду з прав людини і народів, прямий доступ до Суду мають: *Африканська комісія з*

прав людини і народів; д-ва-учасниця, яка направляє скаргу в Комісію; д-ва-учасниця, проти якої надійшла скарга в Комісію; д-ва-учасниця, гр-н якої є жертвою порушення прав людини; афр. міжуряд. орг-ції. У сучас. ред. ст. 34(6) передбачається, що прямі скарги до Суду з боку І. можуть бути прийняті лише в тому разі, якщо д-ва-учасниця зробить спец. заяву про згоду з обов'язковою юрисдикцією Суду приймати такі скарги від фіз. осіб. Ст. 45 Араб. хар-тії прав людини 2004 передбачає створення Араб. комітету з прав людини. Цей Комітет обмежується розглядом доповідей д-в-учасниць, коментує їх і надає необхідні рекомендації (ст. 48). Він не має жодних квазісуд. чи суд. повноважень (див. *Міжарабська система захисту прав людини*).

ЄКЗПЛ передбачає створення *Європейського суду з прав людини* з можливістю подання «індивідуальних заяв» (ст. 34). Відповідно, Суд може отримати заяви від будь-якої особи, неуряд. орг-ції або групи осіб, що вважають себе постраждалими від порушення прав, закріплених у Конвенції або протоколах до неї. До реформування Суду Європ. комісія з прав людини, яка розглядала такі скарги, підготувала ряд критич. доповідей щодо стану прав людини в Греції під час диктатор. режиму, встановленого у 1967 в результаті військ. перевороту. Після цього Греція відмовилася від членства у РС, денонсувавши у 1969 Конвенцію та Протокол № 1, що позбавило гр-н і мешканців країни права на звернення в Комісію за захистом своїх прав. Після падіння у 1974 диктатури Греція знов її ратифікувала, повернувши таким чином право на звернення та захист конвенц. прав людини у цій міжнар. інституції. Отже, права і обов'язки за цією Конвенцією покладаються на д-ву-учасницю без надання їй І., який не має безпосереднього доступу до міжнар. суд. установ. Цією можливістю його наділяє д-ва в особі компетент. органу або нац. зак-во. Проте визнання або невизнання в теорії та практиці міжнар. правосуб'єктності І. жодним чином не впливає на його право звертатися за міжнар. суд. захистом в органи та установи, учасницею яких є д-ва як універс. суб'єкт міжнар. права.

Згідно з конвенціями ООН з прав людини, є 9 контр. договір. органів з відп.

процедурами звернення фіз. осіб: Комітет з прав людини, Комітет з екон., соц. і культ. прав, Комітет з ліквідації рас. дискримінації, Комітет з ліквідації дискримінації жінок, Комітет проти катувань, Комітет з прав дитини, Комітет із захисту прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей, Комітет з прав інвалідів та Комітет з насильницьких зникнень. Комітети складаються з незалеж. експертів, обраних д-вами-учасницями. Базова концепція їх діяльності полягає в тому, що будь-яка особа може подати для розгляду повідомлення або скаргу про порушення договір. (конвенц.) прав груп експертів. Проте скарга може бути подана договір. органам лише проти д-ви, яка відповідає 2 умовам. По-перше, вона має бути учасницею зазначеного договору; по-друге — визнати компетенцію комітету, що відбувається за вільним вибором д-ви. Напр., у випадку Міжнар. пакту про громадян. і політ. права 1966 чи *Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979* д-ва визнає компетенцію відп. комітетів унаслідок того, що стає учасником окр. договору — І Факульт. протоколу до Пакту та Факульт. протоколу до Конвенції. Лише в разі виконання цих умов будь-яка особа може подавати в комітет скаргу проти д-ви, стверджуючи, що її права, передбачені у відп. договорі, були порушені.

Що стосується посилання на прямі обов'язки І. згідно з міжнар. правом як на підставу для визнання його суб'єктом міжнар. права в плані несення відповідальності за скоєння серйозних міжнар. злочинів, таких як *геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, агресія*, то обов'язок переслідувати осіб, обвинувачуваних у вчиненні цих злочинів, покладається на д-ву як суб'єкта міжнар. права. І лише у разі, якщо д-ви створять міжнар. кримін. орган і визнають його юрисдикцію, вони можуть передати такому органу обвинувачених осіб для суд. розгляду їх справ. Суб'єктами цих правовідносин є д-ви-учасниці відп. міжнар. угод, не обвинувачені у вчиненні зазначених злочинів.

Такі злочини часто прямо пов'язані не з індивід. злочин. діями конкр. осіб, а зі злочин. діяльністю відп. режимів, органів д-ви та їхніх керівників. У цьому випадку д-ви на основі договорів або за допомогою органів міжнар. орг-цій, яким вони делегують таку компетенцію, створюють міжнар. трибунали, включаючи діяльність обвинувачених осіб до об'єкт. сфери дії міжнар. права. Як зазначає І.І. Лукашук, у статутах міжнар. трибуналів йдеться про безпосередню кримін. відповідальність І. за міжнар. правом за найтяжчі міжнар. злочини — *злочини проти миру* та безпеки людства. Тобто у певних випадках міжнар. право передбачає карну відповідальність І. безпосередньо на основі міжнар. права. Такий підхід має досить глибоке істор. коріння, оскільки деякі злочини, напр. *піратство*, здавна вважали міжнар. Однак це не може бути підставою для визнання винного в такому злочині І. суб'єктом міжнар. права.

Д-ва, будучи універс. суб'єктом міжнар. права, регулює відносини щодо права фіз. особи як суб'єкта її нац. правопорядку на звернення та участь у суд., квазісуд. чи нагляд. провадженні щодо порушення її прав у міжнар. орг-ціях та органах. У цьому випадку правоздатність і дієздатність за такими договорами з прав людини здійснюють д-ви. Деліктоздатність, за чіткого волевиявлення д-ви, надається нею фіз. особі як бенефіціарію (користувачеві) відп. норм міжнар. права. Крім того, І., не маючи правоздатності щодо утворення міжнар. правозахисних орг-цій та органів, яка належить виключно д-вам, не може бути суб'єктом міжнар. права.

І. не бере участі в правотворчому та правозастосовному процесах, так само як у нац. правопорядку, хоча його нац.-правова суб'єктність визнається як міжнар. правом (напр., ст. 6 Заг. декларації прав людини 1948, ст. 16 МПГПП: «Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності»), так і зак-вом д-в. Остання юрид. визнає і наділяє фіз. осіб як суб'єктів внутр. права заг. властивістю бути носіями відп. прав та обов'язків, передба-

чених нац. зак-вом. І. також не може бути учасником міжнар. міжуряд. орг-цій і самотійно брати участь у їх діяльності та діяльності їхніх органів.

Отже, фіз. особи, згідно з міжнар. правом, не володіють самотійно ні дієздатністю, ні правоздатністю, ні деліктоздатністю. З огляду на це, викликає сумніви навіть належність І. до особл. об'єкта міжнар. права. Правова реальність свідчить, що не особа, а правовідносини між універс. суб'єктами міжнар. права в галузі прав людини є об'єктом міжнар. права, а отже, І. є об'єктом правового захисту в межах договору. відносин д-в. Статус фіз. особи можна визначити таким поняттям, як «дестинатор міжнародного права» (Ю.М. Колосов), «бенефіціарій норм міжнародного права» (І.І. Лукашук) або «адресат міжнародно-правової норми».

Літ.: *Lauterpacht H.* International Law and Human Rights. L., 1950; *Фердросс А.* Международное право. М., 1956; *Mugerwa N.* Individuals: are they subjects of international law? // *Manual of Public International Law* / Ed. M. Sorensen. L., 1968; *Schwarzenberger G., Brown E.D.* A Manual of International Law. L., 1976; *Хименес де Аречага Э.* Современное международное право. М., 1983; *Захарова Н.В.* Индивид — субъект международного права // СГП, 1989, № 11; *Черниченко С.В.* Теория международного права. Т. 1: Современные теоретические проблемы. М., 1999; *Международно-правовой статус индивидов* // Международное право. Учеб. / Отв. ред. Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов. М., 1999; *Тункин Г.И.* Теория международного права. М., 2000; *Буткевич В.Г.* Міжнародна правосуб'єктність фізичної особи // Міжнародне право. Основи теорії: Підруч. / За ред. В.Г. Буткевича. К., 2002; *Brownlie I.* Principles of Public International Law. Oxford, 2003; *Лукашук И.И.* Право международной ответственности. М., 2004; *Ковлер А.И.* Международная правосубъектность индивида: продолжение дискуссии // Международное право XXI века (к 80-летию И.И. Лукашука) / Под ред. В.Г. Буткевича. К., 2006; *Shaw M.N.* International Law. Cambridge, 2007; *Лукашук И.И.* Международное право. Общая часть. Учеб. М., 2008; *Trindade A.A.* International Law for Humankind. Towards a New Jus Gentium. Leiden-Boston, 2010; *Черниченко С.В.* Субъекты международного права. Международная правосубъектность индивида // Международное право. Учеб. / Под ред. А.А. Ковалева, С.В. Черниченко. М., 2011; *Международное право. Общая часть: Учеб.* / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. М., 2011; *Міжнародне публічне право: Підруч.* / За ред. В.М. Репецького. К., 2012; *Тимченко Л.Д.* Индивиди і міжнародні неурядові організації як суб'єкти міжнародного права // Міжнародне право. Підруч. К., 2012; *Мицук В.В.* Полеміка стосовно викладання теми «Питання про міжнародну правосуб'єктність фізичної особи» слухачам юри-

дичних вузів і факультетів, зокрема спеціалізації «Міжнародне право» // УЧМП. Спецвип.: Проблеми викладання міжнародного права, 2013.

В.В. Мицик

ІНКОРПОРАЦІЇ ДОКТРИНА — див. *Імплементція норм міжнародного права*.

ІНОЗЕМЦІ — див. *Населення*.

ІНСТИТУТ ГЛОБАЛЬНОГО ПРАВА (Institute of Global Law) — наук.-досл. ін-т у структурі Лондон. університет. коледжу (Велика Британія).

Засн. у 2000. Метою І. г. п. є наук.-метод. забезпечення навчання, орг-ція порівн.-правових і міжнар.-правових досліджень. Ін-т організовує наук. конф., семінари, відкриті лекції, наук. та навч. обміни. Крім фінансування від Лондон. університет. коледжу І. г. п. отримує спонсорську допомогу від нім., італ. та амер. держ. і недерж. установ, орг-цій, підприємств. У роботі Ін-ту беруть участь як брит., так і зарубіж. вчені-юристи.

Ін-т став ініціатором створення «Асоціації трьох інститутів» — об'єднання з Ін-том транснац. права Техаського ун-ту та Ін-том порівн. права Паризького ун-ту і Пантеон—Сорбонна з метою здійснення спільних наук. та наук.-організац. проектів у сфері міжнар. права та порівн. правознавства.

Президентом міжнар. патронажного комітету є лорд Вульф Барнс, директорами Ін-ту — проф. Флоріан Вагнер-Ван Папп, Іоанніс Ліанос та Міріам Гантер-Генін. Загалом у Ін-ті понад 30 наук. співробітників.

Літ.: *Кресін О.В.* Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання: Довідник / За ред. В.Н. Денисова. К., 2005.

О.В. Кресін

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В.М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ — провідна юрид. наук.-досл. установа в Україні. Утворений 1969 на базі Сектору д-ви і права АН УРСР, засн. у 1949. 1-м зав. Сектору, а потім директором Ін-ту був видатний укр. юрист-міжнародник, акад. АН УРСР В.М. *Корецький*. У 1974—88 Ін-т очолював акад. АН УРСР Б.М. *Бабій*. З 1988 директором Ін-ту є акад. НАН України Ю.С. *Шемшученко*.

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В.М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ

В Ін-ті станом на 2017 працювали понад 100 співробітників. Серед них академіки і члени-кореспонденти НАН і НАПрН України, засл. діячі науки і техніки України та засл. юристи України, понад 10 лауреатів Держ. премії України в галузі науки і техніки.

Наук. структуру Ін-ту складають галузеві відділи та центри. Працюють вчена рада і спеціаліз. вчені ради із захисту докт. дисертацій. При Ін-ті діють докторантура і аспірантура, Рада з наук.-правової експертизи. Ін-т є базовою наук. установою Ради з координації фундамент. правових досліджень НАН України. В Ін-ті проводяться фундамент. наук. дослідження актуальних проблем у сфері д-ви і права. За роки своєї діяльності Ін-т зробив істотний внесок у розвиток укр. юрид. науки і практики держ.-правового будівництва. Його науковцями опубл. бл. 500 наук. монографій та понад 10 тис. наук. журн. статей. Під егідою Ін-ту видано: 6-томну «Юридичну енциклопедію» (1998—2004), удостоєну Держ. премії України в галузі науки і техніки; 10-томну «Антологію української юридичної думки» (2002—05); «Великий енциклопедичний юридичний словник» (2007, 2012); «Енциклопедію цивільного права України» (2008); низку підручників для вищих юрид. навч. закладів тощо. Разом із НАПрН України видається 20-томна «Велика українська юридична енциклопедія». Ін-т видає журнали «Правова держава», «Держава і право», «ScienceRise: Juridical Science», «Право України», «Альманах права», «Проблеми філософії права» та ін.

Провідним напрямом наук. досліджень Ін-ту з поч. його існування є проблеми міжнар. права і міжнар.-правової діяльності України. Ці дослідження сконцентровані у відділі міжнар. права та порівн. правознавства, який свого часу очолював акад. В.М. *Корецький*, а нині його керівником є д-р юрид. наук, проф. В.Н. *Денисов*. У різні часи у відділі працювали д-ри юрид. наук М.К. *Михайловський*, Н.М. *Ульянова*, Г.Ю. *Бувайлик*, В.І. *Сапожников*, В.І. *Євінтов*, О.Ф. *Висоцький* та ін.

У перші десятиліття існування Сектору д-ви і права дослідження з міжнар.-право-

вої проблематики стосувалися переважно питань правового забезпечення діяльності УРСР на міжнар. арені, кодифікації міжнар. права, статусу амер. військ. баз за кордоном з точки зору міжнар. права, визначення природи і змісту добрих послуг та міжнар. арбітражу як важливих міжнар.-правових засобів мир. розв'язання міжнар. спорів, права міжнар. договорів, міжнар. морського права, співвідношення міжнар. і внутр. права д-в, а також порівн. правознавства.

Протягом 1970—90 сфера наук. досліджень фахівців-міжнародників Ін-ту розширюється за рахунок таких напрямів, як статус заг. багатостор. договорів у сучас. міжнар. праві, міжнар.-правові аспекти охорони морського середовища, міжнар. екон. право, правові проблеми свободи наук. досліджень у відкритому морі, морський регіоналізм у міжнар. морському праві, багатомовні договори в сучас. міжнар. праві, природа сучас. міжнар. правопорядку тощо. У 1989 співробітники Ін-ту підготували і видали вибрані праці акад. В.М. Корецького у 2 т., у 2015 — 3-й том.

Після здобуття Україною незалежності у 1991 істотно змінилися й осн. завдання вітчизн. науки міжнар. права. Предметом досліджень відділу міжнар. права та порівн. правознавства Ін-ту стали міжнар.-правові проблеми, пов'язані з міжнар.-правовою діяльністю України в процесі здійснення нею держ. суверенітету. У підготовленій під керівництвом В.Н. Денисова та В.І. Євінтова колект. монографії «Суверенітет України і міжнародне право» (1995) було досліджено міжнар.-правові проблеми реалізації суверенітету України, формування ефект. правового механізму здійснення зовнішньополіт. функції д-ви, пошуку Україною гідного місця у міжнар. співтоваристві, встановл. рівноправ. відносин з усіма д-вами світу і насамперед із сусід. д-вами, створення сучас. системи застосув. міжнар. права у внутр. праві України. У 2006 побачила світ монографія «Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України» за ред. В.Н. Денисова, присвячена до-

слідженню теор. та практ. питань застосув. і дії принципів та норм міжнар. права у внутр. правопорядку України. У цій монографії було висвітлено: розвиток правових засад верховенства міжнар. права у внутр. правопорядку України; теорію і практику реалізації договор. зобов'язань України; нові напрями імплементації міжнар. зобов'язань України у сфері прав людини; імплементацію зобов'язань України у сфері міжнар. екон. права, міжнар. енергет. права, міжнар. мор. права, міжнар. повітр. права, міжнар. косм. права; реалізацію міжнар. зобов'язань України щодо боротьби з новими видами транснац. злочинів; виконання Україною міжнар. зобов'язань у сфері охорони культ. цінностей; форми та методи адаптації зак-ва України до права ЄС; досвід застосув. норм міжнар. права у внутр. праві ФРН, Польщі, Канади та Ізраїлю.

У монографії А.Я. Мельника «Правонаступництво України щодо міжнародних договорів СРСР» (2005) було здійснено комплексний аналіз практики правонаступництва України щодо дво- і багатостор. договорів кол. СРСР. Теор. і практ. питання реалізації одностор. актів д-в у сучас. міжнар. праві розкрито в монографії С.О. Мельник «Односторонние акты государств в современном международном праве» (2011). Правовий статус та особливості міжнар. правосуб'єктності Святого Престолу, у т. ч. активне і пасивне право посольства, право укладення міжнар. договорів, участь у роботі міжнар. орг-цій та конф., участь у мир. розв'язанні міжнар. спорів, висвітлено у монографії М.І. Отроша «Статус Святого Престолу у міжнародному праві» (2014).

Важливим напрямом наук. досліджень Ін-ту є проблематика, пов'язана з міжнар. захистом прав людини. У 2002 було видано монографію М.М. Товта «Міжнародно-правовий захист прав національних меншин (тенденції сучасного розвитку)», присвячену аналізу міжнар.-правової регламентації прав нац. меншин як складової захисту прав людини, порівн. аналізу стану імплементації відп. міжнар.-правових норм у нац. зак-ві України.

Результатом багаторічних досліджень В.І. Акуленка стала монографія «Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому

праві України» (2013), в якій досліджено питання формування та розвитку міжнар. права охорони культ. цінностей, проблеми реституції культ. цінностей як виду матер. відповідальності в міжнар. праві, актуальні проблеми реалізації міжнар. права у сфері охорони культ. спадщини у внутр. праві України, а також взаємодію норм міжнар. права і зак-ва України про відповідальність у сфері охорони культ. спадщини. Міжнар.-правовий статус всесвіт. культ. і природ. та нематер. культ. спадщини знайшов відображення у монографії О.І. Мельничук (2008).

У рамках Міжнар. центру косм. права в Ін-ті започатковано наук. дослідження проблем нац. і міжнар. косм. права. У 2010 було опубл. «Нариси з космічного права» Н.Р. Малишевої. У 2012 Ю.С. Шемшученко видав 1-й в Україні підручник «Космічне право».

Традиційно велика увага приділяється дослідженню істор. розвитку міжнар. права та його науки. У 2001 А.І. Дмитрієв опубл. моногр. «Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право», в якій показано значення цього договору як основи європ. правопорядку 17—18 ст. і проаналізовано його вплив на розвиток багатьох галузей та ін-тів міжнар. права.

У 2003 опубл. монографію К.О. Савчука «Міжнародно-правові погляди академіка В.Е. Грабаря», присвячену дослідженню наук. спадщини цього відомого вітчизн. юриста-міжнародника. Ін-т також організував перевидання вибраних творів вітчизн. міжнар.-правової класики 19 — 1-ї пол. 20 ст. у рамках «Антології української юридичної думки». Йдеться, зокрема, про праці (витяги з праць) Т.Ф. Степанова, Д.І. Каченовського, А.М. Стоянова, В.П. Даневського, В.А. Незабитовського, О.О. Ейхельмана, І.О. Івановського, П.Є. Казанського, В.Е. Грабаря, В.М. Корецького, М.М. Лозинського.

Важливе місце у діяльності Ін-ту посідають порівн.-правові дослідження. З 2001 функціонує Центр порівн. правознавства, з 2006 Ін-т став базовою установою Укр. асоціації порівн. правознавства і місцем проведення щоріч. компаративіст. міжнар. наук. форумів — симпозіумів, конф., круглих столів. Під егідою Ін-ту видаються щоріч. збірник наук. праць «Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку» (з 2006), міжнар. наук. журнали «По-

рівняльно-правові дослідження» (з 2005) та «Порівняльне правознавство» (2012—13), видано монографію О.В. Кресіна «Порівняльне правознавство у ХІХ—ХХ ст.: проблеми становлення» (2012), серії наук. видань «Енциклопедія порівняльного правознавства» (з 2002) і «Академія порівняльного правознавства» (з 2007), збірники «Філософія порівняльного правознавства» (2015), «Історія порівняльного правознавства» (2015), «Ідея порівняльного міжнародного права» (2015) та ін.

Нині Ін-т є базовою наук. установою з підготовки і видання багатотомної «Енциклопедії міжнародного права», 1-й т. якої вийшов у 2014. Він підтримує творчі контакти з *Міністерством закордонних справ України*, співробітничує з нац. і зарубіж. ун-тами і наук. центрами, зокрема в галузі розвитку науки міжнар. та європ. права і порівн. правознавства.

Літ.: *Інститут держави і права* ім. В.М. Корецького НАН України. Наукові досягнення за 50 років (1949—1999) / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко. К., 1999; *Флагман української юридичної науки: До 60-річчя Інституту держави і права* ім. В.М. Корецького НАН України / За ред. Ю.С. Шемшученка. К., 2009; *Савчук К., Кресін О.* Соціологічна школа міжнародного права В.М. Корецького // *Право України*, 2012, № 3-4; *Савчук К.А.* Развитие науки международного права в отделе международного права и сравнительного правоведения Института государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины // *Международное право как основа современного миропорядка. Liber amicorum к 75-летию профессора В.Н. Денисова* / Под ред. А.Я. Мельника, С.А. Мельник, Т.Р. Короткого. К.-О., 2012.

В.П. Горбатенко, К.О. Савчук

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

— наук. установа у складі Секції філософії, політології, соціології, психології та права Відділення сусп. наук Рос. академії наук (РАН). Знаходиться у Москві і є провідною науковою юридичною установою Російської Федерації. Здійснює широкий спектр правознавчих досліджень.

Засн. у 1925 як Ін-т рад. будівництва при Комуніст. академії. У 1926 Ін-т було підпорядковано Центр. викон. комітету (ЦВК)

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

СРСР і Всерос. центр. викон. комітету (ВЦВК). У 1929 дістав назву Ін-т рад. будівництва і права ЦВК СРСР та ВЦВК при Комуніст. академії. У 1936 Ін-т увійшов до системи АН СРСР, а у 1938 був реорганізований в Ін-т права АН СРСР. У 1960 дістав сучас. назву.

Завдання Ін-ту — здійснення наук. досліджень у сфері правознавства і державознавства, консульб. допомога держ. органам, координація наук.-досл. роботи, підготовка наук. кадрів та здійснення міжнар. контактів у сфері права. Указом Президента РФ від 03.12.1994 на Ін-т було також покладено функції Аналіт. центру з правової політики Президента РФ. Ін-т здійснює фундамент. та прикладні наук. дослідження, розробляє практ. рекомендації для держ. органів, бере участь у розробленні законопроектів, організовує наук. конф. та семінари, публікує період. та ін. наук. видання.

В Ін-ті працюють понад 350 осіб, навчаються аспіранти і докторанти. Діє 7 спеціаліз. вчених рад із захисту докт. і канд. дисертацій. Структурно Ін-т поділяється на сектори; діє також філія Ін-ту в м. Саратові. У 1993 на базі Ін-ту створено вищий навч. заклад Академічний правовий ун-т (нині — ін-т).

Питання міжнар. права завжди перебували в центрі уваги науковців Ін-ту. У 1935 було опубл. «Очерки по международному праву» директора Ін-ту Є.Б. Пашуканіса. Міжнар.-правові дослідження в Інституті інтенсифікувалися у 40-х рр. 20 ст. у зв'язку з необхідністю правової оцінки *Другої світової війни* та її наслідків, правового забезпечення міжнар. співробітництва в рамках *Антигітлерівської коаліції* та участі СРСР у *Нюрнберзькому процесі* (монографії директора Ін-ту І.П. Трайніна «Глумление фашистской Германии над международным правом» (1942) та А.Н. Трайніна «Уголовная ответственность гитлеровцев» (1944) та ін.). У 40—50-х рр 20 ст. міжнар.-правовими дослідженнями в ІДП займалися В.Е. *Грбар* («Материалы к истории литературы международного права в России

(1647—1917)», 1958), О.Е. Поленц («Ратификация международных договоров», 1950), П.І. Лукін («Источники международного права», 1960) та ін.

При реорганізації ІДП в 1960 і пізніше одним з осн. напрямів його наук. досліджень було визначено розроблення правових проблем міжнар. відносин, питань мир. співіснування д-в з різним сусп. ладом, а також бурж. д-ви і права, бурж. і ревізюніст. теорій у сфері д-ви і права. Підсумками наук. досліджень цього часу стали 6-томний «Курс международного права» (1967—73), монографії М.О. *Ушакова* «Невмешательство во внутренние дела государств» (1971), П.С. Ромашкіна «Преступления против мира и человечества» (1967), С.О. Іванова «Проблемы международного регулирования труда» (1964), А.А. Рубанова «Наследование в международном частном праве. Отношения СССР с капиталистическими странами» (1966) та «Наследование в международном частном праве. Отношения между социалистическими странами» (1972), М.М. Богуславського «Правовое регулирование международных хозяйственных отношений. Очерки теории и практики экономического сотрудничества стран социализма» (1970) та «Вопросы авторского права в международных отношениях. Международная охрана произведений литературы и науки» (1973), О.В. Богданова «Международно-правовые проблемы разоружения» (1979), В.О. Карташкіна «Международная защита прав человека. Основные проблемы сотрудничества государств» (1976), С.О. Гуреева «Международное торговое судоходство. Международно-правовые проблемы» (1979), О.П. Каменецької «Космос и международные организации: международно-правовые проблемы» (1980), Г.М. Даниленка «Обычай в современном международном праве» (1988), колект. дослідження «Современные проблемы космического права» (1963), «Тенденции развития космического права» (1971), «Международное космическое право» (1974), «Международное воздушное право» (1980—81), «Мировой океан и международное право. Основы современного правопорядка в Мировом океане» (1986) та ін.

У сучас. період науковцями ІДП РАН підготовлено 7-томний «Курс международ-

ного права» (1989—93). Оубл. монографії Б.М. Топорніна «Европейские сообщества: право и институты. Динамика развития» (1992), І.І. Лукашук «Функционирование международного права» (1992), «Международное право в судах государств» (1993), «Право международной ответственности» (2004), В.О. Карташкіна «Права человека: международная защита в условиях глобализации» (2009) та «Организация Объединенных Наций и международная защита прав человека в XXI веке» (2015), І.А. Ледея «Международное гуманитарное право и защита прав человека» (2008), Г.М. Вельямінова «Международное экономическое право и процесс» (2004), «Международное право: опыты» (2015), колект. дослідження «Права человека: итоги века, тенденции, перспективы» (2002), «Права человека и процессы глобализации современного мира» (2005), «Всеобщая декларация прав человека: универсализм и многообразие опытов» (2009), «Европейская социальная хартия: вызовы и реальность» (2009), «Современное международное частное право в России и Евросоюзе» (2013), «Институты международного правосудия» (2014), курси міжнар. морського права та міжнар. повітр. права тощо.

Дослідження з міжнар. права в Ін-ті здійснюються насамперед у секторі міжнар.-правових досліджень (очолює д-р юрид. наук М.Б. Крилов, співробітники — д-ри юрид. наук О.С. Автономов, В.М. Гуцуляк, С.В. Корольов, С.В. Черниченко, Г.Г. Шинкарецька, Р.А. Каламкарян, І.З. Фархутдінов та ін.), секторі прав людини (очолює канд. юрид. наук Н.В. Колотова, співробітники — д-ри юрид. наук О.А. Лукашева, В.О. Карташкін та ін.), секторі порівн. права (очолює д-р юрид. наук Т.А. Васильєва, співробітники — д-ри юрид. наук В.Є. Чиркін, Н.С. Крилова та ін.), секторі правових проблем міжнар. екон. відносин (очолює д-р юрид. наук Ю.М. Юмашев, співробітники — д-ри юрид. наук А.Г. Лисицин-Светланов, М.М. Богуславський, Г.М. Вельямінов, Н.О. Шебанова та ін.).

З 1927 Ін-т видає щомісячний наук. журнал «Государство и право» (назва змінювалася), а з 2006 — також збірник «Труды Института государства и права РАН». В Ін-ті діє спеціаліз. бібліотека юрид. літератури,

ІНСТИТУТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ... ПРАВА ОКСФОРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

яка налічує понад 500 тис. одиниць зберігання 16—21 ст.

Літ.: *Кресін О.В.* Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання: Довідник / За ред. В.Н. Денисова. К., 2005; *Богуславський М.М.* Свидетель эпохи: записки юриста-международника. М., 2008.

О.В. Кресін

ІНСТИТУТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВА ОКСФОРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (Institute of European and Comparative Law) — наук.-досл. ін-т і спеціаліз. навч. підрозділ юрид. ф-ту Оксфорд. ун-ту, створений на базі каф. порівн. права, європ. права та права ЄС, м. Оксфорд (Велика Британія).

Створений у 1995 як Центр поглибленого вивчення європ. та порівн. права (Centre for the Advanced Study of European and Comparative Law). З 1998 має сучас. назву. Метою створення Ін-ту були європеїзація викладання права та сфери досліджень юрид. ф-ту, розвиток зв'язків з європ. інституціями та ун-тами. Дослідження співробітників Ін-ту охоплюють насамперед приват. право європ. д-в, право ЄС, а також «порівняльні інтеграційні дослідження». Частина співробітників Ін-ту — викладачі Оксфорд. ун-ту, а також ін. брит. та зарубіж. вчені (загалом — 30 наук. співробітників). Ін-т одержує матер. підтримку від ЄС, урядів Італії, Франції, ін. європ. д-в, брит., нім., швед. уряд. агенцій і неуряд. орг-цій та окр. осіб.

Ін-т адмініструє випускову програму в сфері права з навчанням упродовж року в провідних нідерл., швед., франц., нім., італ., іспан. ун-тах (Law with Law Studies in Europe). Ін-т організовує відкриті лекції, семінари, конф., програми навчання студентів юрид. ф-ту Оксфорд. ун-ту за кордоном. З 2006 Ін-т разом з *Європейською комісією* проводить тренінги для суддів нац. судів з європ. права, а з 2008 — міжнар. змагання з франц. судочинства (Concours de plaidoiries en droit français, French Law Moot) спільно з Т-вом порівн. зак-ва (Франція). З 2004 у структурі Ін-ту діє наук.-навч. Центр права і політики конкуренції, який, зокрема, ре-

**ІНСТИТУТ ЗАРУБІЖНОГО І МІЖНАРОДНОГО
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ІМ. МАКСА ПЛАНКА**

гулярно організовує тренінги з права конвенції ЄС.

З 1998 Ін-т розробляє і підтримує електронну документ. базу англomовних матеріалів з права ФРН «Німецький правовий архів», яка містить закони, рішення судів, наук. праці, бібліографії та ін.

З 2000 Ін-т видає електронний наук. журнал «Oxford University Comparative Law Forum» («Форум порівняльного права Оксфордського університету»); публікує електронний інформ. бюлетень. Разом з Ін-том європ. правових досліджень (м. Оснабрюк, ФРН), Ін-том Моленграафа (м. Утрехт, Нідерланди) та Амстердам. ін-том приват. права (Нідерланди) видає серію збірників наук. праць «European Legal Studies» («Європейські правові дослідження»), а також самостійно — серію наук. видань «Studies of the Oxford Institute of European and Comparative Law» («Праці Оксфордського інституту європейського та порівняльного права»).

Дорадча рада і керівництво Ін-ту мають міжнар. характер, до них входять, зокрема, особи, запропоновані франц. та нім. уряд. агенціями.

Головою Наглядової ради Ін-ту є проф. Донал Налан, директором — проф. Джон Картрайт. Кол. директори Ін-ту: сер Бейзіл Маркесініс, Стівен Везеріл, Марк Фрідланд, Стефан Фогенауер.

Літ.: *Кресін О.В.* Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання: Довідник / За ред. В.Н. Денисова. К., 2005.

О.В. Кресін

ІНСТИТУТ ЗАРУБІЖНОГО І МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ІМ. МАКСА ПЛАНКА (Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, Max Planck Institute for Foreign and International Criminal Law) — міжнар. наук.-досл. заклад, м. Фрайбург (ФРН).

Створений у 1938 як Семінар із зарубіж. та міжнар. кримін. права Фрайбурзького ун-ту проф. Адольфом Шенке. У 1947 перетворений на Ін-т як громад. наук. орг-цію. У 1954 перереєстрований як федеральний з новими засновниками — землею Баден-

Вюртемберг та Фрайбурзьким ун-том. У 1966 Ін-т було інкорпоровано до Т-ва розвитку наук ім. Макса Планка — незалежної неприбуткової наук. орг-ції, що об'єднує і підтримує наук.-досл. ін-ти.

Ін-т складається з організаційно автономних відділень кримін. права та кримінології, засн. у 1970. Гол. напрями досліджень Відділення кримін. права — теорія кримін. права; методол. питання порівн. кримін. права та доктрини міжнар. кримін. права; європ. та міжнар. кримін. право; терит. межі кримін. права; інтернаціоналізація кримін. права; принципи транснац. гармонізації кримін. права; транснац. злочинність, *кіберзлочинність*, екон злочинність; розробка модельних кримін. кодексів для постконфліктних сусп-в та ін. Також спільно з Центром етики і права у медицині Фрайбурзького ун-ту Відділення кримін. права з 1982 розробляє наук. тематику «право та медицина». Відділення поділяється на секції, створені за геогр. (країни або регіони) і темат. (галузі, ін-ти, предмети регулювання) принципами, а також співробітники об'єднуються у роб. групи для виконання довготривалих проектів.

Осн. напрями досліджень Відділення кримінології — трансформація кримін. процесу та системи покарань у європ. країнах; соц. контекст злочинності; кримін. поліція та верховенство права у транзитивних сусп-вах; кримінол. аспекти нац. безпеки та ін. Поділу на секції немає, співробітники Відділення об'єднуються в роб. групи, що виконують конкр. проекти.

Спільно обидва відділення розробляють проблематику: міжнар.-правових, європ. та порівн.-правових аспектів боротьби з тероризмом; нових підходів до міжнар. кримін. судочинства; боротьби з організ. злочинністю в Європі; конфлікту інтересів та арбітражу в близькосхід. сусп-вах; реформи кримін. процесу в Лат. Америці; реформи кримін. права в Мексиці; кримін.-правового захисту навкол. середовища; відповідності нім. кримін. процесу міжнар. стандартам та ін.

В Ін-ті працюють 115 наук. співробітників, а також викладачі міжнар. досл. шкіл, навчаються 46 аспірантів. Ін-т має міжнар. Наукову та Дорадчу ради. Директори: проф. Ганс-Йорг Альбрехт — кер. Відділення кри-

мінології та проф. Ульріх Зібер — кер. Відділення кримін. права.

Ін-т здійснює спільні проекти з 33 нім. і зарубіж. наук. та освіт. установами і орг-ціями, у т. ч. з Півд. регіон. центром НАПрН України.

Ін-т спільно з ін. нім. наук.-досл. орг-ціями та ун-тами заснував і виступає координатором міжнар. досл. шкіл післядиплом. підвищення кваліфікації нім. та зарубіж. учених, а також навчання аспірантів: з порівн. кримін. права (з 2007), з відплати, медіації та покарання (з 2008), з соц. наслідків старіння населення, з вирішення спорів у міжнар. праві. Також спільно із Загребським ун-том Ін-т з 2012 координує Партнерську групу з балкан. криминології Т-ва Макса Планка.

Ін-т спільно з Нац. центром наук. досліджень (Франція) з 1998 є співзасновником і координатором франко-нім. Європ. об'єднаної лабораторії (Laboratoire Européen Associé), яка здійснює порівн.-правові дослідження політики нац. безпеки, нелегальної міграції, кримін. покарань, нелегального обігу наркотиків.

Спільно з *Європейською комісією* та низкою китайських ун-тів Ін-т здійснив дослідження імплементації *Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984*, а також застосув. смертної кари в КНР (2004—10); спільно з агенціями ООН, Ін-том миру у Вашингтоні та Ірланд. центром прав людини — підготовку модельних кодексів для постконфліктних країн (2001—11); спільно з іран. ун-тами — проект «Діалог щодо злочинності, кримінальної юстиції та криминології» (з 2004).

Ін-т видає електрон. журнал «Eu crim — the European criminal law associations' forum» («Євкрим — європейський форум асоціацій кримінального права»); спільно з Тілбурзьким ун-том (Нідерланди) з 1992 — «European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice» («Європейський журнал про злочини, кримінальне право та кримінальну юстицію»); спільно з Міжрегіон. наук. ін-том злочинності та юстиції ООН (Італія) — журнал «F3 — Freedom from Fear» («F3 — Свобода від страху»). Також Ін-т формує секції міжнар. та європ. права у

ІНСТИТУТ ЗАРУБІЖНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ІМ. МАКСА ПЛАНКА

журналах «Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft» («Журнал загальної кримінально-правової науки»), «Criminal Law and Criminal Justice» («Кримінальне право та кримінальна юстиція»), «Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform» («Щомісячник криминології та кримінально-правової реформи»).

Ін-т видає книжкові серії «Schriftenreihe des Max-Planck-Instituts für ausländisches und internationales Strafrecht» («Серія праць Інституту зарубіжного й міжнародного кримінального права»), «Strafrechtliche Forschungsberichte» («Наукові записки з кримінального права»), «Kriminologische Forschungsberichte» («Наукові записки з криминології»), «Sammlung ausländischer Strafgesetzbücher in deutscher Übersetzung» («Колекція зарубіжних кримінальних кодексів у німецьких перекладах») та ін.

Спеціаліз. бібліотека Ін-ту налічує понад 400 тис. видань.

Літ.: *Кресін О.В.* Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання: Довідник / За ред. В.Н. Денисова. К., 2005.

О.В. Кресін

ІНСТИТУТ ЗАРУБІЖНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ІМ. МАКСА ПЛАНКА (Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law) — наук.-досл. ін-т, м. Гейдельберг (ФРН).

Засн. у 1924 у Берліні як Ін-т зарубіж. публ. права та міжнар. права у рамках Т-ва кайзера Вільгельма і відновлений у 1949 у межах Т-ва розвитку наук ім. Макса Планка.

Осн. завданням Ін-ту є здійснення фундамент. наук. досліджень. Пріоритетні напрями: 1) фундамент. проблеми міжнар. права та його історія, базові структури і сфери міжнар. і констит. права, правотворчі функції міжнар. судів і трибуналів; 2) елементи легітимного та ефект. публ. права в європ. правовому просторі, конституціоналізація права ЄС; 3) істор., теор. та доктрин. основи європ. нац. правових систем; 4) теор. засади нормативності права. Осн. досл. проє-

**ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ...**

кти Ін-ту: публ. європ. право, міжнар. публ. влада, глобальний конституціоналізм, заг. констит. право Лат. Америки, видавничі проекти «Енциклопедія міжнародного публічного права», «Конституції країн світу», історія міжнар. права, особистість у міжнар. праві, структурна трансформація публ. права, системні недоліки верховенства права.

Серед проектів, виконаних Ін-том у минулому: юрид. забезпечення адм. реформи в Афганістані; юрид. супровід мир. врегулювання в Судані; юрид. експертизи з питань націоналізованої Польською Нар. Респ. власності на «західних землях» у 2-й пол. 1940-х рр.; наук. забезпечення констит., адм. та освіт. реформ у Сомалі, Монголії, Чилі, Китаї, Іраку, Лівії, Туреччині.

Ін-т не має поділу на департаменти. Для здійснення досліджень у певних напрямках сформовано роб. групи (зокрема, «Конституційне мислення в Європі», «Транснаціональний приватно-публічний арбітраж», «Реалізація міжнародної публічної влади» та ін.).

Ін-т спільно з Гейдельберзьким ун-том та Ун-том Сантьяго-де-Чилі здійснює програму магістер. освіти з міжнар. екон. права. Спільно з ін. нім. наук.-досл. орг-ціями та ун-тами Ін-т створив для післядиплом. підвищення кваліфікації нім. та зарубіж. молодих учених і підготовки до захисту дисертацій міжнар. досл. школи з морського права (2002), відплати, медіації та покарання (2008), вирішення спорів у міжнар. праві (2008).

Ін-т є одним із засновників Родоської академії права й політики Світ. океану. При Ін-ті з 2013 діє Фонд міжнар. права та верховенства права, що займається юрид. експертизою, здійснює наук. та видавничі проекти.

Ін-т консультує та надає експертизи для міжнар. орг-цій, федер. уряду, бундестагу, урядів земель, Федер. констит. суду та ін. судів ФРН. Директори Ін-ту за посадою входять до Ради з міжнар. права МЗС ФРН та Нім. наук. ради. Проекти Ін-ту замовляються або підтримуються МЗС Німеччини, установами ЄС, ОБСЄ, Програмою розвитку ООН, урядами європ. д-в.

Ін-т підготував 2 вид. багатотомної «Енциклопедії міжнародного права» (1991—2001, за заг. ред. Р. Бернхардта; 2012, за ред. Р. *Вольфрума*). З 1975 Ін-т видає бібліографію міжнар. публ. права («Public International law: A Current Bibliography of Books and Articles»).

Ін-т публікує журнали «Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht» («Журнал зарубіжного публічного права та міжнародного права», з 1929), «Journal of the History of International Law» («Журнал історії міжнародного права», з 1999), щорічник «Max Planck Yearbook of United Nations Law» («Щорічник права ООН Товариства імені Макса Планка», з 1997). Серійні вид.: «Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht» («Праці із зарубіжного публічного права та міжнародного права», з 1927), «Max Planck Commentaries on World Trade Law» («Коментарі до світового торгівельного права», з 2005), «World Court Digest» («Дайджест Міжнародного суду ООН»), щорічний збірник рішень нім. судів у сфері міжнар. публ. права та права ЄС «Deutsche Rechtsprechung in völkerrechtlichen Fragen» («Німецький вісник міжнародного права»), щорічник з нім. суд. практики «Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland» («Практика міжнародного права у ФРН»).

Спеціаліз. бібліотека Ін-ту налічує понад 650 тис. видань і є найбільшою в Європі та однією з найбільших у світі книгозбірень у сферах міжнар. і порівн. публ. права та права ЄС. Вона має статус депозитарію документів ООН (з 1949) та Центру документації ЄС.

Директор Ін-ту — проф. А. фон Богданді, викон. директор — проф. А. Петерс. В Ін-ті на пост. основі працюють понад 50 наук. і 30 бібліотечних співробітників.

Літ: *Кресін О.В.* Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання: Довідник / За ред. В.Н. Денисова. К., 2005.

О.В. Кресін

**ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА** — структур. підрозділ Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, гол. навч.-метод. центр з підготовки фахівців для роботи у сфері міжнар. відносин і зовн. політи-

ки України, один з найважливіших вітчизн. центрів викладання і дослідження міжнар. права. Його попередником був ф-т міжнар. відносин і міжнар. права цього Ун-ту.

На окр. увагу заслуговує каф. міжнар. права Ін-ту, яка є провідним центром міжнар.-правових досліджень в Україні. Каф. було відкрито в Київ. ун-ті Св. Володимира ще в 1842. Її поява (під назвою «кафедра загальнонародного правознавства») дала поч. київ. школі міжнар. права, добре відомій не лише в країні, а й далеко за її межами. За понад півтора століття київ. вченими юристами-міжнародниками проведено ґрунтовні дослідження проблем теорії й історії міжнар. права, систематизовано його джерела, зроблено вагомий внесок у теор. обґрунтування найважливіших галузей та ін-тів міжнар. права — *міжнародного морського права, міжнародного повітряного права, міжнародного економічного права, міжнародного права прав людини* та ін.

З листоп. 1846 каф. очолював П.Л. Тутковський — випускник Київ. ун-ту, якого перед цим було спеціально відряджено на стажування за кордон для підготовки курсу «Міжнародне право», який він і почав викладати після повернення. У 1853 каф., яка після передчасної смерті П.Л. Тутковського залишилася вакантною, очолив проф. В.А. Незабитовський, який пропрацював на цій посаді 30 років. Він став одним з перших учених Рос. імперії, який розпочав дослідження теорії міжнар. права. В.А. Незабитовський створив власне ориг. вчення про право, розробив нову концепцію юрид. природи терит. в теорії міжнар. права та ін. Створена й виплекана В.А. Незабитовським школа міжнар. права дотримувалася гуманіст.-ліберал. традицій у викладанні й дослідженнях, що розвивалися в Ун-ті Св. Володимира аж до поч. 20 ст. У 1884 каф. очолив відомий укр. юрист-міжнародник та дипломат О.О. Ейхельман. Його внесок у науку міжнар. права полягає в докладному вивченні широкого кола питань права війни, історії міжнар. права та дипломатії, права міжнар. договорів, конс. права, заг. питань міжнар. права, а також констит. права. Після відновлення укр. державності у 1918 він активно долучився до державотворчого процесу, працюючи у держ. установах УНР та Української Держави геть-

ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ...

мана П.П. Скоропадського, а у 1921 запропонував свій проект Конституції — осн. держ. законів УНР. У 1912 каф. очолив П.М. *Богаєвський* — фахівець у галузі законів і звичаїв війни, відомий своїми працями про роль т-в Червоного Хреста в розвитку законів і звичаїв війни.

Після тривалої перерви роботу каф. було відновлено в 1954. Вона мала назву «Кафедра державного та міжнародного права», потім — «Кафедра міжнародного права та іноземного законодавства» і, нарешті, — «Кафедра міжнародного права». Її очолив проф. П.Д. Індиченко, його наступниками були М.К. Коростаренко, І.І. *Лукашук*, В.Г. *Буткевич*, В.І. *Муравйов* та О.В. *Задорожній*. Багаторічний зав. каф. проф. І.І. Лукашук згодом став членом *Комісії міжнародного права ООН та Постійної палати третейського суду*.

Створення у 1990 на базі ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права Ін-ту міжнар. відносин Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка стало поч. якісно нового етапу в розвитку каф. Її викладачі зробили значний внесок не лише у наук. та пед. діяльність, а й у справу становлення України як незалеж. д-ви на міжнар. арені.

Проф. В.Г. Буткевич протягом 1982—92 був віце-президентом Рад. асоціації міжнар. права, а у 1993 його було обрано президентом *Української асоціації міжнародного права*. У 1994 В.Г. Буткевича обрано нар. депутатом України та головою Комітету з питань прав людини і нац. меншин ВР України. Він брав активну участь у роботі Констит. комісії з підготовки Конституції України 1996. Починаючи з 1992 В.Г. Буткевич працював експертом ООН з прав людини, протягом 1998—2008 був суддею *Європейського суду з прав людини*.

Один із провідних професорів каф. В.А. *Василенко* у 1989—91, 1996—98 і 2005 був представником України в Комісії ООН з прав людини, а в 2006—10 — у *Раді з прав людини ООН*. Він очолював делегацію УРСР на Конф. ООН з права договорів між д-вами і міжнар. орг-ціями або між міжнар. орг-ціями у Відні у 1986. На поч. 90-х рр.

входив до складу Констит. комісії. Зі здобуттям Україною незалежності В.А. Василенко став одним з провідних дипломатів нашої д-ви. Протягом 1992—95 він був Надзвич. і Повноваж. Послом України в Бельгії, Нідерландах і Люксембурзі, у 1995—97 — Послом з особл. доручень МЗС України, у 1997—2001 — Надзвич. і Повноваж. Послом України у Великій Британії. З 2001 до 2004 В.А. Василенко працював суддею *ad litem Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії*.

Проф. О.В. Задорожній двічі поспіль обирався нар. депутатом України — у 1998 та 2002. У 2000—02 був головою Комітету ВР України з питань правової політики, у 2002—05 — пост. представником Президента України у ВР України, з 2008 — радником Прем'єр-міністра України. О.В. Задорожній був членом Пост. палати третейського суду. З 1999 — головою Президент. ради Укр. асоціації міжнар. права та гол. ред. «Українського часопису міжнародного права».

Проф. В.В. Мицик — добре відомий у Європі фахівець із захисту прав людини. У 1998—2004 виконував обов'язки пост. члена Консульт. комітету *Рамкової конвенції про захист національних меншин 1995*, а у 2007 Комітет Міністрів Ради Європи обрав його членом Комітету експертів *Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992* від України.

Викладачі каф. є активними членами Укр. асоціації міжнар. права, яка підтримує пост. зв'язки та проводить спільні заходи з нац. асоціаціями міжнар. права ін. країн та міжнар. неуряд. орг-ціями (зокрема, *Міжнародним комітетом Червоного Хреста*). Співробітники каф. є також засновниками, членами ред. кол. і авторами «Українського часопису міжнародного права», в якому досліджуються важливі питання теорії та практики міжнар. права. Цей наук.-практ. журнал став дискус. майданчиком юристів-міжнародників, інтелект. полігоном для відпрацювання цікавих наук. знахідок.

Каф. має зв'язки з різними установами в Україні і за кордоном. Проф. В.Г. Буткевич читав курси лекцій з міжнар. права в ун-

тах США, Болгарії, Індії, Угорщини, ФРН, Франції, Італії, Мальти, Греції, Швейцарії. Доцента В.М. Хоніна неодноразово запрошували для читання лекцій студентам і викладачам Ун-ту Париж-II, *Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ*, ун-тів Братислави, Праги, Лейпцига та ін. Студенти, підготовлені фахівцями каф., неодноразово посідали почес. місця на міжнар. змаганнях з міжнар. права, зокрема конкурсах ім. Бена Телдерса (Нідерланди) та ім. Філіпа *Джессена* (США), Конкурсі з міжнар. гуманіт. права ім. Жана *Пікте* (Іспанія, Франція). Викладачі та аспіранти каф. регулярно проходять стажування за кордоном і беруть участь у міжнар. наук. конф.

На каф. міжнар. права підготовлено понад 100 канд. і д-рів юрид. наук. Серед її співробітників 6 д-рів наук та 9 канд. юрид. наук.

Літ.: *Задорожній О.В.* Історія кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка за останнє десятиліття (2002—2012 рр.) // *Міжнародне право*, 2012, № 1.

О.В. Задорожній

ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА — неуряд. міжнар. наук. орг-ція, метою діяльності якої є сприяння *кодифікації і прогресивному розвитку міжнародного права*.

Ідея об'єднання зусиль учених різних країн для розвитку науки міжнар. права була висунута видатним вітчизн. юристом-міжнародником Д.І. *Каченовським*, який у 1859 під час свого наук. відрядження до Англії зробив у Лондон. юрид. т-ві доповідь на тему «Про сучасне становище міжнародного правознавства», яка привернула увагу широкої світ. громадськості. Ця думка знайшла підтримку багатьох відомих представників *доктрини* міжнар. права. У 1873 бельг. юрист-міжнародник і держ. діяч Г. Ролен-Жакмен надіслав відомим ученим і практикам записку, в якій обґрунтував необхідність заснування певного центру для координації їхніх зусиль у сфері розвитку міжнар. права. Він висловив переконання щодо необхідності і своєчасності створення установи, «суто наукової, такої, яка б належала царині права народів, правосвідомості цивілізованого світу». 08.09.1873 у м. Гент (Бельгія) 11 учених (П.С. *Манчіні*, Е. де Лавеле, Т. Ассер, Дж. *Лорімер*, В.П. *Бе-*

зобразов, Г. Муанье, Й.К. Блончлі, А. П'єрантоні, К. Кальво, Г. Ролен-Жакмен, Д. Додлей-Філд) з Аргентини, Бельгії, Великої Британії, Італії, Нідерландів, Росії, США та Швейцарії створили I. м. п. Результатом устан. конф. щодо заснування I. м. п. стало прийняття «Пояснювальної записки», в якій було сформульовано причини створення, завдання та принципи функціонування цієї неуряд. орг-ції. Гол. завданням Ін-ту було проголошено окреслити шляхом вільної діяльності обмеженого кола найвищих значущих публіцистів юрид. думку освіченого світу з питань міжнар. права і надати цій думці достатньо яскравого вираження з тим, щоб вона могла бути прийнята різними д-вами як керівництво для їх зовн. зносин, і, отже, поступово підготувати кодифікацію міжнар. права. При цьому його засновники зазначали, що Ін-т не шукатиме підтримки з боку урядів і не зможе її прийняти, оскільки науці необхідна повна незалежність у судженнях, що торкаються найсуттєвіших інтересів різних народів. На конф. в Генті було прийнято також Статут Ін-ту, який і сьогодні є осн. документом, що регулює його діяльність. Відповідно до ст. 1 Статуту, I. м. п. є виключно наук. т-вом без будь-якого офіц. характеру. Метою його діяльності є сприяння прогресу міжнар. права. Для реалізації цієї мети Ін-т: намагається сформулювати заг. принципи міжнар. права з тим, щоб у такий спосіб відповідати правовій свідомості цивіліз. світу; надає своє сприяння у будь-якій серйозній спробі поступової та прогрес. кодифікації міжнар. права; офіційно схвалює принципи, визнані відповідними потребам сучас. сусп-ва; сприяє в межах своєї компетенції підтриманню миру та дотриманню законів війни; вивчає складнощі, які можуть виникнути у тлумаченні або застосув. права, і, коли необхідно, надає обґрунт. юрид. висновки у сумнівних або суперечливих випадках; забезпечує співробітництво за допомогою публікацій, публ. лекцій та ін. засобів для того, щоб ті принципи справедливості й гуманності, які мають регулювати взаємовідносини між народами, мали переважну силу.

До складу I. м. п. входять почесні члени, дійсні члени та члени-кореспонденти. Заг. кількість дійсних членів та членів-корес-

пондентів не може перевищувати 132. Вони обираються Ін-том з юристів-міжнародників різних країн. Членами та членами-кореспондентами I. м. п. в різні часи були такі відомі рос. та укр. юристи-міжнародники, як В.П. Даневський, Л.О. Камаровський, Ф.Ф. Мартенс (у 1885 — віце-президент), Б.Е. Нольде (у 1947 — президент), О.М. Макаров, С.Б. Крилов, В.М. Корецький, Г.І. Тункін, М.О. Ушаков. Пленарним органом I. м. п. є сесія, яка збирається кожні 2 роки. За час функціонування Ін-ту відбулося 75 сесій. У період між сесіями Ін-том керує бюро. На сесіях I. м. п. обговорюють спец. підготовлені доповіді з актуальних питань міжнар. права. На основі їх обговорення розробляють проекти міжнар. договорів, ухвалюють резол., які містять пропозиції та рекомендації щодо прогрес. розвитку та кодифікації міжнар. права. Для всіх проектів міжнар. договорів, прийнятих Ін-том, характерним є високий рівень юрид. техніки. Матеріали сесій та ін. документи друкують у «Щорічнику Інституту міжнародного права» (*Annuaire de l'Institut de droit international*). Також на сесіях Ін-ту обирають нових членів та членів-кореспондентів, президента, 3 віце-президентів та ген. секретаря Ін-ту. Останній відповідає за підготовку і проведення сесій, видавн. діяльність, листування та ін. поточну діяльність Ін-ту.

З перших років свого існування I. м. п. став найавторитетнішим центром доктрин. кодифікації міжнар. права. Вже у 1875 Ін-т розробив проект правил процедури міжнар. арбітражу (див. *Арбітраж міжнародний*), положення якого в подальшому знайшли втілення у *Гаазьких конвенціях про закони і звичай війни 1899 і 1907*. У 1879 на своїй Брюссельській сесії Ін-т запропонував установити повну свободу судноплавства по *Суецькому каналу*, і ця пропозиція знайшла втілення у Константинопольській конвенції щодо забезпечення вільного плавання по Суецькому каналу 1888. Реалізацією ще однієї пропозиції Брюссельської сесії Ін-ту стало укладення у 1884 Міжнар. конвенції щодо охорони підводних теле-

ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНОГО ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВА

граф. кабелів. У 1880 Ін-т оприлюднив т. з. «Оксфордське керівництво» (Керівництво законів сухопутної війни, *Manuel des lois de la guerre sur terre*), яке стало найавторитетнішим на той час викладом звичаєвого права сухопут. війни і в подальшому справило великий вплив на Гаазькі конвенції про закони та звичай сухопут. війни 1899 і 1907. Питання *міжнародного приватного права* також знаходили відображення у діяльності Ін-ту. Так, положення запропонованого на Брюссельській сесії Ін-ту 1885 проекту уніфік. закону про векселі знайшли втілення у підписаній у 1930 в Женеві Конвенції, якою запроваджено Уніфікований закон про переказні векселі та прості векселі. Під час проведення *Лігою Націй* Конф. з кодифікації міжнар. права у 1930 І. м. п. не лише представив резол. з тем, що були предметом дискусії на конф., а й виступив зі спец. Декларацією щодо кодифікації міжнар. права. Після створення ООН гол. центром кодифікації та прогрес. розвитку міжнар. права стає утворена у 1947 *Комісія міжнародного права ООН*. Однак І. м. п. продовжує залишатися важливим наук. центром, де здійснюється доктрин. кодифікація міжнар. права. У резол. Ін-ту знаходили відображення питання відмінності у правовому режимі терит. і внутр. моря, правового режиму космічного простору, міжнар.-правової охорони морського простору від забруднення, застереження про режим найбільшого сприяння у багатостор. договорах, відмінності між військ. та невійськ. об'єктами в контексті існування зброї мас. знищення, застосув. заг. норм права міжнар. договорів до договорів за участю міжнар. орг-цій, *інтертемпоральності* у міжнар. праві, міжнар.-правової охорони річок та озер від забруднення, екстрадиції, транскорд. забруднення повітря, застосув. міжнар. гуманіт. права та міжнар. права прав людини у збройн. конфліктах неміжнар. характеру, самооборони, гуманіт. інтервенції, міжнар. приват. права, а також вивчення і викладання міжнар. права та міжнар. приват. права. На Родоській сесії Ін-ту у 2011 було прийнято резол., що стосуються статусу суд-

дів пост. міжнар. суд. органів та сучас. міжнар.-правових проблем застосув. збройн. сили — надання збройн. допомоги на запит та авторизації застосув. збройн. сили з боку ООН, а на Токійській сесії у 2013 — щодо правових аспектів звернення до арбітражу проти влади д-ви перебування у міжнар. договорах.

Місцеперебуванням І. м. п. вважається місце проживання ген. секретаря Ін-ту. На 2016 це м. Женева (Швейцарія). У 1904 І. м. п. був удостоєний Нобелів. премії миру.

Літ.: *Безобразов В.П.* Інтернаціональний інститут міжнародного права в Геніє. СПб., 1874; *Дорская А.А.* Інститут міжнародного права: опыт неофициального научного сообщества // *Известия Российского государственного педагогического ун-та им. А.И. Герцена*, 2010, № 134; *Корецкий В.М.* Академик В.П. Безобразов в Институте международного права: К 100-летию Института // *Избр. труды*. Кн. 2. К., 1989; *Лауреаты Нобелевской премии: Энциклопедия*. М., 1992.

К.О. Савчук

ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНОГО ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВА (Southwestern Institute for International and Comparative Law) — міжнар. громад. наук.-освітня орг-ція у структурі Центру амер. та міжнар. права (Center for American and International Law), м. Плано, штат Техас (США).

Метою Центру амер. та міжнар. права, засн. в 1947, є підвищення кваліфікації юристів і держ. службовців як у США, так і за кордоном. У програмах Центру взяли участь десятки тисяч осіб з усіх штатів США та 130 країн світу. У структурі Центру функціонує 8 ін-тів. І. м. та п. п. засн. у 1963. Кол. назва — Центр міжнар. та порівн. права (International and Comparative Law Center). Його метою є підвищення кваліфікації амер. і зарубіж. юристів-практиків та держ. службовців. Усі програми Ін-ту економічно орієнтовані й охоплюють насамперед сферу міжнар. бізнесу та приват. іноз. інвестицій.

Ін-т пропонує пост. щорічні навч. програми: Академія амер. і міжнар. права, Симпозіум з глобальних ринків, семінари з правового регулювання міжнар. торгівлі та діяльності міжнар. корпорацій. Академія амер. і міжнар. права започаткована в 1964, проводиться щороку і триває 6 тижнів; її метою є підвищення кваліфікації іноз.

юристів з вищою освітою. Загалом у ній взяло участь понад 3000 осіб зі 120 країн. Щорічний Симпозіум з глобальних ринків проводиться протягом понад 40 років і розрахований на амер. та зарубіж. юристів-практиків.

Членами Ін-ту є амер. та іноз. підприємства, юрид. фірми та ін. орг-ції і приват. особи, діяльність яких пов'язана з міжнар. правом. Нині налічується 97 колект. та 64 індивід. членів Ін-ту. Ін-том керують директор і дорадча рада. Директор Ін-ту — С. Караманян.

Літ.: *Кресін О.В.* Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання: Довідник / За ред. В.Н. Денисова. К., 2005.

О.В. Кресін

ІНСТИТУТ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (Maastrichts Europees instituut voor Transnationaal Rechtswetenschappelijk Onderzoek, Institute for Transnational Legal Research, прийняте скорочення — METRO) — міжнар. наук.-досл. ін-т при Маастрихт. ун-ті (Нідерланди).

Створений у 1991 METRO спеціалізується на здійсненні й координації порівн. досліджень нац. права європ. країн та права ЄС і РЄ, насамперед щодо екол. та деліктного права, а також екон. аналізу права. Замовниками досліджень виступають мін-ва й відомства Нідерландів, ЄС, ін. нац. і міжнар. суб'єкти та їхні органи, а також юрид. й фіз. особи. Проекти METRO мають наук. (порівн. дослідження галузей, ін-тів права та ін.), навч.-метод. (підготовка навч. літератури з європ. права) та практик. (розробка проектів удосконалення нормат.-правового регулювання у певній сфері тощо) характер.

METRO разом з юрид. ф-тами Маастрихт., Утрехт., Амстердам. та Левен. ун-тів з 1995 щороку організовує Досл. школу комунітарного європ. права (Ius Commune Research School) у Маастрихті, що є формою післядиплом. освіти та підвищення кваліфікації юристів, а також пропонує спец. курси для аспірантів. METRO проводить щорічні конгреси (до 2009 — конф.) з європ. права, нац. та європ. податковго права, права власності та ін. Також у METRO з 2007 відбуваються щомісячні наук. семіна-

ри, присвячені міжнар. та європ. праву, порівн. правознавству. Ін-т призначено спостерігачем *Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992.*

Разом з юрид. ф-тами Маастрихт. та Левен. ун-тів METRO в 1994 організував проект «Ius Commune Casebooks for the Common Law of Europe» («Довідники з комунітарної судової практики для загального права Європи»), до якого залучено понад 100 науковців з різних країн Європи. Метою проекту є створення і пост. оновлення підручників та посібників у різних галузях права, в яких право європ. країн та право ЄС і РЄ розглядаються як частини єдиної європ. правової системи («загального права Європи»), що нині формується.

Ін-т видає «Maastricht Journal of European and Comparative Law» («Маастрихтський журнал європейського та порівняльного права», з 1993), журнал з корпоративного права «Dovenschmidt Quarterly» та книжкову серію «Ius Commune Europaenum» («Комунітарне європейське право», з 1993, опубл. понад 130 книг).

Нині у METRO постійно працюють 20 наук. співробітників, а також запрошені дослідники, аспіранти, стажисти. Бюро METRO очолює проф. К. Шварц, наук. директором є проф. М. Фаур.

Літ.: *Кресін О.В.* Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання: Довідник / За ред. В.Н. Денисова. К., 2005.

О.В. Кресін

ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА ЄАЕС — система пост. діючих органів *Євразійського економічного союзу (ЄАЕС)*, діяльність яких ґрунтується на осн. принципах Союзу і спрямована на досягнення його цілей. Складається з Вищої Євраз. екон. ради (далі — Вища рада), Євраз. міжуряд. ради (далі — Міжуряд. рада), Євраз. екон. комісії (далі — Комісія) та Суду ЄАЕС. Їх повноваження визначаються виключно Договором про Євраз. екон. союз 2015 (далі — Договір про ЄАЕС) та міжнар. договорами, укладеними в рамках Союзу. Головування в органах Союзу, крім Суду ЄАЕС, здійсню-

ється на основі ротації в порядку рос. алфавіту 1 д-вою-членом протягом 1 року без права продовження (Рішенням Вищої ради від 23.12.2014 № 96 головуючою д-вою ЄАЕС у 2015 було призначено Респ. Білорусь; відповідно до Рішення цього органу від 21.12.2015 № 36 д-вою, що головувала в органах Союзу у 2016, було призначено Респ. Казахстан).

Вища рада є вищим органом Союзу (до 2015 була вищим органом Митного союзу та Єдиного екон. простору Білорусі, Казахстану та Росії). Складається з глав д-в — членів ЄАЕС (Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Росії). Діє на підставі ст. 10—13 Договору про ЄАЕС. Розглядає принцип. питання діяльності Союзу, визначає стратегію, напрями та перспективи розвитку інтеграції і ухвалює рішення, спрямовані на реалізацію цілей Союзу. Напр., Рішенням цього органу від 16.10.2015 № 28 було затверджено Осн. напрями екон. розвитку Союзу, Рішенням від 08.05.2015 № 12 — Концепцію формування спільного електроенергет. ринку ЄАЕС, Рішенням від 08.05.2015 № 11 — Осн. орієнтири макроекон. політики д-в — членів Союзу на 2015—16 рр. тощо.

У рамках виконання своїх повноважень Вища рада дає доручення Міжуряд. раді та Комісії. У фін.-бюджет. сфері Вища рада затверджує Положення про бюджет ЄАЕС, а також власне бюджет та звіт про його виконання, крім того, вона визначає розмір (шкалу) часток внесків д-в-членів до бюджету Союзу.

Вища рада здійснює також низку повноважень у сфері орг-ції інституц. структури ЄАЕС: затверджує персон. склад Колегії Комісії, розподіляє між її членами обов'язки та припиняє їх повноваження (Рішення Вищої ради від 21.12.2015 № 37); призначає голову Колегії Комісії (відповідно до Рішення Вищої ради від 16.10.2015 № 24 ним є Т.С. Саркісян) та приймає рішення про дострок. припинення його повноважень; призначає, за поданням д-в-членів, суддів Суду Союзу (Рішення від 23.12.2014 № 103); затверджує Регламент ро-

боти Комісії (Рішення від 23.12.2014 № 98); затверджує заг. штатну чисельність органів Союзу (напр., Рішенням від 16.10.2015 № 23 затверджено чисельний склад Колегії Комісії), порядок оплати праці членів Колегії Комісії, суддів Суду Союзу, посад. осіб та співробітників органів Союзу; затверджує порядок перевірки достовірності та повноти відомостей про доходи, майно і зобов'язання майн. характеру суддів Суду Союзу, посад. осіб і співробітників апарату Суду Союзу, а також членів їхніх сімей; затверджує Положення про зовн. аудит (контроль) в органах Союзу (Рішення від 16.10.2015 № 33); розглядає результати проведеного зовн. аудиту (контролю) в цих органах; приймає рішення про створення доп. органів Союзу.

Вища рада визначає Порядок прийняття до складу Союзу нових членів і припинення членства в ньому (Рішення від 16.10.2015 № 25), а також приймає ряд ін. рішень, пов'язаних із членським складом ЄАЕС, а саме: про надання д-ві статусу д-ви — кандидата на вступ до Союзу, про підписання з цією д-вою міжнар. договору про вступ до Союзу, про поч. процесу врегулювання фін. зобов'язань, що виникли у зв'язку із членством д-ви в Союзі (у разі припинення нею свого членства в ЄАЕС), про надання чи анулювання статусу спостерігача.

Вища рада має повноваження в сфері налагодження міжнар. співробітництва Союзу з третіми д-вами. Зокрема, вона затверджує Порядок здійснення Євраз. екон. союзом міжнар. співробітництва (Рішення від 23.12.2014 № 99), приймає рішення про переговори з третьою стороною від ім. Союзу, в т. ч. щодо укладення з нею міжнар. договорів Союзу і наділення правом вести переговори, про висловлення згоди Союзу на обов'язковість для нього міжнар. договору з третьою стороною, про припинення, призупинення або вихід з міжнар. договору. Зокрема, діючи в цьому напрямі, Вища рада Рішенням від 16.10.2015 № 26 затвердила Осн. напрями міжнар. діяльності Союзу на 2015—16 рр., Рішенням від 16.10.2015 № 29 наділила д-ви-члени та Комісію повноваженнями на проведення переговорів щодо укладення угоди про зону вільної торгівлі з Ізраїлем, а Рішенням від 08.05.2015 № 14 голову Колегії Комісії уповноважено

на підписання Угоди про вільну торгівлю між ЄАЕС та його д-вами-членами з одного боку та В'єтнамом з ін.

Вища рада наділяється також повноваженнями розглядати, за пропозицією д-ви-члена, питання, що стосуються скасування або зміни рішень, ухвалених Міжуряд. радою, або, за пропозицією Міжуряд. ради чи Комісії, питання, з яких під час прийняття рішення не було досягнуто консенсусу. Вища рада може звертатися із запитом до Суду Союзу, а також здійснювати ін. повноваження, передбачені міжнар. договорами, укладеними в рамках Союзу.

Вища рада має збиратися на черг. засідання не менше 1 разу на рік (у 2015 відбулося 4 засідання, у 2016 — 2: 31.05 та 26.12. Білорусь не взяла участі в останньому і не підписала Договір про Митний кодекс ЄАЕС), на позачерг. — за ініціативою будь-якої д-ви-члена чи голови Вищої ради для вирішення нагальних питань. Порядок орг-ції проведення засідань Вищої ради затверджується самою Радою (Рішення Вищої ради від 23.12.2014 № 96). У засіданнях Вищої ради, на запрошення її голови, можуть також брати участь посад. особи Комісії (члени Ради Комісії, голова Колегії Комісії) та ін. особи.

Голова Вищої ради організує її роботу; здійснює заг. керівництво підготовкою питань, що подаються на розгляд Вищої ради; керує її засіданнями; визначає перелік учасників і формат засідань Вищої ради (за погодженням з членами Ради); вирішує питання про присутність на засіданнях акредитованих представників ЗМІ. Комісія на основі пропозицій д-в — членів ЄАЕС формує порядок денний засідань, а також за сприяння приймаючої д-ви здійснює організац., інформ. та матер.-тех. забезпечення підготовки та проведення засідань Вищої ради. Фінансування засідань Вищої ради здійснюється за рахунок бюджету ЄАЕС. Вища рада консенсусом ухвалює рішення та розпорядження; рішення щодо припинення членства приймають за принципом «консенсус мінус голос держави, яка повідомила про намір припинити своє членство».

Другим за значенням органом Союзу є Міжуряд. рада (до 2015 діяла як Вища Євраз. екон. рада на рівні глав урядів), що

складається з голів урядів д-в — членів Союзу. Відповідно до Договору про ЄАЕС, до кола її осн. повноважень належить передусім забезпечення реалізації та контроль за виконанням Договору про ЄАЕС, міжнар. договорів, укладених у рамках Союзу, та рішень Вищої ради. Крім того, вона здійснює ряд повноважень управлін. характеру щодо Комісії, а саме: дає доручення Комісії, подає на розгляд Вищої ради кандидатури членів осн. органів Комісії — Ради та Колегії, розглядає за пропозицією д-ви — члена Союзу питання, що стосуються скасування або зміни прийнятих Комісією рішень, або, в разі недосягнення згоди, вносить їх на розгляд Вищої ради; розглядає рішення, розпорядження та рекомендації Комісії, щодо яких остання не досягла консенсусу (зокрема, рішення про відновлення функціонування механізму розподілу сум ввізного мита); приймає рішення про призупинення дії рішень Ради або Колегії Комісії; розглядає щорічні звіти Комісії про моніторинг проведення процедури оцінки регульовального впливу та про зарахування і розподіл сум ввізного мита; затверджує порядок перевірки достовірності та повноти даних про доходи, майно та майнові зобов'язання членів Колегії Комісії, посад. осіб, співробітників Комісії та членів їхніх сімей.

Ряд повноважень Міжуряд. ради стосуються фін.-бюджет. сфери діяльності Союзу, зокрема, вона схвалює Положення про бюджет Євраз. екон. союзу, а також проекти самого бюджету Союзу та звіту про його виконання, які після цього затверджуються Вищою радою; затверджує Положення про ревізію фін.-госп. діяльності органів Союзу та стандарти і методологію ревізій фін.-госп. діяльності цих органів (Рішення від 08.09.2015 № 6); приймає рішення про проведення ревізій фін.-госп. діяльності органів Союзу і визначає терміни їх проведення (напр., 08.09.2015 було прийнято Розпорядження № 15 «Про проведення ревізії фінансово-господарської діяльності Євразійської економічної комісії»); на її розгляд вносяться результати проведення ревізій

фін.-госп. діяльності органів Союзу, які проводяться раз на 2 роки з метою контролю за виконанням бюджету Союзу.

Міжуряд. рада здійснює низку важливих повноважень у сфері визначення спільної політики д-в — членів Союзу. Зокрема, вона затверджує розроблені д-вами-членами Осн. напрями пром. співробітництва (Рішення від 08.09.2015 № 9), на підставі яких останні формують власні нац. пром. політики, а також, у разі потреби, розробляє порядки реалізації заходів, яких мають вживати д-ви для здійснення пром. політики в рамках Союзу. Вона також реалізує ін. повноваження, передбачені міжнар. договорами, укладеними в рамках Союзу. Зокрема, затверджує порядок офіц. опубл. на офіц. сайті Союзу в мережі Інтернет міжнар. договорів, укладених у рамках Союзу, міжнар. договорів Союзу з третіми країнами, рішень органів Союзу.

Засідання Міжуряд. ради проводяться у разі потреби, але не рідше 2 разів на рік. За ініціативою д-ви — члена Союзу чи голови Міжуряд. ради вона може збиратися й на позачерг. засідання. Міжуряд. рада приймає консенсусом рішення та розпорядження, акти цього органу, щодо яких не досягнуто консенсусу, передають на розгляд Вищої ради.

Комісія є пост. діючим регулювальним органом ЄАЕС, що забезпечує умови його функціонування та розвитку, а також опрацьовує пропозиції щодо екон. інтеграції в рамках Союзу. До 2015 виконувала функції єдиного пост. діючого регулювального органу Митного союзу Білорусі, Казахстану і Росії та Єдиного екон. простору цих д-в. Зараз діє на підставі ст. 18 Договору про ЄАЕС та Дод. 1 до нього, що містить Положення про Євраз. екон. комісію, а також ін. міжнар. договорів, укладених у рамках ЄАЕС. Діяльність органів Комісії та питання розмежування їх повноважень регулюються Регламентом роботи Євраз. екон. комісії, затвердженим Рішенням Вищої ради від 23.12.2014 № 98 (далі — Регламент).

У Договорі про ЄАЕС закріплено невичерпний перелік сфер, у рамках яких Комісія, спираючись на принципи забезпе-

чення взаємної вигоди, рівноправності та врахування нац. інтересів д-в-членів, екон. обґрунтованості прийнятих рішень, гласності і об'єктивності, здійснює свої повноваження. Це сфери митно-тариф. і нетариф., митного, тех. регулювання, макроекон., конкурент., енергет., валют. політик, природ. монополій, транспорту й перевезень, фін. ринків та ін. сфери, визначені Договором про ЄАЕС та міжнар. договорами, укладеними в рамках Союзу.

Комісія діє на 2 рівнях: Ради (здійснює заг. регулювання інтеграц. процесів в ЄАЕС і заг. керівництво діяльністю Комісії) та Колегії (є викон. органом Комісії). Функції і повноваження Ради Комісії визначаються, передусім, п. 24 Дод. 1, серед них: орг. робота з удосконалення правового регулювання діяльності Союзу; внесення на затвердження Вищої ради осн. напрямів інтеграції в рамках Союзу; розгляд питань про скасування рішень Колегії Комісії; затвердження переліку департаментів Комісії (Рішення від 12.02.2016 № 1); надання доручень Колегії Комісії; затвердження плану створення і розвитку інтегрованої інформ. системи Союзу тощо.

До Ради Комісії входить по 1 представнику від кожної д-ви — члена ЄАЕС, який є заст. глави уряду відп. д-ви і наділений необхідними повноваженнями відповідно до нац. зак-ва своєї д-ви.

Колегія Комісії здійснює такі функції і повноваження: розробляє пропозиції у сфері інтеграції в рамках Союзу (в т. ч. з розроблення і реалізації осн. напрямів інтеграції) та зводить пропозиції д-в-членів із цього питання, розробляє рекомендації з питань, що стосуються формування, функціонування та розвитку Союзу, надає сприяння д-вам-членам в урегулюванні спорів у рамках Союзу до їх звернення до Суду ЄАЕС і забезпечує представлення інтересів Комісії в суд. інстанціях, зокрема в Суді Союзу, здійснює в межах своїх повноважень взаємодію з органами держ. влади д-в-членів, розробляє проект бюджету Союзу, проекти міжнар. договорів і рішень Комісії, що приймаються Радою Комісії, а також ін. документи, необхідні для реалізації повноважень Комісії, проводить в установленому порядку процедуру оцінки регулювального впливу і забезпечує підго-

товку щорічного звіту про моніторинг проведення цієї процедури, виконує рішення та розпорядження вищих органів Союзу, а також виконує ін. функції і повноваження, визначені п. 43 Дод. 1, ін. положеннями Договору про ЄАЕС та міжнар. договорів, укладених у рамках Союзу.

Колегія Комісії формується з кандидатів, запропонованих, згідно з принципом рівного представництва, д-вами — членами ЄАЕС, які призначаються Вищою радою на 4 роки з можливим продовженням повноважень (голова Колегії Комісії призначається тим же органом терміном на 4 роки на ротац. основі (почергово в порядку рос. алфавіту за назвою д-ви-члена) без права продовження). Рішенням Вищої ради від 16.10.2015 № 23 встановлено, що з 01.02.2016 чисельний склад Колегії становитиме 10 членів (по 2 представники від кожної д-ви — члена Комісії).

Дод. 1 встановлено вимоги до особи члена Колегії, зокрема: він має бути гр-ном тієї д-ви-члена, яка висунула його кандидатуру; мати профес. підготовку (кваліфікацію), відп. його посад. обов'язкам, та стаж роботи за профілем посад. обов'язків не менш як 7 років, зокрема не менше 1 року обіймати кер. посаду в держ. органах д-в-членів. Члени Колегії Комісії працюють у Комісії на пост. основі, при здійсненні своїх повноважень є незалежними від держ. органів та посад. осіб д-в-членів і не можуть запитувати або отримувати вказівки від органів влади або офіц. осіб д-в-членів. Засідання Колегії Комісії проводяться, як правило, не рідше 1 разу на тиждень.

Комісія в межах своїх повноважень приймає такі нормат.-правові акти: рішення, розпорядження та рекомендації. Рішеннями, розпорядженнями та рекомендаціями Комісії вважаються рішення, розпорядження та рекомендації як її Ради (приймаються тільки консенсусом), так і її Колегії (приймаються або консенсусом, або кваліф. більшістю в 2/3 голосів від заг. числа членів Колегії). Вища рада визначила перелік проблемних питань, з яких рішення Колегії Комісії приймають консенсусом (Дод. 2 до Регламенту). Рішення Комісії, які можуть вплинути на умови ведення підприємн. діяльності, приймають з урахуванням результатів оцінки регульовального впливу проєктів

таких рішень, порядок проведення якої визначається Регламентом.

Голоси в Комісії розподіляються так: голос 1 члена Ради/Колегії Комісії є 1 голосом.

Рішення Комісії мають нормат.-правовий характер, входять до *права ЄАЕС*, є обов'язковими для д-в-членів і підлягають безпосередньому виконанню на їх терит., що дає підстави для висновку про наднац. характер повноважень цього органу. Свідченням наднаціональності повноважень Комісії є надання цьому органу права скасовувати нормат.-правові акти, прийняті органами д-в-членів. Напр., п. 33 Протоколу про порядок регулювання закупівель (Дод. 25 до Договору про ЄАЕС) передбачено, що Комісія вправі прийняти рішення про необхідність скасування акта д-ви — члена Союзу, яким встановлюються вилучення з нац. режиму у сфері держ. (муніцип.) закупівель. Д-ва-член, яка прийняла цей акт, має протягом 2 міс. внести до нього відп. зміни (визнати його таким, що втратив чинність). Невиконання цього обов'язку дає ін. д-вам — членам Союзу право в одностор. порядку не поширювати нац. режим на цю д-ву. На виконання положень п. 33 Дод. 25 Рішенням від 23.11.2015 № 69 було затверджено Порядок розгляду Євраз. екон. комісією повідомлень д-в — членів Євраз. екон. союзу про прийняття актів щодо встановл. д-вами-членами вилучень з нац. режиму у сфері держ. (муніцип.) закупівель, звернень д-в-членів з питань скасування таких актів, а також прийняття Комісією рішень про необхідність скасування таких актів.

Розпорядження Комісії є внутр. актами міжнар. орг-ції і мають організац.-розпорядчий характер, її рекомендації не мають обов'язкового характеру.

Комісія є депозитарієм Договору про ЄАЕС, ін. міжнар. договорів, що укладаються між д-вами — членами Союзу з питань, пов'язаних з його розвитком та функціонуванням, а також рішень Вищої ради та Міжуряд. ради і здійснює низку ін. повноважень. Комісію може бути уповноважено на підписання міжнар. договорів з питань, що входять до її компетенції.

Літ.: *Бекяшев К.А., Моисеев Е.Г.* Право Евразийского экономического союза: Учеб. пособие. М., 2015; *Кашкин С.Ю., Четвериков А.О.* Право Евразийского экономического союза. Учеб. М., 2015; *Международно-правовые основы создания и функционирования Евразийского экономического союза* / Отв. ред. Е.Г. Моисеев. М., 2014.

І.М. Проценко

ІНТЕРНУВАННЯ (франц. *interneg* — поселяти, поміщати, від лат. *internus* — внутрішній) — під час *збройного конфлікту* прийняття і примусове поселення нейтр. д-вою або ін. д-вою, що не є стороною конфлікту, осіб, які належать до збройн. сил воюючих д-в (війська *воюючих сторін*, у т. ч. екіпажі *військових кораблів*, військ. літаків; *військовополонені*, що втекли; хворі та поранені), що змушені були вступити на її терит. Примус. поселення може застосовуватися також щодо цив. осіб воюючої сторони, в т. ч. *біженців*, які у зв'язку зі збройн. конфліктом опинилися на терит. противника. Усі зазначені особи користуються захистом на основі норм *міжнародного гуманітарного права*.

Так, відповідно до V Гаазької конвенції про права і обов'язки нейтр. д-в та осіб у разі сухопут. війни 1907 та XIII Гаазької конвенції про права і обов'язки нейтр. д-в у разі морської війни 1907 (див. *Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907*) д-ви, що прийняли на свої терит. війська воюючої сторони, які шукають *притулку*, зобов'язані роззброїти їх і поселити в місцях, по можливості далеких від театру воєн. дій. Разом з тим військовополонені, що втекли і прийняті нейтр. та ін. невоюючими д-вами, повинні залишатися на свободі. Це положення Конвенції стосується і військовополонених, які приводяться військами, що шукають притулку, й опинилися на терит. нейтр. та ін. невоюючих д-в. Згідно з *Женевською конвенцією про поведження з військовополоненими 1949*, інтерновані військовополонені можуть бути розміщені тільки у приміщеннях, розташованих на суходолі, де їм гарантовано дотримання вимог гігієни, збереження здоров'я і захисту від небезпек війни. Представникам *держав-покрови-*

тельок та *Міжнародному комітету Червоного Хреста* дозволено відвідувати місця і. військовополонених (ст. 22, 23, 126).

Примус. поселення у спец. відведених для цього місцях може здійснюватися щодо іноземців, які перебувають на терит. воюючої сторони. Так, визнаючи право іноземців залишити терит. воюючої сторони на поч. або під час конфлікту, *Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949* (далі — Конвенція) також підтверджує право д-ви затримувати їх на певних умовах, якщо від'їзд цих осіб суперечить інтересам країни (ст. 35). Становище іноземців, які залишаються, має у принципі регулюватися положеннями, що стосуються поведження з іноземцями в мир. час. Однак у будь-якому разі на іноземців, які перебувають на терит. країни, що бере участь у конфлікті, поширюється дія норм, які регулюють заг. захист усіх осіб, пов'язаних зі збройн. конфліктом (ст. 4). Зокрема, вони користуються правом на гуманне поведження та дотримання без будь-якої *дискримінації* осн. гарантії — права на поважання їхньої особи, честі, переконань та реліг. обрядів. Забороняються, зокрема, такі дії, незалежно від того, представниками цив. чи військ. властей і під яким би приводом вони не здійснювалися: а) насильство, спрямоване проти життя, здоров'я та псих. стану людини (зокрема, вбивство, тортури всіх видів, фіз. чи псих.; тілесні покарання; заповдяння каліцтва); б) наруга над людською гідністю, у т. ч. принизливе та образливе поведження, примушування до проституції і непристойні посягання у будь-якій формі; в) взяття заручників; г) колект. покарання; д) погрози здійснити будь-яку з наведених вище дій. Інтернованим гарантовано також захист їхніх прав у суді, який надається усім особам, пов'язаним зі збройн. конфліктом (ст. 5). Особл. категорію іноземців — гр-н країни противника становлять біженці, які через різні обставини або переслідування змушені були залишити батьківщину і шукати притулку в ін. країні. Якщо країна, що надала притулок, вступає у *війну* з їх батьківщиною, ці біженці розглядаються як іноземці з країни противника. Як експатріанти, вони не мають зв'язків ані зі своєю батьківщиною, ані з країною, що їх прийняла, і тому не

можуть користуватися покровительством жодного уряду або одержувати підтримку д-ви-покровительки. Згідно зі ст. 44 Конвенції, «держава, під владою якої знаходяться особи, що перебувають під покровительством, не повинна поводитися з біженцями, які фактично не користуються покровительством жодного уряду, як з іноземцями, що є громадянами країни противника, лише в силу юридичної належності до держави супротивника». У ст. 73 *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)* зазначено, що особи, які до поч. воєн. дій розглядалися як *апатриди* або біженці відповідно до міжнар. актів чи зак-ва д-в, що надали притулок, або країни проживання, є особами, які користуються захистом, як це передбачено Конвенцією, за будь-яких обставин і без будь-якої дискримінації. У ст. 45 Конвенції підкреслено: особа, яка перебуває під покровительством, у жодному разі не може бути передана в країну, де вона могла б побоюватися переслідування за політ. або реліг. переконання. Якщо прийнято рішення про І. або примус. поселення осіб, які перебувають під покровительством, вони мають право на перегляд цього рішення у найкоротший строк, а якщо рішення залишається чинним, воно має переглядатися щонайменше двічі на рік. Отже, як щодо цив. осіб з країни противника на терит. сторони, що перебуває у конфлікті, так і щодо осіб, які перебувають під покровительством, діє принцип, за яким д-ва-окупант, виходячи з настійних міркувань безпеки, може застосувати запобіжні заходи щодо цих осіб, але не більші, ніж примусове поселення їх у певному місці або І. Отже, І. не є покаранням. Як і у поводженні з військовополоненими, при І. за будь-яких обставин має поважатися людська гідність. Умови І. практично збігаються з умовами утримання військовополонених (ст. 79—135 Конвенції). Водночас інтерновані цив. особи не зобов'язані підкорятися військ. дисципліні і мають право на менш суворе поводження, ніж встановлене для військовополонених. Так, якщо військовополонені можуть залучатися до праці у примус. порядку, то цив. інтерновані особи — тільки за їх бажанням. Останні можуть та-

кож звернутися з проханням, щоб їхні діти, які залишилися на свободі без родинного піклування, були інтерновані разом з ними. Крім того, інтерновані члени однієї родини повинні утримуватися в одному приміщенні та проживати окремо від ін. інтернованих, і для них мають бути створені всі необхідні умови для норм. сімейного життя (ст. 82, 95, 100 Конвенції).

Звільнення інтернованих осіб покладається на д-ву, під владою якої вони перебувають, шойно припиниться дія причин, що зумовили їх І. (ст. 132 Конвенції). Після закінчення воєн. дій д-ви повинні сприяти якомога швидшому поверненню усіх інтернованих на їх попереднє місце проживання або їх *repatriації* (ст. 133, 134).

Літ.: Фердросс А. Международное право. М., 1959; Основные положения Женевских конвенций и Дополнительных протоколов к ним. М., 1994.

В.Н. Денисов

ІНТЕРНУНЦІЙ — глава дипломатичного представництва Святого Престолу 2-го класу, яке іменується Апостольською інтернунціатурою. І. прирівнюється до класу *посланників* і акредитується при міністрі закорд. справ відп. д-ви перебування.

Нині у дипл. практиці Святого Престолу ця категорія папських представників не використовується. Зникнення цього класу глав дипл. представництв можна пояснити тією обставиною, що у сучас. міжнар. відносинах усе менше практикується призначення глав дипл. представництв 2-го та 3-го класу. Святий Престол також дотримується цієї тенденції, хоча інколи й призначає повірених у справах. З ін. боку, Святий Престол після Другого Ватиканського собору 1962—65 почав демонструвати більшу відкритість з доктрин. та політ. боку, що сприяло встановл. і розбудові дипл. відносин з різними суб'єктами міжнар. права на вищому рівні, незалежно від панівної релігії й політ. режиму, а також їхньої ролі та місця у міжнар. відносинах.

Крім того, все більше д-в усвідомлюють моральний вплив Святого Престолу на міжнар. арені і, відповідно, виявляють бажан-

ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНІСТЬ

ня мати з ним дипл. відносини на рівні посольств. З тими д-вами, з якими Святий Престол з огляду на різні обставини не має можливості встановити дипл. відносини на рівні дипл. представництв I-го класу, Апостольська столиця зазвичай підтримує контакти через апостольські делегації, які є закорд. органами зовн. зносин Святого Престолу недипл. характеру, або відкриває представництво (не нунціатуру) на чолі з *нунцієм*, як це відбулося свого часу у відносинах з Російською Федерацією до встановл. з нею повноцінних дипл. відносин.

Літ.: Козлов В.А. Дипломатія Святого Престолу. Вінниця, 2008; Отрош М.І. Статус Святого Престолу у міжнародному праві. Одеса, 2014.

М.І. Отрош

ІНТЕРПՓЛ — див. *Міжнародна організація кримінальної поліції*.

ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНІСТЬ (темпоральність) — сформована в міжнар. праві доктрина, відповідно до якої тлумачення певних юрид. конструкцій і фактів (при визначенні їх змісту, перевірки їх правомірності чи наданні їм заг. правової оцінки) має здійснюватися у світлі тих правил міжнар. права, що діяли безпосередньо в момент виникнення таких фактів. У цьому сенсі доктрина І. виходить з чіткого часового взаємозв'язку між фактом і правом, серед ін. заперечуючи можливість ретроактивного застосув. права (тобто застосув. щодо певного факту правових приписів, сформульованих після появи такого факту).

Концептуально необхідною передумовою використання доктрини І. є зміна розуміння змісту деяких приписів міжнар. права, що відбулася з плином часу (найчастіше така зміна стосується деяких юрид. понять, згаданих у договорах, які мають вагоме значення для відносин між сторонами). Очевидно, що в тих випадках, коли такого роду еволюції змісту не відбувається, не виникає також необхідності в застосув. доктрини І., оскільки її роль зводиться до надання відповіді на питання про те, який саме зміст правового припису — сучас. чи той,

що існував раніше, — слід застосовувати для інтерпретації певного факту.

Загалом у міжнар. праві доктрина І. виконує дві функції: а) одного з правил здійснення тлумачення; б) інструменту перевірки існування (та підтвердження наявності) певного суб'єкт. права, що, власне, є результатом І-ї функції. Ці функції історично набули відносно самот. розвитку та правил застосув.

Доктрина І. традиційно є одним із найпоширеніших критеріїв тлумачення змісту приписів договорів. чи (меншою мірою) звичаєвого міжнар. права. Цей спосіб тлумачення (відомий також під назвою *contemporanea exposito*) вимагає тлумачення положень міжнар. договору лише в тому значенні, що існувало на момент його укладення, тобто в тих випадках, коли зміст певної використуваної в міжнар. договорі концепції змінився протягом часу, для цілей застосув. такого договору її все одно належить розуміти у «первісному» значенні. Слід підкреслити, що базу для здійснення тлумачення виступає безпосередньо стан розвитку міжнар. права на певний період часу. В контексті договорів. права це, серед ін., означає, що, напр., тлумачення правил певного договору далеко не завжди має бути здійснене виходячи з визначення змісту волі сторін, висловленої при його укладенні. Якщо така воля (або розуміння певних елементів договору) суперечить приписам міжнар. права, що діяли в момент укладення договору, перевагу слід віддавати останньому. Як приклад такого використання доктрини І. можна навести рішення *Постійної палати третейського суду* у справі *Grisbada* гна 1909 (Норвегія проти Швеції), в якому для розмежування морського кордону було застосовано принципи та правила міжнар. права, що діяли в момент укладення договору між д-вами — учасниками спору.

Так само при здійсненні юрид. оцінки певного факту слід застосовувати приписи права, що діяли і були чинними безпосередньо в момент виникнення відп. факту. Як наслідок, у випадку певного юрид. (суд.) спору, пов'язаного з інтерпретацією такого факту (або здійсненням його правової оцінки), застосовують ті правові приписи, які діяли і були чинними під час виникнення такого факту, а не ті, що діяли на момент

виникнення чи розгляду відп. спору. Цей аспект І. в міжнар. праві зазвичай пов'язують з думкою судді М. Хубера, висловленою в рішенні у справі *Острів Пальмас 1928* (США проти Нідерландів). Разом з тим, варто зазначити, що в цьому рішенні М. Хубер також запропонував дещо ширше — і досить неоднозначне, як з доктрин. точки зору, так і з огляду на можливе практ. застосування — розуміння концепції І., не зводячи її виключно до правила про часову взаємопов'язаність факту і права. У ширшому сенсі запропонована ним концепція вимагає також розрізнення між виникненням та подальшим існуванням (а саме, підтвердженням та форм. визнанням) певного суб'єкт. права. З одного боку, виникнення суб'єкт. права регулюється згаданим вище правилом про співвідношення між фактом (як підставою для виникнення права) та правовими приписами, що діяли в цей момент. З ін. боку, як зазначив М. Хубер, існування певного права «має підпорядковуватися умовам, породженим еволюцією міжнародного права». Це означає, що деяке правомірно набуте суб'єкт. право пізніше може бути втрачене, якщо його існування чи навіть підстави набуття розглядатимуться як недостатні чи неправомірні з огляду на фактор «еволюції міжнародного права».

Варто підкреслити, що концепцію І. права, сформульовану М. Хубером в рішенні у справі *О-в Пальмас 1928*, слід сприймати досить обережно. У будь-якому разі її не можна розглядати як вимогу про механічний та неодмінний перегляд, після виникнення в міжнар. праві певних «еволюційних» змін, будь-якого раніше визнаного суб'єкт. права. З одного боку, такого роду перегляд тяжітиме до ретроактивного застосування права, що в цілому ряді випадків матиме своїм наслідком порушення принципу незворотності дії права. З ін. боку, вже в самому рішенні у справі *О-в Пальмас 1928* міститься заг. обмеження сфери дії сформульованої в ньому доктрини І. Торкаючись (у контексті розвитку ідеї про тісний зв'язок між концепціями нац. суверенітету та терит. д-ви) питання про сферу можливого перегляду статусу деякого суб'єкт. права (напр., права д-ви на певну терит.), М. Хубер зазначив, що такий перегляд навряд чи доцільно здійснювати відносно терит. з «усталеним ста-

тусом», незважаючи на те, якими були підстави їх набуття певною д-вою.

Правило, яке обмежує можливість перегляду (з усіма можливими наслідками) терит. меж д-ви, міститься в *Декларації про принципи міжнародного права 1970*. З одного боку (на рівні Принципу І, див. *Незастосування сили або погрози силою принцип*), Декларація прямо і безумовно забороняє застосування сили проти терит. цілісності ін. д-ви. Як наслідок, вона також визнає неправомірним набуття д-вою терит. внаслідок застосування сили чи погрози силою (абз. 10 Принципу І). З ін. боку, п. а абз. 10 містить застереження про те, що ніщо у вищенаведеному не повинно тлумачитися як таке, що зачіпає будь-яку міжнар. угоду, укладену до прийняття *Статуту ООН*, яка має юрид. силу відповідно до міжнар. права. З огляду на це, положення Декларації істотно звужують можливість перегляду правового статусу терит., приєднаних до певної д-ви до 24.10.1945 (тобто до моменту набуття чинності Статутом ООН), навіть тоді, коли вони були приєднані внаслідок застосування такою д-вою військ. сили.

Прикладом застосування сформульованої М. Хубером у справі *О-в Пальмас 1928* «широкої» доктрини І. може слугувати рішення *МС ООН у справі Контиентальний шельф Егейського моря 1978* (Греція проти Туреччини). У цій справі Суд витлумачив концепцію «територіального спору», якою оперувала Декларація Греції від 14.09.1931 про приєднання до Заг. акта про мирне розв'язання міжнар. спорів 1928, в її «існуючому» значенні, тобто у значенні, яке концепція «території держави» мала на момент розгляду справи, а не на момент набуття чинності Декларацією (тобто станом на 1931). Так, розглядаючи справу, Суд заявив, що концепція «території» (якою оперували як Декларація, так і власне сам Заг. акт) має тлумачитися в тому заг. значенні, яке їй надає і яке за нею визнає міжнар. право. У світлі цього Суд зазначив, що відп. положення Заг. акта та Декларації не можуть вважатися такими, що були спрямовані на фіксацію певного стану речей, який існу-

вав на момент набуття ними чинності. Отже, концепцію «території держави» для цілей застосув. цих документів слід тлумачити з урахуванням «сучасного для міжнародного права стану речей», тобто з охопленням усіх тих елементів терит. д-ви, які існуючий («сучасний») стан розвитку міжнар. права визнає за нею. Як наслідок, Суд включив до кола елементів терит. д-ви також і право на використання (контроль) за *континентальним шельфом*, незважаючи на те, що на момент набуття чинності Декларацією цей елемент терит. д-ви не був відомим тогочас. міжнар. праву.

Варто зазначити, що наслідком проголошеної в доктрині І. вимоги «часового взаємозв'язку» між фактом і правом є також заборона ретроактивного застосув. положень міжнар. договорів. Це, втім, не стосується тих випадків, коли сторони певного договору прямо поширили його дію на факти, що виникли до укладення (набуття чинності) такого договору. Прикладом застосув. такого підходу є, серед ін., ст. 28 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*, яка містить заг. заборону ретроактивного застосув. міжнар. договорів, допускаючи, однак, право сторін договору відступити від цього правила, підтвердивши це відп. положеннями договору або ін. акта. Такий підхід набув розвитку в ряді рішень МС ООН та ППМП. Так, у рішенні МС ООН у справі Амбатьєлос 1952 (Греція проти Великої Британії) Суд відмовився застосовувати правила міжнар. договору відносно подій, що виникли до набрання ним чинності. Водночас у рішенні ППМП у справі *Концесії Мавромматіса в Палестині 1924* (Греція проти Великої Британії) ретроактивне застосув. договору було здійснено на підставі включених до такого договору положень.

Літ.: *Elias T.* The Doctrine of Intertemporal Law // *AJIL*, 1980, v. 74, N 2; *Linderfalk U.* On the Interpretation of Treaties: The Modern International Law as Expressed in the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Dordrecht, 2007; *The Intertemporal Problem in Public International Law* (Report of the Eleventh Commission, Rapporteur M. Sorensen). The Institute of International Law. Session of Wiesbaden, 1975; *D'Amato A.*

International Law, Intertemporal Problems // *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. II. Amsterdam, 1992; *Khan D.-E.* Max Huber as Arbitrator: The Palmas (Miangas) Case and Other Arbitrations // *EJIL*, 2007, v. 18, N 1.

С.В. Перемот

ІНТЕРХАНДЕЛЬ 1959 (Interhandel Case) — справа МС ООН, що стосувалася повернення секвестрованих авуарів швейцар. міжнар. т-ву «Інтерхандель» (Швейцарія проти США). Рішення щодо юрисдикції Суду прийнято 21.03.1959 (Judgment of 21 March 1959, ICJR 1959).

Суть справи: у 1942 США згідно з Актом про торгівлю з ворожими д-вами 1917 націоналізували майже всі акції корпорації GAF, зареєстрованої в США, на підставі того, що вона належала нім. компанії I.G. Farben, яка контролювала корпорацію через швейцар. компанію I.G. Chemie. За твердженням Швейцарії, зв'язки між цими 2 компаніями були розірвані при реорганізації I.G. Chemie у 1940, коли вона дістала нову назву «Інтерхандель». Більшу частину активів останньої, вкладених у корпорацію GAF, згодом було націоналізовано США. У 1948 Швейцарія звернулася до США з проханням повернути авуари «Інтерханделю», проте США відхилили це прохання. У 1956 Швейцарія пропонувала врегулювати спір за допомогою арбітражу або процедури примирення, що також було відхилено США.

01.10.1957 Швейцарія порушила справу у МС ООН проти США щодо повернення секвестрованих авуарів (націоналізованих активів) швейцар. «Міжнародному товариству промислових і комерційних підприємств» (скорочена назва — «Інтерхандель»). Предмет позову Швейцарії в цілому зводився до того, що США зобов'язані відшкодувати авуари корпорації «Інтерхандель» або ж, як альтернативний варіант, передати спір на арбітр. розгляд чи застосувати процедуру примирення. 03.10.1957 Швейцарія подала заяву до МС ООН з проханням визначити тимчас. заходи на період розгляду справи (заборона США відчужувати зазначені активи). Постановою від 24.10.1957 Суд визнав, що необхідності визначати тимчас. заходи немає.

США висунули кілька попередніх заперечень проти юрисдикції Суду. 1-й аргумент стосувався посилення на *ratione temporis*

щодо моменту виникнення спору. Було зазначено, що спір виник до 26.08.1946, тобто до дати прийняття США декларації про визнання ними обов'язкової юрисдикції Суду. У цій декларації містилося застереження, за яким юрисдикція Суду стосується лише тих спорів юрид. характеру, які виникатимуть у майбутньому, тобто після прийняття цієї декларації. Заперечення було відхилено на тій підставі, що сутність цього юрид. спору між Швейцарією та США було визначено явно набагато пізніше після прийняття США декларації.

В основі 2-го заперечення лежало широке тлумачення принципу взаємності (див. *Взаємності принцип*). Стверджувалося, що спір виник до 28.07.1948, тобто до набуття чинності декларацією Швейцарії про визнання обов'язкової юрисдикції Суду, тобто до моменту виникнення обов'язкової юрисдикції МС ООН для США відносно Швейцарії. США аргументували свою позицію так: у декларації США є застереження, що обмежує компетенцію Суду спорами, які виникнуть у майбутньому, а в декларації Швейцарії такого застереження немає. Принцип взаємності, на думку США, вимагає, щоб компетенція Суду була обмежена спорами, які виникнуть між цими двома після 28.07.1948. У протилежному разі обов'язкова юрисдикція Суду мала б зворотню дію. Суд відхилив це заперечення США, виходячи з більш вузького тлумачення принципу взаємності. На думку Суду, цей принцип не може дозволити США використовувати обмежувальне застереження, якого не було в декларації ін. сторони.

Відповідно до 3-го заперечення, «Інтерхандель» не вичерпав усіх нац. правових засобів захисту в судах США. Тут постало питання про співвідношення між нац. юрисдикцією та компетенцією міжнар. суд. установи, тобто *співвідношення міжнародного і внутрішнього права*. На той час справа «Інтерхандель» розглядалася в суд. інстанціях США одночасно з її розглядом у МС ООН. У таких умовах міжнар. суд. орган має утриматися від розгляду цієї справи по суті, тобто визнати себе некомпетентним. Інакше дії Суду вступили б у суперечність з принципом поваги до суверенітету д-в.

У результаті обговорення 3-го попереднього заперечення США МС ООН визнав його обґрунтованим і в Рішенні від 21.03.1959 заявив про неприйнятність заяви Швейцарії.

До ухвалення рішення Суд розглянув також ін. попереднє заперечення США про відсутність у Суду компетенції для розгляду цієї справи. Так, згідно з 4-м запереченням, цей спір належить до внутр. компетенції США, яка визначається самими США внаслідок спец. застереження при визнанні обов'язкової юрисдикції Суду від 26.08.1946. Проте з огляду на підтримку Судом 3-го заперечення США МС ООН вирішив узагалі його не розглядати. Водночас це заперечення привернуло увагу багатьох юристів-міжнародників. Є думка, що зазначене спец. застереження по суті нівелює визнання обов'язкової юрисдикції Суду.

Рішення МС ООН у справі «Інтерхандель» становить значний юрид. інтерес. Воно підтверджує авторитетом міжнар. суд. органу важливий принцип міжнар. права про пріоритет у подібних умовах внутр. нац. юрисдикції перед міжнар. Факт. обставини спору пов'язані з використанням США концепції контролю, водночас рішення Суду, присвячене ін. питанню, не може розглядатися як підтвердження або спростування цієї концепції. Це рішення уточнює також принцип взаємності у контексті ч. 2 ст. 36 Статуту МС ООН.

Літ.: *Interhandel Case 1959 (Switzerland v. United States of America) // Preliminary Objections, ICJR 1959; Simmonds K.R. The Interhandel Case // ICLQ, 1961, v. 10, N 3.*

К.О. Савчук

ІСАКОВИЧ Сергій Володимирович (13.02.1935, Москва — 06.02.2001, Київ) — укр. правознавець, канд. юрид. наук, доц., фахівець у галузі *міжнародного права прав людини*.

У 1953—58 навчався на юрид. ф-ті Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Після закінчення ун-ту у 1958—61 працював ст. слідчим прокуратури Жовтневого р-ну м. Києва. З 1961 наук.-виклад. діяльність І. була пов'язана з Київ. ун-том: 1961—64 — аспі-

рант, з 1964 — ст. викладач, з 1974 — доц. каф. міжнар. права та іноз. зак-ва юрид. ф-ту (після відновлення у 1971 ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права каф. було передано до нього; див. *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*). 1969 захистив канд дис. на тему «Питання прав людини в діяльності ООН». У 1993—94 — зав. відділення міжнар. права Ін-ту міжнар. відносин Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка.

Крім Ін-ту міжнар. відносин І. викладав міжнар. право у Київ. вищій школі МВС СРСР (нині — Нац. академія внутр. справ) (1976—78), Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія» (1992—97), Академії Служби безпеки України (1991—98), *Дипломатичній академії України при МЗС України* (1997—98).

З 1995 І. — директор Центру правничих студій Укр. правничої фундації та зав. створеної в рамках цієї установи каф. права ЄС. З 1998 був також наук. консультантом Уповноваженого ВР України з прав людини. Входив до складу ред. кол. журн. «Український часопис прав людини» та «Український часопис міжнародного права».

Наук. інтереси І. охоплювали широке коло питань міжнар. права, зокрема міжнар. захист прав людини, імплементацію міжнар. стандартів у сфері прав людини в систему нац. права України, міжнар.-правове співробітництво в галузі боротьби зі злочинністю, право міжнар. безпеки, європ. право. Він автор понад 60 наук. праць, серед яких 3 моногр., 1 підруч., 10 навч. посіб., 20 розд. у колект. наук. виданнях. Плідною була і діяльність І. у сфері підготовки наук. кадрів — його учні захистили 22 канд. дис.

Осн. праці: «Вопросы основных прав человека в деятельности Организации Объединенных Наций» (1969); «Международно-правовые проблемы прав человека в вооруженном конфликте» (1976); «Борьба проти апартеїду і расизму» (1979); «Военная разрядка: актуальность и необходимость» (1981); «Правда о правах человека» (1985); «Механізм діяльності ООН щодо захисту прав людини» (1994); «Міжнародно-правові гарантії безпеки України» (1995);

«До шляхів забезпечення правової політики у галузі прав людини в Україні» (1999); «Загальна декларація — основа міжнародних стандартів прав людини» (2000).

О.В. Задорожній

ІСТОРИЧНІ ВОДИ (ЗАТОКИ) — прилегли до узбережжя д-ви морські води, включені до її *внутрішніх вод* на правових підставах, що склалися історично.

Крім істор. заток (оголошуються такими незалежно від ширини природ. входу) до І. в. можуть належати води невеликих морів, бухт, губ, лиманів, проток за умови, що їхні береги, як правило, належать лише 1 д-ві (напр., це стосується затоки Петра Великого, Білого моря, Татарської протоки, Чошської та Печорської губ, Карського моря, моря Лаптевих, Східно-Сибірського моря, проток Санникова, Дмитра Лаптева, Вількицького та ін. (РФ); Гудзонової затоки та Гудзонової протоки (Канада); Бристольської протоки (Велика Британія) та ін.). Проте міждерж. практиці відомі деякі винятки у випадках, коли І. в. омивають береги 2 або більше д-в, які поширюють на них свій суверенітет (зокрема, затока Ла-Плата — Аргентина і Уругвай; затока Фонсека — Гондурас, Нікарагуа і Сальвадор; *Азовське море і Керченська протока* — Україна та РФ; Ризька затока — Естонія і Латвія). Підставами для оголошення певних прибереж. морських просторів І. в. є особл. обставини (істор., екон., геогр., безпекові та ін.), в т. ч. тривала належність до терит. певної д-ви. У результаті міжнар. визнання можливості поширення суверенітету прибереж. д-в згідно з істор. правовими підставами не тільки на морські затоки, а й на ін. морські простори, у *доктрині* міжнар. права склалася концепція І. в. *Прибережні держави* підтримують в І. в. правовий режим *внутрішніх вод*, а *територіальне море* починається від зовн. межі І. в. У міжнар. праві відсутня заг. конвенц. норма, що встановлює обставини, за яких правомірно розглядати певний морський район як І. в. прибереж. д-ви. Конвенція про терит. море та прилеглу зону 1958 (п. 6 ст. 7) і *Конвенція ООН з морського права 1982* (п. 6 ст. 10) лише містять термін «історичні затоки», не розкриваючи його зміст і відп. обставини правомірного поширення на певні морські за-

токи статусу історичних. 1-ша конф. ООН з морського права у резол. «Режим «історичних» вод» від 27.04.1958, підкреслюючи важливе значення правового статусу І. в., звернулася до ГА ООН з приводу необхідності активізації досліджень правового режиму І. в. 3-тя конф. ООН з морського права показала, що питання про встановл. міжнар.-правових критеріїв І. в. залишається дискусійним у науці і практиці міжнар. права. Протягом її роботи лунали пропозиції щодо складання глобального списку І. в., які не дістали підтримку більшістю учасників. Серед критеріїв, що використовуються в доктрині та практиці міжнар. права для юрид. кваліфікації вод як «історичних», основополож. розглядаються «історичні правові підстави». У рішенні Центральноамер. суду про затоку Фонсека від 09.03.1917 (сторонами спору були Сальвадор і Нікарагуа) «історичні правові підстави» визначені як «віковічне або з незапам'ятних часів володіння, що супроводжується мирним і безперервним апіто *domini* (лат. наміром володіти як власник) і згодою з боку інших народів». Це рішення є 1-ю спробою міжнар. суд. органу щодо кваліфікації морського р-ну як «історичних вод». Концепція І. в. розглядалася в рішенні МС ООН від 18.12.1951 у справі *Рибальство 1951*, в якому також надається певне значення геогр. та екон. критеріям для віднесення морських районів до І. в. Так, було враховано відп. геогр. обставини та «економічні інтереси», характерні для норвезьких шхер (віднесені до І. в. Норвегії згідно з указом короля Норвегії 1935), де «населення прибережної смуги здобуває собі засоби для існування в основному за рахунок рибальства». Враховуючи доктрин. погляди та міжнар. практику, можна визначити осн. критерії для правової кваліфікації морських р-нів як «історичних», що відповідають концепції І. в.: 1) поширення прибереж. д-вою суверенітету на І. в. протягом тривалого часу (підтверджується міждерж. угодами та нац. актами); 2) особл. геогр. положення і конфігурація І. в., відсутність у них міжнар. морських шляхів; 3) важливе значення І. в. для економіки та оборони прибереж. д-ви, особл. клімат. обставини, притаманні певному р-ну, унікальність його флори, фауни; 4) визнання суверенітету

над І. в. з боку ін. д-в. Міжнар. практика свідчить, що за чинними нормами міжнар. права в І. в., де визнається право мир. проходу, діє правовий режим, тотожний режиму терит. моря (зокрема, в затоці Фонсека іноз. судна користуються правом мир. проходу). Визнання за Азов. морем та Керчен. протокою статусу у внутр. морських вод було здійснено з урахуванням концепції І. в. і зафіксовано у Договорі між Україною і РФ про співробітництво у використанні Азов. моря та Керчен. протоки від 24.12.2003. Сторони дійшли домовленості, що «Азовське море та Керченська протока історично є внутрішніми водами України і Російської Федерації» (ст. 1).

Літ.: *Вьележанин А.Н.* Решения Международного Суда ООН по спорам о разграничении морских пространств. М., 2004; *Дмитриченко І.В.* Принципи морської делімітації у визначенні кордонів України в Чорному та Азовському морях // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В.Н. Денисова. К., 2006; *Очерки международного морского права / В.М. Корецкий, А.Л. Колодкин, А.Н. Николаев и др. М., 1962; Романов В.А.* Залив Петра Великого — внутренние воды Советского Союза // СГП, 1958, № 5; *Саваськов П.В.* Исторические воды в международном морском праве // Морское право и международное торговое мореплавание. Сб. науч. трудов. М., 1987.

І.В. Дмитриченко

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА — становлення і розвиток істор. типів *міжнародного права*, кожен з яких є соц. парадигмою, що характеризує правове регулювання міжнар. відносин у відп. істор. епоху.

Термін «міжнародне право» був уведений в англ. мову у 1780 Ієремією *Бентамом* і дослівно перекладений рос. мовою, де він незабаром замінив попередні терміни «народна правда», «народне право», «право народів», «загальнонародне право» тощо. Проте походження міжнар. права сягає глибокої давнини, найімовірніше, воно пов'язане з самим походженням людини як біол. виду і наст. поділом людей на класи, племена, групи, общини, а пізніше — на князівства, королівства, імперії і, зрозуміло, д-ви сучас. типу.

Щоб дослідити історію міжнар. права, варто розглянути історію окр. ін-тів міжнар. права, історію міжнар. права як системи права та історію *доктрини* міжнар. права. На жаль, у минулому історії міжнар. права приділяли недостатньо уваги. І тільки відносно недавно міжнар. право було визнано повноцінною правовою системою. Певні заг. тенденції та рухи в історії права також перешкоджали глибокому вивченню міжнар. права, серед них виникнення позитивізму, надмірна увага до держ. суверенітету (див. *Суверенітет державний*) як гол. елемента міжнар. відносин і зашорений погляд на світ. історію, який спотворює і перебільшує роль европ. фактора в історії міжнар. права на шкоду ін. правовим системам. Юристи-міжнародники, заглиблюючись у матеріали дипл. архівів, не поспішали впроваджувати останні відкриття і досягнення археол., етногр., антроп., лінгвіст. та істор. науки в свою дисципліну. Сучас. теорії міжнар. права майже не приділяють уваги вивченню істор. коріння дисципліни, що викликає подив, враховуючи істор. природу міжнар. правової системи.

Ін-ти міжнар. права та його систем. концепції можуть набувати різних рис або здійснювати різні функції в різних системах міжнар. відносин. На думку деяких істориків міжнар. права, для періодизації міжнар. права важливо брати до уваги природу «міжнародної системи», в межах якої формувалися норми міжнар. права у певні періоди історії людства.

П.Г. *Виноградов* був серед тих, хто першим звернув увагу на це явище. У своїй праці про істор. типи міжнар. права він виділив те, що вважав «історичними типами права». Йдеться про 5 типів: 1) плем'я; 2) місто; 3) церква; 4) договірна асоціація; 5) колективіст. орг-ція. Не зупиняючись на них детально, наведемо такий висновок ученого: «Еволюція цих груп набуватиме форми міжнародного спілкування, союзів і федерацій. З метою захисту і торгівлі люди на різних географічних теренах і в зовсім несхожих етнографічних спільнотах розвиватимуть подібні форми взаємодопомо-

ги, арбітражу, релігійних санкцій. Таким чином, на кожному етапі цивілізації ми будемо спостерігати характерні риси міжнародного права».

Застосовуючи цей аналіз до античних грец. міст, П.Г. Виноградов називав «загальною помилкою» переконання, «що грецький світ був недосконалим, що не може бути й мови про міжнародне право в суспільствах, різко розділених на ряд невеликих республік». Натомість він стверджував, що світ грец. міст був цілком адаптованим до розвитку деякого виду міжнар. відносин, які, власне, краще назвати «відносини між громадами».

Проф. Г. *Шварценбергер* (1908—91) розвинув і поширив тезу Виноградова, обстоюючи її корисність для формування «картини історичної реальності міжнародного права». Він вважав, що використання моделей, які не пропонують «вигаданих генеалогій сучасного міжнародного права», дає можливість вивчати більш адекватні та ранні, нині забуті, системи міжнар. права, унікати хибних проявів геогр. чи етногр. «центризму» або «локалізму», що пов'язували міжнар. право з окр. частинами світу; розкриває стійку природу звичаєвого міжнар. права; сприяє вивченню осн., а не дургорядних джерельних матеріалів.

Більшість істориків міжнар. права зосередили свою увагу на «класичній античності Греції», яка почалася бл. 600 р. до н. е., що було, можливо, раннім проявом евроцентризму. Проте найдавніші відомості про людське сусп-во, якими ми володіємо, свідчать, що людські спільноти в р-ні Середзем. моря, на Бл. Сході, у Зах. півкулі і кочові племена в Центр. і Внутр. Азії перебували в пост. стані *війни*, який змінювався короткими періодами миру або перемир'я. Очевидно, що ці, на перший погляд, примітивні спільноти торгували, укладали міжнар. шлюби, союзи, припиняли конфлікти за допомогою мир. угод і практикували мистецтво дипломатії у формі переговорів, спілкування за допомогою посланців і гінців, обміну подарунками, посланниками тощо.

Істор. джерела свідчать, що з розвитком писемності договори набули письм. форми, збереглися свідчення, що такі угоди почали укладати приблизно з 3 тис. до н. е. (багато з них були «васальними договорами»).

Їх тексти дають підстави припустити, що їх сторони мали уявлення про взаємність і взаємозалежність, що зобов'язання, які містилися в договорах, розумілися як юрид. обов'язкові (зобов'язальні). Сторони давали клятви перед богами як свідками та гарантами виконання угод, а порушення зобов'язань тягло за собою обов'язок робити відшкодування.

Підводна археологія змінила наше розуміння розвитку морської торгівлі, адже плоти існували в Півд.-Схід. Азії ще 40 тис. років до н. е., а примітивні човни в Скандинавії відомі з часів неоліту. Ймовірно, єгиптяни зайнялися мореплаванням в 6 тис. до н. е. Піонерами морської торгівлі з далекими землями стали жителі Месопотамії в 2 тис. до н. е., а фінікійці досягли легендарної майстерності у торг. мореплаванні і врешті-решт сполучили Індію та Китай з торг. центрами Середземномор'я. Знаходять дедалі більше свідчень того, що китайці почали розвивали мореплавання значно раніше, ніж вважалося.

Чи можуть сучас. ін-ти міжнар. права розглядатися як продовження минулого, чи є вони прямими нащадками більш ранніх практик, які з плином часу трансформувалися у систему міжнар. права — ці питання досліджують історики міжнар. права. Дуглас Джонстон (1931—2006), безперечно, слушно вважає, що «здається більш доцільним розглядати систему міжнародного права, як ми знаємо її сьогодні, як поступову акумуляцію елементів-ідей, норм, практик, інститутів і особливо — цінностей, які шанувалися певною мірою нашими попередниками. Ці елементи можуть розглядатися як передумови того, що еволюціонувало в «право міжнародного співтовариства».

З причин, які ще не є повністю зрозумілими і не дістали належної оцінки, з 7 ст. до н. е. в різних частинах світу почався період бурхливого прогресу людського сусп-ва, що характеризувався урбанізацією, виникненням літ. традиції, концепцій громад. ідеалів, формуванням реліг. і філос. принципів та розумінням важливості порядку в широкому, якщо не в універс., масштабі. Ці чинники пізніше зробили величезний внесок у формування інтелект. передумов для розвитку міжнар. права. Для багатьох

фахівців це «класичний» період, закладення підвалин міжнар. права.

На рівні «державної практики» елліст. цивілізація залишила нам багато договорів, укладених лише «містами-державами», стратегію і практику укладення союзів та правила ведення війни. Був розвинутий і користувався повагою захист офіц. осіб, посланих з дипл. місіями, що свідчило про високий рівень дипл. звичаїв, якого було досягнуто вже у 5 і 4 ст. Цей досвід не вдалося відродити в Європі аж до 16 ст. н. е. Ін-т почес. консулів багато істориків виводять від започаткованого греками ін-ту проксенів. Урегулювання спорів за допомогою третьої сторони у формі арбітражу також бере свій поч. у процедурах, принципах і звичаях, розвинутих греками.

Славу Риму складають, крім усього ін., *римське право* і юрид. техніка. Римляни були найбільш умілими вояками й успішними завойовниками у світ. історії, однак вони визнавали, що звернення до війни повинно мати справедл. основу, що передбачало в подальшій рим. практиці офіц. вимогу сатисфакції (*bona fide*) і форм. оголошення воен. дій.

Справедл. основою вважалося недопущення замаху на особу рим. посла або порушення союз. договору. Ведення війни підлягало в очах римлян регулюванню нормами заг. застосув., хоча на практиці вони часто порушувалися. *Jus gentium* Риму спочатку розвивалося, щоб вирішувати спори лише між іноземцями в межах рим. юрисдикції, однак поступово поширилося на спори між гр-нами і негр-нами Риму. По суті, це була система приват. права, яка не мала нічого спільного з вирішенням спорів між націями-д-вами, а стосувалася побутових або ділових справ; система транснац. комерц. права, яка утвердилася як універсально застосовна. Пізніше термін *jus gentium* (міжнар. право) почав використовуватися на позначення природ. прав людини, які потрібно захищати від сваволі правителів, для яких часто-густо підданий здавався живою річчю, і набув значення права народів.

Відомий диспут 17 ст. між Гуго *Гроцієм* і Джоном *Селденом* щодо свободи морів точився навколо центр. понять рим. права: *відкрите море* (mare liberum), закрите море (mare clausum), прилегле море (mare adiacens), ресурси, які нікому не належать (res nullius), ресурси, які належать кожному (res communis), верх. влада (imregium), власність і контроль (dominium). Рим. право породило термінологію, залишивши її детальне визначення майбутнім вікам.

До 6 ст. до н. е., коли Греція почала розвиватися, Китай складався з 9 д-в, які пост. перебували у стані війни між собою. При веденні воєн. дій дотримувалися строгих процедур, які можна порівняти з європ. практикою, що склалася під впливом середньовіч. лицарства. Елементи взаємності були очевидними. Учасників бойових дій брали в полон та іноді обмінювалися ними; ділилися воєн. здобиччю. Для вирішення конфліктів застосовували дипломатію, вели переговори про укладання мир. і союз. договорів. Тріумф династії Хань дозволив уперше створити об'єднану китай. імперію, яка утримувала владу понад тисячоліття, — т. з. «Серединну імперію».

Набагато складніше охарактеризувати Індію. Дипл. відносини між спільнотами цього субконтиненту, безперечно, існували в епоху античності, зокрема, визнавався привілейований статус послів. І хоча документ. свідчення про те, що Індія будувала «сім'ю народів», є незначними, проте, безсумнівно, в регіоні було встановлено певний лад.

Для Африки вагоме значення мала спадщина Єгипту. Значна частина континенту зазнала впливу євроазійської цивілізації. Іслам там поширився значно пізніше.

Падіння Рим. імперії зумовило формування багатостор. світ. порядку, який охоплював період починаючи з 400 р. н. е. і закінчуючи відкриттям Америки в 1492. Рим. імперія розпалася на сотні частин, правителі яких претендували на владу над своєю терит. та її населенням, серед них папство, імператор *Священної Римської імперії німецької нації* (після 800 р. н. е.), Ганзейська ліга і подібні ліги торг. міст, лицарі-тамп-

лієри, тевтон. лицарі та ін. лицар. ордени, а також різні єпископи, барони, герцоги, принци та королі. Правосл. Візантія та іслам. світ з часу свого виникнення стали могутніми акторами в міжнар. співтоваристві. Китай підтримував внутр. стабільність без фундамент. систем. змін, водночас розвиваючи систему виплати данини. У Півд.-Схід. Азії процвітала морська торгівля, яка сприяла розвитку *міжнародного морського права* і *права міжнародних договорів*. Продовжували існувати окр. ін-ти міжнар. права, які поступово вдосконалювалися. Наймогутніші спільноти в торг. і морських відносинах між собою дедалі більше керувалися правовими принципами. Правила, розроблені у 3 ст. до н. е. на о-ві Родос, були опрацьовані у вигляді «кодексу» і широко використовувалися в пострим. період.

Мистецтво та ін-ти дипломатії вдосконалювалися у практиці Візантії та італ. міст-д-в, особливо Венеції, яка в 12 ст. видала «збірник норм», що регулювали міжнар. відносини, а в середині 15 ст. встановила ін-т пост. послів. Христ. д-ви почали встановлювати «консульства» з екстратерит. привілеями в іслам. країнах. Виникнення пост. дипл. ін-тів і концепцій екстратериторіальності підривали комплексну систему претензій на феод. права, які висували великі володарі і папи, які вважали, що спільноти, які перебувають під їх владою, не мають права здійснювати незалежні дипл. відносини. Місц. правителі не тільки наполегливо заявляли про свою владу над знаттю у своїх власних володіннях, а й виступали проти зовн. зверхників, таких як Папа та імператор Священної Рим. імперії. Багато дослідників вважають, що 1-й договір, який ґрунтувався на принципах рівності і взаємності, було підписано у 921 між королем Німеччини Генріхом I та королем Франції Карлом III як рівними суверенами. На соборі в Констанці 1414—18 Польща відстоювала своє право укласти союз з язич. д-вою Литвою проти Тевтон. ордену на тій підставі, що згідно з міжнар. правом сусп-во може захищати себе незалежно від його реліг. вірувань, якщо воно здійснює ефект. юрисдикцію над певною терит. І хоча протягом цього періоду договори уклалися найінтенсивніше, їх розглядали як особисті угоди між правителями, які підтвер-

джувалися реліг. клятвами і не обов'язково зв'язували наступників цих правителів, якщо це не було прямо передбачено. У таких сферах, як династ. шлюби, престолонаслідування і війна, ще не було проведено чіткої відмінності між приват. угодами, які стосувалися особистих інтересів володарів, і врегулюванням публ. справ, тобто життям д-ви.

Перехід до системи правових норм, що регулюють відносини між рівними суверенами, був прискорений цілим рядом факторів. Відкриття Америки і пов'язані з цим питання окупації та колонізації порушили проблеми юрид. виправдання терит. завоювань і законних прав корінного населення. Терит. володіння і чіткі кордони ставали юрид. дедалі важливішими з розвитком картографії і виникненням поняття суверенітету. Спільноти, чиє існування залежало від чогось ін., ніж терит. (релігія, вірність ідеї), були ослаблені (папство, лицар. ордени). Реформація спричинила значне посилення претензій на монархічний суверенітет в Європі серед численних претендентів на владу.

Тривалий вплив спадщини Риму пояснюється його розвиненою правовою системою і відп. методами правової аргументації і систематизації. Рим. право здобуло широке визнання у всьому світі, незалежно від того, до якої сім'ї правових систем належить д-ва. Ця спадщина також вплинула на розвиток права народів. Цей термін, що виник у самому Римі, поступово почав означати норми права, які застосовувалися у відносинах між д-вами та ін. суб'єктами міжнар. права. Як зазначав Джонстон, «немає сумніву в тому, що класична система міжнародного права, яка розвивалася протягом 17—19 ст., завдячує великою мірою спадщині римського цивільного права. У багатьох частинах міжнародно-правової доктрини римське право є найкращим, а також найпершим, джерелом аналогії».

Розуміння, що сукупність норм є системою для регулювання відносин між рівними суверенами, є інтелект. досягненням періоду кінця 15 і 16 ст., походило, однак, не від самих д-в чи суверенів. Бурхливий розвиток наук. досліджень з цього питання збігся із започаткуванням у Європі книгодрукування. Інтелект. внесок Європи в за-

родження і розвиток сучас. міжнар. права полягає не в створенні норм, а в узагальненні практики д-в та правовій підтримці вимог індивідів, у результаті чого міжнар. право впевнено і стабільно розвивалося. Завдяки поєднанню практики д-в і наук. досягнень було закладено основи сучас. міжнар. права. З концепцією «системи» прийшло поняття «суспільства» або «співтовариства», відносини яких розглядає і регулює міжнар. право. Деякі юристи вірили в «універсальне суспільство», яке охоплює все людство і керується нормами приват. права, ін. — обстоювали концепцію «великого співтовариства», яке є меншим, ніж «універсальне суспільство», однак також має значні розміри. Обидві концепції завдячували своїм виникненням Рим. імперії. Поняття «великого співтовариства», яке дійшла до наших днів у вигляді «співтовариства держав», залишається доктрин. основою міжнар. права, хоча світ, можливо, сьогодні рухається в напрямі універс. сусп-ва.

На рівні практики д-в договори, які встановили *Вестфальський мир 1648*, широко визнаються як такі, що створили «конституцію» нової міжнар. системи суверен. д-в. І хоча вони містили положення, які забезпечували «повну і взаємну рівність» складових частин Священної Рим. імперії, визнану франц. делегацією як їх право на суверенітет, право володарів визначати офіц. релігію своїх земель було сформульовано в більш ранніх договорах, а рівновага сил була досягнута фактично в 1713 завдяки Утрехт. договору. Втім, навіть не будучи доконалим проектом міжнар. системи, Вестфальський мир став символом змін в Європі і рішучого, хоч іноді й суперечливого, руху в напрямі міжнар. права, засн. насамперед на позитивізмі.

Ідеї права, справедливості, добра, порядності, закону сягають в глиб історії людства. Відповідно, з'ясовуючи інтелект. або доктрин. основи міжнар. права, ми дізнаємося, що багато давніх філософів і теологів обстоювали ідеї належної поведінки, які, стосуючись передусім правителів, визначали право народів. І тому всім, хто вивчає

доктрину міжнар. права, вкрай необхідно звертатися до класичних авторів Греції та Риму, до теологів християнства, ісламу, Китаю, Індії та ін. документів, що містять норми, правила, приписи, директиви, настанови, поради, які дають можливість здійснювати норм. відносини з ін. партнерами. Це вірогідні джерела, до яких публіцисти 16 і наст. століть звертаються в пошуках основ принципів міжнар. права.

Системат. вивчення міжнар. права розпочали представники т. з. «іспанської школи міжнародного права», найвизначнішим серед яких був Франциско де Віторія (1483—1546). У своїй праці «*De Indis et de jure belli relectiones*» він поставив під сумнів справедливість ісп. завоювань Америк, підтримав права місц. населення, засудив грабунки та рабство і стверджував, що *некомбатантів* потрібно щадити, а язичники так само, як і ін. народи, мають право на життя. Подібну практику критикував також Франциско Суарес (1548—1617), який вважав, що кожна особа має *природне право* на життя, свободу і власність, що народи є первинними носіями політ. влади, а д-ва діє на основі сусп. договору, на який дає свою згоду народ. Віторія був ближчим до тих, хто підтримував ідею «універсального суспільства», тоді як Суарес схилився до концепції «великих спільностей».

Найвідомішим публіцистом 16 і 17 ст. був Гуго Гроцій (1583—1645), голл. юрист і дипломат, який багато писав про проблеми голл. права, теології та міжнар. права. Його праця «*Mare Liberum*» (Вільне море, 1609) витримала випробування часом як ґрунтовна робота, яка захищала свободу морів, а в його трактаті «*De jure belli ac pacis*» (Про право війни та миру, 1625), на думку більшості вчених, уперше концептуально викладено «систему міжнародного права». Ця праця здобула великий авторитет, оскільки вона знаменує собою перехід від середньовіч. до сучас. підходу до вивчення міжнар. права, хоча вона суттєво відрізняється за стилем викладу та обґрунтування від наст. праць віку Просвітництва. Незважаючи на те, що Гроцій, імовірно, був прихильником

ідеї «великої спільності», його розуміння міжнар. системи включало д-ви, правителів, індивідів, асоціації, і саме він розширив поняття джерел міжнар. права, увівши звичай поряд з божественною волею. Проте буде перебільшенням називати Гроція «батьком» міжнародного права, як це іноді роблять: по-перше, він багато запозичив у ін. авторів, зокрема в проф. Оксфорд. ун-ту італійця Альберіко *Джентілі* (1552—1608); по-друге, він опрацьовував доктрину міжнар. права, а не саму систему, і по-третє, він був ближчим до концепції «великої спільності» у міжнар. праві, ніж до системи суверен. д-в.

У 18 ст. швейц. юрист Емерік де *Ваттель* (1714—67) значно розширив ідею системат. тлумачення міжнар. права, запропоновану Гроцієм. На його переконання, «кожна суверенна держава вимагає і дійсно володіє абсолютною незалежністю від усіх інших держав», тому що лише сама д-ва здатна «правити таким чином, який найкраще відповідає її обставинам». Цей принцип означав свободу кожної д-ви користуватися своєю незалежністю без втручання ін. д-в. У таких умовах, на його думку, дипломатія і рівновага сил є основою підтримання порядку в міжнар. системі, а отже, дипломати мають користуватися повною недоторканністю їх особи та власності. Усі д-ви заінтересовані у забезпеченні того, щоб дипломатія була обов'язковою і захищеною практикою.

Так само, як і будь-який ін. вчений, Ваттель не створив міжнар. права, але його впливова книга прискорила і посилила розвиток правових реалій, наявних у текстах міжнар. договорів і дипл. кореспонденції: удосконалила правову термінологію; розвинула поняття суверен. рівності та невтручання; твердо обстоювала необхідність: підтримання рівноваги сил як бажаної мети дипломатії, укладання угод між д-вами і заснування пост. посольств та стабільності існуючих терит. володінь і кордонів.

Суверенітет д-в став основополож. принципом після *Віденського конгресу 1814—15*. Це зумовило широке використання договорів для встановл. більш офіц., чітких і узгоджених відносин. З 1814 по 1924 було укладено понад 16 тис. міжнар. договорів. Зросла кількість міжнар. конгресів і конф.

для укладання багатостор. конвенцій, які регулювали питання, що виходили за межі двостор. відносин. У 2-й пол. 19 ст. були засновані функц. міжнар. орг-ції з метою координації міжнар. відносин (у справах пошт. служби, мір і ваг, телеграф. зв'язку, санітарії, міжнар. річок та залізниць). Ці орг-ції мали пост. секретаріати і обмежену міжнар. правосуб'єктність. Для розв'язання спорів між д-вами застосовувався арбітраж (між 1794 і 1900 — не менш як 177 разів), а І Гаазька конф. миру 1899 заснувала *Постійну палату третейського суду*.

На Віден. конгресі концепцію провідної ролі великих д-в було чітко і однозначно підтверджено. У наст. період її було інституціоналізовано в межах *Ліги Націй* та *Організації Об'єднаних Націй* у формі пост. членства в їх гол. органах, які приймають рішення. І хоча у світ. політиці в 19 ст. домінували гол. європ. д-ви, що проявлялося в євроцентричних підходах до міжнар. права, це домінування до кінця століття ослабло; Оттоман. Порта, Японія стали важливими учасниками міжнар. політики. На ІІ Гаазькій конф. миру 1907 були представлені д-ви Півн. і Півд. Америки та Азії. Концепції нац. самовизначення вже після Франц. революції підірвали принципи династ. прав, незважаючи на протидію цим тенденціям; і нарешті, під впливом *Жовтневої революції 1917 в Росії* та 14 пунктів Вудро Вільсона самовизначення привело до розпаду європ. імперій і розширення системи д-в.

Наприкінці 19 ст. д-ви почали докладали серйозних зусиль, щоб зменшити жахи війни і уникнути її згубних наслідків. Спершу не ставилося під сумнів право д-в вести війни, йшлося лише про засоби ведення війни і поведження з військовополоненими та мир. населенням. Створення Ліги Націй було 1-м інституціоналіз. кроком, спрямованим на обмеження права вдаватися до війни.

Роль міжнар. права в Київ. Русі, а пізніше в Моск. д-ві становить значний інтерес і має велике значення не тільки для росіян, українців, білорусів. Їх досвід у сфері міжнар. права та міжнар. відносин за минуле тисячоліття є чудовою істор. призмою, яка дозволяє простежити формування, запозичення і розвиток міжнар.-правової термінології, норм,

звичаїв, ін-тів і концепцій з європ. досвіду та досвіду ін. сусідніх цивілізацій (китай., монгол., перс., оттоман., іслам., індій., центральноазій., кавказ. та ін., з якими Росія та Україна мали безпосередні контакти раніше, ніж Європа, різними шляхами (частіше сухопут., ніж морськими) та за ін. обставин.

Роль Росії та України в розвитку норм міжнар. права до 18 ст. значною мірою недооцінювалася, тому що традиц. історія обох народів і країн розглядала свідчення «державної» практики у відносинах князів Київ. та Моск. Русі насамперед як «внутрішні», а не «міжнародні» справи. Однак міжкнязівські відносини в Росії та Україні, які, почавшись у Київ. Русі, розвивалися впродовж століть і врешті привели до створення централіз. Моск. д-ви, не дуже відрізнялися від таких відносин у Європі чи Китаї, де малі й великі князівства у стосунках між собою послуговувалися засобами міжнар. права. Ці аспекти рос. та укр. історії потребують свіжого аналізу з тим, щоб визначити особливості розвитку, прийняття, визнання та застосув. права міжнар. договорів, дипл. церемоніалу, привілеїв та імунітетів, концепцій терит. юрисдикції і прав особи, вирішення спорів, законів і звичаїв війни, правового режиму річок і морів тощо.

Грунтовність рос. та укр. філол. досліджень і наявність змістовних істор. словників дає широке уявлення про створення чи запозичення міжнар.-правової термінології, що простежується у рос. мові з особл. точністю. Можна з'ясувати взаємодію між ранніми слов'ян. та іноз. термінами міжнар. права і вплив іноз. термінології на розвиток рос. та укр. мов. Ці джерела свідчать про вплив рос. та укр. (а через них європ.) термінології і практики на Центр. Азію, Китай, Монголію, Персію та ін. регіони, де проводилися переговори, відбувався обмін послами, мали місце торг. та екон. контакти, укладалися договори.

Київ. Русь мала широкі зв'язки з усіма сусідами, одним зі свідчень сили й авторитету д-ви було укладення шлюбних союзів з Францією та Англією, а також Візантією. Річки Моск. та Київ. Русі слугували розга-

луженими водними шляхами для торгівлі з півн. Європою, Скандинавією, Чорномор. регіоном та Бл. Сходом. Подібно до Середзем. моря, де *піратство* становило значну загрозу для купців, на водних шляхах, що з'єднували північ з півднем у Київ. та Моск. Русі, торг. судна потерпали від розбою річкових піратів. Ранні мирні договори, укладені між Київ. Руссю та Візантією (907, 911, 944), свідчать, що київ. князі були знайомі з тогочас. ін-тами міжнар. права.

Щоб успішно здійснювати зовн. зносини, цар Іван IV у 1549 прийняв важливе рішення створити Посольський приказ. Статейні списки, які зберігаються в рос. архівах, підтверджують, що послы Моск. д-ви були обізнані з правовими звичаями іноз. д-в і часто повідомляли, погоджувалися вони з ними чи ні. Досі не здійснено серйозного вивчення цих списків, які особливо багаті на інформацію про посол. право та звичаї і закони війни. Моск. дипломатам відомий звичай государів повідомляти один одного про сходження на престол і відновлення їх особистих зобов'язань за міжнар. договорами: «Из древних лет то повелось: как который великий государь учинитца на государстве внове, и они, государи, про государство свое во все пограничные государства обещати посылывали». Незважаючи на малодослідженість питання, не можна не погодитися з В.Е. *Грбарем*, що «московські дипломати мали доволі чітке уявлення про обов'язкові для держав норми поведінки». Приблизно в часи Вестфал. миру 1648 в Моск. д-ві відбувалося визрівання міжнар. права. Цар Василь Шуйський у 1606 розпочав підготовку військ. статуту, проект якого ґрунтувався на відомому нім. підручнику військ. мистецтва Леонарда Фроншпергера; витяг з цієї праці рос. мовою використав Онисим Радишевський у 1621 для підготовки військ. статуту, який остаточно був опубл. за дорученням Г.О. Потьомкіна в Санкт-Петербурзі у 1777—81. 1-м друк. виданням з міжнар. права був переклад з нім. праці Йоганна Якоба фон Вальхаузена про орг-цію і використання піхотних військ. Праці двох іноземців, які

прибули працювати в Росію, — Максима Грека та Юрія Крижанича містили матеріали, що стосувалися поведінки д-в і государів, та певні елементи системат. розуміння міжнар. права. У Посол. приказі зберігалися ці та ін. цікаві й ориг. праці з міжнар. права.

Петро I прискорив процеси інтеграції Росії до світ. співтовариства, які почалися за царювання його батька Олексія Михайловича. Для рос. приват. бібліотек купували книги з міжнар. права, за дорученням царя здійснювали переклади провідних європ. праць (у т. ч. ранній, але не опубл. переклад Гроція, завершений у Києві в 1712). Рос. зак-во містило норми міжнар. права (Військ. статут, Морський статут). Рос. дипл. кореспонденція відображала значне зростання інтересу до проблем міжнар. права (посол. церемоніал, титули суверенів, право нейтралітету, екстрадиція, репресалії). Випускалися ориг. праці, призначені для того, щоб пояснити громадськості позицію Росії з ключових питань міжнар. права.

1-ю ориг. працею з міжнар. права рос. мовою була книга П.П. Шафірова (1673—1739) «Рассуждение, какие законные причины Петр Великий ... к начатию войны против Карла XII ... в 1700 году имел». За цією працею послідували різні хроніки, які друкувалися в Лондоні та ін. містах і були присвячені посол. імунітетам і правам нейтр. д-в (Ф.П. Веселовський, 16??—1762, М.П. Бестужев-Рюмін, 1688—1760). Обговорювали можливість заснування дипл. академії в Санкт-Петербурзі, але цей намір так і не було втілено. Створення Рос. академії наук сприяло розвитку міжнар.-правових досліджень, залученню до них провідних учених, серед яких були академіки Ф. Струбе де Пірмонт (1704—90) та Г.Ф. Мюллер (1705—83).

У часи царювання Катерини II було досягнуто великого прогресу в міжнар. праві. Її знаменитий «Наказ» (1767) вивів Росію в перші лави «просвічених» д-в, був перекладений іноз. мовами і поширений у Європі та Америці. Не менш знаменитою і ще більш відомою в міжнар. масштабі була «Декларація про збройний нейтралітет» 1780, яка мала глибокий вплив на розвиток міжнар. морського права. Міжнар. право вивчали в Імператор. Моск. ун-ті (засн. у 1755),

діяльність якого створила передумови для «золотої доби» міжнар. права в імперській Росії 19 ст.

Поширення вищої освіти в Росії та Україні зумовило створення кафедр міжнар. права у провідних ун-тах, на яких працювали переважно рос. та укр. вчені-юристи. Масово зріс обсяг ориг. та перекладної літератури з міжнар. права. Рос. студенти могли спеціалізуватися в міжнар. праві та готувати дисертації, зокрема новатор. роботи з історії рос. дипломатії та історії міжнар. права в Росії. Позит. міжнар. право в Росії й Україні поширювалося і набувало розвитку завдяки опубл. рос. міжнар. договорів і дипл. матеріалів. Праці таких рос. і укр. юристів-міжнародників, як Д.І. Каченовський, Ф.Ф. Мартенс, Л.О. Камаровський, В.Е. Грабар, пізніше П.М. Богаєвський, М.О. Таубе, Б.Е. Нольде, завоювали авторитет.

Ступінь впливу кожної окр. країни на розвиток міжнар. права неможливо визначити, оскільки немає (і, певно, не може бути) критерію, щоб зробити це. Проте важко заперечити, що Росія відіграла значну роль у кодифікації міжнар. права, особливо *міжнародного гуманітарного права* і розвитку ін-тів для мир. вирішення спорів. Внеском Росії, серед ін., є праця Л.О. Камаровського про міжнар. суд (стала відомою завдяки перекладу франц. мовою у 1887), праці Ф.Ф. Мартенса про застосув. Женев. конвенції 1864 під час конфлікту 1874—78 (франц. переклад 1901) та рос. дипл. ініціативи у скликанні 2 Гаазьких конф. миру 1899 і 1907, де Росія відіграла впливову роль.

Л.О. Камаровський (1846—1912), поляк за походженням, народився в Казані. Після закінчення Моск. ун-ту (1868) його було відряджено до Європи для розширення знань з міжнар. права. У груд. 1870, повернувшись до Росії, склав магістер. іспит, після чого вирушив до Німеччини, де навчався у Й.К. Блончлі. Магістер. дис. захистив у 1874, був призначений приват-доцентом, читав лекції на каф. міжнар. права в Моск. ун-ті протягом 38 років. Він був обраний у 1875 членом *Інституту міжнародного права*, а у 1910 — чл.-кор. Рос. академії наук. Його праці з міжнар. права відображали реліг.-етич. принципи; він невтомно

працював для справи миру, допомагав створити Т-во миру в Москві і брав активну участь у пацифіст. русі. Значна частина його творів була присвячена мир. вирішенню міжнар. спорів, *роззброєнню*, міжнар. оргціям, міжнар. федералізму та осн. питанням міжнар. права. Він був учителем багатьох талановитих рос. юристів-міжнародників.

Хоча доробок В.А. Незабитовського (1824—83) у сфері міжнар. права набагато менший, ніж Л.О. Камаровського, він вважається одним із найбільш глибоких мислителів міжнар. права. Він очолював каф. міжнар. права у Київ. ун-ті протягом 30 років. Спочатку працював у галузі адм. і фін. права, а також історії рос. права. Його трактат про вчення публіцистів про міждерж. володіння, де пропонувалося розуміння терит. не як об'єкта, що підлягає держ. владі, а як меж, у яких така влада здійснюється, забезпечив йому місце в анналах міжнар. права.

До кінця імпер. доби Росія мала систему доктрин. праць з міжнар. права та інфраструктуру для навчання юристів-міжнародників, що успішно конкурувала з будь-якою ін. системою світу. З погляду науки міжнар. права Росія була «великою державою» в повному розумінні цього слова. Це підтверджує, зокрема, праця В.Е. Грабара з історії міжнар. права, яка є справжньою енциклопедією в цій галузі і широким полем для майбутніх досліджень.

Рос. досвід з міжнар. права, накопичений протягом століть, є інтегральною частиною компаративіст. підходів до міжнар. права. Міжнар.-правова доктрина багато в чому завдячує нац. правовим доктринам і напрямам, юрист-міжнародник і сам є продуктом системи правового навчання та права своєї країни. Сучас. міжнар. право і правовий процес не можуть бути повністю зрозумілі без ретельного дослідження міжнар.-правового досвіду. З огляду на це історія міжнар. права в Росії та Україні має більше значення, ніж просто матеріал для рос. та укр. юристів. Її вивчення відкриває для уважного й допитливого дослідника

своєрідну, в чомусь унікальну систему сприйняття і передачі міжнар.-правових норм, концепцій, доктрин, звичаїв і практики, сприяючи цілісному і всебічному розумінню міжнар. права задля його зміцнення і гармонійного розвитку.

Літ.: *Антологія української юридичної думки*. Т. 8: Міжнародне право / Упоряд.: В.Н. Денисов, К.О. Савчук; відп. ред. В.Н. Денисов. К., 2004; *Баскин Ю.А., Фельдман Д.И.* История международного права. М., 1990; *Буткевич О.В.* У истоков международного права. СПб., 2008; *Буткевич О.В.* Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. К., 2003; *Буткевич О.В.* Міжнародне право стародавнього світу. К, 2004; *Буткевич О.В.* Міжнародне право середніх віків. К, 2008; *Грабарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917) / Науч. ред. У.Э. Батлер. М., 2005; *Денисов В.Н., Савчук К.О.* Развитие науки международного права в Украине у XIX — первой половине XX столетия // УЦМП, 2008; *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1 (Д. Каченовский. Курс международного права; М. Капустин. Международное право; Н. Коркунов. Лекции по международному праву). М., 2007; *История развития юридических наук и их преподавания в Московском университете (1755—2005)*. М., 2005; *Кожевников Ф.И.* Русское государство и международное право / Под ред. Л.Н. Шестакова. М., 2006; *Левин Д.Б.* История международного права. М., 1962; *Левин Д.Б.* Наука международного права в России в конце XIX и начале XX века. М., 1982; *Мартенс Ф.Ф.* Современное международное право цивилизованных народов /

Под ред. В.А. Томсинова. М., 2008; *Сарсембаев М.А.* Международно-правовые вопросы в истории Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата, 1991; *Стародубцев Г.С.* История международного права и его науки. М., 2006; *Стародубцев Г.С.* Международно-правовая наука российской эмиграции (1918—1939). М., 2000; *Шафиров П.П.* Рассуждение, какие законные причины Петр Великий ... к начатию войны против Карла XII ... в 1700 году имел / Вступ. статья У.Э. Батлера. М., 2008; *Гроций Г.* О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. А.Л. Саккетти. М., 1994; *Ваттель Э.* Право народов, или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наших и суверенов / Под ред. В.Н. Дурденевского. М., 1960; *Bederman D.J.* International Law in Antiquity. Cambridge, 2001; *Encyclopedia of Public International Law* / Ed. R. Bernhardt. Amsterdam, 1992—2003; *Butler W.E.* Russia and the Law of Nations in Historical Perspective. London, 2009; *Gaurier D.* Histoire du droit international. Rennes, 2005; *Grewe W.G.* The Epochs of International Law. Berlin, 2000; *Janis M.* The American Tradition of International Law: Great Expectations 1789—1914. Oxford, 2004; *Janis M.W.* America and the Law of Nations: 1776—1939. Oxford, 2010; *Johnston D.M.* The Historical Foundations of World Order: The Tower and the Arena. Leiden, 2008; *Koskenniemi M.* The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870—1960. Cambridge, 2002; *Neff S.C.* War and the Law of Nations. Cambridge, 2005; *Nussbaum A.* A Concise History of the Law of Nations. N.Y., 1954; *Verzijl J.H.W.* International Law in Historical Perspective. Leiden, 1968—98; *Macalister-Smith P., Schwietzke J.* Literature and Documentary Sources Relating to the History of Public International Law: An Annotated Bibliographical Survey // Journal of the History of International Law, 1999, v. 1, N 2.

В.Е. Батлер

К

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ (Уряд України) — вищий орган у системі органів викон. влади України. Правовий статус визначено *Конституцією України* та Законом України «Про Кабінет Міністрів України» 2014. Відповідно до цих актів КМУ відповід. перед *Президентом України* і *Верховною Радою України*, підконтрольний і підзвітний ВР України в межах, передбачених Конституцією України. У своїй діяльності керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами ВР України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України.

КМУ є колегіальним органом і ухвалює рішення після обговорення відп. питань на своїх засіданнях. До його складу входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри та міністри України.

Прем'єр-міністр України призначається ВР України за поданням Президента України. Подання про призначення ВР України на посаду Прем'єр-міністра Президент України вносить за пропозицією коаліції депутат. фракцій у ВР України, до складу якої входить більшість нар. депутатів України від констит. складу ВР України, не пізніше ніж на 15-й день після надходження такої пропозиції. Кандидат на посаду Прем'єр-міністра України за пропозицією депутат. фракцій (фракції) зустрічається з депутат. фракціями і відповідає на їхні запитання до розгляду питання на пленар. засіданні ВР України. Голосування у ВР України щодо призначення Прем'єр-міністра України проводиться у поіменному режимі. Рішення про призначення Прем'єр-міністра України приймається у формі постанови ВР України.

Члени КМУ, крім Міністра оборони України і Міністра закорд. справ України, призначаються ВР України за поданням Прем'єр-міністра України. Міністр оборони України і Міністр закорд. справ України призначаються на посаду ВР України за поданням Президента України.

При формуванні нового складу КМУ новопризначений Прем'єр-міністр України вносить до ВР України подання про призначення членів КМУ відповідно до вимог Конституції України та Закону України «Про Кабінет Міністрів України». У цьому поданні пропонується повний посад. склад КМУ.

ВР України приймає рішення про призначення на посаду членів КМУ у формі постанови. Таке рішення може прийматися ВР України як списком, так і щодо окр. посад. Постанова ВР України щодо призначення члена КМУ набирає чинності з моменту складання присяги на пленар. засіданні ВР України.

Програма діяльності КМУ ґрунтується на узгоджених політ. позиціях та програм. завданнях коаліції депутат. фракцій у ВР України. Представлення Програми діяльності КМУ на пленар. засіданні ВР України здійснює Прем'єр-міністр України.

За поданням Прем'єр-міністра ВР України може призначати міністрами осіб, які не очолюють мін-ва. До складу КМУ може бути призначено не більше 2 таких міністрів.

Повноваження КМУ можуть бути припинені прийняттям ВР України резол. недовіри КМУ. Ухвалення такої резол. може бути наслідком розгляду питання про відповідальність КМУ за пропозицією Президента України або не менш як 1/3 від констит. складу ВР України.

Посади членів КМУ належать до політ. посад, на які не поширюється труд. зак-во і зак-во про держ. службу. Статус членів КМУ визначається Конституцією України та законами України. КМУ здійснює викон. владу безпосередньо і через мін-ва, ін. центр. органи викон. влади, Раду міністрів Автономної Респ. Крим та місц. держ. адміністрації, спрямовує, координує і контролює діяльність цих органів.

Осн. завдання КМУ полягають: у забезпеченні *суверенітету державного* та екон. самостійності України, здійсненні внутр. і зовн. політики д-ви; вжитті заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та гр-на; забезпеченні проведення бюджет., фін., цінової, інвест. політики; здійсненні заходів щодо забезпечення обороноздатності та нац. безпеки України, громад. порядку, боротьби зі злочинністю, ліквідації наслідків надзвич. ситуацій; спрямуванні та координації роботи мін-в, ін. органів викон. влади, здійсненні контролю за їх діяльністю.

У сфері зовн. політики Уряд України у межах своїх повноважень забезпечує зовнішньополіт. діяльність України, розробляє і затверджує держ. програми в цій сфері, погоджує програми перебування офіц. закорд. делегацій, до складу яких входять представники КМУ, та ін. пов'язані з цим документи; ухвалює рішення про придбання за кордоном у власність України нерухомого майна (будівництво, реконструкцію об'єктів) для потреб закорд. дипл. установ України. Відповідно до *Закону України «Про міжнародні договори України» 2004*, у сфері міжнар. відносин КМУ укладає міжнар. договори України з екон., торг., наук.-тех., гуманіт. та ін. питань, віднесених до відання КМУ (ст. 3); приймає рішення про проведення переговорів і підписання міжнар. договорів, що укладаються від ім. Уряду України (ст. 5); безпосередньо надає повноваження на ведення переговорів і підписання міжнар. договорів України щодо договорів, які укладаються від ім. Уряду України (ст. 6); подає до ВР України проект закону про ратифікацію міжнар. договору України, який було укладено від ім. Уряду України і потребує ратифікації (ст. 9); затверджує своєю постановою міжнар. договори України, які укладаються від ім. Уряду України і не потребують ратифікації (ч. 3 ст. 12); здійснює своєю постановою припинення та зупинення дії міжнар. договорів, які було укладено від ім. Уряду України і які не потребували надання згоди на їх обов'язковість ВР України або затвердження Президентом України (ч. 2 ст. 24).

КМУ на основі та на виконання Конституції і законів України, актів Президента України, постанов ВР України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, видає обов'язкові для виконання акти — постанови і розпорядження. Акти КМУ нормат. характеру видаються у формі постанов, а з організац.-розпорядчих та ін. поточних питань — у формі розпоряджень КМУ.

КМУ складає повноваження перед новообраною ВР України. Заява про складення повноважень КМУ подається Прем'єр-міністром України чи особою, яка виконує його повноваження.

КАЗАНСЬКИЙ Петро Євгенович (11.05.1866 — 1947) — укр. і рос. правознавець, д-р міжнар. права, проф., фахівець у галузі міжнар. адм. права.

Народився у родині військ. лікаря. Вищу освіту здобув на юрид. ф-ті Моск. ун-ту, який закінчив у 1891, після чого був залишений проф. Л.О. Камаровським для підготовки до проф. звання по каф. міжнар. права. Після складання магістер. іспиту в 1893 йому було присвоєно звання приват-доцента і призначено на каф. міжнар. права Казан. ун-ту. У 1895 К. захистив у Моск. ун-ті магістер. дис. на тему «Договірні річки». У 1895—96 перебував у наук. закорд. відрядженні з метою дослідження правового статусу міжнар. адм. союзів. З 1896 К. — екстраординар. проф. каф. міжнар. права Новорос. (Одеського) ун-ту. У 1897 захистив докт. дис. на тему «Загальні адміністративні союзи держав». У 1898 отримав звання ординар. проф., а у 1908 став деканом юрид. ф-ту Новорос. ун-ту.

На діяльність К. у Новорос. ун-ті значно вплинули події рос. революції 1905. Він бере активну участь у т. з. академічному русі — монархічному русі проф., викладачів та студентів ун-тів, який ставив своєю метою повну деполітизацію вищих навч. закладів. У цей час К. виступає також як публіцист правих поглядів і рішучий прибічник самодержавства в Росії, за що його неодноразово критикували ліберальні колеги, зокрема В.Е. Грабар. У низці своїх праць, присвячених держ. праву Росії, особливо у моногр. «Власть Всеросійського імператора», К. намагався довести, що держ. устрій Росії і після 1905 продовжує залишатися самодержавним. К. брав активну участь у панслов'янському русі. На зібранні слов'ян. юристів у Софії в 1910 він виступив з доповіддю, в якій наголосив на 3 осн. завданнях панслов'ян. руху: зближення внутр. права слов'ян. д-в і реформування їхніх правових систем з урахуванням слов'ян. правових традицій; укладання міжслов'ян. договорів для полегшення поштових, телеграфних, судноплавних та ін. зносин, що дасть змогу створити єдине міжслов'ян. адм. право; укладання договорів про вічний мир та третейський розгляд спорів між слов'ян. д-вами. На думку К., здійснення таких кроків дозволить з часом слов'янам створити потужний союз д-в.

Про долю К. після *Жовтневої революції в Росії 1917* збереглося мало відомостей. Він з перервами продовжував викладати в Новорос. ун-ті до кінця 1919, а після встановл. ради влади в Одесі був звільнений з ун-ту і викладав у ін. вищих навч. закладах міста. Однак жодна його праця в цей період не була опубл.

К. є автором понад 80 наук. праць, які охоплюють проблеми теорії міжнар. права, формування міжнар. адм. права як нової на той час галузі міжнар. права, статусу міжнар. адм. союзів, міжнар. річок і проток, *Каспійського моря, видачі злочинців, діяльності Інституту міжнародного права*, міжнар. приват. права та держ. права Росії тощо. К. одним із перших детально розглянув юрид. природу міжнар. адм. союзів. Спираючись певною мірою на погляди Ф.Ф. Мартенса, він висунув концепцію «права міжнародного управління». К. розумів міжнар. право як «сукупність юридичних правил, що визначають устрій та управління міжнародного спілкування і цивільні права іноземців», або дещо ін. словами, як «сукупність правових засад, що визначають взаємні відносини держав і міжнародних спільностей та цивільні права іноземця». Виходячи з єдності міжнар. публ. права і міжнар. приват. права, він вважав, що міжнар. право регулює відносини між д-вами, відносини д-в і «міжнародних спільностей» (під ними розумілися: дикі племена; політ. партії, які повстали зі зброєю в руках і визнані *воюючими сторонами* ін. д-вами; колонії, наділені високим рівнем самоврядування; вселенські християн. церкви; Червоний Хрест; міжнар. наук. т-ва та торг.-пром. компанії тощо) між собою, відносини між д-вою та гр-ном ін. д-ви та відносини між фіз. особами — гр-нами різних д-в. Отже, міжнар. публ. і приват. право розглядалися ним як єдина система, що регулює відносини, які виходять за межі однієї д-ви. Тобто його можна розглядати як попередника концепцій міжнар. госп. права В.М. Корецького та транснац. права Ф. Джессена. Міжнар. публ. право, у свою чергу, поділяється на «право міжнародного

устрою» (визначає правовий статус суб'єктів міжнар. права, терит. різних категорій, міжнар. органів та органів зовн. зносин д-ви) та «право міжнародного управління» (регулює міжнар. діяльність д-в і «міжнародних спільностей» та їх органів). Серцевиною міжнар.-правового вчення К. є ідея міжнар. адміністрації, яка є однією з форм втілення засад міжнар. спілкування. На його думку, міжнар. адміністрація — це діяльність д-в, «міжнародних спільностей», їхніх органів та міжнар. органів, спрямована на забезпечення міжнар. сусп. інтересів, а міжнар. адм. право — це право, що створює і визначає міжнар. адміністрацію. К. наголошував, що, незважаючи на те, що міжнар. адм. право є наймолодшою частиною права міжнар. управління, йому належить велике майбутнє, і подальший розвиток міжнар. права втілюватиметься переважно в розвитку міжнар. адм. права. Він зазначає, що протягом 19 ст. відбувалося пост. зростання кількості та значення міжнар. договорів щодо охорони сусп. інтересів або міжнар. адм. договорів (договорів, що регулюють питання трансп. сполучення; міжнар. переселень, еміграції та імміграції; духовних цілей і завдань; охорони здоров'я; міжнар. госп. відносин; запобігання та припинення правопорушень). Формування впродовж 2-ї пол. 19 ст. системи міжнар. адм. союзів дозволило вченому зробити припущення щодо перспективи утворення всесвіт. адм. орг-ції, яка базуватиметься на тих самих засадах, що й саме міжнар. право, і складатиметься із системи заг. адм. союзів. Бурхливий розвиток і зростання кількості міжнар. орг-цій, утворення *Ліги Націй*, *Організації Об'єднаних Націй* та ін. міжнар. орг-цій підтвердила його бачення закономірностей подальшого розвитку міжнар. права на інституціон. основі.

Осн. праці: «Институт международного права (1873—1893)» (1893); «Договорные реки: Очерки истории и теории международного речного права» (у 2 т., 1895); «Всемирный каталог и международный библиографический союз» (1896); «Всемирный почтовый союз»; «Всемирный телеграфный

союз»; «Международный противоневольничий союз»; «Международный союз для измерения земли»; «Международный союз для охраны промышленной собственности»; «Международный союз для печатания таможенных тарифов»; «Международный союз железнодорожных товарных сношений»; «Международный союз книговедения»; «Международный союз мер и весов» (усі 1897); «Всеобщие административные союзы государств» (у 3 т., 1897); «Каспийское море с точки зрения международного права» (1898); «Учение о международной администрации» (1901, у 2004 перевид. в «Антології української юридичної думки», підготовленій в Ін-ті д-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України); «Введение в курс международного права» (1901); «К вопросу о постановке преподавания на юридических факультетах» (1901); «Свободное Дунайское судоходство» (1902); «Учебник международного права публичного и гражданского» (1902, 2-ге вид. 1904); «Моему критику — заслуженному профессору Московского университета графу Камаровскому» (1903); «Возрождение изучения права в русских университетах» (1903); «Вопрос о преподавании права в русской печати в 1901 году» (1903); «Славянский съезд в Софии: Отчет представителя Новорос. ун-та орд. проф. П.Е. Казанского» (1910); «Избирательные права граждан» (1910); «Народность и государство» (1912); «Власть Всероссийского императора: Обзор действующего русского права» (1913); «Очерки международных и государственных отношений России» (1913); «Современное положение Червонной Руси: Австро-венгерские зверства» (1914); «Галицко-русские беженцы в Одессе, 1915—1916 гг.» (1916). К. також у 1893 переклав рос. мовою підручник з міжнар. права відомого швейцарського юриста-міжнародника проф. А. Рів'є.

Літ.: *Грaбapь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005; *Денисов В.Н., Савчук К.О.* Казанський Петро Євгенович // Антологія української юридичної думки. Т. 8: Міжнародне право / Упоряд.: В.Н. Денисов, К.О. Савчук; відп. ред. В.Н. Денисов, К., 2004; *Савчук К.О.* Міжнародно-правові ідеї Петра Євгеновича Казанського та їх значення для сучасної науки міжнародного права // Часопис Київського університету права, 2001, № 4; *Савчук К.О.* Концепція права міжнародного управління професора П.Є. Казанського та її значення для сучас-

ної науки міжнародного права // Наукові читання, присвячені пам'яті В.М. Корецького: Зб. наук. праць. К., 2011; *Смолин М.Б.* Очерки имперского пути. Неизвестные русские консерваторы второй половины XIX — первой половины XX века. М., 2000.

К.О. Савчук

CÁSUS BÉLLI (лат. — привід для війни) — та чи ін. дія суб'єкта міжнар. права, насамперед д-ви (або будь-якого ін. суб'єкта, за дії якого несе відповідальність така д-ва), що розглядається ін. д-вою як привід для *війни*, зокрема для розриву дипл. відносин і оголошення війни.

Вчення про С. б. виникло на ґрунті сусп. сприйняття війни як природ. стану відносин між д-вами, народами, суверенами, в межах формування доктрини «справедливої війни» і завдяки працям низки мислителів і вчених, з іменами яких пов'язується початок формування міжнар. права як науки. *Ф. Віторія* вважав єдиним закон. приводом для війни порушення будь-якого права суверена. Відмінність у релігії, прагнення до розширення терит. або до здобуття військ. слави він закон. приводами для війни не сприймав. *А. Джентілі*, розвиваючи погляди *Ф. Віторія*, вважав, що справедл. приводом для війни може бути лише таке порушення права суверена, єдиним засобом запобігання якому є насильство. Напр., бажання повернути язичників до християнства не є закон. приводом для війни, але якщо варвари переслідують християн, то це є закон. приводом для війни проти таких варварів. Ґрунтовно досліджуючи питання про справедл. і несправедл. війни, *Г. Гроцій* із праць античних авторів (Діодора Сіцилійського, Тита Лівія, Сенеки, Платона, Саллюстія) виводив 3 причини справедл. воєн: самозахист, повернення втраченого майна, покарання. Сам він вважав закон. приводом для війни захист і поновлення порушених прав. *Й.-К. Блюнчлі*, кодифікуючи притаманні 19 ст. міжнар.-правові звичаї цивіліз. народів, визнавав закон. приводом для війни лише серйозне порушення права, насильницьке захоплення володіння, значне порушення заг. світ. порядку, а також перешкоджання встановл. нових прав або прогрес. зміни прав існуючих. Отже, в *доктрині* міжнар. права сформувався розуміння С. б. як закон., справедл. приводу для війни.

У європ. правовій традиції поч. 20 ст. панівним було переконання про те, що міркування про закон. й незакон. приводи для війни позбавлені практ. значення, а практика міжнар. відносин такого розрізнення не визнає. При цьому теорія виділяла приводи для війни 2 категорій: приводи, яким передують дипл. переговори, і приводи без таких переговорів. До 1-ї категорії відносили погрози припинити дипл. зносини, пред'явлення *ультиматуму*, умисне затягування дипл. переговорів з метою мобілізації і концентрації військ. До 2-ї категорії відносили образу верховної влади, посягання на дипл. агента, анархію, що загрожує сусіднім д-вам. Можливість початку війни без попередніх переговорів між цивіліз. народами, представники яких брали участь у *Гаазьких конвенціях про закони і звичаї війни 1899 і 1907*, вважалася явищем винятковим у тогочас. міжнар. відносинах. Хрестомат. прикладом С. б. у новітній історії вважається вбивство ерцгерцога Фердинанда в Сараєві 28.06.1914. Якщо вважати дипл. переговорами пред'явлення Австро-Угорською імперією ультиматуму Сербії і наст. відмову Сербії прийняти ультиматум, то С. б. для початку *Першої світової війни 1914—18* цілком відповідає вищенаведеній концепції. З прийняттям *Пакту Бріана—Келлога 1928* і набуттям ним чинності відбулася форм. відмова д-в-учасниць від війни як засобу нац. політики і виникло їх зобов'язання вирішувати будь-які спори або конфлікти мир. засобами. Здавалося б, після цього С. б. остаточно залишиться предметом дослідження істориків. Проте з огляду на реалії міжнар. відносин до серед. 20 ст. ряд ситуацій або подій трактувалися як С. б. і дійсно призводили до виникнення стану війни між д-вами. Важливість наявності С. б. для початку воєн. дій підтверджується тим, що д-ви, які запланували агрес. війну, вдавалися до штучного (провокаційного) створення С. б. Хрестомат. прикладами таких штучних С. б. є Гляйвицький інцидент («Операція «Консерви») 31.08.1939, що став приводом для вторгнення Третього Рейху у Польщу, і Май-

нільський інцидент 26.11.1939, що став офіц. приводом для вторгнення військ СРСР у Фінляндію.

Статут ООН (особливо норма ч. 4 ст. 2, див. *Незастосування сили або погрози силою принцип*), хоча і заборонив будь-яке застосування сили будь-яким чином, несумісним з цілями Об'єднаних Націй, не викоренив повністю війну як явище міжнар. життя. У 2-й пол. 20 ст. траплялися випадки, що розглядалися як С. б. і мали відп. наслідки, а саме, слугували приводом для початку воен. дій. Найбільш відомим повоєнним С. б. є Тонкінський інцидент (фактично 2 інциденти, що сталися у Тонкін. затоці 02 і 04.08.1964, причому 1-ше із зіткнень сторонами не оспорується, а сам факт 2-го зіткнення є сумнівним), що став приводом до початку воен. дій США проти Півн. В'єтнаму (Демокр. Респ. В'єтнам). Отже, в міжнар. відносинах С. б. часто слугував і слугує для виправдання або ж для зручного обгрунтування застосув. д-вою збройн. сили проти ін. д-ви.

Літ.: *Военная энциклопедия*. Т. 11. СПб., 1913; *Гроций Г.* О праве войны и мира: три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права. М., 1994.

В.В. Максимов

КАЙРСЬКИЙ ДОГОВІР 1711 (*Pacta conventa inter dominium Crumense et Exercitum Zaporoviensem gentemque Parvae Rossiae in perpetuum amicitiam, confraternitatem et unionem armorum indissolubilem, circa Cairam* — «Договір між Кримською державою і Запорозьким Військом та народом Малоросії, укладений для вічної дружби, братерства та нерозривного військового союзу») — договір між Гетьманщиною, представленою емігранц. урядом П. Орлика, та Кримським ханством. Укладений 23.01.1711.

Договір було оформлено у вигляді шертної (присяжної) грамоти, підписаної послами — прилуцьким полковником Д. Горленком та мурзою Девлет-шахом на посольському з'їзді, що відбувався поблизу броду Кайр на р. Дніпро (у сучас. Нікопольському р-ні Дніпропетровської обл.),

пізніше підтверджено ханом Девлетом II. К. д. 1711 складено у формі привілею-резол. Криму Гетьманщини у відповідь на «Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою» — інструкцію гетьмана П. Орлика посольству емігранц. уряду Гетьманщини. Договір написано лат. мовою; текст суцільний, без поділу на статті.

К. д. 1711 визнав права мешканців Гетьманщини на самовизначення та невтручання у їх внутр. справи з боку Криму. Він обходить питання держ. належності терит. Гетьманщини і був насамперед угодою з козацтвом як військ. орг-цією. Крим. ханство не брало на себе політ. зобов'язань.

Проголошувався оборонно-наступальний військ. союз Гетьманщини з Крим. ханством. Зазначено наміри сторін здійснювати координовану зовн. політику, зокрема, узгоджувати зміст переговорів та угод з Рос. д-вою.

К. д. 1711 проголошував недоторканність життя і майна козаків, культових споруд та церк. майна. Підтверджувалися пільги козацтва на промисли у межах Крим. ханства. Заручником — гарантом виконання К. д. 1711 — у Бахчисараї залишився син гетьмана П. Орлика — Г. Орлик.

Уперше К. д. 1711 опубл. 1847 О. Бодяньський з копії 18 ст., зробленої М. Ханенком. Копії договору зберігаються в архіві МЗС Франції.

Літ.: *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Кресін О.* Правові проблеми відносин Війська Запорозького з Кримським ханством у діяльності першої української політичної еміграції першої половини XVIII ст. // *Держава і право*, 2000, вип. 8; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. К., 2001.

О.В. Кресін

КАЛАМКАРЯН Рубен Амаякович (08.10.1947, м. Харків, Україна) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., фахівець з теорії та філософії міжнар. права, міжнар. правопорядку, лауреат премії РАН ім. Ф.Ф. Мартенса «За видатні наукові праці в галузі міжнародного права та міжнародних відносин».

У 1967 вступив на юрид. ф-т Ун-ту дружби народів ім. Патріса Лумумби (нині — Рос. ун-т дружби народів, РУДН). Після закінчення у 1971 цього ун-ту продовжив

навчання в його аспірантурі і в 1975 захистив канд. дис. на тему «Міжнародно-правові форми співробітництва СРСР з молодими суверенними державами Азії, Африки та Латинської Америки в політичній сфері» (наук. кер. Г.В. Шармазанашвілі). З 1974 К. працює в Ін-ті д-ви і права АН СРСР (нині — *Інститут держави і права Російської академії наук*, ІДП) на посадах мол., ст. та провід. наук. співробітника сектору міжнар.-правових досліджень. Водночас є проф. каф. міжнар. права РУДН та Всерос. академії зовн. торгівлі. У 1991 захистив в ІДП докт. дис. на тему «Принцип добросовісності в сучасному міжнародному праві». У 2002 йому присвоєно звання проф. Входить до складу наук. ради із захисту докт. дис. ІДП та редкол. журн. «Государство и право». Член *Російської асоціації міжнародного права*.

З самого поч. своєї наук. діяльності К. виявив значний інтерес до найважливіших проблем теорії і практики міжнар. права, узагальнених значною мірою в його фундамент. праці, присвяченій філософії міжнар. права, за яку він отримав премію Ф.Ф. Мартенса. Перелік проблем, до яких звертається у своїх дослідженнях К., є досить широким, охоплюючи різноманітну тематику, що стосується сутнісних явищ і категорій міжнар. права. Йому належить понад 300 наук. праць, серед яких 10 монографій.

К. першим у рад. міжнар.-правовій науці розробив комплекс теор. питань, пов'язаних з визнанням нового джерела міжнар. права — одностор. юрид. актів д-в як добровільно взятих на себе зобов'язань. Відмова від них не може бути довільною, оскільки це пов'язано з порушенням звичаєвої норми міжнар. права. К. дослідив специфіку наслідків відмови д-ви від цих актів у таких категоріях, як «визнання», «обіцянка», «відмова» та «протест», відокремивши їх від форм. одностор. актів, які є конститутивними елементами договору. Дослідження одностор. актів д-в супроводжувалося всебічним аналізом загальнотеор. категорій, зокрема фактів та юрид. актів у їх співвідношенні, суб'єкт. елемента як складової визнання норми міжнар. звичаєвого права, а також зверненням до практики, в т. ч. рішень МС ООН. Цей глибинний, багаторівневий підхід до висвітлення

проблем теорії і практики міжнар. права було розвинуто в наст. дослідженнях К. Так, розглядаючи таку основополож. проблему, як принцип добросовісності в міжнар. праві, він представив цей принцип у притаманній йому манері широкого підходу як складову «справедливого міжнародного правопорядку». К. наголошує, що «тільки добросовісне виконання кожного державою всього комплексу зобов'язань, покладених на неї відповідно до міжнародного звичаю та договірною права, а також добросовісне здійснення визнаних за нею суб'єктивних прав, створює впевненість у тому, що всі норми міжнародного права будуть виконуватися». Великого значення при цьому він надає наявності у суб'єкті права «психологічної» позиції, внутр. розуміння певного рівня поведінки. Вносячи в міжнар. відносини елементи лояльності, чесності, розумності, вірності прийнятим зобов'язанням, принцип добросовісності, як частина позит. міжнар. права, має моральне підґрунтя.

Принцип добросовісності, зазначає К., «входить до кола правил поведінки, які створюють позитивну основу повинності, що має характер незмінності, універсальності та загального застосування». Цей принцип є критерієм оцінки поведінки, допомагаючи визначити, наскільки поведінка тієї чи ін. д-ви відповідає стандартам належної поведінки. Він піддає критиці думку, яку висловлюють у доктрині, що цей принцип не є юрид. обов'язковим, а виступає лише моральною категорією. «Суть принципу добросовісності, — зазначає К., — полягає в тому, що він поєднує в собі позитивну основу права та моральні постулати належної поведінки суб'єктів у рамках міжнародного права». Принцип добросовісності К. розглядає в контексті проблеми *загальних принципів права*, яка, за його оцінкою, «достатньо ґрунтовно висвітлена... в працях В.М. Корецького, Д.Б. Левіна, М.М. Мінасяна, Г.І. Тункіна». Він підтримує позицію *країн, що розвиваються*, які в ході розроблення *Декларації про принципи міжнародного права 1970* відстоювали

думку, що принцип добросовісності не поширюється на нерівноправні міжнар. договори, договори, що суперечать зобов'язанням згідно зі Статутом ООН, та в цілому на договори, визнані недійсними (див. *Право міжнародних договорів*). Тим самим встановлюються певні межі застосовності цього принципу та вилучення з нього. Досліджуючи зв'язок принципу добросовісності з принципом справедливості, К. дав ґрунтовну оцінку останньому принципу в сучас. міжнар. праві з позицій його імперативності, спрямованої як на виправлення у відп. випадках жорсткості позит. права, так і на виконання функції доповнення норм права. Високим рівнем теор. опрацювання відзначається й аналіз принципу добросовісності стосовно *естопеля*, права міжнар. договорів, міжнар. звичаєвого права тощо (див. *Звичай міжнародно-правовий*). Це є важливим здобутком сучас. теорії і практики міжнар. права, що є основою для функціонування дійсно справедл. міжнар. правопорядку.

Уперше в доктрин. плані К. з теор. точки зору висвітлив такий феномен, як правомірна поведінка д-в як підстава виникнення для них міжнар. прав та обов'язків. У рамках цього підходу він зробив спробу розвинути норму міжнар. права, розроблену на основі міжнар. суд. та арбітр. практики. Згідно з цією нормою, «міжнародне зобов'язання, прийняте на основі правомірної поведінки держав, має виконуватися, держава зобов'язана суворо дотримуватися лінії поведінки, що випливає з досягнутих міжнародних домовленостей». К. показує, що правомірна поведінка д-в має волевиявний характер, тобто д-ва виступає активним суб'єктом поведінки і несе відповідальність за будь-які юрид. значущі дії або бездіяльність своїх органів.

Інтереси К. поширюються на проблеми розвитку міжнар. кримін. права, що виникло і розвивалося як протидія, з одного боку, протиправним методам ведення збройн. конфліктів, а з ін., зростанню транснац. злочинності, ефект. боротьба з якою можлива лише на основі міжнар. співробітни-

цтва д-в. Він проводить чітку відмінність між злочинами д-ви та злочинами фіз. осіб, виходячи з характеристики суб'єктів злочину, об'єктів посягання та способів і форм відповідальності. К. розглядає міжнар. кримін. право «як сукупність норм, що створюються в процесі узгодження воль держав». При цьому його норми, як правило, «реалізуються через норми внутрішньодержавного кримінального права і процесу». К. підтримує позицію Г.В. Ієнатенка, згідно з якою для розв'язання конкр. кримін. справи правозастосовний орган керується нормами як міжнар., так і внутр. кримін. права. Міжнар. кримін. право характеризується тим, що охороняє міжнар. правопорядок у цілому за допомогою специф. кримін.-правових методів і засобів, які інкорпорується у внутр. зак-во д-в. К. визначає міжнар. кримін. право «як галузь, що включає принципи і норми, створені з метою охорони міжнародного правопорядку від злочинних посягань з боку суб'єктів міжнародного права шляхом встановлення кримінальної відповідальності винних фізичних осіб та відповідальності держави за скоєння міжнародних злочинів і злочинів міжнародного характеру». Він дав кримін.-правову характеристику *тероризму міжнародного та найманства* як окр. видів міжнар. злочинів, які завдають непоправної шкоди міжнар. правопорядку. Характеризуючи діяльність ООН у сфері боротьби з міжнар. злочинністю, К. досліджує її нормат. та інституц. базу, виходячи з якої д-ви докладають колект. зусиль для запобігання таким злочинам і покарання за їх скоєння. Він робить висновок, що міжнар. злочини скоюються в разі порушення основополож. принципів та ін. імперат. норм *jus cogens*, які забезпечують життєво важливі інтереси міжнар. співтовариства в цілому. Останні є порушенням *erga omnes зобов'язань*, що «створюють правовий титул із забезпечення виконання імперативних норм міжнародного права з боку будь-якого члена міжнародного співтовариства держав».

Новий рівень оцінки міжнар. права К. продемонстрував, звернувшись до його значення з філос. точки зору. Віддаючи належне С.В. Черниченку, праці якого, на його думку, сприяли створенню в Росії «філософії міжнародного права як цілісної ака-

демічної системи думок», він представив власну «систему думок» стосовно місця, значення та ролі міжнар. права в міжнар. співтоваристві. На прикладі наук. доробку М.С. *Макдугала* К. стверджує, що з філос. точки зору гол. є визначення автором своєї концепт. позиції щодо міжнар. права. Він відстоює позит. характер міжнар. права, називаючи його «постановно позитивним правом», тобто правом, яке «ефективно здійснюється та забезпечується в режимі діючих міжнародних судово-арбітражних інститутів». Він не сприймає доктрин. погляд Н.Р. Паунда та М.С. Макдугала, які висловлюються на користь «соціально та політично орієнтованого міжнародного права з аморфними цілями за відсутності в ньому притаманної йому позитивної сутності». Філософія міжнар. права полягає у «значущості права при побудові справедливого світопорядку». І, отже, «наука філософії міжнародного права, за всіма мірками об'єктивного аналізу, виступає... як система поглядів на місце, роль та значення міжнародного права в рамках сучасного міжнародного правопорядку». Відповідно він характеризує філософію міжнар. права з позицій конститутивного елемента сучас. світопорядку, доктрин найбільш кваліф. спеціалістів різних націй та діяльності РБ ООН та МС ООН. Юрид. константою цих та ін. аспектів його підходу до предмета філософії міжнар. права є міждерж. основа його побудови, що становить реальність сучас. міжнар. відносин, незважаючи на спроби представити цей соціол. факт як застарілу догму. Перебільшенням, однак, видається надання суд.-арбітр. елементу ролі забезпечення права як такого в структурі сучас. міжнар. права, так само викликає заперечення абсолютизація значення в цій структурі обов'язкової юрисдикції МС ООН. К. навіть вважає, що «нині право суду (law of court) замінило собою право природи (law of nature)». Хоча такі судження можна сприймати як ідеал справедл. міжнар. правопорядку, вони суперечать дійсним міжнар. відносинам як у минулому, так і в нинішню епоху, що характеризується непримирною боротьбою за панування у світі, супроводжуючись падінням авторитету міжнар.-арбітр. системи навіть порівняно з періодом «холодної війни». Визнаючи ви-

сокий рівень розроблення К. філос. та ін. проблем міжнар. права, важливість його доробку для розвитку міжнар.-правової теорії та практики, зазначимо, що його методології позитивізму, якою він, безумовно, майстерно володіє, все ж таки бракує визначення цілісної картини соц. стану саме міжнар. відносин, які забезпечують функціонування міжнар. права та ступінь його ефективності. Цей недолік проявляється і в його міжнар.-правовій оцінці анексії *Криму*.

Осн. праці: «Международно-правовое значение односторонних юридических актов государств» (1984); «Юридические последствия правомерного поведения государств» (1987); «Фактор времени в праве международных договоров» (1989); «Принцип добросовестности в современном международном праве» (1990); «Поведение государств в Международном Суде ООН: международно-правовые проблемы судебного-арбитражного производства» (1999); «Этнопель в международном публичном праве» (2001); «Господство права (Rule of Law) в международных отношениях» (2004); «Философия международного права» (2006); «Кодификация международного права и современный миропорядок» (2008); «Международный Суд в миропорядке на основе господства права» (2012); «Международно-правовое позиционирование России и мирное разрешение споров в Международном Суде ООН» (2014); «Институт мирного разрешения споров, как имманентно присущий элемент современного международного права» (2015). К. є також співавт. ряду підруч. та навч. посіб.: «Международное уголовное право» (1995, 1999); «Международное право» (відп. ред. Є.Т. Усенко, Г.Г. Шинкарецька, 2003); «Международное право» (у співавт. з Ю.І. Мигачовим, 2004, 5-те вид. 2013).

В.Н. Денисов

КАЛЬВО ДОКТРИНА — доктрина про неприпустимість дипл. чи збройн. втручання однієї д-ви у внутр. справи ін. з метою стягнення боргів з її уряду на користь своїх

гр-н. Була сформульована відомим аргентин. юристом, істориком і дипломатом Карлосом Кальво (1824—1906) у 1868 у праці «Derecho internacional teorico y practico de Europa y America» (Теорія і практика міжнародного права Європи та Америки). К. д. була спрямована проти неодноразових інтервенцій европ. д-в проти країн Латин. Америки під приводом стягнення боргів з їхніх урядів. Згідно з К. д., нерезиденти, які беруть участь у комерц. обігу країни перебування, мають право на отримання такого самого правового захисту, як і резиденти, але не вправі вимагати більшого рівня захисту. Кальво наголошував на тому, що правило, згідно з яким іноз. гр-ни можуть розраховувати на більший правовий захист, ніж гр-ни країни перебування, є порушенням принципу рівності д-в (див. *Суверенної рівності держав принцип*). Критикуючи мінім. міжнар. стандарт, як такий, що відповідає інтересам лише потужних країн і несприятл. для більш слабких д-в, Кальво протиставив йому нац. стандарт, в основу якого має бути покладено принцип терит. верховенства д-ви. Цей стандарт має ґрунтуватися на таких засадах: рівність резидентів і нерезидентів; регулювання правового становища нерезидентів та їхньої власності нац. зак-вом д-ви; невтручання д-в, зокрема тих, гр-нами яких є іноз. інвестори, у розв'язання спорів між іноз. інвесторами та урядами з приводу правового становища нерезидентів та їхньої власності; відсутність обов'язку уряду країни відповідати за шкоду, заподіяну іноземцям через внутр. негаразди або громадян. війну, за винятком випадків, коли вони є прямим наслідком діяльності самого уряду.

К. д. знайшла закріплення в багатьох двостор. і багатостор. міжнар.-правових документах та внутр. зак-ві д-в. Так, принципи К. д. були відображені в італо-парагвайському договорі 1893, франко-мексикано-нікарагуан. договорі 1894 та ін. На багатостор. рівні К. д. набула розвитку в низці міжамер. конвенцій, зокрема у Міжамер. конвенції про права іноземців 1902. У ст. 9 Міжамер. конвенції про права та обов'язки

д-в 1933 К. д. сформульовано так: «Юрисдикція держав у межах національної території поширюється на всіх мешканців. Громадяни та іноземці перебувають під однаковим правовим захистом, і національні органи влади та іноземці не можуть вимагати прав інших або ширших, ніж належать громадянам». Латиноамер. д-ви часто включають до договорів з іноз. гр-нами т. з. застереження Кальво, згідно з яким іноз. гр-ни погоджуються на те, що будь-який спір, який випливає з договору, має розв'язуватися виключно місц. судом, і відмовляються від права звернутися до своєї д-ви з проханням про надання їм дипл. захисту. Однак з точки зору заг. міжнар. права таке застереження позбавлене сенсу, оскільки право здійснювати дипл. захист належить виключно д-ві і гр-н не вправі відмовлятися від нього.

К. д., осн. значення якої полягало в обмеженні застосув. сили в міжнар. відносинах та права д-ви здійснювати дипл. захист з метою стягнення боргів на користь своїх гр-н, відіграла важливу роль у формуванні осн. принципів сучас. міжнар. права, зокрема незастосув. сили або погрози силою (див. *Незастосування сили або погрози силою принцип*) та суверен. рівності д-в, і стала вагомим внеском латиноамер. д-в у формування заг. міжнар. права. На поч. 20 ст. її принципи були розвинуті й модифіковані міністром закорд. справ Аргентини Л.М. Драго (див. *Драго доктрина*).

Літ.: *Garcia-Amador F.W.* Calvo doctrine, Calvo clause // *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. 8, 1985.

К.О. Савчук

КАМАРОВСЬКИЙ (Комаровський) Леонід Олексійович (15.03.1846, Казань, Росія — 08.12.1912, Москва) — рос. правознавець, д-р держ. права, проф., чл.-кор. Петерб. академії наук, фахівець у галузі теорії міжнар. права та мир. засобів розв'язання міжнар. спорів.

Народився у дворянській родині. Здобув домашню освіту, у 1864 склав екстерном у 1-й Казанській гімназії іспити за весь курс гімназичної освіти. Того ж року вступив на юрид. ф-т Моск. ун-ту, який закінчив у 1868 і був залишений на каф. міжнар. права для підготовки до професор. звання. У 1869 був відправлений у дворічне відрадження

до ун-тів Німеччини та Австро-Угорщини. Після повернення до Росії у груд. 1870 склав магістер. іспит і розпочав підготовку магістер. дис. Навесні 1871 через хворобу змушений був поїхати на лікування до Швейцарії. У 1872—73 продовжив вивчення міжнар. права і підготовку магістер. дис. у Гейдельберзькому ун-ті під кер. видатного швейц. юриста-міжнародника Й.К. Блончі. Міжнар.-правове вчення останнього значною мірою вплинуло на формування наук. світогляду К. Повернувшись на батьківщину, у груд. 1874 він захистив у Моск. ун-ті магістер. дис. на тему «Засада невтручання» і через кілька тижнів був призначений приват-доцентом каф. міжнар. права. Вся подальша наук. і виклад. діяльність К. була пов'язана з цією кафедрою, на якій він працював до самої смерті. Протягом 1878—79 перебував у наук. відрядженні у Франції, де збирав матеріал для своєї докт. дис., присвяченої проблемі міжнар. суду. У 1881 захистив у Моск. ун-ті докт. дис. на тему «Про міжнародний суд» і цього ж року був затверджений у званні ординар. проф. К. був активним членом Моск. юрид. т-ва, на засіданнях якого понад 30 разів виступав з доповідями, присвяченими найрізноманітнішим питанням міжнар. права. Крім Моск. ун-ту К. читав лекції у Моск. імператор. ліцеї, Моск. міському нар. ун-ті ім. А.Л. Шанявського та Вищих жіночих курсах.

Свідченням широкого визнання заслуг К. у сфері науки міжнар. права стало обрання його у 1875 чл.-кор., у 1891 — дійсним членом *Інституту міжнародного права*, а в 1910 — чл.-кор. Петерб. академії наук (нині — Рос. академія наук) за розрядом істор.-політ. наук істор.-філол. відділення (в Академії не було розряду юрид. наук). У 1909 К. було призначено членом *Постійної палати третейського суду*.

К. був визначним діячем рос. пацифіст. руху, одним із засновників Т-ва миру, популяризатором ідей міжнар. миру, третейського суду та *роззброєння*, виступаючи з публ. лекціями з цієї проблематики у багатьох містах Росії. К. був членом партії «Союз 17 жовтня», але на практиці досить часто розходився з нею в поглядах, не сприймаючи проявів націоналізму і захищаючи університет. автономію. У 1909—12 входив до складу Моск. міської думи.

У 1909 К. було обрано на посаду декана юрид. ф-ту Моск. ун-ту. У 1911 після відставки у зв'язку зі студент. заворушеннями ректора ун-ту О.А. Мануйлова К. було призначено в. о. ректора. Він планував узяти участь у виборах ректора, однак у день виборів стався нещасний випадок — дорогою до ун-ту К. потрапив під трамвай і дістав значні травми. Вибори було відкладено, а потім К. сам зняв свою кандидатуру. Тяжкі фізичні ушкодження підірвали здоров'я і призвели до передчасної смерті вченого.

Наук. спадщина К. величезна. Він автор понад 200 праць, які охоплюють питання теорії міжнар. права, мир. розв'язання міжнар. спорів, перспектив створення міжнар. суду, роззброєння, актуальні питання зовн. політики. Характеризуючи наук. діяльність К., видатний укр. історик міжнар. права В.Е. Грабар зазначав, що «любов до праці створила з нього найбільш плодотворого з російських міжнародників, і не тільки російських. За складом свого розуму він скоріше популяризатор науки, ніж оригінальний мислитель. Але всі його праці перейняті однією думкою, одним духом — безмежною відданістю ідеї міжнародного спілкування, міжнародної організації, пацифізму. У цьому сенсі він являв собою вельми сямобутню, оригінальну особистість».

К. був прихильником природ.-правового напрямку в науці міжнар. права, намагаючись обґрунтувати юрид. сутність та обов'язкову силу міжнар. права, виходячи із засад справедливості та розуму (див. *Природне право*). Під міжнар. правом він розумів сукупність норм, обов'язкових для д-в та їхніх підданих у їх відносинах одне з одним і загалом з ін. людьми як членами міжнар. союзу, а говорячи ширше — людства. Отже, К. розглядав міжнар. право як право людства, яке не тільки регулює відносини між д-вами, а й надає свій захист будь-якій людині, незалежно від її гр.-нства. Він вважав, що людство в цілому є єдиним суб'єктом міжнар. права, а правосвідомість найбільш освіченої частини сусп-ва є джерелом міжнар. права. Гол. проблемою міжнар. права, на думку К., була проблема створення

універсальної міжнар. орг-ції з питань підтримання миру та безпеки.

У своїй докт. дис. «Про міжнародний суд» К. виступає як рішучий прихильник розв'язання міжнар. спорів суд. шляхом. Ідею створення міжнар. суду пост. характеру К. виводив із самої природи сучас. д-ви. Він підкреслював, що жодна д-ва не може існувати, не вступаючи у відносини з ін. д-вами. Водночас створення єдиного світ. уряду є неможливим, оскільки в такому разі д-ви перестануть бути д-вами і перетворяться на провінції світ. д-ви. Оскільки сутнісною ознакою д-ви є її суверенітет, міжнар. союз, який є необхідним для норм. функціонування міжнар. відносин, можливий лише у формі юрид., а не політ. орг-ції. Така орг-ція має вирости з практики міжнар. спілкування, а не стати результатом абстракт. теор. побудов. Її ядром, на думку К., мав стати міжнар. суд як виразник і носій юрид. принципу спілкування. У своїй докт. дис. К. не тільки детально розглянув витoki ідеї міжнар. суду та міжнар.-правові погляди представників доктрини міжнар. права різних д-в з цього питання, а й запропонував власну модель орг-ції міжнар. суду пост. характеру, яка включала як теор. обґрунтування, так і принципи його формування, внутр. устрою та діяльності. З точки зору К., міжнар. суд має бути юрид. органом, що підпорядковується осн. принципам сучас. судочинства, наскільки вони застосовні до розгляду спорів між д-вами. Такими принципами є: 1) незалежність суду як від сторін справи, так і від будь-яких політ. течій та думок; 2) колегіальність суду; 3) усність і змагальність судочинства приймаються лише частково, гол. матеріалом для суд. рішення мають бути письм. документи; 4) публічність процесу має забезпечити моральний контроль над діяльністю суду, однак суд має бути вправі призначати і таємні засідання у важливих випадках або тоді, коли вирують політ. пристрасті; 5) наявність 2 суд. інстанцій, коли 2-га інстанція розглядає справу, що оскаржується стороною, виходячи з юрид. мотивів; 6) поділ суду на департаменти залежно від характе-

ру справ, що розглядаються. Концепція міжнар. суду К. вплинула на принципи формування Пост. палати третейського суду, *Постійної палати міжнародного правосуддя* та *Міжнародного Суду ООН*.

Осн. праці: «Начало невмешательства» (1874); «Первое трехлетие Института международного права» (1877); «О международном суде» (1881, вид. франц. мовою у 1887); «Институт международного права за последнее пятилетие, 1876—1881» (1882); «Обзор современной литературы по международному праву» (1887); «Основные вопросы науки международного права» (1892—1895); «О международных мерах борьбы с эпидемиями» (1893); «Война или мир?» (1895); «Восточный вопрос» (1897); «Международное право» (1897, у співавт. з В.А. Уляницьким, витримало кілька видань); «Успехи идеи мира» (1898); «Об основной задаче международного права» (1898); «Вопрос о международной организации: Соединенные Штаты Европы» (1905).

Літ.: *Грабарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005; *Яценко А.С.* Граф Л.А. Камаровский. Жизнь и научная работа // Изв. МИД, 1913, т. 1; *Пустогаров В.В.* Л.А. Камаровский — юрист-международник (к 150-летию со дня рождения) // Государство и право, 1996, № 9; *Томсинов В.А.* Леонид Алексеевич Камаровский (1846—1912). Биографический очерк // Камаровский Л.А. О Международном суде. М., 2007; *Батлер У.Э.* Граф Л.А. Камаровский и создание международного суда // Там же.

К.О. Савчук

КАНАЛИ МІЖНАРОДНІ МОРСЬКІ — штучно створені водні шляхи, що з'єднують моря й океани і використовуються для міжнар. судноплавства. К. м. м. значно скорочують світ. морські комунікації, підвищують динаміку пасажир. і вантаж. перевезень, зменшують ризики і небезпеки судноплавства, крім того, їх будівництво і експлуатація часто відповідають військ.-стратег. інтересам д-в. К. м. м., розміщені на терит. певної д-ви, є невід'ємною частиною її держ. *території*, підпорядковуються нац. юрисдикції з урахуванням міжнар.-правової регламентації. Основу правового режиму К. м. м. становлять міжнар.-правові принципи: забезпечення свободи проходження по каналу суден усіх д-в без *дискримінації*; поважання суверен. прав д-ви, терит. якої проходять К. м. м., невтручання у її внутр.

справи; зобов'язання всіх суден дотримуватися міжнар. правил і нац. актів д-ви розташування каналу щодо забезпечення судноплавства та безпеки плавання; демілітаризація і нейтралізація зони каналу; вирішення спорів щодо користування каналом мир. засобами; неприпустимість використання каналу на шкоду інтересам миру та міжнар. безпеці. Принцип свободи проходження по К. м. м. торг. суден і *військових кораблів* усіх д-в, враховуючи, що ці канали розташовані на суверен. терит. д-ви, не може застосовуватися *in adversum* (проти волі, без згоди) цієї д-ви і має бути втіленим у міжнар. конвенціях, двостор. угодах або нац. актах.

К. м. м. потрібно відрізнити від *проток міжнародних*, які є природ. морськими шляхами, і від внутр. (нац.) каналів, що входять до системи міжнар. річок і з'єднують окр. річкові басейни (напр., канал Рейн—Майн—Дунай). Залежно від геогр. розташування, трансп., екон. і стратег. значення К. м. м. поділяють на: канали загальносвіт. значення — з'єднують моря і океани в єдину трансп. систему і використовуються більшістю д-в світу (Суецький і Панамський канали); канали регіон. значення — сполучають між собою окр. моря і використовуються, як правило, д-вами певного регіону (Кільський і Коринфський канали). Правовий режим К. м. м. встановлено у міжнар. угодах (Суецький і Панамський канали) або регламентовано лише внутр. правом д-ви, на терит. якої прокладено К. м. м. (напр., сьогодні правовий режим Кільського каналу визначено в одностор. порядку ФРН, а Коринфського каналу — Грецією). Проте у будь-якому випадку правовий режим К. м. м. враховує інтереси міжнар. судноплавства, у т. ч. й військ. (у Кільському та Коринфському каналах, на відміну від ін. К. м. м., де військ. кораблі будь-яких д-в користуються свободою судноплавства, для проходження іноз. військ. кораблів встановлено дозвільний порядок). Д-ва, що поширює суверен. владу на терит., через яку проходить К. м. м., правомочна здати його в оренду, надати права на управління ним д-ві-орендарю, припинити договір оренди, надати концесію на канал та анулювати її достроково. Однак у жодному разі не може порушуватися міжнар.-правовий ре-

жим К. м. м., закріплений у міжнар. договорах, основою яких є принцип свободи проходження суден усіх д-в через К. м. м.

Суецький канал (Canal de Suez) — міжнар. водний шлях, що з'єднує Середземне море з Індійським океаном через Червоне море і Баб-ель-Мандебську протоку. Проходить терит. Єгипту і перебуває під його суверенітетом (довжина каналу 161 км, ширина — від 120 до 318 м). Побудований у 1866—69 за ініціативою франц. уряду. Франція зацікавилася прокладанням каналу через Суецький перешийок наприкінці 18 ст. 12.04.1798 Директорія наказала командувачу експедиційної армії в Єгипті Наполеону Бонапарту «перерізати Суецький перешийок у дельті і вжити усіх заходів для забезпечення Французькій республіці вільного та виключного володіння Червоним морем». Однак армія Наполеона була змушена залишити Єгипет ще до розроблення конкр. проекту будівництва каналу. У 1850 франц. інженери, що вивчали тех. можливості прокладання каналу, дійшли висновку про можливість його спорудження, оскільки було встановлено, що води Червоного і Середземного морів перебувають на одному рівні. Будівництво Суецького каналу здійснювало акціонерне т-во «Загальна компанія морського Суецького каналу» (Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez), засн. у 1854 кол. консулом Франції у Єгипті Фердинандом де Лессепсом. Роботи з прокладання каналу фактично були розгорнуті лише з 1866 завдяки впливу імператора Наполеона III. У день офіц. відкриття каналу, 17.11.1869, міжнар. флотилія пройшла його водами від Порт-Саїда до Суєца. Спочатку Суецький канал перебував у режимі внутр. права васальної д-ви Єгипет, що ґрунтувався на фірманах 1854, 1856 і 1866 (укази турецького султана), які встановлювали статус каналу, Заг. компанії і судноплавства. Надання права на будівництво і експлуатацію каналу Заг. компанії не супроводжувалося переданням будь-якої частини терит. Єгипту. Враховуючи цю особливість, канал перебував під суверенітетом уряду Єгипту, який залишав за собою

право нагляду за судноплаством по каналу і розміщення адм. органів по периметру каналу, право здійснення митних повноважень у зоні каналу, право переведення каналу у свою власність після спливання 99-річного строку. Заг. компанія отримала право стягування плати за прохід каналом з умовою відрахування 15% від неї уряду Єгипту. Фірман 1866, враховуючи вимоги Великої Британії, закріпив право вільного проходження каналом не тільки для торг. суден будь-яких прапорів, а й для військ. кораблів незалежно від їхньої національності. Однак не було вирішено питання щодо застосув. означеного режиму під час *війни*.

Міжнар. характер проблем, пов'язаних з експлуатацією Суецького каналу, зумовив необхідність встановл. режиму міжнар.-правової регламентації. 29.10.1888 у Константинополі (нині Стамбул) було прийнято Конвенцію щодо забезпечення вільного суднопластва у Суецькому каналі, яку підписали Австро-Угорщина, Велика Британія, Голландія, Іспанія, Італія, Німеччина, Росія, Туреччина (яка представляла також Єгипет) і Франція. Згодом до Константиноп. конвенції 1888 приєдналися Греція, Данія, Китай, Норвегія, Португалія, Швеція та Японія. В її основу покладено принцип заг. свободи суднопластва. Конвенцією встановлено міжнар.-правовий режим Суецького каналу, який мав «завжди бути вільним і відкритим як під час війни, так і під час миру для будь-якого торговельного або військового судна незалежно від його прапора» (ст. 1). Сторони взяли на себе зобов'язання ні в чому не порушувати вільне користування каналом і не поширювати на нього право *блокади морської*. Значну увагу в Конвенції 1888 приділено військ. аспектам правового режиму Суецького каналу. Він залишається відкритим під час війни для вільного проходження кораблів *воюючих сторін*. Воєн. дії забороняються безпосередньо у водах каналу, його вхідних портах та на відстані до 3 миль від цих портів, навіть якщо Єгипет є однією з воюючих сторін.

Військ. кораблі воюючих сторін мають право поповнювати провіант і запаси у ка-

налі та його вхідних портах у такій кількості, яка дасть змогу дійти до свого найближчого порту. Проходження таких кораблів має здійснюватися впродовж обмеженого строку і без зупинок, якщо вони не зумовлені потребами служб каналу. Строк перебування військ. кораблів воюючих сторін у Порт-Саїді та на Суецькому рейді не повинен перевищувати 24 год, за винятком випадків вимушеної зупинки. Між відходом військ. кораблів воюючих сторін з одного порту завжди має бути дотримано інтервал 24 год. Під час війни в каналі та його вхідних портах воюючим сторонам забороняється висаджувати і приймати на військ. кораблі війська та зброю. Для гарантії свободи суднопластва та нейтралізації каналу двом забороняється будувати військ. бази в зоні каналу, споруджувати укріплення і тримати військ. кораблі.

До 1956 каналом управляла Заг. компанія Суецького каналу, більшістю акцій якої володіли Велика Британія (41 %) та Франція (52 %). Тривалий час Суецький канал контролювала Велика Британія (у 1914—56 в зоні каналу перебували англ. військ. підрозділи). Декретом від 26.07.1956 єгип. уряд націоналізував Суецький канал і Заг. компанію та анулював усі концесійні акти. РБ ООН у резол. від 13.10.1956 підтвердила суверенітет Єгипту над каналом і його право експлуатувати канал «на основі проходження суден усіх прапорів». У 1957 для управління каналом уряд Єгипту заснував Адміністрацію Суецького каналу як єдиний нац. держ. орган з відп. владними повноваженнями. У заяві від 24.04.1957 Єгипет визнав дію Конвенції 1888 і гарантував свободу та безперешкодне суднопластво для суден усіх прапорів без будь-якої дискримінації. Режим Суецького каналу неодноразово порушувався. Під час Суецької кризи 1956 Велика Британія і Франція оголосили блокаду схід. р-нів Середземного моря і півн. частини Червоного моря, що призвело до блокади Суецького каналу. В результаті ізраїльсько-єгип. війни 1967 було зруйновано деякі споруди в зоні каналу, що зумовило необхідність тимчас. припинення його експлуатації.

Детальну регламентацію проходження суден усіх прапорів через Суецький канал встановлено Адміністрацією Суецького ка-

налу в спец. Правилах плавання в Суецькому каналі. З 1980 у каналі введено систему регулювання руху суден. Так, за проходження судна без лоцмана на капітана судна накладається штраф. Для проходження судна по каналу капітан зобов'язаний зареєструвати судно, надіславши повідомлення Адміністрації за 4 доби до очікуваного проходження. Судна, що прибули без попередньої реєстрації, можуть бути включені у караван, якщо дозволить пропускна здатність каналу. В ін. випадку такі судна мають очікувати наст. каравану. Військ. кораблі, як правило, пропускаються в канал у першу чергу і очолюють караван. Єгипет визнав *обов'язкову юрисдикцію МС ООН* щодо всіх спорів стосовно дотримання положень Конвенції 1888 (заява Єгипту від 18.07.1957).

Панамський канал (Canal de Panama, Panama Canal) — міжнар. водний шлях, що сполучає Атлантичний і Тихий океани, прокладений терит. Панами. Дозволяє мореплавцям скоротити шлях з одного океану в ін. на 16 тис. км. Довжина каналу 81,6 км, середня тривалість проходження суден 15 год, а в екстрених випадках — 4 год. Відкритий для плавання у 1914. Офіц. відкриття відбулося 12.06.1920.

Заг. засади правового режиму Панам. каналу було визначено задовго до його відкриття у Договорі між Великою Британією і США 1850 (Договір Клейтона — Булвера). Майбутній канал оголошувався нейтралізованим, вільним для проходження всіх суден. У Договорі щодо полегшення будівництва судноплавного каналу між Атлантичним і Тихим океаном від 18.11.1901 Велика Британія і США домовилися, що канал будуватиметься під протекцією США. Передбачалося, що в основу режиму судноплавства і нейтралізації каналу мають бути покладені положення Конвенції про Суецький канал 1888. Договір 1901 містив також положення про заборону блокади каналу, про право США утримувати в зоні каналу військ.-поліц. сили в кількості, необхідній для забезпечення порядку, право проходження каналом військ. кораблів без зупинок.

Панам. перешийок тоді належав до терит. Колумбії, з якою США намагалися укласти договір про канал (1903). Проте уряд Колумбії відмовив США в отриманні дозволу

на проведення робіт з будівництва каналу (у 1852 такий дозвіл було надано франц. компанії, яка внаслідок фін. афер збанкрутувала і була ліквідована 1889). 03.11.1903 було проголошено незалежність Панамської респ. у межах кол. провінції Колумбії. США підтримали вимоги Панами про відокремлення від Колумбії. За Договором між США і Панамою від 18.11.1903 (договір Хейя — Б'юно-Варилья) США одержали право безстрок. користування певними ділянками землі (10-мильна смуга) для будівництва та експлуатації каналу. В Договорі 1903 було встановлено, що Панам. канал назавжди залишиться нейтралізованим і відкритим для проходження торг. суден і військ. кораблів усіх д-в. США одержали право споруджувати в зоні каналу свої укріплення і розмішувати збройні сили з метою його захисту. У Договорі передбачалося, що з суден, які проходять каналом, не стягуються будь-які збори, крім зборів за користування каналом. При цьому Панама була позбавлена можливості здійснювати свій суверенітет над зоною каналу і управляти каналом у процесі його експлуатації. Будівництво Панам. каналу почалося 1904. Фактично США перетворили зону Панам. каналу на військ.-стратег. базу і неодноразово придушували виступи панамців, які вимагали повернення каналу Панами. Боротьба за анулювання Договору 1903 привела зрештою до укладання нових угод. 07.09.1977 було підписано 2 договори — Договір про Панам. канал та Договір про пост. нейтралітет і функціонування Панам. каналу (договори Торріхоса — Картера). Обидві угоди набули чинності 1979, і відтоді всі попередні договори між Панамою і США про канал втратили чинність. Підписання і ратифікація амер. конгресом цих міжнар. угод супроводжувалися критикою на адресу демокр. адміністрації президента Дж. Картера, яку республіканці звинувачували в нездатності відстоювати інтереси США у Лат. Америці. Перший із договорів був розрахований на перехідний період (до кінця 1999), протягом якого США зобов'язалися передати Панами всі права на управ-

КАНАЛИ МІЖНАРОДНІ МОРСЬКІ

ліній Панам. каналом та його експлуатацію. За цим договором США фактично подовжили дію своїх прав у зоні Панам. каналу на більш ніж 20-річний період. З 01.01.2000 управління і експлуатацію Панам. каналу в повному обсязі здійснює Панама. Було ліквідовано амер. колоніальний *анклав* — Зону каналу, скасовано адм. органи США, що здійснювали керівництво Зоною та експлуатацію каналу.

Договір про пост. нейтралітет і функціонування Панам. каналу надає право користуватися каналом суднам і військ. кораблям усіх д-в як у мир., так і у воен. час на рівній, недискримінац. основі (ст. III). Водночас договір передбачає право швидкого і нічим не обумовленого проходження амер. та панам. військ. кораблів через канал (ст. VI). *Нейтралітет* каналу гарантується Панамою та США. Судна всіх д-в здійснюють проходження каналом за умови сплати зборів за прохід і дод. обслуговування, дотримання встановлених норм і правил та умов мир. проходження каналом.

До Договору додається протокол (його депозитарієм є *Організація американських держав*), у якому міститься заклик до всіх д-в світу приєднатися до документа, що має на меті забезпечити багатостор. гарантії режиму нейтралізації Панам. каналу. Договір є безстрок. Заг. принципи правового режиму Панам. каналу закріплено у розд. XIV Конституції Респ. Панама (ст. 309—317) та в Законі № 19 «Про організацію управління Панамським каналом», прийнятому 11.06.1997 Законом асамблеєю Панами. Порядок проходження суден і військ. кораблів, тех. умови проходження і правила забезпечення безпеки каналу і судноплавства визначено у Правилах плавання по Панам. каналу, прийнятих Адміністрацією Панам. каналу, яка перебуває під контролем Ради директорів. Рада директорів встановлює мита і збори, що стягуються за послуги, надані суднам під час проходження через канал. Обладнання суден має відповідати вимогам плавання у Панам. каналі. Судна, що не задовольняють ці вимоги, до проходження через канал не допускаються. Пра-

вила встановлюють обов'язкове лоцманське проведення у водах Панам. каналу. За порушення режиму проходження суден передбачено адм. і кримін. відповідальність.

Кільський канал (нім. Kieler Kanal, Nord-Ostsee-Kanal) сполучає Балтійське і Північне моря. У Німеччині його ще називають каналом імператора Вільгельма (Kaiser-Wilhelm-Kanal). Проходить терит. ФРН від Кільської бухти до естуарію Ельби. Плавання через Кільський канал скорочує шлях порівняно з плаванням через Балтійські протоки, навколо п-ва Ютландія (на 685 км). Канал побудований Німеччиною (будівництво було розпочато у 1885) і відкритий для судноплавства в 1895. Довжина каналу 98,7 км, найменша ширина по поверхні 104 м, глибина 11,3 м, ширина 104 м.

На поч. 20 ст. військ. фактор проектування і будівництва каналу переважав над торг.-екон.: канал давав змогу Німеччині здійснювати швидке маневрування військ.-морським флотом між Балтикою та Атлантикою. До *Першої світової війни 1914—18* канал належав до внутр. водних шляхів Німеччини. Проте *Версальський мирний договір 1919* (ст. 380—386) встановив, що канал має бути відкритим на рівноправній основі для військ. і торг. суден усіх д-в, які дотримуються миру у відносинах з Німеччиною. За умови додержання вказаних принципів Німеччина мала право регламентації питань у сфері поліц. і митного нагляду, саніт. охорони, імпорту та експорту товарів. Для забезпечення свободи проходження суден Німеччина зобов'язувалася ліквідувати укріплення в зоні каналу (ст. 195 Версальського договору). *Постійна палата міжнародного правосуддя* в рішенні від 17.08.1923 у справі судна «Wimbledon» (див. *Уїмблдон 1923*), що розглядалася за заявою Великої Британії, Франції, Італії, Японії і згодом Польщі проти Німеччини, визнала верховенство Версальського договору над законами Німеччини і підтвердила норму вільного проходження суден через Кільський канал. Англ. торг. судно «Wimbledon» було зафрахтоване франц. компанією для перевезення військ. матеріалів для Польщі, яка перебувала на той час (1921) у стані війни з РСФФР. Німеччина стверджувала, що її позиція відповідає положенням про нейтралітет, прийнятим її урядом у 1920, які мали

застосовуватися у цьому випадку стосовно польс.-рад. конфлікту. У свою чергу, Палата виходила з того, що умовою вільного проходження іноз. торг. судна через Кільський канал є його належність д-ві, що не перебуває у стані війни з Німеччиною (між Великою Британією і Німеччиною в той час були мирні відносини). Крім того, Палата зазначила, що Німеччина неправомірно закрила прохід через канал нейтр. торг. судну, оскільки канал, згідно зі ст. 380 Версальського договору, є не внутр. водним шляхом Німеччини, а міжнар. водним шляхом, подібно до Суец. і Панам. каналів. У подальшому утворилася звичаєва норма міжнар. права щодо свободи проходження всіх суден через Кільський канал, який використовувався як міжнар. водний шлях.

Протягом 1936—45 гітлерівський уряд в одностор. порядку порушував вимоги Версальського мир. договору. З 1945 міжнар. режим Кільського каналу було відновлено. Сьогодні режим проходження каналом регламентується зак-вом ФРН. У Правилах плавання в Кільському каналі встановлено свободу проходження через канал суден усіх д-в у будь-який час протягом доби після сплати зборів і отримання пропускнуго свідоцтва. Для проходження іноз. військ. кораблів встановлено умову отримання дозволу від влади ФРН, що запитується дипл. каналами. Порядок користування Кільським каналом встановлюється адміністрацією каналу, яка визначає черговість проходження, умови контролю за безпекою руху, встановлює обов'язковість лоцманського проведення (для суден валовою місткістю понад 50 рег. т і з осадкою більш як 3,1 м), саніт. контролю перед входом у канал і митного огляду протягом проходження каналу. Військ. кораблі під час проходження користуються повним імунітетом від юрисдикції влади ФРН і мають дотримуватися умов, установлених для мир. проходження через *територіальне море* іноз. д-ви.

Коринфський канал (Corinth Canal) сполучає Іонічне та Егейське моря через Коринфський перешийок. Проходить терит. Греції. Довжина каналу 6,3 км, ширина від 21 до 24 м, глибина 8 м. Відкритий для судноплавства у 1893. Канал дозволяє скоротити шлях на 400 км, оскільки судна не огинають п-в Пелопоннес. Правовий режим

каналу регламентується нац. зак-вом Греції та її угодами з ін. д-вами. Канал має велике екон. значення для країн середземномор. регіону, а також певне стратег. значення, оскільки дозволяє таємно проводити військ. кораблі середньої водотоннажності. Відповідно до встановлених правил, іноз. суднам забороняється входити в канал без отримання спец. дозволу від його адміністрації. У заявці на проходження каналу подають такі дані: назва і національність судна, його розміри, порт виходу і порт призначення, час прибуття до вхідних шляхів каналу, необхідність у буксируванні тощо. Проходження через канал дозволяється у будь-який час доби, за винятком неділі (з 6.00 до 20.00), коли канал закривається для очищення та ін. госп. робіт. Правила передбачають обов'язкове лоцманське проведення і дотримання тех. умов та вимог адміністрації каналу. Військ. кораблі користуються правом позачергового проходження, якщо вони прибудуть до входу в канал не пізніше ніж за 1 год після судна, що очікує дозволу на вхід.

Літ.: *Международное морское право* / Под ред. С.А. Гуреева. М., 2003; *Международное публичное право* / Отв. ред. К.А. Бекяшев. М., 2009; *Нгуен Куок Динь, Дайе П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. 2. К., 2001; *Системная история международных отношений* / Под ред. А.Д. Богатурова. М., 2006; *Шемякин А.Н.* Право пользования морем (генезис структуры и содержания). Одесса, 2004.

І.В. Дмитриченко

КАНТ (Kant) Іммануїл (22.04.1724, м. Кенігсберг, тепер Калінінград, РФ — 12.02.1804, там само) — нім. філософ, політ. мислитель і правознавець, один із фундаторів нім. класичної філософії, автор концепції *вічного миру*, член Берлінської, Петербурзької та Сієнської академій наук.

З 1740 К. навчався в Кенігсберзькому ун-ті. 1746 був змушений його залишити через скрутне матер. становище сім'ї і упродовж 9 років працював домашнім учителем. З 1755, після захисту дис. «Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio» (Нове висвітлення перших принципів метафізичного пізнання), — приват-

доцент, з 1770 — проф. Кенігсбер. ун-ту. У 1780 К. був обраний членом академ. сенату, а 1786 — ректором цього ун-ту.

Осн. ідеї К. викладено у працях: «Kritik der reinen Vernunft» (Критика чистого розуму, 1781); «Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können» (Пролегомени до всякої майбутньої метафізики, що може з'явитися як наука, 1783); «Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht» (Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані, 1784); «Grundlegung zur Metaphysik der Sitten» (Основи метафізики моралі, 1785); «Kritik der praktischen Vernunft» (Критика практичного розуму, 1788); «Kritik der Urteilskraft» (Критика здатності до судження, 1790); «Zum ewigen Frieden» (До вічного миру, 1795); «Die Metaphysik der Sitten» (Метафізика звичаїв, 1797) та ін. У своїх творах К. досліджував проблеми: природ. прав людини і сусп. договору; правової д-ви і громадян. сусп-ва; співвідношення свободи, права і моралі; взаємовпливу д-ви і права, механізмів поділу влади, мистецтва політ. управління; узгодження нормат.-правової регламентації сусп. розвитку і забезпечення свободи особистості; здійснення гармонійної зовн. політики, ефект. використання потенційних можливостей міжнар. права і перспектив мир. співіснування в масштабах усього людства.

Вчення К. ґрунтується на гуманіст. засадах, оскільки пріоритет. місце в ньому належить людині, яка виступає у 2 іпостасях: з одного боку, як істота емпірична, вона підпорядковується закону причинності й не може бути вільною; з ін. боку, як «річ у собі», вона є цілковито вільною і діє згідно з моральним законом — категоричним імперативом, що передбачає 3 гол. правила поведінки: 1) «поводься так, щоб максими, якими керується твоя воля, могли стати принципами загального законодавства»; 2) «поводься так, щоб ніколи не трактувати будь-яку розумну істоту, в собі чи в комусь іншому, лише як засіб, але завжди як мету»; 3) «поводься зовнішньо так, щоб вільний вияв твоєї особистої волі не заважав волі

інших, відповідно до загального закону». Спираючись на ці правила, К. визначив також основи колект. співіснування. Метою д-ви є об'єднання людей і перетворення її на суто правову орг-цію, в якій влада належить суверен. народові. Метою громадян. сусп-ва — втілення принципу самоцінності кожної особистості. Метою людства К. вважав забезпечення свободи, рівності і справедливості, досягнення всезаг. правового громадян. стану.

Форми правління К. поділяє на деспотичні, автократ., аристокр., демокр. й респ., віддаючи перевагу автократії у вигляді абс. монархії. К. допускав перехід від абс. до констит. монархії, але виключно за умов мир. реформування і дарування народові осн. закону самим монархом. Водночас К. обґрунтовував і допускав можливість респ. правління як основи для побудови правової д-ви. На його думку, поділ влади на законод., викон. і суд. гілки має здійснюватися на засадах їх взаємної підтримки і координації. Гол. обов'язок держ. влади — охороняти приват. власність гр-н. Право К. поділяє на природне і позитивне, публічне і приватне. Воно не залежить від сусп. відносин і має розвиватися на осн. заг. природ. закону свободи, що виступає як моральний закон, який мають поважати всі люди, підпорядковуючись внутр. регулятору — моральному обов'язку. Якщо ж особа керується у своїх вчинках ін. мотивами або нормами, то такі дії будуть уже не моральними, а легальними. Виходячи з цього, осн. відмінністю права від моралі є примус, що застосовується д-вою для відновлення порушеної справедливості.

К. розглядає всесвіт. історію як цілісність, яка поступово еволюціонує і самовдосконалюється, наближаючи людство до всезаг. гармонії. При цьому навіть соц. антагонізми К. розглядає як джерело прогрес. розвитку, а д-ву, якій люди делегували частину своїх прав, — як запобіж. засіб від самознищення. За цією логикою, на думку К., розвиваються й міждерж. відносини, в основу яких має бути покладено принципи недоторканності кордонів, терит. цілісності, невтручання у внутр. справи ін. д-в, правомірності воен. дій оборон. характеру, поваги до *нейтралітету*. *Війни*, конфлікти, протистояння спонукають д-ви шукати

вихід із беззаконного стану. Звідси істор. розвиток з необхідністю приведе їх до об'єднання в ім'я збереження миру на основі забезпечення в кожній країні сусп. згоди.

У праці «До вічного миру» К. створив план досягнення гармонійних міждерж. відносин, осн. складовими реалізації якого мають бути: усунення всіх очевидних і прихованих причин майбут. війни, насамперед урегулювання взаємних терит. претензій; визнання усіма суб'єктами міжнар. права незаконності захоплення будь-якої самост. д-ви ін. д-вою шляхом усадкування, обміну, купівлі, дарування тощо; відмова від пост. армій як засобу гарантування держ. суверенітету; заборона використання держ. позики для фін. підготовки до війни та її ведення; неприпустимість для жодної д-ви втручання в політ. устрій і управління ін. д-в; уникнення під час війни ескалації ворожих дій (порушення умов капітуляції, шпигунство, зрада, підступні вбивства, жорстоке поводження з військовополоненими, пограбування мир. населення та ін.), які унеможливили б взаємну довіру під час майбутніх мир. відносин і провокували б нові конфлікти. Ціла низка міжнар.-правових ідей К., окреслених у цій праці, звернені в майбутнє. Це, насамперед, ідеї всесвіт. громадянства (право безперешкод. перебування будь-якої людини у будь-якій частині земної кулі), всесвіт. федерації незалеж. і вільних д-в (конфедерації на добровільній основі), надання і виконання гарантій у міжнар. відносинах, створення коаліцій д-в для забезпечення мир. співіснування. Зазначені ідеї К. вважає метою, що може бути досягнута тривалим процесом поступового подолання певних умов, підвладних людині. Оцінюючи працю «До вічного миру», А. Нуссбаум зазначав: «З огляду на його найвищу переконаність, рівнозначну запереченню, Канта можна назвати «мрійником» школи міжнародного політичного планування».

Філософ., політ. і правові погляди К. справили істотний вплив на розвиток теорії д-ви і права. Їх прихильниками і послідовниками були такі укр. вчені, як П. Лодій, І. Лаврівський, В. Довгович, М. Туган-Барановський, Б. Кістяківський та ін.

Літ.: *Котляревский С.А.* Власть и право. Проблема правового государства. М., 1916; *Сережников В.*

Кант. М., Л., 1926; *Nussbaum A.* A Concise History of the Law of Nations. N. Y., 1947; *Галанза П.Н.* Учение Канта о государстве и праве. М., 1960; *Кант И.* Сочинения в 6 т. М., 1963—1966; *Туманов В.А.* Буржуазная правовая идеология. М., 1971; *Асмус В.Ф.* Иммануил Кант. М., 1973; *Нарский И.С.* Кант. М., 1976; *Кант И.* Трактаты и письма. М., 1980; *Гулыга А.В.* Кант. М., 1981; *Баскин Ю.Я.* Кант. М., 1984; *Kant I.* Eine Biographie. Berlin, 1985; *Мироненко О.М.* Право і свобода людини у політичних і правових вченнях мислителів Німеччини. К., 1995; *Денисенко В.М.* Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Львів, 1997; *Кант І.* Критика чистого розуму. К., 2000; *Мироненко О.М., Горбатенко В.П.* Історія вчень про державу і право. К., 2010.

В.П. Горбатенко

КАНТАКУЗІН-СПЕРАНСЬКИЙ Михайло Родіонович (1848 — 25.03.1894, Аркашон, Франція) — рос. і укр. правознавець та держ. діяч, магістр міжнар. права, приват-доцент, фахівець у сфері законів і звичаїв війни.

К.-С. народився у дворянській родині; нащадок візантійського імператора Іоанна VI Кантакузіна, правнук рос. держ. діяча графа М.М. Сперанського. Вищу освіту здобув на юрид. ф-ті Новоросійського (Одеського) ун-ту, який закінчив у 1871 і був залишений як стипендіат з міжнар. права при ун-ті. У 1873—74 перебував у наук. відрядженні за кордоном. У січ. 1876 захистив у Київ. ун-ті магістерську дис. на тему «Досвід визначення поняття воєнної контрабанди». Після читання 2 пробних лекцій був затверджений приват-доцентом Новорос. ун-ту з покладенням на нього читання лекцій з міжнар. права. В ун-ті К.-С. пропрацював недовго і під кінець навч. року звільнився, обравши кар'єру держ. службовця. У подальшому працював чиновником з особл. доручень у Мін-ві нар. освіти Росії та Мін-ві держ. маєтностей, а у 1882—94 був директором Департаменту іноз. сповідань МВС Росії.

К.-С. досліджував переважно питання права *війни*. У своїй магістер. дис. він виступає прихильником кодифікації міжнар. права та створення міжнар. суду. Одним із найскладніших питань міжнар. права, що потребує кодифікації, є, на його думку, права та обов'язки нейтр. д-в під час війни. Питання про воєнну контрабанду загалом,

КАПИТУЛЯЦІЇ

а особливо про те, які предмети входять до її складу, є одним із питань, які остаточно не розв'язані ні теорією, ні практикою міжнар. права. Проаналізувавши велику кількість доктрин та нормат. джерел, К.-С. дійшов висновку, що воєнною контрабандою є перевезення нейтр. підданими *воюючим стороною* усього того, що безпосередньо збільшує бойові сили останніх. Термін «воєнна контрабанда» може застосовуватися до: осіб, якщо вони належать до складу сухопут. або морського воєн. відомства однієї з воюючих сторін, перебувають на дійсній службі або у тимчас. відпустці та користуються всіма правами й перевагами воюючої сторони; суден, якщо спосіб їхньої будови допускає використання у воєн. цілях; товарів, якщо вони без подальших змін можуть використовуватися безпосередньо для воєн. цілей; документів, якщо вони є офіц. листуванням між воюючими д-вами та їхніми службовцями.

Осн. праці: «Опыт определения понятия военной контрабанды» (1875); «Исторический очерк права войны» (1876); «Вопрос о кодификации международного права» (1876).

Літ.: *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890; *Грбарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005; *Савчук К.О.* Внесок Михайла Родіоновича Кантакузіна-Сперанського в розвиток науки міжнародного права // Часопис Київського університету права, 2012, № 2.

К.О. Савчук

КАПИТУЛЯЦІЇ (пізньолат. capitulatio — угода, домовленість щодо певних пунктів; англ. capitulation regime) — нерівноправні договори, що фіксували привілейований режим для іноземців порівняно з гр-нами д-ви перебування. Термін К. вживається, як правило, для характеристики заг. нерівноправного становища тієї чи ін. країни.

Режим К. виник у середні віки у взаємовідносинах західноєвроп. країн з Осман. імперією. Спочатку мав форму пільг іноземцям, дарованих турецьким урядом в одностор. порядку. У 18—20 ст. зах. країни використовували К. як кабальні умови, що

закріплювалися у міжнар. договорах із залеж. від них країнами (Алжир, Єгипет, Іран, Китай, Марокко, Туніс, Японія та ін.). К., зокрема, передбачали вилучення справ іноземців з місц. кримін. і цив. юрисдикції та передачу до консулів згідно із законами своєї д-ви. Подібне правозастосув. (т. з. консульська юрисдикція) гарантувало іноземцям непідсудність місц. судам. Водночас К. забезпечували представникам і гр-нам зах. д-в широкі пільги у сфері торгівлі, мореплавства, місц. самоврядування, оподаткування, зокрема звільнення від прямих податків, право проживання в окр. кварталі, право мати свою пошту тощо. К. в різних формах (імператор. дипломи, грамоти, привілеї) відрізнялися від договорів тим, що вони не передбачали рівноправності сторін, обговорення зацікавленими суб'єктами, утвердження на основі взаємних вигід і поступок.

За Туркманчайським мир. договором 1828 для рос. купців було запроваджено К. у Персії (за зразком франко-турецьких угод 1740 в Осман. імперії). У 1841 за новим англо-персидським договором К. було поширено на англ. купців. У 1845 такі самі привілеї отримали торг.-пром. кола Франції. У 1842—43 брит. колонізатори нав'язали кит. уряду нерівноправні торг. договори. Англ. купці і промисловці дістали право торгувати не тільки в строго обмеженій кількості портів на морському узбережжі (як це було в часи Ост-Індської компанії), а й у внутр. р-нах Китаю. Брит. товари не могли обкладатися податком понад 5 %, англійці користувалися екстериторіальністю (непідсудністю кит. законам), могли селитися в «білих зонах» (сеттлментах), куди корінному населенню доступ був заборонений кит. властями, тощо. Слідом за Англією нерівноправні договори з Китаєм підписали США, Франція (1844), Швеція, Норвегія (1847), Бельгія (1865) та ін. європ. країни. Аналог. політику розвинені капіталіст. країни проводили і відносно Японії з серед. 19 ст. У здійсненні К. колонізатори спиралися на місц. феодалів і компрдорську буржуазію, представлену переважно купцями німец. національностей.

Нав'язуючи К., зах. д-ви виправдовували їх застосув. нижчим рівнем держ.-правового розвитку залеж. країн, їх нездатніс-

тю гарантувати безпеку і права іноз. підданих. Відміни К. першою домоглася Японія наприкінці 19 ст. З поч. *Першої світової війни 1914—18* скасування К. проголосила Туреччина, але європ. д-ви не визнали цього. 1920 К. знову було нав'язано Туреччині д-вами Антанти Севрським мир. договором. Тільки після відмови Рад. д-ви від К., закріпленої Рад.-турецьким договором 1921, Туреччині вдалося рішенням Лозаннського мир. договору 1923 з Антантою остаточно звільнитися від К. Ін. країни звільнилися від них у ході нац.-визв. рухів у 1-й пол. 20 ст.

Літ.: *Мартенс Ф.Ф.* О консулах и консульской юрисдикции на Востоке // Сочинения Ф. Мартенса. СПб., 1873; *Оппенгейм Л.* Международное право. Т. 1. М., 1948; *Аскеров А.И.* Режим капитуляций в Турции: Дис... канд. юрид. наук. Баку, 1951.

В.П. Горбатенко

КАПІТУЛЯЦІЯ (від лат. capitulare — домовлятися щодо певних пунктів) — припинення збройн. опору і здача збройн. сил однієї з *воюючих сторін*. При К., як правило, озброєння, військ. техніка та майно передаються переможцеві як трофеї, а особовий склад збройн. сил роззброюється і переходить у становище *військовополонених*. Конкр. умови К. можуть бути узгоджені в результаті переговорів між командуванням воюючих сторін або встановлені переможцем. К. може оформлятися Актом про К., який підписується воюючими сторонами. Загальні вимоги до К. містяться у гл. IV «Про капітуляції» Дод. «Положення про закони і звичаї сухопутної війни» до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопут. війни 1907 (див. *Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907*), згідно з якою: «При укладанні між договірними сторонами капітуляцій мають братися до уваги правила воїнської честі. Укладені капітуляції повинні бути точно дотримані обома сторонами» (ст. 35). Розрізняють почес., прос-ту, заг. (повну) і беззастережну К.

При почес. К. у сторони, що капітулює, можуть бути збережені прапори, техніка та озброєння.

Проста К. окр. військ. частини, гарнізону, оточених угруповань чи армії не зумовлює прийняття капітулюючим зобов'язань від ім. д-ви. Про К. свідчить підняття пра-

пора білого кольору над об'єктами, що захищаються.

Повна К. — повсюдне і остаточно. припинення воєн. дій усіма збройн. силами однієї з воюючих сторін, підпорядкування збройн. сил супротивнику на умовах, передбачених Актом про К. Повна К. означає визнання д-вою поразки у війні, проте формально не припиняє стан війни між воюючими сторонами. Як правило, супроводжується покладанням зобов'язань (політ., екон., військ. тощо) на капітулюючу д-ву, з установам. окупац. режиму.

Беззастережна К. — повсюдне припинення воєн. дій, роззброєння і здача всіх збройн. сил капітулюючої д-ви на умовах, пред'явлених переможцем. Прикладом беззастережної К. є К. Німеччини та Японії в *Другій світовій війні* в результаті підписання Акта про беззастережну капітуляцію всіх сухопут., морських і повітр. збройн. сил, які перебувають на цей час під нім. контролем, від 07.05.1945, Акта про беззастережну капітуляцію нім. збройн. сил (Акт про військ. капітуляцію) від 08.05.1945 та Акта про капітуляцію Японії від 02.09.1945.

Т.Р. Короткий

КАПУСТІН Михайло Миколайович (11.01.1828, Олександрівський повіт Катеринославської губернії — 11.11.1899, м. Санкт-Петербург) — рос. правознавець, д-р міжнар. права, проф., фахівець у сфері міжнар. права, а також теорії та історії права.

Народився у дворянській родині. Середню освіту здобув у Катеринослав. гімназії. У 1845 вступив на юрид. ф-т Моск. ун-ту, який закінчив у 1849 зі ступенем канд. прав. Деякий час працював викладачем законодавства у 3-й Моск. гімназії. У 1852 захистив у Моск. ун-ті магістер. дис. «Дипломатичні зносини Росії з Західною Європою у другій половині XVII століття» і почав працювати на каф. загальнонародного (з 1863 за новим університет. статутом — міжнар.) права Моск. ун-ту, де пропрацював 18 років, спочатку ад'юнктом, з 1853 — екстраординар., а з 1865 — ординар. проф. У 1865 захистив у Моск. ун-ті докт. дис. «Загальні

явища історії права в Західній Європі». Був ред. перших 2 випусків «Московских университетских известий» (1865—66). У 1867—68 обирався суддею університет. суду. У 1870 К. було призначено директором і проф. Демидовського ліцею в Ярославлі. На цій посаді він пропрацював 13 років, здобувши у 1881 звання засл. проф. За короткий час К. перетворив ліцей на один з найкращих у Росії вищих навч. закладів юрид. напрямку. Він залучив до викладання багатьох талановитих учених; за час його керівництва у ліцеї було створено 13 юрид. кафедр, сформовано величезну бібліотеку. У 1871 за його ініціативою було засновано «Временник Демидовского юридического лицея», у якому друкувалися наук. праці викладачів і студентів, а також огляди гол. подій наук. життя ліцею. Крім міжнар. права К. викладав низку курсів: енциклопедія права, інституції рим. права, заг. історія права, держ. право, політ. економія та фін. наука. У 1883 К. було призначено на посаду попечителя Дерптського (Ризького) навч. округу, а у 1891 переведено на аналог. посаду до Санкт-Петербургу. На цих посадах К. проявив себе досвідченим адміністратором. З 1891 К. читав лекції в Імператор. училищі правознавства в Санкт-Петербурзі, а також викладав міжнар. право цар. спадкоємцям. Наук.-виклад. діяльність К. плідно поєднував з практикою: у 1891 він брав участь у розв'язанні терит. спору між Францією та Нідерландами щодо кордонів колон. володінь у Гвіані, у 1892 головував у комісії, створеній МЗС Росії для розгляду претензій уряду Великої Британії з приводу затримання рос. крейсерами канад. пром. шхун за недозволені забій морських котиків у рос. водах Берингового моря, і брав участь у роботі комісії МЗС, Морського мін-ва та Мін-ва держ. маєтностей щодо розгляду постанови Паризького третейського суду з приводу спору між Великою Британією та США щодо котикових промислів у Беринговому морі, а також для з'ясування питання про можливість приєднання Росії до цих постанов. У 1896 К. було надано чин дійсного таємного рад-

ника. За багатолітню службу К. був удостоєний численних нагород, зокрема орденів Св. Станіслава I ступеня, Св. Володимира II ступеня, Св. Анни I та II ступенів та Св. Олександра Невського.

К. досліджував широке коло питань міжнар. права, історії права та дипломатії, рим. права, політ. економії та фінансів. К. був прихильником істор. шляху дослідження права, намагаючись повністю відокремити його від філософії, а основою всієї юрид. освіти вважав цив. право. Щодо внеску К. у науку міжнар. права, то В.Е. *Грабар* наголошував, що «в російській науці міжнародного права М.М. Капустіну належить одне з перших місць, поряд з В.А. *Незабитовським* та Д.І. *Каченовським*. Він менш талановитий, ніж Каченовський, але за результатами своєї наукової діяльності не тільки не поступається останньому, але навіть має перевагу перед ним». У 1856—59 К. підготував 15 випусків «Обозрения предметов международного права», які загалом склали заг. курс міжнар. права, однак 1-й і 4 останніх випуски цієї праці так і не було опубл. К. планував разом з Д.І. Каченовським підготувати заг. курс міжнар. права, однак через розходження у методол. засадах (у поясненні юрид. природи міжнар. права Д.І. Каченовський схилився до природ.-правового напрямку, тоді як К. стояв на позиціях юрид. позитивізму) цей задум не було реалізовано. У 1873 К. видав конспект своїх лекцій з міжнар. права, в якому у стислому вигляді виклав усю систему чинного на той час міжнар. права. Курс К. побудований за принципом подання матеріалу в 3 розділах: 1) міжнар. союз та його діяльність; 2) становище та діяльність д-в у міжнар. союзі; 3) міжнар. становище приват. осіб. К. виходив з того, що зміст міжнар. права становлять становище і діяльність д-в та їхніх підданих у міжнар. (позадерж.) сфері. Хоча в розумінні сутності міжнар. права К. стоїть переважно на засадах юрид. позитивізму, водночас він часто посиляється і на справедливість як регулятор відносин між д-вами.

Осн. праці: «Признание титула царей русских западноевропейскими государствами в конце XVII века» (1851); «Дипломатические сношения России с Западной Европой во второй половине XVII века»

(1852); «Английские призовые решения 1854 и 1855 годов» (1855); «Обозрение предметов международного права» (1856—1859); «Зундская пошлина» (1856); «О значении национальности в международном праве» (1863); «Очерк истории права в Западной Европе» (1866); «Теория права (юридическая догматика)» (1868); «История права» (1872); «Международное право: конспект лекций» (1873); «Чтения о политической экономии и финансах» (1879); «Институции римского права» (1880); «Юридическая энциклопедия (догматика)» (1893).

Літ.: *Грбарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005; *Егоров С.А.* М.Н. Капустин как историк и теоретик права // Журн. российского права, 1997, № 8; *Левин Д.Б.* Наука международного права в России в конце XIX и в начале XX в. М., 1982; *Толстых В.Л.* Зарождение науки международного права в России (вторая половина XIX — начало XX в.) // Золотой фонд российской науки международного права. Т. 1. М., 2007; *Звягинцев А.Г.* Роковая фемида: Драматические судьбы знаменитых российских юристов. М., 2012.

К.О. Савчук

КАРЛОВИЦЬКІ ДОГОВОРИ 1699 — комплекс договорів Осман. імперії з д-вами — членами «Священної ліги» (*Священною Римською імперією німецької нації* (СРІНН), Річчю Посполитою, Венеціанською респ. і Рос. д-вою) про мир, кордони, взаємну торгівлю та ін. питання, укладених у січ. 1699 у м. Сремські-Карловці (нині — регіон Срем, Воеводина, Респ. Сербія) за посередництва Великої Британії та Нідерландів. Завершив війну 1683—97 між Осман. імперією та «Священною лігою».

Карловицький мир. конгрес тривав з жовт. 1698 по січ. 1699, переговори були сепаратними. Тексти угод, що засновувалися насамперед на принципах *uti possidetis* і *ante bellum*, було узгоджено протягом листоп.—груд. 1698, але вирішено укласти одночасно — 26.01.1699. Це не влаштувало Рос. д-ву, яка мала більші терит. та ін. претензії до Осман. імперії й уклала договір про перемир'я 14.01.1699.

У К. д. 1699 з СРІНН, Річчю Посполитою та Венецією вказувалося, що вони формують єдиний договірний комплекс — «всесвітній мир»; ці угоди були двомовними (турецька мова і латина).

Договір Осман. імперії з СРІНН складався з преамбули, 20 статей, прикінцевих положень і передбачав: термін дії договору (25 років з можливістю пролонгації), його поширення на всі залежні від сторін політ. утворення (окремо називаються Крим і татарські народи), питання його ратифікації та укладення дод. угод, встановл. миру, гарантії ненападу, особливості дипл. відносин сторін (ст. 14—20), обмін і викуп полонених (ст. 12); перехід до СРІНН Трансильван. князівства (ст. 1), ін. терит. зміни (зокрема, перехід до СРІНН значних терит. у сучас. Угорщині, Сербії, Боснії і Герцеговині, Хорватії, Словенії, Словаччині, Румунії, Чорногорії, Косові) (ст. 2—5); встановл. кордону між сторонами та здійснення його демаркації двостор. комісіями, покарання за порушення кордонів (ст. 4—6, 11, 18), дефортифікацію деяких прикорд. терит. Осман. імперії (ст. 2, 5, 7); заборону втручання у внутр. справи ін. сторони (заборона брати підданих ін. сторони під захист чи робити їх данниками, вторгнень і насильницького переведення населення, підтримки злочинців і зрадників, обов'язок повернення політ. біженців з Угорщини і Трансильванії) (ст. 6, 8—10); підтвердження прав римо-катол. церкви, монастирів та віруючих, патронат СРІНН щодо паломництва християн до Єрусалиму (ст. 13); вільну навігацію прикорд. ріками, в т. ч. Тисою і Марошем (ст. 2), вільну торгівлю сторін (ст. 14).

Договір Осман. імперії з Венецією було укладено від ім. останньої послами СРІНН та Речі Посполитої і ратифіковано нею 07.02.1699. Він складався з преамбули, 16 статей та прикінцевих положень і передбачав: встановл. миру і кордонів сторін на невизначений термін, звільнення полонених (ст. 15, 16); покарання порушників миру, заборону надання підтримки злочинцям (ст. 8, 12); перехід низки терит. від Осман. імперії до Венеції (у сучас. Греції, Словенії, Хорватії, Сербії, Боснії і Герцеговині, Чорногорії) (ст. 1, 3, 7, 8, 10); повернення Осман. імперії захоплених венеціанцями терит. (у сучас. Греції) (ст. 2, 6); ліквідацію

Респ. Рагуза (Дубровник) у Півд. Далмації, васальної від Осман. імперії, і анексію її терит. останньою (ст. 9); здійснення демаркації кордонів між сторонами, за потреби — за участю країн-посередників (ст. 4, 8, 10—12); вільний виїзд бажаючих з евакуйованих венеціанцями терит. (ст. 4); спільне використання Коринфської затоки та боротьба з піратами у ній (ст. 5); заборону побудови нових фортець на прикорд. терит. обох сторін (ст. 13); дозвіл на двостор. торгівлю і намір щодо укладення дод. угод щодо торгівлі та реліг. справ (ст. 14).

Договір Осман. імперії з Річчю Посполитою складався з преамбули, 11 статей, прикінцевих положень і декларацій послів. Його було ратифіковано королем Августом II у серпні, а султаном Мустафою II — у жовт. 1699. Осман. *ратифікаційна грамота* відтворювала структуру і осн. положення договору. Договір передбачав: встановл. безстроку. (в осман. ратифікац. грамоті — вічного, з поширенням на спадкоємців обох престолів) миру, поширення дії договору і гарантій ненападу на всі залежні від сторін політ. утворення (окремо називаються Крим. ханство і Молдав. князівство), покарання винних у порушенні миру, набігах, захопленні людей і майна, руйнуваннях, насильстві, відп. *реституцію* і покарання голів прикорд. адміністрацій і політ. утворень, взаємну видачу злочинців (ст. 1, 4, 5, 10, прикінцеві положення); звільнення полонених під час війни з викупом, безоплатне звільнення полонених, захоплених після укладення цього договору (ст. 9); перегляд положень попередніх договорів на відповідність цьому договору (ст. 11); встановл. кордонів на основі принципу *ante bellum* (польс. *jak sprzed wojny*), здійснення терит. розмежування сторін (ст. 1); виведення військ і гарнізонів Речі Посполитої з Молдав. князівства, яке залишалося у складі Осман. імперії, заборону приймати у Речі Посполитій втікачів з Валахії та Молдавії, виселення з терит. Молдавії буджацьких та ін. татар (ст. 2, 6, 10); евакуацію осман. гарнізонів з Кам'янецького еялету і повернення його терит. (Подільське й частина Руського

воєводства) до складу Речі Посполитої; відмову навічно Осман. імперії від Поділля та «України» (Ukraina, Ukrayna), вільний виїзд усіх бажаючих з цих терит. (зокрема, з м. Кам'яця) до Осман. імперії з сім'ями та майном протягом встановленого терміну (до 15.05.1700), козаків проголошено підданими Речі Посполитої, а Осман. імперія відмовлялася надалі їх приймати і надавати їм захист (у ратифікац. грамоті султана це сформульовано як «скасування нещодавно встановленої посади козацького гетьмана в Україні (*urząd hetmana kozackiego na Ukrainie, Ukrayna Kazagi Hatmani kaldirilacaktir*) з резиденцією в Молдавії»; відмову Осман. імперії надалі приймати злочинців з «козацького народу» (*narod kozacki, Kazak millet*) та ін. народів на поселення і надавати їм захист, титул короля Речі Посполитої визначено як «володар Польщі, Литви і Русі», відмову Речі Посполитої від репресій та ревізії щодо населення повернутих терит. (зокрема, м. Кам'яця); заборону на вивезення до Осман. імперії артилерії з евакуйованих фортець (ст. 3, 10); звільнення Речі Посполитої від будь-яких претензій та обов'язків на користь Осман. імперії і залежних від неї політ. утворень (у ратифікац. грамоті султана міститься також визнання Речі Посполитої незалеж. д-вою) (ст. 5); підтвердження привілеїв римо-катол. монастирів і церков на терит. Осман. імперії (у ратифікац. грамоті йшлося лише про право римо-католиків на відправлення реліг. обрядів у церквах), право послів Речі Посполитої представляти інтереси римо-катол. населення перед султаном (ст. 7); дозвіл на взаємну торгівлю (зі сплатою імпорт. та експорт. товарних мит і звільненням від податків і мита за вивіз готівкових коштів), але без права на пост. проживання іноз. купців (у ратифікац. грамоті султана замість останнього вказується на недопущення видавання себе місц. купцями за підданих Речі Посполитої), захист їх майна і спадщини, розгляд спорів щодо майна і зобов'язань купців з Речі Посполитої вибраними ними арбітрами із залученням лише документ. і завірених печатками доказів (а не лише усних свідчень), поширення на торгівлю з Річчю Посполитою положень договорів Осман. імперії з ін. країнами (ст. 8).

До осман. ратифікац. грамоти було дано роз'яснення, які, очевидно, були напрацьовані у процесі переговорів. Зокрема, сторони зазначали, що: не надаватимуть захисту і підтримки озброєним повсталим загонам представників залежних політ. суб'єктів одна одній — татарам, козакам, трансильванцям, молдаванам, волохам; визнають Угорщину і Трансильванію частиною СРІНН.

На виконання цього договору у 1703 було здійснено терит. розмежування і демаркацію кордонів на терит. сучас. України. Основою для встановл. кордону стали документи розмежування після *Хотинського договору 1621*, а також свідчення буджацьких і крим. татар. Результатом роботи межової комісії став «Акт щодо усталення кордону між Османською імперією і Річчю Посполитою Польською» (Akt dotyczący ustalenia granicy pomiędzy Imperium Osmańskim i Rzeczpospolitą Polską), затвердж. султан. привілеєм (прибл. 14.10.1703). Зокрема, підтверджувався кордон між Річчю Посполитою та Молдав. князівством по Дністру, кордон з Очаківсько-Сілістрійським еялетом Осман. імперії, Буджацькою та Єдисанською ногайськими ордами — зокрема від м. Бендери на Дністрі й вздовж р. Кодими. Терит. сучас. Правобереж. України (з боку Речі Посполитої) тут визначається як «землі українські».

Цей договір було розірвано Осман. імперією у 1710 в результаті оголошення війни Речі Посполитій, але відновлено 22.04.1714.

Договір Осман. імперії з Рос. д-вою укладено турец. і рос. мовами з офіц. латин. перекладом без поділу на статті. Він передбачав: перемир'я на 2 роки з його поширенням на Крим. ханство, гарантії ненападу, в т. ч. з боку залежних політ. суб'єктів (зокрема, названі Крим. ханство і «козаки»), відмову від підтримки злочинців з країни-контрагента. Терит., торг. та ін. питання, що розглядалися на переговорах, у цьому договорі не відображено, але фактично було визнано окупацію Росією терит. Осман. імперії в півн.-схід. Приазов'ї (Азовський еялет). На основі цього було укладено двостор. *Константинопольський мирний договір 1700*.

Значення К. д. 1699 полягає насамперед у тому, що вони фактично вперше після

кількасотлітнього конфлікту проголосили взаємне визнання європ. д-в і Осман. імперії, що означало відмову від реліг. війни. З цим була пов'язана відмова від буферних зон — фронтирів, встановл. чітких кордонів сторін, що уможливило інтенсивне госп. освоєння величезних прикорд. просторів, у т. ч. й на терит. сучас. України, принципово зменшило людські втрати в прикорд. конфліктах. Положення К. д. 1699 щодо заборони підтримки злочинців, їх екстрадиції до країни підданства стало однією з найважливіших причин занепаду несуверен. (у т. ч. полівасальних) д-в на прикордонні сторін К. д. 1699 (Військо Запорозьке, Ханська Україна, Трансильван., Валаське, Молдав. князівства, Крим. ханство, Респ. Рагуза (Дубровник) та ін.), адже позбавило їх підтримки проти інкорпорац. та інтеграц. політики великих д-в. Водночас положення К. д. фактично означали 1-й поділ Осман. імперії, вона вперше втратила значні терит. в Європі, а терит. Крим. ханства виявилася «розрізаною». Частину цих земель пізніше було повернуто за Прутським договором 1711, *Константинопольським мирним договором 1712* і Пожарєвацьким договором 1718.

Відбулося суттєве посилення СРІНН, а також Австрії як інтеграц. центру в ній. Трансильван. князівство фактично втратило свою несуверен. державність (під протекторатом Осман. імперії) і увійшло до СРІНН як одне з автономних володінь Габсбургів, але не було інкорпороване до Угор. королівства (Балашфальська угода 1687, Фогашарська декларація 1688, «Диплом Леопольда I» 1691). У складі Трансильван. князівства до СРІНН перейшла терит. сучас. Закарпатської обл. (комітати Мараморош (сучас. Міжгірський, Хустський, Тячівський, Рахівський р-ни, частина Румунії), Угочі (сучас. Виноградівський р-н), Берег (сучас. Берегівський, Мукачівський, Свалявський, Воловецький, Іршавський р-ни), Унг (сучас. Ужгородський, Перечинський, Великоберезнянський р-ни)). Протягом 1703—11 у Трансильван. князівстві тривало повстання проти приєднання до СРІНН та її

політики під кер. Ференца II Ракоці, в якому значну роль відіграло укр. населення.

Для Речі Посполитої договір 1699 означав факт. припинення протистояння з Осман. імперією. Замість буферної зони під осман. владою, але з можливістю госп. використання обома д-вами (Дешт-і-Кипчак, або Дике поле), визначеної Бушанським договором 1617, Хотин. договором 1621, Константиноп. договорами 1623, 1624, 1635, з'явилися перші чіткі кордони сторін. Згідно з договором, Річ Посполита почала виступати як рівний партнер Осман. імперії і остаточно звільнилася від виплати щорічної данини їй і Крим. ханству.

Також договір 1699 означав скасування частини положень *Бучацького договору 1672*, *Журавненського договору 1676* і Константиноп. договору 1678, повернення до складу Речі Посполитої більшої частини Правобереж. України — Подільського, Брацлав., частин Київ. та Рус. воєводств (кол. Кам'янецький еялет, Укр. вілает, Чортківське нахіє), а також відмову Осман. імперії від підтримки укр. козацького державотворення («Держави Української», «України», «Князівства Україна») на цих землях. На основі цього у 1699 сейм Речі Посполитої скасував козацьку військ.-терит. орг-цію, що означало ліквідацію правобереж. Війська Запорозького.

Від Осман. імперії положення договору з Річчю Посполитою вимагали скасування укр. козацького політ. утворення на чолі з гетьманом, відомого як Ханська Україна (на терит. Очаківсько-Сілістрійського еялету між р. Дніпро, Дністер, Кодима та Ягорлик, а також Придністров. регіону Молдав. князівства), але козацький військ.-терит. устрій було збережено.

Літ.: *General Collection of Treaties of Peace and Commerce, Manifestos, Declarations of War, and other Public Papers relating to Peace and War*. V. IV. London, 1732; *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 3. СПб., 1830; *Muller F. Die Turkenherrschaft in Siebenburgen (1541—1688)*. Hermannstadt, 1923; *Махатка О. Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683—1699 гг.* Дис. канд. ист. наук. Л., 1958; *Abou-El-Haj R.A. Ottoman Diplomacy at Karlowitz* // *Journal of the American Oriental Society*, 1967, v. 87, N 4; *Abou-*

El-Haj R.A. The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe, 1699—1703 // *Ibid.*, 1969, v. 89, N 3; *Pitcher D.E. Historical Geography of the Ottoman Empire*. Leiden, 1972; *Крикун М.* Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 рр. // *Проблеми слов'янознавства*, 1991, вип. 44; *Гриневский О.А.* Прокофий Возницын, или Мир с турками. М., 1992; *Sugar P.F. Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354—1804*. Washington, 1993; *Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniicki. 1672—1699*. Warszawa, 1994; *Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th—18th Century)*. Leiden, Boston, Köln, 2000; *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* Ч. II. М., 2001; *Krecin O.B.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України // *Правова держава*, 2002, вип. 13; *Serwański M.* Dyplomacja polska wobec zasady uti possidetis w negocjacjach karłowickich 1698—1699 // *Balkanica Posnaniensia*, 2003, v. 13; *Cepeda O.* Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістрійсько-Очаківського еялету // *Чорноморська минувшина*, 2008, вип. 3; *Agoston G., Masters B.* *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. N. Y., 2009; *Приймак Ю.В.* Приазовье, Придолье и северо-западный Кавказ в системе межгосударственных отношений юго-восточной Европы на рубеже XVII—XVIII вв. // *Научные проблемы гуманитарных исследований*, 2010, № 9; *Posel w drodze: Stosunki Turecko-Polskie od czasów Osman-skich do dnia dzisiejszego*. Stambuł, 2014.

O.B. Krecin

КАРОЛІНА 1837 (англ. Caroline case) — амер.-брит. суперечка з приводу вторгнення британців на терит. США під час антибрит. виступів у Верхній Канаді з метою знешкодження повстанців. Її причиною стало знищення судна «Кароліна» під амер. прапором та загибель гр-н США.

Антибрит. виступи в Канаді протягом 1837—38 знаходили чимало прихильників серед американців, особливо на терит. вздовж канад. кордону. Офіц. позиція США щодо *нейтралітету* в цьому конфлікті не змогла утримати американців від допомоги канадцам. На терит. США група канад. повстанців та їх амер. прихильники зайняли острів на прикорд. річці Ніагара для облаштування бази. Повстанці використовували судно «Кароліна» під амер. прапором для транспортування людей і боєприпасів. 29.12.1837 британці висадилися на острів, де було пришвартовано «Кароліну». Після збройн. сутички судно було підпалено і спущено вниз за течією в Ніагарський водоспад, двоє американців, які були на ньому, загинули.

Велика Британія виправдовувала свої дії невід'ємним *правом на самооборону*, а та-

кож необхідністю запобігти наст. нападам, до яких, очевидно, готувалися повстанці. США вважали, що британці порушили їх суверенітет і терит. недоторканність — найважливіші основи існування д-ви. Міждерж. суперечка набула форми обміну нотами між держ. секретарем США Д. Вебстером та брит. міністром лордом Ешбертоном. Обидві д-ви в ході листування неодноразово звертали увагу на ін-т нейтралітету, принципи терит. суверенітету та юрисдикції, невтручання у внутр. справи д-в тощо. Особл. звучання в листуванні набув принцип недоторканності терит. незалеж. д-в — основополож. для підтримання миру. Разом з тим, брит. сторона зазначала, що непереборна необхідність може змусити призупинити на короткий термін і в чітких рамках цей принцип, напр. для самооборони. Отже, осн. увагу в листуванні приділено ін-ту самооборони д-в за міжнар. правом та її критеріям.

Д. Вебстер, не заперечуючи невід'ємного права д-ви на самооборону, наголошував, що її слід вважати правомірною в разі дотримання чітких критеріїв: «необхідність самооборони має бути нагальною, непереборною, такою, що не залишає ані можливості вибору засобів, ані часу на роздуми». У ноті Вебстера вказувалося, що дії з метою самооборони мають бути пропорційними загрози; силовим заходам неодмінно мають передувати наполегливі спроби мир. врегулювання, доки вони не виявляться абсолютно недоцільними; необхідно вжити всіх заходів для збереження життя та безпеки невинуватих; не можна знищувати всіх винних, не беручи до уваги їхній стан, слід милувати поранених і неозброєних.

США вважали, що навіть якщо припустити, що необхідність давала право британцям зайти на терит. США, вони мають довести, що їхні дії не були нерозумними чи надмірними, а обмежувалися необхідністю і не перевищували її. Британці могли затримати «Кароліну» вдень, проте вчинили напад уночі, коли судно пришвартовалося на острові й на ньому спали неозброєні люди. Темна пора доби не давала можливості розрізнити причетних до нападів і невинуватих. Спалення судна і спрямування його у водоспад навряд чи було необхідним. Отже, непереборну необхідність зни-

щення «Кароліни» США не вважали очевидною.

Велика Британія, у свою чергу, стверджувала, що самооборона — це найперший закон природи. Як аргумент було описано ситуацію: людина має потужну зброю, яка може знищити вас, вона постійно створює загрозу вашій безпеці та життю, але перебуває на терит., на якій ви не маєте жодного права її переслідувати. Як довго вам слід очікувати на допомогу уповноважених органів д-ви, на терит. якої ця людини перебуває, щоб вони звільнили вас від небезпеки? Коли починається ваше право на самооборону, якщо у вас немає жодного ін. засобу для того, щоб захистити себе, крім як знешкодити того, хто вам загрожує?

Британці обґрунтовували свої дії бездіяльністю амер. влади, яка, оголосивши нейтралітет, допускала на своїй терит. підготовку повстанців до нападів на терит. Канади та участь у них амер. гр-н. За таких обставин не було ін. розумного способу захистити себе при всій повазі до США та принципу недоторканності їхньої терит. Брит. офіцер, який отримав наказ захопити «Кароліну», побачив, що судно пришвартоване на амер. острові. Метою військових не було знищення судна саме на терит. під юрисдикцією США, необхідність виникла в момент виконання наказу, коли обставини змінилися. Не було часу на роздуми — слід було завершити операцію. Нічний час було обрано для зменшення кількості можливих жертв. Підпалене судно спрямували у водоспад, щоб воно не завдало більшої шкоди мешканцям прилеглих терит. Велика Британія вважала, що не порушила критеріїв, окреслених США.

Справа «Кароліни» мала значний вплив на розвиток ін-ту самооборони д-в, зокрема критеріїв її необхідності та пропорційності, які використовуються в практиці міжнар. відносин та в науці міжнар. права при оцінці дій д-в.

У сучас. міжнар. праві право д-в на індивід. та колект. самооборону закріплено в ст. 51 *Статуту ООН* (далі — Статут). Разом з тим, у Статуті відсутні норми, що обме-

жують застосув. права на самооборону лише заходами, які пропорційні збройн. нападу і є необхідними. Ці критерії досі встановлені звичаєвим міжнар. правом. Поняття «збройний напад», який (якщо відбудеться) дає право на застосув. невід'ємного права на самооборону, також не визначено в договір. міжнар. праві. Наявність збройн. нападу оцінюється в кожному конкр. випадку. Напр., постачання зброї опозиції в ін. д-ві МС ООН не вважав збройн. нападом на цю д-ву (див. *Воєнна і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї 1984 і 1986*). МС ООН у справах щодо воєн. і напіввоєн. дій у Нікарагуа та проти Нікарагуа 1986, щодо нафтових платформ (Іран проти США) 2003, консульт. висновках *Правомірність погрози ядерною зброєю або її застосування 1996* та *Правові наслідки будівництва стіни на окупованій Палестинській території 2004* наголошував, що право на самооборону виникає у відповідь на збройн. напад і має відповідати принципам необхідності та пропорційності.

Ст. 51 Статуту вимагає, щоб про заходи, вчинені в порядку самооборони, було негайно повідомлено РБ ООН. Стаття також передбачає, що заходи д-в у порядку самооборони не мають зачіпати повноважень і відповідальності РБ ООН щодо підтримання чи відновлення міжнар. миру та безпеки.

Статут було укладено в 1945, відтоді світ і міжнародне співтовариство змінилися, сформувався нові загрози миру та безпеці, змінився їх характер. У добу тотальної боротьби з тероризмом очевидно, що право на самооборону може виникати, коли загрозу для д-ви становлять не тільки безпосередні дії ін. д-ви, а й дії недерж. суб'єктів, напр. терорист. угруповання. Такий підхід набув практично заг. визнання після нападу терористів на Нью-Йорк і Вашингтон у верес. 2001. Тому дії у відповідь на терорист. атаки, за умов дотримання критеріїв пропорційності та необхідності, можна вважати сучас. різновидом самооборони.

Критерії самооборони, сформульовані у справі «Кароліна», часто застосовують у теорії та на практиці для обґрунтування

права на превентивну (англ. preventive self-defence) чи упереджувальну (англ. preemptive self-defence) самооборону. Постає питання: чи може д-ва, не звертаючись до РБ ООН, вдатися до упереджувальних (щодо безпосередньої або близької загрози) чи превентивних (щодо загрози, яка не є безпосередньою або близькою, але дуже вірогідною) заходів у порядку самооборони? Ті, хто ствердно відповідають на це питання, наполягають, що шкода, яка може стати наслідком деяких загроз (наприклад, дій терористів, що володіють ядер. зброєю), настільки значна, що небезпечно чекати, доки ці загрози стануть безпосередніми, і що завчасні дії можуть зменшити шкоду (напр., випадання радіоакт. опадів у результаті руйнування реактора є меншим злом, ніж обмін ядер. ударами). Тому «самооборона від загрози» є необхідною і природною. Статут гарантує право на самооборону і не обмежує його.

З ін. точки зору, яка переважає в доктрині міжнар. права, відповідно до ст. 2, 3 «Визначення агресії» резол. ГА ООН 3314(XXIX) та ст. 51 Статуту, право на самооборону виникає у д-ви саме у відповідь на збройн. напад, а не раніше. Суб'єкт права на самозахист має бути очевидним для міжнар. співтовариства. Ніщо не дає підстав тлумачити норми Статуту як такі, що дозволяють упереджувальну чи превентивну самооборону, що підтверджується і в рішеннях МС ООН.

Втім, практика д-в не узгоджувалася з вузьким тлумаченням права на самооборону та «критеріїв «Кароліни». Можна згадати, зокрема, напад Ізраїлю на іракський реактор у 1981, на якому, ймовірно, Ірак міг виготовити ядер. зброю і використати її проти Ізраїлю; операцію «Каньйон Ельдорадо» — бомбардування США цілей у Лівії (Триполі та околиці) 1986; знищення США хім. заводу в Судані 1998, вторгнення коаліції д-в у Ірак 2003 з метою ліквідації зброї мас. знищення. Втім, такі дії завжди викликали стурбованість і ніколи не знаходили абс. схвалення, що підтверджує відсутність у міжнар. праві дозволу на упереджувальну чи превентивну самооборону. Дії коаліції д-в — членів НАТО в Іраку 2003 було засуджено міжнар. співтовариством через те, що РБ ООН продовжувала обго-

ворювати необхідність силової акції проти Іраку і не санкціонувала останню. Отже, якщо є вагомі аргументи на користь превентивних збройн. заходів і беззаперечні докази потенц. загрози, вони мають бути доведені до відома РБ ООН, яка володіє ширшими повноваженнями, ніж д-ви: відповідно до ст. 39—42 гл. VII Статуту, вона може ухвалити рішення про застосув. заходів примусу, навіть військ. характеру, не лише щодо порушника миру або агресора, а й щодо д-ви чи групи д-в, які створюють загрозу миру та безпеці. Питання полягає тільки в тому, наскільки оперативно і ефективно РБ ООН діятиме.

У сучас. світі, в якому інтервенція не є допустимою, надто ризиковано визнавати правомірність одностор. превентивних дій на противагу колективно схваленим. Дозволити кому-небудь одному вдаватися до таких дій означає дозволити це робити всім. Тому «вдосконалення» ст. 51 Статуту чи надання їй нового тлумачення є вкрай небезпечним.

Літ.: *Ржевська В.С.* Право держав на самооборону і міжнародна безпека. К., 2005; *Corten O.* Le droit contre la guerre: L'interdiction du recours à la force en droit international. Paris, 2014; *O'Connell M.E.* International Law and the Use of Force. St. Paul, 2009; *Green J.A.* The International Court of Justice and Self-Defence in International Law. Oxford, 2009; *Dinstein Y.* War, Aggression, and Self-Defence. Cambridge, 2005. *Gray C.* International Law and the Use of Force. Oxford, 2008; *Murphy S.* Terrorism and the Concept of "Armed Attack" in Article 51 of the UN Charter // Harvard International Law Journal, 2002, v. 43, N 1; *Ruys T.* "Armed Attack" and Article 51 of the UN Charter: Evolutions in Customary Law and Practice. Cambridge, 2010. *Gardam J.* Necessity, Proportionality, and Use of Force by States. Cambridge, 2004.

О.А. Назаренко

КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ (назва — від старод. племені каспіїв, що мешкали в схід. частині Кавказу, грец. *Κάσπιον πέλαγος*, лат. *Caspium Mare*, ін. істор. назви — Гірканське, Хвалінське (Хвалиське), Хазарське — також від назв старод. народів, що мешкали на його берегах) — найбільший у світі внутрішньоматериковий безстічний басейн, який не має природ. зв'язку зі Світ. океаном і підпадає під правовий статус прикорд. озера. Довжина К. м. — 1200 км, макс. ширина — 320 км, довжина берегової лінії — 7000 км, заг. площа акваторії — 356,2 тис. км². Рівень К. м. нижчий від рівня Світ. океану в серед.

на 27 м. Через значні розміри та солоність вод К. м. ще з давніх часів називали морем. Назва «Каспійське море» зустрічається у Геродота, хоча пізніше воно називалося порізнюму — Гірканське, Хазарське, Хвалінське (у рос. літописах до 17 ст.), у персів — Дорца і Шізір, у туркменів — Кюккюз. Унікальний правовий статус і правовий режим К. м. визначається відп. угодами 5 прикаспійських д-в: Азербайджану, Ірану, Казахстану, Росії, Туркменістану з урахуванням договорів кол. СРСР з Іраном.

У результаті «Персидського походу» Петра I (1722—23) правовий режим К. м. визначався двостор. домовленостями Рос. імперії з Персією. Петербурзький 1723 і Рештський 1732 трактати між Росією і Персією відкрили шлях для оформлення міжнар.-правового режиму К. м. У 1813 було укладено Голістанський мир. договір, який встановлював свободу судноплавства у К. м. для торг. суден Росії і Персії (ст. VIII), порядок здійснення торгівлі між сторонами, сплати мита у морських портах (ст. IX, X) тощо. Туркманчайський трактат 1828, який припинив дію Голістан. договору, підтвердив свободу торг. судноплавства в К. м. для суден Рос. імперії та Персії і закріпив виключне право судноплавства для військ. кораблів Росії в К. м. (ст. VIII). За рад. часів правовий режим К. м. встановлювався рад.-персид. (з 1935 — іран.) договорами. Найважливішим з них вважають Договір 1921 між РРФСР та Персією, який заклав осн. принципи добросусідських відносин між д-вами: повне рівноправ'я, взаємне поважання держ. суверенітету, невтручання у внутр. справи одна одної. Договір 1921 проголосив свободу плавання суден (у т. ч. військ. кораблів) під прапорами обох д-в у К. м. (ст. 11). Якщо гр-ни третіх країн, що входять до складу екіпажів іран. суден, використовують службу під іран. прапором у цілях, недружніх щодо РРФСР, такі гр-ни усуваються зі складу екіпажу (ст. 7). У ноті від 01.10.1927 заст. нар. комісара закорд. справ СРСР міністру закорд. справ Персії було запропоновано називати К. м. рад. і персид. морем. У Конвенції про поселення,

торгівлю і мореплавання 1931 між СРСР і Персією зазначалося, що в К. м. можуть перебувати лише судна СРСР і Персії. Договір між СРСР та Іраном про поселення, торгівлю і мореплавання 1935 вперше встановив у К. м. 10-мильну прибереж. зону з нац. юрисдикцією. Відповідно до рад.-іран. Договору про торгівлю та мореплавання від 25.03.1940 сторони домовилися, що у дусі принципів Договору 1921 у К. м. можуть перебувати тільки судна, що належать СРСР та Ірану або їхнім гр.-нам, торг. і трансп. оргціям і які плавають під прапорами цих д-в (ст. 13). Правом рибальства в акваторії К. м. користувалися лише рад. та іран. гр.-ни, за винятком 10-мильної прибереж. зони, де кожна сторона зберігала право рибальства за власними гр.-нами. Двостор. практикою СРСР та Ірану було встановлено режим плавання військ. кораблів у К. м. Військ. кораблі та літальні апарати сторін не мали права перетинати умовну лінію Астара — Гасан-Кулі, яку в 1935 визначив в одностор. порядку СРСР. У практиці дипл. відносин між СРСР та Іраном К. м. розглядалося «радянським та іранським морем». Двостор. договори СРСР та Ірану не встановлювали порядок розвідки та використання мінер. ресурсів К. м.

Після розпаду СРСР прикасп. незалеж. д-ви почали формувати свою власну держ. політику щодо правового статусу К. м. Від СРСР їм залишився у спадок невизначений міжнар.-правовий статус К. м., оскільки у двостор. рос.-персид., а потім рад.-іран. відносинах сторони юридично не класифікували Каспій ні як «море» (сукупність різних видів морських просторів), ні як «озеро» (внутр. води 2 сусідніх д-в) і не розмежовували його акваторію держ. кордоном. І нині у взаємовідносинах прикасп. д-в ситуація щодо визначення правового статусу і режиму К. м. залишається невирішеною. Унаслідок правонаступництва кожна прикасп. д-ва за умовами Договору 1940 має виключне право щодо рибальства в її прибереж. водах у межах 10 морських миль від узбережжя. У контексті чинних рад.-іран. домовленостей судна *третьох держав*

не можуть допускатися у К. м. без спец. дозволу. До встановл. прикасп. д-вами нового правового режиму К. м. діє режим, визначений положеннями рад.-іран. договорів 1921 і 1940, які не передбачають жодного просторового розмежування, крім згаданої зони рибальства. К. м. відкрито для використання усіма прикасп. д-вами. Проте жодна з них не вправі здійснювати одностор. дії в цілях нац. привласнення р-нів К. м.

З поч. 90-х рр. 20 ст. прикасп. д-ви співробітничать з метою всеосяжного врегулювання правового режиму К. м. і визначення його правового статусу. Відповідно до нових геополіт. реалій вони почали активно обговорювати складну проблематику К. м. 05.10.1994 РФ висловила свою офіц. позицію з цього питання в ООН. У документі під назвою «Позиція Російської Федерації щодо юридичного статусу Каспійського моря» зазначено, що всі прикасп. д-ви мають дотримуватися положень договорів 1921 і 1940. Росія вважає, що в разі будь-яких змін правового режиму К. м., які мають відбуватися за спільною згодою усіх 5 країн, слід враховувати, що Каспій не є частиною Світ. океану, а тому до регламентації його правового режиму не можуть застосовуватися положення *Конвенції ООН з морського права 1982*. Зверталася увага на те, що К. м. і його ресурси мають життєво важливе значення для всіх його прибереж. д-в. У зв'язку з цим права та інтереси прикасп. д-в, що стосуються замкнутої акваторії К. м., можуть бути забезпечені належним чином лише у рамках їх тісного співробітництва на основі розроблення узгоджених підходів до різних видів його використання. Починаючи з 1992 прикасп. д-ви підготували численні проекти договорів, спрямованих на врегулювання різноманітних видів використання К. м.

Позиції прикасп. д-в щодо розмежування К. м. неодноразово зазнавали змін. Так, Росія тривалий час наполягала на встановл. режиму *кондомініуму*, а саме — розглядати К. м. як заг. надбання 5 прибереж. д-в і не допускати одностор. дій щодо привласнення його просторів, а також ресурсів без згоди ін. прикасп. д-в. У 1998 позиція Росії змінилася: вона виступила за розмежування дна К. м. між прикасп. д-вами на основі

модифікованої серединної (рівновіддаленої) лінії, що встановлюється від сухопут. кордонів сусідніх д-в, зберігаючи водну поверхню і товщу у спільному користуванні. Зокрема, такий підхід було закріплено у двостор. угоді РФ з Казахстаном «Про розмежування дна північної частини Каспійського моря в цілях здійснення суверенних прав щодо надрокористування» від 06.07.1998 і підтверджено у рос.-казахст. Декларації про співробітництво у Каспійському морі від 09.10.2000 (м. Астана). У цій Декларації підкреслено доцільність застосування методу розмежування дна К. м. між прикасп. д-вами по серединній лінії, модифік. за домовленістю сторін, «у цілях здійснення ними суверенних прав щодо надрокористування за умови збереження у загальному користуванні водного простору для забезпечення свободи судноплавства, узгоджених норм рибальства і захисту навколишнього середовища». 13.05.2002 у Москві президенти РФ і Казахстану підписали Протокол до Угоди 1998. Протоколом зафіксовано проходження модифік. серединної лінії розмежування зон надрокористування Росії і Казахстану, визначено умови спільного освоєння нафтогазових структур, розташованих на стику таких зон.

Азербайджан — єдина з прикасп. д-в, що закріпила суверенітет на свою частину К. м. (п. 2 ст. 11 Конституції Азербайджанської Респ. 1995). Відповідно до секторального принципу, дно і товщу води та повітр. простір у межах азерб. сектора К. м. було визнано складовими частинами терит. Азербайджану. У січ. 2001 в Баку було підписано Спільну заяву РФ і Азербайджанської Респ. щодо принципів співробітництва у К. м. Одним із результатів такого співробітництва є рос.-азерб. угода від 23.09.2002 про розмежування суміжних ділянок дна К. м., що ґрунтувалася на принципі «Дно ділимо, вода спільна». Розмежування дна К. м. було здійснено на основі застосування методу модифік. серединної лінії. У листоп. 2001 Азербайджан і Казахстан підписали Угоду щодо розмежування протилежних ділянок дна К. м. за методом серединної лінії, у лют. 2003 — Протокол до цієї угоди. У трав. 2003 підписано Угоду між Азербайджанською Респ., РФ і Респ. Казахстану про точку стику ліній розмежу-

вання суміжних ділянок дна К. м. Домовленості про розмежування дна К. м. свідчать про відмову Азербайджану від позиції щодо поділу К. м. на нац. сектори. У результаті укладання згаданих двостор. домовленостей дно півн. частини К. м. розмежовано між 3 прикасп. д-вами (Азербайджан контролює 18 % дна усєї акваторії К. м., Росія — 19 %, Казахстан — 27 %). Досягнення домовленостей щодо розподілу дна півн. частини К. м. створило міжнар.-правову базу для ресурсної діяльності сторін з освоєння нафтогазових запасів у відп. ділянках К. м.

Іран виступає за розв'язання питання правового статусу К. м. з урахуванням істор. кордонів, геогр. специфіки та демілітаризації акваторії К. м. Іран. сторона наполягає на розмежуванні К. м. за принципом рівних часток (20 % кожній д-ві). Між Туркменистаном і Азербайджаном існують спірні питання щодо належності нафт. родовищ у К. м., що ускладнює укладання договору між ними щодо розмежування суміжних ділянок дна К. м.

04.11.2003 у Тегерані (Іран) Азербайджан, Іран, Казахстан, Росія і Туркменистан підписали Рамкову конвенцію про захист морського середовища К. м. (Тегеранська конвенція; набула чинності 12.08.2006). Це 1-й багатостор. міжнар. договір, укладений усіма прикасп. д-вами, який визначив правові засади забезпечення екол. безпеки К. м., захисту його морського середовища. Метою Рамкової конвенції 2003 є захист морського середовища К. м. від забруднення, в т. ч. захист, збереження, відновлення, збалансоване і раціональне використання його біол. ресурсів (ст. 2). Тегеран. конвенція містить положення щодо запобігання, зниження і контролю забруднення з різних джерел, моніторингу стану морського середовища К. м., проведення наук. досліджень тощо. Контроль за дотриманням положень цієї Конвенції здійснює Конф. договірних сторін, що складається з представників її учасників, яка періодично проводить свої сесії у порядку черговості на терит. однієї з прикаспійських д-в або у місці розташу-

вання секретаріату Конвенції (ст. 22). Сторони підготували проекти угоди з торг. судноплавства у К. м. Зокрема, рос. проект визнає К. м. об'єктом спільного користування в інтересах усіх прикасп. д-в на основі загально визнаних принципів і норм міжнар. права, положень укладених між ними міжнар. договорів, а також на основі ділового співробітництва і принципів консенсусу. Ст. 2 проекту передбачає, що судна під прапорами прикасп. д-в, які належать їх фіз. та юрид. особам, мають право свободи судноплавства по всій акваторії К. м. Запропоновано також створення спец. органу — Комітету із судноплавства у К. м. у складі представників сторін.

Прикасп. д-ви узгоджують позиції щодо майбутньої Конвенції з правового статусу К. м., яка розглядається основополож. елементом у правовій архітектурі К. м. Рос. проекти (2001, 2004) серед ключових питань передбачають свободу судноплавства у К. м. для всіх прикасп. д-в; ліцензійний порядок рибальства; відповідальність сторін за шкоду екол. системі; порядок проходження військ. кораблів та ін. держ. суден сторін, які експлуатуються у некомерц. цілях, через зони нац. юрисдикції одна одної без заходження у порти і ставання на якір; положення, які дозволяють прикасп. д-вам співробітничати з фіз. та юрид. особами ін. д-в, а також міжнар. орг-ціями, тощо. Прийняття Конвенції з правового статусу К. м. сприятиме всебічному врегулюванню правового режиму К. м., визначенню всіх прав і обов'язків прикасп. д-в, використанню К. м. у мир. цілях, збереженню його природ. ресурсів та розвитку співробітництва прикасп. д-в. Важливі питання, що стосуються К. м., обговорюються на найвищому рівні за участю глав усіх прикасп. д-в. 1-й саміт 5 прикасп. д-в відбувся у квіт. 2002 в Ашгабаді (Туркменістан), на ньому були визначені конкр. напрями роботи із суттєвих проблем, пов'язаних з правовим статусом і режимом К. м. За результатами 2-го саміту, що проходив у Тегерані (Іран) у жовт. 2007, глави 5 прикасп. д-в підписали Декларацію, яка підтвердила необхідність

вирішення складних питань щодо визначення правового статусу К. м. шляхом досягнення спільної згоди всіх прикасп. д-в у багатостор. конвенції. На 3-му саміті в Баку (Азербайджан) у листоп. 2010 глави 5 прикасп. д-в підписали Угоду про співробітництво у сфері безпеки в К. м. (18.11.2010). В Угоді 2010 сторони домовилися про співробітництво в таких сферах: боротьба з тероризмом, організ. злочинністю, незаконним обігом зброї, наркот. засобів, контрабандою, торгівлею людьми і незаконною міграцією, незаконним промислом біол. ресурсів; забезпечення безпеки судноплавства та ін. Президенти Азербайджану, Ірану, Казахстану, Росії і Туркменістану у спільній заяві за підсумками саміту в Баку підтвердили намір щодо розроблення Конвенції з правового статусу К. м., яка має стати базовим документом, що регламентує здійснення юрисдикції прикасп. д-в на основі поважання їх суверен. прав у К. м. Сторони знову заявили, що «Каспійське море є морем миру, дружби та співробітництва» і всі питання щодо нього прикасп. д-ви вирішуватимуть виключно мир. засобами.

Істотних успіхів щодо узгодження умов майбутньої Конвенції з правового статусу К. м. вдалося досягти в ході 4-го саміту прикасп. д-в, що пройшов 28—29.09.2014 в Астрахані (Росія). На ньому було прийнято Декларацію, підписану 5 президентами, в якій закріплено основополож. принципи визначення правового статусу К. м. і особливо підкреслено, що сторони самі вирішуватимуть усі питання «каспійського порядку денного», насамперед у сфері безпеки. Сторони домовилися, що в К. м. не буде збройн. сил третіх д-в і не плаватимуть судна під прапорами некасп. д-в. Прикасп. д-ви погодили питання про ширину нац. зон: зони, на яку поширюється суверенітет прикасп. д-ви (15 морських миль), і прилеглої рибальської зони (10 морських миль). Під час саміту в Астрахані також укладено: Угоду про співробітництво із запобігання та ліквідації надзвич. ситуацій (відповідно до якої сторони мають узгодити зони відповідальності нац. рятув. служб), Угоду про співробітництво в галузі гідрометеорології (передбачає створення регіон. системи обміну інформацією про стан К. м. для за-

безпечення безпеки судноплавства і нафтовидобутку), Угоду про збереження та раціон. використання водних біоресурсів К. м. (передбачає створення міжнар.-правової бази для регулювання промислу в К. м.).

Літ.: *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами*. Вып. I—II. М., 1935; *Мамедов Р.Ф.* Международно-правовой статус Каспийского моря как пограничного моря // МЖМП, 1999, № 1; *Мамедов Р.Ф.* Современный международно-правовой статус Каспийского моря: политика, дипломатия и право // Право и политика, 2001, № 3; *Каспий*: пространство формирования новой архитектуры взаимодействия государств региона // Нейтральный Туркменистан, 2009, № 202; *Колодкин А.Л., Гуцулак В.Н., Боброва Ю.В.* Некоторые проблемы международно-правового режима Каспийского моря // Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные проблемы. М., 2007; *Lee Y.* Toward a New International Regime for the Caspian Sea // Problems of Post-Communism, 2005, v. 52, N 3; *Mamedov R.* International Legal Status of the Caspian Sea: Issues of Theory and Practice // The Turkish Yearbook of International Relations, 2001, v. 32; *Sanei F.* The Caspian Sea legal regime, pipeline diplomacy, and the prospects for Iran's isolation from the oil and gas frenzy: reconciling Tehran's legal options with its geopolitical realities // VJTL, 2001, v. 34, N 3.

І.В. Дмитриченко

КАССЕЗЕ (Cassese) Антоніо (01.01.1937, м. Атрипальда, провінція Авелліно, Італія — 21.10.2011, м. Флоренція) — італ. правознавець, проф., фахівець у сфері міжнародного кримінального права, теоретик міжнар. права, який поєднував юрид. метод з істор. та соціол., голова *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії* (МТКЮ).

К. закінчив юрид. ф-т Пізанського у-ту, хоча спочатку хотів вивчати соціологію або філософію. Обрав юрид. профіль, оскільки йому запропонували безкоштовне харчування та проживання в Пізан. ун-ті. В автобіограф. есе під назвою «Монолог» він писав, що спочатку було важко осягати «жорстку дисципліну і сувору логіку права». В ун-ті вивчав міжнар. право під керівництвом відомого юриста-міжнародника проф. Джузеппе Спердугі (1912—93). Темою його магістер. роботи була проблема самовизначення народів у міжнар. праві. Один семестр К. провів у Франкфурті-на-Майні в Німеччині. Навчався в Ін-ті міжнар. відносин у Женеві. Володів англ., нім., франц. мовами.

У 1972—74 К. — проф. міжнар. права в Пізан. ун-ті, у 1975—2008 — проф. міжнар.

права Флорент. ун-ту, в 1987—93 також проф. права Ін-ту Європ. ун-ту (м. Флоренція). У 1985 в *Гаазькій академії міжнародного права* викладав курс «Сучасні конституції і міжнародне право», в якому обстоював дуаліст. концепцію взаємодії міжнар. та внутр. права. Як запрошений проф. читав лекції в Оксфорд., Кембридж., Женев. ун-тах. Як член італ. делегації брав участь: у *Комісії ООН з прав людини* (1972—75); сесіях ГА ООН (1974, 1975, 1978); Женев. дипл. конф. з міжнар. гуманіт. права під час збройн. конфліктів (1974—77); був членом і головою Керівного комітету з прав людини РЄ (1984—88); членом і головою *Європейського комітету із запобігання катуванням* (1989—93); суддею (1993—2000) і головою (1993—97) Міжнар. кримін. трибуналу з кол. Югославії.

У 2004 Ген. секретар ООН Кофі Аннан призначив К. головою Міжнар. комісії з розслідування подій у Дарфурі (Судан). У 2005 К. підготував доповідь, на підставі якої за рішенням РБ ООН матеріали з ситуації в Дарфурі було передано прокурору *Міжнародного кримінального суду*. Суд видав ордер на арешт кількох посад. осіб Судану, у т. ч. президента Омара Хасана аль-Башира. У 2006 Ген. секретар ООН призначив К. незалеж. спец. доповідачем для визначення ефективності роботи Спец. суду зі Сьєрра-Леоне.

У 2008—09 К. — співголова роб. групи експертів *Європейського Союзу та Африканського Союзу* з проблем універс. юрисдикції, у 2009—11 суддя та голова Спец. трибуналу з Лівану.

За внесок у розвиток міжнар. права К. було удостоєно премій В. Фрідмана (2007) та «Еразмус» (2009, разом з Б. Ференцем); почес. звання д-ра honoris causa Женев. ун-ту, Роттердам. ун-ту, Ун-ту Париж Х. Він був членом *Інституту міжнародного права*. До 70-річчя К. на його честь було видано зб. праць «Людський вимір міжнародного права».

Підхід К. до міжнар. права ґрунтується на розмежуванні між «старим» і «новим» міжнар. правом. На його думку, завданням класичного, «старого» міжнар. права, засн.

на Вестфальській системі нац. суверенітетів, було відображення балансу сил у міжнародному співтоваристві і створення умов для реалізації д-вами власних інтересів. «Нове» міжнар. право, яке розпочало свій розвиток після Другої світової війни, ще повністю не замінило «старе», і міжнар. право, по суті, є «ідеалістичним», відображаючи не лише характер міжнар. співтовариства на сьогодні, а й тенденцію до його трансформації. «Нове» міжнар. право відображує інтереси значно більшого числа учасників міжнар. життя, у т. ч. країн, що розвиваються, міжнар. орг-цій, недерж. акторів, індивідів, і має ґрунтуватися на спільних для них цінностях. К. виходив з необхідності безперервної дискусії щодо метаморфози міжнар. права, в якому буде втілено заг. совість людства. Право має бути змінено, якщо воно не відповідає реальності. Загалом підхід К. до міжнар. права можна визначити як «презентаційний позитивізм».

К. розглядав значення прецедент. міжнар. права через аналіз розбіжностей між рішенням Міжнар. кримін. трибуналу з кол. Югославії у справі Тадича і рішенням МС ООН у справі боснійського геноциду. Окремо він досліджував таку важливу тему, як застосув. сили в міжнар. відносинах, у т. ч. операції НАТО у 1999 в Югославії. Визнаючи цю операцію незаконною, К. водночас «легітимізує» її з точки зору гуманітарної інтервенції на основі розроблених ним критеріїв. Щодо ситуації з Грузією 2008 К. використовує метафору «вовк, який з'їв Грузію» (натяк на відому байку про вовка і ягня), зазначаючи, що Статут ООН легально дає можливість «державам-вовкам», до яких належать 5 пост. членів РБ ООН, виправдовувати застосув. сили. Великий інтерес К. виявляв до міжнародного гуманітарного права, докладаючи зусиль до зближення норм, що регулюють міжнар. збройн. конфлікт та збройн. конфлікт неміжнар. характеру, а також до обмеження допустимих засобів і методів ведення воен. дій. Дослідження норм міжнар. гуманіт. права, що склалися під час громадян. війни в Іспанії,

дозволило К. виокремити правила, які застосовуються в неміжнар. збройн. конфліктах: заборона навмисного нападу на цив. населення; заборона нападати на цив. об'єкти; зобов'язання вживати превент. заходів під час нападу на військ. об'єкти; право на репресалії як заходи у відповідь на вчинений на порушення міжнар. права напад на цив. населення.

Важливим внеском у розвиток міжнар. права є дослідження К. з міжнародного кримінального права. Він підготував 2 підручники з цієї проблематики, за його ред. вийшов 3-томний коментар до Рим. статуту Міжнар. кримін. суду, Оксфордська енцикл. міжнар. кримін. правосуддя, за його ініціативою було засн. Журн. міжнар. кримін. юстиції. К. досліджував проблему заг. теорії міжнар. злочину, відповідальності за міжнар. злочини (*геноцид, злочини проти людяності і воєнні злочини*), розробляв моделі індивід. відповідальності за колект. злочинну діяльність, працював над криміналізацією тероризму міжнародного і катувань.

У рішенні Апел. камери МТКЮ з питання його юрисдикції К. сформулював положення, що воен. злочини мають визначатися відповідно до звичаєвого міжнар. права, що стосується як міжнар., так і неміжнар. збройн. конфлікту. Він обґрунтував перелік законних підстав для визнання кримін. відповідальності за скоєння злочинів проти людяності, вчинених у мир. час. К. висловився на підтримку нової тенденції в міжнар. праві, згідно з якою «підхід, заснований на державному суверенітеті, все більше змінюється підходом, заснованим на правах людини». На його думку, «дозволити доктрині державного суверенітету брати верх над фундаментальними правами людини було б спотворенням права і зрадою універсальних інтересів правосуддя. Кордони між державами не повинні розглядатися як щит для тих, хто зневажає елементарні закони людяності». К. активно відстоював концепцію горизонт. та вертикал. співробітництва у сфері екстрадиції, що знайшло втілення в рішенні Апел. камери МТКЮ у справі Блашкіча. У вироку Суд. камери у справі Фурунджія було запропоновано визнати ознаки згвалтування як воен. злочин. У вироку Апел. камери 1999 у

справі Тадича К. сформулював критерій «повного контролю» для визначення індивід. кримін. відповідальності. У вирокі Суд. камери у справі Купрешкича та ін. К. сформулював ознаки злочинів проти людяності, у т. ч. такий їх вид, як злочин переслідування.

К. довів, що міжнар. тероризм є злочином, який зумовлює індивід. кримін. відповідальність відповідно до звичаєвого міжнар. права. Він визначив 3 елементи цього злочину: наявність складу злочину за нац. правом; страх через насильницькі дії проти сусп-ва, влади, спільноти людей; політ. або идеол. вмотивованість таких дій.

Багато зусиль К. доклав до прийняття *Хартії Європейського Союзу про основоположні права 2007* і приєднання ЄС до *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950*. Своє завдання він бачив у переведенні прав людини від філос. міркувань до юрид. гарантій в особі міжнар. суд. та контр. інституцій (*Європейський суд з прав людини*, Європ. комітет із запобігання катуванням та ін.). К. був одним із засновників авторитет. видання — Європ. журналу міжнар. права. Президент Італії Джорджіо Наполітано назвав К. прикладом громадян. активності і майстром правової культури, який служив справі справедливості, демократії і прав людини.

Осн. праці: «Spanish Civil War and the Development of Customary Law concerning Internal Armed Conflicts» (Громадянська війна в Іспанії і розвиток звичаєвого права щодо внутрішніх збройних конфліктів, 1975); «Modern Constitutions and International Law» (Сучасні конституції і міжнародне право, 1985); «The Current Regulation of the Use of Force» (Сучасне регулювання використання сили, 1986, співавт. і ред.); «International Law in a Divided World» (Міжнародне право в розділеному світі, 1986); «Violence and Law in the Modern Age» (Сила і право в сучасну епоху, 1988); «Terrorism, Politics, and the Law: The Achille Lauro Affair» (Тероризм, політика і право: справа «Акілле Лауро», 1989); «Human Rights in a Changing World» (Права людини в мінливому світі, 1990); «Self-Determination of Peoples. A Legal Reappraisal» (Самовизначення народів. Правова переоцінка, 1995); «Ex Iniuria Ius Oritur: Are

We Moving Towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?» (Ex iniuria ius oritur: чи йдемо ми до міжнародної легітимації насильницьких гуманітарних контр-заходів у світовому співтоваристві? 1999); «The Statute of the International Criminal Court: Some Preliminary Reflections» (Статут Міжнародного кримінального суду: деякі попередні міркування, 1999); «The Martens Clause: Half a Loaf of Pie or Simply a Pie in the Sky?» (Застереження Мартенса: півпирога або просто пиріг у небі? 2000); «The Proper Limits of Individual Responsibility under the Doctrine of Joint Criminal Enterprise» (Належні межі індивідуальної відповідальності відповідно до доктрини спільної злочинної діяльності, 2007); «Il sogno dei diritti umani» (Мрія про права людини, 2008); «International Criminal Court five years on: Andante or Moderato?» (Міжнародний кримінальний суд п'ять років потому: анданте чи модерато? 2009); «Voci contro la barbarie. La battaglia per i diritti umani attraverso i suoi protagonisti» (Голос проти варварства. Боротьба за права людини через шлях її героїв, 2009); «I diritti umani oggi» (Права людини сьогодні, 2009); «Reflections on International Criminal Justice» (Роздуми щодо міжнародного кримінального правосуддя, 2011); «Five Masters of International Law: Conversations with R.-J. Dupuy, E. Jimenez de Arechaga, R. Jennings, L. Henkin and O. Schachter» (П'ять майстрів міжнародного права: бесіди з Р. Дюпуї, Е. Хіменесом де Аречагою, Р. Дженнінгом, Л. Хенкіном і О. Шехтером, 2011). К. є автором відомого підруч. «International Law» (Міжнародне право), опубл. Оксфорд. ун-том, який витримав 2 вид. (2001, 2005), а також підруч. «International Criminal Law» (Міжнародне кримінальне право, 2 вид. — 2003, 2008).

Літ.: *Богуш Г.И.* Антонио Кассезе (1937—2011): ученый, юрист, гуманист // Альманах междунар. права, 2011, вып. 3; *Богуш Г.И.* Антонио Кассезе (1937—2011): маэстро международного права // Междунар. правосудие, 2012, № 1.

Н.В. Хендель

КАССЕН (Cassin) Рене Самуель (05.10.1887, м. Байонна, деп. Атлантичні Піренеї, регіон Аквітанія, Франція — 20.02.1976, м. Париж, Франція) — франц. правознавець, фахівець з *міжнародного права прав людини*, який зробив вагомий внесок у розроблення *Загальної декларації прав людини 1948*, антифашист, під час *Другої світової війни* — член уряду Шарля де Голля у вигнанні, автор Хартії «Вільна Франція» 1940, президент *Постійної палати третейського суду*, член, віце-президент і голова *Комісії ООН з прав людини*, суддя та президент *Європейського суду з прав людини*, лауреат Нобелівської премії миру.

К. вивчав історію та право в Ун-ті Екс-Марсель (м. Екс-ан-Прованс, деп. Буш-дю-Рон, регіон Прованс-Альпи-Лазуровий берег), який закінчив у 1908. Докт. дис. з права на тему природи зустрічних зобов'язань за договорами почав писати у 1909 в Паризькому ун-ті і завершив у 1914. Цього ж року представив 2-гу дис. (для здобуття права викладання в ун-тах Франції), присвячену спадковому праву Швейцарії після перегляду швейц. цив. кодексу.

З 1914 по 1916, мобілізований до лав франц. армії, брав участь у *Першій світовій війні 1914—18*. Після поранення шрапнеллю залишився живим лише завдяки догляду матері Габрієли (Дрейфус) Кассен, яка, працюючи в польовому госпіталі медсестрою, переконала хірурга зробити операцію. Після одужання одружився з Сімоною Ізомбарт і почав працювати проф. в Ун-ті Екс-Марсель. У 1920 обійняв посаду проф. права в Ун-ті Лілля. З 1929 по 1960 очолював каф. фін. та цив. права Паризького ун-ту.

У 1924—38 був представником Франції на Конф. з роззброєння *Ліги Націй* (див. *Роззброєння*). Підтримував позицію щодо мир. вирішення спорів, що виникають через зіткнення нац. інтересів. Під час II світ. війни у 1940 на заклик генерала де Голля приєднався до франц. уряду у вигнанні в Лондоні. В цей період він — міністр оборони Імперії (1940—41), нац. комісар правосуддя і освіти (1941—43), президент Юрид. комітету Тимчас. уряду (1943—45), делегат

до Комісії Об'єднаних Націй з розслідування воєн. злочинів (1943—45) та ін. Брав участь у розробленні більшості документів франц. уряду у вигнанні, був автором Хартії «Вільна Франція», підписаної 07.08.1940 У. Черчиллем та Ш. де Голлем.

Після II світ. війни К. представляв Францію на засіданнях ГА ООН у 1946, 1948, 1950, 1951, 1968, а також неодноразово був делегатом Франції на конф. ЮНЕСКО в період 1945—60. З часу створення Комісії ООН з прав людини був її членом, зокрема віце-президентом (1946—55 та 1959) і президентом (1955—57). Вважається гол. ініціатором і розробником Заг. декларації прав людини 1948. У 1959—65 був суддею, а в 1965—68 президентом Європ. суду з прав людини. У 1950—60 обіймав посаду президента Пост. палати третейського суду (м. Гаага), у 1944—60 — посаду віце-президента Держ. ради Франції, а в 1960—70 — судді Констит. трибуналу. Член франц. Академії моральних і політ. наук (з 1947).

Виступив засновником ряду неуряд. орг-цій, серед яких: Франц. федерація ветеранів війни з обмеженими можливостями, Франц. ін-т адм. наук. Був членом багатьох наук. та культ. орг-цій: Світ. орг-ції юристів-демократів, Міжнар. ін-ту адм. наук, Міжнар. ін-ту вивчення та дослідження дипломатії, Франц. асоціації розвитку міжнар. права та ін.

Викладав курси з міжнар. права прав людини в *Гаазькій академії міжнародного права* (1951), зокрема з проблем Заг. декларації прав людини 1948, Пактів з прав людини 1966, визначення прав людини та можливих їх обмежень, міжнар. контролю за дотриманням прав людини. У статті «Від десяти заповідей до прав людини», присвяченій 20-річчю прийняття Заг. декларації прав людини, піддав критиці беззастережне, без глибокого аналізу, порівняння цієї Декларації з Десятьма заповідями. К. наголосив, що в роботі Комісії з прав людини ООН не використовувалися біблійні тексти. Єдиними актами, на які робилися посилення, були внутр. акти США та Франції з прав людини. Втім він зауважує, що Десять заповідей, як і Декларація 1948, проголошують повагу до гідності кожної особи, додаючи, що ідеї Десяти заповідей були секуляризовані їх повторенням філософа-

ми та гуманістами. Більше того, схожі ідеї є в буддизмі, китайській культурі, давньоєгипет. Книзі мертвих, працях мислителів Давньої Греції та Риму тощо.

У статті «Як була народжена Хартія прав людини» К. зазначає, що з установами нацист. режиму в Німеччині й особливо з поч. II світ. війни все більше людей надихалися ідеєю побудови нового світопорядку на основі поваги та захисту прав людини. Ця ідея матеріалізувалася на *Сан-Франциській конференції Об'єднаних Націй 1945* у *Статуті ООН*. Згодом, зі створенням *Комісії з прав людини ООН*, для подальшого закріплення цієї ідеї голова Комісії Елеонора Рузвельт поставила завдання паралельного розроблення Декларації прав людини та Пактів прав людини. У статті К. підкреслював, що осн. інструментом боротьби з порушеннями прав людини є освіта. Тому важливу роль у поширенні ідеї захисту прав людини відіграє ЮНЕСКО.

У 1968 К. був удостоєний Нобелівської премії миру за видатні заслуги у сфері захисту прав людини. У промові після вручення премії він розповів як про шлях, який пройшло людство у сфері захисту прав людини, — від нац. актів Англії, Франції та США через Статут *Міжнародного комітету Червоного Хреста* та *Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907* до Декларації 1948 та Міжнар. пактів про права людини 1966, так і про власний досвід у цій сфері — робота у Федерації ветеранів війни з обмеженими можливостями, період II світ. війни з її жахами й жорстокістю, обіцянки союзників побудувати новий міжнар. порядок на основі поваги до прав людини, що й знайшло втілення в Декларації 1948, яка згодом набула значення універс.

К. помер 20.02.1976 в Парижі. Був похований на цвинтарі Монпарнас. У 1987 його останки було ексгумовано і перенесено до Пантеону. На честь Кассена названо вулицю в Страсбурзі, на якій знаходиться Європ. суд з прав людини, один із корпусів Ун-ту Париж I, нагороду уряду Країни басків (Іспанія) за внесок у розвиток прав людини, громад. орг-цію, що опікується правами людини.

Осн. праці: «*La Conception des droits de l'etat dans les successions d'apres le code civil suisse*» (Концепція прав держави у спадковому праві згідно зі швейцарським цивіль-

ним кодексом, 1914), «*Pour la defense de la paix*» (На захист миру, 1936), «*L'etat Léviathan contre l'homme et la communauté humaine*» (Держава-Левіафан проти людини та людської спільноти, 1940), «*La Declaration universelle et la mise en oeuvre des droits de l'homme*» (Загальна декларація та реалізація прав людини, 1951), «*How the Charter on Human Rights was Born*» (Як була народжена Хартія прав людини, 1968), «*The Fight for Human Rights*» (Боротьба за права людини, 1969), «*From the Ten Commandments to the Rights of Man*» (Від десяти заповідей до прав людини, 1969).

Д.О. Коваль

КАТАР ПРОТИ БАХРЕЙНУ 2001 — справа МС ООН щодо *делімітації морського кордону* та терит. питань між Катаром і Бахрейном, розгляд якої тривав з 1991 по 2001 (Maritime Delimitation and Territorial Questions between Qatar and Bahrain. Jurisdiction and Admissibility, Judgment, ICJR, 1994 (рішення щодо юрисдикції та прийнятності); Maritime Delimitation and Territorial Questions between Qatar and Bahrain. Jurisdiction and Admissibility, Judgment, ICJR, 1995 (рішення щодо юрисдикції та прийнятності); Maritime Delimitation and Territorial Questions between Qatar and Bahrain. Merits, Judgment, ICJR, 2001 (рішення по суті).

08.07.1991 Катар подав до Суду заяву про порушення справи проти Бахрейну у зв'язку з розходженнями між д-вами щодо суверенітету над о-вами в Перській затоці (далі — Затока), а також делімітації кордону морських р-нів д-в. На думку Катару, підставою для юрисдикції Суду були «угоди», укладені в 1987 і 1990, а предмет і обсяг питань, переданих під юрисдикцію Суду, визначався запропонованою Бахрейном і прийнятою Катаром «бахрейнською формулою». Бахрейн заперечував підставу для юрисдикції, на яку посилався Катар.

У рішенні від 01.07.1994 Суд встановив, що обміни листами між королем Сауд. Аравії та емірами Катару і Бахрейну в 1987, а також документ під назвою «Протокол» 25.12.1990, схвалений міністрами закорд.

справ 3 д-в, були міжнар. угодами, що створювали, поряд з ін., зобов'язання передати спір між ними до Суду, згідно з «бахрейнською формулою». Оскільки на розгляді Суду перебувала тільки заява Катару, Суд постановив надати сторонам можливість передати йому спір у повному обсязі. 15.02.1995 Суд вирішив, що має юрисдикцію для розгляду справи по суті та визнав заяву Катару, подану 30.11.1994, прийнятною.

У ході судочинства по суті справи Суд насамперед проаналізував геогр. розташування Катару і Бахрейну в півд. частині Затоки, а також істор. контекст, що став підґрунтям спору між д-вами. Зокрема, Суд дослідив, що з поч. 16 ст. європ. д-ви зацікавилися мореплаванням у Затоці. Монополія Португалії на торг. шляхи не заперечувалася до поч. 17 ст. Велика Британія, прагнучи зміцнити свою присутність у регіоні, в період 1797—1819 направляла численні каральні експедиції у відповідь на акти грабежу та *піратства* з боку араб. племен. У 1819 Велика Британія встановила контроль над Расель-Хаймою і підписала сепаратні угоди з різними шейхами регіону, які зобов'язалися стати учасниками Заг. договору про мир 1820, за яким вони, зокрема, погодилися надалі утримуватися від грабежів і піратства. До кін. 19 ст. Велика Британія уклала угоди з більшістю еміратів, у т. ч. з Бахрейном, Абу-Дабі, Шарджею, Дубаї. Представництво брит. інтересів у регіоні було покладено на брит. політ. резидента в Затоці (далі — брит. резидент), якому були підпорядковані брит. політ. агенти (далі — брит. агенти) в еміратах, з якими було укладено угоди.

У 1861 брит. уряд підписав Договір про вічний мир і дружбу з шейхом Магомедом бен Халіфою, який іменував себе «незалежним правителем Бахрейну». Згідно з угодою, Бахрейн зобов'язався, зокрема, утримуватися від будь-яких нападів на морі, а Велика Британія зобов'язалася надати Бахрейну необхідну допомогу для захисту його володінь від нападів, при цьому межі цих володінь не встановлювалися.

Після збройн. зіткнень 1867 на п-ві Катар брит. резидент підписав угоди з пра-

вителями Бахрейну і Катару, за якими правитель Бахрейну, зокрема, обіцяв призначити свого представника при брит. резиденті; правитель Катару зобов'язався в разі виникнення суперечок або розходжень неодмінно доводити їх до відома брит. резидента. За твердженням Бахрейну, події 1867—68 показували, що Катар не був незалежним від Бахрейну, проте Катар стверджував протилежне.

Незважаючи на те, що в той час Велика Британія стала панівною морською д-вою в Затоці, Осман. імперія встановила панування над значними р-нами суші на півдні. У зв'язку з цим вплив Великої Британії в Бахреїні посилювався. У 1913 було підписано, але так і не ратифіковано, брит.-осман. Конвенцію щодо Затоки та навкол. терит. (далі — Конвенція 1913), розд. II якої стосувався Катару. У ст. 11 визначено проходження лінії, яка мала розділити осман. санджак (р-н) Неджд і п-в Катар. Катар зазначав, що османи і британці також підписали і ратифікували Договір щодо кордонів Адена 1914 (далі — Договір 1914), у ст. III якого передбачалося, що лінія, яка відокремлює Катар від Неджду, проходить згідно зі ст. 11 Конвенції 1913. За угодою, укладеною в 1916 Великою Британією з шейхом Катару, останній зобов'язався, зокрема, не мати відносин з будь-якою ін. д-вою, не приймати її представників, не поступатися терит. будь-якій ін. д-ві або її підданам, не надавати жодної монополії або концесії без згоди брит. уряду. Натомість брит. уряд зобов'язався захищати шейха Катару і надавати свої «добрі послуги», якщо шейх або його піддані зазнають нападу в межах терит. Катару. Однак у договорі не містилося положень, які визначали кордони цих терит.

29.04.1936 представник компанії Petroleum Concessions Ltd направив листа до Мін-ва у справах Індії, в якому звернув увагу на нафтову концесію Катару від 17.05.1935 і зазначив, що правитель Бахрейну на переговорах з компанією пред'явив претензії на о-ви Гавар; у зв'язку з цим представник компанії поставив питання: якому з двох еміратів (Бахрейну чи Катару) належать о-ви Гавар? 14.07.1936 Мін-во повідомило компанії, що, на думку брит. уряду, о-ви Гавар належать шейху Бахрейну.

У 1937 Катар спробував обкласти податком плем'я Наїм, що заселяло р-н Зубарі; Бахрейн висловив незгоду, оскільки пред'являв права на цей р-н. Відносини між Катаром і Бахрейном погіршилися. Переговори між д-вами почалися в 1937 і, не давши результату, були перервані того ж року. Катар стверджував, що Бахрейн таємно і незаконно захопив о-ви Гавар у 1937. Бахрейн наполягав на тому, що його правитель здійснював законні дії щодо збереження влади на своїй терит. У листі 10.05.1938 правитель Катару заявив протест брит. уряду щодо «незаконних дій Бахрейну відносно Катару». Після листування з брит. агентом правителям Катару і Бахрейну було повідомлено 11.07.1939, що брит. уряд вирішив, що о-ви Гавар належать Бахрейну.

У трав. 1946 фірма Bahrain Petroleum Company Ltd намагалася отримати дозвіл на буріння в деяких спірних р-нах континент. шельфу. Але брит. уряд вирішив, що такий дозвіл не може бути надано, доки морське дно між Бахрейном і Катаром не буде розмежовано. 23.12.1947 брит. агент у Бахреїні направив правителям Катару і Бахрейну листи однакового змісту із зазначенням лінії, яка, на думку брит. уряду, розділяла «відповідно до принципу справедливості морське дно». У листі також повідомлялося, що шейх Бахрейну мав суверен. права щодо р-нів піщаних мілин Дібал і Джарада, а також над о-вами Гавар, причому зазначалося, що о-в Джанан не входить до цієї групи о-вів.

У 1971 Катар і Бахрейн вийшли з-під протекторату Великої Британії. 21.09.1971 обидві д-ви було прийнято в ООН. Починаючи з 1976 король Сауд. Аравії за угодою з емірами Бахрейну і Катару надавав *добрі послуги* д-вам щодо врегулювання спірних питань, які не дали бажаного результату. 08.07.1991 Катар порушив у Суді справу проти Бахрейну.

Обидві д-ви були згодні, що династія Аль-Халіфа заволоділа Зубарою в 60-ті рр. 18 ст. і облаштувалася в Бахреїні, але розходилися в думці щодо правової ситуації, яка існувала після цього і досягла кульмінації в 1937. На думку Суду, умови угоди між Великою Британією і шейхом Бахрейну 1868 свідчили про те, що Британія не прийняла б жодних спроб Бахрейну реалі-

зувати свої претензії на Зубару. Хоча Бахрейн стверджував, що династія Аль-Халіфа продовжувала здійснювати контроль над Зубарою за допомогою лояльного до неї союзу племен на чолі з родом Наїм, Суд встановив, що нові правителі Бахрейну ніколи не мали змоги прямо здійснювати владні повноваження в Зубарі. З урахуванням тієї ролі, яку мали в цьому регіоні Велика Британія і Осман. імперія, та враховуючи ст. 11 Конвенції 1913, в якій, зокрема, сказано, що «...обидва уряди домовилися про те, що зазначеним півостровом, як і в минулому, буде управляти шейх Джасім бен Сані та його наступники». Отже, Велика Британія і Осман. імперія не визнали суверенітет Бахрейну над п-вом, у т. ч. Зубарою. На їхню думку, весь п-в Катар мав і надалі бути під управлінням шейха Джасіма Аль-Тані, якого раніше османи призначили каймакамом (намісником), та його наступників.

Обидві сторони погоджувалися, що Конвенція 1913 ніколи не була ратифікована; з ін. боку, вони розходилися в думці щодо її значення для підтвердження суверенітету Катару над п-вом. Суд зазначив, що підписані, але не ратифіковані договори можуть відображати позиції сторін під час їх укладення. Суд дійшов висновку, що Конвенція 1913 відображала позиції Великої Британії і Осман. імперії щодо факт. влади правителя Аль-Тані в Катарі до 1913. Суд також зазначив, що ст. 11 Конвенції 1913 згадана в ст. III Договору 1914, ратифікованого належним чином. Тому сторони договору не вбачали жодної ін. влади над п-вом, крім влади Катару.

Потім Суд проаналізував події в Зубарі 1937, після того як шейх Катару спробував обкласти податком плем'я Наїм. 05.05.1937 брит. резидент направив доповідь про це держ. секретарю (міністру) у справах Індії, в якій йшлося, що, на його особисту думку, «... юрид. претензії Бахрейну на Зубару не можуть бути визнані». Держ. секретар дав вказівку брит. резиденту повідомити шейха Бахрейну про те, що брит. уряд «не готовий втрутитися в конфлікт між шейхом

Катару і плем'ям Наїм». З огляду на це Суд не погодився з твердженням Бахрейну про те, що Велика Британія завжди вважала Зубару такою, що належала Бахрейну. Угоди між брит. урядом і шейхом Бахрейну 1868, договори 1913 та 1914, листи 1937 брит. резидента держ. секретарю у справах Індії і держ. секретаря брит. резиденту свідчили про протилежне. Фактично, в 1937 брит. уряд не вважав, що Бахрейн володів суверенітетом над Зубарою; саме з цієї причини він відмовився надати Бахрейну допомогу, яку той просив на основі угод. У період після 1868 влада шейха Катару над терит. Зубари зміцніла; це було визнано в Конвенції 1913 і остаточно встановлено в 1937. Дії шейха Катару в Зубарі були проявом влади на його терит. і, на протипагу тому, що стверджував Бахрейн, не були незаконним застосування сили проти Бахрейну. З цих причин Суд зробив висновок, що Катар володів суверенітетом над Зубарою.

Вирішуючи питання про суверенітет над о-вами Гавар, Суд дослідив рішення, ухвалені Великою Британією в 1939 (далі — рішення 1939). Насамперед Суд розглянув питання про те, чи може рішення 1939 вважатися арбітр. рішенням. Він зазначив, що слово «арбітраж» у міжнар. публ. праві зазвичай стосується врегулювання розбіжностей між д-вами за допомогою суддів, які обираються самими д-вами, на основі поважання права. Суд зазначив, що між сторонами не існувало угоди про передання їх спору до арбітр. суду, що складався б з обраних ними суддів, які мали винести рішення або на основі права, або *ex aequo et bono*. Сторони погодилися, що питання вирішить «уряд Його Величності», надавши брит. уряду право визначити, яке саме і ким саме буде прийнято рішення. Це означало, що рішення 1939, за яким о-ви Гавар належали Бахрейну, не було міжнар. арбітр. рішенням, втім, це не означало, що воно було позбавлене юрид. сили. Суд розглянув події, які передували його прийняттю і які відбулися одразу після цього. Суд зазначив, що хоча Катар і стверджував, що ніколи не висловлював згоди на вирішення

брит. урядом питання про о-ви Гавар, однак після обміну листами в трав. 1938 правитель Катару погодився довірити вирішення питання про о-ви Гавар брит. уряду і подав свою претензію брит. агенту. Як і правитель Бахрейну, він погодився брати участь у розгляді, що завершився ухваленням рішення 1939. Катар стверджував, що брит. посад. особи були упередженими і ухвалили рішення до проведення належного розслідування; сторонам не було надано рівні і справедливі можливості для подання доказів; рішення не було обгрунтованим. Суд натомість наголосив, що змагальні документи містили посилення на обмін листами, що свідчило про те, що Бахрейн і Катар погодилися на врегулювання їх спору брит. урядом. Тому рішення 1939 мало розглядатися як обов'язкове з самого поч. для обох д-в. Суд також зазначив, що хоча брит. посад. особи, дійсно, виходили з того, що Бахрейн мав *prima facie* правовий титул щодо о-вів Гавар і що тягар доведення протилежного покладалася на правителя Катару, останній не міг стверджувати, що процес. дії суперечили правосуддю, адже він був поінформований про процедуру, погодився з нею, міг викласти свої позиції. Тому позицію Катару Суд не підтримав. Суд також зауважив, що хоча аргументи на користь рішення 1939 не було представлено правителям Бахрейну і Катару, їх відсутність не впливала на чинність прийнятого рішення, оскільки на брит. уряд не покладалося жодного зобов'язання надавати такі аргументи. Те, що шейх Катару кілька разів протестував проти рішення 1939, також не було достатньою підставою для визнання його нечинним. Отже, рішення 1939, за яким Бахрейн мав суверенітет над о-вами Гавар, було чинним і обов'язковим для сторін.

Розглядаючи претензії сторін щодо о-ва Джанан, Суд зазначив, що д-ви по-різному розуміли, чим є «о-в Джанан». На думку Катару, Джанан — це о-в, розташований у півд.-зах. частині гол. о-ва Гавар. Для Бахрейну Джанан — це 2 о-ви, які під час впливу з'єднуються в один. Дослідивши аргументи сторін, Суд вважав за можливе розглядати Джанан і Хадд-Джанан як один о-в.

У рішенні 1939, за яким о-ви Гавар належали Бахрейну, о-в Джанан не було зга-

дано. Відповідно, сторони довго сперечалися щодо того, чи є Джанан частиною о-вів Гавар і, отже, чи підпадає він під суверенітет Бахрейну. Катар, зокрема, основував свою позицію на рішенні брит. уряду 1947 щодо делімітації морського дна між 2 д-вами. Бахрейн нагадав, що він надав брит. уряду 4 списки (1936, 1937, 1938, 1946) щодо складу о-вів Гавар. Суд зауважив, що списки, подані Бахрейном до 1939, не ідентичні. Зокрема, о-в Джанан фігурував під такою назвою тільки в одному з них. 4-й список 1946, який містив пряму вказівку на о-в Джанан, було подано вже після ухвалення рішення 1939. Суд розглянув листи, надіслані 23.12.1947 брит. агентом правителям Катару і Бахрейну, яким вони були поінформовані про делімітацію їх морського дна, проведену брит. урядом. У листах і на карті, що додавалася, о-в Джанан не входив до групи о-вів Гавар. Відповідно, брит. уряд не визнавав, що шейх Бахрейну мав «суверенні права» щодо цього о-ва. Суд вважав, що брит. уряд, діючи у такий спосіб, надав тлумачення рішенню 1939. З огляду на це, Суд установив, що Катар володіє суверенітетом над о-вом Джанан, включно з Хадд-Джананом, на основі рішення 1939, як воно було витлумачено в 1947.

Перед Судом також стояло завдання встановл. єдиного морського кордону між відп. р-нами морського дна, розмежування його надр і вод, що його покривають. Суд наголосив, що єдиний морський кордон має визначатися шляхом делімітації різних зон юрисдикції. У півд. частині р-ну делімітації, де береги сторін розташовувалися один проти одного, відстань між ними не перевищувала 24 морських миль. Отже, кордон мав розмежовувати виключно терит. води д-в і, відповідно, р-н, щодо якого вони здійснювали терит. суверенітет. Північніше, де береги 2 д-в скоріше були суміжними узбережжями, делімітація стосувалася *континентального шельфу* і *виключної економічної зони* д-в, у яких вони мали тільки суверен. права та функц. юрисдикцію. Суд зазначив, що концепція єдиного морського кордону впливає не з права багатостор. договорів, а з практики д-в, і пояснюється бажанням д-в встановити одну неперервну лінію кордону, що розмежовує різні належні до них зони морської юрис-

дикції. Суд зазначив, що обидві д-ви не були учасниками *Женевських конвенцій з морського права 1958*; при цьому Бахрейн ратифікував *Конвенцію ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція 1982), а Катар тільки підписав її, через це Суд мав застосовувати звичаєве міжнар. право.

При делімітації терит. вод права прибереж. д-ви є терит. і стосуються суверенітету щодо морського дна, вод, які його покривають, і повітр. простору над ними. Сторони погодилися, що ст. 15 Конвенції 1982, в якій встановлено правила делімітації терит. моря між д-вами з протилеж. або суміж. узбережжями, є частиною звичаєвого міжнар. права. Вона фактично ідентична п. 1 ст. 12 Конвенції про терит. море та прилеглу зону 1958, який часто називають правилом серединних ліній/особл. обставин. Найбільш логічним і прийнятним Суд визнав підхід, за яким йому належало провести орієнтовну серединну лінію, а потім, за потреби, скоригувати її з огляду на особл. обставини. Суд нагадав, що серединна лінія — це лінія, кожна точка якої є рівновіддаленою від найближчих точок вихідних ліній, від яких відраховується ширина терит. вод кожної з д-в. Така лінія може бути проведена лише в тому разі, якщо відомі вихідні лінії, але д-ви їх не встановили і не склали офіц. карт або схем, на яких їх було позначено. Тільки в ході розгляду в Суді д-ви надали приблизні вихідні точки, які можна використати при визначенні морського кордону. Тому Суд вирішив спочатку визначити відп. ділянки узбережжя сторін, на основі яких можна визначити проходження вихідних ліній і розташування відп. вихідних точок, від яких буде відміряно серединну лінію. Норм. вихідною лінією є лінія найбільшого відпливу вздовж берега (ст. 5 Конвенції 1982). Суд нагадав, що права д-ви щодо моря впливають із суверенітету прибереж. д-ви щодо суші (принцип «суша домінує над морем»), тому щоб визначити, що утворює відп. ділянки узбережжя Бахрейну і що є відп. вихідними лініями зі сторони Бахрейну, Суд мав з'ясувати, які о-ви перебувають під його

суверенітетом. Було встановлено, що о-ви Гавар належать Бахрейн, а Джанан — Катару. О-вами, які могли мати значення для цілей делімітації, були Джазират Маштан і Умм Джалід, які за найбільшого припливу були малими за розміром, але за найбільшого відпливу мали значно більшу поверхню. Бахрейн стверджував, що володіє суверенітетом над о-вами, Катар не заперечував.

Сторони розходилися в питанні, чи був Фашт-аль-Азм частиною о-ва Сітра. У 1982 Бахрейн почав меліоративні роботи, в ході яких було прорито штучний канал, який з'єднав води по обидва боки Фашт-аль-Азму. Після аналізу доповідей, документів і карт, наданих сторонами, Суд не міг встановити, чи існував пост. прохід, який відокремлював о-в Сітра від Фашт-аль-Азму, до 1982. З цих причин Суд вважав, що для цілей делімітації він не вирішуватиме питання, чи є Фашт-аль-Азм частиною о-ва Сітра, чи піщаною мілиною.

Позиції д-в розходилися і щодо Кігат Джаради. Суд нагадав, що о-в — це природно утворений простір суші, оточений водою, який знаходиться вище рівня води під час припливу. Суд проаналізував докази д-в, висновки експертів і постановив, що Кігат Джарада є о-вом, який слід враховувати при проведенні серединної лінії. Діяльність Бахрейну на ньому підтверджувала його суверенітет.

Розглядаючи питання про Фашт-ад-Дібал, який обидві сторони вважали піщаною мілиною, Суд зазначив, що піщана мілина — це природно утворений простір суші, оточений водою, який знаходиться вище рівня води під час відпливу, але покривається водою при припливі. Суд наголосив, що піщана мілина не є терит. в такому самому сенсі, як о-в; відмінність у правовому статусі о-ва і піщаної мілини є значною. Піщана мілина, розташована за межами терит. вод, не має власних терит. вод і не породжує таких прав, як о-ви та ін. терит. Суд вважав, що в цій справі немає підстав для визнання права д-в визначати лінію відпливу на піщаних мілинах як видну. Відповідно, Суд вирішив, що для

цілей проведення серединної лінії такі піщані мілини не братимуться до уваги.

Суд також зазначив, що метод прямих вихідних ліній, який пропонував застосувати Бахрейн, є винятком із правил визначення вихідних ліній, він може бути застосований у разі, якщо берегова лінія глибоко порізана, звивиста або якщо вздовж берега в безпосередній близькості є ланцюг о-вів. Те, що д-ва вважала себе багатоострівною чи *de facto* була д-вою-архіпелагом (як з'являв Бахрейн), не давало їй права відступати від звичайних правил визначення вихідних ліній. Береги гол. о-вів Бахрейну не були глибоко порізаними, однак Бахрейн вважав, що піщані мілини неподалік від гол. о-вів можуть бути прирівняні до ланцюга о-вів, що утворюють одне ціле з материком. Суд не заперечував, що піщані мілини на схід від гол. о-вів Бахрейну були частиною заг. геогр. конфігурації, однак було б перебільшенням кваліфікувати їх як ланцюг о-вів уздовж берега. Суд вирішив, що Бахрейн не може застосовувати метод прямих вихідних ліній і кожна піщана мілина мала власний юрид. зміст. Суд зауважив, що Фашт-аль-Азм потребує особл. уваги. Якщо це утворення розглядати як частину о-ва Сітра, то вихідні точки для визначення серединної лінії мали бути розташовані на лінії відпливу в схід. частині Фашт-аль-Азму. Якщо Фашт-аль-Азм не розглядати як частину о-ва Сітра, то його не можна використовувати для визначення вихідних точок. Оскільки Суд не визначив, чи була ця мілина частиною о-ва Сітра, він провів дві серединні лінії, що враховували кожне з припущень.

Потім Суд перейшов до питання про те, чи існували особл. обставини, що зумовлювали необхідність скорегувати тимчас. серединну лінію для отримання справедл. результату. Щодо Фашт-аль-Азму Суд вважав, що в кожному з його припущень є особл. обставини, які виправдовують вибір лінії делімітації, що проходить між Фашт-аль-Азмом і Кігат-аш-Шаджарою. Щодо Кігат Джаради Суд зазначив, що це крихітний о-в, ненаселений і позбавлений рослинності, розташований на півдорозі між гол. о-вом Бахрейну і п-вом Катар. Якщо для визначення вихідної точки при побудові серединної лінії застосовувати лінію

відпливу і прийняти цю лінію як лінію делімітації, то цьому незначному морському утворенню було б надано невідповідно великого значення. Отже, Суд вважав, що в цій справі є особл. обставина, що робить правомірним вибір лінії делімітації, яка проходить безпосередньо на схід від Кігат Джаради. Якщо Кігат Джараді не надавати жодного значення і якщо Фашт-аль-Азм вважати частиною о-ва Сітра, то серединна лінія розділяє Фашт-ад-Дібал, залишаючи його більшу частину на стороні Катару. Однак якщо Фашт-аль-Азм розглядати піщаною мілиною, то серединна лінія проходить на захід від Фашт-ад-Дібалу. З урахуванням того, що в обох випадках Фашт-ад-Дібал знаходиться в осн. або повністю на стороні Катару від скоригованої серединної лінії, Суд вважав за необхідне провести лінію кордону між Кігат Джарадою та Фашт-ад-Дібалом. Оскільки Фашт-ад-Дібал опинився в терит. водах Катару, він підпадав під суверенітет цієї д-ви.

У процесі розгляду справи Суд дійшов висновку про неможливість зафіксувати крайню півд. точку єдиного морського кордону, який розмежовував терит. води д-в, оскільки її остаточ. розташування залежало від кордонів морських зон Сауд. Аравії та сторін.

Суд вважав за необхідне, відповідно до загальноприйнятої практики, спростити лінію делімітації в р-ні о-вів Гавар. Суд вирішив, що від точки перетину морських кордонів Сауд. Аравії, з одного боку, Бахрейну і Катару — з ін., яка не може бути зафіксована, кордон пролягає у півн.-схід. напрямку, потім різко відхиляється на схід, після чого проходить між Джазірат Гаваром і Джананом; потім він відхиляється на північ і проходить між о-вами Гавар і п-вом Катар і далі йде в півн. напрямку, залишаючи піщану мілину Фашт Бу Тур і Фашт-аль-Азм на боці Бахрейну, а піщані мілини Кітаа-ель-Ерге і Кігат-аш-Шаджара — на боці Катару; нарешті, він проходить між Кігат Джарадою і Фашт-ад-Дібалом, залишаючи Кігат Джараду на стороні Бахрейну, а Фашт-ад-Дібал — Катару.

Суд зазначив, що канал, який з'єднує морські зони Катару, розташовані на південь від о-вів Гавар, і зони, розташовані на північ від цих о-вів, є вузьким, мілководним,

мало пристосованим для навігації. Води між о-вами Гавар та ін. о-вами Бахрейну є не внутр. водами, а терит. морем. Відповідно, судна Катару і всіх ін. д-в користуються в них правом мир. проходження за звичаєвим міжнар. правом, так само як судна Бахрейну та всіх ін. д-в користуються таким правом у терит. водах Катару.

Суд розглянув проходження єдиного морського кордону і в тій частині р-ну делімітації, яка охоплювала континент. шельф і виключну екон. зону. Суд зазначив, що правило серединної лінії/особл. обставин, яке застосовується, зокрема, при делімітації терит. вод, і правило про принципи справедливості/відп. обставин, як воно склалося в прецедент. праві та практиці д-в, тісно переплітаються. Суд дослідив обставини, які вимагали коригування серединної лінії для досягнення справедл. результату.

Бахрейн стверджував, що існування перлинних мілин у р-ні делімітації виправдовує перенесення серединної лінії на схід. Суд взяв до уваги те, що в Затоці промисел перлин традиційно вважався заг. правом прибереж. населення, в осн. Бахрейну, однак реально промисел давно припинився. Тому Суд не вважав необхідним з цих підстав коригувати серединну лінію.

Суд також вирішив, що немає необхідності визначати правовий характер «рішення», що містилося в листах брит. агента правителям Бахрейну і Катару від 23.12.1947 щодо розподілу морського дна, яке, за твердженням Катару, було особл. обставиною. Суд лише зауважив, що жодна зі сторін не визнала це рішення обов'язковим і що на підтвердження своїх позицій д-ви посілалися тільки на його окр. пункти. З урахуванням того факту, що Суд визнав суверенітет Бахрейну над о-вами Гавар, він вважав, що неспіврозмірна протяжність узбережжя д-в не може, як стверджував Катар, бути підставою для коригування серединної лінії.

Нарешті, Суд нагадав, що в півн. секторі береги сторін можна порівняти із суміжними узбережжями, прилеглими до одних і тих самих морських р-нів, що виступають у Затоку, вони практично не відрізі-

няються за своїм характером і протяжністю, пологі і мають ледь помітний ухил. Єдиним прикметним елементом був Фашт-аль-Джарим — ділянка берегової лінії Бахрейну, яка виступала далеко в Затоку. Врахування цієї піщаної мілини, під час припливу над водою зоставалася лише незначна частина якої, повністю змінило б кордон і мало б несумірні наслідки. Тому Суд, керуючись міркуваннями справедливості, вирішив не враховувати Фашт-аль-Джарим при визначенні лінії кордону в півн. секторі.

Суд, відповідно, вирішив, що єдиний морський кордон у цьому секторі утворюється передусім лінією, яка йде від точки, розташованої на півн. захід від Фашт-ад-Дібалу, сходиться із серединною лінією, проведеною без урахування Фашт-аль-Джариму. Потім кордон йде по скоригованій серединній лінії до того місця, де вона сходиться з лінією делімітації між морськими зонами Ірану з одного боку, Бахрейну і Катару — з ін. Єдиний морський кордон між Катаром і Бахрейном визначається геодез. лініями, які сполучають в установленому порядку точки з відп. координатами (перелічені в рішенні) згідно з Всесвіт. геодез. системою 1984. Проходження кордону позначено на схемат. карті № 7, яку додано до рішення.

Отже, у рішенні, ухваленому у справі 16.03.2001, Суд встановив суверенітет Катару над Зубарою; суверенітет Бахрейну над о-вами Гавар; право мир. проходження суден Катару в терит. водах Бахрейну, які відділяють о-ви Гавар від ін. о-вів Бахрейну; суверенітет Катару над о-вом Джанан (включно з Хадд-Джананом); суверенітет Бахрейну над о-вом Кігат Джарада; суверенітет Катару над піщаною мілиною Фашт-ад-Дібал; було визначено єдиний морський кордон між д-вами.

Літ.: *Plant G.* Maritime Delimitation and Territorial Questions between Qatar and Bahrain (Qatar v. Bahrain) // *AJIL*, 2002, v. 96; *Merrills J.G.* Case concerning Maritime Delimitation and Territorial Questions between Qatar and Bahrain (Qatar v. Bahrain) // *ICLQ*, 2002, v. 51; *Tanaka Y.* Reflections on Maritime Delimitation in the Qatar / Bahrain Case // *Ibid.*, 2003,

v. 52; *Mendelson M.* The curious Case of Qatar and Bahrain in the International Court of Justice // *BYIL*, 2001, v. 72.

О.А. Назаренко

КАЧЕНОВСЬКИЙ Дмитро Іванович (08.12.1827, м. Карачев, тепер Брянської обл., Росія — 21.12.1872, Харків) — укр. і рос. правознавець, д-р міжнар. права, проф., фахівець у галузі теорії, історії та заг. проблем міжнар. права, а також *міжнародного морського права*, один з ініціаторів створення *Інституту міжнародного права*.

К. народився у родині канцеляр. службовця. Початкову освіту здобув у Орловському училищі дітей канцеляр. службелів. У 1839 перейшов у 4 клас 1-ї Харків. гімназії, яку закінчив у 1843. Вищу освіту К. здобув на юрид. ф-ті Харків. ун-ту, який закінчив у 1847 зі ступенем канд. і був залишений на ф-ті професор. стипендіатом. У 1849 на цьому ж ф-ті К. захистив магістер. дис. на тему «Історичний огляд положень міжнародного права про панування над морями» і був залишений у званні ад'юнкта на каф. загальнонар. права. У 1855 К. захистив докт. дис. на тему «Про капери та призове судочинство щодо нейтральної торгівлі» у Моск. ун-ті. У 1867 ця праця з авт. доповненнями була опубл. англ. мовою в Лондоні. У 1858—59 К. перебував у наук. відрядженні у Німеччині, Франції, Італії, Англії та ін. західноєвроп. країнах. Перебуваючи в Англії, він зробив 2 доповіді в Лондон. юрид. т-ві, одна з яких, «Про сучасне становище міжнародного правознавства», привернула увагу широкої світ. громадськості своєю ідеєю об'єднання зусиль учених різних країн для розвитку науки міжнар. права. Ця ідея була реалізована вже після смерті К., коли у 1873 було створено Ін-т міжнар. права. 2-га доповідь К. була присвячена діяльності нім. історика і публіциста Х.Ф. Вурма, з яким він підтримував особисті стосунки. К. зробив також доповідь у Лондон. т-ві миру, в якій ознайомив англ. громадськість з ориг. рос. проектом *вічного миру* В.Ф. Малиновського. К. було обрано членом цього т-ва, відповідальним за розвиток соц. науки. За його пропозицією у складі т-ва було створено відділ міжнар. права, на відкритті якого у 1861 в Дубліні К. було обрано його головою.

1859 К. було призначено ординар. проф. каф. загальнонар. права Харків. ун-ту, і цю посаду він обіймав до самої своєї смерті. Відразу ж після повернення із закордону він виступив з лекцією «Успіхи та майбутнє міжнародного правознавства». Порівнюючи сучас. для нього стан розвитку науки міжнар. права з 17—18 ст., він дійшов висновку, що реальний стан розвитку науки міжнар. права в серед. 19 ст. ні в Європі, ні в Росії вже не відповідає потребам життя. Серед осн. недоліків тогочас. *доктрини* міжнар. права К. називав надмірний догматизм, схильність до схоластики, недостатню увагу до вироблення керівних засад для розвитку всесвіт. цив. обігу. Він блискуче читав лекції з міжнар. права та держ. права европ. країн, був одним з визнаних авторитетів, інтелектуальних провідників для університет. молоді, що стікалася на його лекції з усіх ф-тів. Серед його учнів були М.М. Ковалевський і А.М. Стоянов. В останні роки свого життя К. зацікавився історією мистецтва і у 1869 опубл. дослідження «Флоренція і ее старье мастера». Помер він у 45-річному віці від сухот. Не будучи дуже заможною людиною, К. запозичив досить значні кошти для премій, стипендій та допомоги студентам, що вивчають міжнар. право.

К. відомий як дослідник проблем міжнар. морського права. У своїх наук. дослідженнях він широко використовував істор. метод, і це давало йому змогу окреслити перспективи розвитку багатьох важливих ін-тів міжнар. права. Його докт. дис. є однією з кращих праць у сфері міжнар. морського права того часу. В ній К. детально виклав історію каперства та призового судочинства, використовуючи практику призових судів Великої Британії, Франції та США, і блискуче аргументував необхідність скасування каперства з істор. екон., військ.-політ. та міжнар.-правової точок зору. Вже через рік після виходу у світ цієї праці каперство було назавжди скасовано відп. до положень Паризької декларації про морську війну від 16.04.1856. Доповнений і оновлений варіант цієї праці було перекладено англ. мовою і у 1867 видано в Лондоні. Це був 1-й випадок перекладу англ. мовою праці з міжнар. права вченого, що працював на терит. України, і 2-й випадок в

історії всієї рос. науки міжнар. права (першою була праця П.П. Шафірова, присвячена правовим підставам поч. рос.-швед. війни у 1700).

К. розпочав підготовку заг. курсу з міжнар. права, але, будучи тяжко хворим, встиг написати лише вступ до нього, в якому виклав свої погляди на заг. проблеми розвитку міжнар. права (1863), та істор. нарис з міжнар. права, який обривається на середніх віках (1866). Передумовою існування міжнар. права К. вважав існування цив. обігу, що виходить за межі однієї країни. Обов'язок захищати підданих змушує сусідні д-ви встановлювати або затверджувати правила для зносин між ними. Ці правила формуються спочатку силою юрид. свідомості самих народів, тобто звичаєм, а потім втілюються у міжнар. договорах. К. вважав ідею всесвіт. д-ви шкідливою утопією, оскільки реалізувати її можна лише шляхом насильства, і підкреслював, що «союз між народами можна вважати міцним, юридичним тільки тоді, коли існує переконання, що кожний його член діятиме стосовно інших згідно з правилами взаємності та доброго сусідства, коли мирний цивільний обіг становить нагальну, життєву потребу всіх держав». Поки що такий міжнар. союз охоплює лише християн. д-ви Європи та Америки, де «під впливом людяної релігії та почуття громадянства справді напрацьовано міцні й однотайні юридичні засади для відносин, відомі як загальнонародне або міжнародне право». Міжнар. право охоплює зовн. життя самот. д-в або їхні юрид. відносини між собою, його гол. метою є забезпечення порядку та миру на землі, підтримання всесвіт. цив. обігу, захист особи за межами своєї батьківщини. Вищим джерелом міжнар. права є юрид. свідомість людства, а вищою його санкцією — сама природа.

Осн. праці: «Морская война и каперство в средние века» (1855); «О каперах и призовом судопроизводстве в отношении к нейтральной торговле» (1855); «Успехи науки международного права в Германии и Англии» (1856); «Жизнь и сочинения Да-

ниеля Вебстера» (1856); «Dissertation on War and Peace by Basil Malinovskii» (Дисертація про війну і мир Василя Малиновського, 1858); «Взгляд на историю политических наук в Европе» (1859); «On the Present State of International Jurisprudence» (Про сучасний стан міжнародного правознавства, 1859—62); «Новая Европа и новая Россия» (1861); «О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России» (1862); «Курс международного права» (2 вип., 1863—66); «The Prize Law: Particularly with Reference to the Duties and Obligations of Belligerents and Neutrals» (Призове право: Особливо щодо обов'язків та зобов'язань воюючих сторін до нейтральних, 1867). Крім того, у 1856 К. опубл. переклад частини праці бельг. вченого Ф. Лорана «Історія міжнародного права та міжнародних відносин», присвячений міжнар. праву Старод. Греції.

Літ.: *Стоянов А.Н.* Воспоминание о Д.И. Каченовском: Биографический очерк. Х., 1874; *Памяти Д.И. Каченовского: Торжественное заседание Юридического общества при Императорском Харьковском университете 22 ноября 1903 г. Х., 1905; Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905) / Сост. Д.И. Багалей, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. Х., 1908; Грабарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005; *Денисов В.Н., Савчук К.О.* Каченовський Дмитро Іванович // Антологія української юридичної думки. Т. 8: Міжнародне право / Упоряд.: В.Н. Денисов, К.О. Савчук; відп. ред. В.Н. Денисов. К., 2004; *Савчук К.О.* Дмитро Іванович Каченовський як юрист-міжнародник // Правова держава. Щорічник наук. праць. Вип. 20. К., 2009; *Савчук К.О.* Дмитро Іванович Каченовський та його внесок у становлення світової та вітчизняної науки міжнародного права // УЩМП 2009, К., 2014.

К.О. Савчук

КАЧУРЕНКО Юхим Каленикович (10.11.1924, с. Голяківка, тепер — Веселівка Христинівського р-ну Черкас. обл. — 10.09.1995, м. Київ) — укр. правознавець і дипломат, канд. юрид. наук, Надзвич. і Повноваж. Посланник СРСР 2-го класу та Надзвич. і Повноваж. Посланник України 2-го класу.

У 1963 закінчив юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту. У 1979 у цьому ж ун-ті захистив канд. дис. на тему «Комісія ООН з прав людини: юридичні і структурні аспекти функціонування». Працював на дипл. службі у відділі міжнар. орг-цій МЗС УРСР (1964—79), у Пост. представництві УРСР при ООН (1979—83), був нач. конс. відділу МЗС УРСР, членом колегії МЗС УРСР (1984—86). У 1993—94 викладав міжнар. морське право на ф-ті міжнар. права *Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*.

К. виступив упорядником низки видань з питань зовн. політики і міжнар. права, зокрема «Українська РСР на міжнародній арені» (1977, 1981, 1988), «Права людини (основні міжнародно-правові документи)» (1989), «Українська РСР у міжнародних договірних відносинах» (1985, 1986), «Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи» (1992), «Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей» (1993). Слід зазначити, що К. переклав укр. мовою тексти багатьох багатостор. міжнар. договорів, стороною яких є Україна.

У збірнику «Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи» (1992) вміщено тексти ратифікованих Україною міжнар. договорів, що регламентують дії та співробітництво д-в із забезпечення та захисту осн. прав і свобод людини. Видання «Україна на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1986—1990 рр.» (1993) є продовженням однойменних збірників, опубл. у 1963, 1966, 1977, 1981, 1984 та 1988. До нього увійшли зовнішньополіт. акти УРСР, матеріали про обрання і призначення УРСР членом органів міжнар. орг-цій і конф., про участь УРСР у діяльності ООН, її спеціаліз. установ, виступи глав делегацій УРСР на сесіях ГА ООН, інформація про пропозиції та документи, які вносили або співавторами яких були делегації УРСР в органах міжнар. орг-цій та на міжнар. конф.

У збірнику «Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей» (1993) наведено тексти міжнар.-правових актів щодо проблем міжнар. охорони і захисту культ. цінностей у різних ситуаціях, зокрема під час збройн. конфліктів, повер-

нення культ. цінностей у країні їх походження після розпаду СРСР, у т. ч. низку міжнар. договорів, стороною яких є Україна. Включені до збірника міжнар.-правові акти спрямовані на об'єднання зусиль міжнар. співтовариства для підвищення ефективності охорони і захисту культ. цінностей. Останні К. розуміє як складну і багатогранну категорію, що охоплює широкий спектр матер. і духов. цінностей, створених творчою працею людей на різних етапах сусп. розвитку (видатні твори мистецтва, науки і літератури, архіт. й археол. пам'ятки, архівні матеріали, унікальні предмети істор., наук. і худож. значення тощо).

Літ.: Качуренко В.Ю. Качуренко Юхим Каленикович // Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3. К., 2001.

В.Н. Денисов, О.В. Кукуруз

КЕЛЬЗЕН (Kelsen) Ганс (11.10.1881, м. Прага — 19.04.1973, м. Берклі, Каліфорнія, США) — австр. і амер. правознавець, фундатор «чистої» теорії права.

За своїм походженням К. має зв'язок з Україною — його батько Адольф народився і до переїзду до Праги мешкав на терит. Галичини, у м. Броди (нині Львів. обл.). У дворічному віці К. переїхав з батьками до Відня. Навч. у Віден. ун-ті, де 1911 захистив докт. дис. з держ. права й філософії права. У 1917—29 — проф. цього ун-ту. З 1916 був юрид. радником військ. міністра Австро-Угорщини, з 1918 — консультантом австр. уряду, йому було доручено розроблення проекту Конституції Австр. Респ. У 1920—29 — член та пост. референт Констит. суду Австрії. З 1930 — проф. каф. міжнар. права Кельн. ун-ту. У 1933, після захоплення в Німеччині влади націонал-соціалістами, виїхав до Швейцарії, де працював на посаді проф. міжнар. права Ін-ту вищих міжнар. досліджень Женев. ун-ту. Водночас у 1936—38 — проф. міжнар. права в Німецькому ун-ті в Празі. 1940 виїхав до США, де працював викладачем Гарвард. ун-ту, а в 1942—52 — проф. Каліфорн. ун-ту. З 1952 — позаштат. проф. Женев. ун-ту, в 1953—54 — проф. міжнар. права у Військ.-морському коледжі США у Ньюпорті (Род-Айленд). Одночасно в 1944 — консультант департаменту закорд. справ, а в 1945 — військ. департаменту США (Вашингтон). У подальшому

мешкав у м. Берклі (Каліфорнія), де займався переважно наук. діяльністю. Почес. д-р і почес. проф. багатьох європ. і амер. ун-тів, з 1947 — член Австр. академії наук.

К. є автором багатьох наук. праць з теорії д-ви і права, політ. теорії, філософії права, констит. права та міжнар. права. Осн. з них: «Die Staatslehre des Dante Alighieri» (Політична теорія Данте Аліг'єрі, 1905); «Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts» (Проблема суверенітету і теорія міжнародного права, 1920); «Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus» (Філософські основи природного права і правового позитивізму, 1928); «Pure Theory of Law» (Чиста теорія права, 1934); «The Legal Process and International Order» (Юридичний процес і міжнародний порядок, 1934); «Essential Conditions of International Justice» (Необхідні умови міжнародного правосуддя, 1941); «Revision of the Covenant of the League of Nations» (Перегляд Статуту Ліги Націй, 1942); «Law and Peace in International Relations» (Право і мир у міжнародних відносинах, 1942); «Compulsory Adjudication of International Disputes» (Обов'язковий розгляд у суді міжнародних спорів, 1943); «Peace through Law» (Мир через право, 1944); «General Theory of Law and State» (Загальна теорія права і держави, 1945); «The Law of the United Nations» (Право Об'єднаних Націй, 1950); «Recent Trends in the Law of the United Nations» (Сучасні тенденції в праві Організації Об'єднаних Націй, 1951); «Principles of International Law» (Принципи міжнародного права, 1952); «The Communist Theory of Law» (Комуністична теорія права, 1955); «What is Justice?» (Що є справедливість? 1957); «Le droit naturel» (Природне право, 1959); «The Pure Theory of Law» (Чиста теорія права, 1967); «Essays in Legal and Moral Philosophy» (Нариси юридичної та моральної філософії, 1973).

Філосо. основою правової теорії К. послужив аналіт. позитивізм австр. школи права і неокантіанство (див. *Позитивне право*). На цій основі К. розробив власну правову теорію, яка була досить близькою до теорії

Дж. Остіна, хоча він не був знайомий з працею останнього, коли почав розвивати свої теор. погляди. Теорія К. дістала назву нормативістської, оскільки право розглядалося у ній поза комплексом соц. явищ і зводилося до сукупності норм абстракт. зобов'язання. Свою теорію К. назвав «чистим вченням про право». Він виходив з того, що юрид. наука не повинна зачіпати питання соціології, політології, історії, психології, етики. К. розглядав правознавство як нормат. соц. науку, завданням якої є опис і пізнання правових норм і створених ними відносин між людьми, і тому виступав проти спроб ідеологізації і політизації правознавства. Він вважав, що дійсність позит. права не залежить від його співвідношення з нормою справедливості і в цьому полягає важлива відмінність правового позитивізму від природ.-правових теорій.

Позит. право К. визначав як ієрархію норм права, де доказом дійсності (обов'язковості) нижчої норми слугує дійсність вищої норми права. Найвищою нормою, яка утверджує систему єдності всіх норм права, є гіпотетична «основна норма», яку К. розглядав як постулат («першу історичну конституцію»), що не може встановлюватися жодною владною інституцією, оскільки в цьому разі «компетенція такої інституції мала б засновуватися на деякій ще вищій нормі». Зважаючи на таке суперечливе тлумачення «основної норми», австр. вчений Р. Марчич зазначав, що в ній приховується неосягнута «право буття», тобто природ. право, що зрештою й гарантує живучість «чистого вчення про право». Розробляючи ієрархію норм за сходинками (на верхній — норми конституції, на середній — «загальні норми», тобто закони і акти викон. влади, на нижній — індивід. норми, тобто суд. й адм. акти, спрямовані на вирішення конкр. справ), К. вважав, що кожна норма набуває статусу обов'язковості для всіх тільки за умови її суворої відповідності вищій нормі. У разі виникнення колізій між конституцією і законом, коли вони приймаються в однаковому порядку, має діяти правило: наст. закон скасовує попередній.

Суттєвим внеском К. у розвиток міжнар. права є ідеї добровільного підпорядкування д-в органам міжнар. юрисдикції; узгодження не тільки законів, а й конституцій д-в із загально визнаними принципами права; співвідношення держ. суверенітету і міжнар. права; єдності міжнар. і внутр. права як цілісної системи, спрямованої на зміцнення заг. правопорядку; політ.-правового забезпечення ефект. діяльності ООН тощо. Міжнар. право К. розглядав як право більш високого правопорядку, дія якого «не може бути в жодному напрямі обмежена». Воно стоїть на вершині нормат. ієрарх. піраміди і визначає юрид. чинність ін. правопорядків, у т. ч. й нац. права. Усі норми міжнар. права мають вищу силу щодо норм нац. права, і відповідно норми останнього, що не відповідають вимогам міжнар. права, стають недійсними, тоді як норми міжнар. права підлягають безпосередньому застосуванню у внутр. сфері д-в.

К. розглядав міжнар. і внутр. право як складові єдиної правової системи. Відповідно до цього він висунув власний проект встановл. світ. правопорядку на основі добровільного підпорядкування суверен. д-в органам міжнар. юрисдикції. Розрізняючи приписи міжнар. права та його осн. норму, він сформулював ідею, згідно з якою ключові закони і конституції д-в необхідно привести у відповідність з демокр. принципами (осн. нормою) міжнар. правопорядку. Звертаючись до проблеми прав людини, К. виходив з того, що вони є результатом згоди *міжнародного співтовариства* і відображують не абс., а відносні й непост. цінності, які можуть змінюватися, знов-таки, за згодою цього співтовариства. К. допускав, що останнє може примушувати д-ви дотримуватися прав людини. Разом з тим він вважав, що демократія не може спиратися на абс. цінності. Відповідно д-ви не можна примушувати до визнання таких прав, тобто вдаватися до ціннісного примусу.

В. Фрідман, аналізуючи ці ідеї К., відзначає їх суперечливість щодо дійсності права, з якою не узгоджується його гол. теза стосовно осн. норми (Grundnorm). Згідно з К., зазначає він, «... якщо хтось визнає будь-який принцип, такий як *pacta sunt servanda*, як зобов'язальний для держав, він визнає верховенство міжнародного права

над національним суверенітетом. З цієї точки зору Кельзен ввів елемент суперечності. Життєво важливо проводити відмінність між юридичним характером міжнародного права в існуючому міжнародному співтоваристві та авторитетом міжнародного права як логічною альтернативою стосовно сучасної епохи державного суверенітету. Логічно Кельзен мав прийти до заперечення характеру права стосовно міжнародного права в існуючому міжнародному співтоваристві». Як зазначає далі В. Фрідман, саме «тезу про Grundnorm як існуючу фікцію неможливо окреслити в юридичній реальності». Вказуючи на сильний спротив цій тезі, він посилається на К. Аллена, який звертає увагу на існування «конкуруючих джерел права, таких як звичай, статут, прецедент, про жодний з яких не можна сказати, що він має верховенство над іншим». Отже, «чиста» теорія права К. насправді не є чистою та універс. формою права, оскільки її система демонструє мінім. рівень ефективності в структурі права. Г. Лаутерпахт, у свою чергу, намагався з'ясувати, чи не передбачає теорія ієрархії юрид. норм К. визнання принципів природ. права, незважаючи на його досить різкі нападки на ідеологію природ. права. За його висновком, К. визнає, що «зміст позитивного юридичного порядку є лише компромісом між конфліктуєчими групами інтересів, який у кінцевому підсумку нікого цілком не задовольняє, але й ніхто цілком не зазнає поразки, і якщо це так, то наслідком цього є те, що природне право та природна справедливість свідомо або підсвідомо відіграли свою роль». Сам Лаутерпахт у зв'язку з цим вважає, що «заперечення природного права може не бути цілковито несумісним з позитивною ідеєю. Юридичний досвід показує, що постійно відбувається процес інкорпорації природного права позитивним правом».

К., таким чином, розглядав міжнар. право як обмежену систему, побудовану на заборонах, встановлених звичаєм або форм. угодою як правотворчими процедурами. «Модель міжнародного права Кельзена, — зазначає Р. Фолк, — походить від функціонування права, особливо кримінального права, в добре організованому суспільстві. Цим самим Кельзен робить акцент на при-

мусових нормах, у тому числі міжнародного права, та на доступних санкціях у разі порушення. Однією з багатьох переваг підходу Кельзена є його всебічне й системне розуміння міжнародного співтовариства як відносно децентралізованої системи... З великою майстерністю Кельзен доводить, що різні децентралізовані особливості міжнародного співтовариства необхідно розуміти, щоб діяти юридично еквівалентно відносно їх централізованих аналогів у внутрішньому суспільстві». Теорію К., однак, часто критикують за те, що вона «визнає нормативні вимоги як цінності, незважаючи на перспективу їх імплементації... Жодної спроби не робиться, щоб кваліфікувати значення цих норм у світлі політичних реалій...» (Р. Фолк).

Вчення К. справило значний вплив на розвиток конституціоналізму і юрид. практику в країнах Заходу. Під впливом нормативізму правознавці почали приділяти більше уваги суперечностям у праві, структуруванню системи законів, обґрунтуванню ідеї верховенства міжнар. права над внутр. законом д-в. Поєднуючись із теорією *природного права*, юснатуралістичним, раціоналіст. праворозумінням, позит.-правові ідеї К. можуть бути корисними для більш системного розуміння права під час пошуку та прийняття юрид. рішень. Разом з тим його підхід до міжнар. права виходить за межі юрид. аналізу, що призводить, за висловом Р. Фолка, до «беззмістовного легалізму» (пояснення неюрид. факторів у юрид. термінах) або до юрид. апологетики (використання права на службі політ. акторів, особливо нац. урядів).

Літ.: Кечекьян С.Ф. Нормативистские теории // История политических учений. М., 1960; Попов П. Критика на съвременния буржоазен правен нормативизъм. София, 1964; Friedmann W. Legal Theory. London, 1967; Falk R.A. The Status of Law in International Society. Princeton, 1970; Lauterpacht H. International Law. V. 2. The Law of Peace. P. I International Law in General. Cambridge, 1975; Туманов В.А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. М., 1971; Moore R. Legal Norms and Legal Science: a Critical Study of Kelsen's "Pure Theory of Law". Honolulu, 1978; Harris J.W. Law and Legal Science. Oxford, 1979; Абашиник В.О. Ганс Кельзен —

видатний австро-американський юрист з українським корінням // Філософія права і загальна теорія права, 2012, № 1.

В. П. Горбатенко, В. Н. Денисов

КЕРЧЕНСЬКА ПРОТОКА (грец. Боспор Кіммерійський, Βόσπορος Κιττιέρυος, за назвою народу — кіммерійці; кримськотатар. Керич богъазы, Kerıç boğazı) є єдиним природ. шляхом, що з'єднує *Азовське море* з *Чорним морем*, входить до складу морської території України і РФ. В епоху античності К. п. вважалася межею Європи і Азії.

На заході К. п. обмежена Керчен. п-вом, на сході — Таман. п-вом. Півд. вхід у К. п. розташований між мисами Такиль (Такил) і Панагія, півн. — між мисами Хроні й Ахіллеон. Довжина К. п. — 22 милі, найбільша ширина — 22,5 милі (між Керчу і схід. краєм Таман. затоки), найменша — 8 миль (між мисами Хроні та Ахіллеон). Велика кількість обмілин та ін. небезпек роблять К. п. в окр. місцях дуже вузькою і мілководною. Найбільші глибини, розташовані біля входів до неї, не перевищують 10 м у півн. і 17 м у півд. вході. До середини протоки глибини поступово зменшуються до 5 м. У 1874 було прорито Керч-Єнікальський канал (КЄК), щоб К. п. могли користуватися великі судна. У серед. частині К. п. плавання великих суден можливе тільки КЄК.

К. п. за своїм правовим статусом і режимом тісно пов'язана з Азов. морем. Впродовж тривалого періоду К. п., так само як і Азов. море, як з політ. мотивів, так і з погляду *доктрини* міжнар. морського права, обгрунтовано розглядали як морську терит. лише 1 д-ви (Осман. імперії, Рос. імперії, СРСР). К. п. виконувала функції нац. природ. «комунікації», яка забезпечувала доступ суден у води Азов. моря. У рад. часи К. п. і Азов. море належали до *внутрішніх вод* СРСР. Виключне право СРСР визначати правовий режим Азов. моря і К. п. не перераховувала жодна д-ва.

Після розпаду СРСР акваторія К. п. і Азов. моря увійшла до складу 2 самост. незалеж. д-в — України і РФ. У зв'язку з цим стосовно К. п. постали питання — чи під-

падає вона під категорію проток, що використовуються для міжнар. судноплавства, правовий режим яких визначено ч. III Конвенції ООН з морського права 1982 (див. *Протоки міжнародні*), або ж режим її використання має бути врегульовано двостор. домовленостями між Україною та РФ. З приводу цієї проблематики вчені-міжнародники висловлювали часом протилежні підходи. Зокрема, представники зах. доктрини міжнар. права стверджували, що після розпаду СРСР за К. п. закріпився статус «міжнародної протоки, яка поділена між Росією і Україною» (*Неуен Куок Дінь*). Ін. науковці розглядали К. п. як «внутрішню протоку», правовий статус якої і визначає правовий статус Азов. моря (Г.О. *Анцелевич*). О.М. *Шемякін* справедливо вказує, що первинним слід вважати правовий статус Азов. моря, від якого залежить визнання або невизнання за К. п. статусу протоки, що використовується для міжнар. судноплавства. Маючи статус *історичних вод* України і РФ, Азов. море є внутр. морем, а К. п. — «воротами в це море». Тому це «внутрішня протока», що веде у внутр. морські води України та Росії (Азов. море). З цього випливає, що положення ч. III Конвенції ООН з морського права 1982 не можуть застосовуватися до К. п., оскільки їй притаманний характер нац. морських шляхів. Використання К. п. для іноз. судноплавства можливе лише за домовленістю між Україною та РФ. Лише ці 2 *прибережні держави* вправі визначати правовий режим К. п. в рамках міжнар. права і поширювати свій держ. суверенітет на відп. її частини.

Історія розвитку двостор. відносин між Україною та РФ (до лют. 2014) свідчить, що обидві д-ви виявляли значну зацікавленість в укладанні двостор. домовленостей про співробітництво в галузі судноплавства, рибальства, захисту морського середовища та екол. безпеки в Азов. морі та К. п. Тривали складні переговори між Україною та РФ щодо розмежування Азов. моря і К. п. (у берез. 2011 у Києві відбувся 36-й раунд переговорів).

У верес.—листоп. 2003 К. п. опинилася в центрі конфлікту між Росією та Україною після того, як рос. сторона без попереднього інформування почала поспішно зводити гідротех. дамбу від крайньої точки

Таман. п-ва в бік укр. о-ва Тузла. Будівництво дамби було зупинено в сотні метрів від о-ва Тузла. У Постанові ВР України від 23.10.2003 «Про усунення загрози територіальній цілісності України, що виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці» зазначено, що Україна «виходить із того, що всі спірні питання стосовно делімітації морських кордонів в Азовському морі мають вирішуватися виключно на основі загальнови́зних принципів міжнародного права та в рамках Конвенції ООН з морського права 1982».

Україна і Росія почали обговорювати питання про правовий статус Азов. моря і К. п. ще в 1996. 1-ше засідання делегацій сторін з цього питання відбулося 16—17.10.1996 у м. Керч.

Після тривалих переговорів домовленість сторін з окресленої проблеми спочатку було зафіксовано у ст. 5 Договору між Україною та РФ про укр.-рос. держ. кордон від 28.01.2003. Зокрема, було зазначено, що врегулювання питань, які стосуються суміжних морських просторів, має здійснюватися «за угодою між договірними сторонами відповідно до міжнародного права». Сторони акцентували увагу на тому, що положення цього Договору не завдають шкоди «позиціям України і Російської Федерації щодо статусу Азовського моря та Керченської протоки як внутрішніх вод двох держав». Аналіз положень цієї статті свідчить про визнання обома д-вами права кожної з них на ділянку Азов. моря та К. п. як власну частину внутр. морських вод і закріплення за цією акваторією правового статусу морської терит., на яку відповідно поширюється держ. суверенітет України і Росії.

У свою чергу, в Договорі між Україною і РФ про співробітництво у використанні Азовського моря та К. п. від 24.12.2003 (м. Керч) сторони дійшли домовленості, що «Азовське море та Керченська протока історично є внутрішніми водами України і Російської Федерації» (ст. 1), і визначили основу правового режиму Азов. моря і К. п. Так, відповідно до п. 1 ст. 2 Договору, торг. судна та військ. кораблі, а також ін. держ. судна під прапором України або РФ, що експлуатуються в некомерц. цілях, корис-

туються в Азов. морі та К. п. свободою судноплавства. Іноз. торг. судна можуть проходити К. п. і заходити в Азов. море, якщо вони прямують до укр. або рос. порту чи повертаються з нього (п. 2 ст. 2). Іноз. військ. кораблі та держ. судна, що експлуатуються в некомерц. цілях, можуть проходити К. п. і заходити в Азов. море, якщо вони прямують з візитом чи діловим заходженням до укр. або рос. порту на запрошення однієї зі сторін або з дозволу, погодженого з ін. стороною (п. 3 ст. 2). Україна і Росія визначили також сферу двостор. співробітництва у Азово-Керчен. акваторії. Зокрема, це спільна діяльність у галузі судноплавства, в т. ч. його регулювання та навігац. забезпечення, рибальства, захисту морського середовища, екол. безпеки, а також пошуку та рятування (ст. 3).

У Спільній заяві Президента України і Президента РФ щодо Азов. моря і К. п. від 24.12.2003 було підкреслено, що всі питання, які стосуються Азов. моря та К. п., мають вирішуватися лише мир. засобами спільно або за згодою України та Росії. Сторони підтвердили своє спільне розуміння того, що Азово-Керчен. акваторія зберігається як цілісний госп. та природ. комплекс, що використовується в інтересах 2 д-в. Урядом України і РФ було доручено створення спільної укр.-рос. корпорації з метою співробітництва в Азово-Керчен. акваторії, в т. ч. експлуатації Керч-Єнікальського судноплавного каналу.

У ч. 2 ст. 1 Договору від 24.12.2003 зазначено, що «Азовське море розмежовується лінією державного кордону відповідно до угоди між сторонами». У свою чергу, положення ч. 3 ст. 1, що передбачає врегулювання питань, які стосуються акваторії К. п., на підставі окр. угоди, свідчить про відсутність між Україною та Росією єдності з приводу необхідності її розмежування.

Враховуючи те, що води К. п. мають правовий статус внутр. морських вод, слід зауважити, що в договір. міжнар. морському праві (напр., в основополож. Конвенції ООН з морського права 1982) відсутні правила їх розмежування між сусідніми прибре-

реж д-вами. Відсутність таких універс. прав делімітації внутр. морських вод створювала труднощі для України і Росії в плані завершення переговорного процесу щодо делімітації усіх суміжних морських просторів (у т. ч. і в Чорному морі). Для вирішення питання *делімітації морських кордонів* в Азов. морі і К. п. актуальними є заг. правила міжнар. морського права щодо морської делімітації — положення універс. договір. норм міжнар. права і звичаєві норми міжнар. права, встановлені для делімітації морських кордонів *територіального моря, виключних економічних зон і континентального шельфу* між сусід. прибереж. д-вами.

Укр. сторона обстоює позицію, що делімітація морського держ. кордону в К. п. має відбутися по лінії адм. кордону між УРСР та РРФСР. Фактично постає питання про юрид. підтвердження сторонами вже існуючого кордону в К. п. в дусі положень *Статуту ООН* і зобов'язань за *Заключним актом Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975* та Договором про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ від 31.05.1997. Однак Росія не визнавала згадану лінію кордону і пропонувала Україні здійснити делімітацію по осі КЕК або взагалі не розмежовувати К. п., встановивши в ній режим «спільного користування» без делімітації або створивши морські прибереж. зони, в межах яких поширюється суверенітет Росії і України, а вся ін. акваторія К. п. була б р-ном спільного користування на спец. узгоджених умовах.

Кордон у К. п. детально зображували на відп. топогр. і політ.-адм. картах Рос. імперії та СРСР. Про існування кордону в К. п. свідчать картогр. матеріали різних років видання. Виготовлені як укр., так і рос. відомствами, вони однозначно вказують на наявність губернської, обласної, а потім і республіканської межі в К. п. Адм. межа існувала і показана на адм. та ін. картах різних років та переважній більшості сучас. геогр. карт. На цих картах кордон зображували переважно суцільною умовною лінією. Відп. картогр. матеріали (після 1954) було створено на певній правовій основі.

Зокрема, згідно з Указом Президії ВР СРСР від 19.02.1954 «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», Крим. п-в з відп. морськими ділянками став частиною УРСР. Цей крок було обгрунтовано «спільністю економіки, територіальною близькістю і тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримською областю і Українською РСР». Слід також згадати Указ Президії ВР РРФСР від 07.01.1941, за яким о-в Тузла було передано з Темрюцького р-ну Краснодар. краю до складу Крим. АРСР в адм.-госп. підпорядкування Керчен. міської ради депутатів трудящих. 18.06.1973 перший заст. голови Краснодар. крайвиконкому М.П. Єлісеєв ставить свій підпис на черговій карті (масштаб 1:100000; L-37-98 (Тамань), створ. 1967), де адм. кордон у К. п. відмежовує морську ділянку навколо о-ва Тузла від прибереж. вод Таман. п-ва РРФСР, підтверджуючи належність о-ва Тузла до УРСР і проходження лінії кордону по цій ділянці К. п. Адм. кордон між УРСР та РРФСР на всій його протяжності набув статусу держ. кордону між Україною та РФ відповідно до норм міжнар. права, двостор. угод та норм нац. зак-ва 2 д-в. Враховуючи відп. картогр. позначення адм. кордону в К. п., є достатні юрид. підстави вважати цю частину адм. кордону держ. кордоном між Україною і Росією. У міжнар. праві існує концепція *uti possidetis* (лат. «оскільки володієте» або «чим володієте, тим і володійте», тобто принцип збереження існуючого становища). Суть її полягає в тому, що д-ва, яка набуває терит., автоматично успадковує кордони цієї терит., і не має значення, встановлені ці кордони за договором чи через застосування норм звичаєвого міжнар. права, які регулюють право на терит. та її набуття. Одним із наслідків цього правила є те, що нові незалеж. д-ви успадковують кордони, проведені кол. «метрополіями».

У ст. 2 Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ від 31.05.1997 зафіксовано, що сторони «поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів». Це положення не встановлює будь-якої різниці між суцільним держ. кордоном і кордоном у водних просторах і стосується всього укр.-рос.

кордону. Крім того, п. 2 Постанови Верховної ради РФ (тогочасна назва рос. парламенту) «Про порядок введення в дію Закону РФ «Про Державний кордон Російської Федерації» від 01.04.1993 передбачено до укладання договорів про проходження держ. кордону надати кордону РФ з суміж. д-вами — кол. рад. респ. статус держ. кордону.

Угоду про розмежування Азов. і Чорного морів та К. п. планували підписати під час ялтин. двостор. зустрічі на найвищому рівні (12.07.2012). Проте у підсумку було ухвалено тільки спільну заяву президентів України і РФ з питань делімітації морських просторів у Азов. і Чорному морях, а також у К. п., у якій акцентовано увагу на важливості проведення делімітації в дусі дружби, добросусідства і стратег. партнерства, з урахуванням законних інтересів обох д-в. Сторони мали намір, виходячи з доцільності, після досягнення згоди щодо всіх згаданих просторів укласти договір, що охоплює Азов. море, К. п., суміжні терит. моря, континент. шельф та виключні екон. зони 2 країн у Чорному морі. У заяві відзначено необхідність забезпечити співробітництво в Азово-Керчен. акваторії, зокрема стабільну роботу і розвиток КЕК шляхом створення укр.-рос. корпорації для управління цією «найнадійнішою судноплавною артерією в Керченській протоці». РФ запропонувала одночасну реалізацію пропозицій щодо створення спільної корпорації та підписання договору про делімітацію. Натомість Україна наполягала на першочерговому здійсненні правового оформлення морських кордонів і тільки потім вирішувати питання створення спільної корпорації.

20.03.2012 у Москві підписано Угоду між КМ України та Урядом РФ про заходи щодо забезпечення безпеки мореплавства в Азов. морі та К. п. (затвердж. 01.08.2012 Постановою КМ України № 694, набула чинності 05.11.2012). Відповідно до Угоди 2012 (ст. 2), нац. документи (свідоцтва), що підтверджують відповідність суден та екіпажів нац. вимогам у сфері безпеки мореплавства і захисту морського середовища від забруднення з суден для р-нів плавання в регіоні, видані однією зі сторін, визнаються ін. Органи порт. контролю (нагляду) сторін мають право перевіряти судна під

держ. прапорами сторін, що перебувають в їхніх портах, на предмет відповідності суден та їх екіпажів зазначеним документам (свідоцтвам). У разі виявлення невідповідності суден та їх екіпажів відп. документам органи порт. контролю (нагляду) однієї сторони мають право вживати заходи до суден ін. сторони, аж до відмови у видачі дозволу на вихід з порту до усунення виявленої невідповідності. У разі застосув. подібних заходів органи порт. контролю (нагляду) однієї сторони негайно сповіщають компетент. органи ін. сторони про виявлені невідповідності та вжиті заходи. Компетент. органи сторін мають обмінюватися відп. нац. правилами, а також невідкладно інформувати одна одну про їх зміни. З метою моніторингу судноплавства в регіоні сторони домовилися організувати обмін даними автоматичних ідентифікац. систем (АІС), визначеними правилом 19 гл. V Дод. до *Міжнародної конвенції з охорони людського життя на морі 1974*, зміненої Протоколом 1978 та Протоколом 1988 з поправками (ст. 3).

Переговорний процес щодо розмежування Азов. та Чорного морів і К. п. було перервано через *анексію* РФ Крим. п-ва у берез. 2014, і питання правового оформлення кордонів між Україною і РФ у Чорномор.-Азов. басейні залишилися відкритими.

Літ.: Агбунов М.В. Античная лоция Черного моря. М., 1987; Анцелевич Г.А. Международное морское торговое право. Учеб. пособие. К., 2003; Блажиевська М. Теоретичні та практичні аспекти визначення правового статусу та режиму Азовського моря та Керченської протоки // УЧМП, 2004, № 1; Высоцкий А.Ф., Цемко В.П. Черноморско-Азовский бассейн (правовые вопросы использования пространств и ресурсов) / Отв. ред. Ю.С. Шемшученко. К., 1991; Задорожний О.В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991—2014. К., 2014; Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом. Х., 2000; Неуен Куок Динь, Дайе П., Пелле А. Международное публичное право. Т. 2. К., 2000; Современное международное морское право и практика его применения Украиной / А.А. Шипцов, Г.А. Анцелевич, А.Ф. Высоцкий и др. К., 1995; Шемакин А.Н. Право пользования морем (генезис структуры и содержания). Одесса, 2004.

КИЇВЕЦЬ

КИЇВЕЦЬ Олена Валеріївна (01.11.1977, м. Київ) — укр. юрист-міжнародник, д-р юрид. наук, проф., фахівець у галузі теорії міжнар. права.

У 1999 закінчила Нац. академію внутр. справ. У 2003 захистила канд. дис. «Міжнародно-правове регулювання боротьби з відмиванням “брудних” грошей», а у 2012 докт. дис. «Джерела міжнародного права». У 2013 отримала звання проф.

Проходила наук. стажування в Ун-ті «Партенопе» (м. Неаполь, 2004, 2005), Віден. екон. ун-ті (2007, 2009). Проф. Київ. нац. екон. ун-ту. К. є членом спеціаліз. вченої ради із захисту дис. *Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Брала участь у численних наук. конф., присвячених міжнар.-правовій проблематиці.

До сфери наук. інтересів К. входять питання теорії міжнар. права, зокрема теорія джерел міжнар. права, міжнар. приват. права, цив. права. На основі форм. та філос. підходів К. сформулювала феноменологію джерел сучас. міжнар. права і виокремила роль справедливості як базової категорії сучас. міжнар. права, що відіграє важливу роль у формуванні уявлення про джерела міжнар. права як явища системного характеру, що в результаті дозволило К. констатувати наявність джерел та квазиджерел міжнар. права.

У практ. площині займається питаннями приведення укр. зак-ва у відповідність до вимог права ЄС та міжнар. зобов'язань України. Є співавт. ряду законопроектів в аграр. сфері (щодо орг. виробництва, насінництва та розсадництва, карантину), у сфері зем. відносин (реформування порядку оренди землі, емфітевзис), а також у сфері податків (оподаткування агропром. діяльності). Крім того, К. займається перекладом актів права ЄС та міжнар.-правових документів укр. мовою. Неодноразово виступала перекладачем, укладачем та редактором збірників актів міжнар. та європ. права («Міжнародно-правові акти у сфері протидії корупції» (2012); «Діалог суспільства і влади: європейські правові стандарти та досвід» (2012); «Міжнародно-пра-

вові акти у сфері спорту (до Євро-2012)» (2011) та ін.).

Осн. праці: «Договірне право України: навч. посіб.» (2008); «Міжнародне торговельне право: навч. посіб.» (2010, у співавт. з В.О. Голубєвою); «У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела» (2011); «Групові позови в цивільному процесі» (2015, у співавт. з А.В. Губською).

К.О. Савчук

КІБЕРЗЛОЧІННІСТЬ — нова форма злочинності, що часто має транснац. характер; сукупність передбачених кримін. зак-вом д-в суспільно небезпечних діянь, які полягають у втручанні в роботу комп'ютерів, комп'ютер. програм, комп'ютер. мереж, несанкціонованій модифікації комп'ютер. даних, а також ін. діяннях, вчинених з використанням комп'ютерів, комп'ютер. мереж, програм, ін. засобів доступу до інтернет-простору. Міжнар. співтовариство не виробило загальноприйнятого визначення К., тому її часто розглядають у широкому розумінні — як «злочинність в галузі високих інформаційних технологій», тобто як сукупність сусп. небезпечних діянь, що вчиняються з використанням комп'ютерів, телекомунікац. мереж та ін. видів сучас. інформ. технологій, або ж, навпаки, звужено — як «комп'ютерну злочинність», тобто як сукупність суспільно небезпечних діянь, вчинених за допомогою комп'ютера. Для кіберзлочинів характерна висока латентність, зумовлена анонімністю мережі Інтернет, що у свою чергу ускладнює процес встановл. злочинців, їх місцезнаходження і, врешті, наявності самого злочину. Характер. рисою кіберзлочинів є можливість швидкого і повного знищення доказів їх вчинення. Дод. чинниками, що ускладнюють проведення розслідувань кіберзлочинів і переслідування за їх вчинення, є невіра потерпілих у можливість розкриття цих злочинів, відмінність правових систем і недостатньо розвинене міжнар. співробітництво у сфері боротьби з К. Кіберзлочини можуть вчинятися з політ., хуліган., корисливих та ін. мотивів; мати як нац. (не зачіпати інтересів гр-н чи юрид. осіб ін. країн), так і транснац. характер, що підвищує ступінь їх небезпеки і ще більше ускладнює боротьбу з ними. За допомогою технологій, що швид-

ко розвиваються, кіберзлочинці новими способами здійснюють як традиц. (крадіжки, шахрайство, розповсюдження матеріалів, що містять дит. порнографію), так і нові види злочинів, такі як хакерство, спамінг, «фішинг» (використання в шахрайських цілях підроблених сайтів або розсилання повідомлень з посиланнями на такі сайти), цифрове піратство, зловмисне поширення вірусів та ін. атаки на критично важливу інформ. інфраструктуру.

Через високий ступінь небезпеки кіберзлочинів, їх значне поширення і транснац. характер предметом активного міждерж. обговорення стали способи та методи боротьби з кіберзлочинами, особливо з тими, що пов'язані з персон. даними, порушенням авт. прав та прав інтелект. власності, дит. порнографією. Зокрема, ця тема є центр. на Конгресі ООН із запобігання злочинам та кримін. правосуддя, що є всесвіт. форумом для обміну інформацією і передовим досвідом між фахівцями в сфері запобігання злочинності та кримін. правосуддя, який проводиться кожні 5 років. Заходи щодо боротьби з К., розроблені на цьому Конгресі, стосуються переважно проведення наук. досліджень у цій сфері, підготовки експерт. висновків, надання технол. допомоги, в т. ч. шляхом залучення до цієї роботи Комісії із запобігання злочинності та кримін. правосуддя, яка є функц. комісією ЕКОСОП, створення безпечного кіберсередовища, розроблення програм. рекомендацій щодо активізації співробітництва правоохорон. органів у сфері запобігання та розслідування кіберзлочинів, а також кримін. переслідування злочинців, у т. ч. через залучення до співробітництва приват. сектору, тощо (п. 18 Віден. декларації про злочинність та правосуддя: відповіді на виклики XXI ст., прийнятої на 10-му Конгресі (Відень, Австрія, 10—17.04.2000); п. 16 Бангкок. декларації «Взаємодія і відповідні заходи: стратегічні союзи в галузі запобігання злочинності та кримінального правосуддя», прийнятої на 11-му Конгресі (Бангкок, Таїланд, 18—25.04.2005); п. 9(b) Дохійської декларації про включення питань запобігання злочинності та кримін. правосуддя в розширений порядок денний ООН з метою вирішення соц. і екон. проблем та сприяння забезпеченню верховенства

права на нац. та міжнар. рівнях, а також участі громадськості (прийнята на 13-му Конгресі, Доха, Катар, 12—19.04.2015)). Крім того, на 10-му Конгресі у доповіді 2-го комітету (Конгрес проводив роботу як у формі пленар. засідань, так і в 2 комітетах; у рамках 2-го розглядалося зокрема й питання про злочини, пов'язані з використанням комп'ютер. мереж) було запропоновано 2 визначення кіберзлочину: а) у вузькому значенні — будь-яке протиправне діяння, вчинене шляхом електрон. операцій, метою якого є подолання захисту комп'ютер. систем та оброблюваних ними даних; б) у широкому значенні — будь-яке протиправне діяння, вчинене з використанням комп'ютера, комп'ютер. систем чи мереж, у т. ч. такі злочини, як незакон. зберігання, пропонування або поширення інформації через комп'ютер. системи чи мережі.

Також у рамках *Міжнародного союзу електров'язку* проводилося кілька етапів зустрічей на вищому рівні з питань інформ. сусп-ва, покликаних поставити потенціал цифрової революції в галузі інформ. та комунікац. технологій на службу людству. В результаті цієї орг-ції було доручено вжити ряд конкр. заходів, спрямованих на обмеження загроз та незахищеності в інформ. сусп-ві. Так, було розроблено Глобальну програму кібербезпеки, Кер. вказівки для дітей із захисту дитини в онлайн-середовищі, Кер. вказівки для батьків, опікунів та вчителів із захисту дитини в онлайн-середовищі, Кер. вказівки для галузі із захисту дитини в онлайн-середовищі, Кер. вказівки для директивних органів із захисту дитини в онлайн-середовищі, Елементи для створення глобальної культури кібербезпеки. Окр. ініціативи щодо боротьби з К. висловлювалися також у рамках ОАД, Групи восьми, Інтерполу.

Д-ви на рівні міжнар. договору взяли на себе певні зобов'язання щодо налагодження співробітництва в боротьбі з цією формою злочинності. Зокрема, відповідно до *Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000* (Україна є учасницею), передбачено, що д-ви-учасниці

**КІОТСЬКИЙ ПРОТОКОЛ ДО РАМКОВОЇ
КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ЗМІНУ КЛІМАТУ 1997**

прагнуть співробітничати у межах своїх можливостей з метою протидії транснац. організованим злочинам, які вчиняються з використанням сучас. технологій (ч. 3 ст. 27), а кожна д-ва-учасниця у необхідних межах здійснює, розробляє чи вдосконалює конкр. програми підготовки персоналу правоохорон. органів, а також ін. співробітників, які відповідають за запобігання, виявлення і припинення злочинів, що охоплюються Конвенцією, якщо ці програми стосуються методів, які використовуються в боротьбі з транснац. організованими злочинами, що вчиняються з використанням комп'ютерів, телекомунікац. мереж та ін. видів сучас. технології (п. h ст. 29).

На регіон. рівні *Радою Європи* було розроблено *Конвенцію про кіберзлочинність 2001* (англ. Convention on Cybercrime), яка визначає 4 різновиди кіберзлочинів: незаконний доступ (ст. 2), незаконне перехоплення (ст. 3), втручання в дані (ст. 4), втручання в систему (ст. 5). Решта — це або пов'язані з комп'ютером, або вчинювані за допомогою комп'ютера кіберзлочини (комп'ютер є знаряддям — електрон. викрадення, шахрайства); діяння, при скоєнні яких комп'ютер є засобом (зокрема, розміщення на сайтах дит. порнографії або інформації, яка розпалює міжнац. ворожнечу). На 2015 у цій Конвенції беруть участь 48 д-в, серед яких 8 не є членами РЄ (Австралія, Домініканська Респ., Канада, Маврикій, Панама, США, Шрі-Ланка, Японія). Україна ратифікувала цю Конвенцію Законом від 07.09.2005 із застереженнями, згідно з якими: залишила за собою право не встановлювати кримін. відповідальність за виготовлення, придбання для використання, надання для використання в ін. спосіб пристроїв, у т. ч. комп'ютер. програм, створених чи адаптованих передусім з метою вчинення будь-якого зі злочинів, передбачених ст. 2—5 Конвенції, та за виготовлення і придбання для використання комп'ютер. паролів, кодів доступу або подібних даних, за допомогою яких можна здобути доступ до всієї або частини комп'ютер. системи; залишила за собою право не застосовувати повністю положен-

ня Конвенції, які зобов'язують д-ви вживати таких законод. та ін. заходів, які можуть бути необхідними для встановл. кримін. відповідальності за навмисне здобуття дит. порнографії за допомогою комп'ютер. систем для себе чи ін. особи та за володіння дит. порнографією у комп'ютер. системі чи на комп'ютер. носії інформації. Компетент. нац. органами України, які відповідають за надсилання чи отримання запитів про *екстрадицію* або тимчас. арешт у разі відсутності договору та за надсилання запитів про взаємну допомогу, надання на них відповідей, їх виконання або передачу уповноваженим органам, є *Міністерство юстиції України* (щодо доручень судів) та Ген. прокуратура України (щодо доручень органів досуд. слідства). Органом, на який покладаються повноваження щодо створення та функціонування цілодобової контакт. мережі для надання невідкладної допомоги при розслідуванні злочинів, пов'язаних з комп'ютер. системами та даними, переслідуванні осіб, яких обвинувачують у вчиненні таких злочинів, а також збирання доказів в електрон. формі, є Мін-во внутр. справ України. Крім того, діє Дод. протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расист. та ксенофоб. характеру, вчинених через комп'ютер. системи, 2003, учасницями якого є 24 д-ви — члени РЄ, у т. ч. з 2007 і Україна.

Правовою основою боротьби з К. в Україні є Закон «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 05.07.1994 (діє в ред. від 31.05.2005) і Кримін. кодекс України 2001 (розд. XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку»), міжнар. угоди в цій сфері, передусім Конвенція про кіберзлочинність 2001, розроблена під егідою РЄ, учасницею якої є Україна.

В.Н. Кубальський, І.М. Проценко

**КІОТСЬКИЙ ПРОТОКОЛ ДО РАМКОВОЇ
КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ЗМІНУ КЛІМАТУ
1997** (далі — Протокол) — міжнар. багатостор. договір екол. спрямування, укладений і підписаний 159 д-вами в м. Кіото (Японія) 11.12.1997 з метою запобігання катастрофічній зміні клімату планети шля-

хом запровадження екол.-екон. механізмів для кількісного обмеження і скорочення сукупного антропоген. викиду парникових газів та їх негат. впливу. Відкритий для підписання в центр. установах ООН у Нью-Йорку з 16.03.1998 до 15.03.1999. Ратифікований ВР України 04.02.2004 (Закон № 1430-IV). Набрал чинності 16.02. 2005, коли відповідно до його ст. 25 ратифікац. грамоти було здано *депозитарію* — *Генеральному секретареві ООН* не менш як 55 сторонами, сукупна частка викидів вуглецю яких становила не менш ніж 55 %. Сторонами Протоколу на 2016 були 191 д-ва та ЄС, на які сукупно припадало понад 62 % викидів парникових газів.

Протокол складається з преамбули, 28 статей, Додатків А і В. У Дод. А міститься перелік 6 осн. газів, що належать до парникових, а саме: діоксид вуглецю (CO_2); метан (CH_4); оксид азоту(I) (N_2O); гідрофторвуглеці (ГФВ); перфторвуглеці (ПФВ); гексафторид сірки (SF_6). Цей Дод. визначає також сектори/категорії джерел, пов'язаних з утворенням парникових газів: енергетика; витік під час видобутку і транспортування пального; пром. процеси; використання розчинників та ін. сполук; сільське госп-во; відходи. Кожен з таких секторів поділений на конкр. види. Напр., серед пром. процесів виокремлюють: гірничодобувну промисловість, хім. промисловість, металургію та металообробку, виробництво галогенізованих вуглецевих сполук і гексафториду сірки тощо. У Дод. В визначено кількісні зобов'язання кожної сторони щодо обмеження та скорочення викидів (у відсотках до базового року або періоду).

Регульовальні норми Протоколу спрямовані на підвищення ефективності використання енергії у відп. сферах економіки, сприяння раціоналізації господарювання в лісовому госп-ві, стимулювання лісонасадження та стабільного лісовідновлення; проведення наук. досліджень, розроблення, використання та впровадження нових, передусім поновлюваних видів енергії, передових сучас. технологій поглинання вуглекислого газу та ін. екологічно безпечних технологій. Протокол — 1-ша угода екол. спрямування, основана на ринкових механізмах регулювання, що дістали назву «механізмів гнучкості» (*flexible mechanisms*). Ці механізми ґрунтуються на тому, що клімат. ефекти

КІОТСЬКИЙ ПРОТОКОЛ ДО РАМКОВОЇ КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ЗМІНУ КЛІМАТУ 1997

не залежать від місця викиду парникових газів, а парникові гази в наявних в атмосфері концентраціях прямо не шкодять здоров'ю людини. В основу підходу покладено 3 базові інструменти: 1) міжнар. торгівля квотами на викиди парникових газів (*emission trading*) — сторони Протоколу можуть купувати право на викиди у тих сторін, чії викиди менші, ніж встановлений для них макс. рівень; 2) механізм чистого розвитку (*clean development mechanism*) — розвинені країни — сторони Протоколу можуть інвестувати в проекти скорочення викидів у *країнах, що розвиваються*, в рахунок виконання власних зобов'язань; 3) проекти спільного впровадження (*joint implementation projects*) — країна, що має кількісні зобов'язання за Протоколом, здійснює часткове фінансування проекту скорочення парникових газів в ін. країні, де питома вартість цього скорочення нижча, а отримані одиниці скорочення викидів передаються стороні-інвестору в залік її зобов'язань.

1-й період дії зобов'язань сторін тривав з 2008 до 2012. Протягом цього часу сукупні викиди парникових газів, що спричинюють глобальне потепління (діоксида вуглецю, метану та ін. пром. газів), мали скоротитися принаймні на 5,2 % порівняно з базовим рівнем 1990. На країни, що розвиваються, а також Китай та Індію, такі зобов'язання за Протоколом не поклалися. Осн. зобов'язання в 1-й період взяли на себе промислово розвинені країни: майже всі д-ви Євросоюзу та деякі ін. д-ви Центр. Європи мали скоротити свої викиди на 8 %; Канада і Японія — на 6 %, д-ви Схід. Європи та Прибалтики — в серед. на 8%. Україна була включена до нечисленної категорії д-в, середньорічні викиди яких у 2008—2012 мали зберегтися на рівні 1990. І лише Австралія, Ісландія та Норвегія мали позит. баланс, тобто їх сукупні середньорічні викиди парникових газів могли бути збільшені до 2012 відповідно на 8, 10 та 1 %.

Під час 18-ї Конф. сторін *Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992* 08.12.2012 (м. Доха, Катар) сторони Протоколу, в т. ч.

Україна, прийняли т. з. Дохійську поправку до нього, погодившись продовжити його дію ще на 8 років — з 2013 до 2020. Було також встановлено, що до 2015 має бути розроблено наст. документ щодо клімат. змін, який почне діяти з 2020. Зобов'язання в рамках 2-го періоду впровадження Протоколу, що розпочався з 01.01.2013, взяли д-ви — члени ЄС, Австралія, Казахстан, Україна, Білорусь, Норвегія, Швейцарія, Ісландія, Ліхтенштейн та Монако. Про свою відмову брати участь у Протоколі заявили РФ, Японія, Нова Зеландія, а також Канада. В межах зобов'язань 2-го періоду допускається повне перенесення квот на викиди CO₂, накопичених у 2008—12, за рахунок різкого зниження викидів парникових газів у 1990-х. При цьому на операції з квотами накладається обмеження, що становить 2 % їх заг. обсягу. Ухвалення нової угоди щодо клімату на період після 2020 (після закінчення терміну дії другого періоду зобов'язань за Протоколом) було заплановано на груд. 2015. Передбачалося, що новий документ забезпечить такий рівень зниження світ. викидів, який дозволить не допустити підвищення заг. температури на Землі більш ніж на 2 градуси, тобто до критичної межі, за якою, на думку вчених, на планеті можуть відбутися незворотні процеси танення льодовиків та ін. небезпечні природ. явища. У жовт. 2014 лідери ЄС погодили амбітні клімат. та енергет. цілі до 2030, в т. ч. скорочення внутр. викидів парникових газів принаймні на 40 %. 12.12.2015 на Паризькій конф. ООН з питань клімату було прийнято Паризьку угоду 2015 в межах Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992, положення якої передбачають досягнення такого рівня зниження світ. викидів, який дозволить не допустити підвищення заг. температури на Землі більш ніж на 2 градуси від доіндустріального рівня, тобто до критичної межі, за якою, на думку вчених, на планеті може відбутися настання зазначених процесів танення льодовиків та ін. небезпечних природ. явищ.

Вимоги Протоколу імплементуються до зак-ва України. В *Угоді про асоціацію між*

Україною та Європейським Союзом 2014 міститься перелік завдань України у сфері клімат. змін, досягнення яких потребує суттєвого реформування нинішньої екон. системи, а саме: імплементація Україною Протоколу, в т. ч. всіх критеріїв відповідності для повного запровадження кіотських механізмів; розроблення плану дій на довготермінову перспективу (після 2012) стосовно пом'якшення змін клімату та адаптації до них; розроблення і запровадження довгострок. заходів, спрямованих на скорочення викидів парникових газів.

Постановою КМ України від 28.06.1997 № 650 було затверджено Клімат. програму України, що стала складовою Всесвіт. клімат. програми. Клімат визнано одним з осн. природ. ресурсів, від якого залежать умови життя і діяльності людини, напрями і рівень розвитку економіки. У 2005 Урядом України затверджено «Національний план з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату», уточнений у 2009. В «Основних засадах (Стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року», затверджених Законом України від 21.12.2010, визначено завдання щодо скорочення обсягу викидів парникових газів, а також осн. засади держ. політики з адаптації до зміни клімату. Цілі та завдання політики запобігання змінам клімату, шляхи їх реалізації відображено і в Енергет. стратегії України на період до 2030, затвердженій розпорядженням КМ України від 15.03.2006 № 145-р.

Літ.: Шевчук В.Я., Малишева Н.Р., Ковальчук Т.Т. та ін. Політика енергоефективного розвитку і зміни клімату. К., 2014.

Н.Р. Малишева

КОВАЛЬОВ Олександр Антонович (23.08.1938, м. Невель, Псковська обл., РФ) — рос. правознавець і дипломат, д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки РФ, фахівець з *міжнародного морського права* та *міжнародного економічного права*.

У 1960 закінчив Ленінгр. вище інженер. морське училище ім. адм. С.О. Макарова, у 1969 — Ленінгр. держ. ун-т (ЛДУ). З 1961 по 1969 — штурман, ст. офіцер та капітан далекого плавання Балт. морського пароплавства. У 1971—73 працював у Торгпредстві

СРСР у ФРН, а у 1973–74 був аташе Ген. консульства СРСР у Гамбурзі. З 1974 по 1976 очолював відділ комерц. експлуатації Центр. наук.-досл. ін-ту морфлоту СРСР (Ленінград). У 1975 захистив у ЛДУ канд. дис. на тему «Правові питання перевезення морем небезпечного та ядерного вантажу». У 1976–79 навчався у Всесоюз. академії зовн. торгівлі (Москва).

У 1979–84 — співроб. Секретаріату Екон. комісії ООН для Африки (м. Аддис-Абеба, Ефіопія). З 1984 по 1986 — ст. викладач Всесоюз. академії зовн. торгівлі, а у 1986–89 — ст. референт Держ. зовнішньоекон. комісії при РМ СРСР. У 1989 в ЛДУ захистив докт. дис. на тему «Питання морського права в доктрині і практиці держав Африки». У 1990–93 — торг. представник СРСР (РФ) в Новій Зеландії. З 1993 по 1995 — гол. спеціаліст Департаменту з міжнар. співробітництва Уряду РФ, у 1995–2001 — радник заст. голови Уряду РФ з міжнар. питань. У 2001–03 — проф., а з 2003 по 2012 — зав. каф. міжнар. права в *Дипломатичній академії Міністерства закордонних справ РФ*.

У 2008 К. присвоєно звання засл. діяча науки РФ. З 1977 — К. член Рад. асоціації міжнар. права (нині — *Російська асоціація міжнародного права*), а з 2004 — член її виконкому; член *Асоціації міжнародного права* (Лондон). Був експертом і заст. голови Комітету ООН проти катувань, заст. голови Апел. ради ЮНЕСКО. Нагороджений орденом Дружби (2005).

К. — автор понад 70 наук. праць з актуальних проблем міжнар. морського права, міжнар. екон. права, міжнар. права прав людини. Одним з перших у рад. доктрині він звернувся до питань безпеки, пов'язаних з транспортуванням морськими суднами небезпечних та ядер. матеріалів, що в 70-ті рр. 20 ст. було новою сферою наук. досліджень. Новаційним характером вирізняється його аналіз міжнар.-правової позиції афр. д-в, що сформувався під час роботи III Конф. ООН з морського права, вплинувши на розроблення та прийняття на ній *Конвенції ООН з морського права 1982*. Високий рівень теор. опрацювання та велике практ. значення властиві його дослідженням поняття міжнар. морського права і таких міжнар.-правових режимів, як *внутрішні води, територіальне море, прилегла зона,*

відкрите море, континентальний шельф, виключна економічна зона та ін. К. високо оцінює значення Конвенції ООН з морського права 1982, яку, зазначає він, називають «Хартією морів». Вона є «єдиним устороннім міжнародно-правовим документом, який заповнив існуючі на той час прогалини в сучасному міжнародному праві». Він підкреслює, що її принципова особливість полягає в тісній ув'язці між собою всіх міжнар.-правових ін-тів і понять, «що дозволяє говорити про принцип взаємозв'язку та взаємозумовленості положень Конвенції. Виходячи з цього, можна стверджувати, що Конвенція ООН 1982 року є неподільним міжнародно-правовим актом, що не дозволяє будь-якій державі застосовувати у своїй практиці лише окремі її положення, корисні для цієї держави, й ігнорувати інші положення Конвенції».

Великий інтерес К. виявив і до сучас. проблем міжнар. екон. права. Його аналіз цієї найбільш багатоаспектної галузі міжнар. права ґрунтується на характеристиці сучас. спроб підійти до визначення міжнар. екон. права з соціол. позиції. Констатуючи подальший процес лібералізації зовнішньоекон. зв'язків та міжнар. розрахунків через *Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Світову організацію торгівлі*, він розглядає їх діяльність як «об'єктивний процес у розвитку систем правового регулювання міжнародних економічних відносин», ігноруючи критику цих міжнар. орг-цій за жорсткість умов надання кредитів та сутнісні недоліки багатостор. регулювання екон. відносин. К. має значний доробок у дослідженні екон. складової *рівноправності і самовизначення народів принципу*. Цьому принципу, як він показує, належить важлива роль у досягненні, передусім *країнами, що розвиваються*, а сьогодні і країнами з перехідною економікою, екон. незалежності та подолання соц.-екон. відсталості.

Осн. праці: «Привілегии и иммунитеты в современном международном праве» (1986); «Африка и мировой океан (международно-правовой аспект)» (1988); «Само-

определение и экономическая независимость народов» (1988); «Современное международное морское право и практика его применения» (2003); «От Нюрнберга до Международного уголовного суда» (2006). Разом з С.В. Черниченком є відповід. ред. підруч. «Международное право», що витримав кілька видань (2002, 2007, 2008).

Літ.: Ковалев А.А. Биографические данные кандидатов для избрания в Комитет против пыток // Офиц. сайт ООН www2.ohchr.org/english/bodies/cat/docs/CAT.SP.32_ru.doc; *Российская ассоциация международного права. 1957–2007: Биографический словарь* / Отв. ред. С.В. Бахин. СПб., 2007.

В.Н. Денисов

КОДЕКС ЛІБЕРА (англ. Lieber Code) — традиц., за ім'ям автора (Франц Лібер, англ. Franz Lieber), назва Інструкції для керування діючою армією Сполучених Штатів, затвердженій наказом № 100 (англ. Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field, promulgated as General Order N 100) від 24.04.1863 президентом США Авраамом Лінкольном.

Франц Лібер (1798 або 1800, Берлін — 1872, Нью-Йорк) був особистістю неординарною, і його життєвий шлях не можна назвати спокійним. У молоді роки він брав участь у наполеон. війнах у складі пруської армії (схоже, що для цього він додав до свого справжнього віку 2 роки, звідси й плутанина в різних джерелах щодо дати його народження) і був поранений під Ватерлоо (1815). Зазнав переслідувань з боку прус. влади як учасник націоналіст. студент. організації, боровся проти Осман. імперії під час війни за незалежність Греції (1821) й опубл. спогади про ці події. В подальшому Лібер навчався в ун-ті м. Єна (Німеччина), був репетитором сина прус. посла в Римі, відбував покарання за антимонархічну діяльність у в'язниці в Копеніку (під Берліном), де написав збірку віршів, опубл. у 1824 під оптиміст. назвою «Пісні вина і блаженства». Емігрував у 1825 до Англії, згодом у 1827 до США, де активно працював на пед. і наук. ниві, зокрема, одержав звання проф. у Колумб. ун-ті, де викладав історію, політеко-

номію, політологію (1856–65). У засн. при цьому ун-ті Школі права Лібер у 1861 запровадив курс лекцій «Законои і звичаї війни», який згодом опубл. під назвою «Міжнародне право, або Правила зносин між державами у мирі і війні» (англ. International Law or Rules Regulating the Intercourse of States in Peace and War). Під час Громадян. війни в США (1861–65) один із синів Лібера воював на боці Конфедерації і загинув, двоє ін. воювали в лавах армії Півночі і в 1862 були поранені в битві за Форт-Донельсон. У пошуках поранених синів Франц Лібер прибув до Сент-Луїса, де познайомився з командувачем Зах. армії в Міссурі генералом Генрі Халлеком, випускником Вест-Пойнту і учасником Мексикан. війни 1846, який після виходу у відставку проявив себе у цив. житті як військ. теоретик, підприємець та юрист, а після поч. війни був знову закликаний президентом Лінкольном на військ. службу. Після отримання звання генерал-аншефа у черв. 1862 Халлек залучив Франца Лібера до написання доповіді про партизан. збройні формування у світлі *законів і звичаїв війни* і, отримавши таку доповідь, подбав про її видання окр. брошурою накладом 5000 примірників. Орієнтовно в той самий час Лібер консультував військ. міністра США Едвіна Стентона з приводу «військового використання кольорових осіб». Наприкінці 1862 Генрі Халлек і Едвін Стентон запрошують Лібера у Вашингтон для участі в комісії з перегляду військ. статутів для армії Сполучених Штатів. Лібер підготував проект документа (який увійшов в історію як К. Л.), а Генрі Халлек відредагував його для усунення можливих протиріч із Прокламацією про звільнення рабів (англ. Emancipation Proclamation, 1862, 1863). Уже в квіт. 1863 цей проект був схвалений президентом США А. Лінкольном і набув обов'язкового статусу для армії Сполучених Штатів. К. Л. є 1-м в історії нормат. документом, по суті кодексом правил поведінки для військових діючої армії, який унормував гуманіст. звичаї ведення бойових дій.

К. Л. складається зі 157 статей, згрупованих у 10 темат. розділів. Розд. 1 присвячений правовому регулюванню відносин воєн. стану, військ. юрисдикції, визначенню *воєнної необхідності* та *репресаліям*; 2 — пово-

дженням з держ. і приват. власністю супротивника, захисту мир. жителів, особливо жінок, ставленню до місць відправлення культу, наук. і мистецьких установ, а також покаранню за злочини проти жителів ворожих країн; 3 — дезертирам, *військовополоненим*, заручникам, трофеям на полі бою; 4 — *партизанам* і озброєним супротивникам, що не належать до ворожої армії, розвідникам, мародерам, військ. бунтівникам; 5 — правовому режиму окупованої терит., шпигуна, зрадника, кур'єрам, покаранню за зловживання білим прапором перемир'я; 6 — обміну полоненими, білому прапору перемир'я, жовтому прапору захисту шпиталів та місць відправлення культу, наук. і мистецьких установ; 7 — звільненню військовополонених під слово честі; 8 — правовому режиму перемир'я і воен. переговорів; 9 — злочинним вбивствам; 10 — кваліфікації збройн. бунту, громадян. війни, повстання. Норми К. Л. переважно матер., містять значну кількість бланкетних посилок як до нац. зак-ва, так і до законів і звичаїв війни. Загальне спрямування К. Л. — зменшення шкоди, яка може бути завдана війною д-ві, сусп-ву, гр-нам, власності. Складовою ідеологією К. Л. є визнання необхідності збереження воюючими людяності, етичності, поміркованості, гідності. Принципово важливими були закладені у К. Л. заборони щодо: *дискримінації* за кольором шкіри; вбивства військовополонених; використання отрути як зброї; використання катування як засобу отримання інформації. Разом з тим норми К. Л. встановлювали суворі покарання (в т. ч. розстріл) для захоплених під час виконання своїх місій *шпигунів*, диверсантів, партизанів, вказували на те, що військ. власті ставляться до жителів окупованої терит. лояльно доти, доки такі жителі лояльно ставляться до окупантів, в ін. випадку можуть бути застосовані покарання, зокрема допускалися масові (невибіркові) і прилюдні покарання. Тривалий час К. Л. був чинним нормат. актом, застосовувався властями Сполучених Штатів під час винесення покарань особам, винним у *воєнних злочинах* під час, зокрема, Іспано-амер. (1898) і Філіппіно-амер. (1899—1902) воен. Порівняння змісту К. Л. з пізнішими міжнар.-правовими актами, що стосувалися законів і звичаїв ві-

йни, приводить до висновку, що К. Л. заклали підґрунтя для майбутніх права Гааги (див. *Гаазьке право*) і права Женеви (див. *Женевське право*). К. Л. є однією з найповніших офіц. кодифікацій законів і звичаїв війни у 19 ст., визначною пам'яткою правової думки і важливим істор. джерелом. Актуальність К. Л. підтверджується, зокрема, аналізом його як джерела права *Європейським судом з прав людини* (справа Кононов проти Латвії, № 36376/04, постанова від 17.05.2010), а також явним відображенням ідей К.Л. в оприлюдненому Мін-вом оборони США у 2015 Посібнику з права війни (http://www.dod.mil/dodgc/images/law_war_manual15.pdf).

Літ.: *Гороховська О.В., Семенюк І.С.* Кодекс Лібера та його значення для розвитку й кодифікації міжнародного гуманітарного права // *Держава та регіони. Сер.: Право*, 2014, № 2; *Witt J.F.* *Lincoln's Code: The Laws of War in American History*. N. Y., 2012

В.В. Максимов

КОДЕКС ТОРГОВЕЛЬНОГО МОРЕПЛАВСТВА УКРАЇНИ — кодифікац. законод. акт України, що регулює відносини, які виникають з торг. мореплавства, прийнятий Законом України від 23.05.1995.

К. т. м. України складається з 9 розділів, 37 глав та 393 статей.

Згідно з К. т. м. України, торг. є діяльністю, пов'язана з використанням суден для перевезення вантажів, пасажирів, багажу та пошти, рибних та ін. морських промислів, розвідки й видобування корисних копалин, виконання буксир., криголам. і рятув. операцій, прокладання кабелю, а також для ін. госп., наук. і культ. цілей. Поняття «мореплавство» визначається як діяльність, пов'язана з «плаванням у морі», яке здійснюють морські судна.

Орг-ція мореплавства зумовлена формуванням на практиці 2 систем судноплавства — лінійного і трампового. Трамповим (нерегуляр.) визначається судноплавство за умови, коли судно виконує рейси на змінних напрямках. При лінійному (регуляр.) судноплаванні рух суден здійснюється між визначеними портами за встановленим роз-

**КОДЕКС ТОРГОВЕЛЬНОГО
МОРЕПЛАВСТВА УКРАЇНИ**

кладом або з певною періодичністю рейсів. У сучас. умовах характерною є трампова система експлуатації морського транспорту. Проте за-вом не виключається можливість використання морських суден за лінійною системою судноплавства. Про лінійне судноплавство окремо йдеться в Інструкції про порядок реєстрації ліній закорд. плавання, затвердженій наказом Мін-ва інфраструктури України № 790 від 14.10.2013. За останній час відбулося значне розширення і деталізація видів діяльності, які належать до торг. мореплавства, що дає можливість відносити до торг. мореплавства ін. види діяльності крім тих, які визначено у ст. 1 К. т. м. України.

З огляду на прийняття в Україні Госп. кодексу (далі — ГКУ), слід зазначити, що в окр. статті йдеться про види госп. діяльності, які об'єднує одна сфера — торг. мореплавство. Торг. мореплавство, відповідно до ст. 258–261 ГКУ, є окр. галуззю сусп. виробництва і належить до сфери матер. виробництва. Тому застосув. до таких видів діяльності терміна «морегосподарська діяльність» видається цілком логічним. Залежно від мети, способу орг-ції і здійснення мореплавство (морегосп. діяльність) може бути 2 видів: комерц. мореплавство (комерц. морегосп. діяльність), що здійснюється суб'єктами господарювання з метою досягнення екон. і соц. результатів та одержання прибутку; некомерц. мореплавство (некомерц. морегосп. діяльність), що здійснюється суб'єктами господарювання і спрямовується на досягнення екон. і соц. результатів без мети одержання прибутку. Некомерц. торг. мореплавство, згідно зі ст. 52 ГКУ, здійснюється суб'єктами господарювання держ. або комунального секторів економіки, а також ін. суб'єктами господарювання стосовно видів діяльності, провадження яких з метою одержання прибутку заборонено за-вом України.

Діяльність, що входить у поняття «торговельне мореплавство» відповідно до ст. 1 К. т. м. України, можуть здійснювати суб'єкти госп. діяльності за наявності в них відп. ліцензії, якщо її отримання перед-

бачено законом. Згідно з цією статтею, йдеться про окр. категорію суб'єктів морегосп. діяльності, для характеристики правового становища яких визначальними є 2 ознаки: а) статусна, оскільки ці суб'єкти повинні мати статус суб'єкта господарювання; б) предметна, відповідно до якої цих суб'єктів об'єднує певна сфера діяльності — торг. мореплавство.

З огляду на завдання і види торг. мореплавства, визначають 3 категорії суб'єктів морегосп. діяльності: 1) суб'єкти, діяльність яких пов'язана з використанням морських суден (перевезення, виконання буксир., криголам. операцій і т. ін.); 2) суб'єкти, діяльність яких пов'язана з використанням ресурсів моря (морські промисли, видобування корисних копалин та ін.); 3) суб'єкти, що здійснюють обслуговуючу діяльність у сфері торг. мореплавства (морські порти, агенти тощо).

Відповідно до ст. 5 і 22 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 05.04.2007 № 877-V та Постанови КМ України від 26.11.2014 № 668 «Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження госп. діяльності у сфері безпеки на морському та річковому транспорті і визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю)», визначаються критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження госп. діяльності в галузі морського і річкового транспорту: 1) вид госп. діяльності; 2) кількість осіб, які постійно або тимчасово перебувають на об'єкті морського чи річкового транспорту; 3) наявність порушень за-ва у сфері безпеки на морському та річковому транспорті.

За наведеними критеріями суб'єкти морегосп. діяльності незалежно від форми власності розподіляються за ступенем ризику: 1) суб'єкти морегосп. діяльності з високим ступенем ризику: суб'єкти, які здійснюють експлуатацію морських, річкових терміналів чи причалів для проведення вантажно-розвантажувальних робіт з небезпечними вантажами; зберігання небезпечних вантажів; обслуговування суден пасажиромісткістю більш як 12 осіб; надають послуги з перевезення небезпечних вантажів

морським, річковим транспортом; надають послуги з перевезення пасажирів; виконують буксир. та маневрові операції; забезпечують безпеку судноплавства в терит. морі та на внутр. водних шляхах; допустили виникнення аварійної події; протягом року з моменту останньої перевірки допустили більш як 3 порушення зак-ва у сфері безпеки на морському та річковому транспорті; 2) суб'єкти морегосп. діяльності із середнім ступенем ризику: суб'єкти, які здійснюють експлуатацію морських, річкових терміналів чи причалів для проведення вантажно-розвантажувальних робіт (крім робіт з небезпечними вантажами); зберігання вантажів (крім небезпечних вантажів); обслуговування суден пасажиромісткістю до 12 осіб; надають послуги з перевезення вантажів (крім небезпечних) морським, річковим транспортом; провадять діяльність з будівництва, ремонту, утилізації, обслуговування та огляду морських, річкових суден; здійснюють підготовку членів екіпажів морських та річкових суден, судноводіїв маломірних (малих) суден, фахівців підприємств, які беруть участь у забезпеченні безпеки на морському та річковому транспорті; 3) суб'єкти господарювання з незначним ступенем ризику: суб'єкти морегосп. діяльності, що не належать до суб'єктів з високим і середнім ступенем ризику, а також ті, що здійснюють експлуатацію стоянкових суден. Згідно з п. 24 ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності», обов'язковим є отримання ліцензії для суб'єктів, що здійснюють надання таких послуг річковим і морським транспортом: перевезення пасажирів, небезпечних вантажів та небезпечних відходів. Органом ліцензування, згідно з Постановою КМ України від 05.08.2015 № 609 «Про затвердження переліку органів ліцензування та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України», є Укртрансбезпека.

Правила К. т. м. України поширюються на: морські судна під час їх прямування як морськими шляхами, так і річками, озерами, водосховищами та ін. водними шляхами, якщо спец. зак-вом чи міжнар. договорами України не встановлено ін.; судна внутр. плавання — під час їх прямування морськими шляхами, а також річками, озе-

рами, водосховищами та ін. водними шляхами під час здійснення перевезення із заходженням в іноз. морський порт та у випадках, передбачених ст. 297 і 327 К. т. м. України.

Правила К. т. м. України, за винятком передбачених у ньому випадків, не поширюються на судна, що плавають під військ.-морським прапором України. До морських військ. перевезень ці правила застосовуються в частині, не передбаченій спец. зак-вом, що регулює ці перевезення. До перевезень у прямому змішаному і прямому водному сполученні, що здійснюються за участю морського транспорту, правила К. т. м. України застосовуються в зазначених у ньому випадках, а також у частині, не передбаченій спец. зак-вом, що регулює такі перевезення.

У К. т. м. України містяться норми, які встановлюють: правовий статус морських суден, форми власності на судно, відчуження держ. суден, майнові права на судна, що будуються, і судна, що перебувають за межами України, тех. нагляд за морськими суднами, допуск судна до плавання, допуск суден внутр. плавання до виходу в море, заходження ядер. судна у води України тощо; правила, що регулюють умови перевезення вантажів і пасажирів, каботажні перевезення, міжнар. перевезення, правовідносини перевізника і одержувача вантажу, відповідальність перевізника, докази приймання вантажу до перевезення, розміщення вантажу на судні, перевезення вантажів в опломбованих приміщеннях, вивантаження небезпечного вантажу, неправильно зазначений вантаж тощо; правила щодо судових документів, винятки щодо наявності судових документів, дійсність судових документів, визнання судових документів іноз. суден тощо; правила розподілу ризику мореплавства (правові наслідки морської аварії, зіткнення суден, здійснення рятув. дій тощо); порядок подання морських протестів, строки позовної давності, порядок подання претензій і позовів тощо.

Відповідно до ст. 7 К. т. м. України, міжнар. договори України з торг. мореплавства

КОДИФІКАЦІЯ І ПРОГРЕСИВНИЙ РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

застосовуються в порядку, передбаченому Законом України «Про міжнародні договори України». Україна є учасницею багатьох міжнар. договорів з питань торг. мореплавства. Універс. і осн. за своїм значенням є *Конвенція ООН з морського права 1982*. Всі ін. міжнар.-правові акти, що стосуються торг. мореплавства, можна розподілити на кілька груп: 1) акти з питань використання морських просторів (*Конвенція про терит. море та прилеглу зону 1958*, *Конвенція про відкрите море 1958*, *Конвенція про континент. шельф 1958*, *Конвенція про режим проток 1936*, *Конвенція про режим судноплавства на Дунаї 1948* та ін.); 2) акти з питань безпеки мореплавства (*Конвенція щодо охорони людського життя на морі 1974* (див. *Охорона людського життя на морі*), *Міжнар. конвенція щодо пошуку та рятування на морі 1979*, *Конвенція про міжнародні правила запобігання зіткненням суден на морі 1972*, *Міжнар. конвенція про вантажну марку 1966*, *Міжнар. конвенція щодо обмірювання суден 1969*, *Конвенція про підготовку та дипломування моряків і несення вахти 1978* та ін.); 3) акти з питань захисту морськ. середовища (*Міжнародна конвенція щодо запобігання забрудненню з суден 1973*, *Міжнар. конвенція про цив. відповідальність за збитки від забруднення нафтою 1992* та ін.); 4) акти з питань морських перевезень (*Конвенція ООН щодо морських перевезень вантажів 1978* (Гамбурзькі правила), *Міжнар. конвенція про уніфікацію деяких правил щодо коносамента 1924* (Гаазькі правила та *Правила Вісбі* — зміни до *Конвенції*, внесені *Протоколом до неї 1968*), *Афінська конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу 1974*, *Йорк-Антверпенські правила 1950* щодо заг. аварії та ін.); 5) акти з питань обмеження відповідальності (*Міжнар. конвенція про уніфікацію деяких правил про обмеження відповідальності власників морських суден 1924*, *Конвенція про обмеження відповідальності судовласників 1957*, *Конвенція про обмеження відповідальності стосовно морських вимог 1976*).

До цив., адм. та ін. правовідносин, що виникають з торг. мореплавства і не регулюють-

ся К. т. м. України, відповідно застосовуються правила цив., адм. або ін. зак-ва України.

Літ.: Демиденко В.В. и др. Морское право Украины. Одесса, 1996; Жудро А.К., Джавад Ю.Х. Морское право. М., 1974; Анцелевич Г.А. Международное морское торговое право. К., 2004.

О.С. Переверзєва

КОДИФІКАЦІЯ І ПРОГРЕСИВНИЙ РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРАВА (англ. codification and progressive development of international law) — процес систематизації міжнар.-правових норм шляхом удосконалення, впорядкування, розроблення нових норм міжнар. права та їх закріплення у міжнар.-правовому акті з метою регулювання певної сфери міжнар. відносин.

У сучас. міжнар. праві центр. орг-цією, яка займається питаннями К. і п. р. м. п., є ООН. Одним із завдань ГА ООН, визначених у *Статуті ООН*, є «організація досліджень і розробка рекомендацій з метою сприяння ... прогресивному розвитку міжнародного права та його кодифікації» (ст. 13). Для здійснення цього завдання у 1947 було створено *Комісію міжнародного права ООН* (резол. 174(II) ГА ООН від 21.11.1947). Відповідно до ст. 15 Положення про КМП ООН, поняття «кодифікація міжнародного права» вживається у сенсі більш точного формулювання і систематизації норм міжнар. права в галузях, в яких уже є широка держ. практика, прецеденти і доктрини; поняття «прогресивний розвиток міжнародного права» вживається у розумінні підготовки проектів конвенцій з питань, які ще не регулюються міжнар. правом або з яких право ще недостатньо розвинене у практиці д-в.

У доктрині міжнар. права розрізняють офіц. та неофіц. кодифікацію міжнар. права. Офіц. кодифікація здійснюється на міждерж. рівні, в рамках *міжнародних міжурядових організацій*, конференцій, конгресів і приводить до створення *міжнародних договорів*. Неофіц. кодифікація здійснюється *міжнародними неурядовими організаціями*, наук. установами та вченими і виражається у формі розроблення проектів міжнар. договорів. Неофіц. кодифікація вважається одним з етапів розвитку офіц. кодифікації.

Неофіц. кодифікації міжнар. права беруть свій поч. з кінця 18 ст., їх авторами були вчені та політ. діячі з різних країн: І. Бен-там (1786, Велика Британія), А. Домін-

Петрушевич (1861, Австрія), Й.К. Блюнчлі (1868, Швейцарія) Д. Додлей Філд (1872, США), П.С. Манчіні (1872, Італія), Л. Леві (1887, Велика Британія), П. Фіоре (1890, Італія) та ін. У 1859 у доповіді в Лондон. юрид. т-ві відомий вітчизн. юрист-міжнародник Д.І. Каченовський запропонував об'єднати зусилля вчених різних країн для розвитку науки міжнар. права. Ця ініціатива була реалізована у 1873, коли було створено *Інститут міжнародного права*. Цей Ін-т та ін. громад. наук. орг-ції починають брати активну участь у процесі кодифікації міжнар. права. Серед таких орг-цій варто відзначити утворену в 1873 Асоціацію реформи та кодифікації права народів (нині — *Асоціація міжнародного права*). Значний внесок у кодифікацію міжнар. права в окр. його галузях зробили такі міжнар. неуряд. орг-ції, як *Міжнародний комітет Червоного Хреста*, *Міжнар. ін-т космічного права*, *Міжнар. морський комітет* та ін.

Поч. офіц. кодифікації міжнар. права прийнято вважати *Віденський конгрес 1814–15*. На цьому конгресі було, зокрема, прийнято міжнар.-правові положення, що регламентували режим *міжнародних річок*, *дипломатичні класи та ранги*, ін-т пост. *нейтралітету*, проголошено заборону *работоргівлі*. Наст. важливими етапами були *Парижський конгрес 1856*, який кодифікував деякі норми стосовно правил ведення морської війни, зокрема заборонив каперство, Брюссельська конф. 1874, яка завершилася прийняттям Брюссел. декларації про закони і звичаї війни (хоча і не стала формально юрид. зобов'язальним документом, але мала величезний вплив на подальшу кодифікацію *законів і звичаїв війни*), та Гаазькі конф. миру (1899 та 1907), результатом яких стала кодифікація законів і звичаїв війни у формі *Гаазьких конвенцій про закони і звичаї війни 1899 і 1907*.

Після *Першої світової війни 1914–18* діяльність з К. і п. р. м. п. зосереджувалася в рамках *Ліги Націй*. У 1924 було створено Комітет експертів для прогрес. кодифікації міжнар. права. У 1930 в Гаазі було проведено Конф. Ліги Націй з прогрес. кодифікації міжнар. права, на якій було розглянуто питання *громадянства, територіального моря та відповідальності д-в за шкоду, заподіяну на їх терит. іноземцям або їхньому майну*,

однак результати конф. були досить скромними — у формі юрид. зобов'язальних документів було прийнято лише Конвенцію про деякі питання відносно колізії законів про гр-нство 1930 та 3 протоколи до неї.

Після *Другої світової війни* майже всіма аспектами К. і п. р. м. п. займається ООН, насамперед її Ген. Асамблея. Багато допоміжних органів ГА ООН розглядають конкр. напрями розвитку міжнар. права. У процесі К. і п. р. м. п. значну роль відіграє КМП ООН. У 1-му багаторічному плані роботи Комісії, розробленому англ. юристом Г. *Лаутерпахтом*, визначалися теми для кодифікації на період 20 р. На основі підготовлених КМП ООН проєктів було, зокрема, прийнято *Женевські конвенції з морського права 1958*, Конвенцію про скорочення безгр-нства 1961, *Віденську конвенцію про дипломатичні зносини 1961*, *Віденську конвенцію про консульські зносини 1963*, *Віденську конвенцію про право міжнародних договорів 1969* та ін.

У межах ООН функціонують ін. органи, які здійснюють К. і п. р. м. п., такі як *Рада з прав людини ООН*, *Комітет ООН з використання космічного простору в мирних цілях*, *Комісія ООН з права міжнародної торгівлі* тощо. Іноді утворюються тимчас. органи для підготовки до проведення кодифікац. робіт (напр., Комітет з мир. використання дна морів і океанів за межами нац. юрисдикції, створений для підготовки III Конф. ООН з морського права, яка завершилася прийняттям *Конвенції ООН з морського права 1982*). К. і п. р. м. п. також здійснюють у межах своїх статут. повноважень спеціаліз. установи ООН (*Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури*, *Міжнародна організація цивільної авіації*, *Міжнародна організація праці*, *Всесвітня організація охорони здоров'я* та ін.).

Літ.: Мовчан А.П. Кодификация и прогрессивное развитие международного права. М., 1972; Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе. М., 1997; Остроухов Н.В., Ромашев Ю.С. О кодификации международного права // Вестник РУДН. Сер. Юрид. науки, 2014, № 3; Dhokalia R.P. The Codification of Public International Law. Manchester, 1970; Watts A.

The International Law Commission 1949–1998. V. I. The Treaties. Oxford, 1999.

В. П. Лебідь

КОЖЕВНИКОВ Федір Іванович (02.06.1903, Смоленськ — 22.03.1998, Москва) — рос. рад. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки РРФСР, член *Комісії міжнародного права ООН*, суддя *Міжнародного Суду ООН*, фахівець у галузі історії міжнар. права.

Народився в робітничій сім'ї. У 1920–23 навчався на робітн. ф-ті Смолен. ун-ту, а у 1923–27 — на ф-ті рад. права (міжнар. відділення) Моск. держ. ун-ту. У 1927–30 К. — аспірант Ін-ту рад. будівництва (нині — *Інститут держави і права РАН*), у 1930–32 — наук. співробітник Ін-ту монополії зовн. торгівлі, 1932–34 — зав. каф. у Моск. юрид. ін-ті. У 1934–36 К. був юрисконсультом торг. представництва СРСР у м. Тегеран (Іран). З 1936 по 1941 — зав. каф. у Моск. юрид. ін-ті. З 1941 по 1959 — зав. каф. міжнар. права, а у 1942–43 та 1944–49 — декан юрид. ф-ту Моск. держ. ун-ту. У 1945 захистив докт. дис. на тему «Російська держава і міжнародне право (до ХХ ст.)». У 1942–45 був директором Все-союз. заочного юрид. ін-ту (нині — Моск. держ. юрид. академія ім. О.О. Кутафіна). У 1958–60 К. був зав. сектору міжнар. права Ін-ту права АН СРСР. З 1960 по 1982 К. — проф. та зав. каф. міжнар. права Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин (нині — *Московський державний інститут міжнародних відносин (університет МЗС РФ)*), у 1969–77 — декан ф-ту міжнар. права цього ін-ту. У 1952–53 К. був членом Комісії міжнар. права ООН, 1953–61 — Міжнар. Суду ООН, 1966–84 — *Постійної палати третейського суду* в Гаазі. Як член рад. делегації брав участь у конгресах прихильників миру в Парижі (1949), Варшаві (1950), Відні (1952). Був гол. редактором (1952–53) та членом ред. колегії журналу «Советское государство и право». К. був нагороджений орденом Жовтневої революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, 2 орденами «Знак пошани».

К. є автором понад 100 наук. праць, присвячених проблемам історії міжнар. права, зокрема ролі Росії та СРСР у розвитку міжнар. права, права міжнар. договорів, права війни, правовим питанням діяльності МС ООН та КМП ООН. У своїй ґрунтовній монографії «Русское государство и международное право» К. вперше дослідив внесок рос. д-ви починаючи від часів Київської Русі до *Жовтневої революції 1917 в Росії* у становлення системи міжнар. права. Спираючись на величезну джерельну базу, К. розкрив міжнар.-правові аспекти участі Росії у розв'язанні загальноєвроп. політ. проблем, становлення рос. д-ви як суб'єкта міжнар. права, участь Росії в утвердженні захисту прав людини в міжнар. праві, її вплив на становлення міжнар.-правового режиму терит., внесок у формування принципу добросовісного виконання міжнар. зобов'язань, правового режиму дипл. та конс. представництв, становлення системи мир. розв'язання міжнар. спорів та розвитку *законів і звичаїв війни*. В ін. праці, що узагальнювала роль СРСР, у складі якого перебували союзні респ., у т. ч. й УРСР, у становленні сучас. міжнар. права, показано його вплив на розвиток концепції міжнар. правосуб'єктності, принципу суверен. рівності д-в, невторчання у внутр. справи д-в, добросовісного виконання міжнар.-правових зобов'язань, міжнар.-правового регулювання проблем населення та терит., правових форм орг-ції зовн. зносин д-ви, мир. розв'язання міжнар. спорів, гуманізації законів і звичаїв війни та боротьби проти *агресії*.

Осн. праці: «Учебное пособие по международному праву (очерки)» (1947); «Русское государство и международное право (до ХХ века)» (1947); «Советское государство и международное право. 1917–1947 гг. (опыт историко-правового исследования)» (1948); «Великая Отечественная война Советского Союза и некоторые вопросы международного права» (1954); «Международный Суд ООН: организация, цели, практика» (1971, у співавт. з Г.В. Шармазанашвілі); «Комиссия международного права ООН: функции и деятельность» (1977, у співавт. з Е.С. Кривчиною). К. був відп. ред. та одним з авторів підруч. «Международное право» (1964), який перевидавався 5 разів

(востаннє — у 1987), а у 1967—69 — членом ред. колегії 6-томного «Курса міжнародного права».

Літ.: *Видные ученые-юристы России* (вторая половина XX века): Энцикл. словарь биографий. М., 2006; *Кожевников Федор Иванович* // МЖМП, 1998, № 2; *Российская ассоциация международного права. 1957—2007*. Биограф. словарь. СПб., 2007.

К.О. Савчук

КОЛЕКТИВНА БЕЗПЕКА — див. *Безпека колективна*.

КОЛОДКІН Анатолій Лазарович (27.02.1928, м. Дудергоф Ленінград. обл., РРФСР — 24.02.2011, м. Москва, РФ) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки РФ, фахівець з *міжнародного морського права*, президент *Російської асоціації міжнародного права*, президент Асоціації міжнар. морського права, суддя *Міжнародного трибуналу з морського права*, член *Постійної палати третейського суду*.

К. навчався на юрид. ф-ті Ленінград. держ. ун-ту (ЛДУ) (нині — Санкт-Петербур. держ. ун-т), який закінчив у 1950. Протягом 1950—56 працював викладачем в ЛДУ і водночас викладав у школі робітн. молоді при фабриці «Красное знамя». У 1954 в ЛДУ захистив канд. дис. на тему «Наступ реакції на демократичні свободи в США після Другої світової війни». Після цього перейшов на наук. роботу в систему морського флоту СРСР, якій віддав понад 50 років. У 1956—68 К. працює в Центр. наук.-досл. ін-ті морського флоту на посадах наук. співробітника, зав. сектору та зав. відділу (м. Ленінград). У 1968 його переводять до Москви в Проектно-пошуковий та наук.-досл. ін-т морського транспорту «Союзморниипроект» на посаду зав. відділу. У 1971 в ЛДУ К. захищає докт. дис. на тему «Міжнародно-правовий режим морських просторів та сучасні тенденції його розвитку».

У 1978—81 К. — нач. міжнар. відділу Все-союз. об'єднання «Морсвзязьспутник», а з 1981 — заст. ген. директора ін-ту «Союзморниипроект» (нині — Держ. наук.-досл. ін-т морського транспорту Мінтранспорту РФ). Водночас К. викладає міжнар. морське право в Моск. держ. ун-ті ім. М.В. Ломоносова (МДУ), Дипл. академії МЗС СРСР (нині — *Дипломатична академія Міністер-*

ства закордонних справ РФ), Моск. держ. юрид. академії. З 1975 був членом спеціаліз. наук. ради юрид. ф-ту МДУ, з 1985 — членом Експерт. ради з юрид. наук ВАК СРСР (РФ), а з 1993 — членом спеціаліз. наук. ради з міжнар. права *Інституту держави і права Російської академії наук*. У 1985 йому присвоєно звання проф., у 1989 — засл. діяча науки РФ, а у 2009 — почес. д-ра Дипл. академії МЗС РФ.

У 1981 К. став президентом Асоціації міжнар. морського права, а у 1994 — Рос. асоціації міжнар. права. З 1997 був співголовою Експерт.-консульт. ради з міжнар. права Держ. думи РФ. У 1996 призначений головою Нац. комітету РФ з Десятиліття міжнар. права ООН. У 1996 К. обирають суддею Міжнар. трибуналу ООН з морського права, цей високий пост він займав по 2008 включно. З 1990 К. — член Пост. палати третейського суду в Гаазі. Активно займаючись громад. діяльністю, К. був заст. голови Міжнар. союзу юристів (з 1992); членом Ради Ін-ту морського права США (1989—95); членом ради Конф. «*Racet in Maribus*» (Мир на морях) Міжнар. океан. ін-ту (з 1971) та членом Всесвіт. академії наук і мистецтв (США) (з 1990). Він — почес. працівник морського флоту, почес. працівник транспорту, кавалер орденів «Знак Почета» (1983) та Дружби (1993).

К. зробив значний внесок у розроблення проектів низки міжнар. конвенцій у сфері торг. мореплавства, що стосуються режиму морських суден в іноз. портах, умов реєстрації суден, охорони підводної культ. спадщини та правового статусу тех. засобів зі збору океан. даних. Він був гол. організатором багатьох конф. і симпозіумів з міжнар. права. За ініціативою К. було скликано 1-шу в РФ конф. *Асоціації міжнародного права* (1997); він був головою III Міжнар. конф. миру в м. Санкт-Петербург (1999), присвяченої 100-річчю I Міжнар. конф. миру 1899, головою скликаної ООН міжнар. конф. «60 років Перемоги, створення ООН та міжнародне право» (2005), за його участю було організовано проведення Міжнар. конф. «50-річчя Російської асоціації між-

народного права та 100-річчя Гаазької конференції миру» (2007).

К. зробив вагомий внесок у дослідження найважливіших теор. і практ. проблем міжнар. морського права, пов'язаних з функціонуванням міжнар.-правового режиму Світ. океану. Сучас. наук-тех. революція змусила появу нових правових проблем, що стосуються визначення статусу *континентального шельфу та виключної економічної зони*, режиму глибоководних р-нів морського дна, проведення *морських наукових досліджень*, розширення *територіального моря* та багатьох ін., що супроводжувалося суперечливою практикою д-в, пов'язаною з намаганнями поширити свій суверенітет на відп. простори *відкритого моря*. І саме К. стояв біля витоків розроблення концепт. засад СРСР щодо розв'язання цих та ін. проблем, які, за висловом В.М. Корецького, переросли в гостру боротьбу д-в за поділ Світ. океану. Він високо оцінив внесок К. у розроблення *Женевських конвенцій з морського права 1958* на I Конф. ООН з морського права, на якій В.М. Корецький очолював делегацію УРСР. К. детально висвітлив міжнар.-правову позицію СРСР на цій Конф., яка стала важливим етапом у кодифікації та прогрес. розвитку міжнар. морського права. «Цей етап, — зазначив він, — характеризується в основному тенденцією, пов'язаною з виробленням єдиних договірних норм, які мали регламентувати режим відкритого моря, територіального моря та континентального шельфу. Були кодифіковані, по-перше, вже діючі, загальновизнані принципи і норми міжнар. права, що існували як звичаєво-правові норми; по-друге, норми, які раніше діяли лише як норми національного права і які утворили так зване «паралельне законодавство»; по-третє, «новостворені норми». Водночас К. дав оцінку не розв'язаним у цих конвенціях питанням, що спонукали СРСР зробити до них ряд застережень.

Складність і нерозв'язаність цих проблем, як і виникнення нових, не змогла усунути й II Конф. ООН з морського права 1960. Тому К. у своїх дослідженнях визна-

чив комплекс проблем, які мали, на його думку, стати предметом обговорення на новій конф., яка мала відбуватися вже з більшою участю великої групи *країн, що розвиваються*, які висунули свої вимоги та умови для їх розв'язання. III Конф. ООН з морського права була скликана у 1973 за рішенням ГА ООН і тривала протягом 11 сесій, які завершилися прийняттям *Конвенції ООН з морського права 1982*.

Блискучим був аналіз К. таких проблем морського права, як режим морського дна, режим відкритого моря, терит. вод, континент. шельфу, рибальства, забруднення моря, проведення наук. досліджень та ін., які стали предметом дискусій на зазначеній Конф. ООН. Одним з перших у рад. доктрині він звернувся до вироблення позиції СРСР щодо концепції «загальної спадщини людства», яку спочатку розуміли як таку, що має застосовуватися лише до морського дна, але згодом зах. доктрина почала вимагати поширення її на живі ресурси моря та ін. види користування морем. К. виступав проти надання цій концепції значення «загальної власності», що автоматично означало, що її гол. метою має бути прибуток з усіма негат. наслідками для збереження морських ресурсів.

Концепт. підхід К. до розв'язання проблем міжнар. морського права ґрунтувався на визнанні того, що його принципи і норми нерозривно пов'язані з ін. нормами і принципами заг. міжнар. права, і з цього правового зв'язку необхідно виходити при подальшому розвитку міжнар.-правових режимів морських просторів та їх ін-тів. К. дійшов висновку, що «міжнародне морське право є частиною загального міжнародного права, є сукупністю його принципів і норм, що регламентують режим морських просторів та їх використання». Дотепер актуальною залишається його позиція щодо сутності міжнар.-правового режиму відкритого моря, розробленню якої він приділив значну увагу. «Визначаючи поняття відкритого моря, — наголошує він, — слід мати на увазі, що сам термін «відкрите море» є у своїй основі правовою категорією, яка означає, що певна частина морського простору не підпорядкована суверенній владі будь-якої держави. Отже, цей морський простір відкритий для всіх держав і

народів. Те, що відкрите море лежить за межами територіального, зумовлюється природою статусу відкритого моря». Розглядаючи принцип свободи відкритого моря як принцип *jus cogens*, К. обстоює позицію, що д-ви не можуть відступати від цих норм шляхом угод або ін. чином, як того вимагає ст. 53 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*. Тому стосовно принципу свободи відкритого моря не можуть бути чинними договори, у т. ч. регіон. характеру, в яких містяться норми, що суперечать нормам *jus cogens*. Отже, тут йдеться про незаконність привласнення окр. частин відкритого моря та повітр. простору над ним, що також стосується мир. використання космічного простору, Місяця та ін. небесних тіл, мир. використання *Антарктики*. Разом з тим він не розглядав доктрину *jus cogens* як щось незмінне і раз назавжди дане, допускаючи зміну цих норм договором, у якому беруть участь усі або майже всі д-ви, у т. ч. більшість д-в 2 соц.-екон. систем. К. відстоював концепцію, згідно з якою відкрите море, не будучи річчю, яка нікому не належить (*res nullius*), перебуває в заг. користуванні народів (*res communis omnium*). Він підкреслює, що «не слід вважати, що формула *res communis* означає підпорядкування загальному суверенітету або перебування у власності». У рим. праві ця формула означає заг. користування, зовсім не адекватне заг. власності. *Res omnium communis* («речі, що є загальними для всіх») розглядалися повітря, проточні води, моря, береги морів. «Море, — говорить він далі, — належало до речей публічного порядку і не підлягало привласненню ні в цілому, ні частинами. Отже, йдеться не про власність, а про надбання в значенні загального користування, яке зовсім не укладається в рамки цивільно-правового розуміння власності». К. робить висновок, що сьогодні важливими стають «не лише положення доктрини про неможливість володіння морем як загальною власністю, а й визнання неможливим проголошення його «загальною спадщиною людства», оскільки ця формула розуміється, по суті, знов-таки як вказівка на загальну власність. Разом з тим усе це підтверджує практичну значущість концепції загального користування».

Глибоким аналізом характеризуються дослідження К. міжнар.-правового режиму континент. шельфу, який створювався на основі прогрес. розвитку міжнар. права за умови суворого дотримання всіх свобод відкритого моря, а саме судноплавства, рибальства, прокладання кабелів і трубопроводів, польотів над відкритим морем, наук. досліджень тощо. Залишається актуальною доктрина. позиція К. щодо статусу морського дна та діяльності д-в з його експлуатації, яка виходить з того, що морське дно та надра не повинні бути предметом привласнення д-вами або особами, фіз. чи юрид., будь-яким чином. Звертаючись знов до принципу свобод відкритого моря, К. зробив висновок, що «нині в міжнародному праві виробляється принцип непривласнення морського дна та його надр за межами континентального шельфу», що й було встановлено пізніше в Конвенції ООН з морського права 1982. Предметом його наук. досліджень були й такі важливі міжнар.-правові режими, як режим терит. моря та режим внутр. морських вод. К. чітко показав відмінність між цими режимами, що ґрунтується на загальновизнаному обмеженні суверенітету *прибережної держави* у вигляді права торг. суден іноз. д-в на мирне проходження через терит. води. Щодо внутр. морських вод таке обмеження не передбачено, хоча є виняток, передбачений ст. 14 і 23 Конвенції про терит. море та прилеглу зону 1958. Водночас військ. кораблі користуються в терит. морі імунітетом від юрисдикції прибереж. д-ви. К. послідовно виступав проти розширення терит. вод понад 12 миль, оскільки ця ширина не суперечить принципу свободи відкритого моря і її дотримується переважна більшість д-в. Він вважав, що в міжнар. праві вже склалася звичаєва норма, згідно з якою ширина терит. моря встановлюється в межах до 12 морських миль включно. Разом з тим, на відміну від Ю.Г. Барсегова та Д.Б. Левіна, які виключали можливість розгляду терит. вод СРСР як об'єкта держ. власності, вважаючи, що їх статус ґрунтується на терит. верховенстві, К. допускав можливість розглядати терит. СРСР, у т. ч.

його терит. води, як просторову межу суверен. влади — в аспекті міжнар. права і як об'єкт права держ. власності — в аспекті внутр. права. К. виступав за повний суверенітет прибереж. д-ви в повітр. просторі над терит. морем, вважаючи, що це є загально-визнаною нормою міжнар. права. Він, однак, не заперечував можливості в окр. випадках польотів цив. літаків з дозволу д-ви над її терит. морем. Поряд з цим К. розкрив поняття такого важливого ін-ту в міжнар. морському праві, як мирне проходження іноз. суден через терит. води д-ви, зумовлене, як він підкреслює, екон. та політ. міркуваннями. Він наводить позицію В.М. Корецького, що цей ін-т «оснований на загальній згоді берегових держав надати це право і пов'язано це з розвитком техніки та встановленням міжнародних морських шляхів». Конвенція про терит. море та прилеглу зону 1958 розширила поняття мир. проходження, включивши в нього як проходження з метою перетину терит. вод, так і проходження для входу чи виходу з внутр. вод. К. здійснив детальний аналіз правових умов мир. проходження іноз. суден через терит. море, встановлених відп. нормами міжнар. морського права, та практики їх реалізації.

Ці та ін. дослідження К. засвідчують високий теор. рівень розгляду сутності та прогрес. розвитку міжнар.-правового режиму Світ. океану і режимів окр. видів морських просторів. Всебічне знання доктрини і практики давало йому необхідні інструменти для точного визначення сучас. тенденцій розвитку міжнар. морського права, сприяючи захисту його основополож. засад від розмивання під тими чи ін. приводами та розв'язанню міжнар.-правових проблем в інтересах усіх народів.

Осн. праці: «Правовой режим территориальных вод и открытого моря» (1961); «Расследование морских аварий за рубежом» (у співавт., 1963); «Принципы деятельности государств по использованию морского дна» (у співавт., 1970); «Проблема морского дна в международно-правовой доктрине США» (у співавт., 1971); «Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные

проблемы» (1973; опубл. в США у 2007); «СССР и Международная организация морской спутниковой связи (ИНМАРСАТ)» (у співавт., 1977); «Конвенция ООН по морскому праву 1982: некоторые актуальные аспекты» (1985); «Правовой режим советской Арктики» (1990); «Понятие и развитие международного морского права» (1992); «Россия и международное право: новые подходы» (1993); «Стабильность в морском праве» (1996); «Международный трибунал ООН по морскому праву» (1997).

В.Н. Денисов

КОЛОМАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1687 — договір між Військом Запорозьким та співправителями Рос. д-ви Софією, Іваном і Петром Олексійовичами щодо правового і соц. статусу Війська під царською владою та його терит. змін.

Укладений 25.07(04.08).1687 у таборі біля м. Коломак (нині — райцентр Харків. обл.). Має форму завіреного протоколу переговорів цар. посланців на чолі з князем В.В. Бутурліним з радою Війська Запорозького. Складається з преамбули, 22 статей та тексту присяги старшини і козаків. Єдиний комплекс з К. д. 1687 становить присяга новообраного гетьмана І.С. Мазепи.

Проголошувалися безстроковий характер К. д. 1687, чинність *Переяславського договору 1654* (фактично — у неавтентичній ред. *Переяславського договору 1659*) як базового двостор. акта, а також ін. договорів Війська Запорозького з цар. урядами, договірний характер підданства Війська царю (преамбула, ст. 1). К. д. 1687 поєднував риси міжнар. договору і констит. акта й охоплював питання як відносин сторін, так і політ. та соц. відносин у Війську Запорозькому. Його основою стали положення *Глухівського договору 1669* (ст. 1—17 К. д. 1687), суттєво змінені в інтересах цар. уряду.

Згідно з К. д. 1687, Військо Запорозьке визнавало остаточне відокремлення від нього Правобережної України на основі *Вічного миру 1686* (ст. 7). Водночас до нього приєднувалася Запорізька Січ (її терит. було лише частково означено *Бахчисарайським договором 1681*), утримання якої покладалася на Військо (ст. 7).

У сфері взаємовідносин цар. уряду та Війська Запорозького К. д. 1687 проголо-

шував збереження автон. політ. статусу козацької д-ви («збереження прав і вольностей», ст. 1), невтручання цар. органів влади у справи Війська Запорозького (ст. 2), збереження автон. правової системи та системи оподаткування (ст. 2), виборного гетьманства (ст. 6), митного кордону між сторонами (ст. 14). К. д. 1687 затвердив згоду цар. уряду на проведення у Війську Запорозькому фін. експерименту щодо заміни відкупного оподаткування на прогресивне (ст. 22). Підтверджувалося розташування резиденції гетьмана та козацької артилерії у м. Батурін (ст. 17). Відновлювалися такі військ. утворення, як полк добровольців (охотницький) з поліц. функціями (ст. 13, 22) і рос. полк при гетьмані з охорон. функціями (ст. 17).

Водночас К. д. 1687 підтверджував значні повноваження цар. уряду щодо регулювання політ. та соц.-екон. відносин у Війську Запорозькому: затвердження відставки гетьмана та санкціонування виборів у разі його смерті (ст. 6, 11); санкціонування суду над гетьманом (ст. 11); оголошення відставки гетьмана у разі його виступу проти цар. уряду (ст. 10). Новими цар. повноваженнями стали обов'язкове затвердження призначення і відставки посадовців (ст. 4, 11), надання і позбавлення значної нерухомості у Війську Запорозькому (ст. 4). Виступ проти царя було проголошено злочином, співучасть у якому карається смертю, відставити гетьмана без цар. указу дозволялося лише за цей злочин (ст. 10—12). Згідно з К. д. 1687, Військо Запорозьке мало увійти до рос. валют. системи з примус. курсом валюти (ст. 19). У ст. 19 заперечувалася також державність Війська Запорозького, воно проголошувалося інтегрованим до єдиної рос.-укр. д-ви на чолі з царем.

Підтверджувалося перебування гарнізонів цар. військ на чолі з воеводами в ряді міст Війська Запорозького, але без втручання цих воевод у місц. управлінські, фін. та суд. справи (ст. 2). Підтверджувалося введення до воєводських (гарнізонних) судів укр. представників — для участі у розгляді справ населення Війська Запорозького проти рос. військовослужбовців (ст. 2). Уряд Війська Запорозького зобов'язувався вживати заходів щодо зближення укр. та рос.

народів, у т. ч. сприяти укладанню шлюбів між їх представниками і забезпечити вільну міграцію населення з Війська Запорозького до Росії (ст. 19). Військо Запорозьке зобов'язувалося передати до цар. скарбниці половину коштів і майна (держ. і приват.) відставленого гетьмана І.С. Самойловича та його синів — полковників стародубського й чернігівського, друга половина майна і коштів залишалася у скарбниці Війська Запорозького (ст. 21). Цар. уряд підтверджував своє зобов'язання оперативно надсилати військ. допомогу в разі нападу на Військо Запорозьке і надавати гетьману в розпорядження частину складу рос. гарнізонів у містах Війська (ст. 16).

Як і в попередніх договорах сторін, Війську Запорозькому було відмовлено у праві здійснювати самост. зовнішньополіт. діяльність (ст. 7). Військо Запорозьке зобов'язувалося до підтримання миру з Річчю Посполитою та проведенням воєн. дій проти Крим. ханства та Осман. імперії (ст. 7). Війську заборонялися торгівля з Крим. ханством і Осман. імперією (ст. 7), експорт алкогольних напоїв і тютюну до Росії (ст. 14). Військо Запорозьке зобов'язувалося побудувати на кордоні з Крим. ханством фортеці і заселити їх укр. мешканцями (ст. 20).

Частина положень К. д. 1687 регулювала соц. питання у Війську Запорозькому. Як і в попередніх угодах, козацькому війську було відмовлено у фінансуванні з цар. скарбниці (ст. 3), підтверджувався 30-тисячний козацький реєстр і передбачався перепис козаків, дозволявся вступ до козацтва міщан та особисто вільних селян, встановлювалися оклади воєначальникам, які водночас були посадовцями всіх рівнів, та рядовим козакам (ст. 3), служб. козацьке землекористування звільнялося від оподаткування й повинностей, зберігалися станові права за козацькими вдовами (ст. 3, 5, 15). Приватновласницькі селяни зобов'язувалися до сплати держ. податків, а також обкладалися податками й повинностями на користь землевласника чи землекористувача (ст. 3). Затверджувався домініальний суд,

старшинське землеволодіння звільнялося від оподаткування (ст. 3). Церк. та монастир. піддані звільнялися від оподаткування, але в подальшому перехід населення в цю категорію заборонявся (ст. 3). Зберігалася можливість набуття дворянства старшиною на подання Війська Запорозького цареві (ст. 4). Задовольнялися петиції кияв. та ніжин. депутатів щодо підтвердження прав міст і міщан (ст. 18). Дозволялося повернення українців, примусово переселених на терит. Росії (ст. 9), заборонялося прийняття на терит. Війська Запорозького рос. населення (ст. 8).

К. д. 1687 суттєво порушував функціонування укр. державності через запровадження правових механізмів впливу цар. уряду на політ. життя і формування органів влади, розподіл держ. земель, легітимізував конфіскацію частини держ. майна Війська Запорозького, а також руйнував його екон. систему через запровадження неконвертованої валюти з примус. курсом та обмеження на зовн. торгівлю. Причинами цього стали як амбіції представників цар. уряду, так і внутр. політ. і соц. боротьба у Війську Запорозькому. Принципово важливими положеннями К. д. 1687 є також закріплення втрати Військом Запорозьким терит. Правобережної України та інтеграція до його складу Запорозької Січі.

У 80–90-х рр. 17 ст. було укладено дод. договірні інструменти сторін і ухвалено рішення цар. уряду щодо реалізації положень К. д. 1687. Уже в 1687 цар. уряд вилучив з обігу нову валюту з примус. курсом. У верес. 1689 відбулися переговори уряду гетьмана І. Мазепи з цар. Посольським приказом, результатом яких стало укладення нового Моск. договору (затверджений цар. указом 20.09.1689), що уточнював низку положень К. д. У ньому було передбачено механізм консультацій у Війську Запорозькому стосовно зміни системи оподаткування (ст. 2); питання щодо чисельності, розміщення і забезпечення найманих (охотницьких) підрозділів, перепису козацтва, регулювання виробництва алкоголю було залишено на розсуд гетьмана (ст. 3, 4, 8, 11);

цар. уряд брав на себе частину витрат із забезпечення Запорозької Січі (ст. 5); підтверджувалися збереження станових прав і землеволодіння козаків, які мешкали на церк. землях (ст. 7), дозволялося підпорядкування рос. військ у Війську Запорозькому під час воєн. дій укр. козацькому керівництву (ст. 13). Скасовувалося положення К. д. 1687 щодо можливості надання чи позбавлення нерухомості у Війську Запорозькому поза рішенням гетьмана (ст. 10). У 1692 між гетьманом і старшиною було досягнуто порозуміння щодо застосування ст. 4 і 11 К. д. 1687 про можливість відставки гетьмана і посадовців у Війську Запорозькому лише за вироком суду, що було визнано цар. урядом. Усе це дало змогу знівелювати несприятливі для Війська Запорозького положення К. д. 1687 щодо втручання у його справи з боку цар. уряду.

Масові порушення К. д. 1687 з боку цар. уряду відбувалися протягом 1700–08, що викликало численні звернення і протести з боку Війська Запорозького. У відповіді царя Петра I у 1707 було підкреслено неможливість повного дотримання умов цього та ін. договорів під час воєн. дій (Північна війна 1700–21). Ці порушення стали причиною рішення уряду Війська Запорозького щодо виходу з договірних відносин з царем, укладення союзу зі Шведським королівством і Річчю Посполитою (уряд С. Лещинського) та вступу у війну з Рос. д-вою. Цар. указом від 01.11.1708 було загалом підтверджено чинність усіх угод з Військом Запорозьким, але указ від 31.07.1709 та ін. акти містили значні порушення норм К. д. 1687 та ін. договорів, а також заперечували сам договірний характер відносин сторін і підпорядковували Військо Запорозьке органам влади Рос. д-ви.

Літ.: *Источники Малороссийской истории*. Ч. 1. М., 1858; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934; *Костомаров Н.* Руїна. Мазепа. Мазепинці. М., 1995; *З епістолярної спадщини Івана Мазепи*. К., 1996; *Кресін О.* Конституційна проблематика відносин Війська Запорозького з Російською державою в 1654–1709 рр. // *Держава і право*, 2000, вип. 6; *Яковлева Т.* Московські статті гетьмана Івана Мазепи // *Український археографічний щорічник*, 2006, вип. 10/11; *Горобець В.* «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Чухліб Т.В.* Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи.

КОЛОМБОС Константін Джон (Constantine John Colombos) (1888, м. Валетта, Мальта — 24.04.1968, Лондон, Велика Британія) — англ. правознавець, адвокат, фахівець у галузі міжнар. морського права.

К. навчався у Флорес-коледжі у Валетті, вищу освіту здобув у Мальт. ун-ті, Школі політ. наук (Париж) та Ін-ті вищих міжнар. досліджень (Париж). Отримав ступінь д-ра права в Лондоні у 1926. Під час *Першої світової війни 1914–18* працював юрисконсультом головнокомандувача флотом союзників у Середзем. морі (1915–19), згодом юрисконсультом Мальт. уряду в Лондоні (1922–27 та 1932–33). З 1923 займався юрид. практикою у Великій Британії. У 1931 читав курс «Концепція міжнародного приватного права у британській доктрині і практиці» у *Гаазькій академії міжнародного права*. К. був чл.-кор. *Інституту міжнародного права*, президентом комітету з морського права Міжнар. асоціації адвокатів. Був православ. за віросповіданням і обіймав посаду гол. юрисконсульта Вселенського Патріарха у Стамбулі. У 1950 К. було присвоєно звання Королів. адвоката, у 1964 він став членом Мальт. палати адвокатів.

К. досліджував питання міжнар. морського права, зокрема призового права, а також міжнар. приват. права. У науці міжнар. права К. відомий передусім своїм фундамент. курсом «International Law of the Sea» (Міжнародне морське право), який витримав 6 вид. і був перекладений 7 мовами, в т. ч. і рос. (опубл. у 1975 за ред. А.К. Жудро та М.І. Лазарева). Курс К. дотепер вважається одним з найавторитет. викладів міжнар. морського права, хоча *Конвенція ООН з морського права 1982* внесла величезні зміни в цю галузь міжнар. права. Курс охоплює питання міжнар. морського права як в умовах миру, так і під час *війни*. У ньому детально викладено питання джерел та історії розвитку міжнар. морського права, правового статусу *відкритого моря* і терит. вод, внутр. вод, бухт і заток, проток та штучних каналів, міжнар. річок. К. проаналізував особливості правового режиму військ. і торг. суден, міжнар.-правове

регулювання судноплавства, морської торгівлі та рибальства, примус. заходи, які можуть застосовуватися у мир. час. Розглядаючи питання міжнар. морського права під час війни, К. розкрив зміст заг. норм права морської війни, правовий статус військ.-морських сил *воюючих сторін*, правові наслідки поч. морської війни, обмеження права захоплення ворожих суден, питання *нейтралітету, блокади*, воен. контрабанди та *призового права*.

Осн. праці: «Tunnel sous la Manche et le droit international» (Тунель під Ла-Маншем і міжнародне право, 1917); «La conception du droit international privé d'après la doctrine et la pratique britanniques» (Концепція міжнародного приватного права у британській доктрині і практиці, 1931); «A Treatise Law of Prize» (Курс призового права, 1926); «International Law of the Sea» (Міжнародне морське право, 1943).

К.О. Савчук

КОЛОНІАЛІЗМ (франц. colonialism, від лат.colonia — поселення) — політика екон. експлуатації, пограбування і гноблення менш розвинених країн метрополіями. Проїшов у своєму розвитку кілька етапів. 1-й збігається з періодом великих геогр. відкриттів (15–16 ст.), які супроводжувалися насильницьким захопленням низкою європ. д-в (Англією, Голландією, Іспанією, Португалією, Францією) великих терит. в Америці, Азії та Африці. Це був початок створення колон. системи. 2-й етап тривав до поч. 20 ст., коли більша частина світу виявилася поділеною між відносно невеликою кількістю д-в-метрополій. До згаданих вище додалися Бельгія, Італія, Німеччина, США, Японія. Після *Другої світової війни* під зростаючим впливом нац.-визв. рухів колон. система зазнала глибокої кризи.

На поч. 60-х рр. десятки кол. колоній стали незалеж. і суверен. д-вами. У 1960 ГА ООН прийняла Декларацію про надання незалежності колон. країнам і народам 1960 (див. *Деколонізація*). У цьому акті було зафіксовано, що всі народи мають право на самовизначення, а К. суперечить

Статуту ООН і шкодить розвитку співробітництва та встановл. миру в усьому світі. ООН закликала покласти край К. у будь-яких формах.

Повний розпад колон. системи в осн. завершився у 70-х рр. 20 ст. Останньою великою колонією, яка здобула незалежність, була Намібія (1990). Нині під владою деяких д-в (Великої Британії, Нідерландів, США, Франції) перебувають кілька невеликих, здебільшого острівних терит. Проте їх правовий режим тільки в окр. елементах нагадує систему відносин між колоніями і метрополіями.

Ю.С. Шемшученко

КОЛОСОВ Юрій Михайлович (07.09.1934, м. Сяєстрой Ленінгр. обл., Росія — 28.05.2015, м. Москва) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки РФ, дипломат, член *Постійної палати третейського суду*, фахівець з міжнар. права, особливо з проблем міжнар. відповідальності, міжнар. права інформації, *міжнародного космічного права, міжнародного повітряного права*.

Навчався у Моск. держ. ін-ті міжнар. відносин МЗС СРСР (нині — *Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС Росії, МДІМВ (У)*), який закінчив у 1959. У 1959—63 працював юрисконсультом відділу зовн. зносин Мін-ва цив. авіації СРСР. У 1963 вступив до аспірантури МДІМВ(У) і у 1966 захистив канд. дис. на тему «Критика реакційних міжнародно-правових концепцій у галузі міжнародного космічного права» (наук. кер. проф. О.С. Пірадов). У 1966—70 — на дипл. службі в МЗС СРСР, у 1970—73 — ст. наук. співроб. Ін-ту д-ви і права АН СРСР (нині — *Інститут держави і права Російської академії наук*). У період 1973—87 знову на дипл. службі в Договір.-правовому відділі та Управлінні гуманіт. і культ. співробітництва МЗС СРСР. У 1976 захистив докт. дис. на тему «Міжнародно-правові проблеми використання космічної техніки для здійснення масової інформації». У 1982 присвоєно звання проф. У 1987—2005 — зав. каф. між-

нар. права МДІМВ(У), потім проф. цієї каф. Водночас був головою дис. ради з юрид. наук у цьому Ін-ті. У 1996 отримав дипл. ранг Надзвич. і Повноваж. Посланника 2-го класу.

У складі делегацій СРСР, а потім РФ брав участь у ряді сесій ГА ООН, Женев. та Віден. зустрічей НБСЕ, дипл. конф. з прийняття Гаазької 1970 та Монреальської 1971 конвенції про боротьбу з незакон. втручанням у діяльність цив. авіації, а також у створенні Міжнар. орг-ції морського супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ) та ін. Був членом: Комісії ООН з прав дитини (1991—99); Комітету ООН з екон., соц. та культ. прав (з 2000); Комітету ООН з мир. використання космічного простору та його Юрид. підкомітету, Спільної консулт. групи зі скорочення звичайних озброєнь у Європі та ін. З 1990 — член Пост. палати третейського суду.

К. був ініціатором заснування та головною ред. кол. «Московського журналу міжнародного права», який видається з 1992; дійсним членом Міжнар. академії астронавтики (з 1985) та Міжнар. ін-ту космічного права (з 1980). Виступав з лекціями з різних питань міжнар. права в ун-тах Монреала, Відня, Салонік, Мілана, Флоренції, Гента та ін. Його перу належать понад 250 публікацій, серед яких монографії, наук. статті та підручники.

Коло наук. інтересів К. було досить широким і охоплювало проблеми відповідальності в міжнар. праві, міжнар. повітр. право, міжнар. космічне право, міжнар. право мас. інформації. Так, поняття міжнар. відповідальності він розглядає як широку концепцію, не зводячи її до обов'язку д-ви-порушниці відшкодувати завдану шкоду. Піддаючи критиці погляди зах. юристів, які відстоюють концепцію кримін. відповідальності д-ви, він визнає існування лише політ. та матер. відповідальності. Значний інтерес становить його дослідження низки юрид. понять, пов'язаних з міжнар. відповідальністю. Він проводить чітку відмінність між суб'єктами публ.-правової та приват.-правової відповідальності, що важливо для розуміння ролі д-ви, яка несе відповідальність за дії своїх органів. Стосовно значення вини в ін-ті міжнар. відповідальності К. дотримується позиції Д.Б. Левіна, згідно з якою вина суб'єктів міжнар. права може

впливати з результатів їхніх дій або бездіяльності. Вона завжди пов'язана з порушенням заг. міжнар.-правових норм та принципів або конкр. договір. зобов'язань. Правопорушення в результаті дії або бездіяльності може мати як навмисний, так і ненавмисний характер. «Вина суб'єкта міжнародних відносин, — підкреслює К., — завжди є достатньою підставою для виникнення міжнародно-правової відповідальності». Пов'язуючи, однак, вину з безпосереднім порушенням міжнар.-договір. актів або міжнар. звичаїв, він тим самим перетворює вину на форм. категорію, від чого пізніше відмовилася КМП ООН, залишивши критерієм визначення порушення існування міжнар.-правового зобов'язання д-ви. Практ. спрямованістю відзначаються дослідження К. таких категорій міжнар. відповідальності, як шкода, пред'явлення претензії, делікт, санкції, відшкодування завданої шкоди. Певним чином новаційною була постановка ним проблеми відповідальності міжнар. орг-цій, одним з найважливіших питань якої є розмежування відповідальності таких орг-цій і відповідальності їх д-в-членів.

Наук. інтерес зберігають дослідження К. в галузі міжнар. космічного права, особливо його становлення та розвитку в умовах боротьби за мир. космос, в якій важливим було поширення на співробітництво д-в у цій сфері осн. принципів міжнар. права. Це сталося з прийняттям ГА ООН *Декларації правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору 1963* і *Договору про космос 1967*. К. розробив поняття мир. космічної діяльності на основі аналізу договір. зобов'язань д-в та міжнар.-правових позицій представників д-в у Комітеті ООН з роззброєння та Комітеті ООН з космосу; показав специфіку дії суверенітету д-ви щодо космічного простору в умовах відсутності природ. межі між повітрям і космосом та труднощів у її встановл., а також необґрунтованість зазіхань екваторіальних д-в на нац. присвоєння ділянок геостационар. орбіти над їхньою терит. К. довів також неспроможність концепції єдиного повітр.-космічного простору, яка може завдати відчутного удару демілітаризації космосу, так само як і теорії ефективності, яка супе-

речить принципу рівності прав д-в. Доктрин. за своїм змістом та важливістю є положення і висновки, що впливають з досліджень К. щодо таких проблем, як встановл. справедл. режиму дистанц. зондування Землі, контролю за діяльністю д-в у космосі, міжнар.-правового режиму телемовлення через космос та принципу незастосує. сили в міжнар. космічному праві. Аналізуючи роль *Міжнародної організації цивільної авіації* (ІКАО), він обґрунтував ідею, що саме вона могла б стати прообразом майбутньої орг-ції з міжнар. співробітництва у справі освоєння космічного простору та небесних тіл.

К. визнає існування понять «європейське міжнародне право» та «європейське право», що відповідає характеру міжнар. відносин у європ. регіоні. Якщо 1-ше він розглядає у світлі регіон. міжнар. права (див. *Регіоналізм*), з чим не можна не погодитися, то 2-ге, що є *правом Європейського Союзу* (ЄС), він характеризує як комплекс. галузь заг. міжнар. права, ігноруючи те, що воно є окр. правовою системою наднац. характеру. В ін. місці К. пояснює, що «право Європейського Союзу входить до сукупності європейських міжнародно-правових конструкцій як субрегіональний інститут, однак не може претендувати на роль загальноєвропейського». На наш погляд, це також не додає чіткості його позиції з цього питання. Свій інтерес до європ. міжнар. права він втілює, звернувшись до дослідження проблем, пов'язаних з діяльністю ОБСЄ, та питань зміцнення довіри у сфері обмеження озброєнь у Європі, важливу роль у якому відіграють *Договір про звичайні збройні сили в Європі 1990* та заходи з визначення чисельності особового складу звичайних збройн. сил у Європі.

К. зробив вагомий внесок у розвиток рос. доктрини міжнар. права, в якій узагальнюється міжнар.-правова практика РФ, що є важливим для розуміння її зовн. політики. Всі його праці відзначаються високим теор. рівнем, конкретністю та спрямованістю на розв'язання актуальних проблем міжнар. права.

Осн. праці: «Космос и атмосфера: суверенитет и границы» (1967); «Борьба за мирный космос» (1968); «Создание юридического комитета Межправительственной морской консультативной организации» (1968); «Правовые аспекты сотрудничества социалистических стран» (1969); «Вопросы ответственности в международных морских конвенциях» (у співавт., 1969); «Правовые проблемы «атомного века»» (1969); «Массовая информация и международное право» (1974); «Борьба за мирный космос. Правовые вопросы» (у співавт., 1984); «Некоторые современные вопросы международного права» (1990); «Международное право в современном мире» (1991); «О понятии европейского международного права» (2006). К. є одним з ред. та авторів таких підруч.: «Международное право» (1998, разом з В.І. Кузнецовим); «Международное космическое право» (1999); «Международное право» (2000, разом з Е.С. Кривчиковою); «Международное право» (2009, разом з О.М. Вилеганінім, Ю.М. Малєєвим, Р.А. Колодкінім); «Европейское международное право» (2009).

Літ.: Колосов Юрий Михайлович // МЖМП, 1994. № 4.

В. Н. Денисов

КОМБАТА́НТИ — всі особи, що входять до особового складу збройн. сил сторони конфлікту, за винятком мед. і духов. персоналу.

Таке визначення К. є нормою звичаєвого міжнар. права (див. *Звичай міжнародно-правовий*), що застосовується під час міжнар. збройн. конфліктів. Вона встановлена практикою д-в з метою дотримання принципу відмінності, згідно з яким сторони, що перебувають у конфлікті, в будь-який час мають проводити відмінність між цив. особами та К. Напади можуть бути спрямовані лише проти К. і не можуть бути спрямовані проти цив. осіб. Цей принцип також встановлюється як норма звичаєвого міжнар. права.

Принцип проведення відмінності між цив. особами і К. вперше було встановлено в *Санкт-Петербурзькій декларації про забо-*

рону використання вибухових та запалювальних снарядів вагою менш як 400 грамів 1868, яка передбачає, що «єдина законна мета, яку повинна мати держава під час війни, полягає в ослабленні військових сил супротивника». В Гаазькому положенні про закони і звичаї війни 1907 (див. *Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907*), хоча прямо не вказується на необхідність проведення такої відмінності, забороняється, згідно зі ст. 25, «атакувати або бомбардувати у будь-який спосіб незахищені міста, поселення, житла або будівлі», що є підтвердженням цього принципу. У сучас. період принцип проведення відмінності кодифіковано в ст. 48, п. 2 ст. 51 і п. 2 ст. 52 *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)*. Згідно з цим Протоколом, «напад» означає «акти насилля щодо супротивника незалежно від того, здійснюються вони при наступі чи при обороні» (ст. 49). Заборона нападати на цив. осіб також передбачена в Протоколі II та Протоколі II з поправками до *Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, 1980*. Вона також закріплена в Протоколі III до цієї Конвенції, який став застосовуватися до неміжнар. збройн. конфліктів відповідно до поправки ст. I Конвенції, прийнятої у 2001, та в *Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їх знищення 1997*, в якій зазначено, що ця Конвенція спирається, серед ін., на принцип, «згідно з яким необхідно проводити відмінність між цивільними особами і комбатантами». Відповідно до Статуту *Міжнародного кримінального суду*, «навмисне завдання ударів по цивільному населенню як такому, а також навмисний напад на окремих цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях», є *воєнним злочином* під час неміжнар. збройн. конфлікту (п. 2(e)(i) ст. 8). Іноді ця норма визнається як принцип відмінності між К. й некомбатантами. Це означає, що цив. особи, які безпосередньо не беруть участі у воєн. діях, належать до категорії некомбатантів.

XX Міжнар. конф. Червоного Хреста і Червоного Півмісяця 1965 заявила, що уряди та ін. владні структури, відповід. за дії під час збройн. конфліктів, мають дотримуватися заборони нападів, спрямованих проти цив. населення (резол. XXVIII). Пізніше резол. ГА ООН 2444(XXIII) від 19.12.1968 про поважання прав людини під час збройн. конфліктів проголосила, що принцип проведення відмінності має застосовуватися до всіх збройн. конфліктів. План дій на 2000—03, прийнятий XXVII Міжнар. конф. Червоного Хреста і Червоного Півмісяця у 1999, вимагає, щоб усі сторони у збройн. конфлікті «дотримувалися абсолютної заборони нападу на цивільне населення як таке або на цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях». У резол. 1296 від 19.04.2000 РБ ООН заявила, що вона рішуче засуджує навмисні дії проти цив. осіб у всіх ситуаціях збройн. конфліктів.

Рішення МС ООН *Правомірність застосування державою ядерної зброї у збройному конфлікті 1996*, рішення *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії* (МКТЮ), особливо в справах Тадича, Мартича і Купрешкича, та Міжамер. комісії з прав людини у справі про події в Ла-Табладі (Аргентина) також свідчать, що зобов'язання проводити відмінність між цив. особами та К. є нормою міжнар. звичаєвого права, яка застосовується як під час міжнар., так і неміжнар. збройн. конфлікті.

Збройні сили сторони, що перебуває у конфлікті, складаються з усіх організ. збройн. сил, груп і підрозділів, які перебувають під командуванням особи, відповід. перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих. Практика д-в визнає цю норму як норму звичаєвого міжнар. права, що застосовується під час збройн. конфлікту. З метою дотримання принципу відмінності вона може також застосовуватися до збройн. сил д-ви під час неміжнар. збройн. конфліктів (Ж.-М. Хенкерст і Л. Досвальд-Бек). Ця норма закріплена в п. 1 ст. 43 Дод. протоколу I. Таке визначення збройн. сил у своїй основі вперше було сформульовано в Гаазькому положенні 1907 та *Женевській конвенції про поводження з військовополоненими 1949* (III Женев. конвенція 1949), яка визначає, хто є К. з правом на статус *війсь-*

ковополоненого. Ст. 1 Гаазького положення 1907 передбачає, що військ. закони, права і обов'язки поширюються не лише на армію, а й на ополчення і добровольчі загони, якщо вони відповідають 4 умовам: 1) мають на чолі особу, відповід. за своїх підлеглих; 2) мають певний видимий здалеку розпізнавальний знак; 3) відкрито носять зброю; 4) дотримуються у своїх діях законів і звичаїв війни. У ній також застерігається, що в тих країнах, де ополчення або добровольчі загони під назвою нерегуляр. збройн. сил становлять армію або входять до її складу, до них застосовується поняття «армія». Це визначення використовується також у ст. 4 III Женев. конвенції 1949, де у нього включено організ. рухи спротиву. Це означає, що всі особи зі складу збройн. сил вважаються К., а від нар. ополчення і добровольчих загонів, у т. ч. організ. рухів спротиву, вимагається, щоб вони задовольняли 4 вимогам для того, щоб їх учасники могли вважатися К., які мають право на статус військовополоненого. Відповідно в Дод. протоколі I не проводиться відмінність між регуляр. і нерегуляр. збройн. силами, групами та підрозділами, а всі вони визначаються як збройні сили цієї сторони. Крім того, з визначення збройн. сил як таких було вилучено вимогу про розпізнавання (ст. 43). Вона, однак, зберігає своє значення у зв'язку з правом К. на статус військовополоненого (ст. 44). Поряд з цим, у ст. 43 не згадується вимога дотримуватися законів і звичаїв війни, але міститься вимога наявності внутр. дисциплінар. системи, що означає зобов'язаність віддавати накази, які не суперечать *міжнародному гуманітарному праву* (Ж.-М. Хенкерст і Л. Досвальд-Бек). Лише той факт, що особа не вжила заходів, щоб відрізнити себе від цив. населення, була спіймана як *шпигун* або *найманець* (див. *Найманство*), є підставою для втрати статусу військовополоненого.

До складу збройн. сил можуть включатися напіввійськ. орг-ції або збройні орг-ції, що забезпечують охорону правопорядку. Насамперед це здійснюється прийняттям

офіц. акта д-ви, напр., рішення парламенту. В разі відсутності такого акта включення цих підрозділів має визначатися у світлі фактів та критеріїв визначення належності до збройн. сил. Якщо такі підрозділи беруть участь у воен. діях, їх особовий склад визнається К.

К., які мають право на статус військовополоненого у разі взяття в полон, є особи, які при наближенні супротивника стихійно, за власною ініціативою беруться за зброю для боротьби із супротивником, що вторгається, не встигнувши сформуватися в регуляр. війська, якщо вони відкрито носять зброю та дотримуються законів і звичаїв війни. Статус населення неокупованої терит., яке стихійно береться за зброю, регулюється Брюссел. декларацією про закони і звичаї війни 1874 (ст. 10), Гаазьким положенням 1907 (ст. 2), III Женев. конвенцією 1949 (п. 6 ст. 4А). Однак зі встановл. окупації населення не може продовжувати боротьбу на закон. підставах у рамках такого роду виступів. Якщо воно бажає продовжувати боротьбу, це слід робити з дотриманням умов, передбачених для рухів спротиву. МТКЮ з питання статусу боснійських мусульман К. у Сребрениці зазначив: «Хоча ситуація в Сребрениці може бути охарактеризована як стихійний виступ населення (*levee en masse*) в момент взяття міста під контроль сербами й одразу після цього у квітні та на початку травня 1992 р., це поняття, за визначенням, виключає його застосування до довготривалих ситуацій».

Що стосується рухів спротиву та вивольних рухів, то згідно з Дод. протоколом I у ситуаціях збройн. конфлікту, «коли через характер воєнних дій озброєний комбатант не може відрізнити себе від цивільного населення, коли він бере участь у нападі або воєнній операції, що є підготовкою до нападу, він зберігає статус комбатанта за умови, що він носить зброю відкрито: а) під час кожного воєнного зіткнення; б) в той час, коли він перебуває на виду у супротивника в ході розгортання в бойові порядки, яке передує початку нападу, в якому він

має взяти участь» (п. 3 ст. 44). Тлумачення цієї норми викликає неоднозначні судження, які стосуються складнощів дотримання принципу відмінності К. від цив. населення. США, які підтвердили цю норму на Дипл. конф. з підтвердження та розвитку міжнар. гуманіт. права, що застосовується в період збройн. конфліктів, 1974—77, на якій було прийнято Дод. протоколи I і II до Женев. конвенції про захист жертв війни 1949, зробили заяву, що цей виняток має означати, що «комбатанти під час участі в бойових операціях, що передують нападу, не мають права скористатися тим, що вони не відрізняють себе від цивільних осіб, як елементом раптовості при нападі. Комбатанти, що виступають у таких умовах під виглядом цивільних осіб для сприяння нападу, втрачають свій статус комбатанта». Однак згодом США змінили свою позицію, заявивши, що вони не згодні з цією нормою. Як уже зазначалося в Дод. протоколі I, К., які не відрізняють себе, не мають права на статус військовополоненого, але мають право на осн. гарантії, у т. ч. право на справедл. суд.

Дод. протокол I встановлює обов'язок відрізнити себе від цив. населення для всіх осіб зі складу збройн. сил, як регуляр., так і нерегуляр. (п. 3 ст. 44). Разом з тим, хоча в Гаазькому положенні 1907 і III Женев. конвенції 1949 нічого про це не говориться, цілком очевидним є те, що особи зі складу регуляр. збройн. сил мають відрізнити себе від цив. населення під час воєн. операції. Дод. протокол I визнає «загальноприйнятну практику держав щодо носіння форменого одягу комбатантами, включеними до складу одягнутих у форму збройних підрозділів регулярних військ сторони, що перебуває у конфлікті» (п. 7 ст. 44). Однак у явному вигляді ні цей Протокол, ні Гаазьке положення 1907 чи III Женев. конвенція 1949 не обумовлюють цим надання статусу військовополоненого (Ж.-М. Хенкерст і Л. Досвальд-Бек). Однак якщо особи зі складу збройн. сил не носять форменого одягу, їх можуть звинуватити в тому, що вони є шпигунами або диверсантами, які не мають права на статус військовополонених. З огляду на це К. мають носити формений одяг або розпізнавальний знак, а також відкрито носити зброю.

Отже, поняття «К.» належить до ключових елементів Женев. конвенцій про захист жертв війни 1949 та дод. протоколів до них 1977. Лише К. мають право брати безпосередню участь у воен. діях. З цього випливає, що лише К. дозволяється застосовувати силу аж до знищення супротивника, і він не несе за ці дії персон. відповідальності, за умови, що ведення ним бойових дій не порушує обмежень на них, встановлених *Гаазьким правом* як складовою міжнар. гуманіт. права. Право К. застосовувати силу з дотриманням норм Гаазького права супроводжується наявністю в нього права на отримання статусу «особи, що перебуває під захистом», а саме — військовополоненого, якщо він під час збройн. конфлікту опиниться під владою супротивної сторони.

Літ.: *Humanitarian Law in Armed Conflicts. Manual*. Вопп, 1992; *Гассер Х.-П.* Международное гуманитарное право: введение. М., 1999; *Давид Э.* Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011; *Хенкерст Ж.-М., Досвальд-Бек Л.* Обычное международное гуманитарное право. Т. I. Нормы. М., 2006.

В.Н. Денисов

КОМІСІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ — див. *Європейська комісія*.

КОМІСІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ООН (КМП, англ. International Law Commission, ILC) — допоміжний орган *Генеральної Асамблеї ООН*, гол. метою якого є сприяння *кодифікації і прогресивному розвитку міжнародного права*.

На 1-й сесії ГА ООН резол. 94 (I) від 11.12.1946 було створено Комітет з прогрес. розвитку *міжнародного права* і його кодифікації («Комітет сімнадцяти»), якому було доручено розроблення алгоритму роботи Асамблеї в цій сфері. Протягом 12.05—17.06.1947 Комітет провів 30 засідань і прийняв доповідь, в якій містилася рекомендація про заснування КМП.

На 2-й сесії ГА ООН переважна більшість членів *Шостого комітету з правових питань ГА ООН* підтримала пропозицію про створення КМП, а один з підкомітетів Шостого комітету розробив проект відп. устан. документа. 21.11.1947 ГА ООН прийняла резол. 174 (II), якою створювалася Комісія і затверджувалося Положення (Ста-

тут) про неї (далі — Положення). До Положення вносилися зміни на підставі 6 резол. ГА ООН (485 (V) від 12.12.1950, 984 (X) і 985 (X) від 03.12.1955, 1103 (XI) від 18.12.1956, 1647 (XVI) від 06.11.1961, 36/39 від 18.11.1981), прийнятих частково з ініціативи КМП і в кількох випадках — з ініціативи урядів. Поправки стосувалися оплати витрат та продовження терміну повноважень членів Комісії, її чисельного складу, місця проведення засідань, а також регіон. розподілу членства. 1-ші вибори до Комісії відбулися 03.11.1948, а 1-ша сесія — 12.04—09.06.1949.

Членами КМП можуть бути особи, які мають визнаний авторитет у сфері міжнар. права. Склад КМП відображує концентрацію в межах одного органу широкого спектру знань і практ. досвіду в питаннях міжнар. відносин, оскільки її членами зазвичай стають особи, які працюють у навч. закладах, наук.-досл. установах, перебувають на *дипломатичній службі* чи виконують ін. пов'язані з цією сферою профес., крім роботи в Комісії, обов'язки. Її члени не можуть бути замінені радниками або заст.

Початково К. м. п. складалася з 15 членів. Однак з появою нових д-в у Африці та Азії постало питання про необхідність участі в її роботі юристів, які б представляли відп. правові системи. У 1956 Шостий комітет ГА ООН досяг згоди щодо розподілу місць серед регіон. груп з метою забезпечення представництва різних форм цивілізації і правових систем світу, а чисельний склад Комісії було збільшено з 15 до 21 члена. У 1961 висловлювалися різні точки зору щодо збереження такого порядку, коли чисельний склад збільшився з 21 до 25 членів. У 1981 ГА ООН востаннє збільшила кількість місць у Комісії з 25 до 34 членів і забезпечила для виборів макс. число членів від кожної регіон. групи.

Членів КМП обирають за таким порядком: 8 гр-н від д-в Африки, 7 гр-н від д-в Азії, 3 гр-ни від д-в Схід. Європи, 6 гр-н від д-в Латин. Америки та Кариб. басейну, 8 гр-н від д-в Зах. Європи та ін. д-в, 1 гр-н від д-в Африки або д-в Схід. Європи на основі ро-

КОМІСІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ООН

тації, 1 гр-н від д-в Азії або д-в Латин. Америки та Кариб. басейну на основі ротації.

У числі членів КМП не може бути 2 гр-н однієї й тієї самої д-ви. У разі наявності у кандидата подвійного гр-нства його вважають гр-ном тієї д-ви, в якій зазвичай користується своїми громадян. і політ. правами.

Члени К. м. п. обираються таємним голосуванням ГА ООН з числа осіб, внесених *Генеральним секретарем ООН* до алфавіт. списку за пропозицією урядів д-в-членів. Кожна д-ва — член ООН може виставити не більш як 4 кандидатів, з яких 2 можуть бути гр-нами д-ви, яка їх висунула, і 2 — гр-нами ін. д-в. Імена кандидатів уряди подають Ген. секретарю в письм. формі до 1 черв. того року, в якому відбудуться вибори. У винятк. випадках запропоновано до 1 черв. кандидата уряд може замінити ін. кандидатом, якого він оголошує не пізніше, ніж за 30 днів до відкриття сесії ГА ООН.

Обраними вважають, у макс. межах, встановлених для кожної регіон. групи, кандидатів, які отримали найбільшу кількість голосів і, щонайменше, більшість голосів присутніх і тих, що голосували, членів ООН. У разі, якщо достатню кількість голосів було подано більш ніж за 1 гр-на тієї самої д-ви, обраним вважається той, за якого було подано найбільшу кількість голосів. Якщо голоси діляться порівну, обраним вважається старший за віком кандидат. Втім, на практиці подібних ситуацій не виникало.

Як правило, весь склад КМП обирається під час 1-го голосування. Однак за необхідності проводиться більш ніж 1 голосування доти, доки всі члени не будуть обрані необхідною більшістю голосів. У разі, якщо голоси за кандидатів на місце, яке залишається, розділилися порівну, ГА ООН проводить спец. обмежене голосування тільки з тих кандидатур (від регіон. групи, якій виділено це місце), які отримали необхідну більшість і однакове число голосів.

За потреби заповнення вакансії, що відкривається в період між проведенням ГА ООН регуляр. виборів до КМП (у зв'язку зі смертю, серйозним захворюванням, призна-

ченням члена на нову посаду або обранням до *Міжнародного Суду ООН*), Комісія сама обирає нового члена на термін, що залишився до спливання строку повноважень (т. з. випадкові вакансії). Положення не передбачає процедури подання кандидатів на такі вакансії. На практиці кандидати можуть бути представлені Секретаріату урядами д-в-членів або членами Комісії.

Під час розроблення Положення було вирішено, що членів КМП обиратимуть на 3 роки. Однак за рекомендацією Комісії, що ґрунтувалася на досвіді кодифікац. роботи над конгр. проектами, ГА ООН у 1955 вирішила продовжити строк повноважень членів до 5 років з можливістю переобрання. У 1968 КМП виступила з ініціативою до ГА ООН продовжити термін повноважень своїх членів з 5 до 6 або 7 років. Шостий комітет взяв до уваги цю пропозицію, але відклав прийняття відп. рішення на більш пізню сесію.

За рішенням ГА ООН КМП проводить лише щорічні сесії, а її члени, на відміну від суддів МС ООН, працюють за сумісництвом частину року всупереч рекомендаціям Комітету сімнадцяти, згідно з якими члени Комісії мають працювати увесь час. Членам КМП оплачують трансп. витрати і видають особл. винагороду, розмір якої визначається ГА ООН. Голова, спец. доповідачі та ін. члени Комісії також традиційно одержують гонорари.

КМП проводить засідання в Європ. відділенні ООН у Женеві, однак має право після консультації з Ген. секретарем проводити сесії в ін. місцях. Як правило, сесії проходять з трав. по серп. У 1979 уряд Швейцарії надав членам Комісії на термін проведення сесій ті самі привілеї та імунітети, які мають судді МС ООН під час перебування у Швейцарії, а саме, привілеї та імунітети, якими користуються голови місій, акредит. при міжнар. орг-ціях у Женеві.

На поч. кожної сесії КМП обирає з числа своїх членів Голову, 1-го і 2-го заст. Голови, Голову Ред. комітету та Ген. доповідача для цієї сесії. Голова здійснює кер. на пленар. засіданнях, у Бюро та Бюро розширеного складу. Заст. Голови мають ті самі повноваження і обов'язки, що й Голова, коли призначаються на його місце. Голова Ред. комітету здійснює кер. на засіданнях Ред.

комітету; рекомендує членський склад Ред. комітету з кожного питання і представляє його доповідь, коли вона розглядається на пленар. засіданні. Ген. доповідач несе відповідальність за складання щоріч. доповіді Комісії ГА ООН. Він має брати активну участь у підготовці доповіді, яка безпосередньо здійснюється Секретаріатом (функції Секретаріату КМП виконує відділ кодифікації Управління з правових питань ООН).

На кожній сесії Бюро, що складається з обраних під час сесії 5 посад, осіб, розглядає розклад роботи та ін. організац. питання, що стосуються поточ. сесії. Бюро розширеного складу складається з посад, осіб, обраних на поточ. сесії, кол. голів КМП, які ще є її членами, і спец. доповідачів, які можуть також бути запрошені для розгляду питань, що стосуються орг-ції, програми і методів роботи Комісії. У 1970-х КМП створює Групу планування для кожної сесії і покладає на неї завдання, пов'язані з розглядом програми і методів роботи Комісії. З 1992 Група планування сформувала Роб. групу з довгострок. програми роботи, якій доручено завдання підготовки рекомд. питань для включення в програму роботи Комісії. Група планування також може утворювати Робочу групу з розгляду та обговорення шляхів поліпшення методів роботи КМП на підставі прохання ГА ООН або за ініціативою Комісії.

Центр. у роботі КМП є роль спец. доповідачів, наявність яких є однією з характеристик цього органу, що визначає ефективність його функціонування. Спец. доповідачі виконують ряд важливих завдань, зокрема: готують доповіді з тем, що включають проекти статей, які містять формулювання міжнар.-правових норм у систематиз. вигляді; беруть участь у розгляді тем на пленар. засіданнях Комісії; сприяють роботі Ред. комітету і розробленню коментарів до проектів статей. спец. доповідач виконує свої функції до завершення роботи Комісії над відп. темою за тієї умови, що він залишається її членом. У разі потреби призначення нового фахівця Комісія зазвичай призупиняє свою роботу за темою на певний період, щоб дозволити ново-призначеному спец. доповідачу виконати необхідні завдання залежно від стадії роботи з теми.

КМП може організовувати окр. роб. групи (підкомітети, досл. групи, консульт. групи) з певних тем. Ці спец. допоміжні органи формуються Комісією або Групою планування для різних цілей і з різними мандатами (від роботи над конкр., часом процес., питаннями до глибшого розгляду теми по суті). Вони можуть бути обмежені за складом або бути групами відкритого типу, створюватися як до призначення спец. доповідача (для проведення попередньої роботи чи визначення її обсягу та напряму), так і після цього (для розгляду конкр. питань або визначення напрямів подальшої роботи з певних тем чи підтем).

Ред. комітет КМП діє починаючи з 4-ї сесії у 1952. На перших 3 сесіях відп. функції виконували комітети з розгляду конкр. тем чи питань. Склад Ред. комітету формується так, щоб забезпечити справедл. представництво осн. правових систем і різних мов Комісії у рамках, сумісних з його ред. відповідальністю. Спец. доповідач є членом цього комітету зі своєї теми. Не виключається можливість входження до складу Ред. комітету спец. доповідача як члена Комісії з ін. теми. Ген. доповідач бере участь у роботі Ред. комітету з кожної теми *ex officio*.

Ред. комітет відіграє важливу роль в узгодженні різних точок зору і розробленні взаємоприйнятних рішень. Йому доручаються не тільки питання суто ред. характеру, а й питання по суті, які не могли б бути вирішені КМП у повному складі або могли б стати предметом надто тривалого обговорення. У разі виникнення труднощів у досліджуваних питаннях Ред. комітет для їх вирішення може залучити відп. роб. групу. На практиці Комісія зазвичай не проводить голосування після 1-го обговорення кожної окр. статті, а передає її до Ред. комітету для розроблення проекту загально-прийнятного тексту. Пропозиції Ред. комітету часто одноголосно затверджуються Комісією, причому іноді без обговорення.

КМП проводить пленар. засідання для розгляду доповідей спец. доповідачів, робочих груп, Ред. комітету, Групи планування та ін. питань, які потребують обговорення

Комісією в цілому. КМП на пленар. засіданні також приймає рішення про направлення (або повернення) запропонованих проєктів статей на розгляд Ред. комітету та про прийняття поперед. або остаточ. проєктів статей і коментарів. Наприкінці кожної сесії Комісія розглядає і приймає на пленар. засіданні свою щорічну доповідь ГА ООН.

КМП проводить відкриті пленар. засідання, якщо вона не приймає ін. рішення (напр., при розгляді деяких організац. або адм. питань). Рішення Комісії з осн. або процедур. питань приймаються на пленар. засіданні. Якщо такі рішення приймаються на закритому засіданні або в процесі неофіц. консультацій, про них оголошує Голова на пленар. засіданні.

У виборі тем КМП керується такими критеріями: тема має відображувати потреби д-в щодо прогрес. розвитку і кодифікації міжнар. права; бути достатньо розробленою з точки зору практики д-в для прогрес. розвитку і кодифікації; бути конкр. і реалізовуватися в цілях прогрес. розвитку і кодифікації; Комісія не повинна обмежуватися традиц. питаннями, а розглядати також ті, які відображують нові зміни у сфері міжнар. права та насущні інтереси світ. співтовариства загалом.

На практиці КМП не дотримується методол. відмінності між кодифікацією та прогрес. розвитком, вважаючи їх складовими, взаємопов'язаними і взаємопроникними елементами єдиного кодифікац. процесу. У зв'язку з цим виявилися фактично нежиттєздатними низка статей Положення, в яких передбачено різну процедуру її роботи. Практ. діяльність Комісії свідчить про застосув. нею єдиної процедури в ході кодифікац. роботи над конкр. проєктами у розрізі окр. проблем чи галузей міжнар. права.

КМП вибудовує свою діяльність відповідно до пропозицій ГА ООН та отриманих через неї пропозицій і проєктів договорів д-в — членів ООН, гол. органів ООН, крім Ген. Асамблеї, спеціаліз. установ чи офіц. органів, засн. на підставі угод між урядами для заохочення прогрес. розвитку і кодифікації міжнар. права. Також Комісія мо-

же розпочати кодифікац. процес з власної ініціативи.

КМП визначила 3 стадії, яких вона, як правило, дотримується під час розгляду теми, внесеної до порядку денного.

1-ша стадія присвячена організац. аспектам: призначенню спец. доповідача; складанню плану роботи; зверненню, де необхідно чи бажано, з проханням до урядів і міжнар. орг-цій про надання інформації та матеріалів, пов'язаних з дослідженням (законів, суд. рішень, договорів, *дипломатичного листування* та ін. документів).

2-га стадія включає: розгляд доповідей спец. доповідача на пленар. засіданнях Комісії; 1-ше читання запропонованого проєкту статей на пленар. засіданні і в Ред. комітеті; розроблення проєкту статей з коментарями, що містять прецеденти, розбіжності думок і розглянуті альтернат. рішення; прийняття поперед. проєкту статей Ред. комітетом, а потім — проєкту статей з коментарями на пленар. засіданні; випуск попереднього проєкту з коментарями як документа Комісії та його подання ГА ООН, а також урядам для отримання від них письм. зауважень.

На 3-й стадії здійснюється: вивчення спец. доповідачем отриманих від урядів відповідей та зауважень, зроблених у ході дебатів у Шостому комітеті; представлення нової доповіді Комісії з рекомендацією про внесення відп. змін до поперед. проєкту; розгляд і схвалення переглянутого проєкту Ред. комітетом у світлі письм. та усн. зауважень від урядів; прийняття Комісією на пленар. засіданні остаточ. проєкту в 2-му читанні з коментарями та рекомендаціями щодо подальших дій.

Після завершення розроблення проєкту ГА ООН зазвичай скликає міжнар. конф. представників д-в з метою втілення проєкту статей у конвенцію, яку потім буде відкрито для підписання.

КМП займається переважно питаннями міжнар. публ. права, але може розглядати і питання *міжнародного приватного права*. І все ж протягом більш як 60 р. вона працювала виключно у сфері міжнар. публ. права. У 1996 Комісія зазначила, що за останній час вона жодного разу не розглядала питання міжнар. приват. права, крім як випадково і в ході роботи над питан-

нями, що стосувалися суб'єктів міжнар. публ. права. Більше того, видається мало-ймовірним, що, враховуючи роботу таких органів, як *Комісія ООН з права міжнародної торгівлі* та *Гаазька конференція з міжнародного приватного права*, Комісії потрібно буде займатися цими питаннями.

На основі підготовлених КМП проектів були укладені такі міжнар. угоди, як: *Женевські конвенції з морського права 1958*, *Конвенція про скорочення випадків безгромадянства 1961*, *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961*, *Віденська конвенція про консульські зносини 1963*, *Конвенція про спеціальні місії 1969*, *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969*, *Віденська конвенція про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975*, *Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978*, *Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів та державних боргів 1978*, *Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986*, *Конвенція про право несудноплавних видів використання міжнар. водотоків 1997*, *Конвенція ООН про юрисдикц. імунітети д-в та їх власності 2004* та ін.

На 64-й сесії у 2012 КМП затвердила довгострок. програму роботи, до якої увійшли такі теми: право власності на затонулі судна та їх охорона за межами нац. юрисдикції; юрисдикц. імунітет міжнар. оргцій; захист персон. даних при транскордон. переміщенні інформації; екстратерит. юрисдикція; формування і підтвердження звичаєвого міжнар. права; захист атмосфери; тимчас. застосув. договорів; справедл. і рівноправний режим у міжнар. інвестиц. праві; захист навкол. середовища в умовах збройн. конфліктів.

Поряд зі стратег. завданнями, які поставила перед собою Комісія у віддаленій перспективі, її поточ. порядок денний включає обговорення тем захисту осіб на випадок стихійних лих, імунітету посад. осіб д-ви від іноз. кримін. юрисдикції, ролі наст. угод і договір. практики д-в щодо тлумачення вже укладених домовленостей, злочинів проти людства, а також норм *jus cogens*.

КОМІСІЯ ООН З ПРАВА МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ

Членами КМП в різний час були такі видатні юристи-міжнародники: М.О. Хадсон, США, 1949—53; Г. Лаутерпахт, Велика Британія, 1952—54; Я. Броунлі, Велика Британія, 1997—2008; Р. Аго, Італія, 1957—78; М. Ляхс, Польща, 1962—66; А. аль-Хасуна, Йорданія, 1987—99; Х. Барбоса, Аргентина, 1979—96; Е. Хіменес де Аречага, Уругвай, 1960—69; Р. Пал, Індія, 1952—66; Б. Бутрос Галі, Єгипет, 1979—91; М. Бартош, Югославія, 1957—73; О. Янков, Болгарія, 1977—96; В.М. Корецький, СРСР, 1949—51; Ф.І. Кожевников, СРСР, 1952—53; С.Б. Крилов, СРСР, 1954—56; Г.І. Тункін, СРСР, 1957—66; М.О. Ушаков, СРСР, 1967—86; Ю.Г. Барсегов, СРСР, 1987—91; В.С. Верещетін, РФ, 1992—94; І.І. Лукашук, РФ, 1995—01; В.І. Кузнєцов, РФ, 2002; та багато ін. відомих фахівців.

Літ.: *Корецький В.М.* Избранные труды: в 3 кн., кн. 2. К., 1989; *Dhokalia R.P.* The Codification of Public International Law. Manchester, 1970; *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. 9. International Relations and Legal Cooperation in General. Diplomacy and Consular Relations. Amsterdam; N. Y.; Oxford; Tokyo, 1986; *Morton Jeffrey S.* The International Law Commission of the United Nations. Columbia, 2000; *Ramcharan B.G.* The International Law Commission. Hague, 1977; *The Work of the International Law Commission: 2 v.* N. Y., 2012; *Watts A.* The International Law Commission: 3 v. Oxford, 1999.

Є.А. Самоїленко

КОМІСІЯ ООН З ПРАВА МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ (ЮНСІТРАЛ) — допоміжний орган ГА ООН, покликаний сприяти прогрес. узгодженню та уніфікації права міжнар. торгівлі, зокрема з таких питань (тем): договори міжнар. купівлі-продажу товарів, міжнар. платежі, орг-ція та діяльність *міжнародного комерційного арбітражу* та проведення узгоджувальних процедур розв'язання спорів (пріоритет. теми діяльності ЮНСІТРАЛ), а також забезпечувальні інтереси, міжнар. перевезення вантажів, неспроможність, електрон. торгівля, публ. закупівлі та розвиток інфраструктури, захист інтелект. власності. Необхідність створення ЮНСІТРАЛ зумовлювалася тим, що відмінності нац. зак-ва д-в істотно перешкождали розвитку міжнар. торгівлі, а також екон. інтересам д-в, особливо *країн*,

**КОМІСІЯ ООН З ПРАВА
МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ**

що розвиваються. Правовою підставою для її заснування є резол. ГА ООН від 17.12.1966 № 2205 (XXI). Комісія розпочала свою роботу в 1968.

Цілі ЮНСІТРАЛ досягаються передусім шляхом розроблення в її рамках нормат.-правових актів з питань міжнар. торгівлі, що мають різну юрид. силу. Йдеться про правові акти, які можуть бути імplementовані д-вами до їх нац. зак-ва (міжнар. договори, типові закони, керівництва для законод. органів), та про акти, які можуть застосовуватися приват. учасниками торг. відносин за взаємною згодою (регламенти, керівництва, коментарі). У рамках ЮНСІТРАЛ було розроблено такі документи: *Нью-Йоркська конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958*, Конвенція про позовну давність у міжнар. купівлі-продажу товарів 1974, Арбітр. регламент ЮНСІТРАЛ 1976 (ред. 2010 з поправками 2013), Конвенція ООН про морське перевезення вантажів 1978 («Гамбурзькі правила»), *Віденська конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980*, Типовий закон ЮНСІТРАЛ про міжнар. торг. арбітраж 1985 (зі змінами 2006), Конвенція ООН про міжнар. переказні векселі та міжнар. прості векселі 1988, Конвенція ООН про відповідальність операторів трансп. терміналів у міжнар. торгівлі 1991, Конвенція ООН про незалеж. гарантії та резерв. акредитиви 1995, Типовий закон ЮНСІТРАЛ про електрон. торгівлю 1996, Типовий закон ЮНСІТРАЛ про транскорд. неспроможність 1997 з Керівництвом щодо його прийняття та тлумачення 2013, Типовий закон ЮНСІТРАЛ про електрон. підписи 2001, Типовий закон ЮНСІТРАЛ про міжнар. комерц. узгоджувальну процедуру 2002, Типові законодав. положення ЮНСІТРАЛ щодо проектів у галузі інфраструктури, що фінансуються з приват. джерел, 2003, Конвенція ООН про використання електрон. повідомлень у міжнар. договорах 2005, Конвенція ООН про договори повністю чи частково морського міжнар. перевезення вантажів 2008, Типовий закон ЮНСІТРАЛ про публ. за-

купівлі 2011, Правила ЮНСІТРАЛ про прозорість у контексті арбітр. розглядів між інвесторами та д-вами на основі міжнар. договорів 2013 та ін.

Для досягнення своїх цілей Комісія також координує роботу міжнар. орг-цій, що діють у сфері права міжнар. торгівлі (*Гаазька конференція з міжнародного приватного права*, Міжнародний інститут уніфікації приватного права (УНІДРУА), *Всесвітня організація інтелектуальної власності*, *Світова організація торгівлі*, Міжнар. торг. палата та ін.), і сприяє співробітництву між ними; заохочує д-ви до активнішої участі в міжнар. договорах з права міжнар. торгівлі та ширшого визнання типових і однотипних законів, що стосуються цієї сфери екон. відносин; встановлює шляхи та засоби, що забезпечують однакове тлумачення і застосув. міжнар. договорів та типових законів з права міжнар. торгівлі; збирає і поширює інформацію про нац. зак-во д-в та ін. сучас. способи правового регулювання (у т. ч. прецедент. право) у сфері міжнар. торгівлі; налагоджує співробітництво з *Конференцією ООН з торгівлі та розвитку* (ЮНКТАД) та ін. органами і спеціаліз. установами ООН з проблем міжнар. торгівлі тощо. Крім того, ЮНСІТРАЛ надає тех. допомогу в реформуванні зак-ва (проводить ознайомчі поїздки, семінари, бере участь у конф. з метою поширення текстів документів, розроблених ЮНСІТРАЛ; здійснює оцінку реформування зак-ва; надає допомогу в розробленні нац. зак-ва для приведення його у відповідність з текстами ЮНСІТРАЛ; надає допомогу міжнар. орг-ціям у застосув. текстів ЮНСІТРАЛ тощо), організовує спец. заходи, спрямовані на розгляд досягнень Комісії в галузі прогрес. уніфікації й узгодження права міжнар. торгівлі та на виявлення нових тем, щодо яких необхідно здійснювати прогрес. уніфікацію й узгодження (напр., у 2011 та 2013 ЮНСІТРАЛ проводила Міжнар. колоквиум з мікрофінансів, у 2013 та 2014 — Міжнар. колоквиум з приват.-публ. партнерства тощо). Секретаріат ЮНСІТРАЛ у 1988 створив систему збору та поширення інформації про суд. та арбітр. рішення, прийняті на основі конвенцій і типових законів, розроблених ЮНСІТРАЛ, під назвою «Прецедентне право за текстами ЮНСІТРАЛ», яка

сьогодні набула електрон. форми і діє онлайн. Ця система має сприяти однаковому тлумаченню та застосув. нормат.-правових актів, розроблених ЮНСІТРАЛ.

До складу ЮНСІТРАЛ входять не всі д-ви — члени ООН, а лише 60 з них, що сприяє прискоренню роботи Комісії (спочатку кількість д-в-членів дорівнювала 29, однак низкою резол. ГА ООН їх число було поступово збільшено). Д-ви — члени ЮНСІТРАЛ мають представляти різні геогр. регіони та осн. екон. і правові системи світу, тому їх обрання здійснюється згідно з такими квотами: 14 д-в — від Африки, 14 — від Азії, 8 — від Схід. Європи, 10 — від Латин. Америки та Кариб. басейну, 14 — від Зах. Європи та ін. д-в. Члени ЮНСІТРАЛ обираються ГА ООН строком на 6 років (строк повноважень 1/2 членського складу закінчується раз на 3 роки). Україна була членом ЮНСІТРАЛ у 2010—14.

Робота ЮНСІТРАЛ ведеться на 3 рівнях: на рівні щоріч. сесій Комісії (проходять по чергово у м. Нью-Йорк (США) та у м. Відень (Австрія)); на рівні роб. груп ЮНСІТРАЛ (на 2016 діє 6 роб. груп: з питань мікро-, малих та середніх підприємств; з питань арбітр. та узгоджувальних процедур; з питань врегулювання спорів у режимі онлайн; з питань електрон. торгівлі; з питань зак-ва про неспроможність; з питань забезпечувальних інтересів) та на рівні Секретаріату ЮНСІТРАЛ (його функції виконує Відділ права міжнар. торгівлі Управління з правових питань Секретаріату ООН, розташований у Відні). У роботі щоріч. сесій ЮНСІТРАЛ та сесій її роб. груп як спостерігачі можуть брати участь ін. д-ви — члени ООН та міжнар. орг-ції, діяльність яких пов'язана з темами, що розглядаються ЮНСІТРАЛ.

ЮНСІТРАЛ не має власного Положення та Правил процедури. Тому, виходячи з правила 161 Правил процедури ГА ООН (затверджені резол. ГА ООН № 173 (II) від 17.11.1947; набули чинності 01.01.1948, діють з численними поправками), правила, що стосуються процедури комітетів ГА ООН (96—133), а також правило 45 (щодо обов'язків *Генерального секретаря ООН*) та правило 60 (щодо проведення відкритих і закритих засідань) поширюються на процедуру Комісії *mutatis mutandis*. Питання

КОМІТЕТ ООН З ВИКОРИСТАННЯ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ В МИРНИХ ЦІЛЯХ

ж, не охоплені правилами 96—133, 45, 60, мають регулюватися *mutatis mutandis* ін. правилами процедури ГА ООН, якщо це буде доцільним для виконання функцій ЮНСІТРАЛ. Методи роботи визначаються Комісією з урахуванням вимог кожної конкр. теми, яку вона розглядає. Офіц. мови ЮНСІТРАЛ: англ., араб., іспан., кит., рос., франц. Цими мовами видається Щорічник Комісії ООН з права міжнар. торгівлі.

Літ.: *Герчикова И.Н.* Международные экономические организации. М., 2000; *Улахович В.Е.* Международные организации: Справ. пособие. М., 2005.

І.М. Проценко

КОМІСІЯ ООН З ПРАВ ЛЮДИНИ — див. *Рада з прав людини ООН*.

COMITAS GENTIUM — див. *Ввічливість міжнародна*.

КОМІТЕТ ООН З ВИКОРИСТАННЯ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ В МИРНИХ ЦІЛЯХ (The Committee on the Peaceful Uses of Outer Space, COPUOS) — постійно діючий орган ООН, утворений відповідно до резол. ГА ООН № 1472 від 12.12.1959 «Міжнародне співробітництво в галузі використання космічного простору в мирних цілях». До гол. завдань Комітету належать: сприяння міжнар. співробітництву в галузі дослідження і використання космічного простору; підготовка матеріалів та щорічних узагальнюючих доповідей з відп. питань на розгляд ГА ООН; вивчення наук. і правових аспектів космічної діяльності; сприяння обміну інформацією з питань дослідження і використання космосу тощо.

Членами Комітету нині є понад 77 д-в світу, в т. ч. Україна. З 1961 у складі Комітету діють 2 підкомітети — наук.-тех. та юрид. Низка міжнар. орг-цій мають у Комітеті та підкомітетах статус спостерігачів (Міжнар. астрономічна федерація, Міжнар. академія астронавтики, *Європейське космічне агентство*, *Асоціація міжнародного права*, *Міжнародна організація супутникового зв'язку* та ін.).

Підкомітети працюють на засадах консенсусу. Функції секретаріату Комітету ви-

КОМПЕНСАЦІЯ

конує Управління з питань космічного простору *Секретаріату ООН*. За час існування Комітету відбулося 59 його роб. сесій. Під егідою Комітету було розроблено *Декларацію правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору 1963*, Договір про принципи діяльності д-в з дослідження та використання космічного простору, в т. ч. Місяця та ін. небесних тіл, 1967 (*Договір про космос 1967*), Угоду про рятування космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, запущених у космічний простір, 1968, *Конвенцію про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами, 1972*, Конвенцію про реєстрацію об'єктів, що запускаються у космічний простір, 1975, Угоду про діяльність д-в на Місяці та ін. небесних тілах 1979 та ряд ін. важливих актів *міжнародного космічного права*.

Ю.С. Шемшученко

КОМПЕНСАЦІЯ — у міжнародному праві форма матер. відповідальності, найпоширеніша у міжнар. практиці форма фін. відшкодування шкоди, заподіяної міжнар.-протиправним діянням, тією мірою, якою така шкода не була відшкодована *реституцією*.

Заг. правила виплати К. містяться у Статтях про відповідальність д-в за міжнар.-протиправні діяння 2001 (див. *Відповідальність держав*). Аналог. їм положення закріплені у Статтях про відповідальність міжнар. орг-цій 2011 (див. *Відповідальність міжнародних організацій міжнародна*). Ряд міжнар.-правових норм стосовно одержання К. передбачено у спец. конвенціях та ін. міжнар. договорах. Питання про К. виникає переважно у міждерж. відносинах.

Право на К. розглядається загальною нормою міжнар. права. В арбітр. рішенні у справі про судно «Lusitania» 1923 зазначалося, що осн. концепція відшкодування шкоди полягає у відшкодуванні завданих збитків, виплаті встановленої у суд. порядку К. за протиправні діяння. Засіб суд. захисту має відповідати заподіяному збитку з тим, щоб потерпіла сторона могла отримати повне відшкодування. МС ООН

у рішенні у справі *Габчикова—Надьмарош 1997* зауважив, що є цілком усталена норма міжнар. права, згідно з якою потерпіла д-ва має право на отримання К. за заподіяну шкоду від д-ви, яка вчинила міжнар.-протиправне діяння.

К. може бути самот. формою відшкодування шкоди або доповнювати реституцію. Незважаючи на те, що у разі міжнар. правопорушення передусім постає питання про реституцію, остання нерідко або виявляється неможливою, або не забезпечує повного відшкодування. Вона може виключатися у разі, якщо потерпіла д-ва віддає перевагу К., завдання якої полягає у забезпеченні повного відшкодування. Такий зв'язок К. з реституцією відображено у суд. практиці (напр., у рішенні ППМП у справі *Фабрика в Хожуві 1928*).

Грошові виплати можливі і в порядку *сатисфакції*, але в такому разі вони є формою відшкодування нематер. шкоди, грошова оцінка якої має лише відносний характер. На противагу цьому К. являє собою відшкодування матер. шкоди і повинна максимально можливою мірою відповідати заподіяному збитку.

Обчислюваний у грошовому вираженні збиток включає збиток, який було заподіяно як самій д-ві, так і її фіз. та юрид. особам. Збиток д-ві охоплює шкоду, заподіяну її власності і посад. особам, витрати, понесені д-вою з метою ліквідації або зменшення шкоди. У разі заподіяння шкоди фіз. та юрид. особам д-ва виступає від їх ім. в порядку *дипломатичного захисту* (рішення ППМП у справі *Концесії Мавромматіса в Палестині 1924—27*).

Аналіз практики свідчить, що збитки д-ві здебільшого завдаються в результаті знищення її літака, потоплення її судна, нападу на приміщення чи персонал її *дипломатичного представництва*, заподіяння шкоди ін. майну д-ви, витрат, пов'язаних з ліквідацією шкоди від забруднення навкол. середовища. У цьому плані становить інтерес рішення *Міжнародного трибуналу ООН з морського права* у справі *Сайга 1997*. Сент-Вінсент і Гренадини вимагали від Гвінеї К. за протиправний арешт зареєстрованого в Сент-Вінсенті і Гренадинах судна «Saiga» та його команди. МТМП присудив К. з урахуванням відсотків у розмірі 2 123 357 дол.

США. Осн. види компенсованого збитку включали, зокрема, шкоду судну, у т. ч. вартість ремонту, втрати, пов'язані з фрахтом, витрати, спричинені затриманням судна, а також команди та ін. осіб, які перебували на борту. Позивач вимагав також К. за порушення його прав як д-ви, яке полягало в арешті судна, що плаває під її прапором. Однак МТМП зазначив, що його заява про те, що Гвінея діяла протиправно, за цих обставин становить адекватне відшкодування. Було також залишено без задоволення претензії, що стосувалися втрати реєстрац. надходжень. МТМП вказав на те, що позивач не надав достатніх доказів. Не було задоволено й претензії щодо витрат у зв'язку з К. робочого часу, витраченого посад. особами, які займалися питаннями арешту судна. МТМП вирішив, що подібні витрати не підлягають К., оскільки вони були понесені при здійсненні звич. функцій д-ви прапора.

Поширеною є практика вирішення питань К. за взаємною згодою. Цей спосіб було обрано в низці випадків протиправного нападу на морське судно. Прикладом може слугувати вирішення питання про сплату Кубою К. Співдружності Багам. О-вів за потоплення кубин. літаком у *відкритому морі* багам. судна. Аналогічно було вирішено питання про виплату Ізраїлем К. за напад у 1967 на військ. корабель США «Liberty», в результаті якого серед членів екіпажу були поранені й загиблі. Ірак виплатив 27 млн дол. США за 37 загиблих у 1987 в результаті заподіяння ірак. літаком серйозних пошкоджень амер. військ. кораблю «Stark». Подібно вирішуються питання про К. у разі інцидентів з літаками (напр., договір 1996 між Іраном і США про повне і остаточ. врегулювання спору з приводу знищення іран. літака і загибелі 290 пасажирів і членів екіпажу).

Досить часто договори про виплату К. укладаються в разі нападу на приміщення дипл. представництв. У 1966 було досягнуто угоди між Великою Британією і Індонезією про виплату останньою К. за заподіяння шкоди брит. посольству під час заворушень. Пакистан виплатив США К. за розграбування амер. посольства в 1979. Як правило, в таких випадках виплати здійснюються *ex gratia*, а не в порядку вико-

нання зобов'язань, що породжуються відповідальністю. Вилучення питань відповідальності полегшує підписання договору. Так, між США і Китаєм було досягнуто згоди щодо виплати *ex gratia* 4,5 млн дол. сім'ям убитих і поранених під час бомбардування кит. посольства в Белграді в 1999. Подібно було врегульовано в 2002 справу про К. Німеччиною родичам гр-н Ізраїлю, які загинули в результаті нападу палестин. бойовиків під час Олімп. ігор у Мюнхені в 1972. Вимога К. ґрунтувалася на твердженні, що нім. поліція не вжила належних заходів для забезпечення безпеки ізраїл. гр-н. Уряд ФРН заявив, що повна безпека в таких випадках не могла бути гарантована, і послався на те, що уряд Ізраїлю також не в змозі гарантувати безпеку своїх гр-н. Зрештою, заявлену суму 29 млн дол. США було зменшено в 10 разів. При цьому підписаний договір не містив положень про вибачення, на чому наполягали сім'ї потерпілих.

Практикою дипл. захисту констатується право д-ви вимагати К. за заподіяння шкоди здоров'ю її посад. осіб і гр-н, крім того збитку, який у таких випадках вважається заподіяним самій д-ві. Збиток фіз. і юрид. особам охоплює такі матер. збитки, як втрата прибутку, позбавлення можливості одержання доходів, витрати на мед. обслуговування тощо. К. підлягає і нематер. збиток, під яким зазвичай розуміють втрату рідних і близьких, біль і страждання, образу почуттів, пов'язану з посяганням на особу, житло чи приват. життя. Та обставина, що нематер. збиток може бути визначений у грошовій формі і слугувати підставою для відп. претензії, підтверджується практикою. В арбітр. рішенні у справі про судно «Lusitania» зазначалося, що міжнар. право передбачає К. за псих. страждання, образу почуттів, приниження особи та її гідності, позбавлення сусп. становища, завдання шкоди довірі чи репутації. При цьому підкреслювалося, що така шкода є цілком реальною, і той факт, що вона важко піддається кількісному обрахуванню або оцінці в грошовому вираженні, не робить її

КОМПЕНСАЦІЯ

менш реальною і не дає підстав позбавляти потерпілу особу відп. К. У рішенні МТМП у справі про судно «Saiga» було підтверджено, що право позивача на К. включає шкоду, заподіяну членам команди незакон. арештом і жорстоким поведінням.

Найскладнішим є визначення розміру шкоди, яка має бути компенсована, і правил його оцінки. Ці правила істотно різняться залежно від характеру порушених зобов'язань, оцінки поведінки сторін та ін. чинників. Рішення багато в чому визначається метою досягнення справедл., прийняттого врегулювання для сторін спору. Осн. критерієм для визначення розміру К. є завдана позивачеві шкода, яку оцінюють за конкр. видами збитків. Ключ. значення має К. вартості майна, упущеної вигоди, дол. витрат.

Вартість відчуженого або знищеного в результаті міжнар.-протиправного діяння майна, як правило, визначається на основі його справедл. ринк. вартості, що часто виявляється досить складним завданням. Велике значення має специфіка майна. Питання вирішується найпростіше, якщо відп. майно є предметом купівлі-продажу на відкритому ринку. У такому разі відштовхуються від його ринк. вартості. Складнішою є ситуація щодо майна унікального характеру, напр. культ. надбання. При оцінці вартості цілісного майнового комплексу (підприємства чи ін. компанії) використовують метод визначення його чистої баланс. вартості, під якою розуміється різниця між активами і зобов'язаннями. Такий метод дає можливість достатньо об'єктивно визначити реальну вартість майна.

В наш час особл. значення набуває проблема К. за шкоду, заподіяну навкол. середовищу. У міжнар. договір., суд. та арбітр. практиці необхідною розглядається К. розум. витрат потерпілої д-ви, понесених у ході ліквідації або усунення наслідків забруднення, або К. за зменшення вартості пошкодженого майна. У таких випадках зазвичай посилаються на арбітр. рішення у справі «Trail Smelter» (1938, 1941), яке передбачало виплату Канадою К. США за

шкоду, завдану ґрунту і майну викидами в атмосферу металург. заводом, розташованим неподалік від кордону між д-вами. При визначенні К. було взято до уваги зменшення вартості забрудненої землі. Після падіння в січ. 1978 на канад. терит. рад. супутника «Космос-954» Канада висунула претензію щодо К. витрат на пошуки, виявлення, видалення і аналіз радіоакт. залишків, а також очищення заражених р-нів. Канада заявила про застосув. критеріїв, встановлених заг. принципами міжнар. права, згідно з якими справедл. К. розраховується на основі включення в претензію лише тих витрат, що мають розум. характер, безпосередньо зумовлені вторгненням супутника та падінням його залишків і можуть бути розраховані з прийнятним ступенем точності. Питання було врегульовано в 1981 з укладенням угоди про виплату Канаді *ex gratia* 3 млн канад. дол., що становило бл. ½ початково заявленої суми. Слід зазначити, що заподіяна навкол. середовищу шкода часто перевищує розміри прямого збитку, який легко визначається на основі врахування витрат на очищення терит. або зменшення вартості майна. Проте практика не дає відповіді на питання про К. такої шкоди.

Міжнар. суд. практиці відомі випадки включення до розміру К. упущеної вигоди. Певною мірою її було взято до уваги ППМП у справі «Фабрика в Хожуві». ППМП визначила, що К. має відшкодувати збиток вартості майна не в тому розмірі, яким він був під час експропріації, а в тому, яким він є на момент К. Разом з тим слід зазначити, що К. за упущену вигоду присуджується рідше, ніж К. за встановл. реальні збитки. Міжнар. арбітражі відмовляють у наданні К. за шкоду, яка має гіпотетич. характер (напр., рішення у справі «Shufeldt» (США проти Гватемали) 1930).

Прийнято розрізняти 3 види упущеної вигоди: 1) упущена вигода в разі тимчас. втрати можливості користування майном і отримання доходів при збереженні права власності (у такому разі К. підлягає збиток у розмірі доходу, який був би отриманий власником за відп. період, якби він не був позбавлений можливості користування майном); 2) упущена вигода від майна, яке приносить дохід, з моменту позбавлення права власності і до винесення рішення про К.

(у суд. практиці в цих випадках упущена вигода присуджувалася за період до дати прийняття рішення: у справі «Фабрика в Хожуві» вона набула форми реінвестування доходу, що являв собою прибуток з моменту конфіскації фабрики до моменту прийняття рішення); 3) упущена майбутня вигода — вигода, очікувана після прийняття рішення. Питання про таку вигоду зазвичай виникає у зв'язку з концесіями та ін. інтересами, захищеними договорами. За наявності договору упущена вигода компенсується до того часу, коли припиняється існування встановленого ним права (напр., арбітр. рішення 1977 у справі «Лівійсько-американська нафтова компанія та ін. проти Уряду Лівійської Арабської Республіки»).

У разі К. упущеної вигоди відпадає підстава для К. відсотків за відп. період. Капітал не може одночасно приносити відсотки і прибуток.

Щодо К. дод. витрат є чітке правило: такі витрати компенсуються лише за умови, що вони були необхідні для подолання наслідків шкоди або зменшення збитків, спричинених протиправними діями.

Літ.: Лукашук *И.И.* Право международной ответственности. М., 2004; Манийчук *Ю.В.* Последствия международного правонарушения / Под ред. В.А. Василенко. К., 1987; *Международное публичное право* / Отв. ред. К.А. Бекяшев. М., 2011; *Українська дипломатична енциклопедія*: в 5 т. / Редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін. Т. 3. Х., 2013; Crawford *J.* Articles on responsibility of states for internationally wrongful acts // <http://legal.un.org/avl/ha/rsiwa/rsiwa.html>; Gaja *G.* Articles on the responsibility of international organizations // <http://legal.un.org/avl/ha/ario/ario.html>.

Є.А. Самоїленко

КОМПРОМІС — категорія у міжнародному праві, що має двояке розуміння: широке (політол.) як вияв узгодження воль (волевиявлень) суб'єктів міжнар. права у процесі нормоутворення та звужене (юрид.) як угода між такими суб'єктами щодо передавання існуючого між ними спору чи ін. питання на вирішення *арбітражем міжнародним* або міжнар. судом.

У процесі створення договор. норм міжнар. права міжнар.-правові позиції суб'єктів міжнар. права вступають у суперечність, відбувається узгодження цих позицій, узгодження воль, що веде до появи міжнар.-правових норм. Тому результат, який фік-

сується у тексті договору, часто більшою чи меншою мірою відрізняється від того, що пропонувалося на етапі переговорів з його укладення. Процес створення звичаєвої норми міжнар. права є набагато складнішим, однак сутність цього процесу також зводиться до узгодження воль відносно визнання того чи ін. правила як міжнар.-правової норми. Без подібного спілкування (поведінки) фактично неможливо створити дієві норми міжнар. права.

Отже, К. у широкому значенні є квінт-есенцією міжнар. співробітництва, впливаючи з погоджувальної природи міжнар. права. Формами його відображення є конвенції, пакти, протоколи та ін. різновиди договорів, а також міжнар. звичаї, оскільки узгоджені рішення на геополіт. рівні досягаються, як правило, завдяки взаємним поступкам з урахуванням прав та інтересів протилежної сторони.

Поступки, надані в ході пошуку прийняттого для всіх К., можуть бути наслідком зміни обраної спершу міжнар.-правової позиції. Однак такі поступки у процесі створення норми міжнар. права можуть бути зроблені й без зміни попередньо заявленої позиції. Суб'єкт міжнар. права може піти на К. у тих чи ін. питаннях, але й далі вважати, що було б краще вчинити по-іншому, та відстоювати ті принципи і норми, які він підтримував раніше. Навіть прийняття компроміс. пропозиції як міжнар.-правової норми, обов'язкової для певного суб'єкта міжнар. права, не заважає цьому суб'єкту продовжувати виступати за прийняття ін. норми, з його точки зору доцільнішої чи необхіднішої.

Термін «К.» частіше використовується у своєму вузькому значенні для позначення угод суб'єктів міжнар. права стосовно подання наявного між ними спору або ін. питання на розгляд і остаточ. вирішення як арбітражем (арбітр. К.), так і судом (ст. 40 Статуту *Міжнародного Суду ООН*). Юрисдикції міжнар. суд. установ та арбітражів, порівняно з юрисдикцією нац. судів, притаманна договір. основа. При цьому арбітр. К. може бути укладено як з метою вирі-

КОНВЕНЦІЇ МОП

шення спору, так і для врегулювання будь-якого питання, що має міжнар.-правову природу.

В арбітр. К. зазначаються: згода суб'єктів міжнар. права на передання спору (питання) на вирішення арбітражем; предмет спору або суть питання, що має бути вирішене або врегульоване; застосовуване право; кількість, порядок і строк призначення арбітрів; повноваження та порядок діяльності арбітражу; мова та місце провадження справи тощо.

Арбітр. К. є різновидом арбітр. угоди і відрізняється від неї тим, що арбітр. К. укладається з приводу передання до арбітражу спору (питання), який уже виник між сторонами міжнар. відносин. Крім того, на відміну від арбітр. угоди, яка може мати вигляд окр. документа (власне арбітр. угоди) або окр. елемента ін. *договору міжнародного* (арбітр. застереження), арбітр. К. може бути укладено лише у вигляді окр. документа.

У зарубіж. доктрині міжнар. права склався дещо ін. підхід до розуміння К. Розрізняють 2 його форми (типи): спец., *ad hoc* К. («*compromis(e) proper*», «*special agreement*», «*implementing compromis(e)*») і заг. (абстракт.) К. («*general compromis(e)*», «*abstract compromis(e)*», «*anticipated compromis(e)*»).

К. *ad hoc* являє собою спец. угоду, на підставі якої сторони подають конкр. спір, що виник між ними, на розгляд до міжнар. арбітражу чи суду.

Заг. К. передбачає ініціювання суб'єктами міжнар. права суд. або арбітр. процедур (у т. ч. створення арбітражу *ad hoc*) з метою вирішення у майбутньому всіх чи певних видів справ між ними згідно з підписаним заг. (арбітр.) договором або арбітр. застереженням у договорі. У разі виникнення конкр. спору його учасники можуть досягти К. *ad hoc* (*implementing compromis(e)*) — укласти спец. угоду, в якій детально врегулюватимуться процедур. питання розв'язання відп. суперечки.

На К. поширюється дія положень *права міжнародних договорів*, зокрема правил щодо нечинності угоди. Заг. К. та К. *ad hoc* можуть потребувати ратифікації. Винятком

завжди є *implementing compromis(e)*, якщо він впливає з арбітр. угоди, яка підлягала ратифікації. До форми К. на практиці спец. вимоги не висуваються, але вони переважно укладаються у письм. формі.

Отже, в іноз. міжнар.-правовій літературі не ставиться акцент на зв'язку К. з концепцією узгодження воль суб'єктів міжнар. права. При цьому, відштовхуючись від звуженого розуміння поняття К., останній ототожнюється із заг., зокрема багатостор., угодами про передання до арбітражу можливих у майбутньому спорів, а також міжнар. договорами, до яких внесено домовленість про арбітр. процедуру вирішення як відп. застереження.

Літ.: *Василенко В.А.* Основы теории международного права. К., 1988; *Тункин Г.И.* Теория международного права / Под ред. Л.Н. Шестакова. М., 2000; *Черниченко С.В.* Теория международного права. Т. 1. М., 1999; *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. 1 (Settlement of Disputes). Amsterdam; New York; Oxford, 1981; *French D., Saul M., White N.D.* International Law and Dispute Settlement. Oxford; Portland, 2010; *Schwebel S.M.* Justice in International Law. Cambridge, 1994; *Malanczuk P.* Akehurst's Modern Introduction to International Law. L.; N. Y., 1997; *Simpson J.L., Fox H.* International Arbitration. Law and Practice. L., 1959.

Є.А. Самоїленко

КОНВЕНЦІЇ МОП — акти, які приймаються Ген. конф. представників членів *Міжнародної організації праці* (далі — Конференція) і покладають на д-ви, що їх ратифікували, певні юрид. зобов'язання. П. 1 ст. 19 Статуту МОП передбачено, що якщо Конференція висловлюється за прийняття пропозицій з будь-якого пункту порядку денного, вона вирішує, чи слід надати цим пропозиціям форми: а) міжнар. конвенції або б) рекомендації, якщо питання, що обговорюється, або будь-який його аспект не дозволяють прийняти щодо нього в цей момент рішення у формі конвенції.

Конвенції — це багатостор. міжнар. договори, які набирають чинності після їх ратифікації як мінімум 2 д-вами — членами МОП і відкриті для ратифікації ін. д-вами. Конвенції часто доповнюються рекомендаціями, які деталізують і розвивають їх осн. положення.

Порядок прийняття конвенцій урегульовано Статутом МОП (ст. 19) і Регламентом Міжнар. конф. праці 1919 (розд. Е «Процедура відносно конвенцій та рекомендацій»

ч. II). Традиційно проекти конвенцій і рекомендацій двічі обговорюються на Конференції. Це означає, що питання про прийняття конвенції або рекомендації, як правило, розглядається на 2 сесіях Конференції. Основою 1-го обговорення на засіданні тристороннього комітету Конференції є доповідь Міжнар. бюро праці (МБП), підготовлена за відповідями урядів на розісланий питальник. За результатами цього обговорення розробляється проект осн. положень конвенції або рекомендації. Далі перед наст. сесією Конференції розсилається доповідь, яка містить зауваження урядів щодо змісту проекту. Після 2-го обговорення з урахуванням змін і доповнень проект конвенції або рекомендації підлягає ухваленню постатейно і в цілому на пленар. засіданні Конференції.

Конвенції та рекомендації приймаються Конференцією після 2-го обговорення більшістю у 2/3 голосів присутніх делегатів (п. 2 ст. 19 Статуту МОП).

Відповідно до п. 5 ст. 19 Статуту МОП, конвенція надсилається усім членам Орг-ції для ратифікації. Кожний член Орг-ції зобов'язується протягом року з моменту закриття сесії Конференції (але не пізніше 18 міс. з моменту закриття) подати конвенцію на розгляд органів влади, до компетенції яких належить це питання, для прийняття відп. закону або для вживання заходів ін. порядку. Члени Орг-ції інформують Ген. директора МБП про заходи, вжиті відповідно до цієї статті, для представлення конвенції компетент. органу влади, повідомляючи йому всі відомості про компетент. органи влади та прийняті ними рішення.

Якщо член Орг-ції отримує згоду компетент. органу влади, він повідомляє про ратифікацію конвенції Ген. директору і вживає заходів, необхідних для ефект. застосув. положень цієї конвенції. На практиці Ген. директору МБП направляється ратифікац. грамота, підписана, як правило, главою д-ви. Згідно зі ст. 20 Статуту МОП, Ген. директор МБП направляє кожену ратифіковану конвенцію *Генеральному секретарю ООН* для реєстрації відповідно до положень ст. 102 Статуту ООН. Положення такої конвенції зв'язують тільки тих членів, які її ратифікували, і стають юридично обов'язковими для члена Орг-ції

тільки після ратифікації конвенції відп. органом держ. влади.

У разі ратифікації конвенції д-ва зобов'язана прийняти законод. акти для її реалізації і раз на 2—4 р. подавати в МОП доповіді стосовно вжитих заходів щодо ефект. застосув. ратифікованої конвенції. Отже, ратифікуючи конвенцію, д-ва бере на себе зобов'язання вживати необхідних заходів для ефект. застосув. її положень, тобто привести нац. зак-во, правозастосовну практику у відповідність із нормами, що містяться у конвенції, та практично здійснювати їх.

У Статуті МОП не уточнюється, які саме заходи мають бути вжиті для ефект. застосув. положень ратифікованої конвенції. На практиці вироблено кілька таких способів: пряме застосув. конвенції у разі її ратифікації д-вою; включення до тексту нац. законів положень ратифікованих конвенцій; урахування зауважень наглядових органів у зв'язку з поданням урядами період. доповідей про дотримання ратифікованих конвенцій; використання положень ратифікованих конвенцій під час колект. переговорів і в текстах колект. угод та колект. договорів.

Практика свідчить, що для забезпечення факт. застосув. конвенції недостатньо прийняти акт про її ратифікацію. У зв'язку з цим, як зазначалося на 91-й сесії Конференції (2003), сприяння застосув. норм є основополож. завданням і необхідним доповненням до процесу їх розроблення і ратифікації. Необхідно сприяти застосув. і реальному втіленню в життя багатьох норм, причому нормат. місію МОП одночасно здійснює у кількох сферах діяльності — розроблення, контроль за дотриманням, сприяння застосув., тех. допомога і співробітництво.

Якщо член Орг-ції не отримує згоди компетент. органу влади, він не несе ніяких ін. зобов'язань, за винятком зобов'язання повідомляти Ген. директору МБП у відп. періоди, як того вимагає Адм. рада, про стан зак-ва та існуючу практику в його д-ві з питань, яких торкається конвенція, про

КОНВЕНЦІЙ МОП

те, яких заходів було вжито або намічено для набуття чинності будь-яким положенням конвенції шляхом ужиття законод. або адм. заходів, укладання колект. договорів чи будь-яким ін. шляхом, та про обставини, які перешкоджають ратифікації конвенції або затримують її.

Отже, стосовно нератифікованих конвенцій Статутом МОП передбачено певні юрид. зобов'язання д-ви — члена Орг-ції. Крім того, Декларацією основополож. принципів і прав у сфері праці від 18.06.1998 визнано юрид. обов'язковими фундамент. конвенції МОП незалежно від факту їх ратифікації. У Декларації 1998 підкреслюється, що всі д-ви-члени мають зобов'язання, які випливають вже з самого факту їхнього членства в Орг-ції, дотримуватися, сприяти застосув. та добросовісно втілювати у життя відповідно до Статуту принципи, що стосуються основополож. прав, незалежно від того, чи були ратифіковані відп. конвенції, а саме: а) свободу об'єднання та реальне визнання права на ведення колект. переговорів; б) скасування усіх форм примус. чи обов'язкової праці; с) реальну заборону дитячої праці; d) недопущення *дискримінації* у сфері праці та занять.

Зазначені принципи і права дістали вираження і розвиток у формі конкр. прав і зобов'язань у 8 конвенціях, які визнано фундамент. як у самій Орг-ції, так і поза нею: Конвенція № 87 про свободу асоціації та захист права на орг-цію 1948; Конвенція № 98 про застосув. принципів права на орг-цію та ведення колект. переговорів 1949; Конвенція № 29 про примус. чи обов'язкову працю 1930; Конвенція № 100 про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності 1951; Конвенція № 105 про скасування примус. праці 1957; Конвенція № 111 про дискримінацію у сфері праці та занять 1958; Конвенція № 138 про мінім. вік для прийняття на роботу 1973; Конвенція № 182 про ліквідацію найгірших форм дитячої праці 1999.

У Дод. до Декларації 1998 викладено механізм її реалізації, в якому виокремлюються 2 аспекти: щорічні заходи щодо нера-

тифікованих фундамент. конвенцій; глобальна доповідь. Передбачено щорічне обговорення за допомогою спрощених процедур замість обговорення, що проводиться раз на 4 роки, запровадженого Адм. радою у 1995, заходів, що вживаються відповідно до Декларації членами Орг-ції, які ще не ратифікували всіх фундамент. конвенцій. Зазначена процедура щороку охоплює 4 сфери основополож. принципів і прав, проголошених Декларацією. 2-й аспект механізму реалізації Декларації пов'язаний з підготовкою Глобальної доповіді, метою якої є створення динамічної картини з кожної з категорій осн. принципів та прав, що склалися протягом попередніх 4 років. На підставі доповіді оцінюється ефективність наданої Орг-цією підтримки, а також визначаються пріоритети на наст. період у формі планування заходів з тех. співробітництва, спрямованого на залучення внутр. і зовн. ресурсів, необхідних для виконання усіх 4 принципів.

Якщо при остаточ. голосуванні на Конференції будь-яка конвенція не отримує більшості у 2/3 голосів присутніх делегатів, будь-які члени Орг-ції, які цього забажають, можуть погодитися укласти таку конвенцію між собою. Кожна укладена в такий спосіб конвенція направляє зацікавленими урядами Ген. директору МБП та Ген. секретарю ООН для реєстрації відповідно до положень ст. 102 Статуту ООН.

МОП здійснює контроль за виконанням ратифікованих конвенцій. Кожен із членів Орг-ції зобов'язується подавати щорічні доповіді МБП щодо вжитих ним заходів для застосув. конвенцій до яких він приєднався. Ці доповіді складатимуться в такий формі та міститимуть такі відомості, яких може потребувати Адм. рада.

Крім надання щорічних доповідей відносно ратифікованих конвенцій контр. механізм МОП передбачає процедуру подання скарг щодо недотримання д-вами взятих на себе зобов'язань. Відповідно до п. 1 ст. 26 Статуту МОП, будь-який член Орг-ції має право подавати скаргу в МБП на будь-якого ін. члена Орг-ції, який, на його думку, не забезпечив ефект. дотримання конвенції, ратифікованої ними обома.

У черв. 1997 на своїй 85-й сесії Конференція прийняла Акт про поправку до Ста-

туту МОП, доповнивши ст. 19 п. 9, яким надано право Конференції за пропозицією Адм. ради більшістю у 2/3 голосів присутніх делегатів скасувати будь-яку конвенцію, прийняту відповідно до положень цієї статті, якщо буде встановлено, що ця конвенція більше не слугує своїй меті або не здатна робити корисний внесок у справу досягнення цілей Орг-ції.

Станом на 01.03.2016 МОП прийняла 189 конвенцій і 204 рекомендації. Україна ратифікувала 70 конвенцій, у т. ч. 8 із 8 фундамент. конвенцій, 4 із 4 пріоритет. (government) конвенцій, 58 із 177 тех. конвенцій. Із 70 конвенцій, ратифікованих Україною, 62 залишається у силі, а 8 конвенцій було денонсовано.

Для порівняння: Іспанія ратифікувала 133 конвенції, у т. ч. 8 із 8 фундамент.; Франція — 128 (у т. ч. 8 із 8); Італія — 113 (у т. ч. 8 із 8); Люксембург — 103 (у т. ч. 8 із 8); Велика Британія — 88 (у т. ч. 8 із 8); РФ — 74 (у т. ч. 8 із 8). Із числа д-в — членів МОП, що ратифікували більш як 60 конвенцій, 6 країн (Іспанія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Уругвай, Франція) ратифікували понад 100 конвенцій. Водночас США ратифікували лише 14 конвенцій (у т. ч. 2 з 8 фундамент.), а Китай — 26 (у т. ч. 4 з 8 фундамент.). 12 країн ратифікували менш як 10 конвенцій. Одна з причин низького рівня ратифікації, як стверджують, зокрема, амер. фахівці, — одностор. характер актів МОП, які захищають інтереси працівників і недостатньо уваги приділяють захисту прав та інтересів роботодавців.

Серед конвенцій, ратифікованих 100 і більше д-вами, усі 8 фундамент. конвенцій, причому кількість ратифікацій 6 із 8 зазначених конвенцій перевищила 150, що свідчить про актуальність і практ. значущість цих міжнар.-правових актів.

Прийнято вважати, що норми конвенцій та рекомендацій МОП утворюють Міжнар. кодекс праці, який містить 13 розділів: розд. I «Основні права людини»; розд. II «Зайнятість»; розд. III «Соціальна політика»; розд. IV «Регулювання питань праці»; розд. V «Колективні трудові відносини»; розд. VI «Умови праці»; розд. VII «Соціальне забезпечення»; розд. VIII «Праця жінок»; розд. IX «Праця дітей і підлітків»; розд. X «Літні працівники»; розд. XI «Трудащі-міг-

ранти»; розд. XII «Працівники корінного населення»; розд. XIII «Окремі категорії працівників». Кожний із розділів містить відп. конвенції та рекомендації МОП, що стосуються осн. прав людини у сфері праці (заборона примус. праці, свобода об'єднання, рівність можливостей і поведіння), сприяння зайнятості та профес. підготовки, захисту заробітної плати та її мінім. розміру, тривалості роб. часу і щорічних відпусток, соц. забезпечення, умов праці, техніки безпеки і гігієни праці, запобігання нещасним випадкам на виробництві, охорони праці жінок і підлітків, захисту материнства, труд. відносин та інспекції праці, мінім. віку для прийняття на роботу, захисту *трудоващх-мігрантів* та окр. категорій працівників.

В актах МОП закріплено і розвинуто такі важливі принципи *міжнародного трудового права*, як свобода праці та недопущення її примус. застосув.; свобода об'єднання та реальне визнання права на ведення колект. переговорів; сприяння зайнятості; рівність можливостей і поведіння у сфері праці, зокрема недопущення дискримінації; створення справедл. і сприятл. умов праці; соц. діалог.

За своїм нормат. змістом конвенції МОП стосуються не тільки сфери праці, а й сфери зайнятості, соц. забезпечення, умов праці, управління працею, профес. підготовки, надання мед. допомоги, статистики праці та ін. сфер і поширюються на різні категорії працівників, на роботодавців, а в окр. випадках на усіх працівників і роботодавців.

Відповідно до ст. 9 *Конституції України*, чинні міжнар. договори, згода на обов'язковість яких надана *Верховною Радою України*, є частиною нац. зак-ва України. Ратифіковані Україною конвенції МОП як багатостор. міжнар. договори є частиною нац. труд. зак-ва і відповідно джерелами труд. права.

Співвідношення міжнар. договорів про працю і зак-ва України встановлено ст. 8-1 чинного Кодексу законів про працю України, якою визнається пріоритет положень міжнар. договору перед нормами актів нац.

КОНВЕНЦІЯ

зак-ва. Зазначену статтю стосовно актів МОП слід застосовувати з урахуванням таких правил. Міжнар. труд. норми, що містяться в актах МОП, слід розглядати як мінім. стандарти для д-в — членів Орг-ції, застосовув. яких не повинно призводити до погіршення становища працівників і роботодавців. Відповідно до п. 8 ст. 19 Статуту МОП, у жодному разі прийняття будь-якої конвенції чи рекомендації Конференцією або ратифікація будь-якої конвенції будь-яким членом Орг-ції не розглядатимуться як такі, що зачіпають певний закон, суд. рішення, звичай або угоду, які забезпечують зацікавленим працівникам більш сприятл. умови, ніж ті, що передбачаються конвенцією або рекомендацією.

Останніми роками Україна ратифікувала низку важливих конвенцій МОП у сфері безпеки і гігієни праці: Конвенцію № 81 про інспекцію у промисловості й торгівлі 1947, Конвенцію № 129 про інспекцію у сільському госп-ві 1969, Конвенцію № 161 про служби гігієни праці 1985, Конвенцію № 139 про боротьбу з небезпекою, спричинюваною канцерогенними речовинами й агентами у виробничих умовах, та заходи профілактики 1974, Конвенцію № 174 про запобігання великим пром. аваріям 1993, Конвенцію № 176 про безпеку та гігієну праці в шахтах 1995, Конвенцію № 184 про безпеку і гігієну праці в сільському госп-ві 2001. Слід також зазначити, що Україна ратифікувала 1 з 2 ключових конвенцій, що стосуються принципів формування держ. політики у сфері охорони праці, — Конвенцію № 155 про безпеку та гігієну праці і виробниче середовище 1981.

Міжнар. труд. норми, що містяться в конвенціях МОП, відіграють важливу роль у розробленні нац. зак-ва, навіть у тих д-вах, які не ратифікували ту чи ін. конвенцію. Слід констатувати, що в сучас. світі конвенції МОП набули значення, яке виходить далеко за межі встановлених ними правових зобов'язань. Зарубіж. фахівці відзначають зростання ролі міжнар. труд. права у сучас. соц.-екон. умовах, підкреслюючи, що його цінність полягає не в регулюванні

деталей та реакції на екон. явища, що динамічно змінюються, а в універсальності, яка стосується самої суті становища працівника і розвитку труд. відносин.

Літ.: Гусов К.Н., Курилин М.Н. Международно-правовое регулирование труда (в конвенциях и рекомендациях МОТ). М., 1992; Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право. М., 1999; Лютов Н.Л., Морозов П.Е. Международное трудовое право. М., 2011; Трудове право України: Підруч. / За ред. Н.Б. Болотіної, Г.І. Чанишевої. К., 2001; *Valticos N. International Labor Law*. Deventer, 1995.

Г.І. Чанишева

КОНВЕНЦІЯ (лат. *conventio* — договір, угода) — одна з назв міжнар. договору. У міжнар. праві цей термін може використовуватися в узагальненому сенсі для визначення всіх видів міжнар. договорів або як одна з назв угод спец. характеру. Термін К. у заг. розумінні вживається у ст. 38(1) Статуту МС ООН, де зазначається, що як «загальні, так і спеціальні» К. належать до джерел права, разом зі *звичаєм міжнародно-правовим, загальними принципами права*, а також суд. рішеннями і *доктриною* найбільш кваліф. спеціалістів. У зв'язку з цим у міжнар.-правовій літературі можна зустріти вживання терміна «конвенційне право», який застосовується переважно для його відокремлення від ін. джерел міжнар. права. Загалом термін К. використовують для означення всіх видів міжнар. угод і вживають як синонім до подібного узагальненого терміна *договір міжнародний*.

Найчастіше термін К. застосовується у спец. значенні. Так, у сучас. міжнар. праві цю назву прийнято застосовувати для *багатосторонніх міжнародних договорів*, які покликані регулювати певні сфери. К. переважно має значну кількість учасників. К. може бути відкритою для участі членів міжнар. співтовариства в цілому або для широкого кола учасників. У такому розумінні К. набула поширення після *Другої світової війни*. Зокрема, інструмент К. вплинув на розвиток багатьох галузей міжнар. права. За допомогою К. було кодифіковано дипл. та конс. право (*Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961, Віденська конвенція про консульські зносини 1963*), право міжнар. договорів (*Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969*), міжнар. морське право (*Конвенція ООН з морського*

права 1982) та ін. Використання К. справило вплив на розвиток прав людини (*Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948*, *Конвенція про політ. права жінок 1953*), міжнар. екол. право (*Конвенція про біологічне різноманіття 1992*), міжнар. космічне право (*Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами, 1972*) та багато ін. сфер міжнар. права. Переважно К. приймають у рамках міжнар. орг-цій універс. (напр., *Конвенція про безпеку персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу 1994*) чи регіон. (напр., *Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950*) характеру. Водночас у міжнар. практиці є чимало К., які ухвалюються певною регіон. групою д-в (*Конвенція Монтре 1936*, *Конвенція про захист Чорного моря від забруднення 1992*), зокрема д-в — учасниць певного договору (*Конвенція з урегулювання освоєння мінеральних ресурсів Антарктики 1988*). У рамках ООН К. приймають у межах її органів (*Конвенція про права дитини 1989* (ГА ООН), *Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті 1991* (ЕКОСОП)), спеціаліз. установ ООН (*Конвенція МОП про скасування примус. праці 1957*, *Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960* (ЮНЕСКО), *Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, 1971* (ІКАО), *Конвенція про оперативне оповіщення про ядерну аварію 1986* (МАГАТЕ)), а також міжнар. конф. (*Конвенція ООН з морського права 1982*, *Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних та психотропних речовин 1988*).

До II світ. війни термін К. часто застосовувався і до двостор. міжнар. договорів. У сучас. практиці його також можна зустріти у конс. сфері. Так, двостор. міжнар. договори між д-вами, які визначають порядок призначення консулів, коло їх компетенції, обсяг пільг та привілеїв, прийнято називати *консульськими конвенціями*. Напр., такою є *Консульськими конвенціями між Україною та Італійською Респ. від 23.12.2003*.

Літ.: Лукашук *И.И.* Современное право международных договоров. Т. I. Заключение международных договоров. М., 2004; *Mayers D.* The Name and Scope of Treaties // *AJIL*, 1957, v. 51; *Roberts J.* *Satow's Diplomatic Practice*. Oxford, 2009.

С.О. Мельник

КОНВЕНЦІЯ З ПРИМИРЕННЯ І АРБИТРАЖУ В РАМКАХ НБСЄ 1992

КОНВЕНЦІЯ ДЛЯ УНІФІКАЦІЇ ДІЯКИХ ПРАВИЛ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ МІЖНАРОДНИХ ПОВІТРЯНИХ ПЕРЕВІЗЕНЬ, 1929 — див. *Варшавська конвенція 1929*.

КОНВЕНЦІЯ З БОРОТЬБИ З ДИСКРИМІНАЦІЄЮ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ 1960 — див. *Дискримінація у сфері освіти*.

КОНВЕНЦІЯ З БОРОТЬБИ З НЕЗАКОННИМ ЗАХОПЛЕННЯМ ПОВІТРЯНИХ СУДЕН 1970 — див. *Незаконні акти проти безпеки цивільної авіації*.

КОНВЕНЦІЯ З БОРОТЬБИ З НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ ШКІДЛИВИХ ЛІКАРСЬКИХ РЕЧОВИН 1936 — див. *Незаконний обіг наркотичних засобів та психотропних речовин*.

КОНВЕНЦІЯ З ПРИМИРЕННЯ І АРБИТРАЖУ В РАМКАХ НБСЄ 1992 — міжнар.-правовий документ, прийнятий д-вами — учасниками *Наради з безпеки і співробітництва в Європі* (НБСЄ) 15.12.1992 у м. Стокгольм (Швеція) з метою регламентації порядку мирного розв'язання спорів між ними.

Набула чинності 05.12.1994. Станом на 2016 її учасницями є 34 д-ви. Україна ратифікувала Конвенцію 16.05.1995. Складається з преамбули, 39 статей, об'єднаних у 5 глав, та 4 додатків. Конвенція є складовою процедури здійснення принципу мир. врегулювання спорів, що становив один з осн. напрямів діяльності НБСЄ і продовжує відігравати цю роль в утвореній на її основі у 1995 *Організації з безпеки і співробітництва в Європі* (ОБСЄ). Цей принцип сформульовано у *Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975*, Підсумковому документі Віден. зустрічі 1989, *Паризькій хартії для нової Європи 1990*. Процедури здійснення в рамках НБСЄ принципу мир. врегулювання спорів закріплено в таких її документах, як *Принципи врегулювання спорів та положення процедури НБСЄ з мир. врегулювання спорів*

**КОНВЕНЦІЯ З ПРИМИРЕННЯ
І АРБІТРАЖУ В РАМКАХ НБСЄ 1992**

(м. Валлетта, Мальта, 08.02.1991) та Рекомендації НБСЄ з мир. врегулювання спорів (Женева, 12—23.10.1992). Так, у разі виникнення спору д-ви — учасниці НБСЄ зобов'язалися не допускати розвитку подій, який становив би загрозу міжнар. миру та безпеці, і з цією метою мають консультуватися одна з одною на якнайранішому етапі. У разі неможливості врегулювання спору між собою д-ви — учасниці НБСЄ вживають заходів для узгодження процедури врегулювання, яка відповідала б характеру та особливостям конкр. спору. Водночас д-ви — учасниці НБСЄ зобов'язалися докладати зусиль до включення у свої майбутні договори положення про врегулювання спорів, які виникають у зв'язку з тлумаченням або застосув. цих договорів, та (в разі потреби) про механізм виконання третьою стороною ролі зобов'язального або незобов'язального характеру. Д-ви — учасниці НБСЄ взяли на себе також зобов'язання утримуватися, наскільки це можливо, від застережень до процедур врегулювання спорів і розглядати можливість обов'язкової юрисдикції *Міжнародного Суду ООН* через договір або одностор. заяву відповідно до п. 2 ст. 36 його Статуту і зведення до мінімуму, де це можливо, будь-яких застережень у зв'язку з такою заявою. Члени НБСЄ на основі спец. угоди мають розглядати можливість передання до МС ООН або до арбітражу (використовуючи в разі потреби *Постійну палату третейського суду*) таких спорів, які підпадають під розв'язання подібних процедур. Крім того, д-ви-учасниці розглядають можливість визнання юрисдикції міжнар. органів з мир. врегулювання спорів або контр. механізмів, створених відповідно до багатостор. договорів, які стосуються, зокрема, захисту прав людини, або зняття застережень щодо подібних механізмів.

У жовт. 1992 д-ви — учасниці НБСЄ схвалили зміни до Валлетських положень про процедуру НБСЄ з мир. врегулювання спорів 1991. Згідно з цим документом, механізм НБСЄ з урегулювання спорів складається з 1 або кількох членів, які обира-

ються за заг. згодою сторін спору зі списку кваліф. кандидатів. До списку вносять до 4 прізвищ осіб, що призначаються кожною д-вою-учасницею, яка бажає це зробити. Жоден із членів механізму не може бути гр-ном д-ви, що є учасником спору, або постійно проживати на її терит. За угодою сторін до числа його членів можуть бути введені особи, прізвища яких не зазначені у списку (п. 1 розд. V Валлетських положень).

Конвенція 1992 регламентує порядок утворення Суду з примирення та арбітражу, Комісії з примирення та Арбітр. трибуналу. Так, Суд з примирення та арбітражу призначений для врегулювання шляхом примирення та (у відп. випадках) арбітражу спорів, переданих йому на розгляд відповідно до Конвенції (ст. 1). До складу Комісії з примирення, що утворюється для кожного спору, входять мирові посередники, що обираються з відп. переліку. Кожна д-ва-учасниця призначає протягом 2 міс. з моменту набуття Конвенцією чинності 2 мирових посередників, з яких щонайменше 1 є гр-ном цієї д-ви. 2-й посередник може бути гр-ном ін. д-ви — учасниці НБСЄ. Мировими посередниками є особи, які посідають чи посідали високі держ. чи міжнар. пости і мають визнану компетентність у галузі міжнар. права, міжнар. відносин або врегулювання спорів. Вони призначаються на 6-річний строк з можливістю обійняти пост мирового посередника на новий термін і не можуть бути усунуті від своїх обов'язків д-вою, що їх призначила, протягом строку їх повноважень.

Кожна д-ва-учасниця призначає протягом 2 міс. після набуття Конвенцією чинності 1 арбітра та 1 заст. арбітра, кожен з яких може бути її гр-ном, гр-ном ін. д-ви — учасниці НБСЄ. Вимоги до їх кваліфікації та порядок призначення такі самі, як і до мирових посередників (ст. 4). Мирові посередники та арбітри виконують свої функції незалежно. До складу президії Суду входять голова, його заступник і 3 ін. членів. Голова обирається членами Суду з їх числа і головує у президії. Мирові посередники та арбітри обирають зі свого складу по 2 члени президії та по 2 їх заступники. Президія обирає заст. голови з числа своїх членів (ст. 7). Рішення Суду приймаються

КОНВЕНЦІЯ З ПРИМИРЕННЯ
І АРБІТРАЖУ В РАМКАХ НБСЄ 1992

більшістю голосів членів, що беруть участь у голосуванні. Ті, хто утримався, вважаються такими, що не брали участі в голосуванні. Рішення президії приймаються більшістю голосів її членів. Якщо голоси розділяться порівну, то голос головуючого є вирішальним (ст. 8). Суд призначає секретаря і може вжити заходів для призначення ін. посад. осіб (ст. 9). Місцеперебування Суду — м. Женева (Швейцарія). Однак на прохання сторін і за згодою президії Суду Комісія з примирення або Арбітр. трибунал можуть проводити засідання в ін. місці (ст. 10). Під час застосув. процедур мир. врегулювання спору сторони спору мають утримуватися від дій, які можуть призвести до загострення становища, ускладнити врегулювання спору, або перешкодити його врегулюванню. Комісія з примирення може запропонувати сторонам спору заходи, яких вони мали б вжити, щоб не допустити загострення спору або ускладнення його врегулювання. Арбітр. трибунал може вказати тимчас. заходи, яких належить вжити сторонам спору (ст. 16).

Що стосується компетенції Комісії з примирення та Арбітр. трибуналу, то будь-яка д-ва — учасниця Конвенції може передати на розгляд Комісії будь-який спір з ін. д-вою-учасницею, не врегульований у розумний строк шляхом переговорів (п. 1 ст. 18). Комісія або трибунал не можуть здійснювати жодних дій у разі, якщо: а) до передання до Комісії або трибуналу спір було передано до будь-якого суду або трибуналу, чия юрисдикція щодо цього спору сторони юридично зобов'язані визнати, або якщо такий орган уже ухвалив рішення по суті цього спору; б) сторони у спорі раніше визнали виключну юрисдикцію суд. органу, ін., ніж трибунал, відповідно до Конвенції (п. 1 ст. 19). Якщо у будь-який момент сторони досягли врегулювання свого спору, то Комісія або трибунал знімають цей спір з розгляду (п. 5 ст. 19). За Конвенцією, процедура примирення є такою. Спочатку д-ва — учасниця Конвенції подає секретарю заяву з проханням про створення Комісії з примирення для розв'язання спору між нею та ін. д-вою-учасницею або кількома д-вами-учасницями (ст. 20). Для створення Комісії кожна сторона спору призначає 1 мирового посередника зі списку

мирових посередників. Президія призначає ще 3 мирових посередників до складу Комісії за умови, що число їх буде непарним. Комісія обирає голову з числа членів, що призначаються президією (ст. 21). Примирення здійснюється конфіденційно, всі сторони спору мають право бути заслуханими (ст. 23). Комісія надає сторонам спору допомогу в пошуках врегулювання відповідно до міжнар. права та їх зобов'язань у рамках НБСЄ (ст. 24). Якщо в ході розгляду спору сторони дійдуть взаємоприйняттого врегулювання, то вони включають умови цього врегулювання до резюме висновків, яке підписують їх представники та члени Комісії. Остання повідомляє Раду НБСЄ про успішне досягнення примирення і складає закл. доповідь зі своїми пропозиціями щодо мир. врегулювання спору. Доповідь доводиться до відома сторін спору, які протягом 30 днів мають повідомити Комісію про те, чи готові вони погодитися з урегулюванням, що пропонується. Якщо одна зі сторін не погоджується, то ін. сторона (або сторони) вважається не зв'язаною більше своєю згодою, і в цьому випадку відп. доповідь направляють до Ради НБСЄ (ст. 25).

Прохання про створення Арбітр. трибуналу може бути подано у будь-який момент за угодою 2 або кількох д-в — учасниць Конвенції 1992 та 1 або кількох ін. д-в — учасниць НБСЄ. Перші можуть у будь-який час заявити, що вони *ipso facto* та без спец. угоди визнають обов'язковою юрисдикцію Арбітр. трибуналу за умови взаємності. Така заява може бути зроблена без обмеження строку або на визначений строк, поширюватися на всі спори або виключати спори, що стосуються терит. цілісності д-ви, її нац. оборони, права на суверенітет суходолу або одночас. претензій щодо юрисдикції над ін. р-нами. На основі своїх повноважень або на прохання однієї зі сторін трибунал може вказати тимчас. заходи, які слід вжити сторонам спору з метою запобігання ускладненню пошуку рішення (ст. 26). Усі сторони спору мають бути заслухані у ході арбітр. розгляду, який

КОНВЕНЦІЯ З УРЕГУЛОВАННЯ ОСВОЄННЯ МІНЕРАЛЬНИХ РЕСУРСІВ АНТАРКТИКИ 1988

має відповідати принципам справедл. суд. процесу. Стосовно сторін спору Арбітр. трибунал має повноваження щодо встановл. фактів і проведення розслідувань. Слухання у трибуналі відбуваються *in camera* (лат. — у закритому засіданні), якщо він не приймає ін. рішення на прохання сторін (ст. 29). Функція трибуналу полягає в тому, щоб вирішувати передані йому спори відповідно до міжнар. права. Це положення не обмежує право трибуналу розв'язувати справу *ex aequo et bono* за згодою на це сторін спору. Рішення трибуналу є обов'язковим тільки для сторін спору і остаточним. Сторони спору можуть звернутися до трибуналу з проханням дати тлумачення змісту та сфери застосув. рішення. Прохання про перегляд рішення може бути подане лише на підставі нововиявлених обставин (ст. 31). Якщо спір протягом розумного строку не було розв'язано, Рада міністрів або Комітет старших посад осіб НБСЄ, згідно з Дод. 4 до Конвенції, можуть у порядку т. з. директивного примирення наказати д-вам — сторонам спору звернутися до процедури примирення.

Конвенція з примирення і арбітражу в рамках НБСЄ 1992 є, по суті, 1-м юрид. документом у рамках політ. за характером орг-ції — ОБСЄ. Однак на сьогодні діючий *de jure* з 1995 Суд з примирення та арбітражу фактично не функціонує, оскільки жодна з д-в не зверталася з проханням про врегулювання спору.

Літ.: Мельничук О.І. Суд з примирення і арбітражу Організації з безпеки і співробітництва в Європі // Міжнародне судочинство / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. К., 2009.

В. Н. Денисов

КОНВЕНЦІЯ З УРЕГУЛОВАННЯ ОСВОЄННЯ МІНЕРАЛЬНИХ РЕСУРСІВ АНТАРКТИКИ 1988

— міжнар.-правовий документ, присвячений питанням освоєння та використання мінер. ресурсів в Антарктиці. Прийнятий 02.06.1988 консенсусом на 4-й Спец. консулт. нараді д-в — учасниць Договору про Антарктику 1959 у м. Веллінгтон (Нова Зеландія). Значну роль

у його розробленні й ухваленні відіграло рішення 9-ї Консулт. наради 1981 про необхідність укладення договору щодо режиму мінер. ресурсів як заходу для зміцнення системи Договору про Антарктику 1959. Документ складається з преамбули, 67 статей та Додатка (Дод. для арбітр. трибуналу).

Цілі Конвенції: оцінка можливого впливу освоєння мінер. ресурсів Антарктики на довкілля, визначення прийнятності освоєння; регулювання такого освоєння, яке може бути визнане прийнятним; забезпечення такого стану, щоб будь-яке освоєння проводилося виключно за правилами Конвенції (ст. 2). Освоєння мінер. ресурсів означає їх пошук, розвідку або розробку. У п. 6 ст. 1 наведено визначення терміна «мінеральні ресурси»: це всі неживі природ. ресурси, що не відновлюються, в т. ч. паливні копалини, металічні й неметалічні мінерали. При цьому лід не підпадає під зазначене поняття. Р-н дії Конвенції той самий, що й у Договорі про Антарктику 1959. Учасниками Конвенції можуть бути тільки сторони Договору 1959 (ст. 60, 61).

Конвенцію було відкрито для підписання 25.11.1988. Чинності не набула, оскільки не набрала 16 ратифікацій консулт. сторін Договору про Антарктику 1959, що вимагалося відповідно до ст. 62. Крім того, з ініціативи *країн, що розвиваються*, ГА ООН у 1988 на своїй 43-й сесії ухвалила резол., в якій було висловлено глибокий жаль у зв'язку з прийняттям 02.06.1988 консулт. сторонами Договору про Антарктику цієї Конвенції. У резол. також критикувалася позиція д-в, які прийняли її. Зокрема, констатувалося, що Конвенцію було прийнято, незважаючи на резол. ГА ООН 41/88 В і 42/46 В, в яких ООН закликала до запровадження мораторію на переговори стосовно встановл. режиму освоєння мінер. ресурсів Антарктики доти, доки всі члени *міжнародного співтовариства* не зможуть брати участь у таких переговорах.

У зв'язку з необхідністю забезпечення охорони природ. середовища Антаркт. регіону 04.10.1991 в Мадриді на черговій Консулт. нараді д-в — учасниць Договору про Антарктику 1959 було підписано Протокол про охорону навкол. середовища в Антарктиці (набув чинності 1998, має 36 д-в-учасниць, до числа яких з 2001 входить і Украї-

на), згідно з яким будь-яка діяльність, пов'язана з освоєнням мінер. ресурсів в Антарктиці, за винятком наук. досліджень, забороняється впродовж 50 років з дати набуття чинності Протоколом (ст. 7).

Л.Д. Тимченко

КОНВЕНЦІЯ МОНТРЕ 1936 (Конвенція про режим проток 1936) — багатостор. між-нар. договір, підписаний у м. Монтре (Швейцарія) 20.07.1936, що встановив сучас. між-нар.-правовий режим *Чорноморських проток* (протокова зона включає протоки Босфор і Дарданелли та Мармурове море). Конвенція набула чинності 09.11.1936 і замінила Лозаннську конвенцію 1923.

Складне переплетіння інтересів д-в на різних істор. етапах, співвідношення їхніх політ. і військ. сил знаходили відп. втілення у міжнар. документах, що укладалися для визначення правового режиму Чорномор. проток і мореплавання у *Чорному морі*. Після захоплення турками Константинополя у 1453 протягом тривалого часу правове регулювання проходу через Чорномор. протоки і судноплавства у Чорному морі було внутр. справою Туреччини, як єдиної на той час чорномор. д-ви. З утвердженням Росії на узбережжях Азовського і Чорного морів регламентація режиму Чорномор. проток здійснювалася на підставі двостор. рос.-турец. угод (*Кючук-Кайнарджійський договір 1774, Адріанопольський договір 1829*), що дозволили відкрити Чорне море і протоки для рос. торг. суден. З огляду на стратег. положення Чорномор. проток постали проблеми щодо проходження *військових кораблів*, розв'язання яких змінювалося з урахуванням політ. впливу в цьому регіоні. Зокрема, за рос.-турец. Ункяр-Іскелесійським договором 1833 Чорномор. протоки були відкриті для рос. військ. кораблів за будь-яких умов і закриті для проходження військ. кораблів *третіх держав*, якщо Росія перебувала у стані *війни* з ними. Вперше багатостор. регламентацію режиму проток зафіксовано у Лондон. конвенції 1841 (див. *Лондонські конвенції про протоки*). Підписана 13.07.1841 Австрією, Великою Британією, Пруссією, Росією, Францією і Туреччиною. Лондон. конвенція 1841 проголошувала Чорномор. протоки закритими для проходження військ. кораблів усіх д-в у мир. час. Туреччи-

на уповноважувалася здійснювати контроль за дотриманням цього положення. Росію фактично було позбавлено можливості виведення свого військ. флоту за межі Чорного моря. Режим проток у воєн. час Лондон. конвенцією 1841 не регулювався. Підписання цієї Конвенції було значним прора-хунком цар. дипломатії, оскільки Росія остаточно втратила переважне становище в протоках, що закріплювалося в Ункяр-Іскелесійському договорі 1833. Під приводом «збереження загального миру» нечорномор. д-ви мали право на встановл. опіки над протоками, що означало реальну можли-вість створення перешкод для виходу рос. суден з Чорного моря у води Світ. океану.

Паризький мирний договір 1856 (див. *Паризький конгрес 1856*) і Конвенція про протоки Дарданелли і Босфор (дод. до Паризького мир. договору 1856) підтвердили положення Лондон. конвенції 1841 і про-голосили Чорне море нейтр. і відкритим для будь-яких торг. суден. Заборонялося заходження у води Чорного моря військ. кораблів усіх д-в, у т. ч. й причорномор. Згодом Лондон конвенція 1871 (офіц. назва — Договір про зміну деяких статей Пари-зького договору 1856), яку уклали Австро-Угорщина, Велика Британія, Італія, Німеччина, Росія, Туреччина і Франція, скасувала статті Паризького договору 1856 щодо «ней-тралізації» Чорного моря. Росії і Туреччині дозволялося мати в ньому необмежену кіль-кість своїх військ. кораблів. Було підтвер-джено принцип недопущення у Чорномор. протоки іноз. військ. кораблів у мир. час. Лондон. конвенція 1871 надавала право Туреччині «відкривати протоки в мирний час для військових кораблів дружніх і союзних держав у випадку, якщо Порта вважатиме це необхідним для забезпечення положень Паризького договору».

У результаті тривалої політ. боротьби на міжнар. конф. в Лозанні 24.07.1923 було прийнято Конвенцію про режим проток (Лозаннська конвенція 1923). Конвенція проголосила Чорномор. протоки відкри-тими для військ. мореплавання: військ. ко-раблям усіх націй, а також військ. літакам,

що прямують через зону проток, надавалася «повна свобода проходження вдень і вночі, незалежно від їхнього прапора, без жодних формальностей, зборів або повинностей...». Це правило поширювалося як на мир., так і на воен. час. Зону Чорномор. проток було демілітаризовано — Туреччина не мала права розміщувати поблизу проток свої військ. контингенти. Лозаннська конвенція 1923 не надавала жодних правових гарантій безпеки причорномор. д-вам (СРСР у зв'язку з цим не ратифікував її). Прийняття Лозаннської конвенції 1923 свідчило про закріплення юрид. засобами панування найсильніших і найвпливовіших д-в у Чорномор. регіоні на шкоду нац. інтересам чорномор. д-в. Побаження щодо якнайскорішого перегляду Лозаннської конвенції 1923 було висловлено турец. урядом на засіданні Асамблеї *Лігу Націй* у 1935. У трав. 1936 турец. уряд розіслав д-вам — учасникам Лозаннської конф. офіц. ноту, де закликав їх розпочати переговори щодо врегулювання режиму Чорномор. проток «в умовах безпеки, необхідних для недоторканності турецької території, і в найбільш ліберальному дусі стосовно постійного розвитку мореплавання між Середземним і Чорним морями».

З 22.06 по 21.07.1936 у м. Монтре (Швейцарія) за ініціативою Туреччини відбулася міжнар. конф. щодо врегулювання режиму Чорномор. проток у складі представників Австралії, Болгарії, Великої Британії, Греції, Румунії, СРСР, Туреччини, Франції, Югославії та Японії. Велика Британія, погоджуючись із позицією Туреччини щодо скасування демілітаризації зони проток, наполягала на збереженні права необмеженого проходу в Чорне море військ. і торг. суден усіх країн. У свою чергу СРСР наполягав на повному закритті Чорного моря для військ. кораблів нечорномор. країн. У результаті гострих дискусій на конф. в Конвенції Монтре 1936 було зафіксовано компроміс. Так, у розд. I «Торговельні судна» підтверджено принцип свободи проходження і плавання торг. суден у Чорномор. протоках «незалежно від прапора і вантажу

без жодних формальностей» удень та вночі за умови сплати ними встановлених зборів і проходження саніт. огляду (ст. 2). Лоцманське проведення і користування буксир. суднами у протоках є необов'язковими. Принцип свободи проходження і плавання у протоках торг. суден діє також і під час війни, якщо Туреччина не є *воюючою стороною*. У випадку участі Туреччини у війні торг. судна, що не належать д-ві, яка перебуває з нею у стані війни, також користуються правом свободи проходження і плавання в Чорномор. протоках (за умови, що вони в жодному разі не допомагають супротивнику). Однак, як результат досягнутого компромісу на конф. в Монтре, у розд. II «Військові кораблі» проходження військ. кораблів нечорномор. д-в у мир. час у Чорномор. протоках обмежене їхнім класом (користуються правом проходу вдень лише легкі надводні кораблі), тоннажем (не повинен перевищувати 15 000 т) і кількістю кораблів у момент проходження (не більше 9). Обмежується також їхній заг. тоннаж щодо одночасного перебування у Чорному морі і строк плавання (не більш як 21 день). Нечорномор. д-ви за 15 днів повинні дипл. шляхом повідомити Туреччину щодо проходження кораблів через Чорномор. протоки (чорномор. д-ви — за 8 днів). Під час війни, якщо Туреччина є воюючою стороною, прохід військ. кораблів будь-яких д-в через Чорномор. протоки залежить від дозволу турец. уряду (ст. 20). Конвенція Монтре 1936 дозволяє чорномор. д-вам проводити через Чорномор. протоки свої військ. кораблі та підводні човни за дотримання певних умов (ст. 11, 12). Для забезпечення прольоту цив. *повітряних суден* між Середземним і Чорним морями Туреччина вказує повітр. маршрути, призначені для прольоту. Якщо такі рейси здійснюються епізодично, то турец. уряд має бути повідомлений за 3 доби. У разі регуляр. повітр. рейсів направляєтьсся заг. повідомлення про дати прольоту (розд. III «Повітряні судна»).

Результати конф. в Монтре стали своєрідним кроком на шляху визнання прав чорномор. д-в, які мають гарантувати безпеку в регіоні. Прийняття Конвенції Монтре 1936 сприяло стабілізації ситуації в зоні Чорномор. проток, про що свідчить тривала практика її застосув. заінтересованими д-вами.

Проте останнім часом Туреччина в одностор. порядку змінює правила судноплавства у Чорномор. протоках, що суперечить загальноновизнаним принципам і нормам міжнар. права і зумовлює потребу розгляду проблеми правового режиму Чорномор. проток на багатостор. основі з урахуванням усіх особливостей безпеки сучас. судноплавства та його впливу на стан навкол. середовища в зоні проток.

Літ.: *Высоцкий А.Ф., Цемко В.П.* Черноморско-Азовский бассейн (правовые вопросы использования пространств и ресурсов). К., 1991; *Всеобщая история дипломатии*. М., 2010; *Колодкин А.Л., Гуцуляк В.Н., Боброва Ю.В.* Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные проблемы. М., 2007; *Системная история международных отношений* / Под ред. А.Д. Богатурова. Т. 1. События 1918—1945 годов. М., 2006; *Шемакин А.Н.* Право пользования морем (генезис структуры и содержания). Одесса, 2004; *Churchill R.R., Lowe A.V.* The Law of the Sea. Manchester, 1999; *Rozakis C.L., Stagos P.N.* The Turkish Straits. Martinus Nijhoff Publishers, 1987.

І.В. Дмитриченко

КОНВЕНЦІЯ ООН З МОРСЬКОГО ПРАВА 1982 (франц. *Convention des Nations Unies sur le droit de la mer*, англ. *United Nations Convention on the law of the sea*; далі — Конвенція 1982) — універс. *договір міжнародний*, що є осн. джерелом сучас. *міжнародного морського права*, спрямований на розвиток співробітництва д-в у використанні просторів Світ. океану й освоєнні його природ. багатств, а також на визначення правового режиму морської акваторії та зміцнення міжнар. миру і безпеки.

Конвенція 1982 розрахована на комплекс. регламентацію всіх аспектів експлуатації морського середовища. Вона була відкрита для підписання в м. Монтего-Бей (Ямайка) з 10.12.1982 по 10.12.1984 за підсумками роботи III Конф. ООН з морського права (1973—82). Вже у 1-й день угоду підписали 119 д-в, у т. ч. УРСР. Популяр. є твердження, що Конвенція була схвалена 30.04.1982. Проте на цю дату припало ініційоване США голосування в цілому з проекту Конвенції, після чого до тексту угоди тривало внесення змін ред. характеру. Конвенція 1982 набула чинності 16.11.1994. Україна ратифікувала її з дод. заявами на підставі Закону від 03.06.1999 № 728-XIV. Станом на кінець 2016 договір налічує 168 учасників.

Конвенція 1982 є результатом безпрецедент. зусиль з *кодифікації і прозресивного розвитку міжнародного права*. Скликання III Конф. ООН з морського права зумовлювалося цілою низкою обставин. Наук.-тех. прогрес у 1950—70 стимулював появу нових напрямів освоєння та використання просторів і ресурсів Світ. океану поряд з традиц. рибальством і судноплавством. Розвиток технологій зв'язку, насамперед оптико-волокон., перетворював Світ. океан на глобальний комунікац. простір. Поява можливості проведення глибоковод. досліджень сприяла отриманню раніше невідомих науці знань про процеси в океан. середовищі і становленню підвод. археології. Розширення практики проведення наук. досліджень, а з 1960-х — і вдалі спроби підвод. буріння дали змогу виявити поклади мінер. і енергет. ресурсів не тільки шельф. зон, а й глибоковод. р-нів. Енергет. кризи 1973 і 1979 стали імпульсом до розроблення шельф. родовищ. На 1960—70 припадає прокладення по морському дну перших нафто- і газотрубопроводів. Усі ці види морегосп. діяльності потребували вироблення єдиних правил поведінки д-в у Світ. океані. Гол. недолік *Женевських конвенцій з морського права 1958* (про *територіальне море і прилеглу зону*, про *відкрите море*, про рибальство і охорону живих ресурсів відкритого моря, про *континентальний шельф*) полягав у тому, що вони не становили єдиного універс. договору. Ряд д-в брали участь лише в деяких із цих угод. Напр., СРСР відмовився приєднатися до Конвенції про рибальство і охорону живих ресурсів відкритого моря, вважаючи, що регулювання вилову у відкритому морі суперечить базовим принципам міжнар. морського права. Крім того, після прийняття Женев. конвенцій кількість незалеж. д-в фактично подвоїлася, але більшість новоутворених країн не демонстрували наміру до них приєднатися.

У 1960-ті відбулася серія інцидентів з нафтоналивними танкерами. Однією з найбільших катастроф стала аварія попл. узбережжя Великої Британії в берез. 1967 італ.

**КОНВЕНЦІЯ ООН
З МОРСЬКОГО ПРАВА 1982**

танкера «Togrey Canyon», що плавав під ліберійським прапором і був побудований у США. Отже, проблематика захисту морського середовища була віднесена до розряду найактуальніших і вимагала невідкладного розв'язання в контексті поступального розвитку міжнар. морського права.

Морські д-ви були зацікавлені у розширенні своєї юрисдикції, а в окр. випадках — і суверенітету над суміж. морськими просторами з метою макс. використання їх живих і неживих ресурсів. Ще в 1945 США заявили про належність і підпорядкування їх юрисдикції та контролю природ. багатств поверхні і надр континент. шельфу, прилегло до берегів країни. Через необхідність захисту риб. ресурсів США відстоювали позицію встановл. охорон. зон у тих р-нах відкритого моря, які прилягають до їхніх берегів і в яких здійснюється активна рибпром. діяльність. І хоча ці прокламації безпосередньо не зачіпали правового режиму відкрит. моря, що до якого зберігався принцип вільного судноплавства, і не були спробою розширення меж терит. вод, вони істотно видозмінили уявлення про існуючі свободи відкритого моря. У відповідь на ініціативи США ін. країни також виступили з деклараціями про права на ресурси морського середовища та його донної чаші за межами своїх терит. вод. Так вчинили у 1949 щодо континент. шельфу араб. д-ви (Бахрейн, Катар, Кувейт, Сауд. Аравія та ін.). Частина латиноамер. д-в (Гондурас, Коста-Рика, Еквадор та ін.) шляхом формування 200-мильних рибоохорон. зон розширили свою юрисдикцію з метою захисту нац. рибальства від зазіхань ін. д-в. Більш того, деякі латиноамер. (Аргентина, Перу, Сальвадор, Чилі та ін.) та афр. д-ви (Сомалі, Сьєрра-Леоне та ін.) в одностор. порядку розширили зовн. кордони терит. моря до 200 морських миль (на т. з. епіконтинент. море). Ці претензії не вдалося вирішити на I (1958) та II (1960) Конф. ООН з морського права.

У серед. 1960-х було отримано перші дані про прогнозні запаси поліметал. конкрецій, що містять манган, нікель, кобальт і

мідь, у глибоковод. р-нах Світ. океану. *Країни, що розвиваються*, висловлювали побоювання стосовно того, що їх перспектив. розроблення буде під силу тільки індустріально розвиненим д-вам, які володіють тех. можливостями для глибоковод. буріння і видобутку. За цих умов вільне розроблення багатств морського середовища могло принципово змінити кон'юнктуру ринку і завдати конкурент. втрат компаніям країн, що розвиваються, які б займалися розробленням відп. ресурсів. Така ситуація посилювала б розрив в екон. розвитку між потужними та відсталіми країнами, що було невигідно останнім.

Фактично склався конфлікт інтересів як між розвиненими й малорозвиненими, так і між морськими та *внутрішньоконтинентальними державами*. Поряд з цим, усе більша кількість країн, звільнившись від колон. залежності, прагнула до адаптації міжнар. морського права до своїх політ.-екон. потреб. Намаганням д-в поширити свою юрисдикцію та (або) суверенітет на морську акваторію та континент. шельф за зовн. межу терит. вод було протиставлено ідею «інтернаціоналізації» контролю над використанням ресурсів морського дна.

Задля запобігання привласненню обмеженим колом д-в природ. багатств, що залягають у надрах морів і океанів, у 1967 на 22-й сесії ГА ООН представник Мальти Арвід Пардо — «батько III Конф. з морського права» — запропонував визнати за цим р-ном міжнар.-правовий статус *загальної спадщини людства*. Виступ дипломата став відправною точкою правотворчого процесу з розроблення Конвенції 1982. 17.12.1970 на 25-й сесії ГА ООН резол. 2749 (XXV) було затверджено «Декларацію принципів, що регулюють режим дна морів і океанів та його надр за межами дії національної юрисдикції», що закріпила за цими просторами згаданий вище статус. Одночасно резол. 2750 (XXV) ГА ООН схвалювалося рішення про необхідність відкриття у 1973 конф. з метою прийняття спец. всеохопної домовленості у сфері мор. права.

III Конф. ООН з морського права було скликано відповідно до резол. 3067 (XXVIII) ГА ООН від 26.11.1973. У ній взяли участь понад 150 д-в. Прийняттю Конвенції 1982 передувало проведення 11 сесій конф.:

1-ша сесія — Нью-Йорк, 03.12—15.12.1973;
2-га сесія — Каракас, 20.06—29.08.1974;
3-тя сесія — Женева, 17.03—09.05.1975;
4-та сесія — Нью-Йорк, 15.03—07.05.1976;
5-та сесія — Нью-Йорк, 02.08—17.09.1976;
6-та сесія — Нью-Йорк, 23.05—15.07.1977;
7-ма сесія — Женева, 28.03—19.05.1978;
Нью-Йорк, 21.08—15.09.1978; 8-ма сесія —
Женева, 19.03—27.04.1979; Нью-Йорк, 19.07—
24.08.1979; 9-та сесія — Нью-Йорк, 03.03—
04.04.1980; Женева, 28.07—29.08.1980; 10-та
сесія — Нью-Йорк, 09.03—24.04.1981; Же-
нева, 03.08—28.08.1981; 11-та сесія — Нью-
Йорк, 08.03—30.04.1982, 22.09—24.09.1982;
Монтего-Бей, 06.12—10.12.1982.

Робота в рамках Конф. була розподілена між 3 комітетами: 1-й розглядав питання, пов'язані з формуванням режиму розроблення ресурсів морського дна за межами нац. юрисдикції; 2-й досліджував проблеми, що стосувалися режиму терит. моря, прилеглої зони, *виключної економічної зони*, континент. шельфу, міжнар. проток, *архіпелажних вод*, відкритого моря, а також прав внутрішньоконтинент. д-в; 3-й опрацьовував питання захисту морського середовища, морських наук. досліджень та передавання технологій. Створювалася низка роб. груп, чия ефективність виявилася більшою від пленар. засідань: групи морських д-в; д-в-архіпелажів; Група 77, що включала малорозвинені країни; д-в Океанії; внутрішньоконтинент. д-в; д-в, які мали вихід до проток; д-в з протяжним континент. шельфом. Неформ. (закритий) характер мали зустрічі в рамках груп з переговорів, скликані у приват. порядку (групи Евенсена та Кастаньєди), що проводилися без ведення стенограм і закл. протоколів, що значно підвищувало «закулісність» тих чи ін. прийнятих рішень.

Конф. почала діяльність по суті поставл. перед нею завдань на основі багатотом. доповіді Комітету ООН з морського дна (18.12.1967—03.12.1973) без урахування попередніх консультацій експертів, напр. КМП, чия думка бралася до уваги під час розроблення Женев. конвенцій 1958. Узгоджене в результаті ключове правило процедури, лише частково відображене у відп. формально визначених правилах, полягало в тому, що рішення мали прийматися на основі *консенсусу* (через пошук *компромісу*

та взаємні поступки за відсутності офіц. заперечень). Застосовувався «пакетний підхід» («package deal» approach): для досягнення консенсусу було необхідне ухвалення комплекс. рішення («єдиним пакетом») з кожного питання, з групи питань і з усіх питань загалом. Голосування допускалося тільки у разі, якщо визнавалося, що всі зусилля щодо досягнення консенсусу були вичерпані. Така процедура була тривалою, вона зумовила розтягнутість у часі роботи конф., але стала запорукою підписання та наст. приєднання до Конвенції 1982 переважної більшості країн світу. Прийнято вважати, що вона дала можливість узгодити фактично взаємовиключні інтереси різних груп д-в: промислово розвинених, соціаліст. і належних до Групи 77, а в дещо ін. ракурсі — морських, архіпелаж. та внутрішньоконтинент.

Конвенція 1982 містить 320 статей у 17 частинах, 9 дод. Ч. I має вступ. характер, розкриває значення вжитих в угоді ключових термінів та сферу їх застосув. Ч. II—XI стосуються визначення правового режиму різних морських зон (терит. моря та прилеглої акваторії (зони), проток, що використовуються для міжнар. судноплавства, архіпелаж. вод, виключної екон. зони, континент. шельфу, відкритого моря, *Міжнародного району морського дна*, *о-вів, замкнених і напівзамкнених морів*), а також права внутрішньоконтинент. д-в на доступ до моря. Ч. XII—XIV присвячені регулюванню морської діяльності, питань захисту і збереження морського середовища, здійснення морських наук. досліджень, розвитку і передавання морської технології. Ч. XV регламентує порядок вирішення морських спорів. У ч. XVI і XVII викладено заг. та закл. положення.

Відповідно до положень Конвенції 1982, ширина терит. моря може становити не більше 12, а прилеглої зони — не більше 24 морських миль. Визначено режим транзит. проходження для проток, використовуваних для міжнар. судноплавства. Разом з тим мирне проходження застосовується до проток, яким є альтернатив. маршрут, і до про-

КОНВЕНЦІЯ ООН З МОРСЬКОГО ПРАВА 1982

ток між частиною відкритого моря або виключної екон. зони і терит. морем д-ви.

Країни, що складаються з архіпелагів, за умови дотримання ними певних вимог, можуть розглядатися як *архіпелажні держави*. Їх найбільш віддалені о-ви з'єднуються архіпелаж. вихідними лініями. Відповідно, і води між о-вами в межах цих ліній є архіпелаж. (аналогічно *внутрішнім водам*, але з правом мир. проходження і правом архіпелаж. проходження морськими коридорами).

200-мильна виключна екон. зона може встановлюватися прибереж. д-вами, які в ній здійснюють суверен. права і юрисдикцію над будь-якою діяльністю, пов'язаною з ресурсами, у т. ч. спорудженням і використанням штучних о-вів і споруд, морською досл. діяльністю та захистом морського середовища. Ін. д-ви користуються у виключній екон. зоні іноз. країни свободами судноплавства, прольоту, прокладання підвод. кабелів і трубопроводів та ін. видами міжнар.-правомірної діяльності, що випливають з таких свобод. З метою забезпечення узгодженого здійснення прав прибереж. д-в і прав решти країн у виключній екон. зоні передбачена необхідність взаємного належного врахування інтересів усіх цих суб'єктів при дотриманні законів і правил, прийнятих прибереж. д-вами згідно з Конвенцією 1982 та ін. *нормами міжнародного права*.

Порівняно з відп. Женев. конвенцією 1958 сутність уявленя про *континентальний шельф* залишилася незмінною. Однак було використано нові підходи до визначення його зовн. кордонів. До континент. шельфу прибереж. д-ви входять морське дно і надра підвод. р-нів, що простягаються за межі терит. моря країни на всій довжині природ. продовження її сухопут. терит. до зовн. меж підвод. окраїни материка або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких відмірюється ширина терит. моря, коли зовн. межа підвод. окраїни материка не простягається на таку відстань. У тих випадках, коли підвод. окраїна материка простягається більш ніж на 200 морських

миль, його ширина визначається з урахуванням місцезнаходження та дійсної протяжності шельфу. Проте в усіх випадках зовн. межі континент. шельфу мають знаходитися не далі як 350 морських миль від вихідних ліній, від яких відмірюється ширина терит. моря, або не далі як 100 морських миль від 2500-метрової ізобати (лінії, що з'єднує глибини у 2500 м).

У Конвенції 1982 викладено сучас. концепцію замкнених і напівзамкнених морів як заток, басейнів або морів, які оточені 2 чи кількома д-вами та сполучені з ін. морем чи океаном через вузький прохід або складаються повністю чи переважно з терит. морів і виключних екон. зон 2 чи більше прибереж. д-в. З метою продуктивного співробітництва, зумовленого подібним геогр. розташуванням, ці країни повинні або безпосередньо (напр., шляхом укладання двостор. або багатостор. договорів), або через відп. регіон. міжуряд. орг-цію прагнути: координувати управління живими ресурсами моря, їх збереження, розвідування й експлуатацію; координувати здійснення своїх прав і виконання своїх обов'язків відносно захисту і збереження морського середовища; координувати політику проведення наук. досліджень і здійснювати, у разі доцільності, спільні програми наук. досліджень у відп. р-ні; за потреби запрошувати ін. заінтересовані д-ви або міжнар. орг-ції до співпраці з проблем управління ресурсами замкнених або напівзамкнених морів.

Конвенція містить низку перспектив. статей щодо захисту морського середовища, що фактично робить її рамковим договором для чинних і майбутніх універс., регіон. та двостор. угод у цій сфері відносин, регульованих міжнар. правом. Ретельно розроблено положення стосовно морських наук. досліджень, що можуть відбуватися як виключно за умови згоди прибереж. д-ви в акваторії її терит. вод, виключної екон. зони і на континент. шельфі, так і на засадах рівності — у водній товщі поза виключною екон. зоною прибереж. країн та в р-ні мор. дна за межами їх нац. юрисдикції.

Конвенція 1982 суттєво збагатила інституц. механізм правового регулювання міжнар. морських відносин. На підставі домов-

леності було засновано *Міжнародний орган з морського дна, Міжнародний трибунал з морського права* і Комісію з меж континент. шельфу.

Конвенцію доповнюють 2 договори: Угода про імплементацію ч. XI Конвенції ООН з морського права 1994 (чинна з 28.07.1996) та Угода про виконання положень Конвенції ООН з морського права 1982, які стосуються збереження транс-корд. риб. запасів та запасів далеко мігруючих риб і управління ними, 1995 (чинна з 11.12.2001). До речі, лише після прийняття 1-ї з них активізувався процес ратифікації Конвенції в 1990-ті, насамперед провідними морськими державами (Великою Британією, Німеччиною, Італією, Нідерландами, Бельгією та Японією), які тривалий час висловлювали незгоду із закріпленим у ч. XI Конвенції 1982 режимом розроблення природ. ресурсів дна і надр Світ. океану. Без фін. та екон. участі цих країн створення Міжнар. органу з морського дна і його діяльність навряд чи могли б здійснитися. Угода 1994 замінила систему компенсацій країнам, економіка яких постраждала б від інтенсивного видобутку корисних копалин в глибинних частинах морського дна та насичення ними ринку (що спричинило б падіння цін на видобуті природ. ресурси), на надання допомоги таким країнам, якщо вони будуть відчувати негат. наслідки в результаті зниження цін чи зменшення обсягів експорту через діяльність у цьому р-ні. В Угоді 1995 викладено режим збереження та використання запасів риби, що залишаються у виключній екон. зоні прибереж. д-ви і в акваторії за межами цієї зони або прилеглий до неї. Домовленість встановлює, що таке використання має ґрунтуватися на т. з. обережному підході (ст. 6), а також на достовірних наук. даних.

Незважаючи на універс. характер Конвенції 1982, все ще ведуться суперечки відносно застосув. і трактування її статей. Бл. 1/4 договір. сторін або по-своєму інтерпретують базові положення угоди, або прямо порушують ті чи ін. її норми. Це істотно дискредитує і підриває сформований конвенцією міжнар.-правовий режим використання Світ. океану. Не завжди ці порушення мають практ. втілення. Найчастіше йдеться про те, що на рівні нац.

зак-ва, зазвичай у конституціях, зберігаються або ж вводяться норми, які йдуть у розріз із конвенц. положеннями (у д-вах Півд.-Схід. Азії, Латин. Америки та Африки). Найпоширенішими прикладами протиправної поведінки є: обмеження права мир. проходження через терит. море, передусім щодо військ. кораблів; самовільне розширення морськими державами своїх прав і повноважень, особливо стосовно забезпечення безпеки, у прилеглий зоні; обмеження свободи судноплавства у виключній екон. зоні. Причини таких порушень не в останню чергу породжені тими механізмами ведення переговорів та прийняття рішень, які було використано в ході проведення III Конф. ООН з мор. права. Неучасть у Конвенції 1982 США як найбільшої морської і військ.-морської держави, єдиної, що силами своїх експертів веде пост. моніторинг невиконання конвенц. норм, ще більше підриває авторитет цієї угоди.

У результаті Конвенція 1982 запровадила компроміс. «зональний підхід» до розділення акваторії Світ. океану, заснований на виборі між 2 базовими принципами: свободи і суверенітету. Модель регулювання, прописана в Конвенції, ґрунтується на поділі всієї морської акваторії на зони різної відповідальності, що відрізняються одна від одної ступенем реалізації суверенітету і юрисдикції (внутр. води, терит. море, прилегла зона, виключна екон. зона, континент. шельф, відкрите море та ін.) та ступенем можливості здійснення певної екон. діяльності (свобода судноплавства, свобода прокладання кабелів і трубопроводів тощо).

«Зональний підхід» не повною мірою сумісний з комплекс. характером експлуатації просторів і ресурсів Світ. океану, спрямованим на врахування інтересів усіх членів *міжнародного співтовариства*, а також йде у розріз з екосистем. підходом, засн. на розгляді будь-якої екосистеми в її цілісності. Тому в доктрині міжнар. морського права останнім часом обговорюється доцільність вибудовування нової системи управління акваторією і природ. багатствами Світ. океану, концепт. основою якої могла б

КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО БОРТЬБУ ПРОТИ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ...1988

виступити концепція сталого розвитку (необхідність розумної і справедл. експлуатації д-вою природ. ресурсів океану для благополуччя майбутніх поколінь та з урахуванням інтересів ін. країн), екосистем. (розгляд Світ. океану як цілісної системи без будь-яких політ. та юрид. кордонів) та виважених (наявність лише потенц. ризику не може бути підставою для невжиття заходів із захисту морського середовища) підходів. При цьому не йдеться про укладення нової конвенції, оскільки чинна Конвенція 1982 має потенціал для пристосування до змін міжнар. політ. та екон. ситуації. У рамках домовленості передбачено механізм внесення поправок, і вона успішно адаптується до мінливих умов розвитку міжнар. співтовариства (напр., угоди 1994 і 1995).

Норми і принципи Конвенції 1982 продовжують слугувати основою міжнар.-правового регулювання відносин у галузі використання та охорони морських просторів, загально визнаним орієнтиром для нац. правових систем. Вони активно трансформуються у внутр. зак-во д-в, у т. ч. України (див. *Морське право України*).

Літ.: Барсегов Ю.Г. Мировой океан: право, политика, дипломатия. М., 1983; Гудев П.А. Конвенция ООН по морскому праву: проблемы трансформации режима. М., 2014; Джунусова Д.Н. Международное морское право. Астрахань, 2012; Корецкий В.М. Избранные труды: в 3 кн. Кн. 2. К., 1989; *Международное морское, воздушное и космическое право: общее и особенное* / Отв. ред. А.П. Мовчан, Е.П. Каменецкая. М., 1992; *Мировой океан и международное право. Основы современного правового порядка в Мировом океане* / Отв. ред. А.П. Мовчан, А. Янков. М., 1986; Молодцов С.В. Международное морское право. М., 1987; *Українська дипломатична енциклопедія*: в 5 т. / Редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін. Т. 3. Х., 2013; *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3. К., 2001; *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. 11. Law of the Sea, Air and Space. Amsterdam; New York; Oxford; Tokyo, 1989; *Larson D.* Conventional, customary and consensual law in the United Nations convention on the law of the sea // *Ocean Development and International Law*, 1994, v. 25, N 1; *Rothwell D.R., Stephens T.* The International Law of the Sea. Oxford; Portland, 2010; *Tanaka Y.* The International Law of the Sea. Cambridge, 2012; *Treves T.* United Nations Convention on the Law

of the Sea. <http://legal.un.org/avl/ha/uncls/uncls.html>; *Vignes D.* Will the Third Conference on the Law of the Sea Work According to the Consensus Rule // *AJIL*, 1975, v. 69, N 1.

Є.А. Самоїленко

КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО БОРТЬБУ ПРОТИ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ І ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН 1988 — міжнар.-правовий документ, що передбачає заходи проти контрабанди наркотиків, у т. ч. містить положення, спрямовані на боротьбу з відмиванням (легалізацією) незаконних доходів та розкраданням вихідних хімікатів. Ухвалена 20.12.1988 на конф. ООН, що відбувалася 25.11—20.12.1988 у м. Відні (Австрія) Набула чинності 11.11.1990 відповідно до ст. 29-1. Її ратифікували чи в ін. спосіб надали згоду на обов'язковість 189 д-в, у т. ч. Україна Постановою ВР України від 25.04.1991.

Осн. метою прийняття Конвенції 1988 була необхідність посилення та доповнення заходів, передбачених *Єдиною конвенцією про наркотичні засоби 1961* та *Конвенцією про психотропні речовини 1971*, що разом з Конвенцією 1988 становлять стрижень міжнар. системи контролю над виробництвом і незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин. На відміну від положень Конвенцій 1961 та 1971, де детально викладено заходи контролю за наркот. засобами та психотроп. речовинами, у Конвенції 1988 визначено лише заг. заходи контролю. Передбачається, що для реалізації заг. положень уряди мають розробити власні конкр. заходи.

Конвенція складається з 34 статей та дод. у вигляді таблиць I і II, що містять 23 назви хім. речовин, які часто використовують при незаконному виробництві наркот. засобів та психотроп. речовин і в спец. літературі мають назву прекурсорів.

Відповідно до положень Конвенції 1988, д-ви-учасниці зобов'язуються надавати одна одній юрид. допомогу у справах, що стосуються розслідування, кримін. переслідування та суд. розгляду кримін. правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркот. засобів та психотроп. речовин (ст. 7). Конвенція 1988 зобов'язує д-ви застосовувати відп. заходи із запобігання незаконному культивуванню та знищення наркотиковмісних рослин, з ліквідації незакон-

ного попиту на наркот. засоби й психотроп. речовини (ст. 14), забороняти використання трансп. засобів комерц. перевізників для вчинення правопорушень (ст. 15), забезпечувати дотримання правил маркування легальних партій наркот. засобів та психотроп. речовин, що експортуються (ст. 16), співробітничати з ін. сторонами з метою запобігання незаконному обігу на морі (ст. 17), взаємодіяти з ін. учасниками Конвенції у питаннях запобігання використанню поштових відправлень для незаконного обігу (ст. 19).

Відповідно до ст. 18, д-ви мають здійснювати в зонах вільної торгівлі та вільних портах контроль за рухом товарів і людей і з цією метою уповноважують компетент. нац. органи робити огляд вантажів і суден, які відбувають і прибувають, у т. ч. прогулянкових і риболовецьких суден, а також літаків і сухопут. трансп. засобів, і в разі потреби робити огляд членів екіпажу і пасажирів, а також їхнього багажу; створити і використовувати систему виявлення вантажів, підозрюваних у тому, що вони містять прекурсори, які ввозять у зони вільної торгівлі та вільні порти або вивозять з них; створити і використовувати системи контролю в р-нах портових споруд, в аеропортах і пунктах прикорд. контролю в цих р-нах.

У ст. 3 визначається перелік дій, які д-ви — учасниці Конвенції 1988 зобов'язуються визнати кримін. злочинами у своєму внутр. праві. Це, зокрема, виробництво, виготовлення, екстрагування, приготування, пропозиція з метою продажу, постачання на будь-яких умовах, посередництво, транспортування, імпорт або експорт будь-якого наркот. засобу чи будь-якої психотроп. речовини; культивування опійного маку, кокаїнового куща або канабісу з метою виробництва наркот. засобів; зберігання або купівля будь-якого наркот. засобу чи психотроп. речовини для цілей будь-якого з видів діяльності, перелічених вище; виготовлення, транспортування або розповсюдження обладнання, матеріалів чи речовин, зазначених у табл. I і II, якщо відомо, що вони призначені для використання з метою незаконного культивування, виробництва або виготовлення наркот. засобів чи психотроп. речовин; публ. підбурювання або спонукання ін. будь-якими засоба-

КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО БОРТЬБУ ПРОТИ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ...1988

ми до вчинення незаконного використання наркот. засобів чи психотроп. речовин тощо. Як санкції за ці злочини пропонується передбачити позбавлення волі, в т. ч. тюремне ув'язнення, штрафи, конфіскацію (п. 4а ст. 3). Сторони можуть додатково застосувати лікування, перевиховання, наст. нагляд за правопорушником, відновлення праездатності, соц. реінтеграцію тощо (п. 4б ст. 3). Важливою новелою Конвенції 1988 було визначення обставин, що обтяжують наркозлочини: участь правопорушника в організ. злочинній групі, в ін. видах міжнар. організ. злочинної діяльності, застосув. правопорушником насилля або зброї та ін. обставини (п. 5 ст. 3).

Відповідно до ст. 5 Конвенції 1988, д-ви погоджуються вжити всіх необхідних заходів для полегшення конфіскації наркот. засобів та психотроп. речовин, матеріалів чи обладнання, пов'язаних з їх виробництвом, а також доходів від незаконного обігу наркотиків. Зокрема, передбачається: дозволяти судам розкривати таємницю банк. вкладів у ході розслідування справ, пов'язаних з наркот. речовинами; полегшувати видачу та суд. переслідування торговців наркотиками; сприяти використанню методу «контрольованих поставок», спостереження та перехоплення партій заборонених наркот. засобів; попереджувати незаконні пересилання поштою; встановлювати спостереження за міжнар. торгівлею прекурсорами тощо.

Уперше в міжнар. практиці Конвенцією 1988 (ст. 11) передбачено застосув. «контрольованих поставок» як методу роботи правоохорон. органів, за якого допускається ввезення (вивезення) на терит. I чи кількох д-в незаконних або таких, що викликають підозру, партій наркот. чи психотроп. речовин з відома або під наглядом компетент. служб з метою виявлення осіб, які беруть участь у скоєнні наркозлочинів. Рішення про використання контрольованих поставок ухваляються в кожному окр. випадку і можуть, за потреби, враховувати фін. домовленості.

Д-ви також зобов'язуються надавати інформацію про дію Конвенції 1988 на їх те-

КОНВЕНЦІЯ ПРО БЕЗПЕКУ ПЕРСОНАЛУ ООН ТА ПОВ'ЯЗАНОГО З НЕЮ ПЕРСОНАЛУ 1994

рит., а саме: а) тексти законів і правил, що вживаються з метою забезпечення виконання Конвенції, б) інформацію про справи, пов'язані з незаконним обігом, що підпадають під їх юрисдикцію.

На підставі ст. 21 Комісія з наркот. засобів ЕКОСОП ООН уповноважується розглядати всі питання, що стосуються цілей цієї Конвенції, зокрема, стежити за виконанням Конвенції; вносити пропозиції і заг. рекомендації, що ґрунтуються на розгляді інформації, отриманої від сторін; вносити поправки до табл. I і II; може звертати увагу д-в, які не є сторонами, на рішення і рекомендації, які вона приймає згідно з цією Конвенцією. У ст. 22 визначено дод. функції Міжнар. комітету з контролю над наркотиками, засн. на підставі Єдиної конвенції про наркот. засоби 1961.

Відповідно до ст. 32, у разі виникнення будь-якого спору між д-вами щодо тлумачення або застосу. Конвенції 1988 передбачено заходи його врегулювання, зокрема шляхом переговорів, розслідування, посередництва, примирення, арбітражу, звернення до регіон. органів, суд. розгляду або ін. мир. засобами на їх вибір. Будь-який такий спір, який не може бути врегульований у вищезазначеному порядку, на прохання будь-якої з д-в, що є стороною в спорі, передається до МС ООН для прийняття рішення.

Літ.: Ажакіна Т.А., Моднов И.С., Сергеев А.Н. Международно-правовое регулирование отношений в сфере противодействия незаконному обороту наркотиков. М., 2003; Chatterjee S.K. Drug Abuse and Drug-Related Crimes: some unresolved legal problems. London, 1999; Васильева Л.Н. Незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ и международное право // Юридический мир, 2000, № 10; Ромашев Ю.С. Борьба с преступлениями международного характера, совершаемыми на море (терроризм, пиратство, незаконный оборот наркотиков и другие преступления). М., 2001.

О.І. Мельничук

КОНВЕНЦІЯ ООН ПРОТИ КОРУПЦІЇ 2003 — див. *Корупція*.**КОНВЕНЦІЯ ООН ПРОТИ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЇ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ 2000** — див. *Транснаціональна організована злочинність*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО БЕЗПЕКУ ПЕРСОНАЛУ ООН ТА ПОВ'ЯЗАНОГО З НЕЮ ПЕРСОНАЛУ 1994 (Convention on the Safety of United Nations and Associated Personnel) — міжнар.-правовий документ, спрямований на створення безпечних умов для ефект. функціонування персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу під час проведення операцій з підтримання або відновлення міжнар. миру та безпеки.

Зростання ролі ООН у проведенні операцій з підтримання та відновлення миру на поч. 90-х рр. 20 ст., тобто після завершення «холодної війни», спричинило також і підвищення рівня загроз для життя та здоров'я її персоналу. У *Порядку денному для миру 1992* Генеральний секретар ООН Б. Бутрос Галі змушений був констатувати, що кількість випадків загибелі членів персоналу ООН непомірно зросла, і наголосив на необхідності вжиття відп. заходів. У світлі цих фактів та у відповідь на пропозицію Ген. секретаря ООН Україна та Нова Зеландія у 1993 внесли проект Конвенції про захист персоналу ООН. Конвенція 1994 була прийнята резол. ГА ООН 49/59 від 09.12.1994, відкрита для підписання 15.12.1994, набула чинності 15.01.1999. Станом на 2016 учасницями Конвенції є 92 д-ви, в т. ч. Україна, яка підписала її 15.12.1994, ратифікувала 06.07.1995.

Конвенція 1994 складається з 29 статей, які регламентують правовий статус персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу, обов'язки д-в щодо охорони цього персоналу та запобігання і покарання злочинів проти нього. Під персоналом ООН Конвенція розуміє осіб, що направлені Ген. секретарем ООН як членів військ., поліц. або цив. компонентів операції ООН, ін. офіц. осіб чи експертів ООН або її спеціаліз. установ та МАГАТЕ. Під пов'язаним з ООН персоналом розуміються: особи, призначені урядом або міжуряд. орг-цією зі згоди компетент. органу ООН; особи, залучені Ген. секретарем ООН або спеціаліз. установою ООН чи МАГАТЕ; особи, направлені гуманіт. неуряд. орг-цією відповідно до угоди з Ген. секретарем ООН, спеціаліз. установою ООН чи МАГАТЕ для проведення діяльності на підтримку виконання мандата операції ООН.

Конвенція 1994 не застосовується до операцій ООН, санкціонованих РБ ООН як

примус. заходи відповідно до гл. VII *Статуту ООН* (ст. 2). Персонал ООН та пов'язаний з нею персонал зобов'язаний дотримуватися законів і правил країни перебування та утримуватися від будь-яких дій чи діяльності, несумісних з безстороннім і міжнар. характером своїх обов'язків (ст. 6).

Д-ви — учасниці Конвенції 1994 взяли на себе зобов'язання встановити у своєму внутр. праві покарання за злочини, спрямовані проти персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу. Відповідно до ст. 9, такими злочинами є навмисне вчинення: а) вбивства, викрадення або ін. нападу, спрямованого проти особи або свободи будь-якого члена персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу; б) насильницький напад на служб. чи житлові приміщення або трансп. засоби будь-якого члена персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу, який може становити небезпеку для особи або свободи цього члена персоналу; с) погрози будь-якого такого нападу з метою примусити ту чи ін. фіз. або юрид. особу вчинити або утриматися від вчинення будь-яких дій; д) спроби будь-якого такого нападу; е) дії, що являють собою співучасть у будь-якому такому нападі або у вчиненні спроби такого нападу, або орг-цію, або віддання наказу про вчинення такого нападу.

Конвенція 1994 передбачає співробітництво д-в у справі запобігання таким злочинам шляхом вжиття практ. заходів та обміну інформацією (ст. 11). Конвенція містить положення про те, що д-ва, на терит. якої перебуває гаданий злочинець, зобов'язана або видати його, або передати справу своїм компетент. органам для суд. переслідування. Будь-який спір щодо тлумачення або застосув. Конвенції, який не може бути врегульовано шляхом переговорів, за вимогою однієї зі сторін передається на арбітр. розгляд. Якщо протягом 6 міс. з дати вимоги про арбітр. розгляд сторони не зможуть домовитися про орг-цію арбітр. розгляду, будь-яка сторона може передати цей спір до МС ООН, подавши заяву відповідно до Статуту Суду (ст. 22).

Дод. протокол до Конвенції 1994, який поширює сферу її застосув. на операції ООН з метою «надання гуманітарної та політичної допомоги або допомоги у сфері розвитку на етапі миробудівництва або на-

КОНВЕНЦІЯ ПРО БІОЛОГІЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ 1992

дання надзвичайної гуманітарної допомоги», був прийнятий резол. ГА ООН 60/42 від 08.12.2005, відкритий для підписання 16.01.2006 і набув чинності 19.08.2010. Станом на 2016 у ньому брали участь 29 д-в. Україна підписала цей Протокол 19.09.2006, однак досі не ратифікувала його.

Літ.: Кургузова Я.С. Международно-правовое регулирование защиты сотрудников международных организаций // Законодательство и экономика, 2003, № 3.

К.О. Савчук

КОНВЕНЦІЯ ПРО БІОЛОГІЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ 1992 — міжнар.-правовий документ, спрямований на вирішення проблеми збереження і сталого невиснажливого використання біотичних ресурсів планети.

Укладена 05.06.1992 в Ріо-де-Жанейро на Конф. ООН з навкол. середовища та розвитку. Набула чинності 29.12.1993, через 18 міс. після відкриття для підписання. Ратифікована Україною 29.11.1994, набула чинності для України 07.02.1995. Станом на 2016 учасниками Конвенції є 195 д-в та ЄС, тобто практично всі д-ви світу, крім США, які її підписали, але не ратифікували.

Структурно Конвенція складається з преамбули та 42 ст. Її ключовою метою є забезпечення комплекс. підходу до регулювання 3 категоріальних елементів біол. різноманіття: генетичних ресурсів, окр. видів біоти та екосистем. Цільовим спрямуванням Конвенції є поступ до глобального підходу, перенесення центру ваги в регулюванні збереження біол. різноманіття з нац. та регіон. рівнів на універс.

Конвенцією закріплено суверен. право д-в розробляти власні природ. ресурси відповідно до нац. політики в галузі навкол. середовища, яке пов'язується з відповідальністю за забезпечення того, щоб діяльність у рамках їх юрисдикції або під контролем не завдавала шкоди навкол. середовищу ін. д-в або р-нів за межами нац. юрисдикції. Водночас д-ви під час розроблення нац. стратегій і програм зі збереження та сталого використання біол. різноманіття мають враховувати вимоги, що ставляться Конвенцією. Уперше на міжнар. договір. рівні здійснено

**КОНВЕНЦІЯ ПРО БІОЛОГІЧНЕ
РІЗНОМАНІТТЯ 1992**

спробу узгодженого регулювання балансу загальнолюдських інтересів із суверен. правами д-в у сфері збереження біол. різноманіття планети. Для цілей збереження та сталого використання біол. різноманіття на глобальному рівні передбачено механізм співробітництва стосовно р-нів, які перебувають за межами нац. юрисдикції, та з ін. питань, що становлять взаємний інтерес.

Конвенцією запроваджується комплекс. механізм раціон. використання живих природ. ресурсів. Вона ставить 3 основополож. завдання: збереження біол. різноманіття; збалансоване, невиснажливе використання його компонентів; спільне одержання на справедл., рівній основі вигод, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів, шляхом належного передання відп. технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом належного фінансування. За д-вами залишається певна свобода у визначенні нац. пріоритетів збереження біол. різноманіття, узгоджених із заг. вимогами документа, та автономія при обранні сукупності інструментів, які залучатимуться для досягнення визначених цілей.

Надано офіц. визначення терміна «біологічне різноманіття», що є первинним для усвідомлення закладеної в документі філософії. Він означає різноманіття серед живих організмів, що включає різноманіття в межах видів, між видами та екосистемами. Конвенція визначає також компоненти біол. різноманіття.

Покликана забезпечувати стале використання, Конвенція крім загальноприйнятих заходів приділяє особл. увагу підтримці місц. населення у розробленні та впровадженні заходів щодо виправлення становища у деградованих р-нах, де спостерігається зменшення біол. різноманіття, та заохоченню співробітництва уряд. органів із приват. сектором у розробленні механізмів сталого використання компонентів біол. різноманіття. У контексті цієї Конвенції сталим вважається використання компонентів біол. різноманіття в такий спосіб і такими темпами, що не призводить у дов-

гострок. перспективі до вичерпання біол. різноманіття, та за умови збереження власливості задоволення потреб нинішнього і майбутнього поколінь.

Конвенція проводить відмінність між заходами зі збереження біол. різноманіття в рамках екосистем і природ. умовах (in-situ) та поза ними (ex-situ). Хоча обидва види заходів є взаємодоповнювальними, ex-situ є вторинними і здебільшого спрямовані на відновлення та реабілітацію видів, що перебувають під загрозою, а також на реінтродукцію їх до місць природ. перебування.

Д-ви у межах своєї юрисдикції здійснюють моніторинг компонентів біол. різноманіття, приділяючи особл. увагу тим, які потребують вжиття негайних заходів щодо збереження. Акцент робиться також на моніторингу тих компонентів, що відкривають найбільші можливості для сталого використання. При цьому прерогативою д-в є визначення процесів і категорій діяльності, що містять потенц. ризик значного несприятл. впливу на збереження і стале використання біол. різноманіття, та здійснення подальшого моніторингу таких наслідків.

З метою мінімізації несприятл. наслідків антропоген. впливу на біол. різноманіття д-ви повинні докладати зусиль із забезпечення обліку екол. наслідків внутр. програм і політик, що містять потенц. ризик негат. впливу. У разі неминучої або серйозної небезпеки д-ви-учасниці негайно повідомляють ін. д-ви, які можуть зазнати такої небезпеки, а також уживають заходів щодо запобігання або зведення до мінімуму такої небезпеки чи шкоди. На доповнення до нац. зусиль з негайного реагування на антропоген. діяльність або спричинені природ. чинниками події, що становлять серйозну й неминучу загрозу біол. різноманіттю, д-ви, за узгодження із зацікавленими д-вами або регіон. інтеграц. утвореннями, розробляють спільні плани на випадок надзвич. ситуацій і впроваджують їх шляхом міжнар. співробітництва.

На д-ви покладається зобов'язання вживати законод., адм. або політ. заходи з тим, щоб гарантувати всім заінтересованим сторонам доступ до технологій, які передбачають використання генетичних ресурсів. Передання технологій має здійснюватися на взаємно узгоджених умовах, у т. ч. тех-

нологій, захищених патентами та ін. правами інтелект. власності. За умови взаємної домовленості *країнам, що розвиваються*, забезпечуються передання технологій на справедл. і найбільш сприятл. умовах, а за необхідності — відповідно до передбаченого Конвенцією механізму фінансування. У цьому контексті особл. увага приділяється вжиттю заходів задля того, щоб приват. сектор полегшував доступ до технологій, спільного розроблення і передання цих технологій в інтересах як уряд. орг-цій, так і приват. сектору країн з нижчим рівнем екон. розвитку.

Д-ви зобов'язуються забезпечувати фін. підтримку видам діяльності, спрямованим на досягнення цілей Конвенції відповідно до нац. пріоритетів. Передбачено, що розвинені країни мають виділяти дод. фін. ресурси з тим, щоб надати можливість країнам, що розвиваються, повною мірою покривати узгоджені дод. витрати, які вони нестимуть під час впровадження заходів, пов'язаних із виконанням зобов'язань за Конвенцією, і одержувати вигоди від реалізації передбачених заходів. Здатність країн, що розвиваються, ефективно виконувати свої конвенц. зобов'язання ставиться в залежність від ефект. виконання розвиненими країнами обов'язків, пов'язаних із закріпленням механізмом фінансування та переданням технологій.

З метою практ. імплементації Конвенції передбачено функціонування Конф. сторін, Секретаріату та Допоміжного органу з наук., тех. і технол. консультацій. Для забезпечення контролю виконання д-вами зобов'язань за Конвенцією передбачено вимогу надання з періодичністю, визначеною Конф. сторін, звітів щодо заходів із впровадження цієї Конвенції та їхньої ефективності з точки зору досягнення цілей.

Літ.: *Правові засади впровадження в Україні Конвенції про біорізноманіття* / За заг. ред. Н.Р. Малишевої. К., 2003; *Сайт Конвенції про біологічне різноманіття*: <https://www.cbd.int/convention/>.

О.С. Стельмах

КОНВЕНЦІЯ ПРО БОРТЬБУ З НЕЗАКОННИМИ АКТАМИ, СПРЯМОВАНИМИ ПРОТИ БЕЗПЕКИ МОРСЬКОГО СУДНОПЛАВСТВА, 1988 — див. *Незаконні акти проти безпеки морського судноплавства*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО БОРТЬБУ З НЕЗАКОННИМИ АКТАМИ...ПРОТИ БЕЗПЕКИ ЦИВ. АВІАЦІЇ 1971

КОНВЕНЦІЯ ПРО БОРТЬБУ З НЕЗАКОННИМИ АКТАМИ, СПРЯМОВАНИМИ ПРОТИ БЕЗПЕКИ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ, 1971 (Монреальська конвенція 1971) — міжнар.-правовий документ, прийнятий 23.09.1971 у м. Монреаль (Канада), набув чинності 26.01.1973. Станом на 2015 учасницями Конвенції є 188 д-в, у т. ч. Україна (ратифікувала Конвенцію 16.01.1973).

Конвенція 1971 містить перелік злочинів проти безпеки цив. авіації і заходи боротьби з ними. До цих злочинів, зокрема, належать: акти насильства стосовно осіб, які перебувають на борту повітр. судна в польоті, якщо такі акти загрожують безпеці польоту; пошкодження повітр. судна, яке перебуває в експлуатації; повідомлення свідомо неправдивих даних, що створює загрозу безпеці повітр. судна в польоті; пошкодження аеронавігац. обладнання чи втручання в його експлуатацію, якщо такий акт може загрозувати безпеці повітр. судна в польоті, тощо (ст. 1). Кожна д-ва зобов'язується вжити суворих заходів покарання щодо цих злочинів. Д-ви також зобов'язуються надати одна одній найбільш повну правову допомогу у зв'язку з кримін.-процес. діями, вжитими щодо таких злочинів. У всіх випадках застосовується зак-во д-ви, до якої звернено прохання.

Повітр. судно вважається в польоті в будь-який час з моменту закриття всіх його зовн. дверей після завантаження до моменту відкриття кожних із таких дверей для вивантаження; у разі вимушеної посадки вважається, що політ відбувається доти, доки компетент. власті не візьмуть на себе відповідальність за повітр. судно і за осіб та майно, що перебувають на борту (ст. 2). Ця Конвенція не застосовується до повітр. суден, зайнятих на військ., митній або поліц. службі (ст. 4).

Положення Конвенції 1971 стосовно процедури затримання, видачі і покарання злочинців та розслідування зазначених злочинів здебільшого повторюють норми відп. статей *Конвенції з боротьби з незаконним захопленням повітряних суден 1970* (Гаазька конвенція 1970).

КОНВЕНЦІЯ ПРО ВИЗНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙ З ВИЩОЇ ОСВІТИ В ЄВРОП. РЕГІОНІ 1997

З метою запобігання незаконним актам насильства, які загрожують або можуть загрожувати безпеці осіб в аеропортах, що обслуговують міжнар. цив. авіацію, або які ставлять під загрозу безпечну експлуатацію міжнар. цив. аеропортів, 24.02.1988 було прийнято Протокол про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, що обслуговують міжнар. цив. авіацію, який доповнив Монреальську конвенцію 1971 і набрав чинності 06.08.1989. Він був також ратифікований Україною 14.03.1989.

Ю.С. Шемшученко

КОНВЕНЦІЯ ПРО ВИЗНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙ З ВИЩОЇ ОСВІТИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ 1997 — багатостор. договір *Ради Європи*, укладений у м. Лісабон 11.04.1997. Прийняття єдиного міжнар.-правового акта, що регулює відносини у сфері вищої освіти в Європі, було зумовлене такими чинниками: 1) розширення кола учасників, які брали участь у діяльності РЄ в освіт.-культ. сфері, а також кола д-в, що долучаються до єдиного освіт. простору; 2) уникнення різних підходів до регулювання відносин у сфері вищої освіти, що існували у конвенціях РЄ та ЮНЕСКО; 3) зростання кількості ун-тів та диверсифікація форм навчання; 4) зростання академ. мобільності; 5) необхідність забезпечення еквівалентності освіт. систем д-в — учасниць чинних конвенцій та їх потенц. д-в учасниць.

Зростання кількості підписантів європ. освіт. та культ. конвенцій, збільшення кількості членів ЮНЕСКО засвідчили необхідність координації заходів РЄ та ЮНЕСКО в галузі академ. визнання та мобільності у європ. регіоні. Рішення щодо необхідності розроблення конвенції було прийнято наприкінці 1992 шляхом обміну листами між Ген. секретарем РЄ та Ген. директором ЮНЕСКО. З цієї метою було проведено дослідження доцільності розроблення нової конвенції, яке було в подальшому проаналізоване експертами від обох орг-цій і на підставі вивчення якого Комітет з вищої освіти і наук. досліджень РЄ, Регіон. комі-

тет ЮНЕСКО із застосув. *Конвенції про визнання навчальних курсів, дипломів про вищу освіту і вчених ступенів у державах регіону Європи 1979* та Європ. мережа нац. центрів інформації про академ. мобільність та визнання (Мережа ЄНЦІ) рекомендували секретаріатам РЄ та ЮНЕСКО розробити спільний проект конвенції.

Розроблений спільний проект конвенції та пояснювальну записку до нього у 1995 було направлено нац. представництвам Комітету з вищої освіти і наук. досліджень РЄ та Регіон. комітету ЮНЕСКО з метою проведення нац. консультацій у потенц. д-вах — учасницях конвенції.

Проект конвенції було обговорено у Гаазі в листоп. 1996 на консульт. зустрічі д-в, що висловили намір підписати конвенцію. На ній були присутні міністри, відповід. за вищу освіту, від 46 д-в. Конвенцію було прийнято на дипл. конф. у Лісабоні 11.04.1997, на якій були присутні делегації 44 д-в.

Конвенція набула чинності 01.02.1999. Станом на 01.10.2015 її ратифікували 53 д-ви, з них 45 д-в — членів РЄ: Албанія, Андорра, Вірменія, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Ліхтенштейн, Люксембург, Мальта, Молдова, Чорногорія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Сан-Марино, Сербія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Македонія, Туреччина, Україна (ратифікувала Законом України № 1273-XIV від 03.12.2009), Велика Британія та 8 д-в, що не є членами РЄ: Австралія, Білорусь, Святий Престол, Ізраїль, Казахстан, Киргизстан, Нова Зеландія, Таджикистан, а також підписали 2 д-ви: Канада і США. Не всі д-ви — учасниці Болонського процесу є підписантами Конвенції.

Конвенція значною мірою замінює положення Конвенції про визнання навч. курсів, дипломів про вищу освіту і вчених ступенів у д-вах регіону Європи 1979. Її положення розвивають норми конвенцій РЄ, прийнятих у 50—60-х рр.: *Європейської конвенції про еквівалентність дипломів, що надають доступ до університетів, 1953*, *Європейської культурної конвенції 1954*, Європ. конвенції про еквівалентність періодів на-

вчання 1956 та *Європейської конвенції про академічне визнання університетських кваліфікацій 1959*.

Норми Конвенції закріпили визначення осн. термінів (доступ; приймання; оцінка вищих навч. закладів і програм; оцінка індивід. кваліфікацій; повноважний орган з питань визнання; вища освіта; вищий навч. заклад; програма вищої освіти; період навчання; кваліфікація (кваліфікація вищої освіти; кваліфікація, що надає доступ до вищої освіти); визнання; вимоги (заг. вимоги; особл. вимоги); компетенцію держ. органів; осн. принципи оцінки кваліфікації; визнання кваліфікацій, що надають доступ до вищої освіти; визнання періодів навчання; визнання кваліфікацій вищої освіти; визнання кваліфікацій біженців, переміщених осіб та осіб, що перебувають у становищі біженців; питання інформації про оцінку вищих навч. закладів і програм; інформації з питань визнання; механізми застосув. Конвенції.

Період навчання визначають, враховуючи, що елементи, які формують часткове навчання, незалежно від їх обсягів, мають бути складовою частиною програми вищої освіти. Кваліфікацію розглядають у 2 варіантах: як кваліфікацію вищої освіти та як кваліфікацію, що надає доступ до вищої освіти. Відповідно до норм Конвенції, кваліфікацію вищої освіти підтверджує будь-який документ, що засвідчує успішне завершення програми вищої освіти. Кваліфікацію, що надає доступ до вищої освіти, підтверджує будь-який документ, що засвідчує успішне завершення програми навчання, яка приймається конкр. д-вою як така, що надає право її власникові на здобуття вищої освіти.

Визнання є транснац. визнанням, яке передбачає оцінку індивід. кваліфікацій. Воно означає не будь-яке судження про значущість іноз. кваліфікації, а форм. висновок уповноваженого д-вою органу, що встановлює значущість певної кваліфікації і визначає наслідки визнання, що надається власнику кваліфікації (продовження навчання, навчання в аспірантурі, здійснення оплачуваної роботи тощо).

Осн. принципами є: належний доступ до оцінки кваліфікацій; недопущення *дискримінації* за ознаками статі, раси, кольору

КОНВЕНЦІЯ ПРО ВИЗНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙ З ВИЩОЇ ОСВІТИ В ЄВРОП. РЕГІОНІ 1997

шкіри, фіз. вад, мови, релігії, політ. чи ін. переконань, нац., етн., соц. походження, належності до нац. меншини, майнового стану тощо; оцінювання при визнанні кваліфікацій виключно на основі набутих знань і навичок. Належний доступ передбачає, що всі д-ви мають вжити заходів для здійснення оцінки кваліфікацій для різних цілей, передбачених Конвенцією. Принцип забезпечення недискримінації означає право на здійснення справедл. визнання через встановл. справедл. процедур і справедл. критеріїв визнання. При цьому процедури визнання кваліфікацій мають ґрунтуватися на принципі, за яким тягар доведення невідповідності кваліфікації заявника лежить на органі, що здійснює оцінку, а заявник не зобов'язаний доводити, що його кваліфікації відповідають стандартам тієї країни, де витребується її визнання.

Гол. ідея, зафіксована в Конвенції: «Велике розмаїття систем освіти в європейському регіоні відображає його культурну, соціальну, політичну, філософську, релігійну й економічну різноманітність, яка становить виняткове надбання, що потребує всілякої поваги; прагнення країн, які підписали Конвенцію, полягає в тому, щоб надати всім людям цього регіону можливість повною мірою користуватися цим джерелом різноманіття, полегшивши доступ жителям кожної держави й учням навчальних закладів до освітніх ресурсів інших держав».

Положення Конвенції відображують вектор правового регулювання відносин у сфері європ. освіти, спрямований на встановл. процедур і критеріїв визнання іноз. кваліфікацій і відхід від тех. визначення назв ступенів і дипломів. Тому, якщо раніше оцінка іноз. кваліфікацій здійснювалася шляхом зіставлення навч. програм та переліків досліджуваних матеріалів, тобто встановл. еквівалентності, то сьогодні забезпечується ширший підхід — здійснюється визнання кваліфікацій.

На розвиток положень Конвенції Україна здійснює двостор. співпрацю у сфері взаємного визнання документів про освіту

КОНВЕНЦІЯ ПРО ВИЗНАННЯ НАВЧАЛЬНИХ КУРСІВ...У ДЕРЖАВАХ ЄВРОП. РЕГІОНУ 1979

та вчених звань шляхом підписання двостор. міжнар. угод і протоколів. Станом на 01.10.2015 підписано відп. Угоди між КМ України та урядами Азербайджану, Білорусії, Болгарії, Вірменії, В'єтнаму, Гвінеї, Грузії, Естонії, Казахстану, КНР, Лівії, Молдови, Монголії, Перу, Польщі, Румунії, Словаччини, Туркменістану, Угорщини, Узбекистану, Франції, а також Протокол з РФ.

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014 передбачає ряд заходів, спрямованих на втілення закладених у Конвенції принципів, а саме: здійснення спільної роботи та обмінів з метою сприяння подальшій інтеграції України до європ. простору вищої освіти у контексті її участі в Болон. процесі, поглиблення співробітництва між вищими навч. закладами, активізація мобільності студентів і викладачів (ст. 431), посилення співпраці у розвитку систем заг. середньої освіти та профес.-тех. освіти, подальшого підвищення кваліфікації, визнання кваліфікацій і компетенцій (ст. 432).

З метою реалізації положень Конвенції в Україні визначено порядок визнання здобутих в іноз. вищих навч. закладах ступенів вищої освіти та порядок визнання в Україні документів про середню, середню профес., профес. освіту, виданих навч. закладами ін. д-в, шляхом прийняття Наказу Мін-ва освіти і науки України № 504 «Деякі питання визнання в Україні іноземних документів про освіту» від 05.05.2015. Згідно з положеннями Конвенції, Україна зобов'язана забезпечити функціонування центру інформації з метою супроводу прийняття рішень про визнання кваліфікацій в Україні та за кордоном, доступу до надійної і точної інформації про системи освіти, документи про освіту та кваліфікації, процедури визнання та критерії оцінювання кваліфікацій. На виконання цієї вимоги в Україні з 2011 діє ДП «Інформаційно-іміджевий центр», що належить до сфери управління МОН і виконує функції нац. інформ. центру академ. мобільності. До завдань Центру входить підготовка документів для перевірки автентичності докумен-

тів про освіту, виданих навч. закладами іноз. д-в, та орг-ції експертизи зі встановл. еквівалентності кваліфікацій, присвоєних згідно з документами про освіту, виданими навч. закладами іноз. д-в.

Процедура визнання в Україні документів про освіту здійснюється вищим навч. закладом — з метою зарахування на навчання чи працевлаштування на наук. (наук.-пед.) роботу та МОН — з метою працевлаштування чи продовження навчання заявника на терит. України. Процедура визнання іноз. освіт. документів передбачає перевірку автентичності документів про освіту та оцінку кваліфікації за таким документом і встановл. еквівалентності. За результатами розгляду й перевірки освіт. документів на предмет їх визнання та визначення еквівалентності компетент. органом приймається одне з таких рішень: про визнання документа, про що видається свідоцтво про визнання іноз. документа про освіту, або про відмову у визнанні поданого документа, про що надсилається відп. повідомлення із зазначенням підстав прийняття такого рішення.

Визнання документів про присудження наук. ступенів, виданих в іноз. д-вах, здійснюється на підставі міжнар. угод і конвенцій. Такі документи подаються у МОН для перевірки їх відповідності вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» та ін. нормат.-правових актів України, чинних на час захисту дисертації у д-ві, де видано такий документ.

Літ.: *Офіційний сайт Ради Європи.* <http://conventions.coe.int>; *The European Conventions on Higher Education and Other Important Texts Concerning Academic Recognition.* Council of Europe, 1995; *Explanatory report to the Convention on the recognition of qualifications concerning higher education in the European region.* <http://www.unesco.org/education/Lisbon-Convention>; *Bergan S., Damian R.* Higher education for modern societies: competences and values // Council of Europe higher education series, 2010, N 15; *Rauhvargers A., Rusakova A.* Improving Recognition in the European Higher Education Area: An Analysis of National Action Plans. Council of Europe, 2009.

О.О. Семчик

КОНВЕНЦІЯ ПРО ВИЗНАННЯ НАВЧАЛЬНИХ КУРСІВ, ДИПЛОМІВ ПРО ВІЩУ ОСВІТУ І ВЧЕНИХ СТУПЕНІВ У ДЕРЖАВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РЕГІОНУ 1979 (Convention on the Recognition of Stu-

dies, Diplomas and Degrees concerning Higher Education in the States belonging to the Europe Region) — багатостор. міжнар. договір, прийнятий з метою сприяння розвитку міжнар. мобільності викладачів, студентів, наук. працівників і спеціалістів, а також обміну ідеями, знаннями та наук.-тех. досвідом шляхом визнання всіма договір. д-вами курсів навчання, свідоцтв, дипломів і ступенів, отриманих у будь-якій із них. Конвенція підписана 21.12.1979 у Парижі представниками 26 д-в, у т. ч. Української РСР, на Дипл. конф., яка була скликана під егідою ЮНЕСКО. Набула чинності 19.02.1982, після здання на зберігання 5-ї ратифікац. грамоти відповідно до ст. 18.

Складається з преамбули та 8 розділів, що містять 21 статтю. Укладена англ., ісп., рос. та франц. мовами. Преамбула декларує зв'язок Конвенції з принципами Статуту ЮНЕСКО та *Заключного акта Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975* і визначає, зокрема, що визнання договір. д-вами освіт. курсів, свідоцтв, дипломів і ступенів, одержаних у будь-якій із цих д-в, є однією з необхідних умов для: 1) сприяння найбільш ефект. використанню засобів навчання; 2) забезпечення більшої мобільності викладачів, студентів, наук. співробітників і спеціалістів; 3) зменшення труднощів, з якими стикаються після повернення до своїх країн особи, що здобули підготовку або освіту за кордоном, тощо. Ст. 1 визначає, що «визнання іноземного свідоцтва, диплома про вищу освіту або вченого ступеня» — це прийняття його компетент. властями договір. д-ви як такого, що має силу посвідчення про освіту, і надання його володільцю прав, якими користуються особи, що мають нац. свідоцтва, дипломи або ступені, до яких можуть прирівнюватися одержані за кордоном документи. Ст. 2 визначає цілі Конвенції, зокрема розвиток активного співробітництва країн Європ. регіону між собою та з д-вами — членами ЮНЕСКО, забезпечення широкого доступу до своїх навч. закладів для гр-н договір. д-в, визнання дипломів та вчених ступенів цих осіб, і встановлює обов'язки д-в щодо вживання всіх можливих заходів на нац., дво- і багатостор. рівнях для досягнення цих цілей. Ст. 3—7 містять зобов'язання щодо взаємного ви-

КОНВЕНЦІЯ ПРО ВИЗНАННЯ НАВЧАЛЬНИХ КУРСІВ...У ДЕРЖАВАХ ЄВРОП. РЕГІОНУ 1979

знання свідоцтв про середню освіту, які відкривають доступ до вищої освіти, а також щодо визнання документів про вищу освіту для здійснення на їх підставі профес. діяльності. Ст. 8—11 встановлюють механізм реалізації Конвенції шляхом використання можливостей та повноважень компетент. нац. органів, двостор. або субрегіон. органів, а також Регіон. комітету, який утворюється і діє згідно з нормами ст. 10 та 11. Регіон. комітет утворюється з представників урядів д-в, а утримання його Секретаріату доручається Ген. директору ЮНЕСКО. Регіон. комітет приймає власні правила процедури, обирає голову для кожної своєї сесії (засідання), визначає місця для проведення черг. засідань, що мають відбуватися не рідше 1 разу на 2 роки. На Регіон. комітет покладено завдання стежити за виконанням Конвенції. Він приймає і розглядає надіслані йому договір. д-вами період. доповіді про досягнуті результати та про перешкоди, з якими вони стикаються при здійсненні цієї Конвенції, а також дослідження, що проводяться його Секретаріатом з питань Конвенції. Договір. д-ви зобов'язуються подавати доповідь Комітету принаймні 1 раз на 2 роки.

Ст. 12 містить інформацію та документацію, що стосуються предмета Конвенції, ст. 13 — співробітництва Регіон. комітету з міжнар. орг-ціями з метою якнайповнішої реалізації Конвенції, ст. 14 — вищих навч. закладів, які перебувають у віданні договір. д-ви, але розташовані поза її терит. Ст. 15—21 врегульовують питання ратифікації, приєднання, набуття чинності та денонсації Конвенції. Зокрема, Конвенція є обмежено відкритою для приєднання. Крім д-в, що брали участь у Дипл. конф., на якій було підписано Конвенцію, ін. д-ви можуть отримати дозвіл на приєднання до неї. Запит на отримання такого дозволу направляється заінтересованою д-вою Ген. директору ЮНЕСКО і передається ним д-вам — учасникам Конвенції для розгляду. Така процедура стала можливою після 20 ратифікацій д-вами — учасниками Дипл. конф., на якій було підписано Конвенцію.

**КОНВЕНЦІЯ ПРО ГРОМАДЯНСТВО
ОДРУЖЕНОЇ ЖІНКИ 1957**

Конвенція ратифікована Указом Президії ВР Української РСР № 2993-Х від 11.01.1982, ратифікац. грамота здана Ген. директору ЮНЕСКО 16.03.1982, відповідно, для УРСР Конвенція набула чинності з 17.04.1982. Україна нині є її учасницею як правонаступниця Української РСР.

На цю Конвенцію у своїй преамбулі посилається *Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні 1997*.

Станом на листоп. 2015 учасниками Конвенції є 45 д-в і *Святий Престол*.

В.В. Максимов

КОНВЕНЦІЯ ПРО ВІДМИВАННЯ, ВИЯВЛЕННЯ, ВИЛУЧЕННЯ ТА КОНФІСКАЦІЮ ДОХОДІВ ВІД ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ФІНАНСУВАННЯ ТЕРОРІЗМУ 2005 — див. *Відмивання (легалізація) нелегальних доходів*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ГРОМАДЯНСТВО ОДРУЖЕНОЇ ЖІНКИ 1957 — міжнар.-правовий документ, прийнятий ГА ООН 29.01.1957. Набула чинності 11.08.1958. Станом на 2015 учасницями Конвенції є 74 д-ви, у т. ч. Україна, як правонаступниця УРСР, яка ратифікувала її у 1958. Захищає право на *громадянство* жінок, які виходять заміж за іноземців, і має на меті не допустити, щоб у результаті взяття (або розірвання) шлюбу з гр-ном ін. д-ви жінка втратила гр-нство тієї д-ви, яке вона мала до шлюбу, або внаслідок колізії законів різних д-в з питань гр-нства опинилася у становищі особи без гр-нства (див. *Апатриди*). Складається з преамбули і 12 статей. У преамбулі підкреслюється рішучість д-в-учасниць уникнути колізій у праві і практиці з питань гр-нства, що виникають як результат постанов про втрату або набуття гр-нства після укладення чи розірвання шлюбу або зміни гр-нства чоловіком під час шлюбного союзу, а також сприяти додержанню прав людини і осн. свобод для всіх без винятку осіб незалежно від статі, згідно зі *Статутом ООН* та *Загальною декларацією прав людини 1948*, ст. 15 якої передбачає, що «ніхто не може бути довільно позбавлений

свого громадянства або права змінити своє громадянство». За Конвенцією, кожна договірва д-ва погоджується, що ні одруження, ні розірвання шлюбу між кимось з її гр-н та іноземцем, ні зміна гр-нства чоловіком під час шлюбного союзу не позначатимуться автоматично на гр-нстві дружини (ст. 1). Кожна з договірних д-в згодна, що добровільне набуття її гр-ном гр-нства ін. країни або відмова від свого гр-нства не перешкоджатимуть збереженню гр-нства дружиною цього гр-на (ст. 2). Водночас д-ви — учасниці Конвенції погоджуються, що іноземка, яка одружується з кимось з їх гр-н, може звернутися з проханням щодо надання гр-нства чоловіка у спец. спрощеному порядку *натуралізації*. Надання такого гр-нства може бути об'єктом обмежень, встановлених в інтересах держ. безпеки або *публічного порядку* (ст. 3).

Конвенція продовжила прогрес. тенденцію, яка намітилася ще в Гаазькій конвенції про деякі питання відносно колізії законів про гр-нство 1930, прийнятій під егідою *Ліги Націй*, а також у прийнятій VII Між-амер. конф. в Монтевідео регіон. Конвенції про гр-нство жінок 1933, у яких д-ви вперше зобов'язалися не встановлювати відмінності у питаннях гр-нства за ознакою статі.

Відмовившись від традиц. принципу єдності гр-нства чоловіка та жінки («жінка має громадянство свого чоловіка»), Конвенція 1957 замінила його більш справедл. і прогрес. принципом незалежності гр-нства жінки від гр-нства чоловіка, не позбавляючи її водночас права набувати гр-нства чоловіка за власною волею, звернувшись до компетент. органів д-ви — учасниці Конвенції (див. також *Жінок права*).

Літ.: *Права человека*: Сб. междунар. договоров. Т. 1, ч. 2. Универсальные договоры. Нью-Йорк, Женева, 1994; *Действующее международное право*. Т. 1. М., 1996.

Ю.І. Нупорко

КОНВЕНЦІЯ ПРО ДОПОМОГУ В РАЗІ ЯДЕРНОЇ АВАРІЇ ЧИ РАДІАЦІЙНОЇ АВАРІЙНОЇ СИТУАЦІЇ 1986 — див. *Аварія ядерна*.**КОНВЕНЦІЯ ПРО ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ, УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ТА**

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ З ПИТАНЬ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ НАВКІЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА, 1998 — див. *Орхуська конвенція* 1998.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ АБО ОБМЕЖЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ КОНКРЕТНИХ ВИДІВ ЗВИЧАЙНОЇ ЗБРОЇ, ЯКІ МОЖУТЬ ВВАЖАТИСЯ ТАКИМИ, ЩО ЗАВДАЮТЬ НАДМІРНИХ УШКОДЖЕНЬ АБО МАЮТЬ НЕВИБІРКОВУ ДІЮ, 1980 — міжнар.-правовий документ, прийнятий 10.10.1980 на міжнар. конф., що відбулася під егідою ООН у м. Женева (Швейцарія). Набула чинності 02.12.1983. Станом на 2016 її ратифікували 123 д-ви, у т. ч. Україна (04.06.1982). Конвенція складається з преамбули, 11 статей і 5 Протоколів до неї. У документі визначено сферу його застосув. (ст. 1), набуття чинності (ст. 5), порядок перегляду Конвенції і Протоколів до неї (ст. 8). Норми істотного значення містяться у Протоколах: Протокол I — про осколки, які не виявляються (1980); Протокол II — про заборону або обмеження застосув. мін, мін-пасток та ін. пристроїв (1980) з поправками 1996 (набув чинності 03.12.1998); Протокол III — про заборону або обмеження застосув. запалювальної зброї (1980); Протокол IV — про засліплювальну лазерну зброю (від 1995; набув чинності 30.07.1998); Протокол V — про вибухонебезпечні предмети — наслідки війни (від 2003; набув чинності 12.11.2006).

Є.М. Цибуленко

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ ВОЄННОГО АБО БУДЬ-ЯКОГО ІНШОГО ВОРОЖОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ ВПЛИВУ НА ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ 1976 — міжнар.-правовий документ, прийнятий ГА ООН 10.12.1976. Набула чинності 05.10.1978. Станом на 2016 ратифікована 77 д-вами, у т. ч. Україною (25.05.1978). Складається з преамбули, 10 статей і Дод.

Конвенція забороняє дії, відомі під назвою «геофізична війна» (термін, яким позначають навмисне управління природ. процесами, що може спричинити урагани, цунамі, землетруси або опади у вигляді дощу чи снігу тощо). Згідно з Конвенцією, кожна д-ва-учасниця зобов'язується не вдаватися до воєн. або будь-якого ін. во-

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ ЗАСТОСУВАННЯ... ПРОТИПХОТНИХ МІН ТА ПРО ЇХ ЗНИЩЕННЯ 1997

рожного використання засобів впливу на природ. середовище, що має широкі, довгострокові або серйозні наслідки (п. 1 ст. 1). Під «широкими наслідками» розуміють такі, що охоплюють терит. у кількості квадратних кілометрів; під «довгостроковими» — період у кілька місяців (бл. 3); «серйозні наслідки» — це значне порушення норм. перебігу життя людини, істотні збитки, завдані природ. та екон. ресурсам, тощо. Заборонено також допомагати, заохочувати і спонукати будь-яку д-ву, групу д-в або міжнар. орг-цію до здійснення діяльності, що суперечить положенням Конвенції (п. 2 ст. 1).

Передбачається, що д-ви-учасниці мають консультуватися і співробітничати одна з одною у вирішенні будь-яких питань стосовно мети або у зв'язку з виконанням положень Конвенції. Консультації можуть проводитися і в межах ООН із залученням відп. міжнар. орг-цій. За заявою д-ви — учасниці Конвенції скликається Консульт. комітет експертів, створення якого передбачено Дод. до Конвенції. Д-ви-учасниці можуть звернутися безпосередню до РБ ООН (ст. 5). Конвенція дозволяє використовувати засоби впливу на природ. середовище в мир. цілях (ст. 3), однак через нечітке нормат. визначення цих засобів вони можуть бути використані на порушення настанов документа. У Дод. окреслено завдання і функції Консульт. комітету експертів та права його членів.

Є.М. Цибуленко

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ ЗАСТОСУВАННЯ, НАКОПІЧЕННЯ ЗАПАСІВ, ВИРОБНИЦТВА І ПЕРЕДАЧІ ПРОТИПХОТНИХ МІН ТА ПРО ЇХ ЗНИЩЕННЯ 1997 (Оттавська конвенція 1997) — міжнар.-правовий документ, прийнятий 18.09.1997 на Дипл. конф. в м. Осло (Норвегія). Відкрита для підписання 03—04.12.1997 в м. Оттава (Канада). Набула чинності 01.03.1999. Станом на 2016 Конвенцію підписали 163 д-ви, у т. ч. Україна (24.02.1999); ратифікували — 162, у т. ч. Україна (27.12.2005).

**КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ ЗАСТОСУВАННЯ...
ПРОТИПІХОТНИХ МІН ТА ПРО ЇХ ЗНИЩЕННЯ 1997**

Складається з преамбули та 22 статей. Згідно з Конвенцією, д-ви-учасниці зобов'язуються ніколи, за жодних обставин не застосовувати, не розробляти, не виробляти, не набувати, не накопичувати, не зберігати і не передавати протипіхот. міни (ст. 1). Застереження «ніколи, за жодних обставин» має велике значення, оскільки заборона використовувані протипіхотні міни не лише під час міжнар. і внутр. збройн. конфліктів, а й у мир. час, напр. для охорони кордонів. З міжнар.-правового погляду у Конвенції дано значно чіткіше (порівняно з Протоколом II до *Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, 1980*) визначення протипіхот. міни. У ст. 2 протипіхот. вважається міна, яка призначена для вибуху від присутності, близькості або ж безпосереднього впливу людини і при цьому виводить з ладу, калічить або вбиває 1 чи кількох осіб. Міни, призначені для детонації від присутності, близькості або безпосеред. впливу рухомого засобу, а не людини, і оснащені при цьому елементами невилучення, не належать до категорії протипіхот. мін. Як виняток дозволено зберігати і передавати «обмежену кількість» (мається на увазі не більше кількох тисяч) протипіхот. мін для робіт з їх виявлення і розмінування (ст. 3). Кожна д-ва — учасниця Конвенції зобов'язана знищити всі міни, що зберігаються, протягом 4 р. з моменту приєднання до Конвенції (ст. 4). Кожна д-ва повинна знищити всі встановлені міни протягом 10 р. від моменту приєднання до Конвенції (ст. 5). Якщо через велику кількість встановлених мін країна не в змозі виконати цю вимогу самостійно, вона може звернутися по допомогу до *міжнародного співтовариства* (ст. 6). У документі йдеться також про надання допомоги жертвам мін через *Міжнародний комітет Червоного Хреста*, національні товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та *Міжнародну федерацію товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця*. Конвенція передбачає

ефект. механізми імплементації і контролю. Так, д-ви-учасниці зобов'язані щороку звітувати про заходи, вжиті на виконання Конвенції. Звіт має містити інформацію про: заг. кількість і типи протипіхот. мін, що зберігаються; виконання програм знешкодження мін із зазначенням заг. кількості й типів мін, які вже знешкоджено; заг. кількість і типи протипіхот. мін, залишених для навчання; місцезнаходження усіх мінних полів; типи, кількість і строк давності встановлених мін та вжиті заходи щодо попередження цив. населення; вжиті на нац. рівні заходи запобігання порушенням Конвенції та покарання порушників (ст. 7). Коли є підстави вважати, що д-ва-учасниця порушує положення Конвенції, остання передбачає можливість відрядити на її терит. комісію, яка має встановити такі факти або спростувати їх (ст. 8). Крім того, д-ви взяли на себе зобов'язання припинити на своїй терит. будь-які дії, спрямовані на порушення Конвенції, а також подібні дії осіб, що перебувають під юрисдикцією цих д-в, усіма засобами, в т. ч. заходами адм. і кримін. впливу (ст. 9). Для цього нац. заков слід привести у відповідність із положеннями Конвенції. У документі передбачено порядок скликання щорічних нарад д-в-учасниць (ст. 11) та проведення конф. з питань перегляду положень Конвенції (ст. 12). Такі конф. скликаються на вимогу 1 або кількох д-в-учасниць не раніше як через 5 р. після останньої конф. Поправки приймаються на спец. конф. з питань реалізації Конвенції кваліф. більшістю присутніх представників д-в (ст. 13). Конвенція не може бути підписана жодною д-вою із застереженнями (ст. 19).

Є.М. Цибуленко

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ РОЗРОБКИ, ВИРОБНИЦТВА, НАКОПІЧЕННЯ І ЗАСТОСУВАННЯ ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ ТА ЇЇ ЗНИЩЕННЯ 1993 — див. *Хімічної зброї заборона та знищення*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ РОЗРОБКИ, ВИРОБНИЦТВА ТА НАКОПІЧЕННЯ ЗАПАСІВ БАКТЕРІОЛОГІЧНОЇ (БІОЛОГІЧНОЇ) І ТОКСИЧНОЇ ЗБРОЇ ТА ПРО ЇХ ЗНИЩЕННЯ 1972 — див. *Біологічної (бактеріологічної) зброї заборона*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАПОБІГАННЯ ЗАБРУДНЕННЮ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА СКИДАННЯМ РЕЧОВИН ІЗ СУДЕН ТА ЛІТАЛЬНИХ АПАРАТІВ 1972

(Конвенція про запобігання забрудненню моря скиданням відходів та ін. матеріалів, Лондон. конвенція) — міжнар.-правовий документ, прийнятий 29.12.1972 у м. Москва (СРСР), м. Вашингтон (США), м. Лондон (Велика Британія), м. Мехіко (Мексика). Набула чинності 30.08.1975. Станом на 2016 учасницями Конвенції є 87 д-в, у т. ч. Україна (ратифікована Указом Президії ВР УРСР від 24.12.1975, набула чинності для України 06.03.1976). 07.11.1996 д-ви — учасниці Конвенції підписали Протокол до неї (набув чинності 24.03.2006; станом на 2016 у ньому брали участь 47 д-в).

Конвенція складається з 22 статей та 3 дод. Метою Конвенції є сприяння ефект. боротьбі з усіма джерелами забруднення моря та вжиття усіх можливих заходів для запобігання забрудненню моря скиданням відходів та ін. матеріалів, які можуть становити небезпеку для здоров'я людини, завдати шкоди живим ресурсам та життю в морі, а також зонам відпочинку чи перешкоджати ін. законним видам використання моря. Конвенція забороняє скидання небезпечних відходів і матеріалів, наведених у Дод. I (зокрема, нафти та радіоакт. матеріалів), і передбачає необхідність отримання спец. дозволу на скидання матеріалів, внесених до Дод. II (зокрема, свинцю, цинку, ціанідів). Для видання таких дозволів кожна д-ва-учасниця призначає спец. орган. Відповідно до положень Конвенції створено нараду договірних д-в та Секретаріат. Договірні сторони сприяють, завдяки співпраці в рамках ООН та ін. міжнар. органів, тим сторонам, які потребують допомоги щодо: підготовки наук.-тех. персоналу; постачання необхідного обладнання та апаратури для наук. досліджень і моніторингу; видалення й переробки відходів та ін. заходів щодо запобігання або зменшення забруднення, спричиненого скиданням. Відповідно до принципів міжнар. права, що стосуються відповідальності д-в за пошкодження навкол. середовища ін. д-в або будь-якої зони навкол. середовища внаслідок скидання відходів та ін. матеріалів будь-якого роду, договірні сторони погоджуються

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПОКАРАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ... ДИПЛ. АГЕНТІВ 1973

розробити процедури для визначення відповідальності та вирішення спорів щодо скидання. Договірні сторони зобов'язуються в рамках компетент. спеціаліз. установ та ін. міжнар. органів сприяти вжиттю заходів, спрямованих на захист морського середовища від забруднення, спричиненого: вуглеводнями, у т. ч. нафтою та її відходами; ін. отруйними і небезпечними речовинами, що перевозяться суднами з ін. метою, ніж скидання; відходами, що виникають унаслідок експлуатації суден, літаків, платформ або ін. штучних конструкцій у морі; радіоакт. забруднювальними речовинами з усіх джерел, у т. ч. з суден; хім. та біол. речовинами військ. призначення; відходами або ін. матеріалами, отриманими чи безпосередньо пов'язаними з дослідженням, експлуатацією та переробкою в морі мінер. сировини морського дна. Сторони також сприятимуть через відп. міжнар. організації кодифікації сигналів, що використовуються суднами, які здійснюють скидання. Протокол до Конвенції 1996 закріплює більш жорсткий режим скидання відходів у море шляхом встановл. заг. заборони скидання будь-яких відходів у море, за винятком тих, які прямо зазначені в ньому.

Літ.: Андрусевич А., Андрусевич Н., Козак З. Довідник чинних міжнародних договорів України у сфері охорони довкілля. Львів, 2009.

О.С. Переверзева

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ ТА ПОКАРАННЯ ЗА НЬОГО 1948 — див. *Геноцид*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПОКАРАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСІБ, ЩО КОРИСТУЮТЬСЯ МІЖНАРОДНИМ ЗАХИСТОМ, У ТОМУ ЧИСЛІ ДИПЛОМАТИЧНИХ АГЕНТІВ, 1973 — міжнар.-правовий документ, яким запроваджуються заходи щодо запобігання та покарання злочинів проти дипл. агентів (див. *Агент дипломатичний*) та ін. осіб, які користуються міжнар. захистом, що загрожують безпеці цих осіб і створюють серйозну загрозу підтриманню міжнар. відносин між д-вами.

**КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ
НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ... 1998**

Конвенція 1973 прийнята ГА ООН 14.12.1973, набула чинності 20.02.1977. Складається з преамбули і 20 статей. Згідно з Конвенцією, міжнар. захистом під час перебування в іноз. д-ві користуються такі особи: глави д-в та члени колег. органу, що виконує функції глави д-ви згідно з її конституцією; глави урядів; міністри закорд. справ, а також члени їхніх сімей, які їх супроводжують; будь-які представники або посад. особи д-в; будь-яка посад. особа чи ін. агент міжуряд. міжнар. орг-ції, який має за міжнар. правом спец. право на захист від будь-якого замаху на його особу, свободу та гідність, а також члени сім'ї, що проживають з ним (п. 1 ст. 1). Навмисне скоєння вбивства, викрадення чи ін. нападу на особу або замаху на свободу особи, що користується міжнар. захистом; насильн. напад на офіц. приміщення, житлове приміщення чи трансп. засоби такої особи, який може їй загрожувати; погроза чи спроба такого нападу, а також співучасть у ньому мають розглядатися кожною д-вою — учасницею Конвенції відповідно до її внутр. зак-ва як злочин (п. 1 ст. 2). Кожна д-ва-учасниця має передбачити відп. покарання за такі злочини з урахуванням їх тяжкого характеру (п. 2 ст. 2). Д-ви — учасниці Конвенції зобов'язані співпрацювати у справі запобігання зазначеним вище злочинам та надавати одна одній повну правову допомогу в кримін.-процес. діях, які здійснюються у зв'язку з такими злочинами (ст. 4, 10). Д-ва, на терит. якої перебуває гаданий злочинець (тобто особа, щодо якої є докази, достатні для встановл. *prima facie* (на перший погляд) вчинення нею одного чи більше злочинів, зазначених у Конвенції, або участі у їх вчиненні), зобов'язана в разі, якщо вона не видає його, передати справу без будь-яких винятків і без зволікання своїм компетент. органам для кримін. переслідування з дотриманням процедур, встановлених законами цієї д-ви (ст. 7). Якщо д-ва — учасниця Конвенції, що обумовлює *видачу злочинця* наявністю відп. договору, отримує прохання про видачу від ін. д-ви-учасниці, з якою вона не має договору про ви-

дачу, вона може розглядати цю Конвенцію як правову підставу для видачі у зв'язку із зазначеними злочинами (п. 2 ст. 8).

На 2015 учасниками Конвенції є 179 д-в та *Святий Престол*. Україна є учасницею Конвенції як правонаступниця УРСР, яка ратифікувала цей документ 20.01.1976 із застереженням, згідно з яким вона не вважала себе зв'язаною положеннями п. 1 ст. 13 Конвенції, відповідно до якого будь-який спір між 2 чи кількома д-вами-учасницями щодо тлумачення або застосув. Конвенції на прохання однієї з них має передаватися до арбітражу або до МС ООН, і заявляла, що в кожному окр. випадку необхідна згода всіх сторін такого спору для передання його до арбітражу або до МС ООН.

У зв'язку з воєн. агресією РФ, унаслідок якої остання окупує частину терит. України (АР Крим та м. Севастополь) і здійснює ефект. контроль над частинами Донецької та Луганської обл., Україна надіслала 20.10.2015 Ген. секретарю ООН повідомлення, в якому заявила, що з 20.02.2014 і до повного встановл. констит. правопорядку та ефект. контролю над усією терит. д-ви дія Конвенції та виконання Україною зобов'язань за нею на вищезазначених окупованих і неконтрольованих терит. обмежені і не гарантуються. Документи, видані окупац. властями і незаконними органами влади окр. частин Донецької та Луганської обл., є недійсними і не мають жодної юрид. сили. Положення Конвенції про правову допомогу та співробітництво органів влади не поширюється на терит. органи України в АР Крим і м. Севастополі та в деяких р-нах Донецької і Луганської обл., що тимчасово не підконтрольні Україні. Порядок відп. співробітництва визначається центр. органами держ. влади України в Києві.

Літ.: *Україна* в міжнародно-правових відносинах. Кн. 1. Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога. К., 1996.

О.О. Мережко

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА 1998

— міжнар.-правовий документ, розроблений під егідою *Ради Європи* (РЄ) і підписаний 04.11.1998 7 д-вами — членами РЄ: Німеччиною, Данією, Фінляндією, Францією,

Грецією, Ісландією та Швецією у м. Страсбург (Франція). Конвенція відкрита для підписання ін. д-вами — членами РЄ, а також д-вами, що не є її членами, але брали участь у розробленні Конвенції (Канада). Станом на 2015 документ підписано ще 7 д-вами: Австрією, Бельгією, Естонією, Італією, Люксембургом, Румунією та Україною (24.01.2006). Ратифіковано лише Естонією. Відповідно до п. 3 ст. 13 Конвенції, вона набуває чинності в 1-й день місяця, наст. за 3-місячним строком після дати виставлення 3 д-вами своєї згоди на визнання обов'язковими положень Конвенції, тобто Конвенція ще не набула чинності.

Складається з преамбули та 21 статті, об'єднаних у 4 розділи. Містить заг. засади захисту навкол. природ. середовища засобами кримін. права на нац. (розд. II) і міжнар. (розд. III) рівнях. Так, на нац. рівні пропонується застосовувати до умисних злочинів (ст. 2) і злочинів необережних (ст. 3) різні підходи. Даються рекомендації сторонам стосовно: розмежування кримін. злочинів та адм. правопорушень (ст. 4); визначення нац. юрисдикції щодо кримін. правопорушень, які вчиняються на борту літака або морського судна, тощо. Окр. стаття присвячена кримін. санкціям, що застосовуються д-вами за злочини у сфері охорони навкол. середовища (ст. 6). Прямо передбачено застосув. на нац. рівні 4 видів санкцій: позбавлення волі, штраф, конфіскація та відновлення порушеного стану. Визначено особливості застосув. на нац. рівні адекватних заходів із конфіскації коштів, доходів чи власності, вартість яких оцінюється на суму доходів, отриманих від вчинення злочинів, передбачених Конвенцією (ст. 7). Запроваджуються деякі ключові положення щодо процедури відновлення порушеного стану навкол. середовища (ст. 8). Однією з ключових норм Конвенції є передбачена її ст. 9 («Корпоративна відповідальність») можливість застосув. кримін. чи адм. відповідальності за злочини проти довкілля до юрид. осіб, від ім. яких передбачені Конвенцією злочини були здійснені їх органами, членами або представниками. Корпоративна кримін. відповідальність не виключає переслідування в кримін. порядку фіз. особи. Сторони можуть на нац. рівні передбачати допуск груп

гр-н, громад. орг-цій та об'єднань, які діють в екол. сфері, до участі у кримін. процесі щодо екол. злочинів (ст. 11). Конвенція містить заходи, що мають вживатися на міжнар. рівні (розд. III), зокрема міжнар. співпрацю і взаємодопомогу у дослідженні і суд. розгляді справ, які є предметом регулювання цієї Конвенції.

Незважаючи на те, що Конвенція не набула чинності, на неї посилається в своїх рішеннях *Європейський суд з прав людини*, зокрема у справі «Онер'їльдиз проти Туреччини».

Закладені в Конвенції принципи було розвинено низкою багатостор. угод, що уклалися під егідою ін. європ. та міжнар. структур. Так, виконання Конвенції було зазначено серед предметів домовленостей у рамках Міждерж. програми СНД щодо спільних заходів боротьби зі злочинністю на 2003—04 (підписана Україною із застереженням, що фінансування відп. програми здійснюватиметься в межах коштів, передбачених Держ. бюджетом України). Спираючись на регулювальні положення Конвенції, під егідою *Європейського Союзу* 27.01.2003 було прийнято Рамкове рішення 2003/80/ЈНА «Про захист довкілля засобами кримінального права», а 19.11.2008 — Директиву ЄС 2008/99/ЕС щодо застосув. кримін. права для захисту довкілля, з якою мали гармонізувати своє нац. зак-во всі д-ви-члени. Наблизити свої нац. правові системи до вимог відп. директиви зобов'язані також усі д-ви, що мають намір вступити до ЄС, у т. ч. Україна.

Кримін. зак-во України значною мірою імплементувало вимоги Конвенції. КК України містить спец. розд. VIII «Злочини проти довкілля» (ст. 236—254), а також ст. 441 «Екоцид», вміщену в розд. XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Цими статтями охоплено всі підстави кримін. відповідальності за екол. злочини, які передбачені для включення в нац. кримін. зак-во ст. 2—4 Конвенції.

Водночас резерви для імплементативних положень Конвенції, а також адаптації кримін. зак-ва України до права ЄС містяться

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ЧОРНОГО МОРЯ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ 1992

в частині необхідності запровадження кримін. відповідальності юрид. осіб за злочини проти довкілля. Така відповідальність передбачена і успішно застосовується низкою д-в. Зокрема, у Франції кримін. відповідальність за злочини проти довкілля передбачено щодо юрид. осіб і забезпечено такими санкціями: ліквідація юрид. особи, повна чи тимчас. заборона діяльності, конфіскація предметів злочинних посягань та деякі ін. В Україні необхідність застосув. до юрид. осіб, винних у вчиненні злочинів проти довкілля, кримін. відповідальності протягом тривалого періоду залишається предметом дискусії. Наразі санкції до юрид. осіб за недотримання екол. зак-ва України можуть застосовуватися лише в межах госп. зак-ва. У юрид. науці висловлюється пропозиція доповнити розд. XIV-1 КК України «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» у частині підстав кримін. відповідальності юрид. осіб за злочини проти довкілля.

Літ.: *Convention on the protection of the environment through criminal law* (ETS N 172). Explanatory Report. <http://conventions.coe.int/Treaty/FR/Reports/Html/172.htm>; *Справа* «Онер'їлдиз проти Туреччини»: Рішення Європейського суду з прав людини від 30.11.2004 // Кримінальне судочинство. Судова практика у кримінальних справах, 2007, № 2; *Council Framework Decision 2003/80/JHA of 27 January 2003 on the protection of the environment through criminal law* // OJL 29, 05.02.2003; *Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law* // OJL 328, 06.12.2008.

Н.Р. Малишева

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ЧОРНОГО МОРЯ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ 1992 (Бухарестська конвенція) — міжнар.-правовий документ, прийнятий причорномор. д-вами — учасницями Дипл. конф. з питань захисту *Чорного моря* від забруднення 21.04.1992 у м. Бухарест (Румунія) з метою встановлення заг. зобов'язань д-в щодо скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища Чорного моря, запобігання йому, а також з метою захисту і збереження середовища цього морського басейну.

Конвенцію підписали Болгарія, Грузія, РФ, Румунія, Туреччина та Україна. Набула чинності 15.01.1994. Україна ратифікувала Конвенцію 04.02.1994, яка набула для неї чинності 14.04.1994.

Конвенція складається з преамбули, 30 статей і 4 протоколів (про захист морського середовища Чорного моря від забруднення з наземних джерел; про співробітництво у боротьбі із забрудненням мор. середовища Чорного моря нафтою та ін. шкідливими речовинами у надзвичайних ситуаціях; про захист морського середовища Чорного моря від забруднення, спричиненого захороненням відходів; про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря) та 6 дод., у яких наведено перелік небезпечних речовин і матеріалів, отруйних речовин тощо. Документ передбачає комплекс заходів *прибережних держав* щодо запобігання забрудненню Чорного моря. Конвенція застосовується власне до Чорного моря з півд. кордоном, який утворює лінія, що сполучає миси Келара і Дальян (ст. 1). Наведено визначення осн. понять: «забруднення морського середовища», «шкідлива речовина», «захоронення» та ін. Конвенція не застосовується до військ. кораблів, військово-водопоміжних суден, до ін. суден або літальних апаратів, що належать д-ві або експлуатуються нею та використовуються у цей час лише для уряд. некомерц. служби (ст. 4). Відповідно до Конвенції створено Комісію з питань захисту морського середовища Чорного моря від забруднення, пост. секретаріат, нараду договірних сторін, довідні групи. Кожна з договірних сторін делегує в Комісію свого представника, який може мати заступників, радників та експертів. Роб. органом Комісії є секретаріат на чолі з директором-виконавцем. Рішення та рекомендації Комісії приймаються на основі *консенсусу*. Місцеперебування Комісії — м. Стамбул (Туреччина). Функції Комісії: сприяння виконанню Конвенції та інформування про свою діяльність договірних сторін; ухвалення рекомендацій щодо заходів, необхідних для досягнення цілей цієї Конвенції; розгляд питань, пов'язаних з виконанням Конвенції, та ухвалення за потреби рекомендацій про поправки до Конвенції та Протоколів, у т. ч. поправки до дод. до Конвенції та Протоко-

лів; розроблення критеріїв щодо запобігання забрудненню морського середовища Чорного моря, його скорочення, збереження під контролем та ліквідації наслідків забруднення, а також рекомендацій щодо заходів у цьому напрямі; сприяння вжиттю договірними сторонами дод. заходів, необхідних для захисту морського середовища Чорного моря, і з цією метою отримання, опрацювання та розповсюдження серед договірних сторін відп. наук., тех. і статистичної інформації, а також сприяння наук.-тех. дослідженням; співробітництво з компет. міжнар. орг-ціями, передусім з метою розроблення відп. програм або одержання допомоги для досягнення цілей Конвенції; розгляд будь-яких питань, поставлених договірними сторонами; виконання ін. функцій, передбачених ін. положеннями цієї Конвенції або покладених на Комісію одностороннім рішенням договірних сторін.

О.С. Переверзєва

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ МІГРУЮЧИХ ВИДІВ ДИКИХ ТВАРИН 1979

(Боннська конвенція, CMS) — міжнар.-правовий документ, спрямований на об'єднання зусиль д-в, у межах нац. юрисдикції яких мігруючі види диких тварин (наземних, водних і повітр.) проводять частину свого життєвого циклу, з метою збереження екол., генет., наук., естет., рекреац., культ. та освіт. цінності тварин, що мігрують через кордони або за межами кордонів нац. юрисдикції д-в, для нинішнього та майбутнього поколінь, а також для охорони їх різноманіття. Підписана 23.06.1979 у м. Бонн (ФРН). Набула чинності 01.11.1983. Станом на 2016 сторонами Конвенції є 122 д-ви та ЄС. З 01.11.1999 учасницею Конвенції є Україна, яка приєдналася до неї згідно із Законом від 19.03.1999. Органом прийняття рішень Конвенції є Конф. сторін. Секретаріат Конвенції функціонує в Бонні під егідою *Програми ООН з навколишнього середовища* (ЮНЕП). Конвенція складається з преамбули, 20 статей і 2 дод. Депозитарієм Конвенції є уряд ФРН.

Відповідно до Конвенції 1979, «мігруючий вид» означає усю популяцію або географічно ізольовану частину популяції певного виду тварин чи будь-якого таксона цих тварин нижчого рангу, значна частина

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ МІГРУЮЧИХ ВИДІВ ДИКИХ ТВАРИН 1979

якої циклічно перетинає 1 або кілька кордонів нац. юрисдикції (ст. 1). У Конвенції закріплено різні за характером статуси збереження мігруючого виду, а саме «сприятливий», «несприятливий», «такий, що перебуває під загрозою зникнення». Наведено визначення осн. ознак міжнар. статусів збереження. Конвенцією передбачено комплекс заходів щодо запобігання загрозам, які можуть призвести до зникнення мігруючих тварин. Це, зокрема, сприяння проведенню досліджень мігруючих видів і співробітництво у цих дослідженнях; забезпечення термінової охорони мігруючих видів, включених у Дод. I; співробітництво у розробленні та укладенні угод про збереження і регулювання використання мігруючих видів, внесених у Дод. II (ст. 2); періодичне оцінювання статусу збереження мігруючих видів, а також визначення чинників, які можуть впливати на цей статус; координація планів збереження мігруючих видів та регулювання їх використання; обмін інформацією, передусім результатами досліджень і відп. статистичними даними, про ці мігруючі види тощо. При цьому Дод. I містить перелік мігруючих видів, що перебувають під загрозою зникнення (ст. 3), а в Дод. II наведено перелік мігруючих видів, статус яких несприятл. (для їх збереження та регулювання використання необхідні міжнар. угоди), а також види тварин, стан збереження яких був би значно поліпшений у результаті міжнар. співробітництва на основі міжнар. угод (ст. 4). Один і той самий мігруючий вид, якщо цього вимагають обставини, може бути внесений у Дод. I і Дод. II (п. 2 ст. 4). Особл. вимоги висуває Конвенція 1979 до д-в ареалу видів, включених до Дод. I, II. Д-ва ареалу — це країна, яка здійснює юрисдикцію над певною частиною ареалу відп. мігруючого виду, або країна, під прапором якої судна займаються добуванням тварин цього мігруючого виду за межами нац. юрисдикції (п. 2 ст. 6). Документ визначає функції Конф. сторін як органу Конвенції (ст. 7), секретаріату (ст. 9) та наукової ради, створеної Конф. для консультацій д-в-учасниць

**КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ
МІГРУЮЧИХ ВИДІВ ДИКИХ ТВАРИН 1979**

з наук. питань (ст. 8). Місцеперебування Конф. сторін — м. Бонн. Викладено також умови підписання Конвенції (ст. 15), приєднання до неї (ст. 17), набуття чинності (ст. 18) та денонсації (ст. 19).

Конвенція має рамковий характер і передбачає укладення універс. та регіон. угод щодо окр. мігруючих видів. При укладенні таких угод між д-вами ареалу Конвенція орієнтує на те, щоб предмет угоди охоплював більш ніж 1 мігруючий вид (п. 3 ст. 5). Кожна така угода має: визначити мігруючі види, що є предметом угоди; містити опис ареалу і шляхів міграції цих видів; передбачити призначення кожною зі сторін угоди нац. органів, відповід. за виконання угоди; запровадити у разі потреби механізм співробітництва з метою досягнення цілей угоди, контролю за її ефективністю та підготовки доповідей для кер. органів Конвенції, які контролюють виконання угоди; обумовити процедури врегулювання спорів між сторонами угоди та ін. (п. 4 ст. 3).

Станом на листоп. 2015 на розвиток положень Конвенції було укладено 7 міжнар. угод регіон. чи універс. характеру: 1) Угода щодо збереження ластоногих у Ваттовому морі 1990 (є регіон. міжнар. угодою, укладеною між Нідерландами, Німеччиною та Данією, спрямованою на охорону тюленів та місць їх оселень. Україна не є д-вою ареалу і не бере участі в цьому документі); 2) Угода про збереження кажанів у Європі (EUROBATS) (укладена 04.12.1991 в Лондоні з метою запобігання знищенню або неконтрольованому вилуву кажанів, захисту середовищ їх існування та місць оселень. Набула чинності 16.01.1994. Депозитарій — уряд Великої Британії. На 2015 сторонами є 36 із 63 д-в ареалу. Україна приєдналася до Угоди Законом від 14.05.1999. Є чинною для України з 30.09.1999); 3) Угода про збереження афро-євраз. мігруючих водноболотних птахів 1995 (AEWA) (міжнар. договір, присвячений збереженню мігруючих водно-болотних птахів (усього 255 видів) і місць їх оселень в Африці, Європі, на Бл. Сході, в Серед. Азії, Гренландії та на Канад. архіпелазі. Укладена 16.06.1995 в Гаазі

(Нідерланди), набула чинності 01.11.1999. На 2015 сторонами є 73 д-ви та ЄС. Україна ратифікувала Угоду Законом від 04.07.2002. Є чинною для України з 01.01.2003. Секретаріат Угоди знаходиться в м. Бонн (Німеччина). Депозитарієм є уряд Королівства Нідерланди); 4) Угода про збереження кито-подібних Чорного моря, Середзем. моря та прилеглої акваторії Атлант. океану 1996 (ACCOBAMS) (регіон. міжнар. угода, укладена 24.11.1996 з метою зниження загроз існуванню кито-подібних у відп. регіоні, запровадження узгоджених заходів щодо створення спец. природоохорон. терит. у місцях їх оселень та підвищення обізнаності щодо цих тварин. Набула чинності 01.06.2001. На 2015 учасниками є 23 д-ви. Україна приєдналася до Угоди Законом від 09.07.2003. Є чинною для України з 01.01.2004. Депозитарій — уряд Князівства Монако); 5) Угода про збереження малих кито-подібних Балт. моря, півн.-схід. Атлантики, Ірланд. та Півн. морів 1991 (ASCOBANS) (до 2008 — Угода про збереження малих кито-подібних Балт. і Півн. морів. Зміна назви пов'язана з розширенням ареалу охоплення угоди. Є регіон. угодою, укладеною з метою захисту від знищення кито-подібних відп. регіону та морського середовища їх існування. Укладена 17.03.1992, набула чинності 29.03.2004. Станом на 2015 сторонами є 10 д-в ареалу. Україна участі не бере. Депозитарій — Ген. секретар ООН); 6) Угода про збереження альбатросів і буревісників 2001 (ACAP) (багатостор. угода універс. характеру, що має на меті охорону альбатросів і буревісників шляхом координації міжнар. зусиль щодо зниження відомих загроз їх популяціям. Відкрита для підписання 19.06.2001, набула чинності 01.02.2004. На 2015 учасниками є 13 д-в. Україна, хоча й є країною ареалу, однак поки що не стала учасницею угоди); 7) Угода про збереження горил і середовищ їх оселення 2007 (Gorilla Agreement) (багатостор. угода, укладена з метою охорони всіх 10 мігруючих видів афр. горил та місць їх оселень. Відкрита для підписання 26.10.2007, набула чинності 01.06.2008. Станом 2015 учасниками є 6 із 10 країн ареалу. Функції секретаріату Угоди виконує секретаріат Боннської конвенції).

Крім міжнар. угод міжнар.-правовими інструментами втілення Конвенції є мемо-

рандуми про взаєморозуміння (про наміри) стосовно заходів зі збереження певних видів мігруючих видів тварин. Станом на 2015 прийнято 19 меморандумів щодо збереження: стерха (Siberian Crane) — 1993, переглянуто в 1999; тонкодзьобого кроншнепа (Slender-billed Curlew) — 1994; атлант. черепах (Atlantic Turtles) — 1999; морських черепах (IOSEA Marine Turtles) — 2001; центральноєвроп. дрохви (Middle-European Great Bustard) — 2001; бухарського оленя (Bukhara Deer) — 2002; очеретянки прудкої (Aquatic Warbler) — 2003; сайгак (Saiga Antelope) — 2006; рудоголового гусака (Ruddy-headed Goose) — 2006; китоподібних о-вів Тихого океану (Pacific Islands Cetaceans) — 2006; дюгонів (Dugong) — 2007; атлант. тюленів-монахів (Monk Seal in the Atlantic) — 2007; мігруючих птахів на Південноамер. пасовищах (Southern South American Migratory Grassland Bird Species) — 2007; хижих птахів (Birds of Prey) — 2008; західноафр. водяних ссавців (Western African Aquatic Mammals) — 2008; високогірних андських фламінго (High Andean Flamingos) — 2008; західноафр. популяцій афр. слона (West African Elephant) — 2009; південноандського гірського оленя (South Andean Huemul), 2010; акул (Sharks) — 2012.

Н.Р. Малишева

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ МОРСЬКИХ ЖИВІХ РЕСУРСІВ АНТАРКТИКИ 1980 — див. *Міжнародна охорона морських живих ресурсів Антарктики*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО КІБЕРЗЛОЧИННІСТЬ 2001 — регіон. міжнар.-правовий акт, ухвалений під егідою *Ради Європи* 23.11.2001 у м. Будапешт (Угорщина) з метою проведення спільної політики в сфері кримін. права, спрямованої на захист суспва від *кіберзлочинності* на нац. та міжнар. рівнях. Конвенція підписана д-вами — членами РЄ, а також д-вами, які не входять до її складу, — Канадою, США, ПАР, Японією і відкрита для підписання д-вами, які можуть бути запрошені Комітетом Міністрів РЄ. Набула чинності 01.07.2004. Станом на 2016 в ній беруть участь 49 д-в, у т. ч. Україна (підписала 23.11.2001, ратифікувала 07.09.2005, Конвенція набула для неї чинності 01.07.2006). Складається з 48 ст.

КОНВЕНЦІЯ ПРО КІБЕРЗЛОЧИННІСТЬ 2001

Конвенція визначає заходи, які мають здійснюватися для боротьби з кіберзлочинністю на нац. та міжнар. рівнях. На д-ви покладається зобов'язання щодо вжиття законод. та ін. заходів, які можуть бути необхідними для встановл. кримін. відповідальності відповідно до внутр. зак-ва д-в за певними групами злочинів. 1-ша група передбачає кримін. відповідальність за вчинення правопорушень проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютер. даних і систем (незаконний доступ, нелегальне перехоплення, втручання у дані, втручання в систему, зловживання пристроями); 2-га група передбачає відповідальність за правопорушення, пов'язані з комп'ютерами (такі як підробка чи шахрайство); 3-тя група містить правопорушення, пов'язані зі змістом інформації (правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією); 4-та група містить правопорушення, пов'язані з порушеннями авт. і суміжних прав. Конвенція передбачає процес. дії щодо оперативного забезпечення збереження накопичених комп'ютер. даних, обшуку, вилучення та збирання комп'ютер. даних у режимі реального часу.

Конвенція визначає умови міжнар. співробітництва щодо розслідування або переслідування кримін. правопорушень, пов'язаних з комп'ютер. системами і даними або з метою збирання доказів у електрон. формі, які стосуються кримін. правопорушень.

Конвенція має Дод. протокол від 28.01.2003, що регулює питання криміналізації дій расист. та ксенофоб. характеру, вчинених через комп'ютер. системи. Україна підписала Дод. протокол 02.01.2003, ратифікувала із застереженнями 21.07.2006, він набув для неї чинності 01.04.2007.

І.М. Забара

КОНВЕНЦІЯ ПРО КОМПЕНСАЦІЮ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ПОВІТРЯНИМИ СУДНАМИ ТРЕТІМ ОСОБАМ, 2009 — див. *Відповідальність за шкоду, заподіяну повітряними суднами третім особам*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ВСІХ ФОРМ
ДИСКРИМІНАЦІЇ ЩОДО ЖІНОК 1979

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ВСІХ ФОРМ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЩОДО ЖІНОК 1979 (англ. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women) — багатостор. міжнар. договір, спрямований на усунення умов, які порушують принцип гендерної рівноправності та поваги до людської гідності, а також перешкод, що заважають участі жінок нарівні з чоловіками в політ., соц., екон. та культ. житті своєї країни, зростанню добробуту сусп-ва і сім'ї та повному розкриттю можливостей жінок на благо своїх країн і людства. Прийнята на 34-й сесії ГА ООН у Нью-Йорку 18.12.1979 і відкрита для підписання з 01.03.1980. Відповідно до ч. 1 ст. 27, Конвенція набрала чинності 03.09.1981, на 30-й день після здачі на зберігання *Генеральному секретарю ООН* 20-ї ратифікац. грамоти. Станом на 2016 учасницями Конвенції є 189 д-в.

Конвенція 1979 розвиває принципи, закладені у преамбулі та ст. 1 *Статуту ООН*, які проголошують рівноправність чоловіків і жінок, заохочують розвиток прав людини незалежно від раси, статі, мови і релігії. Нормат. підґрунтям Конвенції є також документи *Міжнародного білля про права людини*, які на основі взаємозалежності, неподільності й універсальності закріплюють осн. масив громадян., політ., екон., соц. і культ. прав людини. Конвенція передбачалася як дод. правовий інструмент захисту прав жінок (див. *Жінок права*), з метою посилення існуючих положень міжнар. договорів, спрямованих на припинення практики *дискримінації* щодо жінок, оскільки д-ви не забезпечували факт. рівності жінки і чоловіка попри взяті міжнар.-правові зобов'язання за багатостор. договорами. Конвенція визнає необхідність досягнення не тільки юрид., а й факт. рівності, а також встановлює важливість вжиття тимчас. спец. заходів для досягнення цієї мети. У листоп. 1967 ГА ООН прийняла Декларацію про ліквідацію дискримінації щодо жінок — акт рекомендац. характеру, що слугував факульт. вказівкою для д-в щодо вдосконалення міжнар. співробітництва і нац. зак-ва. У 1972 Ген. секретар ООН попросив Комі-

сію щодо становища жінок (утворена ЕКОСОП у 1946) зробити запити щодо думок д-в-членів про форму і зміст можливого міжнар. договору про права жінок. У 1975 проведена в рамках Міжнар. року жінок Всесвіт. конф. прийняла План дій, який, зокрема, проголосив, що першочергову увагу *міжнародного співтовариства* слід приділити розробленню і прийняттю конвенції про ліквідацію дискримінації щодо жінок, а також ефект. методам її виконання. У 1977 ГА ООН створила роб. групу для завершення роботи над проектом такої конвенції.

Конвенція 1979 складається з преамбули і 30 статей, згрупованих у 6 частин (ч. I — ст. 1–6; ч. II — ст. 7–9; ч. III — ст. 10–14; ч. IV — ст. 15, 16; ч. V — ст. 17–22; ч. VI — ст. 23–30). Преамбула проголошує базові принципи і підстави, на яких ґрунтується нормат. зміст Конвенції, зокрема, вказує, що на д-ви — учасниці *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966* та *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966* покладається обов'язок забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма екон., соц., культ., громадян. і політ. правами; висловлює занепокоєння тим, що, незважаючи на ці різноманітні документи, як і раніше, спостерігається значна дискримінація щодо жінок; визнає, що для досягнення повної рівності між чоловіками і жінками необхідно змінити традиц. роль як чоловіків, так і жінок у сусп-ві та в сім'ї; наполягає на здійсненні принципів, проголошених у Декларації про ліквідацію дискримінації щодо жінок і на вжитті з цією метою заходів, необхідних для ліквідації такої дискримінації в усіх її формах і проявах. Ст. 1 містить нормат. визначення поняття «дискримінація щодо жінок» для цілей Конвенції: це будь-яка відмінність, виняток чи обмеження за ознакою статі, які спрямовуються на ослаблення або зводять нанівець визнання, користування чи здійснення жінками, незалежно від їх сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини і осн. свобод у політ., екон., соц., культ., громад. чи будь-якій ін. галузі. У ст. 2 д-ви-учасниці засуджують дискримінацію щодо жінок в усіх її формах, погоджуються невідкладно всіма відп. способами проводити політику ліквідації

дискримінації щодо жінок і з цією метою зобов'язуються вжити у нац. зак-ві та нац. правозастосовній практиці низку конкр. антидискримінац. заходів. Відповідно до ст. 3, д-ви-учасниці вживають у всіх галузях, зокрема в політ., соц., екон. і культ., усіх відп. заходів, у т. ч. законод., для забезпечення всебічного розвитку і прогресу жінок з тим, щоб гарантувати їм здійснення і користування правами людини та осн. свободами на основі рівності з чоловіками. Ст. 4 спеціально передбачає, що вжиття д-вами-учасницями тимчас. спец. заходів, спрямованих на прискорення встановл. факт. рівності між чоловіками й жінками, не вважається дискримінацією, однак воно жодною мірою не повинне тягти за собою збереження нерівноправних чи диференц. стандартів; ці заходи мають бути скасовані, коли буде досягнуто цілей рівності можливостей і рівноправного ставлення; такі спец. заходи, спрямовані на охорону материнства, не вважаються дискримінацією. Ст. 5 і 6 встановлюють, що д-ви-учасниці вживають усіх відп. заходів з метою змінити соц. і культ. моделі поведінки чоловіків і жінок для досягнення викорінення забобонів та звичаїв і всієї ін. практики, які ґрунтуються на ідеї неповноцінності чи переваги однієї зі статей або стереотипності ролі чоловіків і жінок; забезпечити, щоб сімейне виховання включало правильне розуміння материнства як соц. функції і визнання спільної відповідальності чоловіків і жінок за виховання й розвиток своїх дітей за умови, що в усіх випадках інтереси дітей є переважними; для припинення всіх видів торгівлі жінками та експлуатації проституції жінок. Ст. 7—9 визначають, що д-ви-учасниці вживають усіх відп. заходів задля ліквідації дискримінації щодо жінок у політ. і сусп. житті країни і, зокрема, забезпечують жінкам на рівних умовах з чоловіками право: голосувати на всіх виборах і публ. референдумах та обиратися до всіх публ. органів; брати участь у формулюванні і здійсненні політики уряду і обіймати держ. пости, а також здійснювати всі держ. функції на всіх рівнях держ. управління; брати участь у діяльності неуряд. орг-цій та асоціацій, які займаються проблемами сусп. і політ. життя країни; без будь-якої дискримінації представляти свої уряди на міжнар. рівні і

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ВСІХ ФОРМ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЩОДО ЖІНОК 1979

брати участь у роботі міжнар. орг-цій; рівні права щодо набуття, зміни або збереження їх гр-нства, щодо участі у визначенні гр-нства дітей. Ст. 10 стосується зобов'язань д-в-учасниць забезпечити для жінок рівні права з чоловіками в галузі освіти, зокрема: однакові умови для орієнтації у виборі професії чи спеціальності, для доступу до освіти і одержання дипломів у навч. закладах усіх категорій; доступ до однакових програм навчання, однакових іспитів, виклад. складу однакової кваліфікації, навч. приміщень та обладнання рівної якості; усунення будь-якої стереотипної концепції ролі чоловіків і жінок на всіх рівнях і в усіх формах навчання шляхом заохочення спільного навчання; однакові можливості одержання стипендій та ін. допомоги на освіту; скорочення кількості дівчат, які не закінчують школу, і розроблення програм для дівчат і жінок, що передчасно покинули школу; однакові можливості брати активну участь у заняттях спортом і фіз. підготовкою; доступ до спец. інформації освіт. характеру з метою сприяння забезпеченню здоров'я і добробуту сімей, у т. ч. інформації та консультацій про планування розміру сім'ї. Ч. 1 ст. 11 присвячена забезпеченню рівних прав жінок у сфері зайнятості, зокрема: права на працю як невід'ємного права всіх людей; права на однакові можливості при найманні на роботу; права на вільний вибір професії чи роду роботи, на просування на посаді і гарантію зайнятості, а також на користування всіма пільгами та умовами роботи, на здобуття профес. підготовки і перепідготовки; права на рівну винагороду, в т. ч. одержання пільг, на рівні умови щодо праці рівної цінності, а також на рівний підхід до оцінки якості роботи; право на соц. забезпечення, зокрема в разі виходу на пенсію, безробіття, хвороби, інвалідності, у зв'язку зі старістю та в ін. випадках втрати працездатності, а також права на оплачувану відпустку; право на охорону здоров'я і безпечні умови праці, у т. ч. щодо збереження функції продовження роду. Ч. 2 ст. 11 для запобігання дискримінації щодо жінок з причини заміжжя або мате-

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ВСІХ ФОРМ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЩОДО ЖІНОК 1979

ринства і гарантування їм ефект. права на працю покладає на д-ви-учасниці зобов'язання: заборонити звільнення з роботи на підставі вагітності чи відпустки у зв'язку з вагітністю й пологами або дискримінацію у зв'язку з сімейним станом при звільненні; запровадити оплачувані відпустки або відпустки з порівнянною соц. допомогою у зв'язку з вагітністю й пологами без втрати попереднього місця роботи; заохочувати надання необхідних дод. соц. послуг з тим, щоб дати батькам змогу поєднувати виконання сімейних обов'язків з труд. діяльністю та участю в сусп. житті; забезпечувати жінкам особл. захист у період вагітності на тих видах робіт, шкідливість яких для їхнього здоров'я доведено. Ст. 12 містить вимоги до д-в-учасниць вжити усіх відп. заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок у галузі охорони здоров'я, зокрема в тому, що стосується планування розміру сім'ї, для забезпечення жінкам відп. обслуговування в період вагітності, пологів і післяпологовий період, у наданні, коли це потрібно, безоплатних послуг, а також відп. харчування в період вагітності і годування. Положення ст. 13 спрямоване на ліквідацію дискримінації щодо жінок в ін. галузях екон., соц., спорт. і культ. життя. У ст. 14 визнаються особл. проблеми, з якими стикаються жінки, що проживають у сільській місцевості, і значна роль, яку вони відіграють у забезпеченні екон. добробуту своїх сімей, у т. ч. їх діяльність у нетоварних галузях госп-ва, у зв'язку з чим таким жінкам має бути забезпечене застосув. положень Конвенції. Ст. 15 і 16 закріплюють рівність чоловіка і жінки перед законом і рівність їхніх прав, у т. ч. майнових, у шлюбі. Ст. 17—22 присвячені роб. органу з питань виконання Конвенції — Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок, а також заг. правилам його формування, матер. забезпечення, компетенції і діяльності, зобов'язанням д-в-учасниць щодо подання йому на розгляд період. доповідей про виконання Конвенції і про труднощі, які при цьому виникають. У ст. 25—30 встановлено, що Конвенція є відкритою для її підписання всіма

д-вами і підлягає ратифікації, є відкритою для приєднання для всіх д-в; її депозитарієм є Ген. секретар ООН, прохання про перегляд Конвенції може подати в будь-який час будь-яка з д-в-учасниць шляхом письм. повідомлення на ім'я Ген. секретаря ООН, а також урегульовано набрання Конвенцією чинності, розгляд спорів щодо її тлумачення або застосув.

Факульт. протокол до Конвенції 1979 (прийнятий 06.10.1999, набув чинності 22.12.2000; на 2015 — 106 д-в-учасниць) встановлює правила подання та розгляду Комітетом з ліквідації дискримінації щодо жінок повідомлень особи чи групи осіб про те, що вони є жертвами порушення д-вою — учасницею Конвенції закріпленого в ній права.

Від ім. УРСР Конвенцію підписано 17.07.1980, ратифіковано Указом Президії ВР УРСР «Про ратифікацію Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» 24.12.1980 із таким застереженням, зробленим при підписанні: «Відповідно до пункту 2 статті 29 Конвенції Українська Радянська Соціалістична Республіка не вважає себе зв'язаною положеннями пункту 1 статті 29 Конвенції, згідно з яким всякий спір між двома або кількома державами-учасницями відносно тлумачення або застосування цієї Конвенції, не вирішений шляхом переговорів, передається на прохання однієї з сторін на арбітражний розгляд або в Міжнародний Суд, і заявляє, що для передачі такого спору на арбітражний розгляд або в Міжнародний Суд є необхідною в кожному окремому випадку згода всіх сторін, що беруть участь у спорі» (20.04.1989 УРСР повідомила Ген. секретаря ООН про зняття цього застереження). Ратифікац. грамоту УРСР передано на зберігання депозитарію Конвенції — Ген. секретареві ООН — 12.03.1981. Конвенція набрала чинності для УРСР 03.09.1981. Україна є її учасницею як правонаступниця УРСР. Факульт. протокол до неї Україна ратифікувала Законом України від 05.06.2003.

Літ.: *Byrnes A. The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women // The Human Rights of Women: International Instruments and African Experiences / Eds W. Benedek, E.M. Kisaakye, G. Oberleitner. London, 2002; Дискримінація щодо жінок: Конвенція і Комітет. Виклад фактів. Харків, 2004.*

В.В. Максимов

КОНВЕНЦІЯ ПРО МІЖНАРОДНЕ ПРАВО СПРОСТУВАННЯ 1952 (англ. Convention on the International Right of Correction) — міжнар.-правовий документ, що регулює питання спростування неправдивої інформації тією чи ін. д-вою як один із засобів забезпечення миру та права до об'єкт. інформування щодо певних фактів.

Конвенція була прийнята резол. ГА ООН 630(VII) від 16.12.1952, відкрита для підписання 31.03.1953 у Нью-Йорку. Набула чинності 24.07.1962 відповідно до ст. VIII, після здачі на зберігання депозитарію 6-ї ратифікац. грамоти або акта про приєднання. Станом на 2016 учасницями Конвенції є 17 д-в (Україна не підписала і не ратифікувала цю Конвенцію). Відповідно до ст. VI, Конвенція відкрита для підписання будь-якою д-вою — членом ООН, будь-якою д-вою, запрошеною на Конф. ООН з питання свободи інформації, що відбулася 1948 у м. Женева (Швейцарія), та будь-якою ін. д-вою, яка резол. ГА буде оголошена як така, що має на це право. Метою прийняття Конвенції було забезпечити д-вам право на повне та об'єкт. інформування, поліпшуючи таким чином взаєморозуміння і запобігаючи поширенню неправдивих або перекручених відомостей, що можуть завдати шкоди дружнім відносинам між д-вами. У преамбулі документа особливо наголошено, що не всі д-ви мають закріплення права на спростування у своєму внутр. зак-ві, тому є необхідність встановити таке право на міжнар. рівні. Додатково преамбула містить ін. мотиви прийняття цієї Конвенції, серед яких запобігання повторенню *агресії* з будь-якого боку і боротьба з усілякою пропагандою, яка має на меті або може викликати загрозу миру, порушення миру або акт агресії чи сприяти їм, тощо.

Конвенцією передбачено, що від інформ. агентств іа журналістів, які регулярно займаються збиранням і поширенням інформ. матеріалу, вимагається, щоб вони повідомляли факти без *дискримінації* і в належному зв'язку, зміцнюючи тим самим повагу до прав людини та осн. свобод, сприяючи міжнар. взаєморозумінню та співпраці і підтримці міжнар. миру та безпеки (ст. II). У разі, якщо одна з договірних д-в стверджує, що інформ. повідомлення, які

КОНВЕНЦІЯ ПРО МІЖНАРОДНЕ ПРАВО СПРОСТУВАННЯ 1952

можуть завдати шкоди її відносинам з ін. д-вами або її нац. престижу та гідності, передані з однієї країни в ін. кореспондентами чи інформ. агентствами ін. договірної д-ви або д-ви, що не є учасницею цієї Конвенції, і опубл. або поширені поза її межами, є неправдивими або перекрученими, вона має право подати свою версію фактів (т. з. комюніке) договірним д-вам, на терит. яких ці повідомлення було опубл. або поширено. Одночасно надсилається копія цього комюніке відп. кореспондентові або інформ. агентству для того, щоб дати їм можливість виправити відп. інформ. повідомлення (ст. II). Існує обмеження щодо змісту такого комюніке, яке не повинно містити будь-яких зауважень чи висловлювань думок (поглядів). Воно не повинно бути довшим, ніж це необхідно для виправлення нібито допущеної неточності чи викривлення, і до цього комюніке має бути додано буквальний текст опубл. чи поширеного повідомлення, а також докази того, що це повідомлення передано з-за кордону кореспондентом або інформ. агентством (ст. II).

У ст. III передбачено термін передачі отриманого д-вою — учасницею Конвенції комюніке до інформ. агентства та журналіста у можливо короткий час і в усякому випадку протягом 5 діб від дня отримання комюніке. Якщо д-ва-учасниця не виконує взятого на себе зобов'язання за цією статтею, то ін. д-ва має право застосувати принцип взаємності стосовно комюніке сторони, яка порушила свої зобов'язання. Ст. IV дає право д-ві, що користується правом спростування, надати повідомлення зі спростуванням Ген. секретареві ООН, який не пізніше ніж за 10 днів оприлюднює комюніке усіма можливими засобами інформації. При цьому стороні, що порушила договір і не оприлюднила надіслане їй спростування, надається право протягом 5 днів надати пояснення щодо своєї поведінки. У разі розбіжностей між 2 чи кількома договірними д-вами відносно тлумачення чи застосув. цієї Конвенції, якщо їх не можна усунути шляхом переговорів, спір передається на вирішення до МС ООН (ст. V).

КОНВЕНЦІЯ ПРО ... ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ КОСМІЧНИМИ ОБ'ЄКТАМИ, 1972

Однак ця Конвенція, враховуючи незначну кількість д-в-учасниць, навряд чи може бути визнана ефект. механізмом міжнар.-правового співробітництва д-в у сфері міжнар. інформ. відносин і, за висловом К. Венкатарамана, «становить лише академічний інтерес через свій значною мірою неефективний інструментарій».

Літ.: *Convention on the International Right of Correction*: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XVIII&chapter=17&lang=en; Venkataraman K. *Information and Communication Order: Problems of Access and Cultural Development // The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy Doctrine and Theory* / Ed. R.St.J. Macdonald; D.M. Johnston. The Hague, Boston, Lancaster, 1983.

М.І. Куртинець

КОНВЕНЦІЯ ПРО МІЖНАРОДНІ ПРАВИЛА ЗАПОБІГАННЯ ЗІТКНЕННЮ СУДЕН НА МОРІ 1972 — див. *Зіткнення суден*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО МІЖНАРОДНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ КОСМІЧНИМИ ОБ'ЄКТАМИ, 1972 — міжнар.-правовий документ, спрямований на закріплення міжнар. правил і процедур стосовно відповідальності за шкоду, заподіяну космічними об'єктами, і забезпечення її повної та справедл. компенсації суб'єктам, яким було заподіяно таку шкоду. Проект Конвенції розроблявся в рамках Юрид. підкомітету *Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях* протягом 1963—72. Конвенцію було схвалено резол. 2777 (XXVI) ГА ООН 29.11.1971 і відкрито для підписання у Москві, Лондоні та Вашингтоні 29.03.1972 (набула чинності 01.09.1972). Станом на 2015 учасницями Конвенції є 92 д-ви, у т. ч. Україна (з 16.10.1973). Крім того, 21 д-ва підписала, але не ратифікувала Конвенцію, 3 міжнар. орг-ції зробили заяву про прийняття прав та зобов'язань за Конвенцією, а саме: *Європейське космічне агентство* (1976), *Європейська організація супутникового зв'язку* (1987), *Європ. орг-ція з експлуатації метеорол. супутників* (2005).

Конвенція розвиває і конкретизує положення ст. 7 *Договору про космос 1967*, яка

встановлює, що д-ва, яка здійснює або організовує запуск об'єкта в космічний простір, а також д-ва, з терит. або установок якої здійснюється такий запуск, несе міжнар. відповідальність за шкоду, заподіяну такими об'єктами або їх складовими на Землі, у повітр. чи космічному просторі ін д-ві, її фіз. та юрид. особам. Конвенція складається з преамбули та 28 статей. У контексті Конвенції поняття шкоди передусім пов'язується зі здоров'ям та майном і розглядається в площині здійснення компенсац. функції як результату настання певної події. Закріплюється принцип *абсолютної відповідальності*, яка не залежить від вини заподіювача шкоди, завданої космічними об'єктами на поверхні Землі чи повітр. судну в польоті. Відповідальність д-ви запуску за шкоду, завдану в космічному просторі, настає лише у разі наявності її вини. Звільнення від абс. відповідальності можливе за умови, якщо буде доведено, що шкода повністю або частково стала результатом грубої недбалості або дії / бездіяльності, вчинених д-вою-позивачем з наміром завдати шкоди. Вводиться поняття солідарної відповідальності за шкоду, завдану д-вами запуску *третьої державі*, з розподілом тягаря відповідальності сумірно ступеню їх вини; якщо ступінь вини кожної з цих д-в встановити неможливо, тягар компенсації за шкоду розподіляється між ними порівну. Цей правовий підхід не позбавляє третю д-ву права вимагати повної компенсації від будь-якої або всіх д-в запуску, на яких поширюється правило солідар. відповідальності. Допускається право регресної вимоги щодо учасників спільного запуску д-вою, яка виплатила компенсацію за шкоду, та юрид. можливість укладення угод про розподіл фін. зобов'язань, за якими вони несуть солідар. відповідальність. Звільнення від відповідальності неможливе, якщо шкода стала результатом діяльності д-ви запуску, яка не відповідає міжнар. праву. Регламентуються порядок, умови та строки подання д-ві запуску претензії про компенсацію за заподіяну шкоду. Передбачається, що відшкодування має здійснюватися на засадах справедливості, з тим щоб забезпечити суб'єкту, від ім. якого подається претензія, відновлення становища, яке існувало б, якби шкоди не було завдано. Якщо врегулюван-

ня претензії не досягнуто шляхом дипл. переговорів, заінтересовані сторони створюють на вимогу будь-якої зі сторін *ad hoc* комісію з розгляду претензій, до компетенції якої належить встановл. обґрунтованості претензії щодо компенсації та визначення її суми, якщо така підлягає виплаті. Документ визначає порядок створення комісії, межі їх компетенції та умови діяльності. Рішення комісії вважатиметься остаточним і обов'язковим для виконання, якщо існує попередня домовленість сторін про це, інакше воно матиме виключно рекомендац. характер. Для цілей Конвенції міжнар. міжуряд. орг-ції, які провадять космічну діяльність, прирівнюються до д-в, якщо вони зроблять заяву про прийняття зобов'язань за Конвенцією та за умови, що більшість д-в — членів цієї орг-ції є д-вами — учасниками Конвенції та Договору про космос 1967; відповідно посилення в тексті Конвенції на д-ви розглядаються як такі, що стосуються будь-якої з відп. орг-цій. Конвенція стала 1-м міжнар. документом зобов'язальної правової природи, який закріпив ін-т відповідальності суб'єктів міжнар. права за шкоду, заподіяну в результаті космічної діяльності. Вона підлягатиме застосув. навіть у разі, якщо остання є цілком правомірною, але незважаючи на заходи запобігання, яких повинні вживати д-ви та міжнар. міжуряд. орг-ції, в результаті здійснюваної діяльності було завдано шкоди.

Літ.: Hobe S., Schmidt-Tedd B., Schrogl K.-U., Stubbe P. Cologne Commentary on Space Law. V. II. Cologne, 2013.

О.С. Стельмах

КОНВЕНЦІЯ ПРО МІЖНАРОДНУ ТОРГІВЛЮ ВИДАМИ ДІКОЇ ФАУНИ І ФЛОРИ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ ПІД ЗАГРОЗОЮ ЗНИКНЕННЯ, 1973 (англ. Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, CITES) — міжнар. договір, укладений у Вашингтоні 03.03.1973 з метою запобігання виснажливому використанню дикої фауни і флори в міжнар. торгівлі. Набула чинності 01.07.1975. Зміни внесені 22.06.1979 на Конф. сторін у Бонні (Німеччина). Україна приєдналася до цієї Конвенції 14.05.1999. Набула чинності для України 29.03.2000. Депозитарієм CITES є уряд Швейцарської Конфедерації.

КОНВЕНЦІЯ ПРО МІЖНАРОДНУ ТОРГІВЛЮ ВИДАМИ ДІКОЇ ФАУНИ І ФЛОРИ ... 1973

Органом, що приймає рішення, є Конф. сторін. Секретаріат Конвенції функціонує в Женеві під егідою Викон. директора *Програми ООН з навколишнього середовища* (UNEP). Станом на 2015 сторонами Конвенції є 181 д-ва.

Конвенція встановлює міжнар.-правові рамки і заг. процедурні механізми для запобігання міжнар. торгівлі видами, що перебувають під загрозою зникнення, а також для ефект. регулювання міжнар. торгівлі ін. видами. Текст складається з преамбули, 25 статей і 3 дод., прийнятих Конф. сторін.

Визначення термінів, що вживаються в CITES, дано в ст. 1. Так, «вид» означає будь-який вид, підвид або його геогр. відокремлену популяцію; «торгівля» — експорт, реекспорт, імпорт та інтродукцію з моря; «реекспорт» — експорт будь-якого зразка, що раніше був імпортований; «інтродукція з моря» — ввезення в д-ву зразків будь-якого виду, виловлених у морському середовищі, яке не перебуває під юрисдикцією будь-якої д-ви.

CITES встановлює єдиний порядок експорту, імпорту, реекспорту та інтродукції з моря тварин і рослин, внесених до спец. списків, а також їхніх частин (плодів, насіння, шкур, кісток, рогів, м'яса, залоз тощо), виробів з них (ювелірних, декоративних та ін.) і дериватів (харчових, тех. чи мед. продуктів і препаратів, вироблених із них).

Види тварин і рослин, на які поширюється дія CITES, наведено в 3 дод. до Конвенції, які щороку корегуються. Усього під охороною Конвенції на 2015 перебуває приблизно 5,5 тис. видів тварин і 30 тис. видів рослин. До Дод. 1 внесено види, що перебувають під загрозою зникнення (всього бл. 700), відповідно до Міжнар. Червоної книги. Торгівлю зразками таких видів у комерц. цілях, згідно з вимогами CITES, суворо заборонено. Під суворим контролем їх дозволяється передавати між зоопарками чи ін. природоохорон. орг-ціями і лише з двостор. дозволу природоохорон. органів країн експорту та імпорту. Дод. 2 включає близько 34 500 видів (з них понад 4800 видів тварин і бл. 300 000 видів рослин).

**КОНВЕНЦІЯ ПРО МІЖНАРОДНУ ТОРГІВЛЮ
ВИДАМИ ДИКОЇ ФАУНИ І ФЛОРИ ... 1973**

Це: а) всі види, які на сьогодні не обов'язково перебувають під загрозою зникнення, але можуть опинитись під загрозою, якщо торгівля їх зразками не буде суворо регулюватися; б) ін. види, які підлягають регулюванню для того, щоб над торгівлею зразками видів, наведених у п. а, можна було встановити дієвий контроль. До Дод. 3 внесено 160 видів тварин і рослин, які за визначенням окр. сторони підлягають регулюванню в межах її юрисдикції з метою обмеження їх експлуатації. Відносно торгівлі такими видами СІТЕS закликає до співробітництва у здійсненні контролю. Торговля зразками видів, внесених до Дод. 1—3, дозволяється лише відповідно до положень СІТЕS. Так, згідно зі ст. 3—6, торгівля видами, внесеними до Дод. 1—3, може здійснюватися лише за наявності спец. дозволів та сертифікатів для кожної партії зразків, які видаються відповідно до умов СІТЕS. Ці положення не застосовуються: а) до транзит. перевезення зразків через терит. сторони в той час, коли ці зразки перебувають під митним контролем; б) до зразків, які є особистими або предметами домашнього вжитку, крім випадків, коли ці зразки, внесені до Дод. 1, були придбані власником за межами д-ви його звичайного місця проживання й імпортуються в цю д-ву, а також відносно зразків видів, внесених до Дод. 2, якщо: вони були придбані власником за межами д-ви його звичайного місця проживання і в д-ві, з середовища якої відбувалося добування чи збирання зразків; вони імпортуються в д-ву звичайного місця проживання власника; д-ва, з середовища якої відбувалося добування чи збирання зразків, вимагає попереднього видання дозволів на експорт. Ст. 8 регулює заходи, що вживаються сторонами для забезпечення виконання положень СІТЕS. Вони включають: покарання за торгівлю чи володіння зразками або за те й ін., а також конфіскацію та повернення відп. зразків д-ві, що експортує. Крім того, сторона, якщо вважатиме за потрібне, може передбачити будь-який спосіб матер. компенсації витрат, спричинених конфіскацією

зразка, який став предметом торгівлі з порушенням норм СІТЕS. Кожна сторона зобов'язана вести журнал торгівлі зразками видів, занесених до Дод. 1—3, реєструючи в них: а) назви і адреси експортерів та імпортерів; б) кількість і вид виданих дозволів і сертифікатів; д-ви, з якими здійснювалася така торгівля; число, кількість і типи зразків, назви видів, а в разі потреби також розмір і стать відп. зразка. Кожна сторона складає і передає до Секретаріату періодичні (щорічні та дворічні) звіти за вимогами, встановленими СІТЕS. Аналіз і узагальнення нац. звітів здійснює Всесвіт. центр природоохорон. моніторингу (Кембридж, Велика Британія).

У разі експорту чи реекспорту в д-ву або імпорту з д-ви, яка не є стороною СІТЕS, документація, видана компетент. органами такої д-ви, що загалом відповідає вимогам СІТЕS щодо дозволів та сертифікатів, може прийматися замість таких дозволів і сертифікатів будь-якою стороною.

Вимоги СІТЕS імплементовано до нац. зак-ва: Законів України «Про рослинний світ» 1999, «Про тваринний світ» 2001, «Про Червону книгу» 2002, «Про захист тварин від жорстокого поводження» 2006. КМ України затверджено низку постанов, зокрема: «Про заходи щодо забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України у зв'язку з її приєднанням до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення» від 13.12.2000 № 1822; «Питання щодо забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України відповідно до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення» від 11.07.2007 № 928; «Про затвердження Порядку видачі дозволів на імпорт та експорт зразків видів дикої фауни і флори, сертифікатів на пересувні виставки, реекспорт та інтродукцію з моря зазначених зразків, які є об'єктами регулювання Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, в частині осетрових риб і виробленої з них продукції» від 25.07.2007 № 953, «Про затвердження правил транспортування тварин» від 16.11.2011 № 1402 та ін.

Нац. органами, відповід. за реалізацію вимог Конвенції, є: Мін-во екології та природ. ресурсів України (Мінприроди) — щодо всіх видів, які регулюються Конвенцією, крім осетрових видів риб і вироблених із них продуктів; Держ. агентство рибного госп-ва України (Держрибагентство) — щодо осетрових риб і продукції з них.

Літ.: *Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, CITES*: <https://www.cites.org/>.

Н.Р. Малішева, Ю.С. Шемшученко

КОНВЕНЦІЯ ПРО МІЖНАРОДНУ ЦИВІЛЬНУ АВІАЦІЮ 1944 — див. *Чиказька конвенція 1944*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО НЕЗАСТОСУВАННЯ СТРОКУ ДАВНОСТІ ДО ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ І ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ 1968 — міжнар.-правовий документ універс. характеру, згідно з яким жодні строки давності не застосовуються до осіб, що здійснили найтяжчі міжнар. злочини — *злочини проти людяності і воєнні злочини*, незалежно від часу їх скоєння. К. прийнята ГА ООН 26.11.1968, набула чинності 11.11.1970. На 2015 налічує 55 д-в-учасниць, Україна ратифікувала її 25.03.1969. Складається з преамбули та 11 статей.

У преамбулі зазначається, що згідно з міжнар. правом воєн. злочини та злочини проти людяності належать до найтяжчих злочинів і ефект. покарання за їх скоєння є «важливим чинником у справі запобігання таким злочинам, захисту прав людини та основних свобод, зміцнення довіри, заохочення співробітництва між народами і забезпечення міжнародного миру та безпеки».

Відповідно до ст. I Конвенції, строки давності не застосовуються до таких найтяжчих міжнар. злочинів незалежно від часу їх скоєння: воєн. злочини, як вони визначені у Статуті Міжнар. Нюрнберзького воєн. трибуналу 1945 (див. *Нюрнберзьке право*), а також серйозні порушення, перелічені в *Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949*; злочини проти людяності незалежно від того, чи були вони скоєні під час війни, чи в мир. час, як вони визначені у Статуті Міжнар. Нюрнберз. воєн. трибуналу та в резол. ГА ООН від 13.02.1946 і 11.12.1946; вигнання у результаті збройн. нападу або окупації та нелюдські дії, що є

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЄВРОПИ 1985

наслідком політики *апартеїду*, а також злочин *геноциду*, визначений у *Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948*, навіть якщо такі дії не становлять порушення внутр. зак-ва країни, в якій були скоєні (ст. I).

Положення Конвенції застосовуються не лише до представників держ. влади і приват. осіб, які є виконавцями чи співучасниками таких злочинів або безпосередньо підбурюють ін. осіб до їх скоєння, або беруть участь у змові для вчинення цих злочинів незалежно від ступеня їх завершеності, а й до представників держ. влади, що допускають їх скоєння (ст. II).

Згідно зі ст. III Конвенції, д-ви-учасниці мають вжити всіх необхідних заходів закон. та ін. характеру для видачі осіб, зазначених у ст. II. Вони зобов'язані також вжити заходів, необхідних для забезпечення того, щоб строк давності або ін. обмеження не застосовувалися до суд. переслідування та покарання за злочини, зазначені в ст. I, II Конвенції, а там, де такі обмеження є, — скасувати їх (ст. IV) (див. також *Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів 1974*).

Літ.: *Права человека: Сб. междунар. договоров. Т. 1, ч. 2. Универсальные договоры. Нью-Йорк, Женева, 1994; Устав Международного Военного Трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси // Действующее международное право. Т. 3. М., 1997.*

Ю.І. Нипорко

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОПЕРАТИВНЕ ОПОВІЩЕННЯ ПРО ЯДЕРНУ АВАРІЮ 1986 — див. *Аварія ядерна*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЄВРОПИ 1985 —

міжнар.-правовий документ, ухвалений у м. Гренада (Іспанія) д-вами — членами *Ради Європи* 03.10.1985. Набула чинності 01.12.1987. Вона відкрита для підписання як для д-в — членів РЄ, так і ін. д-в. Конвенцію 1985 ратифікували 42 д-ви, в т. ч. Україна — 20.09.2006. Вона набрала чинності для України 01.04.2007.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЄВРОПИ 1985

Конвенція 1985 спрямована на врегулювання відносин щодо вироблення заг. політики збереження та збагачення архіт. спадщини Європи. Положення цієї Конвенції не перешкоджають застосув. конкр., більш сприятл. положень про охорону об'єктів архіт. спадщини, визначеної у ст. 1, що містяться в *Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972* та Європ. конвенції про охорону археол. спадщини 1969 (ст. 21 Конвенції).

Норми Конвенції 1985 поширюються на нерухомі об'єкти (ст. 1): пам'ятки (п. 1), комплекси будівель (п. 2), пам'ятні місця (п. 3), які мають істор., археол., мист., наук., тех. чи соц. цінність.

Конвенція визначає обов'язки сторін щодо визначення об'єктів, які підпадають під охорону, і складання відп. списків (ст. 2), внутр. правові процедури охорони (ст. 3—5, 7, 8), а також вимоги до їх фінансування. Встановлено вимогу застосув. санкцій у разі порушення зак-ва про охорону архіт. спадщини (ст. 9).

Політика кожної д-ви — сторони Конвенції 1985 щодо збереження архіт. спадщини, відповідно до ст. 10, має включати: 1) ухвалення комплекс. програми, що передбачає охорону архіт. спадщини як одну з гол. цілей планування забудови міської та сільської терит., а також забезпечує врахування цієї вимоги на всіх етапах розроблення планів розвитку терит. та виконання процедур видання дозволів на проведення робіт; 2) заохочення програм реставрації та підтримання в належному стані архіт. спадщини; 3) збереження та освоєння архіт. спадщини і освіт. діяльність, пов'язану з нею, необхідно розглядати як один з гол. напрямів політики в галузі культури, охорони навкол. середовища і заг. планування; 4) сприяння, коли це можливо, у процесі планування забудови міської та сільської терит. збереженню та використанню деяких будівель, які за своїм значенням не підлягають охороні за змістом Конвенції, але які мають значення з точки зору їх розташування в міському або сільському середовищі та з точки зору забезпечення якості жит-

тя; 5) сприяння використанню та розвитку традиц. ремесел і матеріалів як важливих складових майбутнього архіт. спадщини.

Конвенція 1985 проголошує принцип доцільності використання об'єктів архіт. спадщини, що охороняються, з урахуванням потреб сучас. життя, а також пристосування, коли це можливо, старовинних будівель для нового використання (ст. 11).

Кожна сторона Конвенції 1985 зобов'язується створити на різних рівнях процесу прийняття рішень відп. механізми, які забезпечували б інформацію, консультування та співробітництво між загальнонац., регіон. та місц. владою, культ. установами і асоціаціями, з одного боку, і широкими колами громадськості, з ін. боку, та сприяти розширенню кола спонсорів і некомерц. асоціацій, що займаються питаннями архіт. спадщини (ст. 14). Приділено увагу підготовці фахівців, поширенню наук. інформації і підвищенню поінформованості громадськості щодо архіт. спадщини (ст. 15, 16).

Кожна д-ва на свій розсуд встановлює і реалізує комплекс внутр. заходів охорони та збереження архіт. спадщини, що перебуває під її юрисдикцією. Передбачені Конвенцією 1985 заходи, що підлягають реалізації у внутр. зак-ві д-в-учасниць, спрямовані на створення уніфік. режиму охорони і дослідження архіт. спадщини в д-вах, що входять до РЄ.

Ст. 17—20 присвячені міжнар. співробітництву та координації європ. політики в сфері збереження архіт. спадщини, які включають, зокрема, такі заходи: 1) обмін інформацією щодо методів, які мають бути прийняті для забезпечення нагляду за об'єктами архіт. спадщини, їх охорони та збереження; 2) шляхи узгодження необхідності охорони архіт. спадщини з потребами сучас. екон., соц. і культ. діяльності, можливості використання сучас. технологій для визначення і обліку об'єктів архіт. спадщини та боротьби з псуванням матеріалів, а також для здійснення наук. досліджень, реставрації спадщини, управління нею та осв. діяльності, пов'язаної з нею; 3) шляхи поширення інформації про архіт. творчість як про внесок нашої епохи у заг. європ. спадщину (ст. 17), зобов'язання сторін надавати одна одній у разі потреби тех. допомоги шляхом обміну досвідом та експерта-

ми з питань збереження архіт. спадщини (ст. 18), сприяння обміну спеціалістами з питань збереження архіт. спадщини, у т. ч. фахівцями з питань безперервної профес. підготовки (ст. 19).

Повноваження щодо нагляду за виконанням Конвенції здійснює Комітет експертів, створений Комітетом Міністрів РЄ згідно зі ст. 17 Статуту РЄ (ст. 20), який періодично доповідає Комітету Міністрів РЄ про хід здійснення д-вами — учасниками Конвенції політики збереження архіт. спадщини, про здійснення принципів, проголошених Конвенцією 1985, і про свою власну діяльність, пропонує Комітету Міністрів РЄ заходи, які спрямовані на здійснення положень Конвенції і передбачають також багатостор. діяльність, перегляд Конвенції або внесення поправок до неї та інформування громадськості про мету цієї Конвенції, а також надає Комітету Міністрів рекомендації стосовно запрошення д-в, що не є членами РЄ, приєднатися до цієї Конвенції.

Ст. 22—27 містять заключні положення, де встановлено порядок надання згоди на обов'язковість, набрання чинності, денонсації тощо. Ст. 24, 25 передбачають право сторін на застереження до Конвенції 1985 та порядок його здійснення. *Депозитарієм* Конвенції визначено Ген. секретаря РЄ.

О.І. Мельничук

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ВСЕСВІТНЬОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТА ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ 1972 — див. *Всесвітня культурна та природна спадщина*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ДІКОЇ ФЛОРИ І ФАУНИ ТА ПРИРОДНИХ СЕРЕДОВИЩ ІСНУВАННЯ В ЄВРОПІ 1979 — міжнар.-правовий документ, ухвалений під егідою *Ради Європи* (РЄ) у м. Берні (Швейцарія) 19.09.1979 з метою збереження дикої флори і фауни в їх природ. середовищах існування, особливо тих видів і середовищ існування, збереження яких потребує співробітництва кількох д-в, а також сприяння такому співробітництву. Набула чинності 01.06.1982 відповідно до положень ст. 19 після ратифікації 5 д-вами. Станом на 2015 учасниками Конвенції є 50 д-в та *Європейський Союз*. Україна приєдналася до Конвенції 29.10.1996. Складається

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ДІКОЇ ФЛОРИ І ФАУНИ ... В ЄВРОПІ 1979

з преамбули і 9 розд. («Загальні положення», «Охорона середовищ існування», «Охорона видів», «Спеціальні положення для мігруючих видів», «Додаткові положення», «Постійний комітет», «Поправки», «Врегулювання спорів» та «Заключні положення»).

Сторони домовилися: вживати заходів щодо сприяння виробленню нац. політики з метою збереження дикої флори і фауни та природ. середовищ існування; у своїй політиці в галузі планування і розвитку та у своїх заходах у боротьбі із забрудненням навкол. середовища враховувати питання збереження дикої флори і фауни; сприяти просвітницькій діяльності та поширенню заг. інформації про необхідність збереження дикої флори і фауни та їх природ. середовищ існування.

Серцевиною Конвенції є розд. II—IV: охорона середовищ існування; охорона видів; спец. положення для мігруючих видів. При здійсненні зафіксованих у цих розділах домовленостей договірні сторони зобов'язалися: співпрацювати для досягнення цілей Конвенції; заохочувати і координувати відп. наук. дослідження; заохочувати відновлення природ. видів дикої флори і фауни, якщо це сприятиме збереженню зникаючих видів, з урахуванням досвіду ін. договірних д-в; контролювати ввезення немісц. видів дикої флори і фауни.

Нагляд за виконанням Конвенції здійснює Пост. комітет з представників д-в-учасниць. Він скликається на засідання Ген. секретарем РЄ. Комітет може створювати групи експертів для вивчення відп. питань і вносити рекомендації щодо заходів підвищення ефективності дії Конвенції.

Ю.С. Шемшученко

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ 2003 — див. *Нематеріальна культурна спадщина*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ПІДВІДНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ 2001 — див. *Археологічна спадщина*.

**КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ
СЕРЕДЗЕМНОГО МОРЯ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ 1976**

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ СЕРЕДЗЕМНОГО МОРЯ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ 1976 (Барселонська конвенція) — міжнар.-правовий документ, підписаний 16.02.1976 у м. Барселона (Іспанія) д-вами середземномор. басейну з метою забезпечення, з урахуванням особливостей Середзем. моря, міжнар. співробітництва у справі захисту і поліпшення стану морського середовища регіону. Набула чинності 12.02.1978. На конф. за участю д-в — учасниць Конвенції у м. Барселона 09.06—10.06.1995 вона була суттєво доповнена і переглянута й дістала назву Конвенція про захист морського середовища та прибереж. регіону Середземномор'я. Доповнена Конвенція набула чинності 09.07.2004. Станом на 2016 у Конвенції беруть участь Албанія, Алжир, Боснія і Герцеговина, Греція, ЄС, Єгипет, Ізраїль, Іспанія, Італія, Кіпр, Ліван, Лівія, Мальта, Марокко, Монако, Словенія, Сирія, Туніс, Туреччина, Франція, Хорватія, Чорногорія.

Конвенція в ред. 1995 складається з 35 статей. Положення Конвенції передбачають, що д-ви-учасниці вживатимуть усіх необхідних заходів для запобігання і зниження рівня забруднення моря внаслідок скидання із суден або захоронення відходів морськими і повітр. суднами, розвідування і розроблення морського дна та його надр, а також скидання з річок, прибереж. споруд та ін. наземних джерел на їх терит. Д-ви зобов'язалися співробітничати у надзвич. випадках забруднення, незалежно від їх причини, брати участь у розробленні програм моніторингу забруднення у регіоні, в наук.-тех. дослідженнях, пов'язаних з усіма видами забруднення морського середовища, у виробленні процедури для визначення відповідальності та компенсації за шкоду, заподіяну внаслідок порушення Конвенції та Протоколів до неї (про запобігання забрудненню, спричиненому скиданням з морських і повітр. суден; про співробітництво у боротьбі із забрудненням моря нафтою та ін. шкідл. речовинами у надзвич. ситуаціях; про співробітництво у запобіганні забрудненню з суден та боротьбі із забрудненням моря у надзвич. ситуаціях;

про запобігання забрудненню з назем. джерел; про р-ни Середзем. моря, які спеціально охороняються; про р-ни, які спеціально охороняються, та біол. різноманіття в Середземномор'ї; про захист від забруднення внаслідок розвідування й розроблення *континентального шельфу* та морського дна і його надр; про запобігання забрудненню транскорд. перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням; про комплексне управління прибереж. смугою).

О.С. Переверзева

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ТА ВИКОРИСТАННЯ ТРАНСКОРДОННИХ ВОДОТІКІВ І МІЖНАРОДНИХ ОЗЕР 1992 — багатостор. міжнар. договір, розроблений під егідою *Європейської економічної комісії ООН*. Укладена в м. Гельсінкі (Фінляндія) 17.03.1992, набула чинності 06.10.1996. Україна приєдналася до Конвенції 01.07.1999. Орган прийняття рішень за Конвенцією — Нарада сторін, 7-ма сесія якої відбулася в листоп. 2015. Функції Секретаріату Конвенції виконує ЄЕК ООН, депозитарій — *Генеральний секретар ООН*. 28.11.2003 рішенням III/1 Наради сторін прийнято Поправки до ст. 25 та 26 Конвенції, якими надано можливість усім д-вам — членам ООН, які знаходяться за межами регіону ЄЕК ООН, ставати сторонами Конвенції (набули чинності в 2013). Україна прийняла ці Поправки Законом від 07.10.2015. Станом на листоп. 2016 сторонами Конвенції є 40 д-в та ЄС.

Основні цілі Конвенції — охорона транскорд. вод (включно з поверхневими та підземними) шляхом запобігання, обмеження та скорочення обсягів забруднення; екологічно обгрунтоване раціон. управління транскорд. водами; їх справедл. використання; збереження та відновлення екосистем.

Складається з преамбули, 3 частин, 28 статей і 4 дод., які є невід'ємною частиною Конвенції. У преамбулі, посилаючись на положення та принципи *Декларації з навколишнього середовища 1972* (Стокгольмська декларація), *Заклучного акта Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі 1975*, Заклучних документів Мадрид. та Віден. зустрічей представників д-в — учасниць НБСЄ, а також на документи, прий-

няті ЄЕК ООН (Декларацію про політику в галузі запобігання та боротьби із забрудненням водних ресурсів, у т. ч. транскорд. забрудненням, 1980, Декларацію про політику в галузі раціон. використання водних ресурсів 1984, Принципи співробітництва в галузі транскорд. вод, Хартію раціон. використання підземних вод 1989 та Кодекс поведінки при аварійному забрудненні транскорд. внутр. вод 1990), сторони Конвенції визнали, що охорона і використання транскорд. водотоків та міжнар. озер є невідкладними завданнями, ефект. вирішення яких може бути забезпечене лише шляхом міжнар. співробітництва. Підкреслюється, що співробітництво д-в-членів у відп. галузі має передусім реалізовуватися шляхом розроблення угод між *прибережними державами*, що поділяють ті самі води. У ст. 1 дано визначення гол. термінів, що застосовуються в Конвенції: «транскордонні води» і «транскордонний вплив», «прибережні сторони», «шкідливі речовини», «найкраща з наявних технологій» та ін. Під «транскордонними водами», зокрема, розуміють будь-які поверхневі або підземні води, які позначають, перетинають кордони між 2 чи кількома д-вами або розташовані на таких кордонах; у тих випадках, коли транскорд. води впадають безпосередньо в море, межі таких транскорд. вод визначаються прямою лінією, яка перетинає їхнє гирло між 2 точками, розміщеними на лінії малої води на їхніх берегах.

Регулювальні положення Конвенції сформульовано окремо для всіх сторін (ч. 1, ст. 2—7) і для прибереж. сторін. Заходи, що вживаються всіма сторонами для запобігання, обмеження та скорочення будь-якого транскорд. впливу на води, по можливості здійснюються в джерелі забруднення. Підкреслюється, що ні прямо, ні опосередковано відп. заходи не повинні спричинити перенесення забруднення на ін. компоненти навкол. середовища. Викладено принципи, якими слід при цьому керуватися (ст. 2.2). Підкреслено, що за жодних умов застосув. Конвенції не повинне спричинювати ні погіршення екол. умов, ні посилення транскорд. впливів (ст. 2.7). Осн. зобов'язання сторін Конвенції — розроблення та здійснення системи спільних адм., екон., фін. та тех. заходів для забезпечення

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ... ТРАНСКОРДОННИХ ВОДОТОКІВ І МІЖНАРОДНИХ ОЗЕР 1992

запобігання, обмеження та скорочення шкідливого транскорд. впливу (ст. 3). Сторони співробітничать у розробленні програми моніторингу транскорд. вод (ст. 4), у проведенні досліджень та розробок у галузі ефект. методів запобігання, обмеження та скорочення транскорд. впливу, а також в обміні їх результатами (ст. 5) та інформацією (ст. 6). Не встановлюючи спец. міжнар. норм щодо відповідальності, сторони беруть на себе зобов'язання надавати підтримку відп. міжнар. зусиллям щодо вироблення норм, критеріїв та процедур відповідальності (ст. 7).

Більш жорсткі вимоги ставить Конвенція перед прибереж. сторонами, тобто такими, що межують з одними й тими самими транскорд. водами. Їх ключовими зобов'язаннями є укладання двостор., багатостор. чи ін. домовленостей на основі рівності та взаємності в галузі запобігання, обмеження та скорочення транскорд. впливу. Такі домовленості передбачають створення спільних органів, які опікуються чітко встановленими р-нами водозбору або його частини (частин), відносно яких вони співробітничать. Сторони безпосередньо або через спільні органи розробляють програми узгоджених дій, здійснюють спільний моніторинг і оцінку (ст. 11), складають реєстри джерел забруднення (ст. 9.2), здійснюють спільні розробки та дослідження (ст. 12). На прохання будь-якої з прибереж. д-в можуть проводитися консультації з метою обговорення питань, що належать до предмету Конвенції (ст. 10). Особл. вимоги ставить Конвенція щодо обміну інформацією між прибереж. д-вами (ст. 13), системи оповіщення про критичні ситуації (ст. 14) та взаємодопомоги (ст. 15). Спеціально врегульовано питання інформування прибереж. д-вами громадськості (ст. 16). Таке інформування здійснюється щодо стану транскорд. вод; заходів, що вживаються або плануються з метою запобігання, обмеження та скорочення транскорд. впливу; щодо ефективності відп. заходів. Прибереж. д-ви забезпечують інформування громадськості щодо цільових показників якості води; дозволів, що видаються, і умов їх дотриман-

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ... ТРАНСКОРДОННИХ ВОДОТОКІВ І МІЖНАРОДНИХ ОЗЕР 1992

ня; результатів взяття проб води і стоків, проведених з метою моніторингу й оцінки, а також результатів перевірки дотримання цільових показників якості води і умов, що містяться в дозволах.

У дод. наведено визначення терміна «найкраща з наявних технологій» (Дод. I), викладено керівні принципи для розроблення найкращої в екол. плани практики (Дод. II) та керівні принципи розроблення цільових показників і критеріїв якості води (Дод. III), встановлено основи арбітр. врегулювання спорів між сторонами (Дод. IV).

До Конвенції прийнято 2 протоколи: 1) Протокол про воду та здоров'я (Лондон, 18.06.1999, набув чинності 04.08.2005, ратифікований Законом України від 09.07.2004, станом на 2015 — 26 д-в-учасниць; функції Секретаріату Протоколу здійснюють ЄЕК ООН та Європ. регіон. бюро *Всесвітньої організації охорони здоров'я*), спрямований на запобігання, обмеження та скорочення захворювань, пов'язаних з водою; 2) Протокол про цив. відповідальність і компенсацію за шкоду, заподіяну транскорд. впливом пром. аварій на транскорд. води (Київ, 21.05.2003, не набув чинності, ратифікований лише Угорщиною), яким вперше у світ. практиці встановлено режим відшкодування екол. шкоди внаслідок аварійного забруднення транскорд. прісних вод.

На розвиток Конвенції укладено низку двостор. договорів України спеціаліз. характеру. Це, зокрема, Угода між Урядом України та Урядом Угорської Респ. з питань водного госп-ва на прикорд. водах (Будапешт, 28.07.1993), Угода між КМ України та Урядом Респ. Білорусь про спільне використання та охорону транскорд. вод (Київ, 16.10.2001), низка двостор. і багатостор. угод та міжнар. проектів щодо басейнів річок Зах. Буг, Дунай, Сіверський Донець, Прип'ять—Дніпро. Розроблено і виконано кілька басейнових програм, здійснюються спільні моніторингові дослідження щодо басейнів річок Уж, Латориця, Зах. Буг та ін. Ці угоди передбачають заходи екон. та наук.-тех. співробітництва сторін у галузі водного госп-ва на транскорд. водах і

охоплюють: узгодження порядку використання транскорд. вод; проведення гідрол., гідрометеорол., гідрогеол. спостережень і досліджень, оцінку їх результатів, а також обмін даними в цій галузі; проведення спільних досліджень вод з метою визначення їх якості та кількості; складання водогосп. балансів з урахуванням кількості та якості водних ресурсів, а також узгодження спільних оцінок та класифікації якості води; перерозподіл стоку транскорд. вод між басейнами; охорону поверхневих і підземних вод від забруднення, здійснення контролю їх якості та запобігання понаднормат. забору води; забудову заплав прикорд. річок та будівництво гідротех. споруд для використання ресурсів цих водних об'єктів; регулювання, охорону русел річок та міждамбових терит.; захист від затоплення паводковими, талими та безстічними водами, а також від шкідливого впливу льодових явищ; запобігання та ліквідацію наслідків транскорд. забруднень вод; будівництво, реконструкцію та експлуатацію мостів, переїздів, протиповеневих та ін. гідротех. споруд, насосних станцій, водозаборів та випусків усіх видів стоків, меліорат. об'єктів, пром. трубопроводів, ліній електропередач, зв'язку та ін. об'єктів, а також погодження тех. умов їх будівництва та реконструкції; видобування буд. матеріалів та корисних копалин з русел і заплав річок, водоймищ; спільне використання споруд і тех. устаткування, утримання їх у належному стані, а також погодження умов їх експлуатації; будівництво гідротех. споруд для захисту водозаборів від потрапляння в них риби; проведення за узгодженими процедурами спільних експертиз пром. та ін. діяльності, яка може негативно впливати на транскорд. води; охорону рибних запасів та їх відтворення; проведення усіх видів шляхових робіт для забезпечення норм. судноплавних умов.

Органом, відповід. за впровадження Конвенції в Україні, є Мін-во екології та природ. ресурсів (Мінприроди).

Об'єднані заходи щодо запобігання чи зменшення транскорд. впливів на води передбачено й ін. міжнар. договорами, стороною яких є Україна. Це, зокрема, *Конвенція щодо співробітництва з охорони та сталого використання річки Дунай 1994*, *Конвенція*

про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті 1991 та ін. Ці міжнар. договори мають на меті обмеження впливу на довкілля, здоров'я та безпеку людини, водні екосистеми, флору, фауну, ґрунти, повітря, клімат, ландшафти, істор. пам'ятки та ін. матер. об'єкти чи наслідки взаємодії цих факторів.

Літ.: Конвенция об охране и использовании трансграничных водотоков и международных озер. Укрепление потенциала водного сотрудничества в Восточной Европе, на Кавказе и в Центральной Азии. Правовые основы сотрудничества в сфере использования и охраны трансграничных вод. Нью-Йорк, Женева, 2006; *Water Convention*. www.unece.org/env/water.html; *Seventh session of the Meeting of the Parties to the Water Convention 17–19 November 2015 in Budapest, Hungary*. http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/water/MOP7/Information_Flyer_Water_Convention_MoP7.pdf.

Н.Р. Малишева

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ТА ЗАОХОЧЕННЯ РОЗМАЇТТЯ ФОРМ КУЛЬТУРНОГО САМОВИРАЖЕННЯ 2005 — багатостор. міжнар.-правовий документ, прийнятий 20.10.2005 на 33-й сесії Ген. конф. Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, осн. метою є охорона та заохочення різноманіття форм худ. самовираження, втілених у культ. діяльності, культ. товарах та послугах, які є засобами існування та передання сучас. культури.

Товарами культ. призначення вважаються книги, компакт-диски, відеозаписи, фільми, відеоігри, програм. забезпечення, твори мистецтва, моделі одягу тощо. Послугами культ. призначення вважаються орг-ція вистав і різного роду культ. заходів, поширення інформації з культ. тематики, збереження культ. установ — бібліотек, документ. центрів, музеїв, театрів, концерт. залів, кінотеатрів тощо.

Конвенція 2005 виходить з того, що культура є однією з гол. рушійних сил екон. розвитку окр. д-в і світ. співтовариства, а культ. аспекти розвитку людської цивілізації мають таке ж велике значення, як і екон. У сучас. світі виробництво та поширення товарів і послуг культ. призначення все більше відбувається за екон. законами, проте такі товари й послуги не повинні використовуватися лише для отримання фін. вигоди. Слід визнавати, що вони є передусім носіями ідей, символів та образів життя і, від-

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ...РОЗМАЇТТЯ ФОРМ КУЛЬТУРНОГО САМОВИРАЖЕННЯ 2005

повідно, не можуть розглядатися як звичайні споживчі товари. Конвенція 2005 визнає подвійний характер культ. товарів та послуг і закликає д-ви — члени ЮНЕСКО розвивати всі необхідні заходи для охорони та заохочення різноманіття форм культ. самовираження.

У Конвенції 2005 підкреслюється, що культ. розмаїття є невід'ємною характерною ознакою людства, спільною спадщиною людства та рушійною силою сталого розвитку для громад, народів і націй, а також необхідним засобом забезпечення миру й безпеки на місц., нац. та міжнар. рівнях.

Текст Конвенції 2005 став результатом тривалого процесу ретельного розроблення та дворічних переговорів, що поєднувалися з численними зустрічами незалеж. експертів. Конвенція підкреслює ідею, викладену в *Загальній декларації ЮНЕСКО про культурне різноманіття 2001*, про те, що культ. різноманіття має розглядатися як *загальна спадщина людства*, а її «захист є етичним імперативом, нерозривно пов'язаним з повагою до людської гідності».

У розд. I визначено цілі та керівні принципи Конвенції 2005. Це, зокрема: охорона та заохочення розмаїття форм культ. самовираження; створення умов для розквіту й вільної взаємодії культур на взаємовигідній основі; заохочення діалогу між культурами для забезпечення ширших і збалансованіших культ. обмінів у всьому світі в інтересах взаємоповаги культур і культури миру; заохочення міжкультурності для розвитку взаємодії між культурами в дусі наведення мостів між народами; заохочення поваги до розмаїття форм культ. самовираження й підвищення усвідомлення цінності цього розмаїття на місц., нац. та міжнар. рівнях; підтвердження важливості взаємозв'язку між культурою та розвитком для всіх країн, особливо тих, що розвиваються, і підтримка заходів, яких уживають на нац. і міжнар. рівнях для забезпечення визнання справжньої цінності цього взаємозв'язку; визнання особл. характеру культ. діяльності, культ. товарів та послуг як носіїв самобутності, цінностей і змісту; під-

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ...РОЗМАЇТТЯ ФОРМ КУЛЬТУРНОГО САМОВИРАЖЕННЯ 2005

твердження суверен. прав д-в на підтримку, прийняття і здійснення політики та заходів, які вони вважають належними для охорони й заохочення розмаїття форм культ. самовираження на своїй терит.; зміцнення міжнар. співробітництва й солідарності в дусі партнерства, зокрема для збільшення можливостей д-в, що розвиваються, для охорони й заохочення розмаїття форм культ. самовираження.

Положення Конвенції 2005 вказують на взаємозалежність між культурою, розвитком та діалогом народів і спрямовані на створення інновац. платформи для міжнар. культ. співробітництва. З цієї метою Конвенція 2005 підтверджує суверен. право д-в на розроблення своєї власної політики (ст. 5), спрямованої на захист і розвиток різноманіття форм худ. самовираження, а також на «створення умов для розквіту та вільної взаємодії культур на взаємовигідній основі» (ст. 1).

Разом з тим низка керівних принципів (ст. 2) гарантує, що будь-які заходи, покликані забезпечити захист і розвиток різноманіття форм худ. самовираження, не повинні перешкоджати дотриманню таких осн. прав і свобод людини, як свобода слова, право на отримання інформації та комунікації, а також здатність людини до здійснення свідомого вибору (в процесі реалізації цих прав). Крім того, принципи відкритості та збалансування встановлюють, що, вживаючи заходи в інтересах різноманіття худ. самовираження, д-ви також мають прагнути розвивати відкритість власної культури перед ін. світ. культурами.

Права та обов'язки сторін (ст. 5—10) включають політ., правові та ін. заходи, спрямовані на захист і розвиток різноманіття форм культ. самовираження, вирішення проблем поєднання творчості в контексті сучас. глобалізації.

Відповідно до ст. 11, д-ви, визнаючи основополож. роль громадян. сусп-ва, прагнуть до створення умов, покликаних заохочувати окр. осіб та соц. групи до створення, виробництва, розподілу, поширення та забезпечення доступності об'єктів культ. са-

мовираження, приділяючи відп. увагу особл. обставинам і потребам жінок, різних соц. груп, у т. ч. осіб, що належать до меншин та корінних народів.

Важливе місце відводить Конвенція 2005 міжнар. сприянню та співробітництву, особливо щодо *країн, що розвиваються* (ст. 12—19). З цієї метою передбачено створення Міжнар. фонду культ. різноманіття (ст. 18). Ресурси цього Фонду формуються з добровільних внесків сторін, коштів, асигнованих Ген. конф. ЮНЕСКО, посмертних дарів, пожертвувань, ін. доходів, отриманих від використання ресурсів Фонду, тощо.

У зв'язку з необхідністю забезпечити гармонійну взаємодію між Конвенцією 2005 та ін. чинними міжнар. документами д-ви учасниці внесли окр. положення, присвячене створенню правової основи для відносин взаємної підтримки, взаємодоповнення та несубординації між цими документами (ст. 20). Водночас у Конвенції 2005 ніщо не повинне інтерпретуватися як зміна прав і обов'язків сторін відповідно до ін. договорів та угод, у яких вони беруть участь.

Конвенцією засновано Конф. сторін — вищий пленар. орган (ст. 22) та Міжуряд. комітет з охорони й заохочення розмаїття форм культ. самовираження — викон. орган, який сприяє досягненню цілей Конвенції, заохоченню та моніторингу її виконання (ст. 23).

Конвенція 2005 встановлює ряд дод. механізмів, покликаних забезпечити ефект. реалізацію документа. Одним з них є механізм врегулювання спорів у випадках розходження в поглядах на інтерпретацію і застосув. деяких норм і принципів, що стосуються Конвенції (ст. 25). Цей механізм передбачає використання передусім можливостей для переговорів, а у разі їх невдачі — звернення до можливостей добрих послуг та посередництва. Якщо згоди досягти не вдається, сторони повинні звернутися до погоджувальної процедури. Дод. до Конвенції 2005 є Погоджувальна процедура, що регулює порядок вирішення конфлікт. ситуацій, які можуть виникати у зв'язку з реалізацією Конвенції 2005.

Станом на 2016 сторонами Конвенції є 144 д-ви і ЄС. Конвенцію 2005 ратифіковано Законом України від 20.01.2010. Дата набрання чинності для України — 10.06.2010.

Літ.: Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрею Э., Перратон Дж. Глобальные трансформации: политика, экономика и культура. М., 2004; Langfield M., Logan W., Nic Craith M. Cultural Diversity, Heritage and Human Rights: Intersections in Theory and Practice. Routledge, 2009; Yacoub J. Cultural diversity and international law. In the field of human rights and identities // SENS Public, 4 October 2010.

О.І. Мельничук

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОЦІНКУ ВПЛИВУ НА НАВКОЛІШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ У ТРАНСКОРДОННОМУ КОНТЕКСТІ 1991

(Конвенція Еспо) — міжнар. договір, що зобов'язує проводити оцінку впливу на навкол. середовище запланованої діяльності, якщо така діяльність може мати значний шкідливий транскорд. вплив. Метою Конвенції Еспо є запобігання, зменшення та контроль за таким впливом. Конвенція була укладена д-вами — членами *Європейської економічної комісії ООН* 25.02.1991 у м. Еспо (Фінляндія). Набула чинності 10.09.1997, для України — 18.10.1999). Станом на 2016 учасниками Конвенції є 44 д-ви та ЄС. До Конвенції Еспо було прийнято Протокол про стратег. екол. оцінку 2003 (набув чинності 11.07.2010) та 2 поправки (1-ша у 2001, набула чинності у 2014, 2-га — у 2004, ще не набула чинності).

Гол. елемент Конвенції — процедура оцінки транскорд. впливу на навкол. середовище запланованої госп. діяльності. Для запланованих видів діяльності, що містяться у Дод. I, які можуть чинити значний шкідл. транскорд. вплив, д-ви зобов'язані проводити оцінку впливу на навкол. середовище, що передбачає участь громадськості, та підготовку документації з оцінки впливу на навкол. середовище, наведеної у Дод. II. Таку оцінку проводять до прийняття рішення про санкціонування або здійснення запланованого виду діяльності. Д-ви можуть проводити консультації щодо застосув. процедури оцінки впливу на навкол. середовище згідно з положеннями Конвенції Еспо до запланованої діяльності, не наведеної в Дод. I (ст. 2). Запланована діяльність — це будь-яка діяльність чи будь-яка суттєва зміна у тій чи ін. діяльності, яка вимагає прийняття рішення компетент. органом відповідно до вживаної нац. процедури (тобто потребує дозволу). Вплив означає будь-які наслідки

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОЦІНКУ ВПЛИВУ НА НАВКОЛІШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ... 1991

запланованої діяльності для навкол. середовища, у т. ч. здоров'я і безпеки людей, флори, фауни, ґрунту, повітря, води, клімату, ландшафту, істор. пам'яток та ін. матер. об'єктів чи взаємозв'язку між цими факторами. Поняття впливу охоплює також наслідки для культ. спадщини чи соц.-екон. умов, які є результатом зміни цих факторів. Транскорд. вплив означає будь-який вплив, не лише глобального характеру, у р-ні, який перебуває під юрисдикцією тієї чи ін. д-ви, спричинений запланованою діяльністю, фіз. джерело якої розташоване повністю чи частково у межах р-ну, який підпадає під юрисдикцію ін. д-ви.

Згідно з Конвенцією, процедура оцінки впливу включає такі етапи: оповіщення (ст. 3), підготовка документації з оцінки впливу на навкол. середовище (ст. 4), консультації між заінтересованими сторонами (ст. 5), прийняття остаточного рішення (ст. 6) та післяпроектний аналіз (ст. 7). Останній етап — факультативний, проводиться за домовленістю сторін. Крім того, д-ви забезпечують участь громадськості, що проживає у зачеплених р-нах, у процесі оцінки впливу на навкол. середовище.

Д-ви, що беруть участь у процедурі оцінки впливу, поділяють на д-ви походження (на терит. яких знаходиться заплановане джерело впливу) та зачеплені д-ви (на які може мати вплив запланована діяльність). Оповіщення (надання інформації ін. д-ві про заплановану діяльність) — обов'язок д-ви походження, який виникає за таких умов: 1) запланований вид діяльності наведений у Дод. I; 2) така діяльність може призводити до значного шкідл. транскорд. впливу. Конвенція детально регламентує порядок оповіщення, консультацій, зміст документації про оцінку впливу на навкол. середовище. Остаточне рішення, яке приймається д-вою походження, має належним чином враховувати результати оцінки впливу на навкол. середовище та зауваження, отримані в результаті консультацій із зачепленими д-вами та громадськістю (ст. 6).

Якщо д-ва походження і д-ва, що вважає себе зачепленою, не можуть дійти згоди

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПЕРЕДАЧУ ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ 1983

щодо необхідності застосув. Конвенції, може бути створена спец. Комісія із запиту (ст. 3), порядок створення та діяльності якої регулюється Дод. IV. Таку комісію наразі було створено лише 1 раз (Румунія—Україна).

У рамках Конвенції створено Комітет з питань імплементації, уповноважений розглядати питання дотримання Конвенції, зокрема скарги сторін про невиконання Конвенції.

Низка регіон. та глобальних угод також містять положення щодо оцінки впливу на довкілля, у т. ч. транскорд., зокрема *Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великій відстані 1979*, *Конвенція про оперативне оповіщення про ядерну аварію 1986*, Базельська конвенція про контроль за транскорд. перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням 1989, *Конвенція про біологічне різноманіття 1992*.

Літ.: *Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища / За заг. ред. С.М. Кравченко. Львів, 2002; Задорожній О.В., Медведєва М.О. Міжнародне право навколишнього середовища. К., 2010; Андрусевич А., Андрусевич Н., Козак З. Довідник чинних міжнародних договорів України у сфері охорони довкілля. Львів, 2009; Руководство по практическому применению принятой в Эспо Конвенции. Нью-Йорк, Женева, 2006; Руководство по участию общественности в Эспо Конвенции. Нью-Йорк, Женева, 2006.*

А.О. Андрусевич

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПЕРЕДАЧУ ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ 1983 — багатостор. договір *Ради Європи*, прийнятий 21.03.1983 у м. Страсбург (Франція) з метою розвитку міжнар. співробітництва у галузі кримін. права та забезпечення простого, швидкого і гнучкого механізму передачі іноз. засуджених до д-в їх гр-нства, що зумовлено міркуваннями кращої соц. реабілітації задля надання можливості засудженим відбувати покарання у більш сприятл. для них умовах, враховуючи родинні зв'язки, мовне середовище тощо. На відміну від ін. конвенцій в галузі міжнар. співробітництва у кримін. справах, підготовлених у рамках РЄ, Конвенція 1983 не містить слова «європейська» у своїй назві, відображаючи

позицію її розробників, що документ має бути також відкритий для д-в за межами Європи (2 з них — Канада і США брали активну участь у розробленні проекту).

Уперше проблеми, пов'язані із засудженими іноз. особами, в т. ч. можливість їх передачі до д-ви гр-нства, було поставлено і обговорено на 11-й Конференції європ. міністрів юстиції, що відбулася 21—22.06.1978 у м. Копенгаген (Данія). На ній було ухвалено резол. № 1, в якій Комітету Міністрів РЄ було запропоновано звернутися до Європ. комітету з проблем злочинності з проханням «розглянути можливість розроблення проекту угоди, що передбачає просту процедуру передачі засуджених, яка може застосовуватися між державами — членами РЄ або між ними та державами, які не є членами РЄ». Завдяки цій ініціативі Європ. комітет з проблем злочинності запропонував на 28-й сесії в берез. 1979 створення Спец. комітету експертів щодо іноз. гр-н у в'язниці, що було схвалено Комітетом Міністрів РЄ у черв. 1979. Осн. завданнями цього Спец. комітету були вивчення проблем, пов'язаних з поведінням з іноземцями у в'язниці, та розроблення типової угоди, що передбачає просту процедуру передачі в'язнів-іноземців. У берез. 1980 Європ. комітет з проблем злочинності уповноважив Спец. комітет, на його власне прохання, підготувати не типову угоду, а багатостор. конвенцію, за умови, що вона не буде суперечити положенням існуючих європ. конвенцій.

Спец. комітет складався з експертів 15 д-в — членів РЄ (Австрії, Бельгії, Данії, Франції, ФРН, Греції, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Португалії, Іспанії, Швеції, Швейцарії, Туреччини, Великої Британії). Канада і США, а також Секретаріат *Співдружності націй* і Міжнар. кримін. та кримін.-викон. фундація були представлені спостерігачами. Головою Спец. комітету було обрано Дж.Дж. Тюлькенса (Нідерланди).

Проект Конвенції 1983 було підготовлено протягом кількох засідань Комітету, що відбулися з жовт. 1979 по груд. 1981, а у трав. 1982 він був погоджений Європ. комітетом з проблем злочинності і направлений до Комітету Міністрів РЄ. У верес. 1982 Комітет Міністрів РЄ затвердив текст

Конвенції і 21.03.1983 вона була відкрита для підписання.

Мета Конвенції полягає в тому, щоб полегшити передання в'язнів-іноземців до д-в їх походження шляхом створення простої та швидкої процедури. У цьому сенсі вона покликана доповнити Європ. конвенцію про міжнар. дійсність вироків у кримін. справах 1970, яка, хоч і дозволяє перевезення ув'язнених, проте має 2 осн. недоліки: вона ратифікована невеликим числом д-в і не забезпечує швидко передачу в'язнів-іноземців. Натомість Конвенція 1983 враховує сучас. тенденції у сфері злочинності та кримін. політики, такі як інтернаціоналізація злочинності, акцент на соц. реабілітації правопорушників тощо. Ця політика зумовлена також міркуваннями гуманності: труднощі в спілкуванні, спричинені мовним бар'єром, відчуженість від місц. культури і звичаїв, а також відсутність контактів з родичами можуть мати негат. наслідки для ув'язненого. Тож *репатріація* засуджених осіб відповідає інтересам ув'язнених.

Д-ви зобов'язуються якнайширше співробітничати одна з одною в питаннях передачі засуджених осіб, зокрема, особу, засуджену на терит. однієї д-ви, може бути передано на терит. ін. д-ви для відбування призначеного їй покарання. З цією метою засуджена особа може висловити д-ві винесення вироку або д-ві виконання вироку своє побажання бути переданою згідно з цією Конвенцією. Із запитом про передачу засудженої особи може також звертатися як д-ва винесення вироку, так і д-ва виконання вироку (ст. 2).

Вирок означає будь-яке покарання чи захід, який передбачає позбавлення волі за рішенням суду на визначений або невизначений період часу на підставі вчинення кримін. злочину, рішення — постанову або розпорядження суду, який виносить вирок (ст. 1).

Конвенція встановлює 6 умов передачі засудженої особи: якщо особа, що скоїла злочин, є гр-ном д-ви виконання (у разі подвійного гр-нства за умови згоди д-ви винесення вироку); якщо рішення є остаточ.; якщо на час отримання запиту про передачу засуджена особа має відбувати покарання впродовж щонайменше 6 міс. або якщо їй винесено вирок до ув'язнення

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПЕРЕДАЧУ ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ 1983

на невизначений строк; якщо на передачу згодна засуджена особа; якщо дія або бездіяльність, на підставі якої було винесено вирок, є кримін. злочином згідно із законом д-ви виконання вироку або була б кримін. злочином у разі вчинення на її терит.; якщо д-ва винесення вироку і д-ва виконання вироку згодні на передачу засудженої особи (ст. 3).

Якщо засуджена особа висловила д-ві винесення вироку побажання бути переданою, така д-ва інформує про це д-ву виконання вироку у можливо найкоротші строки після того, як рішення стане остаточ. Інформація включає: а) прізвище, дату і місце народження засудженої особи; б) її пост. адресу, якщо така є, у д-ві виконання вироку; с) виклад фактів, на яких ґрунтується вирок; д) характер, тривалість покарання і дату, з якої починається його обчислення. Засуджену особу інформують у письм. формі про будь-які заходи, вжиті д-вою винесення вироку або д-вою виконання вироку на підставі попередніх пунктів, а також про будь-які рішення, прийняті кожною д-вою у відповідь на запит про її передачу (ст. 4).

Запити про передачу і відповіді на них надають у письм. формі. Запити надсилає мін-во юстиції д-ви, яка звертається із запитом, мін-ву юстиції д-ви, до якої звернено запит. Відповіді повідомляються тими самими каналами. Будь-яка д-ва може у заяві на ім'я Ген. секретаря РЄ повідомити про те, що вона буде використовувати ін. канали зв'язку. Д-ва, до якої звернено запит, у найкоротші строки інформує д-ву, яка звертається із запитом, про те, погоджується вона чи ні на передачу засудженої особи, про яку йдеться у запиті (ст. 5).

Конвенція 1983 передбачає можливість виконання вироку компетент. органами влади д-ви виконання або через виконання його одразу, або на підставі суд. чи адм. постанови. Ця постанова замінює міру покарання на передбачену законом д-ви виконання. Виконання вироку відбувається за законом д-ви виконання. У разі, якщо вирок було продовжено, зберігаються харак-

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПЕРЕДАЧУ ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ 1983

тер і тривалість вироку, призначеного д-вою винесення. Проте якщо зак-во д-ви виконання не передбачає такого покарання, то на підставі суд. чи адм. постанови вирок може бути співвіднесений до покарання або заходу, визначених її зак-вом. Це покарання має відповідати таким осн. положенням: не може бути більш суворим за вже винесене покарання; не може перевищувати макс. строки позбавлення волі (ст. 9, 10).

У разі заміни вироку д-ва виконання вироку, застосовуючи свої процедури, повинна враховувати зроблені щодо фактів висновки рішення, ухваленого д-вою винесення вироку; не може замінювати позбавлення волі штрафом; має зарахувати у строк відбування покарання весь період, упродовж якого засуджену особу було позбавлено волі, тощо (ст. 11).

Конвенцією передбачено процедуру транзит. перевезення через третю д-ву, її згоду, відмову (якщо засуджена особа є її гр-ном або якщо злочин, за який було призначено покарання, не вважається злочином за її власним зак-вом) тощо. Час тримання засудженого під вартою на терит. транзит. д-ви не може перевищувати час, необхідний для його перевезення (ст. 16).

18.12.1997 було прийнято Дод. протокол до Конвенції 1983 (Україна ратифікувала його 03.04.2003) з метою сприяння її застосуванню, здійсненню завдань правосуддя та соц. реабілітації засуджених осіб. Доповнення стосуються спроб уникнення виконання або подальшого виконання покарання в д-ві винесення вироку шляхом втечі на терит. ін. д-ви. Д-ва винесення вироку може звернутися до цієї д-ви, щоб вона взяла на себе виконання покарання. Згідно зі ст. 3, після отримання запиту від д-ви винесення вироку д-ва виконання вироку може погодитися на передачу засудженої особи без згоди цієї особи в тих випадках, коли вирок, винесений щодо останньої, або адм. рішення як результат вироку містить у собі наказ про висилання чи депортацію або будь-який ін. захід, результатом якого є заборона такій особі залишатися на терит. д-ви винесення вироку після її звільнення

з в'язниці. Для цього д-ва винесення вироку повинна надати д-ві виконання вироку заяву, що містить думку засудженого про його запропоновану передачу, та копію наказу про висилання або депортацію чи будь-яку ін. постанову, відповідно до якої засудженій особі не дозволяється залишатися на терит. д-ви винесення вироку після того, як її буде звільнено з в'язниці. Цей Протокол застосовується для виконання вироків, які були винесені як до, так і після набуття ним чинності (ст. 7).

Учасницями Конвенції 1983 станом на 2016 є 65 д-в (46 членів РЄ і 19 не членів), у т. ч. Україна (від 22.09.1995). Незважаючи на те, що Конвенцію було розроблено і прийнято в рамках РЄ, помітна кількість її д-в-учасниць не є членами РЄ.

В Україні підстави, умови та порядок передачі засуджених осіб і їх прийняття для відбування покарання врегульовано ст. 605—614 Розд. IX КПК України. Низку обов'язкових умов, які передбачає Конвенція 1983, відображено у ст. 606 КПК України, а саме, наявність у засудженої особи гр-нства д-ви, в яку її мають намір передати; наявність вироку щодо засудженого, який набув законної сили; згода засудженої особи, а також обох д-в (д-ви виконання і д-ви винесення вироку) на її передачу; діяння, за яке винесено вирок, має вважатися злочином у д-ві виконання вироку та ін. умови.

Центр. органом України, компетент. вирішувати і розглядати питання щодо виконання положень Конвенції 1983, є *Міністерство юстиції України* (МЮ). Етапування засудженої особи по терит. України і передача цієї особи на кордоні України здійснюється органами кримін.-викон. системи разом з органами внутр. військ України в порядку, передбаченому Інструкцією про порядок приймання-передавання осіб, які перебувають під вартою, на кордоні України та за її межами.

Конвенція 1983 також визначає процедуру виконання вироку відносно переданої засудженої особи. Підставою виконання вироку іноз. суду згідно з вимогами зак-ва України є його визнання, тобто приведення вироку іноз. держави у відповідність до зак-ва України з використанням нац.суд. процедури. Таким чином відбувається заміна міри покарання, призначеної в д-ві

винесення вироку, мірою покарання, передбаченою зак-вом України за такий самий злочин. Якщо призначений за кордоном строк покарання перевищує строк, встановлений КК України за таке саме діяння, укр. суд визначає строк у розмірі макс. встановленої санкції. До засудженого може бути застосоване помилування, амністія або пом'якшення вироку, що здійснюється відповідно до зак-ва України. Разом з тим, право вирішувати питання щодо можливості перегляду суд. рішення має лише д-ва винесення вироку.

Протягом 20 років Україна успішно застосовує Конвенцію 1983. Практика застосув. свідчить, що найбільша кількість запитів іноз. д-в, складених на підставі Дод. протоколу 1997 до Конвенції 1983, надходить до МЮ України з РФ, Респ. Молдова, Чеської Респ., Респ. Польща та Угорської Респ.

О.І. Мельничук

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОЛЄГШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО МОРСЬКОГО СУДНОПЛАВСТВА 1965 — міжнар.-правовий документ, прийнятий під егідою *Міжнародної морської організації* (ІМО) на конф. у м. Лондон (Велика Британія) 09.04.1965 з метою вживання всіх необхідних заходів для полегшення міжнар. морського судноплавства та запобігання невинуватим затримкам суден, осіб і власності на борту. Набула чинності 05.03.1967. Станом на 2016 учасницями Конвенції є 117 д-в, у т. ч. Україна, яка приєдналася до неї 21.09.1993. Конвенція набула чинності для України 24.12.1993.

Конвенція складається з 16 статей та Дод. Відповідно до положень Конвенції, д-ви-учасниці зобов'язуються співробітничати у формулюванні й застосув. заходів для полегшення прибуття, перебування і відбуття суден. Такі заходи мають бути, наскільки це практично можливо, не менш сприятл., ніж заходи, що застосовуються щодо ін. засобів міжнар. транспорту; проте такі заходи можуть відрізнятися відповідно до особл. вимог. Заходи для полегшення міжнар. морського судноплавства, передбачені цією Конвенцією та її Дод., застосовуються рівною мірою до суден прибереж. і неприбереж. д-в, уряди яких є сторонами

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАЦЮ В МОРСЬКОМУ СУДНОПЛАВСТВІ 2006

цієї Конвенції. Положення Конвенції не застосовуються до *військових кораблів* та прогулянкових яхт. Сторони Конвенції зобов'язуються співробітничати, щоб забезпечити максимально можливу уніфікацію формальностей, необхідної документації та процедур з усіх питань з метою полегшення і поліпшення міжнар. судноплавства, та звести до мінімуму будь-які зміни у формальностях, необхідній документації та процедурах, необхідних для задоволення вимог внутр. характеру. Договірні уряди зобов'язуються співробітничати один з одним або через ІМО у питаннях, що стосуються формальностей, необхідної документації та процедур, а також їх застосув. до міжнар. морського судноплавства.

О.С. Переверзева

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПОРЯДОК ВІРІШЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНИХ СПОРІВ МІЖ ДЕРЖАВАМИ ТА ІНОЗЕМНИМИ ОСОБАМИ 1965 — див. *Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВА ДИТИНИ 1989 — див. *Дитини прав*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВОВУ ДОПОМОГУ ТА ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ У ЦИВІЛЬНИХ, СІМЕЙНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ 1993 — див. *Мінська конвенція про правову допомогу СНД 1993*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ДІЯКІ ІНШІ ДІЇ, ВЧИНЕНІ НА БОРТУ ПОВІТРЯНОГО СУДНА, 1963 — див. *Токійська конвенція 1963*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАЦЮ В МОРСЬКОМУ СУДНОПЛАВСТВІ 2006 (Maritime Labour Convention, MLC) — міжнар.-правовий документ, прийнятий на 94-й сесії Ген. конф. *Міжнародної організації праці* (МОП) у м. Женева (Швейцарія) 23.02.2006 з метою кодифікації сучас. норм існуючих міжнар. конвенцій та рекомендацій у сфері праці у морському судноплавстві, а також основополож. принципів, що містяться в

**КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАЦЮ
В МОРСЬКОМУ СУДНОПЛАВСТВІ 2006**

ін. міжнар. конвенціях про працю. Набула чинності 20.08.2013. Станом на 2016 у Конвенції беруть участь 65 д-в. Україна поки що не ратифікувала Конвенцію, однак завдання щодо приєднання України до Конвенції визначено у Плані заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС на 2014—17 роки (розпорядження КМ України від 17.09.2014 № 847-р).

Конвенція унікальна за своїм призначенням. З одного боку, вона охоплює майже всі аспекти праці моряків. Зокрема, це питання, що стосуються: мінім. вимог щодо праці моряків (віку, стану здоров'я, кваліфікації, наймання та працевлаштування моряків), умов зайнятості (труд. договори, заробітна плата, тривалість роб. часу, *репатріація*, соц. гарантії), житл. примішень та умов відпочинку, харчування і столового обслуговування, охорони здоров'я, мед. і соц.-побут. обслуговування, захисту у сфері соц. забезпечення тощо. З огляду на це, Конвенцію називають «біллем про права моряків». З ін. боку, вона, хоча й непрямо, але неухильно спрямована на забезпечення правопорядку й безпеки міжнар. судноплавства. Тому у своїй доповіді «Світовий океан і морське право» на 63-й сесії ГА ООН Ген. секретар ООН назвав Конвенцію «четвертим стовпом» міжнар. режиму регулювання якості судноплавства разом з такими 3 основополож. конвенціями *Міжнародної морської організації* (ІМО), як *Міжнародна конвенція про охорону людського життя на морі 1974*, *Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978* та *Міжнародна конвенція щодо запобігання забрудненню з суден 1973*.

Відповідно до ст. X Конвенції, у ній передглянуто 37 попередніх «морських конвенцій», прийнятих під егідою МОП. За своєю структурою Конвенція відрізняється від усіх ін. конвенцій МОП. Вона скоріше нагадує конвенції, прийняті під егідою ІМО, зокрема, складається з преамбули; 16 статей тексту самої Конвенції, які містять осн. принципи і базові зобов'язання д-в-учасниць; правил, що формують права й

обов'язки суб'єктів (моряка, судновласника, служби наймання та працевлаштування моряків, д-ви) труд. і пов'язаних з ними відносин; кодексу, що містить докладну інформацію у вигляді стандарту або керівного принципу щодо виконання правил.

Конвенція поширює свою дію на моряків, що перебувають під юрисдикцією д-ви-учасниці, незалежно від того, чи є учасницею Конвенції д-ва його гр-нства або наймання, важливим може виявитися лише сам факт перебування моряка на терит. чи судні під прапором д-ви-учасниці. Конвенція поширює свою дію на служби наймання та працевлаштування моряків, створені на терит. д-ви-учасниці.

Конвенцією передбачена чітка система здійснення, дотримання і забезпечення виконання зобов'язань, засн. на співробітництві між усіма д-вами-учасницями. Зокрема, на виконання вимог Конвенції судновласники зобов'язуються розробляти й реалізовувати плани забезпечення факт. дотримання чинного нац. зак-ва. Д-вам прапора ставиться в обов'язок розглядати плани судновласників, перевіряти й засвідчувати їх здійснення. Суднам пропонується мати на борту морський труд. сертифікат і декларацію про дотримання умов праці на морі. У декларації резюмується нац. зак-во щодо реалізації стандартів Конвенції, таких як вимоги відносно мінім. віку, мед. огляду, мед. обслуговування на борту, тривалості роботи й відпочинку, укомплектування екіпажу тощо. Обумовлюється також наявність плану судновласника щодо забезпечення дотримання стандартів на борту в період між перевітками. Сертифікат і декларація мають забезпечувати доказ *prima facie* відповідності умов праці на судні вимогам Конвенції. Передбачено заходи щодо проведення інспекцій в іноз. портах. Механізм контролю з боку д-в порту ґрунтується на широко визнаних заходах, передбачених у різних регіон. меморандумах про взаєморозуміння відносно контролю з боку д-в порту.

Конвенція є вагомим інструментом у реалізації положень ст. 94 *Конвенції ООН з морського права 1982*, що стосуються зобов'язань д-ви прапора відносно умов праці, комплектування екіпажів та соц. питань на борту суден.

Лит.: *Oceans and the law of the sea. Report of the Secretary-General UN A/61/63 on 9 March 2006; Guidelines for flag State inspections under the Maritime Labour Convention, 2006. Geneva, 2009; Guidelines for port State control officers carrying out inspections under the Maritime Labour Convention, 2006. Geneva, 2009; Шемякін О.М. Конвенція про працю у морському судноплаванні в системі міжнародно-правового режиму регулювання якості судноплавання // Митна справа, 2010, № 6.*

О.М. Шемякін

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ 1946 (Convention on the Privileges and Immunities of the United Nations) — міжнар.-правовий документ, прийнятий з метою конкретизації положень ст. 105 *Статуту ООН*, згідно з якою *Організація Об'єднаних Націй* користується на терит. своїх членів привілеями та імунітетами, необхідними для досягнення її цілей; одне з найважливіших джерел *дипломатичного права міжнародних організацій*.

Конвенція 1946 була прийнята ГА ООН 13.02.1946, набула чинності 17.09.1946. Станом на 2016 в ній брали участь 162 д-ви, в т. ч. Україна, яка приєдналася до неї 20.11.1953.

Конвенція 1946 складається з 9 статей, які детально регламентують привілеї та імунітети як самої ООН, так і її посад. осіб. ООН визнається юрид. особою і має право укладати угоди, набувати рухоме та нерухоме майно і розпоряджатися ним, порушувати справи у суді (ст. 1). Майно та активи ООН користуються імунітетом від суд. втручання, крім випадків, коли Орг-ція сама відмовляється від імунітету, однак передбачається, що жодна відмова від імунітету не поширюється на суд.-викон. заходи. Приміщення та архіви ООН користуються недоторканністю. Власність ООН звільняється від прямих податків, митних зборів, імпорт. та експорт. заборон і обмежень при ввезенні та вивезенні предметів для служб. користування (ст. 2). Для своїх офіц. засобів зв'язку ООН користується на терит. кожного члена Орг-ції не менш сприятл. умовами, які уряд цього члена Орг-ції надає будь-якому уряду. ООН має право користуватися шифром, одержувати й відправляти кореспонденцію за допомогою кур'єрів та валіз, які користуються тими самими привілеями та імунітетами, що і дипл. кур'єри та валізи (ст. 3).

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ 1946

Представникам д-в — членів ООН у гол. та допоміжних органах ООН, а також під час конф., що скликаються ООН, надаються такі привілеї та імунітети: імунітет від арешту або затримання та від накладання арешту на особистий багаж; недоторканність усіх документів; право користуватися шифром та одержувати кореспонденцію за допомогою кур'єрів та валіз; ті самі імунітети та пільги відносно їх особистого багажу, які надаються дипл. представникам, та ін. (ст. 4). *Генеральний секретар ООН* та його заступники, а також члени їх сімей користуються повним дипл. імунітетом. Посад. особи ООН користуються функц. імунітетом: не підлягають суд. відповідальності за дії, скоєні ними як посад. особами; звільняються від оподаткування окладів, які їм виплачує ООН; звільняються від держ. повинностей, від обмежень щодо еміграції та від реєстрації іноземців; користуються тими самими привілеями щодо обміну валюти, які надаються посад. особам відп. рангу, що входять до складу дипл. місій, акредитованих при відп. уряді; користуються разом зі своїми дружинами й родичами, що перебувають на їхньому утриманні, тими самими пільгами щодо репатріації, якими користуються дипл. представники під час міжнар. криз; мають право ввезти безмитно свої меблі та майно у разі первинного зайняття посади у відп. країні. Ген. секретар ООН має право і зобов'язаний відмовитися від імунітету, наданого посад. особі, якщо імунітет перешкоджає відправленню правосуддя. Щодо самого Ген. секретаря ООН право на відмову від імунітету належить РБ ООН (ст. 5). Експерти, що перебувають у відрядженні у справах ООН, також наділяються функц. імунітетом, зокрема, їм надається: імунітет від особистого арешту або затримання і від накладення арешту на їхній особистий багаж; будь-якого роду суд.-процес. імунітет щодо всього сказаного або написаного ними і зробленого ними під час виконання служб. обов'язків; недоторканність усіх паперів і документів; право користуватися шифром і одержувати папери або кореспонденцію

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ УСТАНОВ ООН 1947

за допомогою кур'єрів чи валіз для зносин з ООН; ті самі пільги щодо обмежень обміну грошей або валюти, що надаються представникам іноз. урядів, які перебувають у тимчас. служб. відрядженнях; ті самі імунітети й пільги щодо їхнього особистого багажу, які надаються дипл. представникам (ст. 6).

ООН може видавати своїм посад. особам перепустки ООН, які визнаються і приймаються владою д-в — членів ООН як законні документи для здійснення поїздок, а прохання про видачу віз від осіб, які мають таку перепустку, коли вони супроводжуються посвідченням, що ці особи ідуть у справах ООН, розглядаються в найкоротший термін. Крім того, таким особам надаються пільги для швидкого пересування (ст. 7). ООН встановлює положення для відп. способів вирішення: спорів, що виникають у зв'язку з контрактами, або ін. спорів з питань приват. права, в яких ООН є стороною; спорів, що зачіпають будь-яку посад. особу ООН, яка завдяки своєму офіц. становищу користується імунітетом, якщо Ген. секретар ООН не відмовився від цього імунітету. Всі розбіжності щодо тлумачення або застосув. Конвенції 1946 передаються на розгляд МС ООН, за винятком випадків, коли сторони погоджуються розв'язати їх ін. шляхом. У разі виникнення розбіжності між ООН та д-вами-членами запитується, згідно зі ст. 96 Статуту ООН і Статутом МС ООН, консульт. висновок з будь-якого порушеного юрид. питання, який визнається сторонами вирішальним (ст. 8).

Літ.: Ганюшкин Б.В. Дипломатическое право международных организаций. М., 1972; Репецкий В.М. Дипломатичне та консульське право. К., 2006; Сандровський К.К. Право внешних сношений. К., 1986.

К.О. Савчук

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ УСТАНОВ ООН 1947 (Convention on the Privileges and Immunities of the Specialized Agencies) — міжнар.-правовий документ, прийнятий з метою поширення на спеціалізовані установи ООН привілеїв та імунітетів, передба-

чених для ООН відповідно до положень Конвенції про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй 1946.

Конвенція 1947 була прийнята ГА ООН 21.11.1947, набула чинності 02.12.1948. Станом на 2016 її учасницями були 127 д-в, у т. ч. Україна, яка приєдналася до цієї Конвенції 13.04.1966.

Конвенція складається з 11 статей, які регламентують правовий статус, привілеї та імунітети спеціаліз. установ ООН та їх посад. осіб. Спеціаліз. установам ООН та їх посад. особам у принципі надається такий самий обсяг привілеїв та імунітетів, який передбачено Конвенцією про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй 1946. Положення Конвенції 1947 застосовуються до Міжнародної організації праці, Продовольчої і сільськогосподарської Організації Об'єднаних Націй, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, Міжнародної організації цивільної авіації, Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Всесвітнього поштового союзу, Міжнародного союзу електрозв'язку та всіх ін. установ, які будуть пов'язані з ООН відповідно до положень ст. 57 та 63 Статуту ООН. Щодо кожної спеціаліз. установи стандартні статті застосовуються зі змінами, вказаними в остаточних текстах додатків до Конвенції. Тексти цих додатків затверджуються спеціаліз. установами згідно з процедурами, передбаченими їх статутами.

К.О. Савчук

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПСИХОТРОПНІ РЕЧОВИНИ 1971 — міжнар.-правовий документ, спрямований на встановл. системи міжнар. контролю над психотроп. речовинами (див. Незаконний обіг наркотичних засобів і психотропних речовин).

На міжнар. рівні питання про необхідність контролю над психотроп. речовинами вперше було поставлено Комісією з наркот. засобів ЕКОСОП, коли вона розглянула серію тех. доповідей, наданих Комітетом експертів ВООЗ (1952, № 57; 1954, № 76; 1957, № 116; 1964, № 273; 1965, № 312). Детальне дослідження цієї проблеми Комісія доручила скликаному в серп. 1966 Спец. комітету з речовин, які не перебувають під

міжнар. контролем. Доповідь цього Комітету, документи Пост. центр. комітету з опіуму з цього питання, а також дослідження юрид. та адм. аспектів контролю над цими засобами, проведені Секретаріатом ООН, стали основою для розроблення документа «Психотропні речовини, що не перебувають під міжнародним контролем (амфетаміни, барбітурати, транквілізатори та галюциногенні речовини)», який, у свою чергу, слугував основою для прийняття на спец. дипл. конф. 21.02.1971 у м. Відні (Австрія) Конвенції, яка набула чинності 16.08.1976.

Документ складається з преамбули, 33 ст. і переліку речовин, внесених до Списків I, II, III і IV. З урахуванням того, що психотроп. речовини різняться між собою фарм. дією, терапевт. корисністю, а також кількістю, необхідною для мед. цілей, було визнано за необхідне встановити для цих речовин кілька режимів контролю. Оцінку речовин і вироблення рекомендацій про заходи контролю над ними покладено на ВООЗ. Правом ініціювати постановку питання про необхідність міжнар. контролю над будь-якою речовиною чи про перенесення певної речовини з одного Списку до ін., а також про вилучення тієї чи ін. речовини зі Списків наділено д-ви — учасниці Конвенції і ВООЗ (п. 1 ст. 2). ВООЗ оцінює речовину з погляду можливості поширення на неї положень Конвенції. У документі зазначено 2 критерії оцінки: негат. вплив на організм людини (викликає стан залежності, галюцинації, порушення поведінки, мислення тощо) і наявність доказів про зловживання (чи його ймовірність) цією речовиною, що становить небезпеку для здоров'я (п. 4 ст. 2).

Конвенція містить низку положень принцип. характеру: про застосув. психотроп. речовин лише в мед. і наук. цілях (ст. 5); про систему контролю за їх обігом. Встановлено 4 режими контролю (відповідно до Списків психотроп. речовин). Особливо жорсткий режим запроваджено для галюциногенів (Список I): вони мають досить обмежене терапевт. застосув., а тому визнані особливо небезпечними (ст. 7). Менш суворі режими контролю передбачено для психотроп. речовин (Списки II, III і IV), які не мають галюциноген. властивостей (ст. 3, 4, 9).

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПСИХОТРОПНІ РЕЧОВИНИ 1971

Документ передбачає встановл. ліценз. системи та ін. заходи внутрішньодерж. контролю за обігом психотроп. речовин (ст. 3, 8). Крім того, ст. 15 вимагає, щоб д-ви мали систему інспекції стосовно виробників, імпортерів і експортерів, оптових і роздрібних розповсюджувачів психотроп. речовин, а також мед. і наук. установ, які використовують такі речовини. Естотне значення мають статті, що стосуються боротьби з незакон. обігом психотроп. речовин, яка вимагає тісної міжнар. співпраці, однак «з урахуванням конституційних, правових і адміністративних систем» (ст. 21). При цьому кожна сторона в разі вчинення особою умисних дій, пов'язаних з порушенням положень Конвенції про виготовлення, виробництво, зберігання, придбання та розповсюдження психотроп. речовин, повинна визнавати їх кримін. караними діяннями. Д-ви — учасниці Конвенції домовилися, що вироки іноз. судів у справах про правопорушення, пов'язані з психотроп. речовинами, враховуватимуться з метою встановл. рецидиву злочинів.

Передбачені ст. 20 Конвенції заходи з недопущення зловживання психотроп. речовинами спрямовані на ранню профілактику та запобігання поширенню наркоманії і токсикоманії. У ст. 22, що містить положення про покарання осіб, які вчиняють незакон. дії з психотроп. речовинами, водночас ідеться про можливість заміни покарання наркот. хворих заходами мед.-виховного характеру задля поновлення їх працездатності і ресоціалізації.

Учасницями Конвенції 1971 є 183 д-ви. Вона ратифікована 27.10.1978 Президією ВР УРСР із застереженням, що УРСР не вважає для себе обов'язковими положення ст. 31 Конвенції щодо передання до МС ООН спору про тлумачення або застосув. Конвенції на прохання будь-якої зі сторін у спорі і заявляє, що для передання такого спору до МС ООН необхідна в кожному окр. випадку згода всіх сторін, які беруть участь у спорі.

Літ.: Ажакина Т.А., Моднов И.С., Сергеев А.Н. Международно-правовое регулирование отноше-

КОНВЕНЦІЯ ПРО СПЕЦІАЛЬНІ МІСІЇ 1969

ний в сфері протидії незаконному обороту наркотиків. М., 2003; *Chatterjee S.K. Drug Abuse and Drug-Related Crimes: some unresolved legal problems.* London, 1999; *Васильева Л.Н.* Незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ и международное право // Юрид. мир, 2000, № 10; *Ромашев Ю.С.* Борьба с преступлениями международного характера, совершаемыми на море (терроризм, пиратство, незаконный оборот наркотиков и другие преступления). М., 2001.

О.І. Мельничук

КОНВЕНЦІЯ ПРО СПЕЦІАЛЬНІ МІСІЇ 1969 (франц. *Convention sur les missions spéciales*, англ. *Convention on special missions*) — універс. *договір міжнародний*, одне з осн. джерел сучас. *права зовнішніх зносин*, що визначає статус місій *ad hoc* як тимчас. *дипломатичних представництв*, направлених однією д-вою до ін. за погодженням з останньою для вирішення особливо важливих питань або для виконання спец. завдань. К. про с. м. 1969 була прийнята 08.12.1969, відкрита для підписання у Нью-Йорку 16.12.1969 (її іноді називають Нью-Йоркською конвенцією), набула чинності 21.06.1985. Україна приєдналася до Конвенції 27.08.1993 згідно з Постановою ВР України від 14.07.1993 № 3383-ХІІ. Учасниками цієї Конвенції є 38 д-в.

Традиція д-в направляти спец. посланників з місіями до ін. д-в з тим, щоб підкреслити важливість певних подій, є чи не найдавнішим з усіх відомих способів підтримання дипл. відносин. Лише з виникненням сучас. нац. д-в постійно діючі акредитовані дипл. представництва, на які покладено широке коло повноважень, замінили тимчас. послів. Однак незважаючи на те, що міжнар.-правові норми, розроблені для встановл. дипл. відносин між д-вами, спрямовувалися на орг-цію діяльності пост. представництв, відрядження спец. місій ніколи не припинялося. У 18—19 ст. такі місії нерідко направляли на важливі церемоніальні заходи (напр., коронацію, королівське весілля) або ж з метою участі у важливих політ. переговорах (насамперед у переговорах на міжнар. конгресах).

У ході своєї 1-ї сесії в 1949 *Комісія міжнародного права ООН* (КМП ООН) обрала як

одну зі сфер для кодифікації тему дипл. зносин та імунітетів. На 10-й сесії в 1958 Комісія подала ГА ООН проект Конвенції про дипл. зносини і заявила, що, хоча в цьому проекті розглядається лише питання про пост. представництва, дипл. відносини набувають і ін. форм. На її переконання, ці форми можна було б віднести до категорії «дипломатія *ad hoc*», що включає в себе послів з особл. дорученнями, дипл. конф. та спец. місії, які направляють у різні д-ви з конкр. цілями. На своїй 11-й сесії в 1959 Комісія постановила внести питання про дипломатію *ad hoc* окр. пунктом до порядку денного 12-ї сесії і призначила швед. фахівця А.Е.Ф. Сандстрема спец. доповідачем з цієї теми.

У 1960 на основі доповіді Сандстрема без проведення звичного поглибленого дослідження Комісія прийняла і подала ГА ООН 3 проекти статей про спец. місії з коментарями до них, зазначивши, що проекти мають розглядатися виключно як попередне дослідження. Проекти передбачали застосув. до спец. місій правил, розроблених для пост. дипл. представництв. У резолюції 1504 (XV) від 12.12.1960 ГА ООН прийняла рішення направити проекти статей Конф. ООН з дипл. зносин та імунітетів, яка мала відбутися у Відні навесні 1961, для їх розгляду разом з проектами статей про пост. дипл. представництва.

На Віден. конф. питання спец. місій було передано підкомітету, створеному Комітетом повного складу. Підкресливши важливість цього питання, підкомітет зазначив, що через брак часу проекти статей про спец. місії всупереч усталеній практиці не було передано урядам для коментарів і що в проектах тільки вказується, які норми щодо пост. представництв застосовні і які не застосовні до спец. місій. На думку підкомітету, хоча ключові норми щодо визначення правового статусу кожного з різновидів дипл. представництв дійсно можуть бути однаковими, було б неправильним вважати, що такі норми мають регламентувати абсолютно всі аспекти функціонування спец. місій. Останні, як правило, є досить різноманітними за характером і складом, тому їх важко підпорядкувати тим суворим і однаковим правилам, які регулюють діяльність пост. представництв. Після роз-

гляду питання підкомітетом та Комітетом повного складу Віден. конф. прийняла резол., в якій ГА ООН рекомендувалося знову залучити до кодифікац. роботи КМП ООН.

18.12.1961 ГА ООН прийняла резол. 1687 (XVI), в якій КМП ООН пропонувалося продовжити вивчення питання про спец. місії і подати відп. доповідь ГА ООН. У 1963 КМП ООН призначила спец. доповідачем югосл. юриста Мілана *Бартоша*, поставивши перед ним завдання підготувати проекти статей про спец. місії на основі положень *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961*, але з урахуванням особливостей таких місій. При цьому більшість членів Комісії висловили позицію щодо передчасності розгляду питання статусу уряд. делегацій на міжнар. конф. у рамках дослідження проблеми спец. місій. Також Комісія заявила про недоцільність термінового прийняття рішення стосовно того, чи повинні статті про спец. місії набути вигляду дод. протоколу до Віден. конвенції 1961, відобразитися в окр. конвенції чи бути представленими в будь-якій ін. прийнятній формі. Відп. рекомендації щодо цього мав надати Комісії спец. доповідач.

У 1963 після обговорень у *Шостому комітеті з правових питань ГА ООН* ГА ООН у резол. 1902 (XVIII) від 18.11.1963 рекомендувала КМП ООН продовжувати роботу над питанням спец. місій з урахуванням думок, висловлених на ГА ООН.

На своїй 16-й сесії в 1964 КМП ООН розглянула 1-шу доповідь М. Бартоша і схвалила попередній варіант проекту з 16 статей, який було подано ГА ООН і урядам д-в для ознайомлення. Цього року ГА ООН не обговорювала доповіді Комісії, а тому не висувала пропозицій щодо проекту. В 1965 КМП ООН на 17-й сесії розглянула 2-гу доповідь спец. доповідача і в аналог. порядку прийняла новий проект із 28 статей, в основу якого було покладено первинний варіант проекту.

Усі проекти статей, схвалені на 16-й і 17-й сесіях, було представлено на розгляд ГА ООН і перепроведжено урядам для подання зауважень. І проекти статей, і в цілому тему спец. місій знову обговорювали в 6-му комітеті ГА ООН. 08.12.1965 ГА ООН прийняла резол. 2045 (XX) і рекомендувала КМП ООН з урахуванням думок, висловле-

них на засіданнях ГА, та зауважень урядів представити остаточний проект з цієї теми в доповіді про роботу Комісії на її 18-й сесії.

У 1966 на 18-й сесії КМП ООН на розгляд було подано 3-тю доповідь М. Бартоша, а також отримані від урядів зауваження щодо проектів статей. Комісія розглянула деякі питання заг. плану, пов'язані зі спец. місіями, що виникли у зв'язку з думками, висловленими в *Шостому комітеті з правових питань ГА ООН*, і письм. коментарями урядів (питання відносно: характеру положень, що стосуються спец. місій; проведення розмежувань між різними видами спец. місій; внесення у проекти статей положення, яке б забороняло *дискримінацію*; принципу взаємності при застосуванні проекту; зв'язку з ін. міжнар. угодами; форми документа, що стосується спец. місій, і прийняття такого документа; преамбули; порядку розміщення статей; проекту положень щодо т. з. спец. місій високого рівня; вступної статті). Їх урегулювання було важливою умовою подальшої роботи над проектами статей.

Оскільки у КМП ООН не було достатньо часу для розгляду зауважень урядів до проектів статей щодо спец. місій, а також у зв'язку з тим, що число урядів, які направили свої зауваження, було незначним, вона встановила для д-в термін надсилання пропозицій до 01.03.1967. Після дискусій у 6-му комітеті ГА ООН прийняла резол. 2167 (XXI) від 05.12.1966, в якій рекомендувала Комісії продовжувати роботу над кодифікацією права спец. місій і представити остаточний проект з цього питання у своїй наст. доповіді.

У 1967 КМП ООН на 19-й сесії розглянула 4-ту доповідь спец. доповідача і взяла до відома письм. зауваження, отримані від урядів, а також думки, висловлені в 6-му комітеті ГА ООН. Комісія прийняла остаточний проект із 50 статей про спец. місії і подала його ГА ООН з рекомендацією вжити належних заходів для укладення односторонньої конвенції.

6-й комітет рекомендував внести до попереднього порядку денного сесії ГА ООН у

КОНВЕНЦІЯ ПРО СПЕЦІАЛЬНІ МІСІЇ 1969

1968 пункт під назвою «Проект конвенції про спеціальні місії» з метою прийняття конвенції. У резол. 2273 (XXII) від 01.12.1967 ГА ООН взяла до уваги рекомендацію 6-го комітету і запропонувала д-вам-членам подати коментарі та зауваження до проекту статей. На 2 (23-й і 24-й) сесіях в 1968 і 1969 6-й комітет розглядав пункт «Проект конвенції про спеціальні місії», взявши за основу остаточний проект статей КМП ООН. У ході обох сесій Швейцарії було запропоновано брати участь у відп. засіданнях 6-го комітету у статусі спостерігача без права голосу.

На 23-й сесії Шостий комітет розглянув проект статей, прийнятий Комісією в 1967, зауваження до тексту проекту, надані урядами, і поправки до окр. статей, запропоновані різними делегаціями. Ухваливши рішення відкласти на цій стадії розгляд ст. 1 (про використання термінів), 6-й комітет у 2 етапи розглянув і прийняв 29 з 50 статей. На 1-му етапі він розглянув ст. 2—29, 31 і направив їх до Ред. комітету в первинному або зміненому вигляді. На 2-му етапі він розглянув тексти, рекомендовані Ред. комітетом, і прийняв їх здебільшого без змін. У резол. 2419 (XXIII) від 18.12.1968 ГА ООН внесла пункт про розгляд проекту конвенції до порядку денного своєї 24-ї сесії. На цій сесії в 1969 6-й комітет розглянув ще 20 статей, які не зміг обговорити на попередній сесії, а також нові поправки, запропоновані Великою Британією і Швейцарією. Крім того, він прийняв проект преамбули і ряд заключних положень Конвенції.

За пропозицією Болівії, Бразилії, Індії, Іраку, Тринідаду і Тобаго та Тунісу 29.10.1969 6-й комітет прийняв рішення замінити ст. 42 проекту КМП ООН щодо врегулювання цив. позовів проектом резол. про врегулювання цив. позовів, яку Комітет пізніше прийняв і рекомендував до схвалення ГА. 08.12.1969 ГА ООН прийняла резол. 2531 (XXIV) «Врегулювання спорів у випадку цивільних позовів у зв'язку з Конвенцією про спеціальні місії». Крім того, на 24-й сесії Швейцарія запропонувала нову поправку про врегулювання спорів, яка передбачала, що спори, які виникають у

результаті тлумачення або застосув. Конвенції, мають входити до сфери обов'язкової юрисдикції МС ООН. Хоча 6-й комітет відхилив цю пропозицію, 10.11.1969 він прийняв представлену 12 д-вами дод. поправку про внесення цієї пропозиції Швейцарії в проект Факульт. протоколу до Конвенції. 04.12.1969 6-й комітет прийняв його остаточний текст. Також 6-й комітет розглянув 3 проекти заключних положень (Великої Британії, США і Франції; СРСР; Гани та Індії), поданих Ред. комітету. 6-й комітет прийняв 1-шу із зазначених пропозицій 17.11.1969.

У резол. 2530 (XXIV) від 08.12.1969 ГА ООН за рекомендацією 6-го комітету прийняла К. про с. м. 1969 та Факультат. протокол про обов'язкове вирішення пов'язаних з нею спорів.

Внутр. структура К. про с. м. 1969 побудована так, що ст. 1—18 і 20 відображають у системному вигляді використовувані терміни, а також цілі, склад, орг-цію діяльності місії та виконувані ними функції. У ст. 9 (п. 2), 19 і 21—49 визначено привілеї та імунітети місій, а в ст. 50—55 містяться заключні положення.

Факульт. протокол про обов'язкове вирішення спорів побудований за моделлю факульт. протоколів до Віден. конвенцій про дипл. і конс. зносини. Він також вступив у силу 21.06.1985. Його учасниками є 17 д-в. Україна до Протоколу на сьогодні не приєдналася.

Функції спец. місії встановлюються за взаємною згодою д-ви, яка приймає, та д-ви, що направляє, і порівняно з пост. закорд. дипл. органом мають обмежений характер, оскільки спец. місія не здійснює заг. представництва країни, що її направляє. Делегувати спец. місію в ін. д-ву за погодженням з нею можуть одночасно кілька д-в з метою вирішення питання, яке становить для всіх них спільний інтерес.

Правовий статус спец. місії згідно з Конвенцією багато в чому подібний до статусу дипл. представництва. Разом з тим, спец. місії можуть направлятися і прийматися незалежно від наявності дипл. чи конс. відносин між д-вами. Розірвання дипломатичних (або конс.) відносин саме по собі не означає припинення діяльності спец. місії, яка відбувається на момент їх розірвання.

Главою спец. місії може бути політ. діяч (глава д-ви, глава уряду, міністр, депутат парламенту) чи ін. уповноважена особа, в т. ч. така, що не обіймає дипл. посади. Дипл. представник, акредитований як у д-ві перебування, так і поза її межами, може здійснювати від ім. своєї д-ви спец. місію у д-ві перебування чи в ін. д-ві. Гр-ни д-ви, що приймає, не можуть призначатися без її згоди до складу спец. місії. Причому така згода може бути анульована в будь-який час.

МЗС або ін. орган д-ви, яка приймає, щодо якого є домовленість, повідомляють про склад спец. місії та будь-які наст. його зміни, про прибуття й остаточний від'їзд членів місії та припинення їхніх функцій у місії, про прибуття й остаточний від'їзд будь-якої особи, що супроводжує членів місії, про призначення глави спец. місії, про місцезнаходження приміщень, які займатиме спец. місія, та приміщень осіб, які користуються недоторканністю. Д-ва, що приймає, має право в будь-який момент повідомити акредитуючу д-ву про те, що представник останньої у спец. місії є *persona non grata*, або про неприйнятність будь-якого члена персоналу місії.

Виконання функцій спец. місією починається з моменту встановл. нею офіц. контакту з МЗС чи ін. органом д-ви, що приймає, стосовно якого існує домовленість. Діяти від ім. місії та вести листування з країною, що приймає, уповноважений глава місії або, за його відсутності, один з представників акредитуючої д-ви, визначений останньою.

Обсяг передбачених у Конвенції привілеїв та імунітетів спец. місій та їх членів загалом відповідає обсягу привілеїв та імунітетів, закріплених у Віден. конвенції про дипл. зносини 1961, але повної тотожності між договорами щодо цього не спостерігається. Зокрема, хоча обидві угоди і містять положення щодо наявності особистих імунітетів дипл. персоналу від цив. та адм. юрисдикції і передбачають практично однакові з нього винятки, у К. про с. м. 1969 додатково йдеться про ще один виняток, який стосується позовів про стягнення шкоди, завданої у результаті нещасного випадку, спричиненого трансп. засобом, який використовувався членом спец. місії не у зв'язку з виконанням офіц. функцій. До ін. відмінностей між конвенц. привілеями та

імунітетами належать такі: приміщення спец. місії звільняються від оподаткування лише пропорційно характеру і тривалості здійснюваних нею функцій; отримання згоди глави місії (або, у відп. випадках, глави пост. дипл. представництва акредитуючої д-ви) на вхід до приміщень місії представників д-ви, що приймає, може передбачатися у разі пожежі або ін. стихійного лиха, яке становить серйозну загрозу громад. безпеці, і тільки в тому випадку, коли немає можливості отримати пряму згоду глави спец. місії (глави дипл. представництва); архіви і документи, коли це необхідно, повинні мати видимі зовн. розпізнавальні знаки.

Глава д-ви, яка направляє, що очолює спец. місію, користується в приймаючій або *третьій державі* перевагами, привілеями та імунітетами, які визнаються міжнар. правом за главами д-в, що відвідують ін. країну з офіц. візитом. Глава уряду, міністр закорд. справ та ін. особи високого рангу в спец. місії користуються у приймаючій або в третій д-ві на доповнення до наданих Конвенцією гарантій також перевагами, привілеями та імунітетами, які визнаються за ними *міжнародним правом*.

Вплив К. про с. м. 1969 на сучас. *дипломатичне право* є неоднозначним. Угода є застосовною лише щодо її договірних сторін. Проте учасників цієї Конвенції відносно небагато. Тому більшість д-в при направленні спец. місій керуються звичаєвим міжнар. правом (див. *Звичай міжнародно-правовий*). Хоча розроблення Конвенції КМП ООН безсумнівно вплинуло на розвиток звичаїв у цій сфері, немає достатніх підстав вважати, що всі або навіть більшість її положень мають звичаєво-правову природу, враховуючи обставини прийняття угоди та відсутність її підтримки з боку низки д-в.

Літ.: *Постанова* Верховної Ради України «Про приєднання України до Конвенції про спеціальні місії 1969 року», <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3383-12>; *Українська дипломатична енциклопедія*: в 5 т. / Редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін. Т. 3. Х., 2013; *Convention sur les missions spéciales, adoptée par l'Assemblée générale des Nations Unies le 8 décembre 1969 // UNTS, 1994, v. 1400; Protocole de signature facultative à la Convention susmentionnée concernant*

КОНВЕНЦІЯ ПРО СТАТУС БІЖЕНЦІВ 1951

le règlement obligatoire des différends, adopté par l'Assemblée générale des Nations Unies le 8 décembre 1969 // Ibid.; *Report of the Commission to the General Assembly. Document A/4425 «Report of the International Law Commission covering the work of its twelfth session, 25 April — 1 July 1960»* // YILC, 1960, v. II; *Report of the Commission to the General Assembly. Documents A/6709/REV.1 and REV.1/CORR.1 «Report of the International Law Commission on the work of its nineteenth session, 8 May — 14 July 1967»* // YILC, 1967, v. II; *Special missions* [Agenda item 5]. Document A/CN.4/155 «Working paper prepared by the Secretariat» // YILC, 1963, v. II; *Wood M. Convention on special missions*, http://legal.un.org/avl/pdf/ha/csm/csm_e.pdf.

Є.А. Самойленко

КОНВЕНЦІЯ ПРО СТАТУС БІЖЕНЦІВ 1951 — багатостор. міжнар. договір, прийнятий 28.07.1951 на Конф. уповноважених представників у Женеві з метою визначення прав і обов'язків *біженців* та встановл. стандартів поведінки з ними.

Розроблення проекту Конвенції 1951 здійснював Спец. комітет у справах біженців і *апатридів* з 1947 по 1950 за рекомендацією засн. у 1946 *Комісії ООН з прав людини*. Відповідно до резол. ГА ООН 429 (V) від 14.12.1950 було проведено Конф. з питання статусу біженців та апатридів для розгляду проекту Конвенції, у роботі якої взяли участь представники 26 д-в.

Особл. розбіжності в ході роботи Конф. викликало саме визначення поняття «біженець». Д-ви, що брали участь у розробленні Конвенції 1951, прагнули обмежити це визначення тими категоріями біженців, щодо яких вони були готові взяти на себе правові зобов'язання. Деякі д-ви виступали за вузьке визначення терміна, прагнучи уникнути правових зобов'язань, які виникли б у разі прийняття більш широкого визначення. Разом з тим велика група д-в відстоювала необхідність прийняття більш широкого визначення.

У кінцевому підсумку було прийнято компромісне формулювання. Д-ви погодилися ввести заг. універсально застосовне визначення терміна «біженець», що ґрунтується на понятті «цілком обґрунтоване побоювання стати жертвою переслідування». Прийняття такого визначення термі-

на «біженець» ознаменувало важливе зрушення в політиці, оскільки відтепер статус біженця встановлюватиметься не лише на груповій основі, як було в попередні роки, а й індивідуально в кожному конкр. випадку. Крім того, визначення набуло заг. характеру, не обмежуючись окр. групами осіб, таких як євреї з Німеччини, вірмени або греки з Туреччини, як це було в період між *Першою світовою війною 1914—18* і *Другою світовою війною*.

Конвенція 1951 встановлює мінімально необхідні норми поведінки з біженцями. Зокрема, слід виокремити положення, за якими д-ви не накладають покарання за незаконне проникнення без дотримання встановленого порядку на терит. д-в щодо біженців, які прибули безпосередньо з терит., де їхньому життю і свободі загрожувала небезпека (ст. 31).

Особистий статус біженця визначається законами країни його *доміцилію* або, якщо у нього такого немає, законами д-ви його проживання (ст. 12). Конвенція 1951 регулює відносини, що стосуються прав біженців на заняття, які приносять дохід (ст. 17—19), і соц. піклування (ст. 20—24). У Конвенції 1951 містяться положення про надання посвідчення особи (ст. 27) і проїзних документів біженців (ст. 28), про стягнення з них податків (ст. 29) і право біженців на вивезення свого майна в ін. країну (ст. 30). Розглядаються такі права біженців, як право звернення до суду (ст. 16) і свобода пересування (ст. 26). Д-ви зобов'язуються по можливості полегшувати асиміляцію і *натуралізацію* біженців (ст. 34).

Визначаючи правовий статус біженців, Конвенція встановлює, що частиною прав біженці користуються нарівні з гр-нами д-ви, яка їх приймає, частиною — на тих самих умовах, що й іноземці. Водночас, у кожного біженця є зобов'язання перед д-вою, в якій він перебуває, згідно з якими, зокрема, він повинен дотримуватися законів цієї д-ви, а також заходів, які застосовуються для підтримання громад. порядку (ст. 2).

Конвенція забороняє *дискримінацію* біженців за ознакою раси, релігії або д-ви походження (ст. 3). Д-ви зобов'язуються забезпечити біженцям, які перебувають на їхніх терит., принаймні таке саме сприятл. становище, як і своїм власним гр-нам, що-

до свободи сповідувати свою релігію і надавати своїм дітям реліг. виховання (ст. 4).

Конвенція 1951 забороняє висилання або примус. повернення осіб, які мають статус біженців. Так, у ст. 33 Конвенції передбачено, що «договірні держави не будуть жодним чином висилати або повертати біженців до кордонів країни, де їхньому життю чи свободі загрожуватиме небезпека через расу, релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи або політичні переконання». Втім слід зазначити, що обов'язки щодо невисилання, покладені на д-ви Конвенцією (ст. 33), не обмежують д-ви у праві самостійно приймати рішення про допуск біженців на свою терит. Конвенція допускає депортацію біженців в інтересах держ. безпеки, але забороняє їх повернення до д-ви, яку вони залишили, побоюючись переслідування.

Це свідчить про те, що д-ви, які розробляли Конвенцію, не були готові закріпити в ній безумовне право на *притулок*. Отже, «право на притулок» у Конвенції 1951 не розглядається

Водночас, Конвенція 1951 містить низку обмежень. Зокрема, право вважатися біженцем не поширюється абсолютно на всіх осіб, які підпадають під таке визначення. Йдеться лише про біженців, які стали такими внаслідок подій, що відбулися до 01.01.1951. Крім того, при приєднанні до Конвенції 1951 д-ва має можливість зробити заяву, що обмежує її зобов'язання про приймання біженців Європ. регіоном (т. з. «географічне» застереження — пар. 1 п. В ст. 1 Конвенції 1951). Отже, сфера дії Конвенції 1951 обмежена географічно, надаючи сторонам можливість звузити виконання зобов'язань тільки щодо осіб, які стали біженцями внаслідок подій у Європі.

Проте згодом виявилось, що потоки біженців є не лише тимчас. результатом I та II світ. війн і їх наслідків на терит. Європи. Наприкінці 50—60-х рр. 20 ст. у світі з'явилися нові групи біженців, особливо багато їх було в Африці. Ці біженці потребували захисту, який не міг бути їм наданий з урахуванням обмежених часових рамок Конвенції 1951. У міру появи нових груп біженців зростала необхідність зміни Конвенції щодо її застосув. у нових ситуаціях, пов'язаних з біженцями.

У 1967 було прийнято Протокол, що спростив положення Конвенції 1951 і зробив її заг. у сфері застосув. Протокол 1967 поширив дію Конвенції на «нових біженців», тобто осіб, які, підпадаючи під визначення, що міститься в Конвенції, стали біженцями внаслідок подій, які відбулися після 01.01.1951. Протокол 1967 є самост. документом, до якого може приєднатися д-ва, що не є учасницею Конвенції 1951. Водночас, якщо д-ва приєднується лише до Протоколу 1967, вона не може робити геогр. застереження.

Крім того, при приєднанні до Конвенції 1951 та/або Протоколу 1967 д-ви можуть робити застереження до статей, які вони не можуть виконати. Разом з тим ст. 42 Конвенції 1951 визначає перелік статей, застереження до яких виключаються. До них належать: ст. 1 (визначення поняття «біженець»), ст. 3 (неприпустимість дискримінації біженців за ознакою раси, релігії чи країни походження), ст. 4 (свобода віросповідання), ст. 16 (право звернення до суду), ст. 33 (заборона примус. повернення біженця), ст. 36—46 (відомості про нац. заво щодо виконання Конвенції; прикінцеві положення Конвенції).

Дія Конвенції не поширюється на біженців, якими безпосередньо опікуються ін. установи ООН крім Управління *Верховного комісара ООН у справах біженців*. Це, напр., біженці з Кореї (раніше існувало Агентство ООН з відновлення Кореї) та Палестини (Близькосхід. агентство ООН для допомоги палестин. біженцям та організації робіт).

На сьогодні Конвенцію ратифікували 145 д-в. Ратифікація Конвенції 1951 та Протоколу 1967 безпосередньо впливає на нац. право. Деякі д-ви застосовують практику рецепції, тобто прийняття вищеназваних актів без зміни шляхом ухвалення закону про введення цих актів. Напр., парламент Бельгії 26.06.1953 прийняв закон про схвалення Конвенції 1951. Ту саму процедуру було застосовано в ФРН (Федер. закон від 01.09.1953), Австрії, Франції, Швейцарії. Іноді використовують спосіб трансформа-

КОНВЕНЦІЯ ПРОТИ КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ... ВИДІВ ПОВОДЖЕННЯ І ПОКАРАННЯ 1984

ції, тобто ухвалення спец. закону, який регулює статус біженців. Крім того, д-ви можуть запроваджувати відп. адм. процедури, які, напр., діяли у Великій Британії до введення в 1993 спец. закону про біженців.

При ратифікації або приєднанні до Конвенції 1951 та Протоколу 1967 ряд д-в зробили застереження. Так, багато з них підкреслили, що норму про режим найбільшого сприяння не можна трактувати як надання біженцям переваг, передбачених особл. або регіон. звичаями, екон. чи політ. угодами. Ін. д-ви прямо відкинули цю норму, зобов'язавшись забезпечити лише стандарт, застосовний до іноземців узагалі, а треті підкреслюють рекомендац. характер ст. 7 (яка стосується вилучення з принципу взаємності, тобто надання біженцям прав і переваг без взаємності) і погоджуються її застосовувати тією мірою, якою це дозволяє закон. Низка д-в зробили застереження про незастосув. *національного режиму* до біженців з широкого спектру питань: сповідування релігії і реліг. освіта, автор. права і права пром. власності, право на звернення до суду, безкоштовна юрид. допомога і звільнення від забезпечення сплати суд. витрат (застави), користування системою пільг та ін. Країни СНД сприйняли практику або паралельного прийняття Конвенції і закону, або прийняття нац. закону з подальшою ратифікацією Конвенції 1951.

Однак незалежно від способу реалізації Конвенції 1951 в нац. праві д-ви, ратифікувавши її, взяли на себе особливо важливі зобов'язання, що стосуються: визначення терміна «біженець»; застосув. Конвенції 1951 до біженців без дискримінації; видачі біженцям проїзних документів; висилання біженців; дотримання принципу non-refoulement (невисилання) щодо біженців. У д-вах Зах. Європи та Америки усі ці питання регулюються в основному імміграц. правом або законами про іноземців, а в країнах Схід. Європи — спец. законами про біженців.

Україна приєдналася до Конвенції та Протоколу 10.01.2002. У 2012 було прийнято Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасо-

вого захисту», який визначає порядок регулювання сусп. відносин у сфері визнання особи біженцем, особою, яка потребує дод. або тимчас. захисту, втрати та позбавлення цього статусу, а також встановл. правового статусу біженців та осіб, які потребують дод. захисту і яким надано тимчас. захист в Україні.

З моменту прийняття Конвенції 1951 відбувається процес формування та розвитку міжнар. системи захисту прав біженців, у якій Конвенція 1951 є фундаментом. Проте сучас. геополіт. події свідчать про те, що є багато невирішених проблем, пов'язаних з біженцями. Зокрема, кількість біженців та нелегальних мігрантів у країні Європи у 2015 досягла рекордних значень з кінця II світ. війни. Європа переживає т. з. «міграційну кризу», оскільки д-ви ЄС сперечаються щодо розподілу квот на прийняття біженців. Вирішення цих питань залежить не лише від міжнар. права, а й від політ. волі д-в.

О.І. Мельничук

КОНВЕНЦІЯ ПРОТИ КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ЖОРСТОКИХ, НЕЛЮДСЬКИХ АБО ТАКИХ, ЩО ПРИНИЖУЮТЬ ГІДНІСТЬ, ВИДІВ ПОВОДЖЕННЯ І ПОКАРАННЯ 1984 (англ. The Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment 1984), більш відома під назвою Конвенція ООН проти катувань 1984, — багатостор. міжнар. договір, прийнятий з метою виконання д-вами їхніх зобов'язань за *Статутом ООН* та підвищення ефективності боротьби проти катувань та ін. видів неналежного поведіння з людиною. Конвенція була прийнята резол. 39/46 ГА ООН від 10.12.1984, набула чинності 26.06.1987. Станом на 2016 учасницями Конвенції є 161 д-ва — члени ООН. Містить преамбулу, 3 частини, 33 статті та Факульт. протокол.

За ст. 1 Конвенції, катуванням визнається будь-яка дія, якою особі навмисно завдано сильного болю або фіз. чи моральних страждань, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи зізнання; покарати її за дії, які вчинила вона чи третя особа або у вчиненні яких вона підозрюється, а також щоб залякати чи примусити її або третю особу чи з будь-якої причини, що

ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричинюють держ. посад. особи чи ін. особи, які виступають як офіційні, або з їх підбурювання, відома, мовчазної згоди. Каткуваннями не визнаються завдані біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричинюються ними випадково. Конвенція не містить визначення поняття «жорстокі», «нелюдські» «такі, що принижують гідність види поведження або покарання».

Конвенція встановлює абс. заборону на застосув. катувань. Жодні виняткові обставини, якими б вони не були, стан чи загроза *війни*, внутр. політ. нестабільність чи будь-який ін. надзвич. стан (п. 2 ст. 2), а також накази керівників або держ. влади (п. 3 ст. 2) не можуть бути виправданнями катувань.

Юрисдикція д-в-учасниць щодо катувань, жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність людини, видів поведження або покарання встановлюється у випадках, коли: злочини вчинені на будь-якій терит., що перебуває під її юрисдикцією, або на борту морського чи повітр. судна, зареєстрованого в цій д-ві; передбачуваний злочинець є гр-ном цієї д-ви; жертва є гр-ном цієї д-ви і якщо ця д-ва вважає це за доцільне (ст. 5).

Положення цього акта встановлюють певні обов'язки д-в щодо запобігання можливим випадкам неналежного поведження з людиною, які можна звести до 4 груп: попередження, інкримінування і покарання, видача чи переслідування, захист жертв катувань. До зазначених обов'язків належить: вжиття ефект. законод., адм. суд. та ін. заходів для запобігання катуванням, ін. актам жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поведження чи покарання на будь-якій терит. під її юрисдикцією (п. 1 ст. 2; ст. 16); зобов'язання д-ви не висилати, не повертати чи не видавати будь-яку особу ін. д-ві, якщо є серйозні підстави вважати, що їй може загрозувати застосув. катувань на терит. цієї д-ви (п. 1 ст. 3); забезпечення розгляду випадків катувань згідно з кримін. зак-вом (п. 1 ст. 4); взяття під варту особи, яку підозрюють у вчиненні актів катувань, або

КОНВЕНЦІЯ ПРОТИ КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ... ВИДІВ ПОВОДЖЕННЯ І ПОКАРАННЯ 1984

вжиття ін. заходів, що забезпечуватимуть її присутність; негайне проведення поперед. розслідування таких випадків; сприяння будь-якій особі, яка перебуває під вартою за підозрою у вчиненні актів катувань, у негайному встановл. контакту з найближчим відповід. представником д-ви, гр-ном якої вона є, або, якщо вона є особою без гр-нства, з представником тієї д-ви, де вона звичайно проживає (ст. 6); встановл. покарань винуватих осіб (п. 2 ст. 4); інформування і навчання щодо заборони катувань як умова добору персоналу правоохорон. органів, цив. чи військ. мед. персоналу, держ. посад. осіб, які можуть мати стосунок до утримання під вартою і допитів осіб, що зазнали будь-якої форми арешту, затримання чи тюремного ув'язнення, або до поведження з ними (ст. 10); нагляд за дотриманням правил режиму утримання та ведення допитів (ст. 11); проведення швидкого, неупередженого розслідування (ст. 12); розгляд скарг про неналежне поведження (ст. 13); гарантування жертвам катувань справедл. і адекват. відшкодування, в т. ч. заходів для можливо повнішої реабілітації, а також права на *компенсацію* родичам жертви катування у разі її смерті (ст. 14). Крім того, встановлено обов'язок кожної д-ви-учасниці не використовувати як доказ у суді будь-які заяви, зроблені внаслідок застосув. катувань, за винятком випадків, коли такі заяви використовуються проти особи, звинуваченої у здійсненні катувань, як доказ того, що таку заяву було зроблено (ст. 15).

Згідно з положеннями Конвенції, створюється механізм контролю за виконанням д-вами-учасницями їхніх зобов'язань — Комітет проти катувань (далі — Комітет). Комітет складається з 10 експертів, які мають високі моральні якості, визнану компетентність у галузі прав людини. Вони діють в особистій якості й обираються таємним голосуванням строком на 4 р. з правом повторного переобрання (ст. 17).

Виходячи зі ст. 19—22 цього акта, Комітет уповноважений: отримувати від д-в — учасниць Конвенції доповіді про вжиті ни-

КОНВЕНЦІЯ ПРОТИ КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ... ВИДІВ ПОВОДЖЕННЯ І ПОКАРАННЯ 1984

ми заходи з виконання їхніх зобов'язань та робити зауваження заг. характеру до таких доповідей; отримувати і розглядати повідомлення щодо заяв однієї д-ви-учасниці про те, що ін. д-ва-учасниця не виконує своїх зобов'язань; отримувати і розглядати повідомлення від осіб, які стверджують, що вони є жертвами катувань на терит. певної д-ви-учасниці, або повідомлення, що надходять від їх ім.; у разі отримання достовірної інформації про систематичне застосув. катувань на терит. певної д-ви-учасниці уповноважити 1 або кількох членів на проведення конфіденц. розслідування і термінове подання доповіді. Під час проведення розслідування Комітет має прагнути до налагодження співпраці з відп. д-вою-учасницею. За її згоди розслідування може включати відвідування її терит. Комітет має право розглядати повідомлення і заяви про застосув. катувань лише за умови, що відп. д-ва-учасниця визнала його компетенцію щодо цього.

Для запобігання катуванням та посилення захисту осіб, позбавлених волі, ГА ООН розробила і прийняла Факульт. протокол (далі — Протокол) до Конвенції від 18.12.2002, який набув чинності 22.06.2006, його учасницями є 83 д-ви. Україна ратифікувала Протокол 21.07.2006. Протокол містить преамбулу, 7 частин, 37 статей. Його метою є створення системи регулярних відвідувань місць несвободи, що здійснюються незалежними органами, як міжнар., так і нац. (нац. превент. механізми).

Відповідно до ст. 2 Протоколу, створено Підкомітет з недопущення катувань, жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність людини, видів поведження або покарання Комітету проти катувань (далі — Підкомітет), який у своїй роботі керується цілями та принципами Статуту ООН, а також нормами ООН щодо поведження з особами, яких позбавлено волі. Підкомітет складається з 25 членів, які мають високі моральні якості і значний досвід роботи у сфері здійснення правосуддя, у пенітенц. системі або поліції чи у сферах, що стосуються поведження з позбавлени-

ми волі особами. Члени Підкомітету здійснюють свої функції особисто, мають бути незалежними й неупередженими і мати можливість ефективно працювати у складі Підкомітету (ст. 5). Обираються на 4 р. з правом бути переобраними 1 раз, якщо висуно їхні кандидатури (ст. 9).

Мандат Підкомітету має 2 складові: 1) відвідування місць несвободи і надання рекомендацій д-вам-учасницям щодо захисту позбавлених волі осіб від катувань та ін. видів неналежного поведження з людиною; 2) сприяння у створенні нац. превент. механізмів (далі — НПМ) та співпраця з ними. Щодо НПМ, то Підкомітет підтримує з ними прями, а в разі необхідності конфіденц., контакти; пропонує їм послуги у сфері профес. підготовки і тех. допомоги; консулює і надає їм допомогу щодо оцінки потреб і заходів, необхідних для посилення захисту позбавлених волі осіб; надає рекомендації і зауваження д-вам-учасницям стосовно зміцнення можливостей і мандата НПМ (ст. 11).

Протокол встановлює такі обов'язки д-в щодо співпраці з Підкомітетом: надання обмеженого доступу до інформації щодо кількості осіб, яких позбавлено волі, у місцях несвободи, а також кількості таких місць та їх місцезнаходження, щодо поведження з такими особами та умов їх утримання; надання необмеженого доступу до всіх місць тримання під вартою, їхніх споруд та об'єктів; надання можливості проводити приват. бесіди з такими особами без свідків, особисто або з допомогою перекладача, а також з будь-якою ін. особою, яка, на думку Підкомітету, може надати відп. інформацію; забезпечення права безперешкодно обирати місця для відвідувань та осіб для спілкування (ст. 14).

Відвідування здійснюються принаймні 2 членами Підкомітету, яких, у разі необхідності, можуть супроводжувати експерти. За результатами візитів Підкомітет надсилає свої конфіденц. зауваження та рекомендації відп. д-ві і, за потреби, НПМ, а також на прохання д-ви публікує свою доповідь разом із зауваженнями. Після того як Підкомітет надав свої рекомендації, він може відвідати відп. д-ву ще раз, щоб ознайомитися з тим, як впроваджуються його рекомендації. У разі, якщо д-ва-учасниця

відмовляється співпрацювати з Підкомітетом і вживати заходів для поліпшення становища у світлі його рекомендацій, цей орган може звернутися до Комітету щодо публ. заяви з цього приводу або оприлюднення доповіді Підкомітету. Комітет ухвалює відп. рішення більшістю голосів своїх членів (ст. 16).

Обов'язок д-в-учасниць створити НПМ передбачено ст. 3 і 17 Протоколу. Таким механізмом може бути як новостворена інституція, так і розширені повноваження вже існуючих органів. Д-ви гарантують функц. незалежність та незалежність персоналу НПМ. Для здійснення своїх цілей НПМ мають бути наділені певними повноваженнями: зокрема, розгляд питань про поведження з особами, яких позбавлено волі, в місцях несвободи з метою поліпшення їхнього захисту; надання рекомендацій відп. органам з цих питань; надання пропозицій та зауважень щодо зак-ва і законопроектів (ст. 19). Д-ви-учасниці зобов'язані надати НМП доступ до тієї самої інформації, яку вони мають надавати Підкомітету. Конфіденц. інформація, зібрана НПМ, розголошенню не підлягає, за винятком згоди на це відп. особи (ст. 21).

На виконання зобов'язань за Протоколом у 2012 ВР України внесла відп. зміни до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», наділивши *омбудсмена* функціями НПМ за системою «Омбудсмен+», яка передбачає здійснення моніторингових візитів до місць несвободи працівниками секретаріату Уповноваженого спільно з представниками громад. орг-цій. За ст. 19-1, Уповноважений здійснює регулярні відвідування місць позбавлення волі без попереднього повідомлення про час і мету візиту та без обмеження їх кількості; проводить опитування осіб, які перебувають у цих місцях, з метою отримання інформації щодо поведження з ними; вносить органам держ. влади, підприємствам, установам, орг-ціям незалежно від форм власності пропозиції щодо запобігання катуванням та ін. видам неналежного поведження з людиною; залучає на договірній основі (платній або безоплатній) до відвідувань місць позбавлення волі представників громад. орг-цій, експертів, учених, фахівців, у т. ч. інозем-

КОНВЕНЦІЯ ПРОТИ КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ... ВИДІВ ПОВОДЖЕННЯ І ПОКАРАННЯ 1984

них. Опитування Уповноваженим осіб, яких позбавлено волі, здійснюється за відсутності третіх осіб і за умов, які виключають прослуховування чи підслуховування, однак на його вимогу можуть відбуватися у присутності перекладача, лікаря, працівників цих установ, а в разі опитування неповнолітньої особи — у присутності її законного представника, педдагога чи психолога. Для виконання функцій НПМ в секретаріаті Уповноваженого створюється окр. структур. підрозділ з недопущення катувань. Щороку Уповноважений готує спец. доповідь про стан справ щодо запобігання катуванням та ін. видам неналежного поведження з людиною. Під час виконання своїх функцій НПМ Уповноважений взаємодіє з Підкомітетом, міжнар. орг-ціями та відп. органами іноз. д-в, діяльність яких пов'язана з цією сферою.

Літ.: *Ponroy E., Jacq C.* Étude comparative des Conventions des Nations Unies et du Conseil de l'Europe relatives à la torture et aux peines ou traitements inhumains ou dégradants // *Revue de science criminelle et de droit pénal comparé*, 1990, v. 2; *Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 1984* // *Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій*. К., 2002; *Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження або покарання*, http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_f48; *Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»* від 23.12.1997 № 776/97-ВР, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>.

Е.В. Шишкіна

КОНВЕНЦІЯ ПРО ТРАНСКОРДОННЕ ЗАБРУДНЕННЯ ПОВІТРЯ НА ВЕЛИКІ ВІДСТАНІ 1979 — див. *Транскордонне забруднення повітря*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ФІЗИЧНИЙ ЗАХИСТ ЯДЕРНОГО МАТЕРІАЛУ 1980 — див. *Ядерна безпека*.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ІНОЗЕМНИМИ ПОВІТРЯНИМИ СУДНАМИ ТРЕТІМ ОСОБАМ НА ПОВЕРХНІ, 1952 — див. *Відповідальність за*

КОНВЕНЦІЯ РЄ ПРО БОРТЬБУ З ФАЛЬСИФІКАЦІЄЮ МЕДИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ... 2011

шкóду, заподіяну повітряними суднами трéтим особам.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЯДЕРНУ БЕЗПÉКУ 1994 — див. *Ядерна безпе́ка.*

КОНВЕНЦІЯ РА́ДИ ЄВРО́ПИ ПРО БОРОТЬБУ́ З ФАЛЬСИФІКАЦІЄЮ МЕДИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ПОДІБНИМИ ЗЛО́ЧИНАМИ, ЩО НЕСУ́ТЬ ЗАГРО́ЗУ ЗДОРÓВ'Ю, 2011 (Конвенція Medicrime 2001, англ. Council of Europe Convention on the counterfeiting of medical products and similar crimes involving threats to public health) — багатостор. міжнар. договір, прийнятий у рамках *Ради Європи* з метою запобігання загрози охороні здоров'я, спричиненій фальсиф. мед. продукцією. Підписання Конвенції 2011 відбулося 28.10.2011 у Москві на Міжнар. конф. з протидії розповсюдженню контрафактної мед. продукції (26—28.10.2011). Станом на верес. 2016 Конвенцію підписали 26 д-в, 8 з яких ратифікували: Угорщина, Вірменія, Молдова, Іспанія, Гвінея, Албанія, Бельгія, а також Україна (підписала 28.10.2011, ратифікувала 07.06.2012). Конвенція набула чинності 01.01.2016.

У преамбулі Конвенції 2011 зазначається, що фальсифікація мед. продукції та подібні злочини безпосередньо за своїм характером становлять серйозну загрозу здоров'ю населення. Звертається увага на важливість Плану дій, прийнятого на 3-й зустрічі глав д-в та урядів д-в — членів РЄ (Польща, Варшава 16—17.05.2005), в якому рекомендується розробити заходи з безпеки гр-н Європи. У преамбулі говориться про те, що д-ви — члени РЄ під час розроблення Конвенції взяли до уваги *Загальну декларацію прав людини 1948, Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950, Європейську соціальну хартію 1961*, Конвенцію стосовно розроблення Європ. фармакопеї 1964 та Протокол до неї 1992, Конвенцію про захист прав і гідності людини щодо застосув. біології та медицини: Конвенцію про права людини та біомедицину 1997 та Дод. про-

токоли до неї 1998, 2005, 2008, а також *Конвенцію про кіберзлочинність 2001*. Вони також взяли до уваги ін. аспекти діяльності РЄ у цій сфері, зокрема рішення Комітету Міністрів та діяльність *Парламентської Асамблеї Ради Європи*, а саме: резол. АР (2001)2 про роль фарм. працівника у забезпеченні охорони здоров'я; відповіді на рекомендації ПАРЕ 1673(2004) «Фальсифікація: проблеми та рішення» та 1794(2007) «Про якість лікарських засобів у Європі», прийняті Комітетом Міністрів відповідно 06.04.2005 та 26.09.2007; відп. програми РЄ та ін. міжнар.-правові документи і програми, що здійснюються, зокрема, *Всесвітньою організацією охорони здоров'я*, особливо її Роб. групою з боротьби з фальсиф. мед. продукцією (ІМПАСТ), *Європейським Союзом* і в рамках *Групи семи*.

У преамбулі Конвенції 2011 ставиться завдання сприяти досягненню заг. мети в боротьбі зі злочинами, пов'язаними з фальсифікацією мед. продукції, та подібними злочинами, які загрожують здоров'ю населення, зокрема, через встановл. нових правопорушень та кримін. санкцій за ці правопорушення. Для цього необхідно вживати заходів, спрямованих на запобігання загрозам здоров'ю населення і боротьбу з ними. При цьому спец. застережено, що ця Конвенція не спрямована на вирішення питань, що стосуються права інтелект. власності. Визнано, що для ефект. протидії такій глобальній загрози, як фальсифікація мед. продукції та подібні злочини, необхідно заохочувати тісне міжнар. співробітництво д-в — членів РЄ з д-вами, які не є її членами.

Конвенція містить 11 розділів, 33 статті. Вони стосуються: визначення осн. понять (розд. I, ст. 4); криміналізації певних дій (розд. II, ст. 5—14); співробітництва на внутрішньоправовому (розд. IV, ст. 17) та міжнар. рівні (розд. VII, ст. 21, 22); захисту потерпілих (розд. VI, ст. 19, 20); діяльності Комітету сторін Конвенції як механізму забезпечення реалізації її положень (розд. VIII, ст. 23—25).

Положення Конвенції передбачають боротьбу з фальсиф. мед. продукцією шляхом: забезпечення криміналізації певних дій; захисту прав жертв злочинів; заохочення нац. та міжнар. співробітництва (п. 1

ст. 1). З метою забезпечення ефект. застосування учасниками Конвенції її положень створюється спец. механізм реалізації (п. 2 ст. 1), д-ви-учасниці прагнуть до досягнення макс. гармонізації зак-ва у сфері протидії фальсифікації мед. продукції. Сфера застосування Конвенції 2011 охоплює мед. продукцію незалежно від того, захищена вона правами інтелект. власності чи ні, або незалежно від того, є вона непатентованою чи ні, у т. ч. аксесуари, призначені для використання разом з приладами мед. призначення, а також активні речовини, ексципієнти, частини та матеріали, призначені для використання у виробництві мед. продукції (ст. 3).

На основі проведених Роб. групою ВООЗ досліджень уніфіковано осн. терміни, які мають важливе значення для досягнення поставлених у Конвенції цілей, а саме: мед. продукт означає лік. засоби та мед. прилади; лік. препарат означає лік. засіб для людського та ветеринар. використання, який може містити: речовину або поєднання речовин, що мають властивості для лікування чи профілактики хвороби; активна речовина означає будь-яку речовину або суміш речовин, які в процесі виробництва мед. продукту стають активним інгредієнтом лік. препарату; ексципієнт (з англ. — інертний наповнювач) означає будь-яку речовину, яка є складовою лік. препарату і має важливе значення для цілісності готового продукту; під фальсифікацією розуміють створення неправдивих відомостей щодо характеристик та/або джерел походження мед. продукту; під жертвою розуміються фіз. особу, що постраждала в результаті використання підробленого мед. продукту (ст. 4).

Конвенція 2011 є 1-м міжнар.-правовим актом, який зобов'язує д-ви-учасниці передбачити в нац. зак-ві відповідальність за: умисне виробництво фальсиф. мед. продукції, активних речовин, наповнювачів, компонентів, матеріалів та аксесуарів (ст. 5); умисне постачання і торгівлю фальсиф. лік. засобами, активними речовинами, наповнювачами, компонентами, матеріалами та аксесуарами (під постачанням маються на увазі дії, пов'язані з посередництвом, брокерством, закупівлею, продажем, даруванням, просуванням, у т. ч. рекламою цієї

КОНВЕНЦІЯ РЕ ПРО БОРІТЬБУ З ФАЛЬСИФІКАЦІЄЮ МЕДИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ ... 2011

продукції (ст. 6); підроблення документів, що стосуються мед. продукції, з метою ввести споживачів в оману щодо її автентичності (ст. 7); подібні злочини, під якими розуміють несанкціоноване виробництво або постачання лік. засобів та маркетинг мед. виробів, що не відповідають встановленим вимогам (ст. 8); особництво, спонукання та замахи на скоєння зазначених злочинів (ст. 9). При цьому кожна д-ва-учасниця або ЄС може залишити за собою право не застосовувати або застосовувати в окр. випадках чи за певних умов положення, які стосуються: виготовлення підроблених ексципієнтів, частин та матеріалів (п. 3 ст. 5); постачання, пропозиції стосовно постачання та торгівлі підробленими ексципієнтами, частинами та матеріалами (п. 2 ст. 6). Також кожна д-ва-учасниця або ЄС може залишити за собою зазначене право відносно положень ст. 7 і 8. Цим правом скористалася Угорщина, яка залишила за собою право не застосовувати або застосовувати в окр. випадках чи за певних умов положення ст. 7 у разі умисного виготовлення підроблених документів, які стосуються допоміжних речовин та ексципієнтів.

За умисне виробництво фальсифікату або умисне постачання і торгівлю ним фіз. особі загрожують, з урахуванням ступеня тяжкості, грошові санкції та/або позбавлення свободи, що також може стати підставою для видачі такої особи (див. *Видача злочинців*).

Згідно з п. 3 ст. 11, відповідальність юрид. особи може бути кримін., цив. або адм. відповідно до правових принципів сторони.

Для юрид. осіб настає відповідальність у вигляді: тимчас. або пост. позбавлення права займатися комерц. діяльністю; взяття під суд. нагляд; ліквідації (ст. 12). У преамбулі зазначено, що застосування положень Конвенції 2011 стосовно матер. кримін. права має здійснюватися з урахуванням її мети та принципу пропорційності.

Д-ва-учасниця зобов'язується вживати заходів та ін. заходів для: а) дозволу на арешт і конфіскацію мед. продукції, ак-

КОНВЕНЦІЯ РЄ ПРО БОРТЬБУ З ФАЛЬСИФІКАЦІЄЮ МЕДИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ... 2011

тивних речовин, ін. товарів та засобів, використаних для скоєння зазначених злочинів; доходів, одержаних у результаті скоєних злочинів, або власності, вартість якої еквівалентна таким доходам; б) дозволу на знищення конфіскованої мед. продукції та ін. матеріалів, що є предметом злочину, встановленого Конвенцією; с) вжиття будь-яких ін. заходів у відповідь на злочин для запобігання майбутнім злочинам (п. 3 ст. 12). Згідно зі ст. 13 Конвенції 2011, при визначенні санкцій враховуються обтяжувальні обставини, якими є: спричинення смерті жертви або завдання шкоди її фіз. чи псих. здоров'ю; зловживання довірою, наданою особам як фахівцям, виробникам та/або постачальникам; масштабне розповсюдження фальсиф. мед. продукції через інформ. системи, в т. ч. інтернет; скоєння злочину в рамках злочинної орг-ції; особа була раніше засуджена за вчинення аналог. злочинів. Крім того, д-ва-учасниця зобов'язана при визначенні санкцій враховувати вироки, винесені ін. стороною стосовно злочинів такого характеру (ст. 14).

Конвенція зобов'язує сторони здійснювати захист прав жертв на законод. рівні, зокрема шляхом: а) забезпечення потерпілим доступу до відомостей, що стосуються їхньої справи та необхідні для захисту їхнього здоров'я; б) допомоги потерпілим у їх фіз., психол. та соц. реабілітації; закріплення у внутр. зак-ві права на компенсацію за рахунок правопорушників (ст. 19).

У Конвенції 2011 визначається статус потерпілих у кримін. розслідуванні та судочинстві. Так, кожна сторона під час кримін. розслідувань та провадження інформує постраждалих про їхні права і послуги, які їм може бути надано, та про наслідки розгляду їхньої заяви, можливі обвинувачення, заг. розвиток розслідування або провадження, їхню роль у цьому, а також результат розгляду їхніх справ. Д-ви-учасниці забезпечують постраждалим: право бути вислуханими та надавати докази; належну підтримку для представлення їхніх прав та інтересів; ефект. заходи для їхньої безпеки, а також для безпеки їхніх сімей і свідків з

їхнього боку від погроз та помсти; доступ до інформації про відп. суд. та адм. провадження та доступ до безоплатної правової допомоги (ст. 20).

Відповідно до Конвенції створено Комітет сторін, що є механізмом моніторингу фальсифікації мед. продукції та ефект. боротьби з нею і складається з представників д-в-учасниць. Засідання Комітету проводяться на вимогу щонайменше 1/3 складу сторін або Ген. секретаря РЄ. Комітет приймає власні правила процедури, однак секретаріат РЄ допомагає Комітету у виконанні його функцій (ст. 23). До Комітету також можуть входити представники ПАРЄ, Європ. комітету з проблем злочинності РЄ та ін. міжуряд. або наук. комітетів РЄ; без права голосу як спостерігачі до його засідань можуть бути допущені представники відп. міжнар. органів, держ. органів, громадськості та неуряд. орг-цій (ст. 24).

Комітет сторін здійснює моніторинг виконання цієї Конвенції. Правила процедури Комітету сторін визначають процедуру оцінки виконання цієї Конвенції з використанням багатосекторального та багатодисциплін. підходу. Комітет сторін також сприяє збору, аналізу та обміну інформацією, досвідом і позит. практикою між д-вами для поліпшення їх здатності запобігати підробленню мед. продукції та подібним злочинам, що загрожують охороні здоров'я, і боротися з цими явищами. Комітет може користуватися досвідом відп. комітетів РЄ та ін. органів.

Крім того, Комітет сторін: а) сприяє ефект. використанню та виконанню цієї Конвенції, зокрема виявленню будь-яких проблем та наслідків будь-якої заяви або застереження, зроблених відповідно до цієї Конвенції; б) висловлює думку з будь-якого питання стосовно її застосув. та сприяє обміну інформацією про важливі правові, політ. або технол. події; с) дає спец. рекомендації д-вам-учасницям стосовно виконання Конвенції. Про свою діяльність Комітет сторін інформує Європ. комітет з проблем злочинності.

Конвенція 2011 є основою для нац. і міжнар. співробітництва між різними секторами держ. управління, координації діяльності на нац. рівні, захисту жертв і свідків злочинів, пов'язаних з фальсифікацією

мед. продукції. Кожна д-ва-учасниця забезпечує співробітництво органів з охорони здоров'я, митних органів, поліції та ін. компетент. органів з метою запобігання та боротьби з підробленням мед. продукції та подібними злочинами, що загрожують охороні здоров'я; між компетент. органами та комерц.-індустр. сектором стосовно управління ризиком підроблення мед. продукції та подібних злочинів, що загрожують охороні здоров'я. При цьому д-ви-учасниці забезпечують навчання і фінансування осіб, підрозділів або служб, що здійснюють співробітництво та обмін інформацією (ст. 17).

Д-ви-учасниці мають встановити вимоги до якості та безпеки мед. продукції і вживати заходів для безпечного розповсюдження мед. продукції. Для запобігання підробленню мед. продукції, активних речовин, ексципієнтів, частин, матеріалів та аксесуарів кожна д-ва-учасниця вживає необхідних заходів для забезпечення, *inter alia*: а) навчання працівників у сфері охорони здоров'я, постачальників, працівників поліції та митних органів, а також відп. регулятор. органів; б) підтримки інформ. компаній серед громадськості з наданням інформації про підроблену мед. продукцію; с) запобігання незаконному постачанню підробленої мед. продукції (ст. 18).

Проблема фальсифікації мед. продукції має міжнар. характер, а небезпека, яку несе в собі така продукція, полягає в тому, що її якість не піддається перевірці (активні речовини та наповнювачі можуть виявитися токсичними). Навіть якщо фальсиф. продукція містить ті самі речовини, що й оригінальна, не виключається їх нерівномірний розподіл у препаратах; небезпечною є також повна відсутність активної речовини, оскільки в цьому випадку хворий вживає препарати, які не сприяють одужанню; приймання ліків, що не діють, може завдати непоправної шкоди здоров'ю. Небезпечним чинником є також псування продукції через імовірне порушення умов зберігання.

11.06.2013 у Києві відбулася Міжнар. конф. «Підходи до практичної реалізації Конвенції MEDICRIME» з метою поширення інформації про проблеми фальсифікації лік. засобів та визначення практ. кроків, спря-

мованих на виконання д-вами-учасницями її положень. В Україні безпосереднє виконання положень Конвенції здійснює Держ. служба з лік. засобів.

Літ.: *Бегларян М.Г., Амирджанян А.А., Саакян К.М.* Уровень осведомленности фармацевтических работников аптек о своей роли в выявлении контрафактных лекарств, <http://www.mednovosti.by/journal.aspx?article=5520>; *Шугуров М.В.* Борьба ВОЗ с фармацевтическим контрафактом: соотношение защиты здоровья населения и защиты прав интеллектуальной собственности, <http://отрасли-права.рф/article/3283>.

С.О. Родіна

КОНВЕНЦІЯ РАДИ ЄВРОПИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОРУПЦІЮ 1999 — див. *Корупція*.

КОНВЕНЦІЯ ЩОДО СПІВРОБІТНИЦТВА З ОХОРОНИ ТА СТАЛОГО ВИКОРИСТАННЯ РІЧКИ ДУНАЙ 1994 — див. *Дунай*.

КОНВЕНЦІЯ ЩОДО ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПЕРЕВІЗЕННЯ ЯДЕРНИХ МАТЕРІАЛІВ МОРЕМ — див. *Ядерна безпека*.

КОНВЕНЦІЯ, ЩО СКАСОВУЄ ВИМÓГУ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ІНОЗЕМНИХ ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ, 1961 — див. *Апостиль*.

КОНГРЕС МІСЦЕВИХ І РЕГІОНАЛЬНИХ ВЛАД РАДИ ЄВРОПИ, КМРВРЄ, (Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe, CLRAE) — консульт. орган *Ради Європи* (РЄ), який представляє місц. і регіон. органи самоврядування.

Утворення КМРВРЄ є результатом інституц. еволюції, що почалася в 1953, коли *Парламентська Асамблея Ради Європи* (ПАРЄ) провела 1-шу міжнар. конф. місц. влад, присвячену питанням місц. самоврядування, після прийняття Європ. радою місц. органів влади (Conseil des communes et regions d'Europe, CCRE) Європ. хартії місц. свобод у тому ж році. Ідея періодичного проведення конф. була підтримана Комітетом Міністрів у 1956, і вже 12.01.1957 у

КОНГРЕС МІСЦЕВИХ І РЕГІОНАЛЬНИХ ВЛАД РАДИ ЄВРОПИ

Страсбурзі відбулося відп. засідання. У 1960 під час проведення щорічної конф. вперше було висловлено ідею інституціоналізувати конф., надавши їй відп. юрид. статусу. Рішенням Комітету Міністрів РЄ 13.09.1961 було схвалено Статут (Хартію) Конф.. Відповідно до ст. 17 Статуту РЄ, «Комітет Міністрів може створити для цілей, які вважатиме необхідними, різного роду комітети чи комісії консультативного або технічного характеру». 19.02.1975 Комітет Міністрів вніс поправки до Статуту Конф. з метою розширення її компетенції, у т. ч. як консулт. органу відносно регіонів. Крім того, її було перейменовано на Конф. місц. і регіон. влад Європи. Назва органу змінювалася згодом неодноразово. У 1979 Конф. стає Пост. конф. місц. та регіон. влад Європи. Найважливішим досягненням Пост. конф. є розроблення *Європейської хартії місцевого самоврядування 1985*, відкритої для підписання країнами — членами РЄ 15.10.1985, яка стала міжнар. еталоном у цій сфері, встановлюючи заг. європ. стандарти захисту прав місц. властей.

Під час 1-го саміту РЄ у Відні 09.10.1993 глави д-в та урядів країн-учасниць підтвердили свій намір створити спец. консулт. орган, що представляє місц. та регіон. органи влади д-в — членів РЄ. Пілся цієї заяви в 1994 рішенням Комітету Міністрів було прийнято статутний документ про заснування Конгресу місц. і регіон. влад Європи та виділення в ньому 2 палат. У 2003 назву «Конгрес місцевих і регіональних влад Європи» було замінено на «Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи». У 2005 під час саміту у Варшаві глави д-в та урядів членів РЄ знову повернулися до питання про важливість місц. і регіон. демократії в Європі і підкреслили провідну роль КМРВРЄ у реалізації цієї місії. 2007 та 2011 було прийнято нові редакції Статуту Конгресу.

КМРВРЄ є загальноєвроп. політ. асамблеєю, 648 членів якої обіймають виборні посади (вони можуть бути регіон. або муніцип. радниками, мерами чи президентами регіон. влад) і представляють понад 200 тис.

суб'єктів місц. самоврядування 47 європ. д-в. Його роль полягає у сприянні місц. і регіон. демократії, підвищенні значення місц. та регіон. управління та зміцнення самоврядування. Особлива увага приділяється застосув. принципів, викладених у Європ. хартії місц. самоврядування 1985. 16.11.2009 було прийнято Дод. протокол до тексту Європ. хартії місц. самоврядування 1985, який стосувався права участі у справах місц. органів влади. Діяльність Конгресу ґрунтується також на чітких орієнтирах у галузі зак-ва і політики щодо місц. та регіон. демократії, сформульованих у *Європейській рамковій конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980*, *Європейській конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992*, *Європейській хартії регіональних мов або мов меншин 1992*, Європ. хартії про участь молоді в місц. та регіон. житті (1992, 2003 — переглянута), Європ. кодексі поведінки для політ. чесності обраних представників місц. та регіон. рівня 1999, *Європейській ландшафтній конвенції 2000*, Референційних рамках Ради Європи для регіон. демократії 2009 тощо.

КМРВРЄ закликає до більшого передання владних повноважень на місц. рівень, розвитку процесів регіоналізації, а також транскорд. співробітництва між містами і регіонами. Найважливішою метою КМРВРЄ є забезпечення участі муніципалітетів і регіонів у процесах європ. уніфікації та функціонуванні РЄ, просування демократії і співробітництва між органами влади різних рівнів і різних д-в. КМРВРЄ займається такими специф. питаннями, як, напр., безпека в муніципалітетах, міжкульт. і міжреліг. діалог, міграція, культура, освіта та багатьма ін. У зв'язку з цим КМРВРЄ заохочує ефект. орг-цію місц. та регіон. влад в усіх д-вах — членах РЄ, особливо в т. з. «молодих демократіях», досліджує стан місц. і регіон. демократії, ступінь реальної участі гр-н у реалізації влади, представляє інтереси місц. та регіон. влад при виробленні європ. політики, заохочує прикорд. співробітництво з метою встановл. та підтримання миру, толерантності і довгострокового розвитку, а також створення євро регіонів. Крім того, КМРВРЄ здійснює наглядові місії при проведенні

муніцип. та регіон. виборів за запитом д-в — членів РЄ.

Конгрес проводить регулярні моніторингові візити до всіх д-в-членів, щоб оцінити реалізацію ними Європ. хартії місц. самоврядування 1985. Після цих місій КМРВРЄ надає висновки у своїх доповідях з *моніторингу* та приймає рекомендації, які мають враховувати уряди д-в-членів, а також резол. з метою поліпшення управління місц. і регіон. органів влади. Ця контр. діяльність забезпечує міцну основу для конструктивного політ. діалогу з урядами д-в-членів. У рамках своєї діяльності КМРВРЄ закликає їх до залучення місц. та регіон. органів влади повною мірою до розроблення політ. рішень, пов'язаних із місц. та регіон. проблемами. КМРВРЄ стежить, наскільки гарантується і поважається принцип субсидіарності.

КМРВРЄ виносить рекомендації з питань свого відання і подає їх до Комітету Міністрів і (або) до ПАРЕ. Він також приймає резол., доводить їх до відома місц. і регіон. органів влади в Європі та здійснює контроль за їх виконанням за допомогою моніторингу. У рамках своєї компетенції КМРВРЄ виконує переважно звіти 3 типів. 1. Звіти з моніторингу, у яких йдеться про вивчення стану місц. та регіон. демократії в країнах — членах РЄ. Такі звіти готуються окремо по кожній д-ві. Діяльність з моніторингу є важливою передумовою для конструктивного політ. діалогу з органами влади д-в — членів РЄ стосовно муніцип. та регіон. демократії і, крім того, дозволяє КМРВРЄ виробити ефект. юрид. інструменти для взаємодії з викон., законодав. (представницькими) органами публ. влади, ЗМІ в різних д-вах. Зак-во багатьох д-в зазнало змін унаслідок звітів КМРВРЄ. Нині д-ви зобов'язані письмово повідомляти КМРВРЄ про вжиті ними заходи щодо зміни внутр. зак-ва, що, безумовно, сприяє підвищенню ролі КМРВРЄ. 2. Звіти заг. характеру. Ця форма роботи передбачає заг. аналіз дотримання Європ. хартії місц. самоврядування 1985 у д-вах-членах, а також у д-вах — кандидатах на вступ до РЄ. 3. Звіти зі спостереження за виборами. КМРВРЄ періодично здійснює місію спостереження за муніцип. та регіон. виборами, що є найважливішою складовою його компетенції,

КОНГРЕС МІСЦЕВИХ І РЕГІОНАЛЬНИХ ВЛАД РАДИ ЄВРОПИ

оскільки вибори є індикатором факт. стану муніцип. та регіон. демократії. Спостереження за виборами полягає не тільки у спостереженні за процедурою голосування, а й в аналізі виборчої кампанії, для чого представники КМРВРЄ проводять зустрічі з політ. партіями, керівництвом країни і опозицією, виборчими комісіями, представниками ЗМІ та правозахисниками. За результатами спостереження КМРВРЄ ухвалює рекомендації та резол. для органів держ. влади відп. д-в.

Кожна д-ва — член РЄ представлена у Конгресі нац. делегацією з тією самою кількістю представників і заступників, як і в ПАРЕ. КМРВРЄ складається з 2 палат — Палати місц. влад та Палати регіонів. Заг. кількість місць становить 324 для членів палат і 324 для їхніх заступників. Члени Конгресу повинні обіймати виборні посади в місц. або регіон. органах влади. Вони призначаються відповідно до критеріїв і процедури, викладеної в Статуті і прийнятій Комітетом Міністрів. Після прийняття останнім переглянутого Статуту КМРВРЄ 19.01.2011 Пост. комітет було замінено на Статутний форум, що включає глав усіх нац. делегацій та членів Бюро. Конгрес також змінив свою структуру і методи роботи. Нац. делегації мають збалансовано відображати геогр. і політ. представництво від місц. і регіон. влад у їхніх д-вах, забезпечувати справедл. баланс між жінками та чоловіками.

Голова КМРВРЄ обирається терміном на 2 роки по черзі з представників кожної з палат. У жовт. 2016 головою Конгресу було обрано представницю Австрії Гудрун Мозлер-Тернстрем.

Діяльність КМРВРЄ здійснюється шляхом проведення щорічних пленарних сесій (у т. ч. засідань Палати регіонів та Палати місц. влад), а також засідань Статутного форуму та статутних комітетів Конгресу, які відбуваються в міжсесійний період. Засідання КМРВРЄ відбуваються в приміщенні штаб-квартири РЄ у Страсбурзі. Координацію діяльності КМРВРЄ та його роб. органів забезпечує Бюро Конгресу.

Воно складається з Бюро Палати регіонів і Бюро Палати місц. влад, до складу кожного з яких входять голова палати та 7 членів. Статутний форум діє від ім. Конгресу в період між пленарними сесіями. До складу Форуму входять голови нац. делегацій д-в та члени Бюро Конгресу.

Комітетами КМРВРЄ є: Комітет з управління, який відповідає за питання мандата Конгресу, фін. питання та питання співпраці з міжуряд. сектором, транскорд. та міжрегіон. співробітництва, електрон. демократії; Комітет з поточних питань, який вивчає роль місц. і регіон. влад у подоланні осн. викликів сьогодення та готує діяльність Конгресу в галузі соц. єдності, освіти, сталого розвитку у світлі фундамент. цінностей РЄ; Комітет з моніторингу, який вивчає питання дотримання країнами-учасниками своїх зобов'язань відповідно до Європ. хартії місц. самоврядування 1985 і відповідає за здійснення моніторингу.

Організац. забезпечення діяльності КМРВРЄ здійснює його Секретаріат на чолі з ген. секретарем КМРВРЄ, який обирається терміном на 5 р. У берез. 2015 ген. секретарем Конгресу було переобрано на 2-й термін Андреаса Кіфера (Австрія).

У КМРВРЄ також діють 4 політ. групи: група соціалістів (SOC), група «Європейська народна партія / християнські демократи» (EPP/CD), група незалежних та ліберальних демократів (ILDG), група європ. консерваторів та реформаторів (ECRG).

Нац. делегація України бере участь у роботі Конгресу з 1996 і складається з 12 представників України в Конгресі та 12 їх заступників. Оскільки осн. статутною функцією КМРВРЄ є моніторинг виконання д-вами — членами РЄ Європ. хартії місц. самоврядування 1985 та здійснення спостереження за місц. виборами в д-вах, ці 2 напрями є гол. у співробітництві з Україною та зумовлюють зміст і тональність розгляду укр. питань в рамках Конгресу та його роб. органів.

Ще з поч. перших циклів моніторингу стану місц. і регіон. демократії в Україні у 1999 Конгрес закликав уряд України здійснити реформу місц. самоврядування. Про

необхідність ухвалення зак-ва щодо місц. самоврядування, яке б відповідало принципам Європ. хартії місц. самоврядування 1985, йшлося ще у 1999 у резол. ПАРЕ 1179 (1999) щодо стану виконання Україною зобов'язань як д-ви — члена РЄ. У 2012—13 відбувся останній цикл моніторингу стану місц. і регіон. демократії в Україні. Під час 25-ї сесії Конгресу, яка проходила у Страсбурзі 28—31.10.2013, було ухвалено відп. Доповідь разом із Рекомендацією Конгресу. В документах міститься аналіз стану місц. та регіон. демократії в Україні, зокрема, визначено проблемні питання і надано пропозиції щодо їх вирішення. Одним із ключових сигналів доповіді є необхідність якнайшвидшої реалізації реформи місц. самоврядування в Україні.

Питання реформи місц. самоврядування на основі децентралізації влади в Україні залишається одним із найактуальніших для неї та для Конгресу, особливо у світлі агресії РФ на Сході України. Внесення змін у розділ *Конституції України* про місц. самоврядування (з урахуванням усіх напрацювань КМРВРЄ та *Венеціанської комісії Ради Європи*) є важливою частиною контекст. реформи в Україні. Питання реалізації реформи місц. самоврядування, яка має привести до децентралізації влади, було одним з осн. під час термінових дебатів щодо ситуації в Україні, які відбулися 25.03.2014 у рамках 26-ї сесії Конгресу. У черв. 2014 розпочалося постмоніторингове співробітництво КМРВРЄ з Україною, яке завершилося у трав. 2015 представленням Дорожньої карти для України, спрямованої на імплементацію рекомендацій КМРВРЄ щодо місц. та регіон. врядування.

З поч. окупації терит. АР Крим та її анексії РФ КМРВРЄ зайняв чітку та послідовну позицію на підтримку терит. цілісності України («Рішення Ради Європи на підтримку територіальної цілісності та незалежності України»).

Літ.: Офіційний сайт КМРВРЄ. http://www.coe.int/t/congress/default_en.asp.

О.В. Батанов

КОНДОМІНІУМ (від лат. *con* — разом, спільно, *dominium* — володіння) — спільне володіння 2 або кількох д-в певною *територією*, на яку поширюється їхній суверені-

тет. Встановл. К., як правило, є компромісним кроком для задоволення домагань кількох д-в на право володіння певною терит. Юрид. підставою для встановл. К. слугує угода між зацікавленими д-вами, що визначає характер і межі адм. влади кожної з них.

Міжнар.-правовий режим К. можна проілюструвати такими прикладами: земля Шлезвіг-Гольштейн і Лауенбург, що перебувала з 1864 по 1866 під К. Австрії і Пруссії на підставі Віден. договору 1864; К. Бельгії і Пруссії в Морене, що проіснував понад 100 р. і завершився в 1919 у результаті визнання *Версальським мирним договором 1919* повного суверенітету Бельгії над цією терит.; Судан був К. Великої Британії і Єгипту з 1899 по 1956; як К. існувало з 1906 по 1980 англо-франц. колон. володіння Нові Гебриди (у 1980 ця терит. здобула незалежність і дістала назву Респ. Вануату).

Актуальність категорії К. для міжнар. права не втрачена й нині. Так, К. Німеччини і Люксембургу є р. Мозель, К. Франції та Іспанії є о-в Фазанів на р. Бідасоа. У 2001 уряд Великої Британії ініціював переговори з урядом Іспанії щодо створення К. у Гібралтарі, однак мешканці Гібралтару відхилили цю пропозицію на референдумі 2002.

Л.Д. Тимченко

КОНКОРДА́Т — регульований міжнар. правом фундамент. договір, що укладається у письм. формі *Святим Престолом*, як кер. органом католическої церкви, з певною д-вою, який регламентує відносини договірних сторін у цілому і встановлює засади їхньої співпраці та визначає положення, юрид. статус і умови діяльності католическої церкви та її адм. структур на терит. цієї д-ви, гарантуючи їм свободу зносин з Апостольським Престолом. К. є особл. формою міжнар. нормотворчості, за допомогою якої Святий Престол реалізує обидві складові свого суверенітету — духовну і світську.

Історично К. був вироблений у західноєвроп. юрид. практиці для припинення або уникнення в майбутньому небажаних ні для церкви, ні для д-ви зіткнень між собою. За змістом К. стосувалися або окр. спірних юрид. питань, а таких була більшість, або мали на меті принципово врегулювати відносини між д-вою і церквою взагалі. 1-й істор. приклад К. — *Вормський конкордат*,

укладений 23.09.1122 між Папою Калікстом II і герман. імператором Генріхом V, згідно з яким імператор відмовлявся від інвеститури (церемонія затвердження духовної особи в сані єпископа) «шляхом кільця і посоха» і обіцяв гарантувати канонічну процедуру виборів. Цей К. мав об'єктом правового регулювання не лише відносини Святого Престолу та *Священної Римської імперії німецької нації*, а й питання взаємодії д-ви з католическою церквою, яка перебуває в його юрисдикції.

К. укладаються вже майже 9 століть і, як свідчить практика останніх десятиліть, Святий Престол продовжує і надалі активно використовувати цей зручний механізм для врегулювання всього спектра супр. відносин «змішаної природи». Навіть після анексії Папської (Церковної) д-ви залишилися чинними К., які існували на той час. Крім того, Святий Престол продовжував укладати К. з д-вами між 1870 і 1929, коли не мав терит. суверенітету над будь-якою територією. Особливо важливим для Святого Престолу був К., укладений з Італією у 1929 як складова частина *Латеранських угод 1929*, який регулював статус католическої церкви в Італії до 1984, коли було підписано новий К. і дод. протокол до нього, які підтвердили принцип відокремлення церкви від д-ви, що міститься в Конституції Італійської Респ. 1947.

Міжнар. практиці відомі такі 3 форми укладення К.: 1) у вигляді 2 не залежних один від одного документів сторін — Папи та відп. д-ви, — що містять взаємні права та зобов'язання сторін. У такій формі, зокрема, було укладено вищезгаданий *Вормський К.*; 2) як акт папського зак-ва (булла чи бреве) після попередньої домовленості з урядом д-ви; 3) у вигляді єдиного документа, який підписується, ратифікується і публікується сторонами, після чого набуває чинності. За своєю формою К., у цьому випадку, аналогічний стандарт. міжнар. договору. У такій формі сьогодні укладають практично всі К., що підкреслює суверенну рівність сторін і міжнар.-правовий характер угоди, що ними укладається.

Зах. юрид. наука виробила 3 теорії щодо правової природи К., кожна з яких превалювала на певному етапі істор. розвитку відносин католическої церкви з д-вами, які знайшли своє відображення і в доктрині міжнар. права:

1. Теорія привілеїв, згідно з якою церква має верховенство над д-вою і тому не допускає можливості для д-ви бути рівноправною з церквою стороною. К. є привілеєм, що дарується Папою д-ві як милість, яка може бути в будь-який час скасована, тоді як світська д-ва залишається зв'язаною тими зобов'язаннями, які вона взяла на себе, і позбавлена права скасовувати К. Така теорія, природно, впливає з середньовічної теократичної доктрини про верховенство церкви над усіма д-вами, із вчення «про два мечі». Один меч застосовується безпосередньо самою церквою і знаходиться в руках Папи, а другий — вручається ним королю для служіння інтересам церкви, якій належить судити земну владу. Церква судить королів, а церкву судить лише Бог. Отже, відповідно до положень цієї теорії, К. складався з 2 частин: привілеїв, якими церква добровільно наділяє д-ву, та одностор. зобов'язань д-ви щодо їх виконання.

2. Теорія легітимності, суть якої полягає у верховенстві д-ви над усіма існуючими в межах її терит. корпораціями, не допускаючи можливості для церкви мати становище рівноправної з д-вою стороною: К. є законом, що виходить від держ. влади і може бути нею змінений чи скасований у будь-який час. Д-ві, згідно з цією теорією, належить абс. суверенітет, на її терит. католическа церква — лише одна з корпорацій, що контролюється д-вою. Теорія легітимності, яка є повною протилежністю теорії привілеїв, була сформована в період становлення суверенітету та незалежності світської влади. Згідно з цією теорією, в основі якої закладено принцип юрид. позитивізму, лише д-ва має суверенну владу на своїй терит., лише вона є джерелом усіх прав і може приймати правові акти, юрид. обов'язкові для своїх гр-н. Церква має лише ті права, які були делеговані їй д-вою. Таким

чином, відповідно до положень цієї теорії, К. є не що ін., як поступки, надані церк. орг-цією з боку д-ви, які мають юрид. силу настільки, наскільки є внутр. законами світської влади. Отже, повноцінний договір між д-вою і церквою, як нерівноправними сторонами, є неможливим. К. за таких умов розглядається лише як специф. законодав. акт д-ви.

Юрид. аналіз теорії привілеїв і легітиміст. теорії щодо правової природи К. свідчить, що вони суперечать сучас. міжнар. праву, однак свого часу вони відіграли значну роль у врегулюванні відносин між д-вою і церквою. Згадані теорії нині можуть розглядатися лише в істор. ретроспективі.

3. Договірна теорія, яка виходить з думки про рівноправність обох контрагентів — Папи, як глави католическої церкви (а не корпорації, що існує в межах д-ви), і держ. влади. К. як особл. вид угоди має міжнар.-правовий характер і регулює взаємовідносини двох рівних суб'єктів міжнар. права, слугуючи однаковою мірою для обох контрагентів джерелом як прав, так і зобов'язань, і можуть бути скасовані лише за взаємною згодою сторін. Отже, ця теорія узгоджується з вимогами сучас. міжнар. права, виходить з договірної природи К. і розглядає Папу і світську д-ву як рівноправних контрагентів.

Порядок укладення К. загалом відповідає міжнар. практиці укладення *договорів міжнародних* і складається з 3 етапів: переговорів з метою погодження тексту, підписання та ратифікації. Погодившись із текстом К., повноважні представники сторін парафують погоджений текст, а потім зазвичай відбувається його підписання на рівні глави уряду д-ви і держ. секретаря. Зі сторони Святого Престолу ратифікує К. Папа, а від ім. д-ви, відповідно до її констит. процедури, — парламент або глава д-ви. При цьому д-ва, яка укладає К., бере на себе зобов'язання привести своє внутр. зак-во у відповідність до положень К. З моменту обміну ратифікац. грамотами К. набуває чинності. Після цього відбувається опубл. тексту К. в офіц. виданні д-ви та Збірнику документів Апостольського Престолу (*Acta Apostolicae Sedis*).

Юрид. структура К. значною мірою впливає із заг. структури угод між д-вами. К. являє собою текст, складений 2 мовами, поділений на нумеровані пункти або статті і

підписаний 2 сторонами. Договірними сторонами К. є Святий Престол і д-ва. Святий Престол діє від ім. Папи Римського, а д-ва — через своїх констит. представників. Юрид. сила К. ґрунтується на заг. правилі *pacta sunt servanda*, закріпленому *Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969*.

Текст К. зазвичай містить перелік прав, які надаються церкві з боку д-ви і нею гарантуються. Отже, об'єктом правового регулювання К. є, з одного боку, відносини, що входять до сфери дії внутр. права д-ви, а з ін. — відносини, що регулюються міжнар. правом і породжують взаємні права і зобов'язання сторін відповідно до вимог цього права. Однак особл. місце К. у системі міжнар. договорів зумовлене не лише особливостями об'єкта правового регулювання К., а й специф. правовою природою однієї зі сторін — Святого Престолу, що, однак, не впливає на чинність цих договорів. Саме та обставина, що гол. метою К. є не стільки регулювання двостор. відносин Святого Престолу та конкр. д-ви, скільки визначення правового статусу та засад діяльності місц. (нац.) катол. церкви на терит. д-ви — учасниці цієї угоди (а ці питання належать до внутр. права д-ви), відрізняє К. від звичайних міжнар. договорів.

К., як безстрокові договори, необмежені в часі і не містять положень, що дозволяють їх денонсацію, не можуть припинити свою дію інакше, ніж шляхом, визначеним у міжнар. праві. Припинення дії К. можливе лише у випадках і в порядку, передбаченому міжнар. правом, зокрема ст. 42—72 Віден. конвенції про право міжнар. договорів 1969.

Літ.: *Classen P.* Das Wormser Konkordat in der deutschen Verfassungsgeschichte // *Investiturstreit und Reichsverfassung* / Ed. J. Fleckenstein. Sigmaringen, 1973; *Суворов Н.С.* Учебник церковного права. М., 2004; *Okolo Jude M.T.* The Holy See: a Moral Person. The juridical nature of the Holy See in the light of the present Code of Canon Law. Romae, 1990; *Ehler S.Z.* The Recent Concordats // *RdC*, 1961, v. 104; *Cardinale H.E.* The Holy See and the International Order. Gerrards Cross, 1976; *Catalano G.* Problematika giuridica dei concordati. Milano, 1963; *Орпоз М.І.* Статус Святого Престолу у міжнародному праві. Одеса, 2014.

М.І. Орпоз

КОНОТОПСЬКИЙ ДОГОВІР 1672 — комплекс договорів рос. царя Олексія Михайловича з козацтвом і міщанством Війська

Запорозького, укладених 17.06.1672. Визначав умови цар. суверенітету щодо лівобереж. Війська Запорозького, питання політ. і соц.-екон. розвитку останнього, принципи відносин сторін.

К. д. 1672 став наслідком держ. перевороту у Війську Запорозькому, спровокованого і санкціонованого цар. урядом і здійсненого групою старшин спільно з рос. військовими 12—13.03.1672, приводом до якого стала незгода старшин з авторитар. методами гетьман. управління Військом Запорозьким. У результаті було викрадено, вивезено на рос. терит. і ув'язнено гетьмана Д. Многогрішного, а ген. старшинам-змовникам на чолі з ген. обозним П. Забілою цар. грамотою доручено тимчасово управляти Військом Запорозьким.

Причиною перевороту була принцип. суперечність позицій цар. уряду і Війська Запорозького щодо правового статусу та цілісності останнього, принципів взаємодієвостин та зовн. політики сторін, що загострилася у зв'язку з підготовкою до підписання Моск. договору 1672 (див. *Андрусівський договір 1667*). Зокрема, у *Глухівському договорі 1669* (ст. 17) залишилася не задоволеною ультимативна вимога Війська Запорозького щодо повноважної участі послів Війська Запорозького у вирішенні пов'язаних з ним питань (насамперед терит.) на міжнар. рівні, що розглядалася як елемент його міжнар. правосуб'єктності. Остання цар. урядом заперечувалася, а функції козацьких послів зводилися до дорадчих. Визнаючи Андрусів. договір 1667 лише перемир'ям, козацький уряд вимагав укладення тристор. договору з Річчю Посполитою і Рос. д-вою, але посольство Війська Запорозького не було допущено до підготовки та укладення Моск. договору 1672. Крім того, принцип. незгоду викликали положення цього договору щодо передання (з відкладенням) Києва Речі Посполитій та надання останній Росією військ. допомоги проти Осман. імперії (і, відповідно, проти правобереж. Війська Запорозького під кер. П. Дорошенка; ст. 3—8); звільнення лівобереж. Військом Запорозьким зай-

КОНОТОПСЬКИЙ ДОГОВІР 1672

нятих ним спірних терит. у Великому князівстві Литовському (ст. 16, 17). Ці положення порушували цілісність лівобереж. Війська Запорозького (до якого увійшли також Мозирський і Річицький повіти Мінського воєводства Речі Посполитої) і ставили його у конфлікт з правобереж. козацькою д-вою, суперечили Глухів. договору 1669. Посольський приказ Росії під кер. А. Матвеева сформував новий антиосман. зовнішньополіт. курс, реалізації якого заважали позиції Війська Запорозького. Крім того, Військо Запорозьке розглядало як втручання у його внутр. справи несанкціоноване ним фортифікаційне будівництво, здійснюване на його терит. цар. військами, вимагало підпорядкування цар. гарнізонів гетьман. владі та їх використання для захисту кордонів з Річчю Посполитою. Переговори Д. Многогрішного з цар. посланцями щодо усіх цих проблем у лют.—берез. 1672 були неуспішними.

Переговори тимчас. уряду Війська Запорозького на чолі з ген. обозним П. Забілою і цар. уряду через посланців і у формі листування, а також за посередництвом укр. духовенства, щодо виборів нового гетьмана і договору сторін тривали з 14.03 по 16.06.1672. Гол. вимогами уряду П. Забіли було підтвердження непорушності державності Війська Запорозького, Глухів. договору 1669, а також укладення дод. договору, позбавлення гетьмана суд. повноважень, а також права самостійно здійснювати будь-яку дипл. діяльність, закріплення виборності полковників і ген. старшини та їх відставки Радою старшин, обрання нею, а не Ген. радою, гетьмана, його підсудність цар. суду, збереження Києва у складі Війська Запорозького, обов'язкове надсилання цар. урядом Війську Запорозькому всіх договорів, що стосуються його терит., підпорядкування військ рос. воевод у Війську Запорозькому гетьману та ген. уряду, відокремлення держ. та гетьман. скарбниць у Війську Запорозькому, уточнення кордонів Війська Запорозького з Річчю Посполитою.

Вимогами цар. уряду було передання Мозирського та Річицького повітів Речі Пос-

политій, відмова Війська Запорозького від обмеженої міжнар. правосуб'єктності (участі козацьких посланців у переговорах Рос. д-ви з Річчю Посполитою), заборона на несанкціоновані царем фортифікац. роботи у Війську Запорозькому, припинення зв'язків з правобереж. Військом Запорозьким та Запорозькою Січчю, обрання і відставка гетьмана і старшини Ген. радою, участь Війська Запорозького у будь-яких війнах за цар. наказом. Окр. цар. вимогою було недопущення висунення кандидатури І. Сірка на гетьман. виборах і його передання рос. воеводам. Обидві сторони під час переговорів визнали договірний характер суверенітету цар. династії над Військом Запорозьким.

Основою договору з козацтвом як частини К. д. 1672 стали норми Моск. договору 1672, цар. клятвене зобов'язання зберегти Київ у складі Війська Запорозького, положення, запропоновані урядом П. Забіли цар. уряду в зверненнях та інструкціях від 14 і 31.03, 02 і 22.04.1672 з відп. цар. резол., а також у петиції рос. поміщиків від 13.05.1672, цар. грамота Г. Ромодановському від 18.05.1672.

Проект договору з козацтвом було складено у Малоросійському приказі в Москві. Його було розглянуто і доопрацьовано на Ген. раді за участю цар. посланців 16.06 біля с. Козача Діброва (нині — с. Козацьке Конотоп. р-ну Сумської обл.) — з рос. боку кордону між Військом Запорозьким і рос. землями. Цей договір було кваліфіковано як такий, що доповнює і уточнює *Переяславський договір 1654* (використовувався текст *Переяславського договору 1659*) і Глухів. договір 1669. Наявні у сторін тексти останнього були звирені та постатейно розглянуті, укр. сторона запропонувала відмовитися від частини його положень (ст. 22 і частина ст. 20), а рос. — від ст. 17. Остаточ. проект договору підготовлено урядом П. Забіли, розглянуто і ухвалено Ген. радою, архієпископом чернігівським Л. Барановичем і цар. посланцями (білгородський намісник князь Г. Ромодановський, мединський намісник боярин І. Ржевський, дяк А. Ташликов) 17.06.1672.

Договір з козацтвом («Статті Конотопські») складався з преамбули, 10 статей і присяги гетьмана і старшини. З них ст. 2—4,

10 були запропоновані Військом Запорозьким і дістали цар. згоду, а ст. 1, 5—9 запропоновані цар. урядом і одержали згоду Війська Запорозького; ст. 2—7 і 9 було узгоджено сторонами завчасно і включено до цар. наказу Г. Ромодановському, ст. 1 уточнено, а ст. 8 і 10 сформульовано під час переговорів 16.06. Проголошувався вічний договірний суверенітет династії Романових (цар Олексій Михайлович і його нащадки) щодо Війська Запорозького на основі Переяслав. договору 1654, Глухів. договору 1669 та ін. договорів з можливістю їх доповнення, непорушність прав і привілеїв Війська Запорозького (преамбула, ст. 1, присяга). Обов'язком останнього було визначено здійснення воен. операцій за цар. наказом на будь-якій терит. (присяга).

У договорі розглянуто терит. питання: Київ (з околицями) не міг бути переданий Речі Посполитій і залишався у складі Війська Запорозького (ст. 2); натомість зайняті останнім білоруські землі Великого князівства Литовського біля р. Сож (Мозирський і Річицький повіти) мали бути повернені Речі Посполитій (ст. 5).

Військо Запорозьке зобов'язувалося визнати Андрусів. договір 1667 (і похідні від нього угоди) і підтримувати мир з Річчю Посполитою (ст. 5, 6), відкидався союз лівобереж. і правобереж. Війська Запорозького (ст. 4, 6). Заборонялася несанкціонована царем і Радою старшин зовнішньополіт. діяльність Війська Запорозького, включно зі зв'язками з правобереж. козацьким урядом П. Дорошенка (ст. 4, присяга); скасовувалося положення Глухів. договору 1669 щодо участі представників Війська Запорозького у цар. зовн. політиці, натомість цар зобов'язувався повідомляти козацькому уряду про свою зовнішньополіт. діяльність, що стосується Війська Запорозького (ст. 8).

Заборонялися не санкціоновані цар. урядом фортифікац. роботи (ст. 9), а також утримання регуляр. найманих військ. підрозділів при гетьмані та полковниках (ст. 10). У ст. 7 підтверджувалося положення Глухів. договору 1669 щодо заборони приймати на поселення рос. підданих царя.

Частина положень договору стосувалася політ. ладу Війська Запорозького: підтверджувалося вільне обрання гетьмана (преамбула), суттєво обмежено його владу —

позбавлено суд. повноважень, можливості призначати і відправляти у відставку членів ген. уряду та полковників (голів регіон. адміністрацій) (ст. 3), поставлено під контроль Ради старшин його зовнішньополіт. діяльність (ст. 4).

Суттєвими були прецедентні норми, пов'язані з прийняттям цього договору. Насамперед це відсторонення цар. урядом ухвалення найважливіших рішень у Війську Запорозькому (обрання гетьмана, членів ген. уряду і полковників) Ген. радою, включно з представниками духовенства і міщан (на противагу подальшій конституалізації Ради старшин), а також визнання того, що держ. скарбниця Війська Запорозького не перебуває у приват. володінні гетьмана. На Ген. раді 17.06 ухвалено за згоди цар. представників і зафіксовано у їх «Статейному списку» (офіційному звіті): гетьман. резиденцією є м. Батурин, гетьман. ранговою маєтністю (служб. землекористування) — Гадяцьке староство, матер.-фін. базами артилерії Війська Запорозького — м. Короп і Вороніж (нині — у Чернігівській і Сумській обл. відповідно).

У договорі з козацтвом як складовій К. д. 1672 порівняно з Глухів. договором 1669 було чіткіше постульовано саме династичний, а не особистий характер цар. суверенітету щодо Війська Запорозького. Положення щодо визнання Військом Запорозьким умов миру з Річчю Посполитою, повернення їй земель біля р. Сож, а також підтвердження заборони довільного переміщення населення між рос. землями, правобереж. і лівобереж. Військом Запорозьким (також і в Моск. договорі 1672) означали остаточ. перетворення останнього з військ.-політ. на політ.-терит. формування з усталеним населенням і кордонами і водночас закладали основи для ліквідації правобереж. Війська Запорозького. Принцип. обмеженням державності Війська Запорозького стало факт. заперечення у договорі його міжнар. правосуб'єктності. Водночас суттєвим успіхом дипломатії Війська Запорозького стала фіксація належності до нього Києва. Заборона на несанк-

ціоновані фортифікац. роботи в реальному контексті означала встановл. повного цар. контролю за фортецями Війська Запорозького, де перебували рос. гарнізони.

Положення щодо міщан і селян представлені у «чолобитних» (поданнях) делегацій від м. Києва і Ніжина, затвердж. (у вигляді постатейних резол.) цар. посланцями на Ген. раді 16—17.06.1672. Обидва документи розглядалися як похідні від договорів царя з козацтвом, але мали самот. значення. Вони передбачали визнання цар. урядом прав та привілеїв міст, наданих за часів Речі Посполитої, автономії міських і сільських судів щодо адм. установ і козацьких судів Війська Запорозького, адм. і фін. автономії міст і сіл, проголошували відсутність у рос. воевод адм. і суд. повноважень щодо населення Війська Запорозького, а також визначали окр. податкові та торг. преференції київ. і ніжин. міщан.

Літ.: *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 1. СПб., 1830; *Источники Малороссийской истории*. Ч. I, II. М., 1858; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. 9. СПб., 1877; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899; *Матвеев П.* Батуринский переворот 13 марта 1672 г. Дело гетмана Д. Многогрешного // *Русская старина*, 1902, № 9—11; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Копреєва Т.* Русско-польские отношения во второй половине XVII в.: от Андрусовского перемирия 1667 г. до Вечного мира 1686 г.: Дисс. канд. ист. наук. Л., 1952; *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы. М., 1995; *Перова О.А.* Дипломатическая деятельность А.С. Матвеева и формирование внешнеполитического курса России третьей четверти XVII в.: Дисс. канд. ист. наук. Екатеринбург, 2000; *Перова О.А.* Неизвестные письма из «Книги списков с листов гетманских на имя блаженных памяти боярина А.С. Матвеева» (1670—1671 гг.) // *Новгородская Русь: историческое пространство и культурное наследие*. Екатеринбург, 2000; *Баранова О.В.* Российско-украинские договоры в XVII—XVIII вв. Дисс. канд. ист. наук. Брянск, 2002; *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К., 2002; *Кресін О.В.* Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. // *Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин*. К., 2003; *Універсали*

українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). К., Львів, 2004; *Алмазов А.С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений: Дисс. канд. ист. наук. М., 2011; *Гончарук Т.Г.* Дем'ян Многогрішний. Х., 2012; *Тарасов С.В.* Батуринский переворот 1672 г. в русской историографии второй половины XIX — начала XX в. // *Вісник Маріупольського держ. ун-ту. Сер. Історія, політологія*, 2014, вип. 9.

О.В. Кресін

КОНСЕНСУС — категорія у міжнар. праві, якою позначають: 1) реальну чи номінальну одноголосність, досягнуту в ході узгодження позицій (воль) його суб'єктів з будь-яких питань міжнар. відносин; 2) принцип прийняття рішень у рамках міжнар. міжуряд. орг-ції чи на міжнар. конф., що характеризується одноставною, тотальною чи переважною підтримкою висунутої пропозиції.

Ідея К. виникла у зв'язку з поглибленням вивчення процесу нормоутворення у міжнар. праві та як наслідок посилення тенденції до прийняття *Генеральною Асамблеєю ООН* резолюцій, що стосувалися всіх д-в світу.

К. нерозривно пов'язаний з *компромісом*. Якщо готовність суб'єктів міжнар. права йти на компроміс у міжнар. відносинах є передумовою коригування позицій цих суб'єктів з метою вирішення спільної проблеми, а сам компроміс супроводжує процес узгодження їхніх воль, то К. відображує результат таких зусиль, втілений у (фактично) однаковій точці зору на розглядуване питання, до якої дійшли сторони завдяки компромісу. К. неможливий без компромісу і є його наслідком.

Через механізм компромісу та К. формуються норми міжнар. права. Напр., ГА ООН на основі К. затвердила визначення *агресії* і рекомендувала РБ ООН враховувати його як кер. при встановл. наявності акту агресії згідно зі ст. 39 *Статуту Організації Об'єднаних Націй* (резол. 3314(XXIX) від 14.12.1974). Під час III Конф. ООН з морського права відбулося укладення *джентльменської угоди* про К., що сприяло підписанню *Конвенції ООН з морського права 1982*. Брит. юрист-міжнародник М.Н. Шоу говорить про «К. фактичної поведінки» д-в при утворенні міжнар. звичаю.

У міжнар. праві виділяють 4 види К.: абс. одноголосність; відносна одноголосність з 1 чи кількома, хто утримався; відносна од-

ноголосність з 1 чи кількома, хто активно відстоює протилежну позицію; одноголосна позиція більшості при незгоді численної меншості. Останній випадок важко розглядати як К. у чистому вигляді. Тому в *доктрині* часто застосовують критерій істотної одноголосності, що дозволяє охопити терміном «К.» лише перші 3 згадані його різновиди.

Абс. одноголосність найточніше відповідає природі К. Хоча не завжди прийняті у такий спосіб документи містять загальнообов'язкові норми міжнар. права.

2-й вид К. може означати мовчазну згоду тих, хто утримався, через відсутність приводу офіційно заявити про свою позицію. У практиці ООН, за винятком питань процедури (напр., права вето, визначення кворуму), делегати від д-в активно заперечують наявність мовчазної згоди, коли вони утримуються від голосування.

Значна контрверсійність поглядів склалася стосовно 3-го різновиду К. У сфері міжнар. права на підтримку раціональності виділення такого К. наводяться доводи від протилежного: умовою існування міжнар.-правових норм не може розглядатися факт їх визнання безпосередньо всіма д-вами (Г. *Лаутерпахт* та ін.). Гол. контраргументом виступає твердження про алогічність припущення, що належність д-ви до *міжнародного співтовариства* зумовлює поширення на неї в силу К. тих норм міжнар. права, які приймалися за всеосяжної підтримки, але з її запереченнями (А. Д'Амато та ін.).

Подібні дискусії, але в гострішій формі, точаться довкола 4-го виду К.

Пошуку істини в таких ситуаціях може сприяти подальший розвиток міжнар. практики, у т. ч. практики міжнар. судів та арбітражів.

У багатьох міжнар. міжуряд. орг-ціях найважливіші питання вирішуються за принципом К. Правила процедури міжнар. конф. під егідою ООН традиційно не містять положень про К., що пояснюється кількома обставинами. По-перше, складністю формулювання точного визначення К., яке б повністю відповідало дійсним намірам всіх учасників конф. По-друге, досвід роботи над прогрес. розвитком та кодифікацією міжнар. права засвідчує, що мети, яку зазвичай ставлять, — прагнення К. як прио-

ритет. альтернативи голосуванню — можна досягти через просте порозуміння щодо цього на поч. конф. В органах ООН термін «К.» вживається на позначення практики, за якої на основі доступних правомір. засобів докладаються всі зусилля, щоб домогтися одностайного схвалення відп. рішень. У разі неможливості досягнення К. меншість, не згодна з думкою більшості, вправі офіційно заявити про свою позицію чи застереження.

Прийняття рішень на основі К. міжнар. екон. орг-ціями має певну специфіку. Формально цей принцип діє в рамках *Організації економічного співробітництва і розвитку* та деяких регіон. міжнар. екон. орг-цій. К. значно обмежений або взагалі не застосовується *Міжнародним валютним фондом*, *Світовою організацією торгівлі* (СОТ), а також, напр., *Європейським Союзом*, д-вами Андської групи (Болівія, Колумбія, Еквадор, Перу). Водночас чимало міжнар. екон. орг-цій з невеликою кількістю членів намагаються розробляти і приймати такі рішення, які були б прийнятними для всіх членів, чим *de facto* застосовують принцип К., формально ухвалюючи рішення простою чи кваліф. більшістю голосів.

Цікаво, що рішення Органу з урегулювання спорів (ДСБ; Dispute Settlement Body, DSB) СОТ приймаються за принципом «негат. К.»: усі звіти груп експертів, особливо Апел. органу, вважаються схваленими, якщо тільки ДСБ не відхилить їх на підставі К. За всю історію функціонування СОТ жодного випадку відхилення звітів не траплялося. Теоретично така можливість є, але вона є практично нереальною, оскільки малоймовірно, щоб член СОТ голосував проти затвердження винесеного на його користь остаточ. висновку щодо спору.

Літ.: *Чубарев В.Л.* Міжнародне економічне право. К., 2009; *D'Amato A.* On consensus // *Canadian Yearbook of International Law*, 1970, v. 8; *Kwiecień R.* Teoria i filozofia prawa międzynarodowego. Problemy wybrane. Warszawa, 2011; *Grant J.P., Craig Barker J. Parry & Grant* Encyclopedic Dictionary of International Law. Oxford, 2009; *Shaw M.N.* International Law. Cambridge, 2008; *Use of the term «consensus» in United Nations practice* // *UN Juridical Yearbook*, 1974.

Є.А. Самойленко

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР

1720 — договір «вічного миру» між Рос. д-вою та Осман. імперією. Укладений 05.11.1720 у м. Стамбул (ін. назва — Константинополь). Ініціативу укладення нового договору замість Прутського договору 1711 та Адріанопольського мир. договору 1713 висунув у трав. 1719 рос. уповноважений О. Дашков. К. д. 1720 проголосив безстроковий мир. Сторони зобов'язувалися не надавати допомоги одна проти другої третім країнам. Рос. д-ва отримала право мати в Стамбулі пост. дипл. представника. Осман. уряд не заперечував проти введення до Речі Посполитої рос. військ у разі необхідності захисту держ. ладу та терит. цілісності цієї країни. Заборонялося будівництво фортець між Азовом і Черкаськом (нині — станиця Старочеркаська Ростовської обл., РФ), у гирлі р. Самара, а також між нею та р. Оріль (обидві — притоки Дніпра). Підтверджувалися взаємні права рос. і турец. купців на вільну торгівлю в обох д-вах. Рос. підданим було дозволено без оплати мит здійснювати паломництво до Єрусалима.

Літ.: *Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1, т. 6. СПб., 1822; Дипломатический словарь. Т. 2. М., 1985; История внешней политики России (конец XV в. — 1917 г.). Т. 2. XVIII в. М., 2000.*

О.В. Кресин

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ МІРНИЙ

ДОГОВІР 1700 — договір між Рос. д-вою та Осман. імперією, укладений 13(03).07.1700 у м. Стамбул (ін. назва — Константинополь). Був частиною системи міжнар. договорів, що оформили завершення війни 1683—99 між Осман. імперією та Священною лігою (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Папська д-ва, Рос. д-ва). Укладений на виконання положень Карловицького перемир'я (підписане у м. Карловці; нині м. Сремські-Карловці, Сербія) від 24(14).01.1699, якими передбачалося припинення бойових дій між Рос. д-вою та Осман. імперією до 25.12.1700, а також укладення протягом цього строку миру або довгострок. перемир'я. Під час Карловиць-

ких переговорів 09.11.1698—14.01.1699 сторони не змогли узгодити терит. питання й відклали їх вирішення до майбутніх переговорів (див. *Карловицькі договори 1699*).

Для підписання К. м. д. 1700 від ім. Рос. д-ви повноважним послом було призначено (02.04.1699) кер. Посольського приказу та каргопольського намісника думного дяка (пізніше — ближнього думного радника) О. Українцева. Згідно з таємною інструкцією, розробленою Ф. Головіним та П. Возніциним і затвердженою царем Петром I, К. м. д. 1700 слід було укласти на 25 р. з переходом до Росії всіх завойованих нею земель у Нижньому Подніпров'ї та Півн. Приазов'ї, а також м. Керч. Згідно з пізнішою інструкцією Петра I, Росія погоджувалася на повернення Осман. імперії терит. у Нижньому Подніпров'ї та відмовлялася від ін. терит. претензій. Переговори розпочалися 04.11.1699.

Договір був укладений турец. та рос. мовами і мав завірений лат. переклад. Усі його примірники підписали від Рос. д-ви О. Українцев і дяк І. Чердеєв, від Осман. імперії — великий візир Мехмет Рамі та таємний секретар О. Маврокордато.

Договір складався з преамбули та 14 статей. Передбачав перемир'я на 30 р. (преамбула, ст. 1). Рос. д-ва звільнялася від виплати щорічної данини («дачі») Крим. ханству (ст. 8), дістала право тримати в Осман. імперії пост. посла (ст. 13).

Більшість положень договору присвячено питанням зміни кордонів, а також режиму використання прикорд. терит. Місто Азов та належні до нього землі (Азовський ейялет) перейшли до Рос. д-ви, а також частина Кубані — «на десять годин їзди кіньми». Осман. піддані зберігали право переходити через землі, що відійшли до Рос. д-ви. У межах Азовського ейялету та на відторгнених кубан. землях заборонялося будувати нові поселення (ст. 4, 7). Землі із заходу на схід від Перекопського перешийка до р. Міус та з півночі на південь від Запорозької Січі до Очакова мали залишатися незаселеними, але на них було дозволено вільний неоподатковуваний і безмитний промисел для підданих обох д-в, а також сезонне відгінне скотарство — для крим. татар (ст. 5, 6). Нижньодніпровські землі, завойовані Росією, мали бути повернені

Осман. імперії, яка зобов'язувалася протягом місяця знищити й не відновлювати фортеці Тавань, Казикермен, Мустрідкермен, Шагінкермен. Рос. гарнізони цих фортець разом з майном та озброєнням мали безперешкодно вийти до Рос. д-ви. Осман. імперія дістала право побудувати перевіз нижче по Дніпру, але без спорудження фортеці (ст. 2, 3). Делімітація кордону мала бути здійснена спільною рос.-осман. комісією (ст. 7).

Рос. д-ва гарантувала безпеку Осман. імперії від набігів рос. підданих, у т. ч. козаків; козац. судноплавання на Чорному морі мало бути заборонене. Осман. імперія гарантувала безпеку Рос. д-ви від набігів своїх підданих, у т. ч. татар. народів. Обидві д-ви зобов'язалися карати своїх підданих, винних у порушенні цього положення, а також повертати награбоване ними майно власникам (ст. 8). Проголошувалися обмін полоненими та вільний викуп тих, кого не вдасться обміняти. Надалі викрадені під час татар. набігів піддані Рос. д-ви мали повертатися безоплатно (ст. 9). Прикорд. суперечки мали розглядати спільно представники місц. влади обох д-в (ст. 11).

Сторони декларували намір розвивати двостор. торгівлю, що мало бути врегульовано в майбутньому осман. урядом з рос. послом у Стамбулі (ст. 10). Рос. підданим було дозволено без оплати мит здійснювати паломництво до Єрусалима (ст. 12). Рос. д-ва зобов'язалася протягом 6 міс. надати Осман. імперії ратифікац. грамоту на цей договір (ст. 14).

У результаті укладення договору Рос. д-ва отримала значні терит. в Приазов'ї, а також на Кубані. Вперше було визначено півд. кордон земель Вольностей Війська Запорозького низового, за ним закріпили значні за розмірами терит., раніше не розмежовані. Було порушено цілісність терит. Крим. ханства, зокрема, воно втратило можливість сухопут. сполучення зі своїми північнокавказ. й кубан. володіннями, що стало однією з причин поступового екон. та політ. занепаду цієї д-ви. Внаслідок встановл. специф. режиму використання нижньодніпровських та приазовських володінь Осман. імперії і Крим. ханства було обмежено їхній суверенітет над цими землями. Укладення К. м. д. 1700 дало змогу забез-

печити нейтралітет Осман. імперії протягом 1-го десятиліття Півн. війни 1700—21 Рос. д-ви зі Швед. королівством.

Порушення рос. стороною умов договору (зокрема, побудова фортеці Кам'яний Затон) викликало неодноразові протести Осман. імперії.

На виконання положень договору в 1705 було скликано межову комісію.

Реалізація умов договору та діяльність *Межової комісії 1705* спричинили протести й протидію Коша Запорозької Січі. На підставі укладення договору цар. уряд з 1700 істотно зменшив щорічне грошове утримання Запорозької Січі. У зверненні Петра I до гетьмана І. Скоропадського та населення Гетьманщини від 26.05.1709 порушення запорожцями умов К. м. д. 1700 було визначено як одну з гол. причин знищення Чортомлицької Січі. Умови К. м. д. 1700 було підтверджено грамотою султана Осман. імперії Ахмета III 14.01.1710.

Після проголошення Осман. імперією 20.11.1710 війни Рос. д-ві договір було денонсовано.

Літ.: *Юзефович Т.* Договори России с Востоком: политические и торговые. СПб., 1869; *Кащенко А.* Кость Гордієнко-Головко. Останній лицар Запоріжжя. Катеринослав, 1917; *Богословский М.М.* Петр I: Материалы для биографии. Т. 3. М., 1946; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Кн. 7. М., 1962; *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. М., 1971; *Никифоров Л.А.* Формирование российско-турецкой границы в первой четверти XVIII в. // Формирование границ России с Турцией и Ираном. XVIII — начало XX вв. М., 1972; *Молчанов Н.Н.* Дипломатия Петра Великого. М., 1990; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. Т. 3. К., 1991; *Гриневский О.А.* Прокофий Вознищын, или Мир с турками. М., 1992; *Санин Г.А.* Границы России и Крымского ханства во второй половине XVII — первой половине XVIII вв. // Проблемы истории и археологии Крыма. Симферополь, 1994; *Станіславський В.В.* Константинопольський мирний договір: рішення та наслідки для Запорозької Січі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матер. IV Всеукр. істор. читань. К., Черкаси, 1994; *Павленко Н.И.* Петр Великий. М., 1998; *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* Ч. 2. М., 2001; *Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р.* Запоріжжя, 2004.

О.В. Кресін

**КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ
МИРНИЙ ДОГОВІР 1712**

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1712 — договір Рос. д-ви і Осман. імперії, укладений 12(23).04.1712 у м. Стамбул (Осман. імперія, сучас. Туреччина) терміном на 25 р. Юридично закінчив війну, оголошену Осман. імперією Росії 09.12.1711 та 27.01.1712 у зв'язку з невиконанням умов Прутського договору 12(23).07.1711, зокрема щодо передачі Осман. імперії фортеці Азов і знищення фортеці Таганрог та ін. Спираючись на неоднозначно сформульовані положення Прутського договору, Осман. імперія вимагала від Росії зречення на свою користь прав на Гетьманщину та Запорозьку Січ. К. м. д. 1712 було укладено з рос. боку П.П. Шафіровим та М.Б. Шереметьєвим, з осман. — великим візиром Юсуф-пашею, посередниками виступили англ. і голл. послы. 20.05.1712 він був ратифікований Петром І.

К. м. д. 1712 містить інтерпретацію та уточнення Прутського договору. За умовами К. м. д. 1712 Росія зобов'язалася протягом 3 міс. вивести свої війська з терит. Речі Посполитої, але мала право вести війну на цих землях у разі вступу до Речі Посполитої швед. військ. Росія поступалася терит. Запорозької Січі, а також зрікалася влади над правобереж. і запорозьким козацтвом. Сторони зобов'язалися не будувати фортець на р. Дон між містами Азов і Черкаськ. Термін виїзду швед. короля Карла XII до Швеції залишався на розсуд Осман. імперії.

Порівняно з Прутським договором К. м. д. 1712 чітко вказує не лише на підданство запорозької Січі (її кордони було визначено в Адріанопольському договорі 1713) до Осман. імперії. Ця норма збереглася до Белград. договору 29(18).09.1739.

У зв'язку з невиконанням Росією умов К. м. д. 1712, зокрема щодо виводу військ з терит. Речі Посполитої, Осман. імперія 31.10.1712 знову оголосила Росії війну, яка закінчилася укладенням 13(24).06.1713 Адріанопольського договору.

Літ.: *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. М., 1971; *Молчанов Н.Н.* Дипломатия Петра Первого. М., 1984; *Павленко Н.И.* Петр Великий. М., 1998.

О.В. Кресін

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ (КСУ) — єдиний орган констит. юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та ін. правових актів *Конституції України* і дає офіц. тлумачення Конституції України та законів України. Завданням КСУ є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону д-ви на всій терит. України. Його діяльність ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного розгляду справ та обґрунтованості прийнятих рішень. КСУ знаходиться у м. Києві. Порядок орг-ції, ін. питання його діяльності, процедура розгляду ним справ визначаються Конституцією України та Законом «Про Конституційний Суд України» 1996.

Уперше створення КСУ було передбачено Законом про внесення змін до Конституції (Основного Закону) України, прийнятим у 1990. На його основі до констит. тексту було включено положення, що передбачали формування *Верховною Радою України* відп. органу в складі 25 членів строком на 10 років. У 1992 до цих положень Конституції було внесено зміни, у т. ч. щодо складу Суду, який скорочувався до 15 осіб. Одночасно було прийнято Закон «Про Конституційний Суд України», який деталізував орг-цію і порядок діяльності КСУ. Тоді ж було призначено 1-го голову КСУ Л.П. Юзькова. Положення про КСУ були у заг. вигляді відтворені й у Констит. Договорі між ВР України і Президентом України 1995. Однак на той час КСУ так і не було остаточно сформовано, тому він не міг діяти повноцінно.

Важливим етапом становлення констит. юрисдикції стало прийняття Конституції України 1996, за якою КСУ складається з 18 суддів. *Президент України*, ВР України та з'їзд суддів України призначають по 6 суддів. Суддею КСУ може бути гр-н України, який на день призначення досяг 40 років, має вищу юрид. освіту і стаж роботи за фахом не менш як 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років і володіє держ. мовою. Суддя КСУ призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний строк. Голову КСУ обирають на спец. пленар. засіданні КСУ зі складу

суддів КСУ шляхом таємного голосування лише на один 3-річний строк. На суддів КСУ поширюються гарантії незалежності та недоторканності, підстави звільнення з посади (ст. 126 Конституції) та вимоги щодо несумісності (ч. 2 ст. 127), передбачені Конституцією України стосовно суддів судів заг. юрисдикції.

До повноважень КСУ належить: 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та ін. правових актів ВР України; актів Президента України; актів *Кабінету Міністрів України*; правових актів ВР Автономної Респ. Крим. Ці питання розглядаються за зверненнями Президента України; не менш як 45 нар. депутатів України; Верх. Суду України; *Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*; ВР АРК; 2) офіц. тлумачення Конституції України та законів України. З питань, які вирішуються у рамках цих повноважень, КСУ ухвалює рішення, що є обов'язковими до виконання на терит. України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

КСУ за зверненням Президента України або КМ України надає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнар. договорів України або тих міжнар. договорів, що вносяться до ВР України для надання згоди на їх обов'язковість.

За зверненням ВР України КСУ надає висновок щодо додержання констит. процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Формами звернення до КСУ є констит. подання та констит. звернення. Констит. подання — це письм. клопотання до КСУ про визнання правового акта або його окр. положень неконституційним, про визначення конституційності міжнар. договору або необхідність офіц. тлумачення Конституції України та законів України тощо. Констит. звернення — це письм. клопотання до КСУ про необхідність офіц. тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту констит. прав та свобод людини і гр-на, а також прав юрид. особи. За наявності підстав, встановлених законом, КСУ може відмовити у відкритті провадження у справі.

Закони та ін. правові акти за рішенням КСУ визнаються неконстит. повністю чи в

окр. частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо було порушено встановлену Конституцією України процедуру їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. Закони, ін. правові акти або їх окр. положення, що визнані неконстит., втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність.

Для міжнар. права найбільше значення має діяльність КСУ, пов'язана зі здійсненням проваджень щодо відповідності Конституції України чинних міжнар. договорів України або міжнар. договорів, що вносяться до ВР України для надання згоди на їх обов'язковість. Питання щодо конституційності чинного міжнар. договору розглядається КСУ за констит. поданням Президента України, КМ України. У разі надання висновків про невідповідність міжнар. договору Конституції України КСУ в цьому ж провадженні вирішує також питання щодо неконституційності цього договору чи його окр. частин. Питання щодо конституційності міжнар. договорів, що вносяться до ВР України для надання згоди на їх обов'язковість, розглядаються КСУ за констит. поданням Президента України, КМ України до прийняття ВР України відп. закону. Відкриття констит. провадження у цих справах зупиняє розгляд ВР України питання щодо надання згоди на їх обов'язковість.

Питання щодо конституційності правових актів ВР України, Президента України або КМ України про набрання міжнар. договорами чинності для України розглядаються КСУ за констит. поданнями Президента України, не менш як 45 нар. депутатів України (підпис депутата не відкликається), Верх. Суду України, Уповноваженого ВР України з прав людини, ВР АРК. Під час розгляду справи щодо конституційності такого правового акта КСУ одночасно дає висновок щодо конституційності міжнар. договору України, що набрав чинності за цим правовим актом.

У рамках реалізації цих повноважень за період свого існування КСУ було дано висновок від 11.07.2001 № 3-в/2001 у справі за

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

констит. поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту *Міжнародного кримінального суду* (справа про Римський Статут) і прийнято рішення від 12.07.2000 № 9-рп/2000 у справі за констит. поданням 54 нар. депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992» (справа про ратифікацію Хартії про мови 1992).

Також КСУ було винесено низку ухвал, зокрема від 26.12.2000 № 65-у/2000 про відмову у відкритті констит. провадження у справі за констит. поданням 50 нар. депутатів України щодо відповідності Конституції України Закону України «Про ратифікацію Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, Угоди між Україною і РФ про параметри поділу ЧФ і Угоди між Урядом України і Урядом РФ про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом ЧФ та перебуванням ЧФ РФ на території України»; від 27.12.2001 № 43-у/2001 про відмову у відкритті констит. провадження у справі за констит. зверненням адвокат. об'єднання «Сприяння» щодо офіц. тлумачення положень ст. 4 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції»; від 11.07.2002 № 46-у/2002 про відмову у відкритті констит. провадження у справі за констит. поданням 56 нар. депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про ратифікацію Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари, 1983»; від 10.12.2003 № 59-у/2003 про відмову у відкритті констит. провадження у справі за констит. зверненням гр-на О.М. Ананченка про офіц. тлумачення положень ст. 8, 12, 34, 41, 55, 56 Конституції України, ст. 10, 11, 13 Конвенції про захист прав людини та осн. свобод, ст. 27 Віден.

конвенції про право міжнар. договорів, ст. 11, 12, 29 Закону України «Про вибори народних депутатів України», ст. 9 Закону України «Про інформацію», ст. 24, 87, 107, 108, 124, 128, 143, 213, 243-11 Цив. процес. кодексу України; від 19.02.2004 № 15-у/2004 про відмову у відкритті констит. провадження у справі за констит. поданням 46 нар. депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»; від 01.03.2005 № 17-у/2005 про відмову у відкритті констит. провадження у справі за констит. поданням 51 нар. депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про ратифікацію Угоди про формування Єдиного економічного простору» від 20.04.2004 № 1683-IV включно з Угодою про формування Єдиного екон. простору та Концепцією формування Єдиного екон. простору та ін.

Важливим міжнар.-правовим аспектом статусу КСУ є його участь у міжнар. зв'язках. Допоміжним роб. органом КСУ з питань налагодження та здійснення міжнар. зв'язків є Пост. комісія з питань міжнар. зв'язків, утворена з числа суддів КСУ. Осн. завданнями цієї Комісії є вивчення стану і перспектив розвитку міжнар. співробітництва КСУ, виявлення та аналіз проблем, що виникають у цій сфері, своєчасне інформування про них голови КСУ та його заступника, який координує діяльність Комісії; вивчення пропозицій і підготовка до розгляду на засіданні КСУ питань про міжнар. діяльність, співробітництво КСУ з органами констит. юрисдикції іноз. д-в, укладання угод з ними та розвиток роб. контактів; надання пропозицій голові КСУ щодо складу делегацій КСУ для поїздки до органів констит. юрисдикції іноз. д-в та міжнар. орг-цій, кандидатур суддів КСУ для участі у міжнар. конф., форумах, зустрічах; розроблення і надання голові КСУ пропозицій щодо орг-ції та проведення спільних з ін. органами констит. юрисдикції наук.-практ. заходів; попереднє вивчення і надання голові КСУ пропозицій щодо обміну досвідом та стажування працівників служби забезпечення діяльності суддів, Секретаріату КСУ в апаратах органів констит.

юрисдикції ін. д-в; опрацювання ін. питань, що стосуються міжнар. зв'язків КСУ, підготовка пропозицій і рекомендацій щодо розгляду їх на засіданні КСУ.

Міжнар.-правовий аспект діяльності КСУ проявляється і в участі у різних міжнар. орг-ціях. Зокрема, КСУ є членом і одним із 30 судів — засновників Всесвіт. конф. констит. правосуддя як постійно діючого органу (з 2011). Представники КСУ брали участь у попередніх конгресах орг-ції, що відбулися 2009 (м. Кейптаун, ПАР) та 2011 (м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія). Всесвіт. конф. констит. правосуддя об'єднує 93 констит. суди, констит. ради та верх. суди в Африці, Півн. і Півд. Америці, Азії та Європі. Завдання цієї орг-ції — сприяти розвитку констит. правосуддя та діалогу між суддями констит. судів у глобальному масштабі.

КСУ є членом Конф. європ. констит. судів (з 2000). Так, 09—12.09.2015 делегація Суду взяла участь у Міжнар. конф. «Застосування міжнародних договорів конституційними судами та еквівалентними органами: виклики для діалогу» (м. Батумі, Грузія). Крім того, голова Пост. комісії з міжнар. зв'язків КСУ взяв участь у засіданні Кола голів Конф. європ. констит. судів, у ході якого обговорювалися питання, пов'язані з підготовкою до XVII Конгресу цієї орг-ції та ін. організац. питання. Він підписав разом з представниками констит. судів Азербайджану, Грузії, Кіпру, Молдови, Литви, Польщі Спільну заяву щодо поваги до терит. цілісності та міжнар. права при здійсненні констит. правосуддя, яка відкрита для підписання членами Конф. європ. констит. судів. У документі засуджується діяльність Констит. Суду РФ, який прийняв рішення у справі щодо перевірки конституційності міжнар. договору, що не набрав чинності, між РФ та Респ. Крим про прийняття до РФ Респ. Крим та утворення у складі РФ нових суб'єктів. Як відомо, цим безпрецедент. рішенням Констит. Суд РФ визнав, що угода між РФ і т. з. «Республікою Крим», розташованою на терит. України, є міжнар. договором, а також, що т. з. «Республіка Крим» має міжнар. правосуб'єктність. За рос. зак-вом Констит. Суд формально відіграє вирішальну роль у процесі приєднання до РФ іноз. терит., отже, його рішення стало підґрунтям для

оформлення і виправдання *анексії* Криму. Згідно з міжнар. правом, така анексія іноз. терит. є проявом *агресії* і не може бути виправдана жодними підставами. Враховуючи, що Статут Конф. європ. констит. судів обумовлює повноправне членство європ. констит. судів у цій орг-ції здійсненнями ними суд. діяльності відповідно до принципу незалежності, фундамент. принципів демократії, верховенства права та обов'язку поважати права людини (п. 1(а) ст. 6), представники констит. судів Азербайджану, Грузії, Кіпру, Молдови, Литви, Польщі запросили членів Конф. європ. констит. судів розглянути питання про прийняття «Декларації щодо поваги до територіальної цілісності та міжнародного права при здійсненні конституційного правосуддя», запропонованої КСУ.

КСУ є членом-засновником Конф. органів констит. контролю країн нової демократії (24.10.1997, м. Єреван, Вірменія; до 01.03.2001 — Конф. органів констит. контролю країн молоді демократії), а також Асоціації констит. правосуддя країн регіонів Балтійського та Чорного морів (26.10.2015, м. Вільнюс, Литва), утвореної констит. судами Грузії, Литовської Респ., Респ. Молдова та України з метою поглиблення та зміцнення співробітництва в галузі констит. правосуддя, координації діяльності між членами, розширення взаємовигідних багатостор. відносин між відп. д-вами, посилення констит. правосуддя в країнах регіонів Балтійського і Чорного морів та незалежності констит. судів і еквівалентних їм ін-тів як суттєвого фактора у забезпеченні демократії, верховенства права, а також верховенства конституції.

За період існування КСУ було укладено низку двостор. угод про співробітництво, зокрема з урядом США (Меморандум про взаєморозуміння між КСУ та Урядом США (програма співробітництва з консорціумом «Верховенство права» (RLRC), 1996—99), м. Київ, 31.10.1997, дія завершилася), а також органами констит. правосуддя Республіки Молдова (Протокол про наміри щодо співробітництва між КСУ та Кон-

стит. Судом Респ. Молдова, м. Кишинев, 11.12.2001, Меморандум про співробітництво між КСУ та Констит. Судом Респ. Молдова, м. Київ, 05.04.2002), Респ. Білорусь (Меморандум про співробітництво між КСУ та Констит. Судом Респ. Білорусь, м. Мінськ, 22.07.2008), Турецької Респ. (Меморандум про взаєморозуміння між КСУ та Констит. Судом Турецької Респ. щодо двостор. співробітництва, м. Анкара, 24.04.2009), Респ. Таджикистан (Меморандум про співпрацю між КСУ і Констит. Судом Респ. Таджикистан, м. Київ, 15.12.2011), Респ. Болгарія (Меморандум про розвиток співробітництва між КСУ та Констит. Судом Респ. Болгарія, м. Бухарест, 21.06.2012), Респ. Польща (Меморандум про співробітництво між КСУ та Констит. Трибуналом Респ. Польща, м. Київ, 19.09.2012), Литовської Респ. (Меморандум про розвиток співробітництва між КСУ та Констит. Судом Литовської Респ., м. Вільнюс, 24.10.2012), Респ. Сербія (Меморандум про розвиток співробітництва між КСУ та Констит. Судом Респ. Сербія, м. Белград, 02.11.2012), Словацької Респ. (Меморандум про співробітництво між КСУ та Констит. Судом Словацької Респ., м. Ялта, 20.06.2013), Латвійської Респ. (Меморандум про розвиток співробітництва між КСУ та Констит. Судом Латвійської Респ., м. Київ, 15.07.2014).

Своєрідною є історія взаємовідносин КСУ з Констит. Судом РФ. Між ними було укладено низку угод з метою розширення всебічного взаємовигідного співробітництва, збагачення і обміну правовими культурами (Протокол про наміри щодо співробітництва між КСУ та Констит. Судом РФ, м. Москва, 19.01.2000, Меморандум про розвиток співробітництва між КСУ та Констит. Судом РФ, м. Київ, 14.06.2000, Протокол про взаєморозуміння відносно напрямів подальшого розвитку співробітництва між КСУ та Констит. Судом РФ, м. Санкт-Петербург, 04.06.2010). Однак з огляду на особл. роль Констит. Суду РФ у легітимації Договору між РФ і т. з. «Республікою Крим» «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та утво-

рення у складі Російської Федерації нових суб'єктів» (18.03.2014) КСУ, керуючись положеннями Закону «Про Конституційний Суд України», 17.04.2014 прийняв рішення про припинення дії Меморандуму про розвиток співробітництва між КСУ та Констит. Судом РФ.

В аспекті міжнар. зв'язків КСУ слід відзначити стосунки з Координатором проєктів ОБСЄ в Україні, з яким 16.07.2014 було укладено Меморандум, яким визначаються принципи та напрями проєктного співробітництва між КСУ та Координатором проєктів ОБСЄ в Україні. Метою Меморандуму є просування міжнар. стандартів у галузі прав людини і основополож. свобод, верховенства права і демокр. розвитку, зміцнення інституц. потенціалу КСУ та його Секретаріату. Документом передбачено розроблення та реалізацію спільних проєктів, орг-цію і проведення спільних заходів: зустрічей, семінарів, круглих столів, конф., навч. програм, просвітницьких кампаній тощо.

Літ.: Кампо В., Савчин М., Сергієнко Н. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Конституційний Суд України (окремі аспекти міжнародно-конформного тлумачення Конституції України) // Право України, 2010, № 10; Мироненко О. М. Конституційний Суд України: історія і сучасність, доктрина і практика. К., 2011; Терлецький Д. Місце та роль Конституційного суду України в контексті конституційно-правової регламентації міжнародно-правових договорів // Юридичний вісник, 2004, №4; Терлецький Д. С. Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні. Одеса, 2009; Шемшученко Ю., Мурашин Г. Конституційний Суд України як орган конституційної юрисдикції // Вісник Конституційного Суду України, 2006, № 4.

О.В. Батанов

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА 1710

(«Договори і постанови прав і вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Війська Запорозького гетьманом, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким з повною з обох сторін згодою затверджені...») — констит. і міжнар.-правовий акт, пам'ятка укр. політ.-правової думки поч. 18 ст. Прийнята козацькою радою біля м. Бендери (Осман. імперія, нині — у Придністровській Молдавській Респ., Респ. Молдова) 05.04.1710

при обранні нового гетьмана після смерті І. Мазепи. К. П. О. 1710 відома в українсько-латиномовному варіантах. Гол. автором К. П. О. 1710 вважається новообраний гетьман П. Орлик. Її було затверджено його присягою. 10.05.1710 швед. король Карл XII затвердив К. П. О. 1710 своїм дипломом, у якому зобов'язався захищати її положення. К. П. О. 1710 складається з преамбули та 16 статей.

К. П. О. 1710 стала 1-м внутр. укр. констит. актом — публ.-правовим договором між новообраним гетьманом П. Орликом і козацьким станом Війська Запорозького, а також Запорозькою Січчю. Водночас, з огляду на проголошення міжнар.-правового зв'язку Війська Запорозького з швед. королем, її пізніше затвердження Карлом XII, регламентацію інтеграції Запорозької Січі до Війська Запорозького вона має також значення міжнар. договору.

Положення К. П. О. 1710 проголошувалися вічними, зобов'язальними насамперед для гетьмана, а метою — недопущення самодерж. форми правління у Війську Запорозькому та вдосконалення правового порядку (преамбула, ст. 16). Більшість положень К. П. О. 1710 регулюють політ. і соц. відносини у Війську Запорозькому.

К. П. О. 1710 проголошує вічний *протекторат* швед. королів щодо Війська Запорозького, який додатково мав бути закріплений договором цих сторін після завершення Півн. війни (преамбула, ст. 2). Обов'язками протектора проголошено: міжнар.-правове закріплення та гарантування державності й терит. цілісності Війська Запорозького; повернення полонених козаків зі Швеції; вирішення з Рос. д-вою питань щодо повернення захоплених нею земель Запорозької Січі, повернення полонених і матер. компенсації за збитки під час війни (ст. 2, 4). Серед обов'язків Війська Запорозького щодо протектора вказано лише на узгодження з ним процедури виборів гетьмана (преамбула).

К. П. О. 1710 стала одним з перших офіц. документів Війська Запорозького, в якому було точно визначено форму міжнар.-правового зв'язку з іноз. монархом — протекторат. Вона не передбачає присяги населення чи гетьмана Війська Запорозького протектору, згадки про протекторат у назві

д-ви чи титулі гетьмана. Не відбулося також включення Війська Запорозького до титулатури Карла XII.

К. П. О. 1710 проголошує правонаступництво Війська Запорозького за договорами щодо його кордонів (та кордонів Запорозької Січі), укладених Річчю Посполитою, Рос. д-вою, Осман. імперією (з Крим. ханством), спираючись насамперед на *Зборівський договір 1649*.

К. П. О. 1710 проголошує інтеграцію Запорозької Січі до Війська Запорозького як автономної адм.-терит. одиниці: незмінність меж її терит. (з поверненням до неї земель, включених раніше до Війська Запорозького та Рос. д-ви), особливі адм., госп. та податкові привілеї, участь у формуванні та діяльності Ген. ради (преамбула, ст. 4—6 та ін.).

К. П. О. 1710 проголошує необхідність відновлення та пост. збереження мир. і союзницьких (у т. ч. військ.-політ.) відносин з Крим. ханством, уникнення їх порушення з боку населення Війська Запорозького (ст. 3); водночас фактично проголошуються претензії Запорозької Січі на спірні з Крим. ханством землі в Нижньому Подніпров'ї — до Очакова (ст. 5).

К. П. О. 1710 містить важливі ідеї щодо сутності д-ви та окр. аспектів міжнар. права. Заперечується ідея всесвіт. політ. ієрархії, виокремлено суверенні д-ви («панства»), несuverенні політ.-терит. утворення («вільні народи»), пригноблені народи.

Засуджується насильницьке приєднання народів до д-в, яке породжує справедл. право на опір та звернення по допомогу до ін. д-в. Таке ж право виникає у народу внаслідок порушення монархом прав та привілеїв населення, самодерж. форми правління. При цьому відносини підкореного народу з монархом К. П. О. 1710 називає підданством, позначаючи негат. характеристиками, такими як «рабське ярмо», і стверджує, що вони суперечать *природному праву* і можуть накладатися на населення як Божа кара.

Ін., правовим типом входження народу під владу монарха К. П. О. 1710 називає до-

говір між ними. Такий договір визначає взаємні обов'язки сторін і затверджується присягою монарха. Форму таких міжнар.-правових (і констит.-правових) відносин К. П. О. 1710 називає протекцією. Такий формі правовідносин відповідає поняття «вільного народу» — населення певної території, що має права на самоврядування, договірні відносини з монархом та самовизначення в сенсі зміни монарха при невиконанні ним своїх зобов'язань. Як політ. утворення та суб'єкт міжнар. права народ конституюється після 1-го визнання монархом у констит. (та/або міжнар.-правовому) акті його прав і привілеїв (станових привілеїв, у т. ч. станового судочинства та самоврядування); водночас такі права і привілеї є невід'ємною частиною природ. права народів.

Укр. (малорос., козацький) народ проголошується вільним: після втрати своєї державності княжих часів його було сильно інкорпоровано до Речі Посполитої, але в серед. 17 ст. він звільнився — із заручбіною допомогою, а його права та привілеї визнано Зборів. договором 1649, *Переяславським договором 1654*, договорами з Швед. королівством та Крим. ханством. Порушення прав і привілеїв вільного народу рос. царями проголошено причиною виходу з-під цар. протекції в 1708 за гетьманування І. Мазепи.

К. П. О. 1710 не називає випадків існування «панств» (д-в) без монарха. Останній залишається невід'ємною частиною теорії д-ви та міжнар. відносин. Він виступає щодо народу як гарант збереження автономних прав, захисту від зовн. ворогів, легітимності сусп.-політ. структур, внутр. миру, а також як гол. суб'єкт міжнар. відносин, завдяки якому народ може забезпечити свої інтереси щодо ін. д-в і народів. Водночас, поява К. П. О. 1710 як 1-го в історії України констит. акта внутр. характеру свідчить про суттєве зменшення ролі монарха у політ. свідомості її авторів. Присутній у документі категоріально, монарх фактично виведений з політ. системи Війська Запорозького, залишається лише гарантом її не-

змінності, але не чинником її регулювання. Автори документа переносять договірну теорію походження д-ви на внутр. устрій «вільного народу» і цим практично відокремлюють теорії констит. та міжнар. права.

К. П. О. 1710 не було втілено на практиці, бо в д-ві, формально створеній за договорами Осман. імперії з Рос. д-вою та Військом Запорозьким 1711—13, яка проіснувала до 1714, присутність козацтва була фрагментарною і лише у формі військ. експедицій; Запорозька Січ у 1712 проголосила себе окр. від Війська Запорозького політ.-терит. утворенням під владою крим. хана. Швед. королі після смерті Карла XII у 1718 визнавали чинність К. П. О. 1710, зокрема її положень щодо протекторату. Але за Ніштадтським мир. договором між Швед. королівством і Рос. д-вою (імперією) 1721 правові підстави протекторату було скасовано.

Літ.: *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К., 2002; *Кресін О.В.* «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 року: політичний та правовий аспекти // *Правова держава*, 2001, вип. 12; *Василенко Н.П.* Конституція Филиппа Орлика // *Ученые записки Института истории РАН ИОН*. Т. IV. М., 1929; *Мельник Л.Г.* Конституція 1710 року П. Орлика // *Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки*, 1991, вип. 2; *Лукашевич О.А., Манжук К.В.* «Конституція» Пилипа Орлика — історико-правова пам'ятка XVIII ст. Харків, 1996; *Субтельний О.* Мазепинці. К., 1994; *Пилип Орлик.* Конституція, маніфести та літературна спадщина // *Вибрані твори*. К., 2006; «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В.А. Смолій. Львів, 2011; *Прицак О.* Гетьман Пилип Орлик поміж Сходом і Заходом Європи // *Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи*. К., 1996; *Ульяновський В.* Пилип Орлик // *Володарі гетьманської булави*. К., 1994.

О.В. Кресін

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1996 — Основний Закон, який закріплює сусп.-політ. і держ. устрій, права, свободи та обов'язки гр-н України.

К. У. 1996 була прийнята *Верховною Радою України* 28.06.1996. Складається з преамбули і 14 розділів: Заг. засади; Права, свободи та обов'язки людини і гр-на; Вибори. Референдум; ВР України; Президент України; Кабінет Міністрів України. Ін. органи викон. влади; Правосуддя; Терит. устрій України; АР Крим; Місц. самоврядуван-

ня; Конституційний Суд України; Внесення змін до Конституції України; Прикінцеві положення; перехідні положення.

Нині діє К. У. в ред. 1996 зі змінами та доповненнями, внесеними законами України № 2222-IV від 08.12.2004, № 2952-VI від 01.02.2011, № 586-VII від 19.09.2013, № 742-VII від 21.02.2014 та № 1401-VIII від 02.06.2016. При цьому процес реформування Осн. Закону триває.

За чинною Конституцією, Україна є суверен. й незалеж., унітарною, демокр., соц., правовою д-вою у формі республіки. Єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу безпосередньо або через органи держ. влади та місц. самоврядування. Держ. влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законод., викон. та суд. Сусп. життя в Україні ґрунтується на засадах політ., екон. та ідеол. багатоманітності. При цьому д-ва гарантує свободу політ. діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

У визначенні прав і свобод гр-н К. У. 1996 виходить з того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соц. цінністю. Конституційовано політ. права гр-н на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); свободу об'єднання у політ. партії і громад. орг-ції (ст. 36); участь в управлінні держ. справами, у всеукр. та місц. референдумах (ст. 38) тощо.

К. У. 1996 визначає правовий статус і повноваження ВР України, Президента України і КМ України, а також суд. та ін. держ. органів. На констит. рівні закріплено терит. устрій України і правовий статус АР Крим як невід'ємної складової частини України. Передбачено й принципи. засади орг-ції місц. самоврядування в країні.

Зовнішньополіт. діяльність д-ви відображена у таких положеннях Осн. Закону. По-перше, К. У. 1996 передбачає, що зовнішньополіт. діяльність України спрямована на забезпечення її нац. інтересів і безпеки шляхом підтримання мир. і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнар. права (ст. 18).

По-друге, за Конституцією чинні міжнар. договори, згода на обов'язковість яких надана ВР України, є частиною нац. зак-ва

України. Укладення міжнар. договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відп. змін до Конституції (ст. 9).

По-третє, відповідно до Осн. Закону, іноземці та особи без гр-нства, що перебувають в Україні на закон. підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і гр-ни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнар. договорами України. Іноземцям та особам без гр-нства може бути надано *притулок* у порядку, встановленому законом (ст. 26).

По-четверте, чинною Конституцією встановлено зовнішньополіт. повноваження вищих органів держ. влади і управління України. Зокрема, ВР України: визначає засади зовн. політики д-ви; оголошує за поданням Президента України стан війни і укладає мир, схвалює рішення Президента України про використання ЗС України та ін. військ. формувань у разі збройн. агресії проти України; затверджує рішення про надання Україною позик і екон. допомоги іноз. д-вам та міжнар. орг-ціям, а також про одержання Україною від іноз. д-в, банків і міжнар. фін. орг-цій позик, не передбачених Держ. бюджетом України, здійснює контроль за їх використанням; призначає за поданням Президента України Міністра закорд. справ України; схвалює рішення про надання військ. допомоги ін. д-вам, про направлення підрозділів ЗС України до ін. д-ви чи про допуск підрозділів збройн. сил ін. д-в на терит. України; надає у встановлений законом строк згоду на обов'язковість міжнар. договорів України та денонсує міжнар. договори України (ст. 85).

Президент України: представляє д-ву в міжнар. відносинах, здійснює керівництво зовнішньополіт. діяльністю д-ви, веде переговори та укладає міжнар. договори України; приймає рішення про визнання іноз. д-в; призначає та звільняє глав дипл. представництв України в ін. д-вах і при міжнар. орг-ціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипл. представників іноз. д-в; вносить до ВР України подання про призначення Мі-

КОНСУЛ

ністра закорд. справ України; вносить до ВР України подання про оголошення стану війни і в разі збройн. агресії проти України приймає рішення про використання ЗС України та ін. утворених відповідно до законів України військ. формувань; призначає вищі дипл. ранги (ст. 106).

КМ України: забезпечує здійснення зовн. та зовнішньоекон. політики д-ви; спрямовує роботу *Міністерства закордонних справ України* тощо (ст. 116).

Констит. Суд України за зверненням Президента або КМ України надає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнар. договорів України або тих міжнар. договорів, що вносяться до ВР України для надання згоди на їх обов'язковість (ст. 151).

Норми К. У. 1996 становлять політ.-правову основу реалізації зовнішньополіт. функції України, що ґрунтується на її внутр. політиці, а також загальноvizначених принципах і нормах міжнар. права.

Літ.: *Конституція України*. Науково-практичний коментар. К., 2003; *Конституційне право України*. Академічний курс: у 2 т. К., 2006, 2008; *Конституційний процес в Україні та світовий досвід конституціоналізму* / За ред. Ю.С. Шемшученка. К., 2014.

Ю.С. Шемшученко

КОНСУЛ (лат. *consulo* — раджу, піклуюся, допомагаю) — посад. особа д-ви, призначена на пост. основі на певній терит., у р-ні, місті ін. д-ви (*консульський округ*) за згодою останньої (д-ви перебування) для виконання конс. функцій.

Згідно з *Віденською конвенцією про консульські зносини 1963*, ці функції охоплюють передусім: захист прав та інтересів своєї країни, її фіз. та юрид. осіб у межах, визначених міжнар. правом, надання їм допомоги і сприяння; розвиток дружніх відносин між д-вою акредитації і д-вою перебування, розширення політ., екон., торг., наук-тех., гуманіт., культ., спорт. зв'язків, туризму, підтримання контактів з діаспорою; з'ясування усіма законними засобами екон. становища і соц.-політ. процесів у конс. окрузі та інформування д-ви акредитації; видача

паспортів і проїзних документів гр-нам д-ви акредитації, і *віз* особам, що бажають в'їхати на її терит.; виконання обов'язків нотаріуса, реєстратора актів цив. стану, деяких функцій адм. характеру; охорона інтересів гр-н д-ви акредитації у спадкових справах *mortis causa*; захист інтересів неповнолітніх та ін. осіб, що не володіють повною дієздатністю, які є гр-нами д-ви акредитації; забезпечення представництва гр-н д-ви акредитації у суд. та ін. установах д-ви перебування, якщо такі гр-ни не можуть здійснити захист своїх прав і інтересів; передача суд. і несуд. документів або виконання суд. доручень; здійснення нагляду та інспекції суден, що мають національність д-ви акредитації, і літаків, зареєстрованих у цій д-ві, а також їх екіпажів, надання їм допомоги, розслідування інцидентів на борту. На відміну від дипломатів К. виступає як посад. особа д-ви меншою мірою у політ. царині, а головн. в адм.-правовій, цив.-правовій, кримін.-правовій сферах.

Право призначати К., спосіб призначення і віднесення їх до конс. рангу регулюється внутр. зак.-вом д-ви акредитації. Призначення К. як глави конс. установи засвідчується письм. повноваженням (*консульський патент*), виданим компетентним органом д-ви акредитації. Виконання своїх обов'язків К. розпочинає після одержання ним спец. дозволу з боку д-ви перебування (*екзекватура*). Як правило, К. акредитується при МЗС д-ви перебування, хоча щоденні контакти він підтримує з місц. владою свого округу. К. має дотримуватися правопорядку д-ви перебування, місц. звичаїв і традицій. К. і члени його сім'ї користуються *консульськими привілеями та імунітетами*, передбаченими міжнар. правом.

В Україні правовий статус К. регулюється *Консульським статутом України 1994*. Розрізняють такі класи К.: ген. К., К., віце-К. та конс. агент, що є главою конс. установи (ст. 2 Статуту). За згодою д-ви перебування на К. можуть бути покладені і дипл. функції (ст. 13). К. виконує конс. функції особисто або доручає їх виконання ін. конс. посад. особі (ст. 15). К. може звертатися до властей д-ви перебування у межах свого конс. округу з усіх питань, пов'язаних з діяльністю конс. установи (ст. 17). К. зобов'язаний вживати заходів для того, щоб юрид.

особи та гр-ни України користувалися в повному обсязі правами, наданими їм законом д-ви перебування і чинними міжнар. договорами, а також для відновлення їх порушених прав (ст. 20). К. веде облік гр-н України, які постійно проживають або тимчасово перебувають у його конс. окрузі (ст. 22). К. інформує гр-н України про заво д-ви перебування і місц. звичаї, розпорядження К., видані у межах його повноважень щодо перебування гр-н України за кордоном, мають для них обов'язкову чинність (ст. 25). К. здійснює низку ін. функцій, зокрема щодо військ. обліку гр-н України, які перебувають за кордоном, виконання доручень слідчих або суд. органів України щодо гр-н України, укладення та розірвання шлюбу, усиновлення (удочеріння), встановл. батьківства, опіки і піклування, реєстрації актів цив. стану; вжиття заходів для охорони майна, що залишилося після смерті гр-на України (спадщини), захист прав заарештованих і затриманих гр-н України, видача паспортів гр-н України для виїзду за кордон та віз для в'їзду в Україну, оформлення документів у питаннях гр-нства, вчинення нотаріальних дій і конс. легалізації, сприяння укр. військ. кораблям щодо їх зв'язку з берегом, взаємовідносин з місц. властями, а також укр. суднам, у т. ч. повітр., інформування про ситуацію у саніт., фіто-саніт. і ветеринар. сферах та ін. функції.

Виконання окр. конс. функцій може бути доручене позаштатним (почесним) консулам — як правило, іноз. гр-нам з числа осіб, які посідають помітне становище в сусп-ві д-ви перебування і мають необхідні особисті якості. За виконання цих функцій почесний К. не отримує винагороди, однак він може стягувати конс. збори.

А.Я. Мельник

КОНСУЛЬСТВО — див. *Консульська установа*.

КОНСУЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ (англ. consular treaties) — переважно двостор. угода, що визначає порядок призначення консулів, їх статус, функції, обсяг консульських привілеїв та імунітетів, ін. питання у сфері конс. відносин. К. к. разом з міжнар. звичаєм та міжнар. договорами універс. харак-

теру виступають важливим джерелом консульського права.

Традиційно статус консула, його привілеї та імунітети, а також функції визначалися в історії міжнар. відносин переважно внутр. законом та двостор. міжнар. угодами, які з 17—18 ст. почали набувати прогрес. розвитку і в 19 ст. стали провідним інструментом у регулюванні конс. відносин. Напр., К. к. було укладено між Францією і США (1853), Францією і Венесуелою (1856), Великою Британією і Нідерландами (1856). Навіть нерівні угоди з питань капітуляцій, які уклали в цей час Китай, Японія, Сіам та ін. країни, містили окр. положення, присвячені статусу консулів та їх імунітетам. Конс. питання могли регулюватися і ширшими за сферою двостор. договорами, передусім про мир, дружбу, торгівлю та навігацію. Часто такі угоди містили клаузулу про надання найбільш сприятл. режиму, що стосувалася визначення привілеїв та імунітетів консулів та їх функцій.

Широко вживаний у 19 ст. термін «конвенція» щодо двостор. угод з конс. питань увійшов і в рад. юрид. лексикон, який запозичила Україна. Хоча у 20 ст. цей термін почали широко застосовувати для визначення багатостор. універс. та регіон. міжнар. договорів (Каракаська конвенція про конс. функції 1911 і 1954, Гаванська конвенція про конс. чиновників 1928, Європ. конвенція про конс. функції 1967). Тому поняття К. к., яке переважно застосовується для визначення двостор. міжнар. договорів з конс. питань (consular treaties), слід відрізняти від ін. багатостор. міжнар. конвенцій, навіть у конс. сфері, насамперед від *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*.

Остання сьогодні посідає провідне місце серед джерел у конс. праві і по суті перебрала від К. к. домінуючу роль у регулюванні конс. відносин. Проте у Конвенції знайшло закріплення положення про те, що передбачені у ній норми не впливають на ін. міжнар. угоди з конс. питань, які діють між її д-вами-членами, а також не забороняють їм у подальшому укладати угоди, які підтверджують, доповнюють чи роз-

ширюють її положення (ст. 73). У такий спосіб було збережено дію К. к., укладених до набуття чинності Віден конвенцією 1963, а також надано можливість і надалі укладати міжнар. угоди з конс. питань.

У сучас. практиці д-ви продовжують активно звертатися до укладання К. к., напр. у разі, якщо вони не є членами Віден. конвенції 1963. Так, СРСР не підписував Конвенцію до 1989 і тому був змушений активно звертатися до практики укладання К. к., яку продовжив і після підписання цієї багатостор. угоди. Якщо д-ви бажають доповнити, розширити або уточнити певні положення Віден. конвенції 1963, вони також успішно застосовують практику укладання К. к., розвиваючи у такий спосіб конс. відносини.

К. к. можуть повністю відтворювати положення Віден. конвенції 1963, поширюючи і утверджуючи її норми. Втім, спостерігається тенденція до звуження сфери регулювання К. к. переважно щодо питань, які потребують деталізації, уточнення, зокрема щодо конс. функцій, які викладено лише у заг. рисах у ст. 5 Віден. конвенції 1963. З огляду на це, д-ви продовжують і далі активно укладати К. к.

К.к. можуть мати різний обсяг і структуру. Вони можуть бути незначними за обсягом і містити посилання до Віден. конвенції 1963 (наприклад, Угода про конс. відносини між Україною і Австралією 1992 містить традиц. у такому випадку формулювання: «консульські питання розглядатимуться відповідно до Віденської конвенції про консульські зносини 1963») або мати більш розширену структуру і містити положення про те, що норми Віден. конвенції 1963 застосовуватимуться у тих сферах, які не було чітко врегульовано К. к. (Конс. конвенція між Україною і Респ. Польща 1991).

К. к. переважно складаються з преамбули, визначень і глав, присвячених певним конс. питанням: порядок створення конс. установи, призначення конс. посад, осіб, здійснення конс. функцій, права, привілеї та імунітети консулів, заключні положен-

ня. Незважаючи на подібність структури К.к., кожна з них може мати свої особливості і відмінності у змісті.

Так, часто вже у преамбулі сучас. К. к. можуть наводитися нові терміни, які не містяться у ст. 1 Віден. конвенції 1963: «член сім'ї», «офіційна кореспонденція», «судно», «повітряне судно» тощо. У питаннях встановл. та здійснення конс. відносин К. к. переважно відтворюють положення розд. 1 Віден. конвенції 1963, проте можуть і суттєво їх розширювати. Напр., К. к. часто доповнюють ст. 10 Віден. конвенції про призначення глав конс. установ вимогою наявності у д-ви акредитації попередньої згоди д-ви прийняття, отриманої дипл. каналами (Конс. конвенція між Україною і Респ. Куба 2002, Конс. конвенція між Україною і Сирійською Араб. Респ. 2010).

Найбільших уточнень і розширень у К. к. зазнають положення розд. II Віден. конвенції 1963 стосовно переваг, привілеїв та імунітетів конс. установ та посад, осіб. Конс. привілеї та імунітети значною мірою залежать від двостор. К. к., які можуть на паритетних засадах передбачати їх розширення.

Так, сучас. двостор. К. к., як правило, не відтворюють м'яку формулу про недоторканність конс. установ, яка міститься у п. 2 ст. 31 Віден. конвенції 1963 і передбачає певні винятки, зокрема, представники влади д-ви акредитації не можуть без згоди керівника конс. установи входити до тієї частини конс. приміщень, яка використовується виключно для її роботи, однак згода глави конс. установи може домислюватися у разі пожежі або ін. стихійних лих. Значна частина К. к. уникає таких застережень, встановлюючи більш суворе, без винятків, правило щодо цього: конс. приміщення недоторканні (ст. 11 Конс. конвенції між Україною і Респ. Куба 2002, ст. 29 Конс. конвенції між Україною і Сирійською Араб. Респ. 2010, ст. 28 Конс. конвенції між Україною і Турецькою Респ. 1999). Сучас. К. к., на відміну від Віден. конвенції 1963, також поширюють режим недоторканності і на приміщення глав конс. установ та конс. приміщення всіх конс. посад, осіб. Україна при укладанні К.к. переважно дотримується суворого підходу, який передбачає поширення режиму недотор-

канності на всі конс. приміщення, у т. ч. і працівників конс. установ, без будь-яких застережень.

К. к. також можуть встановлювати й ін. режим, ніж передбачений у Віден. конвенції 1963, стосовно особистої недоторканності та юрисдикц. імунітету окр. чи всіх конс. працівників. Щодо цього Віден. конвенція 1963 передбачає значно вужчий обсяг конс. привілеїв та імунітетів порівняно з дипл., і її норма про особисту недоторканність конс. працівників не має такого абс. характеру, як у дипл. праві. З огляду на це, значна частина К. к. містить положення про прирівнення режиму недоторканності конс. працівників до дипл., як це зроблено у ст. 36 Конс. конвенції між Україною і Сирійською Араб. Респ. 2010: «Консульські посадові особи користуються дипломатичними привілеями та імунітетами в повному обсязі як дипломатичні агенти відповідно до положень Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961». Проте ін. К. к. можуть по-різному уточнювати режим недоторканності конс. працівників, розширюючи його порівняно з режимом, передбаченим Віден. конвенцією 1963, але не прирівнюючи цілком до дипл. режиму (Конс. конвенція між Україною і Респ. Куба 2002).

Значна роль у К. к. відводиться регулюванню питань, пов'язаних із конс. функціями, які лише у заг. рисах перелічено у ст. 5 Віден. конвенції 1963. Зокрема, К. к. можуть детальніше регулювати питання грнства і громадян. стану, паспортів та віз, нотаріальних дій, опіки та піклування, функції стосовно спадкового майна. К. к. часто приділяють окр. увагу сфері сприяння суднам д-ви, які перебувають у внутр. чи терит. водах д-ви акредитації. К. к. також можуть детально регламентувати і функції консулів стосовно повітр. суден, автомоб. та залізн. трансп. засобів тощо.

Отже, на відміну від дипл. права, де тривалий час гол. джерелом був звичай, у конс. праві таким джерелом виступали К. к. Вони і сьогодні продовжують відігравати важливу роль у розвитку конс. права, гнучко пристосовуючи його до потреб часу, і їх кількість невинно збільшується.

Літ.: Репецький В. Дипломатичне та консульське право. Львів, 2002; Гулієв А.Д. Право зовнішніх

зносин. К., 2012; *Angelet N.* Consular Treaties // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. V. 2. Oxford; Heidelberg, 2012; *Verosta S.* Zur Kodifikation des Rechts der konsularischen Beziehungen auf der Staatenkonferenz in Wien 1963 // Die Vereinten Nationen und Österreich, 1963, v. 12; *Economides K.* Consular Treaties // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. 4. 2000; *Lee L., Quigley J.* Consular Law and Practice. Oxford, 2008.

С.О. Мельник

КОНСУЛЬСЬКА ЛЕГАЛІЗАЦІЯ — процедура підтвердження дійсності іноз. офіц. документів *консулом* д-ви, на терит. якої документ має бути пред'явлений.

К. л. вчиняється шляхом засвідчення консулом справжності проставлених на документах печаток, підписів компетент. осіб та якості, в якій вони виступали. У зв'язку з тим, що консули, як правило, не мають повної інформації про форму іноз. офіц. документів, зокрема зразків печаток та підписів компетент. осіб, офіц. документи проходять спочатку процедуру їх засвідчення в органах держ. влади за місцем їх видачі. Тому процедура К. л. є складною, тривалою і дорогою, що несприятливо позначається на розвитку особистих та екон. міжнар. зв'язків. На підставі Гаазької конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноз. офіц. документів, 1961 (на 2016 має 112 д-в-учасниць, серед яких і Україна) було запроваджено простішу процедуру засвідчення дійсності іноз. офіц. документів проставлянням *апостилю*. Сьогодні до К. л. вдаються лише в разі, якщо офіц. документ має бути пред'явлено в д-ві, яка не є учасницею згаданої конвенції, або якщо офіц. документ видано органами держ. влади такої д-ви, або ж у випадку, якщо документ видано чи має бути пред'явлено в д-ві, щодо якої д-ва — учасниця Гаазької конвенції висловила заперечення проти її приєднання до цього міжнар. договору (заперечення проти приєднання України були, напр., висловлені у 2003 Бельгією та Німеччиною, однак у 2004 відкликані Бельгією, а у 2010 — Німеччиною).

Міжнар.-правове регулювання повноважень консула із засвідчення дійсності іноз. офіц. документів здійснюється *Віденською*

КОНСУЛЬСЬКА УСТАНОВА

конвенцією про консульські зносини 1963 (віднесла до переліку функцій консула виконання ними деяких функцій адм. характеру (п. f ст. 5)) та консульськими конвенціями; звільнення документів від вимоги будь-якої їх легалізації передбачається *договорами про правову допомогу*, ін. міжнар. договорами. В Україні процедура К. л. іноз. офіц. документів та процедура підготовки офіц. документів, виданих в Україні, для подання їх до консульств ін. д-в для К. л. регулюється *Консульським статутом України 1994* та Інструкцією про порядок конс. легалізації офіц. документів в Україні і за кордоном, затвердженою Наказом МЗС України від 04.06.2002 (далі — Інструкція). Окр. питання К. л. уточнюються Роз'ясненням МЮ України від 12.01.2011 «Консульська легалізація офіційних документів».

Згідно з Інструкцією, офіц. документи, видані органами держ. влади чи місц. самоврядування України й призначені для використання за кордоном, перед поданням їх до відп. консульства іноз. д-ви для К. л. мають пройти процедуру їх засвідчення органами держ. влади України. Зокрема, офіц. документи, призначені для використання за кордоном (крім тих, які за Інструкцією не підлягають К. л.), мають бути засвідчені Департаментом конс. служби МЗС України після того, як: оригінали документів, виданих органами держ. реєстрації актів цив. стану будуть засвідчені місц. управліннями юстиції; оригінали офіц. документів про освіту будуть подані разом із листом-зверненням вищого навч. закладу, що видав документ, засвідченим МОН України; ін. офіц. документи, засвідчені або видані нотаріусами, будуть засвідчені МЮ України; після засвідчення МЮ України Департамент приймає для засвідчення копії документів, які мають комерц. характер: свідоцтв про реєстрацію юрид. осіб, сертифікатів якості продукції (товарів), ін. документів, засвідчених уповноваженою особою Торг.-пром. палати України. Офіц. документи, складені за кордоном і призначені для використання в Україні, легалізуються в конс. установах України

після засвідчення їх компетент. органами відп. д-ви.

Літ.: *Дьомкіна Г.С.* Правове регулювання у сфері легалізації документів (теоретико-правове дослідження). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2014; *Ельцов А.Н.* Легализация документов: вопросы теории и практики. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Тамбов, 2009; *Кенсовский П.А.* Легализация и признание документов иностранных государств. СПб., 2003.

І.М. Проценко

КОНСУЛЬСЬКА УСТАНОВА (консульство) — розташований на терит. іноз. д-ви постійно діючий держ. орган зовн. зносин, призначений для захисту прав і інтересів д-ви, її гр-н та юрид. осіб. Відкриття К. у. обумовлюється домовленістю між 2 відп. д-вами. Місцезнаходження консульства, його клас і *консульський округ* узгоджуються з д-вою перебування. Розрізняють 4 класи К. у.: ген. консульство, консульство, віце-консульство та конс. агентство. Правовий статус К. у. регулюється міжнар. правом, насамперед *Віденською конвенцією про консульські зносини 1963*, іноді — двостор. *консульською конвенцією*. Функції К. у. можуть виконуватися також конс. відділами *дипломатичних представництв*. К. у. підпорядковується МЗС, заг. керівництво їх діяльністю здійснюється дипл. представництвом д-ви. Персонал К. у. складається з: конс. посад. осіб, яким доручено виконання конс. функцій (*генеральний консул, консул, віце-консул, конс. агент, секретар консульства*), конс. службовців — осіб, зайнятих виконанням адм.-тех. обов'язків (референти, друкарки та ін.), та обслуговуючий персонал (водії, охоронці тощо). Його формування є прерогативою д-ви акредитації. В Україні статус К. у. визначається Конс. статутом (див. *Консульський статут України 1994*). Крім захисту прав і інтересів України, її гр-н та юрид. осіб К. у. дбають також про розвиток дружніх відносин з ін. д-вами, розширення екон., торг., наук.-тех., гуманіт., культ., спорт. зв'язків і туризму, сприяють вихідцям з України та їх нащадкам у підтриманні контактів з Україною.

А.Я. Мельник

КОНСУЛЬСЬКЕ ПРАВО — підгалузь *права зовнішніх зносин*, що є сукупністю міжнар.-правових принципів і норм, якими

регулюються міждерж. відносини у конс. сфері, зокрема статус і діяльність *консульських установ*, порядок призначення *консулів* та їх функції, *консульські привілеї та імунітети*.

К.п. є складовою *дипломатичного права*, оскільки конс. відносини між д-вами, хоча і зберігають самост. характер, проте переважно пов'язані з дипл. відносинами. Водночас істор. особливості розвитку та функц. характер конс. відносин зумовили їх специфіку і відмінність від дипл., що позначилося на К. п. Зокрема, у низці сфер К. п. тісно пов'язане з міжнар. приват. правом, важливого значення у ньому набувають положення нац. зак-ва, які визначають статус, функції та порядок створення і діяльності конс. установ (Конс. статuti). Значну роль відіграють і двостор. *консульські конвенції*, які до серед. 20 ст. становили його осн. джерело. Про самостійність К. п. свідчить і те, що конс. відносини можуть бути встановлені між д-вами у разі відсутності між ними дипл. відносин, а також те, що розрив дипл. відносин не тягне за собою автоматичного припинення конс. відносин. Проте встановл. дипл. відносин завжди преюмує встановл. і конс. відносин.

Осн. джерелом К. п. є *Віденська конвенція про консульські зносини 1963* (набула чинності 1967, УРСР приєдналася у 1989), яка стала результатом кодифікації та прогрес. розвитку норм міжнар. права в конс. сфері. Зазначена Конвенція у 79 статтях детально регламентує всі осн. питання конс. відносин, зокрема порядок створення конс. установ, конс. функції, конс. привілеї та імунітети тощо. Оскільки у системі зовнішньополіт. відомств більшості країн наявне злиття дипл. та конс. служб, як джерело К. п. є важливою також *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961*. На консулів поширюється дія *Конвенції про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, 1973*.

Поряд з міжнар. договорами універс. характеру у К. п. виділяють 3 ін. *багатосторонні міжнародні договори* регіон. характеру: Каракаська конвенція про конс. функції 1911 і 1954, Гаванська конвенція про конс. чиновників 1928 і Європ. конвенція про конс. функції 1967.

Значну роль у К. п. відіграють конс. конвенції, які є переважно двостор. міжнар. договорами. У 17—18 ст. вони набули прогрес. розвитку і в 19 ст. посіли місце провідного джерела у регулюванні конс. відносин, яке зберігали до моменту прийняття Віден. конвенції 1963. З набуттям чинності останньою було збережено дію конс. конвенцій, укладених до її прийняття, а також надано можливість д-вам і надалі укладати міжнар. угоди з конс. питань. Д-ви, що бажають доповнити, розширити або уточнити певні положення Віден. конвенції 1963, і далі успішно застосовують практику укладання міжнар. договорів з конс. питань, розвиваючи у такий спосіб конс. відносини. Слід зазначити, що кількість конс. конвенцій з кожним роком у світі невпинно збільшується.

До джерел К. п. можна віднести також і міжнар. договори, які регулюють ін. сфери міжнар. відносин і пов'язані з функц. діяльністю конс. установ, зокрема міжнар. договори про правову допомогу, врегулювання випадків подвійного гр-нства, договори й угоди з питань торгівлі, мореплавства тощо.

Хоча К. п. сьогодні прийнято вважати конвенц. правом, проте неврегульовані міжнар. договорами питання продовжують і далі регламентуватися *звичаями міжнародно-правовими*.

Важливе значення серед джерел К. п. мають положення нац. зак-ва з конс. питань. Нац. правові акти покликані регулювати ті аспекти конс. діяльності, які мають внутрішньодерж. характер і не підпадають під міжнар.-правове регулювання. Вони можуть визначати статус, функції та структуру конс. установ. Нац. правові акти можуть стосуватися питань статусу та діяльності іноз. конс. установ та їх працівників, зокрема у сфері їх привілеїв та імунітетів, за умов, що це не створює обмежень, які суперечать відп. міжнар.-правовим актам. До цієї категорії нац. правових актів відносять конс. статuti та подібні до них акти. У нашій д-ві таким є *Консульський статут України 1994* (діє в ред. 2002). До цієї категорії можуть також входити і ті нормат.-

КОНСУЛЬСЬКИЙ ОКРУГ

правові акти, які регулюють питання гр-ства, нотаріату, громадян. стану тощо. Свою регулювальну роль у конс. діяльності нац. зак-во демонструє і тоді, коли виконання консулами певних функцій вимагає від них дотримання законів д-ви перебування. У цьому випадку нац. право виступає дод. джерелом К. п. і необхідним елементом регулювання конс. діяльності.

Наявність у К. п. спец. джерел, які зумовлюють його специфіку, не виключає дію у конс. відносинах міжнар. права у цілому. Загальновизнаним є те, що захист консулами у д-ві перебування інтересів і прав д-ви акредитації, її фіз. та юрид. осіб може здійснюватися лише в рамках, які допускає заг. міжнар. право. Тобто конс. працівники у своїх діях зобов'язані узгоджувати свої кроки в д-ві перебування із загальноприйнятими нормами та принципами міжнар. права.

Для застосув. норм К. п. певне значення мають норми і м'якого міжнар. права, зокрема резол. ГА ООН з питань ефект. заходів «зі зміцнення захисту безпеки та охорони дипломатичних і консульських установ».

Дод. джерелом К. п. можна вважати й ухвали міжнар. юрисдикц. органів. Зокрема, рішення МС ООН у справі *Дипломатичний та консульський персонал США в Тегерані 1980* відіграло важливу роль у становленні норм К. п., особливо у частині недоторканності приміщень конс. місії, їх персоналу, архівів, закріплених у ст. 26 та 27 Віден. конвенції 1963.

Отже, К.п. є невід'ємною складовою дипл. права (у широкому сенсі), однак зберігає самост. характер і має свої особливості, зумовлені істор. розвитком та специфікою конс. відносин.

Літ.: *Репецкий В.* Дипломатичне та консульське право. Львів, 2002; *Гулієв А.Д.* Право зовнішніх зносин. К., 2012; *Сандровский К.К.* Дипломатическое право. К., 1981; *Angelet N.* Consular Treaties // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. V. 2. Oxford; Heidelberg, 2012; *Verosta S.* Zur Kodifikation des Rechts der konsularischen Beziehungen auf der Staatenkonferenz in Wien 1963 // Die Vereinten Nationen und Österreich, 1963, v. 12; *Economides K.* Consular Treaties // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. 4. 2000; *Lee L., Quigley J.* Consular Law and Practice. Oxford, 2008.

С.О. Мельник

КОНСУЛЬСЬКИЙ ОКРУГ — р-н, відведений конс. установі для виконання конс. функцій. Згідно з *Віденською конвенцією про консульські зносини 1963*, К. о. та місцезнаходження *консульської установи* визначаються д-вою акредитування і мають бути схвалені д-вою перебування. К. о. зазначається у *консульському патенті* або ін. документі про призначення глави конс. установи. За згодою д-в визначається також кількість К. о. в країні перебування. Напр., у Німеччині Україна має 5 К. о. До складу К. о. можуть входити кілька адм.-терит. одиниць д-ви перебування. Дозволяється зміна меж К. о. за умови згоди д-ви перебування.

Передбачається, що д-ва перебування негайно сповіщає компетент. органи влади відп. К. о. про видачу главі конс. установи *екзекватури* або дозволу тимчасово виконувати свої функції. Як правило, *консул* виконує свої конс. функції в рамках свого К. о. В окр. випадках за згодою д-ви перебування консул може виконувати свої функції за межами власного К. о. Консул також має право з метою виконання своїх конс. функцій звертатися письмово чи усно до компетент. властей у межах свого К.о. До центр. органів влади д-ви перебування консул може звертатися лише через *дипломатичне представництво*, якщо ін. не передбачено *консульськими конвенціями* або дозволяється законами, правилами та звичаями д-ви перебування (п. 3(b) ст. 70 Віден. конвенції 1963).

Консульський статут України 1994 передбачає, що консул зобов'язаний не менш як раз на рік об'їжджати свій К. о. (ст. 18). Окр. конс. конвенції можуть уточнювати функції консула, які він здійснює в межах свого К. о. Напр., конс. посад. особа може мати право спілкуватися з будь-яким гр-ном д-ви акредитування та відвідувати його в межах К. о. або надавати допомогу суднам лише в межах свого К. о. тощо.

С.О. Мельник

КОНСУЛЬСЬКИЙ ПАТЕНТ — документ про призначення глави *консульської установи*, який надає д-ва акредитування. К. п. складається кожного разу при новому призначенні глави конс. установи, навіть у разі призначення тієї самої особи на новий

строк. У К. п. засвідчується посада призначеної особи, вказується повне ім'я та прізвище глави конс. установи, *консульський ранг* або клас (*генеральний консул, консул, віце-консул* чи конс. агент), до якого він належить, *консульський округ*, у межах якого він здійснюватиме свої функції, та місцезнаходження конс. установи. Зміна класу конс. установи (конс. відділ чи консульство на ген. консульство), місцезнаходження конс. установи чи меж *консульського округу* передбачає видачу нового К. п., у якому зазначається відп. зміни. Керівник конс. відділу посольства не потребує отримання К. п.

Д-ва акредитування спрямовує К. п. переважно дипл. каналами уряду д-ви, на терит. якої передбачається здійснення главою конс. установи своїх функцій. Про необхідність видачі К. п. йдеться у ст. 11 *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*. Проте не виключається можливість, що за згодою д-ви перебування її може бути надіслано д-вою акредитування повідомлення, яке містить усі необхідні дані про главу конс. установи.

Залежно від законів та звичаїв д-ви акредитування К. п. може видаватися главою д-ви, урядом або міністром закорд. справ. У низці країн, таких як США, Франція, Німеччина, К. п. підписується главою д-ви і скріплюється підписом міністра закорд. справ. У Великій Британії К. п. надає монарх. *Консульським статутом України 1994* передбачено, що консул при призначенні на посаду отримує К. п. від МЗС України. Зазвичай такий К. п. підписується міністром та керівником конс. управління і засвідчується гербовою печаткою.

Видача К. п. і направлення його уряду д-ви перебування є лише одним із важливих етапів у процесі призначення консула. Факт видачі К. п. ще не дозволяє консулу розпочати виконання своїх обов'язків. Це стає можливим лише після одержання відп. дозволу від д-ви перебування (*екзекватури*), якщо про ін. не буде з нею домовлено (напр., про тимчас. виконання конс. функцій до отримання екзекватури). Екзекватура може мати форму відп. надпису безпосередньо на К. п. або окр. документа.

К. п. може відігравати вирішальну роль при встановл. старшинства між главами конс. установ, які отримали екзекватуру в

один день. У таких випадках до уваги береться дата отримання К. п. від д-ви акредитування, що й визначає порядок старшинства.

С.О. Мельник

КОНСУЛЬСЬКИЙ СТАТУТ УКРАЇНИ

1994 — нормат.-правовий акт, який регламентує діяльність конс. служби України. К. с. У. являє собою кодифікацію норм як внутр., так і міжнар. права з питань орг-ції та діяльності конс. установ України, повноважень і функцій вітчизн. *консулів*, а також орг-ції роботи позаштатних консулів України. К. с. У. був затверджений Указом *Президента України 02.04.1994*. З розвитком вітчизн. конс. служби змінювалися і доповнювалися його окр. положення (4 ред., остання 2002).

К. с. У. загалом відображує світ. практику д-в у сфері прийняття спец. внутрішньодерж. нормат. актів щодо регулювання конс. діяльності за кордоном. Вважається, що традицію ухвалення таких актів свого часу започаткувало франц. положення про консулів, яке містилося у Морському кодексі (франц. *La grande ordonnance de la marine*, 1681). У подальшому такі акти увійшли в практику д-в, а їх зміст змінювався відповідно до розвитку *дипломатичного права* та *консульського права*.

К. с. У. складається з 9 розділів, 19 глав і 94 статей. У 1-му розділі визначаються завдання та порядок орг-ції конс. установ України. До гол. завдань конс. служби віднесено захист за кордоном прав та інтересів України, юрид. осіб і гр-н України. Згідно зі Статутом, *консульські установи* покликані сприяти розвитку дружніх відносин України з ін. д-вами, розширенню екон., торг. наук.-тех., гуманіт., культ., спорт. зв'язків і туризму. Особливістю К. с. У. є те, що серед осн. завдань виділено сприяння вихідцям із України та їх нащадкам у підтриманні контактів з Україною. К. с. У. визначає, що консули є посад. особами, яким доручено виконання конс. функцій. Керівництво конс. установами здійснюється *Міністерством закордонних справ України*, а

заг. керівництво в д-ві перебування покладено на дипл. представництво України. Статут закріплює 4 класи конс. установ: ген. консульства, консульства, віце-консульства та конс. агентства. Він передбачає, що конс. функції можуть виконувати також дипл. представництва України, для чого у їх складі можуть утворюватися конс. відділи. К. с. У. відносить конс. посад. осіб та конс. службовців до категорії працівників *дипломатичної служби України*. До того ж Статут передбачає, що в разі відсутності дипл. представництва України у певній д-ві на консула можуть бути покладені також дипл. функції за згодою д-ви перебування.

Розд. II К. с. У. окреслює функції консула щодо юрид. осіб і гр-н України. Зокрема, закріплюється зобов'язання консула вживати заходів для відновлення порушених прав юрид. осіб і гр-н України. Визначається, що консул веде облік гр-н України, які постійно проживають або тимчасово перебувають у *консульському окрузі*. Він також сприяє проведенню референдумів, виборів Президента України, нар. депутатів України (ст. 23). До функцій консула віднесено надання допомоги у виконанні служб. обов'язків держ. делегацій України, членів парламенту, представників мін-в, ін. органів викон. влади України, органів місц. самоврядування, а також керівників держ. підприємств та наук. установ, які перебувають у межах конс. округу (ст. 24). У К. с. У. визначено також функції консулів у сфері ведення військ. обліку гр-н України, виконання доручень слідчих або суд. органів України, охорони майна гр-н України, видачі паспортів та віз, питань гр-нства, укладання та розірвання шлюбу, усиновлення (удочеріння), встановл. батьківства, опіки та піклування, реєстрації актів цив. стану. До функцій консула також віднесено певні дії щодо гр-н України, які перебувають під арештом, затримані чи позбавлені волі в ін. формі, відбувають покарання або зникли безвісти.

Питання здійснення нотаріальних дій, проведення *консульської легалізації* та стягування конс. збору визначено у розд. III

К. с. У. Зокрема, консул, який вчинює нотаріальні дії, зобов'язаний додержуватися таємниці нотаріальних дій, а довідки про вчинені ним нотаріальні дії видаються відповідно до зак-ва України про держ. нотаріат. У Статуті визначається, що конс. легалізація полягає в установл. та засвідченні справжності підпису, повноважень посад. особи, яка підписала документ чи акт або засвідчила попередній підпис на них, справжності відбитка штампа, печатки, зразки яких отримано консулом офіційно від компетент. органів д-ви перебування. За конс. дії, що виконуються за кордоном і на терит. України, справляється конс. збір.

Розд. IV Статуту присвячений функціям консула щодо *військових кораблів* і військ.-допоміжних суден військ.-морських сил України. Так, він має сприяти укр. військ. кораблям, які перебувають у портах, терит. і внутр. водах д-ви перебування, у питаннях зв'язку з берегом, взаємовідносин з місц. властями. У разі відсутності у д-ві перебування *військових аташе* України консул бере участь у вирішенні всіх питань, пов'язаних із заходженням кораблів у порти, розташовані в межах конс. округу. Статут покладає на консула зобов'язання за першої можливості особисто відвідувати корабель, що прибув. Передбачається, що у разі залишення тяжкохворого члена екіпажу корабля на лікування консул має стежити за ходом лікування і забезпечити повернення цієї особи в Україну. Положення цього розділу поширюються і на літаки та вертольоти авіації Збройн. сил України.

У розд. V Статуту йдеться про функції консула щодо звичайних суден. Консул зобов'язаний стежити за тим, щоб суднам надавалися у повному обсязі права та імунітети. Він також має сприяти і надавати необхідну допомогу капітанам суден. Консул наділений правом вимагати явки капітана в конс. установу для подання доповіді про обставини плавання судна. У разі корабельної катастрофи або аварії судна К. с. У. передбачає, що консул зобов'язаний вжити всіх залежних від нього заходів для врятування пасажирів, екіпажу, судна і вантажу.

Про функції консула щодо цив. повітр. суден України йдеться у розд. VI К.с.У. Передбачається, що консул має надавати допомогу командирі екіпажу і пасажирам по-

вітряного судна у зносінах з властями д-ви перебування. Консул також наділений низкою прав, зокрема сприяти прильоту, вильоту та перебуванню повітр. судна в аеропорту, з'ясувати обставини подій, які сталися на борту судна, опитувати командира судна і членів екіпажу, в разі потреби вживати заходів для забезпечення лікування і відправлення в Україну членів екіпажу та пасажирів судна. Консул також вживає всіх залежних від нього заходів для охорони повітр. судна, що зазнало аварії чи зробило вимушену посадку. Консул має право відправляти гр-н України, пошту і вантажі на укр. повітр. суднах, що прямують в аеропорти України.

При виконанні конс. функцій щодо засобів автомоб., залізн. транспорту та суден річкового флоту консул керується положеннями розд. V—VII цього Статуту.

Відображенням сучас. розвитку конс. практики стало включення до К. с. У. окр. розд. VIII, присвяченого функціям консула у сфері саніт., фітосаніт. і ветеринар. безпеки.

Останній розділ (IX) Статуту регулює сферу діяльності нештатних — почесних консулів. Рад. конс. практика виключала можливість призначення нештатних консулів. Так, Конс. статут СРСР 1926, а згодом Статут 1976 не містив положень про почесних консулів. Отже, цей розділ К. с. У. став свого роду новацією, запозичивши досвід ін. країн. МЗС України, за погодженням з д-вою перебування, може доручити виконання окр. конс. функцій почесним консулам. Ними можуть бути як гр-ни України, так і іноз. гр-ни з числа осіб, які посідають помітне становище в сусп-ві д-ви перебування і мають необхідні особисті якості. До них висувається вимога не перебувати на держ. службі у д-ві перебування, вони також не повинні брати активну участь у її політ. житті. Почесні консули не можуть перебувати на держ. службі України.

К. с. У. не регулює діяльність консулів під час *війни*, хоча подібні нормат. акти в ін. країнах протягом 20 ст. регламентували ці питання (напр., Конс. статут СРСР 1926). З огляду на продовження воєн. агресії Росії на Сході України та анексії Криму, не виключено, що функції консулів потребуватимуть відп. уточнення.

Літ.: Ренецький В. Дипломатичне та консульське право. Л., 2002; *Дипломатический словарь*: в 3 т. / Гл. ред. А.А. Громыко. Т. II. М., 1971.

С.О. Мельник

КОНСУЛЬСЬКІ ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ (лат. *privilegium*, від *privus* — особливий і *lex* — закон; лат. *immunitas* — звільнення, свобода) — сукупність нерозривно взаємопов'язаних між собою спец. прав, пільг та переваг, які згідно з міжнар. правом надаються *консульським установам*, конс. посад. особам і співробітникам конс. установ з метою забезпечення безперешкодного здійснення ними своїх функцій.

Порівняно з *дипломатичними привілеями та імунітетами* К. п. та і. є вужчими за обсягом, вони ґрунтуються на теорії функц. необхідності. Саме особливість конс. зносин зумовила певну відмінність К. п. та і. від дипл., які засновуються не тільки на функц., а й на представницькій основі. Хоча ціла низка осн. положень дипл. і конс. привілеїв та імунітетів збігаються.

У міжнар. практиці К. п. та і. виступають як єдине міжнар.-правове явище, де привілеї та імунітети взаємно доповнюють одні одних. У теорії виділяють їх окр. властивості. Конс. імунітет є насамперед виключним правом конс. установи та її персоналу на звільнення від юрисдикції д-ви перебування чи іноз. юрисдикції (зокрема, він унеможливує застосув. санкцій, засобів примусу, передбачених за порушення норм внутр. права країни перебування). Важливим видом імунітету, який забезпечує функціонування консульств, є недоторканність конс. установ та конс. працівників, а також архівів, документів і офіц. листування. Імунітет впливає з принципів суверенної рівності д-в та невтручання у внутр. справи одна одної. Натомість конс. привілеї, що ґрунтуються на *ввічливості міжнародній*, виступають як дод. пільги та переваги, покликані полегшити діяльність конс. установи та її персоналу. Слід зазначити, що наділення конс. працівників привілеями та імунітетами не звільняє їх від обов'язку дотримуватися законів і звичаїв д-ви перебування.

Інститут К. п. та і. регулюється загально-визначеними принципами та нормами міжнар. права, кодифікованими насамперед у *Віденській конвенції про консульські зносини 1963* (розд. 2) (далі — Віден. конвенція 1963). У ній визначається гол. мета і призначення К. п. та і.: «не для вигод окремих осіб, а для забезпечення ефективного здійснення консульськими установами функцій від імені їх держави». Слід зазначити, що обсяг К. п. та і., передбачений Віден. конвенцією 1963, може доповнюватися чи коригуватися *консульськими конвенціями* (двостор. міжнар. договорами з конс. питань). У таких конвенціях К. п. та і. можуть прирівнюватися до дипл. привілеїв та імунітетів. При укладанні конс. конвенцій Україна часто дотримується саме такої практики.

К. п. та і., як і дипл. привілеї та імунітети, прийнято умовно поділяти на 2 групи: ті, що належать конс. установі, і ті, які поширюються на конс. службовців та ін. працівників консульства.

До 1-ї категорії належать такі імунітети та привілеї. Насамперед, це недоторканність приміщень конс. установи, що поширюється на будівлі або частини будівлі, які використовуються для цих цілей, а також прилеглу земельну ділянку, місця для паркування автомобілів тощо, незалежно від того, хто є їх власником. Недоторканність означає, що представники влади д-ви перебування не можуть увійти в конс. приміщення, якщо вони не мають на це чіткої та ясно вираженої згоди глави конс. установи або дипл. представництва д-ви, якому підпорядковується консульство. Принцип недоторканності також накладає спец. обов'язок на д-ву перебування вживати всіх необхідних заходів для захисту конс. приміщень від будь-яких вторгнень або завдання збитків. Цю норму підтвердив МС ООН у справі *Дипломатичний та консульський персонал США в Тегерані 1980*. Крім того, принцип недоторканності передбачає також обов'язок д-ви перебування вживати заходів з метою запобігання порушенню спокою і заподіяння образи конс. установі (зокрема, для проведення демонстрацій і мітингів

перед приміщенням конс. установи на протилежному боці вулиці має надаватися дозвіл). Недоторканність також передбачає імунітет конс. приміщень, майна, засобів пересування від будь-яких примус. видів реквізиції з метою держ. оборони чи громад. потреб. Приміщення конс. установи залишається недоторканим навіть у разі розірвання дипл. і конс. відносин.

До принципу недоторканності, характерного для дипл. імунітетів та привілеїв, Віден. конвенція 1963 вносить певні винятки. Так, правило про недоторканність конс. приміщення поширюється лише на будівлі, які використовуються персоналом виключно для його роботи, і не поширюється на резиденцію глави конс. установи (ст. 31). Представники влади д-ви перебування потребують згоди керівника конс. установи або глави дипл. місії лише у разі входу до частини конс. приміщення, яка використовується виключно для роботи консульства. Також згода на доступ представників влади д-ви перебування може презюмуватися (не мати чіткої та ясно вираженої форми) у разі пожежі або ін. природ. лих, які потребують негайного втручання спец. служб. Віден. конвенція 1963 також допускає можливість відчуження, у разі необхідності, конс. приміщень. Проте в таких випадках має бути вжито всіх заходів з метою запобігання порушенню виконання конс. функцій і виплачено відп. та ефект. компенсацію.

Жодних винятків не встановлено відносно недоторканності конс. архівів, документів, офіц. листування. Вони мають таку саму недоторканність, як і *архіви дипломатичні*, у будь-який час і незалежно від їх місцезнаходження (ст. 33 Віден. конвенції 1963). Ця норма стосується всіх форм накопичення і зберігання інформації, у т. ч. комп'ютерних файлів. Д-ві перебування забороняється здійснювати інспекцію чи вилучення документів конс. місії, а також вимагати їх оприлюднення у межах суд. провадження.

До К. п. та і. конс. представництв належить і фіскальний імунітет. Тобто конс. установа та резиденція штатного глави конс. установи звільняється від усіх держ., регіон. і муніцип. податків, зборів та мит, за винятком тих витрат, які є платою за конкр. види обслуговування (напр., вивезення сміття, водовідведення, опалення тощо).

До осн. привілеїв конс. представництва належить передусім право на підтримання безперешкодних зв'язків із д-вою акредитації, ін. дипл. та конс. представництвами власної д-ви, де б вони не знаходилися. Для цього консульство може користуватися відп. засобами, зокрема дипл. (конс.) кур'єрами, дипл. та конс. валізою (див. *Дипломатична пошта*), шифрограмами та радіостанціями (ст. 35 Віден. конвенції 1963). Проте встановити радіостанцію і користуватися нею конс. установа може лише з дозволу д-ви перебування. Існує заг. правило, що конс. валіза не може бути відкрита або затримана. Водночас вважається, що положення про конс. валізу є більш обмеженим порівняно з нормою про дипл. пошту. Так, якщо органи д-ви перебування мають вагомий підстави вважати, що у валізі містяться не офіц. предмети, вони можуть вимагати її розпакування у присутності представника д-ви, якій належить валіза. У разі відмови валізу може бути повернуто за місцем відправлення (п. 3 ст. 35 Віден. конвенції 1963).

Конс. установа має право користуватися своїм держ. прапором та гербом. Вони можуть бути розміщені як на будівлі конс. установи, так і в резиденції. Держ. прапор може використовуватися на засобах пересування, коли це пов'язано з виконанням служб. обов'язків. Проте при користуванні цим правом конс. установа має брати до уваги закони, правила та звичаї д-ви прийняття.

Віден. конвенція 1963 наділяє конс. установи та їх посад. осіб свободою зносин з власними гр-нами з метою полегшення виконання конс. функцій. З цього права випливає також обов'язок для компетент. органів д-ви перебування, які мають повідомляти конс. установу про арешт, затримання чи взяття під варту будь-якого гр-на д-ви акредитації, яке відбулося в межах цього конс. округу. Так само за наявності відп. інформації компетент. органи д-ви перебування зобов'язані у разі смерті гр-на д-ви акредитації терміново повідомити про це конс. установу.

Для виконання конс. функцій Віден. конвенція 1963 наділяє конс. установи правом стягувати конс. збори та мита, передбачені зак-вом д-ви акредитації.

Отже, К. п. та і., що належать до конс. установи, переважно збігаються з аналог.

привілеями та імунітетами дипл. представництва. Ін. ситуація постає з категорією К. п. та і., що поширюються на конс. службовців та ін. працівників консульства. Віден. конвенція 1963 значно звузила обсяг цієї категорії привілеїв та імунітетів порівняно з дипл. До цієї групи належать такі К. п. та і., як: а) особиста недоторканність та імунітет від юрисдикції; б) обов'язок конс. посад. особи давати свідчення; в) податковий та митний імунітет.

Віден. конвенція 1963 не надає норми про особисту недоторканність конс. працівників такого ж абс. характеру, як у дипл. праві. Конс. працівника може бути заарештовано або піддано попередньому ув'язненню у разі вчинення ним тяжкого злочину на підставі постанови суду (ст. 41). В ін. випадках конс. посад. особи не можуть бути заарештовані, до них не дозволено вживати ін. засобів обмеження волі, інакше як на підставі суд. рішення, яке набрало чинності.

Юрисдикц. імунітет конс. працівників також має обмежений характер порівняно з дипл. персоналом. Так, конс. посад. особи можуть користуватися ним лише під час виконання служб. обов'язків (принцип функціональності) (ст. 43 Віден. конвенції 1963), тоді як на дипл. агентів він поширюється постійно.

Також, на відміну від дипл. працівників, конс. працівників усіх категорій можуть викликати як свідків під час ведення суд. та адм. справ. Конс. службовці не можуть відмовитися давати свідчення, за винятком питань, пов'язаних із виконанням конс. функцій або стосовно конс. офіц. кореспонденції. Проте у разі, якщо конс. посад. особа відмовляється давати свідчення, до неї не може бути застосовано жодних засобів примусу або покарання (ст. 44 Віден. конвенції 1963).

Слід зазначити, що К. п. та і. не належать конс. працівникам як індивідам, а надаються їм як посад. особам д-ви акредитації, яка в разі необхідності може заявити про відмову від них.

Конс. посад. особи, конс. службовці, а також члени їх сімей, які проживають ра-

КОНСУЛЬСЬКІ РАНГИ

зом із ними, користуються податковими та митними привілеями. Працівники обслуговуючого персоналу звільняються від податків, зборів та мит на заробітну плату. Особистий багаж конс. посад. осіб та членів їх сімей, які проживають разом з ними, звільняється від огляду. Водночас він може бути оглянутий у разі, якщо є серйозні підстави вважати, що в ньому містяться предмети, ввезення яких заборонено законами і правилами д-ви перебування. Огляд має проводитися у присутності відп. конс. посад. особи або члена її сім'ї.

Віден. конвенція 1963 забороняє конс. посад. особам займатися в д-ві перебування будь-якою профес. чи комерц. діяльністю з метою отримання особистих доходів. Якщо такою приват. діяльністю займаються конс. працівники чи члени обслуговуючого персоналу, то їм може бути відмовлено у наданні відп. К. п. та і.

Обмежений характер К. п. та і., передбачених Віден. конвенцією 1963, на практиці може тією чи ін. мірою урівноважуватися з обсягом дипл. привілеїв та імунітетів за допомогою відп. двостор. угод (див. *Консульська конвенція*) на основі взаємності. Зокрема, така практика сьогодні поширена серед більшості д-в світу. Цього підходу свого часу дотримувалася й рад. дипломатія. Більшість двостор. конс. конвенцій, стороною яких є Україна, так само прирівнюють К. п. та і. до дипл. відповідно до *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* або розширюють їх, якомога наближаючи до дипл. У разі, якщо між д-вами не укладено конс. конвенції або ін. міжнар. договору, який регулював би питання К. п. та і., або такий міжнар. договір не торкається цього питання, то застосовуються норми Віден. конвенції 1963. Напр., Угода про конс. відносини між Україною та Австралією 1992 прямо вказує на те, що конс. питання в їх відносинах розглядатимуть відповідно до Віден. конвенції 1963.

Конс. працівники користуються К. п. та і. з моменту прибуття на терит. д-ви перебування, а якщо вони вже перебувають на її терит., то з моменту початку виконання

своїх обов'язків у конс. установі. К. п. та і. припиняють діяти з моменту, коли конс. працівник залишає терит. д-ви перебування, або по закінченні певного строку, достатнього для того, щоб залишити її терит. (ст. 53 Віден. конвенції 1963). Відносно дій, вчинених конс. службовцем при виконанні своїх функцій, імунітет від юрисдикції діє необмежено.

Літ.: *Сандровський К.К.* Дипломатическое право. К., 1981; *Репецький В.М.* Дипломатичне та консульське право. Львів, 2002; *Гулієв А.Д.* Право зовнішніх зносин. К., 2012; *Verosta S.* Zur Kodifikation des Rechts der konsularischen Beziehungen auf der Staatenkonferenz in Wien 1963 // Die Vereinten Nationen und Österreich, 1963, v. 12; *Kussbach E.* Vienna Convention on Consular Relations (1963) // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. 4. 2000; *Lee L., Quigley J.* Consular Law and Practice. Oxford, 2008; *Hernl K.* Die Wiener Konsularische Konferenz, 1963 // Archiv des Völkerrechts, 1964, v. 11.

С.О. Мельник

КОНСУЛЬСЬКІ РАНГИ — звання *консулів*, які переважно відповідають обійманій посаді з аналог. назвою. Прийнято розрізняти 4 класи глав конс. установ: 1) *генеральний консул*, 2) *консул*, 3) *віце-консул*, 4) конс. агент. Залежно від цих класів визначаються відп. ранги. Ранги або класи *консульських установ* відповідають класу консульства: 1) ген. консульства, 2) консульства, 3) віце-консульства, 4) конс. агентства. При цьому консули та віце-консули можуть і не очолювати самот. конс. установу, а лише бути заст. чи помічниками вищого за рангом консула, зокрема ген. консула. У штаті ген. консульства може бути лише 1 ген. консул, який є главою установи, і різна кількість конс. посад. осіб, які мають нижчі К. р. У сучас. практиці ранг конс. агента трапляється доволі рідко. Ранг (клас), до якого належить глава конс. установи, необхідно вказувати у *консульському патенті* при призначенні.

Віденська конвенція про консульські зносини 1963 (ст. 9) дозволяє за згодою д-в самотійно визначати назви конс. посад, які не є главами конс. установ. Зокрема, в конс. практиці д-в трапляється ранг проконсул, який виконує функції помічника консула з вузького кола питань, напр. нотаріальних, візових тощо. *Консульський статут України 1994* передбачає таку конс. посаду, як секретар конс. установи.

Д-ва акредитації визначає клас конс. установи та ранг (клас) її глави і погоджує їх з д-вою перебування. Проте д-ва перебування може не визнати ранг (клас) глави консульства, якщо він не відповідає класу консульства, визначеному в *консульській конвенції* чи ін. міжнар. договорі.

У сучас. конс. практиці не існує єдиних правил визначення К. р. Різні д-ви керуються різними факторами при наданні К. р., зокрема такими, як значення та обсяг завдань, що покладаються на консула, звичай і традиції, клас конс. установи, про який було домовлено з д-вою перебування, тощо.

Зазвичай К. р. присвоюються співробітникам конс. служби в тих країнах, де дипл. і конс. служба розділені, напр., у Франції, Швейцарії, Швеції та ін. В Україні, як і в більшості д-в, обидві служби об'єднані в рамках центр. апарату МЗС. Тому працівникам конс. служби України присвоюються *дипломатичні ранги*.

Літ.: Гулієв А.Д. Право зовнішніх зносин. К., 2012; Репецький В.М. Дипломатичне та консульське право. Л., 2002.

С.О. Мельник

КОНСУЛЬТАТИВНИЙ ВІСНОВОК МІЖНАРОДНОГО СУДУ ООН — висновок, який надає *Міжнародний Суд ООН* з різних юрид. питань відповідно до запитів *Генеральної Асамблеї ООН*, *Ради Безпеки ООН*, ін. органів та *спеціалізованих установ ООН*.

Відповідно до ст. 96 *Статуту ООН*, ст. 65 *Статуту МС ООН*, *ГА ООН* або *РБ ООН* можуть запитувати К. в. МС ООН з будь-якого юрид. питання. Ін. органи ООН та спеціаліз. установи, яким *ГА ООН* може дати в будь-який час дозвіл, також можуть запитувати консулт. висновки Суду з юрид. питань, що виникають у межах кола їх діяльності.

При здійсненні консулт. функцій на основі ст. 96 *Статуту ООН* Суд застосовує *Статут МС ООН* та *Регламент МС ООН*. Процедура надання консулт. висновків дещо відрізняється від процедури винесення рішення, що пояснюється особл. характером та об'єктом консулт. функцій, проте ґрунтується на тих самих правилах, що застосовуються для розгляду спірних справ.

Отримавши прохання про винесення консулт. висновку, МС ООН складає спи-

КОНСУЛЬТАТИВНИЙ ВІСНОВОК МІЖНАРОДНОГО СУДУ ООН

сок д-в та орг-цій, які можуть мати інформацію щодо справи. Внесені до списку д-ви мають ін. статус, ніж сторони у процедурі винесення рішення, оскільки їх участь у такій процедурі не робить консулт. висновок обов'язковим для таких д-в та орг-цій.

Відповідно до ст. 65 *Статуту МС ООН*, питання, з яких запитується консулт. висновок, подаються Суду у письм. заяві, до якої додаються усі необхідні документи. Відповідно до п. 1 ст. 66 *Статуту МС ООН*, секретар Суду негайно повідомляє про заяву, що містить прохання про консулт. висновок, усі д-ви, які мають право доступу до Суду. Д-вам та міжнар. орг-ціям, які, на думку Суду, можуть дати відомості з порушеного питання, пропонується надати письм. або усні доповіді, які враховуються при винесенні висновку (п. 2 ст. 66 *Статуту МС ООН*).

Ст. 103 *Регламенту МС ООН* передбачає можливість прискорення процедури винесення консулт. висновку. Згідно зі ст. 67 *Статуту МС ООН*, Суд виносить консулт. висновки на відкритому засіданні у Великому залі правосуддя Палацу миру, про що повідомляють *Генерального секретаря ООН* та представників безпосередньо зацікавлених членів ООН, ін. д-в та міжнар. орг-цій.

У консулт. висновку вказують: дату його винесення, прізвища суддів, короткий виклад провадження, факт. обставини, правові питання, відповідь на порушене перед Судом питання, кількість і прізвища суддів, що склали більшість, вказівку, який текст висновку має переважну силу. В середньому консулт. висновок МС ООН є дещо коротшим, ніж рішення (приблизно 30 сторінок кожною мовою).

Один примірник консулт. висновку відповідно до ст. 109 *Регламенту Суду* зберігається в архіві Суду, 2-й направляють Ген. секретарю ООН, 3-й — гол. посад. особі органу, який запитав висновок Суду. Ін. зацікавленим д-вам та міжнар. орг-ціям надсилають копії.

Пов'язані з винесенням консулт. висновків справи становлять приблизно 1/5

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ

заг. кількості справ, що розглядаються МС ООН. На сьогодні надано 26 консульт. висновків. Близько 60% консульт. висновків, винесених Судом, були запитані ГА ООН.

На відміну від *Рішень Міжнародного Суду ООН* консульт. висновки не мають обов'язкової сили. Орган або спеціаліз. установа, які запитали консульт. висновок, вправі не скористатися ним. Проте в деяких випадках передбачається, що консульт. висновок має обов'язкову силу (напр., *Застосування ст. 6, розд. 22 Конвенції про привілеї та імунітети Організації Об'єднаних Націй 1989* або *Застосовність зобов'язань розпочинати процедуру арбітражу відповідно до розд. 21 Угоди про Центр. установи ООН, укладеної між ООН та США, 1988*). Разом з тим консульт. висновки мають моральну силу, яка впливає з авторитету МС ООН. Той факт, що їх беруть до уваги д-ви та міжнар. орг-ції на практиці, свідчить, що консульт. висновки МС ООН сприяють прогрес. розвитку міжнар. права.

Літ.: Толстых В.Л. Международное право: практика применения. Консультативные заключения Международного суда ООН. М., 2004; Кожевников Ф.И., Шармазанавили Г.В. Международный суд ООН. Организация, цели, практика. М., 1971; Савчук К.О., Мельничук О.І. Міжнародний Суд ООН як засіб мирного розв'язання міжнародних спорів у сучасному міжнародному праві // Часопис Київського університету права, 2013, № 4.

О.І. Мельничук

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ *прибережної держави* включає морське дно і надра підводних р-нів, які простягаються за межами *територіального моря* прибереж. д-ви на всьому природ. продовженні її сухопут. *території* до зовн. межі підводної окраїни материка, встановл. якої регламентується міжнар. правом, або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина терит. моря, якщо зовн. межа підводної окраїни материка не досягає такої відстані.

Ін-т К. ш., встановлений Женев. конвенцією про континент. шельф 1958 (див. *Женевські конвенції з морського права 1958*) і *Конвенцією ООН з морського права 1982*, є складовою частиною міжнар. морського пра-

ва і виступає правовою основою для визначення статусу і режиму К. ш. прибереж. д-вами. У теорії міжнар. права до *Другої світової війни* домінувала точка зору, що відкидала можливість окупації будь-якою д-вою поверхні морського дна за межами терит. моря (Д. Колумбос). Питання необхідності міжнар.-правової регламентації ін-ту К. ш. виникли у серед. 20 ст., коли можливість експлуатації багатств К. ш. стала достатньо реальною. Відкриття покладів нафти, газу та ін. корисних копалин у надрах підводних р-нів за межами терит. моря і перспективи розвитку техніки підводного видобування зумовили зацікавленість прибереж. д-в у правовому закріпленні ін-ту К. ш. Перші одностор. спроби окр. прибереж. д-в щодо визначення правового режиму К. ш. (напр., Аргентина, Гондурас, Індія, Коста-Рика, Мексика, Нікарагуа, Панама, Перу, Саудівська Аравія, Чилі та ін.) відбулися після появи прокламації президента США Г. Трумена від 28.09.1945 щодо природ. ресурсів морського дна та його надр. У цьому документі зазначалося, що з геол. точки зору К. ш. можна розглядати як продовження материкової терит. прибереж. д-ви під водою, оскільки знайдені на континенті мінер. ресурси залягають також і в надрах К. ш. США заявили про свою юрисдикцію і контроль над ресурсами морського дна та його надр, які розташовані за межами їхньої держ. терит. і прилягають до неї. Водночас було вказано, що така юрисдикція не може призводити до порушень свободи судноплавства, а делімітацію суміжних К. ш. прибереж. д-в необхідно здійснювати шляхом укладання угод і на справедл. основі. Враховуючи зацікавленість міжнар. співтовариства в обмеженні одностор. дій прибереж. д-в щодо підводних р-нів *відкритого моря*, терміново постало питання про міжнар. регламентацію правового режиму К. ш. та визначення його меж. У 1951—56 питання про режим К. ш. обговорювалося в *Комісії міжнародного права ООН*. У коментарях цієї Комісії до проекту підготовлених нею статей з морського права (8-ма сесія, 1956) підкреслено, що «статті, які стосуються континентального шельфу, є результатом спроби примирити визнані принципи міжнародного права, що застосовуються до режиму відкритого моря, з визнанням

права прибережної держави на континентальний шельф». Підготовлений КМП ООН проект статей про К. ш. став основою для розроблення I Конф. ООН з морського права (Женева, 1958) спец. Конвенції про К. ш. Женев. конвенція про К. ш. 1958 дозволила частково вирішити окр. питання, викликані новими тех. можливостями. Зокрема, в ній уперше було дано визначення К. ш. у юрид. значенні цього терміна, яке за своєю суттю відрізняється від геол. Так, у ст. 1 Женев. конвенції про К. ш. 1958 визначено, що термін «К. ш.» застосовується: 1) до поверхні і надр морського дна підводних р-нів, що прилягають до берега, але знаходяться поза зоною терит. моря, до глибини 200 метрів або за цією межею, до такого місця, де глибина покриваючих вод дозволяє розробку природ. багатств цих районів; 2) до поверхні і надр подібних р-нів, що прилягають до берегів о-вів. Таке формулювання, а саме критерій «технічної доступності», припускало можливість необмеженого розширення р-нів К. ш. прибереж. д-вами (зокрема, промислово розвиненими). Тому вже на 2-й сесії III Конф. ООН з морського права (Каракас, 1974) постало питання про нове визначення поняття К. ш. і вироблення чітких критеріїв, що стосуються встановл. його зовн. меж. Д-ви — учасниці III Конф. ООН з морського права розгорнули багаторічну гостру дискусію про зовн. межу К. ш. Д-ви, що мали широке природ. продовження підводної окраїни материка, намагалися на конвенц. рівні зафіксувати зовн. кордон К. ш. по нижній межі материк. окраїни або по лінії абісальних глибин (Аргентина, Бразилія, Індія, Канада, Мексика, Норвегія, США, Уругвай та ін.). У разі прийняття такого положення ширина К. ш. в них становила б від 400 до 600 морських миль. У свою чергу, д-ви з вузьким К. ш. виступали за фіксовану межу шельфу. У результаті тривалих зусиль багатьох д-в вдалося виробити нові компромісні положення щодо визначення зовн. межі К. ш. (ст. 76 Конвенції ООН з морського права 1982). Конвенція ООН з морського права 1982 надає право прибереж. д-ві на К. ш. «на всьому природному продовженні її сухопутної території до зовнішньої межі підводної окраїни материка або на відстань 200 морських миль

від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря, якщо зовнішня межа підводної окраїни материка не простягається на таку відстань» (п. 1 ст. 76). Підводна окраїна материка включає продовження континент. масиву прибереж. д-ви, що знаходиться під водою. Вона складається з поверхні і надр шельфу, схилу та підйому і не включає дно океану на великих глибинах, у т. ч. океанічні хребти або надра (п. 3 ст. 76). Проте право на К. ш. прибереж. д-ви, яка має підводну окраїну материка більш ніж 200 морських миль від вихідних ліній, обмежується низкою складних правил, що не дозволяють їй поширювати свою юрисдикцію на морське дно і надра, як правило, на відстань понад 350 морських миль від вихідних ліній (п. 2, 4—6 ст. 76). Кордон К. ш. обмежується, напр., лінією, проведеною від найбільш віддалених фіксованих точок, у кожній з яких товщина осадових порід становить принаймні 1 % найкоротшої відстані від такої точки до підніжжя континент. схилу. Відомості про кордони К. ш. за межами 200 морських миль від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина терит. моря, надаються відп. прибереж. д-вою до Комісії з кордонів континент. шельфу. Комісія надає прибереж. д-вам рекомендації з питань, що стосуються встановл. зовн. меж їх К. ш. Кордони К. ш., встановлені прибереж. д-вами на основі рекомендації цієї Комісії, є остаточними і обов'язкові для всіх. Створення Комісії зумовлене недостатнім дослідженням зовн. межі континент. схилу, складністю визначення товщини осадових порід та бажанням д-в — учасниць III Конф. ООН з морського права запобігти можливості привласнення під виглядом К. ш. ділянок *Міжнародного району морського дна*. Прибереж. д-ва здає на зберігання Ген. секретарю ООН карти і відп. інформацію, в т. ч. геодез. дані, що перманентно описують зовн. кордон К. ш. Ген. секретар ООН належним чином їх опубліковує. Конвенція ООН з морського права 1982 детально регламентує правовий режим К. ш., не тільки підтверджуючи положення Женев. конвенції про К. ш.

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ

1958, а й розширюючи їх. Прибереж. д-ва здійснює над К. ш. суверен. права з метою його розвідки та розробки його природ. ресурсів (п. 1 ст. 77 Конвенції 1982). З огляду на це К. ш. виділяється у самост. терит. категорію, оскільки за своєю юрид. природою він не може бути віднесений до держ. терит. У рішенні МС ООН від 20.02.1969 у справі *Континентальний шельф у Північному морі 1969* зазначено: «...Права прибережної держави щодо району континентального шельфу, що становить природне продовження її території в море і під морським дном, існують ipso facto і ab initio (лат. — в силу факту і первісно) як наслідок її суверенітету над цією територією і як продовження цього суверенітету у вигляді здійснення суверенних прав з метою дослідження морського дна та використання його природних ресурсів». Природ. ресурси охоплюють мінер. та ін. неживі ресурси морського дна та його надр, а також живі організми, що належать до «сидячих видів» (організми, які в період, коли можливий їх промисел, перебувають у нерухомому стані на морському дні чи під ним або не здатні пересуватися інакше, ніж постійно перебуваючи у фіз. контакт з морським дном чи його надрами). Права прибереж. д-ви щодо К. ш. є виключними в тому сенсі, що якщо прибереж. д-ва не здійснює розвідку К.ш. або не розробляє його природ. ресурси, ніхто не може займатися такою діяльністю без її чітко вираженої згоди. Ці права не залежать від ефект. або фіктивної окупації прибереж. д-вою К. ш. чи від прямої про це заяви (п. 2. ст. 77 Конвенції 1982). Дістало також підтвердження положення, за яким права прибереж. д-ви на К. ш. не зачіпають правового статусу покриваючих вод і повітр. простору над ними (п. 1 ст. 78 Конвенції 1982). Суттєве підкріплення дістало ключове положення про неприпустимість завдання шкоди свободі відкритого моря у водах над К. ш. — у п. 2 ст. 78 зафіксовано, що здійснення прав прибереж. д-вою щодо К. ш. не повинне обмежувати судноплавства та ін. прав і свобод будь-яких д-в, передбачених у Конвенції 1982 (зокрема, сво-

боду рибальства, право щодо охорони живих ресурсів моря, свободу океаногр. наук. досліджень), або призводити до невиконаних перешкод їх здійсненню. Значно розширено положення, що стосуються підводних кабелів та трубопроводів (ст. 79). Усі д-ви мають право прокладати підводні кабелі і трубопроводи на К. ш. Прибереж. д-ва не може перешкоджати прокладанню або підтриманню в належному стані таких кабелів і трубопроводів, якщо ін. д-ви поважають її право вживати розумних заходів щодо розвідки її К. ш., розробки його природ. ресурсів і запобігання, скорочення та збереження під контролем забруднення від трубопроводів. Визначення траси для прокладання таких трубопроводів на К. ш. здійснюється за згодою прибереж. д-ви. У процесі прокладання підводних кабелів і трубопроводів д-ви мають належним чином враховувати наявні кабелі і трубопроводи (зокрема, не повинні погіршуватися можливості їх ремонту). Положення ст. 79 Конвенції 1982 не зачіпають права прибереж. д-ви самостійно визначати умови прокладання кабелів і трубопроводів, що проходять по її терит. або в терит. морі, а також свою юрисдикцію щодо кабелів і трубопроводів, які прокладені або використовуються у зв'язку з розвідкою її К. ш., розробкою його ресурсів або експлуатацією штучних островів, установок і споруд під її юрисдикцією. Прибереж. д-ва на власному К. ш. має виключне право споруджувати, а також дозволяти і регламентувати створення, експлуатацію і використання: штучних о-вів; установок і споруд, які використовуються з метою розвідки, розробки та збереження природ. ресурсів К. ш., управління цими ресурсами та для ін. видів екон. діяльності; установок і споруд, які можуть перешкоджати здійсненню прав прибереж. д-ви в р-ні К. ш. У цих питаннях права прибереж. д-ви аналог. її правам у *виключній економічній зоні* і тому, відповідно до ст. 60 Конвенції 1982, застосовуються *mutatis mutandis* до штучних о-вів, установок і споруд на К. ш. Навколо них прибереж. д-ва може встановлювати розумні зони безпеки (до 500 м) для забезпечення безпеки як судноплавства, так і цих штучних о-вів, установок і споруд. Також прибереж. д-ва має виключне право дозволяти і регулювати

бурильні роботи на К. ш. для будь-яких цілей. Прибереж. д-ви мають право приймати закони і правила для запобігання, скорочення та збереження під контролем забруднення морського середовища, що пов'язано з діяльністю на К. ш. і на штучних о-вах, установках та спорудах, які перебувають під їх юрисдикцією. Відповідно до положень ст. 210 Конвенції 1982, захоронення будь-яких відходів на К. ш. не може здійснюватися без вираженої попередньої згоди прибереж. д-ви, яка має право дозволяти, регулювати і контролювати таке захоронення після належного розгляду цього питання з ін. д-вами, на яких таке захоронення може негативно вплинути через їхнє геогр. положення. Прибереж. д-ви в рамках своєї юрисдикції мають право регулювати, дозволяти і здійснювати *морські наукові дослідження* на своєму К. ш. Такі дослідження можуть здійснюватися лише за згодою прибереж. д-ви (ст. 246 Конвенції 1982). На протигагу значному розширенню К. ш. (до 350 морських миль), а також з метою пом'якшити різкий характер цього процесу у світлі концепції *загальної спадщини людства* ст. 82 Конвенції ООН передбачає вилучення з принципу виключних прав прибереж. д-ви права на продукцію розробки. У рамках застосув. прав на розвиток прибереж. д-ва, яка здійснює розробку неживих ресурсів К. ш. за межами 200 морських миль, має направляти відрахування або внески натурою в *Міжнародний орган з морського дна*. Він розподіляє їх між учасниками Конвенції 1982 на основі критеріїв справедливості, беручи до уваги інтереси і потреби д-в, що розвиваються, особливо тих із них, які найменше розвинені і не мають виходу до моря. Делімітація К. ш. між д-вами з протилеж. або суміж. узбережжями відповідно до п. 1. ст. 83 Конвенції ООН 1982 здійснюється «шляхом угоди на основі міжнародного права, як зазначено у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду, з метою досягнення справедливого рішення». Якщо протягом розумного строку зацікавлені д-ви не досягнуть домовленості щодо делімітації К. ш., вони мають звернутися до процедур, передбачених у ч. XV Конвенції 1982 («Врегулювання спорів»).

До прийняття спец. закону про К. ш. в Україні діє указ Президії ВР СРСР від

06.02.1968 у частині, що не суперечить чинному нац. зак-ву України та положенням Конвенції 1982. Як сторона Конвенції 1982 Україна володіє в повному обсязі всіма правами на свій К. ш. згідно з положеннями ч. VI Конвенції 1982 («Континентальний шельф»). Регламентация діяльності на К. ш. здійснюється з урахуванням положень Конвенції 1982 про виключну екон. зону, Кодексу України про надра 1994, Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України» 1995, Положення про порядок охорони суверен. прав України у її виключній (морській) екон. зоні (затвердж. постановою КМ України від 12.06.1996 № 642) та ін. законод. і підзаконних актів, які стосуються правового порядку використання природ. ресурсів надр України. КК України встановлено кримін. відповідальність за порушення зава про К. ш. України (ст. 244).

Літ.: *Баймуратов М.А., Досковский В.Г.* Международно-правовой режим континентального шельфа. Одесса, 2001; *Нгуен Куок Динь, Дайе П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. 2. К., 2001; *Очерки международного морского права / В.М. Корещкий, А.Л. Колодкин, А.Н. Николаев и др. М., 1962; Шемякин А.Н.* Право пользования морем (генезис структуры и содержания). Одесса, 2004; *Churchill R.R., Lowe A.V.* The Law of the Sea. Manchester, 1999; *Labastida F.* The Continental Shelf and the Freedom of the High Seas // Cornell International Law Journal, 1970, v. 3, N 2.

І.В. Дмитриченко

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ ЕГЕЙСЬКОГО МОРЯ 1978 — справа МС ООН щодо визначення кордонів *континентального шельфу* між Грецією і Туреччиною в Егейському морі // Aegean Sea Continental Shelf, Judgment, ICJR, 1978 (Греція проти Туреччини). 11.09.1976 Суд прийняв постанову, відмовивши Греції у встановл. тимчас. заходів; 19.12.1978 МС ООН прийняв рішення щодо відсутності юрисдикції для розгляду цього спору.

У 1976 Греція порушила в Суді справу проти Туреччини, яка стосувалася континент. шельфу Егейського моря та прав д-в щодо нього. Зокрема, Греція просила Суд

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ ГЕГЕЙСЬКОГО МОРЯ 1978

визначити лінію кордону між д-вами на континент. шельфі, а також заборонити Туреччині здійснювати на ймовірно грец. частині шельфу пошукові роботи, видобуток, дослідження та ін. діяльність без її згоди. Стурбована тим, що Туреччина видавала ліцензії на розвідування нафти та проводила сейсмічні дослідження у спірних зонах, порушуючи цим виключні суверенні права д-ви на розвідування та видобуток на континент. шельфі, Греція просила МС ООН встановити тимчас. заходи захисту. Туреччина вважала, що діяльність, яку вона проводила в спірному р-ні, не завдавала шкоди Греції, але якби навіть шкоди і було завдано, не було причин стверджувати, що вона не могла бути компенсована. Туреччина висловила позицію, що Суд не має юрисдикції щодо справи і просила виключити її з реєстру.

Суперечності між Грецією та Туреччиною стали предметом обговорення в РБ ООН, яка 25.08.1976 одногослосно ухвалила резол. 395 (1976), закликавши д-ви виявляти макс. стриманість і зменшити напруженість у спірному р-ні, відновити прямі переговори з приводу розбіжностей і зробити все можливе, щоб переговори привели до взаємоприйнятних рішень.

Розглянувши обставини справи, Суд постановив 11.09.1976, що вони не потребують встановл. тимчас. заходів. Наст. етапом у розгляді справи було встановл. юрисдикції Суду. На публ. слуханнях Греція представила меморандум та усні аргументи щодо наявності у Суду юрисдикції. Туреччина не представила контрмеморандуму і не була представлена на слуханнях, втім, висловила свою позицію в листах, адресованих Суду.

У своїй заяві Греція вказала 2 підстави для юрисдикції Суду: 1) ст. 17 Ген. акта про мир. вирішення міжнар. спорів 1928 (далі — Ген. акт 1928) спільно зі ст. 36, 37 Статуту Суду; 2) Брюссельське спільне комюніке 31.05.1975 (далі — Комюніке 1975).

У ст. 17 Ген. акта 1928 йшлося про те, що всі спори, щодо яких між сторонами існують суперечності, з урахуванням застережень, зроблених ними згідно зі ст. 39, пере-

даються для прийняття рішення ППМП. Суд замінив ППМП щодо будь-якого чинного міжнар. договору чи конвенції, в яких передбачається звернення до ППМП (ст. 37 Статуту Суду). Відповідно, якщо Ген. акт 1928 був чинним міжнар. договором між Грецією і Туреччиною, то його положення були достатньою правовою підставою для встановл. юрисдикції Суду в цьому спорі.

Греція, яка вважала Ген. акт 1928 чинним, звертала увагу Суду на те, що обидві д-ви при приєднанні висловили застереження до нього, втім, вважала свої застереження, висловлені 14.09.1931 при приєднанні, такими, що не стосуються цієї справи. Туреччина вважала, що зміст застереження Греції обмежував юрисдикцію Суду в цьому спорі.

У застереженні Греції йшлося про те, що процедури вирішення спорів, передбачені Ген. актом 1928, не поширюються на спори, які «...стосуються питань, які за міжнародним правом вирішуються виключно в межах внутрішньої юрисдикції держав, зокрема щодо територіального статусу Греції, включно зі спорами, пов'язаними з правом на суверенітет над портами та лініями зв'язку». На думку Греції, Суд не мав брати до уваги це застереження, оскільки питання її впливу на застосовність Ген. акта 1928 належним чином не піднімалося Туреччиною, тому не можна вважати, що вона належним чином забезпечила дотримання застереження відповідно до п. 3 ст. 39 Ген. акта 1928. На думку Суду, посилання Туреччини на застереження Греції, зроблене належним чином і доведене до уваги Суду у відповідь на повідомлення, слід розглядати як необхідне «забезпечення дотримання».

Греція також вважала, що її застереження не охоплює всіх спорів, які стосуються «територіального статусу Греції», а може бути застосоване лише щодо тих, які одночасно стосуються її терит. статусу та питань, що належать виключно до внутр. юрисдикції д-в. Такий підхід ґрунтувався на грамат. тлумаченні тексту застереження. Втім, Суд вказав, що застереження Греції фактично містить 2 автономні застереження: 1) щодо спорів, вирішення яких належить до внутр. юрисдикції д-в; 2) спорів щодо терит. статусу. Підтвердженням цього Суд вважав те, що за 2 роки до приєднання до Ген. акта 1928 в заяву щодо обов'язкової

юрисдикції ППМП, зроблену 12.09.1929, Греція включила положення про «спори, які стосуються територіального статусу». Складно уявити, що при приєднанні до Ген. акта Греція надала своєму застереженню щодо «спорів, які стосуються територіального статусу» ін. сферу дії, ніж у заяві.

Суд розглянув також питання про сутність «спорів, які стосуються терит. статусу Греції». На думку самої Греції, такі спори стосувалися поселень, створених згідно з міжнар. договорами, укладеними після *Першої світової війни 1914—18*. Втім, Суд вважав, що поняття «терит. статус» у застереженні використано в його звичайному родовому значенні питань, які стосуються статусу терит. в міжнар. публ. праві, включено з терит. цілісністю та кордонами д-ви. Греція вважала, що при укладенні Ген. акта 1928 та при її приєднанні до нього в 1931 поняття континент. шельфу було невідоме. Проте Суд вважав, що оскільки термін «терит. статус» використано в родовому значенні, то неминучим є його застосування з урахуванням еволюції права в тому значенні, яке він має на час розгляду справи.

Греція стверджувала, що питання, яке стосується делімітації континент. шельфу, не пов'язане з поняттям «терит. статус», оскільки континент. шельф не є терит. д-ви. Суд, у свою чергу, встановив, що спір, який стосується делімітації, за своїм характером належить до пов'язаних з терит. статусом, оскільки права прибережної д-ви на континент. шельф є похідними від її суверенітету над прилеглими терит. суходолу. Це означає, що терит. статус прибережної д-ви *ipso jure* включає право на розвідування та розроблення ресурсів континент. шельфу, який належить відп. д-ві за міжнар. правом.

Враховуючи викладені обставини, Суд зробив висновок, що переданий на його розгляд спір пов'язаний з «терит. статусом Греції» в сенсі застереження, зробленого нею, і посилання Туреччини на це застереження означає виключення цього спору зі сфери дії ст. 17 Ген. акта 1928 і, відповідно, з-під юрисдикції Суду.

2-ю підставою для здійснення юрисдикції, на яку посилалася Греція, було Комюніке 1975, представлене пресі прем'єр-міністрами Греції й Туреччини. У документі, зокрема, зазначалося, що «... прийнято рі-

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (ЛІВІЙСЬКА АРАБСЬКА ДЖАМАХІРІЯ/МАЛЬТА) 1985

шення, що проблеми між державами мають вирішуватися мирними засобами шляхом переговорів, а щодо континентального шельфу Егейського моря — Міжнародним Судом ООН...». Греція вважала, що Комюніке 1975 безпосередньо наділяло Суд юрисдикцією в цій справі. Туреччина стверджувала, по-перше, що Комюніке не було міжнар. договором, а по-друге, в будь-якому випадку в ньому відсутні будь-які зобов'язання звернення до Суду без спец. угоди і не передбачено автоматичної згоди однієї з д-в визнати його юрисдикцію при одностор. заяві ін.

Суд встановив, що йому не відома норма міжнар. права, яка не допускала, щоб спільне комюніке було міжнар. угодою; для з'ясування цього слід враховувати використані формулювання та конкр. умови, за яких їх було сформульовано; не перешкоджає цьому і той факт, що комюніке не було ані підписано, ані парафоровано, якщо воно було офіційно представлене на пресконф. представниками сторін. Разом з тим, на думку Суду, Комюніке 1975 не містило безпосередніх і безумовних зобов'язань д-в, озвучених прем'єр-міністрами Греції та Туреччини, щодо розгляду спору в Суді в разі подання заяви в одностор. порядку. Відповідно, Комюніке 1975 не було правовою підставою для встановл. юрисдикції Суду в цій справі.

На основі викладених аргументів у рішенні від 19.12.1978 Суд зробив заг. висновок про відсутність у нього юрисдикції щодо вирішення спору між сторонами по суті. Рішення було ухвалено голосами 12 суддів проти 2.

Лит.: *Başlar K.* Two facets of the Aegean Sea dispute: «de lege lata» and «de lege ferenda» // Turkey and international law. Ankara, 2001; *von Heinegg W.H.* Der Ägäis-Konflikt: Die Abgrenzung des Festlandssockels zwischen Griechenland und der Türkei und das Problem der Inseln im Seevölkerrecht. Berlin, 1989.

О.А. Назаренко

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (ЛІВІЙСЬКА АРАБСЬКА ДЖАМАХІРІЯ/МАЛЬТА) 1985 — справа МС ООН про делімітацію континент. шельфу між Соціалістичною

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (ЛІВІЙСЬКА АРАБСЬКА ДЖАМАХІРІЯ/МАЛЬТА) 1985

Народною Лівійською Арабською Джамахірією (далі — Лівія) та Республікою Мальта; рішення від 03.06.1985 // *Continental Shelf (Libyan Arab Jamahiriya/Malta), Judgment of June 3, 1985, ICJR 1985.*

Справу про делімітацію *континентального шельфу* між Лівією та Мальтою було передано на розгляд Суду в 1982 згідно зі Спец. угодою від 23.05.1976. Відповідно до ст. 1, сторони зверталися до Суду з проханням вирішити, які принципи та норми міжнар. права застосовуються до делімітації р-ну континент. шельфу Мальти та Лівії, а також як саме такі принципи і норми можуть бути практично застосовані ними в цьому конкр. випадку, щоб без труднощів укласти угоду про делімітацію цього р-ну.

Під час розгляду справи виявилися відмінності в підходах сторін щодо того, яким чином Суд має вказати практ. застосув. відп. принципів і норм міжнар. права. Мальта вважала, що Суд має окреслити конкр. лінійну делімітацію, а Лівія натомість наполягала, що завдання Суду обмежене лише визначенням принципів та норм і не передбачає проведення лінії чи навіть визначення методу. Суд дійшов висновку, що оскільки результатом рішення має бути проведення сторонами без труднощів лінії делімітації, а застосув. відп. принципів і норм не завжди однозначне, то ніщо не обмежує його у визначенні конкр. лінії.

Торкаючись р-ну делімітації, Суд підкреслив, що Спец. угода стосується лише континент. шельфу, який належить сторонам, і виключає той, що може належати третім сторонам. Таке рішення Суд прийняв також з огляду на інтерес до справи, заявлений Італією, яка у 1984, керуючись ст. 62 Статуту Суду, звернулася з проханням втрутитися в цю справу. Хоча формально Італії було відмовлено, на практиці Суд урахував її можливі права, ухваливши обмежити процес делімітації р-ном, де відсутні її претензії на континент. шельф. Привертає увагу, що Суд визнав заперечення Лівії та Мальти проти втручання Італії у цю справу як вияв того, що вони віддають перевагу саме такому підходу, незважаючи на заклики до

Суду з боку обох д-в не обмежувати рішення лише р-ном, де існують їх спірні претензії. Проте зазначалося, що таке рішення жодним чином не свідчить, що визначені Судом принципи і правила не застосовуються поза встановленим р-ном делімітації чи що, на думку Суду, треті д-ви мають там переважні права, а є лише результатом висновку Суду про відсутність юрисдикції вирішувати питання делімітації у відносинах між сторонами цієї справи та третіми д-вами.

Сторони погоджувалися, що спір між ними має вирішуватися згідно з нормами звичаєвого міжнар. права (заг. міжнар. права), оскільки на той час між ними не існувало договірних зобов'язань із цих питань. Лівія, на відміну від Мальти, не була стороною Женев. конвенції про континент. шельф 1958, а *Конвенція ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція ООН 1982) ще не набула чинності. Водночас, визнаючи, що окр. положення останньої стали виявом звичаєвих норм, сторони розходилися в оцінці того, які саме з них мають такий статус. При цьому вони проводили відмінність між нормами, на яких ґрунтуються права на континент. шельф, і нормами, які застосовуються до його делімітації між сусідніми д-вами.

Обґрунтовуючи права на континент. шельф, Лівія наполягала на основоположному значенні концепції природ. продовження в морі сухопут. терит. д-ви і, зокрема, на відп. геол. факторах. У зв'язку з цим зазначалося, що в разі існування суттєвої зміни рельєфу між р-нами континент. шельфу, прилеглими до відп. узбереж д-в, делімітація має проходити вздовж лінії зміни рельєфу. У цій справі, на думку Лівії, існували 2 різних континент. шельфи, розділених підводною ущелиною/розломом, і делімітація мала проводитися в межах заг. спрямованості цієї ущелини. Мальта заперечувала проти такого підходу, відзначаючи вирішальну роль дистанц. критерію. Більше того, останній, на її думку, зумовлює переважний характер методу рівновіддаленості для делімітації континент. шельфу між д-вами, узбережжя яких розташовані навпроти. Як наслідок, процес делімітації має розпочинатися з розгляду рівновіддаленої лінії, яка перевіряється

щодо справедливості отриманого в такий спосіб результату.

Суд відзначив, що ст. 83 Конвенції ООН 1982 визначає мету делімітації — досягнення справедл. рішення, але не вказує метод, як це забезпечити, залишаючи за д-вами або судами змістове наповнення відп. положення. На його думку, яким би не був статус цієї статті, сторони погодилися, що делімітація має здійснюватися шляхом застосув. принципів справедливості у всіх релевантних обставинах для досягнення справедл. результату. За висновками Суду, які в цілому повторюють відп. положення рішення у справі *Континентальний шельф у Північному морі 1969*, такі принципи включають: неможливість зміни геогр. умов чи компенсації за природ. нерівність; невтручання однієї сторони в природ. продовження ін., що є негат. виразом позит. норми, згідно з якою прибережна д-ва повною мірою користується суверен. правами відповідно до міжнар. права; врахування всіх релевантних обставин; хоча всі д-ви мають рівні права, справедливість не обов'язково означає рівність і не має на меті зробити рівним те, що природа створила нерівним.

Визначаючи принципи і норми міжнар. права, які застосовуються в цій справі, Суд зауважив, що також не може не враховувати існування *виключної економічної зони (ВЕЗ)* та її зв'язок у сучас. міжнар. праві з континент. шельфом. Практика д-в свідчить, що дистанц. критерій як основа прав д-в у ВЕЗ є частиною звичаєвого права, і хоча зміст понять континент. шельфу і ВЕЗ різний, права в рамках ВЕЗ щодо дна визначаються через посилання на режим континент. шельфу. Може бути континент. шельф, де немає ВЕЗ, але не може бути ВЕЗ без континент. шельфу. Отже, на думку Суду, дозволену згідно з міжнар. правом ширину прилеглої до д-ви ВЕЗ слід розглядати як одну з релевантних обставин делімітації континент. шельфу, і як з фактичної, так і з юрид. точок зору дистанц. критерій має тепер застосовуватися в обох випадках, тобто щодо шельфу та зони. Суд дійшов висновку, що в межах 200 миль природ. продовження частково визначається відстанню від узбережжя і що концепції природ. продовження та дистанції не є суперечливими, а доповнюють одна одну.

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (ЛІВІЙСЬКА АРАБСЬКА ДЖАМАХІРІЯ/МАЛЬТА) 1985

Суд відхилив позицію Лівії щодо впливу на делімітацію відп. підводної ущелини. Як зазначалося, оскільки розвиток міжнар. права надав можливість д-вам заявляти права на континент. шельф до 200 миль від узбережжя незалежно від геол. характеристик відп. ділянки морського дна, відпала потреба у визначенні в цих межах ролі геол. та геофіз. факторів; у цій справі відстань між узбережжями менша за 400 миль, і жодне геофіз. утворення не може розмішуватися далі ніж за 200 миль від кожного з них і, відповідно, не може бути обставиною, що припиняє півд. продовження мальтійського шельфу та півн. продовження лівійського шельфу.

Суд також заявив про відмову підтримати підхід Мальти щодо першочергового характеру методу рівновіддаленості в нових умовах, проте на практиці він саме так провів делімітацію в цій справі. Наст. рішення Суду, відп. арбітражів та *Міжнародного трибуналу з морського права* з питань делімітації продемонстрували остаточний відхід від урахування концепції природ. продовження при делімітації в межах 200 миль та утвердження пріоритетності методу рівновіддаленості/особл. обставини, розпочинаючи процес делімітації проведенням попередньої рівновіддаленої лінії і без урахування всіх таких обставин.

Суд дійшов висновку, що фактори, пов'язані з історією спору, законод. актами сторін та розробкою шельфу, не розглядатимуться як релевантні обставини, що впливатимуть на делімітацію в цій справі, оскільки вони не можуть ані демонструвати згоду будь-якої зі сторін з претензіями ін., ані виявляти підхід, відмінний від заявленого в Суді. Суд також відхилив претензії Лівії, що більша сухопут. терит. є обставиною, яка зумовлює права на більшу частину континент. шельфу, не знайшовши підтвердженнь цього в практиці д-в та Конвенції ООН 1982. Водночас Суд відмовився підтримати позицію Мальти стосовно необхідності брати до уваги відп. екон. фактори сторін, а також те, що принцип суверен. рівності вимагає застосув. методу рівновіддаленості з

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (ЛІВІЙСЬКА АРАБСЬКА ДЖАМАХІРІЯ/МАЛЬТА) 1985

тим, щоб забезпечити рівну відстань/проекцію морських просторів, незалежно від довжини узбережжя. У зв'язку з останнім Суд підкреслив, що рівні права д-в на континент. шельф, що існують *ipso jure* та *ab initio*, не передбачають рівність у розмірах континент. шельфу, і тому довжина узбереж не може вважатися релевантною обставиною делімітації. Торкаючись урахування інтересів нац. безпеки обох сторін, Суд зауважив, що результати його рішення у справі будуть не настільки близькими до узбережжя, щоб вимагати розгляду цих питань.

Сторони висловили різні підходи щодо впливу островів на делімітацію. Лівія зазначала, що немає різниці між незалежною островною д-вою і о-вом як частиною терит. д-ви, і тому його вплив на проходження лінії делімітації може враховуватися лише частково. Зі свого боку, Мальта зайняла діаметрально протилежну позицію, відстоюючи позицію повного впливу о-ва, який є терит. окр. д-ви. Аналізуючи проведену Судом лінію делімітації та його аргументи, можна стверджувати, що він схилився до позиції, яка ближча до підходів Лівії. Так, у частині висновків щодо згаданих розбіжностей Суд зазначив, що відносини узбережжя незалежної Мальти із сусідніми узбережжями були б відмінними від тих, якими б вони були, якби це узбережжя становило частину одного з них (сусідніх), або, інакше кажучи, цілком можливо морські кордони в регіоні відрізнялися б за умови, що о-в Мальта не є незалежною д-вою, а становить частину однієї з навколишніх д-в. Скоріш за все, морські кордони відрізнялися б за ін. політ. умов, але сумнівно, що сам по собі цей факт має відношення до визначення правових засад впливу о-вів на проходження лінії делімітації. Це питання досі залишається одним із найбільш суперечливих та суб'єкт. у рішеннях Суду. Ігноруючи норми міжнар. морського права про однакові права на морські простори, породжувані о-вом та ін. сухопут. терит., Суд приймає рішення щодо часткового або й узагалі відсутнього впливу о-вів на проходження лінії делімі-

тації, не даючи цілісної юрид. аргументації і не пропонуючи відп. принципів, які б могли послідовно застосовуватися в ін. ситуаціях наявності о-вів у р-ні делімітації.

Суд постановив, що принципами та нормами делімітації континент. шельфу між Лівією і Мальтою, здійснюваної за угодою, яка має бути укладена на виконання цього рішення, є такі: делімітація здійснюється згідно з принципами справедливості та врахуванням усіх релевантних обставин з тим, щоб досягти справедл. результату; р-н континент. шельфу, що належить кожній зі сторін, не перевищує 200 миль від узбережжя, і жоден критерій для делімітації шельф. р-нів не може впливати з принципу природ. продовження у його фіз. розумінні. Обставини і фактори, які слід враховувати для досягнення справедл. делімітації у цій справі, включають: заг. конфігурацію узбережжя сторін, її розташованість навпроти та співвідношення в рамках заг. геогр. контексту; відмінність у довжині релевантних узбереж сторін та відстань між ними; необхідність уникати при делімітації надмірних диспропорцій між розмірами р-нів континент. шельфу, що належить прибережній д-ві, та довжиною релевантних узбереж.

На практиці Суд здійснив делімітацію у 2 етапи: на 1-му етапі, дійшовши висновку, що він уперше розглядає справу про делімітацію між узбережжями, розташованими навпроти, накреслив лише попередню середню лінію між релевантними узбережжями Лівії та Мальти, не беручи до уваги безлюдний мальтійський о-в Філфа; на 2-му етапі переніс цю лінію на 18 мінут широти на північ за результатами, отриманими після проведення попередньої середньої лінії, з точки зору згаданих обставин і факторів, які потрібно враховувати для досягнення справедл. делімітації. Інтерес викликають у цьому контексті пояснення саме такої корекції попередньої лінії, надані Судом.

Лівійське релевантне узбережжя (192 миль) було майже у 8 разів довше за мальтійське (24 миль), що, на думку Суду, зумовлювало перенесення попередньої лінії в бік узбережжя Мальти. Керуючись підходом щодо обчислення пропорційності, за якого порівнюють співвідношення площ р-нів континент. шельфу та довжин релевантних узбереж, Суд опинився в ситуації, коли він

**КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (ТУНІС/
ЛІВІЙСЬКА АРАБСЬКА ДЖАМАХІРІЯ) 1982**

не міг безпосередньо застосувати принцип пропорційності для визначення того, наскільки необхідно перенести попередню лінію. Як зазначалося, можуть бути певні практ. труднощі, що роблять невідповідним застосування принципу пропорційності; вони особливо відчутні у цій справі, зокрема, через те, що р-н використання обмежений претензіями третіх д-в. У зв'язку з цим Суд не знайшов кращого підходу, аніж проігнорувати незалежний характер о-ва Мальта і прирівняти його до італ. узбережжя. За цих умов, на думку Суду, делімітація проводилася б уже між лівійським узбережжям на півдні та узбережжям о-ва Сицилія на півночі, але оскільки необхідно було б урахувати принаймні мінім. вплив на неї о-ва Мальта, то відп. лінія проходила б на південь від серединної між згаданими узбережжями. Суд залишив поза увагою, що на практиці о-в, який є частиною терит. ін. д-ви, набув більшого значення, ніж о-в як терит. незалежної д-ви, а також не надав пояснень, чому навіть за такого підходу вплив о-ва Мальта не враховувався повністю. Натомість Суд, обмежившись фактично заг. зауваженням, що Мальта як незалежна д-ва не повинна отримати гірші результати делімітації, ніж якби вона була у складі Італії, визначив умовну серединну лінію між лівійським та сицилійським узбережжями як межу корекції й вирішив перенести попередню лінію в напрямку мальтійського узбережжя приблизно на 3/4 відстані до цієї умовної межі.

Перенесення попередньої лінії делімітації північніше в бік мальтійського узбережжя зазнало досить гострої критики як з боку суддів, які не підтримали це рішення, так і багатьох коментаторів. На їхню думку, воно не лише було недостатньо обґрунтованим, а й може вважатися штучною зміною Судом геогр. умов справи, коли фактично вся терит. однієї зі сторін розглядається як особл. обставина. Справедливо також зазначалося, що в питаннях делімітації Суд багато в чому продовжив керуватися суб'єкт. підходами, не встановлюючи чітких принципів і критеріїв справедливості, що могли б послідовно застосовуватися в подальшому, і не визначаючи перелік і вплив релевантних обставин залежно від справи. Рішення у цій справі засвідчило

подальший відхід від концепції природ. продовження як критерію делімітації, принаймні на відстані до 200 миль, та практ. утвердження провідної ролі дистанц. фактора. Водночас, до позит. елементів цього рішення слід віднести те, що Суд уперше застосував нову на той час концепцію ВЕЗ і обґрунтування можливості розглядати її, в т. ч. як релевантну обставину при делімітації континент. шельфу.

Лит.: *Continental Shelf (Libyan Arab Jamahiriya/Malta), Judgment // ICJR 1985; Lili T. Law of the Sea: Delimitation of the Libya-Malta Continental Shelf // Harvard International Law Journal, 1986, v. 27; Thirlway H. The law and procedure of the International Court of Justice 1960—1989 (Part 6). Division A: The Law of the Sea. Maritime delimitation: legal and practical aspects // BYIL, 1994, v. 65; Willis L.A. From precedent to precedent: the triumph of pragmatism in the law of maritime boundaries // Canadian Yearbook of International Law, 1986, v. 24.*

М.З. Кулик

**КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (ТУНІС/
ЛІВІЙСЬКА АРАБСЬКА ДЖАМАХІРІЯ)
1982** — справа, що стосується делімітації континент. шельфу між Тунісом і Лівійською Арабською Джамахірією; передана на розгляд МС ООН 01.12.1978 згідно зі Спец. угодою між сторонами від 10.06.1977; рішення від 24.02.1982 // *Continental Shelf (Tunisia/Libyan Arab Jamahiriya), Judgment of Feb. 24, ICJR 1982.*

Згідно зі ст. 1 Спец. угоди, сторони звернулися до Суду із запитанням щодо принципів і норм міжнар. права, які могли б застосовуватися до делімітації р-нів континентального шельфу, що належать відповідно Тунісу та Лівійській Арабській Джамахірії (далі — Лівія), закликаючи його взяти до уваги принципи справедливості та релевантні обставини, властиві цьому р-ну, а також нові тенденції, визнані на Третій конф. ООН з морського права. Сторони просили Суд точно визначити методи застосування згаданих принципів і норм у цій ситуації, що дозволить експертам двох д-в без труднощів делімітувати ці р-ни. При цьому тлумачення сторонами цих вимог суттєво різнилися. Туніс виходив з того, що Суд має розв'язати всі питання, які постануть

**КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (ТУНІС/
ЛІВІЙСЬКА АРАБСЬКА ДЖАМАХІРІЯ) 1982**

перед експертами у процесі імплементації рішення перед обчисленням координат лінії розмежування, та визначити метод делімітації, залишивши експертам переважно тех. функцію. Натомість Лівія наполягала, що Суд має обмежитися визначенням факторів або засад делімітації з тим, щоб експерти могли побудувати лінію, і не звертатися до визначення конкр. методу. Суд не надав вагомому значення цим розбіжностям, звівши їх до відмінностей у підходах щодо його ролі та функцій експертів, і хоча фактично сторони не просили його проводити лінію, після аналізу положень Спец. угоди, подань та заяв сторін дійшов висновку, що його завданням є винесення чіткого рішення з визначенням координат і проходження делімітац. лінії.

Суд розпочав обґрунтування делімітації континент. шельфу з аналізу принципу «природного продовження». Обидві сторони виходили з нього, але по-різному розуміли порядок застосування його фіз. та геол. критеріїв. Суд ухвалив, що в р-ні делімітації існує лише 1 континент. шельф, спільний для обох д-в, і його належність до кожної з них не може бути визначена на підставі принципу «природного продовження». Крім того, хоча Суд відзначив важливість цього принципу як основи суверен. прав *прибережної держави* на прилеглій континент. шельф, він усе ж не визнав його пріоритетним для проведення делімітації. Натомість Суд зазначив, що ключовими в цьому процесі є принципи справедливості. На його думку, незважаючи на те, що природ. продовження за певних геогр. обставин може мати велике значення для визначення справедл. делімітації, його все ж не можна прирівнювати до задоволення принципів справедливості. Разом з тим, відзначивши гол. роль принципів справедливості, Суд, однак, не вказав на жоден такий принцип. Фактично він обмежився заг. положенням, наведеним у постановчій частині рішення, що делімітація має здійснюватися згідно з принципами справедливості та врахуванням усіх релевантних обставин, до яких він відніс: заг. конфігурацію узбе-

реж сторін, зокрема чітку зміну напрямку туніської берегової лінії між Рас Аждиром і Рас Кабудіа; наявність і розташування о-вів Керкенна; сухопут. кордон між сторонами та їх дії до 1974 з надання нафтових концесій, а також елемент розумної пропорційності. Суд відмовив Тунісу в урахуванні екон. стану д-ви, її потреби в ресурсах як обставини, що впливає на делімітацію. Він також не визнав за необхідне приймати рішення стосовно впливу заявлених Тунісом істор. прав на рибальство в певних р-нах, оскільки визначена в його рішенні лінія не проходить через ці р-ни, за винятком ділянки, де Судом було встановлено відсутність заперечень з боку Лівії.

Слід зауважити, що визначенню особл. обставин передувало встановл. Судом меж р-ну делімітації та релевантних узбереж. Такий підхід був зумовлений раніше підтвердженим Судом принципом стосовно континент. шельфу, заявленим у справі *Континентальний шельф Північного моря 1969*, що «земля домінує над морем». Отже, релевантні узбережжя сторін є не лише поч. будь-якої делімітації, а й основою визначення заг. спрямування узбереж, обчислення пропорційності та прийняття рішення щодо включення до р-ну делімітації тих чи ін. геогр. утворень. З огляду на положення цього рішення, Суд включив до р-ну делімітації лише ті прилеглі простори, що знаходилися навпроти релевантного узбережжя однієї з д-в, а також спірні простори, де претензії сторін перетиналися. Суд постановив, що р-н делімітації в цій справі обмежений туніс. узбережжям від Рас Аждира до Рас Кабудіа, лівійським узбережжям від Рас Аждира до Рас Таджура та паралеллю, що проходить через Рас Кабудіа, і меридіаном, що проходить через Рас Таджур.

Суттєве значення для остаточного визначення проходження лінії делімітації мали висновки Суду щодо дій сторін у р-ні делімітації, зокрема надання нафт. концесій. Суд відзначив існування *de facto* лінії, що проходила від початкової точки делімітації в Рас Аждирі, розмежовуючи концесії, видані обома д-вами. При цьому Суд зауважив, що жодним чином не робить висновок про існування будь-якої «мовчазної» угоди між сторонами чи ситуації *естопеля*, а посилається на цю лінію як доказ наяв-

ного розмежування між сторонами, яке вони, можливо, вважали б справедл. і тимчас. рішенням стосовно лише частини р-ну, що підлягає делімітації.

Слід, однак, зазначити, що обраний Судом підхід заслуговує достатньо критичної оцінки. Він не відповідає логіці положень ст. 81 *Конвенції ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція ООН 1982), за якими прибережна д-ва має виключні права надавати дозволи і регулювати експлуатацію ресурсів належного їй континент. шельфу, та ст. 83 цієї Конвенції, згідно з п. 3 якої д-ви мають утримуватися від дій, що перешкоджають або ставлять під загрозу досягнення остаточної домовленості щодо делімітації. Хоча ця Конвенція на момент винесення Судом рішення ще не була остаточно схвалена, відп. її положення вже набули широкого визнання. Крім того, тлумачення міжнар. юрисдикц. органами стриманості однієї зі сторін як її можливої згоди з діями ін. негативно позначається на зусиллях з урегулювання конфліктів, не кажучи вже про те, що такий підхід може взагалі стати каталізатором суперечок між д-вами, спонукаючи їх до активних дій задля чіткого утвердження своїх позицій. Тому продемонстрований у цій справі підхід фактично не знайшов підтвердження при розгляді наст. справ як у МС ООН, так і в ін. міжнар. органах. Зрештою Суд сам невдовзі спробував нівелювати своє рішення у цій частині, коли Туніс звернувся щодо його перегляду та тлумачення. Серед підстав такого звернення зазначалося виявлення факту, який не був відомий ні Суду, ні Тунісу на момент ухвалення рішення, а саме — справжнього опису меж однієї з лівійських концесій, а також встановл. того, що визначена Судом лінія делімітації відводила Лівії р-ни континент. шельфу, які Туніс надав у концесію ще у 1966. Суд відмовив Тунісу в перегляді рішення, фактично заперечивши його аргументи щодо ролі нафт. концесій під час проведення Судом лінії делімітації.

Стосовно методу делімітації Суд посилався на своє рішення у справі *Континент. шельф у Півн. морі*, в якій він установив, що метод рівновіддаленості не є обов'язковим згідно з нормами заг. міжнар. права. Суд зазначив також, що практика д-в і процес по-

годження Конвенції ООН 1982 схилиють до висновку, що рівновіддаленість може застосовуватися, якщо вона приводить до справедл. результату, якщо ж ні — необхідно застосовувати ін. метод. Суд відхилив і наявність вимоги спочатку розглянути наслідки застосув. методу рівновіддаленості, який не має привілейованого статусу порівняно з ін. методами.

Можна з упевненістю стверджувати, що зазначена позиція Суду зазнала суттєвих змін під час подальшого розгляду ним справ про розмежування морських просторів. Особливо чітко це виявилось, коли в низці наст. рішень МС ООН, зокрема у справі *Морська делімітація в Чорному морі 2009*, у рішенні *Міжнародного трибуналу з морського права* у справі *Делімітація морських просторів між Бангладеш і М'янмою в Бенгальській затоці у 2012*, рішенні Арбітр. трибуналу у справі між Гайяною та Суринамом у 2007, пріоритет було віддано принципу рівновіддаленості/особл. обставинам, і процес делімітації на практиці розпочався з проведення рівновіддаленої лінії.

Обраний Судом метод став результатом його оцінки відп. релевантних обставин. Лінію під кутом 26° до прикорд. сухопут. точки Рас Аждира було визнано найбільш прийнятною, хоча Суд зауважив, що її слід уточнити задля врахування різкої зміни спрямування туніс. узбережжя. Зазначалося, що використання одного методу для визначення проходження усієї лінії розмежування у справах щодо делімітації протяжних морських просторів може бути несправедл., і тому потрібно застосовувати різні методи для мінімізації викривлювального впливу певних утворень, на який можна не зважати ближче до узбережжя, але який набуває непропорційно значного характеру на більших відстанях. У цій справі Суд мав також прийняти рішення щодо впливу на делімітацію о-вів Керкенна. Однак без достатніх пояснень він зазначив, що повне врахування цих островів надало б їм завищеної ваги, і постановив узяти до уваги лише половину відп. впливу на проходження лінії. Це було досягнуто через

**КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (ТУНІС/
ЛІВІЙСЬКА АРАБСЬКА ДЖАМАХІРІЯ) 1982**

проведення бісектриси кута, утвореного лініями, одна з яких проходила вздовж туніс. узбережжя, а ін. — вздовж морського узбережжя о-вів Керкенна. Надання положивного ефекту цим о-вам без належного обґрунтування викликало критику навіть серед суддів, які підтримали це рішення, зокрема в окр. думці судді *С. Швелья*.

Вплив о-вів, розташованих у р-ні делімітації, на проходження лінії розмежування і досі залишається одним із найбільш суб'єкт. елементів рішень Суду у відп. справах. За рамками визначеної заг. практики, що вплив о-вів може враховуватися повністю або частково чи взагалі не братися до уваги, ні в цій, ні в наст. справах Суд не зміг окреслити чіткі принципи та правила проведення лінії делімітації в умовах наявності о-вів, даючи підстави для критики щодо прийняття у цій частині недостатньо обґрунтованих, а то й узагалі довірливих рішень.

Обраний метод делімітації та утворену делімітац. лінію було перевірено з точки зору пропорційності, обчисленої в достатньо традиц. спосіб як порівняння співвідношень між довжинами релевантних узбереж та прилеглих площ морських просторів кожної д-ви, утвореними за результатами делімітації. Після такої перевірки Суд дійшов висновку, що побудована лінія не свідчить про непропорційні результати делімітації. Разом з тим слід зауважити, що між співвідношенням довжини узбереж та довжини прилеглих площ не існує однозначної функц. залежності. Величина останньої зумовлена не лише довжиною узбережжя, а й його конфігурацією, що, за певних обставин, призводить до значних відмінностей у відп. обчисленнях. Ігнорування цієї обставини не мало істотного значення для делімітації між Тунісом і Лівією, проте в деяких ін. справах, що стосувалися аналогічних питань, отримані результати перевірки на пропорційність спонукали Суд до корегування проходження побудованої лінії. Факт. наслідком застосув. Судом обраного методу стала побудова лінії делімітації, що виходила з існування в р-ні її проведення 2 секторів, у

кожному з яких було застосовано окр. метод делімітації. Суд залишив невизначеною остаточну довжину лінії, зазначивши, що це питання виходить за межі його компетенції, оскільки залежить від делімітації з третіми д-вами.

Таке рішення Суду дістало неоднозначні оцінки. Більшість фахівців справедливо відзначають принаймні його 3 суттєві недоліки: применшення значення розбіжностей між сторонами щодо змісту Спец. угоди та завдань, поставлених перед Судом у цій справі; ігнорування нових тенденцій у сфері міжнар. морського права, зокрема вже визнаної на той час концепції *виключної економічної зони*; а також неспроможність сформулювати цілісну систему критеріїв та визначити зміст принципу справедливості для застосув. у процесі делімітації. У деяких коментарях взагалі висловлюється припущення, що це рішення Суд прийняв *ex aequo et bono*. Загалом такі міркування було викладено й у розбіжних думках, доданих окр. суддями, зокрема *Ода* та *Евенсеном*. З ін. боку, наголошувалося на положеннях, що можуть вважатися кроками до зміцнення та поступ. утвердження правових засад режиму делімітації морських просторів. У зв'язку з цим відзначалося підтвердження Судом принципу «земля домінує над морем» і заг. правила, що делімітація має здійснюватися згідно з принципами справедливості та врахуванням усіх релевантних обставин, наголошувалося на зменшенні ролі геол. та геоморфол. факторів у процесі делімітації. Слід зазначити також, що менш ніж за 2 роки Туніс подав звернення до Суду (zareєстроване 27.07.1984) щодо перегляду і тлумачення цього рішення. 10.12.1985 Суд відмовив у перегляді, погодившись дати тлумачення лише частини його положень, які, однак, фактично не вплинули на проходження побудованої ним лінії делімітації.

Літ.: *Continental Shelf (Tunisia/Libyan Arab Jamahiriya)*, Judgment, ICJR 1982; *Feldman M.B.* The Tunisia-Libya continental shelf case: geographic justice or judicial compromise? // *AJIL*, 1983, v. 77; *Sonenshine M.* Law of the Sea: Delimitation of the Tunisia-Libya Continental Shelf // *Harvard International Law Journal*, 1983, v. 24; *Thirlway H.* The Law and Procedure of the International Court of Justice 1960—1989 (Part Six). *Maritime Delimitation: Legal and Practical Aspects*. Division A: The Law of the Sea (concluded) // *BYIL*, 1994, v. 65.

М.З. Кулик

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ У ПІВНІЧНОМУ МОРІ 1969 — рішення МС ООН від 20.02.1969, що стосується застосув. методів і принципів делімітації *континентального шельфу* в спорі між ФРН і Данією та в спорі між ФРН і Нідерландами // The North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany/Denmark; Federal Republic of Germany/Netherlands. Judgment of 20 February 1969 (ICJR 1969).

Зазначені спори розглядалися МС ООН у період 1967—69. Його юрисдикція засновувалася на 2 ідент. спец. угодах, які ФРН уклала з Нідерландами та Данією.

ФРН та Нідерланди, згідно з Угодою від 01.12.1964, та ФРН з Данією, згідно з Угодою від 09.06.1965, визначили кордони континент. шельфу між ними у 26 морських миль від узбережжя на основі лінії рівного віддалення. Сторони, однак, не змогли домовитися про методи та принципи делімітації решти континент. шельфу (див. *Делімітація морських кордонів*). Тому 20.02.1967 вони уклали спец. Угоду про передання спору на розгляд Суду. На момент виникнення спору всі 3 д-ви підписали Женев. конвенцію про континент. шельф 1958 (Конвенція 1958) (див. *Женевські конвенції з морського права 1958*), а Данія та Нідерланди її ратифікували. Суд мав визначити умови застосув. методів і принципів делімітації континент. шельфу в Півн. морі, що належить кожній зі сторін поза межами, визначеними угодами від 01.12.1964 та 09.06.1965.

Позиція ФРН: 1) розмежування континент. шельфу в Півн. морі має здійснюватися на основі принципу, відповідно до якого кожна *прибережна держава* має право на справедл. його частку; 2) метод делімітації континент. шельфу на основі лінії рівного віддалення не є нормою міжнар. звичаєвого права, а тому не може застосовуватися, якщо тільки угодою, арбітр. судом чи ін. чином не буде встановлено, що такий метод приведе до справедл. розподілу шельфу; 3) між сторонами спору цей метод не може застосовуватися внаслідок неможливості на його основі здійснити справедл. розподіл шельфу у зв'язку з незвичайною (увігнутою) конфігурацією узбережжя Півн. моря; 4) з огляду на те, що Півн. море фактично є замкнутим морем, ФРН має право

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ У ПІВНІЧНОМУ МОРІ 1969

на частку континент. шельфу, пропорційну довжині її берегової лінії.

Данія і Нідерланди зайняли протилежну позицію: 1) якщо спец. обставини не виправдають застосув. будь-якої ін. лінії, кордони континент. шельфу мають ґрунтуватися на лінії рівного віддалення, як це передбачено ст. 6 Конвенції 1958; 2) оскільки в цій справі жодних спец. обставин немає, то необхідно застосовувати лінію рівного віддалення; 3) кожна сторона має одержати ту частину континент. шельфу, що знаходиться ближче до неї, а не до ін. сторони.

Рішення прийнято 11 голосами проти 6. Судді М. Зафрулла Хан та С. Бенгзон додали до Рішення свої декларації, судді Ф. *Джессен*, Х. Бустаманте, Л. Паділла Нерво та Ф. Амун додали окр. думки, судді В. *Корецький*, Г. Мореллі, К. *Танака*, М. *Ляхс* та суддя *ad hoc* М. *Соренсен* надали розбіжні думки.

Суд керувався такими міркуваннями: 1) завданням Суду є делімітація, а не пропорц. розподіл континент. шельфу, як того вимагала ФРН; 2) оскільки ФРН не ратифікувала Конвенцію 1958, то вона не зв'язана її ст. 6 про застосув. методу лінії рівного віддалення; 3) останній, хоча й поєднує в собі риси практ. зручності та визначеності, є недостатнім для визнання його правовою нормою, тому слід погодитися з тим, що він має в обов'язковому порядку застосовуватися тоді, коли сторони не можуть домовитися про будь-який ін. метод, чи тоді, коли немає спец. обставин. У деяких випадках метод рівного віддалення може привести до незвичних, неприрод. або необґрунтованих і несправедл. результатів; 4) метод рівного віддалення не визнається звичаєвою нормою права, отже, не може бути використаний для делімітації континент. шельфу сторін; 5) концепція «близькості» континент. шельфу, що гарантується застосув. методу рівного віддалення, не є достатньо чіткою. Більш обґрунтованою є концепція, що шельф — це природ. продовження терит. д-ви. Навіть якби концепція «близькості» могла бути одним з критеріїв, який варто застосовувати за деяких умов, то й тоді вона не обов'язково була б єди-

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ У ПІВНІЧНОМУ МОРІ 1969

ною та найзручнішою в усіх випадках. Метод рівного віддалення не може цілком відповідати природ. продовженню, оскільки застосув. цього методу може утворити р-ни шельфу, що будуть продовженням терит., яка належить ін. д-ві; 6) право на континент. шельф прибереж. д-ви основане на тому, що підводні р-ни дна фактично розглядаються частиною її терит., на якій вона здійснює свою владу; 7) сторони можуть обрати будь-який метод делімітації, причому не існує «юридичної межі» факторам, які вони можуть урахувати при делімітації з метою забезпечення застосув. справедл. процедур. Найчастіше це баланс усіх факторів, а не застосув. лише одного з них.

Суд визначив такі принципи, з яких сторони мають виходити в процесі розв'язання спору: вони не зобов'язані застосовувати метод рівного віддалення; жоден метод делімітації не може бути обов'язковим; делімітація має здійснюватися укладанням сторонами угоди відповідно до принципів справедливості та з урахуванням усіх обставин, що стосуються справи, з тим щоб залишити кожній стороні, по можливості, усі частини континент. шельфу, які є природ. продовженням її сухопут. терит. в морі та під водою; якщо при застосув. попереднього пункту делімітація надає сторонам простори, які перекривають один одного, то вони мають бути поділені між сторонами в погоджених частинах, а в разі недосягнення такої угоди — порівну, якщо тільки не буде прийнято рішення про режим спільного володіння, право спільного використання чи експлуатації зон перетинання або будь-якої їх частини. Суд також встановив фактори, які сторони мають взяти до уваги під час переговорів з делімітації: 1) заг. конфігурацію узбережжя сторін, так само як і наявність будь-яких особл. чи незвичних рис; 2) фіз. і геол. структуру та природ. ресурси р-нів континент. шельфу, оскільки це відомо і може бути легко визначено; 3) деяку частку розумної пропорційності між величиною континент. шельфу, який належить прибереж. д-ві, і дов-

жиною її узбережжя, що вимірюється заг. напрямком берегової лінії, враховуючи існуючі чи можливі наслідки, які впливають на ін. делімітації континент. шельфу між суміжними д-вами того самого р-ну.

Судді, які голосували проти рішення Суду, виходили з того, що принцип рівного віддалення (ст. 6 Конвенції 1958) став нормою міжнар. звичаєвого права. Зокрема, В.М. Корецький висловив думку, що існує достатньо причин, щоб вважати приписи ст. 6 Конвенції 1958 заг. принципами міжнар. права, тобто нормами міжнар. звичаєвого права.

Це рішення Суду вважається одним з найважливіших у сфері делімітації континент. шельфу між суміжними д-вами. Його вплив на розвиток цього ін-ту полягає насамперед у визначенні необхідності досягнення сторонами відп. угоди.

Суд, відкинувши критерій «межування», застосовував також доктрину «природного продовження суші» під водою, що було новацією. Ці елементи вплинули на розроблення концепції континент. шельфу під час III Конф. ООН з морського права, а саме включення до шельфу всієї підводної окраїни материка аж до абісальних глибин. Слід, однак, зазначити, що зі встановл. у міжнар. морському праві режиму *виключної економічної зони* значення концепції «природного продовження» дещо змінилося: вона стала застосовуватися разом з концепцією «відстані від берега» як осн. титулу прибереж. д-ви на той чи ін. морський простір. Згідно зі ст. 76 *Конвенції ООН з морського права 1982*, при визначенні континент. шельфу обидві концепції доповнюють одна одну.

Аргументація МС ООН з цього рішення неодноразово піддавалася критиці з боку д-в. З одного боку, його підтримували ті з них, які при делімітації морських просторів дотримувалися позиції застосув. принципу справедливості, з чим, однак, не погоджувалися д-ви, які відстоювали метод рівного віддалення та концепцію спец. обставин. Поляризація думок між принципом справедливості та методом рівного віддалення продовжилася на III Конф. ООН з морського права, яка досягла компромісу, не зробивши прямої вказівки в Конвенції ООН 1982 ні на принцип справедливості, ні на метод рівного віддалення. У міжнар.-правовій літературі зазначається, що МС

ООН зосередився лише на самому методі рівного віддалення, ігноруючи спец. обставини як його складові. Критично було сприйнято й те, що Суд зобов'язав сторони застосувати метод пропорційності між довжинами узбережжя сторін і площами частин континент. шельфу, що належать кожній з них, тоді як раніше він чітко проводив відмінність між делімітацією морських просторів та пропорційним розподілом шельфу.

Однак у наст. справах МС ООН, звертаючись до методу рівного віддалення, поєднував його зі спец. обставинами. У сучас. практиці делімітації морських просторів, яка здійснюється міжнар. судами та арбітражами, метод застосув. лінії рівного віддалення, що має бути узгоджений зі спец. обставинами, хоча й не визнається нормою міжнар. звичаєвого права, однак є найважливішим методом досягнення справедл. рішення, у той час як звернення до будь-якого ін. методу делімітації значно ускладнює процес знайдення такого рішення.

Літ.: *Мировой океан и международное право. Правовой режим морских прибрежных пространств*. М., 1987; *Блищенко И.П.* Прецеденты в международном публичном и частном праве. М., 1999; *Вылегжанин А.Н.* Решения Международного Суда ООН по спорам о разграничении морских пространств. М., 2004; *Jagota S.P.* Maritime Boundary. Dordrecht, 1983; *Matter of an Arbitration between Barbados and the Republic of Trinidad and Tobago (Barbados/Trinidad and Tobago)*, Award of the Arbitral Tribunal Constituted Pursuant to Article 287, and in Accordance with Annex VII, of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 11 April 2006 // *International Legal Materials*, 2006, v. 45, N 4; *Oude Elferink A.G.* The Law of Maritime Boundary Delimitation: A Case Study of the Russian Federation. Dordrecht, 1994.

І.В. Караман, Т.Р. Короткий

КОНТИНУЇТЕТ (лат. *continuitas* — безперервність) — тотожність і безперервність існування д-ви як суб'єкта міжнар. права, незважаючи на зміни її уряду, терит., назви чи форми правління та держ. устрою.

К. передбачає продовження існування д-ви як міжнар. особи і відповідно здійснення всіх обов'язків, передбачених нормами міжнар. права. К. відрізняється від *правонаступництва держав*, оскільки в цьому випадку замість д-ви-попередниці виникає новий суб'єкт міжнар. права — д-ва- правонаступниця. У випадку правонаступ-

ництва д-ва-попередник припиняє своє існування, а питання про перехід її правовідносин до д-ви- правонаступниці підлягає визначенню сторонами відповідно до норм міжнар. права. При К., тобто ідентичності міжнар. правосуб'єктності д-ви, попередній суб'єкт міжнар. права продовжує існувати незалежно від тих чи ін. змін, і безперервність його правовідносин, як правило, мається на увазі. Оскільки *міжнародне співтовариство* зацікавлене у збереженні стабільності міжнар. відносин, у практиці д-в наявна чітка презумпція на користь К. існуючих д-в. Склалася звичаєва норма міжнар. права, відповідно до якої терит. надбання або втрати д-ви не впливають на збереження її правосуб'єктності. Норма, відповідно до якої зміни в уряді, незалежно від того, мають вони констит. чи рев. характер, самі по собі не впливають на К. існуючої д-ви, була поставлена під сумнів унаслідок *Жовтневої революції 1917 в Росії*. Тоді, як відомо, більшовицький уряд відмовився виконувати фін. зобов'язання Рос. імперії. Хоча проблему її боргів так і не було розв'язано, однак поступово зах. доктрина і практика стали розглядати СРСР продовжувачем Рос. імперії. Третьою найбільш усталеною нормою міжнар. права щодо К. є норма, згідно з якою в умовах тимчас. *окупації воєнної* д-ва не припиняє свого існування, зберігаючи тим самим свій К. Обмеження щодо застосув. цієї норми встановлюються відповідністю дійсності. Ін-т воєн. окупації сам по собі має тимчас. характер і завершується після юрид. оформлення інкорпорації терит. окупованої д-ви (напр., у вигляді мир. договору) або внаслідок відновлення легітимного суверенного управління.

Значно складнішим як з практ., так і з теор. точки зору, є випадок, коли д-ва відновлює своє незалежне існування після тривалого перебування у складі ін. д-ви чи д-в. Так, Польща, яка втратила свою незалежність унаслідок 3-го поділу в 1795 і відновила її у 1918 після завершення *Першої світової війни 1914—18*, заявила, що, незалежно від факту свого фіз. неіснування про-

тягом 123 років, вона ідентична тій д-ві, яка існувала раніше, однак такий підхід не знайшов визнання з боку ін. д-в. Так само на міжнар. рівні не обговорювалися намагання Литви обґрунтувати, що вона є тією самою д-вою, що становила литовську частину Речі Посполитої до 1795. Після прийняття *Пакту Бріана—Келлога 1928*, який проголосив відмову від війни як засобу нац. політики в практиці д-в, хоча і не завжди послідовно, почала складатися норма, згідно з якою *анексія* терит. д-ви внаслідок незаконного застосув. сили не призводить до припинення існування цієї д-ви. Так, 05.10.1935 війська фашист. Італії вторглися в Ефіопію, а 09.05.1936 було оголошено про анексію її терит., що протягом певного періоду часу визнавалося ін. д-вами. Однак після звільнення Ефіопії брит. військами під час *Другої світової війни* було визнано безперервність та ідентичність її правосуб'єктності з д-вою, яка існувала до анексії, що знайшло підтвердження у *Паризьких мирних договорах 1947*. Подібною була ситуація з Чехословаччиною, яка була окупована і розчленована нацист. Німеччиною в берез. 1939. Хоча США продовжували визнавати Чехословаччину, однак більшість д-в міжнар. співтовариства прямо чи опосередковано визнала припинення її існування. Під час II світ. війни кол. президент Чехословаччини Е. Бенеш заснував чехослов. уряд у вигнанні. У Паризьких мир. договорах 1947 було повністю підтверджено ідентичність правосуб'єктності післявоєнної Чехословаччини тій, що існувала до 1939. Ін. прикладом є Албанія, яка у квіт. 1939 була окупована фашист. Італією, а 14.04.1939 офіц. оголошено про її приєднання до Італії. Більшість д-в, за винятком США та деяких ін., визнали результат насильницьких дій Італії, при цьому жодного албан. уряду у вигнанні створено не було, і отже, здавалося, що Албанія припинила своє існування як суб'єкт міжнар. права. Однак Паризький мир. договір 1947 підтвердив К. албан. д-ви від д-ви, що існувала до 1939. Найбільш відомим і характерним прецедентом є випадок Австрії.

Її було приєднано до нацист. Німеччини 12—13.03.1938, а 10.04.1938 це рішення було схвалено на плебісциті 99,08 % мешканців Німеччини і 99,73% мешканців Австрії. Австр. уряд у вигнанні не було сформовано, всі її дипл. представництва припинили існування, що означало припинення існування цієї д-ви. Однак під час II світ. війни на *Московській конференції 1943* союзники прийняли Декларацію про Австрію, відповідно до якої приєднання її до Німеччини у 1938 розглядалося як неіснуюче і нечинне. Коли у квіт. 1945 рад. війська зайняли Відень і австр. політики проголосили про відновлення Австрійської респ., союзники визнали саме новий уряд Австрії, а не Австрію як нову д-ву. Її К. було закріплено в Держ. договорі про відновлення незалежної і демокр. Австрії від 15.05.1955. Водночас далеко не всі претензії щодо К. з істор. д-вами було визнано у практиці д-в після II світ. війни. Так, не знайшли визнання претензії Алжиру, який здобув незалежність від Франції у 1962, на тотожність своєї міжнар. правосуб'єктності з Алжиром, підкореним Францією у 1830. Складним як з теорет., так і з практ. погляду було питання про правовий статус Німеччини після її поділу внаслідок поразки у II світ. війні і виникнення у 1949 2 нім. д-в — ФРН та НДР. Західнонім. доктрина міжнар. права виходила з доктрини продовження правосуб'єктності нім. рейху у ФРН, тоді як рад. та східнонім. доктрина заперечували це. Концепція К. ФРН містила значний елемент юрид. фікції, оскільки 2-га нім. д-ва — НДР була, як і ФРН, членом ООН і була визнана останньою та ін. членами міжнар. співтовариства. Однак претензії на К. ФРН знайшли визнання в практиці д-в, і нинішня об'єднана Німеччина, з точки зору міжнар. правосуб'єктності, розглядається як ідентична нім. рейху.

Питання К. знову набуло важливості наприкінці 20 ст. внаслідок розпаду СРСР та Югославії. Так само, як і в попередні часи, практика д-в не завжди є послідовною. Ще в процесі відновлення своєї незалежності Литва, Латвія та Естонія висунули претензії на К. Згідно з правовою позицією цих д-в, у 1940 СРСР скоїв акт агресії проти Естонської, Латвійської та Литовської республік, незаконно окупувавши і анексу-

вавши їх терит. Хоча анексія СРСР Балт. д-в *de facto* припинила їх існування, вони не втратили своєї міжнар. правосуб'єктності і продовжували існувати *de jure*. Таким чином, СРСР ніколи не набував суверенних прав на країни Балтії і залишався лише окупуючою д-вою, доки у 1991 незалежність Балт. д-в не було відновлено. Така позиція знайшла відображення у багатьох документах, прийнятих цими д-вами. Напр., 07.10.1992 парламент Естонії прийняв Декларацію, в якій, зокрема, зазначено: «Сучасна Естонська Республіка як суб'єкт міжнародного права ідентична Естонській Республіці, проголошеній 24 лютого 1918 року, яка стала жертвою агресії Радянського Союзу у 1940 році і була незаконно включена до складу Радянського Союзу». Більшість зах. д-в, хоча і не завжди послідовно, але визнали претензії д-в Балтії щодо ідентичності їх міжнар. правосуб'єктності, правосуб'єктності д-в, які існували до 1940. РФ виступає проти тези щодо ідентичності сучас. незалежних д-в Балтії як суб'єктів міжнар. права з д-вами, приєднаними до СРСР у 1940. Проблема К. ін. кол. республік СРСР також не знайшла однозначного розв'язання. З одного боку, у *Мінській угоді 1991* та *Алма-Атинській декларації 1991* було закріплено положення, відповідно до якого СРСР як суб'єкт міжнар. права припинив своє існування, отже, в такому разі має йтися про правонаступництво д-в, а не про К. У вищезгаданих документах д-ви — учасниці СНД гарантують виконання міжнар. зобов'язань СРСР. Звідси випливає, що всі д-ви — учасниці СНД розглядають себе як правонаступників СРСР. Водночас у рішенні Ради глав д-в СНД від 21.12.1991 було закріплено, що «держави Співдружності підтримують Росію в тому, щоб вона продовжила членство СРСР в ООН, у тому числі постійне членство в Раді Безпеки, та в інших міжнародних організаціях». Така позиція була підтримана і *Європейським Співтовариством* та його д-вами-учасниками, які в Заяві від 23.12.1991 зазначили, що «беруть до відома, що міжнародні права та обов'язки колишнього СРСР, включно з правами та обов'язками за Статутом ООН, будуть продовжувати здійснюватися Росією». 24.12.1991 президент РФ направив лист Ген. секретарю

ООН, в якому повідомляв, що членство СРСР у всіх органах та орг-ціях системи ООН, у т. ч. в Раді Безпеки, продовжується РФ і що Росія повною мірою зберігає відповідальність за всі права та обов'язки СРСР відповідно до Статуту ООН. Листи аналог. змісту було направлено і в ін. міжнар. орг-ції, в яких Росія також продовжила членство СРСР. 03.01.1992 МЗС РФ направив главам дипл. представництв у Москві ноту з проханням розглядати дипл. і конс. установи СРСР як рос., а нотою від 13.01.1992 повідомив, що РФ продовжує здійснювати права та обов'язки щодо договорів кол. СРСР, у т. ч. функції депозитарію замість уряду СРСР. Відповідно до Указу президента РФ «Про державну власність колишнього Союзу РСР за кордоном» від 08.02.1993, РФ як д-ва — продовжувач СРСР перебрала на себе всі права на нерухому і рухому власність кол. СРСР, що знаходиться за кордоном. Рос. доктрина міжнар. права також відстоює позицію, згідно з якою РФ є д-вою — продовжувачем СРСР. Проти цієї позиції послідовно виступає Україна, наполягаючи на тому, що будь-які одностор. рішення РФ щодо визначення свого статусу як продовжувача СРСР суперечать нормам міжнар. права і призводять до порушення прав ін. д-в — суб'єктів кол. СРСР. Ця позиція України озвучена на засіданні Ради керуючих МАГАТЕ 18.06.1992: «Виходячи з принципових міркувань, Україна не може визнати будь-якого спеціального статусу Російської Федерації порівняно з іншими державами — наступниками СРСР щодо договорів, власності або зобов'язань колишнього СРСР. Єдиним винятком є угода, досягнута в рамках СНД, що дозволяє Російській Федерації посісти місце СРСР в ООН, включно з постійним членством у Раді Безпеки.... З усіх інших питань Російська Федерація ніколи не просила і ніколи не отримувала згоди з боку України або інших держав-наступниць, відповідно, вона не може претендувати на статус наступника СРСР щодо власності, договорів або інших прав та зобов'язань колишнього СРСР». До сьо-

КОНТРЗАХОДИ

годні питання правонаступництва України та РФ щодо закордонної власності кол. СРСР залишається не врегульованим. Відповідно, Угоду між Україною і РФ про врегулювання питань правонаступництва щодо зовн. боргу та активів кол. Союзу РСР від 09.12.1994 за схемою «нульового варіанта» не було ратифіковано Україною (див. *Правонаступництво України*).

Україна, у свою чергу, є д-вою-продовжувачем УРСР. Зміна назви з «Українська Радянська Соціалістична Республіка» на «Україна», а також зміни в її міжнар.-правовому статусі після припинення існування СРСР не вплинули на її К. 12.09.1991 ВР України прийняла Закон України «Про правонаступництво України», який серед ін. визначив, що Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнар. договорами, укладеними УРСР до проголошення незалежності України, водночас установивши, що Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнар. договорами СРСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки.

Літ.: Мельник А.Я. Правонаступництво України щодо міжнародних договорів СРСР. К., 2005; Мялскова Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940—1991 гг. и после 1991 г. Исследование конфликта между силой и нормативностью в международном праве. Тарту, 2005; Кремнев П.П. О новых понятиях и категориях правопреемства государств: теоретико-практические вопросы // Журн. междунар. права и междунар. отношений, 2010, № 1.

К.О. Савчук

КОНТРЗАХОДИ — не заборонені міжнар. правом, правомірні одностор. примус. заходи потерпілої д-ви щодо д-ви, яка вчинила міжнар.-протиправне діяння, з метою забезпечення виконання зобов'язань, що випливають з правовідносин відповідальності (див. *Відповідальність держав*).

Ін-т К. є самост. правовим ін-том міжнар. права, покликаним служити імплементації міжнар. відповідальності, і застосовується виключно для того, щоб забезпечити охорону прав потерпілих суб'єктів та відновлення міжнар. правопорядку. К.

можуть застосовуватись у формі обмеження торг. операцій; припинення транзиту ресурсів, польотів та перевезень; зупинення виконання екон. та фін. зобов'язань; анулювання або зупинення ліцензій та ін. дозволів; блокування активів тощо. За ін. умов такі заходи розцінювалися б як неправомірні, але внаслідок попередньої протиправної дії ін. д-ви вважаються легітимними.

Термін К. почали широко застосовувати в міжнар.-правовій практиці у 70—80-х рр 20 ст., а також у лексичі КМП ООН під час роботи над Проектом статей про відповідальність д-в за міжнар.-протиправні діяння. Зокрема, КМП ООН дійшла висновку, що до заходів, які застосовуються однією д-вою у відповідь на міжнар.-протиправні дії ін. д-ви, більш точним є термін К., а термін «санкції» (див. *Санкції міжнародно-правові*), який до цього часу використовували для визначення одностор. заходів у відповідь, доцільно вживати щодо примус. заходів міжнар. орг-цій. У Коментарі до Статей про відповідальність д-в за міжнар.-протиправні діяння зазначається, що термін К. охоплює ту частину поняття *репресалій*, яка не пов'язана зі збройн. конфліктом. Отже, К. — це невоєнні примус. заходи.

Метою К. є спонукання д-ви, яка вчинила міжнар. правопорушення, припинити протиправне діяння, якщо воно триває, і надати повне відшкодування заподіяної шкоди потерпілій д-ві. К., які мають каральну мету або спрямовані на досягнення будь-якої ін. цілі, є нелегітимними.

К. можуть застосовуватись потерпілою д-вою виключно у відповідь на міжнар.-протиправне діяння, якщо д-ва-делінквент відмовляється виконати зобов'язання з правовідносин відповідальності, і не повинні бути спрямовані проти ін. д-в. Застосув. К. не є обов'язковим наслідком міжнар. правопорушення, а є правом потерпілої д-ви. Рішення про введення К. має бути виваженим і ґрунтуватися на нормах міжнар. права. У разі запровадження К. без достатніх підстав настає міжнар. відповідальність д-ви за протиправне діяння. Добросовісна помилка д-ви, яка вдалася до К. за відсутності попереднього міжнар.-протиправного діяння, може враховува-

тись при визначенні ступеня відповідальності цієї д-ви.

Якщо правомірно застосовані К. зумовлюють негат. наслідки для *третіх держав*, останні мають право вважати такі заходи недружніми актами і відповідати на них. Порухення К. міжнар. права щодо третіх д-в надає їм право порушувати питання про міжнар.-правову відповідальність д-ви, яка запровадила одностор. примус. заходи.

Існують обмеження щодо застосув. К., до яких належать: зобов'язання утримуватися від погрози силою або її застосув.; зобов'язання щодо захисту осн. прав людини; зобов'язання гуманіт. характеру, що забороняють репресалії; ін. зобов'язання, що впливають з імперат. норм міжнар. права. Д-ва, яка застосовує К., має дотримуватись процедур урегулювання спору, а також обов'язку поважати недоторканність дипл. агентів і конс. посад. осіб, дипл. і конс. приміщень, архівів і документів.

К. за своїм характером та інтенсивністю мають бути сумірні з характером і шкідливими наслідками міжнар. правопорушення. Принцип пропорційності пов'язується з розміром заподіяної шкоди, тяжкістю міжнар.-протиправного діяння й вагомістю порушених прав. Пропорційність є ключовим елементом при визначенні правомірності К.

Для правомірного застосув. К. потерпіла д-ва має дотримуватись певних умов. До ухвалення рішення про запровадження заходів у відповідь д-ва зобов'язана зажадати від порушника припинити правопорушення, якщо воно триває, і пред'явити вимогу про відшкодування збитків, завданих міжнар.-протиправним діянням. Застосув. К. має передувати попередження про можливість запровадження примус. заходів та пропозиції провести переговори, які адресуються д-ві-делінквенту, з метою вирішення суперечностей, що виникли. У разі, якщо попереднє повідомлення про застосув. примус. заходів може позбавити потерпілу д-ву можливості застосувати ефект. заходи, вона для забезпечення власних інтересів може вживати К. без попередження. Зокрема, як нагальні заходи можуть застосовуватись заморожування фін. активів, блокування банк. рахунків, арешт майна.

Принциповою умовою застосув. К. є використання наявних можливостей мир. врегулювання спору, суть якої зводиться до того, що К. — це крайній захід, вдаватись до якого можна у разі, якщо потерпіла д-ва вичерпала всі мир. засоби врегулювання спору і не має ін. можливостей забезпечити відновлення порушених прав. При цьому можуть застосовуватись погоджувальні засоби розв'язання спору, як-от *переговори міжнародні*, консультації, *добрі послуги*, *посередництво*, встановл. фактів, *примирення*, а також розгляд спорів судами та вирішення спорів міжнар. орг-ціями.

У випадках застосув. К. у відповідь на порушення міжнар. договору вони мають проектуватися так, щоб зберегти можливість поновлення виконання відп. зобов'язань. Це означає, що необхідно обирати такі форми й види К., які б суттєво не ускладнювали ситуацію і не робили її безповоротною. У рішенні МС ООН у справі *Габчиково—Надьмарош 1997* визначено умову застосув. К., яка полягає у спонуканні д-ви-правопорушниці виконати свої зобов'язання за міжнар. правом так, щоб вони не позбавляли можливості повернення до первинного становища сторін. У разі відсутності можливості вибору помірних К. д-ва має право застосувати такі форми заходів, які на її розсуд є більш ефект. Це означає, що за наявності вибору між різними видами правомірних і дієвих К. слід обирати такі, які дозволять поновити дію зобов'язань.

К. не запроваджуються, а в разі їх уведення повинні скасовуватися, якщо міжнар.-протиправне діяння припинено і спір перебуває на розгляді суду. Застосув. К. може бути поновлено, якщо відповід. д-ва сумлінно не здійснює процедуру врегулювання спору. К. обмежуються часом невиконання міжнар.-правових зобов'язань д-вою, яка несе міжнар. відповідальність. Щойно д-ва виконає свої зобов'язання, пов'язані з міжнар.-протиправним діянням, з його припинення та відшкодування завданої шкоди, К. мають бути припинені. Коли К. досягли своєї мети, їх продовження є неправомірним.

КОНФЕДЕРАЦІЯ

К. можуть застосовуватись не тільки потерпілою д-вою, а й ін. д-вами у разі, якщо порушене зобов'язання є зобов'язанням щодо групи д-в, включно з цією д-вою, і встановлене з метою захисту колект. інтересу всієї групи або якщо порушене зобов'язання є зобов'язанням щодо міжнар. співтовариства в цілому. В таких випадках ін. д-ви можуть вимагати від д-ви, яка несе відповідальність, припинення протиправного діяння й виконання обов'язків з відшкодування в інтересах потерпілої д-ви.

Норми міжнар. права, які визначають правовий режим К., мають звичаєвий характер. Статті про відповідальність д-в за міжнар.-протиправні діяння містять главу «Контрзаходи», в якій сформульовано порядок, умови та межі їх застосув.. Зазначені Статті взято ГА ООН до відома, що означає їх офіц. визнання, однак не перетворює схвалені правила на норми міжнар. права, за винятком тих, які до цього часу існували у вигляді міжнар. звичаїв або містилися в міжнар. договорах. Однак ухвалені КМП ООН Статті про відповідальність д-в значною мірою являють собою кодифікацію існуючих звичаєвих норм з важливими елементами прогрес. розвитку.

Доктрина і практика свідчать про значне розходження поглядів на зміст поняття К. та його співвідношення із суміжними поняттями «репресалії» і «санкції». На сьогоднішній термін «репресалії» застарів і застосовується переважно для позначення воєн. репресалій в умовах збройн. конфлікту. Значна кількість юристів, держ. діячів та політологів для позначення примус. заходів використовують термін «санкції». При цьому під санкціями розуміють як примус. заходи міжнар. орг-цій, так і заходи, що застосовуються д-вами. У наук. середовищі утвердилася позиція, що термін «санкції» слід вживати до примус. заходів міжнар. міжуряд. орг-цій, а примус. заходи, які застосовуються в одностор. порядку, слід називати К.

Літ.: *Ответственность государств за международно-противоправные деяния. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН, А/RES/56/83* от

12.12.2001; *Лукашук И.И.* Право международной ответственности. М., 2004; *Crawford J.* The International Law Commission's Articles on State Responsibility. Cambridge, 2002; *Alland D.* Countermeasures of General Interest // *EJIL*, 2002, v. 13, N 5; *Кешнер М.В.* Контрмеры и санкции как инструменты имплементации международной ответственности государств // *Вестник ТИСБИ*, 2012, № 1; *Малишева Ю.В.* Відмежування поняття «санкції» від суміжних понять «примусові заходи» та «контрзаходи» в міжнародному праві // *Часопис Київського університету права*, 2014, № 1.

Ю.В. Малишева

КОНФЕДЕРАЦІЯ (пізньолат. *confoederatio* — союз, спілка, об'єднання) — форма міжнар.-правового об'єднання д-в, за якої ознаки держ. утворення мають як К. в цілому, так і її складові частини, тобто суб'єкти К.

На відміну від *федерації*, яка є союз. д-вою, К. є союзом суверен. д-в — суб'єктів міжнар. права, утвореним для досягнення певних цілей, і відносини між її учасниками зберігають міжнар.-правовий характер. К., як правило, передбачає тісну координацію дій суб'єктів передусім у зовнішньополіт., військ., валют.-фін., митній сферах. Характерною ознакою К. є наявність у кожного із суб'єктів К. власної правової системи, осн. засади, зміст і структура яких можуть різнитися. Сфера компетенції центр. органів К. є обмеженою, а осн. владні повноваження належать вищим органам держ. влади суб'єктів К. Вищі органи влади К. формуються на засадах представництва від органів влади суб'єктів К., а їхні рішення з найважливіших питань, як правило, вимагають схвалення суб'єктами К. Учасники К. є суб'єктами міжнар. права, однак К. в цілому також має міжнар. правосуб'єктність. Міжнар. правосуб'єктність К. має похідний характер і ґрунтується на договорі, згідно з яким д-ви-учасниці передають К. для досягнення визначених у цьому договорі цілей певні права, перелік яких може бути змінено лише на підставі їх одностайного рішення.

Водночас, на відміну від міжнар. орг-ції, яка є інструментом співробітництва д-в, що входять до її складу, К. є об'єднанням д-в, що виступають на світ. арені як єдине ціле, і здійснює певні зовнішньополіт. держ. функції.

Як правило, всі К. мали порівняно нетривалий характер і або були першим кро-

ком на шляху до більш тісної інтеграції і утворення федерат. д-ви (США у 1776—89, Швейцарія у 1815—48, Німецький союз у 1815—66), або досить швидко розпадалися (Об'єднана Арабська Респ. у 1958—61, Сенегамбія у 1982—89). К. може бути також формою збереження зв'язків між терит. у разі розпаду унітар. або федерат. д-ви (напр., Держ. Союз Сербії та Чорногорії у 2003—06). На сьогодні своєрідною К., однак без права сепесії, фактично є Боснія і Герцеговина. *Дейтонські мирні угоди 1995* перетворили її з унітар. на союз. д-ву з дуже обмеженою владою центр. уряду, закріпивши поділ терит. Боснії і Герцеговини на 2 ентитети (Хорватсько-Боснійську Федерацію та Респ. Сербську), водночас підтвердивши її статус як єдиної союз. д-ви в межах міжнародно визнаних кордонів. У міжнар.-правовій літературі висловлювалася думка, що рисами К. наділені *Європейський Союз* та Союзна держава Росії та Білорусі.

Літ.: Михайлова С.Ю. Конфедерация как международно-правовое объединение государств: вопросы теории и практики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Уфа, 2006.

К.О. Савчук

КОНФЕРЕНЦІЯ ООН З ТОРГІВЛІ І РОЗВИТКУ (ЮНКТАД) — пост. орган *Генеральної Асамблеї ООН*, створений з метою налагодження торг. відносин між д-вами з різним рівнем екон. розвитку для прискорення екон. зростання слаборозвинених країн і країн, що розвиваються, сприяння їх інтеграції у світ. економіку та досягнення цілей сталого розвитку (див. *Сталого розвитку концепція*).

Ідея засн. в системі *Організації Об'єднаних Націй* органу з комплекс. вирішення проблем торгівлі та розвитку була висловлена країнами, що розвиваються, під час Каїрської конф. з проблем екон. розвитку 1962 у Каїрській декларації. Потреба в існуванні такого органу зумовлювалася, зокрема, тим, що міжнар. екон. орг-ції, які існували на той час, органи ООН з екон. питань та ГАТТ займалися лише окр. питаннями міжнар. торгівлі та економіки і в їх рамках неможливо було побудувати скоординовану систему міжнар. торгівлі, яка б допомогла країнам, що розвиваються, долучитися до неї і стати її рівноправними

учасниками. У результаті в резол. ГА ООН 1707 (XVI) від 19.12.1961 «Міжнародна торгівля як головний засіб економічного розвитку» було запропоновано *Генеральному секретарю ООН* провести консультації з урядами д-в — членів ООН і членами спеціалізованих установ ООН щодо необхідності скликання міжнар. конф. з проблем міжнар. торгівлі, зокрема проблем ринків збуту сировини (п. 6). Доповідь, підготовлена за результатами цих консультацій, мала бути подана на розгляд *Економічної і соціальної ради ООН* (ЕКОСОП). Після вивчення цієї доповіді ЕКОСОП у резол. 917 (XXXIV) від 03.08.1962 постановила скликати таку конф. ГА ООН у резол. 1785 (XVII) від 08.12.1962 схвалила постанову ЕКОСОП з цього питання (п. 2), висловила ряд рекомендацій і пропозицій ЕКОСОП та Ген. секретарю ООН щодо орг-ції процедури й дати скликання конф. (п. 3, 4), а також окреслила коло питань, які мали бути розглянуті під час роботи конф. (п. 5). 1-ша Конф. ООН з торгівлі і розвитку пройшла у м. Женева (Швейцарія) у берез.-черв. 1964 за участю 119 д-в. У результаті її роботи було прийнято «Принципи міжнародних торгових відносин і торговельної політики, що сприяють розвитку», закріплені в Закл. акті конф., та низку рекомендацій з актуальних питань міжнар. торгівлі. У подальшому ГА ООН встановила правові рамки роботи конф. на пост. основі. Зокрема, у своїй резол. 1995 (XIX) від 30.12.1964 вона заснувала Конф. ООН з торгівлі і розвитку як орган ГА ООН, а також визначила її функції, інституц. структуру, порядок набуття членства.

Ключовою ідеєю перших десятиліть роботи ЮНКТАД стало вжиття комплексу заходів зі встановл. *нового міжнародного економічного порядку* в міжнар. торг. відносинах, серед яких: орг-ція переговорів щодо укладення міжнар. товарних угод, орієнтованих на стабілізацію цін на окр. види сировини, експортованої країнами, що розвиваються, розроблення міжнар.-правових актів, які сприяли полегшенню доступу країн, що розвиваються, до ринків розви-

**КОНФЕРЕНЦІЯ ООН З ТОРГІВЛІ
І РОЗВИТКУ (ЮНКТАД)**

нених д-в. Прикладами таких актів є Договір про створення заг. системи преференцій на користь країн, що розвиваються, 1968, що, зокрема, вплинув на внесення до Ген. угоди з тарифів і торгівлі 1947 (див. *Багатосторонні торговельні угоди СОТ*) правила про можливість надання розвиненими д-вами не взаємних преференцій на користь країн, що розвиваються; Комплекс узгоджених на багатостор. основі справедл. принципів і правил контролю за обмежувальною діловою практикою 1980, які стали основою сучас. міжнар.-правового регулювання обмежувальної ділової практики, зокрема з боку ТНК; Угода про Глобальну систему торг. преференцій між країнами, що розвиваються, 1988; Конвенція про Кодекс поведінки лінійних конф. 1974 тощо.

Сьогодні ЮНКТАД розглядається як координац. центр у системі ООН, що функціонує для комплекс. розгляду проблем торгівлі і розвитку та пов'язаних з ними екон. питань, передусім у сфері фінансів, технологій, інвестицій. Сучас. діяльність ЮНКТАД скеровується на досягнення цілей сталого розвитку, викладених, зокрема, в Порядку денному в галузі сталого розвитку на період до 2030, прийнятому ГА ООН 25.09.2015 як підсумковий документ саміту ООН, що проводився для розроблення і прийняття цього Порядку. ЮНКТАД займається наук.-аналіт. роботою, сприяє досягненню консенсусу між д-вами з найважливіших питань торгівлі та пов'язаних з нею ін. сфер екон. відносин, а також надає тех. допомогу та підтримку д-вам з метою розвитку. Наук.-аналіт. робота є стрижнем діяльності ЮНКТАД і спрямована передусім на вивчення осн. проблем, з якими стикаються країни, що розвиваються, та д-ви з перехідною економікою у сфері торгівлі і розвитку та в ін. пов'язаних з ними сферах економіки. Такі дослідження мають допомагати д-вам, зокрема тим, що розвиваються, стати рівноправними партнерами в міжнар. торг. відносинах, досягти високих екон. показників, викоринити бідність, підвищити благополуччя своїх гр-н та вирішувати ін. екон., соц., екол. проблеми.

Працюючи в цьому напрямі, ЮНКТАД готує огляди та звіти щодо останніх тенденцій розвитку світ. торгівлі й торг. політики. Напр., у 2016 було підготовлено «Звіт про світові інвестиції. Національність інвестора: політичні виклики», «Звіт про економічний розвиток в Африці. Динаміка заборгованості та розвиток фінансів в Африці», у 2015 — «Звіт про торгівлю та розвиток. Формування міжнародної фінансової архітектури в цілях розвитку», «Звіт про найменш розвинені країни. Реформування сільського господарства», «Огляд у сфері морського транспорту», «Доповідь про стан інформаційної економіки. Розкриття потенціалу електронної комерції для країн, що розвиваються», «Доповідь про технології та інновації. Сприяння розробленню політики в сфері інновацій для промислового розвитку» тощо. Невід'ємною частиною роботи ЮНКТАД є підготовка статист. інформації з різних аспектів міжнар. торгівлі.

Важливим напрямом роботи ЮНКТАД є проведення в рамках її органів міждерж. діалогу з метою досягнення консенсусу з найважливіших питань торгівлі та пов'язаних з нею галузей економіки. До цього діалогу залучаються не лише уряди д-в — членів ООН, а й міжнар. орг-ції, діяльність яких пов'язана з торгівлею та розвитком, незалежні експерти, представники бізнесу, громадян. сусп-ва та науки. У результаті цієї роботи розробляються, зокрема, кер. принципи орг-ції та діяльності окр. секторів торгівлі (напр., Кер. принципи ООН для захисту інтересів споживачів, нову ред. яких було затверджено резол. ГА ООН 70/186 від 22.12.2015 «Захист інтересів споживачів», Принципи заохочення відповід. практики суверенного кредитування та запозичення 2012, Принципи відповід. інвестування в сільське госп-во, розроблені ЮНКТАД спільно з *Продовольчою і сільськогосподарською організацією Об'єднаних Націй* (ФАО), Світ. банком та Міжнар. фондом с.-г. розвитку, тощо).

Практ. реалізація цілей сталого розвитку здійснюється ЮНКТАД шляхом надання тех. допомоги та підтримки д-вам через ініційовані нею програми та проекти, до фінансування яких долучаються як міжнар. орг-ції, так і окр. д-ви. Ці програми орієнтовані, зокрема, на зменшення залежності

країн, що розвиваються, від експорту сировини, підвищення конкурентоспроможності їх продукції, що досягається шляхом сприяння структур. перебудові їх економік, створення умов для залучення інвестицій в їх економіку, розвитку бізнесу, навчання місц. населення нових професій тощо.

Робота ЮНКТАД здійснюється за допомогою міжуряд. механізмів, вищий щабель серед яких займає Конф. д-в-членів, яка збирається на свої сесії, як правило, не рідше як 1 раз на 4 р. і займається: оновленням мандата ЮНКТАД з урахуванням величків, що стоять перед світ. економікою; визначенням принципів та політики у сфері міжнар. торгівлі; розробленням пропозицій для впровадження цих принципів і політик в життя. З часу 1-го скликання відбулося 14 сесій ЮНКТАД. За результатами останньої з них (17—22.07.2016, м. Найробі, Кенія) було прийнято, зокрема, Найробське азмію (у перекладі з суахілі — заява) та Найробське маафікіано (у перекладі з суахілі — згода), в яких з огляду на сучас. стан світ. економіки та виклики, що поставили перед нею, деталізовано напрями діяльності ЮНКТАД на наст. 4 р.

У період між сесіями Конф. її функції виконує Рада з торгівлі та розвитку (далі — Рада). Крім того, Рада в межах своїх повноважень розглядає і вживає заходів для виконання рекомендацій, декларацій, резол. та ін. рішень Конф.; проводить дослідження з проблем торгівлі та розвитку і готує відп. доповіді. У разі потреби Рада може домовлятися про надання доповідей міжнар. орг-ціями і встановлювати зв'язок з тими з них, діяльність яких стосується її функцій. Рада налагоджує тісний і пост. зв'язок з регіон. екон. комісіями ООН і може встановлювати такі зв'язки з ін. відп. регіон. міжнар. орг-ціями. Крім того, Рада забезпечує безперервність роботи Конф. і слугує підготовчим комітетом для майбутньої сесії Конф. Вона, зокрема, складає необхідні для цього документи (в т. ч. попередній проект порядку денного сесій), дає рекомендації відносно дати й місця проведення Конф.

На регулярні сесії Рада збирається 1 раз на рік. Для розв'язання невідкладних проблем торг. політики, а також адм. та інституц. питань вона може проводити викон.

сесії до 3 разів на рік. Роботі Ради сприяють 2 пост. комісії: з торгівлі та розвитку; з інвестицій, підприємництва та розвитку. В їх рамках проходять засідання роб. груп та наради експертів, які вивчають різні питання, пов'язані з торгівлею, і надають відп. консульт. висновки. Допоміжним органом Ради є Роб. зустріч зі стратег. рамок та бюджету програм, яка розглядає бюджет програм на 2-річний період і здійснює оперативний міжуряд. нагляд за програмами ЮНКТАД.

Адм. органом ЮНКТАД є Секретаріат, що працює в рамках Секретаріату ООН. Секретаріат очолює Ген. секретар ЮНКТАД (а не Ген. секретар ООН чи Ген. директор, як це прийнято в більшості органів, фондів, програм, органів та спеціаліз. установ ООН), який призначається ГА ООН за поданням Ген. секретаря ООН. Ген. секретар ЮНКТАД є підзвітним Ген. секретарю ООН, однак він є автономним від центр. установ ООН у питаннях виконання осн. програм та програм тех. співробітництва, які ухвалюються міжуряд. органами ЮНКТАД. Він несе відповідальність за виконання цих програм перед Конф., Радою і д-вами-членами і через Конф. та Раду — перед ГА ООН. Він представляє ЮНКТАД у відносинах з д-вами, ін. міжнар. орг-ціями. Щороку Ген. секретар ЮНКТАД готує звіт про роботу Конф.. Секретаріат ЮНКТАД розташований у м. Женева (Швейцарія). Також ЮНКТАД має свої представництва в м. Нью-Йорк (США) та м. Аддис-Абеба (Ефіопія).

Членами ЮНКТАД є д-ви, які є членами або ООН, або її спеціаліз. установ, або МАГАТЕ. На 2016 членами ЮНКТАД є 193 д-ви та *Святий Престол*, який не є членом ООН.

Досягнення цілей ЮНКТАД можливе тільки через налагодження співробітництва Конф. з ін. органами ООН, діяльність яких пов'язана з проблемами сталого розвитку, та з міжнар. екон. орг-ціями. Зокрема, ЮНКТАД входить до Групи ООН з питань розвитку, співробітничав з ОЕСР, Світ. банком, Міжнар. торг. палатою, Міжнар. орг-цією праці, Групою двадцяти то-

КОНЦЕСІЇ МАВРОММАТІСА В ЄРУСАЛІМІ 1924—27

що. Також ЮНКТАД координує діяльність Міжвідомчої групи з торгівлі та виробничого потенціалу, до складу якої входять ЮНІДО, ПРООН, ФАО, СОТ, ЮНЕП, МОП, ЮНСІТРАЛ, Управління ООН з обслуговування проєктів та регіон. екон. комісії ООН. На підставі Меморандуму про взаєморозуміння 2005 (переглянутого у 2015) здійснюється співробітництво між ЮНКТАД та СОТ, які, крім того, реалізують також спільні цілі своєї діяльності через Міжнар. торг. центр ЮНКТАД/СОТ, що спеціалізується на наданні тех. допомоги країнам, що розвиваються, та д-вам з перехідною економікою.

Низка властивостей ЮНКТАД, не характерних для ін. пост. допоміжних органів ООН (напр., факт. наявність власної інституції, структури, наділення Ген. секретаря ЮНКТАД рядом автономних від Ген. секретаря ООН повноважень), дають підстави сприймати її де-факто як міжнар. орг-цію.

Літ.: *Вельяминов Г.М.* Международное экономическое право и процесс (Академический курс). М., 2004; *Вельяминов Г.М.* Правовое урегулирование международной торговли. Опыт ЮНКТАД. М., 1972; *Гребенюк М.С.* Правовой статус Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) та її еволюція. Автореф. канд. дис. К., 2010; *Денисов В.Н., Гребенюк М.С.* Правосуб'єктність ЮНКТАД // Часопис Київського університету права, 2006, № 4; *Дюмулен И.И.* Конференции ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД) 50 лет // Российский внешнеэкономический вестник, 2014, № 8; *Ортис Э.Ф.* Обзор системы руководства и управления в Конференции Организации Объединенных Наций по торговле и развитию (ЮНКТАД) // https://www.unjui.org/ru/reports-notes/Documents/JIU_REP_2012_1_Russian.pdf; *Taylor I., Smith K.* United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). 2007; *Фомин В.В.* ЮНКТАД: международная организация по торговле и развитию. М., 1970; *UNCTAD Annual Report 2015.* Delivering on a sustainable Agenda // http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/dom2016d1ipub_en.pdf.

Г.М. Проценко

КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ — див. *Сталого розвитку концепція*.

КОНЦЕСІЇ МАВРОММАТІСА В ЄРУСАЛІМІ 1924—27 — справи ППМП, що стосуються *дипломатичного захисту* гр-на

Греції на терит. Палестини, яка перебувала під мандатом Великої Британії (Греція проти Великої Британії). У цій справі було прийнято рішення: Концесії Мавромматіса в Палестині 1924 (рішення щодо юрисдикції) (Mavrommatis Palestine Concessions // Judgment of 30 August 1924), Концесії Мавромматіса в Єрусалимі 1925 (рішення по суті справи) (Mavrommatis Jerusalem Concessions // Judgment of 26 March 1925), Оновлення концесій Мавромматіса в Єрусалимі 1927 (рішення щодо юрисдикції) (Readaptation of the Mavrommatis Jerusalem Concessions // Judgment of 10 October 1927).

27.01.1914 між м. Єрусалим (який перебував тоді у складі Осман. імперії) та грец. підприємцем Е. Мавромматісом було укладено 2 угоди щодо концесій на виконання публ. робіт у Палестині. На 1-му етапі ці роботи полягали в постачанні електроенергії до Єрусалима та його околиць у 20-кілометровому радіусі і побудові системи електр. трамваїв (електр. концесія), а також постачанні питної води до Єрусалима та його околиць (водна концесія). 2-й етап робіт, що мали здійснюватися в рамках цих концес. угод, полягав у постачанні електроенергії та питної води до міста Яффо, на що осман. влада надала згоду. У 1916 місц. владою м. Єрусалим було підписано відп. угоду, яка згідно з новим турец. законом мала бути підтверджена султан. фірманом, що не було виконано. 3-й етап полягав у здійсненні робіт щодо іригації Йорданської долини (претензії щодо цієї концесії заявник зняв). Виконанню робіт, які мали негайно розпочатися і завершитися за 2 роки, завадили форс-мажорні обставини, а саме — *Перша світова війна 1914—18*.

Після війни Палестину було відокремлено від Туреччини і після певного часу перебування під британ. адміністрацією (спочатку військ., а згодом цив.) її було передано під мандат Великої Британії відповідно до ст. 22 Статуту *Ліги Націй*. У Лозанні в 1923 було підписано мир. договір з Туреччиною, і питання, що стосувалися концесій, наданих осман. владою перед війною, було викладено у спец. дод. Лозаннському протоколі 12, який, однак, не набув чинності. У квіт. 1921 Е. Мавромматіс, який раніше був змушений покинути Осман. імперію, оскільки Греція вступила у війну з

КОНЦЕСІЇ МАВРОММАТІСА
В ЄРУСАЛІМІ 1924—27

нею, повернувся до Єрусалима. Він звернувся до нової влади (Орг-ції сіоністів та Колоніального офісу в Лондоні) з проханням про адаптацію (оновлення) укладених угод щодо концесій. В той самий час, коли проходили переговори з Мавромматісом, у верес. 1921, Колон. офіс надав гр-ну П. Рутенбергу права щодо концесій, що збігалися з правами Мавромматіса. У 1922 Мавромматіс, не досягши успіху в переговорах, звернувся до свого уряду з проханням втрутитися у процес для захисту його прав.

Уряд Греції у квіт. 1924 звернувся до ППМП від ім. свого гр-на з проханням вирішити справу. Рішення у цій справі щодо юрисдикції ППМП було прийнято 30.08.1924. Суд визначив, що питання полягає не лише у природі та суб'єкті спору, а й в умовах, на підставі яких виникає юрисдикція. На думку Суду, такими умовами є: 1) встановл. наявності факту спору між д-вою-мандатарієм та ін. членом Ліги Націй; 2) цей спір не може бути вирішений переговорами; 3) спір стосується тлумачення або застосув. положень ст. 26 Мандата для Палестини. Щодо 1-ї умови Суд визнав, що спір існує, і встановив, що Греція є членом Ліги Націй. Суд також визнав, що незважаючи на те, що спір стосується приват. інтересу, Греція наголошує на порушенні норм міжнар. права щодо її гр-на. З цієї причини ППМП встановила відповідність спору 1-й умові. Щодо 2-ї умови Суд узяв до уваги дипл. переговори Греції та Великої Британії, які були продовженням попередніх приват. переговорів між гр-ном Мавромматісом і Великою Британією, і визнав, що цей спір не було вирішено шляхом переговорів. Щодо 3-ї умови Суд зазначив, що спір щодо єрусалим. концесій підлягає юрисдикції Суду, проте не підлягає юрисдикції спір щодо концесій в Яффо. Суд також визнав, що міжнар. зобов'язання, які розглядаються, впливають з Лозан. протоколу 12. Отже, ППМП прийняла рішення щодо наявності власної юрисдикції у цій справі.

У 1925 Суд почав вирішувати справу по суті. ППМП розглянула такі питання: 1) чинність єрусалим. концесій; 2) співвідношення між ними та концесіями Рутенберга; 3) чи підпадають концесії Мавромматіса під дію ст. 4, 5 або 6 Лозан. протоколу 12. Чинність концесій заперечував уряд

Великої Британії, помилково вважаючи гр-на Греції Мавромматіса гр-ном Осман. д-ви. У процес. провадженні Суд з'ясував помилку уряду Великої Британії, що підтвердило чинність єрусалим. концесій. На підставі угоди між сторонами, підтверженої Судом, було вирішено, що ці концесії підпадають під дію ст. 4 Лозан. протоколу 12, відповідно до якої концесіонеру було надано право привести їх до нових екон. умов тодішньої Палестини. Водночас Суд зазначив, що права на ці концесії порушуються концесіями, наданими Рутенбергу. На підставі доказів, у т. ч. документарних, Суд дійшов висновку, що Велика Британія порушила зобов'язання, передбачені у ст. 9 Лозан. протоколу 12, водночас зазначивши, що жодної компенсації за їх порушення не вимагається. Суд підкреслив, що немає підстав щодо відшкодування шкоди, оскільки відсутні будь-які збитки. Суд також вважав, що концесії Мавромматіса мають бути переглянуті відповідно до ст. 4, 5 чи 6 Лозан. протоколу 12, але не взяв на себе повноважень щодо визначення методу такого перегляду, залишивши це питання на розсуд сторін.

25.02.1926 між Мавромматісом та Високим комісаром Палестини було укладено нові контракти, відповідно до яких концесіонер (Мавромматіс) відмовився від усіх прав і вигод, наданих йому угодами 1914, які було скасовано і визнано анульованими. У квіт. 1926 Мавромматіс передав свої права та обов'язки за новими контрактами третій особі, що передбачало погодження Високого комісара. Оскільки таке погодження було надано, на думку Мавромматіса, з порушенням строків, він поінформував британ. владу про невиконання умов контракту та спричинення йому збитків. Уряд Греції на прохання Мавромматіса 28.05.1927 звернувся до ППМП із заявою про порушення провадження проти уряду Великої Британії. Греція наголошувала на тому, що Велика Британія, затримуючи погодження планів роботи відповідно до умов контрактів 1926, порушує міжнар. зобов'язання за Лозан. протоколом 12, а також

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

цим самим не виконує рішення Суду від 25.03.1925. Уряд Великої Британії заперечував юрисдикцію ППМП з цього питання.

Суд виніс рішення щодо своєї юрисдикції 10.10.1927, прийнявши аргументацію Великої Британії, відповідно до якої ця справа не підлягає юрисдикції ППМП. Водночас ППМП визнала, що справа може бути вирішена у нац. судах Палестини або Великої Британії.

Значення цих справ для подальшого розвитку міжнар. права полягає в тому, що у Рішенні у справі Концесії Мавромматіса в Палестині 1924 було вперше побудовано т. з. «формулу концепції спору», яку згодом використовували у рішеннях як ППМП, так і МС ООН, відповідно до якої «спір — це розбіжності з питань права або факту, конфлікт правових поглядів або інтересів двох сторін». МС ООН звертався до неї у справах *Ноттебом 1955* та *Барселона Трекшн 1964—70*. Це Рішення також підтверджує заг. правило правонаступництва д-в, відповідно до якого угоди, укладені д-вою-попередницею, є обов'язковими для д-ви-наступниці. Рішення у справі Концесії Мавромматіса в Єрусалимі 1925 важливе для визначення помилки в міжнар. договорі як підстави недійсності надання згоди на обов'язковість цього договору, коли помилка стосується факту або ситуації, які, за припущенням цієї д-ви, існували при укладенні договору і являли собою істотну основу для згоди на обов'язковість (за змістом ст. 48 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*). Крім того, це Рішення визнається доктриною рідкісним прикладом *forum prorogatum*.

Літ.: Borchard E.M. The Mavrommatis Concessions Cases // AJIL, 1925, v. 19; Kuhn A.K. The Mavrommatis Case on Readaptation of the Jerusalem Concessions // AJIL, 1928, v. 22; Spiermann O. International Legal Argument in the Permanent Court of International Justice: The Rise of the International Judiciary. Cambridge, 2005; Vermeer-Künzli A. As If: The Legal Fiction in Diplomatic Protection // EJIL, 2007, v. 18; Burgis M. Transforming (Private) Rights through (Public) International Law: Readings on a “Strange and Painful Odyssey” in the PCIJ Mavrommatis Case // Leiden Journal of International Law, 2011, v. 24.

О.І. Мельничук

КОНЦЕСІЇ МАВРОММАТІСА В ПАЛЕСТИНІ 1924 — див. *Концесії Мавромматіса в Єрусалимі 1924—27*.

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ, Копенгагенські критерії (англ. Copenhagen Criteria) передбачають виконання країнами — кандидатами на вступ умов набуття членства в *Європейському Союзі* (далі — ЄС), прийнятих *Європейською радою* (далі — Єврорада) на засіданні 21—22.06.1993 у м. Копенгаген (Данія) і підтверджених нею 15—16.12.1995 у м. Мадрид (Іспанія), що визначають сутність внутр. політики та пріоритети зовн. політики країни-кандидата, ступінь її євроінтеграції, слугуючи важливими чинниками активізації демокр. перетворень і розбудови ринк. економіки, віднайдення оптим. механізмів та інструментів досягнення країнами-кандидатами відповідності цим критеріям як необхідної вимоги для набуття повноправного членства в ЄС.

Уточнення осн. умов, заг. критеріїв набуття членства в ЄС, визначення схеми переговорів, окр. і детальних вимог для вступу було здійснено у Декларації Євроради, ухваленій на її засіданні 21—22.06.1993 у Копенгагені, положення якої застосовуються донині як Копенгаген. критерії. Власне, глави д-в і урядів д-в — членів ЄС визнали право на вступ до ЄС асоційованих країн (асоційованого членства, англ. associated membership, в ЄС немає) Центр. та Схід. Європи після висловлення ними такого прагнення та виконання вимог Копенгаген. критеріїв: вони можуть стати повноправними членами ЄС, тільки якщо будуть здатні взяти на себе обов'язки членства, попередньо виконавши необхідні політ. та екон. умови.

Копенгаген. критерії передбачають: 1-й — досягнення стабільності ін-тів, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини, повагу і захист прав меншин (політ. критерій); 2-й — наявність дієвої ринк. економіки, а також спроможність впоратися з конкурент. тиском і дією ринк. сил у межах ЄС (екон. критерій); 3-й — здатність взяти на себе обов'язки членства, тобто зобов'язання, що впливають із факту вступу до ЄС, включ-

но з суворим дотриманням цілей політ., екон. та валют. союзу (критерій членства, який іноді іменують юрид., або інституц., критерієм). Крім того, ст. 49 Договору про Європейський Союз (далі — ДЕС) у ред. Лісабонського договору 2007 передбачено 4-й — обмеження європ. д-вами геогр. меж розширення ЄС, оскільки членом ЄС може стати лише «європейська держава» (геогр. критерій), та 5-й — відданість країни-заявниці цінностям ЄС, вказаним у ст. 2 ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007, неухильне дотримання їх на практиці (ціннісний критерій). Зазвичай виокремлюють також неписаний критерій членства — готовність ЄС прийняти до свого складу нову д-ву, тобто критерій внутр. спроможності ЄС інтегрувати нового члена, водночас підтримуючи динаміку європ. інтеграції, що є важливим фактором спільного інтересу як ЄС, так і країн-кандидатів (критерій «інтеграційної спроможності», т. з. незалежний критерій, покликаний забезпечити, щоб вступ нових країн не послабив європ. інтеграцію).

Копенгаген. критерії набуття членства в ЄС було підтверджено 15—16.12.1995 на Мадрид. саміті Євроради, у рішенні якої йдеться, зокрема, про значення обов'язкового створення країною-заявницею умов для поступової гармонійної інтеграції, перебудови нац. адм. структур згідно з європ. стандартами. Транспонування зак-ва ЄС у нац. зак-во — важливе завдання, проте не менш значущою є його ефект. імплементація за участю відп. адм. та суд. органів, що слугує необхідною умовою для взаємних зобов'язань, які впливають із членства в ЄС. У рішенні Євроради, засідання якої відбувалося 12—13.12.1997 у Люксембурзі, наголошується, що «дотримання Копенгагенського політичного критерію є передумовою для початку переговорів про вступ. Економічний критерій та здатність виконувати обов'язки, що впливають із членства, мають оцінюватися далекоглядно та гнучко», а рішення про початок переговорів між країною-кандидатом та ЄС не означає їх успішного й одночасного завершення. Осн. предметом цих переговорів є визначення умов і строків імплементації «асквіс вступу», кількості й тривалості перехідних періодів, упродовж яких новий

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

член ЄС може не відповідати окр. критеріям набуття членства. Зрештою, відповідність д-ви 1-му Копенгаген. критерію, а також засадничому геогр. критерію «європейськості» та т. з. ціннісному критерію є передумовами для подання офіц. заявки на вступ до ЄС і, відповідно, початку офіц. переговорів про вступ. Їх результати та перспективи вступу країн-кандидатів залежатимуть від стану, ступеня відповідності кожної з них Копенгаген. критеріям, а також здатності ЄС інтегрувати нових членів і не втратити керованості системи, адже розширення має відбуватися в розумних межах. ЄС залишає за собою право визначати момент, коли він буде готовий прийняти нових членів.

Аналізуючи моделі співробітництва ЄС з третіми країнами, варто враховувати відмінності між поняттями «асоціація» (англ. association), що є поширеним у зовн. діяльності ЄС, та «асоційоване членство» (англ. associated membership), яке не передбачене устан. договорами ЄС, отже, такого формату відносин з ЄС не існує. Угоди про асоціацію (англ. Association Agreements) є застосовуваною формою закріплення відносин між ЄС та його партнерами, зокрема у рамках Півд. і Схід. вимірів *Європейської політики сусідства*, а також ін. третіми країнами, серед яких Мексика, Чилі. 3-поміж країн — претендентів на вступ до ЄС розрізняють країну-заявницю, країну-кандидата та потенц. країну-кандидата. Тобто країна, що подала заявку на вступ до ЄС, має статус «країни-заявниці» (англ. applicant country), країна, чию заявку на вступ підтримали, — статус «країни-кандидата» (англ. candidate country), а країна, що має перспективу членства в ЄС, згідно з укладеною з ним міжнар. угодою, але ще не подала заявки, називається «потенційною країною-кандидатом» (англ. potential candidate country).

Членство в ЄС, з огляду на політ. стандарти 1-го Копенгаген. критерію, вимагає від країни-кандидата стабільності ін-тів, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини, повагу і

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗИ

захист прав меншин. Викладене частково корелюється з цінностями ЄС, які зі вступом у силу 01.12.2009 Лісабон. договору 2007 є «новою правовою категорією», зміст якої не тотожний Копенгаген. політ. критерію, не обмежується ним. У ст. 2 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 закріплено перелік цінностей ЄС і встановлено, що «Союз ґрунтується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та дотримання прав людини, в т. ч. прав меншин. Ці цінності є спільними для держав-членів у рамках суспільства, якому притаманні плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність та рівність жінок і чоловіків», що теж є складовими системи цінностей ЄС. Зазначені фундамент. цінності ЄС — права, свободи і принципи — конкретизовано у Хартії ЄС про основополож. права від 07.12.2000, адаптованій 12.12.2007, яка має однакову юрид. силу з устан. договорами та належить до джерел первинного права ЄС (див. *Хартія Європейського Союзу про основоположні права 2007*). Нині відданість цінностям ЄС, втілення їх у повсякденне життя, практ. реалізація становлять осн. критерій набуття членства в ЄС.

Кожний з Копенгаген. критеріїв має свої складові. Політ. критерій містить такі підкритерії: забезпечення свободи парламент. і президент. виборів, а також виборів до місц. органів влади; створення та розширення діяльності демокр. ін-тів, неуряд. орг-цій, незалеж. ЗМІ; прийняття зак-ва і створення відп. установ, що надійно захищають права меншин; здійснення заходів з протидії дискримінації в усіх сферах сусп. життя; посилення боротьби з організ. злочинністю та корупцією; вирішення питань правового забезпечення та посилення спроможності боротьби з відмиванням коштів; створення надійно діючих ін-тів у сфері юстиції та внутр. справ, гарантії незалежності суд. влади, поліпшення функціонування судів; захист громадян. (особистих) прав і свобод людини.

Конституції країн-заявниць мають гарантувати демокр. свободи, насамперед політ.

плюралізм, свободу слова і свободу совісті. Вони встановлюють демокр. ін-ти та незалеж. органи правосуддя, органи констит. юрисдикції, що створює умови для належного функціонування держ. установ, проведення вільних і справедл. виборів, періодичної зміни правлячої парламент. більшості, а також визнання важливої ролі опозиції у політ. житті. При цьому варто враховувати, що, як підкреслює знаний історик В. Ключевський, «політична фортеця міцна лише тоді, коли тримається на силі моралі».

Згідно з Копенгаген. критеріями, вимоги до членства у сфері економіки полягають у «наявності як дієвої ринкової економіки, так і здатності впоратися з конкурентним тиском і дією ринкових сил у межах ЄС». Отже, екон. критерій має 2 складові — існування дієвої ринк. економіки і спроможність впоратися з конкурент. тиском та ринк. силами в рамках ЄС, виконання кожної з яких оцінюється на основі аналізу конкр. чинників. Наявність дієвої ринк. економіки характеризується такими елементами: встановл. рівноваги між попитом і пропозицією, що досягається в результаті вільної взаємодії ринк. сил; лібералізація цін і торгівлі; відсутність значних перешкод для доступу на ринок (створення нових підприємств) і виходу з нього (банкрутство, ліквідація); наявність достатньої правової бази, зокрема регулювання права власності; дотримання законів та виконання контрактів; досягнення макроекон. стабільності, в т. ч. стабільності цін, держ. фінансів та платіж. балансу; наявність сусп. консенсусу стосовно основ екон. політики; достатня розвиненість фін. сектору для спрямування накопичених коштів та заощаджень на інвестування виробництва.

Критерій спроможності впоратися з конкурент. тиском та дією ринк. сил у межах ЄС передбачає: наявність дієвої ринк. економіки з відп. рівнем макроекон. стабільності, що дає змогу суб'єктам господарювання приймати рішення в умовах стабільності та передбачуваності; достатню кількість, за належну ціну, людських і матер. ресурсів, включно з інфраструктурою (енергопостачання, телекомунікації, транспорт тощо), рівень освіти та досл. діяльності, їх перспективність; ступінь впливу уряд. політики та зак-ва на конкурентоспроможність

шляхом проведення торг. політики, політики конкуренції, надання держ. допомоги, підтримки малих і середніх підприємств тощо; створення середовища, сприятл. для підприємн. діяльності, досягнення прогресу в реструктуризації підприємництва; належний рівень і темпи торг. інтеграції країни з ЄС, досягнуті до його розширення (обсяг і структура торгівлі з д-вами-членами); достатню частку малих підприємств у структурі економіки, почасти завдяки тому, що вони, як правило, отримують більшу вигоду від спрощеного доступу на ринок, і почасти тому, що домінування великих підприємств може означати більшу інертність у пристосуванні до умов ринку.

На стадії підготовки до вступу країни-кандидати реформують свою економіку з метою її увідповіднення Копенгаген. екон. критерію стосовно дієвої ринк. економіки, здатності витримувати конкурент. тиск і дію ринк. сил у межах ЄС. Крім того, на цій стадії має бути здійснено адаптацію до *acquis* щодо екон. і валют. політики, а саме: завершення лібералізації руху капіталів; заборона будь-якого прямого фінансування держ. сектору через нац. центр. банк або шляхом надання привілейованого доступу держ. сектору до фін. ін-тів; відповідність статуту нац. центр. банку країни-кандидата устан. договорам ЄС та Статуту Європ. системи центр. банків і Європ. центр. банку, у т. ч. положенням про незалежність органів фін. контролю та підтримання стабільності цін. Виконання цих вимог разом із пост. здійсненням належної екон. політики і послідовним проведенням екон. реформ, увідповідненням критеріям конвергенції дасть змогу, набувши членства в ЄС, брати участь у Екон. і валют. союзі. *Європейська комісія* (далі — *Єврокомісія*) у Доповіді за 2001 зробила висновок, що країни-кандидати можуть виконати свої зобов'язання у цій сфері, проте щодо цілей Екон. і валют. союзу *Єврокомісія* вважає, що входження нових д-в-членів до *Європейського валютного союзу* одразу після їх вступу до ЄС є передчасним. Гол. причина полягає в тому, що необхідне подальше розгортання структур. реформ перед тим, як д-ви будуть здатні підтримувати стійку макроекон. стабільність, що підкреслює вагомість екон. зрушень у контексті забезпечення вико-

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

нання цієї складової Копенгаген. критеріїв. Відтак, одним з осн. критеріїв є наявність конкурентоспроможної ринк. економіки та визнання правил і стандартів ЄС. Інтеграц. об'єднання посилює заходи з контролю за виконанням Копенгаген. критеріїв і прагне впровадження граничної величини реальної екон. конвергенції як передумови для вступу або початку переговорів про вступ до ЄС.

Досягнення відповідності Копенгаген. критеріям, необхідне для набуття повноправного членства в ЄС, має чіткі хронол. пріоритети. Так, здатність нац. економіки витримувати конкурент. тиск в умовах внутр. ринку та прийняття *acquis* ЄС мають бути досягнуті на момент вступу нової д-ви, тобто після завершення переговорів між країною-кандидатом та ЄС. Ця складова екон. критерію виконується у середньострок. перспективі, упродовж 5 р., а існування дієвої ринк. економіки має бути забезпечено до початку переговорів про вступ. Водночас відповідність европ. д-ви, відданої цінностям ЄС, 1-му Копенгаген. критерію слугує передумовою для подання офіц. заявки на вступ до ЄС і, зрештою, початку офіц. переговорів про вступ.

Виконання критерію членства (юрід., або інституц., критерію), який передбачає здатність країн-кандидатів виконувати зобов'язання, пов'язані з набуттям членства в ЄС, у т. ч. відданість цілям політ., екон. і валют. союзу, насамперед стосується поступової адаптації нац. зак-ва до «*acquis* вступу», що є невід'ємною складовою Копенгаген. критеріїв і включає правову спадщину, доробок ЄС на момент вступу до нього країни-кандидата. У Мадрид. критеріях вказано на необхідність «визначення, прийняття, виконання та правового застосування *acquis* communautaire — ключового аспекту підготовки до членства в ЄС, що вимагає не лише включення до національного законодавства, а й забезпечення дієвого застосування *acquis* communautaire через відповідним чином пристосовані адміністративні та судові органи». У 1995 на засіданні Євроради у м. Канни (Франція)

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗИ

було прийнято рішення, що найефект. способом виконання критерію членства є адаптація нац. зак-ва до *acquis communautaire*, тобто спільного доробку, який виник у процесі функціонування європ. співтовариств.

У сучас. інтерпретації, у зв'язку зі скасуванням опорної структури ЄС (англ. EU pillar structure), йдеться про *acquis*, доробок, який мають беззастережно поділяти й застосовувати як д-ви-члени, так і країни — претенденти на вступ до ЄС. Під *acquis* у доктрині розуміють звід норм, закріплених передусім в устан. договорах, правових актах, суд. рішеннях, політ. деклараціях, міжнар. угодах ЄС, та практики їх застосув., що гарантує гомогенність правової системи ЄС, є стрижнем європ. інтеграції, основою правопорядку ЄС, а також правовими засадами його відносин з третіми країнами та ін. суб'єктами міжнар. права. Дотримання *acquis* об'єднує д-ви-члени, він динамічно розвивається, особливо у сфері зовн. діяльності, втім, донині немає уніфік. підходу до тлумачення його обсягу і змісту в офіц. актах інституцій ЄС, доктрині та правозастосовній практиці. Як наслідок, з'являються нові підвиди, одним з яких є «*acquis* вступу», який країни-кандидати мають імплементувати, враховуючи нац. пріоритети імплементації елементів «*acquis* вступу», переважно на етапі підготовки до вступу (англ. *pre-accession stage*) до ЄС, що може зумовлювати для них значні методол. труднощі та фін. витрати, при цьому винятки з «*acquis* вступу» надаються в особл. випадках і в обмеженому обсязі.

Під час переговорів про вступ до ЄС застосовуються критерії набуття членства, кожний з яких відповідає конкр. галузевому розділу з масиву *acquis*, що становить динамічну правову категорію, яка постійно змінюється, розширюється та узагальнюється ЄС. Наразі це: 1) свобода переміщення товарів; 2) свобода пересування працівників; 3) право заснування та свобода надання послуг; 4) свобода переміщення капіталів; 5) держ. закупівлі; 6) право компаній; 7) право інтелект. власності; 8) конкуренц. політика; 9) фін. послуги; 10) інформ. сусп-

во і медіа; 11) сільське госп-во та агророзвиток; 12) безпека харчових продуктів, ветеринар. та фітосаніт. політика; 13) рибне госп-во; 14) трансп. політика; 15) енергетика; 16) оподаткування; 17) екон. і валют. політика; 18) статистика; 19) соц. політика і зайнятість; 20) підприємн. та пром. політика; 21) транс'європ. мережі; 22) регіон. політика та координація структур. інструментів; 23) суд. система та основоположні права; 24) правосуддя, свобода та безпека; 25) наука та досл. діяльність; 26) освіта і культура; 27) навкол. середовище; 28) охорона здоров'я та захист прав споживачів; 29) митний союз; 30) зовн. відносини; 31) зовн., безпекова та оборонна політика; 32) фін. контроль; 33) фін. та бюджет. становище; 34) інституції; 35) ін.

Acquis є стрижнем процесу європ. інтеграції, визначаючи його еволюцію, динаміку. Він має бути імплементований країнами-кандидатами у повному обсязі, таким чином, відразу після вступу до ЄС нові д-ви-члени мають брати участь у *Спільній зовнішній та безпековій політиці* (англ. *Common Foreign and Security Policy*), яка є гол. складовою політ. союзу, що формується у рамках ЄС, а також у всіх ін. сферах зовн. діяльності ЄС. Водночас варто враховувати відмінності між Копенгаген. критеріями як умовами набуття членства в ЄС та критеріями конвергенції, виконання яких дає д-вам-членам право на участь у Європ. валют. союзі, що є важливим сегментом ЄС.

Впровадження «*acquis* вступу» в нац. правові системи з метою їх удосконалення та збереження досягнень, доробку ЄС є необхідною умовою завершення процесу вступу країни-кандидата до ЄС. «*Acquis* вступу» зобов'язує д-ви-члени імплементувати всі реальні і потенц., попередні і наст. спільні заходи й акти з можливістю тимчас. відступів і домовленостей, які досягаються під час переговорів щодо пошуку прийнятних рішень. Зміст «*acquis* вступу» на етапі підготовки до вступу не завжди однаковий для всіх країн-кандидатів. Перед початком етапу підготовки інституції ЄС аналізують екон., політ., правову готовність кожної країни-кандидата до прийняття на себе всіх зобов'язань, пов'язаних з набуттям членства в ЄС. Не виключено, що за результатами такого аналізу інституції ЄС,

враховуючи нац. особливості країни-кандидата, погодяться на надання певних індивід. пост. та/або тимчас. винятків чи навпаки, розширять складові «acquis вступу», за змістом кожного розділу якого інституції ЄС та уповноважені представники країни-кандидата ведуть переговори. Результати останніх — елементи індивід. «acquis вступу» нормативно закріплюються в Актах вступу, тобто міжнар. угодах між д-вами — членами ЄС і країною-кандидатом, що мають однакову юрид. силу з устан. договорами ЄС.

Важливою особливістю «acquis вступу» є те, що його зміст може залежати від результатів переговорів між інституціями ЄС та країною — кандидатом на вступ до ЄС. Примітно, що обсяг і зміст «acquis вступу» навіть щодо країн-кандидатів однієї «хвили» вступу до ЄС може відрізнятися з огляду на тривалість ведення переговорів, сутність взаємних поступок і компромісів, які свідчать про політ. «вагу» відп. д-ви. Напр., Швеція отримала право на виробництво і продаж традиц. тютюну, забороненого для продажу в ін. д-вах — членах ЄС; Фінляндія зберегла пільги для корінного народу саамі. Загалом Австрія, Фінляндія і Швеція домоглися понад 200 винятків з «acquis вступу» строком від 1 до 10 р., здебільшого у сфері оподаткування. У процесі переговорів про вступ до ЄС країни-кандидати, посилаючись, зокрема, на необхідність захисту нац. соц. і екон. інтересів, прагнуть отримати перехідний період для лібералізації доступу гр-н ЄС (див. *Громадянство Європейського Союзу*) до їх ринку нерухомості, с.-г. земель і лісів. Так, Польща стосовно викладеного домоглася 12-річного перехідного періоду, а решта країн Центр. та Схід. Європи отримали перехідний період від 5 до 7 р. Зрештою, ще жодна з нових д-в — членів ЄС не погодилася імплементувати «acquis вступу» в повному обсязі, як він існує на момент вступу.

Зміст і обсяг «acquis вступу» наповнюється на етапі підготовки до вступу країни-кандидата. Зазвичай на цьому етапі інституції ЄС не вимагають від країн-кандидатів імплементації всього обсягу «acquis вступу», а з метою якнайшвидшого виконання Копенгаген. критеріїв спільно з уповноваженими органами країн-кандидатів ви-

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

значають середньострок. пріоритети імплементації «acquis вступу», які обговорюються і закріплюються в індивід. для кожної країни-кандидата «Партнерстві з метою вступу» (англ. Accession Partnership), що приймається *Радою Європейського Союзу* за пропозицією Єврокомісії. Керуючись «Партнерством з метою вступу» та щорічними доповідями Єврокомісії про досягнутий країнами-кандидатами прогрес, кожна з них приймає Нац. програму з адаптації до acquis ЄС, в якій *inter alia* визначає пріоритет. сфери адаптації. Імплементація «acquis вступу» не вирізнятиметься дієвістю без ефект. функціонування викон. та суд. систем країн-кандидатів, адже «acquis вступу» включає не лише норми *права Європейського Союзу* і практику їх застосув., а й належне функціонування нац. політ., екон., правової систем країни-кандидата згідно з європ. стандартами, встановленими Копенгаген. критеріями.

З метою врахування різних інтересів д-в — членів ЄС щодо орг-ції процесу його розширення Лісабон. договором 2007 запроваджено кілька нововведень: по-перше, країни-заявники мають не лише акцептувати цінності ЄС, а й довести їх дотримання на практиці; по-друге, *Європейський парламент* (далі — Європарламент) і нац. парламенти інформуються та мають визначити свою позицію щодо заявки на вступ відп. д-ви. Крім того, до ст. 49 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, прийняття якого було зумовлене насамперед необхідністю реформування та оновлення самого ЄС, вперше включено положення, що уможливає встановл. Єврорадою дод. критеріїв набуття членства в ЄС. Лісабон. договір 2007 фактично формалізував Копенгаген. критерії, прийняті Єврорадою, наділивши її повноваженнями щодо схвалення/перегляду змісту критеріїв з огляду на політ. та екон. ситуацію в ЄС, отже, позиція Євроради позначається на темпах і перспективах розширення ЄС.

Вступ нової д-ви до ЄС не може відбутися, доки не буде вирішено, що він має «здатність до приєднання» нового члена.

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗИ

Ухваливши Копенгаген. критерії, Європада не передбачила механізм, який би гарантував, що д-ви — члени ЄС відповідають цим критеріям, але схвалила рішення відстежувати їх дотримання. У 1993, коли кандидатами на вступ до ЄС були д-ви Центр. та Схід. Європи, Європада в Копенгагені відзначила важливість «поглинальної спроможності» ЄС, його здатності прийняти нових членів, адже збереження інтеграц. динаміки є важливим фактором спільного інтересу ЄС та країн-кандидатів. Під час кожного етапу розширення Єврокомісія подає аналіз можливих наслідків від вступу нових членів. Інтенсифікація дискусій про «поглинальну спроможність» інтеграц. об'єднання зумовила прийняття Стратегії розширення ЄС 2006 та Спец. повідомлення про поглинальну спроможність. Ключовою ідеєю, яку було закладено у цій Стратегії, стала позиція щодо призупинення розширення на більш-менш тривалий час і припинення практики масових «хвиль розширення» через «інтеграційну втому» д-в — членів ЄС. Однією з осн. причин «втоми» від розширення у багатьох д-вах — членах ЄС є необхідність подолання суттєвого соц.-екон. розриву з новими членами. Сильно виражена соц. й екон. диференціація між показниками нових членів і середнім показником по ЄС спричинює підвищення фін. витрат і посилює тенденцію до внутрішньосоюз. делокалізації та, відповідно, до міграції працівників. У Стратегії розширення ЄС 2006 було зроблено чергову спробу дати визначення терміна «поглинальна спроможність» і поступово замінити його на «інтеграційну спроможність», оскільки перший розглядався як одностор. підхід ЄС і формував негат. ставлення до процесу розширення, однак у політ. дискурсі донині переважає «поглинальна спроможність». У Стратегії розширення ЄС від 10.11.2015 вироблено бачення подальшого розширення ЄС, його майбутньої інтеграц. політики, визначено середньострок. стратегію політики розширення ЄС, висвітлено досягнення і проблеми країн-кандидатів та потенц. країн-кандидатів

(зауважимо, що про Україну в цій Стратегії не йдеться). Дискурс щодо перспектив прийняття нових членів та «інтеграційної спроможності» ЄС зосереджено здебільшого довкола геогр. і заг. політ. критеріїв відбору майбутніх членів, нових завдань ЄС, можливих наслідків можливого виходу з ЄС Великої Британії, удосконалення механізмів прийняття рішень ЄС.

Умови та процедуру вступу д-в до ЄС встановлено ст. 49 (розд. VI «Заключні положення») ДЕС у ред. Лісабон. договору 2007: будь-яка европ. д-ва, що поважає цінності, вказані у ст. 2, та зобов'язується втілювати їх у життя, може звернутися із заявкою на вступ до ЄС. Європарламент і нац. парламенти інформуються про цю заявку. Д-ва-заявниця подає свою заявку до Ради ЄС, яка постановляє щодо неї одностайно після консультації з Єврокомісією та за згодою Європарламенту, який приймає рішення більшістю членів від заг. складу. При цьому до уваги беруться критерії набуття членства, схвалені Європадою, щодо них проводяться переговори з країною-кандидатом, у процесі яких перевіряється стан її відповідності зазначеним критеріям. Крім того, абз. 2 цієї статті передбачено, що умови вступу та зміни, які цей вступ зумовлює для устан. договорів ЄС, є предметом угоди між д-вами-членами та країною-заявницею, яка підлягає ратифікації згідно з констит. правилами кожної з них.

Вступ до ЄС оформлюється угодою про приєднання — Актом вступу, який підписують і ратифікують усі д-ви — члени ЄС та 1 або кілька країн-кандидатів. Таким чином, кожна країна-кандидат має право вето на розширення складу ЄС. Аналог. правом наділений Європарламент, який надає згоду більшістю від заг. складу (на практиці голосування в Європарламенті проводиться до підписання Акта вступу), а в разі ненадання згоди Європарламентом такий Акт не може бути підписано.

Практика кожної наст. «хвилі розширення» ЄС засвідчує тенденцію пост. збільшення обсягу «acquis вступу», якому, як правило, притаманні такі елементи. 1. Країна-кандидат на момент вступу має імплементувати «базовий acquis», що включає устан. договори ЄС. Правові акти ЄС є обов'язковими для країни-кандидата відпо-

відно до умов, визначених Актом вступу «Судовий *acquis*», тобто доробок як результат практики суд. органів ЄС, має бути імплементований країною-кандидатом, оскільки він є складовою «базового *acquis*». Нездатність країни-кандидата імплементувати «судовий *acquis*» до моменту вступу може загрожувати єдності та цілісності правової системи ЄС. 2. До «*acquis* вступу» входять міжнар. угоди, укладені між д-вами — членами ЄС, що забезпечують діяльність інтеграц. об'єднання, зокрема угоди, які мають на меті встановл. єдиного режиму правового регулювання функціонування внутр. ринку ЄС. 3. Країни-кандидати мають приєднатися до міжнар. угод, укладених між ЄС і третіми країнами або міжнар. орг-ціями відповідно до ст. 218 Договору про функціонування ЄС. Примітно, що міжнар. угоди ЄС, укладені на підставі його виключної компетенції (див. *Європейський Союз*), мають обов'язкову юрид. силу для країн-кандидатів з моменту їх вступу до ЄС, а щодо міжнар. угод ЄС, укладених на підставі спільної компетенції ЄС та д-в-членів, то нові д-ви — члени ЄС «зроблять усе можливе для приєднання» до них згідно з умовами відп. актів вступу та нац. констит. зак-ва. Крім того, країни-кандидати мають взяти на себе обов'язок набуття членства в міжнар. орг-ціях, членами яких є д-ви — члени ЄС (напр., СОТ, Рада Європи), а також мають зробити все можливе, щоб усунути невідповідності між їхніми міжнар. зобов'язаннями та зобов'язаннями, пов'язаними з набуттям членства в ЄС. 4. Складовою «*acquis* вступу» є м'яке право ЄС, тобто сукупність правил поведінки, які містяться в актах (напр., планах дій, Білих книгах), не наділених обов'язковою юрид. силою, однак мають певний опосередкований правовий ефект і зумовлюють практ. наслідки.

Згідно з рішенням Євросоюзу, прийнятим у Люксембурзі в 1997, Єврокомісії було запропоновано подавати щорічні доповіді про досягнутий країнами-кандидатами прогрес з конкр. висновками. У них Єврокомісія аналізує відповідність реформ, що проводяться у країнах-кандидатах, Копенгаген. критеріям, стан їх виконання, беручи до уваги лише вжиті заходи, а не ті, що готуються, щоб мати можливість на основі

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

об'єкт. підходу порівняти й оцінити реальний прогрес д-ви у реалізації її євроінтеграц. прагнень.

З метою визначення рівня виконання країнами-кандидатами умов набуття членства Єврокомісія у кожному своєму Висновку виходить за межі форм. опису політ. ін-тів і відносин між ними, оцінюючи, на основі ряду детальних критеріїв, чи має демократія реальний характер. При цьому перевіряється, як захищаються констит. права і свободи, у т. ч. свобода слова, в процесі діяльності політ. партій, неуряд. орг-цій і ЗМІ. Оцінка реального прогресу проводиться на основі різних джерел: інформації, наданої країнами-кандидатами з метою внесення коректив до Висновків Єврокомісії; інформації, отриманої під час зустрічей у рамках Європ. угод, якими встановлено відносини асоціації (англ. *Europe agreements establishing an association*) між відп. країнами та ЄС, і перевірки стану адаптації зак-ва; звітів Європарламенту, оцінок д-в-членів, *міжнародних міждержавних організацій*, зокрема Ради Європи, *Організації з безпеки і співробітництва в Європі*, а також міжнар. фін. ін-тів і неуряд. орг-цій. Відтак, перед країнами-кандидатами стоять складні завдання, темпи вирішення яких залежать від ефект. засобів їх розв'язання. Інституції ЄС не тільки контролюють процес увідповіднення критеріям набуття членства, а й намагаються розробляти дієві програми з цією метою. Підготовлені на основі аналізу Висновки Єврокомісії щодо поданих країнами-кандидатами заявок на вступ до ЄС відображують їх прогрес у досягненні відповідності Копенгаген. критеріям.

До нинішніх країн-кандидатів (д-ви, за якими офіційно визнано статус кандидатів на вступ до ЄС: Албанія, Македонія, Чорногорія, Сербія, Туреччина, а потенц. країнами-кандидатами є решта д-в Зах. Балкан — Боснія і Герцеговина (у черв. 2015 набула чинності Угода про стабілізацію та асоціацію між Боснією і Герцеговиною та ЄС), Косово (у жовт. 2015 укладено Угоду про стабілізацію та асоціацію між Косовом

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

та ЄС); Ісландія 12.03.2015 і Швейцарія 16.06.2016 офіційно відкликали свої заявки на вступ до ЄС) вимоги виконання критеріїв членства значно жорсткіші, ніж у межах попередніх етапів розширення, а перелік критеріїв може доповнюватися ЄС у ході переговорів з країнами-кандидатами. Зрештою, ЄС лише кілька разів відхилив заявки на вступ: у 1987 — Марокко (не відповідає засадничому геогр. критерію членства), у 1990 — Туреччини (авторитарність правлячого режиму).

Нововведенням Лісабон. договору 2007, запозиченим з Договору про встановл. Конституції для Європи 2004 (англ. Treaty establishing a Constitution for Europe), що не набув чинності, але зберігає істор. значення, є форм. закріплення визнання права д-в-членів на добровільний вихід зі складу ЄС (ст. 50 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007), втім, така можливість і раніше була гарантована д-вам-членам відповідно до норм заг. міжнар. права. Кожна з д-в — членів ЄС може прийняти відп. рішення згідно зі своїми констит. правилами. Д-ва-член, яка прийняла рішення про вихід, нотифікує про свій намір Єврораду. У світлі орієнтирів, встановлених Єврорадою, ЄС проводить переговори та укладає з цією д-вою угоду, що визначає порядок виходу останньої та засади її майбутніх відносин з ЄС. Переговори про укладення такої угоди проводяться відповідно до п. 3 ст. 218 Договору про функціонування ЄС. При цьому угоду від ім. ЄС укладає Рада ЄС, прийнявши рішення кваліф. більшістю голосів згідно з п. 3б ст. 238 Договору про функціонування ЄС, після надання згоди Європарламентом. Примітно, що в цьому випадку, коли Рада ЄС приймає рішення не з ініціативи Єврокомісії або *Верховного представника ЄС із закордонних справ та безпекової політики* (англ. High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy), кваліф. більшість визначається як не менш ніж 72 % членів Ради ЄС, які представляють д-ви-члени, що беруть участь у голосуванні, в яких зосереджено не менше 65 % населення ЄС.

Устан. договори ЄС припиняють дію щодо зацікавленої д-ви з дня набуття чинності угодою про вихід або — за відсутності такої угоди — через 2 р. з моменту нотифікації Євроради про намір виходу, якщо тільки Єврорада за згодою зацікавленої д-ви-члена одностайно не ухвалить рішення про подовження цього строку (п. 3 ст. 50 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007). Отже, вихід зі складу ЄС здійснюється на підставі міжнар. угоди, що також потребує згоди Європарламенту, а в разі відсутності такої угоди можливий вихід в одностор. порядку через 2 р. з моменту нотифікації Євроради зацікавленою д-вою, з урахуванням положення п. 3 ст. 50 вказаного Договору щодо можливості подовження 2-річного строку.

Попри тривалий період розвитку і розширення ЄС, його безперечні досягнення, упродовж останніх років інтеграц. процеси супроводжують численні виклики та загрози. Передусім ідеться про міграц. кризу, нерівномірність екон. розвитку, що поступово призвела до фін. кризи 2008—11 та соц. загострень, бюрократизованість організації структури ЄС і правотворчого процесу, відцентрові тенденції, «інтеграційну втому», безпекові виклики, терорист. загрози. Єврооптимізм поступається євроскептицизму і навіть європесимізму. Затяжна міграц. криза стала випробуванням на міцність інституц. системи ЄС, зумовивши необхідність політ. трансформації Об'єднання. За результатами референдуму, проведеного 23.06.2016 у Великій Британії, 52 % британців проголосували за вихід країни з ЄС, «віддавши перевагу суверенітету». Власне, Велика Британія має можливість активувати ст. 50 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, а інтеграц. об'єднання наразі очікує її офіц. заявки на вихід з ЄС, усвідомлюючи, що йдеться про складний і тривалий процес, який вимагає виваженого підходу. Не виключено, що Велика Британія вибудовуватиме нові відносини з ЄС, який не в усьому досконалий, але у ньому краще і безпечніше, ніж поза ним.

Важливо, що стосовно вищезокреслених питань, пов'язаних з виходом, члени Євроради та Ради ЄС, які представляють д-ву-члена, що виходить зі складу ЄС, не беруть участі в обговоренні та прийнятті щодо цієї д-ви рішень Євроради та Ради ЄС. Згідно з

п. 5 ст. 50 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, якщо д-ва-член, що вийшла зі складу ЄС, знову звертається із заявкою на вступ, то ця заявка підлягатиме розгляду відповідно до процедури, встановленої ст. 49 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, враховуючи визначені нею геогр. та заг. політ. критерії.

В ЄС зростає невдоволення реалізацією, масштабами та наслідками попередніх розширень, відбувається переосмислення ставлення до цього процесу. Підвищення рівня скепсису щодо розширення має кілька вимірів: по-перше, наявність побоювань, що вступ нових членів спричинюватиме загострення внутр. протиріч, а це означатиме зростання частоти випадків блокування, ускладнення, уповільнення процесу прийняття рішень ЄС; по-друге, деякі д-ви-члени вважають, що з розширенням 2004, 2007 і 2013 суттєво зменшено їх вплив, і занепокоєні можливістю подальшого ослаблення своїх позицій у разі прийняття нових членів. Водночас спостерігаються труднощі конструювання європ. наднац. ідентичності (див. *Наднаціональність*) на основі геогр. близькості, мовної спорідненості, спільності істор. досвіду і культ. спадщини, що, безумовно, позначається на «інтеграційній спроможності» ЄС, втім, саме європ. ідентичність, як об'єднуючий чинник, суттєво впливатиме на майбутнє ЄС та його д-в-членів, на перспективи країн-кандидатів.

Концепція здатності до розширення ЄС перебуває під впливом політ. кон'юнктури. Скажімо, на фоні переговорів про вступ з Туреччиною Франція та Австрія виступили за визначення чітких критеріїв «поглинання» і вважають за необхідне встановити залежність подальших кроків з розширення від того, що буде однозначно окреслено «інтеграційну спроможність» ЄС. Екс-президент Франції Н. Саркозі прямо висловився проти членства Туреччини і виступив з вимогою скликання «Групи мудреців» (англ. The Wise Men Group) як незалеж. аналіт. групи, рішення про створення якої було оголошено на засіданні Єворади 14.12.2007. Йшлося про моделювання перспектив розвитку ЄС, щоб забезпечити його ефект. реагування на виклики у період 2020—30, серед яких доцільність прийняття до ЄС нових д-в (доповідь «Проект Європа 2030», опубл. 2010). Загалом створення «Групи

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

мудреців» стало своєрідним компромісом між ЄС та Францією, яка пообіцяла на взамін не блокувати переговори про вступ Туреччини, однак перспективність останніх, як і раніше, залишається доволі сумнівною, особливо враховуючи абсурдні масштаби чисток інакомислячих після невдалої спроби «військового перевороту» в ніч на 16.07.2016. Поза сумнівом, між розширенням та реформуванням ЄС існує чітка політ. взаємозалежність. Договір про встановл. Конституції для Європи 2004 було відхилено Францією, у т. ч. з метою запобігання майбутнім «хвилям розширення». Скептичне ставлення до політики розширення ЄС зумовлене, зокрема, тим, що вступ нових членів став осн. причиною зростаючого безробіття та підвищення тиску на соц. стандарти у межах ЄС. Прикметно, що нині й Польща наголошує, що вона категорично відкидає формулу «Жодного розширення без угоди» і діятиме лише за принципом «Жодної підтримки угоди без згоди на подальше розширення».

До укладення Лісабон. договору 2007 устан. договори не містили положень щодо відносин ЄС з д-вами-сусідами. Лісабон. договір 2007 включив до тексту ДЄС ст. 8, яка містить «клаузулу сусідства», що зобов'язує ЄС розвивати з д-вами-сусідами «особливі відносини», спрямовані на створення простору добробуту та добросусідства, засн. на цінностях ЄС, принципах поглибленого співробітництва. Практика ЄС свідчить, що дію цієї клаузули може бути поширено і на «сусідів безпосередніх сусідів», оскільки це вже відбулося із залученням до Європ. політики сусідства Азербайджану та Вірменії. П. 2 ст. 8 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 уповноважує ЄС на укладання з д-вами-сусідами спец. міжнар. угод — угод про асоціацію, що закріплюватимуть взаємні права та обов'язки. Процедура укладання угод про асоціацію на підставі вказаної статті ДЄС передбачає отримання згоди Європарламенту та прийняття одностайного рішення Радою ЄС, а імплементація цих міжнар. угод, їх практ. реалізація має бути предметом регуляр.

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗИ

консультацій між сторонами. Телеологічне і системне тлумачення ст. 2 та 8 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007 дає змогу зробити висновок про те, що ЄС не може укласти такі спец. міжнар. угоди з д-вами, які відмовляються визнавати цінності ЄС або принаймні не демонструють активної позиції щодо їх негайного впровадження, зокрема у сфері демократії, верховенства права, поваги до прав людини.

Термін «особливі відносини» вказує на поглиблені форми співробітництва та відсутність його єдиної моделі. Зазначене формулювання дозволить ЄС застосовувати гнучкий підхід з метою досягнення кінцевої політ. мети у відносинах з д-вами-сусідами, зокрема створення простору стабільності, засн. на цінностях ЄС. Таким чином, устан. договорами ЄС було встановлено принцип диференціації (англ. differentiation principle), який вже успішно функціонував у механізмі Європ. політ. співробітництва. Крім того, форм. закріплення набув принцип обумовленості (англ. conditionality principle) шляхом обов'язкового забезпечення д-вами-сусідами поваги до цінностей ЄС. Окреслене співробітництво виключає «внутрішню асоціацію», тобто форм. участь третіх країн у прийнятті рішень інституціями ЄС. Для д-в-сусідів, які відповідатимуть критеріям членства в ЄС, угода про асоціацію за сприятл. політ. умов може стати початковим підготовчим етапом до повноправного членства, якого д-ви-сусіди набуватимуть, поступово долучаючись до окр. елементів організац.-правового механізму ЄС.

Нині Україна та ЄС отримали істор. шанс на розбудову відносин нового зразка, для реалізації якого необхідне належне переосмислення геополіт. конфігурації, базових підходів, напрямів докладання зусиль та практич. інструментів співробітництва. Переведення політики євроінтеграції України в якісну практич. площину передбачає реалізацію нею таких завдань: якнайшвидша ефект. імплементація *Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014*; адаптація нац. зак-ва до acquis; зміцнення

організац. забезпечення процесу євроінтеграції; чітке і максимально прагматичне визначення пріоритетів України у діалозі з ЄС; створення Поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, що започатковано 01.01.2016; запровадження безвізового режиму з д-вами — членами ЄС; поліпшення ситуації зі свободою слова; забезпечення дієвості громадян. сусп-ва, а також транспарентності та демократичності виборчих кампаній; верховенство права, що забезпечується незалеж. судочинством та дотриманням права на справедл. суд; запобігання і протидія корупції; реформа безпекового та правоохорон. секторів, встановл. демокр. контролю за збройн. силами та спецслужбами; спільне подолання викликів у енергет. сфері, у т. ч. шляхом реалізації положень Третього енергет. пакета ЄС.

Формування спільного бачення перспективи членства України в ЄС надасть потужного поштовху для встановл. довіри, адже перспектива членства слугує найбільш ефект. інструментом впливу. Обумовленість (англ. conditionality) як один з осн. методів реалізації Європ. політики сусідства, що застосовується від початку її запровадження, є прямо запозиченою з процесу підготовки країн-кандидатів до вступу в ЄС, вона продемонструвала дієвість на прикладі країн Центр. Європи, а тому має всі шанси виправдати себе й у випадку з Україною, яка відчуває брак будь-яких конкр. гарантій. Концепція «більше за більше» (англ. more for more), яка наразі є домінуючою в Європ. політиці сусідства, надто розмита і тому не може розраховувати на реальну віддачу в процесі створення простору безпеки, стабільності та добробуту в сусідстві. Натомість концепція «перспективи членства» передбачає перевірені механізми допомоги, контролю і впливу, а також обопільні зобов'язання та зусилля. В інтересах України — пришвидшення зорієнтованого на результат практич. співробітництва з ЄС, ефект. імплементація Угоди про асоціацію як угоди нового покоління, що ґрунтується на поглибленні політ. асоціації та екон. інтеграції, посиленні політ.-безпекової конвергенції.

Примітно, що «Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до

законодавства Європейського Союзу» визначає механізм досягнення Україною відповідності 3-му Копенгаген. та Мадрид. критерію набуття членства в ЄС. Цей механізм включає адаптацію зак-ва, створення відп. інституцій та ін. дод. заходи, необхідні для ефект. правотворення та правозастосув. Водночас метою адаптації зак-ва України до зак-ва ЄС визначено досягнення відповідності правової системи України *acquis* з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС до д-в, які мають намір вступити до нього. Зрештою, перспектива членства зменшуватиме соц. і політ. напругу в Україні, зосередивши її на виконанні конкр. переліку з *acquis*, на проведенні реформ. Пріоритетом для д-ви має бути активний розвиток двостор. співробітництва з ЄС, а також Україна має на прагматичній основі, керуючись нац. інтересами, брати участь у реалізації секторального співробітництва та багатостор. виміру *Східного партнерства Європейського Союзу* з метою поглиблення політ. асоціації та екон. інтеграції. Для цього вона має напрацьовану договір.-правову базу, порівняно розвинені інституц. можливості.

Домінування засобів м'якого права (див. *М'яке міжнародне право*) зумовило необхідність формування ЄС певних мотивацій у д-в-партнерів, які б спонукали їх до проведення всеохоплюючих внутр. реформ. Найефект. мотивацією є перспектива набуття членства в ЄС, однак вона може бути застосована тільки щодо європ. країн, які керуються цінностями ЄС, та за наявності консенсусу з цього питання між д-вами — членами ЄС. Наразі Схід. партнерство не передбачає перспективи членства для д-в-учасниць і спрямоване лише на розвиток з ними «особливих відносин» з переважно невизначеним кінцевим результатом, вибудованих на взаємному визнанні спільних цінностей, досягненні верховенства права, належного управління, дотримання прав людини, принципів ринк. економіки та сталого розвитку. Йдеться про розвиток відносин з ЄС відповідно до прагнень, потреб і можливостей України, яка у такий спосіб перетвориться на «м'яку силу» ЄС, її успіх стане найбільш переконливим стимулом для демократизації, наближення до стандартів і цінностей ЄС.

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Започаткування у верес. 2016 «Братиславського процесу» як стратегії реформування та оновлення ЄС є спробою відповісти на численні кризи, виклики і загрози, а також на наслідки «Brexit», прагнучи уникнути «фрагментації» всередині Об'єднання. «Brexit» актуалізував процес збалансування нац. та спільних інтересів, перезавантаження ЄС, що мав завершитися у берез. 2017, коли відбудеться саміт у Римі з нагоди 60-ї річниці Договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства 1957 (Рим. договору). Інституц. трансформації та реформаторські перетворення в ЄС під потужним тиском кризових потрясінь покликані зберегти його згуртованість і цінності, підтвердити привабливість європ. моделі регіон. інтеграції, повернути престиж членству в ЄС, довівши, що він є дієздатним проектом. Водночас наявність низки внутр. криз спонукає європ. еліти займати вкрай обережну і виважену позицію щодо євроінтеграц. амбіцій д-в-партнерів, вказує на неготовність ЄС до подальшого ефект. розширення, принаймні у короткострок. перспективі.

Критерії набуття членства в ЄС віддзеркалюють складність оптимізації процесів ухвалення рішень в інтеграц. об'єднанні та впровадження їх результатів. У ЄС спостерігаються тенденції «інтеграційної втоми», вступ нових д-в може мати суперечливий, а іноді навіть протилежний очікуваному ефект щодо дієздатності, функц. дієвості та стабілізац. спроможності Об'єднання. Копенгаген. і Мадрид. критерії набуття членства в ЄС є його комплекс. баченням ключових сфер реформування країн — кандидатів на вступ, які є взаємопов'язаними, адже успіх в одній з них досягатиметься лише за наявності прогресу в решті, а успіх у всіх сферах є необхідним задля забезпечення надійності екон. реформ, еволюц. розвитку д-ви і сусп-ва згідно зі стандартами і цінностями ЄС, закріпленими у Копенгаген. та Мадрид. критеріях, досягнення відповідності яким має чіткі хронол. пріоритети.

Значного поступу у виконанні політ. складової Копенгаген. критеріїв в Україні

наразі досягти не вдалося, ступінь її відповідності 2-му Копенгаген. критерію, що включає проведення важких, але необхідних структур. реформ, теж не свідчить про наявність особл. зрушень. Загалом ступінь євроінтеграції України варто розглядати у контексті політ., екон., соц. перетворень і структур. реформ, спрямованих на досягнення нею відповідності Копенгаген. та Мадрид. критеріям, що передбачає не тільки адаптацію нац. зак-ва до *acquis*, а й застосув. його на практиці, проте вступ до ЄС не має бути самоціллю. Євроінтеграц. прагнення радше мають слугувати імпульсом до демократизації з метою вдосконалення політ. і правової систем, а перспектива набуття членства в ЄС, що не є виключеною, згідно з преамбулою Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 2014 («Угода не визначає наперед і залишає відкритим майбутній розвиток відносин Україна — ЄС»), є потужним стимулом для проведення радикальних, цілеспрямованих і послідовних реформ в Україні, оскільки цілком очевидно, що Копенгаген. критерії стосуються передусім мобілізації внутр. чинників зміцнення демократії та розвитку економіки д-ви, зокрема шляхом виробництва наукомісткої, енергоощадної, експортоорієнтованої продукції, адже відповідність їм за факт. динаміки політ., екон. і соц. процесів здатна забезпечити якісну зміну парадигми відносин з ЄС.

Літ.: *Денисов В.Н.* Громадянство Європейського Союзу // *Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов та ін. Т. 1. К., 2014; Задорожній О.В.* Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права. К., 2015; *Микісевич М.М.* Міжнародно-правові аспекти співробітництва Європейського Союзу з третіми країнами. Львів, 2001; *Муравйов В.І.* *Acquis ЄС* // *Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов та ін. Т. 1. К., 2014; Муравйов В.І.* Асоціація з Європейським Союзом і перспективи європейської інтеграції України // *Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право / Упоряд. і заг. ред. О.В. Задорожній. К., 2014; Петров Р.А.* Транспозиція «*acquis*» Європейського Союзу у правові системи третіх країн. К., 2012; *Петров Р.А.* «*Acquis* вступу» як складова феномену права Європейського Союзу // *Європейське право, 2012, № 1; Ключевский В.О.* Со-

чинення: в 9 т. / Под ред. В.Л. Янина. Т. 9. М., 1990; *Habermas J.* *Inclusion of the Other: Studies in Political Theory.* Cambridge, 2015; *Petrov R.* *EU Association Agreements with Ukraine, Moldova and Georgia: New Instruments of Integration without Membership // European Studies — The Review of European Law, Economics and Politics, 2015, v. 2; Falaliev L.* *Legal Aspects of the European Neighbourhood Policy in the EU's New Approaches // From Eastern Partnership to the Association: A Legal and Political Analysis / Ed. N. Šišková.* Cambridge, 2014.

Л.Г. Фалалєєва

КОРЕЦЬКИЙ Володимир Михайлович (18.02.1890, м. Катеринослав, тепер Дніпро — 25.07.1984, м. Київ) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, проф., акад. АН УРСР, засл. діяч науки і техніки УРСР, видатний фахівець з міжнар. права та міжнар. приват. права, член КМП ООН, член *Комісії ООН з прав людини*, учасник розроблення *Загальної декларації прав людини 1948*, суддя та віце-президент МС ООН, обраний до складу ряду іноз. академій та міжнар. наук. асоціацій, організатор юрид. науки в Україні, стояв біля джерел створення *Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого*, засновник *Інституту держави і права НАН України*, названого його ім'ям.

К. народився в сім'ї службовця. У 1910 закінчив катеринослав. гімназію із золотою медаллю і цього ж року вступив на юрид. ф-т Моск. ун-ту. Однак через рік, після народження сина Юрія Володимировича Корецького — майбутнього укр. поета і перекладача зарубіж. літ-ри укр. мовою, учасника *Великої Вітчизняної війни*, який загинув у 1941, захищаючи Київ, — переїхав до Харкова, де продовжив навчання на юрид. ф-ті Харків. ун-ту. Починаючи з 1907 та під час навчання в Харків. ун-ті заробляв на життя приват. уроками. У 1916 К. закінчив ун-т з дипломом 1-го ступеня і як стипендіат був залишений для підготовки до проф. звання на каф. цив. права і судочинства. Одночасно працював хранителем юрид. кабінету ун-ту та викладав у початковій торг. школі. У 1919 склав магістер. іспит з історії та догми рим. права і почав читати в Харків. ун-ті лекції з *всесвіт. історії д-ви і права*.

Після *Жовтневої революції в Росії 1917* К. взяв участь у створенні у 1920 Харків. ін-ту нар. госп-ва та його правового ф-ту. Він був проректором ін-ту та заст. декана цього ф-ту, читав лекції із заг. історії д-ви і права

та міжнар. приват. права. У 1930 правовий ф-т було перетворено на Харків. ін-т рад. будівництва і права, у 1932 — на Всеукр. комуніст. ін-т рад. будівництва і права, а у 1937 — на Харків. юрид. ін-т (нині — Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого). З 1920 по 1941 він обіймав у цих навч. закладах посади проф. та керівника (з 1937) каф. історії д-ви і права. Виклад. діяльність К. поєднував з практ. роботою: був зав. правового підвідділу Нар. комісаріату закорд. справ УСРР (1921—22), зав. юрид. відділу Укоопспілки (1922—24), зав. юрид. відділу Українбанку (1924—30), ст. консультантом Держарбітражу при РНК УСРР (1930—35).

Поч. наук. діяльності К. припадає на 20-ті рр., коли в країні здійснювалася нова екон. політика, спрямована на створення сусп-ва цивіліз. кооператорів. Саме в цей період він опубл. низку наук. праць, які увійшли до «золотого фонду» вітчизн. юрид. науки.

К. перший серед вітчизн. і зарубіж. учених-юристів теоретично обґрунтував необхідність створення міжнар. госп. права, побудованого на поєднанні міжнар.-правового та приват.-правового методів регулювання світогосп. екон. відносин, що мало привести до заміщення колізійних норм ін. засобами. Ці ідеї К. мали новатор. характер, і час довів їх високий рівень реалістичності та значущості для розвитку взаємодії міжнар. права з міжнар. приват. правом, цив. правом та правової методології в цілому. Вони чітко простежуються в сучас. тенденціях правового розвитку міжнар. екон. відносин і співзвучні з поглядами на цей процес відомих представників міжнар.-правової науки 2-ї пол. 20 ст. Насамперед це стосується теорії *транснаціонального права* амер. вченого Ф. Джессепа, сформульованої у серед. 60-х рр., що здобула широку підтримку в доктрині міжнар. права, у т. ч. в працях У. Дженкса, М. Макдугала, Ж. Селя, В. Фрідмана, Г. Шварценбергера та ін. Транснац. право як новий тип міжнар. екон. правовідносин складається з відп. норм. міжнар. публ. права, міжнар. приват. права та нац. права і координує не тільки відносини між д-вами, а й їх взаємозв'язок з міжнар. міжуряд. орг-ціями, приват. корпораціями, індивідами, які разом становлять єдиний екон.-правовий простір. К. довів, що осн. за-

кономірністю руху права є його відповідність об'єктивно існуючим умовам сутності екон. життя сусп-ва, закономірностям розвитку *міжнародного співтовариства*.

Значним здобутком вітчизн. юрид. науки в цей період стали теор. узагальнення, зроблені К. в процесі вивчення цив.-правових відносин у європ. країнах, що назвали кардин. змін унаслідок *Першої світової війни 1914—18* та рев. подій світ. значення. Досліджуючи проблему *rebus sic stantibus* в рішеннях нім. судів, він піддав критиці крайній нормативізм нім. юристів (див. *Позитивне право*), які не бажали рахуватися з докорінною зміною обставин стосовно договірних зобов'язань, що призводило до руйнування госп. правовідносин як таких. Досліджуючи також цив. зак-во, створене в СРСР після Жовтневої революції 1917, він виходив з первинності в праві правовідносин і підкреслював, що тільки через визначення їх сутності можна встановити дійсний, а не форм. зміст цив.-правових норм, що є необхідною умовою для належного застосування цих норм у суд. практиці. Це була нова правова методологія, що відображала соціол. підхід до з'ясування права, який протистояв методології юрид. конструктивізму. Підсумком багаторічної праці К. з проблем міжнар. приват. права стало його дослідження англо-амер. доктрини і практики міжнар. приват. права. Розроблені в ньому положення, відзначаючись глибиною юрид. та соціол. аналізу, знайшли безпосереднє підтвердження в практиці міжнар. екон. правовідносин і сприяли подальшому розвитку вітчизн. юрид. науки. На основі цього дослідження у 1948 К. опубл. монографію, яку в 1950 було видано в КНР кит. мовою. Саме з цієї проблематики він захистив у 1939 в Ін-ті д-ви і права АН СРСР (нині — *Інститут держави і права Російської академії наук*) докт. дис.

З поч. Великої Вітчизн. війни за розпорядженням уряду України К. в числі ін. учених був евакуйований у м. Ташкент (Узбекистан) і у створеному там Юрид. ін-ті викладав всесвіт. історію д-ви і права. Там же він уперше почав публікувати окр. ви-

пусками свої лекції з історії д-ви і права Франкської д-ви, в т. ч. з питань військ. устрою, в якому закладався військ. обов'язок, який набув актуальності в 1-й пол. 19 ст. у зв'язку з політ. боротьбою навколо заг. військ. повинності. Досліджуючи «суд фемів», який виник у Вестфалії, К. показав, що цей суд не був нар. судом, а знаряддям терорист. розправи, як не був він нар. також у гітлерів. Німеччині, в якій фашисти, організовані в бандитсько-терорист. заго-ни, в мас. порядку переслідували своїх політ. опонентів, демагогічно називаючи їх таємним «судом фемів». Звичайно, ця тематика не була випадковою на тлі жорстокої боротьби, яку вели народи СРСР з фашист. Німеччиною. В цей вирішальний для їхньої долі час важливими були знання цивілізац. засад військ.-політ. орг-ції нім. нації в істор. аспекті.

Після визволення Харкова від нацист. загарбників і відновлення у 1944 діяльності Харків. юрид. ін-ту К. став у ньому проф. і керівником курсу міжнар. права, а у 1947 — зав. каф. міжнар. права. У зв'язку з виходом України на міжнар. арену для К. почався новий етап, пов'язаний з розвитком міжнар.-правових досліджень. Україна стала однією із засновниць *Організації Об'єднаних Націй*, що зумовило її участь у роботі багатьох органів та *спеціалізованих установ ООН*, а також у міжнар. конф. з *кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного права*.

У 1948 К. обирають акад. АН УРСР, а у 1949 він створює в Києві Сектор д-ви і права АН УРСР, перетворений у 1969 на Ін-т, одним з осн. наук. напрямів якого було розроблення проблем міжнар. права та міжнар. правосуб'єктності України. У 1949—74 він був директором Ін-ту д-ви і права АН УРСР, а після 1974 — почес. директором. Одночасно К. очолював відділ міжнар. права та порівн. правознавства Ін-ту. Під керівництвом К. Ін-т став однією з провідних наук.-досл. юрид. установ не лише в Україні, а й в СРСР. Як зазначив президент НАН України акад. Б.Є. Патон у вступному слові на міжнар. наук. конф., присвяченій 60-річчю Ін-ту д-ви і права ім. В.М. Корецького

НАН України, «відродження академічного правознавства після завершення Великої Вітчизняної війни було пов'язане з новими завданнями, що постали у сфері державно-правового розвитку України у складі Радянського Союзу, а також її діяльності на міжнародній арені як однієї з держав — засновниць Організації Об'єднаних Націй. Велика заслуга в цьому належить видатному вченому в галузі міжнародного права академіку Володимирі Михайловичу Корецькому, засновнику Сектора держави і права, перетвореного у 1969 р. на відповідний Інститут».

Талант К. як ученого яскраво виявився і при дослідженні проблем міжнар. публ. права, що набули значної актуальності у післявоєн. світі. Наук. визнання здобула розробка К. теор. питань міжнар. правосуб'єктності УРСР, зокрема його ідея спільного здійснення рад. республіками суверенітету СРСР. Одним з перших серед вітчизн. учених К. звернувся до проблем *континентального шельфу*, передбачивши глобальний поділ Світу. океану, який завершився з прийняттям *Конвенції ООН з морського права 1982*. Протягом багатьох років об'єктом інтересів К. була проблема кодифікації та прогрес. розвитку міжнар. права. Аналізуючи шляхи розвитку сучас. міжнар. права, він приділяв багато уваги дослідженню осн. принципів міжнар. права, співвідношенню міжнар. права з внутр. правом д-в, правам людини. Широко відомими серед вітчизн. і зарубіж. учених є дослідження К. Проекту чеського короля Іржі Подебрада про орг-цію миру і безпеки, який з'явився у 1464 на хвилі гусизму і якому належить гідне місце в історії ідей про співробітництво народів. Визнаючи вагомий внесок К. в розвиток міжнар.-правової науки, у 1969 Празький ун-т вирішив присвоїти йому звання почес. д-ра права і вручити відп. диплом особисто на урочистому засіданні вченої ради ун-ту. Однак тодішня укр. влада не дозволила йому виїхати до Праги, пов'язуючи це з відомими подіями в Чехословаччині 1968. І хоча цей акт був щирим визнанням юрид. громадськістю цієї країни значних заслуг К. в юрид. науці, присвоєння почес. звання не відбулося.

Багато сил К. віддав вивченню історії вітчизн. науки міжнар. права і висвітлен-

ню її ролі в розвитку міжнар.-правових ідей як таких. Відомі його дослідження про акад. АН УРСР В.Е. *Грaбаря*, який під скромною назвою «Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917)» опубл. у 1959 справді феноменальну працю, по праву названу К. «пам'ятником російській науці міжнародного права». У ній дано картину значних досягнень представників вітчизн. науки міжнар. права протягом 3 століть, у т. ч. й тих, хто жив і творив в Україні. Насамперед це імена таких видатних учених, як Т.Ф. *Степанов* (1795—1847), Д.І. *Каченовський* (1827—72), А.М. *Стоянов* (1830—1907), П.Є. *Казанський* (1866—1947), В.П. *Даневський* (1852—98), О.О. *Ейхельман* (1854—1943) та ін. Великий інтерес дотепер викликає й праця К., присвячена В.П. *Безобразову*, який був одним із засновників *Института міжнародного права*, створеного для досліджень міжнар. права та його кодифікації. В останні роки свого життя К. готував працю про Д.І. Каченовського — проф. Харків. ун-ту, відомого вченого в галузі міжнар. права, який користувався великим авторитетом серед наук. громадськості багатьох країн.

Багатогранна наук. діяльність К. і як історика права, особливо ранньофеод. д-ви і права. Саме після успішного складання магістер. іспиту К. почав викладати всесвіт. історію права в Харків. ун-ті, що, як зазначає І.Б. Усенко, в ті часи було традиц. для цього ун-ту, в якому дослідження з міжнар. права нерідко поєднувалися з дослідженням історії д-ви і права зарубіж. країн. У цьому прикладом для К. міг бути А.М. Стоянов. «Саме з його досліджень, — продовжує І.Б. Усенко, — в науку всесвітньої історії права починають проникати елементи соціологічних поглядів на право, які згодом вельми активно розвивав і В.М. Корецький». Далі він робить висновок, що «відмітною рисою творчого методу вченого був пошук історичних коренів досліджуваних сучасних інститутів і процесів. Добра всебічна історична підготовка сприяла формуванню в нього мислення, що характеризувалося послідовним поєднанням логічного та історичного. При цьому його історизм не був спрямований на те, щоб у минулому шукати виправдання теперішньому, як це робили німецькі представники іс-

торичної школи права. Історизм В.М. Корецького був спрямований у майбутнє, слугував пошуку оптимального вирішення наявних проблем».

Методологію досліджень К. можна охарактеризувати в поняттях природ.-істор. підходу, в якому правовідносини розглядаються в контексті закономірностей сусп.-політ. розвитку д-в як об'єкт. чинників визначення сутності та форми правових норм у процесі їх еволюції та зміни. Цей підхід належить до соціол. напряму правової теорії, в якому право ґрунтується на сусп. потребах, якими одночасно визначаються його сутність та зобов'язальний характер. Матер. джерела є правотворчими, як правило, природ. факторами, а форм. — лише засобами «уловлювання» матер. джерел. Виходячи з такого діалектичного зв'язку єдності протилежностей, норми позит. права встановлюються через форм. джерела, а обов'язковий характер позит. права ґрунтується не на тому, що воно походить від форм. джерел, а на його відповідності об'єкт. праву, що визначається сусп. потребами. Складовою соціол. теорії є виявлення розбіжностей між правовою формою та соц. реальністю. Якщо така відповідність відсутня і позит. норма суперечить об'єкт. праву, то можна виявити порушення певного правового порядку. Якщо ж розбіжності охоплюють публ. порядок д-ви загалом або міжнар. порядок частково чи повністю, то це веде в 1-му випадку до рев. потрясіння, а в 2-му — до війни. У такій формі соціол. теорія права, прихильником якої був К., має певну спільність з концепцією права Гуго *Гроція*, який розумів міжнар. право, виходячи зі взаємодії природ.-істор. та правових чинників. В. Фрідман слушно звертає увагу на те, що «криза суспільства кидає виклики праву, можливо, більш відкрито, ніж будь-якій сфері соціальної дійсності». Тому недооцінка основ, притаманних праву, так само як і професії юриста, звичайно не в утилітарному сенсі, може загрожувати сусп.-ву соц. вибухом. Натомість виявлення невідповідностей між соц. дійсністю та правом дає можливість

супс-ву усвідомити природу і характер небезпеки, яка йому загрожує, і вжити необхідних заходів для усунення існуючої суперечності. За переконанням К., складність і багатогранність професії юриста полягає в тому, що йому «доводиться бути то соціологом, то догматиком. Питання тільки в тому, коли? Істинний юрист вміє бути догматиком вчасно».

К., як визнаного фахівця з міжнар. права, часто залучали МЗС СРСР та МЗС УРСР до участі в міжнар. конф. та діяльності низки органів ООН. У складі делегацій СРСР він брав участь у підготовчих сесіях заст. міністрів закорд. справ до *Паризької мирної конференції 1946* і в самій цій конф., скликаній для укладання мир. договорів д-в *Антигітлерівської коаліції* з кол. союзниками нацист. Німеччини в Європі (1946). Був членом делегації УРСР на I, II і IV сесіях ГА ООН (відповідно у 1946, 1947 і 1949), радником представника СРСР у РБ ООН (1946). Він був 1-м вітчизн. ученим, який увійшов до складу Комітету ООН з прогрес. розвитку міжнар. права та його кодифікації (Нью-Йорк, 1947), а згодом став членом *Комісії міжнародного права ООН* (Нью-Йорк, 1949—51), яка продовжила роботу Комітету. К. був також членом і першим заст. голови Комісії ООН з прав людини (1947—49), до функцій якої у цей період належало розроблення проекту Заг. декларації прав людини. Він входив до складу ред. комітету цієї Комісії, очолюваної Елеонорою Рузвельт — вдовою президента США Ф.Д. Рузвельта, який доклав величезних зусиль для створення Антигітлерів. коаліції і розгрому фашизму під час *Другої світової війни*. Цей Комітет підготував згаданий проект, який практично без змін 10.12.1948 був прийнятий ГА ООН, ставши відмітною віхою в історії міжнар. відносин, яка означала надання міжнар. правопорядку, встановленому після перемоги над нацизмом, нової якості, зобов'язуючи д-ви «здійснювати міжнародне співробітництво... в заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх...» (п. 3 ст. 1 Статуту ООН). К. був

радником делегації УРСР на міжнар. конф. з підготовки Дод. конвенції про ліквідацію рабства, работоргівлі та ін-тів і звичаїв, подібних до рабства, 1956. Він брав участь у роботі делегації УРСР на Конф. ЮНЕСКО з питань мир. співіснування д-в (Мюнхен, 1957), очолював делегацію УРСР на сесіях Конф. ООН з морського права (Нью-Йорк, 1958 і Женева, 1960), у числі перших від групи вітчизн. учених став членом Пост. палати третейського суду в Гаазі (1957—69), а також членом польсь.-норвез. пост. узгоджувальної комісії (1957—60).

Вінцем діяльності К. як визнаного у світі фахівця з міжнар. права стало обрання його у 1960 на XV сесії ГА ООН і РБ ООН суддею МС ООН (1961—70). Глибина та об'єктивність суджень з найскладніших проблем міжнар. права, різноманітність і багатство знань, живий розум і дотепність, доброзичливість і особиста привабливість зробили К. високошановним серед колег-суддів, які обрали його віце-президентом Суду (1968—70). Видатний польсь. учений-міжнародник М. Ляхс, який був суддею МС ООН у 1967—93, характеризуючи діяльність К. в Суді, зазначає: «Кожний завжди знаходив Корецького готовим вступити в тривалу дискусію не лише з правових питань, а й з літературних чи філософських; він виявляв жвавий інтерес до усіх граней життя. Невтомний читач, він вражав тих, хто його не знав, своїм блискучим енциклопедичним рівнем культури, яким ніколи не хизувався, але постійно виявляв. Він ніколи не наполягав, не вважав свою точку зору найбільш справедливою, намагаючись через діалог з'ясувати предмет і мати щодо нього свою ясну думку». За словами М. Ляхса, К. «бачив перспективи міжнародного права в подальшому розвитку «міжнародних інституцій», «у загальних справах» та діях у напрямі того, що він називав «загальним інтересом», який, на його думку, не є чужим національним правовим системам...».

Ім'я К. широко відоме наук. громадськості зарубіж. країн. Його було обрано: почес. членом Індійського т-ва міжнар. права (1960); чл.-кор. (1965), дійсним (1977) і почес. (1983) членом Ін-ту міжнар. права; акад. Мексикан. академії міжнар. права (1968), чл.-кор. Аргентин. асоціації міжнар. права (1971). Він — єдиний учений-юрист у кол.

СРСР, який був удостоєний звання Героя Соціаліст. Праці (1980). 15.02.1990 Рада Міністрів УРСР присвоїла ім'я К. Ін-ту д-ви і права АН УРСР.

Осн. рисою К. як ученого було глибоке вивчення явищ сучасності. Він ніколи не «винаходив» власних «теорій», щоб передусім тішити авторське самолюбство, що неминуче призводить до односторонності й формалізму. У своїх дослідженнях він широко користувався порівн. методом, який сприяє виявленню закономірностей розвитку права, які в широкому значенні не знають ні держ., ні ідеол., ні будь-яких ін. кордонів. Усе своє життя К. був палким прихильником порівн. правознавства і докладав великих зусиль для його розвитку в Україні. К. по праву можна назвати засновником вітчизн. порівн. правознавства. Все це допомагало йому глибоко проникати в юрид. матерію, безпомилково виділяти фундамент. проблеми юрид. науки, відрізнити новаторство від модних новацій. Він був ученим широкого діапазону, великої ерудиції та високої культури. Протягом усього життя К. удосконалював свої знання, опанував латин. мову, а також володів багатьма європ. мовами. Його методологія ґрунтувалася на глибоких і точних знаннях історії, філософії та права, даючи блискучі зразки не лише справжнього розуміння закономірностей розвитку права, а й уміння бути авторитетним і високоосвіченим організатором юрид. науки в Україні. М. Ляхс відніс К. до видатних учителів науки міжнар. права. За його словами, після свого повернення з Гааги у 80-річному віці К. «продовжував перебувати в оточенні своїх більш молодих колег та навіть студентів і очолював академічний інститут у Києві, який став його Інститутом. Ще за життя він і сам став «інституцією» у своєму рідному Києві, Україні й далеко за її межами». Слід зазначити, що і в нинішньому «Інституті Корецького» продовжує панувати справжній академ. дух, започаткований ним, що є певною запорукою розвитку вітчизн. юрид. науки на засадах об'єктивності та встановл. істинних цінностей. У 2015 у зв'язку з 125-річчям від дня народження К. було видано 3-й том його вибраних праць, що стало помітною подією у вітчизн. юрид. науці, яка переконливо продемон-

струвала можливості науки встановлювати об'єкт. стан речей і виявляти справжні цінності сусп. значення.

Осн. праці: «Проблеми частного международного права в договорах, заключенных Советскими республиками с иностранными государствами» (1922); «К вопросу об исполнении обязательств: Некоторые уроки новейшей германской судебной практики» (1922); «Законодательство Литовской Республики в области гражданского права и процесса» (1922); «Территориальные пределы исполнительной силы судебных решений (по гражданским делам)» (1924); «Оговорка о взаимности в международном частном праве» (1925); «Савиньи в международном частном праве. К 65-летию со дня смерти» (1926); «Принцип «открытых дверей»» (1927); «Униформизм в праве» (1927); «Очерки международного хозяйственного права» (1928); «Международное радиоправо» (1928); «Польське міжобласне приватне право» (1931); «Оговорка о публичном порядке в англо-американской судебной практике по делам, затрагивающим интересы СССР» (1939); «Отсылка (по материалам англо-американской доктрины и практики)» (1940); «Из истории борьбы буржуазных судов против советских актов о национализации» (1941); «Иммунитет во Франкском государстве» (1944); «Суд фемов» (1944); «Проект Юрия Подебрата об организации мира и безопасности» (1946); «Англо-саксонские правды» (1947); «Военный строй Франкского государства» (1947); «Лекции по истории государства и права» (1947); «Очерки англо-американской доктрины и практики международного частного права» (1948); «Первая сессия Комиссии международного права» (1949); «Новое в разделе «открытого моря»» (1950); «Монтеск'є» (1955); «О проекте Филда» (1956); ««Общие принципы права» в международном праве» (1957); «Декларация прав и обязанностей государств» (1962); «История систематизации норм международного морского права» (1962); «Суверенитет» (1963); «Саксонська правда» (1963); «Міжнародно-правова суб'єктність Української РСР»

(1965); «В Международном Суде: особое мнение судьи В.М. Корецкого» (1965, 1968); «Академик В.П. Безобразов в Институте международного права. К 100-летию Института» (1974); Избранные труды в 3 кн. Кн. 1 (1989), Кн. 2 (1989), Кн. 3 (2015).

Літ.: *Владимир Михайлович Корецкий* (к 70-летию со дня рождения) // СЕМП, 1960. М., 1961; *Biographical Notice on the Judges: Vladimir M. Koretsky* // ICJY, 1961—1962. The Hague, 1962; *Владимир Михайлович Корецкий* (к 80-летию со дня рождения) // СГП, 1970, № 5; *Корецкий Владимир Михайлович* // БСЭ. Т. 13. М., 1973; *Владимир Михайлович Корецкий* (к 90-летию со дня рождения) // СГП, 1980, № 2; *Денисов В.Н.* Корецкий Владимир Михайлович (Библиография ученых Украинской ССР). К., 1984; *Lachs M.* The Teacher in International Law. Dordrecht, 1987; *Денисов В.Н.* Владимир Михайлович Корецкий (1890—1984) // Известия вузов. Правоведение, 1989, № 5; *Денисов В.Н.* Владимир Михайлович Корецкий (1890—1984) // В.М. Корецкий. Избранные труды. Кн. 1. К., 1989; *Денисов В.Н., Шемшученко Ю.С.* Кредо вченого — гуманизм. До 100-річчя від дня народження академіка АН УРСР В.М. Корецького // Вісник АН УРСР, 1990, № 5; *Денисов В.Н.* Корецький Володимир Михайлович // Юридична енциклопедія. Т. 3. К., 2001; *Денисов В.Н.* Володимир Михайлович Корецький у літописі юридичної науки України // Право України, 2008, № 11; *Денисов В.Н.* Методологічні засади природно-історичної школи В.М. Корецького // Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку. Матер. міжнар. наук. конф. (13 травня 2009). К., 2009.

В.Н. Денисов

КОРИННИХ НАРОДІВ ПРАВА — термін, що застосовується у міжнар. актах, насамперед щодо народів, які здавна ведуть традиц. спосіб життя, від збереження якого залежить їх існування як окр. нац. групи, відмінної від більшості населення їхньої д-ви.

Термін К. н. п. відбиває суть політ.-правової концепції, що набула значення у міжнар. праві на поч. 70-х рр. 20 ст. і стала основою консолідації цих народів, встановл. щодо них міжнар. стандартів і створення транснац. мереж та програм діяльності міжуряд. і неуряд. орг-цій. Вона виникла на поч. 20 ст. і поширювалася на регіони, що розвивалися під домінуванням європ. колонізації, насамперед на індіанців Півн. та Півд. Америки, які за часів *Ліги Націй* першими порушили проблему захисту своїх

особл. прав. Згідно з цим підходом, до корінних народів належать аборигени, що мешкають в Австралії, евенки — на Дал. Сході, ескимоси та алеути — у Приполяр'ї, саами — у Скандинавії, маорі — у Новій Зеландії, т. з. нечисленні народи в Росії тощо. Корінні народи об'єднують понад 5000 окр. груп людей, що проживають на терит. приблизно 90 країн світу. На їх частку припадає понад 5 % населення світу, а їх чисельність становить бл. 370 млн чол.

Важлива роль у виробленні міжнар.-правової концепції К. н. п., зокрема встановл. міжнар. стандартів щодо захисту їх прав, належить ООН, МОП та Світ. банку. В межах цих міжнар. інституцій визнається, що встановл. та захист прав корінних народів є невід'ємною частиною захисту прав людини та законним інтересом *міжнародного співтовариства*. Саме названі орг-ції є найактивнішими у встановл. та імплементації стандартів щодо забезпечення поваги до існуючих прав корінних народів та прийняття дод. прав. Ці права спрямовані як на ліквідацію *дискримінації* корінних народів і поширення на них осн. принципів прав людини, так і на поширення дії цих прав на такі спец. сфери, як охорона здоров'я, житл. будівництво, освіта, мова, культура, соц. та юрид. ін-ти, зайнятість, земля, політ. права, звичаї та рівноправність у відправленні правосуддя.

Водночас є 3 різні підходи до проблеми визначення корінних народів, що відобразилися відповідно у документах ООН, МОП і Світ. банку. Так, практика ООН певною мірою керується роб. визначенням, сформульованим 1986 у доповіді спец. доповідача ООН М. Кобо, а саме: «Корінні спільноти, народи та нації є такими, що, будучи історично неперервними з суспільствами, які існували на їхній території до вторгнення та колонізації, усвідомлюють себе відмінними від інших груп цих суспільств, які панують тепер на цих територіях або їх частинах. Вони становлять на цей час недомінуючі групи суспільства і намагаються зберегти, розвинути та передати майбутнім поколінням свої спадкоємні території та їх етнічну ідентичність — основи їх неперервного існування як народів відповідно до їх власних культурних взірців, соціальних інститутів та правових

систем. Історична неперервність може бути продовженням одного або кількох чинників, які існували тривалий період і зберігаються нині, а саме: а) зайняття спадкоємних земель або щонайменше частини їх; б) спільне походження з первісними мешканцями цих земель; в) культура в загальних або специфічних виявах (релігія, спосіб життя згідно з плеємною системою, членство у корінному суспільстві, одяг, засоби існування, спосіб життя тощо); г) мова (або те, що використовується як єдина мова, як рідна мова, як звичайний засіб спілкування в сім'ї або як основна мова, якій надається перевага, звична, спільна або типова мова); д) проживання у певних частинах країн або в певних регіонах світу; е) інші відповідні чинники». Це визначення містить потенційно обмежений та суперечливий погляд на корінні народи, бо не враховує різноманітності соц. груп, які можна віднести до корінних народів, а ґрунтується лише на «історичній неперервності із суспільствами, які існували на їх території до вторгнення та колонізації».

На відміну від наведеного правове визначення корінних народів, зроблене МОП, ґрунтується на ширших істор. засадах, включає дод. категорію «плеємні народи» і тлумачиться як таке, що поширюється на всі регіони світу. Так, ще у 1957 МОП прийняла Конвенцію про захист та інтеграцію корінного та ін. населення, що веде плеємний і напівплеємний спосіб життя, у незалежних країнах. У 1989 МОП прийняла нову Конвенцію про корінні народи, що ведуть плеємний спосіб життя, у незалежних країнах. Вона поширюється на: «а) народи, що ведуть плеємний спосіб життя у незалежних країнах, соціальні, культурні та економічні умови яких відрізняють їх від інших груп національної спільноти і становище яких регулюється повністю або частково їхніми власними звичаями чи традиціями або спеціальним законодавством; б) народи у незалежних країнах, які розглядаються як корінні тому, що вони є нащадками тих, хто мешкав у країні або в географічній області, частиною якої є ця країна, у період її завоювання або колонізації чи в період встановлення існуючих державних кордонів, і які, незалежно від їхнього правового становища, зберігають деякі або

всі свої соціальні, економічні, культурні та політичні інститути» (п. 1 ст. 1). Відповідно до положень цієї Конвенції, уряди д-в, на терит. яких мешкають соц. групи, що належать до корінних народів і народів, які ведуть плеємний спосіб життя, мають встановлювати процедури, через які «зазначені народи можуть вільно і не меншою мірою, ніж інші групи населення, брати участь у прийнятті на всіх рівнях рішень у виборних установах, адміністративних та інших органах, відповідальних за політику та програму, що їх стосуються» (п. 1б ст. 6).

Світ. банк відійшов від критерію, засн. на істор. неперервності та колоніалізмі, сприйнявши функц. погляд на корінні народи як на «групи, що мають соціальну та культурну ідентичність, відмінну від домінуючого суспільства, яке робить їх вразливими та загрожує існуванню». Саме функц. підхід до корінних народів сприймається сьогодні більшістю країн Азії та Африки як найприйнятніший для них не лише з погляду характеристик відп. соц. груп, а й стосовно політики цих країн, які досить стримано ставляться до необхідності чіткого визначення для цих груп особл. прав та встановл. д-вою особл. відповідальності за їх дотримання. Так, у керівній директиві Світ. банку № 4.20 зазначається, що «терміни «корінні народи», «корінні етнічні меншини», «плеємні групи» та «визначені племена» характеризують соціальні групи із соціальною та культурною ідентичністю, відмінною від домінуючого суспільства, яке в процесі розвитку робить їх становище вразливим і несприятливим. Для цілей названої директиви «корінні народи» — термін, що має вживатися з посиланням на ці групи». З метою забезпечення більшої конкретизації дій спец. персоналу, створеного Світ. банком для надання допомоги соц. групам, що ідентифікуються як корінні народи, у цій директиві зазначається також, що, «оскільки існують різні контексти та контексти, що постійно змінюються, в яких перебувають корінні народи, жодне визначення цих народів не може охопити їх різноманітності. Корінні народи, як пра-

вило, перебувають серед найбідніших верств населення. Вони зайняті в економічній діяльності у сфері сільського господарства, пов'язаного з лісами або поруч з ними, є найманими робітниками або навіть беруть участь у невеликій діяльності, орієнтованій на ринок. Корінні народи можуть бути ідентифіковані в особливих географічних районах за наявністю різних таких характеристик: а) близька належність до спадкоємних територій та природних ресурсів у цих районах; б) самоідентифікація та ідентифікація іншими як членів відмінної культурної групи; в) корінна мова, що часто-густо відрізняється від національної мови; г) наявність звичаєвих та політичних інститутів; д) виробництво, орієнтоване переважно на забезпечення життєдіяльності».

Важлива роль у поширенні міжнар.-правової концепції корінних народів належить міжнар. руху корінних народів, започаткованому групами від регіонів європ. колонізації за ініціативою Нац. індіанського братства Канади. У 1975 створено Світ. раду корінних народів (СРКН), в якій представлено 5 регіонів — Півн., Центр. і Півд. Америка, Скандинавія та Австрало-Азія. У 1981 СРКН розширила географію своєї діяльності, створивши під своєю егідою Тихоокеан.-Азіат. раду корінних народів. Згодом у межах міжнар. руху корінних народів виникла численна мережа вільно діючих організ. структур, до яких увійшло також багато груп з Азії. Хоча ці групи та структури і враховують у певних напрямках сучас. фактори розвитку людського сусп-ва, вони, однак, по суті є формою протидії модернізації та глобалізації, що несуть у собі процеси поглинання різноманітності народів, насамперед корінних, та створення однорідності способу життя. Тому термін «корінні народи», що протягом тривалого періоду характеризувався такими елементами, як істор. пріоритет та групова неперервність, і виступав лише у заг. значенні, під впливом цих груп та структур еволюціонував у спец. термін «корінні народи», який включає також елементи транснац.

мобілізації та нормат. значущості. Так, у 1974 СРКН запропонувала власне роб. визначення цього терміна, а саме: «Термін «корінні народи» використовується з посиленням на народи, які мешкають у країнах з населенням, що складається з різних етнічних та расових груп, які є нащадками первісного населення цього району і які не діють як групи, що контролюють національний уряд країн, де вони мешкають». У 1984 СРКН підготувала проект Міжнар. конвенції про права корінних народів, в якому нормат. елемент набув подальшого розвитку. «Корінний народ, — говориться в ньому, — є народом: а) який проживав на території перед початком колонізації населення, колонізація якого створила нову державу чи держави або поширила юрисдикцію існуючої держави чи держав, у межах якої він проживає; б) який продовжує проживати на території і який не контролює національний уряд держави або держав, у межах яких він проживає».

У наш час чимало груп і структур, які представляють корінні народи, не поділяють ліберальних поглядів на права людини переважно як на індивід. права і виступають насамперед за визначення їх як колект. прав. Вони також висловлюють думку, що сучас. міжнар. право встановлює несправедл. дискримінацію стосовно використання корінними народами права на самовизначення. Тому корінні народи наполягають переважно на тому, що вони мають розглядатися окремо від нац. меншин, хоча всі наслідки такої відмінності повністю ще не з'ясовано. Ця суперечність у поглядах на К. н. п. відбилася у Конвенції МОП 1989, в якій зроблено застереження про те, що «використання терміна «народи» в цій Конвенції не розглядається як таке, що несе будь-який зміст стосовно прав, які можуть міститися в цьому терміні відповідно до міжнародного права» (п. 3 ст. 1).

Концепція К. н. п. і полеміка довкола неї привертають дедалі більшу увагу міжнар. співтовариства. З 1970 у рамках ООН провадяться дослідження з прав корінних народів. У 1982 ЕКОСОП ООН створила в рамках Підкомісії із запобігання дискримінації та захисту меншин роб. групу з корінних народів. У 1985 ГА ООН заснувала Добровільний фонд для корінних народів,

який діє під керівництвом Ген. секретаря ООН і надає допомогу громадам та організаціям, що представляють корінні народи. З огляду на важливість цієї проблеми в сучас. світі, ООН проголосила 1993 Роком корінних народів. У 1994 ООН започаткувала проведення 1-го Міжнар. десятиліття корінних народів світу, після чого було проголошено 2-ге десятиліття, що завершилося в 2014. За ці 2 десятиліття ООН створила: пост Спец. доповідача з прав корінних народів; Експертний механізм з прав корінних народів та Пост. форум з питань корінних народів. У 2007 ГА ООН прийняла Декларацію ООН про права корінних народів, в якій визначено мінім. стандарти для забезпечення виживання, поважання гідності та благополуччя корінних народів світу. Серед них: право колект. та індивід. здійснення всіх прав людини і осн. свобод; право на самовизначення, в т. ч. право на автономію або самоуправління; право зберігати та зміцнювати свої політ., правові, екон., соц. та культ. ін-ти та ін. За рішенням ГА ООН 22—23.09.2014 в Нью-Йорку було проведено Всесвіт. конф. з корінних народів, яка прийняла Підсумковий документ, у якому глави д-в та урядів висловили свою підтримку Декларації ООН про права корінних народів 2007 і підтвердили свої зобов'язання поважати права корінних народів.

Літ.: *Hannum H.* The Limits of Sovereignty and Majority Rule: Minorities, Indigenous Peoples and the Right to Autonomy // *New Directions in Human Rights*. Philadelphia, 1989; *Human Rights. The Rights of Indigenous Peoples*. Fact Sheet N 9. Geneva, 1990; *Kingsbury B.* «Indigenous Peoples» in *International Law: A Constructivist Approach to the Asian Controversy* // *AJIL*, 1998, v. 92, N 3.

В.Н. Денисов

КОРКУНОВ Микола Михайлович (14(26).04.1853, Санкт-Петербург, Росія — 27.11(10.12).1904, станція Удільна, тепер Ленінгр. обл.) — рос. філософ права, державознавець, д-р держ. права, проф., один із засновників соціол. напряму в рос. правознавстві, відомий також дослідженнями у сфері теорії міжнар. права.

Народився в сім'ї М.А. Коркунова — відомого рос. історика і археолога, акад. Петерб. академії наук. У 1870 закінчив І Петерб. гімназію. Вищу освіту здобув на юрид.

ф-ті Петерб. ун-ту, який закінчив у 1874 і був відзначений золотою медаллю за конкурсний твір з держ. права. З 1876 зайнявся пед. діяльністю одночасно в кількох навч. закладах: викладав енциклопедію права в Олександрівському ліцеї, з 1878 — в Петерб. ун-ті, де згодом посів каф. держ. права; з 1879 читав лекції з держ. права зарубіж. д-в і оснв міжнар. права у Військ.-юрид. академії. Тривалий час викладаючи в різних вищих навч. закладах і будучи відомим у Рос. імперії фахівцем-державознавцем, К., однак, не поспішав з отриманням наук. ступенів. Лише у 1893 у Дерптському (нині — Тартуський) ун-ті він захистив як магістер. дис. підсумок своєї багаторічної наук.-досл. роботи — 1-й том курсу «Російське державне право». У 1894 захистив у Петерб. ун-ті докт. дис. на тему «Указ і закон» і цього ж року став ординар. проф. Петерб. ун-ту.

К. займався також практ. діяльністю: у 1893 був призначений членом комісії для кодифікації осн. законів Фінляндії, у 1895 — помічником статс-секретаря Держ. ради Рос. імперії. З 1897 через тяжку хворобу був змушений припинити викл. і держ. діяльність.

Основу держ.-правових поглядів К. становить соціол. концепція права. К. вважав, що сутність права втілюється в реальних сусп. відносинах. Він привернув увагу до поняття об'єкт. інтересу, розглядаючи сусп. відносини як зіткнення різноманітних інтересів. У цих умовах право покликане слугувати інструментом їх розмежування, підтримання порядку в сусп-ві. Заперечуючи суверенітет влади, К. доводив, що влада виникає не з волі того, хто її здійснює, а через внутр. усвідомлення підвладними свого зв'язку з д-вою. Осн. гарантію правової д-ви К. вбачає не в наявності нар. представництва, а в існуванні незалежного суду, наділеного правом перевірки нормат.-правових актів уряду і парламенту. К. водночас розглядав питання держ. ладу з політ. позицій, був одним із засновників психол. теорії права в Росії. Привертаючи увагу до психол. механізму дії права, К. надавав великого значення проблемі реального сприй-

няття людьми правових норм. Учення К. про д-ву переважно ґрунтується на сусп. пріоритеті. Він вважав, що з розвитком громадян. сусп-ва, міжнар. комунікацій, загальнокульт. прогресу залежність людини від д-ви зведеться до мінімуму.

Теор. спадщина К. стала класичною як для заг. теорії права, так і для галуз. юрид. наук. Особл. значення для розвитку юрид. науки мають ідеї К. про відносну самостійність особистості в сусп-ві, роль психол. факторів у функціонуванні держ.-правових ін-тів, необхідність всебічного вивчення держ. права зарубіж. країн.

Значне місце в доробку К. займає дослідження проблем міжнар. права, передусім його теорії. В.Е. *Грбар*, характеризуючи внесок К. у науку міжнар. права, зазначив: «Представник науки державного права та загальної теорії права, Коркунов надав міжнародному праву більше послуг, ніж багато хто з присяжних інтернаціоналістів. За гострою критичної думки його можна порівняти з Незабитовським». К. висунув власну ориг. теорію міжнар. охорони прав. Він виступив з різкою критикою вчення про осн. права д-в, яке, на його думку, було продуктом впливу теорій природ. права на науку міжнар. права. Він вважав, що право д-ви на самозбереження і обов'язок поважати її недоторканність, право д-ви на незалежність і обов'язок невтручання у внутр. справи, право д-ви на рівність та ін. осн. права — все це питання факту, а не права. Відповідно, вони не піддаються правовій регламентації. Зміст міжнар. права має зводитись до міжнар. охорони прав окр. осіб, тобто їх охорони сукупною діяльністю кількох д-в. Отже, зміст міжнар. права у К. зводиться до міжнар. адм., кримін. та цив. права. Концепція К., по суті, позбавляє міжнар. право свого власного предмета і надає йому характер не матер., а процес. права. На думку К., «не можна говорити про міжнародне право як про сукупність особливих прав у суб'єктивному сенсі. Міжнародне право не є особливою галуззю матеріального права. Існує тільки особлива міжнародна галузь охорони прав, що охо-

роняються в окремих державах місцевою владою. Але оскільки ця охорона здійснюється за певними правилами або нормами, що виробляються історією, то можна визнати існування особливого міжнародного права, що розуміється як сукупність юридичних норм, які визначають міжнародну охорону прав». Своєрідне розуміння К. юрид. природи міжнар. права піддавали критиці багато представників доктрини міжнар. права. Водночас варто зазначити, що відповідно до цієї концепції важливе місце в міжнар. праві відведено правовому регулюванню міжнар. співробітництва з екон., тех., соц., юрид. та гуманіт. питань, на що звертали увагу далеко не всі тогочас. юристи-міжнародники. Розглядаючи питання гарантії виконання д-вами юрид. норм при здійсненні ними міжнар. охорони прав, К. надає великого значення громад. думці цивіліз. світу. Досліджуючи питання міжнар. кримін. права, К. виступав за відмову від практики видачі політ. злочинців, а також проти поширення ін-ту екстрадиції на реліг. та адм. злочини.

Осн. праці: «Лекции по общей теории права» (1886); «Международное право» (1886); «Общественное значение права» (1890); «Сравнительный очерк государственного права иностранных держав» (1890); «Русское государственное право» (1892—1893); «Указ и закон» (1894); «История философии права» (1896); «Экономические теории государства» (1897). К. також належить багато статей у тогочас. період. виданнях («Юридическая летопись», «Журнал гражданского и уголовного права», «Журнал Министерства юстиции», «Журнал Министерства народного просвещения»), серед них — важливі статті з питань міжнар. права і порівн. правознавства: «Юридическое положение нейтральных» (1877); «О каперах» (1877); «Административные суды в Пруссии» (1880); «Австрийское престолонаследие» (1889); «Опыт конструкции международного уголовного права» (1889); «Великое княжество Финляндское» (1890); «Финляндский сейм» (1891); «Международное право и его система» (1891); «Вопрос о регентстве в Германии» (1892) та ін. (зібрані 1898 у «Сборник статей 1877—1897 годов»). За ред. К. було підготовлено «Биографический словарь профессоров и

преподавателей Императорского Санкт-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования. 1869—1894» (1896—1898).

Літ.: *Ивановский И.А.* Профессор Н.М. Коркунов. Памяти товарища. СПб., 1905; *Грбать В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005; *Зорькин В.Д.* Позитивистская теория права в России. М., 1978; *Зорькин В.Д.* Теория права Н.М. Коркунова // Правоведение, 1978, № 3; *Левин Д.Б.* Наука международного права в России в конце XIX и начале XX в. М., 1982; *Экимов А.И.* Коркунов. М., 1983; *Казмер М.Э.* Социологическое направление в русской дореволюционной правовой мысли. Рига, 1983; *Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П.* Современная социология права. М., 1995; *Воротников А.А.* Теоретические воззрения Н.М. Коркунова на право // Правоведение, 1996, № 3.

В.П. Горбатенко, К.О. Савчук

КОРОВА́Н Євген Олександрович (18.09.1892, Москва — 23.11.1964, там само) — рос. рад. правознавець, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. АН СРСР, засл. діяч науки РРФСР, фахівець у галузі теорії та історії міжнар. права, міжнар. повітр. та космічного права, один з фундаторів рад. концепції міжнар. права.

К. народився у сім'ї лікаря. У 1910 закінчив 7-му Моск. гімназію. Навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту, який закінчив у 1915 і був залишений для підготовки до проф. звання на каф. міжнар. права. У 1921—23 — доцент, у 1923—31 — проф. та зав. каф. міжнар. права Моск. ун-ту. К. займався виклад. діяльністю в Моск. ін-ті сходознавства (1923—38), Військ. академії ім. М.В. Фрунзе (1928—30), Моск. юрид. ін-ті (1931—46), Всесоюз. академії зовн. торгівлі (1934—35), Всесоюз. правовій академії (1937—40), Вищій дипл. школі МЗС СРСР (1939—57), Військ.-юрид. академії (1940—46), де очолював каф. загальноправових дисциплін, а згодом держ. та міжнар. права. У 1939 К. захистив докт. дис. «Французька буржуазна революція 1789 року та закони і звичаї війни». У 1946 К. було обрано чл.-кор. АН СРСР по відділенню економіки та права, у 1948—61 він був членом бюро відділення. У 1948—52 — директор Ін-ту права АН СРСР (нині — *Інститут держави і права Російської академії наук*), у 1953—57 — зав. сектору, ст. наук. співробітник цього ін-ту. Обіймаючи посаду директора Ін-ту права у складні часи останніх років сталін. репре-

сій, К., за спогадами рос. юриста-міжнародника, проф. Г.П. Жукова, який був у той час аспірантом Ін-ту, «ніколи не брав участі в «антикосмополітичній» або будь-якій іншій кампанії проти уявних «ворогів радянського народу». У 1960 К. знову став зав. каф. міжнар. права в Моск. ун-ті і на цій посаді працював до кінця життя.

К. входив до складу редколегій журн. «Известия Отделения экономики и права АН СССР», «Международная жизнь», ред. «Дипломатического словаря», редколегії «Советского ежегодника международного права», був членом Президії правління Всесоюз. т-ва з поширення політ. і наук. знань, Комісії з Ленінських премій, заст. голови Рад. асоціації міжнар. права, заст. гол. ред. журн. «Советское государство и право».

Наук.-виклад. діяльність К. поєднував з практ., неодноразово брав участь у міжнар. дипл. конф. і нарадах, входив до складу керівництва Рад. т-ва Червоного Хреста. У 1945 він — експерт делегації СРСР на Підготовчій комісії ООН у Лондоні, у 1945—46 — експерт на засіданнях Ради міністрів закорд. справ у Лондоні й Парижі. У 1956—61 неодноразово представляв СРСР у різних комітетах ЮНЕСКО. З 1957 був членом *Постійної палати третейського суду*. К. був членом Міжнар. ради соц. наук при ЮНЕСКО, Ради *Міжнародної асоціації юридичних наук*, Ради директорів Міжнар. ін-ту космічного права, Президії Міжнар. фонду ім. Гуго Гроція, Комітету експертів при МОП. К. нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» та багатьма медалями, удостоєний звання «Заслужений діяч науки РРФСР» та «Заслужений діяч науки Узбецької РСР».

К. є автором бл. 250 наук. праць з найрізноманітніших питань міжнар. права. Він досліджував теорію та історію міжнар. права, право війни, правові проблеми роззброєння, питання підтримання міжнар. миру та безпеки, міжнар.-правові аспекти діяльності *Ліги Націй* та ООН, міжнар. повітр. право, був одним із засновників науки міжнар. космічного права. К. став одним з

основоположників рад. доктрини міжнар. права, опубл. ще у 1923 працю «Міжнародне право перехідного часу», де зробив спробу пояснити сутність міжнар. права кризь призму поділу світу на 2 соц. системи. К. наголосив на тому, що оскільки рад. д-ва змушена існувати в оточенні капіталіст. д-в доти, доки революції в гол. індустр. країнах не трансформують *міжнародне співтовариство* у співдружність соціаліст. д-в, то тимчас. збереження сукупності юрид. норм, що регулюють відносини СРСР з імперіаліст. д-вами, є необхідним. Водночас, на думку К., тривале співіснування СРСР з капіталіст. д-вами неможливе. Тобто міжнар. право перехідного періоду є певним тимчас. компромісом, зміст якого обмежується екон. і тех. співробітництвом, необхідним для існування міжнар. соц. порядку, і виключає політ. і культ. співробітництво. Виходячи з марксист. розуміння природи соц. явищ, К. розглядав міжнар. право як сукупність чинних юрид. норм, що визначають права та обов'язки об'єднань панівних класів як учасників міжнар. відносин. Згідно з концепцією К., гол. суб'єктами міжнар. права виступають правлячі класи д-в. Концепція К. викликала жваву полеміку в рад. міжнар.-правовій літературі і зазнала критики з боку представників традиціоналіст. напрямку в рад. науці міжнар. права. Так, А.В. Сабанін, аналізуючи погляди К., зазначив, що система міжнар. права у трактуванні К. є юрид. неможливою, оскільки існування міжнар. права залежить не від думки І д-ви, а від визнання його принципів і норм усіма д-вами, а завдання СРСР полягає не в тому, щоб створити нову систему міжнар. права, а в тому, щоб боротися за поліпшення існуючих норм міжнар. права. В.Е. Грабар, полемізуючи з К., зазначав, що якби існувала певна кількість рад. д-в, то поступово між ними встановилося б особл. рад. міжнар. право, але оскільки рад. д-ви в Європі припинили своє існування, а рад. д-ви, що виникли на терит. кол. Рос. імперії, об'єдналися в СРСР, то таких змін у міжнар. праві не відбулося і відносини між СРСР та капіталіст. країна-

ми продовжують регулюватися заг. міжнар. правом. Поступово під впливом змін у міжнар.-правовій практиці СРСР К. змінив свою позицію щодо неможливості тривалого співіснування СРСР з капіталіст. д-вами на більш помірковану і став наголошувати на важливості мир. співіснування д-в з протилежними соц. системами.

Вагомим є внесок К. у дослідження питань права війни. У своїй докт. дис. «Французька буржуазна революція 1789 року та закони і звичаї війни» він здійснив ґрунтовний аналіз міжнар.-правової практики рев. Франції у сфері законів і звичаїв війни. Виходячи з марксист. розуміння історії, К. наголошував, що оскільки будь-яка війна є продовженням політики, що проводиться панівним класом у мир. час, тільки ін., насильницькими засобами, остільки й ті правові норми, які застосовувалися воюючими під час воен. періоду франц. революції, були з обох сторін вираженням певної політики класів, що боролися у війні. Отже, підкреслює К., тоді як противники Франції, ведучи проти неї контррев. і загартбницьку війну, керувалися міжнар.-правовими принципами феод.-абсолютист. д-в, рев. Франція заклдала у своїх війнах основи нового права війни. К. переконливо показав, що міжнар.-правова практика рев. Франції мала велике значення для розвитку ін-ту оголошення війни, чіткого розмежування *комбатантів* і мир. населення, гуманізації правового режиму *військовополонених* та поранених, правового режиму *окупації воєнної*, правил ведення морської війни, *нейтралітету* тощо.

К. справедливо вважається одним з фундаторів науки міжнар. космічного права. Ще у 1933 на нараді фахівців з повітр. права у Ленінграді К. виступив з лекцією про нові правові проблеми, що виникають у зв'язку з перспективами польотів людини у високих шарах повітр. простору (стратосфері). Роком пізніше його стаття на цю тему була опубл. у франц. журн. «Revue General de Droit International Public». У 1958 роботу К. було оцінено Міжнар. фондом ім. Гуго Гроція в Німеччині як великий внесок у створення міжнар. космічного права, а К. нагороджено медаллю ім. Гуго Гроція. У 1959 К. опубл. статтю про міжнар. статус космічного простору в журн. «Междуна-

родная жизнь». Це була 1-ша спроба комплексного вирішення деяких ключових питань космічного права в рад. міжнар.-правовій науці. За його ред. у 1962—63 було опубл. 3 збірники статей з проблем космічного права. У 1959 за ініціативою К. в АН СРСР було створено Комісію з правових питань міжпланет. простору, до складу якої увійшли наук. співробітники Ін-ту д-ви і права АН СРСР і практ. працівники МЗС СРСР. Ця Комісія регулярно надсилала свої пропозиції та рекомендації з правових питань використання космосу до Президії АН СРСР та МЗС СРСР. Під керівництвом К. Комісія, що об'єднала потужну команду юристів, дипломатів і тех. експертів, сприяла прогрес. розвитку норм міжнар. космічного права, що знайшли відображення, зокрема, у *Декларації правових принципів діяльності держав із дослідження та використання космічного простору 1963.*

Осн. праці: «Международное право переходного времени» (1923); «Международные договоры и акты нового времени» (1925); «La République des Soviets et le droit international» (Радянська республіка і міжнародне право, 1925); «Современное международное публичное право» (1926); «Soviet Treaties and International Law» (Радянські договори та міжнародне право, 1926); «La Guerre chimique et le droit international» (Хімічна війна і міжнародне право, 1929); «Разоружение» (1930, у співавт. з В.В. Єгор'євим); «Католицизм как фактор современной мировой политики» (1931); «Международное воздушное право» (1932); «Гражданская авиация капитализма в борьбе за передел мира» (1932); «The Problem of the International Recognition of USSR in Practice» (Проблема міжнародного визнання СРСР на практиці, 1934); «La conquête de la stratosphère et le droit international» (Завоювання стратосфери і міжнародне право, 1934); «Япония и международное право» (1936); «Французская буржуазная революция 1789 г. и законы и обычаи войны» (1940); «Правовое положение военных атташе» (1940); «История международного права» (1946); «The Great War and International Law» (Велика війна і міжнародне право, 1946); «Пять принципов мирного сосуществования» (1956); «Основные проблемы современных международных отношений»

(1959). За ред. К. у 1951 було видано підруч. «Международное право».

Літ.: *Евгений Александрович Коровин*. К 70-летию со дня рождения и 47-летию научно-педагогической деятельности // СГП, 1962, № 10; *Мережко А.А.* История международно-правовых учений. К., 2006; *Российская ассоциация международного права*. 1957—2007. Биографический словарь. СПб., 2007; *Верещетин В.С., Жуков Г.П.* 120 лет со дня рождения Евгения Александровича Коровина // МЖМП, 2012, № 3. *К.О. Савчук*

КОРОЛІВСЬКА БІБЛІОТЕКА СТАНІСЛАВА ПОНЯТОВСЬКОГО — відоме зібрання книг (понад 15 тис.) останнього польсь. короля Станіслава Августа Понятовського (1732—98), яка з 1927 зберігається у фондах Нац. бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Ця книгозбірня утворилася у Вищій Волинській гімназії, засн. в одному з найдавніших міст Київської Русі — Кременці. Своєю орг-цією вона багато чим завдячує великому ентузіасту польсь. освіти новгородському старості графу Тадеушу Чацькому, який, будучи інспектором навч. установ Волин., Київ. і Подільської губерній, у 1805 викупив її за 15 тис. злотих у нащадків короля. З 29.06 того ж року Волин. гімназія почала функціонувати як держ. установа після затвердження Статуту і штату гімназії рос. царем Олександром І. Кошти на її утримання склалися з асигнувань із держ. скарбниці та приват. пожертвувань. У 1819 Волин. гімназія була перейменована в ліцей, який припинив свою діяльність на поч. 30-х рр. 19 ст. Причиною стала епідемія холери на Волині, що збіглася у 1830 з поч. польсь. повстання, спричинила жертви серед працівників та учнів ліцею, в зв'язку з чим заняття було припинено. Наст. переведення ліцею до Києва пов'язане із запланованим відкриттям на його базі Ун-ту Св. Володимира. Майно навч. установи перевезли у 1833—34, разом із переведенням працівників та кол. учнів до вищого навч. закладу. Наведені дані не викликають сумнівів щодо правомірності володіння Ун-том Св. Володимира майном Волин. ліцею, оскільки власник — Рос. імперія — мала право воло-

діння, користування і розпорядження своїм майном.

Основою законності володіння Україною Королів. бібліотекою нині слугує Мир. договір між Росією і Україною, з одного боку, та Польщею — з другого (*Ризький мирний договір 1921*), зокрема його ст. XI, яка регулює взаємний процес *реституції культурних цінностей*.

Згідно з п. 2 Інструкції з виконання ст. XI Мир. договору (Дод. № 3 до Мир. договору), «передача архівів і культурних цінностей має бути завершена упродовж двох років від дня створення Комісії»; закінчення зазначених у ній строків «не звільняє державу, яка повертає, від зобов'язання передати предмети, що їх своєчасно зажадали». Як свідчать матеріали засідання Спец. змішаної рос.-укр.-польс. комісії, яке відбулося у верес. 1923 у Москві, заг. порозуміння щодо бібліотеки кол. Кременецького ліцею не було досягнуто. Однак оскільки претензії з боку Польщі стосовно цієї книгозбірні було заявлено у встановлені Інструкцією строки, а прийняття рішення не відбулося, питання залишилося відкритим і його розв'язання має здійснюватися передусім відповідно до положень ст. XI Мир. договору.

Зокрема, п. 2 цієї статті встановлює умови, на які зобов'язання щодо повернення культ. цінностей (у т. ч. бібліотек), передбачених у її п. 1, не поширюються. Так, відповідно до п. 2б ст. XI, не повертаються «предмети, що потрапили на територію Росії або України шляхом добровільної угоди або спадкування від законного власника». Як уже йшлося, власник Королів. бібліотеки змінився внаслідок укладання угоди купівлі-продажу між кол. законними власниками — спадкоємцем польс. короля князем Ю. Понятовським і чиновником Рос. імперії графом Т. Чацьким. 1-й здійснював правочин як приват. особа, 2-й представляв інтереси Волин. гімназії.

Подібне відчуження майна розглядається як правомірне і таке, що відбулося внаслідок укладання добровільної правової угоди. Як підсумок регулювання правового

статусу цього майна (бібліотеки) повністю підпадає під вимоги п. 2 ст. XI Мир. договору 1921. Відповідно, Нац. бібліотека України ім. В.І. Вернадського, як законний правонаступник Київ. ун-ту, а отже, і кол. Волин. ліцею, звільняється від зобов'язань Королів. бібліотеки в Польщі.

Такого висновку дійшов Ін-т д-ви і права ім. В.М. Корецького АН УРСР (нині — *Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*) у 1990. Що стосується сучас. міжнар.-правових аргументів України — правонаступниці УРСР, як законного власника Королів. бібліотеки, то вони аналогічні тим, що наводилися відносно книжкового зібрання «*Оссолінеум*».

У нових істор. умовах, коли Україна стала незалежною д-вою, укр.-польс. взаємовідносини, в т. ч. й у сфері повернення культ. цінностей, суттєво трансформувалися, перейшли у стан пост. діалогу. У цьому контексті до попередніх експертних висновків слід додати деякі нормат.-правові новації, які враховують зміни і розвиток міжнар. і внутр. права, рівень міжнар. співробітництва.

У наш час аксіомою гуманіт. сфери є права людини. У Документі Краків. симпозіуму з питань культ. спадщини д-в — учасниць ОБСЄ (1991) особливо акцентується на повазі до прав людини і осн. свобод як кінцевій умові всебічного розвитку культ. спадщини. Д-ви «робитимуть усе можливе для охорони культурної спадщини відповідно до міжнародних домовленостей та свого внутрішнього законодавства у цій сфері».

У юрид. площині є 2 питання, які кардинально визначають їх взаємозв'язок: право на користування культ. цінностями та право власності на них. Зміст і межі цих важливих прав у сфері *реституції* і повернення культ. цінностей визначаються міжнар. і внутр. правом.

Юрид. аспект проблеми полягає в тому, що зібрання Нац. закладу ім. Оссолінських і Королів. бібліотека є таким самим майном, як і ін., що залишилося в Україні після політ. змін (терит.-адм. устрій тощо). Відокремлювати його від заг. маси майна, відносно якого не прийнято рішення на міждерж. рівні, немає підстав. Обговорення питання щодо повернення культ. цінностей пов'язане з принципом рівності

сторін та справедл. вирішення проблем власності, оскільки Україна і Польща не прийняли принципового рішення про двостор. реституцію всього майна.

Питання збереження культ. надбання укр. народу, до якого належать культ. цінності, пов'язані з істор. подіями, розвитком сусп-ва та д-ви, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя й діяльності видатних діячів д-ви, політ. партій, громад. і реліг. орг-цій, науки, культури та мистецтва, старовинні книги та ін. видання, що становлять істор., худ., наук. та літ. цінність, окремо чи в колекції (ст. 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»), врегульоване так, щоб за умови дотримання законності та недоторканності усіх форм власності в Україні максимально зберегти те культ. надбання, яке впродовж віків талантом і працею попередніх поколінь було накопичено на терит. України і тепер становить єдиний соц.-культ. базис укр. народу.

Відірвані від істор. та природ. середовища предмети культури втрачають своє первинне значення.

Експонати фондів Львів. нац. наук. бібліотеки ім. В. Стефаніка (правонаступниці Нац. закладу ім. Оссолінських) є власністю Укр. д-ви, внесені до Нац. архів. фонду, отже, питання про їх відчуження може вирішуватись лише шляхом підписання міжнар. договору (ст. 10 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи») з обов'язковою ратифікацією ВР України (ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори України» 2004).

Враховуючи взаємний інтерес між Україною та Польщею, оптимальною і реальною є співпраця щодо порядку і умов користування культ. надбанням, яким є зібрання Львів. нац. наук. бібліотеки ім. В. Стефаніка і Королів. бібліотеки. У час динамічного політ. і держ. розвитку (входження Польщі до *Європейського Союзу*) питання кордонів і бар'єрів у користуванні культ. надбанням змінюються. Елемент власності неминуче ставатиме більш форм., на перший план виходитиме питання доступу до культ. цінностей та можливості ними користуватися.

Нині у Львові проживає багатотисячна польс. громада, діє декілька польс. шкіл, на

кафедрі слов'ян. філології, а також в ін. підрозділах Львів. нац. ун-у ім. Івана Франка провадиться вивчення польс. мови та культури, створюються укр.-польс. школи та ін-ти, які сприяють добросусідським відносинам між 2 д-вами, культ. обміну тощо. Це є передумовою безперешкодного доступу до культ. надбань.

Виходячи з принципу єдності та непорушності зібрання, викладеного у Договорі між графом Оссолінським і князем Любомирським 1823, а також ураховуючи той факт, що місцем заснування бібліотеки є Львів, слушною є пропозиція львів. адвокат. бюро «Правовий радник» про об'єднання зібрання кол. Нац. закладу ім. Оссолінських шляхом приєднання до зібрань Львів. нац. наук. бібліотеки ім. В. Стефаніка тієї частини «Оссолінеуму», що була передана Польщі і тепер знаходиться у Вроцлаві. До остаточного вирішення цього питання для збереження єдності зібрання варто надати Львів. нац. наук. бібліотеці ім. В. Стефаніка копії тієї частини «Оссолінеуму», що знаходиться на терит. Польщі. Істор. цінність та унікальність колекції залежать передусім від її неподільності.

З метою поглиблення культ. співробітництва між Україною та Польщею доцільно запропонувати спрощену систему доступу до тієї частини зібрання «Оссолінеуму», що знаходиться в Польщі, для укр. гр-н. Це зроблено у Нац. бібліотеці України ім. В.І. Вернадського відносно Королів. бібліотеки для польс. гр-н. Такої самої думки дотримувався польс. проф. Т. Поляк.

Конструктивним і взаємно поступливим має бути опрацювання укр.-польс. спільних проектів щодо використання спірних культ. цінностей. У цьому напрямі відзначимо також пропозиції польс. сторони, зокрема правника Я. Прушинського: «Важливим є такий варіант вирішення проблеми, при якому буде забезпечено не тільки консервацію, а й використання зібрань «Оссолінеуму» для створення спільної наукової інституції, яка сприятиме культурному зближенню двох сусідніх народів. Таку школу можна б було створити непо-

далік польсько-українського кордону в замку у Красичині. Університетський комплекс у Красичині з його природними та історичними даними оживив би не тільки цю чудову місцевість, а й сусідній Перемишль, а може, віддалений на кілька десятків кілометрів Львів, внесений до списку Світової культ. спадщини ЮНЕСКО».

Літ.: *Иконников В.* Опыт русской историографии. Т. 1, кн. 2. К., 1892; *Голубицький П.* Скарб світової культури // *Бібліотечний вісник*, 1993, № 1/2; *Федорук О.* Повернення пам'яток культури — Україна і Польща // *Дніпро*, 1998, № 3—4; *Правова охорона культурних цінностей. Україна в міжнародно-правових відносинах.* К., 1997; *Архів* Інституту держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 1990; *Łaskarzewska H.* Biblioteka Króla Stanisława Augusta Poniatowskiego // *Dziennik Kijowski*, 1996, N 12—14; *Pruszyński J.* Kontredans dyplomatyczny // *Rzeczpospolita*, 1998, 19.XII.

В.І. Акуленко

КОРОМА (Koroma) Абдул Гадіре (29.09.1943, м. Фрітаун, Сьєрра-Леоне) — афр. юрист-міжнародник, баристер, дипломат, суддя МС ООН.

К. вивчав правознавство у Київ. держ. ун-ті ім. Т.Г. Шевченка, який закінчив з відзнакою, та міжнар. право в Королів. коледжі Лондон. ун-ту. Тема магістер. роботи «Вирішення територіальних і прикордонних спорів у Центральній Африці».

З 1964 працював на держ. службі в Сьєрра-Леоне, в т. ч. з 1969 — у МЗС, де його було призначено, зокрема, юрид. радником Пост. представництва Сьєрра-Леоне при ООН. З 1981 по 1985 був Надзвич. і Повноваж. Послом Сьєрра-Леоне при ООН і одночасно верх. комісаром Сьєрра-Леоне на Ямайці та в Тринідаді і Тобаго, а також послом у Респ. Корея і на Кубі. У 1985—88 — Надзвич. і Повноваж. Посол у Нідерландах, Бельгії, Франції, Люксембурзі та одночасно акредитований при європ. співтовариствах і при ЮНЕСКО; з 1988 по 1992 — Надзвич. і Повноваж. Посол при Орг-ції афр. єдності (нині — *Африканський Союз*) та одночасно в Ефіопії, Кенії, Об'єднаній Респ. Танзанія та Замбії; 1988 — акредитований у Респ. Корея, верх. комісар у Барбадосі, Ямайці, Тринідаді і Тобаго.

Плідною була робота К. в рамках ООН, де він у 1977—94 виступав делегатом від Сьєрра-Леоне на ГА ООН, був членом *Шостого комітету з правових питань ГА ООН* і обирався його головою, з січ. 1982 по 1994 був членом (у 1991 головою) *Комісії міжнародного права ООН*, був делегатом від Сьєрра-Леоне у Спец. комітеті з перегляду Статуту ООН та посилення ролі Орг-ції; ЮНСІТРАЛ; *Комітеті ООН з використання космічного простору в мирних цілях*; Програмі ООН з надання допомоги в галузі викладання, вивчення, поширення та більш широкого визнання міжнар. права; був головою Спец. комітету ООН з надання незалежності колон. країнам і народам (Комітет 24); очолював ряд місій ООН з питань здійснення права на самовизначення різними несамоверх. терит. К. представляв Сьєрра-Леоне на багатьох конф. ООН, зокрема Конф. ООН з розроблення Конвенції про правонаступництво д-в стосовно держ. власності, держ. архівів та держ. боргів, у 1973 виступав головою групи афр. д-в на III Конф. ООН з морського права, в ході якої брав участь у розробленні *Конвенції ООН з морського права 1982*.

К. брав активну участь у розробленні низки міжнар.-правових документів, зокрема проекту Статуту *Міжнародного кримінального суду*, проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, проекту статей про юрисдикц. імунітети д-в та їх власності, проекту статей про відповідальність д-в за міжнар.-протиправні діяння, проекту статей про статус дипл. кур'єра і дипл. пошти, що не супроводжується дипл. кур'єром, та факульт. протоколи до них. З 1994 по 2012 був суддею МС ООН.

К. виступав експертом-консультантом з виконання і дотримання норм *міжнародного гуманітарного права* у МКЧХ.

К. є президентом Афр. асоціації міжнар. права та порівн. правознавства і президентом ради Центру гуманіт. діалогу ім. Анрі Дюнана, членом Амер. асоціації міжнар. права, ради Міжнар. ін-ту океану, Міжнар. ін-ту гуманіт. права, *Інституту міжнародного права*, Комітету експертів із застосув. конвенцій і рекомендацій МОП.

К. є членом ред. ради Манчестер. журналу міжнар. екон. права та Журналу з міжнар. гуманіт. правових досліджень, а та-

кож наук.-ред. ради Коментаря з космічного права Ін-ту повітр. і космічного права Ун-ту Кельна.

Урядом Сьєрра-Леоне К. нагороджений орденом Рокел за видатні профес. заслуги (1991) та найвищою держ. нагородою Сьєрра-Леоне — орденом Республіки на знак визнання його служіння нації у галузі міжнар. права та міжнар. правосуддя в статусі судді МС ООН (2007). Його нагороджено премією Міжнар. ін-ту гуманіт. права за популяризацію, поширення та викладання міжнар. гуманіт. права (2005).

К. має звання високоповажного д-ра права Ун-ту Сьєрра-Леоне та почес. проф. Гуджаратського нац. юрид. ун-ту (Індія); є старійшиною Почес. т-ва Лінкольн-Інн (м. Лондон, Велика Британія). К. читав лекції з міжнар. права у ВНЗ Камеруну, Канади, Китаю, Ефіопії, Німеччини, Греції, Індії, Італії, Японії, Респ. Корея, Мальти, Норвегії, Перу, Швеції, Об'єднаної Респ. Танзанія та США.

К. досліджує широке коло питань міжнар. права, зокрема права на самовизначення народів, міжнар. права прав людини, міжнар. гуманіт. права, правового регулювання мир. розв'язання спорів тощо.

Осн. праці: «Humanitarian Intervention and Contemporary International Law» (Гуманітарна інтервенція і сучасне міжнародне право, 1995); «The Peaceful Settlement of International Disputes» (Мирне врегулювання міжнародних спорів, 1997); «50th Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights: Human Rights and International Humanitarian Law» (50-річчя Загальної декларації прав людини: права людини і міжнародне гуманітарне право, 1998); «The Influence of the Universal Declaration of Human Rights in Africa — Fifty Years After Its Adoption — A Legal Perspective» (Вплив Загальної декларації прав людини на Африку — п'ятдесят років після її прийняття — правова точка зору, 1998); «International Justice in Relation to the International Court of Justice» (Зв'язок міжнародного правосуддя з Міжнародним Судом, 2001); «Implementation of the Law of the Sea Convention Through Its Institutions: An Overview» (Імплементация Конвенції з морського права через діяльність міжнародних установ: огляд, 2001); «The Humanitarian Consequences of Small Arms

Proliferation» (Гуманітарні наслідки поширення стрілецької зброї, 2001); «The Future of the Common Heritage of Mankind» (Майбутнє загальної спадщини людства, 2001); «Provisional Measures in Disputes between African States before the International Court of Justice» (Тимчасові заходи у спорах між африканськими державами у Міжнародному Суді, 2001); «Social Justice and the Role of an International Judge» (Соціальна справедливість і роль міжнародного судді, 2001); «Africa's Place in the International Justice System» (Місце Африки в міжнародній системі юстиції, 2001); «Refugees: A Continuing Challenge» (Біженці: постійний виклик, 2001); «The Protection of Civilian Populations in Non-International Armed Conflicts» (Захист цивільного населення у неміжнародному збройному конфлікті, 2001); «Rules of Court and Practice Directions» (Правила суду і практика розгляду, 2005).

Н.В. Хендель

КОРОТКИЙ Тимур Робертovich (29.06.1969, м. Одеса, Україна) — укр. правознавець, канд. юрид. наук, доцент, фахівець у галузі теорії міжнар. права, *міжнародного гуманітарного права та міжнародного морського права*.

У 1991 закінчив біол. ф-т Одес. держ. ун-ту ім. І.І. Мечникова з відзнакою. Працював мол. наук. співробітником на біол. ф-ті ОДУ. У 1997 закінчив Юрид. ін-т ОДУ. 1997—2001 — аспірант каф. аграрного, земельного та екол. права Одес. нац. юрид. академії. 1997—2000 — асистент, ст. викладач каф. морського права Одес. нац. морської академії, заступник декана гуманіт. ф-ту цієї академії. З 2000 — ст. викладач, доцент каф. міжнар. права та міжнар. відносин Одес. нац. юрид. академії. 2006—08 — заст. декана ф-ту міжнар.-правових відносин та юрид. журналістики Одес. нац. юрид. академії. У 2008 завідував каф. міжнар. права та порівн. правознавства Ін-ту нац. та міжнар. права Міжнар. гуманіт. ун-ту. 2009—11 — директор Ін-ту нац. та міжнар. права Міжнар. гуманіт. ун-ту. 2011—14 — доцент *Національного університету «Одеська*

юридична академія». З 2011 — доцент каф. міжнар. права та міжнар. відносин Нац. ун-ту «Одеська юридична академія».

У 2006 захистив дис. на тему «Приватноправовий механізм охорони морського середовища від забруднення із суден» (наук. кер. — М.Ю. Черкес). У 2011 отримав вчене звання доцента на каф. міжнар. права та міжнар. відносин Нац. ун-ту «Одеська юридична академія».

К. — член *Української асоціації міжнародного права*, Міжвідомчої комісії з імплементації міжнар. гуманіт. права, входить до складу редколегії наук.-практ. журналу «Європейське право», Укр. щорічника міжнар. права. Брав участь у розробленні галузевого стандарту вищої освіти за напрямом підготовки «Міжнародне право».

Осн. тематика наук. досліджень К. — теорія міжнар. права, міжнар. гуманіт. право, міжнар. морське право, *міжнародне екологічне право*, міжнар.-правова охорона морського середовища, міжнар. приват. морське право.

У своїх роботах К. запропонував концепцію міжцивілізац. права (*jus inter civilisatione*) як міжнар. права 21 ст., що виникає під впливом інтеграц. процесів і регулює відносини між цивілізаціями, які опосередковуються інтеграц. утвореннями. Обґрунтував тенденцію посилення ролі інтеграц. утворень та зближення внутрішньодерж. правових систем у межах інтеграц. права як самост. систем права. Міжнар. право в цих умовах має більшою мірою регулювати відносини між інтеграц. утвореннями, а оскільки останнім властива тенденція до об'єднання на основі цивілізац. підходу, то фактично нове міжнар. право регулюватиме відносини між цивілізаціями і стане міжцивілізаційним.

К. обґрунтував об'єкт. характер фрагментац. явищ у міжнар. праві, які є змістовою характеристикою міжнар.-правової системи; запропонував використовувати фрагментац. підхід щодо пізнання міжнар.-правових явищ.

К. показав значущість застосув. методу прогнозування в сучас. міжнар.-правових

дослідженнях і запропонував методологію проведення міжнар.-правового прогнозування у сфері охорони морського середовища.

К. запропонував концепцію міжнар.-правової суб'єктності людства як логічного процесу еволюції суб'єктного складу міжнар. права під впливом процесів глобалізації.

У дослідженнях міжнар. правосвідомості К. дійшов висновку про наявність взаємодії і взаємовпливу між нац. і міжнар. правосвідомістю, наголосивши на трансформації міжнар. правосвідомості (за аналогією з трансформацією норм міжнар. права) у нац. правосвідомість індивіда, що формується під впливом внутрішньодерж. правової реальності при збереженні ідентичності міжнар. правосвідомості. У працях К. висловлено думку про те, що правосвідомість юристів-міжнародників має синтетичний характер і включає як профес. нац. правосвідомість, так і профес. міжнар. правосвідомість.

Як заг. тенденції розвитку міжнар.-правової системи К. пропонує розглядати гуманізацію, демократизацію, екологізацію та поширення принципу панування права у міжнар. праві. Запропоновано розглядати принцип панування права в міжнар. праві як один з осн. принципів міжнар. права, який має інтегративну природу. К. відзначив тісний взаємозв'язок між міжнар. правом і демократією, виділив конкр. форми закріплення демокр. цінностей у міжнар. праві, зокрема в системі міжнар. орг-цій, системі засобів вирішення міжнар. спорів, міжнар. правосуддя. К. стверджує, що гуманізація міжнар. права є заг. тенденцією розвитку міжнар. права у 20—21 ст. Гуманізацію сучас. міжнар. права слід розглядати і як стан сучас. міжнар. права, що відрізняє його від міжнар. права попередніх періодів, і як динамічний процес посилення гуманіт. впливу міжнар. права, збільшення кількості норм, орієнтованих на людину як індивід. та колект. суб'єкта, спрямованість практично всіх галузей та ін-тів сучас. міжнар. права на втілення ідеалів справедливості і свободи. К. констатував, що екологізація міжнар. права має об'єкт. характер, відображується як у нормат. системі міжнар. права, так і у всіх ін. компонентах міжнар.-правової системи. На думку К., екологі-

зація міжнар. права проявляється не тільки у виникненні спеціаліз. галузей і принципів міжнар. права, це процес еволюції всіх норм, ін-тів і галузей міжнар. права під впливом екол. імперативу.

К. стверджує, що екол. права людини стали важливою передумовою розвитку окремої галузі міжнар. права — міжнар. права навкол. середовища. Гол. напрямом пошуків філос.-правових підвалин міжнар.-правового захисту навкол. середовища має бути формування несуперечливої системи природоцентричних принципів системи міжнар. екол. правопорядку.

У працях К. наголошується на існуванні міжнар. екол. правопорядку у Світі. океані на основі міжнар. норм і стандартів, їх ефект. здійснення і відп. до цих стандартів і норм нац. законів і правил, ефективність забезпечення яких свідчить про встановл. у рамках д-ви певного режиму законності у певній сфері як компонента нац. правопорядку. Такий підхід свідчить про наявність вертикал. зв'язків між міжнар. екол. правопорядком у Світі. океані і нац. правопорядком. У своїй сукупності, внаслідок взаємозалежності та взаємозв'язку між ними, вони утворюють єдине правове явище — екол. правопорядок у Світовому океані. К. довів виникнення комплексної підгалузі — міжнар. права охорони морського середовища і розглянув матер. та інституц. прояви фрагментації міжнар. права охорони морського середовища. Останнє К. визначає як системний комплекс міжнар. публічно-і приватноправових принципів і норм, що становить окр. міжнар.-правову підгалузь, яка визначає єдині стандарти охорони морського середовища, встановлює зобов'язання д-в та ін. суб'єктів міжнар. права стосовно закріплення, забезпечення й охорони цих стандартів.

К. розглядає міжнар. приват. морське право як форму галузевої інтеграції нац. і транснац. приват. морського права як частин глобального права. Це складний правовий комплекс, що містить поряд з внутрішньодерж. колізійним морським правом транснац. морське право, сучас. *lex maritima*, яке виходить за рамки нац. і міжнар. правової систем.

К. є автором понад 400 наук. праць, серед яких монографії, навч. посібники, статті.

Осн. праці: «Социально-правовые аспекты клонирования человека» (у співавт., 2001); «Международно-правовая охрана морской среды от загрязнения с судов» (2002); «Міжнародні стандарти прав людини у сфері біомедицини» (2002); «Международно-правовой механизм гражданской ответственности за ущерб от загрязнения морской среды» (2003); «Арест судов: международно-правовое регулирование» (у співавт., 2004); «Международное сознание на рубеже тысячелетий» (у співавт., 2004); «Институт общей аварии в системе международного частного морского права» (2007); «Співвідношення понять «правова система» та «система права» щодо міжнародного права» (2007); «Принцип панування права серед принципів сучасного міжнародного правопорядку» (2008); «Структура явища гуманізації міжнародного права» (2008); «Международно-правовое обеспечение противодействия пиратству» (2009); «Некоторые теоретические проблемы международного гуманитарного права» (2009); «Понятие «незаконные комбатанты» и их правовой статус» (2009); «Інтеграційні утворення і еволюція міжнародного права» (2009); «Генезис понятия и статуса участников вооруженных конфликтов» (2009); «Теоретичні проблеми еволюції правового статусу і режиму Азовського моря» (2010); «От «Jus inter gentes» к «Jus inter civilisatione» (2010); «Комплексний аналіз правових форм співробітництва держав з охорони навколишнього середовища» (2010); «Демократизація міжнародного права» (2010); «Міжнародне право охорони морського середовища як підгалузь міжнародного права навколишнього середовища» (2011); «Екологізація міжнародного права» (2011); «Імплементация в Україні міжнародно-правових норм у галузі охорони морського середовища» (2012); «Екологічний правопорядок у Світовому океані у системі міжнародного правопорядку» (2012); «Развитие исследований в области международного права в Украине в 1991—2012 гг.» (у співавт., 2012); «Понятие и особенности международного правосознания» (2012); «Від прав людини

до прав людства» (2013); «Резолюції Міжнародної морської організації в механізмі міжнародно-правового регулювання охорони морської середовища» (2013); «Теоретико-методологічне дослідження міжнародно-правового прогнозування» (2013); «Перспективи міжнародної правосуб'єктності людства» (2014); «Проголошення «ДНР» і «ЛНР» і право народів на самовизначення: ілюзорний суверенітет чи суверенітет ілюзій» (у співавт., 2014); «Статус сепаратистських утворень «ДНР» і «ЛНР» у міжнародних відносинах і міжнародному праві» (у співавт., 2014).

За ред. А.Я. Мельника, С.О. Мельник та Т.Р. Короткого видано колект. монографію «Міжнародне право сучасного міжнародного порядку. Liber Amicorum к 75-літтю проф. В.Н. Денисова» (2012).

Н.В. Хендель

КОРУПЦІЯ (від лат. corrumpere — псувати) — протиправна діяльність, що полягає у використанні служб. особами прав і посад. можливостей для особистого збагачення; зловживання владою, підкупність і продажність громад. і політ. діячів, що створює реальну загрозу нац. безпеці, демокр. розвитку, екон. зростанню д-в і негативно впливає на всі сторони сусп. життя. Термін К. має заг. характер і не є точним правовим терміном, оскільки найбільш явним проявом корупції є одержання хабара. Разом з тим, проявами корупції можуть бути й ін. діяння, які не охоплюються поняттям хабарництва. Тому виділяють такі різновиди корупції: хабарництво; торгівля впливом; відмивання грошей та ін. майна (див. *Відмивання (легалізація) нелегальних доходів*) та ін.

К. становить небезпеку як для окр. д-ви, так і для *міжнародного співтовариства*, тому посилення екон. взаємозалежності д-в у 20 ст. змусило їх об'єднувати сили в протидії цьому небезпечному явищу. В рамках міжнар. орг-цій запобігання та протидія К. визначається як один із пріоритетів їх діяльності, причому акцент робиться саме на усуненні причин, а не лише на боротьбі з конкр. її проявами. Однією з гол. складо-

вих формування і реалізації ефект. системи боротьби з К. є чітка взаємодія д-в, передусім їхніх правоохоронних органів, на регіон. і міжнар. рівнях, участь у заходах боротьби з цим явищем, запроваджених ООН, РС, Інтерполом, МВФ, МБРР та ін. міжнар. інституціями.

ООН займається проблемою К. майже 40 років. Перші обговорення, спрямовані на пошук глобального вирішення проблем корупц. практики, відбулися у серед. 70-х рр. 20 ст., і ця тематика поступово посіла чільне місце у порядку денному конгресів ООН із запобігання злочинності та поведження з правопорушниками. Ці конгреси вважалися найдієвішими міжнар. заходами для оцінки проблеми К., обміну досвідом та узгодження міжнар. боротьби з нею. Зокрема, зазначені питання стали предметом обговорення на 4-му конгресі ООН із запобігання злочинності та поведження з правопорушниками (Кіото, Японія, серп. 1970), на якому було прийнято декларацію, де К. визнано загрозою для прогресу та соц.-екон. розвитку.

Одним з перших міжнар. документів, який засуджує всі види К., у т. ч. хабарництво, є резол. ГА ООН 3514(XXX) від 15.12.1975 під назвою «Заходи проти корупції, що практикується транснаціональними та іншими корпораціями, їх посередниками та іншими причетними до цього сторонами», яка закликає уряди всіх країн вжити на нац. рівні всіх необхідних заходів запобігання та протидії К., які вони вважатимуть доцільними, в т. ч. законодавчих.

На VIII конгресі ООН із запобігання злочинності та поведження зі злочинцями, що відбувся в Гавані 27.08—07.09.1990, було підкреслено, що К. набуває все більш вираженого транснац. характеру, тому для ефект. протидії К. необхідно уніфікувати нац. зак-ва і розвивати міжнар. співробітництво. Конгресу було представлено проєкт Настанов з практич. заходів боротьби з К. (A/CONF.144/8), підготовлений на виконання резол. ЕКОСОП 1990/23. Учасники Конгресу визнали Настанови корисним типовим документом, який допомагатиме д-вам у боротьбі з К. Крім того, було запропоновано розробити на основі нац. досвіду кодекс етичних норм для окр. осіб та орг-цій (особливо норми поведінки в держ. органах), визначити цілі та обов'язки сусп-ва

в цілому в сфері управління і висловлено пропозицію покласти контроль над цим на ООН. У резол. 7 «Корупція в сфері державного управління» Конгрес рекомендував практичні заходи боротьби з К. Так, д-ви повинні: проаналізувати адекватність свого кримінального законодавства, в т. ч. процес. норм, з тим щоб реагувати на всі види К.; розробити адм. та регулят. механізми запобігання К.; встановити процедури виявлення, розслідування та засудження корумпованих посадовців; розробити правові положення для конфіскації коштів та майна, набутих у результаті К.; вжити відп. заходів щодо підприємств, причетних до К. Невдовзі ГА ООН прийняла резол. 45/107 «Міжнародне співробітництво в сфері запобігання злочинності та кримінального правосуддя в контексті розвитку», в якій було підтверджено необхідність заходів, визначених Конгресом.

Пізніше осн. міжнар.-правові норми та принципи, на яких має будуватися діяльність держ. та ін. органів у боротьбі з К., було закладено в резол. ГА ООН від 12.12.1996 (A/RES/51/59), де міститься Декларація про боротьбу з К. та хабарництвом у міжнар. комерц. операціях та Міжнар. кодекс поведінки держ. посадовців. Зазначені документи мають рекомендац. характер, водночас саме вони відіграли ключову роль у підготовці міжнар.-правових актів, які встановили й закріпили міжнар. стандарти протидії та запобігання К. Так, у Міжнар. кодексі поведінки держ. посадовців було визначено, що держ. посадовці не можуть використовувати свій офіц. статус для отримання вигод для себе або своїх сімей. Вони не можуть брати участь у жодних угодах, виконувати функції і мати будь-які фін., комерц. та ін. аналог. інтереси, несумісні з їх посадою (п. 4). Держ. посадовці повинні надавати відомості про особисті активи та зобов'язання і, по можливості, активи та зобов'язання дружини та/або уриванців (п. 8). Вони не повинні отримувати прямо чи опосередковано жодних подарунків чи ін. знаків уваги, що можуть вплинути на виконання ними своїх функцій (п. 9). У Декларації ООН про боротьбу з К. та хабарництвом у міжнар. комерц. операціях 1996 було визнано необхідність посилення соц. відповідальності приват. і

держ. корпорацій, у т. ч. *транснаціональних корпорацій*.

У 2003 резол. ГА ООН 58/4 було прийнято Конвенцію ООН проти К., яка вступила в силу 14.12.2005 і сторонами якої є 177 д-в. Конвенція визначає стандарти, заходи та правила, які всі д-ви можуть застосувати для держ. регулювання у сфері боротьби з К. Цілями цієї Конвенції є сприяння вжиттю й посиленню заходів, спрямованих на більш ефект. й дієве запобігання К. та боротьбу з нею; заохочення, сприяння та підтримка міжнар. співробітництва й тех. допомоги в запобіганні К. та боротьбі з нею, зокрема в поверненні активів; заохочення чесності, відповідальності й належного управління громад. справами й держ. майном. Ця Конвенція застосовується для запобігання, розслідування та кримінального переслідування за К. та призупинення операцій (заморожування), арешту, конфіскації та повернення доходів від злочинів. Кожна д-ва-учасниця згідно з основоположними принципами своєї правової системи розробляє і здійснює або проводить ефект. скоординовану політику протидії К., що сприяє участі сусп-ва і відображає принципи правопорядку, належного управління держ. справами й держ. майном, чесності й неподкупності, прозорості й відповідальності (ст. 5). З урахуванням необхідності боротьби з К. кожна д-ва вживає таких заходів, які можуть бути необхідними для посилення прозорості в її держ. управлінні, у т. ч. стосовно його орг-ції, функціонування і, у належних випадках, процесів прийняття рішень. Такі заходи можуть включати, *inter alia*: прийняття процедур або правил, які дозволяють членам сусп-ва отримувати, у певних випадках, інформацію про орг-цію, функціонування та процеси прийняття рішень у держ. управлінні і, з належною увагою до захисту приват. життя й даних особистого характеру, про рішення та нормат.-правові акти, що стосуються членів сусп-ва; спрощення адм. процедур для полегшення доступу громадськості до компетент. органів, які приймають рішення; опубл. інформації, яка може містити період. звіти про

ризика К. в держ. управлінні (ст. 10). За умови дотримання своєї конституції та основоположних принципів своєї правової системи кожна д-ва-учасниця розглядає можливість вжиття таких законод. та ін. заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочином умисного незаконного збагачення, тобто значного збільшення активів держ. посад. особи, яке перевищує її законні доходи і яке вона не може раціонально обґрунтувати (ст. 20). Зазначена Конвенція визначає ключові засади здійснення д-вами-учасницями політики у сфері запобігання та протидії К., а саме: запровадження органу або органів із запобігання та протидії К. (ст. 6), оптимізацію функціонування публ. та приват. сектору (ст. 7, 12), запровадження кодексів поведінки держ. посад. осіб (ст. 8), забезпечення доступу громадськості до процесів протидії К. (ст. 13), упорядкування сфери держ. закупівель і управління держ. фінансами (ст. 9) та ін. Конвенція ООН проти К. 2003 є антикорупц. документом заг. значення, покликаним стати ефект. інструментом міжнар. співробітництва в боротьбі з К.

Не менш активною є діяльність у сфері протидії та запобігання К. на рівні регіон. орг-цій. Зокрема, в рамках ОАД прийнято Міжамер. конвенцію про боротьбу з К. 1996, в рамках *Африканського Союзу* — Конвенцію Афр. Союзу про запобігання К. та боротьбу з нею 2003 тощо.

РЄ приділяє значну увагу питанням посилення боротьби з К. Зокрема, підхід РЄ до боротьби з К. включає 3 взаємопов'язаних аспекти: вироблення загальноєвроп. норм і стандартів, контроль за їх дотриманням, а також надання тех. допомоги д-вам та регіонам. РЄ розробила кілька міжнар.-правових документів у цій сфері: Кримін. конвенцію про боротьбу з К. 1999, Цив. конвенцію про боротьбу з К. 1999, Дод. протокол до Кримін. конвенції про боротьбу з К. 2003, 20 принципів боротьби з К. 1997, Модельний кодекс поведінки для держ. службовців 2000, Єдині правила протидії К. при фінансуванні політ. партій та виборчих кампаній 2003. Контроль за реаліза-

цією зазначених документів доручено Групі з протидії корупції (див. *Група держав проти корупції (GRECO)*, до якої входять 49 д-в Європи, серед яких і Україна. Саме цією Групою разом з ЄС розроблено проект *Ostorus*, у якому беруть участь 16 східноєвроп. країн, у т. ч. й Україна. Ця програма є 1-ю спробою реальних кроків у боротьбі з К. в країнах Центр. та Схід. Європи.

Не залишає поза увагою проблему К. і ЄС. 26.05.1997 було підписано Конвенцію про боротьбу К., що стосується посад. осіб Європ. співтовариств або посад. осіб д-в — членів ЄС, яка присвячена правовому регулюванню боротьби з К. серед держ. службовців. Найважливішими серед останніх документів ЄС у сфері боротьби з К. є Комюніке *Європейської комісії* від 28.05.2003 щодо комплексної політики ЄС з протидії К., в якому визначено осн. засади боротьби з цим явищем у Євросоюзі та окреслено принципи вдосконалення протидії К. в нових країнах-членах, країнах-кандидатах і третіх країнах, а також Рамкове рішення *Ради ЄС* № 568 від 22.07.2003 про боротьбу з корупцією в приват. секторі, в якому визначається поняття «активної» та «пасивної» К. і встановлюються санкції щодо осіб, у т. ч. юрид., за вчинення такого роду злочинів.

У рамках ОЕСР підготовлено Конвенцію про боротьбу з підкупом іноз. посад. осіб у міжнар. комерц. угодах 1997. Цей документ пропонує низку заходів у боротьбі та в запобіганні проявам К. у міжнар. комерц. діяльності. Однак Конвенція має значною мірою декларат. характер, оскільки не встановлює жодного нового механізму вирішення проблем боротьби з хабарництвом. Водночас, у рамках ОЕСР створено Антикорупц. мережу для Схід. Європи та Центр. Азії. У рамках роботи ОЕСР у 2003 представниками уряд. делегацій Вірменії, Азербайджану, Грузії, РФ, Таджикистану та України схвалено Стамбульський план дій з боротьби з К. Антикорупц. мережі для Схід. Європи та Центр. Азії ОЕСР. Осн. принципами Стамбульського плану дій є розвиток ефект. і прозорої системи держ. служби, посилення боротьби з хабарництвом та забезпечення чесності в бізнесі, підтримка активної участі громадськості у реформах.

Однією з найважливіших тенденцій є те, що антикорупц. угоди посилюють політ. зобов'язання у боротьбі з К. і визначають основоположні міжнар. норми і процедури протидії цьому явищу. Узагальнюючи імплементац. норми міжнар.-правових актів та ін. документів, що стосуються боротьби з К., їх можна розподілити на такі, що передбачають: кримін. відповідальність, адм. заходи та законод. механізми запобігання К., процедури виявлення та притягнення до відповідальності корумпованих службовців, правові положення з питань екон. заходів подолання К.

Водночас, у міжнар.-правових актах відсутнє чітке визначення органів слідства та суду, які повинні займатися розслідуванням та розглядом справ про корупц. діяння. Ставиться тільки єдина вимога, щоб вони були компетент., високопрофес. та абсолютно незалежні від існуючої в країні структури влади. Концепція створення спец. органу для боротьби з К. передбачає: а) політ. підтримку його у вищих уряд. колах; б) політ. і функц. незалежність у розслідуванні, навіть у вищих керівних структурах д-ви; в) необхідні повноваження та право доступу до відп. документів і допитування свідків; г) чесне і незалежне керівництво. Спец. повноваження, надані такому органу, мають відповідати міжнар. нормам щодо захисту прав людини, а його дії мають бути підзвітні судам. Штатна чисельність спец. органу має бути невеликою з тим, щоб зменшити можливість перетворення його на осередок К. До переваг окр. підрозділу належать спеціалізація та можливість політ. органу оцінити, яких результатів було досягнуто за витратами ресурсів, і покласти відповідальність за них на конкр. осіб або конкр. органи. Разом з тим, є застереження щодо монопольного права на всі розслідування та розгляд справ про К. в судах.

У нормах міжнар. права пропонується внести в нац. зак-во країн процедурні норми конфіскації майна, цінностей та грошей, набутих злочинним шляхом у результаті корупц. дій, не застосовувати право банк. таємниці щодо вкладів та перерахувань певних сум грошей, якщо є підозра щодо законності джерел їх отримання. Про це йдеться, зокрема, у ст. 10 Декларації ООН про боротьбу з К. і хабарництвом у міжнар.

комерц. операціях 1996, ст. 19 Кримін. конвенції РЄ про боротьбу з К. 1999 та ін.

Україна досить активно і широко залучена до проблем міжнар.-правової боротьби з К. і підписала низку важливих міжнар. антикорупц. угод, зокрема Конвенцію ООН проти К. 2003, Цив. конвенцію РЄ про боротьбу з К. 1999, Кримін. конвенцію РЄ про боротьбу з К. 1999, Дод. протокол до Кримін. конвенції РЄ про боротьбу з К. 2003 та ін. У квіт. 2011 ВР України з метою імплементації осн. антикорупц. міжнар.-правових норм прийняла Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції», де було визначено осн. засади запобігання і протидії К. в публ. і приват. сферах сусп. відносин, відшкодування завданих внаслідок вчинення корупц. правопорушень збитків, шкоди, поновлення порушених прав, свобод чи інтересів фіз. осіб, прав чи інтересів юрид. осіб, інтересів д-ви.

Літ. *Овчинский В.С.* Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов. М., 2004; *Нуруллаев І.С.* Роль ООН у формуванні глобальної міжнародно-правової антикорупційної стратегії // Юридична Україна, 2007, № 12(60).

О.І. Мельничук

КОСКЕННІЕМІ (Koskenniemi) Мартті Антеро (18.03.1953, м. Турку, Фінляндія) — фін. правознавець, д-р права, проф., дипломат, представник критичної школи міжнар. права постмодерніст. напрямку.

К. навчався в Туркському ун-ті, у якому здобув наукові звання: бакалавра права (1977), магістра права (1982) та д-ра права (1989). Має також диплом права Оксфорд. ун-ту (1983). Уся його наст. діяльність пов'язана з Гельсінкським ун-том, в якому він обіймає посади: проф. міжнар. права (з 1994); директора Ін-ту міжнар. права і прав людини ім. Еріка Кастрена (з 1997) та директора Програми Європ. досл. ради «Європа 1815—1914: між реставрацією та революцією, національні конституції та глобальне право. Альтернативний погляд на європейське сторіччя» (2009—13). Водночас він: проф. Академії Фінляндії (2005—10 та з 2012); проф. Школи права Нью-Йорк. ун-ту (1977, 2000, 2002, 2004, 2007, 2010) і

там само співдиректор Програми з історії та теорії міжнар. права. Був запрошеним проф. Лондон. школи економіки (2013—16), Мельбурн. ун-ту (з 2014), Паризького ун-ту (2007), Кембридж. ун-ту (2008—09).

Певний час К. перебував на дипл. службі в МЗС Фінляндії: віце-консул Фінляндії в Марселі (1979—80); аташе, перший секретар та радник відділу міжнар. права (1978—89); радник з юрид. питань пост. представництва Фінляндії в ООН (Нью-Йорк, 1989—91); радник з юрид. питань та директор відділу міжнар. права (1991—94). Як визнаний фахівець з міжнар. права, К. у складі делегацій Фінляндії брав участь в численних міжнар. конф. та в діяльності міжнар. орг-цій (1978—94). Зокрема, був членом і юрид. консультантом фін. делегацій на сесіях ГА ООН (1981—2001) та в РБ ООН (1989—90); представником Фінляндії у низці міжнар. органів, у т. ч. в *Шостому комітеті з правових питань ГА ООН* та в її допоміжних комітетах, у Підготовчій комісії міжнар. органу з морського дна, *Комісії ООН з прав людини*. Він був також радником Фінляндії в МС ООН у справі *Відповідність міжнародному праву односторонньої декларації про проголошення незалежності Косова 2010* (див. також *Косово*) та співпредставником Фінляндії в цьому ж Суді у справі *Прохід через Великий Бельт 1991—92*. Був членом Адм. трибуналу Азіат. банку розвитку (1997—2002) та членом *Комісії міжнародного права ООН* (2002—06).

Як запрошений проф. К. читав лекції в Колумб. ун-ті (2012), Лондон. школі економіки (2012), Утрехт. ун-ті (2011—13), Правовій школі Торонт. ун-ту (2010), Брюссельському ун-ті (2003—04), Паризькому ун-ті II (2002) та X (2000), Кембридж. ун-ті (1997). У *Гаазькій академії міжнародного права*: викладач (2004); директор з навчання (публ. міжнар. право) сесії 1994; директор з навчання (Академ. центр з навчання та досліджень з міжнар. права і міжнар. відносин, 1996). Він є членом академ. ради Наук. центру європ. права Гарвард. школи права (з 1991).

К. є членом редколегій та ред. рад низки наук. журналів та ін. видань: «Finnish Inter-

national Studies» (член ред. ради з 1991); «Encyclopedia iuridica fennica» (ред. відділу міжнар. права, 1992—97); «Finnish Yearbook of International Law» (гол. ред. з 1993 та співред. з 1995); «Nordic Journal of International Law» (член ред. ради з 1993 та співред. з 1995) «Austrian Review of International and European Law» (член дорадчої ради з 1996); «Journal of the History of International Law» (член дорадчої ради з 1999); «Transnational Legal Theory» (член ред. ради з 2010); «Humanity. An International Journal of Human Rights, Humanitarianism and Development» (член ред. ради з 2010); «European Journal of International Relations» (член міжнар. дорадчого комітету); «Anuario des derechos humanos» (Мадрид, член міжнар. дорадчої ради з 2001); «European Journal of International Law» (член дорадчої ради з 2001); «Chinese Journal of International Law» (член ради почес. редакторів з 2001). За плідну наук. діяльність К. нагороджений: премією за дисерт. дослідження Фін. асоціації юристів (1991); премією К.Г. Ідмана за найкращу працю з міжнар. та приват. права, опубл. в Півн. країнах у 1992—95 (1995); премією У.К. Кекконена за дослідження міжнар. позиції Фінляндії (1995); відзнакою за заслуги *Американського товариства міжнародного права*; відзнакою Фін. культ. фонду (2007).

К. є представником постмодерніст. критичної концепції міжнар. права, досить поширеної в зах. доктрині. Вона прийшла на зміну модернізму, який піддав критиці функціонування міжнар. права в умовах двополярного світу з його «холодною війною» та численними викликами *міжнародному співтовариству*. Критичний погляд постмодерністів зосереджується переважно на умовах та результатах функціонування міжнар. права напередодні та після розпаду СРСР, що стало завершенням епохи «холодної війни» і посилило прагнення США створити під своїм началом однополярний світ, і цей комплекс факторів призвів до хаосу міжнар. відносин та стрімкого падіння у світі ролі й авторитету міжнар. права (див. *Доктрина*).

Ідеї модернізму і постмодернізму становлять т. з. критичну школу, яка розглядає міжнар. право як соц. категорію, що походить від постулатів лібералізму з характерними

для нього екон., політ., психол. та ін. властивостями, породжуючи чимало складних проблем. За висловом одного з найяскравіших представників цієї школи А. Каргі, лібералізм є «просто перенесенням у міжнародну сферу основних догматів ліберальної політичної теорії». К., у свою чергу, говорить: «Лібералізм тепер часто асоціюється з експансією приватної «глобалізації», що управляється ринком, або з поширенням риторичної «свободи», які інструменталізують право для просування індивідуальних цінностей та інтересів». Це формулювання відображує постулати неоліберальної моделі соц. відносин, в якій політ. контроль за цими відносинами, передусім в екон. сфері, переноситься з держ. сфери в приват. та на міжнар. громадян. сусп.-во. Як зазначає К., «міжнародне право відтворює всі парадокси та амбівалентності «ліберальної теорії політики».

Згідно з К., дискурсом критичного юрид. теоретика є «аргументативний» підхід (такий, що свідчить), або «структура міжнародного юридичного аргументу», що ставить за мету «деполітизацію» міжнар. відносин шляхом виокремлення в нормах міжнар. права суто юрид. змісту в значенні об'єкт. змісту, тобто об'єкт. права. Цим самим, на його думку, відбувається очищення міжнар. права від суб'єкт. ознак, на яких ґрунтується плюралізм міжнар.-правових позицій д-в як вираження їх політ. боротьби за власні цілі та інтереси. Тим самим, з позиції аргументативної критики, міжнар. право нібито позбавляється апології та утопії, притаманних йому як такому, що й продукує юрид. плюралізм та конфлікти в міжнар. співтоваристві. У результаті зникає традиц. протиставлення «натуралізм» — «позитивізм», «ідеалізм» — «реалізм», «згода» — «справедливість», «автономія» — «співтовариство», «процес» — «норма» тощо. Аргументативний підхід визнає реальне міжнар. право в його «нормативності» та «конкретності», зобов'язуючи д-ву до виконання в цьому значенні такого права вже незалежно від її поведінки, волі або інтересу. «Право, — зазначає К., — постійно перебуває в небезпеці опинитися в апології політики. Визнається, що міжнародне право, подібно до міжнародної політики, походить від суб'єктивної політично мотивованої волі

або інтересу держави. Правотворення є суб'єктивним питанням, політичним вибором. Однак хоча право походить від політики та дипломатії, воно залишається відокремленим від них. Воно визнається зобов'язальним незалежно від інтересів або думок держави, щодо якої спрямоване. Якщо б таке відокремлення не було підтримано, то ми могли лише допустити критику цього положення та визнати політичну природу права». Отже, саме в категоріях «конкретності» та «нормативності» проявляється об'єктивність міжнар. права, тобто незалежність від міжнар. політики, що є юрид. боротьбою на 2 фронтах. Як зазначає К., ця боротьба, з одного боку, «намагається забезпечити конкретність права шляхом віддалення його від теорій природної справедливості. А з іншого боку, вона намагається гарантувати нормативність права шляхом встановлення дистанції між ним та дійсною поведінкою держави, волею або інтересом. Право координується незалежністю, якщо обидві ці умови забезпечуватимуться одночасно».

Для К. боротьба за «міжнародне верховенство права» (international Rule of Law) також є боротьбою проти політики, що розглядається як питання сприяння суб'єкт. бажанням, які ведуть до міжнар. анархії. Відповідно, вся дипл. історія 19 ст. видається історією такої боротьби. Так, з часу *Віденського конгресу 1814—15* і поразки Наполеона, зазначає К., відносини європ. д-в більше не будуються на досягнення першості однією д-вою, а на заг. прагненні підтримувати баланс сил, гарантований складними юрид. процедурами та альянсами. Коли сучасники все більше бачили Європу як «систему» незалежних та рівноправних політ. спільностей, вони почали визнавати, що керівні принципи мають стати нейтр. та об'єкт., тобто юрид. У наст. періоди, зокрема у нинішній постмодерніст. час, ідеал верховенства права, що є ліберальною ідеєю, ніколи не відкидався. Навпаки, оновлена юрид. наука, що вийшла з катастрофи *Першої світової війни 1914—18*, а потім *Другої світової війни*, звинувачувала

довоєнні доктрини в недостатній підтримці верховенства права. К. вважає, що успадкований сучас. зах. сусп-вом ідеал світ. порядку, засн. на верховенстві права, «тонко приховує від поля зору той факт, що соціальний конфлікт усе ще має розв'язуватися політичними засобами, і незважаючи на те, що серед юристів-міжнародників може існувати спільна юридична риторика, зумовлена причинами внутрішнього ставлення до самого цього ідеалу, вона спирається на сутнісно оспорювані політичні принципи, щоб виправдати наслідки міжнародних спорів».

Правом, не пов'язаним з політикою, яка охоплює теорію та доктрину, є право, що міститься в рішеннях міжнар. судів та арбітражів, а також у резол. міжнар. орг-цій, передусім ГА та РБ ООН. У цих актах виражається емпірична сутність міжнар. права як прийнятної для всіх його суб'єктів, оскільки воно є об'єкт. правом, що має застосовуватися поза часом і простором. Намагаючись виявити таке право, К. звертається до аналізу практики, особливо ППМП та МС ООН, у таких сферах, як джерела, суверенітет, звичай та міжнар. порядок.

Свою аргументативну теорію К. підкріплює позицією О. Шехтера, який визнає, що міжнар. право засновується на політиці, охоплюючи досягнення соц. цілей через здійснення його як «законної сили», і в цьому значенні «воно є провідником найбільшого політичного процесу». Однак, продовжує О. Шехтер, хоча міжнар. право є інструментом досягнення політ. цілей, це не може нівелювати його значення: «Ми не можемо звести його до політики без знищення як права». Воно є сутнісним у тому, що його норми є нормативними: «... норми мають бути визнані як засоби незалежного контролю, що ефективно обмежує поведінку суб'єктів стосовно права». Або, говорить О. Шехтер, «... ми не можемо вважати, що держава... є вільною, ігнорувати право внаслідок його конфлікту з політикою цієї держави». Зникає нібито й така вічна проблема теорії та практики, як необхідність встановл. згоди д-в на ті чи ін. норми між-

нар. права або тлумачення їх змісту, виявлені зазначеним способом.

Аргументативний підхід, на якому ґрунтується критицизм К., являє собою юрид. конструктивізм, який за своїми наслідками нагадує чисту теорію права Г. Кельзена. Міжнар. право в цьому значенні є правом, позбавленим абсолюту «природної моралі», тобто не виступає у вигляді кодексу поведінки, існування якого визнавалося ще у 18 ст. Е. Ваттелем. Однак з набуттям міжнар. правом якостей *позитивного права* воно, говорить К., перетворилося на «штучне творіння», засн. на конкр. поведінці, волі та інтересі д-в, ставши апологетичним та утопічним у плані проблемності визнання, загальності та набуття ним у зв'язку з цим значного рівня суб'єктивності. Тому аргументативний критицизм, прагнучи вивести міжнар. право з цього глухого кута, зосереджує свою увагу на суто конструктивіст. ідеї існування в міжнар.-правовій системі центру, в якому водночас збігаються юрид. ознаки діючого права та права, яким воно має бути. Отже, такий центр характеризується злиттям реального та ідеального в дусі І. Канта, який проводив відокремлення форми від сутності та права від моралі.

Виникає, однак, питання, як таке право може бути цілком об'єкт., якщо формалізація та концентрація його на найсуттєвіших юрид. ознаках є наслідком соц. процесу, нерідко суперечливого, який водночас, враховуючи його природу, не може бути зупинено, оскільки він пост. перебуває в русі та зміні під впливом як об'єкт., так і суб'єкт. чинників. Гол. алгоритмом визнання міжнар. права є встановл. в ньому рівноваги прав та законних інтересів д-в, що, з точки зору реальної практики, має визначальне значення. Саме встановл. таких прав та інтересів д-в є реальним правом, а не вкрай юрид. формалізоване право, яке штучно видається К. за реальне право.

Ця концепція міжнар. права наочно свідчить про системну кризу лібералізму, яка охоплює сьогодні всі аспекти життя народів, д-в, міжнар. співтовариства. Вона є найглибшою за всю свою історію, ставлячи світ на грань нової вселенської катастрофи, значно більшої за своїми масштабами, ніж I та II світ. війни. Назавжди втрачено віру в нескінченний прогрес, який

упродовж віків був провідною зіркою, що різними шляхами вела народи світу, натомість спостерігаємо суцільний нігілізм. Сутність форми та змісту міжнар. права не може зводитись виключно до лібералізму, як це робить К. та ін. представники критичної школи. Міжнар. право з самого початку свого зародження розвивалося не лише як суцільно матеріалізована юрид. структура у відп. соц. середовищі, а й як така, що збагачувала цей процес філос. змістом, взятим з глибин реального життя (практики) народів, які у всі часи сповідували розуміння права як ідеї справедливості, добра та миру, що поширюється на всі народи, тобто визнавали її як цивілізац. настанову кожного народу жити в злагоді з ін. народами, поважати їх цивілізац. здобутки як найвищі цінності. Ця ідея права, у своєму людському вимірі зрозуміла для всіх народів, знайшла своє найвище втілення в сучас. міжнар. правопорядку, засн. на засадах *Статуту ООН*, які характеризуються моральними цінностями, що формувалися народами протягом тисячоліть, у яких завжди поважалися миротворці, а порушники — різко засуджувалися. Принципово важливим є також те, що Статут ООН увібрив у себе величезний досвід боротьби народів за свої моральні цінності під час II світ. війни, ставши воістину цивілізац. кодексом народів, який залишається вершиною їх спільної правосвідомості, показуючи, як можна всім жити в мирі та злагоді, розв'язуючи водночас складні й гострі проблеми, і який може бути знищений лише зі зникненням самих народів.

Юрид. конструктивізм К. є крайньою формою позбавлення міжнар. права його моральних якостей, втілених у Статуті ООН як цивілізац. кодексі народів. Це є також свідченням глибокої кризи зах. юрид. методології, навіть в особі її найталановитіших представників, до яких, безумовно, належить К. Сьогодні ця методологія не може запропонувати справжній вихід з тотальної кризи лібералізму, демонструючи, як це робить К., лише новий рівень формалізації міжнар. права в процесі його визнання. У цьому вузькому значенні аргументативний критицизм може бути корисним як дод. засіб визнання ролі міжнар. права, але аж ніяк не панацеєю в цьому

процесі. У зв'язку з цим заслуговує на увагу думка К., що критерії об'єктивності потрібно шукати передусім не в теорії, а в практ. сфері.

Чимало положень концепції К. викликають незгоду, навіть з боку представників самої критичної школи. Зокрема, не сприймається його ставлення до класичного позитивізму як псевдонейтрального, піддається критиці його позиція щодо прихованості за юрид. формалізмом ідеол. факторів, у т. ч. стосовно таких заг. норм, як *jus cogens* та *erga omnes*. Його звинувачують у лівизні, зокрема в упередженості до політ. теорії лібералізму і навіть у несприйнятті поширеної в зах. доктрині точки зору, згідно з якою європ. та амер. імперіалізм сприяв виникненню в міжнар. праві універсалізму, що, на думку К., було лише алібі для послідовного просування власних інтересів або «інструментом у гегемоністській боротьбі». Видається, втім, що критика цих та деяких ін. позицій К. не завжди достатньо аргументована і свідчить більше про консерватизм поглядів її авторів.

К., безумовно, посідає значне, хоча й своєрідне місце в зах. доктрині постмодернізму, яка, переважно в рамках панівної в ній ліберальної політ. теорії, намагається зрозуміти кризові явища в міжнар. відносинах та міжнар. праві, що загрожують світу, і представити свої підходи до їх подолання через внесення елементів порядку, які, однак, по суті не виходять за межі уможлидних теор. побудов, засн. на вільному критицизмі індивід. гатунку.

Осн. праці: «From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument» (Від апології до утопії: структура міжнародного юридичного аргументу, 1989); «The Politics of International Law» (Політика міжнародного права, 1990); «The Police in the Temple Order, Justice and the UN: A Dialectical View» (Поліція в храмі порядку, правосуддя та ООН: діалектичний погляд, 1995); «Hierarchy in International Law: A sketch» (Ієрархія в міжнародному праві: скетч, 1997); «Repetition as Reform: Geogres Abi-Sab Cours général de droit international public» (Репе-

тиція як реформа: Загальний курс міжнародного публічного права Джорджа Абі-Саба, 1998); «Between Commitment and Cynicism: Outline of a Theory of International Law as Practice United Nations» (Між зобов'язанням та цинізмом: нарис теорії міжнародного права як практики ООН, 1999); «The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870—1960» (М'який цивілізатор націй: піднесення та падіння міжнародного права 1870—1960, 2001); «Introduction: Alf Ross and Life Beyond Realism» (Вступ: Альф Росс і життя по той бік реалізму, 2003); «By Their Acts You Shall Know Them... (And Not by Their Legal Theories)» (По їхніх справах ви пізнаєте їх... А не по їхніх юридичних теоріях, 2004); «International Law in Europe: Between Tradition and Renewal» (Міжнародне право в Європі: між традицією та оновленням, 2005); «International Law as Therapy: Reading the Health of Nations» (Міжнародне право як терапія: розуміння здоров'я націй, 2005); «The Politics of International Law — 20 Years Later» (Політика міжнародного права — 20 років потому, 2009); «International Legal Theory and Doctrine» (Міжнародна правова теорія та доктрина, 2011).

Літ.: Dupuy P.-M. Some Reflections on Contemporary International Law and the Appeal to Universal Values: A Response to Martti Koskenniemi // EJIL, 2005, v. 16, N 1; Gerstenberg O. What International Law Should (Not) Become. A Comment on Koskenniemi // Ibid.; Galindo G.R.B. Martti Koskenniemi and the Historiographical Turn in International Law // EJIL, 2005, v. 16, N 3; Carty A. Philosophy of International Law. Edinburgh, 2007; LaForgia R. The Politics of International Law — Twenty Years Later: A Reply to Martti Koskenniemi // EJIL, 2009, v. 20, N 4; Martti Koskenniemi. Curriculum Vitae // http://www.helsinki.fi/eci/Staff/Koskenniemi_CV.pdf.

В.Н. Денисов

КОСМІЧНИЙ ПРОСТІР — простір за межами земної атмосфери, тобто газової оболонки навколо Землі, яка на 99 % сконцентрована на висоті 30—35 км від земної поверхні.

Це визначення є доктринальним і ґрунтується на нормах і принципах, напрацьованих починаючи з 60-х рр. 20 ст. під егідою ООН. У широкому сенсі під К. п. розумі-

ють простір Всесвіту, в якому рухаються всі *небесні тіла*. Ні сучас. заг. міжнар. право, ні *міжнародне космічне право* не містять нормат. визначення К. п. Досі не встановлено міжнар. правом і межу космічного та *повітряного просторів*, хоча є нагальна потреба в їх делімітації (див. *Делімітація повітряного і космічного простору*), пов'язана з різним правовим режимом, встановленим нормами міжнар. права для цих 2 середовищ. По-перше, кожна д-ва має повний і виключний суверенітет над повітр. простором над своєю терит. (ст. 1 *Чиказької конвенції 1944*), отже, д-ва здійснює свою юрисдикцію над будь-якою діяльністю, що відбувається в її повітр. просторі; натомість К. п. д-ви досліджують і використовують на благо та в інтересах усіх країн, космос є надбанням усього людства (*Договір про космос 1967*). По-друге, під егідою *Генерального секретаря ООН* ведеться єдиний міжнар. Реєстр об'єктів, запущених у К. п. (ст. 3, 4 Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, 1975), тоді як повітр. польоти реєструються лише на нац. рівні. По-третє, д-ви не несуть матер. відповідальності за шкоду, заподіяну *повітряними суднами*, що належать суб'єктам під їх юрисдикцією, однак несуть таку відповідальність за всю нац. космічну діяльність. По-четверте, космічна діяльність здійснюється з особл. урахуванням інтересів *країн, що розвиваються*, а щодо авіац. діяльності міжнар. право такої вимоги не містить. По-п'яте, різними є режими відповідальності за шкоду, заподіяну такими об'єктами: космічними — *абсолютна відповідальність*, передбачена *Конвенцією про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами, 1972*, авіац. — відповідальність за вину, передбачена *Конвенцією про збитки, завдані іноз. повітр. суднами третім особам на поверхні, 1952* (Римська конвенція 1952, див. *Відповідальність за шкоду, заподіяну повітряними суднами третім особам*). По-шосте, лише з К. п. д-ви вправі здійснювати дистанц. зондування терит. ін. д-в (див. *Дистанційне зондування Землі*), навіть не маючи щодо цього спеціально оформленої згоди відп. д-ви.

З огляду на сучас. рівень наук.-тех. розвитку, польоти аерокосмічних літальних апа-

ратів можливі до висоти 65 км. На висотах 65—150 км можливі польоти авіац.-космічних літальних апаратів. Висоти від 150 до 1000 км вважаються близьким космосом, а понад 1000 км — далеким космосом. З 1967 до цього часу проблеми делімітації повітря та космічного просторів стоять на порядку денному Юрид. підкомітету *Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях. Консенсусу*, однак, досі досягти не вдається, виокремилися 2 домінуючих підходи до розмежування цих середовищ: терит. та функц. Згідно з 1-м, пропонується визначити чітку просторову межу між повітрям і космічним простором. «Функціоналісти», навпаки, наполягають на тому, що верхню межу повітря, простору та нижню межу К. п. встановлювати не потрібно, а повітря, простором має визнаватися середовище аж до висоти можливого польоту літальних аеродинамічних об'єктів; оскільки ж ця величина є мінливою і залежить від рівня розвитку науки й техніки, то й терит. делімітація повітря й космічного просторів не є необхідною. Слабкість 2-го підходу стає все помітнішою в ході стрімкого розвитку авіації та космонавтики, їх поступового зближення внаслідок появи літальних апаратів нового покоління, т. з. суборбітальних літальних апаратів, здатних здійснювати польоти в повітря, просторі з короткочасним «транзитом» у К. п. (передбачається в найближчому майбутньому широке використання таких апаратів для орг-ції космічного туризму). Відсутність міжнар.-правового регулювання відп. відносин призвела до встановл. меж повітря та космічного просторів нормами нац. зак-ва окр. д-в. Зокрема, за законом Австралії «Про космічну діяльність та для цілей, з нею пов'язаних» 1998, К. п. починається з висоти понад 100 км. Згідно з класифікацією Військ.-повітря. сил США, космічним польотом визнається політ, висота якого перевищує 50 миль (80 467 м). Відповідно до класифікації Міжнар. аеронавтичної федерації (FAI), космічним вважається політ, висота якого перевищує 100 км. В СРСР та в пострад. д-вах космічним завжди вважався лише орбітальний політ; тобто, щоб стати космічним, літальний апарат повинен вийти на навколосезну орбіту й зробити хоча б 1 оберт навколо Землі.

Необхідність нормат. визначення К. п. пов'язана також з тим, що ним обмежена сфера дії низки норм і принципів міжнар. космічного права. Це, зокрема, принцип свободи дослідження та використання К. п. чи заборона розміщення в ньому *ядерної зброї* та ін. видів *зброї масового знищення*. Визначення в міжнар.-правовому порядку К. п. має зняти неоднозначність щодо співвідношення понять К. п., небесних тіл, орбіт навколо Землі і небесних тіл як сфер правового регулювання.

У наук. літературі інколи ставиться питання і щодо визначення зовн. меж К. п. Непродуктивність такого підходу пов'язана з тим, що наук.-тех. прогрес в освоєнні космосу постійно розсуває просторові межі наших уявлень про Всесвіт, і ця тенденція буде доминувати в майбутньому. Дія норм і принципів сучас. міжнар. космічного права обмежена простором нашої Сонячної системи.

Гол. принципи міжнар. космічного права, які визначають статус К. п., встановлені 5 осн. договорами з питань космічної діяльності, укладеними під егідою ООН (див. *Міжнародне космічне право*). Серед них можна виділити такі: свобода наук. космічних досліджень; використання К. п. на благо та в інтересах усіх країн; неможливість нац. привласнення К. п. ні шляхом проголошення над ним суверенітету, ні шляхом використання чи окупації, ні жодними ін. засобами; поширення норм заг. міжнар. права, включно зі *Статутом ООН*, на діяльність щодо дослідження та використання К. п.; принцип часткової демілітаризації К. п., що полягає в забороні виведення на навколосезну орбіту об'єктів з ядер. зброєю чи ін. видами зброї мас. знищення; принцип міжнар. відповідальності д-в за всю нац. космічну діяльність, що здійснюється під їх юрисдикцією та контролем, а також за шкоду, заподіяну космічними об'єктами під нац. юрисдикцією; принцип обов'язковості нац. та міжнар. реєстрації об'єктів, запущених у К. п., та ін.

Особл. правовим режимом користується частина К. п., розташована на висоті 36 000 км від поверхні Землі в площині ек-

ватора, що має назву *геостационарна орбіта* (ГСО). ГСО є обмеженим природ. ресурсом, що становить найбільший інтерес для д-в і на сьогодні вже є перенасиченим. Запущений на цю орбіту космічний об'єкт обертається з тією самою кутковою швидкістю, що й Земля навколо своєї осі, тобто супутник, що перебуває на ГСО, відповідно до певної точки на поверхні Землі перебуває в стані нерухомості, що робить ГСО найкращим середовищем для розміщення супутників зв'язку, передусім систем безпосереднього телевізійного мовлення.

Правовий режим ГСО є одним з дискусійних питань у порядку денному Юрид. підкомітету Комітету ООН з використання космічного простору в мир. цілях. Неузгодженими протягом багатьох років є позиції розвинених космічних д-в та країн, що розвиваються, особливо розташованих уздовж екватора. Останні постійно виступають зі спільними заявами та деклараціями щодо цього питання. Їхня позиція коливається від вимоги закріплення їх суверенітету на сегменти ГСО, що відповідають їх розміщенню на екваторі, до надання їм преференц. прав на відп. ресурс, на зразок прав у *виключних економічних зонах*. Ця позиція зустрічає протидію з боку розвинених космічних д-в.

В основі правового режиму ГСО лежать норми Договору про космос 1967. Одночасно спец. регульовальні норми щодо ГСО встановлюються також *Міжнародним союзом електрозв'язку* (МСЕ).

Починаючи з 1973 Міжнар. консулт. комітет з радіозв'язку був наділений правом консультування відносно раціон. використання спектра радіочастот та оптим. розміщення супутників на ГСО, а Міжнар. комітет реєстрації частот отримав право реєструвати частоти в орбітальних позиціях геостационарних супутників. З 1979 було прийнято Регламент радіозв'язку — зведення процедур, норм та рекомендацій, що періодично переглядаються і в сукупності становлять юрид. і тех. основу використання засобів радіозв'язку. Відповідно до ст. 44 Статуту МСЕ, передбачено, що при

використанні смуг частот для радіозв'язку слід враховувати, що як радіочастоти, так і орбіта геостационарних супутників є обмеженими природ. ресурсами, які слід використовувати раціонально, ефективно і економно, відповідно до положень Регламенту радіозв'язку, щоб забезпечити справедл. доступ до цієї орбіти і до відп. частот різних країн чи груп країн з урахуванням особл. потреб країн, що розвиваються, та геогр. положення деяких країн.

Літ.: *Международное космическое право* / Отв. ред. Г.П. Жуков, Ю.М. Колосов. М., 1999; *Космическое законодательство стран мира: в 5 т.* / Отв. ред. Н.Р. Малышева, Ю.С. Шемшученко. К., 2001—2010; *Малишева Н.Р.* Нариси з космічного права. К., 2010.

Н.Р. Малишева

КОСМОНАВТ — особа, яка пройшла спец. медико-біол. та тех. підготовку і перебувала або перебуває у космічному польоті як командир космічного корабля чи член його екіпажу.

Відповідно до ст. V *Договору про космос 1967*, д-ви-учасниці «розглядають космонавтів як посланців людства в космос». З цього, однак, не випливає, що, перебуваючи в *космічному просторі*, К. набувають наднац. статусу. І в космічному просторі К. залишаються гр-нами тієї д-ви, яка направила їх у космічний політ, зберігаючи з нею відп. правовий зв'язок.

У США та деяких ін. країнах замість терміна «К.» використовується термін «астронавт». Обидва терміни походять від грец. *ναύτης* (мореплавець) і мають в осн. лінгвістичні відмінності.

На визначення правового статусу К. впливає низка факторів: мета і завдання космічного польоту; посада у складі космічного екіпажу; характер екіпажу — нац. чи міжнар. тощо.

Правовий статус членів екіпажу нац. космічних кораблів регулюється нац. космічним зак-вом, положеннями чи інструкціями запускаючих і контролюючих органів відп. д-ви та ін. За цими актами усі члени екіпажу є К., але мають функц. права і обов'язки. Йдеться, зокрема, про командира корабля та ін. членів екіпажу (бортінженера, фахівців-дослідників тощо). Як правило, командир корабля наділяється спец. повноваженнями з метою належного

виконання завдань польоту, підтримання порядку на борту корабля і забезпечення безпеки членів екіпажу.

Складнішим є питання про правовий статус членів міжнар. екіпажів. До їх складу входять не тільки особи, які виконують функції пілотування, управління і обслуговування, а й фахівці, що здійснюють наук. дослідження та експерименти. Кожний з членів екіпажу діє у межах поставленого перед ним завдання, а заг. керівництво польотом покладається на командира міжнар. екіпажу. Повноваження останнього при цьому визначаються нормами нац. косм. права д-ви реєстрації з урахуванням вимог *міжнародного космічного права*.

Юрисдикція і контроль д-ви реєстрації стосовно екіпажу не обмежуються місцем його перебування на борту космічного судна. Відповідно до Договору про космос 1967, д-ва реєстрації зберігає юрисдикцію і контроль над екіпажем космічного об'єкта під час його перебування в космічному просторі, у т. ч. і на *небесному тілі* (ст. VIII). Йдеться, отже, про юрисдикцію і контроль над членами екіпажу при виході їх у відкритий космос, перебуванні на небесному тілі за межами свого космічного корабля, а також при відвіданні космічних кораблів, станцій чи установок, зареєстрованих в ін. д-вах.

Складовою частиною правового статусу К. є також положення міжнар. космічного права щодо безпеки косм. польотів, охорони життя і здоров'я «посланців людства в космос». Договором про космос 1967, зокрема, передбачено, що д-ви-учасниці надають К. всіляку допомогу у випадках аварії, лиха або вимушеної посадки на терит. ін. д-ви-учасниці або у *відкритому морі*. К., які здійснюють таку вимушену посадку, мають бути в безпеці і негайно повернуті д-ві, до реєстру якої внесено космічний корабель (ст. V).

Ці ключові засади Договору про космос 1967 набули подальшої конкретизації в Угоді про рятування космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, запущених у космічний простір, 1968. Відповідно до цієї Угоди, кожна договір. сторона, яка отримує відомості або встановлює, що екіпаж космічного корабля зазнав аварії або перебуває в стані лиха, або здійснив вимушену чи ненавмисну посадку на

терит., що перебуває під її юрисдикцією, або у відкритому морі, або в будь-якому ін. місці, що не перебуває під юрисдикцією будь-якої д-ви, негайно: а) інформує власті, що здійснили запуск, або, якщо вона не може розпізнати і негайно інформувати про це власті, що здійснили запуск, негайно доводить це до заг. уваги за допомогою всіх засобів зв'язку, що є в її розпорядженні; б) інформує Ген. секретаря ООН, який має негайно поширити цю інформацію за допомогою всіх відп. засобів зв'язку, що є в його розпорядженні (ст. 1).

Важливою у цьому контексті є й норма Договору про космос 1967 про те, що при здійсненні діяльності в космічному просторі, у т. ч. на небесних тілах, «космонавти однієї держави — учасниці Договору надають можливу допомогу космонавтам інших держав — учасниць Договору» (ст. V). Ця норма не набула розвитку в Угоді 1968 з огляду на тех. труднощі проведення міжнар. рятувальних операцій у космічному просторі, однак вона має стимулювальне значення для д-в, які здійснюють космічні польоти.

Літ.: Шемшученко Ю.С. Космічне право: Підруч. К., 2012.

Ю.С. Шемшученко

КОСОВО — самопроголошена Респ. Косово, яка відокремилася від Респ. Сербія і визнана багатьма д-вами; Респ. Сербія не визнає одностор. проголошення незалежності Косова, вважаючи цю терит. згідно з Конституцією 2006, Автон. провінцією Косово і Метохія і такою, що перебуває під тимчас. управлінням ООН.

Косово розташоване на Балкан. п-ві і межує з Албанією, Сербією, Македонією та Чорногорією. Терит. Косова — 10 887 км², населення — бл. 1,8 млн чол., з яких 88 % албанці, 7 % серби і 5 % — босняки, горами, роми та ін. Адміністративно Косово складається з 30 муніципалітетів, у 27 з яких абс. більшість належить албанцям. Столиця — м. Приштина.

Косовські албанці є нащадками іллірійських племен, що мешкали на терит. Балкан ще зі стародавніх часів. Слов'ян. пле-

мена, в т. ч. серби, прийшли на Балкани у 7 ст. н.е. Зростання албан. населення та ісламізація Косова розпочалися у 15 ст. після навали Осман. імперії на Балкани. Косово було адм. і культ. центром середньовічної серб. д-ви, але після поразки сербів у битві з турками на Косовому полі у 1389 почалося швидке поширення турецького впливу на Балканах. У 1459 середньовічна серб. д-ва, включно з терит. сучас. Косова, стала частиною Осман. імперії. Косово є істор. центром серб. культури та правосл. релігії, де знаходиться близько 1000 середньовічних істор. пам'яток, серед яких 4 пам'ятки світ. культ. спадщини, внесені до списку ЮНЕСКО.

У результаті поразки Туреччини в рос.-турецькій війні 1877—78 Сербія стала незалежною д-вою, здобувши міжнар. визнання на *Берлінському конгресі 1878*, а після Балкан. війн 1912—13, згідно з Лондон. мир. договором 1913, Косово стало частиною Сербії. У ході *Другої світової війни* Косово було окуповано італ. та нім. військами. Воєнізовані формування албан. балістів брали участь у II світ. війні. У період 1945—90, згідно з Конституцією СФРЮ 1974, Косово і Метохія у складі Сербії мали статус автон. краю. У 1981 у Косові почалася політ. криза, що вилилася у мас. заворушення албан. студентів і шахтарів. Прийняті у 1989 поправки до Конституції Сербії та нова Конституція Сербії 1990 суттєво звузили автономію Косова. У відповідь албан. населення почало кампанію пасивної непокорі шляхом створення власних органів влади і у 1990 бойкотувало вибори в Сербії, висловлюючи прагнення до незалежності. У 1992 СФРЮ було перетворено на Союз. Респ. Югославію (СРЮ) у складі Сербії і Чорногорії, а у 2003 — на Держ. Союз Сербії та Чорногорії. Після розпаду в 2006 цього держ. об'єднання його правонаступником стала Респ. Сербія.

У 1997 на терит. Косова загони «Визвольної армії Косова» (ВАК) розпочали збройну боротьбу проти армії СРЮ. На поч. 1999 інтенсивність бойових дій значно зросла, а 15.01 югосл. війська знищили в с. Рачак 45

албанців. Місія ОБСЄ, яка з'ясовувала цей факт, заявила, що жертви були цив. особами, але серб. влада стверджувала, що загиблі були бойовиками ВАК. Цей інцидент став приводом для обвинувачення серб. керівництва в «геноциді албанців». Контактна група в складі представників США, Великої Британії, Франції, Німеччини та Росії 06.02.1999 скликала міжнар. конф. в Рамбуйє (Франція) з метою розв'язання серб.-албан. кризи та стабілізації обстановки в Косові. США, Велика Британія і Франція вимагали виведення з Косова підрозділів югосл. армії та поліції і введення військ. контингенту НАТО, що, з точки зору СРЮ, було б відмовою від суверенітету над терит. Косова. Делегація Сербії наполягала на гарантіях суверенітету та на відмові албанцям у незалежності Косова. Делегація СРЮ прийняла політ. частину запропонованої угоди, погодившись надати Косову широку автономію, відкинувши водночас військ. частину угоди, що передбачала розміщення в Косові військ. підрозділів НАТО.

24.03.1999 військ.-повітр. сили НАТО почали завдавати ударів по терит. СРЮ, що тривали до 10.06.1999. Унаслідок цих ударів бл. 11 тис. чол. загинули і бл. 3 тис. пропали безвісти. Цілями ударів авіації НАТО були об'єкти військ. та пром. інфраструктури, а також цив. об'єкти. Було знищено 59 мостів через Дунай, 9 автомагістралей, 7 аеропортів, майже всі радіо- та телецентри, 2/3 всіх пром. підприємств. Нижній поріг завданої екон. шкоди оцінюється в 30 млрд дол. Бомбардування НАТО Югославії спричинило найбільшу після II світ. війни гуманіт. кризу в Європі. 863 тис. біженців, як албанців, так і сербів, залишили терит. Косова, а 590 тис. чол. отримали статус переміщених осіб. Ці дії НАТО відбувалися без згоди РБ ООН на порушення *Статуту ООН*. Незалежна міжнар. комісія з Косова у складі експертів з міжнар. права визнала бомбардування НАТО терит. Югославії такими, що не були санкціоновані РБ ООН і, отже, незаконними. Уряд СРЮ, однак, був змушений у цих умовах погодитися з «воєнно-технічною угодою» з НАТО, підписаною 09.06.1999, згідно з якою югосл. війська і поліція були виведені з терит. Косова і замість них були введені військ. під-

розділи КФОР НАТО чисельністю 43 тис. У результаті бл. 280 тис. сербів, що становили більшість серб. населення Косова, змушені були покинути свої домівки, опинившись у Сербії. 10.06.1999 РБ ООН прийняла резол. 1244, яка підтвердила «прихильність усіх держав-членів до суверенітету та територіальної цілісності Союзної Республіки Югославії», передавши Косово під контроль тимчас. адміністрації ООН. У резол. припускалося, що «населення Косова зможе користуватися суттєвою автономією в рамках Союзної Республіки Югославії; ця тимчасова адміністрація забезпечуватиме перехідну адміністрацію ... для налагоджування мирного і нормального життя для всіх жителів Косова». Тимчас. цив. адміністрація ООН, діючи в рамках місії ООН ЮНМІК, отримала мандат на вирішення таких завдань: недопущення поновлення воєн. дій; виведення військ. і поліц. сил СРЮ та демілітаризація ВАК; виконання адм. та управлінських функцій; розвиток автономії; забезпечення політ. процесу з визначення статусу Косова; підтримання громад. порядку; забезпечення дотримання прав людини та безперешкодного повернення всіх біженців і переміщених осіб.

На основі резол. РБ ООН 1244 ЮНМІК розробила керівний акт «Конституційні рамки тимчасового самоуправління Косова», згідно з яким у Косові було проведено вибори та створено перехідні органи самоуправління. Відповідно 17.11.2001 в Косові відбулися 1-ші вибори до місц. парламенту, а на 2-х виборах 23.10.2004 абс. більшість у ньому здобули албан. партії, що виступали за незалежність Косова. У лют. 2006 розпочалися переговори щодо визначення остаточного статусу Косова, на яких головував Спец. посланник *Генерального секретаря ООН* М. Ахтісаарі. Правовою основою переговорів мала бути резол. РБ ООН 1244, в якій Косово мало отримати автономію в рамках Югославії, але 02.02.2007 М. Ахтісаарі запропонував план, у якому передбачалося надання Косову незалежності під міжнар. контролем. 21.02.2007 парламент Сербії відкинув план М. Ахтісаарі. Не дістав схвалення він також у РБ ООН через позицію Росії, яка заявила, що не підтримуватиме проект резол., який не може бути

прийнятним як для Сербії, так і для албанців Косова. Однак за дипл. підтримки США, Великої Британії та Франції 17.02.2008 парламент Косова 109 голосами зі 120 в одностор. порядку ухвалив Декларацію про незалежність Косова і проголосив суверенну Респ. Косово. 11 депутатів-сербів не брали участі в голосуванні. Сербія поінформувала Ген. секретаря ООН про те, що «Декларація є насильницьким і одностороннім актом сецесії частини території Сербії і не матиме жодних правових наслідків для Сербії та міжнародного правопорядку».

З цього часу Респ. Косово визнали Австрія, Австрія, Албанія, Афганістан, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Данія, Естонія, Італія, Йорданія, Латвія, Литва, Німеччина, Польща, Словенія, США, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Хорватія, Швеція та ін. країни. На 2016 з 193 д-в — членів ООН незалежність Косова визнали 109, тобто дещо більше половини. Її не визнали Азербайджан, Алжир, Аргентина, Білорусь, Болівія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, В'єтнам, Вірменія, Греція, Грузія, Ізраїль, Індія, Ірак, Іран, Іспанія, Казахстан, Кенія, Кіпр, Киргизстан, КНР, Росія, Румунія, Сербія, Сирія, Україна та ін. країни.

08.10.2008 за ініціативою Сербії ГА ООН прийняла резол. (A/Res/63/3), в якій просила МС ООН винести консулт. висновок щодо відповідності одностор. проголошення незалежності тимчас. ін-тами самоврядування Косова нормам міжнар. права. Перед поч. слухань 01.12.2009 36 д-в надали МС ООН свої думки з цього питання. Сербія висловила свою позицію: одностор. Декларація про незалежність Косова суперечить міжнар. праву і підриває міжнар. правопорядок, оснований на принципі суверенітету і терит. цілісності д-в (див. *Суверенної рівності держав принцип*); Косово є «історичною коліскою» Сербії; Декларація про незалежність Косова суперечить внутр. і міжнар. праву, Конституції Респ. Сербія, *Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975*, резол. РБ ООН 1244, які гарантують терит. цілісність

СРЮ; права серб. меншини в Косові систематично порушуються; незалежність Косова створює небезпечний прецедент, коли присутність миротворчих сил є першим кроком до сецесії. У свою чергу, делегація косов. албанців навела такі аргументи: міжнар. право не забороняє декларації незалежності; прагнення албанців Косова до незалежності має багатовікову історію; Декларація незалежності Косова є засобом правового захисту в умовах мас. порушень прав людини з боку Сербії; після мас. порушень прав людини Сербія втратила право на Косово; незалежність Косова незворотна і слугує зміцненню миру та стабільності в регіоні; Респ. Сербія не продемонструвала готовності досягти рішення про статус Косова шляхом переговорів.

22.07.2010 МС ООН 10 голосами з 14 виніс консулт. висновок про те, що Декларація про незалежність Косова не суперечить міжнар. праву, в якому «не міститься заборон проголошення незалежності». Свій висновок Суд обґрунтував так: міжнар. право не містить заборони проголошувати незалежність. У 2-й пол. 20 ст. міжнар. право, що стосується самовизначення, зокрема право на незалежність народів несамоврядних терит. і народів, що перебувають під іноз. поневоленням та експлуатацією, набуло значного розвитку. Є приклади проголошення незалежності і поза цим контекстом. Практика д-в у таких випадках не вказує на виникнення в міжнар. праві нових правил, що забороняють приймати декларації про незалежність; резол. РБ ООН 1244 не забороняла Косову проголосити незалежність, а отже, Декларація про незалежність цієї терит. від 17.02.2008 не порушила зазначену резол. РБ ООН; приймаючи цю Декларацію, її автори представляли народ Косова, а не перехідну адміністрацію. Водночас Суд зазначив, що питання про межі права народів на самовизначення і право на зовн. сецесію як правовий захист виходить за рамки цього консулт. висновку.

Це рішення МС ООН поставило чимало питань для доктрини та практики міжнар.

права, особливо у світлі визнання чи невиконання законності проголошення Косовом незалежності, і стало свідченням кризи міжнар. правопорядку, одним з наріжних каменів якого завжди виступав *територіальної цілісності держав принцип*.

Літ.: *CIA World Factbook*. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html#People>; *Božić I., Ćirković S., Ekmečić M., Dedijer V.* Istorija Jugoslavije. Beograd, 1973; *История южных и западных славян* / Под ред. Г.Ф. Матвеева, З.С. Ненашевой. Т. 1. Средние века и новое время. М., 2001; *Искандеров П.* Рождение Албанского государства // В порохом погребі Европы 1878—1914 / Под ред. В.Н. Виноградова. М., 2003; *Джуретич В.* Развал Югославии. Основные течения 1918—2003 гг. М., 2003; *The Kosovo Report. Conflict, International Response, Lessons Learned*. Oxford, 2000; *UN Security Council Resolution 1244*. <http://www.nato.int/kosovo/docu/u990610a.htm>; *Kosovo: The Human Rights Situation and the Fate of Persons Displaced from Their Homes*. Strasbourg, 2002; *Accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo*. International Court of Justice. Advisory Opinion, 22 July 2010; *Юсифова С.* Односторонняя декларация независимости Косово, или что ждет международное право. Баку, 2010.

В.І. Безрученко

КОТОНУ́ УГО́ДА 2000 (Угода про партнерство між членами Групи д-в Африки, Кариб. регіону й Тихого океану та *Європейським Співтовариством* і його д-вами-членами 2000; англ. Partnership agreement between the members of the African, Caribbean and Pacific Group of States, of the one part, and the European Community and its Member States, of the other part) — міжнар. договір, що встановлює основи співробітництва д-в Африки, Кариб. регіону й Тихого океану (т. з. д-ви АКТ), що з 1975 об'єдналися в окр. міжнар. орг-цію з одного боку та *Європейського Союзу* і його д-в-членів з ін. Охоплює питання торгівлі, інвестицій, прав людини та надання допомоги у сфері розвитку. Укладена 23.06.2000 в м. Котону (Бенін) строком на 20 р., з необхідністю перегляду осн. положень кожні 5 років, що відбулося у 2005, 2010 та 2015.

Історія становлення екон. відносин між европ. інтеграц. утвореннями та *країнами, що розвиваються*, бере свій поч. у серед. 20 ст. з розвитком процесу *деколонізації*, який супроводжувався укладенням між новоутвореними д-вами та їх кол. метрополіями міжнар. договорів щодо надання торг.-екон. пільг та фін. й тех. допомоги.

Утворення Європ. Екон. Співтовариства (ЄЕС), у рамках якого передбачалося створення спільного ринку, до складу якого увійшли й кол. колон. д-ви, зокрема Франція, поставило питання про необхідність встановл. особл. міжнар.-правового регулювання торг-екон. відносин між ЄЕС та рядом д-в третього світу. Правовою підставою для побудови такого співробітництва став Рим. договір про заснування ЄЕС 1957 (див. *Римські договори 1957*), згідно з яким: діяльність Співтовариства щодо реалізації покладених на нього цілей передбачала асоціацію з т. з. заморськими країнами та терит., щоб спільними зусиллями збільшити торг. обіг та поживати екон. і соц. розвиток останніх (п. к ст. 3); д-ви — члени Співтовариства погоджувалися на асоціацію з ЄЕС перелічених у Дод. IV заморських країн і терит., які мали особл. відносини з Бельгією, Францією, Італією та Нідерландами, з метою досягнення екон. та соц. розвитку цих країн і терит. і побудови тісних екон. відносин між ними та ЄЕС (ст. 131—136); Співтовариство могло укладати договори про асоціацію з третіми д-вами, союзами д-в та міжнар. орг-ціями (ст. 238); у рамках ЄЕС передбачалося встановл. спільної для всіх д-в-членів торг. політики (ст. 113). Отже, Договори про асоціацію стали правовою основою для налагодження екон. співробітництва між ЄЕС та його д-вами-членами з одного боку і рядом новоутворених д-в — кол. колоній з ін. Так, у м. Яунде (Камерун) з 18 афр. країнами, в осн. кол. колоніями Франції (зокрема, Беніном, Буркіна-Фасо, Бурунді, Демокр. Респ. Конго, Кот-д'Івуаром, Габоном, Камеруном, Респ. Конго, Мадагаскаром, Малі, Мавританією, Нігером, Руандою, Сенегалом, Сомалі, Того, ЦАР та Чадом, а з 1973 й Маврикієм), було укладено 2 Яундеські конвенції про асоціацію (I — 1964—69; II — 1971—75), осн. зміст яких стосувався надання сторонами взаємних митних преференцій у сфері експорту товарів, а також надання ЄЕС через Європ. фонд розвитку екон. та тех. допомоги новоутвореним д-вам. Крім того, у цей період ЄЕС намагався укласти окр. міжнар. договори подібного змісту з ін. д-вами третього світу. Напр., 26.07.1968 у м. Аруша (Танзанія) на 5-річний термін було укладено Конвенцію про

асоціацію з Кенією, Танзанією та Угандою (набула чинності у 1971), яка передбачала надання сторонами взаємних преференцій у сфері торгівлі, однак не містила положень щодо надання Європ. фондом розвитку фін. допомоги цим 3 країнам.

Термін дії II Яундеської та Арушської конвенцій завершився 31.01.1975, однак кожна з них зобов'язувала ЄЕС за 18 міс. до закінчення їх дії почати роботу щодо перегляду тих положень конвенцій, дія яких могла бути продовжена, і розпочати переговори щодо укладення нових договорів. Дод. причиною для укладення нових договорів про асоціацію між ЄЕС та д-вами третього світу був вступ Великої Британії до складу ЄЕС у 1973, у Договорі про приєднання якої окремо було обумовлено укладення міжнар. договорів про асоціацію із залежними від Великої Британії зарубіж. країнами й терит. та з розташованими в Африці, Кариб. регіоні й регіоні Тихого океану незалежними д-вами, що входили до *Співдружності Націй*. У результаті у 1975 між ЄЕС та його д-вами-членами з одного боку та д-вами АКТ з ін. на 5-річний строк було укладено I Ломейську конвенцію про співробітництво, з назви якої свідомо вилучили слово «асоціація», оскільки воно сприймалося д-вами АКТ як нагадування про їх кол. колон. залежність. Її зміст, так само, як і Яундеських конвенцій, передусім стосувався питань надання фін. допомоги д-вам АКТ та встановл. пільг у торг. співробітництві між сторонами. Після завершення строку дії I Ломейської конвенції (далі — Л. к.) послідовно було укладено ще 3: II Л. к. (діяла протягом 1980—85); III Л. к. (1985—90). IV Л. к. було укладено у 1989 на 10 р. за умови перегляду її фін. положень через 5 р., що відбулося у 1995, після чого наст. 5 р. діяла IV Л. к. у новій ред. Ломейські конвенції передбачали: свободу доступу вироблених у д-вах АКТ продуктів на європ. внутр. ринок (див. *Внутрішній ринок ЄС*) без надання таких торг. переваг для товарів, виготовлених у д-вах — членах *європейських співтовариств*; ця свобода не поширювалася на товари, торгівля якими

регулювалася міжнар. товарними угодами, та на с.-г. продукцію, щодо якої в рамках європ. співтовариств існувало особл. правове регулювання, націлене на захист нац. товаровиробників (однак щодо цих товарів д-ви АКТ користувалися преференц. становищем порівняно з третіми д-вами); надання через систему стабілізації доходів від експорту STABEX компенсацій д-вам АКТ у разі зменшення на ринках ЄС попиту на їх с.-г. продукцію; надання через систему стабілізації доходів від експорту товарів гірничодобувної промисловості SYSMIN часткової компенсації (у вигляді позик під невеликі відсотки для проектів з удосконалення виробничих потужностей) д-вам АКТ у разі зменшення на ринках ЄС попиту на корисні копалини, що ввозилися ними (систему SYSMIN уперше було передбачено II Л. к.); співробітництво в сфері промисловості, націлене, зокрема, на залучення прямих інвестицій у промисловість д-в АКТ, яке реалізувалося через розташовану в м. Брюссель (Бельгія) спільну інституцію — Центр пром. розвитку; співробітництво у сфері сільського госп-ва та сприяння розвитку села з метою підвищення продуктивності аграр. сектору економіки д-в АКТ та досягнення повного самозабезпечення продуктами харчування, зокрема шляхом вжиття заходів у сфері освіти, наук, досліджень, переробки та просування на ринку с.-г. продукції, поліпшення інфраструктури в сільській місцевості, сприяння малим підприємствам та кооперативам тощо (для реалізації цього II Л. к. передбачила створення спільної інституції — Тех. центру зі співробітництва у сфері сільського госп-ва та сільських місцевостей; IV Л. к. передбачала надання допомоги зі структурної перебудови як у сфері економіки, так і в соц. сфері (освіта, охорона здоров'я тощо) та у сфері людських ресурсів (охорона природи, забезпечення продуктами харчування, зростання населення). Згідно з новою ред. IV Л. к., фін. допомога мала слугувати більше, ніж до цього, демократизації, розвитку ринк. структури, конкурентоспроможності та боротьбі з бідністю); надання

через Європ. фонд розвитку та *Європейський інвестиційний банк* фін. допомоги (у вигляді субсидій та безвідплатної фін. допомоги) д-вам АКТ з особливо низьким рівнем екон. розвитку (острівні та внутрішньоконтинент. д-ви). У рамках Ломейських конвенцій було сформовано власну інституц. систему, яка складалася з Ради міністрів, Комітету послів (пост. представників), Об'єднаної асамблеї. Однак реалізація передбачених Ломейськими конвенціями заходів не привела до реалізації цілей, закладених у них. Так, через невисокий рівень експорту ряд д-в АКТ не отримали суттєвої екон. користі від торг. переваг, наданих їм ЄС; заходи, передбачені Ломейськими конвенціями, було розроблено без урахування рівнів екон. потенціалу та розвитку різних д-в АКТ, що також спричинило їх неефективність. Це, а також невідповідність низки передбачених Ломейськими конвенціями екон. заходів (напр., надання одностор. торг. пільг товарам, що експортувалися д-вами АКТ, запровадження механізмів стабілізації прибутків від експорту для д-в АКТ через системи STABEX та SYSMIN) праву *Світової організації торгівлі* (СОТ), зумовило необхідність перегляду основ співробітництва ЄС та д-в АКТ. В результаті 23.06.2000 Європ. Співтовариство, 15 його д-в-членів та 76 д-в АКТ підписали К. у., яка набула чинності 01.04.2003. Її осн. метою є сприяння та прискорення екон., культ. та соц. розвитку д-в АКТ, а також скорочення та повна ліквідація бідності в них, що, у свою чергу, має сприяти інтеграції цих д-в у світ. економіку. Окресленим цілям мають відповідати не тільки міжнар. зобов'язання сторін К. у., а й нац. стратегії розвитку д-в АКТ, які слід будувати з рівним урахуванням політ., екон., культ. та екол. аспектів розвитку і обов'язково на основі принципів поваги до прав людини у всіх аспектах розвитку, принципи демократії, правової д-ви та принцип самовідповідального управління д-вою. Відповідно до зазначених цілей сторони К. у. обрали такі напрями співробітництва: досягнення сталого екон. зростання д-в АКТ, розвитку в них приват. форм господарювання, створення роб. місць та поліпшення доступу до виробничих ресурсів; сприяння регіон. та субрегіон. інтеграції д-в

АКТ, торгівлі, приват. інвестуванню та інтеграції д-в АКТ до світ. економіки; повага до прав кожного та задоволення осн. потреб з одночасним систематичним урахуванням проблем молоді, жінок та ін. специф. гендерних аспектів в усіх політ., екон. та соц. сферах, а також сприяння соц. розвитку та створенню умов для рівного розподілу благ від екон. зростання; зростання потужності акторів екон. відносин та вдосконалення інституц. структури, що є обов'язковими складовими для формування демокр. сусп-ва, ринк. економіки, активного та організ. громадян. сусп-ва; управління природ. ресурсами та пост. захист навкол. середовища. К. у. встановила 4 принципи, на основі яких мало будуватися партнерство між сторонами: принцип рівності партнерів та відповідальності кожного за виконання власних стратегій розвитку; принцип участі, відповідно до якого партнерство є відкритим не лише для органів держ. викон. влади, а й для ін. акторів, що сприятиме інтеграції всіх складових сусп-ва, в т. ч. приват. сектору економіки та орг-цій громадян. сусп-ва, в політ., екон. та громад. житті; принцип надання центр. ролі діалогу та виконанню взаємних зобов'язань, які є ядром партнерства та співробітництва; принцип диференціації та регіоналізації, згідно з яким модулі та пріоритети співробітництва орієнтуються на стан розвитку кожного партнера, його потреби, досягнення та довготермінові стратегії розвитку, причому слаборозвиненим д-вам АКТ (зокрема, острівним та внутрішньоконтинент. д-вам) надається особл. підтримка; особл. увага приділяється регіон. виміру. Крім налагодження співробітництва в різних сферах сусп. відносин та реалізації д-вами АКТ нац. стратегій розвитку К. у. запроваджує політ. діалог між сторонами із залученням зацікавлених міжнар. орг-цій та представників громадян. сусп-ва для розроблення спільних планів дій, які будуватимуться з урахуванням рівня екон. і сусп. розвитку в регіонах. На відміну від Ломейських конвенцій К. у. не передбачає надання д-вам АКТ одностор. преференцій у сфері торгівлі. Відповідно до вимог СОТ, дія цих преференцій остаточно припинилася 01.01.2008 і тепер торг. співробітництво між сторонами (за винят-

ком найменш розвинених д-в, для яких продовжують діяти торг. преференції) має здійснюватися на основі Договорів про екон. партнерство (співробітництво), якими передбачається створення *зон вільної торгівлі* до 2020. Проекти та програми, запроваджені в д-вах АКТ для реалізації цілей К. у., фінансуються за рахунок коштів Європ. фонду розвитку та Європ. інвест. банку.

Виконанню цілей та завдань К. у., зокрема проведенню політ. діалогу, сприяє передбачена Угодою інституц. структура, в основі якої — 3 органи: Рада міністрів, Комітет послів та Об'єднана парламент. асамблея. Для реалізації завдань за окр. напрямками співробітництва К. у. передбачає створення окр. органів, напр. Об'єданого комітету міністрів ЄС—АКТ з питань торгівлі, Комітету АКТ—ЄС зі співробітництва щодо фінансування розвитку.

Літ.: Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика). К., 2002; *Європейське право: право Європейського Союзу*: у 3 кн. / За заг. ред. В. І. Муравйова. Кн. 3. Право зовнішніх зносин Європейського Союзу. К., 2015; *Westreicher E. Der Grundsatz der Gegenseitigkeit in den Handelsbeziehungen zwischen Industrie- und Entwicklungsländern unter besonderer Berücksichtigung des GATT, der Vereinten Nationen und der EWG-AKP-Beziehungen. Tatsächliche Gleichheit im Völkerrecht durch internationale Institutionen?* Berlin, 1984.

І. М. Проценко

КРАЇНИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ — група країн світу, що виступає за створення відп. міжнар. умов для подолання їх екон., технол., торг., фін. та ін. відсталості порівняно з індустріально розвиненими країнами. В умовах «холодної війни» вони ототожнювалися з країнами «третього світу», «країнами, що не приєдналися», «нейтральними націями» або «новоутвореними незалежними націями». Їх характеристика як «недостатньо розвинених націй» або «нерозвинених націй» має на увазі екон. фактори.

До цих країн відносять переважно ті, які в 60-х рр. 20 ст. у процесі розпаду колон. імперій визволилися від колон. залежності і стали суб'єктами міжнар. права, тобто пов-

КРАЇНИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

ноправними членами *міжнародного співтовариства*. Цій групі країн властива широка політ. концепція, яка ґрунтується на міжнар. відносинах, що склалися в післявоєнний період, і містить власні підходи до майбутніх перспектив розвитку цих відносин. Вона виходить як із геогр. (включаючи до сфери своєї дії країни Азії, Африки, Лат. Америки), так і з істор. фактора (охоплюючи країни, що здобули незалежність у боротьбі проти *колоніалізму* і на сучас. етапі виступають проти *неоколоніалізму*). Ця концепція має також юрид. значення, оскільки сучас. міжнар. право визнає особл. права К., що р., на розвиток і необхідність надання їм допомоги з боку міжнар. співтовариства та індустріально розвинених країн. Ці та ін. особливості становища К., що р., генерують певний напрям думок щодо місця та ролі цих країн у міжнар. системі і зумовлюють їх відп. міжнар.-правову позицію.

Значення появи К., що р., та їх вплив на сучас. міжнар. відносини і сучас. міжнар. право можна порівняти з безпрецедентним зростанням міжнар. інституц. системи після *Другої світової війни*. Ці країни змінили структуру міжнар. відносин та структуру традиц. міжнар. права. Останнє, євроцентрист. за своїм походженням і характером, з «міжнародного права цивілізованих націй», в якому колон. народи, що становили переважну більшість населення світу, розглядалися як «нецивілізовані» або «напівцивілізовані» і були лише його об'єктом, а не суб'єктами, трансформувалося в універс. міжнар. право, що відображає потреби часу та вимоги нової спільноти народів, засн. на суверен. рівності та співробітництві. Отже, якщо раніше міжнар. право функціонувало в умовах панування колоніалізму та імперіалізму, то нині під впливом новоутворених незалежних д-в домінуюча роль у ньому належить принципам суверенітету та рівності між д-вами. Кол. СРСР та ін. соціаліст. країни активно підтримували К., що р., і виступали разом з ними за перебудову міжнар. екон. відносин на більш справедл. засадах.

1964 на 1-й сесії *Конференції ООН з торгівлі та розвитку* (ЮНКТАД) К., що р., створили «Групу 77», учасники якої заявили про свій намір спільно шукати шляхи вирішення найважливіших екон. проблем. Згодом її склад значно розширився і нині налічує понад 130 країн, однак початкова назва збереглася. «Група 77» складається з 3 регіон. підгруп — азіат., афр. та латиноамер., за рекомендацією яких здійснюється прийняття нових членів. На 1-й нараді д-в — учасниць «Групи 77» (м. Алжир, 1967) було прийнято Хартію, яка визначила, що ця Група збиратиметься на рівні міністрів з метою розроблення спільної позиції щодо міжнар. екон. проблем у міру потреби, але обов'язково перед кожною сесією ЮНКТАД. Тоді ж було створено координац. «групи 77» при *Секретаріаті ООН* у Нью-Йорку та штаб-квартирах *спеціалізованих установ ООН*.

«Група 77» розробляє та узгоджує позиції К., що р., з найважливіших питань міжнар. екон. відносин та світ. розвитку, готує проекти, які виносяться на розгляд органів ООН та ін. міжнар. орг-цій.

Водночас К., що р., властивий відмінності на міжнар. арені, пов'язані з тим, що кожна з них певним чином відрізняється в ідеол., соц. і правовій площині, а також має власну політ. позицію.

В екон. сфері діяльність «Групи 77» відбиває конфлікт інтересів між розвиненими країнами та К., що р. Найбільші суперечки юрид. характеру стосуються ставлення д-в до т. з. «мінімального стандарту» та стандарту «рівності поводження» у випадках *експропріації* іноз. власності. Доктрина «мінімального стандарту» передбачає, що у разі експропріації іноз. інтересів згідно з міжнар. правом *компенсація* має бути «негайною, повною та адекватною», тоді як стандарт «рівності поводження» виходить з того, що у випадках націоналізації іноз. інтереси не повинні мати права на краще поводження, ніж нац. інтереси. 1-шу доктрину сповідують США та ін. індустріально розвинені країни, а 2-гу відстоюють країни Азії, Африки та Лат. Америки. Як свідчать дебати та резол. Азіат.-Афр. юрид. комітету, переважна більшість країн Азії та Африки в цьому питанні підтримує позицію латиноамер. д-в, що виходять з позиції нац. права

(див. *Кальво доктрина*). У розробленому Комітетом проекті конвенції передбачається відшкодування за експропріювану власність «відповідно до місцевих законів, постанов і наказів».

Значний вплив справили К., що р., на розвиток сучас. принципів і норм міжнар. права, особливо на розроблення резол. ГА ООН, що мають велике правотворче значення. До них належать такі основоположні документи: *Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960*; *Декларація про пост. суверенітет над природ. ресурсами 1967* (див. *Суверенітет над природними ресурсами*); *Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, 1970*; *Визначення агресії 1974* (див. *Агресія*); *Декларація і програма дій про встановлення нового міжнародного економічного порядку 1974*; *Хартія економічних прав і обов'язків держав 1974* та ін. (див. *Новий міжнародний економічний порядок*). К., що р., беруть активну участь у роботі численних міжнар. орг-цій та їх органів, у т. ч. КМП ООН.

Отже, поява на міжнар. арені К., що р., надала міжнар. праву справді універс. характеру, а нові елементи різноманітності, привнесені ними у міжнар. життя, сприяли дальшому розвитку плюралізму міжнар.-правової позиції д-в. Це стало важливим чинником посилення ролі міжнар. права та зміцнення стабільності міжнар. публ. порядку.

Літ.: *Friedmann W. The Changing Structure of International Law. London, 1964*; *El-Erian A. International Law and the Developing Countries // Transnational Law in a Changing Society. N. Y., London, 1972*; *Wang Tieya. The Third World and International Law // The Structure and Process of International Law. Hague, 1983*.

В.Н. Денисов

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 — акт об'єднання Польс. королівства і Великого князівства Литовського, виданий великим князем Ягайлом Ольгердовичем.

Передумовами К. у 1385 стали внутрішньополіт. боротьба у Великому князівстві Литовському, посилення зовнішньополіт. загрози з боку Тевтон. ордену, прагнення Ягайла посісти трон Польс. королівства.

К. у 1385 укладено 14.08.1385 у замку Ягайла Крево у Вільнюському князівстві (нині — містечко у Сморгонському р-ні

Гродненської обл. Респ. Білорусь). За формою К. у 1385 є передшлюбною обіцянкою Ягайла, що збирався одружитися з польс. королевою Ядвігою. К. у 1385 укладена лат. мовою і не має поділу на статті. Згідно з К. у 1385, Велике князівство Литовське мало бути назавжди прилучено до Польс. королівства. Форму об'єднання 2 д-в визначено нечітко (лат. *applicare*), що давало змогу тлумачити це і як інкорпорацію (реальну унію), і як династ. (персон.) унію. Обумовлювався шлюб Ягайла з Ядвігою й виплата нареченому Ядвіги Вільгельму Габсбургу компенсації за розірвання заручин (200 тис. флоринів); питання щодо обрання Ягайла польс. королем у К. у 1385 не згадується. Ягайло обіцяв використовувати всі свої доходи на потреби обох частин об'єднаної д-ви, а також власними силами й коштами повернути Польщі всі будь-коли втрачені нею землі. Ягайло разом з братами, а також населенням Великого князівства Литовського мав прийняти католицизм. Це положення сформульовано неясно, так, що може стосуватися лише населення великокнязівського домену; не уточнено, чи передбачається переохрещення правосл. населення д-ви. Також Ягайло мав звільнити всіх полонених-християн у Великому князівстві Литовському, особливо вихідців з Польс. королівства.

Положення К. у 1385 було затверджено 02.02.1386 на з'їзді шляхти Польс. королівства в Любліні, який висловив згоду на шлюб Ядвіги з Ягайлом і обрання його королем. 18.02.1386 було укладено шлюб Ягайла і Ядвіги, а 04.03.1386 Ягайла було короновано як Владислава II. До королів. титулу було включено Литву і Русь. Заручниками виконання положень К. у 1385 в Кракові тривалий час залишалися кілька братів Ягайла і князь Вітовт.

Реалізація К. у 1385 розпочалася у 1386—87. Згідно з К. у 1385, зникла посада великого князя, а для управління Великим князівством Литовським Ягайло призначав намісників: з 1387 — своїх братів, з 1390 — польс. воєводу. Діловодство Великого князівства Литовського перейшло до королів.

канцелярії в Кракові. Удільні князі у 1386—93 присягнули на вірність королю, королеві та Польщі. У присяжних грамотах Велике князівство Литовське не згадувалося, князі ставали королів. васалами, а їх землі, відповідно, приєднувалися до Польс. королівства. Князі, які відмовилися від присяги, були позбавлені уділів. У 1389 більшість литовських військ. гарнізонів у містах Великого князівства Литовського було замінено польс. й підпорядковано вільнюському наміснику. Окр. землі Великого князівства Литовського, в т. ч. білорус. та укр., були передані Ягайлом королеві Ядвізі (як шлюбний подарунок) та польс. князям (як ленні володіння), польс. знаті було подаровано у вотчинне володіння значні маєтки. Розгалуження апарату держ. управління та поширення шляхетського землеволодіння у Великому князівстві Литовському привели до подальшого становлення великокнязів. ради як органу держ. влади, а також до закріпачення особисто вільного селянства. К. у. 1385 стала 1-ю польс.-литов. унією, яка розпочала тривалий процес інтеграції 2 д-в.

15.02.1386 у Кракові відбулося хрещення Ягайла та його братів, ін. родичів, частини литов. бояр. Мас. хрещення населення відбувалося у 1387 у столиці — Вільнюсі (Вільні) та місцях компакт. проживання язичників на терит. домену великого князя. 1388 було створено катол. Віленське єпископство, підпорядковане безпосередньо Папі Римському. Привілейований статус катол. населення на терит. Великого князівства Литовського було визначено насамперед грамотою Ягайла від 17.02.1387. Згідно з нею, бояри-католики одержали права, рівні з польс. шляхтою, зокрема, їхнє землеволодіння ставало вотчинним (приват. власністю), вони звільнялися від усіх особистих повинностей, крім участі у будівництві замків та військ. служби.

Згідно з привілеєм Ягайла від 22.02.1387, прийняття язичниками католицизму було обов'язковим; опосередковано визнавалося збереження правосл. віровизнання частиною населення, але його поширення об-

межувалося — заборонялися мішані шлюби католиків і правосл., а умовою збереження вже укладених мішаних шлюбів проголошувалося прийняття католицизму обома членами подружжя. Питання щодо продовження окатоличування населення мало розглядатися на з'їзді знаті, скликаному Ягайлом 1388 у Вільнюсі, але його було фактично проігноровано представниками укр. та білорус. земель (з'явилося лише 4 князі). Пізніше привілеї надавалися правосл. населенню окр. удільних князівств і земель у складі Великому князівству Литовського, а у загальнодерж. масштабі питання щодо *недискримінації* правосл. було вирішено Гродненським привілеєм Ягайла 15.10.1432, згідно з яким правосл. боярство і дворянство було зрівняно в правах з польс. шляхтою. 1388 було надано привілеї намісника Ягайла у Великому князівстві Литовському князя Вітовта єврейській громаді м. Брест, що захистив єврейське населення від примус. хрещення, визнав, зокрема, право єврейського населення (за прецедентним принципом — у всьому Великому князівстві Литовському) на сповідування іудаїзму, чинність іудейського права та існування рабинських судів.

Хрещення Великого князівства Литовського було визнано 2 буллами Папи Римського Урбана VI, які проголосили його христ. країною. Тевтон. орден остаточно це визнав за Торунським договором 1411 з Польс. королівством і Великим князівством Литовським.

Об'єднання військ. потенціалів 2 д-в привело до їх значного зовнішньополіт. посилення й уможливило повернення до Польс. королівства Схід. Галичини від Угор. королівства у 1387, а також встановл. протекторату над Молд. князівством (включно з Півн. Буковиною, Лівобереж. Подністров'ям, Півд. Бессарабією).

Реалізація положень К. у. 1385 призвела до конфлікту інтересів Ягайла та Польс. королівства з одного боку, удільних князів та знаті литов., білорус. та укр. земель — з ін. Опозицію королю у Великому князівстві Литовському очолив князь Вітовт Кейстутович, який розпочав війну проти польс. військ на терит. країни, а 19.01.1390 уклав Гродненський договір з Тевтон. орденом, віддав Велике князівство Литовське під

його протекцію і таким чином заперечив К. у. 1385. У результаті польс.-литов. компромісу 05.08.1392 було укладено Островську угоду, яка поновлювала і уточнювала положення К. у. 1385. У ній, не порушуючи сюзеренітету короля, було змінено (до смерті Вітовта) форму об'єднання 2 д-в — з інкорпорації на васалітет: тимчасово відновлено державність Великого князівства Литовського, визнано посаду князя Литви, з Вільнюса відкликано королів. намісника; князю Литви знов підпорядковано відокремлені раніше удільні князівства, а також усі війська (в т. ч. польс.) на терит. Великого князівства Литовського.

Результатом внутрішньополіт. та литов.-польс. конфлікту внаслідок укладення К. у. 1385, а також ін. чинників стала часткова інтеграція терит. Великого князівства Литовського шляхом збільшення великокнязів. домену та скасування більшості васальних держ. утворень — удільних князівств, у т. ч. укр. і білорус. (Полоцького, Вітебського, Новгород-Сіверського, Київ., Волин., Подільського та ін.). Для здійснення цього Вітовт вступав також у зовнішньополіт. союзи — з Великим князівством Московським, політ. угрупованнями у Золотій Орді та ін.

Відновлення К. у. 1385 в ред Островської угоди 1392 дало змогу Великому князівству Литовському відновити владу над землями, раніше прилученими до Польс. королівства (зокрема, Острозьким князівством — у 1396) та суттєво розширити свою терит. в Нижньому Подніпров'ї у 1397—98 — до м. Тавань (біля сучас. м. Берислава Херсон. обл.).

Нове тлумачення Польс. королівством положень К. у. 1385 в 1398 — щодо прилучення до Польщі укр. і білорус. земель та пізнішого передання їх у тимчас. користування великому князю литовському (у зв'язку з чим вимагалася щорічна данина на користь королеви Ядвіги) — призвело до польс.-литов. конфлікту, визнання протекції Тевтон. ордену над Великим князівством Литовським і одностор. скасування К. у. 1385.

Результатом польс.-литов. компромісу стала Віленсько-Радомська унія 1401 (акти 18.01 та 11.03.1401), яка відновлювала і уточнювала положення К. у. 1385. Згідно з

нею, тимчасово (до смерті Вітовта) відновлювалася посада великого князя литовського, а сама країна набувала автономії, визнавалася належність до неї відторгнених удільних князівств; надалі встановлювався спільний вибір політично суб'єктивними станами обох д-в спільного монарха, який мав бути одночасно королем польським, великим князем литовським і руським. Механізм ухвалення Віленсько-Радомської унії закріплював право на участь у вирішенні держ. справ лише катол. знаті. Наслідком польс.-литов. компромісу стало повернення королем до складу Великого князівства Литовського Підляшшя (1408) та Зах. Поділля (1411).

Остаточним актом тлумачення К. у. 1385 стала Городельська унія, ухвалена 02.10.1413 у вигляді спільної грамоти Ягайла і Вітовта. Вона проголошувала *конфедерацію* 2 д-в з номінальним сюзеренітетом (замість вотчинних прав) польс. короля над Великим князівством Литовським, скликання спільних шляхетських з'їздів для вирішення питань 2 д-в; визнано спадковість посади великого князя; у Великому князівстві Литовському запроваджувалася адм. реформа — вводилися воєводства та намісництва, виключне право на держ. посади мало належати католикам, надавалися пільги катол. церкві.

Юрид. зміст К. у. 1385 та її пізніших уточнень у 1429—30 розглядався на міжнар. європ. конгресах, імператором *Священної Римської імперії німецької нації* та Папою Римським, які визнали, що вона не скасовує і не обмежує держ. незалежність Великого князівства Литовського.

Попри неодноразові польс.-литов. конфлікти положення К. у. 1385 (разом з пізнішими уточненнями) залишалися чинними до укладення *Люблінської унії 1569*.

У результаті К. у. 1385 та її реалізації припинився польс.-литов. спір за укр. землі — Схід. Галичина залишилася у складі Польс. королівства, а Волинь, Поділля, Полісся, Підляшшя, Середнє Подніпров'я та Сіверщина — у складі Великого князівства Литовського; зовнішньополіт. посилення останнього дало змогу приєднати землі у Се-

редньому та Нижньому Подніпров'ї; було суттєво порушено удільний устрій укр. земель як форму несuverенної укр. пізньосередньовічної державності; запроваджено дискримінацію укр. правосл. населення; посилено закріпачення особисто вільного укр. селянства.

Літ.: *Kutrzeba S., Semkowicz W.* Akta unji Polski z Litwa, 1385—1791. Krakow, 1932; *Гудавицюс Э.* История Литвы с древнейших времен до 1569 года. М., 2005; *Tegowski J.* Wprowadzenie w życie postanowien aktu krewskiego w latach 1385—1399 // *Studia z dziejow panstwa i prawa polskiego*. T. 9. Cz. 1. Lublin, Lodz, 2006; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IV. К., 1993; *Шайноха К.* Ядвига и Ягайло. СПб., 1880; *Koczarska M.* Autentycznosc dokumentu unii krewskiej 1385 roku // *Kwartalnik Historyczny*, 1992, N 1; *Masan O.* Кревська унія 1385 року: генеза, зміст і значення // Політологічні та соціологічні студії, 2009, т. VIII; *Krzyzaniakowa J., Ochmanski J.* Wladyslaw II Jagiello. Wroclaw, 1990; *Halecki O.* Dzieje unii jage-llońskiej. T. 1. Krakow, 1919; *Skrzypek J.* Poludniowo-wschodnia polityka Ploski od koronacji Jagielly do smerci Jadwigi i bitwy nad Worskla, 1386—1399. Lwow, 1936; *Prochaska A.* Krol Wladyslaw Jagiello. T. 1. Krakow, 1908; *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Wyrozumski J.* Formowanie sie politycznej i ustrojowej wspolnoty polsko-litewskiej w latach 1385—1501 // *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 1993, t. 45, z. 1-2.

О. В. Кресін

КРЕСІН Олексій Веніамінович (24.02.1976, м. Слов'янськ Донецької обл.) — укр. учений-юрист, канд. юрид. наук, доцент, ст. наук. співробітник, чл.-кор. Міжнар. академії порівн. права, керівник Центру порівн. правознавства і ст. наук. співробітник відділу міжнар. права та порівн. правознавства *Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*, координатор Укр. нац. комітету *Міжнародної асоціації юридичних наук*, вченої секретар Укр. асоціації порівн. правознавства, відп. ред. міжнар. наук. журн. «Порівняльно-правові дослідження».

Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка (1997) і аспірантуру Ін-ту д-ви і права ім. В. М. Корецького НАН України (2000). Підвищував кваліфікацію у Варшав. (1997), Гарвард. (1998), Ноттінгем. (2000), Центральноевроп. (2004), Паризькому (2014) ун-тах. У 2001 захистив канд. дис. на тему «Політико-пра-

вова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття».

З 2000 працює в Ін-ті д-ви і права ім. В. М. Корецького НАН України (мол. наук. співробітник, наук. співробітник, керівник Центру порівн. правознавства та європ. права, ст. наук. співробітник відділу міжнар. права та порівн. правознавства, керівник Центру порівн. правознавства). Також працював у Київ. нац. ун-ті будівництва і архітектури (1994, 1998—2002), Ін-ті укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (1994—98), газ. «Президентський вісник» (2000—01), Ін-ті світ. економіки і міжнар. відносин НАН України (2001—04), Ін-ті зак-ва ВР України (2003), Нац. ін-ті стратег. досліджень (2004—05). Доцент (2002—04), проф. (2004—06) Київ. міжнар. ун-ту; викладав у Прикарпат. юрид. ін-ті Львів. держ. ун-ту внутр. справ (2009—10; проф. каф. міжнар. права та порівн. правознавства) і Маріупольському держ. ун-ті (2010—11; проф. каф. констит. та міжнар. права); читав лекції у Паризькому (2014) і Кіотському (2015) ун-тах. У 2011—14 — ст. наук. співробітник відділу зв'язків з держ. органами та міжнар. орг-ціями Нац. академії правових наук України, у 2011 — заст. гол. ред. журн. «Право України», у 2012—13 — гол. ред. журн. «Порівняльне правознавство».

З 2013 є членом Європ. комісії проти расизму і нетерпимості, у 2010—12 був членом комітету *Ради Європи* з проблем злочинності, заст. гол. ред. журн. «Сравнительные правовые и политологические исследования» (Москва, 2013—14) та щорічника «Компаративистика» (Москва — Пенза, 2010—12). Є членом ред. колегій видань «Journal of Constitutionalism and Human Rights» (Вільнюс), «Kutafin University Law Review» (Москва), «Український часопис міжнародного права» (Київ), «Journal of Comparative Law» (Лондон), «The Lawyer Quarterly» (Прага).

К. є автором 502 наук. публікацій (зокрема, більш як 25 книг та брошур індивідуально й у співавторстві, упорядник 30 книг, наук. ред. 30 видань), понад 70 публікацій публіцист. та наук.-популяр. характеру, 37 опубл. перекладів наук. праць з англ. мови. Є організатором низки конф. і семінарів в Україні та за кордоном, у т. ч. щорічних міжнар. наук. форумів з порівн. правознав-

ства (з 2006). Має понад 130 виступів на наук. конф. (Україна, США, Франція, Росія, Туреччина, Японія), а також більш як 20 виступів на телебаченні та радіо.

Нагороджений Почес. грамотою КМ України (2012), відзнакою «Талант, натхнення, праця» НАН України (2009), преміями НАН України для молодих учених (1996, 2006) та ін.

Праці К. присвячено проблемам порівн. правознавства, *праву Європейського Союзу* та Ради Європи, історії д-ви і права (в т. ч. історії міжнар. права), історії політ. і правових учень. Осн. праці: «Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття» (2002), «Конституція об'єднаної Європи» (2005), «Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми» (2005, у співавт.); «Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології» (2006; у співавт.), «Порівняльне правознавство у XIX—XX століттях: проблеми становлення» (2011), «Foundations of comparative law: methods and typologies» (Лондон, 2011, у співавт.), «Політико-правові стандарти ЄС і напрями вдосконалення моделі модернізації сучасної України» (2011, у співавт.), «The Interaction of Legal Systems: Post-Soviet Approaches» (Лондон, 2015; у співавт.); навч.-метод. видання «Сравнительное правоведение» (у 2 ч.; Пенза, 2011, 2013, у співавт.), «Правові системи сучасності» (2012, у співавт.); антологія «Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX—XX ст.» (2008, у співавт.); довідники: «Порівняльне правознавство. Порівняльна політологія. Систематичний бібліографічний показчик» (2002), «Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання» (2005) та ін. За його ред. та упорядкуванням видано збірники наук. праць: «Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. Вип. 1» (1997), «Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали» (1997, у 2 т.), «Енергетичне законодавство. Україна та ЄС» (2003, у 2 т.), «Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку» (2006, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013), «Європейське право та порівняльне правознавство» (2010), «Порівняльне правознавство: досвід і пробле-

ми викладання» (2011), «Ідея порівняльного міжнародного права: pro et contra» (2015), «Філософія порівняльного правознавства» (2015), «Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень» (2015).

Літ.: *Лук'янов Д.В.* Міжнародне визнання української науки // Вісник Академії правових наук України, 2010, № 3(62); *Призначено* нового заступника головного редактора журналу «Право України» О. Кресіна // Право України, 2011, № 2; *International Academy of Comparative Law. Directory of the Academy.* Paris, 2015.

В.Н. Денисов, К.О. Савчук

КРИЛÓВ Сергій Борисович (01.01.1888, Санкт-Петербург — 24.11.1958, Москва) — рос. рад. правознавець і дипломат, д-р юрид. наук, проф., член МС ООН, засл. діяч науки РРФСР, фахівець у галузі міжнар. права, особливо діяльності ООН та МС ООН, а також міжнар. приват. права.

Навчався на юрид. ф-ті Санкт-Петербур. ун-ту, який закінчив у 1910 і був залишений при ун-ті для підготовки до проф. звання. Учасник *Першої світової війни 1914—18*, близько 3 років перебував на фронті, у 1916 був поранений. Після демобілізації повернувся до наук. та пед. роботи. З 1918 по 1930 К. викладав міжнар. та міжнар. приват. право у Ленінгр. (до 1924 Петрогр.) держ. ун-ті. З 1930, після виокремлення зі складу ун-ту Ленінгр. ін-ту рад. будівництва і права, К. — проф. цього ін-ту. Також викладав міжнар. право, держ. право, повітр. право та морське право в ін. вищих навч. закладах Ленінграда. У 1939 захистив докт. дис. на тему «Міжнародно-правове регулювання радіозв'язку та радіомовлення» і здобув вчене звання професора. Під час *Другої світової війни* залишився у блокадному Ленінграді, у лют. 1942 разом з ін. ленінгр. вченими був евакуйований до м. Куїбишев (нині — Самара). У 1942—46 — експерт-консультант правового відділу МЗС СРСР. Водночас читав лекції з міжнар. права в Академії сусп. наук при ЦК КПРС та у Вищій дипл. школі МЗС СРСР (нині — *Дипломатична академія Міністерства закордонних справ РФ*). У 1943—58 — зав. каф. міжнар. права Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин МЗС СРСР,

який у 1943—44 діяв як ф-т міжнар. відносин Моск. держ. ун-ту (нині — *Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС РФ*).

Як член делегації СРСР на *Думбартон-Окській конференції 1944* та на *Сан-Франциській конференції Об'єднаних Націй 1945* К. брав участь у розробленні *Статуту ООН* і разом з ін. членами рад. делегації підписав його від ім. СРСР 26.06.1945. У 1946—52 — був першим серед рад. юристів членом МС ООН; у 1953—56 — член КМП ООН, з 1957 — Пост. палати третейського суду. У 1947 К. було обрано чл.-кор. *Інституту міжнародного права*. Цього ж року прочитав у *Гаазькій академії міжнародного права* курс лекцій «*Les notions principales du droit des gens: la doctrine soviétique du droit international*» (Основні поняття права народів: радянська доктрина міжнародного права). К. був одним з ініціаторів створення Рад. асоціації міжнар. права (нині — *Російська асоціація міжнародного права*), у 1957 обраний заст. голови асоціації. Також К. був 1-м гол. ред. «Радянського щорічника міжнародного права». Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» та медалями.

К. — один з найяскравіших представників рад. науки міжнар. права, автор понад 200 наук. праць. До сфери наук. інтересів К. входило широке коло питань як міжнар. публ., так і міжнар. приват. права, зокрема, він досліджував повітр. право, історію створення ООН, діяльність МС ООН, проблеми міжнар.-правового регулювання радіозв'язку та радіомовлення.

У 1930 К. опубл. один з перших в СРСР підруч. з міжнар. приват. права, в якому послідовно відстоював міжнар. характер міжнар. приват. права. На його думку, осн. зміст міжнар. приват. права міститься саме в міжнар. договорах і «стверджувати, що міжнародне приватне право не є міжнародним правом, означає не бачити в ньому нічого, крім колізійних норм тих чи інших окремих законодавств». Недостатня увага до міжнар. договорів з питань торгівлі, поселення, взаємного визнання юрид. осіб

є, на його думку, суттєвою вадою науки міжнар. приват. права, особливо німецької. У 1940 К. разом з І.С. *Перетерським* опубл. фундамент. підручник з міжнар. приватного права, який складався з 12 глав (цікаво, що жодна з них не була написана спільно) і містив, за оцінкою проф. Л.А. Лунца, «систематичне — відповідно до програми курсу юридичних інститутів — висвітлення основних понять міжнародного приватного права, стислі огляди законодавства та практики буржуазних держав з питань цивільно-правових відносин з міжнародним елементом, критичний виклад іноземних судових рішень з питань, що зачіпають інтереси Радянського Союзу». Автори підруч. виходили з широкого комплексного трактування міжнар. приват. права, включаючи до нього норми як міжнар. права, так і цив. зак-ва окр. д-в. Цей підруч. здобув велику популярність і у 1959 був перевиданий.

У своїй праці «Міжнародно-правове регулювання радіозв'язку та радіомовлення» К. детально дослідив становлення і розвиток міжнар.-правового регулювання питань, пов'язаних з використанням радіо, починаючи від Берлін. міжнар. конф. з бездротового телеграфу 1903. Він показав значення документів, прийнятих на світ. (Берлін. 1906, Лондон. 1912, Вашингтон. 1927, Мадрид. 1932, Каїр. 1938, Конф. в Атлантик-Сіті 1947 та ін.) та європ. (Празька 1929, Люцернська 1933, Монтре 1936, Копенгаген. 1948 та ін.) міжнар. радіотелеграфних конф. для розвитку міжнар. права в цій сфері, охарактеризував осн. міжнар. конвенції та орг-ції у сфері радіомовлення, розкрив питання співвідношення держ. суверенітету і міжнар. радіомовлення.

К. — один з найвідоміших у рад. науці міжнар. права фахівців з міжнар.-правових аспектів діяльності ООН. У своїй фундамент. праці, присвяченій історії створення ООН, К., спираючись не тільки на міжнар.-правові документи та літ. джерела, а й на власний досвід участі у розробленні та прийнятті Статуту ООН, дав розгорнуту характеристику складному й суперечливому процесу утворення цієї універс. міжнар. орг-ції з підтримання міжнар. миру та безпеки. Розкрито передісторію створення ООН починаючи з підписання *Атлантичної хартії* та *Вашингтонської декларації 1942*, по-

казано значення рішень, прийнятих на *Московській конференції 1943*, та детально проаналізовано процес розроблення Статуту ООН на Думбартон-Окській та Сан-Франциській конф. У праці, присвяченій значенню практики МС ООН для розвитку міжнар. права, К. висвітлює положення Статуту ООН, які регламентують судочинство в рамках Суду, і дав розгорнутий огляд рішень та консульт. висновків з таких питань, як встановл. компетенції Суду в конкр. правах, тлумачення Судом положень Статуту ООН, міжнар. відповідальність д-в, питання населення, терит., дипл. імунітету тощо.

К. був редактором (разом з В.М. *Дурденевським*) і співавтором виданого у 1947 підруч. «*Международное право*», а також співавтором підруч. з міжнар. права, виданих за ред. Є.О. *Коровіна* (1951) та Ф.І. *Кожевникова* (1957). Особливо слід відзначити, що за ред. К. було видано цілу низку фундамент. праць з міжнар. права як зарубіж., так і рад. вчених, зокрема 1-й рос. переклад трактату засновника науки міжнар. права Г. *Гроція* «Про право війни і миру» (1956), курс міжнар. права Л. *Оппенгейма* (1948—49), курс міжнар. морського права К. *Коломбоса* (1953), «Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917)» (1958) В.Е. *Грабаря* (остання праця видана за ред. К. та В.М. Дурденевського).

Осн. праці: «Возмещение убытков в международном праве» (1927); «Воздушное право СССР» (1933); «Международное право. Учеб. пособие» (3 вип.; у співавт. з В.М. Дурденевським, 1946); «Материалы к истории Организации Объединенных Наций. Вып. 1. Создание устава Организации Объединенных Наций» (1949); «Международно-правовое регулирование радиосвязи и радиовещания» (1950); «Международные конвенции по авторскому праву» (у співавт. з О.І. Горловим, 1956); «Международный Суд Организации Объединенных Наций: Вопросы международного права и процесса в его практике за десять лет — 1947—1957» (1958), «История создания Организации Объединенных Наций: Разработка текста Устава Организации Объединенных Наций (1944—1945)» (1960).

Літ.: *Мережко А.А.* История международно-правовых учений. К., 2006; *Российская ассоциация международного права. 1957—2007.* Биографичес-

кий словарь. СПб., 2007; *Международное частное право.* Учеб. / Отв. ред. Г.К. Дмитриева. М., 2015; *Сергей Борисович Крылов.* К 70-летию со дня рождения // СГП, 1958, № 10.

К.О. Савчук

КРИМ (Автономна Республіка Крим і м. Севастополь, що має відповідно до укр. зак-ва спец. статус) — невід'ємна складова частина України.

Правовий статус АР Крим (АРК), що входить до системи адм.-терит. устрою України, визначається насамперед *Конституцією України* (розд. X, ст. 134—139) та Конституцією АРК, яку приймає Верховна Рада (ВР) АРК і затверджує *Верховна Рада України*. Нормат.-правові акти ВР АРК і рішення Ради Міністрів АРК не можуть суперечити Конституції і законам України і приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів *Президента України* і *Кабінету Міністрів України* та на їх виконання. Повноваження, порядок формування та діяльності ВР АРК і Ради Міністрів АРК визначаються Конституцією України та законами України, нормат.-правовими актами ВР АРК з питань, віднесених до її компетенції. Ст. 137, 138 Конституції України містять вичерпний перелік питань місц. значення, які належать до відання АРК і стосовно яких вона може здійснювати нормат. регулювання. Так, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 138 чинної Конституції України, до відання АРК належить орг-ція і проведення місц. референдумів. Слід, однак, мати на увазі, що такі питання, як зміна терит. України, вирішуються виключно всеукр. референдумом (ст. 73 Конституції України). Враховуючи це, нормат.-правові акти та дії представницького органу і органів викон. влади АРК, прийняті всупереч Конституції України і націлені на зміну терит. України, яка є цілісною і недоторканою в межах міжнар. визнаних кордонів, мають розглядатися як нікчемні та нечинні. Згідно з ч. 2 ст. 19 Конституції України, органи держ. влади та органи місц. самоврядування, їх посад. особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією

та законами України, у протилежному випадку вказані особи мають нести відповідальність, у т. ч. кримін., за скоєні ними правопорушення та злочини. Правосуддя в АРК здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України. Розроблення, затвердження та виконання бюджету АРК здійснюється на основі єдиної податкової і бюджет. політики України.

К. — п-в на півдні України, що омивається Чорним і Азов. морями. На півночі К. з'єднується з материком Перекопським перешийком і межує з Херсон. обл., на півн. заході утворює Тарханкут., а на сході — Керчен. п-ви. За рельєфом К. поділяється на 3 частини: 1) гірську (півд. частина п-ва), 2) степову рівнину (середня і півн. частини п-ва), 3) горбисту (Керчен. п-в). Біля півд. підніжжя Крим. гір пролягає неширока (2—8 км) прибережна смуга, що зветься Півд. берег К. Заг. площа К. становить 25,6 тис. км². АРК поділена на 14 р-нів, має 14 відносно великих міст (Сімферополь, Севастополь, Керч, Євпаторія, Феодосія, Ялта, Алушка, Алушта, Балаклава, Бахчисарай, Білогірськ, Джанкой, Саки, Старий Крим), а решту населених пунктів становлять містечка, селища міського типу та села. Центр АРК — м. Сімферополь. Заг. кількість населення К. становить бл. 2 млн осіб, переважна більшість з них — росіяни, українці та крим. татари.

Найдавнішими мешканцями К., засвідченими письм. джерелами, були кімерійці, таври та скіфи. Від племен таврів, які поселилися у К. в I тис. до н.е., пішла 2-га назва п-ва — Таврія, Таврика, Таврида. У 7—6 ст. до н.е. розпочалося проникнення грец. колонізаторів у Півн. Причорномор'я. Наприкінці 5 ст. до н.е. у зах. К. виникла грец. колонія Херсонес (побл. сучас. Севастополя). Греки заснували на узбережжі К. також багато ін. поселень, гол. з яких крім Херсонеса були Керкінітида (сучас. Євпаторія), Феодосія, Пантікапей (сучас. Керч), Тірітака (сучас. селище Аршинцеве на південь від Керчі), Німфей (сучас. селище Героївське на узбережжі Керчен. про-токи). З 5 ст. до н.е. до К. з півночі просуну-

лися скіфи. У 3—2 ст. до н.е. центр скіф. д-ви перемістився з Придніпров'я до К. Столиця скіфів — Неаполь Скіфський — знаходилася побл. сучас. Сімферополя. Скіфи вступали в боротьбу з грец. містами-д-вами за торг. приморські гавані. Бл. 480 до н.е. у схід. К. виникло Боспор. царство зі столицею в Пантікапеї, а Херсонес став самост. містом-республікою. У 106 до н.е. Боспор. царство і Херсонес увійшли до складу д-ви Понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, яка у 63 до н.е. перейшла під владу Рим. імперії. Влада Риму в окр. пунктах узбережжя протрималася до 3 ст. н.е.

Починаючи з 3 ст. К. зазнав руйнівних навал різних кочових племен і народів: з півн. заходу вторглися герман. племена, гол. з яких були готи, зі сходу — гуни, авари, хазари, печеніги, половці. Готи захопили майже увесь К., крім Херсонеса. В результаті вторгнення гунів у 375 багато стародавніх міст було перетворено на руїни, Скіф. і Боспор. д-ви припинили своє існування. У 395 з поділом Рим. імперії на Зах. і Схід. К. опинився у сфері інтересів Візантії, і в 527 візант. імператор Юстиніан I встановив повний контроль над півд. узбережжям К.

У 7 ст. увесь К., крім Херсонеса, був захоплений хазарами. У серед. 10 ст. київ. князь Святослав розгромив хазар і заснував руське князівство Тмутаракань (Таман. п-в), що контролювало у Схід. К. кол. Пантікапей, названий русичами Корчев. З ін. терит. К. хазар витіснили печеніги. Син Святослава князь Володимир у 988 взяв приступом Херсонес. Київ. князі у боротьбі з Візантією спиралися на руське населення К. Наприкінці 11 ст. із Серед. Азії ринув потік нових завойовників — половців, які розгромили і печенігів, і Тмутаракан. князівство. Вони захопили увесь К., за винятком Херсонеса і Корчева. Татаро-монгол. орда, що увірвалася до К. у 1223 внаслідок поразки руської рати при Калці, розгромила усі його міста і завдала великих збитків землеробській культурі. У 1239 татари остаточно перемогли половців і захопили увесь К. Півн. Причорномор'я разом з К. стало улусом (провінцією) Золотої Орди, і на багато століть було відірване від руського народу.

У 13—15 ст. у К. існували італ. торг. факторії. Так, відповідно до Німфейського до-

говору Генуї з Візантією 1261 і договору з татарами 1266, у К. виникла 1-ша генуезька факторія на Чорному морі — Кафа (сучас. Феодосія). Дещо пізніше таких самих прав чорномор. торгівлі домоглася Венеція, яка заснувала у К. свою факторію Солдайя (сучас. Судак). Генуезці, майже завжди беручи гору над венеціанцями, поступово утвердили свій пріоритет у К. Скориставшись міжусобицею в Золотій Орді, генуезці у 1357 захопили Чембало (сучас. Балаклава). У 1365 внаслідок переможної війни з венеціанцями під контроль генуезців перейшла Солдайя.

У зв'язку з розпадом Золотої Орди на поч. 15 ст. татар. хан Хаджі-Гірей у 1449 проголосив про утворення на терит. Крим. п.-ва, Прикубання, приазов. і півн.-чорномор. степів незалежного від Золотої Орди Крим. ханства, столицею якого згодом став Бахчисарай. Більшість населення ханства становили татари, які займалися переважно кочовим скотарством. На півд. узбережжі К. крім татар жили також греки, караїми та ін., зберігали свої торг. колонії генуезці. У 70-х рр. 15 ст. Крим. ханство потрапило у васальну залежність від Туреччини. У 1475 турки спільно з крим. татарами захопили усі міста, що перебували під контролем християн. Півд. берег К. увійшов до складу Осман. імперії; Перекоп, Арабат, Єнікале, Гезлев (Євпаторія) і Кафа стали турецькими фортецями.

Турки перетворили крим. татар на своїх данників і використовували їх у боротьбі проти слов'ян. народів. Осн. заняттям крим. татар були війни та систематичні грабіжницькі напади на укр., рос. і польс. землі. Найбільше потерпала від їхніх набігів Україна, особливо Поділля та Київщина. З 1450 по 1556 крим. татари не менш як 86 разів нападали на укр. землі. Лише у 1575 вони взяли з України понад 35 тис. бранців. Великі бідування укр. народу, спричинені нападами татар, було відображено в укр. думах та істор. піснях. У 1648 хан Іслам-Гірей III вступив у союз з Б. Хмельницьким, але, щоб не допустити вирішальної перемоги його війська над польс.-шляхетською армією, зраджував Хмельницького у боях під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Жванцем (1653). Героїчний опір крим. татарам чинили запорозькі козаки, які, спираючись

на Запорозьку Січ, вели не лише оборонну, а й наступальну боротьбу (походи запорожців проти татар і турків 1575—77, 1589, 1608, 1616, 1628, 1667, 1675 та ін.). Під час рос.-турецької війни 1768—74 рос. війська у 1771 зайняли Крим. ханство. За *Кючук-Кайнарджійським договором 1774 К.* було оголошено незалежним від Туреччини, Росія отримала на п.-ві опорні пункти (Керч і Єнікале). 08. 04. 1783 Росія примусила крим. хана Шагін-Гірея зректися влади; увесь К. було приєднано до Рос. д.-ви і згодом включено до складу Таврійської губернії.

18.10.1921 було утворено Автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку (АКРСР) у складі РРФСР. Після депортації крим. татар, звинувачених рад. владою у співпраці з фашистами, АКРСР 30.06.1945 було перетворено на Крим. обл. РРФСР, у складі якої вона перебувала до 19.02.1954. У повоєнні роки, через брак людських ресурсів, К. заселяли переселенцями з Курської, Пензен., Ростов. та ін. областей РРФСР, переважно робітниками й службовцями, які поповнили міське населення і були задіяні у промисловості та курорт. госп.-ві, а також порівняно невеликою кількістю сільського населення з України для роботи в колгоспах і радгоспах степових р-нів К., що відбудовувалися або заново організовувалися.

У 1954 Крим. обл. (включно з м. Севастополь) було передано зі складу РРФСР (за її ініціативою) до складу УРСР. Доцільність передання Крим. обл., що не межувала з ін. областями РРФСР, до складу України була зумовлена спільністю економіки, терит. близькістю та тісними госп. і культ. зв'язками між Крим. обл. та УРСР. Враховуючи ці обставини, Президія ВР РРФСР 05.02.1954 прийняла постанову «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Президія ВР УРСР своїм Указом від 13.02.1954 включила Крим. обл. до складу УРСР. Після цього Президія ВР РРФСР спільно з Президією ВР УРСР звернулися з поданням з цього приводу до Президії ВР СРСР. Президія ВР СРСР своїм Указом від 19.02.1954 затвердила відп.

зміни кордону між 2 республіками. Було також прийнято Закон СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» від 26.04.1954. Зі стеногр. звіту засідання ВР РРФСР (5-та сесія), що відбулося 02.06.1954, випливає, що ВР РРФСР прийняла Закон про внесення змін і доповнень до ст. 14 Конституції (Осн. Закону) РРФСР, яким затвердила передання Крим. обл. зі складу РРФСР до складу УРСР. Отже, передання терит. (Крим. обл.) зі складу однієї союз. республіки (РРФСР) до складу ін. (УРСР) відбулося у повній відповідності з Конституцією СРСР і Конституціями РРФСР і УРСР, чинним на той час законом СРСР, РРФСР і УРСР та існуючою практикою адм.-терит. устрою рад. д-ви.

При переданні К. до складу України не вирішувалося питання зміни терит. Крим. обл., тобто передано було всю область, включно з м. Севастополь, яке ще Указом Президії ВР РРФСР від 29.10.1948 було в межах Крим. обл. виділено у «самостійний адміністративно-господарський центр зі своїм окремим бюджетом» і віднесено до «категорії міст республіканського підпорядкування». Севастополь, набувши наприкінці жовт. 1948 статусу самост. адм.-госп. центру, продовжував залишатися у складі тієї ж адм.-терит. одиниці — Крим. обл. На момент передання Крим. обл. зі складу РРФСР до складу УРСР у РРФСР налічувалося 14 міст респ. підпорядкування, і всі вони при отриманні цього статусу не виділялися зі складу відп. областей. Такий правовий статус міст респ. підпорядкування зберігся і в Конституціях РРФСР і УРСР 1978, хоча заг. кількість їх зменшилася. Так, у ст. 71 Конституції РРФСР від 12.04.1978 містами респ. підпорядкування визначені лише Москва і Ленінград, а в ст. 77 Конституції УРСР від 20.04.1978 говориться, що містами респ. підпорядкування є Київ і Севастополь.

З урахуванням терит. змін відбувалося і фінансування Крим. обл. в цілому і м. Севастополь зокрема. Так, до передання К. до складу України, тобто до 1954, фінансування Крим. обл., а також міста респ. підпо-

рядкування Севастополь (як і ін. рос. міст з таким статусом, бюджети яких виділялися окр. рядком), здійснювалося з бюджету РРФСР згідно з щорічними респ. законами про держ. бюджет. З 1954 фінансування Крим. обл. і м. Севастополь з бюджету РРФСР припиняється, оскільки того року Крим. обл. (разом з м. Севастополь) було включено до адм.-терит. складу УРСР. У Законі про держ. бюджет РРФСР на 1954 від 02.06.1954 при затвердженні бюджетів країв, областей, міст респ. підпорядкування і автономних рад. соціаліст. республік РРФСР на 1954 (ст. 6), Крим. обл. і м. Севастополь не згадуються. Разом з тим якщо у Законі про держ. бюджет УРСР на 1953 Крим. обл. і м. Севастополь не вказуються, то наст. року їх бюджет окр. рядками виділено у Законі про держ. бюджет УРСР на 1954.

Належність Крим. обл. та м. Севастополь з 1954 Україні проявляється в усіх сферах держ.-політ. життя, зокрема в діяльності представницьких органів. У зазначений період Севастоп. виборчий округ з виборів до Ради Союзу і Ради Національностей ВР СРСР, як і решта виборчих округів на терит. К. — Сімферопольський, Євпаторійський, Керченський і Ялтинський — було включено до складу виборчих округів УРСР. 24.03.1955 на 2-му (вечірньому) засіданні Мандатна комісія ВР РРФСР відповідно до ст. 34 Конституції РРФСР перевірила повноваження депутатів ВР, обраних 27.02.1955, і прийняла рішення про те, що вибори до ВР РРФСР по всіх 796 виборчих округах проведено на основі і в повній відповідності з Конституцією РРФСР та положенням про вибори до ВР РРФСР. ВР РРФСР затвердила рішення Мандатної комісії і визнала повноваження всіх депутатів ВР РРФСР. У списку виборчих округів і депутатів ВР РРФСР, опубл. в її офіц. друкованому органі — газ. «Известия» № 52 від 03.03.1955, немає виборчих округів Крим. обл. (в т. ч. Севастоп.) і депутатів від цих округів.

Крім того, суди, органи прокуратури, внутр. справ та ін. крим. відомства підпорядковувалися відп. респ. органам УРСР. Вагомим доказом належності Севастополя Україні є той факт, що на політ. картах, які офіц. видавалися в СРСР (у Москві), м. Севастополь також позначалося у складі УРСР.

Варто додати, що у ст. 71 Конституції РРФСР 1978, де містився перелік міст республіканського значення, м. Севастополь не згадується, водночас у Конституції УРСР 1978 (ст. 77) м. Севастополь вказується як місто республіканського підпорядкування у складі УРСР. Усе це свідчить про безпідставність будь-яких спроб перегляду статусу м. Севастополь, яке є *de jure* і *de facto* складовою частиною України.

Після розпаду СРСР і утворення нових незалежних д-в України в існуючих кордонах визнано все *міжнародне співтовариство*. При визнанні України і встановл. з нею дипл. відносин жодна д-ва не поставила під сумнів належність К., включно з м. Севастополь, Україні. 19.11.1990 було підписано Договір між УРСР і РРФСР, у ст. 6 якого йдеться про те, що сторони визнають і поважають терит. цілісність УРСР і РРФСР у межах існуючих на той час кордонів. Вітаючи приєднання України до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*, РФ (а також Велика Британія і США), відповідно до принципів *Заключного акта Народи з безпеки і співробітництва в Європі*, підтвердила у *Будапештському меморандумі 1994* свої зобов'язання поважати незалежність та існуючі кордони України.

Однак усупереч цьому і на порушення норм і принципів міжнар. права ВР РФ 09.07.1993 прийняла постанову «Про статус міста Севастополь», в якій було зроблено спробу підтвердити «російський федеральний статус міста». На підставі заяви Президента України і звернень Пост. представника України при ООН РБ ООН розглянула це питання і 20.07.1993 підтвердила терит. цілісність України відповідно до *Статуту ООН*. У заяві Голови РБ ООН, зокрема, зазначалося, що постанова ВР РФ «Про статус міста Севастополь» несумісна зі взаємними зобов'язаннями РФ і України про непорушність кордонів і суперечить цілям і принципам Статуту ООН і тому не має юрид. сили.

У політ. договорі між Україною і РФ від 31.05.1997 сторони підтвердили існуючі кордони між ними. Після ратифікації цього Договору і набуття ним чинності було знято, як тоді здавалося, усі терит. претензії Росії щодо К. і Севастополя. Фактично ж Росія після здобуття Україною незалеж-

ності постійно і цілеспрямовано заохочувала пророс. сили в К. на відторгнення п-ва від України. Використавши складну внутр.-політ. ситуацію, що склалася в Україні наприкінці 2013 — на поч. 2014, Росія в черговий раз розіграла «кримську карту». Вона за допомогою власних збройн. сил, як легально розміщених на п-ві, так і додатково незаконно перекинутих до АРК з рос. терит., здійснила збройну *агресію* проти України і окупувала К. Після цього рос. сторона реалізувала її власний сценарій стосовно т. з. референдуму 16.03.2014 щодо волевиявлення кримчан для надання видимості законності включення К. до складу РФ. 18.03.2014 президент РФ В.В. Путін та представники самопроголошеної Респ. Крим і сепаратист. керівництва м. Севастополь підписали т. з. «Договір про прийняття Криму до складу Росії». 20.03.2014 договір був ратифікований Держ. думою РФ, а 21.03 — Радою федерації; 11.04 відп. зміни було внесено до Конституції РФ, отже, незаконна *анексія* К. отримала закріплення в рос. зак-ві.

Реакцією міжнар. співтовариства на дії РФ у К. було негайне прийняття ГА ООН резол. № 68/262 від 27.03.2014. Резол. було прийнято 100 голосами «за» при 11 «проти» (Вірменія, Білорусь, Болівія, Куба, Нікарагуа, КНДР, Росія, Судан, Сирія, Венесуела, Зімбабве) та 58 таких, що утрималися. У цій резол. ГА ООН підтвердила свою прихильність суверенітету, політ. незалежності, єдності та терит. цілісності України в її міжнар. визнаних кордонах, підкреслила, що референдум, проведений в АРК та м. Севастополь 16.03.2014, не маючи законної сили, не може бути підставою для будь-якої зміни статусу АРК та м. Севастополь, і закликала всі д-ви, міжнар. орг-ції та спеціаліз. установи не визнавати будь-яку зміну статусу АРК та м. Севастополь на основі вищезгаданого референдуму і утримуватися від будь-яких дій, які можна було б витлумачити як визнання будь-якого такого зміненого статусу.

15.04.2014 ВР України прийняла Закон України «Про забезпечення прав і свобод

КРИМІНАЛЬНА І ЦИВІЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ У ВІДКРИТОМУ МОРІ

громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», згідно з яким тимчасово окупована терит. України є невід'ємною частиною терит. України, на яку поширюється дія Конституції та законів України, а датою початку тимчас. окупації є 20.02.2014. Ст. 3 цього Закону закріплює, що тимчасово окупованою терит. визначається: сухопутна терит. АРК та м. Севастополь, внутр. води України цих терит.; внутр. морські води і терит. море України навколо Крим. п-ва, терит. виключної (морської) екон. зони України вздовж узбережжя Крим. п-ва та прилеглого до узбережжя континент. шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів держ. влади України відповідно до норм міжнар. права, Конституції та законів України; повітр. простір над цими терит.

Отже, фактично К., відповідно до зак-ва України і норм міжнар. права, був і *de jure* залишається невід'ємною складовою частиною України.

Літ.: *Богущ-Сестренцевич С.* История о Таврии. СПб., 1806; *Кулаковский Ю.А.* Прошлое Тавриды. К., 1914; *Броневский М.* Описание Крыма. М., 1867; *Ханацкий К.В.* Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1867; *Гейд В.* Итальянские колонии на побережье Черного и Азовского морей. Симферополь, 1915; *Очерки по истории Крыма: в 4 т.* Симферополь, 1951—1967; *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959; *Яковсон А.Л.* Крым в Средние века. М., 1973; *Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв.* / Под ред. Б.А. Рыбакова. М., 1979; *Туннманн И.Э.* Крымское ханство. Симферополь, 1991; *Андреев А.Р.* История Крыма. М., 1997; *Суверенитет Украины і міжнародне право.* К., 1995; *Лукашук И.* Проблема Севастополя і міжнародне право // Независимая газета, 18.12.1996; *Задорожній О.В.* Анексія Криму — міжнародний злочин. К., 2015.

М.І. Отрош

КРИМІНАЛЬНА І ЦИВІЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ У ВІДКРИТОМУ МОРІ — сукупність повноважень (компетенція) *держави прапора* судна у відкритому морі, відповідно до яких вона самостійно вирішує правові спори і справи про правопорушення, оцінюючи дії особи на борту судна з точки зору їх правомірності, і застосовує до правопорушників юрид. санкції.

Жодна з д-в не вправі претендувати на підпорядкування будь-якої частини відкритого моря своєму суверенітету (ст. 89 *Конвенції ООН з морського права 1982*), тому міжнар. правопорядок у відкритому морі забезпечується шляхом добровільного дотримання усіма д-вами своїх зобов'язань за міжнар. договорами, в т. ч. *Конвенцією 1982*. Входячи з принципу свободи відкритого моря, *Конвенція 1982* підтвердила право кожної д-ви на те, щоб судна під її прапором плавали у відкритому морі (ст. 90). Кожна д-ва самостійно визначає умови надання своєї національності суднам, реєстрації суден на її терит. і права плавати під її прапором. Судна мають національність тієї д-ви, під прапором якої вони мають право плавати, що підтверджується відп. документами, які видаються д-вами. *Конвенція 1982* встановила, що між судном і д-вою має існувати реальний зв'язок (ст. 91). Для забезпечення безпечного і рівноправного для всіх д-в мореплавання у відкритому морі важливим є принцип виключної юрисдикції д-ви прапора. Він означає, що торг. судно у відкритому морі підпорядковується виключній юрисдикції д-ви прапора, і жодна д-ва не має права втручатися в його діяльність, крім випадків, передбачених міжнар. договорами, зокрема *Конвенцією 1982*. *Конвенція 1982* остаточно підтвердила виключну юрисдикцію д-ви у відкритому морі над суднами, що плавають під її прапором (ст. 92). Уперше цю звичаєву норму було закріплено на міжнар.-договірному рівні у *Женев. конвенції про відкрите море 1958* (ст. 6). Судно не може змінити свій прапор під час плавання або стоянки в порту, крім випадків дійсного переходу права власності або зміни реєстрації судна. *Конвенція 1982* також підтвердила і таке положення *Женев. конвенції про відкрите море 1958*: судно, що плаває під прапорами 2 або кількох д-в, користуючись ними за зручністю, не може вимагати визнання жодної з відп. національностей ін. д-вами і може прирівнюватися до судна, що не має національності (ст. 92 *Конвенції 1982*). Дотримання цих положень необхідне для забезпечення безпеки мореплавства, охорони життя людини на морі, захисту і збереження морського середовища, підтримання правопорядку у відкритому морі.

Компетенція д-ви щодо суден, які плавають під її прапором у відкритому морі, є повною і виключною. Тільки д-ва прапора судна може вживати заходи примусу для забезпечення дотримання міжнар.-правових норм і нац. зак-ва. Цей принцип має абс. характер щодо *військових кораблів* та держ. суден, які використовуються у некомерц. цілях (ст. 95, 96 Конвенції 1982).

У Конвенції 1982 (ст. 97) закріплено, що кримін. або дисциплін. переслідування проти капітана судна чи ін. члена екіпажу, у випадку зіткнення чи ін. навігац. інциденту з судном у відкритому морі, можуть порушити тільки суд. чи адм. органи д-ви прапора судна або д-ви, гр-ном якої є ця особа. Арешт або затримання судна може здійснюватися лише за розпорядженням відп. органів д-ви прапора судна.

У правовій літературі виокремлюють 4 концепції правової сутності юрисдикції д-ви прапора у відкритому морі: терит., персон., договірну і концепцію, що ґрунтується на визнанні юрид. природи судна як сусп. утворення, яке організоване і функціонує за законами д-ви прапора. Проте кожна з цих концепцій має яка переваги, так і недоліки і повністю не розкриває сутності юрисдикції д-ви прапора судна.

Зокрема, право д-ви прапора на кримін. юрисдикцію стосовно будь-яких осіб, що скоїли злочин на її судні у відкритому морі, обґрунтовується прибічниками концепції «територіальності судна», виходячи з терит. принципу дії кримін. законів д-ви прапора судна. Питання «територіальності» судна вперше обговорювалося у 1752 у справі про «Силезьку позику» між Пруссією і Великою Британією. Уряд Пруссії, виправдовуючи конфіскацію сум, що належали англ. кредиторам Силезької позики, заявив: «...Хоча вантаж, який знаходився на пруських судах, був власністю ворогів Англії, однак він знаходився в нейтральному місці; з цього випливає, що його захоплення є рівноцінним захопленню вантажу з нейтральної території». До ідеї територіальності судна звернувся Е. *Ваттель* у книзі «Право народів, або принципи природного права у застосуванні до поведінки і справ націй та государів» (1758). Розмірковуючи про юрид. наслідки народження дитини на судні у відкритому морі, Е. Ваттель писав, що «...

діти, народжені на судах нації, вважаються такими, які народилися на її території». Враховуючи концепцію територіальності судна, в рішенні *Постійної палати міжнародного правосуддя* від 10.09.1927 у справі *Лотус 1927* було зазначено: «Принцип свободи моря має наслідком той факт, що судно у відкритому морі привірюється до території держави, під прапором якої воно плаває, оскільки, як і на своїй території, ця держава здійснює над ним владу, і жодна інша держава не має на це права. Відповідно до принципу свободи відкритого моря судно перебуває в такому становищі, що й територія держави». Франц. судно «*Lotus*» 02.08.1926 зіткнулося у відкритому морі (в р-ні Егейського моря) з турецьким судном «*Voz-Kourt*», яке затонуло і 8 членів його екіпажу загинули. Наст. дня судно «*Lotus*» зайшло в порт Стамбула, де франц. офіцера лейтенанта Демонса, що в момент зіткнення перебував на вахті, було викликано місц. владою на берег і заарештовано. 15.09.1926 турецьке правосуддя засудило офіцера до позбавлення волі на 80 днів і сплати штрафу в 22 турецькі ліри. Франція опротестувала рішення суду, і в результаті компромісу, підписаного у Женеві 12.10.1926, Франція і Туреччина домовилися про передавання їхнього спору до ППМП. Франція, яка, крім того, виступала і як нац. д-ва обвинуваченого, виходячи з принципу виключної юрисдикції д-ви прапора судна у відкритому морі, заперечувала компетенцію турецького суду щодо франц. офіцера. У свою чергу, Туреччина вважала, що у цьому випадку виникла колізія між юрисдикцією д-ви прапора судна і д-ви, судно якої затонуло. Суд вирішив справу на користь Туреччини, відхиливши позицію Франції про виключну кримін. юрисдикцію д-ви прапора судна щодо злочинів, скоєних на її судні у відкритому морі. Рішення ППМП у справі «*Лотус*» викликало чимало критики у *доктрині* міжнар. права та з боку більшості д-в. Застосув. терит. принципу кримін. зак-ва у випадках *зіткнення суден* у відкритому морі призводить до конкуренції кримін. юрисдикції різних д-в, під прапором

КРИМІНАЛЬНА І ЦИВІЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ У ВІДКРИТОМУ МОРІ

яких плавають ці судна. У наук. літературі доводилося, що концепція про судно як «плавучу територію» д-ви не відповідає положенню міжнар. морського права щодо юрисдикції д-ви прапора у відкритому морі. Свідченням цього є положення Брюссельської конвенції про кримін. підсудність у разі зіткнення у морі 1952, Женев. конвенції про відкрите море 1958 (ст. 11) та Конвенції 1982 (ст. 97), якими не підтримано рішення ППМП у справі «Лотус» і визнано як виключну кримін. юрисдикцію д-ви прапора судна або тієї д-ви, гр-ном якої є особа, звинувачена у скоєнні правопорушення на борту судна, що призвело до зіткнення суден або будь-якого ін. навігац. інциденту. Конвенція 1982 встановила, що кожна д-ва має ефективно здійснювати свою юрисдикцію і контроль в адм., тех. і соц. питаннях над суднами, що плавають під її прапором. Д-ва, яка має явні підстави вважати, що належна юрисдикція і контроль стосовно будь-якого судна не здійснюється, може повідомити про ці факти д-ві прапора. У разі отримання такого повідомлення д-ва прапора зобов'язана розслідувати це питання і вжити необхідних заходів для виправлення становища. Кожна д-ва має організувати за участю кваліф. осіб розслідування морської аварії або навігац. інциденту у відкритому морі, пов'язаного із судном, яке плаває під її прапором, у разі загибелі гр-н ін. д-ви чи заподіяння їм серйозного каліцтва або наявності серйозної шкоди суднам чи установкам ін. д-ви або морському середовищу (ст. 94).

У сфері дисциплін. відповідальності тільки д-ва, що видала диплом судноводія або свідоцтво про кваліфікацію, є компетентною для того, щоб після належної процедури відібрати ці документи, навіть якщо їхній власник не є гр-ном цієї д-ви. У повітряному просторі над відкритим морем кожне повітряне судно підпорядковується тільки юрисдикції д-ви реєстрації судна.

З принципів свободи відкритого моря і виключної юрисдикції д-ви над судном свого прапора впливає важливе положен-

ня міжнар. права — заборона будь-якого втручання в його діяльність у відкритому морі з боку іноз. суден, зокрема військ. кораблів іноз. д-в. *Комісія міжнародного права ООН* в доповіді про роботу її 8-ї сесії (1956) підкреслила, що «з принципу свободи морів виходить, що торговельне судно може бути оглянуто тільки військовим кораблем, який плаває під тим самим прапором». *Ф. Мартенс* у праці «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів» зазначав, що «у відкритому морі жодна держава не має права огляду іноземних суден і взагалі права їх зупиняти».

Принцип виключної юрисдикції д-ви над суднами, що плавають під її прапором у відкритому морі, передбачає, що судно у відкритому морі може бути зупинено і оглянуто військ. кораблем або спец. уповноваженим судном ін. д-ви у виняткових випадках, обумовлених Конвенцією 1982 (ст. 110). У разі здійснення повноважень щодо підтримання правопорядку у Світ. океані компетенція д-ви прапора судна може увійти в колізію з компетенцією ін. д-в. Конвенція 1982 містить винятки щодо принципу виключної юрисдикції д-ви над суднами, що плавають під її прапором у відкритому морі, і визнає особл. повноваження у відкритому морі також за деякими категоріями д-в. Передусім це стосується випадків, коли правопорушення здійснюється у зоні, що перебуває під суверенітетом або юрисдикцією певної д-ви, яка може використати своє право переслідування іноз. судна у відкритому морі (ст. 111 Конвенції 1982 «Право переслідування по гарячих слідах»). Відповідно до цього права д-ва правомочна переслідувати у відкритому морі іноз. торг. судно, зупиняти, затримувати і супроводжувати його в один зі своїх портів, якщо є серйозні підстави вважати, що воно порушило закони і правила цієї д-ви під час перебування у її відп. морських зонах (*внутрішні води, територіальне море, прилегла зона, виключна економічна зона, континентальний шельф*). Переслідування д-вою іноз. судна у відкритому морі можливе лише тоді, коли воно почалося у згаданих зонах. На важливості дотримання цієї норми акцентовано в рішенні *Міжнародного трибуналу з морського права* від 04.12.1997 у справі судна «Saiga» (п. 61). Дії

д-ви у разі переслідування іноз. судна у відкритому морі мають бути сумірні його правопорушенню. Зокрема, таку вимогу було сформульовано незалежною комісією у справі судна «Red Crusader» (1961). Комісія встановила, що військ. корабель Данії мав законне право наказати зупинитися рибальському судну під прапором Великої Британії, яке знаходилося в терит. морі Данії з неприбраними снастями, і почати переслідування. Проте військ. корабель відкрив вогонь без попередження і завдав значних пошкоджень судну, що свідчить, як встановлено комісією, про «несумірність його дій правопорушенню, що припускається».

До особл. повноважень д-в у відкритому морі, які обмежують принцип виключної юрисдикції д-ви прапора судна, належать також правила, визначені ст. 221 («Заходи з метою запобігти забрудненню, спричиненому морськими аваріями») Конвенції 1982. Так, д-ви, відповідно до вимог міжнар. права, можуть застосовувати і забезпечувати дотримання заходів у відкритому морі, які сумірні факт. шкоді або шкоді, що загрожує, з метою захисту свого узбережжя або пов'язаних з ним інтересів, у т. ч. рибальства, від забруднення або загрози забруднення (нафтою чи ін. шкідливими речовинами) у результаті морської аварії (зіткнення суден, посадка на мілину, ін. морський інцидент на борту судна) або дій, пов'язаних з такою аварією, які можуть призвести до серйозних шкідливих наслідків. Міжнар. конвенція щодо втручання у відкритому морі у випадках аварій, які призводять до забруднення нафтою, 1969 (INTERVENTION 69) встановила процедуру втручання *прибережних держав* (ст. III) у разі морської аварії у відкритому морі, що становить серйозну і реальну загрозу їхньому узбережжю і може призвести до шкідливих наслідків у великих розмірах. Поштовхом до прийняття Конвенції 1969 була аварія нафтоналивного танкера «Togeu Sapuon» під прапором Ліберії, що сталася у відкритому морі поблизу узбережжя Великої Британії 18.03.1967. З метою запобігання забрудненню, після вжиття відп. заходів, танкер було знищено військ. літаками Великої Британії шляхом бомбардування. Захисні дії прибережної д-ви мають бути відп. небезпечі,

що загрожує узбережжю. Конвенція 1969 передбачає, що до вжиття будь-яких заходів (включно з можливістю спалення або затоплення аварійного судна) прибережна д-ва має консультиватися з ін. д-вами, інтереси яких зачіпає морська аварія, зокрема з д-вою прапора судна; залучати експертів, список яких веде *Міжнародна морська організація*, тощо. До вжиття заходів і під час їх здійснення прибережна д-ва має робити все від неї залежне з метою запобігання будь-якому ризику для людського життя і надавати всіляку допомогу особам, що зазнають лиха. Порушення цих вимог може призвести до того, що прибережній д-ві, яка перевищила межі допустимих дій під час аварійних ситуацій, доведеться відшкодовувати неправомірні збитки.

Літ.: *Международное морское право* / Под ред. С.А. Гуреева. М., 2003; *Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные проблемы*. М., 2007; *Неуен Куок Динь, Даие П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. 2. К., 2000; *Корецкий В.М., Колодкин А.Л., Николаев А.Н. и др.* Очерки международного морского права. М., 1962; *Шемякин А.Н.* Право пользования морем (генезис структуры содержания). Одесса, 2004; *Churchill R.R., Lowe A.V.* The Law of the Sea. Manchester, 1999.

І.В. Дмитриченко

КРИМСЬКА (ЯЛТИНСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 — конф. за участю лідерів 3 д-в *антигітлерівської коаліції* (СРСР, США, Великої Британії) 04—11.02.1945 у м. Ялта (СРСР), на якій було розв'язано широке коло питань, пов'язаних як з узгодженням воєн. планів 3 союзних д-в з метою остаточного розгрому нацист. Німеччини, так і з повоєнним устроєм Європи і світу.

Рад. делегацію очолював Й.В. Сталін, амер. — Ф.Д. Рузвельт, англ. — В. Черчилль. На конф. керівники СРСР, США та Великої Британії розглянули пропозиції щодо утворення *Організації Об'єднаних Націй*, які були розроблені на *Думбартон-Окській конференції 1944*. Було погоджено, що крім СРСР до складу д-в — засновниць ООН залучать також УРСР і БРСР. Було розв'язано спірне питання про порядок голосування в *Раді Безпеки ООН* і вирішено, що пост. члени цього органу будуть наділе-

КРИМСЬКА (ЯЛТИНСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ 1945

ні правом *вето* під час голосування з усіх питань, крім процедурних. Конф. для розроблення і прийняття *Статуту ООН* було вирішено скликати 25.04.1945 в м. Сан-Франциско (США) (див. *Сан-Франциська конференція Об'єднаних Націй 1945*).

Рішення Крим. конф. передбачали тривалу окупацію терит. Німеччини військами 3 д-в, а також Франції, причому збройні сили кожної д-ви мали займати лише свою чітко визначену зону окупації і нести в ній відповідальність щодо денацифікації, демілітаризації та встановл. демокр. порядку. Передбачалося утворення Центр. контр. комісії з метою координації адміністрації та контролю над Німеччиною. Щодо *репарацій*, то конф. постановила, що Німеччина зобов'язана відшкодувати збитки, заподіяні союзним д-вам, у натурі і максимально можливою мірою. Було вирішено, що 50% репарацій мають відійти СРСР. На конф. було прийнято Декларацію про визволену Європу, у якій союзники заявляли про свій намір узгоджувати свою політику у справі допомоги народам, звільненим від панування нацист. Німеччини, і народам д-в — кол. сателітів країн осі в Європі при вирішенні ними демокр. способами їхніх нагальних політ. та екон. проблем. У Декларації наголошувалося на необхідності відновлення суверенних прав і самоврядування для народів, які були позбавлені цього агресивними націями шляхом насильства, відповідно до принципу *Атлантичної хартії* про право всіх народів самим обирати форму уряду, за якої вони житимуть. З метою поліпшення умов, за яких звільнені народи могли б здійснювати ці права, уряди СРСР, США та Великої Британії домовилися спільно допомагати народам у будь-якій звільненій европ. д-ві або в д-ві — кол. сателіті осі в Європі, а також, де цього вимагатимуть обставини: а) створювати умови для внутр. миру; б) вживати невідкладних заходів з надання допомоги цим народам; с) створювати тимчас. уряди, що широко представлятимуть усі демокр. елементи населення і зобов'язуються у якнайкоротший термін провести вільні вибори;

д) сприяти, де це виявиться необхідним, проведенню таких виборів.

Союзники врегулювали свої розбіжності з польс. питання і дійшли згоди щодо реорганізації тимчас. уряду Польщі із залученням до його складу демокр. діячів із самої Польщі та представників емігрант. уряду в Лондоні. Цей уряд мав прийняти зобов'язання провести вільні вибори за участю всіх антинацист. та демокр. партій у максимально короткий термін. Варто зазначити, що таке рішення дало можливість СРСР без особл. проблем встановити в Польщі потрібний йому політ. режим, тоді як польс. уряд у вигнанні в Лондоні швидко втратив визнання з боку США та Великої Британії. Щодо кордонів Польщі було вирішено, що її схід. кордон проходитиме по лінії Керзона з невеликими відступами на користь Польщі, водночас Польща отримає суттєвий приріст терит. на заході та півночі за рахунок Німеччини. Це рішення безперечно сприяло закріпленню входження Зах. України до складу СРСР і відповідно УРСР, що було остаточно оформлено договором між СРСР і Польщею про кордон від 16.08.1945. Отже, укр. етнічні землі було об'єднано в єдиній д-ві, яка, хоча і була складовою СРСР, разом з тим виступала як суб'єкт міжнар. права. З югосл. питання було прийнято рішення рекомендувати маршалу Тіто та представнику емігрант. уряду Шубашичу негайно створити тимчас. об'єднаний уряд. Було вирішено також рекомендувати, щоб новий югославський уряд заявив: 1) що Антифашист. віче нар. визволення Югославії буде розширено завдяки включенню членів останньої югосл. Скупщини, які не скомпрометували себе співпрацею з ворогом, і, таким чином, буде створено тимчас. парламент; 2) законод. акти, прийняті Антифашист. віче нар. визволення, підлягатимуть подальшому затвердженню Устан. зборами. У комюніке Крим. конф. Й.В. Сталін, Ф.Д. Рузвельт та В. Черчилль наголосили, що перемога у цій війні і створення майбутньої міжнар. орг-ції нададуть найбільшу можливість у всій історії людства для створення в найближчі роки найважливіших умов для міцного та тривалого миру.

На конф. було досягнуто секретну домовленість про вступ СРСР у війну проти Япо-

нії через 2—3 міс. після закінчення війни в Європі за таких умов: 1) збереження статус-кво у Монголії; 2) повернення СРСР півд. частини о-ва Сахалін; 3) інтернаціоналізація торг. порту Дайрен із забезпеченням переважних інтересів СРСР у цьому порту та відновлення оренди військ.-морської бази Порт-Артур для СРСР; 4) спільна з Китаєм експлуатація китайської схід. та півд. Маньчжур. залізниць на засадах оргції змішаної рад.-китайської компанії; 5) передання СРСР Курильських о-вів.

Таким чином, на Крим. конф. було закладено основи повоєнного світоустрою. З одного боку, вони продемонстрували можливість співробітництва д-в з протилежними сусп.-політ. системами у справі створення універс. системи підтримання миру та безпеки, що знайшло відображення у розв'язанні всіх спірних питань щодо майбутньої ООН. Попри всі свої недоліки ООН стала достатньо ефект. гарантом стабільності системи міжнар. відносин, основи якої було закладено в Ялті. З ін. боку, рішення конф. фактично зумовили майбутній поділ Європи на соціаліст. та капіталіст. табори, який проіснував до 1989—1990. Попри декларації про право народів самим обирати свій уряд шляхом вільних виборів, доля народів Схід. Європи була вирішена керівниками 3 великих д-в фактично без їхньої участі.

Літ.: *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.*: Сб. док. Т. 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (4—11 февраля 1945 г.). М., 1978.

К.О. Савчук

КРИТЕРІЇ КОНВЕРГЕНЦІЇ В ЄС — див. *Європейський валютний союз.*

КУЗНЄЦОВ Валерій Іванович (02.01.1940, с. Червоний Прикордонник Полновського р-ну Ленінград. обл. — 16.10.2002, Москва, РФ) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., дипломат, мав дипл. ранг радника 1-го класу, засл. діяч науки РФ, член КМП ООН, член Пост. палати третейського суду, фахівець з міжнар. права, особливо з теорії міжнар. права, міжнар.-правових проблем екон. інтеграції та прав людини.

К. навчався на юрид. ф-ті Моск. держ. ун-ту ім. М.В. Ломоносова, який закінчив

у 1963. Цього ж року вступив до аспірантури Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин МЗС СРСР (нині — *Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС РФ*, МДІМВ) і у 1968 захистив канд. дис. на тему «Рада економічної взаємодопомоги (деякі міжнародно-правові аспекти організації та діяльності)». К. залишають на каф. міжнар. права МДІМВ, де він працює на посадах викладача, ст. викладача та доцента. У 1981 К. захистив докт. дис. на тему «Проблеми теорії та практики міжнародного права в процесах європейської економічної інтеграції» і з 1982 по 1983 працював на цій каф. на посаді проф.

У 1983 К. перейшов на роботу до Дипл. академії МЗС СРСР (нині — *Дипломатична академія Міністерства закордонних справ РФ*), обійнявши посаду проф. каф. міжнар. права, а в 1987 очолив цю каф. і працював на ній до кінця життя. Був головою наук. ради із захисту дис. з міжнар. права цієї Академії та членом експерт. ради з міжнар. права при голові Держ. думи РФ; членом редколегій видань «Российский ежегодник международного права», «Вестник Дипломатической академии. Серия: Международное право» та «Московский журнал международного права»; членом виконкому *Російської асоціації міжнародного права*. У 1984 йому присвоєно звання засл. діяча науки РФ.

У складі делегації СРСР, а потім РФ К. брав участь у роботі низки міжнар. форумів та органів ООН. Він був радником делегації СРСР у Спец. комітеті ООН з принципів міжнар. права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва д-в відповідно до Статуту ООН (1969—70); радником делегації СРСР на сесіях *Дунайської комісії* (1972—76); заст. голови делегації СРСР у Комітеті ООН з визначення агресії (1974) та ін. Був членом Комітету ООН з екон., соц. і культ. прав людини (з 1989); Пост. палати третейського суду в Гаазі (з 1990) та КМП ООН.

Наук. доробок К. становить понад 100 наук. праць, серед яких багато монографій та підручників, присвячених дослідженню поняття та принципів міжнар. права, екон.

інтеграц. процесам д-в, соц.-екон. і культ. правам людини та ін. проблемам. Разом з О.М. Хлестовим та Б.Р. Тузмухамедовим він сформулював поняття міжнар. права, виходячи з того, що це «система дозволів, приписів та заборон, які являють собою узгоджені волевиявлення учасників міжнародних відносин, створені ними для врегулювання цих відносин і забезпечуються примусовою силою держав, що здійснюється також в узгоджених межах індивідуально або колективно». Це визначення міжнар. права, на думку авторів, є відходом від традиц. визначень, концентруючись на особливостях обмежень, які відрізняють його від нац. права. «Міжнародне право, — зазначають вони, — це продукт узгодження не стільки воль різних суб'єктів, скільки волевиявлень, інакше кажучи, власних побажань, обмежених як власними можливостями, так і зустрічними волевиявленнями партнерів». Дійсно, таке визначення видається оригінальним, хоча й не безспірним унаслідок того, що дії учасників міжнар. права характеризуються з огляду на відп. заборони, які забезпечуються примус. силою д-в. Це надто суб'єкт. погляд на міжнар. право, який фактично не враховує такі його правові якості, як добровільність і добросовісність, що становлять підвалини функціонування та розвитку цієї правової системи (див. *Міжнародне право*). Разом з тим, характеризуючи правотворчий процес, у якому вирішальна роль належить д-вам, К. цілком слушно вважає, що доктрини найбільш кваліф. спеціалістів з міжнар. права «можуть стати нормою поведінки лише у разі визнання їх такою державами» (див. *Доктрина*). К. правильно підкреслює, що «відносини між державами завжди визначалися співвідношенням військово-економічного потенціалу, балансом сил. І нині, хоча держави мають право використовувати збройну силу тільки для самооборони, баланс сил, як і раніше, має важливе значення». Значне місце в дослідженнях К. посідають ідеї, пов'язані з розвитком міжнар. права у 21 ст. Піддаючи критиці прихильників світ. уряду, він вважає, що й

надалі міжнар. відносини мають регулюватися з урахуванням *суверенної рівності держав принципу*, а норми міжнар. права, як і раніше, створюватимуться шляхом узгодження між д-вами. Основою міжнар. права залишаться такі його фундамент. принципи, як *незастосування сили або погрози силою принцип*, *мирного розв'язання міжнародних спорів принцип*, захист прав і свобод людини, право народів визначати свій політ. та сусп. устрій (див. *Рівноправності й самовизначення народів принцип* та *Невтручання у внутрішні справи держав принцип*). При цьому осн. увага має зосереджуватися на розробленні заходів, що сприяють більш ефект. застосув. норм міжнар. права на практиці. К. виступає проти силових акцій д-в та виправдання їх довільним тлумаченням норм міжнар. права, а в ряді випадків спотворенням останніх шляхом посилян на превентивну самооборону, *гуманітарну інтервенцію* та ін. приводи. Перспективи розвитку міжнар. права він бачить у 2 напрямках: створення нових норм під впливом прогресу в науці й техніці, удосконалення норм, а головне механізмів у сфері підтримання миру і безпеки. Серед новітніх загроз він виділяє *тероризм*, який створює загрозу миру, незалежно від того, хто, де та заради яких цілей здійснює терорист. акт. У цьому плані й має бути удосконалено право на самооборону зі встановл., проти кого можуть бути вжиті примус. дії. Відомими є праці К. з проблем міжнар.-правового регулювання процесів екон. інтеграції в Європі, ролі міжнар. орг-цій нового типу в процесі соц.-екон. інтеграції та діяльності Європ. екон. співтовариства.

К. зробив вагомий внесок у підготовку дипл. кадрів, розвиток доктрини міжнар. права, міжнар.-правову практику ООН.

Осн. праці: «Декрет о мире и декларации мира» (1972, у співавт.); «Отказ от применения силы — закон международной жизни» (1973); «Определение агрессии — победа миролюбивых сил» (1975); «Экономическая интеграция: два подхода» (1976); «СЭВ и «Общий рынок»: правовые проблемы» (1978); «СЭВ — ЕЭС: возможности сотрудничества» (1978); «Всеобъемлющая международная безопасность: международно-правовые принципы и нормы» (1990, у співавт.); «Курс международного права: в

7 т. Т. 7. Международно-правовые формы интеграционных процессов в современном мире» (1993, у співавт.); за ред. К. та Ю.М. Колосова було видано підруч. «Международное право» (1994, 1998).

Літ.: *Российская ассоциация международного права*. 1957—2007. Биограф. словарь / Отв. ред. С.В. Бахин. СПб., 2007; Кузнецов Валерий Иванович // *Юридическая Россия*. Федеральный правовой портал <http://www.law.edu.ru/person/person.asp?persID=1132162>.

В.Н. Денисов, С.О. Родіна

КУЛІК Маркіян Зіновійович (27.07.1970, м. Львів) — укр. правознавець, дипломат, фахівець з *міжнародного морського права*, особливо з проблем делімітації морських просторів, суддя *Міжнародного трибуналу з морського права* (МТМП).

У 1992 К. закінчив міжнар.-правовий ф-т (відділення митного та міжнар. приват. і торг. права) *Московського державного інституту міжнародних відносин (університет) МЗС РФ* (МДІМВ). Після цього все його життя було пов'язане з дипломатією, якою цікавився ще з дитинства. Великою мірою цю зацікавленість, уміння спостерігати й аналізувати міжнар. проблематику заклав його батько — відомий укр. політик і журналіст З.В. Кулик. Молодість К. припала на буремні роки «перебудови» і розпаду СРСР. Закінчивши один із найпрестижніших на ті часи на пострад. просторі навч. заклад, який готував профес. дипломатів, К., на відміну від багатьох його колег, не залишився у Москві, а повернувся додому, маючи на меті розбудувати дипл. службу незалежної України. Працюючи у договірно-правовому відділі вітчизн. МЗС (1991—93) та помічником заст. Міністра закорд. справ (1993—94), К. доклав багато зусиль до підготовки багатьох важливих двостор. та багатостор. міжнар. договорів, які тоді укладала Україна з ін. країнами. У 1994 він був направлений до Нью-Йорка на роботу в Пост. представництві України при ООН, де відповідав за питання міжнар. права, прав людини, соц. проблематику, вибори до органів системи ООН. У 1997 представника України, тодішнього Міністра закорд. справ Г.Й. Удовенка було обрано на високу посаду Голови ГА ООН, а К. призначено його юрид. радником. Гол. пріоритетом діяльності К. у цій сфері стали

питання всеохопної реформи ООН, яка має відповідати потребам і викликам часу. Укр. дипломат швидко здобув авторитет у цій гол. всесвіт. орг-ції. Його неодноразово обирали на керівні посади до її роб. органів, зокрема, він очолив Спец. комітет зі Статуту ООН та зміцнення ролі Орг-ції (2002, а ще раніше, у 1998 був його віце-головою) та Комітет з програм і координації (2005), був віце-головою XII зустрічі д-в — учасниць *Конвенції ООН з морського права 1982* (2002) та доповідачем Комісії ООН із соц. питань (1995).

Значною подією для укр. дипломатії стало обрання України непостійним членом РБ — гол. органу ООН, що відповідає за мир і безпеку у світі і чий рішення є обов'язковими для всіх д-в — членів Орг-ції (2000—01). Цей напрям роботи вимагав від К. великих зусиль. У 2001 він став заст. Пост. представника України при ООН та у РБ ООН. У 2004 К. повернувся на батьківщину і очолив Управління ООН та ін. міжнар. орг-цій МЗС України. У 2006—08 К. — заст. керівника Гол. служби зовн. політики Секретаріату Президента України.

Як глава, член або радник делегації України К. брав участь у сесіях: ГА ООН (1994—2007, у т. ч. був представником у Третньому комітеті — соц. та гуманіт. питання і права людини (1994—97) та Шостому комітеті — юрид. питання (1995—97 і 1999—2003)); *Економічної і соціальної ради ООН* (1994—98 та 2001—03); Асамблеї та Ради *Міжнародного органу з морського дна* (1995—98); *Комісії ООН з права міжнародної торгівлі* та її робочих групах (ЮНСІТРАЛ, 1995—97); зустрічах д-в — учасниць *Конвенції ООН з морського права 1982* (1996—99 та 2001—03); засіданнях: Комітету РБ ООН щодо протидії тероризму, створеного згідно з резол. ГА ООН 1373 (2001); Спец. комітету щодо правового захисту, передбаченого *Конвенцією про безпеку персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу 1994* (2002); Спец. комітету з юрисдикц. імунітетів д-в та їх власності (2002—04); Робочої групи ОБСЄ щодо міжнар.-правової суб'єктності, правоздатності, привілеїв та імунітетів

ОБСЄ (2006—07). У 2006 К. було призначено експертом Комітету РЄ щодо тероризму, а з 2007 він — експерт Механізму з людського виміру ОБСЄ. У 2011 К. очолив делегацію України на 24-му засіданні Ради міністрів закорд. справ д-в Орг-ції чорноморського екон. співробітництва (ОЧЕС).

У 2008 К. досяг однієї з найвищих сходнок дипл. кар'єри, його було призначено Надзвичайним і Повноважним Послом України в Румунії. Три роки роботи в сусідній країні, відносини з якою не завжди були простими, сприяли позит. розвитку стосунків між двома д-вами, поступовому налагодженню політ. діалогу, позначилися суттєвою інтенсифікацією торг.-екон. співробітництва та значним розширенням культ. контактів.

Особл. увагу протягом своєї насиченої дипл. кар'єри К. приділяв юрид. питанням, особливо тематиці міжнар. морського права. Ще молодим дипломатом він активно займався цими проблемами в ООН, беручи участь як експерт чи радник укр. делегації у зустрічах д-в — учасниць Конвенції ООН з морського права 1982 (далі — Конвенція ООН 1982) та роботі Міжнар. органу з морського дна. Одним із результатів цієї діяльності, помноженої на роки копітких досліджень, стала канд. дис. на тему «Шляхи оптимізації міжнародно-правового регулювання делімітації морських просторів», підготовлена і захищена у 2007 в *Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. З 2008 він є членом *Української асоціації міжнародного права*.

У своїх дослідженнях з міжнар. морського права К. сформулював ряд теор. засад пошуку шляхів узагальнення та нормативізації делімітац. процедур, розробив автор. концепцію побудови делімітац. моделі з відп. правовим та матем. обґрунтуванням, визначив нові можливості для кодифікації методів і правил розмежування морських просторів на основі звуження діапазону суб'єктивності суд.-арбітр. рішень. Запропонований у його працях підхід щодо побудови делімітац. моделі відкриває дод. можливості як для кодифікації методів і правил розмежування

морських просторів, так і для визначення критеріальних підходів до оцінки міжнар.-правової практики з цих питань.

Важливою подією в житті та діяльності К. стало обрання його у 2011 на XXI зустрічі д-в — учасниць Конвенції 1982 суддею МТМП на період до 2020. Для України обрання К. в цей авторитет. орган міжнар. юстиції має особл. значення. Уперше представник незалежної України був визнаний міжнар. спільнотою арбітром, що заслуговує довіри. За часів СРСР такої честі був удостоєний укр. акад. В.М. *Корецький*, обраний суддею МС ООН. Безумовно, це є визнанням внеску України в розвиток міжнар. морського права. Україна була активною учасницею розроблення і прийняття 4 *Женевських конвенцій з морського права 1958* (про відкрите море, про терит. море і прилеглу зону, про рибальство та охорону живих ресурсів відкритого моря та про континент. шельф) і Конвенції ООН 1982. Вона є членом *Міжнародної морської організації*, сприяючи кодифікації міжнар.-правових питань, пов'язаних з тех. та правовими аспектами торг. судноплавства і рибпромислового плавання. Відома й конструктивна діяльність України в ООН, яка активно займається проблемами користування морем, значення яких невпинно зростає.

К. має необхідний міжнар. досвід, профес. знання та особисті якості, щоб неупереджено і незалежно від мінливості політики ефективно виконувати складні функції судді Трибуналу. Це нелегка праця, що потребує багато зусиль і ретельності при розгляді справ. Від суддів залежить авторитет міжнар. судів. І д-ви, звертаючись до них зі своїми непростими проблемами, мають бути впевнені у їх незалежності та розгляді справ на основі закону.

Обраний від України в МТМП, К. гідно представляє в ньому вітчизн. міжнар.-правову науку і практику, сприяючи наповненню її новим змістом задля мир. розв'язання спорів між д-вами.

Осн. праці: «Встановлення критеріїв справедливості правового регулювання делімітації континентального шельфу» (2001); «Проблема врахування островів при встановленні правових засад делімітації морських просторів» (2001); «Про побудову несуперечливої моделі делімітації морських

просторів» (2001); «Спільне використання нафтогазових покладів континентального шельфу — можливі шляхи активізації співробітництва між Україною та Румунією» (2006); «Ретроспективний аналіз окремих ключових рішень Міжнародного Суду ООН з питань делімітації морських просторів» (2006); «Шляхи вирішення проблеми розмежування морських просторів України» (2007); «Проблеми міжнародно-правового режиму боротьби з піратством в сучасних умовах» (2010); «Позиція Міжнародного Суду у справі щодо розмежування у Чорному морі (Румунія проти України) та її можливий вплив на подальше вирішення інших делімітаційних спорів» (2012).

В.Н. Денисов

КУЛЬТУРНІ ПРАВА — окр. категорія прав людини, яка визначається в гарантованих д-вою нормат. засадах можливостей щодо збереження й розвитку нац.-культ. самобутності, доступу до матер. і духовних надбань людства, засвоєння й використання їх, здобуття освіти й виховання, користування вітчизн. і світ. культ. спадщиною, мистецтвом, літературою, заняття наук., тех. і худ. творчістю, участі в культ. житті сусп.-ва. Водночас К. п. людини є також складовою культ. прав народу в цьому середовищі.

У системі осн. прав і свобод людини категорія К. п., разом із соц. та екон. правами, належить до 2-го покоління прав людини (після громадян. і політ. прав, які належать до 1-го покоління). Формування К. п. активізувалося після підписання *Пакту Періха* (Вашингтон. договору «Про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток») від 15.04.1935. Цей Договір заклав основу міжнар.-правової охорони культ. цінностей народів як під час збройн. конфліктів, так і в мир. час. У сучас. міжнар. праві К. п. ще не дістали завершеного наповнення.

Міжнар.-правові документи, як правило, детально не розкривають зміст К. п., обмежуючись лише заг. формулюваннями засадничих ідей, положень і принципів. Їх можна визначити передусім на основі широкого тлумачення міжнар.-правових документів про права людини і права народів, статутів міжнар. орг-цій, де містяться норми, пов'язані з правами у сфері культури.

Так, *Загальна декларація прав людини 1948* проголошує право кожної людини «на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особистості прав у економічній, соціальній та культурній галузях...» (ст. 22), а також «право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі й користуватися його благами» (ст. 27).

Осн. юрид. джерелом цих прав є *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966*. У ст. 15 закріплюється обов'язок для д-в — учасниць Пакту визнавати, зокрема, право кожної людини на участь у культ. житті. Щоб здійснити це право, вони мають уживати заходів, потрібних для охорони, розвитку й поширення досягнень науки та культури, і визнавати «користь, що її дають заохочення і розвиток міжнародних контактів та співробітництва в науковій і культурній галузях».

Індивід. К.п. взаємопов'язані з правами народу. Як проголошено в Пакті, усі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політ. статус і вільно забезпечують свій екон., соц. і культ. розвиток (п. 1 ст. 1).

Цей важливий принцип визначає також Статут ЮНЕСКО, прийнятий ГА ООН у 1945. Статут ставить перед орг-цією «завдання сприяти зміцненню миру та безпеки завдяки співпраці народів у царині освіти, науки і культури в інтересах забезпечення загальної поваги до справедливості, законності, прав людини та основних свобод, проголошених у Статуті ООН для всіх народів, незалежно від раси, статі, мови або релігії» (п. 1 ст. 1).

ЮНЕСКО має багатий досвід міжнар.-правової діяльності щодо опрацювання К. п. народів. Так, 04.11.1966 Ген. конф. ЮНЕСКО проголосила Декларацію принципів міжнар. культ. співробітництва (див. *Міжнародне право охорони культурної спадщини*), у якій визначено кардинально новий комплекс прав і обов'язків народів у сфері культури. Декларація запропонувала всім уря-

дам, властям, орг-ціям, асоціаціям та установам, відповід. за культ. діяльність, низку принципів, якими вони мають постійно керуватися. А саме: кожній культурі властиві достоїнства і цінності, які належить поважати і зберігати (п. 1 ст. 1); розвиток власної культури є правом і обов'язком кожного народу (п. 2 ст. 1); у їхній великій різноманітності і взаємному впливі всі культури є частиною *загальної спадщини людства* (п. 3 ст. 1); культ. співробітництво є правом і обов'язком усіх народів і країн, тому вони мають обмінюватися один з одним знанням і досвідом (ст. 5); при здійсненні міжнар. культ. співробітництва, яке позитивно впливає на всі культури і сприяє взаємному збагаченню їх, належить поважати самобутність кожної з них (ст. 6); культ. співробітництво має виявляти ідеї і цінності, що сприяють створенню обстановки дружби і миру (п. 2 ст. 7), і здійснюватися на основі взаємної вигоди для всіх народів, які беруть у ньому участь; відп. обміни мають бути сповнені духом макс. взаємності (ст. 8); культ. співробітництво має сприяти встановл. між народами міцних і пост. зв'язків, які не повинні страждати від напруженості, що може виникнути в міжнар. відносинах (ст. 9).

Метою такого міжнар. культ. співробітництва є: поширення знань, сприяння розвитку талантів і збагачення різноманітних культур; розвиток мир. відносин і дружби між народами та сприяння кращому розумінню способу життя кожного з них; забезпечення кожній людині доступу до знань і можливості мати насолоду від мистецтва і літератури всіх народів, брати участь у розвитку науки, користуватися її благами та сприяти збагаченню культурного життя (ст. 4).

Запропонована ЮНЕСКО широка програма ідей у культ. сфері визначила на тривалий період розроблення й систематизацію міжнар.-правових норм. Прийняті конвенції і рекомендації ЮНЕСКО в галузі охорони й збереження культ. цінностей вагомо підтверджують це.

Розвиваючи й конкретизуючи основоположні міжнар. принципи культурологічно-

го характеру, *Загальна декларація прав народів 1976* проголосила їхнє право «зберігати й розвивати свою культуру, збагачуючи цим культуру всього людства», а також «право на свої художні, історичні і культурні багатства» (ст. 14).

Подальші глибокі перетворення, що відбулися у світі, не минули й культ. сфери в міжнар. відносинах. Це відобразила Декларація Мехіко щодо політики в галузі культури, ухвалена всесвіт. конф. 26.07—06.08.1982.

У Документі Краківського симпозиуму з питань культ. спадщини д-в — учасниць ОБСЄ 1991 особливо акцентується на повазі до прав людини й осн. свобод як доконечній умові всебічного розвитку культ. творчості, а також підтверджується важливість забезпечення найширшого доступу до культ. спадщини.

Водночас *Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950* не розглядає К. п. як окр. вид прав, оминає проблеми забезпечення прав людини на користування культ. спадщиною, мистецькими творами тощо. Однак з огляду на те, що в преамбулі цієї Конвенції задекларовано зв'язок із Заг. декларацією прав людини, зусилля д-в і міжнар. орг-цій щодо охорони культ. спадщини слід вважати діяльністю в ім'я забезпечення прав людини в культ. сфері (ст. 22 Заг. декларації прав людини) та права людини «брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом» (ст. 27).

Заг. концепція *Європейської культурної конвенції 1954* ґрунтується на визнанні спільності європ. культури взагалі й культ. спадщини Європи зокрема. Конвенція наголошує на необхідності спільних дій для сприяння збереженню й розбудові європ. культури, заохочує вивчення гр-нами д-в учасниць та ін. д-в, що можуть приєднатися до неї, мов, історії, культур ін. країн і спільної для всіх них європ. культури. Норми Конвенції визначають найбільш заг. стратег. напрями розвитку європ. співробітництва в галузі культури. Її завданням є також сприяння взаємодії між культурами в її різноманітних нац. формах з метою розвитку взаєморозуміння між країнами, популяризації знань про них і збереження їхньої культ. спадщини як невід'ємної складової європ. культури.

Ген. конф. ЮНЕСКО на своїй 31-й сесії в Парижі ухвалила *Загальну декларацію ЮНЕСКО про культурне різноманіття 2001* (далі — Заг. декларація 2001). За висловом керівника цієї міжнар. орг-ції Коїтіро Мацуури, цей документ може «набути не меншого значення, ніж Загальна декларація прав людини». Міжнар. спільнота вперше прийняла такий всебічний нормат. акт, піднісши культ. різноманітність до рангу «спільної спадщини людства...», яка так само потрібна людству, як біорізноманіття живий природи».

Як говориться в ст. 4 Заг. декларації 2001, права людини є гарантією культ. різноманітності. Захист культ. різноманітності є етичним імперативом, який невід'ємний від пошанування гідності людської особистості. Він має на увазі зобов'язання поважати права людини й осн. свободи, особливо права осіб, що належать до меншин, і *корінних народів права*. Неприпустимо покликатися на культ. різноманітність для заподіяння шкоди правам людини, гарантованим міжнар. правом, або для обмеження сфери їх застосування.

Згідно зі ст. 5, К. п. — це чинник, що сприяє культ. різноманітності. Вони є невід'ємною складовою прав людини, які є універс., неподільними і взаємозалежними. Доконечною умовою розвитку творчої різноманітності є реалізація в повному обсязі К. п., як їх визначено в ст. 27 Заг. декларації прав людини і в ст. 13, 15 Міжнар. пакту про екон., соц. та культ. права. Відповідно кожна людина повинна мати можливість для самовиявлення, творчості й поширення своїх творів будь-якою мовою на власний вибір, зокрема своєю рідною мовою; кожна людина має право на якісну освіту й профес. підготовку в умовах цілковитого поважання її культ. самобутності; кожна людина повинна мати можливість брати участь у культ. житті за власним вибором і додержуватися своїх культ. традицій у межах, що визначаються дотриманням прав людини й осн. свобод.

На основі Заг. декларації 2001 та ін. міжнар.-правових документів на 33-й сесії Ген. конф. ЮНЕСКО в Парижі було підписано *Конвенцію про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005*, яку Україна ратифікувала Законом

від 20.01.2010. Серед керівних принципів Конвенції — «принцип поваги до прав людини та основних свобод», за яким охорона та заохочення культ. розмаїття можливі тільки тоді, коли гарантовано права людини та основоположні свободи, напр. свободу вираження думок, інформації та комунікації, а також можливість для окр. осіб вибирати форми культ. самовираження. Ніхто не може використовувати положення цієї Конвенції для порушення прав людини та осн. свобод, проголошених у Заг. декларації прав людини 1948 й гарантованих міжнар. правом, або для їх обмеження. Оскільки культура є однією з гол. рушійних сил розвитку, культ. аспекти розвитку мають таке саме важливе значення, як і його екон. аспекти, і люди та народи мають осн. право брати в них участь і користуватися їхніми здобутками (ст. 2).

Міжнар.-правові акти ЮНЕСКО також спрямовані на розв'язання принципової проблеми, т. з. конфлікту між правом на культуру і правами культур, в основі якого суперечність між правом особи мати повний доступ до *культурних цінностей* і правами культ. цінностей надійно зберігатися в умовах сучас. мінливого технократичного світу і збройн. конфліктів. Міжнар.-правові орієнтири скеровують культ. політику на забезпечення доступу до всіх цінностей, щоб духовне спілкування з прекрасним не було винятковою подією. Людина, яка перебуває в середовищі, позбавленому зв'язку з минулим, стає «позаісторичною» як за напрямом мислення, так і як член сусп-ва в цілому. Тим часом пам'ятки історії, мистецтва та архітектури створюють культ. середовище, відп. духовну ауру, без чого культурні цінності втрачають свої істор. зв'язки й можливість функціонувати в сусп-ві за своїм призначенням, що позначається на їх збереженні.

Міжнар.-правові стандарти К. п. людини впроваджено у внутр. праві, зокрема *Конституції України*, яка забезпечує громадам гарантії свободи літ., худ., наук. і тех. творчості, захист інтелект. власності, авт. прав, моральних і матер. інтересів, що ви-

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ

нікають у зв'язку з різними видами інтелект. діяльності (ст. 54).

Важлива роль щодо закріплення К. п. належить спец. зак-ву, яке розвиває й конкретизує констит. норми. Так, Закон України «Про культуру» 2010 встановлює, що осн. засадами держ. політики є гарантування прав гр-н усіх національностей у сфері культури, задоволення культ. потреб укр. народу, створення умов для творчого й інтелект. розвитку особистості, підвищення культ. рівня сусп-ва тощо (ст. 3).

До прав гр-н у сфері культури належать: свобода творчості, вільний вибір будь-якого виду культ. діяльності, засобів і сфер застосув. творчих здібностей та самост. визначення долі своїх творів; здійснення профес. та аматор. діяльності на індивід. чи колект. засадах, самостійно чи за допомогою будь-яких форм посередництва; створення закладів, підприємств і орг-цій культури; об'єднання у творчі спілки, нац.-культ. т-ва, фонди, асоціації, ін. громад. об'єднання, які діють у сфері культури; збереження і розвиток нац.-культ. самобутності, нар. традицій та звичаїв; доступ до культ. цінностей і захист інтелект. власності; здобуття спец. освіти.

Спец. норми, зокрема доступність кожному гр-нові культ. цінностей, культ. послуг та культ. діяльності, відображено у законах України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» 1993, «Про бібліотеки і бібліотечну справу» 1995, «Про музеї та музейну справу» 1995, «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» 1999 та ін.

Глибоко помилковими є спроби розглядати К. п. як «залишкові», «другорядні». Як слушно застерігає В.Н. Денисов, прихильники такого погляду, по суті, нехтують принцип універс. і неподільної системи прав людини, сформульованих у Заг. декларації прав людини 1948. Згаданий принцип дістав підтвердження на Всесвіт. конф. з прав людини в 1993. Зокрема, у схваленій Віден. декларації та Програмі дій стверджується, що «хоча значення національної і регіональної специфіки та різних історичних,

культурних і релігійних особливостей потрібно мати на увазі, держави, незалежно від своїх політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані захищати всі права людини та основні свободи».

К. п. є складовими правового статусу особи, без їх реалізації людина не може існувати як повноцінна сусп. істота.

Літ.: *Права людини*: Міжнародні договори України. К., 1992; *Мартыненко А.П.* Права народів в сучасному міжнародному праві. К., 1993; *Лисенко С.Л.* Міжнародно-правова регламентація культурних прав і свобод особи та національне законодавство // Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах. Зб. наук. статей. Вип. 1. К., 1996; *Денисов В.* Про особливості імплементації соціально-економічних та культурних прав у системі міжнародного права прав людини // Правова держава, 2001, вип. 12; *Акуленко В.* Імплементація міжнародно-правових норм у внутрішнє право України у сфері охорони культурної спадщини // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В.Н. Денисова. К., 2006; *Акуленко В.* Культурні права людини, громадянина і народу // Пам'ятки України: історія та культура, 2003, № 3.

В.І. Акуленко

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ — заг. поняття, яке застосовується у міжнар.-правових актах щодо різноманітних предметів істор., худ., наук. та ін. культ. значення. Єдиного універс. визначення К. ц. немає, є кілька визначень, які вживають відповідно до конкр. міжнар.-правових документів.

Поняття «К. ц.» є широким і багатограним. Відповідно до *Гаазької конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954*, К. ц., незалежно від їх походження і власника, вважають: а) цінності, рухомі чи нерухомі, що мають велике значення для культ. спадщини кожного народу, — пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, реліг. чи світські, археол. місцеположення, архіт. ансамблі, що становлять істор. або худ. інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, ін. предмети худ., істор. чи археол. значення, наук. колекції, колекції книг, архівних матеріалів тощо; б) будівлі, гол. призначенням яких є зберігання чи експонування рухомих культ. цінностей (музеї, бібліотеки, архіви та ін.); с) центри, де є значна кількість об'єктів культ.-істор. значення.

У наст. міжнар. актах спостерігаються суттєві відмінності щодо трактування цього

терміна. Зокрема, в Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культ. цінності, від 19.11.1964 К. ц. вважається рухоме й нерухоме майно, яке має велике значення для культ. надбання кожної країни, тобто такі предмети, як твори мистецтва та архітектури, рукописи, книги та ін. предмети, що становлять інтерес з погляду мистецтва, історії чи археології, етнол. документи, типові зразки флори і фауни, наук. колекції та важливі колекції книг і архівних документів, у т. ч. муз. архіви. Дещо ін. визначення К. ц. дано в Рекомендації ЮНЕСКО про збереження культ. цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громад. чи приват. робіт, від 19.11.1968. Тут під терміном К. ц. розуміються: а) нерухомі об'єкти, зокрема місцевості археол., істор. чи наук. значення, споруди чи ін. об'єкти, які становлять істор., наук., мистецьку чи архіт. цінність, як реліг., так і світські, в т. ч. традиц. архіт. ансамблі, істор. квартали в містах або сільських населених пунктах і етнол. споруди попередніх культур, які ще й досі перебувають у доброму стані. Це стосується також їх руїн, археол. чи істор. залишків, їхнього безпосереднього оточення; б) рухомі цінності, що мають культ. значення, в т. ч. цінності в нерухомих об'єктах чи вилучені з них, а також рухомі цінності, приховані в землі, які можуть бути виявлені в місцях, що мають археол. чи істор. значення, чи ін. місцях. Цей термін охоплює не тільки виявлені й зареєстровані архіт., археол. та істор. місцевості і споруди, а й незареєстровані залишки минулого, а також сучас. місцевості і споруди, що мають мистецьке значення.

Для цілей Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культ. цінності, від 14.11.1970 застосовується знову ін. поняття (переважно щодо рухомих предметів). К. ц. вважаються цінності реліг. чи світського характеру, які розглядаються кожною д-вою як такі, що мають значення для археології, доістор. періоду, історії, літератури, мистецтва і науки. До цього заг. визначення в ст. 1 долучено предметний

перелік К. ц., який охоплює 15 категорій: а) рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та предмети, що становлять інтерес для палеонтології; б) цінності, що стосуються історії, в т. ч. історії науки і техніки, історії воєн і сусп.-в, а також пов'язані з життям нац. діячів, мислителів, вчених, митців та з видатними нац. подіями; с) археол. знахідки (зокрема, звичайні і таємні) та археол. відкриття; д) частини розчленованих худ. та істор. пам'яток, археол. місць; е) старовинні предмети більш ніж 100-літньої давності, як-от: написи, карбовані монети, печатки; ф) етнол. матеріали; г) худ. цінності, такі як: і) полотна, картини й малюнки повністю ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів (за винятком креслень і пром. виробів, прикрашених від руки); ii) ориг. твори скульптур. мистецтва з будь-яких матеріалів; iii) ориг. гравюри, естампи та літографії; iv) ориг. худ. добірки та монтажі з будь-яких матеріалів; h) рідкісні рукописи та інкунабули, старовинні книги, документи і видання, що становлять особл. інтерес (істор., худ., наук., літ. тощо), окремо і в колекціях; i) поштові марки, податкові та аналог. їм марки, окремо і в колекціях; j) архіви, в т. ч. фото-, фоно- і кіноархіви; k) меблі понад 100-річної давності та старовинні муз. інструменти.

Окреслене в Конвенції коло предметів не стало визначальним у наст. міжнар. документах, зокрема регіон., прийнятих у цій сфері. Так, незважаючи на те, що у Положенні про порядок повернення культ. цінностей, які незаконно вивозяться і ввозяться, затвердженому Рішенням глав урядів д-в — учасниць СНД 09.10.1997, дається визначення К. ц. згідно з цією Конвенцією, в Примірному переліку культ. цінностей до нього маємо 11 категорій матер. і духовної культури. В Угоді про вивезення та ввезення культ. цінностей, підписаній д-вами СНД 28.09.2001, поняття К. ц. розкривається в осн. відповідно до Конвенції 1970: «Культурні цінності — цінності релігійного або світського характеру чи їх колекції, які розглядаються кожною з держав-сторін як такі,

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ

що мають значення для історії, культури, мистецтва, науки, та підпадають під дію законодавства держав-сторін про вивезення і ввезення культурних цінностей». Зазначимо, що в цьому визначенні поставлено суттєвий акцент на внутр. зак-ві д-в СНД.

Поряд із заг. поняттям К. ц. у низці міжнар. актів вживається також заг. термін до об'єктів істор., худ., наук. та ін. культ. значення — «культурна спадщина». Єдиного універс. визначення культ. спадщини також немає, є кілька, які вживаються відповідно до конкр. міжнар.-правових документів.

Рекомендація ЮНЕСКО про охорону нац. рівні культ. та природ. спадщини від 16.11.1972 і Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвіт. культ. і природ. спадщини від 23.11.1972 (див. *Всесвітня культурна і природна спадщина*) містять визначення поняття культ. спадщини, які в осн. збігаються. У них як культ. спадщину розглядають: пам'ятки: твори архітектури, монумент. скульптури і живопису, елементи або структури археол. характеру, написи, печерні житла і групи елементів, які мають видатну універс. цінність з погляду історії, мистецтва чи науки; ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок із пейзажем яких становлять видатну універс. цінність з погляду історії, мистецтва чи науки; визначні місця: твори людини або спільні витвори людини і природи, а також зони, включно з археол. визначними місцями, що становлять видатну універс. цінність з погляду історії, естетики, етнології чи антропології (ст. 1).

Осн. критерієм віднесення культ. об'єктів до категорій, що охороняються, в Конвенції 1972 є «видатна універсальна цінність», без визначення її змісту і тлумачення. Поняття «культурна спадщина» близьке до поняття «К. ц.», але не тотожне. Термін «культурна спадщина» в названих міжнар. документах вживається тільки щодо нерухомих об'єктів і не охоплює рухомих цінностей, до яких вони не застосовуються.

Разом з тим Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню

та передачі права власності на культ. цінності, від 14.11.1970 поряд з уже згадуваним поняттям «К. ц.» розкриває термін «культурна спадщина» кожної д-ви як: а) К. ц., створені окр. особами або колективами осіб, які є гр-нами цієї д-ви, та К. ц., що мають важливе значення для цієї д-ви і створені на терит. цієї д-ви іноз. гр-нами або особами без гр-нства, які проживають на терит. цієї д-ви; б) К. ц., знайдені на нац. терит.; с) К.ц., набуті археол., етнол. і природничими наук. експедиціями за згодою компетент. властей країни, звідки походять ці цінності; д) К. ц., набуті внаслідок добровільних обмінів; е) К. ц., отримані як дар або законно придбані за згодою компетент. властей країни, звідки походять ці цінності (ст. 4). Тут термін «культурна спадщина» вперше застосовується до рухомих К. ц.

На суттєві понятійно-термінол. колізії міжнар. актів у цій сфері звернув увагу ще в 70-ті рр. 20 ст. відомий болгар. правознавець Е. Александров. «Міжнародний захист культурних цінностей найвищою мірою залежить від правильного і вичерпного визначення змісту цього поняття, — зазначав він, — описові визначення, які не в змозі повністю розкрити його неточні і неповні загальні визначення, також звужують сферу захисту культурних цінностей. Існуюча міжнародно-правова регламентація не є достатньо точною в цьому відношенні... Під захистом уже перебувають (ім має бути забезпечено найповніший захист) не тільки культурні цінності, а й культурні об'єкти взагалі. Останні, поза сумнівом, включають у себе культурні цінності як такі, але цим їх зміст не вичерпується. У найзагальнішому сенсі під культурними об'єктами розуміють всі культурні цінності та інші матеріальні предмети, нематеріальні твори, а також інститути, створені для духовного розвитку людини. Необхідно, однак, зробити деякі уточнення з тим, щоб визначити більш точно зміст поняття «культурні об'єкти».

Проблема нормат. визначення і співвідношення понять «К. ц.», «культурна спадщина», «предмети культури» та ін. була і донині залишається однією з найскладніших проблем у цій сфері. Як справедливо вказує нім. правник Р. Дольцер, «навіть держави — члени ЄС, незважаючи на регіо-

нальну однорідність, не змогли досягти єдності щодо змісту поняття культурних цінностей». У контексті ст. 36 Договору про функціонування ЄС 2007 д-ви можуть вживати спец. заходів, які обмежують свободу переміщення товарів з метою захисту «національних надбань, які мають художню, історичну або археологічну цінність...». Стосовно повернення К. ц., неправомірно вивезених з терит. д-ви — члена ЄС, Директива ЄС 93/7 від 15.03.1993 передбачає, що д-ви визначають названі в ній категорії, такі як «пам'ятки» або «колекції», в кожному конкр. випадку, не з'ясовуючи зміст терміна «К. ц.».

З того часу в розробленні цієї міжнар.-правової проблеми істотних змін не сталося. Дефініція К. ц. практично тільки знає змін — залежно від змісту конкр. міжнар. документа, що не може не позначитися на змісті цього поняття у внутр. зак-ві. Питання імплементації, зокрема усунення термінол. колізій у внутр. зак-ві України, безпосередньо залежить від чіткого визначення понять «К. ц.» і «культурна спадщина» в міжнар.-правових нормах, чого далеко не просто досягти. По-друге, збереження нац. термінол. традицій також має суттєве значення для спадкоємності, стабільності зава і правозастосовної практики. Питання непросте, оскільки зазвичай чим лаконічніша заг. дефініція, тим ширше коло охоплених нею предметів, а в такому разі воно може бути безмежним. Тому для окреслення її меж визначають Примірний перелік культ. цінностей або Реєстр об'єктів культ. спадщини для уточнення заг. поняття. Наявність різноманітної термінології ускладнює процес тлумачення і застосування правових норм у цій галузі, однакове розуміння закону, виявлення повноти тієї суті, яку законодавець вклав у словесне формулювання правового акта. Адже при тлумаченні будь-якого закону насамперед доводиться з'ясовувати граматичне або термінол. значення окр. юрид. понять, з яких складається зміст правової норми.

У внутр. зак-ві України термін «культурна спадщина» вживається в ст. 54 *Конституції України*, Законі України «Про культуру» від 14.12.2010 (зокрема, ст. 1—3, 6, 11, 13, 16) та ін. законод. актах. Визначення ж цього поняття дається тільки в Законі Ук-

раїни «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000, згідно з положеннями ст. 1 якого «культурна спадщина — це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини», що є надто лаконічною дефініцією, хоча нижче наведено також визначення поняття «об'єкт культурної спадщини». Поряд з терміном «культурна спадщина» зустрічаємо його синонім «історико-культурна спадщина», зокрема в перших ред. Законів України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» і «Про музеї та музейну справу». Верховенство Конституції України в системі законод. актів мало б визначити термінологію всіх законод. актів у цій сфері. Розглянемо її ст. 54 в термінол. аспекті: «Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами». Тут маємо, по суті, 3 терміни для визначення, фактично, одного й того самого заг. поняття. Поряд з ustalеними термінами «культурна спадщина» та «К. ц.» з'явився новий «історичні пам'ятки та інші об'єкти, що становлять культурну цінність». Якщо логічно тлумачити зміст цього поняття, можна припустити, що воно близьке до традиц. і широковживаного терміна «пам'ятки історії та культури».

У внутр. зак-ві визначення К. ц. вперше подали «Основи законодавства України про культуру» від 14.02.1992, згідно з якими до них належать об'єкти матер. і духовної культури, що мають худ., істор., етногр. та наук. значення. К. ц., що мають виняткове істор. значення для формування нац. самосвідомості укр. народу, визнаються об'єктами нац. культ. надбання і заносяться до Держ. реєстру нац. культ. надбання (ст. 14).

Оптим. шлях полягає у визначенні за міжнар.-правовим прецедентом названих понять у кожному законод. акті відповідно до предмета регулювання. Саме такий підхід маємо в Законі України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних

цінностей» від 21.09.1999. Згідно зі ст. 1 цього закону, К. ц. є об'єкти матер. та духовної культури, що мають худ., істор., етногр. та наук. значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до зак-ва України. Під цю заг. правову характеристику підпадає 12 категорій предметів матер. і духовної культури з 15, наведених у Конвенції ЮНЕСКО 1970. Йдеться не лише про ясність, простоту та лаконізм, а й про точність законод. мови в галузі охорони культ. спадщини, яка б виключала будь-яку нечіткість або двозначність, що не сприяє стабільності закону. Точність і стандартизація мови є не лише специфічною законод. стилем, а й вимогою змісту законів. Питання літературно-мовної досконалості правових норм у галузі охорони К. ц., зокрема єдність термінології, її стислість і універсальність, має актуальне значення у зв'язку з пост. збільшенням обсягу нормат. і ненормат. матеріалу, що ускладнює його прак. використання. Звідси впливає велике значення справи упорядкування термінології міжнар.-правових норм і внутр. зак-ва України про охорону К. ц., як і взагалі юрид. термінології.

Літ.: *Александров Е.* Международно-правовая защита культурных ценностей и объектов. София, 1978; *Акуленко В.* Термінологічні колізії в законодавстві України про охорону культурної спадщини в контексті міжнародного права // *Правова держава*, 2003, вип. 14; *Акуленко В.* «Пам'ятка», «пам'ятка історії та культури», «культурна спадщина», «культурна цінність» — у міжнародному праві та законодавстві України: термінологічний аспект // *Праці Центру пам'яткознавства*, 2003, вип. 5.

В.І. Акуленко

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ, ПЕРЕМІЩЕНІ ВНАСЛІДОК АБО ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ — див. *Реституція культурних цінностей*.

КУРДЮКОВ Геннадій Іринархович (23.07.1940, м. Єманжелінськ Челябінської обл., Росія) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки Респ. Татарстан, фахівець з міжнар. права, особливо з проблем теорії та методології міжнар. пра-

ва, міжнар. правосуб'єктності д-в, місця та ролі д-ви в міжнар.-правовому регулюванні, співвідношення констит. права з міжнар. правом прав людини.

К. у 1963 закінчив юрид. ф-т Казан. держ. ун-ту (КДУ, нині — Казан. федер. ун-т, КФУ) і відтоді викладає в ньому міжнар. право, обіймаючи посади викладача, ст. викладача, доцента, проф. та зав. каф. констит. і міжнар. права, перетвореної на каф. міжнар. і європ. права КДУ, а потім КФУ. Нині він є проф. цієї каф. і водночас проф. каф. констит., адм. та міжнар. права юрид. відділення Набережночелнинського ін-ту (філіал КФУ). У 1971 в Свердлов. юрид. ін-ті (нині — Уральський федер. ун-т) К. захистив канд. дис. на тему «Міжнародна правосуб'єктність держав» (наук. кер. проф. Д.І. Фельдман), а у 1986 в Ленінгр. (нині — Санкт-Петербург.) держ. ун-ті — докт. дис. на тему «Держави в системі міжнародно-правового регулювання». У 1987 К. присвоюють звання проф.

К. є членом міжнар.-правової ради при МЗС РФ та Наук.-консульт. ради при Конституц. суді Респ. Татарстан. Він — член Виконкому *Російської асоціації міжнародного права*, а нині її віце-президент. К. — гол. ред. період. вид. «Казанский журнал международного права» та член редради «Московского журнала международного права» і член ради журн. «Вестник экономики, права и социологии» (м. Казань).

К. опубл. понад 100 наук. праць з проблем теорії та практики міжнар. права. Так, широке визнання здобули його праці, присвячені міжнар. правосуб'єктності, в яких він зробив ряд теор. узагальнень і висновків, що й донині зберігають своє значення. К. піддав критиці конститутивну теорію визнання д-в, що ставить цей процес у залежність від довільної оцінки великих д-в. Він показав зв'язок цієї теорії з концепціями світ. д-ви, світ. уряду та світ. права як спроби з боку зах. д-в нав'язати світу своє панування. К. дійшов висновку, що осн. умовою визнання нової д-ви як суб'єкта міжнар. права є принцип самовизначення, що супроводжується політ. незалежністю (див. *Рівноправності й самовизначення народів принцип*). К. піддав аргументованій критиці концепцію множинності суб'єктів міжнар. права, яка прагне поширити міжнар.

правосуб'єктність на приват. корпорації, терит. під міжнар. контролем тощо. Він ґрунтує позицію, згідно з якою *індивід* не є суб'єктом контрактних міжнар. відносин.

К. характеризує д-ву як осн., первинний та універс. суб'єкт міжнар. права. Способи виникнення д-ви залежать від конкр. істор. умов та методів боротьби народу за досягнення незалежності. Сучас. міжнар. право, зазначає він, відкидає поділ д-в на «цивілізовані», «залежні» і «незалежні», «християнські» і «нехристиянські». Усі д-ви — суверенні та юрид. рівноправні, і на цій основі між ними будуються рівноправні відносини. Він підкреслює, що навіть «статус невизнаної держави відрізняється лише обсягом міжнародних правовідносин». З факт. боку д-ві має бути притаманна єдність терит., населення та влади, що дає їй право членства в ООН, Статут якої визначає критерії вступу до неї. Щоб стати членом ООН, д-ва має: бути суверенною; мати бажання набути членства в ООН; бути миролюбною; взяти на себе зобов'язання, що випливають зі Статуту ООН, та бути спроможною виконувати взяті на себе зобов'язання. Водночас міжнар. праву суперечать колон. та расист. режими, так само як і фашист. д-ви.

К. доводить, що міжнар. співтовариство ґрунтується на юрид. обов'язкових цілях, сформульованих у міжнар.-правових актах. Вони є результатом добровільного та безпосереднього волевиявлення д-вами свого ставлення до них, особливо в процесі формування принципів і норм міжнар. права. «Держави, регламентуючи міжнародні відносини, — говорить він, — зміцнюють законність, встановлюють рівновагу та рівноправність в міжнародному правопорядку». Статут ООН, закріплюючи принцип суверенної рівноправності між усіма д-вами, разом з тим встановлює особл. становище великих д-в, що має під собою матер., юрид. та політ. підстави. Він слушно підкреслює, що гол. передумовою такого їх статусу є особл. відповідальність за підтримання миру, що ґрунтується на принципі рівної безпеки та поважанні рівноправності великих і малих націй. Важливим видається й аналіз К. міжнар.-правової практики визнання емігрант. урядів та урядів у вигнанні під час *Другої світової війни*, який свідчить

про зв'язок між визнанням таких урядів та міжнар. правосуб'єктністю.

Велику увагу К. приділяє дослідженню ролі д-ви в механізмі реалізації норм міжнар. права як складової частини системи міжнар.-правового регулювання. Ця система є складним комплексом держ.-правових елементів, зв'язків та відносин, історично зумовлених відп. змінами місця та ролі д-ви в *міжнародному співтоваристві*. Міжнар. право в ній є відносно відокремленим і самост. компонентом соц. управління. Міжнар. орг-ції у своїй діяльності також застосовують правові засади, що впливають на регулювання міжнар. відносин. Їм, як і д-вам, властиві договірні та звичаєві методи правотворчості. К. виходить з концепції універс. системи міжнар.-правового регулювання, розробленої І.І. Лукашук, що складається з таких елементів: міжнар. відносини, д-ви-суб'єкти, правотворча діяльність д-в, міжнар. орг-ції, міжнар. право як система норм, об'єкт і метод правового регулювання, форми реалізації норм права, правовідносини, правосвідомість. «Різниця між системою правового регулювання та його механізмом, — зазначає К., — полягає в тому, що механізм правового регулювання включений у систему правового регулювання і створює власну систему у вигляді спеціальних юридичних засобів. Одні й ті самі елементи діють як у системі міжнародно-правового регулювання, так і в механізмі правового регулювання. Механізм являє собою функціональну систему, тобто дію юридичної системи. Механізм співвідноситься з системою міжнародно-правового регулювання по горизонталі, оскільки юридичні засоби пов'язані з усіма елементами системи». Цей аналіз, однак, потерпає від надмірного прагнення К. визначити міжнар.-правове регулювання, звертаючись виключно до категоріального апарату заг. теорії права, що не може бути виправдане стосовно міжнар. права як окр. правової системи з притаманними лише їй ознаками. Ілюзорною є точка зору, якої дотримується К., що поняття механізму міжнар.-правового регулювання, «розро-

блене загальною теорією права, цілком може бути застосоване й до міжнародно-правового регулювання», оскільки цей підхід шонайменше веде до надмірної схематичності досліджуваних категорій, штучно відірваних від дійсності. Разом з тим заслуговує на увагу визначення К. таких складових міжнар.-правового регулювання, як поняття д-ви та її ознак, осн. прав і обов'язків д-в та інтеграції д-в.

Високим рівнем теор. розроблення характеризуються дослідження К. з питань співвідношення констит. принципів і норм із системою міжнар. права, особливо у сфері договірних відносин кол. СРСР. Актуальність зберігає його аналіз ефективності правореалізаційної діяльності д-в, що є багатоаспектним процесом досягнення відповідності між правом і фактом (дією) та правом і політикою д-ви. Він досліджує міжнар.-правову практику ООН у сфері невизнання, завдяки якій у міжнар. праві виник системний підхід. К. показав, що саме через невизнання ГА ООН та РБ ООН расист. режимів, реалізацію права народів на самовизначення, поновлення терит. цілісності д-в та захист осн. прав і свобод встановлювалися правила про законність або незаконність відп. утворень з позиції міжнар. права, що супроводжувалося застосув. санкцій згідно з гл. VII Статуту ООН. Така практика ООН дуже різноманітна і охоплює Катар, Півд. Родезію, Намібію, Кіпр, Кувейт, Схід. Тимор та ін. прецеденти. К. робить висновок, що ця практика свідчить про необхідність кодифікації ін-ту міжнар.-правового визнання та критерію невизнання як його складової.

Отже, К. зробив вагомий внесок у розроблення актуальних проблем міжнар. права. Він активно сприяв і продовжує сприяти розвитку відомої у світі казан. школи міжнар. права, створеної Д.І. Фельдманом.

Осн. праці: «Основные тенденции развития международной правосубъектности (у співавт., 1974); «Теоретические проблемы методологии исследования государства и права» (у співавт., 1975); «Государство в системе международно-правового регули-

рования» (1979); «Соотношение конституционных принципов и норм с системой современного международного права» (1981); «Конституция СССР и международные договоры» (1981); «Эффективность деятельности государств по реализации норм международного права» (1981); «О методологии соотношения государства и международного права» (1986); «Международное право и советское законодательство» (1991); «Военные санкции в международном праве» (2000); «Международные экономические санкции и права человека (применение в практике Совета Безопасности ООН)» (2000); «Индивидуальная жалоба в контексте Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950» (2001); «Применение международно-правовых санкций Советом Безопасности ООН» (2007); «ООН и непризнание в международном праве» (2008). К. є також автором курсу лекцій «Международное право» (2003) та укладачем навч. посіб. «Международное право (международные документы) о правах человека» (2003).

В.Н. Денисов

КЮЧУК-КАЙНАРДЖІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1774 («Пункти вічного примирення та спокою між імперіями Всеросійською та Портою Оттоманською...») — мир. договір між Рос. імперією та Осман. імперією, укладений 10(21).07.1774 у с. Кючук-Кайнарджі Силістрійського єялету Осман. імперії (нині — у Силістрійській обл. Респ. Болгарія). Договір завершив рос.-турец. війну 1768—74. Його основою став Карасубазарський договір від 01.11.1772 Рос. імперії з Крим. ханством, за яким проголошувалася незалежність ханства, вічний союз з Росією, право Росії на міста Єнікале та Керч; факт. проголошувалося входження до Крим. ханства Буджаку та Єдисану. У зв'язку зі зловживаннями рос. військ диван (уряд) Крим. ханства скасував Договір.

Переговори Рос. та Осман. імперій розпочалися у квіт. 1772 за посередництва послів Пруського королівства та *Священної Римської імперії німецької нації* (Австрії) в Осман. імперії. 19(30).05.1772 було укладено перемир'я, дію якого кілька разів продовжували. Подальші переговори тривали у м. Фокшани в Молдав. князівстві

(т. з. Фокшанський конгрес) влітку 1772, у м. Бухарест у Валаському князівстві (т. з. Бухарест. конгрес) восени 1772 і навесні 1773 — вже без посередників. На них рос. представник О.М. Обресков розробив проєкт, який став основою Договору (ст. 1, 2, 4—6, 8, 9, 21, 23, 25). Останній тур переговорів (05—10.07.1774) у с. Кючук-Кайнарджі вели та уклали Договір генерал-поручик князь М.В. Репнін — від Рос. імперії, нішанджі Ресмі-Агмед-ефенді та Ібрагім-Мюніб-реїс-ефенді — від Осман. імперії.

15(26).07.1774 Договір підписали генерал-фельдмаршал граф П.О. Рум'янцев — від Рос. імперії та великий візир Муссунзаде Мегмет-паша — від Осман. імперії. Документ складено латиною («італійською»), рос. і турец. мовами, складається з преамбули та 28 статей.

Договір охоплює 4 групи питань: припинення *війни* та відносини сторін, проблеми Крим. ханства, терит. зміни, питання щодо деяких регіонів Осман. імперії з христ. населенням. Проголошено вічний мир між сторонами; взаємне звільнення полонених; амністію для мешканців регіонів Осман. імперії, охоплених війною, які перейшли на бік Рос. імперії; можливість емігрувати протягом року з усіх окупованих Росією земель сім'ям тих, хто вступив на рос. службу, а також усім бажаючим з Молдав. й Валаського князівств, о-вів Егейського моря, Грузії та Мінгрелії; вивід рос. військ і флоту з терит. Осман. імперії (ст. 1, 2, 16, 17, 23—25). Осман. імперія підтверджувала (вперше — у Константиноп. конвенції 26.08.1741) рівність титулів монархів обох д-в, що факт. означало визнання Росії імперією (ст. 13). Підтверджено положення Белград. договору 1739 (див. *Белградські мирні договори 1739*) про те, що Рос. імперія має право тримати в Осман. імперії пост. посла, а також з'явилося нове положення про необмежену кількість рос. консулів та віце-консулів у будь-яких містах Осман. імперії (ст. 5, 11, 16). Рос. імперія вперше отримала право на торг. мореплавання в Чорному, Адріатичному, Середзем. морях, а також по Дунаю; підтверджувалося положення Белград. договору 1739 про те, що рос. та осман. купці мають право торгувати на терит. обох д-в, не сплачуючи мита для іноземців (ст. 11). На майбутнє

проголошено взаємну екстрадицію злочинців та перебіжчиків (ст. 2).

Крим. ханство, включно з материк. його частиною, населеною 5 ногайськими ордами (Буджацькою (Білгородською), Джамбойлуцькою, Єдисанською, Єдичкульською, Кубанською), стало незалеж. д-вою, а Осман. імперія відмовилася від своїх сюзерен. прав на нього. Крим. хан мав обиратися «всеією татарською спільнотою» тільки з роду Чингізидів. Лише в реліг. аспекті населення Крим. ханства підпорядковувалося султану Осман. імперії як халіфу всіх мусульман (ст. 3). Це означало, що новий хан ставав легітимним після отримання благословення султана. До Крим. ханства перейшли осман. володіння на Півд. узбережжі Криму, а також у Півн. Причорномор'ї між Півд. Бугом та Дністром, крім фортеці Очаків з округою (ст. 3). Терит. Бессарабії з фортецею Бендери залишилася у складі Осман. імперії (ст. 16). Питання про належність до Крим. ханства Вел. та Малої Кабарди (на Півн. Кавказі), які, згідно з Белград. договором 1739, повинні бути незалеж., мало бути вирішене Крим. ханством; у ін. випадку ці терит. мали належати Рос. імперії (ст. 21). Рос. імперія зобов'язалася вивести свої війська з терит. Крим. ханства (ст. 3).

Усі попередні договори про кордони між сторонами втрачали чинність, крім конвенції 1705 про межі округи м. Азов (Азов. еялету) та кордон на Кубані, укладеної на виконання Константиноп. договору 1700 (ст. 22). До Рос. імперії перейшли осман. володіння на сході Керчен. п-ва (округа фортеці Керч) та заході Таман. п-ва (округа фортеці Єнікале), що ставило *Керченську протоку* під рос. контроль (ст. 3, 19), між нижніми течіями Дніпра та Півд. Бугу (т. з. Ханська Україна) разом із фортецею Кінбурн (ст. 18). Підтверджено належність до Рос. імперії м. Азов з округою (кол. Азов. еялет) (ст. 3, 20). Проголошено, що сторони мають право на свій розсуд проводити фортифікац. роботи на своїх терит. (ст. 4). Це означало, що Рос. імперія отримувала можливість колонізувати округу м. Азов,

яка, згідно з Белград. договором 1739 та Константиноп. конвенціями від 26.08.1741 і 30.03.1747, мала залишатися незаселеною; для Росії відкрилася можливість тримати флот, у т. ч. військ., в *Азовському морі*.

У Валаському та Молд. князівствах у складі Осман. імперії мали бути ліквідовані відчужені від них особл. милітаризовані р-ни — райї (у т. ч. Хотинська райя); Осман. імперія відмовилася від створення на їх терит. податкової (фактично й будь-якої ін.) адміністрації; Рос. імперія закріпила за собою право через послів здійснювати дипл. інтервенцію для захисту інтересів цих князівств перед керівництвом Осман. імперії (ст. 16). О-ви Егейського моря у складі Осман. імперії мали отримати тимчас. податкові пільги (ст. 17). Фактично проголошувалася автономія Грузії та Мінгрелії у складі Осман. імперії, легітимність їх належності до цієї д-ви ставилася під сумнів (ст. 23). Осман. імперія гарантувала захист християнства на своїй терит., і зокрема у Валахії, Молдавії, Грузії, Мінгрелії, на о-вах Егейського моря (ст. 7, 16, 17, 23).

Секрет. протокол до Договору передбачав виплату Осман. імперією Росії контрибуції.

11(22).08.1774 Договір було ратифіковано указом рос. імператриці Катерини II. Договір неодноразово порушувався сторонами, але його умови було підтверджено і уточнено Конвенцією про терит. розмежування 1775 та Айнали-Кавакською конвенцією 10(21).03.1779. У результаті уточнень до Рос. імперії відійшли кол. порубіжні землі між р. Кальміус та Міус; між р. Дон, Манич, Єгорлик та Єя; Осетія, як терит., залежна від Кабарди; до Осман. імперії від

Крим. ханства перейшли терит. між нижніми течіями Півд. Бугу та Дністра (Єдисан). Пославшись на порушення Договору з боку Осман. імперії, Росія 08.04.1783 приєднала *Крим* імператор. указом, що було визнано Константиноп. конвенцією 28.12.1783 та *Ясським договором 1791*.

Літ.: *Переписка* імператриці Катерини II с графом Румянцевым-Задунайским. М., 1805; *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами. СПб., 1866—1874; *Юзефович Т.* Договоры России с Востоком политические и торговые. СПб., 1869; *Бухаров Д.* Россия и Турция. От возникновения между ними отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 г. (включительно): Исторический очерк. СПб., 1878; *Шаховский И.И.* Кучук-Кайнарджийский мир: переписка фельдмаршала графа Румянцева-Задунайского // Русский архив, 1879, № 3; *Уляницкий В.И.* Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII в. М., 1883; *Присоединение* Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения / Под ред. Н. Дубровина. СПб., 1885—1889; *Чечулин Н.Д.* Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II. 1762—1774. СПб., 1896; *Маркевич А.И.* Императрица Екатерина II и Крым // Известия Таврической ученой архивной комиссии, 1897, т. 27; *Мачанов А.Е.* Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством. Симферополь, 1929; *Клокман Ю.Р.* Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768—1774 гг. М., 1951; *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). М., 1955; *П.А. Румянцев:* Документы / Под ред. Л.Г. Бескровного. М., 1959, т. 1—3; *Fisher A.W.* The Russian Annexation of the Crimea 1772—1783. Cambridge, 1970; *Формирование* границ России с Турцией и Ираном. XVIII — начало XX в. М., 1972; *Бондарева Т.В.* Изменение характера ханской власти после Кучук-Кайнарджийского мира // Проблемы истории Крыма. Т. 2. Симферополь, 1991; *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. М., 1992; *Дейников Р.Т.* От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история, 1999, № 2; *Де Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. М., 2002; *Кресин О.В.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України // Правова держава, 2002, вип. 13.

О.В. Кресин

Л

ЛАЗАРЄВ Марклен Іванович (20.10.1920, м. Єреван, Вірменія — 16.12.2008, м. Москва, РФ) — рад. і рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., член *Постійної палати третейського суду*, фахівець у галузі *міжнародного морського права*, а також проблем роззброєння та статусу іноз. військ. баз на терит. ін. д-в.

У 1942 закінчив з відзнакою Всесоюз. юрид. заочний ін-т. З 1944 до 1946 працював юрисконсульт Уряд. закупівельної комісії СРСР у США. У 1948 захистив канд. дис. на тему «Проблема визнання у взаємовідносинах США з державами Латинської Америки». У 1950—70 — викладач, зав. каф. правових наук Вищої дипл. школи МЗС СРСР (нині — *Дипломатична академія Міністерства закордонних справ РФ*). У 1961 захистив у Моск. держ. ун-ті ім. М.В. Ломоносова докт. дис. на тему «Іноземні військові бази на чужих територіях і сучасне міжнародне право». У 1965 присвоєно вчене звання проф. У 1971—79 — зав. сектору міжнар. морського, повітр. й космічного права Ін-ту д-ви і права АН СРСР (нині — *Інститут держави і права Російської академії наук*). У 1979—85 — заст. директора Ін-ту Лат. Америки АН СРСР. З 1985 і до останніх років життя працював на посаді гол. наук. співробітника Центру міжнар.-правових досліджень Ін-ту д-ви і права РАН, водночас був проф. каф. міжнар. права Рос. ун-ту дружби народів.

Наук.-виклад. діяльність Л. поєднував з практик. Багато років був позаштатним консультантом МЗС РФ з питань міжнар. права, у складі рад. делегації брав участь у розробленні тексту *Конвенції ООН з морського права 1982*. Л. був одним із засновників Рад. асоціації міжнар. права (нині — *Російська асоціація міжнародного права*), у 1960—63, 1971—91, 2000—08 був членом її Виконкому. Також був членом Асоціації морського права, віце-президентом т-ва «Росія — Іспанія». Свідченням високого авторитету вченого було те, що у 1969—84 він був членом Пост. палати третейського суду в Гаазі. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та багатьма медалями.

Л. — автор понад 600 наук. праць з найрізноманітніших питань міжнар. права: теорії міжнар. права, міжнар. морського права, зокрема правових проблем викорис-

танья Світ. океану, міжнар. повітр. і космічного права, правових проблем роззброєння, правового статусу іноз. військ. баз на терит. ін. д-в, міжнар.-правового визнання тощо.

Осн. праці: «Пять принципов мирного сосуществования» (1957, у співавт. з В.М. Дурденевським); «За ликвидацию военных баз США на чужих территориях» (1959); «Преступления американских военнослужащих на чужих территориях. О положении американских войск в странах НАТО по Соглашению от 19 июня 1951 г.» (1961); «Технический прогресс и современное международное право» (1963); «Империалистические военные базы на чужих территориях и международное право» (1963); «Договор, оздоравливающий атмосферу... О запрещении испытаний ядерного оружия в атмосфере, в космическом пространстве и под водой» (1963, у співавт.); «Атом и космос» (1965, у співавт.); «Дворцовые перевороты в странах Латинской Америки. Международно-правовое признание новых правительств» (1967); «Военные базы США в Латинской Америке — международный деликт» (1970); «Океан, техника, право» (1972, один з відп. ред. і співавт.); «Новое в международном морском праве» (1972, відп. ред., співавт.); «Современное международное морское право. Режим вод и дна Мирового океана» (1974, відп. ред., співавт.); «Океан и будущее. Опыт правового прогнозирования» (1977); «Современное международное морское право. Научные исследования. Охрана морской среды. Торговое и военное мореплавание» (1978, відп. ред., співавт.); «Теоретические вопросы современного международного морского права» (1983); «Современное международное морское право. Сотрудничество социалистических стран. Экономическая зона. Международные морские организации. Разрешение споров. Проблема ограничения морских вооружений» (1984, відп. ред., співавт.); «Открытие Америки глазами юриста-международника» (1993); «Конверсия в контексте стабильности: юридический анализ» (1996); «Еще раз о правоспособнос-

ти государств в международных морских отношениях» (2000); «Правовые воззрения Симона Боливара» (2001). Л. був одним з авторів підруч. «Международное право» за ред. Л.А. Моджорян та Н.Т. Блатової (1970, 1979) та Н.Т. Блатової (1987), т. 5 6-томного «Курса международного права» (1969) і т. 7 7-томного «Курса международного права» (1993).

Літ.: *Видные ученые-юристы России* (вторая половина XX века). Энцикл. словарь биографий / Под ред. В.М. Сырых. М., 2006; *Российская ассоциация международного права. 1957—2007. Биограф. словарь*. СПб., 2007; *Марклен* Иванович Лазарев (некролог) // МЖМП, 2009, № 1.

О.М. Шемякин

ЛАММ (Lamm) Ванда (26.03.1945, м. Будапешт) — угор. правознавець, д-р юрид. наук, проф., дійсний член Угор. академії наук, фахівець з міжнар. права, особливо з проблем міжнар.-правового регулювання використання ядер. енергії та питань міжнар. судочинства.

Середню і вищу освіту Л. здобула у Будапешті. З 1963 навчалася на ф-ті держ. і правових наук Ун-ту ім. Лоранда Етвеша, де у 1968 отримала диплом з відзнакою *summa cum laude*. З 1967 нетривалий час була юристом-практиком, а з 01.04.1968 стає дослідником Ін-ту держ. і правових наук Угор. академії наук, з 1991 по 2011 — директор цього Ін-ту. Навчалася також на Міжнар. ф-ті порівн. права у м. Страсбург (Франція), у *Гаазькій академії міжнародного права*, а також як стипендіат ЮНІТАР у Австрії та Нідерландах.

У 1979 після захисту дис. на тему «Міжнародно-правові питання використання ядерної енергії» стає канд. держ. і правових наук. Звання д-ра держ. і правових наук здобула у 1988 за працю «Кризові ознаки у системі обов'язкової юрисдикції Міжнародного Суду». У 2007 її обирають чл.-кор., а в 2013 — дійсним членом Угор. академії наук.

У 1975—81 Л. викладала міжнар. право в Ун-ті ім. Лоранда Етвеша, у 1984—99 — у Мішкольцькому ун-ті, з 1989 — в Ун-ті ім. Іштвана Сечені у м. Дьєр. Л. викладала міжнар., а також ядер. право у численних закорд. ун-тах, зокрема у США, Югославії, Білорусі, а також у Франції — вона є запрошеним проф. Ун-ту Сорбонни.

Працю Л. «Міжнародно-правові питання використання ядерної енергії» було опубл. угор. мовою у 1983, а англ., під назвою «The Utilization of Nuclear Energy and International Law», — у 1984. У ній розглянуто міжнар.-правові аспекти використання ядер. енергії у мир. цілях. У монографії «A Nemzetközi Bíróság döntései 1957—1982» (Рішення Міжнародного Суду 1957—1982), виданій у 1984, Л. аналізує питання утворення, орг-ції діяльності, юрисдикції, процедури, а також рішення та консулт. висновки, прийняті *Міжнародним Судом ООН* у період між 1957 і 1982. У 1990 виходить її праця «Az államok közötti viták bírói rendezésének története» (Історія суддівського вирішення спорів між державами), в якій досліджено історію міжнар. арбітр. судочинства у період до *Першої світової війни 1914—18*, з одного боку, опрацюванням арбітр. рішень та угод, а з ін. — розкриттям історії розвитку ідеї ін-ту здійснення міжнар. арбітражу. Особл. увагу звернено на арбітр. рішення, що мали ключове значення з точки зору розвитку міжнар. права, а також на ті, що становлять інтерес для Угорщини — їх викладу присвячено окр. розділ.

У 1995 виходить праця «A Nemzetközi Bíróság ítéletei és tanácsadó véleményei 1945—1993» (Рішення і консультативні висновки Міжнародного Суду 1945—1993), у якій містяться всі рішення і консулт. висновки МС ООН з часу його заснування до кінця 1993. У виданні опрацьовано понад 60 справ та у хронол. послідовності подано рішення і консулт. висновки Суду, розкрито передісторії справ, наведено тексти рішень Суду, а також стислі коментарі кожного юрид. випадку. У 2005 Л. публікує моногр. «A Nemzetközi Bíróság kötelező joghatósági rendszere» (Система обов'язкової юрисдикції Міжнародного Суду), в якій на основі практики д-в та рішень обох судів здійснено детальний аналіз системи обов'язкової юрисдикції *Постійної палати міжнародного правосуддя* і МС ООН. На основі т. з. факульт. клаузули, що міститься у Статуті обох міжнар. судів, розкривається юрид. сутність системи заяв про визнання обов'язкової юрисдикції Суду, а потім досліджується питання взаємності як гол. особливості системи таких заяв. У праці проаналізовано також застереження і обмеження, заявлені

спільно із заявами про визнання обов'язковості прийнятих рішень, крім того, розглядаються питання припинення дії та внесення змін до заяв про визнання обов'язкової юрисдикції.

Наук. інтереси Л. не обмежуються сферою міжнар. права. У 1994—98 вона керувала дослідженнями щодо наук. обґрунтування нової угор. Конституції, крім того, опубл. низку наук. статей з питань зміни політ. системи Угорщини, була редактором кількох збірників статей, з яких найвизначнішим вважається «Transformation in Hungarian Law 1989—2006». Під її співредагуванням у 1999 вийшло 1-ше видання *Правового лексикону*, що містило 4000 статей (співред. — відомий угор. правознавець, філософ права, акад. Вільмош Пешка). Самостійно редагує після смерті у 2006 В. Пешки розширене 2-ге видання *Лексикону*. Це об'ємне видання на рівні заг. уявлень представляє правові ін-ти різних галузей права, значущі документи для розвитку нац. і міжнар. права, міжнар. орг-ції, а також найважливіші дані про творчі здобутки угор. і закорд. учених-правознавців.

У період 1981—83 Л. була членом Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок, утвореного відповідно до положень *Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979*, і брала активну участь в опрацюванні звітних документів д-в — членів цієї Конвенції. Л. представляла Угорщину на декількох міжнар. конф., зокрема, на низці нарад ОБСЄ, МАГАТЕ та Агенції з ядер. енергії ОЕСР. Була керівником угор. делегації на дипл. конф. 1997 з питань перегляду Віден. конвенції про цив. відповідальність за ядер. шкоду 1963.

З 2008 очолює роб. групу Угор. академії наук з вивчення змін природ. середовища придунайського регіону Сігеткоз, що виникають унаслідок будівництва гідротех. споруд та ГЕС на р. Дунай (див. *Габчикова—Надьмарош 1993*, спір між Угорщиною і Словаччиною). Є гол. редактором англ. мовного журналу «Acta Juridica Hungarica» та угорськомовного «Állam- és Jogtudomány» («Наука держави і права»).

Л. бере активну участь у наук. громад. житті. З 1981 є секретарем Угор. секції *Асоціації міжнародного права*. У 2000—01 перебувала на посаді голови Асоціації міжнар. ядер. права (International Nuclear Law Association), у 2002 стала почес. головою цієї асоціації. З 2001 — чл.-кор. Міжнар. академії порівн. права (International Academy of Comparative Law), поряд з цим є чл.-кор. Academia Scientiarum et Artium Europaea. З 2001 асоційований, з 2007 — дійсний член, а у 2009 її обирають одним з віце-президентів *Інституту міжнародного права*. З 1999 — член *Постійної палати третейського суду*, перебуває на посаді заст. судді у Суді з примирення і арбітражу ОБСЄ.

У 1973 була нагороджена Молодіжною премією Угор. академії наук, а в 1995 отримує Премію цієї Академії. У 2003 нагороджена премією Pro Facultate Jurisprudentiae.

М. Ганцер, М.М. Товт

ЛАПІДОТ (Lapidoth) Рут (1930, Німеччина) — ізраїл. правознавець, д-р права, проф. права, фахівець з міжнар. права, особливо з питань взаємодії міжнар. права з нац. системами права, а також з проблем *міжнародного морського права*, правових аспектів арабо-ізраїл. конфлікту і шляхів його вирішення.

Народилася в 1930 у Німеччині, у 1938 разом з родиною іммігрувала до підмандатної Палестини. 1948—49 служила в мед. корпусі Армії оборони Ізраїлю. 1949—54 навчалася на юрид. ф-ті Єврейського ун-ту в Єрусалимі. У 1956 закінчила навчання в докторантурі юрид. ф-ту Ун-ту Парижа та захистила докт. дис. з міжнар. права в Ін-ті міжнар. досліджень цього Ун-ту. Після захисту дис. продовжила наук. діяльність на юрид. ф-ті та ф-ті міжнар. відносин Єврейського ун-ту в Єрусалимі, у якому працювала до 2002 (у 1994—96 — директор Ін-ту європ. досліджень при цьому Ун-ті), та в провідних ун-тах світу, зокрема в Ун-ті Парижа (1971), Центрі ім. Вудро Вільсона (1973—74), Школі права при Нью-Йорк. ун-ті (1976—77), Центрі вивчення

морської політики при Ун-ті Делаверу (1976—77), Женев. ун-ті (1977), Ун-ті Півд. Каліфорнії (1982—83), Півн.-Зах. ун-ті (1987), школі права Ун-ту Дьюка (1989), в Ін-ті миру США (1990—91), Центрі з вивчення права Джорджтаун. ун-ту (1992, 1993, 1997 та 2011), Коледжі Св. Антонія в Оксфорді (1996—97), Ін-ті публ. права та міжнар. відносин у Салоніках (1995), Ун-ті Людвіга-Максиміліана (1999—2000 та 2003) та Ун-ті Мельбурна. Звання проф. отримала у 1980 в Єврейському ун-ті в Єрусалимі.

Крім наук. діяльності Л. відзначилася й на дипл. ниві. Вона була членом ізраїл. делегації в ООН (1976), на Конф. з міжнар. гуманіт. права 1977 та Конф. Червоного Хреста 1981. Крім того, Л. була членом ізраїл. делегації під час багатьох раундів двостор. мир. переговорів між Ізраїлем та Єгиптом у 1979. Як юрид. радник МЗС Ізраїлю (1979—81) опікувалася широким колом міжнар.-правових питань, у т. ч. у сфері мир. врегулювання арабо-ізраїл. конфлікту. З 1985 по 1989 Л. обіймала посаду президента Ізраїл. університет. групи з вивчення проблем Бл. Сходу.

Профес. діяльність Л. була особливо помітна під час урегулювання спору між Єгиптом та Ізраїлем щодо статусу м. Таба і прилеглої до нього терит. (1986—88). З 1989 Л. — член *Постійної палати третейського суду*. В 1999 була запрошена як експерт-радник Верх. комісара з питань нац. меншин ОБСЄ. Протягом 1984—86 Л. була президентом ред. колегії Ізраїл. правового огляду.

За видатні досягнення в науці міжнар. права та практ. юриспруденції у 2000 *Асоціація міжнародного права* нагородила Л. відзнакою «Видатна жінка в міжнародному праві». У 2001 Л. нагородили медаллю Гасса за внесок у вивчення Єрусалима. За високі досягнення в галузі правових досліджень Л. у 2004 отримала від Ізраїл. колегії адвокатів відзнаку «Жінка в праві», а в 2006 була нагороджена ізраїл. відзнакою «За видатні дослідження в галузі права».

Нині Л. є почес. проф. міжнар. права Єврейського ун-ту в Єрусалимі та ст. наук. співробітником Єрусалим. ін-ту вивчення Ізраїлю.

Л. є автором 9 монографій і понад 100 статей з широкого кола питань міжнар.

права, міжнар. морського права, *міжнародного гуманітарного права*, правового статусу автономій, проблеми врегулювання арабо-ізраїл. конфлікту, правового статусу Єрусалима тощо. У своїх наук. роботах Л. на прикладі Ізраїлю намагається дослідити і запропонувати шляхи вирішення ряду актуальних міжнар. проблем. До сфери її наук. інтересів входять проблеми арабо-ізраїл. конфлікту, міжнар.-правового статусу м. Єрусалим; свободи релігії та прав нац. меншин; свободи судноплавства у світлі міжнар. морського права та сучас. викликів; взаємозв'язку і взаємодії міжнар. права з нац. зак-вом д-ви Ізраїль тощо. Л. є послідовним прибічником права Ізраїлю на існування в межах його істор. земель та у безпечних кордонах, що можуть бути реально захищені Армією оборони Ізраїлю в разі зовн. *агресії*, і водночас пропонує конкр. шляхи мир. врегулювання складного конфлікту єврейської д-ви зі своїми араб. сусідами на базі взаємного визнання правосуб'єктності сторін, прямих переговорів з усіх спірних питань, послідовного розв'язання проблемних аспектів шляхом пошуку розумного компромісу і взаємних поступок. У цьому плані слід відзначити принциповість Л. у питаннях забезпечення реалізації міжнар. стандартів прав людини та особл. захисту нац. і реліг. меншин у зонах конфлікту.

Серед численного творчого доробку Л. слід виділити праці: «Les rapports entre le droit international public et le droit interne en Israël» (Взаємозв'язок між міжнародним правом та внутрішнім законодавством Ізраїлю, 1959); «Les détroits en droit international» (Протоки в міжнародному праві, 1972); «Freedom of Navigation with Special Reference to International Waterways in the Middle East» (Свобода судноплавства з акцентом на міжнародних водних шляхах на Близькому Сході, 1975); «The Reopened Suez Canal in International Law» (Повторне відкриття Суецького каналу в світлі міжнародного права, 1976); «The Camp David Agreements: Some Legal Aspects» (Кемп-Девідські угоди: деякі правові аспекти, 1979); «The Red Sea and the Gulf of Aden» (Червоне море та Аденська затока, 1982); «Autonomy: Flexible Solutions to Ethnic Conflicts» (Автономія: гнучкі рішення етнічних кон-

фліктів, 1997); «Commentary on Basic Law: Jerusalem Capital of Israel» (Коментар Основного Закону «Про Єрусалим — столицю Ізраїлю», 1999); «Israel and the Palestinians: Some Legal Issues» (Ізраїль та палестинці: деякі правові питання, 2001, 2003) та ін. За її ред. вийшли з друку такі роботи з міжнар. права: «The Arab-Israel Conflict and its Resolution: Selected Documents» (Арабо-ізраїльський конфлікт та його вирішення: вибрані документи, співред. М. Хірш, 1992); «The Jerusalem Question and its Resolution: Selected Documents» (Питання Єрусалима та його вирішення: окремі документи, співред. М. Хірш, 1994); «Freedom of Religion in Jerusalem» (Свобода релігії в Єрусалимі, співред. О. Ахімейр, 1999).

Літ.: Levy M. Ruth Lapidoth. Encyclopedia of Jewish Women // Jewish Women's Archive, <http://jwa.org/encyclopedia/article/lapidoth-ruth>.

Г.О. Білоричкий

ЛАТЕРАНСЬКІ УГОДИ 1929 — заг. назва документів, підписаних 11.02.1929 *Святим Престолом* і Італійською д-вою, якими регулювалися відносини між ними. Л. у 1929 підписані з боку Святого Престолу держ. секретарем кардиналом П'єтро Гаспаррі, а з боку Італійської д-ви — прем'єр-міністром Беніто Муссоліні. Переговори щодо укладення Л. у 1929 у 1926—29 вели Доменіко Бароне з боку Італії і Франческо Пачеллі від ім. Святого Престолу.

Л. у 1929 складаються з 2 документів — Трактату (27 статей) і Конкордату (45 статей). Укладення Трактату було продиктоване необхідністю вирішення т. з. «римського питання», яке виникло у 1870 після насильницького приєднання Церковної д-ви до щойно утвореного Італійського королівства, позбавлення Папи світської влади і його відмови визнати Італійську д-ву. Трактат створював суверенну, незалежну і нейтр. д-ву — Державу-Місто *Ватикан* з терит. 44 га, розташовану на правому березі Тибру в центрі Риму. У ст. 1 Трактату католицизм як релігія переважної більшості італійців оголошувалося держ. релігією Італії. Ін. статті регулювали питання зносин Ватикану з іноз.

д-вами, створення телеграф., телефон. і пошт. служб, будівництво залізн. станцій на терит. Ватикану, питання ватикан. гр-ства тощо. Ватикан, у свою чергу, визнав Італійське королівство під владою Савойської династії і Рим як його столицю.

До Трактату додавалися 4 документи: план, яким визначалися кордони д-ви Ватикан; креслення 12 будівель на терит. Риму, які отримували право екстериторіальності; креслення будівель, які звільнялися від сплати податку; фін. конвенція. Відповідно до фін. конвенції, Італія зобов'язувалася виплатити Ватикану 750 млн італійських лір і видати 5 % облігації на суму 1 млрд лір як компенсацію за втрачений Папою дохід із земель Церковної д-ви.

Конкордат регулював становище католик. церкви в Італії. Він забезпечував главі католик. церкви вільне і незалежне здійснення його духовної влади, а саме: вільні зносини і листування Папи з усіма єпископами; право єпископів і кардиналів безперешкодно підтримувати зв'язок зі своїми віруючими; право єпископів безперешкодно оприлюднювати укази, листи, булли та ін. документи, що виходять з Рим. курії (частково ця стаття повторювала і доповнювала ст. 12 і 19 Трактату).

Конкордат визначав привілеї, що надавалися служителям церкви і особам, які готувалися до прийняття сану, а також їхні обов'язки. Ченці звільнялися від військ. обов'язку (за винятком випадків заг. мобілізації). Усі ін. служителі церкви могли бути призвані лише у саніт. частини. Служителі церкви могли перебувати на держ. службі лише з дозволу єпархіального керівництва; священники, до яких були претензії з боку церк. влади, не могли обіймати держ. посади, які дозволяли б їм перебувати в безпосередньому контакті з населенням (ст. 3—5). Органи держ. влади не могли вимагати від служителів церкви розголошення таємниці сповіді та ін. відомостей, що стали їм відомі завдяки сану (ст. 7). Будівлі, призначені для богослужінь, не могли бути реквізовані чи будь-ким зайняті. Представники держ. влади не мали права вхо-

дити в ці будівлі для виконання своїх обов'язків без попередньої згоди церк. влади (ст. 9, 10). Д-ва визнавала святкові дні, встановлені церквою. Визначався порядок призначення священників у держ. збройні сили (ст. 13—15). Передбачалася зміна меж єпархій відповідно до держ. кордону Італії і меж її областей, при цьому жодна частина терит., що перебувала під суверенітетом короля Італії, не повинна була підпорядковуватися єпископам, які проживають на терит. ін. д-ви, так само як і жодна єпархія Італійського королівства не повинна включати терит., які б належали ін. д-ві (ст. 16—18).

Значна кількість статей (19—26, 29—33) зачіпала питання реорганізації церк. зава. Ст. 24 скасовувала права *exequatur* і *placet* (тобто контроль д-ви над управлінням церк. майном і заміщенням церк. посад). Однак Ватикан «повинен був повідомити ім'я особи, на яку випав вибір, італійському уряду, щоб переконатися, що останній не має причин політичного характеру для відводу зазначеної особи». Крім того, єпископи, перш ніж приступити до виконання своїх обов'язків, повинні були складати присягу на вірність італійському уряду. Останній зобов'язувався також переглянути держ. зак-во щодо реліг. і церк. питань з тим, щоб привести його у відповідність до положень Трактату і Конкордату.

Церк. громади та об'єднання ченців отримали права юрид. осіб. Управління майном, що належало церк. ін-там і реліг. асоціаціям, мало перебувати під контролем Церкви. Ст. 34 визнавала за церк. шлюбом таку саму силу і законність, що і за цив. Що стосується випадків анулювання шлюбу, то вони повинні були передаватися на розгляд церк. влади. Ст. 35—40 запроваджували реліг. навчання у середній школі, а також обов'язковий держ. іспит у школах, що належали церк. об'єднанням; при цьому випускники цих шкіл прирівнювалися у правах до випускників держ. шкіл. Католик. навч. заклади мали перебувати виключно у підпорядкуванні Святого Престолу. Дипломи богослов. навч. закладів, затверджених Святим Престолом, визнавалися Італійським королівством. Згідно зі ст. 43, д-ва визнавала легальність існування орг-цій «Католицька дія» за умови, що вони займатимуться лише реліг. діяльністю.

Л. у 1929 були ратифіковані Палатою депутатів Італії 14.05 і Сенатом — 27.05.1929. Підписанням Конкордату Папа Пій XI не лише домігся регламентації діяльності католическої церкви в Італії, а й забезпечив збереження незалежних світських католических структур протягом усього періоду правління Муссоліні. Після закінчення *Другої світової війни*, з метою збереження реліг. миру, більшість політ. партій Італії погодилися не скасовувати в одностор. порядку Л. у 1929, чинність яких було підтверджено у Конституції Італійської Респ. 1947 (ст. 7). Зміни у церкві та італійському сусп.-ві привели до того, що значна частина положень Л. у 1929 втратили свою актуальність. У зв'язку з цим було створено комісію з перегляду Конкордату. Новий конкордат було підписано у 1984.

Літ.: *Канделоро Дж.* Католическое движение в Италии. М., 1955; *Отрош М.І.* Статус Святого Престола у міжнародному праві. Одеса, 2014; *Токарева Е.С.* Фашизм, Церковь и католическое движение в Италии. М., 1999. *Devoghel E.* La question romaine sous Pie XI et Mussolini. Paris, 1930; *Jarrige R.* La condition internationale du Saint-Siège avant et après les accords du Latran. Paris, 1930; *Piola A.* La questione romana nella storia e nel diritto da Cavour al Trattato del Laterano. Padova, 1931; *Addamiano N.* Chiesa e Stato: Dalle origini del Cristianesimo ai Patti Lateranensi. Roma, 1969.

М.І. Отрош

ЛАУТЕРПАХТ (Lauterpacht) Герш (16.08.1897, м. Жовква, тоді Австро-Угорщина — 08.05.1960, Лондон) — англ. правознавець, д-р права, проф., фахівець з міжнар. права, особливо з теорії міжнар. права та міжнар. права прав людини, суддя МС ООН.

Народився у єврейській родині торгівця лісоматеріалами. Середню освіту здобув у гімназії у м. Львові. У 1915—19 навчався на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. У 1919 перевівся до Віден. ун-ту, де працював під керівництвом відомого юриста-міжнародника Г. Кельзена і здобув у 1923 ступінь д-ра права та д-ра політ. наук. Його докт. дис., написана нім. мовою, мала назву «Das Völkerrechtliche Mandat in der Satzung des Völkerbundes» (Міжнародно-правовий мандат у Статуті Ліги Націй). У 1923 Л. переїхав до Великої Британії і став аспірантом Лондон. школи економіки — одного з найкращих вищих навч. закладів цієї країни. Його вчителем був відомий англ. юрист-міжнародник лорд А. Макнейр, у подальшому 1-й суддя МС

ООН від Великої Британії. У 1927—38 Л. викладав міжнар. право в Лондон. школі економіки, у 1938—55 обіймав посаду проф. міжнар. права (Whewell Chair of International Law) Кембридж. ун-ту.

Л. читав курси лекцій «La Theorie des differends non-justiciables en droit international» (Теорія спорів неюридичного характеру, 1930), «Les Travaux preparatoires et l'interpretation des traites» (Підготовчі матеріали та тлумачення договорів, 1934), «Regles generales du droit de la paix» (Загальні принципи права миру, 1938), «International Protection of Human Rights» (Міжнародний захист прав людини, 1947) у *Гаазькій академії міжнародного права*.

Як член Брит. комісії зі справ воєн. злочинців Л. зробив значний внесок у розвиток закр.-ва в галузі *воєнних злочинів* та розроблення Статуту Нюрнбер. трибуналу, зокрема ст. 6, присвяченої формулюванням складів *злочинів проти миру*, воєнних злочинів та *злочинів проти людяності*. Л. був редактором «Британського щорічника міжнародного права» (1944—55), членом *Комісії міжнародного права ООН* (1951—55), суддею *Міжнародного Суду ООН* (1955—60), дійсним членом *Інституту міжнародного права* (з 1949), членом Брит. академії. У 1956 за заслуги у розвитку міжнар. права йому надано лицарський титул.

Л. є одним з найвидатніших представників англ. доктрини міжнар. права 20 ст. Дотримуючись загалом позитивіст. поглядів, Л. відійшов від жорсткого бачення позитивізму Л. *Оппенгейма*, вважаючи, що крім міжнар. договорів та звичаїв природ. право також використовується як джерело міжнар. права. На його думку, за відсутності конкр. правових норм міжнар. право може доповнюватися принципами справедливості та *загальними принципами права*. Л. — один із перших, хто обґрунтував ідею визнання міжнар. правосуб'єктності *індивіда* і розглядав розвиток ін-ту захисту прав людини як новий напрям міжнар. права, який згодом трансформувався в окр. галузь — міжнар. право прав людини. Праця Л. «An International Bill of the Rights of

Man» (Міжнародний білль прав людини), в якій серед ін. містився проект однойменного міжнар.-правового документа з прав людини, мала величезний вплив на розроблення *Загальної декларації прав людини 1948*, *Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950* і міжнар. пактів з прав людини.

Л. відредатував і суттєво доповнив відомий багатотомний курс «Міжнародне право» Л. Оппенгейма — 5-те (1935), 6-те (1940—47), 7-ме (1948—52) та 8-ме (1955) вид. З 1929 Л. видав понад 20 томів «International Law Reports» (Доповіді з міжнародного права), які є одним з найавторитетніших у світі зібрань міжнар.-правової практики і продовжують регулярно виходити й після смерті Л.

Осн. праці: «Private Law Sources and Analogies of International Law with Special Reference to Arbitration» (Джерела приватного права та аналогії міжнародного права з особливою увагою до арбітражу, 1927); «Spinoza and International Law» (Спіноза і міжнародне право, 1927); «Decisions of Municipal Courts as a Source of International Law» (Рішення внутрішніх судів як джерело міжнародного права, 1929); «The So-Called Anglo-American and Continental Schools of Thought in International Law» (Так звані англо-американська та континентальна школи думки у міжнародному праві, 1934); «The Function of Law in the International Community» (Функціонування права в міжнародному співтоваристві, 1933); «Kelsen's Pure Science of Law» (Чиста теорія права Кельзена, 1933); «The Development of International Law by the Permanent Court of International Justice» (Розвиток міжнародного права Постійною палатою міжнародного правосуддя, 1934); «An International Bill of the Rights of Man» (Міжнародний білль прав людини, 1945); «The Grotian Tradition in International Law» (Гроціанська традиція в міжнародному праві, 1946); «Recognition in International Law» (Визнання в міжнародному праві, 1947); «The Subjects of the Law of Nations» (Суб'єкти права націй, 1947—1948); «The Universal Declaration of Human Rights» (Загальна де-

кларация прав людини, 1948); «International Law and Human Rights» (Міжнародне право і права людини, 1950); «The Problem of Jurisdictional Immunities of Foreign States» (Проблема юрисдикційних імунітетів іноземних держав, 1951); «Law of Treaties» (Право договорів, 1953—1954); «The Development of International Law by the International Court» (Розвиток міжнародного права Міжнародним Судом ООН, 1958).

Літ.: *Lauterpacht E.* Sir Hersh Lauterpacht: 1897—1960 // EJIL, 1998, v. 2; *Lauterpacht E.* The Life of Sir Hersh Lauterpacht, QC, FBA, LLD. Cambridge, 2010; *Troebst S.* Lemkin and Lauterpacht in Lemberg and Later: Pre- and Post-Holocaust Careers of Two East European International Lawyers // <http://www.iwm.at/transit/transit-online/lemkin-and-lauterpacht-in-lemburg-and-later-pre-and-post-holocaust-careers-of-two-east-european-international-lawyers/>; *Sands P.* East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes Against Humanity. N. Y., 2016; *Буткевич В.* Генеза доктрини міжнародної правосуб'єктності індивіда // Право України, 2010, № 2; *Рабінович П., Особа В.* Автор ідеї та першого проекту Міжнародного білля прав людини // Право України, 2013, № 12; *Земан І.В.* Наука міжнародного права у Львівському університеті. Л., 2015; *Денисов В.Н., Савчук К.О.* Лаутерпахт Херш // Юридична енциклопедія. Т. 3. К., 2001; *Савчук К.О.* Лаутерпахт Герш // Енциклопедія сучасної України, http://esu.com.ua/search_articles.php?id=53439.

В.Н. Денисов, К.О. Савчук

ЛЄВІН Давид Бенціонович (груд. 1907 — 1990) — рад. правознавець, д-р юрид. наук, проф., фахівець у галузі теорії та історії міжнар. права, дипл. права.

У 1926 закінчив ф-т рад. права Ленінгр. держ. ун-ту, у 1929 аспірантуру Ін-ту рад. права. У 1940 захистив канд. дис. на тему «Право притулку», у 1948 — докт. дис. на тему «Дипломатичний імунітет». Викладав міжнар. право на юрид. ф-тах Моск., Середньоазійського (нині — Нац. ун-т Узбекистану ім. Мірзо Улугбека), Одес. ун-тів, у Всесоюз. юрид. заоч. ін-ті (нині — Моск. держ. юрид. ун-т ім. О.О. Кутафіна). Тривалий час працював ст. наук. співробітником Ін-ту д-ви і права АН СРСР (нині — *Інститут держави і права Російської академії наук*).

Л. — один із найвідоміших теоретиків у рад. науці міжнар. права, автор понад 120 наук. праць, присвячених питанням теорії та історії міжнар. права, співвідношенню міжнар. та внутр. права, дипл. права, зовн. політики і дипломатії, міжнар. відповідаль-

ності за агресію та мир. засобам розв'язання міжнар. спорів.

У фундамент. праці, присвяченій міжнар.-правовому регулюванню дипл. імунітету, Л. дав розгорнуту характеристику істор. розвитку дипл. імунітету (див. *Дипломатичні привілеї та імунітети*), проаналізував юрид. джерела дипл. імунітету (міжнар. звичаї та міжнар. договори, закони та ін. внутр. нормат. акти д-в), розглянув суд. та дипл. практику з питань дипл. імунітету різних д-в. Досліджував юрид. природу дипл. імунітету, Л. детально розкрив сутність та значення і дав розгорнутий критичний аналіз теорій екстериторіальності, представництва, дипл. функцій та комбінованої теорії щодо дипл. імунітету. Характеризуючи найважливіші види дипл. імунітетів, Л. дослідив юрид. зміст особистої недоторканності дипл. представників, їх імунітету від юрисдикції д-ви перебування, імунітету приміщень дипл. представництва тощо. Побудована з використанням значної кількості нормат. та доктрин. джерел і відп. суд. та дипл. прецедентів, ця праця Л. значною мірою зберігає своє значення і для сучас. науки міжнар. права.

Л. першим серед рад. юристів-міжнародників почав досліджувати проблему відповідальності в міжнар. праві (див. *Відповідальність держав*), опубл. у 1966 працю «Відповідальність держав у сучасному міжнародному праві». Л. обґрунтував наявність у міжнар. праві принципу міжнар.-правової відповідальності, відповідно до якого д-ва зобов'язана компенсувати шкоду, спричинену їй міжнар.-протиправною поведінкою, і до неї можуть бути застосовані міжнар. санкції за цю поведінку. Аналізуючи види міжнар. протиправної поведінки д-в (деліктів), Л. виокремлює серед них міжнар. злочини, тобто серйозні правопорушення, які становлять загрозу для всього світу. На його думку, міжнар. злочин — це злочин «не в сенсі кримінального права, а в сенсі міжнародного публічного права, тобто в тому сенсі, що поведінка держави викликає суворе політичне засудження з боку інших держав і більш суворі міжнародні санкції, включаючи колективні санкції міжнародної організації або ряду держав». Характерною особливістю поглядів Л. щодо міжнар. відповідальності було ви-

знання *вини* як елемента міжнар. правопорушення. Як суб'єкти правовідносин, що виникають у разі міжнар.-правової відповідальності, Л. розглядав не тільки д-ви та ін. суб'єкти міжнар. права, а й фіз. осіб, водночас зазначаючи, що останні не «стають через те, що вони покарані в міжнародному порядку, суб'єктами міжнародного права». Л. розкрив деякі аспекти міжнар.-правової відповідальності д-ви — відповідальність за агресію, міжнар. тероризм, геноцид, пропаганду війни, за шкоду, спричинену ядер. об'єктами та об'єктами, що запускаються у космос, за шкоду, заподіяну іноземцям, тощо. Поряд із класифікацією форм міжнар.-правової відповідальності за предметом правовідносин, пов'язаних з її наслідками, на політ. і матер. Л. запропонував класифікацію форм відповідальності з огляду на характер заходів, що впливають з неї. За цим критерієм Л. розрізняв 3 форми або види відповідальності: відновлення порушених прав, надання задоволення (напр., вибачення чи покарання винних) та міжнар. санкції. До останніх Л. відносив не тільки примус. заходи, а й «інші спеціальні заходи, що вживаються державами або міжнародними організаціями проти тих чи інших держав у зв'язку з їх відповідальністю за міжнародні злочини, за невиконання норм міжнародного права та порушення міжнародних зобов'язань».

До сфери наук. інтересів Л. входило також питання історії міжнар. права та міжнар.-правових учень. У своїй праці «Історія міжнародного права» він послідовно розкрив найважливіші етапи розвитку міжнар. права та його науки, починаючи з його виникнення і до становлення сучас. міжнар. права, яке Л. в душі панівних у рад. науці міжнар. права уявляв тлумачив як міжнар. право, що розвивається в умовах співіснування д-в 2 соц. систем — капіталіст. та соціаліст. Великою заслугою Л. було те, що він у спец. праці, присвяченій, за тогочас. термінологією, «буржуазним» концепціям міжнар. права, вперше в рад. міжнар.-правовій літературі зробив спробу комплекс. аналізу зах. доктрини міжнар. права 20 ст.

Незважаючи на порівняно невеликий обсяг та зрозумілу ідеол. упередженість, ця праця Л. стала важливим джерелом інформації про зарубіж. міжнар.-правові вчення. У праці, присвяченій розвитку науки міжнар. права в Росії у 19 — на поч. 20 ст., Л. висвітлив теорії таких юристів-міжнародників, як Ф.Ф. Мартенс, П.Є. Казанський, М.М. Коркунов, Л.О. Камаровський, А.М. Стоянов, І.О. Івановський, В.П. Даневський, В.А. Уляницький, М.М. Капустін, О.О. Ейхельман та ін., щодо сутності міжнар. права, його джерел, системи, суб'єктів та об'єкта, осн. принципів і проаналізував значення їхнього доробку для світ. науки міжнар. права.

Осн. праці: «Об уголовной ответственности военнопленных» (1944); «О неприкосновенности дипломатических представителей и их персонала» (1946); «К вопросу о понятии и системе современного международного права» (1947); «Дипломатический иммунитет» (1949); «Основные проблемы современного международного права» (1958); «О современных буржуазных теориях международного права» (1959); «История международного права» (1962); «Дипломатия. Ее сущность, методы и формы» (1962); «Ответственность государств в современном международном праве» (1966); «Международное право и сохранение мира» (1971); «Актуальные проблемы теории международного права» (1974); «Принцип мирного разрешения международных споров» (1977); «Международное право, внешняя политика и дипломатия» (1981); «Наука международного права в России в конце XIX и начале XX в. Общие вопросы теории международного права» (1982). Л. також був одним з авторів 1-го, 2-го та 5-го томів 6-томного «Курса международного права» (1967—69) та 1-го тому 7-томного «Курса международного права» (1989).

Літ.: Талалаев А.Н. Д.Б. Левин. Ответственность государств в современном международном праве. Рецензия // Изв. вузов. Правоведение, 1967, № 2; Видные ученые-юристы России (вторая половина XX века). Энцикл. словарь биографий / Под ред. В.М. Сырых. М., 2006; Российская ассоциация международного права. 1957—2007. Биографический словарь. СПб., 2007.

К.О. Савчук

ЛЕЙБНІЦ (Leibniz) Готфрід Вільгельм (01.07.1646, Лейпциг — 14.11.1716, Ганновер) — нім. філософ-раціоналіст, математик, юрист і дипломат. З раннього віку займався самоосвітою, навчався у Лейпц. школі Св. Фоми. У 12 р. опанував лат. і грец. мови. У 1661 у віці 14 р. вступив до Лейпц. ун-ту, де вивчав філософію, математику, логіку і право. 1666, після закінчення ун-ту, Л. виїхав до м. Альтдорфа (побл. Нюрнберга), де 1667 у місц. ун-ті захистив докт. дис. з юриспруденції. У подальшому служив при дворі курфюрста в м. Майнці: юрисконсультом, радником вищого апел. суду, виконував дипл. доручення внутрішньонім. та загальноєвроп. рівнів. У 1672—76 перебував з дипл. місією в Парижі та Лондоні. 1676 повернувся до Німеччини і вступив на службу до герцогів Брауншвейг-Люнебургських (у Ганновері), в яких працював до кінця свого життя (остання посада — герцогський історіограф). У 1682 Л. створив наук. журн. «Acta Eruditorum», який відіграв значну роль у поширенні наук. знань в Європі. 1700 заснував Берлін. академію наук і став її 1-м президентом. Цього ж року Л. було обрано іноз. членом Паризької академії наук. 1711 Л. познайомився з рос. царем Петром I, який запропонував йому обґрунтувати реформу рос. зак-ва. Виконуючи функції юрид. радника при царі, Л. підготував докладну записку про реформування рос. судів, залишив значну кількість записок і проєктів щодо орг-ції науки та освіти в Росії, посприяв створенню рос. академії наук.

Як універс. мислитель, Л. вважається завершувачем філософії 17 ст. і попередником нім. класич. філософії. Л. утверджував погляд на світ як на неперервну ієрархію монад (мікросмосу): від нижчих до розумного людського духу. Вищою монадою є Бог — творець усіх ін. монад, носій вічних істин, творець світ. гармонії і гарант досконалості світу. На відміну від ін. визначних філософів свого часу Л. не роз'єднував право, мораль і релігію, намагаючись поєднати їх у цілісну систему. Він був прибічником освіченої монархії, у якій влада діє справедливо, на основі і в рамках божественних і людських законів в ім'я всезаг. блага, що включає в себе свободу і приват. інтереси людей.

Юрид. погляди Л. переважно викладені в його ранніх працях: «De Principio Individui» (Про принцип індивідуума, 1663); «Quaestiones philosophicae amoeniores ex jure collectae» (Приклади філософських питань із юриспруденції, 1664); «Doctrina Conditionum» (Вчення про умови, 1665); «Disputatio de casibus perplexis in jure» (Диспут про заплутані справи в юриспруденції, 1667); «Nova methodus discendae docendaeque jurisprudentiae» (Новий метод вивчення і викладання юриспруденції, 1668).

Уважне ставлення до юриспруденції Л. зберігає до кінця свого життя, про що свідчить його відома праця «Codex juris gentium diplomaticus» (Кодекс міжнародного дипломатичного права, 1693). Саме цей кодекс, який мав продовження в наст. період, належить до нової епохи, що розпочалася в 18 ст. зі зростанням та інтенсифікацією договірних відносин д-в і необхідністю їх систематизації на всезаг. основі. Він був 1-ю, хоча й не зовсім досконалою спробою створити звід договорів для практ. застосув. його в міжнар. відносинах. А. Нуссбаум назвав цю працю Л. «подвижництвом», що дало поштовх для видання у 1700 в Нідерландах завдяки зусиллям теолога і протестанта Жака Бернара «Recueil des traités de paix», продовженого потім Жаном Дюмоном як «Corps universel diplomatique du droit des gens». А у 1791 Г.Ф. Мартенс розпочав публікацію видання «Recueil de princípaux traités», яке під різними назвами, зберігаючи ім'я Мартенса аж донині, залишається гол. зібранням міжнар. договорів. «Цінність цих зібрань для позитивістського методу в міжнародному праві є очевидною» (А. Нуссбаум).

Л. зробив вагомий внесок у розвиток теорії *природного права*, зокрема, обґрунтував напрями його практ. застосув. та виділив 3 стадії розвитку: 1) взаємну справедливість (*justitia commutativa*), що ґрунтується на принципі «не роби іншому того, чого собі не бажаєш»; 2) розподільну справедливість (*justitia distributiva*), основу якої становить принцип «роби іншому те, що інші мають робити тобі»; 3) всезаг. справедливість (*justitia absoluta*), яка ґрунтується на христ. принципі любові до ближнього, що впливає з любові до Бога. Закон (*позитивне право*) має відповідати природ. праву, тобто

бути розумним і справедл. Л. розвивав елементи універс. юриспруденції, зокрема, запропонував створення нового універс. кодексу (*Codex juris*), який мав включати в себе публ., кримін., цив. і церк. право. Мова його мала бути лат. задля зручності застосув. не лише в Німеччині, а й в ін. європ. країнах. Одним з перших Л. застосував енцікл. метод для правових досліджень, що значною мірою вплинуло на формування «енціклопедії права» та істор. школу права. Л. обґрунтував значення філософії для юриспруденції, впровадив до наук. обігу поняття «філософія права», розглядаючи його як нову галузь знання, необхідну для підвищення заг. рівня юриспруденції. Л. виступив проти схоласт. методів у юрид. науці та освіті, дійшовши висновку, що теор. вивчення права має бути обмежене коротким курсом, натомість осн. увагу слід приділити практ. заняттям у формі моделювання різноманітних ситуацій, що потребують юрид. втручання. Предметом юриспруденції у Л. виступають держ. влада і закони, які покликані забезпечувати щастя для кожної людини.

За визначенням К. Шушніга, Л. належить до послідовників Г. Гроція, який розглядав міжнар. право з позиції компромісу між природ. і позит. правом. Втім, Л. більшу роль відводив позит. праву як орієнтованому на практ. досягнення міждерж. гармонії. Він вказував на важливість для міжнар. права вивчення істор. джерел з тим, щоб поставити цю науку на міцний ґрунт, підкреслюючи, що договори мають відігравати в ній таку саму роль, як закони в цив. і кримін. праві. З метою виправдання незалежного становища нім. князів Л. піддав критиці ідею неподільності суверенітету Ж. Бодена і обґрунтував поняття відносного суверенітету через можливість одночасного співіснування кількох центрів влади. Л. вплинув на становлення порівн. правознавства, йому належить спроба створити правову карту світу з класифікацією права різних д-в за принципами подібності й відмінності. Виходячи з ідеї про неоднорідність структур. компонентів світу, Л.

одним із перших висловив думку про необхідність визнання цивілізацій суб'єктами міжнар. відносин, чим справив вплив на розвиток теорії міжцивілізац. діалогу. Своїм ученням, проникнутим земним і оптимістичним духом, пов'язаним з історією, мораллю та релігією, Л. вплинув на Х. Вольфа, який сповідував концепцію міжнар. співтовариства (civitas maximum), засн. на природ. праві і організованого через позит. міжнар. право.

Як дипломат Л. сприяв зміцненню політики, спрямованої на повне звільнення Європи від турків, припинення війн і утвердження миру між європ. д-вами. У 1671 він обгрунтував «египетський план», в якому намагався схилити Людовіка XIV до завоювання Єгипту з тим, щоб відвернути честолюбні задуми Франції від нім. земель і водночас завдати удару турец. могутності. Л. намагався досягти церк. унії між протестантством і католицизмом, докладав зусиль для об'єднання лютеран і реформаторів. Л. належить ідея створення міжнар. співтовариства учених з політ. правами, відп. тех. забезпеченням для орг-ції експериментів, масштабною бібліотекою та архівами. Через півстоліття після смерті Л. цю ідею було втілено зусиллями франц. філософів та ін. учених епохи Просвітництва.

Багата й різнобічна творча спадщина Л. справила значний вплив на подальший розвиток природничих і гуманіт. наук. У політико-правовій сфері та в сусп. думці загалом істотну роль відіграли раціоналіст. вчення Л. про природ. право і освічену монархію, його ідеї щодо вдосконалення і системного застосув. методів наук. досліджень, зміцнення взаємозв'язку теорії і практики, різносторонній внесок у розвиток діалектики. Держ.-правові погляди Л. помітно вплинули на розвиток юриспруденції, юрид. освіти і науки в багатьох європ. країнах.

Осн. праці: «Discours de metaphysique» (Роздуми про метафізику, 1685); «Systeme nouveau de la nature et de la communication des substances, aussi bien que de l'union qu'il y a entre l'ame et le corps» (Нова система природи і комунікації між субстанціями, а та-

кож про зв'язок, що існує між душею і тілом, 1695); «Nouveaux essais sur l'entendement humain par l'auteur du systeme de l'harmonie preetablie», (Нові розвідки про людське розуміння, 1704); «Essais de theodicee sur la bonte de Dieu, la liberte de l'homme et l'origine du mal» (Розвідки з теодицеї про Боже милосердя, свободу людини і початок зла, 1710); «La Monadologie», (Монадологія, 1714).

Літ.: Лейбниц Г.Ф. Сочинения: в 4 т. М., 1982—1989; Герье В.И. Лейбниц и его век. СПб., 1868—1871; Тарановский Ф.В. Лейбниц и так называемая внешняя история права. СПб., 1906; Коржунов Н.М. История философии права. СПб., 1908; Nussbaum A. A Concise History of the Law of Peace. Milwaukee, 1959; Landau P. Gerechtigkeit: Zur Rechtsphilosophie von Gottfried Wilhelm Leibniz und Karl Christian Friedrich Krause. Munchen, 1955; Schuschnigg K. International Law: An Introduction to the Law of Peace. Milwaukee, 1959; Friedman W. Legal Theory. London, 1967; Нарский И.С. Готфрид Лейбниц. М., 1972; Погребынский И.Б. Готфрид Вильгельм Лейбниц. М., 2004; Кембаев Ж.-М. «Египетский план» Готфрида Вильгельма Лейбница как один из этапов развития политических и правовых теорий объединения европейских государств // История государства и права, 2010, № 2; Гуманистическая наука по Лейбницу и назначение академий. М., Неаполь, 2010.

В.П. Горбатенко

LEX MERCATORIA (лат. торгове право) — сукупність автономних норм, відокремлених від нац. систем права, створених безпосередньо учасниками міжнар. торгівлі з метою регламентації зовнішньоекон. операцій. L. m. є результатом самоорг-ції міжнар. ділового співтовариства (societas mercatorum) і спробою самостійно регулювати комерц. відносини в межах цього співтовариства за допомогою позадерж. правових засобів.

Іноді L. m. розглядають як різновид транснац. права, тобто як транснац. торг. (комерц.) право. Одним з перших, хто сформулював концепцію транснац. права, був амер. юрист-міжнародник Ф. Джессеп, який запропонував використовувати замість терміна «міжнародне право» термін «транснаціональне право» (transnational law). Відповідно до його теорії, транснац. право містить у собі «усе право, що регулює дії або події, які виходять за межі національних кордонів». Транснац. право, на думку Ф. Джессепа, містить публ. і міжнародне приватне право, так само як і «інші норми,

що повністю не входять у такі стандартні категорії». Згідно з його поглядами, поняття «транснаціональна ситуація» як об'єкт регулювання транснац. права включає в себе діяльність індивідів, корпорацій, д-в, оргцій д-в або ін. груп. Розподіл права на різні галузі Ф. Джессеп вважає чимось штучним і таким, що заважає вирішенню конкр. практич. проблем. Виявляючи прагматизм, властивий амер. юриспруденції, він виступає за те, щоб виходити не з юрид. абстракцій, а з вимог і обставин конкр. справи. При цьому Ф. Джессеп закликає керуватися людським досвідом і міркуваннями зручності. Деякі теоретики міжнар. приват. права характеризують підхід Ф. Джессепа як відродження теорії нім. вченого К. Савіні.

У доктрині виділяють «старе» і «нове» L. m. Старе L. m., або *ius mercatorum*, виникло на рубежі 11—12 ст. паралельно з міжнар. торгівлею в основному в межах європ. регіону. Разом з тим, окр. автори вказують на той факт, що торг. звичаї почали виникати ще за часів Родоського закону в р-ні Середзем. моря у 3 ст. до н. е.

Розквіт L. m., яке стало реакцією купецького співтовариства на неспроможність *римського права* ефективно регулювати міжнар. комерц. відносини, припав на 13—14 ст. і передував виникненню системи суверенних європ. д-в.

Характерними ознаками старого L. m. було те, що: по-перше, воно регулювало відносини між середньовічними купцями; по-друге, було створене не політ. владою, а самими купцями під впливом тогочас. комерц. практики; по-третє, його норми втілювалися в життя завдяки *curiae mercatorum*, тобто спец. купецькими судами, судді яких самі мали комерц. досвід (такі суди, крім ін., намагалися виносити свої рішення відповідно до принципу *ex aequo et bono* і в максимально короткий строк, що було дуже важливо з огляду на швидкість, з якою велася торгівля); по-четверте, норми цього права вирізняла надзвичайна деталізація та досконалість, про що свідчить їх застосування аж до нашого часу; і по-п'яте, це право було уніфік. і справді міжнар., тобто його положення були ідентичні в різних країнах.

Джерелами старого L. m. були статути купецьких гільдій, торг. звичаї та прецедентне право купецьких судів. Найбільшого по-

ширення норми L. m. набули в містах-республіках Півн. Італії та «консульських» містах півдня Франції, тобто там, де не було сильної феод. влади. Слід також зазначити, що сучас. цив. (приват.) право багатьох д-в завдячує L. m. численними ін-тами і принципами, що зародилися в надрах саме цього права. Однак наприкінці 15 ст. починається поступовий і невідворотний занепад L. m., який особливо посилюється у зв'язку з виникненням європ. системи суверенних д-в і утвердженням абс. монархії в більшості країн Європи. Безпосереднім наслідком цього процесу стала «націоналізація» L. m., тобто кодифікація його норм у внутр. закв. д-в. У Великій Британії, наприклад, L. m. було трансформовано в *Common Law* (заг. право), а купецькі суди інтегровано в суд. систему заг. права. У 18—19 ст. регулювання міжнар. госп. зв'язків мало вже суто нац. характер, а гол. методом правового регулювання цих зв'язків став колізійний метод.

Нове L. m. виникло у зв'язку з незадоволенням міжнар. ділового співтовариства наявними нац.-правовими механізмами нормат. регламентації міжнар. торг.-екон. відносин. У цьому аспекті L. m. розглядається деякими авторами як альтернатива колізійному методу правового регулювання приватноправових відносин з іноз. елементом. Концепція нового L. m. сформувалася у 2-й пол. 50-х рр. 20 ст. Серед її прихильників — учені-юристи Б. Гольдман, Ф. Кан, Ф. Фушар (Франція), К. Шмітгофф (Велика Британія), Л. Копельманас, П. Лалів (Швейцарія), А. Голдштейн (Югославія) та ін.

Одним із попередників творців теорії L. m. можна вважати видатного укр. вченого В.М. *Корецького*, який у своїй праці «Очерки международного хозяйственного права» (1928) переконливо довів, що регулювання міжнар. торг. обороту відбувається за допомогою не стільки колізійного права, скільки норм позадерж. регулювання.

Сам термін «*lex mercatoria*», який вказує на істор. зв'язок сучас. L. m. з середньовічним L. m. італ. міст, набув найбільшого поширення в юрид. літературі та арбітр.

практиці, хоча окр. юристи користуються ще й такими термінами, як «транснаціональне право», «позанаціональне право», «міжнародне купецьке право» тощо.

Так, канад. вчена Клер Катлер (Claire Cutler) аналізує транснац. торг. право з погляду його політико-екон. змісту в контексті процесу глобалізації. Відзначаючи помилковість розгляду транснац. торг. права в суто тех., функц. і «аполітичних» термінах, К. Катлер вбачає його політико-екон. сутність у тому, що це право є «центральним і вирішальним медіатором між національним і глобальним політико-правовим порядком у тому плані, що воно дозволяє екстериторіальне застосування національних законів, так само як національне застосування транснаціонального комерційного права». На її думку, «торговельне право забезпечує основні норми, що регулюють власність, договір і розв'язання спорів, функціонуючи переважно в дис-трибутивних термінах як правова основа глобального капіталізму». К. Катлер констатує існування в умовах глобального капіталізму особл. соц. класу — «меркатократії» («mercatorgasy», від терміна «lex mercatoria»), що включає в себе транснац. комерсантів, юристів, які спеціалізуються в галузі міжнар. приват. права, а також ін. професіоналів та їхні асоціації, уряд. чиновників і представників міжнар. орг-цій. Транснац. торг. право, на думку К. Катлер, забезпечує норми, практики і заг. мову, що пов'язують і об'єднують цю глобальну корпоративну еліту. З ін. боку, «меркатократія» функціонує на глобальному і локальному рівнях, створюючи нові норми транснац. торг. права, що регулює міжнар. торгівлю і розв'язання міжнар. комерц. суперечок, а також «універсалізує» право за допомогою уніфікації і гармонізації нац. комерц. правопорядків. Як складне поєднання публ. і приват. влади, «меркатократія» спричиняє нівелювання грані між публ. і приват. комерц. акторами, публ. і приват. діяльністю і правом. «Меркатократія» здійснює майже гегемоніст. вплив завдяки своїм зв'язкам із транснац. капіталом і своїй монополії на

експертне знання й інституц. структури. Гол. небезпеку діяльності «меркатократії» та її транснац. торг. права К. Катлер вбачає в тому, що в цих умовах сфера публ. інтересів видається за сферу приват. інтересів і в результаті виводиться з-під впливу демокр. контролю.

До джерел сучас. Л. м. зокрема належать: міжнар. торг. звичаї, арбітр. практика, конвенції, що регулюють міжнар. торгівлю, та типові закони, які розробляються на міжнар. рівні. Причому багато юристів вказують на неможливість дати вичерпний перелік усіх джерел Л. м. Водночас одним з осн. джерел, які містять норми Л. м., слід вважати Принципи міжнар. комерц. договорів УНІДРУА 1994 та 2010. Як свідчить сучас. практика, існує тенденція поступового визнання теорії Л. м. не тільки міжнародним комерційним арбітражем, а й нац. суд. органами, які раніше заперечували сам факт існування Л. м.

Літ.: Мережко А.А. Транснациональное торговое право (lex mercatoria). К., 2002; Мережко А.А. Наука международного частного права: история и современность. К., 2006; Cutler C. Private Power Global Authority. Transnational Merchant Law in the Global Political Economy. Cambridge, 2003.

О.О. Мережко

ЛЁМКІН (Lemkin) Рафал (Рафаель) (24.06.1900, с. Безводне, Гродненська губернія, Рос. імперія (тепер Білорусь) — 28.08.1959, Нью-Йорк, США) — польс. і амер. правознавець, д-р права, творець поняття «геноцид» та активний учасник розроблення проекту *Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948*.

Народився у єврейській родині, батько Юзеф займався сільським госп-вом. Після закінчення гімназії у м. Білосток 1919 вступає на філол. ф-т Ун-ту Яна Казимира у Львові (нині — *Львівський національний університет імені Івана Франка*), згодом на юрид. ф-т цього ж ун-ту. Відвідував семінари проф. Ю. Макаревича, видатного польс. фахівця в галузі кримін. права, творця Кримін. кодексу Польщі 1932. У 1926 закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту і отримав звання д-ра права. Працював у варшав. апел. суді. Водночас поглиблював свої знання на юрид. ф-ті Варшав. ун-ту, відвідуючи семінари проф. В. Маковського, одного зі «стовпів» польс. міжвоєн. кримін. права.

Отже, Л. здобував освіту у 2 найкращих унтах та у 2 найбільших авторитетів у науці кримін. права тогочас. Польщі.

Події верес. 1939 застали Л. у Варшаві. Брав участь в обороні Варшави від нім. військ, був поранений. Йому вдалося переїхати спочатку до Вільнюса, а звідти у лют. 1940 до нейтр. Швеції, де він викладав у Стокгольм. ун-ті. Найімовірніше, завдяки допомозі проф. М. МакДермота Л. зміг отримати дозвіл на в'їзд до США, де у 1941 почав викладати порівн. та рим. право в Ун-ті Дьюка у Півн. Кароліні. У США з 1948 працює проф. міжнар. права Єльського унту, а протягом 1951—56 — Рутгерської школи права. Наук.-викл. діяльність Л. поєднував з практик.: був радником Бюро військ. економіки, гол. радником Адміністрації іноз. економіки, політ. радником Військ. департаменту, радником судді Верх. суду США Р.Х. Джексона, який був гол. обвинувачем від США на *Нюрнберзькому процесі*.

Наук. діяльність Л. можна умовно поділити на 2 етапи: зацікавлення кримін. правом та розроблення поняття «геноцид». У 1-й період Л. переважно займається перекладом та порівн. аналізом кримін. за-кв. Росії, Англії, Італії. Входив до складу польс. делегації на I Конф. з уніфікації кримін. права у Варшаві 1927, VI Конф. з уніфікації кримін. права у Копенгагені 1935, де виголосив доповідь на тему «Тероризм». Л. запропонував проєкт міжнар. конвенції щодо боротьби з тероризмом і закликав увести до кримін. кодексів д-в відповідальність за тероризм.

2-й період наук. діяльності Л. пов'язаний з розробленням концепції геноциду. Знання кримін. права та власні погляди на питання захисту прав особи, членів певної групи та покарання за дії, що посягають на них, було покладено в основу концепції геноциду. У виборі Л. саме цього питання для дослідження вирішальну роль відіграли враження від суд. процесу в Берліні 1921 над вірмен. націоналістом Согомоном Тейлріаном, який застрелив кол. міністра внутр. справ Туреччини Мехмеда Талат Пашу, одного з керівників винищення вірменів, унаслідок чого було вбито понад 1,5 млн чол.

На V Конф. з уніфікації кримін. права в Мадриді 1933 Л. надіслав доповідь «Les actes constituant un danger general (interéta-

tique) consideres comme delites des droit des gens» (Вчинки, що становлять загальну загрозу (міждержавну), визнані злочинами за правом народів), де аналізував такий вид міжнар. злочинів, як «акти варварства» (*actes de barbarie*), зміст якого було згодом покладено ним в основу поняття «геноцид». Л. підкреслював, що існують злочини, які поєднують у собі елементи злочину проти особи та злочину проти певної групи. Такими є, зокрема, замаху проти персони як члена певної групи. Воля винуватця спрямована тут не тільки на шкоду особі, а й передусім на шкоду групі в цілому, до якої належить ця особа. Вчинки такого роду посягають не лише на права особи, а особливо на фундамент. права сусп. порядку. Як приклад «актів варварства» Л. наводить винищення етн., соц. груп з політ., реліг. та ін. мотивів. Отже, Л. пропонував доповнити перелік злочинів проти права народів (лат. *delicta iuris gentium*) такими злочинами: 1) акти варварства; 2) акти вандалізму; 3) провокування катастроф на лініях міжнар. трансп. сполучення; 4) умисне перешкоджання роботі міжнар. трансп. сполучення; 5) розповсюдження захворювань людини, тварин та рослин. Порушені в цій доповіді питання було також розглянуто у статті Л. «*Akte der Barbarei und des Vandalismus als delicta juris gentium*» (Акти варварства та вандалізму як *delicta juris gentium*), виданій нім. мовою у Відні 1933. Отже, елементи поняття «геноцид» та його основу було закладено у працях Л. ще на поч. 30-х рр. 20 ст., хоча ця концепція не одразу була належним чином сприйнята наукою і практикою.

Гол. праця Л., де сформульовано й обґрунтовано поняття злочину «геноциду», — «*Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*» (Правління держав «осі» в окупованій Європі: Аналіз управління, пропозиції відшкодування), опубл. у листоп. 1944 в Нью-Йорку. Праця побудована на основі бл. 330 різноманітних актів, аналізується бл. 35 країн та окупованих терит. Складається з 3 ч: 1. Німецька техніка окупації. 2. Окуповані країни. 3. Право окупації.

Ключовим для розуміння концепції Л. є розд. IX «Геноцид» ч. 1 книги, який містить такі підрозділи: «Геноцид — новий термін та нова концепція знищення націй»; «Техніка геноциду в різних сферах» (політ., соц., культ., фіз. тощо); «Рекомендації на майбутнє» (заборона геноциду у війні та під час миру, міжнар. контроль). Л. розглядав «геноцид» як новий термін і концепцію та пропонував його для кваліфікації злочину проти окр. груп людей за певною ознакою чи проти людської особи як члена тієї чи ін. групи. Поняття «геноцид» Л. виводив зі сполучення 2 слів: грец. *genos* — раса, плем'я та зміненого лат. *cide* (від *caedes* — мордування, вбивство). Л. зазначає, що «геноцид не обов'язково означає знищення якогось народу, ... є скоріше скоординованим планом акцій (заходів), спрямованих на знищення фундаменту певної народності... Метою такого плану було б руйнування політичних і соціальних інститутів, культури, мови, релігії ... національної групи». У цій праці ще не йшлося про створення на міжнар. рівні відп. конвенції, а пропонувалося доповнити існуючу Гаазьку конвенцію про закони та звичаї сухопут. війни 1907 відп. змінами, які передбачали створення міжнар. контр. орг-ції, що мала відвідувати окуповані д-ви і контролювати належне поведіння з окупованими народами. Л. також пропонував увести до конституцій і кримін. зак-ва усіх д-в положення щодо охорони прав нац. меншин та відповідальність за їх порушення.

Резол. ГА ООН 96(I) від 11.12.1946 уперше визнала на міжнар. рівні новий злочин: «Геноцид означає відмову у визнанні права на існування цілих людських груп подібно до того, як людинобвиство означає відмову у визнанні права на життя окремих людських створінь; така відмова... несе великі втрати для людства... і суперечить моральному закону, духу і меті Об'єднаних Націй. Покарання за злочини геноциду є питанням міжнародного значення, ... геноцид з точки зору міжнародного права є злочином». Ця резол. пропонувала д-вам внести відп. зміни до нац. зак-ва з метою запо-

бігання та покарання за цей злочин, а також пропонувала ЕКОСОР зайнятися вивченням цього питання і розробити відп. конвенцію, яка мала бути представлена на наст. сесії ГА ООН. Резол. ГА ООН 180(II) від 21.11.1947 підтвердила важливість цього питання і рекомендувала ЕКОСОР продовжити роботу над такою конвенцією.

Л. з самого початку входив до складу гол. експертів (2 ін. — Веспасіан Пелла та Анрі Доннедьє де Вабр) з підготовки осн. тексту майбутньої конвенції. Проект конвенції було прийнято спочатку ЕКОСОР, а потім одногослоно резол. ГА ООН 260(III) «Запобігання та покарання злочину геноциду», ухваленою на 179-му пленар. засіданні 09.12.1948, яка містила в Дод. Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. У Дод. В до цієї резол. ГА ООН пропонувався КМП ООН розглянути питання необхідності і можливості створення міжнар. суд. органу, що мав би займатися питаннями злочину геноциду та ін. подібними справами, і можливості створення кримін. палати МС ООН. Відповідно до ст. 13 Конвенції, після отримання 20 ратифікац. документів у січ. 1951 Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 набула чинності. Ст. 2 Конвенції визначає геноцид як «будь-які з таких дій, здійснюваних з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: а) вбивство членів цієї групи; б) завдання тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи; в) навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи; г) дії, розраховані на унеможливлення народження дітей у середовищі групи; е) насильницька передача дітей з однієї людської групи до іншої». Якщо порівняти трактування геноциду в Конвенції з тим, яке пропонував Л., то можна зазначити, що хоча в цілому вони збігаються, однак є й певні відмінності. Так, у Конвенції до переліку груп, життя та існування яких може бути об'єктом геноциду, не було включено соц. та культ. групи. Також не знайшла відображення концепція заборони культ. геноциду, спрямованого на ліквідацію ідентичності певної групи.

Одна з промов Л., виголошена у Нью-Йорку в 1953, присвячена темі «Soviet Ge-

nocide in the Ukraine» (Радянський геноцид в Україні). Л. кваліфікував злочини сталін. режиму проти укр. народу як геноцид і наголошував на 4 взаємопов'язаних складових цього процесу: 1) нищення укр. інтелігенції — «мозку» нації; 2) ліквідація укр. церкви — «душі України»; 3) голодомор укр. селянства — зберігача укр. культури, мови, традицій тощо; 4) заселення України іноетнічними елементами з метою зміни нац. складу населення.

За свою діяльність на благо всього людства Л. неодноразово висували на Нобелівську премію миру, але він її так і не отримав, однак свідченням визнання його заслуг у галузі захисту прав людини стали такі нагороди, як Хрест за заслуги ФРН, Кубинський великий хрест ім. Карлоса Мануеля де Цеспедеса, Нагорода Стівена Вайза Америк. єврейського конгресу та ін. Л. помер від серцевого нападу у Нью-Йорку 1951, так і не закінчивши розпочатої кількатомної праці про геноцид. Похований на кладовищі Маунт Хеброн у нью-йорк. р-ні Квінс, з епітафією «Доктор Рафал Лемкін (1900—1959). Батько Конвенції про геноцид».

Осн. праці: «Sedzia w obliczu nowoczesnego prawa karnego i kryminologii» (Суддя в обличчі сучасного кримінального права і кримінології, 1933); «La réglementation des paiements internationaux» (Регламентация міжнародних платежів, 1939); «Polish Penal Code of 1932 and the Law of Minor Offences» (Польський кримінальний кодекс 1932 та кодекс адміністративних правопорушень, 1939); «Les actes constituant un danger general (interetatique) consideres comme delites des droit des gens» (Вчинки, що становлять загальну загрозу (міждержавну), визнані злочинами за правом народів, 1933); «Akte der Barbarei und des Vandalismus als delicta juris gentium» (Акти варварства та вандалізму як delicta juris gentium, 1933); «Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress» (Правління держав «осі» в окупованій Європі: аналіз управління, пропозиції відшкодування, 1944); «Soviet Genocide in the Ukraine» (Радянський геноцид в Україні, 1953).

У 1992 у книзі «Raphael Lemkin's Thoughts on Nazi Genocide: Not Guilty?» (Роздуми про нацистський геноцид Рафала Лемкіна:

не винуваті?) було опубл. невідомий раніше рукопис Л. «Thoughts on Nazi Genocide» (Роздуми про нацистський геноцид), в якому знайшли відображення підсумки Нюрнбер. процесу.

Літ.: Szawłowski R., Pol K. Rafal Lemkin (1900—1959). Polski prawnik tworca pojecia «ludobojstwo» // Sprawy miedzynarodowe, 2005, N 2; Куртинець М. Рафал Лемкін та його концепція геноциду // Юридичний журнал, 2013, № 1; Бем М.В. Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна. Автореф. дис. канд. юрид. наук. Одеса, 2014.

М.І. Куртинець

ЛЕНЬЯНО Джованні да (Legnano, Giovanni da, рідше Lignano, Johannes de) (бл. 1320, м. Мілан — 16.02.1383, м. Болонья) — італ. юрист і теоретик військ. справи, проф. цив. та канонічного права ун-ту м. Болонья, вікарій Папи Римського (1377), послідовник т. з. «школи бартолістів», заснованої *Бартоло*, вчення якого значно вплинуло на розвиток принципів права війни.

Вивчав філософію, вільні мистецтва, медицину та астрономію, згодом право у Болоньї. У 1350 отримав титул Doctor legum, наст. року його запрошують на виклад. роботу до Болон. ун-ту як Doctor iuris utriusque («доктор обох прав» — як цив., так і канонічного).

Осн. праця Л. — «De bello, de represaliis et de duello» (Про війну, репресалії і дуель) написана у 1360, під час облоги Болоньї (манускрипт датовано 1390). Однак її 1-ше друковане видання з'явилося лише у 1477 («Bononie ad instantiam Sigismundi de Libris per me magistrum Henricum de Colonia»). Відомо також, що згодом цей твір у дещо скороченому вигляді було перевидано у 1515 у «Tractatus Tractatum», а також у 1549 у м. Ліон (Франція) у збірнику праць «De Bello. Tractatus Tractatum ex Variis Interpretibus Collectorum» поряд з творами ін. сучасників (Мартін з Лоді «De bello et ejus effectu», Джованні Лупус «De bello et bellatorium», Франциск Аріас «De bello et ejus justitia», Андреа Альчіати «De duello», Якоб де Кастілло «De duello»). Англ. переклад праці Л. побачив світ у 1917 у м. Вашингтон за ред. Т.Е. Хоуланда у перекладі Дж. Бра-

erli, а також у т. 8 перевиданої у 1995 серії «Класики міжнародного права».

Л. належав до т. з. «вчених-примітивістів» права націй. Хоча його робота вважається 1-ю комплексною працею на тему права війни, Л., на думку дослідників (В. Прайзер, Т. Уокер та ін.), зрештою, як і ін. вищезгадані італ. юристи, не вийшов за рамки існуючих на той час міжнар.-правових принципів галузі. Підтвердження такої оцінки доробку Л. у міжнар.-правовій науці можна знайти й у «Праві війни і миру» Г. Гроція, який згадує його ім'я лише побіжно, разом з деякими ін. авторами в галузі права війни, наголошуючи, що «вони розглядали цей багатий матеріал вкрай поверхово; більшість з них безладно змішувала і сплутувала між собою поняття природного, божественного, цивільного, канонічного та міжнародного права».

Разом з тим, у своєму творі Л. не обмежується аналізом досить добре вивченого на той час питання про законність війни. Він намагається знайти відповіді й на такі важливі питання, як повноваження, на підставі яких можуть розпочинатися воєнні дії, поведження з *військовополоненими*, взяття трофеїв та постлімініум. Найважливішою частиною праці, на думку більшості авторів, є розділ, присвячений *репресаліям*. Саме у цій сфері міжнар.-правове вчення Л. впритул наближається до сучас. міжнар. права.

Заслуговує на увагу і сам підхід Л. до предмета дослідження і майже механічна точність, з якою він розбиває свою працю на частини, скрупульозно викладаючи аргументи «за» і «проти», підбиваючи підсумок під кожним розділом. Л. спирається здебільшого на Біблію, цив. і канонічне право. Проте у багатьох відношеннях він схиляється до позицій *Аристотеля*, всіляко намагається уникати істор. аналогій.

Праця складається з 3 осн. частин, остання з них — з 5 розділів. Л. наводить 7 різновидів війни: 1) «романська» (проти зрадників); 2) «справедлива» (проти повстанців); 3) «підступна» (що ведеться повстанцями); 4) «законна»; 5) «швидка»; 6) «добровільна» та 7) «необхідна». При цьому Л. визна-

чає «війну» (*bellum*) як «суперечку, яка постала внаслідок певної пропозиції, що перебуває у протиріччі з людським прагненням позбавитися від конфлікту». Інакше кажучи, саме відновлення миру є, на його погляд, метою будь-якої боротьби. Оскільки таке широке визначення могло б, зрозуміло, охоплювати також і випадки, що не мають нічого спільного з війною у прямому значенні цього слова, автор розрізняє 2 осн. види війни: «духовну» (може бути «божественною» чи «людською») та «тілесну» (поділяється на «універсальну» та «особливу»).

Під «особливою тілесною війною» Л. має на увазі приват. війну чи насильство, що може вважатися особистим самозахистом або репресалією (*represaliae*). Він розглядає окр. питання приват. війни: напр., чи повинен священник, який відправляє богослужіння, продовжувати свою справу, коли на нього здійснюється напад, чи має виступити проти свого ворога тощо.

Натомість саме «універсальна тілесна війна» (*bellum cognate universale*) означає війну у звичному сенсі слова, тобто боротьбу між д-вами. Л. обґрунтовує її правомірність, спираючись насамперед на праці А. *Августина*, а також «Дигести» («Пандекти») рим. юристів. Л. детально вивчає також питання щодо правомірних суб'єктів ведення війни, у т. ч. тих, хто має право оголошувати війну (напр., імператор чи Папа Римський). У цьому ж розділі («*aggregantes bellum*») Л. зачіпає статус легіонів, обов'язки солдатів та командувача.

Частина праці під назвою «*De spoliis et captivis*» видається найбільш прогресивною. У ній, зокрема, йдеться про правовий статус і правила поведження з військовополоненими, яких, згідно з христ. традицією, не можна обертати на рабів, а також обґрунтовуються права цив. населення. Крім того, Л. порушує питання щодо взяття трофеїв, дозволеності застосув. військ. хитрощів, ведення бойових дій у святкові дні, розглядає поняття постлімінію.

Серед послідовників Л. у 14—15 ст. можна згадати франц. вченого О. Боне, у праці якого «*Arbre des Batailles*» (Дерево битв, 1385) особливо виразно простежується думка про необхідність дотримання стандартів гуманності при веденні бойових дій.

Лит.: *Legnano Giovanni da. De Bello, de Represaliis et de Duello* / Ed. T.E. Holland. Washington, 1917; *Preiser W. History of the Law of Nations: Ancient Times to 1648* // EPIL, 1984, v. 7; *Holland T.E. Studies in International Law*. Oxford, 1898; *Walker Th.A. History of the Law of Nations*. V. 1. From the Earliest Times to the Peace of Westphalia 1648. Cambridge, 1899; *O'Brien J.G. In Defense of the Mystical Body: Giovanni da Legnano's Theory of Reprisals* // *Roman Legal Tradition*, 2002, v. 1.

А.Я. Мельник, С.О. Мельник

ЛИСОВСЬКИЙ Вадим Іванович (23.04.1904, Київ — 13.08.1997, Москва) — укр. і рос. рад. правознавець, д-р юрид. наук, проф., фахівець у галузі правового регулювання міжнар. екон. відносин та з питань міжнар. права в історії України.

Навчався на юрид. ф-ті Київ. ін-ту нар. госп-ва (нині — Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана), який закінчив у 1927, та на зовнішньоторг. ф-ті Ін-ту нар. госп-ва ім. Г.В. Плеханова (Москва), який закінчив у 1930. Тривалий час працював юрисконсульту у зовнішньоторг. орг-ціях, зокрема у Всесоюз. об'єднанні «Експортліс» (1934—37), Всесоюз. об'єднанні з торгівлі із Зах. Китаєм (1937—40), Всесоюз. об'єднанні з торгівлі зі Сходом (1940—45) у Москві та у рад. торгпредстві в Югославії (1945). У 1941 захистив у Моск. юрид. ін-ті канд. дис. «Цивільно-правове становище іноземної держави». З 1945 по 1952 був заст. нач. юрид. відділу Мін-ва зовн. торгівлі СРСР. У 1944—53 — доцент Всесоюз. академії зовн. торгівлі; у 1946—50 також викладав в Ін-ті зовн. торгівлі Мін-ва зовн. торгівлі СРСР, у 1949—50 — у Київ. ун-ті. У 1953—54 — зав. каф. теорії та історії д-ви і права Київ. ун-ту. У 1954—87 — зав. каф. правових дисциплін Моск. фін. ін-ту (нині — Фін. ун-т при уряді РФ). У 1960 отримав вчене звання проф., у 1962 захистив в Ін-ті д-ви і права АН СРСР (нині — *Інститут держави і права Російської академії наук*) докт. дис. «Питання міжнародного права в історії Української Радянської Соціалістичної Республіки». Читав лекції з міжнар. фін. права в Ун-ті ім. М. Лютера в Галле (Німеччина). В останні роки життя розробляв концепцію заг. принципів валют. зак-ва України та ін. д-в СНД.

Л. досліджував питання *міжнародного торговельного права та міжнародного фінансового права*, теорії міжнар. права та історії міжнар. права в практиці України.

У своїй докт. дис. Л. детально висвітлив питання міжнар. права в історії укр. народу з часів Київської Русі до 1945 та обґрунтував концепцію міжнар. правосуб'єктності України. Виходячи із загальноприйнятої в тогочас. рад. істор. науці концепції, Л. характеризував Київську Русь як спільну колективність укр., рос. та білорус. народів. Аналізуючи міжнар.-правову практику Київської Русі, Л. підкреслював, що при здійсненні широкого кола політ. та екон. відносин з Візантією, Скандинавією, Зах. Європою та Сходом вона не тільки застосовувала в цих відносинах чинні норми тогочас. міжнар. права, а й створювала нові прогрес. норми, зокрема щодо права вільного плавання по Дніпру, нейтралізації терит., гуманного поводження з військовополоненими. На думку Л., «договори Київської Русі з Візантією свідчать також про глибоку культуру східних слов'ян, високу договірну техніку, суворе відношення до договірних зобов'язань та питань посольського права, про визнання певних прав іноземців, про високий ступінь розвитку східнослов'янського права». Досліджуючи питання міжнар. права в історії укр. народу з 14 ст. по 1795, Л. обстоює позицію, що укр. народ, який вів боротьбу проти іноз. панування, був суб'єктом міжнар. права, наводячи на підтвердження цієї тези той факт, що запорозькі козаки вели міжнар. переговори і укладали міжнар. договори з Польщею, Туреччиною, Рос. д-вою та ін. Велику увагу Л. приділив дослідженню міжнар.-правових аспектів визвольної боротьби укр. народу проти Речі Посполитої (1648—54), договору Богдана Хмельницького з Туреччиною щодо торгівлі та вільного плавання торг. суден у Чорному морі 1649, Переяславській раді та Березневим статтям 1654. Аналізуючи міжнар.-правове становище України у складі Рос. д-ви, він характеризує право на самоврядування України як «своєрідну автономію в умовах феодалізму». На основі аналізу величезної кількості джерел, у т. ч. архівних матеріалів, Л. детально розкрив правовий статус укр. земель у складі Рос. д-ви у 2-й пол. 17—18 ст., наголошуючи на тому, що «на

певному етапі Україна користувалася самоврядуванням, причому її адміністративні установи відрізнялися від державного ладу Росії». Л. розкриває також міжнар.-правові аспекти розподілів Речі Посполитої, внаслідок яких Правобережну Україну було приєднано до Рос. д-ви. Важливе місце у дис. Л. займає аналіз питань міжнар. права в історії УРСР, яку він характеризує як повноправного суб'єкта міжнар. відносин та міжнар. права. Л. наголошує, що «так само як і РРФСР та інші радянські республіки, Українська РСР здійснювала свій суверенітет, проводила зовнішню політику зміцнення мирних політичних і економічних відносин насамперед із сусідніми країнами, укладала міжнародні договори та угоди, брала участь у міжнародних конференціях». Після підписання в груд. 1922 договору про утворення СРСР та прийняття Конституції СРСР 1924 УРСР Зберігала свій суверенітет, але право на здійснення зносин з іноз. д-вами та на ведення зовн. торгівлі здійснював СРСР у цілому. Л. дослідив також міжнар.-правові аспекти зовнішньополіт. діяльності УРСР після прийняття ВР СРСР 01.02.1944 Закону про надання союзним республікам повноважень у галузі зовн. зносин і про перетворення у зв'язку з цим Нар. комісаріату закорд. справ із загальносоюзного на союзно-республіканський, у т. ч. її участь в ООН та її спеціаліз. установах, міжнар. договорах з найрізноманітніших питань співробітництва між д-вами. Незважаючи на певну ідеол. упередженість, зумовлену цілком зрозумілими причинами, дис. Л. становить важливе джерело для будь-якого дослідника питань міжнар. права в історії України.

Досліджуючи поняття міжнар. торг. права, Л. наголошував, що воно є комплексною галуззю міжнар. права і сукупністю таких, що історично змінюються, правил поведінки (конвенц. та звичаєвих норм), які регулюють міждерж. торг. відносини. Л. вважав, що однією з найважливіших особливостей міжнар. фін. права є його тісний зв'язок як з міжнар. публ., так і з міжнар. приват. правом. На його думку, міжнар. фін.

право — це сукупність таких, що історично змінюються, правил поведінки (конвенц. та звичаєвих норм), які регулюють міждерж. фін. відносини. У своєму навч. посіб. «Міжнародне торговельне і фінансове право» Л. детально дослідив поняття, історію становлення, джерела та принципи міжнар. торг. права та міжнар. фін. права, проаналізував співвідношення міжнар. торг. права з внутр. зак.-вом д-в, правовий статус держ. органів зовн. зносин у сфері міжнар. торгівлі та міжнар. торг. орг-цій, міжнар. торг. договори, міжнар.-правове регулювання правочинів у сфері зовн. торгівлі, міжнар.-правовий режим торг. портів та морських, залізн., річкових та повітр. торг. шляхів, міжнар.-правові засоби розв'язання торг. спорів, правові форми міжнар. кредитних орг-цій та їхні функції, валютні угоди капіталіст. країн, валютне зак.-во д-в, фін. питання в міжнар. договорах про допомогу, правові питання створення бюджетних фондів міжнар. орг-цій та фін. контролю за їх діяльністю, фін. питання у договірній практиці СРСР з капіталіст. й соціаліст. країнами та правові питання фін. відповідальності за невиконання міжнар. зобов'язань. Підсумком багаторічної наук.-викл. діяльності Л. у сфері міжнар.-правового регулювання міжнар. екон. відносин став ґрунтовний навч. посіб. «Правове регулювання міжнародних економічних відносин», опубл. у 1984. У цій праці автор розкрив питання історії розвитку міжнар.-правового регулювання міждерж. екон. відносин, дослідив їх принципи та правовий статус їх суб'єктів, детально проаналізував особливості міжнар.-правового регулювання міжнар. екон. відносин у валютно-фін. сфері, а також у сферах зовн. торгівлі, транспорту, промисловості, сільського госп-ва та сировинних ресурсів, туризму, авторства і винахідництва, оподаткування, а також правові засоби розв'язання спорів у сфері міжнар. екон. відносин.

Осн. праці: «Государственный строй стран мусульманского Востока (Турция, Персия и Афганистан)» (1927); «Торговые представительства Союза ССР за границей» (1947); «Международное публичное право» (1949); «Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией. Международно-правовой очерк» (1954); «Международное

право» (1955); «Империалистические блоки» (1958); «Украинская ССР и международное право» (1960); «Договор гетмана Богдана Хмельницкого с султаном Турции о свободном плаваннии торговых судов по Черному морю» (1960); «Международное право. Учебное пособие для экономических вузов» (1961); «Международное право и XV сессия Генеральной Ассамблеи ООН» (1961); «Вопросы международного права в истории Украинской Советской Социалистической Республики» (1962); «Международное право. Учебник» (1970); «Валютное законодательство капиталистических стран. Материалы для студентов к изучению валютного законодательства капиталистических стран» (1973); «Финансовое право капиталистических стран» (1973); «Международное торговое и финансовое право. Учебное пособие» (1974); «Валюта и международные отношения» (1974); «Фондовые биржи капиталистических стран» (1978); «Правовое регулирование международных экономических отношений. Учебное пособие» (1984). За ред. Л. було видано збірник статей «Международное торговое право. Некоторые вопросы теории и практики» (1979).

Літ.: *Кто есть кто в нашей науке*: Лисовский Владимир Иванович // МЖМП, 1994, № 1.

К.О. Савчук

ЛІГА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ, ЛАД (англ. League of Arab States) — міжнар. міжуряд. регіон. орг-ція заг. компетенції. На зустрічі представників Єгипту, Йорданії (на той момент — Трансйорданії), Іраку, Лівану та Сирії, що проходила 07.10.1944 в м. Александрійський протокол, який передбачав заснування ЛАД. Згодом його підписали Сауд. Аравія — 03.01.1945 та Ємен — 05.02.1945. 22.03.1945 у м. Каїр (Єгипет) було підписано Пакт Ліги арабських держав (далі — Пакт), на основі якого вона діє. Пакт містить преамбулу, 20 статей і 3 додатки: щодо незалежності Палестини та її участі в роботі ЛАД; щодо співпраці з третіми араб. д-вами; щодо призначення Ген. секретаря. Положення Пакту доповнює Договір про спільну оборону і екон. співпрацю 1950 (далі — Договір). Пакт закріпив обов'язок ЛАД надавати всебічну

допомогу народам араб. д-в, у т. ч. і підтримку в намірах здобути незалежність.

Осн. цілі ЛАД: налагодження більш тісних відносин між д-вами-членами; координація їх політ. дій для тіснішої співпраці; забезпечення їх незалежності та суверенітету; забезпечення розгляду всіх питань, що стосуються араб. д-в та їхніх інтересів; забезпечення співпраці між д-вами-членами в екон. і фін. сфері, у сфері транспорту і зв'язку, питаннях культури, гр-нства, паспортно-візового режиму, виконання суд. рішень та видачі злочинців, з соц. питань і питань охорони здоров'я.

Осн. принципи ЛАД: паритетна участь д-в-членів у керівництві ЛАД; незастосув. сили у взаємовідносинах між членами та обов'язок вирішувати суперечки мир. шляхом; спільна оборона у випадку *агресії* проти д-в-членів і застосув. відп. політ., воен. і екон. заходів проти агресора; невторчання у внутр. справи д-в-членів.

Інституц. структура ЛАД, згідно з Пактом та документами, що його доповнюють, складається з Ради, Загальноараб. парламенту, пост. комітетів, Ради спільної оборони, Екон. ради, Ген. секретаріату, спеціаліз. орг-цій (агентств) та ін-тів.

Кер. органом ЛАД є Рада, до якої входять глави чи прем'єр-міністри д-в-членів або уповноважені ними особи. Представники д-в по черзі виконують обов'язки Голови Ради. Сесії збираються 2 рази на рік. На вимогу будь-яких 2 д-в-членів, якщо цього вимагають обставини, скликаються надзвичайні сесії Ради. Між сесіями роботою ЛАД керує Ген. секретар. Кожен член Ради має 1 голос. Рішення, прийняті одностайно, є обов'язковими для всіх д-в-членів. Рішення, прийняті більшістю, є обов'язковими для тих д-в, які віддали за них свій голос, за винятком рішень, які є обов'язковими для всіх згідно з Пактом. У разі рівної кількості голосів рішення відхиляється. Рада визначає частку д-ви-члена у витратах орг-ції. Рада пропонує свої послуги для вирішення будь-якого спору, що виникає між д-вами-членами. Місцезнаходження Ради — м. Каїр (Єгипет).

До інституц. структури ЛАД належить також перехідний Загальноараб. парламент, створений у 2005. Він має консульг. функції. Під час його заснування передбачалося, що перші 5 р. до його складу входитимуть по 4 представники від парламенту кожної д-ви-члена (всього — 88), що обиратимуться самими парламентаріями. У подальшому ж планувалося, що Загальноараб. парламент працюватиме на пост. основі і формуватиметься шляхом прямих виборів. У 2010 Рада ЛАД прийняла рішення протягом 2 р. реформувати його у постійно діючий орган, для чого слід було розробити необхідну правову базу, зокрема Положення про араб. парламент. Його було затверджено у 2012, однак поки що він не перейшов до прямої форми обрання його членів та пост. роботи. Місцеперебуванням Загальноараб. парламенту має стати м. Дамаск (Сирія), однак поки що його засідання відбуваються в Каїрі.

Рішенням Ради створюють пост. комітети, які здійснюють свою діяльність під її керівництвом за принципом субординації. Рішення в комітетах приймають простою більшістю. Вони мають рекомендац. характер, однак можуть набувати обов'язкової сили у разі їх затвердження Радою. Допускається участь третіх араб. д-в у роботі комітетів ЛАД.

Рада спільної оборони, створена у 1950 на основі Договору, складається з міністрів закорд. справ і міністрів оборони і відповідає за підтримання миру та безпеки в регіоні. Рішення приймають 2/3 голосів. Усі питання, що стосуються миру і безпеки, Рада Ліги передає на її розгляд. Разом з Об'єднаною радою оборони на підставі Договору 1950 почала функціонувати і Пост. військ. комісія, яка складається з начальників військ. штабів та їх представників.

Екон. рада, створена на основі Договору 1950, складається з міністрів економіки д-в-членів і відповідає за підвищення рівня життя, розвиток економіки, експлуатацію природ. ресурсів, розвиток сільського госп-ва та промисловості і сприяння укладенню міжнар. договорів між д-вами-членами для

досягнення цих цілей. Сесії є закритими. Кожен член має 1 голос. Рішення приймають більшістю.

Ген. секретаріат є адм. апаратом, який очолює Ген. секретар, що обирається 2/3 голосів Ради Ліги на 5 р. Він складає проект бюджету ЛАД, відповідає за діяльність Ген. секретаріату і всього допоміжного апарату і є вищою посад. особою ЛАД. Секретаріат має свої інформ. бюро в третій д-вах.

З 1950 ЛАД набула статусу спостерігача при ООН. При штаб-квартирі ООН перебуває пост. делегація ЛАД.

До системи ЛАД входять спеціаліз. орг-ції, ін-ти та установи, що мають особл. правовий зв'язок з нею: Араб. поштовий союз; Араб. союз телекомунікацій; Об'єднання араб. радіостанцій; Рада араб. екон. єдності; Міжнар. араб. орг-ція громад. безпеки; Араб. орг-ція з науки управління; Араб. орг-ція з питань освіти, культури і науки; Араб. орг-ція пром. розвитку; Араб. орг-ція стандартизації та метрології; Рада араб. д-в з цив. авіації; Араб. фонд екон. і соц. розвитку; Орг-ція араб. д-в — експортерів нафти; Араб. орг-ція із забезпечення безпеки капіталовкладень; Араб. орг-ція розвитку сільського госп-ва; Араб. валют. фонд; Араб. академія морських вантажоперевезень; Араб. центр вивчення пустель та посушливих р-нів; Араб. орг-ція супутникового зв'язку; Араб. банк екон. розвитку країн Африки; Ін-т араб. писемності; Ін-т араб. наук. досліджень; Араб. комітет з виставок; Араб. регіон. орган, спрямований проти неграмотності; Араб. центр промисловості і розвитку; Ін-т араб. лісонасаджень; Муз. араб. асоціація; Адм. суд Ліги араб. д-в.

Ін-ти та установи, що входять до системи ЛАД, створюються на основі рішень Ради, а в деяких випадках Екон. ради. Відносини між ЛАД та цими орг-ціями мають різний характер. ЛАД надає фін. підтримку орг-ціям та ін-там, що входять до її системи.

Будь-яка араб. д-ва має право увійти до Ліги, подавши заявку в Ген. секретаріат. Заявку вносять на розгляд Ради на 1-му засіданні після її подання. Рада приймає рішення більшістю голосів.

Д-ва-член, що не виконує своїх зобов'язань за Пактом, може бути виключена з

орг-ції. Рішення приймається одностайно Радою без урахування голосу д-ви, щодо якої його приймають.

Д-ва — член ЛАД може вийти з її складу через рік після повідомлення Ради про таке рішення. До сьогодні жодна д-ва не вийшла зі складу ЛАД. Однак з 2011 було тимчасово призупинено членство Сирії у зв'язку із застосув. д-вою насильницьких заходів проти демонстрантів.

На 2015 членами ЛАД є 22 д-ви Півн. Африки та Бл. Сходу: з 1953 — Єгипет, Ємен, Ірак, Йорданія, Ліван, Лівія, Сауд. Аравія, Сирія; з 1956 — Судан; з 1958 — Марокко і Туніс; з 1961 — Кувейт; з 1962 — Алжир; з 1971 — Бахрейн, Катар, Оман, Об'єднані Араб. Емірати, Мавританія; з 1974 — Сомалі; з 1977 — Джибуті; з 1993 — Коморські острови. У 1976 членом ЛАД стала Орг-ція визволення Палестини, а з 1988 — д-ва Палестина (див. *Палестина*).

У 2005 араб. д-ви розпочали реформування ЛАД з метою перетворення її на араб. союз по аналогії з *Європейським Союзом*. Крім реформування системи органів і установ, першим кроком у якому стало створення Загальноараб. парламенту, розпочалася реалізація масштабних проєктів щодо створення єдиної митної зони, заг. системи електропостачання, єдиної залізничної системи. У 2015 д-ви-члени підписали протокол про формування араб. збройн. сил.

Штаб-квартира ЛАД розташована в м. Каїр (Єгипет). Офіц. мова — араб.

Літ.: *Абдулгани Джабран аль-Захр*. Лига арабских государств на современном этапе: правовые вопросы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. СПб., 1998; *Маджавлих М.С.* Лига арабских государств — международная региональная организация: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1998; *Шрепелер Х.-А.* Международные организации. М., 1995.

Я.М. Жукорська

ЛІГА НАЦІЙ (англ. League of Nations, франц. Societe des Nations) — 1-ша міжнар. орг-ція універс. характеру, створена з метою забезпечення міжнар. миру та безпеки, яка існувала в період між *Першою світовою війною 1914—18* та *Другою світовою війною*. Осн. органи Л. Н. перебували в м. Женеві (Швейцарія).

Рішення про утворення Л. Н. було прийнято на *Паризькій мирній конференції 1919—20*,

а *Статут Ліги Націй* був включений до *Версальського мирного договору 1919* і набув чинності 10.01.1920. Ґрунтувався на принципах колект. безпеки (спільних діях країн-членів проти агресора), застосув. арбітр. суду для вирішення міжнар. спорів, скорочення озброєнь, відкритої дипломатії тощо. Хоча в Статуті остаточно не було закріплено юрид. заборони ведення *війни* і не дано визначення *агресії*, це, по суті, була 1-ша спроба заснувати міжнар. механізм запобігання збройн. конфліктам і збереження миру та безпеки у світі. Положення Статуту засвідчили істотний прогрес у питанні обмеження застосув. війни як засобу вирішення спорів і конфліктів між д-вами. Члени Орг-ції взяли на себе зобов'язання не застосовувати воен. дій, доки спір не буде вирішено уповноваженими органами Л. Н. або шляхом третейського розгляду. У разі порушення цього зобов'язання ін. члени Ліги мали застосувати санкції, зокрема припинити всі торг. і фін. відносини з порушником.

Осн. органами Л. Н. були Асамблея, Рада і Секретаріат на чолі з Ген. секретарем. Низка питань одночасно належали до компетенції і Асамблеї, і Ради, деякі вирішувалися виключно Асамблеєю (прийняття нових членів, затвердження бюджету Орг-ції та ін.). Асамблея складалася з представників д-в-членів (Статут Л. Н. підписали 44 д-ви, у 1934—35 кількість д-в — членів Л. Н. сягала 58). Чергові сесії Асамблеї відбувалися щороку у вересні; передбачалася можливість скликання позачерг. сесій. Рада Ліги спочатку складалася з 4 пост. членів (Великої Британії, Італії, Франції та Японії) і 4 непост. членів, які обиралися на певний строк. Пізніше склад Ради змінювався. Усі рішення Асамблеї і Ради, крім процедурних питань, мали прийматися одностайно.

Для виконання відп. функцій у структурі Л. Н. було створено також *Постійну палату міжнародного правосуддя* (як суд. орган), *Міжнародну організацію праці*, а також пост. й тимчас. комісії, зокрема пост. Мандатну комісію, яка була складовою части-

ною запровадженої Статутом Л. Н. *мандатної системи* управління кол. колоніальними терит.

Орг-ція не змогла повністю реалізувати статутні положення, зокрема вжити ефект. заходів проти агрес. дій Німеччини, Італії та Японії, які призвели до розв'язання II світ. війни 1939—45.

Уряд *Української Народної Республіки* висував кандидатуру України на членство в Л. Н., проте її було відхилено. 23.02.1921 Ліга взяла до уваги неодноразові протести президента *Західноукраїнської Народної Республіки* Є. Петрушевича і визнала, що Схід. Галичина перебуває під військ. окупацією Польщі, а не під її юрисдикцією. У верес. 1933 на закритому засіданні Ради Л. Н. було розглянуто питання про голод в Україні. До Міжнар. унії (Спілки) т-в Л. Н., яку було створено для співпраці з Лігою та поширення її ідей, належали, зокрема, Укр. т-во для Л. Н. (діяло в 1921—24) і Західноукр. т-во Л. Н. Їх діяльність сприяла поширенню інформації про Україну та українців у міжнар. колах.

СРСР вступив до Л. Н. на запрошення 34 д-в у 1934 і був виключений з неї після розв'язання ним агресії проти Фінляндії у груд. 1939.

Формально Ліга припинила свою діяльність у квіт. 1946 згідно з рішенням Асамблеї Л. Н., хоча фактично перестала функціонувати ще до поч. II світ. війни. Уроки і досвід Л. Н. було враховано при створенні *Організації Об'єднаних Націй* (ООН).

Літ.: Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. М., 1990; Колісниченко К.С. Ліга Націй у розвитку міжнародного права. Одеса, 2011.

М.М. Микієвич

ЛІСАБОНСЬКИЙ ДОГОВІР 2007 (Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європ. Союз та Договору про заснування Європ. Співтовариства, англ. Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community; Reform Treaty) — міжнар. договір, укладений між д-вами — членами *Європейського Союзу* (далі — ЄС),

що запровадив зміни та доповнення до його устан. договорів, спрямовані на підвищення ефективності інституц.-правового механізму в умовах збільшення кількості д-в-членів та утвердження ЄС як впливового глобального актора, зокрема у сферах міжнар. політики і безпеки.

Незважаючи на значні успіхи у реформуванні інституц. системи ЄС та підготовки до його подальшого розширення, *Ніццький договір 2001* мав і низку недоліків, усунення яких мало б стати метою наст. міжуряд. конф. у 2004. У Декларації про майбутнє Союзу, доданий до тексту Ніццького договору 2001, зазначалося, що подальший процес реформування має стосуватися таких питань: запровадження більш чіткого розподілу повноважень між ЄС та його д-вами-членами, який відповідав би принципу субсидіарності; визначення статусу Хартії ЄС про основоположні права 2000 (див. *Хартія ЄС про основоположні права 2007*), спрощення договірної бази функціонування ЄС, підвищення ролі нац. парламентів у структурі ЄС.

За пропозицією прем'єр-міністра Бельгії 15.12.2001 *Європейською радою* (далі — Єврорада) було ухвалено Лаекенську декларацію про майбутнє ЄС (далі — Лаекен. декларація 2001), що деталізувала мету його подальшого реформування і закликала до переосмислення компетенцій ЄС, приділяючи особл. увагу чіткому та прозорому розподілу компетенцій між ним та д-вами-членами. Існувала об'єкт. необхідність у визначенні різних видів компетенцій (виключна компетенція ЄС, виключна компетенція д-в-членів, спільна компетенція ЄС та д-в-членів), розробленні правових норм, які б регламентували рівень, на якому ці компетенції мають реалізовуватися, шляхом застосув. відп. інструментів. Водночас потрібно було забезпечити, щоб новий розподіл компетенцій не призвів до зниження ефективності функціонування ЄС чи до вторгнення у сферу суверенних повноважень д-в-членів, і одночасно забезпечити здатність ЄС до швидкої реакції на новітні виклики й загрози. Лаекен. декларація 2001 стала правовою основою заснування Конвенту з майбутнього Європи, який підвищив легітимність результатів переговорів та їх ефективність. Скликання

Конвенту було спрямоване на вирішення таких проблем: наближення гр-н д-в-членів до інституцій ЄС, орг-ція функціонування різних зовн. і внутр. політик та європ. політ. простору в розширеному ЄС, перетворення ЄС на стабілізаційний фактор у новому багатополлярному світі.

У верес. 2002 остаточно сформувалася ідея укладення Договору про встановл. Конституції для Європи (англ. Treaty Establishing a Constitution for Europe, далі — ДВКЄ), який мав би значно спростити договірну базу ЄС, замінивши собою чинні устан. договори. Схвалений Конвентом під час його пленарної сесії 10.07.2003 проект ДВКЄ став основою для роботи міжуряд. конф., яку було скликано на підставі ст. 48 Договору про ЄС у ред. Ніщцького договору 2001 (далі — ДЕС-Н). Остаточний текст ДВКЄ було схвалено міжуряд. конф. у черв. 2004 і підписано в Римі 29.10.2004. «Новий ЄС» мав бути наділений міжнар. правосуб'єктністю і стати єдиним актором, що замінює ЄС та *Європейське Співтовариство* на міжнар. арені, в т. ч. як їх правонаступник. Структура ЄС, що відповідно до *Маастрихтського договору 1992* складалася з 3 опор, мала бути скасована, а інституц. структура увідповіднена новому консолідованому підходу.

Для набуття чинності, відповідно до ст. IV-447 ДВКЄ, його мали ратифікувати всі д-ви — члени ЄС. Станом на верес. 2006 ДВКЄ ратифікували нац. парламенти 14 з 25 д-в — членів ЄС на той час. Швеція вирішила відтермінувати процедуру ратифікації у парламенті, а Чехія — прийняття рішення про проведення референдуму. Решта д-в-членів оголосили про проведення референдумів щодо ратифікації ДВКЄ у зв'язку з констит. вимогами чи з політ. причин. Протягом 2005 у 4 д-вах — членах ЄС було проведено референдуми, результат яких був позит. у Іспанії та Люксембурзі і негат. — у Франції та Нідерландах. Питання доцільності продовження процесу ратифікації ДВКЄ д-вами — членами ЄС стало осн. предметом дискусій під час засідання Євроради у черв. 2005. За наслідками цієї зустрічі главами д-в-членів було одноставно ухвалено Декларацію щодо ратифікації ДВКЄ, в якій вони проголосили намір поновити дискусію щодо реформування ЄС.

Негат. результат референдумів, проведених у Франції та Нідерландах у 2005, засвідчив, що розраховувати на ратифікацію ДВКЄ у незмінному вигляді всіма д-вами — членами ЄС не варто. Однак керівництво більшості д-в-членів, залишаючись переконаним у потребі посилення політ. впливу ЄС та демократизації існуючих процедур прийняття рішень, визнавало необхідність ведення переговорів щодо укладення нового устан. договору в якомога коротший строк. У черв. 2007 в Єврораді було досягнуто згоди щодо проведення чергової міжуряд. конф. та сформульовано її мандат, який став базою для підготовки проекту нового устан. договору. Конф. тривала з 23.07 до 18.10.2007, а 13.12.2007 було підписано Л. д. 2007, який, незважаючи на вилучення з нього більшості положень, що спровокували провал ДВКЄ, не дістав схвалення під час референдуму в Ірландії у черв. 2008, що спричинило зволікання з його ратифікацією і в ін. д-вах — членах ЄС. Лідерами д-в-членів та експертним середовищем пропонувалися різні шляхи розв'язання цієї кризи. Одним з варіантів було поглиблення інтеграції між окр. д-вами — членами ЄС на основі положень щодо механізму посиленого співробітництва. Проте більш імовірним шляхом вважалося продовження функціонування ЄС на базі устан. договорів у ред. Ніщцького договору 2001 та одночасне втілення якомога більшої кількості інновацій, напрацьованих під час Лісабон. міжуряд. конф. 2007, за допомогою міжінституц. угод, майбутніх актів про вступ чи поправок до чинних внутр. регламентів інституцій ЄС. Потенційно такий підхід міг би уможливити, напр., створення *Європейської служби зовнішньої діяльності* (далі — ЄСЗД), призначення пост. Президента Євроради і, можливо, об'єднання посад Верх. представника зі спільної зовн. та безпечної політики (далі — Верх. представник із СЗБП) і Єврокомісара із зовн. зносин.

Позиція Ірландії, зумовлена внутрішньополіт. процесами, спонукала д-ви — члени ЄС до інтенсивного пошуку взаємоприйнятної компромісу. Під час засідан-

ня Євроради 11—12.12.2008 ухвалено пакет документів, якими Ірландії надано низку гарантій щодо Л. д. 2007, які стали конструктивною та виваженою відповіддю на побоювання, висловлені ірландцями під час референдуму у черв. 2008. Зокрема, було погоджено, що після набуття чинності Л. д. 2007 буде ухвалено рішення про те, що кількість членів *Європейської комісії* (далі — Єврокомісія) і надалі дорівнюватиме кількості д-в-членів. Натомість Л. д. 2007 передбачав, що починаючи з 01.11.2014 Єврокомісія складатиметься з такої кількості членів, включно з її Президентом та *Верховним представником ЄС із закордонних справ та безпекової політики* (далі — Верх. представник із ЗСБП), яка відповідає 2/3 заг. кількості д-в-членів, якщо Єврорада одноставно не вирішить змінити цю кількість.

Остаточне рішення щодо гарантій, яких вимагав уряд Ірландії, було прийнято на саміті Євроради в Брюсселі у черв. 2009 і закріплено у Рішенні Глав д-в та урядів 27 д-в — членів ЄС, ухваленому під час саміту Євроради, з приводу побоювань ірланд. народу щодо Лісабон. договору (далі — Рішення щодо Ірландії 2009), у Декларації Євроради щодо прав працівників, соц. політики та держ. служби, а також в одностор. декларації Ірландії з питань оборони. У Рішенні щодо Ірландії 2009 зазначено, що жодне положення Хартії ЄС про основоположні права 2007 чи положення Л. д. 2007 щодо *простору свободи, безпеки та правосуддя ЄС* не вплине на обсяг і механізми захисту права на життя, особистих та освітніх прав, передбачених Конституцією Ірландії. Крім того, у Рішенні підкреслено, що Л. д. 2007 не змінює обсягу та процедури реалізації компетенції ЄС у податковій сфері, а також не впливає на традиц. для Ірландії політику воен. нейтралітету. Кожна д-ва-член самостійно прийматиме рішення про участь у будь-яких воен. операціях, пост. структурованому співробітництві чи у *Європейському оборонному агентстві*, а також визначатиме характер і обсяги витрат на безпеку та оборону. Рішення щодо Ірландії 2009 набуло чинності одночасно з

Л. д. 2007 і буде включене до майбутніх актів про вступ нових д-в-членів як Протокол до устан. договорів, зокрема, це вже відбулося при вступі Хорватії до ЄС у 2013. Відповідно до положень устан. договорів, Протокол належить до джерел первинного права ЄС, отже, на нього не поширюється юрисдикція Суду ЄС.

На повторному референдумі в Ірландії 02.10.2009 більшість населення д-ви підтримала ратифікацію Л. д. 2007, що дозволило завершити ратиф. процедури. Однак у парламенті Чехії також виникли дебати щодо ратифікації Л. д. 2007, зокрема, Сенат звернувся до Конституц. суду з вимогою надати висновок щодо відповідності Хартії ЄС про основоположні права 2007 та окр. положень Л. д. 2007 конституц. правопорядку Чехії. Конституц. суд Чехії ухвалив 26.10.2008 одностайне рішення про відповідність положень Л. д. 2007 та Хартії ЄС про основоположні права 2007 нац. конституц. правопорядку. Палата депутатів прийняла рішення про ратифікацію Л. д. 2007 18.02.2009, а Сенат — 06.05.2009, проте президент Чехії В. Клаус вирішив відтермінувати підписання ратиф. акта. За 3 дні до повторного референдуму в Ірландії, 29.09.2009, група чеських сенаторів вдруге звернулася до Конституц. суду Чехії з вимогою надати висновок щодо відповідності положень Л. д. 2007 Конституції д-ви. Конституц. суд Чехії ухвалив 03.11.2009 рішення про відповідність Л. д. 2007 її конституц. правопорядку. Втім, 09.10.2009 президент В. Клаус заявив, що подальший процес ратифікації Л. д. 2007 залежатиме від того, чи буде надано Чехії гарантії, подібні до тих, що вже отримали Польща та Сполучені Королівства (Протокол № 30 до Лісабон. договору 2007 щодо застосув. Хартії ЄС про основоположні права Польщею та Сполученим Королівством). Отримавши зазначені гарантії та висновки Конституц. суду, президент Чехії підписав 03.11.2009 ратиф. грамоти, а 13.11.2009 їх було депоновано урядом Італійської Респ. Чехія стала останньою з 27 д-в-членів, що ратифікувала Л. д. 2007, який набув чинності 01.12.2009.

Під час розроблення ДВКЄ планувалося, що він замінить попередні устан. договори і стане єдиним джерелом первинного права ЄС найвищої ієрархії, а нині Л. д.

2007 доповнює й уточнює існуючі між-нар.-правові акти — Договір про заснування Європ. Співтовариства 1957 та Маастрихт. договір 1992. Отже, Л. д. 2007 не замінює устан. договори, а лише доповнює їх подібно до Амстердам. договору 1997 та Ніщського договору 2001.

Л. д. 2007 скасовує «піларну» (опорну) структуру ЄС, запроваджену Маастрихт. договором 1992, і запроваджує його нову структуру, що ґрунтується, зокрема, на наданні міжнар. правосуб'єктності ЄС та визнанні його правонаступником *Європейського Співтовариства*. У ст. 1 Л. д. 2007 містяться зміни та доповнення до Договору про ЄС, а у ст. 2 — до Договору про заснування Європ. Співтовариства, що дістав нову назву — Договір про функціонування ЄС (англ. Treaty on the Functioning of the European Union, TFEU, далі — ДФЄС). Відповідно до ст. 3, Л. д. 2007 є безстроковим. У ст. 4 зазначено, що Протокол № 1 до Л. д. 2007 містить зміни до протоколів, доданих до устан. договорів ЄС, а Протокол № 2 — до Договору про заснування Європ. співтовариства з атомної енергії. Питання, пов'язані зі зміною нумерації статей, розділів та частин устан. договорів ЄС, врегульовано у ст. 5 Л. д. 2007. Ст. 6 визначає процедуру ратифікації, а ст. 7 закріплює, що тексти всіма офіц. мовами, якими було укладено Л. д. 2007, є автентичними, а також вказує, що їх депозитарієм є Уряд Італійської Респ. До Л. д. 2007 додано 2 протоколи, 1 дод. та Закл. акт міжуряд. конф. 37 протоколів, 2 дод. та 65 декларацій додано до текстів ДЄС, ДФЄС.

Л. д. 2007 включив положення щодо простору свободи, безпеки та правосуддя, що раніше становив 3-тю опору ЄС, до розд. V ДФЄС. Зазначена сфера компетенції належить до спільної компетенції ЄС та д-в-членів. Л. д. 2007 розширив повноваження ЄС у таких сферах: прикорд. контроль, притулок та міграція, суд. співробітництво у кримін. та цив. справах, співробітництво у сфері охорони правопорядку. ДФЄС встановлює мету формування простору свободи, безпеки та правосуддя, що охоплює усунення контролю на внутр. кордонах та спільну політику щодо надання притулку, імміграції і зовн. кордонів, засновану на солідарності д-в-членів, а та-

кож справедл. ставленні до гр-н третіх країн. Л. д. 2007 наділив ЄС правом укладати угоди про реадмісію, запровадження спільної європ. системи надання притулку, співробітництво з третіми країнами щодо регулювання міграц. потоків, зокрема переміщення осіб, які потребують надання притулку чи дод. або тимчас. захисту.

Відповідно до Л. д. 2007, правову основу функціонування ЄС становлять ДЄС у ред. Л. д. 2007 (далі — ДЄС-Л) та ДФЄС, що мають однакову юрид. силу. Крім зазначених Договорів невід'ємною складовою первинного права Об'єднання є Хартія ЄС про основоположні права 2007, якій Л. д. 2007 надав юридично обов'язкової сили. *Європейське співтовариство з атомної енергії* залишилося поза межами нової інституц.-правової конструкції ЄС, проте Протокол № 2 до Л. д. 2007 передбачає, що окр. положення ДЄС і ДФЄС застосовуються до його функціонування.

ДЄС-Л визначає завдання та цінності ЄС, демокр. принципи його побудови, що включають широке залучення нац. парламентів до його функціонування. Крім того, він закріплює обов'язок ЄС розвивати особл. відносини з д-вами-сусідами (див. *Європейська політика сусідства*), визначає склад та осн. функції інституцій ЄС, містить положення щодо зовн. діяльності ЄС, зокрема *Спільної зовнішньої та безпекової політики* (далі — СЗБП). У тексті ДЄС-Л з'явився окр. підрозділ, присвячений *Спільній безпековій та оборонній політиці* (далі — СБОП), довгостроковою метою якої є створення спільної європ. оборони. Л. д. 2007 вніс зміни до ст. 2 ДЄС, що наразі містить чіткий перелік *цінностей ЄС* (представницька демократія, верховенство права, захист прав людини, соц. справедливність та культ. різноманіття), які є основою його функціонування та обумовлюють завдання, що стоять перед Об'єднанням. До завдань ЄС, визначених у ст. 3 ДЄС-Л, належить, *inter alia*, захист миру, цінностей ЄС та добробуту його народів. Л. д. 2007 засвідчив важливість неекон. завдань, зокрема співробітництва у сфері соц. розвитку

та охорони довкілля. Л. д. 2007 уперше визначає завдання ЄС у сфері культури і покладає на нього обов'язок поважати багате культ. та мовне різноманіття, зберігати культ. спадщину Європи і дбати про її розвиток. Одним з нових завдань ЄС є створення Європ. дослідницького простору. У п. 5 ст. 3 ДЕС-Л закріплено перелік зовнішньополіт. завдань ЄС.

У ДЕС-Л викладено процедуру внесення змін до устан. договорів, процедуру набуття та припинення членства в ЄС, підстави виключення з нього за недотримання зобов'язань за устан. договорами, а також містяться положення щодо посиленого співробітництва. У ст. 49 ДЕС-Л визначено процедуру набуття членства в ЄС і зазначено, що при цьому мають враховуватися критерії, визначені Єврорадою, тобто йдеться про т. з. Копенгагенські критерії, ухвалені нею у черв. 1993. Таким чином, ці критерії набувають юрид. обов'язкового характеру, а Суд ЄС отримує право тлумачити їх у разі необхідності. У ст. 50 ДЕС-Л вперше за історію європ. інтеграції запроваджено процедуру виходу з ЄС.

Структура ДФЕС здебільшого відтворює побудову Договору про заснування Європ. Співтовариства, що забезпечує коректне застосув. масиву *acquis communautaire*, створеного до набуття чинності Л. д. 2007. ДФЕС деталізує компетенцію ЄС у всіх сферах та процедуру реалізації відп. повноважень, закріплює механізм прийняття правових актів, визначає функції та повноваження інституцій ЄС. У ст. 3 ДФЕС закріплено категорії компетенції ЄС: виключна, спільна, доповнювальна і спец. (координація екон. політики д-в-членів, політика у сфері зайнятості, СЗБП). Л. д. 2007 надав ЄС повноваження, *inter alia*, у таких сферах: енергетика, інтелект. власність, космос, гуманіт. допомога, спорт, цив. захист та кліматична політика.

Лева частка положень Л. д. 2007 стосується реформування організац. механізму ЄС. Положення щодо інституцій ЄС вміщено у ст. 13–19 ДЕС і деталізовано у ДФЕС. У ст. 13 ДЕС-Л міститься перелік

інституцій ЄС, який включає *Європейський парламент* (далі — Європарламент), *Єврораду*, *Раду ЄС*, *Єврокомісію*, *Суд Європейського Союзу*, *Європейський центральний банк* (далі — ЄЦБ) та *Рахункову палату ЄС*. Отже, за Л. д. 2007 статус інституцій ЄС отримали Єврорада та ЄЦБ.

Єврорада стала самодостатньою інституцією ЄС з власним (пост.) Президентом, який обирається кваліф. більшістю голосів на 2,5 року з правом одноразового повторного переобрання. Одночасно скасовано систему почергового 6-місячного головування в Єврораді, але збережено її у Раді ЄС. Відповідно до п. 6 ст. 15 ДЕС-Л, Президенту Євроради заборонено обіймати будь-які посади у д-вах-членах, що засвідчує наднац. природу цієї посади. Наслідком цих змін стало виникнення взаємодії між уряд. та наднац. інтеграц. моделей у рамках Євроради, що раніше мала виключно між уряд. природу. Єврорада та її Президент утвердилися як гол. актори в оновленій інституц. системі ЄС, адже саме цією інституцією вироблялися стратегії подолання боргової, валютної та міграц. кризи в ЄС.

Відповідно до ст. 14 ДЕС-Л, Європарламент обирає більшістю голосів Президента Єврокомісії, кандидатуру якого висуває Єврорада кваліф. більшістю голосів з урахуванням результатів виборів до Європарламенту. Така процедура посилила демокр. легітимність Єврокомісії та її Президента, а також викон. органів ЄС загалом. У новому інституц. балансі позиція Єврокомісії стала дещо слабшою, однак вона цілком може посилити свій вплив після завершення екон. кризи та стабілізації безпечної ситуації у світі.

Спрошенню процедури прийняття рішень в ЄС сприяла нова система кваліф. більшості, що замінила систему зваженого голосування, а також зменшення кількості депутатів Європарламенту. Відповідно до Л. д. 2007, Рада ЄС приймає рішення кваліф. більшістю голосів, якщо устан. договорами не передбачено ін. Кваліф. більшість передбачає, що для прийняття рішення необхідна згода 55 % членів Ради ЄС, які становлять щонайменше 15 з них і представляють не менш як 65 % населення ЄС. Блокуюча меншість має становити щонайменше 4 д-ви-члени. Л. д. 2007 розширив

перелік сфер, рішення у яких приймаються Радою ЄС кваліф. більшістю голосів. До них, зокрема, належать: вільний рух працівників; соц. гарантії; спільна трансп. політика; адм. співробітництво у сфері свободи, безпеки та правосуддя; прикорд. контроль; політ. притулок і захист біженців та переміщених осіб; міграція; суд. співробітництво у цив. та кримін. справах; Євроюст; Європол; культура; ініціатива гр-н щодо зак-ва ЄС; космічна політика; енергетика; рішення про вихід д-ви з ЄС; інтелект. власність; спільні позиції з міжнар. питань у рамках єврозони; заходи із запобігання злочинності; туризм; спорт; цив. захист населення; адм. співробітництво. Вимога однакості збережена при прийнятті рішень з питань податків, соц. безпеки, СЗБП, оперативного співробітництва поліції, визначення місцезнаходження інституцій ЄС.

Свідченням підвищення демократичності функціонування ЄС є розширення повноважень Європарламенту в законодав. процесу, бюдж. (він отримав повноваження, однакові з Радою ЄС, у цій сфері) та політ. сфері (напр., право обирати Президента Єврокомісії). Відповідно до п. 2 ст. 14 ДЕС-Л, Європарламент «складається з представників громадян Союзу», що засвідчило прагнення авторів Л. д. 2007 підкреслити демокр. представницьку природу цієї інституції. Попри таке формулювання Європарламент продовжують критикувати за брак демокр. легітимності.

Запровадивши звичайну законодав. процедуру, Л. д. 2007 підтвердив статус Європарламенту як повноправного, рівного Раді ЄС, суб'єкта законодав. процесу в ЄС. Окреслені зміни є логічним розвитком положень *Єдиного європейського акта 1986*, гол. метою якого було зміцнення демократії в ЄС шляхом посилення ролі Європарламенту в законодав. процесі. Розширення бюдж. повноважень Європарламенту сприяло поширенню його впливу на сфери, у яких не застосовується звичайна законодав. процедура.

Л. д. 2007 реформував суд. систему ЄС і розширив зміст права фіз. і юрид. осіб на звернення до суд. установ ЄС. До Суду ЄС (англ. the Court of Justice of the EU) наразі належить Суд (англ. the Court of Justice),

Заг. суд (англ. the General Court) та спеціаліз. суди. Юрисдикцію Суду ЄС було поширено на всі сфери діяльності ЄС, крім СЗБП.

Гол. метою реформ у сфері зовн. діяльності ЄС було досягнення більшої узгодженості між комунітарними та міжуряд. елементами зовн. діяльності. Незважаючи на ліквідацію піларної структури ЄС, СЗБП залишається підпорядкованою особл. правилам та процедурам. Форм. відокремлення СЗБП не привело до суттєвих юрид. наслідків, оскільки Л. д. 2007 містить експліцитне положення про те, що ДЕС та ДФЕС мають однакову юрид. силу, тобто СЗБП підпорядкована тим самим цілям, що й ін. напрями зовн. діяльності ЄС. Л. д. 2007 запровадив посаду Верх. представника із ЗСБП, що поєднала кол. посаду Верх. представника із СЗБП та Єврокомісара із зовн. зносин. Одним з ключових елементів нового організац.-правового механізму формування та реалізації зовн. політики ЄС крім Верх. представника ЄС із ЗСБП є ЄСЗД, що покликана сприяти реалізації ним своїх повноважень і координації між інституціями ЄС та різними вимірами зовн. діяльності ЄС.

Залучення нац. парламентів до функціонування ЄС змінило сутність принципу субсидіарності й посилило демокр. контроль за діяльністю ЄС. Принципи субсидіарності та пропорційності закріплено у ст. 5 ДЕС-Л, що здебільшого відтворює ст. 5 Договору про заснування Європ. Співтовариства у ред. Ніщцького договору 2001. Зміст цих принципів уточнено у Протоколі про застосув. принципів субсидіарності та пропорційності, що змістово тісно пов'язаний з Протоколом щодо ролі нац. парламентів у ЄС. Зазначені Протоколи застосовуються виключно до законодав. актів ЄС, тобто делеговані та імплементац. акти фактично залишилися поза контролем нац. парламентів.

Л. д. 2007 запровадив новий всеохопний підхід до змісту принципу субсидіарності в ЄС, що відтепер охоплює регіон. та локальний вимір його функціонування. Визнання ролі нац. парламентів, регіон. і місц. органів влади у процесі європ. інтеграції

привело не тільки до переосмислення змісту принципу субсидіарності, а й до включення регіон. і локальних вимірів у нові сфери компетенції ЄС (кліматична політика, енергет. політика, цив. захист).

Л. д. 2007 створив нові механізми *ex ante* та *ex post* контролю за дотриманням принципу субсидіарності під час законод. процесу в ЄС. Зокрема, закріплено обов'язок Єврокомісії детально інформувати нац. парламенти д-в-членів про зміст та очікуваний регуляторний вплив законод. пропозицій. Нац. парламенти вправі протягом 8 тижнів направити Єврокомісії, Європарламенту та Раді ЄС обґрунтований висновок щодо невідповідності пропозицій принципу субсидіарності. Якщо більшість нац. парламентів вимагає перегляду законод. ініціативи Єврокомісії, вона має змінити її або надати письм. висновок, що містить детальне обґрунтування необхідності її прийняття у незмінному вигляді. Нац. парламенти також отримали право звертатися до Суду ЄС.

Л. д. 2007 посилив соц. захист гр-н ЄС через внесення до тексту його устан. договорів соц. клаузули, яка зобов'язує враховувати соц. вимоги при формуванні та реалізації всіх політик ЄС. Крім того, Хартія ЄС про основоположні права 2007 містить положення щодо соц. прав, захист яких мають забезпечувати нац. суди та Суд ЄС. Важливим кроком у цій сфері має стати приєднання ЄС до *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950*. Фіз. та юрид. особи отримали ширший доступ до Суду ЄС у рамках ст. 263 ДФЄС. Застосув. комунітарного методу співробітництва до сфери простору свободи, безпеки та правосуддя забезпечило суд. і політ. контроль за ухваленням і реалізацією рішень в окресленій сфері.

Л. д. 2007 зміцнив гарантії функціонування й розвитку представницької демократії та забезпечення прозорості законотворчого процесу в ЄС, зокрема участі гр-н ЄС у цьому процесі. Л. д. 2007 зобов'язує ЄС гарантувати функціонування й розвиток 2 форм демократії: представницької

(Європарламент) та прямої. У п. 4 ст. 11 ДЄС-Л закріплено нову форму реалізації прямої демократії в ЄС: передбачено, що мільйон чи більше гр-н ЄС, які представляють більшість д-в-членів, можуть звернутися до Єврокомісії з вимогою підготувати проект певного правового акта, спрямованого на реалізацію завдань, визначених в устан. договорах ЄС.

Л. д. 2007 трансформував процедуру спільного прийняття рішень (англ. *co-decision procedure*) у звичайну законод. процедуру (англ. *the ordinary legislative procedure*) та розширив сферу її застосув., яка наразі охоплює понад 50 галузей, зокрема сільське госп-во, послуги, притулок та міграцію, структурні фонди, створення спеціаліз. судів. Також передбачено можливість заміни одностайності на кваліф. більшість в ін. сферах, крім СЗБП та СБОП, без необхідності внесення змін до тексту устан. договорів. Окреслені зміни дещо послабили позицію Єврокомісії у законод. процесі, надавши Раді ЄС право, після погодження з Європарламентом, вносити зміни до пропозицій Єврокомісії без її згоди, діючи кваліф. більшістю голосів.

Авторами Л. д. 2007 було відкинуто пропозиції ДВКЄ щодо заміни регламентів, директив та рішень на європ. закони і європ. рамкові закони. Отже, ЄС надалі реалізує свої повноваження шляхом прийняття регламентів, директив, рішень, рекомендацій та висновків. Зазначені заг. форми правових актів використовуються у всіх сферах діяльності ЄС, крім СЗБП. Л. д. 2007 запровадив нову систему ієрархії правових актів ЄС, розподіливши їх на законод. акти, акти незаконод. характеру та імплементац. акти. Акти законод. характеру ухвалюються із застосув. звичайної або спец. законод. процедури. Акти незаконод. характеру ухвалюються без застосув. зазначених процедур. Водночас Л. д. 2007 визнає, що такі акти можуть мати заг. застосув., що наближує їх за природою до законод. актів. Л. д. 2007 скасовано правові інструменти, які раніше використовувалися у сфері 2-ї та 3-ї опор. Важливою новелою Л. д. 2007 стало запровадження делегованих актів, що мають незаконод. характер та заг. застосув. Делегування Єврокомісії права приймати такі акти здійснюється на підставі

законод. акта, в якому визначається за-
вдання, зміст, сфера застосув. та тривалість
делегування повноважень.

Одним з найгостріших питань під час
підготовки ДВКЄ та Л. д. 2007 було визна-
чення процедури внесення змін до устан.
договорів, зокрема можливість ухвалення
таких рішень на наднац. рівні, що уподіб-
нило б ЄС до федерації. У ст. 48 ДЄС-Л
викладено звичайну процедуру внесення
змін до його тексту, що передбачає, зокре-
ма, їх ратифікацію всіма д-вами-членами
відповідно до нац. констит. вимог. У цій
статті також передбачено кілька спроще-
них процедур внесення змін, переважно
тех. характеру, до ДЄС-Л. Зокрема, у такий
спосіб може бути поширено застосув. ква-
ліф. більшості на нові сфери, перегляну-
то положення щодо внутр. політик ЄС
(розд. III ДФЄС).

Л. д. 2007 запровадив реформи, необ-
хідні для норм. функціонування розшире-
ного ЄС, удосконалив його інституц. сис-
тему, поліпшив ефективність процесу при-
йняття рішень та підвищив їх легітимність,
реформував внутр. компетенції ЄС, зміц-
нив зовн. політики ЄС, посилив демокра-
тичність ЄС та наблизив гр-н ЄС до його
інституцій і посадовців. Крім того, Л. д.
2007 усунув дихотомію ЄС—Європ. Спів-
товариство, що мало позит. вплив на реалі-
зацію ЄС його внутр. та зовн. компетенцій,
посилив синергію між наднац. та міжуряд.
компонентами європ. інтеграції, водночас,
йому не вдалося забезпечити достатньо ви-
сокий рівень інституц. стабільності, свід-
ченням чого, зокрема, стали боргова та мі-
грац. кризи. Європа не перетворилася на
єдину д-ву, адже Л. д. 2007 мав ін. мету —
підвищити ефективність процесу, в якому
бере участь велика кількість акторів, шля-
хом посилення координації та комплемен-
тарності внутр. і зовн. політик ЄС у рамках
єдиного інституц. механізму з демокр., про-
зорою та спрощеною моделлю управління.

Літ.: *Європейське право: право Європейського
Союзу: підруч.* / За заг. ред. В.І. Муравйова. К., 2015;
Гладенко О. Лісабонський договір ЄС 2007 року як
новий етап еволюційного розвитку права Європей-
ського Союзу // Вісник Центральної виборчої ко-
місії, 2008, № 1(11); *Consolidated versions of the Treaty
on European Union and the Treaty on the Functioning
of the European Union (2012/C 326/01) // Official
Journal of the European Union, 26.10.2012, v. 55;*

Hamulák O., Stehlik V. European Union Constitutional
Law: Revealing the complex constitutional system of
the European Union. Olomouc, 2013; *Piris J.-C.* The
Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis. Cam-
bridge, 2010; *Witzleb N., Arranz A.M., Winand P.* The
European Union and Global Engagement: Institutions,
Policies and Challenges. Edward Elgar Publ., 2015.

О.І. Давиденко

ЛІСТ (Liszt) Франц Ріттер фон (02.03.1851,
м. Відень, Австрія — 21.06.1919, м. Зеєхайм,
Гессен) — австр. і нім. правознавець, проф.,
фахівець з міжнар. та кримін. права, кри-
міналіст.

Л. — син австр. вченого-правознавця,
д-ра права, який очолював новостворену
ген. прокуратуру Австрії, Едуарда Ріттер
фон Ліста. Композитор Ф. Ліст був його
хрещеним батьком і двоюрідним братом.

У 1869—73 Л. здобував вищу юрид. осві-
ту у Відні. У 1874 йому було присуджено
ступінь д-ра права. Л. викладав кримін. пра-
во у Грацькому ун-ті (з 1876), Гессен. ун-ті
(з 1879), Марбурзькому ун-ті (з 1882), де
обіймав посаду ректора у 1886—87, Галле-
Віттенберзькому ун-ті (з 1889, ректор у
1894—95). У 1898—1917 Л. — проф. міжнар.
та кримін. права найбільшого юрид. ф-ту
Нім. імперії у Берлін. ун-ті. Він один із за-
сновників Міжнар. союзу криміналістів,
що функціонував у 1889—1914. Започатку-
вав видання наук. журналу, який охоплював
усю сферу кримін. правосуддя. Був засно-
вником т. з. Марбурзької школи кримін.
права. На поч. 1900 Л. бере активну участь
у діяльності Прогрес. нар. партії, до 1908
був членом міської ради Шарлоттенбурга.
У 1908 Л. обрали до Пруської палати пред-
ставників, а в 1912 — до Нім. рейхстагу.

Незважаючи на те, що Л. відомий у сфе-
рі кримін. права і криміналістики, він та-
кож зробив вагомий внесок у розвиток на-
уки міжнар. права. Однією з найвідоміших
наук. праць Л. є курс міжнар. права «Das
Völkerrecht. Systematisch dargestellt» (Між-
народне право. Систематичний виклад). З
1898 по 1919 побачило світ 11 видань цього
курсу. Л. постійно допрацьовував і допо-
внював текст книги новими міжнар. уго-
дами, що були пов'язані як з формуванням

воєнно-політ. союзів д-в, так і з питаннями правового регулювання міжнар. торгівлі. У своїх поглядах на юрид. природу міжнар. права Л. виходив з євроцентричних позицій, стверджуючи, що межі міжнар.-правового спілкування окреслюються заг. правовим переконанням, яке ґрунтується на спільності культури та інтересів. Міжнар. право він розумів як сукупність правових норм, якими визначаються взаємні права та обов'язки д-в, що належать до міжнар.-правового спілкування. Міжнар.-правове спілкування ґрунтується на засаді товарищескості, а не панування. Норми міжнар. права — це справжні правові норми, які зобов'язують д-ви, що входять до міжнар.-правового спілкування, а міжнар. право в цілому є позит. правом. Оскільки лише правове переконання д-в у змозі створити право, природ. право, на думку Л., не може бути джерелом міжнар. права. У своєму курсі Л. викладає осн. поняття міжнар. права, його структуру, джерела, періодизацію розвитку. У 4 книгах розкрито правовий статус суб'єктів міжнар. права, структуру міжнар.-правових відносин між д-вами, спільність інтересів міжнар.-правового об'єднання д-в, умови взаємного доступу грн на терит. д-в, міжнар. співробітництво у сфері транспорту, торгівлі і промисловості, системи монет, мір та ваг, зак-ва і правосуддя, захисту права власності тощо. Окр. увагу Л. приділив міждерж. спорам та мир. і воєн. способам їх урегулювання, праву війни, нейтралітету, міжнар. призовій юрисдикції. Курс Л. користувався великою популярністю у Рос. імперії та СРСР і видавався рос. мовою за ред. В.Е. *Грбаря* 6 разів (у 1902, 1909, 1912, 1917, 1923 та 1926).

У Гессен. ун-ті функціонує Ін-т міжнар. і порівн. права ім. Франца Ліста. Частина приват. бібліотеки Л. знаходиться в Ун-ті Гумбольдта в Берліні.

Найвідомішими наук. працями Л. є: «Das deutsche Reichsstrafrecht» (Кримінальне право Німецького рейху, 1881); «Der Zweckgedanke im Strafrecht» (Мотив злочину у кримінальному праві, 1882—83); «Das Strafrecht der Staaten Europas» (Криміналь-

не право держав Європи, 1884); «Das Völkerrecht. Systematisch dargestellt» (Міжнародне право. Систематичний виклад, 1898); «Das Wesen des völkerrechtlichen Staatenverbandes und der Internationale Prisenhof» (Природа міжнародно-правових союзів держав та Міжнародна призова палата, 1910); «Ein mitteleuropäischer Staatenverband als nächstes Ziel der deutschen auswärtigen Politik» (Союз центральноєвропейських держав як наступна мета німецької зовнішньої політики, 1914); «The Reconstruction of International Law» (Відновлення міжнародного права, 1916); «Vom Staatenverband zur Völkergemeinschaft. Ein Beitrag zur Neuorientierung der Staatenpolitik und des Völkerrechts» (Від союзу держав до міжнародного співтовариства. Внесок до переорієнтації державної політики та міжнародного права, 1917); «Gewaltfrieden oder Völkerbund. Ein Mahnwort in letzter Stunde» (Насильницький мир чи союз народів. Умовляння в останню хвилину, 1918); «Lehrbuch des deutschen Strafrechts» (Підручник німецького кримінального права, 1919).

Літ.: *Professor Franz Von Liszt // Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology*, 1911, v. 2, N 2; *Frommel M. Liszt, Franz Ritter von // Neue Deutsche Biographie*. Bd. 14. Berlin, 1985; *Herrmann F. Das Standardwerk. Franz von Liszt und das Völkerrecht*. Baden-Baden, 2001; *Мережко А.А.* История международно-правовых учений. К., 2006.

Н.А. Скрицька

ЛОЗИНСЬКИЙ Михайло Михайлович (30.07.1880, с. Бабине Калуського повіту, Австро-Угорщина, тепер — Бабин-Зарічний Калуського р-ну Івано-Франківської обл. — 03.11.1937, урочище Сандармох, побл. м. Медвеж'єгорська, тепер — Респ. Карелія, РФ) — укр. правознавець, політ. і громад. діяч, дипломат, публіцист, літературознавець, перекладач, проф., фахівець з міжнар. права, автор 1-го україномовного підручника з міжнар. права.

У 1899 закінчив Львів. академ. гімназію. Навчався на юрид. ф-тах Львів. (1900—01) і Віден. (1901—03) ун-тів. Починаючи з 1897 публікував у пресі статті спочатку мистецтвознавчого, а згодом і сусп.-політ. характеру. Після повернення зі Швейцарії з 1903 мешкав у Львові, співпрацював із часописами «Літературно-науковий вісник» (1904—12), «Діло» (з 1906 — редактор), «Гасло»,

також публікувався в газ. «Рада» (Київ). Від 1907 неодноразово відвідував Київ, Одесу, Харків, Москву, Санкт-Петербург. Численні публікації Л. того періоду стосувалися передусім нац. питання та міжнар. відносин. У 1914 здобув ступінь д-ра права у Віден. ун-ті. У 1914—17 брав участь у діяльності Союзу визволення України (СВУ), зокрема друкуючи свої публікації у виданнях Союзу. Відому праця Л. «Галичина в життю України», присвячену висвітленню ролі Галичини в історії України з 1772 по 1914, видано окр. брошурою у Відні за кошти СВУ.

У листоп. 1918 Л. було обрано членом Укр. Нац. Ради *Західноукраїнської Народної Республіки* (ЗУНР). Як член укр. делегації у лют. 1919 брав участь у переговорах ЗУНР з комісією Антанти у справі укр.-польс. перемир'я. З 10.03.1919 Л. — товариш (заст.) держ. секретаря зовн. справ Зах. області Української Народної Республіки (ЗО УНР), що виникла у 1919 після об'єднання УНР та ЗУНР. Від квіт. по груд. 1919 — голова надзвич. делегації для вирішення спірних питань ЗО УНР з Польщею і делегат УНР на *Парижській мирній конференції 1919—20*. На поч. 1920 оселився з родиною в м. Гейдельберг (Німеччина). У 1921—27 Л. — ординар. проф. міжнар. права ф-ту права і сусп. наук Укр. вільного ун-ту (УВУ) (з січ. 1921 — Відень, з верес. 1921 — Прага). У 1921—22 перебував у складі 1-го сенату УВУ, виконуючи функції екон. референта (квестора), у 1926—27 — продекан ф-ту права і сусп. наук. У 1922 Л. опубл. працю «Галичина в рр. 1918—1920», яка є цінним джерелом з історії боротьби за незалежність на західноукр. землях і містить важливі висновки з низки питань укр. визвольного руху та міжнар.-правового статусу Зах. України. Цього ж року побачив світ і конспект лекцій з міжнар. права «Міжнародне право, ч. 1. Суть і творення міжнародного права». Від серед. 1923 до кінця 1924 Л. співпрацював із кол. президентом ЗУНР Є.О. Петрушевичем, на прохання якого підготував меморандум, у якому заперечував законність окупації Польщею західноукр. земель, пропонував зберегти закорд. центр ЗУНР та підтримати нац.-визвольну боротьбу на окупованих укр. землях. Наприкінці 1923 за дорученням Є.О. Петрушевича встановив

зв'язки з рад. дипломатами в Празі. З весни 1924 Л. — голова Комітету поневолених Польщею народів. У цей період він опубл. низку статей про становище українців у Схід. Галичині, виступив з доповіддю на цю тему в Комісії для нац. меншин І Пан'європ. конгресу у Відні (1926).

Л. належав до тієї частини західноукр. інтелігенції, яка повірила в ширість намірів рад. влади у проведенні політики українізації і переїхала до СРСР. Восени 1927 він подав заяву з проханням надати йому рад. гр-нство і отримав дозвіл на в'їзд в Україну. З 01.10.1927 Л. — проф. міжнар. права Харків. ін-ту нар. госп-ва (ХІНГ). Після реорганізації ХІНГ у 1930 був проф. каф. міжнар. права Ін-ту рад. будівництва і права (нині — *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*). Водночас у 1931—33 Л. — ст. наук. співробітник Комісії для вивчення рад. права і будівництва ВУАН у Києві.

21.03.1933 Л. було заарештовано за фальшивим звинуваченням у належності до контррев. «Української військової організації» (УВО) і 23.09.1933 засуджено суд. трійкою при колегії ДПУ УСРР до 10 р. ув'язнення у виховно-труд. таборах. Відбував покарання у тюрмі НКВС СРСР на Соловках (спецізолятор Савват'єво). 09.10.1937 особл. трійка управління НКВС СРСР по Ленінгр. обл. у позасуд. порядку засудила Л. до розстрілу у справі контррев. орг-ції «Всеукраїнський центральний блок»; вирок було виконано 03.11.1937 в урочищі Сандармох попл. Медвеж'єгорська. У 1956 на клопотання директора Ін-ту сусп. наук АН УРСР І.П. Крип'якевича щодо реабілітації Л. було ініційовано процес перегляду його справи і 24.09.1957 військ. трибунал Київ. військ. округу скасував обидва вирoki, а справу щодо Л. закрити за відсутністю складу злочину.

Величезний внесок Л. у науку міжнар. права полягає насамперед у підготовці 1-го підручника з міжнар. права укр. мовою, опубл. у 1931. Структура і зміст цього підручника свідчать про надзвичайно високий рівень його автора, який зміг в узагальне-

ній формі відобразити в ньому найновіші досягнення світ. науки і практики міжнар. права, з урахуванням тих кардинальних змін, що відбулися в міжнар. праві у період після завершення *Першої світової війни 1914—18* і утворення *Ліги Націй*.

Осн. праці: «Гайдамаччина: з історії народних рухів на Україні у 18 ст.» (1906); «Маркс-Енгельс-Лібкнехт про відбудування Польщі» (1906); «Жителі Драгоманова» (1907); «Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині» (1909); «Українське національне питання у творах М. Драгоманова», «Утворення українського коронного краю в Австрії» (обидві — 1915); «Галичина в життю України» (1916); «Галичина на мировій конференції в Парижі» (1919); «Кривава книга. Частина 2. Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919—1920» (1921); «Міжнародне право, ч. 1. Суть і творення міжнародного права», «Галичина в рр. 1918—1920» (обидві — 1922); «3 французької політичної літератури про Україну й Польщу» (1925); «Уваги про українську державність» (1927), «Проблема роззброєння. Ліга Націй і СРСР» (1929); «Міжнародне право» (1931).

Літ.: *Сухий О.М.* Михайло Лозинський: вчений, громадський діяч, політик. Л., 1995; *Рубльов О.С.* Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // Український історичний журнал, 1997, № 4—6; 1998, № 1; *Осадчук С.С.* Михайло Лозинський — видатний український правник // Право України, 2000, № 6; *Осадчук С.С.* Правові погляди Михайла Лозинського: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2001; *Касяненко Ю.Я.* Лозинський Михайло Михайлович // Юридична енциклопедія. Т. 3. К., 2001; *Семенов В.С., Трягнюк О.Я.* Лозинський Михайло Михайлович // Антологія української юридичної думки / Упоряд.: В.Н. Денисов, К.О. Савчук; відп. ред. В.Н. Денисов. Т. 8: Міжнародне право. К., 2004; *Seменов V.S., Traghniuk O.Ja.* Professor Michailo Lozinsky — Author of the First Ukrainian Textbook on International Law: Tragic Destiny // Journal of the History of international Law, 2004, v. 6; *Денисов В., Савчук К.* Розвиток науки міжнародного права в Україні у XIX — першій половині XX сторіччя // УЩМП, 2008. К., 2010; *Симоненко Р.Г.* Лозинський Михайло Михайлович // Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 6. К., 2009. http://www.history.org.ua/?termin=Lozinsky_M_M; *Руб-*

льов О.С. Лозинський Михайло Михайлович // Енциклопедія сучасної України. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=56218.

В.Н. Денисов, К.О. Савчук

ЛОКЕРБІ 1998 — 2 справи МС ООН, що стосувалися тлумачення та застосув. *Монреальської конвенції про безпеку цивільної авіації 1971* (повна назва справ — Питання тлумачення і застосув. Монреальської конвенції 1971, що виникли у зв'язку з повітр. інцидентом у Локербі (Лівія проти Великої Британії та Лівія проти США) // Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Libyan Arab Jamahiriya v. United Kingdom), Preliminary Objections, Judgment, ICJR 1998; Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Libyan Arab Jamahiriya v. United States of America), Preliminary Objections, Judgment, ICJR, 1998). Рішення щодо юрисдикції МС ООН ухвалив 27.02.1998.

21.12.1988 на борту літака амер. авіакомпанії «Пан Ам», що виконував рейс з Німеччини до США, під час польоту в небі над Великою Британією стався вибух. Літак розірвався, а його уламки впали над населеним пунктом Локербі в Шотландії. Усі члени екіпажу і 259 пасажирів (більшість з яких були гр-нами США), що перебували на борту, загинули. У результаті катастрофи загинули також 11 жителів Локербі, на яких обрушилися уламки літака, що зазнав катастрофи. Після 3-річного ретельного розслідування всіх обставин події амер. і англ. фахівці дійшли висновку, що причиною вибуху став терорист. акт: спрацювала бомба, закладена в літак під час стоянки в аеропорту в Німеччині. Підозрюваними у скоєнні цього терорист. акту виявилися 2 лівійських гр-ни, які на той час переховувалися на терит. Лівії і заявляли, що діяли з відома уряду Лівії. У листоп. 1991 Ген. прокурор зі справ Шотландії (Велика Британія), а також Окружний суд федер. округу Колумбія (США) винесли обвинувальні висновки з вимогою передачі лівійських гр-н до Великої Британії та США з метою притягнення їх до кримін. відповідальності.

27.03.1991 США і Велика Британія виступили зі спільною заявою, в якій вима-

гали від Лівії негайної видачі їм осіб, підозрюваних у скоєнні злочину. Від Лівії також вимагали визнання своєї відповідальності за цей терорист. акт, розкриття імен організаторів, надання всіх наявних свідків, матеріалів у справі, а також виплати відп. компенсації постраждалим. Лівія категорично відкинула звинувачення в причетності до інциденту над Локербі і заявила, що сама засуджує міжнар. тероризм (див. *Тероризм міжнародний*) у будь-якій формі. Разом з тим вона зазначила, що урядом розгляне звинувачення проти своїх гр-н і сама проведе ретельне розслідування цієї справи відповідно до загальновизнаних норм міжнар. права. США і Велика Британія, посилаючись на необхідність забезпечення неупередженості, категорично відкинули можливість визнання за Лівією права здійснення правосуддя над власними гр-нами і наполягали на негайній видачі підозрюваних. Видати своїх гр-н у руки правосуддя США або Великої Британії Лівія відмовилася і запропонувала як компромісний варіант передачу їх третій нейтр. д-ві або міжнар. трибуналу. Проте США і Велика Британія відхилили ці пропозиції. Тоді Лівія 18.01.1992 направила листи до США і Великої Британії, в яких нагадала, що вона також бере участь у Монреальській конвенції 1971 і тому вважає, що її відмова у видачі своїх гр-н, підозрюваних у скоєнні терорист. акту, і той факт, що вона сама розпочала кримін. розслідування, повністю відповідають положенням цієї Конвенції, яка закріплює принцип «видай або суди» (ст. 5 і 7), а також принцип, згідно з яким власні гр-ни ін. д-вам не видаються (ст. 8). Цей лист і США, і Велика Британія залишили без уваги, ініціювавши замість відповіді прийняття 21.01.1992 РБ ООН резол. 731(1992), в якій з метою ефект. боротьби з міжнар. тероризмом містився заклик до Лівії задовольнити прохання США і Великої Британії про видачу злочинців і визнати свою причетність до терорист. акту. Отже, тоді як Лівія вважала, що існувала юрид. проблема видачі підозрюваних, яку потрібно розглядати в рамках Монреальської конвенції 1971, США і Велика Британія звернулися до РБ ООН, вбачаючи в ситуації загрозу міжнар. миру і безпеці, тобто надаючи цій проблемі політ. забарвлен-

ня. Лівія 03.03.1992 подала 2 аналог. заяви до МС ООН: одну проти США, а ін. — проти Великої Британії.

Вбачаючи в діях Лівії намір не видавати терористів, США і Велика Британія ініціювали ухвалення РБ ООН 31.03.1992 ще більш жорсткої резол. 748(1992), в якій відмова Лівії видати підозрюваних осіб прямо розглядалася як загроза миру та безпеці й оголошувалося введення екон. санкцій проти Лівії. Санкції не дали результатів, тому з ініціативи цих самих д-в 11.11.1993 було прийнято ще одну резол. 883(1993) подібного змісту. Коментуючи ухвалення цієї резол., представник Великої Британії вказав, зокрема, що, як тільки уряд Лівії передасть підозрюваних осіб суд. органам США або Шотландії, РБ ООН негайно скасує введені екон. санкції.

У жовт. 1997 МС ООН розпочав розгляд цих справ у 2 різних процес. провадженнях з однаковим суддівським складом, за винятком судді *ad hoc* Дженнінгса, який брав участь у процес. провадженні проти Великої Британії і не був присутній у справі проти США.

Лівія у своїх позовних заявах від 03.03.1992 просила МС ООН встановити, що вона повністю виконала всі свої зобов'язання за Монреальською конвенцією 1971, тоді як Велика Британія і США порушили і продовжують порушувати свої зобов'язання перед Лівією на основі п. 2, 3 ст. 5, ст. 7, п. 2 ст. 8 і ст. 11 Монреальської конвенції 1971; що Велика Британія та США зобов'язані негайно припинити ці порушення і відмовитися від погроз застосування сили і тим більше силових дій проти Лівії, від зазіхань на її суверенітет, терит. цілісність та політ. незалежність.

Водночас Велика Британія і США, узгодивши свої позиції при процес. розгляді справ, подали МС ООН аналог. 3 попередні заперечення проти розгляду справи Судом. 1-ше стосувалося юрисдикції Суду з розгляду цієї справи. На думку Великої Британії та США, вимоги, передбачені в п. 1 ст. 14, виконані Лівією не повністю, зокрема, не виконано вимогу попереднього

звернення до арбітражу і дотримання 6-місячного терміну між зверненням до арбітражу і до суду; крім того, Лівія не довела наявності між ними юрид. спору. Відкидаючи доводи Великої Британії та США, Суд вказав, що на пропозицію Лівії про звернення до нейтр. д-ви, представлену в листах від 18.01.1992, Велика Британія і США ніяк не відповіли, тому Лівія отримала право не дотримуватися вищезазначеної вимоги Монреальської конвенції 1971. На питання, чи доведено наявність юрид. спору між сторонами, Суд відповів ствердно. На думку МС ООН, інцидент над Локербі підпадає під дію Монреальської конвенції 1971, а отже, може бути розглянутий Судом. Крім того, Лівія вважає, що, взявши на себе здійснення правосуддя над власними гр-нами, вона діє відповідно до Монреальської конвенції 1971 (ст. 7, 8), а Велика Британія і США, навпаки, на підставі цієї Конвенції вимагають видачі цих гр-н. Виходячи з цього, Суд постановив (13 голосами «за», 2 — «проти»), що наявність юрид. спору між США і Лівією доведено, а Суд має юрисдикцію розглядати цей спір.

2-ге заперечення стосувалося питання про неприпустимість прийняття до розгляду позовної заяви Лівії, оскільки, на думку Великої Британії та США, проблема існує не між Лівією і цими д-вами, а між Лівією та РБ ООН. Адже Лівія не виконує рішень РБ ООН, в яких зазначено, що неவிдача США і Великій Британії осіб, підозрюваних у тероризмі, становить загрозу міжнарод. миру і безпеці, і саме тому проти Лівії було введено екон. та ін. санкції. На думку Великої Британії та США, навіть якщо Лівія мала законну підставу порушити справу на основі Монреальської конвенції 1971, вона втратила це право після того, як РБ ООН були прийняті рішення на основі гл. VII Статуту ООН. Велика Британія і США вважають, що саме рішення РБ ООН тепер встановлюють правила, за якими має врегулюватися спір між ними та Лівією. Суд відкинув це заперечення, вказавши, що 2 обов'язкові резол. РБ ООН, які встанов-

люють санкції проти Лівії, було прийнято (31.03.1992 і 11.11.1993) після того, як Лівія звернулася до Суду (03.03.1992), тому Суд постановив (13 голосами «за», 2 — «проти»), що вони не можуть встановлювати юрид. перешкоди для прийняття до розгляду заяви Лівії.

3-тє попереднє заперечення Великої Британії та США стосувалося відсутності предметної підстави вимог, тобто відсутності *ratione materiae* заяви Лівії з огляду на вже прийняті рішення РБ ООН з аналог. питань. Велика Британія і США вважають, що будь-яке рішення Суду не матиме жодного практ. сенсу, оскільки неможливо собі уявити ситуацію, коли Суд міг би визнати рішення РБ ООН незаконними. Тому, на думку Великої Британії і США, для економії часу краще відразу відмовити Лівії у розгляді справи. Суд вказав, що Велика Британія і США, вимагаючи відмови у розгляді справи на основі цього заперечення, насправді очікують від Суду як мінімум ще 2 рішень: по-перше, про те, що права, які Лівія оспорує на основі Монреальської конвенції 1971, несумісні з її зобов'язаннями за резол. РБ ООН, і, по-друге, що ці останні зобов'язання відповідно до ст. 25 і 103 Статуту ООН мають перевагу перед зазначеними правами відповідно до Монреальської конвенції 1971. З огляду на це, Суд дійшов висновку, що при відмові в розгляді спору права Лівії не тільки будуть ущемлені, а й стануть предметом обговорення вже на стадії попередніх заперечень. Отже, останній аргумент Великої Британії і США потребує розгляду справи по суті, тому Суд ухвалив (10 голосами «за», 5 — «проти») приєднання цього заперечення до наст. стадії розгляду.

США також звернулися до Суду на підставі ст. 79 Регламенту МС ООН з проханням про «винесення, в порядку альтернативи, рішення по суті цієї справи негайно» у разі, якщо МС ООН оголосить про наявність юрисдикції і визнає заяву Лівії прийнятною. Суд також відмовив у проханні США, зазначивши, що, «пославшись на положення ст. 79 Регламенту Суду, відповідач розпочав процедуру, конкретна спрямованість якої полягає в тому, що Суд не зміг би винести рішення по суті». На підставі вищезазначеного МС ООН

27.02.1998 прийняв 2 рішення про наявність власної юрисдикції щодо цієї справи.

Протягом кількох років сторони надали Суду свої меморандуми, контрмеморандуми та відповіді на них, в яких викладали свою точку зору з приводу справи. Листами від 09.09.2003 Лівія та Велика Британія з одного боку та Лівія і США з ін. боку повідомили Суд про погодження припинити подальший процес. розгляд, відповідно до яких справи «Локербі» було видалено зі списку справ МС ООН.

Значення рішень Суду у справах «Локербі» виходить за рамки конкр. інциденту чи заг. проблем *міжнародного повітряного права*. У них розглядаються важливі проблеми *права міжнародних організацій, права міжнародної безпеки* і мир. засобів урегулювання спорів, оскільки ці справи стосуються проблеми взаємовідносин між РБ ООН та МС ООН. Виникає питання: чи має МС ООН право розглядати справи, які вже перебувають на розгляді РБ ООН або за якими вже прийнято відп. рішення. На це питання Суд відповів, визнавши свою юрисдикцію розглядати позовну заяву Лівії. Водночас Суд висловлювався з цього приводу і у справі *Воєнна і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї 1984 і 1986* (Нікарагуа проти США). При цьому Суд виходив з того, що будь-яке політ. питання завжди може бути вирішене правовими засобами. Як вказав суддя Койманс, це можливо тому, що повноваження РБ ООН і МС ООН досить чітко відрізняються і не суперечать одні одним. «Будь-яка держава може звертати увагу Ради на ту чи іншу проблему, і Рада має право висловлювати свою точку зору і визначати, якою мірою ця проблема загрожує миру та безпеці; аналогічно будь-яка держава має право подати на розгляд Міжнародного Суду заяву на іншу державу, і тільки Суд має право вирішувати, чи повноважний він її розглядати». Виникає також ін. питання: чи може МС ООН судити про правомірність чи неправомірність рішень, прийнятих РБ ООН. На це питання також слід відповісти ствердно. Переконлива аргументація на користь такої можливості наводиться в окр. думці судді Койманса. На його думку, слід визнати, що рішення РБ ООН на підставі гл. VII Статуту ООН можуть

мати далекосяжні правові наслідки, що, однак, не означає, що «їх не можна ні скасувати, ні виправити». У процесі своєї діяльності РБ ООН може скасувати або доповнити свої рішення, тому вони не можуть вважатися остаточними, навіть якщо містять зобов'язання, які розглядаються як такі, що мають перевагу перед ін. зобов'язаннями або правами д-в, що випливають з ін. договорів. Якщо, з одного боку, можна визнати, що РБ ООН на підставі гл. VII Статуту ООН повністю компетентна визначати, яка ситуація є загрозою миру і безпеці, то, з ін. боку, загальновизнано, що вона не має повноважень створювати нові правові норми або змінювати існуючі з метою пристосування їх до тих чи ін. факт. обставин.

Лит.: *Plachta M. The Lockerbie Case: The Role of the Security Council in Enforcing the Principle Aut Dedere Aut Judicare // EJIL, 2001, v. 12; Joyner C.C., Rothbaum W.P. Libya and the Aerial Incident at Lockerbie: What Lessons for International Extradition Law? // Michigan Journal of International Law, 1993, v. 14.*

О.І. Мельничук

ЛОКК (Locke) Джон (29.08.1632, м. Рінгтон, графство Сомерсет, Англія — 28.10.1704, м. Отс, графство Ессекс, там само) — англ. філософ, правознавець і політ. мислитель, теоретик класичного лібералізму і новітнього конституціоналізму, юрид. філософія якого є складовою заг. філософії.

Закінчив Вестмінстерську школу та Коледж Христової церкви Оксфорд. ун-ту. З 1658 — викладач грец. мови та філософії моралі в цьому ун-ті. У 1667—72 перебував на службі в лідера партії вігів лорда А. Ешли (графа Шефтсбері), активно займався політ. діяльністю. 1668 був обраний до Лондон. королів. т-ва. У 1672, переслідуваний урядом короля Карла II, був змушений емігрувати до Франції. У 1679—83 обіймав посаду секретаря лорд-канцлера Англії графа Шефтсбері. 1683 емігрував до Нідерландів. 1689, після запрошення Вільгельма III Оранського на англ. престол, Л. повернувся на батьківщину, де працював на різних адм. посадах, був викладачем коледжу в Оксфорді, займався наук. дослідженнями.

Л. заслужено вважають родоначальником лібералізму та «теоретиком середнього класу, що піднімається, індивідуалістичного, корисливого, але морально схильного до шляху, який уникає конфлікту між мораллю і користю. Теорія, яка виражає переконання, інтереси та прагнення цього класу, не могла бути, подібно до гоббсівської теорії, безмежною та безкомпромісною логікою... Локк відновив середньовічну концепцію природного права, наскільки було можливим зробити її незмінною і вищою від позитивного права» (В. Фрідман). Він нещадно критикує середньовіч. апологетику абс. монархії, обґрунтовану з позицій божественного права і патріархального устрою; викладає власну теорію новітнього конституціоналізму («загального закону»), що ґрунтується на пріоритеті *природного права*, нар. суверенітету, сусп. договору та недоторканності прав і свобод особистості. Л. уперше розділив такі поняття, як «особистість», «суспільство» і «держава», причому поставив особистість вище сусп.-ва і д.-ви. Д.-ву він розглядає як інструмент забезпечення свободи гр.-н і захисту їхніх природ. прав. Індивід у нього наділений осн. природ. правами — на життя, свободу, рівність, власність тощо. Ці права — недоторканні, священні, і д.-ва ні за яких умов зазіхати на них не може. На його переконання, саме індивідуалізм є «великою і головною метою» д.-ви, яка є інституцією, підпорядкованою народу і повністю залежною від окр. індивідів, оскільки від природи люди рівні між собою і ніщо, крім власної згоди індивіда, не може змусити його підкорятися комусь.

Л. запропонував поділ влади на законд., викон. і федерат., чи союз., жодна з яких не може торкатися життя, свободи і майна індивідів. Оптим. для нації форма правління має бути результатом вибору народу, виходячи з сусп. договору, і ні за яких умов не може бути ні деспотією, ні тиранією, ні абсолютизмом. Найліпшу з усіх відомих форм правління Л. вбачає в обмеженій монархії, що неухильно дотримується законності та визначених сусп. договором

прав і обов'язків сторін. При цьому він допускає можливість повстання народу проти правителів, які ігнорують сусп. договір і намагаються здійснювати владу «поза правом». Л. доводить нерозривну єдність закону, який не суперечить природ. праву, і свободи, всебічно обґрунтовує тезу «де немає законів, там немає і свободи».

Міжнар. право Л. визначає як результат згоди, що «виникає не за велінням закону природи, а з переконання у загальній користі для всіх». Міжнар. відносини, на думку Л., мають бути віднесені до компетенції федерат. влади, яка, спираючись на волю та інтереси всього народу, отримує право оголошувати війну і мир, брати участь у коаліціях, об'єднаннях і союзах, налагоджувати дипл. відносини, співпрацю з будь-якими фіз. та юрид. особами поза межами своєї д.-ви. У зовн.-екон. відносинах Л. пропагував вільну міжнар. торгівлю, обґрунтував засоби досягнення експорт.-імпорт. грошового балансу д.-ви.

Л. виступав проти *війни* як «стану ворожнечі й руйнації», що породжує взаємну агресію сторін і становить небезпеку для існування людства. Він вважав її наслідком протиприрод. посягання одних людей на свободу ін. Виступав проти рабства, яке вважав продовженням стану війни між «законним» переможцем і полоненим. У тлумаченні завоювання ототожнював несправедливість і злочин, «незалежно від того, здійснюються вони вінценосцем чи дрібним негідником». З погляду сучас. прав людини заслуговують на увагу ідеї Л. щодо шанобливого ставлення до окр. індивіда, незалежно від його соц. статусу, рас. чи ін. належності; розширення приват. власності як засобу утвердження вільного сусп.-ва; мистецтва влади знаходити компроміси та спільну мову з власним народом; пошуку моделі універс. раціон. держ. устрою; наближення соц. інституцій до людини з метою формування розвиненого громадян. сусп.-ва. За словами К. Маркса, «Локк обґрунтував філософію *bon sens*, здорового людського глузду, тобто опосередковано сказав, що не може бути філософії, відмінної від розуму, що спирається на свідчення здорових людських почуттів».

Тридцятилітня війна 1618—48, що стала найбільш спустошливим європ. конфлік-

том 17 ст., викликала пацифіст. реакцію в наук. думці, передусім Г. Гроція, який намагався представити її з точки зору компромісу між природ. і позит. правом. Водночас, зазначає А. Нуссбаум, тоді як Гроцій усе ще значною мірою залежав від схоластів та їх доктрин справедл. війни, англ. думка вже йшла новим шляхом, відкритим А. Джентілі, який зайняв більш реалістичну позицію щодо міжнар. права, характеризуючи його переважно з погляду норм позит. права. У цьому плані Т. Гоббс та Р. Зьоч є видатними особами, які оцінювали міжнар. відносини свого часу з більш реалістичних позицій. «Тим дивнішим, — продовжує Нуссбаум, — є той факт, що Джон Локк, славетний поборник Англійської революції, міцно тримався поняття справедливої війни, стверджуючи, що лише у випадку такої війни переможець набуває права над переможеним. Цей догмат належить до тих формулювань думки Локка, за допомогою яких він включив у свою систему значні частини томістської філософії, і в цьому конкретному випадку його антизавойовницька позиція мала підкреслити необхідність моральної підстави для урядів. Він не торкався міжнародного права як такого. Локк зробив нову і майже безнадійну спробу раціонально пояснити доктрину справедливої війни, засновану на юридичних або політичних підставах, але в кінцевому підсумку утік від реальності в релігійно-трансцендентальну спекуляцію, яка погано узгоджується з його системою думки».

Великим авторитетом у Л. користувався Е. Ваттель, який виступав гарячим прихильником англ. конституції, сприяючи формуванню ідей Великої француз. революції 1789. Будучи найвпливовішим на той час в Англії політ. філософом, Л. сприяв поширенню ідей Ваттеля, у т. ч. його знаменитого трактату «*Le droit des gens, ou principes de loi naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains*» (Право народів, або принципи природного права у застосуванні до поведінки і справ націй та суверенів), який вперше у 1760 був опубл. англ. мовою.

В. Фрідман, досліджуючи проблеми природ. права, звертає увагу на те, що в різні часи воно використовувалося для підтрим-

ки майже будь-якої ідеології. Однак найважливіші теорії природ. права характеризуються 2 ідеями: універс. порядком, що управляє всіма людьми, та невід'ємними правами індивіда. Коли діяла кожна з цих ідей, природ. право створювало органічну та сутнісну частину в ієрархії правових цінностей. Як основа міжнар. порядку воно, перебуваючи в безперервному розвитку, надихалося стоїками, рим. юриспруденцією та філософією, отцями церкви, правовим порядком середньовіч. зах. сусп.-ва та гроціанською системою міжнар. права. Через теорії Л. і Т. Пейна було закладено основу для індивід. філософії амер. та ін. сучас. конституцій. Разом з тим «посилення верховенства національної держави, з одного боку, та збільшення колективного порядку, з іншого, — зазначає В. Фрідман, — не сприяло ні ідеології природного права, ні ефективному поєднанню цих двох головних тенденцій як уже досягнутих. Викликом для суспільства залишається те, щоб протиставити цьому поєднанню ефективного міжнародного правопорядку із захистом прав людини». Це судження є певним звеличенням природ. права, на якому будуються теорії Л., який сповідував його ідею в контексті пошуку абс. цінностей. У міжнар. праві дотепер немає визначення природ. права, яке було б широко визаним або, щонайменше, прийнятним. Існують лише численні й суперечливі теорії, які, за В. Фрідманом, «можуть бути поділені на авторитарні та індивідуалістичні, на прогресивні та консервативні, на релігійні та раціоналістичні, на абсолютні та релятивістські».

Отже, творчість Л. є тим ґрунтом, на якому зросли ідеї лібералізму, природ. прав, приват. власності, конституціоналізму та ін. У сучас. період, як і в попередні істор. епохи, його ідеї залишаються предметом глибокого вивчення, в т. ч. з точки зору критики нинішнього сусп.-політ. розвитку д-в та характеру їх взаємодії між собою, зокрема місця і ролі у цих відносинах міжнар. права.

Осн. праці: «*Epistola de tolerantia*» (Листи про віротерпимість, 1689—93); «*Essay*

ЛОНДОНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРАВО МОРСЬКОЇ ВІЙНИ 1909

Concerning Human Understanding» (Розвідка про людське розуміння, 1690); «Two Treatises of Government» (Два трактати про державне правління, 1690); «Some Thoughts Concerning Education» (Думки про виховання, 1693); «Reasonableness of Christianity» (Про раціональні засади християнства, 1695); «The Works of John Locke» (Праці Джона Локка, 1981; 10 т.); «The Correspondence of John Locke» (Листування Джона Локка, 1981—1989; 8 т.); «Сочинения» (1985; 3 т.); «Два трактати про врядування» (2001); «Розвідка про людське розуміння» (2002; 4 кн.).

Літ.: *Nussbaum A.* A Concise History of the Law of Nations. N. Y., 1947; *Aakon R.* John Locke. London, 1955; *Cox R.* Locke on War and Peace. Oxford, 1960; *Нарский И.С.* Философия Джона Локка. М., 1960; *Friedmann W.* Legal Theory. London, 1967; *Dunn J.* The Political Thought of John Locke. Cambridge, 1969; *Yolton J.W.* John Locke: Problems and Perspectives. Cambridge, 1969; *Заиченко Г.А.* Джон Локк. М., 1973; *Gongh J.W.* John Locke's Political Philosophy. Oxford, 1973; *Царьков И.И.* Философские и государственно-правовые взгляды Джона Локка. Тольятти, 1996; *Подопригора С.Я., Подопригора А.С.* Английский просветитель. Ростов-на-Дону, 2013.

В.П. Горбатенко, В.Н. Денисов

ЛОМЕЙСЬКІ КОНВЕНЦІЇ — див. *Котону*
угода 2000.

ЛОНДОНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРАВО МОРСЬКОЇ ВІЙНИ 1909 (Declaration concerning the Laws of Naval War 1909) — міжнар.-правовий документ, підписаний 26.02.1909 представниками Австро-Угорщини, Великої Британії, Іспанії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Росії, США, Франції та Японії на Лондон. морській конф. (1908—09), яка розпочала свою роботу 04.12.1908 і розглянула актуальні питання кодифікації правил та звичаїв морської війни (*блокади морської*, контрабанди, законності знищення нейтр. суден, правил переходу торг. суден з-під прапора воюючої д-ви під нейтр., перетворення торг. судна на військ. у *відкритому морі* тощо). Конф. було скликано за ініціативою Великої Британії, яка 27.02.1908 звернулася до великих морських д-в (Австро-Угорщини, Іспанії,

Італії, Нідерландів, Німеччини, Росії, США, Франції та Японії), щоб узгодити загальноновизнані правила міжнар. права, необхідні для правозастосув. Міжнар. призовим судом (ст. 7 Гаазької конвенції про заснування Міжнар. призового суду 1907; див. *Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907*). Гол. призначенням Міжнар. призового суду мало стати розв'язання розбіжностей, що виникали під час морських війн з приводу рішень нац. призових судів (див. *Призове право*). До того ж на II Гаазькій конф. миру 1907 не вистачило часу для розроблення детального тексту спец. регламенту для морської війни, і конф. обмежилася висловленням побажання, «щоб держави по можливості застосовували до морської війни принципи Конвенції 1899 про сухопутну війну і щоб вироблення спеціального регламенту було включено у програму майбутньої Конференції». Лондон. декларація відома як акт, у якому вперше було систематизовано деякі правила і звичаї морської війни.

У Лондон. декларації визначено правила морської блокади (гл. I). Зокрема, блокада може застосовуватися лише до портів і берегів, що належать супротивнику або ним зайняті. Підтверджено положення Паризької декларації про право морської війни 1856: щоб блокада була обов'язковою, вона має бути дійсною (ст. 2), тобто фактично перешкоджати доступу суден до узбережжя супротивника. Отже, Лондон. декларація підтвердила значення реальної блокади і заперечувала «паперову блокаду», що не була підкріплена достатньою кількістю кораблів. Морська блокада мала застосовуватися неупереджено до будь-яких прапорів. Дозволялося використання *воюючими сторонами* нейтр. портів. Блокада вважалася законною, якщо про її встановл. було своєчасно сповіщено владу портів, що блокувалися, та нейтр. д-ви (ст. 11, 16). Оголошення про блокаду мало містити: 1) день початку блокади; 2) геогр. межі узбережжя, що блокується; 3) строк, який надається нейтр. суднам для виходу (ст. 9). Захоплення нейтр. суден за порушення блокади передбачалося лише в р-ні дії військ. суден, що забезпечують дійсність блокади. Блокуючі сили не можуть перешкоджати доступу суден до нейтр. портів і берегів. Суд-

ЛОНДОНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ
ПРО ПРАВО МОРСЬКОЇ ВІЙНИ 1909

но, що порушило режим блокади, підлягає конфіскації (ст. 21). Проте дотримання усіх формальностей, передбачених Лондон. декларацією, та ефект. здійснення блокадних дій самі по собі не надають морській блокаді правомірності. Згідно з вимогами сучас. міжнар. права, морська блокада вважається законною лише за умови, що вона застосовується д-вою або д-вами, які здійснюють своє невід'ємне право на індивід. чи колект. самооборону відповідно до *Статуту ООН* або діють за рішенням РБ ООН.

Воюючі сторони під час ведення *війни* на морі однією з цілей завжди ставили перешкоджання відправленню морем з нейтр. д-в на терит. супротивника різних предметів і матеріалів, призначених для ведення війни. У зв'язку з цим вони встановлювали спец. список товарів, які суднам нейтр. д-в заборонялося доставляти супротивнику. Ці товари оголошувалися на час ведення війни контрабандними і означалися поняттям «воєнна контрабанда». Лондон. декларація, конкретизуючи заг. положення Паризької декларації 1856 щодо воєн. контрабанди, передбачала поділ вантажів на абс. та умовну контрабанду, а також неконтрабанду (гл. II «Про воєнну контрабанду»), визначивши у спец. статтях предмети і матеріали, що належать до того чи ін. виду.

До складу абс. контрабанди (ст. 22) входили товари воєн. призначення (зброя, боеприпаси, порох і вибухові речовини, обмундирування, упряж, сідла, предмети табірної спорядження, військ. судна та шлюпки, літаки і повітроплавні апарати тощо). Предмети абс. контрабанди підлягали захопленню, якщо було встановлено, що вони мають призначенням терит. супротивника чи ним зайняту або призначену для його військ. сил (ст. 30). Суднові документи розглядалися як повний доказ напрямку судна, що перевозить абс. контрабанду.

Умовна контрабанда включала предмети «подвійного» призначення, придатні як для воєн., так і для цив. потреб (продовольство, фураж, одяг, тканини, взуття, золото і срібло в монетах і злитках, паливо, мастильні матеріали, вибухівка для невоєн. цілей, оптичне устаткування тощо). Умовна контрабанда підлягала захопленню (ст. 33), якщо було встановлено, що її предмети призналися для військ. сил супротивника (зо-

крема, в документах не вказувалося цив. призначення вантажу або пунктом призначення судна зазначався укріплений порт супротивника). Предмети воєн. контрабанди (абс. та умовної) згідно зі ст. 39 Лондон. декларації підлягали конфіскації. Захоплення судна, що перевозить абс. чи умовну контрабанду, допускається лише у відкритому морі та в терит. морі воюючих сторін (ст. 37).

Лондон. декларація встановила, що предмети і матеріали, які непридатні для воєн. потреб (неконтрабанда), не можуть бути оголошені воєн. контрабандою. До складу неконтрабанди (ст. 28) віднесено товари цив. призначення (сировина прядильної промисловості (бавовна-сирець, вологі вовна, шовк, конопля тощо), каучук, гума, лак, волога шкіра, природ. та штучні добрива для землеробства, руди, ґрунт, глина, каміння, фарфор, скло, папір, мило, машини для землеробства, прядильної промисловості та друку, коштовне каміння, перли, корали тощо). З переліку воєн. контрабанди вилучалися також предмети і матеріали, що слугують виключно для догляду за хворими та пораненими; предмети і матеріали, призначені для потреб самого судна, де їх знайдено, або для екіпажу та пасажирів судна.

Судно нейтр. д-ви підлягало конфіскації у разі перевезення воєн. контрабанди, якщо за вартістю, вагою, об'ємом чи за ціною фрахту вона становила понад 1/2 всього вантажу, що перебував на судні (ст. 40). Судну, що перевозить воєн. контрабанду і за обсягами контрабандного вантажу не підлягає конфіскації, може бути дозволено йти наміченим курсом, якщо капітан судна здійснить передачу контрабанди на судно воюючої д-ви. У цьому випадку передача контрабанди фіксується у судновому журналі нейтр. судна, капітан якого надає засвідчені копії всіх необхідних документів судну воюючої д-ви (ст. 44). Заборонялося захоплення судна за перевезення контрабанди, здійснене ним раніше і вже закінчене (ст. 38).

Лондон. декларація (гл. III «Про послуги воюючому») закріпила також підстави конфіскації нейтр. судна за надання послуг супротивнику, що прирівнювалося

**ЛОНДОНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ
ПРО ПРАВО МОРСЬКОЇ ВІЙНИ 1909**

до режиму перевезення воен. контрабанди: спец. перевезення окр. пасажирів, що входять до складу збройн. сил супротивника, або передача інформації в інтересах супротивника (ст. 45). Разом з тим було визначено підстави, на яких нейтр. судно прирівнюватиметься до торг. суден супротивника і тому підлягатиме безперечній конфіскації: у разі безпосередньої участі нейтр. судна у воен. діях; якщо воно перебуває під керівництвом або контролем особл. особи, яку направив на судно уряд супротивника; судно повністю зафрахтоване урядом супротивника; воно залучене виключно для перевезення військ супротивника та передачі інформації в інтересах супротивника (ст. 46). Крім того, було встановлено, що за наявності згаданих підстав підлягають конфіскації товари, які належать власнику судна. Будь-яка особа, що належить до складу збройн. сил супротивника і знайдена на нейтр. торг. судні, потрапляла у полон і мала статус *військовополоненого*, навіть якщо саме судно не підлягало захопленню (ст. 47). У гл. IV «Про знищення нейтральних призивів» було визначено правовий режим нейтр. призивів (нейтр. торг. суден, захоплених воюючою д-вою). Зокрема, нейтр. торг. судно в разі захоплення не підлягає знищенню. У ст. 48 визначено заг. правило щодо подальшої долі захопленого нейтр. судна: воно має бути відведене воюючою д-вою в порт, де буде винесено правомірне рішення щодо законності захоплення. Як виняток, нейтр. судно, що захоплене військ. судном воюючої д-ви і підлягає конфіскації, може бути ним знищене, якщо виконання вимог ст. 48 пов'язане з небезпекою для такого військ. судна або завадить успіху воен. операцій, у яких воно бере участь (ст. 49). Разом з тим, у Лондон. декларації передбачено, що в разі знищення захопленого нейтр. судна особам, що перебувають на судні, має бути гарантовано безпеку, і всі суднові документи та ін. предмети, корисні для суд. розгляду про законність захоплення, мають бути перенесені на військ. судно (ст. 50). Якщо нейтр. товари, що не підлягають конфіс-

кації, було знищено разом із судном, власник цих товарів має право на відшкодування (ст. 53).

У гл. V «Про зміну прапора» закріплено правила переходу судна супротивника під нейтр. прапор. Передбачено, що перехід судна супротивника під нейтр. прапор, що відбувся до початку воен. дій, є дійсним, якщо тільки не буде встановлено, що цей перехід здійснено з метою уникнути наслідків, пов'язаних із характером судна супротивника (ст. 55). Проте перехід судна супротивника під нейтр. прапор після відкриття воен. дій вважався нікчемним (ст. 56).

Гл. VI «Про належність супротивнику» містить правила визначення характеру судна і товарів на ньому. Встановлено, що нейтр. або ворожий характер судна визначається прапором, який судно має право підняти (ст. 57). Нейтр. або ворожий характер товарів, знайдених на судні супротивника, визначається нейтр. або ворожим характером їх власника. Якщо нейтр. характер товару, знайденого на судні супротивника, не встановлено, товар розглядається як ворожий (ст. 59). Лондон. декларація встановила, що ворожий характер товару, завантаженого на судно супротивника, залишається незмінним до прибуття судна за призначенням, незалежно від можливого переходу права власності на нього під час плавання після відкриття воен. дій. Однак передбачалося, якщо до захоплення судна кол. нейтр. власник одержує, у зв'язку з банкрутством власника супротивника, право вимагати за законом повернення собі товару, такому товару повертався нейтр. характер (ст. 60).

Лондон. декларація передбачала, що нейтр. судна під конвоем свого прапора мають бути звільнені від огляду (гл. VII «Про конвой»). Командир конвою на прохання командира військ. судна воюючої д-ви має письмово надати всі відомості щодо характеру суден і вантажів, які можна було б отримати під час огляду (ст. 61). Командир військ. судна воюючої д-ви може повідомити командирі конвою свої підозри щодо певних нейтр. суден. У такому випадку командир конвою має провести огляд вказаних суден. Результати перевірки фіксуються у протоколі, який надають командирі військ. судна воюючої д-ви. Якщо

обставини, встановлені під час огляду, виправдовують, на думку командира конвою, захоплення відп. суден, вони мають бути позбавлені охорони з боку конвою (ст. 62).

Гл. VIII «Про опір огляду» встановила правило, за яким опір, здійснений силою законному праву зупинки, огляду і захоплення, тягне за собою у всіх випадках конфіскацію судна та вантажу, що розглядаються як такі, що мають ворожий характер. Гл. IX містить правила відшкодування збитків.

З переліку питань, поставлених Великою Британією перед учасниками конф., не було встановлено правил щодо перетворення торг. суден на військ. у відкритому морі та визначення ворожого характеру вантажів (чи має бути критерієм *доміцилій* або нац. належність власника вантажу).

Лондон. декларація не набула чинності, оскільки жодна з д-в — учасниць Лондон. морської конф. її не ратифікувала, однак мала позит. вплив на розвиток права війни і зберігає своє значення як звід норм звичаєвого права, що стосуються війни на морі. Зокрема, у війні між Італією і Туреччиною (1911—12) воюючі сторони дотримувалися положень Лондон. декларації. Під час *Першої світової війни 1914—18* на запит уряду США від 06.08.1914 Австро-Угорщина і Німеччина погодилися на умовах взаємності дотримуватися правил ведення морської війни, визначених Лондон. декларацією. Проте деякі союзні д-ви не підтвердили свого бажання повністю виконувати її положення (напр., Велика Британія і Франція застосовували Лондон. декларацію, модифікуючи її положення).

Літ.: Анцелевич Г.А. Средства и способы ведения войны на море // Современное международное морское право и практика его применения Украиной. К., 1995; Вельможко А.В. Английская морская блокада в Первой мировой войне // Морское право: актуальные вопросы теории и практики. Одеса, 2005; Лондонская декларация о праве морской войны // Международное право в избранных документах. Т. 3. М., 1957; *The international naval conference* (London, December, 1908 — February, 1909). United Nations Documents on the Development and Codification of International Law // Supplement to AJIL, 1947, v. 41, N 4; Root E. The Real Significance of the Declaration of London // AJIL, 1912, v. 6.

І.В. Дмитриченко

ЛОНДОНСЬКА УГОДА 1945 — угода, підписана у Лондоні 08.08.1945 між урядами СРСР, США, Великої Британії та Франції

про суд. переслідування і покарання гол. воєн. злочинців європ. країн «осі».

Укладенню Л. у. 1945 передувало підписання Декларації про відповідальність гітлерівців за скоєні звірства від 30.10.1943. Цю декларацію було прийнято на *Московській конференції 1943* міністрів закорд. справ СРСР (В.М. Молотов), США (К. Халл) та Великої Британії (А. Іден), що вперше проходила у такому форматі під час *Другої світової війни* 19—30.10.1943, а підписано Й.В. Сталіним, Ф.Д. Рузвельтом і У. Черчиллем. Декларація про відповідальність гітлерівців за скоєні звірства встановлювала, що нім. офіцери, солдати і члени нацист. партії, відповід. за звірства, вбивства і катування, вчинені гітлерів. військами в захоплених ними країнах і терит., будуть засуджені і покарані на місці своїх злочинів, згідно із законами цієї країни. Було також прийнято рішення, що списки воєн. злочинців будуть якнайповнішими. Декларація не торкалася «питання щодо головних злочинців, злочини яких не пов'язані з певним географічним місцем». Вони підлягали покаранню на підставі спільного рішення урядів союзних д-в.

Відповідно до Л. у. 1945 і Декларації про відповідальність гітлерівців за скоєні звірства від 30.10.1943, було створено Міжнар. військ. трибунал (МВТ) (див. *Нюрнберзький процес*). Згідно з принципами Статуту МВТ (відомими також як принципи Нюрнбер. трибуналу), який є невід'ємною частиною Л. у. 1945, підсудним (24 фашист. керівникам) було пред'явлено обвинувачення у плануванні, підготовці, розв'язанні чи веденні агрес. війни з метою встановл. світ. панування нім. імперіалізму, тобто у злочинах проти миру; у вбивствах і катуванні військовополонених і мир. жителів окупованих країн, вигнанні цив. населення до Німеччини для примус. робіт, вбивствах заручників, пограбуванні сусп. і приват. власності, безцілній руйнації міст і сіл, у плундруваннях, не виправданих воєн. необхідністю, тобто у воєн. злочинах; у винищуванні, поневоленні, висланні та ін. жорстокостях, скоєних стосовно цив. населення

ЛОНДОНСЬКІ КОНВЕНЦІЇ ПРО ПРОТОКИ

з політ., рас. або реліг. мотивів, тобто у злочинах проти людяності.

У зв'язку зі злочинами підсудних МВТ розглянув також питання щодо визнання злочинними орг-цій гітлерів. режиму. Трибунал оголосив злочинними орг-ціями керівний склад націонал-соціаліст. партії Німеччини (НСДАП), СС, СД і гестапо, але не визнав такими СА, а також гітлерів. уряд, верх. командування та ген. штаб, вказавши, що члени цих орг-цій можуть бути притягнуті до суду в індивід. порядку. У зв'язку з цим член Трибуналу від СРСР в розбіжній думці заявив про незгоду з рішенням Трибуналу щодо невизнання злочинними цих орг-цій.

Принципи, визнані Статутом МВТ, знайшли своє відображення у його вирокі і були підтверджені в резол. ГА ООН від 11.12.1946 і 27.11.1947 як загальновизнані принципи міжнар. права. Згодом на їх основі було опрацьовано *Конвенцію про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968.*

Літ.: Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. док. М., 1978; *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками*: Сб. матер. М., 1957—1961.

М.І. Отрош

ЛОНДОНСЬКІ КОНВЕНЦІЇ ПРО ПРОТОКИ — 1) Лондон. конвенція про протоки 1841 — 1-ша багатостор. конвенція, яка встановила міжнар.-правовий режим *Чорноморських проток*. Підписана 01(13).07.1841 у Лондоні Австрією, Великою Британією, Пруссією, Росією, Францією і Туреччиною. До укладання Конвенції 1841 *Чорне море* визнавалося закритим морем Росії і Туреччини, а режим проходу через протоки Босфор і Дарданелли встановлювався рос.-турецькими угодами. Конвенція 1841 відновила «стародавнє правило» Оттоман. імперії, за яким Чорномор. протоки оголошувалися закритими у мир. час для проходження *військових кораблів* усіх д-в доти, доки Туреччина не перебуває у стані *війни*. За турецьким султаном зберігалося право дозволяти проходження через протоки легких військ. суден, що належали до посольств дружніх

д-в. Під час війни Туреччині надавалося право пропускати через протоки військ. кораблі тієї д-ви, з якою їй буде вигідно домовитися. У результаті підписання Конвенції 1841 Росія втратила переважне становище у протоках, яке вона здобула після укладання з Туреччиною Ункяр-Іскелесійського договору 1833. Він зобов'язував Туреччину на вимогу Росії, у разі її війни з будь-якою д-вою, закривати Дарданелли і не дозволяти входити до них іноз. військ. кораблям, а також передбачав спільну оборону проток Росією і Туреччиною в разі їх війни з *третьою державою*. Протока Босфор залишалася, згідно з Ункяр-Іскелесійським договором 1833, відкритою для входу рос. військ. суден за будь-яких умов. Рос. імператор Микола I у результаті укладення цього договору здобув безперечну дипл. перемогу. Таке становище викликало заострення брит.-рос. протиріч. Тому Велика Британія через укладання Конвенції 1841 здійснила свою давню мрію, щоб, за висловом тогочас. англ. дипломата Генрі Пальмерстона, «занурити Ункяр-Іскелесійський договір у будь-який загальний договір такого ж роду». Микола I вважав положення Конвенції 1841 вигідними для Росії. Проте під приводом «збереження загального миру» Конвенція 1841 створила міжнар.-правове підґрунтя для втручання іноз. д-в у вирішення питання про режим проток. За ними визнавалося право на встановл. опіки над протоками, що в майбутньому створило перешкоди для виходу рос. флоту з Чорного моря у Світ. океан. Прорахунки рос. дипломатії проявилися під час Крим. війни 1853—56, коли Туреччина пропустила в Чорне море англо-франц. флот, що прямував до берегів *Криму*.

2) Лондон. конвенція 1871 — міжнар. угода щодо зміни деяких статей Паризького трактату 1856, укладена Австро-Угорщиною, Великою Британією, Італією, Німеччиною, Росією, Туреччиною і Францією у Лондоні 01(13).03.1871. 19(31).10.1870 учасникам Паризького трактату 1856 було направлено циркулярну депешу міністра закорд. справ Росії О.М. Горчакова, в якій зазначалося: «Государ імператор не може більше вважати себе зв'язаним зобов'язаннями Трактату 1856, оскільки вони обмежують його верховні права у Чорному морі».

У цьому документі наголошувалося на тому, що «неодноразово і під різними приводами прохід через протоки був відкритий для іноземних військових суден, і в Чорне море були впушені цілі ескадри, присутність яких була зазіханням на наданий цим водам повний нейтралітет».

Велика Британія, Австро-Угорщина і Туреччина висловили протест проти цієї заяви Росії. Вирішення спірних питань за пропозицією Великої Британії було винесено на розгляд конф. д-в, яка підписала Паризький трактат 1856, яка зібралася у Лондоні в січ. 1871 і прийняла Конвенцію 1871. Росія не відмовилася від участі у конф., але дала зрозуміти ін. сторонам, що погоджується на її проведення за умови її простої формальності. Тому О.М. Горчаков на пропозицію щодо проведення конф. відповів, що рішення рос. уряду про невизнання відп. положень Паризького трактату 1856 є твердим і остаточним.

Конвенція 1871 відмінила нейтралізацію Чорного моря, встановлену ст. XI Паризького трактату 1856. Росія дістала право тримати у Чорному морі необмежену кількість військ. кораблів. Конвенція 1871 скасувала ст. XIII Паризького трактату 1856, яка зобов'язувала Росію не зводити і не залишати на берегах Чорного моря «жодного військово-морського арсеналу», що дозволило їй будувати свої арсенали на його узбережжі. Було також анульовано спец. рос.-турецьку конвенцію про чисельність легких суден, необхідних сторонам для прибереж. потреб, що додавалася до ст. XIV Паризького трактату 1856. Ст. III Конвенції 1871 знову проголосила, що «Чорне море залишається, як у минулі часи, відкритим для торгового флоту всіх націй». Принцип закриття Чорномор. проток для іноз. військ. кораблів, встановлений Лондон. конвенцією про протоки 1841 і Паризьким трактатом 1856, підтверджувався у Конвенції 1871. Втім, це правило було уточнено, і Туреччина здобула право у мир. час надавати прохід для іноз. військ. кораблів «дружніх та союзних держав» у тому разі, якщо вона «вважатиме це необхідним для забезпечення виконання постанов Паризького трактату 30 березня 1856» (ст. II Конвенції 1871). Скасування нейтралізації Чорного моря вважається значним успіхом рос. ди-

пломатії, оскільки було створено основу для поновлення позицій Росії, втрачених нею в результаті Крим. війни 1853—56. У цілому учасники Конвенції 1871 підтвердили чинність усіх ін. положень Паризького трактату 1856, як і відп. додатків до нього, які не були відмінені або змінені нею (ст. VIII). Конвенція 1871 визначала режим Чорномор. проток до прийняття відп. конвенції на Лозаннській конф. 1922—23. Проте фактично встановлений правовий режим проток проіснував до *Першої світової війни 1914—18*, коли Туреччина у перші дні після її початку в одностор. порядку порушила умови Паризького трактату 1856 та Конвенції 1871, пропустивши у протоки нім. крейсери і закривши прохід для торг. суден.

Лондон. конвенції про протоки було використано при підготовці *Конвенції Монтре 1936*.

Літ.: Дранов Б.А. Черноморские проливы. Международно-правовой режим. М., 1948; *История дипломатии* / Под ред. В.П. Потемкина. Т. 1. М., 1941; *Мартенс Ф.Ф.* Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Т. 12. Трактаты с Англией, 1832—1895. СПб., 1898; *Нарочницкая Л.И.* Россия и отмена нейтрализации Черного моря. 1856—1871 гг. К истории Восточного вопроса. М., 1989; *Сборник договоров России с другими государствами.* 1856—1917. М., 1952; *Webster C.K.* The foreign policy of Palmerston 1830—1841. L., 1951.

І.В. Дмитриченко

ЛОПА́ТКА (Łopatka) Адам (10.11.1928, с. Шляхчин, тепер Великопольс. воєводства — 14.06.2003, Варшава) — польс. правознавець, держ. і політ. діяч, д-р юрид. наук, проф., фахівець у галузі теорії д-ви і права, констит. права, політ. науки, міжнар. права.

У 1951 закінчив ф-т права та економіки Ун-ту ім. Адама Міцкевича в Познані. У подальшому працював у цьому ун-ті: асистент, ад'юнкт, з 1962 — д-р юрид. наук, доцент, з 1968 — надзвич. проф.; одночасно був заст. декана, а в 1964—66 — деканом ф-ту права і адміністрації; у 1966—71 — директор Ін-ту політ. наук цього ун-ту. Упродовж 1969—87 — директор Ін-ту д-ви і права Польс. АН. 1982 був призначений мі-

ністром у справах віросповідань. 1987 став 1-м головою новоствореного Вищого суду Польщі. У 1991—96 — декан ф-ту держ. управління і закорд. служби у Вищій школі бізнесу та адміністрації (Варшава). З 1996 — зав. каф. теорії д-ви і права Вищої школи торгівлі та права ім. Р. Лазарського (Варшава). Обирався депутатом польс. сейму (1976—85), виконував обов'язки голови комісії законод. ініціатив (1976—80). Був головою Союзу польс. юристів (1970—81), представником Польщі в *Комісії ООН з прав людини* (1978—81), де очолював роб. групу для узгодження Конвенції з прав дитини та ін. Обирався до кер. органів Польс. об'єднаної роб. партії. З 1974 — член Міжнар. академії порівн. права, з 1975 — член викон. комітету Міжнар. асоціації філософії права і соц. філософії. Лауреат премії ООН за заслуги в галузі прав людини (1988). Упродовж кількох десятиліть плідно співпрацював з науковцями *Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*.

Як теоретик права, Л. вважав його інструментом діяльності д-ви, втілення її довгострок. політики, засобом регулювання відносин між урядом і гр-нами на основі принципів довіри до гр-на, рівності всіх гр-н перед законом і однакової відповідальності за порушення його норм, незалежно від того, яку посаду обіймає особа. Як обов'язкову Л. розглядав планову політику щодо вдосконалення права, зокрема оцінки його стану (процесу застосув., дотримання гр-нами, рівня розвитку та популяризації). Зазначена оцінка мала охоплювати всі галузі польс. права, крім норм, що стосувалися діяльності збройн. сил, міжнар. політ. відносин, міжнар. публ. права. До критеріїв оцінки польс. права Л. відносив: відповідність патріотизму й інтернаціоналізму інтересам і прагненням робітн. класу; ступінь забезпечення рівності в сусп-ві; сприяння екон., соц. і культ. розвитку сусп-ва; форм.-тех. властивості і відповідність вимогам сучасності. Праворозуміння Л. відзначається демокр. характером, разом з тим воно тісно пов'язане з детермінізмом часів ПНР, відповідно, його варто

використовувати в сучас. сусп-ві з певними застереженнями: «Замість побудови соціалістичної держави аналізуємо побудову демократичної держави, замість рівня забезпечення прав робітничого класу — забезпечення прав людини, замість політики однієї партії — політику кількох парламентських партій і впливу інших суб'єктів законодавчої ініціативи (уряду, президента, громадян)» (О. Кукуруз).

Як фахівець з міжнар. права Л. досліджував *міжнародне право прав людини*, захист прав дитини, місце і роль Польщі та її правової системи у процесі формування нового міжнар. правопорядку. В системі міжнар. права прав людини Л. розглядав: діалект. співвідношення колект. та індивід. прав і свобод людини; проблеми *дискримінації* особи за рас., реліг., статевими та ін. ознаками; регіон. особливості розвитку і специфіку захисту прав людини в межах європ., амер., афр., араб. систем; діяльність органів міжнар. контролю за дотриманням прав людини. Л. був одним з ініціаторів і автором проекту *Конвенції про права дитини 1989*, вважав захист цих прав одним з найважливіших напрямів у діяльності ООН. Л. наполягав на визначенні дитини не лише як об'єкта всебіч. держ. і батьків. турботи, а й як повноцінного суб'єкта права. Він обстоював неприпустимість тілес. покарань дітей, заборону їх екон. експлуатації; обов'язковість і безоплатність початк. та доступність серед. освіти; забезпечення права дитини на життя (насамперед зниження мертвонароджуваності та дитячої смертності); протидію торгівлі дітьми, їх сексуальній експлуатації. Осн. завдання держ. органів і неуряд. орг-цій Л. вбачав у тому, щоб зробити країну дружньою до дітей, аргументуючи свою позицію так: «Сьогоднішні діти завтра стануть дорослими. Вони визначатимуть наше майбутнє. Риси характеру, які ми в них виховаємо сьогодні, і умови життя, що ми їм створимо, впливатимуть на те, яким буде світ у наступному столітті».

Осн. праці: «Państwo socjalistyczne a związki zawodowe. Studium z teorii państwa socjalistycznego» (Соціалістична держава і профспілки. Дослідження з теорії соціалістичної держави, 1962); «Wstęp do prawoznawstwa» (Вступ до правознавства, 1965, 1968, 1969, 1975); «Political sciences in Poland» (Полі-

тичні науки в Польщі, 1979); «Prawotwórstwo socjalistyczne» (Соціалістична правотворчість, 1979); «Prawa człowieka w Polsce» (Права людини в Польщі, 1980); «Poland and the new international democratic order» (Польща і новий міжнародний демократичний порядок, 1980); «Encyklopedia prawa» (Енциклопедія права, 1993, 1994, 1995, 1997, 1998); «Prawo do wolności myśli, sumienia i religii» (Свобода висловлення думки, совісті і релігії, 1995); «Międzynarodowe prawo praw człowieka» (Міжнародне право прав людини, 1998); «Dziecko. Jego prawa człowieka» (Дитина. Її права людини, 2000); «Prawoznawstwo» (Правознавство, 2002).

Літ.: *Państwo. Prawo. Obywatel. Zbiór studiów dla uczczenia 60-lecia urodzin i 40-lecia pracy naukowej profesora Adama Łopatki*. Wrocław, 1989; *Шеміу-ченко Ю.С.* Лопатка Адам Станіславович // *Юридична енциклопедія*. Т. 3. К., 2001; *Kukuruz O.* Polityka tworzenia prawa w pracach polskich prawników: aspekty politologiczne // *Studia Politologiczne*, 2015, v. 38.

Ю.С. Шеміученко, В.П. Горбатенко

ЛОРИМЕР (Lorimer) Джеймс (04.11.1818, м. Абердалг, Шотландія — 13.02.1890, м. Единбург) — шотл. правознавець, політ. філософ і адвокат, фахівець у галузі теорії міжнар. права, один із засновників *Інституту міжнародного права*.

Вищу освіту здобув в ун-тах Единбурга, Берліна, Бонна і Женеви, вивчаючи філософію, зоологію та хімію. Деякий час займався комерц. діяльністю в Глазго. У 1845 став членом Ф-ту адвокатів Шотландії і займався юрид. практикою. У 1865 став проф. публ., природ. і міжнар. права Единбурзького ун-ту. Поряд з низкою найвидатніших учених-міжнародників свого часу (Й.-К. Блюнчлі, К. Кальво, П.С. Манчіні та ін.) був одним із засновників Ін-ту міжнар. права.

Найважливіші праці Л. у сфері міжнар. права: «The Institutes of Law: A Treatise of the Principles of Jurisprudence, as Determined by Nature» (Інститути права: трактат про принципи юриспруденції, визначені природою, 1872); «Institutes of the Law of Nations. A Treatise of the Jural Relations of Separate Political Communities» (Інститути права націй. Трактат про юридичні стосунки окремих політичних спільнот, 1883—84), «Studies National and International: Being Occasional Lectures Delivered in the University of

Edinburgh 1864—89» (Національні і міжнародні дослідження: лекції, прочитані в Единбурзькому університеті 1864—1889; 1890).

Продовжуючи розпочату Г. *Гроцієм* традицію розподілу міжнар. права на право миру і війни, Л. уживає для згаданих термінів поняття, відповідно, «нормальних» і «ненормальних» відносин. Дотримуючись природно-правових поглядів, він заперечував існування позит. міжнар. права. На думку Л., міжнар. право є природ. правом, реалізованим у стосунках незалежних суб'єктів. Він стверджував, що у своїй діяльності юрист-міжнародник спирається на досить хиткий і ненадійний ґрунт, оскільки у міжнар. праві не існує догматизму. З точки зору Л., саме природ. право є гол. джерелом міжнар. права. Другорядними джерелами міжнар. права, на його погляд, виступають звичай, договори, прецедентні справи арбітр. і змішаних призових судів, наук. інтерпретації природ. права уряд. органами і вченими, а також громад. думка.

Норми природ. права впливають, на думку Л., із самої природи — тобто зі стосунків між д-вами, що становлять визначальний елемент міжнар. права (т. з. «принцип де-факто»). Застосовуючи цей принцип, Л. стверджував, що між д-вами не може існувати рівності, оскільки насправді вони нерівні. У зв'язку з цим він запропонував визначати обсяг прав окр. д-в відповідно до їх факт. потуги. Одним із найважливіших елементів міжнар. права Л. вважав ін-т визнання д-в, завдяки якому останнє вважається наукою. За ступенем цивілізованості Л. поділяв міжнар. співтовариство на кілька груп: цивіліз. людство, варварські та напівварварські спільноти, а також т. з. дикі народи. На його думку, лише перші заслуговують на повне політ. визнання, ін. ж, до яких, напр., відносив Туреччину, Японію, мусульм. країни, можуть претендувати лише на часткове. Визнання країни автоматично включає її у сферу дії та захисту міжнар. права, передбачає її претензію на свободу, тобто на використання власних можливостей у форматі взаємної залежності д-в. Це право, з точки зору Л.,

включає і санкцію на завоювання, а відтак, і на інтервенцію. У цьому сенсі він розвинув теорію т. з. «правової (справедливої) війни», що мала на меті знайти юрид. виправдання експансії промислово розвинених країн. Л. розрізняв, з одного боку, суто загарбницькі війни, спрямовані на створення нового правового стану збройн. засобами, а з ін. — війни, спрямовані на юрид. закріплення терит. захоплень, які вже фактично відбулися шляхом т. з. «соціальної і промислової агресії». Лише останні Л. вважав правовими (справедливими). Він зазначав, що д-ви «більшої енергії, зі швидше зростаючою кількістю населення та економічною потугою» неминуче проникають до прикорд. регіонів сусідніх країн, що зрештою має своїм наслідком їх загарбання в екон. та приватно-правовому вимірах. Той факт, що ці регіони продовжують, попри свою залежність, перебувати у складі ін. держ. утворення, Л. називав юрид. аномалією. На його погляд, доки не буде створено міжнар. законод., суд. та викон. інстанцій, які могли б відкоригувати таку ситуацію, домінуюча д-ва — «соціально-економічний завойовник» має повне право застосовувати силу для відстоювання фактично існуючих, проте, внаслідок «національної заздрості», невизнаних прав. У такому разі приведення позит. права у відповідність до природ. права як вираження факт. стану справ має, з точки зору Л., вищу юрид. силу, ніж принцип поважання терит. цілісності і недоторканості д-в. Зокрема, вторгнення Пруссії до Шлезвіг-Гольштейну в 1864 вважалось, на його думку, цілком справедливим, доки агресія не поширилася на терит. і порти, що перебували у «промисловій власності» данського населення, внаслідок чого Л. охарактеризував її як «акт міжнародного розбою».

Л. скептично ставився до розв'язання спорів за допомогою міжнар. арбітражу, порушуючи питання, чому суперечності «не були вирішені раніше — так само надійно й економно, але швидше — дипломатичним шляхом».

Загалом, як стверджують деякі критики (А. Нуссбаум), «парадоксальне, відстале та сповнене упереджень» вчення Л. не здобуло послідовників. Попри це, Л. вважається одним із найяскравіших представників «шотландського духу у британській міжнародно-правовій літературі».

Літ.: *Grewe W.* Epochen der Völkerrechtsgeschichte. Baden-Baden, 1984; *Nussbaum A.* Geschichte des Völkerrechts. München, Berlin, 1960; *International Law.* Being the Collected Papers of Hersch Lauterpacht. V. I. Cambridge, 1970.

А.Я. Мельник

ЛОТУС 1927 — справа ППМП, що стосується *екстратериторіальної юрисдикції* д-в щодо здійснення кримін. провадження (Франція/Туреччина). Рішення у цій справі було прийнято ППМП 07.09.1927 (The Case of the S.S. «Lotus» // Judgment of 7 September 1927).

02.08.1926 у результаті зіткнення в Егейському морі франц. поштового судна «Лотус» і турецького судна «Боз-Курт» (див. *Аварія морська*) останнє затонуло, внаслідок чого загинули 8 гр-н Туреччини. «Лотус» продовжив курсування до Стамбула, де першого лейтенанта (старшого офіцера) «Лотуса» лейтенанта Демонса, який перебував на вахті під час зіткнення, було заарештовано. 15.09 Кримін. суд Стамбула засудив лейтенанта Демонса до 80 днів ув'язнення та штрафу у 22 турецькі ліри.

Ще перед початком кримін. процесу щодо Демонса у Кримін. суді Стамбула Франція заявила *протест* Туреччині, вказавши, що справу має бути виключено з юрисдикції турецьких судів і передано до франц. суду. У відповідь Туреччина заявила, що не заперечуватиме проти передання справи до ППМП. 12.10.1926 у Женеві уповноважені Франції й Туреччини уклали з цього питання спец. угоду про передання справи до ППМП. Відповідно до цієї угоди, Суд мав вирішити такі питання: чи порушила Туреччина міжнар. право, поширивши свою юрисдикцію на злочин, скоєний гр-ном Франції поза межами Туреччини, і, якщо відповідь ствердна, чи повинна Туреччина виплатити компенсацію за це?

07.09.1927 ППМП винесла рішення по суті справи. Спочатку Суд з'ясував деякі обставини, зокрема встановив, що зіткнення сталося у *відкритому морі*, де відсут-

ня юрисдикція і Франції, і Туреччини, а порушення принципів міжнар. права (якщо воно дійсно сталося) полягало виключно у факті кримін. провадження щодо лейтенанта Демонса.

З'ясувавши положення спец. угоди, Суд розглянув, які принципи міжнар. права могли бути порушені. Згідно зі ст. 16 Лозаннської конвенції щодо умов перебування та бізнесу і юрисдикції 1923, усі спірні питання щодо юрисдикції мають бути вирішені відповідно до принципів міжнар. права. Під цими принципами Суд розумів принципи міжнар. права, що застосовуються між членами міжнар. спільноти, які є сторонами Лозаннської конвенції 1923.

У рішенні Суд зазначив, що юрисдикція може здійснюватися д-вою у будь-якому випадку, який не підпадає під встановлену в міжнар. праві заборону. Позиція Туреччини полягала в тому, що кожна д-ва може встановлювати зак-во на свій власний розсуд, доки це не входить у конфлікт з обмеженнями, що покладаються на неї міжнар. правом, і це стосується також питання про юрисдикцію в кримін. справах. Разом з тим, відповідно до позиції Франції, терит. принцип дії кримін. права є правилом, винятки з нього становлять випадки екстратерит. юрисдикції д-ви над власними гр-нами, а також щодо злочинів проти безпеки д-ви, при цьому такі винятки мають ґрунтуватися на спец. дозвільних правилах (теорія заборони). Далі Суд розмірковує так: якщо взяти до уваги точку зору Франції, необхідно з'ясувати, чи існує принцип міжнар. права, що обмежує свободу д-в щодо дії кримін. права, тобто чи існує принцип, який забороняв би Туреччині здійснювати кримін. провадження проти Демонса. Для вирішення цього питання Суд проаналізував аналог. прецеденти і після цього розглянув осн. аргументи Франції на підтримку теорії заборони.

1-й аргумент Франції полягав у тому, що міжнар. право не дозволяє д-ві здійснювати провадження проти іноземця за дії, вчинені ним за кордоном. У результаті розгляду та вивчення ін. прецедентів Суд дійшов висновку, що оскільки правопорушення спричинило наслідки на турецькому судні, не існує жодної норми міжнар. права, яка б забороняла турецькій владі

здійснювати провадження проти Демонса на тій підставі, що він перебував на борту франц. судна.

2-й аргумент Франції полягав у тому, що д-ва прапора має виключну юрисдикцію щодо актів, які відбуваються на борту торг. судна у відкритому морі. Суд зауважує, що свобода морів передбачає, що жодна д-ва не може здійснювати свою юрисдикцію на іноз. суднах, які вважаються терит. д-ви прапора. Водночас правопорушення, що відбуваються на борту судна у відкритому морі, вважаються такими, що сталися на терит. д-ви прапора судна. Отже, якщо злочин скоюється на борту судна у відкритому морі і має наслідком вплив на судно ін. національності, д-ва прапора судна відповідно до міжнар. права не повинна перешкоджати кримін. провадженню проти винних осіб. Прецеденти, що розглядалися, підтверджують, що принцип виключної юрисдикції д-ви прапора не є загальноновизнаним.

3-м аргументом, висунутим Францією, є такий: у подібних справах кримін. провадження в усіх випадках здійснювалося виключно під юрисдикцією д-ви прапора. Суд з'ясував, що часто д-ви відмовлялися від кримін. провадження, проте навіть якщо така відмова була встановленим фактом, такі випадки не можуть бути визнані міжнар. звичаєм. На цій підставі Суд відкинув цей аргумент Франції.

Суд визнав, що не існує виключної юрисдикції д-ви прапора. Це легко пояснюється будь-якими прикладами конфліктів між юрисдикціями різних д-в: так, у випадку, що розглядається, з одного боку, сталося правопорушення або недбалість на борту «Лотуса», а з ін. боку, наслідки такого правопорушення стосувалися «Боз-Курта», ці 2 елементи є нероздільними, оскільки окр. їх розгляд нівелює власне факт правопорушення. Ні виключна юрисдикція будь-якої з д-в, ні обмеження юрисдикції щодо цих подій не сприятиме ефект. захисту інтересів 2 д-в. Суд визнав, що кожна з цих д-в мала право здійснювати юрисдикцію в інтересах інциденту в цілому, і таким чином було визнано конкуренцію юрисдикцій.

Отже, ППМП дійшла висновку, що дії Туреччини не суперечили принципам міжнар. права. Через негат. відповідь на 1-ше питання сторін необхідність розглядати 2-ге питання для Суду відпала.

Рішення ППМП у справі Лотус має досить вагомe значення у доктрині міжнар. права. Зокрема, на його основі було сформульовано т. з. «принцип Лотуса», або «підхід Лотуса», який розглядають як фундамент. засаду міжнар. права. Він полягає в тому, що д-ви можуть діяти будь-яким чином, доки це не суперечить явній забороні. Водночас застосув. цього принципу, який впливає зі справи Лотуса, до інцидентів за участю гр-н ін. д-в у відкритому морі було змінено ст. 11 Конвенції про відкрите море 1958 та ст. 97 Конвенції ООН з морського права 1982, відповідно до яких право здійснювати юрисдикцію щодо особи має д-ва прапора судна або д-ва гр-нства цієї особи.

Справу Лотус у доктрині часто називають «стовпом освіти» у сфері міжнар. права. Зокрема, вона відображує чіткий позитивіст. напрям міжнар. права. Суд зазначив, що «норми права, обов'язкові для держав..., впливають з їх вільного бажання, відображеного в конвенціях або загальноновизнаних звичаях, як принципи права, встановлені для регулювання відносин між цими співіснуючими незалежними спільнотами (державами) або для досягнення спільних цілей. Отже, не передбачено жодних обмежень щодо незалежності держав». У рішенні у цій справі ППМП сформулювала також т. з. «доктрину ефекту» як основу для юрисдикції, що допускає держ. юрисдикцію стосовно правопорушень, вчинених поза межами держ. терит., «якщо один із суттєвих елементів злочину, а особливо його ефект, мали місце» у цій д-ві. Прирівнюючи судно «Боз-Курт» до турецької терит., Суд визнав, що ефект унаслідок дій лейтенанта Демонса відчувся у Туреччині і, отже, Туреччина може засудити лейтенанта Демонса.

Літ.: *Handeyside H. The Lotus Principle in ICJ Jurisprudence: Was the Ship ever Afloat? // Michigan Journal of International Law, 2007, v. 29, N 1.*

О.І. Мельничук

ЛОХВИЦЬКИЙ Олександр Володимирович (1830 — 16.05.1884, Москва) — рос. та укр. правознавець і адвокат, д-р держ. права, проф., фахівець з держ. права, історії права, в т. ч. й міжнар. права, та кримін. права.

Навчався у 3-й Моск. та 2-й Санкт-Петербур. гімназіях. Вищу освіту здобув на юрид. ф-ті Моск. ун-ту, який закінчив у 1852. Протягом 1853—61 Л. викладав у Рішельєвському ліцеї (Одеса) історію рос. права та енциклопедію зак-ва, будучи спочатку ад'юнктом, а з 1856 — проф. У 1855 захистив у Моск. ун-ті магістер. дис. на тему «Про полонених за давнім російським правом». У 1857—58 Л. перебував у закорд. наук. відрядженні в Німеччині та Франції. З 1861 по 1867 Л. — проф. історії рос. права та держ. права в Імператор. Олександрівському ліцеї (Санкт-Петербург). У 1864 захистив у Санкт-Петербур. ун-ті докт. дис. на тему «Губернія, її земські та урядові установи». З 1866 разом з проф. О.П. Чебишевим-Дмитрієвим видавав і редагував газ. «Судебный вестник». Також Л. викладав у Військ.-юрид. академії та займався публіцист. діяльністю. Після утворення гласного суду внаслідок суд. реформи Олександра II Л. залишив викладання і зайнявся адвокат. діяльністю, ставши одним із найвідоміших рос. дорев. адвокатів.

Л. досліджував широке коло питань, пов'язаних з історією права, держ. та кримін. правом, порівн. правознавством. Його внесок у науку міжнар. права полягає у низці статей з міжнар. морського права та магістер. дис., присвяченій історії розвитку ін-ту військ. полону. У цій праці Л. проаналізував історію правового регулювання питань військ. полону в Росії з 15 по 17 ст. з точки зору як держ., так і міжнар. права. У своєму курсі кримін. права, зважаючи на несумісність старих норм кримін. права з новими формами судоустрою та судочинства, Л. намагався розкрити зміст правових норм, вказати на недоліки в зак-ві і запропонувати шляхи їх усунення.

Осн. праці: «Блокада»; «Морская война»; «О пленных по древнему русскому праву (XV, XVI, XVII века)» (усі — 1855); «Обзор современных конституций» (1862—1863; 1865); «Губерния, ее земские и правительственные учреждения» (1864); «Курс рус-

ского уголовного права» (1867, 1871). Крім того, Л. переклав рос. мовою відому працю франц. фахівця з міжнар. морського права Т. Орголана «*Règles internationales et diplomatie de la mer*», опубл. у 1865 під назвою «Морское международное право».

Літ.: *Грaбapь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005; *Невядомский Н. А. В.* Лохвицкий (Некролог) // Журнал гражданского и уголовного права, 1884, кн. 6.

К.О. Савчук

ЛУКАШУК Ігор Іванович (01.06.1926, Харків — 27.01.2007, Москва, похований у Києві) — укр. і рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки РФ, учасник *Великої Вітчизняної війни*, видатний теоретик міжнар. права, відомий своїми дослідженнями природи міжнар. права, функціонування міжнар. права як нормат. системи, співвідношення міжнар. права та права РФ, договірної права, права міжнар. відповідальності, міжнар.-правових аспектів глобалізації та ін., був членом *Комісії міжнародного права ООН*; лауреат Держ. премії РФ, удостоєний премії ім. Ф.Ф. Мартенса РАН.

Л. закінчив у Харкові 7 класів, коли розпочалася Велика Вітчизн. війна, і у 1942 у віці 16 р. потрапив на фронт. У 1945 був тяжко поранений і, отримавши інвалідність, уже не зміг повернутися в діючу армію. Цього ж року Л. виконує шкільну програму за 8—10 класи і вступає до Харків. юрид. ін-ту (нині — *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*). Закінчивши у 1947 цей ін-т, вступив до аспірантури на каф. міжнар. права, де його наук. керівником був В.М. *Корецький*.

У 1950 Л. за конкурсом обіймає викл. посаду в Саратов. юрид. ін-ті (нині — Саратов. держ. юрид. академія), де протягом 13 р. читає лекції з міжнар. права. У 1951 в Харків. юрид. ін-ті захищає канд. дис. на тему «Договори про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу між СРСР та країнами народної демократії», а у 1962 в Моск. держ. ін-ті міжнар. відносин МЗС СРСР (нині — *Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС РФ*) — докт. дис. на тему «СРСР та міжнародні договори».

У 1963 розпочався новий етап у наук.-пед. діяльності Л. — його було обрано на

посаду зав. каф. міжнар. права та іноз. зак-ва Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (нині — Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка; див. *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*). Обіймаючи цю посаду майже чверть століття, Л. сприяв значному розвитку науки міжнар. права як у кол. СРСР, так, природно, і в Україні, де завдяки його зусиллям вона набула дійсно фундамент. характеру. Л. став справжнім прикладом для молодих учених юристів-міжнародників, особливо для своїх безпосередніх учнів, які не могли не звиряти постійно свої знання з рівнем його знань, який часто уявлявся майже недосяжною вершиною. Київ. період життя й діяльності Л. відзначається також його участю у складі делегацій УРСР у роботі ряду сесій ГА ООН у т. ч. в *Шостому комітеті з правових питань ГА ООН*. Він був членом *Комісії ООН з прав людини* (1971), групи ООН з підготовки проекту Конвенції про права трудящих-мігрантів та членів їх сімей, брав участь у Віден. дипл. конф. з права міжнар. договорів (1968—69), був членом *Постійної палати третейського суду в Гаазі від України* (з 1978).

У 1985 Л. на запрошення керівництва Ін-ту д-ви і права АН СРСР (нині — *Інститут держави і права Російської академії наук*) переїжджає до Москви і очолює в цій відомій академ. установі Центр міжнар.-правових досліджень. Саме тут ще більше розквітає його талант ученого, ім'я Л. стає широко відомим юрид. громадськості світу. Він був членом Комісії міжнар. права ООН (1995—2002), входив до складу Експертно-консульт. ради з міжнар. права при голові Держ. думи РФ (з 1997) та експертної ради Комісії з питань гр-нства при Президенті РФ. Крім того, Л. був головою ради із захисту дис. з міжнар. права в Ін-ті д-ви і права РАН, експертом Вищої атест. комісії РФ, головою ред. ради журн. «Международное публичное право и частное право», членом редкол. «Российского ежегодника международного права». Неодноразово брав участь у сесіях *Асоціації міжнародного права*. Л. був одним з ініціаторів

створення Рад. асоціації міжнар. права (нині — *Російська асоціація міжнародного права*), обіймав у ній посади члена виконкому та віце-президента. На щорічних зборах цієї авторитет. громад. орг-ції юристів-міжнародників він виступав з наук. доповідями, які завжди вирізнялися новизною та оригінальністю поставлених проблем. Один із небагатьох вітчизн. учених, Л. був запрошений *Гаазькою академією міжнародного права* прочитати в ній курс лекцій «Parties to Treaties. The Right of Participation» (Сторони договорів. Право участі). У 1996 йому присвоєно почес. звання засл. діяча науки РФ. У 2001 Л. нагороджено премією ім. Ф.Ф. Мартенса РАН за дослідження «Глобалізація, держава, право, XXI століття», а у 2002 — Держ. премією РФ за цикл досліджень «Функціонування міжнародного права». Він підготував 4 д-рів і бл. 70 канд. юрид. наук. За підсумками проведеного журналом «Международное право» (1999, № 3) опитування спеціалістів Л. було визнано найкращим юристом-міжнародником Росії у 20 ст.

Наук. спадщина Л. вражає не лише актуальністю та різноманітністю досліджуваних проблем, а й глибоким і всебічним проникненням у сутність явищ. Отриманий ним результат завжди був об'єкт. виявленням змісту питання, очищенням його від суб'єктивізму, зумовленого переважно власними уподобаннями і прихильностями дослідника. Безумовно, має рацію проф. Ю.М. Малєєв, який назвав наук. доробок Л. «великою спадщиною» вітчизн. науки міжнар. права. Однак не можна погодитися з ін. його висловлюванням, що Л. «випала велика і водночас трагічна доля професійно грамотно зміцнювати підвалини радянського суспільства, а через декілька десятиліть так само професійно спростувати ці підвалини і, відповідно, деякі власні погляди». Це вкрай суб'єкт. оцінка, в якій її автор намагається видати бажане за дійсне.

Велике значення наук. доробку Л. полягає саме в тому, що у всі часи він віддавав усі свої знання та інтелект. сили пошуку

істини. Це й було гол. сенсом його діяльності як вченого та існування як людини. Жодної роздвоєності Л. в тому значенні, яке йому намагається приписати Ю.М. Малєєв, ніде не простежується. Усі праці Л., створені як у рад., так і в пострад. період, проникнуті єдиною правовою методологією, яка виходить з розуміння міжнар. відносин як таких, що мають забезпечити мир і співробітництво між народами. Такий підхід має бути притаманний кожному вченому юристу-міжнароднику, незалежно від країни, яку він представляє, і Л. неухильно дотримувався його протягом усього свого життя. Природно, міжнар. відносини постійно змінюються, а разом з ними змінюється і характер функціонування міжнар. права, що підтвердилося особливо виразно з розпадом СРСР і порушенням у зв'язку з цим балансу сил у світі, на якому ґрунтувалася міжнар.-правова система, створена після *Другої світової війни*. Тому було б дивно, якби така реалістично мисляча людина, як Л., не враховувала у своїх поглядах цих докорінних змін, особливо на початковому етапі, коли у багатьох вітчизн. учених склалося чимало ілюзій щодо функціонування міжнар. права в нових умовах, які, однак, під впливом грізної реальності швидко розвіялися. Отже, концепція міжнар. права Л. характеризується єдиним методол. підходом, у якому майстерно відстоюються підвалини міжнар. правопорядку, закладеного *Статутом ООН* і розвинутого наст. міжнар.-правовою практикою його здійснення.

Л. розглядає міжнар. право «як систему юридичних норм, що регулюють міждержавні відносини в цілях забезпечення миру та співробітництва». Основу цього визначення міжнар. права становлять юрид. норми та механізми їх дії. Разом з тим у їх реалізації беруть участь також політ. та моральні засоби. Усе це характеризує міжнар. право як таке, що регулює міжнар. відносини, в яких беруть участь суверенні д-ви. За висновком Л., механізм формування та дії норм міжнар. права «має міждержавний, а не наддержавний характер». Він виступав проти включення до нормат. поняття міжнар. права ін. явищ, зокрема правовідносин (В.М. Шуршалов), норм моралі (*школа природного права*), отожднення норм пра-

ва з факт. станом речей (соціол. школа). Не сприймав Л. і амер. школу «правового реалізму», яка підміняє норми права процесом (М. Каплан, Н. Катценбах), так само як і амер. школу «політично орієнтованого підходу», яка розуміє міжнар. право як процес прийняття власних рішень (М. Макдугал) або як нормат. очікування, що виводяться з фактів життя (М. Різан). Як зазначає Л., «приниження значення правових норм веде до «розчинення» права в політиці». Він підкреслює у зв'язку з цим, що «формалізація — одна з умов ефективності міжнародного права, а також певна гарантія прав його суб'єктів». Л. виступав проти заміни назви міжнар. права такими модними новаціями, як «*транснаціональне право*», «світове право», «всесвітнє право», «глобальне право». Всупереч досить поширеній у доктрині позиції, індивід, на його думку, «не може поряд з державою брати участь у власних міжнародних відносинах, у створенні і здійсненні норм міжнародного права». Недоліком усіх цих та ін. подібних концепцій він вважає «ігнорування значення об'єкта правового регулювання для визначення характерних рис і методів дій відповідної правової системи». Л. доводив, що зобов'язальна сила норм міжнар. права походить від узгодженості, спільної волі д-в, що є результатом їх взаємодії, в якій виражаються складні процеси внутр. та міжнар. життя народів. Ці та ін. положення концепції міжнар. права Л. містяться в його публікаціях, яких налічується бл. 400 і які у своїй основі знайшли узагальнення у 2-томному підручнику, що став настільною книгою для багатьох вітчизн. учених, які продовжують довіряти знанням цієї видатної людини, звіряючи з ними свої судження та підходи до міжнар. права.

Слід, безумовно, сказати й про фундамент. працю Л., присвячену праву міжнар. відповідальності, яка стала вершиною його творчого доробку. В ній представлено найрізноманітніший міжнар.-правовий досвід з цієї вкрай важливої проблематики, що була узагальнена КМП ООН в процесі її кодифікації, в якій Л. брав безпосередню участь, працюючи над проектом Статей про відповідальність д-в як член цієї Комісії. За висновком Л., Статті про відповідальність, розроблені КМП ООН, «являють собою

кодифікацію існуючих звичаєвих норм, зрозуміло, з уточненням їх змісту та зі значними елементами прогресивного розвитку». Ця праця Л. є підтвердженням розуміння ним природи міжнар. права у світлі концепції позит. права, яку він послідовно відстоює, вбачаючи в ній міцну основу для його функціонування та розвитку.

Осн. праці: «Разработка проекта международного договора» (1957); «К вопросу о соглашениях, подобных международным договорам» (1960); «Структура и форма международных договоров» (1960); «Стороны в международных договорах» (1966); «Parties to Treaties. The Right of Participation» (Сторони договорів. Право участі, 1972); «Отношения мирного сосуществования и международное право» (1974); «Международно-правовое регулирование международных отношений (системный подход)» (1975); «Теория информации и международно-правовое регулирование» (1978); «Механизм международно-правового регулирования» (1980); «Обычные нормы в современном международном праве» (1980); «Задачи и принципы толкования норм современного международного права» (1984); «Peoples Diplomacy and International Lawyers» (Народна дипломатія та юристи-міжнародники, 1990); «Международный принцип демократии» (1992); «Международное право в судах государств» (1993); «Внешняя политика России и международное право» (1997); «Нормы международного права в международной нормативной системе» (1997); «Глобализация, государство, право. XXI век» (2000); «Дипломатические переговоры и принимаемые на них акты» (2004); «Право международной ответственности» (2004); «Современное право международных договоров» (2004). Крім того, Л. є авт. і співавт. 9 підруч., відп. ред. та одним з авторів т. 2 і 4 «Курса международного права» (1989—91), авт. підруч. «Международное право» у 2 т. (1996—97, 2-ге вид. 2005, 3-те вид. 2010).

Літ.: Денисов В.Н. Лукашук Ігор Іванович // Юридична енциклопедія. Т. 3. К., 2001; *In memoriam*, Ігорь Іванович Лукашук (1926—2007) // Право-

**ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

ведение, 2007, № 7; *Международное право XXI века*. К 80-летию И.И. Лукашука / Под ред. В.Г. Буткевича. К., 2006.

В.Н. Денисов

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА — найстаріший ун-т України, один із найстаріших ун-тів Схід. Європи, важливий центр дослідження і викладання юрид. дисциплін, у т. ч. міжнар. права. Впродовж свого існування ун-т знаходився на терит. різних д-в, що значно вплинуло на формування та розвиток різних галузей знань у цьому навч. закладі. Представники Львів. ун-ту були відомі в Австрії, Польщі, Росії, Німеччині та ін. д-вах. Можливість навчатися й підвищувати свій профес. рівень у різних европ. навч. закладах, якою користувалися науковці ун-ту, сприяла формування Львів. школи права, в т. ч. міжнар. права.

Протягом свого існування Львів. ун-т пережив різні етапи становлення та зазнав ряду змін і реорганізацій. У 1661 засновано ун-т, який до 1784 перебував під патронатом єзуїт. ордену; 1784—1805 — ун-т носив ім'я імператора Йосифа II (Йосифінський); 1805—17 — навч. заклад понижено до рівня ліцею; 1817—1918 — ун-т носив ім'я імператора Франца I (Францисканський), 1919—39 — ім'я польс. короля Яна Казимира, а з 1940 — ім'я Івана Франка.

Міжнар. право у Львів. ун-ті почали досліджувати вже на 2-му (Йосифінському) етапі його розвитку. Першим, хто на той час почав серйозно займатися міжнар. правом, був Максиміліан Алоїз Фюгер. З 1806 до 1825 він викладав на юрид. ф-ті право народів. Далі каф. природ. права, де вивчали й право народів, з 1827 очолив Миколай Нападєвич. Він викладав «загальне право народів», а також «натуральне і європейське міжнародне право». У цей період про міжнар. право можна говорити лише як про навч. дисципліну, бо жоден з викладачів не писав наук. праць із цієї тематики.

На зламі століть систематично наукою міжнар. права у Львів. ун-ті почав займатися проф. Густав *Рошковський* (1847—1915), який працював в ун-ті з 1878 по 1915. Його

наук. інтереси охоплювали актуальні питання *права зовнішніх зносин, міжнародного гуманітарного права, права міжнародних організацій та міжнародного кримінального права*. До його найвідоміших праць належать: «Про Женевську конвенцію» (1887), яку можна, по суті, вважати підручником з міжнар. гуманіт. права кінця 19 ст.; «Про організацію міжнародного об'єднання держав» (1880), в якій подано короткий істор. нарис передумов формування міжнар. об'єднання д-в; «Про суть та організацію міжнародного союзу держав» (1893), де звертається увага на нову форму орг-ції міжнар. співтовариства — міжнар. союзи д-в; «Світовий поштовий союз» (1909), у якій розглянуто міжнар.-правовий статус цієї орг-ції; «Про міжнародні конференції товариства Червоного Хреста в Петербурзі і Лондоні 1902 і 1907 рр.» (1907), що являла собою ґрунтовне дослідження в царині права війни.

З 1899 в ун-ті працював Станіслав *Дністрянський* (1870—1935), коло наук. інтересів якого поширювалося й на міжнар. право. З цієї проблематики відомими є його публікації «Про походження звичаєвого права» (1904), «Самовизначення народів» (1919), «Україна і мирна конференція» (1919), «До історії та теорії міжнародного приватного права» (1929). Він створив власну концепцію права і д-ви, в основі якої були його погляди про соц. характер норм і природ. засад права.

У 1912—19 у Львів. ун-ті на посаді проф. працював Зигмунт Цибіховський (1879—1946), який перед цим захистив у Фрайбурзі (Швейцарія) дис. на тему «Античне міжнародне право». Незважаючи на недовгий час перебування у Львові, він опубл. тут ряд фундамент. праць: «Міжнародне воєнне право» (1914), «Право народів. Система міжнародного права» (1915), «Про поняття та джерела права народів» (1916).

Після розпаду Австро-Угорщини Львів. ун-т у 1919—39 належав до Польс. д-ви. У цей час у ньому працював відомий юрист-міжнародник Людвік *Ерліх* (1889—1968), який отримав тут ступінь д-ра права, потім деякий час вів викл. і досл. роботу в Галле, Берліні, Оксфорді, Каліфорн. ун-ті, працював у польс. дипл. представництві у США, після чого у 1923 знову повернувся

до Львів. ун-ту, в якому працював до початку Другої світової війни. У своїй наук. діяльності Л. Ерліх поєднав теорію і практику міжнар. права, що можна охарактеризувати як вияв неопозитивізму. На особл. увагу заслуговує його виклад системи міжнар. права. До осн. праць Л. Ерліха належать: «Гданськ — публічно-правова проблема» (1926), де автор критично оцінює діяльність *Ліги Націй* з урегулювання питання правового статусу цього *вільного міста*; підруч. «Право народів» (1927), підготовлений на основі лекцій, прочитаних ним у Львів. ун-ті, який охоплював найважливіші на той час проблеми міжнар. права; «Неопозитивізм у міжнародному праві» (1938), де особл. увагу приділено наук. методам при дослідженні природи міжнар. права; «Розвиток прав людини і проблеми колективної безпеки. Повага до міжнародних зобов'язань — перегляд особливостей міжнародних відносин. Проблема юридичних спорів і конфліктів інтересів» (1935), в якій досліджено низку проблем, що стосуються колект. безпеки, юрисдикції та *права міжнародних договорів*. Під керівництвом Л. Ерліха в польс. період в ун-ті працювали такі талановиті юристи-міжнародники, як А. Дерінг (1901—78), С. Губерт (1905—83), К. Гжибовський (1907—93), З. Вахльовський (1905—40), С. *Нахлік* (1911—91), В. Мікушевський (1904—40) та ін.

Загалом протягом 30-х рр. 20 ст. навчання на юрид. ф-ті тривало 4 р., а кожний навч. рік поділявся на 3 триместри. У 1929/30 відбувається реорганізація в структурі ун-ту. На юрид. ф-ті з 1930/31 навч. року почалося навчання на Дипл. студіях з метою поглиблення матеріалу, який вивчали під час заг. навчання. Це навчання не було обов'язкове, тривало 3 р., кожен рік поділявся на 3 триместри. Після закінчення Дипл. студій, на які мали право вступати студенти 2-го курсу юрид. ф-ту, видавали диплом зі ступенем магістра права і дипломатії. Дипл. студії, які очолював Л. Ерліх, були єдиною школою такого типу в Польщі і однією з небагатьох у Європі. Серед викладачів були кол. дипломати й політики. Велику увагу під час навчання на Дипл. студіях приділяли вивченню іноз. мов. До навчання запрошували студентів, яких обирав Л. Ерліх. До його компетенції

належала орг-ція програми діяльності школи та кадрова політика, проте навч. план затверджувала вчена рада юрид. ф-ту.

Характеризуючи розвиток науки міжнар. права у Львів. ун-ті у період до 1939, варто зазначити, що серед студентів юрид. ф-ту були такі видатні особистості, як Г. *Лаутерпахт*, Р. *Лемкін*, М. *Ляхс*, Л. Сон. Хоча вони ніколи не працювали у Львів. ун-ті, однак знання, здобуті ними у львів. наук. осередку, сприяли становленню їх як учених.

Після початку II світ. війни в житті ун-ту настав період пост. реорганізацій та змін, який тривав аж до закінчення війни. У цей період ун-т дістав свою сучас. назву, а протягом війни діяв таємний юрид. ф-т.

З серп. 1945 на юрид. ф-ті функціонувала каф. міжнар. права, яку короткочасно очолював С.М. Огранович, що закінчив Моск. держ. ун-т. В.В. Преображенська (1924—2004), яка з 1951 почала працювати на юрид. ф-ті, тимчасово перебувала на посаді в.о. зав. каф. міжнар. права. Проте каф. існувала недовго і вже у 1953 була ліквідована у зв'язку з кампанією боротьби з космополітизмом. В.В. Преображенська, залишаючись єдиним фаховим юристом-міжнародником, продовжила роботу в ун-ті і читала курс міжнар. публ. права та спецкурси: «Дипломатичне і консульське право», «Україна — суб'єкт міжнародного права», «Право міжнародних договорів», «Організація Об'єднаних Націй».

Вагомий внесок у розвиток міжнар.-правової практики зробив декан юрид. ф-ту проф. П.О. *Недбайло* (1907—74), який постійно брав участь у міжнар. наук. конф., нарадах і семінарах, а з 1958 був членом *Комісії ООН з прав людини* від України.

27.03.1991 на засіданні вченої ради юрид. ф-ту Львів. ун-ту було одностайно підтримано ідею створення (відновлення) каф. міжнар. права і рекомендовано проф. В.М. *Репецького* на посаду зав. каф., яку він обіймає дотепер. У 1992 створено ф-т міжнар. відносин, у рамках якого існували спочатку 2 базові кафедри — міжнар. права і міжнар. відносин та дипл. служби. За останні

25 р. було захищено бл. 30 канд. і 1 докт. дис. Окр. напрям становили дослідження в галузі европ. права, що в подальшому стало вагомою підставою для заснування каф. европ. права, яку очолив проф. М.М. Микієвич.

З 2016 відкрито спільну магістер. програму з міжнар. права та права ЄС, яка дає можливість студентам одночасно отримати 2 дипломи магістра — Львів. та Вільнюс. ун-тів.

Міжнар.-правова спеціалізація ф-ту охоплює такі актуальні напрями: міжнар. гуманіт. право, *дипломатичне право* і *консульське право*, *міжнародне екологічне право*, міжнар. приват. право, европ. механізм захисту прав людини, торг. право ЄС, інституц. право ЄС, трансп. право ЄС.

Викладачами міжнар.-правової спеціалізації було видано такі праці: Микієвич М.М. «Міжнародно-правові аспекти співробітництва Європейського Союзу з третіми країнами» (2001); Микієвич М.М., Андрусевич Н.І., Будякова Т.О. «Європейське право навколишнього середовища» (2004); Микієвич М.М. «Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки» (2005); Микієвич М., Антонюк Н., Романюк Н. «Європейський Союз: політика, економіка, право» (2005); Репецький В.М., Мотиль В.І. «Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року в правовій системі Німеччини та України: порівняльний аналіз» (2005); Репецький В.М. «Дипломатичне і консульське право» (2006); Головка-Гавришева О.І. «Правове регулювання соціальної політики в Європейському Союзі: теоретичні аспекти» (2008); Федіняк Г.С. «Міжнародне приватне право» (2009); Репецький В.М., Лисик В.М. «Міжнародне гуманітарне право» (2009); Пастухова Л.В. «Європейський механізм забезпечення прав людини» (2009); Мотиль В.І. «Гуманітарна інтервенція та міжнародне право: теорія та практика» (2011); Гринчак В.А. «Дипломатичні засоби мирного врегулювання міжнародних суперечностей (міжнародно-правові аспекти)» (2012); Лисик В.М. «Правовий статус Міжнародного комітету Червоного Хреста у міжнародно-

му праві» (2012); Земан І.В. «Наука міжнародного права у Львівському університеті» (2015); Брацук І.З. «Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів» (2016); Гутник В.В. «Процесуальні права учасників міжнародних збройних конфліктів у міжнародних кримінальних судах» (2016), а також 1-й на терит. Зах. України з часів Л. Ерліха підруч. «Міжнародне публічне право» за ред. В.М. Репецького (2011).

Літ.: Репецький В.М. Розвиток науки міжнародного права у Львівському університеті (до 350-річчя Університету) // Наше право, 2011, № 1; Земан І.В. Наука міжнародного права у Львівському університеті. Л., 2015.

В.М. Репецький, І.В. Земан

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 — комплекс документів щодо переходу частини укр. земель (Підляське, Волинське, Брацлавське і Київське воєводства) з Великого князівства Литовського до Королівства Польського, а також щодо об'єднання останніх у нову д-ву Річ Посполиту.

Починаючи з *Кревської унії 1385* об'єднання Королівства Польського (КП) і Великого князівства Литовського (ВКЛ) мало персон. династичний характер. Згідно з Пйотркувською (Мельницькою) унією 1501 передбачалося спільне обрання короля і великого князя, спільний Сейм, але Сейм ВКЛ (Пани-рада) цей акт не затвердив. Заміна персон. унії реальною стала вимогою т. з. езекуційного руху в КП починаючи з 1530-х рр. — з метою демократизації д-ви, проти олігархії та сильної королів. влади. Відп. дискусії відбувалися на Сеймі КП у 1540—50-х рр. Причинами укладення Л. у. були: невдалий для ВКЛ перебіг Лівонської війни (1558—82), що супроводжувалася значними терит. втратами, курс короля і великого князя Зигмунта II Августа (1548—72) і окр. станів КП і ВКЛ на усунення митних бар'єрів, уніфікацію станових привілеїв, недопущення розпаду д-ви у разі припинення династії Ягеллонів (король не мав дітей), прагнення литов. боярства здобути шляхетство. Суттєво наблизили сусп. лад, терит. устрій, систему держ. управління і судочинства ВКЛ до КП реформи 1564—66. Л. у. стала частиною заг. курсу короля на уніфікацію терит. устрою: у 1569 було остаточно інкорпоровано Мазовію і Королів.

Пруссію, 1562—64 — силезькі Освенцимське і Заторське князівства, але зі збереженням елементів автономної політ. та правової системи. Ліфляндію (Курляндське і Земгальське герцогства) у 1569 було визнано васалом КП і ВКЛ. Королів. маєтності визнано держ. і піддано оподаткуванню.

Ініціатором укладення Л. у. виступила білорус. шляхта, яка на зборах під Вітебськом у 1562 звернулася до великого князя щодо поглиблення політ. інтеграції з КП, рецесії польс. станового права і спільної оборони. Проти укладення нової унії виступала аристократія (князі й магнати) ВКЛ. Вимогу щодо нової унії підтримали повітові послы на Віленському сеймі 1563. Сейм КП у Пйотркуві в 1562—63 також виступив з ініціативою щодо унії. Переговори тривали на спеціально скликаному спільному Сеймі КП і ВКЛ у Варшаві (1564), Любліні (1566) і Пйотркуві (1567). У «Королівській декларації про унію» від 13.03.1564, оприлюдненій у Варшаві на Сеймі КП, проголошувалося зречення королем своїх прав на спадкову великокнязівську владу у ВКЛ на користь КП, об'єднання народів 2 д-в у єдину Річ Посполиту і конституювання спільного Сейму, але збереження їх автономії та правових систем. У постанові Сейму того ж дня було запропоновано проект унії, але її укладення відкладалося на наст. сейм на бажання послів від ВКЛ, разом з декларованим питанням «прикордонної справедливості» — передання Волині та Підляшшя від ВКЛ до КП.

Л. у. прийнято на спільному Сеймі КП і ВКЛ у м. Люблін, що тривав з 10.01 по 12.08.1569. Питання про прилучення до КП окр. земель ВКЛ вирішувалося за згодою депутатів від цих воєводств. У затверженому спільним Сеймом королів. «Привілеї щодо повернення Підляської землі до Корони Польської» від 05.03.1569 на основі не відповідних реаліям істор. тверджень проголошувався перехід («реституція і реінтеграція») Підляського воєводства до складу КП (ст. 1, 13), що передбачав його введення до королів. титулу, звільнення мешканців воєводства від юрисдикції ВКЛ, присяга службовців королю і КП, введення послів від воєводства до Сейму КП, використання польс. герба (ст. 2, 8, 11,

12), зрівняння прав і привілеїв мешканців воєводства з рештою КП, якщо вони нижчі, і збереження — якщо вони вищі (ст. 2, 10), звільнення мешканців від податків ВКЛ, яких немає у КП (ст. 3), непорушність прав на нерухомість, у т. ч. звичаєвих (ст. 4, 5), непорушність фін. привілеїв населення та зобов'язань д-ви (ст. 5), відновлення порушеного землеволодіння міст (ст. 6), збереження системи повітового міжстанового самоврядування — сеймиків (ст. 8), збереження номенклатури регіон. і місц. посад, їх надання лише шляхті, яка має земельні володіння у цьому воєводстві (ст. 9), запровадження права та суд. системи КП (ст. 7, 12; на Підляшші польс. право діяло з 15 ст.).

Такі самі положення щодо Волин. і Брацлав. воєводств проголошувалися у королів. «Привілеї щодо повернення Волинської землі до Корони Польської», затверженому спільним Сеймом КП і ВКЛ 26.05.1569 (ст. 1—3, 5, 6, 8, 10). Однак цей акт містить і суттєві відмінності: не вживається формула «реституція і реінтеграція», а натомість — приєднання як «рівних до рівних, вільних до вільних людей», а також «всеохопність і загальність особливості та особливості всеохопності і загальності» (єдність у розмаїтості) (ст. 2), що розкривається через добровільність приєднання (ст. 1, 2), непорушність меж обох воєводств та повітів у їх межах (ст. 4), докладне застереження щодо неприпустимості поширення на ці терит. права КП (загалом щодо збереження чинності I і II Литов. статутів (крім розділу про земську оборону), в т. ч. при апел. розгляді справ королем і Сеймом, щодо прав на нерухомість, зокрема звичаєвих, щодо неприпустимості реквізиції маєтностей, права сеймиків розробляти проекти змін до Литов. статуту і подавати їх на розгляд Сейму (ст. 6, 7), збереження сусп. особливостей (передусім щодо визнання особливостей соц. структури та прав окр. категорій населення (князі, магнати, бояри путні, селяни-загородники), збереження честі та гідності катол. і правосл. населення та прав представників обох конфесій на регіон. та місц. посади (ст. 2, 5, 8)),

закріплення офіц. статусу «руської» мови (укр.-білорус. актова і літ. мова) у судах, канцеляріях, листуванні з королів. канцелярією (в т. ч. видання всіх її документів щодо обох воєводств), а польс. мови — у документації самоврядних міст та «осіб іншого права» (ст. 8), проведення ген. сеймику 2 воєводства у м. Володимир (ст. 9).

«Привілей повернення Київського князівства до Корони Польської» було видано 05.06.1569. Визначення Київ. воєводства як князівства підкреслювало його істор. статус як д-ви «всіх руських земель» (ст. 1). У документі майже дослівно повторюються положення привілею щодо Волин. землі (ст. 1—6), місцем засідань ген. сеймику воєводства визначено Київ (ст. 6). Депутати від Мозир. повіту Київ. воєводства виступили проти переходу до КП, і цей повіт було долучено до Мінського воєводства ВКЛ. Згадування у привілеях щодо Волині та Київщини князів і магнатів (панів) визначило збереження їх переважних прав на держ. посади у відп. воєводствах. Крім того, на приєднані терит. поширилися положення Статуту Александра 1505 щодо заборони конфіскації земельних володінь.

Проект унії ВКЛ і КП, запропонований делегацією ВКЛ від 15.02.1569, передбачав персон. унію, але зі спільним обранням короля і великого князя, спільним Сеймом (компетенція щодо зовн. політики, оборони та військ. податків) зі збереженням окр. Сеймів 2 д-в, окр. монету і гарантію непорушності системи землеволодіння. Під час Люблін. спільного Сейму більшість депутатів від ВКЛ залишила засідання, але повітові сеймики ВКЛ 10.05.1569 обрали нових депутатів з мандатом схвалити проект унії з КП. Юрид. силу зречення короля спадкової великокнязівської влади делегація ВКЛ заперечила (не можна подарувати вільний народ). Остаточний текст договору про унію від 28.06.1569 загалом відповідав проекту Сейму КП від 13.03.1564 і 03.03.1569. 01.07.1569 договір затвердили представники КП і ВКЛ, у т. ч. всі 42 від ВКЛ, щонайменше 17 з яких були «русинами» (білорусами чи українцями).

На його основі 01.07.1569 Сеймом було затверджено «Привілей щодо унії Великого князівства Литовського з Коронаю». Засновувалася єдина Річ Посполита «обох народів» (ст. 1, 3), що передбачало: спільні вибори короля (скасування спадковості влади великого князя ВКЛ) та його єдину інавгурацію і присягу населенню (ст. 4—7), спільний двопалатний Сейм і скасування окр. сеймів КП і ВКЛ (ст. 8, 16), присягу всіх посадовців на вірність єдиній д-ві (ст. 10, 17), спільну оборону (ст. 2, 9), скасування внутр. митних кордонів (ст. 13) і обмежень щодо набуття нерухомості в межах Речі Посполитої для мешканців обох д-в (ст. 14, 18). Проголошено непорушність цього акта і обов'язковість його виконання (з можливістю примусу) (ст. 18, 19). Закріплювався констит. характер Речі Посполитої — проголошувалися складання незмінного акта щодо непорушності прав і привілеїв підданих, на якому присягає король (ст. 7, 9), непорушність прав на нерухомість (ст. 18).

Водночас закріплювався федерат. характер Речі Посполитої: подвійний титул глави д-ви (король і великий князь, ст. 5), визначення ВКЛ і КП як д-в і окр. народів (ст. 1—3), окр. уряд, центр. адміністрація, особл. система регіон. і місц. управління ВКЛ (ст. 5, 15, 18), особливості прав і привілеїв населення ВКЛ (ст. 9, 15), положення про взаємну допомогу ВКЛ і КП (ст. 2, 9), узгоджена ними спільна зовн. політика (ст. 11), окр. емісія грошей (з ідентичною монетою, ст. 12), юрисдикція ВКЛ і КП щодо прав на нерухомість на своїх терит. (ст. 14), непоширення на ВКЛ можливостей конфіскації нерухомості (ст. 18), збереження чинності у ВКЛ «Генерального привілею» великого князя Александра 1492 (в т. ч. врахування судами місц. звичаїв, надання держ. посад лише уродженцям ВКЛ) (ст. 15) і Литов. статутів (ст. 18). Після Л. у скликався ген. сеймик ВКЛ у м. Слонім.

Указ короля від 19.07.1569 проголосив польс. корону власністю польс. і литов. народу, право ВКЛ змінювати за узгодженням з КП акт про унію. «Підтвердженням унії між народами польськими і литовськими», виданим 11.08.1569 від ім. короля та Сейму, було затверджено приєднання Підляшшя, Волині й Брацлавщини, Київ. князівства та

унію КП і ВКЛ (ст. 1, 2, 4), місцем засідань Сейму Речі Посполитої стала Варшава (ст. 3), встановлювалося представництво ВКЛ у палатах Сейму (ст. 5). Серед духовних ієрархів у Сенаті не було передбачено місць для правосл. Київ. митрополії. Ці самі положення закріплено конституцією (остаточною постановою сесії) Сейму 11.08.1569 (ст. 1—4), Ліфляндія стала спільним володінням КП і ВКЛ (ст. 5), на подання ВКЛ призначено комісію для проєктування змін до Литов. статуту (ст. 7, 9).

Л. у. не викликала протестів населення, у т. ч. укр. Вона принципово суперечила положенням Ген. привілею 1492 і II Литов. статуту 1566. Але III Литов. статут 1588 затвердив збереження державності ВКЛ. Л. у. зберігала чинність до припинення існування Речі Посполитої у 1795. У результаті Л. у. значна частина укр. земель шляхом волевиявлення кількох станів населення змінила держ. належність (від ВКЛ перейшла до КП, до якого вже входила Схід. Галичина) і через вибраних представників взяла участь у створенні нової д-ви Речі Посполитої. При цьому значною мірою було нормативно визнано особл. мовні, конфес. та соц. права населення укр. земель.

Лит.: *Działyński A. T.* Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. Księstwa Litewskiego. Cz. II, III. Poznań, 1856, 1861; *Volumina legum*. V. 2. СПб., 1859; *Коялович М.* Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с королевством Польским на Люблинском сейме 1569 г. СПб., 1863; *Дневник Люблинского сейма 1569*. СПб., 1869; *Любавский М.* Литовско-русский сейм. М., 1900; *Ланпо И.* Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569—1586). Т. 1. СПб., 1901; *Halecki O.* Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony. Kraków, 1915; *Balzer O.* Tradycja dziejowa unii polsko-litewskiej. Lwów, 1919; *Halecki O.* Dzieje unii jagiellońskiej. V. 2. Kraków, 1920; *Akta unji Polski z Litwa, 1385—1791*. Kraków, 1932; *Пичета В.* Польша на путях к колонизации Украины и Белоруссии: Люблинская уния и её политические последствия // Исторические записки, 1940, т. 7; *Bardach J.* Krew i Lublin. Z problemów Unii Polsko-Litewskiej // Kwartalnik Historyczny, 1969, N 3; *Pelenski J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w roku 1569: Ideologia i korzyści — proba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny, 1974, t. 65; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IV. К., 1993; *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблинської унії // Київська старовина, 1993, № 3; *Dzieje Sejmu Polskiego*. Warszawa, 1993; *Шама О.* Польсько-литовська унія та інкорпорація руських земель до Королівства Польського на Люблинському сеймі 1569 р.: Авто-

реф. дис. ... канд. істор. наук. К., 1996; *Lulewicz H.* Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569—1588. Warszawa, 2002; *Prabilia lubelska 1569 w dziejach Polski i Europy*. Lublin, 2004; *Volumina Constitutionum*. T. 2: 1550—1609. Warszawa, 2005; *Янушкевіч А.* Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558—1570 г. Мн., 2007; *Проблемы інтэграцыі і інкарпарацыі у развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы у перыяд ранняга Новага часу*. Мн., 2010; *Padalinski U.* The representation of the Grand Duchy of Lithuania in the final stage of the Sejm of Lublin (june-august 1569) // *Zapiski historyczne*, 2014, T. LXXIX.

О.В. Кресін

ЛЮТНІВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 В РОСІЇ — революція, у результаті якої було повалено самодержавство в Росії. Визначається в численних джерелах переважно як «незавершена буржуазно-демократична революція». Виникла внаслідок непопулярної в народі імперіаліст. війни, госп. руйнації та неспроможності цар. уряду навести лад у д-ві.

Рев. процеси (мітинги, страйки, демонстрації), що розпочалися 23.02(08.03).1917, переросли у збройне повстання в Петрограді 27.02, в результаті якого реальна влада перейшла до Рад робітн. і солдат. депутатів і Тимчас. комітету Держ. думи. 02(15).03.1917 цар Микола II зрікся престолу. Внаслідок цих подій всю владу в країні було передано Тимчас. уряду Росії на чолі з Г.Є. Львовим (08.07 уряд очолив О.Ф. Керенський).

Зі столиці революція поширилася по всій країні, супроводжуючись ліквідацією цар. бюрокр. апарату і формуванням губернських, повітових і волосних комітетів, що брали на себе функції місц. органів влади. Тимчас. уряд проголосив Росію республікою і взяв курс на демократизацію всіх сфер сусп. життя та скликання Устан. зборів, яким планувалося передати всю повноту влади в країні. Однак парламент, екон. і політ. криза, суперечливі, непослідовні перетворення Тимчас. уряду, авантюризм і розпорошеність провладних сил породили нову рев. ситуацію, яка була використана більшовиками для здійснення *Жовтневої революції 1917 в Росії*.

Л. р. 1917 в Росії можна вважати самодостат. подією, істор. роль якої визначили:

підрич могутності рос. державності імпер. типу, започаткування процесу ліквідації ін-тів самодержавства і проголошення демокр. прав і свобод для народу; вирішальний вплив на соц. протести, основу яких становили антивоєн. настрої у сусп-вах країн — учасниць *Першої світової війни 1914—18*; стимулювання нац.-визв. рухів у багатонац. середовищі Рос. імперії, у т. ч. й нац. самовизначення та відновлення самост. державності України.

Літ.: *Исторический опыт трех российских революций*. Кн. 2. Свержение самодержавия. Вторая буржуазно-демократическая революция в России. М., 1986; *1917 год в судьбах России и мира*. Февральская революция: От новых источников к новому осмыслению. М., 1997; *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4 т. Т. 1: Рік 1917. Х., 2008; *Нариси історії української революції 1917—1921 років*. У 2 кн. К., 2011.

В.П. Горбатенко

ЛЯХС (Lachs) Манфред (21.04.1914, м. Станіславів (тепер Івано-Франківськ) — 14.01.1992, Гаага) — польс. юрист-міжнародник і дипломат, проф., суддя та голова МС ООН, фахівець у галузі теорії міжнар. права, права міжнар. договорів, міжнар. космічного права.

Л. навчався у Ягеллон. ун-ті в м. Краків, де у 1937 здобув учений ступінь д-ра права, у Віден. конс. академії (1932—34), Лондон. школі економіки та Кембридж. ун-ті (1938—39). У 1958 отримав ступінь д-ра юрид. наук у Моск. ун-ті, а у 1959 в Ун-ті Нансі (Франція) — 2-й ступінь д-ра права.

У 1949—52 Л. — проф. Академії політ. наук у Варшаві, з 1952 — проф. міжнар. права Варшав. ун-ту. У 1961—67 — директор Ін-ту д-ви і права Польс. академії наук (нині — Ін-т правничих наук Польс. академії наук).

З 1960 — чл.-кор., у 1973 обраний дійсним членом Польс. академії наук. Л. був членом редколегії Польс. щорічника міжнар. права та Лейден. журналу міжнар. права; членом *Інституту міжнародного права* (1963), чл.-кор. Ін-ту Франції (1980), почес. членом Міжнар. академії космонавтики (1964), чл.-кор. Академії моральних наук, м. Болонья (1966), почес. членом Мексик.

академії міжнар. права, закорд. членом Данського наук. т-ва (1982), почес. співробітником Ін-ту соц. наук, м. Гаага (1982), почес. членом Амер. та Індійського т-в міжнар. права, членом ради Міжнар. ін-ту дослідження миру та конфліктів, м. Стокгольм (з 1965). Л. був президентом Міжнар. ін-ту космічного права, віце-головою Кураторіуму *Гаазької академії міжнародного права*, де неодноразово читав курси лекцій. Також Л. читав лекції у 25 країнах Європи, Азії, Африки та Америки. Йому було присуджено звання д-ра honoris causa багатьох ун-тів: Брюссел., Будапешт., Лондон., Нью-Йорк., Ніщцького, Софійського, Віден. та ін.

Л. відомий не лише як науковець, а й як держ. діяч і дипломат. Свою міжнар. кар'єру Л. розпочав, будучи польс. делегатом у Комісії з воен. злочинів ООН у 1944—46. На *Паризькій мирній конференції 1946* Л. — радник з правових питань польс. делегації. Л. представляв Польщу на численних міжнар. конф. та у роботі міжнар. орг-цій, зокрема на сесіях ГА ООН. У 1947—60 він був директором Департаменту міжнар. договорів МЗС Польщі, а з 1960 по 1967 — радником міністра закорд. справ А. Рапацького, відіграючи важливу роль у розробленні т. з. «Плану Рапацького», що мав на меті зробити Центр. Європу вільною від ядер. зброї. Л. обирали головою (1949, 1951 та 1955) і віце-головою (1952) *Шостого комітету з правових питань ГА ООН*. Л. був одним з тих, хто працював над *Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948*. У 1962—66 Л. був членом *Комісії міжнародного права ООН* (у 1966 — віце-голова), де брав участь, зокрема, у розробленні проекту *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*; головою Підкомітету КМП ООН з питань про правонаступництво д-в і урядів та спец. доповідач з цих питань.

Окремо слід відзначити внесок Л. у прогрес. розвиток нової галузі міжнар. права — міжнар. космічного права. Будучи у 1962—66 головою юрид. підкомітету *Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях*, Л. сприяв розробленню і прийняттю *Декларації правових принципів діяльності держав із дослідження та використання космічного простору 1963*, Дого-

вору про Космос 1967 тощо. Визнанням заслуг Л. у цій сфері стало те, що його іменем названо Навч. суд. процес з космічного права ім. Манфреда Ляхса, який проводиться Міжнар. ін-том космічного права (The Manfred Lachs Space Law Moot Court Competition).

Важливою сторінкою життя Л. була його арбітр. та суд. діяльність. Він був членом арбітр. трибуналу для тлумачення Статуту ЮНЕСКО (1949), Пост. палати третейського суду (з 1956), головою арбітр. трибуналу для делімітації морських кордонів між Гвінеєю та Гвінеєю-Бісау (1983—85). Найважливішим внеском Л. у практ. розвиток міжнар. права є його робота на посаді судді *Міжнародного Суду ООН* з 1967 по 1993. Обраний на цю високу посаду восени 1966, присягу склав 06.02.1967 і у віці 53 р. став наймолодшим членом Суду, де працював чи не найдовше серед усіх суддів — 26 р. Вже через кілька років Л. обирають головою МС ООН, що свідчить про визнання його глибоких знань з міжнар. права та прагматичного підходу до розв'язання найскладніших юрид. і політ. проблем, визнання його авторитету серед ін. суддів. Л. був головою МС ООН у 1973—76. Як суддя брав участь у винесенні рішень та прийнятті консулт. висновків з таких резонансних справ, як *Барселона Трекін 1964—70*, *Ядерні випробування 1974*, *Правові наслідки присутності Південної Африки в Намібії 1970* та багатьох ін.

Л. — автор понад 150 наук. праць, виданих 11 мовами. Серед найважливіших з них слід назвати: «War crimes: An Attempt to Define the Issues» (Воєнні злочини. Спроба визначити поняття, 1945); «Układy indochińskie: Genewa 1954: zagadnienia prawne walki narodowo-wyzwoleńczej» (Домовленості індокитайські: Женева 1954: правові питання національно-визвольної боротьби, 1955; рос. мовою — у 1956 за ред. В.М. Дурденевського); «Umowy wielostronne» (Багатосторонні договори, 1958; рос. мовою — у 1960 за ред. В.М. Дурденевського; у 1962 — угор. та іспан. мовами). Книзі, присвяченій багатостор. договорам, передував курс лекцій Л. у Гаазькій академії міжнар. права «Le développement et les fonctions des traités multilatéraux» (Розвиток і функції багатосторонніх договорів), прочитаний 1957

франц. мовою. В.М. Дурденевський високо оцінив доробок Л. у передмовях до рос. видань 2 вказаних праць, зазначаючи в 1-му випадку, що книга «виходить за рамки простого юридичного коментаря. Змістовна та написана у значній частині за першоджерелами...», «Ляхс широко використовує маловідомі правові матеріали». Характеризуючи 2-гу роботу, В.М. Дурденевський стверджував, що «Ляхс дає систематичне опрацювання дуже важливої та актуальної теми про багатосторонні міжнародні договори ... Книга багато документована», підкреслюється і велика увага автора до робіт рад. учених С.Б. Крилова, Ф.І. Кожевникова, Л.А. Моджорян, Г.І. Тункіна. Окремо В.М. Дурденевський відзначив висновок Л., що «головною умовою для позитивної оцінки ... багатостороннього договору... є повага до загальновизнаних принципів міжнародного права і договірності права як його складової частини». У свою чергу, Л. рецензував праці рад. вчених-міжнародників, що видавалися польс. мовою, зокрема «Вопросы теории международного права» (1964) Г.І. Тункіна, якого Л. називає «одним із головних юристів-інтернаціоналістів своєї держави», а його працю «значною мірою новаторською». Загальновідомими є роботи Л., присвячені космосу: «The International Law of Outer Space» (Міжнародне право космічного простору; у зб. курсів Гаазької академії міжнар. права 1964); «The Law of Outer Space» (Право космічного простору, 1972; у 1977 — ісп. мовою). До сфери наук. інтересів Л. входили також міжнар.-правові проблеми польс.-нім. відносин, висвітлені в його праці «The Polish-German Frontier» (Польсько-німецький кордон, 1964; видана франц., англ., ісп. та нім. мовами, 2-ге вид. 1965). Серед праць Л., присвячених заг. проблемам та перспективам розвитку міжнар. права, слід відзначити: «United Nations and the International Court of Justice» (ООН і Міжнародний суд, 1986); «Le monde de la pensée en droit international: Théorie et pratique» (Світова думка в галузі міжнародного права: теорія і практика, 1989); «Is there a crisis in

International Law?» (Чи є криза в галузі міжнародного права?, 1990).

Здобула велику популярність робота Л., присвячена історії міжнар.-правових учень та характеристикі вчених, які зробили ключовий внесок у розвиток міжнар. права: «The Teacher in International law (Teachings and Teaching)» (Вчитель у міжнародному праві (вчення й навчання), 1982). Ця праця, за словами сучас. польсь. міжнародника Є. Макарчика, «заслугує на особливу увагу за представлення давньої та сучасної польської науки міжнародного права». На цю книгу посилається І.І. Лукашук, погоджуючись з автором, що «не все вчорашнє в ньому [міжнар. праві] застаріло». В цій праці Л. дає, зокрема, характеристику видатним польсь. та укр. міжнародникам.

Багатогранну й активну діяльність Л. відзначено як нац., так і міжнар. нагородами: Відзнакою міністра вищої освіти Польщі за досягнення в галузі науки (1958); золотою медаллю Спілки польсь. студентів (1960); нагородою Міжнар. космічної федерації і Міжнар. ін-ту космічного права (1962) та золотою медаллю (1966) за «над-

звичайний внесок у розвиток принципів права для космічного простору»; Міжнар. юрид. нагородою (1976); першим призом за наукові досягнення Польсь. академії наук (1988) та ін.

Для польсь. науковців-юристів Л. заснував стипендію у Гаазькій академії міжнар. права, присуджується щорічна Нагорода ім. Манфреда Ляхса, створення якої він передбачив у своєму заповіті, за найкращу публікацію з міжнар. права та за найкращий дебют у галузі міжнар. права.

Є. Макарчик так охарактеризував Л.: «У його діяльності, що охоплювала майже півстоліття, можна виділити чотири головні галузі: науку, навчання, дипломатію і міжнародний вимір правосуддя. Поєднуючи всі, він дав незрівнянний приклад уміння використовувати глибокі знання з міжнародного права в практиці міжнародних відносин».

Літ.: *Schwebel S.M.* On the Bench: Lachs the Judge // *AJIL*, 1993, v. 87, N 3; *Makarczyk J.* Judge Manfred Lachs (1914–1993) // *PYIL*, XIX, 1991–1992. Warszawa, 1993; *Куртинець М.И.* Польские международники — судьи Международного Суда ООН // *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Сер. Право*, 2012, вип. 20, ч. 1, т. 4; *Куртинець М.И.* Манфред Ляхс — теоретик і практик міжнародного права // *Право України*, 2012, № 3-4.

М.І. Куртинець

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ, ВЖИВАНІ В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ*

абс. — абсолютний
австр. — австрійський
автоном. — автономний
агрес. — агресивний, агресор
алб. — албанський
амер. — американський
АМП — Асоціація міжнародного права
АН — Академія наук
АНДР — Адміністрація Об'єднаних Націй з надання допомоги та реабілітації
апел. — апеляційний
АПУ — Асоціація правників України
араб. — арабський
арбітр. — арбітражний
АРК — Автономна Республіка Крим
АС — Африканський Союз
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТЦ — Антитерористичний центр
афр. — африканський
БАГІ — Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій
БДУ — Білоруський державний університет
БІРПІ — Об'єднані міжнародні бюро з охорони інтелектуальної власності
бл. — близький, близько (з цифрою)
браз. — бразильський
брит. — британський
БРСР — Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВАК — Вища атестаційна комісія
ВВУ — Варненський вільний університет ім. Чорноризя Храбра
визв. — визвольний
виклад. — викладацький, викладач
викон. — виконавчий
відп. — відповідний
відповід. — відповідальний
військ. — військовий
ВКБ — Верховний комісар ООН у справах біженців
ВКПЛ — Верховний комісар ООН з прав людини

ВМО — Всесвітня метеорологічна організація
в.о. — виконувач обов'язків
воєн. — воєнний
ВОІВ — Всесвітня організація інтелектуальної власності
ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я
ВОТ — Всесвітня організація туризму
ВПС — Всесвітній поштовий союз
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВРСР — Вірменська Радянська Соціалістична Республіка
ВСП — Всесвітня служба погоди
встановл. — встановлення, встановлений
ВУАМЛІН — Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів
ВУНАС — Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства
ВЦВК — Всеросійський Центральний виконавчий комітет
ГА ООН — Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
ГАТС — Генеральна угода про торгівлю послугами
ГАТТ — Генеральна угода про тарифи і торгівлю гол. — головний
голл. — голландський
грец. — грецький
гр-н — громадянин
гр-нство — громадянство
громад. — громадський
громадян. — громадянський
груз. — грузинський
ГС — Генеральний секретаріат
ГСБ — Група Світового банку
ГСО — геостационарна орбіта
ГУАМ — Організація за демократію та економічний розвиток
гуманіт. — гуманітарний
ДАУ — Дипломатична академія України
д-ва — держава
ДВЗЯВ — Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань
демокр. — демократичний
депут. — депутатський
ДЄС — Договір про Європейський Союз
ДЗВМР — Договір про заборону випробувань матеріалів, що розщеплюються, для ядерних та інших вибухових пристроїв
ДЗЗ — дистанційне зондування Землі

* У прикметниках і дієприкметниках допускається відсікання закінчень із суфіксами *-альний, -ичний, -ійний, -ічний, -лий, -ований, -ський* і под. (напр.: регіон. — регіональний, терорист. — терористичний, інвестиц. — інвестиційний, стратег. — стратегічний, природ. — природний, адапт. — адаптований, харків. — харківський тощо).

**ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ,
ВЖИВАНІ В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ**

дипл. — дипломатичний
дисцип. — дисциплінарний
ДНЯЗ — Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
дод. — додатковий, додаток
докт. — докторський
ДООН — Добровольці ООН
доп. — допоміжний
досл. — дослідний
ДПНУ — Декларація прав національностей України
ДФЄС — Договір про функціонування Європейського Союзу
ДЦ УНР — Державний центр Української Народної Республіки
ЕКОСОП — Економічна і соціальна рада ООН
ЕНЕА — Європейський простір вищої освіти
етн. — етнічний
ефект. — ефективний
ЄВРОДАК — Європейська дактилоскопічна база
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
ЄДК — Європейська Дунайська комісія
ЄЕС — Європейське Економічне Співтовариство
ЄКПЛ — Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄКЦА — Європейська конференція цивільної авіації
ЄС — Європейський Союз
ЄЦБ — Європейський центральний банк
зак-во — законодавство
закл. — заключний
законод. — законодавчий
закорд. — закордонний
застосув. — застосування
зем. — земельний
зовн. — зовнішній
ЗС — Збройні сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
ідеол. — ідеологічний
ІКАО — Міжнародна організація цивільної авіації
ІКОМОС — Міжнародна рада з питань пам'яток та визначних місць
ІКСІД — Міжнародний центр з вирішення інвестиційних спорів
ІМО — Міжнародна морська організація
іноз. — іноземний
ісп. — іспанський
італ. — італійський
кап. — капіталістичний
кваліф. — кваліфікований
КДБ — Комітет державної безпеки

КДУ — Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка
кит. — китайський
КМ — Кабінет Міністрів
КМП — Комісія міжнародного права
КНДР — Корейська Народно-Демократична Республіка
КНР — Китайська Народна Республіка
кол. — колишній, колектив (у бібліографії)
колект. — колективний
коліз. — колізійний
конкр. — конкретний
конс. — консульський
констит. — конституційний
консулт. — консультативний
контр. — контрольний
КС — Конституційний Суд
КТМ — Кодекс торговельного мореплавства
КУП — Київський університет права
лат. — латинський
лит. — литовський
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
МАР — Міжнародна асоціація розвитку мас. — масовий
МБРР — Міжнародний банк реконструкції та розвитку
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МДК — Міжнародна Дунайська комісія
метод. — методичний
методол. — методологічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
мит. — митний
МІК — Міжамериканська інвестиційна корпорація
МКС — Міжнародний кримінальний суд
МКУБ — Міжнародний кодекс з управління безпечною експлуатацією суден і попередження забруднення
МКЧХ — Міжнародний комітет Червоного Хреста
ММО — Міжнародна метеорологічна організація
МОЗ — Міністерство охорони здоров'я
МОН — Міністерство освіти і науки
MONEYVAL — Комітет експертів з оцінки заходів з боротьби з відмиванням коштів
МОП — Міжнародна організація праці
мор. — морський
МПЗС-72 — Міжнародні правила запобігання зіткненню суден на морі 1972
МРСР — Молдавська Радянська Соціалістична Республіка
МС ООН — Міжнародний Суд Організації Об'єднаних Націй
МСОТО — Міжнародний союз офіційних туристичних організацій
МТМП — Міжнародний трибунал ООН з морського права

МФК — Міжнародна фінансова корпорація
 МЦУІС — Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів
 МЮ — Міністерство юстиції
 НАНУ — Національна академія наук України
 НАПрНУ — Національна академія правових наук України
 НАТО — Організація Північноатлантичного договору
 НБСЕ — Нарада з безпеки і співробітництва в Європі
 НДР — Німецька Демократична Республіка
 негат. — негативний
 нейтр. — нейтральний
 НЗС — Надзвичайні збройні сили
 нім. — німецький
 НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
 ННД — Нові незалежні держави
 норм. — нормальний
 нормат. — нормативний
 ОАД — Організація американських держав
 ОАЄ — Організація африканської єдності
 ОБСЄ — Організація з безпеки і співробітництва в Європі
 ОВД — Організація Варшавського договору
 ОЕСР — Організація економічного співробітництва і розвитку
 окр. — окремий
 ОЛАФ (OLAF) — Управління з питань запобігання зловживанням та шахрайству
 орг-ція — організація
 п. — параграф, пункт (з цифрою)
 ПАР — Південно-Африканська Республіка
 ПАРЄ — Парламентська асамблея Ради Європи
 пенс. — пенсійний
 персон. — персональний
 письм. — письмовий
 підприєм. — підприємницький
 ПК ОДВЗЯВ — Підготовча комісія Організації договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань
 ПМШ — Північний морський шлях
 ПНР — Польська Народна Республіка
 pobl. — поблизу
 повітр. — повітряний
 податк. — податковий
 позит. — позитивний
 пол. — половина
 польс. — польський
 пом. — помічник
 порівн. — порівняльний
 посад. — посадовий
 посол. — посольський
 пост. — постійний
 поч. — початок
 ППМП — Постійна палата міжнародного правосуддя
 правосл. — православний

практ. — практичний
 присв. — присвячений
 ПРООН — Програма розвитку ООН
 профес. — професійний
 процес. — процесуальний
 публ. — публікація, публічний
 ПУНЄ — Польський уряд національної єдності
 РА — Республіка Абхазія
 рад. — радянський
 РАМП — Російська асоціація міжнародного права
 РАН — Російська академія наук
 рас. — расовий
 ратиф. — ратифікований
 РБ — Рада Безпеки
 РЕВ — Рада економічної взаємодопомоги
 рев. — революційний
 регл. — регламент
 резол. — резолюція
 реліг. — релігійний
 респ. — республіка, республіканський
 РЕ — Рада Європи
 ринк. — ринковий
 РК — Республіка Казахстан
 РМ — Республіка Молдова
 РНК — Рада народних комісарів
 рос. — російський
 РСДРП — Російська соціал-демократична робітничка партія
 РСРА — Радянська Соціалістична Республіка Абхазія
 РСРГ — Радянська Соціалістична Республіка Грузія
 РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
 РУДН — Російський університет дружби націй
 РФ — Російська Федерація
 самост. — самостійний
 саніт. — санітарний
 СБ — Служба безпеки
 світ. — світовий
 СЕАТО — Організація договору Південно-Східної Азії
 СЗПБ — Спільна зовнішня політика та безпека
 СНД — Співдружність Незалежних Держав
 СОЛАС — Міжнародна конвенція з охорони людського життя на морі
 СОТ — Світова організація торгівлі
 специф. — специфічний
 СПЗ — Спеціальні права запозичення
 СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік

**ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ,
ВЖИВАНІ В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ**

ст. — станція (з назвою), старший, стаття (з назвою або цифрою), століття (з цифрою)

студ. — студентський

суд. — судовий

сусп. — суспільний

сучас. — сучасний

СФРЮ — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія

США — Сполучені Штати Америки

терит. — територіальний, територія

технол. — технологічний

тимчас. — тимчасовий

ТНК — транснаціональна корпорація

торг. — торговельний, торговий

ТПП — торговельно-промислова палата

ТРИМС — Угода про торгові аспекти інвестиційних заходів

ТРИПС — Угода про торгові аспекти прав інтелектуальної власності

тур. — турецький

УАН — Угорська академія наук

УВКБ — Управління верховного комісара ООН у справах біженців

УВУ — Український Вільний Університет

укр. — український

УНДІС — Український науково-дослідний інститут сходознавства

універс. — універсальний

УНІДРУА — Міжнародний інститут з уніфікації приватного права

УНР — Українська Народна Республіка

УПС — Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами

УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка

уряд. — урядовий

устан. — установчий

УТОПІК — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

УЦР — Українська Центральна Рада

факт. — фактичний

фальсиф. — фальсифікований

ФАО — Продовольча і сільськогосподарська організація ООН

ФАТФ — Група з протидії відмиванню грошових коштів

федер. — федеральний

федерат. — федеративний

фін. — фінансовий, фінський

фіск. — фіскальний

ФКС — Федеральний Конституційний суд Німеччини

форм. — формальний

фр. — франки (з цифрою)

франц. — французький

ФРН — Федеративна Республіка Німеччина

ФРЮ — Федеративна Республіка Югославія

функц. — функціональний

христ. — християнський

худ. — художній

центр. — центральний

ЦЕРН — Європейська організація з ядерних досліджень

цив. — цивільний

цивіліз. — цивілізований

чес. — чеський

ЮНЕП — Програма ООН з навколишнього середовища

ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ЮНІДО — Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку

ЮНІСЕФ — Дитячий фонд ООН

ЮНКТАД — Конференція ООН з питань торгівлі та розвитку

ЮНРРА — Адміністрація допомоги і відбудови при ООН

ЮНСІТРАЛ — Комісія ООН з права міжнародної торгівлі

ядер. — ядерний

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ПЕРІОДИЧНИХ ТА ІНШИХ ВИДАНЬ

- ВВРУ — Відомості Верховної Ради України
ВМУ — Вестник Московского университета
ЖРП — Журнал российского права
МЖМП — Московский журнал международного права
РВВ — Российский внешнеэкономический вестник
РЕМП — Российский ежегодник международного права
СЕМП — Советский ежегодник международного права
УЧМП — Український часопис міжнародного права
УЧПЛ — Український часопис прав людини
УШМП — Український щорічник міжнародного права
AJIL — American Journal of International Law
AJPH — Australian Journal of Politics & History
ANNIDI — Annuaire de l'Institut de Droit International
APSR — American Political Science Review
ATR — Annals of Tourist Research
BYIL — British Yearbook of International Law
CJIL — Chinese Journal of International Law
CLJ — Cambridge Law Journal
DJILP — Denver Journal of International Law and Policy
EILR — Emory International Law Review
EJIL — European Journal of International Law
EPIL — Encyclopedia of Public International Law
FILJ — Fordham International Law Journal
GJIL — Georgetown Journal of International Law
GYIL — German Yearbook of International Law
HJIL — Houston Journal of International Law
ICJR — International Court of Justice Reports
ICJY — International Court of Justice Yearbook
ICLQ — International and Comparative Law Quarterly
ICLR — International Community Law Review
ICRC — International Committee of Red Cross
IJGEI — International Journal of Global Environmental Issues
IJMCL — International Journal of Marine and Coastal Law
ITBLR — International Trade and Business Law Review
ITLOSPR — International Tribunal for the Law of the Sea Reports
JEPP — Journal of European Public Policy
JHIL — Journal of the History of International Law
JILE — The Journal of International Law and Economics
JSCL — Journal of the Society of Comparative Legislation
JTS — Journal of Turkish Studies
Lietopis HAZU — Lietopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Lietopis JAZU — Lietopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
MLJ — McGill Law Journal
MLR — Maine Law Review
MPEPIL — Max Planck Encyclopedia of Public International Law
MPYUNL — Max Planck Yearbook of United Nations Law
NILR — Netherlands International Law Review
NJIL — Nordic Journal of International Law
OJL — Open Journal of Leadership
PYIL — Polish Yearbook of International Law
RdC — Recueil des Cours (Collected Courses of the Hague Academy of International Law)
RDI — Rivista di Diritto Internazionale
RGDIP — Revue Générale de Droit International Public
SJIL — Stanford Journal of International Law
UNPO — Unrepresented Nations and Peoples Organization
UNTS — United Nations Treaty Series
VJIL — Virginia Journal of International Law
VJTL — Vanderbilt Journal of Transnational Law
YECHR — Yearbook of the European Convention on Human Rights
YIEL — Yearbook of International Environmental Law
YILC — Yearbook of International Law Commission
YJIL — The Yale Journal of International Law
ZaöRV — Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В.М. КОРЕЦЬКОГО

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
МІЖНАРОДНОГО
ПРАВА

ТОМ 2

Е—Л

Редактор *Л.Є. Канівець*

Художнє оформлення *Є.О. Ільницького*

Технічні редактори *Т.М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Н.М. Коваленко*

Підписано до друку 30.10.2017.

Формат 70 × 100 /16. Гарн. Ньютон.

Ум. друк. арк. 75,56. Обл.-вид. арк. 108,37.

Тираж 400 прим. (у т. ч. 300 прим.

за державні кошти). Зам. № 5065.

Видавець і виготовлювач

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001